

ISSN: 2181-1784
SJIF 2022= 5.947
ASI-Factor = 1.7

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 2
№3
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

VOLUME 2, ISSUE 3
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 5.947
ASI Factor = 1.7

March
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL
AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

Dr. PhD. N.B. KHODJAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in
Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Prof. G.M. RUZMATOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of National University named
after Mirzo Ulugbek.

Dr. Z.A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch
of the Tashkent Medical Academy

Prof. O. J. NISHANOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of National University named
after Mirzo Ulugbek.

Dr. T.A. ALIKULOV

Candidate of Physical and Mathematical
Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Prof. R.R. RUSTAMOV

Doctor of Philosophical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. B.E. ESHMATOV

Candidate of Physical and Mathematical
Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Prof. N.B. ABDULLAEVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of the department of
Philosophy and Fundamentals of
Spirituality of National University
named after Mirzo Ulugbek.

Dr. M.A. KHADJIMUKHAMETOVA

Candidate of Technical Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Transport

Dr. U.U. MUSTAFAEV

Candidate of Philosophy
Senior Lecturer at the Department of
Philosophy of Termez State University

Dr. Z.L. BATIROV

Doctor of Sciences in Technics
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. I.J. TOIROV

Candidate of Technical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. E.O. SHARIPOV

Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

PhD. M.KH. EGAMOV

Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. PhD. A.E. RUZIEV

Doctor of Philosophy (PhD) in
Psychological Sciences
Deputy Dean of the Faculty of Energy
of Karshi Institute of Engineering and
Economics

Dr. A.A. KHAYDAROV

Doctor of Political Sciences
Professor of Tashkent State University
of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and
Communication, Zhejiang University of
Finance and Economics

Dr. D.K. BAKHRONOVA

Associate Professor, Head of the
Department of Spanish Applied Science
at the Uzbek State University of World
Languages

Dr. I.U. MINNIKULOV

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Professor of Uzbek State University of
World Languages

Dr. S. S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal
University, Linguist.

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of
Languages and History-Geography,
Department of Eastern Languages and
Literatures, Sub-Department of
Indology, Faculty Member.

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD)
In Economics
Director of the Center for Scientific
analysis of the study of the development
of Eastern Countries at the Tashkent
State University of Oriental Studies

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Olimboyev T.G'., Iskandarov S.B., Yaxshimuratova D.A. // Ba'zi geometrik masalalarni determinantlar yordamida yechish.....	17
Rahmonov Sh.D. // Development of monitoring systems for real-time services and its benefits for business.....	20
Ismatullayeva N.M. // Social advertising in newspaper texts.....	26
Oripova N.V. // The problems of creating virtual resources from English.....	30
Rakhmanberdiyeva K.S. // Analysis of independent learning technology in foreign language teaching to students.....	35
Rakhimova R.E. // Educational-methodical approaches in creation of imitation models and its normal structure.....	40
Boltayeva F. // Publishing and printing activities: concept and place in the national economy.....	45
Қурбонов Б. // “Мажолис ун-Нафос” ва “Латойифнома” тазкираларида зуллисонлайнлик анъанаси ифодаси.....	50
Matkarimov Q.Q., Xoliqov Sh.I. // Xorijiy davlatlardagi oilaviy mediatorlarga qo'yiladigan talablar va advokatning mediator sifatidagi oilaviy nizolarni hal etish tajribasi.....	58
Голубенко А.Ю. // Характерные особенности, способы и формы применения информационно-психологического воздействия, применяемые в ходе современных вооруженных конфликтов.....	72
Roziev A. I. // Statistical accounting of services provided in the territories and statistical assessment of their impact on the income of the population.....	80
Джалилова Т.А., Комолова Г.Ш., Халилов М.Д. // О распространении сферической волны в нелинейно-сжимаемой и упругопластической средах	87
Muxtorov A.M., Turg'unbekov A.M., Maxmudov A.A. // Avtomobil old oynaklarini vakuumlash jarayonida vakuumlash texnologiyasining ahamiyati...	93
Kodirova Sh.S. // Effectiveness of treatment of patients with anxiety and depressive disorders.....	103
Акбарова Д. // Некоторые размышления о понятии «Структурализм» и структурной лингвистике.....	109
Абдукадилова Д.Т., Камалова Н.Л. // Ботулотерапия при лечении хронической мигрени.....	115
Eshev S.S., G'ayimnazarov I.X., Rahimov A.R., Isakov A.N. // Yer o'zanli kanallardagi suvning nobarqaror harakatida oqiziqqlar tashilishining hisobi.....	119

Каримова Ф.Д., Жураев Н.Б., Атаханов Ш.Э., Умаров А.С., Сейфуллаева Г.А. // <i>Случай развития синдрома брайуотерса в раннем послеродовом периоде</i>	127
Jumayev R.B. // <i>Aholi turmush darajasini barqarorligini ta'minlashda mehnatga haq to'lash hisobini takomillashtirish</i>	136
Baltayeva G.I. // <i>Bolalar estrada musiqasi</i>	142
Hakimova M.A. // <i>Adabiyotshunoslikda badiiy asar tili va badiiy nutq uslubi</i>	146
Abduolimova M.N. // <i>Kognitiv metafora nazariyasi: yangi yo'nalishlar</i>	153
Nazarova N.G. // <i>Ingliz va o'zbek tillarida realiyalar</i>	162
Кулатова Ф.Дж. // <i>Диалектологиянинг адабий тилшуносликдаги ўрни</i>	170
Kushkarbekova M.U. // <i>Leksikologiya tushunchasi va unda so'zning mohiyati</i>	175
Shukurov N.N. // <i>Globalashuv davrida ma'naviy barkamol va vatanparvar shaxsni tarbiyalashning dolzarb masalalari</i>	181
Xamrayeva S.I. // <i>Navoiy viloyatida oliy ta'limning rivojlanishidagi ba'zi tahliliy jihatlar</i>	187
Quramboyev A.M. // <i>Yangilanayotgan O'zbekistonda ma'naviyat va huquqiy demokratik davlat</i>	195
Shirinova F.I. // <i>XX asrning 80 – yillarida Buxoro viloyati iqtisodiyotida yuz bergan inqiroziy holatning ijimoiy hayotga ta'siri</i>	202
Tillayev D.N. // <i>Tamom bo'lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash</i>	208
Alimjanov B.M. // <i>Fuqarolik sudlarida buyruq tartibida ish yuritishning ayrim jihatlar</i>	214
Mullajonov I.Y. // <i>Sharq ma'rifatida harbiy qo'shin va navkarning ijtimoiy va axloqiy jihatlar</i>	220
Choriyev B.T. // <i>O'zbekistonda elektron tijoratning huquqiy asoslarini takomillashtirish</i>	227
Mustafaqulov B.A. // <i>Mualliflik huquqining shakllanishida huquqiy ong va huquqiy madaniyatning ahamiyati</i>	237
Panjiyev U.F. // <i>Majburiyat huquqini taminlashda huquqiy ong va huquqiy madaniyat</i>	247

Qarajayeva D.N. // <i>Yurist faoliyatida tashabbuskorlik, kreativlik va masalaga ijodiy yondashuv</i>	257
Maxmudov A.Q. // <i>Uchburchak yuzini balandliklari orqali hisoblashning Geroncha isboti</i>	269
Akramova S., Turdiyeva O. // <i>Islom dinining Malayziya xalqlari madaniyati va urf-odatlariga ta'sirining qiyosiy tahlili</i>	273
Ergasheva F., Sulaymonov J. // <i>"Zubdat ut-Tavorix" — Sharq badiiy-tarixiy nasrining sara namunasi</i>	277
Mirzahmedova O.A. // <i>Abu Rayhon Beruniy asarlaridagi ayrim bibliyonimlar haqida</i>	283
Badiev M.M., Narziyeva M.A. // <i>Types and genres of fine arts</i>	288
Исакова М.С., Элмуродов У.Т., Исакова З.С. // <i>Решение сложных задач по электростатике с помощью рассуждения</i>	296
Хамраев Т.Я. // <i>Обосновать эффективность устройства для сортировки городских бытовых отходов</i>	304
Raupova L.Sh. // <i>Asalarichilikni iqtisodiyotda tutgan o'rni</i>	309
Ataxonova S.Q., Mo'ydinova D.R. // <i>Metall qotishmalarining markalanishi tahlili</i>	312
Nazarova M.S. // <i>Mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan taminlashda meva va sabzavot tarmog'ini samarali rivojlantirish yo'nalishlari</i>	327
Ergashev A.A., Xolbo'tayev I.R., Ilesova B.P. // <i>Parrandachilikda naslchilik ishlarini tashkil etish</i>	332
Egamberdiyev K.E., Raxmonov F.X., Islomov X.I. // <i>Endemik ikterogemoglobinuriyaning biokimyoviy mexanizmlari</i>	338
Mahkamov N.J. // <i>Umurtqa pog'onasi tog'ayli disk destruktiv kasalliklarining patomorfologik tahlilini tashxislash va davolashdagi ahamiyati</i>	343
Raxmatov U.F. // <i>Ichki yonuv dvigatellarida havo tarkibidagi kislorodning yoqilg'i sarfiga ta'siri</i>	348
Imamov B.Kh. // <i>Cooperation between the countries of Uzbekistan and Turkey in the cultural sphere</i>	354
Mahkamov N.J. // <i>Umurtqa destruktiv kasalliklarining struktur funksional turida davolash taktikasini tanlash</i>	365
Zokirova D.N., Qurbonova F.Q., Nishonov M.M. // <i>Nazariy elektrotexnika fani dars mashg'ulotlarida innovatsion tarbiya berishning interfaol usullaridan foydalanish</i>	371

Abdusalimov A.V., Izzetova E.M. // Svami Vivekananda falsafiy qarashlarining shakllanishida vedalarning ahamiyati.....	378
Xudoyqulov B., Juraeva S. // Italyan va nemis tillaridagi ayrim frazeologizmlarning qiyosiy tahlili.....	385
Alamov Sh. // Arab tilidagi forscha iqtiboslar.....	390
Xudoyqulov B., Ruziboyeva D. // Frazeologik iboralarning o'rganilishi haqida ayrim mulohazalar.....	396
Jurayeva M.Q., Jurazoda M.I. // Nutq texnikasi modulini o'qitishda innovatsion yondashuv metodlari.....	403
Kurbonova M.E. // Ways to use innovative technologies in teaching chemistry in academic lyceums.....	409
Abdulaxatov A.R., Axmedov F.Sh., Raxmonberdiev J.N. // Milliy va xalqaro toifadagi kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonida havotir va tashvish holati.....	414
Erniyazov Dj.E. // Davlat boshqaruvida ma'muriy organ sifatida mahallalarning o'rni.....	423
Shukurova H.B. // O'smirning psixologik va fiziologik rivojlanishi to'g'risida mulohazalar.....	436
Boboyorov M.O., Ochilov M.M. // O'zbekiston va Rossiya strategik aloqalari: hamkorlik dinamikasi va yangicha yondashuvlar.....	445
Islomova D. // Functions of toponymic indicators in compound toponyms.....	457
Khusenova D.U. // The role of the East in the life and creative activity of Leo Tolstoy.....	463
Gaibnazarov B.B., Cho'tpulatova M.B., Elmurotova D.B. // Tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish.....	469
Журазода Ф.М., Жураева М.К. // Искусственное размножение популяции калифорнийского дождевого червя.....	475
Ядгорова М.М., Ибрагимова М.М., Яхшимуратов М.Р., Душамов Д.А. // Бензазолин-2-онларнинг галогенлаш реакциялари.....	480
Mamasolieva Sh.A., Karimov A.A. // Scientific aspects of formation of the socio-economic mechanism of medical services.....	484
Safarov J.O., Boboeva R.R. // Improving the treatment of retinal diseases in children.....	491

Imomov Sh.B., Hudaynazarov U.A., Xamdorov B.Sh. // <i>Solar heating mode with flat reflectors and water heating accumulator</i>	495
Мирзахалова Г. // <i>Актуальные проблемы процесса обучения иностранному языку, на основе статьи профессора Ф.А.Габдулхакова «Владение языком – признак совершенства»</i>	500
Qadirova R.J. // <i>Mustaqil ta'limni tashkil qilish metodlari</i>	507
Yaqubova D.B. // <i>Umumta'lim maktablarida yuqori sinf o'quvchilarining axloqiy tarbiyasini shakllantirishdagi muammo va ularning yechimi</i>	514
Mamatova D. // <i>Talabalarga xitoy tilini o'qitishda HSK 5 (C1) darajada qo'llaniladigan sinonimlarni o'qitish metodikasi (如何/怎么; 耐心/耐烦)</i>	522
Abdualimova D.H., Kalandarova M.I. // <i>Increasing educational efficiency in foreign language (russian) lessons</i>	528
Bekmuratova Sh.M. // <i>Teaching foreign languages in inclusive education</i>	534
Yoqubjonova M.Y. // <i>O'zbek tilida makon deyxsisining ifodalanishi</i>	539
Бурхонова Д.И. // <i>“Она” лексемасининг “фарзандларни дунёга келтирувчи аёл” маъносини ифодаловчи атамалар тизимидаги ўрни ҳақида.</i>	544
Sherxanov S.D., Ruzmatova G.M. // <i>Jamoliddin Al-Afg'oniyning Sharq mamlakatlarini birlashtirish yo'lidagi hatti-harakatlari</i>	549
Aripov A.S. // <i>Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasini takomillashtirish</i>	555
Akbarov F.F. // <i>Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash – dolzarb vazifa</i>	564
Ibragimov Sh.Sh. // <i>Ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini takomillashtirishning ayrim jihatlari</i>	570
Nurmatov A.R. // <i>Jinoyat ishini tugatishda tergov bo'linmalarining idoraviy nazoratini takomillashtirish</i>	579
Xakimov D.A. // <i>Firibgarlik jinoyatlarining sabab-sharoitlarining qiyosiy-huquqiy va ilmiy tahlili</i>	586
Yusupov S. // <i>Robot texnikasini tartibga solish muammolari: huquqiy va axloqiy muammolarni hal qilish bo'yicha ba'zi ko'rsatmalar</i>	592
Mingnorov A. // <i>O'zbekistonda industrlashtirish masalalarining davriy matbuotdagi talqini</i>	607
Mustafayev U.U. // <i>Oliy ta'limda talabalar bilimni baholash amaliyoti: muammo va yechimlar</i>	614

Umurzakova D.D. // <i>Analysis of syntax stylistic methods and devices</i>	622
Tursunboeva S.A. // <i>Components of writing tasks in the educational process</i>	630
Seitbekova D.A. // <i>The role of cultural values in linguistics</i>	636
Yunusova N.A. // <i>Features of teaching a foreign language to preschool children</i>	641
Norova D.R. // <i>The role of the media in the process of distance learning for students</i>	647
Javlieva D.R. // <i>Methods of performing cognitive linguistic compressions</i>	653
Saidbekova R.R. // <i>Issues of national methodological properties in translations</i>	658
Kuziboeva R.Sh. // <i>Teaching of foreign languages and their oral analysis</i>	667
Khodjikulova Sh.N. // <i>Formation of basic competencies in the process of practical training (example of english)</i>	673
Зарипова З.А. // <i>Актуальные проблемы исследования феномена политической культуры</i>	678
Pirimova N.A. // <i>Gimnastika sport turi bilan shug'ullanish barkamollik garovidir</i>	687
Тешабаев А.Э., Солиева Д.А., Умарова К.А., Мамадалиева Н.И. // <i>Инструменты совершенствования систем менеджмента качества</i>	690
Teshabayev Sh.A., G'ulomov B.B., Ismoilov O.T., Rayimjonov N.F. // <i>Tuproqqa turli usulda asosiy ishlov berib, gerbitsidlar qo'llashni ekinlarning unib chiqishiga ta'siri</i>	700
Жалилов Р.Р. // <i>Магнитные наночастицы-полимер гибридные материалы</i>	704
Rustamov U.S., Isroilova S.X., Abdumalikova Z.I. // <i>Mikro-GES va fotoelektrik quyosh elektr stansiyasiga asoslangan kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbalarining kompyuter modeli</i>	710
Rabbimov J.Sh., Dononov J.U. // <i>Tabiiy gazni dastlabki tayyorlashda jihozlarning ishonchliligiga erishish</i>	720
Shodmonov U.T. // <i>Voyaga yetmaganlarni huquqbuzarlikdan jabrlanishi omillarining ilmiy tahlili</i>	727
Sattorov O.F. // <i>Oliy ta'lim sohasida korrupsiya tushunchasi</i>	733

Сафаров С.А. // <i>Ломбардлар фаолиятини фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солиш асосларини такомиллаштириш масалалари</i>	738
Avliyoqulov A.A., Ermatova M.A. // <i>Talim xizmatlarida marketing boshqaruvi</i>	744
Sagatova Sh.B. // <i>Language game in artistic text: problems of interpretation and translation</i>	750
Комарова О. // <i>Проблемы изучения хореографических дисциплин в условиях дистанционного обучения</i>	759
Kabulova S.B. // <i>Oilaviy muhitning shaxs professional shakllanishiga ta'sirining psixologik xususiyatlari</i>	769
Islamova S., Muborakova D. // <i>Interpretation of occasional words in the stories of Izzat Qamahavi</i>	775
Гиязова Б.М. // <i>Об изученности вопроса о богинях на материалах культур разных народов</i>	780
Jo'raxonova S.A. // <i>Urf-odat ifodalovchi leksemalarda Tabu va evfemizmlar</i>	786
Saidnazarova N.O., Xodjayeva T.A. // <i>Premchand dramana visligining o'ziga xosligi</i>	794
Shaymardanova M.M., Khodjiev R.A. // <i>The effect of gender, age and class on conversational interaction in the english language</i>	801
Rasulova F. // <i>"Ravshan" dostonida bosh kiyim nomlarini ifodalovchi ba'zi birliklarning leksik-semantik xususiyatlari</i>	808
Salimova G.Q. // <i>Shamsiddin Samarqandiy va Abdurrahmon Samarqandiyning asarlarida "Bahs-munozara" atamasi va uning tahlili</i>	817
Shoimov A.S., Karimov R.R. // <i>Qarama-qarshi ta'limotlar: Jaynizm va Buddizmning falsafiy tahlili</i>	823
Abduvoxidov A.A. // <i>Kompyuter dasturlari va ma'lumotlar bazasiga nisbatan mutlaq huquqlarni buzganlik uchun javobgarlik</i>	831
Erbo'tayeva O'.S., Norbo'tayev N.E. // <i>O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi: muammo va yechimlar</i>	838
Norbo'tayeva G. // <i>Maktabgacha ta'lim tizimining sifat jihatdan yuqori pog'onaga ko'tarilishi</i>	844
Ниязова М.Б. // <i>Методы совершенствования преподавания иностранного языка в неязыковых ВУЗах</i>	849

Isroilov A.F., Qodirov M. // <i>Fanlar tasnifida diniy va dunyoviy ilmlarning o'zaro nisbati</i>	854
Mardanova I.H. // <i>Yangi ochilgan holatlar xorij tajribasida</i>	866
Maxmadiyarova X.O'. // <i>Sudlovga tegishlilik tushunchasi va uning huquqiy mohiyati</i>	877
Amirov N.I. // <i>Darslarda treninglardan foydalanish talabalar kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning zaruriy sharti sifatida</i>	885
Гафурова А.Ф. // <i>Соотношение расходов и прибыли на примере акционерных обществ</i>	891
Актамбаев С. // <i>Факторы, влияющие на баббитное покрытие, применяемое в подшипниках</i>	898
Rahimjonov H.D., Abdulatipov U.I., Reymov D.Sh. // <i>Magistral va manyovr teplovozlarining dizel-generatorini kondensatorli ishga tushirish tizimi</i>	905
Sadullayeva G.G'., Karimova S.A. // <i>Eritmalar konsentratsiyasini ifodalash bo'yicha masalalar yechish usullari</i>	909
Eshev A.S. // <i>Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini raqobatbardoshligini ta'minlashda klaster tizimini joriy qilish mexanizmlari</i>	916
Usmonova Z. // <i>Infografika ijtimoiy tarmoqlardagi oav sahifalaridagi o'rni</i>	925
Zokirov U.M., Berdibayev H.A. // <i>Bir yillik mashg'ulot jarayonida qo'l to'pi o'yinchilarining umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini tashkil etish</i>	931
Xabibullayeva SH.M., Abdullayeva U.A., Ulasheva F.N. // <i>Qora qoraqat barglarining elementar tarkibi (Ribes nigrum L.)</i>	937
Рўзибоев Д.А. // <i>XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда Ўзбекистонда чорвачиликнинг аҳволи</i>	943
Djanikulov A.T., Jamilov Sh.F., Miravazov A.R. // <i>Lokomotiv tortuv elektr mashinalarining o'tkazgichlari izolyatsiyasiga namlikning ta'siri</i>	953
Ҳасанова Д.О. // <i>Ўзбек тилида ёшга доир эфемизмларнинг социал хусусиятлари</i>	957
Абдухалилова А.Э. // <i>Хива хонлигида божхона фаолияти тарихи</i>	964
Abdurahmonov O.Sh., Safarov N.Q., Yarashov S.N. // <i>Kuylakbop to'qimalar tuzilishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili</i>	970
Mirsaidova M. // <i>Zamonaviy o'zbek oilalarida tarbiyaning tizimli holda tashkil etish xususiyatlari</i>	978
Shafokatov Z.J., Sharipova Sh.N. // <i>Chizma darslarida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish</i>	981

Саматов Г.Б , Саттаркулов К.Р., Абдуллаева О.Ф. // Методика изучения тем “Корпускулярно-волновой дуализм”, “Соотношения неопределенностей гейзенберга” в группах углубленного преподавания “Физики” в академических лицеях.....	987
Abdisattorov H.B. // Qilmishni kvalifikatsiya qilishda jinoyat tarkibining jinoyat-huquqiy ahamiyati: milliy va xorijiy tajriba.....	996
Алиева Х.Х. // Методы развития грамматической точности речи у детей дошкольного возраста.....	1008
Saloydinova N.Sh. // Etymology of uzbek and english architecture-construction terminology.....	1013
Намазов Г.Ш. // Худуд макроиқтисодий кўрсаткичларини прогноз қилишда arima модели ва сунъий нейрон тўр (ANN) воситаларини таққослаш.....	1018
Kudratova A.I. // Funktsional savodxonlikni ta'lim sifatiga ta'siri.....	1033
Jurakulov J.K., Xidirova Sh.Sh. // Axborotning shaxs, davlat va umuman jamiyat hayotida tutgan o'rni.....	1040
Asadova M.S., Umidova F.I. // Ko'chmas mulkni boshqarishning xorijiy tajribasi va O'zbekiston bozorida serveying xizmatlarini qo'llash.....	1049
Bermaxanova A.K., Suyunova D.J. // Jinoyat ishini ko'rib chiqishda kassatsiya instansiyasi sudining vakolatlari.....	1059
Erkaboyev A.X., Isroilova N.F. // Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda iste'molchilar xavfsizligini ta'minlash.....	1066
Primov S.F. // Erkin iktisodiy zonalar faoliyatini rivojlantirish masalalari.....	1073
Ma'ripjonova M. // Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi “Hard power” siyosati.....	1079
Sultonova R.H. // O'zbekistonda prezidentlik institutining rivolanish bosqichlari va o'ziga xos xususiyatlari.....	1087
Цуканова Е.Н. // Инновационные методы преподавания русского языка как иностранного для инженерно-технологических направлений.....	1093
Nasrulloev M.N., Altiyev R. // Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish: ayrim xorijiy mamlakatlar qonunchiligining qiyosiy-huquqiy tahlili.....	1100
Soliyeva N.A. // Qishloq xo'jaligida sug'urta tizimini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari.....	1105
Умарова И.К., Махмарежабов Д.Б., Ахмедов Б.М., Муталова М.А. // Исследование обогатимости золотосодержащих руд месторождений Кызылалма и Кочбулак.....	1114

Xushmatov N.S., Shoxo'jaeva Z.S. // <i>Suv resurslarining agrar tarmoqni barqaror rivojlantirish bilan o'zaro bog'liqligini baholash.....</i>	1121
Dadajonov D.D. // <i>Kontrafakt mahsulotlarni olib kirish va muomalaga kiritish harakatlari uchun javobgarlik masalalarini takomillashtirish.....</i>	1130
Khudoykulov K., Khudoykulov A., Raimov Z., Aytmuratov Sh., Qutumova G. // <i>Assessment of the subject of basalt raw materials found in the territory of the republic of Uzbekistan.....</i>	1139
Mahmudxodjayeva U.M. // <i>Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy-nomulkiy huquqlarini himoya qilish muammolari.....</i>	1149
Haydarov J.H. // <i>Qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muoamala hamda jazo turlarini qo'llash jinoyatini kriminalizatsiya qilish asoslari.....</i>	1159
Turgunboyev E.O. // <i>Firibgarlik jinoyati tushunchasi va jinoyat-huquqiy tavsifi.....</i>	1164
Aliyev B. // <i>Qudrat va farovonlik omili.....</i>	1171
Xamrokulov U.A. // <i>Oziq-ovqat sanoati korxonalar innovatsion salohiyatini boshqarish.....</i>	1184
Farmanov J.Z., Rimboyeva N., Qaxramonov F. // <i>Mamlakatimizda agrar siyosatni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari.....</i>	1191
Abdujalilova M.V., Axmatjanov R.N. // <i>Maqsud Shayxzoda hayoti va ijodining o'zbek milliy adabiyotidagi tutgan o'rni.....</i>	1198
Кабулниязова Г.Т., Бахрамова Н.Ш. // <i>Макс Шелер ва Жалолиддин Румий ижодидоги рухий муҳаббат зоясининг қиёсий таҳлили.....</i>	1204
Tursunaliyeva D., Ikramova I.R. // <i>Muhammadrizo Ogahiyning inson tarbiyasi borasidagi qarashlari.....</i>	1217
Гаппаров К.Г., Мавлонова О. // <i>Структурный анализ вторичных баббитов.....</i>	1223
Ikramova D.Z., Azadova M.M., Nabiyeva S.M. // <i>Shamol qarshiligi ta'sirida birinchi tormozlanish joyida vagonning sekinlanuvchan harakatini o'rganish...</i>	1233
Сейдалиева Л.Д., Хайруллаева Н.Д. // <i>Бадий гимнастика билан шуғуланувчи спортчилар организмида машгулот жараёнида кардио - респиратор тизимидаги ўзгаришлар.....</i>	1248
Абдунабиева М.Ф. // <i>Хронология освещения событий Карабахского конфликта в Узбекистанских сми (2020-2022г).....</i>	1257
Shadmanova N.I. // <i>"Dilbar - davr qizi" asarida o'xshatishlar.....</i>	1263

Rahmonova D.I. // <i>Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ qobiliyatalarini rivojlantirishda o'qituvchining roli.....</i>	1266
Xudayqulova M.N. // <i>Kreativlik nima? U pedagogga nima uchun kerak? .....</i>	1270
Masharipova G.T. // <i>Xalq musiqa merosini o'rganish va targ'ib qilishda musiqiy folklor-etnografik ansambllarining tutgan o'rni va ahamiyati.....</i>	1276
Muxammadeva X.K., Nurmuratova I., Tulaganova S., Jumaniyazova M. // <i>O'quvchilardagi kitobxonlik madaniyati orqali altruistik motivlarni rivojlantirish.....</i>	1284
Majidova G.K. // <i>Error correction in teaching foreign languages.....</i>	1289
Maxsutaliyev D.M. // <i>Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida komplaens nazorat tizimining o'rni va o'ziga xos jihatlari: xorijiy tajribasi misolida.....</i>	1295
Yuldosheva B.M. // <i>Somoniyalar va Qoraxoniylar davrida Buxoro shahar madaniyatining rivojlanishi va atrof-muhitga munosabat.....</i>	1307
Mamatqulova N.X. // <i>Xitoy buddaviyligi ta'limotida ontologik va gnoseologik masalalar muhokamasi.....</i>	1314
Poyanov O., Ismatullayeva Sh. // <i>Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish masalalari.....</i>	1322
Xudaynazarova L., Izzetova E.M. // <i>Xitoy tabiiy falsafasida ontologiyaning asosiy muammolari.....</i>	1328
Алимова Е.Г., Сафоев Н.С. // <i>Исследование психологических защитных механизмов у подростков.....</i>	1336
Шораимов Х.У., Шербекова Ф.А., Жангазова К.А., Ганиходжаева Д.З. // <i>Исследование сетевой информационной безопасности.....</i>	1345
Саидмусаев Ж.Г. // <i>Совершенствование законодательства Республики Узбекистан по либерализации внешнеторгового режима к вступлению в ВТО.....</i>	1354
Obidova U.M. // <i>Diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonunchilikni buzishning jinoiy-huquqiy jihatlari.....</i>	1366
Xabibullayev D.Y., Djalilov J.T. // <i>Mediatsiyaning asosiy turlari va modellari</i>	1375
Narziyev O.S. // <i>Kapital bozoridagi vakolatli organi tashkil etish bo'yicha Yaponiya tajribasi.....</i>	1382
Narziyev O.S. // <i>O'zbekistonda kapital bozorining huquqiy tizimini takomillashtirish masalalari.....</i>	1390

Himmataliyev D.O., Xojiyev X.G‘. // <i>Muammoli ta’lim texnologiyasining mohiyati</i>	1401
Ummatkulova S.Sh., Xo‘jaboyeva Z.S. // <i>Matematika darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy fikrlashlarini shakllantirish</i>	1406
Mirzakarimov X.X., Mirzayev M.Q. // <i>Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida qo‘llaniladigan asosiy uslubiy tamoyillar</i>	1420
Matenova F.M. // <i>Translation and its main types</i>	1425
Ярматова М.А. // <i>Использовании текстов при обучении языку специальности на занятиях русского языка</i>	1431
Kholova A.N. // <i>Features of physical education for preschool children in the United States</i>	1438
Қўзиев Н.М. // <i>Пневмомеханик машиналарнинг дискретизация зонасидаги гарнитура деталларини толали пилталарда динамик таҳлили</i>	1444
Холиков А.С., Махмуджанова М.Э., Махмуджанов М.Д., Қодиров Х.Э., Хандамов Д.А // <i>Использование модифицированных бентонитовых адсорбентов при очистке природного газа</i>	1454
Ismailov T.X. // <i>P.I. Chaykovskiy “Yil fasllari” asarining mazmun-mohiyati bilan tanishish</i>	1460

BA'ZI GEOMETRIK MASALALARNI DETERMINANTLAR YORDAMIDA YECHISH

Olimboyev To'liq G'ayrat o'g'li

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Iskandarov Sarvar Baltabayevich

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Yaxshimuratova Dilfuza Atamuratovna

Xiva tuman 40-son maktab o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada ba'zi geometrik masalalarni determinantlar orqali soddaroq yechish usullari keltirilgan. Masalalarni determinantlar orqali soddaroq yechish jarayonida o'quvchini mantiqiy fikrlash salohiyatini keng tahlil qilishiga olib keladi.

***Kalit so'zlar:** determinant, vektor, formula, uchburchak, koordinata, tekislik, yuza.*

ABSTRACT

The article presents simpler ways to solve some geometric problems using determinants. In the process of solving problems using determinants, soddaroq leads to a broad analysis of the student's ability to think logically.

***Keywords:** determinant, vector, formula, triangle, coordinate, plane, surface.*

KIRISH

Bu maqolada biz ba'zi geometrik masalalarni yechishda determinantlar orqali soddaroq usullarda yechishni ko'rsatamiz. Eng avvalo biz 2-va 3-tartibli determinantlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz kerak.

2-tartibli determinant quyidagicha hisoblanadi:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21}$$

Masalan, $\begin{vmatrix} 4 & 8 \\ 5 & 7 \end{vmatrix} = 4 \cdot 7 - 8 \cdot 5 = 28 - 40 = -12$

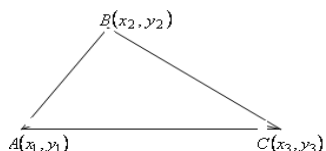
3-tartibli determinant quyidagicha hisoblanadi:

$$\begin{vmatrix} a_{11}a_{12}a_{13} \\ a_{21}a_{22}a_{23} \\ a_{31}a_{32}a_{33} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{21}a_{32}a_{13} + a_{31}a_{12}a_{23} - a_{13}a_{22}a_{31} - a_{12}a_{21}a_{33} - a_{11}a_{23}a_{32}$$

Masalan,
$$\begin{vmatrix} 2 & -1 & 0 \\ 1 & 3 & -2 \\ -3 & 0 & 4 \end{vmatrix} = 24 - 6 - 0 - 0 + 4 - 0 = 22$$

Endi ba'zi geometrik o'lchovlarning determinant orqali hosil bo'lgan formulalarini keltirib o'tamiz.

Uchlari $A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$, $C(x_3; y_3)$ nuqtada bo'lgan uchburchak yuzi quyidagi

formula orqali topiladi:

$$S = \frac{1}{2} \cdot \begin{vmatrix} x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & 1 \end{vmatrix} \quad (1)$$

Uchlari $A(x_1; y_1; z_1)$, $B(x_2; y_2; z_2)$, $C(x_3; y_3; z_3)$, $D(x_4; y_4; z_4)$

nuqtalarda bo'lgan tetraedrning hajmini quyidagi formula orqali topiladi:

$$V_{tetraedr} = \frac{1}{6} \cdot \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 & z_3 - z_1 \\ x_4 - x_1 & y_4 - y_1 & z_4 - z_1 \end{vmatrix} \quad (2)$$

Bu ma'lumotlar orqali biz bir nechta masalalarni yechimini keltiramiz .

MUHOKAMA

1-masala. Barcha uchlari ratsional nuqtalarda bo'lgan muntazam uchburchak yo'q ekanligini isbotlang.

Isbot. Bunday ABC uchburchak mavjud va uning uchlari $A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$, $C(x_3; y_3)$ nuqtalarda joylashgan deb hisoblaymiz. U xolda ushbu

$$\vec{a} = \overline{CA} = (x_1 - x_3, y_1 - y_3) = (a_1, a_2), \quad \vec{b} = \overline{CB} = (x_2 - x_3, y_2 - y_3) = (b_1, b_2)$$

vektorlarning koordinatalari ratsional sonlar bo'ladi, bu vektorlar orasidagi burchak 60° . Birinchi tomondan

$$S = \frac{1}{2} |a_1 b_2 - b_1 a_2|$$

bo'lgani uchun ABC uchburchakning yuzasi ratsional son bo'ladi. Ikkinchi tomondan

$$S = \frac{|\overline{CA}|^2 \sqrt{3}}{4} = \frac{(a_1^2 + a_2^2) \sqrt{3}}{4}$$

bo'lgani uchun ABC uchburchakning yuzasi irratsional son bo'ladi. Ziddiyat, demak, farazimiz no'to'g'ri ekan.

NATIJA

Demak, bunday uchburchak yo'q ekan. Keltirilgan fikr isbotlandi.

2-masala. Uchlari $A(2;1)$, $B(-3;4)$, $C(4;3)$ nuqtalarda bo'lgan uchburchak yuzini hisoblang.

Yechish. (1) formulaga ko'ra,

$x_1 = 2, x_2 = -3, x_3 = 4$ va $y_1 = 1, y_2 = 4, y_3 = 3$ deb olsak, u holda uchburchak yuzi quyidagicha bo'ladi:

$$S = \frac{1}{2} \cdot \left\| \begin{array}{ccc} 2 & 1 & 1 \\ -3 & 4 & 1 \\ 4 & 3 & 1 \end{array} \right\| = 8 \text{ (kv.birlık)}$$

XULOSA

1. $y^2 = 2px$ parabolaning uchta A, B, C nuqtalaridan o'tkazilgan urunmalar KLM uchburchakini hosil etadi. U holda $2S_{KLM} = S_{ABC}$ tengligini isbotlang.
2. Agarda $A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$, $C(x_3; y_3)$ nuqtalar bir to'g'ri chiziqda yotsa, quyidagi tenglikni isbotlang:

$$\begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ x_1 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_2 & y_3 \end{vmatrix} = 0$$

3. Barcha uchlari ratsional nuqtalarda bo'lgan muntazam n burchak yoq ekanligini isbotlang. Bu yerda $n \geq 3$, $n \neq 4$.
4. To'g'ri burchakli parallelepipedning barcha qirralari yig'indisi L ga teng bo'lsa, Uning to'la sirtining eng katta qiymatini toping.

REFERENCES

1. R.M.Madrahimov, J.Sh.Abdullayev, N.B.Kamalov "Masala qanday yechiladi" uslubiy qo'llanma. Urganch 2013-y.
2. Narmanov A.Ya. Analitik geometriya. Toshkent, 2008 yil.
3. Цубербиллер О.Н. Задачи и упражнения по аналитической геометрии. М., «Наука», 1970.
4. Djabbarov O.Dj. "Tekislikda uchburchak yuzasi haqida ayrim mulohazalar" 2021.

DEVELOPMENT OF MONITORING SYSTEMS FOR REAL-TIME SERVICES AND ITS BENEFITS FOR BUSINESS

Rahmonov Shohboz Davron o'g'li

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-
Khwarizmi

ABSTRACT

Data availability and the need for updating are important considerations when designing product costing systems. This paper describes the development of a monitoring systems for real-time services and its benefits for business. The company wanted to be able to assess profitability of products on a more comprehensive basis than the contribution margins of products, which included merely the direct material costs.

Keywords: *real-time services, data, business, ICT, monitoring systems, technology, network, software analyze.*

АННОТАЦИЯ

Доступность данных и необходимость обновления являются важными факторами при разработке систем калькуляции продукции. В этом документе описывается разработка системы мониторинга для сервисов в реальном времени и ее преимущества для бизнеса. Компания хотела иметь возможность оценивать прибыльность продуктов на более комплексной основе, чем маржинальная прибыль продуктов, которая включала только прямые материальные затраты.

Ключевые слова: *сервисы реального времени, данные, бизнес, ИКТ, системы мониторинга, технология, сеть, программный анализ.*

INTRODUCTION

Today, technology is evolving day by day. Technology can also be used to manage, control, test, and assign tasks. Digital technologies can be seen mainly in the areas of our economy, health, and government. Digital technologies will open the way for further development of these industries and will help to alleviate the hard work of people. We will get acquainted with the role of digital technologies in the digital economy, e-government and computing. Network security and performance can play a significant role in your company's overall success. That's why every business, especially those in e-commerce, must frequently monitor their networks to ensure everything is running smoothly. To get a clear picture of how your systems are running, you should have a solid understanding of what real-time network monitoring

is and how it can benefit your business. Real-time monitoring is the employment of applications and tools that track and record continuous snapshots of your network's overall performance. Organizations use real-time monitoring to track network activity, improve network security, and identify potential problems as soon as they arise. Every business, regardless of size, can benefit from monitoring their network in real time. Real-time (data) monitoring is the delivery of continuously updated information streaming at zero or low latency.

IT monitoring involves collecting data periodically throughout an organization's IT environment from on-premises hardware and virtualized environments to networking and security levels, into the application stack -- including those in the cloud and out to software UIs. From this data, IT staff analyze system performance, flag anomalies and resolve issues.

DISCUSSION AND RESULTS

Real-time monitoring ups the ante by providing a continuous low-latency stream of relevant and current data from which administrators can immediately identify serious problems. Alerts can be more quickly routed to appropriate staff -- or even to automated systems -- for mitigation. By tracking real-time monitoring data over time, organizations can reveal and predict trends and performance.

How does real-time monitoring work? Real-time monitoring relays the active and ongoing status of an IT environment. It can be tuned to focus on particular IT assets and at desired granularity.

Types of real-time data include the following:

- CPU and memory utilization;
- application response time;
- service availability;
- network latency;
- web server requests; and
- transaction times.

Generally, real-time monitoring software displays relevant data on customizable dashboards. Administrators can choose to display expected data ranges and formats as numerical line graphs, bar graphs, pie charts or percentages. The displays of the data can be arranged according to priorities and administrator preferences. Benefits of real-time monitoring. Collecting real-time monitoring data helps IT managers immediately evaluate and react to current events in the IT environment. Moreover, organizations can log and track real-time data over time to identify trends and better

recognize abnormalities that fall outside set parameters of system and application behavior. This is known as *trend monitoring*.

Reactive monitoring vs. proactive monitoring: Reactive monitoring is a long-established troubleshooting method in IT organizations and data centers. The defining characteristic of this process is revealed by its name: It reacts to triggers that signal an event has occurred. By comparison, proactive monitoring applies monitoring data without requiring a trigger event. In this approach, a monitoring tool can predict problems -- such as a memory leak -- that, if unresolved, could crash an application or an entire server. AI and machine learning are increasingly applied to proactive monitoring to comb through data, track cyclical patterns and flag abnormal behaviors.

What are the benefits of real-time monitoring? Although it is simply a good business practice to monitor your network in real time, doing so also provides several advantages for small business owners.

1. Network security. Network security should be a top priority for any business. Monitoring your network in real time is a great way to support security compliance. Real-time monitoring can help you or your IT department identify and resolve security problems as soon as they arise. These issues can include unusual or suspicious traffic, unauthorized requests or devices, cyberthreats, or any other potentially harmful behavior on your network.

2. Network performance. Your network performance can be directly tied to the success of your business. For example, if you run an e-commerce business, you'll want to optimize your servers to avoid issues like downtime, bandwidth overload and long loading times. Monitoring your network in real time can reveal actionable insights about glitches and performance inefficiencies that need to be addressed.

Anthony Petecca, director of IT and security at StaffGlass, listed some of the most common network performance elements that you can monitor, and why they are important.

Bandwidth usage: If you are sending or receiving more data than you planned for, your network pipe could get overloaded, which can impact overall performance.

Latency: This is the time between a request and response of data. Latency is more important in some situations than others; for example, it's very relevant when you're playing a real-time game. Network availability/uptime: Knowing the actual uptime on your network allows you to confidently advertise your service-level agreement.

Speed: The speed of your network will vary at any given point. Visibility into the speed you are receiving versus the expected speed is important to maintaining good network performance.

"Having real-time monitoring allows you to track performance over time to finely tune your network for ideal performance levels," Petecca told business.com. "With enough time passed, it also allows you to prepare for anticipated network spikes (e.g., Cyber Monday shopping)."

3. Incident response time. "Not only do business leaders get to know the status of their network performance and security at all times, but when an incident happens, the real-time alerting allows for faster incident response," said Pieter VanIperen, founder and managing partner of PWV Consultants.

It is important for businesses to resolve incidents as soon as they arise, however big or small they appear to be. For example, it may seem obvious to resolve a cyberattack or data breach immediately, but even something as seemingly inconsequential as a slow-loading website or an abundance of 404 webpages can severely impact your business. Monitoring your network in real time can help you catch these incidents as soon as they occur and respond immediately. "Faster incident response means faster mitigation, which means less loss to the company".

4. Employee productivity. Monitoring your network can increase employee productivity. For example, using real-time monitoring to optimize your network performance can enable your team to send company emails, work on projects and collaborate with colleagues more efficiently. You can also use real-time monitoring to track employee data transfer and protect any sensitive information they may be working with. Additionally, some companies turn to employee monitoring software to monitor their employees specifically and track productivity in real time.

5. Cost savings. Up-to-date knowledge on how your network is being used can ultimately save you money. Instead of overspending on advanced software or unnecessary site speeds, you can gain a bird's-eye view of the exact technology and support you need. An optimized network can also help you make money, primarily if you work in e-commerce.

How can companies use real-time network monitoring? You can use real-time monitoring to increase your business's data security, network performance, employee productivity, customer satisfaction and reputation. There is a wide variety of monitoring applications, software, and services available, so the specific tools you use (and the way you use them) will depend on your business needs. "At the very minimum, I recommend that companies at least utilize real-time networking to

monitor speeds and latency of the network". "Having the knowledge of a network slowdown before you see degradation within your company's performance can be the difference of tens, hundreds, thousands or even millions of dollars." Researcher said that real-time monitoring can help companies identify what is "normal" for their business and set alerts around those metrics.

"Ensuring that alerts are set around anything that is out of the business normal is key," he said. "When performance changes or there is a security alert, the system can notify you so that fixes can be implemented. This is why it is key to know what is normal for the business – without knowing what is normal, business leaders have no idea how to set alerts." How to choose tools and resources for real-time monitoring. There are several monitoring applications on the market, which range in features, technical expertise and price. You should choose an affordable platform that is easy to use but advanced enough to support your infrastructure and monitoring needs.

We offer the following advice for businesses searching for the right monitoring tools:

Compare and vet all companies. Don't just look at cost; look at what you're getting for that cost. Make sure it's what your business needs and that the company you choose is reputable. If possible, see if your cloud provider offers this service. All businesses should be using cloud services anyway, and your cloud provider may know what is normal for your business better than you do. Like any technology, real-time monitoring is not foolproof or perfect. It is always best to use several tools to monitor your business and set multiple alert levels for different activities. Finding the right tools may seem daunting, but it is imperative for every business to implement some form of network monitoring as soon as possible. If you are new to network monitoring, it's OK to start small and expand later.

CONCLUSION

Even having simple monitoring in place for something like speed is going to save you time and money when growing or troubleshooting issues. I recommend choosing a solution that is easy to implement and use. If you need more complex tools later on, you can upgrade. There is a tool to fit every scenario.

REFERENCES

1. Skye Schooley. Five Reasons to Consider Real-Time Monitoring. 2021.
2. Zoirjon ogli, S. D. (2021). E-Commerce Business Models and Strategies and Its Application in E-Learning. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 1(1), 14-19.

3. Anderson-Lehman, R., Watson, H. J., Wixom, B. H., & Hoffer, J. A. (2004). Continental airlines flies high with real-time business intelligence. *MIS Quarterly Executive*, 3(4), 163-176.
4. Rakhimov, M., Yuldashev, A., & Solidjonov, D. (2021). THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE MANAGEMENT OF E-LEARNING PLATFORMS AND MONITORING KNOWLEDGE OF STUDENTS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 308-314.
5. Solidjonov, D. Z. O. (2021). THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF INTERNET TECHNOLOGIES ON EDUCATION AT PANDEMIC TIME IN UZBEKISTAN. In *СТУДЕНТ ГОДА 2021* (pp. 108-110).
6. Watson, H. J., Wixom, B. H., Hoffer, J. A., Anderson-Lehman, R., & Reynolds, A. M. (2009). Real-time business intelligence: Best practices at Continental Airlines. *EDPACS The EDP Audit, Control, and Security Newsletter*, 40(6), 1-16.
7. Luckham, D. C. (2011). *Event processing for business: organizing the real-time enterprise*. John Wiley & Sons.
8. Sahay, B. S., & Ranjan, J. (2008). Real time business intelligence in supply chain analytics. *Information Management & Computer Security*.
9. Solidjonov, D. Z. (2021). The impact of social media on education: advantage and disadvantage. *Экономика и социум*, (3-1), 284-288.
10. Buhalis, D., & Sinarta, Y. (2019). Real-time co-creation and nowness service: lessons from tourism and hospitality. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(5), 563-582.
11. Solidjonov, D., & Arzikulov, F. (2021). WHAT IS THE MOBILE LEARNING? AND HOW CAN WE CREATE IT IN OUR STUDYING?. *Интернаука*, (22-4), 19-21.
12. Mohamed, N., & Al-Jaroodi, J. (2014, July). Real-time big data analytics: Applications and challenges. In *2014 international conference on high performance computing & simulation (HPCS)* (pp. 305-310). IEEE.

SOCIAL ADVERTISING IN NEWSPAPER TEXTS

Ismatullayeva Nigora Muhammadali kizi,

Senior teacher at the Department of Foreign languages
Academic lyceum of Uzbek State World Languages University.

ABSTRACT

This article discusses ways to reach out to the general public in a consistent, expressive, concise, and accessible manner, using the most effective means of interacting with and influencing the general public in advertising.

Keyword: *article, advertising, effective tools, using information, series, expressively, short chance, thoughts.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются способы последовательного, выразительного, лаконичного и доступного обращения к широкой публике с использованием наиболее эффективных средств взаимодействия с широкой публикой и воздействия на нее в рекламе.

Ключевые слова: *статья, реклама, эффективные средства, использование информации, серия, экспрессивность, короткий шанс, мысли.*

INTRODUCTION

Advertising has both oral and pictorial content, and the analysis of this content has been of interest to scholars and experts. This is closely related to the global world, where information is transmitted mainly in the form of images, the world, which has reached the final stage of development. According to Anisimova, Boyko, Bolshiyanova, Kirilov, Lazareva, Gorina, Chudakova and others, researchers in the field of the appearance of material objects, are attracting a lot of attention.

According to N.S. Valgina, "the information reflected in the text can be expressed orally or figuratively in two messages." For texts consisting of a systematic set or a combination of two other language units and a combination of natural languages, no common expression or symbol has yet been adopted. Creoleized texts are divided into partially creoleized or fully creoleized texts. Partially creoleized texts consist of verbal and symbolic units with specific semantic relationships, with the oral part being relatively independent and the descriptive and expressive part voluntary. Examples include newspapers, popular science, and literary texts. In fully Creolite texts, it can be seen that the components are intertwined and intertwined. In it, the verbal and figurative (expressive) components are intertwined in a semantic relationship: the verbal text depends on the absolute unit of expression, and the image

itself appears as a mandatory component of the text. Such interrelationships are commonly found in advertisements (billboards, cartoon works, advertisements, etc.) and also in scientific, especially scientific and technical texts.

MATERIAL AND METHODS

The expressive part of the text is represented by images (photographs, drawings), diagrams, tables, symbolic images, formulas, and so on. The verbal and expressive part of the advertising text will be interconnected with features such as content, content structure and content language. The choice between the two depends on the function of the Creole text and the purpose for which it is communicated.

D.P. Chigaev, studying the methods of creolization in modern advertising texts, distinguishes three main models of creolization: 1) oral text + image - an image is added to the oral text of the same appearance as the old, and the resulting creolized text appears; 2) image + oral text - oral text is added to the image, resulting in creoleized text; 3) oral text = image - the newly created text will be created in a pre-Creole manner and will not have its previous copy (oral text or image). While researching Creole texts, many scholars believe that it consists of two parts, verbal and non-verbal, for example, more complex multi-faceted texts in the form of music clips in which musical and visual elements are equally involved. E.E. Anisimova notes that Creole texts, along with the oral part of advertising texts, can be divided into three main groups, regardless of their image and properties: - Texts composed without any creolization process; - Partially Creole texts; - Complete Creole texts. Texts that do not contain any Creole symbols include «traditional» advertising texts that do not contain verbal means. Partially Creole texts have a semantic relationship between the verbal and non-verbal components: the verbal part is independent and the non-verbal part of the text is optional. will be. Thus, the genre of advertising is distinguished by its complex terminological structure, the ability of its units to interact with each other and the specificity of this system. Advertising performs a number of functions, such as informing, persuading, and reminding the recipient, and in turn shapes his or her interests and influences his or her consciousness. Advertising uses a variety of means of expression, both explicitly and implicitly, to reach a consumer with two types of products and services and to influence his or her mind and imagination as much as possible. In many cases, advertising takes steps to reach the entire population in a consistent, expressive, concise, and, if possible, manner, using a wide range of interactions with the general public and using the most effective means of influencing it.

CONCLUSION

A specific type of advertising is social advertising. Unlike other types of advertising, social advertising plays a regulatory role in society. The scope of social advertising is much wider, including its role in regulating traffic rules, promoting health and healthy lifestyles, including smoking, malnutrition, and active participation in reducing the devastating effects of drugs.

It also addresses issues such as domestic violence against women, animal care, care for retirees and the elderly, environmental protection, public reading, and so on. In summary, the topic of social advertising we studied was analyzed mainly on the basis of Creolean texts. In this regard, we believe that the use of social advertising, created both verbally and in other ways, is beneficial to society in order to most effectively address the problems that arise in society.

REFERENCES

1. Abdullayeva, M. R. (2021). FE'LIY FRAZEMALARNI O 'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI GURUHLANISHI (AGATA KRISTI ASARLARI TARJIMALARI MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 227-231.
2. Абдуллаева, М. Р. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306.
3. Eyler, J. (2002). Reflection: Linking service and learning—Linking students and communities. *Journal of social issues*, 58(3), 517-534.
4. Heerman, B. Teaching and learning with computers: a guide for college faculty and administrator. Jossey-Bass, London.1988. - 244p.
5. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
6. Jasinski, M. Pedagogical issues emerging from this project. Teaching and learning styles that facilitate online learning.1998. - 458p.
7. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
8. Usability testing for developing effective interactive multi-media software: concepts, dimensions and procedures. 1999. - 465p.

-
9. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее* (pp. 19-23).
10. Akramходjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.

THE PROBLEMS OF CREATING VIRTUAL RESOURCES FROM ENGLISH

Nargiza Vosikjon kizi Oripova

Lecturer at the Department of English,
Journalism and mass communications university, Uzbekistan.

ANNOTATION

This article discusses the need for learning a foreign language as the need for it grows. However, the lack of information resources in foreign languages is now considered a problem. Learning a foreign language (English) requires not only books, but also visual materials, virtual resources, ICT tools. It is clear that every lesson conducted with the help of these ICT tools will be effective, because in learning a new language, every piece of information received through sight and hearing will be sufficiently imaginative in the human mind.

Keywords: *foreign language, needs, ideas, information resources, books on learning, visual materials, virtual resources, ICT tools, effective results, sufficient imagination.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается необходимость изучения иностранного языка по мере роста потребности в нем. Однако в настоящее время считается проблемой отсутствие информационных ресурсов на иностранных языках. Для изучения иностранного языка (английского) необходимы не только книги, но и наглядные материалы, виртуальные ресурсы, средства ИКТ. Понятно, что каждое занятие, проведенное с помощью этих средств ИКТ, будет эффективным, ведь при изучении нового языка каждая крупница информации, полученная посредством зрения и слуха, будет достаточно образной в сознании человека.

Ключевые слова: *иностраный язык, потребности, идеи, информационные ресурсы, учебные пособия, наглядные материалы, виртуальные ресурсы, средства ИКТ, эффективные результаты, достаточное воображение.*

INTRODUCTION

One of the requirements of the "National Training Program" of the Republic of Uzbekistan is the use of new pedagogical and information technologies in the educational process, the acceleration of training of students using a modular system of training. Extensive work is being done in our country on the use of pedagogical

and information technologies in education. The scientific and theoretical basis of this problem, the specifics of each pedagogical technology have been developed and sufficient experience has been accumulated. Relevant organizations of foreign countries are closely assisting in the introduction of pedagogical and information technologies in the educational process. At present, the government pays special attention to the issue of informing the public. This can be seen in the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 6, 2002 "On measures to further develop computerization and the introduction of information and communication technologies." Nowadays, learning a foreign language (English) has become one of the most pressing issues. There are likely to be several problems with language learning. Because language is such an abstract study process in which a set of elements is considered. The organization of the educational process on the basis of KIM allows you to teach English live.

MATERIAL AND METHODS

In teaching some topics, it is convenient to create imitation models for dynamic processes, to observe and repeat them. In addition, on the one hand, it provides a basis for the preparation of topics on the basis of KIM and the acquisition of related concepts and schemes of grammar rules, and on the other hand, it creates effective tools for students to read and master independently. Currently, the solution to the problem of creating virtual resources in English and its introduction in the educational process is currently being found by ICT professionals. Because in the introduction of foreign language lessons through ICT, first of all, it is necessary to have sufficient language skills and be able to work with ICT.

In the study of English, along with the use of ICT tools, it is important to know the concept of multimedia, because multimedia is a tool that carries this image in the form of images, which accelerates the process of gaining understanding. The first of them is computer multimedia, which works with audio and video elements with special technical and hardware devices called multimedia. Electronic reference books, encyclopedias, translators and dictionaries based on multimedia principles are amazing. There are various electronic encyclopedias in history, geography, medicine, sports and other fields. However, the creation of multimedia programs in English and their use in the educational process is currently under solution. It is known that the lecture is mastered by about 25% of students. Experiments show that both listening to a lecture and viewing the material on a computer screen and actively controlling its output on the screen increase the quality of learning. There are currently no serious

enough applications using multimedia technologies. The main problem is that professors and teachers are not organized to work with programmers who are well versed in multimedia capabilities. Such curricula should be developed and widely disseminated in educational institutions. This is a new technology in the creation of modern software products. This frees the non-professional user from the complex task of programming objects such as dialog menus, beautiful images, synthesized sounds, music sounds, various effects of dynamic graphics.

RESULT AND DISCUSSION

Transmits information appropriate to multimedia hardware, such as audio and video elements, from a simulated, continuous form to a computer-readable digital form. At the same time, multimedia creates the necessary images, such as sound and video elements, from the numbers of interest so that the person can adequately receive the stored and processed information.

Multimedia is a necessary element of a computer, a sound card that processes sound. The sound card is connected to a sound system, acoustic systems or individual listeners, as well as microphones for audio input. Audio kits such as tape recorders and electric musical instruments can also be connected to the sound card. In order to work with video, you need a video card with a device that returns the video data to the appropriate shape and original. Devices such as a video camera, VCR and TV can be connected to it. However, computer processing of video forms is usually done by a narrow range of specialists. For most users, it is enough to display video elements on the monitor. A video adapter and monitor available on any modern computer are enough to solve this problem. Compared to storing audio and especially video data on a computer, very small capacities appear. Therefore, software products with multimedia quality (textbooks, reference books, encyclopedias, various programs for recreation) are usually distributed on CDs. In order to use such products, we need a compiler called CD ROM. Otherwise, the possibilities of the computer in the sense under discussion are limited to computer games.

The compiler, called a CD ROM, is needed not only for use in multimedia applications, but also for distributing large amounts of other software products on compact discs. They can replace dozens of high-density floppy disks. In other words, aggregators are devices that not only belong to multimedia, but also have a wide range of applications. Users who want to work with audio and video should be aware that multimedia products have high demands on the computer's non-volatile memory, as well as the computer's microprocessor, RAM and video system. Such high

qualities are especially important when working with video data. Naturally, the requirements in this direction will increase in the future. Since the capabilities of modern personal computers are not enough to fully display widescreen video data, they are forced to condense this data. This process, unlike ordinary data compaction, loses the completeness of the relevant data. There are hardware and software tools for compacting VCRs, it is also possible to compact audio data, which is not relevant due to the small size of the corresponding volumes. Minimal applications that satisfy most users, a set of software tools for working with audio and video are available directly in windows. We will get acquainted with the content of use of these applications. They allow you to listen, record and edit audio and music CDs, audio files, watch video clips, connect signals from different sources, set their pitch and timbre. You can listen to CDs with the help of CD Player. Before the creation of CD ROMs, CDs with works such as melodies, music and sound compositions were played on CDs. It is known that in the modern age of information and communication technologies there is no need for technology. Creating a database has also become easier through ICT.

We think that there is enough information in e-books and websites to learn English. It is known that a number of measures are being taken in our country to learn foreign languages, especially English. Textbooks, books, newspapers and magazines that meet various state standards are published. There are special rooms for learning a foreign language from primary school. In addition, you will need virtual resources to learn a foreign language. Because it is difficult to imagine the teaching process without them. To solve these problems, the Uzbek Academy of Sciences is also implementing various innovations.

CONCLUSION

Currently, a number of working groups on foreign languages are conducting research on the preparation of virtual resources and their introduction in the educational process. As a result, we can cite the example of the team for the creation of virtual resources at Karshi State University. Previously, the problem of creating virtual resources from a foreign language was one of the most pressing issues. Previously, virtual resources were created in biology, chemistry, physics and other specific sciences, but now, due to the strong focus on foreign languages, imitation models are being created from English as well as the above-mentioned disciplines. The level of convenience is that the student not only perceives himself in the acquisition of knowledge through vertical, ie visual vision, but also through hearing.

Another convenience is that these special programs can be used by the student even at home. This improves the quality of the student's ability to work with ICT tools, as well as language learning.

REFERENCES

1. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее* (pp. 19-23).
2. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
3. Abdullayeva, M. R. (2021). FE'LIY FRAZEMALARNI O 'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI GURUHLANISHI (AGATA KRISTI ASARLARI TARJIMALARI MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 227-231.
4. Reyes, S.A. and Vallone, T.L. Constructivist strategies for teaching English language learners. Thousand Oaks: Corwin Press. 2008. – 289p.
5. Raxmonkulovna, A. M. (2021). Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima yaraishi va o'ziga xos xususiyatda. *Innovation, integration va ta'lim bo'yicha xalqaro ma'lumot jurnali*, 2(2), 297-306.
6. Rogers, S. J., Hepburn, S., Stackhouse, T., & Wehner, E. Imitation performance in toddlers with autism and those with other developmental disorders // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44. 2003. – pp.763– 781.
7. Raxmonkulovna, A. M., Ilxomqizi, S. S., & Xaitbayevna, N. M. (2020). Principles of understanding a positive language in translation (in act of the agata Kristi works). *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(4), 156-158.
8. Provenzo, E. F., Brett, A. and McCloskey, G. N. Computers, curriculum, and cultural change: an introduction for teachers. Rutledge. New York. 2005. - p. 328.

ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS

Karima Saydanovna Rakhmanberdiyeva

Head of the Department of Western Languages,
Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

This article successfully analyzes information on modern methods of foreign language teaching, independent learning technologies. Allows students to customize any technology to suit the structure, functions, content, goals, and objectives of teaching in a specific group of students.

Keywords: *Independent learning technology, communication methods, essays, essay-reflection, discussion, dialogue, pedagogical system.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье успешно анализируется информация о современных методах обучения иностранному языку, технологиях самостоятельного обучения. Позволяет учащимся настроить любую технологию под структуру, функции, содержание, цели и задачи обучения в конкретной группе учащихся.

Ключевые слова: *технология самостоятельного обучения, приемы общения, эссе, эссе-размышление, дискуссия, диалог, педагогическая система.*

INTRODUCTION

Language is the most important means of communication, without which the existence and development of human society is impossible. Today's changes in social relations, means of communication (use of new information technologies) require increasing the communicative competence of students, improving their philological training, the exchange of ideas in different situations in the process of interaction with them. Other communication participants, however, use the system of language and speech norms correctly and select communicative behavior appropriate to the actual communication situation. In other words, the main purpose of a foreign language is to form communicative competence, i.e. the ability to communicate in a foreign language with interpersonal and intercultural communication with native speakers. Education is an integral part of the educational process, so all educational technologies provide students with the necessary qualities of a mature person.

MATERIALS AND METHODS

Modern educational technologies used to form a student's communicative competence in a foreign language are the most effective for creating a learning environment that provides a person-centered interaction of all participants in the educational process. It is clear that the use of any teaching technology, no matter how perfect, can not create the most effective conditions for the creative research of the teacher, to reveal and develop the abilities of students.

The search for new pedagogical technologies is associated with a lack of positive motivation for some students to learn a foreign language. Positive motivation is not enough, and sometimes not, because they face great difficulties in learning a foreign language and do not master the material due to their psychological characteristics.

The main purpose of the independent learning method is to give students the opportunity to learn independently in the process of solving practical problems or issues that require the integration of knowledge from different disciplines. If we talk about this method as a pedagogical technology, then this technology implies a set of research, exploration, problem-solving methods of a creative nature. Inside, the role of project developer, coordinator, expert, consultant is defined for the teacher.

RESULT AND DISCUSSION

This technology develops students' creativity, imagination and interest. In the process of preparing independent tasks, the creative and intellectual potential of students is revealed. The project method teaches research, teamwork, discussion, problem solving. Life in modern society requires students to develop important cognitive skills such as developing their own ideas, understanding experience, building a chain of evidence, and expressing their ideas clearly and convincingly.

Independent thinking development technology involves asking students questions and understanding the problem that needs to be solved. Critical thinking has an individual independent character, where everyone creates their own ideas, forms their own assessments and beliefs independently of others, finds a solution to the problem itself, and affirms it with reasonable, reasonable, and convincing arguments.

Independent thinking is social because every idea is tested and shared with others. The active life position of the student is especially evident when comparing previously existing knowledge and concepts with newly acquired knowledge. There

are different forms of work that allow students to develop independent thinking: essay, essay-reflection, discussion, dialogue, role play and more.

To develop intercultural communication skills, it is important to provide students with a thorough knowledge of the culture, customs, and traditions of the English-speaking country so that students have an objective view and consciously choose their communication style. they get. Modeling situations of intercultural communication in English lessons allows students to compare the lifestyle characteristics of people in our country and the countries where the language is studied, helps them to better understand the culture of our country and develops the ability to express it. through English. Such an approach is only possible when real teaching aids are used.

To find more and more applications of information and communication technologies in the organization of the educational process, to allow effective consideration of all possible aspects (from linguistics to cultural studies), to improve the speech of a foreign language. helps to improve, to form a culture of communication in the electronic environment, to increase the information culture in general, as well as to develop computer skills: search, processing, transmission, systematization. presentation of data and results of research activities by students.

Interactive approaches are based on interactive exercises and assignments performed by students. The main difference between independent exercises and simple exercises is that they are aimed not only at consolidating the learned material, but also at learning new ones.

CONCLUSION

Learning and reinforcing new independent learning material (interactive lectures, visual aids, video and audio materials, “student as a teacher”, “everyone teaches everyone”).

Creative assignments under the discussion of complex and controversial issues and problems we understand such learning tasks that require students not just to repeat the information creativity, because the tasks contain more or less an element of uncertainty and as a rule has several approaches. The creative task is the content, the basis of any interactive. Creative assignment (especially practical and close to student life) makes learning meaningful and encourages students. The uncertainty of the answer and the ability to find your “right” solution based on yourself is a personal experience of a colleague, a friend’s experience that allows you to create a foundation for collaboration, collaborative learning, and communication for all participants.

Working in small groups is an integral part of many interactive methods, such as mosaics, discussions, public hearings, almost all types of imitation, and more.

Make sure students have the knowledge and skills needed to complete the group assignment. The lack of knowledge soon makes itself felt - students don't try to complete the assignment. You should try to make your instructions as clear as possible. The group is unlikely to be able to perceive more than one or two, even very specific instructions at a time, so instructions should be written on the board or cards. Give the group enough time to complete the task.

When it comes to the practical application of technology, the use of a single technology is not absolutely necessary. The best way was to combine several educational technologies, combining their best aspects.

As we work to integrate modern educational technologies in the process of teaching a foreign language to form a student's independent learning, it is necessary to carefully study the innovative ideas of modern Russian and foreign teachers over the years. It is concluded that this pedagogical system helps to reveal the student's subjective experience, to form methods of educational work that are personally important to him, to cultivate moral ideals, to develop critical thinking, adequate assessment and self-management.

REFERENCES

1. Rakhmanberdiyeva, K. S. (2021). STUDENTS IN ENGLISH CLASSES ISSUES OF EFFECTIVE SPEECH DEVELOPMENT. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 515-519.
2. Po'lat, E. S. Chet tillarnio'qitishdayangipedagogiktexnologiyalar. *Maktabdachettillari-2002 yil*, (1), 22-27.
3. Chet tilidagi ta'lim sifatini oshirish shartlari: Butunrossiya ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari (Qozon, 2007 yil 5-6 dekabr)
4. Абдуллаева, М. Р. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306.
5. Насретдинова, М. Н. (2021). БАДИЙ АДАБИЁТДА ЭЛЛИПСИСНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИГА ДОИР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 610-615.

-
6. Nasretdinova, M. N., & Ishmatova, Y. U. (2021). EXPRESSION OF THE ELLIPSE PHENOMENON IN TRANSLATIONS. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 2(10), 11-13.
  7. Abdullayeva, M. R. (2021). FE'LIY FRAZEMALARNI O 'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI GURUHLANISHI (AGATA KRISTI ASARLARI TARJIMALARI MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 227-231.
  8. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva (2022). GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS). *Scientific progress*, 3 (2), 190-193.
  9. Raxmanberdiyeva, K. S. (2022). TALABALARGA CHET TILI O 'QITISHDA MUSTAQIL TA'LIM TEXNOLOGIYASI TAHLILLARI. *Scientific progress*, 3(2), 194-197.

EDUCATIONAL-METHODICAL APPROACHES IN CREATION OF IMITATION MODELS AND ITS NORMAL STRUCTURE

Rushana Eldarovna Rakhimova

Lecturer at the Department of English,
Journalism and mass communications university, Uzbekistan.

ABSTRACT

This article discusses the fact that the rapid development of innovation in society today, the growth of the share of intellectual products, information and scientific and technical and innovative activities in the economy has led to the fact that innovation is becoming a wealth of the country reported. The effective use of innovative and scientific-technical potential in the interests of our country and each of its citizens would not have been possible without the creation of a legislative framework for the formation and implementation of a comprehensive innovation policy in the country.

Keywords: *society, innovative field, rapid development, intellectual product, information, scientific and technical, innovative activity, production, intellectual potential.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается тот факт, что бурное развитие инновационной деятельности в современном обществе, рост доли интеллектуальной продукции, информации и научно-технической и инновационной деятельности в экономике привели к тому, что инновации становятся достоянием страны. Эффективное использование инновационного и научно-технического потенциала в интересах нашей страны и каждого ее гражданина было бы невозможно без создания законодательной базы для формирования и реализации комплексной инновационной политики в стране.

Ключевые слова: *общество, инновационная сфера, опережающее развитие, интеллектуальный продукт, информация, научно-техническая, инновационная деятельность, производство, интеллектуальный потенциал.*

INTRODUCTION

With the implementation of market reforms, the country's integration into the world community, the growing role of the world economic system in the growth of knowledge and information, the strengthening of ties between new technologies and the capital market, the transition of our economy to innovative development is important. Knowledge of the general laws and trends of development in the world's

leading developed and developing countries, as well as taking into account the specific conditions of Uzbekistan, rich in natural resources, production and scientific and technical potential, will lead to the path of innovative development of Uzbekistan. 'dental pathways and methods can be developed. In the modern world, due to the commercialization of intellectual property, the radical change in the role of science and technology, each state, as well as subordinate structures at the level of individual enterprises, allocate resources for scientific and innovative activities in market conditions. have a vision, that is, develop their own innovative policy that will allow the country, region, organization and individual to effectively achieve the set socio-economic goals. The end of the twentieth century, the transition to the new millennium, coincided with the transition from one stage of the periodic development of society to another, more advanced stage. The general crisis in an industrial society that has taken place over the centuries has affected all stages of civilization: a person with a certain level of needs, abilities, knowledge and skills; technological method of production, socio-economic relations: property, distribution, exchange, national, political, legal relations; the world of spiritual values: science, education, culture, ideology, including religion.

MATERIAL AND METHODS

In such a society, the concept of a computer simulation model began to enter the human body to accelerate the process of learning foreign languages, along with ICT tools. The term is used not only in education but also in other areas. Here it is necessary to explain the concept of model.

For example, the model of the Earth is a model of a globe, the sky and the stars in it. In the broadest sense, a model is an arbitrary representation or representation of real objects. Just as objects differ in their level of complexity, so do their models. They also differ in the nature of their expression: verbal representation, graphic representation, mathematical formulas and equations, physical objects (reduced or simplified analogs of real objects). Models can be static (reflecting a fixed system) or dynamic (able to monitor system performance over a period of time). The model is an important tool in the process of human cognition, showing the components of the object and the connections between them. It focuses on the important aspects and negates the secondary ones. This makes the model different from the image. For example, the table model reflects the fact that the horizontal surface is raised from the ground by special elements (legs). It does not matter what color the table is or whether it is scratched. For the fire truck model, red is an important feature because it

gives information about the specific function of the car. Large economic models are used to analyze and predict the dynamics and proportions of various complex indicators, including national income, employment, consumption, savings, and investment. Clearly, small economic systems are used to study economic conditions, and mathematical models are used to study complex economic systems. Historical processes also fall into this category, which does not apply to verbal modeling. In most cases, the method of mathematical modeling is effective, and the activity of the object under consideration is represented by a system of formulas and equations. Thus, the mathematical basis of probability theory allows to describe systems of random variables from one state to another. However, mathematical modeling is effective only when there are a large number of single or similar elements.

Philological models that describe many different types of objects are very complex and require large-scale calculations. Computer programs allow you to combine verbal, graphical, and mathematical modeling techniques. Modern information technology also has the ability to express results in numerical, graphical and dynamic (animated) forms. The theory of teaching and the results of a number of scientific studies in this field show that today teaching is mainly based on traditional methods of explanation. The creation of hypertext, hypermedia, graphics and computer audio programs allows not only the effective use of information technology in the education system, but also the organization of non-traditional lessons on science. When analyzing the process of teaching on the basis of computer technology in higher education institutions of developed countries and leading educational institutions of the republic, we can see several directions Modeling - models of objects of knowledge (physical phenomena and processes) research, making and studying models of existing objects and events.

The method of modeling is widely used in modern science. It simplifies the research process and, in some cases, becomes the only tool for studying complex objects. Modeling is important in the study of abstract objects, objects in capture, and very small objects. Modeling is also used in physics, astronomy, biology, and economics to determine only certain properties and relationships of an object. Modeling is now widely used in language learning. This modeling is often used as an imitation model. An imitation model is a product of a medium that reflects the movement of an object in an image and realizes the factor that affects it. The first issue in creating an imitation model is to know the normative requirements.

This program includes the following requirements.

1. Get acquainted with the software for creating simulation models

2. The effectiveness of the development of teaching methods and their application in the classroom. Software is the first piece of information needed to create this model. Because if the information is in a form that is not aimed at a specific goal, the product of the simulation model, prepared using virtual resources, will remain vague. After the data is collected, an approximate map is created. Using this map, an imitation model is created and polished. Before the product arrives ready, its shortcomings are re-examined. An example of this is the work of a special team at Karshi State University, in which the first map of the imitation model was created on the basis of special textbooks in English. After that, data were collected on the basis of programs that correspond to his teaching methods. After sorting this information, the program was created using virtual resources. These examples are taken from experience and are used not only in foreign languages, but also in other areas of education as a methodological method. For example, let's look at the simulation models being made at the Faculty of Biology. This model, which is mainly done by interpreting the drawings, can be seen as the movement of the drawing model through computer graphics. A foreign language can also be done through these graphs, in which case it is often done taking into account the historical and variability. The aim is to create a teaching methodology and check the quality of its application in the classroom, to apply the product in practice and to check how it affects the process through students. Because the imitation model must be able to meet the requirements of the methodological manual of a foreign language with a methodological direction. These manuals are considered as a guide in the creation of imitation models. In teaching English, the lesson is taught using a variety of methods to make it understandable to the student. This is of interest to the student.

CONCLUSION

As a result, the interest in science increases, and then the result is known. The most important thing in teaching English is how it is taught. The concept of method also has the concept of style and refers to the delivery of quality English to a student or learner using a variety of methods. The concept of method is used not only in language learning, but also in various fields. Such methods can also be used to create simulation models, as the method provides a way to implement and link virtual resources. Therefore, in creating virtual resources through simulation models, it is necessary to pay attention not only to its teaching methods, but also to its normative structure. Because its direction is determined by the content. The structure is created and the process is created. In the process of building an imitation model, the selection

of topics in a foreign language, especially English, and the activation of graphic images on them, which means that it is fully implemented. Because the last process is only a verification process, in which only the practical application of the finished model remains.

REFERENCES

1. Borgman, C.L., Gilliland-Swetland, A.J., Lazer, G., Mayer, R., Gwynn, D., Gazan, R. Evaluating digital libraries for teaching and learning in undergraduate education: 2000. – 98p.
2. Абдуллаева, М. Р. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306.
3. Eyler, J. (2002). Reflection: Linking service and learning—Linking students and communities. *Journal of social issues*, 58(3), 517-534.
4. Abdullayeva, M. R. (2021). FE'LIY FRAZEMALARNI O 'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI GURUHLANISHI (AGATA KRISTI ASARLARI TARJIMALARI MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 227-231.
5. Heerman, B. Teaching and learning with computers: a guide for college faculty and administrator. Jossey-Bass, London.1988. - 244p.
6. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
7. Jasinski, M. Pedagogical issues emerging from this project. Teaching and learning styles that facilitate online learning.1998. - 458p.
8. Akramxodjaeva, D., M. Nasretdinova, and M. Abdullayeva. "Translation of national events and concepts in fiction." *International Journal of Scientific and Technology Research* 9.2 (2020): 2984-2986.
9. Usability testing for developing effective interactive multi-media software: concepts, dimensions and procedures. 1999. - 465p.
10. АБДУЛЛАЕВА, МАРХАБО РАХМОНКУЛОВНА. "НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ)." Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее. 2018.
11. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.

PUBLISHING AND PRINTING ACTIVITIES: CONCEPT AND PLACE IN THE NATIONAL ECONOMY

Boltayeva Farangis

Student of Journalism and mass communications university, Uzbekistan.

ABSTRACT

The purpose of the article is to give students studying in the specialty "Publishing and Editing" a general idea of the basics of modern publishing in Uzbekistan and abroad, its system, concepts, principles and directions. Brief historical data on the development of printing, technology of the publishing process, job responsibilities are covered. and functions of employees, the system of relationships between departments and editorial offices, publishing house and author. The rules for evaluating manuscripts are given, principles of formation of thematic, production and commercial planning, activities for the distribution of book products.

Keywords: *publication, structural, transformations, industry, organization, print, book chamber.*

АННОТАЦИЯ

Цель статьи - дать студентам, обучающимся по специальности «Издательское дело и редактирование», общее представление об основах современного издательского дела в Узбекистане и за рубежом, его системе, понятиях, принципах и направлениях. Приведены краткие исторические данные о развитии книгопечатания, технологии издательского процесса, должностных обязанностях. и функции сотрудников, система взаимоотношений отделов и редакций, издательства и автора. Приведены правила оценки рукописей, принципы формирования тематического, производственного и коммерческого планирования, деятельности по распространению книжной продукции.

Ключевые слова: *издание, структура, преобразования, отрасль, организация, печать, книжная палата.*

INTRODUCTION

A distributor of printed periodicals under a subscription agreement is an editorial office, a publisher performing distribution functions, another organization, an individual entrepreneur selling printed periodicals both in Uzbekistan and in other states (including through wholesale and retail trade).

The publication of printed publications is made on the basis of an agreement with the author (legal successor) in accordance with the current legislation. The

commercial risk of publishing printed publications lies with the publisher if the contract with the author or customer does not provide otherwise. The activities of editorial and publishing houses have some features that cannot be ignored.

Firstly, the release of printed materials is carried out after receiving orders, which are collected by the relevant organizations (post offices, agencies, etc.). Consequently, the main part of the printed matter is produced by the editors on the basis of orders, i.e. by subscription.

Secondly, the distribution of printed materials is also mainly carried out by special organizations. According to the Rules for the distribution of periodicals by subscription, all functions for the distribution of periodicals are assumed by the distributor of products, in particular agencies.

DISCUSSION AND RESULTS

Printing activity - preparation of printed forms (including the production of seals and stamps), printing, production of print runs of any kind. The printing industry is one of those sectors in the industry, the role of which is hard to overestimate. It is also not difficult that in our time, printing has always been a branch of industry, without which no large organization can do, and nevertheless print publications and all sorts of companies that produce printed products. Newspapers, print ads, books - something without which it is impossible to see the modern world. What is printing? Printing is a set of technical special tools, collected in one, for the reproduction of graphic images and textual material in large volumes. This is created by imprinting paint on a surface, usually paper, textiles, plastic.

Structural transformations in the printing industry, the expansion of the scope of printing processes in various areas of the economy, as well as qualitative changes in the composition of the range of printed products have made fundamental adjustments to the concepts of the printing industry and industry affiliation of enterprises. The previously prevailing administrative and organizational definition of the community of enterprises and the vertically integrated principle of organizing the printing industry have lost their practical significance. In the development of the modern publishing system in Russia, a long-standing trend is clearly traced, which is inherited from the pre-revolutionary past. Despite the negative nature that she wears, she still cannot be overcome.

We are talking about the attraction of the entire book business to the central regions of Uzbekistan and the high concentration and publishing entrepreneurial activity. It is clear that such a situation slows down the functioning of the book

market, makes it difficult to effectively provide the population with books, and also hinders the development of regional book publishing, including the publication of books in the languages of the peoples of Uzbekistan. As already mentioned, the publishing system operating today in Uzbekistan from the very beginning was formed as a market one, focused mainly on the fact that its equal participants are independent business entities operating on the basis of uniform rules determined by civil law legislation. This fundamentally distinguishes it from the publishing system of the Soviet period, which was based on an administrative-command resource and in which the publishing house itself was mainly an ideological institution that carried out the party-state order for the release of a certain information product with the specified properties of impact on a potential reader and the expected feedback. The state took upon itself the problems of selling these products, providing the corresponding working capital to the state bookstore for centralized buying up and subsequent distribution of published literature. Under these conditions, the publishing system itself was nothing more than a state entity. The nationalization of book publishing, which began at the end of the 20s of the last century, led by the end of the century to the establishment of total party-state control and control over the activities of the entire publishing business in the country. Therefore, the most important component of the reform of book publishing on a democratic, market basis was its denationalization, that is, its transformation from a completely state-owned to a predominantly non-state one. At present, it is non-state structures that form the basis of the country's publishing system [3, 55].

A serious factor in the development of the publishing business during this period was the increasing development and application of new information technologies. The legal and economic aspects of the book business received a scientific and technological basis, which made it possible in just a few years to cover a path that would previously have taken decades to overcome. Finally, the formation of a new publishing system in Russia was largely facilitated by the globalization of the information space, the integration of domestic book publishing into the world publishing community. This made it possible to study rich international experience and use it more productively in domestic practice. Of course, as in other countries, not all registered publishing structures are equally active in the book publishing business. If we take as a criterion for the inclusion of an organization in the publishing system the fulfillment by it of the requirements of Law "On the legal deposit of documents" on the submission to the Uzbekistan Book Chamber of the established number of legal copies of each published publication, then it turns out

that the country's book market is active every year. 5-6 thousand publishing houses. At the same time, it should be pointed out that the overwhelming majority of this abundance of publishing organizations is made up of medium and mainly small enterprises, which, generally speaking, is a reflection of a more general trend in the development of modern entrepreneurship, which concerns not only the book business and not only our country. In the development of the modern publishing system in Uzbekistan, a long-standing trend is clearly traced, which is inherited from the pre-revolutionary past [2, 25].

Despite the negative nature that she wears, she still cannot be overcome. We are talking about the attraction of the entire book business to the central regions of Russia and the high concentration of publishing entrepreneurial activity here. Domestic printing in recent years has made a powerful breakthrough in its qualitative and quantitative development. New printing complexes have been created, thousands of modern printing houses have emerged, hundreds of operating enterprises have undergone a comprehensive modernization. Investment activity in the printing industry had a stable positive trend. Nevertheless, the issues of unfavorable developments in the regional and federal printing markets have been constantly discussed in the professional business community recently: increased competition, falling profitability as a result of increasing production capacity in isolation from the idea of the real state of the printed products market and the prospects for its development; price pressure from customers, competition with foreign polygraph base.

CONCLUSION

The last decade of the last century was the time of formation and development of a new publishing system in Russia. The number of publishing houses has increased many times, the printing system has expanded, today publishing organizations operate in more than 300 cities of world [1,35].

Suffice it to say that at the same time, all pre-printing processes began to be almost completely concentrated in the publishing house, proofreading exchanges and other routine operations have become a thing of the past, and the quality of publishing preparation and printing execution of publications has significantly improved. Particularly noteworthy is the fact that modern information technologies make it possible to solve issues related to the constant decline in the circulation of many publications to levels that were previously unprofitable for either publishing houses or printing companies. Today, processes and technologies have been

developed to produce high-quality publications in multiple copies, which greatly expands the capabilities of the new publishing system. It should also be noted that the factors put forward and substantiated are constantly acting stimulants for further self-development and self-improvement of the publishing and printing system in Russia. In this regard, the study of the factors stimulating the development of the system should become permanent, since in the foreseeable future both the book and book publishing will remain an important information resource of society, allowing a person, on the basis of consistent coexistence with constantly improving information technologies, to master new knowledge and solve a variety of problems in the economic, cultural and social spheres, in all areas of life.

REFERENCES

1. Есенькин, Б. С. Предпринимательство в книжном деле: Учебное пособие / Б. С. Есенькин, А. Ф. Коган. М.: МГУП, 2004.
2. Жарков, В. М. Экономика и организация издательского дела: Краткий курс / В. М. Жарков, Б. А. Кузнецов, И. М. Чистова. М.: МГУП, 2002.
3. Жарков, И. А. Технология редакционно-издательского дела: Конспект лекций / И. А. Жарков. М.: МГУП, 2002.
4. Ильницкий, А. М. Книгоиздание в современной России / А. М. Ильницкий. М.: Вагриус, 2002.

“МАЖОЛИС УН-НАФОИС” ВА “ЛАТОЙИФНОМА” ТАЗКИРАЛАРИДА ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК АНЪАНАСИ ИФОДАСИ

Бобур Курбонов

Самарқанд давлат чет тиллар институти
Яқин шарқ тиллари ўқитувчиси (Ўзбекистон)
Тел: +998973970300

АННОТАЦИЯ

Мақолада “Мажолис ун-нафоис” ва “Латойифнома” тазкираларида зуллисонайнлик, яъни икки тиллилик анъанасининг ифодаси хусусида фикр юритилади. Маълумки икки тилда ижод қилиш туркий ва форсий халқлар адабиётидаги муҳим анъаналардан бири ҳисобланади. Адабиётишунослигимизда туркий ва форсий тилларда ижод қилган кўплаб шоирлар хусусида маълумот берилган. “Мажолис ун-нафоис” ва “Латойифнома” тазкираларидаги зуллисонайнлик анъанаси деганда асосан форсий ва туркий тилларда ижод қилган шоирлар ва адиблар ижоди намуналари назарда тутилади. Чунки бу икки тазкирада асосан мазкур икки тилда ижод қилган шоирлар хусусида маълумот келтирилган. “Мажолис ун-нафоис”да форсий ва туркий тилларда ижод қилган 480 дан ортиқ шоир ва адибларнинг исмлари зикр қилинган бўлиб, булар орасида иккала тилда ҳам ижод қилганлар мавжуд. “Латойифнома”да эса “Мажолис ун-нафоис”даги шоирлардан ташқари яна 190 та шоирнинг исми келтирилган ва булар орасида ҳам зуллисонайн шоирлар кўп.

Мазкур икки тазкира муаллифлари, яъни Мир Алишер Навоий ва Фахрий Ҳиравийларнинг ўзлари ҳам машҳур зуллисонайн адиблар сирасидандирлар. Шунинг учун иккала тазкирада ҳам зуллисонайнлик анъанасига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Зуллисонайн, тазкира, “Мажолис ун-нафоис”, “Латойифнома”, Навоий, Фахрий, форсий, туркий, манба, қўлёзма.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается выражение билингвальной (двуязычной) традиции в антологиях “Мажолис ун-нафоис” (Собрание избранных) и «Латойифнома». Известно, что двуязычие является одной из важнейших традиций в литературе тюркских и персидских народов. В нашей литературе даются сведения о многих поэтах, писавших на турецком и персидском языках. Билингвальная традиция в “Мажолис ун-нафоис” и «Латойифнома» относится в основном к произведениям поэтов и писателей, писавших в

основном на персидском и турецком языках. Потому что эти два тазкира (антология) содержат информацию о поэтах, писавших на этих двух языках. «Мажолис ун-нафоис» упоминает имена более 480 поэтов и писателей, писавших на персидском и турецком языках среди которых есть поэты которые писали на обоих языках. Помимо поэтов «Мажолис ун-нафоис», «Латойифнома» упоминает еще более 190 поэтов, многие из которых являются известными двуязычными поэтами.

Ключевые слова: Двуязычный, тазкира, «Мажолис ун-нафоис», «Латойифнома», Наваи, Фахри, персидский, турецкий, источник, рукопись.

ABSTRACT

The article deals with the expression of the bilingual tradition in the anthologies “Mazholis un-nafois” (Collection of the Chosen Ones) and “Latojifnoma”. It is known that bilingualism is one of the most important traditions in the literature of the Turkic and Persian peoples. Our literature provides information about many poets who wrote in Turkish and Persian. The bilingual tradition in “Mazholis un-nafois” and “Latojifnoma” refers mainly to the works of poets and writers who wrote mainly in Persian and Turkish. Because these two tazkira (anthology) contain information about the poets who wrote in these two languages. “Mazholis un-nafois” mentions the names of more than 480 poets and writers who wrote in Persian and Turkish, among which there are poets who wrote in both languages. In addition to the poets “Majolis un-nafois”, “Latoifnoma” mentions more than 190 poets, many of whom are famous bilingual poets.

Keywords: Bilingual, tazkira, "Mazholis un-nafois", "Latoifnoma", Nava'i, Fahri, Persian, Turkish, source, manuscript.

КИРИШ

Зуллisonайнлик - яъни икки тилда ижод қилиш узок йиллардан бери муҳим ижодий анъана сифатида намоён бўлган ва буюк шоиру адибларнинг икки халқ тили ва маданиятини тараннум этувчи асарларида ўз аксини топган. Қадим замонлардан ислом динини дунёнинг кўплаб мамлакатларига тарқалгани боис араб тили ва маданияти ҳам кенг тарқалган ва исломни қабул қилган халқлар ўз асарларини ҳам она тилларида, ҳам араб тилида ижод қилганлар. Йиллар ўтиб икки тиллик, яъни зуллisonайнлик анъанага айланган. Араб ва форс тилларида ижод қиладиган шоирлар ўз ижод намуналари билан машҳур бўла бошладилар. Масалан, форс тилида ижод қилган биринчи шоира Балхий тахаллуси билан машҳур бўлган Робиа бинти Кааб аслида араб

саркардаларининг оиласида туғилган. Унинг оиласи Хуросонга кўчиб келиб Балх шаҳрида яшаган ва Робиа ушбу шаҳарда дунёга келган. Робиа Балхий араб ва форс тилларида ижод қилган зуллисонан шoirларининг биринчиларидан ҳисобланади. Ундан ташқари кўплаб шoirлар ва олимлар ўз асарларини ҳам арабий ва ҳам форсийда яратганлар, масалан Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқалар. Кейинчалик бу анъана форсий ва туркий тилларда ижод қиладиган шoirлар тарафидан давом эттирилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Ишда “Мажолис ун-нафоис” ва “Латойифнома” тазкиралари нусхалари ҳамда мавзуга оид асарлар ва илмий мақолалардан фойдаланилди. “Латойифнома” тазкираси нодир китоблар қаторига киради, чунки мазкур тазкира ҳалигача тўлиқ ўрганилмаган. Ушбу мақолада “Латойифнома”нинг бундан тақрибан бир аср олдин Покистонда чоп этилган нусхасидан фойдаланилди. Ушбу нусха араб алифбосига асосланган форс ёзувининг настаълиқ услубида ёзилган. Китобнинг бошланишида асар хусусиятига оид урду тилида ҳам қисқача маълумот берилган. Китоб Покистоннинг Панжоб университети профессори Муҳаммад Иқбол Мужаддадий савъ ҳаракати билан Милодий 1931 йили нашр қилинган. “Латойифнома”нинг бир нечта қадимий нусхалари мавжуд, аммо бу нусхалар жуда нодир ҳисобланади. Тазкиранинг энг янги нусхаси 2019 йил Эроннинг Фирдавсий университети ёш навоийшунос тадқиқотчиси Ҳоди Бедакий томонидан нашр қилинди. Буларнинг барчаси “Латойифнома”ни тадқиқ этиш учун жуда муҳим адабиёт ҳисобланади, аммо айти дамда биз фақатгина Муҳаммад Иқбол Мужаддадий томонидан Покистонда нашр қилинган нусхадан фойдаланиш имкониятига эгамиз.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Форсий ва туркий тилларда ижод қилувчи шoirларнинг энг буюк намояндаси бу шаксиз Мир Алишер Навоийдир. Маълумки, Навоийнинг форсий ва туркий тилларда битилган ижод намуналари дунё адабиётидаги энг сара ва энг самарали асарлар қаторига киради. Навоийдан олдин ҳам туркий ва форсий тилларда ижод қиладиган шoir ва ёзувчилар бўлган, аммо Навоийнинг заҳматлари ва мислсиз истеъдоди натижасида икки тилда ижод қилиш анъанаси ғоят юксалди. Шу боис Навоийни форсий ва туркий тилларда ижод қилиш анъанасининг асосчиси, деб баҳоласак хато бўлмайди. Мир Ҳазратларининг икки таҳаллус билан, яъни туркий асарларини Навоий таҳаллуси билан ва форсий асарларини эса Фоний таҳаллуси билан ижод қилганлари барчага

маълум. Аммо Навоийнинг зуллисонанлик анъанаси ривожига қўшган ҳиссаси фақатгина Навоий ва Фоний тахаллуслари билан ижод қилган девонлари билан чегараланиб қолмайди. Зуллисонанлик анъанаси Мирнинг барча асарларида ўз аксини топган, жумладан “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида. Маълумки мазкур тазкирада исмлари зикр қилинган шоирларни асосан форс тилида ижод қилганлар ҳамда туркий тилда ижод қилган шоирлар ташкил этади. Булар орасида зуллисонан шоирлар, яъни ҳам форсий ва ҳам туркий тилларда ижод қилган шоирлар ҳам кўп.

Тазкирани ўқиганда илк навбатда Мир Алишернинг мазкур икки тилни қай даражада мукамал билганлари сезилади. Бу икки тилнинг луғавий бойлиги ва нозиклигидан қандай моҳирона фойдаланганлигини айнан “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида кўришингиз мумкин. Мисол тариқасида “Мажолис ун-нафоис”нинг саккизинчи бобида Султон Ҳусайн Бойқарони таъриф ва тавсифида баён қилинган бир жумлани назардан кечирсак, бир жумланинг ўзида иккита тилнинг жозибадорлигини мужассам этадиган мухташам маҳорат маҳсулини кўришимиз мумкин. “Султанат баҳрининг дурри яктоси, ва хилофат сипехрининг хуршеди жаҳонороси, саховат хавосининг абри гуҳарбори ва шижоат бешасининг ҳузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат илмининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат била муъжизапардози Султон ус-салотин Абдулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон”. Бу даражадаги баён қобилиятига эга бўлиш учун иккала тил, яъни ҳам форсий ва ҳам туркийни мукамал билиш талаб этилади.

Мазкур икки тазкирада муаллифларнинг зуллисонанлик қобилиятига эга бўлганликларидан ташқари бошқа зуллисонан шоирларни ҳам тарғиб ва ташвиқ этилганлигини кўришимиз мумкин. “Мажолис ун-нафоис”нинг ўзида йигирмага яқин зуллисонан шоирлар исмлари зикр қилинган. Буларнинг асосийлари Мавлоно Абулҳасан, Ҳаримий Қаландар, Мавлоно Тархоний, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Яқиний, Мавлоно Билолий, Сайид Ҳасан Ардашер, Амир Шайх Сухайлий, Мавлоно Осафий, Шерам (“Латойифнома”да Шерам Шағол деб ёзилган), Соқий, Бобур Мирзо, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзолар бўлиб, иккала тазкирада ҳам деярли барчаларининг ҳам форсча ва ҳам туркча шеърларидан намуна келтирилган. “Латойифнома”да таржима қилинган саккизта мажлисдан ташқари яна бир мажлис илова қилинган ва бу мажлисда

“Мажолис ун-нафоис”да зикр этилмаган 190 дан кўпроқ шоирларни исмлари келтирилган ва улар орасида бир қанчалари зуллисонайн шоир эканлиги таъкидланган ҳамда туркча ва форсча ижод намуналаридан мисоллар келтирилган. “Латойифнома”нинг ушбу бобидаги зуллисонайн шоирларнинг энг биринчиси Мир Алишер Навоийнинг ўзидир. Тўққизта қисмдан иборат бўлган ушбу мажлиснинг биринчи қисми Ҳазрат Навоийга бағишланган. Муаллиф Навоийни таърифлар экан, албатта унинг илм аҳлига қилган беғараз кўмаги ва барча илм соҳаларига ружу қилган ёшларнинг парваришига берган эътиборини таъкидлаб ўтган. Бу орада албатта туркий ва форсий шеърият дунёсидаги мавқеига ҳам тўхталиб ўтган. Фахрий Навоийга оид қўйидаги гапларни баён қилган: *“Ва он миқдори бемислу нодир аз хаттоту хонандаву созандаву наққошу музҳибу муҳарриру муаммоиву шоир ки ба тарбияти ў дар нашъу намо омаданд маълум нест ки дар ҳеч замон қилвагар бошад. Ва ў низ аз фунуни ин чамоъат баҳраи тамом дошт, хосса дар шеъру шоирӣ ва пеши туркон хирадманди фозил ва тозизабонони туркидон комил, муқаррар аст, ки то бинои назми туркӣ шуда, мисли ў касе қадам дар он водӣ наниҳода, сарвари ин қаламрав ўст ва ўро дар миёни атрок қаринаи Мавлоно Абдурахмон медонанд”*¹.

Таржимаси: Унинг тарбияси остида нашъу намо топган хаттот, хонанда, созанда, наққош, музҳиб, муҳаррир ва шоирларнинг сони шунчалик кўп эдики бунақасини ҳеч бир давру замонда ҳеч ким кўрмаган эди. Ва ўзи жамият фанларидан тамомила баҳраманд эди, хоссатан шеър ва шоирликда турклар олдида фозил хирадманд ва туркчани биладиган тозизабонлар олдида комилдир, муқаррардирким туркий назм биноти этилгунга қадар бу водийга унга ўхшаган ҳеч бир киши қадам қўймаган, бу манзилнинг сарвари удир, уни атрок(турклар) орасида Мавлоно Абдурахмоннинг қаринаси, деб биладилар. Айтиш жоизки, Навоийга бу қадар юксак баҳо берган буюк алломалар ниҳоят кўпдир ва уларнинг асосий қисмлари форсигўй адиблар ҳисобланадилар. Бу эса икки халқ ўртасидаги муштарақлик нишонасидир. Бошқа томондан қарайдиган бўлсак, Мир Алишер Навоий ва бошқа туркийзабон алломалар ҳам форс адабиёти намояндалари ва уларнинг асарларига юксак эҳтиром билан қараганлар. Алишер Навоийнинг бир қанча ғазаллари Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Жомий, Румий каби форс шоирлари ғазалларининг татаббуида (илҳомланган ҳолда) ижод қилинган. Мирнинг жаҳоншумул “Хамса”си буюк форс-тожик

¹ لطایف نامہ فخریہ روی مرتب محمد عقبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

шоири Низомий Ганжавий “Хамса”сидан илҳомланиб ёзилган. Бундан ташқари бир қанча шоирлар борки форсий шеърятдан илҳомланган ҳолда ижод қилганлар. Бунинг натижасида икки халқ адабиёти бир-бирдан ажралмас шаклда ривожланди. Ушбу муштараклик “зуллисонайнлик” анъанасининг ривожланишига муҳим омил бўлди.

Фахрий “Латойифнома”сининг тўққизинчи бобида Навоидан кейин яна ўнлаб зуллисонайн шоирларнинг исмлари зикр қилинган. Булар қаторида Абулқосим Бобур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мавлоно Маҳмуд, Мавлоно Мажлисий, Мавлоно Абдуллоҳ, Мавлоно Афсарий, Мавлоно Ишқий, Шохмуҳаммад Қўрчи, Мирзо Қосим, Мавлоно Хожакалон, Амир Рустамали, Султонмуҳаммад Баҳши, Султон Масъуд Мирзо, Убайдуллоҳон ва бошқаларни айтишимиз мумкин.² Бу икки тилли шоирларнинг ҳар бирига ўзига хос тарзда таъриф берилган. Уларнинг туркий ва форсий назмда моҳир эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. “Латойифнома”нинг тўққизинчи мажлисидан жой олган зуллисонайн шоирларнинг бири Мавлоно Хожакалон бўлиб, унинг таърифини Фахрий шундай баён этган: “*Аз вилояти Андиҷон аст, мулозими махсус ва парвоначи Бобур Мирзо аст, бағоят хуштабъ ва ошиқпеша аст, назми туркӣ ва форсӣ нек мегӯяд*”.³

Таржимаси: Андиҷон вилоятидандир, Бобур Мирзонинг махсус мулозими ва парвоначисидир, ғоят хуштабъ ва ошиқпешадир, туркий ва форсий назмни яхши айтади. Бу таърифдан сўнг унинг ижод намуналаридан икки байт келтирилган ва ушбу байтларнинг бири форсча ва иккинчиси туркчадир:

Надорам тоби дидан пеши он бадхў рақибонро
Аз он бо субҳи васли ў гузидам шоми саҳроро.⁴

Туркий тилдаги ижод намуналаридан бири:

Ҳар кимга ки кўнглунг тиласа меҳру вафо қил,
Кўнглунг тилаган жавру жафо ёрли манго қил.⁵

Мирзо Бобурнинг мулозими бўлган ушбу шоирпеша инсоннинг таърифидан шуни тушуниб олишимиз мумкинки, Темурийлар салтанати даврида икки халқ, яъни туркийзабон ва форсийзабон халқларнинг маданияти юксак даражада ривожланди. Темурийлар амирзодаларининг форс-тожик

² لطایف نامہ فخریہ روی مرتب محمد عقیبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

³ لطایف نامہ فخریہ روی مرتب محمد عقیبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

⁴ لطایف نامہ فخریہ روی مرتب محمد عقیبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

⁵ لطایف نامہ فخریہ روی مرتب محمد عقیبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

адабиёти юксалишига кўшган ҳиссаларини минглаб мисоллар билан исботлашимиз мумкин.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Зуллисонайнлик анъанаси узоқ йиллардан бери давом этиб келаяпти ва адабиётнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Ҳар қандай адабиёт бевосита тилга боғлиқдир. Тил эса ҳар доим ўзгариб турадиган ҳодисадир. Тилнинг ўзгаришига бевосита бошқа тиллар ва замоннинг янгиланиши сабаб бўлади. Бунга албатта турли халқларнинг яшаш тарзи, урф одатлари, тили ва бошқа муҳим ҳаётий жиҳатларининг бирлашиши алоҳида ўрин тутди. Бир минтақада яшовчи бир неча миллат ва элатлар вакиллари албатта бир-бирларининг тиллари ва адабиётидан баҳраманд бўладилар. Форсий ва туркий тилларда сўзлашиб ижод қилган халқлар узоқ йиллардан бери ёнмаён яшаб келмоқдалар. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод қилган шоир ва адиблар орасида форс-тожик ва туркий-ўзбек тилларини биладиган ва ушбу тилларда ижод қилган шоирлар жуда кўп. Ушбу зуллисонайн шоирлар хусусида батафсил маълумот берадиган ва айнан ушбу даврда икки тиллилик анъанасининг ривожланганлигини ёрқин баён эта оладиган асосий манба “Мажолис ун-нафоис” тазкирасидир ва унинг таржималаридир. Мазкур даврдаги зуллисонайнлик анъанасига доир муфассал тадқиқот олиб бориш учун биринчи навбатда Мир Алишернинг мазкур тазкираси ва барча таржималарини мукаммал ўрганиш, уларни транслитерация қилиш ва ўзбек тилига таржима қилиб ўзбек адаб аҳли эътиборига ҳавола этиш муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. لطائف نامه. محمد عقبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی.
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993
3. Бертельс. Е.Э. Навай и Джамии. – Москва: Наука, 1965
4. Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари” //Алишер Навоий ва форс-тожик адабиёти конференцияси материаллари. 2002, 30-январь.
5. Воҳидов. Р. “Мажолис ун-нафос”нинг таржималари/ масъул муҳаррир: Б. Валихўжаев. – Т.: Фан, 1984.
6. Муҳиддинов. М. Адабий анъана ва ижодий ўзига хослик. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.-85 б.
7. Болтабоев. Ҳ. Мумтоз сўз қадри. – Тшкент: Адолат, 2004. -192 б.

-
8. Салоҳий. Д. Навоийнинг Рум диёрига туҳфаси// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 3 февраль. №5(3834). Б. 4.; “Йатимат ад-дахр” тадқиқот услуби ҳақида//Мутафаккир ва мумтоз шеърият. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро маркази” нашриёти, 2018. Б. 141-148.
  9. علی اصغر حکمت. تذکرہ مجالس النفائس. کتابخانہ منوچہری. تهران، ۱۳۴۳ش
  10. ہسامالدین راشدی. فخری و سہ اثر او. مشهد، ۱۳۵۰
  11. <http://navoi.natlib.uz>

XORIJIY DAVLATLARDAGI OILAVIY MEDIATORLARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR VA ADVOKATNING MEDIATOR SIFATIDAGI OILAVIY NIZOLARNI HAL ETISH TAJRIBASI

Qudrat Matkarimov Qalandarovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti “Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura” kafedrasida dotsent vazifasini bajaruvchisi, yuridik fanlari doktori
E-mail: matkarimovqudrat79@gmail.com

Xoliqov Shohrux Ikromali o‘g‘li,

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
E-mail: shohrux.lawyer_xoliqov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada oilaviy nizolar va nizolarni hal etishda mediatsiya tartib-taomilini o‘tkazish bo‘yicha xorijiy tajriba muhokama qilinadi, xorijiy mamlakatlardagi mediatorlarga qo‘yiladigan talablar tahlil qilinadi. Mediatsiyaning joriy etilishi bugungi kunning tabiiy tendentsiyasi, oilaviy sohadagi nizolarni hal etish, nizolashayotgan tomonlarga ko‘proq mos keladigan natijani olish imkonini beruvchi vosita ekanligi ta’kidlandi. Oilaviy nizolarni hal qilish mas’uliyatli vazifadir, shuning uchun aksariyat xorijiy mamlakatlarda mediatorga kasbiy malaka, oilaviy mediatsiya sohasida qo‘shimcha maxsus tayyorgarlik, yosh va amaliy tajribaga oid maxsus talablar mavjud. Shu bilan birga, mediatorning kasbiy mahoratiga qo‘yiladigan talablardan tashqari, mediatorning axloqiy fazilatlariga qo‘yiladigan talablar ro‘yxati ham mavjud. Xulosa qilinadiki, dunyoning aksariyat rivojlangan mamlakatlarida mediator faoliyati qonun bilan tartibga solinadi va ham professional, ham noprofessional asosda amalga oshiriladi, biroq bir qator mamlakatlarda subyektlar qonunchiligida qo‘shimcha huquqbuzarliklar belgilanishi mumkin. mediatorga qo‘yiladigan talablar. Shu bilan birga, O‘zbekistonda bo‘lgani kabi, professional mediatorlar ko‘pincha oliy ma’lumotli yoki qo‘shimcha kasbiy ta’lim olgan shaxslardir.

Kalit so‘zlar: Mediatsiya, oilaviy nizo, oilaviy mediatsiya, mediator, huquqiy nizo va nizolarni muqobil hal etish, konflikt.

**REQUIREMENTS FOR FAMILY MEDIATORS IN FOREIGN
COUNTRIES AND THE EXPERIENCE OF A LAWYER IN RESOLVING
FAMILY DISPUTES AS A MEDIATOR**

Kudrat Matkarimov Kalandarovich,

Acting Associate professor of the Department of Judicial, law enforcement
agencies and advocacy, Tashkent State University of Law, (DSc)

E-mail: matkarimovkudrat79@gmail.com

Khalikov Shohrux Ikromali ugli,

Master of Tashkent State University of Law,

E-mail: shohrux.lawyer_xoliqov@mail.ru

ANNOTATION

The article discusses the foreign experience of conducting the mediation procedure in resolving family disputes and conflicts, analyzes the requirements that apply to mediators in foreign countries. It is emphasized that the introduction of mediation is a natural trend of the present time, a way to resolve conflicts in the family sphere, allowing you to get the result that suits the parties to the dispute the most. The settlement of family conflicts is a responsible task, therefore, in most foreign countries, special requirements are imposed on the mediator regarding professional qualifications, additional special education on the profile of family mediation, age, practical experience. However, in addition to the requirements for professional skills and skills of the mediator, there is also a list of requirements for the moral qualities of the mediator. It is concluded that in most developed countries of the world, activities. The mediator is regulated by law and is carried out both on a professional and non-professional basis, however, in a number of countries, the legislation of subjects may establish additional requirements for the mediator. At the same time, as in Uzbekistan, professional mediators are most often persons with higher education or who have received additional professional education on the application of the mediation procedure..

Keywords: Mediation, family dispute, family mediation, mediator, conflict, alternative resolution of legal disputes and conflicts.

ТРЕБОВАНИЯ К СЕМЕЙНЫМ МЕДИАТОРАМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И ОПЫТ ЮРИСТА В РАЗРЕШЕНИИ СЕМЕЙНЫХ СПОРОВ В КАЧЕСТВЕ МЕДИАТОРА

Кудрат Маткаримов Қаландарович,

Ю.ф.д., и.о. доцент кафедры суд, правоохранительные органы и
адвокатуры, Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: matkarimovkudrat79@gmail.com

Халиков Шохрух Икромали угли,

Магистр Ташкентского государственного юридического университета,
E-mail: shohrux.lawyer_xoliqov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается зарубежный опыт проведения процедуры медиации при разрешении семейных споров и конфликтов, анализируются требования, которые предъявляются к медиаторам в зарубежных странах. Подчеркивается, что внедрение медиации является закономерной тенденцией настоящего времени, способом разрешения конфликтов в семейной сфере, позволяющим получить результат, который в наибольшей степени устраивает участников спора. Урегулирование семейных конфликтов является ответственной задачей, поэтому в большинстве зарубежных стран к медиатору предъявляются особые требования, касающиеся профессиональной квалификации, дополнительного специального обучения по профилю семейной медиации, возраста, наличие практического опыта. Однако помимо требований к профессиональным умениям и навыкам медиатора существует еще и список требований к нравственным качествам посредника. Делается вывод, что в большинстве развитых стран мира деятельность медиатора регулируется законодательно и осуществляется как на профессиональной, так и не на профессиональной основе, вместе с тем в ряде стран законодательство субъектов может устанавливать дополнительные требования к медиатору. При этом, как и в Узбекистане, профессиональными медиаторами чаще всего являются лица, имеющие высшее образование или получившие дополнительное профессиональное образование по вопросам применения процедуры медиации

Ключевые слова: Медиация, семейный спор, семейная медиация, медиатор, конфликт, альтернативное разрешение правовых споров и конфликтов.

KIRISH

Bugungi kunda quyidagi tendentsiyani qayd etish mumkin: mediatsiya o'tgan asrning oxiridan beri qo'llanilgan ko'plab davlatlarda sud jarayoni boshlanishidan oldin mediatsiya xizmatlaridan foydalanish majburiydir. Xorijiy mamlakatlarda oilaviy huquq doirasiga kiruvchi nizolarni hal qilishda sudga murojaat qilish o'rniga uchinchi shaxslar – mediatorlarga murojaat qilish an'anasi bor. Mediator – “mustaqil shaxs, taraflar tomonidan nizoning mohiyati bo'yicha qaror ishlab chiqishda yordam berish uchun nizoni hal qilishda vositachi sifatida jalb qilingan mustaqil shaxslar” [Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Nafaqat rivojlangan mamlakatlarda, balki boshqa mamlakatlarda ham sud amaliyotiga asoslanib, shuni ta'kidlash kerakki, voyaga etmaganlar haqidagi nizo hal qilinadigan har qanday oilaviy nizo, agar nizoda ota-onalar o'rtasida kelishuvga erishilsa, yanada samaraliroq hal qilinadi. Amalda, oilaviy nizolarni hal qilishda ota-onalar ko'pincha bolaning huquqlarini e'tiborsiz qoldiradilar. Bolalar manfaatlarini himoya qilish uchun mediatorlarni jalb qilish kerak. Oilaviy nizolarga nisbatan qo'llaniladigan mediatsiya oilaviy mediatsiya deb ataladi. [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolani yoritish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Mazkur maqolada mediatsiya – oilaviy nizolarini hal etishning muqobil usuli va uning bugungi kundagi xususiyatlari, xorij tajribalari hamda mediatorlarga qo'yilgan talablar haqida fikrlar tahlil qilindi. Xorij davlatlarining «Mediatsiya to'g'risida»gi qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasining «Mediatsiya to'g'risida»gi 2018-yil 03-iyul O'RQ-482-O'RQ metodologik manba bo'lib belgilandi. Shu bilan birga Xudoykina T.V, Sayfetdinova A.F, Krsova V.G., Kolyasnikova Yu.S, Gaydayenko-Sher N.I va yuridik fanlar nomzodi Ponasyuk, Andrey Mixaylovich kabi huquqshunos olimlarning ilmiy ishlari hamda tajribalaridan keng foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oilaviy nizolarni hal qilish juda mas'uliyatli vazifadir, shuning uchun ham ayrim xorijiy mamlakatlarda mediatorga alohida talablar qo'yiladi.

Germaniyada 2012-yil 21-iyuldagi «Mediatsiyani qo'llab-quvvatlash va nizolarni suddan tashqari hal etishning boshqa tartiblari to'g'risida»gi qonunga muvofiq mediator mediatsiya asoslari va uning tartib-qoidalari bo'yicha nazariy bilimga ega bo'lishi, mediatsiya muzokaralarni amalga oshirish va muloqot qilish

texnikasiga hamda nizolarni boshqarish, mediatsiya huquqi(magistratura), amaliy mashg'ulotlar va rolli o'yinlar texnikasi sohalarda bilimga ega bo'lish lozim [2].

Oilaviy munosabatlarda nizolarni hal etishning muqobil usullarini ishlab chiqish va joriy etishning hal qiluvchi omillaridan biri oila markazlari advokatlarining ushbu usullarga munosabati, ularning oiladagi konfliktlarni boshqarish tizimini yaratishdagi ishtiroki hisoblanadi. Germaniya advokatlar kasb etikasiga asosan advokatlar qonunni haqiqiy vaziyatlarda qo'llash uchun o'qitilishi tushuntirilgan. Advokatlar faoliyat sohasiga qarab mavjud vaziyatlarda professional mediatorlik faoliyatini ham amalga oshiradi. Ular nizo tomonlari va oila a'zolari, hech kimni ortda qoldirmasdan, barcha ishtirokchilarga mos keladigan yechim topishga mas'ul hisoblanadi. Advokat mediator sifatida sud muhokamasidan farqli o'laroq, uchinchi shaxs tomonlarningning shaxsiy manfaatlarini hal qilmaydi.

Buyuk Britaniyada mediatsiyadan foydalanishni tartibga soluvchi yagona qonunchilik hujjati mavjud emas, shuning uchun mediatsiya asosan xususiy tashabbuslar, sudyalarning hamjamiyatining faol ishtiroki bilan mediatsiyani rivojlantirishga qaratilganligi tufayli rivojlanmoqda. Asosan, mediatsiya instituti sud amaliyoti yordamida shakllanadi. Mediatsiya to'g'risidagi normalar alohida hujjatlarda, oilaviy protsessual qonun hujjatlarida, sudlar to'g'risidagi qonun hujjatlarida, jinoyat ishlari bo'yicha sudlarning vakolatlari to'g'risidagi qonunda va boshqalarda o'z ifodasini topgan. Quyidagi xususiyatlarni ta'kidlash lozimki, mediatsiya doimo ixtiyoriy jarayondir. Ba'zi hollarda mediatsiya uchun murojaat qilish tizimi mavjud. Oilaviy nizoni hal etish bo'yicha mediatsiya tartib-taomilida ishtirok etishdan bosh tortgan taqdirda, tomonlarga nisbatan jazo choralari qo'llanilmaydi. Turli tashkilotlar mediatsiya xizmatlarini bepul taqdim etadi, shu jumladan sud mediatsiya dasturlari doirasida ham. Shu bilan birga, mediatsiya xarajatlari sud jarayonidagi kabi bir xil shartlar va printsip bo'yicha bepul yuridik yordam ko'rsatishda qoplanishi mumkin. Angliya va Uelsda sudyalarning mediator sifatida qatnashishi mumkin emas. Biroq, sudlar mediator sifatida harakat qilishlari mumkin. Birlashgan Qirollikda mediatsiyaning maxfiyligi asosan tomonlar va mediator o'rtasidagi kelishuv bilan tartibga solinadi va amalga oshiriladi. [3]

Advokatlar ham to'g'ridan to'g'ri oilaviy nizolarda mediatorlik faoliyatini olib boorish imkoniyatiga egas emas. Keng doiradagi milliy va xalqaro oilaviy huquq assotsiatsiyalarida, shu jumladan Xalqaro oilaviy huquqshunoslar akademiyasi va Xalqaro hamkorlikdagi professionallar akademiyasida vakillik qiladigan advokatlik firmalariga a'zo advokatlar oilaviy nizolarni hal qilishda tomonlar ixtiyori bilan

mediativ kelishuv tuzish huquqlari berilgan. Agarda advokat tomonlardan birining hinoyachisi bo'lgan holda mediatorlik vazifasini bajara olmaydi.

Buyuk Britaniyada Adliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan Fuqarolik mediatsiya bo'yicha qo'llanmasiga asosan mediatorlar va advokatlarning oila, biznes sohasidagi nizolarda mediatsiyani qo'llash jarayonida nizoni hal qilishning turli variantlarini ko'rib chiqishga yordam beradi, lekin ular maslahat bermaydilar. Ularning vazifasi taraflar va boshqa tomon o'rtasidagi suhbatni osonlashtirishdan iboratligi nazarda tutilgan.

Avstriyada, Germaniya kabi, mediator ishiga qo'yiladigan talablarni taqdim etishning aniq tizimi mavjud. Avvalo, talablarning mavjudligi mediatorning Federal Adliya vazirligi reestriga kiritilishi istagiga bog'liq. Agar shaxs reestrda ro'yxatdan o'tmasdan mediatsiya xizmati ko'rsatish niyatida bo'lsa, u holda bu shaxsga hech qanday talab qo'yilmaydi va u mediatsiya bilan erkin shug'ullanishi mumkin. Agar biror kishi ushbu reestrga kirishni xohlasa, u rasmiy yozma ariza bilan murojaat qilishi kerak. 2004 yil 1 maydagi «Fuqarolik ishlari bo'yicha mediatsiya to'g'risida» Federal qonunining talablariga muvofiq, mediator 28 yoshdan katta bo'lishi, kasbiy malaka va fuqarolik javobgarligi sug'urtasiga ega bo'lishi kerak. Yuqoridagi talablar bajarilgan taqdirda, shaxs Federal Adliya vaziri tomonidan reestriga kiritiladi.[4]

Shveysariyada ham vaziyat taxminan bir xil. Akkreditatsiyadan o'tish uchun vositachiga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi: oliy yuridik yoki gumanitar ma'lumotga ega bo'lishi; treningdan o'tish. Bunday treningning davomiyligi 18 oy ichida kamida 200 soat bo'lishi kerak. Ushbu soatlarning 160 soati boshlang'ich ta'limga, uning bir qismi tanlangan mutaxassislikka (bu holda oilaviy huquq mediatsiyasi) va 40 soati tajribali mediator nazorati ostidagi amaliyotga bag'ishlangan; 3) amaliy tajribaning mavjudligi. Amaliy tajriba talablari asosiy tayyorgarlikni tugatgandan so'ng oilalar va juftliklar bilan kamida ikki yil ishlashni o'z ichiga oladi [4].

Agar mediator oliy ma'lumotga ega bo'lmasa, akkreditatsiyadan o'tish uchun mediator ijtimoiy ish sohasida umumiy yoki o'rta kasb-hunar ma'lumoti va mediatsiya sohasida katta amaliy tajribaga ega ekanligini tasdiqlashi kifoya qiladi. Katta amaliy tajriba deganda kamida yigirmata ishda ishtirok etish tushuniladi, ularning har biri ikki yildan besh yilgacha bo'lgan muddatda kamida uchta sessiya tayinlangan. Shu bilan birga, ushbu muddatdan kamida beshta ish mediatsiya bitimi imzolanishi bilan yakunlanishi, qolgan beshta ish bo'yicha esa nazorat o'rnatilishi shart.

Mediator oilaviy nizoni hal qilishda insoniy munosabatlarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi dinamikasiga va psixologik jihatda tomonlarni yarashtirishga harakat qiladi. Konfliktga tomonlarning vaziyatlaridan kelib chiqib baholaydi va ularni bir markazga kelishi uchun imkoniyatni yaratadi. Nafaqat oilaviy nizolarda balkim boshqa nizolarda ham advokat mediator sifatidagi vazifasida konfliktga mavhum, obyektiv, shaxssiz yondashuvni ishlab chiqadi. Bu advokatga sud va arbitrajda yaxshi imkoniyatni ta'minlaydi.

Advokatlar odatda his-tuyg'ular bilan ishlashga o'rgatilmaganligi sababli, ular uchun mediatorlik haqida gap bo'lmaydi. Bundan tashqari, ularda konfliktga nisbatan egosentrik, optimistik, o'ziga haddan tashqari ishonchli qarash, mag'lubiyatdan qo'rqish paydo bo'ladi. Ma'lumki, sudda bir tomon g'alaba qozonadi, ikkinchisi yutqazadi. Shuning uchun hamkorlikka asoslangan integrativ muzokaralar va vositachilikdan rad etish holatlari uchrab turadi. Shunday bo'lsa-da advokatlar mediator sifatida oilaviy masalalarini samarali va tezkor hal qilish imkonini beruvchi muzokora, mediatsiya kabi nizolarni sudga qadar hal qilish usullarini taklif qilmoqda.

Eng rivojlangan talablar tizimi Kanadaga tegishli. Ushbu mamlakatda mediatsiya 1985-yilda tashkil etilgan Kvebek oilaviy mediatorlar assotsiatsiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Uning tarkibiga 295 nafar mutaxassis: advokatlar, notariuslar, ijtimoiy xodimlar, oilaviy mediatsiya bo'yicha qo'shimcha maxsus tayyorgarlikdan o'tgan pedagogik psixologlar kiradi. Mediatorlarning kasbiy tayyorgarligini tan olish Kvebek Fuqarolik protsessual kodeksining bir qismi bo'lgan Oilaviy vositachilik qoidalariga bo'ysunadi. Akkreditatsiya ikki bosqichda amalga oshiriladi: nomzod Nizomda belgilangan muddatda yakuniy akkreditatsiya uchun barcha talablarni bajargan taqdirda Uyushma tomonidan taqdim etiladigan vaqtinchalik akkreditatsiya va kasbiy uyushma tomonidan taqdim etiladigan yakuniy akkreditatsiya a'zosi barcha shartlarga javob bergan nomzod qabul qilinadi [4].

Oilaviy mediatorlik reglamentiga ko'ra, mediatorlar vaqtinchalik akkreditatsiyadan o'tishlari va quyidagi mezonlarga javob berish shart:

1) Kvebek advokatlar assotsiatsiyasi, Kvebek notariuslar palatasi, kasbiy va ta'lim bo'yicha maslahatchilar professional gildiyasi, Kvebek psixologlari gildiyasi, Kvebek ijtimoiy ishchilari va oilaviy terapevtlari professional uyushmasi, kasbiy uyushma a'zosi bo'lishi lozim. Pedagogik psixologlar yoki mudofaa markazi bo'lgan muassasada ishlash to'g'risidagi qonun ma'nosida bolalik va o'smirlilik davrida sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar, shuningdek, yuqoridagi kasbiy birlashmalardan kamida bittasining talablariga javob berishi;

2) Uyushmaga a'zo bo'lish to'g'risidagi arizadan oldingi besh yil ichida qabul qilish oilaviy mediatsiya bo'yicha 60 soat davom etadigan ixtisoslashtirilgan o'quv kursi;

3) Soha mutaxassislik bo'yicha nomzod a'zo bo'lgan kasbiy uyushmada kamida uch yillik amaliy ish stajiga ega bo'lishi yoki advokatlik faoliyati bilan kamida 1 yil amaliy ish stajiga egaligi;

4) Akkreditatsiyadan o'tgandan keyin ikki yil mobaynida Assotsiatsiya tomonidan akkreditatsiya qilingan mediator nazorati ostida kamida 10 ta oilaviy mediatsiya o'tkazish majburiyatini oladi. Mediatorlardan kamida 40 ta oilaviy mediatsiyani o'tkazish tajribasiga ega bo'lishi talab qilinadi. Xuddi shu muddatda nomzod kamida 45 soat oilaviy mediatsiya bo'yicha malaka oshirish kursidan o'tishi kerak. Oila mediatorlarini tayyorlashning asosiy kursi rejasiga quyidagilar kiradi:

Oilaviy mediatsiyaning iqtisodiy, huquqiy va soliq jihatlarini bo'yicha 15 soatlik mashg'ulotlar va mediatsiya tartibi bo'yicha 24 soat mashg'ulotlar advokat tomonidan o'tkazilishi kerak;

Ijtimoiy ishchi tomonidan psixologik va psixo-ijtimoiy jihatlar bo'yicha 15 soatlik mashg'ulotlar;

Oilaviy zo'ravonlik bo'yicha 6 soat darslar. Bunday mashg'ulotlar o'tkazilishi mediatorlarga talab sifatida keltirilgan.

Kvebek oilaviy mediatorlar assotsiatsiyasi mediatorlarga daslab advokatlar tomonidan o'quv mashg'ulotlar olib borishini aniq belgilab bergan. Chunki advokatlar mediator sifatida ham taraflarni ish jarayonida hatto ijro bosqichlarida ham yarashtirish imkoniyatidan foydalanish huquq borligini nazarda tutgan. Kanada advokatlar assotsiatsiyasida advokatlarni ro'yhatga o'ish bilan birgan mediatorlik imtixonlaridan ham o'tkazadi. Bu bilan advokatlar professional mediator sifatida ham faoliyat olib bo'rish mumkinligini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi qonunida Mediatorning faoliyati professional yoki noprofessional asosda amalga oshirilishi mumkinligi hamda ularga qo'yilgan talablar belgilangan. Unga ko'ra Professional asosdagi mediator faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan mediatorlarni tayyorlash dasturi bo'yicha maxsus o'quv kursidan o'tgan, shuningdek Professional mediatorlar reyestriga kiritilgan shaxs amalga oshirishi mumkin.

Noprofessional asosdagi mediator faoliyatini yigirma besh yoshga to'lgan va mediator vazifalarini bajarishga rozilik bergan shaxs amalga oshirishi mumkin.

Noprofessional asosdagi mediator faoliyatini amalga oshiruvchi shaxs ham O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan mediatorlarni tayyorlash dasturi bo‘yicha maxsus o‘quv kursidan o‘tishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining «Mediatsiya to‘g‘risida»gi qonunida mediatorlik faoliyati bilan shug‘ulanish taqiqlangan holatlar ham nazarda tutilgan. davlat vazifalarini bajarish uchun vakolat berilgan yoki unga tenglashtirilgan shaxs, (bundan notariuslar mustasno), muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilganligi to‘g‘risida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori mavjud bo‘lgan shaxs, sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxs va o‘ziga nisbatan jinoiy ta’qib amalga oshirilayotgan shaxslar mediatorli faoliyatini amalga oshira olmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Advokatura to‘g‘risida”gi qonunning 3-moddasi 3-qismning 3-bandiga asosan patent vakili va mediator sifatidagi faoliyat shug‘ulanishi mumkinligi belgilanishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ham advokatlar mediator sifatida faoliyat bilan shug‘ullanish huquqiga egaligi va mamalaka talablari to‘g‘ri kelishligi qonunlar bilan tartibga solingan.

Afsuski, hamma mamlakatlarda ham vositachilarga qo‘yiladigan aniq talablar tizimi mavjud emas. Buyuk Britaniyada hozirda mediatorlik kasbiga qabul qilishning yagona tartibi mavjud emas. Mediatsiya maxsus tayyorgarlik yoki biron bir asosiy kasbiy ta’limni talab qilmaydi. Mediatorlarni akkreditatsiya qilish va attestatsiyadan o‘tkazish masalalari xususiy tashkilotlarga yuklangan.

Shu munosabat bilan, Angliya va Uelsdagi fuqarolik va tijorat mediatsiya sohasidagi eng yirik o‘zini o‘zi tartibga soluvchi organ bo‘lgan Fuqarolik vositachiligi kengashi mediatorlarni sertifikatlashda eng talabchan hisoblanadi. Ushbu tashkilotdagi akkreditatsiya tizimi quyidagilarni belgilaydi:

mediator huquq sohasida professional malakaga ega bo‘lishi yoki fuqarolik yoki tijorat mediatsiyasi sohasida ishlash uchun qonunchilikni etarli darajada bilishini namoyish qilishi kerak;

mediator xulq-atvor qoidalariga rioya qilishi kerak;

mediatorlik tartib-taomillarida ishtirok etish tajribasiga ega bo‘lsa (yillik mediatsiyalar soni belgilanadi), mediator har yili o‘z malakasini oshirishi shart.

AQShda mediatorga qo‘yiladigan talablarning yagona ro‘yxati ham yo‘q. Mediator o‘z xizmatlarini taqdim etayotgan davlatga qarab, unga turli xil talablar qo‘yilishi mumkin, ularni 3 toifaga bo‘lish mumkin:

Trening. Mediator rasmiy hujjatga ega bo'lishi kerak, yigirma dan qirq soatgacha davom etadigan maxsus mashg'ulotlarda qatnashgan bo'lishi lozim;

Tajriba. Bu toifa mediatorning ustoz nazorati ostida muayyan miqdordagi ishlarda ishtirok etishi kerakligini anglatadi. Ishlar soniga bo'lgan talab shtatdan shtatga farq qiladi. Ba'zi shtatlarda protsessda ishtirok etish shart emas, mediator sifatida litsenziyaga ega bo'lish kifoya.

Ta'lim. Ba'zi shtatlarda huquqshunoslik darajasi etarli. Pensilvaniya kabi boshqa mamlakatlarda, huquqshunoslik darajasiga qo'shimcha ravishda, mediator kamida quyidagi sohalarda bakalavr darajasiga ega bo'lishi kerak: psixiatriya, psixologiya, psixologik maslahat va oilaviy terapiya yoki sotsiologiya kabi ma'lumotlarga ega bo'lishi nazarda tutilgan [6].

Mediatorning ishiga qo'yiladigan turli talablarning yorqin misoli Texas va Minnesota shtatlarining qonunlaridir. Texas mediatorning o'tishini ta'minlaydi. Kamida qirq soatlik sertifikatlangan o'quv dasturi. Minnesota ham xuddi shunday talablarga ega, ammo ular faqat bolalarni vasiylik qilish bo'yicha advokat-mediatorlarga nisbatan qo'llaniladi. [7]

Biroq mediatorning malaka va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar bilan bir qatorda, mediatorning axloqiy fazilatlariga ham qo'yiladigan talablar ro'yxati mavjud. Mediatorlar uchun Yevropa odob-axloq kodeksi mavjud bo'lib, u ko'pincha mediatorga qo'yiladigan axloqiy talablarni aniqlab beradi. Ushbu Kodeksga muvofiq, mediator oilaviy nizolarni hal etishda quyidagilarga majburdir:

1) mustaqil bo'lish. Mediator o'z mustaqilligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan yoki manfaatlar to'qnashuviga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan holatlarda mediatsiya faoliyatini amalga oshirishga haqli emas. Bunday holatlarga tomonlardan biri bilan shaxsiy yoki ish munosabatlari kiradi; bevosita yoki bilvosita, moliyaviy yoki boshqa manfaatdorlik, vositachilik natijalari;

2) har qanday tarafga nisbatan xolis va xolis harakat qilish, "betaraflik"ni saqlash;

3) halol(adolatli) bo'lish. Mediator, agar u yaqinlashib kelayotgan kelishuvni amalga oshirish mumkin emas yoki noqonuniy deb hisoblasa, o'z faoliyatini to'xtatishi shart;

4) hurmatda bo'lishi. mediator odamni u kabi qabul qilishga harakat qilishi kerak va unga o'z fikrini qadrlashini va hurmat qilishini ko'rsatish lozim;

5) xushmuomalalikni saqlash. Har holda, haqorat yoki boshqa har qanday holatda aloqaning zo'ravon shakllaridan qochish;

6) nizo taraflarini qo'llab-quvvatlash;

7) mediatsiya jarayonida ixtiyoriy ravishda ishtirok etish;

8) maxfiylikni saqlash. Mediator shaxsiy ma'lumotlarni uchinchi shaxslarga oshkor qilmasligi kerak [8]

Advokatning mediator rol ham xorij davlatlari tomonidan tartibga solingan. Advokatlar bir vaqtning o'zida mediatorlik faoliyati bilan ham shug'ullanishi mumkin. Advokat-mediatorlarga ham talablar va majburiyatlar belgilab qo'yilgan. Mediator rolini bajarish advokatdan tegishli ixtisoslikka va yangi kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Advokat tomonidan "Mediator ishtirokida nizolarni hal qilishning muqobil tartibi (mediatsiya tartibi) to'g'risida" Federal qonunida nazarda tutilgan professional mediatorlar uchun malaka oshirish kursini tamomlash advokatning professional mediatorlar malakasiga ega bo'lishining minimal zarur kafolati bo'ladi. Mediator, uning darajasi huquqiy nizo taraflarida shubha tug'dirmasligi kerak. Advokat tegishli maxsus tayyorgarlikdan o'tgunga qadar advokatlikni mediator sifatida amalga oshirish va reklama qilish qabul qilinishi mumkin emas.

Agar advokat mediator sifatida huquqiy nizoni hal etishda yordam bersa, mediatsiyani tashkil etish va o'tkazishga oid har qanday ma'lumotlar advokat siri bo'ladi va faqat huquqiy nizoning barcha taraflari (ko'rsatuvchilar) birgalikda advokatni ozod qilishga haqli bo'ladi.

Rossiya Federatsiyasi yuridik fanlar nomzodi Ponasyuk, Andrey Mixaylovichlar o'zlarining "Huquqiy nizolarni mediatsiya orqali hal etishda advokatning ishtiroki" ilmiy tadqiqotlari natijasiga ko'ra "Rossiya Federatsiyasida advokatura va advokatura to'g'risida"gi Federal qonunning 6-moddasida Advokatning mediator sifatida mediatsiya tartib-taomilida ishtirok etishidagi bo'liqlarni bartaraf qilish maqsadida "Vositachi ishtirokida nizolarni hal qilishning muqobil tartibi to'g'risida" Federal qonunining qoidalari (protsedurasi) belgilab qo'yilishini tadqiqot natijalarida isbotlab berilgan. Unga muvofiq advokat bir ish bo'yicha manfaatlari bir-biriga zid bo'lgan bir necha tarafning maslahatchisi, himoyachisi yoki vakili bo'lishga haqli emas, lekin mediator sifatida ishtirok etuvchi tomonlarning yarashuviga ko'maklashishi tadqiqot natijasiga ko'ra mumkinligi ko'rsatilgan.[8]

Advokat tomonidan huquqiy nizolarni hal etishda mediatorning roliga faqat advokatlik faoliyati doirasida yo'l qo'yiladi. Taraflarga nizoni hal etish bo'yicha o'zaro maqbul yoki o'zaro manfaatli kelishuvga erishishda yordam berish orqali advokat-mediator bir vaqtning o'zida tomonlarning har birining manfaatlarini ko'zlab ish yuritadi, lekin hech qanday tarzda bir tomonning manfaatlarini ko'zlab, nizoni hal etishda manfaatdor bo'lmaydi. Ushbu shaklda advokatlikni amalga oshirishda

advokat bahsli masalalarni birgalikda ko'rib chiqishni tashkil etish va o'tkazishda va o'zaro kelishmovchiliklarni tugatish uchun qulay shart-sharoitlarni ishlab chiqishda taraflarning mustaqil umumiy yordamchisi sifatida ishlaydi.

Advokatning mediator rolini bajarishining o'ziga xos xususiyati mediator advokat tomonidan nizoning barcha tomonlariga ular o'rtasida mavjud kelishmovchiliklarni birgalikda hal qilishda huquqiy yordam ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Mediatsiyaning har bir bosqichida (har bir bosqichida) advokat-mediator tomonidan yuridik yordam ko'rsatilishi alohida ifodaga ega bo'ladi.

XULOSA

Umuman olganda, shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda mediatorlar uchun umume'tirof etilgan standartlar mavjud emas, ammo mediatorlarni xalqaro sertifikatlash mezonlari va malaka mezonlarini ishlab chiqqan Xalqaro Mediatsiya instituti mavjud.

Dunyoning aksariyat rivojlangan mamlakatlarida mediatorning faoliyati qonun bilan tartibga solinadi va ham professional, ham noprofessional asosda amalga oshiriladi, biroq bir qator mamlakatlarda subyektlarning qonunchiligida mediatorlik faoliyati uchun qo'shimcha talablar belgilanishi mumkin. Shu bilan birga, O'zbekistonda bo'lgani kabi, professional mediatorlar ko'pincha oliy ma'lumotga ega yoki mediatsiya tartibini qo'llash bo'yicha qo'shimcha kasbiy ta'lim olgan yoxud advokatlar bo'lishi mumkin.

Oilaviy nizolarni hal qilishda turli mamlakatlarda mediatsiyani qo'llash usullari farq qiladi. Oilaviy nizolarning turlaridan kelib chiqib mediatsiya qo'llash aniq belgilab qo'yilgan bosqichlar mavjud mamlakatlarda mediatsiya mohiyati aniq ochib berilgan. Oilaviy nizolarni hal qilishda advokat-mediatorlarning roli muhim hisoblanadi.

Kanadada oilaviy nizolarni hal qilishda mediatorlardan advokatlik tajribasi talab etiladi. Ko'plab oilaviy nizo taraflari advokatlarni nizoni hal qilishda ular tomonida taklif etilgan shartlarni qabul qilishini bildirgan. Advokatlar sudlarda oilaviy nizolarni hal qilishdan ko'ra sudga qadar taraflarni kelishuvga erishtirish tajribasini qo'llaydi. Bu kelishuvni amalga oshirishda mediator sifatida ishtirok etadi.

Zamonaviy huquqiy amaliyotning muhim elementi huquqiy nizolarni hal qilishga yordam berishdir. Advokatlar nizoni hal qilishda muhim rol o'ynashi mumkin, bu esa printsiptalga boshqa tomon bilan yarashishga urinishni taklif qiladi va tomonlarga kelishmovchiliklarni tugatish shartlarini kelishib olishda samarali yordam beradi. Vakillarga ularning manfaatlari va niyatlariga maksimal darajada

muvofiq ravishda yuridik yordam ko'rsatish har bir aniq nizo bo'yicha yarashuv tartib-taomillarini o'tkazish imkoniyati va shartlarini advokatlar tomonidan ko'rib chiqilishining maqsadga muvofiqligini belgilaydi. Huquqiy nizolarni hal etishda advokatning mediator sifatida ishtirok etishi advokatlikning printsiptial jihatdan yangi va juda istiqbolli mustaqil turiga aylanishi mumkin.

Oilaviy nizolarda mediatorlarning tajribasi va aynan oilaviy huquq masalasida, oilaviy psixolog tajribasi mavjud bo'lganda oilaviy nizoni hal qilishga kirishligi maqsadga muvofiq bo'ladi. Xorij davlatlarni mediatorlarga qo'yilgan talablari nizo turiga qarab ham belgilanishini mediatorlar assotsiatsiyasi tomonidan talab qilinishi belgilab qo'yilgan. Xorij tajtibalaridan foydalangan holatda mamlakatimizda qabul qilingan mediatsiyaga doir qonun hujjatlarida oilaviy nizolarda mediatsiyani qo'llash o'rinlarini va chegaralarini belgilab qo'yish hamda mediatorlar palatasini tashkil qilish kelgusida mediatsiyani nizolarni hal qilishda muhim ahamiyatligini oshiradi.

REFERENCES

1. Худойкина, Т. В., & Сайфетдинова, А. Ф. (2018). Требования, предъявляемые к медиаторам в России и за рубежом. *Бюллетень науки и практики*, 4(6), 324-327.
2. Крысова В.Г. Использование института медиации при разрешении споров в международном семейном праве // Научные исследования в области юриспруденции. Саратов, 2017. С. 32-34.\
3. Civil mediation council provider registration scheme. URL: <https://civilmediation.org/for-mediators/membership/>
4. Federal Law of Austria of May 1, 2004 «On Mediation in Civil Affairs». Available at: http://mediators.ru/eng/about_mediation/foreign_law/austria/text2 [Accessed 08/08/2019]
5. Гайдаенко-Шер, Н. И. (2017). Унификация требований к квалификации медиатора: медиатор и медиатор в семейных спорах. *Актуальные проблемы российского права*, (5 (78)), 56-60.
6. Court-Certified Mediator Qualification Requirements in the US. URL: <https://legalstudiesms.com/learning/court-certified-mediator-qualification-requirements/>
7. Колясникова Ю.С. Требования, предъявляемые к посредникам. Зарубежный опыт // Законы России: опыт, анализ, практика. 2009. № 8. С. 68-73.

8. European Code of Conduct for Mediators. Available at: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/Code_of_Conduct_ru.pdf [Accessed 08/08/2019];
9. Кандидат юридических наук Понасюк, Андрей Михайлович “Участие адвоката в урегулировании юридических споров посредством медиации” диссертации ВАК РФ 12.00.11 <https://www.dissercat.com/content/uchastie-advokata-v-uregulirovanii-yuridicheskikh-sporov-posredstvom-mediatsii/read>;
10. (2012) Gesetz zur der Mediation und anderer Verfahren der außergerichtlichen Konfliktbeilegung. Bundesgesetzblatt Jahrgang, I, 35.
11. Кодиралиев, С. (2022). Адвокатлар палатаси фаолиятини такомиллаштириш масалалари. *Общество и инновации*, 3(1/S), 49-54.
12. Кодиралиев Саддам, Тулаганова Гулчехра Роль адвоката в реализации права на защиту и квалифицированную юридическую помощь, установленного Конституцией Республики Узбекистан // *Review of law sciences*. 2020.
13. Qodiraliyev S. PECULIARITIES OF THE INTRODUCTION OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE COURTS // *Conference Zone*. – 2021. – С. 44-48.
14. Matmurotov A. Analysis Of The Requirement Having Work Experience In The Legal Profession For A Person Applying For The Status Of An Advocate In Order To Obtain A License For The Right To Practice Law // *The American Journal of Political Science Law and Criminology*. – 2021. – Т. 3. – №. 12. – С. 50-55.
15. Matmurotov A. AN ANALYSIS OF SOME OF THE REQUIREMENTS FOR OBTAINING THE STATUS OF AN ADVOCATE IN FOREIGN COUNTRIES. – 2021.
16. Матмуротов А. Малака имтихонини топшириш тартибини такомиллаштириш масалалари // *Общество и инновации*. – 2021. – Т. 2. – №. 12/S. – С. 205-221.
17. Нурумов Д. Д. АДВОКАТНИНГ ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИГА ЮРИДИК ЁРДАМ КЎРСАТИШ ФАОЛИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАРИ // *ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*. – 2021. – Т. 6. – №. 7.
18. Хакимова К. Заключение соглашения об оказании юридической помощи между адвокатом, адвокатской фирмой и коллегией адвокатов в Республике Узбекистан // *Общество и инновации*. – 2021. – Т. 2. – №. 10/S. – С. 588-593.
19. Valisher, D. (2020). TOPICAL ISSUES OF THE ESTABLISHMENT OF THE LEGAL STATUS OF ADVOCACY STRUCTURES. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(06), 12-18.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ, СПОСОБЫ И ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ХОДЕ СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Голубенко Алексей Юрьевич,

доцент кафедры “Профессионально-боевой подготовки”

Специализированного филиала ташкентского государственного юридического
университета Республики Узбекистан, у.з. доцент

тел. 97 343 9170

agolubenko505@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье изложено понятие информационно-психологическое воздействие, раскрыты угрозы национальной безопасности в информационной сфере, подробно рассмотрен термин «психологические операции», сформулированы характерные особенности информационно-психологического воздействия, используемые в современных вооруженных конфликтах.

***Ключевые слова:** психологические операции, современные вооруженные конфликты, национальная безопасность, угрозы, информационно-психологическое воздействие, террористические организации, боевые действия.*

ABSTRACT

The article outlines the concept of information – psychological impact. The national security threat in information sphere is revealed. The term «psychological operations» is thoroughly analyzed. The distinctive features of information – psychological impact used in modern armed conflicts are stated.

***Key words:** psychological operations, modern armed conflicts, national security, information – psychological impact, terroristic organizations, combat actions.*

ВВЕДЕНИЕ

Современная международная обстановка характеризуется динамизмом, противоречивостью, а также эволюцией ряда ключевых международных институтов. Эта ситуация требует по-новому оценить систему угроз безопасности Республики Узбекистан и сформулировать приоритеты военного строительства, соответствующие международному статусу Узбекистана и имеющимся у нее ресурсам.

Существует три типа угроз, нейтрализация которых является в той или иной степени функцией Вооруженных сил Республики Узбекистан: внешние, внутренние и трансграничные.

При этом необходимо отметить, что даже традиционные внешние угрозы приобретают новые аспекты. В частности, относительно новыми для узбекского военного планирования следует считать такие из них, как вмешательство во внутренние дела Республики Узбекистан со стороны иностранных государств или организаций, ими поддерживаемых, нестабильность в приграничных странах, порожденную слабостью их правительств, и некоторые другие.

В свою очередь Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев на заседании Совета безопасности от 13.01.2022 года отметил следующее: «В нынешней обстановке усиления угроз в мировом информационном пространстве возрастает актуальность обеспечения информационной безопасности, защиты молодежи от чуждых идей, психологической подготовки военнослужащих и укрепления боевого духа» [1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Информационные процессы являются необходимым условием управления - процесс управления возможен лишь на основе приема, хранения, переработки и передачи информации во взаимодействии управляемой системы с внешней средой [2].

Информационно-психологическое воздействие (часто его называют информационно-пропагандистским, идеологическим) - это воздействие словом, информацией, влияние на людей (на отдельных индивидов и на группы), в результате которого, в сознании происходит формирование мотивации к обязательному совершению определенных поступков вопреки собственной воле или желанию.

Информационно-психологическое воздействие принуждения может быть открытым и скрытым (тайным).

К формам открытого принуждения относятся такие виды принуждения, как государственное принуждение и принуждение общественное основанное на действии норм социального поведения - морали и нравственности.

К формам тайного принуждения относятся: психологические манипуляции, дезинформирование, агрессивная пропаганда, шантаж,

технологии антикризисного управления, широко используемые в современных операциях информационно-психологической войны [3].

Изучение вооруженных конфликтов второй половины 20-го века показывает, что произошел перенос усилий в сторону применения сил и средств информационно-психологического воздействия, причем на более ранний период, то есть до начала боевых действий, появились новые способы их применения.

Цель данной статьи: разъяснить сущность и особенности информационно-психологического воздействия на личный состав войск и население со стороны возможного противника и вооруженных формирований, образованных вопреки национальному и международному законодательству, преследующие террористические, криминальные или иные цели.

Приоритеты современного независимого развития любого государства в значительной степени зависят от того, насколько четко сформулированы его национальные интересы, а также от ясного понимания путей и средств реализации этих интересов. Среди приоритетных целей устойчивого развития государства на первом месте стоит обеспечение национальной безопасности во всех ее формах и проявлениях. В основу новейшей мировой военной доктрины положено разделение всего театра военных действий на две составляющих - традиционное пространство и киберпространство, причем последнее для военных даже важнее. Так как основными объектами поражения в новых войнах будет психика противника.

Небольшая информационно-психологическая обработка рабочих завода, остановит завод не хуже прямого попадания. Точнее, намного лучше. Потому что после победы все сохранится абсолютно целым, и боевые единицы будут невредимы. Учись на ошибках соседа, чтобы не учиться на своих. Современные технологии информационно-психологической войны были обкатаны в проведении операции "Буря в пустыне" в 1991 г., в Ираке (позже России пришлось учиться на своих ошибках в Чечне).

Тревожные тенденции, в глобальном масштабе ведут к обострению существующих и возникновению новых очагов напряженности. Как следствие положение в мире все более усложняется, приобретает трудно прогнозируемый характер.

В свою очередь на ситуацию в Центральной Азии негативно влияют сохраняющиеся вызовы и угрозы терроризма, экстремизма, наркотрафика и

трансграничной преступности. Особую угрозу безопасности региону несет в себе деятельность незаконных вооруженных формирований в Афганистане.

В настоящее время существует новая Оборонная доктрина. Основу данной доктрины составляет мониторинг угроз и опасностей на всех территории Узбекистана, прямо или косвенно связанных с интересами экономики, политики и целостности страны.

Основными угрозами национальной безопасности в военной сфере являются:

военные конфликты, угрожающие созданию, обучению и оснащению незаконных вооруженных формирований для их заброски непосредственно на территорию Республики Узбекистан либо в приграничные районы соседних государств;

трансграничная и международная организованная преступная деятельность, связанная с наркотрафиком, контрабандой оружия, боеприпасов, отравляющих и взрывчатых веществ, иных средств, используемых для осуществления диверсионно-террористической деятельности.

Идеологические и психологические акции в информационно-коммуникационном пространстве, направленные против суверенитета, независимости, территориальной целостности Республики Узбекистан и представляющие угрозу мирной жизни граждан [4].

Сам термин «психологические операции» указывает на то, что для достижения целей подрывной деятельности широко привлекаются выводы психологической науки и, что они направлены, в первую очередь, на изменение психологических (психических) состояний противника, проведение аналитической работы по вскрытию уязвимых мест противника.

Весьма точно сущность профессионально организованной психологической войны выражена в наставлениях древнекитайского философа и военного деятеля Сунь Цзы (VI век до н.э.): Секреты психологической войны «Разлагайте все хорошее, что имеется в стране противника» [5].

Показательным примером эффективности информационно-психологического воздействия является военный конфликт в зоне Персидского залива в 1990-1991 г [6].

Обращает на себя внимание высокая информационно-техническая оснащенность подразделений психологических операций многонациональных сил. На их вооружении находились мобильные и стационарные технические средства. Информация, распространяемая с помощью телевидения и радио,

являлась основным средством информационно-психологического воздействия. Например, передачи службы новостей SNN, транслировались в более чем 90 странах. Для устойчивого приема программ западных радиостанций на территориях Ирана, Кувейта и Саудовской Аравии были установлены ретрансляторы большой мощности. Через них круглосуточно велись передачи радиостанции «Голос Америки» на арабском языке, передачи которой готовили специалисты 4-й группы психологических операций США [7].

Таким образом, следует постоянно иметь в виду, что в мире появилась новая форма борьбы между государствами и их коалициями, а именно - информационно-психологическое противоборство. Это оружие не убивает людей физически, не разрушает города и другие объекты, но позволяет добиваться победы с минимальными потерями. Оно представляет собой самостоятельный, эффективный и сравнительно дешевый вид оружия будущих войн [8,9].

Основными целями защиты от информационно-психологического воздействия противника являются:

предупреждение или снижение опасности дезинформирующего психологического влияния на военно-политическое руководство государства, военнослужащих и общество;

обеспечение эффективного управления войсками (силами) и оружием;

создание благоприятных условий для укрепления морально-психологического потенциала страны.

Эффективность работы по защите личного состава от негативного информационно-психологического воздействия и противодействию психологическим диверсиям противника будет в решающей степени зависеть от того, насколько удастся командирам (начальникам), офицерам по воспитательной работе на практике реализовать принципы упреждения, доходчивости и эмоциональной насыщенности проводимых мероприятий.

Организуя эту работу, следует иметь в виду, что морально-психологическое состояние личного состава представляет собой степень мобилизованности отдельных воинов и настрой всего воинского коллектива на решение поставленных служебно-боевых задач.

Морально-психологическое состояние органов и войск определяется: глубоким осознанием военнослужащими целей, важности деятельности к выполнению боевых задач; высоким профессионализмом; психологической

устойчивостью; эффективностью системы управления органами и войсками, верой в своих командиров (начальников); своевременным и всесторонним обеспечением органов и войск [9].

Противодействие информационно-психологическому воздействию представляет собой систему согласованных и взаимосвязанных по целям, задачам, объектам и времени информационно-психологических и оперативно-профилактических акций и мероприятий.

Важным моментом прогнозирования является определение каналов информационно-психологического воздействия, возможного содержания и тематики акций противника с целью снижения их эффективности или нейтрализации.

Например, по взглядам военных психологов, наибольший ущерб моральному духу войск наносят такие факторы, как: неблагоприятная социально-политическая обстановка в стране, опасность на поле боя, дискомфорт, недостаток пищи, отсутствие боевого опыта, негативное отношение к целям и действиям руководителей, недовольство командованием, перебои в снабжении и др. Следовательно, именно эти явления будут эксплуатироваться в процессе информационно-психологического воздействия, что если в экстремальной обстановке внезапно наступает событие, по отношению к которому у человека нет опыта реагирования, его поведение становится непредсказуемым. О том, с какими ухищрениями могут встретиться наши военнослужащие, свидетельствует листовка, психологическое воздействие которой изучалось в ходе одного из учений армии США. Вот ее текст: «Это не листовка, призывающая вас к сдаче в плен. Вас не просят сдаваться - вы сами будете вынуждены в течении часа прибыть к американцам за помощью. Этот простой кусочек бумаги радиоактивен. Пока вы читаете эти строки, через ваши пальцы пройдет достаточное количество рентгеновских лучей, чтобы создать в теле смертельную дозу радиации. Листовка специально обработана для того, чтобы создать в теле смертельную дозу радиации. Листовка специально обработана для того, чтобы умертвить вас в течение нескольких часов, если вы не перейдете к нам и не обратитесь за помощью». Мы гарантируем вам спасение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Влияние такой информации на психологически неподготовленного военнослужащего может быть шокирующим. Знание же о самой возможности

подобной провокации существенно снизит психологический эффект ее воздействия [10, 11].

В этих условиях успех выполнения боевых задач подразделениями и частями будет определяться устойчивостью и защищенностью психики наших военнослужащих от информационно-психологического воздействия.

К характерным особенностям информационно-психологического воздействия противника на личный состав войск и население, исходя из опыта современных вооруженных конфликтов, можно отнести следующее:

усиление роли захвата и обязательного доминирования в киберпространстве, при ведении военных конфликтов различной интенсивности;

воздействие и принуждение противника должно быть, как открытым - основанным на действии норм социального поведения, морали и нравственности, так и скрытым - в виде психологических манипуляций, дезинформирования, агрессивной пропаганды, шантажа, технологий антикризисного управления;

своевременная и эффективно проведенная информационно-психологическая обработка противника позволит значительно снизить потери в живой силе и технике своих войск, осуществить захват значительного количества отказавшейся от сопротивления живой силы и боеспособной техники, огневых средств противника;

проведение непрерывной аналитической работы по вскрытию уязвимых изменений в психологическом (психическом) состоянии противника, прогнозирование возможного содержания и тематики акций противника с целью снижения их эффективности, а также, широкое использование выводов и достижений современной психологической науки в своих операциях;

создание высоко информационно-технически оснащенных подразделений психологических операций государствами лидерами, оснащение их мобильными и стационарными техническими средствами информационно-психологического воздействия.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Материалы доклада Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на заседание Совета безопасности, опубликованные на сайте <https://www.gazeta.uz> от 14.01.2022 года (Дата обращения 15.01.2022г.);

2. Кочергин А. Н. Информация и сферы ее проявления: монография. - Голицыно; ГПИ ФСБ РФ, 2008 г. С. 272;
3. Политическая энциклопедия. Т,1/ Рук. Проекта Г.Ю. Семигин. - М. Мысль, 2000 г. С. 42;
4. Закон Республики Узбекистан №ЗРУ- 458 «Об Оборонной доктрине Республики Узбекистан» от 09.01.2018 г., опубликованный на сайте <https://lex.uz> (Дата обращения 01.02.2022г.);
5. Секреты психологической войны. Под общей редакцией А.Е.Тараса. - Мн: «Харвест», 1999г. С.448, опубликованный на сайте <https://www.twirpx.com>. (Дата обращения 03.02.2022г.);
6. Войтасик Л. Психология политической пропаганды. - М., 1981г. «Прогресс», опубликованный на сайте <https://zsbooks.ru>. (Дата обращения 04.02.2022г.);
7. Почепцов Г. Психологические войны. - Рефл-бук, Ваклер. М.-К., 2000 г. С.528, опубликованный на сайте <https://www.studmed.ru>. (Дата обращения 07.02.2022г.);
8. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. - М., 1980 г. опубликованный на сайте <https://royallib.com>. (Дата обращения 04.02.2022г.);
9. Морально-психологическое обеспечение боевых действий войск (сил): Учебник профессора Фоменко П.П. - Екатеринбург, 2013 г.;
10. Караяни А., Зинченко Ю. Информационно-психологическое противоборство в войне: история, методология: МГУ, 2007 г.;
11. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). - Минск, 1999 г.;

STATISTICAL ACCOUNTING OF SERVICES PROVIDED IN THE TERRITORIES AND STATISTICAL ASSESSMENT OF THEIR IMPACT ON THE INCOME OF THE POPULATION

Roziev Alisher Ibroimovich

Senior Lecturer, Tashkent Financial Institute

ABSTRACT

This article statistically examines the specific features of the services provided and the impact of the volume of services provided in order to increase real per capita income in the regions.

Keywords: *Production, services, region, real income, statistical evaluation, average.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье статистически рассматриваются особенности оказываемых услуг и влияние объема оказываемых услуг на увеличение реальных доходов на душу населения в регионах.

Ключевые слова: *производство, услуги, регион, реальный доход, статистическая оценка, средний показатель.*

INTRODUCTION

Statistical accounting of services provided in statistics, including services provided in the regions Further improvement of statistical accounting in the field of services and the state of the market in the service sector, taking into account their new types, including services in urban and rural areas helps to determine the order of formation of statistical data on.

Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-5113 of May 11, 2021 "On measures to accelerate the development of the services sector" aims to improve the statistical accounting of services provided in the regions.

To this end, the modernization and diversification of the services sector, the optimal implementation of its composition in line with modern requirements will be an important factor in increasing the value added in GDP. At present, the share of services in the economy of the republic is growing significantly. This growth in the service sector can be explained by a number of factors, including: the emergence of dozens of new types of services in the market, namely, payments by credit cards, e-commerce, new shopping malls, catering establishments, opening hotels, expanding educational services, leisure arts, tourism and so on.

The volume of services provided in the literature is defined as the value of market services provided by all service providers (legal entities and individuals) that specialize in the production of services and the provision of services is not the main activity.

DISCUSSION AND RESULTS

We will consider the impact of the volume of services provided in the regions of the country in order to increase real per capita income. To do this, we use data from 2020 (Table 1).

Table 1

Information on the volume of services provided by regions and real gross per capita income (2020)

Regions	The volume of services provided by the regions billion soums.	Real income per capita thousand soums.
The Republic of Karakalpakstan	6 520,3	8367,2
Andijon	11 413,0	9559,3
Bukhara	9 843,1	12924,4
Jizzax	5 024,7	9703,6
Qashqadaryo	10 349,5	8999,8
Navoi	5 840,5	17980,6
Namangan	8 928,6	8258,3
Samarkand	14 086,1	9447,4
Surxondaryo	8 013,9	8729,7
Sirdaryo	3 303,0	9663,6
Tashkent region	16 438,3	11633,9
Fergana	13 694,4	7850,2
Khorezm	6 461,2	10919,5
Tashkent city	79 879,3	22080,8

Statistical assessment of the impact of changes in the volume of services provided by regions on real per capita income.

General characteristics of indicators

obs: 14
vars: 2 24 Feb 2022 22:15

variable name	storage type	display format	value label	variable label
HBKXHmlrdsomx	double	%10.0g		HBKXH-mlrd.so'm (x)
AJBRUDmingsomy	double	%10.0g		AJBRUD ming.so'm (y)

Visual statistics of indicators

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
HBKXHmlrds~x	14	14271.14	19251.95	3303	79879.3
AJBRUDming~y	14	11151.31	4083.58	7850.181	22080.84

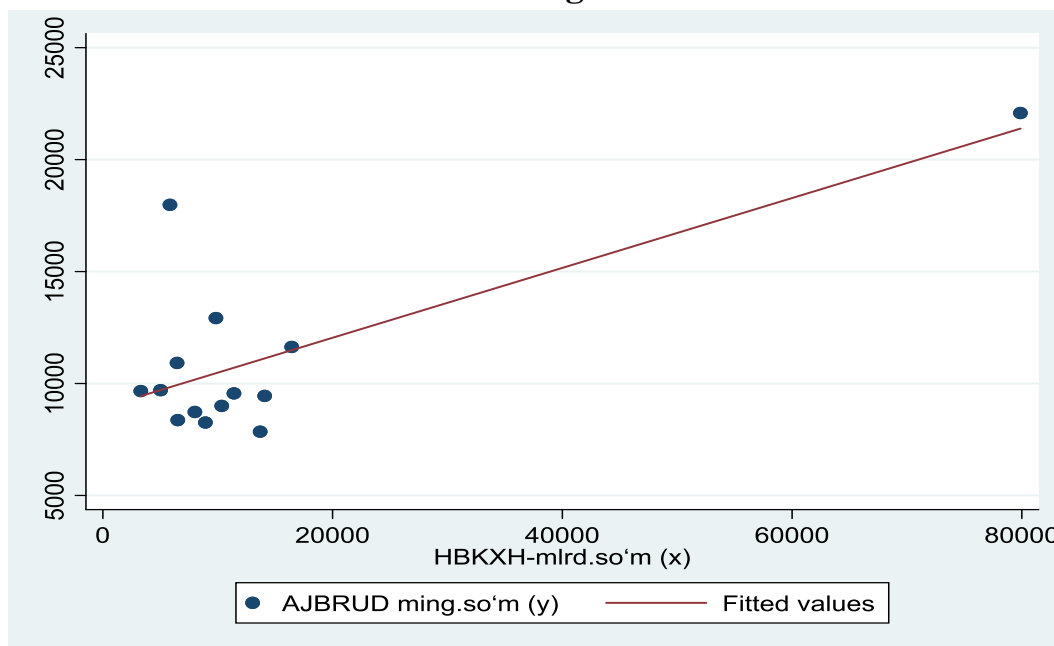
These data provide information on the volume of services provided in 14 regions of the country and the real total per capita income.

The average volume of services provided in the regions of the Republic of Uzbekistan in 2020 $\bar{X} = 14271.14$ billion soums. The difference between the set and the average $\sigma = 19251.95$ billion soums. In particular, the volume of services provided in 14 regions amounted to $3303.0 \leq \bar{X} \leq 79879.3$ billion soums.

The average real per capita income in these 14 regions is $\bar{X} = 11151.31$ thousand soums. The difference from the average of the package was $\sigma = 4083.58$ thousand soums. In particular, in 14 regions the real total per capita income amounted to $7850.18 \leq \bar{X} \leq 22080.84$ thousand soums.

We use a point chart to determine the relationship between the volume of services provided in the regions and the real total per capita income.

Point diagram

As we can see from this graph, there is a linear relationship between the services provided and the real gross per capita income.

We found that the relationship between the volume of services provided and real gross per capita income is linear. Now we need to determine the strength of the connection.

This figure was first proposed by British scientists Golton and Pearson. The correlation coefficient ranges from -1 to +1. If the correlation coefficient is negative, the correlation is inverse, and if it is positive, the presence of a linear correlation is recognized. It is with this feature that this indicator differs from other indicators, and this is its advantage over others. As the correlation coefficient approaches, the strength of the coupling increases, and vice versa. Cheddock scales are used in statistics to qualitatively assess the characteristics that characterize the bond density.

Cheddock scales

Bond density	0,1 -0,3	0,3-0,5	0,5- 0,7	0, 7-0,9	0,9- 0,99
Connectivity	em pty	averag e	notice able	hi gh	too high

We determine the strength of the relationship between the volume of services provided and real gross per capita income by the correlation coefficient

$$r = \frac{\overline{xy} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \sigma_y};$$

	HBKXHm~x	AJBRUD~y
HBKXHm~x	1.0000	
AJBRUD~y	0.7354	1.0000

Hence, when we determine the correlation between the volume of services provided in the regions and real gross per capita income by the correlation coefficient, the correlation is strong $r = 0.7354$, which corresponds to a high straight-line correlation. The more we increase the volume of services provided in the regions, the more real total per capita income will increase.

It is known that the density of the bond between the factor character and the resulting character cannot be equal together. If they are equal together, there is a functional connection between them, not a correlation. If it is zero, there is no correlation between them at all.

The following regression equation is used to estimate the linear relationship between the volume of services provided and real gross per capita income:

$$\bar{y}_x = a_0 + a_1x$$

where: a_0 - free limit, a_1 - coefficient of the regression equation. and the parameters of the regression equation are also called. These parameters are found using the small squares method. That is $\sum(y - \bar{y}_x)^2 \rightarrow \min$ or $\sum(y - a_0 - a_1x)^2 \rightarrow \min$. If the expression at any value of the parameters tends to zero, the parameters are found by the following system of normal equations

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum x = \sum y \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 = \sum xy \end{cases}$$

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	14
Model	117239602	1	117239602	F(1, 12)	=	14.13
Residual	99543581.4	12	8295298.45	Prob > F	=	0.0027
				R-squared	=	0.5408
				Adj R-squared	=	0.5025
Total	216783184	13	16675629.5	Root MSE	=	2880.2

AJBRUDmings~y	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
HBKXHmIrdsohx	.1559878	.0414925	3.76	0.003	.0655835	.2463922
_cons	8925.184	971.1628	9.19	0.000	6809.202	11041.17

$$\bar{y}_x = 0.155 + 8925.2x$$

CONCLUSION

It is necessary to take the following measures to develop the service sector in the country, especially to expand the range and improve the quality of services provided in the regions:

➤ To increase the role and share of services in the formation of GDP, as indicated in the Development Strategy of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026, to achieve a radical change in the structure of services at the expense of modern high-tech types;

➤ development of service enterprises in rural settlements, first of all, utilities, repair and construction of housing, production of agricultural products;

➤ based on the specifics of each region, we consider it appropriate to create conditions for achieving an increase in the share of small business and private entrepreneurship in the service sector.

➤

REFERENCES

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 3, 2020 No PP-4796 "On measures to further improve and develop the national statistical system of the Republic of Uzbekistan."
2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-5113 of May 11, 2021 "On measures to accelerate the development of the services sector."
3. Karaboev A.R, Goyibnazarov B.K, Rashitova N.H. Textbook "System of National Accounts". Tashkent "ECONOMY-FINANCE" 2015. 129b

4. Prof. Shodiyev X.A., Habibullayev I.H. Statistics. Textbook.-T .: ECONOMY-FINANCE, 2018. -176 p.
5. Prof. Shodiyev X.A., Habibullayev I.H. Practicum on Statistics.-T .: ECONOMY-FINANCE, 2020. -80 p.
6. David P. The dynamo and the computer: anhistorical perspective on the modern productivity paradox. The American Economic Review. 1990. Vol. 88. № 2. P. 355—361;
7. Howkins J. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. London: Penguin, 2001, 263 p;
8. Benkler Y. The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006, 515 p;
9. Tapscott D. The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence. New York; Montreal: McGraw-Hill, 1996, 342 p;
10. Damodar N. Gujarati (2004), “Basic Econometrics”, The fourth edition, The MacGraw-Hill Companies, 848 p;
11. James D. Hamilton. Time Series Analysis. Library of Congress-In- Publication Data. Princeton University Press, New Jersey, 1994, 154 p;
12. Hanke J.E., and Reitsch A.G. (1995) Business forecasting, 5th ed., Prentice-Hall: Englewood Cliffs, NJ. 120 p;
13. Stoffer, D.S. and R.H. Dhumway, 2010. Time Series Analysis and its Application. 3rd Edn., Springer, New York, ISBN-10: 1441978658, pp: 596;
14. www.stat.uz

О РАСПРОСТРАНЕНИИ СФЕРИЧЕСКОЙ ВОЛНЫ В НЕЛИНЕЙНО-СЖИМАЕМОЙ И УПРУГОПЛАСТИЧЕСКОЙ СРЕДАХ.

Джалилова Тургуной Абдужалиловна

кандидат физико-математических наук, доцент.

Комолова Гулхаё Шукирилло кизи,

Халилов Муродилжон Дурбек угли

Преподаватель Андижанского машиностроительного института.

АННОТАЦИЯ

Рассматривается задача о распространении сферической ударной волны к границе каверны. Грунт моделируется либо идеальной нелинейно – сжимаемой и упругопластической средой. Решение задачи пристроено аналитически обратным способом и численным методом характеристик.

Из результатов расчета видно, что в случае моделирования грунта нелинейно – сжимаемой среды по сравнению с упругопластической задачей изменяется во времени сравнительно медленно и приобретает наибольшие значения. Результаты метода характеристик совпадают с аналитическим решением задачи.

Ключевые слова. *Сферическая волна, нелинейно–сжимаемая среда, упругопластическая среда, грунт, деформационная теория, каверна, модель, фронт, упругопластическая деформация, метод характеристик, теория пластичности, модуль Юнга.*

SFERIK TO‘LQINNING NOCHIZIQLI SIQILMAGAN VA ELASTIK- PLASTIK MUHITDA TARQALISHI HAQIDA

ANNOTATSIYA

Sferik zarba to‘lqinining bo‘shliq chegarasida tarqalish muammosi ko‘rib chiqiladi. Teskari masalaning yechimi analitik usulda va sonli xarakteristikalar chiziqli bo‘lmagan – siqiluvchan muhitlarda qattiq jism haqidagi masalani modellashtirish elastik – plastik masala bilan taqqoslangan.

Hisoblash natijalaridan ko‘rinib turibdiki, chiziqli bo‘lmagan siqiluvchi muhitning tuprog‘ini modellashtirishda elastoplastik masala bilan solishtirganda, u vaqt ichida nisbatan sekin o‘zgaradi va eng katta qiymatlarga ega bo‘ladi. Xarakteristikalar usulining natijalari masalaning analitik yechimi bilan mos keladi.

Natijada elastik – plastik masalani yechish vaqtga nisbatan sekin harakteristikalar usulining natijalari masalani analitik yechimi bilan ustma – ust tushgani yaqqol ko`ringan.

Kalit so`zlar. Sferik to'lqin, chiziqli bo'lmagan siqilgan muhit, elastiko-plastik muhit, qattiq jism, deformatsiya nazariyasi, kavernalar, model, front, elastiko-plastik deformatsiya, harakteristikalar usuli, oquvchanlik nazariyasi, Yung moduli.

ON THE PROPAGATION OF A SPHERICAL WAVE IN A NONLINEAR COMPRESSIBLE AND ELASTOPLASTIC MEDIA

ABSTRACT

The problem of propagation of a spherical shock wave to the cavity boundary is considered. The soil is modeled either by an ideal non-linear compressible and elastic-plastic medium. The solution of the problem is attached analytically by the inverse method and by the numerical method of characteristics.

It can be seen from the calculation results that in the case of modeling the soil of a nonlinear compressible medium, in comparison with the elastic-plastic problem, it changes relatively modularly over time and acquires the greatest values. The results of the characteristics method coincide with the analytical solution of the problem.

Keywords. Spherical wave, nonlinear compressible medium, elastic-plastic medium, ground, deformation theory, cavity, model, front, elastic-plastic deformation, method of characteristics, theory of plasticity, Young's module.

ВВЕДЕНИЕ

Рассматривается задача о распространении сферической ударной волны в грунте под действием приложенной к границе каверны радиуса интенсивной, монотонно убывающей нагрузки $\sigma_0(t)$. Грунт моделируется либо идеальной нелинейно-сжимаемой, либо упругопластической средой, подчиняющейся деформационной теории. Решение задачи построено аналитически обратным способом и численно методом характеристик. Пусть на границу сферической каверны $r = r_0$ приложена монотонно убывающая нагрузка $\sigma_0(t)$. В случае рассмотрения задачи в рамках нелинейно-сжимаемой среды

$$(\sigma_{rr} = \sigma_{\varphi\varphi} = \sigma_{\theta\theta} = -\rho, \sigma_{r\varphi} = 0)$$

при

$$\frac{d^2\rho}{d\varepsilon^2} > 0$$

в грунте будет распространяться сферическая ударная волна $r = R(t)$, на фронте которой грунт мгновенно нагружается, а за ним в области возмущения происходит линейная и необратимая разгрузка среды. Тогда из уравнений движения, неразрывности и состояния идеальной сжимаемой среды получим относительно массовой скорости $u(r, t)$ уравнение вида

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} - C_p^2 \frac{\partial^2 u}{\partial r^2} - \frac{2C_p^2}{r} \left(\frac{\partial u}{\partial r} - \frac{u}{r} \right) = 0 \quad (1)$$

Пусть задан

$$r = R(t) \text{ или } \dot{R} = \frac{dR(t)}{dt}.$$

В этом случае при $r = R(t)$ все параметры среды с учетом соотношений на фронте ударной волны будут известными функциями времени, и вышеуказанные соотношения являются граничными условиями для решения уравнения (1). С учетом этого обстоятельства решение уравнения (1) представляется в виде:

$$\begin{aligned} u(r, t) = & \frac{1}{r} \left\{ \int_{r_0}^{r-C_p t} d\xi_2 \int_{r_0}^{\xi_2} \phi_1(\xi_1) d\xi_1 - \right. \\ & \left. - \int_{r_0}^{r+C_p t} d\xi_2 \int_{r_0}^{R[F(\xi_2)]-C_p F(\xi_2)} \phi_1(\xi_1) d\xi_1 - \right. \\ & \left. - \frac{\rho_0}{\alpha_2} \int_{r_0}^{r+C_p t} \frac{\dot{R}[F(\xi_2)]\ddot{R}[F(\xi_2)]R[F(\xi_2)]}{\Delta_2[F(\xi_2)]} d\xi_2 \right\} - \\ & - \frac{1}{r^2} \left\{ \int_{r_0}^{r-C_p t} d\xi_3 \int_{r_0}^{\xi_3} d\xi_2 \int_{r_0}^{\xi_2} \phi_1(\xi_1) d\xi_1 - \right. \\ & \left. - \int_{r_0}^{r+C_p t} d\xi_3 \int_{r_0}^{\xi_3} d\xi_2 \int_{r_0}^{\xi_2} \phi_1(\xi_1) d\xi_1 - \right. \\ & \left. - \frac{\rho_0}{\alpha_2} \int_{r_0}^{r+C_p t} d\xi_3 \int_{r_0}^{\xi_3} \frac{\dot{R}[F(\xi_2)]\ddot{R}[F(\xi_2)]R[F(\xi_2)]}{\Delta_2[F(\xi_2)]} d\xi_2 + m_1 C_p t_1 + n_1 \right\}, \quad (2) \end{aligned}$$

$$\Delta_2(t) = \sqrt{\frac{(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2})^2}{4} - \frac{\rho_0 \dot{R}^2(t) - \alpha_1}{\alpha_2}}, C_p = \sqrt{\frac{E}{\rho_0}}$$

где $\phi_1(\xi)$ – известная функция; $F(z_{1,2})$ – корень уравнения $R(t) \mp C_p t = z_{1,2}$ относительно t ; C_p – скорость распространения возмущения в области разгрузки; $m_1, n_1, \alpha_1, \alpha_2, \beta_1, \beta_2$ – коэффициенты. Учитывая, что $\rho(r_0, t) = \sigma_0(t)$, из уравнения движения среды для определения нагрузки $\sigma_0(t)$ с учетом (2) имеем:

$$\sigma_0(t) = \rho^*(t) + \rho_0 \int_{r_0}^{R(t)} \frac{\partial u(r, t)}{\partial t} dr \quad (3)$$

Если рассмотреть задачу при упругопластических деформациях, то относительно перемещения $u(r, t)$ получим уравнение

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a_0^2 \left[\frac{\partial^2 u}{\partial r^2} + \frac{2}{r} \left(\frac{\partial u}{\partial r} - \frac{u}{r} \right) + \frac{Q(r)}{\rho_0 a_0^2} \right], \rho_0 a_0^2 = \lambda_0 + 2G_0, \quad (4)$$

которое допускает решение вида

$$u(r, t) = \frac{\psi'(r - a_0 t) + \phi'(r + a_0 t)}{r} - \frac{\psi(r - a_0 t) + \phi(r + a_0 t)}{r^2} - \frac{1}{3(\lambda_0 + 2G_0)} \int_{r_0}^r Q(r) dr + \frac{1}{3(\lambda_0 + 2G_0)} \int_{r_0}^r Q(r) r^3 dr, \quad (5)$$

где ψ и ϕ – искомые функции. Отметим, что в случае

$$\left(\alpha_2 - \frac{8}{27} \beta_2 \right) > 0$$

в грунте возникает ударная волна и при использовании обратного способа решения задачи функция $Q(r)$ является заданной. Тогда условия на фронте сферической ударной волны $r = R(t)$, если задана $R(t)$ или $\dot{R}(t)$, обеспечивают нахождения искомых функций ψ и ϕ . В этом случае на основе формулы

$$\sigma_{rr} = \sigma_{rr}^*(r) + \lambda_0 (\varepsilon - \varepsilon^*) + 2G_0 (\varepsilon_{rr} - \varepsilon_{rr}^*)$$

вычисляется напряжение σ_{rr} , а граничное условие $\sigma_{rr}(r_0, t) = -\sigma_0 t$ определяет профиль нагрузки $\sigma_0(t)$. В дальнейшем был разработан алгоритм и схема расчета упругопластической задачи методом характеристик. Расчеты на ЭВМ проводились для случая, когда форма поверхности ударной волны задана в виде полинома второй степени

$$R(t) = r_0 + R_1 t - \frac{R_2}{2} t^2, \quad \dot{R}(t) > 0$$

в качестве грунта выбран мелкозернистый песок с экспериментальными диаграммами

$$\sigma(\varepsilon) = (\alpha_1 + \alpha_2 |\varepsilon|) \varepsilon, \quad \sigma_i(\varepsilon_i) = (\beta_1 - \beta_2 \varepsilon_i) \varepsilon_i.$$

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из результатов расчета видно, что в случае моделирования грунта нелинейно-сжимаемой среды, по сравнению с упругопластической задачей, профиль нагрузки $\sigma_0(t)$ изменяется во времени сравнительно медленно и при $t > 0$ по абсолютной величине приобретает наибольшие значения. Это объясняется тем, что в случае рассмотрения задачи в рамках нелинейно-сжимаемой среды грунт со всех сторон обжат одним и тем же давлением, тогда как при использовании теории пластичности $\sigma_{rr} > \sigma_{\varphi\varphi} = \sigma_{\theta\theta}$. Все параметры среды при $r \geq r_0$ в зависимости от времени t имеют затухающий характер. Напряжение σ_{rr} и массовая скорость u_t в зависимости от координаты r изменяются, в основном по линейному закону. Такая же картина имеет место при изменении σ_{rr}^* , $\sigma_{\varphi\varphi}^*$, u_t^* вдоль фронта волны. Результаты метода характеристик удовлетворительно совпадают с аналитическим решением задачи. Исследованием установлено, что с увеличением величины коэффициентов $\alpha_1, \alpha_2, \beta_1, \beta_2$ компоненты напряжений возрастают, а с увеличением модулей Юнга E_1, E_2 — убывают.

REFERENCES

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Гидродинамика, Изд.4-с.М:Наука, 1988, т.6. 730 с.
2. Станюкович К.П. Неустановившиеся движения силошной среды. М:Наука, 1971.-852 с.
3. Авершывм С.П., Атабаев К., Джалилова Т.А., Мамадалиев Н. “Динамическое расширение сферической и цилиндрической полости в нелинейно- сжимаемой пластической среде” Узбекский журнал. “Проблемы механики”, № 2-3, 1999, ст.9-16.
4. Авершывм С.П., Мамадалиев Н. Применение модели пластического газа Х.А.Рахматулина для исследования процесса кратерообразования в плоской мишени при высокоскоростном ударе сферической частицы космонавтика и ракетостроение. Вып. 1(54). 2009. с. 134-144.

-
5. Djalilova T, Atabayev K, Komolova G. “Solution of the energy equation of a two-phase medium taking into account heat transfer between phases” “ACTUAL PROBLEMS OF MODERN SCIENCE, EDUCATION AND TRAINING.” Electronic journal. KhorezmsScience.Uz, October,2021 10/2. ISSN 2181-9750. 80-85 betlar.
  6. G.Komolova. “Hosilani ketma-ketlikdagi ba`zi masalalarni yechishga tadbig`i.” “O`ZBEKISTON VA AVTOMOBIL SANOATI: FAN, TA`LIM VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASI” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 386-389 betlar,AndMI.
  7. qizi Komolova, G. S. (2021). Differensial hisobning asosiy teoremlari. *Science and Education*, 2(10), 9-12.
  8. Ergashov S., Komiljonov B., Xalilov M. Differensial tenglamalarni mexanika va fizikaning ba`zi masalalarini yechishga tadbirlari // Namangan muhandislik texnologiyalari instituti ilmiy-texnika jurnali 430-433 b.
  9. Gulhayo Komolova, Khalilov Murodiljon, Stages of drawing up a mathematical model of the economic issue.//journal of ethics and diversity in international communication.
  10. Xalilov Murodiljon, Tillayev Donyorbek Experience in Using the relationship between mathematics and physics in shaping the concept of limit // Analytical journal of education and development 2021 yil, 212-215 b.

AVTOMBIL OLD OYNAKLARINI VAKUUMLASH JARAYONIDA VAKUUMLASH TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Muxtorov Abdumajidxon Murodxon o'g'li

abdumajidmuxtorov@gmail.com

Turg'unbekov Axmadbek Maxmudjon o'g'li²

Maxmudov Abdulrasul Abdumajidovich³

Farg'ona politexnika instituti, Arxitektura va qurilish materiallari fakulteti,
Chizma geometriya va muhandislik grafikasi kafedrasida assistenti

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda O'zbekiston mashinasozlik sanoatida ishlab chiqarish bozor talablari asosida tashkil etilmoqda. Mashinasozlikda shisha materiallaridan tayyorlangan buyumlar, shu jumladan, avtomobil oynalari ishlab chiqarishning ham o'z o'rniga ega. Oyna kristal jism bo'lsa ham uning struktura tuzilishi turlicha bo'lib, kristal panjaralar ko'rinishi har xil va hajmi ham turlicha kattalikda, shuningdek og'irligi ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari oyna juda mo'rt material bo'lib, bir joyidagi nuqson sababli butun bir detal yaroqsiz holatga kelib qoladi. Kesib mexanik ishlov berish imkoni deyarli yo'q. Shu xossalarni hisobga olgan holda har qanday zamonaviy va takomillashgan ishlab chiqarish sharoitida ham avtomobil oynalarini transportirovka qilish jarayonida ishlatiluvchi vakuum xalqalari tez yemirilib ishdan chiqadi va konstruksiyalarini tadqiq etish zarurati paydo boladi. Avtomobil oynalarini qayta ta'mirlash imkoni yo'q bo'lganligi sababli bozor iqtisodiyoti sharoitini hisobga olgan holda konstruksiyalarini tadqiq qilish va loyixasini ishlab chiqish, ishlash muddatini oshirish mashinasozlikda dolzarb masala hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Silikon, vakuumli halqalar, laminatsiya, PVB, EVA, TPU

ABSTRACT

At present, the Uzbek machine-building industry is organized on the basis of market requirements. The automotive industry also plays a role in the production of glass products, including car windows. Although glass is a crystalline body, its structural structure varies, and crystal lattices vary in appearance and size, as well as in weight. In addition, the glass is a very brittle material, and due to a defect in one place, the whole detail becomes unusable. It is almost impossible to cut and machine. Given these properties, even in any modern and improved production conditions, the vacuum rings used in the process of transporting car windows quickly break down and become obsolete, and there is a need to study their design. Due to

the impossibility of repairing car windows, it is important to study and develop the design, increase the service life, taking into account the conditions of a market economy.

Keywords: *silicon, vacuum rings, laminating, PVB, EVA, TPU*

АННОТАЦИЯ

В настоящее время машиностроение Узбекистана организовано на основе требований рынка. Автомобильная промышленность также играет роль в производстве изделий из стекла, в том числе автомобильных стекол. Хотя стекло является кристаллическим объектом, его структурная структура различна, кристаллические решетки различаются по внешнему виду и размеру, а также различается их вес. Кроме того, стекло очень хрупкий материал, и из-за дефекта в одном месте вся деталь приходит в негодность. Его практически невозможно резать и обрабатывать. Учитывая эти свойства, даже в любых современных и усовершенствованных производственных условиях вакуумные кольца, используемые в процессе перевозки автомобильных стекол, быстро выходят из строя и морально устаревают, и возникает необходимость изучения их конструкции. В связи с невозможностью ремонта автомобильных стекол важно изучить и разработать конструкцию, увеличить срок службы с учетом условий рыночной экономики.

Ключевые слова: *силикон, вакуумные кольца, ламинирование, ПVB, ЭВА, ТПУ.*

KIRISH

Mashinasozlikda shisha materiallaridan tayyorlangan buyumlar, shu jumladan, avtomobil oynalari ishlab chiqarishning ham o'z o'rniga ega. Oyna kristal jism bo'lsa ham uning struktura tuzilishi turlicha bo'lib, kristal panjaralar ko'rinishi har xil va hajmi ham turlicha kattalikda, shuningdek og'irligi ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari oyna juda mo'rt material bo'lib, bir joyidagi nuqson sababli butun bir detal yaroqsiz holatga kelib qoladi. Kesib mexanik ishlov berish imkoni deyarli yo'q. Shu xossalarni hisobga olgan holda har qanday zamonaviy va takomillashgan ishlab chiqarish sharoitida ham avtomobil oynalarini transportirovka qilish jarayonida ishlatiluvchi vakuum xalqalari tez yemirilib tez ishdan chiqadi va konstruksiyalarini tadqiq etish zarurati paydo boladi. Avtomobil oynalarini qayta tamirlash imkoni yo'q bo'lganligi sababli bozor iqtisodiyoti sharoitini hisobga olgan holda konstruksiyalarini tadqiq qilish va loyixasini ishlab chiqish, ishlash muddatini oshirish mashinasozlikda dolzarb masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotlardan foydalanish mobaynida avtomobil oynaklarini vakuumlash jarayoni, vakuumlash liniyalari, vakuum xalqalar uchun materiallarni va shunga o'xshash ma'lumotlarni topib o'rgandim.

Rochow, E. G. Silicon and Silicones, Abdelrahman Mohamed Elshamy-Process Assessment in AMAN Windshield Factory Method for vacuum laminating publication Classification, Douglas M. Canfield-glass without the use of preconditioned interlayer material in autoclave, Donald J. Santeler, Donald W. Jones, David H. Holkeboer, and Frank Pagano, "Vacuum Technology and Space Simulation", Parker Seals, "Parker Xalqa Handbook", M. Andriot, J.V. DeGroot and others-Silicones in Industrial Applications, Pooria Khalili, Thomas Boulanger and Brina J. Blinzler-Elastomer Characterization Method for Trapped Rubber Processing, Fernlund, G.; Rahman, N.; Courdji, R.; Bresslauer, M.; Poursartip, A.; Willden, K.; Nelson, K. Experimental and numerical study of the effect of cure cycle, tool surface, geometry, and lay-up on the dimensional fidelity of autoclave-processed composite parts. Sánchez-Hidalgo, R.; Blanco, C.; Menendez, R.; Verdejo, R.; López-Manchado, M.A. Multifunctional Silicone Rubber Nanocomposites by controlling the Structure and Morphology of Graphene Material. Avtomobil oynaklarini vakuumlash jarayonlarini takomillashtirish, vacuum xalqalar konstruksiyasini tadqiq qilish oynaklarni ishlab chiqarish masalalarini hal qilishga o'zlarining salmoqli xissalarini qo'shganlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Laminatsiyalangan shisha odatda odam ta'sir qilishi mumkin bo'lgan yoki shisha parchalanib ketgan taqdirda tushishi mumkin bo'lgan joylarda va shuningdek me'moriy qo'llanmalar uchun ishlatiladi. Yoritgich oynasi va avtomashinalarning old oynalari odatda laminat shishadan foydalanadi. Bo'ronga chidamli qurilishni talab qiladigan geografik hududlarda laminatlangan shisha ko'pincha tashqi vitrinalarda, parda devorlari va derazalarida ishlatiladi.

Laminatsiyalangan(vakuumlangan) shisha-bu parchalanib ketganda ushlab turadigan xavfsizlik oynasining bir turi. Buzilgan taqdirda, u odatda polivinil butiral(PVB), etilen-vinil asetat (EVA) yoki termoplastik poliuretandan iborat bo'lgan interlayer tomonidan ushlab turiladi. (TPU), uning ikki yoki undan ortiq shisha qatlamlari orasida. Interlayer shisha qatlamlarini singan bo'lsa ham bir-biriga bog'lab turadi va uning yuqori kuchliligi shishaning katta o'tkir bo'laklarga bo'linishiga yo'l qo'ymaydi. Bu zarb oynani to'liq teshish uchun etarli bo'limganda

xarakterli "o'rgimchak to'ri" yorilish naqshini hosil qiladi. EVA holatida EVA termoseti shisha, polikarbonat, PET yoki boshqa turdagi mahsulotlar bo'ladimi, material bilan to'liq chegarani (o'zaro bog'lanish) taklif qiladi. TPU o'qqa chidamli shisha (BRG) va E-shisha (aqlli shisha) deb nomlangan eng yaxshi tanlovdir .

Laminatsiyalangan oynalar, shuningdek, derazaning ovoz pasaytirish darajasini oshirish uchun ishlatiladi, bu erda bir xil qalinlikdagi monolitik shisha oynalar bilan taqqoslaganda tovush susayishi sezilarli darajada yaxshilanadi. Buning uchun qatlam uchun maxsus "akustik PVB" birikmasi ishlatiladi. EVA materialida qo'shimcha akustik material talab qilinmaydi, chunki EVA ovoz yalitimini beradi. TPU elastik materialdir, shuning uchun ovozli absorsiya uning tabiatiga xosdir. Derazalar uchun laminat shishaning qo'shimcha xususiyati shundaki, etarli TPU, PVB yoki EVA interlayeri deyarli barcha ultrabinafsha nurlanishlarini to'sib qo'yishi mumkin. Masalan, EVA termosetkasi barcha UV nurlarining 99,9% gacha to'sib qo'yishi mumkin.

Vakuum xalqalari ishlab chiqarishni tashkil qilinishiga ko'ra avtomatlashtirilgan liniya uchun va potok liniyalar(inson mehnati ishlatiluvchi) uchun tayyorlanadi.

2-rasm. Avtomatik liniyada vakuumlash jarayoni

Avtomatik liniyalarda vakuumlaganda ishlab chiqariladigan old oynaklar to'liq avtomatlashtirilgan va robotlashtirilgan bo'lib, barcha ishlar robot qo'llar yordamida bajariladi. Bunda inson tomonidan mahsulot sifatini nazorat qilish liniya oralarida amalga oshiriladi.

Potok liniyalarda ishlab chiqarilgan old oynaklar bevosita inson tomonidan bajarilib, har bir, operatsiyada old oynak sifati tekshirib boriladi va soatiga 70-90ta sifatli old oynak ishlab chiqarish imkonini beradi.

3-rasm. Potokli liniya uchun vakuum xalqa

Bundan tashqari ikkala ishlab chiqarish usulida ham bir qancha nuqsonlar uchrab turadi. Ularga tirmalishlar-37%, changlar-21%, vakuumlashdagi nuqsonlar-11%, turli xil chiqindilar yopishishi-11% va boshqa nuqsonlar-20% uchrab turadi.

4-rasm. Vakuumlashda havoni yaxshi soʻrilmagandagi hosil boʻlgan nuqsonlar

Bu nuqsonlar orasida vakuumlashda nuqsonlar vakuum xalqalari konstruksiyasi notoʻgʻri tanlanishi, vakuumlash temperaturasi 135-145°C dan yuqori boʻlsa PVB material rangi oʻzgarib qoladi, agar temperatura pastga tushib ketsa PVB materiali oynaklarni yaxshi yopishtirmaydi va tez ajralib ketadi. Shuning uchun ham vakuumlash mashinalari 24 soat yoniq holda bir xil temperaturada yoniq turadi. Vakuum xalqasi materiali yemirilishi va ishlash muddatini toʻgʻri hisoblanmasligi sabab boʻladi. Ishlash muddati deganda har bir vakuum xalqa oʻrtacha 2500-3200 marta old oynakni sifatli vakuumlash imkoniyatiga ega va soatiga 70-90ta old oynak ishlab chiqarilishini hisobga olsak, har biri 35.7-45.7 soat ishlashi kerak boʻladi. Bizning tadqiqot ishimiz ham ana shu kamchiliklarni miqdorlarini kamaytirish, qolaversa, vakuum xalqasini ishlash muddatini oshirish, talab qilingan temperaturada ishlash imkoniyatiga ega silikon birikmalarni mahalliyashtirishdan iborat.

Silikon maxsulotlari ilk bor 1901 yilda F.S. Kipping tomonidan ilm fanga polidifenilsiloksanni formulasi va keton benzofenonning formulasini ajratish uchun

silicon atamasini qo‘shib yozish orqali kremniy asosli rezina-kauchuk materialiga silikon deb nom berilgan.

Silikonlar-bu kremniy(Si), uglerod(C), vodorod(H), kislorod(O) va boshqa turdagi element atomlarni o‘z ichiga olgan va boshqacha fizik va kimyoviy xususiyatlarga ega bo‘lgan birikmalar bo‘lib, ular kam issiqlik o‘tkazuvchanligi, kam kimyoviy reaktivlik, -100-250°C oralig‘ida ishlash qobiliyatiga va yuqori va juda past bosimda ishlash, elektr tokini o‘tkazmaydigan xususiyatlarga ega materiallardir.

5-rasm. Vakuum xalqa uchun silikon material

Sanoat rivojlanib borgan sari silikon-kauchuk materiallari ham turli maqsadlarda qo‘llash uchun o‘zgarib bordi. Ular insoniyatning juda ko‘p ehtiyojlarini qondirish maqsadida katta miqdorda turli xil elektr (masalan, izolyatsiya), elektronika (masalan, qoplamalar), maishiy (masalan, plastik va idish-tovoq idishlari), avtomobil (masalan, qistirmalar), ofis mashinalari (masalan, klaviatura yostiqchalari), tibbiyot va stomatologiya (masalan, tishlarga ta’sir o‘tkazadigan qoliplar)larda va boshqa sohalarda qo‘llaniladi.

Silikonlar namlanishning kritik sirt tarangligiga ega (24 mN / m), bu nisbatan yuqori o‘zlarining sirt tarangligi. Bu shuni anglatadiki, silikonlar o‘zlarini namlashga va yaxshi plyonka shakllanishiga yoki yaxshi sirt qoplamasiga yordam beradigan xususiyatga ega.

-Uglevodorodlar bilan taqqoslaganda bo‘shliq miqdori yuqori ekanligini tushuntiradi silikonlarga gazning eruvchanligi va yuqori diffuziya koeffitsienti yuqori. Silikonlarning yuqori darajasi bor kislorod, azot va suv bug‘lariga o‘tkazuvchanlik, hatto bu holda suyuq suv bo‘lmasa ham silikon sirtini namlashga qodir. Kutilganidek, silikonlarning siqilishi ham yuqori.

- Silikonda yopishqoq harakatga faollik energiyasi juda past va yopishqoqlik uglevodorod polimerlariga nisbatan haroratga kam bog‘liq. Silikonlarning organik polimerlarga nisbatan yuqori yoki past haroratlarda ishlashi termogravimetrik tahlil (TGA) kabi termal tahlil usullaridan foydalanilganda tekshiriladi.

XULOSA

Ushbu jadvaldagi silikon-kauchuk materiallari vakuum xalqalar tayyorlash uchun kimyoviy tarkibi va mexanik ko‘rsatkichlariga qarab tanlanadi. Vakuum xalqalarni konstruksiyasini loyihalashda asosiy parametr bu avtomobil oynasining perimetri bo‘lib, bunda vakuum xalqa perimetri avtomobil oynasi perimetrini 90% qismini tashkil etadi. Ya’ni

$$P_v=0.9P_A$$

Bu erda: P_v -vakuum xalqa perimetri; P_A -avtomobil oynasi perimetri. Bundan tashqari loyihalash jarayonida vakuum xalqalari (-0.8-1)MPa bosimga chidamli bo‘lishini talab qiladi, hamda 100-240°C haroratda ishlashi, qayta ishlatishga(800-1200 marta) yaroqli bo‘lishi kerak.

Hozirgi kunda oyna transport vositasining ajralmas qismidir. Dizayniga va joylashishiga qarab, old shisha turli xil yuklarga duch keladi: shamol yuki, avtomobil tanasining elastik deformatsiyasi tufayli yuk, shuningdek yo‘l bo‘yidagi toshlarning zarba yuki. Natijada, ko‘rinishga va xavfsizlikka salbiy ta'sir ko‘rsatadigan shisha oynalari va yoriqlar paydo bo‘ladi.

REFERENCES

1. Tojiboyev, R. K., & Muxtorov, A. M. O. G. L. (2021). AVTOOYNA ISHLAB CHIQRISHDA OYNAKLARNI VAKUUMLASH TURLARI VA ULARDA ISHLATILUVCHI VAKUUM XALQALAR KONSTRUKSIYASI. Scientific progress, 2(1), 681-686.
2. Muxtorov, A. M. O. G. L., & Turg, A. M. O. G. L. (2021). VAKUUM XALQALARI UCHUN SILIKON MATERIALLARNI TURLARI VA ULARNING TAHLILI. Scientific progress, 2(6), 1503-1508.
3. Thomas Gnau, Staff Writer. "Fuyao employees reject UAW bid by wide margin". daytondailynews. Retrieved 2020-04-12..
4. "INTERNATIONAL TECHNOLOGIES CONSULTANTS INC V PILKINGTON PLC, Case No. 94-17143". United States Court of Appeals for the Ninth Circuit. 6 March 1998. Archived from the original on 16 July 2012. Retrieved 30 March 2012.

5. "SCHOTT eyes U.S. growth strategy as sales and earnings increase in 2020 SCHOTT AG". www.schott.com. Retrieved 16 March 2021.
6. "Magna CEO Don Walker to retire at end of 2020, Seetarama Kotagiri named as next CEO". CTVNews. October 20, 2020. Retrieved January 7, 2021 <https://www.business-standard.com/company/asahi-india-glas-1024/information/company-history>
7. Homas Gnau, Staff Writer. "Fuyao employees reject UAW bid by wide margin". daytondailynews.com. Retrieved 2020-04-12..
8. "INTERNATIONAL TECHNOLOGIES CONSULTANTS INC V PILKINGTON PLC, Case No. 94-17143". United States Court of Appeals for the Ninth Circuit. 6 March 1998. Archived from the original on 16 July 2012. Retrieved 30 March 2012.
9. "SCHOTT eyes U.S. growth strategy as sales and earnings increase in 2020 |SCHOTT AG". www.schott.com. Retrieved 16 March 2021.
10. "Magna CEO Don Walker to retire at end of 2020, Seetarama Kotagiri named as next CEO". CTVNews. October 20, 2020. Retrieved January 7, 2021
11. Юсуфжонов, О. Ф., and Ж. Ф. Файратов. "ШТАМПЛАШ ЖАРАЁНИДА ИШЧИ ЮЗАЛАРНИ ЕЙИЛИШГА БАРДОШЛИЛИГИНИ ОШИРИШДА МОЙЛАШНИ АҶАМИЯТИ." *Scientificprogress* 1.6 (2021): 962-966.
12. Рубидинов, ШохрухФайратжонЎғли. "БИКРЛИГИ ПАСТ ВАЛЛАРГА СОВУҚ ИШЛОВ БЕРИШ УСУЛИ." *Scientificprogress* 1.6 (2021): 413-417.
13. Mirzahojaev, S. D. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). RESEARCH OF MECHANICAL PROCESSING PROCESS ON THE BASIS OF MODERN METHODS OF MEASUREMENT AND CONTROL. *Scientific progress*, 2(8), 575-580.
14. Файзиматов, ШухратНуманович, andШухратМахмутжонович Абдуллаев. "ДОРНАЛАР ЁРДАМИДА КИЧИК ЎЛЧАМЛИ ЧУҚУР ТЕШИКЛАРГА ИШЛОВ БЕРИШ АНИҚЛИГИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ." *Scientificprogress* 1.6 (2021): 851-856.
15. Хусанов, Юнусали Юлдашалиевич, and Ботирхон Эсохон Ўғли Мамасидиқов. "ПОЛИМЕР КОМПОЗИТ МАТЕРИАЛЛАРНИ ПРАМАЛАШДА ҚИРИНДИ ҲОСИЛ БЎЛИШ ЖАРАЁНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ." *Scientificprogress* 2.1 (2021): 95-104.
16. Jaxongir o'g'li, R. K., Toshmatovna, A. D., Muxtoraliyevna, R. M., & Hakimjon o'g'li, T. I. (2021). PROGRESSIVE CONSTRUCTIONS OF ADJUSTABLE SHEET

PUNCHING STAMPS. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES. PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(2), 46-53.

17. Omonov, Abduqahhor Abdiraxmon O'G'Li. "HAVO YOSTIQLI KONVEYERLARNING FIKNI OSHIRISH." Scientificprogress 1.6 (2021): 967-971.

18. Jaxongir o'g'li, R. K., & Qurbanbaevich, P. K. (2021). PROGRESSIV SHTAMPLASH KONSTRUKSIYALARINI REJALASHTIRISH. PLANNING OF PROGRESSIVE STAMPING CONSTRUCTIONS. EURASIAN JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES, 1(3), 10-18.

19. Тешабоев, Анвар Эргашевич, et al. "МАШИНАСОЗЛИКДА ЮЗА ТОЗАЛИГИНИ НАЗОРАТИНИ АВТОМАТЛАШ." Scientificprogress 1.5 (2021).

20. Отакулов, Ойбек Хамдамович, and Расул Каримович Таджибоев. "КОМПРЕССОР ВАЛЛАРИДАГИ САЛБИЙ ТИТРАШЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА КИМЁВИЙ ТЕРМИК ИШЛОВ БЕРИБ ЦЕМЕНТИТЛАШ ЖАРАЁНИНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА АФЗАЛЛИКЛАРИ." МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. 2020.

21. Ergashev, I. O., Karimov, R. J. O. G. L., Karimov, R. X., & Nurmatova, S. S. (2021). KOLOSNIK ALMASHINUVCHI MASHINASI ELEMENTI EGILISHINING NAZARIY TADQIQOTLARI. Scientific progress, 2(7), 83-87.

22. Karimov, R. J. O. G. L., & Toxtasinov, R. D. O. (2021). FEATURES OF CHIP FORMATION DURING PROCESSING OF POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1481-1487.

23. Todjiboyev, R. K., A. A. Ulmasov, and Muxtorov Sh. "3M structural bonding tape 9270." Science and Education 2.4 (2021): 146-149.

24. Karimov, R. J. O. G. L., O'G'Li, S. S. D., & Oxunjonov, Z. N. (2021). CUTTING HARD POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1488-1493.

25. Botirov, A. A. U., & Turgunbekov, A. M. U. (2021). INVESTIGATION OF PRODUCTIVITY AND ACCURACY OF PROCESSING IN THE MANUFACTURE OF SHAPING EQUIPMENT. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 435-449.

26. Robiljonov, I. I. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). IMPROVING THE EFFICIENCY OF MACHINING OF PARTS MADE OF STAINLESS MATERIALS. Scientific progress, 2(8), 581-587.

27. Rochow, E. G. Silicon and Silicones, Springer-Verlag: Berlin, Heidelberg, New York, 1987.

-
28. Axunbabaev, O. A., & Karimov, R. J. (2022). Improving the process of back compaction in the formation of natural silk fabric on the loom. *Science and Education*, 3(2), 236-240.
29. Karimov, R. (2021). PLANNING OF BELT BRIDGE FOR UNSYMMETRICAL PROGRESSIVE STAMPING. *Scientific progress*, 2(2), 616-623.
30. Ergashev, I. O., Karimov, R. J., Turg'Unbekov, A. M., & Nurmatova, S. S. (2021). Arrali jin mashinasidagi kolosnik panjarasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili. *Scientific progress*, 2(7), 78-82.
31. Nosirov, M. I. O. G. L., & Karimov, R. J. O. G. L. (2022). PARMALASH OPERATSIYALARIDA MEXANIK ISHLOV BERISH MAROMLARI VA ISHCHI YUZALAR VAQTINI DETAL TAYYORLASH VAQTIGA TA'SIRINI TADQIQ QILISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 877-883.

EFFECTIVENESS OF TREATMENT OF PATIENTS WITH ANXIETY AND DEPRESSIVE DISORDERS

Shakhlo Salomovna Kodirova

Head of the Department of Folk Medicine and Occupational Diseases of the
Bukhara State Medical Institute

email: shaxigiza@ru

ABSTRACT

The article discusses the features of the clinical course, development, relationship of psychological disorder with the severity of diseases of the cardiovascular system. Depression and anxiety are the main leading factors in the development and aggravation of coronary heart disease. The role of the psychological state in the development of diseases of the cardiovascular system is significantly large. The use of antidepressants to stabilize the psychological state today is an integral part of the treatment of heart diseases. Herbal preparations have no side effects and do not have a negative effect on the muscle tissue itself, like some tricyclic antidepressants.

Keywords: antidepressant, CHD, heart diseases, the nervous system, anxiety attacks, depression decreased.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности клинического течения, развития, взаимосвязь психологического расстройства с тяжестью заболеваний сердечно-сосудистой системы. Депрессия и тревога являются основными ведущими факторами развития и обострения ишемической болезни сердца. Роль психологического состояния в развитии заболеваний сердечно-сосудистой системы значительно велика. Применение антидепрессантов для стабилизации психологического состояния на сегодняшний день является неотъемлемой частью лечения болезней сердца. Растительные препараты не имеют побочных эффектов и не оказывают негативного влияния на саму мышечную ткань, как некоторые трициклические антидепрессанты.

Ключевые слова: антидепрессант, ИБС, пороки сердца, нервная система, приступы тревоги, снижение депрессии.

INTRODUCTION

Mental health problems are already considered diseases of the 21st century, especially depression, which, according to the authors, may become the most common disease in the world by 2030. The World Health Organization warns that

depressive disorder is already the second cause of lost working days in the world. And the Covid-19 pandemic scenario increases the occurrence of this and other mental illnesses.

MATERIALS AND METHODS

Untimely diagnosis of psychopathological disorders leads to its chronic course and reduces the quality of life of patients and serve as a trigger for exacerbation of diseases of the cardiovascular system. Suicide attempts are the final stage of depression [4, 5, 6, 8, 20]. Half of the deaths of all suicides are accounted for by patients with depressive disorders, who in turn make their indelible contribution with their results [10, 12, 15].

In folk medicine, various fees are used for anxiety and depression. For example, in case of disorders in the nervous system, basil is useful and valuable because it slows down the production of cortisol, the stress hormone. When a person experiences depression, the level of this substance in the body increases, adversely affecting brain cells, deepening the depressed state and even increasing the aging of the body. In addition, cortisol blocks the synthesis of other beneficial hormones, and basil counteracts this by increasing the production of endorphins. Motherwort has a sedative effect on the body by inhibiting the processes of excitation in the central nervous system, thanks to which it soothes, relieves insomnia and deepens sleep, eliminates anxiety and fear. Melissa is a source of a large number of useful substances: essential oils, tannins, organic acids, vitamins C and B, calcium, iron, potassium, magnesium, zinc, selenium. The sedative effect is already provided by the aroma of the plant itself. Infusion of lemon balm is used to calm the nervous system and bring sleep back to normal. Chamomile helps to activate the activity of the central nervous system, accelerate reflex functions, and is also used for neurosis, hysterical reactions. The plant eliminates signs of irritability and a generally depressed state caused by stress, depression and nervous tension. St. John's wort is one of the most powerful medicinal plants. It is used in both traditional and alternative medicine. It is believed that St. John's wort is an assistant in the treatment of 99 diseases. Depression and irritability are no exception. St. John's wort promotes the production of serotonin in the body - the hormone of happiness: due to this property, the normal psychological state of a person who is going through a period of depression is restored [1,22].

Depression, affecting somatic pathology, reduces life expectancy by about 10-15 years. The lack of practical skills in diagnosing and managing patients with

depressive disorders by primary care physicians leads to late appointment of appropriate therapy, which in turn leads to aggravation of both somatic and psychological conditions. The aim of the study is to improve the treatment of psychological conditions in patients with cardiac pathology by prescribing natural antidepressants. The study included 120 patients (89 men and 31 women) suffering from coronary heart disease, whose average age was from 49 ± 2 years. The exception were patients suffering from diabetes mellitus, with severe disorders of cerebral circulation, chronic heart failure in the decompensation stage. The patients included in the study underwent standard clinical, laboratory and instrumental studies conducted to diagnose diseases of the cardiovascular system, the remodeling processes were studied by evaluating the structural and geometric parameters of the left ventricular myocardium (LV) with echocardiography with Dopplerography. Of 120 patients, 85% suffer from hypertension, 31 from angina pectoris, 8% of patients had a previous myocardial infarction, and 1.2% of patients suffer from a repeated myocardial infarction. The age from 48 to 53 years is the heyday of career growth, activity, and improvement of social status. Making calculations based on gender indicators, men of this age period suffer from cardiovascular diseases more often than women. Moreover, men are more susceptible to psychological disorders, and it is sometimes very difficult for a practicing doctor to balance their psychological status. They forget, and sometimes even ignore the prescriptions of the attending physician.

Along with optimal drug therapy, we prescribed herbal tea for all patients in the form of additional treatment, including St. John's wort, valerian, melissa. We offered patients to drink a decoction of 100-150 ml 2-3 times a day, depending on the severity of the disease. The dynamics of indicators of psychological status shows how patients who took optimal drug therapy and a combination of herbs in a complex had positive dynamics in indicators of psychological status (Tab №. 1).

Table №. 1

Dynamics of indicators of psychological status in patients

indicators	Anxiety on the HADS scale		HADS depression		Spielberger-Khanin Scale RA		The Spielberg-Khanin Scale of PA		Tsong Depression Scale	
	Before	After	Before	After	Before	After	Before	After	Before	After
Men (n=89)	6,7±0,1	5,8±0,2	33,4±0,2	30,1±0,1	34,7±0,9	31,5±0,4	10,4±0,1	7,4±0,2	45,4±0,2	31,4±0,1
Women (n=31)	4,8±0,1	3,8±0,1	35,3±0,8	21,8±0,4	24,1±0,2	22,5±0,1	6,8±0,1	5,6±0,1	38,1±0,1	27,3±0,4

This unique natural complex has a positive effect on the central nervous system, increasing the production of serotonin.

Having no side effects on the cardiovascular system, this collection proved to be an antidepressant, with a sedative effect, and improving the condition of the myocardium itself, compared with tricyclic antidepressants of synthetic origin. Repeated examination of patients showed that along with the generally accepted standard therapy for the treatment of diseases of the cardiovascular system, sleep improved in all patients, anxiety attacks and depression decreased, the well-being of patients improved, nocturnal jumps in blood pressure, angina attacks disappeared, an incentive to live appeared, the quality of life improved. Also, the duration of the disease decreased on average from 15-17 days to 7-10 days.

CONCLUSION

Applying in practice the treatment of anxiety and depression in patients with diseases of the cardiovascular system of complex plant collection, we have achieved the desired result. As the data of the questionnaires showed, the level of depression and anxiety decreased by 1.2 and 1.4 times. This was accompanied by an improvement in their clinical condition. The bed-days of inpatient treatment have been reduced, the psychological state of most patients has improved, they have become more adapted to social life and, therefore, their social status has improved, both in the family and in society.

Summing up, we can say that using a complex of herbal herbs, we not only improve the quality of life and the psychological status of the patient, but also reduce the cost of expensive synthetic drugs that have a sufficient number of side effects that lead to the aggravation of the disease and its chronization, leading up to disability. This product can also be used as a preventive agent for heart diseases.

REFERENCES

1. Dadaev H.A., Akilov J.H., Togaev M.K. Valerian medicinal //Biology and integrative medicine 2021, 1(47), 233-249.
2. Kodirova et al . Psychosocial features of patients with coronary heart disease // Biology and integrative medicine. 2021.-No. 4. pp.64-79
3. Kadirova Sh.S., Kamilova U.K., Alimov U.H. Evaluation of indicators of psychological status in patients with chronic heart failure// Cardiology of Uzbekistan. 2011. -No. 1-2 .pp. 42-44

4. Kodirova Sh. S., Jabbarova M. B., Arashova G. A. Psychosomatic aspects of the course of chronic heart failure // *Biologiya va tibbiyot muammolari*, Samarkand - 2019. -№4.2 (115). – Pp.57-60
5. Kodirova S. S. The study of emotional states and quality of life of patients with chronic heart failure // *Biologiya va tibbiyot muammolari*, Samarkand -2019. -№4.2 (115).- Pp. 232-236
6. Kodirova Sh.S., Djabbarova M.B., Arashova G.A., Hudoydodova S.G., Farmonova M.A., Elmuradova A.A. Features of the Clinical Course of Chronic Heart Insufficiency Depending on the Psychological Status of Patients// *American Journal of Medicine and Medical Sciences*.-2020.- P.- 127-131
7. Kodirova Sh.S., Khamroeva Yu.S. Psychological features of patients with coronary heart disease// *Issues of science and education*. Moscow. - 2018. - № 7 (19). - Pp. 264 - 265.
8. Kodirova Sh.S., Avezov D.K., Shaolimova Z.M., Rasulova Z.D. Assessment of the psychological state of patients with postinfarction cardiosclerosis complicated by heart failure // *IV Congress of the Society of Specialists in heart failure "Heart failure 2009"*. -2009.- pp. 54-55.
9. Kadirova Sh.S., Kamilova U.K., Alimov U.H. Studying the relationship between indicators of psychological status and the course of the disease in patients with chronic heart failure // *Collection of scientific papers of the IX International Forum of Cardiologists and therapists, March 25-27. International Journal of Heart and Vascular Diseases Moscow, Russia- 2020*. - p. 120
10. Kodirova S.S. The study of emotional states and quality of life of patients with chronic heart failure // *Problems of biology and medicine*.- 2019. - № 4 - 2 (115) Pp. 232 - 237.
11. Kadirova Sh.S. Kamilova U.K. Avezov D.K. Pulatov O.Ya. The relationship of the psychological state with the progression of heart failure in patients with postinfarction cardiosclerosis // *Materials of the Russian National Congress of Cardiologists Appendix 1 to the journal "Cardiovascular therapy and prevention" 2011*.- No. 10 - From 135
12. Kodirova S.S., Rasulova Z.D., Avezov D.K. The study of psychological status in patients with chronic heart failure // *Materials of the Russian National Congress of Cardiologists*. - Moscow. - 2010. - p. 139.
13. Kodirova S.S., Alimov U.H. Psychological status in patients with chronic heart failure // *Abstracts of the Republican scientific and practical conference with international participation "The role of a general practitioner in reducing*

- cardiovascular morbidity and mortality" //Cardiology of Uzbekistan No. 2.- 2011. P. - 135.
14. Kodirova Sh.S., Kamilova U.K., Alimov U.H. Indicators of psychological status in patients with chronic heart failure //Materials of the Russian National Congress of Cardiologists Appendix 1 to the journal "Cardiovascular therapy and prevention". - 2011. - p. 135.
15. Kadirova S.S., Kamilova U.K., Alimov U.H. Indicators of psychological status in patients with chronic heart failure // Abstracts of the International Congress "Cardiology at the Crossroads of Sciences". - Tyumen.-2011. p.153
16. Kamilova U.K., Kadyrova Sh. Study of the psychological state in patients with chronic heart failure // Abstracts of the IV Eurasian Congress of Cardiologists October 10-11. Yerevan, Armenia, 2016.- pp.82-83.
17. Kadirova Sh.S., Kamilova U.K. The study of the psychological state in patients with postinfarction atherosclerosis complicated by chronic heart failure // Materials of the forum. 4th International Educational Forum "Russian Days of the Heart" April 21-23, 2016, Russia. St. Petersburg Russian Journal of Cardiology, 2016.-pp.37-38
18. Kodirova Sh.S., Kamilova U.K., Nuritdinov N.A. Study of quality of life indicators and prognosis in patients with chronic heart failure //Materials of the V International Educational Forum "Russian Days of the Heart". - Moscow, 2017. - p.85.
19. Kamilova U.K., Kadirova S.S. Assessment of psychological status in patients with chronic heart failure // Materials of the V International Educational Forum "Russian Days of the heart" March 30, April 01, 2017, Russia. St. Petersburg, 2017.- p.162
20. Kamilova U.K., Kadirova SH. The study psychological state of patients with chronic heart failure // Abstracts of the Heart Failure 2017 and the 4th World Congress on acute Heart Failure. Paris. France. 29 April-2 May 2017. European Journal of Heart Failure Supplements, 2017. - P.247
21. Kamilova U.K., Kadirova S.S. The relationship of indicators of psychological status and the course of the disease in patients with chronic heart failure // Materials of the Russian National Congress of Cardiologists "Cardiology 2020 - new challenges and new solutions", Russia, Kazan. -2020.- p.705
22. Karomatov I.D., Abduvokhidov A.T. Domestic medicinal herbs with antidepressant properties - literature review //Biology and integrative medicine 2018, 11(28), 32-65.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПОНЯТИИ «СТРУКТУРАЛИЗМ» И СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Акбарова Дурдона

Магистрант 2 курса

Ферганского Государственного университета

@durдонаakbarova1994@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идёт об установлении и развитии структурного подхода в языкознании. Следует отметить, что структурализм трудно определить как направление или течение: сложно разграничить структурную лингвистику, лингвистический структурализм, французский структурализм и постструктурализм, выявить основополагающие источники и периодизацию. Этим фактором можно объяснить выбор темы и актуальность исследования.

Ключевые слова: *структурный, парадигма, языкознание, периодизация*

ABSTRACT

This article deals with the establishment and development of the structural approach in linguistics. It should be noted that structuralism is difficult to define as a direction or trend: it is difficult to distinguish between structural linguistics, linguistic structuralism, French structuralism and post-structuralism, to identify fundamental sources and periodization. This factor can explain the choice of topic and the relevance of the study.

Keywords: *structural, paradigm, linguistics, periodization*

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, структурализм - междисциплинарное направление в социальных науках XX века, объединившее различные течения на основе изучения структур, использования лингвистических моделей для анализа общества и культуры, на принципах объективизма и холизма, который включал общефилософские, эпистемологические и социально-критические аспекты, его разновидности различались в зависимости от дисциплин.

Бесспорно, структурализм вырос из структурной лингвистики, у истоков которой стоял Фердинанд де Соссюр. Необходимо отметить, что французские структуралисты провозгласили научную революцию в гуманитарных науках, их реорганизацию и интеграцию с помощью лингвистических методов. Ибо структурализм заявил о приоритете бессознательных структур над субъектом и сознанием, отношений над элементами, синхронии над диахронией. При этом

культура рассматривалась как знаковая система, а общество - как символический порядок. Не трудно вспомнить, что структуралистские идеи применялись в антропологии, психоанализе, семиотике, литературоведении, религиоведении, истории, социологии и других областях.

Здесь, можно обратиться к истории: во Франции в 1950-е и 1960-е годы структурализм имел беспрецедентный успех в научном сообществе и массмедиа, однако после 1968 года его популярность снизилась, а уже к 1980-м годам потеряла свою популярность, так как не смог реализовать заявленные цели, сциентистские и универсалистские амбиции, но оказал заметное влияние на дальнейшее развитие гуманитарных наук. Безусловно, основными фигурами в истории движения считаются Фердинанд де Соссюр, Роман Якобсон, Клод Леви-Стросс, Ролан Барт, Жак Лакан, Мишель Фуко.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

При этом необходимо отметить, что обзор и анализ научной литературы показал, что структурализм трудно определить как направление или течение: сложно разграничить структурную лингвистику, лингвистический структурализм, французский структурализм и постструктурализм, выявить основополагающие источники и периодизацию. Чаще всего он рассматривается в контексте истории философии^[1] как метод или подход, но не как философия^[2]. Однако как интеллектуальное движение он имел определённые временные рамки и затрагивал конкретные дисциплины, отличаясь от общего анализа структур, структуризации и структурной дифференциации, а также от структурного или общенаучного системного подхода.

Как известно, в самом общем виде структурализм - это философский подход, который утверждает, что объекты изучения в социальных и гуманитарных науках имеют относительную, а не субстанциональную природу (социальная реляционная онтология). Социальный мир объясняется не в терминах индивидуального действия, а через отношения и отношения между отношениями; целое образуется как их дифференциальная артикуляция. Данная метатеоретическая установка обеспечила объединяющий и междисциплинарный подход. Понятно, что структурализм выступал против позитивизма (или натурализма), утверждавшего, что мир не зависит от сознания и непосредственно познаваем, и гуманизма, согласно которому люди

создают и познают свой мир. При этом, к сожалению, критика этих подходов выразилась в девизах «атака на реализм» и «смерть субъекта». Кроме десубстантивации, в основе структуралистской «интеллектуальной установки» лежали холизм, философский объективизм, культурный релятивизм. По мнению Ж.К. Мильнера, структуралистская исследовательская программа затронула ключевые вопросы знания: отношение природы, культуры и общества, модальности необходимого и случайного, идею галилеевской науки. Здесь важно отметить, что структурализм предложил целостную теорию знания на основе нового метода анализа эмпирических данных и, в философском плане, онтологию различия, переопределив отношения между единым, тождественным и другим (антиплатонизм).

Известно, что социальный мир познаётся через структуры, а не намерения, функции или историю. Ибо структуры - это скрытые, бессознательные или глубинные основания, которые согласно кодам, логике или законам порождают поверхностные явления и события^[9]. Безусловно, синхрония имеет приоритет над диахронией, а горизонтальные или «пространственные» отношения - над социальными изменениями или трансформациями, которые определяются структурными правилами или понимаются как случайные разрывы. При этом критический метод позволяет идентифицировать и изучать конфигурации структур, объекты и их группы, структурные трансформации объектов, рассмотрение которых всегда сопровождается теорией означивания и смысла. Однако структурализм не отрицал наличия глубинной или первичной структуры, как и возможности того, что носителем структур является индивид и, что структуры могут быть нейрофизиологическими. Структурализм противопоставлял функцию герменевтике, систему – истории, трансформацию -эволюции, формализацию - описанию, синтаксис и семантику - содержанию языка. Он выступал против историзма, эссенциализма, атомизма, механицизма, бихевиоризма и психологизма. Известный учёный Э.Гидденс отмечал следующие черты структурализма: тезис о важности структурной лингвистики для философии и социальной теории; подчёркивание относительной природы социальных целостностей - произвольная природа языкового знака и приоритет означающего над означаемым; особое внимание к письму и тексту; конститутивная роль темпоральности для объектов и событий.

Действительно, структурализм претендовал на универсальное объяснение культурных и социальных феноменов, выявление, как утверждал Леви-Стросс,

«бессознательных условий социальной жизни». Цель структурализма - выделить реальные структуры и синхронические причины. По мнению исследователей, культура и общество рассматривались как знаковые системы, символический порядок, который не редуцируется к внешним основаниям и, будучи бессознательным, конституирует представления человека о себе. Ибо общество есть проекция символического порядка, за которым нет никакой иной реальности - ни субъективной, ни внешней, поэтому имманентный структуралистский анализ рассматривал внутренние отношения как непосредственно данные, не зависящие от интерпретаций и социокультурного контекста.

Знание не воспринимается и не представляется через факты, а производится - отсюда акцент на сознательной выработке концептов (Леви-Стросс, Альтюссер). При всём этом задача исследователя, как показал обзор литературы, - создать целостную и логически непротиворечивую теорию, аксиоматизировать и формализовать её положения, а не разрешать вопрос о соотношении знания и действительности. Здесь реальность и её научное описание различны: части наблюдаемого объекта не обязательно являются элементами структур.

Как известно, представители структурализма отстаивали точность и объективность, научное и истинное знание о человеке. Структуралисты были убеждены, что человеческая структура представляет логическую или рациональную систему^[20], хотя универсальность разума не тождественна его конкретным воплощениям в обществе. Леви-Стросс, формализуя антропологию, надеялся на будущую компьютеризацию; Лакан систематизировал психоанализ по аналогии с математической аксиоматикой, называя психологию логическими исследованиями бессознательного; Барт писал о социологии — социальной логике^[22].

Как известно, структурализм был не только теоретическим или научным проектом, но и политическим или идеологическим, представляя целостное мировоззрение. По определению Фуко, «структурализм не является новым методом; это бодрствующая, тревожная совесть современного знания».

Зарождение структурализма можно проследить от античности («структурный анализ» иногда расширяют) до Платона, Аристотеля и Евклида, как и до Декарта. При этом историки лингвистики Ж.Шис и К. Пьюэш полагают, что проблематика структурализма восходит к вопросу Аристотеля о структурировании материи (устройство, усложнение и дифференциация).

Термин «структура» происходит от латинских «structura и struere», первоначально он имел архитектурный смысл. В XVII—XVIII веках семантическое поле расширилось - слово использовалось в психологии, геологии, математике для обозначения способа, посредством которого части сущего составляют целое.

В XIX веке «структура» была частично вытеснена «организмом», получившим распространение в биологии и социальных науках, особенно у известного Г.Спенсера, который в 1850-е годы выделял «структурную» и «функциональную» области в своей социологии.

Структуралистские идеи обнаруживаются у исследователей XIX века (Льюис Генри Морган и Чарльз Сандерс Пирс). Их отдельные ремарки содержат близкие к Соссюру тезисы о том, что структура элементов в системе является функцией отношений между элементами, а не свойством отдельного элемента^[3].

В XIX-XX веках предпринимались попытки ввести «структурализм» в психологию (Э.Титченер, Д. Дьюи и). Термины «структурализм» и «структуралистский» в англоязычной литературе впервые упоминались применительно к подходу Титченера в 1907 году, идеи которого были отвергнуты движением гештальтпсихологии в 1920-е годы, так как «структурализм» определялся как неологизм в «Техническом и критическом словаре по философии» А.Лаланда (1926, Париж).

Важно отметить, что среди различных направлений в языкознании XX в. структурная лингвистика занимает главенствующее положение. Ибо структура означает целое, состоящее, в противоположность простому сочетанию частей, из взаимообусловленных явлений, каждое из которых зависит от остальных и существует только в связи с остальными. С данным мнением нельзя не согласиться, так как доструктурное языкознание сосредоточивало внимание на родстве языков, на реконструкции праязыка. При этом представители структурной лингвистики всё своё внимание направляют на изучение связей между элементами системы.

По утверждению В.А.Виноградова, структурная лингвистика представляет собой сеть противопоставлений между элементами языковой системы, упорядоченных и находящихся в иерархической зависимости в пределах определенных уровней. Учёный отметил, что структурное описание языка - анализ реального текста, который позволяет выделить обобщенные

инвариантные единицы (схемы предложений, морфемы, фонемы) и соотносить их с конкретными речевыми сегментами на основе строгих правил реализации .

Развитие науки на рубеже XIX–XX вв. в различных отраслях составляет общий фон, на котором развиваются идеи структурной лингвистики. Здесь важно вспомнить, что открытие периодической системы Д.И. Менделеева, закон Г.И. Менделя о расщеплении наследственных признаков родителей и их потомков, открытия Ч.Дарвина ввели в науку понятие дискретной структуры материи, где понятие «дискретность» от лат. Discretus, т.е. состоящий из отдельных частей. При этом понятия фонемы и морфемы, введенные в это время, выражали применительно к языку то, что отражали атомы, молекулы применительно к химическим и физическим явлениям. Предшествующим структурной лингвистике было младограмматическое направление. Младограмматики, однако, проявили чрезмерное стремление к атомизированию факта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, структурная лингвистика является совокупностью воззрений на язык и методов его исследования, в основе которых лежит понимание языка как знаковой системы, с четко выделяемыми структурными элементами и стремление к строгому формальному описанию языка.

REFERENCES

1. Ахманова О. С. О точных методах исследования языка. М., 1961
2. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структуры лингвистики. М., 1966
3. Шрейдер. О. А. К построению языка а описания систем. – Ежегодник «Системные исследования». М., 1973.

БОТУЛОТЕРАПИЯ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ХРОНИЧЕСКОЙ МИГРЕНИ

**Абдукадирова Д.Т.,
Камалова Н.Л.**

Андижанский Государственный медицинский институт
Кафедра Неврологии

АННОТАЦИЯ

Мигрень - это особый вид приступообразной головной боли, который является самостоятельной нозологической формой, мигренью страдает все больше и больше людей, частота встречаемости данного заболевания растет (женщины испытывают мигренозные приступы в 2 — 3 раза чаще, чем мужчины, возраст больных мигренью молодеет (пик заболеваемости приходится на период от 25 до 34 лет). Учитывая клинические проявления, жалобы больного, в 2000 году мигрень была включена в список заболеваний, имеющих глобальное значение и представляющих бремя для человечества, что обусловлено как ее широкой распространенностью, так и значимым влиянием на качество жизни пациента.

Ключевые слова: *хроническая мигрень, история, современная терапия, ботокс.*

BOTULINUM THERAPY IN THE TREATMENT OF CHRONIC MIGRAINE

ABSTRACT

Migraine is a special type of paroxysmal headache, which is an independent nosological form, more and more people suffer from migraine, the incidence of this disease is increasing (women experience migraine attacks 2 - 3 times more often than men, the age of migraine patients is younger (the peak incidence falls on the period from 25 to 34 years). Taking into account the clinical manifestations and complaints of the patient, in 2000 migraine was included in the list of diseases of global importance and representing a burden for humanity, due to both its widespread prevalence and significant impact on the patient's quality of life.

Keywords: *chronic migraine, history, modern therapy, botox.*

ВВЕДЕНИЕ

Головная боль одна из актуальных проблем неврологии. Наиболее сложными для курации являются пациенты с хронической мигренью (ХМ). Распространенность хронической мигрени в мире в среднем составляет 14 %,

она чаще встречается у женщин. В мире ХМ страдают 1,4-2,2% общей популяции.

Для лечения ХМ в отделении Неврологии Клиник АГМИ применяются различные методы с высоким уровнем доказательности: современная медикаментозная терапия, ботулинотерапия, психотерапия (в том числе когнитивно-поведенческая терапия).

В лечении ГБ препарат ботокс используется с 1994 г.. Опыт применения ботокса в Клиниках АГМИ явился отражением тенденции использования препаратов ботулинического токсина типа, А (БГА) в лечении ГБ. В 2000 г. были опубликованы работы W. Binder и соавт. и S. Silberstein и соавт. по лечению мигрени, в 2001 г. - первое российское руководство по ботулинотерапии, которые показали возможность применения метода при различных видах Г.Б.

На сегодняшний день ботокс является уникальным препаратом для профилактики ГБ у взрослых пациентов с ХМ.

Цель исследования — сравнительная оценка эффективности ботокса и стандартного комплекса лечения для профилактического лечения ХМ.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ

В 2019-2021 гг. в Клиниках АГМИ проведено исследование, в которое были включены 34 женщин (средний возраст $38,1 \pm 11,2$ года, длительность заболевания $12,1 \pm 4,3$ года). Пациентки страдали ХМ без ауры, которая определялась как ГБ, возникающая 15 дней или более в месяц, более чем в 50% случаев она носила мигренозный или вероятно мигренозный характер: не менее 4 различных эпизодов ГБ с продолжительностью каждого 4 ч и более. Пациентам из оновной группы (14 пациентов) дополнительное профилактическое лечение пациенткам не проводилось. Все больные до включения в исследование заполняли информированное согласие и были обследованы для исключения других видов ГБ.

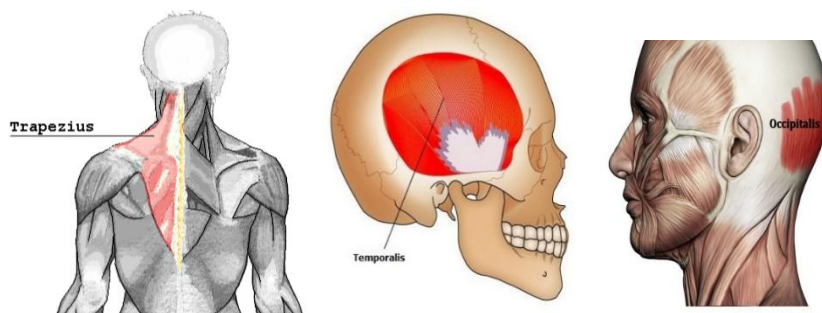
Исследование проводилось в течение 9 мес, состояние пациенток оценивалось до лечения и после повторных инъекций ботокса (каждые 6 мес), который вводился в мышцы головы и шеи методом фиксированных точек. Обследуемые были разделены на две группы: 14 больным 1-й группы вводился ботокс по 100 ЕД, 16 пациенткам 2-й группы — проводилось стандартное лечение.

Эффективность терапии оценивалась по дневникам ГБ пациенток с регистрацией частоты всех приступов ГБ (фоновых и приступообразных), количества принимаемых анальгетических препаратов, нежелательных явлений; анкетам оценки влияния мигрени на повседневную активность и трудоспособность при мигрени (MIDAS) за 6 мес; анкетам субъективной оценки удовлетворенности лечением.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием пакета программ Statistica 10.0. Результаты представлены в виде среднего значения и ошибки среднего ($M \pm SD$). Критический уровень значимости при проверке статистических гипотез в исследовании $p < 0,05$.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Все участники закончили лечение. До лечения все пациентки предъявляли жалобы на практически ежедневные ГБ — фоновые и приступообразные (мигрень). В исследовании оценивали частоту всех видов боли, так как на первом этапе лечения трансформация хронических болей в эпизодические является приоритетна, и пациентки не ставят задачу снижения частоты конкретного вида боли. После 1-го введения БТА достоверно снизилась частота приступов ГБ: в 1-й группе с $19,8 \pm 6,2$ до $13,2 \pm 0,01$ ($p < 0,05$) приступа в месяц, во 2-й — на фоне стандартного лечения - $19,6 \pm 6,7$ до $16,4 \pm 0,6$ ($p < 0,005$), достоверная разница между группами. Максимального снижения частота приступов достигла ко 2-му месяцу в первой группе, к концу 6-го месяца показатели вновь повышались, однако были достоверно ($p < 0,05$) ниже фоновых значений: в 1-й группе $3,4 \pm 0,02$ приступа в месяц, во 2-й группе $12,3 \pm 0,9$.

После 2-го введения препарата частота приступов в первой группе продолжала снижаться: в 1-й группе $9,3 \pm 0,04$ приступа против $13,2 \pm 0,01$ после 1-го введения ($p < 0,05$), во 2-й группе — $9,2 \pm 0,2$ приступа в месяц против $11,4 \pm 0,6$ приступа ($p < 0,05$), достоверная различия между группами.

На заключительном этапе отмечено достоверное ($p < 0,05$) снижение частоты приступов ГБ до $12,1 \pm 0,06$ и $8,6 \pm 0,3$ в 1-й и 2-й группах

соответственно, что свидетельствует о превентивной роли ботокса в отношении частоты приступов ГБ.

Пациентки обеих групп принимали большое количество анальгетиков до начала исследования. Уже после 1-го введения ботокса достоверно ($p < 0,05$) снижалось количество потребляемых анальгетиков вплоть до окончания периода наблюдений.

ВЫВОД

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о высокой эффективности повторных введений ботокса и позволяют рекомендовать к использованию в профилактическом лечении ХМ 100 ЕД ботокса как эффективную дозу. Профилактическое лечение должно включать не менее двух повторных циклов и продолжаться до тех пор, пока у пациентки сохраняется польза от введения ботокса и отсутствуют серьезные нежелательных явлений.

REFERENCES

1. Амелин А.В., Игнатов Ю.Д., Скоромец А.А. Мигрень (патогенез, клиника и лечение). - СПб.: -- Санкт-Петербургское медицинское изд-во, 2001. - 200с.
2. Вейн А.М., Филатова Е.Г. Мигрень. Кафедра неврологии ФППО ММА им. И.М. Сеченова "Сотйшттеё1сит". 2014. С.3-4.
3. Биллер Х. Практическая неврология: Т.2. Лечение. -М.: Мет.лит., 2005. - 416с.
4. Данилов А.Б. Мигрень: рекомендации по диагностике и лечению. Русский медицинский журнал. 2014. С. 2-4.
5. Ядгаров И. С., Абдукадилова Д. Т., Абдукадилов У.Т. Мигрень. 2021г.
6. Ядгаров И. С., Абдукадилова Д. Т., Абдукадилов У. Т. Хроническая мигрень: клиническое наблюдение. Обзор, клиника и лечение. Журнал неврологии и нейрохирургических исследований. 2020г Бухара
7. W. Binder Ботулотерапия при лечении хронической мигрени. 2000

YER O'ZANLI KANALLARDAGI SUVNING NOBARQAROR HARAKATIDA OQIZIQLAR TASHILISHINING HISOBI

Eshev Sobir Samatovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti t.f.d., prof;
telnets@mail.ru

G'ayimnazarov Isroil Xoliqovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi
gayimnazarov@bk.ru

Rahimov A.R.

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti t.f.f.d.(PhD)., dots.v.v.b;
ashrafrahimov12@gmail.com

Isakov A.N.,

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, doktorant.

ANNOTATSIYA

Yer o'zanli kanallardagi cho'kindilarning pastki va osilganlarga bo'linishini hisobga olgan holda statsionar oqimlarda cho'kindi oqimini hisoblash usuli taklif qilingan, bu cho'kindi tashishning o'zini hisoblashni anglatadi.

***Kalit so'zlar:** loy, tub va osilgan cho'kindi, turg'un oqim, to'lqin, o'lchovsiz parametrlar, bog'langan oqim.*

АННОТАЦИЯ

На основе зависимостей Аккерса-Уайта для определения расхода наносов в стационарных потоках предложен метод расчета наносов нестационарный потоком с учетом разделение наносов на донные и взвешенные, которое относится к расчету непосредственно транспорта наносов.

***Ключевые слова:** нанос, донные и взвешенные наносы, нестационарный поток, волна, безразмерные параметры, попутное течение.*

ABSTRACT

On the basis of Ackers-White dependencies, a method for calculating sediment flow in stationary streams, taking into account the division of sediments into bottom and suspended ones, which refers to the calculation of sediment transport itself, is proposed.

***Keywords:** silt, bottom and suspended sediment, unsteady flow, wave, dimensionless parameters, associated flow.*

KIRISH

Hozirgi kunda jahon amaliyotida yer o'zanli kanallarning nobarqaror oqimi holatlarida oqiziqqlar transporti natijasida sodir bo'ladigan deformatsiyalarning hisob usullarini takomillashtirish masalasi ochiq o'zanlar gidravlikasining muhim masalalaridan bo'lib kelmoqda. O'zan oqimiga to'g'ri va qarama-qarshi yo'nalgan to'liqlarning (nobarqaror yoki aralash oqimlar) oqiziqqlarni transport qilish masalasi bir qator tadqiqotchilarni o'ziga jalb qilgan va ular o'zlarining tadqiqot natijalariga ko'ra ma'lum bir hisob usullarini taklif etishgan [4, 5, 7, 8].

Biz bu masalaning yechimini topishga birinchilardan bo'lib Begnold tomonidan ilgari surilgan aralash oqimda oqiziqqlar sarfining oqimning lokal quvvatiga proporsionalligi haqidagi gipotezasidan foydalanamiz. Begnold gipotezasini quyidagi ko'rinishda aks ettirgan [11, 2, 9,10]:

$$q_s = \alpha P_T, \quad (1)$$

bu yerda q_s -birlik vaqt ichida bir birlik endan oqib o'tadigan oqiziqqlar sarfi; P_T - aralash oqimning lokal transport qilish quvvati; α -proporsionallik koeffisienti.

Kanal barqaror oqimiga shamol to'liqlari ta'sir qilgan sharoitda oqiziqqlar tashilishining hisob usulini qarab chiqamiz. Hisob usulining asosi sifatida oddiy oqimning oqiziqqlarni tashilishini hisobi uchun taklif etilgan Akkers va Uayt usulini tanlaymiz, chunki bu usuldan ko'pchilik g'arbiy mamlakatlardagi gidrotexnik inshootlarni loyihalashda foydalanilgan va foydalanib kelinmoqda [2]. Shu sababli bu usul sifatli va sinalgan usullardan biri bo'lib sanaladi. Bundan tashqari bu usulni oqimiga to'liqlar ta'sir qilgan sharoitda ham umumlashtirilgan holda foydalansa bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Akkers va Uayt usuli to'g'ridan-to'g'ri oqiziqqlar tashilishi, ya'ni oqiziqqlar tarkibining o'lchamsiz hisobi usuliga kiradi. Oqiziqqlar miqdori oqiziqqlarning harakatda bo'lish imkoniyatini belgilaydi. Bir yo'nalishli oqim uchun bu kattalik oqiziqqlar massasi sarfining suvning massasi sarfiga nisbatiga tengdir. Buni oqimiga to'liqlarning ta'siri bo'lgandagi holat uchun quyidagicha yozamiz:

$$q_s = x \cdot U_T \cdot d \cdot \rho \cdot g \quad (2)$$

Tashuvchi U_T tezlikni aniqlashda yuqorida aytib o'tilgan Begnold gipotezasidan foydalanamiz. Agar oddiy qarashni, ya'ni oqiziqqlarning q_s solishtirma sarfi oqimning quvvatiga proporsional bo'ladi deb qabul qilsak, unda turbulent oqim uchun quyidagicha bo'ladi:

$$q_s \sim U_T$$

Oqizlarni tashuvchi tezlik U_T hozirgi qarashlarga ko'ra oqizlarning to'liqlik tashilishi massaning chiziqli bo'lmagan to'liqlik tashilishi va tub osti to'liqlik oqimlari bilan aniqlanadi, ya'ni

$$U_T = U_t + U_s \quad (3)$$

$$U_s = 2\bar{U}_T + U \quad (4)$$

$$U_t = 0 \quad (5)$$

$$U_t = U_s \quad (6)$$

$$\frac{U_t}{U} = \alpha_1 \frac{5}{4} \pi \left(\frac{h}{UT_a} + \frac{h}{\lambda} \right) \left(\frac{h}{\lambda} \right) sh^{-2} \frac{2\pi d}{\lambda} \pm 1 \quad (7)$$

Bu yerda (7) tenglamadagi yuqori (+) belgi yo'ldosh oqim uchun, pastki (-) belgi qarshi oqimlarga tegishli. Bunda har doim $U > 0$ qabul qilish qulay bo'ladi. Agar bir yo'nalishli oqim bo'lmasa ($U = 0$), unda oqizlarni tashuvchi tezlik bo'lib faqat to'liqlik stasionar tezlik sanaladi va u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$U_T = \bar{U}_v = \frac{5}{4} \left(\frac{\pi h}{T} \right) \left(\frac{\pi h}{L} \right) sh^{-2} \frac{2\pi h}{L} \quad (8)$$

Oldin bir yo'nalishli oqimlar uchun Akkers-Uayt usulining asosiy shartlarini qarab chiqamiz, keyin esa faqat to'liqlik va oqimga to'liqlik ta'siridagi oqimlar uchun bu usuldan foydalanish masalasini qarab chiqamiz. Bu usulda oqizlarning o'lchamsiz parametri degan quyidagi kattalik qabul qilinadi:

$$D_{gr} = D \left[\frac{g(s-1)}{\nu^2} \right]^{1/3} \quad (9)$$

bu yerda $S = \rho_s / \rho_w$ -oqizlar va suvning nisbati; ν -suvning kinematik qovushoqlik koeffisienti.

Keyin oqizlar tub osti va muallaq oqizlarga ajratiladi.

Yirik oqizlar

$$D_{gr} \geq 60 \quad (10)$$

shartga ko'ra tub ostida harakatlanadi. Oqiz zarrachalari tub ostida siljituvchi kuchlar

$$\tau_{cg} = \rho \frac{U^2}{C_{hcg}} \quad (11)$$

ta'sirida dumalaydi. Bunda C_h -Shezi koeffisienti bo'lib, u

$$C_{hcg} = 5,75 \log \frac{11d}{D} \quad (12)$$

formuladan aniqlanadi.

$D_{gr} \leq 1$ bo'lgan mayda oqiziqalar muallaq holatni egallab harakatlanadilar.

Oqiziqalarni muallaq holatga olib keluvchi turbulentslik tub osti to'liq kuchlanishining funksiyasi bo'ladi, ya'ni

$$\tau_{cg} = \rho \frac{U^2}{C_{hcg}^2}, \quad (13)$$

bu yerda C_{hcg} -Shezi koeffitsienti bo'lib, gryadlarning balandligi orqali aniqlanadi, ya'ni

$$C_{hcg} = 5,75 \log \frac{11d}{r} \quad (14)$$

Tub ostidagito'liqkuchlanish tub osti sirtining mahalliy parallel va normal komponentlarini o'z ichiga oladi.

Oqiziqalar harakatga keltiruvchi birlik sirtning quvvati quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{cg} = \tau_{cg} U \quad (15)$$

$$P_{ig} = \tau_{ig} U \quad (16)$$

Shunday qilib, Akkers-Uayt usulida formulalarni ikki bog'lanishi mavjud bo'lib, biri yirik hamda ikkinchisi mayda oqiziqalarga tegishli.

Ushbu

$$1 < D_{gr} < 60 \quad (17)$$

ega bo'lgan oraliq zona n daraja ko'rsatkichni kiritilishi yordamida hisobga olinadi. Akkers-Uayt siljitish parametri quyidagiko'rinishda bo'ladi:

$$F_{gr} = \frac{U_{*g}^n U_{*cg}^{1-n}}{\sqrt{gD}(s-1)}, \quad (18)$$

bu yerda siljituvchi kuch oddiy yo'l bilan aniqlanadi, ya'ni

$$U_* = \sqrt{\tau / \rho} \quad (19)$$

Oqiziqalar harakatining boshlanishi F_{gpc} parametrning kritik qiymati bilan aniqlanadi, agar $F_{gr} < F_{gpc}$ bo'lsa, unda oqiziqalarning harakati bo'lmaydi. Nihoyat, oqiziqalarning miqdori uchun quyidagi formula taklif qilinadi:

$$X = C \left(\frac{F_{gr}}{F_{gpc} - 1} \right)^m \frac{SD}{d} \left(-\frac{\rho^{1/2} P_{fg}}{\tau_{fg}^{3/2}} \right)^n \left(\frac{P_{cg}}{\tau_{cg} U} \right)^{1-n}, \quad (20)$$

bu yerda C, F_{gpc}, m, n kattalik 800 laboratoriya va 200 dala tajribalari ma'lumotlari asosida tekshirilgan:

$$\log C = 2,86 D_{gr} - (\log D_{gr})^2 - 3,53 \quad 2,95 \cdot 10^{-4} \leq C < 0,025 \quad (21)$$

$$F_{grc} = \frac{0,23}{\sqrt{D_{gr}}} + 0,14, \quad 0,17 \leq F_{grc} \leq 0,37 \quad (22)$$

$$m = \frac{9,66}{D_{gr}} + 1,34, \quad 1,5 \leq m \leq 11,0 \quad (23)$$

$$n = 1 - 0,56 \log D_{gr}; \quad 0 \leq n \leq 1 \quad (24)$$

Akkers-Uayt tomonidan olingan (21)...(24) empirik bog'lanishlarining katta afzalliklari sifatida hosil qilingan ularning chegaralarini belgilaymiz. Bu chegaralardan foydalanishda ularni hisobga olish kerak. Ya'ni, agar $C \cdot F_{gpc} \cdot m \cdot n$ hisoblangan qiymatlar belgilangan chegaralarda bo'lsa, unda ishonchli amalga oshirilishi mumkin. Bu qiymatlar belgilangan chegaradan tashqariga chiqsalar, unda foydalanishda xatoliklar bo'lishi mumkin. Kerak bo'lganda bunday chegaralarni ko'rsatish ahamiyatsiz va yetarli darajada ma'lum, ammo ko'pincha gidravlikada hisobga olinmaydi.

To'lqinli va aralash oqimlar uchun Akkers-Uayt hisob usulini takomillashtiramiz. Aralash oqimdagi tub osti siljitish tezligi oqim tezligi va to'lqin tezliklarining yig'indi vektori kabi aniqlanadi. To'lqinlar chiziqli nazariyasida

$$U_{o\sigma u}^2 = \left(U + U \cdot \sin \frac{2\pi}{T_r} \cos \alpha \right)^2 + \left(U \cdot \sin \frac{2\pi}{T_r} \sin \alpha \right)^2 \quad (25)$$

bu yerda α - orbital tezlik va oqim tezligi orasidagi gorizontal tekislikdagi burchak. To'lqinlar davri bo'yicha o'rtalashtirilganda ushbu

$$U_{o\sigma u}^2 = U^2 + \frac{U_0^2}{2} \quad (26)$$

ko'rinishda bo'ladi va oqim yo'nalishiga bog'liq bo'lmaydi. Demak, quyida keltiriladigan usuldan faqat oqim bo'yicha va oqimga tekari yo'nalgan to'lqinlar uchun emas, balki plandagi bir turli oqimga ixtiyoriy burchak ostida tarqaladigan ikki o'lchamli to'lqinlar uchun ham foydalanish mumkin. Ammo, buning uchun tashuvchi tezlik kattaligini oldindan aniqlash kerak bo'ladi. Buni keyingi o'rinlarda qaraymiz.

Kuchlanishni qarab chiqqishdan avval, ishqalanishning Shezi koeffisienti bir yo'nalishli oqimga, Jonson [3] bo'yicha aniqlanadigan to'lqinli ishqalanish koeffisienti to'lqin fazalariga bog'liq bo'lmagan tebranuvchi (ossilliruyushiy) oqimlarga tegishli bo'ladilar deb qaraymiz. Bu holda aralash oqim uchun tub osti siljish kuchlanishi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\tau = \rho \left(\frac{U^2}{C_h^2} + \frac{f_w}{4} U_1^2 \right) \quad (27)$$

bu yerda $f_w/2$ -to'lqinli ishqalanish koeffisienti. To'lqinli ishqalanish koeffisientining ifodasi Smart [4] tomonidan ushbu

$$\left. \begin{aligned} f_{w\text{eg}} &= \exp \left[-5,98 + 5,21 \left(\frac{\alpha_0}{2D} \right)^{-0,19} \right] \\ f_{w\text{fg}} &= \exp \left[-5,98 + 5,21 \left(\frac{\alpha_0}{2h_{\text{gr}}} \right)^{-0,19} \right] \\ f_w &\leq 0,30 \end{aligned} \right\} \quad (28)$$

ko'rinishda olingan. Bunda α_0 -tub osti oldidagi to'lqinli orbitaning amplitudasi.

Stoks to'lqinlarini ikkinchi yaqinlashuvi uchun tub ostidagi oqim va to'lqinli tezliklarning yig'indisi quyidagi ifodani beradi [5]:

$$U_{o\delta u}^2 = \left(U + U_1 \sin \frac{2\pi t}{T_{kr}} \cos \alpha + U_2 \sin \frac{4\pi t}{T_r} \cos \alpha \right)^2 + \left(U_1 \sin \alpha + U_2 \sin \frac{4\pi t}{T_r} \sin \alpha \right)^2 \quad (29)$$

Soddalashtirishva to'lqin davrlari bo'yicha o'rtalashtirishlardan keyin

$$U_{o\delta u}^2 = U^2 + \frac{1}{2}(U_1^2 + U_2^2) \quad (30)$$

ifodaga ega bo'lamiz, ya'ni oldingidek siljituvchi kuchlanish

$$\tau = \rho \left[\frac{U^2}{C_h^2} + \frac{f_w}{4}(U_1^2 + U_2^2) \right] \quad (31)$$

α burchakka bog'liq bo'lmaydi.

Oqiziqarlarni siljishga ketadigan to'lqinli quvvatni aniqlash masalasiga o'tamiz.

$$P_w = \frac{d}{d_x}(Ec_g) \quad (32)$$

bo'lgani uchun, unda

$$P_w = E \frac{dC_g}{dx} + c_g \frac{dE}{dx} \quad (33)$$

bu yerda c_g - to'lqinlarning guruhini tezligi.

Lokal gorizontaal tub osti uchun va to'lqinlarni shamol tomonidan quvvatlantirish bo'lmasa guruh tezligi masofaga bog'liq emas [5]

$$P_w = C_g \frac{dE}{dx} \quad (34)$$

dE/dx to'lqin energiyasi zichligining o'zgarishi turli omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, masalan, tub osti ishqalanishi, tub ostidan sizib o'tishi, sirt bilan o'zaro ta'sirlanishi va h.k. Agar oldingidek faqat oqiziqarlarni tashilishi bilan bog'liq bo'lgan dE/dx bo'lagi, ya'ni tub osti ishqalanishi yoki siljituvchi kuchlanishlar bilan qiziqilsa, unda (27) yoki (31) va (34) dan quyidagini hosil qilamiz: [6]

$$P_w = C_g \rho \frac{f_w}{4}(U_1^2 + U_2^2) \quad (35)$$

Agar $dC_g/dx = 0$ shartni bajarilmaydigan deb hisoblash mumkin emas degan holat bo'lsa, unda (33) dan foydalanish mumkin.

Aralash oqim ta'sirida bo'lgan bir birlik tubdagi umumiy quvvat quyidagicha bo'ladi:

$$P_w = \rho \left[\frac{U^2}{C_h^2} U + C_s \frac{f_w}{4} (U_1^2 + U_2^2) \right] \quad (36)$$

Mayda va yirik oqiziqalar uchun (31) va (36) ifodalardan alohida foydalaniladi. Bu tenglamalarning birinchi hadlari oqimga va ikkinchi hadlari esa to'liqlik harakatlarga tegishli bo'ladilar.

Bu yerda hisob uchun yetishmaydigan parametrlarni qarab chiqamiz. To'liqlarning guruhli tezligi quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$C_s = \frac{1}{2} \left[\frac{g\lambda}{2\pi} \operatorname{th} \frac{2\pi d}{\lambda} \right]^{1/2} C_1 \left(1 + \frac{4\pi d / \lambda}{\operatorname{sh} 4\pi d / \lambda} \right) \quad (37)$$

Bunda U_1 va U_2 tezliklarning aniqlanishi [5] ishda ko'rsatilgan. Tub ostidagi to'liq orbitasining amplitudasini hisoblash uchun quyidagi to'liqlar chiziqi nazariyasi bog'lanishidan yaoydalanish mumkin:

$$\alpha_0 = \frac{p}{2} \operatorname{sh}^{-1} \frac{2\pi d}{\lambda} \quad (38)$$

Hisobda noaniq bo'lgan (28) sistemaning 2-tenglamasidagi gryadlarning balandligini biz tomondan taklif qilingan quyidagi bog'lanishdan aniqlaymiz: .

$$h_{vgr} = h_{gr} \left(1 + 2,21 \frac{h_v}{h_0} \right), \quad (39)$$

bu yerda h_v, λ_v - mos ravishda to'liqlarning balandligi va uzunligi; h_{gr}, ℓ_{gr} - kanallarda to'liqlar bo'lmagan oqimda sodir bo'ladigan gryadlarning mos ravishda balandligi va uzunligi; h_0 - oqimning o'rtacha balandligi.

XULOSA

Shunday qilib, bu ishda aralash oqimlar sharoiti uchun taklif etilgan takomillashgan usulning mohiyati shundan iboratki, bunda o'lchamsiz oqiziqalar miqdori uchun olingan ifodada siljitivchi kuchlanish va oqimning oqiziqalarni mahalliy tashish quvvatlarining yangi qiymatlarini bir yo'nalishli va to'liqlik oqimlarning xususiyatlarini inobatga olgan holda foydalaniladi.

REFERENCES

1. Bagnold R.A. The nature or salutation and or "dob-Load" transport in water. – Proc. Roy. Soc., L., 1973, A 332, 1591. p. 473-504.
2. Ackers P., Ehite W.R. Sediment transport new approach and analysis. Pros ASCE, Now. 1973, 99 (HY11-), p. 2041-2050.

3. Jonsson I.G., Skovgeard O., Jacobsen T.S. Computation of longshore currents, Proc, Const. Eng. Cong., 1974, pp. 699...714.
4. Swart D.H. Coastal sediment transport computation of longshore transport, Delft Hydraulics Laboratory, Report p 968, part 1, 1976.
5. Эшев С.С., Рахимов А.Р., Гайимназаров И.Х. Влиянии волновых потоков на деформаций русел каналов: Монография. – Т.: Издательство «Voris nashriyot», 2021, 189 с.
6. Кантаржи И.Г. а др. Гидравлика ветровых волн в каналах /паод редакцией проф.Е.И.Масса /Изд. ТГУ. – Тбилиси. 1984.-177 с.
7. Eshev, S., Rakhimov, A., Gayimnazarov, I., Isakov, A., Shodiev, B., & Bobomurodov, F. (2021). Dynamically stable sections of large soil canals taking into account wind waves. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 1030, No. 1, p. 012134). IOP Publishing.
8. Eshev, S., Gaimnazarov, I., Latipov, S., Mamatov, N., Sobirov, F., & Rayimova, I. (2021). The beginning of the movement of bottom sediments in an unsteady flow. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 263, p. 02042). EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126302042>.
9. Eshev, S. S., G'ayimnazarov, I., & Sh, L. (2019). The Calculation of the Parameter of Friction in Border Layer Not Fixed Flow. *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, 6(1), 7796-7800.
10. Eshev, S., Khazratov, A., Rahimov, A., & Latipov, S. (2020). Influence of wind waves on the flow in flowing reservoirs. *IJUM Engineering Journal*, 21(2), 125-132.

СЛУЧАЙ РАЗВИТИЯ СИНДРОМА БРАЙУОТЕРСА В РАННЕМ ПОСЛЕРОДОВОМ ПЕРИОДЕ

Каримова Ф.Д., Жураев Н.Б., Атаханов Ш.Э., Умаров А.С.,
Сейфуллаева Г.А.

Центр Развития Повышения Квалификации Медицинских Работников
Кафедра «Акушерства и гинекологии»

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании обсуждались случаи развития синдрома Бриуотера в раннем послеродовом периоде. Травма матки или нарушение ее целостности во время родов, является тяжелейшим проявлением акушерского травматизма.

Ключевые слова: травма матки, акушерство, синдром Бриуотера.

ABSTRACT

This study discussed the case of Briwater syndrome in the early postpartum period. Injury to the uterus or violation of its integrity during childbirth is the most severe manifestation of obstetric trauma.

Keywords: uterine trauma, obstetrics, Briwater's syndrome.

ВВЕДЕНИЕ

Несмотря на большую давность этой проблемы, ее нельзя считать решенной. С течением времени, хотя частота разрывов матки и снизилась с 0,13 до 0,16, эта акушерская патология продолжает оставаться серьезной проблемой [1-5, 7]. Снижение частоты разрывов матки в силу механических причин (неправильное положение плода, клинически узкий таз и т.п.), а также насильственных разрывов вследствие грубых и неосторожных акушерских вмешательств уступило приоритет гистопатическим разрывам, в которых этиологические причины в последние годы только нарастают. Из этиологических причин, в последнее время на первый план выходят, прежде всего, миомэктомии, особенно с коагуляционным гемостазом. Однако в имеющейся литературе отсутствуют какие либо данные по травматизации матки во время родов проявляющиеся в последствии синдромом сдавливания, краш синдромом. Тогда как, осложнения в раннем послеродовом периоде имеют определенное сходство с СДС описанного в литературе медицины катастроф. Появляются не существовавшие ранее виды гистопатий, связанные с перенесенными инфекциями, в частности ковид-19. Как правило имеющаяся инфекция поражает основные функциональные клетки вызывая нигетическую

несостоятельность утеромиоцитов, что в свою очередь обуславливает неудовлетворительную сократительную деятельность матки. Затяжные роды, аномалии родовой деятельности это не только причины неудовлетворительных перинатальных исходов, это тяжелые, а порой необратимые осложнения имеющие высокий риск инвалидизации самой роженицы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Патогенез разрыва матки при затяжных родах связан с нарастающей ишемией миометрия, накоплением недоокисленных продуктов обмена, которые повреждают клетки миометрия, способствуя их разрыхлению и потере эластичности. Выдающийся отечественный акушер Н.С. Бакшеев, учитель, научный руководитель проф. В.Е. Радзинского, описывал этот процесс как «перетирание». Затяжные роды часто сопровождаются нарастающей восходящей инфекцией, что еще более усугубляет состояние пациентки при совершившемся разрыве матки, и повышает риск материнской летальности. Оперативные пособия в родах, такие как вакуум-экстракция, акушерские щипцы или давление на дно матки прочно ассоциируются в акушерском, да и в обывательском сообществе с высокой частотой материнских и детских осложнений. Причем в общественном сознании превалирует стойкая доминанта, что эти осложнения вызваны самой процедурой. Это мнение поколебать достаточно сложно, тем более что оно подкрепляется статистикой – частота материнской, перинатальной заболеваемости и смертности выше при оперативных родах. При формировании такого мнения упускается очень важный момент – к оперативным пособиям прибегают при возникновении осложнений родов или выраженном страдании плода, и поэтому сложно доказательно определить, что первично – перинатальные осложнения, связанные с причиной, вынудившей оказывать оперативное пособие, или само же оказание пособия [2]. Самое загадочное и вызывающее наибольшее количество споров акушерское пособие, в обиходе именуемое «Кристаллер», прочно увязано с риском разрыва матки. Идея процедуры заключалась в усилении сокращений матки во время родов путем ее массирования и повторных кратковременных нажатий в направлении продольной оси родового канала [5], при развитии ослабления родовых болей в потужном периоде, или слабости передней брюшной стенки. Постепенно от точных выполнений методик, описанных С. Кристаллером и Я.Ф. Вербовым, стали отходить, и использовать модификации, как например, описанная И.Ф. Жорданием

методика наложения «бинта Вербова» при помощи медицинских простыней. Также перестали соблюдаться условия оказания пособий. В результате пособие при потугах стали оказывать в каждом учреждении по своему, в зависимости от фантазии и физической подготовки врача, чаще всего это были разновидности гибрида пособия Кристеллера и бинта Вербова, но почему-то упорно именуемым термином – «кристеллер» (поскольку он к С. Кристеллеру имеет весьма отдаленное отношение и скорее приобрел нарицательное значение, мы пишем название с маленькой буквы). Погрешности при оказании пособия и неисполнение обязательных условий приводило к росту акушерского травматизма и постепенно сложилось мнение, что именуемый «кристеллером» прием – плохой. В отечественной разрыв матки. в литературе обсуждение этого пособия свелось к минимуму, да и вообще приобрело какое-то нецензурное значение. Массово применяющееся пособие стало главной тайной акушеров. Соответственно исчезло упоминание пособия в историях родов, и отсутствуют исследования о последствиях его использования. При неадекватном применении методики нажатия на матку при выполнении так называемого метода кристеллера происходит ряд сложных, необратимых патологических процессов, далеко не так явных как разрыв матки. Если произошло раздавливание стенки матки без выхода разрыва в брюшную полость, то диагноз при ручном обследовании поставить практически невозможно, и единственными симптомами будет боль, анурия, признаки печеночно-клеточной недостаточности. Кровотечение и картина шока может развиваться и отсроченно, через несколько часов после родов.

В редких случаях при синдроме сдавления матки наружного кровотечения может не быть вовсе, патология матки остается нераспознанной, затем начинается клиника мио-ренального синдрома. Попытка использования дополнительных методов исследования, которым приписывается высокая диагностическая ценность, таким как КТ или МРТ, в этой ситуации всегда упирается в главную проблему: дефицит времени, так как через короткий промежуток времени после начинаются выраженные нарушения состояния матери.

При сдавлении матки во время родов, происходит классический синдром гипоксически-ишемического поражения мышечной ткани матки с выбросом и истощением факторов свертывания крови, неконтролируемая активация альтернативного пути комплемента, ведущая к генерализованному тромбообразованию в сосудах микроциркуляторного русла.

Помимо ишемических, геморрагических повреждений мышцы матки, в дальнейшем развивается комплекс специфических патологических расстройств (компаратмент-синдром). Отличительной особенностью данного синдрома является его проявление сразу же после ликвидации воздействия механического фактора.

Также для синдрома сдавления матки характерны особенности почечной патологии: олигурия (продукция мочи менее 400 мл/24 ч), повышение уровня мочевины крови, креатинина сыворотки, мочевой кислоты, калия. Маркёры интоксикации и прогноза: креатинфосфокиназа, аланиновая и аспарагиновая трансаминаза, миоглобин в крови и моче.

Патогенез связан с массивным поступлением в кровоток из мест сдавления и/или раздавливания тканей миоглобина, гистомина, серотонина, олиго- и полипептидов, калия, что обуславливает развитие полиорганной недостаточности. В следствии механического повреждения, происходит гибель мышечных волокон. Нарушение функционирования мембраны миоцитов вызывает перемещение натрия во внутриклеточное пространство, за натрием перемещается жидкость и развивается массивный отёк мышечной ткани. Перемещение жидкости считают определяющим звеном в развитии гиповолемии и гемоконцентрации. Гиперконцентрация миоглобина в почечных канальцах в условиях кислой среды приводит к формированию нерастворимых глобул, вызывающих внутриканальцевую обструкцию, отток фильтрата в интерстиций и острый канальцевый некроз. В акушерской практике имеются случаи внезапно развившейся острой печеночно-почечной недостаточности в раннем послеродовом периоде, однако клиницисты далеко не всегда склонны рачсценивать ситуацию адекватно, идя на поводу общепринятых понятий причин развившейся патологии, что приводит к ошибочной диагностике и как правило запоздалым мерам и методам лечения.

Учитывая высокую научно-практическую значимость и малую освещённость синдрома сдавления матки в родах, ниже представлен клинический случай данной патологии: Беременная Ш. 1990г.р. В отделение приемный покой родильного стационара третьего уровня поступила первородящая в 17 часов 40 минут поступила пациентка С., 27 лет. Рост 1.62 см, вес 79 кг. В анамнезе: замужем, не работает. Менархе в 12 лет. Данная беременность первая, встала на учет в женскую консультацию в 8 недель. Регулярно посещала врача женской консультации. Первый триместр осложнился токсикозом беременных, в сроке 12 нед получала стац лечение от

ковид-19. второй триместр анемией легкой степени тяжести, по поводу чего получала препараты железа. Получала стационарное лечение по поводу холецистита, холестаза. При поступлении выставлен диагноз: беременность-1, 38 недель, роды-1, первый период родов. Открытие маточного зева 6 см, воды излились во время осмотра. Сердцебиение плода ритмичное, до 140 в минуту, выделения светлые. Учитывая ситуацию роды решено вести роды консервативно. Сопутствующее заболевание – Хронический холецистит, анемия I степени (Hb 93 г/л).

Во втором периоде родов отмечено ослабление сократительной деятельности матки, установлен диагноз слабость потуг, начато в/в введение окситоцина, применен метод Кристеллера надавливание на дно матки во время потуг. В результате родился живой доношенный новорожденный мужского пола весом 3,300-52 см. Оценен по Апгар на 6-7 баллов. Послед отделился и выделился через 10 минут. Общая продолжительность первого периода родов 8 часов, периода изгнания 2ч10 мин, последового периода 10 мин. При осмотре родовых путей обнаружено нарушение целостности шейки матки на 2 часах в виде разможжения степень разрыва оценена как 2 степени, наложены швы. Общая кровопотеря в родах составила 300 мл. Через 5 часов после родового периода у пациентки появились жалобы на, головокружение, слабость, резкую болезненность внизу живота, головную боль, тошноту, резко снизилось количество мочи. Лабораторно выявлено значительное превышение уровней лактатдегидрогеназы (ЛДГ) и щелочной фосфатазы. Повышение уровня креатинина в 1,5 раза. Диурез составил в среднем 30 мл/час, что соответствует 0,5 мл/кг/час. Отмечено изменение цвета мочи. В анализах отмечено Калий 5,7 ммоль/л, натрий-133,3 ммоль/л, снижение общего белка крови 53,5г/л АЛТ 116,8 МЕ\л; АСТ 110,2 МЕ\л. Показатели тимоловой пробы 6,2; креатинин 0,7 ммоль/л; мочевины 21 ммоль/л. Родильница находилась в отделении реанимации, проводимая терапия включала коррекцию гемостаза, вазопрессорную поддержку, стимуляцию диуреза, оксигенацию. Динамический контроль показал снижение сатурации до 80%, нарастание признаков энцефалопатии. Учитывая нарастающую одышку, признаки ОПН-анурия и неврологическую декомпенсацию решено перевести больную на управляемую вентиляцию легких. Клинические токсимия сопровождалась признаками снижения гематокрита до 29%, гиперкоагуляцией, учитывая отсутствие кровопотери такое снижение ОЦК по видимому было связано с потерей плазменного компонента, что сопровождалось гемоконцентрацией. Нарастание

клинических симптомов соответствовало лабораторным признакам рабдомиолиза уровень миоглобина 2066 нг/мл, КФК 2820 МЕ\л. Подсчет уровня эндогенной интоксикации проводился по формуле ЛИИ-8,6у.е., по соотношению СОЭ и лейкоцитоза-14,7; Д-димеры 1506 нг/мл. При осмотре вагинально-на 2 сутки послеродового периода влагалище рожавшее, шейка матки отечная, свободно пропускает 2 п/п, на 2 часах пальпируется шов длиной до 1,5 см. своды уплощены, тело матки увеличено, имеет неправильную форму по передней стенке с переходом вправо пальпируется плотное отечное образование. Выделения из половых путей кровянистые в умеренном количестве. Предположительно установлен диагноз разрыв матки, полиорганная недостаточность. В экстренном порядке решено произвести хирургическое вмешательство. Доступ срединно-лапаротомный. По вскрытию брюшной полости обнаружено незначительное количество серозной жидкости, ревизия органов малого таза матка размером до 18-19 недель серозная оболочка пропитана кровью, отмечаются багрово-синюшные пропитывания по всей поверхности матки с переходом на область яичников, собственную связку. Нарушения целостности серозного слоя не выявлено. Учитывая ситуацию произведена экстирпация матки. Для определения причины данного осложнения макропрепарат передан на гистологическую экспертизу. Гистологически выявлено: в мышцах отмечались выраженные некротические изменения, кровоизлияния, умеренно выраженная лейкоцитарная инфильтрация, в сосудах лейкостазы. Также отмечались лейкодиapedез, геморрагическое пропитывание. Спазм и вакуольная дистрофия, разволокнение и очаговая дистрофия миоцитов, выраженный межлужочный отек. Целостность матки подтверждена морфогистологическими методами, однако описание повреждений мышечного слоя всей поверхности матки с преобладанием кровоизлияний миомертрия в области дна и тела матки дают основания предположить, что в данном случае имело место патологическое проявление синдрома сдавливания, краш синдрома, а развившаяся клиника острого повреждения почек, быстро нарастающей интоксикации подтверждают развитие миоренального синдрома.

Принятая классификация травматического повреждения матки в родах как правило предусматривает терминалогию разрыва, однако следует рассматривать травму матки также с позиции ишемического повреждения в следствии механического сдавливания. Поскольку именно механическое

сдавление с последующим синдромом освобождения являются причиной острого миоренального синдрома.

Учитывая развившуюся клинику ОПН синдрома комплекс лечения включал гемодиализ, на фоне регулярного гемодиализа установлено значительное снижение показателей миоглобина и снижение уровня индексов интоксикации.

В динамике по дням: показатель миоглобина в первые сутки после диализа составил 1255,3, на 3 сутки 636,4, к концу шестых суток 307,7 что свидетельствовало о регрессе патологических процессов, кроме того подсчет уровня эндогенной интоксикации в соответствующие дни составил ЛИИ-4,9-2,4-1,23 уе.

Дата/ показ атель	1 сут.	3 сут.	5 сут.	7сут.	14 сут.	21 сут.	28 сут.	36 сут.
Na	135,0	136,0	137,7	137,4	137,7	140,6	138,8	146,8
K	5,61	5,96	5,08	4,86	4,31	6,32	4,62	3,33
Cl	91	90,3	97	97,1	97,5	95,6	103,4	108,2
Ca	0,8	1,8	1,8	2,1	1,7	2,1	2,8	2,4
Urea	8,9	24,4	27,8	25,8	22,1	27,3	19,3	9,0
Cre	144,8	453,2	536,6	494,3	475,8	788,9	589,4	198
CM	0,485	0,656	0,840	0,738	0,505	0,504	0,380	0,244
RBC	6,45	4,54	3,53	3,75	3,02	3,66	3,39	3,74
HCT	60,2	40,2	32,8	34,7	28,8	33,6	32,6	33,4
HGB	193	117	108	114	92	104	104	107
PLT	259	176	130	151	240	135	370	326
WBC	18,1	15,15	13,0	15,6	17,6	6,9	7,43	7,32

На фоне гемодиализа отмечено существенная нормализация диуреза.

Динамика восстановления выделительной функции почек

Дата	1 сут.	3 сут.	5 сут.	7сут.	14 сут.	21 сут.	28 сут.	36 сут.
Диурез (мл)	500	200	100	100	200	1050	3750	2500

В целом в послеоперационном периоде стабилизировались показатели печеночных проб, больная была выписана и переведена на этап реабилитации. Таким образом, клинико-лабораторные данные подтверждают рабдомиолиз, острый ренальный синдром и наличие повреждений матки в результате травматического раздавливания тканей. Изучение данного случая также показало возможность травматизации матки при применении насильственных методов сдавления неадекватными приемами. Механизмы происходящих нарушений в миометрии схожи с подобными при повреждении гладкой мускулатуры при синдроме Брайуотерса описанные в клинике катастроф. По своему данная ситуация также должна рассматриваться как катастрофа, в связи с чем неукоснительным правилом ведения родов является категорический запрет применения методов насильственного давления на матку, применение

метода Кристеллера. Развившееся осложнение следует расценивать как травматическое поражение матки – синдром сдавливания (Краш синдром).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Описанный случай дал основание полагать, что при развитии внезапной ОПН в раннем послеродовом периоде, признаки интоксикации проявляющиеся энцефалопатией, острого повреждения печени следует рассматривать как признаки механического повреждения матки и неотложно проводить исследования для исключения синдрома сдавливания матки, причем стоит несколько пересмотреть отношение к объему лабораторного скрининга и во всех сомнительных случаях проводить диагностику о определения уровня миоглобина и креатинкиназы, миоглобинурии для раннего выявления синдрома рабдомиолиза. При подтверждении диагноза необходимо ставить вопрос об удалении матки, коррекции гемостаза и раннем начале применения экстракорпоральных методов детоксикации.

REFERENCES

1. Секамова, С.М. Морфология и патогенез СДР: Автореф. дис. ...д-ра мед. наук /С.М. Секамова. – М., 1987. – 41 с.
2. Тимохов, В.С. Патогенетические принципы заместительной почечной терапии у больных реанимационного профиля /В.С. Тимохов, И.И. Яковлева //Анестезиология и реаниматология. – 2001. – № 6. – С. 73-76.
3. Rationale for the use of extracorporeal treatments for sepsis /C. Ronco, V. Dintini, R. Bellomo, Z. Ricci //Анестезиология и реаниматология. – 2016. – № 2. – С. 87-90.
4. Гранкин, В.И. Внепочечное очищение крови при СДС /В.И. Гранкин //Постоянная заместительная почечная терапия и антикоагуляция в лечении критических состояний: тезисы докладов VI Всероссийского съезда анестезиологов и реаниматологов.

AHOLI TURMUSH DARAJASINI BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA MEHNATGA HAQ TO'LASH HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Jumayev Rustambek Bahodir o'g'li

Termiz Davlat Universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti
Magistratura bo'limi "Buxgalteriya hisobi" yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mehnat va tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish, mehnatga layoqatli har bir kishiga o'z mehnati bilan oilasining iqtisodiy farovonligini ta'minlash, omonatlarni shakllantirishni va ularni samarali investitsiyalashni ta'minlashga imkoniyatlar yaratish asosida aholining turmush darajasi va sifatini oshirishdir. Mehnat faoliyati va uning natijalari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-mehnat munosabatiari ish haqi va daromadlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mehnat munosabatlarining rivojlanishi ijtimoiy sherikchilik yangi shakllarining yuzaga kelishiga ijtimoiy himoyalanganlikning rivojlanishiga mehnat faoliyatidan qoniqishning oshishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: *Aholi daromadlari, ish haqi, iqtisodiy resurslar, mehnat, kambag'allik, mehnat staji, pensiya, soliq, tadbirkorlik, uy xo'jaligi.*

ABSTRACT

Encouraging labor and entrepreneurial activity is to improve the living standards and quality of life of the population by creating opportunities for everyone who is able to work to ensure the economic well-being of their families through their labor, the formation of savings and their effective investment. Socio-labor relations related to labor activity and its results have a direct impact on the formation of wages and incomes. The development of labor relations leads to the emergence of new forms of social partnership, the development of social protection and an increase in job satisfaction.

Keywords: *Income, wages, economic resources, labor, poverty, length of service, pension, tax, entrepreneurship, household.*

АННОТАЦИЯ

Стимулирование трудовой и предпринимательской активности заключается в повышении уровня и качества жизни населения путем создания возможностей для всех способных к труду обеспечивать экономическое благополучие своей семьи за счет своего труда, формирования сбережений и их эффективного инвестирования. Социально-трудовые отношения, связанные

с трудовой деятельностью и ее результатами, оказывают непосредственное влияние на формирование заработной платы и доходов. Развитие трудовых отношений приводит к появлению новых форм социального партнерства, развитию социальной защиты и повышению удовлетворенности трудом.

***Ключевые слова:** Доход, заработная плата, экономические ресурсы, труд, бедность, стаж, пенсия, налог, предпринимательство, домашнее хозяйство.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning bosh maqsadi barqarorlikka iqtisodiyotni yuksaltirishning ijobiy sura'tlariga erishish hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, ijtimoiy-mehnat munosabatlarining barcha jihatlarini aholining turmush tarzi va daromadlariga bevosita ta'sir qiladi. Ijtimoiy jihatdan olib qaraganda davlat insonning munosib turmushi va erkin rivojlanishini ta'minlovchi sharoitlar yaratishga qaratilgan ijtimoiy siyosatni olib boradi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri - mehnat va tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish. mehnatga layoqatli har bir kishiga o'z mehnati bilan oilasining iqtisodiy farovonligini ta'minlash, omonatlarni shakllantirishni va ularni samarali investitsiyalashni ta'minlashga imkoniyatlar yaratish asosida aholining turmush darajasi va sifatini oshirishdir. Mehnat faoliyati va uning natijalari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-mehnat munosabati ish haqi va daromadlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mehnat munosabatlarining rivojlanishi ijtimoiy sherikchilik yangi shakllarining yuzaga kelishiga ijtimoiy himoyalanganlikning rivojlanishiga mehnat faoliyatidan qoniqishning oshishiga olib keladi.

Bozor munosabatlarining chuqurlashishi bosqichida aholining turmush darajasi va daromadlarning tabaqalanishi markaziy muammo bo'lib qoladi. Ularning hal qilinishiga ko'p jihatdan keyingi tub o'zgarishlar yo'nalishi va sur'atlari hamda oqibat natijada jamiyatdagi siyosiy barqarorlik bog'liq bo'ladi. O'z navbatida. bu muammolarning hal qilinishi daromadlarning aniq ishlab chiqilgan siyosatini talab qiladi. Shuning uchun o'tkazilayotgan daromadlar siyosati aholining qatlam va guruhlarida, ishlab chiqaruvchi va ishlab chiqarmaydigan tarkiblarida, davlat (hudud) hokimiyat organlarida, jamoat tashkilotlarida katta qiziqish uyg'otmoqda.

Shu bilan birga, bugungi kunda aholining turmush darajasini obvektiv statistik ma'lumotlar asosida iqtisodiy tahlil qilish, aholining pul daromadlari va xarajatlarini o'rganish, uy xo'jaliklarining iqtisodiyotda qatnashish darajasi va xarajatlar tasnifini tahlil etish dolzarb masala hisoblanmoqda. Respublikamizda aholini ijtimoiy himoya qilish, ish haqi va boshqa pul daromadlarini bosqichma-bosqich oshib borishini

ta'minlasb uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. o'z navbatida, aholi pul daromadlarining o'sishi, uning xarid qobiliyatini oshirish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va mamlakatdagi barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bozor iqtisodiyoti taqsimlash munosabatlari sohasidagi sodir bo'layotgan jarayonlarni nazariy jihatdan qayta tushunishni talab qiladi. Bu eng avvalo. "aholi daromadiari" tushunchasining ta'rifi, uning tabaqalanishiga va yuzaga kelgan aholi tabaqalanishiga, aholining turmush darajasidagi o'zgarishlarning yo'nalishlarini kuzatib borishga, aynan bir xil daromadlar siyosatini ohkazish asosida daromadlarning yuzaga kelishi va o'sishi masalalarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqotlarda aholi daromadiari uning yuzagakelishi yoki xo'jalikning turli sharoitlarida daromadlarning taqsimlanishi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Ko'pincha ushbu masala faqat kambag'allik, qashshoqlik, aholini ijtimoiy himoya qilish bilan o'zaro bog'liqlikda tekshiriladi. Daromad o'lchamlarining miqdoriy va sifatiiy o'zgarishi va taqsimlanish tamoyiilarining o'zgarishi umuman iqtisodiyot, daromadlar nazariyasi sohasi bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganilishi kerak.

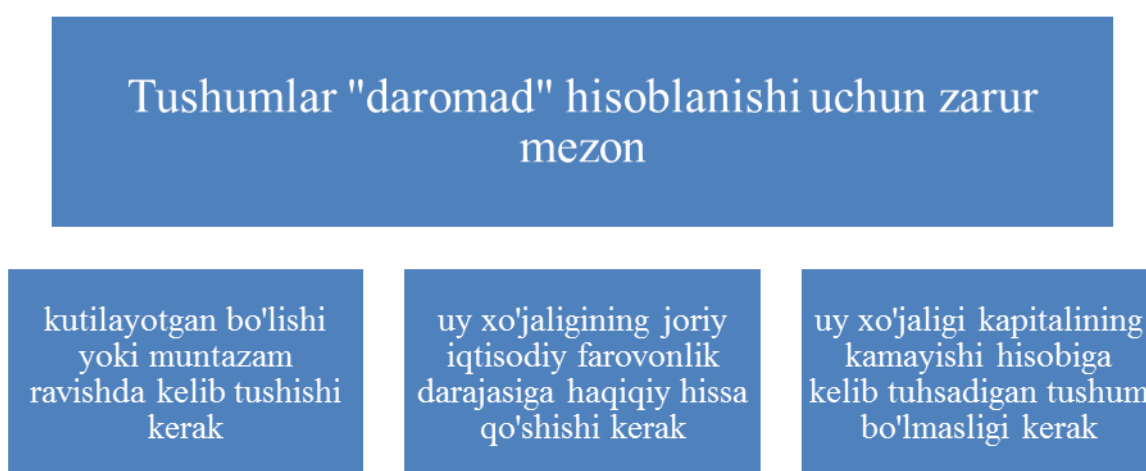
Bunda "daromad" va "boylik" tushunchalarining o'zaro aloqasini qayd qilish muhim. Bizning fikrimizcha, "boylik" tushunchasi kengroq. Daromad jamiyat a'zolarining shu paytdagi pul, boylik va xizmatlar zaxiralaridan tarkib topadi va har doim ham iste'mol qilish orqali ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lmaydi. Daromad boylik yuzaga kelishining asosini tashkil qiladi va qandaydir vaqt oralig'i, odatda. bir yil ichida belgilanadi, Daromadlarning o'sishi va boylikning ko'payishi har doim ham o'sha bitta yagona yo'nalishing o'zida o'zgarmaydi. Lekin, aholining daromadiari va boyliklari insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning asosi bo'lib, jamiyat farovonligini oshirishning eng muhim omili sifatida maydonga chiqadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda aholi daromadlarining mohiyatini belgilashga oid turlicha yondashuvlar mavjud va ularni tadqiq qilish darajasidan kelib chiqqan hoida turlicha talqin qilinadi. Bu yondashuvlarni umumlashtirib, qayd qilish mumkinki ularni tadqiq qilish ikki asosiy yo'nalishda o'tkazilgan. Iqtisodiyotda aks etgan birinchi yo'nalish doirasida miqdoriy o'zaro aloqalar ko'rib chiqiladi, ya'ni aholi daromadiari "vaqt birligiga pul tushumlari yoki naqd pul yig'indisi sifatida" belgilanadi. Bu yerda tadqiqotning mohiyati daromadlarning talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi va o'z navbatida, talab va taklifning ishlab chiqarish omillariga o'zaro

nisbati bilan belgilanuvchi pul miqdori sifatida qabul qilinadigan miqdoriy xususiyatlarni o'rganishdan iborat.

Aholining umumiy daromadiga pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar kiradi, hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi hususiyatga ega bo'lgan. yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning alohida a'zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi.

Ushbu tarifga muvofiq ravishda tushumlar "daromad" hisoblanishi uchun qator mezoitlarga muvofiq bolishi kerak (1.1-rasm).

1.1-rasm. Tushumlar "daromad" hisoblanishi uchun zarur mezonlar

Mehnat faoliyatidan olingan daromad va sbaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan shaxsiy xizmatlardan olingan daromadlar ishlab chiqarishdan olingan daromadlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mehnat faoliyatidan olingan daromad yollanma ishchilarning va mustaqil ravishda band bo'lgan aholining daromadidan tarkib topadi. Yollanma ishchilarning darornadi - bu mehnatga haq to'lashning yashirin (ya'ni, birlamchi va buxgalteriya hisobida aks ettirilmasdan ish beruvchi tomonidan amalga oshirilgan to'lovlar) qismini qo'shgan holda pul va natura (tovarlar yoki xizmatlar ko'rinishida) shaklida mehnatga haq to'lash ko'rinishidagi daromadlar. Mehnatga haq to'lash ko'rinishidagi daromadlarga ish beruvchi bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan va tuzilgan mehnat shartnomasi yoki hususiyatiga ko'ra ish bajarish va xizmat ko'rsatish hisoblangan fuqarolik-huquqiy asoslardagi shartnomalar bo'yicha ish bajarayotgan jismoniy shaxslarga hisoblangan jami ish haqi kiradi.

Ish haqi tnehnat birligidan foydalanganlik uchun to'lanadigan narx hisoblanadi, Agar ish haqi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga nazar tashlasak, unda Konstitutsiyaning 37-38 moddalari va Mehnat kodeksining 153-156 moddalarida bar bir kishi qonun doirasida mehnat uchun mukofot huquqiga egalig ta'kidlab o'tilgan, Mazkur qonunlarda mehnat haqinmg eng ma'qul miqdor; ish beruvchi va xodim o'rtasidagi kelishuvga muvofiq o'rnatilishi belgilangan. Shu bilan birga, mehnat haqi shakli va tizimlari, mukofotlar, qo'shimcha to'lovlar, ustamalar rag'batlantirish tarzidagi to'lovlar jamoa shartnomalarida, shuningdek ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishib qabul qilinadigan boshqa hujjatlarda qat'iy belgilanishi ta'kidlangan.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti ish haqini belgilashda to'rtta mezonga alohida e'tibor qaratgan:

1. Ish haqi mehnat qiluvchi va uning oilasini qoniqarli kun kechirishini ta'minlashi shart.

2. Ish haqini o'rnatish jarayonida kasb, korxon va tarmoqlarga bog'liq ravishda mehnat haqining taqqoslama darajasi ta'minlanishi shart, ya'ni ishning bahosiga teng ish haqi to'iovi tamoyiliga rioya qilinishi zarur.

3. Mehnatga haq to'lash uchun iqtisodiyotning (korxon. tarmoq. davlat) qodirligi.

4. Mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatga mos holda ish haqini doimiy o'zgartirib turish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqining to'rtta vazifasi alohida ajralib turadi, bular:

1. Takror ishlab chiqaruvchi (ish haqi ishchi kuchi qiymatini qoplaydi. shu sababli uning ishiab chiqarish jarayonida va mehnat bozorida bevosita ishtirok etisbi ta'minlanadi);

2. Rag'batlantiruvchi (ish haqi ishchi kuchi to'lovini sarf bo'lgan mehnatning miqdori va sifati bilan o'zaro mutanosib ekanligini o'lchash orqali mehnat sarfini yanada ko'paytirishga ishchilarni undaydi);

3. Tartibga soluvchi (mehnat bozoridagi talab ish haqi darajasiga ta'sir etsa, mehnat haqi iste'mol va xizmatlar predmetlari narxiariga o'z ta'sirini o'tkazadi):

4. Ijtimoiy vazifa (ish haqi ishchi va uning oila a'zolariga turmush kechirishlari uchun minimal tarzda etarli sharoit yaratib beradi).

Eng kam ish haqi O'zbekiston Respublikasida Mehnat Kodeksiga muvofiq belgilangan haftasiga 40 soat, olti kunlik ish haftasida har kuni 7 soat, besh kunlik ish haftasida esa 8 soat ish vaqti me'yoridan kelib chiqqan holdahar bir soat. kun. hafta yoki oy uchun belgilanishi mumkin.

Eng kam ish haqini o'rnatishda quyidagilar hisobga olinadi:

- mehnatkashlar va ularning oila a'zolari ehtiyojlari;
- mamlakatdagi ish haqining umumiy darajasi;
- tirikchilik qiymati va undagi o'zgarishlar;
- ijtimoiy ta'minot bo'yicha nafaqalar;
- boshqa ijtimoiy guruhlar turmush darajasining taqqoslanmasi;
- iqtisodiy omillar, shu jumladan, iqtisodiy rivojlanishning ahvoli, mehnat unumdorligi darajasi, ish bilan bandlikni ta'minlash.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki, bozor munosabatlarining chuqurlashishi bosqichida aholining turmush darajasi va daromadlarning tabaqalanishi markaziy muammo bo'lib qoladi. Ularning hal qilinishiga ko'p jihatdan keyingi tub o'zgarishlar yo'nalishi va sur'atlari hamda oqibat natijada jamiyatdagi siyosiy barqarorlik bog'liq bo'ladi. O'z navbatida, bu muammolarning hal qilinishi daromadlarning aniq ishlab chiqilgan siyosatini talab qiladi. Insonning o'ziga, uning hayotdagi o'rniga, inson kapitali va mehnat imkoniyatlariga (bilim, malaka, tajriba, mashg'ulot turi, lavozim maqomi, mehnat xarajatlari va natijalariga, kasb va mansabda o'sish inavjudligiga, sarmoyaning uning istalgan kofininishida (ta'lim, kasb, moliyaviy) mavjudligiga bogliq. Inson mehnat faoliyati bilan band bo'lgan ish joyi bilan: tarkibiga uning korxonasi, muassasasi, tashkiloti, firmasi kiradigan tarmoq bilan; korxonaning mulkchilik shakli bilan, uning tashkiliy-huquqiy shakli bilan; firmaning tovar, moliyaviy bozorlardagi va mehnat bozorida ofini bilan; korxonaning texnik jihozlanganligi bilan, uning joylashgan o'rni bilan; jamoadagi ijtimoiy- mehnat munosabatlarining rivojlanganligi bilan bog'liq.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т': Ўзбекистон, 2012.
2. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. -Х: Адолат, 2007.
3. Раҳманов Ш.Р., Одинаев Д.Ш. Пенсия тизимини ривожлантиришнинг хориж тажрибаси: Дарслик – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2018. 400 б.12.
4. Ваҳабов А.В., Заҳидова Ш.Ш., Бахтиёрров В.В., Одинаев Д.Ш., Fayzullayev J.N. Ijtimoiy ish va ijtimoiy ta'minotga kirish: Darslik. – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2018. 168 б.

BOLALAR ESTRADA MUSIQASI

Baltayeva Gulbahor Igamovna,

Urganch Davlat universiteti

“Ijrochilik va madaniyat” kafedrası o‘qituvchisi

email: baltayevagulbahor@gmail.com

ANNOTATSIYA

O‘zbek estrada qo‘shiqchiligi, ayniqsa bolalar uchun estrada uslubida o‘zbek kompozitorlari barakali ijod qilmoqdalar. O‘zbek estrada qo‘shiqchiligi musiqasi sohasida milliy ohanglarni o‘zga badiiy unsurlar bilan hamohang etish masalasi anchagina ijobiy natijalar bermoqda. Musiqiy estrada shakllari kompozitorlarimiz ijodiyotiga turlicha ta’sir o‘tkazmoqda, kompozitorlik ijodiyotiga tobora keng kirib bormoqda.

Kalit so‘zlar: O‘zbek estradasi, qo‘shiqchilik, “Boichechak”, “Chittigul”, “Laylak keldi”, “Chamanda gul”, pop yo‘nalishi, kaver, rok yo‘nalishi.

АННОТАЦИЯ

Узбекская эстрадная музыка, особенно для детей, богата узбекскими композиторами. В сфере узбекской эстрады положительные результаты дает вопрос гармонизации национальных мелодий с другими художественными элементами. Разновидности музыки по-разному влияют на творчество наших композиторов, они все больше вовлекаются в творчество композиторов.

Ключевые слова: Узбекская эстрадная музыка, пение, «Бойчечак», «Читтигул», «Лайлак гелди», «Чаманда гюль», поп, кавер, рок.

ABSTRACT

Uzbek pop music, especially for children, is rich in Uzbek composers. In the field of Uzbek variety art, the issue of harmonizing national melodies with other artistic elements gives positive results. Varieties of music affect the work of our composers in different ways, they are increasingly involved in the work of composers.

Keywords: . Uzbek pop music, singing, "Boychechak", "Chittigul", "Laylak geldi", "Chamanda gul", pop, cover, rock.

KIRISH

Mustaqillik yillarida kompozitorlarining estradaga bo‘lgan munosabatlari tubdan o‘zgardi. Bu o‘rinda musiqiy estrada⁶ bilan bog‘liq janrlar, musiqiy estrada shakllari kompozitorlarimiz ijodiyotiga turlicha ta’sir o‘tkazmoqda. O‘zbek estradasi

⁶ “Musiqiy estrada” tushunchasi zaminida “big”, yani jadal usulga asoslangan barcha sahnaviy musiqa janrlarining majmui sifatida

qo'shiqchiligi janrlariga e'tibor qaratilsa, pop yo'nalishi bilan birga rok yo'nalishining ham san'atimiz va madaniyatimizga ta'sir o'tkazib kelayotganligi ko'zga tashlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Bolalar uchun bolalar estrada musiqasi sohasida erishilgan natijalar tahlil etildi. O'zbek estradasi qo'shiqchiligi janrlariga e'tibor qaratilsa, pop yo'nalishi bilan birga rok yo'nalishining ham san'atimiz va madaniyatimizga ta'siri katta, estrada yo'llarini tahlili nazariy tomonlariga e'tibor qaratdik

TAHLIL VA NATIJALAR

XX asrning so'nggi choragiga kelib ko'p asrlik qo'shiqchilik an'analari yangi shakllarda bastakorlik va kompozitorlik ijodiyotida qayta jonlandi, shuningdek, navqiron musiqiy estrada sohasining asosiy janriga ham aylanib ulgurdi. O'zbek estrada qo'shiqchiligining poydevori M.Burhonov, I.Akbarov, M.Leviyev, A.Berlin, iste'dodli xonandalar, jumladan B.Zokirov, L.Zokirova, K.Jalilova, R.Sharipova, E.O'rozboyevlar ijro dasturida o'zbek kompozitorlari yaratgan qo'shiqlar o'rin olgan edi⁷.

O'zbek estrada qo'shiqlari konsertlar, kino va sahnaviy asarlar orqali ommalashdi, bugungi kunda ham estrada xonandalari va guruhlar tomonidan "kaverversiya"⁸ uslubida "takrorlanayotgan" o'sha davr qo'shiqlari ("Ra'no", "Dilbarim") aytilmoqda.

Keksa avlod kompozitorlari ijodida shakllangan muayyan badiiy to'qimalar o'rta avlod kompozitorlari tomonidan vorisona o'zlashtirilib, ijodiy davom ettirilmoqda. Bunga jumladan R.Abdullayevning M.Mirzo she'riga bastalangan "Jannat maskanim" qo'shig'i misol bo'lishi mumkin. Bolalar uchun ham estrada uslubida o'zbek kompozitorlari barakali ijod qilmoqdalar. Ta'kid joizki, bolalar estrada musiqasi sohasida milliy ohanglarni o'zga badiiy unsurlar bilan hamohang etish masalasi anchagina ijobiy natijalar bermoqda. Bu borada N. Norxo'jayev, A. Mansurov, D. Omonullayeva, A. Rasulov, M. Otajanov, X. Hasanovalar faol ijodiy mehnat qilmoqdalar.

Xususan, N. Norho'jayevning "Salom, qo'shiq bayrami", "Kapalak va kamalak", D. Omanullayevaning "Turkiston farzandlarimiz", "Humo qushim", M. Otajanovning "Bolalarning ko'zlari", "Onajon O'zbekiston", X. Hasanovaning

⁷ Mutaxassislar orasida musiqiy estrada janrlarini "shahar folklori"ning tarkibiy qismi sifatida qarashlar ham bor. (98bet)

⁸ Kaver-versiya-jaz musiqasi istilohidan olingan bo'lib, rok yo'nalishidagi xonanda va guruhlar tomonidan mavjud asarni yangi aranjirovka asosida talqin etishni anglatadi

“Turnalar”, “Sog‘lom avlod”, G.Qo‘chqarovaning “O‘zim aylanay”, “Bahor” kabi qo‘shiqlarida bolalar folklor ohanglariga xos jihatlar estrada musiqasining ayrim uslublari “pop-folk”, “pop-rok” bilan mohirona uyg‘unlashtirilgan. Bunday uslubdagi qo‘shiqlar minglab o‘zbek bolalari tomonidan sevib tinglanadi va kuylanadi. Misol sifatida N.Norxujayevning «Shaftolimga savolim» qo‘shig‘i e‘tiborimizni o‘ziga tortadi. Kompozitor P.Mo‘min she‘riga kuy bastalash jarayenida xalqimizning mavsumiy marosim aytim ohanglaridan foydalanagan. Bolalar folklori tarkibida yetib kelgan “Boichechak”, “Chittigul”, “Laylak keldi”, “Chamandagul” ohanglari tashkil etadi. Muhimi muallif bu kabi ohanglarni jaz musiqasining “sving” uslubi bilan hamohang eta olganligidadir. Bu holat nafaqat jo‘rnavoza, balki kuyning ritmik tuzilmasida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

A.Mansurovning “Oq terakmi, ko‘k terak?” qo‘shig‘iga ham xalqimiz mavsumiy marosim o‘yin aytimi asos bo‘lgan, “jaz-rok” uslubi bilan uyg‘unlashtirgan holda qayta ishlangan. Natijada kompozitor ijodaning mahsuli bo‘lgan original qo‘shiq yuzaga kelgan. Bundan farqli o‘laroq A.Mansurovning “Bu chamanzor kimniki” ko‘shig‘ida esa “rep” uslubiga xos badiiy xususiyatlar milliy ohanglar bilan bog‘langan, bugungi kunda minglab tinglovchilar, o‘zbek bolalar va o‘smirlari qalbidan mustaqkam joy olmoqda. A.Mansurovning X.Qayumovning she‘riga bastalagan “Oq terakmi, ko‘k terak?” qo‘shig‘i rivojlangan band-naqoratli shaklda namoyon bo‘ladi, bunda ayniqsa jonli va raqsboq ritmik harakatlar muhim o‘rin tutadi. Kompozitorning ommaga taqdim etayotgan qo‘shiqlarning barchasini birdek ijobiy baholab bo‘lmaydi. Odatda bu kabi qo‘shiqlar yuksak ma‘nodagi chinakam milliylikdan uzoq.

O‘zbek estradasi qo‘shiqchiligi janrlariga e‘tibor qaratisa, pop yo‘nalishi bilan birga rok yo‘nalishining ham san‘atimiz va madaniyatimizga ta‘sir o‘tkazib kelayotganligi ko‘zga tashlanadi. Rok – estrada musiqamizda G‘arbdan kirib kelgan va kirib kelayotgan yo‘nalishlar orasida ikkinchi o‘rinda turadi, deyish mumkin. Aslida Rok (rok) atamasi ingliz tilidan olingan bo‘lib, qimirlash, titrash kabi ma‘nolarni anglatadi. Rok 1920-1930 yillarda vujudga kelgan negrlar raqs janri⁹.

Kompozitorlarning “musiqiy estrada” uslubi asosida yirik asarlarini ijod etish tajribalari yaqin o‘tmishda ham bo‘lgan. A. Mansurov, V Saparov A. Nabiyev, S.Absalyamov kabi kompozitorlarimiz asarlarini keltirish mumkin. Xususan, S.Absalyamovning sintezator uchun turkum pyessalari, A.Ergashevning qator bolalar sahnaviy asarlariga musiqasi, S.Absalayamovning rok-opera ustida ilk urinishlari, V.Saparovning cholg‘u guruhlar uchun ko‘plab asarlari fikrimiz dalil bo‘lishi

⁹ Saodat Muzaffarova, “O‘zbek milliy estrada san‘ati taraqqiyotida janr masalalari” T., 2019

mumkin. Bu yoʻnalishda ham estrada unsurlarini milliylik bilan uygʻunlashtirish masalasi bir qadar ijobiy yechimga kelayotganligini koʻramiz. Jumladan, A.Ergashevning bolalar uchun “Balli, uloqcha”, “Sehrli harflar oroli”, “Yarash-yarash” kabi sahnaviy asarlarga, shuningdek, “Sharif va Maʼrif”, “Tilla bola” nomli kinofilmlarga yozgan musiqasida estradaning badiiy unsurlarini milliy ohang-ritmlari bilan mushtarak etishga intilish sezilib turadi. Shuningdek, M.Mahmudov, N.Norxujayev, A.Hasanov, A.Ikromov, Q.Komilov kabi bastakorlarimiz ijodida ham shu kabi eʼtiborli holatlarni kuzatamiz. Kompozitorlik janri sifatida mustaqil badiiy ahamiyatga ega musiqiy namunalar yirik asarlarning gʻoyasini ifoda etish, masalan, obrazlar ifodasida uslubiy kontrast yaratish maqsadga muvofiq qoʻllaniladi. Bu kabi ijodiy vazifalar yangi hayotning rang-barang voqeligini turli uslublar qiyofasida ifoda etish bilan bogʻliq yuzaga kelganligidir. Bunga, masalan, A. Latifzodaning kamer orkestr uchun “Amerkalik Toshkentda” regtaymi, E.Soliqovning ikki royal, skripkachilar va violonchelchilar ansambllari hamda simfonik orkestr uchun “Konsert kuyi” kabi asarlari misol boʻla oladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, soʻnggi yillarda kompozitorlarimizning musiqiy estradaga murojaat etishlari sezilarli darajada ortdi. Bu jarayonda uslublar yangi jihatlar bilan boyidi, xususan kuy-ohang, shakllarda hamda garmonik izchilligida ayrim qirralar kashf etildi, didga yaqin boʻlgan asarlar ijod etila boshlandi. Bundan tashqari, musiqiy estrada bevosita aranjirovka bilan ham shugʻullanuvchi kompozitorlar zamonaviy “texnik” cholgʻular sintezator, musiqiy kompyuterdan foydalanish bilimlariga ega boʻlishdi. Oʻzbek kompozitorlarining bolalar musiqiy estrada sohasidagi faoliyatlari samarasi asosida, badiiy yetuk asarlar ijod etilishi uchun muhim zamin yaratilgan.

REFERENCES

1. Davlat Mullajonov, Kompozitor va musiqiy estrada xususida (Oʻzbek musiqa ijodiyoti masalalari toʻplami) T., 2002
2. Ulugʻbek Mirzahmedov, “Keling birga kuylaymiz” T., 2017
3. Saodat Muzaffarova, “Oʻzbek milliy estrada sanʼati taraqqiyotida janr masalalari” T., 2019;
4. T.Ismailov; “CHARACTERISTICS OF KHOREZM DOSTON ART” "Экономика и социум" №3(82) 2021;
5. T.Kh.Ismailov; “Musical currents and the formation of Russian classical music” “Вестник магистратуры” 2021. №5 (116);

ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIY ASAR TILI VA BADIY NUTQ USLUBI

Hakimova Muhabbat Alimovna

BDTI, Xalqaro fakulteti, Ingliz tili kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy asar tili va uslubi masalalari, badiiy nutq uslubi, asar tiliga munosabat, badiiy asarda syujetning yaratilishi, badiiy ifoda vositalari, asar tarkibidagi so'zlar hamda iboralar tasviri haqida bayon qilingan. Shu bilan bir qatorda, badiiy asar tilini ifodalashning o'ziga xos xususiyatlari hamda badiiy matnda tashqi tuyg'u va tasvirning ifodalanishi namoyon etilgan. Badiiy asar tili o'rganishda muallif nutqi va personajlar nutqining o'zaro aloqadorligi badiiy nutq uslubiyatining markaziy muammolari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: badiiy asar tili, badiiy nutq uslubi, janr va uslub, syujet.

LANGUAGE OF LITERATURE AND ARTISTIC SPEECH IN LITERATURE

Hakimova Muhabbat Alimovna

BDTI, International Faculty, Department of English

ABSTRACT

The article describes the language and style of a work of literature, the style of artistic speech, attitude to language, creation of a plot in a work of art, means of artistic expression, the description of words and phrases in a work. At the same time, the features of the expression of the language of a work, as well as the expression of external feelings and images in a literary text are shown. The study of the language of the work analyzes the interrelationships between the author's speech and the speech of the characters, the central problems of the style of artistic speech.

Keywords: the language of fiction, the style of artistic speech, the genre and style, the plot

ЯЗЫК ЛИТЕРАТУРЫ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЧЬ В ЛИТЕРАТУРЕ

Хакимова Мухаббат Алимовна

БДТИ, международный факультет, кафедра английского языка

АННОТАЦИЯ

В статье описаны язык и стиль художественного произведения, стиль художественной речи, отношение к языку, создание сюжета в

художественном произведении, средства художественного выражения, описание слов и фраз в произведении. При этом показаны особенности выражения языка художественного произведения, а также выражения внешних чувств и образов в художественном тексте. Изучение языка художественного произведения анализирует взаимосвязь авторской речи и речи персонажей, центральные проблемы стиля речи.

Ключевые слова: язык художественной литературы, стиль художественной речи, жанр и стиль, сюжет.

KIRISH

Badiiy asar tiliga munosabat, uni badiiy-uslubiy jihatdan o'rganish uzoq tarixga ega. Biroq unga jiddiy e'tibor XX asrning 30-yillarida ancha kuchaydi. Jahon va rus adabiyotshinosligida, keyinroq o'zbek adabiyotshunosligida bajarilgan ko'pgina tadqiqotlar buni tasdiqlaydi. Akademik V.Vinogradov: "Badiiy adabiyot tilini tadqiq qilish tilshunoslik va adabiyotshunoslikka yaqin, biroq ularning har ikkisidan ajralib turuvchi maxsus filologik fanning tekshirish ob'yekti bo'lishi lozim",-deb ta'kidlaydi.¹⁰

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Umuman, adabiyotshunoslikda janr va uslub eng murakkab kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ana shu ma'noda badiiy asar tilining ta'sirchanligi, ohangdorligi masalasini o'rganish adabiyotshunoslik fanining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Badiiy asar tili bilan shug'ullanish XIX asrda boshlangan edi. Masalan, italyan tilshunosi Banedetto Krochening fikricha, estetik kategoriyalar individual bo'lganidek, badiiy asar tili bilan bog'liq lingvistik kategoriyalar ham individuallik kasb etadi. Chunki badiiy asar individual shaxs (yozuvchi, shoir yoki dramaturg)ning o'z nutqiy faoliyati mahsulidir. Badiiy asarda til o'zining insonlar orasida aloqa quroli vazifasini to'la saqlagan holda o'zining ekspressiv funksiyasini namoyon etadi. Badiiy til umumxalq tili va adabiy til bilan o'zaro munosabatda bo'lsa-da, farqli tomonlarga ham egadir.¹¹

Til badiiy -adabiyotning birinchi elementi, obraz yaratishdagi asosiy quroli sanaladi. Badiiy asarda muallif nutqi va bayonchi nutqi o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirishning badiiy asarda o'ziga xos mezonlari va tamoyillari mavjud. Arxaizm, neologizm, dialektizm kabi leksik vositalar, omonim, sinonim, antonim va paronim singari so'zning shakl hamda

¹⁰ Виноградов В. О языке художественной литературы.-М.: Гостехиздат, 1957.-С.4

¹¹ Yo'ldoshev B, Qurbonov T. Badiiy asar tili va uslubi masalalari. Samarqand. 2006. B.88.

ma'no munosabatiga ko'ra turlari badiiy asarlarda muhim uslubiy funkciyalarga egadir. Umuman olganda, adabiy til taraqqiyotida mashhur, talantli yozuvchilarning alohida o'rni bor. Badiiy asar tili va uslubi masalalari deb nomlangan tanlanma fanda ana shu muammolar xususida fikr yuritiladi, filolog talabalarga badiiy asar tili xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini singdirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu tanlanma fan badiiy asarning g'oyaviy-estetik qiymatini belgilashda til vositalarining o'rni va ularni o'rganish usullari haqida talabalarga ixcham va asosli ma'lumotlar beradi.

Shubhasiz, badiiy asarda kompozitsiya u yoki bu ijodiy ishning ketma-ketligini, mantiqiy davomiyligini tartibga keltiruvchi asosiy belgilardan biridir. Kompozitsiya lotin tilidan olingan bo'lib, compositio ijod, asar degan ma'noga ega. Kompozitsia har qanday badiiy asarning asosiy qismlaridan biri bo'lib, ijod mahsuliga yagona birlik va umumiylikni taqdim etadi, uning elementlarini bir-biriga mos kelishini ta'minlaydi. Badiiy klassik adabiyotda eng ko'p tarqalgan kompozitsion tur bu rivojlanish (oshib borish, o'sish) kompozitsiasi hisoblanadi, u bir nechta murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladigan komponentlardan iboratdir.

Syujet (fransuzcha - sujet predmet, mazmun) - adabiy asarda tasvirlangan harakatning mazmunini ifodalovchi voqealar sistemasi, aniq voqealar tizmasida namoyon bo'ladigan harakatlar tarixidir. Badiiy asar tarkibida so'zlar hamda iboralar sehrli va maftunkor raqqosalarga o'xshaydi, degan edi mashhur rus yozuvchisi M.Prishvin. So'zlar va iboralardagi ana shunday xususiyatni to'g'ri anglash va ularning estetik qiymatini haqqoniy izohlash maqsadida "Badiiy asar tili va uslubi masalalari" tanlanma fani oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakulteti o'quv dasturiga kiritilgan.¹²

Epistolary adabiyotda so'z va gaplar obraz, manzara yaratishning o'ziga xos libosi, materialidir. Talantli yozuvchilarning qalami sehri ostida so'zlar hayotdagi narsa va hodisalarni inson ongida aniq tiklaydigan, gavdalantiradigan vositadir. Badiiy nutq faqat ko'chma ma'nodagi so'zlarning qo'llanilishidan iborat matn bo'lmay, majoziy vositalar badiiy nutqning o'ziga xos yordamchi vositasidir. Badiiy asarda leksik va frazeologik vositalarning obrazlar xatti-harakatini, ularning boshqa obrazlar bilan munosabatini ko'rsatishdagi roli hisoblanadi .

Badiiy nutq muallif nutqi, personajlar nutqi va hikoyachi bayonidan iborat matndir. Muallif nutqi va personajlar nutqining o'zaro aloqadorligi badiiy nutq uslubiyatining markaziy muammolaridan biridir.

¹²Doniyorov X, Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan. 1988. B.71.

Ayniqsa, badiiy asar tilini o'rganishda va uni tahlil qilishda yozuvchining yoki maktub egasining so'zga munosabati, so'z tanlash, so'z qo'llashdagi mahorati muhim ekanligini, til vositalarini, so'zlarni ishlatishda uning o'ziga xos uslubi, mahorati namoyon bo'lishini akademik V.Vinogradov "Badiiy asar tilini tahlil qilish asar goyasi bilan bog'liq hissiy mazmuni ifoda etuvchi lingvistik vositalarni ko'rsatib berishdir",¹³—deyar ekan, u to'la haqlidir.

Badiiy asarda syujetning yaratilishini g'oyaviy mazmun boshqaradi, g'oyaviy mazmunning talabiga uyg'un holda xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Voqealar silsilasi o'z navbatida asar g'oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi.

Syujet obrazlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidan qarama-qarshiliklar, simpatiyalar va antipatiyalar ekan, demak, u hayot ziddiyatlarini ham ixtiro qiladi, umumlashtiradi, kashf etadi. hayotiy ziddiyatlar asarga ifoda etilgan g'oyalar, tasvirlangan xarakterlar, kayfiyatlar kurashi tarzida ko'chadi va u konflikt deb yuritiladi.

Badiiy asar tili- obrazli til. Yozuvchi o'z asarida bir qancha yo'llar bilan tilning obrazligiga, tasiriyligiga erishadi. Shulardan biri maxsus badiiy tasviriy vositalarini, maxsus leksik pesurslarni, poetik figuralarni, so'z o'yinlarini mohirona qo'llash yo'li bilan asar tilining obrazliligiga erishishdir. Badiiy asar tilining poeyikligi, obrazliligi, tasviriyligi asar g'oyasini, shuningdek qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi.¹⁴

Badiiy asar tili ko'plab o'xshatish va tasviriy vositalarga boy bo'ladi va his tuyg'uga to'la bo'ladi, ilmiy asar tili esa teskarisi. Unda aytilayotgan fikr jo'n, sodda, hech qanday odamni to'lqinlantiradigan so'z tasviri ishlatilmaydi. Badiiy asar tilining asosiy maqsadi go'zallik qonuniyatlariga muvofiq dunyoni rivojlantirish, badiiy asar muallifining ham, o'quvchining ham estetik ehtiyojlarini qondirish, badiiy tasvirlar yordamida o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatishdir. Umuman badiiy adabiyot tilining xususiyatlari bir necha omillar bilan belgilanadi. U keng metafora bilan ajralib turadi, deyarli barcha darajadagi til birliklarining obrazliligi, barcha turdagi sinonimlardan foydalanish, polememiya, so'z boyligining turli uslublari kuzatiladi. Badiiy uslubda (boshqa funktsional uslublarda bilan solishtirganda) so'zni idrok etish qonuniyatlari mavjud. So'zning ma'nosi ma'lum darajada muallifning maqsadga muvofiqligi, badiiy asarning janri va kompozitsion xususiyatlari bilan belgilanadi, birinchidan, ma'lum bir adabiy asar kontekstida lug'atlarda yozilmagan badiiy noaniqlikni qo'lga

¹³ Виноградов В. О теории художественной речи. —М., 1971. —С. 105-211.

¹⁴Umurov H. Adabiyot qoidalari. Toshkent: O'qituvchi. 2002. B.5-8

kiritishi mumkin, ikkinchidan, uni saqlab qoladi ushbu asarning mafkuraviy va estetik tizimi bilan bog'liqligi biz tomonidan chiroyli yoki chirkin, ulug'vor yoki poydevor, fojiali yoki kulgili deb baholanadi.¹⁵

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Badiiy adabiyotda lingvistik vositalardan foydalanish oxir-oqibatda muallifning xohishiga, asarning mazmuniga, tasvir yaratilishiga va u orqali adresatga ta'sir ko'rsatishiga bog'liq. Yozuvchilar o'z asarlarida, avvalambor, ular fikrni, his-tuyg'ularni to'g'ri yetkazish, qahramonning ma'naviy olamini chinakam ochib berish, til va qiyofani real ravishda qayta tiklashdan kelib chiqadi. Nafaqat tilning me'yoriy dalillari, balki umumiy adabiy normalardan chetga chiqish ham muallifning niyatiga, badiiy haqiqatga intilishiga bog'liq. Adabiyotda til o'ziga xos mavqega ega, chunki bu qurilish materiali, quloq yoki ko'rish orqali seziladigan, ularsiz asar yaratib bo'lmaydi. Tilning eng yaxshi tomoni, uning kuchli qobiliyatlari va noyob go'zalligi badiiy adabiyot asarlarida mavjud bo'lib, bularning barchasiga tilning badiiy vositalari orqali erishiladi. Badiiy ifoda vositalari xilma-xil va ko'p sonlidir.

Tilning ekspressiv vositalariga nutqning stilistik shakllari yoki shunchaki nutq figuralari kiradi: anafora, antitez, birlashmaslik, gradatsiya, inversiya, ko'p foydalanish, parallelizm, ritorik savol, ritorik murojaat, sukut, ellips, epifora. Badiiy ifoda vositalariga ritm (she'r va nasr), qofiya, intonatsiya kiradi.

Odatda, badiiy nutq uslubi uchun odatda va umumiy tomonidan ta'qib qilinadigan alohida va tasodifiy narsalarga e'tibor beriladi. Badiiy olam - bu "yangidan yaratilgan dunyo", tasvirlangan voqelik ma'lum darajada muallifning fantastikasi, demakdir nutqning badiiy uslubida asosiy rol subyektiv lahzani o'ynaydi. Atrofdagi barcha voqelik muallifning tasavvurida aks etadi. Ammo badiiy matnda biz nafaqat yozuvchining dunyosini, balki bu dunyodagi yozuvchini ham ko'ramiz: uning afzal ko'rganlari, tanqidlari, hayratlari, radlari va boshqalar. Badiiy nutq uslubining hissiyotlilik va ekspressivligi, metaforik, mazmunli xilma-xilligi yozuvchining qo'llagan badiiy mahoratiga ham bog'liqdir.¹⁶

Badiiy matnda birinchi o'ringa tashqi tuyg'u va tasvirning ravshanligini namoyon qiladi. Ilmiy nutqda aniq belgilangan mavhum tushunchalar, gazeta va jurnalistik nutqda ijtimoiy umumlashtirilgan tushunchalar, badiiy nutqda aniqlangan ko'plab so'zlar aniq, hissiy ifodalarni qamrab oladi. Shunday qilib, uslublar bir-birini to'ldiradi. Badiiy nutq uchun, ayniqsa, she'riy, inversiya xarakterlidir, ya'ni so'zning

¹⁵Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11.

¹⁶Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11

semantik ma'nosini oshirish yoki butun iborani maxsus stilistik rang berish uchun jumladagi so'zlarning odatiy tartibini o'zgartirish xosdir. Badiiy nutqning sintaktik tuzilishi muallifning obrazli va hissiyotlari oqimini aks ettiradi, shuning uchun bu yerda har xil sintaktik tuzilmalarni topishingiz mumkin. Har bir muallif o'zlarining mafkuraviy va estetik vazifalarini amalga oshirish uchun lisoniy vositalarni taqdim etadi. Badiiy nutqda hatto to'g'ri ma'nosida qo'llangan so'z lug'atdagi ayni shu so'z bilan teng kelmasligini, u estetik jihatga ega bo'lgan yaxlit badiiy asar matni tarkibida boshqa so'zlar bilan faqat ma'no va grammatik jihatdangina emas, balki hissiy-estetik jihatdan ham munosabatga kirishish mumkinligini M.M.Yo'ldoshev to'g'ri ko'rsatib o'tadi.¹⁷

Biror asarni o'qish aniq va oson, boshqa uslublardan foydalanish faqat rang va haqiqiylikni yaratish uchun juda muhimdir. Ammo badiiy uslubda maqolalar yozayotganda, tilni diqqat bilan kuzatib borishingiz kerak. O'quvchining qahramonlarga yoki voqealarga munosabatini shakllantirish uchun muallif o'z his-tuyg'ularini yetkazadi. Bundan tashqari, uning munosabati ijobiy ham, salbiy ham bo'lishi mumkin. Badiiy asar tilini ifodalashning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu rang-tasvirdir. Yozuvchi rangni atmosferani namoyish qilish, qahramonlarni tavsiflash uchun ishlatadi. Ohanglar palitrasi asarga chuqurroq kirib borishga, muallif tomonidan tasvirlangan voqealar rivoji va qahramonni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Tilshunos S.Karimov badiiy asar tiliga e'tibor qaratib "Til tasviriy vositalarining paydo bo'lishi badiiy ijod namunalarini bir qadar go'zal, jarangdor, ta'sirli qilib bayon etish zaruriyatidan kelib chiqqan",¹⁸ degan fikrni bejiz aytmagan. Badiiy olam - bu muallif ko'rgan dunyo: uning hayratlanishi, afzal ko'rish, rad etilishidir. Bu hissiyotga va kitob uslubining ko'p qirrali bo'lishiga olib keladi.

Badiiy uslub - bu asar yaratish uchun qurilish materialidir. Fikrni to'g'ri ifoda etish uchun kerakli so'zlarni topib, syujet va qahramonlarni faqat muallifgina topishi mumkin. Faqatgina yozuvchi o'quvchilarni o'zi yaratgan maxsus olamga kirishga va qahramonlarga mehr uyg'otishga qodir.

XULOSA

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlarning o'zi ham ko'rsatib turibiki, badiiy asar tiliga munosabat, uni jiddi o'rganish yoki epistolyar texnikaning badiiy xususiyatlarini tahlil etish olimlarning doim e'tiborida bo'lgan. Chunki badiiy adabiyotni, uning til xususiyatlarini o'rganmay turib asar g'oyasi va mazmunini

¹⁷ Виноградов В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. –М.: АН СССР, 1958. –С. 3-5.

¹⁸ Каримов С. Узбек тилининг бадий услуби: Филол. фанлари д-ри дис. ... автореф. –Самарканд: Зарафшон, 1993. -216.

yaxlit holda chuqur idrok etish mumkin emas. Badiiy asar tilini o'rganish va tahlil qilish rus va o'zbek tilshunosligida, shu jumladan, jahon tilshunosligida qator tadqiqotlar amalga oshirilganligini ta'kidlash mumkin.

REFERENCES

1. Виноградов В. О языке художественной литературы.-М.: Гостехиздат, 1957.-С.4
2. Yo'ldoshev B, Qurbonov T. Badiiy asar tili va uslubi masalalari. Samarqand. 2006. B.88.
3. Doniyorov X, Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan. 1988. B.71.
4. Виноградов В. О теории художественной речи. –М., 1971. –С. 105-211.
5. Umurov H. Adabiyot qoidalari. Toshkent: O'qituvchi. 2002. B.5-8
6. Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11.
7. Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11
8. Виноградов В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. – М.: АН СССР, 1958. –С. 3-5.
9. Каримов С. Узбек тилининг бадий услуби: Филол. фанлари д-ри дис. ... автореф. –Самарканд: Зарафшон, 1993. -21б.
10. Habibova, M. N. (2021). JORJINA HOUELLNING “QUEEN OF THE DESERT” BIOGRAFIK ASARIDA GERTRUDA BELL TIMSOLI TASVIRI. *Academic research in educational sciences*, 2(2).
<https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00260>
11. Habibova, M. N. (2021). The theme feminism in the epistolary novels in modern times. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 11(103), 1101-1105.
12. Ravshanovna, K. K. (2021). The image of babur mirza in the interpretation of stephen meredith. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(11), 239-244.
13. Hasanovna, D. M. (2021). SEMANTIC IMPLEMENTATION OF RESULTATIVE STRUCTURES. *METHODS*, 7(6).

KOGNITIV METAFORA NAZARIYASI: YANGI YO‘NALISHLAR

Abduolimova Maftuna Nurulloxon qizi
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugun tilshunoslikda oilaviy bog‘liqlik (o‘xshashlik) tamoyiliga asoslangan konseptual metafora nazariyasining istiqbolli yo‘nalishlari va yetakchi manbalari shuningdek, uning asosida tadqiqotga kognitiv yondashuvning murakkab ilmiy prototipi shakllandi.

***Kalit so‘zlar:** kognitiv metafora nazariyasi, kontseptual metafora nazariyasi, metaforik modellashtirish, o‘zgarmaslik gipotezasi, metaforik oqibatlar, kontseptual bog‘lanish, metaforaning tanqidiy tahlili, metaforaning kognitiv matn tahlili.*

COGNITIVE THEORY OF METAPHOR: NEW DIRECTIONS

Abduolimova Maftuna Nurulloxon qizi
Teacher of Fergana State University

ABSTRACT

Today in linguistics there are promising directions and leading sources of the theory of conceptual metaphor based on the principle of family connection (similarity), as well as on its basis formed a complex scientific prototype of a cognitive approach to research.

***Keywords:** cognitive theory of metaphor, theory of conceptual metaphor, metaphorical modeling, hypothesis of invariance, metaphorical some consequences, conceptual integration, critical analysis of metaphor, cognitive discursive analysis of metaphor.*

КОГНИТИВНАЯ ТЕОРИЯ МЕТАФОРЫ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ

Абдуолимова Мафтуна Нуруллохон қизи
Преподаватель Ферганского государственного университета

АННОТАЦИЯ

Выделены ведущие источники и перспективные направления дальнейшего развития теории концептуальной метафоры, которые объединены по принципу «фамиль-ногосходства», и на его основе сформирован сложный научный прототип когнитивного подхода к исследованию метафоры.

Ключевые слова: когнитивная теория метафоры, теория концептуальной ме-тафоры, метафорическое моделирование, гипотеза инвариантности, метафоричес-кие следствия, концептуальная интеграция, критический анализ метафоры, когнитивно-дискурсивный анализ метафоры.

KIRISH

Bugun tilshunoslikda metafora haqida yetarlicha bilim va ko‘nikmalar mavjud bo‘lishiga qaramay, unga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Bu esa, til va psixik hodisalarning o‘zaro ta‘siridagi tadqiqotlarning dolzarblashuvi tufayli metaforologiyaning sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishi bilan bog‘liqdir. So‘nggi paytlarda metafora hodisasiga faylasuflar, mantiqchilar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunolar, adabiyotshunolar va gumanitar fan vakillari ham muntazam ravishda murojaat qilmoqdalar. Ushbu metaforologik bunga turtki bo‘lib, metaforaning kognitiv nazariyasida o‘z ifodasini topgan metafora mohiyati haqidagi yangi g‘oyalar edi. O‘tgan asr so‘nggida E.S.Kubryakova “Kognitiv fan bu- dunyoni idrok etish, tasniflash, baholash va tushunish doirasida bilimlarni aks ettirish va saqlashni o‘rganadigan fan”dir deb yozadi [5,34].

Kognitiv jarayondagi asosiy vazifa inson miyasining analogik qobiliyatlarining voqea hodisasi sifatida metaforalar tomonidan amalga oshiriladi. Kognitiv jarayonlarda inson ongining o‘xshash imkoniyatlarining namoyon bo‘lishi sifatida metafora muhim ro‘l o‘ynaydi.

Zamonaviy kognitiv fanda metaforaga tushuntirish, baholash, qabul qilish va idrok etish kabi psixik jarayonlarning asosi sifatida qaraladi. Inson metafora yordamida o‘z fikrini bayon etibgina qolmay, ularning estetik imkoniyatlaridan foydalanadi, shuningdek, metafora bilan fikr yuritadi, ular yordamida o‘zi yashab turgan olamni o‘rganadi. Metaforalar bizga qabul qiluvchining ongida mavjud bo‘lgan dunyoning lingvistik suratini o‘zgartirishga, yaxshi tanish bo‘lgan hodisalarni yangicha toifalar bilan tanishtirishga yordam beradi. Bunda metaforaning estetik salohiyati, borliqni emotsional baholash qobiliyati muhim ro‘l o‘ynaydi. Kognitiv metafora nazariyasining tobora yangi modifikatsiyalarining ortib borishi ushbu ilmiy yo‘nalish tarixini, hozirgi holati va kelajakdagi rivojlantirish istiqbollari har tomonlama tushunishni talab qiladi.

Ma‘lumki, kognitiv metaforani o‘rganish nazariyasi va amaliyotiga oid zamonaviy nashrlar J.Lakoff va M.Johnson ning “Biz yashayotgan metaforalar” (Metaphors by which we live) klassik tadqiqotiga asoslanadi [17]. Ushbu nazariyaga

ko'ra, metaforizatsiya ikki bilim tuzilmasi (kontseptual sohalari: manba sohasi va maqsadli soha) o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik jarayoniga asoslanadi. Insonning tevarak-atrofdagi olam bilan bir yo'nalishli metafora bo'lishi natijasida sfera-manba elementlari kognitiv qobiliyatning mohiyatini tashkil etuvchi kontseptual maqsadmanbani hosil qiladi. Metaforik barqarorlik nafaqat ikki bilim strukturasi alohida elementlari o'rtasida balki kontseptual sohalarning butun tuzilmalari o'rtasida ham sodir bo'ladi. Kontseptual metafora nazariyasining keyingi rivojlanishi bir necha yo'nalishlarda bo'lib, ularning har biri inson ongini o'ziga xos g'oyalar va metodlar bilan boyitdi. Maqsadli sohada metaforik proektsiya paytida manba sohasi tuzilmasi qisman saqlanib qoladi degan taxmin "o'zgarish gipotezasi" deb nomlanadi [16,28]. Ushbu xususiyat tufayli metaforada aniq ifodalanmaydigan, lekin tashqi bilimlar natijasida kelib chiqadigan metaforik hodisalar bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, manba sohasining kognitiv tipologiyasi ma'lum darajada maqsadli sohani o'ylash usulini belgilaydi va qaror qabul qilish va harakat qilish uchun asos vazifasini o'taydi. Konseptual metafora asosidagi zamonaviy tadqiqotning xilma-xilligi J.Lakoff va M.Johnson nazariyasiga qiziqish ortib borayotganidan dalolatdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Konseptual metafora inson tajribasining butun sohasini qamrab oladi va muhim kognitiv imkoniyatlarga ega degan qarash hozirgi paytda konseptual metafora bo'yicha ko'plab tadqiqotlarda o'z ifodasini topgan. Xususan, V.Budayev, A.P.Chudinov kabilarning ilmiy nashrlarida konseptual metaforaga sharhlar berilgan. Hozirgi bosqichda oilaviy o'xshashlik tamoyili asosida birlashtirilgan metaforani o'rganishga kognitiv yondashuvning murakkab ilmiy prototipini tashkil etuvchi bir-biriga ta'sir qiluvchi, to'ldiruvchi va bir-birini inkor etuvchi bir nechta yo'nalishlarni farqlash mumkin.

Zamonaviy metaforologik nazariyalar: J.Lakoff va M.Johnson [17] konseptual metaforaning klassik nazariyasi, M.Turner va J.Fokonie [29,30], J.Grady [12,13] asosiy metafora nazariyasi, B.Shpelmanidr [26] metaforaning izchil modeli, L.Ritchi [22,23] metafora talqinining bog'lovchi nazariyasi, A.N.Baranov va Yu.X.Kapaylov [1,2], A.P.Chudinov [6,7] metaforik modellashtirish nazariyasi va boshqalar. Ushbu yo'nalishlarning har biri o'z tarafdorlariga ega, ularning aksariyati o'zlarining asl g'oyalarini boyitadi.

Yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, tadqiqotchilar hali ham kontseptual metafora nazariyasining individual qoidalarini o'zgartirib, to'ldirishda davom etmoqdalar.

Shunday qilib, A.Musolf o'zining bir qator ishlarida manba sferasining tuzilishi maqsadli soha subektlarini tushunishni qat'iy belgilaydigan metafora haqidagi o'sha nuqtayi nazarni qayta ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi. [18,19]

Haqiqatan, metaforizatsiya jarayoni doimiy ravishda sfera-manba va sfera-maqsad o'rtasida o'zaro ta'sir qiladi, bu esa butunlay o'ziga xos hodisalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Tadqiqotchilar bor e'tiborlarini "tana aqli" nazariyasi haqiqatlarini aniqlashtirish va tushunishga qaratmoqdalar.

J.Zinken [31,32] voqelikni metaforik idrok etishda shaxsning hissiy-harakat tajribasi muhimligini qayd etib, metaforalarni tahlil qilishda madaniy va milliy qarashlarni hisobga olish zarurligini aytib o'tadi. Matn ichidagi metaforalarni alohida guruh sifatida ajratib ko'rsatgan tadqiqotchi, siyosiy voqealarni tushunish uchun ularning g'oyaviy ahamiyatini ko'rsatdi.[32].

Bu yondashuv I.Hellstenning umumiy tuzilmaviy metafora va tarixiy metaforalarni farqlash zarurligi haqidagi g'oyasiga mos keladi, ularning avlodi tarixiy nomlar va hodisalar zamonaviy siyosiy vaziyatlarga prognoz qilingan [14]. Xuddi shunday pozitsiyani P.Paris [21] egallab, tarixiy metaforalarni alohida guruh sifatida ajratib ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash kerakki, tana ongining nazariyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan metaforalar asosan dunyoning turli qismlarida yuzaga keladigan metaforik oqibatlarning parallelligini belgilaydi, ular juda farq qiladi. Shu bilan birga, milliy tarix va madaniyat xususiyatlari metaforalarning milliy o'ziga xosligini belgilab beradi. Boshqa bir guruh metaforalar esa, odamlarning din, madaniyat va tarix bilan bog'langan oddiy tushunchalarni o'z ichiga oladi. Ularning ko'pchiligi Bibliyaga asoslangan umumiy nasroniy metaforalar hisoblanadi. Keyinchalik metafora haqida boshqa qarashlarni D.Ritchi metaforik talqinning biriktiruvchi nazariyasida taklif qildi. Tana tajribasi orqali fikrlashning asoslari haqidagi tezisga tayanib, tadqiqotchi metaforalarni kognitiv va kommunikativ matnda tahlil qilish kerakligini, shu jumladan, og'zaki muloqotning batafsil taqdimoti va aloqa ishtirokchilarining oldingi tajribasini ta'kidlaydi [22]. Metaforalarning talqin qilish bevosita muloqot ishtirokchilarining umumiy hususiyatlariga bog'liq bo'lib, shuning uchun, tadqiqotchi sfera-manba va sfera-maqsad, shuningdek, ular o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rib chiqishda ushbu jihatga alohida e'tibor qaratishi muhimdir. Har bir metafora o'ziga xos, alohida kommunikativ matnda talqin qilinadi va har bir talqin sezilarli darajada farqlanishi mumkin[23].

Tadqiqotchilarning aytishicha, yanada murakkab belgi bu konseptual sohalar o'rtasidagi munosabatlardir. Masalan, nizo haqida o'ylaganimizda "urush" asosiy tushuncha emas. Chunki nizo kelib chiqqan joyda bahs-munozara bo'lishi ham mumkin, lekin bu urush tushunchasi emas. Bu yerda bahs talqinining murakkab tuzilmasi mavjud (oddiy muhokamadan tortib, raqobat va urushgacha).

Metaforalarni matndan tashqarida tahlil qilganimizda ular ifodalayotgan ma'noni tushunish biroz mujmalroq bo'ladi. Masalan: agar "himoya", "pozitsiya" metaforalariga e'tibor qaratsak, ular urushga aloqador so'zlar ekanligini tushunish unchalik qiyin emas. Lekin "manevr", "taktika" so'zlari "urush" ni nazarda tutyaptimi yoki sport musobaqasi yoki shaxmat o'yini nazarda tutyaptimi aniqlash qiyindir. Buning uchun bizga albatta matn asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Matn ichida aynan metafora bog'langan birliklar yordamida o'sha metaforalar anglatayotgan ma'no aniqroq namoyon bo'ladi. Shuni aytib o'tish kerakki, g'oyalarning umumiy rivojlanishi kognitiv ravishda uning aloxida yo'nalishlarining rivojlanishiga, shuningdek, kognitiv metafora nazariyasining rivojlanishiga doimiy ta'sir qiladi. Konseptual metafora nazariyasining paydo bo'lish davrida metafora rivojlanishi bir yo'nalishli bo'lib, bunda sfera-manba maqsadli soha tarkibini belgilaydi deb faraz qilingan. Biroq, metaforik proektsiyani bir yo'nalishliligi haqidagi tezis haqida savollar ko'payib, metaforik o'zgarishlarning ko'p yo'nalishliligi to'g'risidagi faktlar tobora ko'proq muhokama qilinmoqda. Shunday qilib, S.Koulson [10] metafora bo'lishi mumkinligini aytib o'tdi, bunda maqsadli soha manba sferasini teskari tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu pozitsiyani "Birodarlar Menendez" komputer virusining metaforik nominatsiyasini tahlil qilish orqali tasvirlaydi. Ma'lumki, jinoyatchi aka-ukalar o'z ota-onalarini o'ldirishgan, va meros huquqi bo'yicha katta boylikka ega bo'lishlari kerak edi. Ochiq sud jarayonida, aka-uka Menendezlar jinoyatni sababini uzoq vaqtdan buyon ota-onalari tomonidan zo'ravonlikka uchragani, va jinoyatni o'zi esa qasddan qotillik emas, balki o'z-o'zini himoya qilishdir deb izohlaydilar. Bu esa haqiqiy faktlarga tomomila zid edi, chunki qotillik paytida ota-ona quolsiz bo'lishgan, va ikkala aka-uka ham 20 yoshdan katta bo'lishgan. "Birodarlar Menendez" komputer virusi, fayllarni buzish orqali, foydalanuvchining yo'q qilingan fayllar tufayli jismoniy zo'ravonlik qurboni bo'lganligini ma'lum qilgan. Bir tomondan, virus metaforik proektsiya uchun nishon bo'lgan bo'lsa, boshqa tomondan aka-uka Menendezlar bilan sodir bo'lgan haqiqiy voqea-hodisani baholovchi xulosalarni o'z ichiga oladi. Kognitiv metaforaning tahliliga aloxida yondashuv konseptual bog'liqlik nazariyasi doirasida rivojlantirilgan.

Ushbu nazariya asoschilari M.Terner va J.Fokonier metaforalash maqsadli sferadan maqsadli sferaga proektsiya qilish bilan cheklanib qolmaydi, degan xulosaga kelishgan. Ushbu nazariya doirasida metaforaga kognitiv yondashuv J.Fokonier tomonidan psixik fazolar nazariyasi va konseptual metafora nazariyasi sintezi asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, uning ayrim qoidalari qayta ko‘rib chiqilgan [10,28-30].

Dastlab, M.Terner va J.Fokonier ikki bosqichli metafora modeliga va ko‘p bosqichli metafora modeliga muqobil bo‘lgan modelni taklif qilgan edi. Tadqiqotchilarning fikricha, sfera-manbadan sfera-maqsadgacha bir yo‘nalishli metaforik proektsiya turli xil murakkab, dinamik maxsus vaziyat bo‘lib, uni tushinishda kognitiv metafora nazariyasiga ikki o‘rtadagi bo‘shliqni kiritish kerak bo‘ladi. Shunday qilib, J.Lakoff va M.Johnson nazariyasidagi ikki konseptual sohadan farqli o‘laroq, to‘rtta aqliy bo‘shliqni ko‘rib chiqishni taklif etadi: ikkita boshlang‘ich bo‘shliq (kirish fazosi), umumiy makon (umumiy fazo) va aralash makon (aralash fazo). Garchi manba maydonlarining miqdori ikkitadan oqrtiq bo‘lsa ham, konseptual metafora nazariyasida manba maydonlari manba-sfera va maqsad-sferaga bog‘liqdir.

Umumiy makon har bir asl makonga xos bo‘lgan ro‘llar, ramkalar va sxemalarni o‘z ichiga oladi, ya‘ni eng mavhum darajada metaforizatsiyaning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Aralashmada, asl bo‘shliqlarning elementlari aralashiriladi va natijada sifat jihatidan yangi konseptual struktura xosil bo‘ladi. Bu struktura avvalgisiga bog‘liq bo‘lmagan xolda keying rivojlanish uchun o‘z imkoniyatlariga ega bo‘ladi. Bunday yondashuvni, masalan, Vashingtonda mashhur bo‘lgan siyosiy metafora bilan ko‘rsatishimiz mumkin: “ Agar Klinton Titanik bo‘lganda edi, aysberg cho‘kib ketgan bo‘lardi” (If Clinton were the Titanic, an iceberg would sink) [30]. Bunda asosan ikki dastlabki aqliy bo‘shliq konseptual bog‘liqligi inobatga olingan: ya‘ni prezident kema bilan aloqador, jang esa aysberg bilan aloqador.

Blend ramka tuzilishini Titanik ramkasidan (kema sayohati va suvda ulkan narsa bilan to‘qnashuv bor) va sabab va hodisalar tuzilishini mashhur Klinton senariysidan (Klinton omon qolgan, halokatga uchramagan) oladi. Ushbu misolda umumiy makonga faoliyatga jalb qilingan va aniq maqsad bilan boshqariladigan, birinchi obektning faoliyati uchun katta xavf tug‘diradigan boshqa obekt bilan to‘qnashadigan bitta obekt kiradi.

Ko‘rinib turibdiki, umumiy maydonda bu to‘qnashuvning natijasi oldindan belgilanmagan. Ichki maydon proektsiyasida metaforik belgi mavjud, biroq, aralash maydonda manba ramkasidan olinmagan sabab-hodisa tuzilmasi mavjud.

Chet tilshunosligida ham metaforaning tanqidiy tahlili nazarasiyasi keng tarqaldi, bu esa, kognitiv tuzilmalarni modellashtirishni tahlil qilinayotgan voqealarni gumanistik tushunish bilan birlashtirishga imkon beradi [8,9,15,20,25].

Ayni shu paytda baʼzi tadqiqotchilar bu metodikaga tanqidiy baho berdilar. Jumladan, kognitiv metafora maydonidagi mashhur mutahassis P.Chilton aytib oʻtadiki, metaforani tanqidiy tahlil qilish tarafdorlari “turli xildagi adolatsizlikka qarshi kurashishga harakat qilmoqdalar”[9,53]. Albatta, bu tezis yordamida muhokama qilish mumkin va zarurdir: linguistik-kognitiv tadqiqotning asosiy vazifasi adolatsizlikning barcha koʻrinishlariga qarshi tezkor kurashish emas, balki ijtimoiy adolatsizlikning barcha koʻrinishlariga jamoatchilik eʼtiborini jalb qilishdir. Zamonaviy rus tadqiqotlarining oʻziga xos xususiyati-metafora tahliliga kognitiv-munizarali yondashuvning nazariy va amaliy rivojlanishi bilan karakterlanadi. Siyosiy dunyoni turkumlashtirish va konseptuallashtirishda metafora rolining birlashtiruvchi tavsifini A.N.Baranov, Yu.X.Karaulov, E.S.Kubryakova, T.G.Skrebtsova, A.P.Chudinov, Z.V.Budayev lar asarlarida koʻproq uchratishimiz mumkin.

XULOSA

Bu yondashuv metaforaning kognitiv va diskursiv oʻlchamlari oʻrtasida katta farq mavjud emasligi toʻgʻrisidagi tezisga asoslanadi. Shunga koʻra, tadqiqotchilarning asosiy harakatlari metaforaning kognitiv va diskursiv xususiyatlarini aniqlashga qaratilgandir. Metafora bir vaqtning oʻzida ham aqliy ham linguo-ijtimoiy hodisadir. Masalan, siyosiy matnlarni oʻrganib shunga xulosa qilishimiz mumkinki, mahsus metaforaning yolgʻiz kognitiv yoki yogʻiz diskursiv tarafdin tasniflash metafora imkoniyatlarini toʻlaligicha ochib bera olmasligi mumkin [3,7]. Hozirgi tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, metafora tahliliga kognitiv yondashuv metaforologiyada muhim roʻl oʻynaydi, biroq kognitiv nazariyaning koʻp taraflari hali ham nomaʼlumligicha qolmoqda. J.Lakoff va M.Johnson ilgari surgan gʻoyalari butun dunyo boʻylab keng tarqaldi va koʻplab amaliy natijalarga erishildi. Shu bilan birga, bu nazariya koʻplab ilmiy maktablar va yoʻnalishlarda oʻrganilib talqin qilinmoqda, keyingi rivojlanishlar uchun yangi usul va metodlar ishlab chiqilmoqda.

REFERENCES

1. Баранов А. Н. О типах сочетаемости метафорических моделей // Вопр. языкознания. 2003. № 2. С. 73–94.
2. Баранов А. Н., Караулов Ю.Н. Словарь русских политических метафор. М., 1996. 351 с.

3. Будаев Э.В., Чудинов А.П. Метафора в политической коммуникации. М., 2008. 248 с.
4. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика—психология—когнитивная наука // Вопр. языкознания. 1994. №4. С. 3–15.
5. Кубрякова Е.С. Языкознание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М., 2004. 560 с.
6. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). Екатеринбург, 2001. 238 с.
7. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. Екатеринбург, 2003. 248 с.
8. Chilton P. A. Security Metaphors. Cold War Discourse from Containment to Common House. New York; Bern; Frankfurt a/M, 1996. 468 p.
9. Chilton P., Lakoff G. Foreign Policy by Metaphor // Language and Peace /ed. By Ch. Schaffner, A. Wenden. L.; N. Y., 2004. P. 37–74.
10. Coulson S. The Menendez Brothers Virus: Analogical Mapping in Blended Spaces // Conceptual Structure, Discourse, and Language /ed. by A. Goldberg. Palo Alto, 1996. P. 67–81.
11. Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks // Cognitive Science. 1998. Vol. 22 (2). P. 133–187.
12. Grady J., Taub S., Morgan S. Primitive and Compound Metaphors // Conceptual Structure, Discourse and Language / ed. by A. Goldberg. Stanford, CA, 1996. P. 177–187.
13. Grady J. Theories are buildings revisited // Cognitive Linguistics. 1997. Vol. 8 (G). P. 267–290.
14. Hellsten I. Door to Europe or Outpost Towards Russia? Political metaphors in Finnish EU journalism // Journalism at the Crossroads: Perspectives on Research / ed. J. Koivisto, E. Lauk. Tartu, 1997. P. 121–141.
15. Kelly-Holmes H., O'Regan V. «The spoilt children of Europe». German press coverage of the Nice Treaty referenda in Ireland // Journal of Language and Politics. 2004. Vol. 3, №1. P. 81–116.
16. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image Schemata? // Cognitive Linguistics. 1990. Vol. 1, №1. P. 39–74.
17. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. Chicago, 1980. 242 p.
18. Musolff A. Metaphor and Political Discourse. Analogical Reasoning in Debates

about Europe. Basingstoke, 2004. 224p.

19. Musolff A. Metaphor Scenarios in Public Discourse // Metaphor and Symbol. 2006. Vol. 21 (1). P. 23–38.
20. Oberhuber F., Barenreuter C., Krzyzanowski M. et al. Debating the European Constitution: On representations of Europe / the EU in the press // Journal of Language and Politics. 2005. Vol. 4 (2). P. 227–271.
21. Paris R. Kosovo and the Metaphor War // Political Science Quarterly. 2002. Vol. 117, №3. P.423–450.
22. Ritchie L. D. «Argument is War» — Or is it a Game of Chess? Multiple Meanings in the Analysis of Implicit Metaphors // Metaphor and Symbol. 2003. Vol. 18 (2). P. 125–146.
23. Ritchie L. D. Common Ground in Metaphor Theory: Continuing the Conversation // Metaphor and Symbol. 2004. Vol. 19 (3). P. 233–244.
24. Santa Ana O. Brown Tide Rising: Metaphors of Latin osin Contemporary American Public Discourse. Austin, TX, 2002.402 p.
25. Santa Ana O. 'Like an animal I was treated': anti-immigrant metaphor in US public discourse // Discourse and Society. 1999. Vol. 10, № 2. P. 191–224.
26. Spellman B., Ullman J., Holyoak K. A Coherence Model of Cognitive Consistency: Dynamics of Attitude Change During the Persian Gulf War // Journal of Social Issues. 1993. Vol. 49 (4). P. 147–165.
27. Straehle C. et al. Struggles Metaphor in European Union Discourses on Unemployment // Discourse and Society. 1999. Vol. 10, № 4. P. 67–100.
28. Turven M. Aspects of the Invariance Hypothesis // Cognitive Linguistics. 1990. Vol. 1, № 2. P. 247–255.
29. Turven M., Fauconnier G. Conceptual Integration and Formal Expression // Metaphor and Symbolic Activity. 1995. Vol. 10 (3).P. 183–204.
30. Turven M., Fauconnier G. Metaphor, Metonymy, and Binding // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective / ed. A. Barcelona. Berlin; New York, 2000. P. 133–145.
31. Zinken J. Ideological Imagination: Intertextual and Correlational Metaphors in Political Discourse // Discourse and Society. 2003. Vol. 14(4). P. 507–523.
32. Zinken J. Imagination im Diskurs. Zur Modellierung metaphorischer Kommunikation und Kognition: Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors im Fach Linguistik. Bielefeld, 2002. 262 S.

УДК: 811.112.2'373

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA REALIYALAR

Nazarova Nodira Gulomjonovna

Farg'ona politexnika instituti assistenti, Farg'ona, O'zbekiston

E-mail: nodisha1986@gmail.com

ANNOTATSIYA

Realialarni tarjima qilish jarayonida tarjimondan nafaqat keng tarjimashunoslik to'g'risida nazariya bilimlardan, balki, o'zga xalqlar turmush sharoiti, madaniyati, urf-odatlar haqidagi bilimlardan ham boxabar bo'lishi talab etiladi. Umuman badiiy asarni tarjima qilish, tarjimoning shaxsiga, uning intellektiga, uning qobiliyati va tarjimasiga, tarjimashunoslik sohasidan xabardorligiga, tarjima jarayoniga va matn uslubiga ham bog'liq. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy o'ziga xoslikni ifoda etuvchi realiyalar, ularning kelib chiqishi va ular o'rtasidagi farqlar yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** realiya, til, madaniyat, ingliz, o'zbek, jargonizmlar, lokalizm, professionalism.*

РЕАЛИИ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Назарова Нодира Гуломжановна

ассистент, Ферганский политехнический институт, Фергана, Узбекистан

E-mail: nodisha1986@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В процессе перевода реалий от переводчика требуется не только обширные теоретические знания перевода, но и знание условий жизни, культуры и обычаев других народов. Как правило, перевод произведения искусства зависит от личности переводчика, его интеллекта, его способностей и способностей к переводу, его знаний в области перевода, процесса перевода и стиля текста. В данной статье описаны реалии национальной идентичности британского и узбекского народов, их происхождение и различия между ними.

***Ключевые слова:** реалия, язык, культура, английский, узбекский, жаргон, местничество, профессионализм.*

REALIA IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Nazarova Nodira Gulomjonovna

Assistant, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

E-mail: n.nazarova@ferpi.uz

ABSTRACT

The translator must not only have a broad theoretical knowledge of translation, but also knowledge of other people's living conditions, culture, and customs in order to translate realities. In general, the personality of the translator, his intellect, his skill to translate, his knowledge of the field of translation, the translation process, and the style of the text all play a role in the translation of a work of art. The reality of British and Uzbek national identity, as well as their origins and differences, are described in this article.

Keywords: *reality, language, culture, English, Uzbek, jargon, localism, professionalism.*

KIRISH

Dunyo tili va madaniyatlarini solishtirishda mos keladigan va kelmaydigan unsurlar ajralib turadi. Madaniyatning tarkibiy qismi sanalgan til mos kelmaydigan unsurlar sirasiga kiradi. Solishtiriladigan tillar qanchalik o'ziga xos bo'lsa, qanchalik uning tarixida madaniy aloqalar kamroq bo'lsa, shunchalik ular birbiridan butunligicha yoki qisman farq qiladi. Mos kelmaydigan unsurlarga avvalambor ekvivalentsiz leksika bilan belgilanadigan predmetlar va bir tilga xos so'zlar hamda boshqa tilda mavjud bo'lmagan yoki so'zlarda farq qiladigan konnotatsiyalar kiradi [1-4].

Realia bu faqat muayyan millat va xalqlarga tegishli bo'lgan moddiy madaniyat ashyolari, tarixiy faktlar, davlat institutlari nomi, milliy va folklor qahramonlarning ismlari, mifologik mavjudotlar va h.k. nomlaridir. Tillarni chog'ishtirganda ushbu holatlarni anglatuvchi so'zlarni ekvivalentsiz leksikaga kiritadilar. Ekvivalentsiz leksika boshqa madaniyatda mavjud bo'lmagan va qoidaga ko'ra boshqa tilga bitta so'z bilan tarjima qilinmaydigan, o'ziga tegishli til doirasidan tashqarida muqobili bo'lmagan tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlar hisoblanadi. Ingliz tilidagi realialarni tarjima qilishda odatda tarjimonlar uzundan uzoq ta'riflarga tayanishgan yoki o'zlarining neologizmlarini taklif qilishlariga tog'ri keladi. Masalan: Victrola (muayyan markadagi apparat; Victor-radio va teleapparatura ishlab chiqaruvchi firma nomi); book-maker (poyga paytida

tomoshabinlar tikadigan pulni qabul qiluvchi kishi); roadster (usti ochiladigan ikki oʻrindiqli mashina) [-3-7].

Ekvivalentsiz leksika tillarni solishtirganda oson aniqlanadi, chunki unda mazkur til tomonidan voqelikning boʻlinib ketish xususiyati va madaniyatning oʻziga xosligi yaqqol namoyon boʻladi. Agar ekvivalentsiz leksikaga nafaqat kundalik turmush realiyasi belgilarini, balki davlat-siyosiy tuzumi, xalqning madaniy hayoti va ishlab chiqarish turli sohalarining oʻziga xos nomlanishini kiritisa, har bir xalq tilidagi realiyalar soni yanada oshadi [6-11].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Til va madaniyatlarni solishtirganda anglanadigan (realiyadan tashqari) va anglatuvchi (shakldan tashqari) orasidagi farqni ajratib koʻrsatish mumkin. Anglanadiganlar oʻrtasidagi farq quyidagi holatlarda kuzatiladi:

1) Bir til jamoasiga xos realiya boshqasida mavjud boʻlmaydi. Masalan, drug store (AmE.)-dorixona; yellow pages-telefon maʼlumotnomasining sariqrangli qogʻozli tijorat boʻlimi.

2) Realija ikki til jamoasida ham mavjud boʻladi, ammo birida u alohida yoki maxsus holda ifodalanmaydi. Masalan, clover leaf (AmE.) - beda yaprogʻi koʻrinishidagi avtoyoʻl chorrahasi.

Ingliz tilidagi realiyalarga inglizlarga xos boʻlgan milliy kiyim kechaklar, oziq-ovqat va ichimlik turlari, umumiy ovqatlanish shahobchalari nomlari, pul birliklari va hakazolarni kiritish mumkin. Masalan:

- oziq ovqatlar- biscuit, hamburgher, sandwich, toast, hot dog, pudding, omelet, sausage, chips, crisp, jam, mash, celery, berkswell;
- ichimliklar: frizzy drink (soda), yogurt, wine, cola, cocktail.

Turli xil jamiyatlarda bir-biriga oʻxshash vazifalar har xil realiyalar (turli xil realiyalarning funksional oʻxshashligi) vositasida amalga oshiriladi. Masalan, hotdog (Am.E) - issiq sosiskali buterbrod; soda fountain (AmE.)- muzqaymoq kafesi.

Oʻxshash realiyalar funksional jihatdan farqlanadi. Masalan, cuckooʻs call “kakkuning sayrashi” amerikaliklarning ishonchiga koʻra qiz bolaning turmushga chiqishiga necha yil borligiga ishora qiladi, ruslarda esa inson qancha yil umr kechirishini bildiradi. Qiyosiy lingvooʻlkashunoslikda solishtirilayotgan tildagi soʻzlarning leksik maʼnosidan butunlay yoki qisman farq qiluvchi, tili oʻrganilayotgan mamlakatning tarixi, madaniyati, iqtisodi va turmush tarzi bilan bogʻliq predmet yoki hodisani ifodalovchi soʻzlar realiyalar hisoblanadi [12-19].

1960 yillar oxirida AQShning Massachusetts shtatida joylashgan uncha katta bo'lmagan Chappaquiddick (Chappakviddik) oroli nomi mashhur bo'ldi. U yerda 1969 yil 18 iyul kuni yarim tunda bir qarashda oddiy ko'rinadigan avtohalokat yuz berdi. Senator Edvard Kennedi boshqarayotgan mashina ko'prikdan pastga qulagan va u bilan birga bo'lgan kotibasi Me'ri Kopechni mashinadan chiqa olmay cho'kib ketgan. Bu hodisadan E.Kennedining siyosiy raqiblari foydalanishgan va Chappakviddik so'zi AQSh prezidentligi lavozimiga E.Kennedining nomzodi haqida gap borganda matbuot sahifalarida paydo bo'lardi [16-21].

1970 yillar oxirida AQShning ko'pgina yuqori lavozimdagi shaxslari, shu qatorda kongressmenlarning poraxo'rlik bilan shug'ullanganligi fosh bo'ldi. FQB josuslari arab shayxlarining kiyimida ularga yirik miqdorda pul berib qo'lga olishgan. Bu narsa yangi realiya Abscam (jinoyatchilik bilan kurashish bo'yicha maxfiy operatsiyaning qisqartirilgan nomi "Arab scam") ni vujudga keltirdi [12-21]. Mahalliy diqqatga sazovor joylarning nomlari mahalliy realiyaga misol bo'ladi. Bunday joylar hatto o'z hududidan tashqarida mashhur bo'lishiga qaramay (ba'zan milliy madaniyat fondiga kirgan holda), aynan o'sha joy bilan bog'liq holda eslanadi. Masalan: Cabildo - Kabilo (Yangi Orleandagi ispan generalgubernatorining sobiq rezidensiyasi), Alcatraz- Alkatraz (San-Fransisko yaqinidagi shu nomli orolda joylashgan sobiq qamoqxona) yoki Freedom Trail - "ozodlik marshruti" (Shimoliy Amerika mustamlakalarining mustaqillik uchun kurashi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklarni ko'rish bilan Boston shahrining markaziy qismi bo'ylab o'tadigan sayyohlik marshruti) [22-27].

Realiya alohida jamoa yoki muassasa doirasida chegaralangan bo'lishi ham mumkin. Asosan talabalar va harbiylar jargoni bunday realiyaga bo'ydir. Ba'zi bir bu jargonizmlar lokalizm va professionalizmlar darajasiga o'tib ketadi. Davriy kolorit ham realiyaga xosdir. Madaniyat bilan chambarchas bog'liq til hodisasi sifatida ushbu leksik birliklar jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'zgarishlarga tez ta'sir qiladi. Ular orasidan neologizm, istorizm va arxaizm realiyalarini osongina ajratib ko'rsatish mumkin. Masalan, 50-60 yillarda AQShda yosh avlodning isyoni tilda beatnik, beat generation (charchagan, singan, ko'ngli sovigan avlod) kabi so'zlarning paydo bo'lishi bilan aks etadi [28-33]. 50-yillarda vujudga kelgan bu realiya avvalo neologizm sifatida qabul qilindi, keyin asta-sekin boshqa tushuncha hippie (hippi, zamonaviy burjua jamiyati ahloqi va turmush tarzini rad etuvchi hamda o'z protestini g'ayri odatiy kiyinishi va fe'l-atvori, o'zini tutishi bilan ifoda etuvchi yoshlar) ga almashdi.

Realiyada til va madaniyat o'rtasidagi yaqinlik yaqqol namoyon bo'ladi. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotida yangi realiyalarning paydo bo'lishi tilda realiya vujudga kelishiga olib keladi. Leksika ijtimoiy hayotning barcha o'zgarishlariga o'z ta'sirini ko'rsatishi sababli tilda yangi realiyalarning paydo bo'lish paytini aniq aytish mumkin. Biroq bir vaqtning o'zida eng oddiy tushunchalarni ifodalay turib, shu bilan birga mazmuniy va hissiy "fonli" nozik farqlarni ham ifodalovchi ko'pgina so'zlar mavjud. Tilda "konnotativ so'zlar"ni leksik birlikning o'ziga xos tipi sifatida ajratish shak-shubhasiz maqsadga muvofiqdir, chunki konnotatsiyalar, ya'ni so'zlarga hamrohlik qiluvchi stilistik, emotsional va mazmuniy farqlar o'z-o'zidan mavjud bo'lmaydi, ular so'z ma'nolaridan biriga bog'lanadi. Realiyani tilning boshqa so'zlari bilan taqqoslaganda uning farqli tomoni shuki, realiya ifodalaydigan predmet, tushuncha, hodisaning bir tomondan xalq bilan va boshqa tarafdin vaqtning tarixiy bo'lagi bilan yaqin aloqasi hisoblanadi. Bundan milliy, mahalliy yoki tarixiy koloritning realiyaga xosligi ko'rinib turibdi. Xuddi shunday o'zbek tilidagi realiyalar o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy o'ziga xoslikni ifoda etuvchi liboslar, milliy taomlar va ichimliklar, joy nomlari ham realiya sifatida o'ziga xalqlar tilida talqin qilinadi.

O'zbek xalqining milliy o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi qadimgi davrlarda yaratilgan va hozirgi kunda foydalaniladigan, madaniyati va tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan kiyimlar hozirgi kunda butun dunyoga tanilmoqda. O'zbek milliy liboslariga ayollar uchun zar chopon, do'ppi, kamzul, erkaklar uchun do'ppi, chopon, belbog' va yaktak kabilar kiradi. O'zbek milliy libosi jahonda o'z o'rniga ega. Bular: Do'ppi- O'zbekistonda keng tarqalgan yengil bosh kiyim. Do'ppi asosan baxmal, ipak, zar bilan tikiladi. O'zbekiston Chust, Toshkent, Samarqand, Buxoro do'ppilari bilan mashhur. Do'ppi tikuvchi chevar "do'ppido'z", do'ppi tikish kasbi esa "do'ppido'zlik" deyiladi. Ro'mol- ayollar milliy bosh kiyimi bo'lib, ayollar yoshiga mavqeyiga qarab turli xildagi ro'mollarni o'rashadi. Paranchi- o'zbek ayollari qadimda yuzlarini begona kishilardan yashirish uchun yopinib yurishgan. Zar chopon- O'zbek ayollarini qishda sovuqdan saqlovchi kiyimdir. Bu chopon asosan baxmal, ipak, zar bilan tikiladi. Chopon o'zbek xalqining qadimiy kiyimlaridan biridir. Chiroyli atlas, adras kabi ipak matolar qadimdan o'zbek ayollari sevib kiyadigan milliy matolardir. Bu mato ipakdan tayyorlanadi. Qancha-qancha zamonlar o'tib ketsa ham bu matolardan o'z davriga moslab, xoh o'zbekcha, xoh yevropacha uslubda kiyimlar tikib kiyish urfga kirgan. O'zbekistonda eng mashhur atlas Marg'ilon shahrida to'qiladi. Oyoq kiyimlardan uzun qo'njli, poshnasiz, tag charmi yumshoq bo'lgan kovush bilan kiyiladigan mahsi milliy poyabzal hisoblangan.

O‘zbeklarga xos bo‘lgan yana bir milliy buyum bu kashta hisoblanadi. Kashtachilik O‘zbekistonning ko‘pgina hududlarida rivojlangan bo‘lib, ulardan Buxoro viloyatidagi Shofirkon va Nurota kashtachilik maktablari o‘zining naqshlari ranglari, tikilish uslubi bilan farqlanadi. Bundan tashqari o‘zbek milliy taomlari nomlari ham realiyalar safiga kiradi. Shohona taom hisoblanmish osh, ulug‘ ne’matimiz non, patir, bahorning taniq taomi bo‘lmish sumalak, somsa, chuchvara, manti, xonim, mastava, kabob, va ichimliklardan choy shular jumlasidandir. O‘zbek xalqiga mansub umumiy ovqatlanish joylari nomlaridan choyxona, oshxona kabilarni misol keltirish mumkin. Shu kabi bir-birlarini nomlaridan va tayyorlanish usullaridan mutlaqo farq qiladigan ingliz va o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan taomlar, ichimliklar va milliy liboslar nomlari ikki tilga xos maishiy realiyalar sirasiga kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalarni o‘rganib ularni tarjima qilishni bir necha usullarda amalga oshirilishini ko‘rib o‘tdik. Bunda asosan, qilingan tarjimalar rus tili orqali amalga oshirilganligi sababli, tarjimon o‘zbek tiliga amalga oshirgan tarjimasida aslyat matnini chuqur tushungan holda tarjima qilishi kerakligini kuzatdik. Realialarni tarjima qilish jarayonida tarjimondan nafaqat keng tarjimashunoslik to‘g‘risida nazariya bilimlardan, balki, o‘zga xalqlar turmush sharoiti, madaniyati, urf-odatlarini haqidagi bilimlardan ham boxabar bo‘lishi talab etiladi. Umuman badiiy asarni tarjima qilish, tarjimonning shaxsiga, uning intellektiga, uning qobiliyati va tarjimasiga, tarjimashunoslik sohasidan xabardorligiga, tarjima jarayoniga va matn uslubiga ham bog‘liq.

Shuni aytib o‘tish joizki, realiya atamasining keng qo‘llanilishiga qaramay, tadqiqotchilar na lingvistikada, na metodikada realiyani ta’riflovchi etarlicha aniq kriteriyalarning yo‘qligini hamda ushbu realialarni belgilovchi til birliklarining spesifikasi umuman o‘rganilmaganini ta’kidlashadi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tarjimon o‘zi o‘girayotgan kitob matni ichra chegaralangandir. Muallif ilgari surgan g‘oyadan chetga chiqolmaydi, tarjimon shunga qaramay til sohasida ijod qilar ekan, tilning asosiy qurilish materiali so‘z bilan ishlaydi. Badiiy adabiyot uchun g‘oyatda muhim bo‘lgan ko‘rsatkichlar –badiiylik, obraz va obrazlilik, barchasi so‘z zamirida yashiringan, so‘z orqali reallashadi. Binobarin so‘z tanlash badiiy tarjimada birlamchi ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. Ахманова О.С. (1957). Очерки по общей и русской лексикологии. М.: Учпедгиз. 295 с.

2. Бодуен де Куртене И. А. (1963). Избранные труды по общему языкознанию. Е.И. М. С. 324.
3. Даниленко В. П. (1977). Русская терминология. – Опыт лингвистического описания. М. с. 73-75
4. Кунгуров. Р., Тихонов А. (2005). Обратный словарь узбекского языка. Самарканд. 205 с.
5. Лесных Е. В. (2000). О Взаимодействии лингвистических и экстралингвистических факторов архаизации лексики, Русский язык. Лингвистические наблюдения. *Липецк*. 107с.
6. Лесных Е.В. (2001). Отражение истории народа в слове. Материалы по славянской письменности и культуре. Выпуск XIX. Липецк. 273с.
7. Левцкая Т.Р. Фитерман А.М. (1963). Теория и практика перевода с английского языка на русский. М.. с. 123.
8. Mo‘minov O. (2005). A Guide to simultaneous Translation. Toshkent. 134 b.
9. Реформатский А. А. (2000). Что такое термин и терминология. М. с. 109.
10. Salomov G‘. (1983). Tarjima nazariyasi asoslari. *Toshkent. O‘qituvchi*. 235 b.
11. Salomov G‘. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. *O‘qituvchi nashriyoti Toshkent -y*. 286 b.
12. Смирницкий А. И. (1956). Лексикология английского языка. М.,. 204 с. 61.
13. Arnold I. V. (1986). The English Word, *Moscow*, 475 p.
14. Zokirova, S. (2021). Structural analysis of food realias in english and Uzbek languages. *Asian journal of multidimensional research*, 10(4), 482-486.
15. Ахманова О.С. (1969). Словарь лингвистических терминов. М: СЭ, 608 с.
16. Evans B., Evans C. (1997). A Dictionary of Contemporary American Usage. – New York: *Random House*, 840 p.
17. Hotten J. A. (2008). Dictionary of Modern Slang, Cant and Vulgar Words. *New York: Pokent Books*, 784 p.
18. SALIMOVA, S. (2021). General structure of spinal animals features. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 3(3).
19. Farhodovna, S. S. (2021). Formation of professional skills of future biology teachers and development of its criteria. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 769-772.
20. Атаджанова, Б. Т. (2021). Педагогические условия и принципы формирования профессионально-коммуникативной компетентности будущего инженера. *Central asian journal of literature, philosophy and culture*, 2(11), 93-97.

21. Шадиев, Р. Д., & Мухаммадиева, М. М. (2015). Изучение окружающего мира учащимися начальных классов на основе гуманистической концепции развития личности. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (3-2).
22. Мухаммадиева, М. М. (2018). Естественный и эффективный метод образования. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (1), 36-37.
23. Salimova, S. (2020). Method of improving self-study works of students in biology by means of informational resources. *Центр Научных Публикаций (buxdu.uz)*, 2(2).
24. Атаджанова, Б. Т. (2019). Формирование профессионально-коммуникативной компетенции будущего специалиста. *Вестник науки и образования*, (19-2 (73)), 47-49.
25. Tulkinovna, A. B. (2021). The main formation of professional competence of the students of technical universities in the Russian lessons. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 637-648.
26. Gulomjonovna, N. N. Features Of Training Guide-translators. *JournalNX*, 152-155.
27. Атаджанова, Б. Т. (2020). Научный текст как источник обогащения профессиональной речи. *Вестник педагогики: наука и практика*, (51), 70-71.
28. Tursunovna, Z. Z., Nurmatovna, K. S., & Kodirovna, O. S. (2019). Actual problems encountered in teaching foreign languages. *Вестник науки и образования*, (19-3 (73)), 37-39.
29. Гармонников, И. С. (2015). Особенности применения методов мотивации в рамках личной, групповой и корпоративной мотивации. *Новая наука: стратегии и векторы развития*, (6-1), 81-84.
30. Tulkinovna, A. B. (2021). Problems Of The Formation Of Professional Competence Of Students Of A Technical University In The Study Of Foreign Languages And Ways To Solve Them. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 43-50.
31. Nazarova, N. G. (2020). Problems and prospects in the training system of guide translators in uzbekistan. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 253-256.
32. Ergasheva, N. N. (2018). The effectiveness of using realia in teaching vocabulary. *Интернаука*, (24-3), 45-46.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНИНГ АДАБИЙ ТИЛШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ

Кулатова Ғазиза Джинисбековна

Навоий давлат педагогика институти

Қозоқ тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тилшуносликнинг муҳим соҳаси бўлган диалектологиянинг адабий тилшуносликдаги ўрни ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикрлар баён этилган.

Калит сўз: диалектология, тил, тилшунослик, шева, фан, адабий тил.

ABSTRACT

This article discusses the role and peculiarities of dialectology in literary linguistics, which is an important branch of linguistics.

Keywords: dialectology, language, linguistics, dialect, subject, literary language.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются роль и особенности диалектологии в литературоведении, которое является важной отраслью языкознания.

Ключевые слова: диалектология, язык, языкознание, диалект, предмет, литературный язык.

КИРИШ

Диалектология грекча “диалектос” сўздан олинган бўлиб, бирор тилнинг мавжуд шева ва лаҳжаларини ўргатади. Диалект – шева, логос – таълимот, яъни шева ҳақида таълимот демакдир. Дунёда мавжуд тилларнинг деярли барчаси ўзига хос ички шева ёки шевачалардан иборат. Туркий тилларнинг ҳар бири бир неча шева ва диалектлардан иборатлиги фанда маълум. Шевашунослик мутахассисларидан бири профессор Е.Д. Поливанов: «... туркий тилларнинг бирортаси ҳам шевалараро қозоқ тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак,... бирорта туркий тил ҳам шу қадар специфик, диалектал хилма – хиллик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради», деган эди. Бунда албатта, фикримизча тилшуносликнинг алоҳида ўрни бор. Катъий айтиш мумкинки, тилшуносликнинг барча соҳалари каби диалектологияни ҳам ўз ичига олган жаҳон тилшунослиги фани ҳам шу кунги таракқиёт босқичига етиб келгунча узок тарихий таракқиёт даврини, «ўсиш» даврини босиб ўтди. У турли мактаблар, окимлар, таълимотлар таъсирида бўлди, олимлар томонидан лисоний ходисалар ҳақида айтилган

фикрлар қарама қаршилигига, тил ходисалари ҳақида яратилган жуда кўплаб манбаларга «гувоҳ бўлди», шаклланди. Аниғи, тилшунослик фани ҳам жаҳон фанлари тизимида ўзига хос ва ўзига мос доимий мустаҳкам ўрин эгаллади¹⁹. [1.9.]

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қозоқ лаҳжашунослик фани ер юзидаги қозоқ миллатига мансуб аҳолининг жонли сўзлашув тилини текширади. Маконни ўрганиш нуктаи назардан диалектология икки хил бўлади:

- 1) тасвирий диалектология ёки диалектография;
- 2) тарихий диалектология.

Тасвирий диалектология ёки диалектография маҳаллий шева ва лаҳжаларга хос фонетик ва лексик, морфологик хусусиятларни кайд этади, ёзиб олади ва уларни картага туширади. Тарихий диалектология тилнинг диалектал хусусиятлари билан бирга, шу хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариш, кардош тиллар билан муносабати ва шу шеваларнинг ташкил топишида кардош ва кардош бўлмаган тилларнинг иштироки кабиларни ўрганади. Кейинги йилларда барча қозоқ шеваларини ареал ва лингвогеографик усуллар билан ўрганиш ҳам тарихий мақсадларни кўзда тутди. Диалектологиянинг шеваларни ўрганиши эса тил тарихи учун ҳам, халқ, тарихи учун ҳам бой ва қимматли материаллар беради. Чунки, адабий тилда аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ёки ўзгаришга учраган сўзлар, айрим грамматик шакллар маҳаллий шеваларда сақланиб қолганлиги табиий. Уларни топиб адабий тилга олиб кириш ёки уни бойитиш жуда муҳимдир. Тилшуносликда диалектология тиллар тарихидаги айрим ноаниқ масалаларни ойдинлаштириш, ҳал қилиш учун асосий манба беради.

Қадиимги ёзма ёдгорликлар тилнинг биз учун ноаниқ, (гумонли) бўлган айрим хусусиятларини ҳозирги турли шевалар материаллари ёрдамида аниқлашимиз ва тўлдиришимиз мумкин. Шеваларни ўрганиш адабий тилнинг фонетик, лексик – грамматик нормаларини белгилаш, орфография ва орфоэпиясини стабиллаштириш учун катта ёрдам беради. Шеваларни ўрганиш орқали ўтмишдаги уруғ ва қабилаларнинг жойлашиш ҳудудларини аниқлаш, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, умуман онамастика (номлар) воситасида халқ, тарихининг айрим мавҳум томонларини ёритиш мумкин.

¹⁹ Р.Расулов. Умумий тилшунослик. Дарслик. Тошкент. 2010. 9 – бет.

Шу жиҳатдан, диалектларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Диалектология (лаҳжашунослик) нинг ўрганиш макони: шева, диалект ва лаҳжа атамалари. Бу атамалар диалектология фанининг ўрганиш макони (объекти) ҳисобланади. Шева – бирор тил доирасидаги халқ, жонли тилининг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларга эга бўлган энг кичик қисми ҳисобланади²⁰. [2.5.] Масалан, Тошлок, шеваси, Қарноқ шеваси, Чимкент шеваси, Турк шеваси.

Диалект – тилшуносликка доир адабиётларда кўпинча лаҳжа маъносида, баъзан шева маъносида ҳам қўлланади. Олимлар томонидан яратилган диалектологияга оид илмий ишларда шева, диалект ва лаҳжа атамаларини фарқламаслик, аралаштириб қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Диалект – халқаро атама бўлиб, умумлингвистик «диалект» маъносида ишлатиш лозим. Диалектология фани учун шева ва лаҳжа атамаларини қўллаш етарлидир. Бирок, халқларнинг жонли тилини ўрганган олимлар бир қатор шахар шевалари учун диалект атамасини ишлатганлар: Масалан, қозоқ ва ўзбек халқлари шеваларига хос бўлган Фарғона диалекти, Самарканд – Бухоро диалекти, Андижон диалекти, Қипчоқ диалекти, Чимкент диалекти ва бошқалар. Лаҳжа – арабча сўздан олинган бўлиб, равиш, тарз, йўсин каби маъноларни билдиради. Лингвистикада тилнинг бир неча шева ва диалектларини ўз ичига олган, умумий хусусиятлари жиҳатдан ўхшаш катта бўлаги, яъни шевалар йиғиндисидир. Эски туркий тилларга доир адабиётларда лаҳжа (русча наречие) атамаси ҳозирги мустақил миллий тил маъносида ҳам ишлатилган. Масалан, туркий тилларнинг қозоқ лаҳжаси – бу ибора ҳозирги қозоқ миллий тили маъносида қўлланган²¹.

Диалектологиянинг асосий вазифасига эътибор қаратадиган бўлсак, унинг қўлами жуда кенг. Диалектология фанининг макони (объекти) маҳаллий шева диалекти ва лаҳжаси бўлиб, мақсади ва вазифалари куйидагилардан иборат:

- шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;

- миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрни ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш;

²⁰ Б.Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.. 2004. 5 – бет.

²¹ .Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.. 2004. 6 – бет.

- шеваларнинг ўзаро муносабатини, уларнинг адабий тил ва кардош тилларга бўлган муносабатларини белгилаш;
- ўхшаш хусусиятларига кўра шеваларнинг таркалиш чегарасини аниклаш;
- умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудуддаги таркалиш карталарини тузиш ва шеваларни тасниф қилиш;
- ўрганилган шеваларни карталаштириш асосидаги лингвистик атласини тузиш ва бошқалар.

Тил шеваларининг асосий хусусиятларини яхши билиш ўқитувчилар, айниқса она тили фани ўқитувчилари учун жуда зарур. Ҳозирги кунда шева хусусиятлари адабий тил таъсирида жуда тез бирлашиб, текисланиб бораётганига кдрамай, бу хусусиятлар факат қишлоқларда эмас, балки шаҳарларда ҳам маълум даражада сакланиб турибди. Шу сабабли ўқувчилар нутқида, айниқса, бошланғич синф ўқувчилари ёзувида учрайдиган хатолар шева таъсирида содир бўлмоқда. Шунинг учун ўқитувчилар, айниқса, она тили ўқитувчиси адабий тил меъёрларини яхши билиши, бу меъёрларни ўқувчиларга ўргатиши, уларнинг ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини ўстириш устида тинимсиз машғулот олиб бориши зарур ҳамда ўқувчилар нутқида учрайдиган камчиликларни (шева таъсиридаги) тузатмоқ учун барча шеваларга хос хусусиятларни яхши билмоғи керак. Масалан, қозоқ тили шевасида *шылапщын – леген, жам, кірлен, шылаушын, тас; кесе – самал, тиялай, тас аяқ, шыны аяқ, ақпыр, ақпар, кардон, жанан; курке – балағаш, балаған, шайла, шабра, кепе, алтаяк, қопын, лапас, жаппа*²² [<https://zharar.kz>] каби шева хусусиятлари учраб туради. Ўқувчилар нутқида учрайдиган бундай хатоларни тузатиш учун ўқитувчи шу ҳолатларнинг келиб чиқиш сабабини билмоғи керак.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, Республика олий ўқув юртларида филологик ўқитишнинг асосий вазифаси адабий тил нормаларини, шунингдек, адабий тилнинг шеваларга булган муносабатини ҳам ўргатишдир. Бу вазифани ҳал қилиш филологларнинг тилнинг тарихий ривожланиш қонуниятларини яхши билиши билан боғлиқдир. Филологлар бу маълумотлар билан диалектология фанини бойитади.

²² Диалектология туралы жалпы тусінік. <https://zharar.kz>

Фойдаланилган адабиётлар

1. Р.Расулов. Умумий тилшунослик. Дарслик. Тошкент. 2010. 9 – бет.
2. Б.Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халк мероси нашриёти. 2004. 5 – бет.
3. Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халк мероси нашриёти. 2004. 6 – бет.
4. Диалектология туралы жалпы тусиник. <https://zharar.kz>

LEKSIKOLOGIYA TUSHUNCHASI VA UNDA SO‘ZNING MOHIYATI

Kushkarbekova Marjan Usenovna

Navoiy davlat pedagogika instituti
Chet tillar fakulteti katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy tarmog‘i xisoblangan leksikologiya tushunchasi, uning fanda tutgan o‘rni, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, stilistika tushunchalari va leksikologiyada so‘zning mohiyati, tuzilishi haqidagi fikrlar tahlil etilgan.

Kalit so‘z: leksikologiya, til, tilshunoslik, fan, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, stilistika.

ABSTRACT

This article analyzes the concept of lexicology, which is the main branch of linguistics, its role in science, the concepts of lexicography, phraseology, semantics, etymology, stylistics, and the meaning and structure of the word in lexicology.

Keywords: lexicology, language, linguistics, subject, lexicography, phraseology, semantics, etymology, stylistics.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются понятие лексикологии, которая является основной отраслью языкознания, ее роль в науке, понятия лексикографии, фразеологии, семантики, этимологии, стилистики, а также значение и структура слова в лексикологии.

Ключевые слова: лексикология, язык, языкознание, предмет, лексикография, фразеология, семантика, этимология, стилистика.

KIRISH

Ma'lumki, yer yuzida yashovchi dunyo xalqlari xilma – xil tillarda gaplashishadi. Kurrai zaminimizda hammasi bo‘lib taxminan 5621 ta til va sheva mavjud bo‘lib, hozirgacha ulardan 500 tasigina o‘rganilgan xolos²³. Mana shu o‘rganilgan tillarning barchasi leksikologik jihatdan ham o‘rganiladi. Leksikologiya nima? Leksikologiya (leksika va... logiya) – tilshunoslikning til lug‘at tarkibi, ya’ni muayyan bir tilning leksikasini o‘rganuvchi bo‘lim bo‘lib, uning fandagi vazifasi so‘zni yolg‘iz holda emas, balki boshqa so‘zlar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Leksikologiya tilshunoslikning leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, yoki

²³М. Бобожонов. Жажон тиллари хакида энг, энг, энглар. 27.10.2012.

semantika, etimologiya, stilistika hamda soʻz yasalishi haqidagi taʼlimot kabi sohalari bilan chambarchas bogʻliq. Leksikologiyada soʻzlarning maʼno jihatdan oʻzaro bogʻlangan, yaʼni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, soʻz maʼnolarining erkin yoki bogʻliq holda boʻlishi kabi masalalari ham oʻrganiladi. Leksika muayyan bir tizim sifatida koʻrilganda, soʻz maʼnolari va tushunchalarning oʻzaro bogʻliq holda boʻlishi koʻzda tutiladi.

Leksikologiya lugʻat tarkibining amalda ishlatilishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini, soʻzlarning uslubiy jihatdan tasnifiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Shuningdek, “soʻzlashuv va adabiy tillarda foydalanish meʼyorlarini, professionalizm, dialektizm, arxaizm, neologizm, leksikalashgan soʻz birikmalarini meʼyorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi”.²⁴

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtai nazaridan oʻrganadi. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Avalo, lugʻat tarkibini tashkil etuvchi har qanday soʻz maʼnoga ega boʻladi. Ana shu maʼnosi nuqtai nazaridan soʻzlar oʻziga xosliklarga ega boʻladi. Soʻzning maʼnosi (semantikasi) va u bilan bogʻliq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning semasiologiya boʻlimi shugʻullanadi.

2. Har handay tilning taraqqiyotida uning eng oʻzgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikasidir. Til taraqqiyoti jarayonida lugʻat tarkibi yangi – yangi soʻzlar hisobiga boyib borish bilan birga, undagi ayrim soʻzlar eskiradi, shuningdek, isteʼmoldan chiqib boradi. Demak, lugʻat tarkibi avvaldan oʻzlashtirilib kelingan va hozirda isteʼmoldagi soʻzlar bilan birga nisbatan yangi soʻzlarga va eskirgan soʻzlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham oʻrganiladi.

3. Lugʻat tarkibidagi soʻzlar isteʼmoldagi darajasi bu nuqtai nazardan umumiylikka yoki chegaralanganlikka egaligi bilan ham oʻzaro farqlanadi. Maʼlum soʻzlar umumxalq isteʼmolida boʻlsa (masalan, non, suv, katta, yugurmoq va b.), ayrim soʻzlarning isteʼmol doirasi maʼlum jihatdan chegaralangan boʻladi. Masalan, dialektal soʻzlar territorial jihatdan chegaralangan boʻladi (sas – tovush, istamoq – qidirmoq, bolish – yostiq, eshik – hovli, uy va b.); terminlar ijtimoiy nuqtai nazardan chegaralangan, yaʼni maʼlum kasb – hunar sohasidagi kishilar nutqida

²⁴ Б. Ўринбоев. Лексикология. <https://qomus.info>

qo'llanish bilan chegaralangan bo'ladi. (masalan, urg'u, leksika, affiks – tilshunoslikka oid terminlar; konus, piramida, kvadrat – geometriyaga oid terminlar; kultivatsiya, barona – qishloq xo'jaligiga oid terminlar; basketbol, gol, nokaut – sportga oid terminlar va hokazo). Leksikologiya lug'at tarkibini shu nuqtai nazardan ham o'rganadi.

4. Lug'at tarkibidagi so'zlar nutqqa, uslubga bo'lgan munosabatlariga ko'ra ham o'zaro farqlanadilar. Ma'lum so'zlar nutq turlariga, uslubga (stilga) betaraf (neytral) munosabatda bo'lsa (quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.), ayrim so'zlar nutq uslubining ma'lum turiga xos bo'ladi (og'ush – badiiy uslubga xos, boyaqish – oddiy nutqqa xos, samo – poetik uslubga xos, adib – kitobiy uslubga xos va hokazo). Leksikologiyada so'zlarning ana shu xususiyatlari ham o'rganiladi.

5. Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'nosiga ega, ya'ni shakl va mazmunga ega. Lug'at tarkibidagi so'zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so'zlarining shakli har xil, ma'nosi bir xil (sinonim); ko'k (rang), ko'k (osmon), ko'k (maysa, ko'kat) so'zlarining shakli bir xil, ma'nosi har xil (omonim) va hokazo. Leksikologiyada so'zlar o'zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham o'rganiladi²⁵. [3. 5.]

So'zlar haqida aytib o'tilgan xususiyatlar tildagi barcha so'zlar uchun taalluqli hisoblanadi. Leksikologiyada ham asosan ana shu tipdagi so'zlar o'rganiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Leksikologiya leksikani o'rganadi, leksika esa so'zlardan (so'zlar majmuidan) iborat bo'ladi, shunday ekan birinchi navbatda so'zning o'zi haqida, uning mohiyati haqida to'xtab o'tishga to'g'ri keladi. Ayrim ishlarda «asosiy til birligi», «til va nutqning eng muhim elementlaridan biri», «tilning eng kichik asosiy birligi» deb umumiy tarzda va oddiygina ta'riflanadigan so'z aslida juda murakkab xususiyatga ega. Uch – to'rt og'iz so'z, hatto uch – to'rt jumla bilan ham so'zga to'la ta'rif berib bo'lmaydi. Shu vaqtga qadar lingvistik adabiyotlarda so'zga uning boshqa hodisalardan farqini belgilovchi aniq, mukammal ta'rif yo'qligining boisi ham ana shunda. So'z til birligi sifatida juda murakkab xususiyatga ega ekan, so'zga qandaydir umumiy yoki aniq ta'rif berishdan ko'ra, uning o'ziga xos tomonlarini, boshqa til birliklaridan farqli belgi – xususiyatlarini yoritish muhimdir. Oddiy nazar tashlashdayoq so'zning tovushdan, tovushlar majmuidan tuzilishi aniq seziladi. Barcha tillarda ham so'z asosan birdan ortiq tovushdan tuziladi. Bir tovushdan iborat so'zlar juda kam miqdorni tashkil etadi

²⁵ Ўзбекистон ССР ФА Гариш, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тайёрланган. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981 йил. 5 – бет.

(so‘roq bildiruvchi – «a», achinish, afsuslanish bildiruvchi – «e» so‘zlari). Shuningdek, har qanday so‘zning ma‘lum bir ma‘no ifodalashi ham shu tilda so‘zlashuvchilar uchun sir emas. Ma‘lum bir ma‘noga ega bo‘lmagan har qanday tovush yoki tovushlar majmui hech vaqt so‘z bo‘la olmaydi. Har qanday so‘z paydo bo‘lishidayoq o‘z ma‘nosi va tovush qiyofasiga (tovush qobig‘iga) ega bo‘ladi. Demak, har qanday so‘z, avvalo, tovush va ma‘no birligiga ega bo‘ladi. Bu narsa so‘zning fonetik va semantik tomoni. So‘zning tovush tomoni uning ma‘nosini reallashtiruvchi (yuzaga chiqaruvchi)dir. Xuddi shu tovush tomoni (tovush qiyofasi) bilan so‘zning ma‘nosi tinglovchiga yetadi, tushuniladi. Demak, u so‘zning ma‘nosi uchun, uning reallashuvi uchun xizmat qiladi.

So‘zning ma‘nosi ma‘lum tovushlar majmuida reallashishi sababli bu ma‘noni tovushlar majmui, tovushlarning ma‘lum tartibdagi birligi hosil qiladigandek tuyuladi. Boshqacha aytganda, tovushlar «ma‘nosi»ning birligi so‘zning ma‘nosidan iboratdek bo‘lib ko‘rinadi. Haqiqatda esa bunday emas. Garchi tovushsiz so‘z bo‘lmasa – da, biroq u yoki bu so‘zning mazmuni shu so‘zni tashkil etgan tovushlar «ma‘nosi»ning yig‘indisidan kelib chiqmaydi. Tovushlar (fonemalar) ma‘noga ega emas. Shuning uchun tovushlarning har qanday majmui ma‘no ifodalayvermaydi. Masalan, **“o, d, a, m”** tovushlaridan iborat **“odam”** tovush majmui ma‘lum ma‘no ifodalagani (so‘z bo‘lgani) holda, shu tovushlarning **“adom”, “admo”** yoki **“odma”** majmui hech qanday ma‘noga ega emas va ular so‘z ham emas. Xuddi shu fonemalardan tashkil topgan **“omad”** ham ma‘noga ega va so‘z hisoblanadi. Lekin u **“odam”** so‘zidan tamomila boshqa so‘z²⁶. [4.7.] Agar so‘zning ma‘nosi undagi tovushlar ma‘nosiga va bu tovushlarning ma‘lum tartibda joylashuviga (tartibiga) bog‘liq bo‘lganida, har qanday so‘zning ma‘nosini undagi tovushlar va bu tovushlarning tartibi asosida izohlash, shu yo‘l bilan so‘zning ma‘no asosini topish mumkin bo‘lar edi. Haqiqatda esa bunday qilib bo‘lmaydi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, har qanday so‘z (tub so‘z) aniq bir tovush qobig‘iga ega bo‘ladi. Bu qobiqdagi tovushlarni, ularning miqdorini, shuniigdek, tartibini kishilar, ya‘ni shu tilda so‘zlashuvchilar belgilamaydi. Balki ha bir so‘z ma‘lum ma‘noni ifodalovchi sifatida o‘z tovush qiyofasi (qobig‘i) bilan yuzaga keladi va shu tovush qiyofasidagina u ma‘no ifodalanadi, tushuniladi.

Tovush qobig‘idagi tovush yoki tovushlar miqdori o‘zgartirilsa, shuningdek, tovushlar tartibi o‘zgartirilsa, bu qobiqqa xos ma‘no ham va shu qobiqdagi so‘z ham yo‘qoladi yoki o‘zgaradi. (Masalan, osmon so‘zining tovushlarini tovushlar

²⁶ Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тайёрланган. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981 йил. 7 – бет.

miqdorini va tovushlar tartibini o'zgartirib ko'ring). To'g'ri, so'zning tovush qobig'ida o'zgarish bo'lsa-da, ma'no saqlanishi, demak, so'zning o'zi ham saqlanishi mumkin. Leqin bu hodisa (tovush qobig'idagi o'zgarish) "*birdaniga*" (darhol) emas, balki til taraqqiyoti jarayonida yuz bersagina shunday bo'ladi. Bu hodisa tub so'zlardagina emas, balki yasama so'zlarda ham yuz berishi mumkin. Masalan, *evur – o'gir (aylantir), biragu – birov, iroq – yiroq, yog'och – og'och, kiprik – kirpik, qo'imi – qo'nshi, magiz – mayiz* va hokazo. So'zning tovush qobig'ida bo'ladigan bunday o'zgarishlar so'zning o'z ma'nosi bilan yashash jarayonida ma'lum qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shuning uchun ham bu o'zgarish ma'noning, shu bilan birga so'zning yo'qolishiga olib kelmaydi.

So'z tovush qobig'ining o'zgarishi bilan (tovushning sifat yoki miqdoriy o'zgarishi, tovush tartibining o'zgarishi bilan) ma'noning o'zgarishi, yangi so'z hosil bo'lishi hodisasi ham bor: *ko'r – ko'z, artmoq – arch(i)moq) artmoq – derazani artmoq, stolni artmoq; archi(i)moq: kartoshkani arch (i)moq* va boshqalar²⁷. [5.9.] So'zning ikkinchi muhim belgisi ma'lum ma'noga egaligidir. Lekin so'zlar ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Ular eng umumiy xususiyatlari bilan ham turli tipga bo'linadi. Masalan, ayrim so'zlar ob'ektiv borliqdagi narsa – hodisa, belgi, harakat kabilarni bildiradi (shu narsa – hodisa, belgi, harakatni ataydi): *bog', daryo, ko'k, baland, o'qimoq* va hokazo;

Undovlar faqat his – hayajon, buyruq – xitob bildiradi: *oh, voy, bay-bay, balli* va boshqalar;

Yuklama va modal so'zlar fikrning voqelikka munosabatini bildiradi: *axir, faqat, darvoqe, shubhasiz* va boshqalar;

Ko'makchi va bog'lovchilar (*uchun, tufayli, so'ng, bilan, va...*) faqat grammatik ma'noga ega va hokazo. Lekin, qanday tipdagi ma'no ifodalashlaridan qat'i nazar, ularning hammasi ham so'z hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, so'z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan til birligidir. U o'zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish ob'ekti bo'ladi.

²⁷ Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тайёрланган. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981 йил. 9 – бет.

REFERENCES

1. Musajon Bobojonov. Jahon tillari haqida eng, eng, englar. 27.10.2012. <https://m.ok.ru>
2. Bozorboy O‘rinboyev. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. O‘zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘limi tomonidan nashrga tayyorlangan O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. 1981 yil.
4. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 1965 yil.
5. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1 – jild. Toshkent, 1966 yil.

GLOBALLASHUV DAVRIDA MA'NAVIY BARKAMOL VA VATANPARVAR SHAXSNI TARBIYALASHNING DOLZARB MASALALARI

Shukurov Nusratillo Narzullayevich

Navoiy davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi globallashgan zamonda O'zbekistonda yoshlarni ma'naviy barkamol va vatanparvar etib tarbiyalashdagi asosiy omillar, ushbu masalaning dolzarbligi va shu yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy – tadqiqot ishlarining ko'lami, berilayotgan tavsiyalar haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, ma'naviy, ma'rifiy, inson, yoshlar, vatanparvarlik, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, tahdid.

ABSTRACT

This article describes the main factors in the spiritual and patriotic upbringing of youth in Uzbekistan in today's globalized world, the urgency of this issue and the scope of research in this area, and the recommendations.

Keywords: globalization, spiritual, educational, human, youth, patriotism, political, economic, cultural, threat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны основные факторы духовно-патриотического воспитания молодежи Узбекистана в условиях современного глобализированного мира, актуальность данного вопроса и объем исследований в этой области, даны рекомендации.

Ключевые слова: глобализация, духовная, образовательная, человеческая, молодежь, патриотизм, политическая, экономическая, культурная, угроза.

KIRISH

Ma'lumki, bugungi kunda insoniyat turli xildagi har qanday olamshumul voqealarni tezda o'zlashtirib, tezda unutadigan, o'tkir geosiyosiy – ommaviy hodisalar jarayoni jadal sur'atlarda rivojlanib, bir davlatni ikkinchisiga hushyor bo'lishga da'vat etadigan davrda yashamoqda. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bu davr texnogen va siyosiy globallashuvning eng yuqori darajasi deb izohlanmoqda. Ana shunday globallashuv jarayonida dunyodagi jamiki xalqlar hayotida tushunib bo'lmaydigan, ularning necha asrlar damida o'z tarixida rivojlangan milliy madaniyatning asl ko'rinishlarini, uning jozibasi va go'zalligini o'zgartirib

yuboradigan, xalqqa yot bo‘lgan odat va ko‘nikmalar paydo bo‘lmoqda. Chunki an‘anaviylik va zamonaviylik o‘rtasidagi kurash jamiyat a‘zolarini har xil tomonlarga yetaklab ketayotganligining guvohi bo‘lmoqdamiz. O‘z – o‘zidan ko‘rinib turibdiki, mustaqil O‘zbekiston ham dunyoda yuz berayotgan ana shunday an‘anaviylik va zamonaviylik o‘rtasidagi ziddiyatlardan chetda tura olmaydi. Chunki hozirgi paytda hammaga ma‘lumki, yer yuzi aholisi siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalarda bir – birlari bilan aloqadorlikda va o‘zaro manfaatdorlikda rivojlanmoqda. Tabiiyki, bunda qo‘shnichilik munosabatlari asosiy o‘rin tutadi va o‘z o‘rnida buning ijobiy va salbiy jihatlari ko‘zga tashlanadi. Shu o‘rinda globallashuv jarayonining dunyo mamlakatlari iqtisodiyoti, siyosati, madaniyati va ma‘naviyatiga o‘tkazishi mumkin bo‘lgan ijobiy va salbiy ta‘sirining ko‘rinishlarini mashhur hind davlat arbobi M. Gandining quyidagi so‘zlari orqali ifodalaymiz: “Men uyimning darvoza va eshiklarini doim mahkam berkitib o‘tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. Shu bilan birga ochilgan eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo‘lib uyimni ag‘dar–to‘ntar qilib tashlashi, o‘zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman”²⁸[<https://bigasia.ru> 2019. 20.06.]. Maxatma Gandining uzoq yillar oldin aytilgan yuqoridagi fikridan hozirgi dunyoda kechayotgan “globallashuv” jarayonning mohiyatini anglab olish mumkin. Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish kerakki, globallashuv jarayoni stixiyali tarzda yuzaga kelgan hodisalar oqibati emas. Bunday murakkab jarayon u yoki bu shaklda deyarli jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida mavjud bo‘lib, faqat bugungi kunga kelib, ijtimoiy – siyosiy va texnologik taraqqiyot ta‘siri natijasida uning mohiyati o‘zgacha ko‘rinishga ega bo‘ldi. Mana shunday tahlikali davrlarda yoshlarning o‘z yo‘lini adashmasdan to‘g‘ri topib olishi uchun ularni yoshligidan ma‘naviy tarbiyasiga alohida e‘tibor qaratmoq zarur, deb o‘ylaymiz. Hammaga ma‘lumki, ma‘naviy tarbiya deganda, insonning har tomonlama komillikka erishuvi tushuniladi va vatanparvarlik g‘oyasi bu tushunchaning o‘zagini tashkil etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi paytda yuqorida tilga olinganidek, globallashuv davrida mana shunday jarayonlardan adashmay, og‘ishmasdan to‘g‘ri yo‘lni tanlash o‘ta muhim jarayon hisoblanadi. Milliy madaniyat va ma‘naviy qadriyatlar shaxsning hayot mazmunini, ma‘naviy yaxlitlikni asrab qolishi, o‘z-o‘zini anglay bilishi va turmush tarzini belgilab beruvchi asosiy manba sifatida jamiyat va shaxs uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lishi zarur. Tadqiqotchilari I.Ponomaryova bu xususda oliy ta‘lim

²⁸ М. Ганди. <https://bigasia.ru> 2019. 20.06.

muassasalari talabalari o'rtasida olib borgan sotsiologik tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, tadqiqotda ishtirok etgan 87% talabalar OAV va internet orqali kirib kelayotgan g'arbona yurish – turish, an'ana va qadriyatlar tobora o'rnashib qolayotganligini, yoshlarning aksariyati xorijiy kanallarda berilayotgan turli xil kinofilmlarni tomosha qilishga ishqiboz ekanligini, ularda bunday ehtiyojlarning ortib borayotganini shu bilan birga, yoshlarimiz orasida milliy qadriyatlarimiz va an'alarimizga bo'lgan munosabat o'zgarayotganligini ko'rsatganligini ko'rsatib bergan²⁹. Shuni aytish joizki, yoshlarimiz orasida yuz berayotgan bunday salbiy holatlar uchun globallashuv jarayoni “aybdor” ham “javobgar” ham emas. Aksincha, bu ko'proq sub'ektiv omillarga bog'liq bo'lib qolmoqda. Shu sababli ham mazkur jarayonning tomoshabinlari sifatida qarsak chalib o'tirmasdan, milliy mentalitetimizga yot bo'lgan madaniyatlarni targ'ib qilishni chegaralash zarur, deb o'ylaymiz.

Jamiyat oldidagi muhim ustuvor vazifalarni ichida albatta, yoshlarda vatanparvarlikni targ'ib qilish, sadoqatli avlodni voyaga yetkazish vazifasi ham alohiyat ahamiyat kasb etadi. Jamiyatimizning rivojlanganlik darajasi, hozirgi globallashuv davrida ushbu yo'nalishdagi turli g'oyaviy tahdidlar va mafkuraviy xurujlarni ilmiy tahlil qilishda O'zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoevning asarlari, ko'plab ma'ruza va chiqishlaridagi mamlakatimizning yangi qiyofasini yaratish, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda ma'naviy omillarga alohida ahamiyat qaratish, ular asosida tarbiyalangan ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularda xalqimizning ezgu intilishlariga sodiqlikni shakllantirish haqidagi fikr – mulohazalari nazariy – metodologik asos bo'lganini alohida qayd etishimiz lozim.

2022 yil 28 yanvarda Prezidentimizning Yangi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha PF – 60 bilan tasdiqlangan 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan “Yangi taraqqiyot strategiyasi” to'g'risidagi Farmoni va uning asosida qabul qilinayotgan bir qancha me'yoriy hujjatlar ma'naviy – ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish to'g'risidagi qarori eng muhim va tayanch metodologik hujjatlardir. Ayni paytda, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning “Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” (T.:O'zbekiston, 2016.), “Tanqidiy tahlil, kat'iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak” (T.: O'zbekiston, 2017) kabi asarlari, jamiyatimiz taraqqiyotining ma'naviy-ma'rifiy

²⁹ Ф.Жалилова. “Жамият ва бошқарув” журналі, 2010 йил, 1 сон, 134 – бет.

sohalariga oid boshqa qaror va farmonlari ham ushbu ishimizning metodologik asosi hisoblanadi.

Bugungi kunda vatanparvar ma'naviy barkamol yosh avlodni tarbiyalash, bugungi globallashuv davrining talablariga mos va tahdidlarga bardosh bera oladigan yoshlarni voyaga yetkazish bilan bog'liq masalalar tahliliga bag'ishlangan asar va tadqiqotlar mamlakatimizda ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borayotgan olim va mutaxassislar faoliyatining tarkibiy qismiga aylangan deyish uchun barcha asoslar bor. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan yoshlarga doir faoliyat bilan bog'liq masalalar tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida ushbu tadqiqot etayotgan mavzumizga eng yaqinlari sifatida Z. Qodirova, E. Bobomurodov, M. Yuldashev, S. Jo'raev, G. Tulenovalarning izlanishlari va ilmiy ishlarini alohida ta'kidlash lozim, deb o'ylaymiz. Mamlakatimizda asosiy kuch hisoblangan yoshlar qatlami, ularning hayoti va faoliyatiga doir ayrim masalalar N. Temirova, Sh. Ermatov, T. Qurbonov, R. Qurbonov, D. Raximova kabi tadqiqotchilarning nomzodlik dissertatsiyalarida o'z ifodasini topgan³⁰. [3, 112.] Xullas, navqiron va har ishga qodir yoshlar va ularning jamiyatdagi o'rni, hayoti hamda faoliyati bilan bog'liq turli masalalar respublikamizning juda qo'plab salohiyatli olim va mutaxassislari tomonidan o'rganilmoqda, ularning xilma – xil jihatlari to'g'risida ilmiy – tadqiqotlar olib borilmoqda. Lekin mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish bilan bog'liq falsafiy – ijtimoiy masalalar maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lmagan. Bu esa, o'z navbatida mazkur yo'nalishda maxsus tadqiqot olib borish hamda tegishli nazariy xulosalar chiqarish va amaliy takliflar tayyorlash zarurligidan dalolat beradi.

Ushbu yo'nalishda xorijiy ilmiy tadqiqotlar sharhi shundan dalolat beradiki, turli mamlakatlarda vatanparvar, barkamol avlodni tarbiyalash, turli tajovuzkor tahdidlarga chidam bilan bardosh beradigan yoshlarga xos xususiyatlarni shakllantirishga doir tadqiqotlar bugungi G'arb dunyosining yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida, jumladan, AQShdagi V. Vilson xalqaro tadqiqot markazi (Woodrow Wilson International center for scholars, Washington), Yel universiteti, Garvard, Kolumbiya universitetlari, Sharq va Afrika tadqiqotlari maktabi (SOAS, Angliya), Gumbold universitetining Yevropa etnologiyasi instituti (Germaniya), Fransiyadagi Sarbonna universiteti, Institute of Central Asia (Fransiya), Parij Ijtimoiy fanlar Oliy maktabi (EHESS, Fransiya), Lomonosov nomidagi Moskva

³⁰ X.Э.Абдуносирова. Ёшларда таҳдидбардошликни шакллантириш: таҳлил ва талқин диалектикаси. Республика илмий – амалий конференция материаллари. Навоий. 2021 йил. 112 – бет.

davlat universiteti, Rossiya Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik, Falsafa hamda Sotsiologiya institutlari (Rossiya) va boshqa shu kabi ilmiy markazlarda olib borilmoqda. Nafaqat Osiyo va Sharq ilm-fani, balki butun jahonning yetakchi ilmiy markazlari va OTMLari qatoriga kiruvchi Institute of Academy for study of the modern international relations Europe and Asia (Xitoy), Tokio universiteti qoshidagi Osiyo va Afrika madaniyati va tilini o'rganish tadqiqot instituti (Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa at the Tokyo University of Foreign Studies), Asian Strategy and Leadership Institute (Malayziya) bilan birga, Janubiy Koreyadagi Osiyo madaniyatini tadqiq etish instituti (Asia Culture Research Institute, Hindistondagi J.Neru universiteti Markaziy Osiyoni tadqiq etish xalqaro munosabatlar markazi (Central Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University) kabilarda olib borilayotgan izlanishlarda ham biz tahlil qilayotgan mavzuga doir qimmatli natijalarga erishilgan³¹. [4. 113]

Izlanishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, yoshlarning vatanparvarlik tuyg'usini oshishiga bugungi kunda ularning ma'naviy immunitetini shakllantirish tadbirlari alohida ahamiyat kasb etib, yuksak axloqiy madaniyatni talab etuvchi ijtimoiy – ma'naviy voqelik hisoblanadi. U yosh insonning shaxsi bilan bevosita bog'liq bo'lib, muayyan g'oyaviy tarbiya va axloqiy madaniyat uyg'unligini taqozo etadi. Tahdidbardoshlik xususiyatiga ega bo'lgan yosh avlod vakili, avvalo, ona yurtining, xalqining tarixi va taqdiriga chuqur hurmat bilan qaraydigan, Vatan manfaatlari yo'lida fidoiylik namunalarini ko'rsatishga qodir bo'lgan yoshlardan biridir. Qolaversa, Vatanga, xalqqa bo'lgan hurmat, muhabbat, ishonch tuyg'usi asosida shakllanuvchi tahdidlarga bardoshli bo'lish muayyan milliy manfaatlar, umumiy maqsadlar asosida shakllanib, yoshlarning qalbidan chuqur o'rin oladi, faoliyatiga ta'sir qilib, ularni mas'uliyatli vazifalarni bajarishga safarbar etib turadi. Bundan tashqari, yoshlarning tahdidlarga bardoshliligi ayni paytda ularning o'z ishiga mas'uliyat bilan qarashi, vatanni ko'z qorachig'iday asrashi, ilm – fan cho'qqilari sari intilishi kabilar uchun muayyan tayanch omil bo'lishi ham mumkin, albatta. Bularning barchasi Avesto zamonlaridan boshlab, Sharq va G'arb ijtimoiy – falsafiy tafakkurida aks etgan purma'no fikrlar, mutaffakkirlarning asarlari Suqrot va Platon, Aristotel va Konfusiy, Al – Buxoriy va At – Termiziy, Al – Xorazmiy va Forobiy, Beruniy, Ibn – Sino, Abu Homid G'azzoliy va Aziziddin Nasafiy, Jaloliddin Rumiy va Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband va Nizomulmuluk, Amir Temur va Alisher Navoiy kabi atoqli allomalarning g'oya va ta'limotlarining bugungi yoshlar

³¹ Х.Э.Абдуносирова. Ёшларда таҳдидбардошликни шакллантириш: таҳлил ва талқин диалектикаси. Республика илмий – амалий конференция материаллари. Навоий. 2021 йил. 113 – бет.

tarbiyasiga o'ziga xos ta'siri borligidan dalolat beradi, albatta. Bugungi kunda nafaqat zamonaviy qarashlar, balki ana shunday ulug' mutafakkirlarning g'oya va qarashlarini chuqur o'rganish va ularning asarlaridagi fikr va qarashlarini keng targ'ib etish imkonini beruvchi izlanish va tadqiqotlarga ehtiyoj ortib borayotgani ham aslo bejiz emas. Bu esa, o'z navbatida, axborot almashinuvi jadallashgan, globallashuv jarayonlari tinimsiz yangilanib borayotgan bugungi davrda ana shu zamonga mos va tahdidlarga chidamli yoshlarni voyaga yetkazish ehtiyoji ijtimoiy zaruratga aylanib borayotganidan dalolat beradi. Demak, globallashuv jarayonida yuqorida qayd etilgan muammolarni hal etishga qaratilgan bir necha taklif va xulosalarni ilgari surish mumkin:

- jamiyatning barcha qatlamlari, xususan, yoshlar ongida taraqqiyotga xizmat qiluvchi an'anaviy va zamonaviy ijtimoiy – madaniy qadriyatlarni shakllantirish;
- yosh avlodni milliy o'zlikni anglash, tarixiy tafakkurni shakllantirish va milliy mustaqillik g'oyasi asosida tarbiyalash;
- ta'limda ilg'or texnologiyalarni amalda qo'llagan holda, jamiyatga kirib kelayotgan yangicha madaniyat va qadriyatlarni chuqur anglash, yoshlar ongida ularga qarshi tura oladigan kuchli mafkuraviy immunitetni shakllantirish;
- olimlarimiz tomonidan globallashuv jarayonining tendensiyalarini hisobga olgan holda, xalqimizning uzoq ming yillik milliy qadriyatlarni himoya qilish strategiyasini ishlab chiqish;
- yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ta'lim muassasalarida ma'naviy va ma'rifiy tadbirlarning sifatini oshirish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, globallashuv jarayonining vujudga kelish sabablari, mohiyati va xususiyatlarini o'rganish, uning natijalarini tahlil etib, to'g'ri baho bera olish hamda ulardan davlatimiz taraqqiyoti yo'lida foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish zamon bilan hamnafas qadam tashlayotgan har bir olim va fuqaroning asosiy vazifalaridan biriga aylanmog'i zarur.

REFERENCES

1. M. Gandi. <https://bigasia.ru> 2019. 20.06.
2. F.Jalilova. "Jamiyat va boshqaruv" jurnali, 2010 yil, 1 son.
3. X.E.Abdunosirova. Yoshlarda tahdidbardoshlikni shakllantirish: tahlil va talqin dialektikasi. Respublika ilmiy – amaliy konferensiya materiallari. Navoiy. 2021 yil.

NAVOIY VILOYATIDA OLIY TA'LIMNING RIVOJLANISHIDAGI BA'ZI TAHLILYI JIHATLAR

Xamrayeva Saodat Islomovna

NavDPI Tarix fakulteti katta o'qituvchisi

+998 91 334 13 44

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Navoiy viloyatida oliy ta'limning rivojlanishi, moddiy texnik bazasining mustahkamlanishi, ta'lim sifati va ko'lamining oshirilishi, olib borilayotgan ilmiy – tadqiqot ishlarining salmog'i va uning mamalakat ijtimoiy hayoti va iqtisodiyotida amaliy natijalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, institut, qonun, farmon, bilim, mutaxassis, kadr, fakultet.

ABSTRACT

This article analyzes the development of higher education in Navoi region during the years of independence, strengthening the material and technical base, increasing the quality and scope of education, the weight of research and its practical results in the social life and economy of the country.

Keywords: higher education, institute, law, decree, knowledge, specialist, faculty.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется развитие высшего образования Навоийской области за годы независимости, укрепление материально-технической базы, повышение качества и масштабов образования, вес научных исследований и их практических результатов в общественной жизни и экономике Навоийской области. страна.

Ключевые слова: высшее образование, институт, закон, указ, знания, специалист, факультет.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida asrlar davomida orzu qilingan mustaqillik qo'lga kiritilgan dastlabki kunlardan oq ta'lim sohasini tubdan isloh qilish va rivojlantirish, yosh avlodni har tomonlama ma'naviy va jismoniy yetuk kadrlar etib voyaga yetkazishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Mustaqillikning ilk yillaridayoq O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (1992, 1997, 2020), "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" (1997) da davlatimiz ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ta'limning ustuvor deb e'lon qilinishi ta'lim tizimi zimmasiga juda katta mas'uliyatli,

ulug'vor vazifalarni yukladi, ayniqsa, oliy ta'lim tizimi faoliyatini va ilmiy salohiyatini ko'tarish dolzarb vazifaga aylandi.

Hammamizga ma'lumki, hozirgi zamon fanida, ijtimoiy hayot sohalarida ajoyib kashfiyotlar, murakkab jarayonlar, universal texnologiyalar bilan bog'liq umumbashariy jarayonlar yuz bermoqda. Bu jarayonlarning amalga oshishida esa ta'lim tizimining, ayniqsa, oliy ta'limning o'rni beqiyos. Ozodlikning qo'lga kiritilishi bilan hukumat oliy ta'lim tizimining faoliyatini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish maqsadida O'zbekistonning imkoniyatlaridan foydalanib, salmoqli vazifalarni amaga oshirdi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov mustaqillikning dastlabki yillarida o'z asarlarida ta'kidlashicha, "O'zbekiston innovasion rivojlanish turining hozirgi zamon modeliga o'tish uchun hamma zarur sharoitlarga ega. Bu model vujudga keltirilgan ilmiy – texnikaviy salohiyatdan keng va samarali foydalanishga, fundamental va amaliy fanning yutuqlarini, chuqur ilm talab qiladigan texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etishga, yuqori malakali, iqtidorli ilmiy kadrlar sonini ko'paytirishga asoslanadi. Bu – mamlakatimiz jahondagi iqtisodiyoti va sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga kirib borishining zarur sharti va mustahkam poydevori bo'lib xizmat qiladi"³². [1, 67]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqorida tilga olingan shunday jarayonlarni, yangiliklarni tahlil qilishda, ularni bugungi globallashuv davri bilan bog'lashda ilmiy tadqiqot ishlarining ko'lamini oshirish zarur.

Yuqorida ta'kidlanganidek, O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilanoq ta'limni isloh qilishda ilk qadamni 1992 yilda birinchi "Ta'lim to'g'risidagi Qonun" ning qabul qilinishi bilan boshladi va oliy ta'lim sohasida ham yirik vazifalar amalga oshirildi, ko'plab yangi oliy ta'lim muassasalari tashkil etilib, ularning ilmiy faoliyati hukumatimizning diqqat markazida bo'ldi. Keyinchalik 1997 yil 29 avgustda "Ta'lim to'g'risidagi Qonun" ning yangi tahriri va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilinishi ta'lim tizimini takomillashtirish va rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarni yaratdi.

Ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim sohasidagi tub islohotlar o'ziga xos demokratik umummilliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil topgan. Bu xaqda, birinchi Prezidentimiz I.Karimov juda ko'plab nutq va asarlarida ta'lim – tarbiya sohasidagi islohotlarimizning erkin, mustaqil fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashga qaratilishi lozimligini ta'kidlab o'tib, "bizga bitiruvchilar

³² И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т. "Шарк" нашриёти, 1998.67 – бет.

emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak. ...Ishonchim komil: agar bu islohotni muvaffaqiyatli biz hayotimizdagi ijobiy ma'nodagi "portlash effekti"ga, ya'ni uning samarasiga erishamiz"³³, [2, 9] deb ta'kidlagan edilar. Komil ishonch bilan aytish mumkinki, O'zbekiston bugun yoshlar ta'limini rivojlantirish sohasida bu yo'ldan dadil bormoqda.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev rahnamoligida O'zbekistonda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni jahon miqyosida targ'ib etish, bu borada jahon amaliyotidan foydalanish va xalqaro hamjamiyat bilan bu borada hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadida ta'lim sohasiga oid turli mavzularda xalqaro konferensiyalar, jumladan, 2012 yil 16 – 17 fevral kunlari Toshkentda "Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti" mavzusida xalqaro konferensiya, 2019 yil 25 noyabr kuni Samarqandda "Ipak yo'li" turizm xalqaro universitetida "Turizm va ta'lim: o'zaro hamkorlik va taraqqiyot yo'llari" mavzusida xalqaro ilmiy – amaliy konferensiya, 2020 yil 3 – 4 dekabr kunlari "Markaziy Osiyo va Sharqiy Yevropa davlatlari oliy ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida ta'lim" mavzusida xalqaro onlayn konferensiya, 2020 yil 27 – 28 fevral kunlari O'zbekiston Respublikasi Bosh prokroturasi tomonidan Oliy Majlis senati, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Yoshlar ittifoqi bilan hamkorlikda Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA), YUNESKOning O'zbekistondagi vakolatxonasi, BMT NJB, shuningdek, YXHTning O'zbekistondagi loyihalari koordinatori ofisi ko'magida "Oliy ta'lim – korrupsiyasiz soha" kabi mavzularda xalqaro ilmiy – amaliy konferensiyalar tashkil etildi. Ushbu konferensiyalarda e'tirof etilganidek, mamlakatimizda 11 yillik majburiy bepul ta'lim olish hamda O'zbekistonda ta'lim sohasini rivojlantirish va isloh etishga yo'naltirilayotgan yillik xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 10 – 12 foizini tashkil etayotgani va bu tizimning Davlat byudjeti xarajatlaridagi ulushi 35 foizdan ortig'ni tashkil etishi o'z – o'zidan mazkur sohaga qaratilayotgan ulkan e'tiborning yaqqol tasdig'i hisoblanadi.

Shu o'rinda tadqiqot ishimizning asosiy jihatlaridan biri Zarafshon vohasining markaziy qismida joylashgan Navoiy viloyatida oliy ta'limning shakllanishi va rivojlanishi tarixi masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Navoiy viloyatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 27 yanvardagi PF – 356 – sonli farmoniga binoan Navoiy davlat konchilik instituti va Navoiy davlat pedagogika instituti tashkil etildi.

³³ И.А.Каримов. "Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори". Т. "Шарк", 1997. 9 – бет.

Hozirgi kunda ushbu oliy o'quv yurtlari nafaqat viloyat, balki respublika uchun zarur malakali mutaxassislar tayyorlab, O'zbekiston Respublikasi kadrlarining safini kengaytirib jahonga yuz burishida asosiy o'rin tutmoqda. Shuningdek, aytish joizki, viloyatdagi ikkala ushbu oliygohlar xalqaro miqyosda ham aloqlarni kengaytirib bormoqdalar.

Navoiy davlat pedagogika institutida 519 dan ortiq professor – o'qituvchilar, 11 nafar fan doktorlari, professorlar, 150 ga yaqin fan nomzodlari, falsafa doktori (RhD) dotsentlar, ko'plab ilmiy tadqiqotchilar va ilmiy izlanishlar olib borayotgan yosh stajyor – tadqiqotchi izlanuvchilar faoliyat olib bormoqdalar. Institutda ilmiy – tadqiqot ishlarini amalga oshirish borasida so'nggi yillarda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, har yili 100 dan ortiq maqolalar, ko'plab darslik va risolalar, monografiyalar chop etilmoqda, o'quv – uslubiy qo'llanmalar yaratilmoqda. Institutning ilmiy salohiyati 2021 yilning yakunida 27,9 % ni tashkil etdi.

Ilmiy – tadqiqot natijalari ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv rejalarida belgilangan fanlarni o'qitishda, umumta'lim maktablari, o'rta maxsus va kasb – hunar, maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatida tadbiiq qilinmoqda. Shuningdek, tadqiqot natijalaridan uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashda, Navoiy viloyati texnogen jarayonlarini tahlil qilish hamda ekologik muammolarni hal qilishda, viloyat tarixi, adabiy muhitini o'rganish va boshqa sohalarda unumli foydalanilmoqda.

Mamlakatda so'nggi besh yil ichida olib borilayotgan islohotlarning ko'lami va sifati keskin o'sib borayotganini barcha sohalarda, jumladan, oliy ta'lim sohasida ham ko'rishimiz mumkin. Birgina joriy o'quv yilida, ya'ni 2021 – 2022 o'quv yilida institutda kunduzgi ta'lim shaklida 10710 nafar, sirtqi ta'lim shaklida 5722 nafar, kechki ta'lim shaklida 8 ta ta'lim yo'nalishida 608 nafar, magistratura yo'nalishida 633 nafar, ikkinchi mutaxassislik yo'nalishlarida 795 nafar, jami 17973 nafar talaba tahsil olmoqda. Shundan 12 nafari xorijiy davlatlarning fuqarolari hisoblanadi. Oxirgi besh yil davomida talabalar kontingenti 58 % ga oshgan³⁴. [<https://nspi.uz>]

Institutning xorijiy davlatlar bilan o'zaro hamkorlik aloqalari ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda alohida ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda chet eldagi ilmiy markazlar bilan hamkorlik yaxshilandi. Rossiya Federatsiyasi FA Sibir bo'limi (Novosibirsk hisoblash texnologiyalari instituti, Hisoblash markazi, Krasnoyarsk shahridagi Fizika instituti), MDU, MDPU, Novosibirsk DU, Qozog'iston Respublikasining Olma – ota industrial – pedagogika Akademiyasi, Chimkent DU, Bolgariya Respublikasining Varna iqtisodiyot

³⁴ НавДПИ расмий канали маълумоти. <https://nspi.uz>

universiteti va Koreya Respublikasi Seul Milliy universitetlari bilan o‘zaro manfaatli ilmiy hamkorlik ishlari olib borilgan. Oxirgi uch yilda xalqaro hamkorlik faoliyatini quyidagicha tahlil etishimiz mumkin. 2019 yilda 17 nafar xorijiy OTM bilan hamkorlik olib borilgan, xorijdan jalb etilgan professor o‘qituvchilar 7 nafar, 2020 yilda 21 nafar xorijiy OTM bilan hamkorlik olib borilgan, xorijdan jalb etilgan professor o‘qituvchilar 10 nafar, 2021 yilda 26 nafar xorijiy OTM bilan hamkorlik olib borilgan, xorijdan jalb etilgan professor o‘qituvchilar 3 nafar³⁵. [NavDPI rasmiy kanali] Bu raqamlar albatta ta’lim sifatini oshishida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

Institut faoliyati tarixiga nazar tashlar ekanmiz, har yili O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga asosan ta’lim sifatini oshirishga mo‘ljallangan turli mavzularda bir nechta xalqaro va Respublika miqyosidagi ilmiy – amaliy konferensiyalar o‘tkazilib kelinmoqda va materiallar to‘plami chop etilmoqda. Masalan, 2021 yil davomida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 78 – f – farmoyishiga asosan, institutda 4 ta xalqaro va 6 ta Respublika miqyosidagi ilmiy – amaliy konferensiyalar o‘tkazildi.

2010 yilda Navoiy davlat pedagogika instituti va Koreya Respublikasi Seul Milliy universiteti o‘rtasida imzolangan hamkorlik Memorandumiga asosan hamda Seul Milliy universitetining taklifiga binoan NavDPIning 10 nafar professor – o‘qituvchilari 2011 yil 21 – 25 fevral kunlari Koreya Respublikasida xizmat safarida bo‘lishdi.

Institutda talabalarning Davlat ta’lim standartlariga munosib tarzda bilim olishlari uchun barcha imkoniyat va shart – sharoitlar yaratilgan. Jumladan, barcha o‘quv xonalari zarur jihozlar, kompyuter texnikasi vositalari, o‘quv laboratoriyalari, zarur adabiyotlar, ilmiy manbalar bilan to‘liq jihozlangan. Institutda ko‘plab adabiyotlar jamlangan axborot-resurs markazi, “ZIYoNET” ta’lim markazi, sport zallari muntazam ravishda professor – o‘qituvchilar va talabalar uchun ishlab turibdi. Bundan tashqari institutda turli fan va sport to‘garaklari, klublar, badiiy havaskorlik jamoalari ham bevosita talabalar ishtirokida faoliyat yuritmoqda. Har yili talabalar turli fan olimpiadalari, turli tanlovlarda ishtirok etib, faxrli o‘rinlarni qo‘lga kiritib kelmoqdalar. Shuningdek, institutda Davlat mukofoti sohiblari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti stipendiyasi hamda nomdor Davlat stipendiyalari, xalqaro, respublika grant sovrindorlari faoliyat olib bormoqdalar.

Navoiy davlat konchilik instituti. Ma’lumki, Navoiy davlat konchilik instituti O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995 yil 7 iyuldagi PF – 1203 – sonli

³⁵ НавДПИ Матбуот маркази маълумоти. Манба НавДПИ расмий канали. <https://miniinnovation.uz>

“Navoiy davlat konchilik institutini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni hamda 1995 yil 26 iyuldagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 289 – sonli “Navoiy davlat konchilik instituti faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori asosida tashkil etildi.

Bugungi kunda Navoiy davlat konchilik instituti tarkibida 5 ta fakultet faoliyat ko‘rsatmoqda. Bular:

1. Konchilik fakulteti. Uning tarkibida “Konchilik ishlari”, “Kon elektromexanikasi”, “Mehnatni muhofaza qilish”, “Jismoniy tarbiya” kafedralari;
2. Energo – mexanika fakulteti. Uning tarkibida “Avtomatlashtirilgan boshqaruv va informatika”, “Mashinasozlik texnologiyasi”, “Elektr ta‘minoti”, “Umumiy fizika”, “Pedagogika” kafedralari;
3. Kimyo – metallurgiya fakulteti. Uning tarkibida “Kimyo va kimyoviy texnologiya”, “Metallurgiya”, “Iqtisod (sohalar bo‘yicha)”, “Oliy matematika”, “Ijtimoiy fanlar” kafedralari;
4. Zarafshon umumtexnika fakulteti. Uning tarkibida “Tabiiy va umumtexnika fanlari”, “Gumanitar fanlar” kafedralari;
5. Olmaliq kon – metallurgiya fakulteti. Uning tarkibida “Konchilik ishlari va kon elektromexanikasi”, “Metallurgiya va boyitish”, “Gumanitar fanlar” kafedralari faoliyat yuritadi.

Institutda mamlakatimizning kon metallurgiya sanoatini rivojlantirish maqsadida keng qamrovli ilmiy – tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Olimlar tomonidan yaratilgan yangi texnologiya yordamida metallurgiya kombinatlarida yiliga qo‘shimcha 15,0 million AQSh dollari qiymatidagi qimmatbaho metallar ishlab chiqariladi. Jumladan, geologiya sohasi bo‘yicha, ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida jami 8,9 mlrd. so‘mlik 26 ta, shundan 2,8 mlrd. so‘mlik 9 ta fundamental, 6,1 mlrd. so‘mlik 17 ta amaliy loyihalar bajarilmoqda. 2020 yilda geologiya sohasida ilmiy faoliyatga oid davlat dasturi tanlovlarida 6,25 mlrd. so‘mga teng 5 ta loyihaga grant malag‘lar va Navoiy hamda Olmaliq kon – metallurgiya kombinatlarining mablag‘lari hisobidan teng sherikchilikda moliylashtirilmoqda³⁶. [<https://miniinnovation.uz>]

Bajarilgan ilmiy – tadqiqot loyihalar qatorida Navoiy va Olmaliq kon – metallurgiya kombinatlarida to‘plangan 3 milliard tonna texnogen chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini yaratish bo‘yicha bir guruh olimlar tomonidan amalga

³⁶ <https://miniinnovation.uz>

oshirilgan fundamental, amaliy va innovasion ilmiy – tadqiqot loyihalarning natijasida erishgan yutuqlari alohida e'tiborga loyiq.

Navoiy davlat konchilik institutida 5039 nafar talaba, 128 nafar magistr, 962 nafar bitiruvchilar bo'lib, ularga 192 nafar professor – o'qituvchilar ta'lim beradi. Bulardan 10 nafari fan doktori, professor, 54 nafari fan nomzodi, dotsentlardir. Ilmiy salohiyat ko'satgichi 33 % ni tashkil etadi.

Shuningdek, yuqori malakali kadrlar tayyorlash ishlariga ham yetarlicha e'tibor qaratilgan. Institutda 1996 – 2021 yillar davomida 10 ta doktorlik va 60 ga yain nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Shu bilan birgalikda, istiqbolli rejaga ko'ra kelgusida 53 nafar fan doktori va 125 nafar fan nomzodi tayyorlanishi ko'zda tutilgan.

Fikrimizcha, bularning barchasi oliy ta'limning sifati va samaradorligi orqali yuksak bilim salohiyatiga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlash va mamlakatimizning har tomonlama rivojlanishi, jahon mamlakatlari orasida obro'sini oshirishga qaratilgan sa'yi harakatlardir. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev O'zbekiston Milliy universitetida oliy ta'lim va ilmiy – tadqiqot muassasalari rahbarlari, akademiklar, olimlar va yosh tadqiqotchilar bilan bo'lgan uchrashuvda Prezidentimiz oliy ta'lim sohasini yanada rivojlantirish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, ilm – fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kengayirish bo'yicha amalga oshirilishi rejalashtirilayotgan loyihalar haqida fikr yuritib, “Yangi fikr va yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat har doim yutadi va rivojlanadi”³⁷, [<https://uza.uz>] deb ta'kidlab o'tdi. Oliy ta'limni rivojlantirish bo'yicha qator vazifalar belgilab berildi.

XULOSA

Xulosa o'rnida Navoiy viloyatida oliy ta'limning rivojlanishi tarixi va bugungi rivojlanish istiqbollari tahlil qilgan holda quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

birinchidan, viloyatning iqtisodiy – industrial imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ushbu viloyatda oliy ta'lim tizimini yanada kengaytirish;

ikkinchidan, viloyatda kadrlarga bo'lgan talabni qondirish maqsadida yangi ta'lim yo'nalishlarini ochish. Masalan, fransuz tili, koreys tili, turk tili va kasbiy ta'lim v.h.

uchinchidan, viloyatdagi ushbu ikki oliy ta'lim muassasalarining fan va texnologiyalar bilan aloqasini kengaytirish maqsadda viloyatdagi korxonalar va tashkilotlar bilan shartnomalar tuzib zarur maqsadli kadrlar tayyorlash;

³⁷ Ш.Мирзиёев. “Бизга миқдор эмас, сифат керак”. <https://uza.uz>

to‘rtinchidan, viloyat oliy ta‘lim muassasalarining xalqaro aloqalarini yanada kengaytirish v.h.

Xalqimiz yangi ming yillikda tub islohotlar orqali o‘ziga xos yangilanishlar va modernistik taraqqiyot bilan dadil qadam tashlamoqda. Bu taraqqiyotning zamirida, ildizida, mafkuraviy – ma‘naviy negizlarida umummilliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan yo‘g‘rilgan demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurish g‘oyasi, maqsadi yotadi. Bunda albatta ta‘lim – tarbiya sohasining ahamiyati katta.

REFERENCES

1. I.A.Karimov. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. – T. “Sharq” nashriyoti, 1998.67 – bet.
2. I.A.Karimov.“Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori”. T. “Sharq”, 1997. 9 – bet.
3. NavDPI rasmiy kanali ma‘lumoti. <https://nspi.uz>
4. NavDPI Matbuot markazi ma‘lumoti. Manba NavDPI rasmiy kanali.
5. <https://miniinnovation.uz>
6. Sh.Mirziyoyev. “Bizga miqdor emas, sifat kerak”. <https://uza.uz>

YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIYAT VA HUQUQIY DEMOKRATIK DAVLAT

Quramboev Alisher Maxsudovich

Buxoro Davlat universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi
kafedrası o'qituvchisi

E-mail: quramboevalisher@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda milliy ma’naviyatimizda demokratiyaga munosabat masalasi nihoyatda muhim ekanligini yoritishdan, ushbu tizimni yuksak darajaga olib chiqish masalalari o‘rganilgan. Shuningdek maqolada fuqarolik jamiyati siyosiy ongi va madaniyati yuksak bo‘lgan fuqarolar jamiyatining umumiy salohiyatini o‘stirishdagi ahamiyati haqida alohida to‘xtalib o‘tilgan. Mavzuda ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni boshidan kechirayotgan, fuqarolik jamiyati barpo etayotgan turli mamlakatlarda ma’naviyat va demokratik huquqiy masalalarini o‘rganish ularning yutuq va kamchiliklarini o‘rgangan holda mamlakatimizda faol fuqarolik jamiyatini rivojlantirish yuzasidan tavsiyalar va xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ma'rifatli jamiyat, demokratiya, ma'naviyat, fuqarolar faolligi, siyosiy madaniyat, fuqarolik jamiyati, faol fuqarolik pozitsiyasi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы поднятия этого уровня на более высокий уровень, подчеркивая важность вопроса отношения к демократии в нашей национальной духовности в формировании активной гражданской позиции в Новом Узбекистане. В статье также подчеркивается важность гражданского общества с высоким уровнем политического сознания и культуры в построении общего потенциала общества. В теме представлены рекомендации и выводы по развитию активного гражданского общества в нашей стране, изучение достижений и недостатков изучения духовности и демократических правовых вопросов в разных странах, переживающих общественно-политические изменения и строящих гражданское общество.

Ключевые слова: просвещенное общество, демократия, духовность, гражданская активность, политическая культура, гражданское общество, активная гражданственность.

ABSTRACT

This article examines the issues of raising this level to a higher level, highlighting the importance of the issue of attitude to democracy in our national spirituality in the formation of an active civic position in New Uzbekistan. The article also highlights the importance of civil society with a high level of political awareness and culture in building the overall capacity of society. The topic provides recommendations and conclusions on the development of active civil society in our country, studying the achievements and shortcomings of the study of spirituality and democratic legal issues in different countries experiencing socio-political changes and building civil society.

Keywords: *enlightened society, democracy, spirituality, civic activism, political culture, civil society, active citizenship.*

KIRISH

Aytishimiz mumkinki, bugun axborot oqimi sharofati bilan jamiyatimizning dunyo qarashi, dunyoviy bilimlar haqidagi fikri, bilimi, ancha yuqoriladi, boshqa tomondan olib qaraganda esa axborot texnologiyalarining rivoji, bugungi o'zbek xalqining insoniy fazilatlarni qadrlashi, uning milliy madaniyati allaqachon g'arb madaniyati bilan chatishib ulgurishiga imkon ham ochib berdi. Muammoning dolzarbligi ham shunda, ma'rifatli jamiyatdagi shaxslar nafaqat bilimli ularning o'rtasidagi hurmat, madaniyat, millati, xalqiga, yurtiga bo'lgan muhabbat tufayli o'zaro yakdil bo'lib birgalikdagi totuv hayot tarzini, harakatini ham talab qiladi. Nega muhtaram prezidentimiz "Ma'rifatli jamiyat"ni barpo etish masalasini davlat miqyosidagi strategik harakat darajasiga olib chiqmoqda?

❖ Mening nazarimda "**Ma'rifatli jamiyat**" -ongi, bilimi, madaniyati yuksak darajada bo'lgan, ma'naviyatni qadriyat sifatida qadrlaydigan, keng dunyo qarashga ega bo'lgan insoniy fazilatlarni o'zida mujassam etuvchi va targ'ib etuvchi kishilik jamiyati deb tarif bersak adashmagan bo'lamiz

Ma'naviyat — inson ongiga ta'sir ko'rsatadigan, uning dunyoqarashi, tafakkur tarzini muayyan yo'nalishga soladigan yengilmas kuch. Ma'naviyat asosini jamiyat, millatga xos ma'naviy, madaniy va moddiy asoslar, an'analar, qadriyatlar, turmush tarzi, g'oyalar va qarashlarni umumlashtiruvchi tushunchalar tashkil etadi. Inson ma'naviyatining shakllanishida tarixiy xotira alohida ahamiyatga ega. Ertalab uyqudan uyg'ongan inson tasodifan o'zining kim ekanligini, ismi, sharifini unutib qo'ysa, atrofidagi yaqin insonlarini tanimay qolsa, bu holat o'sha inson, uning oilasi

uchun katta fojia. Agar millat o'zining kim ekanligini unutsa, bu o'sha millat uchun ulkan halokatdir.

Dunyodagi zo'ravon va tajovuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o'ziga tobe qilib, bo'ysundirmoqchi, uning boyligini egallamoqchi bo'lsa, avvalambor, uni qurolsizlantirishga, ya'ni eng buyuk boyligi bo'lmish milliy qadriyatlari, tarixi va ma'naviyatidan judo qilishga urinadi. O'zligini yo'qotgan millat esa, hamisha qullikka mahkumdur. O'z xalqi va yurti tarixini chuqur bilish, uni tinimsiz o'rganish, ajdodlarining savobli ishlarini munosib davom ettirgan holda boy merosini asrab-avaylash, o'tmishdan saboq chiqarish, tarixda ro'y bergan voqea-hodisalarni xolis baholash, ularning oqibatini to'g'ri tushunish aqli raso inson hayotining mazmunidir. Inson o'zining tarixiy xotirasiga ega bo'lmasdan turib, hayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy o'zgarishlarning mohiyatini tushunib yetolmaydi, kelajagini to'g'ri tasavvur qila olmaydi. Shuning uchun ham jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlar har xil aqidalar ta'siriga tushib qolmaydi. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Ma'naviyatning negizi va ma'no-mazmunini belgilaydigan asosiy xususiyatlar – insonning ruhiy poklanishi va qalban ulg'ayishidir. Ma'naviyat demokratik huquqiy mamlakatdagina yuksaladi. Inson hayotini ma'naviyatsiz tasavvur qila olmaganimizdek, huquqsiz ham tasavvur qila olmaymiz. Tarixiy taraqqiyot jarayonida «demokratiya» tushunchasi shaklan va mazmunan boyib, takomillashib kelgan. Bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda. Zero, demokratiya eng rivojlangan davlatlarda ham yuqori takomil nuqtasiga, ideal darajaga yetgani yo'q. Chunki demokratiya bosqichma-bosqich rivojlanadigan jarayon bo'lib, har bir millat va jamiyat, har bir davrda uni tushunish, talqin etish va amaliyotda qo'llashda o'ziga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Bu o'ziga xoslik xalqning bosib o'tgan tarixiy yo'li, milliy mentaliteti, an'analari, amaldagi ijtimoiy munosabatlarning xarakteri kabi omillar bilan belgilanadi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov alohida ta'kidlaganidek, «Hammani bir qolipga solib bo'lmaydi. Shuningdek, davlatlarni ham bir qolipga solish va bozor munosabatlariga o'tish, demokratiyani barpo etish nuqtayi nazaridan ularga bir xil yondashuvlarni qo'llash yaramaydi». Demokratiyaning xarakterini belgilovchi umumiy mezonlar-demokratiya tamoyillariga rioya qilinishi, demokratik qonunlarning mavjudligi va ular asosidagi demokratik institutlar faoliyati bilan bog'liqdir. Demokratiya, mohiyatan, insonning har tomonlama kamol topishi uchun berilgan imkoniyat, shaxs bilan jamiyat manfaatlarini o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlovchi omildir. Ayni paytda demokratiya qabul qilingan qonunlar, amaldagi tartib-qoidalar yordamida shaxs hayoti va faoliyatini tartibga soluvchi mexanizm

hamdir. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov: "...demokratiya o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Demokratiyaga tinimsiz aqliy va jismoniy mehnat qilib, ter to'kib, hayotning achchiq-chuchugini obdan tortib, keyin aytilish mumkinki, hatto fojiali tajribalarni ham boshdan o'tkazib, og'ir sinov va kurashlarga mardona bardosh beribgina erishish mumkin[1]",-degan edi.[1., 10-11 betlar.]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Huquqiy savodxonlikni oshirish masalasida avvalo: "o'z haq-huquqini taniydigan, o'z kuchi va qudratiga tayanib yashaydigan, atrofida ro'y berayotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabatda bo'ladigan, shu bilan birga, xalq manfaatlarini bilan uyg'un holda ko'radigan erkin shaxsni shakllantirish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish darkor[2]",-deb ta'kidlaydi. [2.,12 betlar.]

Inson hayotga kelibdiki, o'zini angliq boshlabdiki, faqat bir narsaga intiladi. Bu erkinlik. Erkinlik aslida juda ko'plab bilim sohalari, birinchi navbatda huquqshunoslik va deyarli barcha ijtimoiy-gumanitar fanlar tomonidan ishlatiladigan falsafiy tushuncha hisoblanadi. Boshqa ma'noda erkinlik tushunchasi insonning o'z xohish-istagi, mayllari, ehtiyoji bo'yicha faoliyat yuritishga undaydigan holatdir. Odatda erkinlik u yoki bu jamiyatning huquqiy hujjatlarida, birinchi navbatda o'sha mamlakatning Konstitutsiyasi qoidalari bilan ta'minlanadi. Shuningdek, shaxs erkinligi va inson huquqlari tushunchalari ham bir-biri bilan juda uyg'un. Inson huquqlari- kishilarning insonlik shon-sharafiga munosib tarzda yashashi va faoliyat olib borishi lozim bo'ladigan haq-huquqlar umumiylikini ifoda etadigan tushuncha. Bu huquqlar tabiiy huquqlar va davlat tomonidan qonuniy asosda kafolatlanadigan huquqlarga bo'linadi. Tabiiy huquqqa yashash huquqini misol qilib keltirish mumkin. Davlat tomonidan kafolatlanadigan huquqlarga saylov huquqi, bilan olish huquqi, nafaqa olish huquqi kabi insoniy huquqlar kiradi. Bu yuqorida ta'kidlagan inson huquqlari va shaxs erkinligini ta'minlaydigan eng oliy hujjat-Konstitutsiya hisoblanadi. 1992- yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tom ma'noda inson huquqlarini, shaxs erkinligini ta'minlaydigan, uni kafolatlaydigan bosh Qonun sifatida qisqa tarixiy davr sinovidan muvaffaqiyatli ravishda o'tdi. Konstitutsiyamizning "Muqaddima" qismida mamlakatimizda barpo etilayotgan jamiyat insonparvar demokratik huquqiy davlat ekanligi alohida ifodalangan. Demak, O'zbekiston Konstitutsiyasining asosiy, bosh maqsadi-mamlakatimizda demokratiya tartibotini o'rnatish, jamiyatda Bosh qomusimiz va qonunning ustuvorligi ta'minlash, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari, burchlarini belgilab berish kabilardan iborat. Shubhasiz, mustaqillik

yillarida O‘zbekistonda qonun ustuvorligini ta’minlashda, fuqarolarda Konstitutsiyaga nisbatan hurmatni shakllantirishda katta yutuqlarga erishildi. Kishilarimiz demokratik o‘zgarishlarni, ularning davlat va jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyatini nafaqat anglab yetmoqda. Ayni paytda ushbu jarayonda faol ishtirok etmoqda. Buning natijasi o‘laroq fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligi oshib bormoqda, ular mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, evolyutsion o‘zgarishlarning ham ob‘yektiga ham sub‘yektiga aylanmoqda. Biz bugun mustaqilligimizning qariyb chorak asri davrida demokratiyaning tom ma‘nodagi mazmun-mohiyatini, uning inson huquqlarini kafolatlaydigan muhim omil ekanligini ongli ravishda anglab yetdik. Shu bilan birga inson huquqlarini “himoya qilish” bahonasida O‘zbekistonga “demokratik o‘yinlar”ni tiqishtirishga bo‘lgan harakatlarni, xalq manfaatlarini niqob qilib olib qandaydir soxta siyosiy o‘yinlar tashkil etmoqchi bo‘lganlarni ham ko‘rdik. Ammo demokratiyani, inson huquqlarini milliy-mahalliy sharoitlar, xalq mentaliteti, uning o‘ziga xos xususiyatlarini e‘tiborga olmasdan, uni umumiy qoida sifatida ataylab tiqishtirish mutlaqo noto‘g‘ri ekanligini ham Yurtboshimiz bot-bot takrorlaydi. Demak, muayyan darajada demokratiya boshboshdoqlik, hokimiyatsizlik, insonning ko‘ngliga kelgan narsasini amalga oshirishga turtki beradigan narsa emas. Demokratiya inson va jamiyat hayotini tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi, mamlakatdagi barcha sog‘lom kuchlarni birlashtirgan holda fuqarolarning tinch – totuv, farovon yashashiga yordam beruvchi, ularning haq – huquqlarini himoya qiluvchi fenomen hodisadir. Demokratiya xalq hokimiyatidir, chunki Yurtboshimiz bejizga: “Hammamizni tarbiyalagan, voyaga yetkazgan - shu xalq. Barchamizga tuz-nasiba bergan ham - shu xalq. Bizga ishonch bildirgan, rahbar qilib saylagan ham aynan shu xalq. Shunday ekan, biz birinchi navbatda kim bilan muloqot qilishimiz kerak - odamlarimiz bilan. Kim bilan bamaslahat ish tutishimiz kerak – avvalo xalqimiz bilan. Shunda xalqimiz bizdan rozi bo‘ladi. Xalq rozi bo‘lsa, ishimizda unum va baraka bo‘ladi. Xalq bizdan rozi bo‘lsa, Yaratgan ham bizdan rozi bo‘ladi. Demokratiyani rivojlantirishga har bir fuqaromiz, avvalo, yoshlar ma‘lum ma‘noda o‘zining hissasini qo‘shishi lozim. Bu esa, albatta, mamlakatimizni farovon qilishga xizmat qiladi[3]”, -deb aytmadi.[3.,14 bet.] Buning uchun esa bilim asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu borada yurtboshimiz :“Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og‘ishmasdan, qat’iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko‘taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma‘naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib

kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz. [4]” –deb ta’kidlashlari e’tiborga molik. [4.,17-18-betlar]. Bugungi kunda O‘zbekiston Prezidenti boshchiligida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo‘ymoqda! Bunda biz tanlagan yo‘l – huquqiy demokratik jamiyat tuzish yo‘li. Avvalgisidan farqli o‘laroq yolg‘ondan emas, nomigina emas, sirti demokratik, ichi avtokratik emas, chin va haqiqiy huquqiy demokratik jamiyat tuzish yo‘lini tanladik. Bu haqida Prezident butun dunyoga ma’lum qildi. Nafaqat og‘zaki ma’lum qildi. Tashqi kuchlar va ichki kuchlarga ham o‘z qat’iyatini isbot qiluvchi koordinal islohotlarni boshladi. Avvalgidek, aytdi qo‘ydi, bir yilda unutiladi degan tushunchalar bilan bundan buyon ishlab bo‘lmasligini davlat amaldorlari, mas’ullar his qila boshlashdi. His qilmagani, unga ko‘nmagani lavozimidan olinmoqda. Shu o‘rinda kadrlar siyosatidagi tez-tez o‘zgarishlar va yosh kadrlarning qo‘rqmasdan mas’ul lavozimlarga tayinlanishi bu jarayonning amalga oshishi uchun, ya’ni ko‘zlangan maqsadga erishish uchun voz kechib bo‘lmas bir ehtiyoj ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni, Prezident yangi nasl boshqaruv kadrlarini — yangi tafakkurga sohib, ma’nan yetuk hamda keng mushohadali kadrlarni davlat boshqaruv apparatiga olib kelish zaruriyati shu bilan izohlanadiki, taraqqiyotning yangi bosqichiga mamlakatni faqatgina korrupsiyaga moyil bo‘lmagan, dunyoga keng nazar sola oladigan, demokratik qadriyatlarni his qila olgan nasl olib chiqa oladi. Ma’naviyat bu inson hurriyatini ta’minlashdir. Ma’naviyatga zid degan tamg‘a bilan inson shaxsiga tahqir yog‘dirish, uning huquqlarini poymol etish, haqlarini cheklash, millatning tarixini o‘zgartirishga harakat qilish, siyosatbop bo‘lish uchun maddohlik qilish, demokratik qadriyatlarga zid ish ko‘rish – ma’naviyat emas!

Bugun milliy ma’naviyatimizni qaytadan idrok etib, qaytadan uni chuqurroq tanib, yangi milliy mafkuramizni shakllantirish vaqti keldi. Ma’naviyat targ‘iboti asosi, yadrosi Prezidentimiz ta’kidlayotgan adolatdan va insonparvarlik tamoyilidan iborat bo‘lishi kerak. Milliy mafkura esa ana shunday millatni yashatadigan, bo‘g‘maydigan, gullatadigan, gullarini qirqmaydigan ma’naviyat targ‘iboti orqali amalga oshirilishi zarur. Qachonki millat ziyolilar fikrlar xilma-xilligi va sog‘lom munozaraga o‘rgansalar, mamlakatda chin ma’noda ma’naviy yuksalish bo‘ladi. Shaxs haq-huquqlarining buzilishiga yo‘l qo‘ymaydigan muhim omil-ma’naviy omildir. O‘zbek uchun o‘zi tomonidan qilingan aybi, gunohi uchun mahalladan, qo‘ni-qo‘shnilardan, quda-andalardan uyalishdan ham kuchliroq jazo yo‘q. Chunki uning uchun eng muhimi-o‘zining qadr-qimmatini, hamiyati. O‘z qadr-qimmatining kamsitilishi, buning uchun birovdan dakki, e’tiroz eshitish uning uchun o‘limdan battar. Ayni paytda bu borada muayyan yo‘qotishlar ham yuz

berayotganligini ham eslash lozim. Umuman, o‘zbek xalqi uchun qonundan ham jamiyat va shaxslar oldidagi ma’naviy mas’uliyat ustuvorroq ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Konstitutsiyasini qabul qilish chog‘ida aynan o‘sha narsalar-o‘zbek mentaliteti, uning ma’naviyati, tabiati eng muhim omillar sifatida e’tiborga olingan. Konstitutsiyamizning yuqorida ta’kidlaganimiz kabi, boshqa mamlakatlar Konstitutsiyalaridan farq qiladigan jihati ham shunda- u demokratik jamiyatni barpo etishga yordam beradigan huquqiy asoslar bilan inson haq-huquqlarini himoya qilishni kafolatlaydigan ma’naviy omillar uyg‘unligidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda mustaqillik yillarida O‘zbekistonda insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishda muayyan yutuqlarga erishildi. Fuqarolarda siyosiy-huquqiy madaniyat saviyasi muttasil ravishda oshib bormoqda. Eng muhimi-odamlarimizning ijtimoiy faolligi ko‘tarilmoqda. Ular davlat va jamoat ishlarida tobora faolroq ishtirok etmoqda, o‘zlarining shaxsiy huquq va erkinliklari, siyosiy huquqlari, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini ongli ravishda anglab yetmoqda. O‘z huquqlarini qonun doirasida himoya qilishning kafolati sifatida O‘zbekiston Konstitutsiyasi, mavjud qonunchilik qoidalariga amal qilmoqda. Erishgan yutuqlarimizning markazida esa fuqarolarimizda demokratik jamiyatda yashash ko‘nikmasining shakllanayotganligi turadi. Qolaversa, bu jarayonga, shubhasiz, ma’naviy omillar juda kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Qonunlar saltanati bilan ma’naviyat saltanatining uyg‘unligi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga kuch baxsh etmoqda. Zero, Rahbarimiz ta’biri bilan aytganda: “Ma’naviyatimiz uchun eng katta xavf - bu aksariyat odamlarimizdagi loqaydlik va beparvolik kuchayib borayotganida, desak, bu ham ayni haqiqat bo‘ladi.[5]” [5.,11 betlar.]

REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” “O‘zbekiston”-2016-yil.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik-milliy g‘oyamizning poydevoridir” Toshkent“Tasvir nashriyoti uyi”-2021-yil.
3. Karimov I.A. O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: «O‘zbekiston», 1995.
4. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. T.: O‘zbekiston 2000,

---

**XX ASRNING 80 – YILLARIDA BUXORO VILOYATI
IQTISODIYOTIDA YUZ BERGAN INQIROZIY HOLATNING IJIMOYI
HAYOTGA TA’SIRI**

Shirinova Firuza Inoyatovna

Nav.DPI. Tarix fakulteti katta o‘qituvchisi
+ 998 99 330 75 77. firuzashirinova.m@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada 80 – yillar mamlakatimiz iqtisodiyotidagi oqsoqliklar, ularni keltirib chiqargan sabablar, bunday inqiroziy tanglikni xalq ijtimoiy hayotiga ko‘rsatgan salbiy ta’siri masalalari, shuningdek, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, madaniyat, hattoki xalq ta’limi sohasida yuz bergan inqiroziy vaziyatga sabab bo‘lgan ayrim jihatlar Buxoro viloyati misolida, arxiv ma’lumotlari yordamida qisman yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat, iqtisodiyot, ta’lim, qoramolchilik, reja, elat, inqiroz, ma’muriy buyruqbozlik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе архивных данных представлены изъяны экономики нашей страны в 80 – е годы, причины их возникновения, а также негативное влияние экономического кризиса на социальную жизнь. Наряду с этим, на примере Бухарской области освещены причины кризисной ситуации, сложившейся в промышленности, сельском хозяйстве, культурной сфере и народном образовании.

Ключевые слова: промышленность, экономика, образование, скотоводство, план, кризис, административное командование.

ABSTRACT

This article, based on archival data, presents the flaws in the economy of our country in the 80 s, the reasons for their occurrence, as well as the negative impact of the economic crisis on social life. Moreover, the causes of the crisis situation in industry, agriculture, the cultural sphere and public education are highlighted on the example of the Bukhara region.

Keywords: industry, economy, education, cattle breeding, plan, crisis, administrative command.

KIRISH

Ma’lumki, 80 – yillarning o‘rtalari Vatanimiz tarixi va iqtisodiyotidagi eng murakkab davr hisoblanadi. Respublika iqtisodiyotini ko‘tarishga mehnatkash xalqning fidokorona mehnatigina sabab bo‘layotgan edi. Vaziyat shunchalik keskinlashdiki, bu ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi muammolar, noxush holatlarning dahshatli

ko‘rinishi bilan namoyon bo‘ldi. Respublika iqtisodiyotidagi tushkunlikni barcha viloyatlarda kuzatish mumkin edi. Ayniqsa, ma‘lum ma‘noda Respublika iqtisodiyotini yengil sanoat ishlab chiqarish hisobidan ko‘tarishga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan Buxoro viloyatida bu salbiy jarayonlar bevosita iqtisodiyot va ijtimoiy hayotga sezilarli darajada o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1985 yil yakunida viloyat aholisi 1,017 million kishini tashkil etib, viloyatda 89 xil millat va elat vakillari istiqomat qilardi. Viloyatda 10 ta tuman, 10 ta viloyat tarkibidagi shahar, 3 ta shahar posyolkalar, hamda 84 ta qishloq sovetlari mavjud edi. Buxoro viloyatida 80 ta ishlab chiqarish korxonasi ish olib borardi. Eng qattiq zarbani viloyatning yengil sanoat tarmog‘i – paxta tozalash va oziq – ovqat sohasi boshidan kechirdi. 1985 yilda aholi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot 422 million so‘mni tashkil qildi. Ayniqsa yirik ishlab chiqarish korxonasi sanalgan Buxoro tekstil korxonasida ishlab chiqarilgan mahsulot 172 million so‘mdan oshib ketdi. Jami qishloq xo‘jalik maxsulotlari 413 million tonnani tashkil etdi. 1984 yilning noyabr oyi hisobiga ko‘ra viloyatda 384 ming tonna paxta yetishtirildi.”³⁸ [Ф. № 2084. (48)] Bir so‘z bilan aytganda inqiroziy vaziyat vujudga keldi. Iqtisodiyotdagi siljish ancha pasaydi. Iqtisodiy islohotlar o‘tkazish vaqti kelgandi. Xuddi shunday ko‘rinishni 1920 yil, keyin esa 1960 yillarda xalqimiz boshidan kechirgandi. U vaqtda ham sanoat ishlab chiqarish butunlay markazga bo‘ysundirilgan, nazorat qat‘iy tekshiruv asosida, iqtisodiy reja va shartnomalar faqat bir tomonlama belgilab berilardi. 80 – yillarda yuz bergan iqtisodiy tanglik oldingilaridan tubdan farq qilib, endi ishlab chiqarish rejalari qayta qurish tadbirlariga amal qilardi. Buxoro viloyati ham Respublikaning boshqa viloyatlari kabi o‘z tabiiy boyliklari, o‘rmon va qo‘riqxonalariga ega bo‘lib, o‘zi ularga o‘zi egalik qila olmas edi. Ingichka tolali paxtaga yaxshi haq to‘langanligi va viloyat ko‘proq shu nav bilan xom ashyo yetishtirishga ixtisoslashtirilganligi uchun xo‘jaliklar iqtisodi bir oz mustahkamlandi. Ya‘ni paxtani qayta ishlash, ip yigirish, tola va bo‘z tayyorlash tezlashdi. Afsuski, uning xaridori ham Markaz bilan “gaplashardi”. Faqatgina bitta ijobiy tomoni bor edi, u ham bo‘lsa, paxta maydonlarini kengaytirilishi, qishloq xo‘jalik maxsulotlari turini ko‘payishi natijasida dehqonchilik qiluvchi aholining asosiy qatlami ish bilan ta‘minlandi. Buxoro tumanida uzumchilik, Vobkent va Shofirkon tumanlarida asalarichilik xo‘jaliklarini tashkil etilishi ham aholi turmushini qisman yaxshilanishiga olib keldi. Belgilab berilgan reja bajarilib, ortiqcha mahsulotdan o‘z ulushiga ega bo‘lgan dehqon tirikchiligi o‘zgardi desa bo‘ladi.

³⁸ Фонд – № 2084. (48) Бухоро вилоят архиви.

Moliya, bank, kredit masalalari ham to'ppadan to'g'ri markazga yo'naltirilgan, yillik qilinayotgan daromad qancha va uning ixtiyori masalasida gap bo'lishi mumkin emas edi. "Sobiq ittifoqdan mo'rt, zaif xom ashyo yetishtirishga yo'naltirilgan, arzon xom ashyo, hamda strategik mineral resurslar tayyorlanadigan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi."³⁹ [2. 6.] Katta yer osti zaxirasiga ega bo'lgan viloyatda iqtisodiy tanglik oldindan saqlanib kelayotgani sir emasdi. Masalan, "1953 yilda Stalan – tepa, keyinchalik, 1056 yilda Gazli makonidan topilgan 500 mlrd. m³ gaz zaxirasi Respublika aholisini gaz bilan ta'minlashga qaratilmasdan, Sobiq Ittifoqning Yevropa qismiga – Ural sanoat ob'ektlariga jo'natilishi natijasida"⁴⁰ mahalliy aholining asosiy yoqilg'isi tez va ko'mir bo'lib qolaverdi. Ilgari markazda hal etilgan ayrim mahalliy masalalar – boshqaruvni joylarda yaqinlashtirish, boshqaruv apparatini qisqartirish, korxonalarining xo'jalik mustaqilligini kengaytirish, tomarqalarni boshqarishning hududiy tartibiga o'tish tadbirlari boshlangandi. Eng yomoni bu tadbirlar iqtisodiy aloqalar va munosabatlarning chuqur qatlamlariga borib yetmayotgandi. Yuqoridan belgilangan rejali ko'rsatkichlar qisqarib, ishlab chiqarilgan mahsulotlar emas, realizatsiya qilingan mahsulot bilan ishlab chiqarish ko'rsatgichi belgilandi. Siyosiy vaziyat o'zgarayotgani bois iqtisodiy islohot o'tkazish zarurati ko'zga yaqqol tashlana boshladi. Buxoro aholisining asosiy katta qismi qo'l uchida tirikchilik qilishiga asosiy sabab mavjud tuzumning o'tkir ijtimoiy, ekologik muammolari ediki, yerlarining nihoyat darajada sho'rlanishi, yaqin masofadagi Orol dengizi muammosining kuchayib borayotgani iqtisodiy – ijtimoiy holatlarga sabab bo'layotgandi.

Respublika iqtisodiyotidagi tanglikni boshqa mintaqalar qatori Buxoro viloyati ishlab chiqarishi, sanoati va hattoki madaniy sohalarda ham kuzatish mumkin edi. Boshqaruvdagi ma'muriy buyruqbozlik siyosiy inqiroz ko'rinishlarini ham yuzaga keltira boshladi. "Butun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga – Markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan, yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi"⁴¹ [3. 245.]

Belgilangan yillik va besh yillik rejada ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy usullarga o'tish vazifalari qo'yilardi. Taraqqiyotdagi depsinishni, iqtisodiy holatdagi inqilobiy vaziyatni oddiygina ko'z bilan ko'rish mumkin edi. Butun respublikada milliy daromadning o'rtacha yillik o'sishi pasayib, aholi jon boiga to'g'ri

³⁹ Қ. Усмонов, М. Содиқов. Ўзбекистон тарихи. Т. "Шарқ" 2003 й. 245-б.

⁴⁰ Аминова. А.М. Зарафшон бўйида саноат шаҳарларининг шаклланиши тарихидан. "Ўтмишга назар". 2021 й. № 4. 7- б.

⁴¹ Каримов И. А. "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда". Т.: Ўзбекистон, 1999, 6-бет.

keladigan milliy daromad 1965 yilgidan 1986 yilga kelib 7 barobarga kamaydi. Buxoro viloyatida yuz bergan katta xato shundan iborat ediki, viloyat nafaqat respublika, balki butun SSSR davlati miqyosida qishloq xo‘jalik sifat ko‘rsatkichi bo‘yicha yetakchi viloyat sanalsada, viloyatda faqatgina Markazning buyutmasi hisobiga qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirilardi. “1985 – 1986 yillarda Buxoro, G‘ijduvon, Shofirkon tumanlarida qoramol yetishtirish keskin kamayishini kuzatish mumkin. Qorako‘l, Peshku, Vobkent tumanlarida sog‘in sigirlar hisobidagina qoramolchilik sohasidagi ayrim nuqsonlar keskin ko‘zga tashlanmasdi. 1986 yilning yanvaridan to avgust oyiga qadar viloyatning xo‘jaliklararo tarmoqlarida jami 9275 tonna tirik vazndagi qoramollar yetishtirildi. Bu esa qabul qilingan yillik rejaning 62,2% ini tashkil etardi. Shuningdek sut yetishtirish 36235 tonna, ya‘ni 68, 2 % foizni, 38735 ming dona tuxum, ya‘ni rejaning 75,6% foizini tashkil etdi. Vobkent tumanida go‘sh yetishtirishni 30 % ga, Sverdlov tumanida 20%, Romitan tumanida 17,5%, shuningdek, Buxoro shahrida 24 % ga keskin kamayib ketganini kuzatish mumkin”⁴² [Ф.. № 2157.] Mahsulot sifati ham markazda belgilanardi. Ishlab chiqaruvchi asosiy kuch yoshlar edi. Faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarining xom ashyo sifati va miqdoriga e‘tiborsizlik natijasida minglab yoshlar ishsiz qolishiga sabab bo‘ldi. Boshqa sohalar qatori ishlab chiqarishda ham boshqaruv partiya qo‘lida bo‘lganligi vaziyatni yanada keskinlashtirdi. Shuni e‘tiborga olish muhimki, qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan agrar viloyatda asosiy mahsulot qishloqda yetishtiriladi. Shunday ekan, yetishtirilayotgan qishloq xo‘jalik mahsulotlari ish unumdorligi va aholi farovonligiga qaratilishi kerak.

“1984 yil 26 – 27 – mart kunlari Moskvada bo‘lib o‘tgan Butunittifoq iqtisodiy qurultoyida aynan O‘zbekiston Respublikasining Buxoro viloyati iqtisodiyoti masalalari; tajriba va qayta qurish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek Buxoro viloyatida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va xom ashyo bazasini kengaytirish masalasi muhokama etiladi.”⁴³ Xulosa esa o‘sha aytilayotgan farovon turmush darajasiga borib taqaladi. Bu inqirozli holatni mavjud har bir sohada ko‘p yoki yetarlicha holatda kuzatish mumkin edi.

Iqtisodiyotda yuz bergan inqiroziy holat xalq ta‘limiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Garchi respublika maktablari umumiy o‘rta ta‘limga o‘tishni yakunlagan bo‘lsada, umumta‘lim maktablari soni 20 yil ichida, ya‘ni 1985 yilda 8716 tadan, 9188 taga yetgan bo‘lsada, xalq ta‘limidagi jiddiy muammolar hal etilmadi. Buni Buxoro viloyati misolida sinf xonalarining soni qanchalik oshmasin, bolalar sonining tabiiy o‘shidan

⁴² Фонд - № 2157.(248) Бухоро вилоят архиви.

⁴³ Газиянц, Э. И. Основные направления развития и рационального размещения сельскохозяйственного производства. Автореферат. М. 1986 г. Стр. 11.

orqada qolayotgani misolida ko‘rish mumkin edi. Maktab binolarining yetishmasligi, moddiy texnik jihatdan zaif ekanligi achinarli edi. Maktablarning moddiy ta‘minoti ham orqada bo‘lib, belgilangan rejaga ko‘ra amal qilinardi.

Buxoro viloyati xalq ta‘lim sohasida yetakchi pedagoglar faoliyat ko‘rsatsada, maktablardagi ta‘lim – tarbiya ishlarining mazmuni o‘sha g‘alamis kommunistik mafkuraga bo‘ysundirilgan bo‘lib, ta‘lim – tarbiyada milliy xususiyatlar, tarixiy – madaniy qadriyatlar, an‘analar inobatga olinmasdi. Bu albatta xalq ta‘limi sohasida yuz berayotgan inqiroz edi. Iqtisodiyotdagi keskin inqiroziy vaziyat qanchalar pinhon tutilmasin, moddiy ta‘minotdagi yetar – yetmaslik, sun‘iy qisib qo‘yishlik maktab ta‘limini oqsashiga sabab bo‘layotgandi. Bu paytda mahalliy kadrlarni qo‘llab – quvvatlash, aholi o‘rtasida jipslik va ishchanlik ruhiyatini yaratish, intizomni mustahkamlash muhim masala edi. Bu masalaga yondoshadigan insonlar bor bo‘lsada, ularni rag‘batlantirish deyarli sezilmasdi. Umuminsoniy qadriyatlardan o‘quvchilarni uzoqlashtirish uchun informatika, hisoblash kurslari o‘qitilmadi. Buning asosiy sababi iqtisodiy tanglik, markazga tobelik edi. Bu paytda Yevropaning ilg‘or bo‘lmagan mamlakatlari ta‘lim tizimi, yoki iqtisodiyoti ancha ilgarilab ketgan, ular maxsus kompyuter texnologiyalari asosida ta‘lim va ishlab chiqarishni boshqarayotgan edi. Iqtisodiy inqiroz sabab bo‘lgan bo‘lsa kerak, maktab islohoti ijtimoiy tangliklar orasida qolib ketdi. Shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, ta‘lim tarbiya jarayonini jahon andozalari darajasiga ko‘tarish orzuligicha qolaverdi.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy zahiraga shunchalik boy bo‘lishiga qaramay, olib borilayotgan islohotlar samarasizdek tuyulardi. “Iqtisodiyotni ko‘tarish uchun qabul qilingan yillik rejaning bajarilmagani oqibatida yuz bergan oqibatni viloyatda faoliyat ko‘rsatib kelayotgan DSK, “Uzradstroy”, SIMK – 21 tresti, Trest № 20 boshqarmasi, “Amubuxorokanalstroy”, “MK-7, “Uzelektrostroy” kabi tashkilotlar faoliyatida ham ko‘rish mumkin edi. Shuningdek, xom ashyoni tejash, mashinasozlik va mexanizmlarning qisqartirilishi oylik maoshni sezilarli darajada pasayishiga sabab bo‘ldi.”⁴⁴[Ф. № 24-CX.]

Ta‘lim sohasida ham islohotlar o‘tkazish vaqti kelib qolgan edi. Birgina 1985 yilda tayyorlangan oliy ma‘lumotli mutaxassislar oliy o‘quv yurtlari moddiy texnika bazasining qoloqligi tufayli o‘shish darajasi past mutaxassis bo‘lib qolaverdi. Kadrlar tayyorlashning sifati o‘smay, soniga e‘tibor qaratildi. Boshqa hududlardagi kabi Buxoro viloyatida ham xalq xo‘jaligining mutaxassislarga bo‘lgan talabi to‘g‘ri o‘rganilmadi. Buning oqibatida bilim saviyasi past bo‘lgan yoshlarni oliy o‘quv yurtlariga kirib qolish holati yuz berdi. Rossiya davlati shaharlariga to‘quvchi, ip yigiruvchi, sotuvchi kabi

⁴⁴ Фонд № 24 – CX. Бухоро вилоят архиви.

mutaxassislarni tayyorlash odatga aylandiki, Buxoro viloyati tumanlarida ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar aynan shu joylarda ta'lim olgan kadrlar bilan to'ldirildi. Vaholanki, bunday korxonaga uchun mutaxassisni Buxoroda ham tayyorlash imkoniyati bor edi.

XULOSA

Bir so'z bilan aytganda, 1980 yillar Buxoro viloyati iqtisodiyotida uzoq davom etgan, ammo tan olinmagan inqiroziy vaziyat, ijtimoiy hayotga o'z ta'sirini ko'rsatmay qo'ymadi. Milliy qadriyatlar, urf – odatlar oyoq osti qilindi, ajdodlarimiz merosi yo'qotilishga urindi, iqtidorlarimiz, ziyoli vatanparvarlarimiz xo'rlandi, tariximiz soxtalashtirildi, masjidlarimiz yopildi, ilm ahli qattiq nazoratga olindi, umumiy haqiqat buzib ko'rsatildi. Bu esa albatta farovon turmush yaratish uchun qabul qilingan sotsialistik rejalarning buzilishi edi. Siyosiy – iqtisodiy tanglik ijtimoiy fojialarga olib keldi.

REFERENCES

1. Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi. T. "Sharq" 2003 y. 245 - b.
2. Aminova A.M. Zarafshon bo'yida sanoat shaharlarining shakllanishi tarixidan. "O'tmishga nazar". 2021 y. № 4. 7- b.
3. Karimov I. A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". T.: O'zbekiston, 1999, 6- bet.
4. Газиянц. Э. И. Основные направления развития и рационального размещения сельскохозяйственного производства. Автореферат. М. 1986 г. Стр. 11.
5. Фонд – № 2084. (48) Бухоро вилоят архиви.
6. Фонд - № 2157.(248) Бухоро вилоят архиви.
7. Фонд № 24 – СХ. Бухоро вилоят архиви.

TAMOM BO‘LMAGAN VA ISHTIROKCHILIKDA SODIR ETILGAN JINOYATLAR UCHUN JAZO TAYINLASH

Tillayev Do‘stmuhammad Ne‘matjon o‘g‘li

Toshkent davlat yuridik universiteti “Jinoyat qonunchiligini qo‘llash nazariyasi
va amaliyoti” mutaxassisligi magistranti

e-mail: dostmuhammadtillayev@gmail.com

+998946717799

ANNOTATSIYA

Jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxslar faqatgina sud hukmi bilan javobgarlikka tortiladi. Shuningdek, ayrim jinoyatlar subyektiv va obyektiv sabablar natijasida oxiriga yetkazilmasdan qolishi mumkin va ayrim jinoyatlar ishtirokchilikda sodir etiladi. Har kim jinoyat sodir etishda o‘z harakatlari uchun javob beradi. Ushbu maqolada tamom bo‘lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlashda e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan jihatlar, ularning ahamiyati bayon etilgan, shuningdek, xorijiy tajribalar o‘rganilgan holda milliy tizimimizdagi holatlar bilan qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: jinoiy jazo, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish, suiqasd, jinoyatda ishtirokchilik, jazo tayinlash.

НАЗНАЧЕНИЕ НАКАЗАНИЯ ЗА НЕОКОНЧЕННОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ И ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЕ, СОВЕРШЕННОЕ В СОУЧАСТИИ

Тиллаев Дўстмухаммад Нёматжон ўғли

Ташкентский государственный юридический университет,

магистр теории и практики уголовного права

dostmuhammadtillayev@gmail.com +998946717799

АННОТАЦИЯ

Лица, признанные виновными в совершении преступления, привлекаются к ответственности только по приговору суда. Также некоторые преступления могут быть не доведены до конца по субъективным и объективным причинам, а некоторые преступления совершаются в соучастии. При совершении преступления каждый отвечает за свои действия. В данной статье проводится сравнительный анализ ситуации в нашей отечественной системе с учетом аспектов, которые следует учитывать при назначении наказаний за неполные и соучастные преступления, а также изучение зарубежного опыта.

Ключевые слова: уголовное наказание, приготовление к преступлению, покушение, соучастие в преступлении, вынесение приговора.

PUNISHMENT FOR INCOMPLETED AND PARTICIPATED CRIMES

Tillaev Dustmukhammad Nematjon ugli

Tashkent State Law University, Master's degree in Theory and Practice of
Criminal Law

e-mail: dostmuhammadtillayev@gmail.com

ABSTRACT

Persons found guilty of committing a crime are brought to justice only by a court verdict. Also, some crimes may not be completed for subjective and objective reasons, and some crimes are committed in complicity. When a crime is committed, everyone is responsible for their own actions. This article provides a comparative analysis of the situation in our domestic system, taking into account aspects that should be taken into account when sentencing for incomplete and complicit crimes, as well as studying foreign experience.

***Keywords:** criminal punishment, preparation for a crime, attempt, complicity in a crime, sentencing.*

KIRISH

Bugungi kunda jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan adolatli hukm chiqarish, odil sudlovni amalga oshirish davlat siyosatining asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Bu o'rinda Jinoyat kodeksi (bundan buyon matnda JK deb yuritiladi)ning odillik va insonparvarlik prinsiplari ro'baro keladi. Chunki jinoyat sodir etgan shaxsga tayinlanadigan jinoiy jazoning miqdori va muddati adolatli va shaxsning ijtimoiy holatlariga mutanosib bo'lishi lozim.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 15-maqсадida "davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali sud nazoratini o'rnatish hamda fuqaro va tadbirkorik subyektlarining odil sudlovga erishish darajasini oshirish"[1] kerakligi keltirib o'tilgan. Bu esa sudlar faoliyatiga va odil sudlovga qaratilayotgan e'tiborning oshishidan darak beradi.

O'zbekistonda Respublikasida birinchi instansiya sudlarida 2018-yilda 38 183 ta, 2019-yilda 28 846 ta, 2020-yilda 30 282, 2021-yilda esa 47 657 ta jinoyat ishlari ko'rib chiqilgan. Shunigdek, shaxslarni sud zalidan qamoqqa olish ko'rsatkichlari 2018-yilda 1990 ta, 2019-yilda 1542 ta, 2020-yilda 1747 ta, 2021-yilda 2707 tani tashkil etgan bo'lsa, ozod etilgan shaxslar 2018-yilda 3290 ta, 2019-yilda 3080 ta,

2020-yilda 3434 ta, 2021-yilda 5930 tani tashkil qilgan. Sudlar tomonidan oqlangan shaxslar dinamikasi esa 2018-yilda 867 ta, 2019-yilda 859 ta, 2020-yilda 781 ta, 2021-yilda esa 932 tani tashkil qilgan.[2] Ushbu raqamlarga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, sudlar tomonidan jnoyat ishlarini ko'rib chiqish ko'rsatkichi 2018-yilga nisbatan, 2021-yillarda oshganini, shuningdek, sudlar tomonidan oqlov hukmi chiqarish ko'rsatkichlari ham nisbatan ko'payganligini ko'rishimiz mumkin.

MATERIAL VA METODLAR

Mazkur maqola tahliliy tadqiqot sifatida ilmiy-nazariy manbaalar tahlilini va qonun hujjatlari asoslarini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada sohaga oid bo'lgan ilmiy tushunchalar, nazariyotchi olimlarning qarashlari, xorijiy mamlakatlarda ushbu sohada amalda bo'lgan holatlar tahlil qilinib, milliy tizimga joriy qilish imkoniytalari va istiqbollari tahlil qilingan.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bilishning umumiy-ilmiy metodlari bo'lgan dialektik metod, tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli tahlil qilish uslublari, shuningdek, umumiy mantiqiy metodlar – induksiya, deduksiya, analiz, sintez va maxsus huquqiy metodlar qo'llanildi. Ilmiy adabiyotlar va huquq normalarini sharhlashda grammatik tahlil metodidan ham foydalanilgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Jazo tayinlash – ijtimoiy munsabatlarni jinoyat-huquqiy tarafdin himoya qilishning asosiy bo'g'inlardan biri hisoblanadi. Bunga sabab jazoning o'zi bu jinoyat-huquqiy himoya qilish mexanizmining asosiy elementi bo'lib, davlat jazo choralari tanlash jarayonini qanchalik to'g'ri va sermaxsul tashkil etilganligi va qanchalik darajada natija berishini aniqlab beradi.[3]

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish deb, shaxsning qasddan qilinadigan jinoyatni sodir etish yoki yashirish uchun sharoitlar yaratuvchi qilmishi o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra sodir etilishi boshlangunga qadar to'xtatilishiga aytiladi (JK 25-moddasi 1-qismi). Jinoyat sodir etishga suiqasd qilish jinoiy faoliyatning ikkinchi bosqichidir. JK 25-moddasi 2-qismiga muvofiq, qasddan sodir etiladigan jinoyat boshlanib, shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxiriga yetkazilmagan bo'lsa, jinoyat sodir etishga suiqasd deb topiladi.[4]

Ishtirokchilik tushunchasi – O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 27-moddasiga ko'ra ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi ishtirokchilik deb topiladi. Ishtirokchilikda jinoyat sodir etish jazoni va qilmishni og'irlashtiruvchi holat bo'lganligi sababli qilmishni to'g'ri

kvalifikatsiya qilish hamda adolatli va qonuniy jazo tayinlashda jinoyatda ishtirokchilik tushunchasini va uning belgilarini bilish muhim ahamiyat kasb etadi.[5]

O‘zbekiston Respublikasi JK ning 58-moddasida: Sud tamom bo‘lmagan jinoyat uchun jazo tayinlashda jazo tayinlashning umumiy asoslariga amal qilgan holda jinoyatning og‘ir-yengilligini, jinoiy niyat amalga oshirilishining darajasini va jinoyatni oxiriga yetkaza olmaganlik sabablarini ham hisobga oladi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rganlik hamda jinoyat sodir etishga suiqasd qilganlik uchun jazoning muddati yoki miqdori JK Maxsus qismining tegishli moddasida nazarda tutilgan eng ko‘p jazoning to‘rt dan uch qismidan oshmasligi kerakligi keltirib o‘tilgan. Mazkur kodeksda ushbu tartib tatbiq etilmaydigan holatlar ham keltirib o‘tilgan. Shuningdek, tamom bo‘lmagan jinoyatlar uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo tayinlanishi mumkin emas.[6]

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyat uchun sud jazo tayinlashda har bitta aybdorning jinoyatda ishtirok etganlik xususiyati va darajasini hisobga oladi. Har qaysi ishtirokchining shaxsiga tegishli bo‘lgan yengillashtiruvchi va og‘irlashtiruvchi holatlar sud tomonidan faqat shu ishtirokchining o‘ziga jazo tayinlashda hisobga olinishi belgilangan. Tamom bo‘lmagan jinoyat sifatida, faqat jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va suiqasd qilish tan olinishi lozim. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy ravishda qaytish, tamom bo‘lmagan noqonuniy tajovuz turi sifatida baholanib jinoiy javobgarlikka tortishni istisno qiladi. Shuningdek, jazoning og‘irligi jinoyatning sodir etilishi bosqichlari bilan mutanosib bo‘lishi kerak. Shuning uchun ham jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish, jinoyat sodir etishga suiqasd qilish va tugallangan jinoyatlar uchun bir me‘yorda jazo tayinlash mumkin bo‘lmaydi. Bunda uning ijtimoiy xavflilik darjasini aniqlash muhim hisoblanadi.

Ukraina Jinoyat kodeksining 68-moddasida tamom bo‘lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlashning asoslari keltirib o‘tilgan. Unga ko‘ra:

1 Tugallanmagan jinoiy huquqbuzarlik uchun jazo tayinlashda sud Ukraina Jinoyat Kodeksning 65-67 -moddalari qoidalariga amal qilgan holda, shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishning og‘irligini, jinoiy g‘ayriqonuniy niyatning amalga oshirilganlik darajasini va jinoyat sodir etilganligini, jinoiy huquqbuzarlik sodir etilmaganligi sabablarini hisobga oladi.

2 Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rganlik uchun jazoning muddati yoki miqdori Jinoyat kodeks maxsus qism moddasining sanksiyasida (moddaning bir qismining sanksiyasida) nazarda tutilgan eng og‘ir jazo turining eng yuqori muddati yoki miqdorining yarmidan oshmasligi kerak.

3. Jinoiy huquqbuzarlikka suiqasd sodir etganlik uchun jazoning muddati yoki miqdori eng og'ir turdagi eng ko'p muddat yoki miqdorning uchdan ikki qismidan oshmasligi kerak

4. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rganlik va jinoyatga suiqasd qilganlik uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo'llanilmaydi, 109-114-1-moddalarida nazarda tutilgan Ukraina milliy xavfsizligi asoslariga, tinchlikka, fuqarolar xavfsizligiga qarshi jinoyatlarni sodir etish hollari bundan mustasno.

5. Sud jinoyat sodir etishda ishtirokchilarga jazo tayinlashda Jinoyat Kodeksning 65-67 -moddalari qoidalariga amal qilgan holda, ularning har birining jinoiy huquqbuzarlik sodir etishdagi ishtirokining xususiyati va darajasini hisobga oladi.[7]

Ukraina Jinoyat kodeksining ushbu moddasida nazarda tutilgan holatlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd uchun jazo tayinlash alohida alohida nazarda tutilgan, ya'ni jinoyatga tayyorgarlik uchun Maxsus qism moddasida nazarda tutilgan eng ko'p jazo muddatining yarmidan, suiqasd uchun esa uchdan ikki qismidan oshib ketmasligi belgilangan. O'zbekiston Respublikasining amaldagi JK ga ko'ra jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd uchun umumiy eng ko'p jazoning uchdan ikki qismidan ortiq bo'lmasligi belgilangan. Boshqa holatlarda mamlakatlar o'rtasidagi qonunchilik normalarining o'zaro o'xshash ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Belorussiya davlati Jinoyat kodeksining 67-moddasiga asosan:

1 Tugallanmagan jinoyat uchun jazo tayinlashda aybdor tomonidan sodir etilgan xatti-harakatlarning xususiyati va jamoat xavflilik darajasi, jinoiy niyatni amalga oshirish darajasi hamda jinoyat tugallanmagan holatlar hisobga olinadi.

2. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rganlik va jinoyatga suiqasd qilganlik uchun o'lim jazosi qo'llanilmaydi.[8]

Ushbu holatlar yuqorida keltirib o'tilgan Ukraina Jinoyat kodeksi O'zbekiston JK moddalarida nazarda tutilgan holatlar o'xshashlikni ko'rsatmoqda.

XULOSA

Tamom bo'lmagan va ishtirokchilida sodir etilgan jinoyatlar uchun jinoiy jazo tayinlash masalalarini tahlil qilish jarayonida amaldagi O'zbekiston Respublikasi JK ning 58-moddasiga asosan "Jinoyatga tayyorgarlik ko'rganlik hamda jinoyat sodir etishga suiqasd qilganlik uchun jazoning muddati yoki miqdori ushbu Kodeks Maxsus qismining tegishli moddasida nazarda tutilgan eng ko'p jazoning to'rt dan uch qismidan oshmasligi kerak"ligi belgilangan, ammo Ukraina Jinoyat kodeksiga asosan jinoyatga tayyorgarlik ko'rish uchun eng ko'p jazo muddatining yarmidan, suiqasd

uchu esa uchdan ikki qismidan oshmasligi belgilangan. Jinoyatga suiqasd jinoyat sodir qilishga tayyorgarlik ko'rishga nisbatan ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Shuni inobatga olgan holda quyidagicha o'zgartirish kiritilishini lozim deb hisoblaymiz:

Birinchidan, JK ning 58-moddasida Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir qilishga suiqasd uchun jazo tayinlashning alohida-alohida tartibini belgilash. (Ukraina davlati tajribasi).

Ikkinchidan, JK ning 30-moddasiga asosan jinoyatda ishtirokchilik turlari hisoblangan Tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar ham JK Maxsus qismida bajaruvchini javobgarlikka tortish belgilangan moddasi bo'yicha javobgarlikka tortilishi nazarda tutilgan. Ammo jinoyat sodir etilish holatlari bo'yicha vazifalarning og'ir yengilligi har xil hisoblanadi. Ishtirokchilik uchun ham jazo tayinlashda ularning darajalariga qarab, har hil tartib belgilanishi va JK ning moddasida qat'iy qilib kiritilishi lozim. Bu kabi o'zgartirishlar jazo tayinlash uchun, sudlar faoliyatida yengilliklar yaratishi va ko'p jihatlarning sudyaning ichki ishonchiga havola etilishi holatlariga barham berishi mumkin. Jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxslarga sud tomonidan yetarli va zarur bo'lgan jazo tayinlanishi lozim, shundagina jazo tayinlashdan ko'zlangan maqsadga erishiladi.

REFERENCES

1. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" [Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси.pdf](#)
2. <https://stat.sud.uz/file/2022/17-01/jinoyat-2021-12oy.pdf>
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharx. [Qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashr. 2016-yil 1-noyabrgacha bo'lgan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan] Umumiy qism / M.Rustambayev. – Toshkent: "Adolat" 2016.387-bet.
4. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 2. Jazo haqida ta'limot. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan. – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. 132 bet.
5. Ochilov X. Jinoyat huquqi. (Umumiy qism) Darslik. – T.: Adolat nashriyoti, 2020. 114-bet
6. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. 22.09.1994. <https://lex.uz/docs/-111453>
7. Criminal code of the Republic of Ukraine.05.04.2001. article 68.
8. Criminal code of the Republic of Belarus.09.07.1999. article 67.

FUQAROLIK SUDLARIDA BUYRUQ TARTIBIDA ISH YURITISHNING AYRIM JIHATLARI

Alimjanov Baxtiyor Muqumjanovich

Sudyalar oliy maktabi tinglovchisi

e-mail: Baxtiyoralimjanov576@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola orqali fuqarolik protsessida buyruq tartibida ish yuritish tushunchasi, huquqiy asoslari, ahamiyati va protsessual jihatlari ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, buyruq tartibida ish yuritishda yuzaga keladigan amaliyotdagi muammolar va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan taklif va mulohazalar ilgari surilgan.

***Kalit soʻzlar:** sud hokimiyati, odil sudlov, fuqarolik protsessi, taraflar, buyruq tartibida ish yuritish, sugʻurta shartnomasi.*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ГРАЖДАНСКИХ СУДАХ

Алимжанов Бахтиёр Мукумджанович

Студент Высшей школы судей

e-mail: Baxtiyoralimjanov576@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится научно-практический анализ понятия, правовой основы, значения и процессуальных аспектов процессуального судопроизводства в гражданском судопроизводстве. Были также сделаны предложения и замечания по устранению проблем и недостатков в практике приказа.

***Ключевые слова:** судебная власть, правосудие, гражданский процесс, стороны, исполнительное производство, договор страхования.*

SOME ASPECTS OF WRIT PROCEEDINGS IN CIVIL COURTS

Alimjanov Bakhtiyor Mukumjanovich

Student, Higher School of Judges

ABSTRACT

This article provides a scientific and practical analysis of the concept, legal basis, its significance and procedural aspects of writ proceedings in civil courts.

Suggestions and comments were also made to address the problems and shortcomings in the practice of the judicial order in writ proceedings.

Keywords: *judiciary, justice, civil proceedings, parties, writ proceedings, insurance contract.*

KIRISH

Ta'kidlash lozimki, har bir inson o'z huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishni so'rab sudga shikoyat qilishi mumkin. Sud orqali himoyalani huquqi fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlash kafolatlaridan biridir. Sud orqali himoya qilish davlat tomonidan fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning eng asosiy vositalaridan biri hisoblanib, odil sudlovni ta'minlash orqali amalga oshiriladi [1].

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 8-moddasiga ko'ra, har bir inson unga konstitutsiya yoki qonun orqali berilgan asosiy huquqlari buzilgan hollarda nufuzli milliy sudlar tomonidan bu huquqlarning samarali tiklanishi huquqiga ega [2].

Shuningdek, Konstitutsiyaning 44-moddasida har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi [3].

Bundan tashqari, Fuqarolik protsessual kodeksining 3-moddasiga ko'ra, har qanday manfaatdor shaxs buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqi yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilish uchun fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonunchilikda belgilangan tartibda fuqarolik ishlari bo'yicha sudga (sudga) murojaat qilishga haqli [4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mamlakatimizda oxirgi yillarda keng ko'lamda amalga oshirilayotgan sud-huquq isloxotlari, eng avvalo, sudlarning nufuzini oshirish, fuqarolarga o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qila olishlari uchun keng sharoitlar yaratish xamda shunga mutanosib ravishda sudlarning ish yuritish tartibini imkon darajasida soddalashtirishni nazarda tutadi. Ayniqsa, fuqarolik protsessiga oid ishlarni ko'rishni takomillashtirish, ishlarni sifatli va qonuniy ko'rilishi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini munosib himoya qilish zaruratini qo'yadi.

Bizga ma'lumki, fuqarolik sud ishlarini yuritishning quyidagi turlari mavjud:

- da'vo tartibdagi ishlar;
- buyruq tartibida ko'riladigan ishlar;

- alohida tartibda yuritiladigan ishlar;
- hakamlik sudining hal qiluv qarori bilan bog‘liq ishlar;
- chet davlat sudlarining hamda chet davlat hakamlik sudlarining (arbitrajlarining) hal qiluv qarorlarini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi ishlar;
[5]

- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalarining ma‘muriy va boshqa ommaviy huquqiy munosabatlardan yuzaga kelmaydigan qarorlari hamda ular mansabdor shaxslarining shunday harakatlari (harakatsizligi) yuzasidan nizolashish to‘g‘risidagi ishlar.

Mazkur sanab o‘tilgan sud ishlarini yuritishning har biri alohida xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi va belgilangan tartibda ko‘riladi. Sud buyrug‘i nizosiz talablar bo‘yicha sud muhokamasi o‘tkazmasdan berilgan sud hujjati [6] hisoblanadi. Fuqarolik sud ishlarini yuritishning alohida turi hisoblangan buyruq tartibida ish yuritish – fuqarolarning xuquqlari va qonuniy manfaatlarini ximoya qilishning soddalashtirilgan va ixchamlashtirilgan shakli hisoblanadi. Shu o‘rinda fuqarolarning xuquqlari va qonuniy manfaatlarini ximoya qilishning soddalashtirilgan va ixchamlashtirilgan shakli sifatida ayrim toifadagi fuqarolik ishlarini sud buyrug‘i chiqarish yo‘li bilan xal qilish muxim ahamiyatga ega yekanligini alohida etirof etishimiz joiz hisoblanadi.

Fuqarolik protsessual kodeksiga kiritilgan ushbu huquqiy institutining ahamiyati shundan iboratki, ilgari undiruvchining qarzdordan pul mablag‘larini undirish yoki ko‘char mulkni nizosiz tarzda qarzdordan talab qilib olish to‘g‘risidagi arizalari bo‘yicha ish taraflar sud majlisiga chaqirilgan holda ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, sud buyrug‘i instituti joriy etilgach, mazkur toifadagi arizalar bo‘yicha sudya ishni sud majlisida ko‘rmasdan va taraflarni sud muhokamasiga chaqirmasdan, sud buyrug‘i chiqarish vakolatiga ega bo‘ldi.

2018 yil 1 aprelga qadar amalda bo‘lgan Fuqarolik protsessual kodeksida 5 talab yuzasidan sud buyrug‘i chiqarilgan bo‘lsa, 2018 yil 22 yanvarda yangi tahrirda qabul qilingan Fuqarolik protsessual kodeksida 8 talab yuzasidan, 2019 yil 22 oktyabrda kiritilgan o‘zgartirishlarga asosan jami 9 talab yuzasidan sud buyrug‘i chiqarilishi belgilangan. Yangi tahrirda qabul qilingan FPKda so‘ngi yillarda asosan da‘vo tartibida ko‘rilgan 3 ta nizo turi yuzasidan ishlarni fuqarolarni ortiqcha ovoragarchiligini oldini olgan holda, aslida ushbu ishlar nizosiz bo‘lganligi sababli, sud buyrug‘i chiqarish orqali ya‘ni taraflar ishtirokisiz ko‘rib chiqilib sud xujjati chiqarilishi belgilandi. Bu esa fuqarolarga arizalarini tezkor va sifatli ko‘rib chiqilish imkoniyatini yaratdi.

Fuqarolik ishlar bo'yicha sudlar tomonidan 2018 yilda birinchi instansiyada jami ko'rilgan **453 354 ta** ishlardan **236 030 tasi (52,1%)** sud buyrug'i berish tartibida ko'rilgan bo'lsa, 2020 yilda esa **291 132 ta** ishdan **96 584 (33,2%) tasi buyruq tartibida ko'rilgan** [7]. Bundan ko'rinadiki, sud ishlarini yuritishning buyruq tartibida yuritish to'g'risidagi ishlar ham ko'pchilikni tashkil etib, nizosiz talablar bo'yicha ishlarning tez va soddalashtirilgan tartibda ko'rilishiga olib keladi.

Yangi qo'shilgan talablar yuzasidan so'ngi yillardagi statistik xisobotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ko'p kvartirali uyning joylari mulkdorlaridan majburiy badallar va to'lovlarni undirish to'g'risidagi talablar yuzasidan Respublika bo'yicha 2020 yil 9 oy davomida 122 ta ish, 2021 yil 9 oy davomida 366 ta sud buyrug'i chiqarilgan, xuddi shunday ijara shartnomasida belgilangan ijara to'lovlari muddatida to'lanmaganligi sababli ushbu to'lovlarni undirish to'g'risida talablar yuzasidan 2020 yil 9 oy davomida 11 ta, 2021 yil 9 oy davomida 20 ta sud buyrug'i chiqarilgan. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, ushbu talablar yuzasidan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar yildan yilga ko'payib borayotganligini ko'rsatadi. Hozirgi kunda fuqarolik sudlarida yildan yilga ish hajmi ko'payib bormoqda. Bu esa nizolarni ko'rishda ish sifatini pasayishiga olib kelmoqda. Shu sababli ishlarni ko'rishda taraflar ishtirokisiz ko'riladigan talablar doirasini kengaytirish zamon talabi bo'lmoqda. Buyruq tartibida ish yuritishdagi talablar yuzasidan xorij tajribasiga nazar soladigan bo'lsak, xususan Germaniya Federativ Respublikasi va Ozarbayjon Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida avtomobil sug'urtasi yuzasidan kelib chiqadigan nizolar sud buyrug'i tarzida chiqarilishi belgilangan.

Fikrimizcha, mazkur normani O'zbekiston Respublikasini amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksiga ham kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Xususan, "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga asosan, sug'urta shartnomasi bo'lib, unga ko'ra sug'urtalovchi sug'urta hodisasi sodir bo'lganda jabrlanuvchilarga ularning hayoti, sog'lig'i va (yoki) mol-mulkiga ushbu sug'urta hodisasi oqibatida yetkazilgan zararning o'rnini shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta puli doirasida qoplash majburiyatini oladi [8]. Demak mazkur normaga asosan shartnomada sug'urta puli undirilishi uchun xech qanday nizo mavjud emas va bunday holatda ishlarni buyruq tartibida ko'rilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bundan tashqari, Rossiya Federativ Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida fuqaroni (qarzdorni) majburiy sudga keltirish yoki uning mol-mulkini qidirish bo'yicha xarajatlarning o'rnini qarzdor tomonidan qoplash yuzasidan sud buyrug'i chiqarilishi belgilangan. Shunga mazkur normani ham bizning

qonunchiligimizga kiritilsa bo‘ladi. Buni quyidagicha izohlaymiz: O‘zbekiston Respublikasida 2018 yil 1 aprelga qadar Fuqarolik protsessual kodeksida protsessual majburlor choralaridan majburiy keltirish degan norma yo‘q edi. Agarda taraf sud majlisiga kelmaydigan bo‘lsa, FPKni 144-moddasiga asosan agar FPKning 313-moddasiga muvofiq sud muhokamasida ishtirok etishi shart bo‘lgan yoki sudga kelishi ushbu Kodeksda nazarda tutilgan hollarda sud tomonidan shart deb topilgan, tegishli tarzda xabardor qilingan shaxs sudga uzrsiz sabablarga ko‘ra kelmasa yoxud kelmaganligi sabablarini ma‘lum qilmasa, sud tomonidan unga nisbatan majburiy keltirish to‘g‘risida ajrim chiqarilishi mumkin. Mazkur ajrimning ijrosi hududiy ichki ishlar organining zimmasiga yuklatiladi. Majburiy keltirish bilan bog‘liq xarajatlarni undirish FPKda belgilangan tartibda hududiy ichki ishlar organining tegishli arizasiga asosan amalga oshiriladi. Demak ushbu holatda ish bo‘yicha taraf majburiy keltirilishi uchun xarajatlar amalga oshiriladi. Bundan tashqari ayrim doiradagi ishlar yuzasidan qarzdorni qidirish uchun sud tomonidan ajrim chiqariladi. Buning asosini FPK 165-moddasida ko‘ramiz.

Alimentlar undirish to‘g‘risidagi va mayib bo‘lish yoki sog‘liqqa boshqacha tarzda shikast yetkazilganligi, shuningdek boquvchisining o‘limi natijasida ko‘rilgan zararning o‘rnini qoplash haqidagi da‘volar bo‘yicha javobgarning (qarzdorning) amaldagi turish joyi noma‘lum bo‘lgan taqdirda, javobgar (qarzdor) qidirilishi shart. Bunday hollarda sud ichki ishlar organlari tomonidan javobgarni (qarzdorni) qidirish to‘g‘risida ajrim chiqaradi. Albatta mazkur xolat yuzasidan xarajatlar amalga oshiriladi. Ushbu xarajatlarni undirish nizosiz bo‘lganligi uchun, jarajatlarni undirishni sud buyrug‘i chiqarish bilan undirsa bo‘ladi.

XULOSA

Yuqoridagilarga ko‘ra xulosa qiladigan bo‘lsak, hozir fuqarolik ishlari bo‘yicha sudlarda sudyalarning ish yuklamalarini kamaytirish, sudlarda ishlarni soddalashgan tartibda hal etish tizimini takomillashtirish maqsadida fuqarolik protsessual qonunchiligida sud buyrug‘i chiqarish asoslari ro‘yxatini kengaytirish lozim deb o‘ylaymiz.

REFERENCES

1. Yodgorov X. [va boshq.] Fuqarolik ishlari bo‘yicha sudga murojaat qilish tartibi [Matn]/–Toshkent: Baktria press, 2016. – 224 b.
2. Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Rezolyutsiya 217 A (III) bilan 1948 yil 10 dekabrda qabul va e‘lon qilingan. <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>.

3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 09.02.2021 y., 03/21/671/0093-son).
4. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 17.09.2021 y., 03/21/716/0877-son).
5. Xabibullaev D.Y. Fuqarolik protsessual huquqi (savollar va javoblar). O‘quv qo‘llanma. To‘ldirilgan va qayta ishlangan nashr. –Toshkent, TDYU nashriyoti, 2018. -300 b.
6. Xabibullaev D.Y. Fuqarolik protsessual huquqi (savollar va javoblar). O‘quv qo‘llanma. To‘ldirilgan va qayta ishlangan nashr. –Toshkent, TDYU nashriyoti, 2018. -300 b.
7. https://stat.sud.uz/file/2021/fib/fib_2020.pdf.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-155-son 21.04.2008. <https://lex.uz>.

SHARQ MA'RIFATIDA HARBIY QO'SHIN VA NAVKARNING IJTIMOIY VA AXLOQIY JIHATLARI

Mullajonov Islomjon Yuldashevich

O'R QK Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Temuriylar davrida yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi faoliyati, harbiy nazariyasi va amaliy harbiy san'ati, taktika va strategiyasi, armiya tarkibining tuzilishi, hamda temuriylar davrida axloqiy-estetik g'oyalarning rivojlanishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Etika, estetika, ma'naviyat, vatanparvarlik ruhiyati, komil shaxs, sadoqat, g'urur, ishonch.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается деятельность Тимуриды по воспитанию подрастающего поколения в духе морали и патриотизма, военной теории и прикладных боевых искусств, тактики и стратегии, устройство армии, а также развитие нравственных и эстетических представлений в период правления.

Ключевые слова: *Этика, эстетика, духовность, патриотический дух, совершенная личность, верность, гордость, уверенность.*

ABSTRACT

This article discusses the activities of Timurids in educating the younger generation in the spirit of morality and patriotism, military theory and applied martial arts, tactics and strategy, the structure of the army, as well as the development of moral and aesthetic ideas.

Keywords: *Ethics, aesthetics, spirituality, patriotic spirit, perfection, loyalty, pride, confidence.*

KIRISH

Bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Amir Temur va temuriylar davrida yashab ijod etgan mutafakkirlarning faoliyati katta ahamiyat kasb etadi. Ular qoldirgan ma'naviy meros necha-necha avlodlarni ma'naviy-axloqiy kamolotga da'vat etib, yuksak vatanparvarlik ruhida tarbiyalab kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan

takomillashtirish to'g'risida"[1]gi qaroriga muvofiq bugungi kunda Mudofaa vazirligi tarkibidagi barcha xizmatchilar bir tanu bir jon bo'lgan holda milliy armiyamizda faoliyat yuritayotgan harbiy xizmatchilarning hayotiy va professional ko'nikmalarini ilm-ma'rifat asosida qalbi va ongiga singdirish, mamlakatimiz hayotidagi real ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan uyg'un ravishda ularning bilimlarini oshirib borish, yon-atrofimiz va jahonda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga milliy manfaatlarimizdan kelib chiqqan holda yondoshish, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni mustahkamlash masalalarida to'sqinlik qilayotgan tizimli muammolarni bartaraf etishda hamjihat va hamkor bo'lishimiz lozimligi ta'kidlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Inson ruhi, ma'naviyati nimaligi azaldan insonlarni qiziqtirib kelgan. Bu borada minglab ta'riflar mavjud. Ammo aniq javob yo'q. Bu buyuk sir-sinoatdir. Ma'naviyatning mohiyatini aql-zakovat bilishga qodir emas. O'zbek adibi Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, "ma'naviyatni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. U qudratli, boy va biz uchun azizdir", deb yozgan. Yangi O'zbekiston sharoitida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlarimiz, armiya va xalqning faol hamkorligi natijasida Qurolli Kuchlarimiz tom ma'noda jamiyatning ajralmas qismiga, mamlakatimiz barqarorligi va taraqqiyotining ishonchli kafolatiga, yoshlar va harbiy xizmatchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning muhim institutiga aylanib bormoqda.

Biz Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Bobur singari buyuk vatandoshlarimiz bo'lgan jasur, el-yurtga sadoqatli o'g'lonlarimiz bilan haqli ravishda faxrlanamiz.

Amir Temur harbiy sohada jahonga mashhur sarkarda va o'z zamonasining eng qudratli hukmdori bo'lish bilan birga, uning harbiy nazariyasi va amaliy harbiy san'ati, taktika va strategiyasi, armiya tarkibining tuzilishiga ko'ra o'z davrining nodir mo'jizasi edi. Sohibqiron tomonidan Movarounnahrda markazlashgan va qudratli davlat barpo etilishi hamda bu yerda tinchlik, osoyishtalikning ta'minlanishi bunga asosdir.

Biroq ming taassufki, Amir Temur haqida sovet davrida yaratilgan aksariyat adabiyotlarda, shuningdeq ko'pchilik nashrlarda sohibqironning insoniyat oldidagi buyuk xizmatlari haqida deyarli ma'lumotlar berilmagan. Uning harbiy mahorati turli yo'nalishlarda: qismlarni qayta tashkil etishda, dushmanga hujum qilishda turli-

tuman usullardan foydalanishda, hujumdan oldin dushman joylashgan yerlarni obdon o‘rganib chiqishda hamda qo‘mondonlikda namoyon bo‘ladi.

Amir Temur bilan suhbatlashish sharafiga muyassar bo‘lgan buyuk arab faylasufi Ibn Xaldun Jahongir turk, arab, fors xalqlari tarixining, diniy, dunyoviy va falsafiy bilimlarning murakkab jihatlarigacha yaxshi o‘zlashtirganini ta’kidlaydi.

Amir Temur ilm-fan, ma’naviyat ahliga e’tibor, mehribonlik ko‘rsatib, ulardan jamiyat madaniy hayotida foydalanishga intilar ekan, tarixchi Ibn Arabshoh yozganidek, “Temur olimlarga mehribon, sayidu shariflarni o‘ziga yaqin tutar edi. Ularning har birini o‘z martabasiga qo‘yib, izzat-ikromini unga izhor qilar edi”[2].

Sohibqironning ma’naviy-axloqiy qarashlari uning “Temur tuzuklari”da mujassamlangan. Mazkur asarda Temurning jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashi, davlatning siyosiy va axloqiy tamoyillari ifodalangan.

Amir Temur davlatni boshqarishda o‘zi uchun asosiy yo‘nalishlar deb, din va shariatni oladi: “yana tajribamda ko‘rib bildimki, davlat agar din (qoida, rasm, tartib, odat, ravish, tarzi) asosida ko‘rilmas ekan, unday saltanatning obro‘si, qudrati va tartibi yo‘qoladi. Bunday saltanat yalang‘och odamga o‘xshar ekan, uni ko‘rgan har kimsa undan nazarini olib qochadi, yohud kasu-nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi, tuynugi yo‘q uyga o‘xshaydi”.

Buyuk davlatga asos solgan Amir Temurning sarkardalik san’atini, lashkarboshilarni qanday tanlagani va rag‘batlantirganini o‘rganish, bizningcha, muhim masaladir. Chunki, ulug‘ amirning “Davlatu saltanat uch narsa – mulk, xazina va lashkar bilan tikdir”, deb aytgan hikmatli so‘zlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Sohibqiron harbiylikka olinadigan kishidagi sergaklik, xushyorlik va tadbirkorlikni oldingi o‘ringa qo‘ydi. U aytadiki, “ishbilarmon, mard va shijoatli sohib, azmi qat’iy tadbirkor va xushyor bir kishi, ming-ming tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir”. U shunday degan: “Cherik tuzib, navkar olmoqda uch qoidaga amal qildim: birinchidan – yigitning kuch-quvvatiga, ikkinchidan – qilichni o‘ynata olishiga, uchinchidan aql-zakovati-yu, kamolotiga e’tibor berdim. Shu uch sifat jamuljam bo‘lgandagina navkarlik xizmatiga oldim. Negaki, kuch-quvvatli yigit har qanday qiyinchiliklarga, azob-uqubatlarga chidamli bo‘ladi, qilich o‘ynata oladigan kishi raqibini mag‘lub eta oladi, oqil navkar har joyda aql-idrokini ishga solib, mushkulotni bartaraf etmog‘i mumkin”.

U kishilardagi, jumladan, navkarlaridagi vafodorlik va sadoqatni qadrlay bildi. Bevafo va sadoqatsiz sipohiylarni saltanatiga yaqinlashtirmadi.

“Men bilan ittifoqi buzilgan amirlarni bir-ma-bir holi joyga chaqirtirib, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Mol-dunyoga hirs qo‘ygan ojiz va ta‘magirlarga mol-dunyo va‘da qildik, mansab-martabaga va mamlakatlarni boshqarishga ko‘z tikkan amalparastlarga qo‘lim ostidagi mamlakat va viloyatlardan birining hokimligini berdim. Ularning hammasini umid va qo‘rqinch orasida saqladim. Qolgan sipohiylarni ham yemak-ichmak va kiyim-kechak umidi, shirin so‘z va ochiq chexra bilan o‘zimga rom qildim. Bir xizmatini o‘n barobar qilib taqdirlab, dilini xushnud etdim. Natijada meni qo‘llab-quvvatladilar va atrofimda birlashdilar. Har ishda birlik – ittifoqlikni qo‘ldan bermaslikka, amrimdan chiqmaslikka va‘da berib, men uchun molu jonlarini ayamay, jang maydonida jonbozlik qilishga axd qildilar”.

“Yo‘l ustida kuzatuvchilar, zobitlar tayiria-sinlarki, yo‘llarni qo‘riqlab, yo‘lovchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini biri manzildan ikkinchi manzilga etkazib qo‘ysinlar. Yo‘l ustida birontasining narsasi yo‘qolsa, o‘zi o‘ldirilsa yoki boshqa kor-hol yuz bersa, bular uchun javobgarlik ularning zimmasida bo‘lsin.

Amir Temur (1336—1405 y.y.) millatimiz tarixida munosib o‘rin egallaydi. U yoshligidan xat-savod chiqarib, o‘z davrining tibbiyot, riyoziyot, falaqiyot, me‘morchilik va tarix ilmlarini o‘rgangan.

O‘g‘ri va qaroqchilar qayerda qo‘lga olinmasin, yaso (qonun) asosida jazolansinlar. Agar birontasi birovning mol-mulkini kuch ishlatib tortib olgan bo‘lsa, uni olib o‘z egaloriga topshirsinlar. Kimdir birovning tishini urib sindirgan bo‘lsa yoki ichkilik ichgan bo‘lsa, jazo berish uchun shariat qozisi huzuriga olib borsinlar”.

Amir Temur saroyida ko‘plab ilm-ma‘rifat allomalari sohibqironning marhamatidan bahra olib, uning xizmatida bo‘ldilar. Sohibqironning riyoziyot, xandasa, me‘morchilik falakiyot, adabiyot, tarix, musiqa sohalari ravnaqiga katta e‘tibor berib, sohibi hunarlar bilan qilgan suhbatlari haqida fransuz olimi Lyangle shunday yozadi: *“Temur olimlarga iltifotli edi. Bilimdonligi bilan bir qatorda sofdilligini ko‘rgan kishilarga ishonch bildirardi. U tarixchilar, faylasuflar, shuningdek, ilm-fan, idora va boshqa ishlarda iste‘dodli bo‘lgan barcha kishilar bilan suhbatlashish uchun ko‘pincha taxtdan tushib, ularning yoniga kelardi. Chunki, Temur bu sohalarga g‘amho‘rlik qilishga asosiy e‘tiborini berardi”.*

Ulug‘ amir har ishda insoniy, axloqiy fazilatlarni, kuchli iymonni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Sohibqiron Amir Temur davrida Markaziy Osiyoning mustaqil bir davlat ostiga birlashtirilishi, shubhasiz, mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga ulkan ta‘sir ko‘rsatdi, ilm-fan, adabiyot va san‘at, hunarmandchilik va me‘morchilik ravnaq topdi.

Buning uchun Movarounnahrning hamma joylaridan, yaqin va O'rta Sharq o'lkalaridan, tobe mamlakatlardan juda ko'p fan va san'at ahllarini, iste'dodli sohibi hunarlarni, me'mor va musavvirlarni poytaxtga to'pladi. Bu – Sohibqironning estetik didi juda baland bo'lganligidan dalolatdir.

Buyuk Sohibqironning axloqiy-estetik qarashlari, amaliy faoliyati bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, aksincha, vaqt o'tishi bilan yanada mazmunga boyib bormoqda.

O'rta asr Sharqida axloq fanining rivojiga katta hissa qo'shgan mutafakkir Jaloliddin Davoniy (1427—1502 y.y.)dir. U axloq fanining predmeti va vazifalarini belgilashda Arastu ta'sirida bo'ladi. Axloq fani deganda, mutafakkir kishilarning xulq-odobi va fazilatlarini o'rganuvchi fanni tushunadi. Ushbu fan amaliy xarakterga ega bo'lib, u kishilarning kundalik hayotida asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi lozim.

Davoniyning fikricha, kishilarning xislatlari tabiiy (tug'ma) va yashash davomida shakllanadigan hislatlarga bo'linadi. Ushbu masalada u Forobiy va Tusiyning fikriga qo'shiladi.

Davoniy xuddi Forobiy singari, tug'ma xususiyatlarga kishilarning ba'zi bir aqliy va axloqiy malakalari: zehn o'tkirligi, faraz qilish qobiliyati, hamfikrlik va boshqalarni kiritadi. Mutafakkir kishilarning ba'zi tug'ma-xususiyatlari va qobiliyatlarini tan olsa ham, yashash davomida qo'lga kiritiladigan malakalarni inson uchun muhim, deb hisoblaydi. Zero, inson yoshligidan tashqi muhit va boshqalarning ta'sirida barcha xislatlarni egallay boradi.

Davoniyning fikricha, bola dunyoqarashining shakllanishida tashqi muhit va uning tevarak-atrofidagi odamlar muhim rol o'ynaydi. Tashqi muhit ta'sirida bola faqatgina atrof-muhitni kuzatibgina qolmasdan, balki yaxshi yoki yomon malakalarni hosil qila boradi.

Davoniy kishilarni bola tarbiyasida juda ehtiyot bo'lishga chaqiradi, chunki ular yoshligida o'ta ta'sirchan bo'ladi, yaxshi va yomonning farqiga bormasdan qabul qilaveradi. “*Bola qalbi, deb ta'kidlagan edi u, toza taxtaga o'xshaydi, unga har qanday tasvirni osonlikcha chizish mumkin*”. Uning aytishicha, tug'ilganda bola qalbi toza taxtani eslatadi. Ruhiiy holati (psixikasi) esa yashash jarayonida to'ldirib boriladigan bir varaq oq qog'ozga o'xshaydi.

Bola tarbiyasida maktabning roli muhimdir. O'qituvchi aqlli, bola tarbiyalashda qobiliyatli bo'lishi lozim. *Davoniy* o'qituvchini sevishga, hurmat qilishga chaqiradi va uni ma'naviy ota deb hisoblaydi.

Davoniy yosh avlodni kasb-hunarga o'rgatish masalasiga ham o'z e'tiborini qaratadi. Bolalarni o'qitishda, ularning qobiliyatini hisobga olish zarur. Agar bola biror kasb-hunarga qiziqsa, shu ixtisosni egallashi uchun unga sharoit yaratib berish kerak. "Hamma mavjud kasb-hunarlariga kishining qobiliyati bo'lmaydi, aksincha har bir odam muayyan bir hunarga qiziqadi. Buning zaminida bir sir yashirinib yotadi. Bu sirning sababi dunyoning mavjud bo'lishi va kishilar turmushini tartibga solib turishdir", deydi Davoniy. Bitta hunar bilan qiziquvchi odam, o'zining butun qobiliyati va e'tiborini shu kasbni egallashga qaratadi.

Temuriylar davrining ko'zga ko'ringan allomalaridan biri – Xusayn Voiz Koshifiy (1440— 1505 y.y.). Uning dunyoqarashida axloqshunoslik muammolari muhim o'rinni egallaydi. Koshifiy "Axloqi Muxsiniy" asarida axloqshunoslikni maxsus fan tarmog'i sifatida tan olib, uning vazifalarini belgilab beradi. Uningcha, axloqshunoslik ko'proq amaliy fanlar turkumiga kirib, uning asosiy vazifasi yaxshi fazilatlarni kasb qilishdan iborat. Koshifiy axloqni kishilar o'rtasidagi munosabatlar va ularning kundalik turmushidan qidiradi.

Koshifiy bolalarni yoshlikdan boshlab ularning qobiliyatiga qarab muayyan kasb-hunarga o'rgatish lozim, deb hisoblaydi. Agar bola biror kasbga qiziqish bildirsa, unga kerakli shart-sharoitlarni yaratib berish kerak. U shaxsning axloqiy kamolotida yaxshi fazilatlarni egallashi lozimligi masalasiga keng to'xtaladi.

Ma'lumki, eng muhim axloqiy tushunchalardan biri adolatdir. Koshifiy adolatni keng ma'noda tushunadi, uni insonning axloqiy malakalarini yuksak shakli sifatida talqin qiladi. Agar adolat mutlaq fazilat bo'lsa, insonning boshqa xususiyatlari uning xizmatkori hisoblanadi. Uningcha "Adolat – eng yaxshi fazilat bo'lsa, adolatsizlik esa eng tuban va yaramas illatdir"[3].

Koshifiy yaxshilik va yomonlik haqida ham o'z fikrini bildirgan. Uning tushunchalari juda keng ma'noni anglatadi. Sharq mutafakkirlari ular orqali kishilarning xulq-odobi, yurish turishi va xatti-harakatini baholaganlar.

Koshifiy ham Navoiy singari kishilarni yaxshi va yomonga ajratadi va besh guruhga bo'ladi. Birinchi guruh kishilari shunday kishilarki, ular o'z tabiati va kelib chiqishiga ko'ra yaxshi kishilar bo'lib, doimo xayrli ishlar bilan shug'ullanadilar. Shuning uchun ularni qo'llab-quvvatlash zarur. Ikkinchi guruhdagilar o'ziga yaxshilikni ravo ko'rib, boshqalarga nafi tegmaydi. Bunday odamlarni ham qadrlab, ularni hayrli ishlar qilishga undash kerak. Uchinchi guruhga kiruvchi odamlar jamiyatga na foyda, na ziyon keltiradilar, ya'ni ular tabiatiga ko'ra na yaxshi va na yomondirlar. Ularni ham yaxshi ishlar qilishga, yomonlikdan qochishga chorlash lozim. Lekin to'rtinchi guruhga kiruvchilar, garchi ular yomonlik qilmasada, tanbeh

berishga loyiq odamlar hisoblanadi. Ularni yomonlikdan tiyilishiga da'vat qilish zarur. Beshinchi guruhdagilar yomon va axloqsiz odamlar bo'lib, jamiyatga faqat ziyon keltiradilar. Ularga nisbatan jazo choralarini qo'llash va ularning tarbiyasi bilan shug'ullanish lozim.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, o'sha davr allomalarining axloq-odob va estetika borasidagi dono fikrlari madaniyatimizni yanada ravnaq toptirishda, yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitishda, ularni yuksak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga egadir. Shunday ekan, bugun Qurolli Kuchlarimiz saflarida xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarimiz ajdodlarimizning mana shunday boy ma'naviy merosidan oziqlanishsa, o'zlarining ma'naviy, axloqiy va intellektual sifatlarini shakllantirishsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-avgustdagi PQ-3898-son qarori.
2. Harbiy xizmat axloqi. 2005 y. Toshkent.
3. Pulatova D.A. "Axloqshunoslik" fanidan mustaqil ta'lim uchun uslubiy qullanma, 1995 yil,
4. Vatanparvar gazetasi maqolalari.
5. O'zbekiston Respublikasining "Umumxarbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonuni. Toshkent 2003 y.
6. O'zbekiston Respublikasi QK «Umumxarbiy nizomlari» Toshkent 1996 yil.
7. Umarov E. Estetika "Nafosatshunoslik" Toshkent 1995 yil,
8. O'G'LI, J. S. S. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.

O‘ZBEKISTONDA ELEKTRON TIJORATNING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Choriyev Bahrom To‘rayevich

Surxondaryo viloyati yuridik texnikum
Jinoiy huquqiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi
Termiz, Surxondaryo, O‘zbekiston
E-mail: b.choriyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasidagi elektron tijorat munosabatlarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilingan. Bundan tashqari ushbu munosabatlarning Markaziy Osiyo mamalakatları doirasidagi huquqiy holati hamda rivojlanish istiqbollari ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari O‘zbekiston elektron tijorat munosabatlarini tartibga solishning zarurati, ushbu sohadagi muammo va kamchiliklar tahlil qilingan. Ushbu tahlillar natijasida O‘zbekistonda elektron tijorat huquqiy asoslarini takomillashtirish yuzasidan bir qancha tajklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

***Kalit so‘zlar:** elektron tijorat, e-tijorat, e-pay, O‘zbekiston, smart shartnomalar, blokchein texnologiyalari.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Чориев Бахром Тураевич

Сурхандарьинский областной юридический техникум
Преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин
Термез, Сурхандарья, Узбекистан
E-mail: b.choriyev@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы нормативно-правовые акты, регулирующие отношения электронной коммерции в Республике Узбекистан. Кроме того, рассмотрено правовое положение и перспективы развития этих отношений в рамках государств Центральной Азии. Кроме того, проанализирована необходимость регулирования отношений электронной коммерции в Узбекистане, проблемы и недостатки в этой сфере. В результате этих анализов был разработан ряд рекомендаций и рекомендаций по совершенствованию правовых основ электронной коммерции в Узбекистане.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронная коммерция, e-pay, Узбекистан, смарт-контракты, блокчейн-технологии.

IMPROVING THE LEGAL FRAMEWORK OF E-COMMERCE IN UZBEKISTAN

Choriev Bahrom Turaevich

Surkhandarya Regional Law College

Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines

Termez, Surkhandarya, Uzbekistan

E-mail: b.choriyev@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the regulatory legal acts regulating e-commerce relations in the Republic of Uzbekistan. In addition, the legal situation and prospects for the development of these relations within the framework of the Central Asian states were considered. In addition, the necessity of regulating e-commerce relations in Uzbekistan, problems and shortcomings in this area are analyzed. As a result of these analyses, a number of recommendations and recommendations were developed to improve the legal framework of e-commerce in Uzbekistan.

Keywords: e-commerce, e-commerce, e-pay, Uzbekistan, smart contracts, block chain technologies.

KIRISH

Jahon hamjamiyatining ko'zlangan rivojlanish va farovonlikka erishish uchun, axborot texnologiyalariga (AT) bo'lgan ehtiyoji katta sur'atlar bilan oshib borayapti. Iqtisodiy o'sishning faollashuvi, dunyo aholisi yashash darajasining yaxshilanishi axborot texnologiyalarining kundalik hayotimizga singib ketgani natijasidir. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki erkin axborot oqimining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtiradi va sotsial farovonlikni oshiradi.[1]

O'zbekiston iqtisodiyotining ham bosqichma-bosqich rivojlanishi oqibatida biznes faoliyatini yuritishning yangi prinsiplari, ayniqsa elektron tijoratning ahamiyati juda oshdi. Bugungi kunga kelib, har bir internet foydalanuvchisi elektron tijorat so'zining ma'nosini tushunishga harakat qilib ko'rgan. Hali o'zining uzoq tarixini qurishga ham ulgurmagani bunday faoliyat bilan bog'liq AQSh bozorlarida yiliga o'rtacha 1,5-2 trln. AQSh dollari miqdorida mablag'lar aylanadi. [2]

Axborot texnologiyalarining tez rivojlanishi iqtisodda ham o'z aksini topmasdan qolmaydi. Hozirgi kunda iqtisodda, ayniqsa tadbirkorlik sohasida erishilayotgan

yutuqlar negizida aynan axborot texnologiyalari turli segmentlarining yuqori darajada rivojlanganligi va samarali qo'llanishi yotadi. O'zbekiston iqtisodiyoti ham bundan mustasno emas albatta. Yaqqol misol sifatida axborot texnologiyalarining bir qator segmentlari masalan, ma'lumotlar yetkazish tarmoqlari, axborot internet-resurslari va ular orasidagi elektron hujjat almashuv, biznes va tijoratning barqaror rivojlanayotganini keltirish mumkin. O'zbekiston uchun axborot texnologiyalarini rivojlantirish yangi iqtisodiy aloqalarni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin bu jarayon, axborot texnologiyalari sohasida ta'lim standartlarining oshishi, milliy telekommunikatsiya tarmoqlarining modernizatsiyalashuvi, huquqiy bazaning shakllanishi oqibatida vujudga keladigan jamiyatning ma'lum darajadagi informatsion tayorligi mavjud bo'lgan holatdagina sodir bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yurtimizda elektron tijorat sohasidagi munosabatlarning normativ-huquqiy asoslari yaratilgan. "Axborotlashtirish to'g'risida", "Elektron to'lovlar to'g'risida", "Avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotni muhofaza qilish to'g'risida", "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida", "Elektron tijorat to'g'risida"gi va boshqa Qonunlar ana shular jumlasidandir. Ushbu huquqiy hujjatlar asosida elektron bank hujjat aylanishi elektron plastik kartochkalar kabi tizimlar amaliyotga izchil joriy etilayapti. Barchaga ma'lumki, keyingi yillarda, yurtimizda iqtisodiyotning jadal rivojlanishi kuzatilmoqda. Natijada elektron tijoratning ahamiyati tobora oshib, aholining ushbu soha xizmatlariga bo'lgan talab va ehtiyojlari yuksalib borayapti. Shak-shubhasiz, elektron tijorat bozorini taraqqiy toptirish axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan samarali foydalanib, tegishli mexanizmlarni kengroq joriy qilish, eng avvalo, elektron tijorat sohasining huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish zaruratini kun tartibiga olib chiqdi. Oliy Majlis Senatining ikkinchi yalpi majlisida ko'rib chiqilishi kutilayotgan yangi tahrirdagi "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun ham ana shu talab va ehtiyojlarni inobatga olgan holda ishlab chiqilgani bilan ahamiyatlidir.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ham ushbu soha rivojiga kata hissa qo'shib kelmoqda. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, normative-hujjatlar elektron tijoratni rivojlantirish uchun yangi huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy va texnik sharoitlar yaratadi. U tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish imkonini beradi. Elektron tijoratni yanada rivojlantirishga, elektron savdoda zamonaviy axborot-kommunikatsiya

texnologiyalarini joriy qilishga, bitimlarni tuzish tartib-taomillarini soddalashtirishga, elektron tijorat ishtirokchilari huquqlarini ro'yobga chiqarishning huquqiy mexanizmlarini o'rnatish va muhofaza etishga xizmat qiladi. Mazkur Qonun respublikada elektron tijoratni yanada keng joriy etishga huquqiy zamin yaratib, savdo operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha xarajatlar (tranzaksiya xarajatlari)ni kamaytiradi. Elektron tijorat subyektlarining biri-biridan geografik uzoqligi bilan bog'liq muammolarni hal qiladi. Sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri tezkor ravishda shartnomaviy munosabatlarni o'rnatish uchun sharoit tug'diradi. Jumladan, bozorda yangi ishtirokchilarning paydo bo'lishida muhim omilga aylanadi. Qolaversa, u tadbirkorlik va ishbilarmonlik muhiti yanada yaxshilanishi, xalqaro standartlarga javob beradigan texnologik bozor infratuzilmasini yaratishga qo'shimcha imkon beradi.

Ilmiy maqolani tayyorlashda umumlashtirish, deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik va amaliyot materiallarini o'rganish kabi usullardan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Elektron tijorat” termini EDI (Elektronic Data Interchange – ma'lumotlarni elektron almashish), elektron pochta, internet, intranet (kompaniya ichida axborot almashish) va ekstranet (tashqi dunyo bilan axborot almashish) kabi texnologiyalarni o'z ichiga oladi. O'z navbatida Elektron kommertiya tizimi uch sinfga bo'linadi:

- Chakana savdoni tashkil qilish bo'yicha (biznes-iste'molchi, B2C);
- Biznes hamkor bilan aloqlar o'rnatish (biznes-biznes, B2B);
- Iste'molchilar o'rtasidagi savdo (iste'molchi-iste'molchi, C2C);

Elektron tijoratning o'ziga xos qulayliklari va ustunliklari mavjud:

- Xalqaro operatsiyalarda axborot olish tezligi oshadi;
- Ishlab chiqarish va sotish davri qisqaradi;
- Arzon kommunikatsion vositalardan foydalanish evaziga axborot almashish xarajatlari kamayadi.

Kompaniya axborot texnologiyalarini samarali qo'llash orqali iste'molchibilan ochiq munosabat o'rnatish, mahsulot va xizmatlar to'g'risida hamkor va mijozlarni tezkor axborot bilan ta'minlash, sotuvning alternativ yo'llarini, misol uchun tijorat saytlarida elektron do'konlar ochish va yaratish imkoni beradi.[7]

O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish jarayonlari amalda Bugungi kunga kelib, O'zbekistonda davlat organlari elektron tijoratni

rivojlantirishda, dunyo tajribasida keng qo'llanilgan quyidagi prinsiplarga amal qilishmoqda.

Elektron tijoratni rivojlantirishda korpoorativ sektor faol rol o'ynashi lozim;

- Elektron tijoratga nisbatan, davlat organlari tomonidan asoslanmagan turli cheklovlar qo'yilishiga yo'l qo'yilmaslik lozim;

- Davlat hokimiyati elektron tijorat jarayoniga, ushbu soha subyektlarini qo'llab-quvvatlash va huquq bazasini takomillashtirish maqsadida aralishishi mumkin;

- Elektron tijoratni boshqarish chora-tadbirlarini ishlab chiqishda davlat hokimiyati Internetning o'ziga xosliklarini inobatga olishi lozim;

- Elektron tijorat jarayoni ma'muriy-hududiy bo'linish va davlat chegaralariga bog'liq bo'lmagan ravishda, global masshtabda sodir bo'lishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, o'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish bilan bir qatorda bu sohaning takomillashishiga to'sqinlik qilayotgan bir qancha muammolar ham mavjud. Bu muammolarning tezkor va aniq yechilishi bugungi kunning muhim talablaridan biri hisoblanadi. Chunki aynan quyidagi yechimini kutayotgan masalalar jahon tajribasida keng tarqalgan bo'lib, ularning to'g'ri hal qilinmasligi oqibatida bu sohada jiddiy inqirozlar vujudga kelishi mumkin.[6]

Birinchidan, zarur infrastrukturaning hali ham yetarli darajada takomillashmagani. Quyida bir nechta misollar keltiramiz:

- internetning global tarmog'i bilan to'gridan-to'g'ri bog'langan provayderlar soni cheklangan miqdorda va buning natijasida internet mijozlarga provayder o'rtasida biridan ikkinchisiga tashish orqali yetkazilmoqda, ma'lumki bunday holat xizmat ko'rsatishning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

- viloyatlarda ko'rsatilayotgan internet xizmatining sifat ko'rsatkichlari poytaxtdagi holat bilan solishtirganda sezilarli darajada yomon. Ajratilgan ulanish (ADCL modem) uchun yetarli shart-sharoitning yaratilmaganligi natijasida mijozlar to'gridan to'g'ri qo'ng'iroq qilish orqali (Dial-up) ulanishdan foydalanishadi. Bu o'z navbatida xizmat sifatining yetarli darajada bo'lmasligiga olib keladi.

Ikkinchidan, internet foydalanuvchilarining miqdori shunday darajadagi, bu holat elektron tijorat bilan shug'ullanish uchun zarur bo'lgan yirik bozor yaratish imkonini bermaydi (O'zbekiston bo'yicha internet foydalanuvchilarining soni 2,5 mln. dan ortiq⁴). To'g'ri oxirgi yillarda bu sohada bir qancha ijobiy natijalarga erishilmoqda, lekin bu faqatgina ma'lum bir hududlarda (asosan poytaxt va ba'zi bir viloyat markazlar) o'smoqda. Ko'pchilik viloyatlarda bunday holat haligacha

muammoligicha qolmoqda. Ma'lumki, yetarlicha hajmdagi bozorga ega bo'lmasdan turib elektron tijorat faoliyatini yuritish ixtiyoriy tadbirkor uchun zarardir.

Uchinchidan, jismoniy shaxslarning bank hisob raqamlaridan on-line to'lovni amalga oshirishni ta'minlaydigan ishonchli tizimning rivojlanmaganligi. Banklarimiz tomonidan chiqarilayotgan plastik kartochkalardan faqatgina maxsus terminallardan foydalanib to'lovni amalga oshirishimiz mumkin, xalqaro tajribada esa plastik kartochkalar yordamida, to'lovni qabul qilish uchun o'rnatilgan maxsus modullar orqali, to'g'ridan to'g'ri on-line do'konlarda to'lovni amalga oshirish mumkin.

Asosiy muammo shundaki, O'zbekistonda jismoniy shaxslar uchun on-line banking xizmati keng tarqalmadi. On-line banking bank mijozlari uchun internet tarmog'ida yoki mobil aloqa yordamida o'z hisoblarini boshqarish va to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bir necha banklar tomonidan taklif etilayotgan SMS-banking bir tomonlama bo'lib, faqatgina hisob va operatsiyalar tarixi haqida ma'lumot olish uchun mo'ljallangan. Bu holat elektron tijoratning rivojlanishiga eng katta to'siq bo'layotgan muammolardan biridir.

To'rtinchidan, mavjud internet-do'konlar faoliyatida yetarli professionallik darajasi yetishmaydi. Ushbu o'rinda elektron tijorat jihatidan Markaziy Osiyo davlatlarining tajribasiga to'xtalib o'tishimiz maqsadga muvofiq. Markaziy Osiyo ulkan elektron tijorat salohiyatiga ega, chunki mobil qurilmalarga kirish va Internet o'sishda davom yetmoqda, ayniqsa raqamli to'lovlarning ommaviyligi oshishi, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tashabbuslarining kuchayishi va umuman iqtisodiy tiklanish yuqori. Shu bilan birga, ushbu salohiyatning aksariyati Markaziy Osiyoning moliyaviy innovatsiyalar va elektron tijorat imkoniyatlari kam bo'lgan rivojlanayotgan mintaqada ekanligidan dalolat beradi. O'zimizni to'liq ifoda yetgan holda, moliyaviy inklyuziya va amaliy elektron tijorat yechimlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish bilan bog'liq muammolarni hal qiladigan keng qamrovli milliy rivojlanish rejalariga ehtiyoj bor.

Qirg'iziston. Mamlakat 2021-2025 yillarda elektron tijoratni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqmoqda va Iqtisodiyot va Moliya vazirligi turli platformalarda o'zi uchun zarur bo'lgan huquqiy bazani va soliqlarni tartibga solishni muhokama qilmoqda. Elektron tijorat sohasi Qirg'iziston iqtisodiyotining salohiyatli yo'nalishlaridan biridir. 2019-yilda iqtisodiyot vazirligi Germaniya xalqaro hamkorlik jamiyati ko'magida Qirg'iziston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonuni loyihasini va Qirg'iziston Respublikasi hukumatining "Elektron tijorat to'g'risida" gi Qonuni loyihasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori loyihasini

taqdim etdi. Qonun loyihasi jamoatchilik muhokamasiga taqdim etilib, unda quyidagi masalalar muhokamaga qo'yildi:[3]

1. elektron tijoratning huquqiy shartlari.
2. elektron tijorat bilan shug'ullanuvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari;
3. elektron hujjatlar yordamida bitimlar tuzish qoidalari;
4. elektron hujjatlarni dalil sifatida tan olish kabi masalalar.

Qonun loyihasi, Iqtisodiyot vazirligida ta'kidlanganidek, elektron tijoratda yuzaga keladigan barcha munosabatlarni tartibga soladi. Qonun loyihasiga ko'ra elektron tijorat sohasidagi huquqiy munosabatlar ishtirokchilari quyidagilar bo'lishi mumkin: auksion, tanlov va tenderlar tashkilotchilari; to'lov tizimi operatorlari; aloqa operatorlari (provayderlari); banklar; davlat va nodavlat tashkilotlari; jismoniy yoki yuridik shaxslar.

Turkmaniston. Mazkur tendensiya Turkmaniston respublikasida o'sib borayotgan bo'lsada, ammo ushbu munosabatlarni huququiy jihatdan tartibga soluvchi normative mavjud emas edi. 2020-yil 20-may kuni Osiyo taraqqiyot banki instituti, Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik instituti (CAREC) va Shanxay buxgalteriya hisobi Milliy instituti bilan hamkorlikda tashkil etilgan video-seminar mintaqasida elektron tijoratning me'yoriy-huquqiy bazasini rivojlantirish masalalari kun tartibiga qo'yildi. Turkmanistonda milliy normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, uni xalqaro standartlarga moslashtirish, zamonaviy boshqaruv uslublarini joriy etishga qaratilgan moliyaviy-iqtisodiy sohadagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari taqdim etildi. Shunga so'ng, 2020- yil 13-yanvarda Turkmaniston elektron tijoratni tartibga solish bo'yicha qonun loyihasini tayyorlayotgani e'lon qilindi.[3]

Qozog'iston. Qozog'istondagi elektron tijorat bozori hajmi 2019 yilda 1,8 baravar yoki 700 milliard tengedan oshdi. Muhimi, ushbu davlatda ichki bozor yanada jadal rivojlanmoqda: 2019-yilda naqd pulsiz to'lovlar hajmi 2,3 baravar oshdi, bu taxminan 14,4 trillion tengede deganidir. O'sish pos-terminallar infratuzilmasini rivojlantirish, Apple Pay va Samsung payni Qozog'iston bozorlariga kiritish, mijozlarni banklar tomonidan bonuslar va naqd pullar orqali rag'batlantirish, shuningdek barcha turdagi naqd pulsiz to'lovlardan faol foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Bu tez o'sishi qaramay Qozog'iston e-tijorat yoki savdo raqamlashtirish to'g'risidagi qonun hujjatlari alohida e'tabor qaratib keladi. Shunday bo'lsa-da, Qozog'iston hukumati electron tijoratni rivojlantirish maqsadida 2019-2025 yillar

uchun yo‘l xaritasini ishlab chiqqan. Ushbu yo‘l xaritasiga ko‘ra quyidagilar belgilab ebrilgan:

1. eksport darajasini oshirish maqsadida xalqaro platformalarda mahalliy kompaniyalar targ‘ib qilishni oshirish;
2. Qozog‘istonda xalqaro platformalarini rag‘batlantirish. 2018 yilda Qozog‘iston Respublikasi savdo va integratsiya vazirligi "Wildberries" xalqaro kompaniyasi bilan investitsiya loyihasini amalga oshirish to‘g‘risida Memorandum imzoladi, uning asosiy maqsadi ushbu platforma orqali Qozog‘iston tovarlari eksportini ko‘paytiradigan infratuzilmani yaratish va rivojlantirishdir.
3. elektron tijorat bozori ekotizimining infratuzilmasini rivojlantirish choralari ko‘rib chiqish.
4. agro-logistika va ulgurji tarqatish markazlari tarmog‘ini to‘liq raqamlashtirish rejalashtirilgan. Shunday qilib, ular asosida fermerlar va ulgurji xaridorlar uchun elektron savdo maydonchalari yaratiladi. Axborot tizimi tovarlar oqimini kuzatish va muvozanatli mintaqalararo oqimlarni ta‘minlashga imkon beradi
5. Qozog‘iston raqamli savdo maydonchalarini yaratishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar belgilangan. Bugungi kunda Qozog‘iston bozorida 13 ga yaqin online savdo bozorlari mavjud. Masalan Kaspi.kz, flip.kz., chocofamily, mehta.kz kabi bozorlar va 20 turdagi tovarlar va xizmatlar kategoriyalar mavjud.
6. aholining raqamli bozor to‘g‘risida xabardorligini oshirish va ularning elektron tijoratda faol ishtirokini kuchaytirish.
7. Raqamli bozorda iste‘molchilarni himoya qilish va mijozlarni qo‘llab-quvvatlash xizmatlarini tartibga solish.[3]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shuni bemalol ta‘kidlash mumkinki, O‘zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishi O‘zbekiston mehnat bozori strukturasi ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Birinchidan, yuqori axborot texnologiyalarini sanoatlashtirish minglab yangi ish o‘rinlarini yaratadi.

Ikkinchidan, O‘zbekiston iqtisodiyotining barqarorlashishi, tovar va xizmatlarning raqobatbardoshligi kuchayishi va elektron tijorat rivojlanishining bir paytda sodir bo‘lishi eksport imkoniyatlarimizning oshishiga olib keladi.

Uchinchidan, elektron tijorat aholi turmush darajasining yaxshilanishini, marketing, menejment kabi sohalarning rivojlanishini ta‘minlaydi.

Mamlakatimizda ushbu natijalarga erishish uchun quyidagi muammolarni bartaraf etishimiz maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

Birinchidan, elektron tijorat sohasida ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish zarur. Ilmiy ishlar, maqolalar yozish, maxsuslashtirilgan internet-resurlar yaratish, doimiy forum va konferensiyalar tashkil etish, kadrlar tayorlashda elektron tijoratning nafaqat texnik, balki iqtisodiy va huquqiy xususiyatlarini ham inobatga olish, eng asosiy muammolardan biri –malakali kadrlar yetishmovchiligini, oldini oladi.

Ikkinchidan, telekommunikatsion xizmatlarni ko‘rsatish sohasida raqobatni rivojlantirish. Bu xizmat sifatining oshishiga, narxlar darajasining tushishiga va elektron tijorat uchun ma’lum internet-auditoriyalarining yaratilishiga olib keladi.

Uchunchidan, AKT sohasiga investitsiyalarni kiritish uchun qulay huquqiy sharoitning ko‘rsatilgan tartibda doimiy mavjud bo‘lishini ta’minlash.

To‘rtinchidan, o‘z-o‘zini boshqarish va tajriba almashish tizimlarini yaratish
Beshinchidan, elektron tizimi bo‘yicha ta’lim tizimini rivojlantirish.

Oltinchidan, axborot texnologiyalarining butun O‘zbekiston bo‘ylab keng tarqalishini ta’minlash. Nafaqat viloyat markazlarida, balki chekka qishloqlarda ham axborot texnologiyalarining joriy qilinishi elektron tijorat hajmining sezilarli darajada oshishiga olib keladi.

Yettinchidan, on-line banking tizimini butun respublika bo‘ylab samarali joriy qilish. Bu ulgurji va chakana savdo bilan shug‘ullanayotgan tadbirkorlar uchun o‘z tovar va xizmatlari bilan internet tarmog‘i orqali erkin savdo qilish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga bu bank sohasining boshqa yo‘nalishlari bo‘yicha ham sezilarli o‘zgarishlarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish imkoniyatlari yildan yilga o‘sib borayotganligini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Uning rivojlanishi milliy ishlab chiqaruvchilarimizga yangi bozorlar ochish, yangi mijozlar topish imkoniyatlarini yaratadi. Elektron tijoratni rivojlantirish bo‘yicha tanlangan va amaldagi yo‘ldan to‘g‘ri borish, kelajakda O‘zbekiston iqtisodiyotini jahon bozorining yetakchi vakillaridan biriga aylantiradi. O‘zbekistonda elektron tijorat bo‘yicha mavjud muammolarni hal qilishning to‘g‘ri yo‘li tanlanganligi xalq farovonligida, jamiyatimizning taraqqiy topishida, iqtisodiy rivojlanishimizda o‘z aksini topadi.

REFERENCES

1. Nodavlat Tashkilotlari Erkinlik Markazining tahlili erkin ma’lumotlar almashinuvi bo‘lgan davlatlarda iqtisodiy o‘sish nisbatan informatsiya almashinuvi

- chegaralangan davlatlardagiga qaraganda 2.5 barobarga yuqori bo'ladi. <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2001/growth.htm>
2. The Economist, November 8th-14th 2008, "How to control E-commerce", p. 23-24.
  3. Юнас, А., Каландаров, А., & Турдалиев, М. А. (2021). Legal progress of e-commerce legislation in Central Asia during the COVID-19 period. *Общество и инновации*, 2(6), 170-176.
  4. Turdialiev, M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
  5. Kinza Fatima, & Mukhammad Ali Turdaliyev. (2022). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE "THIRD WORLD": A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 6, 1-2. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/439>
  6. Fatima, K., & Turdaliyev, M. A. (2021). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE "THIRD WORLD": A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 5, 110-111.
  7. Younas, A., & Ogli, T. M. A. P. (2021). Special Features Of International Financial Centres And Its Establishment In Uzbekistan. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(08), 17-21.
  8. «Экономическое обозрение», 14 ноябрь 2009. «Новая вершина узбекского Интернета», 18-Б.
  9. Отчет об анализе выполнения решений всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества, 2008. Подготовлено совместно Узбекским Агентством связи и информатизации (УзАСИ) и Проектом ПРООН «Политика ИКТ» (ICTP), 8-В.
  10. Блокчейн технологиясига асосланган "смарт-шартномалар": ишончлилиги ва амалиётда қўлланилиши А. Ортиқбоев («UNICON.UZ» ДУК).
  11. Akramov, A., Mirzaraimov, B., Akhtamova, Y., & Turdaliyev, M. A. (2020). Prospects For The Development Of Trust Management In Uzbekistan. *Psychology and Education Journal*, 57(8), 530-535.
  12. <https://www.nortonrosefulbright.com/ensg/knowledge/publications/1bcd200/smart-contracts>
  13. <https://101blockchains.com/smart-contracts/>

MUALLIFLIK HUQUQINING SHAKLLANISHIDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNING AHAMIYATI

Mustafaqulov Bekzod Alimnazar o'g'li

Surxondaryo viloyati yuridik texnikumi kafedra mudiri

E-mail: bekzodmustafaqulov8@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola mamlakatda mualliflik huquqlarining shakllanishida huquqiy ong va huquqiy madaniyati ahamiyatini oshirishga bag'ishlangan. Fuqarolarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini oshirishning ahamiyati, Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni aniqlash bo'yicha milliy qonunchilik – Fuqarolik kodeksi, Mualliflik huquqi va boshqa turdosh huquqlar to'g'risidagi qonun tahlil qilingan. Qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan takliflar berildi.

***Kalit so'zlar.** Huquqiy ong, huquqiy madaniyat, mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni aniqlash mezonlari, mualliflik va turdosh huquqlar qonunchiligini tahlil qilish.*

ЗНАЧЕНИЕ ПРАВОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СТАНОВЛЕНИИ АВТОРСКОГО ПРАВА

Мустафакулов Бегзод Алимназар угли

Заведующий кафедрой Сурхандарьинского
областного юридического техникума

E-mail: bekzodmustafaqulov8@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена повышению значения правосознания и правовой культуры в формировании авторского права в стране. Анализируется значение повышения правосознания и правовой культуры граждан, национальное законодательство по определению авторского права и смежных прав - Гражданский кодекс, Закон об авторском праве и других смежных правах. Были внесены предложения по совершенствованию законодательства.

***Ключевые слова.** Анализ правосознания, правовой культуры, авторского права, смежных прав, критериев определения авторского права и смежных прав, законодательства об авторском праве и смежных правах.*

THE IMPORTANCE OF LEGAL ORGANIZATION AND LEGAL CULTURE IN THE FORMATION OF COPYRIGHT

Mustafakulov Bekzod Alimnazar ugli

Head of the Department of Surkhandarya

Regional Law College

E-mail: bekzodmustafaqulov8@gmail.com

ABSTRACT

The article is devoted to increasing the importance of legal awareness and legal culture in the formation of copyright in the country. The importance of raising the legal awareness and legal culture of citizens, the national legislation on the definition of copyright and related rights - the Civil Code, the Law on Copyright and other related rights are analyzed. Suggestions were made to improve the legislation.

Keywords. *Analysis of legal consciousness, legal culture, copyright, related rights, criteria for determining copyright and related rights, copyright and related rights legislation.*

KIRISH

Intellektual mulkning huquqiy himoyasiga doir qonunchilikni bugungi kun talablaridan kelib chiqib takomillashtirish milliy iqtisodiyotning innovatsion rivoji hamda mamlakatning intellektual ishlab chiqarishi va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Shuni hisobga olgan holda keyingi paytlarda ijodkorlar, madaniyat, san’at ahli va ijrochilarga davlatimiz rahbari va Hukumatimiz tomonidan katta e’tibor qaratilmoqda. Ijodkorlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va faolligini oshirish, ularni mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning keng targ‘ibotchilariga aylantirishga harakat qilinayapti. Ayniqsa, ijodkorlarning mualliflik huquqlarini himoya qilish tizimini kuchaytirish, pandemiya sharoitida ijodkorlarni moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash yo‘llari qidirilmoqda. Shu bois ilmiy-ijodiy faoliyatni moddiy ta’minlash, iqtisodiyotni innovatsion bosqichga o‘tkazish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, ayniqsa, sohada huquqni qo‘llash amaliyotini kuchaytirish, huquq egalarining tegishli huquqlariga og‘ishmay rioya etish dolzarb vazifalardan bo‘lib qolmoqda.

Mamlakatda ochiqlik hukm surayotgan va sohaga oid milliy qonunchilik takomillashtirilayotgan bo‘lsa-da, lekin asarlardan ruxsatsiz va o‘zboshimchalik bilan foydalanish odat tusiga aylangan, mualliflar va boshqa huquq egalarining asarlaridan foydalanganda ularga haq to‘lash tizimi kuchsizligicha qolmoqda. Shunga ko‘ra, mamlakat iqtisodiyotida intellektual mulkning ulushi past, sohani rivojlantirishga

investitsiyalar jalb etilmayati, davlat o'z zimmasiga olgan xalqaro majburiyatlarini bajarishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda, huquqni qo'llash amaliyoti yaxshi yo'lga qo'yilmagani mamlakatning xalqaro imidjiga ham ta'sir ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Intellectual faoliyat mahsullari orasida mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyektlari alohida ajralib turadi. Bu alohidalik ijodkor-muallif huquqiy maqomida ham, mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyekti bo'lgan fan, adabiyot, san'at asarlari, ijrochilik faoliyati huquqiy rejimida ham o'z ifodasini topgan. Jahonda turli mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-madaniy aloqalar o'sib borgan sayin bir mamlakatdagi ijodkorlar asarlaridan boshqa mamlakatlardagi kishilar foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda, bu esa mualliflik va turdosh huquqlar dunyoning ko'p mamlakatlarida bir xilda tartibga solinishiga bo'lgan zaruratni vujudga keltirmoqda. Ushbu zarurat taqozosiga ko'ra mualliflik huquqi bo'yicha Butunjahon konvensiyasida (uni Jeneva konvensiyasi ham deyishadi) hamda "Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida"gi Bern konvensiyasi ishlab chiqilgan va dunyoning ko'pgina mamlakatlari o'z milliy qonunlarini u yoki bu konvensiya asosida shakllantirmoqdalar. Bern konvensiyasi me'yorlari mualliflik huquqlarini huquqiy muhofaza etishda qat'iyroq tusga ega. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 20-iyuldagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonun mazmunida Bern konvensiyasining asosiy qoidalari yotadi.

Ilmiy maqolani tayyorlashda umumlashtirish, deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik va amaliyot materiallarini o'rganish kabi usullardan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mualliflik huquqi fuqarolik huquqining tarkibiy qismi bo'lib, uning eng muhim institutlaridan hisoblanadi. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ulardan foydalanish va ijro etish bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mualliflik huquqi tamoyillari deb negizida yotgan asosiy qoidalarga aytiladi. Bu tamoyillar ichida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 42-moddasida mustahkamlab qo'yilgan ijod erkinligi muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati shundan iboratki, ijodkor o'z ijodiy mahsuli mavzusini tanlashda, shaklini belgilashda, yaratish uslublarini tanlashda, undan foydalanishda erkin va mustaqildir. Ayni vaqtda bu erkinlik qonun doirasida amalga oshirilmog'i lozim. Ijodkor o'z asari orqali konstitutsiyaviy tuzumga qarshi, zo'ravonlik yoki behayolikni targ'ib qilish,

boshqalarning huquqlarini poymol qilish maqsadlarini ko'zlamasligi lozim. Muhim konstitutsiyaviy tamoyillardan yana biri ijodiy mahsulotlarga nisbatan senzuraning yo'l qo'yilmasligi haqidagi qoidadir.

Muallif asarni yaratishda yoki e'lon qilishda agarda u davlat sirlari, shaxsiy sirlar yoxud boshqalarning qonuniy manfaatlari bilan bog'liq bo'lmasa, oldindan ruxsat olish, asar mazmunini nazoratdan o'tkazish talab etilmaydi. Mualliflik huquqining yana bir asosiy qoidalaridan biri muallif huquqlarining vujudga kelishi, uni muhofaza etish, asarni yaratish fakti asosida vujudga kelishi, u qandaydir rasmiyatchiliklarga rioya etilishi talab etilmasligidir. Ushbu tamoyil FKning 1041-moddasi va Qonunning 10-moddasida o'z ifodasini topgan.

Mualliflarning asarlarni yaratish va ulardan foydalanishda ma'naviy va moddiy manfaatdorligini har tomonlama muhofaza etish ham qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu tamoyil mualliflik huquqiy munosabatlari qatnashchilarining huquq va burchlarini belgilovchi me'yorlardagina emas, balki subyektiv huquqlarni amalga oshirish kafolatlarida, muallif huquqlarini muhofaza etish bo'yicha davlat organlari zimmasiga yuklangan majburiyatlarda, buzilgan muallif huquqlarining himoya qilinishini ta'minlovchi me'yorlarda ham o'z ifodasini topgan.

Mualliflik huquqining shakllanishida huquqiy ong va huquqiy madaniyatning ahamiyati haqida gapiradigan bo'lsak, biz birinchi navbatda mualliflik huquqi nimaligini bilib olishimiz kerak.

Mualliflik huquqi - keng ma'noda fan, adabiyot va san'at asarlarini yaratish, foydalanish va huquqiy himoya qilishda vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi, fuqarolik huquqining bir bo'limi. Tor ma'noda esa asar muallifiga tegishli bo'lgan va qonunlarda mustahkamlanib qo'yilgan shaxsiy va mulkiy huquklar tizimini tashkil etadi.

Fuqarolik kodeksining 1043-moddasida hosila asarlarga ya'ni biron asarning yoki kinoning tarjimalariga nisbatan ham ularning yaratilishi uchun asos bo'lgan yoki ularning tarkibiga kirgan asarlar mualliflik huquqi obyektlari bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'i nazar, mualliflik huquqi bilan muhofaza qilinadi deyilgan. Aytaylik kimdir biror asarni yoki kinoni tarjima qildi (albatta muallifning roziligi bilan)

Mualliflik huquqi oshkor qilingan asarlarga ham, oshkor qilinmagan asarlarga ham tatbiq etiladi. Asarni oshkor qilish tushunchasi O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 20-iyulda qabul qilingan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonunida mavjud. Chunonchi, mazkur Qonun 3-moddasining to'rtinchi xatboshisiga muvofiq, asarni oshkor qilish deyilganida: "muallifning roziligi bilan

amalga oshirilgan, asarni chop etish, omma oldida namoyish etish, omma oldida ijro etish, efirga uzatish yoki boshqacha usulda yuborish yo‘li bilan ilk bor asardan barchaning voqif bo‘lishi uchun imkon beradigan harakat” tushuniladi.

Bu o‘rinda shuni ta’kidlash joizki, asarning u yoki bu usulda oshkor qilinganligi fakti ko‘pincha mualliflik huquqini muhofaza qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Masalan, asarga bo‘lgan mualliflik to‘g‘risida nizo paydo bo‘lganida, agar muallifning asari nashr qilib bo‘lingan yoki o‘quvchilarning keng doirasiga ma’lum bo‘lsa va boshqa shu kabi hollarda muallif o‘z huquqlarini muhofaza qilishi oson bo‘ladi. Biroq, roman u nashr etib bo‘linganidan keyingina mualliflik huquqi obyektiga aylanadi (ya’ni, huquqiy muhofazaga ega bo‘ladi) deb o‘ylash noto‘g‘ri bo‘ladi.

Ayni bir vaqtda huquqiy muhofaza obyektiga aylanish uchun asar obyektiv ravishda mavjud bo‘lishi kerak. Ushbu qoida umuman huquq obyektlarining barchasiga ham teng ravishda taalluqlidir. Masalan, uy qurish g‘oyasi emas, balki uyning o‘zi mulk huquqi obyektiga bo‘lishi mumkin. Xuddi shuningdek, asarning o‘zi ham obyektiv ravishda mavjud bo‘lishi kerak, zero, kartina yaratish fikrining birgina o‘zi qonun bilan muhofaza qilinmaydi. FKning 1041-moddasida belgilanganiga ko‘ra mualliflik huquqi “biron-bir obyektiv shaklda bo‘lgan” asarga nisbatan tatbiq etiladi. Mazkur modda ana shu shakllarning ro‘yxatini ham o‘z ichiga olgan. Biroq, bu ro‘yxat tugal emas, uni yana davom ettirish mumkin.

Bunda yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, asar mavjud bo‘lishining (ifodalanishining) muayyan shakli uni mualliflik huquqi obyektiga sifatida e’tirof etish uchun ahamiyatga ega emas.

Masalan, asar nomoddiy, his qilib bo‘lmaydigan, ma’naviy predmet sifatida namoyon bo‘ladi. Asarning u yoki bu obyektiv shaklda ifodalanishi, qoida tariqasida, uni u yoki bu moddiy predmet shaklida – kitob, kasseta, haykal va boshqa shu kabilarda aks ettiradi. Bundan faqatgina omma oldida so‘zlash, omma oldida ijro etish va boshqa shu kabi asarni og‘zaki ifodalash shakli mustasno. Bu o‘rinda shuni nazarda tutish kerakki, intellektual ijodiy faoliyat natijasiga yoki individuallashtirish vositasiga bo‘lgan mutlaq huquq bunday natija yoki individuallashtirish vositasi aks ettirilgan moddiy obyektga bo‘lgan mulk huquqidan qat’i nazar mavjud bo‘ladi.[12-16] Xuddi shunga o‘xshash qoida “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi Qonunda ham mavjud (38-modda, oltinchi qism): asarga bo‘lgan mualliflik huquqi asar aks ettirilgan moddiy obyektga bo‘lgan mulk huquqi bilan bog‘liq emas. Qandaydir moddiy obyektga bo‘lgan mulk huquqini yoki egalik qilish huquqini boshqa shaxsga berish ushbu obyektga aks ettirilgan asarga bo‘lgan

mualliflik huquqini boshqa shaxsga berishga sabab bo'lmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Mualliflik huquqi obyektlari bo'lgan asarlarda asarning shaklini farqlash qabul qilingan. Bu o'rinda shakl deyilganida asar tilining elementlari tushuniladi. Asarlarning tili ular ijodning qaysi turiga taalluqliligiga qarab farqlanadi. Masalan, musiqa asarlariga – tovushlar (notalar) tili, tasviriy san'at asarlariga – chiziq, ranglar tili xosdir. Ana shuni hisobga olgan holda mualliflik huquqi faqatgina asarning shakl elementlarini yoki shakl va mazmun elementlarini birgalikda muhofaza qiladi. Mazmun elementlarining birgina o'zi qonun bilan muhofaza qilinmaydi. Fuqarolik kodeksi 1041-moddasining uchinchi qismida belgilanganiga muvofiq, mualliflik huquqi g'oyalar, prinsiplar, uslublar, jarayonlar, tizimlar, usullar yoki konsepsiyalarga tatbiq etilmaydi.

1886-yil 9-sentabrda qabul qilingan "Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida"gi Bern Konvensiyasining 8-moddasida (O'zbekiston Respublikasi ushbu Konvensiyaga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2004-yil 27-avgustdagi 681-II-sonli Qaroriga muvofiq qo'shilgan. Ushbu Konvensiya O'zbekiston Respublikasi uchun 2005-yil 19-apreldan boshlab kuchga kirgan) ushbu Konvensiyada berilgan muhofaza kun yangiliklari to'g'risidagi xabarlarga yoki oddiy matbuot axboroti tusiga ega bo'lgan turli voqealar to'g'risidagi xabarlarga tatbiq etilmasligi nazarda tutilgan.[1]

Biroq, ushbu normadan juda ehtiyotkorlik bilan foydalanish lozim. Chunki unda qanchalik qisqa va lo'nda bo'lishidan qat'i nazar, bironing xabarini o'zlashtirish mumkinligi emas, balki jurnalistning qandaydir bir voqea yoki fakt to'g'risidagi xabari uni ana shu voqeaning yakkayu-yagona "egasi"ga aylantirmasligi va bu voqea haqida boshqa odamlar ham xabar tarqatishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu masalada amaliyotda uchrab turadigan rasmiy yondashuvga yo'l qo'ymaslik kerak. Masalan, ko'pgina ilmiy, shu jumladan ilmiy-publitsistik ishlar turli "konsepsiyalar", "tizimlar" va boshqa shu kabilar nomi bilan yuritiladi. Biroq, bu hol ular mualliflik huquqi obyektlari hisoblanmaydi, degan ma'noni anglatmaydi. Demak, mualliflik huquqi ijodiy faoliyat natijasi bo'lmish fan, adabiyot va san'at asarlariga nisbatan tatbiq etilishini anglatadi. Endi biz huquqiy ong va huquqiy madaniyat tushunchalariga to'xtalib o'tamiz.

Huquqiy ong - bu ijtimoiy ongning shakllaridan biri bo'lib, kishilarda huquqqa, qonunchilikka, huquq-tartibotga va boshqa huquqiy hodisalarga nisbatan bo'lgan g'oyalar, his tuyg'ular, tasavvurlar yig'indisidir.

Huquqiy madaniyat - bu kishilarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilishi va unga rioya qilishidir.[7-11]

Mualliflik huquqini amalga oshirishda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning ahamiyati deganda, huquqiy ong mualliflik huquqini bilishimiz va mualliflik huquqi haqida tasavvurlarimizning yig'indisi bo'lsa, huquqiy madaniyat esa mualliflik huquqiga munosabatimiz, mualliflik huquqini hurmat qilishimiz va unga rioya qilishimizdir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 27-moddasiga asosan: o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning muomala layoqati belgilangan bo'lib unga ko'ra:

fan, adabiyot yoki san'at asarining, ixtironing yoxud o'z intellektual faoliyatining qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa natijasi muallifi huquqini amalga oshirishlari mumkin deyilgan. Ushbu normadan ko'rinib turibdiki, mualliflik huquqining vujudga kelishi o'n to'rt yosh hisoblanar ekan.

Lord Atkin aytganidek, "sizning qilgan har bir xatti-harakatingiz boshqalarga ta'sir qilmasligi kerak, ya'ni odamlar bilan munosabatlaringizda ularning huquqlarini e'tiborga olishingiz kerak".[4]

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 27-moddasidagi o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan shaxslarning fan, adabiyot yoki san'at asarining, ixtironing yoxud o'z intellektual faoliyatining qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa natijasi muallifi huquqining vudga kelishini 29-moddasiga ko'ra:

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar quyidagilarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar:

- 1) mayda maishiy bitimlar;
- 2) tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar;
- 3) qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlar.

Ushbu moddaga to'rtinchi band sifatida fan, adabiyot yoki san'at asarining, ixtironing yoxud o'z intellektual faoliyatining qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa natijasi muallifi huquqini amalga oshirish deb o'zgartirilsa maqsadga muvofiq bo'lardi. Chunki hozirgi zamonaviy dunyoda axborot almashinuvi jadallik bilan rivojlanyapti va o'n to'rtga yoshga to'lmagan bolalar ham turli xil ixtiro, qo'shiq, musiqa, san'at asarlari yoki boshqa intellektual faoliyat natijasining mualliflari bo'lishyapti, buning natijasida ushbu intellektual faoliyat natijalari himoya qilinishi kerak, aks holda o'zgalardan tomonidan mualliflarning ushbu huquqlari buzib

foydalanishlari mumkin. Biroq mamlakatimizda o‘n to‘rt yoshga to‘lmagan bolalar intellektual faoliyat natijalarini yaratsa, ularda mualliflik huquqlari vujudga kelmaydi.

Agar bolalarga ular maktabga borganliklaridan mualliflik huquqi nimaligini, u boshqalar mehnati mahsuli ekanligini, uni o‘zboshimchalik bilan o‘zlashtirish mumkin emasligi tushuntirilsa, odamlarning huquqiy madaniyati hozirgidan ko‘ra yaxshiroq bo‘lardi.

Bundan tashqari, mualliflik huquqlari intellektual faoliyat tarkibiga kirganligi uchun hozirgi kunda O‘zbekistonda amaldagi sudlarga qo‘shimcha ravishda yangi, intellectual mulk masalalariga ixtisoslashgan sudlarni institutini shakllantirish kerak.[6] Hozir intellektual mulk obyektlarini samarali himoya qilishga obyektiv ehtiyoj paydo bo‘lgan, O‘zbekistonda esa, bu masalalarni sinchkovlik bilan o‘rganishga qodir sudyalarda juda kam. Shuningdek, Intellektual huquqlar bo‘yicha sudning yaratilishi, birinchidan, intellektual huquqlarni muhofaza qilish tizimini xalqaro huquq normalariga muvofiq holatga keltirish zarurati bilan, ikkinchidan esa, uchinchi Renessans iqtisodiyotining investitsion maftunkorligini oshirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan shartlangan. Sudning vazifasi nizolarni himoya qilinishi kerak bo‘lgan u yoki bu intellektual huquq obyektining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, professional tarzda ko‘rib chiqishdan iborat bo‘ladi. Chunki qonunlarni qabul qilib qo‘ygan bilan mualliflik huquqlari himoya qilinib qolmaydi. agar haqiqatdan ham biz mualliflik huquqlarini himoya qilishni xohlasak, uning ta‘sirchan mexanizmini yaratishimiz kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Fuqarolarda mualliflik huquqlarining shakllanishi uchun biz birinchi navbatda, mualliflik huquqining nimaligini bilishimiz kerak. Mualliflik huquqining nimaligini bilishimiz bu - huquqiy ong bo‘lsa, mualliflik huquqiga rioya qilishimiz va uni hurmat qilishimiz bu - huquqiy madaniyatdir.

REFERENCES

1. 1886-yil 9-sentabrda qabul qilingan “Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Bern Konvensiyasi.
2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi: (2021-yil martgacha o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan) Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2021-y. – 560 b
3. 2006-yil 20-iyulda qabul qilingan “Mualliflik va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni.

4. Who then – in Law – is my Neighbour? Lord Atkin’s ‘Neighbour Principle’ as an Aid for the Principled Delineation of the Boundaries of Negligent Liability 72 page. Adrian Baihui Chan Submitted for the degree of Master of Laws, Graduate Department of the Faculty of Law, University of Toronto, 2011.
5. Алмосова Шахноза (2020). Защита прав интеллектуальной собственности по Конституции и государственным программам. *Review of law sciences*, 2 (Спецвыпуск), 72-76. doi: 10.24412/2181-919X-2020-72-76
6. АЛМОСОВА, Ш. (2020). ДОМЕН НОМЛАРИ ВА ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ВОСИТАЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИК ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШДА МУАММОЛИ ҲОЛАТЛАР ТАҲЛИЛИ. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 1(6), 81-85.
7. Turdialiev, M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
8. Турдиалиев, М. А. (2020). Эркин иқтисодий зоналар доирасида инглиз ҳуқуқини жорий этишнинг хориж ва миллий тажрибаси. *Юрист Ахборотномаси*, 1(6), 151-158.
9. Younas, A. (2021). Multinational Enterprises in Global Market Economy. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(7), 137-143.
10. Polatjonogli, T. M. A., & Abdulajonovich, S. M. (2022). HUNTING A SUITABLE TYPE OF LEGAL ENTITY FOR CENTRAL ASIAN BUSINESSMEN IN CHINA. *Ижтимоий Фанларда Инноватсия онлайн илмий журнали*, 2(1), 75-77.
11. Kinza Fatima, & Mukhammad Ali Turdialiyev. (2022). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 6, 1-2. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/439>
12. Turdialiev, M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*. вилучено із <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/17095>
13. Юнас, А., Каландаров, А., & Турдиалиев, М. А. (2021). Legal progress of e-commerce legislation in Central Asia during the COVID-19 period. *Общество и инноватсия*, 2(6), 170-176.
14. Ammar Younas, & Turdialiev Mukhammad Ali Polatjon Ogli. (2021). Special Features Of International Financial Centres And Its Establishment In Uzbekistan. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(08), 17–21. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume03Issue08-04>

-
15. Akramov, A., Mirzaraimov, B., Akhtamova, Y., & Turdaliyev, M. A. (2020). Prospects For The Development Of Trust Management In Uzbekistan. *Psychology and Education Journal*, 57(8), 530-535.
  16. Turdialiev, M. A., & Komilov, B. (2020). The Legal Issues Of International Investment Activity In Uzbekistan: Critical Analysis And Legal Solutions. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2(12), 16-21.
  17. Narziev, O., Turdialiev, M. A., Khodjimurotov, S., & Mamanazarov, S. (2021). The Perspectives of the Establishment of International Financial Centers in Uzbekistan and the Implementation of English Law. *PSYCHOLOGY AND EDUCATION*, 58(1), 113-119.
  18. Садиков М. А. ЗАМОНАВИЙ ЮРИДИК АМАЛИЁТДА “LEGAL TECH” НИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ //ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2020. – Т. 5. – №. 6.

MAJBURIYAT HUQUQINI TAMINLASHDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYAT

Panjiyev Ulug‘bek Fayzullo o‘g‘li

Surxondaryo viloyati yuridik texnikum

Xususi huquqiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Termiz, Surxondaryo, O‘zbekiston

E-mail: u.panjiyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada majburiyat huquqi tushunchasi shuningdek huquqiy ong va huquqiy madaniyatning mohiyati, dolzarbligi va uning jamiyatdagi o‘rni va roli tahlil qilingan. Bundan tashqari ushbu maqolada majburiyat huquqni ta‘minlashda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning qanchalik darajada zarur ekanligini huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Ushbu tahlillar natijasida majburiyat huquqni ta‘minlashda huquqiy ong va huquqiy madaniyat ahamiyatini oshiruvchi taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *majburiyat huquqi, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, majburiyatlarni ta‘minlash.*

ПРАВОСОЗНАНИЕ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ОБЯЗАТЕЛЬСТВЕННОГО ПРАВА

Панжиев Улугбек Файзулло угли

Сурхандарьинский областной юридический техникум

Преподаватель кафедры частного права

Термез, Сурхандарья, Узбекистан

E-mail: u.panjiyev@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется понятие обязательственного права, а также сущность, актуальность правосознания и правовой культуры, ее место и роль в обществе. Кроме того, в данной статье проведен анализ правового аспекта того, в какой степени правосознание и правовая культура необходимы для обеспечения права на обязательство. В результате этих анализов были разработаны предложения и рекомендации, повышающие значение правосознания и правовой культуры в обеспечении обязательственного права.

Ключевые слова: *обязательственное право, правосознание, правовая культура, обеспечение обязательств.*

LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE IN ENSURING THE LAW OF OBLIGATIONS

Panjiev Ulugbek Fayzullo ugli
Surkhandarya Regional Law College
Lecturer of the Department of Private Law
Termez, Surkhandarya, Uzbekistan
E-mail: u.panjiyev@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the concept of the law of obligations, as well as the essence, relevance of legal awareness and legal culture, its place and role in society. In addition, this article analyzes the legal aspect of the extent to which legal awareness and legal culture are necessary to ensure the right to an obligation. As a result of these analyses, proposals and recommendations were developed that increase the importance of legal awareness and legal culture in ensuring the law of obligations.

Keywords: law of obligations, legal awareness, legal culture, securing obligations.

KIRISH

Yangi O‘zbekiston siyosiy tizimini modernizatsiya qilish va yangilash sharoitida jamiyatning barcha qatlamlari huquqiy madaniyatini oshirish muammolari yanada ahamiyatlidir. Jamiyatda huquqiy ong va madaniyatni shakllantirish hamda yuksaltirish bilan bog‘liq islohotlar yangi O‘zbekiston siyosiy-huquqiy tizimini yanada mustahkamlanib borayotganidan, respublikamizda demokratik, huquqiy, dunyoviy davlat qurish jarayoni jadal rivojlanayotganidan dalolat beradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-sonli Farmonining qabul qilinishi O‘zbekistonda bu boradagi muammolarning nechog‘lik dolzarbligini ko‘rsatadi.

Fuqarolik huquqining eng muhim kichik sohalaridan biri majburiyat huquqi hisoblanadi. Majburiyat deb shunday fuqarolik huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish, pul to‘lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o‘zini saqlashga majbur bo‘ladi, kreditor esa – qarzdordan o‘zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo‘ladi.

Majburiyat huquqi – mol-mulkni topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko‘rsatish yoki pul to‘lash yoki muayyan harakatdan o‘zini tiyib turish bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik-huquqiy normalar yig‘indisidir.⁴⁵

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yuridik adabiyotlarda majburiyat atamasi bilan birgalikda burch atamasi borasida ham so‘z yuritiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida huquq va burchlar borasida so‘z boradi. Ushbu atamalar teng ma‘noli bo‘lib, fuqarolik huquqiy munosabatlarda har doim majburiyat atamasi qo‘llaniladi. Majburiyat subyektlari, obyektlari, uning mazmuni majburiyatning eng muhim elementi hisoblanadi. Majburiyat subyektlari bu muayyan huquqlarga ega bo‘lgan va zimmasiga muayyan majburiyatlar yuklangan shaxslardir. Odatda har bir majburiyatda kamida ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan harakat qilinishini va muayyan harakatdan tiyilishni talab qilish ga haqli bo‘lgan taraf – kreditor (haqdor) deb ataladi. Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo‘lgan taraf esa – qarzdor (burchdor) shaxs bo‘lib hisoblanadi.

Majburiyatlarni bajarish deb, qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq, muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanish tushuniladi. Qarzdorning majburiyatni bajarishi – kreditorga ashyoni topshirish, ma‘lum ishni bajarish, jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni qoplash, asossiz olingan mulkni qaytarish muayyan harakatdan saqlanganlik kabilardan iborat.

Ilmiy maqolani tayyorlashda umumlashtirish, deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik va amaliyot materiallarini o‘rganish kabi usullardan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Majburiyatlar FKning 236-moddasida aytilganidek, majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo‘lmagan taqdirda esa ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo‘yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Bunda taraflarning har biri o‘z majburiyatlarini ancha tejamli bajarishi, ikkinchi tomonga uning o‘z majburiyatlarini bajarishda har tomonlama yordam ko‘rsatishi lozim. Majburiyatlar davlat hujjatlari va shartnomalardan kelib chiqqan bo‘lsa, ularda ko‘rsatilgan talab va shartlarga muvofiq bajarilishi kerak. Agar qonun hujjatlarida majburiyatni bajarish sharti ko‘rsatilmagan bo‘lsa, majburiyatlar o‘zaro kelishib qo‘yiladigan talablarga muvofiq lozim darajada

⁴⁵ Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism/ Mualliflar jamoasi –T.: TDYU nashriyoti, 2016. -312 bet.

bajarilishi zarur. Majburiyatni bajarishda har ikki tomon xo'jalik aloqalarining rivojlanishini ko'zlab, tejamlilik bilan va o'zaro hamkorlikda zarur harakatlarni qilishlari talab etiladi.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan chora bo'lib hisoblanadi. Majburiyat bajarilishini ta'minlashning tabiati shu bilan izohlanadiki, qarzdor zimmasida bo'lgan majburiyat belgilangan muddatda bajarilmasa yoki boshqacha tarzda buzilsa, kreditorda ziyonlarni undirishga bo'lgan huquqdan tashqari majburiyatning obyektini tashkil etgan harakatni qilishga qarzdorni majbur qiladigan boshqa mulkiy ta'sir choralari qo'shimcha ravishda tatbiq etilishini talab qilish huquqi vujudga keladi.

Qo'shimcha majburiyatlar asosiy majburiyatning bajarilishini ta'minlashga xizmat qiluvchi usullardan tashkil topadi. Ular qarzdorni asosiy majburiyatni bajarishga majbur qiluvchi va u bajarilmagan taqdirda kreditorning talablarini qanoatlantiruvchi huquqiy vosita (chora)lardan hisoblanadi.⁴⁶

Majburiyatlarning bajarilishi har xil usul bilan ta'minlanadi. Mazkur usullar yo qonun bilan belgilanishi yoki shartnomaga asoslangan bo'lishi mumkin. Fuqarolik qonun hujjatlarida (FK 259-modda) majburiyatning bajarilishini ta'minlash neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa usullar bilan ta'minlanishi mumkin.

Umumiy qilib aytganda fuqarolik qonunchiligiga ko'ra majburiyat huquqini taminlashning bir qancha usullari mavjud bo'lsa, ushbu usullar barchasi qarzdorning o'z majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda bajarmasligi natijasida huquqiy oqibat olib keladi. Qarzdorning kreditor oldidagi majburiyatlarini o'z ixtiyori bilan bajarishi uchun esa uning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati yuqori saviyada bo'lishi talab etiladi. Ushbu o'rinda huquqiy ong va huquqiy madaniyatga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, Huquqiy ong, bu avvalo, insonlarning mavjud huquqiy tizim, qonunchilik va boshqa (amaldagi va idealdagi) huquqiy hodisalarga nisbatan munosabatini ifodalovchi tasavvurlar, bilimlar, axborotlar va his-tuyg'ular yig'indisidir.⁴⁷ Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, huquqiy ong jamiyat a'zolarining huquq haqidagi, ijtimoiy hayotda real mavjud bo'ladigan huquqiy hodisalar haqidagi qarashlari, tasavvurlari, hissiyotlari, baholashlari, ruhiy munosabatlari majmuidir. Shu nuqtayi nazardan huquqiy ongning tabiati va mohiyatiga yondashiladigan bo'lsa, uning

⁴⁶ Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Т.: ТДЮИ, 2005 й. -81 б.

⁴⁷ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018. – 528 b

mazmunida mustaqillik yillarida jamiyatda qaror topayotgan demokratik huquqiy qadriyatlar va tamoyillar, huquqiy tizimdagi islohotlar va modernizatsiyalash jarayonlari xususidagi fuqarolarning qarashlari, tasavvurlari, hissiyotlari, ruhiy kechinmalari majmui aks etadi.

Jamiyatning demokratiya yo‘lidan jadal rivojlanishi ko‘p jihatdan odamlarning huquqiy ongi, madaniyati va huquqiy savodxonligiga bog‘liqligidan kelib chiqib, Harakatlar strategiyasida «aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, bu borada davlat tuzilmalarining fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari bilan o‘zaro samarali hamkorligini tashkil etish» ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi.⁴⁸

Huquqiy ong falsafiy nazariyalar, mafkuraviy qarashlar, diniy doktrinalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Abu Nasr Forobiyning fikricha, huquq normalari, ular bajarilishining shartligi va majburiyligi komil insonlar ongining bir qismi bo‘lishi kerak, shuning uchun huquq ma‘naviy hodisa hisoblanadi. I. Kant, G. Gegel esa huquqning majburiylikni inson erkinligini tartibga solishning tashqi vositasi ekanligini ta’kidlaydilar. Ba’zilar esa huquqni ijtimoiy munosabatlarning sinfiy tartibga soluvchi vosita deb tushunganlar. Yana bir toifa mutafakkirlar huquqni inson tabiiy huquqlarining rasmiylashtiruvchi vosita va kafolati, deb e’tirof etganlar (Sh. Monteskye, J.J. Russo).⁴⁹

Huquqiy ong huquqiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uni inson, inson ongi va faoliyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Huquqiy ongning jamiyat hayotini tashkil etishga ko‘rsatadigan ta’siri beqiyosdir. Zikr etilgan ta’sirni ijtimoiy munosabatlarga ta’sir ko‘rsatish vositalaridan biri sifatida huquqiy ongni huquqiy tartibga solish mexanizmiga taalluqliligi bilan izohlash mumkin. Uning huquqiy tartibga solish mexanizmi tarkibiy qismi ekanligining xususiyati shundan iboratki, huquqiy ongning roli huquqiy ta’sir ko‘rsatishning hech bir bosqichi bilan cheklanmaydi. Huquqiy ong huquq ijodkorligi bosqichida ham, huquqni amalga oshirish bosqichida ham amal qiladi. Huquqiy ong huquqiy tartibga solish mexanizmining barcha elementlarida – huquq normalarida, huquqiy munosabatlarda, huquqni ro‘yobga chiqarishga doir hujjatlarda u yoki bu darajada namoyon bo‘ladi.

Huquqiy ong huquqiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uni inson, inson ongi va faoliyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Huquqiy ongning jamiyat hayotini tashkil etishga ko‘rsatadigan ta’siri beqiyosdir. Zikr etilgan ta’sirni ijtimoiy

⁴⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. / Rasmiy nashr / O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: «Adolat», 2017. – 14-bet.

⁴⁹ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018. – 528 b.

munosabatlarga ta'sir ko'rsatish vositalaridan biri sifatida huquqiy ongni huquqiy tartibga solish mexanizmiga taalluqliligi bilan izohlash mumkin. Uning huquqiy tartibga solish mexanizmi tarkibiy qismi ekanligining xususiyati shundan iboratki, huquqiy ongning roli huquqiy ta'sir ko'rsatishning hech bir bosqichi bilan cheklanmaydi. Huquqiy ong huquq ijodkorligi bosqichida ham, huquqni amalga oshirish bosqichida ham amal qiladi. Huquqiy ong huquqiy tartibga solish mexanizmining barcha elementlarida – huquq normalarida, huquqiy munosabatlarda, huquqni ro'yobga chiqarishga doir hujjatlarda u yoki bu darajada namoyon bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, istiqlol tufayli qaror topgan yangicha huquqiy tafakkur va xalqimizning yuksak ma'naviy salohiyati Konstitutsiyamizning g'oyaviy-ilmiiy hamda mafkuraviy poydevori bo'ldi. Konstitutsiya va yangi qonunlarimiz, bir tomondan, ijtimoiy huquqiy ongning yuksak ifodasi bo'lmish huquqiy tizimning, huquqiy mafkura va madaniyatning bevosita mahsuli sifatida vujudga keldi, ikkinchi tomondan esa, aholining ilg'or huquqiy ongini, yangicha tafakkuri va madaniyatini shakllantirish, ularni ijobiy yo'naltirish hamda yuksaltirishning muhim omili bo'lib xizmat qildi va xizmat qilishda davom etmoqda. Yangicha huquqiy tafakkur zamonaviy demokratik qadriyatlarni davlat-huquqiy hayot sohasiga singdirishga safarbar etiladi, adolatli va insonparvar huquqiy institutlarni hamda ilg'or huquqiy qadriyatlarni qaror toptirishga asoslanadi. Huquqiy faoliyatni qadriyat sifatidagi anglanishi ta'siri natijasida shaxsning muayyan harakat tarziga moyilligi yuzaga keladi. Binobarin, huquqiy ong nafaqat yuridik voqelikni, odamlarning huquq sohasidagi xulq-atvorini ifodalaydi, balki xulq-atvorni tartibga solishda, shuningdek, ijtimoiy hayotning obyektiv jihatdan huquqiy me'yorlashga muhtoj bo'lgan munosabatlarini belgilashda ham ishtirok qiladi.

Shu ma'noda huquqiy ong va huquqiy tafakkur huquqning g'oyaviy-nazariy manbayidir. Fuqarolarning yuksak huquqiy ongi va huquqiy faolligi ma'rifiy jamiyatda huquq ustuvorligining, huquqiy davlatning poydevoridir. Fuqarolarning huquqiy ongini shakllantirish – huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyatchilikka qarshi kurashning zaruriy talabidir. Huquqiy ong sust rivojlangan, huquqiy tafakkur esa, nomukammal bo'lsa, bu jamiyat va uning institutlari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm ana shunday salbiy ko'rinishlarning shakllaridir. Mana shu ikki ko'rinish huquqiy ongni o'rganish uchun nihoyatda muhimdir, zero, bo'lg'usi amaliyotchi-yurist huquqiy normalar va talablarni amalga oshirish jarayoniga jiddiy ta'sir etuvchi mazkur hodisalarga duch kelishi tabiiy.

Huquqiy madaniyat deganda, jamiyatning qonunchilik darajasi, mavjud qonunlardan aholining xabardorlik darajasi, fuqarolarning, mansabdor shaxslarning huquq normalariga rioya qilishi va ularni bajarmagan shaxslarga nisbatan murosasiz bo'lishi tushuniladi. Huquqiy madaniyat shartli ravishda jamiyat va shaxs huquqiy madaniyatiga ajratiladi. Jamiyatning huquqiy madaniyati huquqiy ongning, qonuniylikning, qonunlarni takomillashtirish va huquqiy tajribaning muayyan darajasini aks ettiradigan hamda insoniyat huquq sohasida yaratgan butun boyliklarni qamrab oladigan ijtimoiy madaniyatning bir turi sifatida ko'riladi. Jamiyatning huquqiy madaniyati shaxs erkinligi va xavfsizligi, inson huquqlarini ta'minlash, uning huquqiy himoya etilishi va ijtimoiy faolligini kafolatlash uchun zamin bo'lib hisoblanadi. Shaxsning huquqiy madaniyati jamiyat huquqiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismidir. Bu faoliyat huquq sohasida jamiyat taraqqiyotiga va uning madaniyatiga mos keladi, natijada shaxs va jamiyatning doimiy huquqiy boyishi sodir bo'ladi. Shubhasiz, shaxsning yuksak huquqiy madaniyati jamiyat taraqqiyotini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'zining deyarli barcha chiqishlarida huquqiy madaniyatning ahamiyatiga, uni yuksaltirish masalalariga e'tibor qaratadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan (2016-yil 7-dekabr) ma'ruzasida shunday dedi: «Qonun ustuvorligini ta'minlashda huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarni qonunga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi»⁵⁰. Sh. Mirziyoev «Parlamentimiz haqiqiy demokratiya maktabiga aylanishi, islohotlarning tashabbuskori va asosiy ijrochisi bo'lishi kerak» nomli ma'ruzasida siyosiy partiyalar, ularning parlamentdagi fraksiyalar va deputatlarning faoliyatini tanqidiy tahlil qilib, quyidagi fikrlarni bayon etdi: «Deputatlarning ish uslubini takomillashtirish, aholining huquqiy madaniyatini oshirish maqsadida siyosiy partiyalar orqali «Markaz – viloyat – tuman» tartibida ishlaydigan yangi tizimni joriy etish ayni muddao bo'lar edi»⁵¹

Boshqacha qilib aytganda, shaxs va jamiyatning huquqiy madaniyati umuminsoniy qadriyatlar tushunchalari va insoniyat umumdemokratik yutuqlarining muhim natijasi hisoblanadi. Huquqiy madaniyat – huquqiy davlatning ajralmas qismidir. Huquqiy madaniyatning tarkibiy qismlari quyidagi elementlardan tashkil topadi: birinchidan, yuridik normalar tizimi bo'lmish huquq; ikkinchidan, huquqiy munosabatlar, ya'ni qonun bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar tizimi;

⁵⁰ Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T., 2017. – 10-bet

⁵¹ Xalq so'zi, 2017-yil 13-iyul.

uchinchidan, huquqni muhofaza qilish va ta'minlash faoliyati bilan shug'ullanuvchi davlat va jamiyat institutlari tizimi bo'lmish yuridik muassasalar; to'rtinchidan, huquqiy ong, ya'ni huquqiy voqelikni ma'naviy jihatdan aks ettiruvchi tizim; beshinchidan, huquqiy xatti-harakat (ham qonuniy, ham qonunga xilof).

Huquqshunos olim X.Mamatov o'z tadqiqotlarida jamiyat hayotida huquqiy madaniyat namoyon bo'lishini o'ziga xos jihatlarini ajratishga uringan. Unga ko'ra, huquqiy madaniyat o'zida: a) huquqiy voqelikni anglash, ya'ni huquqiy ongining holatini; b) jamiyatning huquqiy ma'rifatini; v) aholining huquqni, qonunlarni bilishi va ularga hurmat darajasi; g) huquqni qo'llash darajasining yuqoriligi; d) jamiyatdagi siyosiy-huquqiy faoliyat, munosabatlar tizimi, qonun ijodkorligi, huquqni muhofaza qilish, boshqaruvning legitimligini ta'minlashning samarali usullari; ye) barcha davlat va jamoat tashkilotlari faoliyatining siyosiy-huquqiy tizimga to'la muvofiqligi, xususan, aholining, ayniqsa, mansabdor shaxslarning qonunlarga so'zsiz itoatkorligini ifoda etadi.⁵²

XULOSA VA TAKLIFLAR

Majburiyat huquqini ta'minlashda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning o'rniga keladigan bo'lsak, fuqarolar o'zlari o'z hatti-harakatlari natijasida bo'yniga olgan majburiyatlari yuzasidan o'zlari javobgar bo'lishlari, ushbu hatti-harakatining huquqiy oqibatlarini tushunib yetishlari – muhim masaladir. Chunki har bir shaxs shartnomaviy yoki qonuniy majburiyatni bo'yniga oldimi, u o'z majburiyati yuzasidan javobgar bo'lishi kerakligi ongli ravishda his etishi lozim. Shu sababli ham jamiyatda fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyati qanchalik mukammal bo'lsa, mazkur jamiyatni majburiyatlarni ta'minlash ham qulay bo'ladi.

Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash fuqarolik muomalasida ishtirok etuvchi qarzdorning o'z zimmasiga olgan yoki unga yuklatilgan vazifani bajarishga qaratilgan huquqiy profilaktik choradir. Bunday profilaktik choraning asosiy maqsadi qarzdorni asosiy majburiyat bo'yicha majburiyatini bajarishga qaratilgan. Ya'ni, asosiy majburiyat bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan taqdirda kreditorning huquq va manfaatlari qo'shimcha ta'minot usullari asosida ta'minlanadi. Bunday usullar har qanday holda majburiyat huquqiy munosabatlarda kreditorning tavakkalchilik xavfini kamaytirish barobarida uni erkin va faol harakat qilishga undaydi. Qolaversa, bunday usullar asosan kreditor manfaatlarini himoya qilish uchun xizmat qiladi. Ammo majburiyatlarni bajarishda huquqiy ong va

⁵² МаматовХ. Ҳуқуқий маданият ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш муаммолари. Т: “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашрияти, 2009, 70-бет.

madaniyatning zararuti shundaki, majburiyatlarni bajarishni ta'minlashda ushbu qonuniy choralarni qo'llashga zarurat qolmaydi. Chunki taraflar o'zlarining majburiyatlarini o'z xoxishiga ko'ra amalga ijrosini ta'minlaydi va buni natijasida majburiyatlarni ta'minlash har tomonlama takomillashadi.

REFERENCES

1. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism/ Mualliflar jamoasi –T.: TDYU nashriyoti, 2016. -312 bet.
2. Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Т.: ТДЮИ, 2005 й. -81 б.
3. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018. – 528 b
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. / Rasmiy nashr / O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: «Adolat», 2017. – 14-bet.
5. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018. – 528 b.
6. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T., 2017. – 10-bet
7. Xalq so'zi, 2017-yil 13-iyul.
8. Маматов Х. Ҳуқуқий маданият ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш муаммолари. Т: “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашрияти, 2009, 70-бет.
9. Younas, A. (2021). Multinational Enterprises in Global Market Economy. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(7), 137-143.
10. Юнас, А., Каландаров, А., & Турдалиев, М. А. (2021). Legal progress of e-commerce legislation in Central Asia during the COVID-19 period. *Общество и инновации*, 2(6), 170-176.
11. Turdialiev, M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
12. Fatima, K., & Turdialiyev, M. A. (2021). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 5, 110-111.
13. Younas, A., & Ogli, T. M. A. P. (2021). Special Features Of International Financial Centres And Its Establishment In Uzbekistan. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(08), 17-21.

14. GAFUROVA, N., & ALMOSOVA, S. (2021). PRACTICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF THE RULE OF LAW. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 2(6), 84-91.
15. АЛМОСОВА, Ш. (2020). ТРИПС БИТИМИ НОРМАЛАРИНИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ҚОНУНЧИЛИГИГА ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 1(3), 63-71.
16. Алмосова, Ш. (2020). Защита прав интеллектуальной собственности по Конституции и государственным программам. *Review of law sciences*, 2(Спецвыпуск).
17. АЛМОСОВА, Ш. (2020). ДОМЕН НОМЛАРИ ВА ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ВОСИТАЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЎЗARO БОҒЛИҚЛИК ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШДА МУАММОЛИ ҲОЛАТЛАР ТАҲЛИЛИ. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 1(6), 81-85.
18. Садиков, М. А. (2020). ЗАМОНАВИЙ ЮРИДИК АМАЛИЁТДА “LEGAL TESH” НИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ. *ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, 5(6).
19. Садиков, М. А. (2019). Нормативно-правовые аспекты привлечения иностранных инвестиций в Республику Узбекистан. *Молодой ученый*, (23), 539-541.
20. Polatjonogli, T. M. A., & Abdulajonovich, S. M. (2022). HUNTING A SUITABLE TYPE OF LEGAL ENTITY FOR CENTRAL ASIAN BUSINESSMEN IN CHINA. *Ижтимоий Фанларда Инновация онлайн илмий журнали*, 2(1), 75-77.

YURIST FAOLIYATIDA TASHABBUSKORLIK, KREATIVLIK VA MASALAGA IJODIY YONDASHUV

Qarajayeva Dilorom Namozovna

Surxondaryo viloyati yuridik texnikum

Umumta'lim fanlar kafedrası o'qituvchisi

Termiz, Surxondaryo, O'zbekiston

E-mail: d.qarajayeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yurist faoliyatida shaxsiy fazilatlari, xususan, tashabbuskorlik, kreativlik va masalaga ijodiy yondashuv kabi fazilarlar tahlil qilingan. Bundan tashqari yuristning qaysi huquq sohasida faoliyat yuritishdan qat'iy nazar kasb etikasiga rioya qilish ham tahlil qilingan. Shuningdek yuristning faoliyatiga oid bir qancha xalqaro normativ-huquqiy xujjatlar ham tahlil qilingan. Ushbu tahlillar natijasi yurist faoliyati e'tibor berishi lozim bo'lgan bir qancha taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: yurist, huquqshunos, kreativlik, tashabbuskorlik, ijodiy yondashuv, kasb etikasi, qoidalar.

ИНИЦИАТИВНОСТЬ, КРЕАТИВНОСТЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПОДХОД В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИСТА

Каражаева Дилором Намозовна

Сурхандарьинский областной юридический техникум

Преподаватель кафедры общеобразовательных наук

Термез, Сурхандарья, Узбекистан

E-mail: d.qarajayeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы личные качества юриста, в частности, инициативность, креативность и творческий подход. Кроме того, анализируется соблюдение профессиональной этики юриста независимо от того, в какой сфере права он работает. Также были проанализированы несколько международных нормативно-правовых актов, касающихся деятельности юриста. Результатом этих анализов стал ряд предложений и рекомендаций, на которые следует обратить внимание в деятельности юриста.

Ключевые слова: юрист, креативность, инициативность, творческий подход, профессиональная этика, правила.

INITIATIVE, CREATIVITY AND CREATIVITY IN THE WORK OF A LAWYER

Karajeva Dilorom Namozovna

Surkhandarya Regional Law College

Lecturer of the Department of General Education Sciences

Termez, Surkhandarya, Uzbekistan

E-mail: d.qarajayeva@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the personal qualities of a lawyer, in particular, initiative, creativity and creative approach. In addition, compliance with the professional ethics of a lawyer is analyzed, regardless of what field of law he works in. Several international legal acts concerning the activities of a lawyer were also analyzed. The result of these analyses was a number of suggestions and recommendations that should be paid attention to in the activities of a lawyer.

***Keywords:** lawyer, Lawyer, creativity, initiative, creative approach, professional ethics, rules.*

KIRISH

Huquqshunoslik, boshqa kasblar singari, turli xil professional talablarga ega. Bu shuni anglatadiki, advokat kerakli fazilatlar to'plamiga, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi kerak. Shaxsiy fazilatlarga quyidagilar kiradi: yuqori fuqarolik, intellektuallik, odo-axloq, rivojlangan burch va o'z vazifalarini bajarishi uchun javobgarlik hissi, o'z ishiga sadoqat, huquqbuzarliklarga murosasizlik hissi, adolat, yuksak gumanistik yo'nalish, kasb axloq me'yorlariga rioya qilish va shaxsiy yaxlitlik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolani tayyorlashda internet tarmog'idagi xalqaro jurnal manbaalari va ilmiy adabiyotlardan foydlandi. Yurist (lotincha jus - o'ng) (nemis yuristi, ingliz yuristi) - huquqshunoslik, yuridik fanlar bo'yicha mutaxassis; huquq sohasidagi amaliy ishchi. Binobarin, advokatlarga quyidagilar kiradi: yuridik ma'lumot olgan odamlar; huquqshunoslar, huquqshunoslikni o'rganadigan olimlar; huquq sohasidagi amaliyot mutaxassislari. Huquqshunos sohaning qaysi yo'nalishida faoliyat olib bormasin, oxir-pirovardida inson bilan, uning muammolari va murojaatlari bilan ishlashiga,

shularga to‘qnash kelishiga to‘g‘ri keladi. Sudya ham, prokuror va advokat ham, notarial idora yoki fuqarolik holatlari dalolatnomalarini rasmiylashtirish muassasasi xodimi ham, tergovchi yo qamoqxonona nazoratchisi ham – hamma-hammasining mijoz aksariyat jonli odamlar, o‘zi singari insonlar bo‘ladi. Binobarin, fuqarolar huquqshunoslarga murojaat qilishar ekan, birortasining tashvishi, ular tushib qolgan holat boshqalarinikiga aynan o‘xshamaydi.

Boshqa ko‘plab kasb egalarida esa aksincha. Deylik, imorat tiklovchi injener-texniklar, quruvchilar uchun binoning mustahkam, xavfsiz, foydalanishga qulay bo‘lishi uchun muayyan me‘yorlar, aniq normalar mavjud. Masalan, ishonchli beton konstruksiya uchun qancha va qay kattalikdagi shag‘al, tosh, qum, temir (armatura), sement va hatto aralashtiriladigan suvning ham o‘lchami, sinovdan o‘tgan miqdori aniq belgilangan bo‘ladi. Quruvchilarning ayni talablarga og‘ishmay amal qilishlari inshootning o‘z vaqtida va sifatli holatda foydalanishga topshirilishi uchun yetarli asos hisoblanadi. Bu borada o‘zboshimchalik qilish, belgilangan normalarni buzish yoki ularga obdon sinalmagan neder yangilikni kiritish jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi, hatto halokatlarga sabab bo‘lishi ham mumkin. Inson hayoti, bu hayotda u duch keladigan vaziyat va muammolar esa biror bir normaga to‘la mos tushmasligi, bir-biriga aynan o‘xshamasligi, bir so‘z bilan aytganda, yagona me‘yorga ega emasligi bilan murakkab, ziddiyatlidir. Ularning har biriga alohida – individual yondashish, har bir muammoning faqat o‘z yechimini topish talab qilinadi.

Ilmiy maqolani tayyorlashda umumlashirish, deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik va amaliyot materiallarini o‘rganish kabi usullardan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Huquqshunos faoliyatida boshqa xususiyatlar qatori kreativlik muhim o‘ringa ega fazilat hisoblanadi. Chunki huquqshunos bevosita fuqarolar, xususan o‘z huquq va qonuniy manfaatlari buzilgan shaxslar bilan ishlash, ularga huquqiy yordam ko‘rsatishda kreativ g‘oyalardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda kreativlik – shaxsning muhim mezoni, uning yaxlit tarzda rivojlanishining omilidir. Shuning uchun davlat ta‘lim siyosatida kreativlikka – intellektual darajadagi faol ijodga, albatta, bilishga oid asosda, hozirgi davrda alohida e‘tibor berilmoqda. Hozirgi zamon shaxsi kreativining mumamosi yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Rivojlanayotgan jamiyatga ijodiy, eng avvalo, – intellektual-ijodiy, dadil, noan‘anaviy va o‘ziga xos tarzda fikrlashga, muammolarni samarali hal qilishga qodir bo‘lgan shaxslar zarur. Zamonaviy jamiyatga o‘zini faoliyatning har xil

turlarida namoyon etuvchi kreativ shaxslar kerak.

“Kreativlik” tushunchasi o‘z mazmunidan ijtimoiy-statusli hodisa sifatida ifodalanadi. Kreativlik – shaxsning rivojlanishi, uning har tomonlama takomillashishi va mahsuldor-foydali ijtimoiy shakllanishining mustahkam kafolati va ishonchli omilidir. Kreativ, intellektual-ijodiy rivojlangan yoshlar davlat tayanchi, jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi, mamlakatning uning rivojlanishining barcha sohalaridagi muvaffaqiyatlarga erishish poydevori, deb e‘lon qilinadi.

Kreativlik (ijodiylik) – qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish layoqati, yangicha fikrlash, original g‘oya va yechimga olib keluvchi aqliy jarayon.

Tushunchaga berilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdiki, kreativlik ham xuddi tashabbuskorlik, ishga ijodiy yondashuv xislatlari singari albatta tug‘ma, ilohiy tuhfa bo‘lishi aslo shart emas. Modomiki, kreativlik – aqliy jarayon ekan, odam aqlini yuksaltirishning, rivojlantirishning, uning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanishning bitmas-tuganmas yo‘llari va usullari, albatta, topiladi.

Xo‘sh, yuridik sohada – aksariyat vaziyat, holat, hodisaga yondashuv faqat va faqat qonunlar, kodekslar, belgilangan huquqiy me‘yorlar asosida bo‘lishi talab etiladigan tarmoqlarda kreativlikka – “qandaydir yangi, betakror narsa yaratish”ga o‘rin bormi o‘zi, degan savol tug‘ilishi tabiiy, albatta. Qolaversa, har bir huquqshunos – sudya, prokuror, advokat yoki notarius har bir ish (“delo”) ustida yangilik yarataverishi huquqiy boshboshdoqlikka, anarxiyaga olib kelmaydimi?

Hamma gap mana shunda. Biz huquqshunosning kreativligi, tashabbuskorligi va ishga ijodiy yondashuvi xususida gapirar ekanmiz, bularning barchasi qonunlar doirasida, ularga amal qilgan holda qo‘llanilishini, bir zum bo‘lsin, yoddan chiqarmasligimiz kerak. Kreativlik, tashabbuskorlik va ijodkorlik aslo qonunlarni buzishga, ularni “aylanib o‘tish” yoxud noto‘g‘ri va noo‘rin qo‘llashga olib kelmasligi, aksincha, huquqshunosga berilgan imkoniyatlardan to‘laroq, samaraliroq va to‘g‘riroq foydalanishga xizmat qilmog‘i darkor.

Yuridik sohadagi kreativlik deganda huquqiy xarakterdagi savollar yechimiga ijodiy, iloji boricha yangicha yondashuv tushuniladi. Bu xislat aslida ko‘pchilik yuristlarga xos bo‘lsa-da, uni dalil amalda qo‘llay oladigan, bu borada muvaffaqiyatlarga erishgan mutaxassisgina kasbdoshlari orasida ajralib turadi, uning mijozlari soni ham shunga yarasha ko‘p bo‘ladi.

Huquqshunos faoliyatida kreativlik namoyon qilishning sabablari, joy va usullari istagancha topiladi. Deylik, qator mamlakatlar, ayniqsa, mustaqil huquqiy makon yaratganiga uncha ko‘p bo‘lmagan yurtimiz – O‘zbekiston qonunchiligi, umuman, yuridik sohasida hali ancha-muncha kentiklar, javobini kutib turgan

muammo va savollar talaygina. Mana shu makonda huquqshunosning masalaga kreativ, ijodiy yondashmasligi, muammolar yechimini izlamasligining o'zi mumkin emas. Bunday yondashuv, yuqorida ta'kidlaganimiz – yuzaki jihatdan bir-biriga o'xshashdek tuyulsa-da, aslida nozik tomonlari, detallari, sabab va oqibatlari, ularning ko'lami hamda ahamiyatining rang-barangligi jihatidan bir-birini takrorlamaydigan huquqiy vaziyatlarda, ziddiyatli hollarda eng oqilona yechim topishning birdan-bir kafolatidir. Shunday yechim topa bilgan, demak, vaziyatga kreativ, ijodiy yondashgan yuristdan mijozlar ham, uning rahbarlari ham, albatta, minnatdor bo'ladilar.

Huquqshunosning professional faoliyatida tashabbuskorlik ham muhim ahamiyatga ega shaxsiy fazilat hisoblanadi. Huquqshunos faoliyatida tashabbuskorlik fazilatiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, huquqshunos o'z faoliyati davomida bir necha alohida jabhalarda ham ish olib boradi. Jumladan, norma ijodkorligi, ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish, ommaviy axborot vositalariga intervyular berish, huquqiy targ'ibotda qatnashish, qonun hujjatlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga munosabat bildirish va h.

Binobarin, huquqshunos muntazam ravishda faqat mavjud huquq normalari bilan shug'ullanishi, shular bilan kifoyalanishi maqsadga muvofiq emas, amalda bu mumkin ham emas. Zero, o'z kasbining fidoyisi sifatida u mudom yangilikka, takomilga intilishi tabiiy. Ana shu ma'noda huquqshunos-mutaxassislardan talab etiladigan eng muhim faoliyat – norma ijodkorligi hisoblanadi. Buning uchun esa u, albatta, Oliy Majlis deputatligiga saylanishi yoxud ayni faoliyatni o'zining kasbi etib belgilashi mutlaqo shart emas.

Sohaning har qanday vakili o'zining tashabbuskorligi, yaratuvchiligini ishga solishi va yangi huquqiy normalar ijodkorligi bilan jamiyat hayotiga o'zining ma'lum ma'nodagi hissasini qo'shishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda, huquqshunosning yetuk mutaxassis bo'lishi gumon ostida qoladi. Zero, yetuklikka doimiy izlanish, tirishqoqlik, ijodiy mehnat orqali erishiladi. Shuning uchun ham kishi o'zining bunday xislatlarini rivojlantirishi, ulardan o'rnida va unumli foydalangan holda muvaffaqiyatli karerasini yaratishi lozim. Shuni ham unutmaslik kerakki, har qanday tashabbus o'ziga xos qiyinchilik va mas'uliyatni keltirib chiqaradi, aniqrog'i, o'zi bilan birga yetaklab keladi. Misol uchun, normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish – anchagina mushkul va ko'p aqliy, intellektual quvvat talab etadigan jarayondir. Bu borada tashabbus ko'rsatilgan paytdan toki oldinga qo'yilgan maqsadga erishmaguniga qadar huquqshunos barcha zarur chora-tadbirlarni vaqtida, yetarli darajada amalga oshirishi zarur. Agar u mazkur jarayonni oxiriga qadar

muvaffaqiyatli olib bormasa, ko'rsatgan tashabbusi, hatto, uni jamiyat, hamkasblari oldida beburd qilib qo'yishi ham mumkin.

Ma'lumki, sobiq sho'rolar tuzumi davrida fuqarolarning o'z huquq va erkinliklarini yaxshi bilishi, ularni qonuniy himoya qilish yo'llarini o'rganishi, adolatni talab qilish usullaridan foydalanishi masalalari iloji boricha ko'tarilmas, bu borada "barcha muammolarni davlat biladi va o'zi hal qiladi" degan tushunchani millionlab odamlar ongiga singdirishga harakat qilinardi. Sho'rolar imperiyasi davrida o'tkazilgan qatli omlar, millionlab begunoh odamlarning sudsiz-so'roqsiz og'ir jazolarga, surgunlarga muhtalo etilishi ayni shu siyosatning – fuqarolarning o'z huquq va erkinliklaridan bexabar va bebahra tutilishi, ularni himoya qilish tizimining esa mutlaqo ishlamasligi oqibatidir. Shu tufayli ham odamlar, hech qanday aybi bo'lmasa-da, militsionerni, prokurorni ko'rsa, birdan sergak tortishar, sudga murojaat qilishni esa deyarli hech kim o'ylamasdi.

Afsuski, qariyb yetmish besh yil davomida shakllanib, qotib ulgurman mana shu dunyoqarash, kayfiyat hali hamon bir qism fuqarolarimiz, ayniqsa, katta avlod vakillari ongu shuurini tark etmagan. Boshqacha aytganda, huquqiy bilimsizlik, ba'zan esa ochiqdan-ochiq huquqiy jaholat real hayotda juda ko'p muammolarning kelib chiqishiga, oddiygina kelishmovchiliklarning jiddiy ziddiyat darajasiga o'sib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Natijada, arziyas maishiy konfliktlar ortidan kishilarning og'ir jinoyatlarga qo'l urushi, hatto qotillik sodir etishidek mudhish hodisalar yuzaga kelyapti. Holbuki, huquq borasidagi savodsizlik, bilimsizlik hech bir fuqaroni javobgarlikdan ozod qilmaydi. Demak, bugungi kunda fuqarolarimizning huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy madaniyatini yuksaltirish eng muhim masalalardan bo'lib turibdi. Buning eng ishonchli, samarali usullaridan biri – huquqiy targ'ibot va tashviqot hisoblanadi. Ochig'ini aytish kerakki, mana shu iboralar ishlatilganida ko'pchilikning ensasi qotishi, hatto g'ashi kelishi ham bor gap, hayotiy haqiqatdir. Ya'ni aksariyat hollarda "huquqiy targ'ibot va tashviqot" deganda odamlarning tasavvuriga saratonning issig'i yoki qishning chillasida maktab yoxud mahallaning majlislar zaliga o'ttiz-qirqta odamni yig'ib olib, bir kishining qog'ozdan bosh ko'tarmay bir-ikki soatlik zerikarli ma'ruzani o'qishi-yu, uning oxirida yig'ilish raisining "Kimda savol bor, demak, savollar yo'q, ma'ruzachimizga katta rahmat" deya mashvaratni yakunlashidek ko'pdan-ko'p foydasiz tadbirlar keladi. Holbuki, chinakam ijodkor, tashabbuskor huquqshunos ayni vazifani shunday uddalashi mumkinki, uning bu sa'y-harakatidan necha-necha odamlar umrbodlik saboq, hayotiy zarur bilim va ko'nikmaga ega bo'lib qolishlari aniq.

Bugungi texnik-texnologik yangiliklar esa odamlar ongu shuuriga kerakli bilim va ko'nikmalarni, xususan, huquqiy madaniyatni samarali singdirishning ko'plab usul va uslublarni yaratish, amalda qo'llash imkonini beradi. Buning uchun huquqshunos targ'ibotchidan o'z ishiga ijodiy yondashuv, nedir tashabbus ko'rsatish, targ'ibotning yangi, auditoriyaga qiziqarli bo'lgan usullarini o'ylab topish talab qilinadi.

Aslida o'z ishiga, vazifasiga ijodiy yondashuv har bir kasb egasiga xos bo'lishi lozim. Zero, busiz biror sohaning rivoji, takomilini tasavvur etib bo'lmaydi. Masalan, dastlabki mashinalar va aeroplanlar bilan bugungi zamonaviy avtomobillar, ulkan havo laynerlarini bir-biriga bir qiyoslab ko'raylik. Ularning beistisno barcha ichki va tashqi jihatlari – dvigatellarining kuch-quvvati, hajmi, yuk va odam tashish imkoniyatlari, ko'rinishi, qulayligi va yana boshqa yuzlab ko'rsatkich – parametrlarida o'sish-o'zgarish bormi-yo'qmi? Mana shu o'sishning, o'zgarishning, mukammallashuvning zamirida nima turibdi?

Albattaki, injenerlar, konstruktorlar, dizayner va yana boshqa yuzlab kasb egalaridagi tinimsiz izlanuvchanlik, ijodiy fikrlash, yangilik yaratishga bo'lgan so'nmas ishtiyoq! Ayni shu – ishga, vazifaga, masala va muammolar yechimiga ijodiy yondashuv umuminsoniy taraqqiyotning ham beqiyos garovi va kafolati hisoblanadi. Shu singari yaratuvchilikka yo'naltirilgan ijodiylik yurisprudensiya sohasiga ham xos jihat, hatto, talab bo'lmasligi mumkin emas.

Katta miqyoslarda bu – qonun ijodkorligi, mamlakatning huquqiy doktrinasi hamda huquqiy fanlarni rivojlantirish, huquqiy amaliyotni takomillashtirish sohalarni o'z ichiga oladi. Zero, bu sohalardagi ijodkorlik, ilmiy va amaliy izlanishlar o'zining ta'siri va ahamiyati bilan umumiy ma'nodagi huquq tushunchasining yuksak takomiliga olib keladi.

Huquqshunoslar shug'ullanadigan konkret soha va ularda yig'ilib qolgan muammolarga keladigan bo'lsak, masalan, jamiyatimiz rivojiga jiddiy to'g'anoq bo'layotgan korrupsiya, unga qarshi kurash, bu illatni oldini olish masalalarini eslashimiz mumkin.

Ma'lumki, dunyoning ilg'or, rivojlangan davlatlari bo'lmish Finlyandiya, Norvegiya, Germaniya, Yangi Zellandiya, Singapur singari qator mamlakatlarda mazkur muammo o'z dolzarbligini, xavflilik darajasini allaqachon yo'qotgan. Xo'sh, ayni davlatlar bu natijaga qanday erishganlar, nimalar hisobiga bu jamiyatlarda pora, poraxo'rlik, davlat byudjetini talon-taroj qilish, tanish-bilishchilik singari bizni doimiy bezovta qilib keladigan illatlarga keskin barham berilgan?

Bu savollarga javob aniq: korrupsiyadek xavfli kasallikka qarshi, birinchi navbatda, o'sha mamlakatlarning huquqshunoslari astoydil bel bog'lab kurash

boshlaganlari ayni ijobiy natijalarga olib kelgan. Ular, avvalo, o‘z saflarini, keyin esa butun jamiyatni mazkur ijtimoiy illatdan xalos qilishning yangi, kutilmagan, ta’sirchan usul-uslublarini, mexanizmlarini, qonuniy yo‘llarini kashf qilganlar.

Xorijning shu tajribalarini ijodiy o‘rganish va o‘zlashtirish, eng muhimi – bizning real holatimiz, xalqimiz mentaliteti, milliy imkoniyatlarimizdan kelib chiqib yangi tashabbus, kurash usullari, targ‘ibot yo‘llari va samarali harakatlarni amalga oshirish mumkinmi-yo‘qmi? Bizningcha, nafaqat mumkin, balki kerak, zarur ham!

Shuningdek, Yuristning kasb etikasiga ham qisqacha to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, kasb etika talablariga rioya qilishlik ruhiy ta’sir kuchi bilan, jamoat fikri, insonning ichki ishonchi, vijdoni bilan ta’minlanadi. Kasb etikaning o‘ziga xosligi shundan iboratki, u odamlarning yurish-turishini hayotning barcha jabhalarida, ya’ni ish faoliyatidagi, oiladagi, kishilar o‘rtasidagi va boshqa munosabatlarda tartibga solib boradi. Kasb etika guruhlar va davlatlararo munosabatlarga ham joriy etiladi. Kasb etika tamoyillari umumxususiyatga ega bo‘lib, barcha insonlarni qamrab oladi, jamiyatning tarixiy rivojlanish jarayonida yaratiladigan o‘zaro munosabatlari madaniyatining asosini mustahkamlaydi.

Insonning har qanday harakati, muomalasi turli mazmunda - huquqiy, siyosiy yoki boshqa bo‘lishi mumkin, ammo uning xulqiy tomoni, axloqiy mohiyati bir xil daraja ko‘rsatkichida baholanadi. Kasb etika normalari jamiyatda an’analar kuchi, umumtanolingan va barcha tomonidan qo‘llabquvvatlanadigan tartib-intizom, jamoatchilik fikri bilan qayta ishlanib boraveradi. Kasb etika normalariga rioya qilinishi barcha tomonidan nazorat qilinadi. Kasb etikada javobgarlik ma’naviy va yuksak bo‘ladi, ya’ni xatti- harakatni qoralaydi yoki ma’qullaydi, axloqiy baho berish shaklida bo‘lib odam avvalo anglab olishi, dildan qabul qilishi va bunga mos holda o‘zining xatti-harakatlarini tartibga solishi va yo‘naltirishi lozim bo‘ladi. Bunday baho berish umume’tirof etilgan norma va tamoyillarga, barcha tomonidan qabul qilingan zarur va zarur bo‘lmagan, loyiq va loyiq bo‘lmagan va boshqa tushunchalarga mos bo‘lishi kerak. Ushbu o‘rinda xalqaro doirada davlat xizmatchilari va huquqshunoslarning kasb-etikasi qoidalariga oid normativ-huquqiy xujjatlar tahliliga keladigan bo‘lsak, XX asrning o‘rtalarida davlat mansabdor shaxslari hamda huquqshunoslar odob-axloqiga oid xalqaro xujjatlar qabul qilingan.

Sud tizimi xodimlari uchun quyidagi odob-axloqiga oid xalqaro hujjatlar qabul qilingan:

«Sudlov organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari. BMTning Jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarlar bilan muomala qilish» bo‘yicha 1985 yildagi 7-Kongressi, BMT Bosh Assambleyasining 40/32 va 40/146-sonli

rezolyusiyalari bilan ma'qullangan. (Oliy Majlisning 1997 yil 30 avgustdagi 507-I sonli qarori bilan ma'qullangan);

«Jinoyat qurbonlari uchun va hokimiyatni suiste'mol qilishga qarshi odil sudlovning asosiy tamoyillari to'g'risida» Deklaratsiya, BMT 40/34 Rezolyusiyasi, 29.11.1985 yil;

«Sudyalar odob-axloqiga oid Bangalor tamoyillari». 26.11. 2002y. «Osiyo mintaqasida sud hokimiyati mustaqilligining tamoyillari», Pekin, 19.08.1995 yil;

«Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi, Sudyalik etikasi to'g'risida»gi Rezolyusiyasi 23.06.2008 yil;

«Sudyalar mustaqilligi, samaradorligi va roli to'g'risida» Yevropa Kengashi vazirliklar qo'mitasining Tavsiyalari. 13.10.1994 y. «Sudyalar mavqei to'g'risida» Yevropa xartiyasi, 10.07.1998 yil;

«Sudyalar Buyuk Xartiyasi (Asosiy tamoillar)» 2010 yil.

Prokurorlar uchun quyidagi odob-axloqiga oid xalqaro xujjatlar qabul qilingan:

Prokurorlar Xalqaro assotsiatsiyasining 1999 yil;

«Prokurorlar kasbiy javobgarligi hamda ularning huquq va majburiyatlari to'g'risidagi Meerlari»;

«Qonun ustuvorligida asoslangan demokratik jamiyatda prokuraturaning ahamiyati to'g'risida»gi Yevropa Ittifoqining Parlament Assambleyasining 1604 (2003)1 2003 yil 27 mayda qabul qilingan Tavsiyalari kabi bir qator xalqaro xujjatlar qabul qilingan.⁵³

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fiklar va xalqaro normativ-xujjatlar tahlilidan kelib chiqib xulosa qilishimiz mumkinki, yangi g'oyalar yaratadigan va vazifalarga noan'anaviy tarzda yondashuvchi ijodkor kishilar aksariyat ish beruvchilarda doimiy qiziqish uyg'otadi. Ijodkorlik va yaratuvchanlik fazilatlarini mutaxassisdan talab qilinadigan ko'nikma, fazilatlar reytingida yuqori o'rinni band qiladi.

Bugungi kun taraqqiyot shiddati har bir davlat va uning fuqarolaridan muntazam tarzda yangilik sari intilishni, yangi g'oyalar, tashabbuslar, kutilmagan yondashuvlar va yechimlarni talab etadi. Bu jarayondan qisqa muddat uzilib yoxud ortda qolish pirovardida sezilarli qoloqlikni, demakki, hamma sohada ilg'or davlatlarga qaramlikni keltirib chiqarishi tayin.

⁵³ Исмаилов Б.И. Юристинг касбий этикаси.-Т.: Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура Академияси. 2019.-188 б.

Boshqa tomondan bugungi yurist shiddat bilan o'zgarayotgan zamon bilan hamnafas, uning to'laqonli ishtirokchisi bo'lishi darkor. Chunki deyarli har kuni birgina respublikamizning o'zida qancha yangidan-yangi qonun hujjatlari, huquqiy normalar tasdiqlanyapti, birining o'rniga boshqasi joriy etilyapti. Bu jarayon ham tep-tekis, kamchiliklardan holi bormayotgani hech kimga sir emas. Yangi qonunlar, kodekslarda bir-birini takror yoxud inkor etuvchi normalar, ziddiyatli ko'rsatmalar istagancha topiladi. Shu va shunga o'xshash masalalarni ko'tarib chiqish, batafsil muhokama qilish va samarali hal etishda, qonunchiligimizni, milliy huquq tizimimizni isloh qilishda bizga yaratuvchanlik, izlanuvchanlik, tashabbuskorlik qobiliyatiga ega yurist kadrlar suv bilan havodek zarur. Aynan shunday – yangi g'oya va tashabbuslarni dadil olg'a sura oladigan kreativ yuristlargina yurtimizning huquq sohasi bo'yicha rivojlangan davlatlar qatoriga kirishida hal qiluvchi rolni bajaradilar.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 2017 yil 7 fevral, PF-4947- son//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda
3. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish munosabati bilan o'zbekiston respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 38-son, 433-modda)
4. "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 2016 yil 3 yanvar // «Xalq so'zi» gazetasi
5. "Advokatura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 27.12.1996y. Qonuni //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 2-son, 48-modda
6. "Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 25.12.1998y. Qonuni //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999 y., 1-son, 12-modda
7. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 14.12.2000y. Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2001 y., 1-2-son, 10-modda

8. “O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi to‘g‘risida”gi 2017 yil 6 apreldagi Qonuni//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 14-son, 214-modda
9. "Parlament nazorati to‘g‘risida" O‘zbekiston Respublikasining 11.04.2016 y. Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2016 y. 4-son, 123- modda
10. Yuridik xizmat faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori 2017 yil 19 yanvar, PQ-2733-son //«Xalq so‘zi» gazetasining 2017 yil 20 yanvardagi 15 (6709)-sonida e‘lon qilingan.
11. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma olti yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/981/31.08.2017>
12. Ismailov B.I. Yuristning kasbiy etikasi.-T.: O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuratura Akademiyasi. 2019.-188 b.
13. Mualliflar jamoasi. Shaxsiy rivojlanish. Darslik. –T.: TDYuU, 2019. 38-41 b.
14. Melcher M.F. (2007). The Creative Lawyer: A Practical Guide to Authentic Professional Satisfaction. American Bar Association, USA. 148-189 p
15. Randall Kiser. (2017). Soft Skills for the Effective Lawyers. Cambridge. Cambridge University Press.
16. Younas, A. ., & ogli, T. M. A. P. . (2021). Multinational Enterprises in Global Market Economy. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(7), 137–143. Retrieved from <http://openaccessjournals.eu/index.php/ijdpp/article/view/820>
17. Юнас, А., Каландаров, А., & Турдалиев, М. А. (2021). Legal progress of e-commerce legislation in Central Asia during the COVID-19 period. *Общество и инновации*, 2(6), 170-176.
18. Turdialiev , M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*. вилучено із <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/17095>
19. Kinza Fatima, & Mukhammad Ali Turdialiyev. (2022). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 6, 1-2. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/439>

-
20. Fatima, K., & Turdialiyev, M. A. UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW.
21. Ammar Younas, & Turdialiev Mukhammad Ali Polatjon Ogli. (2021). Special Features Of International Financial Centres And Its Establishment In Uzbekistan. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(08), 17–21. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume03Issue08-04>
22. Kovi S.R. Sem навъков високоеффективных lyudey. Vozvrat k etike xaraktera. –M.: «Veche, Persey, Astrel», 1998. 101-166 s.
23. Azizxodjaeva. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003. 64-b.

UCHBURCHAK YUZINI BALANDLIKLARI ORQALI HISOBLASHNING GERONCHA ISBOTI

Maxmudov A'zam Qudratovich

Termiz davlat universiteti akademik litseyi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey va professional ta'lim geometriya kursida uchraydigan uchburchak yuzini uning balandliklari orqali hisoblash formulalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Balandlik, Geron formulasi, uchburchak yuzi, gipotenuza.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены формулы вычисления поверхности треугольника по его высоте, распространенные в общеобразовательных школах, академических лицеях и курсах геометрии профессионального образования.

Ключевые слова: *Высота, формула Герона, треугольное лицо, гипотенуза.*

ABSTRACT

This article contains formulas for calculating the face of a triangle by its height, which is common in general secondary schools, academic lyceums and vocational education geometry courses.

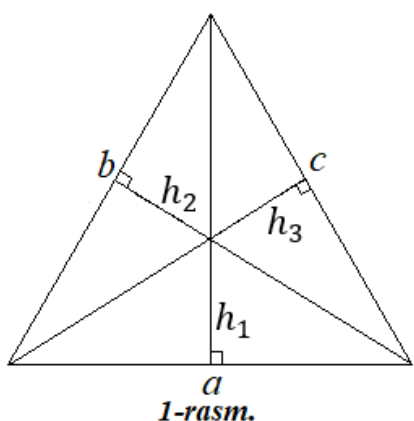
Keywords: *Height, Geron's formula, triangular face, hypotenuse.*

KIRISH

Umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey va *professional ta'lim geometriya* kursi uchburchak yuzini hisoblashning tomonlari orqali (Geron formulasi), tomoni va unga tushirilgan balandligi orqali, ikki tomoni va ular orasida burchagi orqali hisoblashlar berilgan, yuqoridagilardan foydalanib uchburchak yuzini balandliklari orqali hisoblash o'quvchiga murakkablik tug'diradi. Biz ushbu maqolada uchburchak yuzini balandliklari orqali hisoblashni ko'rib chiqamiz.

1-masala. Berilgan ABC uchburchakning 3 ta balandliklari berilgan holda uning yuzini hisoblang.

a tomonga tushirilgan balandlikni h_1 , *b* tomonga tushirilgan balandlikni h_2 va *c* tomonga tushirilgan balandlikni h_3 orqali belgilab olamiz (1-rasm)

1-rasm.

Uchburchak yuzi asosi va balandligi ko'paytmasining yarmiga tengligiga asosan [1].

$$\left\{ \begin{array}{l} S = \frac{1}{2}ah_1 \\ S = \frac{1}{2}bh_2 \\ S = \frac{1}{2}ch_3 \end{array} \right. \text{ ushbu sistemadan } a, b, c \text{ larni aniqlaymiz. } \left. \begin{array}{l} a = \frac{2S}{h_1} \\ b = \frac{2S}{h_2} \\ c = \frac{2S}{h_3} \end{array} \right\} (1)$$

(1) sistemadagi a, b, c lar orqali uchburchak yuzini Geron formulasi [2] orqali hisoblasak quydagini olamiz;

$$S = \sqrt{\left(\frac{S}{h_1} + \frac{S}{h_2} + \frac{S}{h_3}\right) \cdot \left(-\frac{S}{h_1} + \frac{S}{h_2} + \frac{S}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{S}{h_1} - \frac{S}{h_2} + \frac{S}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{S}{h_1} + \frac{S}{h_2} - \frac{S}{h_3}\right)}$$

bundan

$$S = S^2 \sqrt{\left(\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(-\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{1}{h_1} - \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} - \frac{1}{h_3}\right)}$$

Ushbu tenglikdan S ni aniqlasak

$$S = \frac{1}{\sqrt{\left(\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(-\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{1}{h_1} - \frac{1}{h_2} + \frac{1}{h_3}\right) \cdot \left(\frac{1}{h_1} + \frac{1}{h_2} - \frac{1}{h_3}\right)}}$$

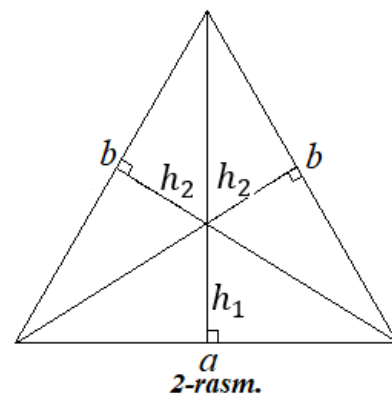
natijani olamiz. Bu formula uchburchakning uchta balandligi orqali uning yuzini topish formulasidir.

Biz $h_1h_2 = H_1, h_1h_3 = H_2, h_2h_3 = H_3$ belgilashlar kiritsak uchburchak yuzi uchun quyidagiga ega bo'lamiz;

$$S = \frac{H_1H_2H_3}{4\sqrt{H(H-H_1)(H-H_2)(H-H_3)}} \quad (2)$$

bu yerda $H = \frac{H_1 + H_2 + H_3}{2}$.

Xususiy hollar: Agar balandliklarning qaysidir ikkitasi teng bo'lsa, u holda uchburchak teng yonli bo'ladi[*]. Endi (2) tenglikni teng yonli uchburchakda uchun tatbiq qilamiz. Bizga ma'lumki teng yonli uchburchakning yon tomonlariga tushirilgan balandliklari teng[3](2-rasm). Yuqoridagi

belgilashlarni kiritamiz.

$$h_1 h_2 = H_1, h_1 h_2 = H_2 = H_1, h_2 h_2 = H_3$$

va $H = \frac{2H_1 + H_3}{2}$ ekanligini aniqlaymiz. Bajarilgan almashtirishlarni (2) ga qo'yib soddalashtirsak quydagi tenglikka ega bo'lamiz.

$$S = \frac{H_1^2}{\sqrt{4H_1^2 - H_3^2}} \text{ yoki } S = \frac{h_1^2 h_2}{\sqrt{4h_1^2 - h_2^2}} \quad (3)$$

(3) tenglik teng yonli uchburchakning yuzini balandliklari orqali hisoblash formulasidir.

2-masala. Uchburchakning balandliklari 6, 6 va 15 ga teng bo'lsa, ushbu uchburchakning yuzini toping.

Berilganlarga asosan $h_1 = 15, h_2 = h_3 = 6$

(3) formuladan foydalanib hisoblaymiz.

$$S = \frac{h_1^2 h_2}{\sqrt{4h_1^2 - h_2^2}} = \frac{15^2 \cdot 6}{\sqrt{4 \cdot 15^2 - 6^2}} = \frac{225}{2\sqrt{6}}$$

Agar berilgan uchburchakning h_1, h_2, h_3 balandliklari orasida $h_3 = \frac{h_1 h_2}{\sqrt{h_1^2 + h_2^2}}$ (bu yerda h_3 – eng kichik balandlik) shart bajarilsa, u holda berilgan uchburchak to'g'ri burchakli uchburchak bo'ladi[*]. Endi to'g'ri burchakli uchburchakda qaraylik. Geometriya kursidan ma'lumki to'g'ri burchakli uchburchakning o'tkir burchaklari uchidan tushirilgan balandliklari katetlari bilan ustma-ust tushadi. Shunga ko'ra uchburchak yuzini quyidagicha aniqlaymiz.

$$S = \frac{1}{2} h_1 h_2 \quad (4)$$

(4) formula to'g'ri burchakli uchburchakning yuzini balandliklari orqali hisoblash formulasidir.

4-masala. Balandliklari 9 sm, 12 sm va 7,2 sm bo'lgan uchburchakning yuzini toping.

$$h_1 = 9, h_2 = 12, h_3 = 7,2$$

Uchburchakning balndliklari orasida $h_3 = \frac{h_1 h_2}{\sqrt{h_1^2 + h_2^2}}$ (bu yerda h_3 – eng kichik balandlik) shart bajarilmoqda.

$$h_3 = \frac{h_1 h_2}{\sqrt{h_1^2 + h_2^2}} = \frac{9 \cdot 12}{\sqrt{9^2 + 12^2}} = \frac{108}{15} = 7,2$$

demak uchburchak to'g'ri burchakli. (4) formulaga asosan uchburchak yuzini hisoblaymiz.

$$S = \frac{1}{2} h_1 h_2 = \frac{1}{2} \cdot 9 \cdot 12 = 54 \text{ sm}^2$$

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pogorelov A.V. Geometriya. O'rta maktabning 7-11-sinflari uchun darslik. -T.: "O'qituvchi", 1995
2. Isroilov I., Pashayev Z. Geometriya I qism. Akademik litseylar uchun darslik -T.: "O'qituvchi", 2010.
3. G'aybullayev N., Ortiqboyev A. Geometriya. 8-sinf uchun o'quv qo'llanma.

ISLOM DININING MALAYZIYA XALQLARI MADANIYATI VA URF- ODATLARIGA TA'SIRINING QIYOSIY TAHLILI

Akramova Sarvinoz

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish (malay-ingliz) guruhi talabasi

Ilmiy rahbar f.f.d. Turdiyeva Oydin

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida hozirgi Malayziya hududlariga islom dinining kirib kelish tarixi, islom dinining kirib kelganidan so'ng mamlakat madaniyati, urf-odatlaridagi o'zgarishlar haqida fikr va mulohazalar bayon etilgan.

***Kalit so'zlar:** Malayziya, islom dini, madaniyat, urf-odatlar, xalq, mamlakat, davlat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье объясняется история проникновения ислама в государство Малайзия изменения культурных традиций страны после введения ислама.

***Ключевые слова:** Малайзия, ислам, культура, традиции, государство.*

ABSTRACT

This article describes the history of the introduction of islam in to the state of Malaysia, the changes in the culture and customs of the country after the introduction of islam

***Keywords:** Malaysia, islam, culture, traditions, nation, country, government.*

KIRISH

Bugungi kunda diniy ta'limotlarga katta ahamiyat berilmoqda. Diniy ta'limotlarni o'rganish, ularning bugungi kundagi ahamiyati va uning oqimlarini bir-biridan ajrata bilishga, e'tibor qaratilmoqda. Din bu - arabcha so'z bo'lib "e'tiqod qilish, itoat" xudo, g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligiga ishonishdir. Islom Allohga qanday ibodat qilishni o'rgatuvchi dinning nomi. Islom dinining ta'limotiga ko'ra Alloh taolo tomonidan o'z payg'ambarlariga yuborgan shariat olamiga joriy etilishi zarur bo'lgan ilohiy qonunlardir.

Islom(arabcha-"bo'ysinmoq" "itoat etmoq" o'zini Allohning irodasiga topshirish degan ma'noni bildiradi. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar arab tilida muslim deb ataladi. Muslim so'zining ma'nosi sadoqatli degan ma'noni bildiradi.Ushbu maqolamizda biz Islom dinining malayziya xalqlarining madaniyatiga, urf-odatlariga bo'lgan ta'siri haqida chuqurroq yoritib berishga harakat qildik.

Malayziya davlatiga islom dinining kirib kelishi 7-10 asrlarga to'g'ri keladi. O'sha davrda Malayziya ko'plab davlatlar bilan savdo aloqalarini o'rnatish bilan bir qatorda Arabiston yarim oroli bilan ham savdo ishlarini yo'lga qo'ygan, ammo boshqa davlatlardan farqli o'laroq Arabiston yarim oroli hamda Malayziya o'rtasidagi savdo aloqalar o'zaro ishonch va hech qanday aldovlarsiz amalga oshirilgan. Buning sababi shundan iboratki: Malay xalqi bilan savdo qilgan Arabiston yarim orolida istiqomat qiluvchi musulmonlarni to'g'ri so'zligi, savdoda yolg'on ishlatmasligi, ozoda yurishi mahalliy aholida chuqur ta'surot qoldirishi sababli islom dini Malayziyaga tinch yo'l bilan kirib kelgan. Shu bois islom dini rasman diniy e'tiqod sifatida 15-asrda qaror topdi. Islom dinining tarqalishining yana bir sababi 15-asrning boshlarida yarim orolda birinchi mustaqil davlat hisoblangan Malakka sultonligi tashkil topadi. Musulmon shahzoda boshchiligidagi islohatlar butun Malakka aholisi o'rtasida islom dinining tarqalishiga olib keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

15-asrdan boshlab islom diniga e'tiqod qat'iy rioya qilinishi kuchaygan bo'lsada, islom erkin tarzda amal qilingan. Islom dinini mahalliy aholi orasida birinchi bo'lib Malakka yarim orolining sohillari, Yava va Sumatra orolining shimoliy qismida yashovchi xalqlar qabul qilishgan. Hozirgi kunga kelib Malayziya asosan Ahli Sunna val Jamoaning Imom Shofeiy(rahmatullohu alayhi) mazhabiga amal qilishadi.

Islom dini Malayziya xalqining madaniyati, urf-odatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Islom dinining mavqiye sifatida jamiyati insonparvarlik, rahmdil, mehribon va sabrli xalq sifatida shakllangan. Malayziya xalqining og'ir bosiqligi turmush tarzining to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga ham sabab bo'lib kelmoqda. Bunga albatta dinni to'g'ri talqin qilganligidadir. 21-asrga kelib Malayziyada islom diniga e'tiqod qiluvchilar 61,3% , buddizm diniga e'tiqod qiluvchilar 19,8% , xristianlik diniga e'tiqod qiluvchilar 9,2% , hinduizm diniga e'tiqod qiluvchilar 6,3 % tashkil qiladi. Malayziyadagi barcha shaharlarda masjidlar barpo etilgan bo'lib, bosh masjid "Masjid Negara" bo'lib u Malayziyaning poytaxti Kuala Lumpurda joylashgan. Malayziyada masjidlarga katta e'tibor qaratilgan bo'lib oyoq kiyim masjid hovlisiga kirishdayoq yechiladi. Malayziyadagi katta masjidlarda ayollarga orqa qatorda turib namoz o'qishga ruxsat berilgan.

Malayziyaga tashrif buyurgan, musulmon bo'lgan turistlarga ko'pgina shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, hatto savdo markazlarida, ishxona, restoranlarda namoz o'qib olish uchun "Surau" deb ataladigan xonalar mavjud. Ko'pgina masjidlarning oldida malayziya islom madaniyatiga oid muzeylar joylashgan. Malayziya xalqining

urf-odatlarida ikki hayitdan tashqari hijriy yilning birinchi kuni (yangi yil sifatida) va mavlidni ham bayram sifatida keng nishonlanadi. Malayziyada islom diniga oid bir qancha qonunlar kiritilgan bo'lib, jumladan:

-Malay deb hisoblanish uchun musulmon kerak.

-Musulmon bo'lmaganlar musulmon kishiga turmushga chiqsalar, islom dinini qabul qilishlari shart.

-Davlat maktablari islomiy ta'lim berishlari shart ammo, musulmon bo'lmaganlar uchun muqobil axloqiy darslar taqdim etiladi.

-Ko'p ayollar ishda ro'mol o'rashadi, lekin yuzlarini ochiq qoldirishadi chunki buni talab qiladigan hech qanday qonun yo'q. Ular buni islomda buyirilgan amalarga muvofiq bajarishadi.

-Musulmonlar o'z diniga oid masalalarni asosiy mazhabi bo'lgan Shofi'iy huquqiy sudlar qarorlariga amal qilishlari shart. Bu sudlar shariat qonunlarini qo'llaydi.

-Mamlakatning oliy sudlari bo'lishiga qaramay, fuqarolik sudlari (jumladan, Federal sud) islom odatlari bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqmaydi.

-Musulmon va musulmon bo'lmagan shaxsga oid ishlar odatda fuqarolik sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi.

Bu kabi qonunlar mamlakatni tartibga solib turish uchun xizmat qiladi. Ushbu qonunlarning zamirida biz islom dini Malayziya davlatining nafaqat madaniyatiga, balki uning qonunlarida ham ta'sir ko'rsatganini ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Malayziyaga islom dinining kirib kelishi malayziya xalqining urf-odatlari, an'analariga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, shu boisdan hozirgi kunda Malayziyada islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni kundan – kunga ortib bormoqda, bu esa mamlakatda tinchlikni saqlash, aholi o'rtasidagi o'zaro munosabatning halol va pok bo'lishiga xizmat qiladi. Ze'ro Malayziya ko'p millatli davlat bo'lib, unda hind, xitoy, malay xalqlarining madaniyati chambarchas bog'liq bo'lib tursada, asosiy madaniyatlari islomiy hisoblanadi. Islom dini Malayziyaning madaniyati, iqtisodiyoti, ta'lim tizimi, urf-odatlarini keng miqyosda qamrab olgan. Uning ta'siri butun sultonlik bo'ylab tarqalgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Malayziya xalqining tarixiga nazar soladigan bo'lsak islom diniga e'tiqod mamlakatning boshqa davlatlar bilan yo'lga qo'ygan savdo aloqalarida ham asosiy vazifani bajargan. O'zaro musulmonlar orasida bo'lgan savdo aloqalari halol va to'g'ri sherikchilik asosida bo'lgani bunga asosiy dalil bo'la olishi mumkin.

REFERENCES

1. Dinshunoslik asoslari o'quv qo'llanma : O'zbekiston Respublikasi va Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti islomshunoslik ilmiy –tadqiqot markazi / “Toshkent islom universiteti” nashriyot –matbaa birlashmasi /Toshkent - 2013
2. Rahimjonov D.O., Muhamedov N.A., Najmiddinov J.X., Adhamxo'jayev S.S. Dunyo dinlari tarixi o'quv qo'llanma : O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti / Toshkent -2011
3. Тюрин В.А. История Малайзии краткий очерк / / Главная редакция восточной литературы / Москва 1980
4. A short history of Malaysia linking east and west / Milton Osborne /Virginia Matheson Hooker 2003 Maps by Ian Faulkner
5. Nizomiddinov N.G'. Qadimgi Malayziya tarixi, diniy e'tiqodi va madaniyati / “Toshkent islom universiteti” nashriyoti – matbaa birlashmasi. Toshkent -2016

**“ZUBDAT UT-TAVORIX” — SHARQ BADIY-TARIXIY NASRINING
SARA NAMUNASI**

Ergasheva Feruza

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va madaniyati ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi Jasur Sulaymonov

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Ogahiy qalamiga mansub tarixiy asarlar sirasiga kiruvchi Zubdat ut-tavorix haqida bo'lib, asar Xiva xoni Rahimqulixon taklifi bilan yozilganligi uchun undagi voqealar Rahimqulixon tug'ilishidan to vafot etgunga qadr bo'lgan voqea-hodisalarni o'z ichiga oladi. Asardagi voqea hodisalar ham badiiy, ham tarixiy usulda yozilganligi bilan badiiy va tarixiy qimmatini ustundir. Asarning juda qimmatli manba ekanligini bugungi kunda bu asarga bo'lgan qiziqishlar nafaqat o'zbek, balki dunyo olimlarining ham tadqiqot markazida turishi va tadqiq etilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham asar tarixiy voqealarni to'liq va mufassal ifodalab beruvchi badiiy-tarixiy solnomadir.

Kalit so'zlar: *Ogahiy, Jabborov.N, Bartold.V.V, Karimov.G', Dolimov.S, E.Ollvors, Y.Breygel, “Ogahiyning tarjimonlik mahorati”, “Zubdat ut-tavorix”, “История культурной жизни Туркестана”, “Uzbek literary polities” (“O'zbek adabiy siyosati”)*

ABSTRACT

This article is about Zubdat ut-tavorix, one of the historical works of Ogahi, and since the work was written at the suggestion of Khiva khan Rahimqulikhan, it includes events from the birth of Rahimqulikhan to his death. The events in the work are of artistic and historical value, as they are written in both artistic and historical ways. The fact that the work is a very valuable source is determined by the fact that today the interest in this work is focused not only on Uzbek, but also on the research of scientists from around the world. That is why the work is an artistic and historical chronicle, which fully and in detail describes the historical events.

Keywords: *Ogahiy, Jabborov N, Bartold V.V, Karimov.G', Dolimov S, E. Ollvors, Y. Breygel, “Ogahiy's translation skills”, “Zubdat ut-tavorix”, “History of cultural life in Turkestan”, “Uzbek literary polities” (“Uzbek literary policy”)*

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена одному из исторических произведений Огахи «Зубдат ут-таворих», и, поскольку произведение было написано с подачи хивинского хана Рахимкулихана, оно включает в себя события от рождения Рахимкулихана до его смерти. События в произведении имеют художественную и историческую ценность, так как написаны как художественным, так и историческим способом. То, что работа является очень ценным источником, определяется тем, что сегодня интерес к этой работе сосредоточен не только на узбекистанах, но и на исследованиях ученых со всего мира. Именно поэтому произведение представляет собой художественно-историческую хронику, в которой полно и подробно описываются исторические события.

Ключевые слова: *Огахий, Джабборов Н., Бартольд В.В., Каримов Г., Долимов С., Э. Олворс, Ю. Брейгель, «Переводческое мастерство Огахия», «Зубдат ут-таворихс», «История культурной жизни Туркестана», «Узбекский литературные политики» («узбекская литературная политика»)*

KIRISH

O‘zbek matnshunosligida badiiy-tarixiy nasr namunalarining eng saralari shubhasiz Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan yaratildi. Ularning tarixiy ahamiyatidan kam bo‘lmagan badiiy qiymatiga baho berish keyingi yillarda ortib borayapti. Ulardagi badiiy ta‘sirning ta‘sirchanligi ular matniga she‘riy asar yoki parchalarning mahorat va o‘rinli kiritilishi bilan ham belgilanadi. Ularni o‘rganish asar ta‘sirchanligini aniqlash bilan birga kiritilgan she‘riy asarlar matn tarixiga doir muhim ma‘lumotlar berdi. Shuning uchun ham Ogahiyning “Zubdat ut-tavorix” asarini nashrga tayyorlab unga so‘zboshi sifatida kattagina tadqiqot yozgan professor Nurboy Jabborov shunday yozadi “Muhim tarixiy ma‘lumotlar berilgan bo‘lishiga qaramay, uslubi, janr xususiyatlari, ifoda tarzi va boshqa belgilariga ko‘ra “Zubdat ut-tavorix”ni ham Ogahiy badiiy-tarixiy nasrining boshqa namunalarini tarixiy-ilmiy asarlar sifatida baholab bo‘lmaydi. Bu asarlarni adabiy manba sifatida o‘rganish esa adabiyotahunoslik hamda uning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lgan manbashunoslik va matnshunoslik uchun muhim ilmiy nazariy xulosalar berishi aniq”¹

Ulug‘ mutafakkirning adabiy tarixiy asarlarini tarixiy manba sifatida tadqiq etgan rus olimi akademik V.V.Bartold bunday yozgan edi “Munis va Ogahiy tomonidan yaratilgan adabiy-tarixiy asarlar qanchalik kamchilikga ega bo‘lmasinlar, tarixiy voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko‘pligi

jihatan bizgacha yetib kelgan Qo‘qon va Buxoro xonliklari tarixi bo‘yicha yozilgan hamma asarlarni o‘zidan ancha orqada qoldiradi²”.

Shu paytga qadar asosan tarixiy asarlar sifatida baholanib kelgan Ogahiy badiiy-tarixiy nasrini maxsus o‘rgangan akademik Vohid Abdullayev bu asarlarni “tarixiy badiiy proza”³ deb atasa, manbashunos olimlarimiz G‘ulom Karimov va Subutoy Dolimov ularning “badiiy-tarixiy asar tarzida qimmatli”⁴ ekanligiga urg‘u beradilar. Professor Najmiddin Komilov va Ogahiyning tarjima asarlari tahlili misolida milliy adabiyotimiz tarixida yaratilgan “qissa hikoyalar (povest)”⁵larga e‘tibor qaratadi. Binobarin Ogahiyning tarixiy mavzudagi barcha nasriy asarlari, jumladan “Zubdat ut-tavorix” asari ham birinchi navbatda badiiy, undan keyingina tarixiy asar hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Zubdat ut-tavorix” — Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiyning badiiy tarixiy nasrining “Firdavs ul-iqbol” va “Riyoziy ud-davla”dan keyingi uchinchi kitobi hisoblanadi. Asarda Xiva xonlaridan bo‘lgan Rahimqulixon davri (1843-1846) voqealari betakror badiiy shaklda tasvirlangan. Ogahiyning ushbu memuar qissasi asosan sa‘jli nasrda bitilgan bo‘lsa ham unda qasida, masnaviy, g‘azal, ruboiy, qit‘a, ta‘rix va fard singari mumtoz she‘riy janrlar namunalari ham ko‘plab uchraydi. Bu janrlar asar tilining badiiyati va tasvirning jozibadorligini oshirishga xizmat qilgan. Muhim tarixiy ma‘lumotlar berilishiga qaramay uslubi, janr xususiyatlari, ifoda tarzi va boshqa belgilariga ko‘ra “Zubdat ut-tavorix”ni ham Ogahiy badiiy tarixiy nasrining boshqa namunalarini ham tarixiy ilmiy asarlar sifatida baholab bo‘lmaydi. Bu asarlarni adabiy manba sifatida o‘rganish esa adabiyotshunoslik hamda uning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lgan manbashunoslik va matnshunoslik uchun muhim ilmiy-nazariy xulosalar berishi aniq.

Ogahiy badiiy tarixiy asarlari haqida amerikalik olim E.Ollvorsning “O‘zbek adabiy siyosati” asarida tahliliy fikrlar berilgan bo‘lsa⁶, oradan ko‘p yillar o‘tib yana bir amerikalik olim Yuriy Breygel shoir, tarixchi va tarjimon Shermuhammad Munis va Muhammad Rizo Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs ul-iqbol” asarining dastlab ilmiy-tanqidiy matnini, keyin esa asarni ingliz tiliga tarjima qilib ikki jild holida nashr ettirdi. Ogahiy badiiy tarixiy nasri yuzasidan rossiyalik mutaxassislar V.V.Bartold, shuningdek o‘zbek olimlarining G‘ulomov.Y, Munirov.Q, Yo‘ldoshev.M kabi olimlarning tadqiqotlari e‘lon qilingan. Shuningdek asr haqidagi turli maqolalar chop qilinib kelinmoqda.

Zubdat ut-tavorix ikki qismdan iborat bo‘lib, asarning birinchi qismida Rahimqulixonning tug‘ilishi, ilm o‘rganish va harbiy mahorat egallash yo‘lidagi sa‘y harakatlari, shuningdek bo‘lg‘usi xonning Hazorasp hokimi sifatida olib borgan

faoliyati sa'jli nasrda (nasri mujassada) go'zal badiiy shaklda mufassal bayon qilinadi. Asarning ikkinchi qismi Rahimqulixonning saltanat taxtiga o'tirgan kundan to vafotiga qadar sodir bo'lgan voqealar tasviriga bag'ishlangan.

Asar ta'kidlanganidek sa'jli nasrda ijod etilgan. Unda Xiva hukmdori Rahimqulixon ezgu fazilatlar sohibi sifatida ulug'lanadi. Uning ko'plab ilmlarni egallagani, fuqaro va raoyaga shavqat va marhamat, karam va sahovat ko'rsatishda tengsiz ekani vasf etiladi. Xiva xonlarining ma'rifatli bo'lganini adabiyot va san'at, ilm-u hunar rivojiga alohida e'tibor berganini e'tirof etgan holda, ta'kidlash kerakki, bu singari tavsiflar tarixiy haqiqatga to'liq mutanosib bo'lmasligi ham mumkin. Biroq shu narsa aniqki, bu tavsiflar zamirida Muhammad Rizo Ogahiyning odil shoh haqidagi orzu ideallari oxorli poetik tashbehlar bilan ifodalangan.

Ogahiy fikriga ko'ra hukmdor uch fazilatli egasi bo'lishi shart: oliy nasab, ilm-u ma'rifat va harbiy mahorat. Ogahiy xonning nasabi haqida bunday yozadi:

Kelib zoti sariroyi ijlol,
Sharof topib boshidin toji iqbol.
Musallamdur anga mulki maoniy,
Bo'lub davlati eshigi posbon...
Nasabda uyla oliydir unga zot,
Ki aylab fahr andin oli qo'ngrot
Anga chun umboy xalqi topdi nisbat,
Topib anvo'i qo'ngrot ichra rif'at.

Hukmdor uchun ilm-u ma'rifatga ega bo'lish zarur bo'lgan amallardandir. Ogahiyning quyidagi so'zlarida shunga ishora qilingan. "Chun ul hazrat tufuliyat ayyomi shabistonidin xuruj qilib, shabob hangomi gulistoniga uruj etdi, ilm-u kamol iztikobi va fazlu afzol iqtibosig'a sa'yi tamom bilan ishtig'ol ko'rguzub, oz muddatda ulumi shar'iya vaqtida ilayx va masoili diniya muhofazatida ma'tamadun alayx bo'ldi... Xususan, tavorix va qasoid va masnaviyat va g'azaliyot va jame' she'r ulumining qavoidig'a mahorati tamom hosil qilib, daqiqfahmlik va nazokatshunoslig' va latifgo'ylik fununida ul miqdor avji e'tiborg'a chiqtikim, jahonfozillari va zamon komillari o'z ajzigor qoyil bo'lub, ul xazrat suhbatida ho'yolig' tilin xomushlig' tamoqig'a tiqdilar".

Hukmdorning harbiy mahoratni egallashi hayotiy zarurat ekani asarda shoirnaa bayon etiladi. Jumladan shoir bu boradagi orzusini Rustam doston, shoh Bahrom singari adabiy obrazlar vositasida quyidagicha ifodalaydi:

Ko'rguzsa masof aro shijoat,
Rustamni suv etgusi hijolat.

Gar olsa qilich, bo‘lub g‘azabnok,
Bahromg‘a zuhra bo‘lg‘usi chok.

Ogahiy Xiva xoni Rahimqulixonni “Shahanshohu forsunda xislat, humoyun e‘tiqod-u pok niyat” hukmdor sifatida madh etadi. Buni “Hamisha komi mulk obod qilmak” – xonning hayotiy amali ekani bilan izohlaydi. Bunda ham Ogahiyning odil hukmdor haqidagi orzu umidlari ifodalangan. Asarda Rahimqulixonning mazlumlarga yordam bergani haqida ham bir qancha fvaktlar keltirilgan.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta‘kidlash joizki Ogahiyning “Zubdat ut-tavorix” asari birinchidan, Ogahiy ushbu asarni sof tarixiy asar sifatida talqin etishdan saqlangan hamda ularni adabiyotga daxldor ekanligini e‘tirof etganligi ushbu asarning adabiy tarixiy asar sifatida mukammal va g‘azallardagi so‘zlar jozibador qo‘llanilib asarning ham tarixiy, ham badiiy qimmatini oshirib boshqa asarlardan tamomila farq etadi. Ikkinchidan, Ogahiy asarlarida “tarixiy voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko‘pligi” masalasiga alohida urg‘u berilgan. Shuningdek bu asarlarda tarixiy voqealar tasvirlanganini hamda faktik materiallar ko‘p bo‘lsa ham ularni bayon etish usuli adabiy ekanini alohida ta‘kidlash kerak. Uchinchidan, mazkur asar ya‘ni Ogahiy qalamiga mansub uchinchi tarixiy asari bo‘lmish “Zubdat ut-tavorix” Xiva xonlarining ilm-ma‘rifat ahliga bo‘lgan munosabatlarini o‘rganish yuzasidan ham qimmatli manba hisoblanadi.

REFERENCES

1. Jabbarov.N. O‘zbek badiiy tarixiy nasrining sara namunnasi/Ogahiy Muhammad Rizo, “Zubdat ut-tavorix”. —T.: O‘zbekiston 2013. _B.4.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана.Л, 1927.стр, 113
3. Abdullayev.V O‘zbek adabiyoti tarixi —T.: O‘qituvchi 1967, 380b
4. Karimov.G‘, Dolimov.S. Ogahiy — tarixchi / Ogahiy. Asarlar, VI jildlik, Vjild. — T.: 1978, 80-bet
5. Komilov.N Ogahiyning mahorati// Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon(Ogahiy haqida maqolalar) —T.: Abdulla Qodiriy nomidagixalq merosi nashriyoti, 1999, 80-bet.
6. Edward Allworth. Uzbek literary polities. London-Paris, 1964.
7. D.Y.Yusupova va R.P.Jalilova tuzgan “Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История” (Ташкент, Изд-во “ФАН” Акалеми наук Республики Узбекистан, 1998, стр.199) katologida qayd etilganidek “Zubdat ut-tavorix” haqida dastlab Miyon Buzruk Solihovning “O‘zbek tarixiga oid

to‘rt muhim kitob” (Maorif va o‘qituvchi” jurnali, 1927 yil 9 – 10 sonlar) maqolasida ma‘lumot berilgan. Shuningdek, asar qo‘lyozmasi O‘zR FA ShI tomonidan nashr etilgan “Собрание восточных рукописей” katologida (VII,35. N_5023) tavsiflangan. Bundan tashqari Z.Akzakovaning “Материалы по истории туркмен и Туркмении” (t. II, с.477-449) tadqiqoti ham asardagi ma‘lumotlardan istifoda etilgan. Biz ham qo‘lyozmalar tavsifida ushbu asar manbalari ustida o‘zimizdan avval tadqiqot olib borgan mutaxassislar ishlaridan foydalanildi.

8. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.

9. Ergasheva, F., & Sulaymonov, J. (2022). MUHAMMAD RIZO OG’AHY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 742-747.

10. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.

11. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14

12. Quvvatov, J. U. O. G. L., & Sulaymonov, J. B. (2022). YUNUS EMRE IJODIDA VAHDAT UL-VUJUD VA TAVHID MASALASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 964-968.

13. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.

ABU RAYHON BERUNIY ASARLARIDAGI AYRIM BIBLIONIMLAR HAQIDA

Mirzahmedova Oygul Abdirashidovna,

Namangan Davlat Universiteti Lingvistika (O‘zbek tili yo‘nalishi) 2-kurs
magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada buyuk ajdodimiz Abu Rayhon Beruniy asarlarida qo‘llangan ayrim bibliyonimlar haqida va ularlarning izohlari bo‘yicha fikrlar yuritilgan.

***Kalit so‘zlar:** Abu Rayhon Beruniy, atoqli otlar, bibliyonim, “Osor ul-boqiya”, Zardusht, “Geografiya”, Batlimus, “Panchatantra”.*

ABSTRACT

This article discusses some of the bibliographies used in the works of our great ancestor Abu Rayhan Beruni and their interpretations.

***Keywords:** Abu Rayhan Beruni, famous horses, my bibliography, "Osar ul-Baqiya", Zoroaster, "Geography", Batlimus, "Panchatantra".*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются некоторые библиографии, использованные в трудах нашего великого предка Абу Райхана Беруни и их интерпретации.

***Ключевые слова:** Абу Райхан Беруни, знаменитые лошади, моя библиография, «Осар уль-Бакия», Зороастр, «География», Батлимус, «Панчатантра».*

KIRISH

Atoqli otlarning o‘rganilishi masalalarining dunyodagi turli soha olimlari tomonidan ilmiy-nazariy va amaliy asoslarda tadqiq etilishi ancha vaqtdan buyon davom etib kelmoqda. Bu haqida turli tillarda bir qancha ilmiy ishlar e‘lon qilingan. Bunda til va tarixga oid manbalar asosiy tayanch manba hisoblanadi. Shu bilan birga, olimlarimizning tadqiq etish faoliyatlari ham mazkur sohaning rivojlanishiga turtki bo‘lgan.

Bibliyonimlar mavzusiga doir har xil nazariy va amaliy muammolarni atroflicha tadqiq etish va tahlil qilish o‘zbek tilshunosligi va nomshunosligi fanlari oldida turgan muhim va dolzarb vazifalardandir. Zero, bibliyonimlar yozma adabiyotning ijtimoiy-madaniy hayotning barcha jabhalaridagi o‘shish-u o‘zgarishlarga bevosita daxldor bo‘lgan eng faol va ommabop ko‘rinishi hisoblanadi.

Har qanday asar bibliionimdan boshlanadi. Bibliionimning mavjudligi uning mohiyati-yu maqomi matnning mavjudligi bilan bog'lanadi. Yozuvchining o'z o'quvchisiga aytadigan birinchi so'zi bibliionimdir. Bibliionim-har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarlarga qo'yilgan atoqli ot⁵⁴. Lekin u matn uchun shunchaki bir shartli ramz-belgi emas, matnning mohiyati, mazmuni, maqsadi va vazifasi bilan uzviy aloqador bo'lgan muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli badiiy asarga aniq va maqsadga muvofiq bibliionim qo'yish talab qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Beruniy fanning hamma sohalarida samarali ijod qildi. Uning ilmiy me'rosi juda boy. Akademik I.Yu. Krachkovskiy so'zi bilan aytganda, u qiziqqan sohalarni sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarni sanab chiqish osonroqdir. Beruniyning 150dan ortiq ilmiy asarlar yozgani ma'lum. Lekin bularning uchdan ikki qismi bizgacha yetib kelmagan yoki hali topilgan emas. Ko'pchilik asarlarining faqat nomigina ma'lum. Xususan, uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida 213 ta, "Hindiston" asarida 206 ta, "Qonuni Ma'sudi" asaida 28 ta tarixiy asar nomlari keltirib o'tilgan. Buyuk olim bibliionimlarni keltirishda, ularni izohlab ham o'tadi.

"Osor ul-boqiya" –Abu Rayhon Beruniyning birinchi yirik asari "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" kitobidir. Asarning arabcha nomi "Al osor al- boqiya an al- qurun al- xoliya" bo'lib, Yevropada "Xronologiya", o'zbek sharqshunosligida "Osor al-boqiya" nomi bilan mashhurdir."Osor ul-boqiya" "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" bibliionimi o'quvchiga asar haqida ma'lumot berib turadi. Beruniyning o'zi ham bu asarni nima sababdan yozgani haqida asarda izoh berib o'tadi.

Adiblardan biri mendan [turli] xalqlar haqidagi tarixlar, ularning boshlanishlari va shoxobchalari, ya'ni oylar va yillari ustida u tarix egalarining ixtirolari va bu ixtirolar sabablari, mashhur bayramlar, turli vaqtlar va [har xil] yumushlar uchun belgilangan kunlar, millatlarning ba'zisi amal qilib, ba'zisi amal qilmatdigan boshqa [marosimlar] haqida so'radi va meni imkon boricha ularni juda ravshan bayon etib, o'quvchi fahmlaydigan [turli] kitoblarni axratish va u kitob egalarini surishtirishga ehtiyoj qoldirmaydigan [bir asar yozishga] da'vat etdi⁵⁵.

Beruniy bu kitobini Jurjonda muhojirlik davrida yoza boshlagan va 1000 -yili yozib tamomlagan. Bu vaqtda olim endi 27 yoshga kirgan edi. "Osor al-

⁵⁴ E.A.Бегматов Узбек тили антропонимикаси Т.: Фан, 2013. –Б.-46

⁵⁵ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-40

boqiya” unga juda katta shuhrat keltirdi. Beruniyning hamma fanga qiziquvchi olim ekanligini ko’rsatdi. Akademik I.Yu.Krachovski ham buni qayd etgan edi⁵⁶.

“Kitob al- istilhod bi ixtilof al arsod” (Kuzatishlardagi ixtiloflar haqida dalillar kitobi)-Beruniyning ushbu asari bizgacha yetib kelmagan. Bu asar haqida “Osor al-boqiya” asarida to’xtalib o’tilgan.

Yilning necha kunligini aniqlashdagi kuzatishlarning xilma xil chiqishi kuzatish va haqiqatni topishni bilmaslikdan emas, balki katta doira bo'laklarini kichik doira bo'laklari orqali zabt etib bo'lmasligi, ya'ni kuzatish qurollari kichik bo'lib, kuzatiladigan jismlarning juda kattaligi sabablidir. Bu masala mening “Kuzatishlardagi ixtiloflar haqida dalillar kitobi” nomli asarimda to'la bayon etilgan⁵⁷.

“Abisto”-(Avesto) –jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligidir. Avesto (parfiyoncha: apastak – matn; ko‘pincha "Zend-Avesto", ya'ni "tafsir qilingan matn" deb ataladi) – zardushtiylikning muqaddas kitoblari to‘plami. Avesto so‘zining o‘zagi “sto” bo‘lib, “o‘rnatilgan”, muqarrar qilingan qonun qoidalar” ma’nosini beradi. Olim “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida “Avesto” asarining yuzaga kelish tarixi va uning Iskandar Zulqarnayn davrida yoqib yuborilganligi haqida qimmatli ma’lumotlar berib o’tadi.

Zardusht majusiylar “Abisto” deb ataydigan kitob bilan yuzaga keldi. Bu kitob barcha boshqa xalqlar tillariga muxolif bir tilda yozilgan va alohida tartibda bo'lib, maxsus bir til egalari bilib, boshqa til egalari bilmay qolmasligi uchun u tildagi harflar soni hamma tillar harflaridan ortiq edi. Zardusht bu kitobni Bishtosfni oldiga qo'ydi. Bishtosf mamlakatining ulug'lari hozir edilar va mamlakat aholisidan ko'p xalq yig'ilgan edi⁵⁸.

Podshoh Doro ibn Doro xazinasida Abistonning o'n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtdan beri Abistonning beshdan uchi yo'qolib ketdi. Abisto o'ttiz nask edi, majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qolgan edi. Biz Qur'on bo'laklarini xaftiyaklar deganimizdek, nask Abisto bo'laklaridan har bir bo'lakning nomidir⁵⁹.

Al-Mijastiy(Almagest)-Batlimusning astronomiyaga oid mashhur kitobi bo‘lib, arabiynavis yozuvchilar orqali Yevropaga borgan. Bu asar bir necha asrlar davomida

⁵⁶ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-13

⁵⁷ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-46

⁵⁸ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-237

⁵⁹ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-238

islom Sharqi va keyinchalik Yevropa xalqlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Batlimus o'z kitobini "Megale sintaksis" ("Buyuk tuzilish") deb atagan. Keyinchalik buyuk astronomning homiylari kitob nomini "Sintaksis megeste" ("Eng buyuk tuzilish") deb o'zgartirganlar. Arabiynavis olimlar esa "megeste" so'zini "Al-Mijastiy"ga aylantirganlar, bundan lotincha Almagest kelib chiqqan.

*Batlimus Antonina podshohligining birinchi yilida turg'un yoritqichlar haqidagi xatolarni tuzatib, ularni o'z kitobi "Al-Mijastiy"ga kiritdi va ularni har yili bir daraja yurgizilsin, deb buyurdi*⁶⁰.

"Anvo kitobi"-Ibn Sinoning asari. Beruniyning har xil asrlarda yashagan boshqa olimlar o'rtasidagi ilmiy munozaralarni tadqiq qiladi. Sobit ibn Qurra bilan Jolinus, Ar Roziy bilan Tammor fikrlari orasidagi kelishmovchiliklar shu jumladandir. Sinoning "Anvo kitobi"dagi ba'zi fikrlarga e'tiroz bildiradi.

Anvo-navning ko'pligi; tong yorigandan keyin kun botish tomonda oy manzillaridan bir yulduzning botishi va xuddi o'sha soatda, kun chiqish tomonda uni xuddi poylaganday, ro'para bo'lib, boshqa bir yulduzning chiqishidir.

Anvo haqida kitob deganda, yog'ingarchilik umuman, ob-havo to'g'risidagi bilim ham tushuniladi⁶¹.

*Sino "Kitob al- Anvo"da bunday degan: "Chorvachilarning tammuz boshidan hisoblanadigan va qish oylaridan har bir oy ahvolini bildirishda "bohur" kunlari yo'lidan yuradigan maxsus yetti kunlari bor. Ular "chorvachilar bohurlari" deb mashhurdir; u kunlarda havo ahvoli, oldingi va keyingi kunlardagidan boshqa bo'lib, hammasi yoki ba'zisi bulutdan xoli bo'lmaydi"*⁸.

"Panchatantra"-bizda u "Kalila va Dimna" nomi bilan mashhur. Beruniy bu kitobni tarjima qilmoqchi bo'lganini yozadi. Lekin Beruniy tarjima qilganmi yo'qmi hozircha noma'lum. Ammo u arabchaga Abdulloh ibn Muqaffa (724-759) tarjimasini bilam mashhur bo'lgan. Bu kitobni Beruniy o'qib, unga qanoatlanolmagan, hatto Muqaffani qattiq tanqid qiladi.

Hindcha "Panchatantra" asarining "Kalila va Dimna"ga aylanib qolishiga asarning bosh qismidagi ikki chiyabo'rining ismi "Karataka va Damanaka" sabab bo'lgan. "Panchatantra" (uning ma'nosi "Besh hikmat" - kitobdir) pahlaviy tiliga tarjima qilinganida bu ismlar buzib olingan, pahlviy tilidan Muqaffa arabchaga tarjima qilib, uning aslini surishtirmagan va shu ko'yi dunyoning boshqa tillariga tarjima qilib ketilgan⁶².

⁶⁰ Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968. –Б.-65

⁶¹ Беруний. Танланган асарлар. II том. –Т.: Фан, 1965. –Б.-491

⁶² Беруний. Танланган асарлар. II том. –Т.: Фан, 1965. –Б.-478

Bizcha “Kalila va Dimna kitobi” deb mashhur bo’lgan “Panchatantra” degan kitobni imkoniyat topib tarjima qilsam degan orzuyim bor. Chunki u kitob Abdulla ibn al- Muqaffa kabi o’zgartirib yubormasliklariga inonib bo’lmaydigan bir guruh kishilar tili bilan hindchadan forschaga arabchaga tarjima qilinib keldi⁶³.

XULOSA

Beruniy asarlaridagi qo’llangan tarixiy asarlar nomlarini o’rganish orqali o’sha davr ilm-fan madaniyati haqida qimmatli ma’lumotlar olamiz. Zero, tarixiy nomlar tarixni ochib beruvchi ochqich vazifasini o’taydi.

REFERENCES

1. Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968;
  2. Беруний. Танланган асарлар. II том. –Т.: Фан, 1965;
  3. А. Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати I том.–Т.:Фан, 1983;
  4. Йўлдошев Б. Ўзбек онамастика масалалари. –Самарқанд, 2012;
- Е.А.Бегматов. Ўзбек тили антропонимикаси Т.: Фан, 2013.

⁶³ Беруний. Танланган асарлар. II том. –Т.: Фан, 1965. –Б.-129

TYPES AND GENRES OF FINE ARTS

Badiev Makhmud Marupovich

Bukhara State University Pedagogical Institute, direction of Fine Arts and applied decorative arts

Narziyeva Makhfirat Abdullaevna

Master's degree in Fine Arts and applied decorative arts from the Pedagogical Institute of Bukhara State University.

Teacher of Fine Arts of the 4th Secondary School of Romitan district

ABSTRACT

This article describes scientific ideas about Fine Arts and its types. In the course of researching this article, the types of art and its features were widely discussed.

Keywords-Image, Art, species, color, gamma, tus, music, sound, note, landscape, painter.

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены научные представления об изобразительном искусстве и его видах. В ходе исследования данной статьи широко обсуждались виды искусства и его особенности.

Ключевые слова-образ, искусство, вид, цвет, гамма, тус, музыка, звук, нота, пейзаж, живописец.

INTRODUCTION

Fine art appeared in very ancient times, as a result of the development of the labor process. In the process of labor, human thinking has been perfected, the sense of beauty has increased, the concepts of beauty, comfort and usefulness in reality have expanded. Sinfy as soon as the society came into being, great changes took place in social development; mental labor began to be separated from physical labor. And this has become important in the development of Science and art. Professional arts and artists appeared in this period. And the fine art, manifested its distinctive feature, classicism, became a powerful ideological weapon, propagating the ideology of the ruling class. But despite this, talented creative people who grew up among the masses created works that express the dreams of the people's masses of hard-working, their understanding of beauty and selfishness, nobility and humanism. The stagnation, behavior and habits of the people, achievements and defeats found their expression in their works. Such art, which existed in every era, described the beauties of life, perfected high qualities and qualities in people, encouraged them to strive for equality, freedom, unity, a bright future.

There are a lot of types of art. They are music, cinema, theater, choreography, visual arts, etc. Art, which usually reflects existence in figurative images, shapes, spatial latitude or plane (on the surface of paper, on the surface of walls, etc.), is called Fine Art. Since the artist is an image of the real being in his works, he will never move it mechanically. Otherwise, the works of art he created will not be different from the pictures he created by the photographer. The task of the artist is higher. Since it is an image of events and phenomena that exist in life, it promotes any thought that excites itself through the image, seeks to reveal the essence of events and phenomena that occur in social life, expresses its attitude to them, conveys judgment. For example, since the artist works a picture of a person, he will never be limited to trying to make him look just like himself.

DISCUSSION AND RESULTS

Through this image of a worker, the artist first tries to convey his thoughts and feelings to the audience. The viewer is proud to see the noble, courageous man in the picture (because the artist also worked with pride in this picture), imitates and imitates him. If the game depicts a lowly, ugly man, the audience will hate him. The viewer tries to make sure that he does not have such features. It is obvious that the works of fine art actively influence the knowledge, study and discovery of other wonderful forms of art - literature, cinema, theater. its secrets. Fine art is an art designed to be seen. You can enjoy watching it. The beauty of the melody and the song, the artist's work cannot be described in words. Let's look at some examples of how to properly understand works of fine art.

A. The plot of plastov's work called Noon is very simple, even at first glance it seems that there is no subject worthy of art. It is also possible that the person who has heard the same work, if it is described in words, Well, what is happening, can say and neglect it. But the viewer who looks at the work will never say so. This work, which seems to be simple in appearance, forces him to think, encourages him to feel how beautiful the surroundings are, to be excited about this beauty. Indeed, there are many beauties, anecdotes in the gentle light of a quiet nature, zilal Water, The Sun, which gives rest to the soul of a person, full of senseless, power. The artist rejoices with this, seeks to share the same joy with others. To achieve this, the means of expression of Fine Arts use the possibilities of composition, color, light, shadow, line, texture. The artist chose such a composition that it was revealed when and where the event took place, making the picture used surface (Holst) look like a whole. Let's see any details from the composition from the same picture, say, remove the motorcycle or replace one of the imagestirib then the effect power of the image will be lost. The

integrity of the composition is violated. The artist took advantage of the opportunities of light and shadow to show the time when the incident occurred. The shadow falling under the water drinkers testifies to the fact that the event takes place in the afternoon, during which the sun comes to a standstill. The color gamut chosen for the work - Colorite served to feel the warm heat of summer. The yellowish-green greens, saturated with sunlight, as well as the red motorcycle, refined in sunlight, the colors of the brownish people's beak together make up the color gamut of the whole work. That's why on account of this warm color gamma, when we look at the work, we feel the scorching heat of summer. It seems that the cool spring water in the center of the composition breaks through this whirlpool, creating cool air around, and the spectator of the specific struggle of life is looking at it. The artist also uses the emotional capabilities of the lines when creating a work. It is known that a different line makes a different impression on a person. If smooth lines often give peace of mind, calmness, on the contrary, palatability in all directions cause uneasiness, excitement.

When observing works of fine art, it is also important to be able to correctly demonstrate how the psychological sensations of each image in it are solved, their attitude to the environment. Therefore, it is necessary to pay attention to both the color palette used by the artist and the composition of the event that is happening, the skill of the artist's performance, the character of each chosen form, the general color gamut - color, the character of the surface (for example, the smoothness of the surface of the state in which the artist worked, or the It is only then that one can learn to understand the true essence of the works of Fine Arts and correctly analyze them.

It is known that in all types of Fine Arts, color plays an important role. Color gamma refers to the shades and colors used in image processing. Landscape-being in the works of the genre, views in nature reflect reality will run. Not only things and events in the landscape, but also the interior of the painter their senses are also expressed. Some of the mountains-rocks of the valleys if they are in love with the image, others are in the image of the sea landscape they're skillful.

Natymort is a French word, which means "inanimate nature". In this genre, the painter mainly describes the surrounding objects that surround a person, the objects that he uses in life, food products, flowers, fruits, etc. He can also show in his work his characteristic features by describing the surroundings, at what period the event occurred. Through ishlangan suratlar in the historical genre, we get acquainted with the events of the distant past, with historical personalities, with the culture of the people's lives. One of the manifestations of the historical genre is the battle (botal) landscapes. Botal genre-botal is a French word, which means " Battle", " war". Tiradi

he reflected in the battle landscapes. The main place in this genre is the landscape of battles and military marches. In the works of batalists – artists, the image of a warrior, his heroism, courage and boundless love for his native land are expressed. Leonardo da Vinci, M. B. Grekov, G.K. Sevisky, A.A.Deyneka, V.V.Volkov and others are such musicians. Animalist-genre is an unusual kind of Fine Art. He means in Latin "anima", "animal world". The Animalist artist is accompanied by a keen interest in the animal world, love and skill. At that time, they painted pictures of deer, buffalo, mammals on the walls of the caves. In ancient Japan and China, the images of animals were considered basic in drawing decorative patterns and creating monumental compositions, by the XVI century the anatomy of the animal world was studied by the great musicians Leonardoda Vinci and A. The dyurers worked.

Elderly sculptor and graphic painter V.A. In his works, Vatagin describes his four-legged friends truthfully and confidently. It is desirable that the leader of the training, in order to fully reveal the meaning in the process of giving theoretical knowledge to the students, together with his speech through live speech, will make fruitful use of photographs, literature, film and diaphragm and slides from the works of the musicians.

CONCLUSION

Household genre: in fine arts, works of this genre embody the everyday life of people, various events. For the first time in the XVII century, the household genre, which mostly reflects in the painting, is manifested in the works of Dutch artists Peter de Cox, Ostade, Sten, Terborx, Vermer etc. From realistic artists P.Fedotov, V.Perov, V.Maksimov, V.Makovsky, K.Sevisky, I.Repin vs contributed greatly to the development of the household genre. From Uzbek artists R.Ahmedov, M.Saidov Z.Inagomov, R.Report This Website Abdurahmonovs also came up with a blessed creation in this genre.

REFERENCES

1. Boymetov B., Tolipov N. "The end of Fine Arts at school" Tashkent.: Uztsmo 1995 year.
2. Davletshin M.G. "Psychological basis of Education" - Tashkent.: Teacher 1978 year.
3. Yuldoshev J., Osmanov S. "Fundamentals of pedagogical technology" Tashkent.: Teacher 2004 year.
4. Ibroximov X. "Nature:nafosat, the final program of Ecology" people's education 2001 year.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ИНФОРМАЦИИ НА ЗАЩИЩАЕМЫХ ОБЪЕКТАХ

М. Турдиматов

Доцент Фергонского филиала ТАТУ
Боратова Гулмира Рахмоналиевна,
Мастера Фергонского филиала ТАТУ
boratova.gulmira@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Проанализированы стандарты в области защиты информации. Схематично представлены структура угроз информационной безопасности и процесс их реализации. Приведен перечень защищаемых объектов и их взаимосвязь с системой защиты.

Ключевые слова: защищаемый объект, угрозы безопасности информации, система защиты информации, объект защиты информации.

ABSTRACT

The standards in the field of information security are analyzed. The structure of information security threats and the process of their implementation are schematically presented. A list of protected objects and their relationship with the protection system is given.

Keywords: Protected object, information security threats, information protection system, information protection object.

ВВЕДЕНИЕ

Перечень понятий и терминов в области защиты информации достаточно широк и разнообразен. В статье приведен их анализ, на основе которого схематично представлены процессы воздействия угроз на защищаемый объект, структурированы угрозы и уязвимости, объект защиты и защищаемый объект. Источник является непосредственной причиной возникновения угрозы, которая воздействует на защищаемый объект.

Исходя из стандартизированных терминов в области защиты информации можно сделать вывод, что в общем виде защищаемым объектом является объект, предназначенный для обработки защищаемой информации с требуемым уровнем ее защищенности. Объект становится защищаемым тогда, когда в его состав включается система защиты информации.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Перечень защищаемых объектов может быть весьма разнообразным. Это могут быть объекты информатизации, информационные системы, ресурсы информационной системы, информационная технология, программные средства, сети связи, автоматизированные системы. Главной отличительной особенностью защищаемого объекта является наличие объекта защиты и системы защиты.

Под объектом защиты понимается информация, или носитель информации, или информационный процесс, которые необходимо защищать в соответствии с целью защиты информации. К объектам защиты могут быть отнесены: охраняемая территория, здание (сооружение), выделенное помещение, информация и (или) информационные ресурсы объекта информатизации. В законодательстве Республики Узбекистан насчитывается более 30 видов защищаемой информации (информации ограниченного доступа).

Источник угрозы безопасности информации – это субъект, являющийся непосредственной причиной возникновения угрозы безопасности информации. Это могут быть физические лица, явления, материальные объекты. Угроза представляет собой совокупность условий и факторов, создающих потенциальную или реально существующую опасность нарушения безопасности информации.

Угроза, воздействуя на защищаемый объект, может нарушить состояние защищенности информации, при котором обеспечены ее конфиденциальность, целостность и доступность. Следовательно, и угрозы по виду воздействия можно разделить на угрозы нарушения конфиденциальности, целостности и доступности информации. Под конфиденциальностью информации понимается состояние, при котором доступ к ней осуществляют только субъекты, имеющие на него право. Информация целостна, когда отсутствует любое ее изменение либо изменение осуществляется только преднамеренно субъектами, имеющими на него право.

Изменение может быть осуществлено в форме замены информации, введения новой информации, а также уничтожения или повреждения информации. В состоянии доступности субъекты, имеющие права доступа к информации, могут реализовать их беспрепятственно. Условием реализации угрозы может быть недостаток или слабое место в информационной системе. В качестве фактора, воздействующего на защищаемую информацию, выступает явление, действие или процесс, результатом которого могут быть утечка,

искажение, уничтожение защищаемой информации, блокирование доступа к ней. В качестве условий и факторов реализации угроз можно выделить утечку информации, несанкционированное, преднамеренное и непреднамеренное воздействие на информацию.

Под утечкой информации понимается неконтролируемое распространение защищаемой информации в результате ее разглашения и несанкционированного доступа к ней, а также получение защищаемой информации разведками и другими заинтересованными субъектами. Доступ будет считаться несанкционированным тогда, когда происходит получение защищаемой информации заинтересованными субъектами с нарушением установленных нормативными и правовыми документами (актами) или обладателями информации прав или правил разграничения доступа к защищаемой информации.

Обладатель информации или санкционированный им пользователь имеют доступ к носителям информации, т.е. указанные лица имеют возможность получать и использовать защищаемую информацию. Для реализации права доступа к защищаемой информации санкционированных пользователей и невозможности доступа к ней иных субъектов собственником (обладателем) информации разрабатываются правила доступа, устанавливающие порядок и условия доступа к информации и ее носителям.

Утечка информации возможна по техническому каналу, под которым понимается совокупность носителя защищаемой информации, физическая среда распространения и техническое средство, осуществляющее перехват информации, т.е. неправомерное получение информации с использованием технического средства, осуществляющего обнаружение, прием и обработку информативных сигналов.

Основным классификационным признаком технических каналов утечки информации является физическая природа носителя защищаемой информации. В соответствии с ним технические каналы утечки информации подразделяются на акустические, радиоэлектронные, оптические и материально-вещественные.

Отличие заключается в характере воздействия. При несанкционированном воздействии оно осуществляется с нарушением установленных прав и (или) правил доступа. При непреднамеренном – в воздействии ошибок ее пользователя, сбоя технических и программных средств информационных систем, природных явлений или иных нецеленаправленных на изменение информации событий. Защита информации рассматривается как деятельность,

направленная на предотвращение утечки защищаемой информации, несанкционированных и непреднамеренных воздействий на защищаемую информацию.

Проанализировав приведённые выше определения безопасности информации и угроз безопасности информации, можно сделать вывод, что защита информации – это деятельность, направленная на обеспечение безопасности информации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как видно из определений, объект защиты (защищаемая информация, ресурсы) включён как в защищаемый объект, так и систему защиты. Именно объект защиты является точкой соприкосновения системы защиты и объекта, на котором циркулирует информация, и делает такой объект защищаемым. Важным элементом системы защиты информации является техника защиты информации, которая активно или пассивно воздействует на сообщение, на носитель с защищаемой информацией или средство разведки, делая невозможным перехват.

Техника защиты информации включает в себя систему взаимодополняющих средств защиты информации (физической, криптографической), средств контроля эффективности, средств и систем управления, предназначенных для обеспечения защиты информации.

REFERENCES

1. Мухтаров Ф.М., Шклярский Б.А.. “Предпосылки обеспечение конфиденциальности информационных ресурсов в электронном правительстве”, Сборник докладов республиканской научно-технической конференции “Значение информационно-коммуникационных технологий в инновационном развитии реальных отраслей экономики” часть 1, г.Ташкент, 6-7 апреля 2017 г., ТУИТ, 23-25 стр..
2. Akbarov, D. E., & Umarov, S. A. (2021). Mathematical characteristics of application of logical operations and table substitution in cryptographic transformations. *Scientific-technical journal*, 4(2), 6-14.

РЕШЕНИЕ СЛОЖНЫХ ЗАДАЧ ПО ЭЛЕКТРОСТАТИКЕ С ПОМОЩЬЮ РАССУЖДЕНИЯ

Мамура Исакова Самариддиновна,

преподаватель физики в академическом лицее при Самаркандского
ветеринарной медицинском институте.

Элмуродов Уткир Толибович,

преподаватель физики в академическом лицее при Самаркандского
ветеринарной медицинском институте.

Заррина Исакова Самариддиновна,

преподаватель общеобразовательной школы № 1 Самаркандского города.

АННОТАЦИЯ

На этой статье следующие задачи из отдела электростатик были решены с помощью рассуждения: Металлическое кольцо разорвалось кулоновскими силами, когда заряд кольца был равен Q . Сделали точно такое же новое кольцо, но из материала, прочность которого в 10 раз больше. Какой заряд разорвет новое кольцо? Определить заряд разорвет новое кольцо, сделанное из прежнего материала, если все размеры нового кольца в 10 раз больше размеров старого. В центр тонкого проволочного кольца радиусом R и зарядом q поместили точечный заряд q_0 . Определить приращение силы, растягивающей кольцо. Проверить возможность круговые движения с постоянной скоростью точечного электрического заряда вокруг неподвижного точечного электрического диполя. На оси тонкого равномерно заряженного кольца радиусом R находится неполярная молекула. Исследовать устойчивость положения молекулы в зависимости от ее расстояния до центра кольца. Этот метод на этих задачах дал хороший результат.

Ключевые слова. Электростатика, электрический заряд, точечный заряд, заряженное кольцо, сила взаимодействия, электрический диполь, Заряженное кольцо, Кулоновская сила, молекула.

ABSTRACT

In this article, the following problems from the department of electrostatics were solved using reasoning: A metal ring was torn apart by Coulomb forces when the charge of the ring was equal to Q . They made exactly the same new ring, but from a material whose strength was 10 times greater. What charge will break the new ring? Determine the charge that will break a new ring made of the same material if all dimensions of the new ring are 10 times larger than the dimensions of the old one. A

point charge q_0 was placed at the center of a thin wire ring with radius R and charge q . Determine the increment in the force that stretches the ring. Check the possibility of circular motion with a constant speed of a point electric charge around a fixed point electric dipole. A nonpolar molecule is located on the axis of a thin uniformly charged ring of radius R . Investigate the stability of the position of the molecule depending on its distance from the center of the ring. This method gave good results on these tasks.

Keywords. *Electrostatics, electric charge, point charge, charged ring, interaction force, electric dipole, Charged ring, Coulomb force, molecule.*

1.Разрыв кольца.

Металлическое кольцо разорвалось кулоновскими силами, когда заряд кольца был равен Q . Сделали точно такое же новое кольцо, но из материала, прочность которого в 10 раз больше. Какой заряд разорвет новое кольцо? Какой заряд разорвет новое кольцо, сделанное из прежнего материала, если все размеры нового кольца в 10 раз больше размеров старого?

Понятно, что разрыв кольца обусловлен кулоновским взаимодействием зарядов кольца. В предыдущих задачах, где участвовали точечные заряды, мы имели возможность на прямую воспользоваться законом Кулона, сформулированным именно для точечных зарядов. В данной же задаче у нас нет такой возможности, так как кольцо не является точкой.

Если бы перед нами стояла задача найти точное выражение для силы кулоновского взаимодействия, то схема действий была бы следующей.

Необходимо разбить кольцо на бесконечно малые элементы, которые можно считать точечными зарядами. За тем найти силу взаимодействия какого-либо бесконечно малого элемента одной половины кольца со всеми бесконечно малыми элементами другой половины кольца. И после этого проинтегрировать полученное выражение по всем элементам первой половины кольца с учетом того, что сила – это вектор. Таким образом, мы придем к некоторому двойному интегралу, взять который является достаточно трудной задачей.

Но, к счастью, нам не требуется знать точное выражение для силы взаимодействия зарядов кольца. Требуется определить только, что произойдет с силой взаимодействия при изменении каких-либо параметров задачи. Поэтому разумно воспользоваться методом анализа размерностей.

Из структуры закона Кулона видно, что размерность силы кулоновского взаимодействия пропорциональна размерности квадрата заряда и обратна размерности квадрата длины:

$$[F_k] \sim \frac{[Q^2]}{[R^2]}$$

В нашем случае Q – заряд кольца (только он один присутствует в задаче), R – некоторый характерный размер, не обязательно равный радиусу кольца. Откуда сразу видно, что для увеличения силы разрыва в 10 раз (так как прочность выросла в 10 раз) при сохранении размеров необходимо увеличить заряд в $\sqrt{10}$ раз. При увеличении же размеров кольца в 10 раз (но сохранении его материала) необходимо увеличить заряд уже в 100 раз. Связано это с тем, что, во-первых, возросли размеры и, во-вторых, выросла сила разрыва, пропорциональная площади сечения материала кольца, которая в свою очередь пропорциональна квадрату толщины кольца (толщина кольца также выросла!).

2. Заряд внутри кольца.

В центр тонкого проволочного кольца радиусом R и зарядом q поместили точечный заряд q_0 . Каково приращение силы, растягивающей кольцо?

В отличие от задачи 1. здесь вообще не ставится вопрос о силе растяжения кольца, с которой, как мы убедились, связано множество чисто технических проблем. Здесь нужно только сравнить силы растяжения кольца без заряда внутри и с зарядом. Поэтому выделим бесконечно малый элемент кольца, видимый из его центра под углом $\delta\alpha$, и сравним силы, действующие на выбранный элемент в двух случаях. На рис. 1., *a* обозначено: T – сила натяжения кольца, уравновешенная силой кулоновского взаимодействия δF_k выделенного элемента кольца со всеми остальными элементами.

Рис. 1., *б* отличается тем, что внутри кольца появился заряд q_0 , который добавил к прежней кулоновской силе значение $\delta F'_k$, что привело к увеличению силы натяжения на ΔT .

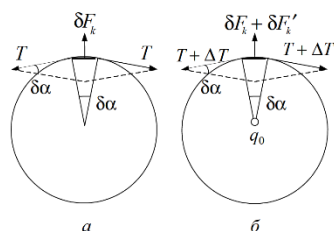

Рис. 1.

Из условия равновесия элемента кольца в обоих случаях следует

$$T \delta \alpha = \delta F_k, \quad (1)$$

$$(T + \Delta T) \delta \alpha = \delta F_k + \delta F'_k. \quad (2)$$

Значение $\delta F'_k$ нетрудно найти из закона Кулона:

$$\delta \sqrt{-k}^1 = \frac{q_0 \delta q}{4\pi \epsilon_0 R^2}, \quad (3)$$

где δq – заряд бесконечно малого элемента кольца, равный $\frac{q \delta \alpha}{2\pi}$. Из соотношений (1)–(3) находим

$$\Delta T = \frac{q_0 q}{8\pi^2 \epsilon_0 R^2}.$$

3. Движение заряда в поле диполя.

Возможны ли круговые движения с постоянной скоростью точечного электрического заряда вокруг неподвижного точечного электрического диполя?

Заданный в задаче вопрос можно поставить иначе: существует ли такое геометрическое место точек в поле диполя, для которого вектор $\underline{E}$ направлен перпендикулярно оси диполя, сохраняясь постоянным по величине? Обратимся к картине силовых линий электрического поля диполя (рис. 2.),

из которой хорошо видно, что такое геометрическое место точек существует и им является окружность, перпендикулярная оси диполя и проходящая, например, через точки A и B . Для определения положения этой окружности воспользуемся выражением для напряженности электрического поля диполя,

$$E = \frac{kp}{r^2} \sqrt{1 + 3\theta}$$

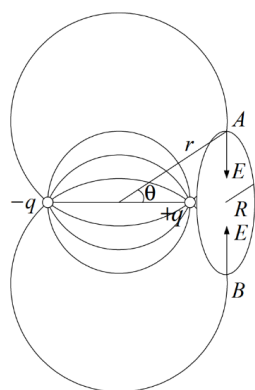

Рис.2.

$$\vec{E} = \frac{3(\vec{p}\vec{r})\vec{r}}{4\pi\epsilon_0 r^5} - \frac{\vec{p}}{4\pi\epsilon_0 r^3} \quad (1)$$

Так как вектор $\vec{E}$ должен смотреть перпендикулярно оси диполя, т.е. перпендикулярно вектору $\vec{p}$, то для любых точек искомой окружности должно выполняться условие $\vec{E}\vec{p} = 0$. Поэтому помножим скалярно выражение (1) на вектор $\vec{p}$ и приравняем произведение нулю. Тогда приходим к уравнению

$$\frac{3(\vec{p}\vec{r})\vec{r}}{r^5} - \frac{\vec{p}}{r^3}$$

После раскрытия скалярного произведения $\vec{p}\vec{r}$ получаем

$$3\theta = 1 \rightarrow \cos \cos \theta = \pm \sqrt{\frac{1}{3}}$$

Откуда следует, что круговые движения точечного заряда в поле диполя возможны на любом расстоянии от диполя. Плоскость круговой орбиты заряда перпендикулярна к оси диполя, а угол α между направлением дипольного момента и радиус-вектором, проведенным от диполя к движущемуся заряду, определяется выражением

$$\cos \cos \theta = \pm \sqrt{\frac{1}{3}} \quad (2)$$

где знак минус относится к положительному заряду, а плюс к отрицательному. Найдем теперь скорость этого заряда. Так как движение происходит по окружности радиуса $R = r \sin \theta$, то для заряда второй закон Ньютона будет выглядеть как

$$\frac{mv^2}{R} = QE \quad (3)$$

где Q – величина заряда; m – его масса; значение E определяется выражением
$$E = \frac{kp}{r^2} \sqrt{1 + 3\theta}$$

$$E = \frac{P}{4\pi\epsilon_0 r^3} \sqrt{1 + 3\theta}$$

С учетом условия (2) напряженность электрического поля

$$E = \frac{P}{4\pi\epsilon_0 r^3} \sqrt{2} \quad (4)$$

а радиус окружности

$$R = r \sqrt{\frac{2}{3}} \quad (5)$$

После подстановки выражений (4) и (5) в (3) находим

$$v^2 = \frac{pQ}{4\pi\epsilon_0 m r^2} \frac{2}{\sqrt{3}} = \frac{pQ}{6\sqrt{3}\pi\epsilon_0 m h^2}$$

где h – расстояние от диполя до центра окружности, по которой вращается точечный заряд.

4. Заряженное кольцо и неполярная молекула.

На оси тонкого равномерно заряженного кольца радиусом R находится неполярная молекула. Исследовать устойчивость положения молекулы в зависимости от ее расстояния до центра кольца.

Как отмечалось в предыдущей задаче, неполярная молекула, попав в электрическое поле, приобретает дипольный момент $\vec{p} = \beta\epsilon_0\vec{E}$, где β – поляризуемость молекулы. В этом случае на нее начинает действовать сила

$$F = p \frac{\partial E}{\partial x}$$

где производная $\frac{\partial E}{\partial x}$ берется в направлении вдоль силовой линии. Подставляя сюда выражение для дипольного момента, получаем

$$F(x) = \frac{1}{2} \beta\epsilon_0 \frac{\partial E^2(x)}{\partial x} \quad (1)$$

где $E(x)$ определяется распределением напряженности электрического поля вблизи молекулы.

В нашем случае электрическое поле создано на оси тонкого равномерно заряженного кольца. Рассчитаем это поле. В силу симметрии задачи очевидно

$$E = \oint dE_{\parallel}$$

где $dE_{\parallel}$ – проекция вектора $d\vec{E}$, созданного бесконечно малым элементом кольца на направлении оси кольца (рис.3.),

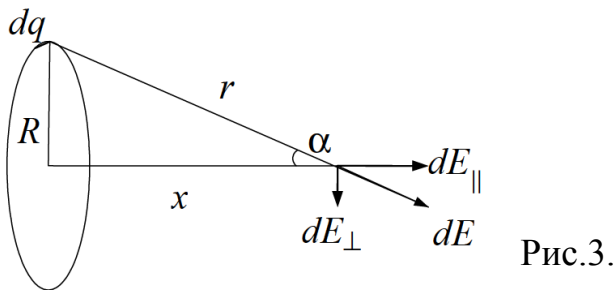

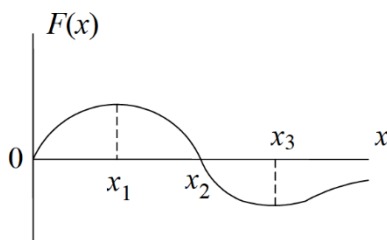
Рис.3.

$$dE_{\parallel} = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \cdot \frac{dq}{r^2} \cos \alpha \quad (2)$$

(интеграл по векторам $d\vec{E}_{\perp}$ будет равен нулю). Интегрируя выражение (2), получаем

$$E(x) = \frac{q}{4\pi\epsilon_0} \frac{x}{(R^2 + x^2)^{3/2}}$$

Подставляя это выражение в (1) и вычислив производную, находим зависимость силы, действующей на неполярную молекулу, от ее расстояния до центра кольца x :

$$F(x) = \frac{\beta q^2}{16\pi^2 \epsilon_0} \frac{x(R^2 - 2x^2)}{(R^2 + x^2)^4}$$

Воспользовавшись стандартными методами исследования функций, отобразим график этой функции на рис. 4.

Рис.4.

Здесь обозначено $x_1 = 0,29R$, $x_2 = R/\sqrt{2}$, $x_3 = 1,1R$. На участке $0 \leq x < x_2$ возникает отталкивание молекулы, при $x > x_2$ – притяжение. И хотя в точке $x = 0$ значение силы равно нулю (как и в точке x_2), это положение не является устойчивым, так как при любом малом отклонении от него появляется сила отталкивания. Поэтому устойчивым положением равновесия является только точка $x_2 = R/\sqrt{2}$.

REFERENCES

1. Сивухин Д.В. Общий курс физики: учеб. пособие: в 5 т. – Т. 3: Электричество. – М.: Наука, 1983. – 688 с.
2. Иродов И.Е. Задачи по общей физике: учеб. пособие для вузов. – М.: Лаборатория базовых знаний, 2001. – 432 с.
3. Задачи по физике: учеб. пособие / И.И. Воробьев [и др.]; под ред. О.Я. Савченко. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
4. Сборник задач по общему курсу физики: учеб. пособие для вузов: в 3 ч. Ч. 2: Электричество и магнетизм. Оптика / под ред. В.А. Овчинкина. – М.: Изд-во МФТИ, 2000. – 368 с.
5. Иродов И.Е. Электромагнетизм. – 5-е изд. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2006. – 320 с.
6. Паршаков А.Н. Принципы и практика решения задач по общей физике. Часть 2. Электромагнетизм. / под ред. Н.В. Бабинова. - П: Изд-во ПГТУ, 2010. – 9-21 стр,

ОБОСНОВАТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УСТРОЙСТВА ДЛЯ СОРТИРОВКИ ГОРОДСКИХ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ

Хамраев Толиб Ярашевич

Старший преподаватель Каршинский инженерно-экономический институт

АННОТАЦИЯ

Сегодня глобальная проблема отходов становится одной из самых актуальных экологических проблем, анализ показывает, что в последние годы объем бытовых отходов увеличивается с каждым годом. Тем более что со второй половины XX века и начало XXI века рост объемов бытовых отходов выросла почти 2 раза, и очень негативно сказывается на экологической устойчивости. Практически во всех странах мира объем твердых отходов растет со скоростью 1% на душу населения в год. На данный момент зарегистрировано более 800 видов отходов, и в будущем ожидается их увеличение.

***Ключевые слова** бытовых, роликовый, воздействия, ремень, шнекам, лента, ленточных, бункеры, подвижные, инерции, динамо машинами, устройства, отходов, металл, стекло, резина, продукты питания.*

ABSTRACT

Today, the global problem of waste is becoming one of the most urgent environmental problems, the analysis shows that in recent years the volume of household waste has been increasing every year. Moreover, since the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, the growth in the volume of household waste has grown almost 2 times, and has a very negative impact on environmental sustainability. In virtually every country in the world, solid waste is growing at a rate of 1% per capita per year. Currently, more than 800 types of waste have been registered, and their increase is expected in the future.

***Keywords:** household, roller, impact, belt, augers, belt, belt, bins, movable, inertia, dynamos, devices, waste, metal, glass, rubber, food.*

ВВЕДЕНИЕ

В Узбекистане принято несколько решений, особенно указ принятый президентом было значительным. Постановление Президента Республики Узбекистан: о совершенствовании системы сбора, подготовки и переработки лома цветных металлов, отходов устройство, которое мы предлагаем и анализируем приведенный ниже режим работы, предназначено для разделения

бытовых отходов по составу. Преимущество устройства заключается в том, что при использовании этого устройства не используется рабочая сила.[1]

Рис 1: Структурное изображение устройства для разделения бытовых отходов.

1-приемные бункер: 2-бункер с двигателем 2м конвейерными лентами:

3-конвейерные ленты: 4-8 последовательность бункеров для сортировки отходов для металлов: 9-роликовый движущийся ролик: 10-текстильные изделия: 11 –стеклянная бутылки: 12 –алюминиевые банки. 13. баклажки

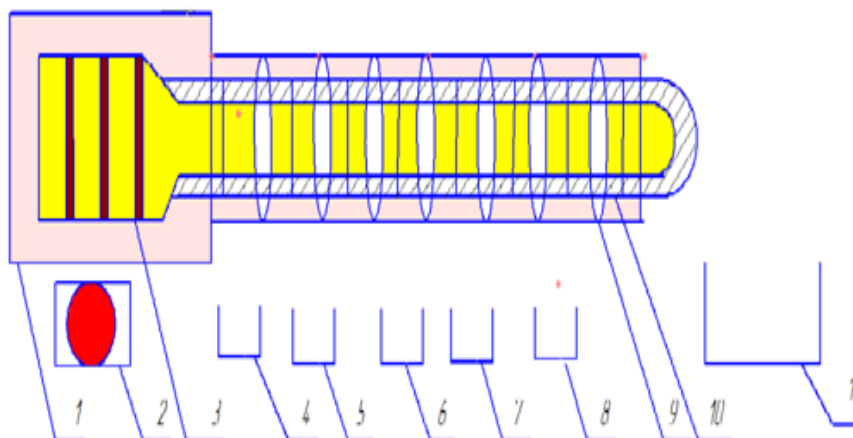
Назначение и функция устройства - уменьшение воздействия утилизации отходов на окружающую среду и использование рабочей силы, которая построена как источник дешевой энергии. Устройство работает методом нарезки ленты, то есть движущаяся по шнекам лента разрезается в определенном диапазоне размеров, а малый и большой диаметр ленточных шнеков делает ее движение волнообразным.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Подвижные ленты продолжают падать из-за веса продукта, полагаясь на силу инерции во время волнового движения. В тековой части бункеры разливаются для приема нескольких различных типов продуктов. В результате попадания продуктов в бункеры на ленте остаются легковоспламеняющиеся элементы, например, самый легкий бумажный пакет. Количество топлива экономится за счет сжигания отдельных горючих элементов в качестве топлива в небольших водогрейных котлах. Во всех устройствах для удаления бытовых отходов в мире используется рабочая сила или вакуумная тяга. Основной ремень движется на колесе, установленном на дне конвейера в свою очередь

размер колес сделан большим и маленьким, основная причина его больших и малых размеров состоит в том, что в результате силы инерции, действующей как ламинарный поток, из лента падает на отрезанную часть, в зависимости от типа и веса изделия под действием силы инерции.[2]

В специальных контейнерах, установленных в нижней части основного конвейера, продукт (металл, стекло, резина, пища, полимер, бумага-картон), образованный разделением отходов по составу, отделяется. Оставшийся легкий бумажный картон, полимер, который остается в последней части ленты, разделяется на дешевый источник энергии путем сжигания горючих элементов.[2]

Рис 2: Схематический рисунок устройства для разделения бытовых отходов.

1-основное бункер: 2. приводной двигатель конвейерной ленты:

3. конвейерные ленты: 4-8. мусортировочных бункеров в зависимости от вида продукции 9. роликовый ленточный привод: 10. отрезывающую ленту, разделяющую продукт: 11. бункер для сбора легко воспламеняющихся продуктов.

Устройство, которое мы рекомендуем, не требует использования рабочей силы и отличается тем, что не потребляет электроэнергию для вакуумного насоса. Устройство приводится в действие двумя динамо-машинами по 2,5 кВт/с, первый двигатель служит для сбрасывания продукта из бункера для бытовых отходов на верхнюю ленту, а вторая двигатель служит для поворота верхней ленты.

В настоящее время стоимость 1 кВт/ч электроэнергии в Узбекистане составляет 290 сумов, 5 кВт/ч электроэнергии потребляется в час и 40 кВт/ч

электроэнергии потребляется 8 часов рабочие день в сутки, на общую сумму 2320 сумов в сутки. В результате нашего исследования мы обнаружили, что устройство BESTON китайского производства, которое мы изучали, потребляет 18 кВт/ч в час и 8 часов и 41760 сумов за 1 рабочий день. Что видно на один день за 8 часов рабочий время наш предлагаемые устройства экономит $41760 - 2320 = 39440$ сумов. Как видите, предлагаемое нами устройство энергоэффективным, чем старые китайские устройства. Если предположить, что за 1 день из нашего дома выходит 1 ведро бытовых отходов, то их разделение по составу выглядит следующим образом.[3]

Рис-3: Средний процент отходов на 1 ведро продукта

Эта схема показывает, что в бытовых отходах содержится до 20% горючих элементов, и, используя их вместо топлива, можно сэкономить большое количество топлива. С учетом того, что город Карши в настоящее время производит около 200 тонн бытовых отходов в сутки, понятно, что в общую массу также входит около 40 тонн горючих элементов. Конечно, напрямую сжигать эти продукты невозможно, продукт сушат и используют в качестве топлива в небольших водогрейных котлах.

Очевидно, что устройства для разделения бытовых отходов также очень дороги. Предлагаемое нами устройство поможет вам сэкономить несколько миллионов долларов, сделав его из дешевых местных продуктов.

Основанный на новой технологии, это устройство предназначено для разделения бытовых отходов, во время движения конвейера лента последовательно отделяет отходы (металл, стекло, резина, продукты питания, полимер, бумага-картон) от разрезаемой части. На заключительном этапе разделения отходов легкие отходы сортируются. Как видно бытовые отходы

сначала сбрасываются в основной бункер, отходы, выбрасываемые в основной бункер, выбрасываются в ремень, приводимый двигателем.

Это устройство состоит из 5 конвейеров и 8 сепараторов с производительностью 1600 тонн отходов в сутки и служит для очистки различных материалов в бытовых отходах. В приведенной таблице 1 показаны продукты, которые можно отделить от устройства, и проценты их разделения.

1-таблица

Элементы	По процентам
Бумажные смеси	45%
Деревянные источники	4 %
Тканевые часты	1%
Пластмасса, резина	5%
Пищевые отходы, компост	15%
Кусочки металла	6%
Кусочки стекла	7%
Остатки корма для животных	10%

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как видно из этой таблицы, бытовые отходы содержат большое количество горючих элементов, извлекая эти горючие элементы, мы получаем большое количество горючей массы. По мере увеличения количества людей на Земле увеличивается и количество бытовых отходов. С помощью устройства, которое мы рекомендуем, мы можем получить дешевое топливо, отделив горючие элементы от их содержимого, и уменьшить количество отходов, выбрасываемых в окружающую среду[4]

REFERENCES

1. Постановление Президента Республики Узбекистан: о совершенствовании системы сбора, подготовки и переработки лома цветных металлов, отходов ПК-48-45-29.09.2020 год
2. Биомасса как источник энергии: Пер. с англ./Под ред. С.Соуфера, О.Заборски. –М.: Мир, 1985, -368 с.
3. Страницы зарубежной прессы «Экологическая проблема и решение проблем чистой энергии» 2006. Июль.
4. Матсуто.Т. Япония: методы управления твердыми отходами // Твердые бытовые отходы. – 2007. – № 5. – С. 72–76.

ASALARICHILIKNI IQTISODIYOTDA TUTGAN O‘RNI

Raupova Lobar Sherzod qizi

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

“Logistika” yo‘nalishi L-164-21-guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolani yoritish jarayonida asalarichilik sanoatini yanada kengaytirish, mamlakatimizda asalarichilikni rivojlantirishga qaratilgan prezidentimiz farmoyishlari, asaldan va asalari zahirasiidan samarali foydalanish jarayonlariga keng izoh berildi.

***Kalit so‘zlar:** asalarichilik uyushmasi, tezkorlik, eksport, import, qishloq xo‘jaligi.*

АННОТАЦИЯ

В статье описан процесс дальнейшего развития пчеловодческой отрасли, порядок развития пчеловодства в стране, эффективное использование меда и пчелиного яда.

***Ключевое слово:** пчеловодческая, ассоциация, скорость, экспорт, импорт, сельское хозяйство.*

ABSTRACT

In this article it is expressed that improving the industry of bee-keeping largely, the orders for improving the bee-keeping industry in the country, the effective methods of using honey and bee's poison.

***Keywords:** union of bee-keeping, quickness, export, import, agriculture.*

KIRISH

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi sohasida juda kata islohatlar olib borilmoqda. Shu jumladan qishloq xo‘jaligida asalarichilikni rivojlantirish to‘g‘risida chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev asalarichilik tarmog‘ini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish, tarmoqda naslchilik, ishlarini ilmiy asosda tashkil qilish, asalarichilik xo‘jaliklari faoliyati samaradorligini oshirish, asal mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va turlarini yanada ko‘paytirish, asalni qayta ishlash bo‘yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, sohaning eksport salohiyatini oshirish, shuningdek asalarichilik sohasidagi ilg‘or tajribalarni resublikamizning barcha hududlarida tatbiq etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 1-avgustdagi PF-5497-sonli Farmoniga ko‘ra:

1. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi, O‘rmon xo‘jaligi davlat qo‘mitasi, Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi hamda

Aksiyadorlik tijorat “Aloqabank”, “O‘zbekiston asalarichilari” uyushmasini tashkil etish to‘g‘risidagi taklifga ko‘ra rozilik berildi.

2. Quyidagi “O‘zbekiston asalarichilari” uyushmasini asosiy vazifalari va faoliyat yo‘nalishlari qilib belgilandi:

- asalarichilik tarmog‘ini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani ishlab chiqishda ishtirok etish;
- asalarichilik tarmog‘ini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishni muvofiqlashtirish, yagona ilmiy-texnika, investitsiya va eksport siyosatini muvofiqlashtirish;
- mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari va manfaatdor tashkilotlar bilan hamkorlikda asalarichilik xo‘jaliklarini o‘rmon fondi yerlariga, tog‘ va tog‘oldi hududlariga, tabiiy pichanzor va yaylovlarga hamda qishloq xo‘jaligi yerlariga joylashtirishni amalga oshirish;
- asalari uchun sun‘iy ozuqalar ishlab chiqarishni markazlashgan holda tashkil etishga ko‘maklashish va ushbu tajribani keng qo‘llash hisobiga asalarichilik xo‘jaliklarining ozuqa bazasini mustahkamlash;
- asalari kasalliklarining oldini olish davolash va tashxis qo‘yish bo‘yicha zamonaviy va ilg‘or usullarni joriy etish ishlariga ko‘maklashish;
- oliy va o‘rta maxsus, kasb- hunar ta‘limi, shu jumladan xorijiy muassasalarda asalarichilik tarmog‘ining kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish ishlarini samarali tashkil etish va muvofiqlash tirishda ishtirok etish;

3. “O‘zbekiston asalarichilari” uyushmasining tashkiliy tuzilmasi va uning ijro etuvchi apparati boshqaruv xodimlarining umumiy cheklanganlar soni 27 nafar bo‘lgan tuzilmasi muvofiqlashtirilgan.

4. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi va A.T.Aloqabank Uyushmani “Apimondiya” xalqaro asalarichilik uyushmalari federatsiyasiga a‘zo bo‘lib kirishi bilan bog‘liq barcha zarur tashkiliy-amaliy tadbirlar ta‘minlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asalning foydali xususiyatlari: Asal hech qachon aynimaydi. U tabiiy antibakteriya, antimikrob bo‘lib, har qanday buzuvchi, aynituvchi mikroblarga qarshi kurasha oladigan mahsulotdir. Asal Misr Firavni Tutanhamon (mil.av.XIV asr) saga‘nasidan ham topilgan bo‘lib, topilgan paytgacha (1922-yil 4-noyabr) iste‘mol qilish uchun yaroqli holda saqlangan.

2011-yil “Menopause” jurnalida e’lon qilingan tadqiqotda, ishtirokchilarning xotirasi asal iste’mol qilingandan 16 hafta o’tib estrogen va progesterin garmonol terapiyasi bilan davolangan bemorlarniki singari yaxshilangani ta’kidlangan. 2022-yil “Pediatrice” jurnalida e’lon qilingan maqolada esa yuqori nafas yo’llari infeksiyasidan aziyat chekadigan bolalar uyquga yotishidan 30 daqiqa avval evkalipt sitrus yoki shifobaxsh giyohli asal iste’mol qilganidan keyin platsebo qa bul qilinganlarga nisbatan kam yo’talgani va yaxshiroq uxlagani ma’lim qilingan.

Asalarining zahari tarkibida faol moddalar, fermentlar, erkin aminokislotalar, chumoli xlorid, ortofosfat kislotalari, gistamin, xolin triptofan, oltingugurt, magniy fosfat va boshqa moddalar bor. Asalari zahridan tibbiyotda radikulit bod kasalliklari, bronxial astma giper-toniya kasalliklarini davolashda keng foydalaniladi.

2021-yilning iyun oyida Jizzaxning “XIVA Honey” MCHJ korxonasi tabiiy asalni yangi bozor Xitoyga eksport qila boshladi. Eksport Xitoyning yirik distribyutorlik kompaniyasi bilan asal yetkazib berish bo’yicha tuzilgan 500 ming dollarlik shartnoma doirasida amalga oshirilgan. Asosiy eksportyorlar Yangi Zelandiya, Avstraliya, Tailand, Germaniya, Kanada, Buyuk Britaniya, Fransiya va Rossiya kabi davlatlarga amalga oshirildi.

XULOSA

Respublikamizda asalari zahri bilan davolaydigan manzilgohlar kundan kunga ortib bormoqda. Ularning ro’yxatidan Toshkent shahrida joylashgan “Donomed” klinikasi hisoblanadi. Bu klinikada nevrologik va boshqa kasalliklarni sharq tabobati yo’li bilan davolaydi. Bu klinikada asalari zahridan keng foydalaniladi. Respublikamizda asalari biznesidan Qashqadaryo viloyati Kitob tumanidan keng foydalaniladi. Kitob tumani asal ishlab chiqarish bo’yicha Respublikada oldingi o’rinlarda turadi. Qashqadaryo viloyatida ham asalari zahri bilan davolaydigan klinikalarni ko’paytirish Respublika iqtisodiyotini o’sishiga o’z ta’sirini ko’rsatadi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. “Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo’jaliklarida chorva mollarini ko’paytirishni rag’batlantirish chora-tadbirlari” to’g’risidagi qarori.T.2006 23- mart
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 03/1-348-sonli “Respublikada 2009-2011-yillar asalarichilik sohasini rivojlantirish bo’yicha amalga oshiriladigan chora - tadbirlar” dasturi.T.2009- yil 23- mart
3. Kraxotin N.F. “O‘zbekistonda asalarichilik” T.Mehnat, 1985.
4. Isamuhamedov A.I. - “Asalarichilik” T.O’qituvchi, 1995.

METALL QOTISHMALARINING MARKALANISHI TAHLILI

Ataxonova Sayyora Qoraboyevna

Andijon mashinasozlik instituti “Materialshunoslik va yangi materiallar
texnologiyasi kafedrası” katta o‘qituvchisi
ataxonova.sayyora@mail.ru

Mo‘ydinova Dilafruz Raimjonovich

Toshkent davlat texnika universiteti 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekistonda va chet elda zanglamas po‘latlarning markalanish taxlili, po‘latlarning ishlab chiqarilishiga ko‘ra, kimyoviy tarkibiga ko‘ra, ishlatilish soxasiga ko‘ra turlari, issiq va sovuqqa chidamli zanglamaydigan po‘latdan yasalgan rulon tasmalar keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kompozitsion, import, yevronormalar, issiqbardosh, korroziyabardosh, qotishma, prujina, ressor, sharikli podshipnik po‘latlari, legirlasah, GOST, AQSH standartidagi analoglar

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются марки нержавеющей сталей в Узбекистане и за рубежом, виды сталей по производству, составу, типу применения, горячему и холодному рулону нержавеющей стали.

Ключевые слова: композиционные, импортные, европейские стандарты, жаростойкие, коррозионностойкие, сплавы, рессорные, рессорные, шарикоподшипниковые стали, сплавы, ГОСТ, аналоги стандарта США.

ABSTRACT

This article analyzes stainless steel grades in Uzbekistan and abroad, types of steels by production, composition, type of application, hot and cold stainless steel coil.

Keywords: composite, imported, European standards, heat-resistant, corrosion-resistant, alloys, spring, spring, ball-bearing steels, alloys, GOST, analogues of the US standard.

KIRISH

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasining asosiy maqsadi ilmiy-texnik jarayonni tezlashtirish, rivojlanishdagi jadallik yo‘liga o‘tish, import o‘rnini bosuvchi va eksport bop xom-ashyo va materiallar ishlab chiqarish xisoblanadi.. O‘zbekiston metallurgiya sanoatining jadal suratdagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘shishi mavjud texnologik jarayonlarda energiya va resurlarni tejash rejalarini takomillashtirish yoki yangi

rejalar, yuqori fizikaviy mexanik va foydalanish xossalariga ega bo'lgan ma'lum polimer va kompozitsion materiallarni fizikaviy kimyoviy uslublardan ishlab chiqarish yoki mavjud ishlab chiqarish uslublarini takomillashtirishni belgilab beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda biz metall va qotishmalarni markalanishini rus alfavitidan foydalanamiz. Oliy-talim talabalarimiz ishlab chiqarish korxonalariga amaliyot o'tash uchun borganlarida Xorijdan kelgan birlamchi rulon sortament listlarni raqamlar bilan tamg'alanganliklarini ko'radilar. Bu metall listlarni kimyoviy tarkibi va mexanik, fizik, kimyoviy va texnologik xususiyatlari qay darajada ekanliklari haqida ma'lumot topolmaydilar. Mashinasozlik Institutida, ayniqsa mutaxassislik fanlaridan metall va uning qotishmalarini Evropa va Evroosiyoda qanday markalanishi haqida nafaqat materialshunoslik yo'nalishi, balkim mashinasozlikning barcha yo'nalish talabalariga keng ma'lumotlar berishimiz kerak.

Po'lat markasi		AQSH standartidagi analoglar	
MDH mamlakatlari GOST	Evronormalar		
10	C10E	1.1121	1010
10XГH1	10 XГH1	1.5805	-
14 XH3 M	14 NiCrMo1- 3-4	1.6657	9310
15	C15 E	1.1141	1015
15 Г	C16 E	1.1148	1016
16 XГ	16 MnCr5	1.7131	5115
16XГP	16Mn CrB5	1.7160	-
16 XГH	16NiCr4	1.5714	-
17 Г1 C	S235J2G4	1.0117	-
17 XH3	15NiCr13	1.5752	E3310
18 XГM	18CrMo4	1.7243	4120
18 X2 H2 M	18CrNiMo7-6	1.6587	-
20	C22E	1.1151	1020
20 XM	20MoCr3	1.7320	4118
20 XГHM	20MoCr2-2	1.6523	8617
25	C25E	1.1158	1025
25 XM	25CrMo4	1.7218	4130

28 Г	28Mn6	1.1170	1330
30	C30E	1.1178	1030
34 X	34Cr4	1.7033	5130
34 X2 H2 M	34CrNiMo6	1.6582	4340
35	C35E	1.1181	1035
36 XHM	36CrNiMo4	1.6511	9840
36 X2 H4 MA	36NiCrMo16	1.6773	-
40	C40E	1.1186	1040
42 XM	42CrMo4	1.7225	4140
45	C45E	1.1191	1045
46 X	46Cr2	1.7006	5045
50	C50E	1.1206	1050
50 XГФ	50CrV4	1.8159	6150

Po'lat markasi		AQSH standartidagi analoglar	
MDH mamlakatlari GOST	Evronormalar		
10 X2 M	10CrMo9-10	1.7380	F22
13 XM	13CrMo4-4	1.7335	F12
14 XMФ	14MoV6-3	1.7715	-
15 M	15Mo3	1.5415	F1
17 Г	17Mn4	1.0481	-
20	C22.8	1.0460	-
20 Г	20Mn5	1.1133	-
20 X11 MHФ	X20CrMoV1 2-1	1.4922	-

Uglerodli konstruksion po'latlar	
MDH mamlakatlari (GOST 1050-88)	Evronormalar

	Germaniya (DIN)		AQSh (AISI)
10	1.0301	C 10/C _K 10	1010
15	1.0401	C15/C _K 15	1015
20	1.0402	C 22/C _K 22	1020
30	-	-	1030
35	1.0501	C 35/C _K 35	1035
40	1.0511	C 40/C _K 40	1040
45	1.0503	C 45/C _K 45	1045
50	1.0540	C 50/C _K 50	1050
55	1.0535	C 55/C _K 55	1055
60	1.0601	C 60/C _K 60	1060

Legirlangan konstruksion po'latlarini kimyoviy tarkibiga qarab, uning ekspulatatsion xossalarini aniqlashimiz mumkin

Legirlangan konstruksion po'latlar			
MDH davlatlari (GOST, TU)	Evronormalar		AQSh (AISI)
	Germaniya (DIN)		
12XH3A	1.5732	14NiCr10	-
12X2H4A			E3310
15XM	1.7335	13CrMo44	-
17Г1С	1.0570	St52-3	-
18XГ	1.7131	16MnCr5	5120
20XM	1.7218	25CrMo4	4130
27XГP	1.5526	30MnB4	-
30X3MΦ	1.8519	31CrMoV9V	-
30X2H2M	1.6580	30CrNiMo8V	-
34X2HMЮ	1.8550	34CrAlNi7V	-
38X2H2MA	1.6582	34CrNiMo6	4330
40X	1.7045	42Cr4	5140
40XГM	1.7225	42CrMo4	4140
40XH2MA	1.6565	40NiCrMo6	4340
40XГHM	1.6546	40NiCrMo22	8640
45Г	1.0912	46Mn7	-

Sharikli podshipnik po'latlari			
Po'lat markasi			
MDH mamlakatlari GOST		Evronormalar	AQSh (AISI)
ШХ4	100Cr2	1.3501	50100
ШХ15	100Cr6	1.3505	52100
ШХ15 Г	100CrMn6	1.3520	A 485 (2)
ШХ20 М	100CrMo7	1.3537	A 485 (3)

Prujina resor po'latlari			
MDH mamlakatlari GOST	Yevro marka		AQSh standartlaridagi analoglar
38 C2 A	38Si7	1.5023	
50 XГΦA	50CrV4	1.8159	-
52 XГMΦA	51CrMoV4	1.7701	6150
55 XC2 A	54SiCr6	1.7102	-
55 XГA	55Cr3	1.7176	-
60 C2 XГA	60SiCR7	1.7108	5147
			9262

MDH davlatlari (GOST, TU)	AQSh standartlaridagi analoglar ...		
	Germaniya(DIN)		AQSh (AISI/ASTM)
70	1.1231	Ck 67	1070
75	1.0605	C 75	1074
85	1.1269	Ck 85	1086
50XΦA	1.8159	50CrV4	6150
55C2	1.5026	55Si7	-
60Г	1.0601	C 60	1060
60C2	1.5027	60Si7	9260
60C2ГX	1.5092	60SiCr7	9262
70C2XA	1.5029	71Si 7	-

Uglerodli asbobsozlik po'latlari			
MDH davlatlari (GOST, TU)	AQSh standartlaridagi analoglar		
	Germaniya(DIN)		AQSh (AISI/ASTM)
70	1.1231	Ck 67	1070
75	1.0605	C 75	1074
85	1.1269	Ck 85	1086
50XΦA	1.8159	50CrV4	6150
55C2	1.5026	55Si7	-
60Γ	1.0601	C 60	1060
60C2	1.5027	60Si7	9260
60C2ΓX	1.5092	60SiCr7	9262
70C2XA	1.5029	71Si 7	

Uglerodli asbobsozlik po'latlari			
MDH davlatlari (GOST, TU)	AQSh standartlaridagi analoglar		
	Germaniya(DIN)		AQSh (AISI/ASTM)
Y 7	1.1620	C 70W2	-
Y 7A	1.1520	C 70W1	-
Y 8	1.1625	C 80W2	-
Y 8A	1.1525	C 80W1	W 108
Y 10	1.1645	C 105W2	-
Y 10A	1.1545	C 105W1	W 110
Y 11	1.1654	C 110W	-
Y 13	1.1663	C 125W	W 112

Legirlangan asbobsozlik po'latlari			
MDH davlatlari (GOST, TU)	AQSh standartlaridagi analoglar		
	Germaniya(DIN)		AQSh (AISI/ASTM)
X12	1.2080	X210Cr12	D3
X12B	1.2436	X210CrW12	-
X12MΦ*	1.2379	X155CrVMo12-1	D2
X12MΦ4-МП	-	K190PM	-

95XΦ	1.2210	115CrV 3	L2
9X1Φ	1.2067	102Cr 6	L3
9Г2Φ	1.2842	90MnCrV 8	O2
95XГВΦ	1.2510	100MnCrW 4	O1
3X3B9Φ	1.2581	X30WCrV9-3	H21
95X5ГМ	1.2363	X100CrMoV5-1	A2
95XM	1.2303	100CrMo 5	L7
95X18	1.4125	X105CrMo17	A473 (440C)
5XHM	1.2713	55NiCrMoV 6	L6
5XB2CΦ	1.2550	60WCrV 7	S1
5X3M2Φ	-	-	S7
5XH2MΦ	1.2714	56NiCrMoV 7	-
3X3M3Φ	1.2365	X32CrMoV3 3	H10
4X5MΦC	1.2343	X38CrMoV5-1	H11
4X5MΦ1C	1.2344	X40CrMoV5-1	H13

Tez kesar po'latlar			
Po'lat markasi		AQSh (AISI/ASTM)	
MDH davlatlari (GOST, TU)	Evronormalar		
P0 M2 CΦ10-MΠ	-	-	A11
P2 M9-MΠ	S2-9-2	1.3348	M7
P2 M10 K8-MΠ	S2-10-1-8	1.3247	M42
P6 M5-MΠ	S6-5-2	1.3343	M2
P6 M5 K5-MΠ	S6-5-2-5	1.3243	-
P6 M5 Φ3-MΠ	S6-5-3	1.3344	M3
P6 M5 Φ4-MΠ	-	-	M4
P6 M5 Φ3 K8-MΠ	-	-	M36
P10 M4 Φ3 K10- MΠ	S10-4-3-10	1.3207	-
P6 M5 Φ3 K9-MΠ	-	-	M48
P12 M6 Φ5-MΠ	-	-	M61
P12 Φ4 K5-MΠ	S12-1-4-5	1.3202	-
P12 Φ5 K5-MΠ	-	-	T15

P18-MΠ	-	-	T1
--------	---	---	----

MDH davlatlari (GOST, TU)	Chet el analoglari		
	Germaniya (DIN)	BOHLER (D- 016)	AQSh (AISI/ASTM)
P18*	1.3355	S 200	T 1
P6M5*	1.3343	S600/S601	M 2
P6M5K5*	1.3243	S 705	-
P6M5Φ3 - MΠ	1.3342/1.3344	S 790PM	M 3
P6M5Φ4 - MΠ	-	S 690PM	M 4
P6M5Φ3K8 - MΠ	-	S 590PM	M 36
P10M2Φ5K8- MΠ	-	S 390PM	-
P10M3Φ4K8- MΠ	-	-	-
P12Φ3	1.3318	-	-
P12MΦ4 - MP	-	S 207PM	-
P12K5Φ4 - MΠ	-	S 308PM	-
P12M6Φ5 - MΠ	-	-	M 61
P12MΦ5K5 - MΠ	1.3202	-	T 15
P0M2CΦ10 - MΠ	-	CPM 10V	A 11

Po'lat quyish		
MDH mamlakatlari (GOST)	Analog	Davlat standartlari bo'yicha
20ГЛ	A352 Gr LCC	AQSh, ASTM A352
20ГЛ	A757 Gr A2Q	AQSH, ASTM A757
20ГЛ	A216 Gr WCC	AQSH, ASTM A216
30ГЦЛ	A304(1330H)	AQSH, ASTM A304
30ГЦЛ	A322 (1330)	AQSH, ASTM A322
20Л	A732 (1A)	AQSH, ASTM A732

25JI	A352 Gr LCA	AQSH, ASTM A352
25JI	A732 (2A)	AQSH, ASTM A732
25JI	A216 Gr WCB	AQSH, ASTM A216
30JI	A352 Gr LCB	AQSH, ASTM A352
30JI	A216 Gr WCB	AQSH, ASTM A216
35JI	A356 Gr1	AQSH, ASTM A356
40JI	A732 (3A)	AQSH, ASTM A732
20ГJI	1.1120	Germaniya, DIN 17182
30ГCJI	1.1165	Germaniya, DIN 17205
15JI	1.0420	Germaniya, DIN 1681
20JI	1.0619	Germaniya, DIN EN 10213-2
25JI	1.0446	Germaniya, DIN 1681
35JI	1.0552	Germaniya, DIN 1681
45JI	1.0558	Germaniya, DIN 1681

MDH mamlakatlari (GOST)	Analog	Davlat standarti
30ГCJI	AO35 MnSi5	Vendriya, MSZ 8272
30ГCJI	30 GSL	Bolgariya, BDS 6550
30ГCJI	T30 Si Mn12	Ruminiya, STAS 1773
15JI	15LII	Bolgariya, BDS3492
15JI	AM1	Великобритания, B.S.3100 (91)
15JI	Ao 400 FK	Vendriya, MSZ 8276
15JI	L II 400	Polsha, PN/H 83152
15JI	OT 400-3	Ruminiya, STAS 600
15JI	422630	Чехия, Словакия, CSN 422630
25JI	161 grade 430	Velikobritaniya, B.S. 1504 (76)
25JI	25 LII	Bolgariya, BDS 3492
25JI	Ao 450 FK	Vendriya, MSZ 8276
25JI	OT 450-3	Ruminiya, STAS 600
25JI	25LI	Bolgariya, BDS 3492
25JI	422640	Chexiya, Slovakiya, CSN 422640
25JI	L 450	Polsha, PN/H 83152

30JI	1505	Shvetsiya, SS
35JI	35LII	Bolgariya, BDS 3492
35JI	A2	Velikobritaniya, B.S.3100 (91)
35JI	Ao 500 FK	Vendriya, MSZ 8276
35JI	L500	Polsha, PN/H8 3152
35JI	OT 500-1	Ruminiya, STAS 600
35JI	35LI	Bolgariya, BDS3492
35JI	422650	Chexiya,Slovakiya, CSH 422650
35JI	G-30-57	Fillandiya, SFS 350
35JI	SCC	Yaponiya, JIS G5111 (91)
40JI	35LI	Bolgariya, BDS 3492
40JI	OT 550-1	Ruminiya, STAS 600
40JI	CLA1 grade C	Velikobritaniya, B.S. 3146 Part 1(74)
40JI	CLA8 grade C	Velikobritaniya, B.S. 3146 Part 1(74)
40JI	G-30-57	Fillandiya, SFS 350
45JI	45LI	Bolgariya, BDS 3492
45JI	A3	Velikobritaniya, B.S.3100 (91)
45JI	Ao550FK	Vendriya, MSZ 8276

Yuqori sifatli issiqbardosh po'latlari yuqori temperaturalarda xam o'zining mexanik xossalarini saqlaydi.

Issiqbardosh po'latlar				
Yevropa (EN)	Germaniya (DIN)	AQSh (AISI)	Yaponiya (JIS)	MDH (GOST)
1.4713	X10CrAl7			10X17CЮ
1.4724	X10CrAl13	405		10X13CЮ
1.4742	X10CrAl18	442		
1.4762	X10CrAl24	446		
1.4878	X12CrNiTi1 8-9	321 H		12X18H10T
1.4828	X15CrNiSi20 -12	309		20X20H14C 2
1.4845	X12CrNi25- 21	310 S		20X23H18
1.4841	X15CrNiSi25 -20	314		20X25H20C 2

Korroziyabardosh po'latlar ayniqsa xrom, nikel, molibden, titan, niobiy bilan legirlangan po'latlar quyidagicha markalanadi:

Korroziyabardosh po'latlar				
Yevropa (EN)	Germaniya (DIN)	AQSh (AISI)	Yaponiya (JIS)	MDH (GOST)
1.4003	X2CrNi12			
1.4512	X2CrTi12	409	SUH 409	
1.4000	X6Cr13	410S	SUS 410 S	08X13
1.4002	X6CrAl13	405	SUS 405	
1.4006	X12CrN13	410	SUS 410	12X13
1.4024	X15Cr13	(410)	SUS 410 J1	
1.4021	X20Cr13	(420)	SUS 420 J1	20X13
1.4028	X30Cr13	(420)	SUS 420 J2	30X13
1.4031	X39Cr13		SUS 420 J2	40X13
1.4034	X46Cr13	(420)		40X13
1.4016	X6Cr17	430	SUS 430	12X17
1.4520	X2CrTi17			
1.4510	X3CrTi17	439	SUS 430 LX	08X17T
1.4113	X6CrMo17-1	434	SUS 434	
1.4509	X2CrTiNb18	441		
1.4521	X2CrMoTi18-2	444	SUS 444	
1.4589	X5CrNiMoTi15-2			
1.4310	X10CrNi18-8	(301)	SUS 301	
1.4318	X2CrNiN18-7	301 LN	SUS 301 LN	
1.4301	X5CrNi18-10	304	SUS 304	08X18H10
1.4303	X4CrNi18-12	(305)	SUS 305	12X18H12
1.4306	X2CrNi19-11	304 L	SUS 304 L	03X18H11
1.4541	X6CrNiTi18-10	321	SUS 321	08X18H10T
1.4550	X6CrNiNb18-10	347	SUS 347	
1.4401	X5CrNiMo17-12-2	316	SUS 316	
1.4404	X2CrNiMo17-12-2	316 L	SUS 316 L	
1.4571	X6CrNiMoTi17-12-2	316 Ti	SUS 316 Ti	10X17H13M2T
1.4561	X1CrNiMoTi18-13-2			

1.4435	X2CrNiMo18-14-3	316 L	SUS 316 L	03X17H14M2
1.4439	X2CrNiMoN17-13-5	S 31726	SUS 317	
1.4539	X1NiCrMoCu25-20-5	N 08904		
1.4565	X3CrNiMnMoNbN23-17-5-3	S 34565		
1.4462	X2CrNiMoN22-5-3	S 31803	SUS 329 J3L	
Европа (EN)				

MDH(GOST)	Yevropa standarti(EN)	Germaniya(DIN)	AQSH(AISI)
03 X17 H13 M2	1.4404	X2 CrNiMo 17-12-2	316 L
03 X17 H14 M3	1.4435	X2 CrNiMo 18-4-3	-
03 X18 H11	1.4306	X2 CrNi 19-11	304 L
03 X18 H10 T-Y	1.4541-MOD	-	-
06 XH28 MДТ	1.4503	X3 NiCrCuMoTi 27-23	-
06 X18 H11	1.4303	X4 CrNi 18-11	305 L
08 X12 T1	1.4512	X6 CrTi 12	409
08 X13	1.4000	X6 Cr 13	410S
08 X17 H13 M2	1.4436	X5CrNiMo 17-13-3	316
08 X17 H13 M2 T	1.4571	X6 CrNiMoTi 17-12-2	316Ti
08 X17 T	1.4510	X6 CrTi 17	430Ti
08 X18 H10	1.4301	X5 CrNi 18-10	304
08 X18 H12 T	1.4541	X6 CrNiTi 18-10	321
10 X23 H18	1.4842	X12 CrNi 25-20	310S
10X13	1.4006	X10 Cr13	410
12 X18 H10 T	1.4878	X12 CrNiTi 18-9	-
12 X18 H9	-	-	302

15 X5 M	1.7362	X12 CrMo 5	501
15 X25 T	1.4746	X8 CrTi 25	-
20X13	1.4021	X20 Cr 13	420
20 X17 H2	1.4057	X20 CrNi 17-2	431
20 X23 H13	1.4833	X7 CrNi 23-14	309
20 X23 H18	1.4843	X16 CrNi 25-20	310
20 X25 H20 C2	1.4841	X56 CrNiSi 25-20	314
03 X18 AH11	1.4311	X2 CrNiN 18-10	304LN
03 X19 H13 M3	1.4438	X2 18-5-4	317L
03 X23 H6	1.4362	X2 CrNiN 23-4	-
02 X18 M2 БТ	1.4521	X2 CrMoTi 18-2	444
02 X28 H30 МДБ	1.4563	X1 NiCrMoCu 31-27-4	-
03 X17 H13 AM3	1.4429	X2 CrNiMoN 17-13-3	316LN
03 X22 H5 AM2	1.4462	X2 CrNiMoN 22-5-3	-
03 X24 H13 Г2 C	1.4332	X2 CrNi 24-12	309L
08 X16 H13 M2 Б	1.4580	X1 CrNiMoNb 17-12-2	316 Cd
08 X18 H12 Б	1.4550	X6 CrNiNb 18-10	347
08 X18 H14 M2 Б	1.4583	X10 CrNiMoNb	318
08X19AH9	-	-	304N
08X19H13M3	1.4449	X5 CrNiMo 17-13	317
08X20H11	1.4331	X2 CrNi 21-10	308
08X20H20TIO	1.4847	X8 CrNiAlTi 20-20	334
08X25H4M2	1.4460	X3 CrNiMoN 27-5-2	329
08X23H13	-	-	309S
09X17H7 IO	1.4568	X7 CrNiAl 17-7	631
1X16H13M2 Б	1.4580	X6 CrNiMoNb 17-12-2	316Cd
10X13 CIO	1.4724	X10 CrAlSi 13	405

12X15	1.4001	X7 Cr 14	429
12X17	1.4016	X6 Cr17	430
12X17M	1.4113	X6 CrMo 17-1	434
12X17МБ	1.4522	X2 CrMoNb	436
12X18H12	1.3955	GX12 CrNi 18-11	305
12X17 Г9 АН4	1.4373	X12 CrMnNiN 18-9-5	202
15X9M	1.7386	X12 CrMo 9-1	504
15X12	-	-	403
15X13H2	-	-	414
15X17H7	1.4310	X12 CrNi 17-7	301

Rangli metallardan alyuminiy qotishmalari xam keng ishlatiladi. Alyuminiy qotishmalarini markalanishi turli davlatlarda quyidagicha markalanadi:

Alyuminiy qotishmalari						
GOST 1583-93 bo'yicha qotishma darajasi	Yevropa standarti	AQSH	Yaponiya	Fransiya	Italiya	Buyuk britaniya
	EN 1676	ASTM, B179, B26, B85, AA, SAE	JIS, H5202, H2211, H2118	NFA57-702	UN14514	BS14
AK8 (AJI34)	ENAB-42100 (ENAB AlSi7Mg0.3)	358.0 356.2 (A03562)	AC4C.1	A-S7G	-	-
AK7	ENAB-42000 (ENAB AlSi7Mg)	357.0 356.1 (A03561)	AC4C.1	-	AlSi7Mg	-
AK7ч (AJI9)	ENAB-42000 (ENAB AlSi7Mg)	356.0 356.1 (A03561) SG70A	AC4C.1	A-S7GU3	AlSi7MgTi	LM2

AK7Пч (АЛ9-1)	ENAB- 42100 (ENAB AlSi7Mg0.3)	356.2 (A03562)	AC4C.2	A-S7G	AlSi7Mg	-
AK12 (АЛ2)	ENAB- 44100 (ENAB AlSi12(b))	A413.1 (A4131)	AC3C.1	A-S12G A-S13	G-Al-Si13	LM6

XULOSA

Xulosa qilib aytganimizda Oliy-talim talabalarimiz ishlab chiqarish korxonalariga amaliyot o'tash uchun borganlarida, Xorijdan kelgan birlamchi rulon sortament listlarni raqamlar bilan tamg'alanganliklarini ko'radilar. Bu metall listlarni kimyoviy tarkibi va mexanik, fizik, kimyoviy va texnologik xususiyatlari qay darajada ekanliklari haqida ma'lumot topolmaydilar. Mashinasozlik Institutida, ayniqsa mutaxassislik fanlaridan metall va uning qotishmalarini Evropa va Evroosiyoda qanday markalanishi bo'yicha mashinasozlikning barcha yo'nalish talabalariga, ilmiy izlanuvchilariga yuqorida keltirilgan jadval asosidagi ma'lumotlarni bilishi juda ham zarurdir.

REFERENCES

1. Umarov E.O "Materialshunoslik" darslik. Toshkent: 2013
2. Metallshunoslik va termik ishlash. <https://fayllar.org/ligerlangan-polatlar-reja.html>
3. Марочник стали и сплавов. Контактная информации © 2003 - 2022
Контент сайта защищен Авторским свидетельством № 7533 от 8.05.2003 г.

MAMLAKAT AHOLISINI OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARI BILAN TAMINLASHDA MEVA VA SABZAVOT TARMOG'INI SAMARALI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

Nazarova Munavvar Soatmurod qizi

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish va
tadqiqotlar xalqaro markazi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Maskur maqolada mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda meva va rezavor mahsulotlari hajmini ko'paytirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

***Kalit so'zlar:** oziq-ovqat xavfsizli, oziq-ovqat mahsulotlari, barqaror rivojlanish, innovatsion faoliyat, innovatsion yondashuv, import, eksport.*

ABSTRACT

In the article, it was proposed to increase the cultivation of fruits and berries to meet the country's need for food.

***Keywords:** food security, sustainable development, innovative activity, innovative approach, import, export.*

АННОТАЦИЯ

В статье было предложено увеличить выращивание фруктов и ягод для удовлетворения потребностей страны в продовольствии.

***Ключевые слова:** продовольственная безопасность, устойчивое развитие, инновационная деятельность, инновационный подход, импорт, экспорт.*

KIRISH

Mamlakatimizda so'ngi yillarda olib borayotgan islohotlarning asosiy maqsadlaridan biri iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash orqali aholining oziq-ovqatga bo'lgan talabini qondirishi, oziq-ovqat havfsizligini rivojlantirish darajasini oshirish, unda aholining farovon hayot kechirishda oziq-ovqat mahsulotlarining tutgan o'rnini yuksaltirish muhim masalalardan biridir.

Ma'lumki, bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligi masalasi butun jahonni tashvishga solib kelayotgan global muammolardan biri bo'lib qolmoqda. BMT Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkilotining (FAO) ma'lumotlariga qaraganda, hozirgi vaqtda dunyodagi jami aholining qariyb 30 foizi to'yib ovqat yemaslikdan qiynalmoqda. Bunday shartda respublikamizda aholini sifatli va yetarli miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta'minlash borasida respublikamizda so'ngi yillarda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz rahbari tomonidan

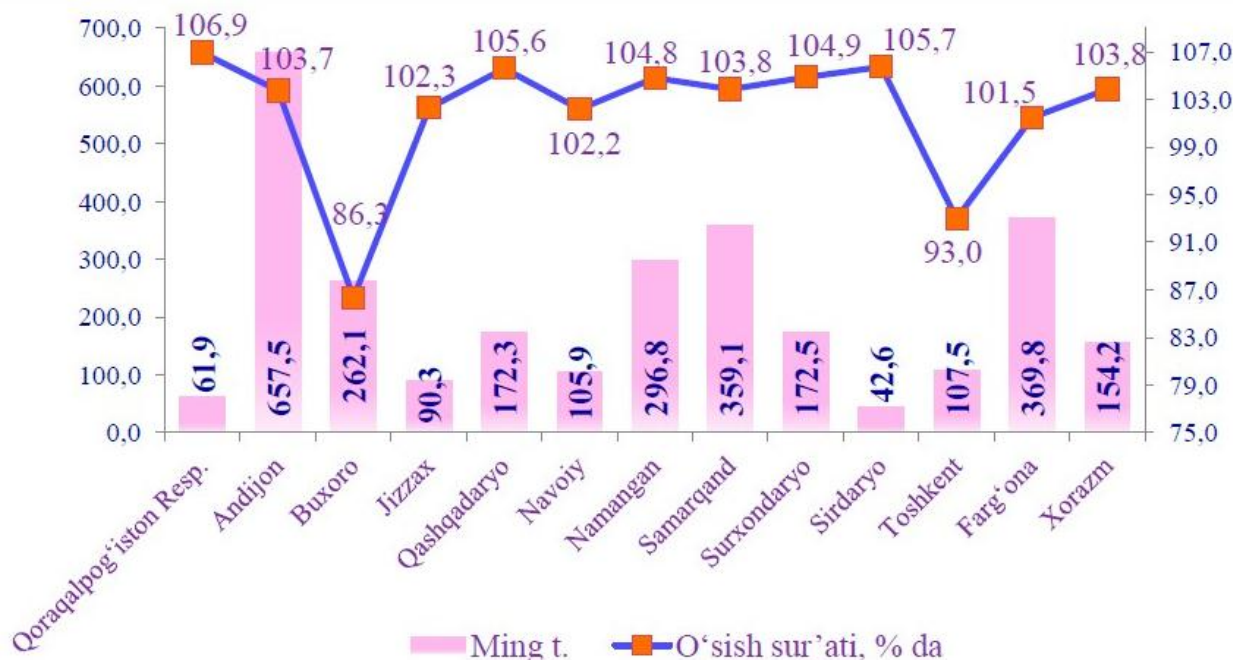
2017 yin 7 fevralda tasdiqlangan PF 4947 sonli “O‘zbekistonni yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish, ichki bozorda ularga bo‘lgan narxlar keskin oshishining oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratildi.

Jumladan, agar 1990 yilda barcha turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bo‘yicha aholi jon boshiga hisoblaganda me‘yorga nisbatan oz iste‘mol qilingan bo‘lsa, 2018 yilga kelib me‘yorga nisbatan iste‘mol hajmi go‘shda 105,40, sut mahsulotlarida 194,90, kartoshkada 104,4 foizni, sabzavotda va polizda 221,3 foizni tashkil etdi.

2021 yilda esa xo‘jalik toifalari orasida meva va rezavorlar yetishtirishning eng katta hajmi 1 567,4 ming t. yoki umumiy yetishtirish hajmidan 54,9 % i dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarida qayd etildi. Bu ko‘rsatkich 2020- yilning mos davriga nisbatan fermer xo‘jaliklarida 5,5 % o‘shish kuzatildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Respublikamizda qishloq xo‘jaligining barcha sohalarini, shu jumladan meva, uzum va rezavor mahsulotlarini jadal rivojlantirish, tuproq unumdorligini ko‘tarish, ularning hosildorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash hamda mavsumdan tashqari davrda saqlash xalqimizni meva va uzum mahsulotlariga bo‘lgan talabini to‘la qondirishga qaratilishi zarur.

1-rasm. 2021 yilda hududlar bo‘yicha meva va rezavorlar yetishtirish ko‘rsatkichlari⁶⁴

⁶⁴ O‘zbekiston Respublikasi statistika qo‘mitasining ma‘lumotlari.

Yetishtirilgan meva va rezavorlar umumiy hajmida hududlar bo'yicha eng katta ulush Andijon (23,0 %), Farg'ona (13,0 %), Samarqand (12,6 %), Namangan (10,4 %) va Buxoro (9,2 %) viloyatlari hissasiga to'g'ri keldi. Shu bilan birga, meva va rezavorlar umumiy hajmida eng kam ulush, Sirdaryo viloyati (1,5 %) va Qoraqalpog'iston Respublikasida (2,2 %) kuzatildi.

Ko'rsatib o'tilgan davrlarda yuqori o'sish sur'atlari Qoraqalpog'iston Respublikasida (106,9 %), Sirdaryo (105,7 %), Qashqadaryo (105,6 %), Surxondaryo (104,9 %), Namangan (104,8 %) viloyatlarida qayd etildi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqqan holda ta'kidlash joizki, mamlakatimiz qishloq xo'jaligining samaradorligini yanada oshirish va barqarorligini ta'minlash qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning yuqori texnologiyalarini o'zlashtirish, zamonaviy qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanish, qayta ishlash tarmoqlarining rivojlanishi, yer va boshqa turdagi resurslardan foydalanishni yaxshilash, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari o'rtasidagi baho nomutanosibligini tugatish, davlat tomonidan qishloqlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalarini rivojlantirish, ichki xo'jalik munosabatlarini takomillashtirish, servis xizmati ko'rsatishni yaxshilash, ushbu tarmoqni boshqarishda zamonaviy ilmiy asoslangan uslublardan foydalanish kabilarga bevosita bog'liqdir. Xo'jalik yuritishning bunday istiqbolli tizimi amaldagisi bilan taqqoslanganda uni tashkil etish va faoliyat yuritilishining innovatsion yondashuvga asoslanganligi – o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi.

Boshqacha aytganda, agrar tarmoqning rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqishga faqatgina, bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga innovatsiyalarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ta'kidlash lozimki, mahsulot ishlab chiqaruvchilarning o'z mablag'laridan foydalanilayotgan holatlarda, asosiy turdagi texnologiyalarga ega bo'lgan, lekin investitsion mablag'larga va yalpi ishlab chiqarish tajribalariga ega bo'lmagan boshqa korxonalar bilan hamkorlik qilishlari maqsadga muvofiqdir. Agrar tarmoq doirasida innovatsion faoliyatning ushbu elementi muhim ahamiyat kasb etadi. Hamkorlikning bunday ko'rinishini quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish mumkin:

- ilmiy-tadqiqot ishlariga investitsiyalar kiritish;
- boshqaruvchilik yordamini ko'rsatish;
- o'xshash va nomukammal texnologiyalar vujudga kelganda mustaqil korxonalarini aniqlash;
- yirik va kichik korxonalarining ustuvorliklari va imkoniyatlarini birlashtirish;

• istiqbolli va yuqori riskka ega bo'lgan noan'anaviy texnologiyalarni ishlab chiquvchi mustaqil tarkibiy tuzilmani tashkil etish.

Mamlakatimiz Prezidentning «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021 yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5009-son qarorida aynan oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha davlat siyosatini ishlab chiqish va joriy etish yo'nalishida qo'yilgan vazifalar mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda muhim hujjat ekanligidan dalolat beradi. Ya'ni bu yo'nalishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• shakllangan dehqonchilik ko'nikmalari, tuproq-iqlim sharoiti, suv ta'minotidan kelib chiqib, respublikaning barcha tumanlarining hududlari muayyan turdagi mahsulotlar yetishtirishga bosqichma-bosqich ixtisoslashtirish;

• 2021 yil 1 apreldan boshlab tuman hokimliklari zaxirasidagi yaxlit holda 300 gektargacha yer maydonlarida plantatsiya usulida intensiv bog' va tokzorlar barpo etish va 7 yil muddatda to'lash sharti bilan aholiga sotish tizimi yo'lga qo'yish;

• kooperatsiya shartlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun yoshlarga foydalanishga kiritiladigan yer maydonlari ijaraga beriladi, shuningdek, fermer xo'jaliklari hamda boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarining ekin maydonlari ikkilamchi ijaraga berish va boshqalar.

Yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirilishi jarayonida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida 2021- yilda qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsulot (xizmat)lari hajmi o'tgan yilning mos davriga nisbatan 104,0 % ni (2020- yilning yanvar-dekabr oylari mos ravishda 2019- yilning yanvar-dekabr oyiga nisbatan – 102,9 %), shu jumladan, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va ushbu sohalarda ko'rsatilgan xizmatlar – 103,9 % (102,9 %)ni, o'rmon xo'jaligi – 101,5 % (101,7 %)ni, baliqchilik xo'jaligi – 121,4 % (117,9 %)ni tashkil qildi.

XULOSA

Olib borilgan izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, oziq-ovqat mahsulotlarining importi ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish, narxlarni pasaytirish va mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun raqobat muhitini yaratish imkonini beradi va buning natijasida ularni samaradorlikni oshirishga majbur qiladi. Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti mahalliy ishlab chiqaruvchilarga tashqi bozorlarda raqobatlashish imkonini beradi va shu bilan birga sarf-xarajatlarni kamaytirish hamda yanada samarali ishlashga majbur qiladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 26.02.2021 yildagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021 yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5009-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasining ma'lumotlari.
3. <https://east-fruit.com/uz/meva-sabzavot-bozori/bozorlar-harhi/ozbekiston-mevasabzavotchilikda-2021-yilgi-top-10-asosiy-voqeliklar-2-qism/>

PARRANDACHILIKDA NASLCHILIK ISHLARINI TASHKIL ETISH

Ergashev A.A.

SamVMI Toshkent filiali assistenti

Xolbo'tayev I.R.

SamVMI Toshkent filiali magistr

Ilesova B.P.

SamVMI Toshkent filiali

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qishloq xo'jalik parrandalarini urchitish usullari va ularni chatishtirish, parrandalarni nasldorlik, mahsuldorlik sifatlarini takomillashtirish, shuningdek parrandachilikda naslchilik ishlarini to'g'ri tashkil etish xo'jalikning samaradorligini oshirish maqsadida olib borilgan ishlar nazarda tutilgan.

***Kalit so'zlar:** kurka, bedana, g'oz, o'rdak, tuyaqush, kaklik, zot, liniya, kross, tuxum, parranda go'shti va bonitirovka.*

ABSTRACT

This article describes the methods of breeding poultry and their crossbreeding, improving the quality of breeding and productivity of poultry, as well as the proper organization of breeding work in poultry to increase the efficiency of the farm.

***Keywords:** turkey, quail, goose, duck, ostrich, sparrow, pedigree, line, cross, egg, poultry and bonitirovka.*

АННОТАЦИЯ

В статье описаны методы разведения птицы и их скрещивания, повышение качества разведения и продуктивности птицы, а также правильная организация племенной работы в птицеводстве для повышения эффективности хозяйства.

***Ключевые слова:** индейка, перепел, гусь, утка, страус, воробей, родословная, линия, кросс, яйцо, домашняя птица и бонитировка.*

KIRISH

Mamlakatimizda parrandachilik sohasini rivojlantirish va eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek aholini mahalliy ishlab chiqarilgan sifatli va arzon parrandachilik mahsulotlari bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, sohani yanada jadal rivojlantirishga, jumladan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya

qilish va tayyor parrandachilik mahsulotlari eksportini kengaytirishga to‘sqinlik qilayotgan qator muammolar mavjud. Xususan:

birinchidan, parrandachilik mahsulotlarini qayta ishlash darajasi past, tarmoq mahsulotlarini ishlab chiqarish va eksport qilishda yarim tayyor mahsulotlar ulushi yuqoriligicha qolmoqda, shuningdek parranda chiqindilarini chuqur qayta ishlash tizimi yo‘lga qo‘yilmayapti;

ikkinchidan, parrandachilik sohasida, asosan, tovuq yetishtirish bilan cheklanib qolinmoqda, boshqa parranda turlari (kurka, bedana, g‘oz, o‘rdak, tuyaqush, kaklik va boshqalar) yetishtirishni ommalashtirish choralari ko‘rilmayapti;

uchinchidan, parranda kasalliklarini o‘z vaqtida aniqlash va ularning oldini olish bo‘yicha zamonaviy biolaboratoriyalar tashkil etilmaganligi oqibatida parrandalar orasida yuqumli kasalliklar tarqalib bormoqda;

to‘rtinchidan, sohada malakali kadrlar tayyorlash, ularni ishlab chiqarishning zamonaviy uslublariga o‘qitish, soha mutaxassislarida innovatsion yondashuvlar hamda ko‘nikmalar shakllantirish, ishlab chiqarishda yuqori sifatga erishish uchun xorijiy mutaxassislarni jalb qilish ishlariga yetarlicha e‘tibor qaratilmayapti;

beshinchidan, parranda ozuqa bazasini yaratish, import o‘rnini bosuvchi ozuqa mahsulotlarini ishlab chiqarish ishlari talab darajasida yo‘lga qo‘yilmagan;

oltinchidan, parranda mahsulotlari eksport qilinayotgan davlatlar geografiyasini kengaytirish, shu orqali eksport hajmini keskin oshirish choralari ko‘rilmagan;

yettinchidan, sohaga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni kiritish bo‘yicha tajriba yetarli emas, bu borada yetakchi xorijiy hamkorlar bilan yaqin aloqalar yo‘lga qo‘yilmayapti.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Parrandalar seleksiya manbai bo‘lib hizmat qiladi. Parrandalarning mahsuldorligini oshirishda naslchilik ishlarini ahamiyati juda katta. Parrandachilik sohasi bo‘yicha O‘zbekiston, MDH va xorijiy mamlakatlarda naslchilik ishlari rivojlanib bormoqda. Naslli parrandalar bilan shug‘ullanuvchi xo‘jaliklar naslchilik ishlarini yuritadi. Bunda yuqori darajadagi naslchilik xizmatini tashkil qilish talab qilishadi. Shuning uchun “Naslchilik” haqida qonun qabul qilingan va uning ahamiyati muximdir. Naslchilik va oddiy parrandachilik xo‘jaliklarida naslchilik ishlari turli usul va shakllarda amalga oshiriladi. Naslchilik ishlarining nazariy asoslari (o‘zgaruvchanlik, irsiyatlik, seleksiya belgilari o‘zaro bog‘liqligi va takrorlanishi) hisoblanadi. Parrandachilikda ham tanlashning turlari va shakllari muxim ahamiyatga ega. Tuxum va go‘sht yo‘nalishidagi parrandalarni bonitirovka

qilish, shuningdek nasldor xo‘rozlarni avlodlari sifatiga qarab baholash, maqsadli juftlash juda muxim hisoblanadi. Bunda juftlashning xillari va shakllari, shuningdek inbriding va geterozisdan foydalaniladi. Parrandachilikda naslchilik ishlarini olib borishda katta masshtabli seleksiyani qo‘llash, gala va zot bo‘yicha naslchilik ishlarini rejalashtirish, EHMdan naslchilik ishlarida foydalanish, naslchilik hujjatlarini yuritish, ko‘rgazmalarni tashkil qilish, seleksiya yutuqlari, zotlarni, liniyalarni va krosslarni takomillashtirish, dunyo genofondidan foydalanish parrandachilik seleksiyasida ilmiy-texnika ravnaqining asosiy yo‘nalishlari muxim ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo‘jalik parrandalarini urchitish usullari va ularni cha-tishtirish, parrandalarni nasldorlik, mahsuldorlik sifatlarini takomil-lashtirish, shuningdek parrandachilikda naslchilik ishlarini to‘g‘ri tashkil etish xo‘jalikning samaradorligini oshirishda muxim hisoblanadi.

Parrandalarning pushtdorligi. Qishloq xo‘jalik hayvonlarining pushtdorligi ko‘pincha ularning mahsuldorligini belgilaydi. Har xil tur va zot hayvonlar pushtdorligi bo‘yicha farqlanadi: qo‘ylardan yilda odatda bir qo‘zi, romanov, shimoliy qisqa dumli qo‘y zotlaridan-ikkitadan, ayrim paytda oltitagacha qo‘zi olinadi.

Qoramollardan yilda bir marta, ba‘zan ikki, ayrim paytlarda sigirlar to‘rttadan ham buzoq tug‘adi.

Cho‘chqalar yuqori pushtdorlikka ega. Bir tuqqanida 20 va undan ham ko‘p bola tuqqan vaziyatlar bo‘lgan.

Ilg‘or xo‘jaliklar 100 bosh sigirdan 100-105 buzoq, 100 ona qo‘ydan 135-150 bosh mayin junli zotdor qo‘zilar olinadi.

Hayvonlar pushtdorligi nafaqat irsiy xususiyatlarga, balki tashkiliy-zootexnikaviy tadbirlarga ham bog‘liq: birinchi marta qochirish yoshi, ona mollarni tuqqanidan so‘ng qochirish vaqti, oziqlantirish darajasi va boshqa omillar.

Parrandalarni bonitirovka qilish. Parrandachilikda ham barcha parranda turlarini bonitirovkadan o‘tkazish seleksiya-naslchilik ishining asosi hisoblanadi. Parrandalarni boni-tirovkadan o‘tkazishda fermer xo‘jaligi mutaxassislari, tuman Qishloq va suv xo‘jaligi boshqarmasining “Chorvachilik” bo‘limi xodimlari tarkibidan maxsus komissiya tuzilib, belgilangan muddat ichida amalga oshiriladi.

Parrandalarni nasldorlik va mahsuldorlik sifatleri bo‘yicha baholash bonitirovka deyiladi. Parrandachilikda bonitirovka ulardan foydalanishga qarab yakka tartibda va guruhli o‘tkazilishi mumkin. Bonitirovkani o‘tkazishdan maqsad parrandalar sinfini aniqlashdan iborat bo‘lib, bu olingan mahsulotning narxi bilan bog‘liqdir. Sinflar

parrandalar naslining sifati va yakka mahsuldorlik ko'rsatkichlari bo'yicha baholash ma'lumotlari asosida o'rnatiladi. Seleksion genetik stansiyalar, daha tajriba stansiyalari, ilmiy-tadqiqot va o'quv muassasalari, naslchilik zavodlari, reproduktor xo'jaliklarning parrandalari bonitirovkadan o'tkaziladi.

Tovuqlar bonitirovkasi. Tuxum yo'nalishidagi tovuqlar 40 haftalik yoshigacha ona tovuqlarning ko'rsatkichlari bo'yicha, bu yoshga erishganda esa mahsuldorligi bo'yicha, yoshidan oshgan tovuqlar esa 72 haftalik hayoti davomidagi mahsuldorlik ko'rsatkichlari bo'yicha bonitirovka qilinadi. Tuxum yo'nalishidagi tovuqlarining u yoki bu sinfini belgilash uchun minimal darajada talablar tuzilgan.

Urug' qatorli tovuqlar bonitirovkasini duragay nasllarning xo'jalik foydali sinflari bo'yicha ham bajarish mumkin. Bu xoldagi talablar tovuqlarning tuxum mahsuldorligini 4-5 % ga, tuxumdan jo'ja ochildirishni 1-2% ga, saqlanishini 2-3% ga oshiradi.

Go'sht yo'nalishidagi tovuqlar 34 haftalik yoshigacha ona tovuqlarning ko'rsatkichlari hamda tirik vazni va haftalik yoshigacha saqlanishi bo'yicha bonitirovkadan o'tkaziladi. Ana shu yoshga yetgan go'sht yo'nalishidagi tovuqlar tirik vazni va mahsuldorlik ko'rsatkichlari bo'yicha baholanadi. Tovuqlarni u yoki bu sinfga ajratish uchun maxsus talablar ishlab chiqilgan.

Jo'jalar tirik vazni 7 haftaligida emas, balki 8 haftalik yoshida aniqlangan xollarda bu ko'rsatkich maxsus talablar bo'yicha birlamchi urug' qator xo'rozlari va broyler jo'jalari mahsuldorligini 12% ga, tovuqlar mahsuldorligini esa 10% ga oshiradi. Xo'roz urug' qatorlari va broyler parrandalar go'shtdor tana shakllariga ega bo'lishlari kerak. Podadan chiqarilgan va nobud bo'lgan parrandalarning miqdori sinov davrida (60 haftalik hayotida) 35% dan oshmasligi kerak. Xo'roz va ona tovuq podalaridagi parrandalarni baholashda har bir guruhdagi 10% dan kam bo'lmagan jo'jalarning vazni alohida tortilishi kerak.

Kurkalarini bonitirovka qilish. Kurka jo'jalari ona tovuqlarning mahsuldorlik ko'rsatkichlari hamda tirik vazni, go'shtdorlik shakli va saqlanishi bo'yicha bonitirovka qilinadi. 12 haftalik va undan katta yoshdagi kurkalar mahsuldorligi bo'yicha bonitirovkadan o'tkaziladi.

O'rdaklarni bonitirovka qilish. O'rdak jo'jalari boshqa parrandalar singari ona o'rdakning tuxumdorligi, tirik vazni va saqlanishi bo'yicha bonitirovkadan o'tkaziladi. 12 oylik va undan katta yoshdagi o'rdaklar mahsuldorligi bo'yicha bonitirovka qilinadi.

G'ozlarni bonitirovka qilish. G'oz jo'jalari ona g'ozlarning mahsuldorlik ko'rsatkichlari, haftalik yoshida tirik vazni va saqlanishi bo'yicha bonitirovkadan

o'tkaziladi. Bir yoshdan oshgan va qari g'ozlar tirik vazni va saqlanishi (8 yoki 9 hafta), tuxumdorligi va tuxumdan jo'ja ochib chiqishi bo'yicha bonitirovka qilinadi. Tuxumdorligi va tuxumdan jo'ja ochib chiqish ko'rsatkichlari bonitirovka qilinadigan yil uchun hisobga olinadi. Ayrim sinflarning umumiy sinfi asosiy va qo'shimcha belgilar bo'yicha aniqlanadi. Bu holda dastlab asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha olgan sinfi hisobga olinadi.

XULOSA

Parrandachilik sohasini rivojlantirish bo'yicha quyodagilarni ustuvor vazifalar etib belgilash maqsadga muvofiq bo'ladi.

- raqobatbardosh parranda mahsulotlari ishlab chiqarish orqali aholini yetarli miqdorda parranda mahsulotlari bilan barqaror va maqbul narxlarda ta'minlash, eksport salohiyatini oshirish;

- ilg'or xorijiy davlatlar tajribasidan foydalangan holda parrandachilik klasterlarini tashkil qilish, bunda innovatsion texnologiyalarni keng tatbiq etish;

- sohaga faol investitsiya jalb etish orqali parranda mahsulotlarini, shu jumladan parranda chiqindilarini chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shilgan qiymatli parranda mahsulotlarini ishlab chiqarish;

- ilmiy-dagnostika laboratoriyalar tashkil qilish orqali parrandalar orasida kasalliklarni barvaqt aniqlash va oldini olish choralarini ko'rish;

- ozuqa bazasini kengaytirish, import o'rnini bosuvchi ozuqa va vitaminlarni ishlab chiqarish;

- parrandachilik sohasida yuqori malakali mutaxassislariga bo'lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarni hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlash

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 14.06.2021 yildagi PQ-5146-son Parrandachilikni rivojlantirish va tarmoq ozuqa bazasini mustahkamlash.
2. Islomxo'jayev S.S., Boboyev K.X., G'ulomov K. Parrandachilikdan amaliy mashg'ulotlar. O'quv qo'llanma. O'zbekiston nashriyoti. Toshkent, 1996 yil.
3. Мажидов М.М., Рустамов Э.Х. (Агалик-Лонманн-Парранда. Открытое Акционерное Общество СП Узбекистан-Германия). Несушки руководство по содержанию. 2011 год
4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2017 yil.

-
5. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston, J NMIU, 2017 yil.
  6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017 yil.
  7. Raxmatillayev P.E., Nurmuxammedov X.N. Tuxum yo'nalishidagi tovuqlarni parvarishlash. Toshkent, 2013 yil.
  8. Raxmatillayev P.E., Nurmuxammedov X.N. Broylar jo'jalarini yetishtirish. Toshkent, 2013 yil.
  9. Raxmatillayev P.E., Nurmuxammedov X.N. Broylar jo'jalarini yetishtirish. Toshkent, 2013 yil.

ENDEMIK IKTEROGE MOGLOBINURIYANING BIOKIMYOVIY MEKANIZMLARI

Egamberdiyev Kamol Egamberdiyevich

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti talabasi,
egamberdiyevkamol1497@gmail.com

Raxmonov Farxod Xolbaevich

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti doktoranti,
farhodrahmonov1981@gmail.com

Islomov Xurshid Iskandarovich

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti assistenti,
xurshidislomov4@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ilmiy manbalar malumotlari va tadqiqot natijalari asosida Qizil Qum biogeokimyoviy vohasini tabiiy yaylovlarida boqiladagan qorako'l qo'ylarida endemik ikterogemoglobinuriya kasalligini kelib chiqishi va avj olishini biokimyoviy mexanizmlarini muxokamasiga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *endemik ikterogemoglobinuriya, mis almashinuvi, gepatosit, subhujayraviy organellalar, mis tutuvchi fermentlar va oqsillar, misli zaharlanish, pirrolizidinli alkaloidlar, metallotionein.*

ABSTRACT

The article discusses the origin and development of endemic icterohemoglobinuria in Karakol sheep grazing in the natural pastures of the Red Sand biogeochemical oasis, based on scientific data and research results.

Keywords: *endemik icterohemoglobinuria, copper metabolism, hepatocytes, subcellular organelles, copper-containing enzymes and proteins, copper poisoning, pyrrolysine alkaloids, metallothionein.*

АННОТАЦИЯ

В статье на основе научных данных и результатов исследований рассматриваются вопросы возникновения и развития эндемической иктерогемоглобинурии у каракольских овец, пасущихся на естественных пастбищах биогеохимического оазиса Красные Пески.

Ключевые слова: *эндемическая иктерогемоглобинурия, обмен меди, гепатоциты, субклеточные органеллы, медьсодержащие ферменты и белки, отравление медью, пирролизидиновые алкалоиды, металлотионин.*

KIRISH

Respublikamizning qorako‘l qo‘ylari boqiladigan hududlarida qo‘ylarda mis almashinuvining izdan chiqishi, ya’ni bu elementning tanqisligi va misli zaharlanish bilan bog‘liq bo‘lgan kasalliklari uchraydi. Mis almashinuvini izdan chiqishini bu ikkala xildagi ko‘rinishi qorako‘l qo‘ylarining og‘ir kasalliklariga sababchi bo‘ladi va ko‘p xollarda ularning o‘limiga olib keladi. M.A. Rish rahbarligidagi Samarqand biokimyogvarlari maktabi olimlari Janubiy-G‘arbiy Qizil Qum yaylovlarida boqiladigan qorako‘l qo‘ylarida qonli siydik ajralish tavsifiga ega bo‘lgan sariqlanish kasalligi belgilarini namoyon qiladigan kasallik uchrashi qayd qilinganligi va bu kasallik Avstraliya qo‘ylarida uchraydigan gepatogen surunkali zaharlanishga o‘xshashligi hamda kasallik tufayli o‘lgan qo‘ylarning jigarida misning miqdori keskin oshib ketishini ($315,9 \pm 5,9$ mg/kg gacha) ko‘rsatib berdilar. Ushbu ilmiy maqolada muayyan muammoga oid ilmiy ma’lumotlarni chuqur tahlil qilish va ularga jigar hujayrasini subhujayraviy elementlarida misning taqsimlanishiga, qon va jigarning mis tutuvchi fermentlarini faolligiga tegishli bizning xususiy izlanishlarimiz ma’lumotlarini jalb qilish asosida qorako‘l qo‘ylari organizmida misning umumiy gomeostazini boshqariluv mexanizmlarini asoslashga qaratilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizning tadqiqotlarimiz natijalaridan ma’lum bo‘ldiki, endemik ikterogemoglobinuriyada misning jigardagi miqdori 3 va undan ziyod martaga oshib ketadi. Misning jigarda oshiqcha miqdorda yig‘ilishi jarayonida barcha subhujayraviy fraksiyalar ishtirok etadi, bunda: yirik granulalarda misning konsentratsiyasi 2,4 martaga, mikrosoma fraksiyasida 2,9 marta, sitozolda-2,5 martaga, yadro hamda hujayra bo‘lakchalari fraksiyasida 3,4 martaga oshib ketar ekan.

Bizning ma’lumotlarimizni boshqa mualliflar olgan ma’lumotlar bilan qiyoslash endemik ikterogemoglobinuriya qo‘ylar va laboratoriya hayvonlarida eksperimental yo‘l bilan yuzaga keltiriladigan surunkali misli toksikozga ancha o‘xshashligini ko‘rsatadi. Bu ikkala holatda ham misning jigardagi miqdorini oshishi va bunda yadro hamda hujayra bo‘lakchalari fraksiyasidagi elementning ulushi 59,4 % dan 78 % gachani tashkil qilishi, qolgan fraksiyalar (yirik granulalar, mikrosomal va sitozol) birgalikda 22% dan 40,6 % gachani tashkil qilishi kuzatildi [1,6].

Qo‘ylardagi mis metabolizmini o‘ziga xosligini hisobga olgan holda Qizil Qumning tabiiy yaylavlaridv boqiladigan qorako‘l qo‘ylarida uchraydigan endemik

ikterogemoglobinuriyaning kelib chiqishini biokimyoviy mexanizmlari haqida ba'zi mulohazalarni yuritish mumkin bo'ladi.

Ma'lumki, hayvonot olamida jigarda misning konsentratsiyasini aks ettiradigan mis almashinuvining ikki xil tipi mavjud. Birinchi tip voyaga yetgan holatdagi hayvonlar jigaridagi misning miqdori quruq massa hisobida 100 va undan ziyod mg/kg miqdorda bo'lishi bilan tavsiflansa, ikkinchi tipga kiruvchi hayvon turlarida bu ko'rsatkich 30 mg/kg ni tashkil qiladi. Birinchi tip hayvonlar jumlasiga qo'ylarni kiritish mumkin bo'lsa, ikkinchi tipga kalamushlarni kiritish bo'ladi.

Radioaktiv misni qo'ylar organizmidagi kinetikasini bayon qilinsa, uning almashinuvi modelini tuzish imkoni bo'ladi, unda yuqorida keltirilgan uch komponent bir zanjirning xalqalari deb qarash lozim bo'ladi [9]. Bu modelga muvofiq mis asosan depolanishga va kamroq miqdorda o't hamda seruloplazminning sinteziga yo'naltiriladi. Binobarin, agar kalamushlarda yangidan sintezlangan seruloplazminning qonga sekretsiyasi tufayli yuzaga chiqadigan qon radioaktivligini ikkinchi bor oshishi Cu ni kiritgandan 14 soat o'tgandan keyin yuz bersa [3,4], qo'ylarda bu xil samara in'eksiyadan 70 soat o'tgandan keyin yuz baravar ekan [4]. Yana boshqa farqli jihat qo'ylarda ularning ratsionidagi mis miqdori va uning jigaridagi konsentratsiyasi o'rtasida korrelyasiya mavjud bo'lgani holda, kalamushlarda bu xildagi korrelyasiya yo'q.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib Qizil Qum yaylovlarida boqiladigan qorako'l qo'ylari organizmda uchraydigan ikterogemoglobinuriyaning kelib chiqishi, avj olishi mexanizmlarini oydinlashtirishga harakat qilib ko'ramiz. Ma'lumki, bu biogeokimyoviy vohada yaylov ratsioni mis almashinuvini me'yoriy ko'rsatkichlari darajasida bo'lgani holda misning organizmda yig'ilishi va so'ng uni misli zaharlanish darajasiga etishi kuzatiladi. Kasallikning boshlanishi qo'ylar ratsioniga tarkibida alkaloid tutuvchi o'simlikning bo'lishi, alkaloid esa, misning jigar tomonidan kuchli darajada o'zlashtirilishini ta'minlashi hamda o't orqali chiqarilishini susayishi, shuningdek uning metallotionein bilan mustahkamroq tarzda birikishiga olib kelishi yuz bera boshlaydi. Birinchidan, og'ir metallarning ta'siriga o'xshash tarzda, tegishli genning derepressiyasi tufayli metallotioneinning sintezini kuchaytirishi mumkin. Bu jarayon tegishli repressor oqsillarning alkallanishi tufayli sodir bo'ladi. Metallotionein sintezini kuchayishi toksikoz yuzaga keltiradigan stress natijasida va muayyan oqsilni sintezini kuchaytiruvchi regenerativ jarayonlarning ta'sirida ham amalga oshishi mumkin [9]. Ikkinchidan pirrol metabolitlari plazmatik membranalarni shikastlashi natijasida [2], gepatsitlarda yig'ilgan misni lizosomalardan o't orqali

chiqarilishini izdan chiqarishi mumkin [5,8]. Mis miqdorining ancha oshishini o'zi lizosomalarning ajratish funksiyasiga ta'sir ko'rsatib, tubulin oqsilini sintezini bo'g'ishi orqali organellalarni xarakati uchun zarur bo'lgan mikronaychalarni emirishi mumkin [7]. Bu holatda pirrolizidin alkaloidi ta'sirida gepatotsit miqyosida mis almashinuvi izdan chiqadi, bu narsa o'z navbatida lizosomalarda elementning metallotionein tarkibiga o'tib lizosomalarda yig'ilishini, uni polimerlanib erimaydigan shaklga kirishini ta'minlab nuqsonli yopiq zanjirli tizimga aylanadi. Buning oqibatida jigarning subhujayraviy komponentlari orasidagi mis almashinuvi bilan bog'liq bo'lgan sintetik, ajratish va depolanish jarayonlari tubdan izdan chiqadi.

XULOSA

Xususan, endemik ikterogemoglobinuriya bo'yicha noqulay xo'jaliklarda qo'ylar ratsioniga oshqozon-ichak traktida misning so'rilishiga susaytiruvchi va sitoplazmatak membranaga stabillovchi ta'sir ko'rsatuvchi ta'sirga ega bo'lgan rux mikroelementini oshirilgan dozada qo'ylar ratsioniga kiritish istiqbolli hisoblanadi. Shunday qilib aytish mumkinki, yaylov oziqasi xilma xil va qo'ylarning kunlik ehtiyojlarini alkaloid tutuvchi o'simliklarsiz yoki ularni kam ist'emol qilish orqali qoplay oladigan paytlarda kasallik paydo bo'lmaydi, yaylov oziqasi kambag'al bo'lganda, oziqa ehtiyoji alkaloid tutuvchi o'simliklar evaziga qoplana boshlaydi va kasallik ham avj oladi.

REFERENCES

1. Сафин М. Г. Медь в гепатоцитах каракульских овец в норме и при нарушениях ее обмена. Автореф. Дисс. канд. биол. наук –Боровск Калужской области. 1985. -18с
2. Johnson W. D. Mechanism of in vitro acute toxicity of degidromonocrotaline, a metabolite of the pyrrolizidine alkaloid monocrotaline. Toxicology, 1981, 1, p. 107-108.
3. Marceau N., Aspin N. The association of the copper derived from ceruloplasmin with cytocuprein. Biochim. Biophys. Acta, 1973, 328, p. 351-358.
4. Marciese N. A., Figuciras H. D., Valsecchi R. M. Nuclear techniques in animal production and health. Proc. Simp. Vienna 76, International atomic energy commission, 1976, 234, p. 117-121.
5. Mehra R. K. and Dremner J. Development of a radioimmunoassay for liver metallothionein-1 and its application to the analysis of rat plasma and kidneys. Biochem. J., 1983, 213, p. 459-465.

-
6. Saylor W. W., Roland M., Leach J. R. Intracellular distribution of copper and zinc in sheep. Effect of age and dietary levels of the metals. J. Nutr. 1980, 110, №3, p. 448-459.
  7. Sternlieb I. Copper and the liver. Gastroenterology, 1980. 78, p.1615-1628.
  8. Webb M. The metallothioneins. In The chemistry, biochemistry and biology of cadmium. M. Webb ed., Elsevier (North Holland), 1979, p.2198-266.
  9. Webb M., Cain K. Commentary. Functions of metallothionein. Biochem. Pharmacol., 1982, 31, №2, p.132-142.

UMURTQA POG‘ONASI TOG‘AYLI DISK DESTRUKTIV KASALLIKLARINING PATOMORFOLOGIK TAHLILINI TASHXISLASH VA DAVOLASHDAGI AHAMIYATI

Mahkamov N.J.

ANNOTATSIYA

Umurtqalar orasidagi tog‘ayli disk - atrofida fibroz xalqa va dirildoq yadrodan tashkil topgan. Umurtqaning bo‘g‘im yuzasi pastdan va yuqoridan tog‘ayli disk suyaklarga mustaxkam zich tutashgan. Tog‘ayli diskning ichki yuzasi qalin va zich kollagen tolalaridan iborat bo‘lib, fibroz yuzasi nisbatan yupqa, taxminan ikki barobar yupqa fibroz qatlam bilan o‘ralgan. Diskning turli soxalarda tog‘ay to‘qimalarning gistologik ko‘rinishi turlichaligi aniqlandi. Umurtqa pog‘onasi protruziyasi va churrasini davolashda disk strukturasi gistokimyoviy va patomorfologik xulosalariga asoslanib muolajalar olib borilishi yaxshi natijalarga olib keladi. Tog‘ayli diskni mikroskopik tuzilishi hozirgi umurtqa pog‘onasi churrasini degenerativ va distrofik o‘zgarishlari ko‘payib borayotgan bir paytida, diagnostika va davolash samaradorligini oshirishga hissa qo‘shgan bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *Umurtqa, churra, tog‘ayli disk, simfiz, fibroz xalqa, dirildoq yadro, tog‘ay.*

ABSTRACT

The intervertebral disc is composed of a fibrous ring and a revolving nucleus. The articular surface of the spine is tightly connected to the disc bones above and below. The inner surface of the spinal disc is composed of thick and dense collagen fibers, and the fibrous surface is surrounded by a relatively thin, approximately twice as thin fibrous layer. The histological appearance of the connective tissue in different areas of the disc was found to be different. In the treatment of protrusion and hernia of the spine, the treatment based on histochemical and pathomorphological findings of the disc structure leads to good results. The microscopic structure of the spinal disc contributes to the increased effectiveness of diagnosis and treatment at a time when degenerative and dystrophic changes in the current spinal hernia are increasing.

Keywords: *spine, hernia, spinal disc, symphysis, fibrous ring, nucleus accumbens.*

АННОТАЦИЯ

Межпозвоноковый диск состоит из фиброзного кольца и вращающегося ядра. Суставная поверхность позвоночника плотно соединена с дисковыми

костями сверху и снизу. Внутренняя поверхность позвоночного диска состоит из толстых и плотных коллагеновых волокон, а фиброзная поверхность окружена относительно тонким, примерно вдвое более тонким фиброзным слоем. Установлено, что гистологический вид соединительной ткани в разных участках диска различен. При лечении протрузий и грыж позвоночника к хорошим результатам приводит лечение, основанное на гистохимических и патоморфологических данных строения диска. Микроскопическое строение позвоночного диска способствует повышению эффективности диагностики и лечения в период нарастания дегенеративно-дистрофических изменений при текущей спинномозговой грыже.

Ключевые слова: позвоночник, грыжа, позвоночный диск, симфиз, фиброзное кольцо, прилежащее ядро.

KIRISH

Zamonaviy tibbiyotni rivojlanishida avallombor kasalliklarga to'g'ri qo'yilgan tashhis va uni davolash hisoblanadi. Hozirgi kunda tog'ayli disk churrasini davolashda operativ va konservativ yo'lni to'g'ri tanlanishi insonlar sog'ligi uchun muxim samaradir. Buning uchun tog'ayli disk strukturasi va topografik jihatdan gistologik tuzilishi to'g'risida ma'lumotlarni o'rganish zarur. Hozirgi zamonaviy sharoitlarda insonlar hayotida yetarli darajadagi harakatlanish kamayib bormoqda. Bu esa umurtqa pog'onasiga og'irlik tushishi kuchayib uning chidamliligi susaymoqda. Umurtqa pog'onasining bunday zo'riqishlari fibrozli xalqani jaroxatlanishiga va disk elastikligini buzilishiga olib keladi. Bunday zo'riqishlar umurtqa pog'onasi tog'ayli diskini patologiyasi ya'ni churrasini keltirib chiqaradi. Aslida umurtqa pog'onasi tog'ayli diskining chidamlilik darajasi juda yuqori bo'lsada, shunchalik harakatlarga javobiy reaksiyalari ham bor. Bu esa diskni nozik tomoni hisoblanadi.

Diskning faqat ikki yoshgacha qon tomirlarning ishtirokida undan keyin diffuz oziqlanish ya'ni qon aylanish tizimining yo'qligidir. Diskning ajablanarli tomoni faqat diffuz usulida atrof to'qimalardan oziqlanishi va harakatanganda buni kuchayishidir. Disk fibroz xalqasini oziqlanish buzilishlari va turli yuklamalar degenaratsiyaga olib kelishi natijasida cho'ziladi, so'ngra churraga sabab bo'ladi. Umurtqa tog'ayli diski fibroz xalqasi orqa yuzasiga kengayganda esa orqa miya ustunini qisib qo'yishiga sabab bo'ladi. Agar xalqa orqa yonlariga o'ng yoki chap tomonlama cho'zilsa, umurtqalar orasidan chiqayotgan nerv tutamlarini siqib qo'yishiga olib keladi. Bu holatlar tos sohasi va oyoqlarda irradiatsiyalanuvchi og'riqlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. O'zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar

tahlili shuni ko'rsatdiki, umurtqalararo disk barcha patomorfologik holatlarini hisobga olmasdan bajarilgan tashrix va tashxislar samarasi 40%dan past natija bergan. Umurtqaning patologik o'zgarishlari hajmi va xarakterini baholashda jarrohlik amaliyotlarini optimal uslublarini tanlashda ko'pgina mualliflar fikrlarida qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib qolmoqda, biroq, protruziya va churra morfologik, morfometrik o'zgarishlarini o'rganish ishlari bajarilmagan.

Umurtqalar oralig'i disk degenerativ kasalliklari haqida yuqorida keltirilgan ma'lumotlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, disk tarkibiy qismida rivojlanadigan patomorfologik o'zgarishlarining morfogenezi va bu o'zgarishlarning biri ikkinchisiga qay darajada o'tib borishi, ularning morfologik jihatdan namoyon bo'lishi haqida ma'lumotlar yetarli emas. Jumladan, disk degenerativ kasalliklari boshlanishida, uning fibroz xalqasi nima sababdan suyuqlik va oziq moddalarni diffuziya qilish qobiliyati pasayadi, bu funksional jarayonning asosida qanday morfologik o'zgarishlar yotadi, ularni aniqlash talab qilinadi. Diskning dirildoq yadrosi tarkibi oraliq moddasidagi proteinglikanlarning o'rni yuqori darajadiligiga shubha yo'q. Degenerativ kasalliklar diskning qaysi sohasida ko'proq rivojlanishi, aksariyat hollarda fibroz xalqasining qaysi bir tomoni noziklashib, yoyiladi va churraga sababchi bo'ladi, uning morfologik o'zgarishlarini baholashga qaratilgan ma'lumotlar yo'q. Demak, ushbu ishda yuqorida ko'rsatilgan, hali adabiyotlarda yetishmaydigan muhim ma'lumotlarni takomillashtirishdan iborat vazifalarning yechimini topish, dolzarb hal qilinishi zarur muammolardan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tog'ayli diskni mikroskopik jixatdan o'rganish uchun 30 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan tashrihdan so'nggi umurtqa pog'onasi disk bo'laklar kesmalari va 16 ta turli kasalliklardan vafot etganlar tog'ayli diskini butunligicha olib yorug'lik mikroskopining 10 20 30 obektivida ko'rib o'rganilib natijalar tahlil qilindi. Umurtqa pog'onasi orasidagi simfiz ya'ni tog'ayli disk,atrofidagi fibroz xalqa va dirildoq yadrodan iborat. Yuqori va pastki bo'g'im yuzalarida tog'ayli disk umurtqa suyagi bo'g'im yuzasi bilan zich tutashgan. Tog'ayli diskning oldingi bog'lami tomoni ichki yuzasi ancha qalin orqa yuzasiga nisbatan ikki barobar qalin xisoblanadi. Tog'ayli diskning topografik xar xil soxalarda tog'ay to'qimasini gistologik tuzilishi turlicha ekanligi kuzatildi. Tashqi tog'ay xalqa yuzasi qatlamida tolalar zich aylana bo'ylab joylashgan bo'lsa undan ichki tomonda radial yo'nalishda va dirildoq yadroga yuzlashgan tomoni betartib yo'nalishda joylashgan. Tog'ayli disk tashqi yuzasi ya'ni umurtqa suyagi bilan tutashgan soxalarida o'ziga xos o'zgarishlar

aniqlandi. Bu tutashgan yuzalarning o'ziga xosligi shundan iboratki, suyak ko'migi zich tog'ay to'qimaga botib kirgan orolchalarning borligidadir. Bu orolchalarda monotsitar va gistotsitar xujayralardan iborat infiltrat mavjudligi aniqlandi. Infiltrat tarkibi asosan monotsit, poliblast, xondroblast va osteoblastlardan tashkil topgan. Umurtqaning tog'ayli diskini suyakga botib kirgan qismidagi orolchalarning ayrimlari so'rilib qisqarib kichiklashib kal'sinozlangan modda bilan qoplangan.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati protruziya va churrasi bilan kasallanishi, shuningdek, qator o'zgarishlar birgalikda qo'shib kelishidan shikastlangan shaxslar umurtqa pog'onasini yallig'lanish infiltrati va fibroz, tog'ayli diskning morfologiyasi, kollagen tolalar tutamlari holati, ular sinxondrozlari simfiz, tog'ayli disk fibroz xalqa va dirildoq yadroning holatini patomorfologik o'zgarishlarini nazariy baholash tartibi yaratilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati umurtqalar oralig'i disk degenerativ o'zgarishlar bilan birga sodir bo'lgan protruziya va churrasi holatida umurtqa pog'onasidagi umurtqalararo diskning fibroz xalqasining kollegen tolalarining diffuz oziqlanishining buzilishini oldini olishga qaratilgan patomorfologik o'zgarishlarni tashxislash tartibi yaratilganligi bilan izohlanadi.

XULOSA

Umurtqa pog'onasi tog'ayli diski atrofida fibroz xalqa va dirildoq yadro asosiy harakatda kuchlanishlar manbaidir. Shu holatlarni e'tiborga olib tog'ayli diskni gistokimyoviy va morfologik xususiyatlarini o'rganib chiqdik. Bu tekshiruv xulosalariga asoslanib umurtqa pog'onasi protruziyasi va churrasini davolash algoritmini ishlab chiqdik. Tog'ayli diskning ichki yuzasi ancha qalin va zich kollagen tolalardan iboratligi fibroz yuzaga tomon yuqalashib borganligi, tashqi orqa tomonining esa ikki barobar yuqaligi chetki zich tog'ay qatlamida tolali tutamlar aylana bo'ylab joylashganligi xisobga olindi. Bundan tashqari yana fibroz xalqani ichki qatlamida radial yo'nalishda dirildoq yadroga yaqin qatlamida esa betartib joylashishi aniqlanganligi xam davolash taktikasini asoslashga yordam beradi.

O'rganilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki 30 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan insonlarda umurtqa pog'onasi disk churralari yuqoridagi patomorfologik jarayonlarni mikroskopik tekshiruvlarga asoslanib davolash kerakligini ko'rsatdi. Bunda tog'ayli diskning yoshga qarab strukturasi o'zgarib borishi gormonal buzilishi, modda almashinuvi, jismoniy mehnatning nostabilligi va keksalikdagi kam xarakterli harakatlar sabab bo'ladi. Zamonaviy tibbiyotda insonlarning salomatligini muxim omillaridan biri sog'lom turmush tarzi xisoblanadi. Bularning barchasi kasalliklarni to'liq tubigacha o'rganishni talab etadi. Xulosa shuki, bemorlarga qo'yilgan tashhis va davolashda

to'g'ri tanlangan taktika insonlar salomatligi uchun yaratilgan omillarning asosi hisoblanadi. Shuning uchun umurtqa pog'onasi disk churrasini davolashda ham yuqorida aniqlangan ma'lumotlar muhim tavsiyalardan biri bo'la oladi.

REFERENCES

1. Скоромец АА.Остеохондроз дисков:новые взгляды на патогенез неврологических синдромов./А.А.Скоромец, А.П.Скоромец, А.П.Шумилина// Неврологический журанал.1997.№6_С.5355
2. Неттер Ф. Атлас анатомии человека,4-е изд / ф.Неттер.М.:ГЭОТАР-Медиа,2007.-624с.
3. Новосельцев С.В.Введение в остеопатию.Мягкотканые и суставные техники(2-е изд.)/С.В.Новосельцев.СПб.: ООО "Издательство Фолиант",2009.320 с.
4. Новосельцев С.В.Крестец.Анатомофункциональныевзаимосвязи и роли в биомеханике тела человека/С.В.Новосельцев,Д.Б.Симкин//Мануальная терапия.2008,№ 3 (31),С.89,99.
5. Шотурсунов Ш.Ш., Кочкартаев С.С. Анализ регресса клинических и компьютерно-томографических проявлений грыж межпозвонковых дисков поясничного отдела позвоночника // Сборник тезисов IX съезда травматологов-ортопедов. Саратов, 2010. с.711-712.
6. Шотурсунов Ш.Ш., Кочкартаев С.С. Морфопатогенез рассасывания грыж межпозвонковых дисков поясничного отдела позвоночника в результате комплексного ортопедического лечения // Центрально-Азиатский медицинский журнал. Иссык-Куль, с. Бает, 11-12 июня 2009, с.72-79.
7. Amelot A, Mazel C. The Intervertebral Disc: Physiology and Pathology of a Brittle Joint. World Neurosurg. 2018 Dec;120:265-273.
8. Peters H., Wilm B., Sakai N., Imai K., Maas R., Balling R. Pax1 and Pax9 synergistically regulate vertebral column development. Development 1999; 126(23): 53995408.
9. Placzek M. The role of the notochord and floor plate in inductive interactions. Curr Opin Genet Dev 1995; 5(4): 499506, [https://doi.org/10.1016/0959-437x\(95\)90055-1](https://doi.org/10.1016/0959-437x(95)90055-1).
10. Sadowska A, Kameda T, Krupkova O, Wuertz-Kozak K. Osmosensing, osmosignalling and inflammation: how intervertebral disc cells respond to altered osmolarity. Eur Cell Mater. 2018 Nov 19;36:231-250

ICHKI YONUV DVIKATELLARIDA HAVO TARKIBIDAGI KISLORODNING YOQILG‘I SARFIGA TA’SIRI

Raxmatov Utkirjon Farxod o‘g‘li
Jizzax Politehnika Instituti assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ichki yonuv dvigatellarining ta’minlash tizimi haqida bo‘lib unda kislorodning o‘rni haqida so‘z ketadi va bundan tashqari ichki yonuv dvigatellarining yaratilish va rivojlanish tarixini o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: *Ichki yonuv dvigateli, ta’minlash tizimi, havo, kislorod.*

ABSTRACT

This article is about fuel supply system of internal combustion engine, and the role of oxygen in it. Furthermore, there is given information about the history and progressing time of internal combustion engine.

Keywords: *Internal combustion engine, fuel supply system, oxygen, air.*

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена системе питания двигателей внутреннего сгорания, роли в ней кислорода, а также истории создания и развития двигателей внутреннего сгорания.

Ключевые слова: *ДВС, система питания двигателя, кислород, воздух.*

KIRISH

Avto-industriya butun jahon bo‘ylab juda ommalashgan va hozirda rivojlanishda davom etmoqda. Bu esa O‘zbekistonda, shu jumladan avto-industriya mustaqillik davrida, o‘tgan 30 yilga qaraydigan bo‘lsak, birinchi dekada va so‘ngi dekadada jaddalik bilan rivojlanib kelmoqda. Zamon zayli avtomobilsozlikda yuksalish to‘xtamasligi va mijozlash xohishini qondirish yo‘lida tinmay harakat qilishni talab etmoqda. Yurtimizda so‘ngi yillardagi islohotlar natijasi o‘laroq yurtboshimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tashabbusi bilan raqobat muhitini yaratish maqsadida “Uzavtomotors”ga raqobatbardosh zavodlarni loyihalash va ularni mamlakat hududa tezkorlikda ishga tushirish vazifasini topshirdilar. Buning natijasiga ko‘ra O‘zbekistonda birqancha avto zavodlar ish boshladi, shulardan Jizzax shahrining o‘zida Jizzax avtomobil zavodi va Jizzax ADM zavodlari ishga tushirildi. Bu esa albatta xalqimiz uchun yana bir xushhabar bo‘ldi. Endigi navbat “byudjet” sinfiga hos avtomobillar ishlab chiqarish vazifasidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Yengil avtomobillarda yoqilg‘i sarfini kamaytirish usullari tadqiqot obyekti sifatida tahlil etildi. Yengil avtomobillarning tarixi, tuzilish va ichki yonuv dvigatellar ishlash prinsplari va ekologiyadagi kislorodning yonilg‘i sarfiga ta’siri nuqatayi-nazaridan tahlil etildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

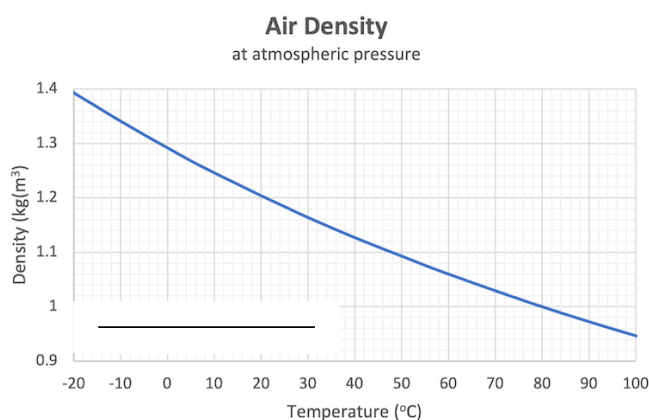
Bilamizki, avtomobil muhim 3 qismdan tarkib topgan bular kuzov, shassi va dvigatellardir. Bularning ichida avtomobil dvigateli eng muhim va murakkab tuzilmasi hisoblanadi va aynan shu qism uchun ekspluatatsiya davrida eng ko‘p mablag‘ sarflanishi hechkimga sir emas. Hozirda avtomobilning dvigatel qismini o‘rganishda 2 ta mexanizm va 4 ta tizimga bo‘lgan holatda tahlil qilamiz. 2 mexanizm bular Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM) va Krivoship-Shatun mexanizmlaridir (KShM).

Gaz taqsimlash mexanizmining vazifasi (GTM) — gaz almashinuvi jarayonini boshqarish va silindrlaming imkoni boricha yaxshi to‘lishini ta‘minlash. Zamonaviy to‘rt taktli dvigatellarda asosan konstruksiyasining soddaligini, tayyorlash va ta‘mirlash narxining kamligini, yonish kamerasini yaxshi zichlanishini va ishlashda ishonchliligini o‘ziga xos xususiyatlaydigan klapanli gaz taqsimlash mexanizmlari ishlatiladi. Dvigatelda tizimlar 4ta bo‘lib, bular: O‘t oldirish tizimi, sovutish tizimi, moylash tizimi va ta‘minlash tizimidir. Ta‘minlash tizimi quyidagilardan tarkib topgan: yonilg‘i baki, yonilg‘i trubkalari, yonilg‘i dag‘al tozalash filtri, yonilg‘i mayin tozalash filtri, yonilg‘i nasosi, bosim regulyatori, havo kollektori, havo filtri, drossel zaslonka, umumiy injektor kanali va injektorlar. [1] Avtomobillarda yonilg‘i sarfini kamaytirishi mumkin bo‘lgan omillardan biri shubhasiz, har qanday murakkab mexanizm doimiy e‘tiborni talab qilishi hech kimga sir emas. Avtomobil ham bundan mustasno emas. Ba’zi ekspertlarning fikriga ko‘ra, mashina agregatlari va ehtiyot qismlarining normal ishlashini ta‘minlash yoqilg‘ining 25 foizigacha tejashga imkon beradi. Bunda TXK ni o‘z vaqtida amalga oshirish ko‘zda tutiladi.

Aerodinamik holatlarham yoqilg‘i sarfiga yaxshigina ta‘sir o‘tkazadi. Har bir avtomobil yaratilishida buning ustida bir necha amallar bajariladi. Agar ekspluatatsion holatlar haqida gapiradigan bo‘lsa, bunda hattoki avtomobil oynalarining ochiq holati 4-5% yonilg‘i sarfiga ta‘sir o‘tkazishi mumkin. Avtomobilning tomiga o‘rnatilgan yukxona 10%gacha yoqilg‘i sarfiga ta‘sirni yuzaga chiqaradi. Avtomobil antenalari esa 2 % yoqilg‘i sarfiga ta‘siri mavjud tashkil

etadi. To'g'ri moyni tanlash. Dvigatel yog'i dvigatel qismlarining ishqalanish kuchini o'zgartirishi mumkin. Agar u sifatsiz bo'lsa, demak u o'z vazifalarini bajara olmaydi. Bu yoqilg'ining ortiqcha sarflanishiga olib keladi. Zamonaviy formulalar, masalan, ROLF ENERGY 10W-40 SL / CF, sovuq boshlanganda va yuqori ish haroratida barqaror moylash pardasini hosil qiladi, shuningdek, dvigatelni oson ishga tushirishga yordam beradi va chiqindilarni sarfini minimal darajada kamaytiradi. Yog' tanlashda siz ishlab chiqaruvchining tavsiyalarini, avtomobilning yoshini, ishlash xususiyatlarini va boshqalarni hisobga olishingiz kerak.

G'ildiraklarga e'tiborli bo'lish lozim. Ba'zi avtomobil egalari g'ildiraklarni iloji boricha kattaroq qilib o'rnatishga harakat qilishadi. Masalan, R14 o'rniga R16 qo'yadi. Bu avtoullovni biroz ko'tarishga imkon beradi va bu ko'rinish yanada chiroyli ko'rinishi mumkin. Ammo bunday holatlar yoqilg'ining ortiqcha sarflanishiga olib kelishi mumkin. Ba'zi manbalarning ta'kidlashicha, 1 sm radius qo'shilishi har 100 km ga 1 litr iste'molni ko'payishiga olib keladi. Shinalar bosimini nazorat qilish haqida unutmazlik lozim. Ko'rsatkichlar ishlab chiqaruvchi tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlarga mos kelishi kerak. Shunday qilib, bosimning 0,5 kg / sm² ga pasayishi yonilg'i sarfini taxminan 3 foizga ko'payishiga olib keladi. Shinalarning mavsumiy o'zgarishi haqida unutmazlik lozim. Garajlarning ahamiyati juda katta, nafaqat avtoullovingizni xavfsizligini ta'minlash uchun ajoyib imkoniyat, balki yonilg'i sarfini kamaytirishning bir usuli hisoblanadi. Issiq mavsumda bu maslahat juda dolzarb emas. Ammo sovuq havoda avtoullovni qizdirish uchun nisbattan ko'proq vaqt kerak bo'ladi bu o'z navbatida ortiqcha yoqilg'i deganidir. Bundan tashqari, havo harorati qancha past bo'lsa, qo'shimcha xarajatlar shunchalik ahamiyatli bo'ladi. Yana shuni aytish lozimki, avtomobil dvigatelin mo'tadil haroratda tutush juda muhimdir. [2]

1-rasm. Havoning atmosfera bosimidagi zichligi

Ushbu diagrammada ko‘rinib turganidek, havoning zichligi haroratga bog‘liq ekan. Dvigatelning ish jarayoniga kirishishdan oldingi holati havo haroratiga bog‘liq, O‘zbekiston hududiga e‘tibor qaratsak unda Mamlakat hududiga iyul oyining o‘rtacha havo harorati shimolda 26 °C dan janubga 30 °C gacha o‘zgaradi. Yanvar oyining o‘rtacha havo harorati shimolda minus 8 °C gacha, janubda esa 0 °C gacha pasayadi. Eng past havo harorati minus 38 °C ni tashkil (Ustyurt tekisliklarda) yetadi.[3]

Yuqoridagi mamlakat hududidagi harorat orqali aytishimiz mumkinki bunda agarda Jizzax viloyati misolida qaraganimizda, Yozda o‘rtacha 26 °C demak, dvigatelning ishga tushish davrida harorat huddi shuncha deb qabul qilamiz. Va bu davrda havoning zichligi yuqoridagi diagramma orqali qaraganimizda 1,16kg/m³ni tashkil etadi. Ushbu holatda havo tarkibidagi kislorod miqdori (Kislorodning Jizzax shahri hududi uchun oladigan bo‘lsak quyidagi graffikda berilgan qiymatni qabul qilamiz ya’ni Jizzax shahri dengiz sathidan o‘rtacha 500 metrgacha deb qabul qilamiz bunda kislorodning qiymati havo tarkibida 19,6%ni tashkil etadi) 19,6%ni tashkil etadi. Bundan ko‘rinib turbdiki kislorodning qiymati $(1,16\text{kg/m}^3 \times 19,6) / 100 = 0,227\text{kg/m}^3$ zichlikka ega bo‘ladi va yonish uchun yaxshi sharoit yaratadi.

(Meters)	(Feet)		
0 m	0 ft	20.9	Low
500 m	640 ft	19.6	Low
1000 m	3281 ft	18.4	Medium
1500 m	4921 ft	17.3	Medium
2000 m	6562 ft	16.3	Medium
2500 m	8202 ft	15.3	High
3000 m	9843 ft	14.4	High
3500 m	11483 ft	13.5	High

2-rasm. Kislorodning dengiz sathidan balandligiga qarab foiz ko‘rsatkichlari.

Ammo dvigatelda muammo shundan iborat bo‘ladiki yonish uchun 15/1 nisbatta yonilg‘i purkash kerak bo‘lgan aralashma yaxshi yonmaydi bunga sabab esa yonilg‘ining ya’ni benzining bunday haroratda gaz holatiga aylanaolmasligidir. 15/1 (15 kg havoga 1 kg yonilg‘i aralashmasi) nisbatdagi aralashma gaz holatida

bo'lsagina alanganish vujudga keladi. Lekin bu haroratda benzinni alanganishi imkonsiz va chala yonish yuz beradi bu ajralgan energiya esa bizga kerakli darajada tirsakli valimizni aylantirishga yetarli bo'lmaydi. Va shuni inobatga olgan holatda 10/1 nisbatta avtomobilimizga yonilg'i aralashmasi purkaymiz bunda esa biz kutgan alanganish vujudga keladi ammo yonilg'i sarfi birmuncha ko'payadi va purkalgan yonilg'i to'liq yonmasdan ekologiyaga chiqib ketadi. Dvigatel kerakli bo'lgan haroratni ya'ni, 80 gradus selsiy haroratga yetkanidan keyin normal 15/1 nisbatta aralashma kirishni boshlaydi. Bu degani aralashma yetarli darajada alanganadi va yonish to'liq amalga oshadi. Quyidagi jadvalda turli-xil siklda dvigatelning ta'minlash tizimi aralashmani kirgazishi ko'rsatilgan:

Engine running condition	Ratio of the air-fuel mixture (mass)
Starting, cold engine	10:1
Accelerating	9:1
Idling (no load on the engine)	11:1
Partly open throttle	15:1
Full load, wide-open throttle	13:1

1-jadval: Dvigatelning turli-xil sharoitda ishlashi va aralashmaning nisbat ko'rsatgichlari.

Ta'kidlashimiz kerakki, yuqorida berilgan ma'lumotlar orqali yoqilg'i sarfini havoning zichligi va uning havo harorati bilan mutanosib tarzda bog'liqligi orqali o'rganganimizda (dvigatelning normal ishlash harorati 80-100°C) huddi shu haroratda havo zichligi 1000-950 gr/sm³ holtda bo'ladi va bundan ko'rinadigi tarkibida kislorod miqdori nisbattan kam. Lekin bilamizki yonuvchan aralashma gaz holatda yonish kamerasiga kirsam yuqotish juda kam bo'ladi shundan kelib chiqqan holda mo'tadil havo harorati 70°-80 ° C bo'lsa dvigatelda yonilg'i sarfiham nisbattan kamroq bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu ilmiy ishimizda havo tarkibida kislorodning ichki yonuv dvigatellarining ishlashiga va uning yonilg'i sarfiga ta'siri va ta'minlash tizimida yonuvchan aralashmaning kollektor orqali dvigatel o't

oldirganidagi holatini baholash bo'yicha olib borildi. Ta'kidlashimiz kerakki, yuqorida berilgan ma'lumotlar orqali yoqilg'i sarfini havoning zichligi va uning havo harorati bilan mutanosib tarzda bog'liqligi orqali o'rganganimizda (dvigatelning normal ishlash harorati 80-100°C) huddi shu haroratda havo zichligi 1000-950 gr/sm³ holda bo'ladi va bundan ko'rinadigi tarkibida kislorod miqdori nisbattan kam. Lekin bilamizki yonuvchan aralashma gaz holatda yonish kamerasiga kirsak yuqotish juda kam bo'ladi shundan kelib chiqqan holda mo'tadil havo harorati 70°-80 ° C bo'lsa dvigatelda yonilg'i sarfiham nisbattan kamroq bo'ladi. Agarda, dvigatel o't oldirilgan holatda kollektordagi havoning haroratini huddi shuncha yani 70°-80 ° C qilsak unda yoqilg'ining 8-10 % gacha tejash imkonimiz bo'ladi.

REFERENCES

- 1) Akilov A.A. va boshq. Avtomobilning umumiy tuzilishi: Darslik /– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – 142 b.
- 2) Baxtiyorovich, A. I., & Ogli, R. U. F. (2021). YENGIL AVTOMOBILLARDA YOQILGI SARFINI KAMAYTIRISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
- 3) Raxmatov, O., & Sotvoldiyev, X. R. O. G. L. (2021). AVTOTRANSPORT VOSITALARIGA MAVSUMIY SERVIS XIZMAT KO'RSATISH TURLARI VA ULARNING XARAKAT XAVFSIZLIGIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 1147-1151.
- 4) <https://fvv.uz/uz/menu/iqlim>

УДК:9(58):323(584.4)

COOPERATION BETWEEN THE COUNTRIES OF UZBEKISTAN AND TURKEY IN THE CULTURAL SPHERE

Imamov Bobir Khojanazarovich,

assistant in the Department of “Social Sciences” at Karshi Engineering
Economic Institute. Uzbekistan.

. e-mail: imomov.bobur88@mail.ru

ABSTRACT

This article highlights the important issues of mutual cooperation in the fields of science, education, culture and art at a new stage of relations between the countries of Uzbekistan and Turkey. Also, opinions on the specific aspects of the relations between the two countries in the fields of general Secondary Education, Higher Education, as well as prospective agreements are expressed. The article covers all aspects of cooperation in the field of education, culture, art, as well as information on the meetings of the heads of the two countries at the highest level. In turn, it serves close and effective cooperation of scientific and cultural circles of the two countries. The article analyzes the process of cooperation between Uzbekistan and Turkey in the field of multifaceted education, which is carried out through the implementation of actual problems, mutual internships and scientific trips, as well as participation in international scientific conferences and symposiums, such as the establishment of close relations between scientists and research centers of the two countries. Close relations between the two countries are still carried out today in the form of scientific personnel and labor exchange. The multifaceted scientific-pedagogical cooperation between Uzbekistan and Turkey, considered in the article, is characterized by the following features: bilateral agreements and agreements in the scientific sphere; direct scientific research in the field of natural, exact and humanitarian Sciences; implementation of mutual internships and scientific trips; conducting scientific-practical conferences.

Keywords: cooperation, culture, education, tourism, poet, art, folklore, theater, education system, museum, historical monument, music festival.

ВЗАИМНОЕ КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Бобир Хужаназарович Имамов

Каршинского инженерно-экономического института, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены важные вопросы сотрудничества между Узбекистаном и Турцией на новом этапе их отношений в области науки, образования, культуры и искусства. Также были высказаны мнения об особенностях и перспективных договоренностях между двумя странами в сфере общего среднего образования, высшего образования. В статье представлена информация о встречах лидеров двух стран на высшем уровне, а также освещены все аспекты сотрудничества в сфере образования, культуры, искусства. Это, в свою очередь, будет способствовать тесному и плодотворному сотрудничеству научных и культурных кругов двух стран. В статье анализируется процесс многопланового образовательного сотрудничества Узбекистана и Турции по таким актуальным проблемам, как установление тесных связей между учеными и научно-исследовательскими центрами двух стран, проведение взаимных стажировок и научных поездок, а также участие в международных научных конференциях и симпозиумах. Тесные контакты осуществляются и сегодня в форме обмена научными кадрами и рабочей силой. Рассмотренное в статье многостороннее узбекско-турецкое научно-педагогическое сотрудничество характеризуется следующими особенностями: двусторонние соглашения и соглашения в научной сфере; прямые научные исследования в области естественных, точных и гуманитарных наук; взаимные стажировки и научные поездки; проведение научно-практических конференций.

Ключевые слова: *сотрудничество, культура, образование, туризм, поэты, искусство, фольклор, театр, система образования, музей, исторический памятник, музыкальный фестиваль.*

INTRODUCTION

Especially in Uzbekistan, the formation of a system of organizations dealing with foreign countries and international organizations during the period of independence, the establishment of trade-economic and cultural-humanitarian relations with them, and raising these ties to the level of cooperation have become one of the pressing issues. In particular, Uzbekistan and Turkey have established

partnerships with two Turkey states, which are closely interconnected with common history, single language and religion, common values and similar traditions.

In recent years, relations between the two countries have been in a completely new fashion, due to the political initiatives and activities of the leaders of the two countries. Indeed, “We will never forget that Turkey, which has been a close friend and economic partner for us, is the first country to recognize the independence of Uzbekistan” [1, p. 390].

In the recent years, due to the political will and determination of the leaders of the two countries, a completely new page has appeared in relations between our two countries. The importance of establishing cooperation in the field of foreign policy of the Republic of Uzbekistan, including economic and cultural relations with the Republic of Turkey can be explained as follows:

- Turkey is the first country to recognize the independence of the Republic of Uzbekistan in more than 250 countries around the world and thus has begun the process of its recognition as a new state on the world map.

- Ethnic origin, language, religion, lifestyle, spirituality, traditions and traditions of the Uzbek and Turkish peoples are very closely related and brotherly nations.

- Based on principles such as peace, stability, equality, mutual trust, respect and interest, and non-use of foreign policy, Uzbekistan remains a supporter and initiator of bilateral and multilateral agreements in foreign relations[2, p. 71].

The leaders of the two countries met in May 2017 during a meeting of the Presidents of Uzbekistan and Turkey at the international forum "One Place, One Way" in Beijing. Shavkat Mirziyoyev and Recep Tayyip Erdogan continued the trust dialogue at the Science and Technology Summit of the Organization of Islamic Cooperation on 10 September in Astana[3].

During the meetings, it was noted that Uzbekistan and Turkey have untapped opportunities in trade and economic, investment, tourism, agricultural processing, textiles, transport and many other areas, and measures have been taken to expand cooperation in this area. President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan visited the city of Samarkand on November 17-18, 2016 and visited the grave of the First President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov. Acting President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev and President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan held talks at the Forum Complex in Samarkand [4, p. 4].

The intergovernmental meetings and agreements aimed at developing this cooperation laid the foundation for the state visit of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev to Turkey on October 25-26, 2017, and this state visit

showed that relations between the two countries have entered a new stage. During the visit, a business forum was held between the business community in the areas of construction of large energy facilities and road infrastructure, production of textiles, electrical equipment, construction materials, food and agro-industrial complex worth \$ 3.5 billion[5]. More than a dozen project agreements have been signed. Based on this, the visit of the President of Turkey to Uzbekistan opens new opportunities for the development and enhancement of effective cooperation and is a logical continuation of constructive and open dialogue between the leaders of the two countries and the two peoples[6, p.21]. Another important event in the socio-political life of our country was the visit of the President of the Republic of Turkey, Recep Tayyip Erdoğan, to Uzbekistan on April 29, 2018 with a three-day state visit.

At the invitation of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan paid a state visit to Uzbekistan from April 29 to May 1, 2018 [7]. During the meeting, the two leaders discussed the current state of strategic relations between the two brotherly countries, prospects for their further development, expansion and deepening of bilateral cooperation in trade, economic, cultural and other spheres, and reaching concrete agreements on them. He expressed support for holding regular meetings of the Uzbek-Turkish joint intergovernmental commission on trade and economic cooperation.

DISCUSSION AND RESULTS

The speech of the President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan to the members of parliament on April 30, 2018 praised the development of relations between the Oliy Majlis and the Grand National Assembly on the basis of mutual exchange of experience and information and the policy pursued in Uzbekistan. The high-ranking guest spoke about the glorious past of the Uzbek people, the invaluable contribution of our great ancestors to human civilization [8].

Issues of cultural cooperation at a new stage of Uzbek-Turkish relations.

Cooperation between the Republic of Turkey and the Republic of Turkey is one of the leading trends in the field of culture. We aim to clarify three aspects of this topic. These include education, science and arts.

Uzbekistan and Turkey have also agreed on the importance of cooperation in the fields of culture, education, sport, tourism and tourism in the fields of culture, tourism and arts, as well as the importance of cooperation between the two countries. The establishment of the ministries of ministries was implemented.

In the cultural relations between Turkey and Uzbekistan, cultural and art days of the two countries, the promotion of the literary and artistic creativity of the two countries, as well as the celebration of the day of the Republic of Turkey and the Independence Day and Navruz.

President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdoğan The State visit of the Republic of Uzbekistan from April 29 to May 1, 2018 became an important step in the development of cultural relations between the two countries. President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdoğan started his visit to Bukhara region by visiting the Bahouddin Nakshband complex[9]. More than a dozen project agreements have been signed. Based on this, the visit of the President of Turkey to Uzbekistan opens new opportunities for the development and enhancement of effective cooperation and is a logical continuation of constructive and open dialogue between the leaders of the two countries and the two peoples[10, p. 21]. Watching Ark's Ark in Bukhara, visited thousands of exhibits and archaeological exhibits at the regional museum of local history, as well as visited the mosque of the mosque. At the Reception-hall at the center of the city, the regional artists presented national melodies that glorify international friendship.

Recep Tayyip Erdogan honored Uzbekistan with the words “Our country, Our eyes” and gives a high appraisal to the works of the Uzbek literary figures. He described Chulpan as “a poet awakening the people” claiming that the spirit of patriotism in his poem “The Flood” has been burning to the hearts of fraternal Turkish people for almost a century[11].

In his speech at the Legislative Chamber of the Oliy Majlis, the President of the Republic of Uzbekistan emphasized that the Turkish people viewed Uzbekistan as the fraternal country and the people of Uzbekistan. The scientific heritage of great thinkers such as Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sina, Imam Bukhari, Bahouddin Nakshband, Hakim Termizi, as well as the light in the world of science. President of the Republic of Turkey, Rejep Erdogan spoke with excitement about the poems of Uzbek poets Abdulla Aripov “I Love Uzbekistan”, Erkin Vakhidov's “Uzbegim”[12].

On November 28, 2017, the Minister of Culture of the Republic of Uzbekistan Bakhtiyar Sayfullaev and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA), Ali Ihsan Chaglar, held a meeting with the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan. During the meeting, the two countries discussed issues of mutual interest in the days of culture of the states, mutual assistance in the renovation of cultural heritage objects, introduction of theater tours, museums and cultural heritage (repairs of unique art and exhibits), master classes, to promote the world of craftsmanship

(family contract) in Uzbekistan in order to study the heritage sites, attract grants, and develop tourism and selling tourists in Uzbekistan, in the Republic of Karakalpakstan, as well as in the Republic of Karakalpakstan, the Bavarian Festival of Turkic Culture and the Memorandum on Mutual Cooperation in Other Cultural Fields, which will soon be signed on the Roadmap for 2018-2019 prioritized and perspective issues.

Relations between Uzbekistan and Turkey are also intensifying in promoting culture of the two countries and developing tourism, which today is one of the most profitable areas of the world economy. Turkey has been interested in Uzbekistan's historical monuments and unique architectural samples, national culture and art. The number of Uzbek tourists increases every year, with Turkish tourists reaching 10% of tourists coming to Uzbekistan[13]. Tourist firms and companies of Turkey have played a significant role in turning the tourism sector into one of the most important sectors of the economy. Uzbekistan has studied the world experience in this field, in particular, the experience of Turkish “drilling industry”. Uzbekistan has become a regular participant in seminars and exhibitions in tourism in Turkey.

Cooperation between the two countries in the field of Science and education.

One of the most important directions in the Uzbek-Turkish relations was the education system. In 1992 the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan and Silm Company of Turkey adopted the "Program of Cooperation in the Field of Education for 1992-2000"[14, p. 2]. The Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan joint with the Republic of Turkey (SILM) established lyceums of Uzbekistan and Turkey in the Republic of Karakalpakstan, Bukhara, Samarkand, Namangan, Fergana, Khorezm regions and Tashkent city. The Silm Anonim Company has opened 11 more lyceums in 1993, with a total of 1065 students trained[15, p. 95].

In the first year of studying in Uzbek-Turkish lyceums, students were taught English and Turkish in the preparatory classes, and in the following year they received English in Specialization Sciences. This kind of lyceum students have achieved great successes at the national and international Olympiads. D.Kamolov, a student of Uzbek-Turkish lyceum in Tashkent in 1993, a pupil of the Uzbek-Turkish lyceum Namangan N. Husainov and D.Shamsiddinov won the golden medal at the International Olympiad on Environmental and Environmental Issues held in Istanbul in 1997-1998[16, p. 48]. Uzbek 66 students studying in 1994-1995 academic year at 9 universities of the Republic of Turkey, and in the first three months of the 1995-1996 academic year, two more students returned to Uzbekistan. This figure was the highest among Central Asian countries studying in Turkey[17, p. 107].

By 2008, Uzbek-Turkish lyceums stopped working for various reasons. Turkey's ambassador to Uzbekistan Ahmad Bashar Shah said that they are related to Fethullah Gulen, the leader of the coup d'etat of July 15, 2016. At a time when the Fethullahi terrorist organization, which simultaneously embraced itself as a connecting link and settled in 150-160 countries, long-term leaders in Uzbekistan were immediately aware of its original intentions. Its roots were totally destroyed. We must express it with gratitude, "said the Ambassador of Turkey to Uzbekistan. The ambassador said that the "FETO" is a new generation of terrorist organizations that have been targeted not only in Turkey but also in other countries, aimed at rebuilding the state, confidentiality and extortion. As it turned out, Fethullah Gulen opened private schools in 1970 and tried to influence young people on their minds[18].

In collaboration with the scientific community of Uzbekistan and the Republic of Turkey, The Institute of Geology and Geophysics of Uzbekistan, Atatürk University in Arzirum, Turkey, Science and Technology State Committee and Turkish Scientific and Technical Research Council, Turkish FA Institute of Genetics, TÜBİTAK Center of Turkey, Institute of Chemistry and Anadolu University of Turkey, Istanbul University, Institute of Nuclear Physics of ANAS[19, p. 30]. Great results have been achieved with the cooperation of scientists from these institutions. Scientists from Uzbekistan and Turkey collaborated in various fields of science. These two nations played an important role in furthering the friendship.

In the years to come, cooperation in the field of education between the two countries has intensified. In November 2018 in Kastamonu, Turkey, A scientific conference on studying the history of the Amir Temur and the Timurids was held in which Turkish and Uzbek historian scientists attended. The Professor of the University of Kastamonu, Cevdat Yakuboglu, "Relations of Amir Timur with Greater Amir Temur" with Isfandiyorbek, Professor of Marmara University in Istanbul Mehmet Şahingoz, "History of the Ottoman Empire in History", The Doctor of Historical Sciences Khurshida Yunusova, "Interethnic Relations in Uzbekistan in the 80s of the 20th Century" Tulkin Khait, The Deputy Chairman of Amir Temur International Charity Foundation, made a presentation on "Literary study of Amir Temur's image"[20].

On June 3, 2018, thirty religious scholars from a number of Turkish universities visited Bukhara region. A meeting was held with the heads and teachers of the Mir Arab High School in Bukhara, as well as with the heads and professors of higher education institutions from Turkish universities. Memorandum of Cooperation has

been signed between the Mir Arab High Madrassah and the prestigious educational institutions such as the Ibn Khaldun University of the Republic of Turkey, Istanbul Sabahattin Zaim University, Istanbul University and Kastamonu University[21].

Cooperation between the two countries in the field of art. Uzbekistan and Turkey have been cooperating for many years in different areas of art. The artists of the two countries exchanged experiences in international conferences on music, fine arts, folklore, theater and cinema. Turkey has attracted great attention to the folklore and folk art of Uzbek folklore.

The International Mentioned Art Forum, which was held once every two years in Shakhrisabz, is a practical expression of the noble aspirations in this direction. The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further develop the Uzbek national art scene" as of November 17, 2017 and the "International Forum of the Maqom Art Forum" of April 6, 2018 has begun the new era in the history of Uzbek classical music. About 300 artists from 73 countries took part in the International Conference of Contemporary Art in Shakhrisabz on September 6-10, 2018[22]. The theater arts played an important role in the cooperation of Turkey and Turkey. Theater artists from both countries regularly exchanged experiences. Tourist performances by Uzbek singers from Turkey and Turkey were also organized.

There are traditions that remain unchanged between the two countries in various fields of culture. It has become a tradition for Turkish artists to take part in the Sharq Taronalari international music festival since 1997.

In general, Relations in the arts have been established in the relations between Uzbekistan and Turkey in music, fine arts, folklore, theater and cinema, and the artists of the two countries exchanged their experiences at international conferences. Especially, Art lovers in Turkey have a great interest in Uzbek folklore and bachery art. Turkish culture workers organized international expeditions to study Uzbek folk music and acquainted themselves with the bachelor's arts and activities of different regions of Uzbekistan. The cooperation in various fields of culture was based on traditions that remained unchanged between the two countries. Turkish artists took an active part in the Sharq Taronalari international music festival in Samarkand.

Proposals and recommendations

The following proposals and recommendations have been developed for the further development of the Republic of Uzbekistan's cultural humanitarian cooperation with Turkey:

1. Further development of cooperation between Uzbekistan and Turkey, jointly with research institutes in science, innovative technologies, social and humanitarian areas, development of new projects;
2. Exchanging experiences, scholarships, and scholarships among scholars;
3. It is required to pay special attention to the effectiveness of the implementation of promising normative and legal acts on the education.

CONCLUSION

Turkish students in higher educational institutions of Uzbekistan. In conclusion, one of the most complex and urgent directions of cooperation between Uzbekistan and Turkey was the relationship in the education system. The partnership between the Ministry of Public Education of Uzbekistan and the Turkish company Silm has been developed and put into practice in the field of education for many years. Organization of lyceums - lyceums, organization of lyceums with curricula and programs agreed with the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan took place. Lyceum students have gained positive results at the national and international Olympiads. However, these lyceums were identified by some terrorist organizations in Turkey, but they were closed. Scientists from Uzbekistan and Turkey collaborated in various fields of science. These two nations played an important role in furthering the friendship.

The relations between Uzbekistan and Turkey are developing in a wide range of fields, including the holding of national and cultural events, as well as international conferences, festivals, contests and international exhibitions organized by the Uzbek-Turkish Friendship Society and Uzbek-Turkish Cultural Centers.

The two countries have intensively cooperated in art, music, fine arts, folklore, theater and cinema. The artists met and met in international conferences. The Turkish art has attracted great attention from Turkish fans and expeditions on their study were organized. Turkish artists participated in the international music festival "Sharq Taronalari", which will be held in Samarkand. These partnerships in various fields of culture play an important role in the further development of mutual national and universal values between the two peoples.

REFERENCES

1. Mirziyoyev.Sh. "We will continue our path of national development with determination and bring it to a new level." T: "Uzbekistan", 2017. p- 390.

2. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. April 27, 2018. (In Uzbekistan).
3. Имамов Б.Х. The historical importance uzbek–turkish cooperation matters. “Evropean research” XIX Международной научно-практической конференции. Город Пенза, РФ. 7 февраля 2019. С. 71.
4. Rajabov Q., Bekmuratov X. From the history of economic and cultural cooperation between Uzbekistan and Turkey. - Tashkent: Tafakkur, 2017. - B.4.
5. Alimova G. Common and common history is gaining consistency in the relations between our countries // Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. May 2, 2018.
6. Imamov BK. (2018) Place of relations of mutual cooperation between Uzbekistan and Turkey in the history of Uzbekistan. ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (64): 2018. Pp. 20.
7. Alimova G. Common and common history is gaining consistency in the relations between our countries // Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. May 2, 2018.
8. Quronov M. Ceremony of brotherhood and cooperation // Voice of Uzbekistan. May 3, 2018.
9. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. May 2, 2018. (In Uzbekistan).
10. Imamov BK. (2018) Place of relations of mutual cooperation between Uzbekistan and Turkey in the history of Uzbekistan. ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (64). P.21.
11. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. May 3, 2018. (In Uzbekistan).
12. Golos Uzbekistana [The newspaper “Voice of Uzbekistan”]. May 3, 2018. (In Uzbekistan).
13. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. May 5, 2018. (In Uzbekistan).
14. The current archive of the Department of boarding schools and new educational institutions of the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan. // Materials of 1992-1998. – P. 2.
15. Q.Rajabov. X.Bekmuratov. From the history of economic and cultural cooperation between Uzbekistan and Turkey. Tendency, 2017. P. 95.
16. “Istiklal Goncalari” journal. 1998, no 4. P. 48.
17. Q.Rajabov. X.Bekmuratov. From the history of economic and cultural cooperation between Uzbekistan and Turkey. Tendency, 2017. P-107.

18. Turkish Ambassador: Uzbekistan has timely realized the true purpose of the Turkish Lyceum. <https://kun.uz/news/2018/07/14/turkia-elcisi-uzbekiston-turk-licejlarini> 14.07.2018.
19. Current archive of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan // Report on foreign trip of scientists in 1995. P. 30.
20. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. April 7, 2018. (In Uzbekistan).
21. Memorandum of Cooperation was signed between 4 Turkish universities and the Mir Arab High Madrasah. <https://vaqf.uz/uz/lists/view/19> 13.06.2018.
22. Narodnoe slovo [The People's Word newspaper]. September 7, 2018. (In Uzbekistan).
23. Мамасалиев, М. М. (2022). ЭПОХА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 161-165).
24. Mamasaliyev, Mirzoulug' Mirsaidovich (2021). THE STATE OF SAHIBQIRAN AMIR TEMUR PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ISSUES IN MANAGEMENT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (8), 456-462.
25. Mamasaliyev, M. M., & Elboeva, S. B. (2019). RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DOCTRINES OF SARVEPALLI RADHAKRISHNAN. *Theoretical & Applied Science*, (11), 339-342.

UMURTQA DESTRUKTIV KASALLIKLARINING STRUKTUR FUNKSIONAL TURIDA DAVOLASH TAKTIKASINI TANLASH

Mahkamov N.J.

PhD. Andijon davlat tibbiyot instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida umurtqa destruktiv kasalliklarining xususiyatlariga keng to'xtalib o'tildi. Zamonaviy tibbiyotda tog'ayli disk protruziyasi va churralarini harakat tayanch tizimi kasalliklari ichida muxim o'rin egallashi bu kasallikni davolashda yangi zamonaviy usullarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Respublikamiz sog'liqni saqlash tizimida umurtqa pog'onasi protruziyasi va churralarini topografik, morfologik jihatdan gistologik tuzilishini o'rganish kerak, bu esa bemorlarni erta va mukammal tashhis qo'yilishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: *umurtqa, simfiz, tog'ayli disk, fibroz xalqa, diqildoq yadro, tog'ay, protruziya, churra.*

ABSTRACT

In this study, the characteristics of destructive diseases of the spine were widely discussed. The fact that disc protrusion and hernias play an important role in modern medicine among diseases of the musculoskeletal system requires the development of new modern methods of treatment of this disease. It is necessary to study the topographic, morphological and histological structure of protrusions and hernias of the spine in the health care system of the Republic, which leads to early and complete diagnosis of patients.

Keywords: *spine, symphysis, spinal disc, fibrous ring, nucleus accumbens, , protrusion, hernia.*

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании широко обсуждались особенности деструктивных заболеваний позвоночника. Тот факт, что протрузии и грыжи дисков занимают важное место в современной медицине среди заболеваний опорно-двигательного аппарата, требует разработки новых современных методов лечения этого заболевания. Необходимо изучение топографической, морфологической и гистологической структуры протрузий и грыж позвоночника в системе здравоохранения республики, что приводит к ранней и полной диагностике больных.

Ключевые слова: *позвоночник, симфиз, позвоночный диск, фиброзное кольцо, прилежащее ядро, протрузия, грыжа.*

KIRISH

Umurtqa pogʻonasi harakat tayanch tizimining asosi hisoblanadi, bu insonlar hayot faoliyatida muxim aʼzoldan biridir. Umurtqa pogʻonasining togʻayli diski insonda xuddi moylangan zulf misoli ishlaydi. Umurtqa togʻayli diskini dirildoq yadrosi esa mayinlik hosil qilib, umurtqa pogʻonasiga tushadigan yuklanishlarni osonlashtirib kuchlanish darajasini kamaytirishga olib keladi. Umurtqa pogʻonasi protruziyasi va churrasini turli kasb egalarida rivojlanib borishi, bu kasbiy kasallik hisoblanadi. Shunday kasb egalari borki, ularda bu kasallikni toʻliq bartaraf etishni iloji yoʻq. Hozirgi axborotlashtirish va kompyuter texnologiyalari zamonida koʻp kasb egalarini ish sharoiti va faoliyati harakatlanish darajasining pasayishiga olib kelmoqda. Insonlar yashash tarzida, mehnat faoliyatidagi bunday kam harakatlar va ogʻir yuklanishlar umurtqa pogʻonasi kasalliklarini koʻpayishiga olib kelmoqda. Bunda umurtqa pogʻonasi protruziyasi va churrasi rivojlanishi bilan namoyon boʻladi.

Umurtqa pogʻonasining degenerativ kasalliklarining struktur funksional turida togʻayli diskni murakkabligi va uning tuzilishining joylashuvlarda turli xilma-xillikdaligi davolash algoritmini yaratishni taqozo etadi. Buning uchun umurtqa pogʻonasi togayli diskini morfologiyasi va topografiyasini toʻliq taxlil qilish bilan gistologik tuzilishini aniqlash kerak. Oʻrganilgan maʼlumotlarda umurtqa pogʻonasi togʻayli diski topografiyasida qon aylanish tizimi yoʻqligi, bu esa diffuz usulda yon toʻqimalardan oziqlanishini koʻrsatdi. Umurtqa togʻayli diskining bunday oziqlanishini meʼyorda boʻlishi uchun faqat harakatlar boʻlgandagina kuchayishga olib keladi. Biz yuqorida taʼkidlaganimizdek, shunday kasb egalari borki, ulardagi kam harakat fibroz xalqani degenerativ oʻzgarishiga olib keladi va natijada umurtqa pogʻonasi protruziyasi soʻng churrasini keltirib chiqaradi. Bunda togʻayli diskning zarbalar va turli yuklanishlardan soʻng strukturasi oʻzgarishi yaʼni elastikligining buzilishi fibroz xalqaning yupqalashishi soʻng yorilishiga olib keladi. Bemorlarda kuzatilgan meʼyordan osha boshlagan yuklama paydo boʻlganda, togʻayli disk vaqtincha deformatsiyaga uchraydi. Bu yuzaga kelgan jarayonda dirildoq yadroning toʻqimalari joyidan siljib, ichki fibroz xalqaga tegib joyiga qaytadi, bu odatiy jarayon hisoblanadi.

Endi yuqoridagi yuklamalar natijasi vaqt oʻtishi bilan disk suvsizlanishi va oziqlanishini buzilishiga yaʼni bu dirildoq yadro toʻqimalarini oʻz oʻrniga qaytmasligiga olib keladi. Togʻayli disk dirildoq yadrosi toʻqimasining oʻz oʻrniga qaytmasligi fibroz toʻqima ichki qavatini shikastlanishiga olib keladi, bu holatlarning kuchayib borishi disk protruziyasiga sabab boʻladi. Umurtqa togʻayli diski fibroz

to'qimasining deformatsiyasi natijasida diskning sezilarli kattalashishiga olib keladi, bu nerv qisilishi esa o'sha soxa a'zolarining reflektor va muskul tonik sindromlariga sabab bo'ladi. Umurtqa pog'onasi tog'ayli diskini fibroz xalqasi vaqt o'tishi bilan degenerativ o'zgarishlar natijasida yupqalashib boradi, so'ngra yorilishi bilan namoyon bo'lib, bu disk churrasini keltirib chiqaradi. Umurtqa pog'onasi churrasi tog'ayli disk topografiya va morfologiyasiga asoslanib aytilganda, u orqa miya nerv ildizlariga qarab joylashgan tomoni yupqaligi bilan ajralib turadi. Shu yuzasining yupqaligi esa nerv shikastlanishlari va asoratlariga olib keladi. Disk churrasining chiqish yo'nalishiga va o'lchamini katta kichikligiga qarab tasniflanadi va tashxislanadi. Umurtqa pog'onasi protruziyasi va churrasini davolashda tog'ayli diskning patomorfologiyasi va topografiyasiga asoslanib qo'yilgan tashxis va davo kelajakda insonlar hayot tarzini yuksalishida muhim o'rin egallaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umurtqa pog'onasi protruziyasi va churrasini yoshga bog'lab o'rganishimizning yana bir sababi ilmiy tadqiqot ishlarining ustuvor yo'nalishlariga mos keladi. Bemorlarni yoshi o'sib borishi bilan tog'ayli disk yuklamasi ortishi, gormonal o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi jarayonlarning paydo bo'lishi va to'qimalarda degenerativ patologiyalarni xosil qiluvchi omillar natijasida me'yoriy morfologik xolat buzilishiga olib keladi. Bu jarayonlar natijasida umurtqa tog'ayli diskida turli patomorfologik o'zgarishlar xosil bo'ladi. Umurtqa pog'onasi protruziyasi va churrasini doimiy ravishda morfologiyasini o'rganib borilishi esa patomorfologik jarayonlarni ilmiy taxlil qilishimizni taqazo etadi. Mazkur o'rganilgan ma'lumotlarga tayanib shuni aytish mumkinki, umurtqa pog'onasi protruziyasi va churralarini patomorfologik asoslarini yaratish inson salomatligi tiklanishiga imkon yaratadi. Shunday qilib umurtqa protruziyasi va churrasi morfologiyasiga qarab xulosa qilishimiz davolash algoritmini belgilab beradi.

Umurtqa pog'onasi protruziyasi tog'ayli disk fibroz xalqasining tolali to'qimalari betartib joylashganligi uchun turli yuklamalar va modda almashinuvining buzilish jarayonlari natijasida kelib chiqali. Umurtqa tog'ayli diskini gistologik tekshiruvlari olib borilgan 30 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan bemorlarda disk tuzilishi bir xil emasligi tog'ay qavatini markazga yo'nalgan to'qimalari yumshoqroq dirildoq yadroga yuzlangan bo'ladi. Diskning o'rta qavatida to'qimalar elastik tog'ay tolalardan iborat, chetqi qismida esa tog'ayli to'qima ancha zich tolali dumaloq ingichka tasmalardan iborat. Me'yordagi umurtqa tog'ayli diski fibroz xalqasi zarb yuklamalarni xajmini kamaytirib, diskni odatiy xolatini saqlab turadi. Umurtqalararo

disk fibroz to'qimasiichki va tashqi qavatlari siyrak kollogen tolalardan iborat.ayrim kollogen tutamlari orasida shish va oraliq modda aniqlandi,bu diskni elastikligiga va disk oziqlanishiga xizmat qiladi.Tog'ayli diskni xamma yuzalari bir xil joylashmaganligini aytib o'tgan edik,xuddi shunday qavat umurtqa suyagining tanasi orqa tomoni ya'ni ko'ndalang o'simtasi ro'parosida joylashgan.Bu disk orqa bo'ylama tomonidagi yuzaning yupqaligi yuklamalar kuchlanishida fibroz qavatning ikki barobar yupqaligini bildirib qo'yadi.Umurtqa pog'onasi protruziyasida asosan tog'ayli diskning shu soxasi zararlanishi ko'p kuzatilgan

Endi bu jarayonning xosil bo'lish mexanizmini taxlil qilsak,umurtqaga yo'naltirilgan yuklamalar asosan insonlar umurtqasini orqa qismi ya'ni suyakning qiltiqli o'simtasi ikki yuzasiga kuchlanadi.Ushbu yuklamalar natijasida yuqorida aytib o'tganimizdek umurtqa tanasi orqa yuzasidagi fibroz xalqasigi kuchlanish kelishi oqibatida shish paydo bo'ladi,bu xolat oqibatida tog'ayli diskda protruziya paydo bo'ladi.Umurtqa pog'onasi protruziyasi bilan kasallangan bemorlarning 50 yoshdan 65 yoshgacha bo'lganlari taxlil qilinganda ,ularda yosh o'sib borishi bilan tog'ayli disk dirildoq yadrosining elastikligi buzilib borishi kuzatildi.Bunda umurtqa pog'onasi kasalliklarida keksalikka qarab turmush tarzini o'zgarishiga to'g'ri proporsionalligi ya'ni endokrinologik xastaliklarning aynan shu yoshda ko'p uchrashi va kamxarakatlilikdir.Umurtqa pog'onasi protruziyasini keksa yoshda kam uchrashini sabablari o'rganilgandagistologik tekshiruv xulosalari shuni aniq ko'rsatdiki, tog'ayli diskning fibroz qavatlarida qon tomirlar bilan to'liq ta'minlanmasligi bu esa faqat diffuz oziqlanish orqali rivojlanishidir.Bu jarayonda oziqlanish uchun xarakatlanishni talab qilganligi ,aynan keksa yoshdagi insonlarning kamxarakatliligi disk funksiyasining buzilishiga, amortizatsiyasining yo'qolishiga olib keladi.

Biz 20 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan umurtqa pog'onasi churrasi bor bemorlarni morfologik o'zgarishlarni tekshirganimizda, ularda tog'ayli disk elastikligi saqlanib turishi asosan kuchli yuklamalar natijasida disk shikastlanishi aniqlandi.Bu yoshdagi bemorlarda modda almashinuvida umurtqa tog'ayli diskining suvsizlanishi kam kuzatilgan,sababi 30 -50 yoshli insonlar faqat harakat va kuchli yuklamalar bilan xayot kechirishadi.Bu bemorlar umurtqasi tog'ayli diskinigistologik o'rganganimizda shu ma'lumotlar borki,suyak va tog'ay to'qimalarining bir biriga botib kirgan soxalarida aloxida xar xil kattalikdagi orolchalar ko'rinishida tolasiz xondroid modda borligi aniqlandi.Bu orolchalar atrofidagi tog'ay to'qimasida nisbatan yirik xondrotsitlar egallaganligi diskning disk konfiguratsiyasini yana qayta tiklanishiga yordam beradi.Vaqt o'tishi bilan orolchalarning ayrimlari so'rilib ketishi oqibatida orolchalar kichrayib kal'sinozlanishga olib keladi,bu esa tog'ayli diskning

keksayib borishini belgisi xisoblanadi. Bemorlarning yoshi 50 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan kontingenti o'rganilganda tog'ay to'qimalardagi orolchalarning kal'sinozlangan modda bilan to'lib qolishi fibroz xalqani elastikligi yo'qolishiga olib keladi, bu aynan shu yoshdagi bemorlarda uchraydi. Umurtqa pog'onasini yuqori bo'g'im yuzasi qavatlarida suyak ni xam suyakga birikkan zich tog'ayli to'qimaning xam yupqaligi aniqlandi, bu xolatlar xam yosh keksalashgan sari turli yuklamalar natijasida bo'g'im yuzalarini deformatsiyasiga olib kelishi aniqlandi.

XULOSA

Umurtqa pog'onasi destruktiv kasalliklarining struktur funksional turi hisoblangan protruziya va churrani klinik anamnestik va patomorfologik o'zgarishlarini tahlil qilganimizda tog'ayli disk hamma umurtqalarda turlicha rivojlanishda bo'lishi bu esa patologik jarayonlarni to'g'ri baholashni taqozo etadi. Olib borilgan ilmiy tadqiqot xulosalari shuni ko'rsatdiki bemorlarni kasallik darajalarini o'rganishda va to'g'ri tashxis qo'yishda patomorfologik o'zgarishlarni klinik anamnestik tahlillarga asoslanib yoshiga, turmush tarzi va ish faoliyatiga individual yondashib aniqlash kerakligini belgilab berdi. Umurtqa pog'onasi kasalliklari xarakat tayanch tizimi xastaliklarini ichida yuqori o'rinni egallaydi, buni asosiy sabablarini mavzuni dolzarbligida ham bildirib o'tdik. Umurtqa pog'onasini protruziyasi va churrasini ko'payib borishiga insonlarni funksional xayot sharoitlarini keyingi 10 yillikda o'sib borayotganligi ya'ni kerakli darajadagi harakatlanish kamayib borishi va keksa yoshlardagi kamharakatliliklardir. Bularning hammasi tog'ayli disk faoliyatiga ya'ni oziqlanishiga putur yetkazib kasalliklar avj olishiga olib kelmoqda. Tog'ayli disk protruziyasi va churrasini zamonaviy sharoitda yashayotgan insonlar xastaligi bo'lib shunga loyiq zamonaviy davolash usullarini ishlab chiqish va individual yondashishni talab qiladi. Umurtqa pog'onasi protruziyasi va churrasini davolashda tog'ayli diskning albatta klinik anamnestik tahlili va patomorfologik xulosalariga asoslanish kerak, buning uchun xar bir bemorga individual yondashish va shunga asoslab tashhis qo'yish va davolash olib borish kerak. Biz o'rganib chiqqan tog'ayli diskning klinik morfologik o'zgarishlari, umurtqaning turli pog'onalarida xar xil bo'lishi, bu kuchlanishlar natijasida patomorfologiyasi me'yordan o'zgargan bo'lishini bildik. Va shu bilan birgalikda yosh o'sib borishi diskning qaytmas patologik o'zgarishlarga olib kelishini aniqladik.

Shunday qilib tog'ayli disk protruziyasi va churralarini klinik morfologik o'zgarishlarini to'g'ri baxolash kerak. Bu orqali tashhisni mukammal qo'yish va zamonaviy usullarda davolashimiz insonlar salomatligi uchun muhim o'rin egallaydi.

REFERENCES

1. Зиняков.Н.Т.,Зиняков.Н.Н. К вопросу о классификации и терминологии грыж межпозвонковых дисков/Н.Т.Зиняков.,Н.Н.Зиняков//Мануальная терапия 2007.-№3(27).-С.22-28.
2. Назаренко.Г.И. Вертеброгенная боль в пояснице.Технология диагностики и лечения; под ред. Г.И.Назаренко/ Г.И.Назаренко. Героева.А.М.Черкашов.А.А.Рухманов.М.,ОАОИздательство» Медицина»
3. Неттер, Ф. Атлас анатомии человека, 4-е изд / Ф. Неттер. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007. - 624 с.
4. Новосельцев, С.В. Крестец. Анатомо-функциональные взаимосвязи и роли в биомеханике тела человека / С.В. Новосельцев, Д.Б. Симкин // Мануальная терапия. 2008. - № 3 (31). - С. 89-99.
5. Скоромец, А.А. Остеохондроз дисков: новые взгляды на патогенез неврологических синдромов / А.А. Скоромец, А.П. Скоромец, А.П. Шумилина // Неврологический журнал. 1997. - №6. - С. 5355.
6. Хабилов, Ф.А. Клиническая неврология позвоночника / Ф.А. Хабилов. Казань, 2002. - 472 с.
7. Прохорова.Е.С.,Компьютерная томография и оценка эффективности консервативного лечение грыж межпозвонковых дисков. Автореф .дис .канд.мед.наук/Е.С.Прохорова .Краснодар. 2003.-18 с.
8. Yang H, Liu B, Liu Y, He D, Xing Y, An Y, Tian W. Secreted Factors From Intervertebral Disc Cells and Infiltrating Macrophages Promote Degenerated Intervertebral Disc Catabolism. Spine (Phila Pa 1976). 2019 May 1;44(9):E520-E529.
9. Yorimitsu, E. Long-term outcomes of standard discectomy for lumbar disc herniation / E. Yorimitsu, K. Chiba, Y. Toyama, K. Hirabayashi // Spine. 2001. - Vol. 26. - P. 652-657.
10. Zehra U, Noel-Barker N, Marshall J, Adams MA, Dolan P. Associations Between Intervertebral Disc Degeneration Grading Schemes and Measures of Disc Function. J Orthop Res. 2019 Sep;37(9):1946-1955.
11. Zhu Q, Gao X, Levene HB, Brown MD, Gu W. Influences of Nutrition Supply and Pathways on the Degenerative Patterns in Human Intervertebral Disc. Spine (PhilaPa 1976). 2016 Apr;41(7):568-76.

NAZARIY ELEKTROTEXNIKA FANI DARS MASHG‘ULOTLARIDA INNOVATSION TARBIYA BERISHNING INTERFAOL USULLARIDAN FOYDALANISH

Zokirova Dilnoza Ne‘matillaevna

Namangan muhandislik-qurilish instituti Energetika kafedrası katta o‘qituvchisi

Qurbonova Fotima Qaxramonovna

Namangan muhandislik-qurilish instituti Energetika kafedrası o‘qituvchisi

Nishonov Murodjon Muxammadjon o‘g‘li

Namangan muhandislik-qurilish instituti Energetika va mehnat mahofazasi
fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada Nazariy elektrotexnika fani dars mashg‘ulotlarida talabalarga innovasion tarbiya berishning interfaol metodlardan foydalanish orqali, mavzuga talabalarni ijodiy yondoshishlari, fikrlarni keng ifodalay olishlari va shu bilan birga bir-birlarini nazorat qila olishlari tahlil qilingan.

***Kalit so‘zlar:** innovasion faoliyat, interfaol usullar, innovasion texnologiyalar, o‘qitish usullari, kasbiy innovasion tayyorgarlik, innovasion tarbiya, kasbiy ko‘nikma, ijodiy yondoshish.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДИК ИННОВАЦИОННОГО ВОСПИТАНИЯ НА УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЯХ ПО ПРЕДМЕТУ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ЭЛЕКТРОТЕХНИКИ

Зокирова Дилноза Неъматиллаевна

старший преподаватель кафедры Энергетика Наманганского инженерно-
строительного института

Қурбонова Фотима Қахрамоновна

преподаватель кафедры Энергетика Наманганского инженерно-
строительного института

Нишонов Муроджон Мухаммаджон угли

студент факультета Энергетика и охраны труда Наманганского
инженерно-строительного института

АННОТАЦИЯ

В статье проведен анализ творческий под студентов к теме, способность все стронне выразить свои мысли и в места с этим способность контролирования друг-друга через использование интерактивных методов инновационного воспитания студентов на учебных занятиях по предмету теоретическая электротехника.

Ключевые слова: инновационная деятельность, интерактивные методы, инновационные технологии, методы обучения, профессиональная инновационная подготовка, инновационная воспитание, профессиональные навыки, творческий подход.

THE USE OF INTERACTIVE METHODS OF IOVATION EDUCATION AT TRAINING CLASSES ON THE SUBJECT OF THEORETICAL ELECTRICAL ENGINEERING

Zokirova Dilnoza Nematillaevna

Senior Lecturer of the Energy Department of the Namangan Engineering
Construction Institute

Kurbonova Fotima Kahramonovna

Lecturer of the Energy Department of the Namangan Engineering Construction
Institute

Nishonov Murodjon Muhammadjon ugli

Student of the Faculty of Energy and Labor Protection of the Namangan
Engineering Construction Institute

ABSTRACT

The article analyzes the creative approach of students to the topic, the ability to express their thoughts more strongly and in places with this ability to control each other through the use of interactive methods of innovative education of students in the classroom on the subject of theoretical electrical engineering.

Key words: *innovative activity, interactive methods, innovative technologies, teaching methods, professional innovative training, innovative education, professional skills, creative approach.*

KIRISH

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining joriy va istiqboldagi chora - tadbirlarini belgilashda jahon moliyaviy inqirozi oqibatlarining ta'sirini har tomonlama hisobga olishimiz, iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ushbu jarayonlar ta'siri nuqtai - nazaridan shakllantirishimiz va ularni izchil amalga oshirishimiz taqozo etiladi. Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarining asosiy vazifalari-talabalarni bo'lg'usi kasbiy innovatsion faoliyatiga tayyorlashdan iboratdir[1].

Kasbiy innovatsion faoliyatiga tayyorlash o'z ichiga quyidagilarni oladi, ya'ni bir tomondan kasbiy innovatsion faoliyatida zarur bo'ladigan bilimlar asoslari bilan qurollantirish, boshqa tomondan esa, kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Umuman, ta'limning yangi maqsadlari ijodkor shaxsni shakllantirish, o'z faoliyatini mustaqil tanlashni shakllantirishni nazarda tutadi. Ta'lim jarayonining sifati aksariyat hollarda, talabning qay darajada bilish sub'ekti bo'lishi, o'qish jarayonida faollik ko'rsatishi va mustaqil bilim olishga intilishi bilan belgilanadi [2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi milliy istiqlol davri mutaxassisi zamonaviy iqtisodiy tafakkurga, rahbarlik, tashkilotchilik va tarbiyachilik malakasiga, o'z mutaxassislik faoliyatida zamonaviy elektron hisoblash texnologiyalaridan foydalanishning ilg'or usullarini qo'llashga, yuksak umuminsoniy madaniyatga, chet tillarni o'rganishga layoqatli bo'lishi lozim. U o'z bilimini doimiy ravishda yangilash va boyitib borish ehtiyojiga nisbatan tashabuskorligi va ma'suliyatligi, zamonaviy bilimlarni o'rganish va ularni hayotga tadbiiq eta olishi, yuksak g'oyaviy-siyosiy, ahloqiy sifatlarini birinchi navbatda milliy istiqlol mafkurasi, xalqimizning boy o'tmish madaniyati va ma'naviy qadriyatlari, ulug'vor an'ana va urf-odatlarini bilish qobiliyati bilan ajralib turishi lozim.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining bosh maqsadi - yuqori malakali kadrlar tayyorlash orqali raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish va raqobatbardosh xizmatlar ko'rsatishdir. Bu mamlakatimizning iqtisodiy funksiyasida jamiyat taraqqiyotida borgan sari yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kasbiy ta'lim qancha yuqori bo'lsa, yuqori malakali kadrlar tayyorlashda fan va ishlab chiqarish bilan o'zaro harakati yanada kuchli va samarali bo'ladi [3].

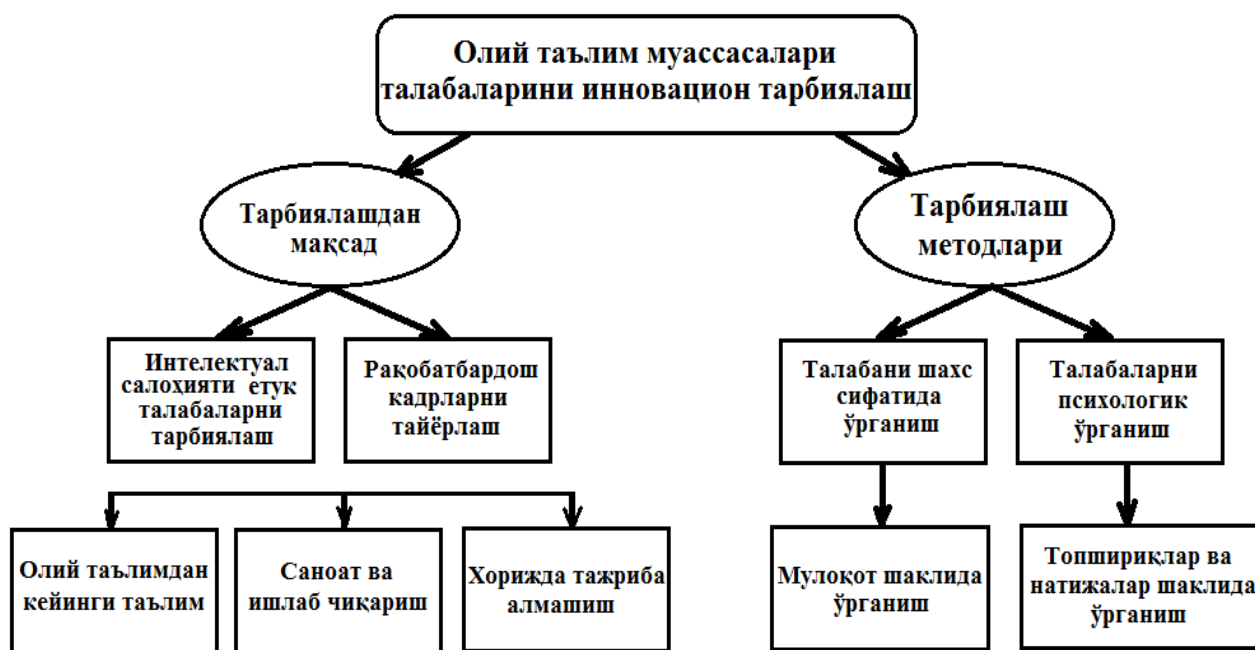
Bugungi kunda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirilgan bilimlarni o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak. Shuning uchun ta'lim muassasalarining o'quv jarayonida zamonaviy o'qitish usullari - interfaol usullar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Bunday uslublarni o'ziga xosligi shundaki, ular faqat o'qituvchi va talabalarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday hamkorlik o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bularga [4]:

- talabalarning o'quv mashg'ulotlari davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur qiladi;
- talabalarning o'quv jarayonida fanga bo'lgan qiziqishlarini doimiyligini ta'minlanishi;
- talabalarning fanga bo'lgan qiziqishlarini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
- o'qituvchi va talabalarining hamkorligidagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etilishi.

Ta'lim sohasini taraqqiy ettirish dasturi va bu sohaga kiritilayotgan investitsiyalar kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi [5].

Dars mashg'uloti vaqtida talabalarni mavzuga jalb qilish, mavzuni to'laqonli tushunish va mavzu bo'yicha mustaqil fikrlay olish uchun dars jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini innovatsion tarbiyalashning maqsad va metodlari

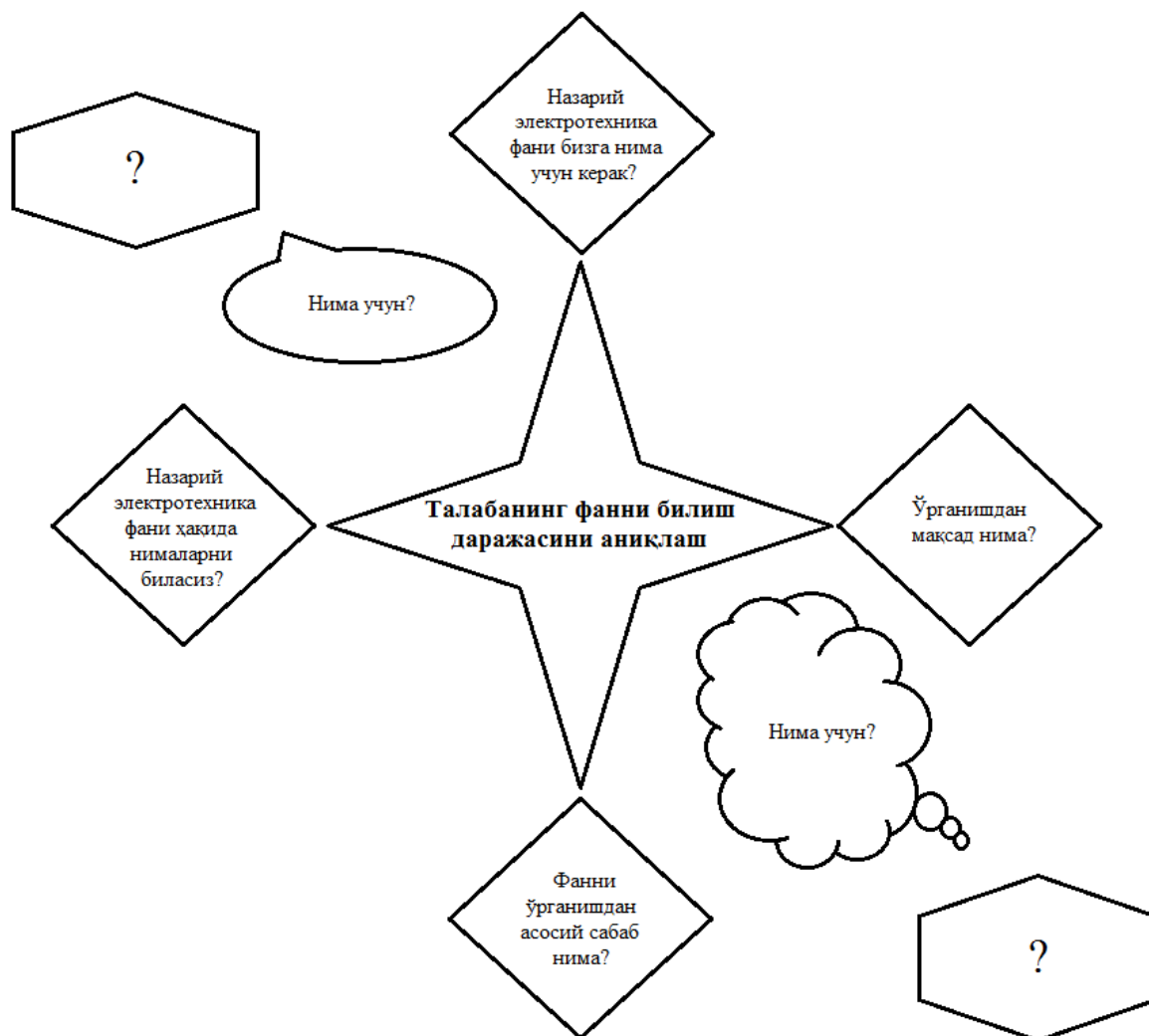

Elektrotexnika sohasidagi kasbiy innovatsion tayyorgarligini rivojlantirishda ko'proq texnologiyalar va zamonaviy axborot vositalari hamda telekommunikatsiya vositalaridan foydalanish negizida olib borilmoqda. Elektrotexnika sohasidagi kasbiy innovatsion tayyorgarligini rivojlantirishda o'qitish jarayonida ijobiy samara berayotgan o'qitish turlaridan darsdan tashqari mashg'ulotlar o'tkazishdir [6], [10].

Hozirgi zamon psixologiyasi va didaktikasi, fikr yuritish jarayonining boshlang'ich davri muammoli vaziyatligiga asoslanadi. Talabada biror narsani tushunishiga talab paydo bo'lgandagina u fikrlay boshlaydi [7], [8], [9].

Elektrotexnika sohasida ta'lim olayotgan talabalar auditoriyasida o'qituvchi avvalo mavzu bo'yicha innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars mashg'ulotini o'tadi, misol uchun muammoli vaziyat yaratadi, savollar qo'yadi, masalalarni eksperimental topshiriqlarni taklif qiladi, muammoli vaziyatni yechishga qaratilgan muhokamani tashkil qiladi, xulosalarni to'g'riligini tasdiqlash uchun har bir talabadan ijodiy va tanqidiy fikrlarini bildirishlarini so'raydi. Har bir talaba energetika sohasida olgan bilimlarini umumlashtirib hodisalarning sabablarini

aniqlagan holda ularning kelib chiqishini tushuntiradi, muammoli vaziyatni yechishning eng oqilona variantini tanlaydi. Bunga misol qilib quyidagi sxemasini tuzish mumkin (2- rasm).

2–rasm Talabaning fanni bilish darajasini aniqlash sxemasi

Bu usulni qo'llash jarayonida talabalarni fanga yoki mavzuga oid bo'lgan ma'lumotlar darajasini va qanchalik talabaning qiziqish me'yorini bilib olish bilan birga bilimni sinovdan o'tkazish mumkin. Yana bir qiziqarli tomoni shundaki, har bir guruh yoki talaba yangi mavzu bo'yicha tushunmagan qismlarini savol sifatida yozib qo'yishi va raqib guruh yoki talabalar o'rtasida almashtirgan holda savollarga javob berishlari mumkin. Dars oxirida mavzuga qo'yilgan talab qay darajada bajarilganligi o'qituvchi va talabalar o'rtasida umulashtirilib baholanadi.

Energetika sohasidagi oliy ta'lim muassasasi talabalaridagi faollikni rivojlantirish, mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish hulosa chiqarish, elektrotexnika tomonlarini taqqoslab, tahlil etib uni jahon standartlari talabiga javob berishi yoki o'zi olib borayotgan ilmiy izlanishlari, ixtirolarini afzal tomonlarini tushuntirib, jahon

bozorida o'z o'rnini topadigan raqobatdardosh mahsulot ishlab chiqqanini e'tirof etish, o'z fikrini tushuntira olish malakasini shakllantirish bugungi kunning talabidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta'limda talabalarga innovasion tarbiya berish jarayonida pedagog-o'qituvchilarning kasbiy malaka va pedagogik maxoratlari, axborot resurs markazi faoliyati, axborot texnologiyalari, jumladan internet tapmog'idan foydalanish yo'llarini izlaydilar.

Nazariy elektrotexnika fani dars mashg'ulotlarida talabalarga innovasion tarbiya berishning interfaol metodlardan 1-rasm va 2-rasmdagi sxemalar orqali, mavzuga talabalar ijodiy yondoshadilar, fikrlarni keng ifodalay oladilar va shu bilan birga birbirlarini nazorat qila oladilar.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон.
2. Отамирзаев, О. У., & Зокирова, Д. Н. (2018). Тажриба машфулотларини мустақил ўрганишга ундовчи таълим бериш орқали олиб бориш. *Современное образование (Узбекистан)*, (3).
3. Отамирзаев, О. У., & Шарипов, Ф. Ф. (2017). Методика проведения лабораторных занятий с интерактивными методами. *Science Time*, (2 (38)), 270-273.
4. Зокирова, Д. Н. (2021). INTEGRATION OF PROFESSIONAL AND EDUCATIONAL DISCIPLINES INTO TRAINING OF SELF-LEARNING MOTIVATED STUDENTS. *Современное образование (Узбекистан)*, (6), 24-28.
5. Отамирзаев, О. У., Зокирова, Д. Н., & Вахобова, С. К. (2016). Использование интерактивных методов при преподавании электротехники. *Science Time*, (2 (26)), 445-448.
6. Отамирзаев О. У., Зокирова Д. Н., Вахобова С. К. Методические рекомендации по организации самостоятельной работы студентов //International scientific journal. – 2016. – №. 4 (1). – С. 26-28.
7. Otamirzaev, O. U., & Zokirova, D. N. (2019). PROBLEMS ARISING WHEN APPLYING THE “BOOMERANG” METHOD IN THE COURSE OF TRAINING AND METHODS FOR THEIR ELIMINATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(11), 270-274.
8. Zokirova D. N. Goals And Objectives Of Organizing Independent Work Of Students //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 01. – С. 179-182.

-
9. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 7505-7522.
10. Nematillaevna Z. D. Problems in providing independent learning education and ways to prevent them //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 1. – C. 1431-1436.

SVAMI VIVEKANANDA FALSAFIY QARASHLARINING SHAKLLANISHIDA VEDALARNING AHAMIYATI

Abdusalimov Abror Vali o'g'li

TDSHU, "Sharq falsafasi va madaniyati" yo'nalishi 1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d., dots. Izzetova E.M.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Svami Vivekanandaning ijtimoiy-axloqiy qarashlariga ta'sir etgan falsafiy ta'limotlar, yunalish va shaxslar haqida qisqacha tanishtirib o'tiladi. Maqolada uning ijtimoiy – axloqiy qarashlari shakllanishida Vedalarning tutgan ahamiyati haqida kengroq ma'lumot berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Svami Vivekananda, Falsafiy qarashlar, Ramakrishna, Vedanta, Sankhya falsafasi, G'arb falsafasi, Buddizm, Masihilik ta'limoti, Advaita-vedanta, Brahman, Atman, Vedalar, Upanishadlar, Mutlaq Haqiqat, Muqaddas Bitik, Yoga, Jnana – yoga, Karma – yoga.

АННОТАЦИЯ

Эта статья представляет собой краткое введение в философские учения, течения и личности, повлиявшие на социально-этические взгляды Свами Вивекананды. В статье ставится задача выяснить роль Вед в формировании его социально-этических взглядов.

Ключевые слова: Свами Вивекананда, Философские мысли, Рамакришна, Веданта, Философия санкхьи, Западная философия, Буддизм, Христианское учение, Адвайта-веданта, Брахман, Атман, Веды, Упанишады, Абсолютная Истина, Священное Писание, Йога, Джняна – йога, Карма - йога.

ABSTRACT

This article is a brief introduction to the philosophical teachings, currents and personalities that influenced the socio-ethical views of Swami Vivekananda. The article aims to clarify the role of the Vedas in the formation of his social and ethical views.

Keywords: Swami Vivekananda, Philosophical Thoughts, Ramakrishna, Vedanta, Philosophy of Sankhya, Western Philosophy, Buddhism, Christian Teaching, Advaita – Vedanta, Brahman, Atman, Vedas, Upanishads, Absolute truth, Scripture, Yoga, Jnana Yoga, Karma Yoga.

KIRISH

Svami Vivekanandaning ijtimoiy – axloqiy qarashlarini tushunish uchun unga sezilarli ta'sir ko'rsatgan ta'limotlar, tushunchalar va madaniy xususiyatlarni kuzatish

va tahlil qilish kerak. Uning qarshlarining shakllanishiga ta'sir etgan tashqi ta'sirlardan birinchisi, bu Ramakrishnaning dunyo haqidagi tushunchasining asosini tashkil etuvchi ta'limotidir. Ikkinchi ta'sir, bu Vedanta, xususan, advaita – vedanta. Uchinchi ta'sir, Sankhya falsafasi va yoga amaliyoti. To'rtinchi ta'sir, G'arb falsafasi, fan va madaniyati bilan tanishish, bu Svami Vivekanandaga o'z mamlakati merosini tanqidiy tushunish va islohotlar zarurligini anglash imkonini berdi.

Svami Vivekanandaning ijtimoiy – axloqiy qarashlari shakllanishiga Buddizm kamroq ta'sir ko'rsatadi, u uning qoidalarini qabul qilmagan, ammo u har doim Buddaning ma'naviy kuchiga qoyil qolgan, shuningdek u Masihiylik ta'limotini ham axloqiy ideal hisoblagan. Uning dunyoqarashi va fikrlarini tushunish mutafakkirning tarjimai holiga qisqacha nazar tashlamasdan turib mukammal bo'lmaydi. Keling, uning hayot yo'lining asosiy bosqichlarini ko'rib chiqaylik.

U 1863 yil 12 yanvarda Kalkuttada Vishvanath Dutta va Bhubanesvar Devi oilasida tug'ilgan. Uning bolalikdagi ismi Narendranath Dutta bo'lgan. Narendranathning otasi Vishvanath Dutta Ingliz va Fors tillaridan yaxshi xabardor edi. U shuningdek Injil va qadimgi Sanskrit tilidagi Huinduviylik qo'lyozmalarini ham yaxshi bilgan. Onasi Bhubanesvar Devi dinga qattiq e'tiqod qilgan. U o'g'liga katta qiziqish bilan eshitadigan mifologik hikoyalarni aytib berardi. Svami Vivekananda hayotdagi o'zining doimiy ilhom manbaayi onasi bo'lganligini tez – tez ta'kidlagan. U qadimiy epik dostonlar va Puranalarni onasidan o'rgangan.⁶⁵ Svami Vivekananda yoshligidan faol va izlanuvchan bola bo'lgan, yaxshi o'qigan, musiqaga qiziqqan, bolaligidan meditatsiya bilan shug'ullangan va ruhiy masalalarga katta e'tibor qaratgan. U doim haqiqatni gapirgan va unga aytilgan gaplarning haqligini tekshirib ko'rishni xohlagan. U 1879 yildan Prezident, keyin esa Kalkuttadagi Shotlandiya cherkov kollejarida tahsil olgan. U yerda u Yevropa falsafasi va tarixini o'rgangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'qish paytida Svami Vivekananda bir muncha vaqt hinduizm va ijtimoiy tuzumni isloh qilish tarafdori bo'lgan "Brahmo Samaj" diniy tashkilotida qatnashgan. O'sha paytda u o'zini doimiy ravishda qiynab kelgan diniy savollarga javob izlagan. U diniy idoralardan javob izlagan, o'qigan, fikr yuritgan, meditatsiya qilgan, asketizmga berilib ketgan.

⁶⁵ Chattopadhyaya, Rajagopal (1999), Swami Vivekananda in India: A Corrective Biography, Motilal Banarsidass, ISBN 978-81-208-1586-5

Svami Vivekananda Hind ruhiyatini G'arb jamiyatiga ochib berganligi bilan mashhur. U hinduviylik dinining vakili hisoblanadi. U ikki xil shaxsiyatga ega edi – ma'naviy va ijtimoiy islohotlar. Ko'pincha uning ma'naviy "Men"ini ijtimoiy "Men"idan ustun qo'rganligi kuzatilgan.

Svami Vivekanandaning ijtimoiy – axloqiy qarashlariga Vedalar qanday ta'sir ko'rsatganini ko'rib chiqamiz.

Bizga ma'lumki Vedalar qadimgi hind xalqi va qadimgi Hindiston haqida bizda yetarlicha ta'surot uyg'otish uchun asosiy manbaa hisoblanadi. Vedalarda hind xalqi hayotining barcha jabhalari keng yoritilgan. Vedalarni o'rganish asnosida biz qadimgi hind xalqi va zamonaviy hind xalqi turmush tarzi, urf – odat, an'ana va rasm-rusmlarida qanday o'zgarish bo'lganligini yoki haligacha uzgarmasdan kelayotganligini bilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Vedalar adabiyoti bir necha ming yillar davomida shakllanib, qadimgi hindlar tarixidagi turli jamiyatlarning diniy – falsafiy, estetik taraqqiyot darajalarini o'zida ifoda etadi.

Upanishadlar asosan falsafiy – diniy risolalardan iborat ta'limot hisoblanadi. Upanishadlarda falsafiy masalar ancha keng yoritilgan bo'lib, hinduviylik xudosi Brahma borliqning ibtidosi va intihosi, barcha mavjudodlarning asosi, deb ulug'lanadi. Upanishadlarga ko'ra, moddiy olam, shu jumladan, inson ham Atma-Brahmadan paydo bo'lgan va unga qaytadi. Bu fikr islomdagi — sufiylar (Ibn Arabiy, Mansur Halloj va b.)ning butun borliq Allohning tajalliysi, jamoli, yaxshi, pok insonlar haq visoliga yetishib, u bilan qo'shilib ketadi, degan fikrlariga o'xshashdir. Upanishadlarda aytilishicha, inson bunga erishish uchun muayyan axloqiy mezonlarga, karma va dharma ta'limotiga rioya qilishi kerak. Upanishadlarga ko'ra, har bir inson o'zidagi ilohiy dharmalarga muvofiq yashaydi. Agar inson bu dunyodagi hayotida pokiza, ezgu niyatlar bilan yashasa, qaytadan dunyoga kelishda yana inson bo'lib keladi. Aksincha bo'lsa, odam tuban, hayvoniy ishlar qilsa, keyingi kelishida joni hayvonga ko'chadi.

Vedanta – Upanishadlarga asoslangan qadimiy falsafiy an'anadir. Uning asosiy yo'nalishlari: monizm (advaita-vedanta), cheklangan monizm (vishishta-advaita-vedanta) va dualizm (dvaita-vedanta)dir. Svami Vivekananda isloh qilingan tarzda qabul qilgan advaita – vedantaga rioya qiladi. XIX–XX asrlarda rivojlangan bu tendentsiyani tadqiqotchilar neo-vedanta deb atashadi⁶⁶. Bu an'anaviy diniy tuzilmalar va ijtimoiy tabaqalardan voz kechish bilan tavsiflanadi.

⁶⁶ См. Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. — М.: Мысль, 1983. С.147.

Advaita – vedanta falsafasining asosiy tamoyili shundan iboratki, mutlaq haqiqat – Brahmandir⁶⁷. Butun dunyo o‘zining xilma-xilligi bilan yagona Brahmandir. Brahmanning ramziy xususiyati – mutlaq borliq, ong, baxtdir, haqiqatda ham u Nirguna Brahman, ya’ni “sifatsiz Brahman”dir. Bu yagona, abadiy va o‘zgarmas Mutlaq Xudodir.

Advaita – vedantada dunyoning yagonaligi ta’kidlanadi. Ammo hamma narsa bitta bo‘lsa, nega biz dunyoning ko‘pligini ko‘ramiz? Qanday qilib o‘zgarmas Brahmandan turli xil narsalar paydo bo‘lishi mumkin? Haqiqatning ikki darajasi mavjud: nisbiy (vyavaharika) va mutlaq (paramarthika). Nisbiy voqelik darajasida subyekt-obyekt munosabatlari mavjud bo‘lib, dunyo ko‘plab obyektlardan iborat deb qabul qilinadi, mutlaq voqelik darajasida esa bunday turdagi hech narsa yo‘q. Odamlar dunyoni nisbiy darajada idrok etadilar, bunda hamma narsa vaqt, makon va sabablarga bog‘liq. Dunyoning xilma-xilligi uning yagona voqelikni turlicha talqin qiladigan tana, his-tuyg‘ular va ong orqali idrok etishi bilan bog‘liq. Nisbiy voqelik darajasi – mayyadir.

Mayya boshlang‘ichsiz, ongsiz, gunalardan iborat. Mayya va Brahman ikkita alohida prinsip hisoblanmaydi, balki Mayya Brahmaniga bog‘liqdir. Mayya nom va shakl sifatida Brahmaniga qo‘shilgan (adhyasa) dunyoning ko‘pligi ko‘rinishini beradi. Advaitada vaqt (kala), fazo (desha) va sabab (nimitta) bilan bog‘liq bo‘lgan hamma narsa mayyada ekanligi ta’kidlanadi. Mayya – bu haqiqat ko‘rinadigan pardadir.

Har bir tirik jon (जीवा – jiva) ning maqsadi ozodlik holati (मोक्ष – moksha) ga erishishdir, bu shaxs Brahman (Xudo, mutlaq haqiqat) bilan o‘z Atmanini (oliy O‘zini, ruhini) anglashni nazarda tutadi. Atman insonning eng oliy ruhiy subyektiv mohiyati bo‘lib, u oxir-oqibat mutlaq borliq – Brahman bilan birlashishi kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, Svami Vivekanandaning ozodlik tushunchasi shaxsiy jihatdan jamoaviy tomonga o‘tadi. Har bir inson nafaqat shaxsiy ozodlikka intilishi, balki bunga erishishda boshqalarga ham yordam berishi kerak. Svami Vivekananda buni har bir mavjudot ozodlikka erishmaguncha, Atman va Brahman anglash baxtiga hech kim erisha olmasligi bilan izohlaydi. Agar hamma narsa bitta bo‘lsa, unda sansaradagi barcha mavjudotlar uchun ozodlik universal bo‘lishi kerak⁶⁸.

Agar Atman Brahman bilan bir xil bo‘lsa, bu inson tabiatan pok, ilohiy va ozod ekanligini anglatadi. Bu haqiqatni tushunmaslikning sababi jaholatdir (avidya). Insonda jaholat qanchalik kuchli bo‘lsa, uning ilohiy mohiyatni anglashi shunchalik

⁶⁷ О природе Брахмана см. Веданта Сутра / Пер. с санскрита. СПб: ОВК, 1995. С.58.

⁶⁸ Buni o‘z vakillari barcha mavjudotlarni ozod qilishga intiladigan Mahayananing ta’siri sifatida ko‘rish mumkin.

qiyin bo'ldi. Jaholat barcha illatlar va jinoiy xatti-harakatlarning sababi bo'lib, u koinotning birligini anglashga imkon bermaydi va azob-uqubatlarga olib keladi.

Advaita Vedantada jaholatdan ozod bo'lish va uni yengishning asosiy usuli bu jnana yoga, ya'ni "bilim yo'li"dir. Birinchi bosqichda Atman va Brahmanning kimligini tushunishga intilayotgan kishi ma'lum fazilatlar va qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak: haqiqiy va o'tkinchini ajrata olish, qo'rqmaslik, "olti mukammallik" (ko'ngil xotirjamligi, hissiyotlarni nazorat qilish, voz kechish, sabr-toqat, diqqatni jamlash, ustozga ishonch) va ozodlikka bo'lgan haddan tashqari istak. Ikkinchi bosqichda inson faqat Muqaddas Bitik (श्रुति - shruti) yordamida Atman va Brahmanning o'ziga xosligini, insonning mohiyatini va Mutlaqligini tasdiqlovchi "buyuk so'zlar" (महावाक्य - mahavakya) ning ma'nosini tushunadi⁶⁹.

Svami Vivekananda ozodlikka erishishda jnana yoganing ustuvorligini tan oladi, ammo o'z davrining ijtimoiy ahvoli bilan bog'liq bo'lganligi sababli birinchi o'ringa, karma yogani qo'yadi. Jnana yoga amaliyoti birlik dunyosi uchun ko'p qirrali dunyoni rad etishni va dunyoviy faoliyatdan voz kechishni nazarda tutadi. Karma yoga esa fidokorona xizmat va mehnatdan iborat va dunyodan voz kechishni talab qilmaydi. Inson dunyoda yashaydi, zarur bo'lgan hamma narsani qiladi, lekin o'z mehnatining barcha samarasini Xudoga bag'ishlaydi. Va barcha mavjudotlar yagona va mohiyatan ilohiy bo'lganligi sababli mehnat ham, jamiyatga xizmat qilish ham Xudoga xizmat sifatida qabul qilinadi.

Atman va Brahmanning o'ziga xosligi, har bir shaxs va Xudoning muhim birligi albatta Upanishadlarda ilgari surilgan, ammo ortodoksal pozitsiyasiga ko'ra, Vedalarni o'rganishga faqat uchta yuqori kastaning erkaklariga ruxsat beriladi. Qolganning Vedalarni o'qishlari qat'iy man etiladi. Vedalar xatosiz va abadiy hisoblanadi. Bu masalada Svami Vivekanandaning pozitsiyasi boshqacha. U Vedalarni faqat ulardagi ruhiy haqiqatlarning abadiyligi ma'nosida abadiy deb hisoblaydi va ularni xatosiz ekanini tan olmaydi. Svami Vivekananda muqaddas bilimlarning hamma uchun tengligi va ommaga ochiq bo'lishi kerakligi g'oyasini himoya qiladi. U eskirgan ijtimoiy institutlarga keskin qarshi chiqadi, har bir hindni muqaddas matnlarni o'rganishga va bilishga chaqiradi.

Svami Vivekananda o'simlik, hayvon, inson yoki avliyo o'rtasidagi farq faqat ruhning namoyon bo'lish darajasida ekanligini ta'kidlaydi. Tana qanchalik qo'pol va ong qanchalik past bo'lsa, ruhning namoyon bo'lishi shunchalik kam bo'ldi; tana qanchalik nozik va ong qanchalik yuqori bo'lsa, ruhning namoyon bo'lishi ham

⁶⁹ Веданта Сутра / Пер. С санскр. Д. М. Рагоза – СПб: Общество ведической культуры, 1995. С.42.

shunchalik ko‘p bo‘ladi. Inson sifatida biz hayvonlar yoki o‘simliklardan farq qilamiz, lekin tirik mavjudot sifatida hammamiz birmiz. Biz hammamiz Brahmandamiz, unda hammamiz birmiz.

Bu yerda Svami Vivekananda tananing ongdan ustun kelishi bu tanada ruhning namoyon bo‘lishiga to‘sqinlik qilishini va ruhning namoyon bo‘lishi uchun biz tanamizni noziklashtirishimiz va ongimizni rivojlantirishimiz kerakligini ta’kidlaydi. Aynan shu jumladan biz inson dunyo lazatlaridan o‘zini tiyishi kerakligi haqidagi xulosaga ham kelishimiz mumkin. Chunki biz o‘z nafsimizni tiyish va doimiy jismoniy mehnat orqaligina biz o‘z tanamizni nozik bo‘lishiga erishishimiz mumkin. Bu o‘z navbatida ongimizni faol ishlashini ham ta’minlaydi.

Karma va reyinkarnatsiya hinduizmning an’anaviy ta’limotlaridir. Bu erda shuni ta’kidlash kerakki, Svami Vivekananda karmani o‘lim sifatida emas, balki har bir inson uchun o‘z taqdiri va kelajak hayotini qurish imkoniyati sifatida tushunadi. Karma – bu dunyoning uyg‘unligi va muvozanati uchun mas’ul bo‘lgan shaxssiz qonun mavjudligi haqidagi ta’limotdir va har qanday ongli mavjudotni jismoniy, nutqiy yoki aqliy harakatlariga muvofiq mukofotlaydi. Har bir inson o‘z hayoti uchun to‘liq javobgardir va u bilan sodir bo‘lgan vaziyatlarni o‘zi shakllantiradi. Karma bir hayotda emas, balki ko‘plab oldingi hayotlarda shakllanadi. Reyinkarnatsiya ta’limotida son-sanoqsiz hayot davomida tanaga aylanadigan o‘lmas ruh haqida so‘z yuritiladi. Karma va reyinkarnatsiya orqali odamlarning xilma-xilligi va tengsizligi tushuntiriladi. Barcha odamlar avvalgi hayotlarida turlicha tajribalarga ega bo‘lishadi, bu esa insonning hozirgi holatini belgilaydi. Svami Vivekananda irsiyat tananing jismoniy konfiguratsiyasi uchun mas’ul va o‘tmishdagi hayot xarakter va moyilliklarni shakllantiradi deb hisoblaydi. Insonning odatlari shu yoki o‘tgan hayotdagi harakatlarning takrorlanishi bilan izohlanadi.

Svami Vivekanandaning “advaita – vedanta”si amaliy ahamiyatga ega. 1896-yil noyabr oyida Londonda o‘qigan “Amaliy Vedanta” ma’ruzasida u eng amaliy din – bu mohiyati Xudo hisoblangan, butun olamning birligini tan oluvchi din eganligini ko‘rsatadi. Bu tamoyil bilan u insonning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini hamda, barcha mavjudotlarning birodarligini ta’kidlaydi. Svami Vivekananda antropomorfik xudolarni va ulardan qo‘rqishni axloqiy asos sifatida rad etadi. “Amaliy Vedanta” dunyoviy hayotdan tafakkur tomon chekinishni talab qilmaydi, aksincha, uning mohiyati ta’limotlarni har bir insonning kundalik hayotida qo‘llashdadir. “Amaliy Vedanta” tushunchasining shakllanishidagi asosiy ustun “Bhagavad Gita”dir⁷⁰.

⁷⁰ Махабхарата. Бхагавагита / Пер. С санскр. Б.Л. Смирнова. – Ашхабат: Издательство АН ТССР, 1960. С.121.

XULOSA

Isloh qilingan Vedantaning yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning turli yo‘nalishlarining umumiy asosiga urg‘u berilgan bo‘lib, ular bir maqsad sari yetaklovchi qadamlar deb tushuniladi. Dualizm, cheklangan monizm va monizm ierarxik tartibda joylashgan. Bu yo‘nalishlar bir biriga qarama-qarshi emas, balki biri birini to‘ldiradi. Bunda biz turli diniy oqimlar o‘rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etishga urinishni ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Svami Vivekanandaning Vedantasi isloh qilingan advaita-vedanta bo‘lib, uning asosiy xususiyatlari borliqning yagonaligi, barcha odamlarning tengligi va birodarligi haqidagi g‘oyalar, qat’iy ijtimoiy ierarxiyani rad etish va turli xil odamlarni birlashtirish istagidir.

REFERENCES

1. См. Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. — М.: Мысль, 1983;
2. О природе Брахмана см. Веданта Сутра / Пер. с санскрита. СПб: ОВК, 1995;
3. Веданта Сутра / Пер. С санскр. Д. М. Рагоза – СПб: Общество ведической культуры, 1995.
4. Вишну-смитри / Пер. С санскр. Н. А Корнеевой. – М.: Восточная литература, 2007.
5. Махабхарата. Бхагавагита / Пер. С санскр. Б.Л Смирнова. – Ашхабат: Издательство АН ТССР, 1960.
6. Chattopadhyaya, Rajagopal (1999), Swami Vivekananda in India: A Corrective Biography, Motilal Banarsidass, ISBN 978-81-208-1586-5

ITALYAN VA NEMIS TILLARIDAGI AYRIM FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

Behzod Xudoyqulov,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

bekhzod338@gmail.com

Sayram Juraeva,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Har bir tildagi frazeologizmlarni o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi. Frazeologik birliklar ma'lum bir tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy til boyligini aks yettiradi va ularning dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi. Boshqa chet tillari kabi italyan va nemis tillari ham iboralarga boy til hisoblanadi. Ushbu maqolada italyan va nemis tillaridagi ayrim iboralarning qiyosiy tahlili va semantik xususiyatlari turli misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Frazeologiya, frazeologizm, ibora, tarjima, ekvivalent.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ИТАЛЬЯНСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Бехзод Худайкулов,

Денауский институт предпринимательства и педагогики.

bekhzod338@gmail.com

Сайрам Жураева,

Денауский институт предпринимательства и педагогики.

АННОТАЦИЯ

Фраzeологизмы – это особые выражения, устойчивые сочетания слов. Объясняя их значение, мы имеем в виду смысл всего словосочетания в целом, а не отдельных слов. Фраzeологизмы, являющиеся одними из наиболее важных и выразительных составных частей любого языка. В статье рассматриваются сравнение фраzeологизмов итальянского и немецкого языках. Теоретическая информация об фраzeологизмы основана на примерах

Ключевые слова: *Фраzeология, фраzeологизмы, фразема и фраzeологизм, перевод.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ITALIAN AND GERMAN LANGUAGES

Bekhzod Khudaykulov,

Teacher,

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

bekhzod338@gmail.com

Sayram Juraeva,

Teacher,

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

ABSTRACT

Phraseological units are set expressions and their phraseological stability distinguishes them from free phrases and compound words. The article addresses the comparison of the phraseological units of the Italian and German languages. Theoretical data about phraseological units are discussed and analyzed with reasonable examples.

Keywords: *Phraseology, phraseme and phraseologism, phraseological unit, translation.*

KIRISH

Frazeologizm ikki yoqlama lisoniy birlik bo'lib, shakl va mazmunning dialektik birligidan iborat. Frazeologizmning shakliy tomonini so'z (leksema emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik ma'nodir. Frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli, leksemada bo'lgani kabi ayrimi denotativ tabiatli bo'lsa, boshqalari grammatik ma'noga ega, xolos. Masalan, mustaqil so'z turkumiga kiruvchi frazeologizm: (burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'ymoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; ko'ngli bo'sh; hash-pash deguncha) denotativ ma'noga ega bo'lsa, turgan gap, shunga qaramay kabi nomustaqil frazeologizmlar faqat grammatik vazifa bajaradi⁷¹. Har bir tilda bo'lgani kabi italyan va nemis tillarida ham frazeologik iboralar muhim tadqiqot mavzusi bo'lib, shu paytgacha ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Boshqa chet tillari kabi italyan va nemis tillari ham iboralarga boy til hisoblanadi.

⁷¹ Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Курбонова М.М., Юнусова З.К., Абузалова М.К. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2009. – 122 б.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Frazeologizmlar turli jihatlarini bilan jumladan, tuzilishi va ma'nolari bilan farq qiladi. Ayniqsa ikki tildagi frazeologizmlarni qiyoslaganda shu kabi farqlar va o'xshashliklarni uchratishimiz mumkin. Masalan quyidagi misollar orqali nemis va italyan tillaridagi ayrim frazeologizmlarning o'xshash va farqli tomonlarini tahlil qilamiz:

1. Nemis tilida: Er hat ins Grass gebissen – So'zma-so'z tarjimada: U o'tni tishladi; Iboraning sifatida: Dunyodan ko'z yumdi.

Italyanacha ekvivalenti: (Ha morso l'erba): È morto. Yoki sinonimi: "Mordere la terra"

2. Nemis tilida: Zuerst kommt das Fressen, dann die Moral- Bu iboraning ma'nosi: To'q qorinda miya yaxshi ishlaydi. Qorin to'q bo'lganda kallani yaxshi ishlatish mumkin.

Italyanacha ekvivalenti: Prima il mangiare, poi la morale.

3. Nemis tilida: Der Apfel fa'llt nicht weit vom Stamm-Olma daraxtdan uzoqqa tushmaydi. Ya'ni Olmani tagiga olma tushadi ma'nosida. Yoki: Farzand o'z otanasiga o'xshaydi; degan ma'noda.

Italyanacha ekvivalenti: La mela non cade lontana dal tronco

4. Nemis tilida: Man hat dir einen Ba'ren – So'zma-so'z tarjimada: Sengi ayiq ustiga bog'lagan. Iboraning ma'nosi: Seni aldadi va sen buni sezmay qolding.

Italyanacha ekvivalenti: Ti hanno legato sopra un orso.

5. Nemis tilida: Ich druckte der die Damen-Iboraning ma'nosi: Omad yor bo'lsin!

Italyanacha ekvivalenti: Buona fortuna! In bocca al lupo!

6. Nemis tilida: Ohne Fleiss kein Preis-Bu iboraning ma'nosi: Mashaqqatsiz yutuqqa erishib bo'lmaydi.

Italyanacha ekvivalenti: Solo con la fatica si ottiene un risultato! Senza diligenza nessun premio.

7. Nemis tilida: Er hat Geld wie Heue- So'zma-so'z tarjimada quyidagicha ifodalanadi: Uning pichandek ko'p puli bor. Iboraning sifatida ma'nosi: U juda boy. Pulini qayerga sarflashni bilmaydi.

Italyanacha ekvivalenti : Ha soldi come fieno.

8. Nemis tilida: Ich fuhle mich wie im siebten Himmel-O'zimni yettinchi osmonda yurgandek his qilaman. Ya'ni 'Juda baxtiyorman' ma'nosida.

Italyanacha ekvivalenti: Mi sento come fossi al settimo cielo.

9. *Nemis tilida: Er ist bekannte wie ein bunter Hund-u – So 'zma-so 'z tarjimada: U itning qashqasidek tanish. Ya 'ni ibora: Uni hamma yaxshi taniydi.*

Italyancha ekvivalenti: È conosciuto come un cane colorato.

10. *Nemis tilida: Das passiert alle Jubiljahre einmal – So 'zma-so 'z tarjimada: Tavallud inson hayotida bir marotaba bo 'ladi. Iboraning ma 'nosi: Kamdan kam uchraydigan narsa, hodisa.*

Italyancha ekvivalenti: Succede una volta ogni anno giubilare.

Tarjima tilining sofligi, uning yuqori madaniyati uchun kurash adekvat tarjimalar yaratish bobidagi jonbozlik bilan mantiqan bog'lik bo'lib, barcha leksik va frazeologik birliklar xamda uslubiy vositalarning asliyatdagi darajada tabiiy jaranglashi, birinchi navbatda, ularning o'z ma'no va vazifalari xamda o'zlariga xos shakllarida ishlatilishini taqozo etadi. Leksik-frazeologik birliklar badiiy ijod tarkibida asar g'oyasini kommunikativ xamda xissiy-ta'sirchan tarzda ifoda etish uchun xizmat qilar ekan ulardan fikr maksadiga muvofiq urinli va san'atkorona foydalana bilishgina muallif nazarda tutgan ma'no va uslubiy vazifaning nutq madaniyati darajasida talqin etilishini ta'minlaydi. Birliklarning kommunikativ va uslubiy layoqatini xisobga olmasdan, ularni, asliyatdagi birliklar ta'siriga berilib, tarjima tili uchun g'ayritabiiy sharoitlarda qo'llash, aksariyat, tarjima tili madaniyati yo'l qo'ya olmaydigan birikmalarning xosil bo'lib qolishiga, ba'zan esa ma'no va vazifaning mutlaqo o'zgacha talqiniga olib kelishi mumkin⁷².

XULOSA

Frazeologiyaning lisoniy fan sifatida vazifasiga til frazeologik xazinasining umumiyliigi o'rganilishi misol bo'ladi. Bu fanning asosiy tadqiq qilinadigan sohalari frazeologik birliklarning turg'unligi, kelib chiqishi va asosiy funktsiyalarini talqin qiladi. Frazeologiyaning eng murakkab tomoni bu tadqiq qilinadigan frazeologik birliklarning tarjimasi sanaladi.

REFERENCES

1. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Курбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2009. – 122 б.
2. Қудрат Мусаев. “Таржима назарияси асослари: Дарслик.Т.: «Фан» нашриёти, 2005.-13 б.
3. Т.Олтiev, В.Худойқulov. “Итальян тилидаги ибораларнинг таржимаси” луг'ати. – SamDCHTI :2021.

⁷² Қудрат Мусаев. “Таржима назарияси асослари: Дарслик.Т.: «Фан» нашриёти, 2005.-13 б.

-
4. Xudoyqulov, B., & Jumayeva, M. (2022). FRAZEOLOGIK IBORALARNING TEMATIK VA SEMANTIK TAHLILI (ITALYAN TILIDAGI IBORALAR MISOLIDA). *Academic research in educational sciences*, 3(2), 698-706.
  5. Khudaykulov, B. (2022). Linguacultural Features of Phraseological Units in Italian Language.
  6. Xudoyqulov B.- Linguacultural Features of Phraseological Units in Italian Language - "Commonwealth Journal of Academic Research (CJAR.EU)" volume 3. Issue 1. 2022. 5 b.
  7. Xudoyqulov, B. (2021). FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (italyan tilidagi iboralar misolida). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 945-951.

ARAB TILIDAGI FORSCHA IQTIBOSLAR

Alamov Shavkatjon

Samarqand davlat chet tillar instituti,
Yaqin sharq tillari kafedrası o'qituvchisi.
Tel: +998973939944

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada arab tili tarkibiga kirib kelgan forscha so'zlar va iboralar tadqiqi nazarda tutilgan. Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, barcha musulmon xalqlarning tillarida arbcha so'zlar mavjud. Aytish mumkinki, arab tili hisobidan dunyoning ko'plab tillari o'z lug'aviy boyligini oshirgan. Ammo masalaning boshqa tomoni shundan iboratki, arab tilining o'zi ham juda ko'p so'zlarini boshqa tillardan iqtibos qilgan. Arab tilining mukammallashuvi uchun birinchi navbatda fors tilining o'rni katta bo'lgan. Bu masalaga oid bir qancha maqolalar va ilmiy asarlar yaratilgan. Bu maqolada mazkur masalaning tadqiqi va arabiylashgan bir qancha forscha so'zlarning tahlilini o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Kalit so'zlar: Arab, fors, til, lug'at, iqtibos, ma'no, o'zak, leksika.

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет об изучении персидских слов и словосочетаний, ставших частью арабского языка. Из истории языкознания известно, что арабские слова есть в языках всех мусульманских народов. Можно сказать, что многие языки мира увеличили свое лексическое богатство за счет арабского. Но другая сторона вопроса заключается в том, что сам арабский язык цитирует много слов из других языков. Роль персидского языка в развитии арабского языка была велика в первую очередь. На эту тему написано несколько статей и научных работ. В данной статье мы поставили перед собой цель исследовать этот вопрос и проанализировать ряд арабизированных персидских слов.

Ключевые слова: арабский, персидский, язык, словарь, цитата, значение, ядро, лексика.

ABSTRACT

This article deals with the study of Persian words and phrases that have become part of the Arabic language. It is known from the history of linguistics that Arabic words are found in the languages of all Muslim peoples. It can be said that many languages of the world have increased their lexical richness at the expense of Arabic. But the other side of the issue is that the Arabic language itself quotes many words

from other languages. The role of the Persian language in the development of the Arabic language was great in the first place. Several articles and scientific papers have been written on this topic. In this article, we have set ourselves the goal of exploring this issue and analyzing a number of Arabicized Persian words.

Keywords: Arabic, Persian, language, dictionary, quotation, meaning, core, vocabulary.

KIRISH

Arabcha soʻzlarning butun dunyo boʻylab tarqalganligi va dunyoning deyarli barcha tillarida arabcha soʻzlarning mavjudligi oʻz shubhasizdir. Xususan Islom dinini qabul qilgan xalqlarning tilida sanoqsiz arabcha soʻzlar va iboralarni koʻrishimiz mumkin. Ammo arab tili tarkibida ham juda koʻp iqtibos qilingan begona soʻzlar mavjud. Arab tili juda katta miqdordagi begona soʻzlarning oʻzlashganligi natijasida oʻz lugʻaviy tarkibini boyitgan. Bu albatta turli bahslarga sabab boʻladigan ilmiy masala hisoblanadi. Arablarning uzoq yillar davomida amalga oshirgan harbiy yurishlari natijasida arabcha soʻzlarning tarqalgani bilan birga begona soʻzlar ham arab tili tarkibiga kirib kelishiga sabab boʻlgan. Qadimdan arab xalqi bobulliklar, misrliklar, yunonliklar va forslar bilan yonmayon yashaganlar va doimiy ravishda ular orasida har tomonlama aloqa boʻlib turgan. Arablar turli qabilalardan iborat boʻlgan tarqoq xalq edilar. Bu qabilalar oʻz yashash hududlariga yaqin boʻlgan xalqlar bilan doimiy robitada boʻlib turganlar. Buning natijasida arablar boshqa millatlar tillaridan koʻplab soʻzlarni oʻz tillariga oʻzlashtirdilar. Aytish joizki, arab tiliga iqtibos boʻlgan soʻzlarning asosiy qismi fors tilidan olingan. Faqatgina forslar bilan hamsoyalikda yashaydigan qabilalar emas, balki boshqa qabilalar ham fors tilidan sanoqsiz soʻzlarni oʻzlashtirdilar. “Kitob ul-bayon vat-tabyin” asarida shunday maʼlumot keltirilgan: “Bir guruh eronliklar Madinaga kelib joylashdilar va Madinadagilar ularning tilidagi bir qancha soʻzlarini oʻzlashtirdilar”⁷³.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolada iroqlik tilshunos olim Assayid Addisherning “Arabiylashgan forscha soʻzlar” asaridan asosiy manba sifatida foydalanildi. Ushbu asar milodiy 2008 yili eronlik olim Sayid Hamid Tabibiyon tomonidanforschaga tarjima qilingan. Asarning ushbu tarjimasi ham mavzuni tadqiq etish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi. Begona soʻzlarning arab tili tarkibiga kirib kelganligi xususida koʻplab ilmiy ishlar olib borilgan va maʼlum darajada oʻrganilgan. Misrlik tadqiqotchi olim Ahmad Muhammad al-Havfiy 1960 yili arab tilidagi forscha soʻzlar mavzusiga oid ikkita

⁷³ السيد ادی شیر. واژه های فارسی عربی شده. ص. ۱۰.

kitob yozgan. Bu kitoblarning birinchisi التيارات المذهبية بين العرب و الفرس، الدار القومية (Arablar va eronliklar o'rtasidagi diniy jarayonlar) va ikkinchisi التيارات ثقافية بين العرب و الفرس، دار نهضة مصر، (Arablar va forslar o'zrtasidagi ilmiy jarayonlar)⁷⁴. Havfiy ushbu kitoblarida arablar va eronliklarning johiliyat davri va undan keyingi davrlardagi har tomonlama aloqalarini mufassal yoritib bergan va arab tilidagi insoniyat hayotining turli tamoillariga xos bo'lgan sohalarga oid forscha so'zlarni tadqiq qilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Begona so'zlar arab tiliga uning uzoq rivojlanish yo'li davomida kirib kelgan. Efiopiya, ibroniy, o'rta ossuriya, nabatiy, yunon, fors va boshqalar kabi turli tillardan olingan oz miqdordagi qarzlar Qur'onda allaqachon qayd etilgan. Arab tilining o'zi manba til vazifasini bajargan nisbatan uzoq davr (VIII-XIII asrlar) bo'lgan. Bunga arab sivilizatsiyasi tarixi, uning Osiyo, Afrika va Yevropaning ko'plab xalqlari madaniyati bilan chambarchas bog'liqligi sabab bo'lgan. Bu aloqa islom dini qabul qilingandan keyin yanada mustahkamlandi. Arab tilining boyib borishida qadimda fors tilining o'rni katta bo'lgan.

Misrlik tadqiqotchi olim Ahmad Muhammad al-Havfiyning ta'kidlashicha arab tili tarkibida urush, qurol-aslaha, til, adabiyot, xat, doston, turli o'yinlar, bayramlar, ichkilik va yegulik kabi ko'plab sohalarga oid so'zlar va so'z turkumlari mavjud.⁷⁵

Ta'kidlash joizki, arablar begona so'zlarning ma'lum bir qismini shaklini o'zgartirmasdan qabul qilganlar va ba'zilarini esa qisman o'zgatirganlar. Ammo begona tillardan kirgan so'zlarning asosiy qismini shakl jihatidan shu darajada o'zgartirganlarki, ularning asl shaklini topish katta qiyinchilik tug'diradi. Shu boisdan arab tili tarkibidagi begona so'zlarni izlash va tadqiq etish tilshunoslikdagi eng murakkab ishlardan biri hisoblanadi.

Arab tilidagi begona so'zlarning shaklan o'zgarishiga qo'yidagi jihatlar sabab bo'ladi:

1. So'zlarning boshi yo o'rtasidagi va yo oxiridagi ba'zi harflar tushib qoladi;
2. Begona so'zlar tarkibiga so'z va tovushlar qo'shiladi;
3. Begona so'zlardagi ba'zi hprflar o'rniga boshqa harflar ishlatiladi.
4. Begona so'zlarning oxiriga "jim" yo "qof" harflari izofa qilinadi. Bu holatni asosan "hoye havvaz" harfi bilan tugaydigan so'zlarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, "gurba" (mushuk) so'zi "qurbaj" yoki "qurbaq" talaffuz qilinadi.

⁷⁴ <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B5%D8%B1>

⁷⁵ التيارات ثقافية بين العرب و الفرس، دار نهضة مصر، ١٩٦٨

5. Ba'zan begona so'zlarning shakli unchalik o'zgartirilmagan tarzda muarrab qilinadi. Bu turdagi so'zlar talaffuz jihatidan asl shakliga o'xshash. Masalan, "Gavhar" so'zi "Javhar" talaffuz qilinadi.

6. Begona so'zlar ichida fe'llar ham juda ko'p bo'lib, ular arabcha fe'llarga o'xshash tarzda talaffuz qilinadi. Masalan, forscha "ko'shidan" (harakat qilmoq) fe'li "kosha" va "yakushu" shakllarida ishlatiladi.

Yana bir narsani aytish joizki arab tilida mavjud bo'lmagan to'rtta tovush "p", "ch", "j" (jurnal so'zidagi "j") va "g" bir qator so'zlarning shakl va talaffuz jihatidan o'zgarishiga sabab bo'ladi. Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarda bu harflar o'rniga talaffuz jihatidan yaqinroq bo'lgan harflar ishlatiladi.

Arab tili tarkibidagi sanoqsiz forscha so'zlarning bir nechtasini namuna sifatida keltiramiz:

الابريق - Al-ibriq so'zi aslida forscha آبريز - obrez so'zidan olingan. Ibriq deganda aslan ikki dastali ko'za shakliga o'xshash idish tushuniladi va undan suv to'kiladi. Obrez so'zi esa ikkita so'z – ob(suv) va rez(to'kmoq) so'zlaridan tarkib topgan murakkab so'z hisoblanadi.

الابل - Al- obil so'zi forscha ابر -abr so'zidan olingan. Turkiy tillarda bu so'z bulut deb aytiladi. Rus tilidagi "oblako" so'zi ham shaklan o'xshash. Kurd tilida esa "habar" deyiladi. Ko'rinib turganidek hin yevropa tillar oilasiga kiradigan tillardagi shakli bir birlariga o'xshash.

الاستاذ - al-ustaz so'zi forscha استاد -ustod so'zining muarrab bo'lgan shaklidir. O'zbek tilida keng ishlatiladigan "ustoz" so'zi ham forscha "ustod" so'zining o'zgargan shakli bo'lib, ma'no jihatidan o'zgarmagan. O'zbek tilidagi hunarmand ma'nosini aynglatuvchi "usta" so'zi ham mazkur so'zning shaklan o'zgargan variantidir. "Usta" so'zi turk va kurd tillarida ham juda keng ishlatiladi.

الايوان - al-ayvan so'zi ايوان -ayvon so'zidan olingan va bu so'zning o'zi fors tiliga oromiy tildan ko'chib kelgan. Oromiy tildagi shakli "aivana" bo'lib, uning ma'nosi boshpana topish yoki berkinish. O'zbek tilidagi "uy" so'zi va turk tilidagi "ev" so'zi ham shaklan bu so'zga o'xshaydi va ma'nosi jihatidan ham o'xshash. Demak bu so'zlar ham qadimgi oromiy tildagi "aivana" so'zidan kelib chiqqan deb xulosa qilishimiz mumkin.

بدرق و بدرق - badraq va bazraq so'zlari arab tilida korvonlarni xavf xatardan qutqarish, posbonlik qilish, korvon yo'lidagi qaroqchilardan emin saqlash ma'nosini anglatadigan so'zlar hisoblanadi. Bu so'zlarning ikalasi ham forscha بدره -badroh (rohi bad – yomon yo'l) so'zidan olingan.

البَطّ –al-bat so‘zi arab tilidagi forscha بَتّ-bat so‘zining muarrab bo‘lgan shaklidir. بَتّ-bat so‘zining asl ma‘nosi o‘rdak (suvda yashaydigan qush), ammo shishadan yasalgan suv idishi ham “بَتّ bat” deyilgan. Chunki bu idishning shakli o‘rdakning ko‘kragiga o‘xshaydi. Yunon tilidagi “fatta” yo “butis” va rus tilidagi “butilka» so‘zlari ham aynan forscha “بَتّ-bat” so‘zidan olingan.

البلاس-albalas so‘zi forscha پلاس-palos so‘zidan olingan. Bu so‘zdagi “p” harfi arab tilida mavjud emasligi sababli unga tovush jihatidan o‘xshash bo‘lgan “b” harfi almashgan. Palos so‘zi o‘zbektiliga ham fors tilidan iqtibos bo‘lgan.

Arab tilida الخُرُوخ-al-jurux degan so‘z bor va bu so‘z toshni aylantirib otadigan urush quroli ma‘nosini ifoda etadi. الخُرُوخ-al-jurux so‘zi forscha چرخ-charx so‘zidan olingan. Charx so‘zining ma‘nosi aylana yoki aylanishdir. E’tibor bersak ikkala so‘zning ham shakl va ham ma‘no jihatidan bir-biriga o‘xshashligiga guvoh bo‘lamiz. Charxi falak deganda osmon va aylanib turgan yulduz hamda sayyorala tushuniladi. Ushbu so‘z o‘zbek tilida ham ishlatiladi.

الخنّار-Al-junnar so‘zi forscha چنار-chanor so‘zidan olingan. Bu so‘z arab tilida با‘زان-sinar ham deyiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Fors tilidan olingan iqtiboslar ingliz tiliga ham ko‘p jihatdan kirdi. Fors tilining qadimgi dunyoda keng tarqalishi arab, urdu (yoki hind), turk, yunon kabi tillar tomonidan forscha so‘zlarni o‘zlashtirishga olib keldi. Forslar bilan savdo-sotiq orqali forscha so‘zlar italyan, ispan, portugal va fransuz tillariga o‘tgan. Bu tillarning barchasidan forscha so‘zlar tarixning tegishli davrlarida ingliz tiliga kirib kelgan. Fors tilidan g‘arb tillarigat to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirishlar 15-asr oxiridan boshlangan.

Mazkur masalani mukammal o‘rganish barcha musulmon xalqlar uchun muhim deb bilamiz. Chunki arab va fors tiddaridan o‘zlashgan so‘zlar barcha turkiy xalqlar va boshqa musulmon xalqlar tillarida mavjud. Mazkur mavzuning tahlili eng avvalo ko‘plab so‘zlarning etimologik jihatini o‘rganish uchun muhim vosita bo‘la oladi.

REFERENCES

1. لألفاظ الفارسية المعربة قاهره. ۱۹۸۸
2. السيد ادى شير. واژه های فارسی عربی شده. ص. ۱۰.
3. التّیارات ثقافیه بین العرب و الفرس، دار نهضة مصر، ۱۹۶۸
4. Shavkat Rahmatulloyev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati I jild , 2000, Toshkent, “Universitet”.

-
5. Shavkat Rahmatulloyev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati II jild, 2003 Toshkent, “Universitet”.
  6. Shavkat Rahmatulloyev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati III jild , 2009 Toshkent, “Universitet”.
  7. <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B5%D8%B1>

FRAZEOLOGIK IBORALARNING O'RGANILISHI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Behzod Xudoyqulov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

bekhzod338@gmail.com

Ruziboyeva Dildora

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi birliklardan biri frazeologizmlardir. Frazeologizmlar til birligi sifatida nutqda namoyon bo'ladi. Ular nutqning ta'sirchan va buyoqdor bo'lishini ta'minlaydi. Frazeologik birliklar ma'lum bir tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy til boyligini aks ettiradi va ularning dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Har bir tildagi frazeologizmlarni o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi. Ushbu maqolada frazeologik iboralarni o'rganilish holati bo'yicha ayrim mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Frazeologiya, frazeologik lug'atlar, frazeologizm, ibora, tarjima.*

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИИ ОБ ИЗУЧЕНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ

Бехзод Худайкулов

Преподаватель Денауского института предпринимательства и педагогики.

bekhzod338@gmail.com

Рузибоева Дилдора

Магистр Денауского института предпринимательства и педагогики

АННОТАЦИЯ

Фраzeология – раздел лингвистики, изучающий устойчивые речевые обороты и выражения – frazeологические единицы. Фраzeологизмы – это особые выражения, устойчивые сочетания слов. Объясняя их значение, мы имеем в виду смысл всего словосочетания в целом, а не отдельных слов. Фраzeологизмы, являющиеся одними из наиболее важных и выразительных составных частей любого языка.

В данной статье анализируется изучение frazeологизмы. Теоретическая информация об frazeологизмы основана на примерах

Ключевые слова: Фразеология, фразеологические словари, фразеологизмы, фразема и фразеологизм, перевод.

SOME DISCUSSIONS ABOUT THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS

Bekhzod Khudaykulov

Teacher of Denau Institute of entrepreneurship and pedagogy
bekhzod338@gmail.com

Ruziboeva Dildora

Master of the Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

ABSTRACT

Phraseology is the branch of lexicology specializing in word-groups which are characterized by stability of structure and transferred meaning. In speech, a person uses various stable phrases, especially figurative expressions, in addition to individual words. Such expressions are an important and peculiar part of the richness of our language. Phraseological units are set expressions and their phraseological stability distinguishes them from free phrases and compound words.

The article focuses on the study of phraseological units. Theoretical data about phraseological units are discussed and analyzed with reasonable examples.

Keywords: *Phraseology, phraseological dictionaries, phraseme and phraseologism, phraseological unit, translation.*

KIRISH

Frazeologik birliklarni tilning uzviy ajralmas bo'lagi sifatida ko'rib chiqish frazeologiyaning umumiy va o'ziga xos qonuniyatlarini mukammal o'rganib chiqishni talab etadi. Frazeologik birliklarning semantik stilistik xususiyatlarini tahlil qilish, barchaga ma'lumki, juda ham keng qamrovli sohadir. Frazeologiya bo'yicha ilmiy tadqiqod ishlari rivojiga ko'plab tilshunoslar o'zlarining munosib hissalarini qo'shishgan.

Frazeologiya tilshunoslikning alohida bir qismi bo'lib shakllanganiga hali ko'p vaqt bo'lmagan bo'lsada, uning kelib chiqish tarixi til taraqqiyotining ilk bosqichlariga borib taqaladi. Ilmiy tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, frazeologik birliklar til bilan birga paydo bo'lib, til bilan birgalikda rivojlanib kelgan. Ammo jamiyatning turli davrlarida ularning o'rni va ahamiyati turlicha baholanadi.

Frazeologiya tilshunoslikda mustaqil fan sifatida yaqinda paydo bo'lgan. Bilamizki, uning shakllanishi taniqli tilshunoslar nomi bilan uzviy bog'liqdir. Shuni

aytish joizki, frazeologiya sohasidagi dolzarb muammolarni yoritishda V.V.Vinogradov, N.N.Amosova, A.V.Kunin o'zlarining bebaho hissalarini qo'shgan va shu sababli yangi izlanishlarga keng yo'l ochib berishgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ma'lumki, o'zbek frazeologiyasi yuzasidan Sh.Rahmatullaev, A.Isaev, K.Bozorboev, A.Mamatov, B.Yo'ldoshev, U.Rashidova, Sh.G'anieva, Sh.Almamatova, B.Boltaeva⁷⁶ kabi olimlar tadqiqotlar olib borishgan bo'lib, ular frazeologizmning ma'lum bir qirralarini yoritishga xizmat qilishgan.

Har bir tilda bo'lgani kabi italyan tilida ham frazeologik iboralar muhim tadqiqot mavzusi bo'lib, shu paytgacha ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Boshqa chet tillari kabi italyan tili ham iboralarga boy til hisoblanadi.

Italyan tilidagi frazeologizmlar – iboralar ustida ishlab tadqiqod olib borganlardan: Lapucci C⁷⁷., Radicchi S., Quartu B. M⁷⁸., Turrini G., Alberti C., Santullo M.L⁷⁹., Zanchi G., Zanichelli, Casadei F., Lurati O., Gianluca Aprile⁸⁰, Pittano G⁸¹., kabilarning ishlari frazeologizmlarni tadqiq qilishda muhim hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Italyan tilidagi frazeologizmlar bo'yicha tadqiqidlar olib borgan tilshunoslardan: F. Leka, Z. Simoni, B. M. Quartu kabilar ikki tilli frazeologik lug'atlar ishlab chiqishgan⁸². Bundan tashqari italyan tilidagi frazeologizmlar – iboralar ustida ishlab lug'at ishlab chiqqanlardan: Lapucci C., (Modi di dire della lingua italiana) – “Italyan tilidagi iboralar” lug'ati, Radicchi S., (In Italia. Modi di dire ed espressioni idiomatiche) – Idioma va iboralar lug'ati; Quartu B. M., (Dizionario dei modi di dire della lingua italiana) – Italyan tilidagi iboralarning lug'ati; Turrini G., Alberti C., Santullo M.L., Zanchi G., Zanichelli, (Capire l'antifona. Dizionario dei modi di dire con esempi d'autore, (a cura di)) – Muallif misollari bilan berilgan iboralar lug'ati; Casadei F., (Appendice: il corpus, in Metafore ed espressioni idiomatiche) qo'llanmasi; Lurati O., (Dizionario dei modi di dire) – Iboralar lug'ati. Gianluca Aprile.,(Italiano per modo di dire) – Italyan tili – iboralar bo'yicha qo'llanmasi;

⁷⁶ Boltaeva B. I. O'zbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi. Fil.fan disser avtoreferati. Samarqand, 2019.

⁷⁷ Lapucci C., 1990, Dizionario dei modi di dire della lingua italiana, 1st ed., Milano. (L)

⁷⁸ Quartu B. M., 2000, Dizionario dei modi di dire della lingua italiana, 4th ed., Milano. (Q)

⁷⁹ Turrini G., Alberti C., Santullo M. L., Zanchi G., Capire l'antifona. Dizionario dei modi di dire con esempi d'autore, 2002, 6th ed., Bologna. (C)

⁸⁰ Gianluca Aprile. Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008.

⁸¹ Pittano G., 2001, ` Frase fatta capo ha. Dizionario dei modi di dire, proverbi e Locuzioni, 5th ed., Bologna. (F)

⁸² Msc. Manjola Zaçellari , Msc. Muhamed Dervishi. The Relations of Albanian and Italian Language in Phraseology//Journal of Educational and Social Research MCSER Publishing, Rome-Italy. Vol. 3 No. 7 October 2013. 498 p.

Xususan, tana a'zolari nomlari bilan ishlatiladigan ayrim (somatik) iboralar, Gianluca Aprilening (Italiano per modo di dire) – Italyan tili iboralar bo'yicha deb nomlangan qo'llanmasida turli misollar va mashqlar orqali keltirilgan. Quyidagi misollar orasida ushbu qo'llanmadagi ayrim iboralarni uchratishimiz mumkin:

- **Prenderci la mano** - *O'rganib olmoq, qo'li kelishib qolmoq*⁸³.
- **Fatto a mano** – *Qo'lda yasalgan, yasama*
- **Ci si lavano le mani** – *Ma'suliyatsiz bo'lmoq - biror ma'suliyat olmaydigan kishiga nisbatan.*
- **Avere le mani sporche** – *Aybdorlikni ifodalaydi. (so'zma-so'z tarjimada - kir qo'llari bo'lmoq).*
- **Lavarsene le mani**⁸⁴ – *Ma'suliyatdan bosh tortish*
- **Mettere la mano sul fuoco**⁸⁵ - *Kafolat bermoq, aniqligini tasdiqlamoq.*
- **Mani pulite** – *To'g'ri, xatoga yo'l qo'ymagan*
- **Stringere la mano** – *Yaxshi, muvaffaqiyatli kelishuvlar bo'lganda ishlatiladigan ibora.*
- **Avere le mani lunghe** - *Qo'li uzun bo'lmoq, yetarli qudrati bo'lmoq.*
- **Mettersi le mani nei capelli** (si fa così quando si è disperati) – *Umidsiz qolmoq ma'nosida.*
- **Un pugno di mosche in mano** – *Hech narsaga erishmasdan, hech narsasiz qolmoq.*
- **Essere un tipo o una persona alla mano** - *do'stona, ko'ngli ochiq va har qanday vaziyatga kirishib keta oladigan odamga nisbatan ishlatiladi*⁸⁶.
- **Essere a portata di mano** - bu ibora biror joyni juda yaqinda joylashganini ifodalashda ishlatiladi. Ma'nosi: *Juda yaqin, bir qadamda.* Iboraning aksi - **fuori mano**; Ma'nolari: Uzoqda/ uzoqda joylashgan
- **Mani in pasta** – Bu iboraning ma'nosi, qo'lida ishi bor/ishi tayin
- Qo'l bilan ishlatiladigan iboralrning aksariyati doimo biror ichga hozirlik, sahiylik ma'nolarida ishlatiladi.
- **Dare una mano** – *yordam qo'lini cho'zmoq/yordam bermoq*⁸⁷.

⁸³ T.Oltiev, B.Xudoyqulov. "Italyan tilidagi iboralarning tarjimasi" lug'ati. – SamDCHTI 2021.

⁸⁴ Gianluca Aprile .Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008. 23 b.

⁸⁵ Gianluca Aprile .Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008. 23 b.

⁸⁶ T.Oltiev, B.Xudoyqulov. "Italyan tilidagi iboralarning tarjimasi" lug'ati. – SamDCHTI 2021.

⁸⁷ B.Xudoyqulov- Linguacultural Features of Phraseological Units in Italian Language - "Commonwealth Journal of Academic Research (JAR.EU)" volume 3. Issue 1. 2022. 5 b.

• **Alzare le mani** - qo'l ko'tarmoq/urmoq. Leki bu iborani – savolga javob berish uchun qo'l ko'tarmoq ma'nosi ham mavjud.

• **Mani in alto!** - Qimirlama!, Buyruq ma'nosini bildiradi

• **Ha le mani bucate** – Qo'li ochiq, sahiy;

• **In buone mani** – Ishonchli qo'llarda, himoyada bo'lmoq; Masalan: Fidati di me, sei **in buone mani** – Menga ishon, sen ishonchli qo'llardasan.

• **Mettersi una mano sulla coscienza** - Aql bilan/rahm – shavqat bilan munosabatda bo'lmoq/yordam bermoq.

• **Mette le mani avanti**⁸⁸ – *Oldini ol, himoyalani* – Biror salbiy holatni, hafagarchilikni oldini olishda ishlatiladi.

• **A mano a mano** - Bu iboraning ma'nosi – *sekin-sekin, bosqichma-bosqich*.

• **Capitare tra le mani** -(Biror imkoniyat) *qo'lida bo'lmoq, ko'zlagan imkoniyati qo'lida bo'lmoq*.

• **Una notizia di prima mano** – *Birinchi marta aytilgan (hali tarqalmagan) yangilik* ga nisbatan ishlatiladi.

• **Di seconda mano** - *Ishlatilgan, qo'ldan – qo'lga o'tgan narsa buyum (avtomobil)* ga nisbatan ham ishlatiladi.

• **Mordersi le mani** – O'tkazib yuborilgan imkoniyat, vaziyatda - *g'azablanish, g'azabdan qo'lini tishlash* ma'nolarida keladi.

• **Chiedere la mano** - *Qo'lini so'ramoq (qiz boladan turmushga chiqishini so'ramoq)* ma'nosida ishlatiladi.

• **Prendere per mano** – *Yordam bermoq, to'g'ri yo'lni korsatmoq*⁸⁹.

Gianluca Aprilening (Italiano per modo di dire) – Italian tili iboralar bo'yicha deb nomlangan qo'llanmasida ayrim son komponentli iboralar ham keltirib o'tilgan. Quyidagi misollar orasida ushbu qo'llanmadagi ayrim son komponentli iboralarni uchratishimiz mumkin:

Dare i numeri:

• So'zma-so'z tarjimada: Sonlar/raqamlarni bermoq – tarzida bo'ladi. Iboralar sifatida – *O'zini ahmoqdek tutmoq, ma'nosiz narsalarni aytmoq* degan ma'nolarni ifodalaydi⁹⁰.

Avere i numeri:

⁸⁸ Gianluca Aprile .Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008. 23 b.

⁸⁹ T.Oltiev, B.Xudoyqulov. "Italian tilidagi iboralarning tarjimasi" lug'ati. – SamDCHTI 2021.

⁹⁰ B.Xudoyqulov. "Son komponentli iboralarning semantik tahliliga doir (italyan va o'zbek tillari misolida)"Scientific Bulletin of NamSU - Научный вестник - NamDU Ilmiy Axborotnomasi - 2022_1-son. 241 b.

•So'zma-so'z tarjimada: Sonlar/raqamlarga ega bo'lmoq – tarzida bo'ladi. Iboralar sifatida – *Qobiliyatli bo'lmoq, layoqatli bo'lmoq* aytmoq degan ma'nolarni ifodalaydi.

•**Partire da zero:**

•So'zma-so'z tarjimada: Noldan jo'namoq – tarzida bo'ladi. Iboralar sifatida – *Hech kimni yordamisiz, boshidan/noldan boshlamoq* degan ma'nolarni ifodalaydi.

•**Tenere il piede in due scarpe – tenere due piedi in una scarpa** - - So'zma-so'z tarjimada: Ikki oyog'ini bir etikka solmoq – tarzida bo'ladi. Iboralar sifatida – Ikki xil imkoniyatni tanlashda, *bir qarorga kela olmay, noaniq harakatlanishda ishlatiladi.* degan ma'noni ifodalaydi⁹¹.

•**Fatto trenta, facciamo trentuno** – Biror ishni nihoyasiga yetkazish uchun yana bir ozgina turtki berish⁹².

•**Fare un quarantotto**⁹³ – Tartibsizlik, chalkashlik tug'dirmoq/ hosil qilmoq.

Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema — ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarning umumiy nomi.

XULOSA

Frazeologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi.

Frazeologik iboralarni turli tomondan o'rganish va unga har tomonlama yondashish, uning xususiyatlarini ochish, umumlashtirish yangidan-yangi iboralar hisobiga tilimizni boyitish uchun xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Boltaeva B. I. O'zbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi. Fil.fan disser avtoreferati. Samarqand, 2019.
2. Lapucci C., 1990, Dizionario dei modi di dire della lingua italiana, 1st ed., Milano.
3. Quartu B. M., 2000, Dizionario dei modi di dire della lingua italiana, 4th ed., Milano.

⁹¹ B.Xudoyqulov. "Son komponentli iboralarning semantik tahliliga doir (italyan va o'zbek tillari misolida)"Scientific Bulletin of NamSU - Научный вестник - NamDU Ilmiy Axborotnomasi - 2022_1-son. 241 b.

⁹² B.Xudoyqulov. "Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences", 1(11), 2021. 949 b.

⁹³ Gianluca Aprile .Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008. 23 b.

4. Turrini G., Alberti C., Santullo M. L., Zanchi G., Capire l'antifona. Dizionario dei modi di dire con esempi d'autore, 2002, 6th ed., Bologna.
5. Gianluca Aprile .Italiano per modo di dire//Alma Edizione 2008.
6. Pittano G., 2001, ` Frase fatta capo ha. Dizionario dei modi di dire, proverbi e Locuzioni, 5th ed., Bologna.
7. Msc. Manjola Zaçellari , Msc. Muhamed Dervishi. The Relations of Albanian and Italian Language in Phraseology//Journal of Educational and Social Research MCSER Publishing, Rome-Italy. Vol. 3 No. 7 October 2013. 498 p.
8. Oltiev. T., Xudoyqulov. B. "Italyan tilidagi iboralarning tarjimasi" lug'ati. – SamDCHTI 2021.
9. Khudaykulov, B. (2022). Linguacultural Features of Phraseological Units in Italian Language.
10. Xudoyqulov. B. "Son komponentli iboralarning semantik tahliliga doir (italyan va o'zbek tillari misolida)"Scientife Bulletin of NamSU - Научный вестник - NamDU Ilmiy Axborotnomasi - 2022_1-сон. 241 b.
11. Xudoyqulov, B. (2021). FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (italyan tilidagi iboralar misolida). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 945-951.

NUTQ TEXNIKASI MODULINI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV METODLARI

Jurayeva Mashxura Qodirovna

Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi

Jurazoda Mohinaxon Ibodilloxon qizi

Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Tadqiqot jarayonida nutq texnikasining kommunikativ xususiyatlari yetarlicha tahlil qilib o‘tildi. Ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlarni, o‘quvchilar tomonidan o‘zlari qidirib topishlari, mustaqil o‘rganib o‘zlari tahlil qilishlari, o‘z bilimlarini baholashlari, to‘g‘ri xulosalar chiqarishga qaratilgan. Yosh avlodni tarbiyalashda nutqiy texnik qobiliyatlarning mohiyatini tushuntirib o‘tish joizdir.

Kalit so‘zlar: *innovatsiya, nutq texnikasi, diqqatni faollashtirish, faolashtirillgan suhbat, muloqot, til, aktiv va passiv nutq.*

ABSTRACT

In the course of the research, the communicative features of speech techniques were sufficiently analyzed. Classes using modern technologies in the education system are aimed at self-discovery by students, independent study and analysis, assessment of their knowledge, drawing the right conclusions. It is important to explain the importance of speech and technical skills in educating the younger generation.

Keywords: *innovation, speech technique, attention activation, activated conversation, communication, language, active and passive speech.*

АННОТАЦИЯ

В ходе исследования были достаточно проанализированы коммуникативные особенности речевых приемов. Занятия с применением современных технологий в системе образования направлены на самопознание учащимися, самостоятельное изучение и анализ, оценку своих знаний, получение правильных выводов. Важно объяснить важность речи и технических навыков в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: *инновация, речевая техника, активизация внимания, активизированная беседа, общение, язык, активная и пассивная речь.*

KIRISH

*Oddiy va chiroyli gapirish butun bir fan bo'lib,
uning o'z qonunlari bo'lishi kerak.*

K.S. Stanislavskiy.

Yaqin vaqtlargacha an'anaviy ta'limga tayanib o'qitilib kelingan. Hozirda an'anaviy ta'limdan voz kechmagan holda, innovatsion texnologiyalardan foydalanib dars o'tish yangilik bo'lmay qolgan.

Fan, texnika va innovatsion texnologiyalarni rivojlanishi natijasida, o'quv-tarbiya jarayonida interfaol uslublar (innovatsion pedagogic va axborot texnologiyalaridan) foydalanib, yani innovatsion yondashuv asosida ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda.

Innovatsiya inglizcha so'z bo'lib, yangilash, nimanidir o'zgartirish demakdir.

Nutq tug'ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning aqliy va jismoniy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakillanib boradi. Kishilarning til yordamida o'zaro so'zlashuvi nutq deb ataladi. Fikrni ifodalash usuliga ko'ra, nutq og'zaki va yozma bo'ladi.

Og'zaki nutq yozma nutqdan quyidagilar bilan farq qiladi: og'zaki nutq, tovush nutq. Yozma nutq esa, grafik nutqdir. Til esa shu vositalar yordamida vujudga keladi.

Kishilar nutq yordamida muayyan vaqtda nimalar yuz berayotganini xabar qilibgina qolmay, balki asrlar davomida insoniyat to'plagan bilimlarni, urf – odatlarni, qadriyatlarni avloddan – avlodga etkazib beradilar. Insonlar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Albatta inson o'z fikrini bayon qilishidan avval, nima haqida so'zlashni o'ylab oladi.

Fikrlash inson nutqi va tafakkuri o'sishida muhim vositadir. Tafakkur va nutq, bir – biri bilan uzviy bog'liqdir. Og'zaki nutq ham, yozma nutq ham, kishilarning o'zaro muloqot yuritishlari uchun xizmat qiladi. Og'zaki nutq monologik va diologik nutq bo'lishi mumkin. Monologik nutq, nomining o'zi aytib turganidek, bitta odamning nutqidir.

Diologik ikki yoki undan ortiq kishining suhbatidir. Nutqning xar ikkala turi ham, aktiv nutq tushunchasiga kiradi.

Nutq o'qilmaydi, balki tinglanadi. Shu bois sof muloqot qilish uchun, adabiy til normalariga qat'iy rioya qilish lozim.

So'zlovchining nutq texnikasi qancha yuqori bo'lsa, tinglovchi uchun bu suxbat zerikarli bo'lmaydi. Notiq va tinglovchi o'rtasidagi umumiy ruhiy holat, ya'ni ularning bir – birlarini tushunishi, muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutq texnikasi deganda, notiqning turli usullarda, adabiy til normalariga asoslanib aytiladigan nutqi tushuniladi. Bu esa tabiiy-ki, notiqning nutq madaniyatidir. Muloqot nutq madaniyati deyilganida esa, quyidagilar nazarda tutiladi:

1. So'zlash san'ati.
2. Tinglash qobiliyati.
3. Suxbatdoshni to'g'ri tusnunish (ob'ektiv baholash).
4. Har qanday odam bilan munosabat o'rnata olish.

Notiq ma'ruza qilar ekan, ma'ruzasi ta'sirchanligi qay darajada kechayotganini ham nazoratga olib turishi lozim. Aks holda uni tinglayotgan auditoriya zerikib qolisni mumkun. Bunday holat yuzaga kelsa, so'zlovchi o'z nutqini mohirona o'zgartirib, tinglovchi diqqatini faollashtirish uchun, tinglovchini xam suxbatga tortish va turli savol – javoblar uyushtirish yahshi natija beradi.

Nutqda kommunikatsiya vositalari, iboralardan, gap tuzish qoidalaridan, so'zlardan, intonatsiya (ohang), mimika, qo'l harakati, pauzadan to'g'ri foydalanilsa, nutq ta'sirchanligi ortadi.

Notiq ma'ruza qilar ekan, nutqning tarkibiy qismlariga ahamiyat qaratishi shart. Nutq o'z navbatida quyidagi tartibga bo'linadi :

1. Nutqning kirish qismi.
2. Asosiy qism.
3. Xulosa.

Nutqning kirish qismida – ma'ruza yoki suxbat mavzusiga qiziqish uyg'otiladi. Auditoriya bilan muloqot o'rnatilib, tinglovchilarni nutqni tinglashga tayyorlaydi.

Asosiy qismda – ko'tarilgan fikrlarga asoslanib, fikrlar izchillik bilan bayon etiladi. Ularning to'g'ri ekanligi isbotlanib, tinglovchilar tegishli xulosa chiqarishlariga turtki beradi.

Xulosa qismida esa, aytilgan fiklar umulashtirilib, gaplarni axamiyati ta'kidlanib ko'rsatiladi. Nutq texnikasi har bir notiqning ma'ruzasi darajasiga qarab belgilanadi. Yani notiqning nutqi samarador bo'lishi uchun, quyilagi jixatlarga e'tibor qaratishni kerak.

Masalan:

1. Nutqning auditoriyaga mos kelishiga,(tinglovchilarning yoshi, kasbi, ma'lumoti, qiziqish doirasi, diniy e'tiqodi v. h.k.)
2. Nutqning konkret bo'lisniga,(chunki tinglovchining xotirasida eshitgan nutqning kam qismi saqlanib qoladi, ammo konkret takliflar, aniq gaplar xotirada qoladi)
3. Nutqning ta'sirchan bo'lishiga (hech kimga ta'sir qilmagan nutq, havoga aytilgan bilan barobar. Chunki u o'z vazifasini bajarmaydi. Nutq yakunida tinglovchida qandaydir his bilan ruhlanish, ma'lum tuyg'u uygonish notiqning nutq texnikasi yuqorilagadan dalolat beradi).

Notiqning nutq texnikasi yuqori darajadiligini ko'rsatuvch yana bir jihat, mashg'ulotlar davomida tinglovchilarni bahs – munozaraga chorlashi va ularni faol bo'lishga unday olishligidir.

Bahs – bu aqllar kurashi. Bahs deganda, biron – bir fikrni isbotlash (asoslash) jarayoni tushuniladi va uning davomida xar bir tomon muhokama etilayotgan masala bo'yicha o'z nuqtai – nazarini himoya qilishga va raqibning fikrlarini inkor etishga harakat qiladi. Albatta xar qanday bahs raqibga nisbatan odob – ahloq, hurmat doirasida bo'lishini, shu bilan birga: “ G'alabaga erishishda xar qanday ish ma'qul”- degan fikrga ega bo'ganlarga, bu yo'l noto'g'ri ekanligini ko'rsatish notiqning vazifasi xisoblanadi.

Notiq o'z ma'ruzasida bir hillikdan qochishi, yani ovoz ohangi « monoton » (bir hil) bo'lmasligi lozim. So'zlovch ma'ruza qilish vaqtida tinglovchilarning birhillikdan zerikish holati kuzatilsa, so'zlovchi ma'ruza o'qish uslubini o'zgartirishi va nutqini innavatsion uslublarga tayangan xolda davom ettirishi lozim.

Shuning uchun xam ta'lim muassasalarining o'quv- tarbiya jarayonida zamonaviy o'qinish uslublari, ya'ni interfaol uslublarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

SO'ZDAN SO'Z YASASH.

Texnologiyaning tavsifi.

Ushbu texnologiya orqali o'quvchilar dars jarayonida bir so'zdan bir necha so'z yasashni va shu so'zlar ishtirokida kichik hikoya tuzishi hamda gapirib berishni o'rganishlari ko'zda tutiladi.

Texnologiyaning maqsadi.

O'quvchida so'z topqirligini rivojlantirish, topgan so'zlarini bir biriga bog'lab hiroya tuzishni o'rganishini rivojlantirish, so'zlab berish asnosida nutq texnikasini rivojlantirishga e'tibor qaratish.

*Dokaga ixtiyoriy bir so'z yoziladi (imkon qadar uzunroq so'z tanlanadi).

*Tanlangan so'zning har bir harfi yordamida, boshqa bir yangi so'z hosil qilinadi.

* Bir harf takroran ishlatilishi xam mumkun.

* Bir so'zdan bir necha o'nlab so'z hosil qilinishi mumkun va shu so'zlar yordamida kichik hikoya tuziladi.

1. Rasm sol va so'zlab ber.

Texnologiyaning tavsifi.

Bu texnologiya xam o'zining qiziqarli topilmalari bilan o'quvchilarni juda faolligini oshiradi. Tasavvurini boyitadi, nutqini rivojlantiradi.

Texnologiyaning maqsadi.

Rasm chizish orqali o'quvchining tasavvur dunyosini rivojlantirish va chizilgan rasmni ta'riflashi orqali nutqni rivojlantirish.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi (amaliy mashg'ulotlarda)

*O'quvchi doskada o'si hohlagan rasmni chizadi.

*Chizgan rasmiga qarab hikoya tuzadi.

*Keyingi o'quvchi birinchi o'quvchi boshlagan rasmni o'z tasavvuri bo'yicha chizib davom ettiradi va u xam so'zlab beradi.

* Shu tariqa bir necha o'quvchi rasm chizishni davom ettirishi mumkun.

2. Tashqi ko'rinish va xarakterga chizgilar.

Texnologiyaning tavsifi.

“ Tashqi ko'rinish va xarakterga chizgilar ” deb nomlangan o'yinning dars jarayonida qo'llanishi, nutqni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, bu texnologiyani qo'llash orqali o'quvchining nutqi sezilarli darajada ravonlashadi.

Texnologiyaning maqsadi.

Darslarda ushbu texnologiyani qo'llanishi, o'quvchining so'z boyligi ortishida, nutqning ravon bo'lishida muxum ro'l o'ynaydi.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi (amaliy mashg'ulotlarda)

*O'quvchi bir insonning tashqi ko'rinishi va xarakteriga ta'rif beradi.

*Kim nazarda tutilayotgani sir tutiladi.

* Berilayotgan ta'rifga qarab, boshqa o'quvchilar ta'rifi keltirilayotgan inson, kim ekanligi topiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda nutq texnikasini rivojlanishida, innovatsion texnologiyalar muhim ahamiyatga ega. Nutq go'zal qilish va tinglovchiga tasir kuchini oshirish uchun nutq texnikasidan keng foydalanish yaxshi samara beradi. Diplomatik munosabatlarda nutq texnikasidan keng ko'lamda foudalinadi va bu yaxshi natija beradi. Shuning uchun ham nutq texnikasini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar orqali o'quvchilarda samarali natija beradi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. –T.: O'zbekiston 1997
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: O'zbekiston, 2008.
3. Abdulla Avloniy . Turkiy Guliston yoxud axloq. Toshkent: O'qituvchi, 1992. 160 b.
4. Bekmirzayev N. Notiqlik san'ati asoslari. T.: Yangi asr. – 2008. -200 b.
5. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent: Istiqlol. – 1994. 173 bet.
6. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.–2007.188 b.
7. Muhiddinov A.G. O'quv jarayonidagi nutq faoliyati. –T.: O'qituvchi. -1995.
8. Alisher Navoiy . Mahbub ul-qulub. Asarlar. 15-tom.

WAYS TO USE INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING CHEMISTRY IN ACADEMIC LYCEUMS

Kurbonova Muattar Erkinovna
Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article analyzes the example of ways to use innovative technologies in the teaching of chemistry. The problems of training chemists, bringing the content of education to the level of world standards, the opportunities for students to independently master the teaching materials are analyzed in terms of improving the quality of their professional competence.

Keywords: *Teacher, pedagogical field, education, pupils and students, methods, interactive methods.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются на примере способов использования инновационных технологий в обучении химии. Анализируются проблемы подготовки химиков, доведение содержания образования до уровня мировых стандартов, возможности самостоятельного освоения обучающимися учебно-методических материалов в плане повышения качества их профессиональной компетентности.

Ключевые слова: *Учитель, педагогическое поле, образование, учащиеся и студенты, методы, интерактивные методы.*

INTRODUCTION

Today's reforms in the field of education are aimed at increasing and improving the efficiency of the transition process, which has risen to the level of state policy in the field of education in the country. Today, innovative technologies have their own characteristics, which include:

- Innovative technologies always increase students' interest in science;
- In the process of applying innovative technologies, the culture of student communication develops;
- Innovative technologies allow students to demonstrate their talents and knowledge;
- Forms positive qualities and qualities of the student.

MATERIALS AND METHODS

There is a growing interest in the use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical information technologies in the educational process. The reason is that in traditional education the student is given ready-made knowledge, while modern technologies teach them to search, to study and analyze independently, to draw their own conclusions.

The ability of teachers to organize the process of teaching the basics of special subjects in non-traditional forms, to design the educational process on the basis of perfect standards, to use these projects wisely is a guarantee of thorough, in-depth theoretical knowledge, practical skills and competencies.

There are several types of teaching chemistry. In particular, in their explanation we define methods and tasks, determine their place of application, general methods, dogmatic method, illustrative method, heuristic method, etc.

Teaching method is a goal-oriented collaborative activity of students under the guidance of a teacher. There are specific features of chemistry teaching methods: they are;

1. The content and methodology of teaching chemistry is a theoretical science based on practice.

2. Cognitive activity of students is aimed at developing the aspects of thinking, the change of the exact properties of matter, its state, properties, structure, composition, etc., leads students to think. It is expedient to apply each method in the same process where it effectively performs educational, pedagogical, developmental functions.

The methods also educate students with their application.

There fore, the teacher should pay attention to the effective implementation of all three functions when choosing each method.

RESULT AND DISCUSSION

There are problems with the optimal choice of methods. Then you need to pay attention to the following.

- Laws and principles of teaching.
- Goals and objectives of teaching.
- The content and organic compatibility of the content of science and the subject under study.
- Student learning opportunities. (age, level of preparation, characteristics of the class community).

- Peculiarities of external conditions.
- The teacher's own capabilities.

The structure of teaching methods is diverse, and they are constantly evolving with the improvement of a particular process.

Methods of teaching chemistry are carried out in different ways. Method is the “way”. It can be dogmatic, illustrative, heuristic. The dogmatic method of teaching is that the teacher narrates the material orally, without the use of visual aids, without proof, and only by involving the students in the repetition and memorization of the material.

Illustrative method of teaching - the teacher uses a variety of special methods to explain to the student the ready knowledge. These are: teacher explanation, work with the textbook, work with the tape recorder and so on. Such exhibitions are used in experiments, models, display manuals tables. The teacher demonstrates and explains the laboratory experiments.

Some exhibits that can be applied in chemistry interactive methods.

"Observation test": this method can be used to conduct additional surveys on chemical elements, atomic structure, periodic table and all other topics. To apply this method, we use the following illustration, which is to draw a large poster with 60-80 large chemical elements on it, and a small (invisible) sequence number on each element. The chemical elements are selected from Mendeleev's periodic table with a serial number depending on the size of the poster, but when drawing on the poster, the chemical elements are placed randomly and the poster reads "Observation Test". This method can be used in the form of a game in the above topics, in groups within group leaders, or in each lesson to help students develop skills in the periodic table. In this case, one student has to go to the board and name the chemical elements one by one for a minute. can help tell. If a student finds the most items in a 1-minute period, that student will be graded with the highest rank or score.

In this way, the teacher ensures that students are constantly interacting with the periodic table and that memorizing the sign of the chemical elements is fun.

CONCLUSION

Here are some examples of the use of innovative technologies in the teaching of chemistry. They are: "Knowledge Pool", "Game of Cubes", "House of Knowledge", "Mystery Box", "Sniper Game" and many others.

The future of our country, the future of our people, the prestige of our country in the world community, first of all, depends on how our children grow up, grow up and become human beings. "The new model of education will lead to the formation of a free-thinking individual in society. We will have the opportunity to bring up people who understand their dignity, have a strong will, whole faith, and a clear purpose in life."

The conclusion to be drawn from this is that in the new conditions, the main task of the education system will be to train qualified personnel for the manufacturing sector.

REFERENCES

1. Avliyoqulov N.X. "Practical bases of teaching module and pedagogical technology". B.: "Buxoro". 2000. 199 pages
2. Tashev I.A. Ro'ziev R.R. Ismoilov I.I. Textbook for academic lyceums and professional colleges "Inorganic Chemistry" T.: "Teacher". 2010. 287 bet
3. Muftaqov A.G. "General Chemistry." Textbook for students of academic lyceums and vocational colleges. T.: "Teacher", 2004. 235 p
4. Ishmuhammedov R.J. "Ways to increase the effectiveness of education through innovative technologies" TDPU .T.: "Science". 2004. 152 b.
5. Ulugbek Zokirov. Individual Features Of Development Of Information And Communicative Competence In Masters Of Higher Pedagogical Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. № 3 (3), 486-491. (2021). <https://usajournalshub.com/index.php/tajssei/article/view/2423/2314>
6. Zokirov U.M. "Improvement of the training process of students of the Faculty of Physical Education, specializing in wrestling" mag. Dissertation - FerSU 2020 25, 26, 27, 28.
7. Ishmuhammedov R., Yuldashev M. "Innovative pedagogical technologies in education and upbringing." (Curriculum for educators, methodologists, teachers, educators and coaches) -T: "Talent". 2013. 279 p.
8. Муғаллим ҳем узликсиз билимлендириу. Абдулахатов А.Р., Худойбергандов. Ж.С., Қурбонова М.Э. Образовательный кластер - как ресурс инновационного развития региона . № 1 -1 2020 жыл. 84-89 бетлар.
9. Features and application of the cluster method of its organizations in lessons in secondary school and higher pedagogical institutions. Mamatkulov Ravshanzhon Solizhonovich, Zhumaev Abdikhakim Turdievich, Juraboev Akmal Bahromovich,

Kurbanova Muattar Erkinovna. International Journal on Integrated Education. 3, Issue III, March 2020.

10. У.М.Зокиров. Олий педагогик таълим магистрларида ахборот - коммуникатив компетентликни ривожлантиришнинг дидактика тамойилларини илмий - назарий асослари. “УзМУ ХАБАРЛАРИ” Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети илмий журнали. № 1/4/1, 74-77. (2021).

11. Зокиров, У. М. Л. (2020). Эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини такомиллаштириш усуллари. *Academic research in educational sciences*, (2), 306-314.

12. Зокиров У.М. “Совершенствование тренировочного процесса студентов факультета физической культуры специализирующихся в спортивной борьбе” маг. Диссертация ФерГУ 2020 г. 25,26,27,28.

13. Зокиров, У. М. Ў., & Курбанова, П. С. (2021). ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Academic research in educational sciences*, 2(5), 150-155.

14. Зокиров, У. М. Ў. (2021). БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯЛАШДА ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 2(2).

15. Хонкелдиев Ш.Х., Закиров У.М., Меликузиев А.А. Эффективность разработанной методики повышения физической подготовленности юных борцов вольного стиля. Наука сегодня вызовы и решения материалы международной научно-практической конференции. №1(1), 164-168. 2020.

16. Зокиров У.М. “Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов курашистов при моделировании соревновательной деятельности”. Мамлакатимиз олий таълим тизимида жисмоний маданият таълимини модернизациялаш стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари 2019. 82-85.

17. Зокиров, У. М. Ў., & Жўраев, Ш. М. (2020). Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият бўйича синфдан ташқари ишларни мониторингини ташкил этиш. *Academic research in educational sciences*, (3), 1115-1121.

18. Ханкельдиев, Ш. Х., & Закиров, У. (2019). Оздоровительная направленность занятий физической культурой в сельских общеобразовательных школах в республике узбекистан. *Наука сегодня: реальность и перспективы [Текст]: материалы*, 113.

MILLIY VA XALQARO TOIFADAGI KURASHCHILAR MUSOBAQA OLDI VA MUSOBAQA JARAYONIDA HAVOTIR VA TASHVISH HOLATI

Abdulaxatov Akramjon Ro‘zmamatovich

Chirchiq davlat pedagogika instituti,
Xalqaro Kurash Instituti

Axmedov Farrux Shavkatovich

Samarqand davlat universiteti,
Xalqaro Kurash Instituti

Raxmonberdiev Javlon Nasriddin o‘g‘li

Chirchiq davlat pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida milliy va xalqaro toifadagi kurashchilarning jang oldi tayyorgarligi va jangdagi hissiy qobiliyatlari o‘zaro tahlil qilib o‘tildi.

Musobaqa oldi va musobaqa jarayonida sportchining havotir holati va tashvishlanish sport natijalarini qo‘lga kiritishda asosiy faktor hisoblanadi. Shunga qaramasdan, kurash sportida musobaqa oldi va musobaqa davomidagi psixologik holat, xususan, havotir va tashvishlanish masalasi ilmiy o‘rganilmagan.

***Kalit so‘zlar:** kurash, tashvishlanish, musobaqa, sport darajasi, sport natijalari, tadqiqotlar.*

ABSTRACT

In the course of this research, the pre-battle training and emotional abilities of national and international wrestlers were analyzed.

Before and during the competition, the athlete's anxiety and worry are key factors in achieving athletic results. However, wrestling has taken place in the sport, and the psychological state during the competition, in particular the issue of anxiety and worry, has not been scientifically studied.

***Keywords:** wrestling, anxiety, competition, level of sports, sports results, research.*

АННОТАЦИЯ

В ходе исследования были проанализированы предбоевая подготовка и эмоциональные возможности отечественных и зарубежных борцов.

Беспокойство и беспокойство спортсмена до и во время соревнований являются ключевыми факторами в достижении спортивных результатов. Однако борьба имела место в спорте, а психологическое состояние во время

соревнований, в частности проблема беспокойства и беспокойства, научно не изучались.

Ключевые слова: борьба, тревожность, соревнование, спортивный уровень, спортивные результаты, исследование.

KIRISH

Mazkur maqolaning maqsadi kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir va tashvishlanish holatini tadqiq etish hamda turli darajadagi va jinsdagi kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holati oʻrtasidagi farqni aniqlashdan iborat. Tadqiqot ishida jami 450 ta kurashchi ixtiyoriy ravishda ishtirok etdi (yuqori malakali kurashchilar (225), milliy toifadagi kurashchilar (225), erkaklar 238, ayollar 212). Tadqiqot ishlari va ishtirokchilarni tekshirish Oʻzbekiston hududida oʻtkazilgan 4 ta yirik musobaqada amalga oshirildi. Olingan natijalar shuni koʻrsatdiki, musobaqa oldi havotirlanish holati erkak kurashchilarda oʻrtacha 45.5783 hamda ayol kurashchilarda 46.6532ni tashkil etdi. (t-test-6.506, $p < 0.05$). Shuningdek, xalqaro darajadagi kurashchilarda musobaqa oldi tashvish holati 39.3590ni tashkil etgan boʻlsa, milliy toifadagi kurashchilarda 44.0218dan iborat boʻlgan ($F=14.110$, $p < 0.05$). Shuningdek, xalqaro toifadagi kurashchilarning (38.6400) musobaqa jarayonidagi havotir darajasi va tashvish holati milliy toifadagi (43.8439) kurashchilarga nisbatan past ekanligi tadqiqot jarayonida aniqlandi ($F=7.899$, $p < 0.05$). Tadqiqot natijalari milliy toifadagi kurashchilarning musobaqa oldi psixologik tayyorgarligini optimallashtirish, shuningdek, ayollar bilan alohida yondashuv asosida mashgʻulotlarni tashkil etish, xususan, psixologik tayyorgarlikni amalga oshirish zaruratini koʻrsatadi.

Koʻpchilik psixologlarning taʼkidlashicha, sportchining musobaqa oldi psixologik xavotir va qoʻrquv holati sportda natijalarga salbiy taʼsir koʻrsatadi (Cox, 1990; Martens et.al., 1990; Wiggins, 1998). Shu sababdan ham sport psixologiyasi sohasida sportchining musobaqa oldi va musobaqa davomidagi psixologik holatini optimallashtirish muammosini tadqiq etish oʻzining ilmiy ahamiyati va dolzarbligini yoʻqotgani yoʻq. Ahamiyatli jihati shundaki, mazkur muammoning ilmiy zamonaviy sport oldida yangi va. Eng soʻnggi tadqiqotlarda qayd etilganidek, past darajadagi musobaqa oldi xavotirlanish (competitive anxiety) va musobaqa oldi vahima holati (arosal) bevosita yuqori natijalarni qoʻlga kiritishda ijobiy taʼsirga ega (Won & Oh, 2019; Silva et al., 2019; Dimiyati & Ria, 2020).

Kurash yakkama-yakka olishuvga asoslangan sport turi boʻlib, faqatgina 1998 yilda u rasman sport turi sifatida tan olindi hamda Xalqaro Kurash Assotsiyatsiyasi

tashkil etildi (Yusupov, 2005). Hozirda dunyoning 130dan ortiq mamlakatlarida kurash bo'yicha milliy federatsiyalar faoliyat yuritmoqda. 2018 yilda kurash Osiyo O'yinlari dasturiga kiritildi. Bir qator mualliflarning fikricha, kurashni yanada rivojlantirish va uni Olimpiya O'yinlari dasturiga kiritish bevosita ilmiy-tadqiqot ishlari bilan bog'liq hamda bu borada yetarlicha tadqiqot ishlari mavjud emas (Khaitov et.al., 2020). Xususan, kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi psixologik holatini ilmiy o'rganish masalasi hanuzgacha o'z yechimini topgani yo'q.

Zamonaviy sport amaliyoti hamda tajriba natijalaridan ma'lumki, turli darajadagi va toifadagi sportchilarning musobaqa oldi va musobaqa davomidagi havotirlanish holati turlicha bo'lishi aniqlangan (Hanton, 2003; Mehran & Hassan, 2009). Shuningdek, jamoaviy va yakkakurash sport turlarida ham ba'zi psixologik holatlar, xususan, motivatsiya o'ziga xos farqlanishi tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlangan (Moradi et.al., 2020). Bu borada, Males and Kerr tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, istalgan sport turida musobaqalar yaqinlashgani sari musobaqa oldi havotir holati keskin yuqorilab ketadi (Males & Kerr, 1996). Boshqa tadqiqot ishlarida qayd etilishicha musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotirlanish darajasi sportchining jarohat olish ehtimolini yanada oshirishi aniqlangan (Covassin et.al., 2015). Ahamiyatli jihati shundaki, eng so'nggi tadqiqotlarda musobaqa jarayonidagi psihologik holat, motivatsiya va hulq-atvor kabi muhim faktorlar sportchining raqobatlashish holatiga ma'lum darajada ta'sir etadi (Jachec, 2021).

Bir qator adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, kurash bo'yicha musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holatini ilmiy tadqiq etish muammosi bo'yicha yetarlicha ilmiy izlanishlar mavud emas. Shu sababdan mazkur maqola maqsadi (1) kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holatini tadqiq etish, (2) turli darajadagi va jisndagi kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holati o'rtasidagi farqni aniqlashdan iborat.

TADQIQOT USULLARI

Mazkur tadqiqot ishida jami 450ta kurashchi ishtirok etdi, jumladan, yuqori malakali kurashchilar (225), milliy toifadagi kurashchilar (225). Ishtirokchilarning jins bo'yicha nisbati, erkaklar 238, ayollar 212.

Tadqiqot ishtirokchilari bo'yicha ma'lumotlar va ishtirokchilarni tekshirish O'zbekiston hududida o'tkazilgan 4ta yirik musobaqada amalga oshirildi (Jizzax, O'zbekiston Chempionati, Buxoro, O'zbekiston Chempionati, Chirchiq, O'zbekiston

Kubogi, Universiada, Universitet talabarlari o'rtasidagi musobaqa). Musobaqa oldi va musobaqa jarayonida kurashchilar psixologik holatini aniqlash maqsadida CSAI-2 testi tashkil etildi.

NATIJAR VA ULARNING MUHOKAMASI

1-jadvalda tasvirlanganidek, musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holati ayol kurashchilarga qaraganda erkaklarda nisbatan past darajada bo'ladi. Xususan, musobaqa oldi havotirlanish holati erkaklarda o'rtacha 45.5783 hamda ayol kurashchilarda 46.6532ni tashkil etdi. Boshqacha tavsiflaganda musobaqa oldi havotir va tashvishlanish darajasi ayollar kurashchilarda erkaklarga nisbatan yuqori darajada bo'lishi kuzatildi va natijalar o'rtasida statistik farq qayd etildi (t-test-6.506, $p < 0.05$). Musobaqa jarayonidagi tashvishlanish va havotirlanish darajasi ham erkaklarda ayol kurashchilarga nisbatan sezilarli darajada pastligi aniqlandi. Jumladan, musobaqa jarayonidagi tashvishlanish va havotir holati erkaklarda 42.6268, ayol kurashchilarda esa 45.4821ga teng bo'ldi. O'zaro taqqoslanadigan bo'lsa, musobaqa jarayonida ham erkaklar ayollar kurashchilarga nisbatan past darajadagi havotirlanish darajasi bilan farqlandi (t-test-5.5839, $p < 0.05$).

1-jadval.

Kurashchilar musobaqa oldi tashvish holatining turli jinslar bo'yicha farqi

Musobaqa oldi tashvish holati darajasi	Jins	Musobaqadan oldin			Musobaqa davomida		
		O'rtacha	t-test	p-darajasi	O'rtacha	t-test	p-darajasi
	Ayollar	46.6532	6.506*	0.001	45.4821	5.839	0.000*
	Erkaklar	45.5783			42.6268		

*Izoh: $p < 0.05$

Xalqaro va milliy darajadagi kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotir holati va tashvishlanish darajasi 2-jadvalda tasvirlangan. Olingan natijalar shuni tasdiqladiki, xalqaro darajadagi kurashchilarda musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi havotirlanish holati va tashvishlanish darajasi milliy toifadagi kurashchilarga nisbatan past darajada bo'lar ekan. Hususan, xalqaro darajadagi kurashchilarda musobaqa oldi tashvish holati 39.3590ni tashkil etgan bo'lsa, milliy toifadagi kurashchilarda 44.0218dan iborat bo'lgan. Natijalar orasida statistik farq

qayd etilgan ($F=14.110$, $p<0.05$). Shuningdek, musobaqa jarayonidagi havotirlanish va tashvish darajasi ham milliy toifadagi sportchilarda yuqori ekanligi tadqiqot jarayonida tasdiqlandi. Mos ravishda xalqaro toifadagi kurashchilarning (38.6400) musobaqa jarayonidagi havotir darajasi va tashvish holati milliy toifadagi (43.8439) kurashchilarga nisbatan past ekanligi tadqiqot natijalari asosida aniqlandi. Natijalar oʻrtasida statistik farq aniqlandi ($F=7.899$, $p<0.05$).

2-jadval.

Kurashchilar musobaqa oldi tashvish holatining sport darajalari boʻyicha oʻzaro farqi

Kurashchilar darajasi	Musobaqadan oldin			Musobaqa davomida		
	Oʻrtacha	F-darajasi	p-darajasi	Oʻrtacha	F-darajasi	p-darajasi
Xalqaro	39.3590	14.110	0.001*	38.6400	7.899	0.001*
Milliy	44.0218			43.8439		

*Izoh: $p<0.05$

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni tasdiqladiki, ayol kurashchilarda musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi tashvishlanish va havotir holati erkak ishtirokchilarga nisbatan yuqori boʻladi. Bizning kuzatishlarimiz va tajriba natijalari bir qator olimlar va tadqiqotchilarning tadqiqot natijalarini toʻlaqonli tasdiqladi. Tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari shuni koʻrsatganki, sport turidan va sportchining malakasidan farqli ravishda ayol sportchilarda tashvish holati va musobaqa oldi havotirlanish erkaklarga nisbatan yuqori darajada boʻladi (Scanlan & Passer, 1979; Kessler et.al., 1994; Cartoni et.al., 2005). Ahamiyatli jihati shundaki, olimlar tomonidan olib borilgan soʻnggi tadqiqot natijalari ayol va erkak sportchilarda musobaqa oldi tashvishlanish va havotir darajasi oʻrtasida oʻzaro farqlar mavjud emasligini koʻrsatgan (Aksoy et.al., 2016). Correia & Rosadoning qayd etishicha musobaqa oldi havotir darajasi va tashvishlanish bevosita sport turi bilan bogʻliq bulib, yakkakurash sport turlarida musobaqa oldi tashvishlanish darajasi jamoaviy sport turlari bilan solishtirganda yuqori boʻladi (Correia & Rosado, 2019).

Ahamiyatli shundaki, bir qator olimlar, musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi tashvishlanish hamda havotir darajasi bevosita biologik faktorlar bilan bogʻliq ekanligini qayd etishadi. Tadqiqot natijalari odatda ayollarda musobaqa oldi tashvishlanish va havotirlanish darajasi erkaklarga nisbatan yuqori boʻlishini tasdiqlagan (Montgomery & Moris, 1994; Lewinsohn et.al., 1998). Shuningdek,

boshqa tadqiqotchilar musobaqa oldi havotir va tashvish holatini bevosita ijtimoiy faktorlar bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar (Jones & Cale, 1989). Bizning fikrimizcha esa, mazkur masala ko‘p omilli bo‘lib, chuqur ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar olib borish zarurati mavjud. Chunki, kurash bo‘yicha hanuzgacha yetarlicha tadqiqot ishlari olib borilmagan va ushbu sport turining ilmiy asoslari deyarli o‘rganilmagan.

Bizning tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, xalqaro darajadagi sportchilarda musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi tashvishlanish va havotir darajasi past, aksincha, milliy toifadagi kurashchilarda havotirlanish va tashvish holati yuqori ekan. Tadqiqot jarayonida olingan mazkur natijalar ko‘pchilik olimlarning tadqiqot ishlari natijalari bilan to‘la qo‘llab-quvvatlanadi (Martens et.al., 1990; Cox, 2007; Lu et.al., 2010; Dhanda, 2019; Frame & Reichin, 2019). Boshqacha so‘z bilan aytganda, mahorat darajasining yuqori ekanligi nafaqat texnik-taktik yoki jismoniy tayyorgarlik bilan xarakterlanadi, balki, musobaqa oldi ruhiy barqarorlik bilan ham bog‘liq. Bompa et.al., (2019) qayd etib o‘tganidek, sportchini tayyorlashda integral tayyorgarlik muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u musobaqa jarayonida g‘alabani qo‘lga kiritishning asosiy faktori hisoblanadi. Shuningdek, sportchini musobaqalarga tayyorlashda integral tayyorgarlikka ahamiyat qaratish kerak (Bompa et., al, 2019).

XULOSA

Mazkur tadqiqot ishida ma’lum kamchiliklar ham mavjud. Xususan, kurashchilarning musobaqadan keyingi psixologik holati tadqiqot jarayonida o‘rganilmadi. Shuningdek, kurashchilar musobaqa oldi va musobaqa jarayonidagi psixologik holat va uning gormonal faktorlar bilan aloqadorligi masalasi tadqiq etilmadi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, milliy darajadagi kurashchilarda musobaqa oldi xavotir holati va tashvishlanish xalqaro klassdagi kurashchilarga nisbatan yuqori bo‘lar ekan. Bu o‘z navbatida milliy toifadagi kurashchilarning musobaqa oldi psixologik tayyorgarligini optimallashtirish zaruratini ko‘rsatadi. Musobaqa oldi xavotirlanish va tashvishlanish milliy toifadagi kurashchilar uchun asosiy to‘siq bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida yana shu narsa aniqlandiki, ayol kurashchilarda ham musobaqa oldi va musobaqa davomidagi havotir holati yuqori ekan. Mazkur natijalar bevosita ayollar bilan alohida yondashuv asosida mashg‘ulotlarni tashkil etish, xususan, psixologik tayyorgarlikni amalga oshirish zaruratini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning kelgusi istiqbollari

Kurash bo'yicha bugungacha chuqur ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar olib borilmagan. Kelgusida kurashchilar psixologik tayyorgarligi va texnik-taktik mahorat darajasining o'zaro aloqadorligini, shuningdek, musobaqa oldi psixologik holatida gormonal o'zgarishlar muammosini o'rganish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4881 "Kurash Milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora - tadbirlari to'g'risi" da Qarori. 2020-yil 4-noyabr.
2. Yusupov, K. (2005), International Kurash rules, technique and tactics, Tashkent., "Gafur Gulom", pp. 132. [in Uzbek].
3. Khaitov O., Abdulakhatov A., Norboyev K., Kulbulov F., Azamkhonov O., Ahmedov F. (2020), Kurash: history, theory and methodics, Monograph, Shawnee, USA; pp. 52; DOI.10.37057/M_9.
4. Ахмедов Ф. (2020). Мусобақа олди тайёргарлигининг дзюдочилар психологик ҳолатига таъсири. фан-спортга, (4), 76-78.
5. Frame, M., & Reichin, S.L. (2019). Emotion and sport performance: Stress, anxiety, arousal, and choking.
6. Ulugbek Zokirov. Individual Features Of Development Of Information And Communicative Competence In Masters Of Higher Pedagogical Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. № 3 (3), 486-491. (2021). <https://usajournalshub.com/index.php/tajssei/article/view/2423/2314>
7. Зокиров У.М. "Эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини такомиллаштириш усуллари". The journal of academic research in educational sciences. № 1 (2), 306-314. (2020).
8. Tudor O. Bompa., Boris Blumenstein, Janes Hoffmann, Scott Howell, Iris Orbach. (2019). Integrated Periodization in Sport Training & Athletic Development.
9. Ahmedov, F. (2020). Дзюдода тик туриб ва партерда қўлга киритилган баҳолар ва уларнинг сабаблари. физическое воспитание, спорт и здоровье, (1).
10. Axmedov F.Q, Abdulaxatov A.R. "O'zbek kurash milliy va umuminsoniy qadriyatlar durdonasi". Toshkent. 2017 yil.
11. Abdulaxatov A.R. Oliy ta'lim muassasalari talabalariga kurashning tarbiyaviy ahamiyatini o'rgatish yo'llari. Mug'allim hem uzluksiz bilimlendiri'y. Ilimiy metodikaliq jurnali. 2020 y. 148-151 betlar.

12. Abdulaxatov A.R. Kurashni qadriyat sifatida o'rganish zamon talabi. Pedagogik mahorat jurnali. № 2 (aprel, 2019) Buxoro.
13. Abdulaxatov A.R. Jumadurdiev b.x. jo'raboev m.m. Wrestling is the most effective tool for educating the younger generation to be physically healthy and mentally mature. Journalnx- a multidisciplinary peer reviewed journal. volume 7,1, jan. 2021.
14. Абдулахатов. А.Р., Худойбердиев Ғ.Б. Педагогик таълим инновацион кластерини узликсиз таълим тизимида ташкил қилиш мазмуни. Резервдаги ва захирадаги оғецерларни тайёрлаш тизимини ривожлантиришда инновацион ёндашув. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Фарғона 2021 йил.
15. Абдулахатов. А.Р ва бошқалар. Ёшларни тарбиялашда спорт, маънавият ва кадриятлардан фойдаланишнинг самарадорлиги. Мактаб ва хаёт .№2(158) 2021 йил.
16. Зокиров У.М. “Совершенствование тренировочного процесса студентов факультета физической культуры специализирующихся в спортивной борьбе” маг. Диссертация ФерГУ 2020 г. 25,26,27,28.
17. Зокиров У.М., Каримов Т.Р. “Бошланғич синф ўқувчиларини жисмоний тарбиялашда ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш усуллари”. The Journal Of Academic Research In Educational Sciences. № 2 (2), 583-590. (2021).
18. Зокиров У.М., Каримов Т.Р. “Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини жисмоний тарбия дарсларида миллий ҳаракатли ўйинларни бажариш орқали жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш”. The Journal Of Academic Research In Educational Sciences. № 2 (4), 1166-1171. (2021).
19. Зокиров У.М., Курбанова П.С. “Олий таълим муассасалари талабаларида соғлом турмуш тарзини ривожлантириш”. The journal of academic research in educational sciences. № 2 (5), 150-155. (2021).
20. Абдулахатов. А.Р, Яхшиева М, Кураш как основа духовного воспитания студунческой молодёжи. Молодой учёный научный журнал. Россия. 2015/9
21. Абдулахатов. А.Р, Яхшиева М, Бурибоев Б.А .Образование, развитие и физическое воспитание в дидактических процессах. Образование и воспитание. Международный научный журнал. 1/2016 год
22. Abdulaxatov A.R, Xudoyberganov. J.S Technique of improving the technical and tactical skills of national wrestlers. Asian Journals of Multidimensional Research 44-47 бетлар .Yanvar 2020 йил. INDIA 2020

23. Адизов.Б.Р, Худойберганов, Абдулахатов А.Р, Ж.С,Юсупбаева. А.С.Мирахматов. The Practical State of Teaching Physical Education in Higher Education Institutions. TEST Engineering & Management Америка Колифорния штати. Том. 83: 628-631 бетлар May/June 2020 йил
24. Абдулахатов А.Р Ахмедов.Ф.Қ ,Ахмедов.Ф.Ш. Анализ соревновательной деятельности квалифицированных дзюдоистов по весовым категориям. Ученые записки университета имени 33-37 бетлар.П.Ф. Лесгафта. – 2020 йил
25. Abdulaxatov A.R, Xudoyberganov.J.S Wrestling sports is an invaluable education instrument. Монография журналы.Польша 2020 йил 28-31 бетлар
26. A.R Abdulaxatov, A.I Sultonov .Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy-madaniy munosabatlarni shakllantirish (kurash misolida) - Maktab va hayot, 2020
27. A.R Abdulaxatov, J.S Xudoyberganov Scientific and pedagogical ways to instill in students the national and universal values through “kurash”. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 2020
28. А.Р Абдулахатов Олий таълимида кураш спортини уқитишнинг амалиётдаги ҳолатини ургатиш хусусида. Малака ошириш тизимида спорт буйича, 2020. 195-197
29. А.Р Абдулахатов, Ж.С Худойберганов, М.Э Курбонова Образовательный кластер-как ресурс инновационного развития региона. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў, 2020
30. Хонкелдиев Ш.Х., Закиров У.М., Меликузиев А.А. Эффективность разработанной методики повышения физической подготовленности юных борцов вольного стиля. Наука сегодня вызовы и решения материалы международной научно-практической конференции.№1(1), 164-168. 2020.
31. Зокиров У.М. “Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов курашистов при моделировании соревновательной деятельности”. Мамлакатимиз олий таълим тизимида жисмоний маданият таълимини модернизациялаш стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари 2019. 82-85.

DAVLAT BOSHQARUVIDA MA'MURIY ORGAN SIFATIDA MAHALLALARNING O'RNI

Erniyazov Djamshid Eshdavlatovich

Surxondaryo viloyati yuridik texnikumi

Ommaviy-huquqiy fanlar kafedrası o'qıtuvchisi

Termiz, Surxondaryo, O'zbekiston

E-mail: d.erniyazov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada davlat yuboshqaruvida o'z-o'zini boshqarish organlarining ma'muriy organ sifatidagi o'rni, shuningdek ularning tarixiy shakllanish jarayonlari, huquqiy asoslari hamda bugungi kundagi huquqiy statusi tahlil qilingan. Bunlan tashqari xalqaro hamda xorijiy doirada davlat boshqaruv organlari hamda o'z-o'zini boshqaruv organlarining faoliyatiga oid normativ-xujjatlar tahlili bilan birgalikda yetuk tajribaga ega bo'lgan ekspertlarning fikrlari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: davlat boshqaruvi, ommaviy munosabatlar, mahalla, o'z-o'zini boshqaruv organlari, ma'muriy organ

РОЛЬ МАХАЛЛИ КАК АДМИНИСТРАТИВНОГО ОРГАНА В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Эрниязов Джамшид Эшдавлатович

Сурхандарьинский областной юридический техникум

Преподаватель кафедры публично-правовых наук

Термез, Сурхандарья, Узбекистан

E-mail: d.erniyazov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализировано место органов местного самоуправления в государственном управлении в качестве административных органов, а также процессы их исторического формирования, правовые основы и правовой статус на сегодняшний день. Кроме того, отражены мнения экспертов, имеющих достаточный опыт работы в международных и зарубежных кругах в сочетании с анализом нормативно-правовых актов, касающихся деятельности органов государственного управления и органов самоуправления.

Ключевые слова: государственное управление, общественные отношения, махалля, органы самоуправления, административный орган

THE ROLE OF THE MAHALLA AS AN ADMINISTRATIVE BODY IN PUBLIC ADMINISTRATION

Erniyazov Jamshid Eshdavlatovich

Surkhandarya Regional Law College

Lecturer of the Department of Public Law Sciences

Termez, Surkhandarya, Uzbekistan

E-mail: d.erniyazov@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the place of local self-government bodies in public administration as administrative bodies, as well as the processes of their historical formation, legal foundations and legal status today. In addition, the opinions of experts with sufficient experience in international and foreign circles are reflected in combination with the analysis of normative legal acts concerning the activities of public administration and self-government bodies.

Keywords: *public administration, public relations, mahalla, self-government bodies, administrative body.*

KIRISH

Yurtimizda azal-azaldan mahalla tarbiya o'chog'i hisoblanadi. Avloddan-avlodga o'tib kelayotgan milliy qadriyatlarimiz, xalqimizning turmush va tafakkur tarzini ko'z qorachig'idek asrab-avaylashda uning o'rnini va ahamiyati beqiyos. O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat va adolatli fuqarolik jamiyatni qurishni o'z oldiga maqsad qilib olgan respublika bu borada ko'plab islohotlarni amalga oshirib keldi. Islohotlarning amalga oshirishda esa davlat hokimiyati organlari faoliyatini markazlashtirishdan, nomarkazlashtirishga o'tkazishga asosiy ahamiyat qaratildi. O'z navbatida, boshqaruvning nomarkazlashuvi mahalliy boshqaruv tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Boshqaruvning quyibo'g'ini bo'lgan mahalla fuqaroyig'inlari faoliyatini yanada jonlantirishda avvalo fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga keng jalb etish, undagi faol ishtirokini ta'minlash asosiy maqsadga aylandi. Bu esa demokratik institutlarning rivojini xarakterlovchi muhim mezondir.

Jamiyatda aholi huquqiy madaniyati darajasining yuksakligi demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyatining muhim mezonlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda mustaqillikning ilk yillaridan bu masalaga alohida e'tibor qaratildi. Aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish, huquqiy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Zotan

mamlakatimizning rivojlanishi va islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan aholining huquqiy ongi hamda huquqiy madaniyati darajasiga bog'liqdir. Shaxsning siyosiy-huquqiy faolligi, uning chinakam fuqaroviy munosabati, demokratik islohotlarga nisbatan daxldorlik hissi davlatimiz o'z oldiga qo'ygan buyuk maqsadlarga erishishining muhim omilidir.

Ta'kidlash joizki, shaxs huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini shakllantirish jarayonida turli xil sub'ektlar, xususan, oila, maktab, mahalla, jamoatchilik tashkilotlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlari faol ishtirok etadilar. Shu jihatdan olganda, yuqorida qayd etib o'tilgan sub'ektlar o'rtasidagi bu boradagi hamkorlik masalalarini tahlil etish va bu boradagi mavjud muammolar yuzasidan ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish bugungi kunda oila, jamiyat, huquqiy madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy fanlarning vakillari oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda barkamol avlodni tarbiyalashda uch asosiy omil: oila–mahalla–ta'lim muassasalari hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Yosh avlod tarbiyasi bilan shug'ullanadigan insonlar, ya'ni oilada ota-onalar, mahallada qo'ni-qo'shni va keng jamoatchilik, ta'lim muassasasida o'qituvchi va murabbiylar kelgusi avlod barkamolligi yo'lida o'g'ilqizlarimizning ulug' ajdodlarimizga munosib bo'lishlari uchun mas'uldirlar.

Ma'lumki, "mahalla" atamasining kelib chiqishi uzoq tarixga ega bo'lib, u arabcha "mahallun" so'zidan kelib chiqqan, o'zbek tilida "joy" ma'nosini anglatadi. Mahalla nafaqat tarix, balki bugungi va ertangi kunimizni ham tutashtirib turuvchi maskan bo'lib, mahalla milliylikimiz timsoli hamda qadriyatlar va urf-odatlarini avloddan avlodga yetkazuvchi ijtimoiy makon sifatida, o'zligimizni anglashga, milliy g'urur va vataparvarlikni yuksaltirishga xizmat qiladi. O'zbekistonda fuqarolar o'zini o'zi boshqarishning noyob usuli–mahalla instituti azaldan chinakam milliy qadriyatlar, ezgu amallar maskani bo'lgan. [1]

Xalqimiz hayotida mahalla azaldan ma'lum bir hudud ahlining ijtimoiy hamkori bo'lib kelgan. Shu ma'noda, o'zini o'zi boshqarish organi bo'lgan mahallaning maqomini ijtimoiy hamkorlik tamoyillari asosida kengaytirish bo'yicha huquqiy me'yorlar ishlab chiqilmoqda. Ijtimoiy hamkorlik mahalla institutiga o'zini o'zi nazorat qilish imkoniyatini beribgina qolmay, balki hudud obodligini yaxshilash uchun shart-sharoit yaratadi.

Birgina so'nggi besh yilda yangi tahrirdagi "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi hamda "Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunlari,

mahallalar hamda ulardagi jamoatchilik tuzilmalari faoliyatiga oid 20 ga yaqin nizom qabul qilinib, ijtimoiy hayotga tatbiq etildi.

Shuningdek, tizimda faoliyat ko'rsatayotgan xodimlarning malakasini oshirish bo'yicha o'quv kurslari hamda "Mahalla" ma'rifiy teleradiokanali tashkil etildi.

Hozirgi kunda yurtimizda 10 mingga yaqin fuqarolar yig'inlari tomonidan ilgari mahalliy davlat hokimiyati organlariga taalluqli bo'lgan 30 dan ziyod ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga molik vazifalar muvaffaqiyatli bajarib kelinmoqda. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida oxirgi besh yil mobaynida fuqarolar yig'inlarining 1600 ga yaqin xizmat binolari joriy, 367 tasi kapital ta'mirlandi va 350 dan ziyodi rekonstruksiya qilindi, namunaviy loyihalar asosida 216 ta bino yangidan qurilib, foydalanishga topshirildi. [2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni fuqarolar 52 o'zini o'zi boshqarish organlarining mahalliy ahamiyatga molik masalalarni samarali hal qilishdagi rolini oshirish, fuqarolar yig'inlarining mushtarak manfaatlarini ifoda etadigan uyushmaga birlashish huquqini ro'yobga chiqarish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash hamda davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari bilan o'zaro hamkorligini yanada rivojlantirishga qaratilgan tashkiliy-huquqiy choratadbirlarni belgilab berdi.

Ilmiy maqolani tayyorlashda umumlashtirish, deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik va amaliyot materiallarini o'rganish kabi usullardan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

2017-yil 3-fevral kunidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mahalla institutini yanada takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida»gi Farmonida mahalla institutini yanada takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari zimmasiga yuklatilgan vazifalarning samarali ijrosini ta'minlash maqsadida mahalla fuqarolar yig'ini Kengashi tarkibiga fuqarolar yig'ini raisining o'rinbosarlarini (fuqarolar yig'ini raisining keksalar va faxriylar ishlari hamda yoshlar masalalari bo'yicha maslahatchilarini), hududdagi profilaktika inspektorlarini, ta'lim muassasalari va qishloq vrachlik punktlari (oilaviy poliklinikalar) rahbarlarini kiritish va ularning o'z faoliyati yuzasidan yilning har

choragida fuqarolar yig'ini (fuqarolar vakillarining yig'ilishi)ga hisobot taqdim qilishlari amaliyotini joriy etish belgilab qo'yildi.

2019-yil 2-aprelda qabul qilingan "Aholi muammolari bilan ishlashda mahalla institutining mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon esa fuqarolar yig'inlarining uyma-uy yurib aholi muammolarini aniqlab, og'irini yengil qilish borasida davlat idoralari, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalarini va hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha sektorlar bilan hamkorligini kuchaytirish, moddiy-texnika ta'minotini yaxshilash hamda soha xodimlari mehnatini munosib baholash yuzasidan aniq chora-tadbirlarni belgilab berdi.

Mamlakatimizda so'ngi yillar davomida muttasil o'zgarishlar, bunyodkorlik va izlanishlar jarayoni ketmoqda. Yuzdan ortiq millatlar vakillarini o'zida birlashtirgan xalqimiz umumiy g'oya atrofida o'z istiqbolini ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiga asoslangan huquqiy demokratik davlat va adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishda qo'rmqda. Bu maqsadga erishishda ijtimoiy adolat va demokratiya asosiy yo'nalishni belgilab berib, o'z mohiyatiga ko'ra uzviylik va uyg'unlik kasb etmoqda. Darhaqiqat, demokratiyani jamiyatning barqaror rivojisiz tasavvur etib bo'lmaganday, ijtimoiy adolat qoidalarisiz fuqarolik jamiyatining muttasil rivoji haqida so'z yuritib bo'lmaydi.

Shu ma'noda, ijtimoiy adolat demokratiya uchun zamin yaratadi, ya'ni jamiyatda adolat qancha ko'p bo'lsa, demokratiya ham shuncha ko'p bo'ladi. Hozirda mahallalar zimmasiga ijtimoiy himoya vazifalarining yuklanganligi o'zini oqlamoqda. Ammo, bu sohada muammolar ham yo'q emas. Mahalladagi kishilar turmush tarzi va darajasiga bu muammolarning ta'siri ma'lum, ammo mahallalar ko'proq moddiy jihatdan erdam ko'rsatish bilan cheklanib, ijtimoiy va oilaviy muammolarni hal etishda yetarlicha faollik ko'rsatmayaptilar. Natijada, fuqarolarning mahallaga, uning imkoniyatlariga ishonchi ko'ngildagiday emas. Fuqarolar uchun teng imkoniyatlar yaratish ijtimoiy hamkorlikni ta'minlashning muhim yo'nalishi ekanligiga guvoh bo'lgach, yana bir muhim muammoni aytib o'tish o'rinlidir. Bu ham bo'lsa, shahar bilan qishloq hayoti o'rtasidagi farq. Gap shundaki, qishloq va shahar aholisining turmush darajasi va hayot sifati haqida so'z yuritganda, ularni bir o'lchovga solish noo'rindir. Qishloq aholisining ijtimoiy harakatchanligi sust bo'lgani holda, qishloqlarda bandlik sig'imi tor va bir xil, ya'ni qishloq infratuzilmasi yetarli darajada shakllanmagan.

Bu muammo, ijtimoiy sohada amalga oshirilaётgan islohotlar sharoitida har tomonlama diqqat markazida bo'lishga molikdir. Bu haqdafikr yuritganda, ayni

paytda jamiyatimizda siyosiy faollik ortib bormoqda, barcha sohalarda chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda. Ulardan ko‘zlangan maqsad «Inson manfaatlari hamma narsadan ustun», degan oddiy va aniq-ravshan tamoyilni amalga oshirish ustuvor ahamiyat kasb etishini ta’kidlash lozim. Prezident Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi ishlab chiqilgani va 2017-yildan buyon amalda tatbiq etilayotgani bu borada alohida o‘rin tutadi [4].

Harakatlar strategiyasi negizida yurtimizda davlat va jamiyatning taraqqiyotida strategik rejalashtirish tizimi yaratilib, aholi turmush tarzi sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. E’tiborli tomoni shundaki, jamoatchilik nazorati bir necha yo‘nalishlarda tashkil etilgan. “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirishda biz, ilgari gidek, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari –mahallalar, shuningdek, nodavlat notijorat tashkilotlar, erkin va xolis ommaviy axborot vositalari faol o‘rin egallaydi, deb ishonamiz” [3].

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat organlari o‘z faoliyatidan jamoatchilikni doimiy ravishda xabardor qilib turishi, fuqarolarning turli so‘rov va murojaatlariga o‘z vaqtida, aniq javob qaytarishi belgilab qo‘yildi. Shu bilan birga, jamoatchilik nazorati yo‘lga qo‘yildi. Hududlarda fuqarolar mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari, turli yig‘inlar, uchrashuvlarda, jamoatchilik eshituvlari orqali mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy hayotida daxldorlik tuyg‘usini his etib, o‘z taklifi va tanqidiy fikr-mulohazalarini erkin bayon qilmoqdalar. Natijada, joylarda turli darajadagi muammolar ochiq-oshkora o‘rganilib, aniqlangan kamchilik va nuqsonlar samarali bartaraf etilmoqda.

Muayyan hududni obod va farovon qilish, uni kompleks rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar rejalarini tasdiqlash, to‘ylar va boshqa marosimlarni o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar berish mahalla oqsoqollari vazifalariga kiradi. Umumiy foydalaniladigan joylarni ta’mirlashdan tortib, ahloqiy tarbiyagacha bo‘lgan muhim ishlarni ham mahalla bajara oladi. Xalqimizning qadimiy demokratik an’analari ham mahallada o‘rin topgan. Binobarin, mahalladagi aksariyat oqsoqollar, ko‘zga ko‘ringan muysafidlar o‘z mahallasining turli muammolarini ijobiy hal qilishda faol ishtirok etadi. Mahallalardagi xotin-qizlar qo‘mtalari faoliyati ham bundan mustasno emas. Aholi ana shu tarzda haqiqiy va ham dunyoviy masalalarni birgalikda hal qilib kelmoqda. Bu jamiyatimizdagi ijobiy hodisa, albatta [5].

Ana shu xususiyatlari bilan mahalla o‘zini o‘zi boshqarish tuzilmasi sifatida oiladan fuqarolik jamiyatiga o‘tish uchun o‘ziga xos ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi.

Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, o'z navbatida. fuqarolik jamiyatini barpo etishga ko'maklashadi. Aynan shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasini ishlab chiqishda fuqarolarimiz yuksak faollik, o'z grajdanlik pozitsiyasini namoyish etgani boisi ham aslida shunda.

Binobarin, HarakatlarStrategiyasining1-Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini yanada isloh qilish vazifalarini o'z ichiga olib, uning 3-bandida Mahalla institutining jamiyat boshqaruvidagi o'rni va faoliyati samaradorligini oshirish belgilabo'tilgan.Hududlardagijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, atrof-muhitni muhofaza qilishga ko'maklashish, guzarlar, bolalar maydonchalarini barpo etishga doir masalalar fuqarolar yig'inining asosiy faoliyati hisoblanishi mahallaning mavqeini yanada oshiradi. Albatta, fuqarolik jamiyatini shakllantirish barkamol avlodni tarbiyalash bilan birga qo'shib olib borilishi zarur.Bugungi kunda mahallani aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni rivojlantirish markaziga aylantirish, shuningdek, uning davlat boshqaruvi organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati olib borish tizimidagi vazifalarini kuchaytirish eng dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Bu – «kuchli davlatdan –kuchli fuqarolik jamiyati sari», degan tamoyilni hayotimizga yanada kengroq joriy etishni anglatadi. Shu bois, «fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida» gi Qonunga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilib, 2013-yil 22-aprelda yangi tahriri tasdiqlandi [7].

Bu yerda, asosiy e'tibor, mahalla fuqarolar yig'inlari faoliyatida qonuniylikni ta'minlash bilan bir qatorda, ularning jamiyatdagi faolligini oshirish, aholini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash sohasidagi ishlarining samaradorligiga qaratilmoqda.Yosh avlodni tarbiyalash, asosan, eng avvalo oilada, maktabda va mahallada olib boriladi. Darhaqiqat, mahalla instituti eng katta tarbiya dargohidir.

Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi asosida ishlab chiqilib, 2015-yil 1-yanvardan kuchga kirgan "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida" gi Qonun [6] alohida ahamiyat kasb etdi. Zero, mazkur qonun, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish, gumanitar muammolarni hal qilish, mamlakatimiz aholisi turli qatlamlarining huquq va erkinliklari, manfaatlarini muhofaza etishda nodavlat notijorat tashkilotlarining davlat tuzilmalari bilan o'zaro munosabatlaridagi aniq chegaralarni belgilash hamda tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi.

Ijtimoiy sheriklik nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari hamda davlat organlari o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarining

barcha jihatlarini o‘zida qamraydi. Buni mazkur qonunning ijtimoiy sheriklik sohalarini belgilab beruvchi 5-moddasi misolida ham yaqqol ko‘rish mumkin. Ushbu moddaga ko‘ra, jumladan, ijtimoiy sheriklik millatlararo, madaniyatlararo totuvlik va fuqarolar totuvligi g‘oyalarini mustahkamlash, ko‘p asrlik, an‘anaviy ma‘naviy-ahloqiy hamda tarixiy-madaniy qadriyatlarni tiklash va saqlash sohasida ham amalga oshirilishi mumkin [8].

Ijtimoiy sheriklik munosabatlari, biz uchun, yangilik emas. Negaki, mamlakatimizda davlat hokimiyati organlari bilan fuqarolik jamiyati institutlari o‘rtasida muayyan masalalarni hal qilishda o‘zaro hamkorlikning o‘ziga xos tajribasi shakllangan. Bu hamkorlik jahon amaliyotidan qamrovi kengligi, faqatgina mehnat munosabatlari bilan chegaralanib qolmasdan, balki ijtimoiy hayotning muhim sohalarini o‘z ichiga olishi, muhimi, aholining ko‘plab ijtimoiy guruhlarini jalb etishi bilan yaqqol ajralib turadi.

Hozirgivaqtda “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida” gi qonun hokimiyatning aholi bilan samarali muloqotini yanada mustahkamlamoqda va kengaytirmoqda. Bu esa, fuqarolarning huquqlari, qonuniy manfaatlariga dahldor muhim qarorlarni qabul qilish jarayonida ularning ehtiyojlari, intilish va manfaatlarini yanada to‘liq, xolis ko‘rsatish imkonini bermoqda. Qolaversa, ijtimoiy munosabatlarni uyg‘unlashtirish, fuqarolar o‘rtasida hamjihatlikni mustahkamlashga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, mamlakatimizning barqaror va izchil taraqqiyotini kafolatlamoqda. Eng muhimi, ijtimoiy sheriklik jamiyatni ich-ichidan chuqur o‘rganishda, ijtimoiy masalalarni hal qilishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqib, samarali amalga oshirishda, bu borada jamoatchilik nazorati kuchayishida dolzarb ahamiyatga ega.

Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevralda qabul qilingan “Jamiyatda ijtimoiy-ma‘naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni fuqarolar yig‘inlariga xos bo‘lmagan funksiyalar yuklatilayotganligi, ularning boshqa quyi idoralar bilan hamkorligi tizimli yo‘lga qo‘yilmaganligi, oila, xotin-qizlar va keksalarga yordam ko‘rsatishning yaxlit tizimi mavjud emasligi, huquqbuzarliklarni barvaqt oldini olish bo‘yicha ko‘rilayotgan choralar samarali natija bermayotganligi jamiyatda ijtimoiy-ma‘naviy muhitni sog‘lomlashtirish va qonun ustuvorligini ta‘minlashga salbiy ta‘sir ko‘rsatayotganligini inobatga olib, mazkur sohada maqsadli hamda manzilli chora-tadbirlarni belgilab berdi.

Mahalla institutining jamiyat ijtimoiy-ma‘naviy hayotida tutgan o‘rnini hisobga olib, soha xodimlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida “O‘zbekiston Respublikasi

fuqarolarining o‘zini o‘zi boshqarish organlari xodimlari kuni” deb e‘lon qilindi. Bu esa 2020-yil 2-martdagi “Mahalla tizimi xodimlari kunini belgilash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilinishiga asos bo‘lib xizmat qildi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, mahalla instituti davlat boshqaruvida boshqa xech qaysidavlatlarda analogiya bo‘lmagan alohida institutdir. Fikrimizning isboti sifatida aytishimiz mumkinki, yurtimizdagi mahalla instituti ko‘plab xorijlik ekspertlar hamda mutaxassislar tomonidan e’tirof etilmoqda. Ushbu institut faoliyatiga yuksak baho berib, uni o‘rganish kerakligini ta’kidlanayotgani bizga cheksiz g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi. Xususan, germaniyalik Konrad Adenauer fondi eksperti Norbert Zolberg quyidagi fikrlarni bildiradi:

-Yurtingizda azaldan betakror ijtimoiy boshqaruv idorasi bo‘lib kelayotgan mahalla keyingi yillarda tubdan yangilanganiga guvoh bo‘ldim. Buni tizim tomonidan amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ishlar misolida ham yaqqol ko‘rish mumkin. Xususan, mahalla tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, xususiy mulkni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash, iste’mol bozorini to‘ldirish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, odamlar moddiy farovonligini oshirish va ularni kuchli ijtimoiy muhofaza qilish kabi yo‘nalishlardagi muhim vazifalarni ado etmoqda.

Shuningdek, Nyu-York davlat universiteti professori Parviz Morvij bu haqda o‘zining quyidagi fikrlarini bildiradi:

“O‘zbekistondagi mahalla tizimi mazmun-mohiyatiga ko‘ra noyobdir. Yurtingiz Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani uchun bu yerda qadimdan xalq hunarmandchiligi hamda qishloq xo‘jaligi yaxshi rivojlangan. Asrlar davomida bu zaminda attorlar, chilangarlar, zargarlar, baqqollar, kulollar, etikdo‘zlar, savdogarlarmahallalari bo‘lgani haqida o‘qiganman. Istiqlol yillarida ana shu tarixiy ijtimoiy institut va unga xos qadriyatlar qayta ko‘z ochib, taraqqiy etayotgani e’tiborga molik. O‘zbek mahallasini bir necha yillardan buyon qiziqish bilan o‘rganib kelaman. Ana shu tadqiqotlar natijasida bir xulosaga keldim, ya’ni haqiqiy demokratiya an’analari mahalla faoliyatida o‘z ifodasini topgan. Ushbu noyob institut faoliyatini o‘rganish, tajribasini ommalashtirish maqsadga muvofiq.”

Yaponiyaning Vaseda universiteti dotsenti Tomoko AKO:

“O‘zini o‘zi boshqarishning noyob tizimi-mahallaga katta e’tibor berilayotgani menda iliq taassurot qoldirdi. Shu boisdan, siyosiy-ijtimoiy, sotsial-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy jarayonlarning bir bo‘lagi bo‘lgan bu tizimga qiziqishim ortmoqda. Zero, ana shunday e’tibor va g‘amxo‘rlik tufayli mahalla odamlar boshini qovushtirib, ularni yurt taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga ilhomlantiradi. Shu orqali davlat

ravnaq topadi, natijada har bir oila farog‘atda hayot kechiradi. Bunday tajriba Yaponiya uchun ham g‘oyat zarur, deb hisoblayman.”

Yaponiyalik Markaziy Osiyo va Kavkaz davlatlarini o‘rganish instituti ijrochi direktori T.Tanaka: “Mahalla nafaqat fuqarolik jamiyatining asosi, balki demokratiyaning katta maktabidir. U, albatta, xalqning ma’naviy hamda madaniy qadriyatlarini saqlash va rivojlantirish, shuningdek, mamlakatni modernizatsiyalashda poydevor bo‘lib xizmat qiladi” –deya ta’kidlaydi.

Fransiya Milliy assambleyasi deputati, “Fransiya -O‘zbekiston” do‘stlik guruhi rahbari o‘rinbosari T.Mariani:

“Mahallaning borligi —xalqingizning baxti. Biror masala bo‘lsa, shu maskanda sizga yordam berishadi. Buni yoshlar tarbiyasi yo‘nalishidagi ishlar misolida aniq tasavvur qilish mumkin. Bola maktabdan kelgach, hududdagi fan va sport to‘garaklarida vaqtini mazmunli o‘tkazadi. Muhimi, yomon illatlar ta’siriga tushib qolmaydi. Shu bois, mahallani har tomonlama o‘rganish, uning ilg‘or tajribasini dunyoga yoyish zarur, deb o‘ylayman.”

O‘tgan yili Janubiy Koreya, AQSh, Germaniya, Xitoy, Belgiya, Buyuk Britaniya, Fransiya kabi davlatlarda “Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari” nomli kitob hamda “O‘zbekistonda mahalla instituti: tarixiy tajriba va hozirgi kun” hujjatli filmi taqdimotiga bag‘ishlab o‘tkazilgan davra suhbatlari hamda uchrashuvlarda ham xorijlik ekspertlar tomonidan qimmatli fikr-mulohazalar bildirildi. Bu esa, shubhasiz, o‘zbek mahallasi haqiqiy ma’noda xalqchil demokratiya maktabi sifatida shakllanib borayotganining xalqaro e’tirofidir.

Demokratik institutlar jamiyat hayotida demokratik tamoyillarni qaror topishga xizmat qiladigan tashkilotlar va tuzilmalar majmuasi. Tarixiy jihatdan ularni shartli ravishda demokratik mazmunga ega bo‘lgan an’anaviy, ijtimoiy-siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, OAV) hamda faqat demokratik jamiyat sharoitida faoliyat yuritadigan maxsus institutlarga, masalan, inson huquqlariga amal qilinishini ta’minlovchi turli nodavlat tuzilmalarga ajratish mumkin.[3]

Demokratik institutlar mamlakatda fuqarolik jamiyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kuchli fuqarolik jamiyatining o‘ziga xos jihatlari shundan iboratki, demokratik tamoyillar asosida jamiyatimizni rivojlanishida fuqarolik institutlari faoliyatiga keng o‘rin berilmoqda, fuqarolarda jamiyatni yanada rivojlantirishda jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, mexanizmlari davlatning e’tiboridan chetda qolmaganligi ijtimoiy muammolarni bartaraf etishda davlat institutlari bilan hamkorlik qilish yanada mustahkamlanmoqda.

Demokratiyaning mezonlari ko'p qirrali bo'lib, unda siyosiy erkinlik, fuqarolik huquqlari, davlat tomonidan va adolatli jamiyat qurilishida, boshqaruv jarayonlarida ishtirok etishga intilgan, ijtimoiy bahslarga qatnashgan, o'z xatti-harakatlari, mas'ullik faoliyati bo'yicha murosa lozimligini tushungan fuqarolar tomonidan qadrlangan taqdirda u doimo rivojlanib keladi.

Bundan tashqari, "demokratiya" qanchalik tarixiy-siyosiy mazmunga ega bo'lmasin, uning o'ziga xos mas'uliyat yuki mavjud. Jamiyatni demokratiyalashtirish har qanday demokratiyaga "yashil yo'l" ochib berishni maqsad qilibqo'ymaydi. Haqiqiy demokratiya inson shaxsiga eng oliy qadriyat sifatida qaraydiva ularni hokimiyatini boshqarish ishlarida faol ishtirok etishlari uchun zarur bo'lgan tizimni yaratadi. Unda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga saylov tizimi asosiy o'rin tutadi. O'zbekistonda mahalla tizimini isloh etilib, bir tizimga o'tilishi fuqarolarga siyosiy erkinliklarini, huquqlaridan atroflicha foydalanish imkoniyatini berdi. Jamiyat hayotini isloh etishga, shakllangan quyi tizim o'rnida tamomila yangi siyosiy jarayonlar qaror topishga shart-sharoitni vujudga keltirmoqda.

Bu insonlar ongi, tafakkurida jamiyat siyosiy hayotiga qarashda yangicha yondashuvga "totalitar ong va tafakkurni" barham topib borishiga muhim turtki bo'ldi. Fuqarolarning davlat hokimiyatida ishtiroki jarayon sifatida yangicha mazmun bilan boyib bormoqda. Bu jamiyatda vujudga kelgan xilma xil demokratik institutlar bilan bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan yondashganda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining vazifalari o'zgarayotganligini va isloh etilayotganligini kuzatmoqdamiz. Ayniqsa, eski shakllangan xalq mentaliteti va dunyoqarashida yangi jamiyatga xos o'zgarishlarni amalga oshirish, fuqarolik jamiyatiga xos mezonlar va qadriyatlarni fuqarolar ongiga sngdirish bu sohadagi eng sermehnat va mashaqqatli jarayonlar sirasiga kiradi. O'tish davridagi islohotlarning o'zini o'zi boshqarish organlarini zamonaviylashtirish va erkinlashtirishga qaratilgan jarayonlari ham milliy o'zlikni anglash, ilg'or mamlakatlar tajribasini o'rganish, o'ziga xos yo'llarni kashf etish kabi qator izlanishlar samarasi o'laroq tobora kengroq turmush tarzimizga singib bormoqda. Bu sohadagi islohotlarni chuqurlashtirish davlatning bosh islohotchi sifatida amalga oshirgan chora-tadbirlari tufayli o'zini o'zi boshqarish organlari, ya'ni mahalla institutlari fuqarolik jamiyatini shakllantirishning milliy asosi bo'lib qoladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi aytilgan fikrlardan xulosa qilib qilib aytganda, yurtimizda ijtimoiy barqarorlik, jamoatchilik nazorati, xususan, korrupsiyaga qarshi keskin kurash olib

borish hokimiyat va ochiq fuqarolik jamiyatining barcha bo'g'inlari harakatlarini birlashtirishda namoyon bo'ladi. Shu bois, keyingi yillarda mahalla tizimi faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qabul qilingan farmon va qarorlar o'zining ijobiy natijalarini berayotgani fuqarolarda huquqiy madaniyatning oshib borayotganidan dalolat. Zero, bugun barcha xalqimizning, millatimizning baxt-saodatini, mamlakatimizning yorqin kelajagini yaratish, faoliyatimiz, hatto hayotimiz ham ana shumahalla tizimini rivojlantirishgamaqsadli qaratilgan. Xalqning bunyodkorlik qudrati ham ana shundadir.

Shuningdek, mamlakatda demokratik islohotlarni milliy hamda qadriyat, urf-odat va an'analarga asoslangan holda bosqichma –bosqich, rivojlantirib, takomillashtirib, borishda avvalo inson kamolotining beshigi bo'lgan mahalla institutlarini ijtimoiy rolini yanada oshirish darkor. Binobarin, ta'lim va tarbiya maskani sifatida e'tirof etilayotgan mahalla bugungi kunda ijtimoiy munosabatlarning asosiy bo'g'ini sifatida davlat va jamiyatning asosiy yacheykasi sifatida shakllanib borar ekan, Vatan ichra Vatan deb nomlanayotgan mahallalarni yanada asrab-avaylashda avvalo rivojlantirishda jamoatchilik nazoratini o'rnatish lozim. Zero, Vatanni asrash o'z uyini, ko'chasini, mahallasini asrashdan boshlanadi.

REFERENCES

1. Qorieva M. Mustaqillik-erkin va farovon hayot. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. –B. 155.
2. Berkinov B.B., Asqarova M.T., Abduraximova S. O'zbekistonni rivojlanish strategiyasi: o'quv qo'llanma. – T.: 2019., 51 bet.
3. Ma'naviyat –asosiy tushunchalar izohli lug'ati. –Toshkent: G'ofur G'ulom nash, 2010. –B. 19.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 sonli Farmoni // "O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi" veb-sayti – [www/lex/uz](http://www.lex.uz)
5. Ergashev I., Xudoyberdiev X., Kaxramonov A. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyoti va mafkuraviy jarayonlar. –Toshkent, 2002.
6. Younas, A. ., & ogli, T. M. A. P. . (2021). Multinational Enterprises in Global Market Economy. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(7), 137–143. Retrieved from <http://openaccessjournals.eu/index.php/ijdpp/article/view/820>

7. Юнас, А., Каландаров, А., & Турдалиев, М. А. (2021). Legal progress of e-commerce legislation in Central Asia during the COVID-19 period. *Общество и инновации*, 2(6), 170-176.
8. Turdialiev, M. A. (2021). REGULATION OF MNES BY DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLICIES. *Збірник наукових праць SCIENTIA*. вилучено із <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/17095>
9. Kinza Fatima, & Mukhammad Ali Turdialiyev. (2022). UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW. *World Bulletin of Management and Law*, 6, 1-2. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/439>
10. Fatima, K., & Turdialiyev, M. A. UNDERSTANDING THE SOCIAL CHANGE AND DEVELOPMENT IN THE “THIRD WORLD”: A BOOK OVERVIEW.
11. Ammar Younas, & Turdialiev Mukhammad Ali Polatjon Ogli. (2021). Special Features Of International Financial Centres And Its Establishment In Uzbekistan. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(08), 17–21. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume03Issue08-04>
12. Soshov M. Fuqarolikjamiyati sari//Toshkentoqshomi. 2013 –14 may.
13. O‘zbekiston Respublikasining “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2014 y., 39-son, 488-modda; 2017 y., 37-son, 978-modda, Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 05.01.2018 y., 03/18/456/0512-son; 22.07.2020 y., 03/20/629/1087-son; *Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi*, 21.04.2021 y., 03/21/683/0375-son
14. O‘zbekiston Respublikasining “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2014. Sh 39. 488-modda.
15. Masharipova B. Mahalla instituti rivoji demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirishda muhim ahamiyatga ega// <https://parliament.gov.uz/upload/>

O'SMIRNING PSIXOLOGIK VA FIZIOLOGIK RIVOJLANISHI TO'G'RISIDA MULOHAZALAR

Shukurova Hulkar Baxtiyorovna

Navoiy viloyati Xatirchi tumani 17-umumiy o'rta maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'smirlik yoshidagi o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish jarayonida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar, bu yoshdagi bolalarning psixologik, fiziologik rivojlanishi va xususiyatlari o'rin olgan. Har tomonlama yetuk, barkamol shaxsni tarbiyalash hozirgi kun ta'lim tizimi oldidagi dolzarb muammolardan biridir. Shu boisdan o'smirlik davrining psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini bilish, o'rganish tarbiyachilar, pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun muhim ahamiyatga ega.

***Kalit so'zlar:** Psixologiya, fiziologik o'zgarishlar, motivatsiya, psixofiziologik holat, individuallik.*

CONSIDERATIONS ON THE PSYCHOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL DEVELOPMENT OF ADOLESCENTS

Shukurova Hulkar Baxtiyorovna

Practitioner psychologist of the 17th comprehensive school of Khatirchi district of Navoi region

ABSTRACT

This article discusses some of the challenges faced in the process of educating and nurturing adolescent students, as well as the psychological, physiological development, and characteristics of children of this age. Raising a well-rounded, well-rounded person is one of the most pressing issues facing the education system today. Therefore, it is important for educators, educators, psychologists and parents to know and study the psychological and physiological features of adolescence.

***Keywords:** Psychology, physiological changes, motivation, psychophysiological state, individuality.*

СООБРАЖЕНИЯ О ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ И ФИЗИОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПОДРОСТКОВ

Шукурова Хулкар Бахтиёровна

*Практический психолог 17-й общеобразовательной школы Хатырчинского
района Навоийской области*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются некоторые проблемы, возникающие в процессе обучения и воспитания школьников-подростков, а также психологическое, физиологическое развитие и особенности детей этого возраста. Воспитание разностороннего, всесторонне развитого человека – одна из самых актуальных задач, стоящих сегодня перед системой образования. Поэтому педагогам, воспитателям, психологам и родителям важно знать и изучать психологические и физиологические особенности подросткового возраста.

***Ключевые слова:** Психология, физиологические изменения, мотивация, психофизиологическое состояние, индивидуальность.*

KIRISH

O`smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtai nazaridan ham pedagogik nuqtai nazaridan ham muhimdir. Bu davrni biz yana o`tish davri ham deb ataymiz. O`smirlik davri asosan 11-15 yoshdagi bolalarni o`z ichiga qamrab oladi, ya`ni 5-8 sinf o`quvchilarini.

O`smir o`quvchilarni ta`lim va tarbiya berish ishlarida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar bu yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishi va xususiyatlarini ba`zan etarli darajada bilmaslikdan yoki inkor qilishdan kelib chiqadi.

Kichik va katta yoshdagi maktab o`quvchilariga qaraganda o`smirlik yoshidagi bolalarni tarbiyalashda juda ko`p qiyinchiliklar bo`ladi. Chunki, kichik bolaning katta odamga aylanishi jarayoni juda qiyin kechadi. Bu jarayon o`smirlar psixologiyasining shaxslar bilan bo`lgan munosabat shakllarining jiddiy ravishda o`zgarishi, hamda hayot sharoitining o`zgarishi bilan bog`liqdir.

Bu davrda o`smirlarning o`z shaxsiy fikrlari paydo bo`ladi. Ularda o`z qadr-qimmatlari haqidagi tushuncha kengayadi. Ilmiy psixologiyaning aniqlashi bo`yicha o`smirlarning psixik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar, ularning faoliyatlari

bilan tugʻiladigan ehtiyojlar bilan bu ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari oʻrtasidagi dialektik qarama-qarshiliklarni yuzaga kelishi va bartaraf qilinishidan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Taʼlim toʻgʻrisida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qoʻllanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qarama-qarshiliklar ancha yuksak darajadagi psixik taraqqiyotni, ancha murakkab shakldagi faoliyat turlarini va shaxsning qator yangi psixologik xususiyatlarini tarkib toptirish orqali bartaraf qilishdan iboratdir. Shundan keyin psixik taraqqiyotning yuksakroq bosqichiga oʻtiladi. Ana shu nuqtai nazardan oʻsmirlik yoshini yanada oydinroq qarab chiqaylik. Bola boshlangʻich sinfni tugatadi. Bolaning oʻrta maktabda oʻqishga oʻtishi uning hayotida burilish davri hisoblanadi. Oʻsmirlarning yangi ijtimoiy jihatdan tashkil topgan va rang-baranglantirilgan faoliyatiga uning psixologik hamda shaxsning tarkib topishiga asos boʻlgan sharoit va vosita taʼsir qiladi.

Shunday qilib, oʻsmirlarga taʼlim-tarbiya berishning yangi toʻgʻri usullari hamda vositalarni topishi uchun oʻsmirlik yoshining oʻziga xos hususiyatlarini jismoniy va psixologik taraqqiyotini yaxshi bilishimiz kerak. Oʻsmirlik yoshining mazmuniy xarakteritsikasi vaqt oʻtishi bilan oʻzgarib boradi, chunki bunda inson hayotining xususan ijtimoiy sharoitlari oʻzgaradi.

Oʻsmirlar psixologik taraqqiyotining biologik omillariga ular ongiga ogʻir, baʼzan kuchi etmaydigan boʻlib koʻringan, ularni jiddiy psixik inqirozga va hayajonga soladigan, masalan: oʻsmirlar uchun xarakterli boʻlgan norozilik, qoʻpollik, qaysarlik, oʻz-oʻzini analiz qilishga moyillik subʼektiv olamga va shunga oʻxshash holatlarni keltirib chiqaradigan vaziyatlar muhim ahamiyatga ega.

Jinsiy yetilish munosabati bilan paydo boʻladigan yangi sezgilar fikrlar, mayliklar, kechinmalar goʻyo oʻsmirlar ongida hukmron boʻladi. Ularning xulq atvorini belgilaydi. Mana shunday holatda oʻsmirlarning psixologik qiyofalari asosan yolgʻiz sof biologik omil deb qaraladi.

Psixologlarning fikricha, yosh psixologik xususiyatlari faqatgina yolgʻiz biologik jihatidan yetilishi va taraqqiyot natijasi boʻlmay balki bolaning ijtimoiy hayot sharoitlari va faoliyatlarining oʻzgarishi hamda bu jihatdan yangi ijtimoiy omillarning paydo boʻlishi natijasida oʻsmirning taraqqiyotiga va unga beriladigan

maktabdagi ta'lim va tarbiya berishni aniq tashkil qilish o'smirlarning konkret hayot sharoitlari va faoliyatning mahsuli deb qarab bo'lmaydi.

O'smirlik davri organizmning jo'shqin o'sish davridir. Bu davrda tananing intensiv ravishda rivojlanishi yuzaga keladi, muskullari mustahkamlanadi va skeletning o'sish jarayoni davom etadi.

Bu davrda yurak qon tomirlari sistemasining rivojlanishida mos kelmaslik hodisasi kuzatiladi. Bu davrda yurak hajm jihatdan ancha kattalashadi, kuchliroq ishlay boshlaydi. Ko'pincha bu qon aylanishining vaqtincha buzilishiga, qon bosimining yoshga bog'liq bo'lmagan holda ko'tarilishiga, yurak faoliyatining zo'riqishiga olib keladi. Natijada o'smirlarda uchraydigan bosh aylanishi, yurak pulsining tezlashishi, va bosh og'rig'i paydo bo'ladi.

O'smirlarning yoshi ham jismoniy psixik hususiyatga egadir, organizm Pavlov fikriga ko'ra, bir butun sitsemadan iborat bo'lib, bunda barcha to'qimalar va organlarning fiziologik jarayonlari uzviy ravishda bir-biri bilan bog'langan bo'ladi. I.P.Pavlov so'zi bilan aytganda, bunda nerv sitemasi va organizmda sodir bo'ladigan barcha hodisalarni boshqarib turuvchi bosh miya po'sti asosiy o'rin egallaydi. O'smirlik yoshida nerv sitsemasining yuqori qismi sifat jihatidan o'sa boshlaydi va miya ichki tuzilishining murakkablashishga olib keladi.

Katta yarim sharda nerv hujayralarining yetilishi tugallanadi. O'smir organizmining jismoniy rivojlanishi uning organlari va to'qimalarining rivojlanishi bosh miya po'stining boshqaruvchanlik roli ostida amalga oshadi, ammo o'sib borayotgan to'qimalar va organlar o'z navbatida nerv sistemasining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlik yoshida o'pkaning hajmi kattalashadi, nafas olish ancha tezlashgan bo'ladi. O'smirlik yoshida bola qancha toza havoda yursa shuncha foydalidir.

Bu davrda ichki sekretiya bezlarining qayta qurishiga bog'liq bo'lgan jinsiy yetilish davridir. Bu bezlarning yetilishi inson organizmi uchun juda muhimdir. O'smirlik yoshining xarakterli xususiyatlaridan yana biri aynan jinsiy yetilish jarayonidir.

Jinsiy yetilishning boshlanishi ko'p jihatdan iqlimga va milliy epiografik omillarga va shuningdek, individual xususiyatlarga ham bog'liqdir.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, jinsiy yetilishning boshlanish davri o'g'il bolalarda 12-13 yoshda, qiz bolalarda 11-12 yoshda boshlanadi.

O'qituvchilar, sinf rahbarlari datsavval shuni chuqur anglashlari lozimki, jinsiy yetilish organizmning jismoniy rivojlanishiga ta'sir qilishdan tashqari ularning psixik rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. O'smirlarda jinsiy yetilish bilan birga shu

paytgacha ularga noma'lum bo'lgan qandaydir hislar, kechinmalar, qarama-qarshi jinsga spetsifik qiziqish, noma'lum mazmundagi kitoblarga qiziqishlarning paydo bo'lishi tabiiydir.

O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligini oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson aynan nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi, o'smirni ko'pincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalari - "qanday qilib to'g'ri yozish kerak?", "qanday qilib yaxshiroq aytish mumkinmi?" kabi savollar juda qiziqtiradi. O'smirlar maktabdagi o'qituvchilar, kattalar ota-onalar nutqidagi kamchiliklarga kitob, gazeta, radio va televideniye diktoralari xatolariga tez e'tibor beradilar.

O'smir so'zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardek so'zlarni tanlashga harakat qiladi. Nutq madaniyatni egallash borasida o'smir uchun o'qituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir. Aynan maktab ta'limi o'smir bilish jarayonlarining rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq ham o'sadi, ham yozma mavjud bo'lishi bilan ham kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirniig muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishish ehtiyoji va intilishi natijasi hisoblanadi.

O'smirlik davrida o'qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og'zaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq ham yaxshilangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar, o'smirlarning nutqi to'la tafakkur bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. 5-6 sinflardagi o'quvchilar og'zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar.

O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi bog'lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida yuksalish sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning

rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarish uchun qobiliyat paydo bo'ladi.

Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri - til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkur uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrla, harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng kamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi, o'quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o'ta qizikuvchanlik hamda atrofdagilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularni yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollri mazmunli, mulohazali va aynan o'sha masala doirasida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi.

O'smirlik davrida diqqat, xotira, tasavvur to'la mustaqillik kasb etib, endi ularni o'z irodasiga ko'ra boshqara oladigan bo'ladi. Bu davrda qaysi etakchi funktsiya (diqqatmi, xotirami yoki tasavvur ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bo'lib, har bir o'smir o'zi uchun ahamiyatliroq bo'lgan funktsiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega bo'ladi, ushbu funktsiyalarning rivojlanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Diqqat: Agar kichik maktab yoshida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat hollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan va yuqori natajalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga qarata oladi. O'smirni diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo qo'llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko'tarish uchun bir qancha uslublar ishlab chikqlgan, shuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatashi uchun sharoitni yaratilishi ham o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizlikdan ixtiyoriyga aylanishida zamin

bo'lib xizmat qilishi mumkin. Lekin, o'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi, aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chizig'i keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofdagi narsa va voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi.

O'smirlik yoshi shaxsining tarkib topish jarayonida alohida o'rin to'tadi. Bu davr asosiy davr hisoblanadi. Chunki bu yoshda g'oyat muhim psixologik o'zgarishlar paydo bo'ladi. Har xil psixologik o'zgarishlar va shaxsiy rivojlanish, eng avvalo, mana shu shaxsning faoliyat xarakteriga bog'liqdir. O'smirning faoliyati o'qish mehnat va o'yin jarayonlarini o'z ichiga oladi. Mana shu jarayonlarga to'xtalib o'tamiz.

1. O'smir kichik maktab o'quvchilaridan farq qilgan holda birinchi bo'lib ilmiy bilishda ishtirok etadi. Uning oldida birinchi faqat ayrim narsa va hodisani emas, barcha narsa va hodisalar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni tushunish uchun ishlatiladi.

Beshinchi sinfdayoq ayniqsa oltinchi sinfga kelib fizika, algebra, geometriya, tarix fanlari o'tila boshlanadi. Abstrakt tafakkur tez o'sa boshlaydi. O'quvchilar hodisalarning sabablarini tushunishga hodisalarni ma'lum qonuniyatlar doirasida ifodalashga bu qonuniyatlardan foydalanishga intiladilar.

2. O'smirlik yoshining rivojlanishiga ko'proq mehnat faoliyati ta'sir ko'rsatadi. O'smirlik yoshida mehnat ancha uyushqoqlik xarakterida bo'ladi.

3. O'smirlik shaxsning tarkib topishida o'yinlar o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. O'yin o'smirlik yoshida yuksak axloqiy tuyg'ularning, irodaviy xarakter hislatlarning o'sishiga yordam beradi. O'yin o'smirni intizomli bo'lishga o'rgatadi, o'yin o'ylashga, fahmlashga, eslab qolishga, biror narsani qilishdan oldin rejalashtirishga va diqqatli bo'lishga da'vat etadi.

O'smirlik kollektivi boshlang'ich sinf o'quvchilari kollektiviga qaraganda maktabda ham uyda ham, butunlay boshqa o'rin to'tadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning qiziqishi va faoliyatlari asosan sinf ishlari bilan cheklangan bo'ladi.

O'smir shu yoshning datslabki davrlarida oldin o'zlashtirgan bilimlari asosida yangi bilim ola boshlaydi. U endi bir qator o'qituvchiga ko'nikish har biriga o'ziga yarasha muomala qilishi ularning talablariga ko'nikishi va shunga qarab o'zini tutish kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, o'smirlik yoshiga etganda bolalarda burch va javobgarlik tuyg'ulari etarli darajada o'sgan bo'ladi. Bolalar o'zlari ongli ravishda

tanlashga qodir bo`lib qoladi. Mana shu davrda kattalar bolalarga “bemalol ish topshirishni ishonadilar”, o`smirlarni oilada “kichkina” deb hisoblamay, ulardan xo`jalik ishlariga yordam berish, topshirilgan ishga javob berishlarini talab qiladilar. Ular bilan maslahatlashadilar ba`zi o`smilar o`smirlikning so`ngida hatto o`z yaqinlarini qo`llovchisi va tayanchi bo`lib qoladilar.

O`smirda bosh miya po`stining po`st osti qismlari utsidan kontroli ortib boradi. Po`st va po`st osti qismlari doimiy ravishda birga harakat qiladi. Ayrim hollarda bosh miya po`sti po`st osti qismining faoliyatini kontrol qilmay qoladi. Bu o`smirning jizzakilik va emotsional hislariga berilganligidan dalolat beradi. Tormozlash reaksiyasini paydo qilish xarakteri turg`un bo`lmay qoladi. Qo`zg`alish jarayonlari ba`zan shu qadar kuchli bo`ladiki, o`smir yoqimsiz xarakterlarini tormozlolmay, o`zini to`ta olmay qoladi.

Qo`zg`alish jarayonlari jo`shqin, lekin tez o`sadi. Ikkinchi tamondan o`smir kuchli hayajonlanish paytida ayniqsa tegishli ijtimoiy sabablarga ko`ra hayajonlanganda, o`z xatti-harakatlarini idora etaolmaydi. O`smirlik yoshida ikkinchi signal sistemasining roli kuchaya boradi. Qo`zg`ovchi vazifasini bajaruvchi so`z bilish jarayonida boshqa kishilar bilan muomalada bo`lganda yoki o`z xatti-harakatlariga baho berishda ko`proq rol o`ynay boshlaydi.

Shu bilan bir qatorda o`smirning nerv sitsemasining o`sishi hali tugalanmagan bo`lib, tarkib topish bosqichida bo`ladi. U uzoq vaqt davom etadigan kuchli qo`zg`alishga bardosh bera olmaydi. Ba`zan shu sababli ancha tez qo`zg`alish holatiga o`tib ketadi. Bu esa o`smir nerv sitsemasining ma`lum darajada bo`shligidan dalolat beradi.

O`smirni ish, o`qish hamda sport mashg`ulotlari paytida to`g`ri va chuqur nafas olishga o`rgatish zarurdir. Bu narsa shuning uchun ham muhimki, bo`yning tez o`sishi organizmda modda almashishining jadallashishi bilan o`smir ko`p miqdorda kislorodga muhtoj bo`ladi. Bu yoshda o`smirning toza havoda bo`lishi ayniqsa muhimdir. O`smirlik yoshida yurak ikki baravar ko`proq o`sadi, gavda esa bir yarim barobar o`sadi. Arteriyalar diametrining o`sishi yurakning o`sishidan orqada qoladi. Qon tomirining yo`li yurak hajmiga nisbatan kamayadi va bu nerv qalqonsimon bezlari faoliyatining kuchli darajada tezlashuvi bilan birgalikda qon bosimining ortishiga va yurak faoliyatining kuchayishiga olib keladi.

Qon tomirlari sistemasidagi o`zgarishlar natijasida ba`zan bosh miyaga boradigan qon etarli bo`lmay qolishi mumkin. Bu esa bosh miya ish qobiliyatining susayishiga, tez toliqishiga va bosh aylanishiga olib keladi. Ba`zan o`smir tashqi ko`rinishining o`zgarib turishini kuzatish mumkin. O`smirning qo`l va lablari

ko`karib ketadi, ba`zan esa uning yuzi qizarib ketadi. O`smirlarni bu davrda haddan tashqari ko`p toliqishlardan saqlash kerak. Bu davr yangi bosqichga ya`ni o`spirinlikka tayyorgarlikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ta`lim to`g`risida. O`zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O`zbekiston, 2020.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O`zbekiston, 2017.
3. 2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishlari bo`yicha harakatlar strategiyasi// <https://www.lex.Uz>
4. G`oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
5. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
6. Дружинина В. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.

O‘ZBEKISTON VA ROSSIYA STRATEGIK ALOQALARI: HAMKORLIK DINAMIKASI VA YANGICHA YONDASHUVLAR

Boboyorov Marat Ochilovich

IIV 1-sonli Toshkent akademik litseyi o‘qituvchisi

Ochilov M.M.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston va Rossiya davlatlari o‘rtasida ikki tomonlama strategik hamkorlikning qariyb o‘ttiz yillik davri mobaynida savdo, iqtisodiyot, energetika, qishloq xo‘jaligi, ta‘lim, madaniyat hamda boshqa sohalarida tuzilgan ikki yuzdan ziyod ikki tomonlama hujjatlar muhim asos bo‘lganligi, davlat rahbarlari ikki tomonlama hamkorlikning barcha jabhasi bo‘yicha ishonchli, ochiq muloqotda uchrashuvlarning natijadorligi qayd etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o‘rtasidagi siyosiy, savdo-iqtisodiy, investisiyaviy, moliyaviy-texnik, madaniy-gumanitar sohalaridagi o‘zaro manfaatli, amaliy sheriklikni kengaytirish hamda strategik hamkorlik va ittifoqchilik munosabatlarini sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish borasida amalga oshirilgan ishlar statistik ma‘lumotlar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *strategik hamkorlik, mintaqaviy xavfsizlik, umumiy ta‘lim, axborot makoni, mehnat migratsiyasi, tashqi iqtisodiy integratsiya, o‘zaro savdo ayirboshlash*

ABSTRACT

The article is based on more than two hundred bilateral documents signed during the nearly thirty years of bilateral strategic cooperation between Uzbekistan and Russia in trade, economy, energy, agriculture, education, culture and other areas. The two leaders noted the effectiveness of the meetings in a confident, open dialogue on all aspects of bilateral cooperation.

The expansion of mutually beneficial, practical partnership between the Republic of Uzbekistan and the Russian Federation in the political, trade, economic, investment, financial, technical, cultural and humanitarian spheres, as well as raising the strategic partnership and allied relations to a qualitatively new level studies were analyzed on the basis of statistical data.

Keywords: *strategic cooperation, regional security, general education, information space, labor migration, foreign economic integration, mutual trade*

АННОТАЦИЯ

Статья основана на более чем двухстах двусторонних документах, подписанных за почти тридцатилетний период двустороннего стратегического сотрудничества между Узбекистаном и Россией в торгово-экономической, энергетической, сельскохозяйственной, образовательной, культурной и др. сферах. Лидеры двух стран отметили результативность встреч в уверенном, открытом диалоге по всем аспектам двустороннего сотрудничества.

Расширение взаимовыгодного, практического партнерства между Республикой Узбекистан и Российской Федерацией в политической, торгово-экономической, инвестиционной, финансово-технической и культурно-гуманитарной сферах, а также поднятие стратегического партнерства и союзнических отношений на качественно новый Уровень исследований был проанализирован на основе статистических данных.

Ключевые слова: *стратегическое сотрудничество, региональная безопасность, общее образование, информационное пространство, трудовая миграция, внешнеэкономическая интеграция, взаимная торговля.*

KIRISH

Oʻrta Osiyoning Sharqiy Yevropa xalqlari bilan xoʻjalik aloqalarining vujudga kelishi va rivojlanishi uzoq oʻtmishga borib taqaladi. Ular oʻrtasidagi koʻpqirrali munosabatlar vaqt oʻtishi bilan mustahkamlanib, keng rivojlangan va chuqurlashib borgan. Agar tarixga nazar tashlasak, Oʻrta Osiyo uzoq davrlardan beri Eron, Arabiston, Hindiston, Kavkaz, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo, diplomatik aloqalarda boʻlib kelgan. Bu aloqalar xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish bilan birga ularning ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasida qoʻlga kiritgan yutuqlaridan oʻzaro foydalanishda ham muhim rol oʻynagan. Shuning uchun xalqaro aloqalarning koʻlami har bir mamlakatning tarixiy yuksalishining darajasini belgilab bergan.

Oʻrta Osiyo bilan Rossiya oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganish borasida tarixchi olimlar oʻzlarining jabhalarga oid ilmiy asarlarini yaratganlar. Ushbu mintaqalar oʻrtasidagi siyosiy, iqtisodiy, savdo va diplomatik munosabatlarni oʻrganishda akademik V.V. Bartold, sharqshunos olim A.N. Samoylovich, M.K. Rojkova, A.S. Sadikov, H.Ziyoev, N.B. Baykova, N.A. Xalfin, «Turkestanskiy sbornik», X.Gulomov, A.R. Muhammadjonov va T.N. Neʼmatov, Oʻ.Mavlonov, I.Ravshanov va boshqalarning asarlari qimmatlidir.

Biz ushbu materialda u tarixni o'rganish yoki, uni tahlil qilish niyatidan yiroqmiz. Yuqoridagilarni keltirishdan maqsad, O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi aloqalarning tarixi naqadar uzoq davrlarga borib taqalishi va u hamma vaqt ham ikki tomon uchun manfaatli bo'lganligini yana bir bor eslatib o'tishdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu mavzuda biz XX asrning so'ngi bosqichida SSSR davlati parchalanib ketgandan so'ng sobiq mamlakat hududida qaror topgan mustaqil O'zbekiston Respublikasi va Rossiya federatsiyasi davlatlari o'rtasida qadimdan mavjud bo'lgan turli yo'nalishlardagi aloqalarning bugungi zamonaviy, yangicha takomili xususida gap yuritmoqchimiz. Istiqloq tufayli mamlakatimizda qurilayotgan demokratik, huquqiy, insonparvar jamiyat, bozor munosabatlariga o'tish, jahon hamjamiyati bilan mafkuraviy tazyiqlarsiz o'zaro hamkorlik qilish imkoniyati – bularning barisi O'zbekistonning boshqa xalqlar bilan olib borayotgan aloqalarini xalqchil qildi. O'zbekiston, o'zbek xalqining dunyodagi o'ziga xos va mos o'rni borligi, uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasining e'tirof etilishi xalqimizning dunyo hamjamiyatidagi o'rnini yanada mustahkamladi.

Postsovet hududda yangidan qaror topgan mustaqil davlatlar O'zbekiston Respublikasi va Rossiya federatsiyasi o'rtasida diplomatik munosabatlar 1992 yilning 20 martida o'rnatilgan. 1992 yilning 15 may kuni Toshkentda Kollektiv xavfsizlik shartnomasi, 30 mayida Moskvada Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi bitim imzolandi. U ikki tomonlama munosabatlarning huquqiy poydevorini qo'ydi. Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy hujjat 1992 yil 13 noyabrdagi savdo munosabatlari to'g'risidagi davlatlararo bitimdir.

Ikki davlat o'rtasidagi muntazam siyosiy aloqalar yuqori va oliy darajalarda saqlanib kelinmoqda. Ikki davlat rahbariyati o'rtasidagi muntazam aloqalar ko'p tomonlama tuzilmalar (MDH, ShHT, KXTSh, YeOII) doirasida ham amalga oshirilmoqda.

2003 yil o'rtalaridan boshlab O'zbekiston tashqi siyosatida G'arb davlatlari bilan aloqalarni yanada mutanosiblashtirishga tus berish yo'nalishida moslashtira borib Rossiya bilan siyosiy va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish liniyasini mustahkamlashga e'tiborni qaratdi.

Ikki davlat rahbarlari 2004 yil 16 iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan ShHT sammiti doirasida harbiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy va gumanitar sohalaridagi

hamkorlikning ustuvor yoʻnalishlarini belgilab beruvchi ishchi uchrashuvda muddatsiz strategik sheriklik toʻgʻrisidagi bitimni imzoladilar. Bu bitim Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni mustahkamlash, ularning tashqi siyosati, mudofaa va huquqni muhofaza qilish organlari hamda maxsus xizmatlari orqali maslahat mexanizmlarini shakllantirishda tomonlar oʻrtasida yaqin hamkorlikni nazarda tutadi.

2005 yildan Rossiya-Oʻzbekiston hamkorligining holati va rivojlanish istiqbollari, savdo-iqtisodiy hamkorlik masalalari, birinchi navbatda, yoqilgʻi-energetika sohasiga katta eʼtibor qaratib kelinmoqda.

Rossiya Federatsiyasi va Oʻzbekiston Respublikasi oʻrtasida Ittifoqchilik munosabatlari toʻgʻrisidagi shartnoma (14 noyabr 2005 yil)ga asosan Rossiya Federatsiyasi va Oʻzbekiston Respublikasi oʻrtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning asosi sifatida ittifoqchilik tamoyillarini xalqaro huquqiy mustahkamlashga qaratildi. Shartnomaga koʻra, tomonlar milliy, mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikni taʼminlash, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, jumladan, terrorizmga qarshi kurashish, ommaviy qirgʻin qurollarini tarqatish, gilyohvand moddalarning noqonuniy aylanishi va boshqa yangi tahdid va tahdidlarga qarshi kurashishda hamkorlik qilish majburiyatini oladilar. Agar ulardan biri tashqi tajovuz obʼektiga aylansa, ular bir-biriga yordam beradi. Shu maqsadda ikki mamlakatning davlat, parlamentlar, hukumatlar, xavfsizlik kengashlari, tashqi siyosat, mudofaa, huquq-tartibot va boshqa vazirlik va idoralari rahbarlari oʻrtasida ikki tomonlama maslahatlashuvlar oʻtkazish rejalashtirilgan. Shartnomaga muvofiq tomonlar harbiy va harbiy-texnik, savdo-iqtisodiy va gumanitar sohalarda hamkorlikni oshirmoqda, odamlar oʻrtasida bevosita aloqalarni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda.

2013 yil boshida Oʻzbekistonda 846 ta Rossiya-Oʻzbekiston kompaniyalari faoliyat yuritgan boʻlib, 127 ta Rossiya korxonalari vakolatxonalari akkreditatsiyadan oʻtgan edi. Rossiyada oʻzbek kapitali ishtirokidagi 401 ta kompaniya tashkil etilgan.

Yoqilgʻi-energetika majmui sohasida Rossiya-Oʻzbekiston hamkorligi faol rivojlanmoqda. Rossiyaning yirik neft va gaz kompaniyalari Gazprom va Lukoyl Oʻzbekistonda muvaffaqiyatli va samarali faoliyat yuritmoqda.

2018 yilda Rossiya Federatsiyasi Prezidenti Vladimir Putin va Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev oʻrtasidagi muzokaralar yakunida Rossiya Federatsiyasi hukumati bilan Oʻzbekiston Respublikasi hukumati oʻrtasida 2019-2024-yillarga moʻljallangan iqtisodiy hamkorlik dasturi imzolandi. Hujjat savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun asosiy ahamiyat kasb etdi. U hamkorlikning ustuvor yoʻnalishlarini aniqlash va ilgari surish, qoʻshma dastur va

loyihalarni amalga oshirish, investisiya sohasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish, shuningdek, milliy iqtisodiyot tuzilmasini diversifikatsiya qilish va ikki mamlakatning eksport salohiyatini oshirish hamda tovar ayirboshlash hajmini oshirishga qaratilgan qo'shma loyihalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

O'zbekiston tashqi savdosining qariyb 20%⁹⁴ ini tashkil etadigan Rossiya bu mamlakatning eng muhim savdo-iqtisodiy hamkori hisoblanadi. Rossiya statistikasiga ko'ra, 2016 yilda ikki mamlakat savdo aylanmasi 2726,0 mln dollarni, shu jumladan, O'zbekistonga Rossiya yetkazib berishi - 1965,0 mln dollarni tashkil etgan. Bu raqamlar O'zbekiston Rossiya mollari bozori ekanini ko'rsatadi.

Rossiya O'zbekistonga: neft mahsulotlari (17%), qora va rangli metallar (taxminan 17%), mexanik va elektr jihozlari (15%), yog'och va qog'oz (15%) eksport qiladi⁹⁵.

O'zbekiston Rossiyaga: tabiiy gaz (32%), to'qimachilik mahsulotlari (taxminan 20%), yangi va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlari (4,5%) yetkazib beradi⁹⁶.

Rossiya O'zbekistonning eng yirik sarmoyaviy sherigidir. Rossiyadan O'zbekistonga kiritilgan investisiyalar hajmi to'qqiz milliard dollardan ziyodni tashkil etadi. Asosiy Rossiya investorlari - PJSC LUKOIL, PJSC Gazprom, PJSC Vimpelcom va boshqalar.

Rossiyada O'zbekiston rezidentlari ishtirokidagi 600 dan ortiq korxonalar ro'yxatga olingan⁹⁷.

Rossiya va O'zbekiston iqtisodiyotning deyarli barcha sohalarida yaqin aloqalarga ega. Birgina 2020 yilning 8 oyida respublikada 200 dan ortiq qo'shma korxonalar ochildi, 2021 dekabr holatiga Rossiya Federatsiyasi tadbirkorlari tomonidan mamlakatimizda Rossiya kapitali bilan 2335 ta korxonalar ochildi.

2018 yilda Rossiya va O'zbekistonning birinchi mintaqalararo forumi davomida 25 mlrd. dollarlik 800 ta savdo va sarmoyaviy bitim va memorandumlar imzolandi. Tomonlar 2019-2024 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik dasturini ham imzoladilar. Ularning aksariyati investisiya bitimlari (20,8 mlrd dollar), yana 6,2 mlrd dollar savdo shartnomalari hissasiga to'g'ri keladi.

Dastur doirasida yaqin kelajakda O'zbekistonda 79 ta yangi qo'shma korxonalar, 23 ta savdo uyi va 20 ta logistika markazi tashkil etiladi. Rossiya energetika kompaniyalari O'zbekiston bilan yoqilg'i-energetika sohasining barcha sohalarida o'zaro manfaatli hamkorlikni kengaytirishga tayyor. Bir qator gidroenergetika

⁹⁴ Межгосударственные отношения России и Узбекистана.

⁹⁵ Межгосударственные отношения России и Узбекистана.

⁹⁶ Ўша манба.

⁹⁷ [Межгосударственные отношения России и Узбекистана](#) (рус.).

loyihalarida hamkorlik ham muhokama qilinmoqda. Rossiyaning Vneshekonombank moliyaviy ko‘magida beshta loyiha amalga oshirilmoqda, jumladan, yangi (Darg‘om kanali va Quyichotqol GES tarkibida) mini-GESlar qurish, mavjud Farhod va To‘palang GESlarini modernizatsiya qilish. Ushbu istiqbollarning barchasi Toshkentning YeOII kuzatuvchisi maqomini olishi munosabati bilan ochildi.

Yevrosiyo Iqtisodiy Oliy Kengashi 2020 yil 11 dekabr kuni O‘zbekistonga kuzatuvchi maqomini berdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek, YeI bilan yangi quvvatdagi hamkorlik respublikaga o‘z mahsulotlari uchun qo‘shimcha bozorlar yaratish, alyans a‘zolari bilan savdo munosabatlaridagi to‘siqlarni bartaraf etish imkonini beradi, chunki Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi mamlakatlari O‘zbekistonning asosiy va tabiiy savdo hamkorlari qatoriga kiradi.

Rossiya va O‘zbekiston mintaqalararo hamkorlikni faol rivojlantirmoqda. Rossiya Federatsiyasining 75 dan ortiq sub’ektlari respublika bilan doimiy va faol savdo-iqtisodiy aloqalarni saqlab kelmoqda.

2021 yil 17 noyabrda O‘zbekiston va Rossiya o‘rtasida mintaqalararo hamkorlik II forumi bo‘lib o‘tdi. Forum doirasida o‘tkazilgan biznes uchrashuv va muzokaralar natijasida umumiy qiymati to‘qqiz milliard dollarga teng 600 ga yaqin ikki tomonlama bitim imzolandi.

Rossiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik juda muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Rossiya Federatsiyasi O‘zbekiston iqtisodiyotida Xitoydan keyingi ikkinchi investor hisoblanadi. 2020 yil natijalariga ko‘ra (davlatlar organlari tomonidan o‘rnatilgan pandemiya va cheklovlar tufayli qiyin), Rossiya va O‘zbekiston o‘rtasida temir yo‘l va avtomobil transporti hajmi 2019 yilga nisbatan 27.4% va 27.9% ga oshdi. Sanoat kooperatsiyasi, jumladan, yuqori texnologiyali sohalarda so‘nggi yillarda ikki mamlakatning iqtisodiy sherikligida muhim rol o‘ynadi. Rossiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikning bugungi kundagi flagmani, albatta, Jizzax viloyatida Rosatom ishtirokida atom elektr stansiyasining qurilishi hisoblanadi. Bunday keng ko‘lamli loyihani amalga oshirish ko‘plab malakali kadrlarni tayyorlashni talab qiladi. Shu munosabat bilan 2019 yilda Toshkentda yuqori texnologiyali soha mutaxassislarini tayyorlash uchun Moskva fizika-yadro tadqiqotlari Milliy universitetining filiali ochilgani tasodif emas.

Sanoat sohasidagi muvaffaqiyatli hamkorlikning namunasi va natijasi 2020 yilning dekabr oyida Toshkent metallurgiya zavodining ishga tushirilishi ham bo‘ldi. Taxmin qilinishicha, bu korxonada O‘zbekiston iqtisodiyotining metallurgiya mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarining asosiy qismini qoplaydi hamda eksportga ishlaydi. LUKOYL O‘zbekneftgaz bilan hamkorlikda Qandim gazni qayta ishlash

zavodini yaratish loyihasini amalga oshirgan O‘zbekiston iqtisodiyotidagi eng yirik investorlardan biri bo‘lib qolmoqda. Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini rivojlantirishda ijobiy tajriba mavjud: kombayn ishlab chiqarish bo‘yicha “Rostselmash” ishtirokida qo‘shma korxonalar faoliyat ko‘rsatadi va mahsulot ishlab chiqaradi. Beeline brendi ostida faoliyat yurituvchi VEON Telecommunications Holding kompaniyasi O‘zbekistonga 2006 yildan buyon 1 milliard dollardan ziyod sarmoya kiritgan. Hozirda kompaniya O‘zbekistonning raqamli infratuzilmasini rivojlantirishga hissa qo‘shish niyatida va 50 yilda ushbu loyihalarga qariyb 2021 mln. dollar sarmoya kiritishni rejalashtirmoqda. Bir qator sohalarda (atom energiyasi, kosmik, harbiy-sanoat kompleksi, tibbiyot, IT) rivojlangan texnologik salohiyatga ega davlat bo‘lgan Rossiya O‘zbekistonga texnologiya manbai va muhandislik-texnologik konsalting hamkori sifatida qiziq.

Rossiya-O‘zbekiston munosabatlari majmuasida muhim o‘rinni mehnat migratsiyasi masalalari egallaydi.

2020 yil oxirida rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, Rossiyada bir milliondan ortiq o‘zbekistonlik muhojir mehnat qilgan. O‘zbekiston Markaziy banki ma‘lumotlariga ko‘ra, 2020 yilda jismoniy shaxslarning Rossiyadan respublikaga pul o‘tkazmalari hajmi 2019 yilga nisbatan 6,4% ga qisqardi va 4,344 mlrd. dollarni tashkil etdi.

O‘zbekiston va Rossiya o‘rtasida harbiy-texnik hamkorlik rivojlanmoqda. Bu sohadagi asosiy ikki tomonlama hujjat Rossiya Federatsiyasi va O‘zbekiston Respublikasi o‘rtasida 1999 yil dekabr oyida imzolangan harbiy va harbiy-texnik sohalarda har tomonlama hamkorlikni yanada chuqurlashtirish to‘g‘risidagi bitimdir. 2001 yilning may oyida chegara masalalari bo‘yicha hamkorlik to‘g‘risidagi davlatlararo bitim, shu yilning oktabr oyida ikki mamlakat havo hududi xavfsizligini ta‘minlash uchun Rossiya harbiy havo kuchlari, havo mudofaa kuchlari va O‘zbekiston havo kuchlaridan birgalikda foydalanish to‘g‘risidagi davlatlararo bitim imzolandi. 2001 yil iyun oyida harbiy-texnik hamkorlikni muvofiqlashtirish maqsadida harbiy-texnik hamkorlik bo‘yicha Rossiya-O‘zbekiston ishchi guruhi tuzilgan.

2017 yilning oktabr oyida Jizzax viloyatidagi Forish o‘quv maydonida 12 yil ichida birinchi o‘zbek-rus harbiy mashqlari bo‘lib o‘tdi. Ularda ikki mamlakatdan jami 400 ga yaqin harbiy xizmatchilar ishtirok etdi. 2019 yilning dekabr oyida Sharqiy harbiy okrugning G‘urumsaroy o‘quv maydonida "Vostok–2019" taktik mashqlari o‘tkazilib, unda O‘zbekiston va Rossiya harbiy xizmatchilari ishtirok etishdi. 2020 yilning dekabr oyida Termiz o‘quv maydonida O‘zbekistonda "Surxon-

2020" maxsus taktik mashqi o'tkazildi va unda Rossiya va O'zbekiston Qurolli kuchlarining maxsus kuchlari bo'linmalari ishtirok etdi⁹⁸.

Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi mudofaa aloqalari ikki mamlakatning 2021-2025 yillarga mo'ljallangan harbiy sohadagi strategik sheriklik dasturi asosida quriladi. Uning amalga oshirilishi o'zaro munosabatlarga yanada tizimli tus berish, uni alohida munosabatlarimiz ruhiga mos darajaga olib chiqish imkonini beradi.

Rossiya O'zbekiston uchun asosiy qurol-yarog' va harbiy texnika yetkazib beruvchidir. Bu yo'lda esa O'zbekiston-Rossiya hamkorligi faqat chuqurlashib bormoqda.

SSSR parchalanib ketgandan keyin O'zbekiston mamlakatning milliy manfaatlaridan kelib chiqib, postsovet mamlakatlarida kechayotgan iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni hisobga olgan holda mustaqil tashqi siyosat yuritish zaruratiga duch keldi. O'zbekistonning tashqi siyosat strategiyasi betaraf tashqi siyosatni nazarda tutgan. Postsovet hududidagi boshqa davlatlar bilan o'zaro hamkorlik MDH doirasida, shuningdek, ikki tomonlama formatda amalga oshirildi.

O'zbekistonning 1990 yillardagi Rossiya bilan hamkorligi Rossiyaning Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlar bilan hamkorligiga nisbatan ancha kam bo'lgan. Shu bilan birga gumanitar sohadagi hamkorlik, jumladan, ta'lim sohasidagi hamkorlik ham u qadar samarali bo'lmagan.

2004 yilda Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida strategik sheriklik to'g'risidagi bitimning imzolanishi muhim qadam bo'ldi va eng muhim bitim 2005 yilda tomonlar tomonidan imzolangan Ittifoqchilik munosabatlari to'g'risidagi shartnoma hisoblanadi. Shu bilan birga, mazkur bitim, avvalo, harbiy-texnik va savdo-iqtisodiy hamkorlik sohalarida hamkorlikni nazarda tutdi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2016 yilda prezident lavozimini egallaganidan beri O'zbekiston tashqi siyosati muvozanatlashgan, ammo boshqa davlatlarga nisbatan ancha ochiq bo'lib qolgan. O'zbekiston integrasion birlashmalarga qo'shilmasdan, ikki tomonlama hamkorlik doirasida qator davlatlar bilan munosabatlarni jadallashtirdi. Bu tendensiya Rossiya bilan ham iqtisodiy, ham gumanitar sohalarda namoyon bo'ladigan hamkorlikni ham o'z ichiga oladi. Birinchi marta ta'lim sohasida ikki tomonlama aloqalarni mustahkamlashga katta e'tibor qaratildi.

Maktab ta'limi sohasida O'zbekiston oldida turgan asosiy muammo o'qituvchi kadrlarni tayyorlash zaruratidir. O'zbekiston aholisining ko'payishi bilan yangi

⁹⁸ Fozilbek Fozilbek. [В Термезе завершилось учение «Сурхон-2020»](#). [Министерство обороны Республики Узбекистан](#) (14 декабря 2020). Дата обращения: 26 декабря 2020.

maktablar soni ko'payib, o'qituvchilik kasbi respublikada eng ommaboplardan biriga aylanib bormoqda. Shunday qilib, 2019-2020 o'quv yilida O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida o'qituvchilar soni 481,604 kishiga yetdi, bu esa 2018-2019 o'quv yiliga nisbatan 8,28% ga ko'pdir. O'zbekistonning Rossiya bilan hamkorlik qilishdan manfaatdorligi maktab ta'limi tizimida rus tilining alohida o'rni bilan ham izohlanadi. Rus tili respublikadagi 862 ta maktabda o'qitish tili bo'lib, maktab o'quv rejasida barcha o'quvchilar uchun rus tilini o'rganish ko'zda tutilgan. O'zbekistonda maktablarda rus tilini o'qitish bilan bog'liq masalalar bo'yicha hamkorlik yuqori saviyada olib borilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Rossiya universitetlarida tahsil olayotgan o'zbekistonlik talabalar soni yil sayin ortib bormoqda va 2018/19 o'quv yilida 26 mingdan ortiq kishini tashkil etgan bo'lsa, 7 mingdan ortig'i byudjet asosida o'qidi. Shunday qilib, o'zbek maktab o'quvchilarining rus tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishi shubhasizdir va bu sohadagi rus-o'zbek hamkorligi o'zaro manfaatli va istiqbolli ko'rinadi.

Oliy ta'lim sohasida so'nggi yillarda Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi hamkorlik ham faol rivojlanmoqda. O'zbekistonda Rossiyaning yetakchi universitetlarining filiallari tashkil etilgani yorqin misollardan biridir. Mamlakatlar ta'lim, axborot makoni hamda O'zbekistonda rus tili pozitsiyalarini saqlab qolish sohasida faol hamkorlik qilmoqda. Hozirgi kunda O'zbekistonda Rossiya universitetlarining 15 ta filiali faoliyat ko'rsatmoqda, shundan 12 tasi keyingi to'rt yilda, undan oltitasi 2019 yilda ochildi. Bu yili MIFI (atom sanoati), MISiS (metallurgiya), MEI (energiya) va RXTU (kimyo sanoati) filiallari ishga tushdi. Toshkentda MGIMO, Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universiteti, Plekhanov nomidagi Rossiya Iqtisodiyot universiteti, Gubkin nomidagi Rossiya Davlat neft va gaz universitetining filiallari faoliyat ko'rsatmoqda. Yaqin kelajakda O'zbekistonda Kosigin nomidagi Dizayn va texnologiya universiteti va Moskva Davlat Geodeziya va kartografiya universitetining filiallari ochiladi.

O'zbekistonda Rossiya Fan va madaniyat markazi faoliyat ko'rsatmoqda.

Shunday qilib, darhaqiqat, umumiy ta'lim makoni yaratilmoqda, bu, albatta, ikki tomonlama hamkorlikni, jumladan, iqtisodiyotning qator strategik muhim tarmoqlarida ularni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Hozirgi bosqichda Rossiya va O‘zbekiston o‘rtasida ta’lim sohasidagi hamkorlik har ikki mamlakat rahbariyati uchun ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib, Rossiya va O‘zbekiston fuqarolari manfaatlariga javob beradi⁹⁹.

Bugungi kunda O‘zbekiston bilan Rossiya o‘rtasidagi munosabatlar taraqqiyot cho‘qqisida. Bu haqda Rossiya jurnalistlariga bergan intervyusida O‘zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligi rahbari Abdulaziz Kamilov ma’lum qildi. Biroq, uning gapiga ko‘ra, mamlakatlar hali ishga solmagan imkoniyat va salohiyatlar talaygina. "30 yil davomida biz bunday keng ko‘lamli va ikki tomonlama hamkorlikning bunday keng qamrovli dasturiga ega emas edik. Biroq, ayni paytda, ishga solinmagan yana ham katta salohiyat qolmoqda. Zaxiralar. Shunday qilib, harakat qilish imkoniyati hali ham mavjud, biz munosabatlarimizni mustahkamlaymiz. Bu yaxshi", dedi vazir.

Joriy yilning noyabr oyidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Rossiya Federatsiyasi Prezidenti Vladimir Putinning taklifiga binoan Rossiyaga qilgan bir kunlik tashrifi jarayonida Kremlda oliy darajadagi muzokaralar bo‘lib o‘tdi va bu uchrashuvda *“O‘zbekiston nafaqat eng yaqin qo‘shnimiz, balki ittifoqdoshimizdir. Biz O‘zbekistonni aynan shunday qabul qilamiz. Bu yirik mintaqaviy davlat bo‘lib, bizlarni tarix nuqtai nazaridan ham, bugungi kunda ham ko‘plab jihatlar bog‘lab turadi”*, dedi Rossiya Prezidenti.

XULOSA

Bugun O‘zbekiston tovar ayirboshlash hajmining 18 foizi Rossiyaga to‘g‘ri kelmoqda. Tovar ayirboshlash ko‘paymoqda: pandemiyaga qaramay, o‘tgan yili 15 foizdan ko‘proqqa oshgan. Bu ko‘rsatkich hatto murakkab davrda ham o‘zaro hamkorlik muvaffaqiyatli kechayotganini aniq-ravshan ko‘rsatib turibdi. Tashrifdan avval juda salmoqli ishlar qilindi. Uchta katta tadbir: hududlar, ta’lim va media forumlari o‘tkazildi. Bugun 14 milliard dollarlik loyihalar ustida ish olib borilmoqda. 2020 yilda o‘zaro savdo hajmi 5,6 milliard dollardan oshgan bo‘lsa, joriy yilning 10 oyida ushbu ko‘rsatkich 6 milliarga yetib, yil yakuniga qadar 7 milliard dollarga yaqinlashishi kutilmoqda. Keyingi to‘rt yilda O‘zbekistonda Rossiya sarmoyasi ishtirokidagi korxonalar soni ikki barobarga ko‘payib, qariyb 3 mingtani tashkil etadi.

Bugun O‘zbekiston iqtisodiyotida Rossiyadan jalb qilingan investisiyalar hajmi 10 milliard dollardan oshdi va jadal o‘shishda davom etmoqda. Uchrashuv O‘zbekiston va Rossiya o‘rtasidagi strategik sheriklik va ittifoqchilik munosabatlari yanada mustahkamlanib borishini yana bir bor qat’iy tasdiqladi. Davlatlar rahbarlari

⁹⁹ О представительстве. Российский центр науки и культуры в Ташкенте. Дата обращения: 14 ноября 2021.

Xalqaro axborot xavfsizligini ta'minlash sohasida hamkorlik to'g'risida Qo'shma bayonot qabul qildilar. Tashrif doirasida jami 18 ta ikki tomonlama hujjat imzolandi. Ikki davlat o'rtasidagi strategik hamkorlik faqat va faqat ikkala mamlakat farovonligi, iqtisodiyoti ravnaqi, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, ularning osoyishtaligi va kelajak taraqqiyotiga xizmat qilajak.

REFERENCES

1. Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 1. – Москва.: Издательство Восточной литературы, 1963.
2. Самойлович А.Н. Краткий отчет о поездке в Ташкент и Бухару и в Хивинское ханства в 1908 году. // Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях. № 9. – СПб., 1909., Самойлович А.Н. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературе II. Хивинские придворные книгохранилища и книгопечатня. // Известия Академии наук Туркменской ССР. Серия общественных наук. 1981, № 1.
3. Ravshanovich, R. F., Tuigunovich, R. F., & Yakubovich, A. H. (2020). Amir Temur and Turan States. *Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research*, (5 (7)).
4. Рожкова М.К. Экономические связи России со Средней Азией (40-60-годы XIX века). – Москва., 1963.
5. Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX – начале XX вв. – Ташкент., 1965.
6. Ravshanov, F. R., & Azimov, H. Y. (2021). Danger and Security: History and Present. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(4), 280-285.
7. Зияев Х. Ўрта Осиё ва Сибир (XVI – XIX асрлар). – Тошкент.: Фан, 1962., Зиёев Х. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). – Тошкент., 1965., Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI – XIX вв. – Ташкент.: Фан, 1983. Зиёев Х. Чоризм ва пахта яккахокимлиги. // Шарқ юлдузи, 5-сон. – Тошкент., 1991. Зиёев Х. Сибир, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар (энг қадимги даврлардан XX аср бошларигача). – Тошкент.: Шарқ, 2003.
8. Байкова Н.Б. Россия билан Шарқ ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихидан. – Тошкент., 1964.
9. Azimov, H. Y. (2021). Emergence Of New Threats To Turkey's National

Security During The Syrian Crisis: "Euphrates Shield" Movement. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(01), 42-48.

10. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). – Москва., 1960. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). – Москва., 1974.

11. Y. Azimov, N. (2022). Main Directions of Modern International Security Approaches. *International Journal of Social Science Research and Review*, 5(2), 151-157. <https://doi.org/10.47814/ijssrr.v5i2.217>

12. Серебренников А.Г. Туркестанский край. «Сборник материалов для истории его завоевания». Т. III, IV, XVII.

13. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX в. – Ташкент.: Фан, 2005.

14. Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Тошкент., 1957.

15. Azimov Habibullo, Madaminova Durdon (2021). Xalqaro xavfsizlik o'quv qo'llanma.

16. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент.: Академия, 2008., Мавланов У. Ўрта Осиёнинг алоқа ва савдо йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент., 2009.

17. Azimov, N. Y. (2019). THE PROBLEM OF MORO MUSLIMS. *Theoretical & Applied Science*, (6), 519-521.

18. Равшанов И. Чоризмнинг Ўрта Осиё хонликларига экспансияси даврида хонликлар билан Россия ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, савдо-иқтисодий ва дипломатик муносабатлар (XIX асрнинг 2-ярми – XX асрнинг бошлари). – Тошкент.: «Abu matbuot-konsalt» нашриёти, 2015 йил.

19. Ravshanovich, R. F., & Yakubovich, A. N. (2021). TERROR VA TERRORIZM. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1038-1046.

20. Azimov, Habibullokhon Yakubovich. "The Kurdish Factor in Turkish-Syrian Relations Until the "Arab Spring"." In *АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ*, pp. 218-220. 2021.

FUNCTIONS OF TOPONYMIC INDICATORS IN COMPOUND TOPONYMS

D. Islomova

Teacher of the department Russian Linguistics of NamSU

ABSTRACT

This article analyzes the essence of the concept of “toponymic indicator” and its functions in the multistructural and multilingual oikonoms of Russia.

Keywords: *toponym, oikonym, term, indicator, topoformant, topobase, appellative, composite geographical term, multistructural toponym, multilingual toponym.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется сущность понятия «топонимический индикатор» и его функции в разноструктурных и разноязычных ойконимах России.

Ключевые слова: *топоним, ойконим, термин, показатель, топоформант, топовбаза, апеллятив, составной географический термин, полиструктурный топоним, многоязычный топоним.*

INTRODUCTION

Toponyms have a special place in the language system. The interest of researchers in solving many issues of toponymy is based on the complex of its interdisciplinary nature, which in turn causes the complexity of solving many toponymic problems.

Toponyms are an indispensable element in the development of society and humanity as a whole. D.S. Likhachev noted: “The toponikon of the people is a collective work of the people’s genius. They serve as landmarks in time and space, creating the historical and cultural image of the country.”[1] Being a toponymic picture of the world, toponymy reflects the features of a particular natural language, reflects the mentality of the people, stores information about the nature of interethnic contacts, their intensity. The toponymic systems formed over the centuries are usually heterogeneous and combine the material of several languages.

The development of the discipline, its integral essence requires clarification of some terms, in the definition of which at this stage of the development of science there is still no unambiguity. In this article, we will try to explain the use of the term indicator on the example of multi-structural toponyms.

DISCUSSION AND RESULTS

Researchers are no longer interested in the toponym as a whole as a natural-climatic or spatial indicator, but in the structure of the toponym and each of its minimum significant elements as a linguistic indicator.

Having studied the theoretical material on the definition of geographical terms, we came to the conclusion that there is still no consensus on the definition of the term toponymic indicator. One of the main features of the term is the deprivation of the possibility of ambiguity. Terms should be short and unambiguous, in which the nominative-definitive function is important. In order to acquire the features of a term, a word or concept must go through the path of semantic evolution, which involves the loss or transformation of a number of meanings, overcoming synonymy and final stabilization. Researchers are faced with the question of identifying the true, deep meaning and definition of the term.

According to the definition of the explanatory dictionary of S.I. Ojegov and N.Y. Shvedova, the Indicator is special. 1. a device (device, element) that reflects some process, the state of the observed object; 2. a substance that is a chemical reagent. In this interpretation, we are interested in the definition of an indicator as "an element that reflects the state of an object".[2]

In the Dictionary of Russian Onomastic Terminology, the indicator term indicates "to which toponymic type the given toponym belongs." [3] The interpretation clarifies that it may be a local geographic term. This feature of the indicator is confirmed by P. McLatin. In his opinion, any definable can be distinguished as indicators, which is rarely recorded in the toponymy of a particular region (once or twice), but after studying the toponymy of other areas, the range of their application can expand, go beyond the distribution of a dialect or language.

The most precise definition of the term toponymic indicator, in our opinion, is given by Gvenetadze L.I. : "Indicators are defined words that are part of composite geographical names, which are repeated in various toponyms in different frequencies, but they are geographical terms on their own" [4] Based on these definitions, we will analyze the structure of composite oikonoms in Russia containing elements of Turkic origin, such as *булак, куль, юрт, аулкент (кан, кнат)*.

To analyze the names of localities with the indicated topoformants, we chose the site <https://russia.tury.ru> for tourists wishing to visit Russia. On this site, 161395 names of localities in Russia were presented in alphabetical order, including the smallest settlements. In Russian toponymy, according to this site, we identified 71 oikonoms with the Turkic word *булак*. [5] *Булок, булаг, булок*- a source, a spring, a

stream. In the oikonyms of this group, most of the onyms contain two indicators. The first indicator (it can be called the "first level" indicator) is the geographical terms - *деревня, село, поселок*, the second indicator ("second level" indicator) is *булак.*, because it denotes a local geographical term indicating the type of toponym: village Булак. (Irkutsk region), the village of Булак.ovo (Yaroslavl region), the village of *Ключи-булак.* (Irkutsk region), the village of *Чернобулак.* (Saratov region), the village of *Кызылбулак.* (Chelyabinsk region), the village of *Карабулак.* (Saratov region), the village of *Шойбулак.* (Mariy El), the village of *СухойКарабулак.* (Saratov region) etc. As you can see, these toponyms contain a third element, in some it is a topoformant: *-ово* (Булаково), *ключи* (in the meaning of a spring), in others it is an appellative *сухой* (*СухойКарабулак.*), in others it is simply a formant *черно-, кора-, кызыл-*, fourthly, the topographic base of the *шой-* (Shoya River).

Referring to the study by Dyzhitova E.S.[6] it can be clarified that a geographical term can be called a determinant if it performs the function of a formant in a complex or compound toponym.[7] Then we refer to the determinants the elements of *булак.* in the oikonyms *Кызылбулак., Шойбулак., Чернобулак.,* etc. The authors of the article "On the question of a geographical term" distinguish between the concepts of determinatives and indicator, calling them not equivalent.[8] This means that toponymists are faced with the task of researching and defining these concepts.

Of particular interest is the toponym village Булак.ulus (Buryatia, Russia). We can assume that such a "trilingual" toponym contains three "multi-level indicators". In addition to the above, it contains the formant "ulus". Ulus - - settlement, ail, camp (Turk.. Bur., Kalm.,Mong.), people, state, country. In the Arkhangelsk region - the correct form of arable land, fields located in a row. Borrowed in Persian language: ulus - people, horde, possession, settlement.[9] As can be seen from this definition, there is no exact indication of which language the given word specifically belongs to and what etymological meaning it carries. Let's turn to the Uzbek explanatory dictionary.[10] : ulus - (from Mongolian - state, people,); 1) Families, clans living in dependence on the lands of Nuen Mongolian owner; 2) Property, lands seized during the Mongol invasion and divided to the children of Genghis Khan; 3) People, people, tribe, clan, crowd, population, inhabitants.

Ulus in the meaning of a settlement can also claim to be an indicator. Then we can talk about the third level of the indicator. Three level indicators may contain "bilingual" or "trilingual" toponyms.

An analysis of 120 toponyms with the topoformant “kul” (phonetic derivatives kol, kel, kel, gel) - lake (Turk.) shows that in multistructural toponyms several of its elements act as an indicator. In oikonyms Aksa-Kul village (Tatarstan), Balakul village (Kurgan region), Barlakul village (Novosibirsk region), Isilkul city (Omsk region) and other indicators of the first level village, village, village, city, second level indicator - a stump indicating the proximity of a body of water.

The oikonyms of this group may also contain a third-level indicator: Yurtkul village (Ulyanovsk region) - yurt - country, region, house, aul, camp (Turk.); village of Yalankul (Omsk region) - yalan (phonetic version of yalan) - steppe, clearing in the forest, village of Yarkul (Novosibirsk region) - yar - 1) high steep bank (phonetic variants of heat (Turk.), 2) lake (Mari.), 3) sand (Nenets).[11]

In the oikonyms the village of Russkiysaskul (Boshkortostan), the village of NovyYankul (Stavropol Territory), the village of TatarskiySaskul (Boshkortostan), the elements Russian, new, Tatar are appellatives.

The village of StepnoyYurtkul (Tatarstan) is interesting from the point of view of performing the functions of an indicator. Needs an explanation whether the indicator is the steppe element in this oikonym, since it indicates the location of the oikonym, and therefore indicates the toponym.

Analysis of 85 oikonyms with an element of yurts - country, region, house, aul, camp (Turk.).[12] Three-level indicators contain the oikonym village zakan-Yurt (Chechnya), which includes the element zakan - (Turk.) means a ditch designed to remove moisture from the soil.[13]

In the oikonyms of Russia, about 40 different settlements have the topoformant -kan (phonetic variant -kent, -kend, -kon, -gon, -gan), which denotes a city, a settlement:[14] the city of Abakan (Siberian Federal District, Russia), the city of Mallakent (Dagestan, Russia), the village of Yangikent (Dagestan, Russia), the village of Agayakan (Yakutia, Russia), the village of Aryskan (Tuva, Russia), the village of Leninkent (Dagestan, Russia), etc.

Disputes may arise in the interpretation of other meanings of topoformants -kent (top) and kend (pit). In the indicated oikonyms, the indicator of the first level is a city, a village, a settlement. The topoformant -kan - can be an indicator of the second level only in toponyms, indicating a small settlement - a village, a village, a village, etc. In toponyms related to the city type, it is not an indicator, since kent and city are synonyms. In such indicators, this element does not provide additional information.

In the analyzed oikonyms there is no indicator of the third level. This is explained by the fact that the geographical term city itself does not refer to primary, natural objects of toponymy, but to secondary, artificial objects.

In 60 oikonyms with the topoformentaul, there may also be indicators of two levels, since aul means "village, settlement, camp, tent of Asian and Caucasian peoples": the village of Abaul (Tyumen region), the village of Zhanaaul (Omsk region), the village of Kzyl -Aul (Rostov region), the village of Yangi-aul Three-level indicators contain not only multilingual, but also monolingual toponyms: Gora Novoselka village (Yaroslavl region), Lesostep village (Rostov region), Vodogora village (Arkhangelsk region), Gornorechensky village (Primorsky Territory), Gorki-Dubrava village (Tulskaya region), the village of Gorka-Zarechye (Vologda region), etc.

In oikonyms indicating a small settlement, "two-level" indicators can also be distinguished if in a given language there are fundamental differences in the subspecies of these toponyms, for example, a village, a village and a small village: the village of Zaselitsa (Tver region), the village of Priselye (Smolensk region), the village of Selishki (Smolensk region), the village of Selo (Arkhangelsk region), the village of Seltso (Vladimir region). It should be noted that in the data of the above site, we identified 672 oikonyms with the topoforment –sel(o)-. Now, with regard to the administrative status of the settlements of a village, a village and a village, there are no differences, but they have etymological and semantic differences, which are the subject of another article. We can pay attention to the fact that in the data of the analyzed site there are 85 villages with the name Seltso, 10 villages with the name Selo, 11 villages with the name Seltso and 20 villages with the name Selishche.

Based on the analysis of multilingual and multistructural groups of toponyms, we applied the concepts of toponymic appellative, topoforment, topobase, determinative, indicator and found out that in relation to these terms, specialists face the issue of clarifying the true, deep definitive meaning of these terms. The instability and dynamism of modern onomastic terminology leads to difficulties in the use of terms. Skillful use of terminological wealth requires clarification when an element of a toponym can be an appellative, serve as an indicator, or be a determinative. one must skillfully use terminological richness.

CONCLUSION

Based on the analysis of multilingual and multistructural groups of toponyms, we applied the concepts of toponymic appellative, topoforment, topobase,

determinative, indicator and found out that in relation to these terms, specialists face the issue of clarifying the true, deep definitive meaning of these terms. The instability and dynamism of modern onomastic terminology leads to difficulties in the use of terms. Skillful use of terminological wealth requires clarification when an element of a toponym can be an appellative, serve as an indicator, or be a determinative. one must skillfully use terminological richness.

REFERENCES

1. Basik S.N. General toponymy. M.: 2006.
2. Gvenetadze L.I. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences. "The Toponymy of Okriba". Moscow, 2006.
3. Murzaev E.M. Dictionary of popular geographical terms. M.: 1984.
4. Ozhegov S.I. and Shvedova N.Yu. Explanatory dictionary of the Russian language. M. 2017.
5. Pentsova M.M. To the question of the geographical term. Journal "FILOLOGOS". Yelets State University I.A. Bunin.
6. Pentsova M.M. To the question of the geographical term. Journal "FILOLOGOS". Yelets State University I.A. Bunin.
7. Podolskaya N.V. Dictionary of Russian onomastic terminology. 2nd edition revised. and additional Rep. Ed. A.V. Superanskaya, M. Nauka, 1988.
8. Podolskaya N.V. Dictionary of Russian onomastic terminology./otv. Ed. A.V. Superanskaya, M. Nauka, 1978.
9. Explanatory dictionary of the Uzbek language. Ed. A. Madvaliva. ziyouz/comkutubhonasi. Idum.uz. Talimvatarbiyagaoidportal.
10. Kadirov, N. M. (2019). Social and physical experience of information and information culture. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(3), 165-170.
11. Kadirov, N. M. (2019). Transformation and globalization of information media. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(12), 83-93.
12. Mamasoliyevich, N. K. (2021). Current issues of formation of information culture in youth.
13. Kadirov, N. M. (2019). Transformation and globalization of information media. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(12), 83-93.

THE ROLE OF THE EAST IN THE LIFE AND CREATIVE ACTIVITY OF LEO TOLSTOY

Khusenova Dilfuza Uktamovna
Ferghana state university, Lecturer

ABSTRACT

The article analyzes the influence of the philosophy of the East on the work of L. The study of the works of famous philosophers, as well as familiarity with the customs, life and religion of the peoples of the Caucasus were of great importance in the formation of Tolstoy-philosopher. Philosophical treatises, numerous religious and ethical essays, articles, extensive philosophical correspondence all this allows us to consider the personality of Leo Tolstoy himself as an outstanding sage of Russia, recognized throughout the world.

Keywords: *Philosophy of the East by L.Tolstoy, religious and ethical system, philosophical heritage.*

LEV TOLSTOYNING HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATIDA SHARQNING O'RNI

Xusenova Dilfuza Uktamovna
Farg'ona davlat universiteti, o'qituvchi

ANNOTATSIYA

Maqolada L. Tolstoyning ishiga Sharq falsafasining ta'siri tahlil qilinadi. Mashhur faylasuflarning asarlarini o'rganish, shuningdek, Kavkaz xalqlarining urf-odatlari, hayoti va dinlari bilan tanishish Tolstoyning faylasufi bo'lishida katta ahamiyatga ega edi. Falsafiy risolalar, ko'plab diniy va axloqiy esselar, maqolalar, keng falsafiy yozishmalar bularning barchasi Lev Tolstoyning butun dunyo bo'ylab e'tirof etilgan Rossiyaning taniqli mutafakkiri sifatida shaxsiyatini ko'rib chiqishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: *Sharq falsafasi, L. Tolstoy, diniy-axloqiy tizim, falsafiy meros.*

РОЛЬ ВОСТОКА В ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Л.Н.ТОЛСТОГО

Хусенова Дилфуза Уктамовна,
Преподаватель, Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется влияние философии Востока на творчество Л.

Толстого. Изучение трудов знаменитых философов, а также знакомство с нравами, бытом и религией народов Кавказа имели огромное значение в становлении Толстого-философа. Философские трактаты, многочисленные религиозно-этические эссе, статьи, обширная философская переписка все это позволяет рассматривать личность самого Льва Толстого как выдающегося мыслителя России, признанного во всем мире.

***Ключевые слова.** Философия Востока, Л.Толстой, религиозно-этическая система, философское наследие.*

INTRODUCTION

Leo Tolstoy, in his touch with the East, continued, formed and enriched the advanced, progressive tradition of Russian collective thought. In Tolstoy's wonderful life, the investigation of oriental cultures, communication with residents of oriental peoples began to occupy a much larger place than in the wonderful life of other major Russian writers. He was the first of the Russian writers to identify his own connections with the thinkers of Asian and African powers, and thereby allegedly threw an intensive converter between Russian culture and the culture of Oriental peoples.

Tolstoy showed a spiritual and poetic interest in the East, he was well aware of the Koran, the life of the Arabs and other Muslim peoples. He found a lot more than any of his contemporary writers for the sake of familiarizing the Russian public with the abundance of oriental cultures: he translated the works of folklore of the peoples of Asia, scribbled notes on the teachings of classical thinkers, contributed to the publication in Russia of books about the famous sages of the East. In the age-old wisdom that reflected the thoughts and aspirations of the hundred-ruble generations, in the wisdom that embodied the millennial images of humanity about goodness and justice, he hoped to find a protest for the difficulties of modernity. And that is why he thought so deeply about these classical teachings and the later writings of Eastern philosophers.

Tolstoy found in the cultures of the Sunrise eternal inner values that enriched humanity, was ranked with gigantic reverence for the ancient thinkers of China, India, Japan, Iran and other powers of the East. However, he was not interested in the chronicle of philosophy and the struggle of currents in it, not the question that they interpreted the location of consciousness and being, (and) not how the great thinkers of antiquity thought about the logos of life, the significance and purpose of man, what their moral principles were. In their writings, Tolstoy first sought out only the

tendency of universal sympathy, as if the longest moral law by which humanity is obliged to be guided.

DISCUSSION AND RESULTS

Tolstoy turns to oriental literature during the service of compiling at the turn of the 60-70s "ABC" and "Russian reading books" for school-age children, the causality of the level of training manuals was low, and the table of contents of books scribbled for children was so bad that "it gave teenagers seeming information and seemed to be harmful faster than useful." Testing the Russian state system of education, L. Tolstoy dreams of such creations for the sake of common peasant children, which would differ in clarity and elementary plot, clarity and simplicity of presentation, lack of schematic details.

Plowing over the "Alphabet" required from him a perfect study of diverse literature, Greek, Indian, Persian, Arabian, etc. The source of most of the national creations of the East, annexed to the "Abc", was the original in the French syllable "Literary Pantheon", which happened in Paris in 1839 and covers the arrangement of fairy tales from "1001 nights", fairy tales and legends from the collection "Kalila and Dimna". Further, he often recited this remarkable original of Oriental folklore and retold it to peasant children. Well, in the 60s, writing books for children, he published something like an addition to his magazine "Yasnaya Polyana" two Arabic fairy tales: "Ali the Woman and the forty robbers" (under the heading "Dunyasha and the forty robbers") and "The Tale of the Baghdad merchant Ali Koji" (under the heading "The Unrighteous the court").

In the 70s, in Tolstoy's "ABC" and in his "Reading Books" there were printed the parable "Jackdaw", remade from the famous popular Arabian fable "Dervish and the Little Crow", the fables "Vizier Abdul", "Strict Punishment", "Two Brothers", "The King and the Shirt" and others.

The consideration of fairy tales that have fallen into the "Alphabet", such as "The Righteous Judge", "The Tsar and the Falcon", "The Royal Heir and his comrades", etc., with a spring allows us to deduce that during the alteration Tolstoy gives the fables an exclusively great-Russian character, using classical properties and techniques for the sake of Russian national creativity. Protecting their plot and morality, he digested and returned to the Russian village, delivered Russian names to the characters, forced the heroes to assert in a simple and clear Russian language. So, in the fable "Two Brothers", reasoning about whether to go for happiness along the way, written for an obscure stone, an adult brother, who did not trust in the possibility

of easy happiness, tells in the words of Russian proverbs: "To seek great happiness is to lose something insignificant", "Do not promise a crane in the sky, but give a tit in your hand". The more frivolous "lesser" brother responds to this: "And I heard - to be afraid of wolves, not to show your face in the forest, and even: no solvent will flow under the recumbent granite. Think to go." Finally, fairy tales, sometimes a bro, who chased after easy happiness, survived with nothing, an adult brother tells him: "That's the end of my truth; I have existed chaste and well all the time, and you want to be a king, but apparently, invisibly, I saw a flame."

When analyzing fairy tales dating back to Persian and Arabic sources, it should be borne in mind that Tolstoy did not set before himself the tasks of a translator, or popularizer of Oriental fairy tales. He sought to strike the main idea of the work in an accessible figure for the Russian reader, attracting the fascination of the compiler of the "ABC" with moral content proclaiming thoughts of goodness and justice. One of the tales of the "Thousand and One Nights" — "The Story of King Shakhriyar and his brothers" — is mentioned by the hero Pozdnyshev to drag the "Kreutzer Sonata", chatting about the tortures of jealousy he has experienced. Another case from these tales - a story from the fifth voyage of Sinbad the sailor - was included in an early edition of the treatise "Slavery of Our Time".

A lot of oriental proverbs, sentences and sayings are connected by the fiction writer in his belated collections of national wisdom. Here are some sayings selected and included by him in the collections "Thoughts of reasonable people for every day" and "Reading Circle": "When you speak, your words are appropriate to exist rather than silence", "Smart people are trained to know; despicable - to be known", "The lack of many people is such an arrangement is to establish oneself as a teacher over others, while they should still exist as students for a long time."

But perhaps the most intimate speech about the East, about Islam, about universal values was delivered by the brilliant Leo Tolstoy in his own masterful "Hadji Murad". The mountaineer-robber, Muslim, the opposite enemy of the Russian regiments became his own hobby, the opposite of the reflecting intellectual, a hero, praised and illuminated by the world of the genius of Russian literature. At the intersection of mountain folklore, the ideology of Islam, and universal images about the meaning of life, an excellent grandiose image is organized.

It is known that the basis of the Bassist's worldview and creativity is attachment to life and to persons, the union of people between themselves. Actually, that is why, during the service, over collections of aphoristic expressions, the writer turns again and again to the Koran, borrowing in it the idea of the need for the sameness of

peoples. In L. Tolstoy we read: "If it pleased the Almighty, he would make us all one people, but he is testing us. Instead of whatever you are, you always rush from all the deaths to the benefits: the day will come, sometimes the creator combines all of you."

In the collections of aphoristic expressions "Reading Circle", "Thoughts of reasonable people for every day", "The Way of Life" Tolstoy adds the sayings of Muhammad, his religious and moral images of life "in a divine way". He dwells on such revelations of Muhammad as: first, about the need to endure hardships and poverty without fail. Inventive about the prophet's prescription "Poverty is my pride", Tolstoy in the collection "For every Day" with a hyperlink for Mahomet notes the saying: "O Lord! Restrain me in poverty during my life and allow me to end up as a blotter (vol. 44, p.

Tolstoy believes that "in people's own concerns, punishment is obliged to throw off the space of friendly sympathy and non-resistance to evil with violence", "according to Muhammad, the creator mostly respects the one who forgives the oppressor of offense, only sometimes the persecutor is in his power" (vol. 45, p.

Trying to discover in every church a solid moral seed of truth, Tolstoy also turns to Sufism (a mystical trend in Islam that originated at the end of the XIX- IX centuries). The writer borrows Sufi intelligence from an English collection connecting a collection of moral norms of various church teachings produced by M. Conway in London in 1874. From this book Tolstoy moved and connected the fable of Farid al-Din Attar "The Archangel Gabriel" to the "Reading Circle" in the weekly reading section.

According to the teachings of the Sufis, it is always more essential to consume God, he is dissolved in every particle of existence, including in man. That is why the highest setting and purpose of human life is to make friends happily, to give up through only the earthly. The most significant thing in a person is a piece of the "divine spirit" contained in him.

Sufis declared attachment as a state of knowledge of the truth - God. This position of Sufism falls to the Bassists in the collection "Reading Circle": "I went around the whole earth, finding the responsible light. I searched for him day and night without a break, and finally I heard a preacher who revealed the truth to me. This Ecclesiastes was in my soul, each of the two lights that I was looking for all over the world was in me."

In turn, Sufis, Tolstoy convinces: "Don't look for the creator in temples. He is close to you, he is inside you. He lives in you. Exclusively give yourself to him, and you will rise more happiness and misery" (vol. 45, p. The writer's denial of the

elevation of temples as a place of the presence of the deity, the rites of the ruling church directly unites with the teachings of the Sufis and, in particular, Hafiz, who preaches that causality is all ladies are looking for love, "and the whole world is a haven of love", that is mosques and churches are rendered unusable. Tolstoy, as if the Sufi Rumi, for example, believes that the most significant thing in a person is a piece of "divine power", as a result of which a person who distinguishes a ray of "divine power" "respects himself and others and does not neglect despicable deeds, but looks at them as an image of divine power."

CONCLUSION

Having thoroughly studied the ethics and morality of the East, Leo Tolstoy noted that billions of people, hundreds of flights sifted the best "through a sieve and a sieve of time. The mediocre has always been discarded, the original, deep, necessary has remained: the Vedas, Zoroaster, Buddha, Laodze, Confucius, Mentue, Christ, Mohammed, Socrates have been preserved.

REFERENCES

1. Rolland Romain. Asia's answer to Tolstoy // Rolland Romain. Collected works. L., 1933 Vol. 14. pp. 328-329.
2. Sergeenko P.A. International Tolstoy Almanac. M., 1909.
3. Tolstoy L.N. Complete works. M.: GIHL, 1954. Vol. 27. 315 p.
4. Tolstoy L.N. Complete works. M.: GIHL, 1954. Vol. 36. 298 p.
5. Honda Shugo. About the meaning of my treatise on "War and Peace" // Gunzo. 1961. No. 2. p. 155.
6. Honda Shugo. About Tolstoy. Tokyo, 1960. 378 p.
7. Shifman A.I. Lev Tolstoy and the East. M., 1971. 291 p.

TIBBIYOT TEXNIKASIGA TEXNIK XIZMAT KO'RSATISH

B.B. Gaibnazarov
M.B. Cho'tpulatova
D.B. Elmurotova

I.A. Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti

ANNOTATSIYA

Ishda tibbiyot sohasoda ishlatiladigan texnikalarga texnik xizmat ko'rsatish, elektron tibbiyot apparatlarini tuzatishning turlari va tuzatish bosqichlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Tuzatish bosqichlari tibbiyot apparatlarini nazorat qilish, uzoq muddat foydalanish va samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'ladi, ish jarayonini ya'ni tuzatish bosqichlarini rejalashtirilgan bo'lib jadval asosida amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: texnik xizmat, tibbiyot, tibbiyot mexanizmi, tibbiyot apparatlari, electron uskuna.

ОБСЛУЖИВАНИЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБОРУДОВАНИЯ

Б.Б. Гаибназаров
М.Б. Чутпулатова
Д.Б. Элмуротова

Ташкентский Государственный Технический Университет имени
И.А. Каримова

АННОТАЦИЯ

На работе приведены сведения о техническом обслуживании оборудования, виды и этапы ремонта электронных медицинских изделий используемого в медицинской сфере. Этапы технического обслуживания сосредоточены на долгосрочность и эффективность медицинских оборудовании, где процессы ремонта подкладок обеспечиваются по планирование.

Ключевые слова: техническая служба, медицина, медицинский механизм, медицинские изделия, электронная техника.

MAINTENANCE OF MEDICAL EQUIPMENT

B.B. Gaibnazarov

M.B. Chutpulatova

D.B. Elmurotova

Tashkent State Technical University named after I.A. Karimov

ABSTRACT

The work provides information about the maintenance of equipment, types and stages of repair of electronic medical devices used in the medical field. The maintenance phases focus on the longevity and effectiveness of medical devices, where pad repair processes are ensured by planning.

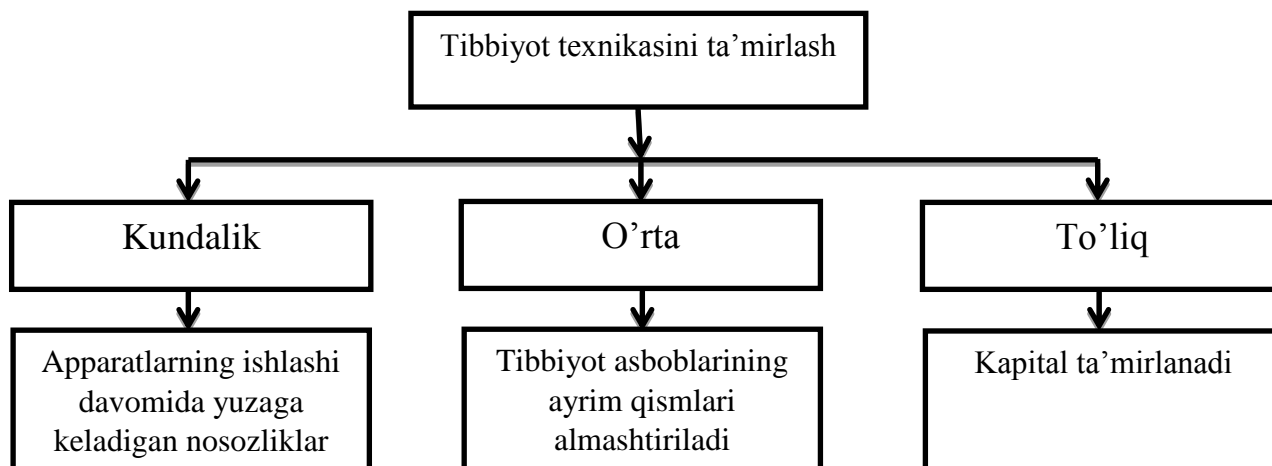
Keywords: technical service, medicine, medical mechanism, medical devices, electronic equipment.

KIRISH

Elektron tibbiyot texnikalarining uzoq vaqt normal ishlashi uchun texnik xizmat ko'rsatishning ahamiyati katta. Elektron tibbiyot apparatlarini tuzatishning uch turi mavjud(1.1-rasm):

1. Kundalik ta'mirlash. Bunda tibbiyot apparatlarini ishlatish vaqtida uchraydigan ayrim nosozliklarni aniqlab, tuzatish ishlari bajariladi. Bu ishlarni texnik xizmat ko'rsatish mutaxassislari ham, shu texnik vosita bilan ishlayotgan mutaxassis ham bajarishi mumkin.

2. O'rta tamirlash. Bunda tibbiyot apparatining ayrim qism va bloklarining ishdan chiqqanligini aniqlab, so'ngra ular almashtirib tuzatiladi. O'rta ta'mirlash ishlari davolash muassasasi sharoitida olib borilishi mumkin.

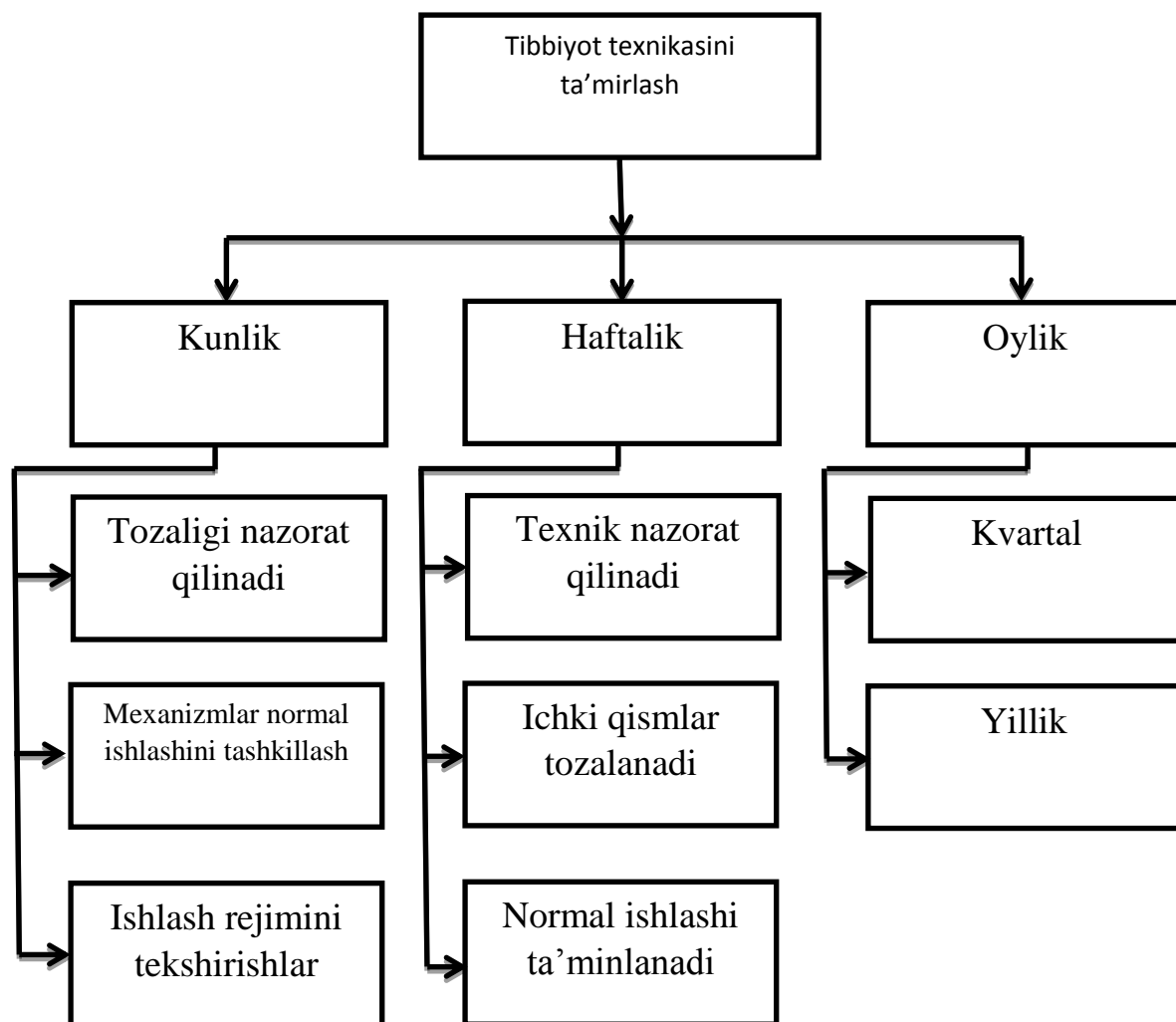

1.1 rasm.

To'liq ta'mirlash: bunda tuzatish ishlari apparatning bir necha blok va qismlarining ishdan chiqishi, yoki umuman apparatning ishdan chiqishida maxsus ustaxona yoki zavod sharoitida olib boriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'rta va to'liq ta'mirlash ishlarini olib boravchi mutaxassis katta tajriba va bilimga ega bo'lishi zarur. Ushbu mutaxassisning ish joyi zamonaviy o'lchash asboblari va nazorat texnikalari, test ob'ekt, turli servis hujjat va instruksiyalar bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Ta'mirlash ishlarini amalga oshirishda davolash muassasasi xodimlari tuzatish korxonasi, firmasi nomiga kafolatlangan xat bilan murojaat qilishlari zarur bo'ladi. Ushbu xat asosida tuzatuvchi mutaxassis davolash muassasasiga kelib tibbiyot texnikasi holati bilan tanishgach, kerakli tuzatish usulini tanlaydi. Zarur bo'lsa tibbiyot texnikasi tuzatish korxonasiga olib boriladi va maxsus ish joyida tuzatish ishlari amalga oshiriladi. Tibbiyot apparatlarining texnik hujjatlaridagi «asosan uchraydigan nosozliklar va ularni aniqlab tuzatish usullari» qismida ko'rsatilganidek apparatning turli nuqtalaridagi kuchlanishi, tok, impulslarning shakllaridan foydalanib tuzatish ishlari olib boriladi. Ayrim ta'mirlash firmalari yoki korxonalari tibbiyot texnikasi ishlab chiqaruvchi zavodlar bilan yaqin aloqada bo'lganligi sababli ularda tibbiyot texnikasini tuzatish uchun zarur ehtiyot qismlar, texnik hujjatlar etarli bo'ladi. Tuzatish ishlari bajarilgach, tibbiyot texnikasining ish parametrlari tekshiriladi va zarur texnik parametrlar kerakli elektr zanjiri elementlari yordamida sozlanadi. Bu asosan o'zgaruvchan qarshilik, kondensator, induktiv g'altaklar yordamida amalga oshiriladi. Sozlashlarni bajarish vaqtida zarur ossillograf, generator, chastotomer, voltmeter, ommeter, ampermetr va boshqa asboblardan foydalaniladi.

1.2-rasm.

Tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish –tibbiyot texnikasini ishga yaroqliligini, qo'llab turish, tiklash uchun zarur bo'lgan tadbirlar majmuasi (o'rnatish, sozlash va ta'mirlash ishlari bilan qo'shib) bo'lib ular tibbiyot texnikasi effektiv va xavfsiz ishlashini normativ va ishlatish xujjatlari asosida ishlash muddati davomida ta'minlaydi (1.2-rasm).

Tibbiyot texnikasi va texnik xizmat ko'rsatishni davriyligi -xuddi shunday texnik xizmat ko'rsatishni yoki sal murakabroq texnik xizmat ko'rsatish ishi orasidagi vaqt oralig'i hisoblanadi.

Tibbiyot texnikasi holatini texnik nazorati -tibbiyot texnikasi mahsulotlarini xarakteristika va parametrlarini normativ, konstruktorlik va ishlatish xarakteristikalariga moslashini tekshirish, eskirgan, zarar ko'rgan qismlarni aniqlash, barcha himoya va blakirovka qilish qurilmalarini ishni va ishlatish xujjatlarini borishi va yurishini tekshiriladi.

Tibbiyot texnikasini ta'mirlash - tibbiyot texnikasini ishga yaroqliligini qayta tiklash bo'yicha ishlar yig'indisi bo'lib u tibbiyot texnikasini resurslari va tarkibiy qismlarini tiklaydi. Tibbiyot texnikasi mahsulotlarini kundalik ta'miri-mahsulotni resurslarini qayta tiklanmaydigan rejadan tashqari ta'sir, u to'satdan sodir bo'lishi muhim. Bunda nosozliklar elementlarini almashtirish bilan amalga oshiriladi. (texnik xizmat ko'rsatish shartnomasida ko'rsatilgan summani 1% dan ortmagan bo'lsa). Ta'mirdan keyin tibbiyot texnikasini texnik holati ishlatish xujjatlarida ko'rsatilgan xajmlarda amalga oshiriladi.

Kafolat muddati va undan keyin tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish uni maqsad bo'yicha effektiv va xavfsiz ishlashi uchun majburiy shart hisoblanadi. Texnik xizmat bilan ta'minlamagan yoki undan chiqarilgan tibbiyot texnikasi bilan ishlash bemor va tibbiy xodimlar uchun xavf tug'diradi. Shu sababli ular bilan ishlashga ruxsat berilmaydi. Tibbiyot texnikasini xavfsiz ishlash uchun javobgar bo'lib uni egasi hisoblanadi (foydalanuvchi). Fuqorolar sog'lig'ini saqlash qonunlariga mos ravishda tibbiyot texnikasiga tibbiy maqsadlarda ishlatishga ruxsat ularni o'rnatilgan tartib bo'yicha davlat qaydnomasidan o'tganidan so'ng beriladi.

Har qanday holda ham tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatishni mavjud qonunlar chegarasida faoliyat yurituvchi xizmat korxonalari (yuridik shaxslar, xususiy tadbirkorlar, tibbiy muassasalarini shtatidagi texnik xodimlar, texnik bo'linma xodimlari) amalga oshirishlari mumkin. Ma'lum turdagi yoki nomlanishdagi tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish tadbir va operatsiyalari normativ huquqiy aktlar asosida, milliy xalqaro standart va normalar shuningdek ishlatish hujjatlaridagi ko'rsatmalar asosida olib boriladi. Davolash profilaktika muassasalari texnik xizmat ko'rsatish tashkiloti bilan tibbiyot texnikasini ta'minlash va texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha shartnoma tuzadilar.

Shartnomaga texnik xizmat ko'rsatish grafigi, ta'mirlanishi zarur bo'lgan tibbiyot texnikasii ro'yxati ilova qilinadi. Bunda ro'yxatga kafolat xizmat muddatiga ega bo'lgan tibbiyot texnikalari ham, har bir tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish narxlari ham kiritilgan bo'ladi (har oylik). Tibbiyot muassasasida mavjud bo'lgan barcha tibbiyot texnikasiga texnik xizmat ko'rsatilishi lozim. Shartnoma majburiy tartibda tibbiyot texnikasiga o'lchov vositalarini metrologik tekshirish, davriy metrologik nazorat grafiklashi kiritilgan bo'lishi, grafik ijrochi hamda davolash profilaktika muassasalari tomonidan imzo qo'yilib tasdiqlangan bo'lishi zarur. Ta'mirlash bo'yicha

hizmatlarni amalga oshirish (kundalik ta'mirlash ishlarini xam) ijrochi davolash profilaktika muassasalari arizasiga muvofiq yoki tibbiyot texnikasi texnik holatini nazorati yoki metrologiya xizmatini ko'rsatish vaqtida aniqlansa, mustaqil amalga oshirish mumkin. Ta'mirlash uchun ariza kelib tushganda ijrochi tashkilot uch kun ichida mutaxassis yuborishi zarur. Ijrochi kamida yiliga bir marta tibbiyot xodimlarni tibbiyot texnikasini xavfsiz ishlatish qoidalari bo'yicha o'qitib turishlari zarur.

XULOSA

Davolash profilaktika muassasalari tibbiyot texnikasi texnik xizmat ko'rsatish korxonasi mutaxassislari bilan ishlash uchun ma'sul shaxsni tayinlash lozim va u texnik xizmat ko'rsatish ishlarini bajarilishini nazorat qilishi zarur. O'zaro muammolar paydo bo'lganda ijrochi akt tuzishi lozim va u akt ikki tomonlama kelishilib tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Tibbiyot uskunalari olib kelinganda olib keluvchi tashkilot quyidagilarni berishi zarur.

- ✓ o'zbek tilidagi ishlash hujjatlari, ular olib kelingan tibbiyot texnikasini ishga yaroqli holda saqlash va ishlatish uchun zarur sharoitlar haqmda ma'lumot;
- ✓ kafolat muddatida olib kelingan tibbiyot texnikasi uchun texnik xizmat ko'rsatish va bepul ta'mirlash uchun zarur bo'lgan hujjatlar;
- ✓ tibbiyot xodimlarini va texnik xizmat ko'rsatish xodimlarini olib kelingan tibbiyot texnikasida ishlashga va texnik xizmat ko'rsatishga o'rgatish.

REFERENCES

1. A.R.Levinson. «Elektromeditsinskaya apparatura». M., «Meditsina», 1981.
2. I. F. Shishkin. Metrologiya, standartizatsiya i upravleniya kachestvom. M., Izd. Standartov. 1990,
3. I.I.Muqimjonov, A.R.Xudoyberganov, T.Usmonov "Elektron tibbiyot texnikalarini o'rgatish, texnik xizmat ko'rsatish va tuzatish" "Ibn Sino", 2004.

ИСКУССТВЕННОЕ РАЗМНОЖЕНИЕ ПОПУЛЯЦИИ КАЛИФОРНИЙСКОГО ДОЖДЕВОГО ЧЕРВЯ

Журазода Фахриддин Мухайдин угли.

Магистр факультета биотехнологии

Наманганского государственного университета

Жураева Машхура Кодировна

Старший преподаватель Наманганского
инженерно-строительного института

АННОТАЦИЯ

Воздействие токсичных химических веществ на растения, на животных и на людей посредством их употребления, очень губительны, вплоть до мутации. Почву нужно рекультивировать, чтобы очистить от биоцидов и получить урожай отвечающий стандартам для экспорта. Искусственное воспроизводство популяций червей и получение биогумуса в промышленных масштабах даёт нам выращивание фруктов и бахчевых культур в естественных, без каких-либо химических веществ среде, а также увеличение пор в почвенном слое позволяет кислороду войти в почву. Таким образом мы добиваемся нейтрализации химических отложений в слоях почвы.

Ключевые слова: популяция, ферментация, токсичные химические вещества, биоцит, люмбицит, «калифорнийские красные черви», фосфорные удобрения, суперфосфат, гумус, биогумус, минеральные удобрения и рекультивация.

ABSTRACT

The impact of toxic chemicals on plants, animals and humans through their use is very detrimental, up to mutation. The soil needs to be reclaimed to be free of biocides and produce a crop that meets export standards. The artificial reproduction of worm populations and the production of vermicompost on an industrial scale allows us to grow fruits and gourds in a natural environment without any chemicals, and the increase in pores in the soil layer allows oxygen to enter the soil. Thus, we achieve the neutralization of chemical deposits in the soil layers.

Keywords: population, fermentation, toxic chemicals, biocyte, lumbicite, "California red worms", phosphate fertilizers, superphosphate, humus, biohumus, mineral fertilizers and reclamation.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время эффективность использования химикатов совершенно не соответствует требованиям сельского хозяйства и охраны окружающей среды. Токсичные химические вещества оказывают негативное воздействие на растения и все другие живые организмы. Токсичные химические вещества присутствуют в почве, воде и растениях, попадают через растения и продукты растительного происхождения к сельскохозяйственным животным и накапливаются в организме человека через продукты растительного и животного происхождения. В результате возникают различные инфекционные заболевания, даже мутирующие и уничтожающие человеческое потомство.

При избыточном внесении в почву минеральных удобрений и биоцидов большая их часть усваивается растениями, а остальные накапливаются в почве в недоступной для растений форме. Например, при внесении 240-250 кг азота на 1 га хлопчатника растение использует только 30-40% его, а при внесении 120-130 кг фосфора - 15-20%. Остальное накапливается в почве в виде нитратных и фосфатных солей. Они постепенно тают под воздействием воды, попадают в грунтовые воды и загрязняют их. 40-50 мг/л азота в виде селитры в воде является вредным. Отмечено поступление и накопление нитратов с водой до более глубоких слоев почвы (до 12 м). По имеющимся данным накопление нитратов в количестве до 900-1200 кг выявлено на глубине 15 м на 1 га хлопкового поля.

При внесении в почву фосфорных удобрений они не только накапливаются в виде фосфатных солей, но и приводят к накоплению «тяжелых металлов». При внесении в почву 1 т суперфосфата в 1 кг почвы накапливается 20 мг/меди, 100 мг/цинка, 300 мг/мышьяка. Биоциды накапливаются в почве, не разлагаясь в течение нескольких лет. 80-100% биоцидов, посеянных в первый год, сохраняются для последующих лет, и они могут распространяться только в зависимости от глубины и широты почвы. Например, при посеве ДДТ через 2-3 года в 15-сантиметровом слое почвы сохраняется 80 %, альдрин 43 %, гексахлората 20 %.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

С годами в результате неправильного применения химикатов почва насыщается токсинами, которые распространяются из почвы через корни растения во все его органы и отравляют растение.

Поэтому выявление земель с повышенным накоплением ядохимикатов, их рекультивация остается актуальной проблемой. В почве Узбекистана, где наиболее широко используются химические удобрения, есть возможность выращивать экологически чистую сельскохозяйственную продукцию. В дальнейшем оздоровление генофонда нации, освобождение нашего народа от химических ядов требует особого внимания к этой сфере и дополнительных средств. Опыт показал, что кормление калифорнийских червей не требует больших затрат и является наиболее эффективным способом выращивания натуральных продуктов.

Уровень изученности проблемы:

Дождевые черви, т.е. маловолосые стригущие черви, являются наиболее распространенными видами люмбицитов в стране. Семейство люмбицитов включает около 180 видов червей, и почти половина из них встречается на территории нашей страны. Большинство видов дождевых червей встречается в горных районах.

Роль дождевых червей в повышении плодородия почвы впервые заметил и описал английский натуралист Гилберт Уайт. Еще в 1789 году он предположил, что почва будет «холодной» и «ненасытной». О положительной активности червя. Наиболее полной является работа Дарвина 1881 года «Дождевые черви формируют растительный слой почвы и наблюдают за их образом жизни».

К середине двадцатого века люди начали претворять в жизнь неустанные жертвоприношения почвы. Первые искусственно специализированные фермы по разведению дождевых червей появились в конце 1940-х годов в США. В этих хозяйствах червей разводили не как перегной, а как корм для рыбалки. Но десятилетие спустя, в середине 1950-х годов, когда в США наблюдался рост уровня нитратов, ученые начали беспокоиться об искусственном производстве биогумуса. Результаты предыдущих экспериментов не были удовлетворительными. К концу 50-х годов в Калифорнии был создан новый гибрид дождевых червей под названием «Калифорнийские красные черви».

Начиная с 1979 г. этот гибридный вид червей начал широко промышленно размножаться в Западной Европе. К концу 1980-х годов в США было создано 700 ферм искусственного осеменения, 140 — в Италии, 40 — во Франции и 30 — в Германии. Владимирский государственный педагогический институт первым в Советском Союзе начал заниматься разведением дождевых червей в 1984 году. В 1985 году в Институте биологии Кыргызской академии наук были проведены исследования по переработке органических удобрений с помощью

дождевых червей. На опытной станции Памирского биологического института Академии наук Таджикистана наблюдалось влияние дождевых червей на разложение навоза в почве и процессы гумуса. К сожалению, этот эксперимент, наблюдения были основаны только на научных данных и не были реализованы на практике.

Наконец, в конце 1980-х годов в Ферганской долине началась практическая работа по промышленному разведению калифорнийских червей. В 1989 г. в колхоз «Дустлик» г. Советабад (ныне Ханабад) Андижанской области было завезено 5 млн калифорнийских красных червей, к марту 1992 г. (за 3 года) их количество достигло 5 млрд. Посвященные члены колхоза Рустам Усманов, О. Благодаря кропотливому труду Юлдашева и Ирмата Тураханова впервые в Средней Азии был разработан метод промышленного разведения и производства биогумуса дождевых червей.

Решение проблемы:

Черви могут потреблять 70% отходов на свалке. Это окажет положительное влияние на окружающую среду. Наряду с повышением плодородия почвы обеспечивает ее устойчивость к вредителям и поддерживает нормальный уровень влажности. Биогумус повышает урожайность на 30-40% и эффект не проходит до 3 лет. Биоорганический урожай без содержания нитратов получают в интенсивных садах и пашнях. Это позволит производить продукцию, требуемую ЕОП (Евразийским экономическим союзом).

Преимущество красного червя перед другими видами при искусственном размножении заключается в том, что он не чувствует изменения среды, полностью устраняет инстинкт выхода из космоса в незнакомые чужеродные условия. Поэтому его можно легко размножать в бороздах на открытом воздухе, не опасаясь вымирания. Калифорнийский красный червь обладает еще одной ценной чертой, заключающейся в том, что он почти никогда не болеет никакими болезнями. Главной угрозой для его жизни является возможность отравления из-за чрезмерной концентрации аммиака в навозе в результате брожения. В результате червь становится кислым и начинает выделять ядовитые газы, губительные для всей семьи.

Увеличение количества дождевых червей повысит плодородие почвы, повысит урожайность, богатую природными витаминами и микроэлементами, а значит, повысится качество экспортируемых фруктов и овощей, в результате чего будет получен качественный продукт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение следует отметить, Сегодня выращивание экологически чистой сельскохозяйственной продукции стало одной из самых актуальных проблем в мире. Особенно в то время, когда много говорят о безопасности сельскохозяйственной продукции для здоровья, важно уделить особое внимание повышению плодородия земель в нашей стране.

Искусственное воспроизводство популяций червей и получение биогумуса в промышленных масштабах даёт нам выращивание фруктов и бахчевых культур в естественных, без каких-либо химических веществ среде, а также увеличение пор в почвенном слое позволяет кислороду войти в почву. Таким образом мы добиваемся нейтрализации химических отложений в слоях почвы.

В связи с этим, прежде всего, необходимо освободить сельское хозяйство от кабалы химии. Я думаю, что самый экономичный и эффективный способ сделать это — разводить созданных природой «дождевых» червей.

REFERENCES

1. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сифат ва хавфсизлик кўрсаткичлари халқаро стандартларга мувофиқлигини таъминлашга доир кўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5995-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
3. Туркия Республикаси Озиқ-овқат қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳамда “Денизбанк” ҳамкорлигида тайёрланган “100 та китоб”дан иборат тўплами.
4. З.Зуев В.И., Бўриев Х.Ч., Мадрейимова Д.Е. “Экологик хавфсиз сабзаётлар – соғлом овқатланиш асоси”, Ўқув кўлланма. Т. – 2009 -б. 25-35.
5. Ақромов Э.М., Рафиқов А.А. “Табиатни муҳофаза қилиш”, Дарслик. Т. 1990. -б. 80-150.
6. Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолатини экологик кўрсаткичлар асосида баҳолаш атласи. 2008.-б. 63.

БЕНАЗОЛИН-2-ОНЛАРНИНГ ГАЛОГЕНЛАШ РЕАКЦИЯЛАРИ

Ядгорова Матлюба Матмуратовна

УрДУ магистранти,

Ибрагимова Махлиё Мухторбек кизи

УрДУ талабаси,

Яхшимуратов Мурод Ражапбой ўғли

УрДУ докторанти,

Душамов Дилшод Азадович

УрДУ доценти.

E-mail: dilshod.d71@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Бензоксазолин-2-онлар, бензотиазолин-2-онлар ва бензимидазолин-2-онларнинг молекуляр хлор ва бром билан электрофил алмашиниши реакциялари йўналиши ўрганилган ва тегишли б-галогенбензазолин-2-онлар ҳосил бўлиши аниқланган.

***Калит сўзлар:** Бензоксазолин-2-он, бензотиазолин-2-он, бензимидазолин-2-он, галогенлаш, электрофил алмашиниши реакциялари*

РЕАКЦИИ ГАЛОГЕНИРОВАНИЯ БЕНАЗОЛИН-2-ОНОВ

АННОТАЦИЯ

Изучено направление реакций электрофильного замещения бензоксазолин-2-онов, бензотиазолин-2-онов и бензимидазолин-2-онов с молекулярными хлором и бромом и установлено образование соответствующих б-галогенбензазолин-2-онов.

***Ключевые слова:** бензоксазолин-2-он, бензотиазолин-2-он, бензимидазолин-2-он, галогенирование, реакции электрофильного замещения*

HALOGENATION REACTIONS OF BENZAZOLIN-2-ONES

ABSTRACT

The direction of electrophilic substitution reactions of benzoxazolin-2-ones, benzothiazolin-2-ones, and benzimidazolin-2-ones with molecular chlorine and bromine was studied, and the formation of the corresponding б-halobenzazolin-2-ones was established.

***Keywords:** benzoxazoline-2-on, benzothiazoline-2-on, benzimidazole-2-on, halogenation, electrophilic substitution reactions.*

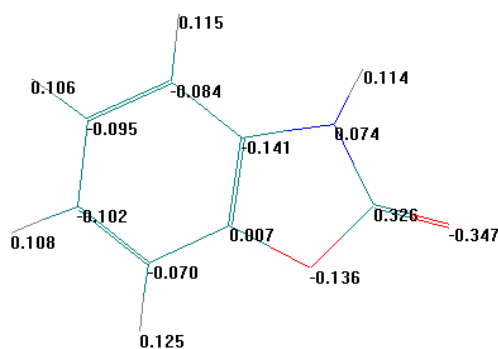
КИРИШ

Молекуласида иккита гетероатом тутувчи ва ароматик ҳалқа билан конденсирланган беш аъзоли гетероҳалқали бирикмалар ҳисобланган бензозоллар кўп ёқламали реакция қобилият намоён қилганликлари учун кимёвий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга [1,2]. Ундан ташқари, улар орасида кенг биологик таъсирга эга бўлган моддалар топилган [3-5]. Шунинг учун ушбу синф бирикмалари органик синтез соҳасида ўзига хос ўрин тутуди ва янада кенгроқ тадқиқ қилишни тақоза этади.

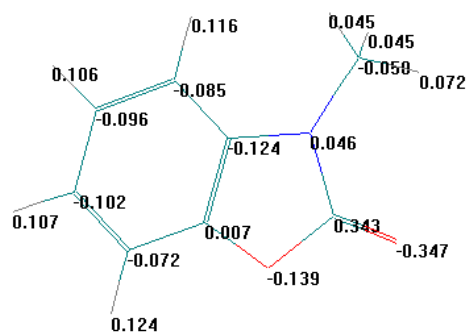
Бензазолинонларнинг янги ҳосилаларини олиш мақсадида, биз ушбу синф бирикмалари қаторидаги электрофил алмашилиш реакцияларидан галогенлаш реакцияларини ўрганишни ҳамда реакцияларнинг йўналиши ва боришини аниқлашни режалаштирдик.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

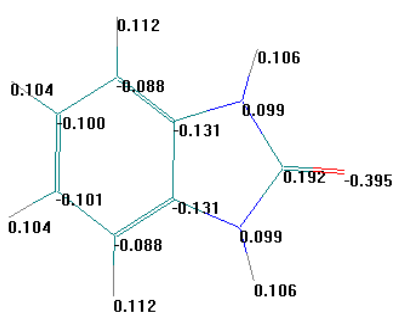
Бензазолин-2-онларнинг (1-3а,b) реакция қобилиятини солиштириш мақсадида HyperChem Release 7.0 for Windows Molecular Modeling System программаси ёрдамида квант-кимёвий ҳисоблашлар амалга оширилди [6] ва молекуладаги электронлар зичлигининг тақсимланиши қуйидагича бўлиши аниқланди:

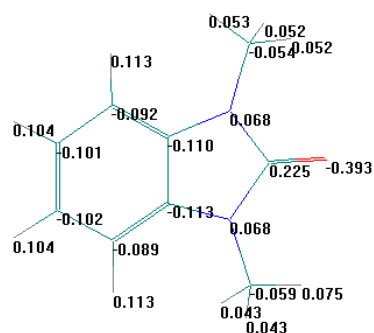
Бензоксазолин-2-он

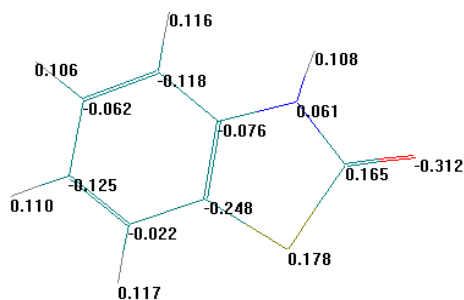
3-метилбензоксазолин-2-он

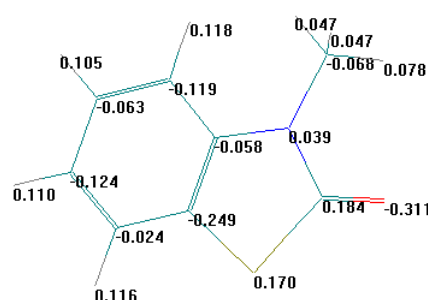
Бензимидазолин-2-он

1,3-диметилбензимидазолин-2-он

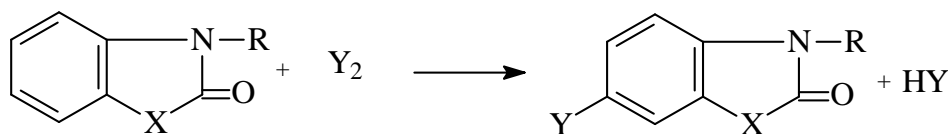
Бензотиазолин-2-он

3-метилбензотиазолин-2-он

Натижалардан кўриниб турибдики, бензазолин-2-онларнинг 6-ҳолатидаги электронлар зичлигининг юқорилиги дастлабки электрофил алмашилиш реакциясининг шу ҳолатга йўналиши тўғрисида маълумот беради.

Шу ҳолатни амалий жиҳатдан аниқлаш мақсадида, бензоксазолин-2-онлар (1a,b), бензотиазолин-2-онлар (2a,b), бензимидазолин-2-онларнинг (3a,b) молекуляр хлор ва бром билан реакциялари амалга оширилди. Реакциялар натижасида тегишли 6-галогенбензазолин-2-онлар (4a-d; 5a,b; 6a-d) юқори унум билан ҳосил бўлиши кўрсатилди (1-жадвал).

1-3 a,b

4a-d; 5a,b; 6a-d

1 a R=H, X=O; b R=CH₃, X=O; 2 a R=H, X=S; b R=CH₃, X=S; 3 a R=H, X=NH, b R=CH₃, X=N-CH₃, 4 a R=H, X=O, Y=Cl; b R=H, X=O, Y=Br; c R=CH₃, X=O, Y=Cl; d R=CH₃, X=O, Y=Br; 5 a R=H, X=S, Y=Br; b R=CH₃, X=S, Y=Br; 6 a R=H, X=NH, Y=Cl; b R=H, X=NH, Y=Br; c R=CH₃, X=N-CH₃, Y=Cl; d R=CH₃, X=N-CH₃, Y=Br;

1-Жадвал. 6-Галогенбензазолин-2-онларнинг (4a-d; 5a,b; 6a-d) айрим физик-кимёвий тавсифлари

Бирикма	R	X	Y	Суюқланиш ҳарорати, °C	Унум, %
4a	H	O	Cl	190-192*	86
4b	H	O	Br	190-191*	91
4c	CH ₃	O	Cl	132-133	74
4d	CH ₃	O	Br	129-131	69
5a	H	S	Br	220-222*	90

5b	CH ₃	S	Br	121-123	81
6a	H	NH	Cl	283-284	70
6b	H	NH	Br	293-295	82
6c	CH ₃	N-CH ₃	Cl	165-166	85
6d	CH ₃	N-CH ₃	Br	172-174	93

*моддаларнинг суюқланиш ҳароратлари [2,7]-адабиётда келтирилган маълумотларга мос келади.

Синтез қилинган 6-галогенбензазолин-2-онлар (4a-d; 5a,b; 6a-d) тузилиши ИҚ-спектроскопия, масс-спектрометрия усуллари ёрдамида аниқланди.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, биз ўз тадқиқотларимиз натижасида бензазолин-2-онларнинг галогенлаш реакциялари молекуланинг 6-ҳолатига, яъни ароматик ҳалқага йўналишини ва квант-кимёвий ҳисоблаш натижаларига мос келишини амалий жиҳатдан исботладик.

REFERENCES

1. Олимова М.И. Химические превращения бензоксазолин-, бензимидазолин-, бензотиазолин-2-онов (-тионов): Диссер. докт. филос. (PhD) по хим. наукам. – Ташкент. 2020. -109 с.
2. Реакции и методы исследования органических соединений./Под ред. акад. И.Л.Кнунянца, чл.-корр. АН СССР Н.Н.Мельникова, проф. В.Д.Симонова. –М.: Химия, 1983. -232 с.
3. Sreena K., Ratheesh R., Rachana M., Poornima M., Shyni C.Synthesis and Anthelmintic Activity of Benzimidazole Derivatives // HYGEIA. – 2009. – №. 1. – С. 21–22.
4. Misra P., Shanmugasundaram P., Chaudhary R., VijeyA.M. Synthesis of 2-phenyl benzimidazole derivatives and their schiff bases as possible antimicrobial agents // RJC. – 2010. – № 1. – P.51–54.
5. Мельников Н.Н. Пестициды. Химия, технология и применение. М.: Химия. 1987. -712с.
6. Т.Кларк. Компьютерная химия. Москва. Мир.1990. -383с.
7. К.Гиясов, Н.А.Алиев, Ч.Ш.Кадыров. Узб.хим.журн., №3, 32 (1978)

SCIENTIFIC ASPECTS OF FORMATION OF THE SOCIO-ECONOMIC MECHANISM OF MEDICAL SERVICES

Mamasolieva Shokhista Abdugapparovna

Senior teacher of Samarkand State Medical Institute

Karimov Abdukhalim Abdurazzakovich

Assistant of Samarkand State Medical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

The paper examines structural developments in the medical services and medicalequipment markets that have conditioned the establishment and growth of a new type of medical service - medical tourism - while profoundly affecting national economies and effecting international relations. Health-care systems have a favorable influence on the economic performance of other sectors of the national economy, both through employment creation and purchases of products and services. It creates a basis for policymakers at the state, regional, and municipal levels to use in demonstrating that healthcare systems are a critical sector for advancing the achievement of local and national sustainable development goals.

Keywords: *healthcare, medical care, international relationships, sustainable development goals, socio-economic determinants of health.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются структурные изменения на рынках медицинских услуг и медицинского оборудования, которые обусловили создание и развитие нового вида медицинских услуг – медицинского туризма, оказывая глубокое влияние на национальные экономики и международные отношения. экономические показатели других секторов национальной экономики, как за счет создания рабочих мест, так и за счет покупки продуктов и услуг. Он создает основу для политиков на государственном, региональном и муниципальном уровнях, чтобы продемонстрировать, что системы здравоохранения являются важнейшим сектором для продвижения достижение местных и национальных целей устойчивого развития.

Ключевые слова: *здравоохранение, медицинская помощь, международные отношения, цели устойчивого развития, социально-экономические детерминанты здоровья.*

INTRODUCTION

The desire to provide good outcomes for the economy and society tends to be associated with the everyday pressures on policymakers to reduce government

spending while delivering great returns. This is never more clear than in the health industry, where prices are considered to be spiraling, putting enormous pressure on the sector to decrease budgets and services. This pressure is being exerted as a result of a broad conviction among government and financial organizations that the health sector is a burden on the economy.

The main factors of this article are as follows:

- It is crucial in understanding a national economic stability and prosperity;
- It has a favorable influence on the economic development of other segments of the economy, both through employment creation and purchases of products and services;
- Because of its influence on jobs, work environment, and family income, it has a significant role to play in eliminating social inequality at the local scale;
- It may strengthen its position as a major area for advancing the achievement of locally and nationally sustainability by improving its recruitment, teaching, and buying operations both domestically and internationally.

By appropriate hiring and buying of products and services, healthcare providers are playing a more active vital role in supporting equality of opportunity. This societal advantage of health-care systems is not extensively established and is not now taken into account in many popular laws and procedures. Health systems' principal role is to deliver increased, public healthcare. Simultaneously time, healthcare systems play a major role in the position and stability of global and subnational economy via their expenditure and initiatives. This financial impact has yet to be quantified.

DISCUSSION AND RESULTS

In regard to its duty of protecting and promoting public health, healthcare systems have several economic and social consequences that have largely gone unnoticed to yet. Healthcare systems will profit from a greater place in state and national expansion plans and business plans if their social and economic implications are made clear. This will also make a huge contribution to moving the argument away from health systems being viewed just as an expense, and toward their being viewed as mechanisms that promote economic stability, as well as critical partners in attaining social and economic well-being.

Health-care systems are an essential sector that affects economic performance. International organizations such as the World Health Organization and the World Bank recognize the significant role of public health and education systems

by quantifying the economic benefits of investments in human capital via education, training, and professional development^[100].

In the same manner that they enhance organizational performance and fair economic growth, healthcare systems provide a net contribution to economic progress. They can be obtained as follows:

- expanding job possibilities and enacting equitable employment regulations;
- enhancing the provincial and municipal labor markets' professional network;
- concentrating investment in low-income regions or places with a poor government revenue;
- expanding the usage of micro, small, and medium-sized businesses in acquiring and procurement;
- helping to improve social cohesiveness in impoverished populations.

The significance of healthcare systems in societal economic growth. The way healthcare organizations use and spend their funds has a significant influence on the economic, social, and human advantages that arise. Healthcare systems may restructure regional economy so that they operate to everybody, not just the few, by harnessing community resources and capabilities, as well as embracing sustainable methods to hiring, creating jobs, and the manufacturing of products and services.

Advancement strategies in the twenty-first century include the notion of enhancing society's quality of life via the construction of more accessible, adaptable, and durable economies. This is reflected in the rise of development strategies and policies such as community wealth-building (CWB) and the circular economy^[101]. CWB is a growing approach that emphasizes different authorities working combined with managing communal resources and keep money moving throughout local people. The circular economy's inclusive approach demonstrates the linkages between sustained growth, excellent health, and employment opportunities, as well as benefiting the climate and conserving the earth's mineral wealth.

The examination and maximization of the improved living standards of state bodies inside the local areas in which they are situated is central to these methods. Politicians, non - governmental organizations, local organizations or unions, and anyone interested with the creation of dynamic, durable, and wealthy towns, towns, and areas are all taking an interest in this topic.

---

^[100] https://www.who.int/health_financing/topics/resource-tracking/new-perspectives/en/

^[101] ASSESSING THE QUALITY OF GOVERNMENT AT THE REGIONAL LEVEL USING PUBLIC PROCUREMENT DATA, MIHÁLY FAZEKAS, UNIVERSITY OF CAMBRIDGE AND GOVERNMENT TRANSPARENCY INSTITUTE

Methods and techniques for increasing and measuring the social and economic advantages of health-care systems. Health-care systems may use their expenditure and investment strategies to achieve significant social and economic advantages on a national and local scale. Significant improvements in local results can be realized by modifying health-care systems' strategies to recruitment and revising ways of acquiring products and services to implement smaller hiring and purchasing channels. Healthcare systems may boost local requirement for products and services, attract inbound investment, and keep people, cash, and employment in the townsand districts where they are situated. This offers both directly and indirectly advantages, as evidenced by increased metrics of economic and social better performance and stability.

By recruiting locals, healthcare systems may promote jobs and retain individuals in the labor force, which is a key socioeconomic driver of health. Besides, to delivering a large number of employment, health care systems are pioneers in offering high-quality jobs. The provision of excellent jobs is important to equitable, stable performance and the eradication of poverty. Better working conditions come with the following benefits:

- good salary;
- workers will be granted as ensuring that part-time and full-time employees have comparable perks, such as maternity and paternity leave;
- secure performance conditions;
- safety and the opportunity to engage in cooperative negotiations;
- prospects for advancement and professional growth.

In the WHO European Region health sectors are leaders in ensuring good working conditions. Many women are employed, in high-quality jobs, and there are more female bosses in the health sector compared to most other sectors^[102]. Healthcare providers provide substantive changes to improving employee productivity in societies by offering decent employment, enabling them more egalitarian and accessible. For instance, health-care systems help to alleviate many forms of injustice.

Health-care systems also increase fairness in regards of advancement and education. In comparison to other industries, health care systems give an abundance of educational and training possibilities, as well as possibilities to retain and improve the talents of their personnel. In the EU, 13% of workers reported needing further training in order to manage their current duties; this increased to 20% in human

^[102]Birch E, Perry D, Taylor HL. Universities as anchor institutions. J High Educ Outreach Engagem. 2013;17(3):7–15.

health. Over 50% of workers in human health reported receiving employer- paid training^[103]. The amount of years completed schooling, and skills obtained, have a substantial influence on health and well-being, helping to generating adaptable people and communities. Individuals with some more years in education have better lifestyles, are financially stable for higher standard of living, and are more prone to reside and get their jobs in better and safer places.

Present economic and societal concerns, as well as health-care systems. Innovative concepts are required to think about the future, create strong healthcare systems, find out the overall, and promote an integrated and equitable economy where everybody can prosper and thrive. The services that keep us “safe, sound and civilized”^[104], they are the amenities that are frequently not valued until they break down (such as water, infrastructure or health services). Those amenities must be charged for, yet such vast expenditures are sometimes viewed solely as expensive. In reality, they are an untapped resource with the potential to have major economic and social impacts on local, regional, and national economies. More comprehensive approaches that stress stable flourishing are required, as are procedures that ensure financing remains in local areas.

Health-care systems are propelling inclusive and long-term prosperity. Improving health and ensuring no one is left behind contributes to economic growth and development and influences macroeconomic indicators, such as GDP and unemployment rates, as well as microeconomic indicators, such as household consumption, health, nutrition, and education^[105]. Equitable and resilient development may boost economies while reducing wage disparities.

Contributing to a country's well-being should not be considered as an economic burden, but instead as a means of supporting the economy's development and stability. Health-care systems benefit societies and economic growth. Healthcare providers perform a significant economic and social significance in locally and nationally societies. Healthcare systems may be key players to local and national economic growth by showing their worth in positively affecting local economies via workforce and sourcing policies.

---

^[103]Holley K, Harris M. The 400-pound gorilla: the role of research universities in city development. *Innovat High Educ.* 2017;42(2):77–90.

^[104]Addie JPD. Urban(izing) university strategic planning: an analysis of London and New York City. *Urban Aff Rev.* 2018; Jan 19

^[105]Jewczak M, Suchecka J. Application of input-output analysis in the health care. *CER* 2014;17(4):87–103.

The role and place of healthcare in the country's economy. The relationship between healthcare and the economy of the country can be considered in two main aspects:

- a) the impact of health and health status on the wellbeing level of the population and economic development;
- b) the impact of the economic development of society on the entire health of the population and healthcare.

Wellbeing is a measure of the provision of people with the benefits of life, means of subsistence.

The impact of health care on the development of the country's economy occurs by increasing labor productivity on the basis of reducing morbidity, mortality (primarily at working age), temporary and persistent disability, improvement of health, in general. On the other hand, the well-being of society affects the health of the population.

UN experts believe that the level of well-being of the society can be assessed by using the human development index as the followings:

- per capita income;
- average life expectancy;
- infant mortality;
- literacy rate.

The expenses of the society for the development of healthcare are not only socially important, but also economically. The richer the state, the more it can allocate funds for health protection, labor protection, for the improvement ecological situation and living conditions, which will lead to health improvement of the population, lower the morbidity, the mortality and the disability, and which ultimately leads to an increase in the period of active labor performance of the population.

CONCLUSION

The concept of the economic effect in healthcare system. The difference between the economic damage due to the morbidity before and after carrying out the active medical recreational procedures and constitutes the economic effect of healthcare system. The economic effect in healthcare system is one of the results of the activities of the healthcare organization, which is expressed in terms of profit or loss, and is defined as the difference between income and costs. Thus, since the basis of health economics is rational use of limited resources, getting maximum results at minimal cost, it remains important to analyze the economic effectiveness of the

health care system as a whole, the activities of its individual industries, institutions, departments, specialists, complex programs and activities in the field of health care.

REFERENCES

1. World Health Organization. (2018, April 5). *New perspectives on global health spending for universal health coverage*.
https://www.who.int/health_financing/topics/resource-tracking/new-perspectives/en/
2. Fazekas, M., & Czibik, G. (2021). Measuring regional quality of government: the public spending quality index based on government contracting data. *Regional Studies*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1902975>
3. Buthmann, J., Goldhar, S., Taylor, J., & Ramnanan, C. J. (2018). Medical mythbusters: a high school outreach initiative. *Medical Education*, 52(11), 1180. <https://doi.org/10.1111/medu.13733>
4. Oertel, S., & Söll, M. (2016). Universities between traditional forces and modern demands: the role of imprinting on the missions of German universities. *Higher Education*, 73(1), 1–18. <https://doi.org/10.1007/s10734-016-0013-0>
5. *SAGE Journals: Your gateway to world-class research journals*. (2021, May 31). SAGE Journals. <https://journals.sagepub.com/action/cookieAbsent>
6. Jewczak, M., & Suchecka, J. (2014). Application Of Input-Output Analysis In The Health Care. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 17(4), 87–104. <https://doi.org/10.2478/cer-2014-0034>

IMPROVING THE TREATMENT OF RETINAL DISEASES IN CHILDREN

Safarov Jakhongir Oripovich
Boboeva Ra'no Rakhimovna

Assistant of the Department of Otorhinolaryngology and Ophthalmology,
Bukhara State Medical Institute.

ABSTRACT

In this study, the effectiveness of neuroprotective drugs (cortexin) and laser stimulation in the treatment of retinal diseases was determined. 40 patients aged 8-15 were examined at the Bukhara Regional Eye Hospital. In children, standard examinations were performed and divided into groups, and in the outpatient setting were used methods of lymphostimulation, laser stimulation. Pre-treatment and post-treatment outcomes were analyzed and treatment efficacy was assessed.

Keywords: *Cortexin, laser stimulation, lymphostimulation, retinal dystrophy.*

АННОТАЦИЯ

Ушбу ишда тўр парда касалликларини даволашда нейропротектор (кортексин) дори воситаси ва лазерстимуляциянинг самарадорлиги аниқланди. Бухоро вилоят кўз касалликлари шифохонаси поликлиникасида 8-15 ёшгача бўлган 40 та бемор текширувдан ўтказилди. Болаларда стандарт текширувлар ўтказилди ва гuruhларга бўлиниб, амбулатор шароитда лимфастимуляция, лазерстимуляция усуллари қўлланилди. Даводан олдинги ва даводан кейинги натижалар тахлил қилиниб, даво самарадорлиги бахоланди.

Калит сўзлар: *Кортексин, лазерстимуляция, лимфастимуляция, тўр парда дистрофияси.*

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании определялась эффективность нейропротекторных препаратов (кортексина) и лазерной стимуляции при лечении заболеваний сетчатки. В Бухарской областной глазной больнице обследовано 40 пациентов в возрасте 8-15 лет. У детей были проведены стандартные обследования и разделены на группы, а в амбулаторных условиях применялись методы лимфостимуляции, лазерной стимуляции. Были проанализированы исходы до и после лечения, а также оценена эффективность лечения.

Ключевые слова: *кортексин, лазерная стимуляция, лимфостимуляция, дистрофия сетчатки.*

INTRODUCTION

Retinal disease is the most common of the eye pathologies, occurring in 3-4 cases per 1,000 population. Therefore, the development and systematic application of pathogenetic therapeutic measures aimed at the treatment of diseases of the retina and optic nerve is one of the current problems of modern ophthalmology. Retinal dystrophy in children is a pathological condition that can lead a child to blindness. Dystrophy can be stopped and eliminated if treated with timely attention to characteristic symptoms. Many patients see a specialist late and forget that there is a risk of vision impairment.

40 patients were examined at the Bukhara Regional Eye Hospital. The age of children ranged from 8 to 15 years, of which 25 were boys (63%) and 15 were girls (37%).

Standard ophthalmologic examinations (visiometry, refractometry, OST, pneumotometry, A-Vskan) were performed in all patients. Patients received outpatient treatments (lymphostimulation and laser stimulation). The children were divided into 2 groups. In the 1st group, 20 children were treated by the traditional method (lymphostimulation). In the 2nd group, lymphostimulation and laser stimulation were performed.

In traditional treatment in group 1: emoxipin, ascorbic acid, and riboflavin solutions were used for lymphostimulation, and lower jaw lymph nodes were stimulated. In group 2 treatment: emoxipin, ascorbic acid, and riboflavin solutions were used for lymphostimulation, and lower jaw lymph nodes were stimulated. Cortex solution (5 mg Cortexin is a complex of water-soluble polypeptide fractions; excipient: 6 mg glycine (stabilizer), white or yellowish white lyophilized powder or porous mass. Pharmacotherapeutic group: nootropic, antioxidant, neuroprotective. The laser stimulation using the MAKDEL-08 device took 5 minutes.

DISCUSSION AND RESULTS

Among children in the 1st group, retinal pigmented dystrophy - 5 (25%), retinal pigment-free dystrophy - 3 (15%), incomplete knx atrophy - 11 (55%), g) maculodystrophy - 1 (5%) .

Among children in the 2nd group, retinal pigmented dystrophy - 7 (35%), retinal pigment-free dystrophy - 6 (30%), incomplete knx atrophy - 4 (20%), maculodystrophy - 3 (15%).

In 7 patients (35%) of the 1st group of patients who received the course of treatment, visual acuity increased from 0.05 to 0.08 before treatment, in 6 (30%) to

0.1-0.2 before treatment, in the remaining 5 (25%) to 0.3. Visual acuity was 0.1-0.2 in 7 patients after 1 course of treatment, and this effect was maintained for 5-6 months. In 6, visual acuity was 0.3–0.4, and this effect remained unchanged for the next 6 months, and after 6 months, visual acuity gradually decreased.

In the remaining 5 patients, visual acuity was 0.5-0.6 after the first course of treatment. In this case, the effectiveness of treatment remained unchanged for 4-6 months, and in the following months gradually began to decline. In 8 patients (40%) of the 2nd group of patients undergoing treatment, visual acuity increased from 0.07 to 0.08 before treatment, in 6 (30%) to 0.09-0.1 before treatment, and in the remaining 6 (30%) to 0.2; Was 0.3, and visual acuity after 1 course of treatment was 0.2–0.3 in 8 patients. In 6 of them, visual acuity was 0.4-0.5, and this effect remained unchanged for the next 6-8 months. In the remaining 6 patients, visual acuity after first course of treatment was 0.6-0.7.

CONCLUSION

1. In the Department of Ophthalmology of the Department of Ophthalmology and Clinical Hospital of Bukhara State Medical Institute in the treatment of patients with retinal diseases and optic nerve atrophy, the method of lymphostimulation, combined with the drug cortex, laser stimulation with MAKDEL-08 achieved significant results.

2. No adverse drug reactions were observed in any of the patients who underwent treatment with cortex solution in combination with lymphostimulation. The effectiveness of lymphostimulation with a solution of cortex was positive in all patients involved in treatment, visual acuity was significantly improved in patients.

3. In some patients, positive results began to appear in the last 1 month of treatment and remained stable for 6 months. Along with visual acuity, positive changes in the visual field were observed, leading to improved peripheral vision.

4. The combined use of lymphostimulation, cortexin and treatment with MAKDEL-08 improved regenerative properties of eye tissue, nourishment of the retina and optic nerve, improved vascular wall strength and improved visual function.

REFERENCES

1. Libman E.C., Shaxova E.B. Slepota i invalidnost vsledstvie patologii organa zreniya v Rossii // Vestnik oftalmologii. - 2006. - №1. S. 35-37.
2. Chicherin L.P. Vedushchie problemy oxrany zdorovya detey i podrostkov // Bulletin Natsionalnogo NII Obshchestvennogo Zdorovya RAMN. - 2011. №2. S. 17-20.

3. Tarutta E.P. Vozmojnosti profilaktiki progressiruyushchey i oslojnennoy myopii v svete sovremennyx znaniy o ee patogeneze // Vestnik oftalmologii. - 2006. T. 122, №1. S. 43-47.
4. Katargina L.A., Mikhailova L.A., Sostoyanie detskoj oftalmologicheskoy slujby Rossijskoj Federatsii // Rossijskaya pediatričeskaya oftalmologiya. - 2015. T. 10, №1. S. 5-10.
5. Nikiforov A.S., Guseva M.R. Ophthalmoneurology. —M .: GEOTAR-Media, 2014. p. 162-163.
6. Nickla DL, Wallman J. The multifunctional choroid. *Progr Retinal Eye Res.* 2010; 2: 144-168.
7. Astaxov Yu.S., Belexova S.G. Tolshchina chorioidei pri myopii razlichnoj stepeni. *Ophthalmological statements.* 2013; 4: 34-38
8. Katsnelson L.A., Forfonova T.I., Bunin A.Ya. Anatomy of the vascular system of the eye. V kn .: Sosudistye zabolevaniya glaza. M .: Medicine; 1990.
9. Zaltsman M. Sosudistaya obolochka. In kn .: Anatomy and histology of the human eye. M. 1913.
10. Avetisov S.E., Budzinskaya M.V., Jabina O.A. and dr. Analysis of changes in the central zone of the glaucoma under myopia on the basis of fluorescent angiography and optical coherent tomography. *Bulletin of ophthalmology.* 2015; (4): 38-48.
11. Tarutta E.P., Iomdina E.N., Markosyan G.A. and dr. Transpalpebral rheophthalmography as a method of assessing the effectiveness of scleroukreplyayushchego and troficheskogo treatment of progressive myopia. *Ophthalmology.* 2018; 15 (4): 439-446.
12. Boboeva Rano Rakhimovna // International Journal For Innovative Engineering and Management Research. Volume-10/Issue-4. // Investigation of Rutan's choleric activity in drug hepatitis 275-278.
13. Boboeva Rano Rakhimovna // Eurasian Journal of Academic Research// Geliotrin gepatiti bo'lgan kalamushlarni davolashda rutanning xoleritik faoliyatini o'rganish. Volume 1 issue 03, june 2021
14. Raximovna, B. R. (2021). Eye injury in chronic viral hepatitis. *Central Asian journal of medical and natural sciences*, 2(5), 390-393.
15. Odilova Guljamol Rustamovna// The effect of the enzyme «gemaza» on the effectness of hemophthalmus treatment in diabetic retinopathy// Central Asian Journal of Medical and Natural Sciences Volume: 01 Issue:03

УДК 662.472:536.24

SOLAR HEATING MODE WITH FLAT REFLECTORS AND WATER HEATING ACCUMULATOR

Sh.B. Imomov¹, U.A.Hudaynazarov², B.Sh.Xamdamov³.

¹PhD in Engineering Sciences, ² teacher, ³student, Karshi Institute of Irrigation and Agrotechnology of the National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" Karshi, Uzbekistan

imomov-shuhrat@rambler.ru

ABSTRACT

The modes of solar and additional heating of a building with a system of solar reflectors installed on the north side are given.

Keywords: building; northern orientation; reflectors, heating mode, insolation.

РЕЖИМ СОЛНЕЧНОГО ОТОПЛЕНИЯ С ПЛОСКИМИ РЕФЛЕКТОРАМИ И ВОДЯНЫМ АККУМУЛЯТОРОМ ТЕПЛА

АННОТАЦИЯ

Приведены режимы солнечного и дополнительного отопления здания с системой солнечных рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны.

Ключевые слова: здания; северный ориентация; рефлекторы, режим обогрева, инсоляция.

INTRODUCTION

Currently, there is a wide variety of solar heating systems (SHS). The choice of a constructive solution for the SHS is determined by many factors: radiation and meteorological resources of the region, thermal and hydrodynamic and economic indicators. Both water and air SHS have positive and negative sides. The determining factor in the use of air SHS, for all their disadvantages, is their simplicity and low cost.

Standard heat loss Q_{sl}^{st} indoors are determined based on average long-term data:

$$Q_{sl}^{st} = K_{br} (t_{in}^{st} - t_{ex}^{st}) F_{ozp} ; \quad (1)$$

where t_{in}^{st} and t_{ex}^{st} - standard temperature of indoor and outdoor air, °C.

As t_{in}^{st} a comfortable temperature is accepted $t_{in}^{st} = 20$ °C, t_{ex}^{st} - average perennial outdoor air. Actual heat loss Q_{hl}^{ac} indoors are determined by the formula [1]

$$Q_{hl}^{ac} = \varphi_{hl} Q_{sl}^{st} ; \quad (2)$$

where φ_{hl} – coefficient of actual heat loss:

$$\varphi_{hl} = (t_{in}^{st} - t_{ex}^{ac}) / (t_{in}^{st} - t_{ex}^{st}); \quad (3)$$

where t_{ex}^{ac} – actual outdoor temperature, °C.

The heating season starts on condition

$$Q_p \leq Q_{hl}^{ac}. \quad (4)$$

The proportion of solar radiation relative to heat loss is determined by the replacement coefficient:

$$f = Q_p / Q_{hl}^{ac}. \quad (5)$$

Coverage of heat losses in the room is provided by the intake of solar radiation and an additional heat source. Additional heating Q_{he} is determined by the condition of covering the actual heat loss and the receipt of solar radiation:

$$Q_{he} + Q_p = Q_{hl}^{ac} \quad (6)$$

From here

$$Q_{he} = K_{st} (Q_{hl}^{ac} - Q_p); \quad (7)$$

where $K_{st} = 1 \dots 1,5$ – safety factor.

With solar heating, heating mode is carried out intermittently. During the period of heat shortage (at $t_{in} < 20^{\circ}C$), heating is provided due to the accumulated heat Q_{ah} and an additional heat source Q_{he} .

Heating period τ_o consists of the battery life τ_{de} (detente) and the operating time of the additional heat source [2] τ_{ad} :

$$\tau_{he} = \tau_{de} + \tau_{ad}. \quad (8)$$

The daily τ_{da} heating operation mode is

$$\tau_{he} + \tau_{pa} = \tau_{da} = 24h; \quad (9)$$

where τ_{pa} – pause when there is no heating, at $t_{in} > 20^{\circ}C$.

Heating duration is expressed as a fraction of the daily period

$$\gamma_{dh} = \tau_{he} / \tau_{da} \quad (10)$$

The average daily heating capacity is determined from the equation

$$Q_{he}^{av} = \tau_{hp} Q_{he}. \quad (11)$$

From here

$$Q_{he}^{av} = \gamma_{dh} Q_{he} \quad (12)$$

To ensure a normal temperature in the room, the condition is necessary

$$Q_{pa} - Q_{he}^{av} = Q_{hl}^{ac} \quad (13)$$

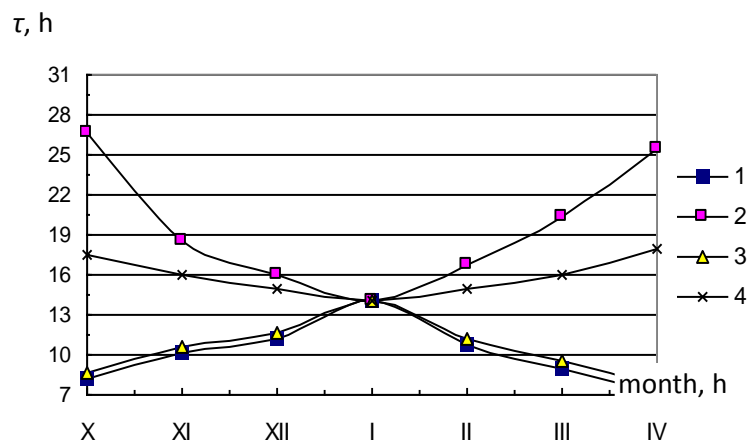

Condition (13) can be used to determine the heating duration

$$\gamma_{dh} = \frac{Q_{he}^{av}}{Q_{he}} = \frac{Q_{hl}^{ac} - Q_p}{Q_{he}} = \frac{\varphi_{hl} Q_{hl}^{ex} - Q_p}{K_z (Q_{hl}^{ac} - Q_p)} \quad (14)$$

Accumulation time τ_{at} , excess heat from solar radiation, coincides with the period of no heating τ_{pa} .

In fig. 1 shows the average monthly daily room heating mode.

Drawing. 1. Average monthly room heating mode: 1 and 2 - periods of the beginning and end of heating τ_{he} ; 3 and 4 - the period of the beginning and end of heat accumulation τ_{at}

DISCUSSION AND RESULTS

Heating τ_{he} is provided up to line 1 and above line 2 (heat deficit coverage). There is no heating τ_{pa} during the time between lines 1 and 2. This period is the of heat accumulation τ_{at} - the period between lines 3 and 4. The accumulation mode above line 4 is impractical, since after line 4, the accumulated heat is cooled prematurely.

1 mode. During the period of insolation, a large excess of solar radiation occurs and the air temperature in the room significantly exceeds the standard value $t_{in} \gg t_{in}^{st} = 20^{\circ}C$. Decrease of indoor air temperature to $t_{in}^{st} \approx 20^{\circ}C$ provided with active aeration and ventilation of the room, as well as active accumulation of excess solar heat τ_{ah} . At night, a short period of heat occurs and the room temperature drops below the standard value $t_{in} < t_{in}^{st}$. Lack of heat at night τ_{hn} replenished only by heat Q_a , accumulated in the daytime. This regime is observed in October and April.

2 mode. During the period of insolation, there is an excess of solar radiation, the air temperature in the room exceeds the standard value $t_{in} > t_{in}^{st}$. During this period, it is necessary to actively accumulate excess solar heat τ_{ah} and ensure that the room temperature drops to t_{in}^{st} . At night, the resulting heat deficit reduces the room temperature below the standard value $t_{in} < t_{in}^{st}$. Due to the heat accumulated during the daytime Q_{ah} and additional heat source Q_{he} its deficit at night is compensated τ_o . This regime prevails in November, February and March.

3 mode. During the period of insolation, there is no excess heat of solar radiation, the air temperature does not exceed the standard value $t_{in} < t_{in}^{st}$. During the day, it is necessary to replenish the heat deficit τ_o due to additional heat source Q_{he} . This regime is observed in December and January.

Perimental studies show that after the maximum value of the air temperature at the outlet of the SC t_{oc} (after 13 h), as a result of the temperature drop t_{oc} , heat is transferred from the upper layers of the packing to the lower layers. Further, a general decrease in the heat accumulator temperature occurs, which leads to a premature cooling of the accumulated heat. On the basis of experimental data, it was found that the temperature of the air coming from solar collector in heat accumulator, falls below the maximum value t_{oc} (at 13 o'clock) by 87 ... 90% (at 14 ... 16 hours), further heat accumulation is ineffective as the mass-average temperature of the heat accumulator begins to drop. Fuel consumption for additional heating is determined by the formula

$$B_{ad} = Q_h \cdot K_{st} / Q_h^n \eta_k ; \quad (15)$$

where K_{st} – fuel reserve factor equal to 1,1...1,2; Q_h^n - lower heat of combustion of fuel (natural gas) [3], kJ/m^3 ; η_k – efficiency of the heating installation, for gas fuel 0.8. Fuel savings due to solar heating are determined by the following condition:

$$B_s = B_{hl} - B_{ad} ; \quad (16)$$

where B_{hl} – fuel consumption for heat losses, m^3

CONCLUSION

Fuel (gas) savings for the heating season is 58%. Electricity consumption for the operation of the fan for pumping air in the heating system is determined by the periods of accumulation τ_a and heating τ_o , in accordance with formulas (8) and (9). With air flow in the system $G = 0,17m^3/s = 612m^3/s = 612m^3/s$; system pressure loss $\Sigma\Delta P = 110$ Pa the installed power of the fan motor is $N_{ins} = 118kWh$. We accept

axial fan VO 4M 300-220/50: performance $G = 300 \dots 1650 \text{ m}^3 / \text{h}$, total pressure $\Delta P = 110 \text{ Pa}$, rotation frequency $n = 1340 \text{ rev} / \text{min}$, engine power $N = 0,12 \text{ kWt}$, with speed regulator. Electricity consumption for ventilation during the heating season is $W_v = 490 \text{ kWt} \cdot \text{h} / \text{y}$. Energy consumption for ventilation accounts for 9.3% of solar and auxiliary heating energy.

REFERENCES

1. Виглин Е.С. Тепловой режим малоэтажных домов при периодическом отоплении. //Системы вентиляции, отопления и теплоснабжения. –М.: 1985, №4, С.89-104.
2. Ш.Б. Имомов, В.Д. КИМ. Экспериментальное исследование теплового режима здания с системой рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны. //Гелиотехника. –Ташкент: Фан, 2009, №2, С. 30-33
3. Теплотехнический справочник. Том 1. –М.: Энергия, 1975, -774 с.

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, НА ОСНОВЕ СТАТЬИ ПРОФЕССОРА
Ф.А.ГАБДУЛХАКОВА «ВЛАДЕНИЕ ЯЗЫКОМ – ПРИЗНАК
СОВЕРШЕНСТВА»**

Гулнора Мирзахалова
магистрант 2 курса, НамГУ

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются вопросы подготовки языковой личности при обучении русскому языку, перечисляются основные показатели человека, свободно владеющего языком, также выделены те обязательства, которые возлагаются на языковую личность.

***Ключевые слова:** языковая личность, процесс обучения, методика, психолингвистика, носитель языка, развитие речи, навыки и умения.*

ABSTRACT

The article reveals the issues of preparing a language personality when teaching the Russian language, lists the main indicators of a person who is fluent in the language, and also highlights the obligations that are imposed on a language personality.

***Keywords:** language personality, learning process, methodology, psycholinguistics, native speaker, speech development, skills and abilities.*

ANNOTATSIYA

Maqolada rus tilini o'rganishda til shaxsini tayyorlash masalalari, tilni erkin biladigan shaxsning asosiy ko'rsatkichlari, shuningdek, til shaxsiga berilgan majburiyatlar ham ko'rsatilgan.

***Kalit so'zlar:** til shaxsiyati, ta'lim jarayoni, metodika, psixolingvistika, ona tili, nutqni rivojlantirish, mahorat va ko'nikmalar.*

ВВЕДЕНИЕ

Профессор, заслуженный преподаватель Наманганского государственного университета Фарит Ахунович Габдулхаков почти 50 лет занимался педагогической деятельностью. За это время он проработал на разных должностях, но главным его качеством было умение профессионально вести занятия.

Фарит Ахунович читал лекции по методике преподавания русского языка, психолингвистике, общему языкознанию. «Любимое занятие - общение, ведь когда общаемся, выясняется, что в каждом человеке мир отражается по-новому.

Общение с новым человеком - открытие нового мира». Фарит Ахунович нашел для себя призвание – обучение языкам. *«В мире нет двух языков, в которых можно было бы передать одно и то же содержание с помощью одинаковых средств. Язык является инструментом в руках человека, свободное владение им делает нас волшебниками»*, – считал он.

В октябрьском номере журнала «Ирмок» опубликована его статья «Тил билиш - баркамоллик белгиси» («Владение языком – признак совершенства»). В данной статье особое внимание уделяется вопросу подготовки языковой личности при обучении родному языку, перечисляются основные показатели человека, свободно владеющего языком. Особо следует отметить то, что в статье выделены те обязательства, которые возлагаются на языковую личность. Язык является достоянием всех его носителей. Каждый из них в определенной степени ответственен и за судьбу языка.

Чистота, доступность, благополучие языка всецело зависит от того, как его будут оберегать его носители. Соответственно, все мы должны бережно относиться к своему родному языку, любить и ценить его.

В настоящее время проблема совершенствования процесса обучения является наиболее актуальной. И поэтому, мы, опираясь на статью Ф.А.Габдулхакова [1], предприняли попытку раскрыть основные аспекты этой проблемы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы перед учительством поставлена ответственная задача: свободное владение русским языком должно стать нормой для молодежи, оканчивающей среднее учебное заведение. В решении этой задачи в условиях национальной школы возникают серьезные трудности. Многие выпускники школ (особенно отдалённых сельских) практически не владеют русским языком, на изучении которого в учебных планах с 1 по 9 класс отводится примерно 1500 часов. Плохое знание русского языка ограничивает для молодого человека, вступающего в жизнь, возможности участия в общественно-политической, экономической и культурной жизни.

Сложившееся положение требует всестороннего анализа всех компонентов процесса обучения, выявления имеющихся недочётов. В настоящее время уделяется пристальное внимание уточнению содержания обучения, конкретизации методов и приёмов преподавания. Результатом этой работы

становится обеспечение процесса обучения строго регламентированным языковым материалом, который находит отражение в различных минимумах. Есть определенные достижения в совершенствовании методов, приёмов и средств обучения. Нужно отметить, что понятие «владение языком» применительно к условиям обучения второму языку. Понятно, что владение языком к концу процесса обучения должно отличаться от «владения» на продвинутом, тем более начальном этапе. В то же время, обучаемый, согласно требованиям сознательно коммуникативного метода, всегда должен относиться к изучаемому языку, как и средству общения.

Те, кто контролирует деятельность учителя русской словесности, всё ещё считают своей главной задачей анализ хода урока, требуют соблюдения последовательности его компонентов, интересуются состоянием кабинета русского языка, школьной документации и т.д. В ходе проверки проводится традиционный контрольный диктант, результаты которого также не всегда адекватны объективным показателям уровня владения языком. Существующие приёмы контроля не дают возможности судить о сформированности необходимых умений и навыков слушания и понимания, продуктивного говорения и выразительного чтения.

Следует отметить, что отрицательную роль играет и негибкость методики. Независимо от того, с каким контингентом учитель работает, он прежде всего, должен заботиться о реализации программного материала. При этом не учитывается, например, что среди учащихся средних и старших классов могут быть и такие, кто по различным причинам не смогли овладеть навыками речи, следовательно, по всем законам логики, с ними нужно работать по программе начальных классов, начиная с элементарных упражнений на слушание, раскрытие значений лексических единиц и усвоение речевых образцов путем подражания. Однако отклонения от программы, все компоненты которой даны в определенной последовательности, не приветствуются. Все это приводит к тому, что учителя нередко безуспешно пытаются объяснить особенности сложносочиненных или сложноподчиненных предложений тем, кто не в состоянии понимать русскую речь.

Учитель скован отсутствием дифференцированных учебных программ, учитывающих не только особенности городской и сельской школ, но и уровень подготовленности учащихся одного и того же класса.

Незаслуженно мало внимания уделяется в методической литературе вопросам формирования первичных речевых умений и навыков. Большинство

ученых занимаются вопросами «развития речи», упускал из виду, что нельзя развивать то, чего ещё нет.

«На многих посещенных нами уроках русского языка в национальных школах дети отвечали на вопросы, декламировали, пересказывали услышанное, задавали вопросы и т.д. Все это создавало иллюзию полноценного общения на русском языке. Однако при проверке нередко выяснялось, что не все ученики, отличавшиеся на уроке, в состоянии вести беседу на другие темы, отвечать на те, же вопросы в другой формировке. Ученики не всегда были способны переносить приобретенные знания, умения и навыки в другие ситуации, использовать их при решении других задач. Для сравнения можно проследить за закономерностями овладения родным языком. Первые слова ребенка на родном языке являются результатом довольно-таки продолжительных во времени «упражнений» на восприятие и осмысление речевых единиц. Каждое произносимое ребенком слово «поддерживается» значительным количеством слов и предложений, смысл которых он понимает. До этого ребенок пользуется паралингвистическими средствами общения – на речь окружающих он реагирует и отвечает мимикой, жестами, действиями и т.д. Такие формы общения не практикуются в обучении второму языку, с первых уроков русского языка учителя рассчитывают на то, что ученик, не понимающий порой ни одного слова, заговорит. В результате ребенок начинает пользоваться единственно возможным выходом – старается выучить формулы ответов на возможные вопросы»[1]. Нередко учителя попросту подсказывают ответы, закладывая в вопросительные предложения «строительный материал» для ответов. К сожалению, умение отвечать на вопросы, в которых есть элемент подсказки, для большинства учащихся остается, чуть ли не единственным умением, приобретенным за все годы обучения.

Анализ посещенных уроков показал, что речевым тренировкам учащихся отводится незначительная доля учебного времени даже в классе, разделенном на подгруппы. Во многих учебниках русского языка преобладают языковые упражнения, рассчитанные на накопление знаний. Имеющиеся речевые задания охватывают в основном такие функциональные типы речи, как повествование и описание. Упражнения на рассуждение, различные логические задания, обладающие наибольшей коммуникативной ценностью, в учебниках занимают скромное место.

Важной проблемой процесса обучения второму языку следует считать проблему преодоления психологического барьера, возникающего при переходе

от выражения своего отношения к действительности с помощью средств родного языка к аналогичным действиям с помощью средств другого языка. При общении на родном языке ребенок чувствует себя легко и раскованно, не боится допускать ошибки, а процесс обучения в школе отличается строгостью. На уроке русского языка не каждый ученик решится «осваивать» единицы второго языка путем «проб и ошибок». Любая неудача может вызвать нежелательную реакцию одноклассников, а то и учителя. Чтобы решить эту проблему, нужно прежде всего, изменить взаимоотношения учителя и учащегося, создать в классе такую обстановку, в которой обучаемые чувствовали бы себя раскованно, не боялись бы допускать ошибки. При этом необходимо иметь в виду, что психологический барьер возникает не только на начальном этапе обучения, но и при попытке применить усвоенный языковой материал в новой ситуации даже на продвинутом этапе. Иногда особую трудность составляет начало разговора. Отсюда вывод – нужно учить детей не только языковым единицам и их применению, но и различным паралингвистическим средствам, облегчающим начало процесса коммуникации.

Главной фигурой в процессе обучения и воспитания был и остается учитель, а решение значительной части вышеперечисленных проблем зависит от улучшения качества его подготовки.

Главным критерием при отборе будущих учителей русского языка из числа выпускников национальной школы должен быть уровень владения речью. При подготовке специалистов из числа выпускников национальной школы нужно учитывать пробелы и недочеты школьного обучения русскому языку. Работу необходимо начинать «с обучения практическому владению языком во всех видах речевой деятельности – говорении, слушании, чтении, письме, что обеспечит работу с фактами языка на занятиях по современному русскому языку»[4,С.17]. То есть будущего учителя русского языка сначала нужно довести до уровня носителя языка. Хорошим подспорьем могли бы служить в данном случае подготовительные курсы, на которых главное внимание обращалось бы на формирование и развитие речевых умений и навыков абитуриентов. В то же время «нельзя принять утверждение, что совершенствование речи студентов является только задачей преподавателей практического курса русского языка»[4,С.14]. Между тем в вузовском курсе психологии нет специального раздела, где говорилось бы об особенностях формирования и развития речи на родном и на втором языках. Педагогический цикл также не в полном объеме освещает проблемы проведения уроков

русского языка и ничем почти не отличается от аналогичных курсов для других специальностей. И языковед, и литератор, и обществовед, не говоря уже о педагоге и психологе, должен при организации лекционных и практических занятий исходить из того, что готовят будущих учителей русского языка.

Необходимо изменить и отношение самих студентов к процессу обучения. Многие из них считают, что посещение всех занятий и наличие положительных оценок по предметам достаточно для того, чтобы стать хорошим учителем. А для этого еще нужно умение свободно общаться на русском языке, которое формируется и совершенствуется в постоянных тренировках. Несмотря на то, что на факультетах русского языка и литературы есть все условия для общения на русском языке, многие студенты чаще говорят на родном языке. Регулярные речевые тренировки в институте, в общежитии, по ходу внеаудиторных занятий и других мероприятий в течение 4 лет могли бы существенно повлиять на общеречевую подготовку будущих учителей, призванных обучать, прежде всего, русской речи.

Среди проблем, от решения которых зависит совершенствование обучения русскому языку, также можно было бы назвать проблему внедрения научных изысканий методических центров в других республиках.

Из-за отсутствия творческих связей между специалистами в практике обучения русскому языку не учитываются достижения ученых, представляющих другие республики.

Ещё одна проблема – ответственность за подготовку каждого конкретного ученика по русскому языку. Сегодня за нее отвечают многие, так как школьника учат в течение девяти лет несколько учителей, что на деле означает: конкретной ответственности не несет никто из бывших наставников.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, достижение главной цели – обеспечение свободного владения русским языком всеми выпускниками национальной школы – зависит от решения перечисленных и других не названных в данной работе проблем.

Создание творческой атмосферы в школах, вузах, предоставление учителю большей свободы в выборе методов и приёмов обучения, определении структуры урока с уточнением требований к результатам его труда – один из путей решения этих проблем.

REFERENCES

1. Габдулхаков Ф.А. «Вопросы совершенствования процесса обучения. Русский язык в национальной школе». – 1988.
2. Габдулхаков Ф.А. «Психолингвистика в обучении русскому языку». – 2017.
3. Габдулхаков Ф.А. «Очерки методики обучения русскому языку». - 2012.
4. Городилова Г.Г. «Актуальные проблемы методики преподавания лингвистических дисциплин. Лингвистическая подготовка будущего учителя – словесника. М., 1999. С.14-17.
5. <http://www.rusmetodika.net>.

MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL QILISH METODLARI

Rayhon Qadirova Jumaboyevna

TDPU Zamonaviy Yevropa tillari kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy va o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni tashkil qilish metodlari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek har bir metodning avzalliklari va uning bosqichlari batafsil yoritib berilgan.

***Kalit so'zlar:** metod, mustaqil ta'lim, individual o'rganish, ÜFALAZ, Zig-zag metodi, HAITI, Think-Pair-Share, guruhda ishlash, muhokama.*

ABSTRACT

This article discusses the methods of organizing self-study in higher and secondary specialized educational institutions. The advantages of each method and its steps are also described in detail.

***Keywords:** method, independent learning, individual study, ÜFALAZ, Zig-zag method, HAITI, Think-Pair-Share, group work, discussion.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются методы организации самостоятельного обучения в высших и средних специальных учебных заведениях. Также подробно описаны преимущества каждого метода и его этапов.

***Ключевые слова:** метод, самостоятельное обучение, индивидуальное исследование, ÜFALAZ, метод зигзага, HAITI, Think-Pair-Share, групповая работа, дискуссия.*

KIRISH

Ilm fan jadal suratlar bilan rivojlanib borayotgan hozirgi zamonda barcha ma'lumotlarni faqat dars mashg'ulotlari davomida yetkazib berish biroz mushkul. Shu sababli mustaqil ta'lim turi joriy qilingan bo'lib, u o'quvchi va talabalarni darsdan tashqari izlanishga va o'z ustida ishlashga undaydi, ularda ijodkorlik, mustaqil fikrlash va mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Nemis tilidagi *selbständig* so'zining ma'nosini tahlil qiladigan bo'lsak, *selbst* va *Stand* yoki *stehen* so'zlarining birikishidan hozil bo'lganligini ko'rish mumkin. Duden lug'atida so'zning quyidagi ma'nolari mavjud:

a) *unabhängig (von fremder Hilfe o.ä.) eigenständig; aus eigener Kraft handelnd; ein selbständiger Mensch; an selbständiges Arbeiten gewöhnt sein;*

selbständig handeln, urteilen, denken, arbeiten; das Kind ist schon sehr s. für sein Alter;

Demak bu so'zning birinchi ma'nosi *birovning yordamidan holi* degani bo'lib, masalan, mustaqil odam, mustaqil ishlashga o'rgangan bo'lish, mustaqil ish qilish, mustaqil xulosa chiqarish va mustaqil fikrlash kabi ma'nolari mavjud.

b) *nicht von außen gesteuert; in seinen Handlungen frei, nicht von anderen abhängig*;

Ushbu so'zning ikkinchi ma'nosi: tashqi tomondan ta'minlanmagan, boshqaga tobe bo'lmagan. [1, 2376-bet]

Langenscheidt lug'atida so'z bilan keladigan bir qancha so'z birikmalariga quyidagilarni misol keltirish mumkin:

sich s. machen e-n eigenen Betrieb gründen: *Sobald sie die Meisterprüfung bestanden hat, möchte sie sich s. machen*

sich s. machen umg hum; sich von j-m/etw. entfernen ≈ verschwinden: *Zwei von unserer Gruppe haben sich s. gemacht u. sind e-e Abkürzung gegangen.*

etw. macht sich s. umg; etw. löst sich (ab): *Das Rad/der Knopf hat sich s. gemacht.* [2, 996-bet]

Ko'rib turganimizdek, *selbständig* ya'ni mustaqil so'zi o'z kuchi bilan birovning ko'magisiz va tashqi ta'sirlardan holi, yordam, turtkilaridan holi, birovning ko'rsatmalarisiz biror ishni amalga oshirish, jumladan, mustaqil bo'lish, mustaqil fikrlash, mustaqil faoliyat olib borish, qolaversa biror ishni qilishda mustaqil qaror qabul qilish so'z birikmalarida qo'llaniladi. *Selbständiges Lernen* ya'ni mustaqil o'rganishda ham o'quvchi va talaba berilgan vazifaga mustaqil yondashadi va o'quv materialini o'rganish va o'zlashtirish tartibi, yo'llari, vaqti va joyini o'zi belgilaydi. *Selbststudium* ya'ni mustaqil ta'lim bir qator davlatlarda maktab davridanoq joriy etilgan bo'lib, bu o'quvchilarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlaydi. Bu ko'nikma va malakalar o'quvchilarga ta'lim jarayonining keyingi bosqichlarida, ayniqsa ilmiy faoliyatida as qotadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlarni shartli ravishda ikki turga bo'lish mumkin:

- Auditoriyada qo'llaniladigan metodlar
- Auditoriyadan tashqarida qo'llaniladigan mustaqil ta'lim metodlari

Auditoriyadagi nazariy va amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan metodlar talaba va o'quvchilarni yangi o'quv materialini bilan tanishtirishda, o'tilgan mavzuni so'rash va takrorlash hamda mustahkamlash uchun foydalaniladi.

Auditoriyadan tashqarida qo'llaniladigan metodlar o'quv materialini yoki vazifani mustaqil holda o'rganish va o'zlashtirishda foydalaniladi. Mustaqil ta'lim metodlarini auditoriyadan tashqari qo'llaniladigan metodlarga kiritish mumkin. Mustaqil ta'lim metodlari yordamida o'qituvchi o'quv materialini talabaga yetkazib berishning maqbul yo'llarini emas, balki talabani ma'lumotlarni o'qib-o'rganish va qayta ishlash uslubini anglatadi. Har bir o'quvchi yoki talaba unga berilgan vazifani mustaqil ravishda o'rganishi, tahlil qilishi va o'zlashtirishi kerak bo'ladi. Mustaqil ta'limni tashkil qilishda eng keng qo'llaniladigan usul bu talabani *individual* tarzda ishlashidir. Bunda bilimni individual tarzda erishiladi, o'qib-o'rganish shaxsiy mustaqil konstruksiyaga aylanadi, mavjud bilimlar yangi bilimlar bilan to'ldiriladi. Bunday metodlarga *ÜFALAZ* metodini misol keltirish mumkin:

Überblick verschaffen.

Fragestellung an den Text formulieren.

Auswählen. Welche Teile des Textes können die Antworten liefern.

Lesen und dabei die Antworten anstreichen.

Antwort auf die anfangs formulierte Frage formulieren.

Zusammenfassen. [3, 48-bet]

Ushbu metod 6 bosqichda olib boriladi. Eng avvalo berilgan o'quv materialini ya'ni matn ko'zdan kechiriladi. Mundarija bilan tanishib chiqiladi. Matnning bo'limlari ko'zdan kechiriladi. Keyingi bosqichda savollar shakllantiriladi, masalan, *Men matndan nimani o'rganishim lozim?* yoki *Matndagi qaysi ma'lumotlar men uchun muhim?* Uchinchi bosqichda talaba matn yoki o'quv qo'llanmasining qaysi bo'limi yoki qismida tuzilgan savollarga javob topish mumkinligini aniqlaydi. Ba'zida savolga javob butun bir o'quv materialida emas, balki uning ma'lum bir qismida berilgan bo'ladi. Matn bilan ishlashning keyingi bosqichida matnni o'qish, shu bilan birga berilgan savollarga javoblar topish va ularni belgilab borish kerak bo'ladi. Buni turli chizmalar yoki sxemalar yordamida amalga oshirish ham mumkin. Metodning beshinchi bosqichi tuzilgan savollarga javoblarni aniqlash yoki ularni yozishni qamrab oladi. Va nihoyat o'quv materialini asosida egallangan bilimlar umumlashtiriladi.

Bu metod mustaqil o'rganishni tizimli va puxta tashkil qilinishini ta'minlaydi. Uning yordamida talabalar matnni mustaqil o'rganish, tahlil qilish va ma'lumotlarni saralashni o'rganadilar. Bundan tashqari yana bir qancha metodlar ham borki, ular

individual tarzda o'rganishdan tashqari o'rgatishni ham ko'zda tutadi. *Zig-zag* va *HAITI* metodlari shular jumlasidandir.

Zig-zag texnikasi katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida o'zlashtirish zarur bo'lganda qo'llaniladi. Ushbu metod mustaqil ta'limni tashkil qilishning bir qancha afzalliklari mavjud. Mazkur metod yordamida juda katta hajmdagi o'quv materialini batafsil va qisqa vaqt ichida tanishib chiqish va o'zlashtirish mumkin bo'ladi. Ikkinchidan talabalarda matndan asosiy ma'lumotlarni ajrata olish, ma'lumotlarni tizimlashtirish qobiliyati rivojlanadi. Uchinchi afzalligi shundan iboratki, unda talaba guruhda ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. *Zig-zag texnikasi* mustaqil ta'lim olishni tashkillashtirishning samarali metodlaridan biri bo'lib, u *o'rgan va o'rgat* tamoyiliga asoslanadi. Bu metodni nafaqat auditoriyada balki auditoriyadan tashqari qo'llasa ham bo'ladi. *Zig-zag* metodiga ko'ra guruh teng miqdordagi ishtirokchilar bo'lgan kichik guruhlariga bo'linadi. Masalan, har bir guruhda 4 ta talabadan 3 ta guruh. So'ngra har bir guruh ishtirokchisi 1,2,3 raqamlari yozilgan qog'ozlar (topshiriqlar soniga qarab) tarqatiladi. Keyingi bosqichda har bir guruhdagi ishtirokchilar alohida guruhga birlashadilar. Buni shartli ravishda (1,1,1,1), (2,2,2,2), (3,3,3,3) ko'rinishida ifodalash mumkin [4, 100-bet]. Shu guruhlarda ular o'qituvchi tomonidan berilgan o'quv materialini puxta o'rganishlari kerak bo'ladi. Har bir guruhga berilgan vazifa mazmun jihatidan farq qiladi. O'quv materialini o'rganib bo'lishgach avval boshida tuzilgan guruhlariga qaytishadi va har bir talaba o'zi o'rgangan o'quv materiallarini galma-galdan guruhning qolgan ishtirokchilariga tushuntirib berishadi, ya'ni "o'qituvchi" darajasiga ko'tarilishadi. Bu metod o'zining samarali va mavzuni o'zlashtirish uchun vaqtni tejash mumkinligi bilan ajralib turadi.

Mustaqil ta'limni tashkil qilishning yana bir shunday samarali metodlaridan biri bu *HAITI* metodidir. Ushbu metodning nomi ish jarayonida amalga oshiriladigan ish bosqichlarining bosh harflari kombinatsiyasini aks ettiradi. Auditoriyada (Im H $\ddot{u}$ rsaal) vazifalar tarqatiladi, har bir talaba yakka tartibda (Alleine) o'rganadi, keyin esa o'rganilgan material yoki yechimi topilishi lozim bo'lgan masala guruh (Im Team) a'zolari bilan muhokama qilinadi va muammolar o'rganiladi. Va nihoyat keying darsda (In der n $\ddot{a}$ chsten $\ddot{U}$ bung) yechimi topilmagan muammolar va tushunmovchiliklar o'qituvchi tomonidan bartaraf etiladi [3, 36-bet]. Ushbu metodni qo'llash uchun guruhdagi talabalar 3-6 tadan guruhlariga bo'linadilar. Har bir guruh o'z "axborotchi"sini saylaydi. U o'qituvchi bilan guruh a'zolari o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi. Guruhlarga vazifalar berilgandan so'ng guruh a'zolari yakka tartibda o'quv materialini o'rganib chiqishadi yoki berilgan vazifalarni yakka tartibda bajarishga urinib ko'radi. Keyingi bosqichda guruh a'zolari uchrashib, berilgan vazifa

va erishilgan natijalar guruhda muhokama qilinadi, xatolar va kamchiliklar aniqlanadi va tahlil qilinadi. Axborotchi esa yechimi topilmay qolgan vazifalar hamda qiyinlik qilgan vazifalarni yozib boradi va o'qituvchiga xabar beradi. Bu o'qituvchiga keyingi vazifalar to'plamini shakllantirishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Axborotchi bergan xulosalaridan kelib chiqib, talabalarga qiyinlik qilgan vazifalar ustida yana ishlash uchun vazifalar tuzadi. Talabalar uchun oson bo'lgan vazifalar keyingi topshiriqlar majmuasiga kiritilmaydi.

Ko'rib chiqilgan metodlar mustaqil ta'limni tashkil qilishda samarali hisoblanadi. Bu metodlar talaba va o'quvchilarni nafaqat mustaqil ishlash, mustaqil o'rganish va tahlil qilishga o'rgatadi, balki ularda guruhda ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga ham yordam beradi.

An'anaviy darslardan farqli o'laroq o'qituvchi va talabaning roli o'zgaradi. U talabalarga mustaqil bilim olishlari uchun sharoit yaratish va o'qib-o'rganish jarayoniga arashlashmagan holda, uni tashkil qilish uchun mas'ul bo'ladi. O'qituvchi darsini shunday tashkil qilishi keraki, talabalar bajaradigan hatti-harakati uchun mas'uliyatni o'z bo'yniga olishi lozim. Bu o'qituvchi talabalarga o'z maqsadlarini aniqlab olish va mustaqil ishlash imkoniyatini beradi degani. Ushbu metodlarda o'qituvchining maqsadi talabaga har qadamda bilim berish bilan cheklanib qolmay uning mustaqil ta'lim olishini chetdan nazorat qilishini ham anglatadi.

Turli qobiliyatlar va layoqatlarga ega bo'lish, mustaqil fikrlash mustaqil ta'lim olishning muhim belgilaridan hisoblanadi. Bunga eng avvalo turli xil metodlardan tegishli va samaralisini tanlash va qo'llay olish kiradi. Bundan keyingi muhim qadam mustaqil o'rganishning ijtimoiy shaklini aniqlash hisoblanadi. Ta'limning bu turi uchun o'qib-o'rganish vaqti (muddatini hisobga olgan holda) va maqsadlari, kerakli asbob-uskuna, qurilmalar va o'quv qurollarini tayyorlab olish va nihoyat ta'lim olish joyini aniqlab olishni talab qiladi.

Navbatdagi yana bir samarali metod *Think-Pair-Share* metodidir. [5; 80] *Think-Pair-Share* metodi hamkorlikda o'qib-o'rganish metodlaridan biri bo'lib, tuzilish jihatidan uch bosqichni qamrab oladi. Ushbu metod asosida o'qishni tashkil qilish davomida talabalar mustaqil o'qib o'rganishdan boshlaydilar va bu bosqichda ular berilgan mavzu va topshiriqlarni mustaqil, yakka tartibda o'rganib chiqishlari lozim bo'ladi. O'rganilgan mavzu va topshiriqlar keyingi bosqichlarda boshqa talabalar va guruh a'zolariga tushuntiriladi. Muhimi talabalar alohida bosqichlarda mavzular va topshiriqlar ustida mustaqil ishlay olishlari kerak, shunda ular hamkorlikda o'rganish bosqichida bu mavzularni boshqa talabalarga tushuntirishlari yoki kursdoshlari bilan

berilgan mavzular bo'yicha fikr almashishlarining imkoni bo'ladi. Think-Pair-Share ingliz tilidan tarjima qilinganda *think* ya'ni o'ylash, fikr yuritish, *pair* esa juft, ya'ni talabani u bilan birga muhokama qiladigan sherigi va *share* bo'lishmoq so'zlaridan tashkil topgan. Ushbu metod yordamida unchalik keng qamrovli bo'lmagan va hatto murakkab mavzularni ishlab chiqish mumkin. Ushbu metod yordamida o'qib o'rganish ayniqsa, guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirishga va bilimlarni yaxshiroq egallashga ko'mak beradi. Think-Pair-Share metodining birinchi bosqichida har bir talaba berilgan vazifani o'zi alohida o'rganib chiqadi (Think). Ikkinchi bosqichda u o'rgangan bilimlarini boshqa bir talaba bilan o'rtoqlashadi (Pair). Va nihoyat uchinchi bosqichda barcha olingan bilimlar va g'oyalar guruhning barcha a'zolari bilan muhokama qilinadi (Share). Ushbu uch bosqich quyidagicha tashkil qilinadi: Fikr yuritish ya'ni *think* bosqichida talabalarga vazifa beriladi. Bu matn, diagramma, grafikni tasvirlash yoki kerakli xulosalarni yozishga asoslangan vazifalar bo'lishi mumkin. Navbatdagi bosqichda ular qilgan ishlarini va xulosa va natijalarini biror kursdoshiga tushuntirib, uni 5-10 minut davomida muhokama qilishlari kerak bo'ladi. *Pair* bosqichida talabalar ikki kishidan iborat guruhlarda ishlaydilar va natijalarni muhokama qiladilar: Bunda birinchi talaba ikkinchi talabaga tushuntiradi va ikkinchi talaba aytilgan fikrlarni qayd etib boradi. Keyin xuddi shu tarzda takrorlanadi: ikkinchi talaba fikrlarini bayon qiladi, birinchi talaba esa yozib oladi. 5-10 minut davomida talabalar nafaqat o'zlarining fikr va mulohazalari balki sherigining ham xulosalari bilan yaxshi tanishib chiqqan bo'lishlari, hatto uni taqdim qila olishlari lozim bo'ladi. *Share* bosqichida barcha xulosa va natijalar butun guruhga taqdim qilinadi. Olingan natijalar asosida guruhlarda plakat, taqdimot yoki ma'ruzalar tayyorlanadi. Ushbu metod kichik guruhlarda tayyorlangan taqdimot va ma'ruzalarni auditoriyada muhokama qilish bilan yakunlanadi.

XULOSA

Ushbu metodlar talabani faqatgina individual ishlashi bilan cheklanib qolmasligi, guruhda ishlash qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Yuqorida qayd etilgan metodlarning yana bir afzalliklaridan biri unda o'qituvchi faqatgina bilim berish bilan chegaralanib qolmay, talabani ham mustaqil o'qib o'rganishga undaydi, mustaqil ta'limni tashkil qiladi va o'zi kuzatuvchi vazifasini bajaradi. Bu esa talabada erkin fikrlash, o'zini yanada rivojlantirish, qobiliyatlarini namoyon qilish, kreativ bo'lish va o'zi o'rgangan bilimlarni o'rgatish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

REFERENCES

1. Duden Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim, Bibliographisches Institut AG. 1980.
2. Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. München, Langenscheidt 2010.
3. Hoffman S. G. Kiehne B. Ideen für die Hochschullehre. Ein Methodenreader. Berlin, Universitätsverlag der TU Berlin, 2016. - 98 S.
4. Авлаев О. У. Жўраева С.Н. Таълим методлари. Ўқув-услубий қўлланма. Toshkent, Наврўз, 2017. - 208бет.
5. Manfred Bönsch: Unterrichtsmethoden - kreativ und vielfältig. Basiswissen Pädagogik. Unterrichtskonzepte und -techniken. Baltmannsweiler: Schneider-Verlag Hohengehren 2002. -180 S.

**UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA YUQORI SINF
O'QUVCHILARINING AXLOQIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHDAGI
MUAMMO VA ULARNING YECHIMI**

Yaqubova Dinora Bahodirovna

Urganch davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti

o'qituvchi

xayotim1720@mail.ru

ANNOTATSIYA

Axloqiy tarbiya insoniyat taraqqiyotining butun yo'li davomida qo'yilgan muammolardan biridir. Har qanday davr ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning o'ziga xos vazifalariga muvofiq, axloqiy tarbiya va xulq-atvor madaniyatini shakllantirish zarurligini taqozo etadi. Farzandlar ota-onalarining faxri. Ular haqida hamma narsa yoqimli va qimmatlidir. Ammo ular har doim ham bolaning jozibadorligi nafaqat tashqi ko'rinishida, asosiysi o'sib borayotgan bolaning o'zini oilada va jamoat joylarida o'zini qanday tutishi, uning xulq-atvori - yuz ifodalari, imo-ishoralari haqida har doim ham o'ylamagan.

Kalit so'zlar: axloqiy tarbiya, shaxs, xulq-atvor, ong, axloq, munosabat.

ABSTRACT

Moral education is one of the challenges of human development. Each period requires the formation of a culture of moral education and behavior in accordance with the specific tasks of socio-economic and cultural development. Children are the pride of their parents. Everything about them is lovely and precious. But they did not always think about the attractiveness of the child only in appearance, and most importantly, how the growing child behaves in the family and in public places, his behavior - facial expressions, gestures .

Keywords: moral education, personality, behavior, consciousness, ethics, attitude.

АННОТАЦИЯ

Нравственное воспитание является одной из задач, возникающих на протяжении всего развития человека. Каждый период требует формирования культуры нравственного воспитания и поведения в соответствии с конкретными задачами социально-экономического и культурного развития. Дети – гордость родителей. Все в них прекрасно и ценно. Но не всегда думали о привлекательности ребенка только во внешности, а главное, в том, как

ведет себя растущий ребенок в семье и в общественных местах, его поведение – мимика, жесты.

***Ключевые слова:** нравственное воспитание, личность, поведение, сознание, этика, отношение.*

KIRISH

Axloqiy tarbiya jarayoni - bu pedagogik faoliyatning samaradorligi va sifatiga, bola shaxsini axloqiy tarbiyalashning to'g'ri darajasiga erishishga qaratilgan tarbiyachi va jamoa o'rtasidagi izchil o'zaro munosabatlar majmuidir.

Axloq - shaxs tarbiyasiga kompleks yondashuvning ajralmas qismidir. Rus pedagogi I.F.Xarlamovning fikricha, "axloqni shakllantirish axloqiy me'yorlar, qoidalar va talablarni insonning xulq-atvori haqidagi bilim, ko'nikma va odatlarga aylantirish va ularga qat'iy rioya qilishdan boshqa narsa emas". Axloqiy tarbiya - bu maktab yoshidagi bolalarda odob-axloq g'oyalari va tamoyillariga muvofiq yuksak ong, axloqiy tuyg'ular va xulq-atvorni shakllantirishning maqsadli jarayonidir.

Axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi maktab yoshidagi o'quvchilarini zamonaviy turmush tarziga mos keladigan axloqiy ongni, barqaror axloqiy xulq-atvor va axloqiy tuyg'ularni shakllantirish, har bir shaxsning faol hayotiy pozitsiyasini, o'z xatti-harakatlarida rahbarlik qilish odatini shakllantirishdan iborat.

Pedagogika axloqiy tarbiya sohasida axloqiy ong va axloqiy xulq kabi pedagogik tushunchalarni ajratadi. Insonning shaxsiy tajribasi orqali singan, tarixan shakllangan va doimiy yangilanib turadigan bilimlar tizimi inson ongining mazmunini tashkil etadi. Ongning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning o'z nomi bilan atrofdagi olam (ong) haqidagi bilimlar majmuasi sifatida berilgan. Bilimsiz ong bo'lmaydi. "Ongning mavjudligi va u uchun biror narsaning mavjudligi bilimdir" [1].

Ijtimoiy tajriba jamoat axloqiy ongida o'z aksini topadi: axloqiy g'oyalar, nazariyalar, tushunchalar kishilarning faoliyat va muloqot jarayonida rivojlanadigan real munosabatlarini aks ettiradi. E'tiqod - axloqiy ong shakllanishining eng yuqori darajasi. Ular shaxsning harakatlari, harakatlarining tartibga soluvchisiga aylanadi. Shaxsning axloqiy barqarorligi ularga boo'liq. Ishontirish axloqiy tushunchalar tizimini kuchli o'zlashtirish, axloqiy tuyg'ularni rivojlantirish, xatti-harakatlar va munosabatlar tajribasini umumlashtirish bilan tavsiflanadi. Axloqiy g'oyalar va tushunchalarni o'zlashtirish uzoq va murakkab jarayondir. O'quvchilar axloqiy tushunchalarni o'zlashtirishdan, birinchi navbatda, taqdimot darajasida uning mazmunini to'liq o'zlashtirishgacha bo'lgan uzoq yo'lni bosib o'tadilar.

Tajribaning kengayishi, bir tomondan ijtimoiy ko'nikmalar, bir tomondan bilimlarning to'planishi, katta maktab yoshidagi bolalarning ijtimoiy pozitsion rolining kengayishi axloqiy g'oyalarini yanada chuqurlashtirish va farqlashga olib keladi, boshqa tomondan, ularni umumiy axloqiy tushunchalarga (do'stlik, do'stlik haqida) yaqinlashtirishga olib keladi. kattalarni hurmat qilish, muloqot jarayonlarida va hokazo). Rivojlanayotgan axloqiy g'oyalar bolalarning xulq-atvorida, ularning boshqalarga munosabatini tartibga soluvchi rol o'ynay boshlaydi[2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'quvchi ongida axloqiy hayotning ba'zi bir hodisasining tasviri nafaqat ushbu voqea sodir bo'lgan davrda paydo bo'lishi mumkin. Bola o'z do'stining bir paytlar kuzatgan u yoki bu harakatini qayta yaratishi, yana "ko'rishi" mumkin. Bundan tashqari, u muayyan vaziyatlarda o'z harakatini tasavvur qila oladi. Bunday holda, vakolatlar qo'llaniladi. Spirkinning fikriga ko'ra, tasavvurlarda "ong birinchi marta o'zining bevosita manbasidan ajralib chiqadi va nisbatan mustaqil sub'ektiv hodisa sifatida mavjud bo'la boshlaydi"[3].

O'quvchilarning axloqiy ongi va xulq-atvori birlikda shakllanadi - bu pedagogikaning asosiy ajralmas tamoyilidir. Maktab yoshidagi o'quvchilarda kattalar va tengdoshlar bilan munosabatlarda yangi xususiyatlar paydo bo'ladi. Maktab yoshidagi o'quvchilar kattalar bilan mazmunli muloqotga faol qiziqish bildiradilar. Voyaga yetgan bolaning obro'si, uning qadr-qimmatini xulq-atvorda jiddiy rol o'ynashda davom etmoqda. Mustaqillik va xulq-atvorni anglashning o'sishi o'rganilgan axloqiy me'yorlar bo'yicha harakatlarda rahbarlik qilish qobiliyatini rivojlantirishga olib keladi va o'quvchida o'z o'rnini topishga intilish ya'ni o'z "Men"ini shakllanishiga olib keladi. U shu ijtimoiylik bilan uzviy bog'liq jarayonda axloqan hamda ma'nan shakllanishida davom etadi.

Katta maktabgacha yoshdagi o'quvchining harakatlarini belgilay boshlaydigan ichki "axloqiy hokimiyatlar" paydo bo'ladi. Bunda o'quvchilar o'z tengdoshlari bilan turli xil faoliyatda faol muloqot qilish istagini namoyon etadilar, buning natijasida "o'quvchilar jamiyati" shakllanadi. Bu jamoaviy munosabatlarni rivojlantirish uchun muayyan shart-sharoitlarni yaratadi. Tengdoshlar bilan mazmunli muloqot katta yoshdagi maktab o'quvchisining shaxsini to'laqonli shakllantirishda muhim omil bo'ladi.

Jamoa faoliyatda (o'yin, vaziyat, muloqot) katta yoshli o'quvchilar jamoaviy rejalashtirish ko'nikmalarini egallaydilar, o'z harakatlarini muvofiqlashtirishni, nizolarni adolatli hal qilishni va umumiy natijalarga erishishni o'rganadilar.

Bularning barchasi axloqiy tajribani to'plashga yordam beradi. Katta yoshdagi maktab o'quvchilarni axloqiy tarbiyalashda ta'lim faoliyati muhim rol o'ynaydi. Dars jarayonida ular tarbiyaviy xulq-atvor qoidalarini o'zlashtiradilar, ularda maqsadlilik, mas'uliyat, irodalilik fazilatlarini shakllanadi.

Makarenko o'quvchilarni axloq nazariyasi bilan qurollantirish kerak, deb hisoblab, katta ahamiyat berdi. Shu bilan birga, u to'g'ri xulq-atvor odatini tarbiyalash ongni tarbiyalashdan ko'ra ancha qiyin ekanligini ta'kidladi [4].

Axloqiy xulq-atvorni tarbiyalash - axloqiy xatti-harakatlar va axloqiy odatlarni shakllantirishdan boshlanadi. Harakat insonning atrofdagi voqelikka munosabatini tavsiflaydi.

Axloqiy xatti-harakatlarni uyg'otish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish, o'quvchilar hayotini ma'lum bir tarzda tashkil etish kerak. Axloqiy odat - axloqiy ishlarni bajarishga bo'lgan ehtiyojni talab qiladigan huquqiy va umuminsoniy normalarga asoslanadi. Odatlar yotoqxon qoidalariga, xulq-atvor madaniyatiga, tartib-intizomga asoslangan bo'lsa, oddiy bo'lishi mumkin va o'quvchida muayyan ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatni amalga oshirishga ehtiyoj va tayyorlikni yuzaga keltirganda murakkab bo'lishi mumkin.

Odatning muvaffaqiyatli shakllanishi uchun o'quvchilar harakatga undaydigan motivlar ularning ko'z o'ngida muhim bo'lishi, o'quvchilar o'rtasida harakatlarni bajarishga munosabat hissiy jihatdan ijobiy bo'lishi va agar kerak bo'lsa, o'quvchilar natijalarga erishish uchun ma'lum iroda harakatlarini ko'rsatishga qodir.

Axloqiy tarbiya faqat umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keladigan, bolaning butun hayotini ularning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etuvchi pedagogik jarayon sifatida samarali amalga oshiriladi. Yaxlit jarayonning natijasi bu uning ongi, axloqiy tuyg'ulari, vijdoni, irodaviy xususiyatlari, ko'nikmalari, odatlari, ijtimoiy qimmatli xulq-atvorining birligida axloqiy jihatdan yaxlit shaxsni shakllantirishiga asos bo'la oladi. Axloqiy tarbiyaning asosiy kategoriyasi, B.T.Lixachevning fikricha, axloqiy tuyg'u tushunchasi - doimiy hissiy emotsiyasi, tajriba, haqiqiy axloqiy munosabatlar va o'zaro ta'siridir. Axloqiy me'yorlar faqat o'quvchilar hissiy o'zlashtirilishi tufayli sub'ektiv axloqqa aylanadi.

Axloqiy tuyg'uni asosiy tamoyil sifatida baholash axloqiy ongni e'tiborsiz qoldirishni anglatmaydi. Axloqiy ongni rivojlantirish axloqiy tamoyillarni, me'yorlarni bilishni va shu bilan birga jamiyatdagi axloqiy mavqeni, axloqiy holatini, his-tuyg'ularini, axloqiy ongning his-tuyg'ularini doimiy ravishda anglash va tushunishni o'z ichiga oladi - o'quvchining axloqiy ongini aks ettirishning faol jarayon hisoblanadi. Axloqiy ongni rivojlantirishning sub'ektiv harakatlantiruvchi

kuchi axloqiy tafakkur - axloqiy faktlarni, munosabatlarni, vaziyatlarni doimiy ravishda to'plash va tushunish jarayoni, ularni tahlil qilish, baholash, axloqiy qarorlar qabul qilish, mas'uliyatli tanlovdur. Axloqiy tuyg'ular, ong va tafakkur, irodaviy xislatlarni namoyon bo'lishining asosi rag'batidir. Axloqiy iroda va ijtimoiylikka ijobiy munosabatdan tashqarida o'quvchining haqiqiy axloqi namoyon bo'lmaydi. Shaxsning axloqiy xulq-atvori quyidagi ketma-ketlikka ega: hayotiy vaziyat - tajriba - vaziyat va motivlarni tushunish - tanlov va qaror - rag'batlantirish - jarayon.

Bolalar ko'pincha vaziyatni chuqur tushunishga moyil emaslar, bu ularni tasodifiy qarorlar qabul qilishga olib keladi. Xulq-atvorni tanlash ularni o'rab olgan ijtimoiy psixologik muhit, tasodifiy tashqi ta'sirlar, ommaviy sevimli mashg'ulotlar, impulsiv rag'batlantirishlar ta'siri ostida amalga oshiriladi. Motivlarning beqarorligi vaziyatga hamroh bo'lgan his-tuyg'ular harakatining kuchli yoki kuchsizligi bilan belgilanadi, masalan, qo'rquv, bu bolani ongli ravishda tanlash va ixtiyoriy harakatni amalga oshirish imkoniyatidan mahrum qiladi. O'quvchilarda erkin axloqiy irodaviy xususiyatlarini tarbiyalashning ma'nosi - ularni o'z-o'zini nazorat qilishga o'rgatish, ichki erkinlikka erishishga, mustaqil fikrga ega bo'lishda yordam berish, axloqiy tuyg'u va e'tiqodga mos ravishda bukilmadan harakat qilish qat'iyati, jamiyatda kundalik munosabatlarda axloqiy me'yorlarni o'rnatishdir.

Shaxsning axloqi axloqiy tamoyillarga ongli ravishda amal qilishda va axloqiy xulq-atvorning odatiy shakllarida namoyon bo'ladi. Axloqiy tarbiyaning boshlang'ich darajasi, deyarli ichki nazoratsiz, xatti-harakatlarning ongsiz impulslar va tashqi ta'sirlarga bog'liqligi bilan tavsiflanadi. Asta-sekin psixikaning hissiy ongsiz sohasi orqali odatlar va xatti-harakatlarning odatiy shakllari shakllanadi. Rivojlanishning ushbu darajasida odatlar, odatiy harakatlarni kuchaytirish tufayli xatti-harakatlar ustidan qandaydir o'zini o'zi nazorat qilish imkoniyati mavjud. Odatiy xulq-atvor asosida, maqsadli pedagogik ta'sir natijasida bolada axloqiy tafakkur rivojlanadi.

U bilan birgalikda va uning yordami bilan axloqiy tuyg'ular asosida ong va iroda, axloq, halollik, rostgo'ylik, adolatlilik, mehnatsevarlik, intizom, kollektivizm shakllanadi. Shaxsning bu xossalari va fazilatleri ijtimoiy munosabatlar tizimida o'quvchining dunyo bilan faol o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan psixologik o'zgarishlarni ifodalaydi. Ular o'quvchi tomonidan ushbu munosabatlarda doimiy ravishda namoyon bo'ladi, o'quvchining xarakter xususiyatlari, shaxsiy ijtimoiy hayotida, odatlar va odatiy xatti-harakatlar shakllarida tan olinadi, mustahkamlanadi.

Axloqiy xulq-atvorning eng yuqori darajasi - bu inqiroz va ekstremal vaziyatlarda ongli ravishda o'zini tuta bilish, qat'iylikni saqlash, axloqiy e'tiqodlarga,

me'yorlarda sodiqlikda namoyon bo'ladi. O'quvchilar uchun bunday holatlar axloqiy rivojlanishida doimo paydo bo'ladi va takomillashib, yuksalib boradi. Shaxsning axloqiy shakllanishining mohiyati bolaning tashqi va ichki qarama-qarshiliklarni yengib o'tishidadir. Nafs va burch, ezgulik va yovuzlik, mehr va shafqatsizlik, muhabbat va nafrat, haqiqat va yolg'on, xudbinlik va jamoaviylik o'rtasidagi axloqiy tanlovlarning cheksiz oqimida xarakter xususiyatlari va axloqiy fazilatlar shakllanadi.

Axloqiy tarbiya axloqiy me'yorlarga moslashish va xulq-atvor odatlarini o'ylamasdan rivojlantirish emas. Bu munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, faoliyat, muloqot va qarama-qarshiliklarni bartaraf etishning faol hayotiy jarayoni.

Bu doimiy va tizimli qarorlar, axloqiy me'yorlar foydasiga ixtiyoriy harakatlarni tanlash, o'zini o'zi baholash va ularga muvofiq o'zini o'zi boshqarish jarayonidir. Shunday qilib, axloqiy tarbiyaning pedagogik jarayoni - bu o'quvchilarning hayotiy pozitsiyaga ega bo'lishi, qarama-qarshiliklari, muammolari, tanlovlari, ziddiyatlari va to'qnashuvlarini bartaraf etish va ma'lum bir huquqiy va ijtimoiylik darajasida hal qilish uchun tashkil etishdir.

Pedagogning say-harakatlari qarama-qarshiliklarni o'quvchilar bilan birgalikda mohirona hal qilishga va bu jarayonda ularni psixologik jihatdan va individual axloqiy tuyg'ularini, ongi, odatlari, axloqiy xulq-atvorini rivojlantirishga qaratilishi kerak. Axloqiy tarbiya jarayonining o'ziga xosligi uning mazmuni - jamiyat axloqi, har bir o'quvchining individual psixologik xususiyatlari, ongi va xulq-atvoriga ijtimoiy axloqiy normalarini joriy etish zarurati bilan ham bog'liq.

Axloqiy tarbiya jarayonining murakkabligi shundaki, uni tashkil qilish bir vaqtning o'zida o'quvchilarning butun hayotini, ularning barcha faoliyati va munosabatlarini tashkil qiladi, ularni ongli ravishda amalga oshirish jarayonida amalga oshiriladi va axloqiy tarbiya taraqqiy etishda davom etadi.

Axloqiy tarbiya jarayoni o'qituvchining tarbiyaviy ta'sirlarning samaradorligi haqida fikr-mulohazalariga ega bo'lganda va bu ma'lumotlarni pedagogik faoliyatning har bir yangi bosqichida hisobga olgan holda samarali bo'ladi.

Pedagog bunday ma'lumotlarni faqat hayotdan, ta'lim jarayondagi munosabatlardan va faoliyat amaliyotida kundalik o'rganishdan oladi. Axloqiy tarbiya jarayoniga ilmiy asoslangan munosabat o'quvchilar faoliyatining, har qanday hayotiy munosabatlarning axloqiy tomonini ko'rish, ta'kidlash va undan samarali foydalanish qobiliyatidan iborat. Bunday holda, o'qituvchi axloqiy tarbiyani samarali boshqarish uchun haqiqiy imkoniyatga ega bo'lib, uni bolalarni tarbiyalashning yaxlit jarayonining ajralmas qismiga aylantiradi [4].

Shunday qilib, axloqiy tarbiya va xulq-atvor madaniyatini shakllantirishning nazariy jihatlarini ko‘rib chiqib, biz shunday xulosaga keldikki, shaxsning axloqiy shakllanishi muammosi juda uzoq davrlar davomida mavjud bo‘lib, bu sohada ko‘plab kashfiyotlar qilingan. Axloqiy tarbiya jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari va tashkil etishdagi qiyinchiliklari bor, ammo zarur psixologik va pedagogik bilimlarni o‘zlashtirgan holda, kattalar o‘quvchiga ta’sir o‘tkazishga va axloqiy g‘oyalar va xulq-atvor madaniyatini maqsadli ravishda shakllantirishga qodir.

Zamonaviy ta’lim amaliyoti tomonidan qabul qilingan kompleks rivojlanish dasturlarini tahlil qilib, shuni xulosa qilishimiz mumkinki, “Axloqiy tarbiya” bo‘limi faqat an’anaviy prognoz qilingan. Boshqa murakkab dasturlarda axloqiy tarbiya yo‘nalishining mazmuni ba’zi bo‘limlarda parcha kiritilgan. Shunday qilib, axloqiy madaniyatni shakllantirish vazifalari “Jamoaviy rivojlanish” va “Ijtimoiy rivojlanish” bo‘limlarida hal qilingan. Katta maktab yoshdagi o‘quvchining shaxsiy madaniyati asoslarini shakllantirishning maqsad va vazifalariga yo‘naltirilgan normativ hujjatlar mazmunini tahlil qilish asosida va maqsadlarni, birinchidan, zamonaviy ta’lim dasturlarida taqdim etilgan.

Shunday qilib, o‘quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirish bo‘yicha muayyan ish tizimining dasturlari mazmunida yo‘qligi bolalarning xatti-harakatlarini ongli ravishda nazorat qila olishi bilan tavsiflangan sezgir davrga olib kelishi mumkin va ularning axloqiy tuyg‘ulari boshqa motivlarga qaraganda ko‘proq harakatlantiruvchi kuchga ega bo‘lib, o‘qituvchilar e’tiboridan chetda qolishi mumkin.

XULOSA

O‘quvchilarda axloqiy tarbiyani shakllantirish ob’ektiv hayot sharoitlari, ta’lim va tarbiya ta’siri ostida, turli xil faoliyat jarayonida, umuminsoniy madaniyatni o‘zlashtirishda sodir bo‘ladi va pedagogikaning yaxlit jarayoni sifatida samarali amalga oshiriladi. Umuminsoniy axloq normalari, o‘quvchining butun hayotini ularning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish. Demak, tarbiyaviy ishlar axloqiy g‘oyalarni o‘z ichiga olishi va turli va samarali shakllarda, mazmunli va kerakli hissiy boylik bilan olib borilishi kerak.

O‘quv va ijtimoiy faoliyatining g‘oyaviy-axloqiy mazmunining boyligi, darsdan tashqari mashg‘ulotlarning rang-barangligi, oiladagi turmush tarzi bolalar axloqini shakllantirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Ta’lim oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal qilish jarayonida katta maktab yoshidagi o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalash shakllari, mazmuni va imkoniyatlari o‘rganildi.

Biz axloqiy g'oyalar va xatti-harakatlarning muvaffaqiyatli shakllanishi uchun quyidagilar zarur degan xulosaga keldik:

axloqiy tarbiyaning psixologik-pedagogik jarayon sifatidagi mohiyatini to'liq anglash;

axloqni shakllantirish "mexanizmlari"ni bilish;

xulq-atvor madaniyatini shakllantirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish, axloqiy tarbiyaning yo'l va vositalarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq eta olish;

Axloqiy tarbiyada ijobiy axloqiy tajriba hal qiluvchi ro'l o'ynaydi, bu o'quvchilarning muloqoti va birgalikdagi faoliyati to'planishi uchun alohida ahamiyatga ega. Ammo tajriba faqat xatti-harakat yuqori maqsadlar uchun amalga oshirilganda maqsadga olib keladi.

REFERENCCEES

1. Bure R.S., Ostrovskaya L.F. O'qituvchi va bolalar / R.S. Bure. - M., 1997.- 143 b.
2. R.Mavlanova, N.Voxidova, N.Raxmonqulova Pedagogika nazariyasi va tarixi Toshkent-2010. 318 b.
3. X,Ibragimov, Sh.Abdullayeva Pedagogika nazariyasi Toshkent-2008.
4. Ivanova Nutq madaniyatini tarbiyalash. // Maktabgacha ta'lim. - 1988 yil - 12-son. - B. 6-12.

**TALABALARGA XITOIY TILINI O'QITISHDA HSK 5 (C1) DARAJADA
QO'LLANILADIGAN SINONIMLARNI O'QITISH METODIKASI**
(如何/怎么; 耐心/耐烦)

Dilshoda Mamatova

Samarqand davlat chet tillari instituti, Yaqin sharq tillari kafedrası o'qituvchisi
Tel: +998972885603

ANNOTATSIYA

Maqolada hozirgi kunda xitoy tili o'rganuvchilar soni yildan-yilga o'sib borayotganini hisobga olgan holda, og'zaki va yozma nutqda sinonimlarni qo'llash bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolar kuzatilayotganligi sababli bu mavzuga atroflicha to'xtalib o'tilmoqda. Mazkur maqolada talabalar til bilish darajasi imtihonlari va ularga tayyorlanish jarayonlarida HSK 5 darajasidagi o'qish ko'nikmasining birinchi bo'limidagi (46-60 savollar) sinonimlar hamda milliy chet til bilish darajasini aniqlovchi imtihonning uchinchi bo'limi leksik va grammatik kompetensiyalar bo'limida uchraydigan qiyinchiliklarini qanday qilib o'qitish metodikasi hamda sinonimlarni to'g'ri qo'llay olish bo'yicha qisqacha mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: 如何, 怎么, 耐心, 耐烦, sinonimik qator, xitoy tili

АННОТАЦИЯ

В статье подробно рассматривается данная тема, так как существует множество проблем, связанных с употреблением синонимов в устной и письменной речи, учитывая, что количество изучающих китайский язык в настоящее время увеличивается с каждым годом». В этой статье учащиеся узнают о синонимах в первой части HSK 5 уровня навыков чтения (вопросы 46-60) и третьей части национального теста на знание иностранного языка в разделе лексико-грамматических компетенций. учить возникающим трудностям и правильному употреблению синонимов.

Ключевые слова: 如何, 怎么, 耐心, 耐烦, синонимический ряд, китайский язык

ABSTRACT

The article focuses on this topic in detail, as there are many problems associated with the use of synonyms in oral and written speech, given that the number of Chinese language learners is currently increasing year by year. ' In this article, students will learn about synonyms in the first part of HSK 5 level reading skills

(questions 46-60) and the third part of the national foreign language proficiency test in the section of lexical and grammatical competencies, a brief review of how to teach the difficulties encountered and the correct use of synonyms.

Keywords: 如何, 怎么, 耐心, 耐烦 synonymous series, Chinese

KIRISH

Sinonim soʻzlar (同义词 tóngyící) yoki maʼnodosh soʻzlar bir xil yoki bir-biriga yaqin maʼnolarini anglatuvchi, lekin shaklan har xil boʻlgan soʻzlardir. Sinonimlar semantik jihatdan yaqin, oʻxshash, parallel hosil boʻldigan soʻzlardir. Maʼnoviy yaqinligiga ega boʻlishiga qaramay ular nozik semantik jihatlar orqali ham bir-biridan farqlanadi. Sinonimlar tilning boyligini koʻrsatadi. Tilda sinonimlarning koʻligi fikrni, tuygʻularni ifoda etishda keng imkoniyat tugʻdiradi. Nutqni esa egiluvchan va ifodali qiladi. [6,122]

Sinonimlarning kelib chiqishiga har xil sabablar mavjud. Xitoy tilida sinonimlarning bir nechta kelib chiqish sabablarini koʻrish mumkin. Koʻpgina leksik sinonimlar tilde nozik maʼnoviy farqlarni yetkazib berish uchun ham kerakdir, shu tariqa ular hayotga tatbiq qilingan. Qadimiy venyan va yangi bayxua tillari ham sinonimlarning paydo boʻlishining asosiy sabablaridan biridir. Yakka sinonimlarning maʼlum miqdorda koʻpayishiga umumxalq putunxua tilida shevaga oid soʻzlarning vujudga kelganligidir. Shu bilan birga boshqa tillarda oʻzlashgan soʻzlarning kirib kelishi ham sinonimlarning paydo boʻlishiga katta rol oʻynaydi. [5,170]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ishda 刘畅, 鲁江 mualliflarining “标准教程 HSK 5” darsligidagi koʻpgina sinonimlardan, 李禄兴 ning “新 HSK 5000 词分级词典 (四 - 五级)” qoʻllanmasidan, “汉语近义词辨析” oʻquv qoʻllanmasidagi HSK 5 darajasiga oid sinonimlar taʼriflaridan, “1700 对近义词语用法对比” lugʻatlari hamda bir nechta mavzuga oid ilmiy maqolalardan foydalindi.

“1700 对近义词语用法对比” yaʼni “1700 sinonimlar taqqoslab qoʻllash” nomli lugʻatda har bir soʻzga alohida taʼrif berilgan, sinonim soʻzlar oʻrtasidagi farqlar, oʻxshashliklar, qaysi soʻz va birikmalar bilan qoʻllanila olishiga oid maʼlumotlar aks etgan. “汉语近义词辨析” oʻquv qoʻllanmasidagi sinonimik qator kengroq boʻlib, misollar bilan yoritib berish talabalarni oʻqitishda qulayliklarga egadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xitoy tilida HSK 5 darajasida sinonimlar juda ko'p miqdorni tashkil qiladi. Biz quyida bir nechtasini ko'rib o'tamiz:

如何-怎么 sinonimik qatori

“如何”- olmosh so'z turkumiga oid so'z bo'lib, o'zbek tilida “qanday, qanday qilib” deb tarjima qilinadi. Mazkur so'z xitoy tilida HSK 5 darajasida 怎么, 怎么样 so'zlari bilan sinonim bo'la oladi.

“如何”- ish-harakatning qay yo'sinda amalga oshishini so'rashda hamda gap oxirida kelib, voqea-hodisa haqida fikr so'ralganda yoki holat haqida so'z ketganida qo'llaniladi:

1. 你最近身体情况如何?
2. 我们希望由你来负责解决这个问题, 如何?
3. “80后”们月收入情况如何?
4. 如何才能快速提高汉语水平?
5. 你来负责这个晚会, 如何?
6. 我们如何才能让他满意?
7. 你要想好如何安排今后的生活。[2, 486]
8. 我们明天举行会议, 讨论这个问题该如何解决。
9. 评委们叫第一对夫妻说说他俩是如何恩爱的。
10. 我不清楚他是如何解决这个问题的。

“如何” va “怎么” olmoshlarining har ikkalasi ham usulni so'rashda qo'llaniladi:

只有知道如何/怎么停止的人, 才知道如何/怎么高速前进。[1, 6] Ushbu misolda “如何” va “怎么” olmoshlarining har ikkalasini qo'llash mumkin, bu ularning umumiy xususiyati, o'xshash tomonidir. Quyida “如何” va “怎么” olmoshlarining farqlarini ko'rib chiqamiz:

1. “如何” ko'proq kitobiy, “怎么” so'zlashuv uslubda qo'llaniladi.
该如何爱护我们的地球? (kitobiy uslub)
你今天是怎么来的? (so'zlashuv uslub)
2. “如何” voqea-hodisalarning sababini so'rash uchun qo'llanilmaydi.
“怎么” sababni so'rash uchun qo'llaniladi:

今天怎么这么冷？(sabab so'rolmoqda, ushbu gapda “怎么”ning o'rniga “如何”ni qo'llana olmaydi)

3. “如何” gap oxirida kelib, vaziyatni haqida so'rash yoki fikrni umumlashtirish ma'nosini ifodalaydi:

最近身体如何？

“怎么” gap boshida kelib, hayratlanish ma'nosini beradi:

怎么，你不认识我了？！

Quyida “怎么” va “如何” sinonimik birliklarni qaysi o'rinda qo'llash bo'yicha misollar keltirilgan:

1. 他向经理叙述了自己是**如何/怎么**解决这问题的。
2. 你**怎么**这么不耐烦？
3. 谁知道他们是**怎么**吵起来的？
4. 听说你去电台工作了？情况**如何**？[1,6]

Shuningdek, “如何” olmoshi “怎样” olmoshi bilan, “怎么” so'roq olmoshi “怎么样” hamda “为什么” kabi so'roq olmoshlari bilan ham sinonim bo'la oladi, mavzu doirasidan chiqib ketmaslik uchun bu sinonimlarga atroflicha to'xtalib o'tmadik.

Yuqoridagi sinonimlarni talabalarga o'rgatish jarayonida har bir farqlariga alohida urg'u berib, misollar va testlar orqali tushuntirish samarali natija beradi.

耐心-耐烦 sinonimik qatori

耐烦 - chidamli - sifat so'z turkumiga oid bo'lib, ko'proq inkor shakldagi gaplarda qo'llaniladi, qiyinchilikdan qo'rqqmaslik, shoshmaslik ma'nolarini anglatadi, “不” inkor shakli bilan qo'llaniladi, “没（有）” bilan qo'llanila olmaydi.

耐心 – chidam, chidamli ham ot, ham sifat so'z turkumiga tegishli, tasdiq shaklda ham, inkor shaklda ham qo'llaniladi, “不” hamda “没（有）” inkor shakllarining har ikkisi bilan ham qo'llanila oladi. “耐心” gapda to'ldiruvchi vazifasida qo'llaniadi, “耐烦” da bunday qo'llanilish yo'q.

“耐心” quyidagi gaplarda sifat so'z turkumida qo'llanilgan:

1. 我们学得很慢，但老师对我们很耐心。

2. 服务员耐心的服务态度让顾客很满意。
3. 他给我们耐心地解释了这一切。
4. 在他耐心的教育下，他改正了错误。
5. 老师一遍一遍教得很耐心。

“耐心” quyidagi gaplarda ot so'z turkumida qo'llanilgan:

1. 他缺乏耐心，爱着急。
2. 耐心不够是他最大的缺点。
3. 对孩子，他很耐心。
4. 你怎么一点儿耐心也没有？

Quyidagi jadvalda 耐心-耐烦 sinonimlarining qaysi so'zlar bilan birikma hosil qila olishi yoki birga qo'llanilmasligi haqida ma'lumot berilgan:

	有~	没有~	不~	很~	~地听	~帮助别 人	~地学
耐烦	×	×	√	×	×	×	×
耐心	√	√	√	√	√	√	√

耐心 va 耐烦 so'zlarining gaplarda qo'llanilishiga e'tibor qarating:

1. 他还没有说完呢，你就不耐烦听了。(他还没有说完呢，你就不耐心听了 - mazkur gapda har ikkala so'z ham almashilinib qo'llanila oladi)
2. 你怎么那么不耐烦呢? (你怎么那么不耐心呢? - bu o'rinda ham ikkala gap ma'nodosh hisoblanadi)
3. 我已经等得不耐烦了。(我已经等得不耐心了 gapi grammatik qoidalarga to'g'ri kelsa-da, gap mazmun jihatidan xato bo'ladi, bu gap ma'nosini 我已经等得没耐心了 bera oladi)
4. 他很耐心地听着大家的发言。(bu gapda ham 耐心 o'rniga 耐烦 ni qo'llab bo'lmaydi)
5. 有不懂的问题问王老师时，他总是耐心地给我们讲。(bu gapda sinonimlar o'zaro almashilinib qo'llanila olmaydi)
6. 他没有耐心无论学习什么，都是三天打鱼，两天晒网。[4,875]

Talabalarga 耐心 va 耐烦 sinonimlarini o'zaro almashinilib qo'llay olish holatlari va grammatik jihatdan farqli tomonlarini to'g'ri, aniq asoslar bilan tushuntirib o'tilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Chet tillarini o'qitish metodikasida talabalarga sinonimlarni o'qitish jarayonida yetarlicha muammolar kelib chiqadi. Natijada so'z qo'llash bilan bog'liq xatolikka yo'l qo'yilganda, o'qish ko'nikmasidagi mashq va testlarda ham, yozish ko'nikmasi qismidagi insho yozish va so'zlarni gap shaklida to'g'ri tartiblash mashqlarida ham so'z qo'llash bilan bogliq bo'lgan nutqiy g'alizlikni keltirib chiqaradi. Gaplar leksik-grammatik jihatdan xato bo'ladi. Shuning uchun, talabalarga sinonimlarni o'qitish jarayonida har bir so'zga hamda ularning sinonimlariga batafsil to'xtalib o'tish lozim. Har bir sinonim so'z qaysi holatlar qo'llanishi, qaysi so'zlar bilan turg'un birikma hosil qilishini dars berish jarayonida ta'kidlab o'tilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fikr isboti sifatida har bir grammatik qoidalar ko'plab misollar bilan isbotlanishi, sinonim so'zlarning turli uslubdagi matnlarda qo'llanishi bilan bog'liq gaplar keltirilishi kerak, shundagina talabalarda sinonim so'zlar orasidagi farqni eslab qolish imkoniyati kengroq bo'ladi. Xitoy tilida o'qish ko'nikmasidagi testlar hamda mavzuga oid mashqlar bajarish, yangi o'rganilgan sinonimlar ishtirokida gaplar tuzish, matnlar yozish talabalarining eslab qolish ko'nikmasini rivojlantirishga sababchi bo'ladi. Xitoy tilini o'qitish metodikasida muntazam ravishda ushbu usullardan foydalanish o'z samarasini beradi.

REFERENCES

1. 刘畅, 鲁江 标准教程 HSK 5, 北京语言大学出版社, 183 页。
2. 李禄兴 新 HSK 5000 词分级词典 (四-五级), 北京语言大学出版社, 2014. 662 页。
3. 汉语近义词辨析, 北京语言大学出版社, 2011. 291 页。
4. 1700 对近义词语用法对比, 北京语言大学出版社, 2009. 1641 页。
5. Sultonova L.A. "Xitoy tili leksikologiyasi", T-2015., 170 b.
6. Gorelov V.I. Leksikologiya sovremennogo kitayskogo yazika- M.,1984.- C.122
7. <https://jinyifanyi.bmcx.com/>
8. https://jinyifanyi.bmcx.com/%E5%A6%82%E4%BD%95_jinyifanyi/

INCREASING EDUCATIONAL EFFICIENCY IN FOREIGN LANGUAGE (RUSSIAN) LESSONS

Abdualimova Dilfuza Hikmatovna

Teacher of the Department of Russian language
Academic Liceyum at the National University of Uzbekistan

Kalandarova Mukhabbat Iskandarovna

Senior teacher of the Department of Russian language
Academic Liceyum at the National University of Uzbekistan

ABSTRACT

The article discusses the general innovation of the general pedagogical system - the process of coordinating its educational process and gathering the most convenient of the many opportunities. It is possible to work in such a complex, dynamic, multifaceted, close pedagogical system. There are alternatives, as well as targeted ways to organize flow and learning activities. But only one of them can fit a particular situation. Finding it is the main task of coordination. This task is solved by comparing possible alternatives and evaluating other available options.

Keywords: *pedagogical system, theoretical and practical training, coordination, classification, innovation, process, type of education.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается общее нововведение общей педагогической системы - процесс координации ее образовательного процесса и собирания наиболее удобных из множества возможностей. В такой сложной, динамичной, многогранной, тесной педагогической системе можно работать. Существуют альтернативы, а также целевые способы организации потока и учебной деятельности. Но только один из них может подойти к конкретной ситуации. Нахождение его и есть основная задача согласования. Эта задача решается путем сравнения возможных альтернатив и оценки других доступных вариантов.

Ключевые слова: *педагогическая система, теоретическая и практическая подготовка, координация, классификация, инновация, процесс, вид обучения.*

INTRODUCTION

First, it is necessary to determine which lessons are suitable for integration. The basis of such lessons is related to the closeness of the content and logical connections of the main topics of different disciplines.

Literacy classes (teaching reading and writing).

Integrated lessons An integrated course from the beginning is reading outside the classroom. Here is the whole process:

- A) improve the skills acquired in reading lessons as a book reader;
- B) work on the text;
- C) choosing a circle of interlocutors, like choosing books.

English is also an integrated course that allows students to master the material of reading, writing, speaking, as well as the basics of algebra and geometry, labor education. Integration in interdisciplinary justification in the didactic system implies the compatibility of teacher (teaching) and student (learning) actions. Both activities have a common structure: goals, causes, content, tools, results, control. However, there is a difference in the content of teacher and student activities.

1. At the target stage, the teacher sets a common goal. Students, under the guidance of a teacher, need to understand the interdisciplinary relationships, select the necessary knowledge from different subjects, so that their attention is focused not only on the acquisition of general knowledge, but also on the transfer, analysis, should focus on the development of symptoms, abilities and interests.

2. At the proof stage, the teacher encourages students to generalize the concepts of different subjects to the knowledge that develops their worldview. Students will be interested in knowledge that expands their will, their worldview.

3. In the content phase of the activity, the teacher introduces new learning material, while integrating basic knowledge from other subjects at the level of integration evidence, concepts, problem sets. Students acquire a general understanding, problems at the level of general knowledge.

4. Textbooks, spreadsheets, new words, questionnaires, practical tasks. Students perform transfer, generalize, and attach characters using visual aids in solving integration problems.

5. The next step is the result. The teacher uses pedagogical knowledge to implement integration in order to teach, develop, nurture. The student generalizes in the knowledge system and applies them in practice.

6. At the control stage, the teacher assesses, monitors and evaluates the readiness of students for interrelated subjects. Students monitor their knowledge assessment, as well as their ability to combine them in different subjects.

MATERIAL AND METHODS

The introduction of an integrated system that does not negate the stratification of education and complements it is a traditional way of educating educated young

people with a holistic outlook, the ability to independently organize their existing knowledge and a non-traditional approach to solving various problems. 'helps more than the unit.

What is the essence of integrating education? The concept of "integration" in relation to education has two meanings:

1. To give the student a good idea of the environment (where integration is seen as an educational goal).
2. Find a common platform for converging subject knowledge (where integration is a learning tool).

The goal of integrated education is not to impart knowledge that shows that the individual parts of the universe are interconnected, but to teach the child in the first steps to imagine a holistic universe in which all the elements are interconnected. This goal should be achieved by the primary school.

Integration is a means of accepting new ideas within the boundaries of subject knowledge. First of all, it is necessary to fill in the gaps between the knowledge of stratification, to study the connections between them.

It is aimed at increasing the knowledge of the learner, renewing the narrow specialization in education. At the same time, integration should not replace the classical subjects of education, it should only integrate the acquired knowledge into a single system, the difficult side of the problem is the dynamic development of integration from the beginning to the end of education. If in the beginning it was necessary to know a little about everything, then it is necessary to combine scattered knowledge or skills, and in the end it is necessary to "know all about a little"; that is, it is a new level of integration specialization.

RESULTS AND DISCUSSION

Coordination means the level of conformity of the pedagogical system to the goals for which it was established. The conformity achieved for one condition is never consistent with other conditions. Therefore, the concept of coordination requires precision. Coordination cannot be general, it can only occur with respect to a specified distance. It can only occur with respect to a specified distance. At the same time, it is necessary to have a clear idea of the purpose for which the pedagogical system should be coordinated, and which guidelines should be consistent with the set goal.

It is necessary to distinguish between the theoretical and practical directions of coordination. A synonym for the concept of coordination is to theoretically calculate,

estimate, compare, and contrast alternatives. Coordination is the most convenient way to innovate, reorganize, restructure, solve problems in the practical direction.

The solution of coordination issues begins with the selection of the main criterion. Coordinating criteria are the appropriate criteria for evaluating possible development alternatives and selecting the best one.

Criterion - despite the fact that measurement requires the logic of a single indicator, pedagogy it always turns out to be complex, because the processes that take place in the pedagogical system can not be separated into causal streams. As mentioned earlier, the desired results can be achieved through over-employment of teachers and students. The additional load leads to a decrease in working capacity, deterioration. Measurement criteria for coordination are needed. Only then can the teacher and the students, working to the best of their ability, consider the learning process to be optimal.

It should be noted that according to the previous rules, no one has canceled them yet, 1 hour for the child to perform tasks in the first grade, 1.5 hours in the second grade, 2 hours in the third - fourth grade, fifth - sixth should spend 2.5 hours in grades, 3 hours in seventh grade, and 4 hours in eighth to ninth grade. Thus, the main criterion for the coordination of the educational process - as a measure, the two indicators are applied in relation to each other.

1. Education - to achieve the highest possible results in the upbringing and development of students in those conditions.

2. Students and teachers of all ages should follow the established norms of time spent on homework. The methodological basis of coordination is a systematic approach that requires the study of all components of the pedagogical process, the management of complex dynamic systems of mutual legal relations, based on a common theory. Coherence by philosophical categories is based on "boundaries". The pedagogical system opposes the hyperbolization of one or another organizer in increasing or decreasing the pace of activity, the complexity of teaching, requiring the selection of boundaries according to their vision.

The main methodological requirements for the coordination of the pedagogical system are: Coordination management procedures should cover the entire system.

CONCLUSION

Relying on the whole system of laws of the educational process in choosing the optimal alternative. Regularly record the ability of all system components to

coordinate. Coordination is seen as a constantly evolving innovative process that supports higher issues and more advanced technology in solving them.

It should be noted that, on the one hand, coordination implies the adaptation of the pedagogical process to the existing conditions, on the other hand, it creates new conditions and requires the adaptation of the pedagogical process to it. There is no contradiction here, because these two processes are interconnected. If you adapt to the situation today, it has to do with a situation that is not up to us.

But the educator always strives to coordinate them so that they can succeed. In practice, coordination begins with linking the knowledge acquired by students in the classroom and school in general, as well as the level of development of their upbringing, with established indicators. It is usually lower than the level of evaluation with a clearly defined indicator. After a while, the results are projected to the level of possibility of growth. Then a system of educational measures aimed at “ensuring the intended change is applied. The results obtained at the end of this work are compared with those that are optimal for hunting processes, student and teacher homework and the forces expended on extracurricular activities are compared with those in the norm and a conclusion is drawn about the degree of coordination.

REFERENCES

1. Qizi, A. K. H. (2021). IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING. *Наука и образование сегодня*, (4 (63)), 85-86.
2. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, (18).
3. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
4. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРITНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талқинида)’ ‘МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ’ республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
5. Marhabo Rahmonkulovna Abdullayeva, (2020). ‘Insoning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)’ ISSN 2181-0842, 509-513.

-
6. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, (18).
  7. Абдуллаева, М. Р. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306.
  8. Abdullayeva, M. R. (2022). GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS). *Scientific progress*, 3(2), 190-193.
  9. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
  10. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', *IJAPR*, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.

TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN INCLUSIVE EDUCATION

Bekmuratova Shohsanam Mukhtorbek kizi

Lecturer at Tashkent State University of Economics.

ABSTRACT

The issue of teaching foreign languages in higher education is today is becoming one of the most pressing issues of the day. At present, the level of development of students' knowledge in the Republic, opportunities, features and special or general education. In order to implement education in the system, an inclusive education system is being implemented.

Keywords: special education, inclusive education, social segregation,

АННОТАЦИЯ

Вопрос преподавания иностранных языков в высшей школе на сегодняшний день становится одним из самых актуальных вопросов современности. В настоящее время уровень развития знаний учащихся в республике, возможности, особенности специального или общего образования. В целях внедрения образования в систему внедряется система инклюзивного образования.

Ключевые слова: специальное образование, инклюзивное образование, социальная сегрегация,

INTRODUCTION

The culture of inclusive education is in line with the Salamanca Declaration is seen as evidence that supports and endorses the reform of a student's character. Its goals are not to prevent social segregation caused by differences in gender, race, culture, social nationality, religion, individual opportunity and ability. However, the concept turned out to be unsuitable for universal use.

According to world experience, enrollment in schools is often seen as a disability education in secondary schools along with their peers (Judy Kugel'mas) but the essence of inclusive education is that knowledge and knowledge are still insufficient in society. The terms "inclusive" and "integrated" are often used interchangeably.

The views of the famous Eastern scholars Ibn Sina, Imam Bukhari, Abu Nasr Farobi, Alisher Navoi, Abdullah Avloni on the impact of education on the development of each child's personality are the methodological basis for the development of inclusive education.

For a very long time, the education of children with special needs in special segregation educational institutions was considered more effective than in general education institutions. Worldwide from 1970-1980 the promotion of the idea of humanity and non-discrimination has led to a greater focus on children with special needs.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODS

In the process of analyzing this article, the logic of scientific knowledge, methods of historicity, consistency, and objectivity have been widely used. In inclusive education

with a brief analysis of the problems of teaching and educating children with disabilities. Kryjanovskaya L.M. "Psychological correction in conditions of inclusive education. Handbook for psychologists and educators" was taken as a logical analysis.

DISCUSSION AND RESULTS

In an inclusive education system, the following goals and objectives need to be addressed are:

- Education of children and adolescents with disabilities in the educational institution creation of necessary psychological-pedagogical, correctional conditions for them, general education programs and correctional work aimed at their ability mental development through implementation, implementation of social adaptation;
- guaranteeing the equal rights of students in education;
- disabled and healthy children with the active participation of society and the family satisfaction of needs, early adaptation to social life;
- Children and adolescents with disabilities without separation from families exercise of the right of residence;
- Friendly to children and adolescents with disabilities in society and the formation of a loving relationship.

Problems of inclusive education. In many countries, the introduction of inclusive education is not specified in government regulations;

Negative treatment of children with disabilities;

The problem of invisibility of children with disabilities in the community;

Children with disabilities should not be seen in school the problem;

Financial problems;

Adaptation of educational institutions;

Large number of students in the class;

Poverty;

Discrimination based on gender differences;

Addiction of children with disabilities;

Emergencies, conflicts, refugees;

Personnel issues. The right question is why involve children with disabilities in an inclusive education system to do? What is the need to move to an inclusive education system by addressing the above issues?

Indeed, solving the problems facing this education system will not be easy. But there are many benefits to this education system, including:

- Inclusive education allows to get rid of the burden of poverty;
- Inclusive education improves the quality of education for all;
- Prevents discrimination;
- Inclusive education leads to more inclusiveness.

Principles of inclusive education:

1. Human dignity does not depend on one's abilities and achievements.
2. Everyone has the ability to think and feel.
3. Everyone has the ability to hear and communicate.
4. Everyone needs each other.
5. Complete and genuine education of a person is possible only through real cooperation.
6. Everyone needs the support of their peers.
7. The success of all learners is not that they cannot do something, but that they can do something.

8. Collaboration enhances a person's life in every way. The inclusive education system includes the following educational institutions;

pre-school education, general secondary education, secondary special vocational education and higher education. The purpose of these educational institutions is to educate children and prepare them for the profession creating an open learning environment by removing the barrier between them.

Secondary schools do not have access to separate programs and textbooks. An inclusive education system differs from an integrated education system in its content, goals, objectives, and program of action.

There are still many challenges and barriers to the implementation of inclusive education in the world. These include: Negative attitude; Not to be seen in the community; Financial problems; Physical adaptation; Number of students in the class; Addiction; Discrimination based on gender; Emergencies, conflicts and refugees.

Negative attitudes are probably the biggest obstacle for children with special needs to be educated in the general education system. The essence of the problem of negative attitudes is that parents, community members, teachers, general education staff, even children with special needs in government are reluctant and unwilling to be educated in their own general education institutions. This is due to misconceptions about people with disabilities, lack of information about them, growing in a confined space, and so on.

The problem with invisibility in the community is that many children with special needs are often locked up by their parents. They will not be shown to anyone under house arrest, and no information about the disabled child will be provided during the registration process.

As a result, many children with disabilities are deprived of participation in the community. Lack of information about them means that they do not attend educational institutions.

CONCLUSIONS

Experience in the implementation of inclusive education has shown that the goal can be achieved if any shortcomings of STUDENTS with disabilities are identified in a timely manner and referred to professionals. That is, inclusive education is more effective.

REFERENCES

1. Akramkhodjaeva, D. A. (2021, November). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES* (Vol. 2, pp. 126-129).
2. Zoxiriy, P. H. Z. Q. (2021). INKLYUZIV TA'LIMDA NOGIRON BOLLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH MUAMMOLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
3. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее* (pp. 19-23).
4. Akramkhodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
5. ABDUGANIYEVNA, A. D. Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach. *JournalNX*, 6(10), 180-181.

6. Raxmonkulovna, A. M. (2021). Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima yaraishi va o'ziga xos xususiyatda. *Innovation, integration va ta'lim bo'yicha xalqaro ma'lumot jurnali*, 2(2), 297-306.
7. Marhabo Raxmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insonning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.
8. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
9. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING // Наука и образование сегодня. 2021. №4 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/improving-literacy-skills-through-learning-reading>
10. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
11. Rakhmanberdiyeva, K. S. (2022). ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 35-39.
12. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
13. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', *IJAPR*, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.

O'ZBEK TILIDA MAKON DEYKSISINING IFODALANISHI

Yoqubjonova Mexrinoz Yaxyojon qizi

Andijon davlat universtiteti Filologiya fakulteti

III-bosqich 303-guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada makon deyksisining o'ziga xos xususiyatlari va uning o'zbek tilida ifodalanishi pragmatik aspektida o'rganilgan. Makon deyksisini ifodalovchi faol birliklardan biri olmoshlar hisoblanadi va olmoshlardan namunalar berilib, ma'noviy turlariga ham to'xtalib o'tilgan.

***Kalit so'zlar:** makon deyksisi, birlamchi va ikkilamchi deyksis, olmosh va uning ma'noviy guruhlari.*

ABSTRACT

This article explores the features of spatial dexterity and its pragmatic expression in the Uzbek language. One of the active units representing spatial dexterity is rhyme, while examples of rhyme are given, and spiritual types are also mentioned.

***Keywords:** spatial dexterity, primary and secondary dexterity, diamond and its spiritual groups.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются особенности пространственной ловкости и ее прагматичное выражение на узбекском языке. Одной из активных единиц, репрезентирующих пространственную ловкость, является рифма, при этом приводятся примеры рифмовки, а также упоминаются духовные типы.

***Ключевые слова:** пространственная ловкость, первичная и вторичная ловкость, алмаз и его духовные группы.*

KIRISH

Muloqot jarayonida uning ishtirokchilari egallagan o'ringa ishora makon deyksisi mazmunini tashkil qiladi. Voqelikning idrok qilinishi va bu idrokning lisoniy ifoda topishi ikki asosiy lisoniy – tafakkur harakatini talab qiladi : birinchidan, voqelik parchasini tavsiflash lozim bo'lsa, ikkinchidan, uni ma'lum makonda joylashtirish talab qilinadi. Ammo makonda joy olishning o'zi ham ikki ko'rinishda bo'ladi. Obyektlar bir-biriga nisbatan joylashadilar:

- a)Registon Samarqandning markazida joylashgan;
- b)Rasadxona janubiy kenglikning 50 gradusida joylashgan.

Bu misollarda makon deytik mazmunga ega emasdek tuyuladi, chunki bunday makon tasavvuri va ifodasida muloqot ishtirokchilarining o'zni yo'q. Makon muloqot ishtirokchilarining muloqot kechayotgan paytdagi o'ziga nisbatan belgilanishi deytik xarakterga ega.¹⁰⁶

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Makon deyxisini hosil qiluvchi birliklar makon semantik maydonga birlashuvchi birliklardan makonni qay tarzda aks ettirishiga ko'ra farqlanadi. Makon deyxisini hosil qiluvchi birliklar bevosita makonni ifodalamaydi, balki obyekt yoki subyektning borliqda egallagan o'ziga ishora qiladi yoki ko'rsatadi. Makon deyxisining ifodalanishi nutqiy vaziyatga bog'liq bo'ladi. Muayyan obyekt yoki subyektning joylashish o'ziga ishora nutq ishtirokchilariga, ya'ni so'zlovchi va tinglovchiga nisbatan belgilanadi. Deyxisning semantik asosida "men", "so'zlovchi" tushunchalari yotadi. Bunda so'zlovchi nutqiy muloqot aktining yuz berayotgan vaqti va o'zini belgilovchi markaz, mo'ljal sanaladi. Biroq bu o'rinda tinglovchining o'zini ham inobatga olinishi maqsadga muvofiq. Negaki, nutqiy muloqotda so'zlovchi va tinglovchi bir-birini ko'radi, atrofdagi vaziyat, borliqni idrok etish har biri uchun ochiq. Rus olimi Yu. Apresyan mazkur holatdagi deyxisini (dialog, jonli muloqot vaziyatidagi) birlamchi deyxis sifatida, nutqiy muloqotda yuzma-yuz turmagan so'zlovchi va tinglovchining muayyan o'rin-joyga ishorasi hamda nutqiy akt jarayonini bayon, hikoya qilib berishda yuzaga chiqqan deyxisini ikkilamchi deyxis sifatida tasniflaydi.¹⁰⁷

Makon deyxisida so'zlovchi bilan bir qatorda kuzatuvchining, ya'ni nutqiy muloqotda ishtirok etmayotgan, biroq vaziyatni kuzatayotgan va uni bayon etayotgan shaxsning ham muhim o'zini bor. Bu o'rinda, albatta, matn nazarda tutiladi. S.Boymirzayeva ham "Matnning makon maydoni tizimiy xususiyatlarga ega bo'lib, ma'lum turdagi nutqiy faoliyatda voqelik hodisalarining muallif kuzatuv natijasida voqealanadigan tizimdir" deb baholaydi.¹⁰⁸

O'zbek tilida makonga ishora qiluvchi deytik birliklar ham o'zaro farqlanadi. Ularni mohiyatan o'ziga ishora belgisiga ega bo'lgan birliklar hamda muayyan nutqiy vaziyatda deytik xususiyat kasb etuvchi birliklarga ajratish mumkin. Birinchi turga bevosita o'ziga ishora qiluvchi ayrim ko'rsatish (u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana u, mana bu kabilar), so'roq olmoshlari (qayer,

¹⁰⁶ Sh.Safarov. Pragmalingvistika. – Toshkent. 2008.

¹⁰⁷ Ю.Д.Апресян. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. [Электрон ресурс].

¹⁰⁸ S.Boymirzayeva. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. – Toshkent. 2010. 21-bet.

qayerga, qayerda, qani kabilar), belgilash olmoshlari (har qayer kabilar), o'rin ravishlari (unda-bunda, oldinda, uzoqda, orqada kabilar), o'rin ifodalovchi atoqli otlar, o'rin kelishliklari (chiqish, o'rin-payt), chegara shakli (-gacha) qo'shimchalari, u yer, bu yer, o'sha joy kabi so'z birikmalari kiradi. Ikkinchi turga ayrim otlashgan kishilik va o'zlik olmoshlari, o'rin valentligiga ega fe'llar (bormoq, kelmoq, ketmoq, chaqirmoq kabilar), o'rin-joyga munosabat bildiruvchi sifatlar (quyidagi, yuqoridagi) va boshqalarni kiritish mumkin.

O'zbek tilidagi olmoshlar faol deytik birliklar hisoblanadi. Olmoshlarining makonga ishora qilish xususiyati nutqiy muloqotda matn qurshovi orqali yuzaga chiqadi. Bunda olmosh ishora qilayotgan obyektning tinglovchi tomonidan to'g'ri qabul qilinishida nutq vaziyati, matn va til egalarining umumiy bilish fondi muhim ahamiyatga ega. Matndan yoki nutqiy vaziyatdan tashqarida olmoshlar so'zlovchi maqsadini to'liq yetkazib bera olmasligi mumkin. Masalan:

Tinchlik deya yurak bag'ri kuyuk eldir bu,
Yaratganning qoshida eng suyak eldir bu,
O'tmishi ham, ertasi ham buyuk eldir bu,
Menga qanday yashamoqni o'rgatmagin sen! (Iqbol Mirzo)

Ushbu parchada 1-2-3-misralar oxirida takrorlanib kelayotgan bu olmoshida ishora obyektini ma'nosi mavjud. Olmoshning ishora obyektini aniqlashtirish uchun nutq vaziyati yoki kontekstga ehtiyoj tug'iladi. "Umar uyni ko'rib chiqishgach, dallolga yuzlandi. Bu menga yoqmadi, boshqasini ko'raylik". Ushbu nutqiy vaziyatda, bu olmoshi matnning oldingi qismidagi uyga ishora qilib, makon deyxsisini shakllantirishga xizmat qilgan.

Nutqda makonga ishora qiluvchi deytik birliklar muayyan makonga ishora qilish bilan birga makonning so'zlovchiga nisbatan joylashgan masofasi (uzoq-yaqin)ga ham ishora qiladi. Masalan, Yusupov oblast ijroiya komiteti binosi oldida mashinadan tushdi. Kanal shtabi shu binoga o'rnatilgan (Said Ahmad) gapida shu olmoshi ijroiya komitet binosiga ishora qilish bilan birga binoning matn subyektini (Yusupovga) yaqin masofadiligini ham ko'rsatadi.

Ana, ana u olmoshlari esa makonga ishora qilish bilan birga makonning so'zlovchidan ma'lum bir uzoqlikda joylashganligiga ishora qiladi. Masalan: Kelgan yo'lingni ham bilmaysan-a. Manavi Kuyganyorga, anavi qirg'oqdan ketgan yo'l qamish oralab Oltinko'lga, Chinobodga olib boradi (Said Ahmad) gapida qo'llangan manavi olmoshi so'zlovchiga yaqin masofadagi, anavi olmoshi nisbatan uzoqdagi makonga ishora qiladi. Mazkur holatda olmoshlar

makon deyxisi sifatida uzoq-yaqinlik belgisi ostida zidlanadi: mana – so’zlovchiga yaqin masofadagi makon, ana – so’zlovchidan uzoqdagi makon.

O’sha olmoshi nutqda so’zlovchi va tinglovchilarning umumiy bilimlari va ular uchun oldindan ma’lum bo’lgan makonga ishorani shakllantiradi. Masalan: O’shamikin? Adashmadikmi? – binoning ahvolini ko’rib do’stining “saroyga o’xshaydi” degan gapi yodiga tushib miyig’ida kulib qo’ydi. Ushbu nutqiy parchada o’sha olmoshi binoga ishora qilish bilan birga nutq ishtirokchilarining bu o’rin-joy to’g’risida oldindan ma’lumotga ega ekanliklarini anglatadi.

Nutqda ko’rsatish olmoshlaridan tashqari qani, qayerga // -da, -dan so’roq olmoshlari va qayer so’roq olmoshi bilan hosil qilingan bo’lishsizlik hech qayerga// -da, -dan, gumon allaqayerga// -da, -dan, -qayergadir, belgilash har qayerga// -da, -dan olmoshlari ham o’rin-joyga ishora qilib, makon deyxisini shakllantiradi. Quyidagi misollarga e’tibor beraylik:

1. So’roq olmoshlari orqali: Qayerdانسiz? -deb so’radim undan (Said Ahmad).

2. Bo’lishsizlik olmoshlari orqali: Sizlarga uy topib bersam, qiroatxona ochmaysizlarmi? – Ochamiz. Lekin kitoblarni qayerdan olamiz. Hozirgacha hech qayerdan kitob to’plaganimiz yo’q (H. Qodiriy).

3. Gumon olmoshlari orqali: Dadam bosmaxonadanmi, magazindanmi, juda ko’p har xil afishalar, “Mushtum” keltirib berdilar... So’ng dadam o’z kutubxonalaridan va yana allaqayerlardan ancha kitob keltirib berdilar (H. Qodiriy).

4. Belgilash olmoshlari orqali: Butun xalq yopirilib, kattakon Farg’ona kanalini qazdik. Har qayerdan odamlar kela boshladi (H. Olimjon).

Charlz Fillmor Indiana universiteti lingvistik klubida 1971-yilda o’qigan deyxis haqidagi ma’ruzasida deyxitik iboralar nutqda qo’llanishini uch turga bo’lishni taklif qilgan:

1) “uzoqdagi” va “yaqindagi” obyektни bevosita ko’rsatish vazifasini bajaruvchi lisoniy belgi – jestlar (general use);

2) ma’lum axborot, bilim tashuvchisi (bu bilim ushbu muloqot vaziyatidan yoki mustaqil ravishda egallangan bo’lishi mumkin) bo’lgan ramziy belgi (symbolic use);

3) anaforik bog’lovchi sifatida.¹⁰⁹

Deyxtik birlikning birinchi turda qo’llanishini “Ushbu kitobni o’sha yerga (ya’ni olgan joyingizga qo’yishingizni) istayman” misolida ko’rib chiqamiz. Bu

¹⁰⁹Sh. Safarov. Pragmalingvistika. – Toshkent. 2008.

gap mazmunidan so'zlovchi bevosita makonga ishora etayotganligi anglashiladi. O'sha yer ko'rsatish olmoshi orqali makonga ishora qilingan.

XULOSA

Shuni ta'kidlash joizki, makon deyxsisini keng qamrovli tushuncha hisoblanadi. Nutqda makonga ishora qiluvchi deyxitik birliklar muayyan makonga ishora qilish bilan birga makonning so'zlovchiga nisbatan joylashgan masofasi (uzoq-yaqin)ga ham ishora qiladi. Olmoshlar makon deyxsisini hosil qiluvchi faol birliklar bo'lib, olmoshning qanday ma'noda qo'llanishi va nutqiy vaziyatda ifodalayotgan ma'nosi kontekstda aniqroq namoyon bo'ladi.

REFERENCES

1. Sh.Safarov. Pragmalingvistika. – Toshkent. 2008.
2. Ю.Д.Апресян. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. [Электрон ресурс].
3. S.Boymirzayeva. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. – Toshkent. 2010. 21-bet.

**“ОНА” ЛЕКСЕМАСИНИНГ “ФАРЗАНДЛАРНИ ДУНЁГА
КЕЛТИРУВЧИ АЁЛ” МАЪНОСИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТАМАЛАР
ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ ҲАҚИДА**

Бурхонова Д.И.

Муқимий номидаги Қўқон давлат педагогика институти мустақил
тадқиқотчиси.

АННОТАЦИЯ

Мақолада вертикаль чизиқ қариндошликка қарашли “фарзандларни дунёга келтирувчи аёл” маъноси ва унинг ифода воситалари тизимида инвариант лугавий бирлик саналувчи “она” сўзининг қариндошлик атамалари тизимида мансуб бошқа лугавий бирликлар билан супплетив муносабати ва унинг этимологияси ҳақида маълумот берилади.

***Таянч сўз ва иборалар:** Лугавий бирлик, фарзандларни дунёга келтирувчи аёл, лугат состави, инвариант лугавий бирлик, муқобил лугавий бирлик, супплетивлик, супплетив муносабат, гипоним(ик), этимология ва б.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается план выразительных средств значения родитель женского пола “она” (“мать”) в узбекском языке, которое относится к плану содержания вертикальной линии родства; определяется его место в отношении других функционально-семантических эквивалентов в парадигме выразительных средств “родителя женского пола”, а также и этимология слова “она”

***Ключевые слова и выражения:** Лексическая единица, “женщина, которая является одним из родителей детей”, словарный состав, инвариантная лексическая единица, функционально-семантический эквивалент, супплетивность, супплетивное отношение, гипонимический, этимология и др.*

ABSTRACT

The article considers the plan of expressive means of the meaning of the female parent “she” (“mother”) in the Uzbek language, which refers to the plan of the content of the vertical line of kinship; its place is determined in relation to other functional-semantic equivalents in the paradigm of expressive means of “female parent”, as well as the etymology of the word “she”

***Key words and expressions:** Lexical unit, “a woman who is one of the parents of children”, vocabulary, invariant lexical unit, functional-semantic equivalent, suppletiveness, suppletive relation, hyponymic, etymology, etc.*

КИРИШ

Жаҳоннинг барча халқлари тилларида “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносини билдирувчи луғавий бирлик “фарзандни дунёга келтирувчи эркак” маъносининг зид муқобили бўлиб, тил луғат составининг фаол қатламига тегишли бўлади. М., *Қиз эрталаб туриб, дарров онасига разм солди.* (Ойбек, *Танланган асарлар*).

Лисоний жиҳатдан муҳим томони шундаки, деярли барча тилларда ҳам “она” тушунчасининг ифода плани мураккаб бўлиб, унинг парадигмаси бир неча луғавий бирликларни ўз ичига олади. “Фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъноси инвариант семантик бирлик сифатида туркий тилларда ҳам бир неча муқобил луғавий вариантлар воситасида ифодаланган. Чунончи, туркий ёзма манбаларда, жумладан, М.Қошғарийнинг машҳур “Девон-ул луғатит турк” асарида “*фарандни дунёга келтирувчи аёл*” маъносида *ana* (опа) сўзи ва унга “ла” кўшимчасини кўшиш билан ясалган *аналади* сўзи ҳақида маълумот учрайди [1, 19].

Шунингдек, мазкур қомусий манбада “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносида араб тилидан ўзлашган *ума* сўзининг ишлатилганлиги ҳам айтилади [2, 303]. Бу сўзнинг бирлик шаклидаги *ум*, кўплик шаклидаги *уммахот* муқобиллари Алишер Навоий асарлари тилида ҳам учрайди [3, 624].

В.В. Радлов луғатида “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносини ифодаловчи сўзлар сифатида *модар*, *мама*, *wawa* кабилар ҳам келтирилиб, улардан “мама” муқобилининг “она кўкраги, яъни эмчак” маъносида ҳам ишлатилиши алоҳида қайд этилади [4, 1975, 1911, 2048].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбек тили ва унинг шеваларида “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъноси *она*, *эна*, *ойи*, *ая* // *оя*, *бува*, *диал. она* // *ана*, *оча* сингари бир қатор сўзлар ёрдамида ифодаланадики, уларнинг *она* муқобили адабий тил учун меърлашган инвариант, яъни доминант луғавий бирлик мақомида лисоний расмийлашган. Шунингдек, ушбу маънонинг ифода планига хос юқоридаги парадигма араб тилидан ўзлашган *волида*, форс -тожик тилидан ўзлашган *модар* сўзлари ҳисобига яна кенгаяди [5].

Ўзбек тилида *она* лексемаси кўп маъноли луғавий бирликдир. Бу лексема “*фарзандни дунёга келтирувчи аёл*” инвариант маъносидан ташқари, қуйидаги маъноларда ҳам қўлланади:

- а) “умуман фарзандли аёл”;

- б) “оила бошлиғи”, “тарбияловчи”;
- в) “аёллар исмига ҳурмат маъноси билан кўшилувчи аффиксоид”;
- г) “бола тукқан ҳайвон” ва б.

Ўзбек адабий тилида, юқорида ҳам айтилганидек, “она” лексемаси “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносида расмийлашган бўлса-да, фарзандлар томонидан айни шу маънодаги шахсга нисбатан **ойи** лексемаси ишлатилади; бадий нутқда эса, бу маънода араб тилидан ўзлашган *волида* сўзи меъёрий луғавий бирлик ҳисобланади [6, 180].

Ўзбек тилининг кўпгина шеваларида “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносида **ая** лексемаси ҳам ишлатиладики, у **она**, **эна** сўзлари билан бир маънодош парадигмани ҳосил қилади. Бу парадигма ўзбек тилининг кўпгина шеваларида ишлатилувчи **бува**, **ая**, **оя**, **оча** сингари лексемалар ҳисобига яна кенгайди: **она-эна-ая-оя-оча-бува**.

“Фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносининг ифода планини ташкил этувчи парадигматик қаторнинг доминант луғавий бирлиги мақомидаги **она** лексемаси семантик қурилишида “жинсга хос фарқ” семаси нейтраллашган **бола** сўзи билан барқарор супплетив алоқада мазкур сўз билан гипонимлик (вертикаль чизиқ қариндошлик маъносига кўра) ва гетеронимик муносабатларга киришади: гетеронимик муносабат таъсирида “**она-бола**” жуфт сўзи ҳосил бўлади. Шунингдек, **она** лексемаси кучли ассоциация таъсирида **ота** сўзининг барқарор супплетив муқобили характерида мазкур сўз билан гетеронимик муносабатда биб, “**ота-она**” жуфт сўзининг постпозитив корреляти характерини касб этади.

“Она” лексемаси кучсиз ассоциация таъсирида **хола** (**она**, **хола**), **тоға** (**она**, **тоға**) сўзлари билан ҳам гипонимик характердаги супплетив муносабатда бўлади. Чунки **хола**, **тоға** сўзлари гипонимик муносабатга кўра **она** сўзи билан бир функционал-семантик микросистема дирасида бўлади.

Она сўзининг **ота** сўзи билан гетеронимик муносабатидан ташкил толувчи “**ота-она**” жуфт сўзи “фарзандларни дунёга келтирувчи шахслар” маъносидан ташқари, “оилани бошқарувчи икки жинсга хос шахслар”, яъни “**эр-хотин**” жуфт сўзи англатган маънони ҳам билдирадики, бу маъно билан мазкур луғавий бирликлар (**она**, **ота**) қариндошликни билдирувчи луғавий-маъновий майдон доирасидан четга чиқади, никоҳ билан боғлиқ шахслароаро ижтимоий яқинликни билдирувчи луғавий-мазмуний майдон ихтиёрига ўтади.

Энди бир неча сўз “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” инвариант маъносидаги “**она**” лексемасининг этимологияси ҳақида. Мазкур сўз

умумтуркий эмас, у қадимги лотин тилида “аёл”, яъни “хотин” маъносидаги *geny* сўзи билан этимологик боғлиликка эга. “Аёл”(“хотин”) маъноси гот тилида *gino, gens* сўзлари билан ифодаланадик, бу сўзлар санскрит (қадимги ҳинд) тилидаги айни ана шу маъноларда ишлатилувчи *jani, gna* сўзларининг фонетик вариантларидир. Бу сўзлар “она” маъносида қадимги рус тилида *genna*, эски славян тилида *žena* (жена) сўзлари билан ҳам этимологик умумийликка эгадир. Ана шу далиллар асосида айтиш жоизки, ўзбек тилидаги “она” сўзининг фонетик муқобили бўлган “эна” умумбашарий луғавий бирлик сифатида юқорида айтилган санскрит, лотин, гот, эски славян, қадимги рус тилларида “она” маъносида ишлатилган юқоридаги сўзлар билан генетик умумийликка эга

Ўзбек тилидаги “фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъносининг ифода планида инвариант саналувчи “она” лексемасининг фонетик муқобили бўлган “эна” сўзининг юқоридаги тиллардаги шу маънони ифодаловчи луғавий бирликлар билан бир этимологик асосга эга эканлигини далилловчи лисоний шарт-шароитлар ҳам йўқ эмас, албатта.

“Эна” рус тилида “фарзандни дунёга келтиришда эркак кишига биологик жиҳатдан ҳамроҳлик қилувчи аёл” маъносидаги “жена” (бу сўз “гена” сўзи билан ўзакдош) сўзига фонетик жиҳатдан жуда яқин луғавий бирликдир. Чунки туркий тилларда *ж --- й* товуш алмашуви қонуний фонетик жараён ҳисобланади: *жена --- йэна*. Негаки ўзбек тилининг айрим шеваларида (масалан, Тожикистоннинг лақай ўзбеклари шеvasида, шунингдек, Конибодом туманининг Кўчкак қишлоқ шеvasида “эна” “йэна” шаклида талаффуз қилинади) “й” товушли сўзлар “ж” товушли сўзлар билан талаффуз қилинади: *йўқ - жўқ, юр - жур* каби.

Ўзбек тилида “фарзандларни дунёга келтирувчи аёл” маъносида расмийлашган “она” сўзининг “эна” муқобили гот, санскрит, эски славян, қадимги ва ҳозирги рус тилларидаги айни шу маънодаги юқорида келтирилган сўзлар билан муштарак этимологик манбага эга бўлгани учун, умумбашарий, яъни байналмилал характердаги луғавий бирлик ҳисобланади.

“Фарзандни дунёга келтирувчи аёл” маъноси форс-тожик тилига мансуб “*модар*” сўзи билан ҳам ифодаланадик, бу сўз этимологик жиҳатдан қадимги ҳинд-оврупо тилида “эмизувчи” маъносида пайдо бўлган “*ma*” ўзагидан тарқалган *matur* (тожик тилида: *модар*) сўзи билан боғланади [7].

Айни ана шу фикрларга асосланган ҳолда, проф. А.Бердиалиев ҳам “она” (“эна”) сўзининг этимологияси ҳақида “Подшо”ликка чек қўйган “поччалар” (Хужанд: “Меърож”, 2017) илмий-оммабоп рисоласида қуйидагиларни ёзади:

“Эна (она) сўзининг маъноси шу сўз англатган тушунча (шахс, ҳайвон ва бошқалар)нинг вазифаси асосида вужудга келган. Бу вазифа туғиш ва тарбиялашдир. *Она сизир, она йилқи, она мушук* ибораларининг маъносига эътибор беринг-а”.

ХУЛОСА

Мазкур сўзнинг рус тилидаги *жена* сўзи билан этимологик муштараклиги ҳақида олим яна шуларни ёзади: “...*эна* ва *жена* сўзларининг..ҳар иккиси ...грекча «*гена*»дан тарқалган. Унинг *эна* (айрим шеваларда *йена* дейилади) шакли туркий тиллар учун, *жена* шакли эса, славян тиллари учун хосланган”. А.Бердиалиев “*гена*” унсури билан боғлиқ яна қуйидагиларни қайд этади:

“*Эна (гена)* сўзи семантик таркибида «бошлиқ» маъноси ҳам мавжуд. Бу маъно *генерал* сўзида анчайин тиниқ ва кучли. Ҳарбий унвонни билдирувчи бу калима оддий аскардан полковниккача белган ҳарбий шахслар устидан бошчилик қилиш маъносини англатади.

Эна сўзида эса, фарзандларга нисбатан «ҳоким»лик маъноси мавжуд. Тарихдан маълумки, кишилиқ жамияти шаклланган илк даврда оилани, жамоани бошқариш аёллар-оналар зиммасида бўлган, у матриархал давр деб аталган. Эрларнинг яқка ҳукмронлиги (патриархал давр) кейин пайдо бўлган” [8].

REFERENCES

1. Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент, 1970.
2. Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент, 1970.
3. Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV. Ч.I. –С.-Пт., 1911.
5. Маҳмуд Қошғарий луғатида “фарзандни дунёга келтириб, вояга етказувчи аёл” маъносида “ака”, “аба” сўзлари ҳам ишлатилган . “Тунгус- манчжур тиллари қиёсий луғати”да (“Словарь тунгусо-манчжурских языков”) мазкур маънода “мэмэ”, “мамэнэ мэмэ > энэ” сўзларининг ишлатилганлиги қайд этилади.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. Ж.11. Москва, 1981.
7. Гухман М.М. Доиндоевропейские термины родства в германских языках // Памяти академика Н.Я. Марра. – М. – Л., 1978. –с.99.
8. Бердиалиев А. «Подшо”ликка чек қўйган “почча”лар. Сўзлар ҳаётидан лавҳалар. Хужанд: “Меърож”, 2017, 58-60 - б.

JAMOLIDDIN AL-AFG‘ONIYNING SHARQ MAMLAKATLARINI BIRLASHTIRISH YO‘LIDAGI HATTI-HARAKATLARI

Sherxanov Sultonmurod Davronboy o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

sultonmurodsherxanov@gmail.com

Ilmiy rahbar – G.M. Ruzmatova

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sharq dunyosining yirik mutafakkiri Jamoliddin al-Afg‘oniyning Sharq mamlakatlarini birlashtirish yo‘lidagi hatti-harakatlariga bag‘ishlangan falsafiy g‘oyalari haqida fikrlar bayon etilgan. Maqolada Afg‘oniyning siyosiy va diniy qarashlari tahlil qilinadi. Al-Afg‘oniy falsafasida mexanistik, intuitivistik va pozitivistik elementlar uchraydi. Al-Afg‘oniy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni chuqur anglagan holda dolzarb muammolarni o‘rtaga qo‘ydi.

***Kalit so‘zlar.** Sharq faylasufi; Panislomizim; Siyosiy panislomizm; “Sirati Mustakim”; Islom ittifoqi; Ortodoksal tushunchalar; Ichki sezgi; Intuitiv idrok.*

ABSTRACT

This article discusses the philosophical views of the great thinker of the Eastern world Jamoliddin al-Afghani on his actions to unite the countries of the East. The article analyzes the political and religious views of the Afghans. Al-Afghani's philosophy contains elements of mechanics, intuitionism and positivism. Al-Afghani deeply understands the changes taking place in life and raises pressing issues.

***Keywords:** oriental philosopher; pan-Islamism; political pan-Islamism; "Sirati Mustakim"; Islamic Union; Orthodox concepts; Intuition Intuitive perception.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются философские взгляды великого мыслителя восточного мира Джамолиддина ал-Афгани на его действия по объединению стран Востока. В статье анализируются политические и религиозные взгляды афганцев. В философии Аль-Афгани есть элементы механики, интуитивизма и позитивизма. Аль-Афгани глубоко понимает происходящие в жизни перемены и поднимает насущные вопросы.

***Ключевые слова.** восточный философ; панисламизм; политический панисламизм; «Сирати Мустахим»; Исламский союз; православные концепции; Интуиция Интуитивное восприятие.*

KIRISH

Sharq mutafakkiri, jamoat arbobi va Sharq faylasufi nomi bilan tanilgan Jamoliddin al-Afgʻoniy islom islohcilik harakatiga asos soldi. Al-Afgʻoniy dunyoqarashi shakllanishida gʻarb Yevropa olimlari I.Kant, G.Spenser, N.Bergson va boshqalar, yunon va Oʻrta Sharq faylasuflarining barakali taʼsiri boʻlgan. Al-Afgʻoniy davr talabidan kelib chiqqan holda, diniy qarashlarni baʼzi bir sxolastik tushunchalardan, bidʼatlardan tozalash doirasidan cheklanmagan, aksincha, barcha muammolarni din talablari asosida hal etishga uringan. Dunyoviy fanlar, ayniqsa, tabiat fanlari yutuqlari, hususan, Charlz Darvin kashfiyoti, uning tadrijiy rivojlanish nazariyasi oqibatida Yevropa falsafasida paydo boʻlgan qarashlar XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Sharq tafakkuriga taʼsir koʻrsatdi.

Jamoliddin Afgʻoniy islomchilikning siyosiy mafkura sifatida rivojlanishida yetakchi rol oʻynadi. Sayyid Jamoliddin Afgʻoniyning murakkab va ziddiyatli hayotiy hikoyasi va shaxsiyati uning fikrlarini turlicha talqin qilishda ham samarali boʻlgan. Uning murakkab shaxsiyati va fikrlari qolaversa, uning tarjimai holidagi nomuvofiqliklar va qarama-qarshiliklar uning keyingi islomchi ekanligini ochib beradi. Bu uning fikrlashdagi rolining noaniqligiga olib keldi.

U koʻplab islom davlatlarida boʻlgan va yashagan, u yerda hukmdorlar bilan uchrashgan, aloqalar oʻrnatgan. Afgʻoniy islom olamida ham islomiy fikrlarni, ham islom olamini jonlantirish orqali musulmonlarning rivojlanishini taʼminlash, islom olamining siyosiy qarshilik salohiyatini faollashtirishni xohlagan. Kamol Karpat Afgʻoniyning islom tafakkuridagi oʻrnini quyidagicha taʼriflaydi: “Afgʻoniy musulmonlar bir-birini birinchi marta tanigan va nafaqat musulmonlarning birlashishi haqida, balki musulmonlarning ommaviy harakatlarini ham, ishtirokini ham oldindan koʻra oldi. Bundan tashqari, islomni siyosiy mafkuraga aylantirib, uni ommaviy safarbarlik quroliga aylantirmoqchi edi.”¹¹⁰

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Panislomiy va yevropaga qarshi siyosat, Usmonli Sulton Abdulaziz 1871-1876 yillar hukmronligida paydo boʻla boshladi. Sulton Abdulhamid tomonidan 1876 yilda tugatilgan. Faqat shu fikrlar Shuning uchun Afgʻoniy Istanbulga keldi va shu yerda bir muddat qolib ketdi. Bu fikrlarning birinchi marta Afgʻoniy tomonidan aytilganligiga ishonchni mustahkamladi. 1869-1871 yillarda Jamoliddin Afgʻoniy Istanbulda qolib ketdi. Ularning barchasi gʻarbliliklar va islomiy boʻlmaganlar bilan

¹¹⁰ Kemal Karpat, “Türköne’nin C. Afgani Değerlendirmesi” Bilgi ve Hikmet Üç Aylık Kültür ve Araştırma Dergisi, 1993/3, 174.

bog'liqligi ma'lum bo'ldi. Afg'oniyning Istanbuldagi Doru'fun ochilishida qilgan ishlari Shayxul-islom Fehmiy o'z nutqida san'at sifatida baholagan¹¹¹. Afandining munosabati va unga nisbatan salbiy jamoatchilik fikri sabab Istanbulni tark etishga majbur bo'ldi.

Afg'oniyning Istanbulni tark etgandan keyingi hayoti harakatlarga to'la o'tadi. Misrdan, keyin Hindistondan haydalgandan keyin Yevropaga boradi. U Yevropadan Eronga qaytadi. U Eron shohining iltimosiga ko'ra Eronni tark etishga majbur bo'ldi va Rossiyaga ketadi. Keyin Myunxenga, keyin Rossiya orqali Eronga yo'l oladi. Forsdan haydalgach, u Londonga borib, ikki yil qoldi. Mart oyida Istanbulga qaytadi. Istanbulga qaytgach, Abdulhamid II ning talabi samarali talablar edi. Afg'oniylar islom olami xalifasiga yaqin bo'lib, panislomistik siyosatga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi va bu lavozimga tayinlanish umidida xalifaning Istanbulga kelish taklifini qabul qildi. U Eronning afg'on shohi Nosiriddinshohga qarshi kurashda xalifaning yordamini olishga umid qilgan. Boshqa tomondan, Abdulhamid II ham Afg'oniylardan turli yo'llar bilan foyda olishni xohlardi. Bulardan birinchisi Afg'oniylar islom olamida yaratmoqchi bo'lgan panislomistik mafkuradir. Bu siyosat Sultonning bu masaladagi siyosiy qarashlari bilan o'xshash edi. Ikkinchi sabab, Afg'oniylar 1891-yilda Iroqda bo'lganida, u mintaqadagi arab xalifaligi uchun ishlagan. Uning ingliz Vilfrid Blant bilan munosabati sultonni shubha ostiga qo'ydi.¹¹² Uchinchi sabab, Abdulhamid II ning panislomizm siyosatining maqsadlaridan biri islom olamining shia-sunniy yaqinlashuvi imkoniyatlarini tadqiq qilish edi.¹¹³ Sultonning Afg'oniylardan foyda olish fikri, shialarni islom birligi modellariga jalb qilish niyati bilan bog'liq.¹¹⁴ Ko'rinib turibdiki, Afg'oniyning Istanbulga kelishi munosabati bilan Abdulhamidning uni chaqirish sababi ko'p jihatdan bir-biriga mos tushdi. Afg'oniylar va Abdulhamidning ingliz imperializmiga qarshi turishi ham bu yaqinlashishga yordam berdi.

Afg'oniyning islomiylik tafakkuridagi o'rnini aniqlash va tafakkuriga hissa qo'shgan yo'llarini ochib berish, II Konstitutsiyaviylikda o'sha davr islomchilarning intellektual resurslarini ko'rish muhim. Afg'oniylar harakati va g'oyalari bilan keng geografiyada o'z ta'sirini o'tkazgan. Shubhasiz, uning islomchilik va panislamizm tafakkurining tiklanishiga juda muhim hissasi bor. Afg'oniylar Islom ittifoqi g'oyasini

¹¹¹ Ik Istanbul ziyaretinde Darü'l-fünun açılışında yaptığı ve Şeyhülislam'ın tekfirine sebep olan konuşmanın kısa bir özeti: "En yüksek sanat erbabı peygamber, filozof, halife ve hukuk bilginleridir. Her asrın peygambere ihtiyacı olmamıştır, çünkü bir tek din ve nizam birçok asırları ve halkları besleyebilmektedir. Fakat her asrın bilhassa tecrübeli ve bilgili insana ihtiyacı olmuştur, toplum düzenini ve bekasını ifsad edecek olana değil. Bu bilgili insan kendi devrine hükmedebilir." bkz.: Keddie, a.g.e., 87.

¹¹² Keddie, a.g.e., 381.

¹¹³ Karpat, a.g.m., 174.

¹¹⁴ Mardin, Bediüzzaman...222.

ilgari surgan birinchi shaxs bo‘lmasa ham, bu yangi g‘oya edi. Uning eng ko‘zga ko‘ringan tomoni shundaki, u formulani taqdim etish orqali uni keng tarqatdi. Uning anti-imperializmga qarshi Islom ittifoqi g‘oyasi, islom dunyosi va musulmonlarni xalifa atrofida birlashtirishga ustuvor ahamiyat beradi. G‘arb yozuvchilari tomonidan “Siyosiy panislomizm”ning asoschisi hisoblangan Afg‘oniy ular bir-biridan mustaqil ravishda yagona idealda birlashishini xohlardi. Turkiya, Eron, Hindiston va Misrni yangilash maqsadida uni asrab olganlar ularning ijtimoiy hayotiga chuqur kirib borgan islom dinini qayta tiklash uchun ishlagan.¹¹⁵

Afg‘oniyning fikriga ko‘ra, Islom Ittifoqi g‘oyasi milliy uyg‘onish va tuyg‘uni rag‘batlantiradigan, lekin irqiy bo‘linishga olib kelishiga yo‘l qo‘ymaydigan uyg‘onish g‘oyasiga asoslanadi. Lekin musulmonlar dinlar orasidagi birodarlik rishtalarini saqlab qolish tarafdori edi.¹¹⁶

Mehmet Akif Ersoy, Jamoliddin Afg‘oniyga qarshi tanqidlarni himoya qilish uchun “Jamoliddin Afg‘oniy”¹¹⁷ sarlavhali maqolasining boshida “Sirati Mustakim”da yozgan. Uni o‘quvchiga taqdim etar ekan, “Sharq tabiatining eng yaxshisi, eng oliysi. Jamoliddin Afg‘oniy, shubhasiz, oliy. Afg‘oniyning ikkinchi konstitutsiyaviy monarxiya islomchiligiga qanchalik ahamiyat berishini ifodalash e‘tiborga sazovor. Ushbu maqolada Akif, Afg‘oniyga qarshi Afg‘oniy “diniy” va “vahobiy” degan ayblovlar naqadar asossiz ekanligini ko‘rsatadi. U o‘z nutqining ayrim qismlarini keltirish orqali buni isbotlashga urindi. Bu asossiz, Afg‘oniyning Istanbulda obro‘sigacha hasad qilib, Afg‘oniyga qarshi, uni konstitutsiyaga zid deb topgan shayhulislomning ifodasini aytib o‘tadi. U jamoatchilik bosimi ostida Istanbulni tark etishga majbur bo‘ladi.

“Sirati Mustakim”ning navbatdagi sonida Akif Afg‘oniyning shogirdi Muhammad Abduhni vahhobiylikda ayblayotganlarga qarshi so‘nggi ikki yil davomida “Sirati Mustakim”da chop etilgan maqolalarda vahhobiylik haqida bir jumla bor. Italiyalik sharqshunos janob Xanoto Mag‘ribdagi millionlab musulmonlar o‘z huquqlarini himoya qilishlari asrlar davomida befoyda. U ibodatdan ko‘ra ko‘proq Islomga xizmat qilishini aytadi. Islom olamida islom va umrini musulmonlarni himoya qilishga bag‘ishlaganlar, Arabistondagi vahhobiylar, Turkistonda Farmason, Armanistonda dinsiz yoki Babi deb etiketlanganlar nima deyishidan qat‘iy nazar johil diniy tushunchalar qurboni bo‘lishlarini aytadi.¹¹⁸

¹¹⁵ Osman Emin, “Cemaleddin Afgani”, (Çev.: Kerim Urtekin), İslam Düşüncesi Tarihi (Ed.:M. Muhammed Şerif), İstanbul 1991, IV, 284.

¹¹⁶ Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Efgani”, DİA, Ankara 1993, VII, 462.

¹¹⁷ Mehmet Akif, “Cemaleddin Efgani”, Sirat-ı Müstakim, IV, 90, 26 Mayıs 1910/17 Cemaziyelevvel 1328, 210.

¹¹⁸ Mehmet Akif, “Hasbihal”, Sirat-ı Müstakim, IV, 91, 2 Haziran 1910 /24 Cemaziyelevvel 1328, 224.

Said Nursiy "Ikki Mekteb-i Musibetin" shehadatnomasida Islom ittifoqi g'oyasini kiritdi. Jamoliddin uni asrab olgan va bu borada unga ta'sir ko'rsatgan kishilardandir. U birinchi navbatda Afg'oniyni tilga oladi. Keyin Muhammad Abduh, Ali Suavi, Xoja Tahsin, Namiq Kamol va Yavuz Sulton Salim ismlarini sanab o'tadi.¹¹⁹

Keyinchalik turkiylikka yuz tutgan II. Konstitutsiyaviy davr Islomchilardan biri Shamsiddin Gunaltayga ko'ra, islom davlatlari ichida Afg'oniyni vaziyatni to'g'ri tahlil qilib, to'g'ri yechim topuvchi shaxsdir. Afg'oniyni, bu Vaziyatning sabablarini izladi va topdi. Shunga ko'ra, musulmonlar jonlarini yo'qotib, din nomidan xurofotlarning quliga aylanishdi. Unga ko'ra, Afg'oniyni Turk dahosi Ibn Sino islom falsafasining asoslarini o'rnatar ekan, o'z irqidan bo'lgan Jamoliddin, shuningdek, saodat asrida Islomni qayta tiklashga harakat qildi. Buyuk daho, islom olamiga tarqoq bo'ladigan nur xalifalik markazidan boshqa joydan tushmasligiga ishongan edi. Shu e'tiqod bilan xalifalik eshigi tomon yugurdi.¹²⁰

Afg'oniyni shogirdi II Konstitutsiyaviy davrning islomchilarga ta'siri Muhammad Abduh orqali ham ko'rish mumkin. Mo'tadil islohot va modernizatsiyani taklif qilgan Abduhning fikrlari Mehmet Akif tomonidan tarjima qilingan va nashr etilgan. Ko'pgina islohotchi ulamolar uchun Muhammad Abduhning konservativ va an'anaviy ulamolarga nisbatan tanqidlari ko'plab islomchilar tomonidan qabul qilingan. Abduhning "din posbonlari qiyofasida yopilgan, johil mutaassiblik to'siqlari va ahmoqlik qo'riqchilari kabi tanqidlarni tez-tez "Sıratı mustakim" sahifalarida topishingiz mumkin.¹²¹ Abduh Xalifalik diniy hokimiyat emasligini da'vo qilgan¹²², uning fikrlariga Elmalılı Hamdiyning xalifalik haqidagi qarashlari ta'sir qilgan.

XULOSA

Jamoliddin Afg'oniyni ham harakat, ham fikr odami bo'lgan. Islom olamini g'arbning imperialistik bo'yinturug'idan ozod qilish, saqlash uchun u ilgari surgan g'oyalar G'arb manfaatlariga rioya qilmagani uchun ko'p marta deportatsiya qilingan, ta'qib qilingan va hibsga olingan. Afg'oniyni nafaqat g'oyalarni ilgari suruvchi ziyoli, balki shu bilan birga, u o'z g'oyalarni hayotga tatbiq etish uchun asoslar qidirdi, bu yo'nalishda ham tashabbuslar izladi. Uning faol shaxsi davlat arboblari va hukmdorlar tomonidan unga shubha bilan qarashga sabab bo'lgan. Hayreddin

¹¹⁹ Bediüzzaman Said Nursi, İçtimai Dersler, İstanbul 2012, 163.

¹²⁰ Hülya Küçük Sevil, İttihat Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi 1908-1914 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, 59.

¹²¹ Amit Bein, Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları (Çev.:Bülent Üçpınar), İstanbul 2013, 49.

¹²² Aziz Al-Azmeh, İslamlar ve Moderniteler (Çev.:Elçin Gen), İstanbul 2014, 162.

Karaman Afgʻoniyning islom olamidagi taʼsirini quyidagicha ifodalagan: “Afgʻoniy hayotligidayoq koʻplab gʻoyalari siyosiy tizmlarga taʼsir koʻrsatdi, Boshqaruvlarning oʻzgarishida taʼsir koʻrsatdi. Unga yopishib qolgan koʻplab tor doiradagi anʼanaviy olimlar oʻzlarini kengroq tafakkur olamiga qaratadilar.”¹²³

REFERENCES

1. Аҳмедова М. таҳрири остида Фалсафа . – Тошкент: Шарқ, 2006
2. Хорижий Шарқ халқларининг илғор ижтимоий фалсафий фикрлари тарихи очерки. – Тошкент: Фан ,1971.
3. Наджип Э. Международные мусульманские организации. – М., 1968.
4. Ислам и современность. – Тошкент, 2010.
5. Философия и религия на Зарубежном Востоке. XX век. – М.,1985.
6. Ислам в истории народов Востока. – М., 1978.
7. Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani" A Political Biography by NIKKI R. KEDDIE.
8. Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Efgani”, DİA, Ankara 1993, VII, 462.
9. Aziz Al-Azmeh, İslamlar ve Moderniteler (Çev.:Elçin Gen), İstanbul 2014, 162.
10. Hülya Küçük Sevil, İttihat Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi 1908-1914 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, 59.

¹²³ Karaman, a.g.m., 463.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH SOHASINI TAKOMILLASHTIRISH

Aripov Alisher Sayfiddinovich

O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Akademiyasi “Tashkiliy-taktik boshqaruv” mutaxassisligi magistratura tinglovchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada korrupsiya, shu jumladan poraxo‘rlik jinoyatlarining oqibatlari va zarari, bunday jinoyatlarga qarshi kurashishning o‘ziga xos ahamiyati hamda yurtimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar, bu borada qonunchiligimizga kiritilayotgan yangiliklar va ularni yanada mustahkamlash uchun qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan takliflar bayon etilgan.

***Kalit so‘zlar:** korrupsiya, poraxo‘rlik, korrupsiyaga qarshi islohotlar, korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish.*

ABSTRACT

The article discusses the consequences and harm of corruption, including bribery, the importance of combating such crimes and the work carried out in the field of combating corruption in our country, innovations in our legislation in this regard and the implementation of additional measures to further strengthen. Proposals are made.

***Keywords:** corruption, bribery, anti-corruption reforms, improvement of the anti-corruption system.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются последствия и вред коррупции, в том числе взяточничества, важность борьбы с такими преступлениями и работа, проводимая в сфере борьбы с коррупцией в нашей стране, нововведения в нашем законодательстве в связи с этим и реализация дополнительных мер по дальнейшему укреплению. Вносятся предложения.

***Ключевые слова:** коррупция, взяточничество, антикоррупционные реформы, совершенствование системы противодействия коррупции.*

KIRISH

Mamlakatimizda davlat organlari va tashkilotlari, shu jumladan mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarida korrupsiyaga qarshi kurashish, uni keltirib chiqarayotgan sabab va shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish borasida tizimli choralar ko‘rilmog‘da. Xususan, bir qator vazirlik va idoralar, mahalliy ijro etuvchi

hokimiyat organlarida ISO 37001:2016 xalqaro standartiga asosan korrupsiyaga qarshi menejment tizimi joriy etilib, korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha ichki idoraviy hujjatlar qabul qilindi. Shu bilan birga, "korrupsiyaga qarshi kurashish ishlarining samaradorligini baholash mexanizmlari mavjud emasligi sohada amalga oshirilayotgan tadbirlarga yagona mezon asosida xolisona baho berish va ularning natijadorligini yanada oshirishga to'sqinlik qilmoqda".¹²⁴

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Keyingi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga, jamiyatda korrupsiyaga murossasiz munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli choralar ko'rildi.

Islohotlarni amalga oshirish doirasida fuqarolarning huquq va manfaatlari himoya qilinishi, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ochiqligi, jamoat va parlament nazoratini ta'minlash mexanizmlari takomillashtirildi, shuningdek, huquqni muhofaza qilish va sud organlari faoliyatining huquqiy asoslari isloh qilindi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotni yanada o'stirish, xalq farovonligini oshirish, mamlakatda investisiya muhitini yaxshilash borasidagi strategik vazifalarni hal etish korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash hamda korrupsiya ko'rinishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha yangi tizimli choralar ko'rilishini taqozo qilmoqda.¹²⁵ Ayniqsa, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasining omil va vositalarini takomillashtirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda e'tirof etish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonida xalq bilan ochiq muloqotning mexanizmlarini yanada takomillashtirish, muhim qarorlarni jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda qabul qilish amaliyotini kengaytirish asosiy maqsadlardan biri sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Bunda davlat organlari va tashkilotlari, shu jumladan mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining korrupsiyaga qarshi kurashish borasidagi faoliyatiga oid samaradorlik ko'rsatkichlarini belgilash va ularni ilg'or xalqaro standartlar asosida baholash tizimini joriy etish har bir jabhani oqilona va adolatli boshqaruvini tashkil

¹²⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 12 январьдаги "Коррупцияга қарши курашиш ишларининг самарадорлигини рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-81-сон Қарори.

¹²⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги "Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПФ-5729-сон Фармони.

etishga asos bo'radi, aholi orasida korrupsiyaga qarshi kurashuvchi murosasiz "immun tizimi"ni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish ishlarining samaradorligini reyting baholash quyidagi beshta yo'nalish bo'yicha belgilangan indikatorlar¹²⁶ asosida amalga oshiriladi:

birinchidan, davlat tashkilotlarida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha mexanizm va huquqiy asoslarning yaratilganligi hamda amaliyotga tadbiiq etilganligi;

ikkinchidan, korrupsiyaviy xavf-xatarni aniqlash, baholash va ularni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilganligi;

uchinchidan, davlat tashkilotlari rahbarlarining korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatni ko'rsatuvchi xatti-harakatlarining mavjudligi;

to'rtinchidan, xodimlarning korrupsiyaga qarshi kurashishga oid ichki tartib taomillardan xabardorligi hamda ushbu sohada bilim va ko'nikmalarini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilganligi;

beshinchidan, korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha tegishli soha yoki tarmoq kesimida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ushbu illatga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga qaratilgan targ'ibot tadbirlarining samaradorligi.

Fikrimizcha, har bir rahbar o'zi liderlik qilayotgan jamoada namuna bo'lishi, bunda xalqimizda "baliq boshidan..." degan iboraga amal qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yurtimizda amalga oshirilayotgan bir qancha islohotlarga qaramasdan, ushbu o'zgarishlarni barcha birdek to'g'ri qabul qilib, amalda unumli foydalanib, ishini samarali tashkil qilayotgani yo'q. Shu jumladan, ba'zi bir rahbarlar tomonidan ham xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilib kelinmoqda. Yetarli tajriba va bilimga ega bo'lmaganligi, o'z ustida doimiy ishlamasligi, saviyasining pastligi kabi sabablarga ko'ra o'zi rahbarlik qilayotgan jamoani boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelinmoqda. Shuningdek, rahbarlar tomonidan qabul qilinayotgan yoki ijrosi ta'minlanayotgan qonunchilik xujjatlarini amalda qo'llashda korrupsion holatlar uchrab turibdi. Qonunchilik xujjatlaridagi korrupsion holatlarga yo'l qo'yilishi natijasida aholi orasida hukumatga nisbatan norozilik kayfiyatini uyg'onishiga sabab bo'lmoqda.

---

¹²⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 12 январьдаги "Коррупцияга карши курашиш ишларининг самарадорлигини рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПҚ-81-сон Қарори.

Shu o'rinda aytish joizki, birgina noto'g'ri qabul qilingan qaror ko'pgina insonlarning hayot yo'lini umuman boshqa tomonga burib yuborishi mumkin. Bunday sabablar shaxsning davlatga va o'z kelajagiga nisbatan ishonchisizligini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham, turli sohalarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adliya vazirligi tomonidan tegishli vazirlik va idoralar bilan birgalikda qurilish, sog'liqni saqlash, oliy ta'lim va davlat xaridlari sohalarini tartibga soluvchi 226 ta qonunchilik hujjatlari korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazilganligi va natijasiga ko'ra ushbu hujjatlarning 75 tasida 302 ta korrupsiyaviy omillar aniqlanganligi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isboti hisoblanadi.¹²⁷

Bugungi kunga qadar qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni yoki kelgusida amalda tatbiq etilishi mumkin bo'lgan xujjatlarning loyihalarini to'liq korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazish, korrupsiyaviy omillar aniqlangan xujjatlardan voz kechish, bir-birini takrorlovchi xujjatlarni birlashtirish, byurokratik funksiyalarni umuman yo'q qilish, mamlakatda barcha xujjatlar aylanmasi tizimini qog'ozbozlikdan voz kechib, to'laqonli elektron tartibga o'tish zarurati tug'ilmoqda.

Fikrimizcha, elektron xujjatlar aylanmasi xavfsiligini ta'minlovchi va tartibga soluvchi kiberxavfsiz dasturni yo'lga qo'yish zarur. Xujjatlarni imzolashda, tasdiqlashdagi inson omilidan xoli tizimni yo'lga qo'ya olsak, korrupsion holatlarni oldini olishga qaratilgan yana bir qadam bo'ladi. Afzallik tomonlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qog'oz uchun milliardlab sarflanadigan xarajatlar qisqaradi, navbat kutishlar yo'qoladi, poraxo'rlikka moyil bo'lgan shaxslarga turli ko'rinishdagi iltimoslar qilinishiga yo'l qo'yilmaydi, elektron tartibdagi xujjatlarni tahlil qilish, ulardagi korrupsiyaviy omillarni aniqlash va o'z vaqtida bartaraf qilish oson bo'ladi hamda davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatida ochiqlik, oshkoralik va shaffoflik yanada kuchliroq ta'minlanadi.

Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatida ochiqlik, oshkoralik va shaffoflikni ta'minlash hamda mansabdor shaxslarning aholi oldidagi hisobdorligini yo'lga qo'yish orqali davlat boshqaruvida samarali va ta'sirchan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun zarur sharoitlar yaratildi. Ilk bor korrupsiyaviy xavflarni aniqlash va tizimli tahlil qilish, ularni keltirib chiqaruvchi omillarni bartaraf qilish uchun mas'ul bo'lgan alohida organ — Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etilganligini alohida e'tirof etish lozim.

¹²⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 октябрьдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини коррупцияга қарши экспертизадан ўтказишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-5263-сон Қарори.

Ushbu qonun loyihalarini tayyorlashdan asosiy maqsad noqonuniy daromad yoki pora olish natijasida orttirilgan mol-mulkni aniqlash hisoblanadi. Lekin shuni inobatga olish joizki, har qanday noqonuniy ish qilayotgan shaxs o'zining kirdikorlarini yuqori darajada yashirishga, javobgarlikdan qochishga harakat qiladi, oshkor bo'lib qolishdan qo'rqib, barcha choralarni ko'radi va buning uchun qattiq harakat qiladi. Shunday ekan, bu kabi qonun xujjatlarini hayotga tatbiq qilish katta mas'uliyat va kuch talab qiladi. Bunda turli o'tib bo'lmas to'siqlar yuzaga kelishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 22 sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasida identifikatsiya ID-kartalarni joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6065-son Farmoniga asosan hozirda joriy etilgan ID-karta chipida ID-karta egasining biografik ma'lumotlari, millati, raqamli surati, qo'l barmoqlarining izlari va elektron raqamli imzo kalitining sertifikati ma'lumotlari joylashtirilmogda.

Agarda aholiga davlat xizmatlarini ko'rsatishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilib, turli axborot tizimlarida va masofaviy xizmat ko'rsatishda ushbu ID-kartalar chipiga karta egasining daromadlari, mol-mulki, soliq yoki kredit qarzdorliklari va boshqa qarzdorliklari, kasbi yoki ma'lumoti, o'qish yoki ish joyi, nikohi, yaqin qarindoshlari, tadbirkorlik faoliyati, sudlanganligi, ma'muriy javobgarlikka tortilganligi, chet el fuqaroligiga ega ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlari qo'shib, shaxsni identifikatsiyalashning yagona mexanizmi to'liq joriy etilsa, noqonuniy yo'llar orqali daromad qilish, shu jumladan poraxo'rlik jinoyatlarini sodir etilishi anchagina kamaygan bo'lar edi. Chunki, davlat xizmatchilarining daromadlari va mol-mulki to'g'risida ma'lumotni yashirishni imkoni bo'lmasa, noqonuniy daromad qilmaslikka harakat qiladi. Nafaqat davlat xizmatchilari, har bir fuqaroga nisbatan ushbu ma'lumotlarni ID-kartalar chipiga joylashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi, chunki davlat xizmatchisi, noqonuniy daromadini davlat xizmatchisi bo'lmagan tanishi yoki qarindoshini nomiga rasmiylashtirib yashirishi mumkin.

Bundan tashqari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, davlat unitar korxonalari va muassasalari, davlat ulushi 50 foizdan yuqori tashkilotlarda ishga qabul qilishni ochiq tanlov asosida amalga oshirish hamda tanlov doirasida o'tkaziladigan sinov tadbirlarini "Internet tarmog'i orqali real vaqt rejimida kuzatishni nazarda tutuvchi tartib"¹²⁸ joriy etilayotganligi bir qancha korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni oldini olishda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

¹²⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 июльдаги "Коррупцияга қарши курашиш фаолиятини самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги ПҚ-5177-сон Қарори.

Yuqorida keltirilganidek, shaxs to'g'risidagi barcha ma'lumotlari yagona tizimda jamlanadigan bo'lsa, mavjud bo'sh ish o'rinlari haqida shaxsning kasbi yoki ma'lumotiga qarab ajratgan holda Internet tarmog'i orqali bir yo'la barcha nomzodlar aniqlanib, nomzodlarga xabar yuborilishi, tanlov o'tkazilib, inson omili aralashmagan holda ishga qabul qilinishi mumkin. Bu esa ishga kirish jarayonidagi poraxo'rlik va ta'magirlik holatlariga chek qo'yilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Demak, bu borada umumiy qilib aytganda, davlat xizmatida korrupsiya omillarini bartaraf etish, kadrlarni tanlov asosida ishga qabul qilish va ular faoliyati samaradorligini baholashning huquqiy asoslarini takomillashtirish¹²⁹ lozim.

Albatta, korrupsiyani oldini olishda jamiyatda adolatni ro'yobga chiqarish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir inson hayotidagi manfaatlarga ziyon yetgan muammoli holatlarda muhim qarorlarni chiqarishi mumkin bo'lgan sud tizimini malakali va halol-pok kadrlar bilan to'ldirish, sud organlarining faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, fuqarolar va tadbirkorlik sub'ektlarining sud hokimiyatiga bo'lgan ishonchini yanada oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, sud hokimiyati tizimida korrupsiya holatlarini keltirib chiqaruvchi sabab va shart-sharoitlarni chuqur o'rganish va tahlil qilish, korrupsiyaga qarshi kurashishi va uning oldini olish tizimini samarali yo'lga qo'yish talab etilmoqda.¹³⁰

Quyidagi taklif va tavsiyalarni amalda qo'llash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- har bir rahbari yoki rahbarlik lavozimiga tayinlanayotgan shaxslarni maxsus psixologik testdan o'tkazish. Ushbu test orqali nomzodning poraxo'rlikka moyillik darajasi tahlil qilinib, Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi mutaxassislari tomonidan tegishli tavsiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan xulosa ola bilgan nomzodgina, rahbarlik lavozimlarini egallashi mumkin bo'lgan tizimni joriy etish;

- korrupsiyaga oid jinoyatlarni sodir etgan shaxslar davlat fuqarolik xizmatiga qabul qilinmasligi shart. Bundan tashqari, davlat fuqaroligi xizmatiga aynan qaysi lavozimlar kirishi to'g'risidagi ro'yxatni o'zida mujassamlashtirgan davlat fuqarolik xizmati to'g'risidagi qonun loyihasini tayyorlab, yurtimizda joriy qilish;

¹²⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

¹³⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 декабрьдаги “Судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш ҳамда суд тизимида коррупциянинг олдини олиш самарadorлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6127-сон Фармони.

- qonun bilan davlat fuqarolik xizmatchilarining huquqiy maqomi, huquq, majburiyatlari, ularni ishga olishda manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilganligi hamda lavozimga tayinlash tartibi, lavozimlarga tayinlashda shaffoflikka amal qilish kabilar mustahkamlanishi joiz;

- Davlat fuqarolik xizmati to'g'risidagi qonunini qabul qilish bilan birga, unda davlat xizmatchisini rag'batlantirish tartibini aniq ko'rsatish, davlat xizmatchisiga o'zining daromadi va mol-mulki to'g'risida deklaratsiya to'ldirish majburiyatini yuklash, o'zaro yaqin qarindoshlik yoki qudachilikda bo'lgan shaxslar bevosita bo'ysunuv va nazorati ostidagi davlat fuqarolik xizmatini egallashini, pedagogik, ilmiy va ijodiy faoliyatdan tashqari foyda oladigan, tadbirkorlik faoliyati bilan yoxud boshqa manfaatli faoliyat bilan shug'ullanishni, o'z mavqeidan foydalanib yoki o'z xizmat vazifasini bajarish evaziga har qanday turdagi mukofot yoki sovg'a olishni, chet el fuqaroligiga ega bo'lishni va respublika hududidan tashqarida bank hisob-varaqlari ochish va boshqa mol-mulkka egalik qilishni qat'iy taqiqlash zarur;

- mulkiy huquqlarni ishonchli daxlsizligini yanada mustahkamlash va xususiy mulkka egalik qilishda davlat organlari aralashuviga umuman yo'l qo'ymaslikni kafolatlashni kuchaytirish shart;

- shuningdek, shaxsiy ID-kartalar chipiga karta egasining daromadlari, faoliyat bilan shug'ullangan davri, mehnatda rag'batlantirilganligi yoki salbiy harakatlari uchun jazolanganligi, nomida bo'lgan barcha mol-mulki, soliq yoki kredit qarzdorliklari va boshqa qarzdorliklari, unga nisbatan sudlarda ko'rilgan ishlar natijalari, kasbi yoki ma'lumoti, o'qish yoki ish joyi, nikohi, yaqin qarindoshlari, tadbirkorlik ishlari, sudlanganligi, ma'muriy javobgarlikka tortilganligi, intizomiy chora ko'rilganligi, chet el fuqaroligiga ega ekanligi, tarjimai holi va shaxs to'g'risidagi boshqa malumotlar qo'shib, shaxsni identifikatsiyalashning yagona mexanizmini to'liq joriy etish va ID-karta xotirasida shaxsni tug'ilganidan boshlab amalga oshirilgan jarayonlar jamlangan "Shaxs tarixi" yoki "Fuqaro tarixi" dasturini amalda tatbiq etish zarur va davlat xizmatlari sohasida fuqaro haqida to'liq ma'lumotlarni jamlab, ortiqcha sarsongarchiliklarsiz fuqaro to'g'risida yagona ma'lumotnoma taqdim qila oladigan "Fuqaro tarixi" xizmatini joriy etgan holda amalga oshirish lozim. Shaxs to'g'risidagi ma'lumotlarni integratsiya qilib, hisobga olish tizimini yanada qulay qilish kerak;

- sud organlarining faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash va aholining korrupsiyaga qarshi kurashish yuzasidan huquqiy madaniyatini oshirish maqsadida barcha sud jarayonlarini jonli ravishda doimiy efirga uzatuvchi yangi televizion kanal tashkil qilib, barcha ochiq sud jarayonlarini uzluksiz namoyish qilib borish lozim.

- jamiyatda umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlarida korrupsiyaga qarshi mavzularni yanada kuchaytirilishi, imkoni bo'lsa, fan sifatida o'tilishi, bu orqali yoshlar ongida korrupsiyaga nisbatan murosasizlik tuyg'usini shakllantirilishi, mamlakatimizning kelajakdagi taraqqiyotiga keskin ijobiy burilish yasash zarur.

XULOSA

Zero, korrupsiyaning nafaqat oqibatlarini, balki sabablarini oldindan bartaraf etish bo'yicha ta'sirchan amaliy choralarni ishlab chiqish va amalga oshirish¹³¹ kelajakda o'z samarasini bermay qo'ymaydi, bizdan keyingi avlodga halollik va adolatga asoslangan sog'lom turmush-tarzni qoldirishimizga, yoshlar ongida yaxshi bilan yomonni, oq bilan qorani farqlay biladigan irodaviy kuchni hosil bo'lishiga sabab bo'ladi, sinov sifatida berilgan omonat umrni to'g'ri yashashlariga va natijada yaxshi kunlarni ko'rishlariga muhim omil bo'ladi. Har bir inson o'zidan iz qoldirishni xoxlaydi, bizdan kelajak avlodga qoladigan yagona esdalik bu halollikka asoslangan yaxshiliklar bo'lishi mumkin...

Xalqimiz qanchalar ko'p "halollik vaksinasi bilan emlansa", o'zini yomon illatlardan tozalab, yaxshi amallar bilan isloh qilsa, jamiyatimiz hayoti shunchalar tez taraqqiyotga erishadi, insonlar o'zligini anglash sari odimlab boraveradi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 12 yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish ishlarining samaradorligini reyting baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-81-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 22 oktabrdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-5263-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6 iyuldagi "Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo'lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6257-son Farmoni.

¹³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги "2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги ПФ-60-сонли Фармони.

-
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6 iyuldagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatini samarali tashkil etishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ-5177-son Qarori.
  5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni.
  6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 7 dekabrdaagi “Sudyalarning chinakam mustaqilligini ta‘minlash hamda sud tizimida korrupsiyaning oldini olish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-6127-son Farmoni.
  7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5729-son Farmoni.

EKSTREMIZM VA TERRORIZMGA QARSHI KURASH – DOLZARB VAZIFA

Akbarov Furkat Fazilovich
O‘zbekiston Respublikasi IIV
Akademiyasi Magistratura tinglovchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi globallashuv sharoitida hamda xalqaro va mintaqaviy mojarolar transformatsiyasi davom etayotgan bir paytda, terrorizm va ekstremizmga qarshi samarali kurashish masalalari keng ilmiy yoritilgan.

***Kalit so‘zlar:** ekstremizm, terrorizm, globallashuv, diniy qarashlar, vijdon erkinligi.*

ABSTRACT

This article discusses a wide range of issues related to the effective fight against terrorism and extremism in the context of modern globalization and the ongoing transformation of international and regional conflicts.

***Keywords:** extremism, terrorism, globalization, religious views, freedom of conscience.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается широкий круг вопросов, связанных с эффективной борьбой с терроризмом и экстремизмом в условиях современной глобализации и происходящей трансформации международных и региональных конфликтов.

***Ключевые слова:** экстремизм, терроризм, глобализация, религиозные взгляды, свобода совести.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT bosh ansambleyasining 72 sessiyasidagi nutqida “Biz butun jahon hamjamiyatiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa deb hisoblaymiz. Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamligining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz” deb ta’kidlagan.

Vatanimiz uzoq tarixiga nazar tashlasak, zaminimizda madaniyat rivojining uch ming yildan ortiq buyuk tarixni ko‘ramiz. Markaziy Osiyoda, xususan, O‘zbekistonning hozirgi hududida qadim davrlardan turli madaniyat, til, urf-odat, turmush tarziga ega bo‘lgan, xilma-xil dinlarga e’tiqod qilgan xalqlar hamjihatlikda,

hamdo'stlikda yashaganlar. Bu esa xalqimizga xos bo'lgan diniy bag'rikenglikning ma'naviy asosini tashkil etadi.

Bugun ham yurtimizda diniy bag'rikenglik va osoyishtalikni ta'minlash Konstitutsiyamizda qat'iy belgilab qo'yilgan bo'lib, olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida diniy e'tiqod erkinligi sohasida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining diniy sohada davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari fuqarolarning vijdon va diniy e'tiqod erkinligi kafolatlash, konfessiyalararo va millatlararo totuvlikni mustahkamlash, jamiyatda bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi”, – degan qoida diniy bag'rikenglik uchun dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda. Ularni anglash uchun avvalo, “ektremizm”, “terrorizm” qanday yuzaga kelgan degan savollarga javob topa bilishimiz kerak.

“Ekstremizm” so'zi lotincha *extremis* - ashaddiy, atamasidan olingan bo'lib, “*keskin fikr va choralarni yoqlash, keskin choralarga tarafdorlik*” ma'nosini anglatadi¹³². Olimlar “ektremizm” iborasini siyosiy atama deb qaraydilar. Bu atamaning siyosat bilan bog'liq jihatlari shundaki, norasmiy ekstremistik tashkilot rahbarlari siyosiy masalalar yuzasidan “keskin, qat'iy choralar ko'rish yo'li bilan”, ya'ni kuch ishlatish, zo'rlik bilan davlatning rasmiy hokimiyatni konstitutsiyaga xilovf ravishda o'zgartirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yganligidadir. Ularning norasmiy deyilishiga sabab, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Siyosiy partiyalar”, “Nodavlat notijorat tashkilotlar” hamda “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi amaldagi qonun talablariga ko'ra rasman faoliyat yuritish uchun Adliya Vazirligidan ro'yxatdan o'tmaganligidadir¹³³.

Terrorizm – siyosiy raqiblarni, muxoliflarni yo'qotish yoki qo'rqitish, aholi o'rtasida vahima va tartibsizliklarni keltirib chiqarish maqsadidagi zo'ravonlik harakatlari (ta'qib qilish, buzish, garovga olish, qotillik, portlatish va boshqa¹³⁴).

O'zbekiston Respublikasining 2000 yil 15 dekabrda “Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida”gi qonuni¹³⁵da terrorizmga quyidagicha ta'rif berilgan.

«Terrorizm» – siyosiy, diniy, mafkuraviy va boshqa maqsadlarga erishish uchun shaxsning hayoti, sog'lig'iga xavf tug'diruvchi, mol-mulk va boshqa moddiy

¹³² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –М.: Рус тили, 1981. –Т.2. –Б. 442.

¹³³ Ражабова М. Диний экстремизм ва террорчилик. –Т.: Янги аср авлоди, 2000. –Б. 38.

¹³⁴ Қаранг: Ўзбек миллий энциклопедияси. Т.8. – Т., 2004. – 404-б.

ob'ektlarning yo'q qilinishi (shikastlan-tirilishi) xavfini keltirib chiqaruvchi hamda davlatni, xalqaro tashkilotni, jismoniy yoki yuridik shaxsni biron-bir harakatlar sodir etishga yoki sodir etishdan tiyilishga majbur qilishga, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirishga, davlatning suverenitetini, hududiy yaxlitligini buzishga, xavfsizligiga putur yetkazishga, qurolli mojarolar chiqarishni ko'zlab ig'vogarliklar qilishga, aholini qo'rqitishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida javobgarlik nazarda tutilgan zo'rlik, zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish yoki boshqa jinoy qilmishlar.¹³⁶

Hozirgi zamonaviy hayotda qurolli tahdidlardan ko'ra ma'naviy tahdid eng nozik masalalardan biriga aylanib qolmoqda. Yoshlarning hali hech qanday iflosliklar bilan kirlanishga ulgurmagan, o'z ma'naviy olamlarini himoyalay olmaydigan sof qalblari, onglariga salbiy ta'sir o'tkazish orqali minglab insonlarni to'g'ri yo'ldan og'dirib, minglab odamlarning umrga zomin bo'lmoqdalar¹³⁷. Bu tug'rida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so'zlagan nutqida BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyasini ishlab chiqish va Bosh Assambleyaning "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish bo'yicha tashabbuslarida terrorizm muammosiga katta e'tibor qaratib, uning tub sabablariga barham berishga chaqirdi. Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifa ekanligini alohida ta'kidlab o'tdilar Respublikamiz Prezidenti.

Bu masalaning kishining doimo ogoh bo'lishga undovchi tomoni shundaki, agar harbiy, iqtisodiy, siyosiy tazyiq bo'lsa, buni sezish, ko'rish, oldini olish mumkin, ammo mafkuraviy tazyiqni, uning ta'siri va oqibatlarini tezda ilg'ab yetish nihoyatda qiyin. Bugungi kunda ma'naviy tahdidlarning eng ko'p qamrovga ega bo'lgani ommaviy axborot vositalari tizimidir. Davlatlar, mamlakatlar boshqa hududlardan o'z chegaralari bilan ajratilgan va mustahkamlangan, lekin axborot ko'lami shunchalik kengki, u hech qanday chegara bilmaydi.

Bugungi kunda diniy omillarning siyosatlashuvi qator norasmiy oqim va yo'nalishlarining faoliyatlarida yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu esa fuqarolarning diniy oqimlar ta'siriga tushishlariga sabab bo'lmoqda¹³⁸.

¹³⁶ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, –Т., 2001. № 1-2. – 15-м.

¹³⁷ Захарцев С. И. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке / С.И. Захарцев, Ю.Ю. Игнащенко, В.П. Сальников. - М.: Норма, 2015. – 400 с.

¹³⁸ Қаранг: Матчанов и др. Деятельность ОВД по предупреждению и расследованию терроризма. Учебно-практическое пособие. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2013. – 72 с.

Buning oldini olish uchun mamlakatimizda turli huquqiy va ma'naviy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu esa fuqarolarning norasmiy diniy oqimlarga tushib qolishidan qisman himoya qilmoqda. Ammo fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi turli oqimlar faoliyati takomillashuviga ham olib kelmoqda. Ular nafaqat turli g'oyaviy targ'itbotlar bilan cheklanib qolmasdan, balki inson ruhiyatiga turli usul va vositalar yordamida ta'sir etishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Bu xavflarning ta'sirini kamaytirish uchun fuqarolar, ayniqsa, yoshlar psixologik yordam asoslarini bilishlari, fuqarolarning psixologik qiyofasini yarata olish, fuqarolar bilan muloqot qilishning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'zlashtirish kabi mas'uliyatli vazifalar oldimizda turibdi.

Hozirgi globallashuv zamonda ekstremizm va terrorizm butunjahon miqyosida xavfli kuchga aylanmoqda. Afsuslar bo'lsinki, hatto o'z ichimizdan bu yo'lga kirib, vataniga, oilasiga xiyonat qilgan minglab yoshlar soni ortib bormoqda. Mafkuraviy bo'shliq va eng zararli bo'lgan loqaydlik va beparvolik. Bepervo odam dushmandanda xavfliroq ekanligini donolarimiz azal-azaldan kelajak avlodlarga o'qitirib kelmoqdalar.

Ekstremistik va terroristik tashkilotlar o'zlarining g'arazli maqsadlaridan kelib chiqib, islom ta'limotining ayrim g'oya va tamoyillarini mazmun-mohiyatan tamomila yoki bir yoqlama o'zgartirib, o'zlaricha talqin qilib odamlarni to'g'ri yo'ldan – hidoyat yo'lidan adashtirishga urinmoqda. Markaziy Osiyo hududida yashovchi aholining aksari, shu jumladan, yurtimiz musulmonlari ham necha asrlarki mintaqa xalqlari uchun an'anaviy bo'lgan xanafiy va motrudiya aqidalariga rioya etishadi. diniy ekstremistlar esa ana shu mazhab va aqidalarni rad etgan holda aholi ongiga siyosiyashtirilgan islom g'oyalarini singdirishga urinmoqdalar. Bu urinishlardan ko'zlangan yagona maqsadlari "xalifalik" yoki "islom amirligi" davlati tuzish shiori ostida siyosiy hokimiyatni egallashdir. Kishilarning osoyishtaligi va xavfsizligiga taxdid soladigan terrorning barcha kurinishlari buzg'unchilik, fasod ishlardan sanaladi.

Qur'onda («Bakara» surasi 205-oyatidagi) «Allox esa buzg'unchilik- fasodni sevmaydi» degan oyat tushunchasi islomning terrorga bo'lgan o'ta salbiy munosabatini belgilaydi. Mutaassiblik, ekstremizm va terrorchilik odatda begunox odamlarning qoni to'kilishiga olib keladi. Qur'oni Karim oyatlarida bunday xolatlar «Biror jonni o'ldirmagan yoki yerda (buzg'unchilik va qaroqchilik kabi) fasod ishlarni qilmagan insonni o'ldirgan odam xuddi xamma odamlarni o'ldirgan kabidir» deya qat'iy qoralangan. Ming –minglab begunoh musulmonlarning qonini to'kib, go'yoki bu bilan o'zlariga jannatni naqd qilib qo'ymoqdamiz, deb xom xayolga

berilayotganlar, aslida Allohning la'nati va g'azabini yuklab olmoqdalar. Dunyo shiddat bilan o'zgartirib barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir.

Bugun terrorizm umumbashariy darajada jamiyat xavfsizligiga tahdid soladigan va o'zaro hamkorlik aloqalariga ega bo'lgan yirik terrorchilik guruhlaridan iborat tizim sifatida shakllanganini, sodda qilib aytganda, xalqaro terrorizmga aylanganini ta'kidlash zarur. Hozirgi kunda ayrim arab mamlakatlarida diniy harakatlar niqobida insoniylikka zid qabihliklar etilayotganidan habarimiz bor, albatta. Birgina misol, necha yilki Iroq va Suriyada davom etayotgan o'zaro nizo, fuqorolik urushi ayrim diniy ekstramistik guruxlar uchun ayni muddao, ya'ni o'ziga xos "palegon" vazifasini bajarayotgani xech kimga sir emas. Ayni shu ziddiyatlar va to'qnashuvlar natijasida hozirgi butun dunyoga xaf solib turgan yovuz tashkilot-ISHID dunyoga keldi. "Iroq va Shom islom davlati" atamasining qisqartmasidan olingan bu atama ortida jihodiy yo'nalishidagi terrorchi guruxlar turibdi. Yaqin Shardqagi bir qancha guruhlarni birlashtirgan bu tashkilot 2006-yilda Iroqda tuzilgan. Suriyada kechayotgan ichki nizolarga bevosita qurolli ko'shin bilan aralashgan mazkur tashkilot, o'z siyosiy manfaatlarini doirasidagi Suriyani ham qo'shib oldi va bosh maksadi – xalifalik tuzish yo'lida qonli, buzg'unchilik harakatini boshladi. Uch yil davomida Suriyada 200 ming nafarga yaqin tinch aholi qurolli to'qnashuvlar qurboni bo'ldi. U yerlarda kechayotgan urush manzaralari, kishilarning ojiz holatlarini ko'rib qaysi odam zotining qalbi o'rtanmaydi? Ular qanday musulmon bo'lishdiki, hatto yosh go'daklarning chirqirashlari, begunoh ayollarning dardli nidolarini eshitishmasa? Insof qani, qani adolat? "Qur'on" oyatlari, muborak hadislar va alloma ajdodlarimiz asarlarida ekstremizm va terrorchilikka qanday munosabat bildirganidan xabardormi ular? Islom bayrog'i ostida buzg'unchilik qilayotgan bu guruhlarni tinchliksevar bashariyat la'natlamoqda. Ming afsuslar bo'lsinkim, bu tashkilotlar orasida o'zbek" degan nomga dog' tushirib, yurtiga, xalqiga, o'z oilasiga xiyonat qilayotgan "iblis"larning nag'malariga uchib, dahshatli jinoyatlarga qo'l urayotgan yurtdoshlarimiz ham borligi achinarlidir. Ularni "yurtdosh" degani uyaladi kishi.

Bu xavfli illatlardan soqit bo'lish uchun biz qanday yo'lni tanlamog'imiz kerak. Qanday chora-tadbirlar bilan bu xatarli botqoqdan zararsiz o'tib olish mumkin? Buning uchun biz, avvalo, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ko'rsatgan yo'l biz uchun katta namunadir. Ularning BMT ning 72 sessiyasida ilgari surilgan g'oyalari «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» rezolyusiyasini ahamiyati beqiyosdir. Ma'rifat

orqali inson ilmga va tafakkuri rivojlanadi, ilm va tafakkurli inson albatta diniy ekstrimizm va terrorizmning maqsadini va oldiga qo‘ygan manfaatlarini yaxshi tushunadi va unga qarshi ilm tafakkur orqali kurashadi. Xalqimizda ma‘naviy xayotida bo‘shliq, boshqalar salbiy chirkin g‘oyalarini singdira olishlari mumkin bo‘lgan hollardan o‘zimizni saqlashimiz kerak.

XULOSA

Hozirgi ochiq axborot tizimi davrida, avvalo, yoshlarda har qanday axborotga nisbatan mafkuraviy immunitet hosil qilish, chetdan kelayotgan turli xil axborotlarni qabul qilishda analiz-sintez qila olish qobiliyatini shakllantirish lozim. Chunki hozirda qurolli hujumlardan ko‘ra ma‘naviy hujumlar havfli tus olib bormoqda, bunda esa axborot ularga juda qo‘l keluvchi vositaga aylandi. Eng axborot tez o‘z ta‘sirini o‘tkazuvchi qatlam yoshlar, yoshlar esa yurtimiz kelajagi. Ularda bunday illatlarni oldini olish uchun yurtimizda juda ko‘plab ijobiy targ‘ibotlar amalga oshirilmoqda. Joylarda, ilm dargohlarida din bilimdonlari tomonidan diniy terrorizm va ekstremizm balosi nima ekani va u qanday ta‘sir kuchiga ega ekani haqida ma‘ruzalar, tadbirlar uyushtirildi. Dindan niqob sifatida foydalana olmasliklari uchun, birinchi o‘rinda, xalqning diniy savodxonligini oshirish, din nimaligi, uning mazmun mohiyatini yaxshi anglab yetish kerak. Har birimiz atrofimizda sodir bo‘layotgan voqealardan xabardor bo‘lishimiz, beparvolik, bepisandlik bilan o‘zimizni chohga itarishdan saqlanish, insonlarni ogohlikka da‘vat qilib yashashimiz kerak.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-Toshkent “O‘zbekiston”.-2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi <https://www.lex.uz/acts/111453>
3. A.U.Anorboyev. Kiberjinoyatchilik, unga qarshi qarshi kurashish muammolari va kiberxavfsizlikni ta‘minlash istiqbollari; monografiya, toshkent 2020 y
4. Extiyot bo‘ling, ijtimoiy tarmoqlarda firibgarlik\
<http://www.qoshrobot.uz/oz/node/661>
5. Sh.M.Mirziyoyevni O‘zLDPning X qurultoyida so‘zlagan nutqi.
<https://uznews.uz/posts/2030-iilgaca-savkat-mirziyoev>
6. Sh.M.Mirziyoyevni Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://uza.uz>, 30.12.2020

ICHKI ISHLAR ORGANLARINING JAMOAT TARTIBINI SAQLASH VA XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM JIHATLARI

Ibragimov Sherzod Shokirovich,

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi

Akademiyasi Magistratura tinglovchisi

ANNOTATSIYA

Ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashishda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijalari hamda bu boradagi istiqbollari. "Jamoat tartibi", "Jamoat xavfsizligi" tushunchalariga berilgan ta'riflarning ilmiy tahlili, jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlashda fuqarolar ishtirokining huquqiy asoslarini takomillashtirish, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish. Maqolada jamoat tartibini saqlashda fuqarolar ishtirokining xorij tajribasi, bu boradagi zamonaviy ish usullari bo'yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *ichki ishlar organlari, jamoat tartibi, jamoat xavfsizligini, fuqarolar ishtiroki, jamoat tartibini saqlash, jamoat xavfsizligini ta'minlash.*

АННОТАЦИЯ

Обеспечение общественного порядка и безопасности правоохранительных органов, проводимые реформы в сфере борьбы с преступностью и их результаты, а также перспективы в этой сфере. Научный анализ дефиниций «общественный порядок», «общественная безопасность», совершенствование правовых основ участия граждан в обеспечении общественного порядка и безопасности, формирование активной гражданской позиции. В статье представлен зарубежный опыт участия граждан в охране общественного порядка, предложения и рекомендации по современным методам работы в этой сфере.

Ключевые слова: *правоохранительная деятельность, общественный порядок, общественная безопасность, участие граждан, поддержание общественного порядка, обеспечение общественной безопасности.*

ABSTRACT

Ensuring public order and security of law enforcement agencies, ongoing reforms in the field of combating crime and their results, as well as prospects in this area. Scientific analysis of the definitions of "public order", "public security", improvement of the legal framework for the participation of citizens in ensuring

public order and security, the formation of an active citizenship. The article presents the foreign experience of citizens' participation in the protection of public order, proposals and recommendations on modern methods of work in this area.

Keywords: *law enforcement, public order, public safety, citizen participation, maintenance of public order, ensuring public safety.*

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni "Xalq manfaatlariga xizmat qilish" tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi. Shu bilan birga, jahonda kuchayib borayotgan turli xavf-xatar va ziddiyatlar, el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar, pandemiya, tabiiy va texnogen ofatlar mas'ul davlat tuzilmalariga o'z faoliyatini "Barcha sa'y-harakatlar inson qadri uchun" degan ustuvor g'oya asosida yanada takomillashtirish vazifasini yuklamoqda [2].

Ma'lumki, so'nggi yillarda ichki ishlar organlarining faoliyatini kompleks takomillashtirishga qaratilgan bir qator tizimli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatining tashkiliy asoslarini takomillashtirish bu boradagi tizimli ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xususan, jamoat xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklar profilaktikasining yaxlit tizimini shakllantirish, ichki ishlar organlarining eng quyi bo'g'inidan respublika darajasigacha samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va zamonaviy ish uslublarini joriy etish orqali mamlakatimizda huquq-tartibot va qonuniylikni mustahkamlash, aholining tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6196-son (2021 yil 26 mart) farmoni qabul qilindi.

Farmonga binoan ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizmlari sifatida quyidagilar belgilandi:

birinchidan, ichki ishlar organlarining tayanch punktlari negizida mahalla huquq-tartibot maskanlari bosqichma-bosqich tashkil etilishi belgilandi. Unga muvofiq, mahalla huquq-tartibot maskani hududdagi jamoat xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashishning asosiy quyi bo'g'ini hisoblanib, uning negizida ichki ishlar organlarining tegishli sohaviy xizmatlari, Milliy gvardiya va boshqa davlat organlarining muvofiqlashtirilgan faoliyatini hamda jamoat xavfsizligini ta'minlash ishlarini tizimli tashkil etish va muvofiqlashtirish vazifasi profilaktika inspektoriga yuklatildi;

ikkinchidan, Ichki ishlar vazirligi tuzilmasini takomillashtirish orqali ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohaviy xizmatlari faoliyatini boshqarish va muvofiqlashtirishning yagona tizimini joriy etish maqsadida, Patrul-post xizmati va jamoat tartibini saqlash bosh boshqarmasi, Huquqbuzarliklar profilaktikasi bosh boshqarmasi, Yo'l harakati xavfsizligi bosh boshqarmasi, Probatsiya xizmatini o'z ichiga oladigan Jamoat xavfsizligi departamenti tashkil etildi;

uchinchidan, hududiy ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyati tuzilmalari va rahbar lavozimlarini maqbullashtirish orqali mavjud kuch va vositalardan samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida, ayrim rahbarlik lavozimlarining tugatilishi hisobidan Qoraqalpog'iston Respublikasi ichki ishlar vazirining, viloyatlar, tuman va shaharlar ichki ishlar organlari boshliqlarining o'rinbosari – Jamoat xavfsizligi xizmati boshlig'i lavozimi joriy etildi va patrul-post hamda yo'l-patrul xizmati bo'linmalari faoliyatini, shuningdek, mahallalar va jamoat joylarida manzilli profilaktik tadbirlar o'tkazilishini muvofiqlashtirish, muqaddam sudlangan va probatsiya hisobiga olingan shaxslar bilan ishlash hamda ichki ishlar organlarining tungi xizmatini tashkil etish uning asosiy vazifalari etib belgilandi.

Shuningdek, ushbu Farmon bilan ichki ishlar organlari tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha "yo'l xaritasi" tasdiqlandi. Unga muvofiq quyidagilarni nazarda tutuvchi jamoat xavfsizligini ta'minlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish belgilandi: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash; patrul-post va yo'l-patrul xizmatlari, huquqbuzarliklar profilaktikasi va probatsiya xizmatlari bo'linmalarining o'zaro hamkorlikda ishlashi bo'yicha yangi mexanizmlarni belgilash; Milliy gvardiya bo'linmalarining jamoat tartibini saqlash tizimidagi vakolatlari va shaxsiy javobgarligini belgilash; probatsiya nazoratidagi shaxslarning xulq-atvorini kunlik nazorat qilishda profilaktika inspektorlari bilan hamkorlik mexanizmlarini joriy etgan holda probatsiya bo'linmalarining faoliyati samaradorligini oshirish.

Jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha o'rnatilayotgan yangi mexanizmlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlashda ichki ishlar organlarining roli va mas'uliyatini yanada oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5050-son (2021 yil 2 aprel) qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, Toshkent shahri va Toshkent viloyati ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash borasidagi faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida quyidagilarni nazarda tutuvchi yangi boshqaruv tizimi joriy etildi: *birinchidan*, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida jamoat xavfsizligini ta'minlash ushbu hududlardagi ichki ishlar va boshqa vakolatli organlarning mavjud kuch va vositalarini yagona "poytaxt mintaqasi" tamoyili asosida safarbar qilgan holda hamkorlikda amalga oshirilishi belgilandi; *ikkinchidan*, Toshkent shahridagi patrul-post xizmati batalonlari Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasining bevosita bo'ysunuvidan chiqarilib, to'g'ridan-to'g'ri tuman ichki ishlar organlari tarkibiga o'tkaziladi va ularning kunlik xizmati mahallalar kesimida yo'lga qo'yildi; *uchinchidan*, jamoat tartibini ommaviy buzish bilan bog'liq holatlar yuzaga kelganda poytaxtdagi barcha ichki ishlar organlari faoliyatini, shuningdek, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha vakolatli davlat organlari va jamoat tuzilmalari kuch va vositalarining yagona tezkor boshqaruvi Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi zimmasiga, umumiy boshqaruvi ichki ishlar vaziri zimmasiga yuklatildi.

Yagona "poytaxt mintaqasi" tamoyili asosida ishlarni samarali tashkil etish maqsadida Toshkent shahar va Toshkent viloyati ichki ishlar bosh boshqarmalari boshliqlarining hamraisligida Jamoat xavfsizligini ta'minlash masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etildi. Toshkent shahar va Toshkent viloyati Milliy gvardiya boshqarmalarining boshliqlari mazkur Kengash raisining o'rinbosarlari hisoblandi. Kengash yig'ilishlari har oyda kamida bir marotaba o'tkazilishi hamda unda poytaxt mintaqasida kriminogen va ijtimoiy vaziyatni tahlil qilish natijasida aniqlangan muammolarni o'zaro hamkorlikda hal etish bo'yicha manzilli choralar aniqlanishi belgilandi.

Shu bilan birga, Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi huzurida Yagona tezkor boshqaruv markazi tashkil etilib, unga quyidagilar asosiy vazifalari etib belgilandi: *birinchidan*, poytaxt hududida kriminogen va ijtimoiy vaziyatni uzluksiz monitoring qilish, jamoat xavfsizligini ta'minlashga jalb etilgan ichki ishlar organlari, Milliy gvardiya, Favqulodda vaziyatlar vazirligi va Toshkent shahar hokimligining tegishli kuch va vositalarini boshqarish; *ikkinchidan*, jinoyatlar,

hodisalar va favqulodda holatlar haqidagi xabarlariga tezkorlik bilan munosabat bildirish, jamoat tartibini ommaviy buzish bilan bogʻliq holatlar yuzaga kelganda vakolatli idoralarning harakatlarini markazlashgan holda muvofiqlashtirish.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 29 noyabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-27-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “2022 – 2025 yillarda Oʻzbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini taʼminlash tizimini rivojlantirish strategiyasi”da: jamoat xavfsizligini taʼminlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, tizimlashtirish hamda mavjud huquqiy boʻshliq va ziddiyatlarni bartaraf etish; jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi, yoʻl harakati xavfsizligini taʼminlash va probatsiya faoliyatini uygʻunlashtirish; jamoat tartibini saqlash, shu jumladan ommaviy tadbirlarni oʻtkazishga jalb qilinadigan vazirlik va idoralar kuch va vositalarining birgalikdagi harakatlanish algoritmini ishlab chiqish va uni doimiy takomillashtirib borish; jamoat xavfsizligini taʼminlash faoliyatiga zamonaviy shakl va ish usullarini hamda ilgʻor axborot texnologiyalarini keng joriy etish; jamoat xavfsizligi tizimini raqamlashtirishni 90 foizga yetkazish orqali xizmat faoliyatida inson omilini minimallashtirish; profilaktik hisob, maʼmuriy nazorat va probatsiya nazoratidagi shaxslar tomonidan qayta jinoyat sodir etilishini keskin kamaytirish kabilar muhim vazifalar sifatida keltirilda [3].

Ushbu yoʻnalishda tadqiqot olib borgan olimlarning fikricha, “jamoat xavfsizligining mohiyati va mazmunini ilmiy tahlil qilish, jamoat xavfsizligini taʼminlash sohasidagi munosabatlar yigʻindisining huquqiy tartibga solinishini tavsiflash va bu pozitsiyalardan kelib chiqib, uning maqsadini obʻektiv baholash juda muhimdir, chunki ular pirovard natijada jamoat xavfsizligini taʼminlash subʻektlari faoliyatini takomillashtirishga qaratiladi” [4, S.29] deb keltirilgan fikrga qoʻshilgan holda aytish mumkinki, quyida tahlil qilinadigan masala – ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini taʼminlash sohasini takomillashtirish ham bevosita mazkur sohadagi subʻektlari faoliyatini takomillashtirishga qaratiladi.

Ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini taʼminlash faoliyatini oʻrganar ekanmiz avvalo, “Jamoat tartibi” va “Jamoat xavfsizligi” tushunchalarning mazmun-mohiyatini tushunishni talab qiladi.

Tadqiqotlardan koʻrish mumkinki “Jamoat tartibi” tushunchasiga biron bir normativ-huquqiy hujjatlarda taʼrif keltirilmagan, bu esa oʻz-oʻzidan ushbu tushunchani turlicha talqin qilish va yondashishlarga olib keladi. Bu borada olib borilgan tadqiqot ishlarini tahlil qiladigan boʻlsak, mazkur tushunchani taʼriflash turlicha koʻrinishda boʻlsada, biroq koʻpchilik olimlar “jamoat tartibi – jamiyatda

huquq-normalari va axloq qoidalari asosida o'rnatilgan tartib bo'lib, asosan jamoat joylarida yuzaga keladi va rivojlanib boradigan ijtimoiy munosabatlar" degan ta'rifga qo'shiladigan [5, B.83].

Jamoat xavfsizligi jamoat tartibidan farqli ravishda amaldagi qonunchilikda ta'rif keltirilgan ya'ni, jamoat xavfsizligi – jamiyatning qonunga xilof tajovuzlar, ijtimoiy va millatlararo nizolar, favqulodda vaziyatlar va boshqa tahdidlardan himoyalanganlik holati bo'lib, u jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi hamda insonning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari ro'yobga chiqarilishini ta'minlaydi [2].

Yuqoridagi ta'rifga muvofiq, jamoat xavfsizligiga bo'ladigan tahdidlarga har tomonlama va o'z vaqtida javob berishda jamoat xavfsizligini ta'minlash organlari tomonidan jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazarimizda fuqarolarning jamoat tartibini saqlashda ishtirok etishi davlat boshqaruvida ishtirok etishni amalga oshirish usullaridan biridir. Tadqiqotlardan ko'rish mumkinki, davlat boshqaruvining bu xususiyati tadqiqotchilarni qiziqtirib kelmoqda. Shunday qilib, Ya.Ya. Kayl va S.V. Yepininalar jamoat tartibini saqlashda fuqarolarning ishtiroki mexanizmini Buyuk Britaniya, AQSh, Ispaniya, Norvegiya va boshqa mamlakatlarda qo'llanilishini tahlil qiladilar.

Ularning fikricha, davlat boshqaruvi tizimi faoliyatida fuqarolarning ishtiroki qanchalik faol amalga oshirilsa, ya'ni fuqarolarning davlat ishlariga qanchalik keng jalb etilsa, siyosiy va iqtisodiy sohalar shunchalik muvaffaqiyatli rivojlanadi [6, C.33].

Aytish joizki, fuqarolarning jamoat tartibini saqlashdagi ishtiroki avvalom bor ushbu ishtirokning chora-tadbirlarini belgilash, ishtirok etish usullari va hokimiyat hamda aholi o'rtasidagi o'zaro hamkorlik shakllarini belgilash muhim hisoblanadi [7]. Jamoat tartibini saqlashda fuqarolar ishtirokining amaldagi qonunchilik doirasida huquqiy tartibga solinganligini tahlil qiladigan bo'lsak, bu borada ko'rish mumkinki, mazkur faoliyat turi qonun darajasida tartibga solinmagan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" nomli ma'ruzasida ta'kidlanganidek, "Ayni vaqtda qonunlarning to'liqligi, hayotiyliigi va to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirish mexanizmlariga ega ekani haqida so'z yuritganda, bu borada hali ko'p ish qilishimiz kerakligini ta'kidlash zarur" [1]. Davlat rahbarining ushbu keltirilgan fikrlari tahlil qilinayotgan masalaga ham bevosita ta'lluqli hisoblanadi.

Darhaqiqat, ushbu sohada erishilgan yutuqlar bilan birga hali o‘z yechimini kutayotgan muhim masalalar ham mavjud.

Bundan tashqari Respublikada sodir etilgan jinoyatchilik darajasiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, so‘ngi (2021) yilda jamoat joylari va ko‘chalarda sodir etilgan jinoyatlar o‘tgan yilga nisbatan sezilarli darajada oshganligi [9], mazkur masalaga jiddiy e‘tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalar hamda tahlillardan kelib chiqib, aytish mumkinki, fuqarolarning jamoat tartibini saqlashdagi ishtirokini yanada takomillashtirish uchun quyidagilarni taklif va tavsiya sifatida keltirish mumkin.

Birinchidan, ushbu o‘ta mas‘uliyatli va serqirra faoliyatni tartibga solish, faoliyatga oid huquqiy maydondagi bo‘shliq, noaniqlik va ziddiyatlarni bartaraf etish, shuningdek alohida qonun doirasidagi asosiy qoidalarni yagona tizimga solishni ta‘minlash maqsadida “Jamoat tartibini saqlashda fuqarolarning ishtiroki to‘g‘risida”gi qonunining qabul qilinishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu qonun loyihasida quyidagi munosabatlarni tartibga solish taklif etiladi. Xususan, – qonunda “jamoat tartibi”, “jamoat xavfsizligi”, “fuqarolar shaxsiy xavfsizligi”, “jamoat tartibini saqlash”, “fuqarolar ishtiroki”, “kundalik sharoitlarda, ommaviy tadbirlar sharoitida, favqulodda vaziyatlar sharoitida jamoat tartibini saqlash va fuqarolar xavfsizligini ta‘minlash” kabi asosiy tushunchalariga ta‘rif berish; – jamoat tartibini saqlashda fuqarolarning huquq va majburiyatlarini aniq belgilash; – jamoat tartibini saqlashda ishtirok etuvchi fuqarolarni, shuningdek ularning oila a‘zolarini ijtimoiy-huquqiy jihatdan himoya qilish tizimini belgilash.

Shuningdek, jamoat tartibini saqlash va unda fuqarolarning ishtiroki to‘g‘risidagi munosabatlarni qonun doirasida tartibga solinishi yuzasidan Belarus, Ukraina, Rossiya va Isroil davlatlari qonunchiligi o‘rganilganda, ushbu davlatlarning qonunchilik tizimida mazkur munosabatlar qonun doirasida tartibga solinganligini ko‘rish mumkin[8, B.40].

Ikkinchidan, tahlil va hisobotlar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda ko‘cha va jamoat joyida sodir etilayotgan jinoyatlarning aksariyat qismi kafe-bar, tungi klublar va restoranlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, “Faol fuqaro” deb nomlangan mexanizmini joriy etish maqsadga muvofiq. Xususan unga ko‘ra, hududdagi har bir ko‘ngilochar ob‘ekt (kafe,bar...) rahbari, yuridik shaxs maqomidan foydalanib, o‘z buyrug‘iga asosan ishchi xodimlari orasidan bir nafarini ob‘ekt hududida jamoat tartibini saqlashga mas‘ul sifatida biriktiradi. Ushbu mas‘ul shaxs – “Faol fuqaro”ning asosiy vazifasi hududda biriktirilgan jamoat xavfsizligini ta‘minlashga javobgar organlar bilan doimiy aloqada bo‘lib, ob‘ekt hududida sodir

etilgan har qanday noqonuniy harakatlar hamda uni sodir etish sabab va sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha murojaat qilish hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini takomillashtirish doirasida jamoat tartibini saqlashda fuqarolarning ishtiroki mexanizmini joriy etilishi, ko'ngilochar ob'ektlarda sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni barvaqt oldini olish, jabrlanganlarga tezda yordam ko'rsatish, fuqarolarning qonuni huquq va manfaatlarini samarali himoya qilish imkonini beradi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi (Speech by President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the Solemn Ceremony Dedicated to the 24th Anniversary of the Adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan) // Xalq so'zi.– 2016. – 8 dek.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2021 yil 29 noyabr) farmoni (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Concept of Public Security of the Republic of Uzbekistan and measures for its implementation" (November 29, 2021)) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.12.2021 y., 06/21/27/1116-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 29 noyabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan "2022 – 2025 yillarda O'zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini rivojlantirish strategiyasi" (Approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 29, 2021 "Strategy for the development of public safety in the Republic of Uzbekistan in 2022-2025") // <https://www.lex.uz/docs/5749291>.
4. Степанов А.В. Общественная безопасность: теоретико-правовой анализ // Вестник АНО ВПО «Прикамский социальный 30 институт» – №1(69) – 2015. С. (29-37) (Stepanov A.V. Public safety: theoretical and legal analysis // Bulletin of the ANO VPO "Prikamsk Social Institute" - No. 1 (69) - 2015. P. (29-37).).
5. Sharipov Sanjar Sobirovich. SCIENTIFIC ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE MANAGEMENT OF PATROL-POST SERVICES IN

PUBLIC ORDER AND SECURITY SYSTEMS. Journal of Law Research. 2021, 6 vol., issue 5, pp. 81-88.

6. Кайль Я.Я. Партиципация как важный фактор повышения эффективности и результативности публичного управления субъектом Российской Федерации / Я.Я. Кайль, В.С. Епина // Региональная экономика: теория и практика. 2013. № 16. С. 30-38 (Kyle Y.Y. Participation as an important factor in improving the efficiency and effectiveness of public administration in a constituent entity of the Russian Federation / Y.Y. Keil, V.S. Yepinina // Regional Economics: Theory and Practice. 2013. No. 16. S. 30-38.).

7. Воронина Л.И., Патюков А.В. Участие граждан в охране общественного порядка: сравнительный анализ российского и зарубежного опыта (Voronina L.I., Patyukov A.V. Participation of citizens in the protection of public order: a comparative analysis of Russian and foreign experience) // https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/77051/1/978-5-7996-2729-4_1_14.pdf.

8. Шарипов С.С. Ички ишлар органлари патруль-пост хизмати фаолиятини такомиллаштириш // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг ахборотномаси. – 2017. – № 3. – Б. 37-40 (Sharipov S.S. Improving the activities of the patrol and post service of law enforcement agencies // Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. - 2017. - № 3. - P. 37-40).

9. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг маълумотномаси (Reference of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan).

JINOYAT ISHINI TUGATISHDA TERGOV BO‘LINMALARINING IDORAVIY NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISH

Nurmatov Aziz Raxmatovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV
Akademiyasi Magistraturasi tinglovchisi.

ANNOTATSIYA

Maqolada jinoyat ishini tugatish instituti qo‘llash davomida shaxs huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash hamda tergov bo‘linmalari rahbarlarining idoraviy nazoratini amalga oshirish faoliyati xorijiy davlatlar huquq normalari va ularni qo‘llash amaliyoti qiyosiy tahlil etilgan. Mazkur jarayonda yuzaga kelayotgan mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: aybsizlik prezumpsiyasi, jinoyat ishini tugatish, rehabilitatsiya, rehabilitatsiya asoslari, yarashuv, oqlov, ayblilik, javobgarlikka tortish muddati.

ABSTRACT

The article provides a comparative analysis of the legal norms and practices of foreign countries in the field of application of the institution of criminal justice to ensure the rights and legitimate interests of citizens and the implementation of departmental control over the heads of investigative units. Existing problems in this process are identified and suggestions and recommendations for their elimination are given.

Keywords: presumption of innocence, termination of a criminal case, rehabilitation, basics of rehabilitation, reconciliation, acquittal, guilt, term of prosecution.

АННОТАЦИЯ

В статье проводится сравнительный анализ правовых норм и практики зарубежных стран в области применения института уголовного судопроизводства для обеспечения прав и законных интересов граждан и осуществления ведомственного контроля за руководителями следственных подразделений. Выявлены существующие проблемы в этом процессе и даны предложения и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: презумпция невиновности, прекращение уголовного дела, реабилитация, основы реабилитации, примирение, оправдательный приговор, вина, срок привлечения к ответственности.

KIRISH

Mamlakatimizda so‘ngi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar zamirida inson huquqlarini himoyasini ta‘minlash masalasiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa bu oxirgi o‘n yillikda sud-huquq tizimida amalga oshirilgan islohotlarda nomoyon bo‘lmoqda. Bu borada mamlakat Prezidenti “Jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyilini qaror toptirish borasidagi asosiy vazifamiz – bu adolatli qonunlar qabul qilishdan iborat. Qisqacha aytganda, qonun adolatli bo‘lsa, u inson huquqlarini amalda himoya qilsa, shundagina odamlar qonunni hurmat qiladi va unga itoat etadi” [1] degan fikrni ilgari surdi.

Aybsiz shaxsni javobgarlikka tortmaslik, qonunga xilof ravishda javobgarlikka tortilgan shaxslarni rehabilitatsiya qilish, ishni sudga qadar yuritishda taraflarning tengligini ta‘minlash, jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy ziyonni qoplash, jinoyat sodir etgan shaxsning aybiga iqror bo‘lib tergov organlari bilan hamkorlik qilganligi uchun jazodan to‘liq yoki qisman ozod qilish, protsess ishtirokchilarining huquq va erkinliklarini ta‘minlash masalasiga e‘tibor kuchaymoqda.

Buni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 21 oktyabrdagi «Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-4850-son, 2017 yil 30 noyabrdagi «Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PF-5268-son, 2020 yil 10 avgustdagi “Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6041-son, 2022 yil 28 yanvar kunidagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 60-son Farmonlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar, chora-tadbirlarda yaqqol ko‘rishimiz mumkin [2].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida “Endi sud orqali insonlarning huquqi tiklanganini e‘tirof etish bilan chegaralanib qolmasdan, nima sababdan sudgacha bo‘lgan tergov jarayonida inson huquq va erkinliklari buzilgan degan savolni ham ko‘ndalang qo‘yadigan, tazyiqlar uchun javob beradigan vaqt keldi”, deb ta‘kidladi[3]. Haqiqatdan ham, Jinoyat ishlari bo‘yicha sudlar tomonidan tergov idoralari tomonidan ayblov xulosasi bilan yuborilgan jinoyat ishlari bo‘yicha oqlov hukmi chiqarilayotganligi ham dastlabki tergov ustidan nazoratni kuchaytirish kerakligini, tergovda xolislik, adolat tamoyillariga tayangan holda ish yuritishda xato-kamchiliklarga yo‘l qo‘yilayotganligini ko‘rsatmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sud huquq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida sudga qadar ish yuritishda jinoyat ishlarini tugatish institutini tadqiq qilishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Chunki mazkur institutni to'g'ri qo'llash orqali aybsizlik prezumpsiyasi ta'minlanadi, shuningdek qonun hujjatlaridagi talablarni to'g'ri qo'llash bilan bir qatorda aybsiz shaxslarning javobgarlikka tortilishining oldi olinadi.

Shu o'rinda, sudga qadar ish yuritish davomida jinoyat ishlarini tugatish institutini qo'llashdagi mavjud muammolar, yo'l qo'yilayotgan xato-kamchiliklar, ularni bartaraf etish usullari, normalarning to'g'ri qo'llanilishi hamda mazkur institutni qo'llashda tergov bo'linmalari rahbarlarining idoraviy nazoratiga va mazkur yo'nalishni takomillashtirish masalalariga to'xtalib o'tsak.

Sudlar tomonidan 2017 yil-2021 yillar davomida jami 3702 nafar shaxslarga nisbatan oqlov hukmi chiqarilgan. Jumladan, 2017 yilda 263 nafar, 2018 yilda 867 nafar, 2019 yilda 859 nafar, 2020 yilda 781 nafar, 2021 yilda 932 nafar shaxslarga nisbatan oqlov hukmi chiqarilgan [11].

Shuningdek, 2018 yilda 3290 nafar, 2019 yilda 3080 nafar, 2020 yilda 3434 nafar, 2021 yilda 5930 nafar shaxslar sud zalidan ozod qilingan[12]. Bu esa tergov idoralari tomonidan jinoyat ishlarini tergov qilish jarayonida huquqni qo'llash hamda ishni sudga qadar yuritishda shaxsning konstitusion huquq va erkinliklarini ta'minlashga to'sqinlik qiluvchi omillar, bo'shliqlar mavjudligidan dalolat beradi.

Natijada, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, oqibatda esa aholining asosli e'tiroziga, huquqni muhofaza qiluvchi organlarga va sudning beg'arazligiga bo'lgan ishonchining pasayishiga olib kelmoqda. [13].

Bundan ko'rinadiki, sudga qadar ish yuritishda tergov idoralari tomonidan shaxslarga nisbatan ayblov e'lon qilishda jinoyat protsessining qonuniylik, jinoyat ishini qo'zg'atishning muqarrarligi, odil sudlovni fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi asosida amalga oshirish, shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish, haqiqatni aniqlash, aybsizlik prezumpsiyasi kabi prinsiplariga tayangan holda amalga oshirishlari lozim. Shuningdek, sudga qadar ish yuritishda qaror qabul qilishda tergov idoralari rahbarlarining mas'uliyatini kuchaytirish orqali tergovning xolisligini va to'liqligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishni lozim deb hisoblaymiz.

Fikrimizcha, mamlakatimiz jinoyat-protsessual qonunchiligida "tergov bo'linmalari rahbarlarining vakolatlari sifatida o'z vakolatlari doirasida jinoyatlarni ochish va ularning oldini olish yuzasidan tergovchilarning o'z vaqtida harakat

qilishini nazorat etishi, jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv va dastlabki tergovni to'la, har tomonlama va xolisona olib borish choralari ko'rishi lozimligi va shu kabi boshqa vazifalar belgilab berilgan bo'lsada, tergov bo'linmalari rahbarlarining vakolatlari aniq mezonlar bilan belgilanmagan, jinoyat ishlari surishtiruv va tergovda ularning mas'uliyati va javobgarligi haqidagi normalar mavjud emas. Vazifa, vakolat va majburiyatlarning aniq belgilab berilmaganligi esa qanday soha bo'lmasin, xato-kamchiliklar sodir etilishiga sabab bo'ladi. Buni, tergov bo'linmalarining jinoyat ishini tugatish institutini qo'llashlari davomida ham uchratishimiz mumkin.

Xususan, ayblov xulosasi bilan sudlarga yuborilgan jinoyat ishlari bo'yicha 2021 yilda 932 nafar shaxslarga nisbatan oqlov hukmi chiqarilganligi, 5930 nafar shaxslar sud zalidan ozod qilinganligi, [14] yoki, Toshkent shahar IIBB Tergov bo'linmalari tomonidan 2021 yilda tergov qilinib amaldagi JPKning 83-84 moddalari bilan tugatilgan 3728 ta jinoyat ishlaridan, 394 tasi prokuratura organlari tomonidan tergov harakatlari to'liq o'tkazilmaganligi sababli bekor qilinganligi [15], yoxud, Toshkent viloyati IIBB Tergov bo'linmalari tomonidan 2021 yilda tergov qilinib amaldagi JPKning 83-84 moddalari bilan tugatilgan 386 ta jinoyat ishlaridan, 41 tasi prokuratura organlari tomonidan tergov harakatlari to'liq o'tkazilmaganligi sababli bekor qilinganligi [16] ham mazkur yo'nalishdagi ishlar yetarli emasligidan, idoraviy nazorat to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligini ko'rsatmoqda.

Xorijiy davlatlardan Rossiya, Qozog'iston, Ukraina, Belarus, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Estoniya, Moldaviya, Gruziya, Armaniston, Azarbayjon, Polsha kabi davlatlarning jinoyat-protsessual qonunchiligi o'rganilganda Rossiya Federatsiyasi va Belarus Respublikalarining Jinoyat-protsessual qonunchiligini o'rganimizda jinoyat ishlarini tergov qilish amaliyoti ustidan Tergov bo'linmalari rahbarlariga sudga qadar ish yuritishda tergovchilarning qarorlarini bekor qilish vakolati berilganligi, shuningdek aksariyat davlatlarning jinoyat-protsessual qonun hujjatlarida tergov bo'linmalarining vakolatlari, huquqlari va majburiyatlari aniq belgilanmaganligi ko'zga tashlandi [17].

RF Jinoyat-protsessual qonunchiligida (*JPK 39-modda*) tergov bo'linmalari rahbarlarining vakolatlari sirasiga jinoyat ishini tergov qilish amaliyoti ustidan tergovchining protsessual faoliyati ustidan idoraviy protsessual nazoratni amalga oshirish bilan bog'liqligi aniq belgilangan, shuningdek tergov organi rahbariga "tergovchining noqonuniy yoki asossiz qarorini bekor qilish", "bo'ysunuvchi tergov organi tomonidan ko'rib chiqilayotgan jinoyat ishlari bo'yicha boshqa dastlabki tergov organi rahbarining, tergovchisining (surishtiruvchisining) noqonuniy yoki

asossiz qarorlarini bekor qilish”, “dastlabki tergov muddatini uzaytirish”, “tergovchining jinoyat ishi bo‘yicha ish yuritishni tugatish to‘g‘risidagi qarorini tasdiqlash” [18] kabi keltirib o‘tilgan. Shuningdek, Belarus Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksining 35-moddasiga asosan tergov bo‘linmalari rahbarlariga tergovchilarning asossiz, qonunga xilof qabul qilingan qarorlarini bekor qilish, shuningdek, yuqori turuvchi prokurorga quyi turuvchi prokurning noqonuniy va asossiz qarorlarini bekor qilish to‘g‘risida asoslantirilgan taqdimnoma kiritish vakolati berilgan [19]. Qozog‘iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 59-moddasida tergov bo‘linmalari boshliqlarining vakolatlari sirasiga tergovchining noqonuniy yoki asossiz qabul qilingan qarorlarini bekor qilish bo‘yicha prokurorga taqdimnoma kiritish huquqi berilgan [20].

Fikrimizcha, Rossiya, Belaruss va Qozog‘istonda jinoyat protsessual qonunchiligini amalga oshirishda tergov organlari rahbarlarining vakolatlarini kengaytirish, mas‘uliyatini va javobgarligini belgilash orqali, tergovchining protsessual faoliyati ustidan idoraviy protsessual nazoratni kuchaytirish va bu orqali shaxsning huquq va erkinliklarini ta‘minlash hamda jinoyat-protsessual normalarni to‘g‘ri qo‘llashni ta‘minlashga e‘tibor qaratilgan.

Jinoyat-protsessual qonun hujjatlarida tergov bo‘linmalari rahbarlarining vakolatlarini kengaytirish, sudga qadar ish yuritish bosqichida tergovchi va surishtiruvchilarning asossiz va noqonuniy qabul qilingan qarorlarini bekor qilish vakolatini berish, hamda huquqiy normalarni to‘g‘ri qo‘llanilishini ta‘minlash bo‘yicha ularning mas‘uliyatini va javobgarligini aniq belgilash orqali ijobiy natijaga erishish mumkin.

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqib sudga qadar ish yuritishda jinoyat ishini tugatishda shaxs huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash hamda tergov bo‘linmalari rahbarlarining idoraviy nazoratini amalga oshirish bo‘yicha quyidagilar taklif etiladi:

Sudga qadar ish yuritish vakolati berilgan mansabdor shaxslarning jinoyat ishini tugatish institutini qo‘llash bo‘yicha malakasini oshirib borish hamda shakllantirish maqsadida doimiy ravishda o‘quv mashg‘ulotlari tashkil etib borish;

Jinoyat protsessual kodeksda jinoyat ishini tugatish institutini qo‘llashda, umuman sudga qadar ish yuritishda shaxs huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash, huquqlari va erkinligi buzilishining oldini olish maqsadida Tergov organi rahbarining mas‘uliyati va javobgarligini belgilovchi huquqiy norma kiritish;

Xususan, JPK ning 37-moddasi ya'ni tergov boshqarmasi, bo'limi, bo'linmasi, guruhi boshlig'ining va uning o'rinbosarining vakolatlari sirasiga quyidagi vakolatlarni kiritish mumkin:

“surishtiruvchining, tergovchining noqonuniy yoki asossiz qarorini bekor qilish; bo'ysunuvchi tergov organi tomonidan ko'rib chiqilayotgan jinoyat ishlari bo'yicha boshqa dastlabki tergov organi rahbarining, tergovchisining (surishtiruvchisining) noqonuniy yoki asossiz qarorlarini bekor qilish; jinoyat ishi bo'yicha ish yuritishni tugatish to'g'risidagi qarorni tasdiqlash;”

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan bayram tadbirida so'zlagan nutqidan. Manba: http://el.tfi.uz/images/Mirziyoyev_Sh_7c930.pdf.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasi. Manba: <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
4. Б.Б.Муродов. Жиноят ишини тугатишни такомиллаштириш: Дис...юрид.фан.док. (DSc). Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018.
5. disserCat - электронная библиотека диссертаций, Manba: <https://www.dissercat.com>.
6. Б.Б.Муродов. Жиноят ишини тугатишни такомиллаштириш: Дис...юрид.фан.док. (DSc). Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018.
7. Строгович М.С. Избранные труды в 3 томах. Т. 2: Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. Manba: <https://studmed.ru>.
8. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. 83,301-моддалар. <https://lex.uz>.
9. Б.Б.Муродов. Жиноят ишини тугатишни такомиллаштириш: Дис...юрид.фан.док. (DSc). Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018.
10. Б.Б.Муродов. Жиноят ишини тугатишни такомиллаштириш: Дис...юрид.фан.док. (DSc). Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018.
11. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди расмий сайти маълумотлари. Manba: <https://stat.sud.uz>.
12. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди расмий сайти маълумотлари. Manba: <https://stat.sud.uz>.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 ноябрь кундаги “Суд тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5268-сон Фармони. <https://lex.uz>.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди расмий сайти маълумотлари. Манба: <https://stat.sud.uz>.
15. Тошкент шаҳар ИИББ Тергов ҳисоботлари.
16. Тошкент вилояти ИИББ Тергов ҳисоботлари.
17. Хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал кодекслари. Манба: <https://www.legislationline.org>.
18. Уголовно-Процессуальный Кодекс Российской Федерации, статья-39, Манба: <https://www.legislationline.org>.
19. Уголовно-Процессуальный Кодекс Республика Беларусь, статья-35, Манба: <https://www.legislationline.org>.
20. Уголовно-Процессуальный Кодекс Республика Казахстан, статья-59, Манба: <https://www.legislationline.org>

FIRIBGARLIK JINOYATLARINING SABAB-SHAROITLARINING QIYOSIY-HUQUQIY VA ILMIIY TAHLILI

Xakimov Dilshod Abdushukurovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi

Magistratura Tashkiliy-taktik boshqaruv 2-guruh tinglovchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada firibgarlik jinoyatlarining sabab-sharoitlarining qiyosiy-huquqiy va ilmiy tahlili bayon etilgan. Bunda xorij tajribasi ham o'rganilgan bo'lib, milliy muhitdagi firibgarlik jinoyatlarini turi kelib chiqish sabablari va sharoitlari ilmiy tahlil etilib, xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: *firibgarlik, jinoyat, profilaktika, penitensiar, xulq-atvor.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительно-правовой и научный анализ причин мошенничества. Также изучается зарубежный опыт, научно анализируются причины и условия возникновения вида мошенничества в отечественной среде, делаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: *мошенничество, преступление, профилактика, пенитенциарное учреждение, поведение.*

ABSTRACT

This article provides a comparative legal and scientific analysis of the causes of fraud. It also studies foreign experience, scientifically analyzes the causes and conditions for the occurrence of a type of fraud in the domestic environment, draws conclusions and recommendations.

Keywords: *fraud, crime, prevention, penitentiary, behavior.*

KIRISH

Ijtimoiy turmushda insonlar o'zaro bir-birlari bilan muomala qilar ekan, ular orasida turli xil munosabatlar o'rnatiladi. Ayrimlar sof, halol yo'l bilan, o'zgalar haqidan qo'rqqan holda bu munosabatni o'rnatasa, ayrimlar insonlarning soddaligi, ishonuvchanligini suiiste'mol qiladi. Bunday toifa shaxslarni o'z nomi bilan firibgar va tovlamachi deb aytishlari ham bejizga emas. Ta'kidlash joizki, respublikamizda sodir etilayotgan jami jinoyatlar orasida firibgarlik jinoyatlarining salmog'i yildan-yilga o'sib borishi kuzatilmoqda. Tahlillarga ko'ra, 2016 yilda firibgarlik jinoyati jami sodir etilgan jinoyatlarning 11,7 foizini tashkil qilgan bo'lsa, 2017 yilda bu

ko'rsatkich 13,1 foizni tashkil qilgan¹³⁹. 2018 yilning 12 oyi davomida respublika bo'yicha sodir etilgan firibgarlik jinoyati(6483) 2017 yilning shu davriga nisbatan 32,78 foizga kamaygan bo'lsada, umumiy jinoyatlarda xissasi 15,1 foizni tashkil etmoqda. Firibgarlik jinoyatining salmoqli qismi Toshkent shahri (1296 ta yoki 20%) Farg'ona viloyati (840ta yoki 13%), Samarqand (632 ta yoki 9,7) va Toshkent (557 ta yoki 8,6) viloyatlari hisobiga to'g'ri kelgan. Eng achirnarlisi, 2018 yilda sodir etilgan firibgarlik jinoyatlarining 7,4% (478ta) fosh etilmasdan qolgan.¹⁴⁰

Firibgarlik jinoyatlarining kamaytirish masalasi HMQOlar oldida turgan eng muhim va ustuvor vazifalaridan bo'lib, mazkur vazifalarni amalga oshirish samaradorligini ta'minlash ko'proq ogoh etuvchi profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishni hamda ularni amalga oshirishda qo'llanilayotgan firibgarlik jinoyatining barvaqt profilaktikasi mexanizmini muntazam ravishda takomillashtirib borishni taqazo etadi. Firibgarlik jinoyatining barvaqt profilaktikasi samaradorligini ta'minlash uchun eng avvalo mazkur turdagi jinoyatlarning sodir etilish sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, har qanday voqea, hodisa, jarayon yoki mavjudlikning mohiyatini o'rganish uning kelib chiqishi yoki sodir bo'lishiga turtki bergan sabablar, imkoniyat yaratgan shart-sharoitlar haqida aniq ma'lumotga ega bo'lishni talab etadi. Aksariyat huquqshunos olimlar huquqbuzarlikni kasallikka, huquqbuzar shaxsni bemorga qiyoslashadi va mazmunan ularni bir-biriga yaqin tushunchalar deb bilishadi. Darhaqiqat, tizimda jazo huquqbuzar shaxsni jazolashga emas, balki axloqan tuzatishga xizmat qilishi lozim degan qarash mavjud. Tibbiyot sohasida esa bemorni ham jisman, ham ruhan sog'lomlashtirishga e'tibor qaratiladi¹⁴¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, huquqbuzarliklarning barcha sabab va sharoitlari kishilar psixologiyasi va ongiga ta'sir ko'rsatib, ularda g'ayriijtimoiy qarashlarni, xulq-atvorni shakllantiradi yoki ularni oziqlantiradi, kuchaytiradi. Shuning uchun ham huquqbuzarliklarning sabab va sharoitlari hamma vaqt ijtimoiy psixologik xususiyatga ega. Ijtimoiy-psixologik sabab va sharoitlar ijtimoiy sharoitlardan kelib chiqqan bo'lib, ma'lum darajada mustaqildir.

Firibgarlik jinoyatini sodir etish sababini o'rganish maqsadida shu turdagi jinoyatni sodir etib jazoni ijro etish muassasalarida jazo o'tayotgan mahkumlar

¹³⁹Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Илмий-амалий тадқиқотлар маркази маълумоти

¹⁴⁰Ўзбекистон Республикаси ИИВ Тергов департаменти маълумоти

¹⁴¹ И. Исмаилов, Д. М. Миразов, Ж. С. Мухторов ва бошқ. Ҳуқуқбузарликларнинг сабаб ва шароитларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва бартараф этиш: Ўқув қўлланма. –□ Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017 Б–5.

orasida o'tkazilgan anketa so'rovlari natijalari shuni ko'rsaktmoqdaki, so'rovda ishtirok etgan 1395 nafar mahkumlarning 30,5 foizi moddiy yetishmovchilik, 28,8 % ta'lim-tarbiyadagi kamchilik, 17% ishsizlik, 13,5 % huquqiy madaniyatning pastligi, 5,3 foizi profilaktik ishlari yetarli emasligi, 2,2 foizi huquqni muxofaza qiluvchi organlarning faoliyatidagi kamchiliklarni sabab sifatida e'tirof etishgan.

Yoshlar tomonidan firibgarlik jinoyatining sodir etilishi sababini o'rganish yuzasidan o'tkazilgan so'rovda ishtirok etgan mahkumlarning 38,1% ta'lim va tarbiyadagi sustkashlik, 32% ishsizlik, 14,9 % huquqiy madaniyatning pastligi, 5,4 % moddiy yetishmovchilik, 4,1 % oson yo'l bilan pul topish, 1,6 %ni ichkilik, 0,6 % internetning salbiy ta'siri deb belgilashgan.

Tahlillardan kuzatish mumkinki, firibgarlik jinoyatining sodir etilishining asosiy sabablardan biri shaxslardagi pulga bo'lgan extiyojning mavjudligidadir. Shuni unutmaslik lozimki, shaxslarda firibgarlik jinoyatini sodir etishga undovchi boshqa turdagi extiyojlar ham mavjud. Har qanday insonda jismoniy ehtiyoj qondirishga bo'lgan xoxish kuchliroq bo'ladi. Huquqshunos olimlarning fikriga ko'ra, ayrim toifadagi firibgarlar xayotda zaruriy ehtiyojni qondirish estagida firibgarlikka qo'l urishadi. Firibgarlar orasida spirtli ichimlikka ruju qo'ygan va giyohvandlikka chalinganlarda asosan bunday xolat kuzatiladi. Chunki, ularda hayotga, yaxshi yashashga bo'lgan qiziqish so'ngan bo'ladi. Ular faqatgina kundalik jismoniy ehtiyojini qondirish maqsadida bo'lishadi.

Umuman olganda, jinoyatni sodir etishi mumkin bo'lgan shaxslardagi extiyojlarni quyidagi toifalarga ajratib o'rganish mumkin:

- jismoniy ehtiyoj: *ochlik, chanqoq, jinsiy xayrixoxlik;*
- ijtimoiy ehtiyoj: *ijtimoiy aloqalar, muloqot, bog'langanlik, boshqalar haqida qayg'urish va o'ziga nisbatan g'amxurlik, hamkorlikdagi faoliyat;*
- ruxiy ehtiyoj: *iqrorlik, xoxish-istiak;*
- ma'naviy ehtiyoj: *o'zini o'zi hurmat qilish, boshqalar tomonidan xurmat qilinishi, natijadorlik va yuqori baxoga erishish, tan olinish;*
- moddiy ehtiyoj: *doimiy yashash sharoitini yaxshilashga intilish.*

Yengil pul topish, xayotda qiyinchilik ko'rmasdan kun kechirish, kiyinchiliklarni osonlik bilan yengib o'tishga o'rinish har qanday shaxsni o'ziga jalb etish ehtimoli yuqori. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, shaxslardagi g'urur, insof, diyonat, vijdon kabi xususiyatlar hamda axloqiy tarbiya tamoyillari ko'pchilikni jinoyat sodir etishiga yo'l qo'ymaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi to'rt xolatda shaxs firibgarlikka qo'l uradi degan fikrdamiz:

- axloqiy tarbiyadagi kamchiliklar;

- pulga bo‘lgan extiyoj qondirish zaruriyati;
- jismoniy ehtiyoj qondirish zaruriyati;
- boyib ketishga bo‘lgan kuchli xoxish.

Firibgarlikka oid jinoyat ishi materiallari tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki aksariyat hollarda jabrlanuvchilarning individual xususiyatlari (o‘ta ishonuvchanligi) mazkur jinoyatning sodir etilishiga imkon yaratgan. Firibgarlik jinoyatlarini sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlar tahlil qilinganida, 71,4 foiz holatda jabrlanuvchilarning o‘ta shonuvchanligi, 16,3 foiz holatda jabrlanuvchilarning o‘z maqsadlariga noqonuniy yo‘llar bilan erishishga urinishlari, 6,9 foiz holatda jabrlanuvchilarning huquqiy bilimlari yetishmasligi mazkur jinoyatlarningsodir etilishiga sharoit yaratgan¹⁴².

Haqiqatdan ham yuqorida ta’kidlanganidek, firibgarlik jinoyatining sodir etilishida jabrlanuvchilarning muayyan darajada o‘ziga xos xissasi mavjud. Chunki ular firibgarlarning aldovlariga ishonib, chuv tushib qolishmoqda.

Nazariyada firibgarlik jinoyatining sabab va sharoitlari kelib chiqishi bo‘yicha asosiy va asosiy bo‘lmagan sabab va sharoitlarga bo‘lib o‘rganiladi. Asosiy sabab va sharoitlar deb jamiyat rivojlanishining har qan-day bosqichi-da ham firibgarlikning ob’ektiv qonuniy hodisa sifatida mavjud bo‘lishini taqozo qiluvchi, belgilab beruvchi hodisa, voqea va jarayonlar yig‘indisiga aytamiz. Bunday sabablarga misol qilib ishlab chiqarish bilan iste’mol o‘rtasidagi, jamoat manfaati bilan shaxsiy manfaat o‘rtasidagi, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat o‘rtasidagi va shunga o‘xshash jamiyat rivojlanishining ob’ektiv qonunlariga asosan har qanday jamiyatda, uning barcha bosqichlarida mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklarni salbiy tomonlarini keltirishimiz mumkin. Asosiy bo‘lmagan sabab va sharoitlar deb, jamiyat rivojlanishining ma’lum bir bosqichida paydo bo‘lgan, vaqtinchalik va o‘tkinchi xususiyatiga ega bo‘lishini taqozo qiluvchi, belgilab beruvchi voqea, hodisa va jarayonlar yig‘indisiga aytamiz. Asosiy bo‘lmagan sabablarga misol qilib hozirgi vaqtda ishsizlik, yetishmovchilik, huquqiy madaniyatning pastligi, milliy valyutaning qadsizlanishini, tashkiliy-boshqaruv sohasidagi yo‘l qo‘yilayotgan xato va kamchiliklarni keltirishimiz mumkin. Xorijiy mamlakatlarda sodir etilayotgan firibgarlik jinoyatining sabablar o‘rganilganda bir qator uxshash holatlarni kuzatish mumkin. Masalan, AQShda faoliyat olib borayotgan hind call-markazlari ishtirokida keng qamrovli firibgarlik jinoyati sodir etilgan bo‘lib, jinoyatchilar o‘z faoliyatini telefon va internet imkoniyatlaridan foydalangan holda amalga oshirishgan. Mazkur

¹⁴²Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Илмий-амалий тадқиқотлар маркази маълумоти

jinoyatning qurbonlari asosan keksa yoshdagilar va muxojirlar bo'lishgan. Mazkur jinoyatdan jabrlanganlar soni 15 mingdan oshgan va ular jabrlanuvchilardan 250 ming AQSh dolloridan ortiq miqdorida pul undirishgan. Deyarli 4 yil davomida bu jinoiy guruh telefonda odamlarni aldash va tahdid qilish uchun turli usullardan foydalangan, asosiy tahdid – qamoq jazosi, deportatsiya va AQSh hukumati bilan bog'liq boshqa muammolar bo'lgan. Yuqoridagi misolda quyidagi sabab va sharoitlar firibgarlikning sodir etilishiga olib kelgan deb xulosa qilish mumkin:

– AQShda yashayotgan va mazkur jinoyatning qurboniga aylangan 15 mingdan ortiq fuqarolarning xulq-atvorida ishonuvchanlikning yuqoriligi;

– AQSh HMQOlar faoliyatida tashkiliy-boshqaruv soxasidagi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar;

– fuqarolarda huquqiy madaniyatning yetarli emasligi;

– internet va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash imkoniyatining kengligi;

– AQSh moliya tizimida moliyaviy monitoringning bo'shliqning mavjudligi;

– HMQOlar tomonidan amalga oshirilayotgan nazoratning sustligi tufayli firibgar erkin harakat qilish imkoniyatining mavjudligi.

Xayotda uchrayotgan bir qator omillar borki ularning mavjudligi firibgarlik kabi jinoyatlarning sodir etilishiga sharoit yaratadi. Tahlillarga asoslanib ularni quyidagi toifalarga ajratgan holda o'rganish asoslantirildi:

– shaxs yashayotgan va uni o'rab turgan ijtimoiy muhit bilan bog'liq omillar (*katta yoki kichkina muhitdagi salbiy holatlar*);

– tabiiy omillar (*tabiiy iqlim sharoiti, radiatsiya, tabiiy va texnogen vaziyatlar, suv toshqini, zilzilalar, ko'chkilar, jamiyat va davlat rivojlanishidagi beqarorliklar*);

ijtimoiy-demografik omillar (*ishsizlik, turar joyga ega bo'lmaslik, aholi sonini o'sishi, davlatning ijtimoiy siyosati (sog'liqni saqlash, sport, ta'lim, madaniyat, oillarni qullab quvvatlash va b)ning samarasizligi*);

iqtisodiy omillar (*ishlab chiqarishda raqobatbardoshlik, ishlab chiqarish imkoyatlarining eskirishi va mahsulot tan narxining oshishi, monopoliyaning mavjudligi, ish haqining pastligi, yuqori darajadagi pulning qadrsizlanishi, oziq-ovqat yetishmasligi va boshqa iqtisodiy muammolar, aholining qashshoqlik darajasi, ularni mahsulot bilan ta'minlash muammolari, xufiyona iqtisodiyotning mavjudligi*)

siyosiy omillar (*korrupsiyaning avj olishi, ijtimoiy guruhlarning keskinlashuvi, hokimiyat tomonidan fuqarolarning xohishlari rad etilishi, hokimiyat uchun kurash*)

huquqiy omillar: (*qonun normalaridagi bo'shliqlar yoki huquqiy ziddiyatlar, qonun normalari hamda qonunosti huquqiy hujjatlarning talablari ijrosini*)

ta'minlashga qaratilgan mexanizmning ishlamasligi, sodir etilgan g'ayrihuquqiy qilmishlarga nisbatan jazo muqarrarligining to'liq ta'minlanmasligi);

tashkiliy boshqaruv:(ijroiya hokimiyat organlari faoliyati ustidan nazoratning yo'qligi, moddiy oqimning mavjudligi, ijroiya hokimiyat organlarining HMQOlar bilan hamkorligining yo'qligi, davlatning kadrlar masalasidagi siyosatining samarasizligi, davlat va mahalliy organlar faoliyati ma'muriy buyruqbozlikka asoslanganligi, ijro intizomining pastligi, jinoyatlarning fosh etish darajasining pastligi, jinoyat sodir etgan shaxslarda jazoning muqarrarligini ta'minlanmaganligi)

psixologik va ma'naviy-ruhiy xarakterdagi omillar(jamiyat a'zolari o'rtasida vahimaga va jazavaga tushish holatining kuchayishi, odamlar orasida ertangi kunga ishonchsizlikning rivojlanishi, kelajagidan xavotirlanishi va qo'rqish holatining mavjudligi, siyosiy, diniy va boshqa motivlardan qo'rqishi).

Firibgarlik bilan bog'liq jinoyatchilikka qarshi kurashning eng muhim va asosiy yo'nalishlaridan biri mazkur turdagi jinoyatlarning barvaqt profilaktikasidir. Ushbu profilaktikaning o'ziga xos jixatlaridan biri sodir etilayotgan firibgarlik jinoyatlarining sabab va sharoitlarini aniqlash hamda ularni bartaraf etish choralarini ko'rishdir. Shuningdek, profilaktik chora-tadbirlarni qo'llash samaradorligi huquqni muxofaza qiluvchi organlarning keng jamoatchilik bilan hamkorligining to'g'ri tashkil etilganligiga bog'liqdir.

XULOSA

Yuqoridagi omillarni bartaraf etmay turib biz jamiyatda uchraydigan salbiy holatlar, shu jumladan firibgarlik jinoyatlarini oldini olishda natijalarga erishib bo'lmamasligini anglashimiz lozim. Shu boisdan, bugungi kunda mamalakatimizda turli sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarda aholining kam ta'minlangan qatlamini ijtimoiy qo'llab quvvatlash, yangi ishchi o'rinlarini yaratish, "uyushmagan yoshlar"ning mavjud muammolarini aniqlash va bartaraf etish, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish, aholining turmush darajasini oshirish borasida ko'zga ko'rinarli ishlar amalga oshirildi va ular davom ettrilmoqda.

REFERENCES

1. I. Ismailov, D. M. Mirazov, J. S. Muxtorov va boshq. Huquqbuzarliklarning sabab va sharoitlarini aniqlash, tahlil qilish va bartaraf etish: O'quv qo'llanma .– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2017 B–5.
2. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi ma'lumoti
3. O'zbekiston Respublikasi IIV Tergov departamenti ma'lumoti

ROBOT TEXNIKASINI TARTIBGA SOLISH MUAMMOLARI: HUQUQIY VA AXLOQIY MUAMMOLARNI HAL QILISH BO‘YICHA BA’ZI KO‘RSATMALAR

Yusupov Sardor

TDYU mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Robotlar asta-sekin odamlarning professional va shaxsiy hayotiga kirib bormoqda. Mavjud qonunchilik asoslariga duch keladigan muammolar va yangi huquqiy va axloqiy savollar tufayli ular tartibga soluvchi organlarning e'tiborini talab qiladi. Ushbu maqolada robot texnika sohasidagi to'rtta asosiy tartibga solish dilemmasi ko'rib chiqiladi: texnologik taraqqiyotdan qanday qilib qolish kerak; innovatsiyalarni rag'batlantirish va asosiy huquq va qadriyatlarni himoya qilish o'rtasidagi muvozanatni qanday saqlash kerak; keng tarqalgan ijtimoiy me'yorlarni tasdiqlash yoki ijtimoiy normalarni boshqa yo'nalishga siljitish; va texno-tartibga solishda samaradorlik va qonuniylikni qanday muvozanatlash mumkin. To'rt dilemmaning har biri muayyan tartibga solish uslubi kontekstida ko'rib chiqiladi: qonun, bozor, ijtimoiy normalar va texnologiya tartibga solish vositasi sifatida; va har biri uchun biz alohida mavzularga e'tibor qaratamiz - masalan, javobgarlik, maxfiylik va avtonomiya - bu ko'pincha tartibga solish e'tiborini talab qiladigan asosiy muammolar sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada huquq va qadriyatlarining Yevropa doirasining roli va salohiyati, mas'uliyatli tadqiqot va innovatsiyalar, aqlli tartibga solish va yumshoq qonun dilemmalarni hal qilish vositasi sifatida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Robototexnika, Nizom, tartibga soluvchi dilemmalar, texnologiyani tartibga solish, aqlli tartibga solish, mas'uliyatli innovatsiyalar, yumshoq qonun .

АННОТАЦИЯ

Роботы постепенно входят в профессиональную и личную жизнь людей. Из-за проблем, с которыми сталкиваются существующие правовые рамки, и новых правовых и этических проблем, они требуют внимания регулирующих органов. В этой статье обсуждаются четыре основные регуляторные дилеммы в области робототехники: как оставаться в курсе технологических достижений; как найти баланс между поощрением инноваций и защитой основных прав и ценностей; утверждение общих социальных норм или смещение социальных норм в другом направлении; и как сбалансировать эффективность и законность в техническом регулировании. Каждая из четырех дилемм рассматривается в контексте определенного стиля

регулирования: право, рынок, социальные нормы и технология как средство регулирования; и для каждого из них мы фокусируемся на конкретных темах, таких как подотчетность, конфиденциальность и автономия, которые часто проявляются как серьезные проблемы, требующие внимания регулирующих органов. В статье подчеркивается роль и потенциал европейской системы прав и ценностей, ответственных исследований и инноваций, умного регулирования и мягкого права как средства решения дилемм.

Ключевые слова: робототехника, регулирование, регулятивные дилеммы, технологическое регулирование, интеллектуальное регулирование, ответственные инновации, мягкое право.

ABSTRACT

Robots are gradually entering the professional and personal lives of people. Because of the challenges faced by existing legal frameworks and emerging legal and ethical issues, they require the attention of regulators. This article discusses four major regulatory dilemmas in the field of robotics: how to stay on top of technological advances; how to strike a balance between encouraging innovation and protecting fundamental rights and values; the assertion of general social norms or the shift of social norms in another direction; and how to balance efficiency and legality in technical regulation. Each of the four dilemmas is considered in the context of a particular style of regulation: law, market, social norms and technology as a means of regulation; and for each of these, we focus on specific topics such as accountability, confidentiality and autonomy, which often show up as serious issues requiring the attention of regulators. The article highlights the role and potential of the European system of rights and values, responsible research and innovation, smart regulation and soft law as a means of solving dilemmas.

Keywords: robotics, regulation, regulatory dilemmas, technological regulation, intelligent regulation, responsible innovation, soft law.

KIRISH

Robotlar endi Mars yuzasini tadqiq qilish, okean tubidagi neft quvurlarini ta'mirlash, shifoxonalarda jarrohlik muolajalarini bajarish, jang maydonlarida bombalarni zararsizlantirish yoki tashlash, fabrikalarda ishlab chiqarish vazifalarini bajarish kabi professionallar uchun odatiy holdir. Biroq, robotlar odamlarning kundalik hayotida professional bo'lmagan foydalanuvchilar uchun ham tobora ommalashib bormoqda. Biz uy xo'jaliklarida yashash xonalarini tozalash, ovqat tayyorlash va pishirish, maysa o'rish yoki talabalar va bolalar bilan o'yin o'ynash kabi uy yumushlarini bajarayotgan robotlarni tomosha qilishimiz mumkin. Bundan tashqari, ko'plab shaharlarda jamoat transporti tobora robotlashtirilmoqda, masalan. haydovchisiz metro va metro tizimlari bilan. Avtomobillar, shuningdek, B. adaptiv

kruiz nazorati, qatorni tark etish haqida ogohlantirish tizimlari, favqulodda tormoz tizimlari, barqarorlikni elektron nazorat qilish, aqlli to‘xtashga yordam berish tizimlari kabi yangi qobiliyatlar bilan jihozlanadi; va Google avtomobili kabi to‘liq avtonom avtomobillardagi ishlanmalar tezlashmoqda. Shunday qilib, robotlar kundalik, ijtimoiy va professional hayotda tobora ommalashib bormoqda.

ICT, biotexnologiya, nanotexnologiya va nevrologiya texnologiyalaridan so‘ng robototexnika tartibga soluvchi organlarning e‘tiborini talab qiladigan texnologik rivojlanishning navbatdagi katta keng yo‘nalishi sifatida tobora kun tartibiga qo‘yilmoqda. Ilgari bu keng texnologik sohalarning barchasi robototexnikaga turli yo‘llar bilan kashshof bo‘lgan, buni robotga yoki uning dizaynining ba‘zi jihatlariga nisbatan qo‘llaniladigan atamalar tasdiqlaydi, masalan: B. softbots, biorobotics, nanobots va neyrobotics; Uzoq vaqtdan beri ishlab chiqilgan mexatronik sanoat robotlari, shuningdek, futuristik gumanoidlar, androidlar va kiborglar bilan birlashganda, robototexnika haqiqatan ham keng soha bo‘lib ko‘rinadi. Bu barcha shakllarni birlashtiradigan narsa texnologik mahsulotlarning o‘z faoliyatida ma‘lum darajada avtonomiyaga ega ekanligi hissi, bu odamlar va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirning yangi qirralarini keltiradi; va aynan shu xususiyat robototexnikani tartibga soluvchilar va tartibga soluvchi olimlar uchun tegishli sohaga aylantiradi. Bizning mavjud me‘yoriy bazalarimiz robototexnika sohasidagi o‘zgarishlarga mos keladimi? Yangi robot texnologiyalari, ayniqsa, avtonom xatti-harakatlarning ortib borayotgan darajasini ko‘rsatsa, mavjud huquqiy va axloqiy asoslar doirasida tartibga solinishi mumkinmi, agar yo‘q bo‘lsa, amaldagi qonunlar robot texnologiyalarini ham o‘z ichiga olishi uchun amaldagi qonunlarni umumiyroq qilish kerakmi yoki aksincha, biz o‘zimizni maqsad qilib qo‘yishimiz kerakmi –degan savollar yuzaga keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Robot texnikasining asosiy tartibga soluvchi muammolarini xaritalash uchun mualliflar RoboLaw loyihasida hamkorlik qildilar, bu Yevropa Komissiyasining Tadqiqot asos dasturlari tomonidan moliyalashtirilgan qonun va robot texnologiyalarini o‘rganishga bag‘ishlangan birinchi tadqiqot loyihasi edi. U Scuola Superiore Sant’Anna (Italiya), Tilburg universiteti (Niderlandiya), Reading universiteti (Buyuk Britaniya) va Ludwig-Maximilians-Universität (Germaniya) huquq, falsafa, etika va robototexnika bo‘yicha mutaxassislardan iborat fanlararo guruh tomonidan ishlab chiqilgan. Loyihaning asosiy maqsadi rivojlanayotgan robot texnologiyalarining huquqiy va axloqiy oqibatlarini tushunish va (1) robototexnika

texnologiyalarining paydo bo'lishi va tez tarqalishini hisobga olgan holda mavjud huquqiy bazalar mos va samarali ekanligini va (2) qanday qilib sodir bo'layotgan o'zgarishlar robototexnika sohasidagi qalbimizga yaqin bo'lgan me'yorlar, qadriyatlar va ijtimoiy jarayonlarga ta'sir qiladi. Ushbu maqolada biz Evropa robot qonunini ishlab chiqish uchun mustahkam asos yaratish maqsadida Evropa Komissiyasi uchun tartibga solish takliflari bilan ishlab chiqilgan robototexnikani tartibga solish bo'yicha ko'rsatmalarga asoslanib loyihaning asosiy xulosalarini taqdim etamiz.

Maqolaning qamrovini aniqlash uchun keling, robotlar nima ekanligi va ularni boshqa texnologiyalardan nimasi bilan farq qilishini kontseptual muhokamadan boshlaylik. Keyinchalik, maqolaning asosiy qismi robototexnikaning tasviriy misollari bilan bog'liq holda muhokama qilinadigan to'rtta asosiy tartibga solish dilemmalarini taqdim etadi. Tartibga solish dilemmalarini istiqbolda qo'yish uchun biz har birini muayyan tartibga solish usuli bilan bog'laymiz: qonun, bozor, ijtimoiy normalar va texnologiyani tartibga solish vositasi sifatida; va har biri uchun biz javobgarlik, maxfiylik va avtonomiya kabi muayyan masalalarga e'tibor qaratamiz, ular ko'pincha tartibga soluvchi e'tiborni talab qiladigan asosiy masalalar sifatida qaraladi. Bu muayyan tartibga solish dilemmalarining muayyan tartibga solish usullari yoki muayyan tartibga solish muammolariga xosligini yoki ular robotlarning alohida turlari bilan bog'liqligini anglatmaydi; Aksincha, ushbu tuzilmaning evristikasi bizga robototexnikaning keng doirasi tomonidan ko'tarilgan tartibga solish muammolarining keng doirasini ko'rsatishga imkon beradi, bunda to'liq da'vo qilmasdan, lekin baribir davlat regulyatorlari e'tiborini tortgan asosiy masalalarga e'tibor qaratish lozim. Asosiy tartibga solish muammolarini muhokama qilgandan so'ng, biz tartibga soluvchilarga ushbu muammolarni hal qilish uchun ba'zi ko'rsatmalar beramiz.

Robotlar haqida

Robototexnika texnologiyalarining boshqa texnologiyalar bilan xilma-xil kombinatsiyasi va ularning xizmatlar va mahsulotlarni yaratish va sotib olishda qo'llanilishi, shuningdek, mutaxassislar va oddiy odamlar tomonidan robot atamasining xilma-xil qo'llanilishi robot nima degan umumiy qabul qilinadigan ta'rifni berishni qiyinlashtiradi. hisoblanadi. RoboLaw loyihasi doirasida biz mavjud ilovalar xilma-xilligini, texnologik birikmalar va tillardan foydalanishni tushunishga qodir bo'lgan keng qamrovli yondashuv foydasiga cheklovchi ta'riflardan qochishni tanladik. Biz robotlarni robotlarning eng keng tarqalgan ta'riflari natijasida eng ko'p takrorlanadigan jihatlardan tanlangan besh o'lchov ichida joylashtirish orqali

aniqlaymiz. Bular: 1. Robot namoyon bo'ladigan materialga ishora qiluvchi tabiat; 2. Insonning tashqi nazoratidan mustaqillik darajasini bildiruvchi avtonomiya; 3. Robot tomonidan taqdim etilgan ilova yoki xizmat bilan bog'liq vazifa; 4. foydalanish kontekstlari bilan bog'liq operatsion muhit; va 5. Inson va robotning o'zaro ta'siri, bu odamlar bilan o'rnatilgan munosabatlarni anglatadi.

Har bir o'lchov ichida keng imkoniyatlar mavjud. Ba'zi hollarda bu imkoniyatlar spektr bo'ylab tarqalishi mumkin, masalan, avtonomiya toifasidagi B., bu ham to'liq avtonom robotlarni, ham masofadan bo'lsa-da (teleoperatsiya orqali) to'liq inson tomonidan boshqariladigan robotlarni o'z ichiga oladi. yoki jismoniy va virtual robotlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan tabiat bilan bog'liq turkumda. Ushbu toifalar asosan germeneytik va analitik ahamiyatga ega va berilgan ilovani qay darajada robot deb atash mumkinligini va xususan, qaysi turdagi robotni baholashda foydali bo'lishi mumkin. Biroq, bu o'z-o'zidan robot atamasining doirasini aniqlash uchun evristik ma'lumot bermaydi.

Delimitatsiya savoliga taxminiy javob berish uchun biz robotlarni boshqa qurilmalardan nimasi bilan noyob qilishini so'rashimiz mumkin. Robotlar nimadan iboratligi haqidagi umumiy taxminlar avtonomiyaga, ya'ni inson aralashuvisiz ishlash qobiliyatiga tegishli; jismoniy tabiat, ya'ni jismoniy muhitda harakat qilish va harakat qilish qobiliyati; robotning asosiy farqlovchi xususiyatlari sifatida insonga o'xshashlik. Biroq, bu xususiyatlarning hech biri zarur yoki etarli mezon emas, chunki robotlar avtonom bo'lmagan (masalan, jarrohlik robotlari), jismoniy bo'lmagan (masalan, softbotlar) yoki insonga o'xshash bo'lmagan (masalan, sanoat robotlari) bo'lishi mumkin. Aniq ta'rifni Richards va Smartda topish mumkin, ular robotni jismoniy va aqliy vakolatga ega bo'lgan, ammo biologik ma'noda tirik bo'lmagan muhandislik tizimi sifatida belgilaydilar. Ushbu ta'rif yuqorida tavsiflangan antropomorfizmdan uzoqlashadi, lekin boshqa ikkita jihatni saqlab qoladi: jismoniy (jismoniy tabiat) va aqliy agentlik (avtonomiya). Ularning fikricha, agentlik subektivdir; tizim faqat mezonlarga javob berish uchun tashqi kuzatuvchiga harakat qila oladigandek ko'rinishi kerak.

Ushbu maqola robotning asosiy jihati muayyan vazifalarni bajarish uchun dasturni (dasturiy ta'minotni) ishga tushirish qobiliyati bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, bu ob'ektga ma'lum bir xatti-harakatni yozish imkoniyati, shuningdek, bu xatti-harakatni amalga oshirish imkoniyati (ob'ektning xususiyatlari tufayli) robotni oddiy ob'ekt yoki tabiiy hodisadan ajratib turadi. Vazifa juda oddiy harakat bo'lishi mumkin, masalan. vaqti-vaqti bilan o'zgarib turadigan ranglar (masalan, svetofor) yoki juda murakkab, masalan, jamoat joyida mashina haydash

(masalan, avtonom [yoki haydovchisiz] avtomobil). Garchi ikkinchi robot atrof-muhitni idrok etish, ma'lumotlarni qayta ishlash, qarorlar qabul qilish va atrof-muhit bo'ylab harakatlanish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, birinchisi shunchaki oldindan dasturlashtirilgan qurilma (ya'ni Automa), ham svetofor, ham avtonom transport vositalari. dasturlashtirilgan, ya'ni ular harakat qilish uchun ko'rsatmalarni bajaradigan kompyuter tomonidan boshqariladi. Farqi turda emas, balki murakkablikda. Shuni ta'kidlash kerakki, dasturlash qobiliyati narsaning fizik tabiatiga bog'liq emas, u ham biologik materialdan (masalan, nanorobotlar) va mexatronik komponentlardan (masalan, Asimov nomidagi Honda robotidan) tayyorlanishi mumkin. Bundan tashqari, ko'rsatmalarni bajarish qobiliyati avtonomiya darajasiga bog'liq emas. Da Vinchi roboti kabi teleoperatsiya qurilmasi ham.

Tartibga soluvchi dilemmalar. Tartibga solishning to'rtta usuli.

Tartibga solishni odamlarning (yoki boshqa [huquqiy] vakolatli shaxslarning) xatti-harakatlariga qasddan ta'sir ko'rsatishga urinish sifatida tavsiflash mumkin. Ushbu formula shuni ko'rsatadiki, tartibga soluvchi robotlar haqida gapirish vasvasasi bo'lishi mumkin, ammo robotlarning o'zlari maqsad emas - tartibga solinadigan narsa ma'nosida - (hech bo'lmaganda robotlar harakat qilish huquqiga ega bo'lmaguncha, bu uzoq vaqt davomida sodir bo'lishi mumkin) muddatli), lekin robotlarni loyihalashtiradigan, quradigan yoki ular bilan ishlaydigan odamlar. Shuning uchun robototexnikani tartibga solish biz ushbu maqolada muhokama qilayotgan sohani tavsiflash uchun ko'proq mos atama bo'lib, tartibga solish robototexnika sohasidagi o'zgarishlarga nisbatan odamlarning xatti-harakatlariga ta'sir qilishni anglatadi.

Qonun tartibga solishning eng yorqin namunasidir, lekin xatti-harakatlarga boshqa ataylab mexanizmlar ham ta'sir qiladi. Lessig tartibga solish vositalari to'plamida to'rtta vositani aniqlaydi: qonun; ijtimoiy normalar; Bozor; va arxitektura (ya'ni texnologiya tartibga solish vositasi sifatida). Boshqa tartibga soluvchi vositalar bilan ham qonun ko'pincha kontekstual yoki yordam beruvchi omil sifatida rol o'ynaydi (masalan, raqobat uchun asos yoki asos yaratish yoki ijtimoiy normalarni himoya qilish orqali). Robot texnikasi muammolariga duch kelgan tartibga soluvchilar nuqtai nazaridan, har bir tartibga solish usulini, shu jumladan siyosatlar birinchi navbatda huquqiy aralashuvdan tashqari tartibga solish usullaridan foydalanganda qonunning kontekstdagi rolini hisobga olish kerak, ammo hech qanday tartibga solish usuli tartibga solish muammolarini hal qilish uchun ideal tarzda mos kelmaydi. robototexnika. Ushbu bo'limda biz turli xil tartibga solish

aralashuvlarini ko‘rib chiqishda hal qilinishi kerak bo‘lgan turli xil tartibga soluvchi dilemmalarni muhokama qilamiz, ular robototexnikani tartibga solish kontekstida tez-tez uchraydigan bir nechta muammolar va turli xil robototexnika ilovalari bilan tasvirlangan.

Qonun

Texnologiyani tartibga solishdagi birinchi asosiy tartibga solish muammosi texnologik yutuqlarni kuzatib borishdir. Ko‘pincha qonun doimo texnologik o‘zgarishlardan orqada qolayotgani tanqid qilinadi. Bu tezlikni oshirish muammosi yoki tartibga solishning buzilishi kabi atamalar bilan ifodalanadi. Yangi texnologiyalar mavjud tartibga solishda bo‘shliqlarga ega bo‘lishi yoki kiruvchi ziddiyatlarni keltirib chiqarishi va o‘zgarishlarni talab qilishi mumkin. Keyin biz texnologiyani tartibga solishning klassik dilemmasi bilan duch kelamiz: texnologik betaraflik va huquqiy aniqlik. Texnologiyani emas, balki texnologiyaning salbiy ta‘sirini tartibga solish kerak. Bunga erishish uchun tartibga solish aniq texnologiyalardan mavhum bo‘lishi kerak, bu etarli darajada barqaror va shuning uchun texnologiyadan neytral bo‘lishi kerak. Muammo shundaki, buni bir vaqtning o‘zida yetarli huquqiy aniqlikni ta‘minlaydigan tarzda amalga oshirish.

Yangi texnologiyalarni tartibga solish bilan bog‘liq yana bir dilemma paydo bo‘ladi. Bir tomondan, biz shoshilinch va tajovuzkor qonunchilik ilm-fan taraqqiyotiga to‘sqinlik qilishi va potentsial foydani amalga oshirishga to‘sqinlik qilishi, raqobatbardoshlikka to‘sqinlik qilishi yoki iqtisodiy yoki boshqa samarasizliklarni keltirib chiqarishi mumkinligidan xavotirdamiz. Shu bilan birga, paradoksal tarzda, ishonchli va xavfsiz huquqiy muhitning yo‘qligi ham texnologik innovatsiyalarga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Har bir yangi texnologiya bilan qonunning orqada qolishiga chaqiriq ko‘pincha refleksli tarzda va hozirgi san‘at va qonunchilik holatiga shubha qilmasdan eshutilishi mumkin. Ko‘pincha mavjud qonunchilik bazasi nisbatan mustahkam ekanligi ma‘lum bo‘ladi; Fuqarolik javobgarlik rejimlari ko‘plab texnologik yutuqlar bilan qoniqarli tarzda kurashdi. Qonun, albatta, texnologiya nima va qanday rivojlanishiga ta‘sir qiladi; Misol uchun, mahsulot javobgarligi to‘liq avtonom transport vositalarining rivojlanishiga sovuq ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, agar u ushbu transport vositalari tomonidan etkazilgan zararni tartibga solishning asosiy mexanizmi bo‘lsa. Biroq, me‘yoriy-huquqiy bazaning texnologik taraqqiyotga mos kelishi va innovatsiyalarga tasodifan to‘sqinlik qilmasligini aniqlash ahamiyatsiz emas. Va agar qonun noto‘g‘ri bo‘lsa, uni qanday o‘zgartirishni qanday aniqlash mumkin?

Texnologiyani tartibga solish bilan bog'liq ba'zi muammolarni ko'rishimiz mumkin bo'lgan sohalardan biri bu jarrohlik robotlarida. Jarrohlik robotlari nisbatan yangi, ammo ko'payib borayotgani aniq. Ularning operatsiya xonasiga kiritilishi jarrohlik muolajalarining sifati va aniqligini oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlar natijasidir va 1980-yillarda paydo bo'lgan minimal invaziv jarrohlikning paydo bo'lishi va evolyutsiyasini kuzatib boradi. Jarrohlik robotining eng yorqin namunalaridan biri Da Vinchi Si HD jarrohlik tizimidir. Ushbu tizim jarroh tomonidan boshqariladigan displey va elektron boshqaruv elementlarini o'z ichiga olgan konsol blokidan va bemor tomonidan to'rtta qul manipulyatoridan, uchtasi jarrohlik asboblarni telemanipulyatsiya qilish uchun va bittasi endoskopik kamera bilan jihozlanganidan iborat. Da Vinchi tizimi, albatta, klassik (antropomorfik) robotga o'xshamaydi, lekin boshqaruv bloki manipulyatorlardan olib tashlanganida, ikkinchisi harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lib ko'rinadi. Bu robotlashtirilgan tizim bo'lib, jarrohning harakatlari tizimli kompyuter tomonidan qayta ishlanadi, jarrohning titroqlarini filtrlaydi va jarroh harakatlarining aniqligini oshirish uchun o'zgaruvchan harakat masshtabini qo'llaydi. Bu umid beruvchi natijalarni berayotgan bo'lsa-da, tizim mukammal emas. Masalan, u to'g'ri haptik aloqaga ega emas, bu to'qimalarning mustahkamligini aniqlashni qiyinlashtiradi, o'simta va normal to'qimalarni farqlashni qiyinlashtiradi va intrakorporeal tikuv va tugunlarni bajarishni qiyinlashtiradi.

Bunday (jarrohlik) robotlar qanday tartibga solinadi? Yevropa Ittifoqida ushbu sinf robotlari uchun maxsus tartibga solish yo'q. Huquqiy nuqtai nazardan, Da Vinchi jarrohlik robotlari kabi, 1993 yil 14 iyundagi 93/42/EEC Kengash Direktivining IX ilovasiga (Tibbiy asboblarni direktivasi, MDD) muvofiq Yevropada IIB toifali tibbiy asboblarni sifatida malakaga ega. Ushbu direktiv tibbiy asboblarni xavfsizligini tartibga solishga qaratilgan va asosan Idoralar belgisi bo'lgan mahsulotlarga Evropa Ittifoqi bozorida ruxsat berilishini nazarda tutadi. IIB toifali mahsulotlar Muvofiqlik deklaratsiyasi (II-ilova, keng qamrovli sifat kafolati) yoki turdagi ekspertizadan (III-ilova) o'tishi kerak. Tibbiy asboblarni sifatida jarrohlik robotlari jarrohlik amaliyotlarida ishlatiladigan qaychi va skalpel kabi boshqa tibbiy asboblardan farq qilmaydi. MDD faqat tibbiy asboblarning funktsiyasi, dizayni va konstruktsiyasiga qo'yiladigan talablarni tartibga soladi, lekin robotli jarrohlik xavfini emas, balki inson va mashinaning murakkab o'zaro ta'siri bilan belgilanadi. Jarrohlik robotlari bilan ishlaydigan jarrohlar uchun maxsus malakalar mavjud emas, ammo bunday mashinalarni boshqarish an'anaviy jarrohlikdan sezilarli darajada farq qiladi. Misol uchun, tizim tomonidan yaratilgan 3D tasvirlarni to'g'ri ishlatish va etti darajali

erkinlik bilan manipulyatorlarni boshqarish treningni talab qiladi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida Da Vinching ishlab chiqaruvchisi Intuitive Surgical Inc kompaniyasiga nisbatan kompaniya mutaxassislariga yetarlicha tayyorgarlik ko‘rmaganligi sababli bir nechta da‘volar qo‘zg‘atilganligi ajablanarli emas.

Biroq, jarrohlik robotlari va boshqa ko‘plab tibbiy asboblarning o‘rtasidagi sifat farqi ushbu robotlarni boshqaradigan tibbiyot xodimlari uchun maxsus tartibga soluvchi talablar talab qilinishi mumkinmi degan savolni oqlashi mumkin. Kasbiy tovon robojarrohlarni to‘g‘ri tayyorlash uchun tegishli rag‘batlantirishni ta‘minlashi mumkin, ammo noto‘g‘ri operatsiyalar bemorning o‘limiga olib kelishi mumkinligi sababli, robot jarrohlarga oldindan talablarni qo‘yish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan bir qatorda, agar jarrohlik robotlarining o‘zlari sezilarli darajada farq qiladigan bo‘lsa, muayyan muammolarni hal qiluvchi maxsus tartibga solish ko‘proq mos keladi.

Huquqiy savollarni tug‘diradigan yana bir soha - bionika, aniqrog‘i robotlashtirilgan protezlar. Protez - bu jismoniy shikastlanish, kasallik yoki tug‘ma sharoitlar tufayli yo‘qolishi mumkin bo‘lgan tananing etishmayotgan qismini jismonan almashtiradigan qurilma. An‘anaga ko‘ra, bu qurilmalar juda oddiy edi (yog‘och oyoqni o‘ylab ko‘ring), ammo bugungi kunda elektronikada ham, mexatronikada ham miniatyuraizatsiya tufayli o‘z foydalanuvchilariga bir necha darajadagi erkinliklarni taklif qiladigan va ba‘zi hollarda hatto shunga o‘xshash yoki hatto ta‘minlaydigan murakkab protezlar paydo bo‘lmoqda. ular almashtiradigan tana qismlariga qaraganda yaxshiroq funktsionallik. Protezlarga qo‘shimcha ravishda biz nerv-mushak va skelet tizimining strukturaviy va funktsional xususiyatlarini o‘zgartiradigan ortezlarni va odatda inson oyoq-qo‘llari bilan birga ishlaydigan ekzoskeletlarni, robotlashtirilgan ekzoskelet tuzilmalarini topamiz. Ular birgalikda nazorat interfeysi orqali sun‘iy qismga ulangan biologik qismdan tashkil topgan gibridd bionik tizimlar toifasiga kiradi. Biz bu protezlarni yo‘qolgan oyoq-qo‘llarning o‘rnini bosuvchi vosita sifatida ko‘rish vasvasasiga tushishimiz mumkin, bu esa foydalanuvchining funktsionalligini tiklaydi. Lekin nega biz tiklashda to‘xtashimiz kerak? Protezdagi motorlar inson mushaklaridan kuchliroq bo‘lishi mumkin; Aslida, ekzoskelet tadqiqotining asosiy maqsadi inson imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradigan ekzoskeletlarni ishlab chiqishdir.

Robotik protezlar axloqiy va huquqiy savollarni tug‘diradi, chunki ular terapiya va takomillashtirish o‘rtasidagi farqni yanada muammoli qiladi, bu nafaqat falsafiy munozaralar mavzusi, balki siyosat va tartibga solishning asosi hisoblanadi. Ilmiy munozaralarda restitutio ad integrum (inson yaxlitligini tiklash) va transformatio

adaptimum (odamlarni yaxshiroq o'zgartirish) o'rtasida an'anaviy farq mavjud. Bu shunchaki kontseptual farq emas, balki axloqiy jihatdan muammosiz harakat (terapiya) va axloqiy muammoli harakat (kuchaytirish) o'rtasidagi farqni o'z ichiga oladi. Biroq, bu farqning o'zi ham muammolardan holi emas, chunki u sog'liqning normal sharoitlari haqidagi taxmin qilingan noaniq tushunchaga asoslanadi. Ammo insonning kamoloti haqidagi umumiy munozaralarda, ayniqsa g'ayritabiiylik, adolatsizlik, adolatsizlik va qadr-qimmat kabi atamalar qo'llaniladigan ko'plab axloqiy tashvishlar murakkab ko'rinadi va ko'pincha boshqa dalillar bilan mos keladi, bu esa bahsni sezilarli darajada buzadi. Evropa Ittifoqi va AQShda terapiya va samaradorlikni oshirish o'rtasidagi farq inson samaradorligini oshirish texnologiyalari siyosati va boshqaruvi bo'yicha tavsiyalar berish uchun ishlatiladi. Binobarin, ma'lum amaliyotlarni tiklash uchun qo'llash joizdir, masalan, B. DEHB tashxisi qo'yilgan bolalar uchun Ritalin (metilfenidat) retsepti, Ritalinni qisqa muddatli xotirasi va konsentratsiyasini yaxshilashni istagan talabalar tomonidan qo'llanilishi.

Siyosat va tartibga solish inson holatini o'zgartira oladigan texnologiyalarning afzalliklarini ko'rib chiqish o'rniga, birinchi qarashda axloqiy jihatdan yaxshi ko'rinadigan (terapiya) va axloqiy jihatdan muammoli (yaxshilash) o'rtasida farqlanadi. Koops ko'rsatganidek, farq turli panelistlar tomonidan turlicha qo'llaniladi. U ko'pincha fazoviy metaforalardan foydalangan holda turli sohalarni ramkalash uchun ishlatiladi, bu terapiya va takomillashtirish (ingichka, loyqa yoki o'zgaruvchan) chiziq bilan ajratilgan aniq sohalar ekanligini ko'rsatadi. Yana bir ko'zga ko'ringan ramka silliq nishab bo'lib, bu erda terapiyadan yaxshilashga o'tish suv toshqini eshiklarini ochish elementi bilan bog'liq, masalan, normal sharoitlarni tibbiylashtirish bilan bog'liq tashvishlar kontekstida. Uchinchi asos - psixotrop dorilar nuqtai nazaridan terapiyadan tuzatishga o'tishni, ularning asl maqsadidan tashqariga chiqadigan va boshqa maqsadlarga xizmat qiladigan; Buni funktsional o'rmalanish shakli sifatida ko'rish mumkin. To'rtinchi asos - bu farazlarga ko'ra zarurat yoki terapiyadan farqli o'laroq, terapiya va takomillashtirish o'rtasidagi farqni (sub'ektiv) individual tanlov (masalan, turmush tarzi dori-darmonlari, tanlov) sifatida tavsiflovchi metaforalar yordamida taqdim etishdir. zaruriyat. Ushbu ramkalar ichida turli xil metaforalardan foydalaniladi, ular aniq muammolarni va idrok etilgan muammolarni hal qilish yo'nalishlarini keltirib chiqaradi. Ramka turli hududlarniki bo'lsa, muammolar tasniflovchi sifatida tuziladi: biz to'g'ri chegaralarni aniqlashimiz va dasturni kerakli joyga joylashtirishimiz kerak. Silliq doira qabul qilinganda, u odatda kamsituvchi so'zlarni o'z ichiga oladi va me'yoriy ravishda yuklanadi:

yaxshilash tubsizlikdir, undan qochish kerak. Shunga o'xshash ma'nolar "Creep Frame" xususiyatiga taalluqlidir, garchi bu erda yashirin yechim yaxshilashdan qochish emas, balki tibbiy ko'rsatmalarni ko'chirib o'tkazish orqali uning qonuniy asosini topishdir. Nihoyat, individual qarorlar qabul qilish tizimi bu davlat siyosati masalasi emasligini ko'rsatadi, shuning uchun yaxshilashni tartibga solishning hojati yo'q (masalan, sog'liq va xavfsizlikka aniq va mavjud tahdidlar mavjud bo'lmasa). Shuning uchun, bionik protezlarni tartibga solishda, tartibga solish muammosi doirasidan xabardor bo'lish kerak, chunki qo'llaniladigan metaforalar tartibga soluvchi echimlarni izlash yo'nalishiga ta'sir qiladi.

Terapiya va takomillashtirishni farqlashning yana bir yondashuvi texnologik rivojlanish bo'yicha siyosat qarorlarini boshqarish uchun individual qobiliyatlarga e'tibor qaratib, liberal yondashuvni qo'llashdir. Amartya Sensning ishiga asoslanib, Marta Nussbaum odamlarning farovonligini baholash uchun qobiliyatli yondashuvni ishlab chiqdi. Asosan, inson qobiliyatlari yondashuvi odamlarning o'zlari xohlagan hayot tarzida yashash, o'zlari xohlagan narsani qilish va kim bo'lishni xohlashlari uchun erkinliklarga (qobiliyatlarga) ega ekanligini targ'ib qiladi. Ular haqiqatan ham ushbu erkinliklarga ega bo'lgach, ular yashashni xohlagan hayot haqidagi o'z g'oyalariga muvofiq ushbu erkinliklardan foydalanishni tanlashlari mumkin.

Imkoniyatlar yondashuvi kasallik, nogironlik va jismoniy qobiliyat masalasidan tashqari insonning funktsional imkoniyatlari masalasini hal qiladi.

Nussbaum tasavvur qiladigan insonning asosiy funktsiyalari hayot, jismoniy salomatlik, tana yaxlitligi, hissiyotlar, amaliy aql, tasavvur va o'yin va atrof-muhitni nazorat qilishdan iborat. Qobiliyat tushunchasi shaxsiy tanlov va e'tibor g'oyasi bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, ushbu hisobda shaxslar ma'lum bir qobiliyatni amalga oshirish yoki qilmaslikni tanlash imkoniyatiga ega. Shunday qilib, bu yondashuv jismoniy sohada emas, balki siyosiy sohada qobiliyat tushunchasini o'z ichiga oladi. Ko'nikmalarga shu nuqtai nazardan qaralganda, siyosiy va madaniy kontekst markaziy rol o'ynaydi. Davlatlar ko'nikmalarni himoya qilishlari va odamlarning nafaqat nominal huquqlarga ega bo'lishlarini, balki ularni muayyan madaniy va ijtimoiy muhitda amalga oshirish imkoniyatini ham ta'minlashlari kerak. Bu Oosterlaken va Van den Xoven ta'kidlaganidek, texnologiya va odamlar o'rtasidagi munosabatlarni baholashga ham tegishli. Imkoniyat yondashuvi insonning qaysi qobiliyatlariga robotlar va boshqa texnologiyalar ta'sir ko'rsatishi va qaysi biri Yevropa Ittifoqining me'yoriy-huquqiy bazasi uchun tegishli ekanligi haqidagi savolga javob berish uchun kontseptual asosni taqdim etadi. Bu inson huquqlari va imkoniyatlari markaziy o'rinni egallagan robotlar va ko'nikmalar masalasiga

boshqacha nuqtai nazarni taklif qilish orqali amalga oshiradi. Ushbu yondashuv doirasida, masalan, robot texnologiyalari yuqorida tavsiflangan ichki va birlashtirilgan imkoniyatlar ro'yxati elementlarini qanday targ'ib qilish yoki pasaytirish haqida so'rash mantiqan. Yoki me'yoriy tahlil asosida ma'lum kontekstlarda boshqa ko'nikmalarga nisbatan ustuvor deb hisoblansa, robotlardan qanday qilib ba'zi ko'nikmalarni himoya qilish vositasi sifatida foydalanish mumkin (yoki kerak). Yoki qanday qilib robotlar odatiy va avtomatik vazifalarni bajarish orqali odamlarga amaliy fikrlash va tasavvur kabi haqiqiy insoniy qobiliyatlarni bajarishga o'zlarini bag'ishlashga imkon beradi.

Texnologik taraqqiyot natijasida nafaqat terapiya va takomillashtirish o'rtasidagi farq tobora muammoli bo'lib bormoqda. Odamlar va narsalar o'rtasidagi farq (robo- va neyro-) protezlash davrida ham xavf ostida. Robot-protezlilar tobora inson tanasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ular miya kompyuter interfeyslari (BCI) tomonidan quvvatlanadi, ular invaziv bo'lmagan, hamma joyda yoki qisman invaziv bo'lishi mumkin. Invaziv bo'lmagan interfeyslar, masalan, tanadan tashqaridagi sensorlar (yelektroensefalogramma, EEC) tomonidan miya faoliyatini qayd etishdan iborat bo'lganligi sababli, u erda (bosh suyagining zaiflashishi tufayli) invaziv BCI texnikasi kabi ko'rsatkichlarga erisha olmaydi. invaziv usullar uchun. Natijada, protezni (yoki hech bo'lmaganda tegishli qismlarni) olib tashlash mumkin emas. Rasmiy ravishda tan olingan kam sonli kiborglardan biri bo'lgan Nil Xarbissonning bosh suyagida rang chastotalarini tovush chastotalariga aylantiradigan osseointegratsiyalashgan antenna mavjud. Qurilma uning akromatopsisini tuzatish uchun mo'ljallangan, lekin u aslida inson spektridan tashqaridagi ranglarni ko'rish imkonini beradi. Kiborgning yana bir misoli - ikki tomonlama amputatsiya qilingan Kristian Kandlbauer, uning qo'llari ikki xil protez bilan almashtirilgan, ulardan biri asab tizimidan signallardan foydalanadi. Albatta, bu protezlarni implantatsiya qilishdan oldin ob'ektlar yoki narsalar deb hisoblash kerak, ammo ular uy egasining ajralmas qismi bo'lsa nima bo'ladi? Biz tanamizni (jumladan, miyamizni) yaxshilash uchun tarixdan foydalanganmiz texnologiyalar - kiyim-kechak, ko'zoynak, kitoblar - har doim tanani foydali chegara belgisi qilib, tanadan ajratish nisbatan oson bo'lgan. Bu BCI va boshqa robot texnologiyalari bilan ancha qiyinlashadi. Va bu tirik shaxslar va jonsiz moddalar uchun turli xil huquqiy rejimlar asosidagi taxminlarni shubha ostiga qo'yadi.

Aytish mumkinki, qurilma inson tanasining bir qismi bo'lgandan so'ng, inson tanasining to'liq konstitutsiyaviy himoyasi kuchga kiradi. Bu jamoat joylari yoki ofislar ushbu kiborglarga kirishni cheklay olmaydi yoki qurilmani olib tashlash yoki

o'chirishni talab qila olmasligini bildiradi, faqat foydalanuvchi va uchinchi shaxslarning xavfsizligi uchun. Xuddi shunday, ushbu qurilmalar ham inson tanasi kabi tintuv va olib qo'yish cheklovlariga duchor bo'lishi kerak, chunki o'rnatilgandan so'ng ular endi oddiy ob'ektlar emas, balki tananing bir qismiga aylanadi. Bu, shuningdek, qabul qilingan va qayta ishlangan biologik signallarni va keyinchalik protezning harakatlanishini ta'minlaydigan motorlar va aktuatorlarga uzatiladigan signallarni kuzatish uchun protezga biriktirilgan mumkin bo'lgan yozib olish mexanizmlariga kirish imkoniyatiga ham tegishlidir, xuddi shunday kirishga invaziv yoki kamroq invaziv usullar.

Xulosa qilib aytganda, amaldagi qonunchilik bazasi inson shaxsining ma'lum bir tushunchasiga asoslanadi, ham me'yoriy terapiya/taxminan farqlash ma'nosida, ham asosiy tana/atrof-muhit farqi ma'nosida, ikkalasi ham robotik ishlanmalar tomonidan e'tiroz bildirilmoqda. Natijada, me'yoriy-huquqiy bazani o'zgartirish kerak, lekin ularni robototexnika bilan ta'minlash uchun texnologik jihatdan neytral qilib bo'lmaydi. Ko'pgina hollarda, texnologiyani muayyan mavjud huquqiy farqlarga mos keladigan (qayta) tasniflash masalasi emas. Muammo shundaki, asosiy tushunchalar chegara belgilari sifatida muammoli bo'lib qoladi (masalan, inson-mashina interfeyslari dunyosida jismoniy yaxlitlik). Ushbu asosni yanada fundamental darajada qayta ko'rib chiqish kerak, bu esa tartibga soluvchilardan savol ustida o'ylashni talab qiladi.

XULOSA

Texnologik tartibga solishning ikkinchi muhim me'yoriy muammosi texnologik innovatsiyalarni rag'batlantirish yoki hech bo'lmaganda bo'g'maslik va yangi texnologiyalar sog'liq va xavfsizlik yoki asosiy huquq va qadriyatlarni himoya qilish uchun ortiqcha xavf tug'dirmasligini ta'minlash o'rtasidagi muvozanatni topishdir. Ushbu muvozanatga erishishga yordam beradigan muhim huquqiy vosita - bu texnologik innovatsiyalarning mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini bartaraf etishi mumkin bo'lgan javobgarlik qonunidir. Biroq, agar texnologiya ishlab chiquvchilari va ishlab chiqaruvchilar xavflarini hisoblab bera olmaydigan mahsulotlar uchun juda og'ir xarajatlarni ko'tarishdan qo'rqasalar, javobgarlik risklari innovatsiyalarga to'sqinlik qiluvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, innovatsiyalar va huquqiy himoyani uyg'unlashtirishning tartibga soluvchi muammosi bilan bog'liq muhim savol - mavjud javobgarlik to'g'risidagi qonunda mustahkamlangan rag'batlantirish tizimining tartibga soluvchi yo'nalishi ko'proq ma'lum bir texnologiya innovatsiyasini rag'batlantirishga qaratilganmi yoki jamiyatni yangi

texnologiyalarning mumkin bo'lgan xavflaridan himoya qilishga qaratilganmi? texnologiyalar himoya qiladi va murakkab texnologiyalar.

Mas'uliyat qonuni texnologiya ishlab chiquvchilari uchun innovatsiyalar uchun ko'proq ijobiy yoki salbiy rag'batlar beradimi - bu texnologiyaning o'ziga xos kontekstini, shu jumladan texnologiya qo'llaniladigan o'ziga xos bozor tuzilmasini diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladigan savol. Bundan tashqari, rag'batlantirishning mavjud kombinatsiyasi (i) kerakli natijalarga erishish - masalan, bozorga chiqarilgan mahsulotlar xavfsizligini ta'minlash - va (ii) hech qanday siyosiy dalil bo'lishi mumkinmi yoki yo'qmi degan siyosiy savol berilishi kerak. Buning uchun boshqa muvozanat afzalroq bo'ladi.

REFERENCES

1. Д. М. Габбай, Семантисал Инвестигатионс ин Хейтингс Интуитионистис Логис. Реидел, Дордрехт, 1981.
2. М. Камински, Нонстандард сонневес оф интуитионистис пропоситионал логис. Нотре Даме Жоурнал оф Формал Логис 29 (1988), 309{331
3. Е. Маллй, Грундгесетзе дес Солленс: Элементе дер Логик дес Вилленс, Леусчнер унд Лубенскй, Граз 1926.
4. Е. Морсчер, Маллйс Ахиомсйстем фур дие деонтисче Логик: Реконструктион унд крити- счеWурдигунг.
5. Ин А. Хиеке (Ед.), Эрнст Маллй: Версуч эинер Неубевертунг, пп. 81 {165, Асадемия Верлаг, Санкт Аугустин 1998.
6. Bakhramova, M. . (2022). Online Dispute Resolution: Digitalized Disputes and Their Legal Basis. *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, 1(8), 25–29. Retrieved from <http://openaccessjournals.eu/index.php/jedic/article/view/962> .
7. А. Хеиден, Д. Пренингер, Л. Лехнер, М. Баумгартнер, М. Драск, Э. Воритзка, Д. Счиллер, Р.
8. Ф. Хартманн, М. Баумгартнер, М. Калтенбруннер, Бесоминг суштайнабле, тхе неу фронтierer ин софт роботисс. Адв. Матер. 33, 2004413 (2021).
9. Bakhramova, M. (2022, February). THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ARBITRATION AND ODR IN E-COMMERCE. In *International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses* (pp. 85-87).
10. М. Ж. Лёнс, С. Акамацу, М. Камачи, анд Ж. Гёба, Содинг фасиал эхпрессионс витх габор вавелец ин Зрд Интернационал Сонференсе он Фасе & Гестуре Ресогницион (ФФ98), Нара, Жапан, пп. 200-205, 1998.
11. Bakhramova, M. (2022). Theoretical and Legal Regulation of ODR in the European Union Countries. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(1), 299-304.

-
12. З. Ю анд С. Зханг, Image based static facial expression recognition with multiple deep network learning in ISMIR 15 Proceedings of the 2015 ACM on International Conference on Multimodal Interaction, Seattle, WA, USA, pp. 435-442, 2015.
13. Б.-К. Ким, Ж. Рох, С.-Й. Донг, анд С.-Й. Лэ, Хиерархический коммиттэ оф дэп сонволуционал неурал нетворкс фор робуст фасиал эхпрессион ресогнитион ин Ж. Мультимодал Усер Интерфасес, вол. 10, но. 2, pp. 173-189, 2016.
14. Bakhramova, M. (2022). Online Dispute Resolution: Digitalized Disputes and Their Legal Basis. *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, 1(8), 25-29.
15. Mokhinur, B. (2021). NECESSITY AND IMPORTANCE OF ELECTRONIC DISPUTE RESOLUTION IN INTERNATIONAL LAW. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.

O‘ZBEKISTONDA INDUSTRIALASHTIRISH MASALALARINING DAVRIY MATBUOTDAGI TALQINI

A. Mingnorov

Nizomiy nomli Toshkent Davlat pedagogika universiteti O‘zbekistonning eng yangi tarixi kafedrasida dotsenti tarix fanlari nomzodi

ANNOTATSIYA

O‘tgan asrning 20-30 yillarida bolsheviklar siyosati oqibati tufayli yurtimiz boyliklari talon-taroj etildi. Natijada xalqimizning turmish darajasi esa yomonlashdi. Har qanday davrni xolisona o‘rganish uchun birlamchi manbaga murojat etish zarur. Shu nuqtai nazardan ushbu maqolada davriy matbuot materiallari orqali bolsheviklarning O‘zbekistonda olib borgan siyosati va industrialashtirish masalasi ochib berildi.

Kalit so‘zlar: Milliy chegaralanish, kooperativ, artel, mayda hunarmandlar, shirkat, qora moy, industrialashtirish, Sho‘r suv, Xovdog.

АННОТАЦИЯ

В 20-е и 30-е годы прошлого века в результате большевистской политики были разграблены богатства нашей страны. В результате уровень жизни нашего народа ухудшился. Для объективного изучения любого периода необходимо обратиться к первоисточнику. В связи с этим в данной статье посредством периодических изданий раскрывается политика большевиков в Узбекистане и вопрос индустриализации.

Ключевые слова: Государственная граница, Кооператив, Кооператив, Мелкие ремесленники, Компания, Мазут, Индустриализация, Соленая вода, Ховдог.

ABSTRACT

In the 20s and 30s of the last century, as a result of the Bolshevik policy, the wealth of our country was plundered. As a result, the standard of living of our people has deteriorated. For an objective study of any period, it is necessary to refer to the original source. In this regard, this article, through periodicals, reveals the policy of the Bolsheviks in Uzbekistan and the issue of industrialization.

Keywords: State border, Cooperative, Cooperative, Small artisans, Company, Fuel oil, Industrialization, Salt water, Khovdog.

KIRISH

Yangi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish iqtisodiyotning aksariyat sohalarida ijobiy o‘zgarishlarga olib keldi. O‘zbekiston sanoatida ham muayyan

muvaffaqiyatlarga erishildi. 1925 yil dekabr oyida VKP(b) XIV s'ezdi "sotsialistik industrlashtirish" yo'lini e'lon qiladi. O'zbekistonda ham sanoat qurilishini keng sur'atlarda jadallashtirish ilgari surildi. Chunki respublikamiz ham dunyo mamlakatlari orasida SSSRning iqtisodiy jihatdan agrar xususiyatga ega respublika bo'lgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan, ittifoq ma'muriyati mana shunday holatlarni anglagan holda va rivojlangan mamlakatlarni quvib yetish maqsadida O'zbekistonda ham industrlashtirishga e'tiborni qaratdilar. Shuning uchun O'zbekistonda 1925 – 1930 yillar oralig'ida sanoatning asosiy ishlab chiqarish fonlari, neft qazib chiqarish, metall ishlab chiqarish, yengil sanoat sohalari rivojlandi. O'z navbatida, sanoatni rivojlantirish uchun albatta respublikaning energetika bazasini kengaytirish talab qilinar edi. Shuning uchun Farg'ona, Samarqand, Toshkent viloyatlarida yangi elektr stansiyalari quriladi. 1924 – 1925 yilda davlat sanoati (paxta sanoatidan boshqa) 27 mln so'mlik mol ishlab chiqargan, mahalliy sanoat 10 mln so'mlik, mayda sanoat esa 96 mln so'mlik mahsulot ishlab chiqargan. Milliy chegaralarga bo'lingan vaqtda O'zbekistonda kooperativlarga jalb qilingan mayda hunarmandlar 175 ta bo'lib, ular 15 ta artelga uyushgan edilar.

1925 yilning 1 may oyigacha kooperativga kirgan mayda hunarmandlar soni 5 901 taga yetdi. 1926 yilning 1 mayida 13 407 ta bo'ldi. Mayda kooperativlarga kirganlarning soni kundan-kun ortib bordi. Ammo keyingi vaqtda mayda hunarmandlarni kooperativga olish to'xtatiladi. Chunki, bir tomondan, mavjud bo'lgan kooperativlarni mustahkamlash zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan, mayda hunarmandlarning xom ashyolariga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qanoatlantirish mumkin emasligidir¹⁴³. Umumiy davlat sanoati O'zbekistonda dastlab 8 ta katta shirkat trest shaklida qurilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuman, inqilobgacha bo'lgan sanoatning ko'pi mayda korxonalaridan iborat edi. Misol uchun paxta zavodlari sonlari:

1913 yilda – 199ta

1923 – 1924 yillarda – 24ta

1924 – 1925 yillarda – 40ta

1926 – 1927 yillarda – 41ta bo'lgan.

Birinchi jahon urushiga qadar butun paxta zavodlari 33mln pud xom paxta ishlash quvvatiga ega bo'lgan bo'lsa, 30 – yillarga kelib 41ta zavodning ishlab

¹⁴³ Ўзбекистонда майда sanoat // Қизил Ўзбекистон. – 1926. – № 111 (426).

chiqarish kuchi 30 mln.ga yaqinlashadi. Demak, paxta zavodlarimiz son jihatidan 23% tiklangan bo'lsa, xom ashyo ishlab chiqarish jihatidan 90% kuchga egadir.

1914 yilda 38ta yog' zavod 19 mln pud yog' ishlab chiqargan bo'lsa, 1926 – 1927 yillarda 8ta yog' zavodi 16 mln pud yog' ishlab chiqarish kuchiga ega bo'lgan. O'rta hisob bilan avval har bir zavod 518 ming pud chigit chiqarsa, hozir har bir zavod 2 mln pud chigit chiqara boshladi. 1913 yilda har bir zavod o'rta hisobda 171 000 pud paxta chiqargan bo'lsa, 1926 – 1927 yilda o'rta hisobda 600 000 pudga yaqin paxta chiqargan.

Qora moy (neft) sanoatini kengaytirish, uning umumiy mahsulotini 1930 – 1931 yillarda 7 300 000 pudga yetkazish mo'ljallandi. O'zbekistonda neft sanoati ustida qilinayotgan ishlar xususida to'xtalib o'tamiz. 1926 – 1927 yillarda Qo'qondan 33 chaqirim uzoqlikda "Sho'r suv" degan joyda yangi qora moy koni topildi. "Xo'ja Nazar" degan joyda yangi (skvajina) moy quduqlari topilgan. Shunday qilib, moy konlari 4ta bo'ldi.

O'zbekistonda industrlashtirish ikki yo'l bilan ketishi kerak. Bir tomondan – ko'mir, neft va shunga o'xshagan og'ir sanoatni yuksaltirish bo'lsa, ikkinchi tomondan – bu sanoatning hosilini ishlab chiqarish ishini yuksaltirishimiz kerak. Chunki bu, bir tomondan, O'zbekistonni industrlashtirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, butun ittifoqni industrlashtirishga yordam qildi. O'zbekiston hammadan oldin ittifoq sanoatini yuksaltirishi, ittifoq sanoatini qishloq ro'zg'oridan chiqadigan xom ashyoga bo'lgan ehtiyojni yetarli ravishda ta'min qilish uchun xom ashyoni ko'proq chiqarishi kerak! Mana shuni ko'zda tutib ittifoqimizning tillasi Amerika va boshqa kapitalist mamlakatlarga ketib qolmasligi uchun paxta, jun va xom terini mumkin qadar ko'proq chiqarishga harakat qilish, qorako'l, ipak va shunga o'xshash qishloq ro'zg'or xom ashyosini ko'paytirib, ittifoqning bularga bo'lgan ehtiyojini ko'ngildagidek ta'min qilish choralari ko'rish lozim"¹⁴⁴, – ekanligi ta'kidlangan. "Paxta – ittifoq uchun muhim, edi. Shu maqsadda paxtaning ko'p qismini Farg'ona viloyati berar edi. Farg'ona viloyatida 11ta paxta zavodi, 36ta paxta olib turadigan mayda konturalar ishtirok etgan. 1924 yilda butun Farg'ona viloyatidan 3 814 vagon toza paxta markazga yuborilgan. 1925 yilning o'zida butun Farg'ona viloyatidan 4 444 vagon toza paxta markazga yuborilgan. Paxta tozalash kompaniyasida 26 ta zavod, 52 ta Amerika usulida qurilgan jin batariya, 278 ta oddiy jin va 20 900 ta jin arra ishlagan"¹⁴⁵.

¹⁴⁴Икромов А. "Индустриштириш сиёсатимиз" // Коммунист. – 1928. – №3. – Б.2-10.

¹⁴⁵.Фарғонада пахта ишлари // Қизил Ўзбекистон. – 1926. – №23.

Yuqoridagi manbadan sovet hukmron tizimi o‘zining paxta mustaqilligiga O‘zbekiston aholisining og‘ir mehnati tufayli erishganligini ko‘rish mumkin. Biroq respublika aholisining turmush darajasi og‘irligicha qolaverdi.

F.Xo‘jayev Toshkent viloyat sho‘rolarining 2 – qurultoyida neft va ko‘mir ishlab chiqarish bo‘yicha shunday degan edi: “Toshkent, Samarqand va boshqa viloyatlarda ko‘p zavodlarni yo‘lga qo‘ydik. Toshkentda katta qand zavodi ishlay boshladi. Yaqinda semint zavodi ishga tushiriladi, kelgusi yil boshida Farg‘ona, Samarqandda ipak fabrikalari ochiladi. 1923 – 1924 yilda 954 ming pud qoramoy (neft) chiqarganmiz. 1924 – 1925 yilda qoramoy 1 mln 150 000 pud chiqarilgan. 1925 – 1926 yilda 1,5 mln pud qoramoy chiqarildi. Ko‘mir sanoatiga kelsak, 1923 – 1924 yilda 1 mln 450 000 pud chiqarilgan. 1924 – 1925 yilda 1 mln 900 000 pud chiqarilgan. 1925 – 1926 yilda 4 mln pud chiqarilgan”¹⁴⁶ligi to‘g‘risida ma‘lumot bergan edi.

Chimyon va Sho‘rsuv neft konlari qaytadan qurildi va kengaytirildi. O‘zbekiston og‘ir sanoatining asosiy fondi urushgacha bo‘lgan davr bilan solishtirilganda 14 marta, 1927 – 1928 yillarga qaraganda 4 marta ortdi. Sement zavodlarining mahsuloti 19 205 tonnadan 65 677 tonnagacha, metall ishlov sanoatning mahsuloti 6 320 000 so‘mdan 14 415 000 so‘mgacha ortdi. Agar bularni 1927 – 1928 yillar bilan solishtirganda birinchi besh yillikda elektr quvvat ishlab chiqarish 4 marta, neft ishlab chiqarish 2,5 marta, sement ishlab chiqarish 3,5 marta, metall ishlab chiqarish sanoati 6 marta oshdi. Shu davr ichida davlat sanoatining umumiy mahsuloti 224,2 dan 501,1 mln so‘mgacha o‘ydi. Industrlashtirishning tez o‘shishi O‘zbekiston iqtisodiy yuzini o‘zgartirdi”¹⁴⁷.

Akmal Ikromov O‘zbekiston Kompartiyasi Markazqo‘mining 5 plenumidagi ma‘ruzasida sanoatlashtirish to‘g‘risida shunday ma‘lumotlarni bergan edi: “Og‘ir sanoat tezlik bilan o‘smoqda. 1928 yilda sanoatga 1 mln so‘m qo‘yilgan bo‘lsa, 1932 yilda 6 mln 315 ming so‘m qo‘yildi. Birinchi besh yillikning to‘rtinchi yili ichida Farg‘onadagi Katta moy zavodi, Selmash zavodi, bir nechta pillakashlik fabrikalari, Quvasoy sement zavodi, Farg‘ona to‘qima va momiq fabrikasi qurildi. Qodiriya elektr stansiyasi tomomlanmoqda. Hozir Chirchiqstroy, Tekstilstroylarni qurishga kirishdik. Bularning hammasi O‘zbekistonni sanoatlash sohasidagi buyuk siljishlarni, sanoat bilan qishloq xo‘jalik o‘rtasidagi nisbatning o‘zgarishini ko‘rsatadi. Sanoatning tutgan o‘rni ortmoqda”¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Toshkent viloyat 2 qurultoyida F.Xўjaev hukumat hisobini berdi // Qizil Ўzbekiston. – 1926. – №120.

¹⁴⁷ Xўjaev M. “Ўzbekistonning sanoatlash sohasi // Kommunist. – 1933. – №12. – B.27-32.

¹⁴⁸ Ikromov A. Ўzbekiston madaniy qurilishining asosiy masalalari // Xudosislar. – 1932. – №9-10. – B.3-21.

O‘zbekistonda neft ishlab chiqarish xususida davriy matbuotda yana shunday ma’lumotni uchratish mumkin: “Trest O‘rta Osiyoda milliy jumhuriyatlar tashkil qilingandan keyin 1925 yil 1 yanvarda tuziladi. Chimyon koni Farg‘ona uezdida temir yo‘l stansiyasidan janubga tomon 16 chaqirim joyda. Bu kondan 1904 yildan biri neft chiqarila boshlagan. Unda 71 ta neft qudug‘i bo‘lib, hozirgi kunda 30 ta quduqdan neft chiqarilmoqda. Quduqlarning o‘rtacha chuqurligi 150 sarjin hisoblanadi. Yiliga 300 000 pud neft chiqariladi. Chimyon konida ishlovchi ishchi va xizmatchilar soni 350 kishi. Undan 70 foizi yerli xalq vakillari”¹⁴⁹ hisoblanadi.

O‘tgan asrning 30 – yillarida neft sanoati ham sezilarli darajada o‘tdi. “1926 yilda Qo‘qondan 30 km uzoqlikdagi masofada bo‘lgan Sho‘rsuv neft koni topiladi. 1927 – 1928 yillarda undan 11 ming tonna neft olindi. Chimyonda ikkinchi besh yillikning boshigacha mahsulot 10 ming tonnaga yetmas edi. O‘zbekiston neft sanoatining yuksalish davrini 1933 yildan hisoblasa bo‘ladi. Bu paytda Chimyon neft maydonida yangi neft manbalari topildi. Farg‘ona vodiysining shimoli-g‘arbiy burchagi: Qo‘qon va Namangan orasida Chust–Pop rayonida neft manbalari paydo bo‘ldi. 1934 yilning fevralida O‘zbekistonning janubida Jarqo‘rg‘on temir yo‘l stansiyasidan 10km uzoqlikda Xovdog degan joyda kuchli neft bulog‘i topiladi. Bu yangi neft manbaning hajmini Sho‘rsuvniki bilan taqqoslasak, Sho‘rsuvning maydoni 30 gektar bo‘lsa, Xovdogniki 600 gektarligi taxmin qilindi. Buni ko‘rgan O‘rta Osiyo neft trest rahbariyati barcha e‘tiborni ushbu rayonga qaratdi. Natijada Xovdog rayonida yana 4ta neft maydoni paydo bo‘ldi. Xovdog bilan temir yo‘l o‘rtasida neft quvuri o‘tkazildi. 1935 yilning may oyidan boshlab Xovdog neft berishni boshladi. Bu manba iyun oyida 6 ming tonna neft berdi. Bu vaqtda Chimyon bilan Sho‘rsuv konlarining bergan nefti 5 ming tonnagacha edi. 1935 yilda O‘zbekistonda 143 ming tonna neft olindi. (1933 yilda 34 ming tonna, 1934 yilda esa 43 ming tonna neft olingan edi.) O‘zbekistonda 1927 yilda 10 ming tonna neft chiqarib olingan bo‘lsa, 1937 yilda buning miqdori 1 mln tonnadan oshdi”¹⁵⁰.

O‘zbekistondagi sanoatning turli yo‘nalishlaridagi ijobiy o‘sish sur‘atini quyidagi manbalardan ham ko‘rish mumkin.

Korxonalar	Ming so‘m hisobida		
	1935 yil	1936 yil	O‘sish % hisobida
Og‘ir sanoat	31400	465451	45,0
(jumladan) Energetika	9723	11396,1	17,2

¹⁴⁹ . Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари. // Ер юзи. – 1926. – №1-3. – Б.3.

¹⁵⁰ Загорский К. Ўзбекистонда нефть саноати // Гулистон. – 1935. – №6. – Б. 45.

Pillachilik fabrikasi	19043	22539	32
To'qimachilik	10714	23891	123,0
Junli sanoat korxonolari	364200	497903,3	37,8
Oziq ovqat sanoati	123800	163187,0	31,8
Konserva zavodlari	11612,1	10874,1	79,8
Go'sht ishlab chiqarish korxonolari	13361,7	18078,2	35,3
Poyabzal korxonolari	20362	29746	46,5
Aroq-vino zavodlari	18394	23675,4	44,4 ¹⁵¹

“O‘zbekiston sanoati 1936 yilgi topshiriqlarni 6,3 foizga oshirib bajardi. O‘zbekiston sanoati planga muvofiq 1 mlrd 125 mln so‘mlik mahsulot o‘rniga 1 mlrd 195 mln so‘mlik mahsulot berdi. O‘zbekiston sanoati mamlakatga 1935 yilga nisbatan 40 % dan ortiq berdi. Neft sanoati 1937 yilda berishi lozim bo‘lgan mahsulotni 1936 yilda oshirib bajardi. Metall ishlab chiqarish sanoati va sanoat kooperatsiyasiga qarashli sanoat pragrammalari ham oshirib bajarildi. Ipakchilik sohasida ham 1937 yilda 1932 yilda yig‘ilgan pilladan ikki martaba ortiq bajarildi. Toshkentdagi F.Xo‘jaev nomli oyoq kiyim fabrikasi 1936 yilda 1 mln 826 ming juft oyoq kiyim chiqargan bo‘lsa, 1937 yilda esa 2 mln 955 ming juft mahsulot chiqardi 1937 yilda O‘zbekistonning butun xalq daromadi 1 mlrd 937 mln so‘mga yetib, 1936 yilga qaraganda 19,2 foizdan ortiq bajargan”¹⁵².

Akmal Ikromov O‘zbekiston K(b)P Markazqo‘mida bergan hisobotida sanoat tarmoqlari xususida shunday deydi: “Sanoat mahsuloti 1913 yilda 120 mln so‘mga borgan bo‘lsa. hozir uning mahsuloti 417 mln so‘mga yetib, to‘rt barabar o‘sdi. Og‘ir sanoat 6 barabar o‘sdi. Energitika (birinchi besh yillikda) 3,5 barobar o‘sdi. Paxta mahsuloti 1928 yilda 518 ming tonna edi, endi 815 ming tonnaga yetdi. Ipak mahsuloti 20 foiz o‘sdi. 1930 yilda O‘zbekistonda dehqon xo‘jaliklarining 34,4 foizi kollektivlashib, kolxozlar paxta mahsulotlarining 24 foizini berar edi. Endi esa qishloq xo‘jaliklarining 77,5 foizi kolxozlarga uyushib, bu kolxozlar paxta mahsulotining 86 foizini bermoqda. O‘zbekiston byudjeti 1930 yilda 131 mln so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 1933 yilda yarim mlrd so‘mga bajarib, 4 barabar o‘sdi. RSFSR ning davlat byudjeti 1930 – 1933 yil orasida 1,7 foiz o‘sgan bo‘lsa, O‘zbekiston SSRning byudjeti 117 foiz o‘sdi. Energetika sanoati mahsuloti 3 barobar, neft chiqarish sanoati mahsuloti 2,5 barobar, metall ishlaydigan sanoat mahsuloti 6 barobar, sement sanoat mahsuloti 3,5 barobar, g‘isht sanoat mahsuloti 3 barobar, ohak sanoat mahsuloti 8

¹⁵¹ Конангисар. 1936 йилда Ўзбекистон саноати // Коммунист. – 1937. – №1. – Б. 69-73.

¹⁵² Моор. ЎзССР нинг 1937 йилги халқ хўжалик плани // Коммунист. – 1937. – №2. – Б.106-115.

barobar oʻsdi. 13 ming kilovatt quvvatga ega boʻlgan Qadriya elektrostansiyasi, 13,3 ming kilovatt quvvatga ega boʻlgan Fargʻona elektrostansiyasi, 53 mln soʻmlik mahsulot chiqarish quvvatiga ega boʻlgan Tashselmash zavodi qurildi. 430 ming kubmetr kislorod chiqaradigan Toshkent kislorod zavodi, 720 ming bochka sement ishlab chiqaradigan Quvasoy sement zavodi, 420 ming tonna ohak ishlab chiqaradigan Quvasoy ohak zavodi, 20 ming tonna ohak chiqaradigan Jizzax ohak zavodi, har qaysisi 10 ming donadan gʻisht chiqaradigan (Toshkentda) 9 ta gʻisht zavodi, bir yilda 250 ming dona katta teri tayyorlaydigan Toshkentdagi Run (RON) toʻrtinchi koʻn zavodi, 19 900 urchuqli va 960 toʻqish dastgohi boʻlgan Fargʻona toʻqimachilik fabrikasi, bir yilda 2,5 ming tonna qogʻoz chiqaradigan Toshkent qogʻoz fabrikasi quriladi”¹⁵³.

XULOSA

Fayzulla Xoʻjayev Oʻzbekiston sovetlarining V qurultoyidagi maʼruzasida industrilashtirish sohasidagi asosiy yutuqlarni shunday tasvirlaydi: “Biz toʻqimachilik, ipakchilik, tikuvchilik, binokorlik, energetika, kimyo va yoquv ashyolari sanoatlarini qurishda katta muvaffaqiyatlarga egamiz. Neft korxonalarining mahsulotlarini orttirishda zoʻr yutuqlar qoʻlga kiritildi. Juda yirik elektr kimyo kombinati Chirchiqstroy qurilishi, Stalin nomidagi toʻqimachilik kombina- tining 1-navbatdagi korxonalarining ishga tushishi Oʻzbekistondagi sanoat qurilish yutuqlarining yaqqol namunasidir”¹⁵⁴, degan edi. Yuqoridagi maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, oʻtgan asrning 20-30 yillarida bolsheviklar dunyoning rivojlangan davlatlaridan sanoat va qishloq xoʻjalik mahsulotlari boʻyicha ortda ekanligini hisobga olib, nafaqat markaziy shaharlarda, balki milliy respublikalardan biri hisoblangan Oʻzbekistonda ham ushbu mahsulotlarni koʻpaytirganliklarini koʻrsatmoqda.

REFERENCES

1. Икромов А. Ўзбекистон К(б)П.Марказқўмининиг ҳисоботи // Китоб ва инқилоб. – 1934. – № 1. – Б.11-53.
2. Хўжаев Ф. Социалистик Ўзбекистон ривожланаяжак ва гуллаяжак. Маданий инқилоб. – 1935. – №4.
3. Конангисар. 1936 йилда Ўзбекистон саноати // Коммунист. – 1937. – №1. – Б. 69-73.
4. Моор. ЎзССР нинг 1937 йилги халқ хўжалик плани // Коммунист. – 1937. – №2. – Б.106-115.

¹⁵³ Икромов А. Ўзбекистон К(б)П.Марказқўмининиг ҳисоботи // Китоб ва инқилоб. – 1934. – № 1. – Б.11-53.

¹⁵⁴ Хўжаев Ф. Социалистик Ўзбекистон ривожланаяжак ва гуллаяжак. Маданий инқилоб. – 1935. – №4.

OLIV TA'LIMDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASH AMALIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Mustafayev Ulash Utayevich

Termiz davlat universiteti,
falsafa fanlari nomzodi
ulashmustafojev1957@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada insoniyat ongi va tafakkuri mevasi bo'lgan o'lchov birliklari keltiriladi. Bilimni aniqlash uchun ham o'lchov birligi bormi degan keys-stadiy qo'yiladi va shu savollarga javoblar talabalar bilimni baholash jadvali va mezoni orqali nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Talabalar bilimni baholash jarayonidagi ob'ektiv va sub'ektiv xatolar atroflicha o'rganilgan. Muammoni yechish uchun o'quv jarayoni eng muhim indikator bo'lgan baholash va talaba mustaqil ishi o'quv me'yoriy hujjatlarini dastlab huquqiy jihatdan tartibga keltirish lozimligi aytiladi. O'quv adabiyotlari, professor-o'qituvchi metodikasi va tizimli ishlash uchun o'quv jarayoni menedjerlari ma'suliyati va tamoyiliga oid talablar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: bilimni baholash o'lchov birligi, baholash jadvali va mezoni, hemis reyting baholash tizimi, kredit-baholash tizimi, "5" baholik baholash tizimi, o'quv yuklama.

ABSTRACT

The article presents units of measurement, which are the fruit of human consciousness and thinking. A case is also conducted to determine the presence of a unit of measurement, and the answers to these questions are theoretically analyzed through a table and criteria for assessing students' knowledge, objective and subjective errors are described in the process of assessing students' knowledge. in details. To solve the problem, it is said that the assessment and independent work of the student, which is the most important indicator of the educational process, should first of all be legally regulated by educational regulations. The requirements for responsibility and the principles of leaders of the educational process for educational literature, teaching methods and systematic work are described.

Keywords: knowledge assessment block, assessment table and criteria, hemis rating system, credit assessment system, "5" assessment system, workload.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены единицы измерения, являющиеся плодом человеческого сознания и мышления. Также проводится кейс для определения

наличия единицы измерения, а ответы на эти вопросы теоретически анализируются через таблицу и критерии оценки знаний учащихся, описываются объективные и субъективные ошибки в процессе оценки знаний учащихся. в деталях. Для решения проблемы сказано, что оценивание и самостоятельная работа обучающегося, являющаяся важнейшим показателем образовательного процесса, должны быть в первую очередь законодательно регламентированы образовательными нормативными документами. Описаны требования к ответственности и принципы руководителей образовательного процесса к учебной литературе, методам обучения и систематической работе.

Ключевые слова: блок оценки знаний, таблица и критерии оценки, рейтинговая система оценки *hetis*, кредитно-оценочная система, система оценивания "5", учебная нагрузка.

KIRISH (INTRODUCTION)

Tempus loyihasi ishtirokchilari Termiz davlat universiteti faoliyatini o'rganib va tahlil qilib "O'qituvchilarining o'z talabarlari-yosh avlod to'g'risida to'lqinlanib so'zlashlari loyihaning barcha qatnashchilarini yanada ilhomlantiradi. Mana shu avlod izlanuvchan, harakatchan, yangi fikrlarga ochiq bo'lgan yoshlardan iborat bo'lib, ular fan va axborot texnologiyalar shiddat bilan taraqqiy etgan davrimizda sifatli oliy ma'lumotga ega bo'lish qanchalik muhim ekanligini to'liq his etadilar"¹⁵⁵ deb ta'kidlagan edi. Dunyoda insoniyat maydonni gektar, uzunlikni metr, og'irlikni tonna, suyuqlikni litr va olimlar reytingini xirsh indeksi kabi o'lchov birliklari bilan aniqlashi hech kimga sir emas. Agar o'lchov birligida xato bo'lsa yoki olimning xirsh indeksi past bo'lsa fuqaro darrov e'tirozini bildiradi. Bilimlarni baholash uchun esa besh ballik yoki 100 ballik tizim mavjud. Bilimni besh yoki 100 ballik tizimda baholayotganda bilimga qo'yilayotgan ball yoki baho aniq o'lchov birligi bo'lsa u holda tinglovchining bilimiga qo'yilgan ball yoki baholar to'g'ri o'lchab qo'yilayaptimi? To'g'ri o'lchab qo'yilgan bo'lsa nega rivojlangan g'arb davlatlari bilan zamonaviy ilmda raqobatga bardosh berishimiz qiyin bo'lmoqda. Aksincha, ulardagi talabalar bilimni baholash jadvali va mezonini, metodikasini qayta-qayta o'rganish va joriy etishga murojaat qilmoqdamiz. Sharqda, jumladan musulmon davlatlarida ham talabalar bilimni baholash tarixiga oid metodik adabiyotlar bormi? Bor bo'lsa nega ularga murojaat qilmayapmiz. Chunki, renessanslar tarixi

¹⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги "Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари учун мустақил таълимнинг асосий тамойилларини жорий қилишга доир тавсиялар" Темпус лойиҳаси, Ўзбекистон олий таълим тизимида мустақил таълимни ривожлантириш. 1-2 саҳифа. 2006 йил

musulmon davlatlari, xususan islom dini tarixi bilan uzviy bog'liqdir. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng ilm-ma'rifat sohasiga alohida e'tibor berdi. Ayniqsa 2017-2021 yillarda yangi O'zbekiston uchinchi renessans poydevorini yaratishga kirishgan davrda bu soha yana ham dolzarb ahamiyatga ega bo'ldi. Yangi O'zbekistonda oliy ta'limning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, o'quv jarayoni sifatini yaxshilash uchun huquqiy asoslarning barchasi davlat tomonidan yaratib berilmoqda. Ta'lim sifatiga ma'sul va talaba bilimini to'g'ri o'lchab baholaydigan professor-o'qituvchilar moddiy manfaatdorligi ham yaxshilandi. Lekin, bugun oliy ta'limda talabalar bilimini baholash va ularning bilimiga qo'yilayotgan ball yoki baholar paradoksli holatda. Ba'zi katta avlod vakillari hamon "5" baholi tizimni ma'qul ko'rishi hech kimga sir emas. Yangi avlod esa bilimni 100 balli tizim bilan baholashni yaxshi biladi. Oliy ta'limda ta'lim sifatini yaxshilashning bosh mezoni talabaning bilimiga qo'yilayotgan ball yoki bahoning to'g'ri qo'yilishiga bog'liqdir. Bu jarayon juda ham murakkabdir. Chunki, unga ta'sir qiladigan ob'ektiv va sub'ektiv omillar juda ko'p. Bu professor-o'qituvchining dunyoqarashi, ko'nikma, malaka va komponentligi bilan bog'liq jarayondir. Professor-o'qituvchi uchun talabaning bilimini to'g'ri baholash eng qiyin ishdur. Tasavvur qilib ko'ring-a bilimi "3" ga teng talabani "5" bilan baholadingiz. Uni kim biladi va kim nazorat qiladi? Buni vijdondan boshqa hech narsa nazorat qila olmaydi. Shuning uchun ham bilimi "3" ga teng talabaga "5" qo'ygan va bilimi "5" ga teng talabaga "3" qo'ygan professor-o'qituvchi kasbiga emas, millatiga xiyonat qilgan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

Talabalar bilimini nazorat qilish va baholash jarayoniga oid huquqiy asoslar "Ta'lim to'g'risida"¹⁵⁶ O'zbekiston Respublikasining qonunida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹⁵⁷ gi 824-sonli qarorida, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"¹⁵⁸ gi 2018 yil 9 avgustdagi 19-2018 sonli buyrug'ida, o'quv jarayonini nazorati uchun uslubiy ta'minotlar B.Sh.Usmonov va R.A.Habibullaev "Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida

¹⁵⁶ Ўзбекистон Республикасининг қонуни Таълим тўғрисида. 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон

¹⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси ВМнинг қарори "ОТМ таълим жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ тизимни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" 2020 йил 31-декабрь 824-сон.

¹⁵⁸ Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг "Олий таълим муассасаларида талабалар билимини нazorat қилиш ва баҳолаш тизими тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида" ги 2018 йил 9 августдаги 19-2018 сонли буйруғи

tashkil qilish” o‘quv qo‘llanmasida, R.Habibullaev va V.Topildiev “Kredit-modul tizimi va o‘quv jarayonini tashkil etish” o‘quv-uslubiy majmuasida, L. V.Peregudov va M.X.Saidov “Oliy ta’lim menejmenti va iqtisodiyoti” o‘quv qo‘llanmasida, S.S.G‘ulomov, H.R.Raimov, M.H.Saidov, B.H.Hodiev “Ta’lim-tarbiya sifati va qirralari” yo‘llanmalarga javoblarida va AQSh oliy ta’lim tizimiga kirish manbalarida tahlil etilgan. Talabalar bilimni baholash jarayonini to‘g‘ri tashkil etish uchun professor-o‘qituvchidan mantiq ilmining analogiya, argumentlash, isbot va raddiya usullarini chuqurroq o‘rganishni taqoza qiladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Bugun ijtimoiy tarmoqlarda talabalarga baho olishga emas, aksincha ilm olishga harakat qilingizlar degan fikr ko‘p takrorlanayapti. Lekin bu fikr o‘sha aytilgan auditoriyada qolib ketmoqda. Chunki, talabani ilm olishga motivatsiya qiladigan tamoyil bu uning bilimiga qo‘yilayotgan indikator ball yoki baho bilan o‘lchanadi. Agar talabaga kredit-modul tizimi negizida reyting baholash, kredit baholash yoki “5” baholik baholash tizimlari bo‘ladimi jarayon to‘g‘ri in‘ikos ettirilsa talaba - yoshlarning ilmga rag‘bati aksioma singari haqiqatga aylanib ma’rifatga intilish kundalik turmush tarziga aylanib boraveradi Bugun oliy ta’lim muassasalariga “HEMIS” axborot tizimi kirib keldi. Talabani bilimni bu tizim orqali baholash o‘quv jarayonining faol ishtirokchisi bo‘lgan professor-o‘qituvchiga va talabaga juda katta ma’suliyat yuklaydi. Chunki tizim soxta harakatni qabul qilmaydi va hammadan tizimli ishlashni talab qiladi. Tizimli ishlash boshqaruvda o‘tirgan menejerlarning faoliyatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Chunki, boshqaruvda o‘tirgan menejerlar talabalar bilimni nazorat qilish va baholashning qaysi birini tanlash va joriy etishga uncha ham e’tibor bermayapti. Bu esa hukumat va vazirlik qabul qilgan huquqiy normalarning hayotga joriy etilishini kechiktirmoqda. Talabalar bilimni baholash jarayoniga sust e’tibor berishning bir nechta omillari bor. Birinchi omil, bu sovet davrida talabalar bilimi “5” baholi yoki “zachet”, “nezachteno” kabi usul baholanib kelingan edi. Katta avlod hamon shu tizimni ma’qul bilishadi. Oddiy va sodda hamda hammaga aksiomaday tushunarli deb aytishadi. Ikkinchi omil, bu OTMlarda talabalar bilimni nazorat qilish va baholashning reyting tizimini joriy etishga yuzaki yondoshuvdir. Chunki bu davrda uzoq yillar reyting tizimiga kiritilgan o‘zgarishlar va joriy etishga bag‘ishlangan o‘quv seminarlari professor-o‘qituvchilarning ko‘nikma, malaka va komponentligini oshirishga yordam qilmadi. Auditoriyalarda ma’ruza, seminar va tajriba darslari o‘tilsada har bir bosqichda talabani bilimiga qo‘yilayotgan baho yoki ball nazorat turlarida tavakkal rasmiylashtirib kelindi.

Ko'pincha bu murakkab jarayonni professor-o'qituvchilar guruh sardorlari hukmiga havola qilib qo'yish holatlari ko'p kuzatildi. Bu esa ma'lum darajada talaba – yoshlarning o'quv jarayoniga nisbatan motivatsiyasini so'ndirdi va adolatsiz qo'yilgan baho yoki ballar jamiyatda savodsiz kadrlarning ijtimoiy qatlamini shakllantirdi. Bu ijtimoiy qatlam xalq xo'jaligining barcha sohalarida uchraydi. 2018 yildan boshlab talabalar bilimni baholashda “5”(a'lo), “4”(yaxshi), “3”(qoniqarli), “2”(qoniqarsiz) deb baholanadigan bo'ldi. Bu mezon o'quv jarayoniga qandaydir iliq ruh olib kirdi. Professor-o'qituvchilar avvalgi reyting tizimi nizomiga nisbatan bu mezonni darrov tushundilar va talabalar bilimni nazorat qilish va o'zlashtirish ko'rsatkichini baholashda birmuncha bo'lsada ijobiy natijalar bera boshladi. Uzoq yillar talabaga bilim berishdan ko'ra reyting nazorati jadvali va baholash mezonini ishlab chiqish va stixiyali baholash orqali hujjatlarni rasmiylashtirib qo'yish dolzarb vazifa bo'lib keldi. Vazirlar Mahkamasi qarori bilan 2020-2021 o'quv yilidan boshlab ba'zi oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit to'plash va ko'chirishning Yevropa tizimi asosida kredit-modul tizimini joriy etish boshlandi. 2021-2022 o'quv yilidan boshlab esa bu tizimni to'liq joriy etishga o'tildi. Kredit-modul tizimini joriy etishdagi eng katta muammolardan biri bu biron bir oliy ta'lim muassasasida alohida bitta fan misolida talabaning o'zlashtirgan va o'zlashtirayotgan bilimni baholashning jadvali va mezonini ishlab chiqilmadi. Faqat kredit-modul tizimining afzalliklari haqida minbarlarda va tavsiya etilayotgan adabiyotlarda umumiy, mavhum va abstrakt fikrlar aytishdan nariga o'tilmayapti. Amaliyot jarayoni bilan boshqaruvdagi ma'sul shaxslarning deyarli qiziqishi sust yoki pastda, talaba va professor-o'qituvchilar orasida ishlash ko'nikmasi yo'q. Bu tizimni HEMIS axborot tizimi bilan qo'shib olib borish ham talabadan ham professor-o'qituvchidan juda ham ma'suliyat talab qiladi. Chunki, avvalgi reyting tizimi va o'quv jarayonini tashkil etish bilan bog'liq normativ huquqiy hujjatlari talablarini tizimli amalga oshirilmasligi talabalarda ham professor-o'qituvchilarda ham loqaydlik dunyoqarashni shakllantirib qo'ydi. Ya'ni, keyin rasmiylashtirsa ham bo'ladi degan dunyoqarash hozir ham saqlanib qolmoqda. Ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot va tajriba darslari bo'ladimi yoki kurs ishi, kurs loyihasi, bitiruv malakaviy ishi hamda davlat attestatsiya jarayonlari bo'ladimi barcha ishtirokchilar endi tizimli ishlash jarayoniga o'tishi kerak. Bu esa o'quv jarayoni jadvalidagi nazariy o'qish jarayoni hamda boshqa ishoralariga qat'iy amal qilish bilan birga har bir bosqichda talabaning bilimiga aniq va real baholash kun tartibining birinchi masalasi bo'lib qolishini talab qiladi. Yaqinda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining HEMIS_University axborot tizimi orqali reyting baholash tizimi, Kredit baholash tizimi va “5” baholik baholash tizimi bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

tarqatildi. Tizim operatorlari jarayonni sodda va hammaga tushunarli qilib axborot tayyorlagan. Talabani bilimni nazorat qilish va baholash mezonidan qaysi birini tanlash oliy ta'lim muassasalari Ilmiy Kengashlari ixtiyoriga qoldirilgan. Baho va ballarni konvertatsiya qilish, ya'ni kredit-modulga o'tkazish vazirligining 2018 yil 9-avgust, 19-2018-sonli buyrug'i bilan qabul qilingan, Adliya vazirligidan 2018 yil 26 sentyabrda 3069-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan Nizom asosida amalga oshiriladi deb tavsiya beriladi. Endi boshqaruv va moliyaviy mustaqillik berilgan oliy o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga ma'sul shaxslari kafedralar kesimda fanlarning xususiyatlaridan kelib chiqib talabalar bilimni nazorat qilish va baholash mezonini huquqiy jihatdan tartibga keltirishi kerak. Oliy ta'lim muassasasi darajasida Nizomni adliya idoralaridan ro'yxatdan o'tkazish lozim. Ro'yxatdan o'tgan Nizomdan kelib chiqib kafedralarga mustaqil baholash jadvali va mezonini ishlab chiqishga ko'rsatma berishlariga ehtiyoj sezilmoqda. Baholash uchun talabani mustaqil ishi va uning shakllari, amalga oshirish mexanizmlari haqidagi nizomga ham ehtiyoj sezilmoqda. Amaldagi nizom 2009 yil qabul qilingan edi. Bu nizom o'z funksiyasini bajarib bo'lib, bugungi kun uchun ahamiyati yo'q. Xalqaro andozalarga asoslanib va yuqori reytingni egallab turgan oliy o'quv yurtlarining tajribasini o'rganib tezroq talab mustaqil ishi bo'yicha nizom qabul qilish va uni ham adliya idoralaridan ro'yxatdan o'tkazish lozim. Eng muhimi zamonaviy mutaxassis tayyorlash uchun birinchi omil o'qitilayotgan fandan darslik va o'quv qo'llanmalarining davrga mosligi, auditoriyadan tashqari mustaqil o'qish uchun berilayotgan adabiyotlarning dars mashg'ulotida olingan bilimni to'ldirishga xizmat qilishi, mustaqil ishlarning rang barangliligi va u talabani jazolash shakli bo'lmasligi kerak. Aksincha, o'qishga motivatsiyani kuchaytirishi kerak. Buning uchun ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlar auditoriyalarini televizor, noubuk va boshqa o'quv yordamchi jihozlar bilan to'liq ta'minlash ham kerak bo'ladi. Buning uchun boshqaruvdagi bir-birini takrorlaydigan va ta'lim-tarbiyaga xizmat qilmaydigan shtat-birliklarini o'quv jarayoni ixtiyoriga o'tkazish kerak bo'ladi. O'quv jarayoniga salbiy ta'sir o'tkazadigan yoki xizmat qilmaydigan shtat-birliklarini iloji boricha kamaytirish davr talabi bo'lib qolmoqda. O'quv jarayoni uchun ma'sul bo'lgan menedjerlar esa talabani ham professor-o'qituvchini ham HEMIS tizimi orqali baholashni tezroq o'rgatishi hamda tizim orqali ob'ektiv baholash metodikasini shakllantirishga yordam berishi kerak bo'ladi. Talabalar kontingentining oshib borishi parallel ravishda baholarning ham ob'ektiv qo'yilishini taqoza qiladi.

NATIJALAR (RESULTS)

Kredit-modul tizimi O‘zbekiston oliy o‘qv yurtlari uchun talabalar bilimini nazorat qilish va baholash mezonini bo‘yicha yangi Nizomni ishlab chiqishni va uni Adliya idoralarida ro‘yxatdan o‘tkazishni talab qilmoqda. Ikkinchidan esa talabalar mustaqil ishi va uni kredit-modul tizimi talabiga mos ravishda yangidan qabul qilishga ehtiyoj sezilmoqda. Bu huquqiy hujjatni ham tartibga keltirish lozim. Uchinchidan, darslik va o‘quv qo‘llanmalar va boshqa metodik adabiyotlar turlari zamonaviylashtirib metodikasini qayta ko‘rib chiqishga talab sezilmoqda. Darslik, xirsh indeksi va metodikasi bor professor-o‘qituvchi bo‘lsa, baholash jadvali va mezonini to‘g‘ri shakllantirilsa hamda mustaqil ish shakllaridan maqsadli foydalanilsa uchinchi renessans poydevori shakllantirilayotgan davrda raqobatbardosh kadrlar tayyorlanishi tabiiy holatdir. Bu tizimni amalga oshirish uchun esa kafedra mudirlari auditoriya o‘quv yuklamasini ilmiy daraja va unvoniga qarab shtatdagi birliklarga nisbatan auditoriya soatini 25% ga kamaytirib o‘quv yuklama va shtat berilsa ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir o‘tkazadi.

XULOSA (CONCLUSION)

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2022 yil 28 yanvardagi videoselektor yig‘ilishida “najot maktabda, najot tarbiyada, najot ilmda” degan g‘oyasi barcha uchun ezgu maqsadga aylanishi kerak. Chunki, maktab, tarbiya va ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlariga kadrlarni oliy ta’lim muassasalari tayyorlaydi. Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoevning “Pedagoglarning dars o‘tish mahorati yetarli emas. Ular o‘quvchilarga faqatgina o‘zi “chala bilgan” narsalarni o‘rgata oladi”¹⁵⁹ degan fikri oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari tayyorlagan kadrlarining bilimi noto‘g‘ri baholanganligini anglatadi. Shuning uchun bilimni baholash va bu indikator samarali ishlash uchun yangi mexanizm kerak. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vaziri, iqtisod fanlari doktori, professor A.Toshqulov “Kelgusi yillarda oliy ta’limning me‘yoriy-uslubiy tizimi xalqaro standartlarga muvofiq joriy etiladi va buning natijasida: mamlakat oliy ta’lim tizimi jahon ta’lim makoniga to‘liq integratsiya qilinadi; ta’lim dasturlarini xalqaro miqyosda uyg‘unlashtirish imkoniyati kengayadi”¹⁶⁰ deb bejizga ta’kidlamadi.

¹⁵⁹ Мирзиёев Ш. Мактаб таълимини ривожлантириш масалалари юзасидан видеоселектор йиғилишдаги маърузасидан. 2022 йил 28 январь

¹⁶⁰ Тошқулов А. Олий таълим тизимидаги ислохотлар: 2021 йил натижалари ва истиқболдаги режалар. Edu.uz December 28, 2021 <https://telegra.ph/Hisobot-12-28>. 30.12.2021

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh. Maktab ta’limini rivojlantirish masalalari yuzasidan videoselektor yig‘ilishdagi ma’ruzasidan. 2022 yil 28 yanvar
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari uchun mustaqil ta’limning asosiy tamoyillarini joriy qilishga doir tavsiyalar. Tempus loyihasi, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida mustaqil ta’limni rivojlantirish. 1-2 sahifa. 2006 yil
3. O‘zbekiston Respublikasining qonuni Ta’lim to‘g‘risida. 2020 yil 23 sentabr. O‘RQ-637-son
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida . 2020 yil 31-dekabr 824-son
5. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 2018 yil 9 avgustdagi 19-2018 sonli buyrug‘i
6. Toshqulov A. Oliy ta’lim tizimidagi islohotlar: 2021 yil natijalari va istiqboldagi rejalar. Edu.uz December 28,2021 <https://telegra.ph/Hisobot-12-28>. 30.12.2021

ANALYSIS OF SYNTAX STYLISTIC METHODS AND DEVICES

Umurzakova Dilnoza Davranbekovna

Senior teacher of the Foreign languages department,
Academic lyceum of Uzbek State World Languages University.

ABSTRACT

This article analyses syntactic stylistic methods, gives examples of them and shows that stylistic syntactic devices can be studied as a general syntactic type of language. The norm also applies to the use of phonetic, morphological, syntactic, stylistic rules of speech in different historical periods of development of a particular language. The article include discussions about inversion, indivisible structures, parallel devices, repetition, ellipse, gradation and others.

Keywords: *syntactic and stylistic devices, gradation, ellipsis, inversion, parallelism.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются синтаксические стилистические приемы, приводятся их примеры и показывается, что стилистические синтаксические приемы можно изучать как общий синтаксический тип языка. Норма также распространяется на использование фонетических, морфологических, синтаксических, стилистических правил речи в разные исторические периоды развития того или иного языка. В статье обсуждаются инверсия, неделимые структуры, параллельные приемы, повторение, эллипс, градация и другие.

Ключевые слова: *синтаксические и стилистические приемы, градация, эллипсис, инверсия, параллелизм.*

INTRODUCTION

Specific applications in the construction of speech, means that serve to express emotions which create certain forms of speech are called syntactic stylistic devices. Using these tools, special expressions are created that are radically different from neutral syntactic units. We will consider the relation of this “special” to the simple “neutral” below. To understand the nature of syntactic stylistic devices, it is necessary to understand the norm of syntactic language. The syntactic stylistic method is considered not a mistake of deviating from existing morphological, syntactic and stylistic rules, but a manifestation of one’s own personal judgment.

Stylistic syntactic constructions can be studied as a general syntactic type of a language. The norm is the application of phonetic, morphological, syntactic, stylistic rules of speech in different historical periods of development of a particular language.

If any changes in the syntactic structure do not affect the content, the changes can be regarded as a kind of norm, therefore, based on the above considerations, we can draw the following conclusions:

1. The constituent elements define the existing content.
2. The constituent elements have independent meanings, which are called grammatical and structural meanings.
3. Structural meanings can affect lexical and textual meanings.

It can be seen from the foregoing that types of speech play an important role in the formation of thinking. It is well known that the English language has a strict word order: possessive + participle + complement and so on. This change in word order leads to a change in the meaning of the sentence.

A student learning English should be aware of the additional message in this sentence: - Away fly the sentences... - Affection was what she craved.

In the first sentence, as a result of a change in the order of words appeared a lyrical, romantic feeling.

The second sentence creates an additional message to the word "affection" by changing the order of words. In other words, the mood of the person who spoke these words is expressed. Let's compare it with the traditional neutral statement: The sentences fly away. What she craved was affection.

The second sentence can be interpreted as follows: the sentence, which is the main character of the work, can be interpreted as follows: the woman, who is the main character of the work, has everything, but she needs "love, affection, attention". If the sentence matches the traditional word order the stylistic expression will disappear. Due to the fact that the main semantic parts of the sentence are at the beginning and end of the sentence, the emphasis is formed. Speaking of syntax, it is necessary to emphasize the importance of tone in the organization of speech. In writing, authors use linguistic and non-linguistic paralinguistic tools to express the tone of thought. The means of syntactic stylistic influence are by their very nature close to the features of oral speech. The excitement of the speaker can also be an important factor in the development of sensitivity. In such cases, he omitted parts of the proposal. As a result, an ellipse is used, sometimes the same word is repeated. You can change the order of words in a sentence without changing the main content of the idea expressed by the speaker. Sometimes the tuner lists and describes the causes and consequences of the event for someone using counting and gradation. Rhetorical interrogative sentences, conflicting words, etc. are often used in oral speech.

DISCUSSION AND RESULTS

As a **result** of changes in the structure of such proposals, additional meaning appears. Another syntactic stylistic method is polysynthetic. Several compounds are also widely used as visual aids. All this create emphasis, emotionality and sensitivity in oral speech. However, all these means of syntactic influence are generalized, combined, perform a certain function and take the form of a stylistic environment, mainly in the style of prose. Thus, all syntactic tools can be divided into 3 groups:

1. Syntactic stylistic techniques based on the characteristics of the oral form of speech.

2. Syntactic stylistic devices based on the use of unions.

3. Syntactic stylistic techniques based on the interaction of structural values. The first group includes inversion, indivisible structures, parallel devices, chiasm, repetition, ellipse, counting, gradation, and antithesis .

I. Syntactic stylistic techniques based on the characteristics of the oral form of speech. Stylistic inversion i.e. sentences that have become a picture for modern English are often not a syntactic stylistic tool, according to the author sometimes you can change the position of words in sentences. As a result, this syntactic device expresses emphasis and takes on a good mood. It is known that the main task of the appeal is to add additional information to the information in the proposal. The syntax of the artistic style is characterized by a wide range of reverse (subjective) order in word order. Inversion does not violate the norms of the literary language, is a practical expression of the capabilities of the language and is subject to certain rules for using the language. The stylistic inversion in English is manifested in the following structures:

1. when the placeholder comes at the beginning of the sentence;
2. the identifier arrives after detection;
3. the arrival of horse-riding in front of the owner. If the horse is standing in front of the boat, and both in front of the owner;
4. precedes possessive in a sentence;
5. if the cut comes in front of the owner;
6. addition comes at the beginning of the sentence;
7. in the following compound sentences, stress is formed at the beginning of the next sentence.

The following inversions are common in the journalism method: when the reduction comes first in the sentence: - Says Cambridge University`s Martin Rees “Einstein is the only scientist who has become a cult figure...” - Explains University

of Texas Physical John Wheeler... . Verbs “speak” and “explain” appear at the beginning of the sentence. This is not at all typical of English grammar. Any change in the order of words in a sentence also changes the syntactic relations in it and affects the content of the sentence. However, the following sentences use semantic inversion rather than syntactic inversion: - When a man wants to kill a tiger, he calls it sport, when a tiger wants to kill a man it is ferocity. Sometimes changes in syntactic relations affect to the grammatical meaning: “Had I known it?”

As a result of the change in the order of words, an interrogative sentence appeared (inversion in grammar). Inversion types can be found in many poetic works. For example: - Bliss was it in that dawn to be alive, But to be young was very heavy [4]. Another type of syntactic change is the appearance of expressive content in a sentence. In modern English, inversion is a logical part of speech. In some cases, inversion is used to indicate speed, agility, performance. Separated structures are formed by separating the secondary parts of speech. This separation is indicated by an accent or a comma. From a grammatical point of view, the secondary parts of speech are associated with the main part.

Thus, there is a conflict between the structural meaning of the sentence and the general content. Under the influence of these devices, the secondary parts of speech are separated from the main parts in terms of ordinary syntactic relationships. According to professor I.R.Galperin such structures combine written and oral forms of speech. Separated structures are close to inversion and destroy permanent connections in the sentence, highlighting individual parts of speech.

Concurrency is especially common in folk songs and epics: - Work while you work, Play while you play, That`s the way To be happy and gay! Repetition is a stylistic tool used to express excitement. Emotional speech is characterized by brevity, logic and repetition of certain parts of the expressed thought. The repetition of certain words and whole phrases in spoken language is certain: she cried out loudly: “Where is my child? But where is my child? I want to know where my child is? In this example, repetition does not fulfill any stylistic function and expresses only a certain mental state of the speaker. Repetition is used as a stylistic tool to attract the attention of the reader. Repetition is divided into the following types in accordance with the structure of other stylistic means:

1. The repetition at the beginning of the verse is called anaphora. For example: - For want of a nail, the shoe was lost, For want of a shoe, the horse was lost, For want of a horse the rider was lost, For want of the rider, the battle was lost .

2. Repetitions at the end of a sentence are called epiphora . - When I go into a bank I get rattled. The clerks rattle me. The wickets rattle me, the sight of money rattles me everything rattles me.

3. Duplicate units can appear at the beginning and end of a part, forming a unique circle. This repetition is called ring repetition: - Our hands have met, but not our hearts; Our hands will never meet again. Friends, if we have ever been Friends we cannot now remain: I only know I loved you once, I only know I loved in vain. Our hands have met, but not our hearts; Our hands will never meet again...

4. Another form of repetition is a word that occurs at the end of the first verse and is repeated at the beginning of the second verse: - To Jan it was as though a curtain had been raised in her mind- a curtain from which she recoiled in horror.

5. System repeats are also available: - But two minutes later the sun vanished behind flying cloudy continents, a relative darkness descended on the summer afternoon, and rain too descended-descended in such soaking overwhelming quantities that...

6. There is a type of repetition called root repetition. Its essence is that in it the word is repeated exactly, but the additional part in one of them is not repeated: - The child smiled the smile and laughed the laughter of contentment...; In the usual order of things he should have lost consciousness at this point, but that mercy denied him, and he was forced to endure the unendurable . Again, thanks to its stylistic function, it is close to a pun. In this method, the same word is not repeated, only the root of the word is repeated, so we come across different words that have different meanings.

7. The next type of repetition is a synonym for repetition. The essence of synonymous repetition is that synonymous means are used to express exactly one concept: - The poetry of earth is never dead, the poetry of earth is ceasing never . There is no need to use objective synonyms here. Concepts can also be brought together as a result of a figurative comparison of events. In this case, the words have a textual meaning. Double synonyms can also give various forms of synonymous repetition. The synonym repeats, expands, details the main content of the idea in the expression of a single, unique meaning. Synonymous repetition in the speaker's speech serves to increase and convince the power of speech, to detail it in artistic speech. While speaking about synonymous repetition, it is necessary to mention the problem of pleonasm. In pleonasm, not only the same word or means is repeated, but also the same content, meaning.

This seems an exaggeration; it does not add any value to the recognized opinion. Pleonasm is a speech impediment. Pleonasms are synonymous with repetition, which

are not based on artistic and aesthetic considerations. However, the phenomenon of pleonasm is practically absent in the language, especially in the Uzbek language. One of the simple tasks of repetition is to influence sometimes expressing a sequence of actions. This task is performed using rhythm. Another function of repetition is to enhance the meaning of a sentence. Repetition of words is a great power in speech. The background is that sometimes repeating units are different from non-repeating units in a sentence. Phraseological unity is formed from the constant repetition of certain compounds. Ellipsis is an omission of a portion of speech in literary writing.

CONCLUSION

The term ellipsis refers to an incomplete sentence. The ellipse is based on important aspects of speaking. When the speaker is in a state of intense excitement, some parts of the sentence are skipped spontaneously; however, this does not violate the logical connection, which means that any omission in the sentence is not considered a stylistic method. An ellipse is a common form of colloquial speech, but when used in writing it includes new features. An ellipse as a stylistic method adds an extra function to an expression in addition to merging and generalizing. When counting is used as a stylistic tool, the sentence uses things, actions and adjectives. Sometimes these things or actions are similar or close to each other, one in a pair of the other. This method is widely used mainly in the artistic style and serves to express speech.

In gradation each specific phrase in a sentence becomes stronger and more effective than its predecessor (in terms of efficiency and logic). Such a definition is subjective because we do not have a linguistic definition to compare it. Synonyms are often used in gradations. The reuse of these synonyms helps to discern the effect. In short, syntactic stylistic devices include inversion, indivisible structures, parallel devices, chiasm, repetition, ellipse, accent, counting, gradation, antithesis, and each of them performs a specific function.

REFERENCES

1. Qizi, A. K. H. (2021). IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING. *Наука и образование сегодня*, (4 (63)), 85-86.
2. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, (18).
3. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986

4. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi. "IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING" Наука и образование сегодня, no. 4 (63), 2021, pp. 85-86.
5. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION, 2(2), 297-306. Retrieved from <https://summusjournals.uz/index.php/ijdiie/article/view/641>
6. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
7. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
8. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva. "GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS)" *Scientific progress*, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 190-193.
9. Sevara Baxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). 'Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions', *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), pp. 2938-2943.
10. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', *IJAPR*, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.
11. АБДУЛЛАЕВА, МАРХАБО РАХМОНКУЛОВНА. "НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ)." *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее*. 2018.
12. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
13. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
14. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). 'ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ

ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талқинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.

15. Marhabo Raхmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insonning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.

COMPONENTS OF WRITING TASKS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Tursunboeva Surayo Abdumajitovna

Lecturer of the Foreign languages department,
Journalism and Mass communications University.

ABSTRACT

One of the important requirements for students' knowledge is the systematization of knowledge. The knowledge to be mastered by students should be interconnected, have a clear logical structure and consistency. Students' knowledge should be understandable and have a clear meaning. The masculinity of the acquired knowledge is that this knowledge must first be enriched with a clear idea and understanding of what is being taught, the phenomenon and the thematic content.

Keywords: *Writing task, knowledge, responsibility, oral and written speech, scientific knowledge, ability, teacher skills, experiments.*

АННОТАЦИЯ

Одним из важных требований к знаниям студентов является систематизация знаний. Знания, которые предстоит освоить учащимся, должны быть взаимосвязаны, иметь четкую логическую структуру и последовательность. Знания учащихся должны быть понятными и иметь ясный смысл. Мужественность получаемых знаний состоит в том, что эти знания должны быть предварительно обогащены ясным представлением и пониманием того, чему учат, явления и тематического содержания.

Ключевые слова: *Письменное задание, знание, ответственность, устная и письменная речь, научное знание, умение, навыки учителя, эксперименты.*

INTRODUCTION

Knowledge arises from the fact that people know things and phenomena in objective existence, the laws of nature and society. That is why knowledge is a product of knowledge. The knowledge that a person has in life changes over the course of historical development, is filled with new knowledge, and a person's knowledge of things and events grows deeper, clearer, and clearer.

All knowledge is passed down from generation to generation through oral and written speech and is assimilated by people. At this point, the question arises: "What should be the knowledge of students?" The purposeful knowledge imparted by the school must be strictly scientific, well-verified. Students' attention should be focused on the events, their essence, the appearance of things, their change and development,

and most importantly, the internal interrelationships between the events. The scientific content of knowledge has an impact on the overall growth of students. It expands the scope of their knowledge, creating conditions for young people to deepen their knowledge in higher education for future professional education.

Nowadays, science is growing very fast and new branches of it are emerging, ideas and concepts about nature and society are emerging. All of this should be reflected in students' scientific knowledge.

It means understanding the essence of the material being studied, finding the interrelationships and relationships between them, substantiating the laws being mastered, and being able to draw the right conclusions. The student's knowledge should be deep and comprehensive. In the context of school education, the depth of knowledge varies depending on the level of development of a particular subject, as well as the goals and objectives of school education and the growth of the student. The depth of knowledge depends on the method of teaching, the characteristics of the students, their mental development.

MATERIALS AND METHODS

Students' knowledge should be linked to life experiences.

Assimilation is a goal-oriented cognitive activity aimed at acquiring specific knowledge, skills, and competencies. Assimilation, as a pedagogical effect on a specific goal, is reflected in the minds of students, in their learning and practical activities. Reading activities play a big role in the development of a person and play an important role.

It is such an activity in the process of which knowledge, skills and various abilities are acquired. Children's conscious goal-oriented learning activities begin as soon as they enter school and begin their education.

High activity in the learning process is an important condition for the successful organization of learning activities of students, accustomed to the systematic and independent performance of homework.

The process of acquiring knowledge is the main form of cognitive activity under the guidance of teachers. The teacher should not only explain the new reading materials to the students, but also encourage them to acquire the maximum level of independent knowledge. The process of assimilation covers all aspects of human mental development as a cognitive activity. Assimilation is directly related to perception, memory, thinking, emotion, will, and a number of other personality traits.

The acquisition of knowledge depends on the readiness of the student to study, the mental development of previously acquired skills, age and individual characteristics.

We will briefly comment on the above points. Students' mastery of learning materials begins with comprehension of the material. Perception is a holistic reflection of things and events when they directly affect the sensory organs. In reading activities, perception often shifts to observation. The student learns what he is learning, the events, their properties, by perceiving and observing the objects in existence. In addition, the role of emotional cognition in mastering learning materials is great. Emotional cognition combines mental processes that occur as a result of the direct impact of objects and events on our sensory organs.

The initial stage of emotional cognition consists of intuition, which is involved in perception, which reflects the object and events as a whole, in all its various features. Previously perceived objects and events are recalled in the form of imagination. If the student not only understands what the teacher is saying, but also sees the visual aids, and performs practical exercises, it will be much easier to master the learning materials and the material will be firmly remembered.

It is well known that thinking is the highest form of human mental activity, the process of reflection of the indirect and generalized image of a real being, the connections and relationships between objects and phenomena in a being. Therefore, thinking is the main activity of students in the conscious mastery of educational material and its correct application in practice. Generalization, analysis and synthesis, concretization, systematization, abstraction of various operations of thinking are involved in the acquisition of knowledge.

RESULT AND DISCUSSION

Any mental activity of a person cannot be done without attention. Only when students' attention is seriously focused on the learning process will the learning material be fully understood and mastered. At the same time, in the process of assimilation, the focus itself grows and stabilizes. In reading activities, the stability, focus, distribution, and other characteristics of attention develop, and the volume of attention expands. The earlier the external focus, the greater the focus on the external information of the external object. As students grow and knowledge increases in them, the focus on the student's own mental life also develops. It is well known that the 3 types of attention are involuntary, post-voluntary attention.

Memory is a complex process that involves remembering and retaining what is in the human experience and then remembering and forgetting again. The science of psychology has identified certain conditions for the speed, accuracy, and robustness of recall of teaching material. First and foremost, how the learning material is remembered is important. It has been found that the more the sensory organs are involved in memory, the more thoroughly it is remembered. Repetition plays an important role in memorizing the material learned in the lesson. The effectiveness of repetition is not in its quantity, but in the way that this repetition is actively replicating the material.

Active repetition means recalling perceived material several times, retelling what you have read. In such repetition, thinking and speaking activities are activated and a full understanding of the content of the text is achieved.

We need a special national training program, which will: improve the quality of teaching in general education schools (additional financial incentives for teachers, methodologists, the establishment of special classrooms, the establishment of higher education, parenting schools, etc.);

to open schools for the most talented children;

Introduce a qualitatively new relationship between businesses and schools;

Introduction of economic accounting in vocational schools and on this basis to dramatically improve the quality of training of mass professionals;

It should include a review of the system of training specialists in higher education institutions.

The new law on education —Even before the adoption of the National Training Program, we have been thinking about preschool education.

Today, we are taking a deeper and new approach to the issue. According to the requirements of our program, the type of pre-school education not only prepares the child for school, but also ensures his healthy growth, prepares him for regular education, awakens a sense of desire to learn.

Preschool education is not yet systematic. It is rare for a preschooler to learn something systematically. Kindergartens have special curricula, and there are specific program requirements for each age group.

School is a source of teaching activities. A child's entry into school is a turning point in his or her life. As soon as a child enters school, reading becomes a major activity in his or her life. Reading is a student's duty, a social duty. At school, the child receives news systematically. It is a growing source of readership. In higher

education institutions, the knowledge, skills and competencies acquired so far are mastered in a deeper, broader and clearer field.

What level of higher education institutions are there in the Republic of Uzbekistan today? They are:

The university -provides training and postgraduate education programs in a wide range of fields.

The Academy -implements higher and postgraduate training programs in specific areas of training and knowledge.

The institute - implements postgraduate education programs in one area of knowledge in specific areas and, as a rule, in higher education.

The teacher - is the main organizer of the educational process in the school.

Teaching - is a profession that has always been respected by society and the public from the beginning of the history of human society to the present day. In order to impart modern knowledge to students, the teacher himself must have such knowledge.

CONCLUSION

The teacher must not only know the laws of the subject he teaches, but also the laws of education and upbringing (to be able to teach, to teach, to educate), to know how the process of acquiring knowledge, how the student reads. Observations show that the teacher's original purpose is to understand interpersonal relationships, behaviors, communication disorders, and subtle examples as a result of anxiety, and so on. For example, information about the ethics and future of student learning is a social problem - the family environment is an economic issue, discussed after community lifestyle considerations (veiled by the level of mastery or behavioral bed specific to the student's gender).

REFERENCES

1. Saidova. M.A.//International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 05, 2020, ISSN:1475-7192//23.03.2020)
2. Ergesheva .N.T Journal Of Critical Reviews Issue 05. 2020 ISSN2394-5125
3. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
4. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986

5. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi. "IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING" Наука и образование сегодня, no. 4 (63), 2021, pp. 85-86.
6. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). 'ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)' "МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ" республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
7. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi. "IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING" Наука и образование сегодня, no. 4 (63), 2021, pp. 85-86.
8. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. Архив научных исследований, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
9. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. Int. J. of Aquatic Science, 12(3), 2938-2943.
10. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', IJAPR, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.
11. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION, 2(2), 297-306. Retrieved from <https://summusjournals.uz/index.php/ijdiie/article/view/641>
12. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva. "GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS)" Scientific progress, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 190-193.

THE ROLE OF CULTURAL VALUES IN LINGUISTICS

Seitbekova Dinura Anuarbek kizi

Teacher of the Department of Foreign Languages,
University of Journalism and Mass Communications

ABSTRACT

Demonstration of different types of phraseological equivalents in the compared languages serves for the study of a foreign language and the study of translation, while the equivalents themselves are indicated in bilingual dictionaries. Comparison of specific, specific phraseological units helps to gather material in different directions: translation theory, phraseographic theory and comparative-typological research.

Keywords: *comparison, phraseological unit, basis, exchange, attitude, translation, compatibility, dictionaries.*

АННОТАЦИЯ

Демонстрация разных видов фразеологических эквивалентов в сравниваемых языках служит для изучения иностранного языка и изучения перевода, а сами эквиваленты указываются в двуязычных словарях. Сопоставление конкретных, конкретных фразеологизмов помогает собирать материал по разным направлениям: теории перевода, теории фразеологии и сравнительно-типологическим исследованиям.

Ключевые слова: *сравнение, фразеологизм, основа, обмен, отношение, перевод, сочетаемость, словари.*

INTRODUCTION

The study of the similarities and differences between the exact phraseological units of the two languages is the basis of comparative analysis in phraseology. Phraseological dictionaries include "contextual interchangeable" or "obertonal" translations. "Contextual interchangeable" or "obertonal" translations are specific occasional equivalents and are used to translate phraseology into a single text. Therefore, such translations are shown only in the text, not as a phraseological translation. It should be borne in mind that the occasionality of the following equivalence is determined only by the text property, while in another text such a translation may be expressed as a full or partial equivalent, without being obertonal. Contextual interchangeable or obertonal translations are part of literary translation.

"The most short-sighted man could see that at a glance, with his naked eye," Martin said. Mrs. Homini was a philosopher and an authoress, and consequently had

a pretty strong digestion; but this hoarse, this indecorous phrase was almost too much for her. For a gentleman sitting alone with lady - although the door was open - to talk about a naked eye!

"It's an obvious truth, and even a blind person can understand it," Martin said. Mrs. Homini was a philosopher and writer, and when she took the truth, she could digest the whole thing. But such rude, unspeakable remarks were very unpleasant even for him. It is impossible to tell the truth openly to a man sitting alone with a woman, even if the doors are open.

"Open truth" is the exact equivalent of the phraseology "the naked truth". The phraseology "Be on the level" means "to be true, to be true," but this translation can be replaced by a different, that is, obertonal, translation in the following sentence.

It's Andrew whose life is once more in your hands - it is E. whom you are to save from being plucked of her borrowed plumes, discovered, branded, and trodden down, first by him, perhaps who has raised her to this dizzy pinnacle!

Andrew's life is in your hands again. You must save Andrew, he must not be like a raven whose peacock feathers have been torn off, you must not allow him to be deceived, beaten to the ground, stuck in a swamp, but he who lifts him up may be in bad shape himself.

DISCUSSION AND RESULTS

The study of phraseological units between languages in terms of aspectual and functional meaning is an autonomous phenomenon. They show the typology of phraseological equivalents, and it is manifested in the following cases: structural - equivalents with semantic and functional meaning.

When analyzing languages in terms of aspectual and functional meaning, the following types of relationships between languages emerge:

- 1) conformity, that is, the complete conformity of an aspect with meaning;
- 2) lexical variant or structural synonymy, complete conformity of meaning and syntactic construction;
- 3) ideographic synonymy, ie the adaptation of the signifiable meaning of the specific semantic features of phraseological units in both languages;
- 4) hypero-hyponia, adaptation of one of the compared phraseological units due to the presence of additional, specific semantic features of the signifiable meaning;
- 5) stylistic synonymy, i.e. the existence of a difference between stylistic meaning and therefore their adaptation;

6) antonymy and polysemy, the difference between the meanings studied is large or small;

7) enantiosemy, the contradiction between the meanings of the studied phraseological units.

If the phraseological unit is ambiguous, then each phraseological variant is studied separately. Another aspect of adaptation between languages is the counting aspect, and it includes the following characteristics:

a) the use of comparisons of appropriate phraseological units;

b) in both languages the equivalents that determine this or that meaning - the number of phraseological units;

c) the number of phraseological units in the phraseological system of the studied languages.

Phraseological units have different frequencies: high, medium and low frequency phraseological units. In the comparable language, each phraseological unit has one complete structural-semantic equivalent. Structurally - semantically, the number of incomplete equivalents is the majority. If we consider the equivalents of phraseological units, they are compared with the equivalents of the compared language as follows:

1) One unambiguous conformity, that is, one English phraseological unit corresponds to one definite Uzbek phraseological unit. A.V. Kunin called them "monoequivalents", which are usually complete or incomplete structural-semantic equivalents.

2) ambiguous compatibility, in which there are other parallel equivalents in one or both languages, in addition to the complete structural-semantic equivalent. Such adaptations are mainly used when there are many synonyms in a series of phraseologies.

3) Comparison of English and Uzbek phraseological systems plays an important role among the English-Uzbek (Uzbek-English) phraseological equivalents.

It follows that the classification of the exact phraseological structure of the compared phraseological units is more widely developed and applied than the exact functional-spiritual classification.

REFERENCES

1. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING // Наука и образование сегодня. 2021. №4 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/improving-literacy-skills-through-learning-reading> (дата обращения: 16.03.2022).

2. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
3. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986
4. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi. "IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING" *Наука и образование сегодня*, no. 4 (63), 2021, pp. 85-86.
5. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг мохияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306. Retrieved from <https://summusjournals.uz/index.php/ijdiie/article/view/641>
6. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
7. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
8. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva. "GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS)" *Scientific progress*, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 190-193.
9. Sevara Baxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). 'Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions', *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), pp. 2938-2943.
10. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', *IJAPR*, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.
11. АБДУЛЛАЕВА, МАРХАБО РАХМОНКУЛОВНА. "НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ)." *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее*. 2018.
12. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>

-
13. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
14. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талқинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
15. Marhabo Rahmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insoning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.

FEATURES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO PRESCHOOL CHILDREN

Nodira Ahmadovna Yunusova

Lecturer at Tashkent State Pedagogical University.

ABSTRACT

This article discusses some features of teaching a foreign language to preschool children. Some aspects of the psychophysiological potential of mastering the native language in children aged 3 to 7 years are described. Recommendations for the development of listening and speaking skills are given.

Keywords: *listening, speaking, reproductive methods, multimedia, preschool education.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются некоторые особенности обучения иностранному языку детей дошкольного возраста. Описаны некоторые аспекты психофизиологического потенциала овладения родным языком у детей в возрасте от 3 до 7 лет. Даны рекомендации по развитию навыков аудирования и говорения.

Ключевые слова: *аудирование, говорение, репродуктивные методы, мультимедиа, дошкольное образование.*

INTRODUCTION

In the context of modern development of international relations of the world, language as a means of communication is the main link in this process. It is this "weapon" that should not only unite and bind nations and states, but also be a key argument in resolving interstate conflicts. Language acquisition is a long process and requires constant work on oneself. It is a psychological process that helps to form a new linguistic consciousness based on the existing linguistic consciousness of the mother tongue. In the modern world, the process of language learning begins at school, and sometimes even preschool. The main goal of teaching a foreign language in the educational process of a modern developing country is for students to acquire communication skills. It can be seen that the scope and content of communicative requirements for children are determined taking into account age, individual characteristics, professional requirements for education (profile or non-basic education). There are more than 50 teaching methods in language learning methodology, and their number is growing with the development of scientific research in this area.

As noted above, language learning is a psychological process that manifests itself in a student's worldview, especially in preschool children. The age of preschool children is from 1.5 to 7 years, which is imprinting (from the English. Imprint - trace). Spontaneous development of thinking is observed in children of this age. The process of understanding oneself and the world around one, getting acquainted with new objects and phenomena, continues in parallel with the study of the mother tongue. Some scholars believe that learning a second language should be based on the proficiency of the mother tongue. And if the language, A.N. According to Shukin's definition, if there is a second signaling system, then each language being studied remains the same secondary signaling system and is assimilated according to the language already established in childhood [1]. But the demand for education must meet the pace of development of the modern world, i.e. the more knowledge a person has, the more opportunities he has for social self-realization in adolescence.

MATERIAL ANG METHODS

This issue is considered not only in the field of public education, but also as a priority in family upbringing. Parents, on the other hand, are personally interested in teaching their children a foreign language from an early age. In such an audience, reproductive teaching methods play an important role, as the teaching system is mainly based on memorizing ready-made knowledge. Therefore, the choice of language material and teaching methods in such an audience requires more attention from the teacher.

It requires knowledge not only of language pedagogy, but also of developmental psychology, that is, the teacher's personal approach to the learning process. In most preschools, education begins in small or medium groups, where the average age of a student is 4-6 years, so the use of descriptions and illustrations is recommended.

Program-based, algorithmic learning, learning based on the gradual formation of mental movements that help develop listening and speaking skills is important [2]. The possibilities of the modern world offer us many possibilities, in addition to theoretical, book illustrations, visual and visual aids.

Teachers are provided with technical, information and telecommunication technologies that open up a wide range of opportunities for children to conduct interesting, bright, informative lessons. Children should be allowed to use all their cognitive and psychological abilities.

Listening - The process of perceiving, comprehending, and comprehending a speaker's speech Students who are just beginning to learn any language, especially

preschoolers, should first be able to recognize a second language by ear. It is appropriate to get acquainted with the development of speaking skills in the mother tongue and to understand the mother tongue. This can negatively affect the formation of general speech skills. The child may unconsciously confuse languages in speech and use bilingual words. Consequently, a teacher who is a role model for students should, first of all, avoid such mistakes in his speech, while developing mental activity in the second language, engaging and absorbing children into the language environment of the language being studied, increasing mental activity in his speech. Due to the limited psychophysiological capabilities of preschool children, the professionalism of the teacher, the skillful use of teaching methods and manuals in their methodology will be the key to teaching success. Its mission and purpose of teaching is not only to develop speech in a second language, but also to form a tolerant attitude towards all peoples. Special textbooks for primary school children, multimedia programs with many heroes or fairy-tale characters have been developed.

For example, we have prepared a textbook "English in preschool education." The texts are given in the book. Preschools target three age groups: 3-4 (small group), 4-5 (middle group) and 5-6 (large group). The program includes phonetic exercises, various games, songs and poems, exercises to develop speech.

You can provide a large list of programs based on developing listening and speaking skills that are available to everyone. It is not recommended to talk about the development of reading and writing skills in small and medium groups of preschool children with an average age of 3 to 5 years. But even so, the teacher himself determines the complexity and availability of the material offered for a particular age. Can make full or partial use of the recommended material, taking into account the cognitive and intellectual abilities of children. In large groups of preschools, programs for children include school preparation. That is, educators are moving from a natural method of teaching to a partial reading and writing method. The number of hours allotted for learning a second language is determined by the preschool. Average classes are held 2 to 4 times a week for one hour. There are also textbooks known for this age and CDs, DVDs.

We can say that a student's further success in learning a second language depends on the knowledge they have acquired in preschool. Basic knowledge about language, culture of other countries is not only a necessary condition for the successful development of further study of the second language, but also has a positive impact on the formation of the student as a person.

Preschool education today is undergoing significant changes that cover almost all aspects of the pedagogical process.

The main strategy of education is a child-centered approach to preschool education, which puts the child's personality, his abilities and talents, aptitudes and needs at the center of the educational process. All this can be done on the basis of new educational technologies [3]. At present, this concept is firmly entrenched in the pedagogical lexicon. Technology is a set of techniques used in any business, skill, art. Pedagogical technology is the design of the educational process based on the use of a set of methods, techniques and forms of organization of teaching and educational activities, the use of which increases the effectiveness of teaching, the use of which has a clearly defined result.

By using new pedagogical technologies in the classroom, the teacher can be sure to look at the process of teaching English from a new perspective and achieve better results by mastering the psychological mechanisms of personality formation. Different pedagogical technologies help to diversify educational activities, as well as increase learning motivation. Learning motivation plays an important role in the new educational paradigm [4].

The purpose of motivation is to form in children a sustained interest in the topic, to develop communicative and creative skills.

CONCLUSION

The main task of the teacher is to stimulate the active cognitive activity of preschool children, to choose techniques and methods to realize the creative potential of each participant in the learning process. A foreign language teacher teaches children speech skills, so as we talked about communicative competence as one of the main goals of foreign language teaching, modern forms of education include high communicative ability and active involvement of students in learning activities, activation of speech and listening skills, children's communicative competence. characterized by effective development. Because it helps to adapt to modern social conditions. society needs people who can quickly find their place in the modern world, who are independent and enterprising, who succeed in their endeavors.

A modern educator can not work effectively in their work without the use of modern pedagogical technologies, the use of which is one of the main conditions for improving the quality of education, reducing the workload of kindergarteners, the effective use of time.

REFERENCES

14. ABDUGANIYEVNA, AKRAMXODJAYEVA DILFUZA. "Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach." JournalNX 6.10: 180-181.
15. Abdullaeva Marhabo Raxmonkulovna. (2021). Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima yaraishi va o'ziga xos xususiyatda. Innovation, integration va ta'lim bo'yicha xalqaro ma'lumot jurnali, 2 (2), 297-306. <https://summusjournals.uz/index.php/ijdiie/article/view/641>
16. Marhabo Raxmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insonning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.
17. Raxmonkulovna, Abdullayeva Markhabo. "English-uzbek translation process and their analysis." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 2.05 (2021): 583-601.
18. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING // Наука и образование сегодня. 2021. №4 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/improving-literacy-skills-through-learning-reading>
19. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. Int. J. of Aquatic Science, 12(3), 2938-2943.
20. Rakhmanberdiyeva, Karima Saydanovna (2022). ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (3), 35-39.
21. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. Int. J. of Aquatic Science, 12(3), 2938-2943.
22. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', IJAPR, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.
23. Raxmonkulovna A. M. English-uzbek translation process and their analysis //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 583-601.
24. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). 'ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ

ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.

25. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva. "GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS)" Scientific progress, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 190-193.

THE ROLE OF THE MEDIA IN THE PROCESS OF DISTANCE LEARNING FOR STUDENTS

Norova Dilnoza Rustamovna

Lecturer of the Foreign languages department,
Journalism and Mass communications University.

ABSTRACT

In this article discusses the structure and development of written speech and oral speech on the basis of readable oral speech. Adequate understanding and freedom in the early stages of student speech formation certainly depends on the active participation of the right hemisphere in the formation of the speech act. A leading role in the application of conscious and free formation of speech means belongs to the subdivisions of the cerebral hemisphere (usually the left) that predominate in speech.

Keywords: *Literary works, listening comprehension, speech exercises, language, lexical terms, phonetics, grammar exercises.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается строение и развитие письменной речи и устной речи на основе читаемой устной речи. Адекватное понимание и свобода на ранних этапах формирования речи учащихся, безусловно, зависят от активного участия правого полушария в формировании речевого акта. Ведущая роль в применении сознательного и свободного образования речевых средств принадлежит преобладающим в речи отделам полушария головного мозга (чаще левого).

Ключевые слова: *Художественные произведения, аудирование, речевые упражнения, язык, лексические термины, фонетика, грамматические упражнения.*

INTRODUCTION

Oral speech, with the help of listening comprehension, is a unique talent unique to man and provides communication with the processes of consciousness through this or that language. The organization of speech function in the brain has been a comprehensively studied science by clinicians, neurophysiologists, and psychologists since the mid-nineteenth century. The first information about the mechanism of speech appeared in the works of P. Brock, K. Wernicke. Subsequent studies of different parts of the cortical area providing speech activity (Brock's center) captured (localized) motor functions of the frontal lobes of the left hemisphere of the brain (for

the right side), and the sensory side (Wernicke center) the folds of the left side can be prevented (localized).

Injury to the upper and central sections of the auditory, visual, and motion analyzers is a consequence of speech pathology. When the upper part of the auditory analyzer is injured, the perception of oral speech is impaired, resulting in sensory aphasia (or alalia) as a result of a violation of auditory phonemics. Damage to various parts of the visual analyzer is observed in impaired written speech perception. Disruption of the motor zone in the motion analyzer leads to pronunciation defects, as moving (tongue, lip, soft palate) articulatory organs and immobile (hard palate) as well as sound-producing and respiratory (vocal cords, larynx, lungs, bronchi, trachea, diaphragm) organs will be damaged. The speech listed in the literature is shown as the upper part of the motion analyzer.

DISCUSSION AND RESULTS

Oral speech using listening comprehension consists of complex mental activities of various appearances and types.

Expressive (remembering) **speech** is an outward expression of one's opinion using language and goes through several stages: idea - inner speech - external expression of one's opinion.

Impressive speech is the process of understanding the speech of others (verbal or written), and goes through several stages: the perception of a speech message is the separation of information moments - the formation of internal speech in the perceived common sense scheme.

Speech activity is divided into four general types of independent, of which expressive speech includes oral and written speech (like a letter), and impressive speech - comprehension of oral speech and comprehension of written speech (reading).

Oral speech is a complex, multifaceted process that involves: the phonetic side of speech (meaningful separation of sound from speech), lexical-grammatical (words, phrases, information), melody-intonation (intonation, sound), temp-rhythmic (speech tempo and rhythm).

It can be dialogic and monologue speech. Written speech is constructed and developed on the basis of oral speech, which can be written or read independently or orally. The right hemisphere plays an important role in the developmental processes of oral speech through listening comprehension in childhood. The current view is that insufficient understanding and freedom in the early stages of a child's speech

formation depend, of course, on the active participation of the right hemisphere to form an act of speech. The leading role in the application of conscious and free formation of speech means belongs to the subdivisions of the cerebral hemisphere (usually the left) that dominate speech.

The peculiarity of speech disorders in childhood is that they have the ability to recur, because it is associated with a high degree of elegance (plasticity) of the child's brain. Speech disorders observed in childhood depend on the maturation of the physiological (upper (peripheral) central structure of the brain) and may be pathological (diseased).

Conditionally the bases in the process of listening comprehension a) The addition of auditory and visual bases facilitates the understanding of the content of the text. The listener not only faces psychological difficulties, but also linguistic difficulties.

Short-term memory serves to directly remember acoustic signals that occur in series as an object of perception during the LISTENING process.

The sequence of signals complicates the analysis and synthesis process. To select a word, the listener must remember the sequence of sounds in the word. This function is performed by short-term memory, i.e., operative memory is stored in newly received speech units, words, sentences, several sentences, a whole message, until the information is understood by the listener. For the listening comprehension process to be successful, the listener must overcome certain difficulties. These challenges are as follows.

1. Related to the individual-age characteristics of the listener difficulties.
2. Difficulties associated with listening comprehension conditions.
3. Linguistic difficulties.

It is known that the speed of speech of people differs from each other. Therefore, it is necessary to teach students not only to listen to the teacher's speech, but also to listen to other people's speech. The size of the audio text depends primarily on the stage of training, the complexity of the material, the sources of information, and the location of the exercise.

Conditionally the bases in the process of listening comprehension a) The addition of auditory and visual bases facilitates the understanding of the content of the text. The listener not only faces psychological difficulties, but also linguistic difficulties. However, it is also possible to observe a general situation that is difficult to understand in all languages. Linguistic difficulties can be related to phonetics, vocabulary, grammar, and stylistics. Lexical difficulties are related to understanding

the meaning of words. Grammatical difficulties may be related to morphology and syntax. Grammatical homonymy also makes listening difficult.

CONCLUSION

The result of the listening comprehension process is whether or not the listener understands the content of the text. Understanding sentences depends largely on the syntactic nature of the sentence. The main difficulty arises from understanding the logical-grammatical structure of compound sentences.

Understanding sentences depends largely on the syntactic nature of the sentence. The main difficulty arises from understanding the logical-grammatical structure of compound sentences. Listening comprehension is taught using a system of special exercises to understand oral speech. Such exercises can be divided into two groups: **1)** preparatory exercises; **2)** speech exercises. Preparatory exercises aimed at overcoming linguistic difficulties form a number of skills in the listener. A pedagogical description of a group of children with speech impediments If children with the same speech disorder are grouped together, it will be easier to carry out correctional work.

Typically, groups are divided according to the following disorders:

1) phonetic-phonemic disorders (FFB, with children with many defects in pronunciation: functional and mechanical dyslalia, rhinolalia, mild manifestations of dysarthria).

2) incomplete speech development (ISD, with children with many lexical and grammatical defects in speech at different levels of speech development: dysarthria, alalia, dyslexia and alexia, as well as in complex forms of dysgraphia and agraphy).

3) melody-intonation defects (rhinophony, dysphonia, aphonia) and temporal disorders of speech. (with stuttering, poltern, taxilalia, bradylalia).

Incomplete development of oral speech using listening comprehension is usually the result of residual-organic damage to the brain (the condition expressed in this term is the result of a completed pathological process). It is important to know how to differentiate speech development disorders from neuropsychiatric disorders (epilepsy, schizophrenia, etc.). When children with intellectual disabilities are compared with children with speech pathology, there are mainly manifestations of organic damage to the central nervous system - called minimal brain dysfunction (MBD).

REFERENCES:

1. Kuchimov Sh. N., Ochilova N. K. The role of language and law in the development of the Uzbek language. pp:183-186. European Journal of Research and

Reflection in Educational Sciences (EJRRES) Volume 8 Number 10, 2020 Part II.
ISSN 2056-5852.

2. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
3. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
4. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>.
5. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
6. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРITНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛИИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
7. Akramkhodjaeva, D. A. (2021). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES*, 2, 126–129. Retrieved from <http://mrit.academiascience.org/index.php/mrit/article/view/107>
8. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING // *Наука и образование сегодня*. 2021. №4 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/improving-literacy-skills-through-learning-reading>
9. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
10. Abduganiyevna, Akramxodjayeva D. "Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach." *JournalNX*, vol. 6, no. 10, 2020, pp. 180-181.

11. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее (pp. 19-23).
12. Rakhmanberdiyeva, Karima Saydanovna ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS // ORIENSS. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analysis-of-independent-learning-technology-in-foreign-language-teaching-to-students> (дата обращения: 21.03.2022).
13. Akramkhodjaeva, D. A. (2021). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES, 2, 126–129. Retrieved from <http://mrit.academiascience.org/index.php/mrit/article/view/107>
14. Raxmonkulovna, A. M., Ilxomqizi, S. S., & Xaitbayevna, N. M. (2020). Principles of understanding a positive language in translation (in act of the agata Kristi works). ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(4), 156-158.
15. Marhabo Raxmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insonning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.
16. Rakhmanberdiyeva, Karima Saydanovna (2022). ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (3), 35-39.

METHODS OF PERFORMING COGNITIVE LINGUISTIC COMPRESSIONS

Dilafuz Rustam kizi Javlieva

Lecturer at the Department of Western languages
Tashkent state university of oriental studies, Uzbekistan.

ABSTRACT

The analysis of the material showed that the principle of linguistic compression is one of the leading features that form the language of mass communication (language of press, radio and television) and reflects all the events and processes that take place in language at certain stages of its development. It should be noted that it has the following distinctive features: a peculiar confusion of informative and expressive functions, brevity and clarity of expression, and a combination of elements of different styles.

Keywords: *problems of linguistics, theory and practice language system, phonetics, morphology, syntax, word formation.*

АННОТАЦИЯ

Анализ материала показал, что принцип языковой компрессии является одной из ведущих черт, формирующих язык массовых коммуникаций (язык печати, радио и телевидения) и отражающих все события и процессы, происходящие в языке на определенных этапах его развития. Следует отметить, что ему присущи следующие отличительные черты: своеобразное смешение информативной и выразительной функций, краткость и ясность выражения, сочетание элементов разных стилей.

Ключевые слова: *проблемы языкознания, теория и практика языковой системы, фонетика, морфология, синтаксис, словообразование.*

INTRODUCTION

From the first years of independence, Uzbekistan has paid great attention to education. In particular, realizing that Uzbekistan cannot determine its future without international relations with foreign countries, he focused on the language, culture, art, state structure and location of foreign peoples.

The problem of language compression has long attracted the attention of scholars and has received a wide range of explanations in linguistics.

In essence, language compression, which is determined by the language system itself, is a kind of universal phenomenon aimed at accelerating and facilitating communication processes. This phenomenon is based on the variability of language

tools, namely the possibility of changing language units into relatively compact compression structures.

Modern means of mass communication, mainly television, have taken on a global character, reaching millions of viewers, and on this basis a new type of culture - audiovisual culture - is being formed. These and other peculiarities and functions of them have been the object of study of the sociology of popular culture in the West since the 1920s, which is a developed and wide-ranging branch of science. Experts in the field believe that its foundation was laid in 1910 by the German sociologist M. Weber. He methodologically stressed the need for sociology of the press, showing the scope of its problems: its orientation to different social and ethnocultural groups, its contribution to the formation of man, social requirements for the journalist, methods of press analysis. In the works of the sociologist W. Parston, in particular, K. Mannheim, the tendency to study the ideological manipulation of public consciousness through mass communication is growing.

MATERIAL AND METHODS

Linguistically, however, communication is considered to be the most valuable level as a symbolic (symbolic) communication, a conceptual or figurative process, as semiotic and cultural problems come to the fore in the analysis of communication as a field of symbolic communication.

The increased use of compressed constructions in mass communication texts is explained by the desire of journalists to attract the audience's attention by creating a meaningful capacity for information while maintaining a minimal amount of text. In this case, the expressiveness and originality of the text is preserved. Proper use of language compression tools will inevitably lead to condensation of the text. Therefore, language compression can be considered as a category of full text, as well as general categories of mass communication texts such as informativeness, standardization, stereotyping, evaluation.

The language of mass communication is multifunctional and polyvalent. It is a language of different social and cultural strata. Speech that sounds on the radio or screen often comes close to the speech that is used in normal, everyday life. As a result, the language of mass communication became richer and more colorful. As people of different language cultures interact, new situations of communication emerge (the phenomenon of linguistic interference emerges). Similar phenomena in the language are reflected in the plan to enrich the vocabulary of the language using foreign words that claim the function of short synonyms-equivalents (equivalents) in

the native language. In recent times, the tendency to mix and enrich the cultures and languages of different peoples has been exacerbated by people's desire to create a common European home, and in this sense English is likely to become the language of interethnic communication. In addition, the phenomenon of compression inherent in the English language is often observed in language systems as well. It is believed that English, because of its prevalence, can affect the functioning and even development of other languages.

Language, as the most important means of human communication, is constantly changing under the influence of the internal laws of language, and ultimately these changes lead to the constant development of language. This fact has caused a great deal of controversy and confronts the problem of learning the basic factors of language development and functioning.

Linguists determine the direction in which language changes and the speed of this change are determined by the principle of compression as one of the most important factors in the development and functioning of language, including several different forces that affect it equally.

The twentieth century is characterized by a modern trend in the study of linguistics. At the same time, language is considered as a system-structural structure, different levels are distinguished in the structure of language, contradictions such as language and speech, synchrony and diachrony, paradigmatics and syntagmatics are introduced. Similar discoveries laid the groundwork for the expansion of the doctrine of linguistic compression. The desire for compression is found in the field of morphology as well as in syntax.

The influence of the law of compression in analytical languages is most clearly manifested in the field of syntax, especially in English. The influence of the law of linguistic compression manifests itself differently during language development. Its level of influence will not be the same in different periods of history. Moreover, the principle of compression is not manifested to the same extent in different areas of language.

For example, the desire for compression in language is now gaining momentum, and it is evident in the texts of mass communication, and is sure to be one of the most basic methods of communication in the future. This is due to the development of computerization. In addition, the principle of compression develops optimal ways of expressing oneself in language. In general, the language of mass communication is characterized by the process of "homogenization", ie the synthesis, the combination of different types of communication. Recently, a type of information that is not only

relevant to the essence of cognition, but also has an interesting form is preferred for adequate acceptance. Therefore, the homogenization of the structure of mass communication texts, which unites the components of different genres and styles into one commonality, is a unique aspect of such types of texts, which is of interest to many readers and viewers today.

The tendency to compression in language is observed not only in the functioning of the language (aspiration to the mechanism in speech, the use of various abbreviations in texts, etc.) but also in its development; it is observed in all systems of the language system: in phonetics, morphology, syntax, and above all in word formation.

The law of compression is widely used in the field of word formation. This process is evident in mass communication texts.

CONCLUSION

As a result of the rapid development of science, technology and culture, as well as international relations, there is a tendency to increase the number of new concepts that require new terms through cost-effective methods of word formation. One of them is polysemy, which not only shows the most economical way to enrich the vocabulary, but also identifies the most economical way to master it, making the sentence bright, visual, voluminous. Polysemy helps to distinguish different meanings of a word using a single word and helps to reveal its various subtleties without changing the appearance of the word. For example, the word “job” means “a piece of work” or “employment”. Recently, the word has come to be used in the sense of “office,” meaning “a place where one can find or get a job” (We visited all jobs, we went from one job to another, but we could find nothing).

REFERENCES

1. Javliyeva Dilafruz Rustam qizi. (2021). THE COMMUNICATIVE NATURE OF ENGLISH AND UZBEK KINSHIP TERMINOLOGY. *Archive of Conferences*, 14(1), 3-4. Retrieved from <https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/604>
2. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее (pp. 19-23).
3. Akramходjaeva, D., M. Nasretdinova, and M. Abdullayeva. "Translation of national events and concepts in fiction." *International Journal of Scientific and Technology Research* 9.2 (2020): 2984-2986.

4. Abduganiyevna, Akramxodjayeva D. "Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach." *JournalNX*, vol. 6, no. 10, 2020, pp. 180-181.
5. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
6. Raxmonkulovna A. M. English-uzbek translation process and their analysis // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 583-601.
7. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
8. Akramkhodjaeva, D. A. (2021). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES*, 2, 126–129. Retrieved from <http://mrit.academiascience.org/index.php/mrit/article/view/107>
9. Qizi, A. K. H. (2021). IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING. *Наука и образование сегодня*, (4 (63)), 85-86.
10. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, (18).
11. Sevara Vaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
12. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
13. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.

ISSUES OF NATIONAL METHODOLOGICAL PROPERTIES IN TRANSLATIONS

Raykhona Rustambekovna Saidbekova

Lecturer at the Department of Western languages
Tashkent State University of Oriental Studies. Uzbekistan

ABSTRACT

The translator will be limited within the text of the book he is reading. He cannot go beyond the scope of the work, he cannot continue the idea put forward by the author, nor can he limit himself to shortening the work. In short, the translator only translates what is available from one language to another. But despite the fact that the place of translation is so limited, it is part of the art of speech. This is because the translator is creative in the field of language.

Keywords: *humor, satire, pitching, exaggeration, text analysis, national color, lexical translation, works of art, puppetry, exaggeration.*

АННОТАЦИЯ

Переводчик будет ограничен текстом книги, которую он читает. Он не может выйти за рамки произведения, не может продолжить идею, выдвинутую автором, не может и ограничиться сокращением произведения. Короче говоря, переводчик только переводит то, что доступно с одного языка на другой. Но, несмотря на то, что место перевода так ограничено, он является частью искусства речи. Это потому, что переводчик является творческим в области языка.

Ключевые слова: *юмор, сатира, качка, преувеличение, анализ текста, национальный колорит, лексический перевод, художественные произведения, кукольность, преувеличение.*

INTRODUCTION

The melody, in turn, gives the translation either naturalness or, conversely, falsity in connection with other components of the work of art, i.e. lexical unit, syntax, inversion, radif, rhyme, weight and other means, i.e. artificial context, the emergence of an artificial artistic environment leads to. Giving the tone of a work of art in translation is important in all literary genres. If there is no harmony from a separate proverb or two to a sonnet, a ghazal, a poem, a story, a novel, then the translation sounds fake. Therefore, the value of each national literature is measured not by the abundance of its literary output, but by the creative power of the creative

mind that has created and continues to create its own free style patterns. This means that in determining the unique style of each artist, it is not necessary to compare his work with the style of poets and writers who lived in another historical period, but it is possible to compare the work of contemporary writers.

A number of positive results can be obtained by studying literary translations on a comparative-methodological basis. These help to determine the degree of adequacy of the translations to the original and their methodological quality. In addition, this comparative method is useful in identifying another aspect - when there are several translations of a particular work, inheritance and occasional literary theft (plagiarism, plagiarism).

Style is a unique feature of each author, which implies that each artist has his own style - the ideological direction of his work, the artistic means used in the text, lexical and phraseological elements and specific components related to the artistic form. Re-creation of each author's own "language", ie style, is one of the important conditions of literary translation and requires great artistic skill from the translator.

The stylistic diversity, the charm of form and meaning is a great treasure of every national literature. Were it not for the variety of styles and colors, there would have been a single stylistic ambiguity, ambiguity, ambiguity. Such a situation would have led to intellectual bluntness, artistic poverty.

The translator will be limited within the text of the book he is reading. He cannot go beyond the scope of the work, he cannot continue the idea put forward by the author, nor can he limit himself to shortening the work. In short, the translator only translates what is available from one language to another. But despite the fact that the place of translation is so limited, it is part of the art of speech. This is because the translator is creative in the field of language. The basic building block of language is the word. Indicators that are extremely important for fiction - fiction, imagery and figurativeness, metaphor and allegory - are all hidden in the base of the word, find expression in the word and are realized through the word. Therefore, word choice is a phenomenon of primary importance in the process of literary translation.

MATERIAL AND METHODS

In literary translation, the main thing is not only how the translator translates a word or sentence, but also the value of each translation is not measured by the way in which certain elements are given. In literary translation, the evaluation criterion is interpretation. The process of its re-creation takes place in three stages:

1. How the translator perceives (understands) the original.

2. The idea of the work, the purpose of the author and how to interpret his unique style.

3. To be able to find alternative means, measures and solutions for the restoration of the art of speech in their native language.

The main factor in translating a work of art is not to replace the dictionary of the original work with the equivalent dictionary of the language of translation, but to re-express the author's identity, the concept of the work, the art of using the word reflected in the work.

It is not the "lexical equivalence" but the natural conformity, that is, the contextual compatibility by the meaning, style, tone, of the "client" of the character described, that decides which word or sentence is permissible in each case. A translator who is accustomed to translating a word by word eats an inevitable pand. The most difficult feature of the scientific description of literary translation is that it is important to convey the meaning not in words, but in meaning, in tone, in image, in humor.

The experience of translation through the medium of language used in the practice of Uzbek translation, the attitude to them, the question of the methodology of such translations should be considered separately. It is known that the works of Western literature, including English, German, French, Spanish, Italian and others, are being translated directly from Russian, not from those languages themselves. Many works from these literatures have been translated into Uzbek.

The study of the features of instrumental translations, and thus the reaction to this method of translation, is of great importance today. Responding to Intermediate Translation To date, the most pressing issue facing translators and organizations involved in monitoring and coordinating the work of translators is to assess the history of intermediate translations from Western European literature into Uzbek and to determine the content of future work in this area.

The quality of translations cannot be influenced by the study of intermediate translations from Western European literature into Uzbek in the general literary-historical plan. What is done in the narrow linguistic aspect is to compare more grammatical categories and concepts, and the results of research created in this way are not noticeable.

Considering literary translation as a link between literary relations between peoples, its study in a comparative-methodological-typological plan allows to avoid one-sidedness, to combine literary aesthetic and linguistic issues of literary translation, to make a holistic, systematic analysis.

For translation, it is not enough to know the basic lexical content of words and the grammatical rules of the language. To do this, everyone must have a "sense of language" and be able to feel the language correctly. One of these "emotional" aspects of language is expressed in a particular work only in which layers of the author uses the language, how and in what way. This is a phenomenon related to style. Of course, every concrete work will have the first priority in the translation of works of a particular genre.

Each language has its own unique artistic faculties. The correct reflection of these features in the translation sometimes becomes one of the important factors in determining the overall artistic and aesthetic value of the same translation.

A work of art can be written in different rhythms in different styles: melancholy or cheerful, uplifting or flat, rhythmic, resonant or melodious, musical or melodic. Much depends on the period described in the book, the chosen topic, the nature of the events. If such features of the work chosen for translation are not identified, the key to its spirit cannot be found, and as a result, even if the book is translated into another language, it does not reveal its 'enchantment' to the new reader. In this way, the goal of translation is not achieved. The fact that different writers have different styles, that each writer has his own individual style that distinguishes him from others, that different writers have different style trends in their work, that they write their different works in a very different way - all this from the translator to the original. requires finding the key. Finding the right style key in the translation depends on the ability to correctly determine the relationship between the style and idea of the work and the author's worldview, to correctly determine the rhythm, tone, syntactic style and characteristics of the series of images. Unless an optimal style key is found in the translation of a work, the translation cannot be in a state of equivalence to the original.

RESULT AND DISCUSSION

Prose translation has its own difficulties. In this case, it is necessary to match the words in terms of meaning and methodology, to "replace" each other, to find alternative expressions, to create unique syntactic devices, to solve the problems of melody, rhythm. The depiction of words, elegance and beauty in a prose play is the main means, an important element of creating a work of art.

While the restoration of a work in another language is done by preserving the unity of form and content, translation seems to be a completely impossible endeavor, for in a work created in the original, language is the main formal garment, the

linguistic arsenal. If translation were a purely linguistic phenomenon, it would probably have become an intractable puzzle. In fact, it is possible to solve this problem, which seems to be a logical confusion, because translation is a creation. After all, in it the form and the content are restored not as a whole, but as a whole. The translator must recreate the unity of form and content in a manner similar to the original.

Color (color, color) is related to the ideological content of the work and serves to highlight the idea and artistic image that the artist wants to express. An artist who pays special attention to pictorial colors in the expression of thoughts, intentions, ideas, meanings, and the embodiment of the image is also called a colorist-painter.

Since the main material of fiction is the word, it means that in the literary translation, too, only the linguistic objects - the color associated with the words - should be established. The harmony of words, music, movement and color Agatha Christie's "The Secret of Fireplaces" is written on a foreign theme and is based on material from European mythology. The work is imbued from beginning to end with lyrical mood, elegant feelings and experiences. We perceive this work as a work of art, through the magical power of the word.

In general, the sense of color is a magical, miraculous feeling that cannot be "explained" by most words. While color is at the heart of the concept of color, it seems appropriate to talk about a special "color color".

The sense of color is one of the unifying factors not only in the genres of art, literature and music, but also in the figures who serve in this field. Take, for example, the union of a translator with an author. When it comes to the national specificity of each work, its originality in translation, it is not enough to list the names of various clothing, food and beverages, or various myths that reflect that work, or to make a linguistic-structural analysis of them separately. Emphasis should be placed on the extent to which certain historical, geographical, onomastic, and other concepts and views are embedded in the spirit of the work of art, and on their significance in the work, or in the individual style and skill of the writer. One of the first problems facing the translator is which of the historical and national features reflected in the work, and how to reflect them. We follow the basic premise of the translation: to translate a work is to express it in another language, preserving the unity of form and content. It should be noted, however, that language itself is a system of means peculiar to a nation's behavior. In translation, this means that this tariff of originality will inevitably disappear. The results of the translation practice acquired in the languages of most peoples, as well as the principles of translation that have begun to

emerge, show that it is important to preserve oneself without translating some foreign words that are new to the language of the people to be translated. However, it would be against the purpose of the translation, the interest of the reader, and the purity of the language to translate foreign words for the sake of surfing, just for the sake of color or gesture. Consequently, it is impossible to capture all the elements of historical and national identity in the original, but it is necessary to capture among them so that the reader has an idea of the historical and national environment.

The translation must reflect the whole existence of the original, all the main features that characterize it as a work of art - a unique voice, style, "trace of the pen" that clearly distinguishes the author from other writers.

In the translation process, a reciprocal relationship is established between the original and the translated copy at the levels noted. Translation units with the original can be equal in all five levels or only in some. The main goal of translation is to achieve as much alternative as possible at all levels. In languages, there is an astonishing degree of commonality, harmony and similarity in the semantics of antonyms and phrases based on the concepts of birth - death, hot - cold, big - small, low - high, dark - light, white - black, open - kiss and many others. It should always be borne in mind that the comparative-typological dictionary of words and phrases in the languages of the world based on or reflecting these concepts and the scientific study of this remarkable linguistic phenomenon on the basis of comparative grammar have great prospects. Adherence to semantic (spiritual) harmony and logical coherence is of great importance in the combination of words. Sometimes the way a person chooses a word for a particular compound when expressing his or her opinion reflects his or her attitude toward the same event or concept.

Idioms are more difficult to describe than complex phrases. This can also be seen from the variety of definitions given to this linguistic phenomenon. Here are some of the definitions:

1) "An idiom ... is a text that is specific to a particular language, assimilated into that language, and cannot be literally translated into another language."

2) An idiomatic phrase is a phrase whose meaning does not depend on the content of the words in the same phrase.

3) A concise phrase that gives a single meaning as a whole, the meaning of which does not depend on the meanings of the words in its composition. The meaning of phraseologies is revealed in context. Therefore, in order to reveal the meaning of a particular phrase, it is necessary to look at it in context. True, in two or more

languages there are absolute equivalents that are exactly the same in form, content, and spirituality.

Idioms that express the same meaning in different languages can be created on the same basis, based on several aspects (or properties) of the same thing, or completely different objects.

The translation of idiomatic expressions can not be indifferent to the problem of exchanging objects (bases) in the composition of compounds. In translation, it is necessary to try to find a more accurate, contextual version of the combination, as close as possible to the meaning of the original. It is also possible to dare to translate literally if the idea does not come out wrong.

CONCLUSION

The phraseological structure of the language has a wide meaning and stylistic nuances. Phraseology is often seen as a branch of lexicology. Because phraseology is the equivalent of words in a language, lexicology is the study of the words that make up the vocabulary of a language and their equivalents. Sometimes phraseology is incorporated into vocabulary or stylistics. With phraseology, words should not be viewed as completely equivalent. Phraseologisms as well as the structure and meanings of words have many distinguishing features, and their morphological and syntactic functions also vary. According to their content, words are formed as a whole. both semantic types of phraseology (phraseological integrity and phraseological confusion) are explained by the semantic connection of their components, the stability of the morphological and syntactic combination of lexical composition in many places. Phrases and components of sentences, on the other hand, have more freedom in semantic connection. For this reason, phraseologies are called fixed combinations, and phrases and sentences are called free combinations according to their content. By studying the semantic features of phraseologies, it was found that they have the phenomena of phraseological polysemy, phraseological synonymy and paronymy. The paradigmatic and syntagmatic features of phraseologies show their wide use of grammatical (morphological, syntactic) and lexical-semantic means. The variation of phraseologies depends on the substitution (substitution), addition, omission, and transformation of their components.

REFERENCES

1. Kuchimov Sh. N., Ochilova N. K. The role of language and law in the development of the Uzbek language. pp:183-186. European Journal of Research and

Reflection in Educational Sciences (EJRRES) Volume 8 Number 10, 2020 Part II.
ISSN 2056-5852.

2. Baskakov N.A., Sodikov A.S., Abduazizov A.A. General Linguistics. Tashkent, Teacher, 1979.
3. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее (pp. 19-23).
4. Akramhodjaeva, D., M. Nasretdinova, and M. Abdullayeva. "Translation of national events and concepts in fiction." *International Journal of Scientific and Technology Research* 9.2 (2020): 2984-2986.
5. Abduganiyevna, Akramhodjayeva D. "Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach." *JournalNX*, vol. 6, no. 10, 2020, pp. 180-181.
6. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
7. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>.
8. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
9. Akramhodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
10. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
11. Akramkhodjaeva, D. A. (2021). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES*, 2, 126–129. Retrieved from <http://mrit.academiascience.org/index.php/mrit/article/view/107>

-
12. Qizi, A. K. H. (2021). IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING. *Наука и образование сегодня*, (4 (63)), 85-86.
  13. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
  14. Raykhona, S., & Dilnoza, R. (2021). FAMILY PERSPECTIVES IN THE NOVEL" AND THE MOUNTAIN ENCHOED" BY KHALED HUSSEINI. *Thematic Journal of Applied Sciences*, 1(1).

TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES AND THEIR ORAL ANALYSIS

Kuziboeva Rokhila Sherkulovna

Lecturer of the Department of foreign languages
Journalism and mass communication university

ABSTRACT

In this article, if we talk about the advantages of using interactive methods in teaching foreign languages (Russian), it is primarily concerned with the mastery of the content of teaching. In due course, educational relations between students and teachers will be established. the learning material will be well remembered through mutual information, search and processing. Students develop the skills of communication, expression and exchange of ideas. Each student must think, work, and observe independently. In interactive lessons, students not only master the content of education, but also develop their critical and logical thinking.

Keywords: *Pedagogical technologies, discursive competence, multilingual dictionaries, method, information, practice, knowledge, interactive teaching.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье, если говорить о преимуществах использования интерактивных методов в обучении иностранному языку (русскому), то это в первую очередь касается усвоения содержания обучения. Со временем будут налажены образовательные отношения между студентами и преподавателями. учебный материал будет хорошо запоминаться благодаря взаимной информации, поиску и обработке. Студенты развивают навыки общения, выражения и обмена идеями. Каждый ученик должен думать, работать и наблюдать самостоятельно. На интерактивных уроках учащиеся не только осваивают содержание образования, но и развивают критическое и логическое мышление.

Ключевые слова: *Педагогические технологии, дискурсивная компетентность, многоязычные словари, метод, информация, практика, знания, интерактивное обучение.*

INTRODUCTION

The main goal of the educational process is to train highly qualified, well-versed specialists in all areas of science. Therefore, it is important to use modern information technology in the study of modern foreign languages. It is advisable to use modern

teaching aids, language classrooms, multimedia, specially programmed topics, multilingual electronic dictionaries in foreign language classes.

The use of teaching methods, the press, telecommunications and the Internet in the teaching of foreign languages serves as a source of information not only for students to learn foreign languages, but also to improve their intellectual level. Among the most effective approaches to foreign language teaching are the methods of language teaching in distance learning through information and communication technologies. Computer technology has a wide range of possibilities, especially for learning languages using the Internet. They are as follows:

1) to actively use in practice the knowledge and skills acquired in oral communication in a foreign language, to learn to use the acquired language materials not only in his speech, but also in understanding the speech of the interlocutor, whom he met on the Internet;

2) to develop the ability to adapt the acquired speech knowledge to the changing situations of the relationship;

3) to create a strong, immediate motivation and motivation to approach the truth in relation to the organization of the conversation, the study of speech, which takes place in the form of informal communication;

4) overcoming psychological barriers, in particular, the fear of speaking a foreign language and making mistakes, the removal of the barrier, as well as internal and external tension and embarrassment;

5) high quality and immediate effectiveness of education; in the second exercise, users begin to speak the foreign language they are learning in the speech pattern given in the main textbook; using suggestive means of textual influence (including memorization), the lessons are taken into account from the first exercise;

6) to present and master plural speech, high and grammatical units; 150-200 new words, 30-50 speech patterns and several common speech events are introduced and mastered in one presentation.

Vocabulary and volume of language materials are not required as a condition for the implementation of speaking skills in Internet materials. However, the volume of speech and, in general, the amount of language material that a user must possess in order to fully participate in a conversation as a person determines the minimum required.

MATERIAL AND METHODS

The purpose of the training course, in its most general form, is primarily to teach listening and speaking in the oral form of communication in the language being studied. In addition, the extension of the course will allow for a greater focus on written forms of communication. Written communication involves mastering different types of speaking activities, such as reading and writing (written speech). The expansion of learning objectives in the training course involves the activation of previously acquired speaking skills, the formation of a higher level of communicative skills, and a deeper systematization of users' grammatical knowledge. The effectiveness of education is one of the factors that allows listeners to retain more information in their memory, expand their awareness, and achieve better results in their work. In addition to the advantages and conveniences mentioned above, we may face some challenges in education. First of all, it is advisable to choose a method that is appropriate and specific to the distance learning process. Because the effectiveness and success of any education system depends on the methods used. Let's define the concept of teaching method. The teaching method is a method of interaction between teachers and students, aimed at achieving educational goals at a modern level.

Today, one of the main requirements for higher professional skills is a perfect knowledge of foreign languages. It is no coincidence that special attention is paid to the study of English, which is one of the leading languages of international communication. In the education system of the Republic of Uzbekistan, the teaching of English is rising to a new level of quality on the basis of a scientific approach, the introduction of new information and communication technologies that can meet the requirements of the times. As the study of foreign languages is a modern requirement, it is important for scientists and specialists to develop new methods of language learning for the younger generation, based on the "National Training Program" and recommend them to the learning process. The organization of distance learning in Uzbekistan is very effective. This type of education should be widely used today. Significant work is being done in our country to form an information society, to introduce the most advanced information and communication technologies in all areas. In particular, the capabilities of interactive services in this process are highly valued. Modern interactive methods in foreign language teaching methods have been developed by scientists and have been proven to be more effective than traditional methods. Interactive methods are methods that engage students in the learning process through interaction and interaction. The word "interactive" is English and means "self-employed." The interactive lesson encourages students to think creatively,

to actively express information, to express ideas freely, to take initiative, to find solutions to problems in groups, to work collaboratively, to express ideas in writing. Nowadays, when it comes to the introduction of new methods or innovations in the educational process, it is understood that interactive methods are used in the learning process. Interactivity is the interaction of two people, that is, the learning process takes place in the form of a conversation, in the form of a dialogue (computer communication) or based on the interaction of the student. Interactivity is the interaction, movement, and interaction that takes place in the student-teacher interaction. The main goal of the interactive method is to create an environment for active, free thinking of the student by creating the most favorable conditions for the learning process. It demonstrates its intellectual potential and enhances the quality and effectiveness of education. Interactive lessons are organized in such a way that no student is left out in the process, that is, they have the opportunity to openly express what they see, know and think.

Two-way communication with the distance education system, student interaction. In the process of distance learning, the intensity of the exchange of information between students is higher than the exchange of information between the student and the teacher, so it is necessary to provide e-mail addresses to all participants in the learning process. Allows you to solve several problems at once when using the interactive method. Most importantly, it develops students' communication skills. The use of interactive methods in the teaching of foreign languages enhances the participation of students, encourages them to achieve maximum results. Interactivity also helps teachers incorporate more complex material into the course. Of course, the organization of interactive lessons has its drawbacks. These are learning processes that take a lot of time. Not all students have the opportunity to be supervised in interactive classes. When studying very complex materials, students are not able to solve the problem completely and clearly, and in such situations, the role of the teacher is low. Due to the participation of weak students in the learning process in groups, even strong students get low scores or grades.

CONCLUSION

The use of interactive teaching methods creates a comfortable environment for students to better organize the learning process. Students will be given the opportunity to exchange ideas. Conditions will be created for mutual information exchange. They discuss and resolve issues that need to be resolved. They find a

solution together to get out of the situation. They demonstrate their knowledge to each other based on the information they receive. Inspired by each other, they create spiritual satisfaction. They understand each other, but they are interested and do not know that time has passed. They will be able to fully master the content of education.

REFERENCES

1. Ochilov M. New pedagogical technologies. - Against: Nasaf, 2000.
2. Kuchimov Sh. N., Ochilova N. K. The role of language and law in the development of the Uzbek language. pp:183-186. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (EJRRES) Volume 8 Number 10, 2020 Part II. ISSN 2056-5852.
3. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее (pp. 19-23).
4. Akramhodjaeva, D., M. Nasretdinova, and M. Abdullayeva. "Translation of national events and concepts in fiction." International Journal of Scientific and Technology Research 9.2 (2020): 2984-2986.
5. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2(05), 583-601.
6. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. Архив научных исследований, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>.
7. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. Архив научных исследований, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
8. Абдуллаева Мархабо Рахмонкуловна, (2020). ‘ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талкинида)’ “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ” республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
9. Akramkhodjaeva, D. A. (2021). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES, 2, 126–129. Retrieved from <http://mrit.acemiascience.org/index.php/mrit/article/view/107>

-
10. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING // Наука и образование сегодня. 2021. №4 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/improving-literacy-skills-through-learning-reading>
11. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. Int. J. of Aquatic Science, 12(3), 2938-2943.
12. Rakhmanberdiyeva, K. S. (2022). ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 35-39.

FORMATION OF BASIC COMPETENCIES IN THE PROCESS OF PRACTICAL TRAINING (EXAMPLE OF ENGLISH)

Shakhlo Narimanovna Khodjikulova

Senior Lecturer, Tashkent State University of Economics

ABSTRACT

The article analyzes the methodology of formation of basic competencies in the process of independent learning of students in the teaching of English with the help of innovative technologies. Strategic competencies in foreign language teaching are discussed in more detail in the methodological support through the development of communicative approaches.

Keywords: *independent learning, English, innovation, technology, educational technology, interactive method.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется методика формирования базовых компетенций в процессе самостоятельного обучения студентов при обучении английскому языку с помощью инновационных технологий. Более подробно стратегические компетенции в обучении иностранному языку рассматриваются в методическом обеспечении через разработку коммуникативных подходов.

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, английский язык, инновации, технология, образовательная технология, интерактивный метод.*

INTRODUCTION

In today's educational institutions, using modern pedagogical technologies, there is a wide range of opportunities for teaching in foreign languages, using advanced methods in the process of independent learning, training professionals who are fluent in these languages. The application of international standards in the teaching of foreign languages in the world, the modernization of teaching content, the specifics of the use of modern technologies in vocational education, the need to use advanced foreign experience in the development of professional competencies of teachers. In Europe, it is important to conduct research on the development of professional competencies in foreign languages, the integration of competencies, the formation of harmony between standard requirements and curricula, the development of criteria and coordination of strategies used in learning other foreign languages.

Methods: Due to the introduction of quarantine as a result of the pandemic all over the world, the technology of independent learning, that is, the interactive method,

has become more active in influencing the mind, emotions, will and thinking of students. Student activities in the process of independent learning in teaching include:

- assignment and independent performance of tasks;
- memorize new words;
- compose sentences with daily memorized words;

The state of development of linguistic competencies of future foreign language teachers in independent education requires the analysis of students' language learning and language acquisition, linguistic competencies and the traditional teaching system and modern teaching technologies in the educational process. The formation and development of students' linguistic competencies in English language lessons is closely linked with the right choice of teaching methods and techniques, which increases the interest in learning foreign languages and the proper organization of independent learning in language learning.

RESULT AND DISCUSSION

While the tasks students perform in independent learning are less successful, the teacher cannot criticize them. The teacher is the supervisor during the process. Instead, students' creative thinking needs to be encouraged. The lesson ends with encouraging quick responses, completing them, and evaluating students. The Question-Answer (Discussion) method allows distance lessons to be more meaningful and interesting. The student should be able to express their opinion freely without fear of making a mistake. Such an environment should be created in the classroom. In the technology of question-answer teaching, the student's tasks are as follows:

1. Think of expected responses and objections.
2. The importance of believing in one's own knowledge is that the teacher will have the opportunity to observe students while they are working freely. As a result, it is possible to learn more about students' activity, fantasies, creative abilities, diligence, behavior in independent learning. One of the main goals of modern pedagogical technologies is to teach students to be interested in teaching English and to fully master the knowledge.

Another way to teach English is the modern interactive method. According to the content of the method, a new grammatical topic is announced in the lesson, the teacher has to explain it in different ways, that is, draw different diagrams on the board, demonstrate with actions, compare with the previous topic, engage students in thinking with reinforcing questions. In phonetic lessons, mainly short conversations

in the audio text are listened to, and in a calm state the text on a piece of paper with the words omitted, which exactly corresponds to the conversation in this audio text, is filled in and delivered to the teacher via the Internet. The conversation in the audio text is the same as the text given to the student. A student can successfully complete a condition only if he or she listens to the text independently with extreme intelligence and memorizes new phrases. In doing so, oral speech, skills and competencies are formed through listening comprehension. Listening comprehension is closely related to the reading process. The listener remembers the words he reads well and understands them well when he listens. The content of teaching listening comprehension is divided into three parts by G.V. Rogova: 1. Linguistic part. This includes language and speech material.

2. Psychological part. It is about developing the skills and abilities to listen and understand voice speech.

3. Methodical part. The listeners are taught the methods of listening and through the technology of listening comprehension through the rules, principles, methods, tools.

When working on listening comprehension in the teaching process, the presence of daily news, texts about the life, culture, history of the peoples of the country where the language is studied, further enhances the interest of the audience.

It is also possible to teach students to write essays in an independent learning process. Once they are familiar with the essay topics, they can choose the topic they want and write an essay at home.

For example: 1. The protagonist of your favorite work. 2. Describe the negative and positive images in the work. 3. Jane Eyre's childhood. 4. Your thoughts on the main character of the work, etc. This creates lexical and grammatical difficulties. Encouraging students to express their opinions should be facilitated in part by the teacher himself to cover the topic of the text. This process continues in this way. At the end of the class, students who are able to write correctly on the board will be encouraged. It should be noted that the teacher is able to allocate time correctly during the lesson; reinforce topics covered at the beginning of the lesson; apply new methods in each lesson; it is advisable to use appropriate handouts for each lesson.

CONCLUSION

In short, the methodology of shaping English language learning through basic competencies in the process of independent learning in students, the use of pedagogical technologies in the process of independent learning, provides practical

assistance to students in developing oral, listening, writing, reading and communication skills.

REFERENCES

1. Gulamuddinova, Z. N., Tulkunovna, S. D., Utkurovna, R. S., Yusopov, M. A., & Narimanovna, K. S. (2020). Ways Of Improving Education System By Building A Brand Equity Of The University. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(3), 3766-3771.
2. Rakhmanberdiyeva, K. S. (2022). ANALYSIS OF INDEPENDENT LEARNING TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO STUDENTS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 35-39.
3. Kh, K. R., Shukurov, R. S., & Samadov, S. S. (2021). The Inquiry On The Changes Of Relations Towards The Basics Of The Culture Of Healthy Life In The Students Of Elective Courses. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 25(2), 112-118.
4. Akramkhodjaeva, D. A. (2021, November). Achieving High Quality Through the Use of Pedagogical Methods in the Educational Process. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES* (Vol. 2, pp. 126-129).
5. Yuldashev J.G. New pedagogical technologies: directions, problems, solutions. *Journal of Public Education*, 1999, №4, pp. 4-12.
6. Abdullayeva, M. R. (2021). FE'LIY FRAZEMALARNI O 'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI GURUHLANISHI (AGATA KRISTI ASARLARI TARJIMALARI MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 227-231.
7. Raxmonkulovna, A. M. (2021). Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima yaraishi va o'ziga xos xususiyatda. *Innovation, integration va ta'lim bo'yicha xalqaro ma'lumot jurnali*, 2(2), 297-306.
8. Mirabdullayeva, Z. O. (2021). OBRAZLI HAMDA HISSIY-TA'SIRCHAN SO'ZLARNING TARJIMASI. *Academic research in educational sciences*, 2(3).
9. Raxmonkulovna, A. M. (2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 583-601.
10. ABDUGANIYEVNA, A. D. Effective Teaching of a Foreign Language Through a Contextual Approach. *JournalNX*, 6(10), 180-181.

-
11. АБДУЛЛАЕВА, М. Р. (2018). НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ). In Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее (pp. 19-23).
  12. Akramhodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Зебинисо Зарипова Абдурахмановна, PhD

«Истории, культуры, политики и экономики Японии»,
Ташкентский государственный университет востоковедения

E-mail: zebiniso_zaripova@tsuos.uz

АННОТАЦИЯ

Исследование посвящено актуальным вопросам развития политической культуры. Акцентируется развитие демократических механизмов для развития политической культуры устойчивой модели демократии. Прозрачность, эффективность, подотчётность и др. компоненты представляют собой общепризнанные индикаторы, которые определяют уровень демократии. Коррупция, неравенство, радикализация протестов как проблемы на пути развития устойчивых демократий.

Ключевые слова: *политическая культура, устойчивая демократия, концепция «Good governance», индикаторы эффективной политики, коррупция, неравенство, управление конфликтами.*

ABSTRACT

The study is devoted to topical issues of the development of political culture. The development of democratic mechanisms for development of political culture of a sustainable model of democracy is emphasized. Transparency, efficiency, accountability and other component are generally recognized indicators that determine the level of democracy. Corruption, inequality, radicalization of protests are problems in development of sustainable democracies.

Keywords: *political culture, sustainable democracy, Good governance concept, indicators of effective policy, corruption, inequality, conflict management.*

ВВЕДЕНИЕ

Политическая культура представляет собой сущность сложившихся властных отношений в обществе, которые формируются в соответствии с историческим цивилизационно культурным кодом развития той или иной страны. Она является системой порождения, хранения и трансляции политического опыта, выступает как совокупность ценностей и норм, обеспечивающих формирование, сохранение и развитие общества. Политическая культура, как известно, включает в себя ряд компонентов;

• Политические институты, включая собственную политическую систему государства, порождение и функционирование законодательства, исполнительной и судебной власти, политических партий и групп интересов, процедуры принятия решений, политической самоорганизации гражданского общества.

• Политическое поведение, включая формы политического участия, профессиональной политической деятельности, традиции и практику право применения, разрешения конфликтов;

• Политическое сознание, совокупность политических идей, знаний, убеждений, представлений и мнений¹⁶¹.

Современным измерением политической культуры является развитие ее гражданского типа¹⁶² характерного для демократических систем. Гражданский тип предполагает активное участие граждан. Они стремятся направлять деятельность власти, воздействовать на неё, используя законные способы влияния.

В современной политической науке ведётся спор о том, что в современном мире уже не существует сугубо западных или специфически восточных моделей политического развития. Положение о том, что подход т.н. «самобытного развития» относится к 50-60 ым годам прошлого столетия и что в XXI веке такая постановка вопроса является неактуальной¹⁶³.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Конечно же, в развитие демократической культуры многих стран, например, Японии, Индии, которые имеют продолжительный опыт развития в послевоенный период всё же проявляются специфические характеристики, которые свойственны только этим странам. В то же время мир развивается и развиваются политические системы и политические процессы. Если эти процессы нацелены на сохранение принципов справедливости и права, то подразумевается развитие демократической модели. Развитию демократических процедур в развивающихся странах способствует также обсуждение, кооперация, сотрудничество и развитие отношений этих государств со странами, имеющими значительный опыт в развитии демократии, а также с международными организациями. Процесс взаимодействия на этих

¹⁶¹ Тульчинский Г.А. Политическая культура: проблема изучения и типологии. <https://cyberleninka.ru>

¹⁶² Алмонд Г. и Верба С. выделяли еще патриархальную и подданническую как более пассивные типы характерные для авторитарных режимов

¹⁶³ Мосяков Д.В. К критике концепции «незападного политического процесса» <https://cyberleninka.ru>

уровнях не исключает споров, противоречий и конфликтов, т.к. подчас предоставление помощи и кредитов развивающимся странам оговаривается определенными условиями политического характера, предполагающие именно развитие демократических процедур и механизмов. Эти процессы взаимодействия усилились в эпоху глобализации и, несмотря на все противоречия, всё же предполагают развитие важных элементов; либерализацию рынков, повышение качества работы государственных институтов, развитие институтов гражданского общества.

Что же является актуальным для развития демократической модели, которая уравнивает интересы социальных и политических групп в обществе.

В теории политики указывается, что парламентская форма демократии является наиболее прогрессивной в развитии демократических принципов, механизмов и процедур. Парламентская модель даёт возможность большому кругу участников, различным политическим партиям и движениям, соучаствовать в окончательном принятии политических решений. Развитие парламентской системы является востребованной и актуальной задачей для многих развивающихся стран, даже если они являются президентскими или смешанного типа республиками. Являясь одним из элементов системы сдержек и противовесов парламент основной участник в выработке решений, определяющих развитие миллионов граждан.

Одним из важных аспектов развития демократической системы является развитие культуры разрешения споров, конфликтов и кризисов. Большинство стран часто используют практику силового решения конфликтов. Если в основе принятия политических решений будет заложен принцип поиска компромиссов и консенсуса, тогда демократические системы будут устойчивыми. В политической культуре демократических стран -это очень важный параметр, так как именно работа судебной и правозащитной системы должны быть устойчивыми. В этом плане сегодня для развивающихся стран актуально конфликтологическое измерение протестного потенциала индикаторы напряженности, которые проявляются в обществе и реакция на них со стороны политических властных структур.

Для развивающихся стран актуально развивать именно политическую культуру управления конфликтами, которые проявляются в момент формирования отношений, где по факту во многих странах проявляется олигархический монополистический капитализм. Развивать политическую

культуру управления конфликтами весьма важно, чтобы избежать значительных потрясений для системы. Именно согласительные процедуры, непредвзятое рассмотрение сути противоречий поможет формированию устойчивой системы. Если в основе принятия политических решений будет заложен принцип поиска консенсуса, функционирование институтов будет более справедливым.

Политические элиты и порядок их рекрутирования это один из важных аспектов в формировании и функционировании демократических систем этот вопрос остаётся архиважным т.к. во многих странах актуальна проблема развития меритократии.

Формирование власти властных отношений зависит от политической культуры, заложенных в архитипе самой культуры общества. Именно от качественных характеристик политической элиты зависит стиль управления т.е авторитарный или демократический и это связано с предыдущим тезисом. Для развивающихся стран это весьма отличительный аспект, т.к. характер политической культуры определяется также методами управления и использования демократической практики в развитии управленческой модели.

Следующей проблемой политической культуры является формирование институтов гражданского общества. Институты гражданского общества – это, безусловно, показатель развития демократии. Развитие гражданской политической культуры – культуры соучастия, исключая страх и остракизм. Проблема актуальна, потому что институты гражданского общества во многих странах ещё не имеют доминанты в формировании национальных интересов и подчас государственные и общественные интересы отличаются.

В политической культуре феномен доверия занимает весьма существенное место и предполагает измерение этого феномена. В современной политике большое место занимают политические технологии. Здесь идет речь о технологиях развития, которые работают на прогресс. Демократические модели должны предполагать взаимное развитие. С одной стороны элиты зарабатывают доверие и с другой стороны граждане больше доверяют политикам, потому что взаимно участвуют в политической жизни общества, их привлекают и мнение граждан отражается в политических решениях. Во многих странах во время пандемии возросло доверие к правительству, но во многих нет прогресса. Например, в США доверие к правительству в августе 2020г. составляло 20%, а в 2019г.- 17%, и всё ещё близко к историческому минимуму. Большинство граждан говорят, что не довольны тем, как

правительство справилось с пандемией. Даже доверие к местным властям тоже упало. И команда Байдена – Харрис должна вернуть доверие граждан¹⁶⁴.

Многие страны развивающие демократию подвержены различного рода кризисам экономического развития в развитии рыночных отношений. Но по факту, во многих из них развивается модель корпоративного олигархического варианта. Эта модель делает актуальной задачи, принятые в качестве проблемы как международного, так и национального уровня, связанные с решением проблемы неравенства. Проблема растущего неравенства является актуальной как для экономически развитых стран, например, США, Японии, Британии, так и для стран развивающих демократий. Увеличение неравномерности распределения богатств между разными слоями населения, повышение коэффициента Джини – тревожный сигнал для общества. Оно приводит к повышению нагрузки на системы налогообложения и социального обеспечения, провоцирует социально-политическую напряженность, ослабляет мотивации к трудовой деятельности, способствует расширению теневого сектора экономики. Кроме того, сокращаются возможности для инвестирования, в том числе в образование, то есть в развитие человеческого капитала, что влечет за собой ухудшение качества рабочей силы в стране¹⁶⁵.

Например, перед администрацией нового премьер-министра Японии Кисиды Фумио, стоит сложная задача по оживлению экономики и одновременному преодолению кризиса COVID-19. Во время последней выборной кампании 2021г. на должность президента Либерально-демократической партии он пообещал проводить политику возвращения части населения в средний класс за счет устранения экономического неравенства¹⁶⁶.

Работа над этим приобретает актуальность и является одной из целей по достижению устойчивого развития до 2030. Для многих развивающихся стран в этом плане актуальна задача развития «Good governance», которая имеет 8 характеристик: 1) Participatory (баланс участников политического процесса (в том числе и гендерный), 2) Consensus oriented (ориентация на консенсус), 3) Accountable (подотчетность) 4) Transparent (прозрачность) 5) Responsive (ответственность) 6) Effective (эффективность) 7) Equitable (справедливость), 8)

¹⁶⁴ У. Д. Эггерс, Брюс Чу, Джошуа Найт, Р.Кравец Восстановление доверия к правительству.

<https://www2.deloitte.com/us/en/insights>

¹⁶⁵ Саакян А. Неравенство доходов в Японии и других развитых странах. <https://www.imemo.ru/publications>

¹⁶⁶ 4 октября 2021г. (Jiji Press) <https://www.nippon.com/ru/in-depth/d00758>

Inclusive (без дискриминаций). Хорошее управление должно быть основано на верховенстве закона¹⁶⁷.

Р.Б. и Дж. В. Денхардты («The New Public Service: Serving Rather than Steering»¹⁶⁸) утверждают, что в современных условиях требуется новая государственная служба (New Public Service), лучше отражающая принципы демократического государства и гражданского общества, и формулируют следующие её принципы:

1) Служить, а не управлять. Целью любого чиновника по отдельности и всего аппарата в целом должно быть общественное служение и обслуживание граждан, а не контроль и управление.

2) Считать общественный интерес целью деятельности государственной службы. Здесь авторы имеют в виду, что государство должно не столько учитывать интересы отдельных лиц, сколько формировать и защищать интересы всего общества.

3) Думать стратегически, управлять демократически. Разрабатывать и внедрять программы и политики необходимо с максимальным участием гражданского общества.

4) Служить гражданам, а не потребителям. Государственные служащие не просто обслуживают население, а действуют в сотрудничестве с гражданами.

5) Быть открытыми и прозрачными.

6) Считать ценностью человека, а не продуктивность. Исполнение служебных обязанностей не должно быть ритуалом.

7) Считать интересы общества выше интересов государственных органов. Иными словами, стремление органов максимально эффективно исполнять свои обязанности не должно противоречить общественному служению.

Для многих стран остаётся актуальной задача борьбы с коррупцией, которая препятствует эффективному осуществлению политических процессов и реформ. Коррупция как барьер для устойчивого развития препятствует прогрессу в достижении ЦУР. По оценкам Всемирного экономического форума коррупция обходится в 2,6 триллиона долларов США, или 5% мирового валового внутреннего продукта, а всемирный банк установил, что каждый год в

¹⁶⁷ What is good governance? <https://www.unescap.org>

¹⁶⁸ Denhardt, R. B., & Denhardt, J. (2000). The New Public Service: Serving Rather Than Steering. *Public Administration Review*, (6), 549. Соболев Н.А.. «Влияние социальной философии на построение системы государственного управления» Магистерская диссерт с.13

виде взяток выплачивается 1 триллион долларов США. По оценкам Всемирного банка от 20% до 40% официальной помощи в целях развития ежегодно теряется из-за коррупции на высоком уровне. Негативные последствия коррупции весьма разнообразны. Коррупция препятствует экономическому росту, создаёт экономические потери, препятствует инновациям и увеличивает бедность с точки зрения доходов, доступа к общественным услугам, включая здравоохранение, водоснабжение, качественное и доступ к ресурсам. Факты показывают, что коррупция непропорционально затрагивает женщин, бедных и уязвимых групп. Коррупция остается проблемой на всех уровнях развития¹⁶⁹.

В докладе экспертной группы Всемирного Банка 2016г. «Как заставить политику работать на развитие, используя прозрачность и вовлечение граждан» отмечается: Информационные кампании о проблемах с предоставлением услуг на местном уровне, скорее всего, будут иметь лишь временный эффект, если они не улучшат политическую активность. Устойчивое снижение коррупции и улучшение предоставления услуг зависят от того, изменила ли прозрачность в корне стимулы и нормы поведения в государственном секторе¹⁷⁰.

Здесь опять встает вопрос о доверии правительству со стороны граждан. Это актуализируется в связи участвовавшими по всему миру общественными протестами, причём во многих странах отмечается тенденция их радикализация. Индикаторами восстановления доверия могут служить несколько параметров; гуманность, т.е. ориентир на развитие «человеческого капитала», прозрачность, т.е. открытость информации для граждан и общественных организаций, способность и самодостаточность правительства в осуществлении задач и стратегий развития, и, наконец, доверие определяется надежностью в исполнении и реальный эффект для граждан¹⁷¹.

Развитие демократической культуры незападных стран идет по пути усовершенствования механизмов управления, улучшения функций госорганов, сокращения уровня коррупции во власти, работы над современными механизмами развития государственно- частного партнёрства. Эти процессы в незападных странах имеют разные качественные и скоростные характеристики, что отражает уровень политической культуры.

¹⁶⁹ Sustainable development goal 16: focus on public institutions. World public sector report 2019.

<https://publicadministration.un.org>

¹⁷⁰ <https://www.worldbank.org>

¹⁷¹ Rebuilding trust in government <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/public-sector/building-trust-in-government.html>

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сейчас многие страны мира работают над выполнением программы ЦУР до 2030г. Цели в области устойчивого развития являются своеобразным призывом к действию, исходящим от всех стран — бедных, богатых и среднеразвитых. Он нацелен на улучшение благосостояния и защиту нашей планеты. Государства признают, что меры по ликвидации бедности должны приниматься параллельно усилиям по наращиванию экономического роста и решению целого ряда вопросов в области образования, здравоохранения, социальной защиты и трудоустройства, а также борьбе с изменением климата и защите окружающей среды¹⁷². Узбекистан по показателю устойчивого развития 82 место в мире¹⁷³. До 2030г. правительство ставит следующие задачи:

- Вдвое снизить уровень бедности;
- Повысить адресность и эффективность системы социальной защиты, качество социальных услуг, а также достижение полного охвата всех нуждающихся в социальной защите;
- Укрепить продовольственную безопасность, улучшить продовольственные рационы и содействовать устойчивому развитию сельского хозяйства;
- Обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию людей всех возрастов;
- Обеспечение всеобщего и справедливого качественного образования и доступа для всех к обучению на протяжении всей жизни;
- Доступность и разумное использование водных ресурсов и санитарии и другие¹⁷⁴.

Достижение ЦУР задача сложная и комплексная. В этом процессе очень важна роль политической культуры так как именно развитие гражданской политической культуры обеспечит эффективность политики.

Общим выводом ко всему вышесказанному является несколько тезисов, которые будут иметь постоянные характеристики;

- 1) Постоянная заинтересованность политической элиты в развитии демократических механизмов, повышение доверия своих граждан.
- 2) Постоянная работа над совершенством избирательной системы, чтобы она отвечала ожиданиям избирателя.

¹⁷² <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru>

¹⁷³ <https://gtmarket.ru/ratings/sustainable-society-index>

¹⁷⁴ <https://www.trend.az/casia/uzbekistan/3561138.html>

3) Открытость, транспарентность, гласность как принцип работы демократических стран.

4) Развитие культуры разрешения споров, развитие практик согласительных комиссий, конфликтологических лабораторий, переговорных форматов с участием противодействующих сторон.

REFERENCES

1. Denhardt, R. B., & Denhardt, J. (2000). The New Public Service: Serving Rather Than Steering. *Public Administration Review*, (6), 549.
2. Соболев Н.А.. “Влияние социальной философии на построение системы государственного управления” Магистерская диссерт с.13
3. Тульчинский Г.А. Политическая культура: проблема изучения и типологии. <https://cyberleninka.ru>
4. Алмонд Г. и Верба С. выделяли еще патриархальную и подданническую как более пассивные типы характерные для авторитарных режимов
5. Мосяков Д.В. К критике концепции «незападного политического процесса» <https://cyberleninka.ru>

GIMNASTIKA SPORT TURI BILAN SHUG'ULLANISH BARKAMOLLIK GAROVIDIR

Pirimova Nargiza Adilovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida gimnastika sport turi bilan shug'ullanishning inson organizmi uchun ahamiyati haqidagi fikrlar bayon etilgan. Sport insonga farovonlik olib keluvchi mashg'ulotdir. Sport bilan shug'ullangan inson tana qon tomirlari harakati doimo jushqin bo'lib turadi.

Kalit so'zlar: gimnastika, sport, sog'lom, barkamol avlod, estetik tarbiya.

АННОТАЦИЯ

При анализе данной статьи высказаны взгляды на значение гимнастики для организма человека. Спорт – это форма благополучия. Кровеносные сосуды человеческого тела всегда активны во время физических упражнений.

Ключевые слова: гимнастика, спорт, здоровое, гармонично развитое поколение, эстетическое воспитание.

ABSTRACT

In the analysis of this article, the views on the importance of gymnastics for the human body are expressed. Sport is a form of well-being. The blood vessels of the human body are always active during exercise.

Keywords: gymnastics, sports, healthy, harmoniously developed generation, aesthetic education.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqil Davlat maqomini qo'lga kiritgach, mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport ishlariga alohida ahamiyat berila boshlandi. Shu maqsadda, Prezident farmonlari, qonunlar, Vazirlar Mahkamasining qarorlari e'lon qilindi. Bularga oid bo'lgan, jumladan O'zbekiston Respublikasining 2015 yil 4 sentyabrdagi O'RQ-394-sonli "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi PQ-3031-sonli "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish

bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonlarida qabul qilingan qonunlar asosida ushbu jarayon keng ko'lamda amalga oshirila bordi va sog'lom, barkamol avlodni yetishtirishda alohida ahamiyat kasb etib kelmoqda.

O'z navbatida bu ma'muriy-huquqiy hujjatlar qaror topishi jismoniy tarbiya va sportga yanada keng imkoniyatlarni yaratib bermoqda. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;
- Har kimning jismoniy tarbiya va sport bilan erkin shug'ullanishga bo'lgan huquqini ta'minlash;
- Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat hamda jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish;
- Fuqarolarning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi huquqlarining davlat kafolatlarini belgilash;
- Sportning barcha turlari va tarkibiy qismlarini rivojlantirishga ko'maklashish shular jumlasidandir.

Yosh avlodning jismoniy tarbiyasi ta'lim - tarbiya tizimining tarkibiy qismini tashkil qilib, o'quvchi va talabalarning har tomonlama jismoniy va ruhiy fazilatlarini tarbiyalash, ulami hayot, mehnat va Vatan mudofaasiga tayyorlash, o'zida ma'naviy boylik, axloqiy poklik va jismoniy kamolotlikni mujassamlashtirgan yangi kishini shakllantirish kabi oliyjanob maqsad uchun xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Gimnastika ko'p muammolarini hal qiluvchi, ko'p qirrali vositadir. Uning mashqlari orqali jismoniy sifatlarni rivojlantirish, to'g'ri qomatni shakllantirish, sog'liqini mustahkamlash, irodaviy fazilatlarni tarbiyalash, harakatlarni mohirona, yengil ijro etishga o'rgatish kabi vazifalar muvaffaqiyatli hal etiladi.

Odam gavgdasi harakatlarining tahlili va xulosasini egallab olish, o'rganilayotgan harakat mashqlarini sekin-asta murakkablashtirib borish, gimnastika mashqlarining cheksiz ko'rinishlari (ularning shakli, tuzilishi, bajarish ketma-ketligi)dan foydalanish imkoniyati gimnastika bilan shug'ullanuvchilarda tasavvurlarini ko'rgazmali kengaytirish, ularning umumiy qonuniyatlarini bilib olish va shunday qilib, aqliy bilim va jismoniy tarbiya o'rtasida amaliy aloqa o'rnatish imkonini beradi.

Gimnastika mashqlarini bajarishdagi aniqlik, ifodalilik va his-hayajon, ulaming texnik takomillashuvi estetik tarbiyaga ham yordam beradi. Gimnastika to'g'ri

yugurish, sakrash, turli toʻsiqlarni yengib oʻtish, ogʻir yuk tashish va boshqa shu kabi mehnat va jangovor faoliyatda qoʻllaniladigan koʻpgina amaliy, hayotiy koʻnikma va mahoratini shakllantirishga yordam beradi.

Gimnastikaning juda katta gigiyena - sogʻlomlashtirish ahamiyati bor. Qadimgi dunyoning atoqli mutafakkirlaridan biri Plutarx gimnastikaning sogʻlomlashtirish ahamiyatiga baho berib: “Gimnastika tibbiyotning shifobaxsh qismidir”- degan edi. Jahon fanining atoqli arboblari boʻlgan rus olimlari I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, I.N.Mechnikov, P.F.Lesgaft, V.V.Gorinevskiylar jismoniy mashqlarga, jumladan, gimnastika mashqlariga katta ahamiyat berib, bu mashqlarni hayotiy faoliyat va ishchanlik qobiliyatini oshirishning, shuningdek sogʻlomlashtirish va faol dam olishning eng yaxshi vositasi deb bilgan edilar.

XULOSA

Xulosa oʻrnida shuni aytib oʻtish kerakki, sport bilan erta yoshlardan shugʻullanish insonni nafaqat jismoniy kamolotga yetishida balki ham ruhiy, aqliy va maʼnaviy jihatdan yuksalishida benihoya katta ahamiyatga ega. Gimnastika sport turi bilan shugʻullanish qizlarning erta yoshdanoq jismoniy sifatlarning yaxshilanishi, sogʻligiga ijobiy taʼsir koʻrsatishi bilan bir qatorda ular qad-qomati hamda gavda tuzilishining toʻgʻri shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, har tomonlama sogʻlom voyaga yetgan qizlarimiz kelajakda sogʻlom avlodning kamol topishida yetakchi oʻrinda turadi. Yaʼni sogʻlom onadan sogʻlom farzand bunyod boʻladi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda oila salomatligini mustahkamlashga katta eʼtibor berilmoqda: oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, onalar va bolalarning sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishni kengaytirish, ularga ixtisoslashtirilgan va yuqori texnologiyalarga asoslangan tibbiy yordam koʻrsatish harakatlar strategiyasida oʻz ifodasini topgani bejiz emas. Gimnastika bilan muntazam shugʻullanish esa qizlarning sogʻlom boʻlishi bilan bir qatorda yurtimizda sogʻlom farzandlarning dunyoga kelishiga zamin yaratadi. Sogʻlom boʻlish uchun ham jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam ravishda shugʻullanish kerak.

REFERENCES

1. N.Hasanova, D.Karabayeva “Gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni oʻrgatish uslubi” Toshkent – 2013, 10-bet;
2. Умаров Д.Х. Ёш гимнастикачилар жисмоний сифатларини тайёргарлик босқичида ривожлантириш технологияси. - Т.: УзГИФК, 2017.

ИНСТРУМЕНТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА

Тешабаев А.Э.

Ферганский политехнический институт, доцент,
ateshabayev1958@gmail.com

Солиева Д.А.

Андижанский машиностроительный институт, ст.преподаватель,

Умарова К.А.

Андижанский машиностроительный институт, стажер,

Мамадалиева Н.И.

Андижанский машиностроительный институт, магистрант,

АННОТАЦИЯ

Развитие систем обеспечения и управления качеством (СМК) на предприятиях требует использования наиболее подходящих конкретным условиям методов и инструментов совершенствования СМК. Настоящая статья посвящена исследованию факторов, определяющих применимость и эффективности методов и инструментов совершенствования. В статье освещены принципы и методы выбора инструментов совершенствования СМК на машиностроительных предприятиях.

Ключевые слова: система менеджмента качества (СМК), развитие, методология, совершенствование, инструменты, методы, оценка, факторы.

ABSTRACT

The development of quality management systems (QMS) at modern machine-building companies requires the use of the most appropriate methods and tools for improving the QMS. This article is devoted to the study of factors determining the applicability and effectiveness of methods and tools for QMS improvement. The article highlights the principles and methods of selecting appropriate tools for improving the QMS modern machine-building enterprises.

Keywords: quality management system (QMS), development, methodology, improvement, tools, methods, evaluation, factors.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие систем менеджмента качества (СМК) на машиностроительных предприятиях является актуальной проблемой ввиду накопившихся проблем и необходимостью повышения эффективности СМК [5]. Принципы, особенности и методы совершенствования СМК на современных машиностроительных

предприятиях необходимо рассматривать с точки зрения их значимости для обеспечения продукции, развития предприятия, отрасли и национальной экономики в целом. [1,3].

Значимость систем менеджмента качества имеет важнейшее значение для экономики любой страны. Большинство систем менеджмента качества на современных машиностроительных предприятиях основано на принципах международного стандарта ISO 9001, внедрение которых само обеспечивает рост на 1% валового внутреннего продукта и снижение инфляции на 0,4% за счет улучшения качества товаров и услуг, повышения доверия к качеству отечественной продукции, удовлетворения ожиданий и требований потребителей.

Особо значима роль СМК и деятельность по качеству для промышленности Узбекистана, которая проходит этап модернизации и освоения новых видов производств. [6]

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДА.

Исследование специальной научной литературы показало наличие большого количества публикаций посвященных проблемам внедрения и совершенствования систем менеджмента качества, их результативности и эффективности. Так например, поисковик Google на запрос “development of the QMS – развитие СМК” выдало 36,7 млн. ответов, а на запрос “Methods of QMS’ improvement – методы совершенствования СМК” выдало 12,7 млн. ответов, включая монографии, отчеты об исследованиях, научные статьи и другое.

Основные рассматриваемые проблемы, применительно к теме настоящей статьи, касались:

1. общих проблем управления качеством на предприятиях [6,7] и сравнительного анализа менеджмента качества в разных странах [3],
2. результативности и эффективности СМК [5] и определения ключевых факторов успеха СМК предприятий [1],
3. методологии исследования развития СМК [4], совершенствования процессов [2] и выбора инструментов совершенствования СМК [8].

По мнению подавляющего большинства – до 80% опрошенных руководителей производства, специалистов по качеству и специалистов по системам качества, результативность систем менеджмента качества не соответствует ожиданиям, как и эффективность всего менеджмента качеством,

результаты же систем менеджмента качества слабо коррелируются с показателями качества.

Вместе с тем, создание интегрированных систем менеджмента качества последнего поколения, их сертификация по требованиям МС ISO 9000 новейшей версии – это всегда большие затраты, которые должны обеспечивать высокую отдачу через результативность и эффективность систем. [7]

То есть, внимание и поддержка государственных органов власти, а также большие затраты компаний на разработку и внедрение СМК, зачастую не оправдываются. В первую очередь это относится к достижению главной, системообразующей цели СМК – обеспечение высокого качества продукции и услуг.[4]

ОБСУЖДЕНИЕ.

Анализ проблем качества машиностроительной продукции, показывают наличие несоответствий и технологических провалов:

1. на производстве;
2. в системе контроля качества;
3. в системе контроля над системами контроля качества (СМК).

Количественный и качественный анализ проблем дает много полезной информации по их происхождению и, в целом, рассматриваемые проблемы можно поделить на два больших класса:

I. Класс несоответствий 1 типа — несоответствие продукции или технологических процедур проектным установкам (расчетной/компьютерной/научной модели);

II. Класс несоответствий 2 типа — наличие явлений, которые проектная модель не включала (неполнота модели).

То есть, концептуально для совершенствования качества, необходимо:

1. первое - решать проблемы технологической дисциплины на производстве,

2. второе — решать проблемы сложной социотехнической системы обеспечения качества, поскольку на новый уровень технологий предприятия выходят, когда дозреют до него социально.

Для совершенствования систему менеджмента качества можно рассматривать как систему, имеющую 4 измерения:

1. Количественное – бюджет, количество подразделений и работников всех уровней, техники и ресурсов и другого;

2. Технологическое – эффективность и степень совершенствования методов и средств обеспечения качества процессов и продукции;
3. Организационно-административное – эффективность управления в части обеспечения качества, упорядоченность процессов и соблюдение стандартов (дисциплина), компетентность персонала и расстановку работников;
4. Морально–общественное – готовность, способность и желание персонала эффективно использовать СМК и обеспечивать высокое качество продукции.

Поскольку ключевыми факторами успеха в совершенствовании СМК являются:

1. Компетентность и мотивация персонала;
2. Научное исследования проблем СМК предприятий и инновации в функционировании СМК;
3. Формирование современной управленческой и технологической культуры;

То объективная оценка эффективности СМК предприятия, полученная с использованием широкого диапазона методов и средств оценивания, может быть сделана только самим промышленным предприятием, а база эффективности СМК в соответствии с внутри- и внешне организационными критериями и их показателями, должна строиться на оценке применимости методов и средств улучшения СМК.

В части же выбора объекта улучшения и применяемых инструментов улучшения, то объект улучшения деятельности предприятия по совершенствованию менеджмента качества (процесс или подразделение) должен выбираться по следующим факторам:

1. Значение для всего производства - место процесса в производственной цепочке, рост количества несоответствий может привести к частичной или полной остановке всего производства.
2. Наибольшее количество несоответствий по опыту прошлого (результаты предыдущих аудитов и статистических наблюдений);
3. Величина добавочной стоимости исполнения процесса;
4. Стоимость основных средств вложенных в процесс;
5. Уровень развития предприятия($U_{\text{раз}}$).[2].

Анализ проблем качества и формирования программы улучшений на предприятии необходимо проводить по укрупненным направлениям:

1. Анализ узких мест («bottleneck analysis»);

2. Общетеchnическое обеспечение процесса;
3. Технологическая оснастка (наличие, комплектность и качество);
4. Метрологическое обеспечение (методы и инструментарий);
5. Кадровое обеспечение (количество и квалификация операторов);
6. Технический контроль (методы и инструментарий).

Необходимо установить следующие ограничения: срок реализации проекта, бюджет привлекаемых средств; решения на уровне развития предприятия ($U_{раз} = 3$ и более), коэффициент согласованности решений ($K_{согл} \geq 0,8$). Для упрощения сбора данных и анализа наиболее значимой для производства и критически значимой для обеспечения качества информации, процессы следует рассматривать на уровне подпроцессов (табл.1).

Общая значимость процессов для предприятия

Показатели подпроцессов	Наименование подпроцессов				
	Планирование изготовления	Производственный процесс №1	Производственный процесс №2	Производственный процесс	Контроль качества изделий
Значимость процесса для производства					
Последствия несоответствия					
Приведенная значимость процесса					
Общая значимость для предприятия					

Анализ подпроцессов каждого технологического процесса позволяет определить критические процессы (табл.2).

Табл. 2.

Значимость подпроцессов для производства

Показатели подпроцессов	Наименование подпроцессов
-------------------------	---------------------------

	Планирование изготовления	Производственный процесс №1	Производственный процесс №2	Производственный процесс №n	Контроль качества изделий	Транспортировка
Уровень качества						
Добавочная стоимость						
Последствия выявленного несоответствия						
Предъявление с первого раза (OK rate)						
Культура производства						
Информирование об изменениях производства						
Значимость процесса для предприятия						

Сравнение показателей процессов с лучшими в отрасли по сопоставимому уровню технического вооружения и технологического уровня развития предприятиями позволяет выбрать критические для качества процессы, требующие улучшения. Это требует перевода качественных показателей в количественные.

Поскольку ни один инструмент не является идеальным и универсальным, для каждого отдельного случая необходимо выбрать наиболее подходящий инструмент из более чем 200 имеющихся инструментов совершенствования качества [7].

Перечень предлагаемых инструментов улучшения, априорно выбранных экспертами, может быть обобщен в следующем виде:

1. Совершенствование рабочих мест: 6S – система и метод наведения порядка на рабочих местах, методы защиты от ошибок на рабочих местах, ведение рабочих контрольных листов, визуализация проблем на рабочих местах;
2. Совершенствование организации труда: бригадная форма труда, система KPI для мотивации работников, система контроля со стороны руководства, применение методологии Just-in-Time в управлении процессами;

3. Управление процессами: внедрение процедур идентификации, паспортизация процессов, управление на основе фактов, SPC –статистическое управление;

4. Персонал: подбор и расстановка работников, обучение работников, четкое разделение ответственности, ротация специалистов по восходящей спирали;

5. Оборудование: доработка технологического оборудования, совершенствование технического обслуживания оборудования, внедрение элементов TPM – Total Productive Maintenance, автоматизированный мониторинг оборудования;

6. Улучшающие меры: анализ скрытых потерь производства и качества, анализ контрольно-измерительной системы (MSA), проведение корректирующих и предупреждающих мероприятий, совершенствование логистики производства.

Оценка применимости инструментов улучшения производится по результатам их внедрения и экспертным оценкам (табл.3).

Табл.3

Определение значений показателей при улучшении

Номер инструмента улучшения	Показатели инструментов улучшения			
	Стоимость внедрения, тыс.сум	Время внедрения, рабочие дни	Достоверность, балл	Уровень развития организации, балл
1				
2				
n				

РЕЗУЛЬТАТЫ

По результатам анализа сводных может быть сформулирован наиболее общий инструментарий улучшения СМК:

1. Паспортизация процессов;
2. Внедрение идентификации и прослеживаемости проблем качества;
3. Анализ скрытых потерь производства;
4. Бригадная форма организации труда и побригадная система мотивации высококачественного труда;

5. Повышение культуры производства через 6S – наведение порядка на рабочих местах;
  6. Совершенствование технического обслуживания и ремонта оборудования, в т.ч. и внедрением TPM – Total Productive Maintenance.
  7. Совершенствование контроля со стороны руководства и аудиты;
  8. Доработка производственного и технологического оборудования[8].
- Внедрение указанных инструментов улучшения СМК позволяет достигать целевых значений показателей при минимальной стоимости внедрения путем организационно-управленческих инноваций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании вышеприведенного и опыта по совершенствованию СМК можно рекомендовать руководству промышленных предприятий:

1. Осуществлять выбор инструментов совершенствования управления на основе их значимости, совместимости, результативности и эффективности с учетом ограничений;
2. Сосредоточиться на важных долгосрочных проблемах и выбранном направлении улучшений в исследованиях мирового уровня;
3. Интегрировать производственный опыт, обучение персонала и научные исследования в части решения проблем качества процессов и конечной продукции;
4. Добиваться устойчивого и глубокого технологического, социального, культурного и экономического эффекта внедрения современных инструментов совершенствования управления.

То есть, практика, интенсивные пути развития, стратегия и долгосрочные интересы предприятий должны определять программу - цели, методы и содержание работ по совершенствованию СМК.

REFERENCES

1. Solieva D.A. Key Success Factors of Quality Management System in Uzbek Automotive Companies // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Vol.6, Issue 7, July 2019.pp.10250-10260.
2. Андерсен Б. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования. М.: РИА «Стандарты и качество», 2003, 271 с.
3. Бошкович Р. Менеджмент качества в России, каким я его видел, (или сравнительный анализ состояния менеджмента качества в России и в Сербии). www.https://quality.eup.ru/materialy13/russia-serbia.htm

4. Солиева Д.А. Методологические подходы к исследованию развития управления качеством на предприятиях.// Всб.трудов 2-ой Конференции «Science, Research and Development» Белград, Сербия, 2019.
5. Солиева Д.А. Определение результативности и эффективности систем менеджмента качества на промышленных предприятиях./ Наука и образование в современном мире. Материалы Международной научно-практической конференции Казахстан, Нур-Султан, июль 2019 г., с. с.74-79.
6. Тешабаев А.Э. Совершенствование управления на современных предприятиях. Т.: «Фан ва технология», 2017. 232 с.
7. Тешабаев А.Э., Солиева Д.А. Современный менеджмент качества: проблемы развития. Т.: Навруз, 2020, 172 с.
8. Тешабаев А.Э. Солиева Д.А. Выбор инструментов совершенствования системы менеджмента качества. **Наманган муҳандислик-технология институтиилмий-техника журнали. Том 4 – № 4. 2019, 126 с.**
9. Рубидинов, Ш. Ф. Ў. (2021). Бикрлиги паст валларга совуқ ишлов бериш усули. *Scientific progress*, 1(6), 413-417.
10. Тешабоев, А. Э., Рубидинов, Ш. Ф. Ў., Назаров, А. Ф. Ў., & Файратов, Ж. Ф. Ў. (2021). Машинасозликда юза тозалигини назоратини автоматлаш. *Scientific progress*, 1(5).
11. Рубидинов, Ш. Ф. Ў., & Акбаров, К. И. Ў. (2021). Машинасозликда сочилувчан материалларни ташишда транспортер тизимларининг аҳамияти. *Scientific progress*, 2(2), 182-187.
12. Рубидинов, Ш. Г. У., & Файратов, Ж. Г. У. (2021). Кўп операцияли фрезалаб ишлов бериш марказининг тана деталларига ишлов беришдаги унумдорлигини тахлили. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 759-765.
13. Рубидинов, Ш. Ф. Ў., & Файратов, Ж. Ф. Ў. (2021). Штампларни таъмирлашда замонавий технология хромлаш усулидан фойдаланиш. *Scientific progress*, 2(5), 469-473.
14. Рубидинов, Ш. Ф. У., Файратов, Ж. Ф. У., & Райимжонов, Қ. Р. Ў. (2021). ИЗНОСОСТОЙКИЕ МЕТАЛЛОПОДОБНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ. *Scientific progress*, 2(8), 441-448.
15. Рубидинов, Ш. Ф. У., & Райимжонов, Қ. Р. Ў. (2022). ИЗМЕНЕНИЕ МИКРОРЕЛЬЕФА ПОВЕРХНОСТИ И ШЕРОХОВАТОСТИ ДОПУСКОВ ДЕТАЛЕЙ ПОСЛЕ ХИМИЧКЕ-ТЕРМИЧЕСКИЙ ОБРАБОТКИ БОРИРОВАНИЯ. *Scientific progress*, 3(1), 34-40.

16. Рубидинов, Ш. Ф. У., Қосимова, З. М., Файратов, Ж. Ф. У., & Акрамов, М. М. Ў. (2022). МАТЕРИАЛЫ ТРИБОТЕХНИЧЕСКОГО НАЗНАЧЕНИЯ ЭРОЗИОННЫЙ ИЗНОС. *Scientific progress*, 3(1), 480-486.
17. Тешабоев, А. М., Рубидинов, Ш. Ф. У., & Файратов, Ж. Ф. У. (2022). АНАЛИЗ РЕМОНТА ПОВЕРХНОСТЕЙ ДЕТАЛЕЙ С ГАЗОТЕРМИЧЕСКИМ И ГАЛЬВАНИЧЕСКИМ ПОКРЫТИЕМ. *Scientific progress*, 3(2), 861-867.
18. Рубидинов, Ш. Ф. У., Файратов, Ж. Ф. У., & Ахмедов, У. А. У. (2022). МАТЕРИАЛЫ, СПОСОБНЫЕ УМЕНЬШИТЬ КОЭФФИЦИЕНТ ТРЕНИЯ ДРУГИХ МАТЕРИАЛОВ. *Scientific progress*, 3(2), 1043-1048.
19. Тешабоев, А. М., & Рубидинов, Ш. Ф. У. (2022). ВАКУУМНОЕ ИОННО-ПЛАЗМЕННОЕ ПОКРЫТИЕ ДЕТАЛЕЙ И АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЯ ПОВЕРХНОСТНЫХ СЛОЕВ. *Scientific progress*, 3(2), 286-292.
20. Yulchieva, S. B., Olimov, A., & yusuf Yunusov, M. (2022). Gas Thermal and Galvanic Coatings on the Surface of Parts. *International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology*, 2(2), 26-30.
21. Nomanjonov, S., Rustamov, M., Rubidinov, S., & Akramov, M. (2019). STAMP DESIGN. Экономика и социум, (12), 101-104.
22. Qosimova, Z. M. (2021). Influence of The Design of The Rolling Roller on The Quality of The Surface Layer During Plastic Deformation on the Workpiece.
23. Marifovich, T. A. (2022). THEORETICAL BASIS OF SAFETY OF LIFE ACTIVITY.
24. Ramazonovich, N. F., Anvarovich, M. A., Marifovich, T. A., Muminaliyevich, U. J., & Toshpulatovich, P. S. (2021). Resource-saving manufacturing technologies and thermal hardening of machine parts and tool. *International Journal of Mechatronics and Applied Mechanics (IJOMAM)*, (9), 137-145.
25. Тураев, Т. Т., Топволдиев, А. А., Рубидинов, Ш. Ф., & Жайратов, Ж. Ф. (2021). ПАРАМЕТРЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ШЕРОХОВАТОСТИ ПОВЕРХНОСТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 124-132.

UO'T: 633.51/11+631.5/559

**TUPROQQA TURLI USULDA ASOSIY ISHLOV BERIB,
GERBITSIDLAR QO'LLASHNI EKINLARNING UNIB CHIQISHIGA
TA'SIRI**

Sh.A.Teshabayev q.x.f.f.d (PhD),

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti dotsenti

B.B.G'ulomov, O.T.Ismoilov, N.F.Rayimjonov

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti talabalari

ANNOTATSIYA

Tuproqqa ikki yarusli omoch yordamida shudgor qilinib, chigit ekish bilan birga begona o'tlarga qarshi Stomp 33% e.k. gerbitsidi qo'llanilganda oddiy omoch yordamida ishlov berilgan varintlarga nisbatan esa 8,6-5,5 donagacha, yoki 6,2-4,0% gacha yuqori bo'ladi, o'tmishdosh ekin sifatida parvarishlangan g'o'za maydonidagi begona o'tlarga qarshi uyg'unlashgan kurash kuzgi bug'doy urug'larini unuvchanligiga ijobiy ta'sir etadi.

***Kalit so'zlar:** chigit, kuzgi bug'doy, unib chiqish, gerbitsid, begona o't, haydov qatlam, unuvchanlik, omoch, ikki yaruslik pulug.*

KIRISH

Respublikamizda g'o'za hamda kuzgi bug'doy ekinlaridan yuqori va sifatli hosil yetishtirish agrotexnologiyalarini takomillashtirish borasida tuproqqa asosiy ishlov berish usullari bilan birga gerbitsidlarni turli xil muddat va me'yorlarida uyg'unlashgan holda qo'llab tadqiqotlar olib borish juda muhim xisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida «3.3... qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat havfsizligini yanada mustahkamlash, ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish» muhim strategik vazifalar sifatida belgilab berilgan.

SHu nuqtai nazardan, paxta hamda g'alla maydonlarida tarqalgan begona o'tlarga qarshi kurashishda tuproqqa asosiy ishlov berish usullari va gerbitsidlarni uyg'unlashgan holda qo'llashning samaradorligini aniqlash hamda amaliyotga keng joriy etish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shu maqsadda begona o'tlarga qarshi uyg'unlashgan kurash yuzasidan tadqiqotlar olib bordik. Turli usulda yerga ishlov berish bilan bir qatorda, begona o'tlarga qarshi shudgorlashdan oldin Dafosat hamda chigit ekish bilan birga Stomp gerbitsidlarini qo'llashni chigitning unib chiqishiga ta'siri bo'yicha fenologik kuzatuvlar olib borildi. Fenologik kuzatuvlar har bir variantda 1 m² da uch nuqta olib borilgan. Bunda, chigit unib chiqishni boshlagandan so'ng xar uch kunda to'rt marotaba aniqlangan.

Olib borgan ilmiy izlanishlarimida chigitlarning unib chiqishi 21- aprel kuni olib borgan kuzatuvimizda oddiy omoch yordamida yerni 28-30 sm chuqurlikda ishlov berib, shudgorlashdan oldin va chigit ekish bilan birga gerbitsid sepilmagan variantida 1 pm da o'rtacha 114,6 dona chigit unib chiqqan bo'lsa, xuddi shunday ishlov berish usuli qo'llanilib, shudgorlashdan oldin Dafosat gerbitsidini 6,0 kg/ga me'yorda qo'llanilgan variantda 119,9 donani, chigit ekish bilan birga Stomp 33% e.k. gerbitsidi 2,0 l/ga me'yorda qo'llanilganda esa 123,0 dona chigit unib chiqqanligi aniqlandi (1.1-jadval).

1.1-jadval

Turli usulda shudgorlash va gerbitsidlarni chigitning unib chiqish dinamikasiga ta'siri, d/pm.

Tajriba variantlari		Kuzatuvlar, kun/dona/pm			
		13.04	16.04	19.04	21.04
Oddiy plugda 30 sm, chuqurlikda haydash	Nazorat (gerbitsidsiz)	36,1	76,3	102,7	114,6
	Dafosat	38,3	80,5	107,2	119,9
	Stomp 33% e.k.	38,0	80,8	108,5	123,0
Ikki yarusli plugda 30 sm chuqurlikda haydash	Nazorat (gerbitsidsiz)	37,5	77,7	104,7	115,2
	Dafosat	38,3	81,3	109,7	125,5
	Stomp 33% e.k.	38,9	81,9	109,7	128,5

Tuproqni ikki yarusli omochda 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilingan va shudgorlashdan oldin hamda chigit ekish bilan birga gerbitsid qo'llanilmagan nazorat variantda 115,2 dona chigit unib chiqqan bo'lsa, xuddi shunday ishlov berish usulida shudgorlashdan oldin Dafosat gerbitsidini 6,0 kg/ga me'yorda qo'llanilgan variantda 125,5 donana, chigit ekish bilan birga Stomp 33% e.k. gerbitsidi 2,0 l/ga me'yorda qo'llanilgan variantda 128,5 dona chigit unib chiqqanligi kuzatildi.

Olib borilgan tadqiqotlarda tuproqqa ikki yarusli omoch yordamida shudgor qilinib, chigit ekish bilan birga begona o'tlarga qarshi Stomp 33% e.k. gerbitsidi qo'llanilganda begona o'tlar bilan zararlanishni oldi olinishi hisobiga chigitlarni unib chiqishi (92,6%) boshqa variantlarga nisbatan 13,3-3,0 donagacha, yoki 9,6-2,2% gacha, oddiy omoch yordamida ishlov berilgan variantlarga nisbatan esa 8,6-5,5 donagacha, yoki 6,2-4,0% gacha yuqori bo'lgani aniqlandi.

1.2. Kuzgi bug'doyning unuvchanligi

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarimizda kuzgi bug'doyning unib chiqishi, qishlab chiqishi hamda amal davri oxirida xaqiqiy ko'chat qalinligiga ta'siri bo'yicha kuzatuvlar olib borildi.

Kuzgi bug'doyda olib borilgan tadqiqotimizning birinchi yilida kuzgi bug'doyning urug'larini unib chiqish darajasiga o'tmishdosh ekin sifatida parvarishlangan g'o'za maydonidagi begona o'tlarga qarshi tuproqqa ikki yarusli plug bilan 28-30 sm chuqurlikda shudgorlash bilan birga gerbitsidlarni uyg'unlashgan holda qo'llashni ta'siri natijasida tuproqqa oddiy plug bilan 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilingan variantlarga nisbatan ijobiy ta'sir etib, eng yuqori ko'rsatkich 6-variantda 87,1% ni tashkil etib, nazorat variantiga nisbatan 2,1% gacha yuqori bo'lganligi kuzatildi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, tadqiqotlar o'tkazilgan yillarning noyabr, dekabr, yanvar, fevral oylarida havo harorati ko'p yillikka nisbatan katta farq bo'lmaganligi, tajriba maydonidagi kuzgi bug'doy maysalarining qishlab chiqishiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatmadi, lekin, o'tmishdosh ekin parvarishlangan tuproqqa ishlov berish usullariga nisbatan ta'siri birmuncha farqlangani kuzatildi.

Tadqiqotdan olingan natijalariga qaraganda, o'tmishdosh ekin parvarishlangan ishlov berish usullariga bog'liq holda 1 m² da ko'chatlarni unib chiqishi begona o'tlarga qarshi tuproqqa oddiy plugda 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilinib, gerbitsid qo'llanilmagan 1-nazorat variantda o'rtacha 411,3 dona/m² ni tashkil etgan bo'lsa, ushbu tuproqqa ishlov berish usulida gektariga 6,0 kg/ga me'yorda Dafosat hamda 2,0 l/ga me'yorida Stomp gerbitsidlari qo'llanilgan variantlarda ko'chatlarni unib chiqishi 412,1-425,2 dona/m² ni tashkil etganligi aniqlandi.

Tuproqqa ikki yarusli plug bilan 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilingan variantlarda ham yuqoridagi qonuniyat saqlanib qolganligi kuzatilib, ko'chatlarni unib chiqishi nazorat variantda 424,9 dona/m² ni, Dafosat hamda Stomp gerbitsidlari qo'llanilgan variantlarda o'rtacha 435,5-435,6 dona/m² ni tashkil etib, tuproqqa oddiy plug bilan shudgor qilingan variantlarga nisbatan 13,6; 23,4; 10,1 dona/m² gacha ko'p ekanligi qayd etildi.

SHuni alohida ta'kidlash zarurki, kuzgi bug'doy begona o'tlariga qarshi qo'llanilgan gerbitsidlar tur va me'yorlarini o'simlikning qishlovdan chiqishi va saqlanib qolinishiga bo'lgan ta'siri ko'chatlarni qishlab chiqishi hamda amal davrining oxirida xam kuzatildi.

Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, qishdan chiqqan kuzgi bug'doy ko'chatlar soni variantlar kesimida tahlil qilinganida, o'tmishdosh ekin sifatida g'o'za parvarish qilingan maydonda begona o'tlarga qarshi oddiy plugda 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilingan fonga nisbatan tuproqqa ikki yarusli plug bilan 28-30 sm chuqurlikda shudgor qilingan fonda ko'chatlarni qishdan chiqishi va amal davri oxirida xaqiqiy ko'chat qalinligi orasidagi farq sezilarli bo'lganligi kuzatilib, nazorat variantda 9,4-12,4 dona/m² gacha, gektariga 6,0 kg/ga me'yorda Dafosat gerbitsidi qo'llanilgan variantlarda 29,8-35,8 dona/m² gacha, gektariga 2,0 l/ga me'yorda Stomp gerbitsidi qo'llanilgan variantlarda 24,8-31,8 dona/m² gacha yuqori bo'lganligi qayd etildi.

XULOSA

Keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, quyidagicha xulosa qilish mumkinki, o'tmishdosh ekin sifatida parvarishlangan g'o'za maydonidagi begona o'tlarga qarshi uyg'unlashgan kurashni kuzgi bug'doy dalasidagi begona o'tlarga keyingi ta'siri hamda g'o'za qator orasiga 15-20 sm chuqurlikda kultivator yordamida ishlov berishni kuzgi bug'doy urug'larini unuvchanligi va xaqiqiy ko'chat qalinligiga ijobiy ta'sir etganligi kuzatildi. Keyingi tadqiqot yillarda ham yuqoridagi qonuniyatlar saqlangan holda shunga yaqin ma'lumotlar olinganligi kuzatildi

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi PF-5742-son «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida» gi farmoni.
2. Amirqulov O., Qurbonnazarov M. G'alla maydonlaridagi begona o'tlarga qarshi suspenziya va pestitsidlarni uyg'unlashgan holda qo'llash // Agro Ilm. 2016. - № 1 (39). – B. 47-48.
3. Aripov A. Zamonaviy usullar – mo'l hosilga zamin // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. -2016. -№ 3. –B. 11.
4. Aripov A. Kuzgi bug'doyni begona o'tlardan himoyalash texnologiyasi //O'simliklar himoyasi va karantini. -2016. -№ 1 (7). –B. 6-7.
5. Teshabayev SH.A., Xoshimov I.N. “G'o'za maydonlarida o'suvchi begona o'tlarga qarshi uyg'unlashgan kurash” AGRO ILM 2020 №1.B. 57-59

МАГНИТНЫЕ НАНОЧАСТИЦЫ-ПОЛИМЕР ГИБРИДНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-704-709>

Жалилов Рахимжон Равшанбек угли

«Материаловедение и технология новых материалов» Андижанский
машиностроительный институт

Jalilovraximjo575@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются результаты научных исследований по новый тип магнитоуправляемых материалов, свойства которых обратимо изменяются под действием магнитного поля. Одним из свойств материала является магнито реологический эффект, зависимость вязкоупругих свойств от магнитного поля. На самом деле материал обладает большим набором разных свойств. Подробное исследование материала выявило в нем наличие совокупности свойств: магнито реологический эффект, магнито деформационный эффект, магнито стрикционный эффект, эффект памяти формы (эффект псевдо пластичности), магниторезистивный эффект, магнито пьезорезистивный эффект.

Ключевые слова: магнитного поля, магнито реологический эффект, вязкоупругих, магнито деформационный эффект, магнито стрикционный эффект, эффект памяти формы, эффект псевдо пластичности, магниторезистивный эффект, магнито пьезорезистивный эффект.

ABSTRACT

The article discusses the results of scientific research on a new type of magnetically controlled materials, the properties of which change reversibly under the influence of a magnetic field. One of the properties of the material is the magnetorheological effect, the dependence of viscoelastic properties on the magnetic field. In fact, the material has a large set of different properties. A detailed study of the material revealed the presence of a combination of properties in it: magnetorheological effect, magneto-deformation effect, magnetostrictive effect, shape memory effect (pseudo-plasticity effect), magnetoresistive effect, magneto-piezoresistive effect.

***Keywords:** magnetic field, magnetorheological effect, viscoelastic, magneto-deformation effect, magnetostrictive effect, shape memory effect, pseudo-plasticity effect, magnetoresistive effect, magneto-piezoresistive effect.*

ВВЕДЕНИЕ

Исследования магнитных нанокompозитов (МНК) процветают, позволяя развивать новые явления с потенциальными приложениями в нескольких дисциплины и размеры. Среди широкого спектра уже обнаруженных наноразмерных материалы, используемые в различных экологических и биомедицинских приложениях, магнитных наночастицы (МНЧ) вызывают все большее внимание из-за их неотъемлемых свойств с высокими магнитными свойствами [1,2]. Эти свойства повышают их успех как магнетические. восстанавливаемые катализаторы, агенты доставки лекарств, противораковые материалы, наноадсорбенты, и компоненты магнитно-резонансной томографии (МРТ). Кроме того, они могут служат строительными блоками в приложениях в таких областях, как биомедицина, информационная технологии, МРТ, катализ, телекоммуникации и восстановление окружающей среды [3 5]. Этот класс наноматериалов включает наноразмерные материалы, такие как металлы.

Биметаллические наночастицы, оксиды металлов, ферриты и суперпарамагнитное железо оксидные наночастицы (SPION) [6,7]. МНК содержат МНЧ в немагнитной или магнитная матрица [8,9]. Однако, что касается снижения энергии в сочетании с высокое отношение площади поверхности к объему наноразмерных частиц, МНЧ, диспергированных в композиты склонны к образованию агломератов. Чтобы предотвратить это, химические технологии появились новые технологии для улучшения стабильности дисперсий и совместимость первичных МНЧ путем прививки или покрытия их органическими специ-такими как поверхностно-активные вещества или полимеры. МНЧ, включающие полимер, представляют собой новый класс материалов, обладающих улучшенными характеристиками по сравнению с аналогами.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТ

Существует четыре основных типа МНК: неорганические ядро-оболочка нанокompозиты, самособирающиеся нанокompозиты, МНК на основе диоксида кремния и органические неорганические нанокompозиты. Особое внимание уделяется органо-неорганическим ТНК. Благодаря сочетанию свойств как

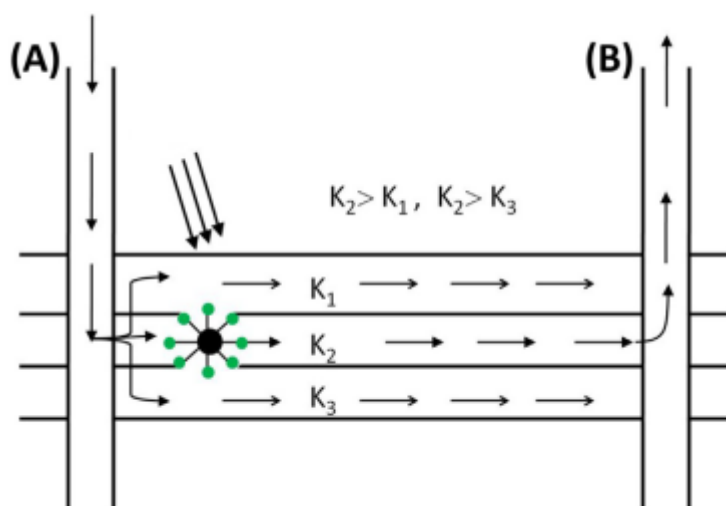
органических, так и неорганических в одном нанокompозит. Этот тип МНЧ включает в себя яркое и широкое разнообразие материалов и комбинации, приготовленные разными методами и технологиями.

Синтез магнитных наночастиц

Синтез МНЧ различного состава и фазового состава привлек внимание исследователей. Приковывает к себе внимание благодаря полученным великолепным физическим и химическим свойствам. А сообщалось о большом количестве работ по наноразмерным оксидам железа Fe_3O_4 и $\alpha-Fe_2O_3$, которые обладают потенциалом суперпарамагнитных свойств.

Более того, из-за большого отношения поверхности к объему существует большой интерес к чистым металлы, такие как Fe и Co; ферриты-шпинели, такие как $MgFe_2O_4$, $MnFe_2O_4$, $CoFe_2O_4$ и $NiFe_2O_4$; сплавы $ZnFe_2O_4$, то есть $CoPt_3$ и $FePt$; ДМС; а также полимерные магниты. Особое положение МНП обусловлено принципиально от их великолепных свойств, включая химический состав, тип и степень дефектность кристаллической решетки, размер и форма частиц, морфология, взаимосвязь взаимодействие частицы с окружающей матрицей и близость частиц.

По этим причинам важно разработать методы и пути, с помощью которых можно контролировать размер, форму и химическую однородность магнитных частиц. Совсем недавно, 143 Гибридные материалы на основе магнитных наночастиц и полимеров.

Рисунок 1.1 Управление профилем направленного затопления предназначено для определения иммиграционной способности магнитных полимерных нано сфер в высокотемпературном резервуаре K_1 представляет

средняя проницаемость, K2 — трубка с самой высокой проницаемостью, а K3 — низкая проницаемость. Три заполненные песком трубки стоят параллельно (длиной 30 см) с одним входом (A) и выходом (B). Магнитные полимерные наносферы вводили на входе (A) и протекал по трем параллельным заполненным песком трубкам.

Золь-гель обработка была очень важной разработкой, обеспечивающей новый подход в химии, чтобы адаптировать новые материалы. Это эффективная технология, которая принесла новый восприятия в области стекла и керамики. Это сложная технология, которая может изменить поверхность подложки и воспользоваться преимуществами получения самой высокой поверхности площади и устойчивости. Эта обработка, основанная на мокрой химии, очень эффективна при синтезе. Определение размера очищенных, стехиометрических и монодисперсных оксидных наночастиц, содержащих металл оксид, особенно наночастицы оксида железа. С точки зрения контроля хим реакции, гомогенные нанокомпозиции, которые производятся, в частности, образуют смешанные оксиды. Реакция начинается с растворов молекулярных предшественников, из металла или металлоид, окруженный различными реакционноспособными лигандами, которые подвергаются медленному гидролизу или реакцией поликонденсации и получают коллоидные золи [63]. Золь медленно развивается грибы, и образует паутину, содержащую жидкую фазу, так называемый гель. Золь-гель метод широко применялся для синтеза МНЧ и было опубликовано бесчисленное множество исследований. Разработали новый золь-гель для изготовления пригодных для повторного использования одномерных волокон Fe_3O_4 с достаточным намагниченность насыщения, однородно распределенные МНЧ в волокнах и великолепная гибкость. Эти волокна обладают теми же преимуществами, что и частицы, в том числе высокой площадь поверхности к объему. Кроме того, они легко перерабатываются и используются повторно, обеспечивают самообеспечение, и не имеют склонности к агломерации в воде.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Суть синтеза заключалась в выращивании Fe_3O_4 в волокна-предшественники путем спонтанного зародышеобразования в процессе термообработки. Ранее МНЧ были встроены намагниченность насыщения волокон была низкой, а распределение МНЧ было неравномерным.

Нановолокна Fe₃O₄, изготовленные этим методом, имели превосходную кристалличность, равномерно размер кристаллических зерен, однородная морфология волокон, высокая намагниченность насыщения и гибкость. Кроме того, характеристики адсорбции и регенерации токсичных тяжелых металлический Pb, и эффективность разделения волокон Fe₃O₄ была лучше, чем у аналогично изготовленный порошок Fe₃O₄.

REFERENCES

1. Khakimovich R. A., Dismuratovich N. S., Ravshanbek o'gli J. R. DEVELOPMENT OF THERMAL TREATMENT WITH DOUBLE-PHASE RECRYSTALLIZATION OF THE COMPOSITE OF HIGH-CUTTING STEEL P6M5 WITH CONSTRUCTION STEEL 35ГЛ //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 101-107.
2. Жалилов Р. Р. Ў., Абдуғаниева Х. Р. Қ. ИССЛЕДОВАНИЕ МОРФОЛОГИИ И РАЗМЕРОВ УЛЬТРАДИСПЕРСНЫХ ПОРОШКОВ ВОЛЬФРАМА КРИСТАЛЛООПТИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 633-640.
3. Tojiboyev, B. M., Muhiddinov, N. Z., Karimov, R. I., & Jalilov, R. R. O. G. L. (2021). IKKILAMCHI TERMOPLAST POLIMERLAR ASOSIDA QURILISH SANOATI UCHUN POLIMERKERAMIK KOMPOZITSION MATERIALLARNI OLISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 386-392.
4. Muxammadamin o'g'li M. A., Anvar o'g'li K. S. THERMOELECTRIC, RESISTANCE, PHOTO ELECTRIC DETECTORS AND ANALYSIS OF SPECTRAL CHARACTERISTICS OF MATERIALS IN THEM //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 12. – С. 172-180.
5. Muxammadamin o'g'li M. A., Anvar o'g'li K. S. Production of micro-and nanoscale silicon granules using powder technology //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – Т. 5. – С. 175-179.
6. Muxammadamin o'g'li M. A., Umidjon Turg'unboy o'gli X. Determine the amount of heat accumulated at the focal point of the solar oven //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – Т. 5. – С. 161-164.
7. Umarova M. N., To'ychiev A. T. STRUCTURAL CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF CORROSION OF METALS //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 12. – С. 330-334.

-
8. Atakhanova S. K. et al. IMPROVING THE WEAR RESISTANCE OF MINING EXCAVATOR //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 417-421.
  9. Тожибоев Б. М. ВОПРОСЫ УЛУЧШЕНИЯ ПРОЧНОСТНЫХ СВОЙСТВ ПОЛИМЕРНЫХ КОМПОЗИЦИОННЫХ ПОКРЫТИЙ //Universum: технические науки. – 2021. – №. 12-2 (93). – С. 22-23.
  10. Дадаханов Н. К., Каримов Р. И. МЕТОДЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ШЕЙКИ ВАЛОВ С ПОМОЩЬЮ СВАРКИ //Universum: технические науки. – 2022. – №. 1-1 (94). – С. 29-33.
  11. Дадаханов Н. К., Каримов Р. И. УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНСТРУКЦИИ РИФЛЕННОЙ ЦИЛИНДРА //Universum: технические науки. – 2021. – №. 2-2 (83).

MIKRO-GES VA FOTOELEKTRIK QUYOSH ELEKTR STANSIYASIGA ASOSLANGAN KOMBINIRLASHGAN (ARALASH) AVTONOM ENERGIYA MANBALARINING KOMPYUTER MODELI

U.S. Rustamov, S.X. Isroilova, Z.I. Abdumalikova

Fargʻona politexnika instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan xorijiy mamlakatlarda foydalanilayotgan turlari, afzalliklari va kamchiliklari haqida tahliliy maʼlumotlar berilgan. Qoʻllanilish samaradorligi yuqori boʻlgan Mikro-GES va fotoelektrik quyosh elektr stansiyasiga asoslangan kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbalarining kompyuter modeli taklif etilgan.

***Kalit soʻzlar:** qayta tiklanadigan energiya manbalari, monokompleks, gidroelektrostansiya, Mikro-GES, kompyuter modeli, kombinirlashgan.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена аналитическая информация о видах, преимуществах и недостатках использования возобновляемых источников энергии в зарубежных странах. Предложена компьютерная модель комбинированных (смешанных) автономных источников энергии на базе Микро-ГЭС и фотоэлектрической солнечной электростанции с высоким КПД.

***Ключевые слова:** возобновляемые источники энергии, монокомплекс, гидроэнергетика, микро-ГЭС, компьютерная модель, комбинированный.*

ANNOTATION

This article provides analytical information on the types, advantages and disadvantages of using renewable energy sources in foreign countries. A computer model of combined (mixed) autonomous energy sources based on Micro-HPP and photovoltaic solar power plant with high efficiency is proposed.

***Keywords:** renewable energy sources, monocomplex, hydropower, micro-hydro, computer model, combined.*

KIRISH

Dunyoning koʻplab mamlakatlarida qayta tiklanadigan energiya manbalarining (QTEM) kuchli tizimlari, maʼlumki, mono - shamol, monoquyosh fotoelektrik yoki mono – quyosh issiqlik hosil qiluvchi komplekslardan foydalanishga asoslangan [1-4].

Hozirgi vaqtda qayta tiklanadigan energiya tizimlari dunyosining aksariyat qismini monokomplekslar tashkil etad. Bularga shamol energetikasi fermer xo'jaliklari, quyosh elektr stansiyalari, kichik gidroelektrostansiya va ES va boshqalar kiradi. Eng yirik monokomplekslarda qayta tiklanadigan energiya quyidagi mamlakatlarda qo'llaniladi: AQSH, Xitoy, Germaniya (shamol elektr stansiyalari, quyosh fotoelektr stansiyalari); Fransiya ("Ranc" to'liqinli elektr stansiyasi), Yaponiya, Janubiy Koreya (quyosh elektr stansiyalari); AQSH, Italiya, Islandiya (geotermik). Ularning xususiyatlari adabiyotlarda, o'quv materiallarida va elektron ommaviy axborot vositalarida keng namoyish etilgan. O'rnatilgan quvvat jihatidan eng yirik bitta stansiya elektr stansiyalari orasida Kaliforniya shtatidagi (AQSH) AESlar mavjud - o'rnatilgan quvvati 1550 MVt; shamol-dengiz shamol fermasi **Horns Rev 2**, Shimoliy dengizda, Yutlandaning (Daniya) g'arbiy qirg'og'idan 30 km uzoqlikda joylashgan, quvvati 210 MVt; fotoelektr uchun - XXR, 2010 yil oxirida o'rnatilgan quvvati - 900 MVt, 2012 yilga kelib - allaqachon 2 GVt, va 2015 yilga qadar XXRning maqsadli ko'rsatkichi - 15 GVt quvvatga ega; qurilayotgan SHEMLardan - AQSHda (Kaliforniya, San-Luis-Obispo okrugi), quvvati -550 MVt. Shu bilan birga, QTEMning ikki yoki undan ortiq turlaridan bir vaqtning o'zida foydalanishning ko'plab misollari mavjud [5-7]. Kanada, chekka qishloqlarini energiya bilan ta'minlash uchun shamol-dizel va shamolvodorod gibril sxemalar ishlatiladi. Vodorod ichki yonish dvigatellarida elektr energiyasini ishlab chiqarish uchun ishlatiladi. Shamolvodorod sxemasi Ramea shahridagi Prince Edward Island Wind-Hydrogen Village loyihasida xam ishlatiladi. Vodorod generatorining quvvati 250 kVt. U har yili 120 ming litr yoqilg'ini tejaydi va shu bilan atmosferaga chiqadigan chiqindilarning oldini oladi: CO₂ - 320 tonna, NO_x - 6,8 tonna, SO₂ - 0,6 tonna.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

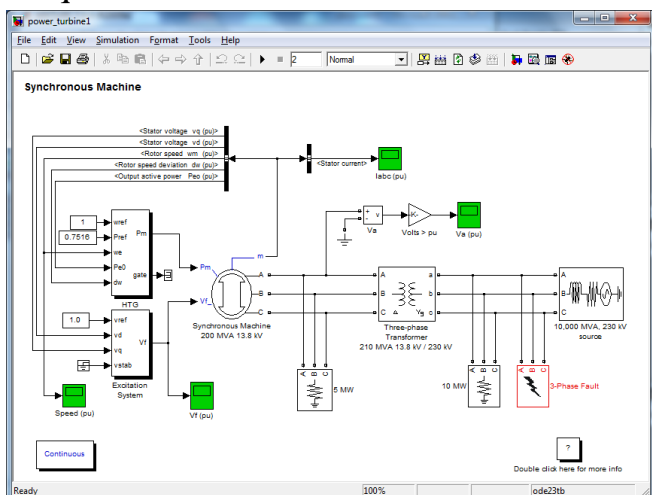
Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, avtonom iste'molchilarning elektr ta'minoti tizimlarida faqat bitta QTEM turidan foydalanish QTEMning o'ziga xos jismoniy xususiyatlari tufayli har doim ham ishonchli va uzluksiz energiya ta'minotini ta'minlay olmaydi. Odatda, ular qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanadigan avtonom iste'molchilarni energiya ta'minotini turli xil qayta tiklanadigan energiya manbalarini energiya komplekslari deb ataladigan birlashtirib ta'minlashga harakat qilishadi. Ular odatda qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan dizel (benzinli) elektr stansiyalari (DES), shuningdek, har xil turdagi energiya saqlash tizimlarini o'z ichiga

oladi [8-9]. Sanoat va qishloq xo'jaligi iste'molchilarini elektr energiyasi bilan ta'minlashning yagona energiya tizimiga ulanishi iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan O'zbekiston Respublikasining chekka hududlari uchun, masalan, quyosh va suv potensialidan foydalangan holda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish dolzarbdir [10-15].

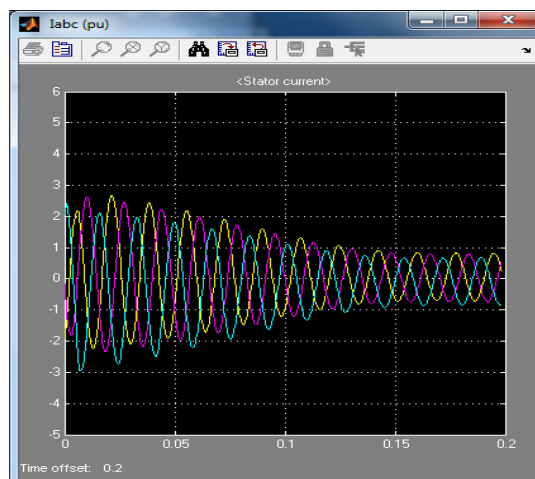
Ushbu ishdagi asosiy maqsad va vazifalar:

- Mikro-GESning kompyuter modelini ishlab chiqish;
- Mikro-gidroelektr stansiyalarining xususiyatlarini o'rganish,
- Mikro-gidroelektr stansiyalari va fotoelektrik quyosh elektr stansiyalari asosida kombinirlashgan (aralash) avtonom quvvat manbai kompyuter modelini yaratish.

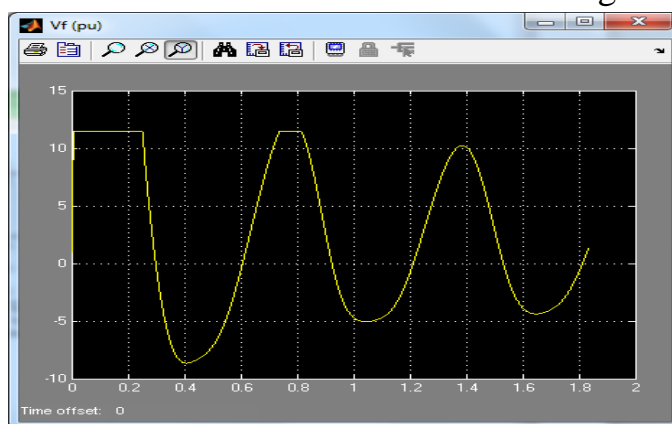
Mikro-GESning kompyuter modeli 1-rasmda keltirilgan. Ishlab chiqilgan model quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: sinxron generator, uch fazali transformator, chiqish va kirish filtrlari.

1-rasm. Mikro-GESning kompyuter modeli.

2-rasm. Stator oqimining osillogrammalari.

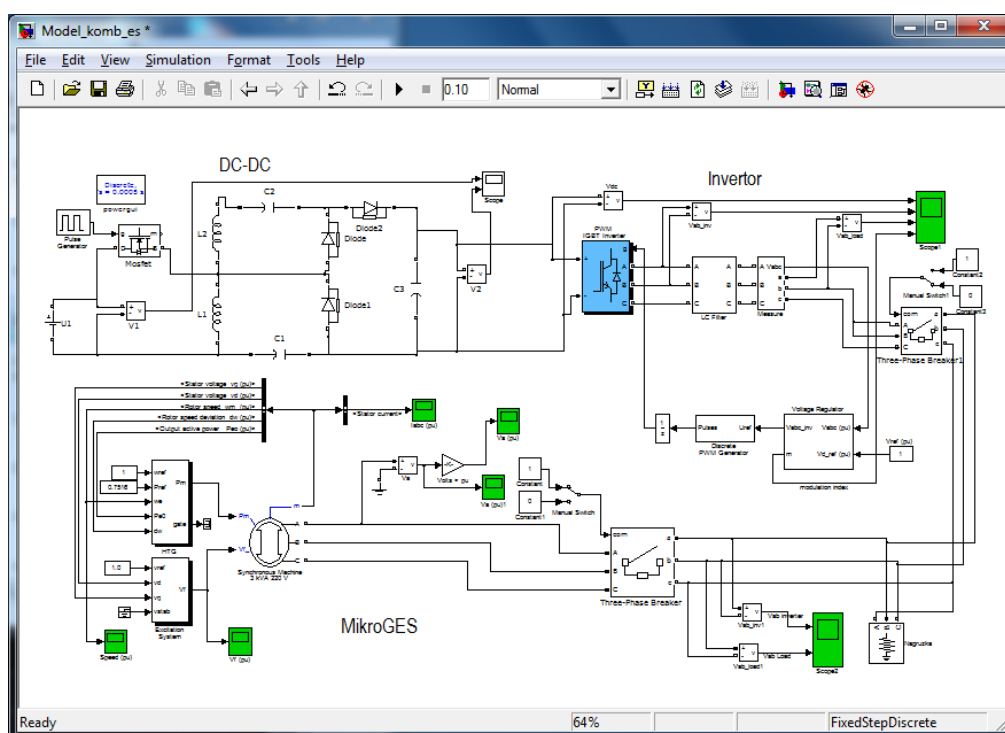

3-rasm Generatorning qo'zg'alish kuchlanishining nisbiy birliklarda o'zgarishi osillogrammalari.

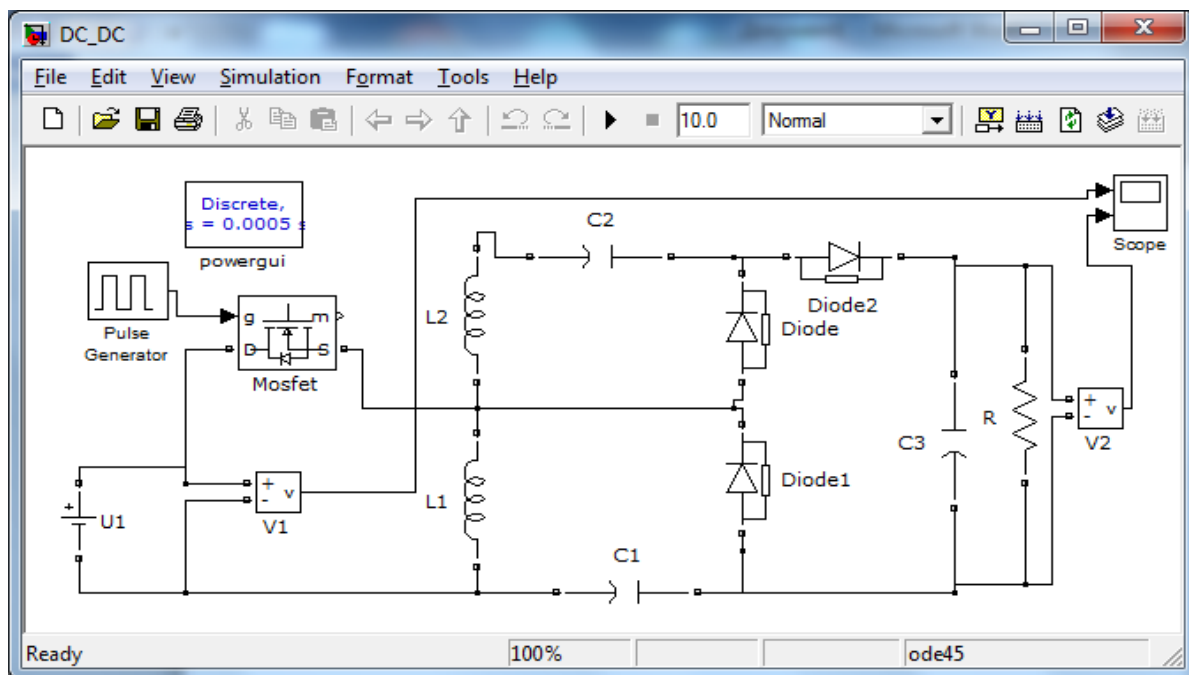
Ushbu raqamlardagi xususiyatlarni o‘rganish natijalari Mikro-GESning kompyuter modeli har xil kattalikdagi va tabiatdagi yuklarning chiqish kuchlanishiga ta’sirini ishonchli tarzda aks ettiradi va kelajakda Mikro-GES va fotoelektr quyosh elektr stansiyasi asosida kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbasini kompyuter modelini yaratish uchun foydalanish mumkin degan xulosani tasdiqlaydi.

Uzoq masofali iste’molchilarni uzluksiz elektr energiyasi bilan ta’minlash uchun, bizning holatlarimizda, Mikro-GES va fotoelektr quyosh elektr stansiyasiga asoslangan kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Quyida Mikro-GES va fotoelektr quyosh elektr stansiyasiga asoslangan aralash avtonom energiya manbai kompyuter modelining ishlab chiqilgan kompyuter modeli keltirilgan (4-rasm). Ushbu kompanovka iste’molchilarni uzluksiz elektr energiyasi bilan ta’minlashga imkon beradi, shuningdek uning narxini sezilarli darajada pasaytiradi. Mikro-GES va fotoelektr quyosh elektr stansiyasi asosida kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbasini yaratish uchun fotoelektr quyosh elektr stansiyasining kompyuter modelini ishlab chiqish zarur.

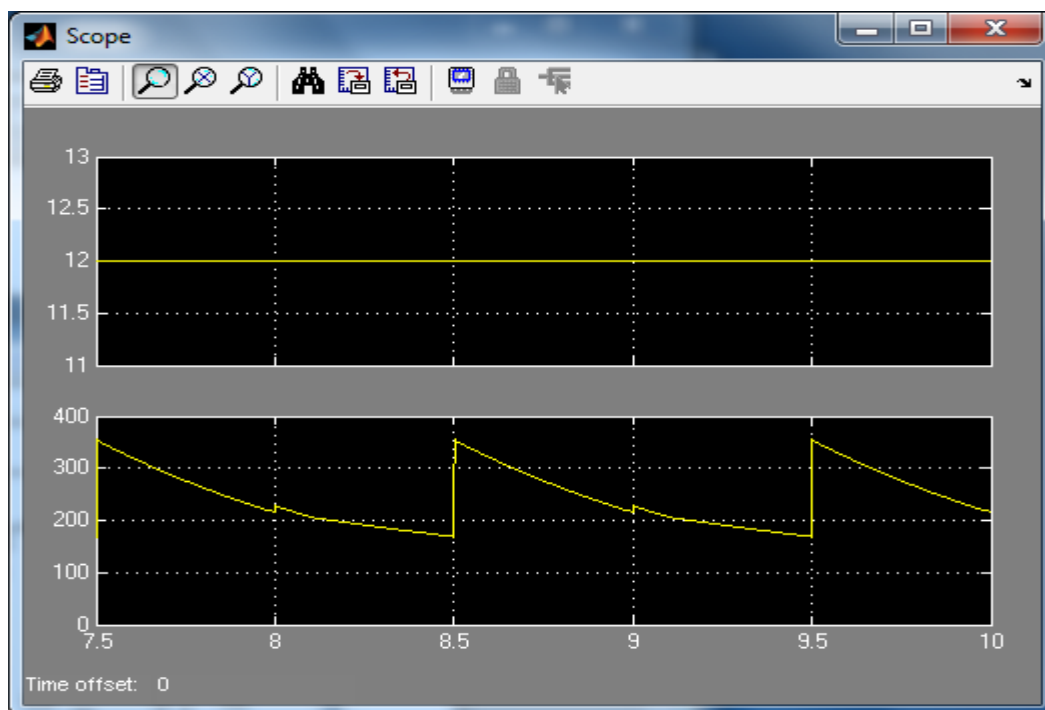

4-rasm. Mikro-GES va fotoelektr quyosh elektr stansiyasiga asoslangan kombinirlashgan (aralash) avtonom energiya manbalarining kompyuter modeli.

Yuqori samaradorlikka erishish uchun DC-DC o'zgartirgichini ko'rib chiqamiz, 5-rasmda Matlab/Simulink yordamida kuchaytiruvchi o'zgartirgichning modellashtirish sxemasi ko'rsatilgan. DC-DC o'zgartirgichining kirish va chiqish kuchlanishlari 6-rasmda keltirilgan.

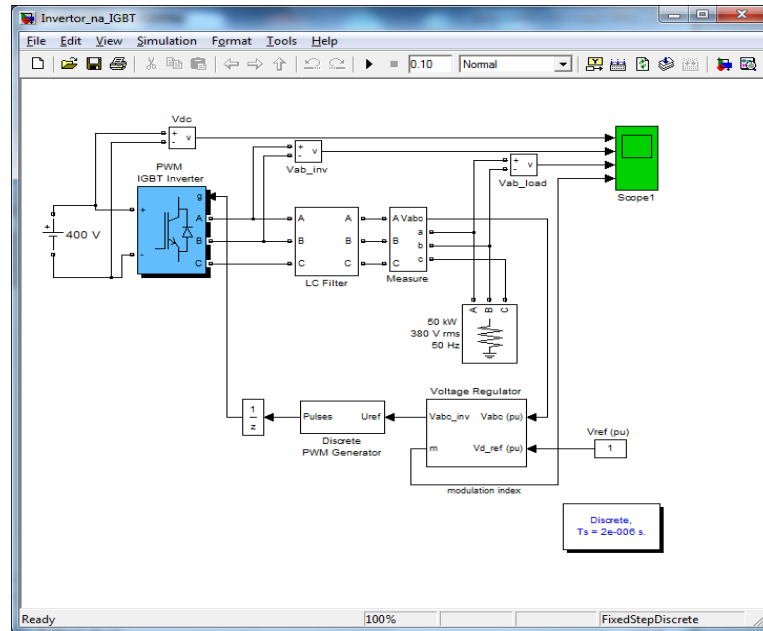

5-rasm. DC-DC o'zgartirgichining kompyuter modeli.

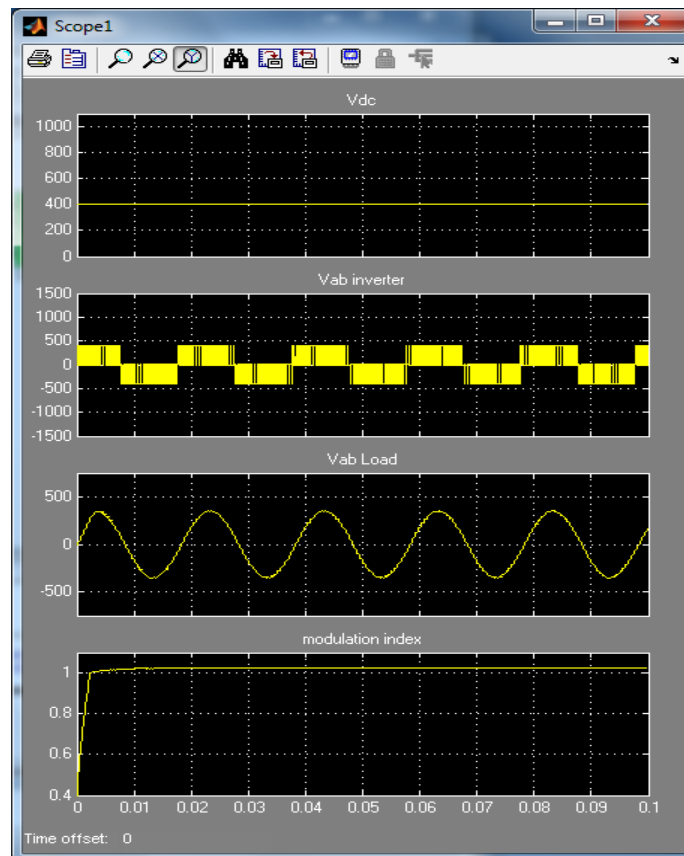

6-rasm. DC-DC o'zgartirgichining kirish va chiqish kuchlanishi.

Mikro-GES va fotoelektrik quyosh elektr stansiyasiga asoslangan avtonom energiya manbai uchun o'zgartirgich modeli 7-rasmda keltirilgan.

7-rasm. O'zgartirgich modeli.

8-rasm. O'zgartirgich ossilogrammalari.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, axolni elektr energiyasi bilan ta'minlashda hozirgi kundagi muammolarni xal qilishda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish keng yo'lga qo'yilmoqda, biz taklif qilayotgan kombinatsiyalashgan usul maqbul usuldir. Chunki, quyosh kunduzi bo'ladigan bo'lsa suvdan yoki suv bo'lmaganda quyoshdan energiya olish mumkun.

REFERENCES

1. Эргашев, С. Ф., Рустамов, У. С., & Кулдашев, А. Х. (2020). Разработка низконапорных Микро-ГЭС для автономных сельскохозяйственных потребителей. Известия Ошского технологического университета, (1), 6-12.
2. Masharipov, S. H., Mamatkulov, M. N., & Erkaboyev, A. X. (2020). Metrological Accuracy and Estimation of Extended Uncertainty of Pressure Gauge in Real Conditions of Explation International journal of advanced research in science. Engineering and technology (IJARSET), 7(5), 13801-5.
3. Rustamov, U. S., Alixonov, E. J., Erkaboyev, A. X., Isroilova, S. X., & Boymirzayev, A. R. (2021). Farg'ona viloyati aholisini elektr energiyasi tanqisligini bartaraf etishda Mikro-GESlardan foydalanish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 603-610.
4. Yuldashev, X. T. (2019). Analysis of electrical parameters of the ionization system at high frequency currents. Scientific-technical journal, 23(4), 172-176.
5. Mihoilovich, E. K., & Xabibulloqli, E. A. (2021). Selection of methods of acceptance inspection in production. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1350-1355.
6. Otakulov, O. X., Ergashev, S. F., Kuldashov, O. X., & Rustamov, U. (2020). Modeling of geothermal Micro-GES. Scientific-technical journal, 24(2), 89-93.
7. Abdumalikova, Z. I. (2021). Manifestation of Sources of Uncertainty in Measurements. *Central asian journal of theoretical & Applied sciences*, 2(12), 301-305.
8. Yusupjon, M., & Jamoldinovich, A. E. Photoelectric methods for automatic linear density control cotton tapes. // International Journal For Innovative Engineering and Management Research. Vol. 09, Issue 12, Pages: 82-87 DOI: 10.48047/IJEMR/V09/I12/15
9. Йулдашев, Х. Т., Эргашев, К. М., Алихонов, Э. Ж., Иброхимов, Ж. М., & Рустамов, У. С. (2021). Исследование процессов токового усиления в системе

- полупроводник-газоразрядный промежуток. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 114-123.
10. Рустамов, У. С. (2020). Математическое и компьютерное моделирование Микро-ГЭС башенного типа. *Экономика и социум*, (12), 58-62.
  11. Рустамов, У. С. (2021). Определение мощности Микро-ГЭС в электроснабжении населения с помощью микропроцессорного устройства для определения энергозатрат воды и расхода воды. *Universum: технические науки*, (12-6 (93)), 32-36.
  12. Yuldashev, K. T., Ergashev, Q. M., Ibrokhimov, J. M., Madmarova, U. A., & E.J. Alikhanov. (2019). The study of Stability Combustion of the Gas Discharge in Sub-micron Gas-filled Cell with Semiconductor Electrode. *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, 6(11), 11907-11911.
  13. Мамасадииков, Ю., & Алихонов, Э. Ж. (2020). Фотоэлектрические методы для автоматического контроля линейной плотности хлопковые ленты. *НТЖ ФерПИ*, 80-85.
  14. Nurmatamat, U., & Kaxramon, E. (2021). Influence of the probabilistic nature of the change in the measured quantity on the measurement error. *Universum: технические науки*, (12-7 (93)), 20-23.
  15. Эргашов, К. М. (2021). Улучшение измерительных параметров двухволнового оптоэлектронного устройства. *Universum: технические науки*, (11-2 (92)), 49-52.
  16. Хосилов, Д. Д., Мадаминов, М. Р., & Йулдашев, Х. Т. (2021). Исследование вольт-амперная характеристика в системе полупроводник-газоразрядный промежуток. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 625-634.
  17. Isroilova, S. X. (2021). Proper organization of the quality management system is the basis of competitiveness. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(12), 89-99.
  18. Boymirzaev, A. R. (2021). Optoelectronic two-wave gas analyzer. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(12), 127-132.
  19. Тожибоев, А. К., & Боймирзаев, А. Р. (2020). Исследование использования энергосберегающих инверторов в комбинированных источниках энергии. *Экономика и социум*, (12), 230-235.
  20. Мамасадииков, Ю., & Алихонов, Э.Ж. (2021). Оптоэлектронное устройство для контроля линейной плотности хлопковых лент с функциональной разветкой. *Universum: технические науки: электрон. научн. журн*, 10, 91.

21. Ibrokhimov, J. M. (2020). Application of the solar combined systems consisting of the field of flat and parabolocylindrical collecting channels for hot water supply of the industrial factories. *Academicia: An international multidisciplinary research journal*, 10(12), 1293-1296.
22. Obidov, J. G., & Alixonov, E. J. (2021). Organization of the education process based on a credit system, advantages and prospects. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 1149-1155.
23. Ergashev, S. F., Rustamov, U. S., Abdurakhmonov, S. M., & Kuldashov, O. K. (2020). Automated Water Management System Based on Computer Automation Elements. *Automatics & Software Enginery*. 2020. N3 (33), 7.
24. Obidov, J. G. O. (2020). About safety technique and issues of supplying electricity of the textile industry. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(9), 123-127.
25. Алихонов, Э. Ж. (2021). Определение линейной плотности хлопковые ленты фотоэлектрическим методом. *Universum: технические науки*, (11-2 (92)), 35-38.
26. Эргашев, К. М., & Мадмарова, У. (2018). Компьютерная модель микро-ГЭС с использованием потенциальной энергии геотермальных вод. In *Современные технологии в нефтегазовом деле-2018* (pp. 376-379).
27. Ergashov, K. M., & Madmarova, U. A. (2020). Technics of the infra-red drying of farm products. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1351-1355.
28. Khurshidjon, Y., Abdumalikovna, A. Z., Muminovna, U. G., & Mirzasharifovna, Q. G. (2020). The study of photoelectric and photographic characteristics of semiconductor photographic system ionisation type. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 72-82.
29. Alikhonov, E. J. (2021). Determination of linear density of cotton ribbons by photoelectric method. *Science and Education*, 2(11), 461-467.
30. Ibrokhimov, J. M. (2021). Features of methods of optimising calculation of parameters the combined solar power installations. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1043-1047.
31. Obidov, J. G., & Ibrohimov, J. M. (2021). Application and research of energy-saving lighting devices in engineering networks. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 1370-1375.
32. Xakimov, D.V., Isroilova, S. X., Alikhanov, E.J., Zayliddinov, T.A., & Ergasheva, G.E. (2020). Product Quality Control at Engineering Enterprises.

International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology,
Vol. 7, Issue 2, February 2020, 12843-12848.

33. Эргашев, С. Ф., Рустамов, У. С., Абдурахмонов, С. М., & Кулдашов, О. Х. (2020). Автоматизированная система управления водными ресурсами на основе элементов компьютерной автоматики.

34. Рустамов, У. С. (2019). Микро-ГЭС для индивидуальных потребителей. Евразийский Союз Ученых, (11-4 (68)).

35. Jamoldinovich, A. E. (2020). The importance of metrology and standardization today Alikhonov Elmurod. International scientific and technical journal “Innovation technical and technology”, 1(4), 1-3.

TABIIY GAZNI DASTLABKI TAYYORLASHDA JIHOZLARNING ISHONCHLILIGIGA ERISHISH

Rabbimov Jahongir Shodmonkulovich

QarMII “Foydali qazilmalar geologiyasi va razvedkasi”
kafedrasida stajyor-o’qituvchisi

Dononov Jasur Ural o’g’li

QarMII “Foydali qazilmalar geologiyasi va razvedkasi”
kafedrasida assistenti

jasurdononov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Gaz tayyorlash tizimida ma’lum bir texnologik jarayonni amalga oshirayotgan jihozning uzoq muddat davomida kon xom-ashyo mahsulotlarining bosimi, harorati tarkibi kabi o’zgarishlariga bog’liq ravishda ularning ishonchli ishlashini ta’minlab berish ishning asosiy maqsadi qilib belgilab olindi.

***Kalit so’zlar.** Gazni kompleks tayyorlash qurilmasi, gazni dastlabki tayyorlash qurilmasi, yig’ish punktlari, filtrlash, cho’ktirish.*

ОБОРУДОВАНИЕ ДЛЯ ПЕРВИЧНОЙ ПОДГОТОВКИ ПРИРОДНОГО ГАЗА ДОСТИЖЕНИЕ НАДЕЖНОСТИ

АННОТАЦИЯ

Основной целью работы было обеспечение надежной работы оборудования, осуществляющего определенный технологический процесс в системе подготовки газа в зависимости от длительных изменений давления, температуры и состава сырья.

***Ключевые слова.** Установка комплексной подготовки газа, установка первичной подготовки газа, приемные пункты, фильтрация, отстаивание.*

EQUIPMENT FOR PRIMARY PREPARATION OF NATURAL GAS ACHIEVING RELIABILITY

ABSTRACT

The main goal of the work is to ensure the reliable operation of the equipment, which carries out a certain technological process in the gas preparation system, depending on long-term changes in the pressure, temperature and composition of raw materials.

Keywords. *Complex gas treatment plant, primary gas treatment plant, collection points, filtration, sedimentation.*

KIRISH

Gaz va gazkondensatli konlardan qazib olinayotgan tabiiy gazlar quduqlar ustki qismidan to iste'molchiga jo'natish uchun magistral quvurlarigacha murakkab yig'ish va ishlov berish jarayonini o'tadi. Quduqlarning mahsulotlarini yig'ish tizimi gani quduq ustidan gazni kompleks tayyorlash qurilmalariga, asosiy binoga yoki gazni qayta ishlash zavodlariga yuborilganga qadar uzatish uchun mo'ljallangan jihozlar komplekti, armaturalar va kommunikatsiyalardan iborat.

Gazni yig'ish tizimi maydon va konning konfiguratsiyalari, quduq usti parametrlari va debiti, kon zahiralari, hajmi va tarkibi, mahsuldor qatlam tavsifnomalari va soni, gazni tashish uchun tayyorlash usuli, tovar gaz sifatiga bo'lgan talablar, texnologik jihozlar quvvati va boshqa shu kabi omillarga bog'liq.

Hozirgi paytda gaz qazib olish hajmining ko'payishi guruxiy gaz yig'ish tizimlariga o'tishni taqazo qilmoqda va bu tizim respublikamiz gaz konlarida keng qo'llanilmoqda. Bu tizimda bir gurux quduqlar markazida gaz yig'ish punktlari joylashtiriladi va ulardan umumiy kon kollektorlaridan GKTQ lariga yuboriladi. Gaz mahsulotlarini yig'ish tizimining asosiy elementi alohida quvurlar va kollektorlar hisoblanadi. Ular orqali tabiiy gaz gazni kompleks tayyorlash qurilmalari, gaz yig'ish punktlari yoki gazni qayta ishlash zavodlariga yuboriladi. Yig'ish tizimini loyihalash birinchi navbatda gaz quvurlari ish unumdorligi va ularning diametrlarini aniqlash, gidratlar hosil bo'lishi oldi olinishi va korroziya jarayonlari sodir bo'lmasliklari kabilar asosida olib boriladi.

Gaz va gazkondensat konlaridan qazib olinayotgan tabiiy uglevodorod gazi asosan metan va unchalik ko'p miqdorda bo'lmagan og'ir uglevodorodlardan iborat. Bundan tashqari har qanday tabiiy gaz tarkibida suv bug'lari, vodorod sulfid, uglerod oksidi kabi qo'shimchalar mavjud. Keltirilgan qo'shimchalardan gazni tayyorlashni taqazo qiladigan eng muhimlavri vodorod sulfid va suv bug'lari hisoblanadi. Tabiiy gazni magistral quvurlarga yuborilganga qadar ulardan har xil usullar, texnologik va kimyoviy texnologik jarayonlar qo'llanilgan holda tozalanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Gazni tashish tizimida tarkibiy va fazaviy o'zgarishlar natijasida quvurlar pastki joylashgan qismlarida suv va kondensatlar hamda kristalgidratlar hosil bo'lishi quvurlar orqali gaz tashish samaradorligiga ta'sir qiladi. Uglevodorod gazlarining harakati davomida gidratlar hosil bo'lishiga qarshi ularning oldini olish va hosil

boʻlgan gidratlarni yuqotish yoʻnalishlarida kimyoviy texnologik usullarda qarshi kurashiladi. Gidratlarning hosil boʻlishi gazlarning termodinamik sharoitlari oʻzgarishlari bilan uzviy bogʻliq. Shuning uchun gaz gidratlari hosil qilmaslik uchun texnologik tizimlarning har bir bosqichida zaruriy chora va tadbirlar – kimyoviy reagentlar kiritiladi. Kristalgidratlarga qarshi kurashishning asosiy usuli gidratlar hosil boʻlishi oldini olishdir. Hosil boʻlgan gidratlarni yuqotish esa mushkulotlar sifatida qaraladi. Chunki gidratlarni quvurlar ichidan olish uchun albatta quvur ishlash jarayonida toʻxtalishlar sodir boʻladi.

Oxirgi yillarda foydalanilayotgan gaz va gazkondensatli konlar quduqlarining suvlanganlik darajasining oshishi va qatlam bosimlarining pasayishi kabi omillar tabiiy gaz tayyorlash sifatiga taʼsir qilmoqda. Sifatli tabiiy gaz tayyorlash, tashilayotgan gaz tarkibiy jihatdan texnik talablarini taʼminlab berish kon sharoitida gazni dastlabki tayyorlash, past haroratli ajratish orqali quritishni sifatli olib borishni talab qiladi.

Quyida tabiiy gazni kon sharoitida tayyorlash jarayonini magistrlik dissertatsiyasi tadqiqot obʼekti sifatida belgilab olingan “Shurtan neft va gaz qazib chiqarish” boshqarmasiga tegishli gaz kondensatli konlar misolida yoritamiz.

Quduqlardan qazib olinayotgan xom-ashyo gazi dastlab gazni dastlabki tayyorlash qurilmasi (GDTQ) dan oʻtadi. Qurilma, yigʻish punktlaridan tabiiy gazni yigʻish, mexanik aralashmalardan qisman tozalash, separatsiyalash yoʻli bilan qatlam suvlari va gazli kondensatni ajratish, shuningdek gazni kompleks tayyorlash qurilmasi (GKTQ) ga gazni tashilishi uchun moʻljallangan.

Gaz va gaz kondensatli konlardan qazib olinayotgan mahsulot tarkibi uglevodorodlardan tashqari togʻ jinslari mexanik zarrachalari, qatlam suvlari va mexanik gazlardan iborat boʻlganligi uchun gazni isteʼmolchiga yuborilganga qadar tozalanadi. Tabiiy gaz aralashmalar tarkibidagi qattiq yoki suyuq zarrachalarni ajratishdan maqsad uning sifat koʻrsatkichlari talablariga mosligini taʼminlash, qimmatbaho mahsulotlarni ajratib olish yoki texnologik jarayonlar va tizimda qoʻllaniladigan jihozlar ish qobiliyatiga salbiy taʼsir etuvchi zararli qoʻshimchalarni chiqarib tashlashdir.

Gazlarning tarkibidagi zararli qoʻshimchalardan tozalashning quyidagi usullari mavjud: ogʻirlik kuchi taʼsirida choʻktirish (gravitatsion tozalash); inersiya (markazdan qochma) kuchlari tasirida choʻktirish; filtrlash; suyuqliklar yordamida tozalash va elektrostatik kuchlar taʼsirida choʻktirish.

Gazni dastlabki tozalash qurilmasida ogʻirlik kuchi taʼsirida choʻktirish (gravitatsion tozalash) va inersiya kuchlari tasirida choʻktirish, yaʼni markazdan

qochma kuchlar ta'sirida metall devor sirtidan suyuq fazaning oqib tushishi natijasida idish tubiga cho'ktirish usullari parallel ravishda amalga oshiriladi.

Gaz va gaz kondensatli konlardan qazib olinayotgan tabiiy gaz xom-ashyosi tarkibida qatlam suvlari, mexanik zarrachalar va suyuq uglevodorodli fazalarning bo'lishi ularni alohida fazalarga ajratib olish zaruratini to'g'diradi. Shuning uchun kon sharoitida alohida quduqlarda yoki bir nechta quduqlarning yig'uv punktlarida yig'ilgan tabiiy gaz dastlabki tayyorlash qurilmalarida tayyordanadi. Tabiiy gaz tarkibidagi kondensat miqdori 10 g/m^3 bo'lganda uni alohida ajratib olish va sanoat miqyosida barqarorlashtirish qurilmalarida barqaror holga keltirilib foydalanish iqtisodiy jihatdan yaxshi samara beradi.

Gazni dastlabki tayyorlash qurilmasi (GDTQ) yig'ish punktlari (YP) dan tabiiy gazni yig'ish, mexanik aralashmalardan qisman tozalash, separatorlarda separatsiyalash yo'li bilan qatlam suvlari va gazli kondensatni ajratish, shuningdek gazni kompleks tayyorlash qurilmasi (GKTQ) ga gazni uzatish uchun xizmat qiladi.

“Shurtan neft va gaz qazib chiqarish” boshqarmasi gaz kondensatli konlaridan 9 ta yig'uv punktlaridan kelayotgan tabiiy gaz 2 ta GDTQ-1 va GDTQ-2 larda dastlabki tayyorlashdan o'tadi.

Umumiy holda GDTQ mahsulotlari quyidagilar hisoblanadi:

- qisman benzin fraksiyalaridan ajratilgan, mexanik aralashmalardan tozalangan va namlikdan quritilgan gaz;

- separatsiyalash birinchi bosqichida ajratilgan beqaror kondensat.

GDTQ uchun xom-ashyo bo'lib, gazli fazalardan tashqari, qatlam suvlari va uglevodorodli kondensatning og'ir qismlari ko'rinishidagi suyuq fazalarni o'zida saqlovchi «Sho'rtan» koni, «Janubiy Tandircha» koni, «Bo'zaxur» konining gaz quduqlaridan qazib olinayotgan gaz GDTQ kirish quvuriga uzatiladi. Kirish quvuri orqali gaz maxsus idish – separatorlarga kirib boradi (1-rasm).

Ko'rinishidan GDTQ ning texnologik qatorlari bir-biriga o'xshash bo'lib ular bir nechta qatordan iborat bo'lishi mumkin. Gaz ma'lum bosim va haroratlarda elektruzatmali zavixritel orqali gaz oqimi yuqori qismidagi gorizontil silindrik apparat - S-1 gaz separatoriga kelib tushadi. Zavixritelda gaz oqimi, ko'chma silindrning yo'naltiruvchi parraklari hisobidan aylanma harakat qiladi.

Suyuqlik tomchilari va mexanik aralashmalar markazdan qochma kuchlar hisobiga naychanning devoriga urilib, apparatning gorizontil qismiga oqib keladi. Gaz esa oqimning markazida joylashgan shtutser orqali, ma'lum bosimda separatoridan chiqadi. Uning tarkibidagi qatlam suvlari va suyuq fazalar ajralishi sodir bo'lib S-1

apparating gorizontal qismidagi qatlam suvining solishtirma og'irliklari har-xilligi uchun gravitatsion og'irlik hisobiga uglevodorodlar va qatlam suvlari o'zaro ajratiladi.

Berkituvchi klapani orqali qatlam suvlari degazatorga chiqariladi. Uglevodorodli kondensat koritasimon vannachada yig'iladi va sathi bo'yicha klapani orqali umumiy kollektorga chiqariladi. Shundan keyin zadvijka orqali, elektruzatmali kran orqali va uzib qo'yuvchi (chiqish) armaturalar maydonchasida aylanma klapani orqali kondensat o'tkazgich bilan keyingi past haroratli ajratish qurilmasiga uzatiladi.

Quvurlar va o'lchov separatorini ortiqcha bosimdan himoya qilish uchun o'lchov kollektorida, 121 kgk/sm^2 bosimli ikkitadan Du-50/80 Ru-160/40 ehtiyot saqlovchi klapani ko'zda tutilgan. Separatorlarda kondensat va suv sathi, ishchi separatorlarda sath o'lchagich va tartiblashtirgich klapanlar bilan, o'lchov separatorida sath o'lchagichlar va klapanlar bilan avtomatik tartiblashtiriladi. Suv separatorlardan E-1/2 degazatoriga tashlanadi. Ishchi va o'lchov separatorlaridan gazli kondensat elektro pnevmouzatmali kranlar orqali kondensato'tkazgichga va shundan keyin bosh inshootga uzatiladi. Gazni dastlabki tayyorlash jarayonida separatoridan chiqayotgan mahsulotlar uch xil yo'nalishda harakatlanadi:

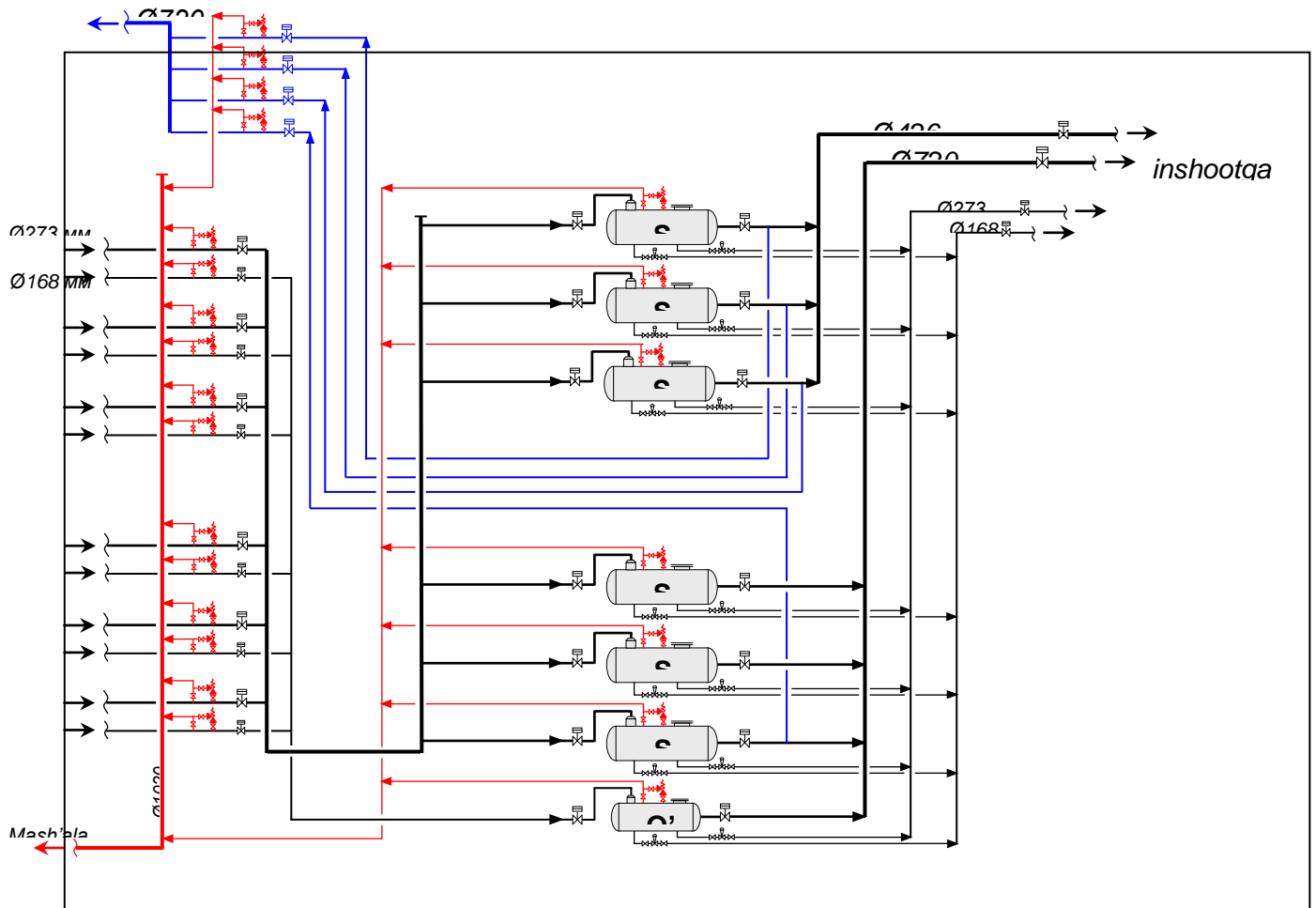
- qisman namliklardan, suyuq uglevodorodli fazalardan va mexanik qo'shimchalardan tozalangan gaz keyingi bosqichda gazni kompleks tayyorlash qurilmalariga uzatiladi;

- qatlam suvi zichligidan zichligi kichik bo'lgan suyuq uglevodorodli faza shamollatish qurilmasi orqali o'tib kondensatni barqarorlashtirish qurilmasiga quvurlar orqali uzatiladi;

- tarkibida mineral tuzlar bo'lgan qatlam suvlari maxsus idishlarda gabsizlantirilib qatlamga qaytadan haydash yoki tozalanib maydonlarni sug'orish uchun foydalaniladi.

Gaz separatorlari gaz-suyuqlik oqimida gazli fraksiya miqdori yuqori bo'lgan hollarda tabiiy gaz tarkibidan suyuq fazalarni va mexanik qo'shimchalarni ajratib olish uchun mo'ljallangan. Gazli muhitning asosiy fraksiyasi tabiiy yoki yo'ldosh gazlar, turli xildagi texnologik gazlar bo'lishi mumkin. Odatda ajratish jarayoni oddiy bosimlarda yoki bosim ostida amalga oshirilishi mumkin.

Standart bajarilishlarga ko'ra separatorlar saqlash klapanlari zaruriy flanetslar bilan jihozlangan bo'ladi. Separatorning qo'shimcha jihozlariga ajratilgan suyuqlik fazalari chegaralariga o'rnatilgan avtomatik qo'yib olish qurilmalari, yuqori va pastki satx ko'rsatuvchi datchiklar, elektromagnit qo'yib olish jumrakalri, monometrlar, harorat o'lchash uchun datchiklar va boshqa qo'shimcha jihozlar o'rnatilishi mumkin.

1-rasm. Tabiiy gazni dastlabki tayyorlash qurilmasining texnologik sxemasi.

Kon sharoitida tabiiy gazni qazib olish va tayyorlash uchun quyidagi turdagi separatorlar qo'llaniladi:

- gaz tayyorlash qurilmalarida qo'llaniladigan mash'ala separatorlari;
- quduqlardan chiqayotgan gazzuyuqlik aralashmasini dastlabki ajratib olish yoki gaz va suyuqliklarni alohida ajratib olib keyingi bosqich qayta ishlash tizimlariga yuborish uchun separatorlar;
- tabiiy gazni past haroratli tayyorlashda birinchi bosqich ajratib olish uchun separatorlar;
- kon siquv kompressor stansiyalarida kompressor stansiyalarni suyuq tomchilar va mexanik qo'shimchalardan ximoya qilish uchun qo'llaniladigan separatorlar va boshqa shu kabilar.

XULOSA

Tarkibida kondensat omili bo‘lgan gaz kondensatli aralashmalar gravitatsion separatorga kirish quvuri orqali kiradi va aralashmaning keskin hajmiy kengayishi va tezlikning kamayishi natijasida aralashma tarkibidagi suyuqlik tomchilari yiriklashuvi sodir bo‘ladi va tabiiy gaz tarkibidan gravitatsiya kuchlari natijasida idish tubiga cho‘ka boshlaydi.

REFERENCES

1. Молчанов Г.В., Молчанов А.Г. Машины и оборудование для добычи нефти и газа. –М.: Недр – 1984. – 464 с.
2. Yuldoshev T.R., Eshkabilov X.Q. Neft va gaz konlari mashina va mexanizmlari. -Qarshi, “Qashqadaryo ko‘zgusi OAV nashriyoti” -2015. -328 b.
3. Nurmuhamedov H.S., Nig‘madjonov S.K., Abdullayev A.SH. va boshqalar. Neft va kimyo sanoatlari mashina va qurilmalarini hisoblash va loyihalash. –Т.: Fan va texnologiya, 2008. -356 b.
4. Химия нефти и газа / Под ред. В.А. Проскрякова, А.Э. Драбкина. -Л.: Химия, 1995.
5. Ахметов С.А. Технология глубокой переработки нефти и газа: -Уфа: Гилем, 2002. -672 с.

VOYAGA YETMAGANLARNI HUQUQBUZARLIKDAN JABRLANISHI OMILLARINING ILMIY TAHLILI

Shodmonov Ubaydulloxon To‘raxo‘jayevich,
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Akademiyasi huquqbuzarliklar profilaktikasi
va kriminologiya kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Muallif tomonidan maqolada voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasini samarali ta‘minlash, eng avvalo, jinoyat sodir etilish sabab va sharoitlar zanjirida jabrlanishni keltirib chiqaruvchi omillarni tadqiq qilishni taqozo etishi ilmiy asoslantirilgan. Ayrim toifadagi voyaga yetmagan shaxslarning g‘ayri ijtimoiy xulq-atvori, hayot tarzi, atrofdagilarga bo‘lgan salbiy munosabatlari muayyan bir vaziyatda huquqbuzarlik sodir etilishini taqozo etuvchi kriminogen omil sifatida, boshqa bir holatda esa huquqbuzarlikdan jabrlanishini taqozo etuvchi viktimogen omillar bo‘lib har qanday joydagi kriminogen vaziyatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir etishi asoslantirilgan.

Kalit so‘zlar: voyaga yetmagan, huquqbuzarlik, profilaktika, jinoyat, jabrlanuvchi, ob‘ekt, sub‘ekt, kriminogen omil, viktimogen omil.

АННОТАЦИЯ

Автором статьи научно обосновано, что эффективное обеспечение виктимологической профилактики правонарушений несовершеннолетних требует, прежде всего, изучения факторов, причиняющих вред, в цепи причин и условий совершения преступления. Антиобщественное поведение, образ жизни, негативное отношение одних категорий несовершеннолетних к окружающим являются криминогенными факторами, обуславливающими совершение правонарушителем преступления в одной ситуации, и криминогенными факторами, требующими от потерпевшего стать потерпевшим от правонарушения, - в другой. его прямое влияние на ситуацию.

Ключевые слова: несовершеннолетний, правонарушение, профилактика, преступление, потерпевший, объект, субъект, криминогенный фактор, виктимогенный фактор.

ABSTRACT

The author of the article is scientifically substantiated that the effective provision of victimological prevention of juvenile delinquency requires, first of all, the study of the factors that cause harm in the chain of causes and conditions of crime. The

antisocial behavior, lifestyle, and negative attitudes of certain categories of minors toward others are criminogenic factors that require the offender to commit a crime in one situation, and criminogenic factors that require the victim to be a victim of the offense in another. based on its direct impact on the situation.

Keywords: *juvenile, delinquency, prevention, crime, victim, object, subject, criminogenic factor, victimogenic factor.*

KIRISH

Voyaga yetmaganlar o'rtasida amalga oshiriladigan huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasini nazariy ta'minlash, eng avvalo, jinoyat sodir etilish sabab va sharoitlar zanjirida jabrlanuvchining tutgan o'rini ilmiy jihatdan tadqiq etish orqali amalga oshiriladi. Kriminologiya va viktimologiyaga oid adabiyotlarda voyaga yetmagan shaxslarning g'ayriijtimoiy xulq-atvori, hayot tarzi, atrofdagilarga bo'lgan salbiy munosabatlari muayyan bir vaziyatda huquqbuzarlik sodir etilishini taqozo etuvchi kriminogen omil[1] sifatida, boshqa bir holatda esa huquqbuzarlikdan jabrlanishini taqozo etuvchi viktimogen omillar[2] bo'lib har qanday joydagi kriminogen vaziyatga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi.

Shu bois, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasini nazariy ta'minlash, birinchi navbatda, jamiyat ijtimoiy hayotining turli sohalarida mavjud bo'lgan kriminogen omillar qatori viktimogen omillarni o'rganishni taqozo etadi.

Jamiyatda har qanday shaxsning, shu jumladan voyaga yetmaganlarni huquqbuzarliklar sodir etilishini taqozo etuvchi kriminogen xususiyatlarga ega bo'lgan voqea, hodisa va jarayonlar[3] mavjudligi kabi huquqbuzarlikdan jabrlanish ehtimolini vujudga keltiruvchi va jabrlanishini taqozo etuvchi viktimogen xususiyatli sub'ektiv (inson xulq-atvorida namoyon bo'ladigan) va ob'ektiv (viktimlikni shakllantiruvchi muhit bilan bog'liq) omillar ham borligi tadqiqotlarda ilmiy taxlil qilingan[4].

Huquqshunos Q.A. Saitqulovning tadqiqotlarida, shaxsda huquqbuzarliklardan jabrlanish ehtimolining mavjudligini ko'rsatuvchi va jabrlanishini taqozo etuvchi omillarga: a) axloqsizlik (15 foiz); b) ishonuvchanlik (13 foiz); v) huquqiy savodsiz (12 foiz); g) soddalik (5 foiz); d) beparvolik va loqaydlik (10 foiz); ye) qo'rqqoqlik (1 foiz); yo) bilimsizlik (5 foiz); j) ochko'zlik (7 foiz); z) qiziqqonlik (14 foiz); i) yolg'onchilik (8 foiz); k) insonlarni mensimaslik (4 foiz); l) himoyalaniшни bilmaslik (12 foiz) kabi individual viktim xususiyatlarni kiritish mumkin[7].

Shuni alohida qayd etish joizki, tadqiqotlarda huquqbuzarliklarning sodir etilish sabablari zanjirida jabrlanuvchi shaxsiga va hayot tarziga xos individual viktim (yoshga

doir) xususiyatlar oʻrni yuqoriligini inobatga olgan holda mazkur xislatlarga xos boʻlgan toifadagi shaxslar bilan viktimologik profilaktik ishlarni muntazam amalga oshirib borish zarurligini kuzatish mumkin[5].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jamiyat rivojlanishining bugungi bosqichida shaxsda huquqbuzarliklardan jabrlanish ehtimolini vujudga keltiruvchi va jabrlanishini taqozo etuvchi xususiyatlarni shakllantiruvchi obʻektiv omillarga: a) nosogʻlom muhit (14 foiz); b) ishsizlik (13 foiz); v) adolatsizlik (5 foiz); g) aholining tabaqalashuvi (2 foiz); d) korrupsiya va huquqiy nigilizm (16 foiz); ye) «ommaviy madaniyat» (8 foiz); j) milliy qadriyatlar zaiflashuvi (4 foiz); z) migrasion jarayonning jadallashuvi (3 foiz); i) davlat organlariga ishonchsizlik (5 foiz); k) jabrlanishdan himoyalash va rehabilitatsiya tizimi yetarli emasligi (8 foiz); l) jamoatchilik taʼsiri sustligi (12 foiz) kabilarni kiritish mumkin[7].

Shuni alohida qayd etish joizki, subʻektiv va obʻektiv omillar bir-birini taqozo etuvchi, kuchaytiruvchi xususiyatga ega boʻlishi bilan bir qatorda, ular jamiyatdagi barcha, ayniqsa kriminogen xususiyatga ega boʻlgan voqea, hodisa va jarayonlar bilan sababiy va korrelyatsion bogʻliqlikda ekanligini hech qachon unutmash kerak.

Yuqoridagilarga asoslanib, sodir etilgan jinoyatlarning kriminologik va kriminalistik jihatlarni oʻrganish, bizga voyaga yetmagan jabrlanuvchilardagi jinoyat sodir etilishiga turtki beruvchi omillarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida oʻtkazilgan anketa soʻrovi natijalariga koʻra jinoyatlarning sodir etilishida voyaga yetmagan jabrlanuvchilarga turtki beruvchi xulq-atvori oʻrganilganda jabrlanishni yuzaga keltiruvchi omil sifatida: a) *qasddan odam oʻldirishda* jismoniy oʻz-uziga zararli (12 foiz), qoʻrqqoqli (1 foiz), axloqsizligi (23 foiz), huquqbuzar bilan oʻzaro salbiy munosabatlarning mavjudligi (10 foiz), davomiy zoʻravonligi (11 foiz); *oʻgʻrilikda* jabrlanuvchilarning mulkni ochiq qoldirishga odatlanganligi (22 foiz), xonadonlarning qoʻriqlash pultiga ulash boʻyicha tavsiyalarga amal qilmasligi (27 foiz), transport vositasini qarovsiz qoldirishga odatlanganligi (29 foiz), mol-mulkini va boyliklarini koʻz-koʻz qilishni yoqtirishi (16 foiz), beparvoligi (5 foiz); d) *nomusga tegishda* jabrlanuvchilarning oʻz-uziga zararli (42 foiz), axloqsizligi

(30 foiz), ishonuvchanligi (13 foiz), soddaligi (15 foiz); ye) *qasddan tan jarohati yetkazishda* jabrlanuvchilar xulq-atvoridagi turmushidan nolishi (15 foiz), tarbiyadagi kamchiliklar (40 foiz), huquqbuzar bilan oʻzaro munosabatlarning nosamimiyligi (19 foiz), shaʼni va qadr-qimmatining kamsitilishi (10 foiz), oilaviy maishiy nizolarga sababchi boʻlganligi (45 foiz) qayd etilgan.

O'g'irliklar sodir etilishi sabab va sharoitlari zanjirida ham viktin omillarning yuqori ekanligini sudlar tomonidan ko'rilgan jinoyat ishlari bo'yicha materiallar tahlillarida ham ko'rishimiz mumkin. 2021 yil davomida Qashqadaryo viloyatida o'g'irlik jinoyatlarining sodir etilishiga turki bergan omillar o'rganilganda jabrlanuvchilarning 70,5 foizi beparvolik, 10,8 foizi qo'riqlash tovush chiqaruvchi vositalari imkoniyatlaridan foydalanmaslik, 9,9 foizi uzoq muddat xonadonini nazoratsiz qoldirganligi, 8,8 foizi kalitlar hisobini yuritmaslik yoki uni boshqa shaxslarga ishonib topshirganligi aniqlangan.

Bundan tashqari, to'g'ridan-to'g'ri shaxsga nisbatan sodir etilgan jinoiy tajovuzlar o'rganilganida faqatgina 12 foiz jabrlanuvchilar o'zlarini himoya qilishga qat'iy turgan bo'lsa, qolgan 88 foizi esa passiv harakat qilganligi kuzatilgan. Bunday holatlarda jinoyat sodir etgan shaxslar jabrlanuvchilarning keyingi xatti-harakatlariga ham alohida e'tibor qaratib kelishgan.

O'tkazilgan anketa so'rovida ishtirok etganlarning o'ziga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanganligi haqida zudlik bilan tegishli organga xabar bermaganligining sababi so'ralganda respondentlarning 11,9 foizi har doim jinoyatchi tomonidan tazyiq o'tkazilib kelinganligi, 4,6 foizi ko'proq o'zi qo'rqanligi, 13 foizi biron joyga murojaat qilgan taqdirda uldirish bilan po'pisa qilinganligi keltirilgan.

Tadqiqotlarda maishiy-turmush sohasida, ayniqsa, oilada voyaga yetmaganing hayoti va sog'lig'iga qarshi qaratilgan jinoyatlar sodir etilishida viktin omillarning ta'siri yuqori ekanligi qayd etilgan[6].

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, jamiyatda voyaga yetmaganlarning viktimlashuvini shakllantiruvchi va uni yanada jonlantiruvchi turli xil muammolarni chuqurroq o'rganish va tahlil qilgan holda bu kabi shaxslarning huquqbuzarlikdan jabrlanishni keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish ichki ishlar organlari tomonidan amalga oshiriladigan huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi faoliyati oldida turgan asosiy vazifalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Ularni o'z vaqtida aniqlash hamda bartaraf etish bilan bog'liq masalalarni ijobiy hal etish ichki ishlar organlari tomonidan aynan voyaga yetmaganlar o'rtasida amalga oshiriladigan huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi samaradorligiga bog'liq.

REFERENCES

1. Musaev M.A. Hayotga qarshi jinoyatlar: nazariya va amaliy muammolari: Monografiya. – T.: «Sharq», 2011. – B.228.; Ismailov I. Uyushgan jinoiy tuzilmalar faoliyatining oldini olishni nazariy va tashkiliy-huquqiy ta'minlash: yurid. fan. d-ri. ... dis. –T., 2006. – B.38.;

2. Abdurasulova Q.R. Ayollar jinoyatchiligining jinoyat-huquqiy va kriminologik muammolari: yurid. fan. d-ri ... dis. avtoref. – T., 2006. – B.27-28.;
3. Zakirova O.G. Rashk tufayli sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurash muammolari (jinoiy-huquqiy, kriminologik va viktimologik jihatlar): yurid. fan. d-ri ... dis. avtoref. – T., 2004. – B.23-24.
4. Musaev M.A. Hayotga qarshi jinoyatlar: nazariya va amaliy muammolari: Monografiya. – T.: «Sharq», 2011. – B.228.; 217.
5. Murodov A.Sh. Ichki ishlar organlarining oiladagi zoʻravonlik bilan bogʻliq huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish: yurid. fan. boʻyicha fal. d-ri (PhD) ... dis. – T., 2019. – B.28,110.; 220.; Fazilov I.Yu. Odam savdosiga qarshi kurashning jinoyat-huquqiy va kriminologik jihatlar: yurid. fan. d-ri. ... dis. – T., 2016. – B.30.
6. Ismailov I. Kelajak avlod huquqiy madaniyatini shakllantirish va yuksaltirish muammolari // Bola va zamon. – 2008. – 2-son.; Ismailov I., Ziyodullaev M.Z. Talqin, taklif va tavsiyalar. Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ijtimoiy xatar guruhiga kiruvchi bolalarni ijtimoiy-huquqiy himoyalash faoliyatini takomillashtirish yoʻnalishlari // Bola va zamon. – 2010. – 2-son. – B.14-16.; Ismailov I. Yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish – barkamol avlod tarbiyasining kafolati // Sogʻlom turmush tarzi – barkamol avlod tarbiyasining asosi: Xalqaro forum materiallari (29-30 noyabr). – T., 2010. – B.264-268.; Ismailov I. Barkamol avlod huquqiy tarbiyasini takomillashtirish muammolari // Oʻzbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi axborotnomasi. – 2010. – № 2. – B.12-18.
7. Ismailov I. Huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarni ijtimoiy-huquqiy himoyalashni taʼminlash muammolari // Yoshlar huquqlarini taʼminlash huquqbuzarliklarning oldini olish garovi: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.: Oʻzbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2008. – B.44-54.
8. Развин Я.М. Виктимология коррупции // Виктимология. – 2016. – № 1/7. – С.53-54.; 254. Вишневецкий К.В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе: Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – М., 2007. – С. 3; Википедия // [Электронный ресурс]. Режим доступа: – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>(дата обращения: 20.05.2020).; Развин Я.М. Виктимология коррупции // Виктимология. – 2016. – №1/7. – С.53.; 260. Кучина М.С. Значимость виктимологической профилактики в системе мер предупреждения преступлений // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ceberlelininka.ru/article/n/znachimost-viktimologicheskoy-profilaktiki-v-sisteme-mer-preduprezhdeniya-prestupleniy>.(дата обращения: 20.05.2020).

-
9. Муродов А.Ш. Ички ишлар органларининг оиладаги зўравонлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар профилактикасини такомиллаштириш: юрид. фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD) дис.... автореф. – Т., 2019. – Б.19.
10. Саитқулов Қ.А.. Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликлар виқтимологик профилактикаси бўйича фаолиятини такомиллаштириш: юрид. фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD) дис.... автореф. – Т., 2020. – Б.17.

OLIV TA'LIM SOHASIDA KORRUPSIYA TUSHUNCHASI

Sattorov Oybek Farxod o'g'li

Uchtepa tuman Yuridik markaz Bosh yuriskonsulti va
TDYU Korruptsiyaga qarshi kurashish va komplayens nazorati fakulteti
magistranti

sattorovoybek79@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada "oliy ta'lim sohasidagi korruptsiya" tushunchasi ilmiy jixatdan tahlil qilingan bo'lib, ushbu tushunchaga ta'riflar berilgan.

Kalit so'zlar: "korruptsiya", "oliy ta'lim sohasidagi korruptsiya"

АННОТАЦИЯ

В статье даются научный анализ понятий "коррупция", "коррупция в высшем образовании" а также определения этих понятий.

Ключевые слова: "коррупция", "коррупция в высшем образовании"

ANNOTATION

The article provides a scientific analysis of the concepts of "corruption", "corruption in higher education", and gives definitions of these concepts.

Key words: "corruption", "corruption in higher education"

KIRISH

Mamlakatimiz ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, uning sifati hamda samaradorligini oshirish, ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, oliy o'quv yurtlariga qabul jarayonlarining shaffofligini ta'minlash, ta'limdagi korruptsiya va poraxo'rlikning oldini olishga ham astoydil kirishilgan. Ushbu muxim omilni xisobga olgan holda oliy ta'lim sohasida korruptsiyaga oid nazariy jixatdan tahlil qilish alohida e'tibor qaratdik. Oliy ta'lim sohasida korruptsiya tushunchasini yoritishdan avval "korruptsiya" tushunchasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Korruptsiya atamasi lotincha "corruption" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "pora evaziga og'dirish" degan ma'noni anglatadi. Keyingi qarashlarga ko'ra, korruptsiya atamasi lotincha "corrumpere" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "buzilish, aynish, tanazzul" degan ma'nolarni anglatadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Korruptsiya tushunchasiga dastlabki ilmiy tarif 1970-yilda Graham Brooks tomonidan berilgan bo'lib, uning fikriga asosan korruptsiya – oz yoki ko'p

miqdordagi shaxsiy manfaat ko‘rish motivi bilan belgilangan majburiyatlarni qasddan noto‘g‘ri bajarish yoki bajarmaslik yoxud mansab vakolatidan asossiz foydalanish hisoblanadi.

Korrupsiya tushunchasiga bir qator xalqaro hujjatlarda turlicha tarif berilgan bo‘lib, har bir tarif korrupsiya tushunchasi bilan bog‘liq alohida xususiyatlarni ochib bergan.

Jumladan, Korrupsiya muammolari bo‘yicha Yevropa Kengashi Guruhlarining 1995-yil 22–24-fevralda Strasburg shahrida o‘tkazilgan 1-sessiyasida korrupsiya tushunchasiga – pora olish (o‘ziga og‘dirish), davlat yoki xususiy sohada muayyan vakolatga ega bo‘lgan shaxs, mansabdor shaxsning yoki xususiy sohada faoliyat yuritadigan shaxs yoki mustaqil agentning o‘z mansab vazifasidan yoki shunga o‘xshash munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarini buzadigan, shuningdek, o‘zi yoxud o‘zga shaxslar manfaati uchun har qanday shakldagi afzalliklarga ega bo‘lish maqsadida ifodalangan xatti-harakat sifatida tarif berilgan.

Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1979-yil 17-dekabrdagi mansabdor shaxslarining obod-axloq Kodeksida, korrupsiya – mansabdor shaxs tomonidan muayyan harakat yoki harakatsizlik sodir etish (etmaslik) evaziga moddiy manfaatdor qilayotgan shaxsning manfaatini ko‘zlab mansab vazifasini buzgan yozi buzmaganda holda, turli shaklda moddiy qimmatliklar olishi yoxud mulkiy naf ko‘rishi deb belgilangan.

Korrupsiya tushunchasiga keltirilgan barcha tariflarda korrupsiya va mansabdor shaxs vakolatlari o‘rtasida bog‘liqlikka alohida e‘tibor qaratilgan, chunki korrupsiya va mansab vakolati bir-birini taqozo etuvchi omillar hisoblanadi.

Milliy qonunchilikda korrupsiya tushunchasiga dastlabki tarif O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonunning 3-moddasida berilgan bo‘lib, unga asosan korrupsiya – shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish hisoblanadi.

Qonunda berilgan tarifda mansab vakolatini suiste‘mol qilish holati ko‘rsatilmagan, chunki amaldagi Jinoyat Kodeksida mansab vakolatini suistemol qilish korrupsiyaviy jinoyat sifatida baholanmagan. Biroq, BMTning 2003-yil 31-oktyabrdagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi konvensiya”ning 19-moddasida, mansab vakolatini suiste‘mol qilish korrupsiyaviy jinoyat sifatida keltirilgan.

Ilmiy doira vakillari orasida korrupsiya tushunchasiga tarif berishda nazariy jihatdan ikki hil yondashuv mavjud, ya'ni keng va tor ma'nolardagi yondashuvlar.

Tor talqin tarafdorlari korrupsiyani xukumat vakillarining poraxo'rliigi deb atashadi. Masalan, N.F. Kuznetsova "korrupsiya salbiy ijtimoiy hodisa, bir shaxsni boshqasi tomonidan pora evaziga sotib olinishi", deb hisoblaydi.

Keng talqin tarafdorlari korrupsiyani faqatgina mansabdor va shaxs o'rtasidagi jinoiy bitimgina emas, balki mansabdor shaxs manfaatiga xizmat qiladigan har qanday harakati sifatida baxolaydi. Misol uchun, V.S.Komissarov-ning tarificha, korrupsiya – boshqaruv subyektlarini hokimiyat vakolatlaridan foydalanishda shaxsiy manfaatlarni xizmat manfaatlaridan ustun qo'yishi tushuniladi.

Ko'pchilik tashkilotlar quyidagi qisqa tarifidan foydalanadilar "korrupsiya – shaxsiy daromad olish uchun davlat va xususiy sektordagi vakolatni suiiste'mol qilish tushuniladi".

"Korrupsiya" juda keng tushuncha bo'lib, u o'zida bir qancha hatti-harakatlarni qamrab oladi va ularning ayrimlari qonuniy, ayrimlari noqonuniy hisoblanadi. Tadqiqotlar natijasi "korrupsiya" tushunchasining 50 dan ortiq tarif-lari mavjudligini ko'rsatdi. Korrupsiya tushunchasi keng va turli ko'rinishdagi harakatlarni qamrab olgani sababli mazkur tushunchaga tarif berishda turlicha yondashuv va tortishuvlar mavjud. Oliy ta'lim sohasida "korrupsiya" tushunchasi umumiy xususiyatlarni o'z ichiga olish bilan birga maxsus sohaga oid xususiyatlarini ham qamrab oladi.

Oliy ta'lim sohasida "korrupsiya" tushunchasiga dastlabki ilmiy yo'nalishdagi tarifni tadqiqotchi olim Stephen Heyneman bergan bo'lib, uning fikriga ko'ra, oliy ta'limda korrupsiya shaxsiy va moddiy manfaat uchun vakolatni suiste'mol qilish hisoblanadi. U ta'limni eng muxim davlat bo'yliklaridan biri sifatida baholab, ushbu sohadagi korrupsiya moddiy manfaatdorlik bilan birga shaxsiy manfaatni (nomoddiy) ham qamrab olishiga alohida urg'u bergan.

Frank Anechiarico and James B. Jacobs ta'lim sohasidagi korrupsiyaga moddiy manfaat uchun vakolatni suiste'mol qilish sifatida tarif bergan.

Ukrainaning Ta'limni rejalashtirish xalqaro instituti ilmiy xodimlari A. Bazxal, T. Galkovskaya, O. Skripkin "oliy ta'limdagi korrupsiyani davlat xizmatchisi tomonidan mansab vakolatini susistemol qilishi natijasida ta'lim olish huquqiga, sifatiga, tengligiga salbiy ta'sir qiluvchi harakatlar", deb baholaydi. Mazkur tarifda oliy ta'lim sohasidagi "korrupsiya" tushunchasining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan bo'lsada, tarifda faqatgina sohadagi korrupsiya-ning salbiy oqibatlarini yoritish bilan cheklanilgan.

Xalqaro oliy ta'lim markazi tadqiqotchisi E. Denisova oliy ta'lim sohasidagi "korrupsiya" tushunchasiga "akademik halollikni mavjud emasligini" deb tarif bergan. Uning fikricha korrupsiya tushunchasi zamon bilan bir meyorda o'zgarib boradi. Misol uchun, o'rta asrlarda Yevropa universitetlarida talabalarni o'qituvchilar va universitet mansabdorlariga odatiy to'lovlar berishgan bo'lsa, o'tgan asrning boshlarida Germaniyada plagiat tushunchasiga "faqat ilmiy muammo" sifatida qaralgan. Oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar boshqa sohadagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklardan ijtimoiy munosabatlar obyekti, munosabat subyektlari, huquqbuzarlik motivi va maqsadi qarab farq qiladi. Biroq, ushbu farqlovchi omillarning barchasi bir vaqtda namoyon bo'lgan ijtimoiy munosabatlar bo'lishi lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oliy ta'lim sohasidagi "korrupsiya" umumiy "korrupsiya" tarkibiga kiruvchi korrupsiyaviy huquqbuzarlik turlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot olib borish jarayonlarida "korrupsiya", "oliy ta'lim sohasida korrupsiya" tushunchalariga oid zarur tushunchalarni aniqlashtirib olish ilmiy jarayonda nazariy jihatlariga nisbatan to'g'ri yondashuvni ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu tushunchalar o'rganilayotgan mavzuning fundamental nazariy asoslari bo'lib, oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni boshqa sohalar-dagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklardan faqlash imkoniyatini beradi.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлар маълумотлари миллий базаси, 2019 й., 3/19/542/3177-сон. URL: <https://lex.uz/docs/3088008>.
2. БМТнинг 2003 йил 31 октябрдаги "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги конвенция", Нью-Йорк, 2004 йил. URL: <https://lex.uz/docs/1461327>.
3. Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений – Вестник МГУ. – Сер. 11. -1993. № 1. С.21.4. Комиссаров В.С. "Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией", Вестник МГУ. Сер. 11. - 1993. - № 1. С. 26. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id= 21340>.
4. Власенко Н.А, Цирин А.М, Спектор Е.И. Словарь-справочник. – М, 2016. – С. 82. // URL: <https://www.twirpx.com/file/2947687/>.
5. Denisova E. Corruption in Higher education: Global Challenges and Responses, 2020.P2.URL:https://books.google.co.uz/books?id=hFTqDwAAQBAJ&pg=PP5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad= 2#v=onepage&q&f=false

-
6. Балыков П.Н и другие. Организация психологической работы антикоррупционной направленности в таможенных органах Российской Федерации. Методические рекомендации. – СПб, 2010. – Б. 20. // URL: <https://books.ifmo.ru/file/pdf/739.pdf>
  7. URL: https://www.academia.edu/21691591/corruption_in_higher_education_fiction_or_reality_corruption_in_higher_education_fiction_or_reality.
  8. URL: <https://www.etymonline.com/word/corruption>
  9. URL: <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>.
  10. URL: <https://m.minjust.uz/uz/press-center/news/101954/>.

ЛОМБАРДЛАР ФАОЛИЯТИНИ ФУҚАРОВИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Санжарбек Сафаров Абдуллаевич

“Navoiy lombard” МСНҲ раҳбари, ҳуқуқшунос

АННОТАЦИЯ

Мақолада мамлакатимизда ломбардлар соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар ёритилган. Шунингдек Ломбардлар фаолиятини фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солиш асосларини такомиллаштириш масалалари очиқ берилган.

Калит сўзлар: ломбард, ашёлар, мол-мулк, гаров, ломбардда, омонат сақлаш.

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются проводимые реформы в сфере ломбардов в нашей стране. Также раскрываются вопросы совершенствования основ гражданско-правового регулирования деятельности ломбардов.

Ключевые слова: ломбард, имущество, имущество, залог, ломбард, залог.

ABSTRACT

The article covers the ongoing reforms in the field of pawnshops in our country. The issues of improving the framework of civil law regulation of pawnshops are also revealed.

Keywords: pawnshop, property, property, pledge, pawnshop, deposit.

КИРИШ

Маълумки, Давлатимиз Раҳбари Шавкат Мирзиёв 2021 йил 6 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқида “мамлакатимиз банк тизими ва бозор инфратузилмасининг бошқа органлари фаолияти самарадорлигини ошириш ҳам долзарб масала бўлиб қолаётганлиги”ни¹⁷⁵ таъкидлаб ўтди.

Бинобарин, ушбу устувор вазифа замонавий бозор иқтисодиётини, унинг асосий унсурларидан бири бўлган хизматлар кўрсатиш соҳасини жадал

¹⁷⁵ Шавкат Мирзиёв. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислоҳотлар йўлини қатъий давом эттирамиз / янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёвнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи // president.uz/uz/lists/view/4743.

ривожлантиришни, уларнинг қонунчилик асосларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Бундай хизматлардан бири – фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитларни таъминлаш учун гаровга қабул қилиш билан шуғулланувчи тадбиркорлик фаолиятининг субъекти бўлган ломбардлар томонидан кўрсатиладиган хизматлар кўрсатиш соҳаси ҳисобланади.

Бунинг учун эса омонат сақлашнинг алоҳида тури сифатида ломбардлар фаолияти ва улар томонидан кўрсатиладиган хизматлар фуқаролик ҳуқуқида ўрганиш ва илмий таҳлил этиш зарур.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ломбардлар фаолиятининг тарихига назар солсак, XI асрга келиб Венеция, Буюк Британия ва Нидерландияда дастлабки ломбард идоралари очила бошлаган бўлса, ломбардлар XV асрларда Франциянинг Ломбард шаҳрида савдогарлар томонидан ташкил этилган¹⁷⁶ ва ҳозирги кунда амалиётда қўлланилиб келинаётган “ломбард” термини шу тариқа пайдо бўлганлигини кузатиш мумкин¹⁷⁷.

Ломбардлар тушунчасига тўхталадиган бўлсак, шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни закат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар бериш ҳамда фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёларни сақлашга қаратилган хизматларни кўрсатадиган ихтисослашган ташкилотлар тушуниш зарур¹⁷⁸.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида ломбардлар фаолиятининг барча масалаларига оид ҳуқуқий қоидалар ўз аксини топмаган, бундай фаолият асосан Марказий банкнинг буйруқлари ҳамда қарорлари билан тартибга солиниб келинмоқда.

¹⁷⁶ С.Норқобилов, Ҳ.Дадабоева, Ў.Жўраев. Халқаро амалиётда банк назорати. Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти. – Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. – Б.7.

¹⁷⁷ В.Топилдиев “ломбард” атамаси Италиядаги вилоят номидан олинган бўлиб, дастлаб фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган ашёлар эвазига қарз бериш фаолияти айнан шу жойда вужудга келганлиги адабиётларда таъкидланганлиги эътироф этади. Қаранг: Топилдиев В. “Фуқаролик ҳуқуқи”. I қисм. “Университет”. - Т.: 2014. - Б.143.

¹⁷⁸ *Изоҳ:* Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2021 йил 2 апрелдаги 5/10-сон қарори билан тасдиқланган “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисида”ги Низомнинг 21-бандига асосан, ломбардлар шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни закат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар беради ҳамда фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёларни сақлашга қабул қилади.

Жумладан, Фуқаролик кодексининг 3 та моддаси – 289-моддаси (“Ашёларнинг ломбардда гаровга қўйилиши”), 894-моддаси (“Ломбардда омонат сақлаш”) ва 895-моддаси (“Ломбарддан талаб қилиб олинмаган ашёлар”) бевосита ломбардлар фаолиятига оид айрим масалаларни тартибга солади, холос.

Хусусан, Фуқаролик кодексининг ушбу моддаларида **ломбардлар фаолиятига оид қуйидаги талаблар белгиланган:**

биринчидан, фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитларни таъминлаш учун гаровга қабул қилиш ихтисослашган ташкилотлар — фаолиятини хабардор қилиш тартибида амалга оширадиган ломбардлар томонидан тадбиркорлик фаолияти сифатида амалга оширилади;

иккинчидан, ломбардларда ашёларни гаровга қўйиш ҳақидаги шартномалар улар томонидан гаров паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади ҳамда гаровга қўйилаётган ашёлар ломбардга топширилади.

Ашёни ломбардда омонат сақлаш шартномаси эса ломбардлар томонидан юк топширувчига (мижозга) унинг номи ёзилган сақлов паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади;

учинчидан, ломбардларга сақлаш учун топшириладиган ашё тарафларнинг келишуви билан сақлаш учун қабул қилиш пайтида ва жойида одатда савдода шу турдаги ва сифатдаги ашёга белгиланадиган нархларга мувофиқ баҳоланиши лозим;

тўртинчидан, ломбардлар гаровга қабул қилинган ашёларни гаровга қабул қилиш пайтида шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёларнинг нархларига мос баҳодаги тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан гаровга қўювчи, омонат сақлаш учун қабул қилинган ашёларни эса юк топширувчи фойдасига суғурталаш шарт;

бешинчидан, ломбардлар гаровга қўйилган ашёлардан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга ҳақли эмас, шунингдек ашёларнинг йўқолиши ёки шикастланиши енгиб бўлмас куч оқибатида юз берганлигини исботлай олмаса, гаровга қўйилган ашёларнинг йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгар бўлади;

олтинчидан, ломбардларда ашёлар гарови билан таъминланган кредит суммаси белгиланган муддатда қайтариб берилмаган тақдирда, ломбард нотариуснинг ижро ёзуви асосида имтиёзли бир ойлик муддат ўтганидан кейин гаровга қўйилган мол-мулкни сотиш учун Фуқаролик кодексининг 281-моддасида белгилаб қўйилган тартибда ушбу мол-мулкни сотишга ҳақли.

Шундан кейингина ҳатто гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса ҳам, ломбардларнинг гаровга қўювчига (қарздорга) талаблари бекор бўлади;

еттинчидан, юк топширувчи ашёларни қайтариб олишдан бош тортган тақдирда, ломбард уларни уч ой мобайнида сақлаб туриши шарт.

Бу муддат ўтганидан кейин талаб қилиб олинмаган ашёлар ломбард томонидан Фуқаролик кодексининг 289-моддасининг еттинчи қисмида белгилаб қўйилган тартибда сотилиши мумкин.

Ашёларни сотишдан тушган пулдан сақлаш ҳақи ва ломбардга тегишли бошқа тўловлар қопланиши, пулнинг қолган қисми эса ломбард томонидан сақлов паттасининг эгасига у тақдим этилганида қайтариб берилиши лозим;

саккизинчидан, ломбардларда ашёларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномаларнинг гаровга қўювчининг ҳуқуқларини қонунчилик асосида унга бериладиган ҳуқуқларга қараганда чеклаб қўядиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, республикамизда ломбардлар фаолиятини лицензияловчи, тартибга солувчи ва назорат қилувчи асосий орган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ломбардлар фаолиятини тартибга солувчи ягона қонун мавжуд эмас, мазкур фаолият “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонун¹⁷⁹, “Гаров тўғрисида”¹⁸⁰ ги қонун, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2021 йил 2 апрелдаги “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинади.

Айни пайтда, “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисида”ги Низом Марказий банк томонидан 3 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат, шу жумладан “Ломбардлар томонидан фаолият ва операцияларни амалга ошириш қоидалари”, “Микрокредит ташкилотлари томонидан молиявий операцияларни амалга ошириш қоидалари”, “Микрокредит ташкилотлари томонидан активлар

¹⁷⁹ Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 11 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.

¹⁸⁰ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги “Гаров тўғрисида”ги қонуни (янги тахрирда) // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.

сифатини таснифлаш, активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш захираларини яратиш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низомни унификация қилиш орқали қабул қилинганлигини эътироф этиш жоиз.

Хусусан, қабул қилинган Низомда ломбардлар томонидан фаолият ва операцияларни амалга ошириш, гаров асосида кредитни расмийлаштириш ва бериш, ломбардда мол-мулкларни сақлаш тартиб-таомилларига оид 20 дан зиёд муҳим қоидалар ўз аксини топган.

Шу билан бирга, назаримизда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи 2 та алоҳида ихтисослашган ташкилотларнинг фаолиятига оид қоидаларнинг битта норматив-ҳуқуқий ҳужжатда белгилаб берилиши мантиқан нотўғри ҳисобланади.

Ҳолбуки, микрокредит ташкилотлари микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш соҳасида микромолиявий хизматлар кўрсатувчи юридик шахс бўлса, ломбардлар эса шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни закат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар бериш ҳамда улардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёларни сақлашга қаратилган хизматларни кўрсатадиган ихтисослашган ташкилотдир.

Қолаверса, мамлакатимизда “Микрокредит ташкилотлари тўғрисида”ги қонун қарийб 16 йил олдин (2006 йил 20 сентябрда) қабул қилинган бўлса, “Ломбардлар тўғрисида”ги қонун эса ҳанузгача қабул қилинмаган.

“Ломбардлар тўғрисида”ги махсус қонунларни эса Арманистонда 2003 йилда, Россияда 2007 йилда, Тожикистонда 2013 йилда, Қирғистонда 2016 йилда қабул қилинганлигини кузатиш мумкин.

Айни пайтда, АҚШ, Япония, Жанубий Корея ва Европа мамлакатларида ҳам ломбардлар фаолияти тараққий этиб бормоқда.

Фикримизча, шиддат билан ривожланаётган бозор муносабатлари шароитида ломбардлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш асосларини такомиллаштириш лозим.

Бунинг учун, Фуқаролик кодексида ломбардлар фаолиятига оид махсус қоидаларни такомиллаштириш ҳамда ломбардлар фаолиятига оид махсус қонун – Ўзбекистон Республикасининг “Ломбардлар тўғрисида”ги қонунини қабул қилиш ҳамда ушбу қонунда ломбардлар тушунчаси, уларга қўйиладиган талаблар, ломбардларнинг ҳисобдорлиги, улар фаолиятининг асосий йўналишлари, ломбард томонидан кредитлаш қоидалари каби асосий масалалар белгилашни мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, ломбардлар фаолиятига оид норматив-ҳуқуқий базанинг такомиллашуви улар томонидан кўрсатиладиган хизматлар қамровининг оширишга, аҳолининг банк тизими қамраб олмаган қисмига чуқур кириб боришига имкон беради.

REFERENCES

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз / янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи // president.uz/uz/lists/view/4743.
2. С.Норқобилов, Ҳ.Дадабоева, Ў.Жўраев. Халқаро амалиётда банк назорати. Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти. – Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. – Б.7.
3. В.Топилдиев “ломбард” атамаси Италиядаги вилоят номидан олинган бўлиб, дастлаб фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган ашёлар эвазига қарз бериш фаолияти айнан шу жойда вужудга келганлиги адабиётларда таъкидланганлиги эътироф этади. Қаранг: Топилдиев В. “Фуқаролик ҳуқуқи”. I қисм. “Университет”. - Т.: 2014. - Б.143.
4. Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2021 йил 2 апрелдаги 5/10-сон қарори билан тасдиқланган “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисида”ги Низомнинг 21-бандига асосан, ломбардлар шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни зақалат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар беради ҳамда фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёларни сақлашга қабул қилади.
5. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 11 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонуни // *Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.*
6. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги “Гаров тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрирда) // *Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.*

TALIM XIZMATLARIDA MARKETING BOSHQARUVI

Avliyoqulov Ashurali Avazovich

Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

Ermatova Maftuna Arslonbek qizi

Termiz davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida davlat va no davlat ta'lim xizmatlari rivojlanishida yuzaga kelayotgan kamchiliklar va muammolar, ularni bartaraf etishga qaratilgan izlanishlar yoritilgan. Mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgan davlat va nodavlat ta'lim markazlarining aholiga xizmati darajasini takomillashtirishda ya'ni jahon standartlariga moslashtirishda butun jahonda ayniqsa rivojlangan mamlakatlarning ta'lim sohasidagi marketing faoliyatini o'rganish natijasiga tayanib yechimlar va xulosalar bayon etildi. Ushbu yo'nalishga oid izlanishlar, ilmiy ishlar muhokama qilingan. Ta'lim sohasiga oid qarorlar va ularni amaldagi natijalari, shu o'rindi so'ngi yillarda oliy ta'lim tizimini har tomonlama to'liq boshqarish va qulaylashtirish maqsadida yangi tizimning tashkil etishilishi ko'rib chiqiladi. Agar O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan ta'lim muassasalarida jahon tan olgan ta'lim obyektlarining bir nechta strategiyalarini qo'llasak, viloyatdagi ta'lim muassasalari o'z reytingini ancha yaxshilab olishini kutishimiz mumkin, shu o'rinda, aytib o'tish joizki, so'ngi yillarda oliy ta'lim obyektlari bosqichma- bosqich jahon standartiga mos ravishda kredit modul tiziga o'ta boshlashdi, va shu kabi o'zgarishlar haqida maqolada qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: *marketing, marketing strategiyasi, raqobatbardoshlik, ta'lim tizimi, ta'lim sifati, ta'lim xizmatlari bozori, xizmatlar sohasini rivojlantirish, xalqaro a'loqalar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны недостатки и проблемы в развитии государственных и негосударственных образовательных услуг в Республики Узбекистане на сегодняшний день, а также исследования по их устранению. Решения и выводы по результатам исследования маркетинговой деятельности в сфере образования в мире, особенно в развитых странах, были представлены в повышении уровня обслуживания государственных и негосударственных образовательных центров в стране, т.е. их адаптации мировым стандартам. Обсуждаются исследования в этой области. Решения в области образования и

их текущие результаты, в том числе создание в последние годы новой системы полного управления и содействия системе высшего образования.

***Ключевые слова** : Маркетинг, маркетинговая стратегия, конкурентноспособность, образовательная служба, качество образования, рынок образовательных услуг, развитие услуг, международные связи*

ABSTRACT

In this article current shortcomings and problems in the development of state and non-state educational services in the Surkhandarya region is described, as well as research to eliminate them. Decisions and conclusions based on the results of studying marketing activities in the field of education in the developed countries of the world, especially in the field of improving the level of service for the population of state and non-state educational centers in the region, i.e. adaptation to world standards. Researchs in this area are discussed. Decisions in the field of education and their current results, including the creation in recent years of a new system of total management and promotion of the higher education system. If several strategies of internationally recognized institutions are applied to educational institutions operating in the region, the region's institutions can be expected to improve their ranking significantly. In this regard, it should be noted that in recent years, higher education institutions have gradually begun to switch to a credit module in accordance with international standards, and the article briefly discusses such changes.

***Keywords:** marketing , marketing strategy , competitiveness, educational service ,quality of education, education services market , development of services, international relations*

KIRISH

Ta'lim muassalarida, o'z xizmatlari darajasini yaxshilash uni jahon standartlariga moslashtirish asosiy maqsad va vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lumotlarga qaraganda bugungi kunga Surxondaryo viloyatida 6 ta oliy ta'lim muassassasi , 20 ta o'rta maxsus , kasb – hunar ta'lim muassassalari , 300 dan ortiq davlat va nodavlat o'rta ta'lim maktablari (sport va ixtisoslashgan maktablar shular jumlasidan) , 1000 ga yaqin o'quv markazlari faoliyat yuritmoqda. Eslatib o'tish joizki , 2017-2021 yillarda O'zbekiston prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan , O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishiga asoslangan harakatlar startegiyasida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta'lim va o'qitish sifatini baholashning

xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifatini hamda samaradorligini oshirish"[1] ka'bi yoshlar va ayniqsa talabalar uchun ustuvor vazifalar belgilab o'tilgan. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini takomillashtirish davlat siyosati darajasida qaraladi. Bunga misol tariqasida ta'lim to'g'risidagi qonun va bir nechta ta'limga aloqador qarorlarning qabul qilinishini ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Ushbu qarorlar va qonunlar nafaqat ta'lim sifatini va uning xizmatini oshirish va yaxshilash, balki O'zbekistonda ta'lim oluvchilarning huquqini yanada kengaytirish maqsad qilingan. Eslatib o'tamiz, O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 23.09.2020 yildagi O'RQ- 637 sonli, Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan, ta'lim to'g'risidagi qonunda quyidagilar keltirib o'tilgan.

“Jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

Ta'lim olish huquqi:

ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish;

ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy) ta'lim olishni tashkil etish;

kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limni va boshlang'ich professional ta'limni bepul olish;

oilada yoki mustaqil o'qish orqali ta'lim olgan fuqarolarga, shuningdek umumiy o'rta ta'lim olmagan shaxslarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.”[2]

Ta'lim olishga bo'lgan huquqlarning kengayishi bu albatta yaxshi natijalarga olib keladi, shu bilan bir qatorda ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga ham turtki bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim tizimi sifati va xizmatlarini takomillashtirish uning marketing strategiyasini yaxshilanishiga turtki bo'ladi. Marketing – bu bozor ya'ni ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi va iste'molchi ya'ni xaridor o'rtasida Tovar va xizmatlarni ayirboshlash, sotish kabi jarayonlarning o'z ichiga oluvchi faoliyatdir. Shuni eslatib o'tish joizki, marketinga aloqador kitoblar va maqolalarda, marketingga ikki

mingdan ortiq ta'rif keltirib o'tilgan. Shu o'rinda eslatib o'tish joizki K. M. Almakuchukov , G. Axunova , N. Aliyev, D.Nazarova kabi olimlar va mustaqil izlanuvchilar marketing boshqaruvi va uni takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borishgan va qoniqarli natijalarga erishishgan. Shu o'rinda G. Sa'dullayeva o'z ilmiy izlanishlarida ta'lim xizmatlarida marketing strategiyasini o'rni va bu strategiyada raqbat muhitining o'rni haqida chuqur ma'lumotlar keltirib o'tgan. Ta'lim xizmatlarida marketing o'rniga asoslangan ilmiy ishlarida marketingni rivojlantirishda marketing mixni takomillashtirish, shu o'rinda o'zbekiston respublikasida ta'lim xizmatlari marketingining kechasi va buguniga ta'rif berib o'tganlar. Va kelajagi uchun izlanilgan xulosa va takliflar keltirganlar .

Dunyo miqyosida ta'lim xizmatlariga nisbatan o'ziga hos qarashlar va ta'riflar mavjud. Misol ta'riqasida YUNESKO tashkil etilganining 75 yilligiga bagishlangan ko'rgazmada aynan ta'lim sohasiga alohida to'xtalgan, ta'limga oid quyidagi ta'riflar keltirib o'tilgan. Ta'lim olish bu shaxsning qobiliyati xulq-atvorining takomillashishi jarayoni va natijasidir, ta'lim olish orqali u individual o'sadi va ijtimoiy yetuklikka erishadi [3]. Eslatib o'tishimiz joizki YUNESKO har bitta konferensiyalarida ta'limga ayniqsa rivojlanish darasi ancha orqada bo'lgan mamlakatlar aholisi ta'limiga va ayniqsa ayollar ta'limiga alohida to'xtalib o'tadi.

Bundan tashqari T.I.Avdeeva , A.D.Kuliklar Zamonaviy jamiyatda oliy ta'lim o'rniga o'ziga hos qarashni keltirib o'tgan unga ko'ra ta'lim xizmati davlatning ajralmas iqtisoiy bo'lagidir, shu sababli davlat har bir yoshda yoki ish jarayonida shaxslardan ma'lum bir ilmiy darajani talab qiladi [4]. Bu ham iqtisodchilar qarashlaridan bir lavha, bu o'z navbatida shuni anglatadiki, aholi bolaligidan jamiyatda o'z o'rnini topish uchun ham ta'limga muhtojdir. O'zining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga ko'ra ta'lim davlat tovari bo'lib, fan, madaniyat va sog'liqni saqlash bilan bir qatorda xalq xo'jaligining aralash sektoriga kiradi.

Bundan tashqari ta'lim va ta'lim zimatlari va ta'lim xizmatlarini takomillashtirishda marketingni o'rniga asoslangan ilmiy izlanishlar sifatida quyidagilarni keltirib o'tishimiz mumkin, Natalya Kallenskaya , Ilshad Gafurov va Aida Novenkovalar birgalikda "Marketing of Educational Services: Research on Service Providers Satisfaction" nomli ilmiy ish qilishgan. Magdalena Platis va Eleonora Gabriella Baban . Steven P.Schnaars . Ken Franzen 2018 yilda "Ta'lim sektorlari uchun muvaffaqiyatli marketingning beshta kaliti " nomli maqola nashr etgan. Pankruxin. A.P "Маркетинг образовательных услуг в высшем и дополнительном образовании". Porter M.E "Competitive strategy" nomli kitobi orqali raqobat muhiti, raqobatchilar va raqobatlashish haqida chuqur va sinalgan

ma'lumotlar olish mumkin. Ta'lim xizmati jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi: mamlakat mehnat resurslaridan foydalanishning umumiy samaradorligini oshirishga, ularning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Hozirgi vaqtda ta'lim xizmatlarining mohiyatini muhokama qilish to'xtamaydi. Ammo umumiy fikr hali ham ta'lim xizmati boshqa barcha turdagi xizmatlardan farq qiladigan o'ziga xos mahsulot ekanligiga asoslanadi. Olib borilgan tadqiqotlarning barchasi Surxondaryo viloyatida maktabgacha ta'limdan tortib oliy ta'lim va nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim xizmatlarining faoliyatini yaxshilashga qaratilgan.

O'z navbatida so'ngi yillarda barcha oliy ta'lim muassasalari bosqichma bosqich jahon standartlariga mos kredit modul tizmiga va raqamli universitet loyihasi asosida o'qituvchilar va talabalar uchun qulay bo'lgan HEMIS (Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot) dasturiga ulana boshlashdi. Eslatib o'tamiz, Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2020-yil 8-oktyabr kuni imzolangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmonda [5] respublika kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nigher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish va oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma – bosqich kredit modul tizmiga o'tkazish" belgilab berilgan edi. Shu bilan bir qatorda mamlaktimizdagi barcha universitetlar raqamli universitet loyihasi asosida universitetlarning barcha a'zolari o'qituvchilar, talabalar va boshqa xodimlari ham HEMIS dasturiga ulana boshlashdi. Ushbu axborot tizimi "Ma'muriy boshqaruv", "O'quv jarayoni", "Ilmiy faoliyati" va "Moliyaviy boshqaruv" axborot tizimlarini o' ichiga oladi. HEMIS axborot tizmi oliy ta'lim muassasalarining asosiy faoliyatlarini avtomatlashtirish hisobiga ma'muriy xodimlar, professor o'qituvchilar va talabalarga elektron ta'lim xizmatlarini taqdim etadi. Dunyo tan olgan barcha oliy ta'lim muassasalari va hattoki o'rta maxsus ta'lim maskanlari ham shu kabi maxsus boshqaruv tizmiga ega. Bu kabi boshqaruv tizimi ta'lim muassasasi strukturasi, fakultetlar, kafedralar, xodimlar va talabalarni, ular haqidagi ma'lumotlar, talabalarning o'zlashtirish jarayonlari va natijalarini boshqarishga yordam beradi. Shu o'rinda bu kabi yaqona boshqaruv tizmi talabalar uchun qulaydir, har bitta talaba o'z moliyaviy holati, o'zlashtirish darajasini, dars jadvalini va boshqa shu kabi ma'lumotlarini bitta ilova orqali bilishi mumkin. Bu kabi qisqa yillardagi keskin o'zgarishlarning barchasi mamlakatdagi oliy ta'lim muassasalarining reytingini ko'tarishga qaratilgan chora tadbirlardir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbektonda faoliyat yuritayotgan barcha ta’lim muassassalarida o‘z faoliyatlari jarayonlarida albatta marketing faoliyatini va o‘zlari taklif etayotgan ta’lim xizmati sifatini jahon darajasida standartlatish ustida ishlar olib borilmoqda.

Surxondaryo viloyatida ta’lim muassasalari faoliyati xizmatlarini takomillashtirish va jahonga standartlariga moslashtirishga qaratilgan chora tadvirlarga bir nechta qo‘shimcha takliflar kiritishimiz mumkin.

- Aholi o‘rtasida ta’lim sifatiga nisbatan fikrlarini va takliflarini bilish maqsadida kuzatishlar va so‘rovnomalar olib borish, ko‘rsatilgan muammolarga yechim topish ;

- Viloyatda tashkil etilgan ta’lim muassasalari faoliyatida bir nechta yangi yo‘nalishlarni tashkillashtirish, masalan IT ga ixtisoslashgan y‘onalishlarni ochish, mavjudlarini esa takomillashtirish;

- Masofadan turib ta’lim berish va ta’lim olishning sifatini yaxshilash ya’ni jahon standartlariga moslashtirish;

- O‘rta ta’lim muassassalarida bitiruv va chorak imtihonlarini takomillashtirish , yevropa o‘rta ta’lim imtihonlari olinish usullarini sinab ko‘rish;

- Oliy ta’lim muassassalarida imtihon olinish jarayonlarida shaxs ishtiroklarini qisqartirish, bu bilan o‘z navbatida imtihonlarni shaffoflashtirish;

REFERENCES

1. ПФ-4947-сон 07.02.2017. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (2022). Retrieved 24 March 2022, from <https://lex.uz/docs/3107036>
2. О‘RQ-637-сон 23.09.2020. Та’лим то‘g‘risida. (2022). Retrieved 24 March 2022, from <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. Выставка «ЮНЕСКО: образование для всех». (2022). Retrieved 24 March 2022, from <https://www.rsl.ru/ru/events/afisha/vistavki/yunesko-obrazovanie-dlya-vsex>
4. Викторова, Ш., & Мурадович, А. (2022). ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: МИРОВОЙ АСПЕКТ. Retrieved 24 March 2022, from <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-vysshego-obrazovaniya-mirovoy-aspekt>

LANGUAGE GAME IN ARTISTIC TEXT: PROBLEMS OF INTERPRETATION AND TRANSLATION

Sagatova Shakhnoza Bakhtiyorovna

Lecturer at the Department of Latin and Foreign Languages,
Tashkent State Dental Institute

ANNOTATION

Whole nation in the world, every single nation, other nations, unique masterpieces that enrich the spirituality created by nations, have not only benefited from the discoveries, but also contributed to the treasury of world culture. There are no languages, nations, countries that have developed in their shell without the influence of languages, nations, countries. The history of translation is as ancient as the history of language, the history of the nation, the history of the country.

Keywords: translation, literature, art, culture, science of different peoples, foreign language, speech activities, important skills .

АННОТАЦИЯ

Целый народ мира, каждый отдельный народ, другие народы, уникальные шедевры, обогащающие духовность, созданные народами, не только принесли пользу открытиям, но и внесли свой вклад в сокровищницу мировой культуры. Нет языков, наций, стран, которые сложились в своей оболочке без влияния языков, наций, стран. История перевода столь же древняя, как история языка, история нации, история страны.

Ключевые слова: перевод, литература, искусство, культура, науки разных народов, иностранный язык, речевая деятельность, важные навыки.

INTRODUCTION

Linguists and translators are well aware that behind any term there is a life after life. Their entry into the national language field, and the extent to which the range of fields they represent are mastered within the language, are the focus of attention of translators and semiotics. It is clear from these documents that today's Uzbek language is enriched with colorful terms.

Translation is a very big and important role in human development, in its cultural life. Translation introduces people from one country or continent to the life, culture, customs, history, literature and science of people from another country. Through translation, we learn other cultures, and others learn the great Uzbek culture. If we want to understand each other's national and cultural features faster and better, we will have to translate the works of other nations.

DISCUSSION AND RESULTS

The meaning of the word translation is very wide. Poems, works of art, scientific and popular science books in various fields of science, diplomatic documents, working papers, people's conversations, etc. are translated from one language to another. Of course, translation is the key to all of this.

Its scientific significance in both translation theory and the history of translation is of great interest in translation, which is its object. Translation is a creative activity related to language and literature, and the two languages are intertwined, in which the original the text is represented by other language tools. A number of questions arise with the process of comparing and translating languages. These questions, in turn, encourage them to analyze them, to study the specifics of each.

The study of the history of translation in close connection with the history of society, culture, history of literature is also a requirement of the time. However, it would be wrong to study them separately. how many scientists have worked. The main goal, as noted above, is to use past experiences to more accurately define our present and future lifestyles and not to repeat the mistakes made along the way.

As mentioned above, translation is an activity that serves to bring together the literature, art, culture, science of different peoples. For a student learning a foreign language, translation is all kinds of speech activities - listening, speaking, reading and writing. skills are equally important. The study of the history of translation opens the way to a deeper understanding of this field, to the development of the science of translation and translation studies today, because it is impossible to create the future without knowing the history. It is time to seriously study these rare manuscripts, which embody the centuries-old life experiences, religious, moral and scientific views of our ancestors.

So what is the purpose of studying the history of translation? Along with the study of the history of translation, firstly, to show the contribution of Uzbek literature, scholars to the treasury of world literature, secondly, to show the role of Uzbek literature in world literature, thirdly, the role of translation in the development of world science and culture clearly visible. These works explore the various schools of translation history from antiquity to the present day, their activities, prominent figures, and the role of translation history in the development of modern translation trends. "Nevertheless, many major monuments in the history of translation, the work of talented translators have not been studied," said G. Ostonova.

Translation occupies a worthy place in all national literatures with a centuries-old literary tradition. Therefore, it is safe to say that without creating a history of

translation, the laws of translation have developed in each period, the same national. it is impossible to give a full, complete account of the history of that national literature without defining what schools of translation were formed in the development of literature and what role these translations played in the development of world culture. In the second half of the XX century, there was a slow process of translation from Germany into France. Even English realism could not influence him, and the focus on translation was still not growing.

In the twentieth century, much attention was paid to translation. This century was a century of translation. By the end of this century, British scholars A. Duff, A. Malle, L. Newmark, Naido and others studied the history of translation. Of course, they could not pass without looking at the past. In their book, Approaches to Translation, P. Newmar writes about translation, noting that the translation of the past has shifted its influence to the translation of the present.

The word "translation" has long been used in the Eastern sense of description, narration and explanation. Literary translation means not just translating a text from one language to another, but "recreating" it. Therefore, translation is a creation, a translator. it is no exaggeration to say that he is creative.

G. Salomov, one of the prominent scholars of Uzbek translation, gives such evidence in his works (Gaybullah Assalom, p. 10).

During one of his trips to India, the scientist was asked in which language he would write. When he was told that he would write in Uzbek, he was told that only his compatriots could read. The scholar said that his work had been translated into Russian and other languages, and that the translation and translation work was very well organized. After that, the Uzbek writer Hamid Olimjon, Samad Qurgun, Gafur Gulam, Berdi Kerboboyev, Oybek will explain how and in what languages the works of famous writers and poets have been translated.

The problem of making unique cultural, literary, and scientific monuments, which have been created for thousands of years, the property of the people, has always been a dream of creativity in all times, and it needs translation.

There are two goals. One is the interest in learning books written in the languages of other nations around the world; the second is to distribute books written in their own language among the peoples of the world. (G. Salomov). As human beings speak different languages, translation has always been and will always be important. That is why the history of translation has been of interest to scholars for many years, but a number of problems in the history of translation have not been solved.

The history of translation in the United Kingdom can be divided into 4 stages:

1. The period from ancient times to the XII century.
2. Covers the XIII-XVII centuries.
3. XVIII- XIX centuries.
4. XX-early XXI centuries.

The main feature of the 1st stage is related to the spread of Christianity, and during this period Latin became the main international language in the West.

When talking about the development of the history of translation in the West, the English expert is, of course, primarily interested in the history of British translation.

Speaking about this, O. Muminov divides the history of translation of the United Kingdom into 4 periods:

1. The period from antiquity to the XII century.
2. XIII-XVIII centuries.
3. XVIII- XIX centuries.
4. XX century.

In addition to this, we think that the history of translation in the new XXI century has entered a new fifth period, and its specific features should be studied. First of all, given that today the development of science and technology, new information technologies are entering various spheres of life, including foreign language education, especially translation, this period also has its own characteristics. As in various western countries, the first stage of the history of translation in the United Kingdom is associated with the spread of Christianity and the translation of the Bible into different languages. This is the period when Latin gained the status of an international language.

From the II century onwards, the Bible was translated into various Western languages, including English. The translation of the Bible into the languages of the peoples of Europe played an important role in the development of these languages. One of the features of the translation of that period was the translation of Latin mantas under each word. Such a word translation method, of course, had flaws, lexical, syntactic errors and misunderstandings. As a result, free translation was used.

The Bible, which has been translated into various Western languages, has been translated in different ways by different translators. Western translators have placed great emphasis on the study and translation of inscriptions, mainly in Greek and Latin.

Renaissance In Britain, Alfred, the king of West Saxony, translated rare Renaissance works from Latin into the English Wessex dialect. His translation career dates back to 886-893.

The translation of the artistic property of the great works of the East into European languages has a long history. Interest in Eastern culture in the West dates back to the beginning of the ninth century. The southern regions of Spain, which belonged to the Arab Caliphate, had favorable conditions for the introduction of Eastern culture to the West, because at that time Europe lagged behind the East in all areas of human development. During this period, many powerful translators were able to benefit Europeans with the culture, science, art, and customs of the East by translating universal studies into Arabic into Latin.

As a result of this influence of the East on the West, new philosophical currents and freedom of speech emerged.

There were two major styles of Renaissance translation: literal translation and free translation, and there was a constant struggle between them.

At that time, Britain was also interested in oriental culture and art, and for several centuries Central Asia attracted the attention of the British. Samarkand, located on the Great Silk Road, was one of the favorite topics of English writers and poets. Famous Central Asian scholars Al-Farabi, Ibn Sina, Ahmad-Al-Farghani translated great figures from Arabic into English at the time.

Later, in the 16th century, Shakespeare's mentor K. Marlo wrote The Great Temurlane (1587) in the spirit of the East, influenced by the East. During this period, both in the East and in the West, a number of legends and stories about Amir Temur were written. The book "King of the Scythians" was published in Latin in the XVI century. In addition, Timur's Statutes were translated into several foreign languages and became popular in the West. The book was translated into English in 1830, into Urdu in 1845, and into Russian in 1894. A copy of this century, written in Turkish, has been preserved in Yemen and translated into Uzbek in 1991.

British tourists and traders were in contact with the countries of the East through Russia. The ancient peoples of Movaraunnahr, Samarkand and Bukhara were the centers of relations. J. Jersey, A. Jeniksok came to Bukhara and Urgench through Moscow and tried to establish trade and diplomatic relations. As a result, a number of words moved from one language to another. In the middle of the seventeenth century, Oriental centers were opened at the universities of Cambridge and Oxford in the United Kingdom, where he was taught Arabic, Turkish and Persian. This major revolutionary period in world history, especially in the history of translation and the

development of languages. After reviewing the sources on the history of translation studies, it can be said that the history of translation, especially the history of Oriental translation, has been thoroughly studied.

The Uzbek scholar G.Salomov, who is engaged in the theory and practice of translation, speaks about this in his scientific works, mentions the names of a number of Russian scientists, in particular, an in-depth analysis of MM Rojanskaya's "Medieval Eastern Mechanics". (G.Salomov. Fundamentals of translation theory. Tashkent "Teacher" -1983, pp. 14-15)

There is a feature associated with translation, that some scientific and artistic works are not only in the hands of one people, but also in many countries around the world, and translation plays a key role in their dissemination in the languages of other peoples. At the same time, translation sometimes serves directly and indirectly in the spread of scientific and artistic ideas, images, ideas, new views, and in the form of pictures. MM Rozhanskaya also emphasizes in her works that through translation peoples are united. - those who thought with each other, the writers who communicated with each other. The culture, science, literature and art he has created have always benefited from the translation of literary, scientific and political works.

"But it must be reiterated that if the translation only served the purpose of making a new book appear in another language, and ending with that, it would be like the birth of a lifeless child."

Turning to the history of translation, the author writes that there were two great schools of translation in the history of world culture. One was the Baghdad School of Translation, which translated the works of ancient Greek scholars into Arabic, and the other was the translation of rich Arabic literature into Western European languages. Both schools of translation have played an unprecedented role in the development of world science. In many cases, even when the originals of works created by scientists are lost in vain, they are still the same. The translations made by the representatives of the two translation centers have been preserved. In particular, the unique works of thinkers who wrote in the Near and Middle East, Central Asia in Arabic, Latin and Greek, and later other Western European peoples, thanks to the translators of the Toledo school. It has connected, enriched, and enriched the cultures of the East and the West. served as a golden bridge without l.

Under the influence of the East to the West, new philosophical currents emerged. Thus, the Renaissance was a period of influence in Western Europe in the history of scientific development, cultural riches, and human culture of the East.

In the history of this davt translation, two great principles of translation have been followed; the first is literal translation; the second is free translation. This required a good knowledge of ancient Latin and Greek, and critical views on the quality of translation began to emerge. The result was a struggle between those who supported the theory and practice of word-for-word and free translation.

During this period, the translation of classical literature in England intensified. Renaissance, Protestantism and the new aristocracy created all the conditions for this. The study of Central Asian science through translation took a long time. According to the English scholar Sam Russell, Central Asia has attracted the attention of the British for centuries. Samarkand has become a favorite subject of many English writers and poets. As mentioned above, from the twelfth century onwards, many Englishmen also studied in the madrasas of Baghdad, Kufa, Cardova, Damascus, and Farobi in order to study the Arabic language in depth. His contemporaries Daniel, Marley, and Robert Chester also translated many works into their home countries after studying them in Bukhara, Baghdad, and Damascus. Thus, the representatives of the Eastern translation schools translated many works into European languages, as a result of which the achievements in science, technology, culture, literature were popularized in the West, strong ties between peoples were established and the East played a worthy role in world civilization. who have proved that.

CONCLUSION

In conclusion, it is clear from the sources on the history of translation that there is not enough research work to study the history of translation. The life experiences of our ancestors over the centuries, thousands of works on religious ethics, philosophy, medicine, mathematics, physics, chemistry, astronomy, architecture and agriculture have been translated into other languages and contributed to world science and culture. These rare works should be seriously studied and enjoyed by today's readers. It is well known that in both the East and the West, most of the written sources are translated works. The traditions of translation and literary relations go back many centuries.

The translator has the task of translating the masterpieces of the peoples of the world into their native language and making them available to the people.

The study of translated works is also important for the study of the history of translation. Because the principles, methods and techniques of translation, which are a unique field of creativity, have been improved over time, traditions have been formed and developed, mutual benefit, influence and literary-artistic ties have

increased. Therefore, it is important to study each period of the history of translation, each translation separately.

The study of the history of the world's translation schools shows that since ancient times, Eastern translators have been engaged in the translation of religious, scientific, technical, literary and artistic works published in the West and used modern principles and methods. Western scholars, in turn, introduced the teachings and scientific inventions of the great thinkers of the East to their peoples and took advantage of these achievements.

We will try to gain a deeper understanding of the history of translation by studying the relationship, history, principles and methods of the two great schools of East and West, the Toledo and Baghdad translation schools.

REFERENCES

1. Gaybulla Salomov "Language and translator" "Fan" publishing house, Tashkent-1966
2. Qizi, A. K. H. (2021). IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING. *Наука и образование сегодня*, (4 (63)), 85-86.
3. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, (18).
4. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986
5. G.Salomov "Literary Criticism and Literary Translation" "Science" Publishing House Tashkent -1983
6. Abdujabborova Kamola Husniddin Qizi. "IMPROVING LITERACY SKILLS THROUGH LEARNING READING" *Наука и образование сегодня*, no. 4 (63), 2021, pp. 85-86.
7. Абдуллаева Марҳабо Раҳмонкуловна. (2021). Инглиз тилидан ўзбек тилига таржима жараёни ва унинг моҳияти хусусида. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 297-306. Retrieved from <https://summusjournals.uz/index.php/ijdiie/article/view/641>
8. G.Salomov. *Fundamentals of Translation Theory*. Teacher publishing house, Tashkent 1983.

9. Ibragimova, S. (2020). Study of phrasal verbs in innovative activity of English teachers. *Архив научных исследований*, 1(18). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2177>
10. SevaraBaxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), 2938-2943.
11. Markhabo Raxmonkulovna Abdullayeva. "GROUPING OF OPPOSITE OPTIONS OF VERBAL PHRASEMAS IN UZBEK LANGUAGE (EXAMPLE OF TRANSLATIONS OF AGATHA CHRISTIE'S WORKS)" *Scientific progress*, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 190-193.
12. Sevara Baxodirovna, I., Sharipjanovna, R., BarnoAliyevna, T. (2021). 'Development Of Lexical Competence In Students Of Higher Educational Institutions', *Int. J. of Aquatic Science*, 12(3), pp. 2938-2943.
13. Ibragimova Sevara Bakhodirovna (2020). 'Use of New Pedagogical Technologies in Foreign Language Lessons', *IJAPR*, ISSN: 2643-9123 Vol. 4 Issue 12, December - 2020, Pages: 38-39.
14. АБДУЛЛАЕВА, МАРХАБО РАХМОНКУЛОВНА. "НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ)." *Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд в будущее*. 2018.
15. Ibragimova, S. (2020). National characteristics and translation problems of the peoples of the world. *Архив научных исследований*, 1(24). извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/2823>
16. Akramxodjaeva, D., Nasretdinova, M., & Abdullayeva, M. (2020). Translation of national events and concepts in fiction. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(2), 2984-2986.
17. Абдуллаева Марҳабо Раҳмонкуловна, (2020). 'ИНСОНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛИ ФРАЗЕМАЛАР (Агата кристи асарлари талқинида)' "МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ: АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИЛМИЙ МАКТАБЛАРИ" республика илмий-амалий конференцияси илмий тўплами, 153-158.
18. Marhabo Raxmonkulovna Abdullayeva, (2020). 'Insonning tabiatga munosabatidagi milliy koloritni ifodalovchi felli frazemalar (Agata Kristi asarlari tarjimalari talqinida)' ISSN 2181-0842, 509-513.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Ольга Комарова

и.о.доцента, Государственная академия хореографии Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

Olunechka1955@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирован процесс дистанционного изучения специальных хореографически дисциплинам студентами в период пандемии. Рассмотрены факторы, влияющие на формирование профессиональных способностей студентов при традиционной и дистанционной формах обучения. Установлены причинно-следственные связи между методами обучения и формированием педагогических компетенций студентов. На основании изученных фактов сделаны выводы о возможности использования дистанционного обучения лишь как дополнительной внеаудиторной формы организации учебного процесса.

Ключевые слова: хореография, дистанционное обучение, профессиональные компетенции.

PROBLEMS OF STUDYING CHOREOGRAPHIC DISCIPLINES IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING

Olga Komarova

Acting Associate Professor, State Academy of Choreography of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

Olunechka1955@gmail.com

ABSTRACT

The article analyzes the process of remote study of special choreographic disciplines by students during the pandemic. The factors influencing the formation of students' professional abilities in traditional and distance learning are considered. Cause-and-effect relationships between teaching methods and the formation of students' pedagogical competencies have been established. Based on the facts studied, conclusions were drawn about the possibility of using distance learning only as an additional extracurricular form of organizing the educational process.

Keywords: choreography, distance learning, professional competencies

ВВЕДЕНИЕ

В период пандемии и самоизоляции остро встал вопрос разработки и применения дистанционных форм обучения в различных областях образования.

Первые формы получения образования удаленно появились в Европе в XIX веке в университете Лондона. Студентов дистанционно обучали стенографии. Продавали разработанный курс, рассылая почтой учебный материал и задания. В 1892 году в Соединенных Штатах Америки Университет Чикаго объявил о первом зарегистрированном отделении дистанционного обучения. В 1914 году появилось дистанционное обучение в Новой Зеландии и Канаде. В 1922 году дистанционные курсы обучения стали появляться в Австралии, в 1939 году во Франции [1].

Дистанционное обучение начало активно развиваться в образовательных учреждениях с началом эпохи всеобъемлющей цифровизации. Многие дистанционные проекты в разных странах показали свою результативность и стали эффективной формой обучения.

В 2020 году пандемия, вызванная распространением вируса Covid-19, вынудила учебные заведения всего мира перевести своих учащихся, студентов, аспирантов, докторантов и др. на дистанционную форму обучения. Перешли на удаленную форму обучения и образовательные учреждения нашей страны, в том числе творческие вузы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Перед профессорско-преподавательским составом Государственной академии хореографии Узбекистана встала задача освоения новых форм обучения, приспособления специфических традиционных технологий обучения хореографии к условиям новых реалий. Преподаватели и студенты освоили работу на образовательных платформах, и в мессенджерах Moodle, Mover, Zoom, Telegram.

Работа преподавателей специальных дисциплин в период карантина и самоизоляции заключалась в следующем:

- проведение онлайн занятий с использованием сервера Zoom;
- размещение на образовательной платформе Moodle учебно-методических, теоретических и практических (видео) материалов, учебной литературы, музыкальных образцов, тестов, заданий, календарных планов и др.;
- размещение на сайтах видеохостинга Mover.uz учебных видеоматериалов, танцевальных упражнений, комбинаций, этюдов;

- работа в мессенджере Telegram. В целях налаживания обратной связи по каждому предмету для каждой академической группы были созданы каналы, где студенты предварительно выставляли выполненные задания в виде мультимедийных файлов для консультации и проверки преподавателем, с последующим размещением их на платформе Moodle в разделе «Задания».

Работа студентов в режиме онлайн включала следующие виды и формы:

- участие в онлайн занятиях, проводимых преподавателями в режиме видеоконференций;
- изучение, конспектирование учебных теоретических, методических материалов, размещенных на платформах Moodle, в каналах Telegram;
- практическое изучение методики исполнения программных движений, разучивание комбинаций и этюдов, размещенных на сайтах Mover.uz;
- поиск учебной информации на сайтах международного интернет-сервиса YouTube;
- самостоятельное выполнение творческих заданий в рамках самообразования - составление этюдов и комбинаций по всем профильным дисциплинам;
- онлайн консультации с преподавателями специальных дисциплин;
- размещение выполненных творческих заданий в каналах Telegram и на образовательной платформе Moodle.

В реальности формы организации учебного процесса в режиме онлайн, исключая непосредственное педагогическое взаимодействие педагога и студента в хореографическом классе, оказались неэффективными для практического освоения студентами младших курсов хореографического материала. При объяснении педагогом нового материала и выполнении студентами самостоятельных творческих работ возникали определенные трудности, обусловленные как объективными, так и субъективными причинами, выявлению которых посвящена данная работа.

Так, имело место систематическое несоблюдение графика выполнения студентами самостоятельных работ. Выполненное практическое задание по каждой новой теме (комбинация, этюд) в форме видео файла должно было присылаться студентом преподавателю на проверку один раз в неделю в соответствии с календарно-тематическим планом и расписанием занятий. Однако возросшая в разы нагрузка на сеть в первый месяц показала техническую неготовность интернет-провайдеров Узбекистана к предоставлению услуг в требуемом объеме и качестве. Отправляемые

студентами из некоторых регионов республики видео файлы из-за низкой скорости интернета пересылались в течение нескольких суток, порой не отправлялись вовсе, иногда доставлялись со значительными техническими искажениями, или вовсе были недоступны для просмотра.

В то же время количество потребляемых студентами МВт значительно увеличилось. Не секрет, что интернет в Узбекистане один из самых дорогих в мире. Студенты присылали самостоятельные работы тогда, когда удавалось оплатить интернет. В связи с этим некоторые студенты выпадали из поля зрения преподавателей на несколько дней. Поэтому сохранить динамику и ритм обучения в соответствии с учебным расписанием не представлялось возможным.

Студенты-хореографы столкнулись с трудностями иного рода – отсутствием в телефоне функции одновременного проигрывания музыки и ведения видеозаписи. Для видео записи танцевальных фрагментов использовался, как правило, телефон. Для воспроизведения музыки необходимо было найти другое записывающее устройство – телефон, планшет, ноутбук, что в некоторых случаях было проблематично.

Создавали трудности для осуществления практического вида обучения и неподходящие для «танцевания» бытовые условия. Исполнение танцевальных движений в «полную ногу», с необходимой широтой, амплитудой и динамикой требует определенного пространства – свободной площадки размером не менее 6-7 м². Во многих домах и квартирах такого пространства не оказалось. Отсутствовал необходимый для хореографа атрибут станок – палка, за которую должен держаться танцовщик при исполнении упражнений экзерсиса. В качестве станка студенты использовали предметы мебели, интерьера, дверные ручки, решетки виноградника и т.п., что не позволяло исполнять упражнение в полную силу. Имел место случай записи комбинации на лестничной площадке подъезда, где места было больше, чем в квартире, а балетным станком служили лестничные перила.

Объяснение нового учебного материала в хореографии предусматривает практический показ педагогом танцевального движения, сопровождаемый вербальным объяснением методики его исполнения. Эти два действия в режиме видеоконференции не могли осуществляться одновременно. Показ движения, как было сказано выше, требовал достаточного пространства, но, когда педагог отходил от транслирующего устройства, чтобы исполнить движение,

слышимость значительно снижалась. Студенты не могли в моменте соединить увиденное с услышанным.

Самостоятельное освоение студентами нового практического материала, размещенного на образовательных платформах, также нельзя считать простым и доступным. Студенту нужно было зайти на платформу Moodle, найти тему урока скачать размещенный педагогом материал. Далее, ознакомившись с описанием методики исполнения того или иного движения, студент должен был перейти по ссылке в Mover.uz, где он мог посмотреть видео исполнения этого движения. Студенту нужно было осмыслить увиденное, соединить с прочитанным, постараться это все понять, запомнить, исполнить и отработать. Результат самостоятельно разученных движений показывался педагогу в режиме zoom-конференции. При таком изучении движений неизбежно возникали ошибки, устранить которые в режиме видеосвязи было достаточно сложно. Порой преподаватель и студент не могли понять друг друга. Студент, исправляя одни ошибки, допускал другие. В итоге после нескольких безуспешных попыток, преподаватель вынужденно соглашался, с тем, что получилось, надеясь на устранение недостатков по возвращении к традиционным формам обучения. При традиционной же форме обучения работа студента корректируется непосредственно в процессе повторения студентом показанного преподавателем движения. Преподаватель может руками поправить уровень наклона корпуса, угол поворота головы, высоту поднятой ноги, округлость руки, и т.д. Важность исправления в момент обучения обусловлена наличием у человека мускульной памяти. Исполненное неправильно упражнение закрепится в мышечной памяти, и в дальнейшем его будет очень трудно исправить.

Одной из причин возникающих ошибок можно считать трудность понимания студентом теоретического описания методики исполнения движений. Движение – это процесс непрерывной смены положений тела, гармоничной, координированной работы всех его частей. Методика исполнения движения представляет собой описание движения каждой части тела, исполняемой на каждую долю музыкального такта: траектория движения руки или ноги, их начальное и конечное положение, положение и движение корпуса, головы в каждый момент движения. При этом описание частей рук и ног детализируется: верх ноги - от бедра до колена, низ ноги - от колена до стопы, подъем, пятка, пальцы, полупальцы. То же в отношении рук: кисть, локоть, группировка пальцев и т.д. Много нюансов в положении головы: наклон, угол

поворота, направление взгляда. Порой невозможно подобрать нужные слова для точного описания траектории движения рук, ног, положений корпуса, характера исполнения танцевального элемента, настроения, манеры, стиля.

Описать движение языком, понятным каждому читающему, достаточно сложно, а разобрать движение по записи студентам, не имеющим практического опыта, еще сложнее. Читая текст, студент должен поочередно придать своим частям тела описанное положение, затем, соблюдая траекторию и направление, переводить их в другое, а затем в третье и так далее. При этом подчас трудно визуально и практически представить, что под описанием подразумевал автор. Как определить высоту ноги, поднятую на 35° , на 100° ? И таких моментов в хореографии достаточно много. Для понимания описанного движения требуются предметные знания и хореографическая практика, которых у студентов первых двух лет обучения еще нет.

Поскольку движение проще и легче посмотреть и повторить, чем разбирать его описание, логично предположить, что для практического освоения танцевальной лексики, студенты могли воспользоваться материалами, размещенными на сайтах канала YouTube. Однако в большей своей части размещенные там танцевальные видео ролики являются не учебными, а зрелищными, развлекательными, которые можно использовать в основном для знакомства с характером и манерой исполнения танцевальных движений, но не для изучения методики их исполнения. Кроме того, далеко не все танцевальные постановки отличаются высоким художественным уровнем и пригодны для обучения. На момент перехода к дистанционной форме обучения учебных видеоматериалов не было. И по сей день нет обучающих видео уроков с подробным объяснением и практическим показом материала в развитии, в динамике для каждого года обучения в соответствии с учебной программой. Материал представлен фрагментарно и не полно.

Не только изучение нового материала, но и выполнение самостоятельных практических работ – творческих заданий оказалось для ряда студентов вторых курсов трудновыполнимой задачей. Качество выполненных творческих заданий по предмету «Методика преподавания народно-сценического танца» оставляло желать лучшего. Комбинации экзерсиса и танцевальные этюды, отличались скудостью лексики, отсутствием композиционной логики, нарушением принципа «от простого к сложному». Наблюдалось смешение танцевальных движений разных народов, несоответствие длительности музыкальных и

хореографических частей, музыкально-ритмические нюансы не находили отражения в хореографии и пр.

Рассмотрим факторы, обуславливающие успешный результат при работе над творческим заданием. Важнейшим условием для самостоятельного сочинения какой-либо хореографической формы является наличие специальных знаний. В идеале, к концу периода обучения студент должен иметь представление о формообразующих принципах танца, о взаимосвязи хореографического текста, музыки и рисунка; знать приемы развития и усложнения базовых движений, законы драматургии и зрительского восприятия, правила и приемы использования перспективы и контрастного построения. Студент должен владеть искусством ракурса, разбираться в танцевальной лексике разных народов, уметь связывать развитие хореографических образов с развитием музыкальной формы и т.д.

Наличие базовых знаний является первым и самым главным фактором, лежащим в основе творческого процесса любого сочинения. Умение применять эти знания в практической деятельности, то есть умение соединять движения в единую гармоничную танцевальную композицию с использованием определенной доли фантазии - второй фактор, обуславливающий успешность творческого процесса сочинения танца. Студенты вторых курсов, изучали специальные предметы в течение трех семестров, имели определенный опыт хореографической практики, то есть к началу перехода на онлайн обучение накопили некоторый практический материал и знания, который могли использовать. Но, как показала практика, одних знаний мало, необходимо наличие развитых компетенций, то есть способностей к практическому воплощению имеющихся знаний.

В творческих вузах самостоятельная учебно-творческая деятельность студентов традиционно является необходимой частью учебно-воспитательного процесса, обеспечивающей эффективное формирование педагогических, творческих компетенций педагога-хореографа. На втором курсе студенты впервые приступают к работе с движением, к самостоятельному комбинированию, то есть к работе, формирующей педагогические и творческие компетенции. На этом этапе исключительно важна обучающая, руководящая роль преподавателя, но в режиме онлайн обучения, в силу указанных выше причин, она не могла реализоваться должным образом.

Можно предположить, что другой причиной творческого дефолта студентов явился высокий уровень сложности задания. Однако это не совсем

так. При этом сочинение хореографической формы может быть как целью проблемного вида обучения, так и рядовым учебным проектом. Различия между этими видами определяется степенью сложности сочинения и наличием креативного подхода к заданию.

В условиях объективной реальности задача поиска нестандартного решения творческого задания не ставилась. На повестку дня выносились вопросы создания стандартного учебного проекта, основанного на пройденном программном материале. При этом свобода выбора материала для сочинения не ограничивалась. Студент был волен составлять комбинации на любом знакомом танцевальном материале. Сложность материала и его комбинирования зависела лишь от фантазии и амбиций самого студента. Однако некоторые не смогли воспользоваться даже простым шаблонным вариантом комбинирования доступных движений. Речь идет, как было сказано выше, не о креативном, дивергентном мышлении, когда воображение способно разорвать знакомые ассоциативные связи и построить новые, а лишь о репродуктивном мышлении. Следовательно, даже для студентов, впервые столкнувшихся с творческим заданием по народно-сценическому танцу, сложность задания не могла являться главной причиной его невыполнения или неудовлетворительного выполнения.

Одной из главных причин творческой несостоятельности можно считать имеющее место противоречие между исполнительской подготовкой абитуриента и педагогической направленностью предоставляемого ВУЗом образования. В хореографический ВУЗ в основном приходят абитуриенты, знакомые лишь с исполнительской сферой хореографии, не имеющие четкого представления о специфике профессиональной педагогической деятельности хореографа, которая намного сложнее и многограннее, чем казалось при выборе профессии. В вузе студент начинает понимать различия между основными видами профессиональной деятельности хореографа: исполнительской, педагогической, постановочно-творческой.

Как известно, выработка навыков и профессиональных умений успешно осуществляется в процессе систематической целенаправленной деятельности, формирующей эти навыки. Отсутствие полноценных традиционных практических занятий в течение продолжительного времени при дистанционной форме обучения не позволило своевременно сформировать у студентов вторых курсов требуемые профессиональные компетенции, позволяющих применять теоретико-методические знания в практической

постановочной деятельности, и такие необходимые для хореографа качества личности, как образно-пластическое мышление и творческое воображение, профессиональное видение и художественный вкус.

Нельзя не указать на субъективные причины, обусловившие недостаточный уровень качества самостоятельных работ отдельных студентов – учебно-социальный инфантилизм, личностная незрелость. В условиях изоляции, когда студенты предоставлены сами себе, педагогический контроль ослаблен, а возможность помощи и коррекции ограничена, исключительную актуальность приобретают такие качества как личностные и профессиональные амбиции, рефлексия, самоанализ и самоорганизованность, способность к самообучению, саморазвитию и самосовершенствованию, то есть те качества личности, на которые сориентирован формат дистанционного обучения и от которых в конечном итоге зависит успешное овладение профессией.

Сказанное подтверждает тот факт, что те же студенты в следующем году при традиционной форме обучения показали совсем иной результат самостоятельного сочинения. Их работы на третьем курсе отличались достойным художественным и педагогическим уровнем и не требовали значительной корректуры. Наблюдалось присутствие фантазии и чувства меры, прослеживалось наличие знаний композиционных законов, владение методикой комбинирования и пр. В сложившихся условиях разработать критерии оценивания промежуточного и итогового контроля было весьма непросто. Наряду с качеством выполненных работ учитывалось отношение студента к самостоятельному обучению, активность, исполнительность, ответственность, стремление к овладению профессиональными компетенциями.

Подводя итог, можно сделать вывод, что возможности дистанционной формы обучения в хореографии для обучения студентов младших курсов практическому материалу значительно ограничены, эффективность и качество образования снижено.

Для обеспечения высококачественного обучения каждый вид деятельности выработал свои методы и технологии, при которых формирование профессиональных компетенций происходит наиболее быстро и эффективно, и никакими другими их заменить нельзя. Традиционный и доминирующий для хореографии метод преподавания специальных дисциплин носит практический характер и применяется при непосредственной визуальной передаче (трансляции) танцевального материала от преподавателя студенту, когда преподаватель показывает, а студент повторяет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Безусловно, появление новых технологий, форм и методов передачи знаний - процесс закономерный и прогрессивный, однако в некоторых областях знаний они (технологии) могут служить лишь дополнением к основным традиционным средствам и методам обучения. Учитывая возможность возвращения к формату дистанционного обучения в будущем, педагогам хореографии предстоит определить и разработать:

- эффективные методы дистанционного ведения практических занятий в режиме онлайн;
- способы подачи нового практического материала и формы обратной связи;
- адекватные виды и формы самостоятельной работы студентов для каждого курса и отделения,
- критерии оценивания и формы контроля;
- методы формирования у студентов профессионального самосознания и рефлексии, активизации мотивационных факторов и осознанного отношения студентов к обучению профессии.
- создать полный видео курс обучающих уроков с подробным объяснением и практическим показом материала для каждого года обучения в соответствии с учебной программой.

REFERENCES

1. Zaochnik.ru. [Электронный ресурс]. Дата обращения 15.03.2022. URL:<https://zaochnik.ru/blog/istorija-voznikovenija-i-razvitiya-distantsionnogo-obucheniya/>
2. Дружинин В.Н. Деятельность, подражание, творчество// Ежегодник Российского психологического общества. Антология современной психологии конца XX в. - Казань,- 2001 - Т. 7 вып.3.
3. Скобелева З.В., Карнаухов В.А. Особенности творческих способностей студентов с разным уровнем рефлексии// Образование, наука, производство. - Белгород: Издат. БГТУ им. Шухова, - 2008 г.
4. Силкин П. А. Хореография: рекомендации по отбору детей и педагогические приемы развития профессиональных данных. Учебное пособие – СПб: Академия Русского балета имени А. Я. Вагановой, 2013.
5. Русинова С. А., Бао Чан. Основные педагогические принципы при подготовке хореографов // Вестник АРБ имени А. Я. Вагановой, 2011. №25.

OILAVIY MUHITNING SHAXS PROFESSIONAL SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

S.B.Kabulova-

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

kabulova71@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada shaxsning professionalshakllanishiga ta'sir qiladigan muhim omillardan biri – oilaviy muhit va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti jarayonidagi shaxsning professional shakllanishining ahamiyati hamda, bungadoir tadqiqotchilarning fikrlari tahlil qilingan. Maqola yakunida muallifning shaxsiy xulosalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy muhit, professional shakllanish, shaxs, fuqaro, psixik hislat, ijtimoiy qiyofa.

ANNOTATION

This article analyzes one of the most important factors influencing the professional development of a person - the family environment and its specific psychological characteristics. The importance of professional development of the individual in the process of social development of society, as well as the views of researchers are analyzed. At the end of the article the author's personal conclusions are given.

Keywords: family environment, professional formation, personality, citizenship, mental character, social image.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется один из важнейших факторов, влияющих на профессиональное развитие человека, - семейная среда и ее специфические психологические особенности. Анализируется значение профессионального развития личности в процессе социального развития общества, а также взгляды исследователей. В конце статьи даны личные выводы автора.

Ключевые слова: семейная среда, профессиональное становление, личность, гражданство, психический характер, социальный облик.

KIRISH

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki boylıklarini, bilimlarini o'rganish, o'zlashtirish va rivojlantirish vazifasi turadi. Shaxs rivojlanishining asosiy omillariuning kasb tanlashi ma'lum bir kasbda yutuqlarga erishishi azaldan pedagogika va psixologiya fanlari uchun dolzarb mavzulardan biri bo'lgan.

Hozirgi kunga kelib, mustaqil mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasi, rivojlanishi kasb tanlashi barcha soha mutahassislaridan tashqari ota onalardan ham o'z g'ayrat va faoliyatlarini safarbar etishlari talab qilinmoqda. Bu borada Prezidentimiz Sh. Mirzoyevning ushbu fikrlari ahamiyati kattadir. "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning barcha kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz."¹⁸¹

Aynan shunday davrda bolalar ongida oilaviy shajara, oilaviy rahbar, oilaviy meros xususidagi qadriyatlarni singdirishga bevosita ta'lim va tarbiya olib boruvchilardan tashqari oilaviy muhitda rahbar bo'lgan ota-onalarga ham alohida ma'suliyat yuklanadi. Kichik tadqiqotimizni avvalo shaxsning shakllanishi, rivojlanishi borasidagi nazariy ma'lumotlarni o'rganishdan boshlasak.

MUHOKAMA

Shaxsning psixik rivojlanishining ijtimoiy va biologik omillarini o'rgangan olimlar o'rtasida har doim baxs va muzokaralar bo'lib o'tgan. Rivojlanishning biogenetik konsepsiyasi tarafdorlari shaxsning asosiy psixik xislatlari insonning hayotiy taqdirini belgilovchi uning tabiatini o'ziga joylashtirilganligini taxmin qiladi. Ular intellekt shaxsning amoral xislatlari va boshqalarni genetik dasturlashgan deb hisoblaydilar. Bolaning psixik rivojlanishini kuzatgan psixologlar L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy, A. Vallon, J. Piajelarning aniqlashicha, mazkur rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan senzitiv-qulay davrlari mavjud bo'lib ular individning o'zi yashab turgan muhitda, **oilada tutgan o'rni**, bilish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari, holatlari shaxsi va ongining o'sishi darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Demak ijtimoiy va biologik omillarni o'rgangan olimlarning fikrlaridan shuni anglash mumkin shaxsning kamol topishi eng avvalo u tug'ilib voyaga yetayotgan tarbiyalanayotgan oila va uning muhiti bilan o'zaro bog'liq ekan. Agar oilada ota-ona ilk yoshlikdan bolaning yosh xususiyatini, imkoniyatlari hamda qiziqishlaridan kelib chiqib, uning shaxsini, o'ziga xosligini tan olib munosabatda bo'lsa, bola borgan sari o'ziga nisbatan talabchan, intiluvchan bo'lib boraveradi. Ayniqsa, rivojlanishning katta bog'cha yoshida, o'smirlik davrlarida kattalarning bolaga ma'lum tashabbuslarni berishi, uning fikriga hurmat bilan munosabatda bo'lishi, tez-tez «Sen nima deb o'ylaysan?» qabilida uning fikriga murojaat qilishi erkin fikrlash, mustaqil biror nuqtai nazarini bayon etishga imkon beradi. To'g'ri,

¹⁸¹ Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -T.: 2016.

ota-ona boladagi yaxshi-yomonni, to'g'ri-noto'g'rini farqlashda asosiy xakam bo'lishi lozim, lekin qiyinchiliklar, xatoliklarni tahlil etishda ham hamfikrlilikka chorlash muhim ahamiyatga ega. Kattalarga hurmat, o'zaro hamkorlik, farzandlarning taqdiri va kelajagi uchun qayg'urish, ularga g'amxo'rlik qilish hamisha oilaviy qadriyatlarining va udumlarning asosiy qoidalari bo'lib kelgan.

Sotsiolog olim A.Antonovning ta'kidlashicha, oila ijtimoiy-psixologik yaxlitlik sifatida shaxsga shunday normativ va axborot ta'sirlarini ko'rsatadiki, oqibatda bola eng avvalo, jamiyatdagi qonuniy normalar, xulq andozalarini egallaydi. Oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo'lsa, uning normativ ta'siri ham shunchalik ijobiy samarali bo'ladi. Bunday oilada o'zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyat qadriyatlari, qonun-qoidalari va normalari hurmat qilinadi, bola boshidan jamiyatda yashashga o'rgatilgan bo'ladi. Uning ahamiyati shundaki, farzand maktabgacha tarbiya muassasasida ham, keyinchalik maktab, kollej yoki liseyda o'qiganda ham tartibli, intizomli, aytilgan vazifa, berilgan topshiriqlarni mas'uliyat bilan vijdonan bajaradigan bo'lib, bolalar jamiyatida hamisha o'zining o'rniga ega bo'la oladi.¹⁸²

Shuningdek, oilaviy sotsializatsiyada (masalan, S.Scarr, K.McCartney, 1983) bolalar ota-onasidan nafaqat genetik asoslangan qobiliyatlarni, balki ijtimoiy muhitda intensiv rivojlanishi uchun zarur bo'ladigan qator ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni ham o'zlashtiradi. Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, ota-onalarning kasbiy mavqei, ijtimoiy aloqalar tizimi, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy resurslari shaxsning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kungacha olib borilgan ilmiy ishlarning aksariyat qismida dastavval mehnat va ilmiy jamoalardagi psixologik muhit o'rganilgan. Yana bir qism tadqiqotlarda bolalar va pedagoglar jamoalaridagi psixologik muhit muammolari yoritilgan. Lekin shaxs kasbiy tasavvurlarining va layoqatining shakllanishiga bevosita turtki beradigan professional kompetentlikning poydevori sanaladigan oilaning psixologik muhiti deyarli tadqiq etilmagan muammodir. Oilaning psixologik muhitini tadqiq etish shunchaki muhim emas. Ahloqiy tarbiyaning maqsadi shaxsni uyg'un rivojlantirish bo'lib, u ko'p jihatdan shaxs o'z rivojlanish jarayonida qaysi jamoalarda va qanday qo'shilishi bilan belgilanadi. Oiladagi psixologik muhit ob'yektiv mavjud hodisadir. U ikki omil ta'sirida vujudga keltiriladi. Bunda birinchi omil vazifasini, avvalo, jamiyatdagi umumiy ijtimoiy-psixologik vaziyat belgilab beradi. Xususan, butun jamiyat muhiti alohida oila (oilaviy jamoa)larning psixologik muhitida bevosita aks etadi. kkinchi omil – mikroijtimoiy shart-sharoitlar: ushbu oilaning jamiyatdagi mehnat taqsimotiga

¹⁸² Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И. Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 220.

nisbatan vazifalarining o'ziga xos xususiyatlari, geografik va iqlimiy shart-sharoitlar, oilaning sosiumdan ajralib qolganlik darajasi (yoki avlodlararo muloqotning yo'qligi), uning yosh va jinsiy tarkibi va hokazolar. Oila tarbiyasida doimiy ta'sirchan kuch oiladagi munosabat, oila muhiti, oila a'zolarining o'zaro aloqasi, ota-ona, aka-uka va boshqalarning xulq-atvori, madaniy va siyosiy saviyasi, muomala madaniyati, oilaning daromadi, yashash sharoiti va boshqa holatlar bola kamolotiga ta'sir qiladigan asosiy omillardir. Oila qanchalik tartibli, yaxshi xulq-atvorli, uning a'zolarining o'zaro munosabatlari samimiy bo'lsa, oila tarbiyasi ham shunchalik samarali bo'ladi. Ilmiy psixologik adabiyotlarda bu hodisani mazmunini ifodalovchi turli atamalar: "oilaning ijtimoiy muhiti" "oilaning ma'naviy –psixologik muhiti" "oiladagi psixologik kayfiyat" "oila brendi" va boshqalar ishlatiladi. Zamonaviy psixologiyada so'ngi paytlarda paydo bo'lgan "oila brendi" tushunchasi ham oila muhiti va avlodlar o'rtasidagi aloqa bilan bog'liq hisoblanadi. Shaxslarning psixologik qiyofalari o'zgarishi, shaxs haqida ajdodlari tufayli yahshi yoki yamon fikrlar bildirilishini o'zgartirib bo'lmaydi. Bu bir necha yuz yillar mobaynida shakllangan ishonchli ma'lumotlar bo'lib "Avlodlar brend"ini paydo qiladi. Masalan o'qituvchilar avlodi haqida gap ketganda, halol va mehnatkash ziyoli, bolalarni tarbiyalovchi insonlar sulolasi ko'z o'ngimizga keladi va ularga nisbatan ishonch paydo bo'ladi. Demak hodisaning nomi haqida bahslashishdan ko'ra uning mohiyatiga qarashlarning birligiga erishish muhim sanaladi va bunda "shajaraviy tarbiya izlanishlari predmeti sifatida ko'proq maqsadga muvofiqdir.

NATIJA

N.Oblomuradov va A.Xudayorovlarning fikricha, tarbiyaning an'anaviy va zamonaviy turlari va usullari ko'p, shulardan biri shajaraviy tarbiyadir. Bu tarbiya usuli ma'lum bir ajdoddan kelib chiqqan avlodlarning qarindoshlik darajasini izchillik bilan sanab ko'rsatuvchi hujjatlarga asoslangan bo'lib, bunda bolalarga ajdodlarining kimligi shajaranomalar orqali eslatib boriladi. Bu tarbiya usuli orqali ajdodlar bilan faxrlanish hissi shakllantiriladi, ularga munosib bo'lishga da'vat etiladi.¹⁸³

Umuman olganda, jamiyatning saqlanib qolishida ham oila ayrim alohida olingan shaxs bilan yaxlit jamiyat o'rtasida o'ziga xos «bufer» – ko'priki rolini o'ynab kelmoqda. Zero, kasbiy qadriyatlarni saqlab, avloddan-avlodga yetkazishda ta'lim muassasalarining ham muayyan roli bor bo'lsa-da, ularda ham ob'yektiv ham

¹⁸³ Обломуратов Н., Худаёров А. Маънавият асослари. Диншунослик: Маъруза матнлари. – Т. СА, 2008. – Б. 119-121.

sub'yektiv o'zgarishlar tez-tez ro'y berganligi sababli, avlodlararo muqaddas sanalib kelinayotgan «ota kasb» sir-asrorlarini asrab-avaylashdagi roli oilachalik yuqori bo'lolmaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, shaxsning o'z oilaviy shajarasini bilishi, o'z navbatida, ularda ajdodlarga xos bo'lgan kasbiy ustanovkalarni va intellektual salohiyatni aniqlash imkoniyatini berib, tanlagan sohasida tezkor yuksalishni ta'minlaydi. Yoki bo'lmasa oila va uning sog'lom ma'naviy muhiti bolani jamiyatda yashashga, o'ziga o'xshash shaxslar bilan murosa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunarli bo'lish, muomalada axloq-odob normalariga bo'ysunishga o'rgatadi hamda kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlaydi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.: 2016.
2. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T., 1993. – B. 171-177.
3. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя: Монография. – Красноярск, 1998.;
4. Karimova V. Psixologiya. O'quv qo'llanma. – T., 2002. – 205 bet.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot: Universitetlar va pedagogika institutlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T., 1999. – 96 b.
6. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun Darslik. – T., 2008. – 152 b.
7. Oblomuradov N., Xudayorov A. Ma'naviyat asoslari. Dinshunoslik: Ma'ruza matnlari. – T., 2008. – B. 119-121
8. Khujanova Tamara Juraevna. Ideological and theoretical bases and problems of protection of young generation from the effects of globalization. Indonesian Journal of Education Methods Development Vol 9 (2020).
9. Khujanova Tamara Juraevna. Professional profile - as an important way of protecting the young generation. Indonesian Journal of Innovation Studies. Vol 10 No 1 (2020).
10. ugli Sapayev, V. O. (2020). The actuality of improvement in rural social standard of living in Uzbekistan. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 147-151.
11. Sardor, K., & Valisher, S. (2020). INSON ONGI MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, (4), 772-777.

-
12. Sapaev, V., & Madrakhimov, A. (2020). The transformation of social consciousness and intelligence of rural population on social life of Uzbekistan. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (39-4), 54-56.
  13. Sardor, K., & Valisher, S. (2020). INSON ONGI MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, (4), 772-777.
  14. Sapayev, V. O. O. G. L. (2022). ONG-TAFAKKURNING O 'ZGARISHI MEXANIZMLARINING IJTIMOY HAYOT RIVOJIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 323-327.

INTERPRETATION OF OCCASIONAL WORDS IN THE STORIES OF IZZAT QAMAHAVI

Islamova Sabina

Tashkent State University of Oriental Studies Comparative Linguistics,
Linguistic Translation 1st year master

PhD. D. Muborakova

ABSTRACT

This article analyzes the stories of Izzat Al Qamahavi, who created the smallest story genre in the Arab world, and the specificity of the writer's style. The issue of device structure and compositional integrity is revealed.

Keywords: author, style, story, smallest story, narrative, composition

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются рассказы Иззата аль-Камахави, создавшего самый малочисленный жанр рассказа в арабском мире, и специфика стиля писателя. Раскрыт вопрос устройства устройства и композиционной целостности.

Ключевые слова: автор, стиль, рассказ, маленький рассказ, повествование, композиция.

INTRODUCTION

Literature is a unique spiritual heritage. While studying it, understanding it, drawing conclusions and drawing vital conclusions, especially in educating young people, its language, the analysis of the artist's ability to use his native language is also an important factor for spiritual growth. Because in the process of studying the language of the work, the history of the language is directly addressed, the meanings of words are analyzed, proverbs and phrases belonging to the language of the work, as well as wise words are introduced. The study of the artistic features of each work, the elucidation of its ideological content is directly related to the language of the work. After all, the teacher Ozod Sharafiddinov was right a thousand times when he said, "Literature begins with the language." Scientific research is carried out on a number of principles of the formation and development of storytelling, including the development of the narrative genre in modern Arabic literature, the study and description of the artistic and methodological features of new forms of modern Arabic storytelling in the formation of Arabic storytelling. [1: 78]

DISCUSSION AND RESULTS

In a country where the first collection of Kamahavi is made of dust and mud, it depicts a realistic view of rural life and consists of two parts. The first (fairy tale), i.e. a short story, the second (pictures) contains a series of short stories of story and prose poems. His next story, The Magic City, was a turning point. These small-scale stories set the stage for a new direction in modern Arabic prose. His second collection of anecdotes was then titled "Joyful Days in Poetry" and "Joy Lost in Love Relationships."

After that, his book was about the joys and sorrows described by some critics as unprecedented in Arabic. It is difficult to classify a book according to a particular literary battle. In this series, the author's writings are chapters devoted to perceptions, events encountered in the works of life and others, as well as events that can be read as short stories.

Kamahavi's next novel is about a man who dreams of seeing the Nile, the protagonist who is supposed to be a writer, describes the last three days of Jesus, but he doesn't write anything because he touches on the idea of perfection that he beats with a phobia, so In his last days he was with his friend, the writer Rifaat, who wrote everything and achieved the same result. It didn't make sense. The two friends, along with Nile investors, were looking out the window of their rooms at the investment hospital. At the same time, the government was engaged in a struggle against it with the owners of the peasants, so that under the pressure of death, corruption and mediation, events parallel to the decline of Egyptian society were expressed.

XIX the end of the century The beginning of the twentieth century in Arabic literature "an-Nahda" - "awakening", a new genre of storytelling in the Enlightenment, on the one hand, small epic genres of medieval Arabic literature, on the other hand, Western and Russian literature 'was formed as a result of the mystery. During this period, storytelling developed in the direction of enlightenment realism, and enlightened writers wrote about current issues of society in their works. In Enlightenment-era stories, the protagonists often lacked individual characteristics, their inner world was not sufficiently covered, and they were included in the story only for enlightenment or social propaganda purposes.

The descriptions of Kamahavi in the scientific research of Muhiddinova Dilafuz, Doctor of Philology, are as follows:

تصويرة عادية
«نظر فنظرت، تبسم فسرت، حيا فردت.

قال: أنت أجمل أنثي في العالم.
قالت: أنت أوسم من رأيت.
طلبها فوافقت.

كان ميسور الحال، أغدق عليها من حلاله و من حرامه و فجأة انفصلا ..كانت حياتهما تسير كالمعتاد .
فقط كانا توقفا عن الكذب

“He (the man) looked and he (the woman) looked. He smiled and he was happy, he greeted and he responded.

He (the man) said: You are the most beautiful woman in the world.

She said: You are the most beautiful I have ever seen

He (the man) asked for her hand and she (the woman) agreed.

Good luck. He took her as his wife and gave her a place in his harem. Suddenly divorced. Their lives went on as usual, but they stopped cheating. " [2:44]

In this story, the Egyptian writer al-Qamahawi describes the relationship between a man and a woman in the solution of the story as "only they stopped cheating".

This story is an ideologically-aesthetically comparative-typological analysis of the types of "long story" and "short story" in modern Arabic storytelling. The examples of the authors' works reveal the content and methodological features of the colorful stories, which have unexpected solutions and dynamic features.

In another story by al-Qamahawi, the story of why he woke up in one night, how he lived his life, and what his purpose was, that is, "self-awareness," is written in a different way.

خاصمها النوم في تلك الليلة .وزاد ضجرها من المستلقي بجوارها يخور كالثور المذبوح .قامت تتمشي في الغرفة ، أحصت سنواتها معه فنفتت مع أصابع اليد .وأحست بثقل الدهر .على النور الخافت قابلت وجهها في المرأة فلم تعثر على أثر لدم أحمر ، وعندما عرجت العينان إلى الرأس أجهدتا في البحث عن أثر الشعر أسود .وعندما فارقت المرأة لم تجهد ذاكرتها في البحث عن يوم أبيض .نظرت إليه ، فكرت :هذه ليلة أخرى من الأرق ، وهو يواصل خواره كالثور المذبوح .أعجبتها الكلمة الأخيرة فكررتها ثم ابتسمت ، وركبت على صدره ، انشبت اليدين في الرقبة .ثم طفقت تخصف عليه من أكياس القمامة ، تواري سواته .وفي الصباح أعلن أمام مجموع المعزين أنه لن يفكر في الزواج بعد شريكة حياته التي خطفتها يد القدر .

He fell asleep that day. And he is tired of lying next to her like a dead bull. He entered the room and counted the years he had spent with her with his fingers. He felt the weight of eternity. In the dim light he saw the woman's face and found no trace of red blood. When she left, her memory of that day was overwhelmed. I looked at him, thinking: this is another sleepless night, he continues to roar like a dead bull. He liked the last word, so I repeated it, then smiled and turned to him. Then he knelt

down, closed the trash can tightly, and hid his unhappiness. In the morning, he told several attendees that he would not think about remarriage after Faddat's abducted spouse.

كان الوالد يتوجع من الام ظهره عندما سأله الولد في براءة : لماذا خلق الله لنا الظهر يا ابي ؟ قال الوالد :
لانه يمكننا من الإنحناء طوال الصيف للعناية بالرز وعندما يخيب المحصول ونعجز عن التوريد للحكومة
يستدعينا العسكر فيحمينا الظهر من الضرب على البطن . قال الولد : ولماذا تأخذ الحكومة محصول الرز ؟ قال
الوالد : لأن الأفندية في البندر لا يأكلون اللحم أو السمك إلا بالرز . ومن يومها تعلم الولد أن يكره أفندية البندر
الذين يأكلون اللحم والسمك والرز .

When the child carelessly asked, my father was sick of the "back": why did God create the back for us? Dad said: because when we bend over to feed the rice in the summer and the harvest is over and we can't provide for the government, the soldiers call us and our backs protect us from being hit in the stomach. Child: Why does the government harvest rice? Dad said: because the mandarin in the ribbon doesn't eat meat or fish, except rice. From that day on, the boy learned to hate his neighbor's "officer" uncle, who ate meat, fish and rice.

And this story is about the social system, which is still a "feudal" system. He works for the society and earns a living, despite the fact that he is forced to work, that is, his father is ill, and he hands over the harvest to the government. And she explains it to her son very nicely. That is, if he delivers the harvest to his son on time, he will be able to survive, and he will be satisfied with what he has.

My grandmother refreshed herself and said: the sun, the moon, the seed and the king are united. The sun said: I am the king, I expand my body with rays to cultivate the seed, so the king eats, the seed eats, and the people in between eat. And the moon said, "No, I am a king who knows the secrets of lovers. I know the secrets of the night. I even hear the footsteps of an ant, a female ant"! And the king said: I am a king, my name is king, I have the treasures of the earth and I will open them if you wish, so that my soldiers may eat the spoils. For each inch, watch the male ant tube chase the female ant. The sun said: How do you judge?! I am a king, if not a king, his soldiers or his eyes. I tell the moon of the fairy tale until he falls asleep, so if the moon doesn't sleep, the sun won't rise. And when the hungry king is hungry, his eyes hear me and my soldiers beating, imprisoning, and feeding, so I wake up before the moon goes to sleep, the sun rises, and the king dies.

In this story, the management of society is skillfully represented by the laws of nature. The story is a dialogue between 4 characters, which complement each other and figuratively describe what they are capable of. In other words, everyone has a

role to play in the management of society, and only if they unite can they achieve their goals, in short, "Power is in unity."

As we read and analyze the stories of Kamahavi, we find that each of them is written in a unique style, which is short in size, but writes stories with deep meaning. The language of the stories is very simple, each student has no difficulty in reading them and can understand the content.

In conclusion, as a result of our small research, we have witnessed the development of modern Arabic prose and prose in Egyptian literature. has been and continues to be enriched by the culture of nations. In turn, it affects the literature. After the An-Nahda movement, the issue of the development of fiction was raised. Acquaintance with the translated works of other nations had a positive effect on the Egyptian writers who wrote in Arabic.

CONCLUSION

Relying on the experience of masters of world literature and a creative approach to the traditions of their literature, in the course of enlightenment, Arabic-speaking writers moved from the old artistic forms to the new, that is, the classical forms were replaced by modern trends. Creative Arabic writers also began to write in the 30s of the twentieth century in the form of stories, short stories and novels. We see that the writers' analysis of problems has deepened, the individual's interaction with the environment has begun to emerge, and the main opposing inter-class relationships have been described. But among them, storytelling is developing more widely than others. We all know that the main character of literature is a person. In Al-Qamahavi's work, too, man, his honor, his place in society, and his rights have come to the fore, and he has skillfully portrayed these things in his small stories through various forms.

REFERENCES

1. Karimov. I.A. "The homeland is as sacred as a shrine." - T: Uzbekistan, 1995
2. Muhiddinova D. "Improvement of artistic thinking". Ghafur Gulom Scientific Printing House. Tashkent, 2015
3. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Dictionary of Literary Studies. Tashkent, 2010
4. Inomxo'jayev.R. Storytelling. Tashkent - 1994.
5. ap.wikipedia.org/wiki

ОБ ИЗУЧЕННОСТИ ВОПРОСА О БОГИНЯХ НА МАТЕРИАЛАХ КУЛЬТУР РАЗНЫХ НАРОДОВ

Гиязова Бернора Мансуровна

Магистр кафедры «Языков Южной и Юго-Восточной Азии»
Ташкентский Государственный Университет Востоковедения

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются имена, функции богинь на материалах различных народов и их культур.

Ключевые слова: Богиня, разные культуры, Богиня-Мать, Кибела, Афродита, Хатхор, Индийская мифология, Греческая мифология, Египетская мифология, Итальянская мифология, древнейшие мифологические образы.

ABSTRACT

This article discusses the names, functions of the goddesses on the materials of various peoples and their cultures.

Keywords: Goddess, different cultures, Mother Goddess, Cybele, Aphrodite, Hathor, Indian mythology, Greek mythology, Egyptian mythology, Italian mythology, ancient mythological images.

ANNOTASIYA

Mazkur maqolada ma'budalarning nomlari, funksiyalari turli xalqlar va ularning madaniyatlari bilan bog'liq to'planga ma'lumotlar asosida muhokama qilinadi.

Tayanch so'z va iboralar: Ma'buda, turli madaniyatlar, Ona ma'buda, Kibela, Afrodit, Xator, Hind mifologiyasi, Yunon mifologiyasi, Misr mifologiyasi, Italiya mifologiyasi, qadimgi mifologik obrazlar.

ВВЕДЕНИЕ

Всемирно известная индийская культура отличается своей древностью и сохраняет свои традиции на протяжении сотен веков. Основы индуизма были заложены в XII-X веках до нашей эры и освещены в четырех священных Ведах. Самым важным из древнейших религиозных текстов в мире является Ригведа,¹⁸⁴ в которой ведические индусы обращались к богам по всем проблемам домашнего хозяйства. Например, : Индра, Сурья, Сома, Арья Митра,

¹⁸⁴ Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц; Ин-т философии РАН. — М.: Вост. лит.; Академический Проект; Гаудеамус, 2009. — С. 259.

Ваю и так далее. С тех времен и до наших дней божества играют важную роль в индуистской жизни.

В индуизме наряду с мужскими божествами есть женские божества, и они играют важную роль в индуистской жизни. Это Сарасвати, Лакшми, Дурга, Парвати и другие богини. Целью данной статьи является анализ изученности вопроса о богинях на материалах культур разных народов.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Функции богинь широко исследуются на материалах различных культур и религиях. Исследователь О.В.Богатова рассматривает в своей диссертации **«Культ Великой Матери богов Кибелы в греко-римской древности: К проблеме религиозного синкретизма в античности»**.¹⁸⁵ Кибела - в греческой мифологии богиня фригийского происхождения, близкая по своим функциям богине Рее и иногда отождествлявшаяся с ней носила также имена: Кивева, Диндимена, Идейская мать, Великая мать богов. Она - владычица гор, лесов и зверей, регулирующая их неиссякаемое плодородие. Лукреций в поэме «О природе вещей» рисует картину шествия Идейской матери - защитницы городов, дарующей плоды земле.¹⁸⁶

Систематизация источниковой базы закономерно привела О.В.Богатову к выделению трех основных категорий источников: 1) материалы археологических изысканий, 2) данные литературной традиции, 3) документальные свидетельства.

В то же время в этой работе рассматриваются характерные черты почитания Великой Матери богов Кибелы в Малой Азии, мифологический образ Великой Матери богов Кибелы, богиня львов, горная богиня, Кибела - мать-земля, городская богиня, покровительница кузнечного ремесла, Великая богиня-мать - центральный образ в мифологии, Римский культ Великой Матери богов Кибелы, официальное признание культа в Риме и особенности почитания фригийской богини в республиканскую эпоху и т.д.¹⁸⁷

Следующая работа относится к диссертации Д.С.Бунина **«Культ Афродиты на Боспоре: VI в. до н.э. - III в. н.э.»**.¹⁸⁸ Афродита - в греческой мифологии богиня любви и красоты. Существуют разные версии

¹⁸⁵ <https://www.dissercat.com/content/kult-velikoi-materi-bogov-kibely-v-greko-rimskoi-drevnosti-k-probleme>

¹⁸⁶ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. – т. 1. А-К. – С. 647.

¹⁸⁷ <https://www.dissercat.com/content/kult-velikoi-materi-bogov-kibely-v-greko-rimskoi-drevnosti-k-probleme>

¹⁸⁸ <https://www.dissercat.com>

происхождения: Афродита согласно одной версии она - дочь Зевса и Дианы.¹⁸⁹ Согласно другой она дочь Урана, родилась из белоснежной пены морских волн.¹⁹⁰ Афродита прославлялась как дарующая земле изобилие, вершинная («богиня гор»), спутница и добрая помощница в плаваниях по морям. По своему восточному происхождению Афродита близка и даже отождествляется с финикийской Астартой, вавилоно-ассирийской Иштар, египетской Исидой.¹⁹¹ Где только ни ступала Афродита, там пышно разрастались цветы. Весь воздух полон был благоуханием.¹⁹²

Основной целью исследования Д.С.Бунина является изучение культа Афродиты на территории Боспора как этно и социокультурного явления. Он рассматривает зарождение и первый этап формирования культа Афродиты, причины, обстоятельства и особенности генезиса культа, сущность и характеристику культа в VI-II вв. до н.э., святилища Афродиты.¹⁹³

В следующей работе Ф.Б.Доршелъа **«Женская идентичность»: Переписания греческих и библейских мифов современными писательницами»** (**“Female Identity”: Rewritings of Greek and Biblical myths by contemporary women writers**” Dörschel, Funda Başak)¹⁹⁴ имеется обсуждение мифа как одного из основных мест построения идеологических сюжетов и анализирует переписывание греческих, ветхозаветных и новозаветных мифов современными женщинами-писателями в художественной литературе; а именно «The Penelopiad» Маргарет Этвуд, «The Firebrand» Марион Зиммер Брэдли, «The Red Tent» Аниты Диамант, «Queenmaker» Индии Эдгхилл, «The Book of Mary» Гейл Сидони Собат и «The Wild Girl» Мишель Робертс. В них исследуются текстовые стратегии, которые используются писательницами для того, чтобы ниспровергнуть и пересмотреть патриархальную идеологию в мифах, предложить альтернативные определения женской идентичности гипоцентрически¹⁹⁵ мифов.

В исследовании Р.А.Орехова **«Становление культа древнеегипетской богини Хатхор в Древнем царстве»**¹⁹⁶ посвящается Хатхор - «дом Гора», т. е.

¹⁸⁹ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. – т. 1. А-К. – С. 132.

¹⁹⁰ Легенды и мифы народов мира. Ч.1. Боги Олимпа. – Ташкент: ИПТД «Узбекистан», 2018. – С. 100.

¹⁹¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. – т. 1. А-К. – С. 133.

¹⁹² Кадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2013. – Б. 33

¹⁹³ <https://www.dissercat.com>

¹⁹⁴ <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.633.6414&rep=rep1&type=pdf>

¹⁹⁵ Гиноцентризм (от др.-греч. γυνή — «женщина» и κέντρον — «центр круга») — взгляд на мир с женской точки зрения, выдача женских нормативных представлений и жизненных моделей за единые универсальные социальные нормы и жизненные модели. Гиноцентризм ставит женщину в центр собственного мироздания.

¹⁹⁶ <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-kulta-drevneegipetskoi-bogini-khatkhor-v-drevnem-tsarstve>

«небо») богине неба в египетской мифологии. В древнейший период она почиталась как небесная корова, родившая солнце. Впоследствии изображалась женщиной с рогами и иногда ушами коровы, но в некоторых — местностях сохранила облик коровы. Центр культа Хатхор — город Дендера (её эпитет — «владычица Дендеры»), но её почитание было распространено по всему Египту, а также в Нубии, Библи, Пунте, на Синае. Хатхор — жена Гора Бехдетского, мать Гора-Сематауи.¹⁹⁷

О.В.Ромах и М.С.Стерликова в статье **«Генезис культа богини-женщины»** попытались исследовать древнейшие мифологические образы и формы сакральной геометрии, связанных с женским началом. Авторы рассматривают идею сотворения мира в различных древнейших космогониях и пытаются выявить роль Богини-Женщины в процессе Творения и зарождения Жизни во всех ее проявлениях.¹⁹⁸

М.С.Стерликова посвятила диссертацию **«Аналитика семиозиса женщин-богинь в мировой культуре»** сущности и природе семиозиса Женщин-Богинь древности, генезису культа Богини-Женщины в традиционных сообществах, символу - как эзотерической ценности культуры, преемственности семиозиса Женщин-Богинь древности в современности и т.д.

Она говоря о проблеме поклонения женскому началу затронула работы таких историков религии и мифологии как М. Элиаде «Энциклопедия религии», Ж. Дюмезиль «Верховные боги индоевропейцев»; Дж. Кэмпбелл «Тысячеликий герой» (1949), «Полет дикого гуся» (1969), «Мифический образ» (1974). Следует отметить, что в вышеперечисленных трудах женские мифологические персонажи и поклонение женскому началу рассматриваются в контексте общей мифологии и истории религии. В свою очередь, в зарубежной библиографии существует ряд крупных работ, в которых центральное место занимает проблема, связанная с изучением женских божественных персонажей. Например: Р. Паттай в «Иудейской богине» (1967) определяет место и роль Богини в традициях древних евреев, существование которой со временем отвергалось религиозными деятелями. Р. Грейвс в «Белой богине» (1948) анализирует средневековые поэмы, в которых пытается найти ключ к тайным магическим представлениям Средиземноморья и Северной Европы, связанными с архаическими ритуалами служителей Богини-Луны (кельтская, критская доахейская, праэллиническая мифологии). М. Гимбутас в трудах «Боги и

¹⁹⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. – т. 2. К-Я. – С. 584-585.

¹⁹⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-kulta-bogini-zhenschiny>

Богини Старой Европы» (1974), «Язык Богини» (1989), «Цивилизация Богини» (1991) восстанавливает картину матриархального доиндоевропейского общества Старой Европы, построенного на законах мира и равенства. В работах современного философа и символа Б. Уокер достаточно подробно исследована проблема женского символизма и его распространения в мировой культуре: («Старуха: женщина опыта, мудрости и силы», «Женская энциклопедия: символы, сакралии, таинства» и др.).¹⁹⁹

М.Смирнов «Современные трансформации индусского культа Богини-Матери» отмечает что: «Культ Богини-Матери, как и само представление о Богине-Матери, – это явление мирового масштаба. Все мировые культуры так или иначе ощутили воздействие этой мифологемы, которая всплывает, начиная с первобытных матриархальных культов плодородия и заканчивая современным восприятием образа Родины-Матери».²⁰⁰

Считается, что ведические арии восприняли идею Богини-Матери от народов, населявших долину Инда. Хотя богини-матери почитались в Индии во все времена, в период, разделяющий культуру Хараппы и времена Гуптов, культы богинь привлекали мало внимания со стороны образованных и влиятельных людей. Они были извлечены из мрака забвения лишь в средние века, когда женские божества, теоретически связанные с богами, как их супруги, вновь стали почитаться в высших классах общества. К началу периода Гуптов (нач.V века) божественные супруги-матери стали почитаться в отдельных храмах.²⁰¹

По мнению М.Смирнова в средние века прочно устанавливается культ богинь-супруг, прочно связанных со своими божественными мужьями и их силой. В этом своём проявлении Богиня-Мать, в каком бы образе она не предстала, будь то Дурга, Лакшми, Кали, Махадеви, Шакти, Индрани, Рудрани, Сита, Радха, Ума, Бхавани и др., она именуется Шакти в широком понимании данного термина. Шакти представляет собой женскую энергию в процессе творения, и ей поклоняются как высшему аспекту Брахмана. В более поздних священных текстах, Пуранах, богом признавался не только мужчина, но и женщина. Богиням начали поклоняться не как супругам божеств, но и самим по себе.

¹⁹⁹ www.dissercat.com/content/analitika-semiozisa-zhenshchin-bogin-v-mirovoi-kulture

²⁰⁰ <https://cyberleninka.ru/article/n/dharmicheskiy>

²⁰¹ <https://holy-matriarchy.livejournal.com/456212.html>

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение следует отметить, что богини выполняли важную роль в мифологии и в жизни древних людей и играли положительную роль в их жизни. В то же время поклонение женским божествам в их повседневном образе жизни стало их традицией и помогало им жить. В результате наших исследований мы убедились, что функции богинь также схожи между собой. Например, в греческой мифологии Афродита считалась богиней любви и красоты. В древнеримской мифологии Венера, в более поздние периоды древнеегипетской истории Хатхор, Месопотамии Иштар, в германо-скандинавской мифологии богиня Фрейя также являются богинями любви и красоты. В индийской мифологии богиня Лакшми считалась воплощение грации, красоты и обаяния. Исследования на эту тему показывают, что в жизни древних людей было много общего в поклонении богиням, и это доказывает наличие общности в культуре народов всего мира.

REFERENCES

1. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Древняя Индия. Исторический очерк. - М., 1969.
2. Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц; Ин-т философии РАН. — М.: Вост. лит.; Академический Проект; Гаудеамус, 2009.
3. Легенды и мифы народов мира. Ч.1. Боги Олимпа. – Ташкент: ИПТД «Узбекистан», 2018.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982.
5. Русско-узбекский словарь – изд. “Насаф”, Қ., 2005.
6. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь. – Т.: Akademnashr, 2013.
7. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. – Тошкент: O'zbekiston, 2013.
8. <https://www.dissercat.com/content/kult-velikoi-materi-bogov-kibely-v-greko-rimskoi-drevnosti-k-probleme>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/dharmicheskiy>

URF-ODAT IFODALOVCHI LEKSEMALARDA TABU VA EVFEMIZMLAR

Surayyoxon Jo'raxonova Abduaxatxanovna

Andijon davlat universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada lingvokulturologiya haqida ma'lumotlar berilgan. Urf-odat ifodalovchi so'zlarning ifoda xususiyatlari, urf-odat ifodalovchi leksemalarda tabu va evfemizmlarning ifodalanishi haqida fikr yuritilgan.

***Kalit so'zlar :** lisoniy imkoniyat, lingvistik ekspertiza, muloqot madaniyati, tabu, evfemizm.*

ТАБУ И ЭВФЕМИЗМЫ В ТРАДИЦИОННЫХ ЛЕКСЕМАХ

Сурайёхон Джорахонова Абдухатхановна

Преподаватель Андижанского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация по лингвокультурологии. Обсуждаются экспрессивные особенности традиционных слов, выражение табу и эвфемизмов в традиционных лексемах.

***Ключевые слова:** языковая возможность, лингвистическая экспертиза, культура общения, табу, эвфемизм.*

TABU AND EUPHEMISMS IN TRADITIONAL LEXEMAS

Surayyokhon Jorakhonova Abduakhatkhanovna

Teacher of Andijan State University

ABSTRACT

This article provides information on lingvoculturology. The expressive features of traditional words, the expression of taboos and euphemisms in traditional lexemes are discussed.

***Keywords:** linguistic opportunity, linguistic expertise, communication culture, taboo, euphemism.*

KIRISH

Jahon tilshunosligida lisoniy imkoniyatlardan amaliy foydalanishga, til birliklarining nutqda qo'llanishi va ma'no-vazifa xususiyatlarini ochib berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Muloqot madaniyati, ortologiya, neyrolingvistika, yurilingvistika, amaliy tilshunoslik, lingvistik ekspertiza kabi amaliy tilshunoslik

sohalari salmog'i kun sayin oshib bormoqda. Bu dunyo miqyosida texnik-texnologik taraqqiyot natijasida ma'naviyat muammosi dolzarblashayotganligi, mazkur muammolar yechimi markazida shaxsning nutq madaniyati, muloqot salohiyatini rivojlantirish turganligi, tilga ma'naviyatni yuksaltiruvchi vositalardan biri sifatida munosabatda bo'lish kuchayib borayotganligi bilan izohlanadi. Shu sababli tilning boy va go'zal ifoda imkoniyatlaridan biri bo'lgan tabu va evfemizmlar rolini kengaytirish ijtimoiy ehtiyojga aylanmoqda.

Dunyo tilshunosligida til hodisalarining shakllanish omili, etimologik manbayi, ma'noviy guruhi, funksional jihati, milliy-mental xususiyatlari bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tabu va evfemizmlarni ham ortologik hodisa va madaniy muloqot vositasi sifatida gender, ijtimoiy, pragmatik, lingvomadaniy hamdalingvoma'naviy, leksikografik jihatdan chuqur o'rganishga imkoniyat yaratdi. Tillarning geneologik va morfologik qurilishlariga bog'liq ravishda har bir tilda tabulashgan va evfemik ma'no fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, frazeologik, paremiologik va noverbal vositalar bilan ham ifodalanadi, evfemik ma'noning namoyon bo'lishida situativ-pragmatik va ijtimoiy omillar mazkur lisoniy vositalar bilan yaxlitlik hosil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Shuning uchun evfemashunoslik - bu yaxlitlikdagi mazkur omillarning hamkorlik darajasi, fonetik, leksik, grammatik omilning kuchayishi pragmatik, shaxsiy omillar kuchsizlanishi evaziga sodir bo'lishi kabi jihatlarini lingvopragmatik tadqiq qilish yo'nalishlarida chuqurlashib bormoqda. Lingvistika ilmida tabu va evfemizmlar XIX asrning oxirlaridan boshlab tadqiq etila boshlandi. A.Iaye, tabu va evfemizmlarning lingvistik tomonini o'rganib, mazkur hodisalarni so'z semantikasining o'zgarishi asosida yuzaga kelishini belgilaydi. Tabu va evfemizmlarni har tomonlama o'rganish faqagina XX asrning 60-80 yillaridan S.Vidlaka, Dj.Keyni, Dj.Lorenslar tadqiqotlari bilan boshlab berildi. Tabu va evfemizmlar borasidagi ba'zi munozarali qarashlarga qaramay, tadqiqotchilar ularning nutqiy jarayonda reallishishi borasida yagona ekstralingvistik omillar: nutqiy akt, nutqiy situatsiya sabab, deya talqin etishlarida ularning fikrlari mushtarakligini ko'rish mumkin. Bunday holda, hodisani o'rganishning sotsiolingvistik yo'nalishi ustunlik qiladi. Shuning uchun, nazarimizda, evfemizmlar murakkab ko'p qirrali lingvistik hodisa sifatida uchta o'zaro bog'liq omillar nuqtani nazaridan ko'rib chaqidalishi kerak: 1) ijtimoiy evfemizmlarni yuzaga keltiruvchi: urf-odat, axloqiy va diniy qadriyatlarga ega sotsial-ijtimoiy evfemizmlar; 2) salbiy emotsiyalarni chaqiruvchi, nafratni qo'zg'atuvchi leksemalarning o'rnini bosuvchi asosida nozik

argumentlarni atashni koʻzda tutuvchi ruhiy evfemizmlar; 3) disfemistik iboralarning koʻpayishiga sabab boʻluvchi aynan lingvistik omilning talabi asosida, yaʼni qoʻpol soʻzlarning oʻrnini almashtirish zarurati bilan yuzaga keladigan evfemizmlar.

Tabulashgan va evfemizmlashgan leksik birliklarning xususiyatlari rus va xorijiy tilshunoslar J.Eytoning “Evfemiyazmlar”, “Tabu va evfemizmlar leksikasining inglizcha-ruscha lugʻati”²⁰², M.Kansevaning “Til tabu va evfemiyasi”²⁰³, B.A.Larinaning “Evfemizmlar haqida”²⁰⁴, S.Vidlaksning “Til nazariy maydoni fonida evfemizmlarning roli”²⁰⁵, oʻzbek tilshunosi N.Ismatullayevning “Zamonaviy oʻzbek tili efemizmlari”²⁰⁶ nomli ishlarida oʻrganilganligini belgilash mumkin. Dunyo tilshunosligida evfemizm hodisasi keng tadqiq qilingan. L.A.Bulaxovskiy, A.A.Reformatskiy, B.A.Larin²⁰⁷ evfemizmni tarixiy nuqtayi nazardan qadimiy tabu asosida oʻrgangan. Rus tilida evfemizmlashuvning vosita va maqsadlarini tasvirlash bilan L.P.Krisin, V.P.Moskvin, V.Z.Sannikov, YE.P.Senichkina²⁰⁸ shugʻullangan. A.M.Katsev, N.S.Boschayeva, N.L.Saakayan, Y.S.Baskova va YE.O.Miloyenko²⁰⁹ dissertatsiyalarida ingliz va rus tillaridagi evfemizmlarning xususiyatlari, G.A.Vildanovanning «Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект» nomli dissertatsiyasida ingliz tili evfemizmlarining gender jihatlari atroflicha yoritilgan²¹⁰, N.Baskakov esa oltoy xalqlari tillaridagi evfemistik nominatsiyalarning muammolarini ochib bergan²¹¹.

²⁰² Эйто Дж Эвфемизмы. –М., 1994; Англо-русский словарь лексики табу и эвфемизмаю. –М., 2003.

²⁰³ Кацева А.М. Языковое табу и эвфемия. –М.,1988

²⁰⁴ Ларина Б.А Об эвфемизмах. –М., 1961.

²⁰⁵ С.Видлакса «Проблема эвфемизма на фоне теорий языкового поля» (1965; 1967);

²⁰⁶ Н.Исмагуллаева «Эвфемизмы в современном узбекском языке» (1964) и др.

²⁰⁷ Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Учен. зап. Ленингр. ун-та, № 301: Сер. филол. наук: Вып.№ 60 – Л.: ЛГУ, 1961. – С. 110-124.

²⁰⁸ Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // www/ Philology.ru; Москвин В.П.

²⁰⁹ Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка // Василий Павлович Москвин. 2-е изд. – М.: Ленинград, 2007. – 264 с.; Сеничкина, Е.П. Эвфемизмы русского языка. – Москва: Высшая школа, 2006. – 151 с.

²¹⁰ Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке. – Ленинград: Наука, 1977. – 65 с. // Босчаева Н.Ц. Контекстуальная эвфемия в современном английском языке. – Ленинград: Наука, Ленинградское отд., 1989. – 130 с. // Саакаян Н.Л. Эвфемия как прагмалингвистическая категория в дискурсивной практике непрямого речевого убеждения: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Москва, 2010. – 23 с. // Баскова Ю.С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ (на материале русского и английского языков): дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006. – 26 с. // Милоенко Е.О. Специфика функционирования эвфемизмов в индивидуальном лексиконе: дисс. ...канд. филол. наук. – Курск, 2009. – 24 с.

²¹¹ Баскаков Н. А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку. 1975. № 2. С. 3–7.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbek tilshunosligida N.Ismatullayev va A.Omonturdiyevning ilmiy ishlarida evfemizm hodisasi, ularning uslubiy xususiyatlari, chorvador nutqida qo‘llanuvchi evfemizmlarning lingvistik o‘ziga xosliklari²¹² maxsus tadqiq qilingan. A.Omonturdiyev evfemizmni uslubshunoslikning tadqiqot obyekti sifatida keng doirada o‘rganib, “O‘zbek nutqining evfemik asoslari”, “Professional nutq evfemikasi” nomli monografiyalarida, “Bir so‘z lug‘ati”, “So‘z qo‘llash san‘ati”, “O‘zbek tilining qisqacha evfemik lug‘ati” kabi ishlarida o‘zbek nutqining evfemik asoslarini tadqiq qiladi. A.Mamatov, Z.Xolmanova, X.Qodirova va D.Rustamovanning ilmiy ishlarida esa frazeologizmlarning shakllanishiga evfemik va disfemik birliklarning ta‘siri, “Boburnoma” asarida qo‘llangan evfemizmlar, mualliflik evfemizmlari hamda evfemizmlarning metaforik xususiyatlari tahlil etilgan. 1980-yillardan keyin chop etilgan tilshunoslikka oid darslik va qo‘llanmalarining so‘zshunoslik hamda uslubiyatga bag‘ishlangan o‘rinlarida evfemizm hodisasi izohlangan²¹³. “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” darsligida va 1983-yilda nashr etilgan “O‘zbek tili stilistikasi” o‘quv qo‘llanmasi²¹⁴da evfemizm hamda kokofemizm (disfemizm) xususida ayrim umumiy ma‘lumotlar berilgan edi. Ammo o‘zbek tilshunosligida urf-odat leksemalarining tabu va evfemistik imkoniyatlari lingvomadaniy, lingvoma‘naviy jihatlari deyarli o‘rganilmagan tadqiqot obyekti sifatida maxsus o‘rganilmagan.

Urf-odat, marosim semali birliklar paremiologik birliklar o‘rtasida ham ko‘p uchraydi. Paremiologik birliklarni guruhlashda “marosim” semali birliklar mikromaydonini tashkil etgan elementlarning mazmuniy differensial belgilariga ma‘lum darajada tayanib ish ko‘riladi. Ya‘ni:

1. Tug‘ilish bilan bog‘liq tushunchalar asosidagi paremlar.

Bunday qurilmalar tarkibida beshik, chilla, beshik to‘yi, sumak, alla singari leksemalar qatnashib, bevosita tug‘ilish davriga bog‘liq ma‘lum marosimlarga ishora

²¹² Исмадуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – 24 с. // Омонтурдиев А. Эвфемик воситаларнинг функционал-услубий хусусиятлари: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 1997. – 23 б. // Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутк эвфемикаси (chorvadorlar нутки мисолида): филол. фан. докт... дисс. – Т., 2009. – 252 б.

²¹³ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси шаклланиши масалалари: филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 56 б. // Холманова З. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи: филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 22 б. // Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 23 б. // Рустамова Д. Метафорик эвфемизациянинг лингвокультурологик ва социопрагматик аспекти: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 50 б.

²¹⁴ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.; Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшunoslikka кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1981. – 266 б.; Mirtojiev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 127 b.

kuzatiladi. Masalan: *Beshik bolasi – bek bolasi; Beshikdagi bolaning bek bo‘larin kim bilar; Beshikdagi bola ming turlanadi; Beshikdagiga tegma betingni yular kabi maqollarda beshik* so‘zi qo‘llangan.

Bolasiz xotin sumakka to‘ymas ifodasi Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlar tomonidan shunday ta‘riflanadi: “Odatda, xotinlar “ko‘zlari yorishidan” oldin chaqaloq uchun zarur bo‘lgan asbob-anjomlarni hozirlay boshlaydilar. Aslida esa, mazkur urf-odat tabu va evfemistik xarakteriga ko‘ra, *majoziy ma’noda molga xirsi bo‘lgan, o‘ziga kerak bo‘lmagan narsalarni ham yig‘averadigan odamlarga qarata kinoya tarzida* aytilishi tus olgan²¹⁵.

O‘zbeklar urf-odatlarida ayrim holatlarda *beshigini tebratish, oq sut* berish tarzidagi barqaror birikmalar ham uchray turadi. Bunday yaxlit qurilmalar ham bevosita urf-odatlarimiz, an‘analarimiz natijasida vujudga kelgan, ya‘ni o‘zbek xalqida tarbiyalab voyaga yetkazgan ota-onaning hurmatini joyiga qo‘yish, uni rozi qilish juda katta ma‘suliyat hisoblanadi.

2.Nikoh bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi urf-odat birliklari asosidagi paremlar.

Mazkur ifodalar tarkibida *to‘y, kelin, kuyov, quda, qaynana, qaynisingil, qalin* va boshqa urf-odat leksemalari denotativ va motivatsiya munosabatiga kirishadi. Shunga ko‘ra, o‘zbek tilida *nikoh* nomi bilan aloqador urf-odat leksemalari asosidagi maqol va matallar ko‘p uchraydi. Ularda xalqimizning azaliy an‘analari, urf-odatlari ma‘lum darajada aks etadi. *Maslahatli to‘y tarqamas; O‘lganiga chidasang, qo‘y qil, yeganiga chidasang, to‘y qil; Osh-otliniki, to‘y-to‘nliniki* singari qator paremiologik birliklarda to‘y leksemasining ma‘nolari doirasidagi “*marosim*”, “*urf-odat*”, “*ziyofat*”, “*xursandchilik*” kabi semalar kuzatiladi.

3.Motam bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi urf-odat leksemalari asosidagi paremlar.

Ushbu guruhga tegishli tabu va evfemizmlarda *aza, janoza, ma‘raka, qa‘da, hayit* singari urf-odat leksemalari ma‘lum ma‘nolari orqali ishtirok etadi. Jumladan: *Yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydali; Kimga –to‘y, kimga aza; Azalik joyda odmi bo‘l tarzidagi paremlarda aza, janoza* leksemalariga xos “*marosim*”, “*ko‘pchilikka xos*”, “*motam, qayg‘u*” semalar mavjud.

Ma‘rakada *topib gapirgan – dono, O‘zini tutib gapirgan ham - dono, Osh ko‘p bo‘lsa, qa‘da ko‘p* maqollarida ishtirok etgan *ma‘raka, qa‘da* leksemalari ma‘nolari tarkibidagi “*marosim*”, “*ko‘pchilikka xos*”, “*motam, qayg‘u*”, “*yig‘in*” kabi semalar

²¹⁵Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент:Ўқитувчи, 1983. – 248 б.

kuzatiladi.

4. Farzand, ota-ona bilan bog‘liq tushunchalar asosidagi urf-odat ma‘nosini ifodalovchi paremiologik tabu va evfemizmlar.

Bunday guruhga o‘g‘il, qiz, ota, ona singari leksemalarning xilma-xil ma‘nolarini aks ettiruvchi paremlar kiradi. Masalan: *Kuyovning xo‘rdasidan – o‘g‘ilning yundisi yaxshi; O‘g‘ilnikini o‘ynab yeysan, qiznikini o‘ylab yeysan; Qiznikida go‘sht yegandan o‘g‘ilnikida musht yegan yaxshi* kabi qurilmalarda muayyan semalar aks etgan.

Qizni so‘raganga ber, qimizni suvsaganga; Yaxshi yerga bersang qizni, silay-silay sulton qilur, Yomon yerga bersang qizni, ura-ura ulton qilur qabilidagi maqollar orqali qiz uzatish muammolari, ayrim urf-odatlarimiz sezilib turadi. Qiz leksemasining “*farzand*”, “*yaqinlik*”, “*jins*”, “*noziklik*” semalari yuzaga chiqqan. Ota-onaning hurmati, ularni ardoqlash an‘analari ham maqollar vositasida ko‘rinadi.

XULOSA

Urf-odat semali birliklar mikromaydoniga mansub lug‘aviy birliklar orasida evfemik vosita sifatida qo‘llanuvchi birliklar ham uchraydi. Bunday vositalar boshqa urf-odatni ifodalovchi lug‘aviy birliklar bilan bir paradigmani tashkil qiladi. Masalan, *o‘lmoq* leksemasi bir tomondan *vafot etmoq, olamdan o‘tmoq, o‘zini topshirmoq, rixlat qilmoq, safar qilmoq, qazo qilmoq, ko‘z yummoq, qaytish qilmoq* singari yuzlab ma‘nodoshlariga, ikkinchi tomondan, *to‘ng‘iz qo‘pmoq, yer tishlamoq* kabi ikkinchi turdagi ma‘nodoshlariga egadir. Bulardan birinchi qatordagilar o‘lmoq leksemasi orqali ifodalangan tushunchaning yumshoqroq ifodasi bo‘lsa, ikkinchi qatordagilar uning qo‘pol ifodasi hisoblanadi.

Professor N.Mahmudov evfemistik vositalar borasida so‘z yuritib, ushbu leksema ma‘nosining ifodalanishi to‘g‘risida shunday to‘xtaladi: “Aytaylik, yaqin kishisini yo‘qotgan odamning hissiy-ruhiy holati ma‘lum. Shunday odamdan ko‘ngil so‘rash, unga ta‘ziya bildirish uchun tuziladigan nutqda “o‘lmoq” ma‘nosini ifodalash uchun aynan o‘lmoq so‘zini tanlash o‘rinli emas, bu so‘z so‘zlovchi va tinglovchi muloqotidagi mantiqiy-axloqiy munosabat ruhiga mos emas. Bu mazmundagi nutqning jo‘yaliligini ta‘minlash maqsadida mazkur so‘zning *vafot etmoq, o‘tib qolmoq, olamdan o‘tmoq, olamdan ko‘z yummoq, u dunyoga ketmoq, boqiy dunyoga rixlat qilmoq* kabi “yumshoqroq” muqobillari qo‘llanadi”²¹⁶.

Til sistemasida insonning tug‘ilishi, o‘sish davri, shuningdek, uning o‘limiga

²¹⁶ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab ... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – B. 10.

tegishli leksemalar mavjud. Ana shu lugʻaviy ifodalar nutqiy jarayonda maʼlum urf-odatlar, irim-sirimlar natijasida ayrim evfemik vositalarga almashadi.

REFERENCES

1. Эйто Дж Эвфемизмы. –М., 1994; Англо-русский словарь лексики табу и эвфемизмаю. –М., 2003.
2. Кацева А.М. Языковое табу и эвфемия. –М.,1988
3. Ларина Б.А Об эвфемизмах. –М., 1961.
4. С.Видлакса «Проблема эвфемизма на фоне теорий языкового поля» (1965; 1967);
5. Н.Исматуллаева «Эвфемизмы в современном узбекском языке» (1964) и др.
6. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Учен. зап. Ленингр. ун-та, № 301: Сер. филол. наук: Вып.№ 60 – Л.: ЛГУ, 1961. – С. 110-124.
7. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // www/Philology.ru; Москвин В.П.
8. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка // Василий Павлович Москвин. 2-е изд. – М.: Ленинград, 2007. – 264 с.; Сеничкина, Е.П. Эвфемизмы русского языка. – Москва: Высшая школа, 2006. – 151 с.
9. Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке. – Ленинград: Наука, 1977. – 65 с. // Босчаева Н.Ц. Контекстуальная эвфемия в современном английском языке. – Ленинград: Наука, Ленинградское отд., 1989. – 130 с. // Саакаян Н.Л. Эвфемия как прагмалингвистическая категория в дискурсивной практике непрямого речевого убеждения: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Москва, 2010. – 23 с. // Баскова Ю.С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ (на материале русского и английского языков): дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006. – 26 с. // Милоенко Е.О. Специфика функционирования эвфемизмов в индивидуальном лексиконе: дисс. ...канд. филол. наук. – Курск, 2009. – 24 с.
10. Баскаков Н. А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку. 1975. № 2. С. 3–7.
11. Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – 24 с. // Омонтурдиев А. Эвфемик воситаларнинг функционал-услугий хусусиятлари: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т.,1997. –23 б. // Омонтурдиев А.Ж.

Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): филол. фан.
докт... дисс. – Т., 2009. – 252 б.

12. Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси шаклланиши масалалари: филол.
фанлари д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 56 б. // Холманова З.
“Бобурнома” лексикаси тадқиқи: филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. –
Тошкент, 2009. – 22 б. // Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва
дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –
Тошкент, 2009. – 23 б. // Рустамова Д. Метафорик эвфемизациянинг
лингвокультурологик ва социопрагматик аспекти: филол. фан. номз. ...
дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 50 б.

13. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Э. Нутқ маданияти ва услубият
асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.; Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов
М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – 266 б.; Mirtojiev M. O‘zbek
tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 127 b.

14. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили
стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.

15. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab ... // O‘zbek tili va
adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – В. 10.

PREMCHAND DRAMANAVISLIGINING O‘ZIGA XOSLIGI

Saidnazarova Nodira Otaxon qizi

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti

Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi 4-kurs talabasi

+998942371436 saidnazarova1997@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.n. dotsent Xodjayeva Tamara Alimovna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Premchand ijodi to‘g‘risida hind adabiyotshunoslarining maqolalari o‘rganilib, Premchandning hali kam o‘rganilgan va ayrim manbalarda ham juda qisqa qilib aytib o‘tilgan sohasi – dramanaivisligi va ushbu yo‘nalishga qo‘shgan hissasi, hind adabiyotshunoslarining Premchand dramalari to‘g‘risidagi fikrlari o‘rganilib, bu yo‘nalish bo‘yicha Premchand ijodi nisbatan kengroq bayon qilindi.

Kalit so‘zlar: dramanaivislik, Kamal Kishor Goyanka, realizm, ijtimoiy masalalar, tanqidchilik, hind-musulmonlar masalalari, kasta, din.

ABSTRACT

This article examines the writings of Indian literary critics on Premchand's work. His views on Premchand dramas were explored, and Premchand's work in this area was described in more detail.

Keywords: drama, Kamal Kishor Goyanka, realism, social issues, criticism, Indo-Muslim issues, caste, religion.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются работы индийских литературоведов о творчестве Премчанда, исследуются его взгляды на драмы Премчанда, а также более подробно описывается работа Премчанда в этой области.

Ключевые слова: драматургия, Камал Кишор Гоянка, реализм, социальная проблематика, критика, индо-мусульманская проблематика, каста, религия.

KIRISH

Premchand XX asrning birinchi va ikkinchi o‘n yilliklarida, ayniqsa milliy ozodlik harakatiga o‘zining juda katta hissasini qo‘shgan ijodkorlardan biri bo‘lib, yozuvchi Premchand ijodi ayniqsa, rus hindshunoslarining ilmiy-tadqiqot ishlarida keng yoritib berilgan.²¹⁷ Shuningdek, Premchand hayoti bilan hozirgacha ham juda

²¹⁷ Балин В. Премчанд и его романы " Обитель любви " и " Воздаяние ". Литературы Индии. - М.: 1958; Начало творческого пути Премчанда и сборник " Созе Ватан ". Современная индийская проза. - М.: 1962. Чельшев Е.П.

ko'plab sharqshunos, hindshunos olimlar, qolaversa, bir qancha Angliya, Yevropa mamlakatlari olimlari qiziqib kelmoqdalar va u haqida ilmiy ishlar qilmoqdalar. O'zbekistonda ham Premchand ijodi o'rganilgan bo'lib, bir nechta maqolalar, kitoblar chop etilgan²¹⁸, universitet darsliklariga ham kiritilgan.²¹⁹

Hindistonda Premchand ijodi keng o'rganilgan va hozirgacha ham o'rganilib kelinmoqda. O'zbekistonda Premchand to'g'risida chiqqan ma'lumotlardan tashqari, hali o'rganilmagan manbalarga Zakir Huseyn kolleji, Dehli universiteti hindiy tili professori, doktor Kamal Kishor Goyankaning bir qancha izlanishlarini misol keltirishimiz mumkin. Professor Goyanka Premchand hayoti va adabiyoti bo'yicha original materiallar hamda haqiqiy hujjatlarni ochuvchi katta tadqiqotchi olim, Premchand adabiyotining taniqli tanqidchisi bo'lib, uning Premchand bo'yicha bir qancha kitoblari nashr etilgan. Uning quyidagi ishlari ayniqsa, diqqatga sazovordir:

1. "Premchand ensiklopediyasi" (besh jildlik)
2. "Premchand romanlarining yaratilish uslubi" (dissertatsiya)
3. "Premchand" (cho'ntak kitobi)
4. "Premchand - ba'zi xotiralar"
5. "Premchand va shaxmat o'yinchisi" (Doktor Lothar Lutse bilan hamkorlikda)
6. "Premchand - rasmiy biografiyasi"
7. "Premchandni o'rganishning yangi yo'nalishlari".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bilamizki, Premchand butun ijodiy hayoti davomida uch yuzdan ortiq hikoyalar, o'nlab romanlar va bir qancha pyesalarni va o'zining bir qancha gazeta va jurnallarini hindiy va urdu tillarida chop etib chiqargan. U R.Tagor, L.Tolstoy, J.Elliot, B.Shou, A.Frans va shu kabi bir qancha mashhur yozuvchi va olimlarning asarlarini tarjima qilgan va ularning asarlarini gazeta va jurnallarda chop etgan. U o'z asarlarida hind xalqining keng doiradagi eng muhim, katta ijtimoiy masalalarini tasvirlagan. U butun hind va urdu adabiyotiga ta'sir ko'rsatgan ijodkor bo'lib, uning ijodi 40-50-yillardan keyingi avlod yozuvchilariga o'z ta'sirini ko'rsatgan, jumladan K.Chandar, J.Kumar, Yashpal, Upendranatx Ashk, Rajendra Yadav (1929 y.t.), Moxan Rakesh (1925 y.t.), Kamleshvar (1932 y.t.), Mannu Bhandari (1931 y.t.), Nirmal Varma (1929 y.t.) va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

Литература хинди. - М., 1968; Современная индийская литература. - М., 1981. Гаврюшина Н.Д. Премчанд и роман XX века. - М., 2006.

²¹⁸ Полинова О.С. Премчанд - демократ ёзувчи. Шарқ Юлдузи. - Т., 1951. 7-сон; Прогрессив хинд ёзувчиси. Шарқ Юлдузи. - Т., 1955. 3-сон; Реализм в современном индийском романе. - Т., 1984.

²¹⁹ Т.А. Ходжайева, U.U. Muhibova "Hindiston adabiyoti . भारतीय भाषाओं के साहित्य का इतिहास". - Т., 2020.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Premchand ijodida romantik va real qarashlar uzoq vaqt birgalikda mavjud bo'lgan. U an'anaviy romantik personajlarni zamonaviy hind milliy hayotidagi yangi qahramonlar bilan birlashtirgan. Premchand o'z personajlarining shaxsiy hayotini ijtimoiy manfaatlariga tobe qilishga intilgan holda uni milliy ozodlik kurashi qurboniga aylantirgan. Premchand xalqning mustamlakachilik hukmronligiga qarshi kurash mavzusiga chuqur e'tibor qaratgan. Haqiqiylik, zamonaviylikning dolzarb muammolarini tasviriy badiiy talqin qilishga bo'lgan intilish yozuvchida borliqning mohiyati, uning rivojlanish qonuniyatlarini anglashga bo'lgan qiziqish bilan uyg'unlashib ketadi. Premchandning o'z davrida bo'layotgan ozodlik harakatiga bag'ishlangan asarlari qatorida, uning 1923-yilda yozilgan "Kurash" dramasi ham mavjud bo'lib, yozuvchi ushbu dramada qishloq xalqining o'zaro aloqalari masalasini asosiy mavzusi qilib qo'ygan.

Hind adabiyotshunoslari tomonidan Premchandning, asosan, 3 ta drama yozganligi ta'kidlanadi. Bular:

- " संग्राम " (" Kurash ") (1923) ,
- " कर्बला " (" Karbala ") (1924) ,
- " प्रेम की वेदी " (" Sevgi qurboni ") (1933).²²⁰

Premchand hind - musulmonlar adovatining asosiy sabablari to'g'risida to'xtalib o'tar ekan, shunday fikr bildiradi: "...Hind - musulmonlar adovatining sabablaridan yana biri shunda ediki, biz hindlar musulmonlar orasidan chiqqan buyuk insonlarning asl xarakterlari to'g'risida to'liq ma'lumotga ega emasmiz. Musulmon hukmdorlari haqida so'z yuritilganda, avvalo, bizning ko'z oldimizga Avrangzebning tasviri keladi. Ammo, yaxshi va yomon harakterli insonlar barcha jamiyatlarda bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Musulmonlar orasida ham ko'plab buyuk donolar, buyuk dindorlar va buyuk, adolatparvar hukmdorlar bo'lgan."²²¹

Biror bir millatning buyuk insonlari harakterlarini o'rganish o'sha millat bilan yaqinlik aloqalarini o'rnatishda yordam berishi mumkin. Hind-musulmonlarning o'zaro kelisha olmaslik muammosi Premchand davrida ham dolzarb bo'lgan va u buni muhim masala deb hisoblagan. Shu tufayli ham u 1924 - yili " कर्बला "

²²⁰ Dr.Chitra Yadav. मुंशी प्रेमचंद का हिंदी साहित्य में योगदान - एक समीक्षा . Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. Vol.16, Issue No. 5 , April 2019, ISSN 2230-7540

²²¹ आजकल : सितंबर 2006. Page 36

("Karbala") dramasi Husayn sohibning buyuk fidoiyligi haqida hikoya qilgan. Husayn sohibning yuksak xarakterining o'ziyiq ta'sirli bo'lib, Premchand uni yanada ta'sirliroq ko'rishda taqdim etishga harakat qilgan, bu obrazdan kitobxonlar nafaqat rahm-shafqatni, balki g'ururni, faxrni ham his qilishadi.

Ushbu "Karbala" dramasi 5 pardadan iborat bo'lib, voqealar 42 ta sahnada bayon etilgan. Muallifning Husayn sohib bilan bog'liq barcha mavjud tarixiy dalillarni to'liqligicha taqdim etish istagi dramada aniq aks etgan.

Hind tanqidchilaridan biri o'z maqolasida Premchandning ushbu dramasi to'g'risida shunday fikr bildirgan: "Dramada tanlanishi kerak bo'lgan tartib "Karbala" da mavjud emas. Asar qurilishi "Kurash" ("Sangram") dramasi qurilishiga o'xshab ketadi. Voqea-hodisalar va qahramonlarning ko'pligi tufayli bitta voqea yoki qahramondan ta'sirlanish bilangina cheklanib qolinmaydi. Bu asardan go'yoki hikoya qiluvchi dialog va ba'zi bir qisqa sahnalar orqali drama mazmunini yanayam yaxshiroq ochib bermoqchiday tuyiladi. Drama o'zining qurilishi ya'ni kompozitsiyasi va dialog uslublari bilan ham "Kurash" dramasi o'xshaydi".²²² Ushbu dramada ham qo'shiqlardan keng foydalanilganligini adabiyotshunoslar alohida ta'kidlab o'tishadi.

Drama muallifi Premchandning o'zi asar muqaddimasida shunday deb yozgan: "Dramada qo'shiq bo'lishi zarur ... Musulmon qahramonlar tomonidan hind qo'shiqlari kuylanishi biroz o'zgacha ko'rinadi. Shuning uchun ham, urdu shoirlarining ham g'azallaridan keltirdim. Ayrim qismlarda marsiyalardan uch - to'rttasidan foydalanilgan... Ba'zi o'rinlarda esa atoqli hind shoiri Shridhar Pathakning ayrim she'rlaridan ham kiritilgan."

Bu shuni ko'rsatadiki, Premchandning o'z davridagi turli xil hind shoirlari ijodiga bo'lgan hurmati ham baland bo'lgan va she'riyatdan ham yetarlicha xabardor bo'lgan. U musiqaga ham qiziqar edi. Dramani sahnalashtirish borasida Premchandning o'zi shunday fikr bildirgan: "Biz bu dramani sahnada ijro etish uchun yozmadik, lekin ishonamizki, agar kimdir uni sahnalashtirishni xohlasa, unda biroz qisqartirishlar kiritishi ham mumkin."

Albatta, har bir drama muallifida o'z asarining sahnalashtirilishini ko'rish istagi bo'ladi, shu nuqtai nazardan ham Premchandning fikrlari asoslidir.

Premchandning uchinchi dramasi 1933 - yilda yozilgan "प्रेम की वेदी" ("Prem ki vedi" - "Sevgi qurboni") sevgining kuchini ko'rsatib berish uchun yozilgan. Unda

²²² आजकल : सितंबर 2006. Page 36

muallif sevgi kasta, din, rasm-rusumlar va shu kabi barcha tashqi aloqalarning har qanday turlaridan ustun ekanligini aytmoqchi bo'lgan. Drama oxirida bosh qahramon Jeni ismli qiz aytgan gaplar aslida qaysidir ma'noda Premchand aytmoqchi bo'lgan fikrlardir desak to'g'ri bo'ladi. U shunday deydi: "Bugun men bu hiyla-nayranglarni, soxta rishtalarni sevgi yo'lida qurbon qilishni istardim. Bu Allohning in'omi. Boylik, bilim, millatning dini bir-biri bilan kurashishi mumkin, ammo Xudoning in'omi mehr-muhabbatdir va men bu in'omni qabul qilaman. Qolganlari yolg'ondir.

"Kurash" dramasi va "Karbala" dramalari bilan solishtiradigan bo'lsak, ("Prem ki vedi") "Sevgi qurboni" dramasi nisbatan kichikroq dramadir. U yetti pardadan iborat bo'lib, ular orasida ba'zi pardalarda o'zgarishlar ham bo'lgan. Drama syujeti ham qisqadir: nasroniy qiz Jeni nikohni bir rishta xolos deb biladi va turmush qurishni xohlamaydi. Vilyam ismli yigit esa Jeni bilan turmush qurishni istaydi.

Jenining onasi Garden xonimning eri vafot etgan bo'lib, u yolg'iz edi va u ham Jeni hamda Vilyamning turmush qurishi tarafdori bo'ladi. Jeni yangi turmush qurgan dugonasi Uma va uning eri Yograj bilan uchrashib qolgandan keyin Yograjni yoqtirib qoladi, ammo dugonasi haqida o'ylab oldinga harakat qilmaydi. Bir yil o'tgach, Uma to'satdan vafot etadi va Yograj Jeniga turmush qurishni taklif qiladi, ammo Jeni ikkalasining turli dinlarga e'tiqodi va yana boshqa sabablar tufayli Yograjning bu taklifini qabul qilmaydi. Bu qayg'u Yograjning o'limiga sabab bo'ladi va Jeni keyinchalik sevgi uchun unga to'sqinlik qiluvchi barcha rishtalarni, aloqalarni uzish kerakligi haqida chuqur mulohaza qiladi. Shu yerda drama tugaydi. Yana bir muhim voqea shundaki, drama so'ngida Vilyam keksa Garden xonimga uylanadi va bu xatti-harakatlari tufayli kitobxon va tomoshabinlar oldida kulgiga qoladi. Ushbu drama orqali Premchandning muhabbat, ishonch kabi sof tuyg'ulardan bir qadar uzoqlashgan, din, kasta va shu kabi insonning ijtimoiy kelib chiqishiga qarab cheklangan nikoh borasidagi fikrlari taqdim etilgan.

"Sevgi qurboni" ("Prem ki vedi") dramasi syujeti u qadar ishonchli emasday tuyilishi, asarda yuz beradigan voqealar haddan tashqari bo'rttirib yuborilganligi to'g'risida ham hind adabiyotshunoslari alohida ta'kidlab o'tishadi. Xususan, asarning oxiri, ayniqsa, Jenining so'nggi dialogidagi hissiyotlari oldindan dramaga mos ko'rinishda yaratilmagandek ko'rinadi. Mubolag'a, shuningdek, qahramonlar fe'l-atvorida ham namoyon bo'ladi. Ushbu dramaning uslubi ham dastlabki ikkita drama kabidir. Orasida bir nechta chekinishlar mavjud bo'lib, ularda muallifning ba'zi izohlari ham bor. Sevgi va nikohga oid dialoglarning aksariyati munozaraga aylangan. Dialoglar, albatta, dastlabki ikkita dramaga qaraganda qisqaroqdir.

Tanqidchilarning fikricha²²³, qurilishi ya'ni kompozitsiyasi nuqtai nazaridan "Sevgi qurboni" ("Prem ki vedi") dramasi avvalgi dramalaridan deyarli farq qilmaydi. Bizning fikrimizcha esa, ushbu drama boshqalaridan yechimining noan'anaviyligi bilan ham keskin farq qiladi.

Shuningdek, ayrim adabiyotshunoslarning fikricha, dramanaivis Premchandning asosiy kuchli tomoni haqida umumiy tarzda shuni aytish mumkinki, uning badiiy uslubi singari dramalarini harakatlantiruvchi yana bir asosiy kuch asarni yozishda aniq maqsad qo'yishidir, odatda, badiiy asarlarda qanchalik kuchli ijtimoiy fikr ifodalangan bo'lsa, shunchalik bunday dramalar kam uchraydi yoki yozuvchi bunday dramalarni kamdan-kam yozadi.

Dramalar eng ommabop, ijtimoiy san'at turidir, chunki ular odatda sahnalashtirish uchun yoziladi va u bevosita xalq hayoti bilan bog'liq bo'ladi. Dramalarda xalq o'z hayotini, muammolarini, ularning xolis yechimlarini ko'ra olsagina, bunday dramalar xalq qalbidan chuqur joy egallaydi. Shu jihatdan ham ayrim tanqidchilar, o'z maqolalarida asosan, Premchand kuchli hikoyanavis, romannavisligini, dramalari esa asosan hikoyachilikka yaqin yozilganini ta'kidlashadi. Buning asosiy sabablaridan biri sifatida esa Premchand davrida hind teatrining bo'lmaganligi va sahnalashtirishning yetarlicha rivojlanmaganligi aytib o'tiladi. Premchand asosan, dramalarini matn ko'rinishida o'qilishi uchun yozgan va yozuvchining o'zi ham sahna mahoratidan, sahna uchun yoziladigan dramalar texnikasidan unchalik xabari yo'qligini, shuning uchun ham uning dramalari o'qishgagina arzishini alohida aytib o'tgan.

"Karbala" dramasida Premchand shunday yozadi: "Dramalar sahna asari va saboqdir. Ammo mening fikrimcha, har ikkala turdagi dramalar ya'ni o'qish uchun yoziladigan va sahnada ijro etish uchun yoziladigan dramalar o'rtasida hech qanday farq yo'q. Yaxshi aktyorlar ijro etgan har qanday drama ham qiziqarli va didaktik bo'lishi mumkin".

Premchandning ushbu fikrlari ancha oldin ya'ni taxminan 100 yil avval aytilgan. Keyinchalik 1935-yilda bergan intervyusida u "Men hech qachon drama texnikasi va sahna mahoratiga duch kelmaganman, shuning uchun mening dramalarim faqatgina o'qishga arziydi" deb tan olgan.

Premchand ko'plab drama kitoblarini ko'rib, o'rganib chiqqan va bundan uning dramaturgiya borasidagi fikrlarini shakllangan. "Daag'i maal" ("Dog' tushgan mato") va "Veyvahik atyachar" ("Oila qurgan zulm") dramalarini ko'rib chiqayotganda

²²³ आजकल : सितंबर 2006. Page 36

Premchand shunday deb yozgan edi: "Ikkala asar ham ko'ngil ochar, biroq, ular dramaturgiya nuqtai nazaridan olib qaraganda muhim ahamiyatga ega emas, dialog orqali nimadir aytiladigan har qanday asar ham drama bo'lavermaydi (Madhuri, 1924-yil sentabr).

XULOSA

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Premchand bir qancha dramalar yozgan, ammo uning asosiy sohasi – hikoyanavislik bo'lib qolgan. Uning dramalarida teatrdan ko'ra ko'proq hikoyanavislik uslubi ustunlik qiladi. Premchand dramalarida ko'tarilgan hind-musulmonlar masalalari, milliy ozodlik kurashi, qishloq xalqining o'zaro aloqalari masalalari hamda muhabbat, ishonch kabi sof tuyg'ulardan uzoqlashib, din, kasta va shu kabi insonning ijtimoiy kelib chiqishiga qarab oila qurish, cheklangan nikoh kabi ijtimoiy mavzular o'z davrida va xatto hozir ham Hindistonda dolzarb masalalardan bo'lib kelmoqda. Yozuvchi o'z dramalarida asosan, real hayotdagi muammolarni ko'tarib chiqqan, shu jihatdan ham uning dramalari realizm yo'nalishida yozilgan desak, to'g'ri bo'ladi.

REFERENCES

1. Балин В. Премчанд и его романы " Обитель любви " и " Воздаяние ". Литературы Индии. - М., 1958; Начало творческого пути Премчанда и сборник " Созе Ватан ". Современная индийская проза. - М., 1962.
2. Гаврюшина Н.Д. Премчанд и роман XX века. - М., 2006.
3. Полинова О.С. Премчанд - демократ ёзувчи. Шарқ Юлдузи. - Т., 1951. 7-сон; Прогрессив хинд ёзувчиси. Шарқ Юлдузи. - Т., 1955. 3-сон; Реализм в современном индийском романе. - Т., 1984.
4. Ходжайева Т.А., Муhibova U.U. " Hindiston adabiyoti . भारतीय भाषाओं के साहित्य का इतिहास ". – Т., 2020.
5. Чельшев Е.П. Литература хинди. - М., 1968; Современная индийская литература. - М., 1981.
6. आजकल : सितंबर 2006. Page 36
7. Dr.Chitra Yadav. मुंशी प्रेमचंद का हिंदी साहित्य में योगदान - एक समीक्षा . Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. Vol.16, Issue No. 5 , April 2019, ISSN 2230-7540.

THE EFFECT OF GENDER, AGE AND CLASS ON CONVERSATIONAL INTERACTION IN THE ENGLISH LANGUAGE

Muhayyo Makhmudovna Shaymardanova

Uzbekistan State World Languages University

Ranakhon Akmalovna Khodjjeva

Uzbekistan State World Languages University

ABSTRACT

Dealing with another language is not always considered to be ordinary process due to the majority of factors affecting the learning case and the work-system of brain. Actually, it is no use doubting that learning language, apart from mother tongue, is mostly influenced by many factors like non-linguistic. Moreover there is a background point that female and male's brain system, respectively memory system differentiate on foreign language acquisition making the learning process more pivotal, parallel according to the gender, strategic and filling the gaps with negative and positive effects. So language acquisition is highly influenced by two parallel factors: age and gender.

Keywords: Gender, Age, Language Learning, Variability, Critical Period, Foreign Language, Sample

АННОТАЦИЯ

Работа с другим языком не всегда считается обычным процессом из-за большинства факторов, влияющих на процесс обучения и работу системы мозга. На самом деле, нет смысла сомневаться в том, что на изучение языка, помимо родного, больше всего влияют многие факторы, в том числе и неязыковые. Более того, есть исходный пункт, что женская и мужская мозговая система, соответственно, система памяти различаются при усвоении иностранного языка, что делает процесс обучения более важным, параллельным в зависимости от пола, стратегическим и заполняющим пробелы отрицательными и положительными эффектами. Таким образом, на овладение языком сильно влияют два параллельных фактора: возраст и пол.

Ключевые слова: пол, возраст, изучение языка, вариативность, критический период, иностранный язык, выборка.

INTRODUCTION

The study aims to analyze and investigate the influences of gender and age on foreign language acquisition and analyze basic differences between both genders and all ages choosing English as foreign language.

In this research, as participants the students at primary and secondary schools together with students and teachers at UZSWLU are variable.

Mixed methods of data collection were chosen for this study (questionnaire and interview). Five basic questions and five background questions which analyzing gender and age differences were sort for questionnaire section. The interview section consists of five questions taking into consideration the opinions of twenty students and two teachers.

The results of this research show the difficulties that students are facing through language learning and problems according to different genders and different ages; in which it directs the use of proper methods by teachers on the process of teaching foreign language.

LITERATURE REVIEW

Many past studies about analyzing and investigating the influences of gender and age on foreign language acquisition and analyzing basic differences between both genders and all ages choosing English as foreign language are done by the majority of researchers. So, here the literature is reviewed reflecting background of researcher's work. In the general sense, the notions "sex" or/and "gender" are perceived to be synonymous and in some studies, they are used interchangeably. The definition of sex or/and gender in Cobuild's English Dictionary (1995) is as follows: Sex (excluding other meanings) is considered as the groups of male and female, into which people and animals are divided according to the function they achieve in producing young. Moreover, the sex of a person or animal is the characteristic of their being either a male or a female. However, gender is explained as the fact that they are male or female, and one can refer to all male and female people as a particular gender. Additionally, in grammar, the gender of a noun, pronoun or adjective is whether masculine, feminine or neuter. Furthermore, the term "gender" is given to distinguish people by their socio-cultural behaviour and the term "sex" refers to the biological differentiation among male and female (Ford, 1995; Holmes, 2001; and Sunderland, 1994). There are some past studies about gender, that left a trace on learning the English language; as Boyle (1987) performed his study on 490 Chinese university students (257 male and 233 female) in Hong Kong. He found that females have more ability in learning the second language than males. In addition, Burstall (1975) believed that female is better than male in learning English. He proved this through performing a study on (6,000) children in England who studying English in their primary schools. In contrast, there are other studies by Ford et al. (1988), which

have largely proven that no important difference exists among male and female in terms of their oral ability. Conversely, Ehrman and Oxford (1995) discovered that female learners use a number of strategies in learning a foreign language; as previously, Oxford and Nyikos (1989) have reached the same conclusion as well; as this could be an obvious reason behind their flexibility toward any new language they are learning. Additionally, Block (2002:53) argued that "in this model, women are perceived to perform their 'women-ness' in an ethnomethodological form as they continually negotiate their position of relative powerlessness *Vis a Vis* men". Age is considered as another dimension of the research paper; a variable age of the learner is constantly considered in relation to target language; Ellis (1985), Harley (2000), Singleton and Lengyel (1995), and Todd et al. (2000) explained that how age has effect on learning target language. Moreover, Ellis investigated variable of ages into two factors; one is the apparent ease with which variable could be measured as opposed to another variable, and other is the need to reinforcement that commonly held belief that young learners are better than adults in learning the English language. According to many researchers; however, held belief may not be supported by experimental studies, each of Cook (1986) (1996), Ellis (1985), Mrinova Todd et al. (2000), and Marshal and Snow (2001) illustrated the case. According to some linguists, the advocators of the critical period hypothesis are continual claims that children are better than adults in learning a foreign language (Cook, 1996 and Mrinova Todd et al., 2000). Recently, Moyer (2004) identified that biological age is one of the most significant approaches to learning language acquisition. Furthermore, biological age should be related to social and psychological elements, which the learners have experienced. Additionally, she obtained this data in her study on the accent of (25) immigrants to Germany. Moreover, Fathman (1975) in his study found that (11-15) years old are better in learning English than (6-10) years old in respect to (pronunciation, morphology, and syntax). By contrast, in their studies, Light Brown and Spada (2006) assert that elder children and youthful ones make more improvements than younger learners. Likewise, Singleton (1978) has some proofs on age effects on learning a second language. Singleton supposed that the elder the child is the more effective s/he will be engaged in learning. On the other hand, Snow et al. (1994) believed that teenagers are generally the best learners. In contrast, after nine months of instructing in French, Ervin-Tripp (1994) found that (7-9) years old are better than (4-6) years old in regard to (comprehension, imitation, and conversation). In previous studies concerning the issue, it had been concluded that psychological type seems to have a powerful effect on the way the learners use language learning

strategies and Nationality also has influences in learning a language (Oxford, 1990). Lately, it had been found out that European students can perform better in learning a language than students of other nationalities, particularly in concern to strategies that relate to vocabulary, reading, interaction with others, and the learner's ambiguity (Griffiths and Parr, 2000). Furthermore, the study had been conducted on (15) European students, their competence toward a new language worked at way higher than students of other nationalities.

METHODOLOGY

For the current research two available methods are chosen as data collection on the purpose of getting trustworthy data and information. By using quantitative method (questionnaire) and qualitative method (interview), we try to solve the problems on the acquisition problems affected by gender and age points. In this research, as participants the students at primary and secondary schools together with students and teachers at UZSWLU are variable (all 12). Mixed methods of data collection were chosen for this study (questionnaire and interview). Five basic questions and five background questions which analyzing gender and age differences were sort for questionnaire section. The interview section consists of five questions taking into consideration the opinions of twenty students and two teachers.

Questionnaire

Questionnaire part consists of two stages: 1 - five background questions about gender and age and 2- five basic questions about the impact of gender and age on learning foreign language. All the questions are sorted taking into consideration the participants' suggestions and opinions. Two choices are given for the participants. " Yes " and " No " answers should be chosen as proper version. (appendix 1) There may have been " Neutral" choice, but this answer does not reflect any tone of interest to the stage of method. Also it could occur avoiding punctuality for the questionnaire. In order to tackle problems connected to language acquisition, yes, no forms are available than other options.

Interview

By collecting data through participants this kind of method, interview is used at the second stage as generally a qualitative research technique which involves asking open-ended questions to converse with respondents and collect elicited data. (appendix 2) Mixed respondents-different ages and different genders are asked to represent their opinions based on questions covering the research and feel free to interact in quiet atmosphere. Five basic well instructed questions are given to the interviews.

Data analysis

Regarding different levels of respondents, the presentation of difficulties that students are facing through language learning and problems according to different genders and different ages in which it directs the use of proper methods by teachers on the process of teaching foreign language is discussed. As previously indicated, Questionnaire part consists of two stages: 1 - five background questions about gender and age and 2- five basic questions about the impact of gender and age on learning foreign language. All the questions are sorted taking into

consideration the participants' suggestions and opinions. From general gender view: female and male - 67 % give "yes" answer while 33 % give " no " answer to the first stage of data collection, respectively. As it has been indicated, in the second stage of data collection mixed respondents-different ages and different genders are asked to represent their opinions based on questions covering the research and feel free to interact in quiet atmosphere giving answers to five basic well instructed questions. Additionally, twenty students and two teachers are interviewed asking based on open ended questions about the difficulties that students are facing through language learning and problems according to different genders and different ages. 78 % of respondents are firm on their views that female and male's brain system, respectively memory system differentiate on foreign language acquisition making the learning process more pivotal, parallel according to the gender, strategic and filling the gaps with negative and positive effects. While 22% of interviewers do not have any option on this problematic situation. There is misunderstanding situation that mostly male variables spoke less than the other gender.

CONCLUSION

This research studied the age and gender troubles and difficulties in studying a language as a overseas language. currently, how each of age and gender has influences on LL (Language learning). The findings of this take a look at replied the studies questions, as this research supposed to find out the problems and difficulties; and some answers and pointers were given. the solution to the first research questions, "Which gender is better in acquiring the language?", the end result of the questionnaire suggests that male learners are higher than woman. As for the second query, "What age is convenient for gaining knowledge of English as a foreign language?", the result of the questionnaire observed that kids are higher as they have got extra potential in studying the English language than adults. What is usually recommended for destiny researchers, to take care about, is the purpose in the back of every individual studying

of a language? Whether or not they want to learn simply to pass exams and gain a degree, they need to talk with that language, or they need to analyze it for a specific business. Furthermore, psychological and social barriers should be taken into attention in overseas language training for a higher end result. And sooner or later, man or woman differences have to be accounted and ought to be reputable, as each thinks in a different way. It's miles surprisingly endorsed that these forms of studies have to be carried out in other center eastern nations and specifically on blended gender training. Furthermore, one-of-a-kind methods and techniques of coaching need to be developed to do away with the obstacles between students inside the field of mastering. Except, similarly workshops and seminars have to be achieved to help students psychologically and avoid that archaic questioning which lady have to talk less. At last however not least, it's miles very essential to work on parents` position to comply with-up and compare the level of their children in English.

Appendices

Appendix 1.

Questions	Yes	No
1- Adult learners learn faster than children in learning English.		
2- The pre-puberty learner is better in learning a language than post-puberty.		
3- Adult learners are better in learning a language than younger.		
4- Older learners are more successful than younger in learning the English language.		
5- The barrier of anxiety sometimes makes the adult less successful in learning the language.		
6- Female learners achieve the language easier than male learners.		
7- Male learners are more		

<p>instrumentally motivated to learn a language than the female learner.</p> <p>8- Society has effect in learning the language.</p> <p>9- Female have more ability in learning the English language than male.</p> <p>10-Psychological problem of learner has an effect on learning the language.</p>		
---	--	--

Appendix 2.

Interview questions
<p>(1) Is it necessary to learn about English cultures to speak English?</p> <p>(2) Does gender of the teacher have an effect on learning the English language? If so how?</p> <p>(3) Which type of gender is better in learning the English language? And why?</p> <p>(4) Do you believe that children are better in learning the English language? And why?</p> <p>(5) Do parents motivate their daughter(s) or son(s) to learn the English language?</p>

REFERENCES

Abdul Settar, R., Dagher, A. and Ridha, A. (2010) Investigating the Relationship between Learner's Gender, Proficiency and Language Learning Strategies: The Case of EFL Iraqi Learners, Journal of the College of Arts, 53, 32-56.

- Aslan, O. (2009) The Role of Gender and Language Learning Strategies in Learning English, Thesis submitted to the graduate school of social sciences of the middle east technical university.
- Bernat, E. and Lloyd, R. (2007) Exploring the Gender Effect on EFL Learners' Beliefs about Language Learning, Australian Journal of Educational & Developmental Psychology, 7, 79-91.
- Bista, B. (2009). Age as an Affective Factor in Second Language Acquisition. Retrieved in 2016, from <http://www.scribd.com/doc/7753203/Age-as-an-AffectiveFactor-in-Second-Language-Acquisition>.

Bley-Vroman, R. (1989). What is the Logical Problem of Foreign Language.

**“RAVSHAN” DOSTONIDA BOSH KIYIM NOMLARINI
IFODALOVCHI BA’ZI BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK
XUSUSIYATLARI**

Fazilat Rasulova

SamDU Filologiya fakulteti 4-kurs talabasi (O‘zbekiston)

Tel: +998995981724

ANNOTATSIYA

Bizga ma’lumki, jamiyatdagi ijtimoiy hodisa, aloqa quroli hisoblangan til doimiy o‘zgarishda bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar tilning leksik qatlamida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ana shu leksik qatlamdagi har bir til birligi, o‘z va o‘zlashgan qatlam so‘zlari, lug‘at boyligini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi leksikologiya hisoblanadi. Tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘zlar, iboralar yig‘indisi leksika deyilib, ular tilning lug‘at boyligini tashkil etadi. Xalq og‘zaki ijodi namunalarida leksikalarning aynan maishiy leksika deb ataluvchi bir tarmog‘i ham mavjud. Maishiy leksika xalqning ijtimoiy hayoti, urf-odatlarini, tili va o‘zligini anglatuvchi asosiy manbadir. Aynan xalq og‘zaki ijodida, jumladan, xalq dostonlari matnida ham maishiy leksikaga oid namunalar ko‘p uchraydi. Bu dostonlardagi leksik qatlam nafaqat badiiy tilni, balki o‘sha davr adabiy til xususiyatlarini, boshqa xalqlar bilan madaniy-siyosiy aloqalarini ham, turmush tarzini ham ko‘rsatadi.

Maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, jumladan, “Ravshan” dostonidagi bosh kiyim mazmunini ifodalovchi til birliklari leksik-semantik tahlil qilingan. Doston matnida uchraydigan bosh kiyimlarni nomlab kelgan birliklarning etimologiyasi, tarixiy shakllari haqida ham atroflicha fikr yuritilgan.

***Kalit so‘zlar:** leksika, folklor, til, lug‘at, doston, bosh kiyimlari, tadqiqot, etimologiya, til birligi*

ABSTRACT

We know that language, which is a social phenomenon and a means of communication, is constantly changing. These changes are evident in the lexical layer of the language. Lexicology is a branch of linguistics that studies the richness of each lexical layer, its own and its own set of words and phrases in a language are called lexicons, and they make up the vocabulary of a language. Samples of folklore also contain a network of vocabularies called everyday vocabulary. Household vocabulary is the main source of expression of people’s social life, customs, language identity. It is in the folklore, including the text of folk epics, that there are many examples of everyday lexicon. The lexical layer in these epics reflects

not only the literary language, but also the features of the literary language of that period, as well as cultural and political relations with other peoples and their way of life.

The article provides a lexical-semantic analysis of the language of the Uzbek people, including the content of the hat in the epic "Ravshan". The etymology and historical forms of units mentioned in the text of the epic are also discussed in detail.

Keywords: vocabulary, folklore, language, dictionary, epic poem, hat, research, etymology, language unit

АННОТАЦИЯ

Мы знаем, что язык, являющийся общественным явлением и средством общения, постоянно меняется. Эти изменения проявляются в лексическом слое языка. Лексикология - это раздел языкознания, изучающий богатство каждого лексического пласта, свой и свой набор слов, его словарный запас. Все слова и фразы в языке называются лексиконами, и они составляют словарь языка. Образцы фольклора также содержат сеть словарей, называемых повседневной лексикой. Бытовая лексика является основным источником выражения общественной жизни, обычаев, языка и самобытности людей. Именно в фольклоре, в том числе в текстах народных былин, имеется множество примеров бытовой лексики. Лексический пласт в этих былинах отражает не только литературный язык, но и особенности литературного языка того периода, а также культурно-политические отношения с другими народами и их быт.

В статье проводится лексико-семантический анализ узбекского фольклора, в том числе единиц языка в эпосе "Равшан". Также подробно рассматриваются этимология и исторические формы единиц, упоминаемых в тексте эпоса.

Ключевые слова: фольклор, эпос, язык, словарь, шляпы, исследование, этимология, языковой блок, лексика

KIRISH

Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi doimo rivojlanish va taraqqiyotda bo'ladi. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy va boshqa shu kabi tushunchalarni ifodalovchi til birliklari aynan tilning lug'at tarkibida o'z ifodasini topadi. Ana shunday lug'at tarkibining muayyan bir qismini maishiy tushunchani ifodalovchi til birliklari tashkil etadi. Maishiy leksika kundalik turmushimiz bilan bog'liq so'zlar majmuyi hisoblanadi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida maishiy leksika muayyan darajada qiyosiy-tarixiy, leksik-semantik jihatdan alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilgan bo‘lib, unga uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak, taqinchoq va zeb-ziynat nomlarini ifodalovchi til birliklari kiradi. Xususan, o‘zbek tilining maishiy leksikasi L. X. G‘afurov tomonidan maxsus o‘rganilgan. Tadqiqotda o‘zbek tilining maishiy leksikasi ilk bor “oshxona buyumlari nomlari”, “ko‘rpa-to‘shak nomlari”, “gigiyanaga oid buyumlar nomlari”, “uy jihozlari nomlari”, “uy-joy qurilishi nomlari”, “yoritish uskunalari nomlari”, “isitish va sovutish qurilmalari nomlari”, “aloqa va xabar anjomlari nomlari”, “xo‘jalik asboblari nomlari” singari leksik-semantik guruhlarga tasniflab, tahlil qilingan. [4:13]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi jumladan, “Ravshan” dostonidagi bosh kiyimni ifodalovchi til birliklari leksik-semantik jihatdan tahlil etilgan. Unda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy metodlardan foydalanilgan.

NATIJALAR

Bizning kuzatish obyektimiz bo‘lgan o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, xususan, “Ravshan” dostoni matnidagi maishiy leksik birliklarni o‘rganish, ularni mavjud tadqiqotlarga asoslangan holda tadqiq etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. O‘zbek xalq dostonlari matnidagi maishiy leksik birliklarni o‘rganish, ularni tahlil etish xalqimizning tarixiy taraqqiyoti, yashash tarzi bilan bevosita bog‘liqdir.

“Ravshan” dostoni tarkibida ham maishiy leksikaga oid ko‘plab misollar uchraydi. Bu so‘zlarni o‘zbek tilining leksik tarkibidan kelib chiqqan holda o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlamga ajratib o‘rganish mumkin. O‘z qatlam tarkibida umumturkiy til birliklari va ulardan yasalgan o‘zbekcha so‘zlar mavjud bo‘lib, o‘zlashgan qatlamda esa arabcha, forsha, ruscha-baynalmilal so‘zlar mavjud. Doston matnida bosh kiyim nomlarini ifodalovchi leksik birliklardan bir qanchasi keltirilgan bo‘lib, ularni ham yuqorida aytib o‘tganimizdek o‘z va o‘zlashgan qatlamga ajratishimiz mumkin. Xususan, doston matnida biz alohida yondashgan qalpoq, telpak so‘zlari o‘z qatlam leksikasi hisoblansa, kuloh, dastor, bargak, ro‘mol, toj so‘zlari o‘zlashgan qatlamga mansub til birligi sifatida o‘rin olgan. Bu so‘zlar, asosan, forsha va arabchadan o‘zlashgan. Ammo bora-bora o‘z qatlamdek qabul qilinib ulgurgan. Dostondagi bosh kiyim nomlarini shartli ravishda Shoira Usmonovanning “Oltay tillarida bosh kiyim nomlari” deb nomlangan tadqiqot ishiga tayangan holda quyidagicha leksik-semantik guruhlarga ajratishni lozim topdik:

1. Boshga kiyiladigan kiyim nomlari.

2. Bosh kiyim o‘rnida qo‘llaniluvchi kiyim (taqinchoq, ziynat) nomlari.
3. Boshga o‘raladigan kiyim nomlari. [5:2]
1. **Boshga kiyiladigan kiyim nomlari:** kuloh, qalpoq, telpak leksemalari keltirilgan.

Kuloh – [f. – bosh kiyimi, kuloh]. Tapa tomoni ingichkalashib chiqqan qalpoq, bosh kiyimi (asosan, qalandar, darveshlar kiyadigan uchli qalpoq). [7:426]

Dostonda bu atama aynan Ravshanning bir yurtidan ikkinchisiga kelgandagi holati va asl zotiga ishora maqsadida ishlatilgan. Ya’ni qahramon o‘zga elda misli qalandardek yuribdi, ammo uning savlati-yu turishi aslzoda ekanidan dalolat beradi. Aynan zarli so‘zining ham kuloh bilan birga qo‘llanishi uning o‘z elida bekligi, davlandmandligiga ishora tarzida qo‘llangan. Masalan,

“Zulflari tilladan, zarli **kulosi**,

Topilmaydi shirin jonning hiylasi,

Bilmayman, qayerdan kepti bog‘ingga,

Qaysi yurtda, qanday shohning bolasi”. [11:452]

Dostonda **qalpoq** leksemasi ham o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Masalan, “Kunlardan bir kuni Go‘ro‘g‘libek parilar bilan o‘tirib edi, Ravshanbek ayni o‘n uch yoshida, **zarli qalpoq** boshida, yuzi yarqirab, kokili tirqirab eshikdan salom berib bordi”. [11:362]

“Bizning yutting yasmini bilmagan, hali eshitganing yo‘qmidi, Zulxumoy yomon bo‘pti yashamaguy, shu vaqtda yigitlayga qalpoqni yasm qilib sotadi, qalpoqning oldini ming tanga, oyqasini besh yuz tangadan sotadi”. [11:406]

Ushbu gaplardagi **qalpoq** so‘zi hammaga tanish atama hisoblanadi. Qalpoq so‘zi yupqa matodan qilingan bosh kiyimi ma’nosini anglatadi. Har qanday to‘qima yoki matodan tikilgan bosh kiyim. Narsalar ustini qoplab, berkitib turadigan soyabon yoki qopqoq. [10:229]

Dostonda bu atama o‘zbek xalqining milliy bosh kiyimini ifodalab kelgan. Bozor ta’rifida ham aynan qalpoq sotadigan bozor tilga olingan. Bundan tashqari dostondagi boshqa obrazlar orqali ham qalpoq atamasi ko‘zga tashlanadi. Bu atama bugungi kunda ham qo‘llanilish chegaralarini saqlab qola olgan.

Qalpoq so‘zining etimologiyasini o‘rgangan olimlar quyidagicha fikr yuritadilar. M.Xabichev qalpoq so‘zini qal – qolmoq fe’li hamda, paq – qo‘shimchalaridan yasalgan deb aytsa, L. Levitskaya esa bu tahlilni fonetik jihatdan zaif deb aytgan. [4:140] Turli etimologik taxminlar bu so‘zning tarixi juda bahsli ekanidan dalolat beradi. Eshqobil Shukur o‘zining “Bobo so‘z izidan” asarida qalpoq so‘zini shunday izohlaydi: “Bugungi kunda biz “qalpoq”so‘zini bosh kiyimi ma’nosida ishlatamiz.

Qadimda yosh bolalarning hali tig‘ tegmagan sochi, ya’ni birinchi marta olingunga qadar bo‘lgan sochi “qalpoq” deb atalgan. Hozir ham o‘sib, hurpayib ketgan sochlarga nisbatan “sochi qalpoqday” iborasi qo‘llanadi. Ba’zi manbalarda “qalpoq” so‘zi dastlab “qaplaq” shaklida bo‘lib, uning tub ildizi “qopla” so‘ziga borib taqaladi, deb izohlangan. Yana ba’zi manbalar bu so‘zni “qalibaq” shaklida bo‘lgan va uning tub ildizi “ko‘tarilib turadigan” degan ma’nodagi “qali” so‘zidan olingan deb ko‘rsatganlar”. [1:164]

Qalpoq so‘zining kelib chiqishi haqida Shoira Usmonova o‘zining “Oltoy tillarida bosh kiyim nomlari” maqolasida quyidagicha fikrlarni bayon etgan: “Qalpoq– kigizdan tepa tomoni uchli qilib tikilgan ustki bosh kiyim. Bu so‘zning kelib chiqishi xususida turli mulohazlar mavjud. Jumladan, T.Dadaxonova qalpoq so‘zining etimologiyasi haqida fikr yuritib, bu so‘z qoplamoq fe‘lidan kelib chiqqan: qalpoq<qoplamoq, qoploq, qalpoq tarzida morfologik va fonetik o‘zgarishlarga uchragan, deb qayd etadi. M.Asomiddinovaning yozishicha, “Qadimda hali badiiy to‘qima buyumlar paydo bo‘lmagan davrlarda kishilar boshlarini teri yoki barglar bilan qoplab yurishgan. Bu buyum qoploq deb yuritilgan. Keyinchalik odamlar o‘troq hayotga ko‘chgach, to‘qimadan bichib tikilgan, guldor, hashamli bosh kiyim turlari paydo bo‘lib oldingi qoploq nomi metateza yo‘li bilan qoploq>qalpoq shakliga kelgan. Qoploqning o‘zagi qop – kalla qopi, kallani qoplab turuvchi buyumdur” ”. [5:4]

Doston matnida **telpak** leksemasi ham kuzatiladi.

“Qayerda qalpoq bozori,
Qoziqda **telpak** bozori,
Qatlama, chalpak bozori,
Tupak ham bargak bozori,
Qalpoq bozori qaysidi(r)”. [11:426]

Bu yerda ahamiyat berishimiz lozim bo‘lgan so‘zlardan biri – telpak. **Telpak** tepasi yumaloq, doira shaklli, tekis mo‘yna jiyakli issiq bosh kiyimi. [9:60] Xorazmda cho‘girma, ba’zi joylarda qadimiy bosh kiyimi sifatida bo‘rk deb ham ataladi. Biz o‘rganayotgan xalq dostonida aynan telpak deb atalib, shu nomdagi bosh kiyimi sotiladigan alohida bozor rastasi borligi va o‘sha davrda ham bunday bosh kiyim borligini ifodalash uchun xizmat qilmoqda.

2. Bosh kiyim o‘rnida qo‘llaniluvchi kiyim (ziynat, taqinchoq) nomlar: bargak, toj so‘zlari qo‘llanilgan.

Bargak [f. – bargcha] Ayollar peshonasiga, ko‘ksiga taqadigan oltin yoki kumush tangalardan tuzilgan bargnusxa ziynat buyumi, taqinchoq ma’nosini

anglatadi. [6:166] Bu soʻzning kelib chiqishi Sh.Rahmatullayevning etimologik lugʻatida quyidagicha izohlangan: “Bargak. Bu ot “yaproq “maʼnosini anglatadigan tojikcha barg otiga kichraytirish-erkalash maʼnosini ifodalaydigan -ak qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan boʻlib, “danaksiz quritilgan oʻrik qoqisi” maʼnosini anglatadi; ”ayollarning oltin, kumush tangalardan tuzilgan ziynat buyumi”, “barg yozgan tol novdasidan sidirib olingan poʻstloqdan yasalgan sochpopuk” maʼnolarini anglatish uchun ham ishlatiladi “. [3:22]

“Ravshan” dostonida bu soʻz Shirvon bozori taʼrifi davomida keltirilgan. Bundan qadimgi davrda ham yuqoridagi kabi taqinchoqlar urfda boʻlgani va bozorda alohida rasta ham mavjudligini koʻrishimiz mumkin. Bu atama hozirgi kunda keng muomalada emas. Bu taqinchoq deyarli taqilmaydi va shuning uchun ham kundalik sharoitda qoʻllanilmaydi.

“Qayerda qalpoq bozori,
Qoziqda telpak bozori,
Qatlama chalpak bozori,
Tupak ham **bargak** bozori,
Qalpoq bozori qaysidi(r)”. [11:426]

Toj [a. – toj, gulchambar; jigʻa; gulto] Shohlarning hukmronlik ramzi boʻlgan, qimmatbaho toshlar qadalgan ziynatli bosh kiyimi. [9:132] Bu til birligi qadimgi davlat tuzumi, shohlik ramzi sifatida “Ravshan” dostonida Avaz tilidan aytilgan. Chunki atama izohlaydigan maʼno oʻz ahamiyatini yoʻqotgan. Xalq dostonlarida bu birlik tarixiy jarayonning bir qismi sifatida qoʻllaniladi.

“Podsholar boshiga kiyar **tojini**,
Eldan olar zakotiman bojini,
Ne sababdan kelding oʻrdaxonama,
Ota aytgin, kelganingning vajini”. [11:364]

3. Boshga oʻraladigan kiyim nomlari: dastor, paranji, roʻmol, poʻta kabi leksik birliklar uchraydi.

Dastor soʻzi (f. – salla, sochiq) –esk. ayn. salla. Salla boshga oʻraladigan erkaklar bosh kiyimi. [6:574] Hozirgi kunda bu atama shaklan oʻzgarmagan, ammo qoʻllanilish doirasi chegaralangan. Dostonda bu leksema Ravshan tilidan aytilgan misralarda keltirilgan.

“Boshima zarlidan **dastor** oʻrayman,
Tush koʻrganda yaxshilikka yoʻrayman,
Hayron goldim elatingning rasmiga,
Ena sendan shu bir gapni soʻrayman”. [11:435]

Paranji [a. – shayxlarning ham o‘zi ham yengi keng ustki kiyimi] etn. ko‘pchilik musulmon ayollar begona erkaklarga ochiq ko‘rinmaslik uchun boshga yopinib yuradigan, bichimi keng va uzun to‘n shaklidagi, soxta yengli yoping‘ich (yuz chachvon bilan berkitiladi). [8:218]

“Ravshan” dostonida paranji davr nuqtayi nazaridan ancha faol atama sifatida qo‘llaniladi. Paranji sotiladigan alohida bozor rastasi borligi ham qadimda ayollar bu kiyimni doimiy yopinib yurishidan dalolat beradi. Bu leksema Shirvon bozori ta‘rifi davomida keltirib o‘tilgan.

Masalan,

“Bo‘z bilan alak bozori,

Attorda elak bozori,

Rang-bo‘yov, lok bozori,

Paranji, jelak bozori,

Qalpoq bozori qaysidi(r)”. [11:425]

Dostonda qo‘llanilgan yana bir til birligi **po‘ta** so‘zidir. Po‘ta shv. Tivit salla, ro‘mol; dakana. [8.331] Doston matnida bu atama bosh kiyim ma‘nosini ifodalab kelgan.

“Xasanxon o‘g‘lini tanimadi. Nima uchun? Ravshanxon takpo‘shi to‘ni bilan po‘ta boshida maktabda o‘qir edi. Aslo o‘g‘lini bu sha‘n-u shavkatda ko‘rgani yo‘q edi. Xasanxon darvozbonga aytdi: - E jo‘ra. Mana bu bola qanday manglayi xudo suygan odamning bolasi ekan?” [11: 375]

“Alpomish” dostonida ham po‘ta leksemasi uchraydi. Ammo unda bu atama shunday keltirilgan:

“Belingga boylabsan zarrin **po‘tangdi**,

Xudoyim kechirgay qilgan xatongni,

Xafa qilib ketma menday otangdi,

Xabar bergin, qo‘zim, qayda borasan?”

Po‘ta – belga aylantirib bog‘lanadigan qimmatbaho, uzun belbog‘. [2:75.] Bu misolda leksemaning ikkinchi ma‘nosi anglashilib turibdi. Ya‘ni, belga bog‘lanadigan kamar, belbog‘. “Ravshan” dostonining o‘zida ham bu atama ikki ma‘noda: boshga o‘raladigan kiyim va belga bog‘lanadigan kamar ma‘nosida kelgan.

Ro‘mol [f. +a. –l.m. yuzga tutiladigan mato: sochiq, ro‘mol (cha)] ayollar boshiga o‘raydigan, odatda, to‘rtburchak shakldagi mato. [8:407] Jun, ipak, ip, sun‘iy tolalardan to‘qib, matolardan tikib tayyorlanadi. O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqida ham milliy bosh kiyim hisoblanadi. Dostonda ham bu leksika ayollarga xos nazokat belgisi, milliylik ramzi bo‘lib kelgan. Ro‘mol atamasi yana

boshqacha ham atalib, etimologiyasi bir qancha tahlil qilingan. Jumladan, Shoira Usmonova o‘zining “Oltoy tillarida bosh kiyim nomlari” deb atalgan tadqiqot ishida shunday degan: “JAG‘LIK – ro‘mol, dastro‘mol. Navoiy asarlarida “jayliy”, “ro‘mol”, “dastro‘mol” ma’nosida uchraydi... Demak, turkiy tillardagi jaylik so‘zining arxitetini “jay yog” bo‘lib, u dastlab “yog‘li qo‘llarni artishga mo‘ljallangan qo‘l sochig‘i, dastro‘mol”ni anglatgan. Uning ro‘mol ma’nosi til taraqqiyotining keyingi bosqichlaridagi ma’no kengayishi natijasida yuzaga kelgan”. [5:8]

“**Ro‘mol** bilan shipirib,

Yuziga urgan garddi.

Kinga aytsin bek Ravshan,

Ko‘nglida ichki darddi.

Tomosha qing yoronlar,

Ravshanxonday bir marddi” [11:394]

Yoki yana bir o‘rinda:

“Men qachon borarman sening qoshingga

Borib mehmon bo‘lsam, oppoq to‘shingga,

Zarli ro‘mol yarashmasmi boshingga,

Yor, aylanay, qalpoq tikkan qo‘lingdan”. [11:407]

XULOSA

Dostondagi bosh kiyim maishiy leksikasini tahlil qilar ekanmiz, har bir leksema xalqning hayotini, urf-odatlarini va qadriyatlarini yoritib berishga qaratilganligining guvohi bo‘lamiz. Har bir leksema o‘ziga xos ma’no tashishga va o‘sha davr hayotini batafsil ochib berishga xizmat qilmoqda. Tahlillarimiz davomida dostonda uchraydigan bosh kiyim nomlari faqat leksik birlik sifatida emas, balki milliy o‘zligimizni anglash, xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, turmush tarzi va uning madaniy hayotini ifodalashga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Эшқобил Шукур. Бобо суз изидан. – Тошкент, 2018.
2. Мирзаев Т. ва бошқалар. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2007.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. – Тошкент, 2009.
4. Усмонова Ш. Олтой тилларида муштарак маиший лексика. – Тошкент, 2010.
5. Усмонова Ш. Олтой тилларида бош кийим номлари. – “Central Asian Studies” jurnali, 2008.

-
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V томлик, 1- том. –Тошкент, 2006.
  7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V томлик, 2- том. – Тошкент, 2006.
  8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V томлик, 3- том. – Тошкент, 2007.
  9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V томлик, 4- том. – Тошкент, 2007.
  10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V томлик, 5- том. – Тошкент, 2008.
  11. Булбул тароналари. V томлик, 2- том. – Тошкент, 1972.

**SHAMSIDDIN SAMARQANDIY VA ABDURRAHMON
SAMARQANDIYNING ASARLARIDA “BAHS-MUNOZARA” ATAMASI VA
UNING TAHLILI**

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-817-822>

Salimova Guzal Qahramon qizi

Xalqaro islom akademiyasi doktoranti

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi xodimi

+998933377747

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ishining asosiy maqsadi bahs, munozara, jadal, diskussiya, diskusiy, polemika, tortishuv kabi atamalarning bir-biridan farqlab, ularning ma’nalari va olib borilish tartibini qiyosiy tahlil orqali tartibga solishdan iborat.

***Kalit soʻzlar.** Bahs, munozara, jadal, polemika, tortishuv, diskussiya, diskursiya, Shamsiddin Samarqandiy, Gʻazzoliy, Abdurrahmon Samarqandiy*

АННОТАЦИЯ

Основной целью данного исследования является разграничение таких терминов, как дебаты, дискуссия, дебаты, дебаты, полемика, дебаты, а также регулирование их значений и порядка проведения посредством сравнительного анализа.

***Ключевые слова:** Дебаты, полемика, жадал, обсуждение, Шамсиддин Самарканди, Газзали, Абдурахман Самарканди*

ABSTRACT

The main purpose of this research is to differentiate between terms such as debate, discussion, debate, debate, controversy, debate, and to regulate their meanings and order of conduct through comparative analysis.

***Keywords:** Debate, controversy, jadal, discussion, Shamsiddin Samarkandi, Ghazzali, Abdurrahman Samarkandi*

KIRISH

Avvalo, bahs – munozara – mujodala - tortishuvlarning axloqiy xususiyatlari, uning hozirgi zamondagi ahamiyatini gapirishdan avval, bu atamalarning ma’nosi va mazmuni, va ayni damdagi bu soʻzlarning siyosatda, xalqaro munosabatlarda, saylovlarda qanday nomlar bilan atalishini ham koʻrib oʻtamiz. Chunki, bahs – munozara – tortishuv va jadal bir biridan biroz boʻlsada farq qiladi. Shuningdek, Gʻarb falsafasida, mantiqda bu atamalar

o'zgacha nom bilan ham ataladi. Yuqoridagi tushunchalarning aksariyati o'zbek tilining izohli lug'atida sinonim tarzida berilgan bo'lib, aslida esa, Shamsiddin Samarqandiy, Abdurrahmon Samarqandiy, G'azzoliy kabi allomalarning asarlarini o'rganadigan bo'lsak, ular bir-biridan ma'nosi, amaliyotda qo'llanilishi va olib borilish tartibi bilan bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun, bahs-munozara olib borilishining axloqiy jihatlarini ko'rishdan avval, ma'nolarini yaxshilab tushunib va farqlay olishimiz darkor.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek tilining izohli lug'atida munozara haqida shunday deyiladi: "**Munozara** – [a. مناظره – bahs, mubohasa, tortishuv; nazorat] 1. Ilmiy, adabiy, siyosiy, diniy va shu kabi masalalar yuzasidan tortishuv; bahs. *Ilmiy munozara.*" [1.640]

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida esa mana shunday ta'rif berilgan:

"**Munozara** – 1) bahs, fikrlar tortishuvi. 2) mumtoz adabiyotda keng tarqalgan janr. Fikrlar kurashi shaklida yozilgan badiiy asar. Munozarada turli narsa, hodisa, tushuncha, holat va boshqalar konfliktga kirishadi. Munozaraning qissadan hissa chiqarish yoki muallifning muayyan masala haqidagi xulosasi bilan tugallangan shakllari ham bo'ladi." [2.130]

Yuqorida keltirilgan ta'riflardan shu ma'lum bo'ladiki munozara, mubohasa, bahs va tortishuv atamaları sinonim tarzida berilgandır. Endi esa, bu atamalarga berilgan izohlarni alohida ko'rib o'tsak.

"**Tortishuv** – bahs, munozara". [1.154]; "**Bahs** – [a. بحث – muhokama; tadqiqot, mubohasa] – 1. Biror narsa, holat yoki masalani yoqlash maqsadida o'tadigan munozara, tortishuv. 3. Musobaqa, bellashuv." [1.198]

Yuqoridagi izohlardan ma'lum bo'ldiki, bahs – munozara – tortishuv aynan bir ma'noni anglatar ekan. Lekin falsafada – mantiqda bu sohaga aloqador yana bir qancha atamalar bor va u xalqaro munosabatlarda o'z nomi bilan ataladi va ko'pincha tarjima qilinmaydi.

Diskussiya bu – bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan fikrlar kurashi emas, balki hamkorlikda ishlash shaklini o'zida namoyon qiladi. Bu fikrimizga (lot.discussion – tadqiqot, muhokama) diskussiya so'zning etimologiyasi ham mos keladi. [3.29]

Diskussiya bu – (lot. discussio – ko'rib chiqish, tadqiq qilish) – to'g'ri olib borilishi nazarda tutiladigan tortishish(спор)ning o'ziga xos shakli bo'lib, va undan asosiy maqsad tomonlar o'rtasidagi kelishuvga erishishdir.[4.13]

Ya'ni, diskussiya bu tortishuvning o'zaro shaklidir, diskussiyadan maqsad tomonlar hamkorlikda, tadqiqot qilib, o'zaro bilim almashib, kelishuvga erishishdir. Diskussiyada Imom G'azzoliy ta'kidlaganidek, "Suhbatdoshini gapirtirmasdan,

“o‘chirib” qo‘yish”[5.34]ni o‘z oldiga maqsad qilmaydi. Balki bir – birini bilimini to‘ldirib, bir xulosaga kelinadi.

Bahs – munozaraning falsafadagi yana bir turlaridan biri bu polemikadir. **Polemika** – ham diskussiya kabi o‘rtada paydo bo‘lgan tortishuv, nizoning to‘g‘ri hal qilinishining shakllaridan biridir, ammo polemika olib borishda o‘z qarashlarida mahkam turib olib, raqibning fikrlarini qat‘iyan rad etiladi. Ikki tomonning qarashlarini jamlab bir xulosaga kelish diskussiya uchun omadli, polemika uchun esa noodatiy yakundir.[6] Bu yo‘nalish disput va diskussiyadan o‘z maqsadini yo‘naltirilganiga ko‘ra farq qiladi. Diskussiya ishtirokchilari qarshi tomon bilan haqiqatga yetishish uchun umumiy xulosaga kelish yo‘llarini qidirsalar, polemikadan ko‘zlangan asosiy maqsad esa, raqibining ustidan g‘alaba qozonib, o‘z pozitsiyasida qat‘iy turib olish bo‘ladi.[7] Ko‘rib turibmizki, diskussiyada tomonlar kelishib, bir xulosaga kelinsa, polemikada esa aynan bir tomonning g‘olibligi tan olinishi kerak. Biz yuqorida bahs munozaralarning izohli lug‘atlarda sinonim sifatida berilganligining guvohi bo‘lgan edi, lekin e‘tiborimizni G‘azzoliyning “Ihyou Ulumiddin” asaridagi aynan mana shu diskussiya va polemika o‘rtasidagi farqni o‘z tilida tushuntirganiga qaratamiz: “Suhbatdoshini gapirtirmaslik, kamsitish, nodonlikda ayblash maqsadida qilinadigan *bahs*, shubhasiz *mujodala* – *tortishuvga* aylanadi”[5.34].

Ko‘rib turibmizki, G‘azzoliyning qarashlari bo‘yicha, *diskussiya* – *bu bahs*, *polemika* esa *mujodala* - *tortishuvdir*.

Bilamizki, hozirda, nafaqat ilm sohasida, balki xalqaro siyosiy maydonlarda biror bir siyosiy, ijtimoiy va boshqa muammolarni hal qilish uchun omma oldida munozara qilish demokratiyaning bir ko‘rinishi deb hisoblanadi. Bu esa bahs qilish, munozaraning boshqa bir turini keltirib chiqaradi. Bulardan biri “debat”dir.

“**Debat** – bu konkret argument – dalillar keltirgan holda jamoatchilikning ko‘z oldida tortishishdir.” [4.15] Debatda tortishayotgan ikki tomonning ham o‘rni muhim ahamiyatga ega. Chunki raqiblarning har ikkisi ham “zal”(omma)ga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Va asosiysi opponentlar o‘rtasida aynan mana shu “ta‘sir” uchun kurash bo‘ladi. Munozaraning bu shakli mazmunan polemikaga o‘xshab ketadi.

Yana bir munozaraning shakllaridan biri bu – disputdir.

“**Disput** – ilm ahli atrofida akademik tarzda qilinadigan debatdir.”[4.16] Bahs - munozaraning aynan mana shu shaklidan O‘rta asr universitetlari unumli foydalanganlar. Disputni ilmiy munozara deb atasak ham bo‘ladi.

“Disput – (lat. disputatio. disputare - tortishish). Biror ilmiy predmet bo‘yicha tortishish. Dissertatsiyani ommaviy himoya qilish. 1) ilmiy munozara 2)

Dissertatsiyani ommaviy himoya qilish, ilmiy daraja olish uchun biror bir predmetdan yozilgan risola, asar.”[8]

Disputning debatdan farqi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) Arbitr (omma) – Omma disputantlarning qay biri g'olib bo'lganligini belgilaydi. Debatdagi ommadan farqli o'laroq, disputda omma bir kishidan iborat bo'lishi ham mumkin.

2) Disputant omma oldida nufuzini oshirish uchun o'z nutqida ko'proq hikmatli so'zlar, asarlardan sitatalar (matndan parchalar) va havolalarni dalil qilib keltirishlari zarur.

3) Ma'lum bir shaxs yoki guruh biror bir mavzu bo'yicha o'z qarashlarini ilgari suradi, opponent esa uning fikrlarini inkor etishi zarur. O'z g'oya yoki qarashlarini ilgari surgan tomonga dalillar va isbotlar keltirib o'zini oqlash yuki tushadi.

4) Disputda ko'pincha ilgari surilgan qarash yoki tezis bitta bo'ladi, unga bildirilgan opponent fikrlar esa bir nechta bo'lishi mumkin. [9.48]

Bahs –munozaradan HAQIQAT dunyoga keladi. Aynan mana shu hikmatli so'z bahs – munozaraning hayotda, ilm – fanda, siyosiy va ijtimoiy faoliyatda katta ahamiyat kasb etishiga urg'u beradi.

Polemika va debatlarda bahslashayotgan tomonlar o'zlarining haq ekanliklarini va muqobil tomonning fikrlarini yolg'onligini isbotlashga harakat qiladilar, shu bilan birga o'z fikrlarining to'g'riligini isbotlash jarayonida turli xil hiylalar ishlatadilar. Shamsiddin Samarqandiy, G'azzoliy va Abdurahmon Samarqandiylarning asarlarida bahs – munozara faqat haqiqatga erishish uchun qilinishi kerak degan g'oya ilgari surilgan. Lekin hozirda, asosan bahs – munozaralarimizda raqibini ustidan g'alaba qozonish eng muhim o'ringa chiqqan. Zero, Suqrot, Aflotundan bahs munozaralarda nutq orqali kishilarni ishontirish nimalardan iborat ekanligi haqida so'raydi: “Suqrot. Sen ko'rkam nutq orqali kishilarni ishontirish haqida gapiryapsan, lekin bu qanday ishonch va u nimalarga tegishli?”.[10.484] Kurib turibmizki, Suqrot ham bahs – munozaralarda faqatgina ta'sirchan nutq emas, balki dalillarga boy, va hech qanday axloqsizliklar bo'lmagan bahs munozaralarni nazarda tutib savol berayapti

Yuqorida keltirilgan dalillardan ma'lum bo'ladiki, Imom G'azzoliyning Ihyou Ulumiddin va Abdurrahmon Samarqandiylarning “Abu Lays hikmatlari”, Shamsiddin Samarqandiyning “Bahs-munozara odobi” asarlarini o'rganish hozirgi kunda juda ham dolzarb va ahamiyatga egadir. Chunki jamiyatimizning siyosiy, ijtimoiy va ilmiy jabhalarini rivojlantirish aynan ilm ahlining, jamoat arboblarning bahsi, ilm bilim va

tajriba almashinishga bog'liq ekan, aynan mana shu asarlari bizga eng katta ko'makchi bo'ladi degan fikrdamiz.

XULOSA

Shamsiddin Samrqandiy, Abu Homid G'azzoliy va Abdurrahmon Samarqandiylarning asarlarining tahlilidan shuni bilib olishimiz mumkinki, bahs – munozara va uning olib borilishining o'z qoidalari va me'yorlari bor. Olimlarimiz tomonidan agar bu me'yorlarga amal qilinmasa nima hodisalarga olib kelinishi ham bayon etilgan. Imom G'azzoliyning "Ihyou Ulumiddin" kitobida salbiy munozaralarni keltirib chiqaruvchi yomon xulqlar sanab o'tilgan. Axloq normalari deb amallarga joriy qiladigan umumiy buyruqlar va taqiqlar orqali kishilar hatti harakatini tartibga soluvchi axloq – odob talablarining shakliga aytiladi. G'azzoliy sanab o'tgan o'nta ofat axloq normalariga mutlaqo zid bo'lib, ular quyidagilardir:

Hasad, takabburlik, hiqd(gina-qudrat), g'iybat, josuslik, odamlarning nochorligidan sevinish, nifoq (ikkiyuzlamachilik), haqdan yuz o'girish, riyo kabilardir.[11.106]

Aynan mana shu asarlarni o'rganish orqali biz kelajakda o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarimiz - farovon jamiyat qurish, demokratik islohotlar qilish orqali jamiyatning yashash turmush tarzini yaxshilash, qonunlarimizni bahs – munozara qilish orqali mukammallashtirish kabilarga erishamiz.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. Е – М. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 856 б.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6. М – П. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 690 б.
3. Хачатурова Татьяна Владимировна. Дискуссия и правила ее проведения. УДК 654.19,ББК 76. 32. 2018.
4. Поварин С. Искусство спора: О теории и практике спора. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, СПб.: Северо – Запад. 2009. 192 б.
5. Ғаззолий, Абу Ҳомид. Тил офатлари китоби. – Т.: “Sharq”, 2018. 264 б.
6. https://thequestion.ru/questions/62347/v_chem_razlichie_mezhdu_debatami_sporom_i_a0a4ab3a
7. Искусство спора. В.Д. Неклюдов. УДК 811.03. Вестник Брянского государственного университета №2 , 2013. 14 б.
8. https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/10398/ДИСПУТ
9. Поварин С.И. Спор: О теории и практике спора. М., 2002. 265 б.

-
10. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. М.: Мысль, 1990. Т. I. 650 б.
  11. G'azzoliy, Abu Homid Muhammad ibn Muhammad "Ihyo Ulum ad-din"/ Mas'ul muharrir Shayx Abdulaziz Mansur: tarjimon Mubasshir Ahmad. –Toshkent: Islom universiteti, 2014. 512 b.

QARAMA-QARSHI TA'LIMOTLAR: JAYNIZM VA BUDDIZMNING FALSAFIY TAHLILI

Shoimov Abdulla Sayfullayevich

TDSHU, "Sharq falsafasi va madaniyati" mutaxassisligi magistranti

Tel: +998990888865

Ilmiy rahbar: f.f.d. Karimov R.R.

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida Hindiston dinlari Jayinizm va Buddizmning chuqur tahlili va qarama qarshi tomonlari yoritilgan. Maqolada Jayinizm va Buddizmni ilmiy va diniy dalillar asosida izohlashga harakat qilingan.

***Kalit so'zlar:** Mahavira Jina, vedalar, kasta, moksha, astsetik, tapas, fanat ascetics-shve-tambars, shvetambarlar, degambarlar.*

ABSTRACT

This study provides an in-depth analysis of the religions of India, Jainism and Buddhism, and their opposites. The article seeks to interpret Jainism and Buddhism on the basis of scientific and religious evidence.

***Keywords:** Mahavira Gina, Vedas, caste, moksha, ascetic, tapas, fan ascetics-shve-tambars, shvetambar, degambar.*

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании проводится углубленный анализ религий Индии, джайнизма и буддизма, а также их противоположностей. В статье делается попытка интерпретировать джайнизм и буддизм на основе научных и религиозных данных.

***Ключевые слова:** Махавира Гина, Веды, каста, мокша, аскеты, тапасы, верные аскеты-шве-тамбары, шветамбары, дегамбары.*

KIRISH

Qadimgi Hindistonning pravoslav diniy ta'limotlari genetik jihatdan oriy vedalari dini va mifologiyasiga ko'tarilib, varnalar shaklida o'z ifodasini topgan sinfiy tengsizlik tizimi bilan chambarchas bog'liq edi. Varnalarga dastlabki bo'linish asosida qadimgi hind jamiyati oriy substratini aborigen qabilalar bilan qorishtirish jarayonida tabaqalarga nisbatan yanada kasrli va hatto teng bo'lmagan tabaqalarga bo'linishni rivojlantirdi. Kastalar murakkab ijtimoiy-strukturaviy hodisadir. Professional asosida shakllangan qabila va boshqa omillar tufayli hind kastalari odamlarning boshqa sivilizatsiyalarda misli ko'rilmagan, yuzlab va hatto minglab izolyatsiya qilingan va yopiq endogamik korporatsiyalarga bo'linishiga olib keldi,

ularning har biri kasta tengsizligining ulkan ierarxik tizimida qat'iy belgilangan o'rinni egalladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'rnatilgan tizimdagi eng yuqori va eng hurmatli o'rinni brahman kastalari egallagan. Brahminizm o'zining barcha tuzumlari-maktablari oldida aynan shu kastalarning ta'limoti edi. Najot izlash bilan bog'liq bo'lgan barcha diniy va falsafiy inshootlar Brahman bilan qo'shib, braxmanlarning ko'p asrlik sa'y-harakatlari natijasi bo'lib, faqat ular uchun mo'ljallangan edi. Qolganlariga nima bo'ldi? Ularni dindan tashqarida qoldi, deyish mumkin emas. Aksincha, ular Brahman ruhoniylarining g'amxo'rlikiga duchor bo'ldilar, ular o'z nomidan va ularning iltimosiga binoan marosimlarni o'tkazdilar, xudolar va ruhlarni bilan muloqot qilishda yordam berishdi. Ammo ilohiy haqiqatlarni yuqori izlash va ular bilan bog'liq mavhum konstruktsiyalar tizimi va falsafiy va diniy aks ettirish braxman bo'lmagan kastalar uchun imkonsiz bo'lib qoldi. Brahmanlar braxman bo'lmaganlarni diniy va falsafiy mavhumlik va izlanishlarning chuqur sirlariga kirishni zarur deb bilishmagan. Hozircha bu tabiiy hol sifatida qabul qilindi. albatta: bu hayotiy masala bo'lgan brahman ruhoniylari bo'lmasa, ulug' haqiqatni idrok etish uchun chuqur diniy tafakkur va doimiy o'z-o'zini takomillashtirish bilan shug'ullanishi kerak emasmi?! Biroq, vaqt o'tishi bilan, ayniqsa qadimgi hind proto-davlatlarining ijtimoiy-siyosiy rivojlanish sur'atlarining tezlashishi bilan bog'liq holda, siyosiy nufuzli va mulkiy jihatdan badavlat davlatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda, bu davrda sezilarli darajada ajralib turdi. Hokimiyatga jalb qilingan boshqa barcha qatlamlar (asosan Varna va Kshatriya kastalari odamlari), vaziyat o'zgara boshladi. knyazlar, hukmdorlar, qo'llarida kuch va haqiqiy kuch bo'lgan harbiy rahbarlar, ma'muriy amaldorlar va ularga yaqin ijtimoiy qatlamlar o'zlarini borgan sari brahman ruhoniylari tomonidan chetlab o'tib, haqiqatni izlashdan chetda qolib ketishdi, an'anaga ko'ra, qadimgi ²²⁴ Hindistonda tanishish. ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlar tizimining eng yuqori cho'qqisiga yetdi.²²⁵

Bu braxman bo'lmagan kastalar vakillarining borliq, koinot, hayot va o'limni falsafiy tushunish muammolariga tobora ko'proq qiziq boshlaganiga olib keldi, ayniqsa bu muammolar qayta tug'ilish, karma ta'limoti shaklida, va hokazo. Hindistonda juda mashhurdan kelganlar orasida braxmin bo'lmagan kastalar oriylarning avlodlari bilan bir qatorda Hindiston aholisining ko'p qismini irqiy va

²²⁴ I.C.Гаттердже и Д.Дата "В.Ведение в и индийскую философию" 75-76

etnik-madaniy jihatdan mahalliy aholining avlodlariga yoki bunday mahaliy aholiga mansub bo'lganlar edi. Brahmanlar tomonidan ishlab chiqilgan asosiy tushunchalarni o'zlashtirib, braxman bo'lmagan kastalar vakillari ularga eng qadimgi oriy bo'lmagan diniy e'tiqod va g'oyalarga borib taqaladigan ko'plab narsalarni qo'shdilar. Shu bilan birga, yangi diniy tuzumlarining demokratik ruhi ochiq kastaga, aristokratik tarzda yopiq braxmanizmga qarshi edi.

Bu tizimlarning eng qadimgisi jayнизм edi. Ushbu ta'limotning shakllanishi milloddan avvalgi VI asrga to'g'ri keladi. Asoschisi Mahavira Jina nomi bilan bog'liq. Mahavira o'ttiz yoshida uyini tark etib, zohidlik yo'liga tushdi va bir necha yillardan so'ng haqiqatni bilib, "nurni ko'rdi", shundan so'ng o'z ta'limotini targ'ib qila boshladi.

Dastlab, Mahavira Jina izdoshlari buyuk maqsad - najot va ozodlik, moksha holatiga erishish uchun kiyimgacha bo'lgan hamma narsadan voz kechgan zohidlar edi. Keyinchalik Jayn jamoasining tarkibi asketlarga hamdard bo'lgan va ularni boqadigan oddiy odamlar, shuningdek, Mahavira Jina ta'limotining asoslarini saqlab qolgan va rivojlantirgan oddiy odamlarga rahbarlik qilgan ruhoniylar hisobiga ko'paygan. Jayn jamoasining barcha a'zolari - oddiy odamlar, ruhoniylar va zohidlar, erkaklar va ayollar - ta'limotning asosiy mohiyatini tashkil etuvchi ma'lum umumiy qonunlar va taqiqlar, xulq-atvor me'yorlariga teng ravishda bo'ysungan. Boshqa barcha qadimgi hind ta'limotlari singari, Jaynlar ta'limoti ham insonning ruhi, ruhi, albatta, uning moddiy qobig'idan yuqori ekanligidan kelib chiqqan. Mokshaga erishish - Jainlarning maqsadi - ruhni onalardan ozod qilishni anglatadi. Shu bilan birga, jaynlar ham karmani moddiy deb bilishadi va uni qolgan barcha qo'pol moddalar yopishtiruvchi asos sifatida qabul qilishadi. Ruhlarining karma bilan aloqalari murakkab, ammo har qanday holatda ham ular ruhlar uchun halokatli. Karmadan qutulish oson emas. U doimo odamni chalg'itadi, doimo unga qayta-qayta oqadi. Jainning birinchi vazifasi buni anglash va bu oqimni to'xtatish uchun qo'lidan kelganini qilishdir. Bunga erishish uchun sizga ustoz maslahatiga amal qilish kerak, zarur bilimlarni egallash va muayyan xatti-harakatlar normalarini ishlab chiqish. Karma oqimining to'xtatilishiga erishgandan so'ng, maqsadni amalga oshirishga boradigan Jainning ruhi asta-sekin charchoqni, keyin esa qolgan barcha karmalarning tushishini ta'minlaydi. Va faqat asrlar davomida bu to'plangan karma olib tashlanganidan so'ng, Jain mokshaga erishishga ishonishi mumkin.

Shunday qilib, ozodlikka intilayotgan har bir Jainning vazifasi (moksha) yopishqoq asos sifatida karmadan xalos bo'lishdan iborat bo'lib, u bilan birga unga yopishgan barcha qo'pol moddalar yo'q qilinadi, hayotning o'zgarishi bilan doimiy

mavjudlik aylanishiga moyil bo'ladi. o'lim, qayta tug'ilish, va hokazo lekin bu natijaga qanday erishish mumkin?²²⁶

Birinchidan, jaynizm odamga e'tiqod, e'tirof etilgan ta'limotning haqiqatiga ishonish kerak ekanligini o'rgatadi. Boshqa diniy tizimlar uchun bu umumiy talabdir. Jaynizmi shu ma'noda tolerant hind dinlariga xos bo'lmagan fanatik-sektaviy ta'limot turi deb atash mumkin.

Ikkinchidan, mukammal bilim zarur, unga ruh, karma, "ozod qilingan" tirtankarlar, o'tmish davrlari haqidagi ta'limotlari bilan ta'limotning mohiyatiga kirish orqali erishiladi.

Uchinchidan, solih hayot zarur. Jainlarning surati, hayoti. Jain triratnasining bu uchinchi va oxirgi qismi eng murakkab va qiyin. Darhaqiqat, ta'limotning har bir so'ziga aqidaparastlik bilan ishonish va hatto uni o'rganish ancha oson, umuman olganda, unchalik boy nazariya emas - va faqat va'da-cheklovlarga rioya qilgan holda, olingan bilimlarni amalda qo'llash ancha qiyinroq. (bu o'z-o'zidan Jainlar uchun oson emas), balki tanani jismoniy o'ldirish usullariga, ko'p jihatdan yogis usullari bilan umumiydir. Shunday qilib, triratnaning dastlabki ikki nuqtasiga - haqiqiy e'tiqod va haqiqiy bilimga tayangan holda, Jain jamoasi a'zolari, oddiy odamlar beshta asosiy qasamni oldilar: tiriklarga zarar bermang (ahimsa), o'g'irlik qilmang (astya), qiling. zino qilmaslik (brahmacharya), qo'lga kiritma (aparigrakha), nutqda samimiy va taqvodor bo'l (satya). Ushbu beshta asosiy qasamga qo'shimcha qasam va cheklovlar qo'shildi, bu esa hayotdan zavq va zavqlanishning qisqarishiga, hayot jadvalining og'irligiga olib keldi (laitlar har oyda bir kun astsetik rohiblar sifatida o'tkazishlari kerak edi) va hokazo. Bugungi kungacha, Jaynlar (hozirda ularning soni 2-3 millionni tashkil etadi, bu Hindiston aholisining yarmini tashkil etadi) qat'iy puritan hayot tarzi, o'z-o'zini tarbiyalash kabi doimiy mashqlar, davriy tafakkur mashg'ulotlari, o'zini o'zi nazorat qilish, qat'iy monogamiya bilan ajralib turadi. va ahimsa tamoyilini yanada qat'iy amalga oshirish: Jainlar jarohatlangan hayvonlarga g'amxo'rlik qiladi, o'simliklarga zarar bermaslikka harakat qiladi, qaynatilmagan suv, sharob ichmaydi, qattiq vegetarianlardir. Jayn jamiyati doirasida ichki endogamiya ustunlik qiladi va qizlar juda erta, balog'atga etganidan so'ng darhol turmushga chiqariladi, chunki urug'lantirmaslik ahimsa printsiptini buzish bilan tenglashtiriladi.

Jaynlar orasida dehqonlar deyarli yo'q va bu tabiiydir: qadim zamonlardan beri dehqon mehnati ahimsa tamoyiliga qat'iy rioya qilish bilan mos kelmaydi, deb

² 1.С.Гаттердже и Д.Дата "В.Ведение в и индийскую философию" 85-86

hisoblangan (hatto shudgor yoki tirma bilan yomg'ir qurtiga zarar etkazish gunohdir). Shuning uchun qadim zamonlardan beri jaynlar shaharlarga joylashib, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Zamonaviy Hindistonda kichik Jain jamoasi katta kapitalga ega bo'lgan va mamlakat hayotida muhim siyosiy rol o'ynagan nomutanosib ravishda ta'sirchan mavqega ega bo'lishi ajablanarli emas. Jayn jamiyati doirasida har doim aniq ichki bo'linish mavjud edi. Jaynlar orasida kastalar mavjud bo'lishda davom etdi, ammo hindular tizimidagi kabi ahamiyatga ega emas edi. Xususan, tabaqalararo nikohlar taqiqlanmagan, oziq-ovqat taqiqlari, aloqalarni cheklash va hokazolar mavjud emas edi. Hozirgi vaqtda jaynlar kichik guruhlarda yashaydilar, ularga odatda ta'limot bo'yicha eng obro'li mutaxassislar, ochariya ruhoniylari boshchilik qiladilar. Ruhoniy urug'lar vakillari oddiy oddiy jaynlar orasida nafaqat hokimiyat, hokimiyat, bilim, matnlarga aloqadorligi bilan,²²⁷ balki marosimlar va taqiqlarni yanada qat'iyroq bajarish, idealga, maqsadga, ya'ni mokshaga ko'proq yaqinlashishi bilan ajralib turadi.

Jaynlar orasida alohida qatlam oddiy hayotni butunlay buzadigan va shu tariqa, jaynlarning qolgan qismidan ustun bo'lib, ularning barchasi uchun standart va yo'l boshchi bo'lgan astsetik rohiblardir. Har qanday Jain zohid rohiblarga borishi mumkin, lekin har doim ham qiyin bo'lgan bu yo'lga hamma ham dosh berolmaydi, ayniqsa ayollar uchun (ularning soni doimo ahamiyatsiz bo'lgan, lekin ayol rohibalar ham bo'lgan). Dastlab, astsetik rohiblar nomzodi uch yil davomida yangi boshlovchi bo'lib qolishi, o'z zimmasiga olgan turli va'dalarini bajarishi va hamma narsada guru ustozini tinglashi kerak. Ushbu bosqichda astsetik rohiblar uchun nomzod o'z niyatidan voz kechish va dunyoviy hayotga qaytish huquqiga ega. Keyin keyingi bosqich keladi - ta'limotni, Jain matnlarini, birinchi navbatda, Kalpasutrani chuqur o'rganish, u 24 tirtankaraning solih hayotini tasvirlaydi va astsetik xatti-harakatlarning asoslarini belgilaydi. Ushbu bosqichni tugatgandan va maxsus marosimdan o'tib, yangi va juda qattiq va'dalarni qabul qilgandan so'ng, yangi boshlovchi nihoyat Jain rohiblari safiga qabul qilingan deb hisoblanadi. Orqaga yo'l yo'q. Jain zohidlari har doim sarson-sargardonlar hayotini boshqargan - uysiz, mulksiz, yomg'irli mavsumdan tashqari, 3-4 haftadan ko'proq vaqt davomida bir joyda qolish huquqisiz. Astsetik kam uxlaydi, u soat to'rt dan beri oyoqqa turdi. U har qanday kichik hayvonni tasodifan ezib tashlamaslik uchun doimo ehtiyot bo'ladi. Astsetik oziq-ovqat bilan cheklangan - u kuniga ikki martadan ko'p bo'lmagan holda asta-sekin ovqatlanadi. Astsetik uzoq soatlar va kunlarni taqvodor tafakkur, diqqatni jamlash va tafakkur bilan o'tkazadi, shu bilan haqiqatni bilishga yaqinroq bo'lishga

³.Канаева Н.А. Индийская философия древности и сред-невековья

intiladi va buning uchun mukofot sifatida karmadan xalos bo'lishni boshlaydi. Turli mazhablarning astsetik rohiblari 16 dan 53 gacha bilim va najot, moksha, shu jumladan o'limga bo'lgan yondashuvga ega. Zohid sadaqa bilan yashaydi - va u har kuni uni yig'ishi kerak, ertaga ovqat qoldirish taqiqlanadi. Rag'batlantiriladi, vaqti-vaqti bilan xabarlar, ba'zan etarlicha uzoq. Jain rohiblari orasida asketizmning ekstremal shakllaridan biri, tapas - bu ovqatdan bosh tortish, ochlik. Tapasning Jain shakllari eng murakkab hisoblanadi. Bularga uzoq yillar davomida mutlaq sukunat, sovuqda yoki quyoshda bo'lish, ko'p yillar davomida oyoqqa turish (tapasya o'zini daraxt shoxlariga bog'laydi va o'tirmasdan yoki yotmay, deyarli yillar davomida turadi). Ammo murakkab tapasning bu juda ta'sirli umumiy fonida ham, Jain rohiblari orasida Digambara astsetlarining maxsus guruhi ajralib turadi. Jayn jamoasining Shvetambarlar va Digambarlarga bo'linishi Pataliputradagi IV yoki III asrlarda bo'lib o'tgan Butun jayn kengashida sodir bo'lgan. Miloddan avvalgi 2 asrda. Ushbu kengashda Mahavira Jinaning shu paytgacha faqat og'zaki ravishda tarqalgan ta'limoti yozma ravishda kanonizatsiya qilindi. Biroq, jaynlarning hammasi ham bu kanonik matni qabul qilmagan. Uni taniganlar Shvetambaras deb atala boshlandi, tan olishdan bosh tortgan va Jina davridagi astsetlarning xatti-harakatlarining asl qat'iyligiga sodiq qolganlar Digambaras ("havo bilan kiyingan", ya'ni yalang'och) nomini oldilar. Bu barcha Digambaralar (asketlar va ularni qo'llab-quvvatlagan oddiy odamlar) kiyim kiyishdan bosh tortgan degani emas. Bu boshqa narsani anglatadi: asketlar-Digambaralar muhitida g'ayrat va tejamkorlik haddan tashqari chegaraga olib kelingan va Jinaning amrlariga amal qilish, agar iloji bo'lsa, mutlaqlashtirildi.

Shvetambaralardan farqli o'laroq, Digambaralar ayol rohibalarni tanimasdi - va buning sababi bor edi, chunki Digambaralar qo'llagan tejamkorlik darajasi ayollarning kuchidan tashqarida edi. Bunday yuqori tabaqadagi zohidlar sadaqa so'ramaydilar - ular la'natlarning o'zlari qo'rquv bilan berishlarini kutishadi. Digambara astsetiklari hamma narsani qat'iyan rad etadilar (shuning uchun ular yalang'och yurishadi) - hech narsa ularni moddiy dunyo bilan bog'lamasligi kerak, ehtimol minimal oziq-ovqat va ichimlik miqdoridan tashqari. Aynan Digambaralar ahimsa tamoyiliga qat'iy rioya qiladilar: hatto harakatlanayotganda ham, mayda hasharotlarni tasodifan ezib tashlamaslik uchun ular oldlarida erni fanat bilan supuradilar.

Jaynlarning diniy ta'limoti, asosan, hamma uchun ochiq edi, bu esa uni ezoterik braxmanizmdan (faqat elita uchun, birinchi navbatda tug'ilish bo'yicha braxmanlar uchun) yaxshi ajratib turdi. Biroq, u hech qachon keng mashhurlikka erisha olmadi - o'zining namoyon bo'lishida bunday ekstremal, puritan jihatdan qat'iy, o'z

tamoyillariga sodiqlik bilan fanatik, ta'limot shunchaki bunga ishonolmaydi. Ammo, oz sonli bo'lishiga qaramay, jaynizm izdoshlari Hindiston tarixi va madaniyatida muhim rol o'ynagan. Go'shtini charchagan yoki mutlaqo yalang'och ko'rinadigan astset-tapasya qiyofasi ajralmas va hatto ma'lum darajada. mamlakat diniy hayotining tipik qismi. Ammo nafaqat rohiblarning asketizmi va oddiy jaynlarning puritanik hayot sharoitlari hindlarning qolgan qismiga ta'sir qildi. Jaynlar shahri har doim mamlakat madaniy elitasining taniqli qismi bo'lib kelgan. Jain ibodatxonalari hashamatli bezaklari va ta'sirchan arxitekturasi bilan o'ziga jalb qiladi. Jaynlarning sa'y-harakatlari bilan o'rta asrlarda Hindistonda turli fan va san'at, jumladan, rasm va adabiyot katta darajada rivojlandi. Ulug' maqsad yo'lida barcha moddiy narsalardan voz kechish zarurligiga o'rganib qolgan ko'plab jaynlar, jumladan, boylar ham xayr-ehson qilishni o'zlarining diniy burchi deb bilishgan.

Jaynizm din sifatida o'zining ko'p jihatlari bilan asrlar davomida hindlarning asosiy dini bo'lgan hinduizmga qarshi bo'lib kelgan. Biroq, shunga qaramay, Hindistonda ko'plab kastalardan biri sifatida qabul qilingan qat'iy uyushgan, ichki tartib-intizomli Jain jamoasi bugungi kungacha saqlanib qolgan. Brahmanizmga mafkuraviy qarama-qarshilik sifatida Jaynizm bilan bir vaqtda paydo bo'lgan boshqa muxolif dinning taqdiri bu ma'noda biroz boshqacha taqdirga to'g'ri keldi. Gap buddizm – jahon diniga aylangan, biroq o'z vatani Hindistonda taxminan ming yil avval o'z mavqeini deyarli butunlay yo'qotgan din haqida bormoqda. Buddizm Sharqning buyuk dini hisoblanadi. Uni jaynizm bilan tenglashtirish ham qonuniy emas, lekin taqdimot mantig'i buni rag'batlantiradi, ayniqsa buddizm faqat Hindiston tarixidagi ushbu dinning rolini baholash nuqtai nazaridan muhokama qilinayotganligi sababli. Buddizm diniy ta'limot sifatida dastlab jaynizmga yaqin edi. Ikkala ta'limotning paydo bo'lishining sabablari va shartlari, shuningdek, Hindistonning shimoli-sharqida bir vaqtning o'zida yashagan va Kshatriya varnasiga mansub bo'lgan asoschilarining tarjimai hollari o'xshashdir. Dinlarning umumiy yo'nalishida sezilarli o'xshashlik mavjud, ular Vedalar va dinlarning hokimiyatini namoyishkorona rad etishda. brahminlar, Vedik xudolaridan, ahimsa tamoyiliga urg'u berib, monastir turmush tarziga sig'inishga urg'u berib, ixtiyoriy ravishda qasamyod qilganlar.²²⁸

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ikkala tizim o'rtasida ham juda ko'p farqlar mavjud. Ulardan eng muhimi, odatda, ma'lum bir dinga xos va xos bo'lgan,

⁵ 4. В. И. Рудой "Философско-этические концепции востока"

ya'ni uni boshqa barcha dinlardan ajratib turadigan ta'limot va marosimlar sohasidadir. Buddizm har doim astsetik tapasga sig'inishdan uzoq bo'lgan. Buddizmning eng muhim xususiyati uning aniq tarkibiy bo'shligi bo'lib, uni jaynlarning kichik jamoasining qattiq ichki tashkilotidan ajratib turadi. Agar jaynizm dastlab hamma uchun ochiq bo'lgan, tashkil topganidan so'ng ko'p o'tmay bu g'oyaga aqidaparastlik bilan sodiq mazhabchilarning deyarli yopiq korporatsiyasiga aylandi, keyin esa buddizm o'z muxlislari doirasini cheklamaydigan mutlaqo bag'rikeng dinning noyob namunalaridan biri bo'lib qoladi. deyarli chegaralar yo'q. Ko'rinishidan, bu farq Hindistondagi ikkala ta'limotning taqdirini ma'lum darajada oldindan belgilab qo'ygan: qat'iy tashkil etilgan yopiq Jain jamoasi o'z tamoyillari va tuzilishini saqlab qolgan, ammor buddizm esa hinduizm tomonidan siqib chiqarilgan holda, bir qator mamlakatlarda osongina yangi vatan topdi. Janubi-Sharqiy va Markaziy Osiyo, Uzoq Sharq bunga misol bo'la oladi.

REFERENCES

1. С.Гаттердже и Д.Дата "В.Ведение в и индийскую философию"
2. D. Po'latova, M.Qodirov, M. Ahmedova "Falsafa tarixi (Sharq falsafasi)" o'quv qo'llanma – T.: TDSHI 2013;
3. Канаева Н.А. Индийская философия древности и сред-невековья
4. В. И. Рудой "Философско-этические концепции востока"
5. Bharati, P., & Story, O. S. Sherdor Pulatov Nemat j onovich.
6. Po'Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogik ta'limining rivojlanish bosqichlari. *Science and Education*, 1(Special Issue 1), 21-26.
7. Po'Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi. *Science and Education*, 1(Special Issue 1), 136-143.
8. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYAT. *Academic research in educational sciences*, (4), 468-474.
9. Po'Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA "MUTLOQ G 'OYA" TUSHUNCHASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 1134-1143.
10. Akhmedov, B. A. (2020). KARAKUL BREEDING DURING THE BUKHARA EMIRATES. In *НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ* (pp. 160-162).
11. www.ziyouz.com internet sayti.

KOMPYUTER DASTURLARI VA MA'LUMOTLAR BAZASIGA NISBATAN MUTLAQ HUQUQLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

Abduvoxidov Akmaljon Axadjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

e-mail: akmaliddinrishton@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada kompyuter dasturlari va ma'lumotlar bazasiga nisbatan mutlaq huquqlarni buzganlik uchun javobgarlik masalalari o'rganilgan. Unda kompyuter dasturlari va ma'lumotlar bazasiga nisbatan mutlaq huquqlar, ularni himoya qilish, xorijiy mamlakatlar tajribasi masalalari tahlil qilingan. Xulosada qonunchilikka o'zgartish kiritishni taklif qilingan.

Kalit so'zlar: *kompyuter dasturi, ma'lumotlar bazasi, mutlaq huquqlar, kontrafakt, huquqni himoya qilish, intellektual mulk huquqini buzganlik uchun javobgarlik.*

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫХ ПРАВ В ОТНОШЕНИИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ И БАЗЫ ДАНЫХ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается ответственность за нарушение исключительных прав в отношении компьютерных программ и базы данных. Анализируются исключительные права в отношении компьютерных программ и базы данных, защита исключительных прав, опыт зарубежных стран. В заключении предлагается внести изменение в законодательство.

Ключевые слова: *компьютерная программа, базы данных, исключительное право, контрафакт, защита прав, ответственность за нарушение права интеллектуальной собственности.*

RESPONSIBILITY FOR INFRINGEMENT OF EXCLUSIVE RIGHTS IN RELATION TO COMPUTER PROGRAMS AND DATABASES

ABSTRACT

The article deals with liability for violation of exclusive rights in relation to computer programs and databases. Exclusive rights in relation to computer

programs and databases, protection of exclusive rights, experience of foreign countries are analyzed. In conclusion, it is proposed to amend the legislation.

Keywords: *computer software, databases, counterfeit, the exclusive right, protection of rights, the responsibility for violation of intellectual property rights.*

KIRISH

XXI asr kompyuter texnologiyalarini ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida keng qo'llanilishi taqazo etdi. Bunda kompyuter texnologiyalari insonlar oldida turgan ko'plab muammolarni tez va samarali hal qilishga, inson mehnati unumdorligini oshirishga, asosiysi inson huquq va manfaatlarini har tomonlama ta'minlashga xizmat qilmog'i zarur.

Biroq, bu borada hal qilinishi mumkin bo'lgan muammolar tobora ko'payib bormoqda. Ayniqsa, turli davlat idoralariga murojaat qilish va ulardan turli maqsadlarda ma'lumotlar olish jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Bu borada Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev "Ana shunday, bir qarashda arzimasi bo'lib tuyuladigan ishlar uchun odamlarning qancha vaqti, asabi ketadi. Shularning hammasini bir joyda, markazlashtirgan holda, tezlik bilan hal qilsa bo'ladi-ku! Aslida XXI asrda – Internet va axborot kommunikatsiyalari davrida bu ishlarning barchasini uydan chiqmasdan turib, kompyuter yoki uyali telefon orqali bajarish imkoni bor-ku![1]– deb ta'kidlaydi.

Haqiqatan ham bir qarashda arzimasi tuyulgan masala muayyan vaqt va mablag'ni talab qiladi. Kompyuter texnologiyalaridan unumli va samarali foydalanish muayyan kompyuter dasturlari (dasturiy mahsulotlar) vositasida amalga oshiriladi. Bu o'rinda avvalo, kompyuter dasturlari va ma'lumotlar bazalarini yaratish, ularni fuqarolik muomalasiga kiritish, huquq egalarining huquqlarining vujudga kelishi, uni amalga oshirish, tasarruf etish shu jumladan himoya qilish va fuqarolik-huquqiy javobgarlik bilan bog'liq masalalar alohida o'rin egallaydi.

Mavjud holat shuni ko'rsatadiki, kontrafakt mahsulot aylanmasiga qarshi kurash bo'yicha intellektual mulk ob'ektlaridan noqonuniy foydalanishning oldini olishda vakolatli davlat organlari alohida o'rin egallaydi. Bu o'rinda Intellektual mulk agentligi 2017 yilda joylarda intellektual mulk sohasidagi qonunchilik talablariga rioya qilinishi bo'yicha 39ta monitoring o'tkazgan. Monitoring jarayonida mualliflik huquqi va turdosh huquqlar bilan bog'liq 654 ta qonunbuzilish holatlari aniqlandi. Aniqlangan qonunbuzilish holatlari to'g'risidagi ma'lumotnomalar qonuniy choralar ko'rilishi uchun tegishli davlat organlariga yuborilgan. Bunda 20919 (shundan 19127

kontrafakt)ta audiovizual mahsulotlar, fonogrammalar va EHM uchun yaratilgan dasturlar bo'yicha 68 ta mualliflik-huquqiy xulosalari berilgan.

Yuqoridagi holat kompyuter dasturlari va ma'lumotlar bazasiga nisbatan mutlaq huquqlarni buzish bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur huquqbuzarlik asosan mualliflik huquqini buzilishi, kontrafakt nusxalarni noqonuniy ravishda fuqarolik muomalasiga kiritish bilan bog'liq. Mazkur ko'rsatkich huquqbuzarlikning bir muncha kamligini ko'rsatadi. Biroq, bunday huquqbuzarlik ayrim hollarda latent holda qolib ketadi. Ayniqsa, dasturiy mahsulotlardan noqonuniy ravishda foydalanish faktini aniqlash birmuncha murakkab kechadi. Bunda avvalo huquq egasining faolligi, huquqbuzarliklarga qarshi kurashuvchi organlar, nodavlat notijorat tashkilotlarining harakatlari uyg'unlashuvini taqazo qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuridik adabiyotlarda ko'rsatilishcha, mutlaq huquqlar deyilganda, bunday huquqlar sohiblari (egalari)ni turli harakatlar sodir etish (ijodiy faoliyat mahsulidan foydalanish, uni tasarruf etish va sh.k.) bo'yicha haqdorligi, vakolatligini va ayni vaqtning o'zida boshqa har qanday shaxslarga bunday yuqorida ko'rsatilgan harakatlarni sodir etishning ta'qiqlanishini ta'minlovchi sub'ektiv mutlaq huquq tushuniladi[2, B.314]. Ta'kidlash lozimki, Fuqarolik kodeksida intellektual mulk ob'ektlariga nisbatan qo'llanilgan "mutlaq huquq" iborasini "*exclusive right*" (isklyuchitelnoe pravo) bilan ayniy va bir xil ma'noda tushunish lozim. Mulk huquqi bilan bog'liq qoidalarda esa «absolyut» huquq haqida so'z boradi.

Mutlaq huquqlar huquqiy mexanizmi odatdagidek egallab turishi mumkin bo'lmagan, bir vaqtning o'zida nomuayyan doiradagi shaxslar foydalana olishi mumkin bo'lgan ob'ektlarga nisbatan huquq sohibi mulkiy huquqlarining amalga oshirilishini ta'minlovchi muhim vositadir, biroq mulk huquqi va mutlaq huquqlar aslo ayniy tushunchalar emas[3,B.18].

K.I.Ryabovning fikricha, kompyuter dasturidan uning vazifasiga muvofiq foydalanishga doir harakatlarni amalga oshirish vakolati, ya'ni uni muayyan vazifani bajarish uchun ishga tushirish, dasturning foydali xususiyatini olish, funksional vazifasiga muvofiq foydalanish kompyuter dasturidan foydalanish bo'yicha mutlaq huquqlar mazmuniga kiradi va ushbu vakolatni asardan foydalanish usullari sifatida ko'rsatish lozim deb hisoblaydi[4, B.8]. Bu o'rinda shunga e'tibor qaratish lozimki, kompyuter dasturidan boshqa shaxslarning foydalanishiga ruxsat berish unga nisbatan mutlaq huquq sohibining vakolatiga kiradi. Ob'ektdan foydalanishga ruxsat berishda mutlaq huquq shu huquq sohibining o'zida qoladi, undan

begonalashtirilmaydi, bunda uchinchi shaxslarda ob'ektdan foydalanish huquqigina vujudga keladi. Foydalanish shartlari va tartibi taraflar o'rtasidagi kompyuter dasturidan foydalanish bo'yicha litsenziya shartnomasi asosida belgilanadi.

V.Azizyan va N.Juravlenkolarning fikricha, dasturiy ta'minotdan noqonuniy foydalanish orqali mualliflik huquqini buzilishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- kompyuter texnikasiga noqonuniy ravishda o'rnatilgan dasturiy ta'minot bilan birga sotish;

- mualliflik huquqi egasining roziligisiz dasturiy ta'minotni axborot eltuvchisida ishlab chiqarish va tarqatish;

- telekommunikatsiya tarmoqlari orqali (Internet, elektron pochta va h.k.) dasturiy ta'minotni noqonuniy ravishda tarqatish;

- foydalanuvchining dasturiy ta'minotdan noqonuniy foydalanishi [5, B.48].

Bu o'rinda mualliflar faqatgina dasturiy ta'minot buzilishi mumkin bo'lgan holatlargagina e'tibor qaratishgan. Vaholanki, dasturiy ta'minotga nisbatan sodir etiladigan huquqbuzarlik holatlari turlicha va keng doirada mavjud bo'lishi mumkin. Shu boisdan huquqbuzarlikni sodir etilish yo'llari emas, balki uning sabablari, qaysi huquqlarga dahl qilinishi, huquqbuzarliklar profilaktikasi va uni oldini olish, u yuzasidan fuqarolik-huquqiy javobgarlik asoslarini aniqlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

B.Axmadjonovning fikricha, O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquq va turdosh huquqlar to'g'risida" gi Qonunining 63-moddasiga huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish, kontrakt nusxalarni musodara qilish, huquq egasining haqiqiy egasi haqida ma'lumotlarni e'lon qilish haqidagi talablarni kiritish lozim[6, B.20].

Biroq, taklif qilinayotgan normalar ushbu qonunlarda mavjud. Masalan, ushbu qonunning 66-moddasida asarlarning va turdosh huquqlar ob'ektlarining kontrafakt nusxalari, shuningdek ularni tayyorlash va takrorlashda foydalaniladigan materiallar va asbob-uskunalar hamda sodir etilgan huquqbuzarlikning boshqa vositalari qonun hujjatlariga muvofiq sud tartibida musodara qilinadi deb belgilangan. Haqiqiy huquq egasi haqidagi ma'lumotlar esa mualliflik huquqini tan olish va fuqarolik shaxsiy nomulkiy huquqlarini himoya qilish bilan bir xildir. Bu o'rinda intellektual mulk ob'ektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni himoya qilishda "Anton Piller ordeni", "Marevaning sud ta'qiqi", "Norvich Farmakl vositasi" kabi usullarni implementatsiya qilishga doir g'oyalarni qo'llashni nazarda tutish mumkin.

Bu o'rinda huquqiy tizimlar o'rtasidagi o'ziga xoslik hamda intellektual mulk ob'ektlarining xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim. Intellektual mulkni himoya qilish mexanizmi, ularni tijorat muomalasiga kiritish u yoki bu huquqiy himoya choralarini implementatsiya qilishga doir qoidalarga nisbatan alohida e'tiborni, zehni talab qiladi. Agar buzilgan huquqlarni himoya qilishda Anton Piller Orderi qo'llanishi mumkin bo'lsa, huquqlarni buzilish holatini isbotlash imkoniyati mavjud bo'ladi va huquqbuzar ishni hamda nizoni hal qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan dalillarni yo'q qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Shu boisdan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksida yozma dalillarga doir qoidani belgilab qo'yish maqsadga muvofiq.

Masalan, Angliya huquq tizimida Anton Piller Ordeni (*Anton Piller order*) mavjud bo'lib, oldindan ogohlantirmagan holda dalillarni olib qo'yishga huquq beradi va kompyuter dasturi egalari huquqlari buzilganda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu holat shu jumladan mualliflik yoki patent huquqlari buzilgan hollarda tegishli dalillarni yo'q bo'lib ketishini oldini olishga xizmat qiladi. Ushbu tartib 1975 yilda *Anton Piller KG v Manufacturing Processes Limited* o'rtasidagi nizo yuzasidan nomlangan bo'lib, unda tijorat sirlari o'g'irlanganligi yuzasidan sud jarayoni bo'lib o'tgan. Ushbu usulni umumiy ravishda qo'llash 1997 yilda umumiy fuqarolik sudlari to'g'risidagi qonunni qabul qilinishi munosabati bilan ma'lum darajada siqib chiqarilgan.

Anton Piller Orderining asosiy ustunligi shundaki, ushbu sud buyrug'i javobgarga murojaat qilmagan holda sud tomonidan berilishi mumkin. Umumiy qoidaga ko'ra sud buyrug'i taraflar tomonidan boshlangan sud jarayoni davomida beriladi. Bu holat ikkinchi tarafga oldindan da'vogar tomonidan sud orqali sud buyrug'ini olish istagi borligini ma'lum qilib qo'yadi. Bu holat da'vogarning zarur dalillarni topishga doir barcha hatti-harakatlarini, urinishlarini yo'qqa chiqaradi. Chunki javobgarda dalillarni yo'q qilish uchun vaqt bema'lol yetarli bo'ladi [7, B.126].

Rossiya Federatsiyasining Grajdanklik kodeksiga 2013 yil 5 iyulda o'zgartirish kiritildi. Ushbu o'zgartirishlar fuqarolik huquqi ob'ektlari, nomoddiy ne'matlar, sha'n, qadr-qimmat va ishlanchalik obro'sini (RF GK 152-moddasi)ga doir bo'ldi [8]. Mazkur normalar bevosita fuqarolarning shaxsiy nomulkiy huquqlarini himoya qilishni nisbatan to'laqonli va samarali bo'lishiga imkon beradi. Zero, bugungi kunda shaxsiy nomulkiy huquqlarni, shaxsiy mahfiy ma'lumotlarni huquqiy himoya qilish juda dolzarb muammolardan hisoblanadi [9, B.43-46].

Kompyuter dasturiga nisbatan mualliflik huquqi, mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlar buzilishi haqida foydalanuvchilar yoki raqobatchilar bevosita Internet

tarmog'i (masalan, Internet hamjamiyati ishtirokchilari, klublari) orqali ma'lumotga ega bo'lishadi. Bu o'rinda mavjud noto'g'ri, noqonuniy ma'lumotlar tarqatilganligi borasida raddiya berish ham xuddi shunday shaklda amalga oshirilishi lozim. Garchi qonun hujjatlariga ko'ra elektron ommaviy axborot vositalari ham mavjud bo'lsada, Internet tarmog'idagi resurslar, foydalanuvchilar va boshqa shaxslar har doim ham ushbu maqomga ega bo'lavermaydi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasining "Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida"gi Qonunning 14-moddasiga oltinchi xatboshi sifatida quyidagi normani kiritish maqsadga muvofiq:

"Agar kompyuter dasturiga nisbatan mualliflik huquqini buzuvchi ma'lumotlar u tarqatilgandan so'ng Internet tarmog'ida mavjud bo'lsa, huquqi buzilgan shaxs tegishli ma'lumotlarni Internet tarmog'idan yo'q qilishni, shuningdek Internet foydalanuvchilar e'tiboriga yetishini ta'minlaydigan darajada ma'lumotlarning noto'g'riligi haqida raddiya berishni talab qilishga haqli".

REFERENCES

1. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //Халқ сўзи. 2017 йил 8 декабрь.
2. Гражданское право. Учебник. –М.: БЕК, 1994, Т.1, 314-бет.
3. Окюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқи: умумий қоидалар ва алоҳида объектлар. –Т.: 2003 й. 18-бет.
4. Рябов К.И. Исключительное право на программу для ЭВМ и распоряжение им. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. –Санкт Петербург: 2011. -21с.
5. Азизян В.Г., Журавленко Н.И. Защита прав авторов компьютерных программ и изготовителей баз данных в судебном порядке. // Евразийская адвокатура. 2014, Выпуск№ 1 (8). -48 б.
6. Ахмаджонов Б.У. Фуқаролик ҳуқуқида мутлақ ҳуқуқлар мазмуни ва уларни амалга ошириш муаммолари. Юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: ТДЮИ, 2011. 20-бет.

-
7. Романов А.К. Правовая система Англии. –Москва: Дело, 2000. -126 б.
  8. Федеральный закон от 2 июля 2013 г. N 142-ФЗ “О внесении изменений в подраздел 3 раздела I части первой Гражданского кодекса Российской Федерации”. //Российская газета - Федеральный выпуск №6121 (145). 5 июля 2013 г.
  9. Палуаниязов Х. Некоторые виды договоров регулирующих использования личной конфиденциальной информации. –Т.: Обзор законодательства Узбекистана. 2016. №3, -43-46 с.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA XALQ TA’LIMI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Erbo‘tayeva O‘g‘iloy Suyunovna

Guliston davlat universiteti tarix kafedrasida dotsenti

Norbo‘tayev Navruz Erkin o‘g‘li

Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti

norbutayevnavruz12345@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada muallif zamonaviy maktab ta’limi muammolarini eslatib o‘tadi va ularni hal qilish yo‘llarini ko‘rsatadi, yoshlarni o‘quv jarayoniga jalb qilishda innovatsion yondashuvni ko‘rsatib o‘tadi, shuningdek chet elda ta’lim sohasida rivojlangan mamlakatlar bilan aloqalarni o‘rnatishni taklif qiladi, yoshlarni uchinchi uyg‘onish davriga olib boruvchi yo‘l ta’lim-tarbiya ekanligini yoritadi.

Kalit so‘zlar: talim, tadqiqot, renesans, bosqich, jurnal, muammo, zamonaviy, poydevor, matbuot, xalqaro, amaliyot, tahlil.

АННОТАЦИЯ

В статье автор упоминает проблемы современного школьного образования и показывает пути их решения, предлагает инновационный подход к вовлечению молодежи в образовательный процесс, а также предлагает наладить контакты с развитыми странами в области образования за рубежом. путь, ведущий молодых людей к третьему периоду пробуждения, показывает, что образование есть образование.

Ключевые слова: наука, исследование, Ренессанс, этап, журнал, проблема, современности, фундамент, пресса, международная, практика, анализ.

ABSTRACT

In the article, the author mentions the problems of Modern School Education and shows the ways to solve them, proposes an innovative approach to the involvement of young people in the educational process, and also offers to establish contacts with developed countries in the field of education abroad. the path leading young people to the third period of awakening illuminates that education is education.

Keywords: training, research, renaissance, stage, magazine, problem, modern, foundation, Press, International, practice, analysis.

*Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot,
yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir.*

Abdulla Avloniy

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng barcha sohalarni rivojlantirishning ustuvor vazifalari belgilab olindi. Madaniy-ma‘rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ta‘lim sohaslarini zamon talablariga mos darajaga ko‘tarish hayotiy zaruratga aylandi. Bu esa zamonaviy pedagog kadrlar tayyorlash va o‘quv dargohlarini davr talabiga mos ravishda jihozlashni birinchi darajali vazifalardan biriga aylantirdi.

Ammo globallashuv davrida jahonda ilm-fan, texnika va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotganini aslo ko‘zdan qochirib bo‘lmaydi. Bu esa o‘z navbatida ta‘lim, ilm-fan oldiga yangi talablarni ko‘ndalang qo‘ymoqda. Ta‘lim tizimini muntazam isloh etish, o‘qitishning zamonaviy usul va vositalarini takomillashtirish, ta‘lim mazmunini boyitib borish, demak, bugungi kunning ham dolzarb talabi bo‘lib qolaveradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.01.2021 yildagi PQ-4963-sonli qarorida, xalq ta‘limi xodimlarining malakasini oshirish, har bir xalq ta‘limi xodimining elektron portfoliosini shakllantirish, xalq ta‘limi xodimlarini ularning malaka darajasi, bilimi, ilmiy-pedagogik salohiyati, ish tajribasi, psixologik tayyorgarligi va individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga mos keladigan tabaqalashgan malaka oshirish dasturlari bo‘yicha o‘qitish amaliyotini yo‘lga qo‘yish tizimlari to‘g‘risida aniq ko‘rsatmalar mavjud.

Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali xisoblangan “Xalq ta‘limi” jurnalining har bir sonida talim muassasalaridagi islohotlar, yutuq va kamchiliklar, bosqichma-bosqich rivojlantirib borish omillari to‘g‘risida ma‘lumotlar berib boriladi. 2020-yil 28-29-aprelda “ta‘lim sifati samaradorligini oshirishda xalqaro tajribalardan foydalanish: muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, vaqtli matbuot materiallari mavzuni o‘rganishda manba xisoblanadi.

Mavzuni tadqiq etish jarayonida qiyoslash, tizimli tahlil, tavsifiylik, tarixiylik, tarixiy-qiyosiy tahlil usullari qo‘llanilgan. Izlanish muammolarini hal qilish jarayonida tarixiy adabiyaotlar va maqolalarda yoritilgan ma‘lumotlarning natijalari, mutaxasislarning chet el davlatlaridan almashinilgan bilimlari, olimlar tomonidan chop etilgan materiallar asos bo‘lib xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1997-yil 27-avgustda Oliy Majlisning IX sessiyasida “Ta’lim to’g’risida” qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” qabul qilindi[1:402]. Milliy dasturning maqsadi ta’lim sohasini tubdan isloh qilish, uni sovet davridan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to’la xoli qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlashning milliy tizimini yaratishdan iborat bo’lgan. Milliy dasturda ta’lim islohotlarini uch bosqichda amalga oshirish nazarda tutilgan.

Birinchi bosqich (1997-2001-yillar)da mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish vazifalari ro’yobga chiqarildi.

Ikkinchi bosqich (2001-2005-yillar)da milliy dastur to’liq ro’yobga chiqarildi, mehnat bozorining rivojlanishi va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda dasturga aniqliklar kiritildi.

Uchinchi bosqinch (2005 va undan keying yillar)da to’plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtirib borilmoqda.

Mehnat bozorini shakllantirish bosqichida mutaxassislarning yetuklik ahamiyati ortib boradi. Bunda mutaxassislar faoliyatining yo’nalishini kengaytirish zarurati yuzaga keladi. Axborot integratsiyalashgan bilimlar hajmidan eng ahamiyatlisini tanlash muhim bo’lib, bitiruvchilar undan turli kasbiy vaziyatlarda samarali foydalana olishlari uchun ularning faoliyatlariga oid bilimlar va usullar tizimi, shaxsni har tomonlama shakllantirish akmeologik yondashuv orqali amalga oshirilishi mumkin[2:55].

Hujjatlarda qayd etilishicha, xalq ta’limi tizimini boshqarishning samarali mexanizmlarini joriy etish o’sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko’tarishning eng muhim sharti hisoblanadi, bugungi kunda o’sib kelayotgan yosh avlod Yangi O’zbekistonning kelajagi poydevori ekanligini yaxshi anglagan xolda ta’limni aynan xalq ta’limini tubdan islox qilish asosiy vazifa bo’lib qoladi. shuningdek, o’quv-tarbiya jarayonida ta’limning innovatsion shakllari va usullarini qo’llashga ko’maklashadi.

Shu bilan birga, ushbu sohadagi ishlar holatini tanqidiy tahlil qilish xalq ta’limi tizimi boshqaruvini tashkil etish, davlat umumiy o’rta ta’lim muassasalarining faoliyatini amaliy jihatdan muvofiqlashtirish, ularning moddiy-texnik holatini

yaxshilash bo'yicha tadbirlarni moliyalashtirishda bir qator muammolar va kamchiliklar mavjudligi aniq xaqiqatdir[3:451].

Ma'lumki bu borada amalga oshirilayotgan isloxlarga qaramay yurtimizda ta'limni ortga tortayotgan masalalar ham mavjud. Bunda ta'lim muassasalari rahbarlarini tanlash va ularni o'z vazifalariga qo'yish, maktablarda faoliyat yuritayotgan rahbarlarning vazifalarini taqsimlanishi, xalq ta'limi bo'limlari va maktablarda hamkorlikning susayishi, maktablarni tekshirish orqali o'qituvchi va boshqa xodimlarning ish vazifalariga asosiz aralashuvlarning ko'pligi, o'qituvchilarning bilim darajasini va pedagogik mahoratini oshirish masalalarida umumta'lim muassasalari faoliyatidagi ochiqlik va shaffoflik darajasining yetarli darajada emasligi, xalq ta'limi tizimi muassasalarini moliyalashtirish va moddiy-texnik ta'minlash mexanizmining mukammal emasligi²²⁹, soxaning rivojlanish yo'lini to'sayotgan asosiy to'siqlar xisoblanadi.

Uzluksiz ta'lim tizimidagi ushbu dolzarb muammoni yechimini esa nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimni va saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi. Sharq donishmandlari aytganidek: "Eng katta boylik-bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik-bu bilimsizlikdir!

Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak, deb mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojotnomasida bayon qilingan va aniq belgilangan. Ushbu dolzarb vazifalarni O'zbekiston ta'lim tizimi sifati samaradorligini oshirishda o'zimizning ta'lim tizimidagi ilg'or milliy ta'lim-tarbiya berishda qo'llaniladigan o'qitish texnologiyalardan o'qitishdagi ilg'or usul va uslublaridan va xorijiy mamlakatlardagi zamonaviy ta'lim berish tajribalaridan unumli foydalangan holda amalga oshirish lozim.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev raisligida 2020-yil 30-oktabr kuni mamlakatda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo'yicha videoselektor yig'ilishi bo'lib o'tgan edi. Mazkur yig'ilishda yurtboshimiz bugungi kunda O'zbekistonning yangi

²²⁹ Prezident xalq ta'limi tizimidagi muammolar va kamchiliklarni ma'lum qildi - abt.uz.03.26.2022

taraqqiyot davri poydevorini yaratyapmiz, bunda bizning eng yaqin ko‘makchilarimiz ustoz va murabbiylar, ilmiy va ijodkor ziyolilardir”²³⁰ deb bejiz aytmaganlar.

Dunyodagi zamonaviy o‘quv dasturlari, o‘qitish metodikalarini o‘rganib, yurtimiz umumta‘lim maktablarida joriy qilish, Xalq ta‘limi vazirligiga ushbu tajriba asosida Milliy o‘quv dasturini ishlab chiqish, keying o‘quv yillaridan boshlab ta‘lim jarayoniga sinov tariqasida tatbiq etish vazifasi yuklatilgan. Bu borada yurtimizda bugungi kungacha bosqichma-bosqich izchil ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish yuzasidan yangi metodikani samarali yo‘lga qo‘yish uchun barcha maktab o‘qituvchilari videoaloqa orqali xorijiy mutaxassislar ishtirokida o‘qitila boshlangani, bu jarayonlarga pedagogika yo‘nalishidagi universitet va institutlar ham jalb qilinib, pedagog kadrlar tayyorlash metodikasi ham yangilana boshlagani, Shuningdek, matematika, fizika, kimyo, biologiya va informatika fanlari bo‘yicha chet ellardagi ilg‘or darsliklar chuqur o‘rganib chiqilayotgani ayni muddao bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Bugungi kunda biz o‘z ta‘lim tizimimizni hamda xorijiy davlatlar ta‘limini taxlil qilish asosida ularni samara beradiganni tanlay bilish qo‘llash natijasida, darsda qarorlangan natijaga erishish yo‘llarini uni o‘z o‘rnida amaliyotda foydalanish o‘quvchilarga o‘rgatish ta‘limda sifat samaradorligini oshishiga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda buyuk Sharq allomalarining ilmiy merosidagi yoshlar ta‘lim-tarbiyasiga g‘oyalardan, ta‘lim-tarbiya tizimi rivojlangan xalqaro mamlakatlar tajribasidan va O‘zbekistonning ta‘lim tizimidagi barcha o‘quv fanlaridan olib borilayotgan o‘quv mashg‘ulotlarida o‘qitishning yangi texnologiyalaridan interfaol metodlardan AKT va multimedia vositalaridan unumli o‘z o‘rnida o‘quvchi yoshlarga bilim berish, ta‘lim-tarbiyani amalga oshirishda undan foydalanish uzluksiz ta‘lim tizimi bosqichlaridagi o‘quv jarayonning sifat va samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi, va O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga Murojatnomasida ta‘lim-tizimini oldiga qo‘ygan dolzarb muammolarning yechimini topishga xizmat qiladi deb fikr yuritimiz.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojotnomasi. Yangi O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy gazetasi. Toshkent 25-yanvar 2020-yil.

²³⁰ Shavkat Mirziyoyev raisligida ta‘lim sohasidagi muammolar, ularni hal etish va ta‘lim sifatini oshirishga bag‘ishlangan videoselektor o‘tkazildi - Daryo26.03.2022

-
2. Q. Usmonov, M. Sodiqov, S. Burxonova. O‘zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2016.-B. 402.
  3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining Ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent., 2016-yil, 6-son.
  4. Ta’lim sifati samaradorligini oshirishda xalqaro tajribalardan foydalanish: muammo va yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2020-yil 28-29-aprel.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINING SIFAT JIHATDAN YUQORI POG'ONAGA KO'TARILISHI

Norbo'tayeva Guzal

Qamashi tuman 61-maktab o'qituvchisi,
QarMII mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, sohaga oid qabul qilingan qaror va farmonlar, uning mazmun-mohiyati kabi ma'lumotlar umumlashtirilgan. Shuningdek, keyingi yillarda maktabgacha ta'lim tizimining sifat bosqichga ko'tarilganligi tahlil qilingan.

Kalitli so'zlar: ta'lim, uzluksiz ta'lim, maktabgacha ta'lim muassasasi, innovatsiya, qaror, farmon, ma'naviyat, qadriyat, odob-axloq, shaxs.

АННОТАЦИЯ

В данной статье обобщена информация об изменениях в системе дошкольного образования, решениях и указах в сфере, ее содержании. Также анализируется, как за последние годы улучшилось качество системы дошкольного образования.

Ключевые слова: образование, дополнительное образование, дошкольное учреждение, инновация, решение, декрет, духовность, ценность, нравственность, личность.

ABSTRACT

This article summarizes information on changes in the system of preschool education, decisions and decrees in the field, its content. It also analyzes how the quality of the pre-school education system has improved in recent years.

Keywords: education, continuing education, preschool, innovation, decision, decree, spirituality, value, morality, personality.

KIRISH

O'zbekistonda mustaqillik sharofati bilan ta'lim tizimining barcha bosqichlarida keng ko'lamli o'zgarishlar, yangilanishlar jarayoni boshlandi. Uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirildi. Shu jumladan ta'lim tizimining eng quyi bo'g'ini maktabgacha ta'lim tizimida ham qator o'zgarishlar yuz berdi. Avvalo maktabgacha ta'lim tizimi uning mazmun-mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otib, tizimli o'qitishga tayyorlab boradi.

6-7 yoshgacha bo‘lgan maktabgacha ta‘lim davlat va nodavlat bolalar maktabgacha ta‘lim muassasalarida va oilada amalga oshiriladi. Maktabgacha ta‘limning maqsadi – bolalarni maktabdagi o‘qishga tayyorlash, bolani sog‘lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo‘lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berish, o‘qishga, tizimli ta‘limga bo‘lgan ishtiyoqini tarbiyalashdan iboratdir.

Maktabgacha ta‘limning maqsad va vazifalarni amalga oshirishda ijtimoiy va xayriya tashkilotlari, mahalla, xalqaro fondlar faol ishtirok etadilar. O‘zbekistonda maktabgacha ta‘lim davlat tilida hamda qoraqalpoq, rus, tojik, qirg‘iz, qozoq va turkman tillarida olib boriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida bolalarni maktabda o‘qishga maqsadli va tizimli tayyorlash, bolalarning shaxsiy qobiliyatlari va iste‘dodlarini rivojlantirish, bolalarni milliy, umuminsoniy va madaniy qadriyatlar bilan tanishtirish, bolani intellektual rivojlantirish, bolalarda yuqori ma‘naviy va odob axloq asoslarini shakllantirish, bolalarning jismoniy va ruhiy sog‘ligini mustahkamlash kabi maqsadlar ko‘zga tutiladi. Keyingi yillarda ta‘lim tizimining boshqa bo‘g‘inlari qatorida maktabgacha ta‘lim tizimiga ham alohida e‘tibor va ahamiyat berila boshlandi.

2017 yil 30 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta‘lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmoniga binoan, maktabgacha ta‘lim sohasi uzluksiz ta‘lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini sifatida, u har tomonlama sog‘lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etishi ta‘kidlangan.

Mustaqillik yillarida respublikada ta‘lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlari darajasiga ko‘tarilib, o‘tkazilgan tahlillar maktabgacha ta‘lim sohasida olib borilayotgan ishlarning samarasi va natijasi yetarli darajada emasligi ko‘rsatilgan va so‘nggi 20 yil davomida davlat tasarrufidagi maktabgacha ta‘lim muassasalari soni 45 foizdan ziyodrog‘i kamaygan bo‘lib, bugungi kunda respublika bo‘yicha bolalarning maktabgacha ta‘lim bilan qamrab olinishi 30 foizni tashkil etishi, shuningdek, maktabgacha ta‘lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi zamonaviy talabga javob bermasligi qayd etilgan.

Maktabgacha ta‘lim tizimida variativ dasturlar joriy etilmagan, bolalarni maktabga tayyorlash bo‘yicha muqobil, moslashuvchan modellar yetarli darajada rivojlanmagan hamda taraqqiy etgan mamlakatlar singari ijtimoiy, shaxsiy, hissiy,

nutqiy, matematik, jismoniy va ijodiy rivojlantirish, atrof muhit bilan tanishuvga yo'naltirilgan maxsus davlat ta'lim dasturlari tatbiq qilinmaganligi tanqidiy tahlil etilgan.

Davlat maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning aksariyati o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lib, bu esa bolalarni maktab ta'limiga talab darajasida tayyorlash imkonini bermasligi, maktabgacha ta'lim sifati monitoringini yuritish tuzilmaviy va tashkiliy jihatdan nazarda tutilmaganligi sababli, maktabgacha ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini baholash zamon talablariga javob bermasligi, xorijiy davlatlar ilg'or tajribasining tahlili zamonaviy maktabgacha ta'lim muassasalarida maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish uchun sharoitlarni yaratishga yo'naltirilganligi bilan tavsiflanib, bolaning ijobiy ijtimoiylashuvi imkoniyatlarini namoyon qilish, uning har tomonlama shaxsga oid ma'naviy-axloqiy va ongli rivojlanishi, maktabgacha yoshga oid tegishli faoliyat turlari asosida tashabbuskorligi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, muloqot doirasida katta yoshdagilar va tengdoshlari bilan hamkorlik qilish imkoniyatlarini ochishga qaratilgan.

Uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, samarali davlat boshqaruvi tizimini yaratish, maktabgacha ta'lim muassasalari davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Toshkent shahar maktabgacha ta'lim bosh boshqarmasi, viloyatlar maktabgacha ta'lim boshqarmalari hamda ularning tuman (shahar) lardagi bo'limlarini tashkil etilishi sohada amalga oshirilgan ulkan o'zgarishlardan hisoblanadi.

Sohada yangiliklarni joriy etish, innovatsion yondashuvni ta'minlash maqsadida 2017 yil 21 noyabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi to'g'risidagi nizomni hamda maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti ustavini tasdiqlash haqida" gi Qaroriga asosan maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimi ham tubdan takomillashtirildi.

Shuningdek, 2018 yil 30 sentyabrda “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3955-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorida esa maktabgacha ta’lim tizimini yaxlit uzluksiz ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida yanada takomillashtirish, maktabgacha ta’lim muassasalari tarmog‘ini kengaytirish hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta’minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ma’naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta’lim dasturlari va texnologiyalarini ta’lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish maqsadida Ixtisoslashtirilgan loyiha-izlanish institutini davlat unitar korxonasi shaklida tashkil etish hamda Institutni maktabgacha ta’lim tizimi buyurtmachilari bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq investisiya loyihalari bo‘yicha, shu jumladan, davlat-xususiy sheriklik loyihalari bo‘yicha loyiha oldi va loyiha hujjatlarini ishlab chiqishda bosh loyiha tashkiloti sifatida belgilanishi ta’kidlangan.

Bu o‘zgarishlar qabul qilingan qaror, farmonlar va ularning ijrosi natijasida sohada ta’lim-tarbiya sifatining mazmuni ham, maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarni qamrab olinishi ham, moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi jihatidan ham sifat darajasi oshdi. Masalan, yuqorida ta’kidlangan 30 foizdan qisqa vaqt ichida bog‘cha yoshidagi bolalarni maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish ko‘rsatkichi 60 foizdan oshdi.

Masalan, 2020 yilda bog‘cha yoshidagi bolalarni maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish darajasi 60,9 foizga yetkazilganligi haqidagi ma’lumotlar keltirilgan.

2018 yilda bog‘cha yoshidagi bolalarni maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish darajasi 38 foiz, 2019 yilda 52 foizni tashkil etgan bo‘lsa, maktabgacha ta’limni rivojlantirish borasida boshlagan islohotlarimiz natijasida 2020 yili ushbu ko‘rsatkich 60,9 foizga yetkazilganligi qayd etilgan.

Bugungi kunda respublikada 18 254 ta maktabgacha ta’lim tashkiloti faoliyati yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ularda 1 699 566 nafar bola qamrab olingan. Mavjud bog‘chalarning 6 197 tasi davlat tasarrufidagi maktabgacha ta’lim muassasasidir. Nodavlat sektordagi 12 057 ta bog‘chaning 788 tasi davlat-xususiy sherikchilik asosidagi, 10 244 tasi oilaviy, 1 025 tasi xususiy maktabgacha ta’lim tashkilotlari hisoblanadi.

Soha vazirligining ma’lum qilishicha, 2020 yilda investisiya dasturi hamda Inqirozga qarshi kurashish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan respublika bo‘yicha jami 32 218 ta o‘rin (quvvat), shundan 2 580 ta o‘rin 18 ta yangi qurilish hisobiga, 17 790 o‘rin bo‘sh turgan binolarni rekonstruksiya qilish hisobiga hamda 12 448 ta o‘rin

faoliyat ko'rsatayotgan MTTlar quvvatlarini kengaytirish hisobiga yaratilishi belgilangan.

2020 yilda davlat-xususiy sheriklik asosida quvvati 46 mingdan ortiq bo'lgan 420 ta nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini hamda quvvati 50 ming o'rin bo'lgan 2000 ta oilaviy shakldagi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish rejalashtirilgan bo'lib, bugungi kunda Davlat xususiy-sheriklik asosida quvvati 42 mingdan ortiq 333 ta nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini boshlagan, hozirgi kunda 115 ta Nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qurilish ishlari davom etmoqda. Shu bilan birga, jami 96 342 o'ringa mo'ljallangan oilaviy bog'chalarni tashkil etish bo'yicha 3 854 ta bitim imzolangan bo'lib, shulardan 83,7 ming quvvatga ega 3 529 tasi o'z faoliyatini boshlagan.

Davlatimiz rahbari 2020 yil yanvarda parlamentga yo'llagan murojaatnomasida 2020 yildan boshlab tarixda ilk bora 6 yoshli bolalarni maktabga tayyorlash tizimi joriy qilinishi ma'lum qilingan. Shuningdek, maktabgacha ta'lim vazirining birinchi o'rinbosari Qahramon Olimov 2021 yil oxirigacha maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish ko'rsatkichi 65 foizga, jumladan, 6 yoshli bolalarni maktabga tayyorlashning bepul tizimi bilan qamrab olish 82 foizga yetkazish rejalashtirilganligini ma'lum qilgan.

XULOSA

Xullas, tizimda yuz berayotgan bu kabi o'zgarishlar avvalo kelajagimiz tayanchi bo'lgan, unib-o'sib kelayotgan bolalarimizni barkamol, yetuk, milliy an'ana va qadriyatlarimizdan boxabar, sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otib, zamonaviy fan-texnika yutuqlaridan foydalangan holda ta'lim va tarbiya berish dolzarb vazifalardan hisoblanadi va bu kabi xayrli ishlar albatta bardavom bo'lib, soha rivojini yanada yuqori pog'onaga ko'tarish ko'zda tutilgan.

REFERENCES

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.T., 2017 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni., 2017 yil 30 sentabr.
3. <https://kun.uz/news/2021/01/12>
4. <http://info.ziyonet.uz/uzc/post/view/education/preschool>
5. www.lex.uz.

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

проф. Ниязова Минара Бахрамовна

Ташкентский архитектурно-строительный институт

АННОТАЦИЯ

Стремительное вхождение в мировое сообщество, интеграционные процессы в политике, экономике, архитектуре, культуре вызывают повышенные требования к знаниям иностранных языков.

Интернет, сотовая связь, интенсивное развитие информационно-коммуникационных технологий невозможны без знания иностранного языка. Для решения проблемы обучения языку необходимо использовать новые инновационные методы обучения, направленные на формирование лингвистической, социолингвистической и прагматической компетенции.

Ключевые слова: *адаптации в иноязычной сфере, критическое мышление, творческие умения, мотивация, трудности перевода.*

ABSTRACT

The rapid entry into the world community, integration processes in politics, economics, architecture, culture cause increased requirements for knowledge of foreign languages.

The Internet, cellular communication, intensive development of information and communication technologies are impossible without knowledge of a foreign language. To solve the problem of language teaching, it is necessary to use new innovative teaching methods aimed at the formation of linguistic, sociolinguistic and pragmatic competence.

Keywords: *adaptation in a foreign language sphere, critical thinking, creative skills, motivation, translation difficulties.*

ВВЕДЕНИЕ

Межнациональное общение возможно при обязательном знании иностранного языка. Иностранный язык в неязыковом вузе выступает как объект изучения с целью общения специалистов в своей профессиональной сфере, как средство получения, обработки новой информации. Выработка у студентов умения читать и понимать оригинальную литературу по специальности должна сочетаться с умением селективно подходить содержанию прочитанного, ведению ускоренного поиска информации,

использованию таких форм обработки информации, как аннотирование и реферирование.

Язык – это посредник, с помощью и посредством которого создаются общественные понятия, и то, что составляет культуру народа и его социальные, политические, экономические представления.

Использование новейших достижений методической науки, а именно интерактивного и коммуникативного методов, критического мышления, ролевых игр и всего комплекса методических приемов способствуют более глубокому овладению иностранным языком.

Обучение иностранному языку дает широкое поле деятельности для приобщения обучаемого к лучшим образцам мировой культуры, для выработки у него принципиального эмоционально-положительного отношения к стране и народу изучаемого языка, прежде всего в духе интернационализма, гуманизма и патриотизма, в духе борьбы с проявлениями национализма и шовинизма. Язык воздействует на национально-культурные особенности народа. Именно преподаватель иностранного языка располагает наибольшей возможностью познакомить обучаемого с историей и культурой страны изучаемого языка.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Знать культуру народа, его традиции и национальные особенности, успевать за научно-техническим прогрессом и достижениями в разных областях, лучше выполнять свою миссию – все это требует знания языков. Практика показывает, что использование знания родного языка полезно на всех этапах обучения иностранному языку.

Знание другого языка – это не только проявление уважения к народу, но и один из путей к межличностному сближению, адаптации в иноязычной сфере.

Практика преподавания и многочисленные исследования показывают, что для плодотворного проведения занятий по иностранному языку, необходимо опираться на родной язык. Чтобы каждый урок сделать максимально обучающим и эффективным, преподаватель должен владеть языком обучающегося.

Изучая фонетику иностранного языка, выявляют случаи совпадения или различия звуков. При изучении грамматических явлений следует обратить внимание на случаи расхождения и схождения в обоих языках, проводить сопоставительный анализ.

Такие сопоставления, выявляя сходные и несходные факты, дают возможность лучше усвоить тот материал, который не свойственен родному языку. Занятие, построенное на основе метода сопоставления грамматических структур иностранного и родного языков, систематического анализа их схождений и расхождений, дает положительные результаты.

Прогресс и потенциальные изменения методов обучения иностранному языку совершенствуются также внедрением новых инновационных технологий: критического мышления и интерактивных методов обучения.

Функции педагога значительно изменились. На смену учителю – ментору пришел учитель – наблюдатель, посредник. Хотя личность преподавателя как бы отходит на второй план, влияние его на аудиторию возрастает. В рамках критического мышления между преподавателем и студентом развиваются отношения партнерства на основе толерантности, взаимного уважения, хотя и должна соблюдаться определенная дистанция. Роль преподавателя – оказать помощь студенту в приобретении знания, что предполагает использование интерактивных методов обучения. Критическое мышление включает в себя комплекс мыслительных процессов, который начинается с получения информации и заканчивается принятием решения.

Критическое мышление состоит из трех фаз.

Первая фаза – «вызов» предполагает актуализацию опорных знаний, активизацию полученных прежде знаний студентами, чтобы цель занятия явилась целью и стимулом для студента. В этой фазе предполагается вызвать интерес к материалу, теме занятия, активизируя мотивацию обучающегося.

Вторая фаза – происходит осмысление содержания, усвоение новой информации, отслеживание собственного понимания. Преподаватель передает идею, но нужны собственные усилия обучающегося для приобретения знания. С помощью мышления создается новая модель, оценка того нового, что узнали, его значимость.

Заключительная фаза – размышление, сопоставление, творческая переработка, создание новой модели своего познания информации.

Таким образом, студент должен самостоятельно выбрать ход решения ситуации изучаемого текста.

В психологии и педагогике показано, что усиление активности обучающегося происходит, прежде всего, при разрешении им проблемных заданий и ситуаций.

Использование деловых игр в обучении иностранным языкам является одним из методов активного обучения.

В деловые игры желательно включать учебный материал средней трудности, поскольку он обеспечивает оптимальные условия для использования проблемных, поисковых, исследовательских методов, развивающих у обучающихся критическое мышление, самостоятельность, творческие умения. Деловые игры не должны вестись самотеком. Преподаватель должен придавать им определенные организационные формы и осуществлять контроль над их проведением. В каждой деловой игре все обучающиеся поставлены в такие условия, когда необходимо и неизбежно их активное общение друг с другом, что соответственно побуждает их творчески осваивать изучаемый материал. В процессе преодоления трудностей, с которыми сталкиваются обучающиеся в деловых играх, происходит развитие личности, формируется умение самоорганизации и профессионального общения. Проблемные задания, предлагаемые обучающимся в деловых играх, должны быть упрощенными для того, чтобы решение задания было им доступно. Если задание будет слишком трудным для большинства, то игра просто не пойдет. Игра также не должна быть продолжительной, не вызывать у обучающихся признаков усталости, не притуплять их интерес к игре. Деловые игры должны быть доступными для всех участников игры, создавая условия для работы каждого участника с максимальной отдачей. Эффективность обучающих, развивающих и воспитательных возможностей деловых игр бесспорна.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Значительное внимание, уделяемое изучению иностранных языков в вузах, определяется расширением сотрудничества во всех областях науки и техники. Студенты старших курсов технических вузов, получив определенный объем знаний о грамматической структуре иностранного языка, некоторые навыки перевода, должны уметь получать информацию о последних достижениях науки и техники из оригинальных отраслевых зарубежных журналов.

Перевод научной и технической литературы имеет ряд особенностей по сравнению с переводом художественной литературы. Основным требованием, предъявляемым к языку научной и технической литературы, является краткость изложения и точность формулировок. В связи с этим для языка научной и технической литературы характерны насыщенность специальными терминами и сокращениями, традиционность в употреблении лексики и т.д. Большое

количество в тексте специальных терминов, особенно вновь появившихся в связи с быстрым развитием техники, которые могут быть и не занесены в словари, создает в практике перевода определенные трудности.

Термины - это слова и словосочетания, которые имеют специальное, строго определенное значение в той или иной области науки и техники. Они точно выражают понятия, процессы и названия вещей, присущие какой-либо отрасли производства. Для того, чтобы правильно определить выражаемые термином понятия, нужно разбираться в той области науки и техники, к которой данная терминология относится. Выпускник должен знать свой предмет настолько полно, чтобы при любой форме изложения в оригинале быть в состоянии правильно передать содержание без потери информации. При этом в переводе имеют место лексические, грамматические информации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В научно-технической литературе большой процент лексики составляют неологизмы и поэтому порой выпускнику нередко приходится самому создавать эквивалентные термины для выражения новых понятий. Для точности термина большое значение имеет его однозначность. В принципе контекст не должен влиять на значение термина. На практике же в любой системе терминологии имеется немало многозначных терминов и только по контексту можно определить значение того или иного термина. В этом заключается основная трудность при переводе технических текстов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аксёнов А.Т. К вопросу о взаимодействии между английской военной терминологией и общенородной лексикой. Автореф. дисс канд.филол. наук – М.: 1954. – 23 с.
2. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: на материале терминологии «Рыночная экономика». Автореф. дисс канд. филол. наук. – Краснодар: 2002. – 20 с.
3. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз. 1957. – 140 с.
4. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. – Heidelberg. 1952.
5. Ullmann St. Precis du semantique francaise. - Beme.1952
6. Condamines A., Rebeyrolle J., Soubeille A. Variation de la terminologie dans le temps: une méthode linguistique pour mesurer l'évolution de la connaissance en corpus. – Lyon, 2004. – 287p.

FANLAR TASNIFIDA DINIY VA DUNYOVIY ILMLARNING O‘ZARO NISBATI

Isroilov Asilbek Fozilovich

Toshkent shahar yuridik texnikumi o‘quv-metodik bo‘lim boshlig‘i

E-mail: asl_bek90@mail.ru telefon:+99890-029-00-88,

ORCID ID 0000-0002-5332-790X

Ilmiy rahbar: Qodirov Muhammadjon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Sharq falsafasi va madaniyati” kafedrasida dotsenti

ANNOTATSIYA

Diniylik va dunyoviylik masalasi azal-azaldan bashariyat oldidagi muammolardan sanalgan. Ularning yechimi borasidagi fikrlar turli allomalarning asarlarida berilgan. Jumladan, yurtboshimiz asarlarida ham ushbu mavzu bo‘yicha qator tavsiya va ko‘rsatmalar o‘zining ifodasini topgan. Xususan, davlat va din munosabatlari, dinning jamiyatni boshqarish jarayonida tutgan o‘rni va roli masalalari yuzasidan chuqur ilmiy-amaliy xulosalar berilgan. Mustaqillikkacha bo‘lgan davrdagi mazkur sohaga oid tadqiqotlarda jamiyatdagi hukmron mafkuraning har qanday sohada u, yo bu darajada aks ettirish nuqtai nazari mavjud bo‘lgani hech kimga sir emas. Chunki, o‘sha davrda olib borilgan aksar tadqiqotlar biryoqlama, dahriylik xususiyatiga ega edi. Shuning uchun tadqiqotda mazkur manbalarga ilmiy, tanqidiy nuqtai nazardan murojaat qilindi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, islom falsafasining diniy va dunyoviy jihatlari o‘zining boy, sermazzmun g‘oyalari bilan nafaqat mamlakatimiz ilm-fan taraqqiyoti, balki jahon faniga ko‘rsatgan ta’siri, Sharq G‘arb olimlarida ko‘p asrdan buyon katta qiziqish uyg‘otib kelmoqda.

Kalit so‘zlar: *dialektika, sivilizatsiya, etika, mantiq, naturfilosofiya, fizika, dinshunoslik, optika, zoologiya, metafizika, kosmologiya, ritorika, poetika.*

ABSTRACT

The issue of religiosity and secularism has long been one of the problems facing humanity. Thoughts on their solution are given in the works of various scholars. In particular, a number of recommendations and instructions on this topic are reflected in the works of the head of state. In particular, in-depth scientific and practical conclusions are given on the relationship between the state and religion, the role and place of religion in the management of society. It is no secret that in pre-independence research in this area, there is a view that the dominant ideology in

society is reflected in any field to one degree or another. Because most of the research done at that time was one-sided, atheistic. Therefore, the study referred to these sources from a scientific, critical point of view.

The results of the analysis show that the religious and secular aspects of Islamic philosophy, with its rich, meaningful ideas, not only the development of science in our country, but also its impact on world science, has been of great interest to Eastern and Western scholars for centuries.

Keywords: dialectics, civilization, ethics, logic, natural philosophy, physics, religion, optics, zoology, metaphysics, cosmology, rhetoric, poetics.

АННОТАЦИЯ

Вопрос религиозности и секуляризма уже давно является одной из проблем, стоящих перед человечеством. Мысли об их решении приведены в работах различных ученых. В частности, ряд рекомендаций и поручений на эту тему нашли отражение в трудах Президента. В частности, сделаны глубокие научно-практические выводы о взаимоотношениях государства и религии, роли и месте религии в управлении обществом. Не секрет, что в исследованиях в этой области до обретения независимости существовало мнение, что господствующая в обществе идеология находит отражение в той или иной сфере. Потому что большинство исследований, проводившихся в то время, были односторонними и атеистическими. Поэтому исследование обращалось к этим источникам с научной, критической точки зрения.

Результаты анализа показывают, что религиозный и светский аспекты исламской философии с их богатыми содержательными идеями на протяжении многих столетий оказывали влияние не только на развитие науки в нашей стране, но и на мировую науку, на восточных и западных ученых. большой интерес.

Ключевые слова: диалектика, цивилизация, этика, логика, натурфилософия, физика, религия, оптика, зоология, метафизика, космология, риторика, поэтика.

KIRISH

Sharq falsafasidagi fanlar tasnifi muammosini qadimgi davr yunon olimlari Demokrit, Aflotun, Arastu, Epikur, Arximed kabi faylasuflarning mazkur sohadagi qarashlari bilan qiyosiy tahlil qilish va ilmiylik asosida ko‘rib chiqish bu borada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarni yetarli anglab olishga yordam beradi. Shu o‘rinda islom olimlari o‘z qarashlarini shakllantirishda yangicha tafakkur

mezonlariga tayanganlar. Shu sababli ularning ko‘pchiligi shaxsiy fanlar tasnifining mualliflari hisoblanadi. Sharqshunos olim R. Kamayeva bunday olimlar sirasiga Yaqub ibn Isoq Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Bakr ar-Roziy, Jamoliddin as-Suyutiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ibn an-Najmiy, Faxriddin ar-Roziy, Abu Homid G‘azzoliy, al-Hujvari, Ibn Xaldun va boshqalarni kiritish mumkin²³¹ deb hisoblaydi.

Qadimgi davr yunon falsafasida fanlarning differentsatsiyasi sodir bo‘lmagan edi. Shuning uchun ham yunon olimlari oldida ilmning turli yo‘nalishlari orasida o‘zaro munosabat muammosini tahlil qilish ko‘ndalang bo‘lib turar edi. Mavzuning aniq xususiyatini chuqur tushunishimiz uchun qadimgi davr fanlar tasnifiga murojaat qilishimiz kerak bo‘ladi. Masalan, Aflotun qarashlarida birinchi o‘rinda aqlni taqdim etuvchi **dialektika** (mulohaza san’ati ma’nosida) turgan bo‘lsa, unda dialektika bir tomondan **fizikani**(sezgi, idrok ma’nosida), boshqa tomondan – erkinlik va istakni tanishtirgan **etikani**²³² o‘z ichiga qamrab olgan tasnif mavjud.

Yana bir yunon faylasufi Demokritning falsafiy asarlarida esa bilish nazariyasi va mantiq, matematika va texnika, fizika va kosmologiya, biologiya va ijtimoiy hayot masalalari maxsus yoritilgan.

Arastu taklif qilgan tasnif o‘ziga xos mazmunga ega. Chunki, unda bilim sohalarining birlashishi, Arastuning shaxsiy falsafiy tizimidek aks ettirilgan edi. Arastu o‘z davrida birinchi bo‘lib, bilimlarning barcha tizimini, falsafiy ilmlarning muayyan bo‘limini ko‘rib, ularni uch qismga bo‘ladi. Shu ma’noda, Arastuni ta’lim tizimiga predmetli bilimlarni (Yan Amos Komenskiydan ancha avval)olib kirgan birinchi shaxs deyish mumkin. Arastu fanlarning birinchi qismiga-nazariy falsafa abstraktlashtirishni ya’ni analitika(tahliliy mantiq), mantiq, fizika, matematika, metafizikani kiritadi. Ikkinchi qism-amaliy falsafa ya’ni optika, ekonomika va siyosatni qamrab oladi. Uchinchi qism-tasviriy yoki ijodiy falsafa, ya’ni poetika, ritorika va san’atni o‘z ichiga olgan edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Arastu fanlar tasnifining uch qismga bo‘linishi asosida biz ilmning umumiy asosini nimalar tashkil etishini anglab olishimiz mumkin. Bu ma’noda Arastuning o‘zi ham ularni “Boshlang‘ich falsafa”deb nomlagan edi. Arastu nazariy bilimlar deganda tabiiy-ilmiy va falsafiy bilimlarni, amaliy bilimlar deganda esa ijtimoiy hodisalarga oid bilimlarni tushungan. Bunday bilimlar fizikadan keyin kelgan.

²³¹ Қаранг: Камаева Р. Развитие школ и педагогической мысли в Иране IX-XI вв. Дисс. канд. пед наук. – М.: 1986. -169с.

²³² Кедров Б.М. Классификация наук. В 3-т. – М.: Мысль,1961-1965. -543.С.45.

Shuning uchun ham Arastu masalaning mohiyatiga ko'ra, metafizika tushunchasi zamirida barcha falsafiy ilmlarni, fizika deganda esa tabiiy-ilmiy bilimlarni tushungan. Bir-muncha muddat o'tib, falsafa tarixidan bizga yaxshi ma'lum bo'lgan ravoqiylar (mil av.IV-III a.) ham qadimgi davr umumiy ilmlarini uch qismga bo'lganlar: fizika(olam haqidagi ilm), mantiq(fikrlash haqidagi ilm) va Etika(ahloq haqidagi ilm).

Epikur (mil.av. IV-III a.) naturfilosofiyani (tabiat haqidagi ta'limot), mantiq (mantiqni u kanonika deb nomlagan – olamni bilish yo'nalishlari haqidagi ta'limot) va etika (insonning baxtga erishish yo'llari haqidagi ta'limot)ni ajratgan edi.

Avgustin (milodning IV-V a.) o'zining "Xristian ta'limoti" asarida bunday an'anaviy bo'linishni ilohiyot nuqtai-nazaridan sharhlashga xarakat qilgan.

Agar shaklan o'xshash ilmlar tasnifini taqqoslasak, ularning turlicha, tashkiliy-tuzulmaviy va funksional asosiga ko'ra qarama-qarshi ekanini ko'ramiz. Avgustin ishlab chiqqan fanlar tasnifi o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, Epikurnikiga nafaqat teskari, balki Aflotunning ob'ektiv idealistik tasnifi bilan qiyoslanilganda ham ochiq-oydin ilohiyot tomonga o'zgartirilganini ko'rishimiz mumkin.²³³

Tabiatshunos olim sifatida mashhur bo'lgan Katta Pliniyning²³⁴ tajribaviy xususiyatga ega tasnifidan "Tabiiy tarix"dagi ilmlar guruhini yuqoridagi tasniflardan farqlanishini qiyosiy o'rganamiz. Chunki, uning bilimlari va bilim ob'ektlari tasnifi zamonaviy talqinda quyidagicha ko'rinishga ega:

1. Astronomiya, geografiya, fizika, va ximiya.
2. Geografiya, mamlakatshunoslik va xalqshunoslik.
3. Antropologiya, anatomiya va inson fiziologiyasi, madaniyat tarixi, etnografiya, ekonomika.
4. Zoologiya, chorvachilik ilmi va uning mahsulotlaridan foydalanish.
5. Dorishunoslik, tibbiyot bo'yicha ma'lumotlar.
6. Metalshunoslik, metallurgiya, metalni qayta ishlash.
7. Tog' ishi.
8. Tasviriy san'at.
9. Ma'danshunoslik, silikat ishlab chiqarish, tosh va ma'danlar texnologiyasi.
10. Qorishma moddalar (qimmatbaho toshlar, oyna uchun bo'yoq va h.k.)

²³³ Кедров Б.М. Классификация наук. В 3-т. – М.: Мысль,1961-1965. -543. С.49.

²³⁴ Борисенков В.П. Истоки педагогической мысли в странах средней Азии и Ближнего Востока.// Советская педагогика. 1986. №3. С.120-126.

Fanlar tasnifidagi bunday xilma-xillik islom ilmi doirasidagi konseptual yondashuvlarda ham aks etgan. Ma'lumki, IX-X asrlarda arab tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda Arastuning fanlar tasnifini o'rganish keng tarqalgan. Chunki Arastu asarlarining arab tiliga tarjimasi o'rta asrlar Yaqin va O'rta Sharq musulmonlari olamida batafsil tadqiq qilingan. Ilmiy-amaliy faoliyat yo'lga qo'yilib, fanlar tasnifining alohida ko'rinishlari ishlab chiqildi. Masalan, dastlabki fanlar tasnifini birinchilardan bo'lib, Kindiy ishlab chiqqan. U ilmiy bilishning uch bosqichi haqidagi ta'limotni shakllantirdi. U 1-bosqichni, mantiq va matematika; 2-bosqichni, fizika (aniq fanlar); 3-bosqichni esa metafizika bilan bog'liq bilim, deb hisobladi.²³⁵

R. Kamayevaning ta'kidlashicha, yuqorida sanab o'tilgan qadimgi davr olimlarining qarashlari asosida bunday fan sohalariga mualliflar tomonidan alohida ahamiyat berilgan diniy va sof falsafiy sohalar ham qo'shilgan edi²³⁶.

Tadqiqotimizda ma'lum bo'lishicha, fizikani Kindiy bilishning quyi bosqichiga kiritadi. Chunki, uning fikricha, bu fanning materiya bilan bevosita aloqasi bor, ya'ni u hissiy bilishga asoslanadi. Shuningdek, sezgi va hissiyot bu ilmning tabiiy yo'li hisoblanadi. Tajribasiz hech narsa yo'q. Bilishning oraliq bosqichi materiyaga aloqador emas. U tajriba chegarasidan tashqariga chiqadi. Matematika rasional materiyadan ajratib qo'yilgan. Shuning uchun bilishning oliy darajasi materiya bilan aloqada bo'lmaydi. Mutlaqo nazariya. Unda aqldan o'zga narsa yo'q.²³⁷

Musulmon mamlakatlaridagi olimlar avlodiga ta'sir ko'rsatgan fanlar tasniflaridan biri Abu Nasr Forobiyning "Ihso al-ulum" ("Ilmlarni tasniflash")²³⁸ asarida bayon qilingan, keyinchalik Yevropa va lotin tiliga o'girilgan fanlar tasnifi edi. Forobiy tasnifiga muvofiq, barcha fanlar besh sinfga taqsimlangan: "til haqidagi ilm", mantiq, matematika, fizika(naturfilosofiya), ijtimoiy fanlar (yurisprudensiya, ritorika).

Abu Nasr Forobiy matematikaga: arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqani olib kiritgan. Xuddi shu sinfga mexanika ham kiritilib, u ham o'z navbatida ikkiga bo'lingan: og'irlik haqidagi ilm ya'ni nazariy muvozanat, murakkab qurilmalar haqidagi ilm ya'ni amaliy muvozanat. Forobiyning fanlar tasnifidagi o'ziga xos jihatiga e'tibor beradigan bo'lsak, birinchi bo'lib, "Murakkab usullar haqidagi ilm"ga musulmon mamlakatlari matematikasida rivojlangan bir necha sof matematik sohalar: "sonlarning mohir usullari", "geometrik mohir usullar" va

²³⁵ Кедров Б.М. Классификация наук. В 3-т. – М.: Мысль, 1961-1965. -543.С.52.

²³⁶ Камаева Р. Развитие школ и педагогической мысли в Иране IX-XI вв. Дисс. канд. пед наук. – М.: 1986.

²³⁷ Lamal Maouhassel. Essai sur la classification des sciences. Damasc, 1953. С.20.

²³⁸ Фараби Абу Наср Мухаммед. Математические трактаты. – Алма-Ата, 1972. -324 с. С.27.

hakoazolarni qo‘shadi. Musiqa asboblarining qurilishi, ko‘zgu haqidagi ilm, “tarozining tuzilish usullari”, me‘morchilik va hatto duradgorlik ishi ham shu yerga kiritganligini ko‘rishimiz mumkin.

Keyinchalik esa Abu Nasr Forobiyning tasnifi uncha katta bo‘lmagan o‘zgarish, qo‘shimchalar bilan Ibn Sino, Ibn Rushd, Abu Homid G‘azzoliy kabi yirik olimlar tomonidan qabul qilingan va rivojlantirilgan edi. “Ihso al-ulum”ning arab tili mualliflar asarlarining mashhur tarjimoni Gerardo Kremenskiy tomonidan lotinchaga qilingan tarjimasi O‘rta asr Yevropasida keng tarqalgan. Yana bir musulmon faylasuf olimi Ibn Sino tibbiyot bilan birgalikda fanlar tasnifi muammolarini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shgan edi. Uning fanlar tasnifi muammolarini ishlab chiqishga qaratilgan asari “Risala fi aqşam al-ulum” (“Ilmlarning bo‘linishi haqida risola”) deb nomlanadi. Bu faylasuf ham Forobiyga ergashib, o‘zining tasnifida, o‘z davrining barcha asosiy ilmlarining kelib chiqish sabablarini tushuntirishga uringan. Jumladan, u har bir ilmning “shahobchalar”i ostida unga tegishli amaliy usullar majmuini tushunib, “mohir usullar haqidagi ilm” ya’ni o‘z davridagi amaliy mexanika ilmi sohasiga olib borib taqaydi. Geometriya shahobchasiga u masalan, odatda “ilm al-xiyal” (muvozanat) tarkibiga kirganlarning asosiy qismni kiritadi.

O‘rta asrlar davridagi fizika bilimlarining falsafiy jihatlari ellin davri falsafasining davomi bo‘lib, materiya, makon, zamon va harakat kabi tushunchalarni tashkil etadi. Bular “Kitob ash-shifo”, “Kitob an-najot”, “Donishnoma”, “Isharot va tanbehot” hamda “Beruniyning Ibn Sino bilan yozishmalari” da o‘z aksini topgan edi.

Masalan, Ibn Sinoning zamon haqidagi ta’limoti zamonaviy fizika tasavvurlari bilan mos keladi. Ibn Sino fikricha, zamon – azaliy va abadiy kategoriya. Asosiy xususiyati – zamonning ob’ektiv-moddiy xususiyati va uning modda bilan, materiyaning harakati bilan aloqasini e’tirof etishidir.²³⁹ Bu “zamon – ob’ektiv kategoriya” ekani haqidagi fikr asosida isbotlanadi. Harakati bir vaqtda boshlanib, tugallovchi harakatdagi ikki jism, ulardan biri bir yo‘la o‘sha vaqtning o‘zida katta masofani, boshqasi esa kamroq masofani bosib o‘tishi uchun ya’ni biri tez, ikkinchisi sekin harakatlanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Biroq bu masofaning yarmini olsak, u o‘sha tezlikda boshqa imkoniyatdagisi bilan qoplanadi. Bu imkoniyat – harakatlar soni, harakatlar soni esa zamon deyiladi.

Harakat o‘zining qismlari: ilgari kelgan va keyin kelgan onlarga ega. Zamon harakatning ilgari va keyin kelgan onlarining o‘lchovidir.

Agar jismlar o‘zgaruvchan bo‘lsa, demak ular vaqt bilan aniqlanadigan ilgari va keyin keladigan holatlariga ega bo‘lishlari kerak. Ibn Sino o‘zining zamon

²³⁹ Натурфилософия Ибн Сины. Душанбе, 1982.

muammolari tahlilida “dahr” (abadiyat), va “sarmad” (mutlaq abadiylik) kabi tushunchalarga asoslanadi. Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, “dahr” termini ar-Roziyning fizik ta‘limotida cheklangan vaqt (Arastucha ma‘nodagi) “goh” (fursat) bilan bir qatorda mutlaq vaqt ma‘nosida ham ishlatiladi.

“Dahr” dahriylar (mutlaq vaqt tarafdorlari)ning falsafiy ta‘limotida – mutlaq vaqt, boshi ham oxiri ham yo‘q, ya‘ni cheksiz va abadiy, biroq materiyadan, uning harakati va o‘zgarishidan mustaqil mavjud zamon. Ibn Sinoda esa “dahr” materiyaga, uning o‘zgarishiga bog‘liq abadiy va mutlaq vaqt bo‘lib, qanday bo‘lmasin, makon va harakat bilan tor aloqada mavjud.²⁴⁰

Makon – Ibn Sino nuqtai nazaridan jism ham, shakl ham emas. Bu unda jism o‘rin oladigan “hech nima”. U har qanday jismni qurshab oladi. “bo‘shliq”ning borligi “to‘ldirilgan” makonning mavjudligini asoslaydi.

Ibn Sino “Donishnoma”da tasdiqlashicha: harakat deb, odatda makonda sodir bo‘ladigan narsaga aytiladi; ammo bu tushunchaning ma‘nosi hozir boshqacha, makon harakatidan ko‘ra umumiyroq ma‘noni anglatadi; imkoniyatdagi narsa bo‘lgan biror bir narsaning istalgan holati va harakati shu imkoniyat sababidan harakat deyiladi²⁴¹ Arastuga ergashib, Ibn Sino quyidagilarni tasdiqlaydi: jismlar harakati “to‘g‘ri”, ya‘ni tabiiy harakat, majburiy va oraz(ko‘rinish)ga ko‘ra harakat bo‘ladi. Qachonki jism o‘zining egallagan joyidan boshqa joyga harakatlansa, biroq bu harakat o‘z-o‘zidan yuz bermay, balki uning sababi jismning mohiyatidan tashqari bo‘lsa, u orazga ko‘ra harakat deyiladi. Orazga ko‘ra harakat shundan iboratki, jism harakatlanayotgan boshqa jismda mavjud bo‘ladi. Ayon bo‘ladiki, ularning harakati ular turgan jismning harakati oqibatida sodir bo‘ladi.²⁴²

Ibn Sino “og‘irlik haqida ilm”, ya‘ni muvozanatni va “asboblar haqidagi ilm” – sodda mashinalar haqidagi ta‘limot – deyarli muvozanat bo‘limini, ikki holatda ham “ilm al-xiyal”ni e‘tiborda tutib ajratadi. Uning yondashuvidagi xarakterli jihat, ikki yo‘nalishni ham matematikaga kiritganligi bilan belgilanadi.

Ibn Sino fikriga ko‘ra, barcha falsafiy ilmlar ikki qismga bo‘linadi: nazariy va amaliy. Bunda nazariy qismning maqsadi – haqiqatni bilish; amaliy qismning maqsadi – saodatga erishishdir. Falsafiy fanlar – Ibn Sino tasdiqlashicha, ikki turga bo‘linadi: birinchisi bizning shaxsiy hatti harakatlarimiz bilan tanishtiradi va u “amaliy ilmlar” deb nomlanadi. Chunki bu ilmlarning foydasi, biz bu dunyoda najot topishga umid qilishimiz uchun, undagi ishlarimiz tartibli bo‘lishi uchun kerak

²⁴⁰ Рожанская М.М. Механика в Хорасане и Моверенахре в средние века (вв.) Дисс. док. ист. наук. – М.: 1986.

²⁴¹ Ибн Сина. Книга знания «Дониш наме». Сталинабад, 1957. 286 с. С. 168.

²⁴² Там же. С.170.

bo'lad. Ikkinchisi esa bizni ruhiyatimiz shakllanishi va bu dunyoda baxtli bo'lishimiz uchun narsalar olamining holatini bizga anglatadi. O'z o'rnida tushuntiriladigan bu ilm nazariy deb nomlanadi.²⁴³

Bu qismlar o'z navbatida har biri yana uch turga bo'linadi. Amaliy qism:- o'z ichiga "xalqni boshqarish haqidagi ilm" ya'ni siyosat, "uyni boshqarish haqidagi ilm" – xo'jalik yuritish, "o'z-o'zini boshqarish haqidagi ilm" – etikani o'z ichiga oladi. Nazariy qism ham uchga bo'linadi: metafizika, matematika, fizika. Fizikani "tabiat haqidagi ilm" yoki quyi ilm deb nomlab, uchinchi o'ringa qo'yadi. Birinchi o'rinda metafizika "oliy ilm", ikkinchi o'rinda matematika "o'rta ilm" hisoblanadi.

O'zining "Donishnoma" asarining "Fizika"²⁴⁴ bo'limida Ibn Sino fizikaning gnoseologik xususiyatini quyidagicha aniqlaydi: Fizika materiyadan ajralmas holat va tasavvurni o'rganadi. Matematika esa ularning holatlari haqidagi ilm bo'lib, borliqda materiyadan ajralmasdir. Ba'zilarini hayolan geometriya (yuza sathini o'lchash), mexanika (yuklar og'irligini o'lchash, tarozi va tarozi toshining qurilishi), optik asbob va ko'zgularning tuzilishi; arifmetika – hind raqami haqida ilm (oltmish karrali hisob va algebra), astronomiya (astronomik va geografik jadvallar tuzish san'ati) va musiqa, "ajablanarli tuzilma" tuzilishi ya'ni qaysidir darajada "ilm al-xiyal"ning "shahobcha"sig'a ajratish mumkin. Mantiq esa nazariy qismga ham, amaliy qismga ham kirmaydi. Balki ular mustaqil uch qismni tashkil qiladi.²⁴⁵ Fanlar tasnifi ko'pincha ensiklopedik risolalarda keltiriladi. Qoidaga binoan ikki qismga bo'linadi: nazariy va amaliy ilmlar.

Sharq falsafasida fanlar tasnifi ishlab chiqilishining metodologik va ijtimoiy asoslari dastlab quyidagicha mazmun-mohiyatga ega bo'lgan: Nazariy ilmlar mantiq, fizika(naturfilosofiya), matematik fanlar va metafizika(falsafa va ilohiyot)ga bo'lingan. Amaliy ilmlarga etika, iqtisod va siyosat kirgan. Xususan, fizika, ximiya, geografiya, minerologiya, botanika, zoologiya, medisina, va psixologiyani o'z ichiga oladi. Matematik fanlarning asosiy qismini kvadrium – arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa nazariyasi tashkil etadi. Unga algebra, etika, "og'irlik haqidagi ilm" va ilm al-xiyal ham kiritilgan. Masalan, geometriya bo'limi ko'proq arifmetikaga oid Yevklid "Ibtido"sining qisqacha bayonini, Nikomaxning "Arifmetikaga kirish"i, astronomiyaga oid Ptolemeyning "Almagest"i va "ilm al-xiyal"ga taalluqli Geronning "Mexanika" sini o'zida aks ettirgan.

²⁴³ Комилов А.Ш. Физические труды Ар-Рази и Ибн Сины. Дисс. канд. физ.-мат. наук. Душанбе, 1991. -133 с. С.104.

²⁴⁴ Ибн Сина. Книга знания «Даниш намэ». Сталинабад, 1957. -286 с. С.168.

²⁴⁵ Комилов А.Ш. Физические труды Ар-Рази и Ибн Сины. Дисс. канд. физ.-мат. наук. Душанбе, 1991.- 133с. С.168.

Yana bir islom qomusiy olimlaridan biri Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum”(“Ilmlar kaliti”) asarida “ilm al-xiyal” sakkiz fundamental sohalarning tarkibida, falsafa, mantiq, medisina, arifmetika, astronomiya, musiqa qatorida ko‘rib chiqilgan.

Biz ba’zi tasniflarda “ilm al-xiyal” geometriya “shahobcha”si sifatida ko‘rib chiqilishini yuqorida qayd etib o‘tdik. Bizning fikrimizcha, uning geometriyaga ya’ni sof matematikaga bunday bog‘laniishi juda “toraytirilgan”. Gap geometriya ilmi haqida emas, balki uning o‘sha davr muhandislik muammolariga qo‘shilishi bilan belgilanishini bu o‘rinda yaxshi tushunib olishimiz kerak bo‘ladi. Shuning uchun ham biz bu tasnifning xarakterli jihatini, uni uzoq vaqt amal qilinganligi bilan ham belgilashimiz mumkin. Al-Xaziniy fanlar tasnifi asosida ilmlarning ikki qatorini ya’ni nazariy va amaliy jihatlarini birlashtiradi. Tor ma’nodagi nazariy va amaliy tomonlari tarozi va tortib o‘lchash haqidagi ta’limotning birlashtirilishidan iborat bo‘lgan deyishimiz mumkin.

Bunda, solishtirma og‘irlikning sof mexanik muammolaridan uni ximiyaviy, biologik doirasi tomon yo‘l oladi. Nihoyat, shuni nazarda tutish kerakki, islom ilmlaridagi tasniflarga o‘xshab, keyinchalik O‘rta asr Yevropasida ham, mexanika boshqa ilmlardan uzil-kesil ajratilmagan edi. Shu davr olimlari orasida tom ma’nodagi fizik mutaxassislar yo‘q edi. Shuning uchun bu davrdagi mexanika va fizikaga oid asosiy yutuqlar nomlari bilan bog‘liq olimlar qoidaga binoan qomusiy ya’ni bir vaqtning o‘zida mexanik, matematik, astronom, geograf, faylasuf, tarixchi va filolog edilar. Shu ma’nodagi fanlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa nafaqat har bir olim ijodida o‘z-o‘zidan ro‘yobga chiqadi, balki keng ma’nodagi turlicha ma’no va mazmun kasb etadi.

Biz o‘rta asr fizika bilimlari haqida gapirsak, ko‘pincha olimlarning G‘arbda Piriney yarim orolidan, sharqda Shimoliy Hindistongacha cho‘zilgan ulkan ma’daniy mintaqaning ilmiy tilida – arab tilida yozilgan asarlarini nazarda tutamiz. G. Zuter²⁴⁶ tomonidan tuzilgan va G. P. Matveyevskaya²⁴⁷ tomonidan to‘ldirilgan ro‘yxatga kirgan ko‘pchilik olimlarni asosan o‘z vatanlari hududida ijod qilgan (Ibn Sino, Beruniy, Umar Hayyom, al-Xaziniy, at-Tusiy, al-Koshiy, Ulug‘bek va boshqalar) xurosonlik va movarounnahrliklar tashkil qilgan.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, ayni xurosonliklar va movarounnahrliklarning qarashlari hamda erishgan yutuqlari (al- Xorazmiy, Forobiy, Yaxyo ibn Mansur, Said

²⁴⁶ Suter N. Diomatematik und astronomer, der Araber und inre wark, Fbhediurgen dir gehichte der Mathem, issensehatten. Mol. 45.hebt. Leipzig, 1890.

²⁴⁷ Матвиевская Г.П., Розенфелд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (XIII-XVIIвв.) В 3 т. – М.: 1983. 479с.

ibn Ali, Yuhanna ibn Yusuf va b.) Bag‘dod maktabining (IX-X asr) ilmiy o‘zagini tashkil qilgan. Bu maktab faoliyati bir necha asrlarga o‘rta asrlar Yaqin va O‘rta Sharqdagi fizika-matematika ilmlari majmui taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlarini belgilagan edi.

VIII-IX asrlarda Bag‘dod va xalifalik hududidagi boshqa ilmiy markazlarda matematikaga oid asarlar bilan bir qatorda Arastu, Arximed, Geron asarlari, Ptolemeyning “Almagest”i tarjima qilinib, ularga sharhlar yozildi. Masalan, Arximedning tarjimoni IX asr yirik matematik va astronomi Sobit ibn Qurra edi. Uning tarjimalarida Arximedning ba‘zi asarlari bizgacha yetib kelgan. Tadqiqotimizda ma‘lum bo‘lishicha, Kusta ibn Lukaning arabcha tarjimasida Geronning “Mexanika”si saqlanib qolgan, Filonning faqatgina arabcha tarjimadagi “Pnevmatika”si mashhur bo‘lgan. O‘rta asrlar Sharqining fizika-matematika bilimlari taraqqiyoti, ayniqsa uning dastlabki bosqichida, qadimgi davr ilmlari rivojining asosiy yo‘nalishlari mohiyatida edi. Islom falsafasida fanlar tasnifining metodologik va ijtimoiy asoslariga doir yangicha yondashuvlarni islomning ba‘zi madaniy hududlarida muntazam, texnika taraqqiyoti darajasining taxminan bir xil xarakteri bilan belgilashimiz to‘g‘ri bo‘ladi. Fizikaning umumfalsafiy masalalariga (birinchi galda harakatning mohiyati muammosiga) bag‘ishlangan ishlarning butun boshli majmuasini Arastu asarlarini tarjima qilinishi va sharhlanishi bilan ham izohlasak bo‘ladi.

Ko‘p sharqshunos olimlarning ta‘kidlashicha, islomning ilm olamidagi bunday yondashuvi va sharhlashi keyinchalik o‘rta asr Yevropasidagi impetus nazariyasiga asos bo‘lgan. Bu nazariyaning ibtidosi (jismga ma‘lum, harakatning manbaiga dahlsiz “harakatdagi kuch” haqidagi tasavvur ko‘rinishida) VI asrda aleksandriyalik olim Ioann Filiponda ham bor edi. “Harakatdagi kuch” nazariyasining ta‘siri o‘rta asr islom olimlari (Ibn Sino, al-Bag‘dodiy, al-Bitruji va boshqalar)ning fizikaning turli bo‘limlariga, jumladan, mexanikaga bag‘ishlangan ko‘psonli asarlarida ham qayd etilganini ko‘rishimiz mumkin. Xorijlik sharqshunos olimlar Arastuni sharhlovchilari jumlasiga Beruniy va Ibn Sino kabi yirik olimlarni, eng so‘nggi sharhlovchilardan ispan-arab olimi Ibn Rushdni o‘z asarlarida tilga oladilar.

XULOSA

IX asrdagi tarjimalar va sharhlar yozish faoliyati natijasida nazariy va amaliy muammolarni keng doirada hal qilishga talabchan metodlar qo‘llanilgan o‘ziga xos ilmiy an‘ana vujudga keldi. Arastu, Arximed, Ptolemeyni o‘rganish musulmon mamlakatlarida o‘rta asrlar Sharqining boshqa mamlakatlaridagi shunga o‘xshash

tadqiqotlar fizika ilmlarining o'ziga xos farqini asosladi. Hind va xitoy olimlari alohida ajratilgan hisob qoidalarini yaratish bilan cheklangan mintaqada olimlar butun boshli nazariyalarni ishlab chiqdilar. Yunon ilmlarining, ayniqsa, matematikaning ta'siri fizikaga oid asarlar uslubida ham aks etdi. Bu asarlarda materialning tizimli bayoniga, to'liqligiga, formula hamda dalillarning asosiligi va aniqligiga jiddiy ahamiyat berilgan. Bu tamoyil X- XI asrlar davomida kuchaydi. XII asrni – mazkur mintaqadagi fizika-matematika bilimlari taraqqiyotining ikkinchi bosqichiga olib kirish mumkin. Bu davrning tabiiy-ilmiy risolalarida, tabiatshunos olimlar yunon an'analaridan tashqari, ular qo'lga kiritgan matematikaning zamonaviy yutuqlari: hisoblash, algoritmik, arifmetik, algebraik metodlar; yassi va sferik trigonometriyadan ham keng foydalandilar. Sharqona islomiy uslubga xos sof amaliy mazmundagi masalalar o'ta aniq hisoblash qoidalari bilan ajralib turadi. Aka-uka Banu Musa (IX), Sobit ibn Qurra (IX), Forobiy (IX-X), al-Farg'oniy (IX- X), Beruniy (X-XI), Ibn Sino (X- XI), Umar Xayyom (XIV-XV), al-Haziniy kabi buyuk olimlar xuddi mana shu davrda faollik ko'rsatganlar.

Bu an'ana XIII-XV asrlarga kelib, matematika nazariy muammolarining taraqqiyoti darajasida, davrning talablari bilan ham bog'liq ravishda: osmon jismlari harakatining kinematik-geometrik modellashtirilishiga asoslangan astronomik hisoblashning nisbatan aniq va yangi metodlariga bo'lgan zaruriyat tufayli yanada kuchaytirilgan.

Bu yassi va sferik trigonometriyaning algebra bilan yaqinlashtirilgan metodlarining keyingi taraqqiyotini talab qildi. Mavjud parametrlarni aniqlashtirishdan tashqari, o'sha modellarning o'zi qayta ko'rib chiqildi.

Ikki yirik maktab: Nasir ad-Din at-Tusiy (1201-1274) boshchilik qilgan Marog'a va Ulug'bek (1364-1447)ning Samarqand maktablari olimlari faoliyati shunga tegishli. Samarqand maktabi o'z observatoriyasida o'sha davrning Qozizoda Rumiy, al-Koshiy, Ali Qushchi va boshqa katta olimlarini to'plagan edi.

Mazkur olimlarning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan. Ularning fanlar tasniflari dolzarb tadqiqot mavzusi sifatida alohida chuqur tahlilga muhtoj.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 3 maydagi "Abu Ali Ibn Sino merosi majmuasini barpo etish to'g'risida"gi №1681-sonli Farmoyishi.

3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. —Toshkent, O‘zbekiston, 2017
4. Abduhalimov B. A. “Bayt al-hikma” va O‘rta Osiyo olimlarining Bag‘doddagi ilmiy faoliyati: (IX-XI asrlarda aniq va tabiiy fanlar). -T., Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2004. – 236 b.
5. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri. T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010
6. Бертельс Д. Предисловие // Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. - Москва: Наука, 1973.
7. Кедров Б.М. Классификация наук. В 3-т. – М.: Мысль,1961-1965
8. Jurayev, S. S. O. (2021). Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida baxt-saodat masalasi. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 395-401.
9. Jurayev, S. S. O. G. L. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BORLIQ MASALASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 12-14.
10. Akhmedov, B. A. (2019). THE ROLE OF UZBEKISTAN ON ESTABLISHING KARAKUL (ASTRAKHAN) SHEEP BREEDING IN FOREIGN COUNTRIES. *Theoretical & Applied Science*, (3), 72-75.

Internet saytlari

1. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy.../https://daryo.uz.2017/01/31/shavkat-mirziyoyevning-tanqidiy-tahlil/
2. Karimov I.A. “O‘rta asrlar Sharq allomalari.../uz.fundamental-economic.uz/president-islom-karimovning-o‘rta-asrlar/
3. Lex.uz: O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami./www.lex.uz/O‘zbekiston-respublikasi-qonun-hujjatlari-milliy-bazasi
4. [www.wikipedia.org/wiki/Donishnoma\(O‘zbek-axborot-sayti\)](http://www.wikipedia.org/wiki/Donishnoma(O'zbek-axborot-sayti))
5. <https://www.urgfiltma.uz/uz/manaviy/milliygoya>.

YANGI OCHILGAN HOLATLAR XORIY TAJRIBASIDA

Mardanova Iroda Husniddin qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti Jinoyat qonunchiligini

qo‘llash nazariyasi va amaliyoti yo‘nalishi magistranti

E-mail: irodamardanova1808@gmail.com,

+998901163777

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, amaldagi qonunlarimizda sudning hal qiluv qarori yoki ajrimi ustidan qonunda belgilangan tartibda va muddatda yuqori instantsiyalarga shikoyat qilish huquqi kafolatlangan. Bu fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishga xizmat qilmoqda. Sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi va ajrimi yangi ochilgan holatlar tufayli bekor qilinishi hamda ish yuritish qaytadan boshlanishi mumkin. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev takidlagandek "Yangi O'zbekistonning poydevorini yaratishda, eng avvalo, inson huquqi va erkinliklarini ta'minlash, uni oliy qadriyat darajasiga ko'tarish muhim ahamiyat kasb etadi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-son Qarori bilan tasdiqlangan "Jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligi takomillashtirish Konsepsiyasi"ning I bob 1-bandida "Jinoyat qonunchiligini xalqaro standartlarga unifikatsiya qilinganligi va muvofiqlashtirilganligi nuqtayi nazaridan inventarizatsiya qilish" muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Ushbu maqolada rivojlangan davlatlarning jinoyat qonunchiligi, sud qarorlari ustidan shikoyat qilish tartibi o'rganilgan va takliflar berilgan.

***Kalit so'zlar:** apellyatsiya, kassatsiya, yangi ochilgan holatlar, printsip, protsess, jinoiy javobgarlik, hukm, sud qarorlarini qayta ko'rish,*

ВНОВЬ ОБНАРУЖЕННЫЕ СЛУЧАИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

Марданова Ирода Хусниддин кизи

Магистрант кафедры теории и практики применения

уголовного законодательства Ташкентского

юридического университета

E-маил irodamardanova1808@gmail.com,

+998901163777

АННОТАЦИЯ

Как известно, наше действующее законодательство гарантирует право на обжалование судебного решения или постановления в вышестоящий суд в

порядке и сроки, установленные законом. Он служит для надежной защиты прав и законных интересов граждан. Вступившие в законную силу приговоры и определения суда могут быть отменены по вновь открывшимся обстоятельствам и производство по делу может быть возобновлено. Президент Ш. Как подчеркнул Мирзиёев, «при закладывании основ нового Узбекистана, прежде всего, важно обеспечить права и свободы человека, поднять их на высший ценностный уровень». Глава I, глава 1 «Концепции совершенствования уголовного и уголовно-процессуального законодательства», утвержденной Президентом Республики Узбекистан 14 мая 2018 года № ПП-3723, отмечена как единое целое. В данной статье исследуется уголовное право развитых стран, порядок обжалования судебных решений, даются рекомендации.

Ключевые слова: апелляционная жалоба, кассация, вновь открывшиеся дела, принципы, порядок, уголовная ответственность, приговор, пересмотр судебных решений,

NEW DISCOVERIES IN FOREIGN EXPERIENCE

Mardanova Iroda Husniddin kizi

Master student of department of Theory and practice
of the application of Criminal law at Tashkent state university of law

E-mail: irodamardanova1808@gmail.com,

+998901163777

ABSTRACT

It is known that our current legislation guarantees the right to appeal against a court decision or ruling to a higher court in the manner and within the period prescribed by law. It serves to reliably protect the rights and legitimate interests of citizens. Judgments and rulings of the court that have entered into force may be revoked due to newly discovered circumstances and the proceedings may be resumed. President Sh. As Mirziyoyev stressed, "in laying the foundations of a new Uzbekistan, first of all, it is important to ensure human rights and freedoms, to raise them to the highest level of values." Chapter I, Chapter 1 of the "Concept for Improving Criminal and Criminal Procedural Legislation" approved by the President of the Republic of Uzbekistan on May 14, 2018 No. PP-3723 marked as one. This article examines the criminal law of developed countries, the procedure for appealing against court decisions, and makes recommendations.

Keywords: *appeal, cassation, newly discovered cases, principles, procedure, criminal liability, verdict, reconsideration of court decisions.*

KIRISH

Yangi ochilgan holatlar sudning hukmi yoki ajrimi qonuniy kuchga kirgan paytda mavjud bo'lgan, biroq sudga ma'lum bo'lmagan holatlardir. Yangi ochilgan holatlar quyidagilardan iborat:

1) jabrlanuvchining yoki guvohning bila turib yolg'on ko'rsatuv yoxud ekspertning bila turib yolg'on xulosa berganligi, xuddi shuningdek ashyoviy dalillar, tergov va sud harakatlari bayonnomalarining hamda boshqa hujjatlarning soxta ekanligi yoki bila turib noto'g'ri tarjima qilinganligi qonunga xilof, asossiz yoki adolatsiz hukm, qonunga xilof yoki asossiz ajrim chiqarilishiga sabab bo'lganligi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanganligi;

2) surishtiruvchining, tergovchining yoki prokurorning qonunga xilof, asossiz yoki adolatsiz hukm, qonunga xilof yoki asossiz ajrim chiqarilishiga olib kelgan jinoiy xatti-harakatlarga yo'l qo'yganligi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanganligi;

3) muayyan jinoyat ishini ko'rish chog'ida sudya tomonidan sodir etilgan jinoiy xatti-harakatlar sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanganligi;

4) o'z holicha yoki ilgari aniqlangan holatlar bilan birgalikda mahkumning aybsizligidan yoxud u hukm etilganiga nisbatan og'irligi darajasi bo'yicha boshqa jinoyat sodir etganligidan yoxud oqlangan shaxsning yoki o'ziga nisbatan ish tugatilgan shaxsning aybdorligidan dalolat beradigan boshqa holatlardir.[1]

Yangi ochilgan holatlar tufayli ish yuritishni qo'zg'atish to'g'risida sudga protest kiritish uchun quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

1) fuqarolarning, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari mansabdor shaxslarining xabarlari;

2) ommaviy axborot vositalarining xabarlari;

3) surishtiruv, dastlabki tergov jarayonida va sudda boshqa jinoyat ishini ko'rish jarayonida olingan ma'lumotlar.

Agar sudga kelib tushgan iltimosnomada, protestda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual Kodeksi 522-moddasi uchinchi qismining 1- 3-bandlarida nazarda tutilgan holatlarni ko'rsatuvchi ma'lumotlarga havola mavjud bo'lsa, sudya surishtiruv, tergov organlaridan va suddan tegishli protsessual hujjatlarni talab qilib oladi hamda asoslar mavjud bo'lgan taqdirda yangi ochilgan holatlar tufayli ish yuritishni qaytadan boshlash to'g'risidagi yoki bunday asoslar mavjud emasligi

haqidagi masalani o‘z ajrimi bilan kassatsiya instansiyasi sudida ko‘rib chiqish uchun kiritadi.

Agar sudga kelib tushgan iltimosnomada O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual Kodeksi 522-moddasi uchinchi qismining 4-bandida ko‘rsatilgan holatlar ko‘rsatilgan bo‘lsa, sud materiallarni tergov o‘tkazish uchun prokurorga yuborish to‘g‘risida ajrim chiqaradi. Yangi ochilgan holatlar tergov qilinayotganda ushbu Kodeksda nazarda tutilgan qoidalarga rioya etilgan holda so‘roq, ko‘zdan kechirish, ekspertiza, olib qo‘yish va boshqa tergov harakatlari o‘tkazilishi mumkin. Tergov natijalari bo‘yicha prokuror uch oylik muddatda sudga yangi ochilgan holatlar tufayli sud hukmi, ajrimini qayta ko‘rish uchun asoslar mavjudligi yoki mavjud emasligi to‘g‘risida tegishli materiallarni ilova qilgan holda xulosa yuboradi.

Prokurorning xulosasini ko‘rib chiqish natijalari bo‘yicha sudya o‘z ajrimi bilan yangi ochilgan holatlar tufayli ish yuritishni qaytadan boshlash to‘g‘risidagi yoki bunday asoslar mavjud emasligi haqidagi masalani kassatsiya instansiyasi sudida ko‘rib chiqish uchun kiritadi.

MATERIAL VA METODLAR

Mazkur maqolada huquqiy tadqiqotning mantiqiylik, qiyosiy-huquqiy tahlil, analiz, sintez va ma‘lumotlar tahlili kabi metodlaridan foydalanilgan. Sudlar faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari asosida hamda sohaga oid bo‘lgan ilmiy tushunchalar tahlil qilingan. Odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida, sud qarorlarining qonuniyligini, asosliligi va adolatliligini qayta ko‘rib chiqish tartibini ilg‘or xorijiy tajribaning o‘xshash hamda farqli jihatlari ochib berilgan.

MUHOKAMA

Yangi ochilgan holatlar tufayli ish yuritishni qayta ko‘rib chiqish rivojlangan davlatlarda qanday degan savol bo‘lishi tabiiy. Shuning uchun Germaniya, Frantsiya, Angliya va AQSh singari davlatlarda yangi ochilgan holatlar sababli sudga murojaat qilish va ishni qaytadan boshlash masalasini ko‘rib chiqamiz. Angliya-Sakson huquq tizimining eng yorqin vakillari Angliya va AQShdir. **Angliya** jinoyat protsessida jinoyat ishlari bo‘yicha turli sudlarning qarorlariga shikoyat qilish va ko‘rib chiqishning barcha usullari odatda apellyatsiya deb ataladi. Hukmlarga shikoyat qilish erkinligi cheklangan. Apellyatsiya berish imkoniyati, bu sudning apellyatsiya faktini asosli deb topish to‘g‘risidagi qaroriga bog‘liq. Sud bu talabni qondirishi yoki rad etishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, apellyatsiya sudida yangi dalillar faqat hukmni bekor qilish uchun zarur bo'lgan hollarda ko'rib chiqilishi mumkin. Bunday holda, ishni birinchi instantsiya sudida yangidan ko'rib chiqish to'g'risida qaror qabul qilinadi.

Apellyatsiya sudi apellyatsiyani ko'rib chiqish natijasida ham hukmni bekor qilishga, ham ishni birinchi instantsiya sudining yangi instansiyasiga yuborishga haqli. Bunday qaror yangi dalillar paydo bo'lgan taqdirda qabul qilinadi; ishni dastlabki ko'rib chiqish paytida yo'l qo'yilgan jiddiy xatolarni aniqlagandan so'ng. Yomon tomonga burilishni taqiqlash tamoyili tufayli, yangi tayinlangan jazo, avvalgi jazodan og'irroq bo'lmasligi kerak.

Apellyatsiya sudi, shuningdek, venire de novo buyrug'ini chiqarish huquqiga ega (lotincha – "yana qaytish").[2] Bu buyruqning chiqarilishi natijasida o'tkazilgan sud jarayoni va uning jarayonida qabul qilingan qarorlar bekor qilinadi. Ammo ayblov tarafi ishni birinchi instansiyada ko'rib chiqish uchun ishni sudga qayta yuborishga haqli. 1988 yilda Jinoiy adliya to'g'risidagi qonun Bosh prokurorga toj sudining hal qiluv qarori ustidan shikoyat qilish huquqini berdi. Prokuratura 1996 yilgi "Jinoyat -protsessual va tergov to'g'risida"gi qonunni qabul qilib, oqlov hukmi ustidan shikoyat qilish huquqini oldi. Ammo faqat oqlov hakamlar hay'ati yoki guvohlarga ortiqcha bosim natijasida qilingan deb taxmin qilish uchun asos bo'lsa. Agar shikoyat qanoatlantirilsa, prokuror umumiy qoidalarga muvofiq jinoyat ishini qayta ochishga haqli. Bunday apellyatsiyaning o'ziga xosligi prokuror shikoyati Oliy sudga yuborilganligi bilan ta'kidlanadi.

Angliyada apellyatsiya berish muddati ham boshqacha 21 kun. Shuni ta'kidlash kerakki, bu muddat uzaytirilishi mumkin. Yangi sud jarayoni natijasida sud qarorini o'zgartirish yoki bekor qilish huquqiga ega. Himoyachilar ham, ayblovchilar ham shikoyat qilish huquqiga ega.[3]

Amerika Qo'shma Shtatlari ko'p jihatdan Angliya huquq tizimiga o'xshash. Shikoyat - ishini qayta ko'rib chiqish xarakterga ega. Sud amaliyoti hukmning haqiqatda to'plangan dalillar bilan ziddiyatini huquqning buzilishiga tenglashtiradi.

Umumiy qoida sifatida, faqat birinchi instantsiya sudida o'z aybini tan olmagan mahkum hukm ustidan shikoyat qilishi mumkin.[4]

Apellyatsiya instantsiyasi birinchi instantsiya sudi tomonidan tayinlangan jazoni qonun bilan belgilangan va Federal jazoni ijro etish yo'riqnomasi tomonidan tavsiya etilgan sanksiyalar chegaralari bajarilmagan taqdirdagina tuzatishi mumkin. Shu bilan birga, "yomonni taqiqlash" tamoyili bu erda ham amal qiladi.

Prokuror, agar uning fikricha, qonunbuzarlikka yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa, hukm ustidan shikoyat qilish huquqiga ega. Prokurorning shikoyat qilishiga ruxsat berilgan aniq qonunbuzarliklar ro‘yxati mavjud.

Shu o‘rinda Romano-german huquq tizimi mamlakatlarida sud qarorlarini qayta ko‘rib chiqish institutining yangi ochilgan holatlarning xususiyatlarini ko‘rib o‘tamiz. Bu tizimning eng ko‘zga ko‘ringan vakillari - Frantsiya va Germaniya. O‘zbekiston Respublikasi kontinental huquq tizimiga kiradi, shu munosabat bilan bu mamlakatlar tajribasi bizni alohida qiziqtiradi.

Fransiya qonunchiligi tahlili shuni ko‘rsatadiki, jinoyat protsessida sud qarorlari ustidan shikoyat qilishning ikki turi mavjud: oddiy va favqulodda. Oddiy turi apellyatsiya tarzida ko‘riladigan:

1) ishni sirtidan ko‘rib chiqish paytida chiqarilgan qarorlar ustidan shikoyat qilish;[5]

2) apellyatsiya tartibida ko‘rib chiqish.

Sud qarorlarini qayta ko‘rib chiqishning favqulodda shakllari sifatida quyidagilar ma‘lum:

1) kassatsiya;

2) qayta ko‘rib chiqish.[6]

Favqulodda shikoyat berishning navbatdagi shakli - bu hukmdagi faktik xatolarni tuzatishga qaratilgan qayta ko‘rib chiqish. Bu shaklni yangi ochilgan holatlar tufayli ishni qayta tiklash deyish mumkin. Frantsiya Jinoyat-protsessual kodeksiga ko‘ra, qayta ko‘rib chiqishni boshlash uchun asos hukmning aniq noto‘g‘ri ekanligidir. Tekshiruv o‘tkazish to‘g‘risidagi iltimosnoma mahkum yoki uning oila a‘zolari tomonidan kassatsiya sudiga yuboriladi va Adliya vazirining iltimosiga binoan qo‘llab-quvvatlanadi. Tekshirish jarayoni Konstitutsiyaviy sudning jinoyat ishlari bo‘yicha palatasi tomonidan amalga oshiriladi. Qoida tariqasida, agar shikoyat asoslansa, jinoyat palatasi hukmni bekor qilishi mumkin. Agar yangi ko‘rib chiqish zarurati tug‘ilsa, ish avval ko‘rib chiqilgan sudga emas, balki mohiyatini hisobga olgan holda sudlarga yuboriladi. Xususiyat shundaki, sud har qanday qaror qabul qilishga haqli, lekin shu bilan birga mahkumning ahvolini yomonlashtira olmaydi.

Germaniya Federativ Respublikasi Oliy sudi va Oliy yer sudlari tekshiruvchi instansiya vazifasini bajaradi. Apellyatsiya sudi qarorlari va Yer sudi (jinoyat ishlari bo‘yicha katta palata) va Oliy yer sudi (jinoyat ishlari bo‘yicha Senat) birinchi instantsiyasida chiqarilgan hukmlar Germaniya Federal Respublikasi Jinoyat - protsessual kodeksining 333 – moddasiga ko‘ra qayta ko‘rib chiqish tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Germaniyada sud qarorlarini qayta ko'rib chiqishning oxirgi turi - qonuniy kuchga kirgan hukm bilan yakunlangan ishni qayta boshlash. Yakuniy sud hukmi bilan yakunlangan ishni qayta ochish, Germaniya jinoyat ishining apellyatsiya va kassatsiya tartibida aniqlanmagan sud xatolarini bartaraf etishga qaratilgan favqulodda bosqichidir.

Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksi sudlangan shaxs manfaatlariga zid bo'lmagan ishni qayta boshlash uchun quyidagi asoslarni ko'rsatadi:

agar hujjat haqiqiy deb topilsa va ayblanuvchining aybsizligiga dalil sifatida ishlatilsa;

agar ayblanuvchining aybsizligiga dalil sifatida ishlatilgan guvohning ko'rsatmalari yoki ekspert xulosasi bila turib yolg'on bo'lsa;

agar sudlanuvchining ishi bo'yicha o'z xizmat vazifalarini jinoiy javobgarlikka tortganlikda aybdor deb topilgan sudya hukm chiqarishda ishtirok etgan bo'lsa;

agar oqlangan sudlanuvchi sudgacha yoki undan tashqarida jinoyat sodir etganlikda aybdorligini ishonchli tan olgan bo'lsa.

Sudlanuvchi, himoyachi va prokuror kabi protsess ishtirokchilari iltimosnoma berish huquqiga ega. Sudlangan shaxs vafot etgan taqdirda, bu huquqdan uning yaqin qarindoshlari foydalanishi mumkin.

Shu bilan birga, sudda ilgari bu asoslar haqida bilgan yoki bilmaganligini aniqlashga e'tibor qaratiladi. Dalillarni moddiy asoslilikini tekshirish. Bu erda dalillarning etariligi tekshiriladi. Sud ma'lum bir sudyaga (dastlab jinoyat ishini ko'rib chiqmagan) unda ko'rsatilgan dalillar va dalillarni o'rganishni topshiradi, bu ekspertlarni so'roq qilish, ashyoviy dalillarni o'rganish orqali amalga oshirilishi mumkin. Faqat moddiy asoslash uchun dalillarni o'rganib chiqqandan so'ng, sud iltimosnomani rad etish yoki ishni qayta boshlash va yangi sud tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Agar ish qayta tiklansa, yangi sud tayinlanadi. E'tibor bering, protsess qayta tiklanishi bilan ko'plab huquqlar yangilanadi: aybsizlik prezumptsiyasi o'z ishini davom ettiradi. Hukm bilan belgilangan cheklash olib tashlanadi.

Ishni qayta boshlash doirasidagi yangi sud jarayoni natijalariga ko'ra, sud quyidagi qarorlarni qabul qilishi mumkin:

- 1) ilgari chiqarilgan hukmni o'z kuchida qoldirish;
- 2) oldingi hukmni bekor qilish va yangi hukm qabul qilishi.

Agar ish yuritishni qayta boshlash to'g'risidagi iltimosnoma mahkumning foydasiga e'lon qilingan bo'lsa, yangi hukm chiqarilganda, yomon tomonga burilishga yo'l qo'yilmaydi.

TADQIQOT NATIJALARI

Yangi ochilgan holatlar tufayli ish yuritishni qaytadan boshlash to'g'risidagi iltimosni yoki xabarni ko'rib chiqish huquqi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'atiga beriladi. Jinoyat protsessida yangi ochilgan holatlar munosabati bilan ish yuritishni qaytadan boshlash nazorat tartibida ish yuritishga o'xshash mustaqil, bir vaqtning o'zida qo'shimcha bosqich hisoblanadi. Bu bosqichning yordamida birinchi va yuqori instansiya (apellyatsiya, kassatsiya) sudlarining xatolari, jinoiy suiistemolliklar aniqlanadi va bartaraf etiladi. Hukm, ajrim va qarorlarning qonuniyligi, asoslantirilganligi va adolatligini tekshirish bilan hukmlarni bekor qilish yoki o'zgartirish mahkumning ahvolini yengillashtirsa, yangi ochilgan holatlar munosabati bilan ish yuritishga hech qanday muddat belgilanmaydi;

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarini qayta ko'rish institutini yanada takomillashtirish, taraflarning tortishuvi va teng huquqliligi printsipiga rioya etilishini ta'minlash maqsadida 2021 -yil 12 – yanvarda kiritilgan qator yangiliklarni ko'rib o'tamiz.

– JPKning 57-bobiga yangi ochilgan holatlar tufayli jinoyat ishi bo'yicha ish yuritishni qaytadan boshlashning aniq qoidalari belgilovchi qo'shimchalar kiritildi. Sud qarorlarini qayta ko'rish tartibi bilan bevosita bog'liq bo'lgan mazkur institutni takomillashtirish maqsadida JPKning 522–527¹-moddalariga qator yangiliklar kiritilgan, ularga ko'ra: ushbu huquqni ilgari nazarda tutilganidek nafaqat prokuror, balki jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari ham amalga oshirishi mumkin;

XULOSA

Shunday qilib, Angliya va AQShda amalda bo'lgan sud qarorlarini qayta ko'rib chiqish usullari tizimini tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarishimizga imkon beradi: ishni yuqori sudlarda ko'rib chiqish sharti - shikoyat, keyinchalik protestdir; apellyatsiya berish huquqi va imkoniyati ziddiyatli hisoblanadi (masalan, Angliyada, apellyatsiya berish, shuningdek, sud uni ko'rib chiqishni boshlashdan oldin apellyatsiya faktini asosli deb tan olishiga bog'liq); ayblov va himoyachiga sud qarorlari ustidan shikoyat qilishning turli huquqlari berilgan; aybiga iqror bo'lgan taqdirda, mahkum o'zini ishning haqiqiy holatlariga shikoyat qilish huquqidan mahrum qiladi, u faqat jinoiy yoki protsessual qonunning noto'g'ri qo'llanilishiga shikoyat qilish huquqiga ega; apellyatsiya sudining qarori qat'iy va shikoyat qilinmaydi; ishni apellyatsiya tartibida yoki boshqa shaklda ko'rib chiqishda, yomon tomonga burilishni taqiqlash printsipi qo'llaniladi.

Fransiya Jinoyat-protsessual kodeksiga ko‘ra, qayta ko‘rib chiqishni boshlash uchun asos hukmning aniq noto‘g‘ri ekanligidir. Shikoyat mahkum yoki uning oila a‘zolari tomonidan kassatsiya sudiga yuboriladi. E‘tiborli jihati shundaki frantsiyada adliya vaziri sudga iltimosnoma bilan murojaat qilishi mumkin. Agar ishni yangi ko‘rib chiqish zarurati tug‘ilsa, ish avval ko‘rib chiqilgan sudga emas, balki boshqa sudlarga yuboriladi. Bu tartib O‘zbekistonda ham amalda. Yuqorida ko‘rib chiqilgan davlatlarning o‘xshashlik darajasi yuqori. Masalan sud ishni qayta ko‘rib ilgari chiqarilgan hukmni o‘z kuchida qoldirish yoki oldingi hukmni bekor qilish va yangi hukm qabul qilishi mumkin. Yana bir xususiyat shundaki, sud har qanday qaror qabul qilishga haqli, lekin shu bilan birga mahkumning ahvolini yomonlashtira olmaydi. Ko‘rinib turibdiki O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligini takomillashtirish Konsepsiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. “Jinoyat qonunchiligini xalqaro standartlarga unifikatsiya qilinganligi va muvofiqlashtirilganligi nuqtayi nazaridan inventarizatsiya qilish” vazifasi yuqori darajada ekanligi va bunga zamin yaratgan Sud-huquq tizimini isloh etish yo‘nalishidagi huquqiy yechimini topishi zarur bo‘lgan qator muhim va dolzarb masalalar bo‘yicha qonunlarning qabul qilinishi aholining davlatimizda amalga oshirilayotgan oqilona siyosatga ishonchini yanada oshirmoqda. Shuning barobarida, bu dadil qadam hokimiyat tizimida sudlar mustaqilligini yanada mustahkamlaydi va odil sudlov darajasini xalqaro talablar bilan uyg‘unlashtirib, demokratik huquqiy davlat qurish hamda adolatli fuqarolik jamiyatini barpo yetishimizga benazir xizmat qiladi. Fikrimiz dalili sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 – yil 28 – yanvardagi PF 60 – son farmonida 2022 – 2026 – yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasida jinoyat qonunchiligini takomillashtirish siyosatini izchil davom ettirish 14- maqsad qilib belgilanganligini ko‘rishimiz mumkin.

IQTIBOSLAR/CHOCKII/REFERENCES:

1. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat – protsessual kodeksi 522 – modda
2. Buyruq faqat protsessual buzilish aniqlangan taqdirda berilishi mumkin, bu esa butun sud muhokamasining haqiqiy emasligiga olib keladi.
3. Gutsenko K.F., Golovko L.V., Filimonov B.A. G‘arb davlatlarining jinoyat jarayoni. Qo‘llanma. Ed. 2 -chi, qo‘shing. va rev. - M.: Zertsalo, 2002.- 528 b.
4. Jinoyat -protsessual huquqi: darslik // P.A.ning umumiy tahriri ostida. Lupinskaya. -M.: Huquqshunos, 1997.- 591 p.

5. Bu tur prokuror tomonidan ish ko'rib chiqilganda sirdan qabul qilingan qarorga nisbatan qo'llaniladi, agar shaxs ish joyi va vaqti to'g'risida noto'g'ri xabardor qilinganligi sababli militsiya sudiga kelmagan bo'lsa.
6. To'xtasheva U.A. Jinoyat -protsessual sud xatolarini bartaraf etish yo'llari: Monografiya. - T.: TSUU nashriyot uyi, 2020.- S. 103.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi "Jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3723-son Qarori // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi (Resolution of the President of the Republic of O'zbekistan "On improving the system of criminal and criminal legislation" National Database of Legislation, May 14, 2018, No. 3723). <https://lex.uz/docs/55471975//>;
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 1994-yil 22-sentabr, // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi (Criminal code of the Republic of Uzbekistan, National Database of Legislation, September 22, 1994.). <https://lex.uz/docs/6750126//>;
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat – protsessual kodeksi 1994-yil 22-sentabr
4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2019.-- 80 b.
5. «O'zbekiston Respublikasi Jinoyat – protsessual, Iqtisodiy va Fuqarolik protsessual kodekslariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining Qonuni. // Axboratnomasi Oliy Majlis, 2001yil, № 1-2; Qonun hujjatlari milliy ma'lumotlar bazasi, 30.01.2018, No 03/18/463/0634
6. O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axboratnomasi, 1993, No 10, Art. 367 O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axboratnomasi, 1995, 9 -son. 193; 1997 yil, 2 -modda. 56; 2001, № 1-2
7. Jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarini qayta ko'rish institutini takomillashtirish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat – protsessual kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi Qonuni 664 – son 2021 – yil 12 – yanvar.
8. Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish konventsiyasi ETS No 117 (Strasburg, 22 noyabr 1984 yil) (o'zgartirilgan va to'ldirilgan) // <https://base.garant.ru>.
9. Frantsiya Jinoyat-protsessual kodeksi, 1958. // <https://www.legifrance.gouv.fr>.

-
10. Germaniya Jinoyat qonuni // <https://ec.europa.eu> = st4258791 (1998-yil 13-noyabr). (German criminal code // <https://ec.europa.eu> = st4258791 (November 13, 1998));
11. To‘xtasheva U.A. Jinoyat -protsessual sud xatolarini bartaraf etish yo‘llari: Monografiya. - T.: TSUU nashriyot uyi, 2020.- S. 45-65.

SUDLOVGA TEGISHLILIK TUSHUNCHASI VA UNING HUQUQIY MOHIYATI

Maxmadiyarova Xumora O'ktamovna

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat qonunchiligini qo'llash nazariyasi
va amaliyoti" mutaxassisligi magistranti

e-mail: xumoramaxmadiyarova@gmail.com

+998903740170

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muallif tomonidan jinoyat ishlarining sudlovga tegishliligi, xususan sudlovga tegishlilik tushunchasi va uning ahamiyati ochib berishga harakat qilingan. Shuningdek, muallif jinoyat ishlarining sudlovga tegishliligi deganda jinoyat protsessual qonuni bilan jinoyat ishini u yoki bu sudda mazmunan ko'rilishini belgilovchi yuridik xususiyat tushunilishini, bu xususiyatga ko'ra jinoyat ishini qaysi sudga tegishli ekanligi va yagona sud tizimi ichida sudlar o'rtasidagi vakolatlar belgilanishini qayd etgan. Uning ta'kidlashicha sudlovga tegishlilik ikki xil ma'noda tushuniladi. sudlovga tegishlilik, birinchidan, ayrim jinoyat ishlarining ko'rilishi va hal qilinishi sud organlariga taalluqli (tegishli) bo'lishligini anglatadi; ikkinchidan, sudlovga tegishlilik yagona sud tizimiga kiradigan umumiy yurisdiksiya sudlarining qaysi biri muayyan jinoyat ishini ko'rish va hal qilishga huquqli bo'lishini bildiradi. Binobarin, sud organlarining vakolatiga kiradigan jinoyat ishlarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari maqolada jinoiy odil sudlovga tegishlilik qoidalariga rioya qilmaslikning huquqiy oqibatlari qonunchilikda belgilanmaganligini qayd etadi.

***Kalit so'zlar:** jinoiy odil sudlov, sudlovga tegishlilik, turdosh yoki predmetli tegishlilik, jinoyatchi shaxsiga ko'ra tegishlilik, hududiylikka ko'ra tegishlilik, mustasno tegishlilik, davomli va uzoqqa cho'zilgan jinoyat.*

ПОНЯТИЕ ПОДСУДНОСТИ И ЕЕ ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ

Махмадиярова Хумора Ўктамовна

Ташкентский государственный юридический университет, магистр теории
и практики уголовного права

xumoramaxmadiyarova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В этой статье автор пытается объяснить понятие подсудности уголовных дел для правосудия, в частности, концепцию подсудности и ее важность.

Также, когда автор говорит, что уголовное дело относится к той или иной суда, он отметил, что уголовно-процессуальный закон предусматривает понимание правовой природы преступления, которая определяет, рассматривается ли уголовное дело им или по содержанию в том или ином суде, согласно этой особенности, уголовное дело относится к в каком суде и в рамках единой судебной системы. Он отметил, что подсудность понимается двояко. Подсудность означает, во-первых, рассмотрение и разрешение определенных уголовных дел подчинено (соответствует) судебным органам; и, во-вторых, подсудность к судебной власти означает, что суды общей юрисдикции, которые входят в единую судебную систему, имеют право рассматривать и разрешать конкретное уголовное дело. Следовательно, она включает уголовные дела, которые относятся к компетенции судебных органов. Кроме того, в статье отмечается, что правовые последствия несоблюдения правил подсудности к уголовной юстиции законом не установлены.

Ключевые слова: уголовное правосудие, подсудность, подсудность по типу или по субъекту, подсудность по лицу преступника, подсудность по территории, подсудность по исключению, преступление, длящееся и продолжаемое.

THE CONCEPT OF JURISDICTION AND ITS LEGAL ESSENCE

Makhmadiyarova Khumora Uktamovna

Tashkent State Law University, Master's degree in Theory and Practice of
Criminal Law

e-mail: xumoramaxmadiyarova@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the author tries to explain the concept of jurisdiction of criminal cases for justice, in particular, the concept of jurisdiction and its importance. Also, when the author says that the criminal case belongs to a particular court, he noted that the criminal procedure law provides for an understanding of the legal nature of the crime, which determines whether a criminal case is considered by him or by the content in a particular court, according to this feature, the criminal case belongs to which court and in which within the framework of the unified judicial system. He noted that jurisdiction is understood in two ways. Jurisdiction means, firstly, the consideration and resolution of certain criminal cases is subordinated to

(corresponds to) and, secondly, the jurisdiction of the judiciary means that the courts of general jurisdiction, which are part of a single judicial system, have the right to consider and resolve a specific criminal case. Consequently, it includes criminal cases that fall within the competence of judicial authorities. In addition, the article notes that the legal consequences of non-compliance with the rules of jurisdiction for criminal justice are not established by law.

Keywords: criminal justice, jurisdiction, jurisdiction by type or by subject, jurisdiction by person of the criminal, jurisdiction by territory, jurisdiction by exclusion, crime lasting and continuing.

KIRISH

Mamlakatimizda sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy mazmuni sud-huquq tizimini yanada demokratlashtirish va erkinlashtirish, sudlar faoliyati samaradorligini oshirish, aholining odil sudlovga bo‘lgan ishonchini oshirish, jamiyatda qonun ustuvorligini ta‘minlash va qonuniylikni mustahkamlashga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan ham sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini, fuqarolar huquq va erkinliklarining ishonchli himoyasini ta‘minlash, shuningdek odil sudlovga erishish darajasini oshirish sud-huquq tizimini yanada isloh qilish sohasida davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlari etib belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasiga muvofiq jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko‘rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o‘zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta‘minlab beriladi²⁴⁸.

Shuningdek, Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to‘g‘risidagi Konvensiyaning 6-moddasi²⁴⁹ hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro Paktning 14-moddasiga²⁵⁰ muvofiq, har kim qonun va sud oldida tengdir; har kim o‘zining fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilashda yoki unga qo‘yilgan har qanday jinoiy ayblovni qonunda belgilangan vakolatli, mustaqil va xolis sud tomonidan oqilona vaqt ichida adolatli ko‘rib chiqilishi huquqiga ega. Jinoyat ishlarining sudga tegishliligi jinoiy odil sudlovni amalga oshiruvchi organlar tomonidan ularni ko‘rib chiqilishining zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi.

Jinoyat ishlari bo‘yicha sudlovga tegishlilik jinoyat-protsessual qonuni asosida muayyan jinoyat ishini u yoki bu sudda mazmunan ko‘rilishini nazarda tutuvchi

²⁴⁸ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://lex.uz/docs/20596>

²⁴⁹ <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=080000028014a40b>

²⁵⁰ <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>

huquqiy mezon hisoblanadi. Unga ko'ra jinoyat ishining qaysi sudga taalluqli ekanligi belgilanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shu o'rinda sudlovga taalluqlilikni ikki xil ma'noda tushunish mumkin:

– ayrim jinoyat ishlarining ko'rilishi va hal qilinishi sud organlariga taalluqli (tegishli) bo'lishi;

– sudlovga tegishlilik yagona sud tizimiga kiradigan umumiy yurisdiksiya sudlarining qaysi biri jinoyat ishini ko'rish va hal qilish vakolatiga egaligini bildiradi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligiga muvofiq Jinoyat kodeksi 97-moddasining ikkinchi qismida, 118-moddasining to'rtinchi qismida, 150, 153, 155, 157, 158-moddalarida, 159-moddasining uchinchi va to'rtinchi qismlarida, 160, 161-moddalarida, 210-moddasining uchinchi qismida, 230, 231, 242, 244-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarga doir ishlar Qoraqalpog'iston Respublikasi sudining, viloyatlar, Toshkent shahar sudining sudloviga tegishlidir.

Mazkur masalada qonun chiqaruvchining irodasi agar bir sudda ko'rib chiqilayotgan jinoyat ishi bo'yicha sud muhokamasi paytida sudlanuvchi tomonidan boshqa sud sudloviga tegishli jinoyat sodir etilganligini ko'rsatuvchi holatlar aniqlansa, ishni ko'rib chiqish sud muhokamasini boshlagan sud tomonidan davom ettirilishini ifoda etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, sudlovga tegishlilik sud organlariga tegishli bo'lgan jinoyat ishlarining mazmuniga ko'ra sud instansiyalari o'rtasida taqsimlanishi, shuningdek hududiy yoki shaxsga ko'ra mazkur jinoyat ishining aynan qaysi sudga taalluqli bo'lishini bildiradi.

Qayd etilganidek, jinoyat ishining qaysi sudga taalluqliligini belgilash mazmunan ko'rib hal qilinishi lozim bo'lgan jinoyat ishining turiga bog'liq. Mutaxassislar bu borada sudlovga tegishlilikning quyidagi bir nechta turlarini farqlashadi:

- *turdosh yoki predmetli*;
- *jinoyatchi shaxsiga ko'ra*;
- *hududiylikka ko'ra tegishlilik*;
- *mustasno tegishlilik*²⁵¹.

Buning mazmuni shuni anglatadiki, *turdosh yoki predmetli* sudlovga tegishlilik jinoyat ishining turi yoki xarakteriga qarab jinoyat ishlarning turli sudlarga tegishliliigi tushuniladi. Bu sudlovga tegishlilikni belgilashda jinoiy ish turi,

²⁵¹ О.Б.Порцева. Подсудность уголовных дел. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Ижевск. 2004. – С.14.

jinoyatning predmeti nimadan iborat bo'lishi va jinoyat sub'ektlari kimlar bo'lishini ham e'tiborga oladi. Turdosh sudlovga tegishlilik bo'yicha yagona sud tizimidagi turli sudlar o'rtasidagi vakolat ajratiladi.

Jinoyatchi shaxsiga ko'ra sudlovga tegishlilik tasnifi xususida so'z yuritganda harbiylarga nisbatan shaxsiga ko'ra sudlovga tegishlilik qo'llanilishini misol qilish mumkin. Shu sababdan ham harbiylarning jinoyat ishlari maxsus harbiy sudlar sudlovida ko'rib chiqiladi.

Jinoyat ishining *hududiy jihatdan sudlovga tegishlili*gi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 391-moddasida mustahkamlangan. Unga ko'ra, jinoyat ishi ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan joydagi sudda ko'riladi. Agar ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan joyni aniqlash imkoni bo'lmasa, jinoyat ishi dastlabki tergov yoki surishtiruv tamomlangan hududdagi sud tomonidan ko'riladi.

Jinoyat ishining jinoyat sodir bo'lgan joyda ko'rilishi ko'pchilik guvohlar va jabrlanganlarni chaqirishni osonlashtiradi. Bu esa ularning ishtirok etishiga va tegishli dalillarni ta'minlaydi. Sudyalarning tayinlab qo'yilgan joyda ishni ko'rib hal qilishlari odil sudlov faoliyatida ham muhim o'rin tutadi va sudlovning tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytiradi²⁵².

Bir qancha jinoyat sodir etish o'z xususiyati va ahamiyatiga ko'ra, alohida sodir qilinadigan – davomli va uzoqqa cho'zilgan jinoyatlardan farqlanadi. Ma'lumki, davomli jinoyat deb yagona qasd bilan qamrab olingan bitta jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi jinoyat ob'ektiv tomon harakatlarni bo'lib-bo'lib bajarishda ifodalanadigan jinoyat turiga aytiladi. Odatda, ushbu jinoyat turida shaxs sodir etishni istagan yagona jinoyatini tashqi tomonini ifodalovchi harakatlarni turli vaqtlarda bo'lib-bo'lib bajarishi tushuniladi.

Qilmish turli vaqtlarda bajarilsada, tajovuz qilinayotgan ob'ekt, sodir qilish usuli va oqibat bir xil bo'ladi. Davomli jinoyat bir necha hatti-harakatlardan oxirgisi sodir etilgan vaqtdan boshlab tugallangan hisoblanadi. Ushbu holatda jinoiy harakat shaxsning o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra to'xtatilgan bo'lsa, qilmish shaxsning sodir etishni istagan jinoyatiga nisbatan suiqasd qilish deb kvalifikatsiya qilinadi. Davomli jinoyat sodir etilishi davrida shaxs tomonidan boshqa jinoyat sodir etilgan bo'lib, uning belgilari JKning davomli jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddasi bilan qamrab olinmasa, uning harkatlari JKning davomli jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi hamda boshqa jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalari bilan jinoyatlar majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

²⁵² Jinoyat-protsessual huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi. –T.: TDYU nashriyoti. – B.163.

Qonunga o'zgartirish kiritilishi tufayli sodir etilgan qilmish uchun jazoni og'irlashtiradigan yoki shaxsning (aybdorning) ahvolini boshqacha tarzda yomonlashtiradigan holatlar nazarda tutilgan bo'lsa va davomli jinoyat epizodlaridan hech bo'lmaganda bittasi ushbu qonun kuchga kirgandan keyin sodir etilganda, davomli jinoyatning barcha epizodlari yangi qonun bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim bo'ladi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyat deb esa jinoyat qonuni orqali jinoiy jazo qo'llash tahdidi bilan aybdorga yuklatilgan vazifalarning uzoq vaqt mobaynida bajarilmasligidan iborat bo'lgan qilmishi tushuniladi²⁵³.

Ko'pincha uzoqqa cho'zilgan jinoyatlar harakatsizlik orqali sodir etiladigan qilmish bo'lib, shaxs o'ziga yuklatilgan vazifa va majburiyatlarni uzoq vaqt mobaynida bajarmasligida ifodalanadigan passiv xulq-atvorida ifodalanadi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarda ham shaxsning harakatlari bitta ijtimoiy xavfli qilmish sifatida baholanib, JK Maxsus qismning bitta moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Bu turdagi jinoyatlarda ham jinoiy harakat yoki harakatsizlik to'xtatilgan paytdan boshlab, qilmish tugallangan jinoyat deb topiladi.

Xuddi shunday uzoqqa cho'zilgan yoki davomli jinoyatlarga doir ishlar jinoyat qaysi hududda tamomlangan yoki to'xtatilgan bo'lsa, shu *hududdagi sudning sudloviga tegishli* bo'ladi.

Jinoyat ishining *mustasno tegishliligi* shuni anglatadiki, ayrim jinoyat ishlari ularning xususiyatlarini inobatga olib, faqat muayyan sudga tegishli bo'lishi belgilanadi²⁵⁴.

Mustasno sudlovga tegishlilik haqida so'z yuritganda jinoyat-protsessual qonunda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga qanday jinoyat ishlari tegishli bo'lishi ko'rsatilmagan, faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi tomonidan jinoyat ishlarining jamoat uchun ahamiyatli bo'lishi va o'ta murakkab ishlarni malakali tekshirish talab qilish lozimligi ko'rsatilgan. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi o'ta murakkab yoki muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ishlarni (turdosh yoki predmetli, shaxsiy, hududiy) tegishliligiga qaramasdan o'zi ko'rish uchun chaqirtirib olishi mumkin. Bu turdagi sudlovga tegishli ishlar ikki manbadan olinadi.

- O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi tomonidan yuborilganishlar;
- quyidagilardan chaqirtirib olingan ishlar.

²⁵³ Очилов Х.Р., Хайдаров Ш.Д., Шамсидинов З.З. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ нашриёти, 2021. – Б.73.

²⁵⁴ С.Н.Семенов. Уголовно-процессуальная подсудность. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва. 2007. – С.18.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi tomonidan yuborilgan jinoyat ishini o‘zi ko‘rib hal qilishi majburiy emas. Bunday ishlarni lozim topganda o‘zi ko‘rmasdan tegishli bo‘lishiga qarab boshqa o‘zidan quyi sudlarga yuborishi mumkin. X.Xudayberdievning ta’kidlashicha, jinoyat-protsessual qonunida ko‘rsatilgan jinoyat ishining sudlovga tegishliligiga amal qilingan taqdirda quyidagilarga ya’ni, jinoyatlarning barcha holatlarini har tomonlama, chuqur ko‘rib chiqishga, hukmning qonuniy, asosli, adolatli bo‘lishiga, sudning esa ahamiyatini oshirishga erishiladi. Jinoyat ishlarining sudlovga tegishliligining belgilanishi sudlar tomonidan qonuniy asosli adolatli hukm chiqarilishini ta’minlaydi²⁵⁵.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining jinoyat-protsessual qonunchiligida jinoyat ishlari birlashtirilganda ularning sudlovga tegishliligi masalasi ham mustahkamlangan bo‘lib, unga ko‘ra bir necha shaxsni turli hududlarda sodir etgan jinoyatlari uchun ayblash to‘g‘risidagi jinoyat ishlari, shuningdek bir shaxsni bir necha jinoyatni sodir etishda ayblash to‘g‘risidagi jinoyat ishlari birlashtirilganda, agar bu ishlar bir xil darajadagi ikki yoki bir necha sudning sudloviga tegishli bo‘lsa, ish dastlabki tergov yoki surishtiruv qaysi hududda tamomlangan bo‘lsa, shu hududdagi sud tomonidan ko‘riladi. Bir shaxs yoki bir guruh shaxslar turli darajadagi sudlarning sudloviga tegishli bir necha jinoyatni sodir etishda ayblangan bo‘lsa, bunday ishlar yuqori sud tomonidan ko‘riladi. Agar jinoyat ishi bo‘yicha bir shaxs yoki bir guruh shaxslar bir necha jinoyatni sodir etishda ayblansalar va bu shaxslardan loqaqal biri yoki jinoyatlardan biri haqidagi ish harbiy sudning sudloviga tegishli bo‘lsa, barcha jinoyatlar va barcha shaxslarga doir ish harbiy sud tomonidan ko‘riladi²⁵⁶.

Biroq, qayd etish kerakki, jinoyat-protsessual normalar tahlili sudlovga tegishlilik qoidalariga rioya qilmaslikning huquqiy oqibatlari qonunchilikda belgilanmaganligini ko‘rsatadi. Ayrim olimlarning ta’kidlashicha, bunday holat iqtisodiy sudlarda nizolarning taalluqliligi to‘g‘risidagi iqtisodiy-protsessual qonunchilikka ham xos²⁵⁷.

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, jinoyat ishini ko‘rish va hal qilishda sudlovga tegishlilik masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Sudlovga tegishlilik haqida so‘z

²⁵⁵ X.Xudayberdiev. Жиноят ишларининг судловга тегишлилиги. Маърузалар тўплами. –Т.: ТДЮИ. 2013. – Б.35.

²⁵⁶ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. <https://lex.uz/docs/111460>

²⁵⁷ И.Салимова. Иқтисодий судларда тааллуқлилиқ қоидаларига риоя қилмасликнинг ҳуқуқий оқибатлари. Одил судлов. Ҳуқуқий, илмий-амалий нашр. 2/2020. – Б.20.

yuritilganda, sud instansiyasi vakolatlariga kiradigan jinoyat ishlarining qonuniy, asosli, adolatli va mazmunan aniq ko‘rilishi barcha sud instansiyalariga ko‘p jihatdan bog‘liq. Bunday fikrga kelinishiga jinoyat-protsessual qonunida ko‘rsatilgan sudlovga tegishlilik yuridik atamasining qo‘llanilishi tuman shahar sudlari sudloviga, viloyat sudlari sudloviga va Oliy sud sudloviga tegishli jinoyat ishlarining alohida belgilanishiga asos bo‘ladi. Ya’ni, sudlovga tegishlilik jinoyatning xarakteriga ko‘ra, malakalanishi bilan belgilanadi. Sudlovga tegishlilik faqat jinoyatning xarakteriga ko‘ra belgilanibgina qolmay balki, jinoyat sodir etgan sub’ekt bilan ham belgilanadi. Masalan: harbiy xizmatchilar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlar to‘g‘risidagi ishlar faqat harbiy sudlarning sudloviga tegishli bo‘ladi. Sudlovga tegishlilikning jinoyat protsessual qonuni tomonidan ochiq belgilanishi har bir sud tizimiga tegishli bo‘lgan ishlarni aniq bo‘lishiga yordam beradi. Bu esa sudlar o‘rtasida ishlarni ko‘rishda sansalorlikka yo‘l qo‘yilmasligi, yuqori sudlarga tegishli ishlarning quyi sudlar tomonidan ko‘rilmasligini ta’minlaydi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/20596>
2. О.Б.Порцева. Подсудность уголовных дел. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Ижевск. 2004. – С.14.
3. Jinoyat-protsessual huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi. –T.: TDYU nashriyoti. – B.163.
4. Очилов Х.Р., Хайдаров Ш.Д., Шамсидинов З.З. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ нашриёти, 2021. – Б.73.
5. С.Н.Семенов. Уголовно-процессуальная подсудность. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва. 2007. – С.18.
6. Х.Худайбердиев. Жиноят ишларининг судловга тегишлилиги. Маърузалар тўплами. –Т.: ТДЮИ. 2013. –Б.35.
7. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. <https://lex.uz/docs/111460>
8. И.Салимова. Иқтисодий судларда тааллуқлилиқ қоидаларига риоя қилмасликнинг ҳуқуқий оқибатлари. Одил судлов. Ҳуқуқий, илмий-амалий нашр. 2/2020. – Б.20.
9. <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=080000028014a40b>
10. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>

DARSLARDA TRENINGLARDAN FOYDALANISH TALABALAR KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ZARURIY SHARTI SIFATIDA

Amirov Nurbek Islamovich

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi

amirov.qarshi@mail.ru

ANNOTATSIYA

Bugungi zamonaviy sharoitda o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning o'quv-bilish faolligini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish hamda samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim shakllaridan foydalanishning maqsadga muvofiqligi hech kimga sir emas. Ma'lumki, bugungi kunda ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modul-kredit tizimi, masofali o'qitish, "blended learning" (aralash o'qitish) va mahorat darslari ta'limning innovatsion shakllari sifatida e'tirof etilmoqda. Trening - (ingliz tilidan training-train - o'qitmoq, tarbiyalamoq) interfaol mashg'ulotlarni amalga oshirishning asosiy shakli bo'lib, u o'rganilishi lozim bo'lgan nazariy g'oya va fikrlarni amaliy ish, mashqlar davomida o'zlashtirish, muloqot almashish imkonini beruvchi tashkiliy tadbir hisoblanadi. Trening bu nafaqat ta'lim oluvchilarda shaxslararo o'zaro hamkorlikning samarali ko'nikmasini shakllantirishga balki, mutaxassis kasbiy kompetentligining umumiy darajasini oshirishga yo'naltiriladi. Trening mobaynida o'qituvchilar nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish bilan birga, ularda bilish, emotsional va xulq-atvor ko'nikmalari rivojlanib boradi. Bu o'quvchi-talabalar faoliyatiga mo'ljallangan ta'lim shakli bo'lib, nazariy ma'lumotlarni amaliy mashqlar orqali puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: *trening, innovatsion xarakter, axborot almashinuvi, kasbiy kompetentlik, izyuminka, interfaol strategiya, debriefing (xulosa), talabalar faoliyati.*

ABSTRACT

In today's modern conditions, it is no secret to anyone that it is worthwhile to use innovative forms of education in order to increase the educational and cognitive activity of teachers and students, improve the quality of teaching and improve its effectiveness. It is known that practical games, problematic teaching, interactive education, module-credit system, distance learning, blended learning (mixed learning) and master classes used in educational practice today are recognized as innovative forms of Education. Training - (training-train - train from the English language) is a

basic form of interactive training, which is an organizational event that allows you to master the theoretical ideas and ideas that need to be learned during practical work, exercises, exchange of communication. The training is aimed not only at the formation of effective skills of interaction of the individual in the educational sphere, but also at increasing the overall level of professional competence of the specialist. During the training, along with the acquisition of theoretical knowledge by teachers, cognitive, emotional and behavioral skills develop in them. This is a form of Education Designed for the student-student activity, ensuring a thorough acquisition of theoretical knowledge through practical exercises.

Keywords: *training, innovative character, information exchange, professional competence, izyuminka, interactive strategy, debriefing (summary), student activities.*

KIRISH

Ma'lumki, bugungi kunda ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modul-kredit tizimi, masofali o'qitish, "blended learning" (aralash o'qitish) va mahorat darslari ta'limning innovatsion shakllari sifatida e'tirof etilmoqda. Trening - (ingliz tilidan training-train - o'qitmoq, tarbiyalamoq) interfaol mashg'ulotlarni amalga oshirishning asosiy shakli bo'lib, u o'rganilishi lozim bo'lgan nazariy g'oya va fikrlarni amaliy ish, mashqlar davomida o'zlashtirish, muloqot almashish imkonini beruvchi tashkiliy tadbir hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu ishda bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik, obyektivlik usulidan foydalanilgan bo'lib, mavzuni yoritishda tavsifiy, qiyosiy metodlardan foydalanilgan. Maqolada bugungi kunda ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modul-kredit tizimi, masofali o'qitish, "blended learning" (aralash o'qitish) va mahorat darslari ta'limning innovatsion shakllarining afzalliklari va dolzarbligini bayon qilishda N.A. Muslimov, M.H. Usmonboyeva, D.M.Sayfurov, A.B.To'rayevlar hammuallifligidagi "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari", O'.Tolipov va M.Usmonboyevalarning "Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot" nomli adabioylari manba sifatida olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi ta'lim amaliyotida pedagogik muloqot jarayonida o'quvchi-talabalarda ko'pincha quyidagi holatlarga yo'l qo'yilishi ko'p kuzatiladi:

- tortinchoqlik;
- uyatchanlik;
- mustaqil fikr ayta olmaslik;

-noto`g`ri gapirishdan cho`chish kabilar.

Bugungi zamonaviy sharoitda o`qituvchi va o`quvchi - talabalarning o`quv-bilish faolligini kuchaytirish, o`qitish sifatini oshirish hamda samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta`lim shakllaridan foydalanishning maqsadga muvofiqligi hech kimga sir emas. Ma`lumki, bugungi kunda ta`lim amaliyotida qo`llanilayotgan amaliy o`yinlar, muammoli o`qitish, interfaol ta`lim, modul - kredit tizimi, masofali o`qitish, "blended learning" (aralash o`qitish) va mahorat darslari ta`limning innovatsion shakllari sifatida e`tirof etilmoqda. Pedagogga xos bo`lgan mahorat asosini tashkil etuvchi pedagogik muloqot madaniyati uning talabalar jamoasi, ota-onalar, hamkasblar hamda rahbariyat bilan uyushtiriladigan muloqot jarayonida namoyon bo`ladi. Bunda, ayniqsa, pedagogning talabalar jamoasi bilan o`zaro muloqoti muhim ahamiyatga ega. Pedagog talabalar bilan muloqotga kirishish, uning samarali bo`lishiga intiladi [1]. Biz ushbu maqolada ta`limning innovatsion xarakterga ega ushbu shakllaridan trening va uning ahamiyati to`g`risida so`z yuritamiz.

Trening - (ingliz tilidan training-train - o`qitmoq, tarbiyalamoq) interfaol mashg`ulotlarni amalga oshirishning asosiy shakli bo`lib, u o`rganilishi lozim bo`lgan nazariy g`oya va fikrlarni amaliy ish, mashqlar davomida o`zlashtirish, muloqot almashish imkonini beruvchi tashkiliy tadbir hisoblanadi. Trening bu nafaqat ta`lim oluvchilarda shaxslararo o`zaro hamkorlikning samarali ko`nikmasini shakllantirishga balki, mutaxassis kasbiy kompetentligining umumiy darajasini oshirishga yo`naltiriladi. Trening mobaynida o`qituvchilar nazariy ma`lumotlarni o`zlashtirish bilan birga, ularda bilish, emotsional va xulq-atvor ko`nikmalari rivojlanib boradi. Bu o`quvchi-talabalar faoliyatiga mo`ljallangan ta`lim shakli bo`lib, nazariy ma`lumotlarni amaliy mashqlar orqali puxta o`zlashtirilishini ta`minlaydi. U o`qituvchi tomonidan o`qitishni emas, balki o`quvchi-talabalar tomonidan mustaqil va faol o`rganishni ko`zda tutadi. Treninglar o`rganilishi lozim bo`lgan nazariy g`oya va fikrlarni amaliy ish hamda mashqlar davomida o`zlashtirish imkoniyatini beradi va qatnashchilardagi o`zaro hamkorlikni, samarali muloqot ko`nikmasini shakllantirishga yo`naltiriladi. Har qanday trening quyidagi bosqichlardan iborat bo`ladi:

1. Izyuminka (joziba - talabalar bilan ishlashning o`ziga hos ajoyib tomoni) qatnashchilarning treningga qiziqishini uyg`otish uchun qisqa bahs boshlash, savollar berish, qatnashchilar fikrini chalg`ituvchi (provakatsion) ta`kidlarni ilgari surish yoki qandaydir faoliyat turini faraz qilish. O`quv mashg`uloti qatnashchilarining dastlabki bilimlari va ularning hayotiy tajribalarini bog`lashga harakat qilish. Trening

ahamiyati nimadan iborat ekanligi sabablarini tushuntirish. Odatda trening qatnashchilari birinchi mashg'ulotda o'zini noqulay sezishi, sizga nisbatan ishonchsizlik holatlari kuzatiladi. Unutmang, sizning har bir harakatingiz va e'tiboringiz qatnashchilar ishonchini qozonishigizga asos bo'ladi.

2. Talabalar uchun natijalarni ta'kidlash. Talabalarga treningdan qanday maqsad kutilayotganini auditoriyaga tushuntiring. Qatnashchilar trening natijasida: «Bu treningdan keyin nimalarni bilishim va nimalarni qilishim lozim?» degan savolga javob berishlari kerak.

3. O'qituvchi faoliyati. Trening uchun zarur dastlabki ma'lumotlar, zarur bilimlar (ma'ruza matni, hujjatlar, o'qish) va biror faoliyat turini o'tkazish uchun fan mazmunini namoyish qilish.

4. Interfaol strategiya - treningning o'zagidir. Interfaol uslubiyotda foydalanadigan ish tartibini qisqacha bayon qilish. Interfaol uslub-bu jamoaviy muhokamani tashkil etish, fikrlarni erkin aytish, muhokama, tahlil va faoliyatni baholashdir. Umuman treningdagi faoliyatning ushbu turida qatnashishning barcha qadamlarini chizib chiqish. Guruhda ishlash uchun aniq va qisqa tushuntirishlar olib borish. Talabalar tushunganlik darajasini muntazam nazorat qilib borish. Treningni yakunlashga vaqt yetishi uchun, uning har bir qismini diqqat bilan tashkil qilish. Bu yerda treningni o'tkazish uchun mo'ljallangan savollar muhim ahamiyatga egaligini e'tibordan chetda qoldirmaslik. O'qituvchi mashqlarni talabalar tomonidan bajarish jarayonida topshiriqlarni to'g'ri bajarishini kuzatib borishi lozim.

5. Debrifing (xulosa) baholash. Talabalar o'zlari yod olgan va o'zlashtirgan bilim(yo'nalish)lari bo'yicha xulosa qiladilar, o'zlashtirgan ma'lumotlar va malakalarni boshqa holatlarda, bir-birlari bilan ishlashda qo'llashni muhokama qiladilar. Bu - treningni baholash qismidan iborat bo'lib, bunda «Talabalar nimani o'rgandilar?» savoliga javob olinadi. Trening davomida qatnashchilar o'rgangan yoki ko'rsatgan bilimlari natijalar bilan mos kelishini tekshiriladi [2].

Treninglar an'anaviy o'quv mashg'ulotlaridan quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:
-bunda ta'lim oluvchilar yoki ishtirokchilar guruhi yoshi va bilim jihatdan bir xil bo'lmaydi;

-trening jarayonining asosiy maqsadi ishtirokchilarni o'zaro muloqotga chorlash va faollashtirishdan iborat etib belgilanadi;

-o'qitish va tarbiyalashning shakl, metod va vositalari trening maqsadidan kelib chiqib tanlanadi va individuallashtiriladi. Yaxshi trening har doim o'qituvchi va talabalarning o'zaro hamkorlikdagi harakatlariga asoslanadi.

Treningni o'tkazish texnikasi. Talabalar bilan noverbal (so'zsiz, mimika, pantomimika, qarash va hokazo) aloqa o'rnatish:

-gapirayotganingizda har bir talabani ko'z ostingizda tuting. hammaga bir xil e'tibor bering, siz guruxdagi ba'zi talabalarga xayrixoh bo'lib qolmang;

-xonada guruhning diqqatini buzmasdan harakat qiling (tez-tez va maqsadsiz yurishlardan qoching, shuningdek, guruhga o'zingiz ko'rinmaydigan joydan turib gapiring);

-qatnashchilarning bosh qimirlatishi, tabbassumi va hatti-harakatlari nimanidir aytmochi ekanligiga hohishi borligiga e'tibor bering;

-guruh qarshisida turing. O'qish va trening boshlanganda o'tirmang (xotirjam, shu bilan birga maqsadli va qat'iy bo'ling).

Verbal (nutqiy) aloqa o'rnatish:

-savollarni shunday tuzingki, qatnashchilar gapirsin. Bunda sizga ochiq savollar yordam beradi: «Siz bu haqda nima deysiz?», «Nimaga?», «Qanday? «Agar? va hokazo. Agar tinglovchi «ha», «yo'q» deb javob bersa, «Nega shunday gapiryapsiz?» deb so'rang.

-o'z ovozingiz ohangiga e'tibor bering, asta-sekin va aniq gapiring;

-qatnashchilarni o'zingizdan ko'proq gapirishga undang. O'zingiz va qatnashchilarning so'zga chiqish vaqtlarini hisobga olib boring;

-hamma savollarga faqat o'zingiz javob bermang. Qatnashchilar bir-birining savollariga javob berishi mumkinligini unutmang. Bu sizning zaxirangizni ko'paytiradi. «Kimdir bu savolga javob bera oladimi?» deb so'rang;

-qatnashchilarning fikrini o'z so'zingiz bilan takrorlab, bir oz o'zgartirib ifoda qiling. Bu sizga gapiruvchini tushunishingizni yetarli darajada nazorat qilishga imkoniyat beradi va muhokama savollarini tushunishni kuchaytiradi;

-bahs umumlashtirilgan natijalari mohiyatini har bir ishtirokchi to'g'ri tushunganiga va to'g'ri yo'nalishda ketayotganligiga amin bo'ling. Bu qarama-qarshiliklarni ko'rish va xulosa chiqarish uchun qulay fursatdir;

-shaxsiy tajribangiz mazkur bahsga mos kelsa, qatnashchilar fikrlarini mustahkamlang. «Bu menga o'tgan yilgi voqeani eslatadi» - deyishingiz mumkin. Treninglarni samarali amalga oshirishda o'qitish metodlarining tanlanishiga katta ahamiyat berish zarur [3].

REFERENCES

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B, Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari – Toshkent, 2015. – 39-41 bet.

-
2. Tolipov O', Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005. – 77-81b.
  3. Qudratov T., Nutq madaniyati asoslari / OO‘YU uchun o‘quv qo‘ll. – T.: “Pedagog”, 1993.

СООТНОШЕНИЕ РАСХОДОВ И ПРИБЫЛИ НА ПРИМЕРЕ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ

Гафурова Азизахон Фатиховна.

Докторант ТФИ,
g_aziza@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В рыночных условиях, деятельность каждого хозяйствующего субъекта направлена на получение прибыли. Наиболее подробную информацию о прибыли может дать отчёт о финансовых результатах, которая также называется Форма № 2 финансовой отчётности. Для полного изучения, данного отчёта необходимо ознакомиться с такими терминами, как «прибыль» и финансовый результат. Для поддержания необходимого уровня прибыльности объективная закономерность нормального функционирования предприятия в рыночной экономике. Систематический недостаток прибыли и ее неудовлетворительная динамика свидетельствует о неэффективности и рискованности бизнеса – одна из главных внутренних причин банкротства. Чтобы управлять прибылью необходимо проводить объективный системный анализ формирования, распределения и использования прибыли, который позволит выявить резервы ее роста. Такой анализ представляет интерес как для внутренних, так и для внешних субъектов, поскольку рост прибыли определяет рост потенциальных возможностей предприятия, повышает степень его деловой активности, увеличивает размеры доходов учредителей и собственников характеризует финансовое состояние предприятия. В данной статье рассматриваются понятие прибыль и расходы, их взаимосвязь. Также был сделан анализ динамики прибыли в периоде пяти лет. Проанализировано соотношение прибыли и расходов на примере акционерных обществ Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Финансовый результат, расходы периода, прочие операционные расходы, убыток, прибыль, финансовое состояние, банкротство, положительная динамика.

ABSTRACT

In market conditions, the activity of each business entity is aimed at making a profit. The most detailed information about the profit can be provided by the financial results report, which is also called Form No. 2 of the financial statements. For a full study of this report, it is necessary to familiarize yourself with terms such as "profit" and financial result. To maintain the necessary level of profitability, there

is an objective regularity of the normal functioning of an enterprise in a market economy. The systematic lack of profit and its unsatisfactory dynamics indicates the inefficiency and riskiness of the business – one of the main internal causes of bankruptcy. In order to manage profit, it is necessary to conduct an objective system analysis of the formation, distribution and use of profit, which will allow identifying reserves for its growth. Such an analysis is of interest to both internal and external entities, since profit growth determines the growth of the potential capabilities of the enterprise, increases the degree of its business activity, increases the income of the founders and owners characterizes the financial condition of the enterprise. This article discusses the concept of profit and expenses, their relationship. An analysis of the dynamics of profit in the period of five years was also made. The ratio of profit and expenses is analyzed on the example of joint-stock companies of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: *Financial result, expenses of the period, other operating expenses, loss, profit, financial condition, bankruptcy, positive dynamics.*

ВВЕДЕНИЕ

В период пандемии ситуация на рынке стала не стабильной и не предсказуемой. Множество знаменитых компаний и корпораций потеряли возможность выплатить дивиденды своим акционерам, а после объявили банкротство, как например: Intelsat (Компания Intelsat, крупнейший в мире спутниковый оператор), Pioneer Energy (крупная американская нефтесервисная компания, штаб-квартира которой расположена в Сан-Антонио), Flybe (Британская авиакомпания, один из крупнейших региональных перевозчиков в Европе), Virgin Australia (одна из крупнейших авиакомпаний Австралии). Эта та часть известных компаний, которые объявили о банкротстве, есть остальные компании, которые всячески пытаются удержаться на рынке. Пандемия также спугнула и инвесторов, которые вкладывались, учитывая множество факторов, но не прогнозирующие такой исход событий. Именно сейчас становится ясным, что аудит и правильный учёт финансовых результатов хоть как, то может помочь сориентироваться в непредвиденных ситуациях [1].

Данному вопросу немаловажную роль уделяет, и глава нашего государства, в Указе Президента Республики Узбекистан №УП-4947 от 7 февраля 2017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан», третье направление посвящено – «Развитию и либерализации экономики», предусматриваются обеспечение стабильности национальной

валюты и цен, поэтапное внедрение современных рыночных механизмов валютного регулирования, расширение доходной базы местных бюджетов, расширение внешне экономических связей, внедрение современных технологий для производства экспортоориентированной продукции и материалов, развитие транспортно-логистической инфраструктуры, повышение инвестиционной привлекательности для развития предпринимательства и иностранных инвесторов, улучшение налогового администрирования, внедрение современных принципов и механизмов регулирования банковской деятельности, развитие многопрофильных фермерских хозяйств, а также ускоренное развитие индустрии туризма – все это основная цель деятельности частных предприятий в условиях рыночной экономики»²⁵⁸.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Прибыль – разница в величине чистых активов на конец и на начало периода, за определенный период производственной деятельности, при необходимости скорректированная на суммы, изъятые или добавленные собственниками[2].

Прибыль или убыток - общая сумма дохода за вычетом расходов, за исключением компонентов прочего совокупного дохода[3].

Если рассматривать определения прибыли по хронологии нескольких лет, то можно понять, что на сегодняшний день понятие прибыль более обширное понятие. Если рассматривать определение прибыли П. Хейне в своей книге «Экономический образ мышления» выпущенный 1997 году «Прибыль, как показатель, исчисляемый на конкретных бухгалтерских счетах на основании конкретных бухгалтерских проводок», то можно смело сказать, что после появления криптовалют и множества нововведений иногда даже сложно связать прибыль и конкретную бухгалтерию. С другой стороны если брать объектом исследования деятельность акционерных обществ, то данное определение всегда актуальна[4].

Хендриксен Э.С утверждал, что прибыль-это результат использования капитала на протяжении определённого времени[5]. Данная точка зрения, была оглашена более чем, двадцать лет назад, наверно поэтому и очень противоречив для нынешних времён, так как мы понимаем, что прибыль уже имеет не прямую, а косвенную связь с капиталом, так как рычагов воздействующих на

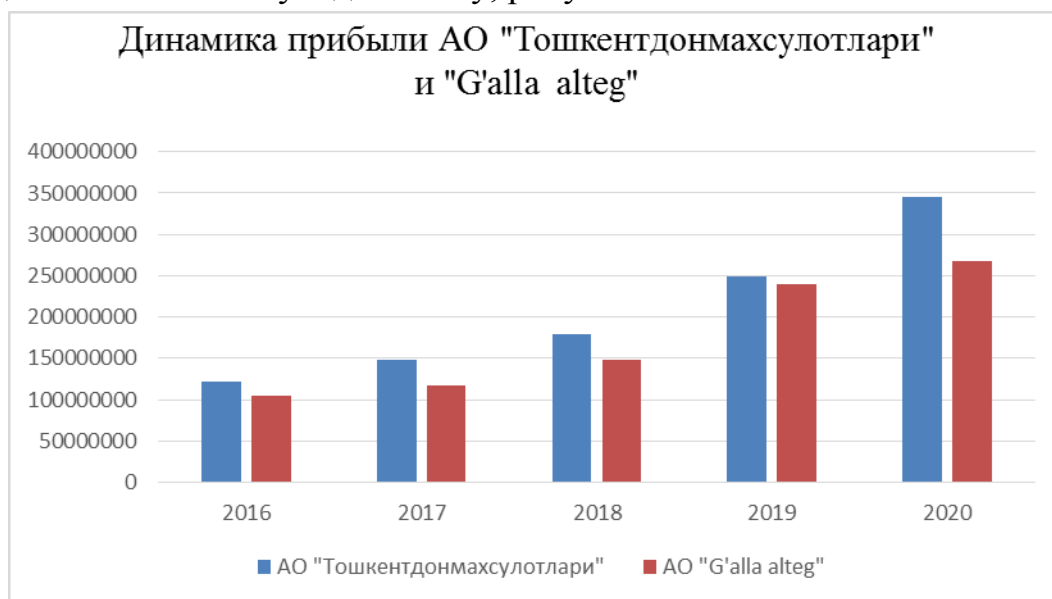
²⁵⁸ Указ Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёева «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» 08-02-2017

прибыль на сегодняшний день очень много, но если рассматривать общую теорию экономики, то конечно понятие 'Деньги-Товар-Деньги' [6] является основой этого утверждения.

Расходы составляют себестоимость продукции, в производственную себестоимость продукции (работ, услуг) включаются затраты, непосредственно связанные с производством продукции (работ, услуг), обусловленные технологией и организацией производства. К ним относятся: прямые и косвенные материальные затраты, прямые и косвенные затраты на труд, прочие прямые и косвенные затраты, включая накладные расходы производственного характера.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТ

Рассматривая на примере акционерных обществ данные о прибыли можно увидеть положительную динамику, рисунок №1.

Рисунок №1. Динамика прибыли АО «Тошкентдонмахсулотлари и "G'alla alteg"»

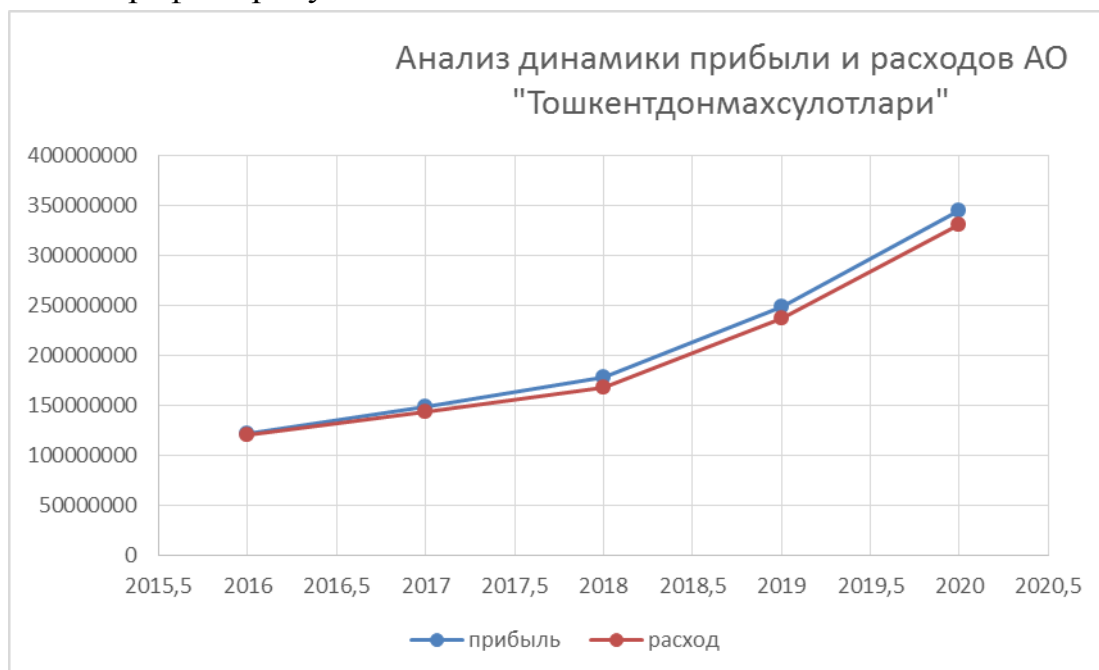
Прибыль постоянно растёт, и является положительным фактором. В течении пяти лет прибыль акционерных обществ выросла почти в два раза и даже больше. Но необходимо учитывать и другие показатели, и соответственно рано делать поспешные выводы.

Таблица №1.

Соотношение прибыли и расходов АО «Тошкентдонмахсулотлари»

показатели «ТОШКЕНТДОНМА ХСУЛОТЛАРИ»	2016	2017	2018	2019	2020
прибыль	121785881	148547163	178912867	248504686	344656772
расход	120562490	143125528	167820843	236926025	330914026

Если рассматривать данные показатели, то можно обратить внимание, что прибыль растёт соответственно растут и расходы. Более наглядно это можно увидеть на графике рисунок №2.

Рисунок №2. Анализ динамики прибыли и расходов АО «Тошкентдонмахсулотлари»

показатели G'alla alteg	2016	2017	2018	2019	2020
прибыль	104 526 949	116 898 761	148 033 063	239 899 090	266 974 210
расход	103 110 286	115 575 295	141 083 936	214 965 630	2521 30033

Таблица №2 Соотношение прибыли и расходов АО «G'alla alteg»

Та же тенденция повторяется и АО «G'alla alteg», расхода в течении пяти лет увеличились на 149 019 747 млн сум.

Рисунок №3 Анализ динамики прибыли и расходов АО «G'alla alteg».

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Как было замечено выше, прибыль в рыночных условиях является важным показателем, характеризующим все стороны деятельности предприятия. Одним показателем, можно сказать привлечёт ли данная деятельность инвестиции или нет. Для объективной оценки прибыльности предприятия необходимо учитывать, как внутренние, так и внешние факторы. Изучив эти факторы можно дать определённые прогнозы, о том какова перспектива данной деятельности.

Данный пример наглядно, объясняет необходимость учёта, анализа и аудита финансовых результатов, так как невозможно делать выводы только по объёму прибыли предприятия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ :

1. Гафурова А.Ф., «Влияние пандемии на финансовый результат больших корпораций», Бизнес-анализ развития экономики в условиях пандемии: материалы международной конференции, 2021.
2. Бизнес. Толковый словарь. — М.: «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир». ГрэхэмБетс, Барри Брайндли, С. Уильямс и др. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М.. 1998.
3. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 1 "Представление финансовой отчетности"/
4. Хейне П. Экономический образ мышления. – М.: Каллакс, 1997. – 702 с.
5. Хендриксен Э.С Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ./Под ред. проф. Я.В. Соколова. — М.: Финансы статистика, 2000. — 576 с.
6. Карл Маркс, «Капитал», Всеобщая формула капитала, год издания 1867г.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА БАББИТНОЕ ПОКРЫТИЕ, ПРИМЕНЯЕМОЕ В ПОДШИПНИКАХ

Актамбаев Собиржон

Ассистент, Ферганский политехнический институт, Фергана, Узбекистан

E-mail: jobichayev@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье представлен процесс использования баббитов, изготовленных из лома и отходов, для улучшения качества соединений в подшипниках скольжения, проведен анализ их структуры и свойств.

***Ключевые слова:** баббит, подшипник, вязкость сплава, олово, сурьма, жидкий металл.*

FACTORS AFFECTING THE BABBIT COATING OF BEARINGS

Axtambaev Sobirjon

Assistant, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

ABSTRACT

The article presents the process of using babbitts made from scrap and waste to improve the quality of joints in plain bearings, and analyzes their structure and properties.

***Keywords:** babbitt, bearing, alloy viscosity, tin, antimony, liquid metal.*

ВВЕДЕНИЕ

В прошлом промышленные предприятия собирали отходы баббита и отправляли их на производственные предприятия в виде металлолома и по низким ценам. Этот процесс экономичен и не соответствует экономико-инновационным условиям. Поэтому на предприятиях скопилось большое количество баббитовой стружки (отходов, получаемых после обработки металлов). Учитывая способ разбавления этого сплава при низких температурах, возник метод отечественного литья фрагментов баббита [1-7]. Под прочностью баббитов подразумевается их жесткость. Размягчение и измельчение подшипниковых сплавов при низких температурах, а также трещины между подшипниками и удлинение вала отрицательно сказываются на нормальной работе узлов трения [6-9].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Для баббитов также характерны механические свойства, такие как прочность, пропорциональность и пластичность, удлинение и сжатие. Вязкость баббитового сплава, его удлинение под влиянием удлинения и остатки баббита, образующиеся при сжатии до образования первоначальных трещин, характеризуют его пластичность. Пластиковые баббиты хорошо и легко садятся на вал. Хорошо пластичные баббиты, в свою очередь, должны быть достаточно механически прочными. Чистое олово имеет невысокую прочность. Поэтому он не используется в качестве подшипникового сплава.

Текучесть жидкого баббита имеет большое значение с точки зрения полного покрытия подшипника. Покрытие формы и втулки жидким баббитом представляет собой сложный гидромеханический процесс. Плотность, вязкость и скорость течения, поверхностное натяжение, окисляемость и смачиваемость являются свойствами жидкого баббита [10-16].

Исследования показали, что течение металла прекращается, когда в конце потока образуется твердая оболочка, достаточно прочная, чтобы выдерживать гидростатическое давление. Читабельность баббита указывает на количество зеркал в нем. Эти зеркала характеризуют читаемость и механические свойства баббита. Основа баббита Б83 состоит из олова и небольшого количества свинца. Измерение пластичности металлов приведено в таблице 1.

Таблица 1. Гибкость металлов

Металл	Качест во металла %	покр ытия, °С	Температ ура формы, °С	Длина спирали, см
Банка	99,9	257	156	80
Сурма	99,0	670	510	50

Текучесть олова в жидком состоянии средняя по сравнению с другими металлами. Однако в вождении этот показатель средний [17-21]. Текучесть металлов в жидком состоянии зависит от количества тепла, полученного жидким металлом. Количество теплоты жидкого металла складывается из температуры его нагрева Q_1 и теплоты его кристаллизации Q_2 (табл. 2), которая выше его температуры плавления.

Таблица 2. Теплота и пластичность кристаллизации металла

Металл	Учусь видеть	Температура покрытия, ° ю.ш.	Масса спирали, г	Теплоемкость в жидком состоянии кал/град	Температура нагрева Q ₁ , зкал	Удельная теплота кристаллизации, кал/ об	Теплота спиральной кристаллизации Q ₂ , кал	$\frac{Q_1}{Q_1+Q_2}$ %
Бан ка	80	257	44	0,056	201,5	13.45	1967 г.	90,6

Нагревании олова его пластичность увеличивалась, как показали исследования.

Таблица 3. Влияние температуры нагрева на пластичность металла.

Металл	ликвидусе, °С	Длина спирали, гр	Вес спирали, р	Температура нагрева Q ₁ . кал	Теплота нагрева спирали Вопрос 2. кал	$\frac{Q_1}{Q_1+Q_2}$ %
Банка	25	80	144,0	201,5	1937,0	9,4
	50	93	167,4	468,7	2251,5	17,23
	98	117	210,5	1155,7	2832,25	28,9

Усадка металла приводит к образованию трещин и внутренних напряжений после покрытия. Сокращение должно быть как можно меньшим. Существует три типа сокращений. Существуют типы сжатия в жидком состоянии, в процессе затвердевания и в твердом состоянии [20-24]. Первый тип подходит для уменьшения объема и приводит к снижению уровня жидкого металла в форме. Второй тип также объемный и возникает между ликвидусом и солидусом. Третий тип - линейное сужение, означающее уменьшение линейных

размеров при охлаждении. Усадка закаленного металла происходит за счет появления в нем линейных дефектов, трещин. При нагревании металла его плотность увеличивается, а при затвердевании — уменьшается (табл. 4).

Таблица 4. Увеличение плотности металлов в процессе затвердевания и уменьшение плотности при нагревании металла в жидком состоянии

Металл	Плотность при температуре ликвидуса		Увеличение плотности при затвердевании	нагревании жидкого металла до 1°C
	Твердая фаза	Жидкая фаза		
Sn	7,2	7,0	2,86	0,00064 (409-704 °)
Cu	8,35	8,0	4,4	

Линейная усадка металлов измеряется коэффициентом термического сжатия и температурой разжижения. Величину сокращения можно рассчитать по следующему уравнению:

$$E = at \cdot (t_{пл} - t_{20}) \cdot 100\%$$

Здесь at - *средний* коэффициент расширения металла при комнатной температуре от температуры разжижения i .

Прямая зависимость между линейной усадкой металлов и их физическими константами приведена в таблице 5, величина усадки рассчитана при температуре плавления металла и температуре 18 °С.

Таблица 5. Определение количества восстановления металлов расчетным путем

(определение по плотности и удельному объему)

Металл	При температуре разжижения		При 18 °С		Снижение расчета, %		Экспериментальное снижение, %
	Плотность ρ / см ³	Размер см ³ /Г	Плотность ρ / см ³	Размер см ³ /Г	Размерный	Линейный	
Sn	7,2	0,1388	7,28	0,1373	1,22	0,41	0,63
Cu	8,35	0,112	8,93	0,12	6,66	2,22	2,12

На основании вышеизложенных результатов были определены свойства баббитового сплава, полученного из отходов (табл. 6).

Таблица 6. Химический состав и свойства баббита из отходов.

Химический состав, %				Характеристики			Баббитовое покрытие Сифати
Сн	Сб	Сu	Другие дополнения	Плотность, г/см ³	Температура жидкости, ° ю.ш.	Пласт-ги, %	
81,5	9,6	5,5	3.4	7,38	370	6,0	неудовлетворительный удовлетворительный неудовлетворительный
81,0	12.1	6.4	0,5	7,34	371	5,9	
87,6	7.3	4.4	0,7	7.41	369	6.2	

Результаты и опыты, полученные в результате научных исследований, показывают, что машины и оборудование производственных предприятий могут быть использованы при обработке различных деталей и при получении новых баббитовых материалов. В настоящее время изучаются рекомендации и разрабатываемая технология на предмет отличий от устаревших и зарубежных аналогов по точности, надежности, низким трудо- и материальным затратам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касимов, И. И., Дусматов, А. Д., Хамзаев, И. Х., Ахмедов, А. У., & Абдуллаев, З. Д. (2020). Исследование влияния напряженно-деформированного состояния трехслойных комбинированных пологих оболочек на их физико-механические характеристики. *Журнал Технических исследований*, 3(2).
2. Дусматов, А. Д., Гаппаров, Қ. Ғ., Ахмедов, А. Ў., & Абдуллаев, З. Ж. (2021). Влияния на физико-механические свойство двухслойных цилиндрических оболочек в напряженно-деформированном состоянии. *Scientific progress*, 2(8), 528-533.
3. Дусматов, А. Д., Ахмедов, А. Ў., & Абдуллаев, З. Ж. (2021). Температурная задача двухслойных цилиндрических оболочек с композиционными защитными слоями. *Scientific progress*, 2(7), 343-348.
4. Dusmatov, A. D. (2019). Investigation of strength and stability of three-layer combined plates used in underground structures. *Scientific-technical journal*, 22(2), 63-67.

5. Касимов, И. И., Дусматов, А. Д., Ахмедов, А. У., & Абдуллаев, З. Д. (2020). Расчет асфальтобетонных дорожных покрытий. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
6. Hamzaev, I., Gapparov, K., Umarov, E., & Abdullaev, Z. (2021). Application of the method of finite differences to the calculation of shallow shells. *Universum: технические науки*, (3-4), 71-76.
7. Tojiboyev, V. T., & Mo, A. A. O. G. L. (2021). Liquid composition heat insulating coats and methods for determination of their heat conductivity. *Scientific progress*, 2(6), 1628-1634.
8. Халилов, Ш. З., Тожибоев, Б. Т., & Кучкаров, Б. У. (2020). Причина скачков при трении. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
9. Rasuljon, T., Azizbek, I., & Bobojon, O. (2021). Studying the effect of rotor-filter contact element on cleaning efficiency. *Universum: технические науки*, (6-5 (87)), 28-32.
10. Хамзаев, И. Х., & Умаров, Э. С. (2020). Применение метода конечных разностей к расчету пологих оболочек. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
11. Tojiboyev, V. T. (2021). Development of thermal insulation materials with low thermal conductivity on the basis of local raw materials. *Scientific progress*, 2(8), 340-346.
12. Zikirov, M. S., Qosimova, S. F., & Qosimov, L. M. (2021). Direction of modern design activities. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(2), 11-18.
13. Абдуллаев, З. Д. (2021). Зависимость интенсивности просеивания частиц сыпучего материала от скорости их перемещения и геометрических параметров. *Universum: технические науки*, (1-1 (82)).
14. Рахимов, Н. Р., Тураев, Б. Э., & Рахимова, М. Н. (2021). Оптоэлектронные методы определения содержания одного вещества в другом в жидких и газообразных средах.
15. Abduraxmonov, S. M., & Nishonov, I. U. (2018). Modernization of the technological cycle of cement grinding on the basis of microprocessor technology. *Scientific-technical journal*, 22(2), 174-177.
16. Абдуллаев, Ш. А., & Абдуллаева, Д. Т. (2021). Нефт шламини экологик тоза қайта ишлаш ва қайта фойдаланиш технологияси. *Scientific progress*, 2(6), 910-917.
17. С.С.Ахтамбаев Ш.З.Халилов. (2020). *Научно-технический журнал ФерПИ* 24 1, Часть 2.

18. Тилавалдиев, Б. Т., & Рахмонов, А. Т. У. (2021). Оценки сейсмического риска территории городов республики Узбекистан. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 143-152.
19. Обичаев, И. В. Ў., Абдуқодиров, Н. Ш. Ў., & Оқйўлов, К. Р. Ў. (2021). Котель ва бошқа оловли технологиялар учун нефт шламларни тоза ёқилги сифатида қўллаш. *Scientific progress*, 2(6), 918-925.
20. Тилавалдиев, Б. Т., & Рахмонов, А. Т. У. (2021). Оценки сейсмического риска территории городов республики узбекистан. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 143-152.
21. Абдуллаев, Ш. А. (2021). Расчет каркаса минилопастей ветротурбины с учетом действующих сил. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 427-434.
22. Базаров, Б. И., Магдиев, К. И., Сидиков, Ф. Ш., Одилов, О. З., & Джаманкулов, А. К. (2019). Современные тенденции в использовании альтернативных моторных топлив. *Journal of Advanced Research in Technical Science*, 2(14), 186-189.
23. Imamovich, V. B., Nematjonovich, A. R., Khaydarali, F., Zokirjonovich, O. O., & Ibragimovich, O. N. (2021). Performance Indicators of a Passenger Car with a Spark Ignition Engine Functioning With Different Engine Fuels. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6254-6262.
24. Абдурахмонов, А. Г., Одилов, О. З., & Сотволдиев, У. У. (2021). Альтернативные пути использования сжиженного нефтяного газа с добавкой деметилового эфира в качестве топлива легкового автомобиля с двигателем искрового зажигания. *Academic research in educational sciences*, 2(12), 393-400.

MAGISTRAL VA MANYOVR TEPLOVOZLARINING DIZEL- GENERATORINI KONDENSATORLI ISHGA TUSHIRISH TIZIMI

Rahimjonov Hasanboy Davron o'g'li,

Toshkent davlat transport universiteti
hasanboyrahimjonov22@gmail.com

Abdulatipov Ulug'bek Islomjon o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti

Reymov Davron Shamuratovich

Toshkent davlat transport universiteti
davronshamuratovich@mail.ru

ANNOTATSIYA

O'zbekiston Respublikasi temir yo'llarida foydalaniladigan magistral va manyovr teplovozlari dizel-generatorini ishga tushirishda amalda qo'llaniladigan tizimning kamchiliklari hamda yangi kondensatorli ishga tushirish tizimining afzalliklarini o'rganish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Teplovoz, dizel-generator, akkumulyator batareya, ishga tushirish tizimi, kondensator, starter-generator, energiya zichligi, magistral teplovoz, manyovr teplovoz.*

ABSTRACT

The results of the study of the shortcomings of the system used in the commissioning of diesel generators of main and shunting locomotives used on the railways of the Republic of Uzbekistan, as well as the advantages of the new condenser start-up system.

Keywords: *Locomotive, diesel generator, accumulator battery, start system, condenser, starter-generator, energy density, main locomotive, shunting locomotive.*

АННОТАЦИЯ

Приведены результаты изучения недостатков системы, применяемой при вводе в эксплуатацию дизель-генераторов магистральных и маневровых тепловозов, эксплуатируемых на железных дорогах Республики Узбекистан, а также преимуществ новой конденсаторной системы пуска.

Ключевые слова: *тепловоз, дизель-генератор, аккумуляторная батарея, пусковая система, конденсатор, стартер-генератор, энергоёмкость, магистральный тепловоз, маневровый тепловоз.*

KIRISH

So'nggi yillarda "O'zbekiston temir yo'llari" AJ tegishli lokomotivlar parklarini zavonaviy lokomotivlar bilan taminlash hamda magistral va manyovr teplovozlarni takomillashgan ishga tushirish tizimini tashkil qilish muhim masala bo'lib kelmoqda [1]. Bugungi kunga qadar teplovozlarni ishga tushirish tizimining bir nechta variantlari taklif qilingan [2-6]. Ma'lumki, ishga tushirish tizimlarining asosiy elementlari starter akkumulyatori (AB), starter (generator motor rejimida) yoki starter-generator va ishga tushirishni boshqarish moslamalari hisoblanadi. Akkumulyator batareyalari yuqori energiya zichligiga ega, ammo ularning quvvat zichligi past ($0,2 - 4 \text{ kVt/sm}^3$). Ishga tushirish tizimlari uchun akkumulyator batareyalari xarakteristikalari maksimal starter quvvatini ta'minlash shartlari asosida tanlanadi. Batareyaning ichki qarshiligi va starterning qarshiligining taxminiy tengligi shartidan bu muqarrar ravishda AB ning energiya zaxirasini ortiqcha baholashga va natijada ortiqcha vazn va o'lchamlarga olib keladi. Ma'lumki, akkumulyator batareyalari teplovozlarning ishga tushirish tizimida (umuman ichki yonuv dvigatellari kabi) keng qo'llaniladi [7,8]. Ular bir qator kamchiliklarga ega: ancha yuqori narx, nisbatan qisqa xizmat muddati, ishga tushirish ishonchliligining pasayishi. past haroratlarda ish sharoitlariga sezgirlikni pasayishi. Bu kamchiliklarni bartaraf qilish uchun magistral va manyovr teplovozlarni dizel-generatorni kondensatorli ishga tushirish tizimini amalda keng tadbiq qilish muhim masala hisoblanadi. Bunday qurilmalar qisqa vaqt ichida (0,1 dan 20 s gacha) impulsi energiya chiqishi kerak bo'lganda samarali bo'ladi [9]. Aynan shu noyob xususiyatlar kombinatsiyalangan elektr ishga tushirish tizimini yaratishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu teplovozlarning akkumulyator batareyalarining ishlash rejimini tubdan yaxshilash, shuningdek, ularning dastlabki energiya sarfini kamaytirish imkonini berdi. Dizel dvigatelni ishga tushirishda kondensator o'z vazifasini bajarib bo'lgach, u tezda (30 soniyadan ko'p bo'lmagan vaqt ichida) akkumulyator yoki generatordan zaryadlanadi va yana ishlashga tayyor holatga keladi. "Boshlash - qayta zaryadlash" ish tsikllari soni amalda cheksizdir. Shu bilan birga superkondensator zaryadning saqlanish muddatini (bir necha yuz soatgacha) ta'minlaydi, chunki to'plangan zaryad birligi uchun oqish oqimi juda kichik. Dizel lokomotivlari uchun yangi dizel-generatorni ishga tushirish tizimi Rossiya Federatsiyasi temir yo'llari vazirligining Idoralararo komissiyasi tomonidan tasdiqlangan keng qamrovli sinovlardan o'tdi. Bir necha yillar davomida u Rossiyaning bir qator yo'llarida, masalan, Moskva, Transbaykal, Shimoliy Kavkaz, Gorkovskaya va boshqalarda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Sinov natijalari va harakatlanuvchi tarkib sharoitidagi ekspluatatsiya temir yo'l transportida yangilikdan foydalanishning juda yuqori samaradorligini tasdiqladi. Shunday qilib, kondensator ishga tushirish tizimidan foydalanilganda, dizel akkumulyatorlarining kerakli o'rnatish quvvati deyarli yarmiga - 450 dan 250 Ah gacha kamayishi mumkin, bu tabiiy ravishda ularning og'irligi va narxining mos ravishda pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, akkumulyatorlarning ishlash muddati o'rtacha 1,5 - 2 barobarga oshiriladi. Kondensatorni ishga tushirish tizimlari, shuningdek, ishlash muddati tugagan (qoldiq quvvati 60% dan past bo'lgan) batareyalari bo'lgan teplovozlarda ham qo'llanilishi mumkin. Dizel dvigatelini ishga tushirish tizimining bunday qayta jihozlanishi lokomotivning ikki-uch yil davomida normal ishlashini davom ettirish imkonini beradi. Noqulay sharoitlarda birlashtirilgan tizimning yuqori ishonchliligi alohida e'tiborga loyiqdir. Kuchli zaryadsizlangan batareya, past muzlash harorati yoki haddan tashqari qizib ketgan dvigatel sharoitida tizim benuqson ishlaydi. Bu lokomotivni uzoq vaqt to'xtatib turish paytida dvigatel o'chmasa, uni qayta ishga tushirganda xavf tug'dirmaslik uchun majburiy bo'sh rejim deb ataladigan holatni amalda istisno qilishga imkon beradi. Bu esa, dizel dvigatelining bo'sh ish vaqti sezilarli darajada kamayadi (taxminan 20% ga).

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Faqat bitta uchastka uchun yiliga uch tonnaga yaqin dizel yoqilg'isini tejash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, dizel dvigatelining ishlash muddati silindrlarda uglerod hosil bo'lishining pasayishi tufayli sezilarli darajada oshadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, kondansator tizimlari juda oddiy bo'lib yuqori ishonchlilikdan tashqari, ular yong'in va portlashdan xavfsiz, toksik kimyoviy moddalarni o'z ichiga olmaydi, amalda butun xizmat muddati davomida hech qanday texnik xizmat ko'rsatishni talab qilmaydi (xizmat muddati kamida 12 yil), oxirgi, lekin eng muhim holatlardan biri – bu tizimning narxi nisbatan past. Bu standart batareyaning narxidan 1,5-2 baravar past bo'lib, batareyalarni navbatdagi muntazam almashtirishda maxsus xarajatlarsiz yangi mahsulotni o'rnatish imkonini beradi. Sanab o'tilgan afzalliklardan kondensator ishga tushirish tizimini mamlakat temir yo'llarida keng qo'llash temir yo'l istiqbolini yuksaltiradi. Ko'rib chiqilgan RF temir yo'llaridagi ishlash tajribasi shuni ko'rsatdiki, bunday dizelni ishga tushirish tizimlaridan foydalanish 2TE116, 2TE10M(U), M62, ChME3, TEM2, va boshqa turdagi magistral va manyovr teplovozlarida eng samaralidir. Magistral va manyovr teplovozlari elektr starter bilan kondensator ishga tushirish tizimi ishlab chiqaruvchilar tomonidan Rossiyada ham, chet elda ham bir necha bor mahalliy va xalqaro ko'rgazmalarda namoyish etilgan va mutaxassislar tomonidan eng yuqori baholangan.

XULOSA

Ushbu maqolada magistral va manyovr teplovozlarning dizel dvigatellarini ishga tushirish uchun kondensator ishga tushirish tizimidan foydalanish imkoniyati ko'rib chiqildi. Olingan sinov ma'lumotlarini ob'ektlarda tahlil qilish amalga oshirildi va kichikroq quvvatli batareyalarni kondansatorli ishga tushirish tizimi bilan amalda ishlatish imkoniyati tahlil qilindi.

REFERENCES

1. Солиевич, Қ. Н., & Келдибеков, З. О. (2022). “ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ” АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ ЛОКОМОТИВ ПАРКИНИ ТЕХНИК ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ. " *Yosh Tadqiqotchi* " jurnali, 1(1), 198-205.
2. [Устройство для запуска дизеля тепловоза.](#) Патент на изобретения RU № 2213250 С2 от 27.09.2003г. Бирюков В.А., Джаникулов А.Т. Жидков В.Н., Кошевой В.А., Кулахмедов Б.Т.
3. Джаникулов, А. Т., & Валиев, М. Ш. (2021). ИССЛЕДОВАНИЕ КРУТИЛЬНЫХ КОЛЕБАНИЙ В РЕЖИМЕ ЗАПУСКА ДИЗЕЛЯ ТЕПЛОВОЗОВ ТИПА UZTE16M. *Известия Транссиба*, (3 (47)), 23-30.
4. Джаникулов, А. Т., Сафаров, Ў. И., & Реймов, Д. Ш. (2021). UZTE16M ТЕПЛОВОЗИНИНГ ДИЗЕЛИНИ ИШГА ТУШИШ ЖАРАЁНИДА ТОРТУВ ГЕНЕРАТОРИ ЧЎЛҒАМИДА ХОСИЛ БЎЛАДИГАН ЭЮК. *Academic research in educational sciences*, 2(11), 883-891.
5. Исследование процесса пуска тепловозных дизелей. Инж. Стрекопытов В. В. труды ЛИИЖТа вып. 175. стр. 123- 137.
6. Плущер – Сарно Ю.Н. Новая система электрического пуска мощных тепловозных дизелей. «Вестник электропромышленности», №8, 1960.
7. O'G'Li, J. S. F., Abdunabiyevich, S. A., & O'G, A. U. B. I. (2021). AFROSIYOV (TALGO-250) ELEKTROPUEZDINI AKKUMLYATOR BATERAYALARNI ISHLASH JARAYONI BILAN TANISHISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1403-1407.
8. Жамилов Ш.Ф. Техническое обслуживание аккумуляторных батарей типа DLM170 (2В/170АН/10HR) Локомотивы. *Электрический транспорт-XXI век 2020 г.*, ноябрь, 212-216 стр.
9. Система пуска дизеля тепловоза с использованием импульсных конденсаторов сверхвысокой емкости. техническое описание и инструкция ПКБ ЦТ МПС РФ. М. 1995.

ERITMALAR KONSENTRATSIYASINI IFODALASH BO'YICHA MASALALAR YECHISH USULLARI

G.G'.Sadullayeva

Buxoro davlat tibbiyot instituti, O'zbekiston

S.A.Karimova

Buxoro davlat tibbiyot instituti, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “eritmalar foiz konsentratsiyasini topish usullari” mavzusi bo'yicha turli xildagi masalalar yechish usullari keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** foiz konsentratsiya, formula, eruvchanlik, kimyoviy reaksiya, nisbiy molekulyar massasi, massa ulushi, modda miqdori*

ABSTRACT

This paper presents a variety of solutions to the problem of how to find the percentage concentration of solutions.

***Keywords:** percentage concentration, formula, solubility, chemical reaction, relative molecular mass, mass fraction, amount of substance*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены различные решения задачи о том, как найти процентную концентрацию растворов.

***Ключевые слова:** процентная концентрация, формула, растворимость, химическая реакция, относительная молекулярная масса, массовая доля, количество вещества.*

KIRISH

Bugungi kunda fan va texnika rivojlanayotgan davrda ta'lim tizimida ham bir qator o'zgarishlar bo'lib kelmoqda. Aynan kimyo fani boshqa fanlardan farqli ravishda biroz murakkab hisoblanadi [1-16], chunki bu fanni chuqur o'rganish uchun ham nazariy, ham mental tasavvur bo'lishi zarur. Kimyo darsida nazariy materiallarni o'rganish bilan birga doimo parallel ravishda turli xil usulda hisoblanadigan masalalar yechib boriladi [1-12]. Kimyo kursi faqatgina nazariy emas balki amaliy ko'nikma hamda masalalar yechishni o'rganishni talab qiladi. Kimyo kursida eng muhim bo'limlardan sanalgan eritmalar mavzusini o'rganish jarayonida olingan bilimlarni masalalar yechish yordamida ham mustahkamlash maqsadga muvofiq, bunda “oddiydan murakkabga” tamoyili qo'llaniladi. Odatda kimyoga doir masalalarni to'g'ri bajara olish uchun birinchi navbatda nazariy bilim: kimyoning

asosiy tushuncha va qonunlari, kimyoviy jarayon, moddalarning xossalari hamda kimyoviy tenglama va formulalar haqida bilimga ega bo'lish talab etiladi [1-2].

Kimyoga doir masalalarni muntazam ravishda yechib borish olingan nazariy bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kimyoning hisoblanadigan masalalarini shartli ravishda 2 ta asosiy guruhga bo'lish mumkin. Kimyoviy formulalar asosida yechish va reaksiya tenglamalari bo'yicha yechish. Lekin masalalarning shart va mazmunlari turlicha bo'lishi mumkin[2]. Tajriba shuni ko'rsatadiki, kimyodan mustahkam bilimga ega, matematikadan yaxshi tayyorgarligi bor ko'pchilik o'quvchilar uchun hisoblanadigan masalalarni yechish uncha qiyinchilik tug'dirmaydi. Shunday bo'lsa ham barcha o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'diradigan va ularni yechish usullarini o'zlashtirish uchun uzoq mashq talab qilinadigan ayrim masalalar ham bor. Ularga eritmalar nazariyasi va mahsulot chiqimidagi % ni aniqlash bilan bo'g'liq masalalar shular jumlasidandir. O'quvchilar bilan bu kabi kimyodan masala va mashqlarni muntazam ishlab borish ularni to'g'ri tashkil qilish, o'quvchilarning kimyoga qiziqishini oshirib, mustaqil bilim olish malakalarini shakllantiradi. Kasb tanlashga bo'lgan qiziqish va malakalarini oshirib boradi [4-6].

Eritmalar mavzusiga oid masalalar yechishga kirishishdan oldin kimyoviy ushbu mavzuning nazariy qismini yaxshi o'qib o'rganish va formulalarini yodlab olish lozim. Eritmalar bu juda katta mavzu bo'lib, ularda foiz konsentratsiya, molyar konsentratsiya, molyal konsentratsiya, normal konsentratsiya va titr konsentratsiyani ifodalash mumkin. Keling biz eritmalarining foiz konsentratsiyasini ifodalashga oid masalarni olib ko'raylik.

MUHOKAMA

Erigan moddaning massa ulishi. (Protsent yoki foiz konsentratsiya).

$W(\omega)$ yoki $C\%$ bilan belgilanadi. *Massa ulush – eritmaning har 100g da necha g erigan modda borligini ko'rsatadi yoki erigan modda massasining eritmaga nisbatidir.*

$$\omega = \frac{m_{eriganmod}}{m_{eritma}} = \frac{m_{tuz}}{m_{tuz} + m_{suv}} = \frac{m_{eriganmod}}{\rho \cdot V_{eritma}}$$
 formula orqali ifodalash mumkin.

Masala yechish:

1. 400ml $\rho=1.24\text{g/ml}$ bo'lgan natriy ishqori eritmasida 100g NaOH bo'lsa, eritmaning massa ulishini aniqlang?

Berilgan:

$$V=400\text{ml}=0.4\text{ l}$$

$$\rho=1.24\text{g/ml}$$

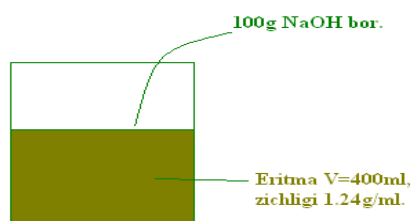
$$m_{\text{NaOH}}=100\text{g}$$

$$W=?$$

Yechish:

Eritmani quyidagicha tasavur qilsak bo'ladi.

Quyidagicha yechamiz.

$$a. V = \frac{m_{\text{eritma}}}{\rho_{\text{eritma}}} \quad \text{dan } m_{\text{eritmani}} \text{ topamiz. } m_{\text{eritma}} = \rho \cdot V_{\text{eritma}} = 1.24\text{g/ml} \cdot 400\text{ml} = 496\text{g}$$

$$b. W = \frac{m_{\text{NaOH}}}{m_{\text{eritma}}} = \frac{100\text{g}}{496\text{g}} = 0.2015 \cdot 100\% = 20.16\% \quad \text{NaOH bor ekan.}$$

Eruvchanlik va foiz konsentratsiya o'rtasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$\omega = \frac{S}{100 + S}$$

ω - massa ulish (%))

$m_{\text{erigan modd}}$ - erigan moddanning massasi. (g)

m_{eritma} - eritmaning massasi.(g)

ρ - zichlik (g/ml)

v - hajm (ml)

S - eruvchanlik kofitsenti.

2. Moddaning $S=40$ ga teng. Eritmaning massa ulishini aniqlang?

Berilgan:

$$S=40$$

$$W=?$$

Yechish: Demak modda ma'lum temperaturada 100 g suvda 40 g

erishi ko'rinib turibdi. Massa ulush bilan eruvchanlik o'rtasidagi bog'langan formulaga qo'yamiz.

$$W = \frac{S}{100 + S} = \frac{40g}{100g + 40g} = \frac{40g}{140g} = 0.286 \cdot 100\% = 28.6\% \text{ ga teng.}$$

3. 4 mol suvda 20 l HCl erishidan hosil bolgan eritmaning massa ulishini aniqlang?

Berilgan:

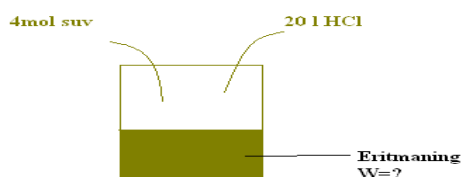
$$n_{\text{suv}} = 4 \text{ mol}$$

$$V_{\text{HCl}} = 20 \text{ l}$$

$$W = ?$$

Yechish:

Buning o'quvchiga tushinarli bo'lishi uchun eng avvalo eritmaning hosil bo'lishini tasavur qilgan holda eritmaning oddiy rasmini chizib olamiz.

Ko'rinib turibdiki, qo'shilayotgan suv va HCl massalarini topib olishimiz kerak.

m ni topish uchun eng avvalo suvning nisbiy molyar massasini topishimiz kerak.

a. $M_{r(\text{suv})} = 2A_{r(\text{H})} + A_{r(\text{O})} = 2 \cdot 1 + 16 = 18 \text{ g/mol}$

b. Undan so'ng m ni topamiz. $n = \frac{m}{M}$ bo'lsa, m ni topsak $m = n \cdot M$ bo'ladi.

$$m = n \cdot M = 4 \text{ mol} \cdot 18 \text{ g/mol} = 72 \text{ g} \text{ suv qo'shilgan bo'ladi.}$$

c. HCl ning massasini topishda hajmidan foydalanib miqdorini, miqdoridan esa massasini topamiz.

$$n = \frac{v}{v_m} = \frac{20 \text{ l}}{22.4 \text{ l}} = 0.893 \text{ mol HCl bor. Uning massasini topish uchun HCl ning}$$

nisbiy malyar massasini topamiz. $M_{(\text{HCl})} = A_{r(\text{H})} + A_{r(\text{Cl})} = 1 + 35.5 = 36.5 \text{ g/mol}$ gat

eng.Keyin $n = \frac{m}{M}$ bu formuladan dan topamiz.

$$m = n \cdot M = 0.893 \text{ mol} \cdot 36.5 \text{ g/mol} = 32.6 \text{ g HCl}$$

d. Eritmaning massasi qo'shilgan suv va HCl massalarini yig'indisiga teng.

$$m_{\text{eritm}} = m_{\text{HCl}} + m_{\text{suv}} = 72 \text{ g} + 32.6 \text{ g} = 104.6 \text{ g ga teng.}$$

e. Mssa ulishni topish uchun erigan HCl massasini eritma massasiga nisbati bilan topiladi.

$$W = \frac{m_{\text{erigan modd}}}{m_{\text{eritma}}} = \frac{32.6 \text{ g}}{104.6 \text{ g}} = 0.3117 \cdot 100\% = 31.17\% \text{ li eritma hosil bo'lgan.}$$

XULOSA

Har xil ko'rinishdagi masalalar o'quvchini mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi, ayniqsa ularni bir-biri bilan taqqoslash zarur. Masalalar o'quvchilarga kimyoviy tushunchani shakllantirishga, hayotni kimyo bilan bog'lashga kimyoning nazariy asoslarini chuqur o'rganish va uni amalda qo'llashni o'rgatadi. Masalalar darsni turli xil qiziqarli va mazmunli qiladi. Bundan tashqari masalalar o'quvchilar uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Chunki ular o'quvchida ijobiy o'zgarishlarni ya'ni qat'iylikni, jiddiylikni, erkinlikni, o'z ishida javobgarlikni, tarbiyaviylikni, ozodalikni va har qanday qiyinchiliklarga tayyorligini ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Чернобельская Г. М. Методика обучения химии в средней школе: Учеб. для студ. высш.учеб.зав. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. —336 с.
2. Қодирова, З. К. (2021). ИБН СИНОНИНГ КИМЁ ВА ТОКСИКОЛОГИК КИМЁ ФАНЛАРИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ. *Science and Education*, 2(2).
3. Садуллаева, Г. Г. К., & Джумаева, М. К. (2021). СИНТЕЗ, СТРУКТУРА И СВОЙСТВА NI (II) И ZN (II) КОМПЛЕКСНЫХ СОЕДИНЕНИЙ НА ОСНОВЕ АЛЬДЕГИДА БЕНЗОИЛУКСУСА. *Universum: химия и биология*, (12-2 (90)), 14-17.
4. Safarova, N. S. (2020). Some ways to increase the educational and conscious activity of students of medical institutes in chemistry classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(1).
5. Гуламова, М. Т., & Джумаева, М. К. (2021). О ТРУДЕ «РОМУЗУЛ АХАДИС» АХМАДА ЗИЯВУДДИНА АЛЬ-КУМУШХАНАВИ. *Universum: общественные науки*, (11-12 (79)), 41-43.

6. Каримов, Ж. С., & Ниязов, Л. Н. (2021). ПРОИЗВОДНЫЕ ТИОМОЧЕВИНЫ С ГИДРОКСИБЕНЗОЙНЫМИ КИСЛОТАМИ. *Universum: химия и биология*, (8 (86)), 61-63.
7. Ниязов Л.Н., Бахромов Х.К., Гапуров У.У.4-Гидроксibenзой кислотанинг баъзи аминокислоталар билан ҳосилалари квант-кимёвий хоссалари.// Бухоро мухандислик технология институти: Фан ва технологиялар тараққиёти илмий-техникавий журн.–2020.– №4. –74-78 б.
8. Ниязов Л.Н., Брель А.К.,Бахромов Х.К., Салитцил кислота амиди тузининг аминобутан кислота билан синтези.//Бухарский технологический институт:Развитие науки и технологий научно-технический журнал. –2020. – №5. – С. –44-46 б.
9. Гапуров У. У., Ниязов Л. Н. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛУЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНЫХСАЛИЦИЛОВОЙ КИСЛОТЫ С П-АМИНОБЕНЗОЙНОЙ КИСЛОТОЙ ДЛЯ ФАРМАЦЕВТИКИ //Universum: химия и биология. – 2021. – №. 8 (86). – С. 64-66.
10. Sadullayeva G. G., Rakhmatov S. B. AMPEROMETRIC METHOD OF ANALYSIS AND ITS ADVANTAGES OVER OTHER METHODS //INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876. – 2022. – Т. 16. – №. 2. – С. 4-8.
11. Савинчова Д. Н.и др. СИНТЕЗ И СТРОЕНИЕ ПАРАЗАМЕЩЕННЫХ АРОИЛГИДРАЗОНОВ ЭТИЛОВОГО ЭФИРА 2,4 - ДИОКСОПЕНТАНОВОЙ КИСЛОТЫ // Научный вестник Наманганского государственного университета. – 2020. – Т. 2. – №. 10. – С. 106-113.
12. Амонович Т. М. и др. Синтез и ЭПР-спектроскопия комплексов меди (II) с ацил - и ароилгидразонами метилового эфира 5,5 - диметил-2,4-диоксогексановой кислоты // American Journal of Heterocyclic Chemistry. – 2020. – Т. 6. – №. 2. – С. 24-29.
13. Niyazov L., Brel A., G'apurov U. Xorijiy talalabalarga tibbiy kimyo fanidan dars berishning o'ziga xosliklari //Pedagogik Mahorat. – 2021. – №. 3. – С. 224-226.
14. САФАРОВА Н.и др. Применение интерактивных методов в медицинском образовании: Метод кластеризации в обучении гетероциклическим соединениям / / Труды 37-й Международной ассоциации управления деловой информацией (ИВИМА). – 2021. – С. 30-31.
15. Ганиев Б. Ш. и др. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОГРАММЫ CHEMSKETCH В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ

УСПЕВАЕМОСТИ УЧАЩИХСЯ //Universum: психология и образование. – 2021. – №. 12 (90). – С. 14-17.

16. Safarova D. E., Gaybullayeva G. M. O'zbekistonda to'qimachilik korxonalarini rivojlantirishda davlat dasturlaridan foydalanish yo'nalishlari //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 676-682.

17. Safarova, N. S., G'afurov, U. U., & Omonov, X. T. (2022). VENN GRAFIK USLUBIDAN KIMYO DARSLARIDA FOYDALANISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 134-138.

QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI RAQOBATBARDOSHLIGINI TA'MINLASHDA KLASTER TIZIMINI JORIY QILISH MEXANIZMLARI

Eshev Alibek Sabirovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti "Biznes va innovatsion menejment"
kafedrası katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu takliflar qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan maqsulotlarni raqobatbardoshligini ta'minlashda albatta klaster tizimini joriy qilish bugungi kunning dolzarb masalasi hisblanadi. Shu nuqtai nazardan ushbu maqolada qishloq xo'jaligi mahsulotlarini raqobatbardoshligini ta'minlashda klaster tizimini joriy qilish mexanizmlari bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqobat, klaster siyosati, davlat-xususiy sheriklik, intervension klaster siyosati, shartnoma munosabatlari, kooperatsiya, ixtisoslashuv, kontsentratsiya, ishlab chiqarish klasteri, innovatsion klaster, aktsionizatsiya, kooperatsiya yoki klasterlash mexanizmlari

АННОТАЦИЯ

Эти предложения безусловно являются актуальным вопросом внедрения кластерной системы в обеспечение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. В связи с этим в данной статье разработаны рекомендации по механизмам реализации кластерной системы обеспечения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: конкуренция, кластерная политика, государственно-частное партнерство, интервенционная кластерная политика, договорные отношения, кооперация, специализация, концентрация, производственный кластер, инновационный кластер, приватизация, механизмы кооперации или кластеризации.

ABSTRACT

These proposals are of course the current issue of the introduction of a cluster system in ensuring the competitiveness of agricultural products. In this regard, this article develops recommendations on the mechanisms for implementing a cluster system to ensure the competitiveness of agricultural products.

Keywords: competition, cluster policy, public-private partnership, intervention cluster policy, contractual relations, cooperation, specialization, concentration,

production cluster, innovation cluster, privatization, cooperation or clustering mechanisms.

KIRISH

Ko'plab rivojlangan va jahon iqtisodiyotida yetakchi o'rinni egallagan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, raqobatbardoshlikni ta'minlash va dunyo bozorlarida o'rnini topish, birinchi navbatda iqtisodiyotni izchil isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash, faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik-texnologik yangilash jarayonlarini tezlashtirish orqali sifatli va raqobatbardosh mahsulot tayyorlashni ta'minlash hisobidan amalga oshirilishi o'z isbotini topmoqda.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatdiki, iqtisodiyotni klasterlashtirish oldindan belgilab beriladi va u raqobatbardoshlikni oshirishga hamda korxonalarining innovatsion faoliyatini jadallashtirish jarayonlariga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son farmonida quyidagi choral-talablarni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan, ya'ni "...kooperatsiya va klaster tizimi asosida mahsulot yetishtirish, uni qayta ishlash, saqlash va ichki hamda tashqi bozorlarga sotish tizimi yo'lga qo'yiladi".²⁵⁹

METODLAR

Tadqiqot jarayonida qiyosiy, mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligi mikroiqtisodiy kategoriya hisoblanadi, shuning uchun ham uning darajasini ko'tarish iqtisodiyotning agrar soha sub'ektlarining manfaatlari in'ikosi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berishda raqobatbardoshligining dialektikligi shundan iboratki, aynan unda qishloq xo'jaligi sohasi va davlatning iqtisodiy manfaatlarning birligi, shu bilan birgalikda qarama-qarshiligi ham namoyon bo'ladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari raqobatbardoshligi milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi nuqtai nazaridan qaraladi, ya'ni bir tomondan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari raqobatbardoshligining darajasi ma'lum bir darajada makroiqtisodiyot omillar bilan aniqlansa, ularni tartibga solib

²⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son Farmoni. 23.10.2019 y.

turilishi esa davlatning vakolatida bo'ladi. Boshqa bir tarafdin esa, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshlik o'rnini mustahkamlash umumdavlat iqtisodiy manfaatlar sohasiga qarashli bo'lgan, xususan iqtisodiy va oziq-ovqat havfsizligini ta'minlash kabi makroiqtisodiy xarakterdagi butun bir qator muammolarni hal qilinishiga imkon yaratadi.

Mamlakat hududlarining raqobatbardosh salohiyatini ro'yobga chiqarish maqsadida hududiy-ishlab chiqarish klasterlari tarmog'ini yaratishni, shuningdek mamlakatning hududlarida bir qator yuqori texnologik klasterlarni shakllantirishni nazarda tutadigan uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish kontseptsiyasi ishlab chiqilishini taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligining tarmoqlararo integratsiyasi bu aksionizatsiya, kooperatsiya yoki klasterlash mexanizmlaridan foydalangan holda birgalikdagi faoliyatni tashkil etishdir. Bugungi kunda yirik xo'jaliklar o'zlarining rivojlanishini aksionizatsiya mexanizmlaridan, o'rta va kichik xo'jaliklar - kooperatsiya va klasterlash mexanizmlaridan foydalangan holda ta'minlamoqda. Klaster sub'ektlari qishloq xo'jaligining raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Klasterlash mexanizmidan foydalanish ma'lum bir hududda joylashgan texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan barcha xo'jaliklarning huquqiy mustaqilligini yo'qotmasdan, ularning chuqur ishlab chiqarish ixtisoslashuvi tufayli birgalikdagi faoliyatini tashkil etishga imkon beradi. Klaster doirasidagi qishloq xo'jaligining qo'shma faoliyatini boshqa integratsion shakllari bilan taqqoslash quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- ❖ hududiy lokalizatsiya, klasterda qatnashadigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy qismining geografik yaqinligi;

- ❖ kooperatsiya, ixtisoslashuv va konsentratsiyani rivojlantirishning yuqori darajasi;

- ❖ klaster tizimi ishtirokchilarining iqtisodiy aloqalarining barqarorligi, uning ko'pchilik ishtirokchilari uchun ushbu aloqalarning ustunligi;

- ❖ barcha klaster a'zolarining uzoq muddatli iqtisodiy, sarmoyaviy, innovatsion va boshqa strategiyasini belgilaydigan yirik yetakchi tashkilotning mavjudligi;

- ❖ innovatsion jarayonlarning ishlab chiqarish dasturlari, asosiy boshqaruv tizimlari, sifat nazorati doirasida klaster a'zolari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni uzoq muddatli muvofiqlashtirish;

- ❖ barcha ishtirokchilar uchun umumiy mahsulotlar (tovarlar, xizmatlar, tovar, brend), masalan, don, sabzavot, sut, go'sht, parranda tuxumlari va h.o.lar.

❖ mahsulot zanjiri ishtirokchilari o'rtasida tenglik almashinuvi asosida mustaqil korxonalar, kooperatsiya va ishonch klasteriga a'zolikning ixtiyoriyligi va ochiqdigi;
❖ klaster birlashmasining hokimiyat bilan yaqin o'zaro aloqasi;
❖ hakamlik sudining mavjudligi;
❖ klasterlarni shakllantirish va ishlash mexanizmi mintaqaviy sinergetik ta'sirga ega bo'lib, u resurslarni (moddiy, mehnat, moliyaviy, axborot, innovatsion) birlashtirish yoki birgalikda foydalanish, transaktsiya xarajatlarini kamaytirish, bozorga kirish, ishtirokchilar manfaatlarini hal qilish va muvozanatlash, o'z-o'zini tashkil etishning samarali tizimini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

M. Porter²⁶⁰ klasterlarni keng o'rganishni boshlagan birinchi olim hisoblanadi. U globallashtirish sharoitida ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishni tarmoq (tarmoqlar) yondashuvi o'z pozitsiyalarini yo'qotmoqda va firmalar va tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni klasterli tashkil etish tizimlari birinchi o'rinda turadi degan xulosaga keladi.

M.A. Xvesik va A.S.Lesitskiy²⁶¹ ning fikriga ko'ra, qishloq xo'jaligi sohasida ikki xil klaster - innovatsiya va ishlab chiqarishni shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

1. Innovatsion klaster - bu ilmiy, tadqiqot va tajriba-konstruktorlik institutlari, ta'lim muassasalari, konsalting kompaniyalari, muhandislik firmalari, biznes tuzilmalarini innovatsion provayderlarni, boshqa tashkilotlarni qo'llab-quvvatlash uchun korporativ ierarxiya va bozor mexanizmidan foydalangan holda ularning harakatlarini birgalikda markazlashtirilgan muvofiqlashtirish orqali birlashtirib, raqobatbardosh ustunliklarga erishishning eng ilg'or shaklidir.

2. Ishlab chiqarish klasteri - qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini, mahsulotlarni qayta ishlash va saqlashni, logistika va marketing kompaniyalari tarmog'ini, xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarini birlashtiradi. Uning asosiy afzalliklari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning tarmoq tizimi bilan taqqoslaganda, yaqinroq va "arzon" xo'jaliklararo aloqalar, ishlab chiqarish kuchlaridan birgalikda foydalanish orqali ishlab chiqarish miqyosining tejamkorligini qo'llash uchun mavjud sharoitlar, shuningdek yopiq ishlab chiqarish tsiklini yaratish orqali sezilarli raqobatbardosh ustunliklarga erishish, mahsulotlarni saqlash va qayta ishlashdan iboratdir.

²⁶⁰ Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер; пер. с англ. И. Минервин. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.

²⁶¹ Сельскохозяйственный комплекс Украины: социально-экономические приоритеты развития: монография / под ред. М.А. Хвесик, А.С. Лисецкий. - М.: СОПС Украины НАН Украины, 2009. - 216 с.

Jahon amaliyoti ko'rsatib turibdiki, klasterlar qishloq xo'jaligi korxonalarining raqobat muhitida ishlashining iqtisodiy mexanizmini moslashtirish shakllaridan biri bo'lib, agrosanoat ishlab chiqarishni rivojlantirishni jadallashtirish, ayrim xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion jarayonlarni samarali tashkil etilishini ta'minlash, savdo hajmini kengaytirish maqsadida o'ziga xos iqtisodiy makonni shakllantirish, kapital va resurslardan samarali foydalanish kabilardir.

Klasterning innovatsion tuzilishi ishlab chiqarish tuzilmasi samarasini oshirish orqali innovatsiyalarni tadqiq etish va rivojlantirishning umumiy xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi, klaster a'zolariga uzoq vaqt davomida doimiy ravishda innovatsion faoliyatni amalga oshirishga imkon beradi. Shunday qilib, klaster bir vaqtning o'zida bir nechta asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- ilmiy, texnikaviy, tashkiliy va iqtisodiy yangiliklar bir korxonadan ikkinchisiga tarqalib, umuman klasterda hosildorlikning doimiy o'sishi ta'minlanadi;

- xarajatlar kamayadi, shu bilan bog'liq bo'lgan korxonalar yaqinligi sababli innovatsiyalarni tadqiq etish va rivojlantirish uchun imkoniyatlari kengayadi;

- barcha klaster a'zolari o'zaro aloqalarning barqarorligi, xarajatlarni kamaytirish va moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishi tufayli sinergetik ta'sirga ega bo'ladilar;

- barcha klaster a'zolari miqyosli effektlar va sinergiyalarning kumulyativ ta'siri ostida qo'shimcha raqobatdosh ustunliklarga ega bo'ladilar.

Klaster hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda "o'sish nuqtasi" bo'lganligi sababli, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini klasterlash agrar sektorning barqaror rivojlanishini ta'minlash va qishloq xo'jaligining raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillaridan biridir. Qishloq xo'jaligining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha agrosanoat klasteri bir qator xususiyatlarga ega:

1. Agrosanoat hududiy klasteri - bu agrosanoat ishlab chiqarish masalalari bilan shug'ullanadigan, geografik jihatdan yetarlicha yaqin bo'lgan bir yoki bir nechta (qishloq xo'jaligiga qo'shni) tarmoqlar (qishloq xo'jaligi mahsulotlarini geografik lokalizatsiya qilish) bilan shug'ullanadigan korxonalar, muassasalar yoki boshqa tashkilotlarning ixtiyoriy birlashmasi.

2. Raqobat ustunligi nafaqat tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan, balki ularning hududiy ko'p bosqichli va ko'p tarmoqli birlashmalari tomonidan yaratiladi.

3. Iste'molchilarni zabt etishni alohida qishloq xo'jaligi emas, balki hududiy korxonalar kompleksi - klaster amalga oshiradi.

4. Klaster doirasida resurslarning konsentratsiyasi amalga oshiriladi, ulardan foydalanish barcha ishtirokchilar uchun belgilangan va ular tomonidan qabul qilingan umumiy maqsadga erishishga qaratilgan bo'lib, yagona iqtisodiy va axborot makoni yaratiladi, ishchi kuchini boshqarish, intellektual kapitalni birlashtirish va moliyaviy resurslar bilan o'zaro qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari paydo bo'ladi.

5. Klaster sub'ektlari birgalikda davlat organlarida klaster a'zolari manfaatlarini himoya qilishi mumkin.

6. Klaster shakllanishi yangi ish o'rinlarini yaratishi va shu bilan islohotlar va makrotuzilmaviy beqarorlashtirish jarayonlari oldida doimiy ish bilan ta'minlanishi mumkin.

7. Klaster shakllanishlari yuqori darajadagi raqobatbardoshlikka ega, chunki ular quyidagilarga imkon beradi:

- ❖ katta hajmdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish;
- ❖ mustaqil korxonalariga nisbatan barqaror raqobatbardosh ustunliklarni yaratish;
- ❖ samarali marketing siyosatini olib borish;
- ❖ yuqori malakali kadrlarni tayorlash;
- ❖ innovatsion texnologiyalarni joriy etish;
- ❖ ekologik toza va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish uchun progressiv sifat standartlaridan foydalanish;
- ❖ sinergiya ta'sirida ishlab chiqarish xarajatlari darajasini pasaytirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilash, shu jumladan sifat menejmenti, logistika, muhandislik, axborot texnologiyalari yondashuvlarini birlashtirish;
- ❖ -qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon bozorlariga chiqish imkoniyati tufayli mahsulotlarni sotish bozorlarini kengaytirish;
- ❖ bozorda talab va taklif, shuningdek raqobatchilarning yutuqlari to'g'risida ma'lumot olish va almashish uchun samarali tizim yaratish.

Klaster rivojlanishi qishloq xo'jaligi va umuman agrosanoat majmuasining raqobatbardoshligini oshirish omili sifatida zamonaviy innovatsion iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatiga aylanishi mumkin.

Klasterlar ishlashinida to'plangan tajriba hisobiga biz tadqiqotlarimiz davomida klasterlashtirish kontseptsiyani ishlab chiqdik. Ushbu kontseptsiyaning asosiy mohiyati beshta zarur shart - "5I" mavjud bo'lib, klaster hayotga layoqatli, o'zini o'zi ta'minlaydigan, muvaffaqiyatli va samarali ta'lim berishi mumkin (1-jadval).

1-jadval

**Qashqadaryo viloyatida agrosanoat klasterini rivojlantirish uchun "5I"
kontsepsiyasi paradigmasi²⁶²**

"5I" kontsepsiyasi elementi	Mohiyati
Tashabbus	faqat o'zlarining vakolatlari, aqlari, tashkilotchilik qobiliyatlari va bilimlari bilan klasterlarning birlashishi, rag'batlantirishi va foydaliligini isbotlashga qodir bo'lgan tadbirkorlar, qishloq xo'jaligi, davlat xizmatchilari, jamoat tashkilotlari, ta'lim muassasalari ichidan tashabbuskor insonlar.
Ma'lumot	mavjudlik, ochiqlik, ma'lumotlar almashinuvi, ma'lumotlar bazalari va veb-sahifalarni yaratishni ta'minlaydi, bozorlarga kirishda afzalliklarga ega bo'lishga imkon beradi
Integratsiya	ilm-fan va davlat hokimiyati organlari ko'magida tarmoq va hududiy darajadagi xo'jaliklar o'rtasida hamkorlikning yangi texnologiyalaridan foydalanishni nazarda tutadi
Qiziqish	u holda tadbirkor yoki ijtimoiy tuzilmaning hayoti uchun shart ta'minlanmagan va amalga oshirilmagan. Ushbu shart klaster assotsiatsiyalari ishtirokchilarining iqtisodiy foyda olishga bo'lgan qiziqishini taxmin qiladi.
Innovatsiya	<i>raqobatda yangi imkoniyatlar ochishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish, sotish, boshqarish, moliyalashtirishni tashkil qilishda faqat yangi texnologiyalar</i>

Bundan tashqari, klasterlarni yaratish va ishlashi uchun shartlar bir vaqtning o'zida istiqbolli yangi texnologik loyihalarga sarmoya kiritish shartlari bo'lishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, mamlakatimiz qishloq xo'jaligi uchun klasterlashtirishning afzalliklari quyidagicha bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

- ❖ birlashtirilgan kapitalarni bo'lishish va yangiliklarni tezlashtirish qobiliyati;
- ❖ resurslardan birgalikda foydalanish, moddiy-texnik ta'minotni sotib olish va saqlashda tejash;

²⁶² Manba: Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi.

❖ agrosanoat majmuasining har bir alohida korxonasi hududiga, faoliyat ko'lamiga va faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq xo'jalikarning samarali ixtisoslashuvini aniqlash;

❖ bozorlarni ixtisoslashuvi va faoliyatining imkoniyatlariga muvofiq taqsimlash, samarasiz raqobatni oldini olish;

❖ kooperatsiyadan ko'lamlarni tejash va kichik korxonalar deb nomlangan kamchiliklarni bartaraf etish, ba'zi xarajatlarni kamaytirish;

❖ hamkorlik va sinergiya natijasida erishilgan xatarlarni kamaytirish va taqsimlash;

❖ qishloq xo'jaligi tarmoqlarining raqobatbardoshlik darajasini oshirish;

❖ yakka tartibdagi korxonalar va tarmoq barqarorligini oshirish;

❖ uzoq muddatli, shu jumladan ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son Farmoni. 23.10.2019 y.
2. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер; пер. с англ. И.Минервин. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.
3. Сельскохозяйственный комплекс Украины: социально-экономические приоритеты развития: монография / под ред. М.А. Хвесик, А.С. Лисецкий. - М.: СОПС Украины НАН Украины, 2009. - 216 с.
4. SZ Safoevna, MN Juraevna. Analysis of economic efficiency of the use of irrigated land in agriculture and factors on them. Journal of Contemporary Issues in Business and Government. 2021. Том 27, Номер 2, Страницы 4055-4061.
5. Shoxo'jayeva, Z. S. (2020). Problems and solutions in the water sector of the region. In *НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 21-24).
6. Шохўжаева, З. С., & Маманазарова, Н. Ж. (2020). Эффективность инновационных процессов в сельскохозяйственном развитии. In *Минтақа иқтисодиётини инвестициялашнинг молиявий-ҳуқуқий ва инновацион жиҳатлари* (pp. 329-333).
7. ZS Shoxo'jayeva. Efficient use of water resources in the agricultural sector. Monograph. T.: - 2012
8. Z.S.Shoxujaeva, A.B.Kurbonov. Sustainable Development Of The Agrarian

---

Sector Depends On The Efficient Use Of Water Resources. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-8 Issue-6, August 2019.

9. ZS Shoxo'jayeva, M Norqobilov Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020.

10. Шохужаева, З. С. (2020). Зарубежный опыт в сельском хозяйстве по использованию водных ресурсов. *Economics*, (1 (44)).

11. Safoevna, S. Z., & Sagdullaevna, T. F. (2021). Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1320-1325.

12. Safoevna, S. Z., & Utkirovna, M. N. (2021). Organizational and economic basis for the development of cotton and textile clusters. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1289-1296.

INFOGRAFIKA IJTIMOYIY TARMOQLARDAGI OAV SAHIFALARIDAGI O'RNI

Zilola Usmonova

O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiya Universiteti Internet
jurnalistika yo'nalishi magistranti

ANNATATSIYA

Ushbu maqolada infografika tushunchasi, uning turlari va ijtimoiy tarmoqlardagi OAV sahifalaridagi o'rni haqida yoritilib, misollar orqali qisqacha tahlil qilib berilgan.

***Kalit so'zlar:** infografika, vizual, vizuallashtirish, axborot dizayni, grafika, illyustratsiya, media, kommunikatsiya, multimediyaviy usullar.*

ABSTRACT

This article explains the concept of infographics, its types and place in social media pages, and provides a brief analysis with examples.

***Keywords:** infographics, visuals, visualization, information design, graphics, illustration, media, communication, multimedia methods.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье объясняется понятие инфографики, ее виды и место на страницах социальных сетей, дается краткий анализ с примерами.

***Ключевые слова:** инфографика, визуал, визуализация, информационный дизайн, графика, иллюстрация, медиа, коммуникация, мультимедийные методы.*

KIRISH

Bugungi kunda Infografika zamonaviy media olamida yangi faoliyat sohasi bo'lishiga qaramasdan o'zining muhim jihatlari ko'rsatdi. Axborotni vizualizatsiya qilishning eng samarali usullaridan biri bo'lgan infografika endi axborot uzatish oqimiga faol qo'shildi. Infografika orqali uzatilayotgan axborotning qabul qilinish ehtimoli oddiy matnga qaraganda 30 baravar yuqori. Ushbu format ko'pincha matn va unga qo'shilgan grafikalar yordamida an'anaviy taqdimotdan ko'ra afzalroqdir. Infografikaga aloqa amaliyotchilari tomonidan berilgan ko'plab ta'riflar mavjud. Masalan, "Infografika - bu murakkab ma'lumotlarni aks ettirish uchun matn, rasm va dizaynni birlashtirishning samarali usuli yoki "infografika - bu vizual hajmi kichik, ammo mazmunli va to'g'ri loyihalashtirilgan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlarni ko'rsatishdir".

Infografika – bu ma'lumotni taqdim etishning vizual vositasi bo'lib, murakkab mavzuni o'quvchiga qiziqarli va sodda tarzda tushuntirishga, ma'nolarni tasvirlashga va ularni yengil qabul qilinishiga yordam beradi. Muhim ma'lumotlar soddalashtirilgan grafik qobiqqa qadoqlangan bo'lib, uni ko'rib chiqish qiziqarli va eslab qolish oson.

B. Miller i B. Barnett tomonidan o'tkazilgan tadqiqot infografika tasvirlar va matnlarning kombinatsiyasi bo'lib, samarali aloqa vositasi ekanligini tasdiqladi: "ma'lumotlarning matnli yoki grafik tasviri yaxshi, ammo bu mukammal aloqa usullari emas. Yozish tili sizga chuqur tahlil qilishingiz mumkin bo'lgan cheksiz ko'p so'z birikmalarini yaratishga imkon beradi, ammo bu usulning muvaffaqiyati o'quvchining ushbu ma'lumotni qayta ishlash qobiliyatiga bog'liq. Ma'lumotlarning grafik ko'rinishini idrok etish osonroq, ammo mavhum va murakkab g'oyalarni tavsiflash zarur bo'lganda samarasizdir. Matn va grafikani birlashtirish axborot uzatishda, ikkalasining ham kamchiliklarini sezdirgan holda afzalliklaridan foydalanishga imkon beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

A. Koblin esa infografika deyarli har qanday xabarda mos keladi, raqamlar va foizlarni iloji boricha samarali ravishda yetkazadi, infografik rasm katta hajmdagi matnni o'rnini almashtirishi mumkin deb ta'kidlaydi, masalan:

- marketing tadqiqotlari natijalarining tavsifi,
- statistik ma'lumotlar,
- qiyosiy tadqiqotlar,
- ko'p tilli auditoriyaga qaratilgan xabarlar va boshqalar va b.q.

Infografikaning muvaffaqiyati uning sifat xususiyatlariga bog'liq. Biz A. Skvorsovning fikricha - ma'lumot qabul qiluvchi tomonidan qabul qilinishi va to'g'ri talqin qilinishi uchun infografika quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

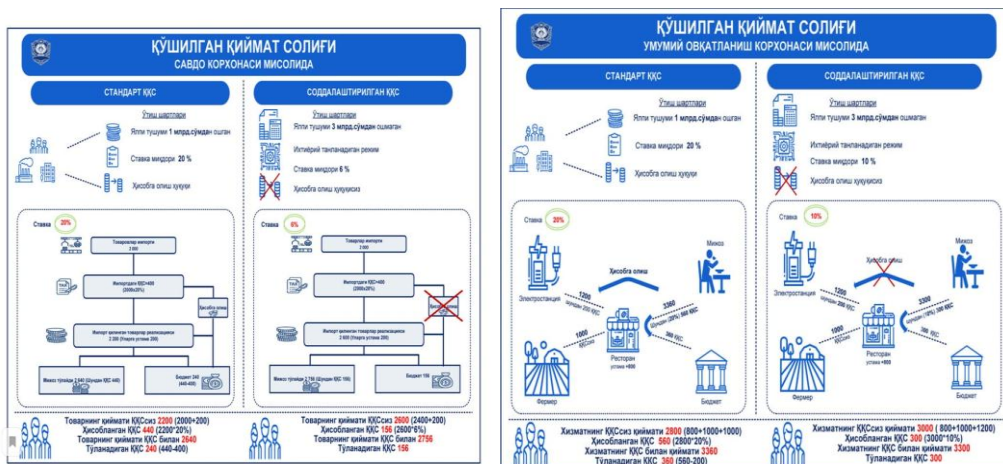
- 1) tarkibi - rasmda dekorativ emas, balki qimmatli ma'lumotlar bo'lishi kerak;
- 2) ma'nosi - illyustratsiya xabarning kontekstiga tegishli va mos bo'lishi kerak;
- 3) oson idrok qilish - illyustratsiyani o'qish oson bo'lishi kerak, xabarni idrok etishni murakkablashtirmasligi kerak;
- 4) allegorik - illyustratsiya qabul qiluvchiga tanish bo'lgan, o'ziga xos va kutilmagan tarzda tasavvur qilingan tasvirlarga asoslangan bo'lishi kerak deb ta'kidlaydi.

Bugungi kunda media kommunikatsiyaning bir qismi sifatida infografika fanlararo xarakterga ham ega. Matematiklar va sotsiologlar, iqtisodchilar va fiziklar,

dasturchilar va statistiklar ham infografika muxim axamiyatga ega ekanligini tasdiqlashmoqda. U ommaviy axborot vositalari bilan bevosita bog‘liq va shu sababli mavjud jurnalistik janrlarning eng yoshi hisoblanadi. Ispaniya gazeta dizayni jamiyatining prezidenti X. Errea (Javier Errea) “infograflar faqatgina dizaynerlar emas, maqsadi chiroyli nashrlargina bo‘lmagan, balki faktlarning aniq va mazmunli taqdimoti ham bo‘lgan jurnalistlardir” deya bejizga ta’kidlamagan. Bugungi kunda o‘quvchilarni jalb qilishning yangi yo‘nalishi sifatida axborotlarni diqqatni tortuvchi usullaridan keng foydalanish barcha ommaviy axborot vositalari uchun muhim masala hisoblanmoqda. Shu sababli veb-sahifa dizaynida infografikadan foydalanish masalasi ham muhimdir. Chunki Infografika: jadvallar, diagramma, piktogramma, infokart, TimeLine axborot uzatishning eng samarali multimediyaviy usullaridan biridir. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlardagi OAV sahifalari axborot uzatish jarayonida auditoriyani diqqatini tortuvchi, ular uchun yengil hazm bo‘luvchi usullardan keng foydalanishga ko‘proq urg‘u bermoqdalar.

Hozirda mamlakatimizdagi eng faol onlayn nashrlardan biri hisoblangan www.kun.uz sahifasi o‘zining faoliyati bilan xorijiy manbalardan qolishmayotgani ma’lum. U axborot manbasi texnik sozlanishi, ma’lumotlarning tezkorlik, aniqlik va asosli dalillar bilan boyligi hamda mediaviy unsurlarning barchasidan unumli va o‘rinli foydalangan holda ma’lumotlar taqdim etilishi bilan aholi e’tiboridagi muhim yangiliklar bazasiga aylangan. Shuningdek, sayt axborot uzatishda multimediyaviy usullardan foydalanishga ham alohida ahamiyat beradi. Sayt xabarlar auditoriya uchun tushunarli va qiziqarli bo‘lishi uchun infografikaning turli ko‘rinishlaridan foydalangan holda taqdim etadi.

• Infografika. Iqtisodiyotning turli sohalari uchun qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisoblash tartibi;

• Infografika: O‘zbekiston va jahonda elektr energiyasi sarfi;

19:18 / 11.10.2021 5152 Улашинг

Инфографика: Ўзбекистон ва жаҳонда электр энергияси сарфи

Ўзбекистонда бир йилда 1 квадрат метр майдон учун энергия сарфи салкам 400 кВт/соатни ташкил этмоқда. Бу рақам дунё миқёсида 120-150 кВт/соатга тенг.

Инфографика: Энергетика вазирлиги

- Infografika: O'tgan yili Rossiyadan kim qancha pul jo'natgan;

Инфографика: Утган йили Россиядан ким қанча пул жўнатган?

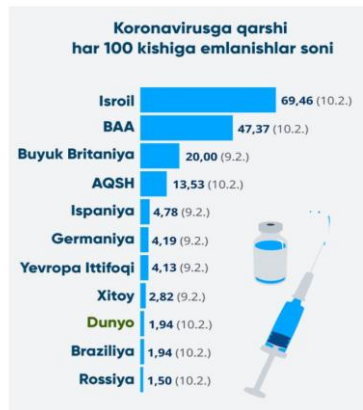

Пул жўнатмалари АҚШ доллариде кўрсатилган
Foto: Kun.uz

- Infografika: Koronavirusga qarshi emlash, bu bo'yicha kim peshqadam?;

Коронавирусга қарши эмлаш: бу бўйича ким пешқадам (инфографика)

Амириклар турибди – 4,5 миллион доза. Амириклар ҳукумати ҳар 100 кишининг 50 нафарини эмлаб бўлган.

- Infografika: O'zbekistonda yil boshidan beri velosipedlar ishtirokidagi YTHlarda 143 kishi halok bo'ldi va shu kabi boshqa bir qancha xabarlar bunga misol bo'la oladi.

ko‘rgazmali axborot berish mumkin. Kun.uz saytida ma‘lumotlarni bu kabi usulda uzatish ham juda kam uchraydi.

Dolzarb mavzularni o‘quvchiga yetkazishning yana bir qulay usuli Simile TimeLine texnologiyasidan foydalangan holda material tayyorlashdir. U ingliz tilidan tarjimada vaqt chizig‘ida solishtirish ma‘nosini berib, JavaScript dasturida ma‘lum vaqt birligida voqea-hodisalarni aks ettirish uchun qo‘llaniladi. Aksariyat holatlarda infografikaning ushbu turi iqlim o‘zgarishi oqibatlarini kuzatayotgan muassasalar faoliyatini yoritishda ishlatiladi. Bundan tashqari bu mavzu bo‘yicha yoritilgan

materiallingizni bir dasturda xronologik tarzda saqlanishi hamdir. Kuzatishlar davomida saytda Bu uslubda berilgan birorta ham material uchramadi.

XULOSA

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki so‘nggi 2-3 yil ichida sayt o‘z axborot uzatish formatida infografikadan keng foydalanmoqda. Maqolalar orasida infografikadan foydalanilganlari soni kundan kunga oshib bormoqda. Bu esa yanada o‘quvchini diqqatini o‘ziga tortadi. Bugungi kunda Infografikadan to‘g‘ri foydalanish, katta hajmdagi ma‘lumotlarni yetkazib berishda yordamchiga aylanadi. Uning yordami bilan siz statistika va murakkab jarayonlar haqida gaplashishingiz, kompaniyaning rivojlanish yo‘lini ko‘rsatishingiz va tovar xabardorligini oshirishingiz mumkin.

REFERENCES

1. Rasulov, A. N., & Vafoeva, G. B. Q. (2021). O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari faoliyati, o'zgarish va muammolar. *Academic research in educational sciences*, 2(2).

**BIR YILLIK MASHG‘ULOT JARAYONIDA QO‘L TO‘PI
O‘YINCHILARINING UMUMIY VA MAXSUS JISMONIY
TAYYORGARLIGINI TASHKIL ETISH**

Zokirov Ulug‘bek Murodjon o‘g‘li

Chirchiq davlat pedagogika instituti

“Jismoniy madaniyat” kafedrasida o‘qituvchisi

goldman.ulugbek@gmail.com

Berdibayev Humoyun Abduvali o‘g‘li

Chirchiq davlat pedagogika instituti

“Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi
va metodikasi” mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada qo‘l to‘pi o‘yinchilaridan olingan ilmiy tadqiqotlarning natijalari (Styudent t-kriteriyasi bo‘yicha), umumiy va jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishda mashqlarni to‘g‘ri tanlash yo‘llari hamda anaerob va aerob yuklamalarni berish tartibi ko‘rib chiqiladi.

***Kalit so‘zlar:** qo‘l to‘pi, tajriba, jismoniy sifat, rivojlantirish, mashg‘ulot jarayoni, to‘pni otish.*

АННОТАЦИЯ

В статье будут рассмотрены результаты научных исследований игроков в гандбол (по t-критерию Стюдента), способы правильного подбора упражнений для развития общей и физической подготовки, а также порядок выполнения анаэробных и аэробных нагрузок.

***Ключевые слова:** ручной мяч, опыт, физическое качество, развитие, тренировочный процесс, метание мяча.*

ABSTRACT

In the article, the results of scientific research from the players of the handball (on the criteria t-student), ways of correct selection of exercises in the development of general and physical training, as well as the procedure for the issuance of anaerobic and aerobic loads will be considered.

***Keywords:** hand ball, experience, physical quality, development, training process, throw the ball.*

KIRISH

Hozirgi vaqtda bolalar va o‘smirlar sport maktablarida, umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida, akademik litsey va oliy ta‘lim muassasalarida qo‘l to‘pi sport o‘yinini

mashg'ulot jarayonini tizimli tashkil etish dolzarb muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Ya'ni mashg'ulotning davri, sikli, bosqichini tuzishda dasturiy manbalarga asoslanish talab qilinib kelmoqda.

Qo'l to'pi o'yinchilarining bir yillik mashg'ulot jarayonida ularning jismoniy (umumiy va maxsus), nazariy, psixologik, texnik, taktik hamda organizmining funksional tayyorgarligi bo'yicha amaliy hamda nazariy tayyorgarliklar olib borilib kelinmoqda.

Qo'l to'pi sport o'yini juda faol, emotsional, tezkor va juda mashhur o'yin hisoblanadi. Qo'l to'pida bir nechta sport turlarining elementlari birlashtirilgandir. Misol uchun basketbol, yengil atletika, regbi kabi sport turlari. Qo'l to'pi sport o'yini orqali jismoniy (harakat) sifatlar rivojlanadi. Qo'l to'pi muhim ahamiyatga ega kommunikativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. O'yin davomida barcha o'yinchilar bir-biriga yordam berishlari kerak bo'ladi. Ushbu sport o'yinida har bir o'yinchi hujumda va himoyada ham ishtirok etishi mumkin bo'ladi. Qo'l to'pi o'yinida ko'plab turdagi to'pni otish, uloqtirish, oshirib berish usullari mavjud. Har bir o'yinchi o'yin davomida bu usullardan foydalanib o'yinni tashkil etadi. Texnik jihatdan to'g'ri bajarilgan otishni o'rganish kutilgan natijaga olib kelishi mumkin. Buning uchun har bir otishni o'rganish uchun sport mashg'ulotining butun davrida mashq qilish kerakdir.

Har bir o'yinchi o'yin davomida otishning barcha usullarini mukammal egallashi va ularni to'g'ri va kuchli, ham o'ng, ham chap qo'l bilan bajarishi kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qo'l to'pi o'yini musobaqasida yuqori natijalarga erishish uchun qo'l to'pi o'yinchilarning texnik va taktik tayyorgarliklari asosiy o'rinlarni egalaydi. Qo'l to'pi o'yinida to'pni darbozaga otishni rivojlantirishda juda ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va hozirgi vaqtda ham bitiruv malakaviy ishlarda, dissertatsiyalarda, monografiyalarda berib borilmoqda.

Maqolada qo'l to'pi o'yinchilarining to'pni otish va qabul qilish malakalarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlili, pedagogik nazorat, nazorat teslari, pedagogik eksperiment (modulli, tabiiy, laboratoriya), matematik-statistik va so'rovnomadan foydalanish kabi jismoniy madaniyatning ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Nazorat testlaridan 30 metrga yugurish, Moksimon yugurish 10x10 m soniyaga, 1 kg to'pni uloqtirish (belgilangan masofaga), Uzoqqa gandbol to'pini uloqtirish

(masofaga), gandbol to'pini uzoqlikka va aniqlikka uloqtirish (marta, metr), Gandbol to'pini nishonga uloqtirish (marta, metr) foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida matematik-statistik metodidan "Styudent t-kriteriyasi" formulasi yordamida foydalanildi.

$$[S_{x-y} = \sqrt{\frac{S_x^2 + S_y^2}{n}}] \text{ va } [t = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{S_{x-y}}]$$

"Styudent t-kriteriyasi" orqali aniqlik darajasi (P) ham belgilanadi.

-agar $P < 0,05, P < 0.01$, o'tkazilgan tadqiqotdagi xato 5% -1% kichik bo'lsa natija ishonchli bo'ladi.

-agar $P > 0,05$, xatolik 5% dan yuqori bo'lsa natija ishonchsiz etib belgilanadi.

NATIJALAR

Qo'l to'pida to'pni darbozaga otish usuli otishning umumiy uslublariga asoslanadi (A.N. Evtushenko). To'pni otishning aniqligi vaziyatni to'g'ri baholash qobiliyatiga, shuningdek, dastlabki holatning to'g'riligiga va to'p chiqarilgan vaqtga bog'liq bo'ladi. Otishni o'rganish kuch hamda tezlik kuchini mustahkamlash va harakat amplitudasi (og'ish)ga bog'liq.

Pedagogik tajriba bolalar va o'smirlar sport maktablarida olib borildi. Pedagogik tajribada umumiy hisobda 20 ta qo'l to'pi o'yinchilari ishtirok etishdi. Tajriba va nazorat guruhlariga bo'linib har bir guruhda 10 ta gandbolchi ishtirok etdi. Pedagogik eksperimentning boshlang'ich etapida nazorat testlari o'tkazildi. 1-jadvalda nazorat testlarining natijalari berilgan.

1-jadval Dastlabki va oraliq test natijalari bo'yicha yosh gandbolchilarning tayyorgarlik ko'rsatkichlari

Sinov turi	Guruh	Dastlabki	P*	Oraliq q	P**
30 metrga yugurish	Tajriba	6,1±	>0,05	5,8±	<0,05
	Nazorat	6,1±		5,9±	<0,05
Moksimon yugurish 10x10 m soniyaga	Tajriba	32±	>0,05	29±	<0,05
	Nazorat	31±		29±	<0,05
1 kg to'pni uloqtirish (belgilangan masofaga)	Tajriba	12,81±	>0,05	13,03±	<0,05
	Nazorat	12,89±		12,97±	<0,05

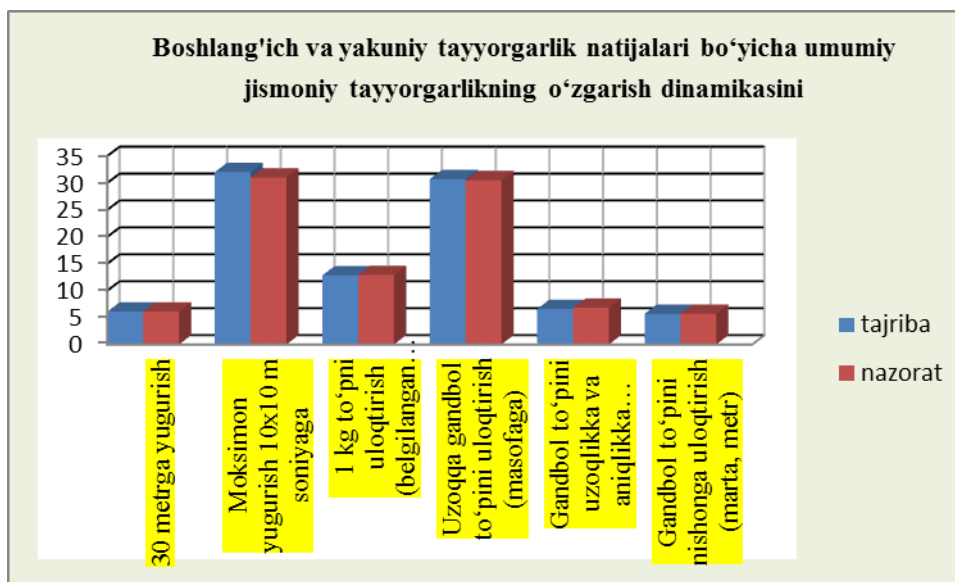
Uzoqqa gandbol to'pini uloqtirish (masofaga)	<i>Tajriba</i>	30,7±	>0,05	32,3±	<0,05
	<i>Nazorat</i>	30,5±		31,4±	
Gandbol to'pini uzoqlikka va aniqlikka uloqtirish (marta, metr)	<i>Tajriba</i>	6,6±	>0,05	8,1±	<0,05
	<i>Nazorat</i>	6,8±		7,4±	
Gandbol to'pini nishonga uloqtirish (marta, metr)	<i>Tajriba</i>	5,7±	>0,05	6,8±	<0,05
	<i>Nazorat</i>	5,7±		6,0±	

MUHOKAMA

Jadvalda dastlabki va oraliq test natijalari taqqoslanadi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, eksperimentning birinchi yilida har ikki guruhda ham barcha test ko'rsatkichlari bo'yicha o'zgarishlarning ishonchliligi kuzatiladi. Shunday qilib, nazorat guruhida o'sish 0,2 eksperiment guruhida 0,3 (P <0,05) belgilandi.

Quyidagi 1-rasmda boshlang'ich va yakuniy tayyorgarlik natijalari bo'yicha umumiy jismoniy tayyorgarlikning o'zgarish dinamikasini ko'rishingiz mumkin.

1-rasm

Gandbolchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda aerob va anaerob muhitdagi mashg'ulotlar ham muhim ahamiyatga egadir. Misol uchun aerob mashg'ulotlarda yurish, yugurish (uzoq masofalarga), suzish kabi mashg'ulotlarni kiritishimiz mumkin bo'ladi. Anaerob mashg'ulotlarda asosan kuch va chidamlilik jismoniy sifatlarini rivojlantirish e'tiborga olinadi. Bu mashg'ulotlarga

qisqa masofaga yugurish, og'ir yukni ko'tarish, tashqi qarshiliklarni yengish mashqlarini kiritishimiz mumkin.

XULOSA

Xulosa o'rnida gandbolchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda jismoniy texnik va taktik mashqlarni ham optimal ravishda tashkil etish kerakdir. Umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishda 5 ta jismoniy sifat (kuch, tezlik, chaqqonlik, egiluvchanlik, chidamlilik)ni rivojlantirish talab qilinadi. 1:30 2:15 minutli mashg'ulotlarda kamida 80-90 ta jismoniy mashqni sportchining organizmiga berilishi, uning jismoniy imkoniyatlarini ham o'sishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Зокиров У.М. “Эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини такомиллаштириш усуллари”. The journal of academic research in educational sciences. № 1 (2), 306-314. (2020).
2. Ulugbek Zokirov. Individual Features Of Development Of Information And Communicative Competence In Masters Of Higher Pedagogical Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. № 3 (3), 486-491.(2021). <https://usajournalshub.com/index.php/tajssei/article/view/2423/2314>
3. Зокиров У.М., Каримов Т.Р. “Бошланғич синф ўқувчиларини жисмоний тарбиялашда ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш усуллари”. The Journal Of Academic Research In Educational Sciences. № 2 (2), 583-590. (2021).
4. Зокиров У.М. “Совершенствование тренировочного процесса студентов факультета физической культуры специализирующихся в спортивной борьбе” маг. Диссертация ФерГУ 2020 г. 25,26,27,28.
5. Зокиров У.М., Каримов Т.Р. “Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини жисмоний тарбия дарсларида миллий ҳаракатли ўйинларни бажариш орқали жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш”. The Journal Of Academic Research In Educational Sciences. № 2 (4), 1166-1171. (2021).
6. Зокиров У.М., Курбанова П.С. “Олий таълим муассасалари талабаларида соғлом турмуш тарзини ривожлантириш”. The journal of academic research in educational sciences. № 2 (5), 150-155. (2021).
7. Зокиров У.М., Патидинов К.Д. “Умумий ўрта таълим мактаби 7 – 8 синф ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлигини жисмоний ривожланишига боғлиқлиги”. The journal of academic research in educational sciences. № 1 (4), 693-697. (2020).

8. Хонкелдиев Ш.Х., Закиров У.М., Меликузиев А.А. Эффективность разработанной методики повышения физической подготовленности юных борцов вольного стиля. Наука сегодня вызовы и решения материалы международной научно-практической конференции. №1(1), 164-168. 2020.
9. Зокиров У.М. “Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов курашистов при моделировании соревновательной деятельности”. Мамлакатимиз олий таълим тизимида жисмоний маданият таълимини модернизациялаш стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари 2019. 82-85.
10. Зокиров У., Жўраев Ш. Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият бўйича синфдан ташқари ишларни мониторингини ташкил этиш. The Journal Of Academic Research In Educational Sciences. №1 (3), 1115-1121 (2020).
11. Ханкелдиев Ш., Зокиров У. Оздоровительная направленность занятий физической культурой в сельских общеобразовательных школах в республике узбекистан. Наука сегодня реальность и перспективы. №1 (1), 113-114. 2019.
12. U.M.Zokirov. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida jismoniy tarbiyada sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishning shakllari. “Xalq ta’limi” O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. № 5, 38-41. (2021).
13. Зокиров У.М. Умумий ўрта таълим мактабининг 5-6 синф ўқувчиларини баскетбол спорт ўйини орқали жисмоний тайёргарликларини ривожлантириш. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. № 6, 544-549. (2021).
14. U.M.Zokirov. Oliy pedagogik ta’lim magistrilarida axborot – kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish usullari. “Xalq ta’limi” O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. № 5, 97-100. (2021).

QORA QORAQAT BARGLARINING ELEMENTAR TARKIBI (RIBES NIGRUM L.)

Xabibullayeva SH.M., Abdullayeva U.A., Ulasheva F.N.

Toshkent farmatsevtika instituti

khabibullayeva93@inbox.ru

ANNOTATSIYA

*Xozirgi vaqtda shamollash va koviddan keyin insonlarda vitamin yetishmovchiligi ko'p uchraganligi sababli tabiiy sharoitda o'sgan va o'stirilgan dorivor o'simliklardan dori vositalarini tayyorlashga talab kuchaygan. Shu maqsadda biz qora qoraqat o'simligini tarkibini o'rganishga kirishdik. O'zbekiston Respublikasida o'stiriladigan qora qoraqat o'simligi bargi tarkibidagi elementar tarkibini aniqlash. Tadqiqot obyekti sifatida Toshkent viloyatida o'stiriladigan qora qoraqat (*Ribes nigrum L.*) o'simligi barglari. Adabiyotlarda va me'yoriy hujjatlarda keltirilgan usul yordamida tahlil amalga oshirildi. Tadqiqotda fizik-kimyoviy usul (DF XI,1 qism) dan foydalanildi. O'zbekiston hududida o'stiriladigan qora qoraqat o'simligi tarkibidagi makro va mikroelementlarini aniqlash va u asosda kelajakda yallig'kanish va shamollashga qarshi dori vositasini yaratish.*

Kalit So'zlar: *Davlat farmakopeyasi, elementar tarkib, dori vositasi, fizik-kimyoviy, me'yoriy hujjat, terapevtik ta'sir, fermentlar, gormonlar, makroelement, mikroelement, qora qoraqat, mass-spektrometriya, yallig'lanish, shamollash, vitamin, dorivor o'simlik.*

АННОТАЦИЯ

*В настоящее время, в связи с высокой частотой развития авитаминоза у человека после простудных заболеваний и диареи, возрастает потребность в приготовлении лекарственных средств из естественно выращенных и культивируемых лекарственных растений, с этой целью нами было начато изучение состава черной смородины. Определение элементного состава листьев смородины черной, произрастающей в Республике Узбекистан. Объектом исследования являются листья смородины черной (*Ribes nigrum L.*), выращенной в Ташкентской области. Анализ проведен по методике, приведенной в литературе и нормативных документах. Исследование проведено физико-химическим методом (ДФ XI, часть 1). Выявление макро- и микроэлементов в черной смородине, выращенной в Узбекистане, и разработка противовоспалительных и противовоспалительных препаратов в будущем.*

Ключевые слова: Государственная фармакопея, элементный состав, лекарственное средство, физико-химический, нормативный документ, лечебное действие, ферменты, гормоны, макроэлемент, микроэлемент, черная смородина, масс-спектрометрия, воспаление, воспаление, витамин, лекарственное растение.

ANNOTATION

Nowadays, due to the high incidence of vitamin deficiency in humans after colds and diarrhea, there is a growing demand for the preparation of medicines from naturally grown and cultivated medicinal plants. To this end, we began to study the composition of black currant. Determination of the elemental content of black currant leaves grown in the Republic of Uzbekistan. The analysis was carried out using the method given in the literature and normative documents. The study used the physicochemical method (DF XI, Part 1). Identification of macro-and microelements in black currant grown in Uzbekistan and the development of anti-inflammatory and anti-inflammatory drugs in the future.

Key words: State Pharmacopoeia, elemental composition, drug, physicochemical, normative document, therapeutic effect, enzymes, hormones, macroelement, microelement, black currant, mass spectrometry, inflammation, inflammation, vitamin, medicinal plant.

KIRISH

Mineral elementlar butun organizmning normal faoliyati uchun katta ahamiyatga ega. Ular vitaminlar, fermentlar, gormonlar va boshqa faol birikmalarning bir qismidir, ular barcha to'qimalarning hujayralarida va qon plazmasida ham mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, ayrim kasalliklarning etiologiyasi organizmda u yoki bu makro va mikroelementlarning yetishmasligi bilan bog'liq.[4,5]

Bundan tashqari, dorivor o'simlik materiallari tarkibidagi ushbu elementlarning kompleksi yaxshilangan terapevtik ta'sirga ega dori-darmonlarni olish imkonini beradi. Dorivor o'simlik materiallaridagi makro va mikroelementlarning tarkibi to'g'risida ma'lumotlarning yo'qligi uni to'g'ri ishlatishga jiddiy to'siq bo'lishi mumkin [2]. O'zbekiston Respublikasining iqlim sharoitida yig'ib olingan qora qoraqat barglarining (*Ribes nigrum* L.) elementar tarkibini o'rganish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Elementar tarkibni aniqlash juda sezgir ko'p elementli induktiv bog'langan plazma massa spektral usuli (ICP-MS) yordamida amalga oshirildi [1]. Usul ion manbai sifatida induktiv bog'langan argon plazmasidan foydalanishga asoslangan.

O'rganish ob'ekti Toshkent viloyatida (2021-yil) gullashdan keyin va meva berish fazasi boshida yig'ib olingan qora qoraqat (*Ribes nigrum* L.) barglari bo'ldi. Yig'ilgan xom ashyo havo-soyada quritilgan.

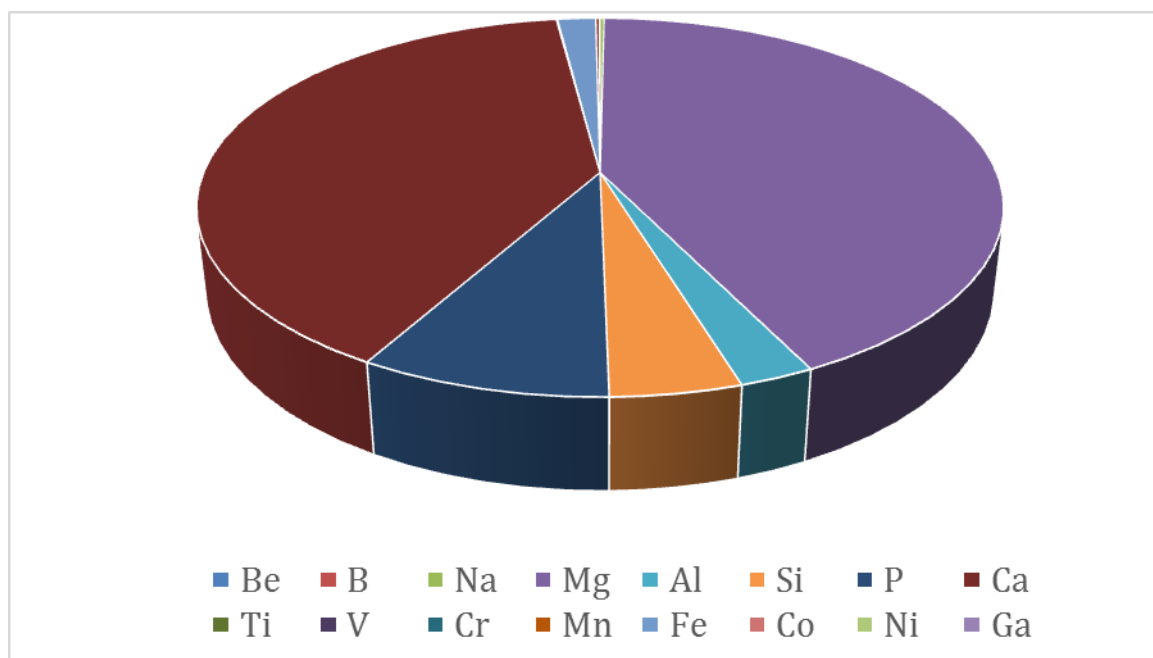
Tahlil qilingan namuna plazmaga eritma shaklida kirganligi sababli, tahlil qilingan namuna o'lchovlardan oldin eritmaga o'tkazildi.

Buning uchun biz tahlil qilingan namunani ochiq tizimda 250-500 Vt quvvatga va 180 dan

haroratda dasturlashtirilgan Milestone mikroto'lqinli pechida nitrat va perklorik kislotalar aralashmasida (8: 2) to'liq eritish protsedurasidan foydalandik. –2200 S. Olingan eritma miqdoriy jihatdan 100 ml hajmli o'lchov kolbasiga o'tkazildi va keyinchalik induktiv bog'langan plazma massa spektrometrining (Agilent-7500 CX, Agilent Technologies) purkash kamerasiga to'g'ridan-to'g'ri yuborish uchun ishlatilgan. Qurilma parametrlari: plazma quvvati - 1200 Vt, integratsiya vaqti - 0,1 sek, peristaltik nasosning aylanish tezligi - 0,1 rpm. Qurilmaning qolgan parametrlari sozlash jarayonida o'rnatiladi va texnik xizmat ko'rsatish davrlari orasida o'zgarishsiz qoladi. Standart sifatida 1,0 mg/l maqsadli komponentlarni o'z ichiga olgan multielementli standart eritma ishlatilgan.[6,7]

NATIJARLAR

Tadqiqot jarayonida dorivor o'simlik materiallarida 30 ta makro- va mikroelementlar topildi (1-jadval va 1-rasm). Ulardan asosiy komponentlarga Mg (3651,59 mg/l), Ca (3411,46 mg/l), P (730,209 mg/l), Si (382,366 mg/l), Na (274,543 mg/l), Al (219,253) kiradi. mg/l va Fe (155,733 mg/l).

1-rasm.

Qora qoraqat barglari tarkibidagi elementlarning nisbati

MUHOKAMA

Qora qoraqat o'simligi bargi tarkibidagi elementar tarkibni aniqlash juda sezgir ko'p elementli induktiv bog'langan plazma massa spektral usuli (ICP-MS) yordamida amalga oshirildi. Bu tadqiqot natijasiga ko'ra 15 ta makroelement va 15 ta mikroelement borligi aniqlandi.

1-jadval.

Qora qoraqat barglarining makroelement tarkibi

№	Element	Miqdor, мг/л
1.	Litiy	0,300
2.	Berilliy	0,059
3.	Bor	16,386
4.	Natriy	274,543
5.	Magniy	3651,590
6.	Aluminiy	219,253
7.	Kremniy	382,366
8.	Fosfor	730,209
9.	Kalsiy	3411,460
10.	Bariy	2,477
11.	Rubidiy	0,459
12.	Xrom	0,679

13.	Marganes	2,237
14.	Temir	155,733
15.	Kobalt	0,055

2-jadval.

Qora qoraqat barglarining mikroelement tarkibi

№	Element	Miqdor, мг/л
16.	Nikel	0,468
17.	Galliy	0,297
18.	Mishyak	0,148
19.	Selen	0,015
20.	Vanadiy	0,083
21.	Stronsiy	14,604
22.	Sirkoniy	0,114
23.	Qalay	0,379
24.	Titan	2,033
25.	Qo'rg'oshin	0,199
26.	Niobiy	0.002
27.	Kadmiy	0,004
28.	Surma	0,009
29.	Seziy	0,002
30.	Volfram	0,004

XULOSA

Toshkent viloyatida yig'ib olingan qoraqat barglarining (*Rubus nigrum* L.) elementar tarkibi o'rganildi. IPS-MS usulidan foydalangan holda, o'rganilayotgan ob'ektda 30 ta element mavjudligi aniqlandi, ular orasida magniy, natriy, kremniy, fosfor, kaltsiy, temir va alyuminiy ustunlik qiladi. Tahlil davomida olingan ma'lumotlar mahalliy dorivor o'simlik materiallarini hayotiy elementlarning manbai sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

REFERENCES

1. МУК 4.1.1483-03. Определение содержания химических элементов в диагностируемых биосубстратах, препаратах и биологически активных добавках методом масс-спектрометрии с индуктивно связанной аргоновой плазмой: методические указания.

2. Нуруллаева Д.Х., Фарманова Н.Т. Изучение элементного состава плодов овса посевного (*Avena sativa* L.) //Аспирантский вестник Поволжья. – 2020. – № 1–2. – С. 142–145. <https://doi.org/10.17816/2072-2354.2020.20.1.142-145>.
3. Петрова С.Н., Кузнецова А.А. Состав плодов и листьев смородины черной *Ribes Nigrum* (обзор) / С.Н. Петрова, А.А. Кузнецова //Химия растительного сырья. – 2014. – №4. – С.43-50.
4. Чиков П.С. Атлас лекарственных растений.- М.: АйФ Принт, 2005.-С.264.
5. Чиков П.С. Лекарственные растения.- М.: Медицина, 2006.-С.59.
6. Олимов Н.Қ.,Сидаметова З.Э.,Хабибуллаева Ш.М.,Рахимова Д.О. Определение содержания минеральных элементов седативного сиропа» ФЛЕГМЕН»//Инфекция,иммунитет и фармакология-2021.-№ 2.-с.206-213.
7. 7.Государственная фармакопея XI.I-том// 1990-с-50-55.
8. Ziyonet.uz
9. <http://www.pharmateca.ru/ru/archpive/article/7041>
10. <http://pharmic.ru/>

XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ АҲВОЛИ

Рўзибоев Дилшод Аъзам ўғли

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

“Ижтимоий фанлар” кафедраси мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўзбекистонда мустамлака ҳукуматининг чорвачилик соҳасидаги сиёсий қараишлари ҳақида сўз боради. Бундан ташқари, Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида чорвачиликнинг умумий аҳволи, биринчи жаҳон уруши ва минтақадаги ҳарбий ҳаракатлар натижасида чорвачиликнинг таназзулга учраши ва чорва моллари сонининг кескин қисқариши, ташқи кўриниши, чорвачиликни ривожлантиришга қаратилган илк уринишлар, совхоз ва фермер хўжалиklarининг пайдо бўлиши, амалдаги озуқа сиёсатининг шаклланиши билан боғлиқ омиллар ёритилган.

***Калим сўзлар:** Госплан, Азодеда трести, Охунбобоев, Будёний, Янги Чорва, Қизил Чорва, Фрунзе, Ўзбекқоракўл трести, ишлаб чиқариш кооперативи.*

ABSTRACT

This article focuses on the political views of the colonial government of Uzbekistan in the field of animal husbandry in the period between the two world wars. In addition, the general state of animal husbandry in Uzbekistan in the early years of Soviet power, the collapse of the livestock industry as a result of the First World War and hostilities in the region and a sharp reduction in the number of livestock, the appearance of the first attempts to develop animal husbandry, the emergence of state farms and farms, factors associated with the formation feed policy in action.

***Keywords:** Gosplan, Azodeda trust, Akhunboboev, Budyoniy, Yangi Chorva, Qizil Chorva, Frunze, Uzbekkorakol trust, production cooperative.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье основное внимание уделяется политическим взглядам колониального правительства Узбекистана в области животноводства в период между двумя мировыми войнами. Кроме того, общее состояние животноводства Узбекистана в первые годы советской власти, развал животноводческой отрасли в результате Первой мировой войны и военных действий в регионе и резкое сокращение поголовья скота, появление первые

попытки развития животноводства, появление совхозов и фермерских хозяйств, выделяются факторы, связанные с формированием кормовой политики в деле.

Ключевые слова: Госплан, трест «Азодеда», Ахунбобоев, Будёний, Янги Чорва, «Қизил чорва», Фрунзе, трест «Узбеккораколь», производственный кооператив.

КИРИШ

Чорвачилик маҳсулотлари иқтисодиётда муҳим ўрин тутди. Саноат ва аҳоли турмуш тарзида муҳим о‘рин тутган чорвачиликдан бир қанча маҳсулотлар олинди. 1920 йил охиридан бошлаб чорвачилик маҳсулотлари нафақат аҳоли эҳтиёжлари учун, балки Совет ҳукуматининг талабига биноан ҳам етказиб берилди. Натижада чорвачилик маҳсулотлари қайта ишланиб, далаларга тайёр маҳсулот етказиб берилди. Бироқ, бу жараёнда бир қатор тўсиқлар мавжуд эди. Хусусан, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш учун машина ва ускуналар етишмайди, бундан ташқари, марказдан олиб келиниши шарт бўлган техниканинг кичик қисми республикага етиб келган. Ушбу техникалардан фойдалана оладиган мутахассислар сони ҳам чекланган, бу эса ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатмоқда. Натижада чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш режалари кўп ҳолларда бажарилмай қолди.

АДАБИЁТЛАР ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мазкур мақолани таҳлил қилар эканмиз, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 2-сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пиллачилик ва қоракўлчиликни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6059-сонли қарори, 2019-йил 28-мартдаги «Ўзбекистон Республикасида пиллачилик тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ветеринария ва чорвачиликда давлат бошқаруви» 2017-йил 7-февралдаги ПФ-5696-сон, «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон, 2017-йил 4-августдаги ПФ-5134-сон «Тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги ва 2019-йил 28-мартдаги ПҚ-4254-сонли «Ўзбекистон Республикаси Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорлар услубий манба сифатида белгиланди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бугунги кунда чорвачилик соҳасига эътиборнинг кучайиши аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашга ҳамда мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига ижобий шароит яратмоқда. Иқтисодиётда аграр соҳанинг аҳамияти ошиб бораётган бугунги кунда чорвачилик истиқболлари билан бир қаторда, унинг тарихий хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, чорвачиликнинг иқтисодий жиҳатларини ҳамда уларнинг тарихий ривожланиш хусусиятларини аниқлашга алоҳида урғу берилмоқда. Дунёнинг турли олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот марказларида ушбу масалалар тадқиқи муҳим аҳамият касб этиб, ўрганилиши лозим бўлган муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Сўнги ўн йилликда Ўзбекистонда иқтисодиётнинг асосий тармоғи саналган чорвачилик соҳасини ривожлантиришга катта эътибор қаратила бошланди. Ушбу тармоқни ривожлантириш мақсадида ўтган йиллар давомида чорва миқдорини кўпайтириш ҳамда чорвани озуқа билан таъминлаш масалаларига алоҳида аҳамият берилмоқда. Шунингдек, мазкур соҳанинг моддий-техник базаси шаклланди ва чорвачилик маҳсулотларининг савдоси ривожланди. Жумладан, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш, жаҳон бозорида рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилишни кўпайтириш бўйича муҳим ишлар амалга оширилмоқда. «Ҳаракатлар стратегияси»да иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари сифатида аграр маҳсулотларни қайта ишлаш ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш каби вазифалар кўрсатиб ўтилган²⁶³. Мазкур масалаларни амалга ошириш учун чорвачилик соҳасидаги анъаналарни ўрганиш ҳамда улардан унумли фойдаланиш муҳим амалий аҳамият касб этади. Чорвачиликни ривожлантириш ишлари биринчи навбатда чорва молларини озуқа билан таъминлаш, ҳайвонларга турар-жойлар қуриш ва соҳада ишчи кучини таъминлаш ҳисобланган²⁶⁴. Буларнинг барчаси эса молиявий ҳолатнинг барқарор ва давомий бўлишини талаб қилган. ЎзССР Давлат режа бюроси маълумотларига кўра, 1926 йилда чорвачиликка жами 66 564,7 минг рубль, деҳқончиликка 364 936,5 минг рубль, боғдорчиликка 9 424,7 минг рубль ҳамда узумчиликка 10351,4 минг рубль миқдорда пул ажратилган. Мазкур

²⁶³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

²⁶⁴ Хамдамов А. Себестоимость продукции скотоводства и пути ее снижения (На примере колхозов Самаркандской области Узбекской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1971. – С. 16.

маълумотдан кўриниб турибдики, энг кўп маблағ деҳқончиликни ривожлантириш учун ажратилган. Чорвачиликка боғдорчилик ва узумчиликка қараганда кўпроқ маблағ ажратилган. Бироқ буни деҳқончиликка ажратилган маблағ билан солиштирсак чорвачиликка ажратилган маблағ бир неча баробарга камлигини кўришимиз мумкин. Чорвачиликка ажратилган маблағларни ҳудудлар кесимида таҳлил қилсак энг кўп маблағлар Зарафшон, Қашқадарё ва Фарғона вилоятларига ажратилган. Қашқадарё ва Зарафшон ҳудудларига бошқа вилоятларга қараганда кўпроқ пул ажратилишига сабаб мазкур минтақалар Ўзбекистонда асосий қоракўл чорваларини етиштириб берувчи ҳудудлар ҳисобланган ҳамда совет ҳокимияти чорвачиликнинг бу соҳасидан манфаатдор бўлган. Мазкур даврда Фарғона вилояти аҳоли сони жиҳатидан бошқа минтақаларга қараганда катта вилоят бўлганлиги ҳисобга олинса ажратилган маблағ чорвачиликни ривожлантиришга етарли бўлмаганлиги кўзга ташланади. Хусусан, Фарғона вилоятида аграр соҳага ажратилган умумий маблағнинг 83 фоизи деҳқончилик учун сарфланган бўлса, фақатгина 8 фоиз маблағ чорвачилик учун сарфланган. Мазкур ҳолат Тошкент вилоятида 82 фоиз ажратилган маблағ деҳқончилик учун ва 14 фоизи чорвачилик учун сарфланган. Самарқанд вилоятида эса 70 фоиз маблағ деҳқончилик учун ва 17 фоизи чорвачилик учун ажратилган. Қашқадарё вилоятида эса жами ажратилган маблағнинг деярли 39 фоизи чорвачилик учун сарфланган. Хоразм, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида чорвачиликни ривожлантириш ажратилган маблағлар анча кам бўлган²⁶⁵.

Ўзбекистон ССР 1925 йил февралда ташкил топгач, иктисодий соҳада Марказнинг манфаатлари янада кучлироқ устунлик кила бошлади. Республика асосан кишлок хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги туфайли мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнлар гирдобидида қолди. 1925 йили Ўзбекистонда қоракўл кўйларининг сони 600000 атрофида бўлган²⁶⁶. Қоракўл тери ишлаб чиқариш ва маҳсулот экспорти кескин камайди. 1925-1930 йилларда совет ҳокимияти томонидан Ўзбекистонда чорвачиликнинг ривожлантиришнинг икки йўли муҳокама қилинди. Буларнинг биринчиси чорвачилик соҳасидаги илмий тадқиқотлар ҳамда зотли молларни кўпайтириш масаласига қаратилган эди²⁶⁷. Бунда албатта чорвачилик хўжалиқларининг

²⁶⁵ЎзМА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2483-иш, 12-13-варак.

²⁶⁶ Всесоюзный научно-исследовательский институт каракулеводства. - М., 1975. - С. 8-10.

²⁶⁷ ЎзМА. 10-фонд. 1-рўйхат. 789- иш. 1-варак.

техник ривожланиши ҳам инобатга олиниши лозим бўлган²⁶⁸. Чорвачиликни ривожлантиришнинг иккинчи йўли сифатида чорваларни боқишда гўшт ва сут маҳсулотларини оширишга ёрдам берадиган янги усуллардан фойдаланиш масаласи муҳокама қилинган. Бундан ташқари, чорвачилик соҳасидаги экспорт масаласига алоҳида аҳамият берилган. Бунда совет ҳокимияти чорвага алоҳида товар сифатида қарашни бошлаган ҳамда бу йўналишни иқтисодиёт ва саноатдаги ўринларини оширишга ҳаракат қилган²⁶⁹. 1927 йили давлат қабул пунктида кора коракўл терилари 14 рубль 50 тийиндан, 1928 йили 16 рублдан нархланган²⁷⁰. Етиштирилган коракўл териларини асосан Боку майда ҳунарманчилик кооперацияси, Грузиянинг Кутаиси бош кийим ҳунармандлари артели, Боку шаҳрида “Азодеда” трести, Ленинград ишлаб чиқариш артели сотиб оларди²⁷¹. Демак, Ўзбекистан коракўлининг асосий харидорлари Кавказ ва Россиянинг турли минтакаларидаги кооперациялар бўлган. 1930 йилларда совхозлар ва якка тартибдаги хўжаликларга давлат томонидан чорвалар ажратилган. 1938 йилда йирик шохли чорва ва йилқичиликка эътибор кучайганлиги сабабли 1937 йилга нисбатан колхозлар ва якка тартибдаги хўжаликларга қўй ажратиш қисқарган. Бошқа томондан, коракўл қўйларини етиштирувчи фермалар фаолияти ривожланган бўлиб, улар Ўзбекистоннинг маълум ҳудудларида мавжуд бўлган. Шу сабаб коракўл қўйларини етиштирувчи районларни қўшимча қўллаб-қувватлаш ишлари олиб борилади. Совет ҳокимияти 1939 йил 1 январгача барча колхозларни чорва билан таъминлаш орқали чорвасиз колхозлар сонини камайтирмоқчи бўлган²⁷².

1930-1940 йилларда давлат кооператив хўжаликлари, колхозлар, колхозчилар, якка тартибдаги хўжаликлар ҳамда ишчи ва хизматчилар чорва молларини боқиш билан шуғулланган. Чорва билан шуғулланадиган асосий гуруҳ чорвадорлар бўлган бўлиб, йирик шохли чорвалар, қўй ҳамда эчкиларни етиштиришда асосий ўрин тутган. Бошқа томондан эса отнинг асосий қисми колхозларда боқилган бўлиб, якка тартибдаги колхозчи ёки ишчиларнинг улуши бу соҳада анча кам бўлган. Шунингдек, колхозлар йирик шохли чорва, қўй ва эчкиларни етиштиришда ҳам етакчи ўринлардан бирида турган. Давлат кооператив хўжаликлари чорва етиштириш бўйича бошқа гуруҳларга қараганда

²⁶⁸ Хамдамов А. Себестоимость продукции скотоводства и пути ее снижения (На примере колхозов Самаркандской области Узбекской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1971. - С. 12-13.

²⁶⁹ ЎзМА. 10-фонд. 1-руйхат. 789- иш. 1-2-варақ.

²⁷⁰ Ўз МА, Р-91-фонд, 2-руйхат, 160- иш, 346-350-варақлар.

²⁷¹ Ўз МА, Р-91-фонд, 2-руйхат, 160-иш, 26-29-варақлар.

²⁷² ЎзМА, Ф-90-фонд, 8-руйхат, 1717-иш, 3-варақ.

орқада бўлган ²⁷³. 1935-1940 йилларда Ўзбекистонда чорвачиликка ихтисослаштирилган бир қанча совхозлар ташкил топган. Хусусан, Бухоро вилояти Бешкент туманидаги “Охунбобоев”, Косон туманидаги “Будёний”, Наманган вилояти Поп туманидаги “Янги чорва”, Самарқанд вилояти Пахтакор туманидаги “Қизил чорва” ҳамда Тошкент вилоятидаги “Фрунзе” каби совхозлар шулар жумласидан ҳисобланади ²⁷⁴. 1930 йиллар бошига келиб Ўзбекистонда чорва миқдорида ўсиш кузатила бошланди. Хусусан, йирик шохли чорвалар сони фақатгина 1934 йилга келиб 1917 йилдаги миқдорга етган. Йирик шохли чорвалар сони йилига ўртача 5,9 фоизга ошиб борган. Отлар сони эса 1934 йилда 1917 йилдаги от миқдорининг 70 фоизига етган эди ²⁷⁵. 1938-1939 йилларда чорва молларининг колхозлар ва якка тартибдаги хўжаликларда ўсиши турлича кечди. Жумладан, колхозлардаги чорва моллари миқдорининг ошиб бориши кузатилган бўлса, якка хўжаликларда аксинча камайиб борди. Хусусан, якка хўжаликларда йирик шохли чорваларнинг улуши кескин тушиб кетган. Масалан, якка тартибдаги хўжаликлардан колхозларга чорваларнинг сотиб олиниши ёки мусодара қилиниши натижасида 1939 йилда якка хўжаликларда 21,7 минг йирик шохли чорвалар мавжуд бўлган бўлса, 1940 йилда уларнинг сони 5,9 минггага камайган. Бу рақамларни агар фоиз ҳисобида оладиган бўлсак, якка хўжаликларда мазкур чорва турлари сони 73 фоизга тушиб кетган ²⁷⁶. Колхозларда аксинча вазият кузатилиб, ҳар бир чорва турлари миқдори ошиб борган. Жумладан, 1938 йилда йирик шохли чорвалар сони 3,8 мингга бўлган бўлса, 1939 йилда уларнинг сони 19,9 минггага етди. Мазкур ҳолат қорақўл ва жайдари қўйлар сонидан ҳам яққол кўзга ташланади. Эчкилар сони ҳам якка хўжаликларга қараганда колхозларда кўпроқни ташкил этган.

Колхоз ва совхозларда чорва миқдорининг ўсиши чорва молларининг сотиб олиш ҳисобига юз бераётган эди. Хусусан, 1939 йил учун чорва моллари сонини кўпайтириш ва чорвачиликни ривожлантириш бўйича давлат дастури доирасида чорвачилик фермалари, совхозлар ва колхозлар учун 12,8 минг бош чорва моллари сотиб олинган эди ²⁷⁷. Чорва молларини колхоз ва совхозлар учун сотиб олиш жараёнлари совет ҳокимиятининг кейинги йилларида ҳам

²⁷³ ЎзМА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3066-иш, 13-варақ.

²⁷⁴ ЎзМА, Р.Р.837-фонд, 32-рўйхат, 2331-иш, 3-варақ.

²⁷⁵ ЎзМА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2483-иш, 29-30 варақлар.

²⁷⁶ ЎзМА, Р-837, 32-рўйхат, 2331-иш, 15-варақ.

²⁷⁷ ЎзМА. Р-837, 32-рўйхат, 2331-иш, 16-варақ.

сақланиб қолинган ²⁷⁸. Ўзбекистонда коракулчилик хужаликлари сони кўпайтирилиб, 1936 йили “Ўзбеккоракул” трестига карашли 20 та совхоз фаолият олиб борди²⁷⁹. Кейинги йилларда Ўзбекистонда коракул етиштириш кўпайтириб борилди. 1940 йили 971 000 коракул тери тайёрланган бўлса, 1962 йили 1 871 000 дона тери тайёрланди²⁸⁰. Ўзбекистон тоза сифатли коракул тери етиштириш буйича иттифокда юкори ўринда турди. Таҳлилларга кўра, 1954 йили мамлакатдаги бу турдаги коракул терининг 48 фоизи Ўзбекистонда етиштирилган ²⁸¹. 1926-1927 йилларда Ўзбекистоннинг иккита районида йилқичилик артеллари ташкил этилган. Улардан бири Самарқанд округининг Пастдарғом районида ташкил топган бўлса, иккинчи отхона Зарафшон округининг Хатирчи районида очилган эди. Мазкур янги ташкил топган иккита йилқичилик артеллари 22 бош айғир отлари билан таъминланган эди. 1928-1929 йиллардан бошлаб от етиштиришга мўлжалланган мазкур ташкилотлар ўз отларини қишлоқ хўжалик кооперацияларига беришни бошлаган. Мазкур даврида Ўзбекистонда чорванинг бир қанча турлари мавжуд бўлган бўлиб, улардан энг кўп тарқалганлари кўй, эчки, от, сигир ва туя бўлган. Мазкур чорваларнинг миқдори маълум даврларда ўзгариб турган ҳамда бунга бир қанча омиллар таъсир ўтказган. Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида барча чорва турлари сони камайиб кетган. 1920 йиллар ўрталарида чорва турлари сони ҳудудлар кесимида ҳам фарқ қилган. Масалан, отлар миқдори Фарғона ва Самарқанд вилоятларида бошқа ҳудудларга караганда кўпроқни ташкил этган. Кўйлар сони эса Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон вилоятларида бошқа вилоятларга караганда кўпроқни ташкил этган бўлиб, Хоразм ва Фарғона вилоятларида мазкур чорва турлари камроқ бўлган. 1930 йилларнинг ўрталарига келибгина Ўзбекистонда 1917 йилдаги чорва сонига қисман яқинлашган. 1930 йилларнинг охирида колхоз ва совхозлардаги чорва сонлари ошиб бориб, яқка тартибдаги чорвадорларнинг чорвалари миқдори камайиб кетган. Мазкур жараёнларда колхоз ва совхозларнинг чорва молларини сотиб олиш омиллари муҳим ўрин тутган. Хусусан, совет ҳокимиятининг дастлабки даврлари ҳисобланган 1917-

²⁷⁸ Ахмедов Н. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за развитие общественного животноводства (1966-1970 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1973. - С. 9.

²⁷⁹ Ўз МА, Р-93-фонд, 11-руйхат, 460-иш, 29-варак.

²⁸⁰ Насиров Б. Опыт развития каракулеводства совхозов Узбекистана. Дисс.канд. сельскохозяйственных наук: Самарканд, 1963 - С. 8.

²⁸¹ Канцеляльский А.С. Качество каракуля совхозов и колхозов за 1954-1955 гг. // Каракулеводство и звероводство. - Москва, 1956. - №1. - С. 24-27.

1920 йилларда ўлкада чорвачилик инқирозга учраган эди. Бу биринчи навбатда Биринчи жаҳон уруши муносабати билан кўпгина чорваларни турли мақсадларда олиб чиқиб кетилиши ҳамда истиқлолчилик ҳаракатларидаги қуролли жараёнларга боғлиқ эди. Мазкур жараёнлар натижасида чорвачиликка эътибор сусайиб кетди. Бундан ташқари, маҳаллий чорвадорлар ўз чорваларини боқиш имкониятига эга бўлолмади. 1924-1925 йилларда минтақада миллий-худудий чегарланиш ишлари натижасида бошқа моддий бойликларни тақсимлаган бўлгани каби чорваларни бўлишиш ишлари олиб борилди. Мазкур жараёнда яқка тартибдаги чорвадорлар кўлида бўлган чорвалар давлат тасарруфига ўта бошлади. Кейинчалик колхоз ва совхозлар ташкил этилиши натижасида хусусий чорваларни мазкур колхоз ва совхозларга ўтказиш жараёни тезлашиб кетди. Жумладан, чорвачиликнинг маълум бир турини боқишга мўлжалланган совхозлар ташкил этилди ва улар ўз атрофидаги деярли барча чорваларни ўз тасарруфига олди. Бундан ташқари, колхозларда чорвачилик фермалари ташкил этилди. Мазкур жараёнлар айниқса 1930-1940 йилларда жадаллик билан олиб борилди. Чорваларнинг аксарият қисми давлат тасарруфига ўтказилиши натижасида чорвачиликни ривожлантириш совет маъмуриятининг соҳада олиб борган сиёсатига боғлиқ бўлиб қолди. Энг биринчи навбатда чорвалар сонини ошириш ҳамда зотдор чорва турларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадида урчитилиш ишларига эътибор берилди. 1920-1940 йилларда Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантириш учун яйлов ерлар ва чорва озуқалари муҳим аҳамият касб этган. Буннинг сабабларидан бири мазкур даврда аксарият яйлов ва пичан етиштириладиган ерлар деҳқончилик ерларига айлантирилган. Натижада чорваларни ем-хашак билан таъминлашда бир қанча муаммолар юзага кела бошлади. Бундан ташқари, чорва озуқаси сиёсати маълум ташкилотлар томонидан олиб борилган бўлиб, бу ҳолат чорваларни озуқа билан узлуксиз таъминлаш даражаси ушбу муассасалар фаолиятига боғлиқ бўлиб қолди.

ХУЛОСА

Собиқ Иттифоқ йилларида чорвачиликнинг давлат мулкига о'тиши, чорвачиликдаги о'згаришлар ва уларнинг тарихий динамикаси, чорвачиликнинг ташқи савдодаги о'рни, чорвачиликда олиб борилган ислохотлар ва ўтган асрнинг биринчи ярмидаги ривожланиш бу соҳанинг ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.
2. Хамдамов А. Себестоимость продукции скотоводства и пути ее снижения (На примере колхозов Самаркандской области Узбекской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1971. – С. 16. ЎзМА, Р-86-фонд, 1-руйхат, 2483-иш, 12-13-варақ.
3. Всесоюзный научно-исследовательский институт каракулеводства. - М., 1975. - С. 8-10. ЎзМА. Р-837,32-руйхат,2331-иш, 16-варақ.
4. Ахмедов Н. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за развитие общественного животноводства (1966-1970 гг.)Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент,1973. - С. Ўз МА, Р-93-фонд, 11-руйхат, 460-иш, 29-варақ.
5. Насиров Б. Опыт развития каракулеводства совхозов Узбекистана. Дисс.канд. сельскохозяйственных наук: Самарканд, 1963 - С. 8.
6. Канцеляльский А.С. Качество каракуля совхозов и колхозов за 1954-1955 гг. // Каракулеводство и звероводство. - Москва, 1956. - №1. - С. 24-27. ЎзМА, Р-10-фонд, 1-руйхат, 789-иш, 3-варақ.
7. Мамасалиев, М. М. (2022). Эпоха государственного управления амира темура: философские и теоретические основы. in развитие современной науки и образования: актуальные вопросы, достижения и инновации (pp. 161-165).
8. Mamasaliyev, Mirzoulug' Mirsaidovich (2021). The state of sahibqiran amir temur philosophical and ethical issues in management. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (8), 456-462.
9. Mamasaliyev, M. M., & Elboeva, S. B. (2019). Religious-philosophical doctrines of Sarvepalli Radhakrishnan. Theoretical & Applied Science, (11), 339-342.
10. Ахмедов Бекзод Абдирахмонович (2018). Ўзбекистонда қоракўлчилик соҳасидаги илмий-тадқиқот ишлари ва унинг натижалари. Ўзбекистоннинг маънавий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва замонавий тарих фани: Республика илмий-амалий конференция материаллари. Қарши, 2018. Б. 211-213.
11. Ахмедов Бекзод Абдирахмонович (2021). The study of karakul breeding in uzbekistan during the soviet era. Middle European Scientific Bulletin (MESB) ISSN: 2694-9970 Table of Content - Volume 18 (Nov 2021) –Б.526-533.

-
12. Рўзибоев Дилшод Аъзам ўғли (2021). 1946-1953 йилларда Ўзбекистонда чорвачилик хўжалигида ўзгаришлар ва уланринг ўзига хос хусусиятлари. IJORCES International journal of conference series on education and social sciences. Copyright © 2021, ISSN 2717-7076 Bursa, Turkey, 41-45-бетлар.
13. Рўзибоев Дилшод Аъзам ўғли (2022). Положение животноводства в Узбекистане в 1920-1940 гг. Развитие современной науки и образования: актуальные вопросы, достижения и инновации сборник статей Международной научно-практической конференции, Состоявшейся 20 января 2022 г. в г. Пенза, 154-159- бетлар.
14. Akhmedov, B. A. (2021). HISTORY OF KARAKUL INDUSTRY IN UZBEKISTAN. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1159-1163.
15. Akhmedov, B. A. (2020). KARAKUL BREEDING DURING THE BUKHARA EMIRATES. In НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ (pp. 160-162).

LOKOMOTIV TORTUV ELEKTR MASHINALARINING O'TKAZGICHLARI IZOLYATSIYASIGA NAMLIKNING TA'SIRI

Ahad Turdibekovich Djanikulov

Toshkent davlat transport universiteti
djanikulov@mail.ru

Shuxrat Farmon o'g'li Jamilov

Toshkent davlat transport universiteti
shuhratjamilov@mail.ru

Azizbek Rustambek o'g'li Miravazov

Toshkent davlat transport universiteti
azizbekmiravazov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Bu maqolada lokomotivning elektr mashinalarining izolyatsiya qismiga namlik ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: namlik, mustahkamlik, qarshilik, ifloslanish, izolyatsiya.

EFFECT OF MOISTURE ON THE INSULATION OF CONDUCTORS OF MACHINES OF LOCOMOTIVES

ANNOTATION

This article examines the effect of moisture on the insulation of the electric machines of the locomotive.

Keywords: moisture, durability, resistance, contamination, insulation.

KIRISH

Namlikning elektr izolyatsion elementlarning qismlariga ta'siri yuza tekisligidagi nisbiy qarshiligini ρ_s , nisbiy hajmiy qarshiligini ρ_v va izolyatsiyaning elektr mustahkamligini va chulg'am elektr mustahkamligi kamaytirish shishishi va geometrik o'lchamlarning o'zgarishi natijasida ichki sig'imini oshishi, ularning samarali dielektrik o'tkazuvchanligi ϵ , dielektrik yo'qotish burchagi $tg\delta$ tangensini oshirishiga sabab bo'ladi. Elementlarning elektr izolyatsion xususiyatlarining bunday buzilishlari elementlarda namlik mavjud bo'lganda, ρ_s , ρ_v , va ϵ qiymatlari "quruq" izolyatorlar qiymatlaridan sezilarli darajada farq qilishi bilan bog'liq.

Toza kondensatsiyalangan suvning o'zi nisbatan yaxshi izolyator bo'lsada ($\rho_v \approx 2 \cdot 10^7 \text{ Om} \cdot \text{sm}$), ammo izolyatsion materialning yuzasida va hajmida uning elektr o'tkazuvchanligi keskin oshadi va ma'lum bir darajada o'tkazgichga aylanadi,

chunki har doim izolyatorlar yuzasida ham, ichida ham mavjud bo'lgan kislotali va ishqoriy qoldiqlar va havodan material yuzasi tomonidan ifloslantiruvchi moddalar (SO_2 , CO_2 zarralari va boshqalar) bilan birga har doim past konsentratsiyali elektrolitga aylanadi, u tokni o'tkazadi. Ba'zi izolyatsion materiallarda suvda eruvchan birikmalar mavjud; suv ularning ustiga tushganda, bu birikmalar qisman suvga o'tib, o'tkazuvchan ionlarni hosil qiladi (masalan, gidroksidli shisha suvda eriydigan NaO, CaO, MgO o'z ichiga oladi), bu ham izolyatsiya qarshiligini sezilarli darajada kamaytiradi.

MUHOKAMA

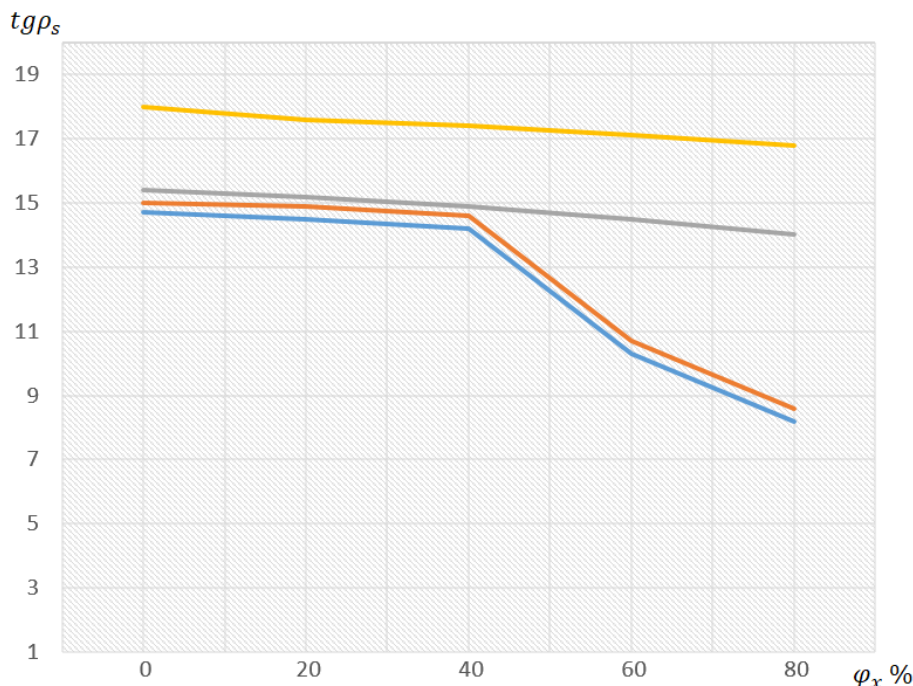
Namlikka ta'sir qilganda izolyatsiya qarshiligining pasayish darajasi (ρ_s va ρ_v) hosil bo'lgan namlik plyonkasi qalinligiga, bu plyonkaning o'tkazuvchan qo'shimchalar bilan ifloslanish darajasiga va izolyatorning butun hajmiga namlikning kirib borish darajasiga bog'liq. Shuning uchun izolyatsiya qarshiligining pasayishi asosan material yuzasining xususiyatlari (g'adur-budirlik, ifloslanish darajasi), bu sirtning tortishish sohasidagi holati (vertikal joylashgan sirtlarda namlik plyonkasi gorizontallarga qaraganda nozikroq) va nam havoda ta'sir qilish vaqti bilan belgilanadi [3]. Shuning uchun adabiyotlarda namlik ta'sirida bo'lgan materiallarning ρ_s , va ρ_v , ning o'ziga xos miqdoriy xarakteristikalari kamdan-kam uchraydi, chunki bunday xususiyatlar materialning o'ziga xos xususiyatlaridan ko'ra ko'proq sirt xususiyatlari va uni namlash shartlari; bu shuningdek, turli adabiy manbalarda berilgan ρ_s , va ρ_v , ayniqsa ρ_s , raqamli qiymatlarining sezilarli darajada tarqalishini tushuntiradi.

NATIJA

Ma'lumki, izolyatorda tokning oqishi sirt bo'ylab (chunki $\rho_s < \infty$) va hajm (chunki $\rho_v < \infty$) bo'ylab sodir bo'ladi, sirt tokni o'tishi asosiy rol o'ynaydi.

Namlikka ta'sir qilganda izolyatsion materiallarning ρ_s kamayishining miqdoriy ko'rinishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Bu garfikda $t = 20\text{ }^{\circ}\text{C}$ bo'lganda $\rho_s = f(\varphi)$

- parafin uchun;
- toza kvarts uchun;
- shisha uchun;
- ifloslangan kvarts uchun

1-rasmda ko'rsatilganidek, namlik ta'sirida, o'ziga xos qarshilik ρ_v 10-10 000 marta kamayadi, bu izolyatoridagi I_{iz} tokning sezilarli darajada oshishiga olib keladi.

Shu sababli, elektr mashina elementlarining elektr izolyatsion xususiyatlari ma'lum darajada ularning haqiqiy namligi, ya'ni elementning yuzasida va hajmida namlik mavjudligi bilan belgilanadi degan xulosaga keldik. Ishlash sharoitida elementlarning namlik miqdori bevosita o'lchanmaydi; elementlar va atrof-muhit havosi o'rtasida dinamik namlik muvozanati o'rnatilgan deb hisoblab, odatda atrof-muhit havosining nisbiy namligi bilan taxmin qilinadi.

Elementlarning namligi ma'lum darajada o'lchanadigan va tartibga solinadigan atrofdagi havoning nisbiy namligi bilan aniqlanganligi sababli, biz ishonchlik nuqtai nazaridan optimal nisbiy namlik tushunchasini kiritamiz. Bu havoning shunday nisbiy namligi bo'lib, unda elementlarning eng katta ishonchliligi ularning ishlash va saqlash rejimida ta'minlanadi.

XULOSA

Elementlarning elektr izolyatsion qismlari uchun havoning nisbiy namligining qiymatlari ishonchlik nuqtai nazaridan 30 ... 60% optimal deb hisoblanishi mumkin; Buni bir qator nazariy tadqiqotlar natijalari va ko'plab tuzilmalarni ishlatish amaliyoti tasdiqlaydi [4]. Optimal nisbiy namlik oralig'ining chegaralari quyidagi sabablarga ko'ra tanlanadi:

$\varphi > 60\%$ da, elementlarning sirtlarida namlik plyonkasi hosil bo'ladi, bu ρ_s ni qanchalik ko'p pasaytiradi, φ shunchalik yuqori bo'ladi;

$\varphi < 30\%$ da organik izolyatsion materiallar hajmi bo'yicha intensiv quritish sodir bo'ladi; ulardan nafaqat kapillyarlardagi namlik, balki strukturaviy bog'liq namlik ham chiqariladi, bu esa elastiklikning yo'qolishiga, bu materiallarning mexanik kuchining pasayishiga olib keladi; bunday muhitda uzoq vaqt (3 oydan ortiq) qolish bilan organik izolyatsion materiallar mo'rt bo'lib, elastikligini yo'qotadi va ularda sirt yoriqlari paydo bo'ladi.

REFERENCES

1. Геккель Е. Я. Электрические машины и электрооборудование тепловозов.-М: Транспорт, 1988.
2. Марченко В. С. Электрооборудование тепловозов.-М: Транспорт, 1986.
3. Shuhrat Jamilov, Asror Shoimqulov. Elektr mashinalarning izolyatsiyasini harorat ta'sirida o'zgarishini tahlil qilish. Scientific progress scientific Journal 2021 yil. may, 673-676 betlar.
4. Ahat Turdibekovich Djanikulov, Shuhrat Jamilov, Azizbek Rustambek o'g'li Miravazov. Elektr mashinalarning izolyatsiya parametrlarini almashtirish sxemasi bilan tekshirish. Ares academic research in enducational sciences 2021 yil. noyabr, 877-882 betlar.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЁШГА ДОИР ЭВФЕМИЗМЛАРНИНГ СОЦИАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳасанова Дилфуза Одилевна

Қўқон давлат педагогика институти доценти

АННОТАЦИЯ

Мулоқот системаси учун аҳамиятли ва зарур бўлган системани ташиқил этувчи белгилар ҳар қандай мулоқотнинг зарур шартидир. Улар шахс унсурунинг ички элементлари бўлиб, ўзаро зич боғлиқликка эга. Бу белгилардан бирортаси бўлмаса, улар ўзаро тенг нисбатда ҳаракат қилмаса, мулоқот системасида шахс унсурунинг роли пасаяди ва коммуникатив интенциянинг реаллашувига жиддий нутур етади.

Калим сўзлар: *шахс, мулоқот, гендер, когнитив, коммуникатив, эвфемизмлар, лисоний, прагматик омиллар, эвфемизация, доминант.*

ABSTRACT

The characters that make up a system that are important and necessary for a communication system are necessary condition for any communication. They are the internal elements of the element of personality and are closely interrelated. In the absence of any of these sings, if they do not act in equal proportions, the role of the personality element in the communication system decreases and seriously impairs the realization of communicative intention.

Keywords: *personality, communication, gender, cognitive, communicative, euphemisms, linguistic, pragmatic factors, dominant.*

КИРИШ

Ўзбек тилшунослиги замонавий фан сифатида ўзининг формал ва субстанциал ўрганиш босқичларини босиб ўтиб, янги – антропоцентризм босқичига ўтди. Шунинг учун эвфемизмларни ҳам янги босқич асосида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Тилшунослиқда тил ва нутқнинг фарқланиши стилистиканинг мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди. Стилистика соф амалий аҳамиятга эга: стилистикани ўрганиш, унинг тамойил ва қонун-қоидаларини билиш нутқ маданиятини оширишда муҳим омилдир. Шунга кўра, услубшунослик жамиятнинг лингвостилистика маданиятини оширишга хизмат қилади, тил фактларига баҳо беришга ўргатади, мазмун ва алоқа жараёнига мос тил воситаларини танлаш кўникмаларини яратишга кўмаклашади. Мана шу жиҳатлари билан ҳам у прагмалингвистика билан ўзаро боғлиқлик касб этади. Демак, нутқ услублари ҳам прагмалингвистиканинг бир қирраси саналади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шахс унсури мулоқот системасида вазият унсури билан бирга асосий ўринни эгаллайди. Зеро, бу икки унсур ушбу тизимда доминантлик қилади. Аммо шахс вазиятдан фойдаланади, лекин вазият шахснинг мулоқот интенцияси (мақсади)га таъсир қилмаса-да, интенцияга эришиш усулини ўзига мослаштиришни талаб қилади. Акс ҳолда, у мулоқот сифати ва натижасига, демак, адресантнинг коммуникатив интенцияси тўлақонлилигига путур етказди.

Шахс мулоқотнинг боғловчи воситаси, унсури бўлган лисоний воситаларни танлаш ва ўринли ишлата билиш учун қуйидагиларга эга бўлиши зарур:

- а) лисоний қобилият;
- б) когнитив қобилият;
- в) мулоқот қобилияти.

Бу белгилар шахс унсурининг мулоқот системасида ўрин эгаллаши учун жуда зарур бўлиб, системалогия нуқтаи назаридан система ташкил этувчи белги ҳисобланади.

Мулоқот системаси таркибида шахс унсури ё адресат, ёки адресант сифатида қатнашади. Унинг адресант ёки адресат эканлиги субстанциал табиатга эга эмас, балки мулоқот тизимида вужудга келади. Шу боисдан шахс унсурининг адресат/адресантлиги белгисини системада ҳосил бўлувчи белги сифатида баҳолаш мумкин.

Шахс унсури гендер, характер-хусусият, ахлоқий, эътиқодий, эстетик, жисмоний, профессионал, ёш, савия каби қатор белгиларга ҳам эгаки, бу белгилар системанинг айримлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлса, бошқаларида аҳамиятсиз саналади. Шунинг учун бу шахсий сифатларни мулоқот системаси учун бетараф, иррелевант белгилар сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

Мулоқот системаси учун аҳамиятли ва зарур бўлган системани ташкил этувчи белгилар ҳар қандай мулоқотнинг зарур шартидир. Улар шахс унсурининг ички элементлари бўлиб, ўзаро зич боғлиқликка эга. Бу белгилардан бирортаси бўлмаса, улар ўзаро тенг нисбатда ҳаракат қилмаса, мулоқот системасида шахс унсурининг роли пасаяди ва коммуникатив интенциянинг реаллашувига жиддий путур етади. Масалан, лисоний қобилият, яъни муайян тилда сўзлаша олиш қобилиятига эга бўлмаслик шахснинг мулоқотга киришувига монелик қилади. Ёхуд когнитив компетенция дея

аталувчи билимлар захирасига эга бўлмаслик ҳам зарур мақсадга эришиш йўлидаги тўсиққа айланади. Дейлик, бирор мавзудаги суҳбатнинг натижаси ҳар икки томоннинг шу мавзуси бўйича зарур билимларнинг қай даража эканлиги билан белгиланади.

Коммуникатив компетенция (мулоқот қобилияти) кенг қамровли белги бўлиб, у мулоқот бирликларини қўллаш тактикасини ҳам, мулоқот вазиятидан фойдаланиш маҳоратини ҳам, шу билан биргаликда, мулоқот унсурларини коммуникатив интенция йўлида уюштириш малакасини ҳам ўз ичига олади. Бу ички унсурларнинг ҳар бири мулоқот самараси учун улкан аҳамиятга эга бўлиб, унинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида тадқиқ қилиш лозим.

Шахснинг дискурсив ёки мулоқот фаолиятини мулоқот интенцияси бошқаради. Шу боисдан, коммуникатив интенцияни дискурсив “ғоя”, мулоқотнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Зеро, мулоқот интенцияси шахс нутқий ҳаракатининг кўлами ва кучини белгилайди. Шунинг учун шахснинг дискурсив фаолияти прагматингвистик таҳлилларнинг марказида туради. Шу маънода Ш.Сафаров айрим тилшуносларнинг бу борадаги фикрларига ўз эътирозини билдиради: “ нутқий ҳаракат таъсирини прагматингвистик таҳлил доирасидан четга суриб қўйсак, унда мулоқот тизимини тўмтоқ қилиб қўймаймизми?! Мулоқот сўзловчига таъсир ўтказиш, уни бирор жавоб ҳаракатига ундаш учун бажарилади-ку! Нутқий мулоқот мақсади икки сатҳлидир, яъни нутқий ҳаракатда ахборот алмашиш ва коммуникатив прагматик мақсад воқеланади. Биринчисида сўзловчининг мақсади ахборот етказиш ёки олишдир”.

Демак, муайян мулоқот системаларида шахснинг коммуникатив ҳаракати, дискурсив фаолияти:

- а) лисоний қобилият;
- б) когнитив қобилият;

в) мулоқот қобилияти яхлитлигида юзага чиқиб, бу унсурларни яхлит ўрганиш билангина шахс унсури ва унинг дискурсив фаолиятига ҳаққоний ва тўлақонли баҳо бериш мумкин.

Эвфемизмлар ижтимоий ҳаётнинг муайян ҳодисалари, инсоний муносабатлар маданияти ва ахлоқий баҳолардаги ўзгаришларга нисбатан моҳирона ишлатиладиган воситадир. Жамият ривожланишининг бир босқичида ишлатиладиган эвфемизмлар кейинги босқичида ўз моҳиятини йўқотиб, нарсаларни бевосита тўғридан тўғри атайди. Эвфемизация жараёнида вақт омили муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари, ижтимоий омил ҳам муҳим

аҳамиятга эга, чунки турли ижтимоий муҳитда эвфемизацияга учраган нутқ ҳодисалари ҳақидаги ғоялар турлича бўлади. Ҳозирги кунда эвфемизм замонавий тилшунослар асарларида прагматик ёндашув нуқтаи назаридан фаол ўрганилиб, унда эвфемизмлар коммуникатив қулайликни таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қилади ва адресат билан кооператив ҳамкорликка эришишга ёрдам беради. Эвфемия нутқ талабларини бажариш ёки онгли равишда бузиш усулларидан бири сифатида қадимда шаклланган. Мантикийлик, тўғрилик, аниқлик, хилма-хиллик, манманлик, нотинчлик, қисқалик ва аниқлик, пала-партишлик ва долзарблик нутқнинг асосий ижобий сифатлари ҳисобланган (Москвин, 2001). Нутқ мулоқотининг тамойиллари ва постулатларини шакллантирган П.Грайс ва Дж.Лич коммуникация (алоқа) қоидаларини тизимлаштиришга катта ҳисса қўшдилар. Ҳамкорлик тамойили (Грайс, 1985) асосий тамойил бўлиб, у нутқий хабарга қўшилган ҳисса мулоқотнинг қабул қилинган мақсади ва йўналишига мос келишини талаб қилишдан иборат. Постулатларнинг қуйидаги тўрт тоифаси ушбу тамойилга бўйсунди: 1) миқдор категорияси: баён тўлиқ маълумотни етказиши керак; 2) сифат категорияси: узатилган маълумот адолатли бўлиши керак; 3) муносабатлар категорияси (у билан боғлиқ бўлган ягона постулатнинг долзарблиги: баёнот масаланинг моҳиятига тегишли бўлиши керак); 4) усул категорияси: баёнот аниқ ва қисқа бўлиши керак.

Дж.Лич олти постулатлар кўрсатилган тамойилга конкретлашадиган (Арутюновага кўра, 1985) коммуникантлар муносабатларини тартибга солувчи муҳим хушмуомалалик тамойилини шакллантирди: 1) такт постулати (ноқулайликларни бошқа максимал қулайликлар билан таъминлаш); 2) олийжаноблик постулати (ўзингиз учун минимал қулайликлар ва бошқаларни максимал қулайликлар билан таъминлаш); 3) ижобий баҳо бериш постулати (бошқаларни салбий баҳолашни камайтириш, ижобий баҳолашга ҳаракат қилиш); 4) камтарлик постулати (ўзингизни минимал мақташ, иложи борича ўзингизга танбеҳ бериш); 5) розилик постулати (ўзингиз ва бошқалар ўртасида келишмовчиликни камайтириш); 6) ёқтириш (симпатия) постулати ўзингиз ва бошқалар ўртасидаги антипатияни камайтириш, сиз ва бошқалар ўртасидаги максимал симпатияга интилиш).

Агар коммуникантлар юқоридаги талабларни бажармасалар, мулоқот қоидаларини бузадилар, бу эса мантиқсизлик, мужмаллик каби нутқий камчиликларга олиб келиши мумкин (масалан, ҳақорат, тухмат, алдов ва ҳоказо) ва ҳаддан ташқари хушмуомалалик муносабати ҳам салбий натижаларга олиб

келиши мумкин. Бироқ нутқ талабларини бузиш коммуникатив нуқтаи назардан ҳам оқланиши мумкин, масалан, агар мулоқот мақсадига эришиш фақат шу йўл билан амалга оширилиши мумкин бўлса. Прагматика нуқтаи назаридан эвфемизмлардан фойдаланиш хушмуомалалик, камтарлик, нозиклик, яхши дид қоидалари ҳамда объект ёки ҳодисанинг салбий моҳиятини юмшатишга интилиш тамойилларини тақозо этади. Эвфемизмлар нутқ талабларининг коммуникатив-асосли бузилишлари натижасидир. Шундай бўлса-да, сифат туркумидаги постулатлар (“нотўғри деб ўйлайдиган нарсангни айтма”), усул туркумидаги постулатлар (“тушунарсиз ифодалардан воз кеч”, “ноаниқликнинг олдини ол”) (Грайс, 1985) кузатилади, бунда ҳамкорлик глобал тамойили олиб борилади ва нутқий мулоқот ўз мақсадига эришади.

Шундай қилиб, эвфемизация давомига пайдо бўлган ноаниқлик якуний коммуникатив мақсадга хизмат қилади – суҳбатдош учун ёқимсиз бўлган ўтқир ёки қўпол баёнотнинг бевосита маъносини юмшатишга хизмат қилади. – Ўл бўлди! Дард бўлди! – Комиссар алам устида хотинига тарсаки солди. – Комиссар квартирага ўрнатилиши эҳтимол бўлган “қулоқлар” ёки пастда, йўл четида пойлаб турган машинадаги “локатор” эшитиши учун овози борича ҳайқирди: – Итдан бўлган қурбонликқа ярамайди! Эринг Англия разведкасига сотилганини нега яширдинг? (Ўтқир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 82-б. Комиссар Ғаниев, 75 ёш) Шу билан бирга, эвфемия ҳодисаси лингвистик универсалларни англатади, коммуникация (алоқа) жараёнининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, зиддиятсиз ва муваффақиятли мулоқотнинг асосий воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Кўринадики, эвфемизмларнинг нутқий воқеланишида бевосита прагматик омилларнинг таъсири катта. Зеро, прагматик омилларнинг эвфемизмларга таъсири, албатта, ўзбек мулоқот маданияти, мулоқот хулқи, мулоқот одоби, миллий менталитети билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, чиройли ҳамда айтилиши ноқулай бўлган фикрни “қоғозга ўраб” суҳбатдошга етказиб бериш ўзбекона мулоқот маданияти саналади. — Битта-ю битта қизимни жўжаларим билан кўчага ҳайдаб қўяйми? Тор қорнимга сиғган кенг уйимга сиғмийдими? – Умида, жон қизим, эсингни йиғ, бўладиган савдо эмас, бу боланинг кўзи бежо, дегандим. – Қўй, болам, шайтонга ҳайф бер, пешонангдагини кўриб кетарсан, дидим. (Ўтқир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 63-б. Қурбоной, 55 ёшда) Эрим бўлмагани билан бошим очиқ эмас, – деди пичирлаб, Асқарали тоғанинг ўғилларига кўнглим бор эди. Пешонам шўр экан, бошқа кишини эр қилдим. Мен уни азалдан ёмон кўрардим. Йўқ, ўзи ёмон одам эмасди, фақат сал тўпори,

кўриниши совуқроқ эди. Тегишга тегдиму, у билан яшаб кетишга кўнглим чопмади. Ёстиғимиз бошқа-бошқа эди... (Тоҳир Малик. “Девона” қиссаси.103-б. Сабохон 30 ёшларда) Кампир, – деди, – буёғи шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бир-биримиздан яширадиган сир ҳам қолмади ўзи. Тўғриси айт: бирон марта чакки қадам босганмисан? (Ўткир Ҳошимов. ”Дафтар хошиясидаги битиклар”. 184-б. Қари чол) – Тўғри, – деди кампир ҳеч балони эшитмай. – Норқулингизди келини кўзилабди. Қиз – Ана! – деди чол. – Мен буни желкасини қашлайман, буни чевара келини қиз тувари. Яхши қашламаган чиқарман-ов...(Ўткир Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”. 187-б. Қашқадарёлик 100 ёшлардаги чол ва кампир)

Демак, нутқда эвфемизмлардан фойдаланиш сўзловчининг маълум мақсадни ифода этишга хизмат қилади. Нутқ вазияти, ўрни ва бошқа бир қатор омиллар эвфемизмлардан фойдаланишга эҳтиёж туғдиради. Публицистик эвфемизмларнинг нутқий воқеланишида прагматик омиллар бир бутун ҳолда таъсир кўрсатади. Масалан, Отаси урушдан яримжон бўлиб қайтган, тўкилиб кетай деб турган кулбада туришарди. Тўнғич неварамнинг бўйи чўзилиб қолди...(Ўткир Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”. 83-б. 60 ёшлардаги эркак) – Эсинг жойидами, земляк! – деди танкчи овозини пасайтириб. – Олиша кўрма бу хотинлар билан. Эрига бир оғиз, “ҳақорат қилди”, деб шипшиб қўйса, нақ трибуналга тушасан, тентак! Биронта каттароқ офицернинг “прокат”га олган хотини-да! Бу ерда ҳамма катталарнинг “вақтинча” хотини бор: сотувчи, кир ювувчи, санитарка...Сен жангга кириб, ўлмай чиқсанг, Ватан номидан раҳмат эшитасан, катта офицернинг «прокат»га олган хотини бўлса, Ватан олдидаги “хизматлари” учун орден олади! (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 48-б. Рустам, 25 ёшларда) Ман юрак олдириб қўйганман, холанг қоқиндиқ. Совуқ тушганидан бери касалим ўлгур кўзиб қолди. (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 62-63 б. Қурбоной, 55 ёшда)

Таъкидлаш керакки, эвфемизмларнинг воқеланишида прагматик ва лисоний омиллар ҳамкорлиги муҳим ўрин тутари. Ўзбек тили ходисаларини “нутқ-лисон” тамойили асосида ўрганиш натижасида қўлга киритилган лисоний умумийликларнинг нутқий воқеланишини нолисоний омиллар билан биргаликда тадқиқ қилиш, улардан шахснинг оқилона ва самарали фойдаланиш механизмларини ишлаб чиқиш прагматик лингвистиканинг асосий вазибаларидан биридир.

Ўзи-ўзини ташкил этувчи системаларнинг инсоний омиллар билан қоришган ўзига хос кўриниши бўлган нутқий тизимда лисоний ва прагматик

омиллар ҳамкорликнинг юксак даражасида амал қиладики, бир қарашда улар орасига чегара қўйиш, идрокий асосда уларнинг ҳиссаларини аниқлаш имкони маълум даражада чекланган бўлади.

Лисоний ва нолисоний омилларнинг ҳамкорлиги мувофиқлик кўринишида намоён бўлиб, нутқий система таҳлилида уларнинг бирортасининг ҳам мавқеига паст назар билан қараб бўлмайди, бунда комплекс таҳлил тамойили устуворлик қилади.

Коммуникатив интенция фаоллик қилиб, сўзловчи ўз мақсадига эришиш учун бир вақтнинг ўзида прагматик омилларга бўйсунтириш билан бирга уларни усталик билан ўзига мослашга ҳаракат қиладиган ўринларда лисоний воситаларга ҳам устуворлик берилади.

ХУЛОСА

Нутқда лисоний омиллар сўзловчи томонидан “мажбурий-ихтиёрийлик” тамойили асосида бошқарилади. Масалан, сўзловчи мулоқот интенцияси ва унинг намоёндаси бўлган нутқий интенция асосида тил воситаларидан бирини танлайди ва унга мустаҳкамловчи воситаларни тиркайди – сўз ва грамматик шаклларнинг валентлик имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фикрини муайянлаштириш ҳамда ўз мақсадига осонроқ ва қулайроқ эришиш учун фикрий танловни амалга оширади. Албатта, бир вақтнинг ўзида, онг остида ўтиб кетган прагматик омилларни инобатга олиш ва уларни ҳам ўз ўрнида “ишлатиш” компетенциясига таянади. Натижада лисоний ва прагматик омилларнинг уйғунлигига эришилади.

REFERENCES

1. Эрназарова М. Прагмалингвистиками ёки лингвопрагматика? // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, 2011. № 1. 121-бет.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Самарқанд, 2008. – 318 б. – Б. 52.
3. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар // Ўзбек тили ва адабиёти – 2013, № 1. 8-бет.
4. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар // Ўзбек тили ва адабиёти – 2013, №1. – Б. 8.
5. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар// Ўзбек тили ва адабиёти. - 2014, №2. 110-бет.

ХИВА ХОНЛИГИДА БОЖХОНА ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ

Абдухалилова Азиза Эркиновна

ТДШУ таянч докторанти

baxtiyorovich91@bk.ru

+998911987868

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада XIX-XX асрларда Хива хонлиги молия тизимида божхона тўловларнинг аҳамияти, карвон йўлларида закот олиш тартиби, божмонлар фаолияти сайёҳлар эсдаликлари, архив хужжатлари, даврий матбуот материаллари асосида қиёсий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар. Солиқлар, девонбеги, божмонлар, божгир, закот, закотсарой, карвонсарой.

АННОТАЦИЯ

В данной статье было сравнительно изучено значение таможенных пошлин в финансовой системе Хивинского ханства в XIX-XX веках, порядок получения закота на караванных дорогах, таможенная деятельность на основе архивных документов, материалов периодической печати.

Ключевые слова. Налоги, девонбеги, таможня, налоговый сбор, закят, закятсарай, каравансарай.

ABSTRACT

This article has comparatively studied the importance of customs duties in the financial system of the Khiva Khanate in the XIX-XX centuries, the procedure for obtaining zakat on caravan roads, customs activities based on archival documents, press materials.

Keywords. Taxes, devonbegi, customs, tax collection, zakat, zakotsarai, carvansarai.

КИРИШ

Бугунги глобаллашув даврида интеграция жараёнларини ва чегарадош давлатлар билан яқин қўшничилик ҳамда ўзаро манфаатли ҳамкорликни жадал ривожлантиришни талаб этмоқда. Бу боради божхона фаолиятининг ўрни беқиёс. Миллий божхона тизимини миллат тақдирига дахлдор, ягона хизматга айлантириш юзасидан қатор амалий ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона хизмати органларининг фаолиятини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони ва “Ўзбекистон Республикаси давлат божхона хизмати

органларининг фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори²⁸², Божхона институтининг қайта ташкил этилиши ва 26-январь божхона хизмати ходимлари куни этиб белгиланиши бу соҳада амалга оширилган ишларнинг нақадар аҳамиятли эканлигидан дарак беради. Соҳада эришилган ютуқ ва учраётган камчиликларни таҳлил этиш учун албатта миллий божхонамиз ривожланиш тарихини чуқур ўрганишни талаб этади. Бу ўринда мамлакат худудидан ўтувчи карвон йўллари ва божхона тизимининг ўрни бекиёсдир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Хива хонлиги Осиёнинг савдо йўллари кесишган жойда жойлашганлиги ундан Хиндистон, Хитой, Эрон, умуман Шарқий ва Жанубий Осиё мамлакатларига олиб борадиган йўлларнинг бошланиши ўлкада халқаро савдо ва божхона фаолиятининг ривожланишига олиб келган. Хива Россияга борадиган ҳамма қисқа савдо йўллари кесишган нуқтада жойлашгани учун Осиё товарлари учун омбор вазифасини ўтаган жой бўлиб қолган²⁸³.

Шунга ўхшаш маълумот рус шарқшунос олими А.Кун томонидан ҳам келтирилади: “Урганч шаҳри-нафақат хонликнинг, балки унга кўшни давлатларнинг улгуржи савдо омбори, бўлиб, махсулотлар хонлик ва ундан кейин Россияга юборилган.”²⁸⁴

Хонлик иқтисодий ҳаётида хон ғазнасига келиб тушадиган даромад катта миқдорини божхона солиғи ташкил этган. Божхона фаолиятининг давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигини ушбу амалдорнинг шахсан хон Мухаммад Раҳимхон I ҳукмронлиги давридага тегишли ҳукмдорнинг Хўжа Маҳрам (Оллоқулихон вазири) исмли сарой мулозимларидан бири хонлик божхона бошлиғи лавозимига тайинланганлиги тўғрисидаги ёрлиғида ўз аксини топади²⁸⁵.

1839 йилга келиб, Ичан Қалъа марказида қурилган махсус Хўжа Маҳрам мадрасасида божхона фаолияти учун 30 дан зиёд толиби илмлар тайёрланганлиги божхона тизимининг яхши ташкил этилганлигидан гувоҳ беради²⁸⁶.

²⁸² <https://lex.uz/docs/3680568>

²⁸³ Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг кўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. Т.2017 Б.90-91

²⁸⁴ А.Кун. Культурный оазис Хивинского ханства // Туркестанские ведомости. 1874. №6. С.54

²⁸⁵ Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. –Тошкент «Янги аср авлоди», 2010. Б. 289.

²⁸⁶ Қодиров Ж., Гаипназаров Р. Ўзбекистон республикасида божхона иши тарихи// Ўзбекистон божхона ахборотномаси. 2019 №1 Б.14

Хонликда божхоналар карвон йўлларида, карвонсаройларда ёки асосий чорва хайдаб ўтиладиган йўлларда жойлашган. Масалан, Хива шаҳрида Ичан-Қалъага киришдаги Ота дарвозаси ёнида божхона ташкил этилган бўлиб, у ер икки хонадан иборат бўлган. Бири божхона, иккинчиси саррофхона вазифасини бажарган²⁸⁷. Божхоналарда закот йиғиш билан махсус божмон деб аталувчи амалдор шуғулланган.

Хива хонлигига Россия империяси томонидан турли мақсадларда юборилган элчилар, сайёҳлар эсдаликларида ҳам хонлик божхона тизими ҳақида маълумотлар учрайди. 1819-1820 йилларда хонлик ҳудудига келган Подшо гвардияси бош штаб капитани Н.Муравьев хонликда яшовчи туркманлар, ўзбеклар, қорақалпоқлар ҳақида, хонлик шаҳарлари, аҳолиси, иқтисодий ҳаёти, жумладан, савдо-сотик ва солиқ тизими тўғрисида алоҳида тўхталиб, Хива хонлигида пул муомаласи, мавжуд солиқ турлари, божхона фаолияти ҳақида шундай ёзади: “Муҳаммад Раҳимхон I ўзбошимчаликни, талончиликни йуқотди, солиқ ундириш ишида доимий тартиб ўрнатиб, даромадни кўпайтирди, божхоналарва бошқа муассасалар ташкил этди. Бож солиғи хонлик иқтисоди учун аҳамиятли тармоқлардан биридир. Хонлик ҳудудига кўплаб божхоналар мавжуд. У ерда бож тўлови ҳар бир олиб кириладиган маҳсулот учун 3 /10 ни ташкил қилади”²⁸⁸. Муаллифнинг хонликда божхона тўловлари, савдо карвонларидан олинладиган закот солиғи, амалда бўлган тангалар тўғрисидаги маълумотлари аҳамиятлидир.

Хива хонлигида шариат асосида нисобга тўлган чорвадан олинладиган закотнинг 3 тури, хонликда муқим яшовчи ўтроқ аҳоли чорвасидан; хонлик чегараларида истиқомат қилган кўчманчи аҳоли чорвасидан; хонлик бозорларига сотув учун олиб келинадиган чорвадан олинладиган закот каби мавжуд бўлган. Улардан Хива хонлик бозорларига олиб чиқилган чорвадан тўланадиган закот *суландли* деб номланиб, улардан олинладиган закот божмонлар назорат қилиб борган. Суландли солиғи махсус божхоналарда ҳар туядан 2 танга, ҳар қўйдан ½ танга миқдорда солиқ олинган²⁸⁹.

Яна бир рус сайёҳи А.Вамбери маълумотларига кўра, божхона солиғи закот 1883 йилда ҳар бир хонликка кирган маҳсулотдан 2.5 фоиз миқдорда, чорва маҳсулотлари қорамол, туя, отлардан ҳар бир бошига бир тангадан, қўйдан ярим тангадан олинган.

²⁸⁷ Қурбонов Ч Туркистонда божхона фаолияти// Мозийдан садо// Т.2010 №2.Б.85

²⁸⁸ Луин Б.В. История Узбекистана в источниках.-Т.1988 С.174-180

²⁸⁹ ЎзР МДА, И.125-фонд ,2-рўйхат, 418-ийғма жилд, 1-варақ

Ушбу масала юзасидан Данилевский, бож тўлови осиеликлардан 2%, рус савдогарларидан эса 5% миқдорда олинган. Бунинг далили сифатида 1842 йилда хонлик ҳудудига кирган маҳсулотлар қиймати 700 минг тиллони ташкил этган бўлса, ундан 35 минг тилло бож тўлови олинган.

Шарқшунос олим А.Кун юқорида келтирилган муаллифлар фикрларини тасдиқлаб, “божхоналарда тижорат даромадларидан закот солиғи олинар, бу солиқ маҳсулот турига қараб турлича номланар ва унинг миқдори ўзгариб борарди. Хивага қўшни давлатлардан келтириладиган маҳсулот учун закот ҳар 40 тиллодан 1 тиллони ташкил этади”, деб ёзади²⁹⁰.

Закот ундиришдаги яна бир ҳолат хорижлик савдогарларнинг хонлик ҳудудига товар олиб кириши ва олиб чиқиши масалалари бўлган. Хонликка олиб кирилган рус товарлари *калачи* деб аталган ҳамда ундан олинадиган солиқ ҳам шу ном билан юритилган²⁹¹. Биз томонимиздан ўрганилган архив ҳужжатларида унинг миқдори маҳсулот таннархининг 5% игача миқдорини ташкил этган.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги, Афғонистондан келтириладиган маҳсулотлар *бухарчи* деб аталиб, ундан тўланадиган закот миқдори маҳсулотнинг 2.5% идан иборат бўлган.

Савдо-тижорат ишларида хонликдан олиб чиқиладиган ҳар бир *оқ юк*²⁹² учун 1 ½ тилло, савдо карвони қайтгач, яна 3 тилло тўлаши шарт бўлган. Ҳар бир *матта*²⁹³ маҳсулот учун дастлаб 3 тилло, қайтиб келганда яна 6 тилло қўшимча маблағ тўланган²⁹⁴.

Гиршфелд ва Галкин XIX аср II ярмида Хива хонлигида бож тўловлари хусусида “божхонада чойнинг ҳар бир пудидан 20 хива кичик тангаси ёки 4 рубл, бир туяга юк бўлган бухоро тамакиси 45 танга миқдорда, Хивага хайдаб келинадиган чорвадан унинг 1/40 миқдорида солиқ олинар эди”.

1873 йилда Хива хонлиги Россия империя томонидан эгалланиши хонлик иқтисодий ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хонлик божхона иши Туркистон генерал губернаторлиги таркибидаги Закот бошқармаси томонидан назорат

²⁹⁰ Кун А. Порядок взимания податей в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости – 1873. – №33 С.131

²⁹¹ Кун А. Заметки о подьятах в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости – 1873. – №32 С.126

²⁹² Бир туяга юкланган қиймати паст маҳсулот

²⁹³ Бир туяга юкланган қиймати баланд маҳсулот

²⁹⁴ Кун А. Порядок взимания податей в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости – 1873. – №33 С.132

қилинадиган бўлди. Аммо ушбу ташкилот кутилган натижа бермади, узок фаолият юритмасдан 1875 йилда тугатилди ва эски тартиб қайта тикланди²⁹⁵.

XIX аср Хива хонлари иқтисодий-ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи “Хива хонлиги девонхона ҳужжатларида”дан ўрин олган ҳужжатлардан бирида хонлик божхона фаолияти тўғрисида батафсил маълумотларга эга бўлиш мумкин. Биз томонимиздан ўрганилган 1875 йилга оид солиқ ҳужжати матнида, божмон Саид Муродаминнинг Хивадан чиқиб кетаётган ва хивага кириб келган карвонлар рўйхати келтирилган. Хивалик Уста Битқулнинг Бухорога юборилаётган ½ туядаги 5 ботмон келувчи, тан нархи 98 тилло ёки 350 рубллик маҳсулоти учун 31.5 рубл миқдорда бож тўлови тўланган ва 251 рақамли квитанция берилган. Ушбу ҳужжат мисолида божхона тизимида иш юритишда савдогарларнинг рўйхати, нечта туяга ортилгани, жами неча пуд ва маҳсулот тан нархи баҳоланиб, сўнгра ундан олинадиган солиқ миқдори белгиланиб, бож олинган ва унга патта (квитанция берилган). Бундан мақсад кейинги закотсаройда савдогарни безовта қилмаслик ва қайта бож олмаслигини назорат қилишдан иборат бўлаган²⁹⁶.

1890 йил 12 июнда Туркистон божхона округи ташкил этилиб, бундан кўзланган мақсад ўлкага Ғарбий Европа ва Осиё маҳсулотларининг кириб келишига чек қўйиш бўлган. 1894 йилда Хива хонлигининг Россия империяси божхона тизимида киритилиши унинг хорижий давлатлар билан ташқи савдо алоқаларининг чек қўйилишига олиб келди²⁹⁷. Ўз навбатида, Хива хонлиги ташқи савдо алоқаларининг империя манфаатларига бўйсундирилиши хонлик ғазнасига тушадиган солиқнинг кескин камайишига олиб келди.

ХУЛОСА

Юқоридаги маълумотлар қиёсий таҳлил қилиш асосида хулоса қилиб, Хива хонлигида божхона фаолияти давлат аҳамиятига молик масала бўлганлиги, хонлик божхона тизимини бошқарувчи амалдорлар шахсан хон томонидан тайинланганлиги аниқланди. Божмонлар томонидан юритилган ҳужжатлар тартибли равишда йўлга қўйилган бўлиб, Бунинг яна бир ёрқин мисоли сифатида Хивада божмонлар тайёрловчи мадраса фаолияти юритилганлиги ҳам келтиришимиз мумкин. Хива ва Урганч сингари йирик

²⁹⁵ Жумаев У.Х. Россия империясининг Туркистондаги солиқ сиёсатининг шаклланиши: асосий босқичлари ватараққети. Тарих фанлари номзодлик илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2012.Б.88

²⁹⁶ ЎзР МА И-907 фонд, 1-рўйхат, 38- йиғма жилд

²⁹⁷ Почекаев Р. Включение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в таможенную черту Российской империи. Право.Журнал высшей школы экономики. 2016. №3 С. 172-184

шаҳарлари божхона пунклари ўрнатилиб, нафақат мамлакат ичкарасида, балки чет давлатларга олиб кетилаётган маҳсулотлар ҳам ушбу маскандан ўтган.

REFERENCES

1. ЎзР МА И-907 фонд, 1-рўйхат, 38- йиғма жилд
2. ЎзР МА И-125-фонд, 2-рўйхат, 418-йиғма жилд
3. Кун А.Заметки о подятях в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости– 1873. – №32 С.126
4. Кун А.Порядок взимания податей в Хивинском ханстве// Туркестанские ведомости– 1873. – №33. С.131
5. Кун А. Культурный оазис Хивинского ханства. Город Ургенч // Туркестанские ведомости – 1874. – №6 С.54
6. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг кўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари.Т.2017 Б. 90-91
7. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках.-Т.1988 С.174-180
8. Жумаев У.Х. Россия империясининг Туркистондаги солиқ сиёсатининг шаклланиши: асосий босқичлари ватаракқиёти. Тарих фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. – Т., 2012.Б.88
9. Қодиров Ж., Гаипназаров Р. Ўзбекистон республикасида божхона иши тарихи// Ўзбекистон божхона ахборотномаси. 2019 №1 Б.14
10. Қурбонов Ч. Туркистонда божхона фаолияти// Мозийдан садо// Т.2010 №2.Б.85
11. Почекаев Р. Включение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в таможенную черту Российской империи. Право.Журнал высшей школы экономики. 2016. №3 С. 172-184
12. <https://lex.uz/docs/3680568>
13. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. –Тошкент «Янги аср авлоди», 2010. Б. 289.

KUYLAKBOP TO‘QIMALAR TUZILISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

Abdurahmonov Olim Shoyqulovich

Termiz muhandislik-texnologiya instituti katta o‘qituvchisi
olimabdurah@gmail.com

Safarov Nurali Qudratovich

Termiz muhandislik-texnologiya instituti dotsenti
safarovnurali227@gmail.com,

Yarashov Sanjar Norqul o‘g‘li

Termiz muhandislik-texnologiya instituti assistenti
sanjaryarashov2@gmail.com

ANNOTATSIYA

Assortimentni yaratishda to‘qima tuzilishi ko‘rsatkichlarini tanlash katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular to‘qima xossalarini belgilaydi. To‘qimani xususiyatlari quyidagi omillarga bog‘liq - xom-ashyo tarkibiga va iplarning turiga, ipning chiziqli zichligiga, tanda va arqoq iplarining chiziqli zichligini nisbat koeffitsentiga, ipning ko‘ndalang kesimining o‘lchamlariga to‘qima xosil bo‘lgunga qadar, xamda to‘qimada, to‘qimadagi tanda va arqoq iplarining o‘rilishiga (rapport), iplarning kesishish soniga, siljishga, to‘qimadagi qatlamlar soniga, tanda va arqoq bo‘yicha to‘qima zichligiga, to‘qimadagi tanda va arqoq zichliklarini nisbat koeffitsentiga, to‘qimadagi tanda va arqoq iplarining qisqarishiga, to‘qimani ishlab chiqarishda texnologik omillarga (tanda va arqoq iplarning tarangligi) va to‘qimani pardoqlashda texnologik omillarga va xakozo.

Kalit so‘zlar: to‘qima, omillar, xom-ashyo, tanda va arqoq, pardoqlash jarayoni.

ABSTRACT

The choice of fabric structure parameters is very important when creating an assortment that determines the properties of the fabric. The properties of the fabric depend on the following factors - the composition of the raw material and the type of yarn, the linear density of the yarn, the ratio of the linear density of the main and purl threads, the size of the cross section of the thread. yarn before the formation of the canvas, In the section, the ratio of the density of the warp and purl fabric, the density of the warp and purl fabric, the shortening of the warp and purl threads in the fabric,

the technological factors of fabric production (the tension of the warp and purl threads) and the technological factors of finishing the fabric, etc.

Key words: fabric, factors, raw materials, body and back, make-up process.

KIRISH

Ilmiy ishda erkaklar uchun kuylakbop to‘qimani tuzilishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash maqsadida, to‘qima o‘rilishi, xom ashyoning chiziqli zichligi va tolaviy tarkibi omillari belgilab olindi. Xom ashyoning tolaviy tarkibining to‘qima tuzilishiga ta’siri o‘rganish uchun to‘qimaning yuqorida qayd etilgan barcha taxtlash omillari o‘zgarimas bo‘lib, turlicha tolaviy tarkibli xom ashyo tanlandi.

I variant erkaklar kuylakbop to‘qimasi tanda va arqoq uchun paxta tolali iplari; II variant to‘qima tanda paxta tolali va arqoq ipak ipi; III variant to‘qima tanda paxta tolali, arqoq uchun poliefir tolali iplardan foydalanildi. Erkaklar kuylakbop to‘qimalarning taxtlash omillari xisobi bajarilib, olingan natijalar 1.1-jadvalga kiritildi.

1.1-jadval

TEXNIK HISOBINING YAKUNIY JADVALI

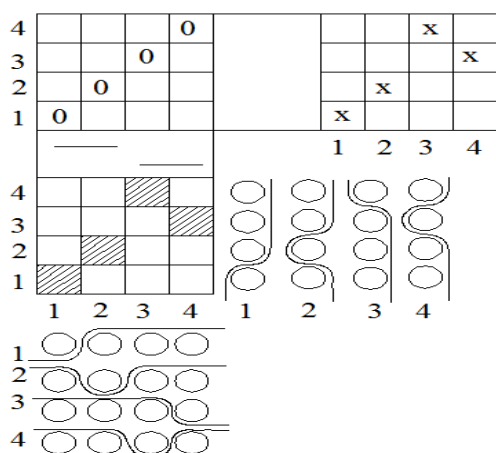
Taxtlash omillari	O‘lchov birligi	I variant	II variant	III variant
Xom ashyo tolaviy tarkibi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha		Paxta paxta	Paxta ipak	Paxta poliefir
Iplarning chiziqli zichligi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha	teks	10 gr 8,5 gr	10 gr 8,5	10 gr 8,5
To‘qimada iplarning zichligi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha	Ip/dm	366 346	366 346	366 346
Bog‘lanish koeffitienti		5,8	5,8	5,8
To‘qimani to‘ldirish koeffitienti		0,8	0,8	0,8
Tayyor to‘qima eni	Sm	160	160	160
Xom to‘qima eni	Sm	169.3	169.3	169.3
Umumiy iplar soni	Ip	6123	6123	6123
Ohor qoldig‘i bilan birga tanda iplari og‘irligi	Kg	6	6	6
100m to‘qimadagi tanda iplar	Kg	7.08	7.08	7.08

	og'irligi				
1	100m to'qimadagi arqoq iplar og'irligi	Kg	5.5	5.5	5.5
2	1m xom to'qimaning chiziqli zichligi	kg/m	0,126	0.126	0.126
3	1 m ² xom to'qimaning yuza zichligi	kg/m ²	0,073	0.073	0.073
4	Tanda bo'yicha to'ldirish foizi	%	44	44	44
4	Arqoq byicha to'ldirish foizi	%	39.84	38.06	41.86
6	To'qimani umumiy to'ldirish foizi	%	66,32	65,3	67,46

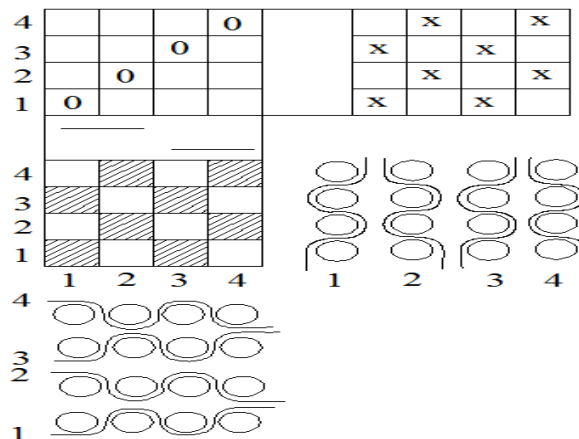
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tajriba sinovlari natijalari taxlili bo'yicha kuylakbop to'qimalarning tuzilishiga xomashyoning tolaviy tarkibi ma'lum darajada to'qimaning fizik-mexanik xususiyatiga va tashqi ko'rinishiga ta'sir qiladi. To'quv o'rilishining to'qima tuzilishiga ta'sirini aniqlash maqsadida erkaklar uchun kuylakbop matoning taxtlash omillari o'zgarmas bo'lib, I variant to'qima polotno o'rilishida; II variant to'qima noto'g'ri satin va III variant to'qima siniq sarja naqshli mayda naqshli o'rilishlarda ishlab chiqarildi. To'qima o'rilishlarining to'liq taxtlash dasturlari shakllantirilib, - keltirilgan.

To'rt shodali satin o'rilishining to'liq taxtlash dasturi

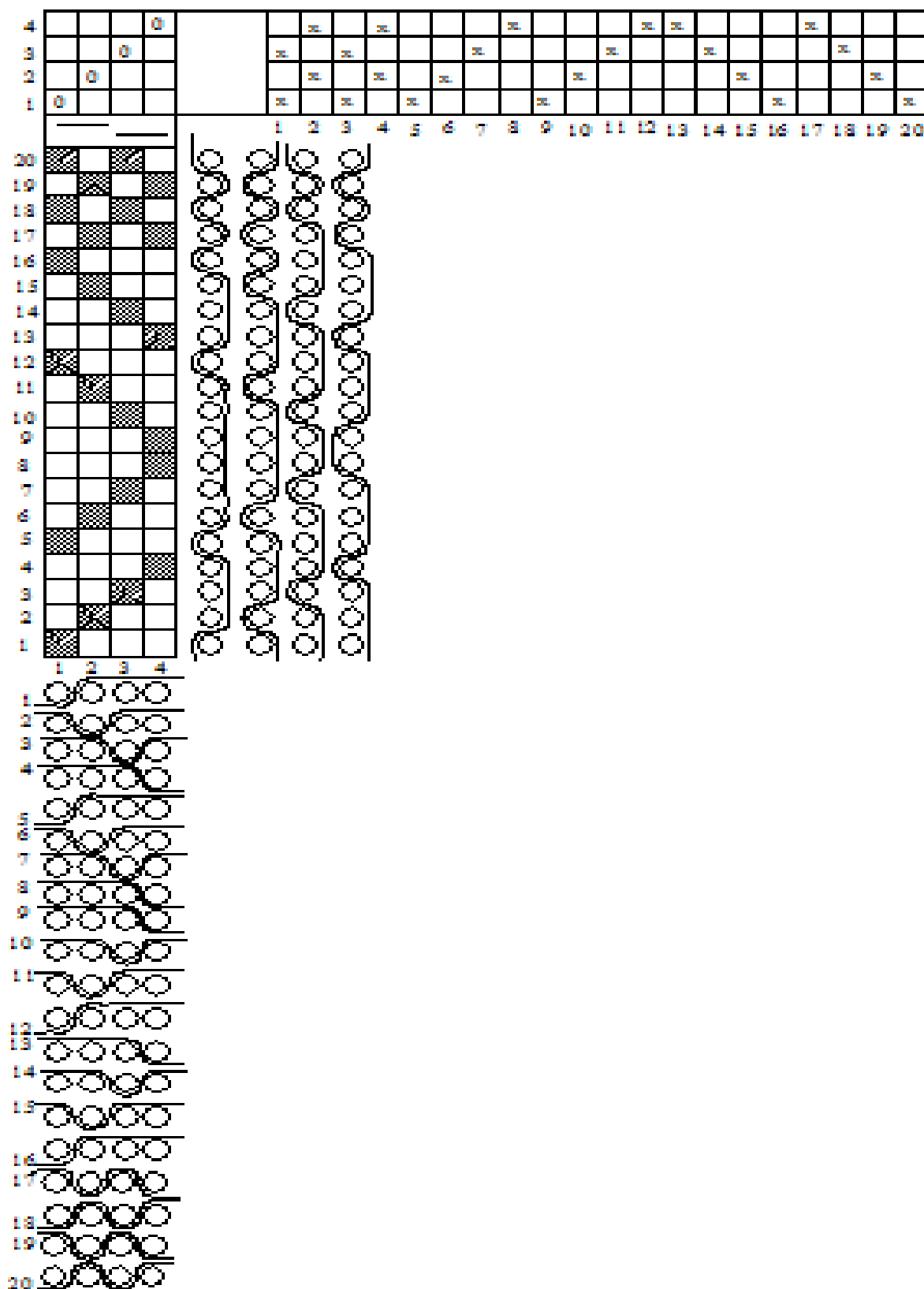
1.1.–rasm. Noto'g'ri satin o'rilishining to'liq taxtlash dasturi

1.2.–rasm. 4 shodali polotno o'rilishining to'liq taxtlash dasturi

Polotno o'rilishining to'liq taxtlash dasturi

Mayda naqshli o‘rilish to‘liq taxlash dasturi

1.3.–rasm. Tanda siniq sarja o‘rilishining to‘liq taxtlash dasturi

1.2-jadval

Tajribaviy to‘qimalarning taxtlash omillari xisobi bajarildi va olingan natijalar 1.2 -jadvalga kiritildi.

	Taxtlash omillari	O‘lcho v birligi	I variant	II variant	III Variant
	Xom ashyo tolaviy tarkibi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha		Paxta paxta	Paxta ipak	Paxta Poliefir
	O‘rilish rapporti Tanda Arqoq		Polot- noli 2 2	Noto‘g‘ri satin 4 4	Tanda siniq sarja 4 20
	Iplarning chiziqli zichligi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha	teks	10 gr 8,5 gr	10 gr 8,5	10 gr 8,5
	To‘qimada iplarning zichligi Tanda bo‘yicha Arqoq bo‘yicha	Ip/dm	366 346	366 346	366 346
	To‘qimani to‘ldirish koeffitienti		0,8	0,8	
	Tanda qoplanishlar Arqoqqopalanishlar		2 2	4 4	22 24
3	1 m ² xom to‘qimaning yuza zichligi	kg/m ²	0,073	0.073	0.073
4	Tanda bo‘yicha to‘ldirish foizi	%	44	44	44
4	Arqoq byicha to‘ldirish foizi	%	39.84	38.06	41.86
6	To‘qimani umumiy to‘ldirish foizi	%	66,32	65,3	67,46

MUHOKAMA

To‘qima tuzilishini to‘qimaning absolyut zichligi to‘liq baholay olmaydi, chunki ipning chiziqli zichligi hisobga olinmaydi. Shu sababli nisbiy zichlik kattaligi (daraja, to‘qima to‘ldirish koeffitsienti) qo‘llaniladi.

To'qima yuzasini tanda yoki arqoq ipi bilan to'ldirish darajasi; to'qima yuzasini tanda yoki arqoq ipi bilan qoplangan yuza nisbati yoki to'qimaning amaliy zichligini to'qimaning maksimal zichligi nisbatini ifodalaydi.

Tanda bo'yicha

$$z_T = \frac{\text{ю3a.AGID}}{\text{ю3a.ABCD}} = \frac{AG}{AB} = \frac{d_T}{1} = d_T P_T \quad (1.1)$$

Arqoq bo'yicha

$$z_a = \frac{\text{ю3a.DCHE}}{\text{ю3a.ABCD}} = \frac{HC}{BC} = \frac{d_a}{1} = d_a P_a \quad (1.2)$$

To'qima yuzasini to'ldirish darajasi, tanda va arqoq bilan to'ldirilgan yuzani to'qima yuzasi nisbatiga aytiladi

$$Z_{To'q} = Z_T + Z_a - Z_T \cdot Z_a \quad (1.3)$$

Turli o'rilishli to'qimalarda, iplarning ma'lum chiziqli zichligi hamda to'qimaning tanda va arqoq bo'yicha zichliklari teng to'qima yuzasini to'ldirish ham bir xil bo'ladi. Masalan, polotno va satin o'rilishli to'qimalar ipning chiziqli zichligini (T_T , T_a), to'qimaning tanda va arqoq bo'yicha zichliklarini (R_T , R_a), tanda va arqoq bo'yicha o'rilish rapportini va ipning rapport oraliq'ida kesishish sonini hisobga oluvchi umumiy ko'rsatkich-bu to'qima yuzasini tolali materiallar bilan qoplanish ko'effitsienti. To'qimaning haqiqiy zichligi va maksimal zichligi nisbati to'qimaning tolali material bilan qoplanish ko'effitsientini ifodalaydi.

To'qima tuzilish fazasi I-IV tartibli to'qimalar uchun, arqoq bo'yicha zichliklari maksimal, tanda bo'yicha esa maksimal ko'rsatkichdan kichik bo'lishi kerak, chunki to'qimani qoplanish ko'effitsienti ko'rsatkichi:

- arqoq bo'yicha ($K_{Na} > 1$) birdan yuqori bo'lishi kerak.

- tanda bo'yicha ($K_{NT} < 1$) birdan kichik bo'lishi kerak.

Tuzilish fazasi VI-IX tartibli to'qimalar uchun, tanda bo'yicha zichliklari maksimal, arqoq bo'yicha esa maksimal ko'rsatkichidan kichik bo'lishi kerak, chunki to'qimani qoplanish ko'effitsienti ko'rsatkichi:

- tanda bo'yicha ($K_{NT} > 1$) birdan yuqori bo'lishi kerak.

- arqoq bo'yicha ($K_{Na} < 1$) birdan kichik bo'lishi kerak.

Tuzilish fazasi V tartibli to'qimalar uchun, to'qimani qoplanish ko'effitsienti ko'rsatkichi tanda va arqoq bo'yicha ($K_{NT} < 1$, $K_{Na} > 1$) birdan kichik bo'lishi kerak,

chunki to‘qimaning tanda va arqoq bo‘yicha haqiqiy zichliklari maksimal zichligiga nisbatan kichik bo‘lishi kerak.

NATIJALAR

Tajriba natijalariga ko‘ra to‘qima o‘rilishi to‘qimaning tuzilish fazasi V tartibli to‘qimalarni ishlab chiqarilishi murakkablashadi, chunki tanda va arqoq bo‘yicha qoplanish koeffitsientlari K_{NT} va K_{Na} ko‘rsatkichlari birga yaqinligi va to‘qimaning qoplanish koeffitsienti $K_{NT\text{to}‘q}$ ko‘rsatkichi ham birga yaqindir.

Keyingi ilmiy izlanishlar kuylakbop matoning xomashyo tolaviy tarkibi va uning chiziqli zichligi ta‘sirini o‘rganish maqsadida Tanda ipi bo‘yicha $T_T = 15 \times 2$ teks chiziqli zichlikni qabul qilamiz, u holda tanda ipining diametri $d_T = 0,22$ mm dan iborat bo‘ladi. Qabul qilingan qiymatlarni (2) formulaga qo‘yamiz va tanda ipi bo‘yicha $R_T = 200$ ip / dm, $R_A = 250, 300, 350$ ip / dm zichlikka ega bo‘lamiz. Arqoq bo‘yicha kalava ipining chiziqi zichligi $T_A = 25$ teks, u holda arqoq ipining $d_a = 0,19$ mm dan iborat bo‘ladi.

XULOSA

Maqolada yangi to‘qima assortimentlarini yaratish va ularni ishlab chiqarish uchun to‘qimani to‘quv dastgoxida ishlab chiqarish omillari tanlandi va yangi to‘qima loyixalash texnik vazifalari bajarildi.

Loyixaning birinchi bosqichida loyixalanayotgan to‘qima erkaklar ko‘ylakbop to‘qima bo‘lib, tanda iplari paxta tolali 10 gr teks, arqoq iplari esa 8 poliefir iplaridan shodali to‘quv dastgoxida tajribaviy to‘qima namunalari olindi. To‘qima o‘rilishlari shodali to‘quv dastgoxlarida ishlab chiqarilib, o‘rilishi polotnoda olingan bo‘lib erkaklar uchun mo‘ljallangan kuzgi va baxorgi ko‘ylakbop to‘qimalar uchun mo‘ljallangan to‘qimalar ishlab chiqirildi.

Maqolada ko‘ylakbop to‘qimalarni ishlab chiqarish omillari asosida to‘qima to‘qildi, ikkinchi bosqichida yangi to‘qimaning “texnologik xisobi bajarildi” ishlab chiqildi. Texnologik xisobi chiqqan natijalar asosida Toshkent to‘qimachilik va texnologiya institutining “To‘qimachilik matolari texnologiyasi” kafedrasidagi TAYOTA Jat-810 to‘quv dastgoxida namunalari olindi hamda istemol xossalari o‘rganildi.

REFERENCES

1. Рахимходжаев С.С. Совершенствование регулирования натяжения нитей основы на бесчелночных ткацких станках при выработке шелковых тканей. Дисс. Канд.техн.наук. Ташкент, 1984г

2. Баймуратов Б.Х. Совершенствование процесса отпуска и натяжения нитей основы на ткацком станке. Дисс. Канд.техн.наук.,Ташкент. ТИТЛП, 1998 й
3. Кадирова Д.Н. Исследование и стабилизация натяжения нитей основы на бесчелночных ткацких станках. Дисс. Канд.техн.наук., Ташкент, ТИТЛП., 2002 й
4. Букаев П. В. Разработка параметров оптимального процесса бесчелночного ткачества и критериев его оценки: Автореф. дис. докт. техн. наук.– Ленинград: ЛИТЛП, 1984 й.–36 с.
5. Могильный А.Н. Разработка технологии, методов проектирования и исследование структуры и свойств текстильных материалов технического назначения: Автореф. дис. докт. техн. наук. – Санкт – Петербург: СпГУТиД, 2000 й. – 36 с.
6. O.Sh.Abdurahmonov, D.N.Qodirova. Ko‘ylakbop to‘qimaning taxtlash omillari va fizik va mexanik xususiyati tadqiqi. Magistrlar to‘plami Toshkent-2016
7. O.Sh.Abdurahmonov, D.N.Qodirova. Kiyimbop to‘qima tuzilishiga ta’sir etuvchi taxtlash omillarini tadqiq qilish. “XXI asr –yosh intellektual avlod asri” institut ilmiy-amaliy anjumani. T-2016.29-mart.
8. O.Sh.Abdurahmonov, D.N.Qodirova. Erkaklar kuylakbop to‘qimasiniing iste’mol xususiyatlari tadqiqi. Magistrlar to‘plami Toshkent-2017.
9. O.Sh.Abdurahmonov, D.N.Qodirova. To‘qimaning yangi assortimentini yaratish. Fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyalashuvi sharoitida innovatsion texnologiyalarning dolzarb muammolari. To‘qimachi-2017. Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalari to‘plami.

ZAMONAVIY O'ZBEK OILALARIDA TARBIYANING TIZIMLI HOLDA TASHKIL ETISH XUSUSIYATLARI

M.Mirsaidova

SamDU Fakultetlararo Pedagogika kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi yoshlarini oilada va hayotda kelajagini bunyod qilish va uning yashab, rivojlanib borishidek masuliyatni jamlaydi. Innovatsiyaga asoslangan ta'lim jarayonining uzviy ajralmas bo'lagi, bu-bugungi yoshlarni oilaga moslab tayyorlab borishdir.

Kalit so'zlar: O'zbek, oila, tarbiya, farzand.

АННОТАЦИЯ

Он концентрируется на построении будущего сегодняшних молодых людей в семье и в жизни, а также по мере того, как они живут и развиваются. Неотъемлемой частью инновационного учебного процесса является подготовка молодежи сегодня в соответствии с семьей.

Ключевые слова: узбек, семья, воспитание, ребенок.

ABSTRACT

It concentrates on building the future of today's young people in the family and in life and as it lives and develops. An integral part of the innovation-based teaching process is the preparation of young people today in accordance with the family.

Keywords: Uzbek, family, upbringing, child.

KIRISH

Bugungi kunda sog'lom axloqli, ruhiy yetuk, ma'naviyatli yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish dolzarb muammolardan biridir. Oila -istedodli yoshlarhi voyaga etkazish va tarbiyalashning muhim o'chog'i hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Biz ta'lim va tarbiya tizimini va tarbiya tizimining barcha bog'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimzning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz lozim", diydi. Yosh avlod kamolotida oilaning o'rni va ta'siri beqiyosligini Birinchi Prezidentimiz Islom Kakimov ham bunday baholagan edi; "Insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakillanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va qarashlar -yaxshilik va ezgulikka, oliyjanoblik va mehriyat, or nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tarbiya jarayonini tashkil qilishda avvalo shaxs o`sb ulg`ayayotgan atrof-muhitga bog`liq. Shundan kelib komil insonni tarbiyalash oiladagi o`zaro munosabatlarning to`g`ri shakllantirish bilan erishish mumkindir. Darhaqiqat, oila - har bir shaxsga ilk yoshligidan boshlab shakllanadigan insoniy fazilatlar, ezgu-istaklar, qadriyatlar takomil topadigan, ming yillar davomida shakllangan o`zbek xalqining qadriyatlari va ma`naviy merosi ravnaqini ta`minlovchi tarbiya maskanidir. "Halollik, rostgo`ylik, or-nomus, sharmu-hayo, mehru-oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar eng avvalo, oilada shakllangan". Bola shakllanishining ilk maktabi esa ota-onaning o`zaro munosabatlari majmuyi bo`lib hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Biz ta`lim va tarbiya tizimining barcha bo`g`inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomikkashtirishni o`zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilishimiz lozim" degan so`zlari bugun hayotda o`z aksini topibgina qolmay, o`zining natijalarini harakatlar samarasi sifatida namoyon qilmoqda. Tarbiya masalasiga o`tgan XX asr boshlarida hayot-mamot masalasi deb qaralgan bo`lsa, bugungi kunda ta`lim va tarbiya o`zaro bogliq holda davlat siyosatining eng muhim va ustivor yo`nalishiga aylangan. Bunga bugungi kunning isboti sifatida yoshlarimiz uchun yaratilgan imkoniyatlarni, balki ularning natijalarini ko`rish mumkin. Sharq xalqlarigina emas, balki dunyodagi mavjud xalqlar, millat va elatlar borki, o`z ertasini farzandining yorug` kelajagi va taqdiri misolida ko`radi hamda buning uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etadi. Oila jamiyatning asosiy bo`gini sifatida davlatning ham tayanch nuqtasidir. Shu ma`noda bugungi yoshlarini oilada va hayotda kelajagini bunyod qilish va uning yashab, rivojlanib borishidek masuliyatni jamlaydi. Innovatsiyaga asoslangan ta`lim jarayonining uzviy ajralmas bo`lagi ,bu-bugungi yoshlarni oilaga moslab tayyorlab borishdir. Bu borada o`ta ehtiyotkor bo`lishning yagona sababi-ushbu jarayonni qayta o`tkazib bo`lmaydi, ya`ni oilaviy hayotni qaytadan boshlashni biror inson imkoniyat sifatida qabul qilmaydi. Chunki inson oilada baxtli bo`lmay turib, jamiyat rivojiga hissa qo`shishga qodir emasligi ayon ko`rinib turgan haqiqat. Shu ma`noda yoshlarni oilaaviy hayotga tayyorlab boorish va o`zida kelajakni bunyod qilish va uning yashab rivojlanib borishidek masuliyatni his qiladiradi. "Oilal kichik vatan, oila tinch bo`lsa, baxtli bo`lsa, Vatan ham tinch bo`ladi, yuksaladi". Prezidentimiz SH.M.Mirziyoevning ushbu so`zlari isbot talab qilmas haqiqat ekani barchamizga ayon. Oila-jamiyatning asosiy bo`g`ini sifatida azaldan jamiyatning duru gavhariga qiyoslangan. Bugungi kunda Prezidentimiz yo`lboshchiligida davlat va hukumat tomonidan olib borilayotgan puxta o`ylangan va

uzoqni ko'zlagan insonparvar siyosat, yangilanish jarayonini o'zida aks ettiradigan islohotlarning barchasi zamirida insonlarning bugunidan rozi bo'lib, ertangi hayot uchun mustahkam poydevor yaratishlarini ta'minlaydi. Shu o'rinda mamlakatimizning Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "Oila hayotning abadiyligi, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasillari qanday inson bo'lib etishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini tan olishimiz darkor "degan so'zlari bugun yurtimizdagi ozgarishlar hamda yuksalishlarning milliy qadriyatlar va zamonaviy ehtiyojlar bilan hamnafas ekanligini namoyon etadi. Zamon bilan hamohang bilim va intellektual tafakkur asri hisoblangan XXI asr har bir oilasi va oiladagi har bir shaxs oldiga o'z shart va majburiyatlarini qo'ymoqda. Ushbu yo'lda yoshlarimizning ta'lim olayotgan dars soatlarida ularning nafaqat fan yuzasidan bilimli, malakali bo'lishlari, ushbu bilim malakalarini amalda, kundalik hayotda qo'llay oladigan, oila degan muqaddas maskanni gullab yashnatish uchun xizmat qila oladigan shaxslar etib tarbiyalash bilan birga oila va uning qadriyatlari, hayotda inson va oilaning o'rni, oilani asrash orqali vatanni sevish kabi tushunchalarni singdirib borish bilan birga ularga amaliy o'rnak ko'rsatishga ham erishmog'imiz zarur. Bularning barchasida innovatsion ta'limning o'rni beqiyos. Ta'lim samaradorligi yuksak bilimlar poydevoridir. Yuksak malakali mutahassislar-taraqqiyot omili bo'lib, yuksak bilimli va intellectual rivojlangan avlodni tarbiyalash-mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sgartidir. Bu borada ta'lim va oila hamkorligi natijalar kafolatidir. Chunki ta'lim va tarbiya oila timsolida. Vatanning taqdiri, kelajagidir.

XULOSA

Yoshlarni oilaga tayyorlash ta'lim-tarbiya bilan birgalikda yanada samarali, uning hamkorlikdagi mevalari barcha zamonlar uchun totli bo'ladi. Oila-muqaddas qo'rg'on. Bu muqaddas qo'rg'onni asrash, kelajakka etkazmoq uchun, otalar, onalar, ustozlar birgalikda hamfikir bo'lib, yakdil qadam tashlaylik. Prezidentimiz Islom Kakimov bunday baholagan edi; Insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakillanadi".

REFERENCES

1. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch", -T"Manaviyat", 2008, 176 b.
2. I.Shmuhamidov R. Inovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari.- T.TDPU. 2004.
3. Mavlyanova R.A. Boshlang'ich ta'limda innovatsiya.-T.2007.
4. Ishmuhammedov.R va boshqalar.Tarbiyada innovatsion texnologiyalar-T.2010.

CHIZMA DARSLARIDA IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH

Shafokatov Zokir Javliyevich

Qarshi Davlat universiteti o'qituvchisi

Sharipova Sharofat Nurqobilovna

Qarshi Davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Chizmachilik fani boshqa fanlar qatoridagi fan bo'lishi bilan birga nazariy egallangan bilimni amaliyotda chizib, tasvirlab berishi bilan farqlanadi. Buni amalga oshirish uchun esa mavzuni anglashi, tushuna bilishi, tasavvur qila olishi bilan birga chizmada aniqlik bilan chiza olish ko'nikmasini shakllantirishi lozim. Maqolada maktab ta'limida chizmachilik fanini o'qitishida o'quvchilarning fanga qiziqishlarini uyg'otish, ularning iste'dod va qobiliyatlarini erta aniqlash maqsadida dars davomida o'qituvchi e'tiborga olishi kerak bo'lgan jihatlar va tavsiyalar nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: *ijod, ijodiy qobiliyat, qiziqish, fazoviy tasavvur, tafakkur, iste'dod, dizayn, grafik tasvir, loyiha, aqliy mexanizm, kognitiv vazifa, chizma.*

ABSTRACT

Drawing is one of the most important disciplines, but it differs in that it draws and describes theoretical knowledge in practice. To do this, he must be able to understand, comprehend, and imagine the subject, as well as develop the ability to draw accurately in a drawing. The article outlines the aspects and recommendations that a teacher should consider during a lesson in order to stimulate students' interest in science and early identify their talents and abilities in the teaching of drawing in school education.

Keywords: *creativity, creative ability, interest, spatial imagination, thinking, talent, design, graphic image, project, mental mechanism, cognitive task, drawing.*

KIRISH

Ta'limning maqsadlaridan biri har kimga istisnosiz o'z iste'dodi va ijodini namoyish etish imkoniyatini berishdir, bu har bir kishi uchun shaxsiy rejalarini amalga oshirish imkoniyatini anglatadi. Har bir bolada qobiliyat va iste'dod bor. Psixologlar qobiliyatlarning tabiati to'g'risida ham, o'quvchining intellektual rivojlanishi bilan bog'liq "IJOD" tushunchasi haqida ham turli nuqtai nazarga ega.

Ma'lumki, qobiliyatlarning ikki darajasini ajratish mumkin: reproduktiv va ijodiy. Birinchi bosqichda bo'lgan shaxs bilimlarni tez egallash va muayyan faoliyatni o'zlashtirish, uni namuna bo'yicha amalga oshirish qobiliyatini namoyon qiladi. Ikkinchi darajada, shaxs mustaqil faoliyat yordamida yangi va o'ziga xos narsalarni yaratishga qodir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning quyidagi asosiy ko'rsatkichlarini aniqlashga imkon berdi:

1) Bilim va malakalarning ma'lum fondi, ularning sifati va umumlashtirish darajasi.

2) O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish asosidagi aqliy mexanizmlarning rivojlanish darajasi: diqqat, xotira, tasavvur.

Bu fazilatlar samarali fikrlashning asosidir.

3) O'quvchi tafakkurining rivojlanish darajasi, bu asosan u o'quv va kognitiv faoliyat jarayonida amalga oshirishga qodir bo'lgan aqliy harakatlar va operatsiyalarning murakkablik darajasi bilan belgilanadi.

4) Izlanish va ijodiy faoliyat texnikasiga ega bo'lish.

O'quv jarayonini takomillashtirish manbalaridan biri rivojlantiruvchi ta'lim nuqtai nazaridan ma'lum bir tuzatish va takomillashtirishni talab qiladigan mavjud usul va vositalardan foydalanishga yangicha yondashishdir. Shu nuqtai nazardan, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning eng samarali vositasi sifatida kognitiv vazifalardan foydalanishning yangi yondashuvlari katta qiziqish uyg'otadi.

Vazifa kognitiv, izlanish va ijodiy jarayonning boshlanishi, boshlang'ich bo'g'inidir. Tafakkurning ilk uyg'onishi aynan unda ifodalanadi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy maktabda o'qituvchining monologi 90% ga ustunlik qiladi. Maktab o'quvchilari yangi material bilan tanishishning yangi shakllarini kutmoqdalar, unda ularning faolligi, fikrlashning faol tabiati va mustaqillikka intilishlari mujassamlanishi mumkin. Va bu muammoni hal qilishning ajoyib usuli - bu bolalarning qobiliyatlarini rivojlantiruvchi kognitiv vazifalar, qiziqish va ularni hal qilish istagini oshiradigan vazifalar.

Fazoviy fikrlashning mazmuni fazoviy tasvirlarning vizual qo'llab-quvvatlash (ob'ektiv yoki grafik, turli darajadagi umumiylik va odatiylik) yordamida ularni yaratish asosida ishlashidir. Fazoviy tasvirlarning ishlashi ularning asl mazmuni bilan belgilanadi (geometrik shakl, o'lcham, ob'ektlarning fazoviy joylashuvi tasvirida aks

etish); operatsiya turi (ob'ektning holatini, uning tuzilishini ishlash jarayonida o'zgartirish); tasvirning to'liqligi, dinamizmi (undagi turli xususiyatlarning mavjudligi, ularning izchilligi, harakatchanligi va boshqalar). Fazoviy fikrlashning barcha bu xususiyatlari tasvir bilan ishlash jarayonini aks ettiradi, uning sifat jihatidan o'ziga xosligini aniqlashga, diagnostika maqsadlari uchun juda muhim bo'lgan ushbu jarayonning namoyon bo'lishining yosh va individual xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Maktabda ko'plab fanlarni o'rganar ekan, o'quvchilar asosan tekis figuralar tasviri bilan shug'ullanadilar. 7-9-sinflarning ko'p o'quvchilari tekis va fazoviy figuralarni aniqlashda yomon yo'naltirilgan, chunki o'quv jarayonida ular tekislikda ishlashlari, geometriya yoki texnologiya darslarida oddiy figuralar, diagrammalar, jadvallar qurishlari kerak. Ko'pincha, savollarga javob berishda, o'rta maktab o'quvchilari uchburchak va konus, aylana va silindr kabi tushunchalarni ajrata olmaydi.

Yosh o'qituvchi malakali mutaxassis bo'lishi uchun o'z fikrini chizma yordamida to'g'ri va aniq ifodalay olishi, fazoviy ob'ektni uning tekis figuralari, belgilari va raqamlari yordamida tasvirlay olishi kerak. O'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda rasm chizish katta ahamiyatga ega. Chizmachilik 12-14 yoshgacha bo'lgan davrda insonning atrofdagi dunyoni fazoviy idrok etishini rivojlantiradigan yagona maktab fanidir, shundagina o'zida muhandislik iste'dodini ochish mumkin.

Uch o'lchovli bo'shliqda ishlagan chizmada, o'quvchilar boshqacha fikrlashni boshlaydilar, hajmi jihatidan ularning dunyo haqidagi g'oyalari o'zgaradi, bu ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni to'rt bosqichni o'z ichiga oladi: tushunish, yodlash, bilimlarni qoida bo'yicha qo'llash va ijodiy muammolarni hal qilish. Bosqichlar bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llashni talab qiladigan tipik va nostandart vazifalarni tan olish, takrorlash, hal qilish faoliyati bilan bog'liq. Oxirgi bosqichsiz o'quv jarayoni tugallanmagan bo'lib qoladi.

Shuning uchun har bir bo'limning o'quv materialini o'zlashtirish jarayoni tegishli bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan mahalliy propedevtik ijodiy vazifalarni hal qilishni o'z ichiga olishi kerak. Chizish jarayonida talabalar uch o'lchamli ob'ektlarning shaklini o'zgartirish uchun muammolarni hal qiladilar, bu ularga fazoviy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi. Bunga, ayniqsa, quyidagi mavzularni o'rganish yordam beradi:

1. Ob'ektning geometrik shaklini tahlil qilish.
2. Geometrik jismlar sirtlarini ishlab chiqish.

3. Detal chizmalarini o'qish.
4. Kesimlar va kesmalar.
5. Aksonometrik proyeksiyalar bo'yicha qirqimlar.
6. Yig'ish chizmalarini o'qish.

Ijodiy muammolarni hal qilish, masalan, ob'ektning shaklini o'zgartirish, uning fazodagi holatini o'zgartirish katta ahamiyatga ega. Dizayn elementlari bo'lgan topshiriqlar olingan ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash, ijodiy fikrlashni o'rganish imkonini beradi. Shaxsning ijodiy salohiyati maktab o'quvchilarini ijodiy faoliyatning turli turlariga jalb qilish orqali rivojlanadi. Aynan shunday faoliyatni tashkil etish zamonaviy o'qituvchining vazifasi, ta'limda faollik yondashuvini hal qilishdir.

Atrofdagi dunyoda, jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar, axborot hajmining tez o'sib borishi, unga kirishning turli vositalari zamonaviy maktabdan o'quvchining barkamol shaxsini shakllantirishni taqozo etadi. Bitiruvchilarning zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli moslashishi uchun nafaqat bilimlarning hajmi va izchilligi, balki ularni amalda qo'llash qobiliyati ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu fikrlashning ma'lum bir turini shakllantirishni, kundalik narsalar, hodisalar o'rtasidagi yangi aloqalarni ko'rish va yangi narsalarni yaratish qobiliyatini talab qiladi.

Biz ilmiy-texnika taraqqiyoti asrida yashayapmiz va hayot o'zining barcha ko'rinishlarida rang-barang va murakkablashib bormoqda; u kishidan fikrlashning harakatchanligini, tezkor orientatsiyani, katta va kichik muammolarni hal etishga ijodiy yondashishni talab qiladi. Ijodiy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv jarayoni jarayonida o'quvchi ta'lim ob'ektidan teng huquqli sub'ektga aylanishi, ya'ni u nafaqat o'zlashtiribgina qolmay, balki o'rganishi ham, jonli muloqotga kirishishi muhim. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun e'tibor va qiziqishni faollashtiradigan, o'quvchilarni faol bilish faoliyatiga jalb qiladigan texnologiyalar, o'qitish usullari va usullaridan foydalanish kerak.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning mustaqil ijodiy ishlarini tashkil etishning eng samarali usullari quyidagilardir: dizayn, loyiha, izlanish, tadqiqot, o'quv dialogi, materialni muammoli taqdim etish. Nostandart chizmachilik vazifalarini hal qilishning eng muhim usullaridan biri - bu kubda uch o'lchamli qismlarni (harflarni) qurishda ayniqsa qiziqarli bo'lgan chizilgan gologramma. Chizilgan gologramma mantiqiy, majoziy, fazoviy, ijodiy fikrlashni shakllantirishga hissa qo'shadi, fikrlashning analitik va kombinatorial tarkibiy qismlarini rivojlantiradi.

Ijodiy faoliyat ijodiy fikrlashni, o'quvchilar shaxsining ijodiy fazilatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi (uzoq kuch va intellektual stress, mustaqillik va

sabr-toqat, ishlarni oxirigacha yetkazish qobiliyati, to'liq kuch bilan ishlash zarurati, o'z nuqtai nazarini himoya qilish qobiliyati va boshqalar). Maktab o'quvchilarining ijodiy mehnatining natijasi ularning intellektual faolligining o'sishi, ijobiy hissiy va hissiy tajribani o'zlashtirishi, natijada shaxsning ijodiy salohiyatining rivojlanishini ta'minlaydi.

O'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish va rasm chizishga qiziqishini oshirish uchun ko'ngilochar vazifalardan foydalanish keng samara beradi.

Dizayn faoliyatining elementlari bilan rasm chizish vazifalarini ko'rib chiqsak, biz asosan grafik elementlar haqida gapirayotganimizni ta'kidlash kerak, shuning uchun o'z navbatida chizmani dizayn bilan almashtirish noto'g'ri bo'ladi.

Chizmachilikka eng yaqin ijod turlari sifatida qurilish, arxitektura dizayni va dizayn bilan bog'liq bo'lgan grafik faoliyatni tahlil qilish ijodiy vazifalarni ishlab chiqishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Ular orasida asosiy o'rinni texnik loyihalash bilan bog'liq vazifalar egallaydi, chunki unga murojaat qilish ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ko'plab ustuvor yo'nalishlaridan misollar keltirish imkonini beradi. Dizaynni o'rgatishda tavsiya etilgan ma'lum ish turlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, chizish mantig'iga eng yaqin va maktab o'quvchilari uchun mumkin bo'lganlar:

- strukturaning yetishmayotgan bo'g'inini to'ldirish (qo'shimcha dizayn);
- spetsifikatsiyalarga muvofiq loyihalash (mavzu - grafik qo'llab-quvvatlashlar bilan).

O'quv ishlarining sanab o'tilgan turlari chizmachilikni o'qitishni faollashtiradi, chunki ular grafik tasvirlardan foydalanish bilan chambarchas bog'liq. Bundan tashqari, ular sxema bo'yicha yoki o'z dizayni bo'yicha loyihalash bilan solishtirganda nisbatan sodda. Yuqorida tavsiya etilgan o'quv faoliyati mazmunini hisobga olgan holda, arxitektura va dizayn sohasida nafaqat dizayn, balki dizayn elementlari bilan vazifalarni ishlab chiqish mumkin. Ta'lim olayotgan har bir o'quvchining iste'dodi va qobiliyatini o'z vaqtida aniqlash, uni rivojlantirish va ma'lum bir natijaga erishishida maktab o'qituvchisining roli juda katta. Bunda o'qituvchi nafaqat o'z fanining ustasi, balki mohir pedagog, yetakchi, yaqin maslahatchi va psixolog bo'lishi zamon talabidir.

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz mumkimki, o'sib kelayotgan yosh avlodni bilimli, jur'atli, ma'naviy va jismonan soglom, izlanuvchan va ijodkor

---

bo'lib voyaga yetishida nafaqat ota-ona va o'qituvchi, balki har bir yetuk shaxsning mas'uliyati, ijobiy hissasi bo'lishi zarur.

REFERENCES

1. Камолов, И. Б. (2019). ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ТВОРЧЕСТВА У СТУДЕНТОВ. *Наука и мир*, 3(3), 27-28.
2. Kamolov, I. B. (2017). Some Stages Associated with Artistic and Creative Activity of Future Jeweler. *Eastern European Scientific Journal*, (1).
3. Камолов, И. Б. (2015). К вопросу о психолого-педагогических условиях профессиональной подготовки мастера-ювелира при изучении основ композиции. *Молодой ученый*, (3), 780-783.
4. ИБ Камолов. Особенности развития творческих способностей студентов в протессе профессионального образования - Молодой учений, 2020

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ТЕМ “КОРПУСКУЛЯРНО-ВОЛНОВОЙ ДУАЛИЗМ”, “СООТНОШЕНИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЕЙ ГЕЙЗЕНБЕРГА” В ГРУППАХ УГЛУБЛЕННОГО ПРЕПОДАВАНИЯ “ФИЗИКИ” В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

Саматов Г.Б

доцент кафедры “Физики”, к.ф.-м.н.,
gsamatov1950@gmail.com

Саттаркулов К.Р

преподаватель кафедры “Физики”,
sattarkulovkomil99@gmail.com

Абдуллаева О. Ф

магистрант 2- курса кафедры
“Физики” Гулистанского государственного Университета
abdullayeva 402@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье приведены методические рекомендации по преподаванию раздела квантовой физики, по современным требованиям, в группах с углубленным изучением физики в академических лицеях. В России и в других развитых странах в системах общего и средне- специального образования курс физики и в том числе квантовая физика изучается согласно современным требованиям. В учебниках и учебных пособиях по физике, а также, в программах раздела квантовой физики, введены темы по элементарной квантовой теории света (фотоэффект и эффект Комптона), корпускулярно-волновой дуализм, волны Де –Бройля, а также соотношения неопределенности Гейзенберга. У нас в Узбекистане, в новых учебниках и в учебных пособиях, рекомендованных группам с углубленным изучением физики, в академических лицеях в выше указанные темы освещены очень коротко и неудовлетворяющим уровне современных требований. В статье также указано методические рекомендации по освещению содержания вновь вводимых тем, т.е. “Корпускулярно – волновой дуализм” и “Соотношения неопределенности Гейзенберга.

Ключевые слова: Микрочастица, идеи Де-Бройля, волна Де-Бройля, корпускулярный – волновой дуализм, соотношения неопределенности, частота, длина волны, волновое число, волновая функция, фотоэффект, эффект Комптона, микромир.

**АКАДЕМИК ЛИЦЕЙЛАРНИНГ “ ФИЗИКА ” ЧУҚУРЛАШТИРИБ
ЎРГАНИЛАДИГАН ГУРУҲЛАРИДА “ КОРПУСКУЛЯР – ТЎЛҚИН
ДУАЛИЗМИ”, “ГЕЙЗЕНБЕРГНИНГ НОАНИҚЛИК МУНОСАБАТЛАРИ”
МАВЗУЛАРИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ**

Саматов Ғ.Б.

физика кафедраси доценти, ф.м.ф.н.,
gsamatov1950@gmail.com

Саттаркулов К.Р.

Физика кафедраси ўқитувчиси,
sattarkulovkomil99@gmail.com

Абдуллаева О. Ф.

Гулистон давлат университети “Физик” кафедраси 2-курс магистранти
abdullayeva 402@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада академик лицейларда физикани чуқур ўрганадиган гуруҳларда квант физикаси бўлимини замонавий талаблар асосида ўқитиш бўйича услубий кўрсатмалар берилган. Россияда ва бошқа ривожланган мамлакатларда умумий ва о'рта махсус та'лим тизимларида физика курси, жумладан, квант физикаси ҳам замон талаблари асосида о'рганилмоқда. Физика дарслари ва дарсликлари, шунингдек, квант физикаси дастурлари ёруғликнинг элементар квант назарияси (фотоелектр эффекти ва Комптон эффекти), тўлқин-заррача иккиликлиги, Де-Бройл тўлқинлари ва Гейзенбергнинг ноаниқлик муносабатларига оид мавзулар билан таништиради. Ўзбекистонда физика фанини чуқур ўрганувчи гуруҳлар, академик лицейлар учун тавсия етилган янги дарслик ва ўқув-услубий қўлланмаларда юқоридаги мавзулар жуда қисқа ва ҳозирги замон талаблари асосида ёритилмаган. Мақолада янги киритилган мавзуларнинг мазмунини ёритиш бўйича, “Корпускуляр-тўлқинли дуализм” ва “Гейзенбергнинг ноаниқлик муносабатлари каби услубий тавсиялар келтирилган.

***Калит сўзлар:** Микрозаррача, Де Бройл зоялари, Де Бройл тўлқини, корпускуляр - тўлқин дуализми, ноаниқлик муносабатлари, частота, тўлқин узунлиги, тўлқин сони, тўлқин функцияси, фотоелектр эффекти, Комптон эффекти, микродунё.*

**METHODOLOGY FOR STUDYING THE TOPICS "CORPUSCULAR-
WAVE DUALISM", "HEISENBERG UNCERTAINTY RELATIONS" IN
THE GROUPS OF IN-DEPTH TEACHING "PHYSICS" IN ACADEMIC
LICEUMS**

Samatov G.B.

Associate Professor of the
Department of Physics, Ph.D.,
gsamatov1950@gmail.com

Sattarkulov K.R.

Lecturer of the Department of Physics,
sattarkulovkomil99@gmail.com

Abdullaeva O. F

graduate student of the 2nd course
of the department "Physicists" of the Gulistan State university
abdullayeva 402@gmail.com

ANNOTATION

The article provides guidelines for teaching the section of quantum physics, according to modern requirements, in groups with in-depth study of physics in academic lyceums. In Russia and in other developed countries, in the systems of general and secondary specialized education, the course of physics, including quantum physics, is studied in accordance with modern requirements. Physics textbooks and teaching aids, as well as quantum physics programs, introduce topics on elementary quantum theory of light (photoelectric effect and Compton effect), wave-particle duality, De Broglie waves, and Heisenberg uncertainty relations. In Uzbekistan, in new textbooks and teaching aids recommended for groups with in-depth study of physics, in academic lyceums, the above topics are covered very briefly and at an unsatisfactory level of modern requirements. The article also indicates methodological recommendations for covering the content of newly introduced topics, i.e. "Corpuscular-wave dualism" and "Heisenberg uncertainty relations."

Keywords: *microparticle, De Broglie ideas, De Broglie wave, corpuscular – wave dualism, uncertainty relations, frequency, wavelength, wave number, wave function, photoelectric effect, Compton effect, microworld.*

ВВЕДЕНИЕ

Современный технический прогресс в основном базируется на текущих достижениях современной физики. Современная физика стремительно развивается на основе результатов исследований, изучаемых в физике высоких энергий, квантовой физики и физики элементарных частиц. В учебных программах изучаемых в общеобразовательных средних школах и академических лицеев еще не введены все достижения современной физики.[1]

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Одним из широко развиваемых разделов теоретических и экспериментальных направлений современной физики является квантовая физика. При изучении в курсе физики академических лицеев физических явлений, которые экспериментально и теоретически исследованных в квантовой физике 1920-26 гг., где ограничивается предоставлением кратких сведений о фотоэффекте, волновых свойствах вещества, гипотезе Де-Бройля и соотношении неопределенностей Гейзенберга.[2]

В странах СНГ - например, в школах и академических лицеев России и Белоруссии – эти темы квантовой физики уже давно изучаются более углубленных вариантах.[3,4,14]

Мы считаем, в учебных группах академических лицеев, где физика изучается по углубленным программам, в раздел квантовой физики следуют ввести следующие темы:- взаимодействия электромагнитных волн с веществом, фотоэффект, эффект Комптона, волновые свойства материи, волны Луи-Де Бройля, соотношение неопределенности Гейзенберга, волновая функция и далее разработать методики преподавания этих тем. Коротко остановимся о том, каких материалов будем изучать в разделе квантовой физики в углубленного курса физики в академических лицеев.[5,6,12.13]

Первым физическим понятием, которое изучается в квантовой физике, является понятие “микрочастица” или “микрообъект”. Учащимся необходимо всестороннее подробное объяснение того, как можно описать и представить себе микрочастицу или микрообъект. Естественно, такие характеристики микрочастицы или микрообъекта, ее электрический заряд, масса в состоянии покоя, позволяют предположить, что ее следует считать “корпускулой”. Тот факт, что движение квантовой микрочастицы или микрообъекта не представляется траекторией, как движение классической корпускулы.

Самопроизвольный распад микрочастицы или микрообъекта, показывают, что понятие микрочастицы” резко отличается от классических “корпускул”. [5,]

Классическая частица или “корпускула”, нами представляется, как физический объект, имеющий массу и объем, а также подчиняющиеся законам динамики и движущиеся по определенным траекториям движения.

Волна же есть распространение колебаний в упругой среде, т. е. где есть среда, там и волна. Короче говоря, в классической физике распространение волн и корпускулярное движение — явления, радикально отличающиеся друг от друга. Следовательно, в классической физике волновое и корпускулярное движение существуют как, два типа независимого движения.

Однако в микроскопических частицах эти два свойства диалектически проявляются в одном объекте.

Согласно статистическому толкованию, интенсивность волн Де-Бройля в каком-либо месте пространства пропорционально вероятности обнаружить частицу в этом месте.

В классических волнах абсолютное значение амплитуды волны определяет только физическое состояние. Интенсивность волн Де-Бройля определяют вероятности местонахождения частицы, поэтому важно лишь отношение интенсивностей в различных точках пространства, а не сама их абсолютная величина. Вероятность найти микрочастицы в момент времени t в элементе объема dV вокруг точки с координатами

$$x, y, z \cdot dW = |\psi(x, y, z, t)|^2 dV (1)$$

Из этого выражения запишем выражение для плотности вероятности

$$\omega(x, y, z, t) = \frac{dW}{dV} |\psi(x, y, z, t)|^2 (2)$$

Видно, что эти понятия квантовой физики являются сложными понятиями, для учеников, но правильное формирование этих понятий в сознании учащихся углубляет их физическое мировоззрение.

М. Борн объясняя физическую природу волновой функции, связывает квадрат модуля волновой функции с плотностью вероятности нахождения частицы в элементе объема вокруг некоторой точки с координатами x, y, z, t . Согласно, М. Борну интенсивность волн Де-Бройля в точке с координатами x, y, z пропорционально вероятности обнаружить частицу в этом месте.

Таким образом, состояние микрочастицы полностью определяется на основе вероятностных законов. Соотношения неопределенностей Гейзенберга особенно важно, при изучении квантовой физики в академических лицах, так

как с этими соотношениями неопределенностей ученики получают важных информации о квантовой природы микромира. Математический вид соотношения неопределенностей Гейзенберга выражается в следующем виде:

$$\overline{(\Delta P_x)^2} \cdot \overline{(\Delta x)^2} \geq \frac{\hbar^2}{4} \quad (3)$$

Здесь - $\overline{(\Delta P_x)^2}$ - среднее квадратичное отклонение импульса, $\overline{(\Delta x)^2}$ - среднее квадратичное отклонение координат.

Статистическая интерпретация волн Де-Бройля позволяет связать теоретические результаты с экспериментальными данными, но изучение вопроса о природе микрообъектов на основе этой интерпретации затруднительно. Одни и те же микрообъекты, например электроны, в одних экспериментах рассматриваются как частицы, движущиеся по определенным траекториям, а в других как волны, подчиняющиеся принципу суперпозиции.[5-10,17]

Для описания одних и тех же микрообъектов приходится использовать как волновую, так и корпускулярную интерпретации, трудно сказать, что эти микрообъекты в одном и том же месте будут обладать корпускулярными свойствами и волновыми свойствами.

В классической механике рассматриваются траектории частиц и их движение по траекториям. Движение частицы по траектории тесно связано с тем, что в каждый момент времени она имеет точную координату и точное значение соответствующей проекции импульса (скорости). Движения частиц по траекториям определяет ее положение, а ее координата и наличие соответствующей проекции импульса представляют собой изменение этой величины за бесконечно малый интервал времени. Координата и импульс, описывающие состояние микрочастицы, не могут быть определены одновременно. В этом отношении квантовая механика принципиально отличается от классической механики, в основе которой лежит представление о том, что “частица в любой момент времени имеет точную координату и определенный импульс”. Следовательно, квантовая теория основана на соотношении неопределенностей Гейзенберга, которое в принципе отрицает существование такой возможности. Следует подчеркнуть студентам, что в основе соотношения неопределенностей Гейзенберга лежит корпускулярно-волновой дуализм микрочастиц. Соотношение неопределенностей Гейзенберга ограничивает применение аппарата классической физики к объектам микромира. Из-за соотношения неопределенностей представления о траектории

движения частиц в микромире не имеет смысла. Поэтому речь идет только о вероятности того, что частица находится в какой-то точке пространства.

Следует отметить, что невозможность одновременного точного определения координаты и проекции импульса микрочастицы не связана с техническими трудностями, а связывается с законами природы, Справа от соотношения неопределенностей Гейзенберга стоит постоянная Планка- (постоянная величина с размерностью момента импульса), поэтому это соотношение также имеет граничный характер.[7-9,16]

Стоит отметить что, изучения основных положений квантовой физики, отражающей физическую природу микроскопических явлений, к которым классические представления могут быть применены лишь в ограниченной степени. Используя соотношение неопределенностей Гейзенберга, можно определить наименьший элемент объема в фазовом пространстве.

Поэтому усвоение сущности природы неопределенностей Гейзенберга трудно не только для учащихся академических лицеев, но и для студентов высших учебных заведений. При изучении квантовой физики преподаватели и студенты должны переходит от динамического стиля мышления к статистическому мышлению, а этот переход тоже является очень сложной задачей.[5.7,15]

Поэтому при изучении квантовой физики в академических лицеях, первую очередь от преподавателей требуется, разработку методики формирования у учащихся квантово - механического стиля мышления в центре, которого должно лежать соотношение неопределенности Гейзенберга, который тоже связан корпускулярно - волновым дуализмом микрочастиц, и со своеобразной спецификой явлений микромира.[8-10]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы предлагаем, в курсах физики академических лицеев нужна начинать более подробного изучения физических основ квантовой физики начиная с темы “Законов излучения абсолютно черных тел” (т.е. законы Кирхгофа, Вина, формулы Вина, Релея–Джинса, Планка), темы фотоэффекта, эффекта Комптона, идеи и волны Де-Бройля, соотношения неопределенностей Гейзенберга. Таким образом мы можем ознакомить учеников школ и академических лицеев начальным этапом развития квантовой физики. На основе квантовой физики лежит новые идеи, т.е. вероятностно – статистические представления. Каждый учитель физики должен убедиться в том, что в выше указанных темах

начинается изучение новой физики, которая основывается на вероятностно-статистических представлениях. Для перехода новому этапу преподавания курса физики в академических лицеях нам необходимо подготовить учебных литератур по соответствующим разделам курса физики на основе вероятностно-статистических представлений.

REFERENCES

1. Учебный план по физике в академических лицеях .-Т.: 2021.
2. 2.Ўлмасова М.И. ФИЗИКА (Оптика, атом и ядерная физика) (на узбекском языке), Т.Чўлпон, 2010.384 б.
3. 3.Пурыщева Н.С. Физика . Базовый уровень. 11 класс, М.,Дрофа,2016, 139 с.
4. Жилко Л.В. , Маркова Л.П. Физика. (11- класс) Минск, 2014. 262 с.
5. Джораев М. Статистические идеи в обучении физике. Методическое пособие. Т. «Учитель», 1996, 104 с.
6. Джораев М. Вероятностно-статистические идеи в преподавании физики. монография. - Т.: Фан, 1992, 124 с.
7. Де - Бройл. Соотношения неопределенности Гейзенберга и вероятностная интерпретация волновой механики. - М.: Мир, 1986.40-76 с.
8. Мякишев Г.Я. Динамические и статистические законы в физике. - М.: «Наука», 1973, 5-205 с.
9. Тарасов Л.В., Современная физика в средней школе,- М.: Просвещение,1990,288с.
10. Тарасов Л.В., Мир, построенный на вероятности,- М.: Просвещение,1984, 24-136 с.
11. М. Джораев, Г.Б. Саматов, Э. Хўжанов. Совершенствование преподавание физики в системе непрерывного образования на основе статистического метода, учебно- методическое пособие (на узбекском языке), Т.2017,268 б.
12. Джораев М., Саматов Ғ.Б., Хўжанов Э.Б. Вероятностно- статистические основы молекулярной физики в академических лицеях и в профессиональных колледжах, учебно- методическое пособие (на узбекском языке) - Гулистон. “Университет”, 2016, 60 б.
13. Джораев М.,Саматов Ғ.Б., Хўжанов Э.Б., Вероятностно- статистическое основы разделов квантовой и атомной физики в курсе физики академических лицеях,- Гулистон. “Университет”, 2016, 100 б.

-
14. Boymirov Sh.T. Principles of Material Selection in Problem Teaching of Electrodynamics. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2020. 362-368. – p.
  15. Boymirov Sh, Ashirov Sh, Urozbokov A. The effect of using interactive methods in teaching physics. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 2021. 962-971. – p.
  16. Boymirov Sh, Ashirov Sh. Increase the creativity of students by creating problem situations when teaching the physics mechanics section. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 2021. 247-253 – p.
  17. Mahmudov Yusup G'anievich. History of Great Discoveries in Physics. The American Journal of Interdisciplinary Innovations Research. 2021. 64-69 – p.

QILMISHNI KVALIFIKATSIYA QILISHDA JINOYAT TARKIBINING JINOYAT-HUQUQIY AHAMIYATI: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA

Abdisattorov Husniddin Bahodir o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti Jinoyat qonunchiligini
qo'llash nazariyasi va amaliyoti yo'nalishi magistranti

E-mail: habdisattorov@gmail.com,

habdisattorov148@gmail.com

Telefon: 99 670-61-24; 33 998-01-30

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada huquqiy tadqiqotning mantiqiylik, qiyosiy-huquqiy tahlil, analiz, sintez va ma'lumotlar tahlili kabi metodlaridan foydalanilgan bo'lib, jinoyat tarkibi va qilmishni kvalifikatsiya qilish tushunchalari hamda mohiyati, jinoiy javobgarlikning asosi sifatida jinoyat tarkibining qilmishni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati, bu sohada milliy va xorijiy tajribaning o'xshash hamda farqli jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, xorijiy tajribadan kelib chiqqan holda, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tizimini takomillashtirish yuzasidan tegishli takliflar ilgari surilgan.

***Kalit so'zlar:** jinoyat tarkibi, kvalifikatsiya, jinoyat tarkibi elementlari, jinoyat obyekti, jinoyat subyekti, jinoyat obyektiv tomoni, jinoyat subyektiv tomoni, zaruriy belgilar, fakultativ belgilar.*

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ ДЕЯНИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Абдисатторов Хусниддин Баходир угли

Магистрант кафедры теории и практики применения

уголовного законодательства Ташкентского

юридического университета

E-mail: habdisattorov@gmail.com,

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье раскрыты понятия и сущность состава преступления и квалификации деяния, особенности квалификации деяния как состава преступления, являющегося основанием уголовной ответственности, идентичность и разница между национальным и международным опытом в

этой области путем использования логических методов, а также методов сравнительно-правового анализа, анализе, синтеза и разбора сведений. Также, исходя из международного опыта, разработаны соответствующие предложения по совершенствованию системы квалификации преступления.

Ключевые слова: состав преступления, квалификация, элементы состава преступления, объект преступления, субъект преступления, объективная сторона преступления, субъективная сторона преступления, основные признаки, факультативные признаки.

THE CRIME-LEGAL SIGNIFICANCE OF THE CORPUS DELICTI IN THE QUALIFICATION OF CRIMINAL ACT: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Abdisattorov Khusniddin Bahodir ogli

Master student of department of Theory and practice
of the application of Criminal law at Tashkent state
university of law

E-mail: habdisattorov@gmail.com,

ABSTRACT

In this article, using methods of legal research such as logical, comparative-legal analysis, analysis, synthesis and data analysis, it gives information about the concepts and essence of corpus delicti and crime qualification, the importance of corpus delicti which is the basis of criminal liability in the process of qualification, the similarities and differences of national and international experience in the qualification of crimes. Furthermore, considering foreign experience, certain proposals were given to criminal legislation in order to develop system of crime qualification.

Keywords: *corpus delicti, qualification, elements of corpus delicti, object of crime, subject of crime, objective side of the crime, subjectiva side of crime, necessary signs, facultative signs.*

KIRISH

Ma'lumki, shaxs tomonidan jinoyat sodir etish holatlari insoniyat tarixining har qanday davrida mavjud bo'lgan va o'zining ijtimoiy xavfliligi bilan ajralib turgan. Shu tufayli, bugungi kunda dunyo mamlakatlarining barchasida jinoyatchilikka qarshi kurashish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Har qanday davlatda jinoyiy-huquqiy siyosatni amalga oshirishning dastlabki va muhim

bosqichi – bu qonun hujjatlarida jinoyat uchun javobgarlikni belgilashdir. Bundan ko‘zlangan maqsad ijtimoiy hayotda sodir etilgan real qilmishning belgilarini jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilariga solishtirish orqali uning qanday jinoyat ekanligini va unga nisbatan qay turdagi jazo tayinlash kerakligini aniqlash hisoblanadi. Aynan mazkur jarayon “qilmishni kvalifikatsiya qilish” deb nomlanadi. Jinoyatni kvalifikatsiya qilishning asosini jinoyat qonunida belgilangan aniq jinoyat tarkibi tashkil etadi. Ya’ni, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud ijtimoiy hayotda sodir etilgan real qilmishni kvalifikatsiya qilishda Jinoyat kodeksining Maxsus qismi moddasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibiga tayanadi. Sodir etilgan qilmishni kvalifikatsiya qilish amaliyoti barcha davlatlar jinoyat huquqi uchun xosdir. Mazkur maqolada bir nechta xorijiy davlatlarning qilmishni kvalifikatsiya qilish bo‘yicha tajribasini o‘rganib, ularning milliy qonunchiligimizdagi kvalifikatsiya qilish amaliyoti bilan o‘xshash va farqli jihatlarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-son Qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasining jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish Konsepsiyasi”ning I bob 1-bandida “Jinoyat qonunchiligini xalqaro standartlarga unifikatsiya qilinganligi va muvofiqlashtirilganligi nuqtayi nazaridan inventarizatsiya qilish” muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan.[1] Ushbu zaruriyatdan kelib chiqib, Rossiya, Moldova, Germaniya, Janubiy Koreya va Avstraliya singari davlatlarda jinoyat tarkibining qilmishni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati masalasini ko‘rib chiqamiz va milliy qonunchiligimiz bilan taqqoslashni amalga oshiramiz.

Rossiya jinoyat qonunchiligi va milliy qonunchiligimiz ko‘p jihatdan bir-biriga o‘xshash sanaladi. Shu bilan birga, ular o‘rtasida qilmishni kvalifikatsiya qilish amaliyoti bilan bog‘liq farqlar ham mavjud. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 16-moddasining 2-qismida jinoiy javobgarlikning asosi jinoyat tarkibi ekanligi belgilangan. Unga ko‘ra, “Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo‘lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo‘ladi” [2]. Mazkur norma mazmunidan kelib chiqqan holda, sud-tergov organlari muayyan qilmishni jinoyat deb topish va uni JK Maxsus qismining biror moddasi bilan kvalifikatsiya qilishda jinoyat tarkibini aniqlashga e’tibor qaratadilar. Rossiya Federatsiyasining Jinoyat kodeksida esa, jinoyat tarkibining ahamiyati to‘g‘risidagi modda mavjud emas, ammo mazkur davlat jinoyat huquqi nazariyasida xuddi milliy huquq tizimimizda bo‘lgani kabi jinoyat obyektiv

tomoni, subyekt va subyektiv tomonidan kelib chiqib, qilmishga huquqiy baho berilishi to'g'risida qarashlar mavjud.

Xususan, V.N.Kudryavsev "Qilmishda jinoyat tarkibi belgilari yig'indisining mavjudligi bu jinoiy javobgarlikka tortish uchun eng kam va yetarli asoslar borligini anglatadi. Eng kam degani shu ma'nodaki, agar qilmishda jinoyat tarkibining zaruriy belgilaridan kamida bittasining yo'qligi shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish mumkin emasligini anglatadi. Yetarli deganda, shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun qo'shimcha ma'lumotlarni (obyektiv va subyektiv belgilardan tashqari) yig'ishning zarurati yo'qligidir" degan fikrni ilgari suradi [3].

Shunga o'xshash fikrlarni milliy huquqshunos olimlarimiz ham bildirishgan. Jumladan, M.Usmonaliyev va P.Bakunov jinoyat tarkibi deganda, jinoyat qonunida ko'zda tutilgan muayyan ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning jinoiyligini ifodalovchi tomonlar (elementlar) yig'indisini nazarda tutadi [4].

A.S.Yoqubov va R.Kabulovning fikricha, "Jinoyat tarkibi jinoyat qonunchiligida aniq bir ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat deb ta'riflovchi eng kam va yetarli obyektiv hamda subyektiv belgilar yig'indisidir" [5].

F.Xudoyqulov esa "Jinoyat tarkibi – bu har qanday jinoyatning tashqi va ichki tuzilishini o'zida namoyon etadigan subyektiv va obyektiv belgilarining minimal va yetarli yig'indisidir" deb yozadi [6].

Yuqorida keltirilgan barcha fikrlar mohiyatan bir xil hisoblanadi. Ushbu fikrlarga qo'shilgan holda aytishimiz mumkinki, jinoyat tarkibi – bu sodir etilgan qilmishni jinoyat deb topish uchun asos bo'ladigan eng kam va yetarli belgilar yig'indisidir. Har bir jinoyat uchun qonunda belgilangan zaruriy belgilardan bittasining yo'qligi qilmishning jinoiyligini istisno qiladi. Jinoyat tarkibi nafaqat qilmishni jinoyat deb topishda, balki uni jinoyat qonunidagi muayyan modda bilan kvalifikatsiya qilishda ham birlamchi ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 17-moddasining 1-qismi hamda Rossiya Jinoyat kodeksining 19-moddasi talabiga ko'ra, qilmishni kvalifikatsiya qilishda jinoyat subyektining quyidagi belgilari zaruriy belgi hisoblanadi: 1) jismoniy shaxs bo'lishlik; 2) jinoiy javobgarlik yoshiga yetganlik; 3) aqli rasolik. Demak, ikki davlat qonunchiligida ham kvalifikatsiya uchun ahamiyatli bo'lgan jinoyat subyektining asosiy belgilari bir xil ko'rinishga ega. Ammo, RF Jinoyat kodeksining 20-moddasida jinoiy javobgarlikka tortishning ikki xil yoshi nazarda tutilgan. Umumiy javobgarlikka tortish yoshi 16 yosh bo'lsa, RF JK Maxsus qismidagi bir qator jinoyatlar uchun 14 yosh etib belgilangan. O'zbekiston Respublikasi JK ning 17-moddasiga ko'ra esa, qilmishning xususiyatiga qarab, shaxs 16, 13, 14 va 18 yoshdan

jinoyat subyekti bo'lishi mumkin. Ushbu farq qilmishni jinoyat subyekti belgilaridan kelib chiqib kvalifikatsiya qilishda ikki davlat alohida-alohida tajribaga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, Rossiya Jinoyat kodeksining 105-moddasi qasddan odam o'ldirish uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutadi. Ushbu modda ikki qismdan iborat bo'lib, og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyati ikkinchi qism bilan kvalifikatsiya qilinadi. E'tiborli jihati shundaki, har ikkala qism uchun jinoiy javobgarlikka tortish yoshi 14 yoshni tashkil etadi. Bundan farqli ravishda, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 97-moddasining 1-qismi (qasddan odam o'ldirish) uchun subyekt yoshi 14 yosh, 2-qismi (og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish) uchun esa 13 yosh hisoblanadi. Jinoyat kodeksimizda 13 yoshdan jinoiy javobgarlikka tortish faqatgina 97-moddaning 2-qismi uchun belgilangan. Buni shu bilan izohlashimiz mumkinki, boshqa jinoyatlar bilan solishtirganda, og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirishning ijtimoiy xavfliligi yuqori. Ammo, nafaqat Rossiyada, balki MDH ning boshqa davlatlarida, shuningdek Germaniya va Fransiya kabi rivojlangan huquq tizimiga ega davlatlarda ham qasddan odam o'ldirish uchun jinoiy javobgarlikka tortish yoshi 14 yosh sanaladi. Ma'lumki, fuqarolik huquqida 14 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlar kichik yoshdagi bolalar sifatida e'tirof etiladi. Mazkur yoshdagi voyaga yetmaganlar ba'zi holatlarda o'z xatti-harakatlarining xususiyatini va undan kelib chiqadigan oqibatlarni to'la tushunmasliklari mumkin. Shu sababli, Jinoyat kodeksining 97-moddasi har ikkala qismi uchun jinoyat subyekti yoshini 14 yosh deb belgilashni taklif qilamiz. Zero, bu o'zgarish jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida voyaga yetmaganlar huquq va qonuniy manfaatlarining ishonchli himoyasini ta'minlashga, Jinoyat kodeksida belgilangan insonparvarlik va odillik prinsiplarining yaqqol namoyon bo'lishiga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Shu bilan birga, Rossiya jinoyat qonunchiligida bir qator jinoyatlar nazarda tutilgan bo'lib, ular bizning Jinoyat kodeksimizda alohida jinoyat deb baholanmaydi. Masalan, RF JK ning 164-moddasida "Talon-toroj qilish usulidan qat'iy nazar, tarixiy, ilmiy, badiiy va madaniy jihatdan alohida qimmatga ega bo'lgan hujjatlarni yoki obyektlarni g'ayriqonuniy ravishda egallash" jinoyati belgilangan [7]. Bunda talon-toroj qilish usuli deganda, talonchilik, o'g'irlik, firibgarlik, tovlamachilik va boshqa g'ayriqonuniy usullar tushunilishi kerak. Bundan farqli ravishda, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida bu turdagi qilmish alohida modda bilan kvalifikatsiya qilinmaydi. Ya'ni, agar shaxs tarixiy, ilmiy, badiiy va madaniy jihatdan alohida qimmatga ega bo'lgan hujjatlarni yoki obyektlarni g'ayriqonuniy ravishda egallaydigan bo'lsa, talon-toroj usulidan kelib chiqib, JK 164 – 169-moddalaridan

biri bilan kvalifikatsiya qilinadi. Demak, Rossiya jinoyat kodeksida alohida qimmatga ega bo'lgan hujjatlar va obyektlar jinoyatning maxsus obyekt sifatida mustaqil modda bilan qo'riqlanadi va bu o'z navbatida qilmishni o'g'rilik, talonchilik, firibgarlik kabi jinoyatlarni nazarda tutuvchi moddalar bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilishni taqozo etmaydi.

Moldova davlatining jinoyat qonunchiligini o'rganganimizda, milliy qonunchiligimizga o'xshash jihatlar bilan bir qatorda, muayyan farqlarga ham duch keldik. Jumladan, Moldova Jinoyat kodeksida jinoyat tarkibining ahamiyati alohida modda bilan mustahkamlangan. Kodeksning 15-moddasiga ko'ra, "Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi jinoyat tarkibining elementlari: obyekt, obyektiv tomon, subyekt va subyektiv tomonni tavsiflovchi dalillarni tahlil qilish orqali aniqlanadi" [8]. Bundan shuni tushunish mumkinki, qilmishni nafaqat jinoyat deb topish, balki uning ijtimoiy xavflilik darajasidan kelib chiqib, muayyan modda bilan kvalifikatsiya qilish jarayonida ham jinoyat tarkibi elementlari markaziy o'rin tutadi. Moldova Jinoyat kodeksining 17- va 18-moddalarida subyektiv tomonning zaruriy belgisi sifatida ayb shakllari, ya'ni qasd va ehtiyotsizlik tushunchalarining mazmuni ochib berilgan. Bundan tashqari, xuddi O'zbekistonda bo'lgani kabi Moldova Jinoyat kodeksida ham murakkab aybli jinoyatlar mavjud bo'lib, ular "Aybning ikki xil shakli orqali jinoyat sodir etish" termini bilan yuritiladi va kvalifikatsiyada bitta jinoyat sifatida baholanadi. Moldova Jinoyat kodeksining 19-moddasiga ko'ra, "Agar qasddan sodir etilgan jinoyat mazkur qonunda og'irroq jazo nazarda tutilgan og'ir oqibatlariga olib kelsa va bu og'ir oqibatlar jinoyatchining qasdi bilan qamrab olinmagan bo'lsa, bu oqibatlar uchun jinoiy javobgarlik faqat shaxs ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldindan ko'rgan, ammo uning yuz bermasligiga asossiz ravishda ishonganda yoki ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldindan ko'rmagan bo'lsa-da, vaziyatga ko'ra ko'rishi mumkin va lozim bo'lgandagina kelib chiqadi. Natijada, bu jinoyat qasddan sodir etilgan deb hisoblanadi". Ushbu normaning mazmuni O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 23-moddasining mazmuni bilan bir xildir. Demak, murakkab aybli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish amaliyoti O'zbekiston va Moldovada o'xshash, deyishimiz mumkin. Jinoyatning umumiy subyekt yoshi 16 yosh, ayrim jinoyatlar (ularning ro'yxati Moldova JK 21-moddasining 2-qismida keltirilgan) uchun esa 14 yoshdan ham javobgarlikka tortish mumkin. Eng diqqatga sazovor jihati shuki, Moldova Jinoyat qonunchiligi yuridik shaxs uchun ham jinoiy javobgarlikni belgilagan. Kodeks 21-moddasining 3-qismiga ko'ra, "Jamoaboshqaruviga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxs quyidagi holatlardan birontasi mavjud bo'lganda, jinoiy javobgarlikka tortiladi:

- a) yuridik shaxs muayyan harakatni qilmaslikni yoki ma'lum majburiyatni bajarishni nazarda tutuvchi qonun talablariga rioya etmaydigan bo'lsa;
- b) yuridik shaxs o'z belgilangan maqsadiga va moliyaviy hisob-kitob hujjatlariga amal qilmagan holda, faoliyat olib borayotgan bo'lsa;
- c) yuridik shaxsning yoki uning nomidan ish ko'rishga vakolatli bo'lgan mansabdor shaxsning foydasi uchun qilingan harakatlar shaxsga, jamiyatga va davlatga katta zarar keltirgan bo'lsa. Yuridik shaxsning jinoiy javobgarlikka tortilishi jinoyat sodir etilishida aybdor bo'lgan jismoniy shaxsni javobgarlikdan ozod etmaydi". Modda mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, yuridik shaxsning faoliyatida jinoyat belgilari aniqlanadigan bo'lsa, ham yuridik shaxsning o'zi, ham jinoyatda aybdor bo'lgan jismoniy shaxs (masalan, yuridik shaxs rahbari yoki xodimi) ham javobgarlikka tortilishi lozim. Fikrimizcha, yuridik shaxs tomonidan sodir etilgan qilmish bo'yicha jinoyatni kvalifikatsiya qilishda, milliy qonunchiligimizda bo'lgani kabi, faqat aybdor jismoniy shaxsni jinoyat subyekti sifatida ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Chunki, shaxs tomonidan yo'l qo'yilgan qonun buzilishi uchun yuridik shaxsning javobgarlikka tortilishi adolat me'zonlariga unchalik ham to'g'ri kelmaydi.

Germaniya Jinoyat kodeksida "jinoyat tarkibi" tushunchasi aniq modda tarkibida belgilanmagan. Ammo, Umumiy qismning 13 - 15-moddalari doirasida jinoyatning harakat yoki harakatsizlik ko'rinishida hamda qasd yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilishi mumkinligi nazarda tutilgan. Misol uchun, Germaniya Jinoyat kodeksining 13-moddasiga ko'ra, "Mazkur qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishining oldini olish majburiyatiga ega shaxs tomonidan o'sha harakatlarning qilinmasligi jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi". 15-moddada esa, "Agar qonun ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan harakat uchun jazoni ko'rsatmasa, faqat qasddan sodir etilgan harakatlar jazolanadi", - deyilgan [9]. Bundan ko'rinadiki, Germaniya jinoyat huquqida ham obyektiv va subyektiv tomon qilmishni jinoyat deb topish va uni muayyan modda bilan kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega. Ya'ni, qilmishning qasd yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilganligi obyektiv tomondan o'xshash bo'lgan jinoyatlarni farqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, Kodeksda jinoyat subyektiga xos bo'lgan belgilar ham o'z aksini topgan. Jumladan, 19-moddaga binoan, "Jinoyat sodir etish vaqtida 14 yoshga to'lmagan shaxs aybsiz holda harakat qilgan deb topiladi". Mazkur norma kvalifikatsiya uchun nihoyatda muhim bo'lib, jinoyat subyekti yoshini belgilab beradi. Demak, Germaniyada har qanday jinoyat uchun shaxs 14 yoshdan boshlab jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Jinoyat subyekti bo'yicha qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonida

shaxsning aqli rasoligi, albatta, tekshirilishi lozim. Chunki, mazkur belgi Germaniya Jinoyat kodeksida jinoyat subyektning zaruriy belgilari qatoriga kiritilgan. Germaniya jinoyat qonunchiligining milliy qonunchiligimizga o'xshash jihatlaridan yana biri – bu jinoyatga suiqasd qilish uchun ham jazoning mavjudligidir (GFR JK 23-moddasi). Ya'ni, jinoyatning tugallanganligi yoki suiqasd ekanligi qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta'sir ko'rsatmaydi, bu holat faqatgina sud tomonidan jazo tayinlashda inobatga olinadi. Respublikamiz va Germaniya jinoyat qonunchiligi o'rtasida umumiy jihatlarining borligini har ikki davlat qonunchiligi romano-german huquq tizimiga taalluqli ekanligi bilan izohlashimiz mumkin. Shunga qaramasdan, mazkur davlatning jinoyat huquqi sohasidagi, xususan qilmishni kvalifikatsiya qilishdagi ba'zi tajribalarini milliy qonunchiligimizga joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Xususan, yuqorida aytib o'tganimizdek, JK 97-moddasining 2-qismi uchun ham jinoyat subyekti yoshini 14 yosh etib belgilash lozim.

Sharqiy Osiyo mamlakatlari orasida Janubiy Koreya o'zining rivojlangan huquq tizimi bilan ajralib turadi. Boshqa huquq sohalari bilan bir qatorda, jinoyat huquqi va qonunchiligi ham ancha takomillashgan. Mazkur davlat Jinoyat kodeksi Umumiy qismining bir qator moddalarida jinoiy javobgarlik yoshi, aqli noraso shaxs tomonidan jinoyat sodir qilish, jinoiy qasd, ehtiyotsizlik, harakat yoki harakatsizlik bilan jinoyat sodir qilish kabi jinoyat tarkibi zaruriy belgilarining mazmuni ochib berilgan. Mazkur belgilar jinoyat kodeksidagi har bir jinoyat uchun xos bo'lib, ularsiz qilmish jinoyat hisoblanmaydi. Shu sababli, Koreya jinoyat qonunchiligi har bir holatda ushbu belgilarning aniqlanishi shartligini belgilaydi. Jinoyat kodeksi moddalarining ba'zilarida zaruriy belgilar dispozitsiyada bevosita ko'rsatilsa, boshqalarida jinoyatning xususiyatidan kelib chiqib aniqlanishi lozim bo'ladi. Masalan, ushbu davlat Jinoyat kodeksining XIII bobida nazarda tutilgan yashash joyiga o't qo'yish (164-modda), jamoat binolariga yoki obyektlariga o't qo'yish (165-modda), boshqa obyektlarga o't qo'yish (166-modda) kabi jinoyatlar qasddan sodir etiladi. Agar ushbu obyektlarga ehtiyotsizlik orqasida o't ketsa, qilmish yuqoridagi moddalar bilan emas, balki 170-modda bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim. Ko'rib turganimizdek, Janubiy Koreya jinoyat huquqida ham aybning ikki xil shakli mavjud bo'lib, ular obyektiv tomondan o'xshash jinoyatlarni o'zaro farqlashga va bu orqali qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, xuddi O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida bo'lgani singari ayrim moddalarda jinoyat tarkibining u yoki bu fakultativ belgisi asosiy belgi sifatida o'rnatilgan. Bunday holatlarda mazkur fakultativ belgilar ham kvalifikatsiya uchun ahamiyatga ega bo'ladi. Jumladan, Janubiy Koreya Jinoyat kodeksining 122-moddasida

“Mansabdor shaxsning arzirli sababsiz o‘z xizmat majburiyatlarini bajarishni rad etishi yoki mazkur majburiyatlarni tashlab ketishi” uchun, 129-moddada esa “Mansabdor shaxsning pora olishi” uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan bo‘lib, qilmishni aynan ushbu moddalar bilan kvalifikatsiya qilish uchun jinoyat subyekt *mansabdor shaxs* (*public official*) bo‘lishi shart. Bundan tashqari, Kodeksning 152-moddasiga ko‘ra, “Guvohlik qasamyodini qabul qilgan guvohning bila turib, yolg‘on ko‘rsatuv berishi besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish yoki o‘n million vongacha jarima jazosi tayinlashga asos bo‘ladi” [10]. Bunda jinoyat subyekt har qanday shaxs emas, balki ishga *guvoh* (*witness*) sifatida jalb qilingan shaxs bo‘lishi lozim. Jinoyat kodeksida nafaqat subyekt va subyektiv tomonning fakultativ belgilari, balki jinoyat predmeti va obyektiv tomonning jinoyat sodir etish usuli, vaqti, joyi, sharoiti, quroli kabi fakultativ belgilari ham dispozitsiyada keltirilishi orqali kvalifikatsiyaga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, Kodeks 180-moddasida (Suv toshqini paytida toshqindan himoyalovchi qurilma va mexanizmlarga zarar yetkazish yoki ularni ishdan chiqarish) jinoyat sodir etish sharoiti, ya’ni suv toshqini payti obyektiv tomonning zaruriy belgisi bo‘lib, ushbu belgisiz qilmishni mazkur modda bilan kvalifikatsiya qilish mumkin emas.

Xorijiy davlatlarning jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish bo‘yicha tajribasi o‘rganilganda, ular orasida Avstraliya jinoyat qonunchiligi o‘ziga xosligi bilan ajralib turishiga guvoh bo‘ldik. Boshqa davlatlardan farqli ravishda, mazkur davlat Jinoyat kodeksining Umumiy qismida **“jinoyat elementlari”** (*elements of offence*) tushunchasi, tasnifi va ahamiyati xususida to‘liq ma’lumot berilgan. Jumladan, Kodeks 3.1-moddasiga ko‘ra, jinoyat o‘z ichiga moddiy va ayb elementlarini (*physical and fault elements*) qamrab oladi. O‘z navbatida, 4.1-moddada keltirilishicha, jinoyatning moddiy elementlari quyidagilardan iborat:

- a) xulq-atvor (*conduct*);
- b) xulq-atvor natijasi (*a result of conduct*);
- c) xulq-atvor va uning natijasi o‘rtasidagi holat (*circumstance*) [11].

Ushbu elementlar orasida xulq-atvor ikki xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: harakat (*act*) va harakatsizlik (*omission*). Bevosita milliy qonunchiligimizga solishtiradigan bo‘lsak, harakat va harakatsizlikni o‘z ichiga olgan xulq-atvor *ijtimoiy xavfli qilmishga*; xulq-atvor natijasi *ijtimoiy xavfli oqibatga*; xulq-atvor va uning natijasi o‘rtasidagi holat esa *ijtimoiy xavfli qilmish va oqibat o‘rtasidagi sababiy bog‘lanishga* to‘g‘ri keladi. Demak, Avstraliya Jinoyat kodeksida belgilangan moddiy elementni jinoyatning obyektiv tomoni deb, atashimiz mumkin. Avstraliya Jinoyat kodeksining 5.1-moddasiga ko‘ra, jinoyatning ayb elementlari quyidagilar

bo'lishi mumkin: a) qasd (*intention*); b) xabardorlik (*knowledge*); c) beparvolik (*recklessness*); d) ehtiyotsizlik (*negligence*).

Ma'lumki, Jinoyat kodeksimizda aybning qasd va ehtiyotsizlik shakllari nazarda tutilgan. Avstraliya jinoyat qonuni esa, xabardorlik va beparvolik shakllarini ham ajratib ko'rsatgan. Aslida, bu tushunchalar ham begona emas. Negaki, xabardorlik deganda, shaxsning o'zi sodir etgan qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglashi va undan kelib chiqadigan oqibatlariga ko'zi yetishi tushunilsa, beparvolik o'z-o'zidan ehtiyotsizlikning turi hisoblanadi. Shunday qilib, Avstraliya Jinoyat kodeksida belgilangan aybning 4 ta elementi jinoyatning subyektiv tomonini tashkil qiladi. Garchi Kodeksda jinoyat obyekti to'g'risida so'z yuritilmagan bo'lsa-da, jinoyat qonunidagi har bir norma alohida ijtimoiy munosabatni qo'riqlaydi va ular jinoyat obyekti sanaladi. Jinoyat subyekti uchun Kodeksda yosh va aqliy sog'lomlik belgilari o'z aksini topgan. Yuqorida Rossiya, Moldova, Germaniya va Janubiy Koreya jinoyat qonunchiligini tahlil qilganimizda, subyekt yoshining minimal chegarasi 14 yosh ekanligini ko'rgan edik. Ammo, Avstraliya jinoyat qonunida bu chegara 10 yosh hisoblanadi. Avstraliya JK 7.1-moddasiga muvofiq, 10 yoshdan kichik bo'lgan bolalar jinoyat uchun javobgarlikka tortilmaydi. 7.2-moddada ta'kidlanishicha, 10 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar o'z xulq-atvorining huquqqa xilofligini anglay olgan taqdirdagina, jinoyat uchun javobgarlikka tortiladi. Demak, qilmishni Avstraliya Jinoyat kodeksidan kelib chiqib, kvalifikatsiya qilishda yuqoridagi jinoyat elementlarining barchasi aniqlanishi lozim.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, garchi yuqoridagi davlatlar qilmish uchun turli xil jinoiy javobgarlikni belgilasa-da, ularning barchasida qilmishni kvalifikatsiya qilish jinoyat tarkibi belgilaridan kelib chiqib, amalga oshiriladi. Ya'ni, real hayotda sodir etilgan bitta qilmishni boshqasidan farqlash uchun unga xos bo'lgan belgilar jinoyat qonunida javobgarlik belgilangan jinoyatning obyektiv va subyektiv belgilari bilan taqqoslab ko'riladi. Sodir etilgan qilmishning belgilari jinoyat qonunidagi qaysi modda belgilari bilan mos tushsa, qilmish aynan o'sha modda bilan kvalifikatsiya qilinib, jazo ham mazkur modda sanksiyasi doirasida tayinlanadi.

Shu bilan birga, amaliyotda ba'zan sud-tergov organlari tomonidan jinoyat tarkibi barcha elementlarining aniqlanmasligi sababli jinoyat hisoblanmagan qilmishlarni jinoyat deb topish yoki qilmishni boshqa jinoyat sifatida noto'g'ri kvalifikatsiya qilish holatlarning oldini olish maqsadida faqat jinoyat huquqi nazariyasida emas, balki Moldova va Avstraliya tajribasida bo'lgani kabi O'zbekiston

Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksida ham jinoyat tarkibi elementlarini aniq ko'rsatish va JK 16-moddasini quyidagicha ifodalash maqsadga muvofiq bo'ladi, deb o'ylaymiz: "Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari: obyekt, subyekt, obyektiv tomon va subyektiv tomon belgilari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi".

Fikrimizcha, modda dispozitsiyasini bu tarzda ifodalash qilmishni kvalifikatsiya qilishga vakolatli bo'lgan shaxslarning jinoyat tarkibi barcha elementlarini aniqlashiga va unga to'g'ri baho berishiga sabab bo'ladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi "Jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3723-son Qarori // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On improving the system of criminal and criminal legislation" National Database of Legislation, May 14, 2018, No. 3723). <https://lex.uz/docs/55471975//>;
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 1994-yil 22-sentabr, // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi (Criminal code of the Republic of Uzbekistan, National Database of Legislation, September 22, 1994.). <https://lex.uz/docs/6750126//>;
3. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификация преступлений. М., 2007. – С. 313 (Kudryavsev V.N. General theory of qualification of crime. M., 2007. – P.313);
4. Usmonaliyev M., Bakunov P. Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik.—T.: «Nasaf», nashriyoti, 2010. – B. 553. (Usmonaliev M., Bakunov P. Criminal Law.General section: Textbook for Universities. —Tashkent: Nasaf Publishing House, 2010. - P. 553);
5. Yakubov A., Kabulov R. Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2009. – B. 374. (Yakubov A., Kabulov R. Criminal Law. General section: Textbook – T.: Academy of the Ministry of internal affairs, 2009. - P. 374);
6. Xudayqulov F.X. Jinoyat va jinoyat tarkibi tushunchalari hamda ular (subyektiv va obyektiv) belgilarining o'zaro munosabati: instrumental tahlil va taklif // Huquqiy tadqiqotlar jurnali // – 2021. – T. 6. – №. 11. (Xudaykulov F.X. Relationship of the concepts of crime and the corpus delicti and their signs (objective and subjective): instrumental analysis and proposals // Journal of Law Research. - 2021. - T. 6. - №. 11);

-
7. Уголовный кодекс Российской Федерации // <https://www.consultant.ru> = ht814952 (июня 13, 1996 года). (Criminal code of Russian Federation // <https://www.consultant.ru> = ht814952 (June 13, 1996));
  8. Moldova Respublikasi Jinoyat kodeksi // <https://www.legislationline.org> = hp1345668 (2003). (The Criminal code of the Republic of Moldova // <https://www.legislationline.org> = hp1345668 (2003);
  9. Germaniya Jinoyat qonuni // <https://ec.europa.eu> = st4258791 (1998-yil 13-noyabr). (German criminal code // <https://ec.europa.eu> = st4258791 (November 13, 1998);
  10. Janubiy Koreya Respubikasi Jinoyat kodeksi // <https://www.refworld.org/docid/3f49ed4.html> (Oktober 3, 1953). (The criminal code of the South Korea // <https://www.refworld.org/docid/3f49ed4.html> (Oktober 3, 1953);
  11. Avstraliya jinoyat kodeksi // <https://www.refworld.org> = hh5687312 (1995). (The criminal code of the South Korea // <https://www.refworld.org> = hh5687312 (1995).

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТОЧНОСТИ РЕЧИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Алиева Хосият Хуснидиновна

Студентка факультета дошкольного образования
Кокандский Государственный Педагогический институт

АННОТАЦИЯ

Ребенок самопроизвольно, проявляя творчество, начинает обыгрывать понравившееся слово или форму, активно, многократно использовать их в инициативной речи, отыскивая для них новый контекст, фонетический облик.

Ключевые понятия: *игровая и речевая активность, языковые игры, фольклор, инстинировки, кукольный театр, драматизация, пластические упражнения.*

ANNOTATION

The child spontaneously, showing creativity, begins to play around with the word or form he likes, actively, repeatedly use them in initiative speech, looking for a new context, phonetic appearance for them.

Keywords: *game and speech activity, language games, folklore, instincts, puppet theater, dramatization, plastic exercises.*

ВВЕДЕНИЕ

На начальных этапах (младший дошкольный возраст) ведущее значение имеют совместные с взрослым сюжетно-отобразительные игры детей, подвижные, музыкальные игры и пластические упражнения, игры-драматизации (импровизации), инсценировки, кукольный театр, элементы игры и драматизации при рассматривании картин, при рисовании, лепке, аппликации — такие виды игровой активности, которые имеют широкий общеразвивающий эффект, возбуждают в детях положительные эмоции, стимулируют игровую и речевую активность и тем самым создают естественные условия для спонтанного возникновения языковых игр, заимствования из произведений фольклора и художественной литературы, из речи педагога форм и структур языка. Эти формы работы не теряют своего значения и в дальнейшем.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Уже на четвертом году жизни важнейшим условием (средством) полноценного формирования грамматического строя языка дошкольника становится обучение связной речи и рассказыванию, которое опирается на

игровой опыт детей и разворачивается в форме сотворчества педагога и ребенка. Стремление к творчеству изначально присуще дошкольнику. Самостоятельное сочинение коротких историй-фантазий встречается уже у трехлетних детей.

Спонтанное усвоение языка и форм речи у них носит творческий характер, проявляется в речевом и словесном творчестве. Подражание, повтор, несомненно, играют определенную роль в овладении языком, но эти процессы не имеют формы слепого повторения, специального зазубривания образцов. Ребенок самопроизвольно, проявляя творчество, начинает обыгрывать понравившееся слово или форму, активно, многократно использовать их в инициативной речи, отыскивая для них новый контекст, «нащупывая» фонетический облик. Заимствование готовых образцов речи (репродукция) у младших дошкольников носит отсроченный характер, проходя через ум и эмоции ребенка. То есть имеются латентные, скрытые периоды развития. Заимствования, репродукция, подражание осуществляются на основе языковых обобщений и речетворчества. Коммуникативно не мотивированные задания педагога повторить ту или иную форму, конструкцию, текст (насаждение репродуктивной речи) активно отвергаются младшими дошкольниками; старшие дети скучают на таких занятиях, выполняют задания из послушания. Этим, на наш взгляд, объясняются выявляемые в процессе аттестации довольно низкие результаты речевой работы в отдельных детских садах и наблюдаемый в них поздний тип формирования связной речи.

Речь должна идти о создании условий для полноценного освоения грамматического строя языка, прежде всего его системы, богатства синтаксических, морфологических и словообразовательных средств на основе развития и поощрения самопроизвольной поисковой активности ребенка в сфере грамматики, спонтанных языковых игр, экспериментирования со словом и его формами, на основе речевого (словесного) творчества, использования языковых средств в разных формах общения со взрослыми и детьми. Задача формирования грамматически правильной речи актуальна для старшего дошкольного возраста и успешно решается при опоре на развитие лингвистического отношения к слову, возникающего в результате работы на предыдущих этапах речевого развития. Типичные трудности освоения детьми грамматической стороны речи.

Развитие морфологической стороны речи детей сопряжено с рядом трудностей, связанных с особенностями русского языка. Прежде всего в

русском языке очень сложная система окончаний существительных, не фиксировано место ударения в словах, чрезвычайно большое многообразие чередований гласных и согласных звуков в основах глаголов. Кроме того, дошкольники затрудняются с усвоением родовой принадлежности существительных, пониманием и использованием пространственных предлогов и наречий. Речь способствует развитию личности ребенка целом, расширяет его знания, его кругозор, помогает общаться окружающими, осознать правила поведения.

Но дети двух—четырёх лет испытывают трудности в овладении грамматическими формами речи. Назовем основные из них: 1) искажение родовых окончаний в начальной форме («красная пальто», «дядя ушла», «машина поехал») и при склонении («съел яблоку», «гладил утюгой», «красный карандашом», «в новой доме»); 2) неверное использование форм числа («красивый шары», красными ягоды», «машины едет»); 3) ошибки в употреблении падежных форм: а) сведение падежной формы к начальной форме слова («слепили баба», «много девочки», «качались качели»); б) ошибки в употреблении падежей и предлогов («книга столе», «листки на дерево», «шли с товарищ»). Остальные ошибки связаны с искажением словесной структуры слова («капу» вместо капуста, «балкаса» вместо колбаса), с употреблением части основы вместо целого слова («красн шар», «стеклянн банка»), с употреблением неопределенной формы глагола вместо спрягаемой формы («мама читать», «Вова спать»), со смешиванием предлогов и приставок.

Естественно, что содержание и методика работы с детьми третьего года жизни по обогащению их речи грамматическими формами определяется требованиями к речи ребенка этого возраста, а также знанием характерных для них затруднений.

Прежде чем описывать методику развития грамматического строя речи детей от двух до трех лет, еще раз напоминаем, что развитие грамматического строя осуществляется одновременно с развитием активного и пассивного словарного запаса ребенка и формированием правильного звукопроизношения. Вот почему основная задача воспитателя состоит в том, чтобы научить детей практически пользоваться фразовой речью, т. е. правильно употреблять в речи основные грамматические категории, сформировать навык практического словоизменения по числам, падежам, временам, лицам, родам. Для осуществления этой цели воспитатель проводит специальные грамматические упражнения на предметных занятиях.

Задачи и содержание работы по формированию грамматически правильной речи детей в возрастных группах. Разные стороны грамматического строя языка — синтаксис, морфологию, словообразование — ребенок усваивает по-разному, и на каждой возрастной ступени на передний план выступает что-то одно. Так, системой словоизменения — правилами склонения и спряжения, многообразием грамматических форм слов дети овладевают главным образом в младшем и среднем дошкольном возрасте. В старших группах на передний план выдвигается задача усвоения традиционных, «нерегулярных» форм изменения всех слов, входящих в активный словарь ребенка. Способы словообразования осваиваются детьми позже, чем способы словоизменения.

Наиболее интенсивное формирование словообразовательных умений и навыков происходит в средней и старшей группах, а вот критическое отношение к своим действиям, точное знание норм словообразования у детей только начинает складываться в подготовительной к школе группе. Последовательность становления грамматической стороны языка обусловлена его строением, а также традиционными способами организации детской игровой, практической и познавательной деятельности; формами сотрудничества, общения ребенка с окружающими. Однако личный опыт у детей очень неодинаков, и это приводит к широкому многообразию индивидуальных особенностей речевого развития. В каждой возрастной группе есть дети, имеющие очень высокий уровень владения родным языком, и рядом же находятся их сверстники, отстающие от товарищей в речевом развитии. Поэтому работа по грамматике в детском саду должна строиться так, чтобы предоставлять каждому ребенку возможность решать посильные речевые задачи.

На первых этапах речевого развития перед ребенком прежде всего ставят задачу понимать смысл сказанного (например, ориентируясь на окончание существительного, различать, где один предмет, а где много). Следующая задача — использовать то или иное грамматическое средство в собственной речи, говорить так, как говорят другие. Более сложно — самостоятельно образовывать форму нового слова по аналогии со знакомыми, например, форму фишками (играю фишками), хотя взрослый впервые употребил это слово в именительном падеже единственного числа — фишка. И совсем иная, еще более трудная задача — оценить грамматическую правильность речи, определить, можно или нельзя так сказать. В работе с младшими дошкольниками большой удельный вес занимают речевые задачи первого типа

(на понимание и использование в речи грамматических средств). Задачи оценочного характера, как правило, по силам старшим дошкольникам. Но в силу того, что в каждой возрастной группе уровень речевого развития детей неодинаков и различается в очень широких пределах, во всех возрастных группах и почти на каждом занятии следует предусматривать решение детьми и тех и других задач. Само собой разумеется, что удельный вес этих типов задач в группах будет все же неодинаков.

REFERENCES

1. Бабаева Д.Р «Нутқ ўстириш методикаси» Тошкент “Фан ва технология” 2009й
2. ”Теория и методика Стародубова М.:Академия2012г
3. Тихеева Е.И.”Развитие речи детей” Москва. Изд.Юрайт 2019г.-161стр.

ETYMOLOGY OF UZBEK AND ENGLISH ARCHITECTURE- CONSTRUCTION TERMINOLOGY

Saloydinova Nargiza Shuhratovna

Tashkent institute of architecture and civil engineering.

ABSTRACT

This article describes Uzbek and English architecture and construction terminology. Also in this article we analyze the etymology of some old terms of Uzbek and English languages with their translation in Russian, which were created by grammatically and syntactically meaning of two or more words with independent meanings.

Key words: *construction and architecture, building terms, systematization, specialization, the formation of terms, generalization, architectural meaning*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается узбекская и английская архитектурно-строительная терминология. Также в этой статье мы анализируем этимологию некоторых старинных терминов узбекского и английского языков, которые были созданы грамматически и синтаксически значением двух или более слов с самостоятельными значениями.

Ключевые слова: *строительство и архитектура, строительные термины, систематизация, специализация, терминообразование, обобщение, архитектурное значение.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz arxitektura va qurilish terminologiyasi yoritilgan. Shuningdek, ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli so'zlarning grammatik va sintaktik yo'l bilan yaratilgan ayrim qadimiy atamalarining etimologiyasini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: *qurilish va arxitektura, qurilish atamalari, tizimlashtirish, ixtisoslashtirish, atama hosil qilish, umumlashtirish, me'moriy ma'no.*

INTRODUCTION

Formation of a real scientific terminology in Uzbekistan has began since the 1930s. In this case, great benefit was provided by the "Central Committee for the New Alphabet and terminology". Under this direct supervision and with the participation of this committee, the first Russian-Uzbek terminological dictionaries, teaching aids was created. Business was settled on translation and publication of a

number of literatures on agriculture, mechanization, industries. By this time there was interest to the study of theoretical issues of terminology. In this respect of particular interest are the works of U.L. Ursunov, S. Ibragimova and a number of other researchers.

LITERATURE ANALYSIS

Later, S. Ibragimov created a monograph of 3 parts under the general title "Professional vocabulary of Fergana dialects" plastering / knife making, lock making, tin work, etc.

From a scientific point of view, particularly, the research of I. Ibragimov, which is devoted to the study of the vocabulary of plasterers, has a great importance for Uzbek terminology. The work contains a number of statements regarding the emergence and further functioning of hundred building terms. In general, the specific fundamental work of S. Ibragimov "To illuminate the material and cultural history of our people, to develop the history of the Uzbek language and dialectology" is great contribution to the vocabulary of professionals.

In recent years, a lot has been done in "solution of theoretical questions terminology of the Uzbek language: scientific papers have been written, monographies, a large number of articles, a number of dissertations were defended. For example, articles, brochures and monographs such as S. Usmanov, R. Daniyarov, H. B. Bazarova, T. Tursunova and others, disertificates of R.Daniyarov /doctoral/, H.Jamalkhanova, A.Kurbanov,L. Reshetova, M. Asamutdinova, L. Danilova, A. Ramazanova, S. Azizov, H. Bakaeva, A. Khusanov, A. Kasymov.

DISCUSSION AND RESULTS

The listed monographs, brochures, articles and dissertations, published dictionaries, undoubtedly, will assist in solving issues of terminology by theoretical and practical point of view with deeply scientific thoughts.

But so far, a separate monographic study has not been devoted to the study of the construction terminology of the Uzbek language. Meanwhile, the rapid development of construction, its transformation into one of the branches of industry, the widespread use of mechanization and automation are primarily reflected in terms. It goes without saying that these changes taking place in this branch of terminology / the formation of terms, their systematization and a number of others / require the development of scientific and theoretical issues and practical solutions - the compilation of a terminological dictionary of construction terms.

The construction theme is also reflected to some extent in individual works devoted to construction and architecture, i.e. in special scientific works, in historical and ethnographic studies. In these works, of course, building terms are not subjected to linguistic analysis. But they contain sufficient data on tools, building materials, buildings and their parts, as well as processes related directly to construction, about their names'. In this regard, we can highlight the monographs of A.K. Pisarchik "Building materials and constructive techniques of folk craftsmen of the Fergana Valley in the XIX - early XX centuries". So, in the work of A.K. Pisarchik, although the goal was to analyze the achievements of the Uzbek people in the field of national architecture in ethnographic terms, using the example of the construction of the Ferghana Valley, it contains sufficient information about the etymology of the building terms he himself collected. In his opinion, in the lexicon of builders and residents of the Fergana Valley and in a number of other regions of Uzbekistan, along with Uzbek / general Turkish terms, Persian-Tajik / *devol, loy, ayvon, peshayvon*, etc. / are used, and mixed Tajik-Uzbek and Uzbek- Tajik terms: *kush sinch, du sinch* also were used. From the research work of A.K. It becomes clear that Samarkand architects used the following terms to build the foundation, wall, ceiling: *sandhari* - a foundation made of large bricks, *khishtfarch* - a floor lined with bricks, *devol* - an adobe wall, *bolodori* - the upper beam of the door frame, *zaborrav // zavarrav* - upper strapping from beams, *chorchub* - a square or rectangle of four beams, *vassa* - slabs - halves or thirds of hacked perches, *buyra* - reed braid, etc.

The merit of the author's is that it describes parts of the construction art of Samarkand, from ancient times to the present in detail. The most important thing is that the research work of A.K. Pisarchik reflected a large number of construction terms that were in the everyday life of the population. From his work it becomes clear that to design a city dwelling in the dialects of the builders, such terms were used as: *peshayvon* - передний отвал, *berun* - внешний городской дом, *dorun*-внутренний городской дом, *mehmonhona* - гостинная для мужчин, *zinai minori*- минаретная лестница, *tula // tagtula* - полуподвальное помещение, *darvozahona* - сооружение над входной калиткой and etc.

The research work of A.K. Pisarchik is interesting because it reflects a large number of terms denoting architectural details and artistic and decorative techniques. Such terms include, in particular: *болари вассажут* - открытый балочный потолок, *болори лула* - балки круглого сечения, *мадохил* - плоскость среза, образующая трехполостную фигуру, *пилтавасса* - ваза в виде фитилей, *тахмон* - ниша для хранения постели, *токча/уреза* -глубокая узкая ниша, *гурех*

- арабски, геометрический орнамент, *багдоду* - род двери, *дарвоза* - ворота и мн.др.

The foregoing give us the following conclusion: the issues of terminology are constantly in the field of view as an object of linguistic research not only in Russian, but also in other linguistics of peoples, they are also intensively studied in Uzbek linguistics. Despite this, construction terminology, whose origins go back to the distant past, has not yet become the object of a special linguistic study.

If we look through the terms of the English language, you can find out that usually the specialization of the meanings of words is associated with the awareness of a certain area of activity as a special one. In the studied array of terms, there were 10 lexical units formed in this way. All of them are quite old, the last of them appeared in 1835. The first of them *-pendant* - an architectural detail, designed in the form of a pendant, was formed from the commonly used "*pendant*" in 1322. Слово *volume* со значением «объем» в 1621 г. приобрело специальное значение «внутренний объем здания». В 1626 г. слово *fret* (прямоугольный орнамент) образованное от значения «дамская сетка для волос из драгоценных камней» приобрело специальное значение «архитектурный орнамент из пересекающихся прямоугольных линий, лепнина на потолке. Термин *lucarne* со значением «отверстие на чердаке или в крыше для пропуска света» в 1631 г. приобрел значение «круглое небольшое окно в классическом фронтоне». The word *volume* with the meaning "volume" in 1621 acquired the special meaning "*internal volume of the building*". -rectangular lines, stucco on the ceiling. The term *lucarne* with the meaning "a hole in the attic or in the roof to let in light" in 1631 acquired the meaning of "a small round window in a classical pediment."

The term *design - architectural design* - appeared in 1644 from a word with the general meaning "plan, design." In the middle of the 17th century, from the long-existing English word with the meaning "*color*" (now replaced in this sense by the word color) a term was formed with the meaning "architectural coloring".

CONCLUSION

The word *knop*, with the general meaning of "growth, bump" in 1730 acquired the specialized meaning of "a round protrusion at the end of the profile or intersection of the ribs." in 1760. The word *label*, which had the general meaning of "label, brand", in 1823 received the architectural meaning of "a teardrop over a door, window or other opening in the form of molding." The word *transition*, meaning

"transition, transition", in 1835 acquired a specialized meaning of an intermediate architectural style between earlier and later styles.

Along with the specialization of the meaning, two cases of generalization of the meaning were noted: The word *pier*, which had the meaning "bridge support", in 1666 received a wider meaning "a massive stone vertical supporting structure"; The word fanlight, which meant "a window above a door in the form of a semicircular fan", in 1886 expanded its meaning and was also used in the meaning of "a window above a door of any shape." All these terms were borrowed from Latin, Greek and French.

REFERENCES

1. Nishonov P. French and uzbek terminology : Philol. Can.diss.abstract - Tashkent, 2009. - 26 p.
2. Polivanov E.D. Russian grammar in comparison with the Uzbek language. – Tashkent, 1934.–182s.
3. Paluanova H.D. Ecological terminology derivational-semantic features (Uzbek, Karakalpak, English and Russian): DSc diss. abstract - T., 2016. - 88 b.
4. Proshina A.A. Modeling a bilingual dictionary-thesaurus in economics: Abstract of the thesis. diss. philol. Sciences. - Ekaterinburg, 2008. -23 p.
5. Pisarchuk K.. Some system discrepancies between Russian and English terms and their reflection in translation. Abstract cand. of Philol. Sciences. - M., 1974. - 30 p.

ХУДУД МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ПРОГНОЗ ҚИЛИШДА ARIMA МОДЕЛИ ВА СУНЪИЙ НЕЙРОН ТЎР (ANN) ВОСИТАЛАРИНИ ТАҚҚОСЛАШ

Намазов Гафур Шокулович,
Термиз давлат университети,
таянч докторант

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Сурхондарё вилояти ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажмини моделлаштириши ва прогнозлаш жараёни амалга оширилган. Шунингдек, ARIMA ҳамда ANN моделларини прогнозлаш самарадорлиги таққосланган. Натижада прогнозлаштиришида ARIMA бўйича энг яхши модель ARIMA (1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴, ANN бўйича эса чиқши нейрони модели MLP (4-7-1) эканлиги аниқланган. Бундан ташқари, 2025 йилгача ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажми прогноз қилинган.

Калит сўзлар: ЯҲМ ҳажми, ARIMA модели, ANN модели, Бокс-Женкинс усули, Акаике ахборот мезони, Шварц ахборот мезони, прогнозлаштириши.

АННОТАЦИЯ

В данной статье был проведен процесс моделирования и прогнозирования объема валового регионального продукта Сурхандарьинской области. Также сравнена эффективность прогнозирования моделей ARIMA и ANN. В результате лучшей моделью по ARIMA в прогнозировании является ARIMA (1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴, а по ANN оказалось модель выходного нейрона MLP (4-7-1). Кроме того, прогнозирован объем валового регионального продукта до 2025 года.

Ключевые слова: объем ВРП, модель ARIMA, модель ANN, метод Бокса-Дженкинса, информационный критерий Акаике, информационный критерий Шварца, прогнозирование.

ABSTRACT

In this article, the process of modeling and forecasting the volume of the gross regional product of the Surkhandarya region was carried out. The forecasting efficiency of the ARIMA and ANN models is also compared. As a result, the best ARIMA model in forecasting is ARIMA (1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴, and according to ANN, the model of the output neuron MLP (4-7-1) turned out to be the best. In addition, the volume of the gross regional product is predicted until 2025.

Keywords: GRP volume, ARIMA model, ANN model, Box-Jenkins method, Akaike information criterion, Schwartz information criterion, forecasting.

КИРИШ

Сўнги йилларда прогнозлаш давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва келгусидаги стратегик мақсадларини режалаштириш ҳамда аҳоли фаровонлигини таъминлашга қаратилган йўлларида бирига айланди. Шунинг учун жаҳон бозори ҳолатини прогноз қилишда вақтли қаторлардан фойдаланиш прогнозлашнинг асосларидан биридир. Бироқ, вақтли қаторлар орқасида ётган қонуниятларнинг юқори ўзгарувчанлиги туфайли бундай прогнозлаш моделини ишлаб чиқиш осон иш эмас. Сўнги бир неча ўн йилликларда кўплаб тадқиқотчилар иқтисодий-ижтимоий барқарор ривожланиш фаолиятини таҳлил қилиш ва прогноз қилишнинг турли усуллари таклиф қилишди ва ишлаб чиқишди. Шулардан бири ARIMA модели кўплаб янги моделлаштириш ёндашувларини баҳолаш учун асосий восита сифатида ишлатилган (Gosasang V., Chan., W. and Kiattisin, S. 2011.)[2]. Бироқ, ARIMA умумий бир ўзгарувчи модель бўлиб, у прогноз қилинаётган вақтли қаторлар чизиқли ва стационар бўлиши тахминига асосланган ҳолда ишлаб чиқилган ҳамда Сунъий нейрон тўрлари, прогноз қилиш ва тизимни моделлаштиришда яхши маълум бўлган функция, яқин йилларда вақтли қаторини таҳлил қилиш ва прогнозлашда ўзининг катта ролини кўрсатди (J. Yao and C.L. Tan, S. Yaser and A. Atiya)[3-4], 1996. Нейрон тўрни қўллаш орқали прогноз қилишда, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш жараёнларини прогнозини ўрганиш учун кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, аммо Ўзбекистонда ҳозиргача олиб борилган жуда кўплаб тадқиқотларнинг ҳеч бирида ҳудуд ЯҲМ ҳажмини прогноз қилиш учун ANN ва ARIMA моделини қўлламаган. Хусусан, биз учта тадқиқот саволини кўтарамиз. Дастлаб, ушбу тадқиқот ARIMA ва ANN кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда ЯҲМ ҳажмининг кейинги йиллардаги яқин қийматини прогноз қилиш учун моделларни ишлаб чиқдик. Иккинчидан, биз ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажмининг прогноз қилинган қийматлари натижалари ва тенденцияларини кўриб чиқдик ва таққосладик. Учинчидан, биз ўртача мутлоқ фоизли хатолик (MAPE) моделларнинг аҳамиятлигини баҳолаш ва янги хулосаларни олиш учун ҳудуд ЯҲМ ҳажмини прогноз қилишда ANN ва ARIMA ёндашуви натижа ва тенденцияларини солиштириш учун фойдаландик.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Бизга илгаридан маълумки, миқдорий прогнозлаш моделларини аслида икки тоифага бўлиш мумкин: вақтли қаторларга асосланган моделлар ва

сабабларга қурилган усуллар. Вақтли қаторни таҳлил қилиш олдинги маълумотларини талаб қилиб модель кўринишини аниқлашга ҳаракат қилинади ва келажакка экстраполяция қилиш, бошқача қилиб айтганда талаб қилинган олдинги маълумотлар вақт ўтиши билан такрорланадиган тажрибани намойиш этадиган прогнозни таъминлашга имкон беради[8].

Ушбу тоифаларга содда усуллар, сирғалувчи ўртача, тенденциянинг эгри чизисли таҳлили, экспоненциал текислаш ва авторегрессияга интеграцияланган сирғалувчи ўртача (ARIMA) моделлари киради.

Mitrea, C.A., Lee, C. K. M., WuZ. сирғалувчи ўртача (MA) ва авторегрессияга интеграциялашган сирғалувчи ўртача (ARIMA) модели каби турли хил прогнозлаш усулларини Нейрон тўрлари (NN) моделлари билан олдинга ўтадиган (NN) ва чизикли бўлмаган авторегрессив тармоқ сифатида солиштирди. Киришлар а nonlinear autoregressive exogenous model (NARX) экзоген киришларга эга бўлган чизикли бўлмаган авторегрессив моделдир. (NARX), натижалар шуни кўрсатдики, (NN) ёрдамида прогнозлаш яхшироқ прогнозли кўрсаткичларни тақлиф қилади [5].

Nowrouz Kohzadi, and Iebeling Kaastra(1996), 1950-1990 йиллардаги жонли қорамол ва буғдой нархлари бўйича ойлик маълумотлардан фойдаланган ҳолда нейрон тўрларни ARIMA билан таққосладилар. Нейрон тўр моделларида ARIMA моделига қараганда анча паст ўртача квадрат хатоликка эришдилар[6]. Бошқа томондан, Натижалар шуни кўрсатадики, бу кўрсаткичларни олдинги маълумотлар чиқишига асосланган анъанавий усулларга нисбатан қўллаш бир нечта афзалликларга эга. Ушбу тадқиқотда ҳудуд ЯХМ ҳажмини прогнозлашда ARIMA ва ANN моделларини қўллаб ва натижаларни таққослаб энг яхши моделни танлашга ҳаракат қилинган.

ТАДҚИКОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

(ARIMA)-Авторегрессив интеграциялашган ўртача сирғалувчи модели: Кузатувлар ёрдамида олинган иқтисодий вақтли қаторлар камдан-кам ҳолатларни ҳисобга олмаганда одатда стационар бўлмайди. Бундай вақтли қаторларда вақтга боғлиқ бўлган тасодифий бўлмаган таркибий қисмлар мавжуд бўлади. Агар вақтли қаторнинг тасодифий қолдиқлари стационар қаторни ташкил этса, у ҳолда вақтли қатор стационар бўлмаган қаторни ташкил этади. Бундай қаторларни тавсифлашда интеграциялашган авторегрессия ва сирғалувчи ўртача (Autoregressive Integrated Moving Average - ARIMA) модели қўлланилади[10].

ARIMA моделлари интеграциялашган вақтли қаторларни моделлаштиришга имкон беради. Агар вақтли қатор стационар бўлмаса ва унинг d -тартибли фарқлари стационар қаторни ташкил этса, у ҳолда ушбу вақтли қатор d -тартибли интеграциялашган ҳисобланади [11]. Бошқача қилиб айтганда, агар вақтли қатор стационар бўлмаса, ARIMA модел тузиш учун унинг d -тартибли (стационар бўлгунга қадар) фарқларига ўтилади.

ARIMA модели одатда $ARIMA(p,d,q)$ каби ифодаланиб, p – авторегрессия тартибини, d – сирғалувчи ўртача тартибини ва d - фарқлар тартибини билдиради. Модел куйидаги умумий кўринишга эга:

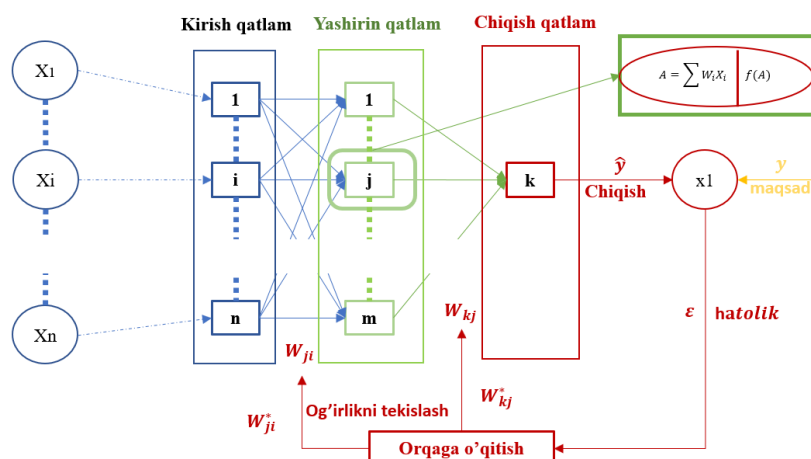
$$\Delta^d Y_t = c + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta^d Y_{t-1} + \sum_{j=1}^q \beta_j \varepsilon_{t-j} + \varepsilon_t$$

бу ерда c, α_i, β_j – модел параметрлари, Δ^d – d тартибли фарқлар оператори (масалан, $\Delta^1 Y_t = Y_t - Y_{t-1}$ – биринчи тартибли фарқлар)[16].

ANN (сунъий нейрон тўрлари) модели: Сунъий нейрон тўрлар - бу математик моделлар, шунингдек уларнинг биологик нейрон тўрлари - тирик организмнинг асаб хўжайралари тўрлари ташкил этиш ва ишлаш тамойилига асосланган дастурий ёки аппарат таъминоти. Ҳар бир биологик нейрон махсус нерв толалари орқали қўшни нейронлардан сигнал олади. Алоҳида сунъий нейронлар ҳам бир -бирига турли йўллар билан боғланади. Бу бизга ҳар хил архитектурага, ўрганиш қоидалари ва имкониятларига эга бўлган турли хил нейрон тўрларни яратишга имкон беради [7].

ANN ёндашувининг фалсафаси биологик асаб тизимидан илҳомланган архитектурани ривожлантиришдир. Нейрон тўрларнинг асосий афзаллиги уларнинг чизиқли бўлмаган моделлаштиришнинг мослашувчан қобилиятидир[14].

Биз олдинга йўналтирилган орқага тарқаладиган нейрон тўридан фойдаландик (бошқача қилиб айтганда, (MLP)-*Multilayer perceptron*- *Кўп қатламли перцептрон* тўри сифатида ҳам танилган) нейрон тўр модели. Нейрон тўр модели уч қисмдан иборат кириш қатлам, яширин қатлам, чиқиш қатлами 1-расмда келтирилган ҳамда ҳар бир кириш тегишли w -вазн билан ўлчанади. Кириш билан вазн йиғиндиси ва биас $f(x)$ фаоллаштириш функциясига киришни ташкил қилади(1-расм).

1-расм. Одатдаги орқага тарқаладиган нейрон тўри

MLP тармоғида икки босқич кўриб чиқилади: ишга тушириш босқичи, бунда кириш намунаси ўқитилган тўрга тақдим этилади ва натижага эришилгунга қадар нейронларнинг кетма-кет қатламлари орқали ўқитилади. Тўр вазнлари ёки параметрлари ўқитиш деб номланувчи ва хатоликни минималлаштириш учун керак. Шунинг учун MLP тармоғини ўрганиш назорат қилинади. Ушбу тадқиқотда биз қуйидаги уч қатламли қайта алоқа тўрларидан фойдаланамиз:

$$F = F\{\beta_0 + \sum_{j=1}^j \beta_j G[\sum_{k=1}^k \gamma k_t X_j]\} \quad (2)$$

Бу эрда F - чиқиш қатлами бирлигининг чиқиш функцияси, β_0 - биас бирлиги (1 га тенг), G - яширин қатлам бирликларининг чиқиш функцияси j , γk_t - k киришни яширин j билан боғлайдиган уланиш учун вазни билдиради, β_j - чиқиш қатлами бирлигидаги яширин қатламлардан чиқишлар вазни, X - кириш вектори. MLP тўрлари одатда статик орқага ўқитиш билан ўқитилган ва олдинга йўналтирилган қатламли тўрлардир.

Масаланинг қўйилиши: Маълумотларни қайта ишлаш “Statistica 10” статистик таҳлил дастурий воситаси ёрдамида амалга оширилди. Одатда, ARIMA ва ANN моделлари ишлашини баҳолаш учун статистик тест ўтказилади. Бу тест ўртача мутлоқ фоизли хатолик (MAPE). Ушбу мезон Қуйидаги ифода MAPEни ҳисоблаш жараёнини кўрсатади.

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n \left| \frac{Y_t - \hat{Y}_t}{Y_t} \right| \cdot 100\% \quad (3)$$

Бу ерда:

n – кузатувлар сони, кузатилган Y_t - ҳақиқий кўрсаткичлар, $\hat{Y}_t$ - прогноз кўрсаткичлар

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Бугунги кунда ЯХМ Сурхондарё вилояти иқтисодиётининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Статистик маълумотларга кўра, 2021 йилда Сурхондарё вилояти бўйича ЯХМ ҳажми жорий нархларда 30090,5 млрд. сўмни ташкил этди ва 2020 йил билан таққослаганда 7,8 % га ўсди. ЯХМ дефлятор индекси 2020 йилдаги нархларга нисбатан 112,7 % ни ташкил қилди.

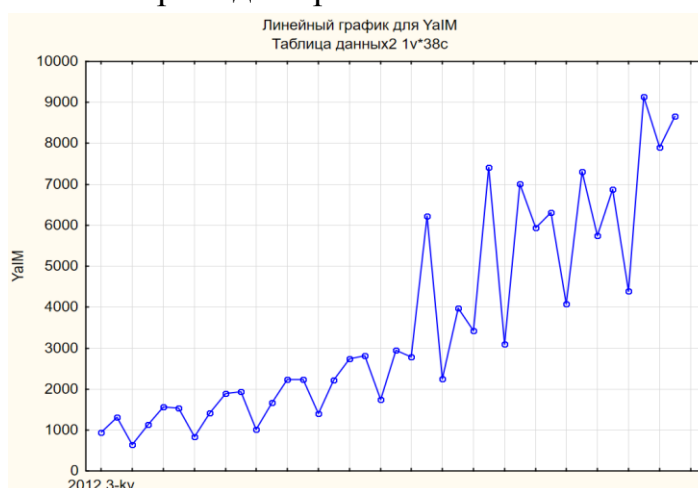
1-жадвалда Сурхондарё вилояти бўйича 2012 йил 3-чоракдан 2021 йил 4-чораккача оралиғидаги ЯХМ ҳажми (Y_t) (млрд. сўм) берилган.

1-жадвал

Сурхондарё вилояти бўйича 2012 йил 3-чоракдан 2021 йил 4-чораккача оралиғидаги ЯХМ ҳажми (млрд. сўм)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1-chorak	-	649,3 3	832,2 1	1013, 91	1407, 35	1746, 2	2245, 1	3092, 1	4078	4390, 9
2-chorak	-	1130, 37	1414, 82	1673, 36	2214, 73	2954, 9	3971, 8	7009, 2	7303, 3	9139, 6
3-chorak	944, 5	1561, 17	1894, 64	2237, 47	2743, 34	2784, 3	3426, 7	5940, 6	5741, 3	7904, 3
4-chorak	1316 ,68	1534, 49	1935, 3	2238, 71	2807, 12	6216, 8	7418, 3	6307, 4	6881, 0	8655, 7

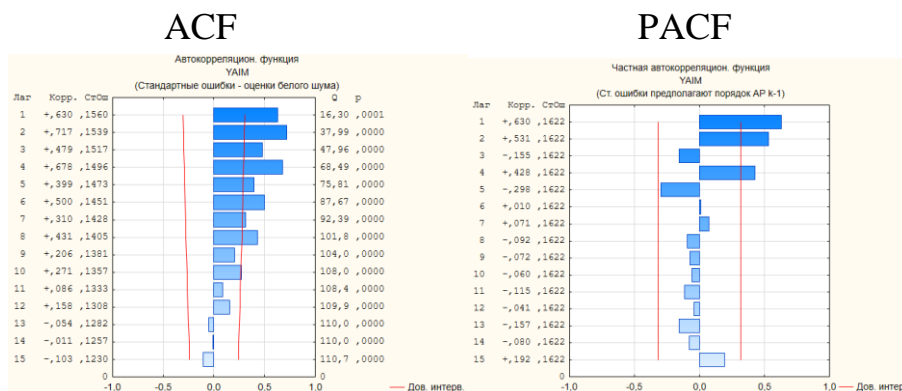
1-жадвалдаги маълумотлар Сурхондарё вилояти Статистика бошқармасининг расмий сайтидан олинди [17]. Сайтдаги ўсиб борувчи якун билан эълон қилинган қийматлардан ҳар бир чорак қийматлари ҳисоблаб олинди. Унинг динамикаси 2-расмда берилган.

2-расм. Сурхондарё вилояти ЯХМ ҳажми 2012-2021 йилларда ўсиш динамикаси

ARIMA модели

ARIMAда моделни идентификациялаш ACF ва PACF чизмалари ёрдамида моделни баҳолашдан олдин қатор учун p , d ва q қийматларини аниқлаш амалга оширилади.

3-расм. Вақтли қаторнинг биринчи фарқлари бўйича автокорреляция ва хусусий автокорреляция функциялари коррелограммаси

Юқоридаги расм (3-расм) да устунлар билан автокорреляция ва хусусий автокорреляция коэффицентлари ва горизонтал чизиклар билан 95% ишонч интервали чегаралари кўрсатилган. Ундан кўриниб турибдики, автокорреляция функциясининг коэффицентлари синусоида кўринишида аста-секин нолга яқинлашмоқда ва хусусий автокорреляция функцияси чизмасида биринчи аҳамиятли коэффицентдан сўнг бирдан аҳамиятсиз лаг келган, яъни узилиш мавжуд. Бу ARIMA моделда $p=1$ ва $q=1$ тартибга далолат қилади. Бундан ташқари вақтли қатор чизмаси(1-расм)дан кўриниб турибдики, унда 4 чораклик мавсумийлик мавжуд. Демак, коррелограмма авторегрессия жараёни учун хос бўлиб, вақтли қаторда мавсумийлик мавжудлигини ҳисобга олиш зарур. Бундан ташқари вақтли қаторнинг биринчи тартибли фарқлари стационар эканлиги унинг биринчи тартибли интеграциялашганлигини, яъни $d=1$ эканлигини билдиради.

Юқоридагиларни келиб чиқиб қуйидаги моделларни синовдан ўтказиш мақсадга мувофиқ:

ARIMA (1,0,1); ARIMA (1,0,1)(1,0,0)4; ARIMA (1,0,1)(0,1,0)4;

ARIMA (1,0,1)(2,0,0)4; ARIMA (1,0,1)(2,1,0)4; ARIMA (1,0,1)(3,0,0)4

Модель параметрларини баҳолаш ва унинг адекватлигини текшириш.

Одатда бир неча моделларни бир-бирига таққослашда куйидаги ахборот мезонларидан фойдаланилади.

1. Акаик мезони (Akaike information criterion, AIC):

$$AIC = \frac{k + m}{n} + \ln \left(\frac{\sum_{t=1}^n e_t^2}{n} \right) \quad (4)$$

2. Шварц мезони (Swarz information criterion, SIC):

$$SIC = \frac{(p + q) \ln n}{n} + \ln \left(\frac{\sum_{t=1}^n e_t^2}{n} \right) \quad (5)$$

бу ерда k – баҳоланадиган параметрлар сони.

AIC ва SIC ахборот мезонлари Boks ва Jenkins моделининг мослиги сифатини аниқлашда фойдаланилади. AIC ва SIC қиймати энг кичик бўлган модель танлаб олинади.

ARIMA(1,0,1)(3,0,0)₄ моделининг AIC ва SIC мезонлари (AIC=644,95 SIC=654,77) ҳамда детерминация коэффиценти $R^2=0.88$ параметрлари аҳамиятлидир. Шу ҳисобдан энг мақбул модель шакли деб танланса бўларди. Бирок, ARIMA(1,0,1)(0,1,0)₄ моделининг детерминация коэффиценти $R^2=0.86$, бўлсада AIC ва SIC мезонлари энг кичик (AIC=568,11 SIC=572,69) ни ташкил этмоқда. ҳақиқий қийматлардан четланишини тавсифловчи кўрсаткичлардан бири ўртача мутлоқ фоизли хатолик (аппроксимация хатолиги коэффиценти) бўлиб, юқоридаги (3) формула орқали ҳисобланади.

Ўртача мутлоқ фоизли хатолик 10% гача бўлса, модель юқори аниқликка 10% дан 20% гача ўртача 20% дан 100% гача ёмон ҳисобланади.

Баҳолаш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, ARIMA(1,0,1)(3,0,0)₄ модели бўйича MAPE=14,22%, ARIMA(1,0,1)(0,1,0)₄ модели бўйича MAPE= 11,42%, Демак, энг кичик кўрсаткич ARIMA(1,0,1)(0,1,0)₄ моделга тегишли (MAPE=11,42%) бўлиб, вақтли қатор учун энг мақбул модель шаклидан далолат бермоқда. Таҳлил натижалари шуни кўрсатмоқдаки, вақтли қатор учун ARIMA(1,0,1)(0,1,0)₄ модель шакли адекват ҳисобланиб, прогнозлашда ушбу модель шаклидан фойдаланиш мумкинлигини билдиради.

$$\Delta Y_{aIM} = -0.33 * Y_{aIM}_{t-1} - 0.84 * \varepsilon_{t-1}$$

Бу ерда: ЯХМ – Сурхондарё вилояти ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажми. ЯХМ ҳажмининг ўзгармас нархлардаги қиймати(2012 йил нархларида) прогнозлаш. Прогноз натижалари 4-расмда келтирилган.

Прогнозы: Модель:(1,0,1)(0,1,0) Сезонный лаг: 4 (Таблица данных1)				
Исход.:YAIM				
Начало исходных: 1 Конец исходн.: 38				
Набл. N	Прогноз	Нижний 95,00000%	Верхний 95,00000%	Ст.ошиб.
39	5888,57	3884,826	7892,32	983,707
40	10637,27	8513,590	12760,95	1042,587
41	9401,97	7164,775	11639,17	1098,315
42	10153,37	7808,148	12498,59	1151,349
43	7386,24	3804,389	10968,09	1758,453
44	12134,94	8286,596	15983,28	1889,283
45	10899,64	6802,098	14997,18	2011,622
46	11651,04	7318,611	15983,46	2126,936
47	8883,91	3369,911	14397,90	2707,009
48	13632,61	7728,425	19536,79	2898,564
49	12397,31	6127,174	18667,44	3078,221
50	13148,70	6532,834	19764,57	3247,956

4-расм. прогноз жадвали ва графиги

ANN модели

Таҳлил учун дастлабки маълумотлардан фойдаланиб модель ишлаб чиқишда нейрон тўрнинг вақтли қатор учун авторегрессия қисмидан фойдаланилди. Ўқитишни 80%, текширишни 20% воизда созлаганимизда MLP тўрининг яширин нейронлари минимал қиймати 2 та деб, максимал қиймати эса 8 та ва итерациялар сони 100 та деб олинган.

3-жадвал

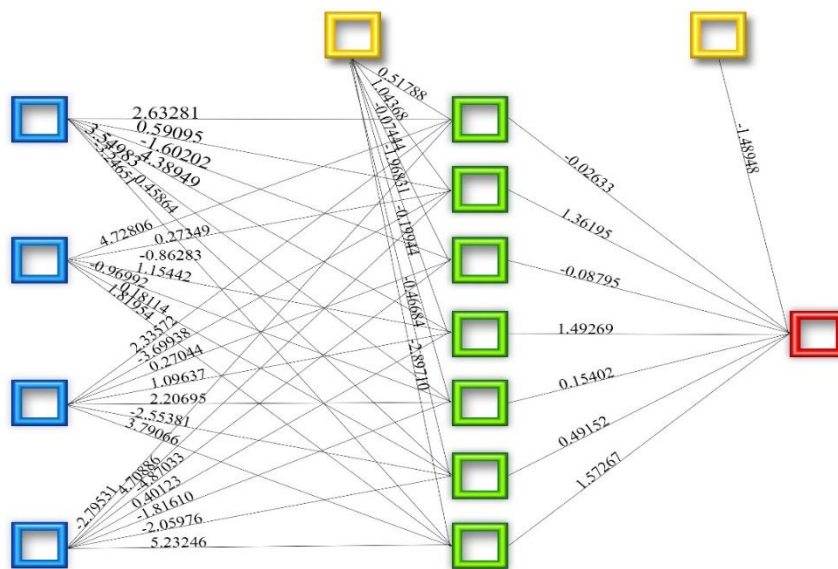
Энг яхши 5та модель архитектураси жадвали

Архит ектура	Прои зводи тельн ость обуч.	Конт р. произ водит ельно сть.	Оши бка обуч ения	Кон трол ьная оши бка	Алго ритм обуч ения	Функц ия ошибк и	Ф-я актив. скрытых нейр.	Ф-я актив. выходн ых нейр.
MLP 4-6-1	0,977 392	0,996 533	5248 5,71	3669 0,08	BFG S 98	Сум. квадр.	Логистич еская	Тождес твенная
MLP 4-6-1	0,972 248	0,996 910	7868 8,65	4352 1,87	BFG S 79	Сум. квадр.	Логистич еская	Тождес твенная
MLP 4-7-1	0,970 641	0,998 841	8566 7,30	6629 ,36	BFG S 63	Сум. квадр.	Логистич еская	Тождес твенная
MLP 4-8-1	0,977 224	0,997 976	5356 1,15	1195 3,09	BFG S 96	Сум. квадр.	Логистич еская	Тождес твенная
MLP 4-2-1	0,969 353	0,996 621	9198 6,82	2828 8,50	BFG S 54	Сум. квадр.	Гипербо лическая	Тождес твенная

Яширин нейронлар учун фаоллаштириш функцияларини: айнан бир хил(тождественная), сигмоид(сигмоид) ва гиперболик (гиперболическая), чиқиш нейронлари учун ҳам айнан бир хил(тождественная) вариант танланган.

Дастур мазкур моделдан ўқув жараёнида 50 та тармоқ натижасидан 5 та энг яхшисини танлаб беради (3 –жадвал).

Энг яхши моделни танлаш учун олинган маълумотларни таҳлил қилинганда, ҳар бир модель: ишлаш ва хато, тармоқ проэкцияси графиги, қолдиқ тақсимлаш гистограммаси, қолдиқ тарқалиш каби параметрлар бўйича таққосланади [13].

5-расм. ANN(4-7-1) модели архитектураси нейрон тугунларининг бўғланган вазн ва биас қийматлари

Масалан, 3-моделда ўқитиш унумдорлиги 0,970 ни, назорат хатолиги 6629,36 ни, яширин қатлам фаоллаштириш функцияси сигмоид(сигмоид), чиқиш қатлам фаоллаштириш функцияси бир хил(тождественная), MLP архитектураси 4 та кириш, 7 та яширин нейрон ва 1 та чиқиш қатлами мавжуд[13]. ANN(4-7-1) модели архитектураси бўйича ҳар бир кириш қатламдан яширин қатлам нейрон тугунига ва яширин қатлам тугунидан чиқиш қатламга бўғланган вазн ва биас қийматлари куйидаги расмда келтирилган(5-расм).

Яна шуни қўшимча қилиш мумкинки. MLP(4-7-1) модель математик кўриниши, яширин қатламдаги фаоллаштириш функцияси сигмоид (сигмасимон)

$$\delta(z) = \frac{1}{1+e^{-z}} \quad (6)$$

$$z_1 = \delta(2.63281 \cdot x_1 + 4.72806 \cdot x_2 + 2.33572 \cdot x_3 - 2.79531 \cdot x_4 + 0.51788)$$

$$z_2 = \delta(0.59095 \cdot x_1 + 0.27349 \cdot x_2 - 3.69938 \cdot x_3 + 4.70886 \cdot x_4 + 1.04368)$$

$$z_3 = \delta(-1.60202 \cdot x_1 - 0.86283 \cdot x_2 + 0.27044 \cdot x_3 - 4.87033 \cdot x_4 - 0.07444)$$

$$z_4 = \delta(4.38949 \cdot x_1 + 1.15442 \cdot x_2 + 1.09637 \cdot x_3 + 0.40123 \cdot x_4 - 1.96831)$$

$$z_5 = \delta(3.54983 \cdot x_1 - 0.96992 \cdot x_2 + 2.20695 \cdot x_3 - 1.8161 \cdot x_4 - 0.19944)$$

$$z_6 = \delta(0.45864 \cdot x_1 + 0.18114 \cdot x_2 - 2.55381 \cdot x_3 - 2.05976 \cdot x_4 - 0.46684)$$

$$z_7 = \delta(-3.24651 \cdot x_1 + 1.81954 \cdot x_2 + 3.79066 \cdot x_3 + 5.23246 \cdot x_4 - 2.8971)$$

Чиқиш қатламдаги фаоллаштириш функцияси Тождественная (bir xil)

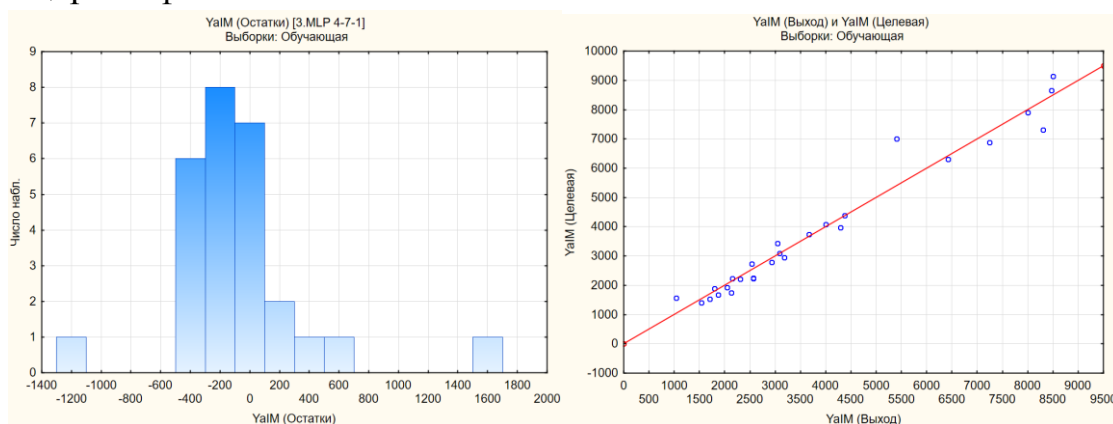
$$\vartheta(x) = x \quad (7)$$

$$\hat{y} = (-0.02633 \cdot z_1 + 1.36195 \cdot z_2 - 0.08795 \cdot z_3 + 1.49269 \cdot z_4 + 0.15402 \cdot z_5 + 0.49152 \cdot z_6 + 1.57267 \cdot z_7 - 1.48948)$$

прогнозлашда ушбу модель шаклидан фойдаланиш мумкинлигини билдиради.

Кейинчалик эса, ҳар бир модель қолдиқларининг тақсимланиш гистограммасини солиштирилади. 6-расмда 1 та тўр қолдиқларининг тақсимланиш графиги кўрсатилган.

Моделнинг яхши тақсимланиш кўрсаткичи - бу қолдиқларнинг нормал тақсимланишининг тахминий кўриниши. 6-расмдан кўриниб турибдики, бу модель нормал тақсимотга эга. Барча бешта тўрни солиштирганда, учинчи тармоқ юқори сифатга эга.

6-Расм. MLP 4-7-1 тўри қолдиқларининг тақсимланиш гистограммасива диаграммаси

6-расмда MLP 4-7-1 тўрининг қолдиқлари бир тўғри чизик атропоида тарқоқ ҳолда тарқалиши кўрсатилган. Ҳамма нуқталар тўғри чизикқа тушганда, улар яхши модель сифати ҳақида маълумот беради.

Барча параметрлар бойича MLP 4-7-1 модели кейинги прогноз қилиш учун энг яхшиси дейиш мумкин. Мазкур модель учун детерминация коэффициенти $R^2=0,97$ га, MAPE- 7,93% хатолик жуда мақбул натижадир.

ARIMA ва ANN прогнозлаш кўрсаткичларини таққослаш:

ARIMA va ANN modellарини таққослаш ҳақиқий кўрсаткич ва ушбу моделлар ёрдамида олинган прогнозлар ўртасидаги хатоликларни ҳисоблаш орқали баҳоланди. Кўпгина тадқиқотларда ANN моделлари ARIMA моделларига қараганда прогнозлашда яхшироқ натижа беришлиги ҳақида маълумотлар берилган ва ушбу мақолада юқоридаги фикр ўз тасдиғини топди(4-жадвал).

4-жадвал:

Энг яхши ARIMA ва ANN модели ўртасидаги таққослаш жадвали

№	Model turi	MAPE
1	Arima (1, 0, 1)(0, 1, 0) ₄	11,42
2	ANN (4-7-1)	7,93

Шу билан бир қаторда ARIMA ва ANN моделлари натижаларига назар соладиган бўлсак қуйидагича кўринишни кўришимиз мумкин(5-жадвал).

5-жадвал

Arima ва ANN моделларининг жадвали

давр	Факт	ANN	ARIMA	давр	Факт	ANN	ARIMA
2019 1-чорак	3092,10 0	3084,9 7	3005,71	2022 1-чорак	-	5126,51	5888,57
2019 2-чорак	7009,20 0	5407,9 2	4734,77	2022 2-чорак	-	10628,5 4	10637,2 7
2019 3-чорак	5940,60 0	5875,3 4	4464,74	2022 3-чорак	-	9544,70	9401,97
2019 4-чорак	6307,40 0	6421,6 3	8628,38	2022 4-чорак	-	10247,1 1	10153,3 7
2020 1-чорак	4078,00 0	4002,5 3	3999,06	2023 1-чорак	-	6096,69	7386,24
2020 2-чорак	7303,30 0	8308,3 7	7915,64	2023 2-чорак	-	12196,3 5	12134,9 4
2020 3-чорак	5741,30 0	5795,1 0	6760,37	2023 3-чорак	-	10650,7 1	10899,6 4
2020 4-чорак	6881,00 0	7246,6 2	6990,82	2023 4-чорак	-	11434,7 6	11651,0 4
2021 1-	4390,90	4379,0	4739,94	2024 1-	-	6890,53	8883,91

чорак	0	5		чорак			
2021 2-чорак	9139,60	8499,0	7914,21	2024 2-чорак	-	13080,8	13632,6
	0	8				0	1
2021 3-чорак	7904,30	8006,7	6497,97	2024 3-чорак	-	11087,5	12397,3
	0	8				6	1
2021 4-чорак	8655,70	8475,7	7804,31	2024 4-чорак	-	11832,2	13148,7
	0	9				1	0

Юқоридаги жадвалдан кўришиб турибдики, 2022-2024 йиллар давомида ЯХМ ҳажмида ўсиш тенденциясини кўриш мумкин. Умуман, прогнозлаш натижаларига кўра ANN(4-7-1) моделига кўра прогноз натижаси 2024 йилга келиб ЯХМ ҳажми 42891,09 млрд. сўмни, ARIMA(1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴ моделига кўра эса 48062,52 млрд. сўмни ташкил этиши кутилмоқда. Бу эса 2021 йилга нисбатан 2024 йил ANN моделда 1,43 фоизга, ARIMA модель 1,60 фоизга ошишини кўриш мумкин.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Ушбу тадқиқот ARIMA ва ANN моделларининг прогнозлаш самарадорлигини таққосланган. ANN бўйича прогноз қилиш учун энг мос модель MLP (4-7-1) чиқиш нейрони, ARIMA бўйича эса энг яхши модель ARIMA (1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴ эканлиги аниқланди. MLP(4-7-1) моделига кўра, 2024 йилга келиб ЯХМ ҳажми 42891,09 млрд. сўмни, ARIMA(1, 0, 1)(0, 1, 0)⁴ модели бўйича эса 48062,52 млрд. сўмни ташкил этиши кутилмоқда. Яни вилоят ЯХМ ҳажми 2024 йил 2021 йилга нисбатан ANN моделда 1,43 фоизга, ARIMA моделда эса 1,60 га ошишини кўриш мумкин. Бу ўз навбатида 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 33-мақсадида белгиланган ҳудудларни мутаносиб ривожлантириш орқали ҳудудий иқтисодиётни 1,4-1,6 бараварга ошириш вазифасига мос келади[15].

Шундай қилиб, тадқиқот ANN модели ЯХМ ҳажмини прогноз қилиш учун кўпроқ мос келади деган хулосага келди.

REFERENCES

1. Балдин К.В. Эконометрика: Учебное пособие / Балдин К.В., Быстров
2. Gosasang, V., Chan., W. and KIATTISIN, S. 2011. A Comparison of Traditional and Neural Networks Forecasting Techniques for Container Throughput at Bangkok Port. The Asian Journal of Shipping and Logistics, Vol. 27, N° 3, pp. 463-482.

3. J. Yao and C.L. Tan, (2000) “A case study on using neural networks to perform technical forecasting of forex,” *Neurocomputing*, vol.34, pp. 79-98,
4. S. Yaser and A. Atiya, (1996) “Introduction to Financial Forecasting”, *Applied Intelligence*, vol. 6, pp 205-213.
5. Mitrea, C.A., Lee, C. K. M., WuZ. 2009. A Comparison between Neural Networks and Traditional Forecasting Methods: A Case Study”. *International Journal of Engineering Business Management*, Vol. 1, No. 2, p 1924.
6. NowrouzKohzadi, Milton S. Boyd, BahmanKermanshahi, and IeblingKaastra(1996), “A comparison of Artificial neural network and time series models for forecasting commodity prices”, *Neurocomputing*,pp. 10(2):169 181.
7. Боровиков В.П. Нейронные сети Statistica Neural Networks Методология и технологии современного анализа данных: “горячая линия –Телеком”, 2008 г. С. 392.
8. Елисеева И.И. Эконометрика: учебник / Под ред. Елисеевой И.И. - М. : Проспект, 2010. - 345с.
9. Григорьева Д.Р., Файзуллина А.Г. Анализ и прогнозирование экономического показателя объем продаж предприятия в системе Statistica (англ.яз) / Международный научный конгресс “Фундаментальные и прикладные научные исследования в странах Тихоокеанского и Атлантического бассейнов”.- Токио: Tokyo University Press, 2014.- №2 - С.284287.
10. Е.И.Кулинич. Эконометрия / Е. И. Кулинич. — М.: Финансы и статистика, 2010. — 304 с
11. О.А.Заяц (2009). Прогнозирование объемов производства молока на основе сезонной ARIMA-модели. – М.: Фундаментальные исследования, №6 - 61-66 с.
12. Namazov G.Sh. “Analysis of approaches for modeling and forecasting the socio-economic development of the region”. *Journal of innovations in economy*. 2021. Vol. 4, Issue 6. pp. 12-17 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9491-2021-6-2>
13. Хотамов О.К., Намазов Г.Ш. “Прогноз муаммоларини ҳал қилишда нейрон тўр моделларини қўллаш” Иқтисодиёт ва таълим журнали №5. 2020. – 4-12.
14. Отажанов У.А. Замонавий иқтисодий масалаларни ҳал қилишда сунъий интеллектни қўллаш//“Ўзбекистонда инновацион менежмент стратегияларини амалга ошириш тажрибаси” мавзусидаги республика илмий-амалий

конференцияси илмий мақола ва тезислар тўплами (2018 йил 9 октябрь). – Т.: ТДИУ, 2018.– 275-277 бб

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF–60-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”

16. ru.wikipedia.org (2021) - свободная энциклопедия. - <https://u.to/JkNiGw>

17. www.surxonstat.uz (2021) - Surxondaryo viloyati Statistika boshqatmasi sayti ma’lumotlari.

FUNKSIONAL SAVODXONLIKNI TA'LIM SIFATIGA TA'SIRI

Kudratova A.I.

Samarqand VXTXQTMOHM

katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada "ta'lim sifati" tushunchasi tahlil etilib, unga berilgan ta'riflar keltirilgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan o'tkazib kelinayotgan, 15 yoshli o'quvchilarning funksional savodxonligini baholashga qaratilgan PISA xalqaro dasturining ta'lim sifatiga ta'siri qaralgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, sifat, ta'lim sifati, funksional savodxonlik, PISA xalqaro baholash tadqiqoti.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется понятие «качество образования» и даются его определения. Также рассматривается влияние на качество образования Исследований международной программы PISA которая оценивает функциональную грамотность школьников в разных странах мира и умение применять знания на практике.

Ключевые слова: образование, качество, качество образования, функциональная грамотность, международная программа по оценке образовательных достижений учащихся PISA.

ABSTRACT

The article analyzes the concept of "quality of education" and gives its definitions. It also examines the impact on the quality of education of the Research of the international PISA program, which assesses the functional literacy of schoolchildren in different countries of the world and the ability to apply knowledge in practice.

Keywords: education, quality, quality of education, functional literacy, international program for assessing the educational achievements of students PISA.

KIRISH

Bugun funksional savodxonlik, kasbiy kompetentlik tushunchasi ta'lim sifati tushunchasi bilan birgalikda qaraladi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab butun dunyo bo'ylab «Sifat inqilobi» yuzaga keldi. Dunyoning yetakchi ishlab chiqarish korxonalarini asosiy e'tiborni son va miqdorga emas, balki mahsulot sifatiga qarata boshlashdi. Sifat raqobatbardoshlikni ta'minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'la boshladi.

Sifatga e'tibor va uning rivojlanish bosqichlarini mantiqan quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

1. XX asrning 60-yillari - bozor raqobatbardoshligi sharoitida asosiy omil - mahsulot sifati.
2. XX asrning 70-yillari – mahsulot sifatidan shlab chiqarish texnologiyasi sifatiga o'tish bosqichi.
3. XX asrning 80-yillari- sifatni boshqarish tizimi bosqichiga o'tish davri.
4. XX asrning 90-yillaridan boshlab ta'lim sifati, intellektual resurslar sifati, inson hayoti sifati - asosiy omil sifatida namoyon bo'la boshladi.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODLAR

Sifat - umumiy tushuncha sifatida insonlarning ehtiyojlari va talablarini qondirish bilan asoslanuvchi mahsulot, material, ish turi, mehnat, xizmatlar va shu kabilarning xususiyatlari hamda xususiy belgilarining majmui bo'lib, ularni qo'yilgan talablar va o'z vazifalariga to'liq mos kelishi bilan baholanadi. Bunday moslik asosan standartlar, shartnomalar, kelishuvlar, iste'molchilarning talablari bilan aniqlanadi.

O.D.Raximov "Ta'lim sifati – hayot sifati" nomli monografiyasida ta'lim sifati va uni baholash mezonlari, ta'lim standartlari, chet el va O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim sifati va uni baholash tizimi, oliy ta'lim muassasalarini akkreditatsiyalash tizimlari, ta'lim sifatini ta'minlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya hamda innovasion pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish usullarini keltirgan. Olim sifat tushunchasini a) eng yuqori ko'rsatkich sifatida; b) maqsadga to'liq erishilgan faoliyat shaklida; s) yaxshilangan va takomillashtirilgan faoliyat shaklida qaragan hamda ta'lim sifatini aniqlashda sifat ko'rsatkichlarini quyidagi guruhlariga ajratgan;

- professor-o'qituvchilar tarkibi sifati;
- o'quv yurtining material-texnik bazasi;
- o'qituvchilar tarkibining asoslanganligi;
- o'quv dasturlarining sifati;
- talabalar sifati;
- infratuzilma sifati;
- bilim sifati;
- rahbariyatning innovatsiya faolligi;
- innovasion jarayonlarni tadbiq etilishi;
- bitiruvchilarga talab;
- bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligi;

- bitiruvchilarning yutuqlari.

MUXOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim sifati – bu butun ta'lim tizimiga nisbatan o'rnatilgan talablarning bajarilishini ta'minlash orqali samarali natijalarga erishishdir. Ta'lim sohasida sifatni nisbiy tushuncha tarzida uning ta'lim standartlariga yoki tasniflarga hamda iste'molchi talablariga moslik darajasi deb qarashimiz mumkin va yuqoridagi ikki jihatning uyg'unlashuvi samarali hisoblanadi.

Sh.E.Qurbonov, E.A.Seytxalilov "Ta'lim sifatini boshqarish" kitobida ta'lim sifatini boshqarishning kompleks tizimini ishlab chiqqanlar:

- uzluksiz ta'lim tizimini boshqarishning har bir darajasida va ta'limning har bir bosqichida hayotga tadbiq etilsa;

- ta'lim jarayoni va boshqaruv jarayonining barcha sub'ektlari zarur malakaga ega bo'lib, o'z faoliyatining va ta'lim sifatining samaradorligini oshirishdan manfaatdor bo'lsa;

- o'quvchi shaxsini rivojlantirish darajasini baholashga qaratilgan bo'lsa;

- o'quv-tarbiya jarayoni DTS talablari asosida tashkil qilingan, reja va topshiriqlar ushbu talablarga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lsa;

- ta'lim sifatini monitoring qilish va baholashning turli usul va vositalaridan foydalanilsa;

- o'qituvchilar jamoasining pedagogik mohorati va malakasi, ayniqsa, ta'lim sifatini turli metodlar bilan, shu jumladan o'quvchilarning rivojlanish darajasini, ularning bilim, malaka va ko'nikmalarini reyting tizimi asosida baholashni nazorat qilish bilan bog'liq holatda muntazam oshirib borilsa;

- ta'lim sifatini baholashning darajasini tavsiflab beruvchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan o'lchovlar majmui amal qilsa ta'lim sifatini boshqarish tizimi majmui samarali bo'lishi nazarda tutiladi.

Ta'lim jarayoni sifatini uch asosiy jihatlarini alohida qayd etadi. Birinchidan, bilimlar va ko'nikmalar sifatidagi asosiy xususiyatlar; ikkinchidan, o'quv yurtlari tomonidan taqdim etilayotgan kafolatlar; uchinchidan, OTMning obro'si, nufuzi, o'qituvchilar va ta'lim olayotganlarning kommunikativ layoqati va boshqa xususiyatlar tegishlidir.

V.A.Novikov, D.N.Maslov ishlarida ta'lim sifatini jamiyat iqtisodiy barqarorligi bilan bog'laydilar va bir-birini to'ldiruvchisi sifatida qaraydilar.

Ta'lim sifati – ijtimoiy kategoriya hisoblanib, jamiyatda ta'lim jarayonining holati va natijasini hamda shaxsning kasbiy, maishiy va fuqarolik kompetentligini

shakllanishi va rivojlanishini jamiyat talabi va ehtiyojiga mos kelishini aniqlaydi. Ta'lim sifati ta'lim muassasasining o'quv-tarbiyaviy faoliyatini turli qirralarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar majmui orqali baholanadi. Ushbu ko'rsatkichlarga ta'lim oluvchilar kompetentligining rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim mazmuni, o'qitish shakli va uslublari, material-texnik baza, xodimlar tarkibi kabilar kiradi.

Ta'lim sifati - inson hayot faoliyati sifatini oshirish va aniq maqsadga erishishda foydalanish uchun zarur bo'ladigan, aniq sharoitlarda talab etilib olingan bilimlar majmuidir.

Shuni aytishimiz mumkinki, ta'lim sifati ta'limning barcha komponentlariga bog'liq bo'lgan, doimiy rivojlanishni talab etadigan, milliy qadriyatlarimiz bilan uyg'unlashgan, bitiruvchilarida shaklangan hayotiy ko'nikmalar va ularning erishgan yutuqlari asosida belgilanadigan ko'rsatkich desak bo'ladi.

Mamlakatimizning dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, fan-texnika va texnologiyalarning rivojlanishi yosh avlodning o'zgaruvchan dunyoda raqobatbardosh bo'lishi fanlarni mukammal egallashni taqozo etadi, bu esa ta'lim tizimiga, jumladan, matematikani o'rgatish bo'yicha ham xalqaro tajriba va andozalarni joriy etish orqali ta'minlanadi. Bundan ta'lim bo'yicha qator xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari natijalari ham dalolat bermoqda. Shu o'rinda, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ning 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy fanlar savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan PISA - o'quvchilar yutuqlarini baholash xalqaro dasturi tadqiqotlarini qarashimiz mumkin.

PISA dasturida «baholash» o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini, ya'ni maktab dasturi doirasida olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish darajasini aniqlashga qaratilgan. Bu esa o'z navbatida o'quvchidan funksional savodxonlikni talab etadi.

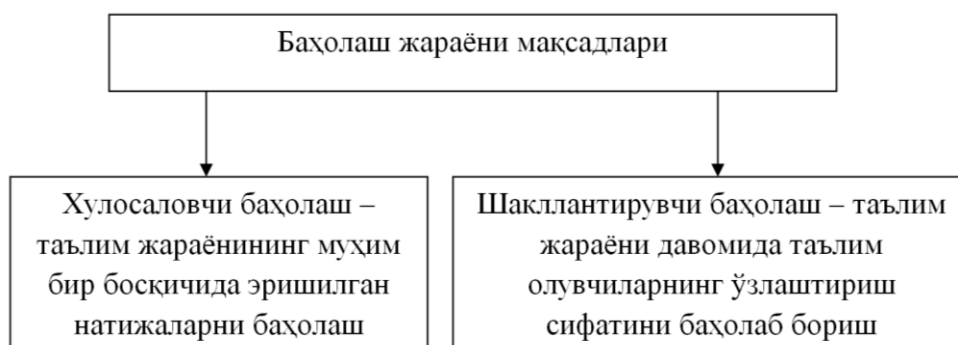

1.3.1-rasm. PISA dasturida baholash mezoni

Baholash - bu nimanidir sifati yoki darajasini aniqlashtirish. Baholash deb, haqiqiy natijalarning rejalashtirilgan natijalar bilan o‘zaro bog‘liqlik jarayonni sifatida ham tahlil qilishimiz mumkin. Ushbu jarayon ma’lum bir maqsadni ko‘zlab o‘tkaziladi.

K.Jalilov o‘zining “Baholash nazariyasi asoslari” monografiyasida baholash jarayonning maqsadidan kelib chiqqan holda xulosalovchi baholash va shakllantiruvchi baholash turlariga ajratgan va quyidagi jadvalda ifodalagan:

Baholash jarayoni maqsadlari

Ta’limda baho ta’lim oluvchi (o‘quvchi, talaba), ta’lim beruvchi (pedagog xodim, ta’lim mussasasi), ta’lim tizimiga beriladi va ta’lim mussasasi yoki ta’lim sifatini nazorat qiluvchi davlat yoki nodavlat tashkilotlari tomonidan o‘tkaziladi.

Baholash – bu baholanishi lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma, kompetensiyalar majmuyi va o‘lchanishi lozim bo‘lgan xususiyat haqida xulosa chiqarish bo‘lib, bu xulosa bilvosita, cheklangan sondagi maxsus yaratilgan topshiriqlar yordamida chiqariladi. Baholash jarayonida qo‘llaniladigan topshiriqlar yig‘indisi test deyiladi. Test bir yoki bir nechta test topshiriqlaridan iborat bo‘lishi mumkin.

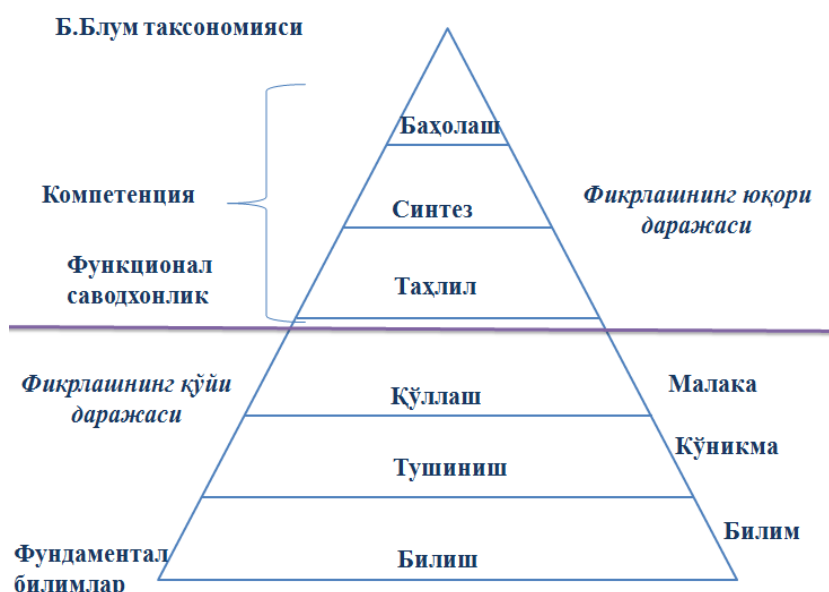
Testologiya XIX asrning ikkinchi yarmida odamlarni jismoniy, fiziologik va psixologik rivojlanishi va farqlanishini o‘rganish jarayonida shakllangan bo‘lib, ilmiy eksperiment xarakteriga ega bo‘lsa, XX asrning 10-20 yillar oralig‘ida ommaviy amaliyot jarayoniga aylangan.

AQSh da 1926 yilda Kollejlar kengashi pedagoglar faoliyatini baholash uchun SAT testlarini qabul qildi, 1947 yilda Ta’limda test xizmati (Educational Testing Service) ilmiy-tadqiqot markazi ochildi va 1961 yilga kelib faqat AQShning o‘zida 2126 ta standartlashtirilgan testlar ishlab chiqildi.

Tarqqiyotning jadallashuvi hamda yangi sohalarining kashf etilishi natijasida 90-yillarga kelib, jamiyatda “funktional savodxonlik” tushunchasi shakllandi va uni baholash markazlari tashkil etildi.

Xalqaro miqyosda o'quvchilar funksional savodxonlikni baholashga qaratilgan PISA tadqiqot dasturida asosiy yo'nalishlar sifatida o'qish savodxonligi, matematik savodxonlik va tibiiy fanlar savodxonligi kiritilgan.

Shuni ayta olamiz-ki, PISA tadqiqotlaridagi matematik savodxonlik topshiriqlari darajalariga qo'yilgan talablar Amerikalik mashhur psixolog va pedagog Benjamin Blum tomonidan asos solingan (savol va topshiriqlar tizimi - bilish faoliyati darajalariga asoslangan) o'quv maqsadlari taksonomiyasiga mos kelishini kuzatish mumkin.

1.3.2-rasm. B.Blumning o'quv maqsadlari taksonomiyasi.

Blum taksonomiyasiga ko'ra, tafakkurning rivojlanishi bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, umumlashtirish, baholash darajalarida bo'ladi. Bu yerda, bilish, tushunish, qo'llash tafakkurning quyi darajasi bo'lib, fundamental bilimlarni tashkil etadi, tahlil, umumlashtirish, baholash tafakkurning yuqori darajasi bo'lib, funksional savodxonlikni tashkil etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Funksional savodxonlik fanlar integratsiyasini talab etadi va o'quvchilarga maktab dasturini ongli tarzda o'zlashtirish, hodisa va jarayonlar o'rtasida qo'llash, munosabatlarni anglash imkonini beradi. Bunda matematika, fizika, kimyo, biologiya, ekologiya fanlaridan faktlarni, nazariyalarni, qonuniyatlarni mazmunli anglash, aniqlashtirish va chuqurlashtirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Bu esa bevosita ta'lim sifatiga ta'sir etadi.

REFERENCES

1. Рахимов О.Д. Та'лим сифати ва ҳаёт сифати. //О'қув услубий қо'лланма, 2015у.
2. Қурбонов Ш.Э., Сейтхалилов Э.А. Таълим сифатини бошқариш. Тошкент, 2006. 14-15б.
3. Маслова Ю.А. // От качества образования к качеству жизни. Высшее образование в России № 10, 2006.
4. Жалилов К. / Баҳолаш назарияси асослари. Тошкент: Академнашр, 2020.
5. Джураев А.С. Малака ошириш жараёнида тингловчиларнинг касбий малакасини ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси. 2019.
6. Новиков В.А., Маслов Д.Н. Роль образования в повышении качества жизни. Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании». 2012.

AXBOROTNING SHAXS, DAVLAT VA UMUMAN JAMIYAT HAYOTIDA TUTGAN O‘RNI

Jurakulov Jamol Komilovich

Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi

+998935916392

jurakulovjamol904@gmail.com

Xidirova Shahlo Shavkatovna

Toshkent pediatriya tibbiyot institutining tyutori

+998937477677

shaxlo878787@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada axborotning davlat va jamiyat hayotida muximligi, shaxs va jamiyat hayotida axborot takomillashuvi, jamiyatda kompyuter texnologiyalari, axborotni qayta ishlash, axborot jamiyatining asosiy xususiyatlari, axborot almashinuvi haqida fikir muloxaza yuritamiz.

Kalit so‘zlar: axborot, shaxs, davlat, jamiyat, axborotlashtirish, axborotlashtirish xususiyatlari, qiymat.

АННОТАЦИЯ

В статье мы подробно рассмотрим важность информации в жизни государства и общества, информационное совершенствование в жизни личности и общества, компьютерные технологии в обществе, обработку информации, основные особенности информационного общества, обмен информацией.

Ключевые слова: информация, личность, государство, общество, информатизация, свойства информатизации, ценность.

ABSTRACT

In the article we will discuss the autonomy of information in the life of the state and society, the improvement of information in the life of the individual and society, Computer Technology in society, information processing, the main features of Information Society, information exchange.

Keywords: information, personality, State, Society, informatization, features of informatization, value.

KIRISH

Hozirgi zamonda xizmatlarning katta qismi axborot texnologiyalari orqali ko‘rsatilayapti. Boshqa sohalarning ham samaradorligi shunga bog‘liq. [1. Rasmiy

veb-sayt: www.president.uz Davlatimiz rahbari Mirzo-Ulug‘bek tumanida IT-park qurilishi bilan tanishdagi nutqidan 11.12.2021].

Axborot texnologiyalari sohasidagi sezilarli yutuqlar ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarda “axborot jamiyati” nomining paydo bo‘lishiga olib keldi. Axborotlashtirish hayot va madaniyat sharoitlarini, madaniyatni, xulq-atvor stereotiplarini, fikrlash tizimlarini tubdan o‘zgartirib, jamiyat hayotining barcha sohalariga inqilobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Aksariyat olimlar axborot jamiyatini asosiy mahsuloti axborot bo‘lgan jamiyat deb tushunadilar. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, bizning eramizning boshidan beri insoniyat tomonidan to‘plangan ma’lumotlar ikki baravar ko‘paygan, birinchi marta 1750 yilda, ikkinchi marta XX asr boshlarida, uchinchi marta 1950 yilda. 1950 yildan boshlab dunyoda ta’limning umumiy miqdori har 10 yilda ikki barobar, 1970 yildan boshlab har 5 yilda va 1991 yildan boshlab ikki baravar ko‘paydi. Demak, bugungi kunda dunyoda ta’lim hajmi 250 ming barobardan ortiq oshgan. Amerikalik sotsiolog D.Bellning ta’kidlashicha, “Axborotlashgan jamiyat, avvalo, ma’lumotlilik darajasi va malakasiga ko‘ra, millat elitesini shakllantiradigan jamiyat. Tadqiqotchi axborotni jismonan iste’mol qilinmaydigan va eskirmaydigan “jamoaviy mahsulot” sifatida talqin qilib, industrial jamiyatda inson hayotiy faoliyatidagi mutlaqo yangi mahsulot bo‘lgani uchun unga nisbatan o‘sha davrda muomalada bo‘lganidan o‘zgacha me’yor va mezonlarni qo‘llash kerakligiga e’tibor qaratadi” [2.Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Пер.с англ. В. Л. Иноземцева. -М.: Academia, 1999. 956-с].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda jamiyatda kompyuter texnologiyalari va axborotni qayta ishlash bo‘yicha konsalting, ilmiy axborot va boshqa xizmatlar ko‘rsatuvchi professional guruhlar vujudga keldi. Yangi ilmiy va kasbiy yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi kadrlar tayyorlashning alohida tizimini talab qiladi. Bu tizim nafaqat jamoatchilikni xabardor qilish davrining voqeligi va o‘qitish mazmuniga, balki usul va vositalarga ham mos kelishi kerak. Davlatimiz tomonidan ta’limni axborotlashtirish masalasiga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Jamiyatni axborotlashtirish jarayoniga tizimli yondashish zarurati XX asrning 90-yillari boshlarida namoyon bo‘la boshladi. Tarixiy jihatdan bilimlarni axborotlashtirish ikkita asosiy yo‘nalishda boshqariladigan va boshqarilmaydigan tarzda amalga oshiriladi. Boshqariladigan bilimlarni axborotlashtirish uyushgan jarayon bo‘lib, moddiy resurslar bilan birga kechadi. U ko‘pchilik tomonidan qabul qilingan va asosli xulosalar va dasturlarga

asoslanadi. Ta'limni axborotlashtirish ta'lim tizimi xodimlari tashabbusi bilan pastdan yuqoriga qarab amalga oshiriladi va ta'lim faoliyatining eng dolzarb yo'nalishlari va fan sohalarini qamrab oladi.

Hozirgacha biz yashab turgan dunyomizda 6 ta axborot inqilobi sodir bo'ldi. Birinchi bosqichda - til va insonning aniq nutqi, ikkinchi bosqichda - yozish, uchinchi bosqichda - kitoblar nashr yetish, to'rtinchi bosqichda - axborotni uzatish va tarqatish. Bu to'rtinchi davrda telegraf, telefon, radio, televizor kabi asboblari ixtiro qilindi. Va beshinchi bosqichni insoniyat kompyuter texnologiyalaridan faol foydalana boshlagan vaqtga to'g'ri kelishi mumkin. Bugun biz kompyuter tarmoqlarining paydo bo'lishi va ularning multimedia texnologiyalari va virtual reallik bilan integratsiyalashuvi tufayli oltinchi axborot inqilobining guvohi bo'lmoqdamiz.

“Axborotning shaxs, davlat va umuman jamiyat hayotidagi o'rni juda muhim. Axborot insonni atrof-muhitga moslashtirishga qaratilgan aloqa jarayonining natijasidir” [3. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект-пресс, 2004. – 400 с]. Endilikda ijtimoiy muhitda yangi axborot jamiyatini yaratish maqsadi muloqot jarayoniga o'ziga xos xususiyatlar va o'zgarishlarni olib keldi. Axborotning qimmatliligi shaxsning sub'ektiv xulq-atvoriga ega ekanligi bilan izohlanadi. Agar inson maqsadiga yerisha, u holda foydalanilgan axborot e'tiborga olinmaydi va o'z qiymatini yo'qotadi. Shuni ham yodda tutish kerakki, qadriyatlar turlicha. Qiymat - bu ma'lumotning shaxsga maqsadga erishish yo'lini tanlash jarayonida foydalanishga imkon beradigan xususiyatidir. Bu fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, jamiyatda qadriyatga ega bo'lgan ma'lumotlardan tashqari, umuman qadrsiz yoki salbiy qiymatga ega bo'lgan ma'lumotlar ham mavjud. “Axborotlashgan jamiyat rivojlanishining muhim qismi sifatida quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: maqsadga erishish uchun axborotni tanlash imkonini beruvchi axborotning qiymati; ma'lum bir vaziyatga bo'lgan ehtiyojni belgilaydigan ma'lumotlarning foydaliligi; ma'lum vaqt davomida ma'lumotlarning buzilishi” [4. Климова Л.В. Роль информационных технологий в саморазвитии личности: научное издание. - Курск, 63-с].

Axborot insoniyatning asosiy resursi, asosiy qadriyatiga aylandi. Axborotning ijtimoiy sohadagi rolining ortib borishi va axborot munosabatlarining paydo bo'lishi axborot jamiyati davriga qadam qo'yganlik ko'rsatkichidir. Axborotga bo'lgan ehtiyojning mohiyati barcha ehtiyojlarni qondirish va ularning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun har qanday harakatlarni amalga oshirishga qaratilgan maqsadlar va ularga erishish yo'llarini tanlashda axborotni ishlab chiqarish, qabul qilish va undan foydalanishda namoyon bo'ladi. Ma'naviy rivojlanish uchun ijobiy

hissiy ma'lumotlar kerak. Axborotga bo'lgan ehtiyoj insonni o'z-o'zini rivojlantirishga, to'plangan bilimlar orqali boshqa ehtiyojlarni qondirishga yo'naltiradi.

Shu boisdan ham yapon olimi Y. Ma'suda "Axborotlashgan jamiyat insoniyatning eng ulkan yutuqlaridan biri, – deb yozadi. – Yangi texnologiyalarning rivojlanishi ijtimoiy hayotning o'ziga xos ijobiy o'zgarishiga olib keladi. Axborotlashgan jamiyatda insoniy qadriyatlar o'zgaradi. Bu jamiyat sinfsiz va ziddiyatsiz bo'lib, uni kichikroq davlat apparati boshqaradi" [5. Masuda Y. Managing in the information Society: Releasing synergy Japanese style. Oxford, 1990. P.44]. "Hozir va kelajakda yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish jamiyat oldida turgan eng muhim vazifadir. Axborot madaniyatiga ega bo'lgan bilimli shaxs zarur axborotni topa olishi, baholay olishi va undan unumli foydalana olishi, axborotni saqlashning an'anaviy va avtomatlashtirilgan texnik vositalaridan foydalana olishi kerak" [6. Masuda Y. Managing in the information Society: Releasing synergy Japanese style. Oxford, 1990. P. 44.].

Axborotlashtirish quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: axborotni to'plash, qayta ishlash, saqlash, tarqatish va ishlab chiqarish qobiliyatini oshirish; har kimning insoniy axborot resurslaridan erkin foydalanishini ta'minlash; inson hayotining istalgan sohasiga axborot texnologiyalaridan kompleks foydalanish va joriy etish; axborot resurslarining ustuvorligi va yo'nalishi. Axborot oqimida axborot muhitining qonuniyatlari haqidagi bilim, qobiliyat, qadriyatlarni shakllantirish insonga hayotda to'g'ri yo'ldan borishga, muhim qarorlar qabul qilishga imkon beradi. Axborotlashtirish jarayoni Axborot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan jamiyat va inson hayoti taraqqiyotining resursi sifatida to'liq foydalanish insonning axborot madaniyatini rivojlantirish va shakllantirishning ahamiyatini oshiradi.

Yigirmanchi asrda jamiyatda axborotlashtirish jarayonining asosiy yo'nalishlari: jamoat hayotida keng foydalanish ayniqsa mikroprotssessorlar va elektron hisoblash mashinalari sanoat, transport, maishiy va hokazo;

intellektual ish sifatini oshirish va bajarish vaqtini qisqartirish maqsadida avtomatlashtirish (avtomatik qidirish, tarjima qilish va axborotni texnik vositalar yordamida avtomatik boshqarish, loyihalash, tadqiqot va boshqalar);

Bu tendentsiya 20-asrning 70-80-yillarida jadal rivojlanib, sivilizatsiya rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Axborot jarayonining jadal rivojlanishining asosiy ko'rsatkichi sifatida axborotni olish, tarqatish, tashish, almashish va kerakli axborotni topish va axborotni qayta ishlash, ularni amalga oshirish, boshqaruvni texnik vositalar bilan ta'minlash imkoniyatlari ortib bormoqda. Olimlar axborot jamiyatida

axborot va axborot resurslarining roli keskin o'zgarib borayotganini tan oldilar. Axborot insoniyat uchun muhim manbaga aylanadi. Xom ashyo va yenergiyadan kam foydalanilgan holda, tabiiy resurslari cheklangan kichik davlatlar ishlab chiqarishdagi ilmiy yutuqlari sezilarli iqtisodiy muvaffaqiyatlarga olib kelishi mumkinligini ko'rsatdi. (Gollandiya, Daniya, Tayvan, Yaponiya, Singapur). Matbuot erkinligi, oshkoralik, axborot qudratidagi ommaviy axborotning ko'pligi iqtisodiyotni rivojlantirish, bozor mexanizmlarini yo'lga qo'yish imkonini beradi. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish yaxshi natijalarga erishishga yordam beradi. Fuqarolarning davlat organlari bilan aloqasini elektron platforma orqali aloqaga o'tkazish, ya'ni davlat o'z fuqarolari uchun elektron xizmatlar ko'rsatishi va elektron mahsulotlarni taklif etishi – bu raqamli iqtisodiyotning asosiy qismi hisoblanadi.

Mamlakatimizda ushbu sohani keng rivojlantirish Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bizdagi eng asosiy og'riqli muammolardan biri-korruptsiya illatiga barham beradi. [7.<https://strategy.uz/index.php?news=787>] Jamiyat taraqqiyotining turli sohalaridagi tub o'zgarishlar axborot va axborot xizmatlari bilan chambarchas bog'liq. Axborotlashtirish jarayoni iqtisodiy, texnologik, siyosiy va madaniy rivojlanish imkoniyatlarini ochib beradi.

Axborotlashtirish - bu ta'lim, madaniyat va ijtimoiy sohaga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-madaniy jarayon. Axborotlashtirish jarayoni inson muhitini sezilarli darajada o'zgartirdi. Bugungi kunda ijtimoiy hayotda axborotning ahamiyati tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda: ko'p kanalli televideniye, Internet, radiostantsiyalar, filmlar, reklama va plakatlar atrof-muhitning muhim elementiga aylandi. Biz axborot muhiti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'zimiz va boshqalar haqida xabarlarini qabul qilish va almashish jarayoni, axborotga to'la axborot makonida yashayapmiz. Axborot insonning ma'naviy va moddiy hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, axborot insonning ijtimoiy-madaniy hayoti va moddiy farovonligini belgilaydi.

Jamiyatning axborot tuzilishi inson ijodini rivojlantirish uchun ko'plab bilim va qadriyatlarni shakllantirishga yo'l ochdi. Biroq, bu imkoniyatlardan faqat axborot qobiliyati va malakasiga yega bo'lgan odamlar foydalanishi mumkin. Shunday qilib, inson muhitidagi o'zgarishlar axborot madaniyatini rivojlantirish jarayonining bir qismi bo'lgan axborot savodxonligini talab qiladi. Insoniyat ikki tomonlama vaziyatda qolib ketdi, bu esa axborot jarayonlarining tez sur'atlar bilan o'sib borishi sharoitida ijtimoiy hayot normasi sifatida qaraladi.

Axborotlashtirish jarayonida madaniyatga ta'sir ko'rsatadigan texnika va texnologiyalar keng joriy etilmoqda, bu madaniyat va axborot o'rtasidagi

munosabatlarni belgilaydigan axborot madaniyatidir. Shaxsning axborot madaniyati madaniy muhitni o'rganish va tan olish jarayonida namoyon bo'ladi. Natijada shaxs harakat sub'ekti sifatida, o'zlashtirilishi lozim bo'lgan jarayon va hodisalar esa harakat ob'ektiga bo'linadi. Ayni shu ma'noda, "O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyasi, ma'rifatchilik darajasini oshirishda axborot tizimi islohotlarining hozirgi davrdagi ahamiyati, innovatsion texnologiyalarni joriy qilishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bugungi iqtisodiy-ma'naviy vaziyatda har bir mamlakat o'z milliy madaniyatiga tayanib jamiyatning ma'naviy qiyofasini belgilamoqda. O'zbekistonda qator Sharq mamlakatlari kabi qaror topadigan jamiyatning modeli jamoaviylik va undan kelib chiqadigan milliy axloqqa asoslanadi. Shu sababli axborotlashgan jamiyat rivojida milliy-axloqiy masalalarni tadqiq qilish dolzarb vazifa sifatida e'tirof etilmoqda". [8. Каримова Г.А. Ўзбекистонда ахборотлашган жамият шаклланишининг миллий-ахлоқий жиҳатлари Фан доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2020. –Б.5.]

Axborot jamiyatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

iqtisodiyotning tovar ishlab chiqarishdan xizmatlar ko'rsatishga qayta moslashishi;

intellektual texnologiyaning sanoat va texnologik sohalarga tengligi;

qiymat tizimida moddiy mulk ahamiyatining pasayishi;

moddiy ishlab chiqarishda axborot va ilmiy faoliyatning raqobatdosh ustunligini oshirish;

jamiyatning texnologik va siyosiy-ijtimoiy tuzilishiga asoslangan ta'lim va fanning ahamiyatini oshirish;

har qanday sohadagi ilmiy-ma'rifiy faoliyatga alohida e'tibor qaratiladi;

ijtimoiy tashkilotlar tuzilmasidagi o'zaro ta'sir, ya'ni madaniy sohadagi o'zgarishlar.

Axborot jamiyatini shakllantirishda ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Binobarin, axborot makonida mahalliy, mintaqaviy, milliy ommaviy axborot vositalari bilan bir qatorda global axborot manbalari ham keng tarqalib, ommaviy axborot vositalarining globallasuv jarayoni bizga tanlovning yangi formulalarini taklif qilmoqda.

Yangi axborot jamiyati vujudga kela boshladi va bugungi kunda jamiyatdagi eng muhim qadriyat axborot va bilimdir. Axborot jarayonlari jamiyat uchun siyosiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi va keng qo'llanilishi jamiyat hayotining iqtisodiyot,

siyosat, madaniyat va fan kabi barcha sohalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Umumiy ma'lumot insonning atrof-muhitdagi yo'nalishlarni tushunishi, keyingi harakat yo'nalishini tanlashi uchun zarurdir. Asosan, axborot, tashviqot daraxt sifatida umumiy ildiz orqali tarqaladi va rivojlanadi. Uning asosiy manbalari ommaviy aloqa va telekommunikatsiya hisoblanadi.

Ommaviy axborot vositalari eng muhim ma'lumotlarning axborot funksiyasini bajaradigan, odamlarni demokratiya va sivilizatsiya qadriyatlarini, ularning huquq va majburiyatlarini bilish va hurmat qilishga tarbiyalovchi demokratik institutdir. Bugungi demokratik dunyoda ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, so'z, matbuot erkinligi, radio va televideniya foydalanish imkoniyati kafolatlangan mamlakatlarda ommaviy axborot vositalari fuqarolarning o'z-o'zini anglashi, jamiyat hayotidagi faolligi, yetakchilik va mas'uliyatini oshirishda beqiyos imkoniyatga ega.

J.Yaxshilikov fikricha esa, "Hamma narsaning yaxshi va yomoni bo'lganidek, bu qulayliklar bilan birga internetdan samarali va maqsadli foydalanuvchilardan tashqari undan vaqtni bekorga o'tkazish, turli ko'ngilochar hamda behayo saytlardan foydalanuvchilar ham ko'payib bormoqda".[9.Yaxshilikov J.Ya, Muhammadiyev N.E. Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018. B 503-504.].

Zamonaviy taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston xalqining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotida demokratik islohotlar chuqurlashib, jamiyatni umumiy o'zgartirish jarayoni uchun zarur shart-sharoitlar barqarorlashtirilmoqda. Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida yosh davlatimiz oldida sivilizatsiya yutuqlarini moddiy va ma'naviy ne'mat sifatida asrab-avaylash vazifasi turibdi. Davlat mustaqilligining yangi iqtisodiy siyosati bilan huquqiy, ijtimoiy, demokratik davlat barpo etish vazifasi respublika axborot makonida katta o'zgarishlarni amalga oshirdi. Bu vazifalarni amalga oshirish jamiyat hayotini to'g'ri tushunish, qabul qilish va to'g'ri tasvirlash imkoniyati yaratilgandan keyingina amalga oshadi.

Axborot almashinuvi yangi demokratik imkoniyatlarga, barqaror siyosiy, ijtimoiy va demokratik jarayonlarni qaror toptirishga yo'l ochadi. So'z erkinligi, matbuot erkinligi, fikr plyuralizmi va mustaqil xususiy ommaviy axborot vositalarining paydo bo'lishi O'zbekiston axborot makonidagi demokratik jarayonlarning natijasidir.

O'zbekiston uchun barqaror demokratik taraqqiyot modelini tanlashda jamiyatni erkin va huquqiy, demokratik modelga aylantirish yo'llari va vositalarini izlash hamda xolis va haqqoniy axborot muhim ahamiyatga ega.

Axborotlashgan jamiyat turli g'oyalari va ta'limotlarni, bilimlarni, turli sivilizatsiya va qadriyatlarni tahlil qiladi, odamlarning tafakkurini kengaytiradi, muayyan g'oyalarga e'tiborni qaratadi, ularni chuqurroq anglashga yordam beradi. Iqtisodiyot davlatning tayanchi bo'lsa, uning milliy ruhi, ongi qalbidir. Jamiyatdagi ijtimoiy institutning o'ziga xos turi bo'lgan ommaviy axborot vositalari davlat qalbi orqali butun organizm uchun zarur bo'lgan oziq moddalarni, fuqarolarning birligi hamda umumiy maqsad va manfaatlarini targ'ib qiladi. Busiz mustaqil davlatning kelajagini bashorat qilish qiyin. Ayni paytda O'zbekiston nafaqat iqtisodiy manfaatlar nuqtai nazaridan, balki strategik, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham jahon hamjamiyatining e'tiborini tortmoqda.

Jamiyatning sivilizatsiyasi va dunyoviyligi davlatning madaniyatga munosabati bilan o'lchanadi. Hozirgi sivilizatsiyalashgan jamiyatda bilim va axborot kuchi mablag'lar va davlat hokimiyatini boshqarishda asosiy rol o'ynay oladigan siyosiy kuchga aylandi. O'zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga hissa qo'shadigan turli muhim masalalar axborot makonida keng yoritilmoqda va oshkoralik tamoyillari nuqtai nazaridan keng o'z ifodasini topmoqda. Bugun jamiyatimiz murakkab bozor, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, yangi sharoitga ma'naviy-psixologik moslashish davrini boshdan kechirmoqda.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev takidlaganidek, "Bir narsani bilishimiz kerak: ilmsiz, innovatsiyasiz oldimizga qo'ygan maqsadlarga hech qachon erisha olmaymiz. Hisobot uchun emas, natija uchun ishlash kerak" [10. Rasmiy veb-sayt: www.president.uz Shavkat Mirziyoyev: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 3 dekabr kuni ilm-fan va innovatsiyani rivojlantirish borasida oliy ta'lim muassasalari, ilmiy tashkilotlar, tarmoq va hududlar oldidagi ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig'ilishidagi nutqidan. 03.12.2020].

XULOSA

Ommaviy axborot vositalari orqali odamlar ijtimoiy normalarni, axloqiy va axloqiy qadriyatlarni idrok etadilar, hayotiy tamoyillarni shakllantiradilar. Ommaviy axborot vositalari jamiyatda kechayotgan jarayonlarni yoritish orqali jamoatchilik fikrini shakllantiradi. U jamoatchilik fikrini shakllantiradi va ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Ommaviy axborot vositalari ijtimoiy rivojlanish va jamiyat talablariga muvofiq qadriyatlarni shakllantiradi, axborot sohasidagi axborot ehtiyojlarini ta'minlaydi. Shuning uchun ham ommaviy

axborot vositalari faoliyati va axborotni ishlab chiqarish, iste'mol qilish va tarqatishdagi axborot munosabatlariga ijtimoiy mas'uliyat yuklanadi. Axborot jamiyatida shaxsning axborot madaniyatining shakllanishi uning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish, muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, jamiyat hayotida faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Shu o'rinda davlatimiz rahbarining quydagi so'zlarini orqali fikrlarimizga yakuni sifatida keltrishini lozim deb bildik: "Hamma islohotlarni, hamma harakatlarni jamiyat bilan birga qilamiz. Hammamiz bir kuch, bir qudrat bo'lib xalqimizga xizmat qilishimiz kerak"[11. Rasmiy veb-sayt:www.president.uz Shavkat Mirziyoyev: Hamma islohotlarni, hamma harakatlarni jamiyat bilan birga qilamiz. 26.01.2022].

Axborot oqimining tarqalish tezligi ortgan va avj olgan bugungi zamonda ommaviy axborot vositalari davlat hayotida asosiy o'rin egallamoqda. Ijtimoiy tuzilmada axborot jamiyatning muhim ijtimoiy quroli hisoblanadi. Ular fuqarolarning o'z huquq va erkinliklarini bilish, o'z g'oyalari va manfaatlarini himoya qilish, kundalik voqealar haqida o'z fikrini shakllantirish imkonini beruvchi muhim institutlardan biridir.

REFERENCES

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Пер.с англ. В. Л. Иноземцева. – М.:Academia,1999. – 956с.
2. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект-пресс, 2004. – 400 с.
3. Килимова Л.В. Роль информационных технологий в саморазвитии личности: научное издание. – Курск, – 63 с.
4. Masuda Y. Managing in the information Society: Releasing synergy Japanese style. Oxford, 1990. P. 44.
5. Зиновьева Н.Б. Информационная культура личности: Введение в курс / под ред. И.И. Горловой. – Краснодар, – 135 с.
6. Каримова Г.А. Ўзбекистонда ахборотлашган жамият шаклланишининг миллий-ахлоқий жиҳатлари Фан доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2020. –Б.5.
7. Яхшиликков Ж.Я, Муҳаммадиев Н.Э. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. Тошкент. Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018. Б 503-504.
8. Veb-sayt:www.president.uz Shavkat Mirziyoyev: Hamma islohotlarni, hamma harakatlarni jamiyat bilan birga qilamiz. 26.01.2022

KO'CHMAS MULKNI BOSHQARISHNING XORIJIY TAJRIBASI VA O'ZBEKISTON BOZORIDA SERVEYING XIZMATLARINI QO'LLASH

 <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-1049-1058>

Asadova Maftuna Sa'dullayevna

Toshkent arxitektura-qurilish instituti

Iqtisodiyot va ko'chmas mulkni boshqarish kafedrasida assistenti

Umidova Fotima Iskandarbekovna

Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ko'chmas mulk bozorining shakllanishi va rivojlanishi turli xil boshqaruv tizimlarini izlash va o'rganishni talab qiladi. Jahon amaliyoti tajribasi shuni ko'rsatadiki, ko'chmas mulk portfelini boshqarishning professional usullaridan foydalanish undan foydalanish samaradorligini oshirish zarur. Maqolada zamonaviy sharoitlarda ko'chmas mulkni boshqarishning samarali vositasi sifatida xizmat ko'rsatishning rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, surveying kontseptsiyasining xususiyatlari berilgan. "Surveying" tushunchasining yer ishlaridan ko'chmas mulkni boshqarishgacha bo'lgan evolyutsiyasini ko'rsatadi. Komponentlar funktsiyalari, asosiy tamoyillari, maqsad va vazifalari, shuningdek, xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari. Xizmat ko'rsatish faoliyatining funktsional modellari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ko'chmas mulk, ko'chmas mulkni boshqarish, xizmat ko'rsatish, surveying, konsepsiya, samaradorlik.

АННОТАЦИЯ

Становление и развитие рынка недвижимости требует поиска и изучения различных систем управления. Опыт мировой практики показывает, что применение профессиональных методов управления портфелем недвижимости необходимо для повышения эффективности его использования. В статье рассматривается развитие сервиса как эффективного инструмента управления недвижимостью в современных условиях. Также приводятся особенности понятия сервейнг. Показывает эволюцию понятия «сервейер» от земельных дел к управлению недвижимостью. Функции компонентов, основные принципы, цели и задачи, а также специфика обслуживания. Рассмотрены функциональные модели сервисной деятельности.

Ключевые слова: *недвижимость, управление недвижимостью, сервис, обследование, концепция, эффективность.*

ABSTRACT

The formation and development of the real estate market requires the search and study of various management systems. The experience of world practice shows that the use of professional methods of real estate portfolio management is necessary to increase the efficiency of its use. The article discusses the development of the service as an effective tool for real estate management in modern conditions. The features of the concept of maintenance are also given. Shows the evolution of the concept of "surveyor" from land affairs to real estate management. The functions of the components, the basic principles, goals and objectives, as well as the specifics of the service. Functional models of service activity are considered.

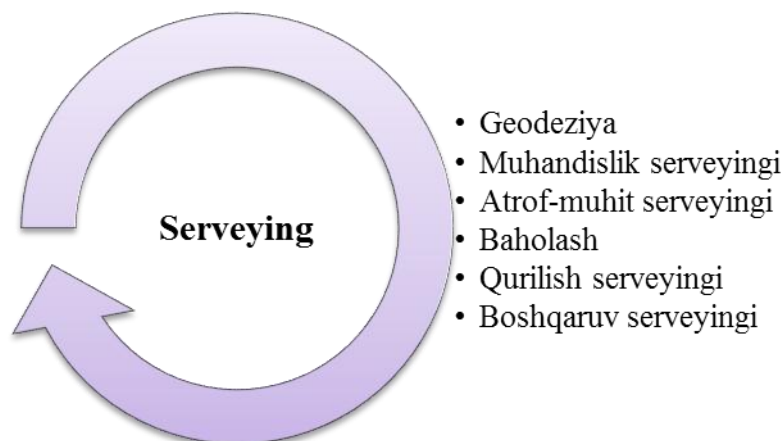
Keywords: *real estate, real estate management, service, survey, concept, efficiency.*

KIRISH

Ko'chmas mulkni boshqarish - bu o'z tavakkalchiligi ostida amalga oshiriladigan, foyda olishga qaratilgan (o'z nomidan) faoliyat, yoki (egasi nomidan) sotish undan foydalanish va uni tasarruf etish vakolatidir. Ko'chmas mulk ob'ektlari shaxsiy va jamoat (ijtimoiy) ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Shunga ko'ra, ko'chmas mulkni boshqarish vazifalari ham, ularni hal qilish usullari ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi zarur [1]. Ko'chmas mulkni boshqarish tizimi zamonaviy sharoitlarga mos kelishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'chmas mulk ob'ektlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir.

Mamlakatimizda investitsion qurilish majmuasi - iqtisodiyotning eng samarali va jadal rivojlanayotgan tarmog'i bo'lib, unga sifatli xizmat ko'rsatishni talab qiladi. Shuningdek, qurilishni amalga oshirish uchun moliyaviy resurslar mavjudligi, hayot tsiklining barcha bosqichlarida investitsiya va qurilish loyihalarini professional boshqarish, shuningdek, ko'chmas mulk ob'ektlarini kompleks muhandislik-texnik va iqtisodiy baholash alohida ehtiyojlarni vujudga keltiradi [2].

Xalqaro qurilish, konsalting, boshqaruv kompaniyalarining jalb qilinishi munosabati bilan ko'chmas mulk sohasidagi professional faoliyat sohalarini tavsiflovchi turli xil tushunchalar paydo bo'la boshladi. bunga yaqqol misol tariqasida Serveying boshqaruv tizimini keltirishimiz mumkin. (1-rasm)

1-rasm. Ko'chmas mulk bozorida professional faoliyat sifatida xizmat ko'rsatishning zamonaviy tizimi

Serveying ilk marotaba 15-16-asrlarda Angliyada vujudga kelgan. Serveying dastlabki bosqichi yerni tuzish, yerga bo'lgan huquqlarni ro'yxatga olish bilan boshlangan, chunki o'sha davrlarda yer qimmatbaho bo'ylab hisoblangan [3]. Ammo bozor iqtisodiy tizimining rivojlanishi bilan ko'chmas mulk bilan bog'liq muammolarni hal qilishdagi dolzarb muammolarni bartaraf etish uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashni talab qildi [4].

Ushbu muammoni bartaraf etish maqsadida 1868 yilda Londonda geodeziyachilarni tayyorlash instituti tashkil etiladi. 1881 yilda u qirollik unvoniga sazovor bo'ldi va shundan beri u Chartered Surveyors Qirollik Instituti - Chartered Surveyors Qirollik Instituti deb nomlanadi [5]. Surveyors ko'chmas mulk ob'ektlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, taqdim etish va qayta ishlash, shaharsozlik, rivojlanish loyihalarini tayyorlash va amalga oshirish, ko'chmas mulkni baholash va boshqarish, binolarni ta'mirlash, rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilish, qurilishni tekshirish funksiyalarini bajaradi, sotish va sotishda ishtirok etadi. tijorat ko'chmas mulkni ijaraga berish. Shu tariqa serveyn faoliyati vujudga keldi [6].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda serveyn faoliyati ko'chmas mulk hayotiy davrining barcha bosqichlarni va shakllarini qamrab oladi, shuningdek barcha amaliy masalalarni o'zaro bog'liq holda hal qilishni ta'minlaydi [7].

Serveying xizmatlari turli funksional vazifadagi ko'chmas mulkni boshqarishda qo'llaniladi. Boshqaruv kompaniyalar amaliyotiga serveying xizmatlarini jalb qilish

ularning maqsadga muvofiqligini va tuzilishini batafsil aniqlash zaruratini keltirib chiqaradi [8].

Ayni paytda O‘zbekiston Respublikasida serveying faoliyatining o‘ziga bag‘ishlangan maxsus qonunlar qabul qilinmagan. Natijada, serveying faoliyati tuzilishini aniq tushunmaslik, amaliyotda bu nom ostida turli hil xizmatlar o‘rin egallashiga olib kelmoqda. Serveying xizmatlarning asoslangan xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo‘lish uchun serveying faoliyati tuzilishinini aniqlashtirish zarur [9].

Serveyin tashkilotlarining asosiy faoliyati quyidagilardan iborat:

O‘zbekiston Respublikasi ko‘chmas mulk bozorida amalga oshiriladigan, tadbirkorlik faoliyati turlarining o‘ziga xos jihatlarni 1 – jadval ko‘rinishida taqdim etish mumkin.

1 – jadval

Ko'chmas mulk obyektlari harakati va ko'chmas mulkni boshqarish sohasidagi xizmatlar bozorida taqdim etiladigan, tadbirkorlik faoliyati turlarining o'ziga xos xususiyatlari

Taqqoslash omillari	Serveying faoliyati	Developerlik faoliyati	Rieltorlik faoliyat
Faoliyat sohasi	Xizmatlarni ko'rsatish bo'yicha tadbirkorlik faoliyati		
Xizmatlar tuzilishi	Ko'chmas mulkni, uning yashash davrining barcha bosqichlarida kompleks, tizimli boshqarish bo'yicha xizmatlar	Ko'chmas mulk sohasidagi investision loyihalarni tayarlash va realizasiya qilish va ko'chmas mulk obyektlarining qurilishini nazorat qilish bo'yicha xizmatlar	Ko'chmas mulk obyektlari bilan operatsiyalarni amalga oshirishdagi vositachilik va axborot xizmatlari
Ushbu turdagi xizmatlarni ko'rsatadigan kompaniyalarning asosiy funksiyalari	- ko'chmas mulk obyektlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish; - ko'chmas mulkni baholash, ekspertizadan o'tkazish va boshqarish; - binolarni qurish va modernizasiya qilish bo'yicha loyihalarni	- ko'chmas mulk obyektini yaratish; - biznes konsepsiyani ishlab chiqish; - tayer obyektini topshiri	- ko'chmas mulk obyektlarini tanlab olish; - obyektlarni ko'rsatishni tashkil etish; - ijaraga beruvchining huquqlarini tasdiqlovchi xujjatlarni tekshirish; - ijara shartnomasini tuzishga ko'maklashish

	tayyorlash va tadbiq etish; - tijorat ko'chmas mulkini sotish va ijaraga berish		
--	--	--	--

Ushbu jadvaldan xulosa qilish mumkinki, serveying faoliyati ko'chmas mulkni boshqarish bo'yicha tartibli rivojlantirish natijasida ajralib chiqqan, tadbirkorlik faoliyatining maxsus, mustaqil ko'inishi hisoblanadi [10].

1 – jadvaldan kelib chiqib, aynan serveying faoliyatiga xos alohida xususiyatlarning mavjudligini ham ta'kidlash mumkinki, ularning yig'indisi olib borilayotgan tadqiqotning “serveying xizmatlari” tushunchasini aniqlashtirishga imkon berdi.

Ko'chmas mulkni boshqarish bilan shug'ullanadigan kompaniyalarni, serveying kompaniyalari deb nomlagan taqdirda, ular aynan qanday xizmatlarni taklif qilishini aniqlashtirish maqsadida tizimli yondashuv, statistik va iqtisodiy tahlil, ekspert baholash va usullardan foydalangan holda aniqlashtirish lozim [11].

Serveying faoliyati O'zbekiston ko'chmas mulk bozori uchun yangilik bo'lishiga qaramay, uning rivojlanishi shubhasiz. Hozirgi paytda serveying xizmatlari nafaqat shahar markazlarida, balki qurilish ishlari jadal sur'atlarda olib boriladigan barcha hududlarda keng tarqalishi mumkin. Ko'chmas mulk obyektlarini boshqarishda yuqori natijaviylikka erishishni faqat serveying kabi innovasion yondashuvni qo'llash bilan izohlash mumkin [12].

Serveying, ko'chmas mulk obyektining tizimli boshqaruvini optimal tashkil etish imkonini beradigan, samarali vosita hisoblanadi. Serveying konsepsiyasini tadbiq etishda markaziy o'rin serveying kompaniyasiga tegishli. Serveying kompaniyasi — bu shunday tashkilotki, uning asosiy faoliyat turi bo'lib, ko'chmas mulkni professional boshqarish hisoblanadi [13]. Qoida bo'yicha, serveying kompaniyasi boshqarilayotgan ko'chmas mulk obyektlariga egalik qilmaydi. U mulk egasi bilan boshqaruv shartnomasini tuzadi va qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun o'zining barcha imkoniyatlarini ishga soladi [14].

O'zbekistonda ko'chmas mulkni professional boshqarish endilikda tadbirkorlik faoliyatining alohida sohasiga ajralishni boshladi. Biroq, milliy tajribamizga asoslanib, bu biznesni rivojlantirishda aniq tendensiyalar mavjudligi to'g'risida hozir

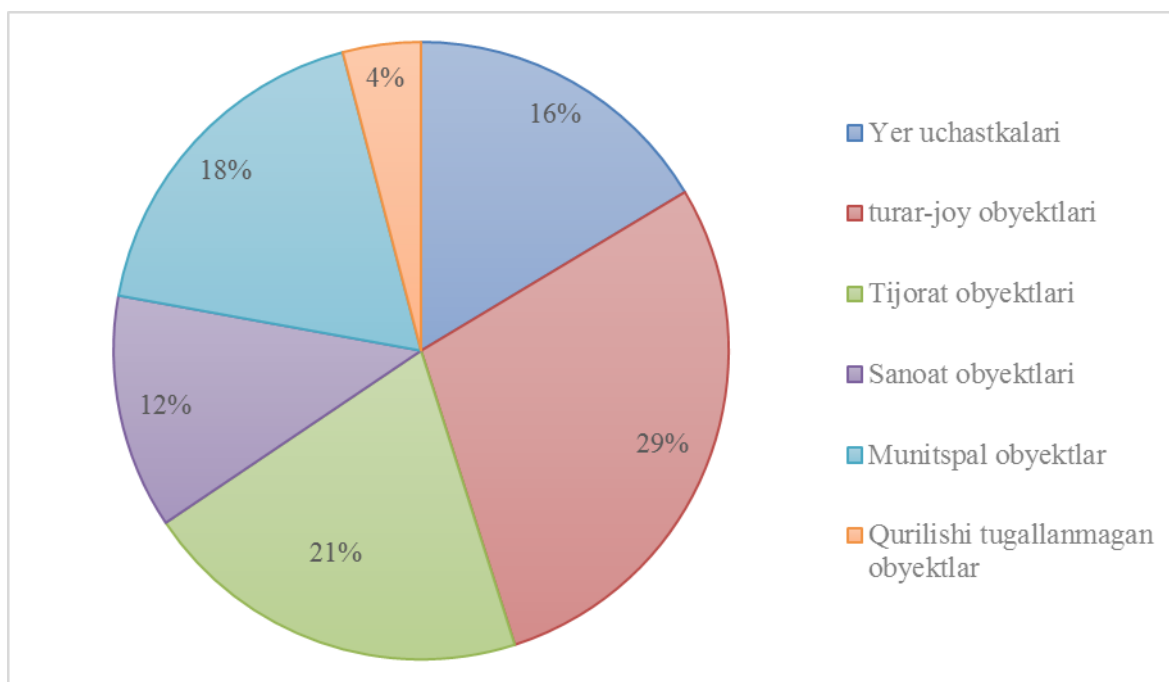
ham aytish mushkul. Hozirgi paytda boshqaruv kompaniyalari paydo bo'lishining uch asosiy yo'nalishi mavjud [15].

Birinchi yo'nalish shundan iboratki, o'z faoliyatini katta bino va inshootlar egalari mulkni ijaraga topshirish bo'yicha xizmatlarni ko'rsatishdan boshlagan rieltorlik tashkilotlari, asta-sekin ko'chmas mulk obyektlarini boshqarish bo'yicha alohida funksiyalarni bajara boshladilar.

Ikkinchi yo'nalish quyidagilarni nazarda tutadi: quruvchi kompaniyalar qurilishni tugatgandan so'ng, o'z bo'yniga ekspluatatsiya qiladigan kompaniya funksiyalarini oladi va o'z funksiyalarning kengayib borishi bilan boshqaruv kompaniyasiga aylanib boradi.

Uchinchi yo'nalish yirik mulk egalari ularga tegishli ko'chmas mulk obyektlarini boshqarish bo'yicha tuzilmaviy bo'linmalarni tashkil etishi, so'ng esa mustaqil boshqaruv kompaniyalariga aylanib borishi bilan bog'liq.

Ko'chmas mulk obyektlarini boshqarish bo'yicha aniq bir biriga bog'liq xizmatlarning yetishmasligi mulk egalarning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan xizmatlar soni va turlari, jarayonlarini aniqlovchi yagona tizimni yaratishni taqozo qiladi [16]. Shuningdek, ushbu serveying xizmatlarini ko'chmas mulk bozorida ahamiyatini o'rganish maqsadida ekspert usulidan foydalanilgan holda ularning nisbiy ahamiyatlilik darajasi aniqlab olindi.

2 -rasm. Serveying xizmatlarining nisbiy ahamiyatlilik darajasi

Ushbu tadqiqot natijasiga ko'ra serveyin xizmatlari ko'chmas mulk bozorining turar-joy va tijorat obyektlarida qo'llanilishi o'ta ahamiyatli jarayon deb olindi.

XULOSA

Zamonaviy sharoitda boshqaruv kompaniyalari faoliyatining rivojlanishiga quyidagi omillar to'sqinlik qilmoqda:

1. Ko'chmas mulkni professional boshqarishning sinalgan va ochiq standart hamda uslublarining mavjud emasligi;
2. Ko'chmas mulkni boshqarish sohasida malakali mutaxassislarning yetishmasligi;
3. Ko'chmas mulkni boshqarish infratuzilmasining sust rivojlanganligi; ko'chmas mulkni boshqarish bo'yicha professional mustaqil maslahatchilarning mavjud emasligi.

Buning natijasi bo'lib, ko'chmas mulkni boshqarish darajasining pastligi va mulk egalarida professional boshqaruv kompaniyalari bilan hamkorlik qilishga qiziqish mavjud emasligi hisoblanadi. Ushbu ko'chmas mulkni boshqarish jarayonini tizimlashtirish bugungi kunda ular faoliyatida amalga oshiriladigan ijtimoi-iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda o'z xissasini qo'sha oladi. Shuningdek, faoliyatdagi sarflanadigan xarajatlarni ma'lum bir qismini qisqartirishga xam erishishimiz mumkin.

REFERENCES

1. Mirdzhalilova D. S. Current trends and the development of the real estate management services market." Economics of the construction complex and urban economy" materials of the international scientific-practical conference. Minsk: BNTU. – 2019.
2. Mirdzhalilova, D. (2019). Trends and Current State of the Services Market on the Property Management in Uzbekistan. *Bulletin of Science and Practice*, 5(6), 312-317. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/43/41>
3. Mirdjalilova, D. Sh., Yusupdjanova, N. U., & Asadova, M. S. (2021). Digitalization of the republic of Uzbekistan: current state and development trends. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10 (102), 819-824. SoI: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-10-102-91> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.10.102.91>
4. Asadova, M. S., & Kakhramonov, K. S. (2020). Blockchain technologies in the digital economy of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 03 (83), 155-159. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.33>

5. Turdiev, A. S., Kakhramonov, K. S., & Yusupdjanova, N. U. (2020). Digital economy: experience of foreign countries and features of development in Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 660-664. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-04-84-112> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.112>
6. Artikov, N. Y., & Kakhramonov, K. S. (2020). Methods for calculating the discount rate for the evaluation of the cost of objects making income on the example of the republic of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 05 (85), 610-614. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.05.85.111>
7. Kakhramonov, K. S. (2021). Comprehensive assessment and methods of increasing the efficiency of housing and communal services management in the Republic of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 03 (95), 173-176. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-03-95-31> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.03.95.31>
8. Nurimbetov, R. I., & Kakhramonov, K. S. (2021). Introduction of digital technologies in the sphere of housing stock management in the Republic of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 05 (97), 386-390. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-05-97-63> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.05.97.63>
9. Kakhramonov, K. S. (2021). The main directions of improving the housing stock management system in the Republic of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 09 (101), 421-425. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.09.101.44>
10. Nurimbetov R. I., Metyakubov A. D. ADVANCED HOUSING FUND MANAGEMENT SYSTEM AS A TOOL FOR IMPROVING DELIVERY OF MUNICIPAL SERVICES ON CLIENT SATISFACTION //PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology. – 2020. – Т. 17. – №. 6. – С. 3177-3188.
11. Нури́мбетов, Р. И. Основные направления совершенствования системы управления жилищным фондом / Р. И. Нури́мбетов, Х. Ш. у. Кахрамонов // Инвестиции, градостроительство, недвижимость как драйверы социально-экономического развития территории и повышения качества жизни населения : Материалы XI Международной научно-практической конференции. В 2-х частях, Томск, 02–04 марта 2021 года / Под редакцией Т.Ю. Овсянниковой, И.Р. Салагор. – Томск: Томский государственный архитектурно-строительный университет, 2021. – С. 175-180.
12. Matrizayeva, D. (2020). Role of Innovative Management in Providing Economic Growth in Industrial Enterprises. *Bulletin of Science and Practice*, 6(4), 303-308. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/53/35>

-
13. Mirisaev, A. A. Investments in human capital as basis for development modern economy / A. A. Mirisaev, Kh. Sh. Kakhramonov // Инженерный бизнес : Сборник материалов I международной научно-практической конференции в рамках 18-й Международной научно-технической конференции, Минск, 01–02 декабря 2020 года. – Минск: Белорусский национальный технический университет, 2021. – Р. 152-155.
14. Мэтякубов А. Д., Матризаева Д. Ю. Экономический анализ эффективности управления инвестициями в промышленности //Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. – №. 7. – С. 251-256.
15. Мэтякубов А. Д., Болтаев У. Т. Тенденция экономического развития производства строительных материалов в Республике Узбекистан //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 3. – С. 243-249.
16. Мэтякубов А. Д. Управление ресурсной базой и инвестициями в производстве строительных материалов //Социально-экономическое развитие городов и регионов: градостроительство, развитие бизнеса, жизнеобеспечение города. – 2018. – С. 214-220.

JINOYAT ISHINI KO'RIB CHIQISHDA KASSATSIYA INSTANSIYASI SUDINING VAKOLATLARI

Bermaxanova Aykerim Koldasbaevna

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat qonunchiligini qo'llash nazariyasi
va amaliyoti" yo'nalishi magistranti,
+998(90)-825-96-86

Ilmiy rahbar: D.J.Suyunova

"Jinoyat- protsessual huquqi" kafedrası professori, yuridik fanlar doktori

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jinoyat protsessida kassatsiya sudlarining vakolatlari va qayta kassatsiya instituti masalalari shuningdek, kassatsiya sudlov faoliyatining xorijiy davlatlar tajribasi, huquqiy asoslari, tartibi, kamchiliklari, uning jinoyat-protsessual qonunchilik rivojida tutgan o'rni va dunyo mamlakatlarida uning rivojlanish darajasi to'g'risida hamda ushbu institutni mamlakatimiz qonunchiligiga tadbiiq etishning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari haqida so'z yuritiladi.

Tayanch so'z va iboralar: jinoyat, jinoyat-protsessi, kassatsiya, kassatsiya instansiya sudi, qayta kassatsiya instansiya instituti, kassatsiya instansiya sudining vakolatlari.

ПОЛНОМОЧИЯ СУДА КАССАЦИОННОЙ ИНСТАНЦИИ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается опыт зарубежных стран, касающийся института кассационного производства в уголовном процессе, его правовая база, процедуры, недостатки, роль кассационной инстанции в развитии уголовно-процессуального законодательства и уровень его развития в мире, а также применение этого института в законодательстве нашей страны.

Ключевые слова и фразы: преступление, уголовный процесс, кассация, суд кассационной инстанции, институт повторной кассационной инстанции, полномочия суда кассационной инстанции.

POWERS OF THE COURT OF CASSATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

ABSTRACT

The article discusses the experience of foreign countries regarding the cassation instance in criminal proceedings, the legal framework, procedures, shortcomings, its

role in the development of criminal procedure legislation and the level of its development in the world, as well as the application of this institution in the legislation of our country, socio-economic aspects.

Key words and phrases: *crime, criminal procedure, cassation, court of cassation instance, institute of re-cassation instance, powers of the court of cassation.*

KIRISH

Har bir huquqiy davlatning asosiy hal qiluvchi poydevorlaridan biri mustaqil, shaffof va samarali odil sudlov bo‘ladi. U fuqarolar va yuridik shaxslarga o‘z huquq va erkinliklarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi hamda mamlakatda hukukiy barqarorlikni ta‘minlaydi.

Davlat rivojining istiqboli amalga oshirilayotgan tadrijiy rivojlanib boradigan va chuqur o‘ylangan islohotlarga bog‘liqdir. Amalga oshirilayotgan islohotlar eng avvalo fuqarolarning huquq va erkinliklarini qo‘zlab amalga oshirilishi lozim. Bu – demokratik huquqiy davlatning asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadlarda keyingi yillarda aynan sud sohasida ko‘pgina islohotlar amalga oshirilmoqda.

Chunonchi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi²⁹⁸ tasdiqlanishi mamlakatimiz taraqqiyotining sifat jihatidan yangi davrini boshlab berdi. Mazkur tarixiy hujjat mohiyatan jaxonda turli o‘zgarishlar va voqea-hodisalar sodir bo‘layotgan bir pallada davlat va jamiyat qurilishi sohasidagi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, sud-huquq, iqtisodiy, ijtimoiy sohalar va xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha beshta ustuvor yo‘nalishda amalga oshirish mexanizmi aniq belgilangan davlatimizning haqiqiy strategiyasiga aylandi. Mazkur farmonda sud ishlarini yuritishda odil sudlovni amalga oshirish sifatini yanada yaxshilash, sudlarning chinakam mustaqilligini ta‘minlash hamda qonuniy, asosli va adolatli qarorlar chiqarish bo‘yicha mas‘uliyatini yanada oshirish kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Shu bilan birga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarda Yangi O‘zbekistonning tarraqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan yangi strategiyada ham aynan huquq sohasi, ushbu sohaning asosiy tarmog‘i hisoblanuvchi sud sohasiga alohida to‘htalib o‘tilgan.

²⁹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shu boisdan jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan chiqariladigan hukm, qaror, ajrimlarini to'g'ri rasmiylashtirish, hukmda ish holatlarini to'liq ifoda etish, dalillarga to'g'ri huquqiy baho berish va aniqlangan holatlarni huquqiy mushohada qilish, nizo bo'yicha sudning xulosalari ishning haqiqiy holatlariga mos bo'lishi, moddiy va protsessual huquq normalari to'g'ri bayon etilishi eng asosiy vazifalardan biridir. Biroq, kassatsiya instansiyasi sudlari tomonidan ajrimlar chiqarishda moddiy huquq normalarini noto'g'ri tatbiq qilish bilan bog'liq holatlar sud amaliyotida haligacha davom etib kelmoqda. Buning yaqqol ko'rinish sifatida hozirgi kunda apellyatsiya va kassatsiya sudlarida ish hajmining qo'pligidan va birinchi instansiyada ko'rilgan ko'pchilik ishlar albatta apellyatsiya va kassatsiyada ko'rishligini misol qilishimiz mumkin.

Shuningdek, kassatsiya instansiyasi sudlari ajrimlarining asoslantiruvchi qismida kassatsiya shikoyati o'zgarishsiz, ayniqsa, shikoyat qisman qanoatlantirilganlik asoslari har doim ham keltirilmaydi.

Shu sababli, hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumida jinoyat ishlari bo'yicha kassatsiya instansiyasi sudlari tomonidan chiqarilgan ajrimlar muhokama qilinib, yangitdan ko'rishlik uchun qo'yi turuvchi sudlarga yuborilmoqda. Ushbu jarayonlarda qilinayotgan shunga o'qshash xatolar tufayli ishlar xuddi aylana shaklga o'xshab, qonuniy o'z yechimini topishda bir qancha qiyinchilikka uchramoqda.

Shuningdek keyingi masalaga to'xtalib utadigan bo'lsak, qayta kassatsiya instituti haqida so'z yuritamiz. Xo'sh adolatni qaror toptirishda qayta kassatsiya yoki takroriy kassatsiya qanchalik foyda beryapti? ushbu savolga javob berishda quyidagi ma'lumotlarga yuzlanamiz.

Kassatsiya tartibida (Oliy sud) birinchi instansiya sudining apellyatsiya tartibida ko'rib chiqilgan hukmlari, ajrimlari, shuningdek apellyatsiya instansiyasi sudining hukmlari, ajrimlari kassatsiya tartibida qayta ko'rilishi, kassatsiya instansiyasi sudining qarorlari sud tergovining to'liq emasligi yoki bir yoqlama olib borilganligi, sudning hukmda bayon qilingan sud xulosalari ishning haqiqiy holatlariga muvofiq kelmasligi, JPK normalarining jiddiy ravishda buzilganligi, Jinoyat kodeksi normalarining noto'g'ri qo'llanilganligi, **jazoning adolatsizligi to'g'risdagi asoslar mavjud bo'lganda** O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, Bosh prokurori va ularning o'rinbosarlari protestiga ko'ra takroran kassatsiya tartibida qayta ko'rilishi belgilandi.

Lekin hozirgi kunda takroriy kassatsiya avvalgi kassatsiyada ko‘rilgan ishlarning o‘zini ko‘rib chikayapti (dublikat ishlar), avvalgisi bilan bir-xil ishni kurishyapti. Ushbu masala ham o‘z qonuniy yechimiga muhtoj bizningcha.

Yana bir o‘z yechimini kutayotgan masala zararni qoplash bilan bog‘liq masaladir. Sababi, Apellyatsiya instansiya sudida jinoyat ishi ko‘rilmagan taqdirda hamda qonuniy kuchga kirgan sud hukmidan so‘ng zarar to‘lik qoplangan bo‘lsa, shaxs avvalgi ozoldikdan mahrum qilish jazosi bilan qolib ketishi mumkin, chunki ishni kassatsiya instansiyasi sudida ko‘rish mumkin emas. Ushbu muammo qonuniy yechimini topishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2017 yil 22 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Sudlarning asosiy vazifasi adolatni qaror toptirishdan iborat. Buning uchun sud har bir ish yuzasidan qonuniy, asosli va adolatli qaror chiqarishi lozim. Keyingi yillarda mamlakatimizda sud sohasida islohotlarning mazmuni quyidagilar bilan izohlanadi: sudning mustaqilligi va beg‘arazligi, sud protsessida tomonlarning tortishuvi va teng huquqlilik tamoyillarini har tomonlama tatbiq etish, odil sudlovni amalga oshirish samaradorligi va sifatini oshirish, jinoyat ishlarini ko‘rib chiqish tartibini takomillashtirish, bir-birini takrorlaydigan vakolat va instansiyalarni qisqartirish maqsadida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Lekin ushbu joyda savol tug‘iladi ushbu amalga oshirilayotgan islohotlar qanchalik samarali bulyapti yoki qabul qilinayotgan qarorlar qanchaliq amaliyotga tadbiiq qilinayapti. Barchamizga ma‘lumki hozirgi kunda ko‘pgina islohotlar sud sohasida amalga oshirilyapti va masalar qisman yoki to‘liq o‘z yechimini topmoqda. Lekin muxtaram Prezidentimiz ta‘kidlab o‘tganidek “Sud idoralari hali-hamon har qanday holatda adolat qaror topadigan maskanga aylangani yo‘q”.

O‘z navbatida jinoyat ishlari bo‘yicha sudlarda ishlarni kassatsiya tartibida ko‘rishni yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish, kassatsiya instansiyasi sudlari tomonidan odil sudlovni sifatli amalga oshirilishini, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilinishini ta‘minlash maqsadida xorijiy davlatlarning qonunchilik tajribasini chuqur tahlil qilgan holda asoslantirilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Bu esa o‘z navbatida jinoyat hamda jinoyat-protsessual qonunchiligini isloh qilish yuzasidan asosli takliflarni ishlab chiqish va uni amaliyotga keng joriy etish zaruratini taqozo etadi.

Jinoyat-protsessual faoliyatning bir turi o‘laroq, kassatsiya tartibida ish yuritish tegishli vazifalarni bajarish va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan maqsadlarga

erishishga da'vat etilgan²⁹⁹. Hozirgi kunda ko'plab rivojlangan davlatlarda (Belgiya, Fransiya, Germaniya Federativ Respublikasi, Gresiya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Ispaniya, Portugaliya)da jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida ko'rishning turi mavjuddir. Lekin ushbu davlatlarda kassatsiya instansiyasi turli qo'rinishda ifodalanadi.

Ammo, ba'zi bir davlatlar (Daniya, Finlyandiya, Shvesiya, Avstriya) jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida ko'rishni istisno qilishadi. Misol uchun, Yeprova mamlakatlaridan Fransiya davlatini oladigan bo'lsak, ushbu davlatda jinoiy ishlar kassatsiya tartibida ko'rib chiqiladi, ammo faqatgina yuqori turuvchi sud organi, ya'ni Oliy sud tomonidan amalga oshiriladi. E'tiborli jihati shundaki, Fransiya davlatida sud qarorlari ustidan shikoyat qilishning eng so'nggi bosqichi bu kassatsiya tartibida berilgan shikoyat hisoblandi. Shuningdek, ushbu instansiya sudi qo'yi turuvchi sudlar tomonidan chiqarilgan qarorni Fransiya davlatining qonunchiligiga zid yoki zid emasligi to'g'rsidagi masalani ko'rib chiqib, sud qaroriga baho berish bilan cheklanadi, ya'ni, jinoyat ishi materiallaridagi holatlarni to'lik tekshirib chiqmaydi. Misol uchun, shaxsning jinoyat sodir etishda aybli yoki aybsiz ekanligini hamda jinoyat ishi bo'yicha taqdim qilingan dalilarni qaytadan tekshirib ko'rmaydi. Qolaversa, kassatsiya sudi qo'yi turuvchi sudlar tomonidan chiqarilgan qarorni o'zgartirish vakolatiga ega emas. Qabul qilingan qarorlarni bekor qilish yoki kassatsiya shikoyatini rad qilish bilan cheklanadi. Birinchi instansiya tomonidan chiqarilgan hukm bekor qilingan taqdirda yangitdan ko'rish uchun qo'yi turuvchi sudlarga yuboriladi. Umuman olganda, ushbu davlatda jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida ko'rib chiqishning ikki xil turi mavjuddir. Birinchisi, tomonlarning shikoyati asosida, ikkinchisi, qonunchilikka zid ravishda chiqargan sud qarorlari asosida ko'rib chiqadi. Bundan ko'zlangan yagona vazifa, tomonlar huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish va sud amaliyotidagi kamchiliklarni bartaraf qilish hisoblanadi.

Fransiya davlatida jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida ko'rish Rossiya davlatidan farqli o'laroq, ushbu davlatda kassatsiya shikoyatini faqatgina jinoyat ishining ishtirokchilari hisoblanuvchi tomonlargina berishi mumkin. Rossiya Federatsiyasining jinoyat-protsessual kodeksi 4012-moddasiga ko'ra, nafaqat ishda ishtirok etuvchi shaxslar balki huquq va qonuniy manfaatlariga ta'sir ko'rsatuvchi shaxs ham shikoyat berishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Fransiya davlatining jinoyat-protsessual kodeksi 567-moddasiga ko'ra, kassatsiya tartibida shikoyat qilish uchun shikoyat beruvchi shaxsga zarar yetkazilgan bo'lishi talab etiladi. Bunda, kelib

²⁹⁹ Мартынич Е.Г. Кассационное производство в российском уголовном процессе некоторые особенности и черты.//Российский судья, № 12, 2002. – С. 11.

chiqgan zarar haqiqatdan ham katta miqdorda bo'lishi kerak. Jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida ko'rishni Fransiya va Rossiya davlatlari o'rtasidagi farqlarni qiyosiy tahlil qilsak, Fransiya davlatida kassatsiya shikoyatini bergan shaxs shikoyat bergan kundan boshlab uch kun muddat ichida yozma shaklda prokuratura organlariga xabardor qilish kerak. Navbatdagi farqi shundaki, Fransiya davlatida kassatsiya shikoyatinig ikki xil turi mavjud. Rossiya davlatida esa xar qanday berilgan kassatsiya shikoyati umumiy ko'rinishda qabul qilinib ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasining jinoyat-protsessual kodeksiga ko'ra, amalda sud qarorlarining ustidan shikoyat qilishning apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibidagi turlari mavjud edi, lekin keyingi yillarda qonunchilikka kiritilgan o'zgarishlarga qo'ra, nazorat intituti tugatildi, hozirda faqatgina apellyatsiya va kassatsiya tartibi va shuningdek qayta kassatsiya mavjud. Bizning fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasida sudlov ishlarini yuritish Rossiya davlatining amaldagi qonunchiligi bilan deyarli o'xshash xarakterga egadir. Birgina, Qozog'iston Respublikasining qonunchiligiga nazar tashlaydigan bo'lsak, har qanday jinoyat ishi kassatsiya tartibida ko'rib chiqilmaydi. Ya'ni, Qozog'iston Respublikasining jinoyat-protsessual kodeksi 484-moddasida, kassatsiya tartibida ko'rilishi mumkin bo'lmagan holatlar ko'rsatib o'tilgan. Mazkur tajriba, nafaqat O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida, shuningdek Rossiya davlatining qonunchiligida ham mavjud emas. Qozog'iston Respublikasida kassatsiya tartibidagi jinoyat ishlar faqatgina Oliy sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda kassatsiya instansiya sudlari ko'pgina davlatlarning sud sistemasida mavjud, lekin ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularning xar-biri bir-birini takrorlamaydi. Ulardan eng optimal variantlarini qonunchiligimizga tadbiq qilsak maqsadga muvofiq buladi deb hisoblaymiz.

Shuningdek, yuqoridagi masalalar yuzasidan quyidagi takliflarni berib o'tmoqchiman:

Birinchidan, avvalgi ishni takrorlovchi qayta kassatsiya instituti bekor qilinishi kerak deb hisoblaymiz yoki ish buyicha yangi ochilgan holatlar yuzasidangina ushbu kassatsiya faoliyatiga yo'l qo'yilishi lozim;

Ikkinchidan zararni qoplash bilan bog'liq muammo buyicha esa ish buyicha apellyatsiyada zarar qoplanmagan bo'lsa lekin kassatsiya kelib zarar qoplangan

hozirda kassatsiya apellyatsiyaga ishni qaytarashini hisobga olib ushbu ishni qaytarmasdan kassatsiya o‘zi qo‘rib chiqishi lozim deb hisoblaymiz;

Uchunchidan esa, davlatimizning jahon hamjamiyatiga chuqur integratsiyalashuvini inobatga olib, ilg‘or mamlakatlar yuridik tajribasidan foydalanib, o‘z milliy qadriyatlarimizga mos ravishda qonunchilikni rivojlantirib, huquq tartibotni mustahkamlanib borishi ilmiy metodologik asoslarini jinoyat protsessida kassatsiya institutiga nisbatan qo‘llash va o‘rganishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. 2021 yil 12 yanvardagi “Jinoyat ishlari bo‘yicha sud qarorlarini qayta ko‘rish instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi 664-son O‘zbekiston Respublikasi qonuni;
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni;
3. 2021 yil 27-noyabrdagi “Jinoyat ishlarini kassatsiya tartibida kurish buyicha sud amaliyoti tugrisida” 37-son Oliy sud plenum qarori;
4. Ilyutchenko N. V. The impact of judicial reform on the accessibility of justice //Materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 100th anniversary of the Kuban State University. Judicial reform in Modern Russia: results, problems and prospects. Krasnodar, 2020.
5. The Law of the Russian Federation on the amendment to the Constitution of the Russian Federation of 14.03.2020 No. 1-FKZ "On improving the regulation of certain issues of the organization and functioning of public power". 2020. No. St. 1416.

OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINI ISHLAB CHIQRISHDA ISTE'MOLCHILAR XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

Erkaboyev Abrorjon Xabibullo o'g'li,

Farg'ona Politexnika instituti, assistent

E-mail: abrormsm@gmail.com

Isroilova Nilufar Farhodjon qizi

Toshkent kimyo texnologiyalari instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta'minlashda ISO 22000 standartlarining vazifalari, HACCP tizimi orqali xavfsiz bo'lgan mahsulotlarni aniqlash yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** oziq-ovqat mahsulotlari, mahsulotlar xavfsizligi, HACCP tizimi, ISO 22000 standarti.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены обеспечение безопасности пищевых продуктов на основе стандарта ISO 22000, определение безопасности продуктов в системе на HACCP.

***Ключевые слова:** пищевые продукты, безопасность продуктов, система HACCP, стандарт ISO 22000.*

ABSTRACT

This article highlights food safety assurance based on the ISO 22000 standard, the definition of food safety in the HACCP system.

***Keywords:** food, food safety, HACCP system, ISO 22000 standard.*

KIRISH

HACCP tizimi - bu mumkin bo'lgan xatarlarning oldini olishga asoslangan oziq-ovqat xavfsizligiga tizimli yondashuv. HACCP qisqartmasi inglizcha so'zlarning qisqartmasi – Hazard Analysis and critical control point (xatarlarni tahlil qilish va muhim nazorat nuqtalarini aniqlash). Rus tilidagi versiyada HACCP belgilanadigan belgisi ishlab chiqilgan.

HACCP - bu oziq-ovqat mahsulotlari zanjirining mutlaqo barcha bosqichlarida, ishlab chiqarish jarayonining istalgan nuqtasida, shuningdek, xavfli vaziyat yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mahsulotni saqlash va sotishda nazoratni ta'minlaydigan oziqovqat xavfsizligini boshqarish tizimi.

HACCP tizimi asosan oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi kompaniyalar tomonidan qo'llaniladi. Rivojlangan mamlakatlarda har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotlarini ishlab chiqarishning barcha texnologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'z

HACCP tizimini ishlab chiqadi. Rivojlangan tizim ishlab chiqarish texnologiyalari jarayonlari o'zgarishlariga rioya qilish uchun qayta ishlanishi mumkin.

2005 yil sentabr oyida HACCP uchun birinchi xalqaro standart ISO 22000: 2005 «Oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish tizimlari. Oziq-ovqat zanjiridagi har qanday tashkilotga qo'yiladigan talablar". ISO 22000 oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish standarti sifatida maxsus ishlab chiqilgan va quyidagi talablar bloklarini o'z ichiga oladi:

Menejment tizimiga: bu oziq-ovqat zanjiri ishtirokchilari uchun tegishli bo'lgan ISO 9001 standartining "qisqartirilgan" talablari;

Xatarlarni tahlil qilish uchun: HACCP usulini to'liq bajarish; Ishlab chiqarishning asosiy dasturlari (sanitariya-gigiena vositalari, jihozlarni ta'mirlash va yuvish, zararkunandalarga qarshi kurash va boshqalar) dasturiga.

Xuddi shu tarzda, hayvonlarni ishlab chiqarish jarayonida faqat hayvonlarning sog'lig'i uchun tasdiqlangan dori vositalaridan foydalanish kerak va ular etarli dozada bo'lishi kerak. Dori-darmonlarni veterinariya retseptisiz ishlatish mumkin emas. Bundan tashqari, hayvonlar muntazam va o'z vaqtida emlanishi kerak. Hayvonlarning boshpanalari toza bo'lishi kerak va transport vositalari ularni tashish paytida mos sharoitlarda bo'lishi kerak. Hayvonlarni ishlab chiqarishda kuzatuvchanlikni ta'minlash uchun ishlatiladigan dorilar, vaksinalar va ozuqalarni ro'yxatdan o'tkazish kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'simliklar yoki hayvonlarni ishlab chiqaradigan barcha korxonalar ishlab chiqarilgan, qayta ishlangan, import qilingan yoki tarqatilgan oziq-ovqat mahsulotlarining oziq-ovqat xavfsizligi talablariga muvofiqligi uchun javobgardir. Belgilangan shartlarga mos kelmaydigan mahsulotlarni bozordan olib chiqib ketishi va ushbu masala bo'yicha rasmiy hokimiyatni xabardor qilishi kerak. Barcha oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaradigan korxonalar ishlashga ruxsat olishlari, shuningdek, ishlab chiqariladigan mahsulotlar uchun Oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi va chorvachilik vazirligidan ishlab chiqarishga ruxsat olishlari shart. Ishlab chiqarilgan har qanday oziq-ovqat mahsulotlari oziq-ovqat xavfsizligi talablariga javob berishi kerak. Bundan tashqari, korxonalar izlanishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan yozuvlarni yuritishi, HACCP Xavfni tahlil qilish va muhim nazorat punktlari tizimining asosiy talablarini amalga oshirishi, xodimlarni gigiena bo'yicha o'qitishi, mahsulotlarning oziq-ovqat xavfsizligi va sifatiga muvofiq ishlab chiqarilishini ta'minlashi kerak, qisqasi iste'molchiga xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlarini taklif qilishi kerak.

Oziq-ovqat korxonalarida mahsulot xavfsizligi va sifatini boshqarish tizimiga yagona xalqaro talablarning mavjud emasligi ISO 22000 seriyali "Oziq-ovqat

mahsulotlarining xavfsizlik menejmenti tizimi. Yetkazib berish zanjirining barchasiga talablar”ni ishlab chiqish zaruriyatini keltirib chiqardi va u 2005-yilning sentabridan amalga kiritilgan. ISO 22000 HACCP va ISO 9001:2015 standartini birlashtiruvchi oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini boshqarish tizimini bayon etib, bir vaqtning o‘zida GMP (yaxshi ishlab chiqarish tajribasi) dastlabi shartlar dasturini birlashtiradi va tushunchalariga izoh beradi. Ushbu standartda asosiy e’tibor oziq-ovqat mahsulotlari xavf-xatar chiqaruvchi, xavf-xatarlarni samarali boshqarish va tizim jarayonlari modernizatsiyalash yo‘li bilan xaridorlarni qanoatlantirishga qaratilgan. Ayni paytda hujjatlarning tuzilmasi bu tizimni sifat menejmenti va atrof muhitni himoyalash tizimlarga qulay birlashtirish imkonini beradi. Oxirgi tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, ISO 22000 seriyali standart juda ommabop bo‘lib, oxirgi 2 yilda bu standart bo‘yicha sertifikatlashtirilgan korxonalar 3 martaga ko‘paygan. Sifat menejment tizimini joriy qilgan korxonaning ko‘rsatkichlari o‘shisi quyidagi jadvalda keltirilgan.

Komplekslar nomi	Ishlab chiqiladigan standartlar soni				
	Jam i	2016- y	2017- y	2018- y	2019- y
Jami	174	76	42	21	35
Qishloq xo‘jaligi va qayta ishlash	71	63	19	2	9
Mashinasozlik	43	13	13	7	8
Ijtimoiy soha	10	2	3	3	2
Kommunal soha va transport	7	2	2	2	1
YEK (TEK)	28	14	7	5	2
Ta’lim, madaniyat va sport	9	4	1	2	2
AKT	6	2	2	1	1

Hozirgi kunda O‘zbekistonda sifat menejmenti tizimiga talablarni o‘rnatuvchi O‘z DSt ISO 22000:2010 “Oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi menejmenti tizimi. Oziq-ovqat mahsulotlarini yaratish zanjirida qatnashuvchi tashkilotlarga talablar”

standarti qabul qiligan va amalga joriy etilgan. Standarning asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligi fermalaridan boshlanib to do‘kon savdosigacha tugagan oziq-ovqat zanjiri doirasida oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizligini boshqarish global uyg‘unlashtirish bo‘lib hisoblanadi.

ISO 22000:2005 – bu standartlar oilasining birinchi standarti bo‘lib u o‘z ichiga quyidagi hujjatlarni qamrab oladi: ISO/TS 22004:2005 «Oziq-ovqat xavfsizligi tizimi - ISO 22000:2005 ni qo‘llash bo‘yicha qo‘llanma» bo‘lib, u 2005 yil noyabrda nashr etilgan.

ISO/TS 22003:2007 «Oziq-ovqat xavfsizligi tizimi - Oziq-ovqat xavfsizligi tizimi sertifikatlashtiruvchi va audit o‘tkazuvchi idoralar uchun talablar». U sertifikatlashtirish idorasini akkreditlashtirish bo‘yicha uyg‘unlashtirilgan qo‘llanma bo‘lib, Standartga muvofiq Oziq-ovqat xavfsizligi tizimi auditi bo‘yicha qoidalarni aniqlaydi. 2006 yilning birinchi kvartalida nashr etilgan. ISO 22005 «Oziq-ovqat mahsulotlari va omuxta-yem zanjirida kuzatuvchanlik – Umumiy tamoyillar va loyihalashtirish va ishlab chiqish bo‘yicha qo‘llanma». ISO 9001:2015 Sifat menejment tizimini joriy qilgan korxonaga qanaqa mahsulot yoki xizmat ko‘rsatishning qaysi turi bilan shug‘ullanishidan qat’iy nazar sifat jihatdan eng yuqori natijalarga erishadi va bozorda mustahkam o‘z o‘rniga ega bo‘ladi va vaqt o‘tish davomida sifatni boshqarish sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilashga olib keladi.

XULOSA

Mutaxassislarning fikricha, bugun ISO 22000 oziq-ovqat korxonalarini uchun boshqaruv tizimining eng muvaffaqiyatli va samarali modelini taqdim etadi. ISO 22000 Oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish tizimi standarti Xalqaro Standartlar Tashkiloti (ISO) tomonidan 2005 yilda nashr etilgan va butun dunyoda xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish zanjirini yaratish uchun mo‘ljallangan xalqaro standartdir. Oziq-ovqat xavfsizligi nuqtai nazaridan o‘simliklarni ishlab chiqarishda ishlatiladigan o‘g‘itlar va kimyoviy moddalar mahsulot uchun tavsiya etilgan litsenziyalangan dori-darmonlarga ega bo‘lishi kerak va ular etarli dozalarda va kerakli vaqtda ishlatilishi kerak. Bundan tashqari, purkash va hosilni yig‘ish o‘rtasidagi vaqt juda muhimdir. Kuzatib borilishini ta‘minlash uchun ishlatiladigan preparatlar va mahsulotni yig‘ish chastotasi o‘simliklarni ishlab chiqarish bosqichlarida qayd etilishi kerak.

REFERENCES

1. Xabibulloqli, E. A., & Abdulkarimovna, M. U. (2021). Assessment of metrological reliability of measurements using the method of producing functions. *Academia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(8), 520-528.

2. Masharipov, S. H., Mamatkulov, M. N., & Erkaboyev, A. X. (2020). Metrological Accuracy and Estimation of Extended Uncertainty of Pressure Gauge in Real Conditions of Explation International journal of advanced research in science. Engineering and technology (IJARSET), 7(5), 13801-5.
3. Rustamov, U. S., Alixonov, E. J., Erkaboyev, A. X., Isroilova, S. X., & Boymirzayev, A. R. (2021). Farg'ona viloyati aholisini elektr energiyasi tanqisligini bartaraf etishda Mikro-GESlardan foydalanish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 603-610.
4. Шаймардонович, Ж. Х. (2020). Сиғим электродли дон ва дон маҳсулотларини намлигини ўлчаш ўзгарткичининг умумий ўлчаш хатолигини ҳисоблаш усули. Science and Education, 1(6), 74-79.
5. Mihoilovich, E. K., & Xabibulloogli, E. A. (2021). Selection of methods of acceptance inspection in production. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1350-1355.
6. Эргашов Қ, М., & Эркабоев, А., Х. (2021). Ўлчаш воситаларининг қиёслаш нуқталари жойлашуви ва сони. НТЖ ФерПИ, 25(5), 182-184.
7. Abdumalikova, Z. I. (2021). Manifestation of Sources of Uncertainty in Measurements. *Central asian journal of theoretical & Applied sciences*, 2(12), 301-305.
8. Yusupjon, M., & Jamoldinovich, A. E. Photoelectric methods for automatic linear density control cotton tapes. // International Journal For Innovative Engineering and Management Research. Vol. 09, Issue 12, Pages: 82-87 DOI: 10.48047/IJEMR/V09/I12/15
9. Йулдашев, Х. Т., Эргашев, К. М., Алихонов, Э. Ж., Иброхимов, Ж. М., & Рустамов, У. С. (2021). Исследование процессов токового усиления в системе полупроводник-газоразрядный промежуток. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 114-123.
10. Рустамов, У. С. (2020). Математическое и компьютерное моделирование Микро-ГЭС башенного типа. Экономика и социум, (12), 58-62.
11. Рустамов, У. С. (2021). Определение мощности Микро-ГЭС в электроснабжении населения с помощью микропроцессорного устройства для определения энергозатрат воды и расхода воды. Universum: технические науки, (12-6 (93)), 32-36.
12. Yuldashev, K. T., Ergashev, Q. M., Ibrokhimov, J. M., Madmarova, U. A., & E.J. Alikhanov. (2019). The study of Stability Combustion of the Gas Discharge in Sub-micron Gas-filled Cell with Semiconductor Electrode. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology, 6(11), 11907-11911.

13. Мамасадиқов, Ю., & Алихонов, Э. Ж. (2020). Фотоэлектрические методы для автоматического контроля линейной плотности хлопковые ленты. НТЖ ФерПИ, 80-85.
14. Nurmatamat, U., & Kaxramon, E. (2021). Influence of the probabilistic nature of the change in the measured quantity on the measurement error. *Universum: технические науки*, (12-7 (93)), 20-23.
15. Эргашов, К. М. (2021). Улучшение измерительных параметров двухволнового оптоэлектронного устройства. *Universum: технические науки*, (11-2 (92)), 49-52.
16. Хосилов, Д. Д., Мадаминов, М. Р., & Йулдашев, Х. Т. (2021). Исследование вольт-амперная характеристика в системе полупроводник- газоразрядный промежуток. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 625-634.
17. Isroilova, S. X. (2021). Proper organization of the quality management system is the basis of competitiveness. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(12), 89-99.
18. Boymirzaev, A. R. (2021). Optoelectronic two-wave gas analyzer. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(12), 127-132.
19. Тожибоев, А. К., & Боймирзаев, А. Р. (2020). Исследование использования энергосберегающих инверторов в комбинированных источниках энергии. *Экономика и социум*, (12), 230-235.
20. Мамасадиқов, Ю., & Алихонов, Э.Ж. (2021). Оптоэлектронное устройство для контроля линейной плотности хлопковых лент с функциональной разветкой. *Universum: технические науки: электрон. научн. журн*, 10, 91.
21. Ibrokhimov, J. M. (2020). Application of the solar combined systems consisting of the field of flat and parabolocylindrical collecting channels for hot water supply of the industrial factories. *Academia: An international multidisciplinary research journal*, 10(12), 1293-1296.
22. Obidov, J. G., & Alixonov, E. J. (2021). Organization of the education process based on a credit system, advantages and prospects. *Academia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 1149-1155.
23. Jamoldinovich, A. E. (2020). The importance of metrology and standardization today Alikhonov Elmurod. *International scientific and technical journal "Innovation technical and technology"*, 1(4), 1-3.
24. Obidov, J. G. O. (2020). About safety technique and issues of supplying electricity of the textile industry. *Academia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(9), 123-127.

25. Алихонов, Э. Ж. (2021). Определение линейной плотности хлопковые ленты фотоэлектрическим методом. *Universum: технические науки*, (11-2 (92)), 35-38.
26. Эргашев, К. М., & Мадмарова, У. (2018). Компьютерная модель микро-ГЭС с использованием потенциальной энергии геотермальных вод. In *Современные технологии в нефтегазовом деле-2018* (pp. 376-379).
27. Ergashov, K. M., & Madmarova, U. A. (2020). Technics of the infra-red drying of farm products. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1351-1355.
28. Khurshidjon, Y., Abdumalikovna, A. Z., Muminovna, U. G., & Mirzasharifovna, Q. G. (2020). The study of photoelectric and photographic characteristics of semiconductor photographic system ionisation type. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 72-82.
29. Alikhonov, E. J. (2021). Determination of linear density of cotton ribbons by photoelectric method. *Science and Education*, 2(11), 461-467.
30. Ibrokhimov, J. M. (2021). Features of methods of optimising calculation of parameters the combined solar power installations. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1043-1047.
31. Obidov, J. G., & Ibrohimov, J. M. (2021). Application and research of energy-saving lighting devices in engineering networks. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 1370-1375.
32. Xakimov, D.V., Isroilova, S. X., Alikhanov, E.J., Zayliddinov, T.A., & Ergasheva, G.E. (2020). Product Quality Control at Engineering Enterprises. *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, Vol. 7, Issue 2, February 2020, 12843-12848.

ERKIN IKTISODIY ZONALAR FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Primov Sirojiddin Furqat o'g'li

Toshkent moliya instituti

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakatni ijtimoiy iqtisodiy yuksalish uchun asosiy omil hisoblangan erkin iqtisodiy zonalar, ularning jozibadorligi va uni baholash mezonlari zarurligini nazariy asoslari yoritilgan. Bu o'z navbatida xar bir viloyatni o'zining mineral va resurs boyliklaridan kelib chiqqan holda, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishni talab qilinadi. Ayniqsa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, eksport salohiyatini oshirish diversifikatsion siyosatni kuchaytirish mintaqalar iqtisodiyotini barqarorligini va mamlakatimizdagi hozirgi holati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: investitsiya, investitsion jozibadorlik, harakatlar strategiyasi, salohiyat, bozor konyukturasi, strategik dastur, iqtisodiy zona, sanoat zona.

АННОТАЦИЯ

В статье описаны теоретические основы свободных экономических зон, которые являются ключевым фактором социально-экономического роста страны, их привлекательность и необходимость критериев ее оценки. Это, в свою очередь, требует от каждого региона размещения и развития своих производительных сил на основе своих минерально-сырьевых ресурсов. В частности, выделены малый бизнес и частное предпринимательство, усиление экспортной политики, усиление политики диверсификации, устойчивость региональных экономик и текущая ситуация в стране.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, стратегия действий, потенциал, конъюнктура рынка, стратегическая программа, экономическая зона, промышленная зона.

ABSTRACT

The article describes the theoretical foundations of free economic zones, which are a key factor in the socio-economic growth of the country, their attractiveness and the need for criteria for its evaluation. This, in turn, requires each region to locate and develop its productive forces based on its mineral and resource resources. In particular, small business and private entrepreneurship, strengthening export policy, strengthening diversification policies, the stability of regional economies and the current situation in the country are highlighted.

Keywords: *investment, investment attractiveness, action strategy, potential, market conditions, strategic program, economic zone, industrial zone.*

KIRISH

Erkin iqtisodiy zonalar jahon iqtisodiyotining noyob rivojlanish shakliga aylandi va ko‘plab mamlakatlarda keng tarqalgan. So‘ngi 5 yil mobaynida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda EIZlar tashkil etilishining faol o‘shish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bugungi kunda mavjud 5400 ta EIZlarning qariyb 1000 ga yaqin turli xil turdagi zonalar qayd etilgan muddatda tashkil etilgan bo‘lib, yana 500 tasi 2021 va undan keyingi yillarda tashkil etish bosqichidir[1]. Butun jahon eksport ishlab chiqarish zonalar assotsiatsiyasi ma‘lumotlariga ko‘ra, jahon savdosining 30% dan ortig‘i erkin iqtisodiy zonalar orqali amalga oshiriladi[2]. Erkin iqtisodiy zonalar eksport komponentini oshirish, xorijiy investitsiyalar oqimini ko‘paytirish, import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish orqali mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal etmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Erkin iqtisodiy hududlar to‘g‘risidagi tushunchalar va ularning mazmun-mohiyati borasida tadqiqotlar olib borgan xorijiy va mahalliy olimlarning ayrim fikrlari turlicha ekanligining guvohi bo‘lamiz.

Bu borada iqtisodchi olim, Muminov N.G. EIZ deganda mamlakat (davlatlar) xo‘jalik kompleksining ajralmas qismi bo‘lgan davlatning (davlatlarning) suveren hududi tushunilib, unda ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish va taqsimlash ta‘minlanib, ishlab chiqarish va taqsimotning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishning maxsus mexanizmlaridan foydalangan holda, uning chegaralarini diffuzion kengayishi va tarqalishiga qodir bo‘lgan malum bir butun mamlakat bo‘ylab yaxlit, korporativ maqsadga erishish taminlanadi [3].

Shuningdek, P.V. Pavlov Maxsus hududiy subektlarni tashkil etishi, faoliyat ko‘rsatishi va faoliyatini tugatish sohasidagi jamoat munosabatlarini tartibga soluvchi xuquqiy normalarni birlashtiradigan mustaqil muassasadir [4].

A.V. Vaxabov fikricha, Erkin iqtisodiy zona - bu davlatda qabul qilingan xo‘jalik faoliyatining tartibiga nisbatan imtiyozli soliq rejimi qo‘llaniladigan geografik hudud. Boshqacha qilib aytganda, bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo‘lib, u yerda uning boshqa qismlarida ishlamaydigan malum imtiyozlar tizimi qo‘llaniladi va bu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamayadi [5].

J.I.Karimqulov fikricha, Erkin iqtisodiy hududlar deganda, muayyan iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda kengaytirilgan mustaqillikka, boshqaruvning maxsus

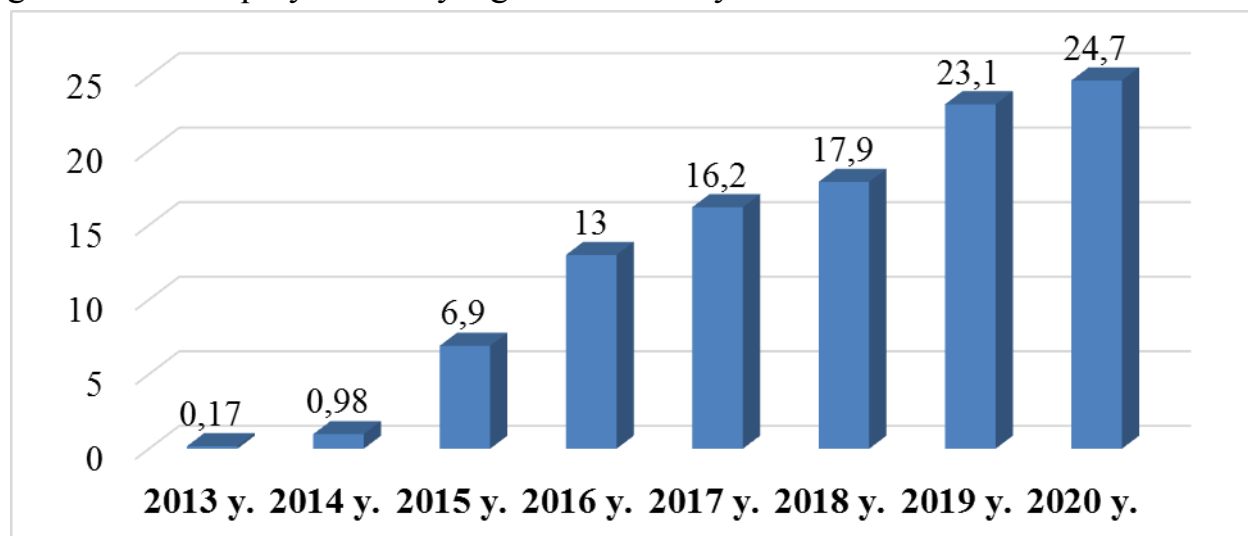
rejimi va investorlar iqtisodiy faoliyati uchun qulay sharoitlarga ega bo'lgan hududni tushunish mumkin. Fikrimizcha ushbu umumiy ta'rif, jahon amaliyotida uchraydigan turli xil va shakllardagi erkin iqtisodiy hududlar va ularga berilgan ta'riflarni bitta umumiy qatorda joylashtirish imkonini beradi [6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tahlil qilish, sintez qilish va prognozlashtirish usullari qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI.

Mamlakatimiz hududlarining ishlab chiqarish, resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash, transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishda erkin iqtisodiy zonalarining alohida o'rni bor. Angren erkin iqtisodiy zonasini tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, Angren EIZ tashkil etilganidan buyon umumiy qiymati 285 mln. AQSH dollariga teng 15 ta loyiha amalga oshirildi va qariyb 840 ta yangi ish o'rinlari yaratildi.

1-rasm. Angren EIZ mahsulotlar eksport hajmi (mln. AQSH dollari) [7]

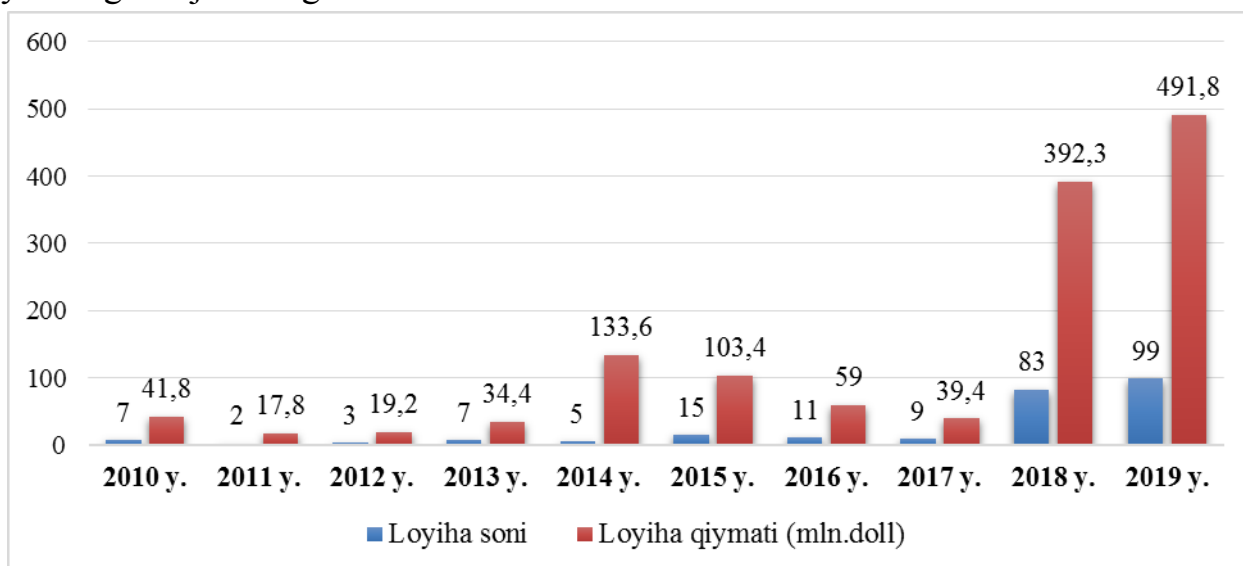
1-rasm ma'lumotlari tahlil natijalaridan ko'rinadiki, Angren erkin iqtisodiy zonasida mahsulotlar eksport hajmi yillar sayin ko'payish tendensiyasiga ega bo'lib, 2013 yilda 0,17 mln. AQSH doll.ni, 2014 yilda 0,98 mln. AQSH doll.ni, 2015 yilda 6,9 mln. AQSH doll.ni, 2016 yilda 13,0 mln. AQSH doll.ni, 2017 yilda 16,2 mln. AQSH doll.ni, 2018 yilda 17,9 mln. AQSH doll.ni, 2019 yilda 23,1 mln. AQSH

doll.ni tashkil qilgan bo'lsa, 2020 yilga kelib, bu ko'rsatkich 2013 yilga nisbatan 24,53 mln. AQSH doll.ga ko'paygan va 24,7 mln. AQSH doll.ni tashkil qilgan.

2010-2019 yillarda umumiy qiymati 1141,1 million dollarlik jami 241 ta investitsiya loyihalari amalga oshirildi. Ushbu loyihalarning amalga oshirilishi doirasida 19672 ming ish o'rni yaratildi. Eng ko'p loyihalar 2018 yilda amalga oshirildi, ya'ni 392,3 mln. AQSH dollariga teng 83 loyiha va 2019 yilda 491,8 mln. AQSH dollariga teng 99 loyiha, 2011 yilda eng kichik loyiha, ya'ni 17,8 mln. AQSH dollariga teng 2 loyiha (2-rasm).

Bunday holatning asosiy sababi iqtisodiyotdagi og'ir vaziyat, O'zbekistonning asosiy savdo sheriklari mamlakatlaridagi inqirozdan keyingi davr, jahon va mintaqaviy investitsiya kapitali bozoridagi raqobatning keskin kuchayishi, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotining 2017 yilgacha tizimli muammolari, kapital egalarining investitsiya faolligi sezilarli darajada pasayishiga olib keldi.

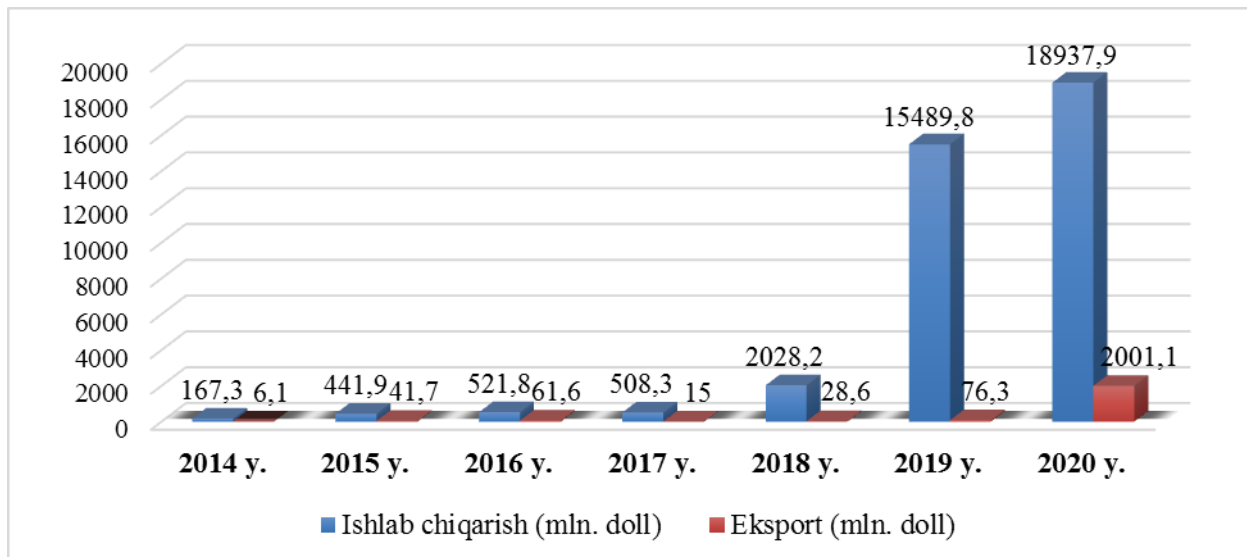
Biroq, 2017 yildan boshlab valyuta kursini unifikatsiyalash, ishlab chiqarish tarmoqlarini texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyani amalga oshirish, investitsiya resurslari bazasini kengaytirish, investitsiya muhitini yaxshilash va chet el investitsiyalarini, birinchi navbatda, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish bo'yicha ko'rilgan choralar o'sish va investitsiya faoliyatining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

2-rasm. 2010-2019 yillarda EIZ hududida investitsiya loyihalarini amalga oshirish dinamikasi [8]

Mamlakatimizda EIZ rivojlantirish so'nggi yillarda misli ko'rilmagan darajada tus olmoqda. Birgina 2017- 2019 yillarda 15 ta EIZ tashkil etildi. So'nggi ikki yil

ichida sanoat ko'rsatkichlarida ham sezilarli darajada o'sish kuzatildi. EIZ hududida sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi va uning eksporti o'sishi ta'minlandi (3-rasm).

3-rasm. EIZ ishtirokchilari tomonidan mahsulot ishlab chiqarish va eksport qilish ko'rsatkichlari dinamikasi [9]

Shuningdek, mamlakatimizda EIZlar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: tashqi iqtisodiy aylanmasining salbiy saldosini, ishlab chiqarish va eksport diversifikatsiyasining pastligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatbardoshligining pastligi va boshqalar. Eksport salohiyati baland bo'lgan, yuqori samarali innovatsion sanoat zonalarini shakllantirishga qaratilgan qator tadbirlarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

1. O'zbekiston Respublikasining 2021-2023 yillarga mo'ljallangan erkin iqtisodiy zonalarini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash.

2. O'zbekiston Respublikasining yangi qabul qilingan "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonun me'yorlari asosida amaldagi qonunchilikni bixillashtirish.

3. EIHlar mazmunini ochib berishga bo'lgan katta qiziqish bugungi kunga qadar davom etmoqda. Shu sababdan turli iqtisodchi-olimlar va mutaxassislar tomonidan uning mazmunini yoritib berishga bo'lgan urinish va tadqiqotlar hamda ta'rifini keltirishga oid amaliy harakatlar davom etib kelayotganligini ko'rish mumkin.

4. EИHлар - shunday geografik hududki, unda mamlakatda qabul qilingan xo'jalik faoliyati tartibiga qaraganda imtiyozli soliq to'lash va bojxona tartibi joriy etiladi. Boshqacha ifodalaganda, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan ma'lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi. Shunga ko'ra, EИH mamlakat hududining imtiyozli bojxona, valyuta, soliq, viza va mehnat rejimlari joriy etilgan maxsus ajratilgan qismidir.

REFERENCES

1. https://unctad.org/en/Publication_Chapters/WIR2019_CH4.pdf 2019y.
2. О.Н. Артемьева “Совершенствование экономического механизма функционирования свободных экономических зон” автореферат диссертации. г.Москва, Российская Федерации.
3. Муминов Н.Г. Свободные экономические зоны. Учебное пособие, Национальный Университет Узбекистана. Ташкент-2005,- 8 с.
4. Павлов П.В. Институт особых экономических зон в РФ финансово - правовые и организационно -экономические аспекты функционирования./- М.: ИНФРА-М, 2010.-256 с.
5. Вахабов А.В. Хожибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Иностранные инвестиции. Учебное пособие. – Т.:Молия, 2010. -С.180
6. Karimqulov J.I. Erkin iqtisodiy hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rivojlantirish yo'nalishlari. Iqt. fan. dok. ilm. dar. olish uchun yoz. diss. avtoref. – Т.: ВМА, 2019. – 13 б.
7. www.invest.gov.uz
8. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi va EIZ direksiyalari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.
9. www.mift.uz. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi va EIZ direksiyalari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

ROSSIYANING MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDAGI “HARD POWER” SIYOSATI

Ma’ripjonova Mahbuba

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti

Sharq mamlakatlari siyosati iqtisodiyoti va turizm fakulteti

Siyosatshunoslik yo’nalishi Pushtu Ingliz guruh 2 bosqich talabasi

e-mail: @makhmaripjonova

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada katta kuch markazlaridan biri hisoblangan Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasida olib borayotgan “hard power” siyosati uning natija va istiqbollari haqida batafsil o’rganilgan va tahliliy yechimlar keltirilgan. Rossiyaning Markaziy Osiyoga bo’lgan qiziqishi, uning manfaatlaridan kelib chiqqan holda mintaqada olib siyosati ushbu maqolada o’z tasdig’ini topgan

Kalit so’zlar: *Globallashuv, siyosiy jarayonlar, “hard power”, Rossiya ,oqilona tashqi siyosat, , Rossiya armiyasi, Rossiya iqtisodiyoti, Markaziy Osiyo davlatlari Qozog’iston, Qirg’iziston, Tojikiston.*

ABSTRACT

This article examines in detail the results and prospects of Russia's "hard power" policy in the Central Asian region, which is one of the major power centers, and provides analytical solutions. Russia's interest in Central Asia and its policy in the region based on its interests are confirmed in this article.

Keywords: *Globalization, political processes, "hard power", Russia, rational foreign policy,, Russian army, Russian economy, Central Asian countries Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматриваются результаты и перспективы российской политики «жесткой силы» в центральноазиатском регионе, являющемся одним из крупных центров силы, и приводятся аналитические решения. В статье подтверждается заинтересованность России в Центральной Азии и ее политика в регионе, основанная на этих интересах.

Ключевые слова: *Глобализация, политические процессы, «жесткая сила», Россия, рациональная внешняя политика, российская армия, российская экономика, страны Центральной Азии Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан.*

KIRISH

XXI asrda dunyo juda keskin o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, milliy davlatlar nafaqat jiddiy siyosiy balki kuchli ijtimoiy iqtisodiy muammolarga ham duch kelmoqda. Qiyinchiliklar o'ta global bo'lib ko'plab mamlakatlar siyosatiga ta'sir qiladi. Bugungi global kontekstda keng tarqalgan tendensiya milliy-davlatlarning o'z kuchi va ta'siri haqida qayg'urishidir. Hozirgi kunda ortib borayotgan geosiyosiy keskinliklar va muommolar global harakterga ega, ko'plab mamlakatlar siyosatiga ta'sir qiladi. Ayni paytda, akademiklar va amalyotchilar dunyo "qattiq" va "yumshoq" kuchga oid eski taxminlar va qat'iy tafovutlardan uzoqlashishi kerak ekanligini tan olishni boshladilar, chunki iqtisodiy siyosiy muommolarni endi harbiy kuch yoki siyosat innovatsiyasi bilan hal qilib bo'lmaydi

"Hard power" – inglizcha so'z bo'lib "qattiq kuch" degan manoni anglatadi. Siyosatda qattiq kuch – bu boshqa siyosiy organlarning xatti-harakatlari yoki manfaatlariga ta'sir qilish uchun harbiy va iqtisodiy vositalardan foydalanish. Siyosiy hokimiyatning ushbu shakli ko'pincha tajovuzkor (majburlash) bo'lib, u bir siyosiy organ tomonidan kamroq harbiy yoki iqtisodiy kuchga ega bo'lgan boshqasiga yuklanganda eng samarali hisoblanadi . Qattiq kuch diplomatiyasi madaniyat va tarixdan kelib chiqib yumshoq kuchdan farq qiladi. Jozef Nayning so'zlariga ko'ra, qattiq kuch "boshqalarni sizning xoxishingizga ergashish uchun iqtisodiy va harbiy kuchning sabzi va tayoqlaridan foydalanish qoniliyatini" o'z ichiga oladi. Bu yerda "sabzi" savdo to'siqlarini qisqartirish, ittifoq tuzish taklifi yoki harbiy himoya va'dasi kabi induksiyalarni anglatadi, jumladan, majburlash diplomatiyasidan foydalanish, harbiy aralashuv tahdidi yoki iqtisodiy sanksiyalarni amalga oshirish.

Ernest Uilson qattiq kuchni " boshqa bir shaxs boshqacha harakat qilmagan tarzda harakat qiliashga majburlash qobiliyati " deb ta'riflaydi. Rossiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosat yumshoq va qattiq kuch tushunchalari nuqtai nazaridan ko'rib chiqilganida, tashqi siyosat davlat apparatning muhim elementi hisoblanib, globallashib borayotgan dunyoda tobora muhim ahamiyatini kasb etmoqda. Turli darajadagi integratsiya tashqi siyosatdagi o'zaro hamkorlikning tobora yangi va samarali usularini izlab topishni talab etadi Yumshoq va qattiq kuch strategiyalari misolida Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi tashqi siyosati usullari taxlil qilinganida ,bu hudud Sovet Ittifoqi davridagi munosabatlarning tarixiy xususiyatlaridan kelib chiqqan va tanlangan. Bundan tashqari mintaqa davlatlari siyosiy, iqtisodiy, energetika, ijtimoiy va boshqa sohalarda faol hamkorlik qilishmoqda. Rossiyada mintaqada sodir bo'layotgan jarayonlarda ishtirok etishdan eng manfaatdor tomonlaridan biri sifatida yumshoq, qattiq kuch mexanizmlarining

mavjudligi uchun asos mavjudligini belgilaydi. Shunday qilib, Rossiya yumshoq kuchning asosiy vositalaridan biri sifatida rus tilining tarqalishi imkoniyatlari tilning afzalliklaridan foydalanmoqda. O'zaro hamkorlik aloqalari doirasida mintaqada harbiy-siyosiy ishtirokham mavjuddir. Bularning barchasi tashqi siyosatimizni ilgari surish ,bu yo'nalishdagi say-harakatlarimizni boshqa davlatlar bilan muvofiqlashtirish imkonini yaratadi. Ko'plab tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki Rossiya o'zining tashqi siyosatini qurish bilan bir qatorda madaniy va tarixiy aloqalardan ham oqilona foydalana oldi Bundan tashqari Markaziy Osiyo Rossiyaning tashqi siyosatdagi yagona muhim yo'nalishi emas, Markaziy Osiyoda yumshoq kuchni tasir doirasi hali o'z chegarasiga yetmagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Rossiyaning keng geografiyasi uning iqtisodiy faolligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, dunyo tabiiy resurslarining 30% dan ortig'i mamlakatda to'plangan. 2016 yilda neft va gaz sektori federal byudjet daromadlarining 36% ni tashkil etdi . Rossiya dunyodagi eng katta tabiiy gaz , ikkinchi yirik ko'mir zaxiralari , neft zaxiralari bo'yicha sakkizinchi va eng katta neft zahiralari ega bo'lgani uchun keng tarqalgan bo'lib energetik super davlat deb ataladi. Yevropadagi slanets zaxiralari. Bu tabiiy gaz bo'yicha dunyoda yetakchi, ikkinchi yirik tabiiy gaz ishlab chiqaruvchi va ikkinchi yirik eksportchi va neft . Rossiyaning valyuta zaxiralari dunyoda beshinchi o'rinda turadi . Unda 70 millionga yaqin odam ishlaydi, bu dunyodagi oltinchi o'rinda turadi. Rossiyaning yirik avtomobilsozlik sanoati ishlab chiqarish hajmi bo'yicha dunyoda o'ninchi o'rinda turadi. U yuqori texnologiyali harbiy texnikani ishlab chiqish va ishlab chiqarishga qodir yirik va zamonaviy harbiy sanoatga ega va dunyodagi ikkinchi yirik qurol eksportchisi . Rossiya milliarderlar soni bo'yicha ham dunyoda beshinchi o'rinda turadi .

Rossiya dunyodagi o'n to'rtinchi yirik eksportchi hisoblanadi. 2019 yilda Tabiiy resurslar va atrof-muhit vazirligi tabiiy resurslar qiymatini mamlakat yalpi ichki mahsulotining 60% ga teng deb baholadi . Rossiya eng yirik iqtisodiyotlar orasida tashqi qarz koeffitsientlari bo'yicha eng past ko'rsatkichlardan biriga ega va biznes yuritishning qulayligi indeksida "juda yengil" mamlakatlar orasida yuqori o'rinni egallaydi . Mamlakatda qat'iy belgilangan soliq stavkasi 13% ni tashkil qiladi va yagona menejerlar uchun shaxsiy soliqqa tortish tizimi Birlashgan Arab Amirliklaridan keyin dunyoda ikkinchi o'rinda turadi . Biroq, butun mamlakat bo'ylab uy xo'jaliklarining daromadlari va boyliklarida o'ta tengsizlik ham mavjud edi.

Rossiya 2020-yilda yalpi ichki mahsuloti 1,46 trillion AQSH dollari bilan o'Ichangan holda dunyodagi o'n birinchi yirik iqtisodiyot bo'ldi. Nominal YaIM bo'yicha jahon reytingida Rossiya Koreya Respublikasi va Braziliya o'rtasida joylashgan. Taxminan 27,4 ming AQSH dollarini tashkil etib, Rossiyada aholi jon boshiga o'rtacha bo'yluk 2019-yilda AQSh va Yevropaning aksariyat davlatlaridan ancha orqada, dunyo bo'yicha 92-o'rinni egalladi. Bundan tashqari, jamiyatda tengsizlik kuzatildi, chunki jami daromadning 46 foizini eng boy 20 foiz, eng kambag'al beshdan bir qismi esa olti foizdan kamrog'iga to'plagan.

Rossiyaning harbiy qudratiga nazar solsak : Rossiya Federatsiyasining qurolli kuchlari. Ular quruqlikdagi kuchlar, dengiz floti va aerokosmik kuchlarga bo'lingan. Qurolli kuchlarning ikkita mustaqil bo'linmasi ham mavjud: strategik raketa kuchlari va havo-desant kuchlari. Rossiya Federatsiyasining federal qonuniga ko'ra, Rossiya Qurolli Kuchlari, shuningdek Federal xavfsizlik xizmati (FSB), Milliy gvardiya, Ichki ishlar vazirligi (MVD), Federal xavfsizlik xizmati (FSO) chegara qo'shinlari, tashqi razvedka xizmati. Rossiya qurolli kuchlaridan fuqarolik mudofaasi xizmati (SVR), Bosh shtab (GRU) Bosh boshqarmasi va Favqulodda vaziyatlar vazirligi (FVV); va Rossiya Xavfsizlik Kengashining bevosita nazorati ostida.

Rossiya Qurolli Kuchlari dunyodagi eng yirik harbiy kuchlardan biri bo'lib, bir millionga yaqin faol xizmatchilar, dunyoda to'rtinchi o'rinda turadi va 2 millionga yaqin zaxirada. 18 yoshdan 27 yoshgacha bo'lgan barcha erkak fuqarolar qurolli kuchlardagi xizmatga chaqirilishi kerak .

Dunyodagi ikkinchi yirik harbiy kuch sifatida Rossiya armiyasi dunyodagi eng katta yadroviy qurol zaxirasini saqlaydi; ikkinchisi dunyodagi yadro qurollarining yarmidan ko'piga egalik qiladi . U ballistik raketa suv osti kemalarining ikkinchi yirik flotiga ega va uch milliondan iborat kam sonli strategik bombardimonchilardan biridir. Rossiya Qurolli Kuchlari dunyodagi eng kuchli quruqlikdagi kuchlarga ega va havo kuchlari va dengiz floti bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi . Rossiya harbiy xarajatlar bo'yicha dunyoda to'rtinchi o'rinni egallab, 2020 yilda 61,7 milliard dollar sarflagan .

2018 yilda Rossiya Federatsiyasi Qurolli Kuchlari 35 turdagi qurol va harbiy texnikani qabul qildi, yana 21 tasi davlat sinovlarini o'tkazdi . Xuddi shu yili Rossiya Mudofaa vazirligi YSU TZ jangovar boshqaruv tizimini sotib oldi. YeSU TZ jangovar maydonlarni boshqarish tizimi 11 ta quyi tizimni o'z ichiga oladi, ular qatorida artilleriya, elektron urush tizimlari, yer usti uskunalari, havo mudofaa tizimlari, muhandislik uskunalari va logistikani boshqaradi . Rossiya armiyasi katta ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish texnologiyasini qo'llaydi .

O'n ikkita raketa polki "Yars" qit'alararo ballistik raketalari bilan, 10 ta raketa brigadasi "Iskandar" taktik ballistik raketa tizimlari bilan, 13 ta aviatsiya polki - MiG-31BM, Su-35S, Su-30SM, Su-34 jangovar samolyotlari, uchta armiya aviatsiya brigadasi bilan qurollangan. oltita vertolyot. Mi-28N va Ka-52 jangovar vertolyotlari, 20 ta S-400 Triumf zenit-raketa komplekslari, Pantsir-S o'ziyurar zenit-raketa tizimlariga ega 23 batareya va 17 zenit-raketa tizimiga ega polklar. 2012 yildan 2019 yil martigacha "Ball" va "Bastion" qirg'oq mudofaasi mobil raketa tizimlariga ega batareyalar

Rossiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosatining qattiq kuchi haqida shuni takidlab o'tish kerakki, Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari hududida qattiq kuch belgilari bor, bular harbiy bazalar, texnika, askarlar, yordamchi harbiy strategik tuzilmalar. Lekin bu qattiq kuchning ananaviy ta'rifga to'liq mos kelmaydi. Rossiyaning Markaziy Osiyoda harbiy qudratning mavjudligiga qaramay, qattiq kuch strategiyasi geosiyosiy va iqtisodiy manfaatlar shuningdek bir qator muammolar bilan bog'liq bo'lgan tashqi siyosat uchun o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Rossiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosatini tahlil qilib shuni ta'kidlash mumkin Rossiyaning Markaziy Osiyoga qiziqishi avvalambor o'zining istaklaridan va mintaqadagi iqtisodiy tasridan kelib chiqadi. Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalarning zaiflashishi Rossiya tasrning boshqasi bilan almashishiga olib kelishi mumkin, bu esa Rossiya federatsiyasi va butun mintaqaning ichki barqarorligiga tahdid soladi Bundan tashqari bu barlqaror mintaqa davlatlari bilan strategic aloqalar bozorlariga chiqish va Xitoy, Hindiston, Eron va boshqalar bilan hamkorlikning yangi sohalarini ochilishida yordam beradi. Markaziy Osiyo bilan munosabatlar Rossiya ichki manfaatlari bilan bog'liq holda muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo Rossiya bozorlari uchun oziq-ovqat mahsulotlar mashinasozlik yengil sanoat eksportning muhim qismini yetkazib beradi va Rossiyaga mehnat qilish uchun keladigan eng katta muhojirlar oqimi ham Markaziy Osiyo mintaqasiga to'g'ri keladi jumladan O'zbekiston hissasiga to'ri keladi va bu ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli tasir qiladi. Rossiya o'zining harbiy-siyosiy salohiyati tufayli mintaqadagi havfsizlikning kafolatidir. Rossiyaning KXShT doirasidagi harbiy bazalari jangovor harakatlar asosining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ularning muvoffaqiyatni sezilarli darajada oshiradi. Shunday qilib Rossiyaning eng yirik harbiy bazasi Markaziy Osiyo hududida yani Tojikistonda joylashgan. Tojikiston hududida 201 ta harbiy baza, 5,9 ming harbiy xizmatchi, 2020 yilda esa ularning soni qariyb 9 mingga yetgan, harbiy obyektlarning Afg'onistongga yaqinligi, shuningdek,

mamlakat ichki barqarorligiga tahdid bilan bog'liqligi sababli Rossiya uchun ham Tojikistonning o'zi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

KXShT , harbiy-siyosiy tashkilot orqali Markaziy Osiyoga jiddiy ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Rossiyadan tashqari Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston kabi Markaziy Osiyo davlatlari kiradi. O'zbekiston ikki marta KXShTga a'zo bo'lgan va keyin a'zolikdan chiqqan (hozirda uning ushbu tashkilotdagi ishtiroki to'xtatilgan) Turkmaniston rasman neytral maqomga ega

KXShT tashkilot doirasida Rossiya harbiy bazalarini Markaziy Osiyoga joylashtirgan. 201- ta diviziya 1940- yildan buyon Tojikistonda joylashgan. 2012- yilda imzolangan bitimga binoan, rus harbiylari kamida 2042 - yilgacha Tojikistonda qoladi. Rossiya AQSh kuchlari Qirg'izistonda joylashtirilganligidan keyin, 2003 – yilda Qand shaxrida harbiy baza ochidi. 2012- yilda imzolangan bitimga binoan, Rossiya kuchlari u yerda kamida 2027-yilgacha qoladi. Texnik jihatdan, Qanddagi bazani KXShT doirasida Rossiya boshchiligida boshqariladi.

Ukraina tufayli Rossiyaning G'arb bilan munosabatlari buzilganidan so'ng Xitoy-Rossiya strategic hamkorligi haqiqatga aylandi. Rossiya va Xitoyning G'arb hukumronlik qilayotgan xalqaro tizm tamoyillariga qarshi chiqish istagi mushtarak. Ammo ularning munosabatlari murakkab , har ikki tomondan ham ishonchsizlik saqlanib qolmoqda. Raqobat va hamkorlik mutanosibligi Markaziy Osiyo, Rossiyaning Uzoq Sharqi va Arktikada yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu “teatrlarda” ishtirok etish Rossiya va Xitoyning o'zaro kelishmovchiliklarini bartaraf etish va sheriklik ritorikasini aniq foydaga aylantirish qobiliyatini sinab ko'rdi. Xitoyning “ Bir kamar, bir yo'l “ tashabbusi fondida Rossiyaning Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi istiqbollari xira ko'rinadi. Ayni damda kelishuv nisbatan barqaror, biroq Janubiy va Markaziy Osiyodagi beqarorlikdan qo'rqish Pekinni bu davlatda o'z xavfsizligini bosqichma-bosqich oshirishga majbur qildi.

Ushbu ittifoqqa Rossiya, Belorusiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Armaniston davlatlari kiradi. Yevroosiyo Iqtisodiy Ittifoqi a'zo davlatlarning bir biri bilan xalqaro va o'zaro birlikni kuchaytirishni o'z ichiga oladi. Unda davlatlararo integratsiyaning eng yuqori darajasini ta'minlagan holda o'zaro savdo-sotiqda bosqichma-bosqich tariff va notarif to'siqlarni bekor qilish yo'li bilan erkin savdo zonalarini: transport xizmatlari umumiy bozorini va yagona transport sistemasini: umumiy energetika bozorini: yagona bojxona ittifoqini: ishlab chiqarish omillarining erkin harakati ta'minlanadigan erkin bozoridir. Iqtisodiy nuqtai nazardan, 1990-yillarda Xitoy va uning sobiq sovet qo'shnilari o'rtasidagi transchegaraviy savdo va mehnat migratsiyasi odatiy bojxona nazoratini chetlab o'tish uchun texnik jihatdan

noqonuniy bo'lsa-da, Markaziy Osiyo va Rossiyaning Uzoq Sharqidagi jamoalar uchun muhim yo'l bo'ldi. 1990-yillarda G'arbdan harbiy texnologiya sotib olinmagan Xitoy ham Rossiyaga harbiy-sanoat texnologiyalari yetkazib beruvchi sifatida qaradi. 2000-yillarning o'rtalarida Xitoyning rus uskunalari teskari muhandisligi bilan bog'liq xavotirlar tufayli Moskva eksporti sekinlashdi, garchi yaqinda yuqori texnologiyali tovarlar almashinuvi qayta tiklangan va Xitoy yana Rossiya qurollarining asosiy xaridori hisoblanadi. Texnologik transfer Xitoyni jiddiy qurol raqobatchisiga aylantirishga yordam berishi mumkin bo'lsa-da, Rossiya hozirda Xitoyning zamonaviy rus qurollariga bo'lgan ishtahasidan foydalanishga intilmoqda, Moskva esa bu sohada hamon ustunlikka ega.

Ko'p tomonlama asosda Xitoy va Rossiya 1990-yillarda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) va boshqa xalqaro tuzilmalarda o'z pozitsiyalarini muvofiqlashtira boshladilar. Masalan, 1997 yilda ular Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasiga Ko'p qutbli dunyo va yangi dunyo tartibini o'rnatish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiyani taqdim etdilar, bu ularning xalqaro tizimdagi G'arb hukmronligidan umumiy noroziligi va qayta qurish istagining dastlabki belgisi edi. bu o'z manfaatlari uchun. Ularning ikkalasi ham Birlashgan Millatlar Tashkilotini xalqaro tizimning asosiy ustuni sifatida targ'ib qiladi, chunki ularning Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolari maqomidan kelib chiqadigan vakolat va ta'sir kuchi. Ular, shuningdek, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi (APEC) forumida, Sharqiy Osiyo sammitida, G20 yetakchi iqtisodiyot guruhida va BRICS guruhida (Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika) o'z manfaatlari muvofiqlashtirish uchun birga ishladilar. 2003 yilda ikkalasi ham BMTda Iroqdagi urushga qarshi chiqishdi va G'arbning Liviyaga harbiy aralashuvini tanqid qilishdi (garchi ikkalasi ham veto qo'ymadi). Bugungi kunda ikkalasi ham Muammar Qaddafiyning chiqarib yuborilishi mintaqaga olib kelgan beqarorlikni tez-tez ta'kidlaydi. Biroq, ularning hech biri butun Yaqin Sharqdagi barqarorlikni ta'minlash bo'yicha aniq qarorlar qabul qilmagan. Rossiya o'zining sharqiy hududlarini iqtisodiy rivojlantirishni Xitoy sarmoyasini talab qiladigan strategic imperative deb biladi. Ammo Xitoy sarmoyasi Rossiyaga biznes manfaatlari xoxlagan darajada amalga oshmayapti, Pekin ko'pincha qulay tijorat shartlarini ta'minlash uchun o'zining iqtisodiy vositalaridan foydalanadi. Arktikada Rossiya infratuzulmani rivojlantirish va resurslarni qazib olish bo'yicha ko'plab maqsadlarni amalga oshirish uchun Xitoyga muhtoj. Xitoy muhim loyihalar bo'yicha Rossiya bilan hamkorlik qilish orqali Arktikaning iqtisodiy salohiyatiga kirishga va uning texnologik salohiyatini oshirishga intilmoqda. Biroq, bu mintaqadagi suverenitetni qat'iy himoya qiladigan

Moskva uchun yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Xitoy-Rossiya hamkorligi ikkala tomonning ham amalga oshmagan umidlari tufayli cheklanishi mumkin. Xitoy mintaqaviy va global ishlarda faolroq rol o'ynashni nazarda tutar ekan, unung Rossiyaga nisbatan uzoq muddatli ambitsiyalari noaniq. Xitoyning qarorlari Xitoy-Rossiya munosabatlarining yo'nalishini belgilaydi, Rossiya esa faqat munosabat bildira oladi. Xitoyning Markaziy Osiyo, Rossiyaning uzoq Sharqi va Arktikadagi tijorat manfaatlarini kengaytirishi Xitoy kompaniyalarining global miqyosda raqobatbardoshligini oshirishi mumkin. Ammo Xitoy Rossiya hamkorligining G'arb uchun eng katta taxdidi ularning xalqaro tizimini o'z manfaatlariga moslashtirish harakatlaridan ke;lib chiqadi. Rossiya ham, Xitoy ham tobora faol tashqi siyosat olib borayotgan bir paytda G'arb siyosati ularning hamkorligi haqida kelishib olishi kerak.

XULOSA

Hozirgacha Rossiya va Xitoy Markaziy Osiyo, Rossiyaning Uzoq Sharqi va Arktikadagi tafovutlarini muvofaqiyatli yengib o'tishdi, biroq uzoq muddatda potensial ziddiyatli manfaatlar saqlanib qolmoqda. Rossiyaning Uzoq Sharqida Xitoy mintaqasining iqtisodiy rivojlanishini kuchaytirish uchun sarmoya vada qilib Rossiyaning noaniqligini yumshatishga hakakat qildi. Xuddi shunday, Xitoyning xalqaro miqyosda Antarktidagi roli ortib borayotganini Rossiyaning uzoq shimolida energetika, transport va telekommunikatsiya infratuzulmasini rivojlantirishga yordam berishga olib keldi. Biroq, ushbu bitmlarning aksariyatni amalga oshishi noaniqligicha qolmoqda. Hozirgacha Markaziy Osiyo, Rossiyaning Uzoq Sharqi va Arktikadagi tafovutlarni muvofaqiyatli yengib o'tishdi, biroq uzoq muddatda potensial ziddiyatli manfaatlar saqlanib qolmoqda. Ayrim rossiyaliklar hozir Pekinning Osiyo-Tinch okeani mintaqasida o'sib borayotgan geo-iqtisodiy va geosiyosiy ambitsiyalari haqida jimgina havotir bildirishmoqda.

REFERENCES

1. Economy of Russia - statistics & facts | Statista
<https://www.heritage.org/military-strength/assessing-threats-us-vital-interests/russia#:~:text=Military%20Capabilities.&text=The%20air%20force%20has%201%2C160,1>
2. Russia in Central Asia: The Dynamics of Great-Power Politics in a Volatile Region on JSTOR <https://www.jstor.org/stable/43738108>
3. Russian Hard Power Projection: A Brief Synopsis | Center for Strategic and International Studies

O‘ZBEKISTONDA PREZIDENTLIK INSTITUTINING RIVOLANISH BOSQICHLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Sultonova Rushana Husnidin qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti
Davlat boshqaruvi huquqi yo‘nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola davlat boshqaruvini demokratlashtirish jarayonida prezidentlik institutini takomillashtirishni o‘rganish mavzusiga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *Prezidentlik instituti, demokratlashtirish, rivojlanish bosqichlari, Vazirlar Mahkamasi, Prezident vakolatlari.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена теме изучения совершенствования института президентства в процессе демократизации государственного управления.

Ключевые слова: *Институт президентства, демократизация, этапы формирования, Кабинет Министров, полномчия Президента.*

ABSTRACT

This article is devoted to the topic of studying the improvement of the institution of presidency in the process of democratization of public administration.

Keywords: *Institution of the presidency, process of democratization, stages of the formation, Cabinet of Ministers, Presidential powers.*

KIRISH

Ma'lumki, Sobiq Sovet Ittifoqi davlatlari orasida O'zbekistonda birinchi bo'lib prezidentlik lavozimi joriy etilgan. Bunga o'z navbatida, Ittifoq hududida o'sha davrlarda hukm surgan murakkab vaziyat hamda ittifoqdosh respublikalarda mustaqillik uchun kurashlarning yanada kuchayib ketishi zamin yaratgan. Bundan tashqari, O'zbekistonda prezidentlik institutining shakllanishiga birinchidan, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq, davlat hokimiyatining oliy organi hisoblangan Oliy Sovet Ittifoq hududida vujudga kelgan vaziyatlarga nisbatan ta'sir ko'rsata oladigan tezkor qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega emasligi, ikkinchidan, Ministrlar Soveti faoliyatida yuzaga kelgan kamchiliklar sababli, mamlakatda qonunlarning ijrosini samarali tarzda tashkil etilishi uchun yakka shaxs javobgarligiga ehtiyoj paydo bo'lganligi, uchinchidan, tarqalib ketayotgan Ittifoq markazi o'rniga hammani birlashtirib, o'zaro uyushtirib turadigan yangi hokimiyat uchun zarurat paydo bo'lganligi sabab bo'lgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Shu tariqa, 1990-yil 24-mart kuni 12-chaqiriq O‘zbekiston SSR Oliy Sovetining birinchi sessiyasida demokratik jarayonlarini yanada rivojlantirish, siyosiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish, konstitutsion tuzumni, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va xavfsizligini mustahkamlash, O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining o‘zaro aloqasini takomillashtirish maqsadida «O‘zbekiston Prezidenti lavozimini ta‘sis etish hamda O‘zbekiston SSR Konstitutsiyasiga(Asosiy Qonun)ga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilinib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimi ta‘sis etildi. Shu kuni Oliy Sovet deputatlari Respublika KP MKning 1-kotibi I.A.Karimovni O‘zbekiston SSRning Prezidenti etib sayladi va bu bilan o‘z navbatida milliy davlatchiligimizni barpo etishga tomon tarixiy qadam qo‘yildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekiston tarixida ilk daf‘a joriy etilgan Respublika Prezidenti lavozimi yangi O‘zbekiston davlat hokimiyati organlari tizimida markaziy o‘rinni egalladi. U siyosiy tizimning o‘zagi bo‘lib qoldi.

M.M.Mirakulovning fikriga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomining shakllanishi va rivojlanishi uch bosqichga bo‘linadi. **Birinchi bosqich** 1990-yil 24-martdan 1990-yilning 1-noyabriga qadar bo‘lgan vaqt oralig‘ini qamrab oladi. Ushbu bosqichda prezidentlik institutining huquqiy tabiati parlamentar-prezidentlik respublikalariga o‘xshash bo‘lgan.

Prezidentning xalq tomonidan emas, balki Parlament tomonidan saylanishi uning vakolatlari shakllanishi jarayoniga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazgan. Prezident o‘sha vaqtda ijro etuvchi hokimiyat rahbari hisoblanmagan. Ijro etuvchi hokimiyat vazifasini Ministrlar Soveti bajargan. Mazkur davrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari an‘anaviy parlamentar respublikalarga xos bo‘lgan: ichki va tashqi siyosatda respublika nomidan ish yuritish; davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta‘minlash; respublika ordenlari, medallari va yorlig‘i bilan mukofotlash, malakaviy va faxriy unvonlar berish; fuqarolikka oid hamda siyosiy boshpana berishg oid masalalarni hal etish; amnistiya to‘g‘risidagi hujjatlarni qabul qilish va O‘zbekiston Respublikasining sudlari tomonidan hukm qilingan shaxslarni avf etish kabilardan iborat bo‘lgan.

Mazkur davrdagi prezidentlik institutiga xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan biri Prezidentning konstitutsiya va qonunlarning samaralishi ijro etilishini

ta`minlashga xizmat qiladigan, hamma uchun bajarilishi majburiy bo`lgan qarorlarni chiqarish vakolatining shakllanganligi hisoblanadi.

M.M.Mirakulovning ta`kidlashicha, birinchi bosqich prezidentlikning institutlashuvi hamda kechiktirib bo`lmaydigan masalalar yuzasidan Prezidentning qarorlar qabul qilish vakolatining yetarli emasligi prezidentlik Respublikasiga o`tish va buning oqibatida Prezidentning davlat rahbari bo`lishi zaruratini yuzaga keltirganligi bilan belgilanadi.

1990-yil 1 noyabrda «O`zbekiston SSRda ijroiya va boshqaruv hokimiyatining tuzilishini takomillashtirish hamda O`zbekiston SSR Konsitutsiyasi(Asosiy Qonun)ga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida»gi Qonun qabul qilinishi bilan prezidentlik instituti rivojlanishidagi **ikkinchi bosqich** boshlangan va bu bosqich 2008 – yilning 1-yanvariga qadar davom etgan. Mazkur qonun o`z mazmunga ko`ra davlat boshqaruvining prezidentlik respublikasi shaklini o`rnatdi. Ushbu qonunga ko`ra, O`zbekiston SSR Konstitutsiyasida yangi bob hukumat faoliyatiga bag`ishlangan 13-bob bilan birlashib, unga «O`zbekiston SSR Prezidenti va Hukumati» deb nom berildi. O`z navbatida ushbu qonun bilan O`zbekiston SSR Ministrlar Soveti O`zbekiston SSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasiga o`zgartirilgan va Prezident Vazirlar Mahkamasiga rais etib belgilangan. Mazkur qonun O`zbekiston Respublikasi Prezidentining asosiy vakolatlari shakllanishi hamda prezidentlik instituti takomillashishiga asos bo`lib xizmat qildi.

O`zbekiston o`z mustaqilligini e`lon qilganidan so`ng, oradan qisqa vaqt o`tmay, 1991-yil 18-noyabrda ittifoqdosh respublikalar orasida birinchi bo`lib «O`zbekiston Respublikasi Przidenti saylovi to`g`risida»gi Qonun qabul qilindi. 1991-yil 29-dekabr kuni esa xalqimiz uzoq yillik mustamlakachilikdan so`ng haqiqiy mustaqillik ramzi sifatida o`z tarixida birinchi bor umumxalq xohish irodasi bilan mustaqil O`zbekiston Respublikasi Prezidenti saylandi.

1992-yil 8-dekabr O`zbekiston hayotida unitilmas va eng muhim kun bo`ldi. Shu kuni Oliy Kengashning XI sessiyasida mustaqil O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Konstitutsiyaning qabul qilinishi bilan Prezidentning huquqiy maqomida ham o`zgarishlar ro`y berdi. Konstitutsiyaning 89-moddasida O`zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig`i va ayni vaqtda Vazirlar Mahkamsining Raisi hisoblanishi mustahkamlab qo`yildi. Bu qoida shundan dalolat beradiki, Prezident davlat hokimiyat organlari faoliyatining samaradorligini ta`minlab tursa, ijro etuvchi hokimiyat rahbari sifatida qabul qilinayotgan qonunlar ijrosining uzluksizligini hamda operativ tarzda qarorlar qabul qilinishini ta`minlaydi.

Yangi Konstitutsiya bilan prezidentlikka nomzodlarning yosh chegarasi (65 yoshgacha)ga qo'yilgan talablar bekor qilindi. Shu bilan birga, nomzodlarga o'zbek tilini yaxshi bilish, saylovga qadar O'zbekiston hududida 10 yildan kam bo'lmagan muddatda muqim yashaganlik, prezidentlikka saylanganidan so'ng deputatlik faoliyatini, shuningdek, tadbirkorlik va haq to'lanadigan boshqa ish bilan shug'ullanmaslik kabi bir qator yangi talablar o'rnatildi.

Mamlakatimiz o'z istiqlolini qo'lga kiritganida davlat boshqaruvining kuchli prezidentlik hokimiyatiga asoslangan shakli tanlandi. Bu davrda Prezident katta vakolatlarga ega bo'lib, buni huquqiy demokratik davlat poydevorini barpo etish va mustahkamlashda davlatning bosh islohotchilik rolini o'tashi zarurati bilan izohlash mumkin. Yangi mingyillikning kirib kelishi, demokratik-huquqiy davlat qurish jarayonida orttirilgan tajriba, vakillik organlari va ko'ppartiyaviylikning rivojlanishi, jamiyat hayotida fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining roli kuchayishi bilan davlat boshqaruvini demokratlashtirish, Prezident maqomini demokratik huquqiy davlatlarda umume'tirof etilgan andozalarga mos ravishda takomillashtirish zarurati yuzaga keldi.

Bu yo'nalishda mamlakatimizda 2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan Referendum va uning asosida 2003-yil 24-aprelda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonun muhim ahamiyat kasb etdi.

Islohotlarga ko'ra, ikki palatali Oliy Majlis tashkil etilib, Konstitutsiyaning 89-moddasidan «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasining raisi hisoblanadi» degan qoidadan iborat bo'lgan ikkinchi xatboshi olib tashlandi. Demak, Vazirlar Mahkamasi raisi tugatildi, Vazirlar Mahkamasi faoliyatiga rahbarlik qilish, u tomonidan qabul qilanayotgan qarorlar va ularning ijrosini ta'minlash ma'suliyati to'laligicha Bosh Vazir zimmasiga yuklatildi. Amalga oshirilgan bu o'zgarishlar davlat boshqaruvini demokratlashtirish yo'lida yangi yutuqlarni qo'lga kiritish imkoniyatini yaratdi.

2007-yil 11-aprelda «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy qonunning qabul qilinishi bilan prezidentlik instituti rivojlanishidagi ikkinchi bosqich tugab, **uchinchi bosqich** boshlandi. Ushbu qonunga homahang tarzda «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining moddalariga tuzatishlar kiritish to'g'risida»gi qonun qabul qilinib Konstitutsiyaga bir qator o'zgartirishlar kiritildi.

Xususan, Konstitutsiyaning 89-moddasidan «ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir» deyilgan norma chiqarilib, Prezidentning davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlashi belgilab qo'yildi. Vazirlar Mahkamasining shakllantirilishi va iste'fosining yangicha tartibi, siyosiy partiyalarning davlat va jamiyat hayotidagi rolini kuchaytirish masalalari huquqiy tartibga solindi.

2010-yil 12-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»ni taqdim etdi. Mazkur konsepsiya mamlakatimiz kelgusi taraqqiyotining asosiy strategik yo'nalishlarini belgilab beruvchi muhim hujjat bo'lib, mamlakat Prezidentining davlat rahbari sifatida maqomini yanada mustahkamlash, davlat va jamiyat hayotida Vazirlar Mahkamasining roli, uning davlat hokimiyati tizimida mavqei va ma'suliyatini oshirish hamda vakolatlarini kengaytirishga qaratilgan islohotlarning muhim asosi sifatida e'tirof etildi.

Davlat boshqaruvini demokratlashtirish jarayonida 2011-yil 18-aprelda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida (78, 80, 93, 96, va 98 moddalariga)»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni keyingi qadam bo'ldi.

Qonun Oliy Majlis Bosh vazir hisobotlarini eshitishi va mukoma qilishi tartibini belgiladi. Bosh prokuror o'rinbosarlarini tayinlash hamda ularni lavozimidan ozod etish to'g'risidagi prezident farmonlarini tasdiqlash Senatning mutlaq vakolatlaridan chiqarildi. Qolaversa, Prezident ijro etuvchi hokimiyatga rahbarlik qilishi haqidagi norma chiqarildi.

Qonun bilan Prezident viloyatlar hokimlarini hamda Toshkent shahar hokimini tayinlashi hamda lavozimidan ozod etishi Bosh vazir taqdimiga binoan amalga oshirilish tartibi o'rnatildi. Bundan tashqari, Bosh vazir nomzodi Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko'p deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiya tomonidan taklif etilishi belgilandi. Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi norma mustahkamlandi.

2011-yil 12-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasiga tuzatish kiritish to'g'risida»gi qonun bilan Prezidentning vakolat muddati 7 yildan 5 yilga qisqartirildi.

Shundan so'ng, 2014-yil 16-aprel «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish

to'g'risida(32,78,93,98 103 va 117 moddalariga)» gi qonun qabul qilinib, Konstitutsiyaning 93-moddasiga kiritilgan o'zgartirishlarga ko'ra, Prezidentning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga mamlakat ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishning eng muhim masalalari yuzasidan murojaat qilish huquqiga ega ekanligi, vazirliklar, davlat qo'mitalari hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan tuzishi va tugatishi, Bosh vazir iste'foga chiqqanda, Bosh vazirga nisbatan bildirilgan ishonchsizlik votumi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tomonidan qabul qilinganda yohud qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda lavozimidan ozod qilishi tartibi belgilandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda mamlakatimizda prezidentlik instituti O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishishining asosiy omili bo'ldi, respublikamiz uchun suverenitet va davlatchilikka prinsip jihatdan yangi bosqichga o'tilishini bildirdi hamda prezidentlik instituti qaysidir ma'noda davlat mustaqilligi kafili hamda davlat ramziga aylandi.

REFERENCES

1. Mirakulov.M.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi (qiyosiy-huquqiy tahlil): diss. ...y.f.d . –Toshkent, 2016- 258 b
2. Abbosxodjayev Sh.A. Demokratik davlat qurilish sharoitida prezidentlik institutining huquqiy asoslari : diss. ... y.f.n. –Toshkent, -163.b

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО ДЛЯ ИНЖЕНЕРНО- ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ

Цуканова Е.Н.

Базовый докторант Бухарского инженерно-технологического института

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается актуальность внедрения инновационных методов в преподавание русского языка. Учитывая, что главным в обучении иностранному языку становится функциональный принцип обучения, в центре внимания обучающихся оказывается коммуникативная компетентность. Ускоряется поиск инноваций в современной методике обучения иностранным языкам подходы, формы и методы обучения. Инновационные методы обучения предполагают взаимодействие. Субъекты учебного процесса, другими словами, интерактивная модель сделала обучение более эффективным.

Ключевые слова: инновационные методы, коммуникативная компетентность, методы обучения, функциональный принцип обучения.

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE FOR ENGINEERING AND TECHNOLOGY DIRECTIONS

Tsukanova E.N.

Basic doctoral student Bukhara Engineering Technological Institute

ANNOTATION

The article discusses the relevance of the introduction of innovative methods in the teaching of the Russian language. Given that the functional principle of learning becomes the main thing in teaching a foreign language, the focus of students is communicative competence. The search for innovations in modern methods of teaching foreign languages is accelerating - approaches, forms and methods of teaching. Innovative teaching methods involve interaction. The subjects of the learning process, in other words, the interactive model made learning more efficient.

Keywords: *innovative methods, communicative competence, teaching methods, functional principle of teaching.*

ВВЕДЕНИЕ

Мечта каждого узбекского студента изучающего иностранный язык также состоит, в том, чтобы развить способность говорить на интересующем его

языке и правильно выражать свои мысли. Преподавание любого предмета требует ряда обязанностей и усилий, как со стороны преподавателя, так и со стороны студента. Преподаватель, отвечающий за науку, предполагает выбор конкретного метода и соответствующего метода обучения, подбор заданий для каждого вида учебной деятельности, методических пособий с учетом уровня знаний учащихся и др. Это требует усилий, серьезности и ответственности непосредственно от преподавателя. Преподавание русского языка инновационными методами дает инженерам прекрасную возможность прочитать и понять инновационные технологии в своей области и высказать свое мнение. Наши знания о наших мыслях не ограничиваются нашими эмоциями, они служат нам основой для изучения и освоения инновационных лабораторий и новых методов проведения исследований в них. Чтобы правильно выучить иностранный язык, первым шагом в изучении русского языка является правильное самовыражение на родном языке. Можно представить «Зону общения»: она расширяется тогда, когда человек больше общается на интересующем его иностранном языке. В этом случае его речь становится богатым источником межъязыкового общения, обнаруживается акцент, характер которого определяется, прежде всего, различием в строении и деятельности механизмов, присущих речевой деятельности [1].

Процесс обучения русскому языку как иностранному – это процесс взаимодействия преподавателя со студентами. Это приобретение знаний, навыков, умений в области языка, изучаемого учителем. Разговорный опыт студентов и умение говорить по-русски позволит им достичь высокой эффективности и в инженерной сфере. Обучение иностранному языку, особенно русскому языку как иностранному, является очень сложным и многогранным процессом. В процессе обучения преподаватель и студенты имеют дело с тремя группами явлений: собственно язык общения, как средство хранения и передачи информации, речь (способы общения как форма текстов и результат общения) и речевая деятельность (форма процесса общения). представляет собой систему словесных действий) [2].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Программа изучения русского языка в Бухарском инженерно-технологическом институте включает в себя углубленное изучение грамматики, фонетики и лексического строя языка, а также других иностранных языков, ведь сегодняшнее развитие требует этому большого внимания. При

образовании сохраняются некоторые трудности в обучении языковой системе, в основном грамматике, в том числе отсутствие активной устной практики, то, что у каждого студента в группе обучение иностранному языку строится на развитии у студентов навыков говорения в результате устной языковой деятельности. Потребность в программе обмена информацией для имитации учений сегодня очевидна с их собственными потребностями.

Как указывает А. Н. Щукин, умения и навыки устного общения являются основной целью изучения языка. Участие в устном общении предполагает овладение средствами общения (фонетическими, лексическими, грамматическими, переводческими и др.) и предметами коммуникативной деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо), которые считаются компонентами общения. Студентов следует обучать не только основам иностранного языка, но и учить их интересно и корректно общаться на другом языке как в рамках профессиональных, так и в повседневной жизни. Преподавание русского языка как иностранного в настоящее время происходит в условиях глобальных изменений всей системы образования - цели изучения языка, потребности учащихся, условия требуют этого. Основной целью обучения иностранному языку (языковым компетенциям) является степень, в которой человек овладел коммуникативной компетенцией, т.е. изучаемый язык имеет большое значение в некоторых сферах деятельности для того, чтобы сделать человека способным к общению посредством средств. В основе коммуникативной компетенции лежит комплекс лингвистики. Это знания и навыки разговорной речи, которые формируются в ходе курса [3]. Параллельное развитие всех вышеперечисленных умений у учащихся является основной задачей каждого преподавателя. Обучение должно быть направлено на одновременное формирование нескольких видов речевой деятельности в определенной последовательности. Ведь развитие одного вида способствует развитию другого вида. Презентации языковых упражнений, направленных на развитие навыков русского языка и овладение способами формирования мысли и в речевых упражнениях, в которых изучаемый материал включается в ситуации общения и обеспечивает формирование речевых навыков [4].

Несмотря на сложность процесса изучения иностранного языка, опытный преподаватель может изучить специфику овладения языком, применить новые методы обучения на занятиях, исходя из индивидуально-психологических особенностей учащихся. Студенты должны искать и применять на практике такие пути и средства, чтобы быть эффективными и полезными преподавателю

при изучении русского языка. Многое зависит от преподавателя в этой области, помимо традиционных методов обучения, он должен использовать и инновационные методы. По его словам, обучение русскому языку должно строиться на развитии речевой деятельности. Это включает в себя инновационные методы обучения. Взаимодействие субъектов образовательного процесса происходит на паритетных началах, где преподаватель и студент являются частью команды, стремящейся к достижению цели. Способствование комфортной организации. Возможность создать активную учебную среду, в которой взаимодействуют все учащиеся, взаимодействуя друг с другом, позволяет добиться высокой эффективности. К таким методам относится моделирование. Очень важно, чтобы проблемные ситуации, ролевые игры организовывались на основе ситуационного анализа [5].

В таком обучении учитываются потребности учащегося, задействуется его личный опыт, осуществляется целенаправленная речь через его знания. Оптимальный результат достигается за счет сотрудничества, сотворчества, самостоятельности и свободы выбора студента. Это позволяет каждому учащемуся анализировать свою работу. Кардинально меняется схема отношений между участниками образовательного процесса, то есть равноправное общение преподавателя и студента на занятии позволяет студенту чувствовать себя комфортно.

На занятиях делим группу на 2 или 3 подгруппы и распределяем проблемные случаи, интерес к предмету возрастает.

Фото 1. Распределение по группам

1. Метод «Subject protection» («Защита объекта»).

Этот метод использовался на занятии грамматики. Студенты делятся на три команды. С помощью преподавателя каждая команда заранее подготовила по два проблемных вопроса по изучаемой теме. (средства выражения вежливости, роль глагола в выражении семантики вежливости). Каждый член команды задает вопросы противоположным командам. При выражении различных форм вежливости особое внимание уделялось тонкостям глагольной формы, таким как выделение значений глагола спрашивать: Пожалуйста, покажите ваши документы (повышенная категоричность и формальность). Слова пожалуйста (вежливое выражение просьбы говорить официальную речь) Садитесь: Врач и пациент: Садитесь, пожалуйста, на что вы жалуетесь? (вежливо) и от отца к сыну: Пожалуйста, садитесь и молчите! (резкий, категоричный порыв). В реагировании участвовали все члены команды. Каждый участник зарабатывал баллы для своей команды. Свободный обмен мнениями позволил глубже и шире осветить все вопросы.

2. Метод «Now let's make noise!”!» («Сейчас пошумим!»)

Каждый студент в группе может выступать как в роли студента, так и в роли преподавателя либо два игрока выступали в роли учителя, смотрящего на публику.

По команде преподавателя «А теперь пошумим!» группа начала говорить громко в пределах допустимого. Задача игроков, выступающих в роли преподавателей, состояла в том, чтобы применить разное смысловое наполнение вежливости (поощрение, пожалуйста, совет), успокоить, заставить замолчать аудиторию. Учащийся, выполнивший задание лучше остальных, получал три балла.

3. Принять увеличение числа актеров.

Помимо основных выступлений, в игру были включены группы, эксперты и переводчики. Эксперты отвечали за составление выводов и выводов о действиях каждой команды. Включение позиций во весь процесс занятия-игры, побуждающих учащихся брать на себя ответственность за ситуацию. Помимо основных представителей, важная роль отводится переводчикам каждой команды, которым предстоит переводить на узбекский язык, найти аналоги языка узбекского этикета и коммуникаторов, выявить компоненты смыслового наполнения вежливости.

4. Принять увеличение количества ограничений

Условием этого стиля будут включены краткосрочные импровизации на тему смыслового содержания вежливости. Неподготовленные учащиеся описывают заданные поведенческие стратегии: мотивация, конкретное приглашение из популярного узбекского рассказа или пословицы, приветствие, соболезнование, знакомство и т.д. Студенты должны выразить свое мнение соответствующим образом. Это было на русском языке. Каждый студент должен был закончить за три минуты. Приемы «увеличение количества ограничительных условий» и «увеличение количества действующих лиц» фиксировались на видеокамеру, учащиеся имели возможность проанализировать себя, вспомнив ошибки и хорошие впечатления об уроке.

Полученный результат

Результаты, полученные от методов «Subject protection» и «Now let's make noise!» Иными словами, 21 из 23 учащихся группы согласились освоить тему по методу «Предметная защита», а второй метод использовался для изучения «Now let's make noise!» Восемнадцать из 23 студентов вспомнили 60 процентов пройденных тем, а это значит, что наиболее эффективным методом является упомянутый выше 1-й метод.

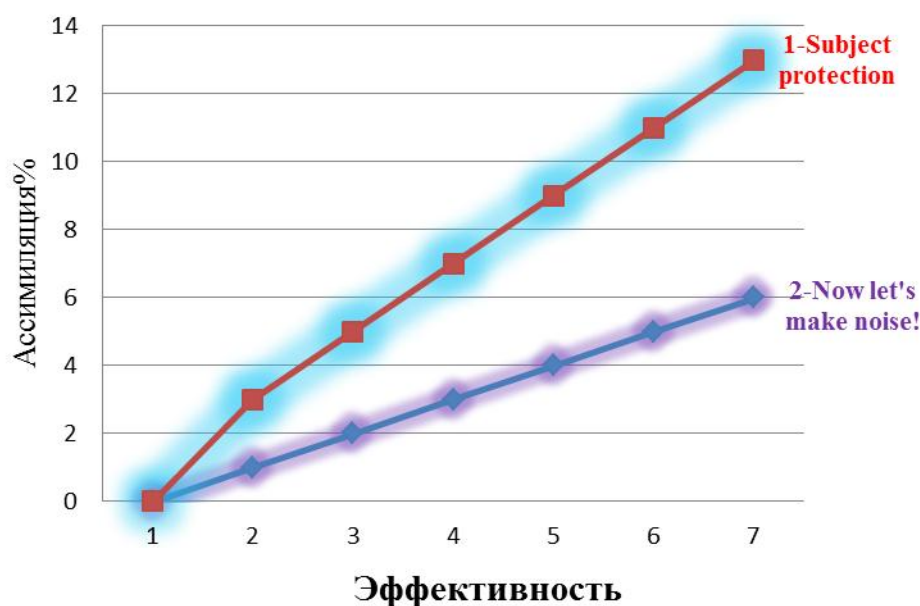

Фото 2. Индикатор эффективности

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Студенты Бухарского инженерно-технологического института смогут повысить коммуникативную компетентность, а также свободно общаться на русском языке, легко понимать и повторять речь носителей языка и, наконец, эмоционально участвовать в занятиях, чтобы быть хорошим коммуникатором. Это достигается за счет инновационного образования и богатого искусства. Целью методических приемов, включенных в данное обучение, является обучение инженеров русскому языку как иностранному.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дьюи Дж. Демократия и образование/Пер. с англ. - М.: Педагогика Пресс, 2000.
2. Зиёмахаммадов Б. Книга, ведущая к совершенству. Т. Издательство "ТУРОН-ИКБОЛ", 2006.
3. Ишмухамедов Р., Абдуколиров А., Пардаев А. Инновационные технологии в образовании. Ташкент, 2008.
4. Международный справочник по преподаванию и изучению экономики. Под редакцией Гейл М. Хойт, профессора экономики Университета Кентукки, США, и КимМари МакГолдрик, кафедры бизнеса Джозефа А. Дженнингса и профессора экономики Ричмондского университета, США, 2012 г.
5. Ларнер И.Я. Внимание к технологии обучения. - М.: «Педагогика», 1990.

**JINOIY FAOLIYATDAN OLINGAN DAROMADLARNI
LEGALLASHTIRISH: AYRIM XORIJIY MAMLAKATLAR
QONUNCHILIGINING QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI**

Nasrulloev Mehmon Nurali o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: y.f.n., DSc R.Altiyev

Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish kafedrası
o'qituvchisi

Mexmonnasrullayev98@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jinoyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga jinoiy-huquqiy baho berish masalalari ochib berilgan, ushbu jinoyatning obyektiv tomonini tashkil etuvchi harakatlar mazmuni tahlil qilingan hamda bir qancha davlatlarda jinoyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyatining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, legallashtirish predmeti, jinoiy javobgarlik, jinoyatning obyektiv tomoni, xorijiy tajriba.*

**ЛЕГАЛИЗАЦИЯ ДОХОДОВ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ
ПУТЕМ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН**

АННОТАЦИЯ

Раскрываются вопросы уголовно-правовой оцен-ки легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, анализируется содержание действий, составляющих объективную сторону этого состава преступления и зарубежный опыт.

Ключевые слово: *легализация преступных доходов, предмет легализация, противодействие, уголовная ответственность, объективную сторону преступления, зарубежный опыт.*

**MONEY LAUNDERING: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF
THE LEGISLATION OF SOME FOREIGN COUNTRIES**

ABSTRACT

The issues of criminal legal assessment of money laundering are presented. The content of the actions constituting the objective part of this corpus delicti and foreign experience is analyzed.

Keywords: *money laundering, combating, crime, legalization of criminal proceeds, subject of legalization, criminal liability, the objective side of the crime, foreign experience.*

KIRISH

Avvalambor, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish deganda - pul mablagʻlari yoki boshqa mol-mulk jinoiy faoliyat natijasida topilgan boʻlsa, ularni oʻtkazish, mulkka aylantirish yoxud almashtirish yoʻli bilan ularning kelib chiqishiga qonuniy tus berishdan, xuddi shuningdek bunday pul mablagʻlarining yoki boshqa mol-mulkning asl xususiyatini, manbaini, turgan joyini, tasarruf etish, koʻchirish usulini, pul mablagʻlariga yoki boshqa mol-mulkka boʻlgan haqiqiy egalik huquqlarini yoki ularning kimga qarashlilikini yashirishdan yoxud sir saqlashdan iborat boʻlgan, jinoiy jazolanadigan ijtimoiy xavfli qilmish hisoblanadi[1].

Jinoyatning obyekti respublika iqtisodiy faoliyatining manfaatlari, jamoat xavfsizligi hisoblanadi. Obyektiv tomondan esa jinoyat yuqorida koʻrsatilganidek, noqonuniy topilgan daromadlar oʻtkazish, aylantirish, almashtirish va boshqa usullar orqali amalga oshiriladi[2]. Shunday ekan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga taʼsir koʻrsatadigan murakkab jarayon boʻlib, unga qarshi kurash choralariga, jumladan, ushbu salbiy hodisaning oldini olishga qoʻyiladigan talablarni sezilarli darajada oshiradi.

Oʻz navbatida, jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishni huquqiy taʼminlash moliyaviy, bank, bojxona munosabatlarini tartibga soluvchi, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish maqsadida kompaniyalarni litsenziyalash va roʻyxatdan oʻtkazish tartibini belgilovchi qonunlar va qonunosti hujjatlari tizimi orqali amalga oshiriladi. Koʻpgina mamlakatlarda jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish boʻyicha huquqiy chora-tadbirlar uchun oʻziga xos asos boʻlib xizmat qiluvchi “namunali” qonunlar mavjud.

Jumladan, yurtimizda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish sohasi hozirgi paytda 2004-yil 26-avgustdagi “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirgʻin qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish toʻgʻrisida” qonun, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 20-sentabrdagi Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirgʻin qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurash boʻyicha idoralararo komissiyani tashkil etish toʻgʻrisida” gi PQ-3947-sonli qarori hamda boshqa ushbu sohada normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinib kelinmoqda.

Zero, ushbu masalada Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo'yicha moliyaviy choralar ishlab chiquvchi guruh (Financial Action Task Force on Money Laundering — **FATF**) 2020-yilda O'zbekistonga tashrif buyurishi va baholashi ham muhim kasb etdi.

Ushbu o'zgarishlardan so'ng Prezidentimiz tomonidan 2021-yil 28-iyunda qabul qilingan **PF-6252-son farmoniga** ko'ra, yurtimizda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish milliy tizimini rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi.

Unga muvofiq, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish sohasida ishtirok etuvchi vazirlik va idoralar ro'yxati belgilandi, har uch yilda bir marta milliy darajada jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirish bilan bog'liq tavakkalchiliklarni baholash tartibi joriy qilindi hamda Bosh prokuratura huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining axborotni to'plash va unga ishlov berish bo'limi negizida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan Xavflarni baholash markazi tashkil qilinib, uning asosiy vazifalari belgilab qo'yildi[3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shunday bo'lishiga qaramasdan, ushbu sohada ko'plab kamchiliklar va muammoli holatlar o'z yechimi topmasdan kelmoqda. Jumladan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish uchun ushbu daromadlar jinoiy yo'l bilan topilgani isbotlash hamda so'ng ushbu mol-mulklarni legallashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ammo ba'zi hollarda shaxsning daromadlari jinoiy yo'l bilan topilganligi sud tartibida tasdiqlanmasdan, ba'zi shaxslarning mulklari konfiskatsiya qilinish holatlari uchrab turmoqda.

Ikkinchidan, yurtimizda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish sohasini tartibga soluvchi yakdil qonun hujjarlarining mavjud emasligidir. Shu sababli, ushbu sohada ishlarni amalga oshirishda turli xil qarashlar, kelishmovchiliklar kelib chiqmoqda.

Xorij tajribasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, **Amerika Qo'shma shtatlarida** ushbu sohani tartibga soluvchi bir qancha yakdil qonun hujjatlari mavjud. Jumladan, "Bank siri to'g'risida"gi qonun (Bank Secrecy Act-BSA), Korrupsiyalashgan va reketchilik tashkilotlari to'g'risida"gi qonun (RICO 1978 yil), Pul yuvishga qarshi

kurash to'g'risidagi qonun (1986-yilgi qonun), Giyohvand moddalarni iste'mol qilishni nazorat qilish to'g'risidagi qonun

(1988-yil), "Federal depozitlarni sug'urtalash to'g'risida"gi qonun, "Jamiyatni rivojlantirish qonuni" (Annunzio-Wiley qonuni, 1992) va boshqa tartibga soluvchi hujjatlar mavjuddir[4].

E'tiborli jihati, barcha banklar va moliya tashkilotlari istalgan valyutadagi **o'n ming AQSH dollari** miqdoridagi barcha bank operatsiyalari, sayyohlik cheklari, pul o'tkazmalari haqidagi ma'lumotlarni doimiy ravishta saqlashlari va yangi mijozlar haqida barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqishlari lozim.

O'z navbatida ushbu tartib aviakompaniyalar, moliyaviy kompaniyalar, mehmonxonalar, lombardlar, restoranlar va ulgurji sotuvchilarning operatsiyalariga ham taalluqlidir[5].

Shubhasiz, mansabdor shaxslar va butun jamiyat tomonidan bu kabi munosabatlarga faol munosabatda bo'lishi jinoiy faoliyatdan olinadigan daromadlarni legallashtirish jinoyatini oldini olishga xizmat qiladi. Ushbu masalada bir qancha xorijiy davlatlarda ham o'ziga xos tartiblar o'rnatilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Xususan, **Shveysariya** jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash to'g'risidagi qonunning 9-moddasida keltirilishicha, Jinoyat kodeksida keltirilmagan bo'lgan taqdirda ham moliyaviy vositachilik bilan shug'ullanuvchilar jinoiy daromadlarni legallashtirish deb shubha ostida bo'lgan har qanday moliyaviy operatsiyalar haqida xabar berishlari lozim.

Hatto, bunday ma'lumotni taqdim etish majburiyatini buzish beparvolik natijasida sodir qilingan bo'lsa ham ushbu qilmish **200 000 Shveysariya frankigacha jarima** bilan jazolanadi[6]. Bu kabi tartiblar va jazo tiziming o'rnatilishi va amaliyotda mustahkam qo'llash mexanizmi ishlab chiqish jinoiy faoliyatdan olingan daromadlar legallashtirish jarayonini kamaytirish xizmat qilishi, shubhasiz.

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ushbu jinoyatga qarshi faoliyatni yanada takomillashtirish uchun quyidagi xulosa va takliflarni ilgari surishimiz mumkin:

Birinchidan, qonunchilikda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish tushunchasi aniqlashtirish va ushbu daromadlarni konfiskatsiya qilishning huquqiy mexanizmini yaratish.

Ikkinchidan, shubha ostidagi moliyaviy operatsiyalarni aniqlash, ularni ro'yxatga olish va ularni sodir etgan shaxslarni aniqlashga qo'yiladigan talablarni, shuningdek, tegishli materiallarni saqlashga qo'yiladigan talablarni belgilash.

Uchinchidan, shubhali operatsiyalar to'g'risida davlat organlariga xabar berishga majbur bo'lgan moliyaviy institutlar doirasini aniq ravishta belgilab qo'yish.

To'rtinchidan, shubhali moliyaviy operatsiyalar to'g'risida vakolatli organni xabardor qilish tartibini ishlab chiqish.

Beshinchidan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishda moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarga hamda shubhali moliyaviy operatsiyalarga aloqador bo'lgan hujjatlarini taqdim qilmagan yoki hujjatlarni yo'q qilgan mansabdor shaxslariga nisbatan javobgarlikni belgilash.

REFERENCES

1. Rustambayev M.H. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Umumiy qism. 5-jild: Jinoyat to'g'risida ta'limot. OTM uchun darslik. – T.: “TDYU” nashriyoti, 2010. – 438 bet.
2. 2004-yil 26-avgustdagi “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida” qonun
3. https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/jinoiy_daromadlarni_legallash_tirishga_qarshi_kurashish_-_milliy_darajada
4. Законодательство США: нормативно-правовые акты США [Электронный ресурс]. URL: <http://www4.law.cornell.edu/uscode/18.html>
5. Лилли, П. Грязные сделки. Тайная правда о мировой практике отмывания денег, международной пре-ступности и терроризме. М. : Феникс, 2015. 400 с.
6. Закон об отмывании денежных средств Швейцарии (Geldwdschereigesetz) [Электронный ресурс]. URL: <http://www.worldbiz.ru/jurisdiction/switzerland/>

QISHLOQ XO‘JALIGIDA SUG‘URTA TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Soliyeva Navruza Axmadillo qizi

Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi sohasida strategik rivojlanish va tadqiqotlar xalqaro
markazi, tayanch doktoranti

e-mail: nannishkooo@gmail.com Mobil: 974910804

ANNOTATSIYA

Maqolada qishloq xo‘jaligida sug‘urta tizimini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari bayon etilgan. Shuningdek, hozirda yuzaga kelgan mavjud o‘zgarishlar va muammolar kelib chiqib sug‘urtalash tizimini kelgusida rivojlantirish bo‘yicha bir qator ilmiy va amaliy ahamiyatga molik chora-tadbirlar bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *sug‘urta xodisasi, xatarlar, fermer va dehqon xo‘jaliklari, innovatsiya, sug‘urta mexanizmi, xosil sug‘urtasi.*

АННОТАЦИЯ

В статье изложены теоретические и практические аспекты развития системы страхования в сельском хозяйстве. Также, разработаны научно-обоснованные и практически значимые предложения по развитию системы страхования исходя из сложившихся перемен и проблем в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: *страховой случай, риски, фермерские и дехканские хозяйства, инновация, механизм страхования, страхование урожая.*

ABSTRACT

The article describes the theoretical and practical aspects of the development of the insurance system in agriculture. Also, scientifically based and practically significant proposals have been developed for the development of the insurance system based on the current changes and problems in agriculture.

Keywords: *insured event, risks, farms and dekhkan farms, innovation, insurance mechanism, crop insurance.*

KIRISH

Ma‘lumki, muhim bozor infratuzilmasi bo‘lmish sug‘urtani rivojlantirmasdan turib iqtisodiyotni barqarorligini ta‘minlash mumkin emas, shuning uchun qishloq xo‘jaligi korxonalarining barqarorligi ko‘p jihatdan sug‘urta tizimini nechog‘lik rivojlanganligi bilan chambarchas bog‘liq, ya‘ni ularga bozor sharoitida ehtiyojlariga

qarab barcha zarur xizmatlarini ko'rsata oladigan zamonaviy sug'urta xizmatlarini keng rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki, qishloq xo'jaligidagi fermer va dexqon xo'jaliklari faoliyati samaradorligiga ob-havoning keskin o'zgarishi bilan har-xil tabiiy ofatlar natijasida yetkazilgan zarar bevosita ta'sir etadi. Oxirga yillarda qishloq xo'jaligida sug'urta munosabatlarini keng rivojlantirish bo'yicha bir qator izlanishlar olib borilish bilan birga uning amaliy jihaatlariga ham keng e'tibor berildi. Ayniqsa, 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Xarakatlar strategiyasida sug'urta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan [2]. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 17 iyundagi "Paxta xom ashyosi va boshqoli don ekinlarining bo'lg'usi hosilini sug'urtalash tizimini takomillashtirish to'g'risida" 505-sonli qarori [3] hamda 2019 yil 30 sentyabrdagi "Aholi xonadonlarida va chorvachilik yo'nalishida faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda parvarishlanayotgan chorva hayvonlarini sug'urta qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 830-sonli qarorlari [4] qishloq xo'jaligida sug'urta tizimini keng rivojlantirishga qaratilgan muhim xuquqiy-me'yoriy xujjatlar hisoblanadi.

Lekin shunga qaramasdan, qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini rivojlantirishning mohiyati va zaruriyati ilmiy asoslash, qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar tasniflash, qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini rivojlantirishning hozirgi darajasi taxlil qilish asosida qishloq xo'jaligida sug'urtalash mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari bo'yicha tavsiyalar tayyorlash dolzarb ahamiyatga ega.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimi rivojlantirish bo'yicha xorijiy olimlardan A. Brandt, JI. Gras, F. Keppena, V. Targonskiy. B.C. Goxman, A.B. Chayanov, N.I. Gladkov va boshqalar tomonidan bir qator ilmiy ishlar olib borilgan.

Oxirgi yillarda bu yo'nalish bo'yicha bevosita tadqiqot mavzusiga oid 2005 yilda i.f.n., dotsent A.Yadgarov tomonidan "Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligida sug'urta mexanizmini takomillashtirish" [6] hamda 2007 yilda A.S.Nurillaev tomonidan "O'zbekistonda fermer va dehqon xo'jaliklarini sug'urtalash masalalari" mavzularida [7] ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Shu boisdan mamlakatimizning innovasion iqtisodiyotga o'tishi sharoitida qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini yaxlit soha sifatida hozirgi o'zgarishlar

nuqta'i-nazardan har tomonlama chuqur ilmiy hamda amaliy jihatdan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning nazariy asosi bo'lib, ilmiy bilishning dialektik uslubi hamda iqtisodchi olimlarning qishloq xo'jaligida sug'urta munosabatlarini joriy etish bo'yicha ilmiy g'oyalari, nazariy-amaliy qarashlari xizmat qildi. Bundan tashqari tadqiqot jarayonida mantiqiy va abstrakt fikrlash, monografik o'rganish va boshqa usullardan keng foydalanilgan.

Bundan tashqari olimlarining qishloq xo'jaligini sug'urtalash borasidagi ilmiy-nazariy qarashlari, mavjud metodologik yondoshuvlarga tayangan xolda, respublikamizda faoliyat yurituvchi sug'urta kompaniyalarini o'rganish asosida olib borgan taxlil va xulosalardan keng foydalanganmiz.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovation iqtisodiyotga o'tish jarayonida respublikamiz qishloq xo'jaligini o'z oldiga qo'ygan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda iqtisodiy faoliyatning barcha sohalari shu jumladan, bank va sug'urta sohasini rivojlantirish va takomillashtirishga ustuvorlik berish eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror, ishonchli taraqqiyotini ta'minlashda sug'urta faoliyati ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqaruvchilar uchun barqaror sug'urta bozorining kelgusidagi rivojlanishi dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi sohasida shu jumladan, qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilarni sug'urtaviy himoyasini samaradorligini oshirish uning qator yangi vazifa va muammolarini hal etish zaruriyatini keltirib chiqardi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida sug'urta munosabatlarni yanada rivojlantirishning ob'ektiv zarurligi quyidagilardan iborat, ya'ni:

- global iqlim o'zgarishi oqibatida tabiat xodisalarining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga, ayniqsa o'simlikchilik tarmog'iga ta'sirining keskin ortishi, qishloq xo'jaligi korxonalarining har yili sel kelishi, do'l yog'ishi, bo'ron, haroratning anomal tarzda ko'tarilishi, keskin sovuq oqibatida muzlashlar, zararkunanda va kasalliklar ko'payishi, suvsizlik hamda boshqa tabiat hodisalari tufayli katta iqtisodiy zarar ko'rishlari sug'urta tizimini tubdan isloh qilish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga investisiya mablag'larini jalb qilishni yanada rag'batlantirishda sug'urta mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyati. Ma'lumki, oxirgi yillarda xukumatimiz tomonidan qishloq xo'jaligini har tomonlama

modernizatsiya qilishga alohida e'tibor berilmoqda. Bu nafakat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini texnik va texnologik jihatdan yangilash balki xo'jalik yuritish va boshqarishning yangicha shakllarini joriy qilish bilan ham tavsiflanmoqda. Bunda qishloq xo'jaligidagi xatarlarni sug'urtalashda nafaqat qishloq xo'jaligini korxonalarini moliyaviy barqarorligini ta'minlash balki sug'urtaning agrar sohaga katta miqdorda investisiyalarni jalb qilishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarini ishlab chiqishni va amaliyotga joriy qilishni ob'ektiv zaruriyatga aylantirdi;

- agrar sektorda turli yo'nalishlardagi agroklasterlar, kooperatsiyalarni tashkil etilishi, sohaga xususiy sektorni yanada kengroq jalb qilinishi, davlat-xususiy sherikchilik asosidagi korxonalarining ko'payishi ular tomonidan ma'lum xatarlarga eng ta'sirchan bo'lgan qishloq xo'jaligiga katta mablag'larning sarflanishi ularni qaytmaslik xavfini sug'urtalashning yangi usullarini topishni taqozo qilmoqda;

- innovasion iqtisodiyotga o'tish, ilm-fan yangiliklarini qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarishiga keng joriy qilish shartida innovasion texnologiyalarni joriy etish jarayonidagi xavflarni sug'urtalashning yangi mexanizmlarini amaliyotga joriy qilishni zaruriyat qilib qo'yimoqda, jumladan, innovasion jarayonga jalb etilgan mablag'lar qaytmaslik xavfini sug'urtalash, innovasion texnologiyani joriy etishdan ko'zlangan foydani ola olmaslik havfini sug'urtalash, yagona na'munada yaratilgan innovasion uskunaning zararlanishi yoki yo'qotilishni sug'urtalash va boshqalar.

Qishloq xo'jaligi tovarlarini ishlab chiqarish o'zining yuqori darajali xatarlar bilan bog'liqligi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish jarayonida juda ko'p xatarlar bilan to'qnash keladi. Va albatta mavjud xatarlar qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha noqulayliklar keltiradi va qo'shimcha harajatlarni keltirib chiqaradi. Bunday xatarlar qatoriga tovar va xizmatlar narxlarining o'zgarishi, hosildorlik, davlat siyosatining o'zgarishi natijasida resurslarning qisman yoki to'la yo'qotilishi, turli hil tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlarni kiritish mumkin. O'z navbatida bunday xatarlar qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar oladigan daromadlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar o'z ishlab chiqarishi jarayonida quyidagi xatarlar bilan to'qnashadi:

- ishlab chiqarish xatarlari;
- bozor yoki narx-navo xatarlari;
- moliyaviy xatarlar;
- shaxs bilan bog'liq xatarlar;
- institusional xatarlar;
- shartnomalari shartlarini bajarilmasligi xatari;

- mulkiy xatarlar;

Ishlab chiqarish xatarlari ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib ishlab chiqarish jarayoniga ta‘sir o‘tkazuvchi texnologik o‘zgarishlarning ta‘siri tufayli ko‘riladigan zarar, ob-havo va tabiiy ofatlar hisoblanadi. Ob-havoning keskin sovib ketishi yoki o‘ta isib ketishi, surunkali yomg‘irlar, kasalliklar, o‘simlik zararkunandalari keltiradigan zararlar, boshqa turli hil tabiiy ofatlar ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, ko‘zlangan hosilni olishga halaqit beradi va qo‘shimcha harajatlarni keltirib chiqaradi.

Bozor yoki narx-navo bilan bog‘liq xatarlar resurslar bozorida tovarlar va xizmatlar narxlarining oshib ketishi, eksport va import narxlarining o‘zgarishi, valyuta almashtirish kurslarining o‘zgarishi bilan bog‘liq xatarlar bo‘lib bunda qishloq xo‘jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilarga narx navoni oshishi bilan qo‘shimcha ko‘zda tutilmagan harajatlar qilishga to‘g‘ri keladi.

Moliyaviy xatarlar qishloq xo‘jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar tomonidan banklardan olingan kredit mablag‘larini qaytarilishi, investisiya faoliyati va boshqa moliyaviy faoliyati bilan bog‘liq xatarlarni o‘z ichiga oladi.

Institusional xatarlar mamlakat iqtisodiyotining o‘zgarishi hamda qishloq xo‘jaligini tartibga solib turuvchi qonunchilikka o‘zgartirish kiritilishi natijasida yuzaga keladigan xatarlar.

Har qanday ishlab chiqarish munosabatlarini shartnomalar tartibga solgani kabi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida ham shartnomalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish jarayoniga xom-ashyo va resurslarni vaqtida yetkazib berilmasligi, xizmatlarni o‘z vaqtida ko‘rsatilmasligi natijasida ya‘ni shartnoma shartlarini o‘z vaqtida bajarilmasligi natijasida salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bu o‘z navbatida yetishtirilgan tovarlar narxiga va sifatiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi.

Shaxs bilan bog‘liq xatarlar asosan dehqon va fermer xo‘jaliklari uchun ahamiyatli hisoblanadi. Bunda turli hil kasalliklar va baxtsiz hodisalar tufayli xo‘jalik rahbarining mehnatga layoqatini yo‘qotilishi nazarda tutiladi. Bunday holatlar ham xo‘jalik faoliyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Xatarlarning bir qismini qishloq xo‘jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqib boshqarishi va oldini olishlari mumkin.

Buning uchun turli hil tadbirlar belgilab amalga oshirishi mumkin va shu bilan xatarlarni imkon qadar qisqartirishga yoki oldini olishga erishadi. Bunday tadbirlar qatoriga qishloq xo‘jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchi qishloq xo‘jalik korxonalarini va fermerlar tomonidan boshqariladigan progressiv ishlab chiqarish texnologiyasini samarali qo‘llash orqali bajariladigan ishlarni aniq rejalashtirilgan holda oqibatlarini

hisobga olib amalga oshirish, ob-havo sharoitlarini o'rganib, kerakli bilimlar va ma'lumotlardan foydalanib ishni tashkil qilish, suv resurslaridan samarali foydalanish, suv resurslarini tejash orqali harajatlarni kamaytirish va boshqa resurslardan tejab-tergab samarali foydalanish orqali xatarlarni kamaytirish mumkin.

Joylarda qishloq xo'jaligini sug'urtalash tizimi nechog'lik joriy etilayotganligini o'rganish maqsadida, Andijon viloyatida faoliyat olib boruvchi fermer xo'jaliklari o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada jami bo'lib, 150 nafarga yaqin respondent ishtirok etgan bo'lib, ularni o'rtacha yoshi 43 yoshni tashkil etgan. So'rovnoma ishtirokchilarining 90,6 foizi erkak va 9,4 foizi ayollarni tashkil etgan [8].

Ishtirokchilarga mazkur so'rovnoma orqali qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimi bilan bog'liq bir qator savollar bilan murojaat qilindi. Xususan, "Umuman olganda fermer xo'jaligingiz faoliyatida sug'urta himoyasi kerakmi?" – degan savolga ishtirokchilarning aksariyati, ya'ni 71,7 foizi "Ha" deb javob bergan bo'lsa, 26,8 foizi sug'urta himoyasi kerak emasligini qayd etishgan, 1,4 foizi esa "Bilmayman" degan javob variantini tanlashgan.

"Siz qaysi turdagi sug'urta turlarini bilasiz?" – degan savolga esa ishtirokchilarning 29 foizi negadir avtosug'urta sug'urta turini qayd etishgan bo'lsa, 22 foizi ekinlar xosili sug'urtasini, 10 foizi mol-mulksug'urta turlarini yozishgan. Mazkur savolga 12,2 foizi barcha sug'urta turlari haqida ma'lumotga egaligini ta'kidlagan bo'lsa, 14,5 foizi sug'urta turlari haqida umuman ma'lumotga ega emasliklarini ma'lum qilishgan. "Siz sug'urta to'g'risidagi ma'lumotlarni asosan kaerdan olasiz?" – degan savolga ishtirokchilarning eng ko'pi, ya'ni 33,2 foizi bunday turdagi ma'lumotlarni asosan ommaviy axborot vositalaridan (xususan, televizor, gazeta, jurnal va radio) olishlarini qayd etishgan.

Undan keyingi o'rinda ya'ni so'ralganlarning 20,7 foizi UZINSURANCENING ("O'zagrosug'urta" AJ) tuman bo'limlaridan, 17,8 foizi internet va ijtimoiy tarmoqlardan, undan keyin esa, ya'ni 13,5 foizi tuman qishloq xo'jaligi bo'limlaridan ma'lumot olishganini aytishgan. Eng kam sonli fermerlar esa tuman fermerlar kengashi, fermer xo'jaliklari rahbarlaridan va banklardan habar topganliklarini ma'lum qilishgan.

So'rovnomada ishtirok etgan respondentlarning 79,7 foizi o'z faoliyatlarida sug'urta xizmatidan foydalanganligini qayd etishgan. Ularning qaysi turdagi sug'urtalardan foydalanganliklari bo'yicha taxlil qilganimizda ishtirokchilar aksariyati, ya'ni 73,9 foizi paxta va g'alla xosilini sug'urtalash kabi sug'urta turlaridan, 10,1 foizi holatda asosiy vositalar sug'urtasidan foydalanganliklarini

ta'kidlashgan. Qolgan 16 foizi fermerlar esa bog'lar hosili va sabzavot xosili hamda chorva xayvonlari sug'urtasidan foydalanganliklarini ma'lum qilishgan.

“Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan sug'urta xizmatlari sizni koniqtiradimi?” – degan savolga, afsuski 71 foizi ishtirokchilar “yo'q” - deb javob berishgan va 20,3 foizi “ha” – degan javob variantini tanlagan bo'lsa, qolgan 8,7 foizi “Bilmayman” deb ta'kidlashgan.

Ishtirokchilarning 60 foizi amalga oshirilayotgan sug'urta xizmatlari koniqtirmasligining sabablari sifatida shartnoma shartlarini o'z vaqtida bajarilmasligi va sug'urta tashkilotlari tomonidan ko'p holatlarda tabiiy ofat natijasida keltirilgan zararni to'lab berilmasligi kabi holatlarni keltirishgan.

Fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimi rivojlanishidagi eng asosiy muammolar quyidagilar deb hisoblaydilar, jumladan:

- sug'urta kompaniyasi bilan tuzilayotgan shartnomalarda ko'proq sug'urta tashkiloti manfaati hisobga olingan, fermer xo'jaliklari e'tirozlari deyarli hisobga olinmaydi va shartnomalarni tezroq tuzish maqsadida maxalliy xokimiyat organlarining aralashuvi holatlari uchraydi;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda turli joylardan xujjatlar talab etilishi kabi qog'ozbozliklar va qiyinchiliklar bor;

- sug'urta tashkilotlarida ishlovchi xodimlarni malakasi talabga javob bermasligi sababli turli berilgan savollarga qoniqarli javob olib bo'lmaydi;

- qishloq xo'jaligida sug'urtaning mohiyati, uning turlari, afzalliklari va boshqa shu kabi ma'lumotlar, sohada bo'layotgan yangiliklar bo'yicha zarur axborotlar bilan ta'minlash tizimi mavjud emas, sug'urta tashkilotlarida esa targ'ibot va tashviqot ishlari juda past darajada tashkil etilgan;

- sug'urta tashkiloti tomonidan sug'urtalangan qishloq xo'jaligi ekinlarining o'sishi va chorva mollari xolati bo'yicha monitoring muntazam olib borilmaydi;

- sug'urta qilmasdan turib banklardan kredit olish imkoni yo'qdig;

- sug'urta xodisasi ro'y berganda ko'p holatlarda sug'urta qoplamasi to'lab berilmasligi va boshqa sabablar tufayli fermerlarning sug'urta kompaniyalariga bo'lgan ishonchi juda past darajada va boshqalar.

Biz yuqorida qishloq xo'jaligida sug'urta tizimining nazariy va amaliy jihatlariga to'xtaldik. Umuman olganda, qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini yaxlit soha sifatida hozirgi o'zgarishlar nuqtai-nazardan har tomonlama chuqur ilmiy xamda amaliy jihatlarini yanada kengroq o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini kelgusida rivojlantirish bo'yicha bir qator nazariy va amaliy ahamiyatga molik chora-tadbirlar ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni:

- qishloq xo'jaligida sug'urta tizimining hozirgi darajasini har tomonlama taxlil qilish asosida uni yanada rivojlantirish bo'yicha aniq yo'nalishlarni belgilab berish;

- qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini fermer xo'jaliklarining moliyaviy holatiga ta'siri o'rganish va sug'urtaning rag'batlantiruvchi mexanizmlarini takomillashtirish hamda amaliyotga joriy etish;

- qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimini rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribalardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligi korxonalari bilan sug'urta tashkilotlari o'rtasidagi tashkiliy-iqtisodiy va huquqiy munosabatlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar tayyorlash;

- qishloq xo'jaligini sug'urtalash tizimida raqobat muhiti mavjud emasligi, fakatgina 1-2 ta sug'urta tashkilotlari o'z xizmatlarini taklif qilayotganligi va ular ham monopol mavkega egaligi boisdan, aynan qishloq xo'jaligi sug'urtasi bilan shug'ullanuvchi turli mulkchilik shakllaridagi sug'urta tashkilotlarini rivojlantirishga e'tibor berilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sug'urta tashkilotlari bilan tuzilgan shartnomalarda belgilangan majburiyatlar o'z vaqtida va sifatli bajarilishi ta'minlanishi kerak. Bunda "Vaqtida shartnoma vaqtida to'lov" – tamoyili bo'yicha ish tashkil qilinishi zarur;

- sug'urta xodisasi sodir bo'lganda talab etiladigan hujjatlarni qisqartirilishi va tartib qoidalar soddalashtirilishi lozim;

- sug'urta bo'yicha fermer xo'jaliklarini muntazam bohabar qilib turuvchi tizim yaratilishi, axborot-kommunikatsiya rivojlangan sharoitda barcha sug'urta munosabatlari masalan shartnoma tuzish, axborot bilan ta'minlash va boshqa jarayonlar bajarilishi oson va tez bo'lishi uchun onlayn platforma yaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi;

- fermer xo'jaliklarini sug'urta bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun sug'urta tashkilotlari tuman qishloq xo'jaligi bo'limi va fermerlar kengashi bilan birgalikda qishloq xo'jaligida dala ishlari mavsumi boshlanishidan oldin seminar-treninglar tashkil etilishi va uni muntazam faoliyati yo'lga qo'yilishi yaxshi natijalarga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilarni inobatga olgan holda chora-tadbirlar belgilanib amaliyotga joriy etilishi kelgusida agrar sektorda ham sug'urta bozorini keng rivoj topishida hamda sug'urta xizmatlari turlari ko'payishi va sifatini oshib borishida muxim omil bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 23 noyabrda yangi taxrirda qabul qilingan qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidagi"gi PF-4947-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 17 iyundagi "Paxta xom ashyosi va boshqali don ekinlarining bo'lg'usi hosilini sug'urtalash tizimini takomillashtirish to'g'risida" 505-sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 sentyabrdagi "Aholi xonadonlarida va chorvachilik yo'nalishida faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda parvarishlanayotgan chorva hayvonlarini sug'urta qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 830-sonli qarori.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 августдаги "Ўзбекистон Республикасининг суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва унинг жадал ривожланишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4412-сонли қарори.
6. Ялгаров А.А. Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида суғурта механизмини такомиллаштириш. 08.00.04-Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент - 2006 йил.
7. Нуриллаев А.С. Ўзбекистонда фермер ва деҳқон хўжалиklarини суғурталаш масалалари" 08.00.07-Молия, пул муомаласи ва кредит ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент - 2007 йил.
8. Андижон вилояти туманларида 2021 йилнинг июнь - июль ойларида тадқиқотчи Н.А.Солиева томонидан фермер хўжалиги раҳбарлари ўртасида "Қишлоқ хўжалигида суғурталаш тизимини ривожлантириш йўллари" мавзусидаги тадқиқот бўйича ўтказилган сўровнома натижалари.

УДК 622.765

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБОГАТИМОСТИ ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЙ КЫЗЫЛАЛМА И КОЧБУЛАК

Умарова Иноят Каримовна

к.х.н., доцент кафедры «Горное дело»,

Махмарежабов Дилмурод Бахтиярович

д.ф.т.н. (PhD), старший преподаватель кафедры «Горное дело»

Ахмедов Бекзод Маматкаримович

магистрант кафедры «Горное дело»,

Мугалова Мархамат Акрамовна

к.т.н., доцент кафедры «Горное дело» Алмалыкского филиала,

Ташкентского государственного технического университета, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

На основании изучения вещественного состава руды, характера вкрапленности минералов, слагающих руду, а также изучения результатов ранее проведенных исследований на рудах месторождения Кызылалма и Кочбулак в качестве основных методов обогащения были приняты гравитационный и флотационный, а также цианирование руды и продуктов обогащения.

Ключевые слова: Кызылалма, Кочбулак, золота, флотоконцентрат, гравиконцентрат, кварцем, серицитом.

STUDY OF THE ENRICHMENT OF GOLD-BEARING ORES OF THE KYZYLALMA AND KOCHBULAK DEPOSITS

ABSTRACT

Based on the study of the material composition of the ore, the nature of the inclusions of the minerals composing the ore, as well as the study of the results of previous studies on the ores of the Kyzylalma and Kochbulak deposits, gravity and flotation, as well as cyanidation of ore and enrichment products were adopted as the main methods of enrichment.

Keywords: Kyzylalma, Kochbulak, gold, flotation concentrate, graviconcentrate, quartz, sericite.

ВВЕДЕНИЕ

В результате проведенных научно-исследовательских работ по изучению вещественного состава смеси руд месторождений Кочбулак и Кызылалма определено, что исследуемая проба характеризует золото – серебряную руду. Содержание золота -2,9 г/т и серебра – 29,6 г/т. Главными рудными минералами являются пирит, галенит, сфалерит, халькопирит, а также оксиды железа. Нерудная часть представлена в основном кварцем, серицитом, полевыми шпатами, карбонатами, серпентином, каолинитом. К второстепенным следует отнести барит, минералы титана. Промышленно – ценными компонентами руд являются золото и серебро. Основная форма нахождения элемента – самородное и коллоидно – дисперсное золото. Более 95% его связано с самородным золотом, которое может быть отнесено к пылевидному и мелкому. Главными концентраторами золота являются кварц и сульфидные минералы, примерно, поровну [1, с. 47–49; 2; 3, с. 641–646;].

На основании изучения вещественного состава руды, характера вкрапленности минералов, слагающих руду, а также изучения результатов ранее проведенных исследований на рудах месторождения Кызылалма и Кочбулак в качестве основных методов обогащения были приняты гравитационный и флотационный, а также цианирование руды и продуктов обогащения [4, с. 821–826; 5, с. 4–9; 6, с. 30–34; 7, с. 199–205; 8, с. 29–33; 9, с. 1266–1275, 10, с. 29–33; [11, с. 65–69; 13, с. 70–73;].

Измельчение руды при соотношении твердое: жидкое: шары, равном 1:0,75:8 [12, с. 749–755;].

Флотация проводилась в лабораторных флотационных машинах (камеры 1,5 и 1 дм³). Гравитационное обогащение руды проводилось на концентрационном столе марки СКО-30 и на лабораторной отсадочной машине МВ-120/250.

Результаты обогащения оценивались по данным химического анализа на золото, выполненного на атомно-абсорбционном спектрометре.

Гравитационное обогащение руды проводилось на лабораторной отсадочной машине с перемешкой тяжелой фракции на концентрационном столе.

Режим работы отсадочной машины: толщина постели из стальной дробы для руды – 1 мм – 30 мм; для руды –6+0 мм – 30-40 мм, амплитуда колебаний – 8 мм; частота пульсаций –525 в минуту; расход подрешетной воды- 5дм³ в

минуту; расход воды с питанием $-2,75 \text{ дм}^3$ в минуту; размер отверстий решета – 5 мм (для крупности 6,0 мм).

Гравитационное обогащение руды различной крупности и пересортировка концентрата отсадки проводилась на концентрационном столе.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Режим работы концентрационного стола: частота качаний - 110 ходов в минуту, амплитуда качаний – 11 мм, поперечный наклон деки – 10 мм, расход сливной воды – $4,56 \text{ дм}^3/\text{мин}$. Опытов гравитационного обогащения приведены в табл. 1.

Таблица 1

Результаты опытов гравитационного обогащения (месторождения Кызылалма и Кочбулак)

Продукты обогащения	Выход, %	Содержание, г/т		Извлечение, %	
		золото	серебро	золото	серебро
Концентрат отсадки 6-0 мм	0,79	74,08	332,34	20,18	8,87
Концентрат стола 0,2-0 мм	0,45	219,88	937,33	34,12	14,25
Гравиконц-т	1,24	126,99	551,90	54,30	23,12
Хвосты гравитации	98,76	1,34	23,04	45,70	76,88
Руда 6-0 мм	100,00	2,90	29,60	100,00	100,00

Как видно, из приведенных в табл. 1 данных, выход гравиконоцентрат составляет 1,24%. Содержание золота в гравиконоцентрат составило 126,99 г/т и серебра 551,90 г/т. Извлечение золота в гравиконоцентрат составило 54,30% и серебра 23,12%.

В табл. 2 приведены результаты опытов гравитации руды при различной крупности измельчения.

Таблица 2

Результаты опытов гравитации руды месторождений Кызылалма и Кочбулак при различной крупности измельчения

Продукты	Выход, %	Содержание, г/т		Извлечение, г/т		Крупность руды, мм
		золото	серебро	золото	серебро	
Концентрат	1,35	58,37	414,44	27,08	18,87	-1+0
Хвосты	98,65	2,15	24,38	72,92	81,13	
Руда	100,00	2,91	29,65	100,00	100,00	
Концентрат	1,25	64,03	468,15	27,60	19,77	-0,5+0

Хвосты	98,75	2,13	24,05	72,40	80,23	
Руда	100,00	2,90	29,60	100,00	100,00	
Концентрат	1,27	127,65	569,27	55,90	24,40	
Хвосты	98,73	1,30	22,69	44,10	75,60	-0,25+0
Руда	100,00	2,90	29,63	100,00	100,00	
Концентрат	1,26	113,40	698,66	49,10	29,73	
Хвосты	98,74	1,50	21,07	50,90	70,27	
Руда	100,00	2,91	29,61	100,00	100,00	-0,1+0

Как видно, из табл.2, золото при измельчении руды до крупности –0,25 и 0,1 мм переходит в концентрат на 49,10-55,90 %. Оптимальной следует считать крупность измельчения руды –0,25+0 мм.

При этой крупности выделен гравитационный концентрат с выходом 1,27%, содержащий 127,65 г/т золота и 569,27 г/т серебра при извлечении металлов 55,9 и 245,4% соответственно. Сравнивая данные, помещенные в табл. 1 и 2 можно отметить, что по выбранной схеме содержание золота в гравиоконцентрат ниже, чем при обогащении измельченной до 0,25 мм руды практически при одинаковом извлечении из-за его большого выхода. Данную руду можно подвергать гравитационному обогащению (при крупности 6-0 мм).

Нами проведены опыты флотации руды по схеме, принятой на действующей Ангренской ЗИФ реагентном режиме.

В табл.3 приведены результаты опыта, проведенного в указанном режиме: расход БКК – 40+30+30 г/т руды в те же операции, время флотации 5+4+4+2 мин, время перечистки – 5 мин.

В табл.3 показаны результаты опытов флотации хвостов гравитации.

Таблица 3

Результаты опытов флотации хвостов гравитации

Продукты обогащения	Выход, %		Содержание, г/т		Извлечение, %			
	от операции	от руды	Au	Ag	золото		серебро	
					от операции	от руды	от операции	от руды
Флото-концентрат	5,30	5,23	20,20	296,66	79,77	36,45	69,30	52,39
Хвосты флотации	94,70	93,50	0,29	7,36	20,23	9,25	30,70	23,21

Хвосты гравитаци	100,00	98,73	1,34	22,69	100,00	45,70	100,0	75,60
------------------	--------	-------	------	-------	--------	-------	-------	-------

Из приведенных данных табл.3 видно, что при флотационном обогащении хвостов гравитации выход флотоконцентрате составляет 5,23 % от руды, содержание золота в концентрате составило 20,20 г/т и серебра 296,66 г/т при извлечении от руды их 36,45 % и 52,39% соответственно.

В табл.4 помещены сводные результаты обогащения руды.

Таблица 4

Результаты обогащения руды месторождений Кызылалма и Кочбулак

Продукты	Выход, %	Содержание, г/т		Извлечение, %	
		золото	серебро	золото	серебро
Гравиоконцентрат	1,27	127,65	568,69	55,90	24,40
Флотоконцентрат	5,30	19,95	292,60	36,45	52,39
Объединенный концентрат	6,57	40,77	345,97	92,35	76,79
Хвосты флотации	93,43	0,24	7,35	7,65	23,21
Руда	100,00	2,90	29,60	100,00	100,00

Как видно, из приведенных данных в табл.4 суммарное извлечение золота составило 92,35% и серебра – 76,79%. Выход объединенного концентрата составил 6,57%. Наряду с гравитацией для обогащения исследуемой руды применялась флотация.

На основании имеющегося опыта руды месторождения Кызылалма и литературных данных за основу был выбран реагентный режим, традиционный для коллективной флотации сульфидов золота. Флотация руды осуществлялась бутиловым ксантогенатом калия (БКК) в содовой среде с загрузкой вспенивателя Т-80. Крупность измельчения руды – 85 % класса крупности – 0,074 мм. Расход реагентов БКК – 60 г/, Т-80-20 г/т.

Таким образом, для переработки руд, представленной пробой, могут быть применены различные варианты технологических схем. Смесь руды месторождений Кызылалма и Кочбулак можно обогащать по схеме Ангренской ЗИФ. Показатели обогащения по разработанной схеме: гравитация измельченной до 0,25 мм руды и флотация хвостов гравитации, несколько выше.

REFERENCES

1. Умарова, И. К., Маткаримов, С. Т., & Махмарежабов, Д. Б. (2019). ИССЛЕДОВАНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА И ГРАВИТАЦИОННОЕ ОБОГАЩЕНИЕ ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ АМАНТАЙТАУ. In *СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 65-69).
2. Худояров, С. Р., & Махмарежабов, Д. Б. (2020). ИЗУЧЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА И ОБОГАТИМОСТИ ПРОБ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ АМАНТАЙТАУ. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 18-21).
3. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Солединова, Е. Е. (2021). ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА ЖЕЛЕЗОСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ ТЕБИНБУЛАК. *Scientific progress*, 2(1), 317-322.
4. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Сайдирахимова, М. И. (2021). ИЗУЧЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА ВОЛЬФРАМСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ КОЙТАШ. In *НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, ИННОВАЦИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ* (pp 70-73)
5. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Ахмедов, Б. М. (2021). ИЗУЧЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЙ КОЧБУЛАК И КЫЗИЛАЛМА. *Scientific progress*, 2(1), 749-755.
6. Бекпулатов, Ж. М., Махмарежабов, Д. Б., Умирзоқов, А. А., & Кушназоров, И. С. Ў. (2021). БОЙИТИЛИШИ ҚИЙИН БЎЛГАН ОЛТИН ТАРКИБЛИ РУДАЛАРНИ УЗЛУКСИЗ ЖАРАЁН ПРИНЦИПИ БЎЙИЧА ФЛОТАЦИЯЛАШНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ. *Scientific progress*, 2(1), 1266-1275.
7. Bekpolatov, J. M., Maхmarejabov, D. B., Pardayev, S. S. O., & Abduraimov, A. X. O. G. L. (2021). CHINORSOY KONI POLIMETAL RUDASINI BOYITISHNING TEXNOLOGIK SXEMASINI ISHLAB CHIQISH. *Scientific progress*, 2(1), 705-713.
8. Умарова, И. К., Маткаримов, С. Т., & Махмарежабов, Д. Б. (2020). Разработка технологии флотационного обогащения золотосодержащих руд месторождения Амантайтау. «Обогащение руд» – Санкт-Петербург, Издательский дом «Руда и Металлы, (2), 29-33.

9. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Маматкулов, Х. Ф. (2021). ИССЛЕДОВАНИЯ НА ОБОГАТИМОСТЬ МЕДНО-ПОРФИРОВЫХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ “ЁШЛИК-1”. *Scientific progress*, 2(2), 641-646.
10. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Ахмадалиев, А. М. (2022). Исследование Формы Нахождения Минералов Золота Вмедно-Порфировой Руде Месторождения Ёшлик-1. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 3(3), 47-52.
11. Умарова, И. К., Мирзаев, Ф. М., & Махмарежабов, Д. Б. (2021). ИЗУЧЕНИЕ МИНЕРАЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩЕЙ РУДЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ГУЗАКСАЙ. *Scientific progress*, 2(2), 821-826.
12. Салижанова, Г. К., & Махмарежабов, Д. Б. (2021). ИССЛЕДОВАНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА МЕДНЫХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЁШЛИК. *АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: сборник статей Международной*, 47.
13. Umarova, I. K., Matkarimov, S. T., & Makhmarezhabov, D. B. (2020). Development of a flotation technology for gold-bearing ores of the amantaytau deposit. *Obogashchenie Rud*, (2), 29-33.
14. Умарова, И. К., Менгильбаев, Д. А. У., & Махмарежабов, Д. Б. (2021). ИЗУЧЕНИЕ МИНЕРАЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА УПОРНЫХ ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД МЕСТОРОЖДЕНИЯ АУМИНЗОВ. *Scientific progress*, 2(5), 199-205.
15. Umarova, I., Matkarimov, S., Bekpulatov, J., Makhmaredjabov, D., & Yuldashev, S. (2021). Study of the Form of Minerals in Copper Porphyry Ores of “Yoshlik-I” Deposit. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 304, p. 02003). EDP Sciences.
16. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Муталова, М. А. (2021). ИЗУЧЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННОГО СОСТАВА И РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ОБОГАЩЕНИЯ МЕДНОЙ РУДЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ДАЛЬНИЙ. *Ответственный редактор*, 1(1), 30.
17. Умарова, И. К., & Махмарежабов, Д. Б. (2020). РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНОЙ СХЕМЫ ОБОГАЩЕНИЯ МЕДНО-МОЛИБДЕНОВЫХ РУД С ПРИМЕНЕНИЕМ НОВЫХ РЕАГЕНТОВ-СОБИРАТЕЛЕЙ. *Инженерные решения*, (10), 4-9.
18. Умарова, И. К., Махмарежабов, Д. Б., & Мирзаев, Ф. М. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ ОБОГАТИМОСТИ ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩЕЙ РУДЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ГУЗАКСАЙ. *Ответственный редактор*, 33.

SUV RESURSLARINING AGRAR TARMOQNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGINI BAHOLASH

i.f.d. prof. N.S.Xushmatov

Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar
milliy markazi Bosh ilmiy kotibi

i.f.n., dots. Shoxo'jaeva Z.S -

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish va tadqiqotlar xalqaro
markazi doktoranti

shoxujaeva@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi global iqlim o'zgarishi sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida suvtejamkor texnologiyalardan foydalanishning xorijiy davlatlar tajribasi o'rganildi va bunda suvtejamkor texnologiyalarning afzalliklari va qo'llanilishi bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, suv limiti, suv xo'jaligi, raqamli texnologiyalar, suvtejamkor texnologiyalar, tomchilatib sug'orish, suv xo'jaligiga bozor tamoyillarini joriy qilish, sug'oriladigan yerlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается опыт зарубежных стран по применению водосберегающих технологий для эффективного использования водных ресурсов в условиях современных глобальных климатических изменений, а также вырабатываются рекомендации по преимуществам и применению водосберегающих технологий.

Ключевые слова: *изменение климата, дефицит воды, лимит воды, управление водными ресурсами, цифровые технологии, водосберегающие технологии, капельное орошение, внедрение рыночных принципов управления водными ресурсами, орошаемые земли.*

ABSTRACT

This article examines the experience of foreign countries in the use of water-saving technologies for the efficient use of water resources in today's global climate change, and develops recommendations on the advantages and applications of water-saving technologies.

Keywords: *climate change, water scarcity, water limit, water management, digital technologies, water-saving technologies, drip irrigation, introduction of market principles in water management, irrigated lands.*

KIRISH

Hozirgi paytda suv taqchilligi dunyodagi eng global muammolardan biri ekanligi hammaga ma'lumdir. Suv iste'molining jadal ravishda o'sib borishi, uni yetarli darajada va sifatli qondirish imkoniyatlarining cheklangani suvdan samarali foydalanish masalasining ahamiyatini oshirib, ko'plab mamlakatlarda ushbu muammoni ijobiy hal etishga alohida e'tibor berilmoqda. Suv xo'jaligi infratuzilmasini moliyalashtirish bo'yicha Butunjahon kengashining ma'lumotlariga ko'ra, Sharqiy Yevropa, Kavkaz va Markaziy Osiyo mamlakatlarida aholini suv bilan ta'minlashni moliyalashtirish uchun yiliga o'rta hisobda 17,0 mlrd. AQSh doll., suv tashlash va oqova suvlarni tozalash uchun 32,0 mlrd. AQSh doll. hajmida mablag' talab etiladi³⁰⁰. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mazkur muammoni hal etishning muhim yo'llaridan biri – suvdan foydalanishning tannarxini aniqlash orqali suv resurslaridan samarali foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida qiyosiy taqqoslash, mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi, jumladan: suv resurslari boshqaruvi tuzilmasi takomillashtirildi; suvdan foydalanish va suv iste'molini tartibga soluvchi qonunchilik asoslari ishlab chiqildi; suv resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlovchi Markaziy dispetcherlik xizmati, Suv xo'jaligi bosh boshqarmasi, viloyatlararo kanallar tizimi boshqarmasi tashkil etildi; suvdan foydalanuvchilar va suv iste'molchilari o'rtasida shartnomaviy munosabat mexanizmlari joriy qilindi; Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatlarini yaxshilash bo'yicha maxsus jamg'arma tashkil qilindi va boshq.

Suv resurslaridan samarali foydalanishning iqtisodiy jihatdan mazmuni a) eng yuqori natija (naf, foyda) keltirish; b) eng kam sarf-xarajat taqozo etish; b) foydalanish maqsadi, vositalari va usullarining tejamkorlik tamoyiliga muvofiqligi kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Bular mazkur ilmiy-tadqiqotni amalga oshirish nuqtai-nazaridan printsipial ahamiyatga ega bo'lsa-da, biroq uni suv resurslaridan samarali foydalanishning ob'ektiv zarurligi va ahamiyatini ochib berishda yetarli deb bo'lmaydi.

Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi hamda aholi turmush darajasining yuksalishi bevosita hududning tabiiy-iqlim sharoitiga va suv resurslari bilan

³⁰⁰ Финансирование сектора водоснабжения и канализации в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Протокол конференции министров финансов/экономики, водного хозяйства и окружающей среды стран ВЕКЦА и их партнеров. 17-18 ноября 2005 г., Ереван, Армения. Организация Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР). rights@oecd.org

ta'minlanganligiga bog'liq bo'ladi. Respublikamizning suv resurslari esa Markaziy Osiyo suv resurslari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Markaziy Osiyoda hosil bo'ladigan suv resurslarining 12,6 mlrd.m³ yer osti va oqova, 87,4 mlrd.m³ esa yer usti suvlaridan tashkil topadi. Yer usti suvlarining 10 foizginasi respublikamiz hududida hosil bo'lib, qolgan qismi qo'shni davlatlar hududidan oqib keladi.

Iste'molchilarning suv bilan doimo ta'minlanishi bu sug'oriladigan dehqonchilik rivojining eng muhim va dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Sug'orma dehqonchilik hozirgi kunda xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun olinadigan suvning ko'p qismini iste'mol qiladi. Olinadigan suvning 90-92 foizdan ko'pi ekin maydonlarini sug'orish ishlariga ishlatiladi va bu suvning 80 foizidan ortig'i qayta foydalanilmaydi. Bu esa suv resurslarining behudaga sarf bo'lishiga olib keladi.

Mamlakatimizda dehqonchilikning boshqa tarmoqlardan farq qiladigan xususiyati shundaki, u deyarli 100 foiz sug'oriladigan yerlarda olib boriladi. Markaziy Osiyo mintaqasiga kiradigan O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston mustaqil davlatlarning suv resurslari o'zaro qadimdan ham tabiiy, ham tarixiy tarzda bir-biri bilan uzviy bog'langandir.

Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida mavjud suv resurslari o'zaro tuzilgan shartnoma va bitimlarga asosan taqsimlangan bo'lib, O'zbekiston Respublikasiga jami 71,69 mlrd.m³ suv ajratilgan. Shundan, daryo suvlari 58,6 mlrd.m³, shu jumladan ichki daryo suvlari 11,5 mlrd.m³, yer osti suvlari 10,1 mlrd.m³ hamda zovur-oqova suvlari 3 mlrd.m³ ni tashkil etadi. Bularning barchasi mavjud suv resurslaridan samarali foydalanishni taqozo etadi.

O'zbekistonda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishni limitlovchi omillaridan biri - bu suv resurslarining o'sib borayotgan taqchilligi hisoblanadi. Suv resurslarining taqchilligini keltirib chiqarayotgan ikkita asosiy sabab mavjud. Birinchidan, Markaziy Osiyo mintaqasida Amudaryo va Sirdaryo suv resurslarining oqilona taqsimlanmaganligidir. Daryolarning yuqori qismida joylashgan davlatlar (Qirg'iziston, Tojikiston) va quyi qismida joylashgan davlatlarning (Turkmaniston, O'zbekiston, Qozog'iston) suv xo'jaligi tashkilotlari o'rtasida turlicha kelishmovchiliklar ayrim hududlarda suv toshishi va vegetatsiya davrida suvning yetishmasligini keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, sug'orish manbasidan tortib, turli darajadagi kanallargacha barcha sug'orish va drenaj tizimlaridagi suv yo'qotishlar taqchilikka sabab bo'lmoqda. Ta'kidlash joizki, sug'orma suvining isrof bo'lishi suv inshooti turiga, kanallar sirtqi qoplami mavjudligiga hamda boshqa tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy omillarga bog'liqdir. Hozirgi vaqtda 20-25 foiz atrofidagi sug'orma suvlar xo'jaliklararo sug'orish tizimlarida yo'qotilmoqda. Xo'jalik ichidagi

tarmoqda yo'qotishlar mutloq va nisbiy ifoda bo'yicha ancha baland va ekspert baholariga ko'ra yetkazilayotgan suvning 40-50 %ni tashkil qilmoqda. Qo'shimcha 10 % suvlar vaqtinchalik o'qariqlarda yo'qotilishi kuzatilgan. Demak, yuqoridagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, gidromeliorativ tizimlarning muhandislik inshootlari mukammal emasligi, tizimlarning ta'mirlanmasdan ko'p yillik foydalanishi natijasida eskirish bilan bog'liq texnik xarakterdagi sabablardan tashqari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining suv resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish kerakligini tushunmasligi bilan bog'liq tashkiliy-sub'ektiv xarakterdagi sabablar ham mavjuddir.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish birinchi navbatda, respublikamizda umummilliy boylik hisoblangan sug'oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligini va dehqonchilik madaniyatini oshirishni taqozo etadi. Iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlari uchun olinadigan suvlarni taqsimlashda suvdan foydalanish tizimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida cheklangan suvdan foydalanish to'g'risida»gi 385-sonli qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida suv resurslari tanqisligi mamlakatimiz iqtisodiy o'sishiga to'sqinlik qiluvchi jiddiy omil bo'lib hisoblanadi. Hududning turli tabiiy-iqlim sharoitlari va rel'efi suv ta'minotining har xil darajada bo'lishiga olib kelgan sabablardan biridir. Suv resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlar tizimi suv tanqisligini resurs sifatida kamaytirishga imkon yaratib, iqtisodiy bahosini aniqlashni talab qiladi. Suvdan pullik foydalanishning yagona uslubi yaratilmagan sharoitda suv resurslarini iqtisodiy baholashda uning pul ifodasidagi bahosini aniqlash muhim uslubiy yondoshuvlardan biri hisoblanadi.

Suv resurslari–iqtisodiy baholashning nihoyatda murakkab ob'ektidir. Suv resurslarini pul ifodasidagi bahosini aniqlash masalasining murakkabligi – uning iqtisodiyotdagi ko'p qirrali (zamonaviy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari suv iste'molchilari yoki suvdan foydalanuvchilari bo'lib hisoblanadi), suv iste'molining va davrlar bo'yicha suv resurslarining o'zgaruvchanligi, suv va boshqa ishlab chiqarish resurslarining o'zaro kuchli bog'liqligi (sug'oriladigan dehqonchilikda suv va yer resurslaridan foydalanish) va nihoyat ekologik muvozanatni saqlab turishda hamda atrof-muhitning yuqori sifatlilikini ta'minlashda suv omilining ahamiyati bilan ifodalanadi.

Tahlillarning ko'rsatishicha, suvga narx belgilash nihoyatda murakkab bo'lib, ayrim tumanlar, havzalar bo'yicha va suv xo'jaligi sub'ektlari bo'yicha xarajatlar asosida belgilash ob'ektiv holatni aks ettirmaydi. Bizning fikrimizcha, suvning

narxini hisoblashda hudud yoki viloyat bo'yicha real o'rtacha yillik xarajatlarda asosida belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

G'.X.Qudratovning³⁰¹ fikricha, bir metr kub suvning narxini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkinligini aytadi:

$$N = X + M + \frac{F}{C}; \quad (1)$$

Bu yerda: N - bir metr kub suvning narxi, so'm;

X – suvni iste'molchilar chegarasiga yetkazib berish xarajatlari qo'shib hisoblangan holda suv xo'jaligining umumiy xarajatlari, so'm;

M – suv xo'jaligi tashkilotlarining umumiy xarajatlarga majburiy to'lovlari, so'm;

F – suv xo'jaligi tashkilotining xo'jaligi hisobida ishlaydigan korxonada o'z mahsuloti, ya'ni sug'orish suvini sotishdan ko'radigan sof foydasi, so'm;

C - me'yorlar doirasida iste'molchilarga sotiladigan sug'orish suvining umumiy hajmi,

kub metr.

Yuqorida keltirilgan fikrlar, takliflar mamlakat miqyosidagi suv bahosi keltirilgan bo'lib, aynan hudud, viloyat yoki tizim miqyosida suvning narxini hisoblash bo'yicha tadqiqot olib borilmagan. Bizning fikrimizcha G'.H.Qudratovning bir kubo metr suvning narxini hisoblashda sug'orish suvini sotishdan ko'radigan sof foydasi tushunchasini inobatga olish biroz qiyinroq. Chunki, mamlakatimizda tashkil etilgan suv iste'molchilari uyushmasi nodavlat, notijorat tashkilot bo'lib, u faqatgina suvni iste'molchilarga yetkazib berish, suv inshootlarini ta'mirlash, tozalash, eskilarini yangisi bilan almashtirish va suv iste'molchilarini suvga bo'lgan talabini qondirishda ayniqsa suv taqchilligi sharoitlarida sug'orishning zamonaviy usullaridan foydalanish imkoniyatlarini yaratib berish uchun xizmat qilishi nazarda tutilgan. Shunday ekan, bu tashkilot suvni sotishdan hech qanday foyda ko'rmaydi va *bizning fikrimizcha* bir kubometr suvning tannarxini quyidagi ko'rinishga keltirish mumkin:

$$T = X + \frac{M}{S} \quad (2)$$

Bu yerda: T - bir metr kub suvning tannarxi, so'm;

X - suvni iste'molchilar chegarasiga yetkazib berish xarajatlari qo'shib hisoblangan holda

suv xo'jaligining umumiy xarajatlari, so'm;

M - suv xo'jaligi tashkilotlarining umumiy xarajatlarga majburiy to'lovlari, so'm;

³⁰¹Qudratov G'.H. Iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish asosida g'allachilik tarmog'i samaradorligini oshirish. I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.–Toshkent, 2008. – 36 b.

³⁰²Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

S- me'yorlar doirasida iste'molchilarga yetkaziladigan sug'orish suvining umumiy hajmi, kub metr.

M.N. Loyterning³⁰³ fikricha esa suv resurslarini iqtisodiy baholash suv xo'jaligining fondlari uchun to'lovlarni qo'shib hisoblagandagi inshootlar va suv xo'jaligi tizimlarini ekspluatatsiya qilishning barcha xarajatlarini to'la qoplash va umumxalq ehtiyojlari uchun jamg'armalarni hamda tarmoqda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun yetarli miqdorda daromadni ta'minlash zarur.

Ta'kidlash lozimki, tabiiy resurslardan foydalanish qo'llanilishi kengaya borishi qulay joylashgan tabiiy bo'linmalarning kamayishiga olib keldi, qishloq xo'jaligiga qo'shimcha yerlarni o'zlashtirish xarajatlari keskin oshdi va mamlakatimizning bir qator hududlarida suv tanqisligi muammosi yuzaga keldi. Uning limitlari yildan-yilga oshib bormoqda va suv resurslarini amalga oshirish xarajatlari doimiy ravishda oshib bormoqda. Amaliyot tajribalari qo'rsatishicha, keyingi yillarda Orol dengizi havzasida joylashgan hududlarda suv tanqisligi muammosi yuzaga kelmoqda. Bunday holatlar suvdan «bepul» yoki «tekin» tabiiy resurs sifatida foydalanish mumkin emasligidan dalolat beradi.

Tabiiy resurslarning tekinligi to'g'risidagi fikrlarga qaraganda xarajat kontseptsiyasi muammoga nisbatan ijobiy yondoshish hisoblanadi. Ya'ni, bunda tabiiy resurslarning pul ko'rinishidagi bahosi mehnat xarajatlarida aniqlanadigan narx asosida hisoblash kerakligi nazarda tutiladi.

Suv bahosini hisob-kitob qilishda fond sig'imi suv manbasidan suv iste'moli hajmining ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida belgilangan. Bu ko'rsatkich suv bahosi tarkibida inobatga olinadigan me'yoriy foydani hisoblash uchun aniqlanadi. Biroq, bizning fikrimizcha, tabiiy resurslarni iqtisodiy baholashda xarajatlar tarkibini o'rganishimiz lozim bo'ladi.

T.S.Xachaturovning³⁰⁴ ta'kidlashicha «suvga baho belgilash xarajatlar hajmidan kelib chiqish kerak emas. Xarajatlar hajmi bo'yicha daryo suvining kubometriga hisoblangan tannarx bir metr kub suv xarajatlarining arziyas qismini tashkil etadi. Muammo xarajatlarni to'la hisobga olishda emas, balki suv bahosi iste'molchini uni iqtisod (tejjashga) qilishga undashi zarur». Demak, T.S.Xachaturovning fikriga qo'shilgan holda bir kubometr suvning xarajati natijaviy xarajatning bir ulushi sifatida qarash va uni hisoblashda, xarajatlar tarkibidagi sarf etilgan suv miqdorini bilish zarur bo'lib hisoblanadi.

³⁰³ Лойтер М.Н. Природные ресурсы и эффективность капитальных вложений. - Москва. 1974. - с. 145.

³⁰⁴ Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. - Москва. Экономика, 1982 - с.138.

B.U.Hasanovning³⁰⁵ fikricha esa, tabiiy resurslarni iqtisodiy baholashning xarajat kontseptsiyasi tabiiy boyliklarning tegishlilik kontseptsiyasiga mazmunan juda yaqinligini hamda xarajat kontseptsiyasiga muqobil tarzda natijaviy kontseptsiyalarning yuzaga kelganligini alohida qayd qilib o'tadi. Bu kontseptsiyalarning birida ob'ektni baholash sifatida undan foydalanish asosida olinadigan yalpi mahsulot hisobga olinsa, ikkinchisida esa olinadigan yalpi mahsulotdan joriy xarajatlarni chegirib tashlashni taklif qiladi.

Ayrim iqtisodchilar tabiiy resurslarni baholashda ushbu kontseptsiyalarni birlashtirishga harakat qiladilar. Ular tabiiy resurslarni ekspluatatsiya qilishning xalq xo'jaligi samarasini ularni o'zlashtirish xarajatlari bilan qo'shishni lozim, deb hisoblashadi. Ya'ni suvning to'liq iqtisodiy bahosi ikki ko'rinishda ifoda qilinadi: suvning tabiiy resurs sifatidagi bahosi va suv ta'minotining to'g'ri xarajatlari, shu jumladan suv resurslari manbalarini o'zlashtirish bo'yicha xarajatlar. Suv resurslarini iqtisodiy baholashdagi bunday holatlar hududlarning suv ta'minoti bo'yicha farqlanishini inobatga olmaydi. Bizningcha, suv resurslarining qiymati bozor iqtisodiyoti sharoitidan kelib chiqqan holda va suv tanqisligi darajasini inobatga olgan holda suv xo'jaligi tashkilotlari xarajatlarini hisobga olib hamda suv resurslariga bo'lgan talabning taklif darajasidan ko'pligini inobatga olgan holda hisoblash maqsadga muvofiq bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, suv resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlar tizimi suv tanqisligini resurs sifatida kamaytirishga imkon yaratib, iqtisodiy bahosini aniqlashni talab qiladi. Ilmiy tadqiqotlar natijasida 1m³ suvning tannarxini, suv xo'jaligi tashkilotlarining umumiy xarajatlariga majburiy to'lovlarini limit asosida iste'molchilarga beriladigan suvning umumiy hajmiga nisbatini, suvni iste'molchilar chegarasiga yetkazib berish xarajatlari qo'shib hisoblangan holda, suv xo'jaligining umumiy xarajatlariga qo'shish orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir.

REFERENCES

1. Safoevna, S. Z., & Juraevna, M. N. (2021). Analysis of economic efficiency of the use of irrigated land in agriculture and factors on them. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4055-4061.
2. Shoxo'jayeva, Z. S. (2020). Problems and solutions in the water sector of the region. In *НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 21-24).

³⁰⁵ Hasanov B.U. O'zbekiston suv xo'jaligi tizimini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2003. – 30 b;

3. Safoevna, S. Z., & Sagdullaevna, T. F. (2021). Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1320-1325.
4. ZS Shoxo'jayeva. Efficient use of water resources in the agricultural sector. Monograph. T.: - 2012
5. Z.S.Shoxujaeva, A.B.Kurbonov. Sustainable Development Of The Agrarian Sector Depends On The Efficient Use Of Water Resources. *International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT)* ISSN: 2249 – 8958, Volume-8 Issue-6, August 2019.
6. ZS Shoxo'jayeva, M Norqobilov Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020.
7. ЗС Шохужаева Зарубежный опыт в сельском хозяйстве по использованию водных ресурсов. - Economics, 2020.
8. Safoevna, S. Z., & Sagdullaevna, T. F. (2021). Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1320-1325.
9. Utkirovna MN, Shoxo'jaeva Zebo Safoevna Organizational and economic basis for the development of cotton and textile clusters. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* – 2021/2.
10. ZS Shoxujaeva. Economic efficiency of water resources use in the agricultural sector. Monograph. T.: "Economy and Finance" Publishing House, 2012
11. SZ Safoevna, TF Sagdullaevna. Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL ...*, 2021
12. Финансирование сектора водоснабжения и канализации в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Протокол конференции министров финансов/экономики, водного хозяйства и окружающей среды стран ВЕКЦА и их партнеров. 17-18 ноября 2005 г., Ереван, Армения. Организация Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР). rights@oecd.org
13. Qudratov G'.H. Iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish asosida g'allachilik tarmog'i samaradorligini oshirish. I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.–Toshkent, 2008. – 36 b.

-
14. Лойтер М.Н. Природные ресурсы и эффективность капитальных вложений. - Москва. 1974. – с. 145.
  15. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. – Москва. Экономика, 1982 - с.138.
  16. Hasanov B.U. O'zbekiston suv xo'jaligi tizimini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2003. – 30 b;

KONTRAFAKT MAHSULOTLARNI OLIB KIRISH VA MUOMALAGA KIRITISH HARAKATLARI UCHUN JAVOBGARLIK MASALALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Dadajonov Dilshodjon Davlatjon o'g'li

Davlat Bojxona Qo'mitasi Bojxona Instituti magistratura tinglovchisi,

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda mamalakatimizda kontrafakt mahsulotlarning muomalasiga qarshi kurashishda qonunchiligimizdagi mavjud kamchiliklar va javobgarlikni takomillashtirish masalalari yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** tovar belgisi, kontrafakt mahsulotlari, intellektual mulk ob'ekti, intellektual mulk ob'ekti, qonunbuzilish holatlari, bojxona to'lovlari, tadbirkorlarni himoya qilish.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются имеющиеся недостатки в нашем законодательстве и вопросы повышения ответственности в сфере противодействия обороту контрафактной продукции в нашей стране на сегодняшний день.

***Ключевые слова:** товарный знак, контрафактная продукция, объект интеллектуальной собственности, объект интеллектуальной собственности, случаи нарушения, таможенные пошлины, защита предпринимателей.*

ABSTRACT

This article discusses the existing shortcomings in our legislation and the issues of increasing responsibility in the field of combating the circulation of counterfeit products in our country today.

***Keywords:** trademark, counterfeit products, intellectual property object, intellectual property object, cases of infringement, customs duties, protection of entrepreneurs.*

KIRISH

Barchamizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tgan davlat hisoblanib, ushbu davr mobaynida xususiy mulkni asosiy o'ringa ko'tarish, milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish orqali eksport saloxiyatini ko'tarish, davlatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash shuningdek, jaxon bozorida mamlakatning o'z o'rniga ega bo'lishi uchun ko'plab say xarakatlar amalga oshirib kelinmoqda. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, O'zbekiston Respublikasining jaxon

bozoriga kirib borib, o‘z o‘rniga ega bo‘lishida intellektual mulk xuquqi masalasi ham muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Intellektual mulk masalasini davlat siyosati darajasiga ko‘tarmas ekanmiz, O‘zbekiston bundan o‘n yildan keyin ham raqobatdosh bo‘lmaydi”³⁰⁶.

Darxaqiqat, hozirgi O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlik sohasining jadallik bilan rivojlanishi natijasida mamlakatimizda raqobatbardosh yirik firma va korxonalar tashkil topayotgan bir sharoitda intellektual mulkning huquqiy muhofazasi davlat siyosatida muxim o‘rin tutadi. Shu bilan birga aytishimiz mumkinki, intellektual mulk huquqini himoya qilishning muhim yo‘nalishlaridan biri mamlakatda kontrafakt mahsulotlar ishlab chiqarilishini va olib kelinishini oldini olish hamda muomalasiga qarshi kurashish xisoblanadi.

Dunyoning barcha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar qatori O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiyotiga va aholining salomatligiga jiddiy xavf solayotgan asosiy omillardan biri – bu mamlakatga noqonuniy yo‘llar bilan kontrafakt, qalbaki tovar-moddiy boyliklarini olib kirilishidir. Mana bir necha yildirki, hukumatimiz tomonidan mamlakatimizga tovarlarning noqonuniy oqimini cheklash, ichki iste’mol bozori, mahalliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlari hamda iste’molchilar huquqlarini himoya qilish bilan bir qatorda, jahon standartlariga javob beradigan raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga jiddiy e’tibor qaratilmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda, mamlakatimiz iqtisodiyotiga bo‘layotgan eng asosiy tahdidlardan biri, xorijiy davlatlarda ishlab chiqarilgan kontrafakt tovarlarni respublikaga kirib kelishi va ichki hududlarda xufyona tayyorlanishi bo‘lib, ushbu salbiy holatlarga qarshi kurashish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

“Kontrafakt” mahsulotlar tushunchasi “intellektual mulk” tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi bois intellektual mulk huquqini himoya qilish, mamlakatimiz hududiga inson hayoti va salomatligiga salbiy ta’sir qiluvchi mahsulotlarni kirib kelishini oldini olish, kontrafakt tovarlarga qarshi kurashish mazkur yo‘nalishida faoliyat olib borayotgan davlat organlari, jumladan bojxona organlari oldida turgan dolzarb vazifa hisoblanadi.

Shu o‘rinda kontrafakt tovar tushunchasiga to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Jahonda o‘tkazilgan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, kontrafakt

306Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 12 октябрь куни интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари юзасидан ўтказилган йиғилишдаги нутқи.
<https://www.gazeta.uz/uz/2020/10/12/intellectual-property/>

mahsulot bu birinchi navbatda intellektual mulk huquqini buzish bilan bog'liq tushuncha bo'lib, huquq egasi ruxsatisiz yaratilgan mahsulotdir. Ya'ni o'z tovar belgilarida boshqa ishlab chiqaruvchilarning mashhur, haridorgir tovarlarida aks ettirilgan aynan bir xil yoki adashtirib yuborish darajasida o'xshash belgilarni huquq egasi roziligisiz foydalanishni anglatadi. Shuningdek, kontrafakt so'zi fransuzchadan tarjima qilinganda, mualliflik xuquqini buzish degan ma'noni anglatadi. Shu bilan birga, kontrafakt so'zi inglizcha "counterfeit" so'zidan olingan bo'lib, "qalbaki" degan ma'noni bildiradi. Bu so'zning kelib chiqishi G'arbiy Yevropa tillariga borib taqaladi. "Kontrafakt" atamasi har qanday shaxsning intellektual mulk huquqlarini buzgan holda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotga tegishli bo'lib, kontrafakt ishlab chiqaruvchilar taniqli brendlar va logotiplarni qonuniy brend egasi tomonidan ishlab chiqarilmaydigan soxta mahsulotlarga joylashtirish orqali xaridorlarni yo'ldan ozdiradi.

Shuningdek, kontrafakt tushunchasiga bir qator qonun xujjatlarida izohlar keltirilgan. Masalan, tovar belgisidan yoki adashtirib yuborish darajasida u bilan o'xshash bo'lgan belgidan tovarlarda, tovarlarning etiketkalarida, o'rovlarida qonunga zid ravishda foydalanilganda ular kontrafakt hisoblanadi³⁰⁷. Shuningdek, asarlarning va turdosh huquqlar ob'ektlarining takrorlanishi yoki tarqatilishi mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzgan holda amalga oshiriladigan nusxalari kontrafakt nusxalardir. Ushbu Qonunga muvofiq muhofaza qilinadigan asarlarning va turdosh huquqlar ob'ektlarining bunday asarlarni va turdosh huquqlar ob'ektlarini muhofaza qilish to'xtatilgan yoki hech qachon muhofaza qilinmagan davlatlardan huquq egalarining roziligisiz import qilinadigan nusxalari ham kontrafakt nusxalardir³⁰⁸.

Demak, kontrafakt maxsulot deganda intellektual mulk huquqini buzgan xolda mavjud original mahsulot asosida yaratilgan yangi mahsulotni tushunishimiz mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar tomonidan kontrafakt mahsulotlarning muomalasiga hamda mamlakat hududiga olib kirilishiga qarshi kurashishning sababi, bunday tovarlar iste'molchilarning sog'ligi va hayotiga xavf solishi bilan birgalikda davlat iqtisodiyotiga xam zarar keltiradi. Kontrafakt tovarlarining noqonuniy aylanmasi oqibatida jahon iqtisodiyotiga yetkazilayotgan zararlar turli xalqaro tashkilotlar tomonidan ma'lum qilib borilayotgani fikrimizga isbot bo'ladi.

³⁰⁷Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августдаги 267-II-сонли "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида" Қонуни <https://lex.uz/docs/24925>

³⁰⁸Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 20 июлдаги ЎРҚ-42-сонли "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдosh ҳуқуқлар тўғрисида"ги Қонуни <https://lex.uz/docs/1022944>

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (OSER) 2016 yildagi ma'lumotga asosan dunyoda kontrafakt tovarlarning hamji 461 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilda ushbu ko'rsatkich 500 mlrd. AQSh dollaridan oshgan³⁰⁹. Qalbakilashtirilgan tovarlar jahon importining deyarli 3,3% ga to'g'ri kelib, Yevropa itifoqi davlatlarining bozorlarida kontrafakt tovarlar 5 %ni tashkil qilgan. Kontrafakt tovarlar asosan 20 % AQSh brendlarini, 15% Italiya, 17 % Fransiya, 11 % Shveysariya, 9 % Yaponiya va Germaniya brendlarini qalbakilashtirishga to'g'ri keladi.³¹⁰ Asosiy kontrafakt tovarlarni ishlab chiqaruvchi davlatlar orasida yetakchilik 63,2 % bilan Xitoy davlati hisoblanadi, shuningdek Turkiya 3,3%, Singapur 1,9%, Tayland 1,6% va Xindiston 1,2% ga to'g'ri keladi.³¹¹

Kontrafakt tovarlarning asosiy foydalanish shakli bu tovar belgilaridir. Qonunchilikka ko'ra, biror-bir belgi hukumat tomonidan vakolat berilgan davlat idorasida maxsus ro'yxatdan o'tkazilganidan so'ng tovar belgisi maqomini oladi. O'zbekistonda ushbu vazifa Intellektual mulk agentligiga yuklatilgan bo'lib, u faqatgina belgilarni tovar belgisi sifatida ro'yxatdan o'tkazish uchun talabnoma qabul qiladi, ular bo'yicha ekspertiza o'tkazadi va muhofaza hujjatlarini beradi. Ammo import bo'lib kelayotgan yoki ichki hududda aniqlangan kontrafakt tovarlar yuzasidan ekspertiza o'tkazib xulosa berish vakolatiga ega emas. Bu esa mamlakatga import bo'lib kelayotgan tovarlarni xaqiqatdan ham kontrafakt ekanligini isbotlashni murakkablashtiradi. Ammo, ichki hududda tovarlarni yoki uning qalbaki va soxta ya'ni kontrafakt nusxalarini ishlab chiqarish, saqlash, tashish, sotish xususiyati bo'lgan qonun buzilish holatlariga nisbatan bir qator MJTKning 165, 165¹, 177, 177¹-moddalari va Jinoyat Kodeksining 149, 176, 186, 186¹, 186², 186³, 188, 189, 190-moddalari bo'yicha jazolar qo'llanilmoqda, lekin amaldagi qonunchiligimizda aynan kontrafakt mahsulotlarga nisbatan jinoiy javobgarlik normasi mavjud emas. Masalan, DBQ Surishtiruv va ma'muriy amaliyot boshqarmasi tomonidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 176, 186¹, 186², 186³ -moddalari bilan 2017 yilda 20 ta holatda 1,04 mlrd so'mlik, 2018 yilda 14 ta holatda 347,4 mln so'mlik, 2019 yilda 17 ta holatda 3,2 mlrd so'mlik, 2020 yilda 28 ta holatda 4,5 mlrd so'mlik kontrafakt tovarlar aniqlangan.

Yuqoridagi ushbu sohadagi harakatlar uchun jinoyat qonunchiligi normalarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, masalan Jinoyat kodeksining 176-moddasi "Qalbaki pul, aksiz markasi yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish", 186¹-moddasi "Etil

³⁰⁹https://www.oecd-ilibrary.org/trade/trends-in-trade-in-counterfeit-and-pirated-goods_g2g9f533-en

³¹⁰<https://www.oecd.org/newsroom/trade-in-fake-goods>

³¹¹<https://www.oecd.org>

spirti, alkogolli mahsulot va tamaki mahsulotini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish”, 186²-moddasi “Chigitdan olinadigan mahsulotni qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish”, 186³-moddasi “Sifatsiz yoki qalbakilashtirilgan dori vositalarini yoxud tibbiy buyumlarni o‘tkazish maqsadida ishlab chiqarish, tayyorlash, olish, saqlash, tashish yoki o‘tkazish, dori vositalarini yoki tibbiy buyumlarni dorixonalardan va ularning filiallaridan tashqarida realizatsiya qilish, shuningdek tarkibida kuchli ta’sir qiluvchi moddalar mavjud bo‘lgan dori vositalarini resept bo‘yicha chakana realizatsiya qilish tartibini buzish”, 189-moddasi “Savdo yoki xizmat ko‘rsatish qoidalarini buzish”, 190-moddasi “Faoliyat bilan lisenziyasiz yoki ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatsiz yoxud xabarnoma yubormasdan shug‘ullanish” kabi normalarda kontrafakt tovarlar uchun ham javobgarlik nazarda tutvchi xususiyati mavjud bo‘lishiga qaramasdan, ushbu moddalar kontrafakt tovarlar uchun muhim bo‘lgan xususiyat, ya’ni tovar belgisidan yoki adashtirib yuborish darajasida u bilan o‘xshash bo‘lgan belgidan tovarlarda, tovarlarning etiketkalarida, o‘rovlarida qonunga zid ravishda foydalanilgan maxsulotlarni muomalasi uchun javobgarlikni to‘liq qamrab olmagan.

Ammo, chet el davlatlarining qonunchiligida tovar belgisi, xizmatlar belgisi, tovar kelib chiqqan joy nomidan noqonuniy foydalanganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilovchi aniq normalar mavjud. Jumladan, Daniya 176-modda, Niderlandiya 219-modda, Shveysariya 326-modda, Shvesiya 7-modda, Estoniya 283-modda, Rossiya 180-modda, Belarus 248-modda, Ukraina 229-modda, Armaniston 197-modda, Gruziya 196-modda, Qozog‘iston 199-modda³¹².

Xususan, Rossiya Federatsiyasi jinoyat kodeksining 180-moddasi “Tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) individuallashtirish vositalaridan noqonuniy foydalanish” deb nomlanib, quyidagicha bayon etilgan:

“1. O‘zganing tovar belgisidan, xizmat ko‘rsatish belgisidan, tovar kelib chiqqan joy nomidan yoki shunga o‘xshash belgilardan qonunga xilof ravishda foydalanish, agar bu qilmish takroran sodir etilgan bo‘lsa yoki ko‘p miqdorda zarar yetkazilgan bo‘lsa, -

100 ming rubldan 300 ming rublgacha jarima yoki mahkumning ikki yilgacha bo‘lgan miqdordagi ish haqi yoki ikki yilgacha boshqa daromadlari miqdorida jarima yoxud 480 soatgacha bo‘lgan muddatga majburiy mehnat yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki ikki yilgacha majburiy mehnat yoki sakson ming rublgacha bo‘lgan miqdorda yoki mahkumning olti oygacha bo‘lgan muddatga ish haqi yoki

³¹²Ж.Убаев. “Ўзбекистон Республикасида контрафакт махсулотларининг импортига қарши курашиш муаммолари ва истиқболлари” номли мақола. Ўзбекистон Божхона Ахборотномаси 2021 йил 1-сон

boshqa daromadlari miqdorida jarima qo‘llab ikki yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

2. Rossiya Federatsiyasida ro‘yxatdan o‘tmagan tovar belgisi yoki tovar kelib chiqqan joy nomiga nisbatan ogohlantirish yorlig‘idan noqonuniy foydalanish, agar bu harakat takroran sodir yetilgan bo‘lsa yoki ko‘p miqdorda zarar yetkazgan bo‘lsa.

120 ming rublgacha yoki mahkumning bir yilgacha bo‘lgan ish haqi yoki boshqa daromadlari miqdorida jarima yoxud 360 soatgacha majburiy ishlar bilan yoki bir yilgacha bo‘lgan muddatga axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

3. Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan qilmishlar bir guruh shaxslar tomonidan oldindan kelishuv asosida sodir yetilgan bo‘lsa

200 mingdan 400 ming rublgacha jarima yoki mahkumning o‘n sakkiz oydan uch yilgacha bo‘lgan muddatga ish haqi yoki boshqa daromadlari miqdorida jarima yoxud to‘rt yilgacha muddatga majburiy mehnat yoxud yuz ming rublgacha yoki mahkumning bir yilgacha bo‘lgan ish haqi yoki boshqa daromadlari miqdorida jarima qo‘llab yo qo‘llamasdan to‘rt yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

4. Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan harakatlar uyushgan guruh tomonidan sodir yetilgan bo‘lsa

besh yuz mingdan bir million rublgacha yoki mahkumning uch yildan besh yilgacha bo‘lgan ish haqi yoki boshqa daromadlari miqdorida jarima yoki besh yilgacha bo‘lgan muddatga majburiy mehnat bilan yoki besh yuz ming rublgacha yoki mahkumning uch yilgacha yoki boshqa daromadlari miqdorida jarima qo‘llab yo qo‘llamasdan olti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi”³¹³.

Qozog‘iston Respublikasining jinoyat kodeksida esa quyidagicha:

“199-modda. Ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari yoki integral mikrosxemalar topologiyalariga bo‘lgan huquqlarni buzish.

1. Muallifning yoki talabnoma beruvchining roziligisiz ixtiro, foydali model, sanoat namunasi, seleksiya yutug‘i yoki integral mikrosxemalar topologiyasining mohiyatini ular to‘g‘risidagi ma‘lumotlar rasmiy ye‘lon qilingunga qadar oshkor qilish, shuningdek mualliflik huquqini o‘zlashtirib olish yoki hamkorlik qilishga majburlash. mualliflik ixtiro, foydali model, sanoat namunasi, seleksiya yutug‘i yoki integral mikrosxemalar topologiyasidan noqonuniy foydalanish;

---

313 Уголовный кодекс Российской Федерации, 5 июня 1996 года.
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041891>

sakson oylik hisob-kitob ko'rsatkichi miqdorida jarima yoki shu miqdorda axloq tuzatish ishlari yoxud sakson soatgacha bo'lgan muddatga jamoat ishlari bilan jazolanadi.

2. Xuddi shunday qilmishlar, agar ular ko'p miqdorda sodir yetilgan bo'lsa yoki muallifning yoki boshqa huquq yegasining huquqlari yoki qonuniy manfaatlariga katta miqdorda zarar yetkazilgan yoki jiddiy zarar yetkazgan bo'lsa yoki takroran sodir yetilgan bo'lsa.

bir yuz oltmish oylik hisob-kitob ko'rsatkichigacha miqdorda jarima yoki shu miqdorda axloq tuzatish ishlari yoxud bir yuz oltmish soatgacha bo'lgan muddatga jamoat ishlari yoxud qirq kungacha bo'lgan muddatga qamoq bilan jazolanadi.

3. Ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan harakatlar:

1) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan kelishilgan holda;

2) katta miqyosda yoki katta zarar yetkazganda;

3) shaxs o'z mansab mavqeidan foydalangan holda besh ming oylik hisob-kitob ko'rsatkichigacha miqdorda jarima yoki shu miqdorda axloq tuzatish ishlari yoxud bir ming ikki yuz soatgacha bo'lgan muddatga jamoat ishlari yoxud besh yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha muayyan lavozimlarni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan maxrum qilishni qo'llab yo qo'llamasdan ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

4. Ushbu moddaning ikkinchi yoki uchinchi qismlarida nazarda tutilgan harakatlar jinoiy guruh tomonidan sodir yetilgan bo'lsa,

uch yildan olti yilgacha ozodlikni cheklash yoki shu muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.³¹⁴ norma mavjud.

Fikrimizcha, kontrafakt tovarlarning olib kirilishi va muomalasi uchun javobgarlik tizimini yanada takomillashtirish hamda to'la qamrab olish maqsadida ushbu xususiyatga ega huquqbuzarliklarni yuqorida keltirilgan jinoyat qonunchiligi normalari bilan birgalikda tovar belgisidan yoki adashtirib yuborish darajasida u bilan o'xshash bo'lgan belgidan tovarlarda, tovarlarning etiketkalarida, o'rovlarida qonunga zid ravishda foydalanish xarakatlari uchun ham malakalash intellektual mulk huquqi soxasida qonuniylik va adolatlilikni yanada mustaxkamlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilib, respublikaga bojxona chegarasi orqali kontrafakt mahsulotlarni to'xtatish va ularni ichki bozorga kiritilmasligini ta'minlash hamda

314 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#sub_id=0

muomalasiga qarshi kurashishdagi mavjud mexanizmlarning ta'sirchanligini oshirish maqsadida kontrafakt mahsulotlarning muomalasiga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish borasida quyidagi xulosa va takliflar ko'rib chiqilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mamlakat xududida aniqlangan yoki import bo'lib kirib kelayotgan tovarlarning kontrafakt yoki kontrafakt emasligini aniqlash yuzasidan ekspertiza beradigan tashkilotni aniq ko'rsatish, ya'ni tovar belgilari bilan bog'liq bo'lgan xolatlarda aniqlangan kontrafakt mahsulotlar uchun Adliya Vazirligi huzuridagi Intelektual Mulk Agentligi tomonidan ekspertiza xulosasini berish amaliyotini joriy etish. Bunga ko'ra, ushbu yo'nalishdagi xuquqbuzarliklar yuzasidan ma'muriy yoki jinoyat javobgarlik masalalarini ko'rib chiqish jarayonida dalillar maqbulligi ta'minlanishi mustaxkamlanadi.

Kontrafakt mahsulotlarning muomalasiga qarshi kurashish mexanizmlarini ta'sirchanligini kuchaytirish maqsadida tovar belgisidan yoki adashtirib yuborish darajasida u bilan o'xshash bo'lgan belgidan tovarlarda, tovarlarning etiketkalarida, o'rovlarida qonunga zid ravishda foydalanish xarakatlari uchun javobgarlikni jinoyat qonunchiligimizda aniq ifodalash maqsadga muvofiq bo'ladi. Xususan, JKga yangi norma kiritilib, dispozitsiyasi "O'zganing tovar belgisidan, xizmat ko'rsatish belgisidan, tovar kelib chiqqan joy nomidan yoki shunga o'xshash belgilardan qonunga xilof ravishda foydalanish hamda shunday tovarlarni olib kirish, shunday harakat uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, -

O'zbekiston Respublikasida ro'yxatdan o'tmagan tovar belgisi yoki tovar kelib chiqqan joy nomiga nisbatan ogohlantirish yorlig'idan noqonuniy foydalanish hamda shunday tovarlarni olib kirish, ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa," tahrirda bayon etilsa maqsadga muvofiq bo'lardi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi, www.lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi, www.lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi, www.lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasining 2001 yil 30 avgustdagi 267-II-sonli "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida" Qonuni

-
5. O‘zbekiston Respublikasining 2006 yil 20 iyuldagi O‘RQ-42-sonli “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi Qonuni
  6. “O‘zbekiston Respublikasida kontrafakt mahsulotlarining importiga qarshi kurashish muammolari va istiqbollari” nomli maqola. O‘zbekiston Bojxona Axborotnomasi 2021 yil 1-son
  7. Уголовный кодекс Российской Федерации
  8. Уголовный кодекс Республики Казахстан
  9. Жаҳон савдо ташкилоти маълумотлари. URL: [https //www.wto.org](https://www.wto.org)
  10. Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси маълумотлари. URL: [Customs.uz](https://www.oecd.org)
  11. <https://www.oecd.org>

ASSESSMENT OF THE SUBJECT OF BASALT RAW MATERIALS FOUND IN THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Kuvonchbek Khudoykulov

*Student of the Faculty of Geology, Exploration and Mining and Metallurgy,
Tashkent State Technical University*

E-mail: quvonchbekxudoyqulov@gmail.com

Alisher Khudoykulov,

*Assistant of the Department of Geology, Mineralogy and Petrography, Tashkent
State Technical University*

E-mail: alisherhudoyqulov1991@mail.com

Zukhriddin Raimov,

SUE "Regionalgeologiya" Chief Geologist of the Karakalpak Expedition

E-mail: r.zuxriddin1991@mail.com

Shingis Aytmuratov,

Leading geologist of SUE "Regionalgeology".

E-mail: shingis_1004@mail.ru

Gullola Qutumova

Associate Professor at Tashkent State Technical University

ABSTRACT

The article compares the usefulness of the use of basalt raw materials with the requirements of the world's leading basalt processing enterprises and the acid modulus and chemical composition using data from the Berkuttau, Madaniyat and Aktash sites.

Keywords: *Acid modulus, basalt, basalt fiber, geology*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУДУДИДА УЧРАЙДИГАН БАЗАЛТ ХОМАШЁЛАРИНИНГ ЯРОҚЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ

АННОТАЦИЯ

Мақолада базальт хомашёсининг турлари ишлатишдаги фойдалилиги шунингдек Беркуттау, Маданият ва Акташ участкаларидан олинган маълумотлардан фойдаланиб Кислоталик модули ва химик таркиблари ўзаро ва жаҳондаги етакчи базалтни кайта ишловчи корхоналарининг талаблари билан таққосланган.

Калит сўзлар: *Кислоталик модули, базальт, базальт толаси, геология ,*

ОЦЕНКА ПРИГОДНОСТЬ БАЗАЛЬТОВ, ОБНАРУЖЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

АННОТАЦИЯ

В статье сравнивается целесообразность использования базальтового сырья при использовании данных участков Беркуттау, Маданият и Акташ, кислотного модуля и химического состава друг друга и требований ведущих мировых заводов по переработке базальта.

***Ключевые слова:** модуль кислотности, базальт, базальтовое волокно, геология.*

INTRODUCTION

Basalt is an igneous volcanic rock of the basic composition of the normal alkalinity series from the basalt family. The name probably comes from the Greek word βασικός - "basic", or, according to another version, from the Ethiopian basal (bselt, bsalt) - "boiling", "iron-containing stone", since the manuscripts of Pliny the Elder mention that the first basalts appeared from Ethiopia. The plutonic analogue of basalts is gabbro, and the hypabyssal analogue is dolerites. Trapps are a type of basalt. They predominate among other cainotype (weakly altered) volcanic rocks. Coloring dark: black, dark gray. Structure: dense structure, fine-grained. The texture is porous, almond-shaped or massive. The specific gravity is 2.6-3.11 g/cm³. Hardness on the Mohs scale from 5 to 7. Melting point 1100 -1450°C. The compressive strength of the rock reaches 400 MPa. The form of occurrence of the rock is most often: flows, sheets, domes, dikes. Forms separately columnar or platy. Under the microscope, a composition similar to that of gabbro is observed. Basalt is composed of olivine, augite and feldspar (plagioclase). The groundmass is composed of plagioclase, clinopyroxene, magnetite or titanomagnetite microlites, as well as volcanic glass. Phenocrysts, as already mentioned, are usually represented by olivine, clinopyroxene, plagioclase, rarely orthopyroxene, or hornblende. The most common accessory mineral is apatite.

At present, more and more attention is being paid to the issues of saving metal and replacing it in a number of industries with less scarce and more resistant materials. Saving metal provides for the widespread introduction of its substitutes into production. One of its substitutes is stone casting, from which more than 800 types of wear-resistant and acid-resistant industrial products are made. Помимо этого, камнелитейная продукция практически противостоит воздействию всех кислот,

щелочей и солей и замещает такие защитные материалы, как железо, свинец, другие цветные металлы и их сплавы.

Recently, the demand for CBF (continuous basalt fiber) has increased dramatically. Basalt fibers are distinguished by unique technological properties, the use of which only in the construction industry gives a huge economic effect. The service life of basalt-plastic pipes is approaching a century, i.e. an order of magnitude more steel pipes. The use of 1 kg of basalt plastic reinforcement allows saving 9 kg of steel. In the future, it is planned to use basalt fiber as a substitute for asbestos in all industries and construction.

It should be noted that recently basalts have been in demand many times and, in addition to the usual use of basalt raw materials in building materials, are used as raw materials for the production of basalt fiber. And depending on the diameter of the fibers, the fiber is divided into:

- microthin, less than 0.6 mcm in diameter;
- ultra-thin, with a diameter of 0.6 to 1.0 mcm;
- super-thin, with a diameter of 1 to 3 mcm;
- thin fibers from rocks, which are a layer of randomly arranged fibers with a diameter of 9 to 15 microns and a length of 3 to 1500 mm;
- thickened fibers with a diameter of 15 to 25 microns and a length of 5 to 1500 mm.

Depending on the diameter, the fiber is used for various purposes:

- microfine - for filters of very fine purification of gas-air medium and liquids, as well as for the manufacture of thin paper and special products;
- ultra-thin - for the manufacture of ultra-light heat-insulating and sound-absorbing products, paper, fine filters for gas-air and liquid media;
- super-thin - for the manufacture of pierced heat and sound insulating mats and sound-absorbing (BZM, ATM) products, cardboard (TK-1, TK-4), multilayer non-woven material, heat-insulating knitting and piercing material, long heat-insulating strips and bundles (BTSh-8, BTSh- 20, BTSh30), soft heat-insulating hydrophobized plates, filters, etc. Special heat treatment of super-thin basalt fibers makes it possible to obtain a microcrystalline material with properties that differ from ordinary fibers.

Microcrystalline fibers are 200°C higher than conventional fibers in terms of application temperature, 2.5 times higher in acid resistance, and their hygroscopicity is 2 times lower. The main advantage of this type of basalt fiber is the absence of shrinkage during its operation. High-temperature-resistant heat-insulating materials,

plates, as well as filters for filtering aggressive media at high temperatures are made from microcrystalline fiber.

Due to the unique properties of the materials obtained from basalt raw materials and the development of technology in construction, various modern materials are basalt raw materials.

Basalt rocks are especially in demand for the production of basalt fiber (from Latin fibra - fiber) - short pieces of basalt fiber intended for dispersed reinforcement of binder mixtures, such as concrete. Fiber diameter - from 20 to 500 microns. Fiber length - from 1 to 150 mm. Basalt fiber is produced from the melt of rocks such as basalt at temperatures above 1400. Dispersed reinforcement with basalt fiber increases the following product performance:

- impact strength - up to 500% (this indicator characterizes the brittleness of the material and is estimated by the amount of work that needs to be spent on the destruction of the material);

- abrasion resistance - up to 300%;

- tensile strength in bending - up to 300%, splitting - up to 200%, compression - up to 150%, axial tension - up to 150%;

- crack resistance limit - up to 250% (this indicator characterizes the fiber's ability to prevent the occurrence and propagation of cracks due to three-dimensional reinforcement);

- frost resistance - up to 200;

- corrosion resistance - up to 500% (this indicator is achieved due to the absence of cracks and has an impact on reducing the depth of carbonization);- кавитационную стойкость - до 400 %;

- water resistance - up to 150%.

Basalt fiber increases crack resistance by 3 times, splitting strength by 2 times, impact strength by 5 times, which makes it possible to effectively use it in the construction of earthquake-resistant structures, explosion-proof facilities and military fortifications. The characteristics of basalt fiber make it possible to use it for the construction of radio-transparent structures of complex shape. Basalt fiber allows you to increase the impact load by more than 5 times. All requirements for the quality of industrial floors are met: high resistance to various types of loads (static, shock, dynamic, abrasive), good resistance to temperature extremes, very high resistance to chemical attack. The advantages of floors made on the basis of basalt fiber include low consumption of steel and concrete, short time and low labor intensity of pouring, prevention of cracking already at the stage of hardening of products, obtaining

volumetric reinforcement, a three-dimensional structure, a significant reduction in the thickness of the concrete floor while maintaining strength characteristics.

The main advantages of hydraulic structures made using basalt fiber:

- durability;
- high abrasion resistance;
- high impact resistance;
- high frost resistance;
- high corrosion resistance;
- increased water resistance.

The difference between basalt fiber and metal fiber is that, first of all, basalt fiber does not have a negative cathodic effect in products, and it is also not subject to any corrosion.

Basalt fabric. Woven from a continuous basalt thread, these fabrics are fabrics of various thicknesses, weights, patterns and types of weaving, made in accordance with operational requirements.

Basalt fabric has the following properties:

- good adhesion of the coating;
- non-flammable and fire-retardant;
- excellent tensile strength;
- maintains integrity at temperatures up to 982°C;
- resistance to electromagnetic radiation.

Products from basalt fiber are in demand and are widely used in various fields, ranging from the construction industry to tailoring.

- Fire curtains for fire protection and fire containment;
- filtration material for factory chimneys and dust chambers;
- protection of the roof from destruction by fire;
- fire-resistant clothing;
- reinforcement of composite materials;
- electromagnetic screens.

Reinforcing mesh made of basalt fiber. Basalt mesh is used to reinforce concrete structures. Reinforcing mesh is available in various sizes with epoxy coating for reinforcing concrete and composite materials, as well as with asphalt coating for use in road construction.

Advantages of basalt rebar. The structure is made of composite reinforcement, not subject to corrosion, resistant to alkaline environments of concrete solutions. The fibers are resistant to salt and acid solutions. Specifications are maintained

throughout the entire period of operation. Basalt-plastic material is magnetic-energetic, is not affected by a magnetic field, does not change its inherent properties, and is not electrically conductive.

The product made of basalt plastic retains its original dimensions throughout the entire service life, does not change its properties under the influence of low temperatures. The material has a low thermal conductivity, unlike steel reinforcement.

Basalt insulation. Materials based on basalt fiber have gained great popularity today. And it is not surprising, because this product has high physical and chemical properties compared to mineral wool. That is why it is used as thermal insulation materials for flat, inverted and pitched roof insulation, floor insulation, walls, facades, three-layer sandwich panels, water supply and heating systems, providing high-quality and durable thermal protection. Moreover, this material has become simply indispensable for the insulation of electric and gas stoves, power units and technical pipelines of large diameter.

Research methodology. According to the Ukrainian laboratory, 1990, the industry requirements for basalt raw materials for the production of fibers are as follows:

- raw materials must be fusible, homogeneous in terms of structure and texture;
- stable in material composition;
- practically does not contain silica minerals, iron-containing and magnesian minerals, as well as minerals rich in phosphorus and sulfur.

Analysis of the quality of the tested raw materials showed:

- the best are aphyric weakly crystallized basalts with basic plagioclase (albitization is excluded);

-Hydrothermally altered rocks (quartz, carbonates are not allowed) are not suitable for the conditions as raw materials; the presence of free quartz slows down the melting process, and carbonates, as well as secondary chlorite, epidote, cause strong gas evolution during fiber production;

- the content of MgO should not exceed 7.5%, because its increase worsens the crystallization properties of the melt due to the increase in the upper limit of crystallization;

- high losses on ignition are not allowed, i.e. the rock must be relatively fresh, this affects the rate of its melting

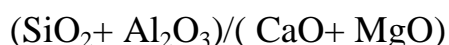
Industry requirements for chemical and granulometric the composition of the raw material.

Name indicators %	RST Ukrainian SSR 5020-80 raw materials from rocks for the production of staple fibers (technical specifications)	TU 21 Ukrainian SSR 410-86 raw materials from rocks for the production of superfine staple fibers	TU 21 GSSR 137-84 raw materials from rocks for the production of continuous fiber	Specifications of SATBIC (China) raw materials from rocks for the production of continuous fiber
SiO ₂	43,0-51,0	46,0-52,0	47,5-52,5	52,0-54,5
Al ₂ O ₃	11,0-17,0	13,0-18,0	14,0-18,0	14,0-16,3
FeO	10,0-18,0	8,0-15,0	7,0-13,5	4,5-5,5
Fe ₂ O ₃				3,5-4,5
CaO	8,0-13,0	6,5-11,0	8,0-11,0	8,0-9,0
MgO	4,0-12,0	3,5-10,0	3,5-8,5	6,5-7,5
K ₂ O	2,0-5,0	2,0-6,0	2,5-6,0	0,7-1,6
Na ₂ O				3,0-3,5
TiO ₂	0,2-1,6	0,5-2,5	0,2-2,0	1,3-1,6
MnO no more	0,40	0,50	0,2	Not regulated
SO ₃ no more	1,0	0,50	0,2	
п.п.п. no more	3,0	5,0	4,0	
Granular composition of rocks, mm	3,0-40,0	3,0-40,0	5,0-40,0	

The content of calcium and iron oxides is overestimated compared to the reference deposits, the results of the analyzes do not show the contents of Na₂O, K₂O.

It should be noted that one of the main indicators of the suitability of basalt fiber, along with physicochemical, mineralogical, geochemical, petrographic and other properties, is the acidity modulus:

Moreover, the higher the acidity modulus, the more resistant the fiber to the effects of water and moisture and, therefore, the more durable. However, an increase in the acidity modulus due to an increase in $\text{SiO}_2 + \text{Al}_2\text{O}_3$ leads to an increase in the melting temperature, an increase in the viscosity of the melt, and a decrease in the productivity of the smelting of the final product. It has been experimentally established that the acidity modulus should be at least 1.5-1.8%, and for basalt one-component charges it can rise up to 4.0% and sometimes up to 5.5-7.0%.

RESULTS OF THE ANALYSIS AND THEIR DISCUSSION.

On the territory of the Republic of Uzbekistan, basalts are distributed in the following parts of it.

The Republic of Karakalpakstan - on the territory of the Sultanuvais mountains, 3 objects of basalt raw materials suitable for industrial development are known. The occurrence of amphibolites Sultanuizdag, studied by Popov in 1961, is located in the Beruni region, 110 km southeast of the city of Nukus, 35 km east of the Karatau pier and 8 km north of the Nukus-Turtkul highway, 8.5 km north of the village Saksonbir.

Gabbro and amphibolites of this manifestation are developed over an area of more than 20 km² and stretch in a strip 1-1.5 km wide along the axial part of the ridge; occur among shales and marbled limestones of the Karakuduk, Beshmazar and Dzhamansay formations of the Devonian. Amphibolites and gabbro are connected by mutual transitions, their contacts are indistinguishable to the naked eye..

According to genetic features, amphibolites of Sultanuizdag are divided into:

1. Paraamphibolites are melanocratic and plagioclase amphibolites formed as a result of metamorphism of basic effusive rocks.

2. Orthoamphibolites are massive leucocratic rocks formed from metamorphosed basic intrusive rocks with a composition similar to gabbro.

The rocks are quite homogeneous in terms of chemical composition. The content (in %) of the main components in paraamphibolites varies within the range of p.p.p. are 1.26-2.14.

When comparing the data required by SATBIC (China) for the chemical composition of the main components of rocks of the basalt group with those rocks located in the Sultanuvais (Berkatau) mountains, in general, good convergence is noted for basic oxides.

Comparing the above data with the requirements of SATBIC (China) (table), it can be concluded that the content of silica and alumina for stone casting is within

acceptable limits for the Berkutau site. The content of the sum of iron oxides and carbonates slightly exceeds the limits, however, their values during technological tests do not adversely affect the quality of the final product obtained from basalts. Conclusion - the most suitable in terms of their values to the requirements of SATBIC (China) of the chemical composition of the rocks are basalts, andesite-basalts of the Berkutau site.

Jizzakh region - The Madaniyat area is located at the eastern end of the Koitash mountains, 9 km northwest of the city of Jizzakh and 3 km southeast of the village of Sasyk.

Basaltoid rocks, represented by diabase porphyrites, form dike-like bodies in the schist sequence of the Lower Silurian. Inferred resources are estimated from dike No. 1. Diabase porphyrites are cryptocrystalline, massive, composed mainly of labrador. The cracks show iron oxides: goethite and ocher.

Samarkand Region - The Aktash area of development of basaltoid rocks is located on the northern slope of the Zirabulak mountains in the Narpay district of the Samarkand region, 35 km northwest of the city of Nurobod. The rocks are represented by basaltic porphyrites forming sill-like bodies among the shales of the Katarmai Formation. The predicted resources are estimated from a large body traced along the strike for 3 km, the dip is relatively steep $\sim 65^\circ$, with a thickness of 10 to 35 m.

Acidity module of basalt raw materials in Uzbekistan

Object, Sample No.	$(\text{SiO}_2 + \text{Al}_2\text{O}_3) / (\text{CaO} + \text{MgO})$
Berkutau basalts (Sultanuvais)	6,4
Madaniyat (Jizzakh)	3,85
Aktash (Samarkand)	3,67

Chemical composition of basalt raw materials in Uzbekistan

Object, Sample No.	Chemical composition (in%)								
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	FeO	CaO	MgO	TiO ₂	Na ₂ O	K ₂ O
Berkutau basalts (Sultanuvais)	53,1	14,6	8,5		6,7	3,9	0,7	3,9	1,7
Madaniyat (Jizzakh)	46,0	11,21	15,35		8,93	5,92	2,95	0,86	0,4

Aktash (Samarkand)	55,6	16,4	11,2		12,1	7,5			
-----------------------	------	------	------	--	------	-----	--	--	--

In search of basalt raw materials, geological work is being carried out in many parts of the country, including in Berkuttau. Here we also consider data from Madaniyat and Aktash. It should be noted that the results of analyzes and technological studies at the Berkuttau site show that here the basalt raw material meets all the requirements for this raw material.

REFERENCES

1. Popovich A.A., Semechkina E.I., Matlasevich B.E. Report on the results of prospecting and evaluation work on the main igneous rocks for the production of stone casting and mineral wool on the territory of the Uzbek SSR for 1960-1962, 1964.
2. Baranov V.V., Koneev R.I. etc. Generalization of materials on the geology and ore content of the Sultanuizdag region for 1988-1992, 1992
3. Logvin S.I., Kornienko Yu.N. Geological additional study at a scale of 1:50,000 with general prospecting and medium-scale deep geological mapping of the pre-Mazozoic basement within sheets K-41-61-B, G in the western part of the Sultanuizdag mountains. Report of the Sultanuizdag party on the results of geological survey work for 1990-1998. in 4 books, pos. Eshonguzar, 2000
4. Artykov T.K., Dementeenko L.I. Geological structure and minerals of the eastern part of the Sultanuvais mountains. Report on the implementation of horizontal wells, hydroplaning at a scale of 1:50,000 and a medium-scale hydrodynamic survey of the pre-Mesozoic basement within sheets K-41-62-V, G; 74-A, B of Sultanuvais Mountains for 1998-2003 Pos. Eshonguzar, 2003
5. Nikitina O.N. et al. "Compilation of a geological map of the Sultanuvais mountains, scale 1:50,000 within sheets k-41-61-b, d; 62-a, c, d; 74-a, b. Report of the Aral Party for 2004-2007 (in 5 books). Pos. Eshonguzar - 2007
6. Report "Prospecting for basalt rocks in the northern part of the Sultanuvais Mountains" for 2019-2020.
7. www.basalt.uz.

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARNING RIVOJLANISHI SHAROITIDA VOYAGA YETMAGAN BOLALARNING SHAXSIY-NOMULKIY HUQUQLARINI HIMOYA QILISH MUAMMOLARI

Mahmudxodjayeva Umida Muminovna

O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Fuqaroviy-huquqiy fanlar kafedrasida
katta-o‘qituvchisi, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada voyaga yetmagan bolalarning zararli axborot muhitidan himoya qilishda ota-onalarning majburiyatlari yoritilgan. Shuningdek huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy xulosalari tahlil etildi hamda taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

***Kalit so‘zlar:** bola, ota-ona, axborot erkinligi, shaxsiy-nomulkiy huquq, majburiyat, zararli axborot.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются обязанности родителей по защите несовершеннолетних от вредоносной информационной среды. Также были проанализированы научно-теоретические выводы ученых-правоведов и разработаны предложения и рекомендации.

***Ключевые слова:** ребенок, родитель, свобода информации, личные и немущественные права, обязанность, вредоносная информация.*

ABSTRACT

The article highlights the responsibilities of parents in protecting minors from harmful information environments. Also, the scientific and theoretical conclusions of legal scholars were analyzed and proposals and recommendations were developed.

***Keywords:** child, parent, freedom of information, personal and non-property rights, obligation, harmful information.*

KIRISH

Yuqori texnologiyalarning rivojlanishi va buning natijasida “axborot erkinligi” tushunchasi o‘rnini “axborotning erkin oqimi” tushunchasi egallab borayotganligi, bu esa insoniyat hayotida, ayniqsa voyaga yetmagan bolalarning axborot xavfsizligini ta’minlash masalasi dolzarb muammoga aylanib ulgurdi. Shu bilan birga voyaga yetmagan bolalarning axborot-telekommunikatsiya tarmoqlaridan foydalanishi, ularning o‘z fikrini bildirish erkinligini ta’minlash bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Mazkur ijobiy jihatlar bilan birga salbiy holatlar, xususan bolalar savdosi, bolalar pornografiyasi, fohishalik, turli noqonuniy oqimlarga a’zo bo‘lish, o‘z joniga

qasd qilish bilan bogʻliq muammolarni keskinlashuviga sabab boʻlmoqda. Maʼlumotlarga koʻra, internet tarmoqlarida oʻz oʻzini oʻldirishga targʻib etuvchi 10 mingta (oʻzini oʻzi oʻldirish boʻyicha hozir gʻarb birinchi oʻrinni egallagan), shahvoniy hirsni qoʻzgʻatuvchi 5 mingga yaqin saydlar mavjud. Mavjud saydlarning 12 foizida pornografik xususiyatdagi gʻoyalar targʻib qilinmoqda, oddiy bolalarbop oʻyinlarning qarib 50 foizida zoʻrovonlik, 40 foizidan koʻprogʻida jangarilik namoish etiladi. Undan tashqari, 10 foiz bolalar - kompyuterbozlik (geymbllik)³¹⁵ dardiga muhtal boʻlishgan.

Soʻnggi paytlarda bolalar va oʻsmirlarda oʻz joniga qasd qilish tendentsiyalarining shakllanishiga Internetning taʼsiri muammosi ayniqsa keskinlashdi. Bugungi kunda oʻz joniga qasd qilishlarning umumiy soni boʻyicha Rossiya Federassiyasi dunyoda oltinchi oʻrinda (Litva, Koreya, Qozogʻiston, Belarus va Yaponiyadan keyin). Biroq, Rossiya 15-19 yoshli oʻsmirlar oʻz joniga qasd qilishlari soni boʻyicha Yevropada birinchi va dunyoda birinchi oʻrinlarda turadi. Mamlakatda har yili oʻrtacha 200 dan ortiq bola va 1500 nafar oʻsmir oʻz xohishi bilan vafot yetadi. Misol uchun, 2013 yil iyun oyida Perm oʻlkasida voyaga yetmagan qiz abadiy saodatga qoʻngʻiroqlar bilan toʻla sayt sahifalarida koʻp vaqt oʻtkazib, oʻz joniga qasd qildi³¹⁶. Shu boisdan har bir bolaning faravon va xavfsiz hayotini taʼminlash ustuvor vazifalardan biri ekanligini taʼkidlash joiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Axborot texnologiyalari rivojlangan mamlakatlar (Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Polsha, Braziliya, AQSh, Xitoy, Rossiya, Xindiston) da “Oʻlim guruhlarini”. “Koʻk kit” kabi ijtimoiy tarmoqdagi oʻyinlar sabab bolalarning oʻz joniga qasd qilish³¹⁷ holatlari ortib ketganligini tahlil etadigan boʻlsak, bolalarning ommaviy avxborot vositalaridan himoya qilish boʻyicha ota-onalarning shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarini amalga oshirishda muammolar mavjudligi koʻzga tashlanadi.

Maʼlumki 1959 yilda qabul qilingan “Bola huquqlari deklaratsiyasi”³¹⁸ “Insoniyat oʻzida mavjud boʻlgan eng yaxshi narsalarning hammasini bolalarga berishga majbur” deb elon qilgan. Mazkur halqaro normativ xujjat har bir bolaning

³¹⁵ <http://www.jeevajyothi.org>.

³¹⁶ Е.А Брылева. О реализации права на информационную безопасность несовершеннолетних (на примере Пермского края) // Информационное право. 2015. N 1. С. 31–34.

³¹⁷ А.П. Суходолов, А.М. Бычкова. К вопросу о роли средств массовой информации в противодействии пропаганде суицида в социальных сетях. [Электрон ресурс]: www/http/cyberleninka.ru

³¹⁸ Декларация прав ребенка. Принята резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 года. https://www.un.org/decl_conv/declarations/childdec

ma'naviy, jismoniy, ma'rifiy rivojlantirish qadr-qimmat va imkoniyat huquqiga egaligini e'tirof etadi. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989 yil 20 noyabrda qabul qilinib, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya esa "Bola huquqlari deklaratsiyasi" qoidalarini rivojlantirdi. Konvensiya bolalarning barcha mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlari bilan birga turli xil milliy va xalqaro manbalarning axborotlari hamda materiallari ayniqsa ijtimoiy, ma'naviy va axloqiy faravonlikka, shuningdek bolaning sog'lom, jismoni va ruhiy rivojlanishiga ko'maklashishga qaratilgan axborotdan foydalanishini kafolatlab beradi. Shu bilan birga, bolaning ommaviy axborot vositalaridagi ma'lumotlardan foydalanishi, uning ruhiy, jismoniy va aqliy jihatdan rivojlanishi bo'yicha asosiy majburiyatni ota-onalar (farzandlikka oluvchilar, vasiylar) zimmasiga yuklaydi. «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining «Inson huquqlari va asosiy erkinliklari to'g'risida»gi Konvensiyasining 17-moddasiga binoan har bir voyaga yetmagan shaxs oilasi, jamiyat va davlat tomonidan o'z holatidan kelib chiqqan holda talab qilinadigan alohida himoya choralari ko'rilishi huquqiga ega³¹⁹ ligi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qoida milliy qonunchiligimiz normalarida xususan O'zbekiston Respublikasining 2008 yil 7 yanvardagi "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi O'RBQ-139-son qonunida ham o'z aksini topgan bo'lib, unga ko'ra Har bir bola o'zining sog'lig'i, axloqiy va ma'naviy kamol topishiga ziyon yetkazmaydigan axborotni olish huquqiga ega. Har bir bola har qanday axborotni izlash, olish va tarqatish huquqiga ega, qonunda nazarda tutilgan cheklashlar bundan mustasno. Pornografiya, shafqatsizlik va zo'rvonlikni namoyish etuvchi, inson qadr-qimmatini tahqirlovchi, bolalarga zararli ta'sir ko'rsatuvchi va huquqbuzarliklar sodir etilishiga sabab bo'luvchi ommaviy axborot vositalaridan foydalanish, adabiyotlarni tarqatish hamda filmlarni namoyish etish taqiqlanadi³²⁰ deb kafolatlab qo'yilgan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 8 sentyabrdagi "Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida"³²¹ gi O'RBQ-444-son qonuni bilan bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish sohasidagi munosabatlar tartibga solindi hamda bolalarni

³¹⁹ Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги конвенцияси Минск, 1995 йил 26 май 1998 йил 11 августда кучга кирган. [Электрон ресурс]:

³²⁰ Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 7 январдаги Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги ўрқ-139-сон қонуни *Қонунчилик маълумотлари миллий базаси*, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон)

³²¹ Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 8 сентябрдаги "Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида"ГИ ЎРҚ-444-сон қонуни *Қонунчилик маълумотлари миллий базаси*, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 26.01.2022 й., 03/22/747/0064-сон

ularning sogʻligʻiga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yoʻnalishlari ishlab chiqildi. Qonuga muvofiq bolalarning sogʻligʻiga zarar yetkazuvchi axborot mahsulotlari jumlasiga quyidagilar kirtildi:

bolalarni ularning hayotiga va (yoki) sogʻligʻiga xavf soladigan xatti-harakatlarni sodir etishga, shu jumladan oʻz sogʻligʻiga zarar yetkazishga, oʻz joniga qasd qilishga va shunday harakatlarni targʻib qilishga undaydigan;

bolalarda alkogolli va tamaki mahsulotlarini, giyohvandlik vositalarini, psixotrop moddalarni yoki aql-iroda faoliyatiga taʼsir etuvchi boshqa moddalarni isteʼmol qilish, qimor oʻyinlarida, ommaviy tartibsizliklarda ishtirok etish, fohishalik, darbadarlik, tilanchilik yoki gʻayriijtimoiy xatti-harakatning boshqa shakllari bilan shugʻullanish istagini paydo qiladigan;

odamlarga yoki hayvonlarga nisbatan zoʻravonlik va shafqatsizlik qilish mumkinligini asoslaydigan yoki oqlaydigan yoxud zoʻravonlik xatti-harakatlarini amalga oshirishga undaydigan;

oilaviy qadriyatlarni inkor etadigan, axloqsizlikni targʻib qiladigan, shuningdek ota-onasiga va oilaning boshqa aʼzolariga nisbatan hurmatsiz munosabatni shakllantiradigan;

gʻayriqonuniy xulq-atvorni oqlaydigan va huquqbuzarlik sodir etishga olib keladigan;

jamiyatda buzgʻunchilik gʻoyalarini targʻib etishga chaqiradigan;

uyatli soʻzlarni oʻz ichiga olgan;

pornografiya xususiyatiga ega boʻlgan axborotni oʻz ichiga olgan;

shafqatsizlik, jismoniy va (yoki) ruhiy zoʻravonlik, jinoyat yoki jamiyatga qarshi boshqa xatti-harakatlar tasviri yoki bayoni tarzida taqdim etiladigan;

bolalarda qoʻrquv, vahima yoki sarosima uygʻotadigan, shu jumladan kuch ishlatilmagan oʻlimni, kasallikni, oʻz joniga qasd qilishni, baxtsiz hodisani, avariyan yoki falokatni va (yoki) ularning oqibatlarini inson qadr-qimmatini kamsitadigan shaklda tasvirlash yoki bayon etish tarzida taqdim etiladigan;

erkak va ayol oʻrtasidagi jinsiy munosabatlarni tasvirlash yoki bayon etish tarzida taqdim etiladigan;

uyatli soʻzlar jumlasiga kirmaydigan haqoratli soʻzlarni oʻz ichiga olgan axborot mahsuloti.

Xususan Bolalarning sogʻligʻi yoki rivojlanishiga zarar yetkazuvchi axborot turlari Rossiya Federatsiyasining 2010 yil 29 dekabrda "Bolalarni ularning sogʻligʻiga zarar yetkazuvchi maʼlumotlardan himoya qilish toʻgʻrisida" Federal qonuni, Qozoqiston Respublikasining 2018 yil 2 iyuldagi "Bolalarni ularning

salomatligi va rivojlanishiga zararli axborotlardan himoya qilish haqida”gi, Donesk xalq Respublikasining 2015 yil 20 oktyabrdagi "Bolalarni ularning salomatligi va rivojlanishiga zarar yetkazuvchi axborotlardan himoya qilish haqida”gi Qonunlarini tahlil etadigan bo‘lsak, MDHga a’zo davlatlar Parlamentlararo assambleyasining o‘ttiz uchinchi yalpi majlisida 2009-yil 3-dekabrdagi 33-15-son qarori bilan “Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida”³²²gi namunaviy qabul qilingan qonundan kelib chiqqan holda belgilab qo‘yilganini ko‘rishimiz mumkin.

Milliy qonunchiligimizga ko‘ra bolalarning zararli axborotlardan himoya qilish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha respublika idoralararo komissiyasi va voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar (shaharlar) idoralararo komissiyalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, ta’limni davlat tomonidan boshqarish organlari va ta’lim muassasalari, davlat sog‘liqni saqlash tizimini boshqarish organlari va sog‘liqni saqlash muassasalari, O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan amalga oshirish mehanizmi ishlab chiqildi. Biroq bolaning zararli axborot oqimidan himoya qilishda avvalo jamiyat emas balki uning ota-onasining ma’sulligini oshirish, bolaning aqliy, ruhiy, jismoniy kamol topishida dastlabki qadam oiladan boshlanishi zarurligini e’tirof etish joiz. Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra bolaning uch yoshgacha bo‘lgan davrida bosh miyadagi xujayralarning 70-80 foizini shakllanib ulguradi³²³. Bu yoshda bolaga bir paytning o‘zida to‘rt va besh tilni o‘rgatish mumkinligi o‘z isbotini topgan bo‘lsa, 6 oylik chaqoloqni 8 minutgacha suvda suza olish imkoniyati o‘z tasdig‘ini topdi³²⁴. Mazkur vaqt oralig‘ida esa bola faqatgina oilasi aniqroq aytganda ota-onasi bilan muloqatga va munosabatga kirishadi.

O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 73 moddasiga muvofiq ota-ona o‘z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shuningdek ota-ona o‘z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgarligi, ular o‘z bolalarining sog‘lig‘i, jismoniy, ruhiy, ma’naviy va axloqiy kamoloti haqida g‘amxo‘rlik qilishlari shart ekanligi belgilab qo‘yilgan. Ayni patyda shiddat bilan rivojlanib borayotgan axborot oqimining bola tarbiyasidagi ta’siri murakkab muhitni vujudga keltirmoqda. Shu boisdan bolani noqulay axborot muhitining ta’siridan himoya qilish masalasida ota-onalarning huquq va majburiyatlarini hal etish markaziy o‘ringa ega bo‘lmoqda.

³²² “О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию: модельный закон” от 03.12.2009 № 33- 15// Информационный бюллетень. –2010.– № 46. –С. 190 - 228.

³²³ Масару Ибука. После трех уже поздно. Тошкент.: 2021.й. 22 с

³²⁴ Масару Ибука. После трех уже поздно. Тошкент.: 2021.й. 38 с

Bolaning axborot maydonidan foydalanishini fuqarolik huquqiy va oilaviy huquq sohasida tahlil etish globalashuv jarayonidagi masala hisoblanadi. Chunki birinchidan, bolaning axborotga bo'lgan huquqning mazmunini tahlil qilish va uning sub'ektining ruxsat etilgan xatti-harakati turini qonun chiqaruvchi nuqtai nazardan tavsiflash ayni paytda fuqarolik huquqining alohida vazifasi bo'lib turibdi. Chunki bolaning axborotga qiziqishi faqat oilaviy huquqiy munosabatlar bilan cheklanmaydi. Shuningdek, u korporativ huquqiy munosabatlarda (bola ulush yegasi sifatida korporativ axborot huquqining sub'ektiga aylanadi), shuningdek, chakana savdoda tovarlarning xususiyatlari bilan tanishish yoki bilishda ifodalanishi mumkin. Bu yehtiyojni qondirish bolaning iste'molchi sifatida to'g'ri tanlashi uchun juda muhimdir³²⁵. Ikkinchidan esa, bolaning zararli axborot oqimidan himoya qilishda oilaning asosiy huquq va majburiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa ota-ona zimmasiga bolalar oldidagi shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarini amalga oshirishdagi yangicha yondashuvlar paydo bo'layotganligini ko'rsatadi.

N.F.Imomov shaxsiy nomulkiy munosabatlarga nisbatan huquqiy ta'sir mexanizmi masalasi bo'yicha doktrinal masala qayta ko'rib chiqilishi lozimligini ta'kidlaydi³²⁶. X.B.Abduraxmonova esa, globalashuv jarayonida vujudga kelayotgan yangi shaxsiy nomulkiy huquqlar tizimi konsepsiyasi va ularni himoyalash bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni belgilash maqsadga muvofiqligini aytib, ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat huquqiy, balki diniy axloqiy me'yorlar bilan ham tartibga solinadi³²⁷ degan fikrni ilgari suradi. N.A.Ashurova, Sh.R.Yuldasheva, F.M.Otaxo'jaev, X.B.Abduraxmonovalarning ta'kidlashicha, shaxsiy nomulkiy huquqlariga ota-ona huquq va majburiyatlarining tengligi, bolalarning huquq va manfaatlarini himoyalash, ota-onalik huquqini amalga oshirish, ota-onaning bolalariga ta'lim-tarbiya berishdagi huquq va majburiyatlari kabi huquqlar kiradi. Fikrimizcha, N.F.Imomovning fikriga qo'shilgan holda axborot kommunikatsiya texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanib borayotganligini inobatga olgan holda ota-onaning o'z bolalariga ta'lim-tarbiya berish bilan bog'liq shaxsiy-nomulkiy huquqlarini amalga oshirishda, bolalarning zararli axborot muhitidan himoya qilishning yangicha usul va mehanizmlarini ishlab chiqish zaruriyat hisoblanadi. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksiga

³²⁵ Н.Ш.Курбоналиев. Проблемы защиты гражданских информационных прав ребенка в Республике Таджикистан. дисс ... кандидата юридических наук : Тадж. нац. ун-т.- Душанбе, 2014.- 195 с.

³²⁶ О.Оқюлов, Ш.Н.Рўзиназаров. Н.Ф.Имамов, Ж.И.Бабаев. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари (ахборот-таҳлилий материал). – Т.: ТДЮУ, 2016 й, 66-бет.

³²⁷ Х.Б.Абдурахмонова Халқаро хусусий ҳуқуқда ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг тартибга солиниши. Дисс...юридик фанлар доктори. ТДЮУ, 2016 й, 29-бет.

maxsus norma, bolaning yoshiga to'g'ri kelmaydigan, ularning sog'ligi va rivojlanishi uchun zararli bo'lgan ma'lumotlarga kirishini cheklash ota-onalar, farzandlikka oluvchilar vasiylar yoki homiylarning majburiyati sifatida belgilash, internetdagi axborot tahdidlarining oldini olish va bolalarga salbiy ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq xavflarni kamaytiradi. Chunki, bolaning manfaatlarini uning farovonligi uchun shartlar sifatida tushunish kerak. Ushbu kontseptsiyani qonuniylashtirish taklif yetiladi, Chunki u voyaga yetmagan bolalarning huquq va manfaatlarini ustuvor himoya qilish tamoyiliga mos keladi.³²⁸

Bolani tarbiyalash va rivojlantirish bo'yicha majburiyatlarni to'g'ri bajarish deganda: voyaga yetmagan bolaning xatti-harakatlarini nazorat qilish tushunilishi kerak. zararli ma'lumotlarni iste'mol qilishni cheklash, ota-onalarning bolaning faoliyatidan xabardorligi; uning aloqalari, Internet va boshqa axborot manbalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish.³²⁹

Xorijiy davlatlarda ota-ona va bolar o'rtasidagi shaxsiy-nomulkiy munosabatlarda bolaning axloq-odob, milliy qadriyat va urf odatlar, diniy me'yorlar huquqqa aylantirilishini istisno etmaydi. Shu bilan birga bolaning zararli axborot oqimidan himoya qilishda ota-onalar asosiy o'rin tutishini ham e'tirof etish lozim. Zararli ma'lumotlarning tarqalishini bostirishning kompleks yondashuvi ota-onalarning bolani tarbiyalash bo'yicha majburiyatlarini tartibga solishda huquqiy va diniy me'yorlarning o'zaro ta'sirida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi³³⁰. Gruziya davlatining 2021 yil 16 martda qabul qilingan "Bola huquqlari to'g'risidagi kodeksi"ning

25-moddasi 2 qismiga ko'ra ota-ona, bolani tarbiyalash uchun ma'sul bo'lgan boshqa shaxs bolaning tarbiyasiga ma'sul, shu jumladan bolaga nisbatan tarbiyaviy ta'sir choralarini qo'llash, bundan tashqari bola uchun xavfli bo'lgan ma'lumotlardan himoya qilish choralarini qo'llaydi³³¹ deb belgilab qo'yilgan bo'lsa, Finlandiyaning "Bolalarning himoya qilish to'g'risida"gi qonuning 2 moddasiga muvofiq ota-onalar va bola nisbatan vasiylik huquqiga ega bo'gan boshqa shaxslar bolaning farovonligi uchun javobgardirlar. Ota-ona va bolaga nisbatan vasiylik huquqiga ega bo'lgan boshqa shaxs bolaga muvozanatli rivojlanish imkoniyatini ta'minlashi, uning

³²⁸ Н.М.Савельева. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско-правовой и семейно-правовой аспекты.

³²⁹ С. Л. Банщикова, И.Ю. Гольяпина Обязанности родителей по обеспечению информационной безопасности несовершеннолетних детей и административная ответственность за неисполнение обязанности. Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий № 1 (25) 2018 Б.96

³³⁰ Курбоналиев, нурулло шамсуллоевич Проблемы защиты гражданских информационных прав ребенка в республике таджикистан. дисс ... кандидата юридических наук : тадж. нац. ун-т.- душанбе, 2014.- 195 с.

³³¹ Контрольный текст по состоянию на 16.03. 2021 N346 Кодекс о правах ребенка.

faravonligini kafolatlashi shart. Xususan, Xitoyda davlat oilalar bilan hamkorlikda bolalarni internet orqali tarqaladigan zararli ma'lumotlardan himoya qiladi. Bolalarning internetga qaramligining oldini olish uchun bolaning qarindoshlari mas'ul bo'lib, davlat o'smirlarni salbiy ma'lumotlar ta'siridan texnologik himoya qilishni o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun 1992 yilda qabul qilingan voyaga yetmaganlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunda "Buyuk Xitoy xavfsizlik devori" bundan tashqari, 2003 yilda Xitoyda "Oltin qalqon" server tizimi ishga tushirildi, bu xalqaro axborot tarmoqlaridan kelayotgan ma'lumotlarni filtrlash uchun javobgardir. 2004 yilda esa Xitoyda Shikoyat markazi ochildi, u yoshidan qat'iy nazar barcha fuqarolarni salbiy ma'lumotlar ta'siridan himoya qilish uchun mo'ljallangan. Bu pornografiya, zo'rovonlikka chaqiriqlarni o'z ichiga olgan materiallar, etnik adovat targ'iboti va boshqalarga tegishli³³². AQShda esa ota-onalarga bolaning yoshiga mos keladigan dasturlarni qabul qilish uchun qurilmalarni sozlash imkonini beruvchi maxsus kodlash tizimi bilan jihozlanmagan televizorlarni sotishga ruxsat berilmaydi. Eshittirish kanallariga, shuningdek, agar ijrochi nomaqbul xatti-harakatlarda gumon qilinsa, ehtiyot choralarini ko'rishga buyuriladi. Fikrimizcha ota-onalar zimmasiga bolani u tomonidan zararli ma'lumotlar qabul qilishdan cheklangan bo'lib, uning xulq-atvorini nazorat qilish, bolaning faoliyati va uning aloqalari xaqida hamda Internet tarmogi va boshqa ma'lumotlar manbalaridan foydalanish madaniyatini xosil qilish borasida majburiyat yuklash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytganda, Axborot jamiyati rivojlanishining hozirgi sharoitida yosh avlod ota-onalar tomonidan alohida himoyaga muhtoj va voyaga yetmaganlarning axborot xavfsizligini ta'minlash muammolari alohida e'tiborga loyiqdir. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy-nomulkiy huquqlari sifatida axborot xavfsizligini ota-onalar tomonidan ximoya qilish quyidagilar bilan izohlanadi.

Birinchi, bolalarni zararli axborot ta'siridan himoya qilishda ota-onalarning bolani tarbiyalash va nazorat qilish bo'yicha majburiyatlarini tartibga solish talab etiladi.

Ikkinchi, ota-onalarning bolani ijtimoiy foydali faoliyatga tayyorlash uchun uning jismoniy va intellektual rivojlanishiga barqaror ma'naviy ta'sir o'tkazish

---

³³² Н.Н.Телешина. *Novations in the legal environment of the children's information security in the Russian Federation. Protection of the rights of the child* N 2 (7) Июнь 2017 й 199 p

chorasi sifatida huquqiy va diniy normalarning uyg'unligini ta'minlagan holda o'ziga hos ahloq normalarini amalga o'rinish zarur hisoblandi.

Uchinchidan, bolani zararli axborotlardan himoya qilish bo'yicha ota-onalar uchun milliy dastur ishlab chiqish ya'ni bolaning internet tarmog'idan foydalanishda ota-onalar nazoratini o'rnatuvchi dasturlar ishlab chiqish va joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda bolaning zararli axborot muhitidan himoya qilish bo'yicha ota-ona zimmasiga kompleks majburiyat yuklovchi normalarni ishlab chiqish va joriy etish oldimizdagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 74¹ moddasi bilan to'ldirilishi maqsadga muvofiq hisoblanai "Ota-ona bolaning zararli axborotlardan himoya qilish majburiyati. Ota-onalar bolani axborot muhitining xavf-xatari bilan tanishtirishga majburdirlar Ota onalar o'z bolalarini zararli axborot vositalaridan himoya qilish huquqiga ega va himoya qilishi shart.", xususan , Oila kodeksining 74² moddasi bilan to'ldirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi."Bolaning yoshiga to'g'ri kelmaydigan, ularning sog'ligi va rivojlanishi uchun zararli bo'lgan ma'lumotlarga kirishini cheklashga ota-onalar, farzandlikka oluvchilar vasiylar yoki homiylar majburdirlar" degan normalarni qonunchilikka kiritish va amliyotga joriy etish lozim.

REFERENCES

1. Курбоналиев, нурулло шамсуллоевич Проблемы защиты гражданских информационных прав ребенка в республике таджикистан. дисс ... кандидата юридических наук : тадж. нац. ун-т.- душанбе, 2014.- 195 с.
2. Контрольный текст по состоянию на 16.03. 2021 N346 Кодекс о правах ребенка.
3. Н.Н.Телешина. *Novations in the legal environment of the children's information security in the Russian Federation. Protection of the rights of the child N 2 (7) Июнь 2017 й 199 p*
4. О.Окюлов, Ш.Н.Рўзиназаров. Н.Ф.Имамов, Ж.И.Бабаев. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари (ахборот-таҳлилий материал). – Т.: ТДЮУ, 2016 й, 66-бет.
5. Х.Б.Абдурахмонова Халқаро хусусий ҳуқуқда ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг тартибга солиниши. Дисс...юридик фанлар доктори. ТДЮУ, 2016 й, 29-бет.

-
6. Н.М.Савельева. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско-правовой и семейно-правовой аспекты.
7. С. Л. Банщикова, И.Ю. Гольяпина Обязанности родителей по обеспечению информационной безопасности несовершеннолетних детей и административная ответственность за неисполнение обязанности. Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий № 1 (25) 2018 Б.96

**QIYNOQQA SOLISH VA BOSHQA SHAFQATSIZ, G'AYRIINSONIY
YOKI QADR-QIMMATNI KAMSITUVCHI MUOAMALA HAMDA JAZO
TURLARINI QO'LLASH JINOYATINI KRIMINALIZATSIYA QILISH
ASOSLARI**

Haydarov Jaloliddin Hamza o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat qonunchiligini qo'llash nazariyasi
va amaliyoti" fakulteti magistranti

E-mail: haydarovjaloliddin99@gmail.com

Tel: +998908659070

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qiynoqqa solish hamda boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo'llash harakatini ijtimoiy xavfli qilmish sifatida baholab, Jinoyat kodeksida kriminalizatsiya qilish asoslari yotitib berilgan. Qiynoqqa solish bilan bog'liq jinoyatlar jinoyat huquqiga kirib kelishi, shuningdek jinoyat qonunchiligiga kiritish orqali jinoyat huquqi qo'riqlashi lozim bo'lgan obyektlarni ijtimoiy xavfli xatti-harakatlar sodir etilishidan saqlash maqsadi ochib berilgan. Maqolada qiynoqqa solish hamda boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo'llash uchun javobgarlik mavzusining hali mamlakatimiz huquq tizimi tomonidan kam ahamiyat berilgan mavzulardan biri ekanligi va hozirga kunga kelib jinoyat qonunchiligidagi mavjud norma ishlay boshlaganligini ushbu mavzudagi ilmiy bazaning kamligi yaqqol isbotlab beradi. Maqolada qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz muomala turlarini qo'llashining nazariy asoslari tahlil qilingan hamda ushbu sohani tartibga soluvchi qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *Qiynoq, kriminalizatsiya, ijtimoiy xavfli xatti-harakat, jinoyat obyekti, qiynoqqa solish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar.*

ANNOTATION

This article lays down the grounds for criminalization in the Criminal Code, which considers torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment to be a socially dangerous act. The purpose of preventing the commission of crimes related to torture, as well as the protection of objects that should be protected by criminal law from the commission of socially dangerous acts by including them in criminal law. The article clearly shows that the issue of responsibility for torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or

punishment is one of the topics that is still neglected by the legal system of our country, and the existing norm in criminal law is still in force. The article analyzes the theoretical basis for the use of torture and other cruel treatment, as well as offers and practical recommendations for improving the legislation governing this area.

Keywords. *Torture, criminalization, socially dangerous behavior, object of crime, social relations related to torture.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining Milliy strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 2020-yil 22-iyundagi PF-6012 son farmoni bilan Milliy strategiyada O‘zbekistonning inson huquqlari va erkinliklari sohasidagi xalqaro reyting va indekslarda TOP-50 qatoriga kirishini ta‘minlash ustuvor vazifa sifatida belgilandi. BMT Yangiliklar markazi ma‘lumotiga ko‘ra, 15 davlat 2021 yil 1 yanvardan boshlab uch yillik muddatga BMT Inson huquqlari bo‘yicha Kengashi a‘ziligiga saylangan bo‘lib, ushbu davlatlar qatorida O‘zbekiston ham ko‘rsatilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60 son farmoniga muvofiq, 13-maqсад sifatida qonun ustuvorligi va konstitutsiyaviy qonuniylikni ta‘minlash hamda inson qadrini ushbu jarayonning bosh mezoni sifatida belgilash maqsadi inson huquqlarini ta‘minlash darajasiga berilayotgan e‘tiborni ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODIAR

Qiynoq holatlari dastlabki bosqichda normal holat deb qaralgan bo‘lsa, hozirgi kunda davlatlar tomonidan ushbu harakat jinoyat sifatida etirof etilmoqda. Chunki qiynoqqa solish insonning bazaviy huquqlaridan mahrum qilib, huquq va majburiyatlariga amal qilinmasligiga olib keladi. Ikkinchi jahon urushi insoniyat rivojida tub burilishlar yasaganligi bilan bir qatorda, inson huquqlarining taminlanishi uchun ustuvor ahamiyat kasb etgan qiynoqlarga qarshi Konvensiyaning ishlab chiqilishiga ham sabab bo‘ldi. Ushbu xalqaro hujjatning talablaridan biri a‘zo davlatlar o‘z jinoyat qonunchiligiga qiynoq holatini kriminalizatsiya qilishi va jinoiy javobgarlikka tortishi, jinoiy taqib etishi lozim edi. Ma‘lumki, jinoyat-huquqiy siyosatni amalga oshirilishi usullaridan biri ijtimoiy xavfli qilmishni kriminalizatsiya qilish hisoblanadi. Kriminalizatsiya deganda, qilmishni ijtimoiy xavfli qilmish sifatida baholab, jinoyat deb hisoblab, Jinoyat kodeksida ushbu qilmish uchun jinoiy javobgarlikning belgilanishi tushuniladi [1]. Kriminalizatsiya orqali jinoyat qonunchiligi ko‘zlagan maqsad, yani shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat

va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoyiy tajovuzlardan qo‘riqlash, shuningdek jinoyatlarning oldini olish, fuqarolarni respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya qilish ruhida tarbiyalash maqsadida mamum bir qilmishni ijtimoiy xavfli qilmish sifatida e‘tirof etadi va jinoyat qonunchiligiga kiritadi [2]. Ma’lum bir qilmishni ijtimoiy xavfli deb topish va uni kriminalizatsiya qilish ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi va o‘zgarishi bilan bog‘liq. Jumladan, qiynoq va qiynoqa solish bilan bog‘liq harakatlarni antik davlatlar jinoyat protsessining bir qismi sifatida ko‘rgan bo‘lsa, ijtimoiy munosabatlar rivoji bilan inson huquqlari tarafdorlarining fikrlari ostida qonun chiqaruvchi hokimiyat qiynoq bilan bog‘liq holatlarni jinoyat qonunchiligiga kiritdi va jinoyiy jazoga sazovor ijtimoiy xavfli qilmish sifatida kiritdi. Xuddi shuningdek, qiynoq va qiynoqa solishni qonun chiqaruvchi jinoyat qonunchilishisha kiritishdan maqsadi odil sudlovga erishish, qonunlarga hurmat munosabatini shakllantirish hisoblanadi. Qilmishni kriminalizatsiya qilish uchun quyidagi shartlardan biri namayon bo‘lishi lozim:

- a. qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi;
- b. boshqa vositalar orqali ijtimoiy xavfli qilmishga qarshi kurash choralarning mavjud emasligi;
- c. qilmish konstitutsiya va qonun hujjatlariga, milliy qonunchilikda amalda bo‘lgan xalqaro huquqiy hujjatlarga va axloq-odob qoidalariga zidligi.

Qilmishni ijtimoiy xavfli qilmish sifatida baholanishining asosiy belgisi ijtimoiy munosabatlarga zarar yetqazishida namayon bo‘lishi to‘g‘risidagi fikr M.Usmonaliyev tomonidan bildirilgan[3]. A.P. Kuznetsov kriminalizatsiyani qonun chiqaruvchi tomonidan muayyan xatti-harakatni jazolash xavfi ostida jinoyat qonunchiligida sodir etishni taqiqlash bilan jinoyatlar soniga kiritish sifida baholasa, N.A.Lopashenkoning fikricha, ijtimoiy xavfli xatti-harakatlarning yangi turlari paydo bo‘lishi, ma’muriy qonunchilikda tartibga solingan yoki umuman huquqbuzarlik deb hisoblanmaydigan jamiyat uchun xavfli bo‘lgan xatti-harakatlarning noqulay dinamikasi, shaxsning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini himoya qilishni kuchaytirish zaruriyati, jinoyiy harakatlarning ilgari dekriminallashtirilishiga oid xatolar muayyan qilmishni kriminalizatsiya qilish uchun asos bo‘ladi [4]. Qiynoqa solish jinoyat huquqi qo‘riqlashi lozim bo‘lgan obektlar: shaxs, uning huquq va erkinliklariga ko‘pol ravishda tajovuz qiladi, uning sha’ni va qadr-qimmatini kamsitadi. Bunday qilmish natijasida jabrlanuvchilar nafaqat jismoniy azoblanadilar, balki ruhiy tomondan shikastlanadilar.

Qilmishni kriminalizatsiya qilishning yuqorida keltirilgan shartlaridan kelib chiqsak, qiynoqqa solish bilan bog‘liq jinoyatlarni kriminalizatsiya qilish asoslari quyidagilar:

- 1) Qiynoqqa solishning yuqori darajadagi ijtimoiy xavfliligi;
- 2) Qiynoqqa solish faktlarining ijtimoiy munosabatlar rivoji bilan ko‘payib borishi;
- 3) Qiynoqqa solish bilan bog‘liq harakatlarni boshqa choralar bilan oldini olish imkoniyatining mavjud emasligi;
- 4) Qiynoqqa solishning Konstitutsiya va boshqa qonun hujjatlari hamda xalqaro hujjatlarga zid ekanligi;
- 5) Jinoyat qonunchiligida ko‘zlangan maqsadga erishish.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqoridagilardan umumiy xulosa qilsak, qiynoq holatlari insoniyat rivojining barcha bosqichlarida mavjud va keng jamoatchilik bu kabi salbiy holatlarni kamaytirish, inson huquqlarining buzilishini oldini olish maqsadida kurashadi. Qiynoqqa solish ijtimoiy xavfli qilmish hisoblanib, uning kriminalizatsiya qilinishi bu sohadagi xalqaro miyorlar va umum qabul qilingan miyorlar bilan bog‘liq. Yani insoniyat keng qatlami bu kabi harakatlarni qoralaydi va inson huquqlari uchun kurashishni talab qiladi.

04.04.2018 yilda qabul qilingan «Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo‘yicha chora-tadbirdar qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni bilan JK 235-moddasi subektlar doirsiga huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimining roziligi bilan yoki uning dalolatchiligida boshqa shaxslar tushunchasi kiritildi. Ushbu o‘zgarishdan so‘ng ham JK 17-moddasida JK 235-moddasi uchun subekt yoshi sifatida 18 yosh sifatida qolmoqda. JK 235-moddasiga ko‘ra, jinoyat subekti - huquqni muhofaza qiluvchi organing yoki boshqa davlat organining xodimi tomonidan yoxud uning dalolatchiligida yoki xabardorligida yoxud indamay bergan roziligi bilan boshqa shaxslar. Bu normada boshqa davlat organi tushunchasini huquqiy bo‘shliqqa olib kelgan. Normani sharhlasak, huquqni muhofaza qiluvchi organdan boshqa jinoyat ishini yuritishga masul organlar anglashiladi. Chunki JK 235-moddasi bilan jinoiy javobgarlikka tortish uchun aybdor jinoyat ishini yuritishga masul huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari bo‘lishi lozim. Masalan, boshqa organ deganda mahalliy ijro hokimiyati tushunilishi mumkin. Ijro hokimiyati esa jinoyat ishini yuritishga masul organ sifatida keltirilmagan. JK 235-moddasi bilan

jinoiy javobgarlikka tortish uchun jabrlanuvchilar qatori keltirilgan bo'lib, bu o'zgarmas hamda qatidir. Ijtimoiy munosabatlarning rivoji shuni ko'rsatmoqdaki, huquqni muhofa qiluvchi organ xodimi jinoyat ishi qo'zg'atmasdan va jabrlanuvchi ishda gumonlanuvchi sifatida etirof etilmasdan qiynoqqa solmoqda, g'ayriinsoniy muoamala hamda jazo turlarini qo'llamoqda. Masalan, 2020 yil may oyida Andijon shahar Ichki ishlar organlari Faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi 4-sonli ichki ishlar bo'limi xodimlari fuqaro Alijon Abdukarimovni ushlab turgan holda iqrorlik ko'rsatuvini berishga majburlash maqsadida zo'rlik ishlatib bosim o'tkazishgan. Oqibatda Alijon Abdukarimov vafot etgan.

XULOSA

Ushbu jinoyatni davlat organi xodimining roziligi bilan 18 yoshdan kichik bo'lgan umumiy subekt tomonidan sodir qilinishi mumkin. Shu sababli ham JK 17-moddasida JK 235-moddasi uchun subekt yoshini 16 yosh etib belgilash lozim. JK 235-moddasi uchun jabrlanuvchilar qatorini yanada kengaytirish lozim. Jabrlanuvchilar qatoriga ushlab turilgan shaxs tushunchasini kiritish lozim. Norma quyidagicha to'ldirilishi lozim: mamuriy qamoqq olingan shaxs tushunchasidan oldin ushlab turilgan shaxs tushunchasi bilan to'ldirilishi lozim.

REFERENCES

1. Абдурасулова Қ.Р. Давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсати ҳақида айрим мулоҳазалар. // Жиноят қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮИ, 2010. – Б. 45.
2. Лопашено Н.А. Уголовная политика: понятие, содержание, методы и формы реализации, уголовное право в XXI веке. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 179.
3. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 170.
4. Российское уголовное право. Общая и Особенная части: учеб: в 3 т. / под ред. Н.А. Лопашенко. 2-е изд., испр. и доп. Т. 1: Общая часть. М., 2014. -82 с.
5. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. <https://lex.uz/docs/111453>.
6. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://lex.uz/docs/111460>.
7. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi <https://lex.uz/docs/111189>.
8. «Jinoyat hamda jinoyat-protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3723 son qarori.

FIRIBGARLIK JINOYATI TUSHUNCHASI VA JINOYAT-HUQUQIY TAVSIFI

Turgunboyev Eldorbek Odiljonovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
E-mail:eldorbekturgunboev9898@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada muallif tomonidan firibgarlik jinoyati tushunchasi, uning ayrim o'ziga xos jihatlari xususida umumiy tavsif berilgan. Bundan tashqari, firibgarlik jinoyati tarkibi elementlari tahlili amalga oshirilgan. Muallif mazkur jinoyatni sodir etish usullari uning kvalifikatsiyasiga ta'sir etishi haqida ham to'xtalgan. Jumladan, hujjatlarni qalbakilashtirish orqali sodir etilgan firibgarlik jinoyatini kvalifikatsiya qilish masalalarini yoritgan. Shuningdek, mazkur mavzuda tadqiqot olib borgan olimlarning fikrlarini o'rganib, firibgarlikning jinoyat-huquqiy tavsifini bayon qilgan.

Kalit so'zlar: *firibgarlik, o'zganing mulki, talon-toroj qilish, aldash, ishonchni suiiste'mol qilish, faol aldash, nofaol aldash.*

ПОНЯТИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА И УГОЛОВНО- ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Тургунбоев Элдорбек Одилжонович,
Магистрант Ташкентского
государственного юридического университета
E-mail:eldorbekturgunboev9898@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор дает общее описание понятия преступления, связанного с мошенничеством, некоторых его особенностей. Кроме того, был проведен анализ элементов состава преступления, связанного с мошенничеством. Автор также коснулся того факта, что способы совершения этого преступления влияют на его квалификацию. В частности, в нем рассматривались вопросы количественной оценки преступления мошенничества, совершенного путем подделки документов. Он также изучил мнения ученых, которые проводили исследования на эту тему, и описал уголовно-правовую характеристику мошенничества.

Ключевые слова: *мошенничество, чужое имущество, хищение, обман, злоупотребление доверием, активный обман, пассивный обман.*

THE CONCEPT OF FRAUD AND CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS

Turgunboyev Eldorbek Odiljonovich,

Master student of

Tashkent State University of Law

E-mail: eldorbekturgunboev9898@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the author gives a general description of the concept of a crime related to fraud, some of its features. In addition, an analysis of the elements of the crime related to fraud was carried out. The author also touched upon the fact that the methods of committing this crime affect his qualifications. In particular, it addressed the issues of quantification of the crime of fraud committed by forgery of documents. He also studied the opinions of scientists who conducted research on this topic, and described the criminal and legal characteristics of fraud.

***Key words:** fraud, other people's property, robbery, deception, abuse of trust, active deception, passive deception.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi eng muhim ijtimoiy munosabatlarni himoya qilish ekan, shaxs, uning huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini muhofaza qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Ayniqsa, hozirgi kunga kelib, Respublikamizning bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish jarayonida bu yanada o'z dolzarbligini namoyon etmoqda. O'zbekiston Respublikasida mulk daxlsizdir, har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli. Mulchilikni barcha shakllarini daxlsizligi va rivojlanishiga teng sharoit yaratishga kafolat beradi. Ushbu mulchilik shaklining torligi jinoyat qonunida "o'zgalar mulki" tushunchasini beradi.

O'zgalar mulkini talon-toraj qilish deganda, huquqqa xilof ravishda o'rnini qoplamasdan, g'arazgo'ylik niyatida mulkdorga zarar yetkazib, o'zganing mulkini aybdorning o'zi yoki boshqa shaxslar foydasiga egallab olish yoki o'tkazish tushuniladi. O'zgalar mulkini talon-toraj qilish jinoyatlarining bevosita ob'ekti mulkini o'zgaga tegishlilik huquqini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan ham mazkur turdagi jinoyatlarning predmetini o'zganing mulki tashkil qiladi.

O'zganing mulki deganda – boshqaga tegishli bo'lgan ashyolar, pullar, mulkka egalik huquqini beruvchi – qo'lga kiritilishi, mulkni qo'lga kiritish bilan teng bo'lgan hujjatlar tushuniladi. O'zgalar mulkini talon-toraj qilish jinoyatlarida mulk davlat,

xususiy, aralash, ommaviy va boshqa mulk bo‘lishidan qat’i nazar u o‘zganing mulki deb baholanadi [1].

Quyidagilar esa o‘zgalar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlarining predmeti bo‘la olmaydi:

- yovvoyi holda o‘sadigan o‘simliklar, ularning mevalari, yovvoyi qushlar va hayvonlar, yer ostidan kovlab olinmaydigan foydali qazilmalar;
- mulkdor uchun o‘z qiymatini yo‘qotgan narsalar;
- muayyan qiymatga ega bo‘lmagan mulklar;
- o‘zgalar ixtiyoridan tasodifiy holda chiqib qolgan mulklar;
- shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar (masalan, pasport, shaxsni tasdiqlovchi guvohnoma va boshq.) talon-toroj predmeti bo‘la olmaydi [1].

Ob’ektiv tomondan o‘zgalar mulkini talon-toroj qilish o‘zganing mulkini qonunga xilof ravishda, tekinga o‘zi yoki boshqa shaxs foydasi uchun olishda ifodalanadi.

Firibgarlik jinoyati iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar jumlasiga kirib, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 168-moddasi dispozitsiyasida quyidagicha aks ettirilgan: “Firibgarlik, ya’ni aldash yoki ishonchni suiiste’mol qilish yo‘li bilan o‘zganing mulkini yoki o‘zganing mulkiy huquqini qo‘lga kiritish”.

Ilmiy adabiyotlarda firibgarlik tushunchalariga turlicha ta’riflar berilgan. Firibgarlik tushunchasiga ilk doktrinal ta’rifni N.S.Tagansev tomonidan berilgan bo‘lib, u “firibgarlik – shaxs tomonidan o‘zganing mulkini aldov yo‘li bilan o‘zlashtirish bo‘lib, firibgarlik maqsadi shunda ifodalanadiki, jabrlanuvchida firibgar mulkni egallashga, o‘ziga foydali shartlarda bitim tuzishga huquqiy asosga ega degan fikrda bo‘ladi” [2] degan.

Yuridik fanlar doktori, professor Q.Abdurasulova “...firibgarlik boshqa o‘xshash jinoyatlardan farqlari, bu jinoyat tarkibining to‘la yoritilmaganidadir” deb fikr bildirib, “firibgarlik-bu birovning mulkini yoki mulkka bo‘lgan huquqini aldash yo‘li bilan egallashdir” deb ta’rif berganlar [3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zgalar mulkini talon-toroj qilish bilan bog‘liq jinoyatlarni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish talon-toroj uchun zarur bo‘lgan bir qator belgilarni aniqlash lozim. Ushbu belgilarning birortasining aniqlanmasligi qilmishni talon-toroj sifatida kvalifikatsiya qilishni istisno etadi. O‘zgalar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlarining quyidagi belgilari mavjud:

1. Mulkini egallashda g'arazli niyatning (g'arazgo'ylik) mavjudligi. G'araz niyat foyda olish, naf, manfaat ko'rishni nazarda tutadi. Qonunga ko'ra, g'arazgo'ylik deganda, sodir qilingan jinoyatdan moddiy yoki boshqacha mulkiy yo'sindagi foyda olish yoxud moddiy xarajatlardan qutilishga intilishda ifodalangan niyat tushuniladi.

2. O'zganing mulkini huquqqa xilof ravishda egallash. Huquqqa xiloflik – aybdorning mulk egasi emasligi, qilmishni sodir etishga huquqiy asos va huquqi yo'qligi, bunday mulkni o'z foydasiga yoki boshqa shaxslar foydasiga aylantirishiga huquqi yo'qligini anglatadi.

3. O'zgar mulkini talon-toroj qilishning navbatdagi belgisi bu o'rnini qoplamaslikdir. O'rnini qoplamaslik deganda, aybdorning talon-toroj qilingan mulk uchun ijtimoiy foydali mehnat yoki uning o'rnini bosuvchi qiymatga ega harakatni amalga oshirmaslik, mulk qiymatidan kam haq to'lash tushuniladi.

4. Qilmishni o'zgar mulkini talon-toroj qilish deb baholash uchun mulk o'zganing tasarrufida bo'lishi va mulk o'zganing tasarrufidan olinganligini baholash kerak. Chunki o'zgar mulkini talon-toroj qilish jinoyatida aybdor tajovuz qilgan mulk, mulkdorning bevosita egaligida bo'lishi lozim.

O'zgar mulkini talon-toroj qilish jinoyatining yana bir muhim belgisi bu mulkdorga moddiy zarar yetkazishdir. O'zgar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlarining barcha shakllari sodir etilishida mulkdorga moddiy zarar yetkaziladi.

Moddiy zarar deganda, to'g'ridan-to'g'ri zarar yetkazishni (ijobiy) va boy berilgan zararlar (egri zarar) tushuniladi.

Ijobiy zarar (to'g'ridan-to'g'ri yetkazilgan zarar) talon-toroj qilingan mulkning bahosi bilan aniqlanadi.

Talon-toroj qilingan mulkning miqdorini belgilashda mulkning qiymatidan kelib chiqib, jinoyatni sodir etish vaqtida bazaviy hisoblash miqdori bilan taqqoslash asosida aniqlanadi. Jinoyat predmeti bo'lgan mulkning qiymatini aniqlashda, uning mulkdor tomonidan qay yo'sinda sotib olinganligiga qarab, jinoyat sodir etilgan vaqtda amalda bo'lgan va tegishli hujjatlar bilan tasdiqlangan chakana, bozor yoki komission narxlardan kelib chiqish lozim. Narx mavjud bo'lmaganda va talon-toroj miqdori to'g'risida nizo kelib chiqqan hollarda, mulk qiymati ekspert xulosasiga asosan aniqlanadi [4].

O'zgar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlarining sub'ektiv tomoni faqat to'g'ri qasdda ifodalanadi. G'arazgo'ylik motivi barcha talon-toroj jinoyatlarining zaruriy belgisi hisoblanadi. O'zgar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlarining sub'ekti har qanday 16 yoshga to'lgan shaxs bo'lishi mumkin.

Firibgarlikda yolgʻon maʼlumotlarga jabrlanuvchini yanglishtirishga olib kelishi mumkin boʻlgan har qanday holatlar, jumladan, yuridik fakt va voqealar, mulkning sifati, narxi, aybdorning shaxsi, uning vakolati, niyati (masalan, aybdor shaxs oʻzini mansabdor shaxs yoki huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimi sifatida koʻrsatishi) taalluqli boʻlishi mumkin.

Firibgarlikda jabrlanuvchini yanglishtirishga qaratilgan qasddan sodir etiladigan harakatlar jumlasiga, masalan, bitim yoki toʻlov predmetini soxtalashtirish, qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa oʻyinlarni oʻynash chogʻida aldov usullarini qoʻllash va hokazo kiradi.

Aldashni, firibgarlikning usuli sifatida quyidagi ikki turga ajratish mumkin:

- 1) faol aldash;
- 2) faol boʻlmagan aldash (passiv).

Faol aldash, yolgʻon boʻlgan maʼlumotlarni yetkazish vositasi yordamida mulkdorni chalgʻitishida tashkil topadi. Masalan: qalbaki hujjatlarni namoyish qilish yoki boshqa harakatlar bilan mulkdorning mulkini aybdor egaligiga oʻtkazishda jabrlanuvchida xato tasavvurga ega boʻlishi.

Faol boʻlmagan aldash (passiv), jabrlanuvchiga yuridik ahamiyatga ega faktik holatlar haqida aybdor xabar berishi shart boʻlgan, maʼlumotlarni gapirmaslik va bu kabi xabarlarini yetkazmasligida tashkil topadi [5]. Bu kabi holatlar natijasida aybdorga mulkni berayotgan shaxsda, mulkni berish uchun qonuniy asoslar borligiga chalgʻishi mumkin boʻlgan holatlarni tushunish kerak. Masalan: mulkdor hayotidan mahrum etishidan avval advokatga oʻziga tegishli boʻlgan mulklarni yaqin qarindoshlariga oʻtkazib berish toʻgʻrisidagi maʼlumotlarning uning yaqin qarindoshlariga aytmasdan oʻz foydasiga oʻtkazish bilan bogʻliq harakatlarni sodir etishi. Aldash jabrlanuvchida mulkni aybdor egaligiga oʻtkazishida, tashqi tomondan qonuniy asoslar mavjud boʻlgani holda kelishuvga olib kelishi mumkin. Masalan: aybdorlar ichki ishlar idoralari kiyimini kiyib qalbaki hujjatlarni namoyish qilgan holda jabrlanuvchining xonadonida tintuv oʻtkazadi va muayyan qimmatliklarga ega boʻlgan mulklarni olib, mulkni olib qoʻyish toʻgʻrisida bayonnoma tuzadi hamda voqea joyidan yashirinadi.

Oʻzganing mulkiga boʻlgan huquqni egallashga qaratilgan firibgarlik aybdorda oʻzganing mulkiga egalik qilish yoki tasarruf etish uchun yuridik jihatdan tasdiqlangan imkoniyat paydo boʻlgan paytdan (masalan, koʻchmas mulkka nisbatan mulk huquqi yoki qonunga muvofiq roʻyxatga olinishi shart boʻlgan boshqa mulkka nisbatan huquq roʻyxatga olingan paytdan; shartnoma tuzilgan vaqtdan; mulkka nisbatan shaxsning huquqi tan olingan sud qarori kuchga kirgan kundan; vakolatli

davlat organi aybdorda yoki boshqa shaxslarda mulkka nisbatan egalik qilish, foydalanish yoki tasarruf etish uchun asoslar mavjudligi to'g'risida qaror qabul qilgan kundan) tugallangan hisoblanadi.

Agar shaxs o'zganing mulkini yoki unga bo'lgan huquqni mazkur mulk yoki huquq unga berilishi sharti bilan bog'liq majburiyatlarni bajarmaslik niyatida olgan yoki egallagan bo'lsa, qilmish aybdorda o'zganing mulkini yoki unga bo'lgan huquqni qo'lga kiritishga nisbatan qasd faqat o'zganing mulki yoki unga bo'lgan huquq qo'lga kiritilgunga qadar paydo bo'lgan holdagina firibgarlik sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Q.Abdurasulova "jinoyat sodir etish vaqtida g'araz ham ta'magirlik niyati kabi ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish asosida, moddiy foyda olish istagida yotadi. Ta'magirlik maqsadi firibgarlikning zaruriy belgisi hisoblanadi, [6] deb ta'kidlaydi.

M.X.Rustambaev firibgarlik sub'ektiv tomondan to'g'ri qasddan g'araz maqsadda sodir etiladi, g'araz maqsadning mavjudligi firibgarlikning zaruriy belgisi hisoblanadi, deb yozadi [7].

Aldov shaxs tomonidan o'zganing mulkini qo'lga kiritishni yengillatish maqsadida ishlatilgan bo'lib, mulkni olib qo'yish jarayonida mulk egasi yoki boshqa shaxs uning asl niyatini sezib qolgan, aybdor buni anglasada, biroq mulk egasining erkiga zid ravishda mulkni olishni yoki ushlab turishni davom ettirgan hollarda, qilmish talonchilik sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim (masalan, shaxs mobil telefonni uning egasidan vaqtincha foydalanish uchun so'rab olib, so'ngra talon-toroj qilingan telefon bilan yashiringan holda). Aybdor tomonidan talon-torojni yashirish maqsadida talon-toroj qilingan mulk o'rniga boshqa, qiymati kamroq mulk almashtirib qo'yilgan hollarda ham qilmish talon-toroj qilingan mulk qiymatidan kelib chiqqan holda kvalifikatsiya qilinadi. Bunda talon-toroj qilingan mulk o'rniga taqdim etilgan mulk qiymati aybdordan moddiy zararni undirish, shuningdek jazo turi va miqdorini belgilash chog'ida hisobga olinadi [8].

XULOSA

Amaliyotda qalbaki hujjatdan foydalangan holda firibgarlik jinoyati sodir etilishi ko'p uchraydi. Bunda hujjat kim tomonidan tayyorlangan yoki soxtalashtirilganligidan kelib chiqib, jinoyatlar majmui tarzida Jinoyat kodeksining 168-moddasi va 228-moddasi tegishli qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Firibgarlikni iqtisodiyot sohasidagi qator jinoyatlardan, shu jumladan, o'zganing mulkini talon-toroj qilishning boshqa shakllaridan farqlash lozim. Firibgarlikning o'g'irlikdan (JK 169-m.) farqi shundaki, firibgarlikda aybdor mulkni o'zganing egaligidan olib qo'ymaydi, balki u tomonidan yanglishtirilgan jabrlanuvchining o'zi

mulkni yoki mulkka bo'lgan huquqni berishiga erishadi. Tovlamachilikdan (JK 165-m.) firibgarlik shu bilan farqlanadiki, tovlamachilikda jabrlanuvchining erki sindirilgan bo'ladi va u qo'rquv ta'siri ostida harakat qiladi, firibgarlikda esa aldov natijasida jabrlanuvchining erki yanglishadi. Firibgarlik jinoyatidan o'tkazish maqsadida qalbaki bank biletlari (banknotlar), metall tangalar, aksiz markalari, shuningdek qimmatli qog'ozlar yoki chet el valyutasi yoxud chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish (JK 176-m.) qasd yo'nalishi va soxtalashtirish xususiyati bilan farqlanadi. Bunda pul belgisi yoki chet el valyutasi pul aylanmasiga kiritish uchun soxtalashtiriladi.

REFERENCES

1. Муаллифлар жамоаси. Жиноят ҳуқуқи(Махсус қисм) ИИВ Академияси. Т.:2016.
2. Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исполнительных 1885 г. СПб, 1906. С.867.
3. Абдурасулова Қ.П. Фирибгарликнинг жиноят ҳуқуқий муаммолари. Юрид.фа.номзоди...дисс. –Тошкент: 1996. -14б.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Фирибгарликка оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 2009 йил 24 июль 8-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами (2006–2014 йиллар). – Т., 2014. – Б. 183.
5. Уголовное право. Особенная часть : учебник для вузов / под общ. ред. Л.М. Прокументова. – Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2019. – 159 (844) с.
6. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 4. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar. Ekologiya sohasidagi jinoyatlar. Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. – 66 bet (529 bet).
7. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Жиноий ҳаракатлар оқибатида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласига доир суд амалиёти тўғрисида»ги 1998 йил 11 сентябрь 21-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. Биринчи жилд. – Т., 2007. – Б. 172.

QUDRAT VA FAROVONLIK OMILI

Bekdavlat Aliyev

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Ijtimoiy-gumanitar kafedrası” professori, falsafa fanlari doktori

ANNOTATSIYA

Maqolada farovonlik xalqimizning azaliy maqsadi, mamlakat taraqqiyotining mezoni ekani o‘z ifodasini topgan. Aholi farovonligini oshirish davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosati samaradorligini baholashning eng muhim mezonlari sifatida yoritib berilgan. Aholi farovonligi va taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tarish ijtimoiy rivojlanishning asosiy maqsadi ekani haqida fikr yuritilgan.

Shu jumladan, aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun uning “turmush darajasi”, “xalq farovonligi” va boshqa shu kabi turli tushunchalar qo‘llanilgan. O‘zbekistonda aholini moddiy, ma‘naviy, ijtimoiy ehtiyojlarini qondirilish darajasi institusional taqqoslangan, istiqbolli fikrlar, mulohazalar, hamda takliflar berilgan

***Kalit so‘zlar:** farovonlik, kambag‘al, xalq, turmush tarzi, Xitoy metodi, aholi jon boshi, yalpi ichki mahsulot, ijtimoiy ehtiyoj, ilmiy-texnik taraqqiyot.*

ФАКТОР СИЛЫ И ПРОЦВЕТАНИЯ

Бекдавлат Алиев

Ташкентский государственный экономический университет, профессор кафедры социально-гуманитарных наук, доктор философских наук

АННОТАЦИЯ

Для описания уровня благосостояния населения используются различные понятия, такие как «уровень жизни», «благосостояние народа» и другие. В Узбекистане термин «уровень жизни» более широко используется для описания уровня удовлетворения материальных, духовных и социальных потребностей населения.

***Ключевые понятие:** благополучие, бедность, народ, образ жизни, китайский метод, на душу населения, валовой внутренний продукт, общественная потребность, научно-технический прогресс.*

THE FACTOR OF POWER AND PROSPERITY

Bekdavlat Aliev

Tashkent State University of Economics, Professor of the Department of Social Sciences and Humanities, Doctor of Philosophy

ABSTRACT

The article expresses that prosperity is the eternal goal of our people, the criterion of the country's development. Improving the well-being of the population is highlighted as the most important criterion for assessing the effectiveness of public socio-economic policy. It is believed that raising the welfare and development of the population to a new level is the main goal of social development.

In particular, various terms were used to describe the level of well-being of the population, such as "living standards", "welfare of the people" and others. The level of satisfaction of material, spiritual and social needs of the population in Uzbekistan is institutionally compared, knows promising ideas, comments and suggestions.

Keywords: prosperity, poverty, people, lifestyle, Chinese method, per capita, gross domestic product, social need, scientific and technological progress.

KIRISH

O'zbek xalqi qadim-qadimdan yaxshi niyat, halol mehnat bilan farovon hayot kechirishga odatlangan. Hech qachon hayotdan nolimgan, chunki xalqimizni yer boqqan. Yer bilan tillasha olgan va qo'shimcha chorvachilik, parrandachilik, hunarmandchilik qilishi evaziga o'z mehnati bilan to'q, farovon yashab kelgan.

Lekin bugun zamon zayli bilan, ayniqsa, shahar tipidagi maskanlarda hayot tarzimiz bir qadar o'zgargan, bu hodisa bevosita integratsiya va global olam jarayonlari bilan ijobiy boqliq bo'lib, demografiya hisobiga yoshlarni doimiy ish bilan ta'minlash, tadbirkorlikka jalb qilish, intellektual salohiyatini oshirish, intensiv sharoitda xo'jalik yuritishni taqozo etmoqda.

Xo'sh moddiy farovonlik nima? Bunga qanday erishish mumkin?

Moddiy farovonlik – bu, jamiyat, ayrim kishilar va ijtimoiy guruhlarning moddiy ne'matlar bilan ta'minlanganligi, kishilar moddiy ehtiyojlarining kondirilish darajasi hisoblanadi.

Aholi farovonligi davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosati samaradorligini baholashning eng muhim mezonidir. Aholi farovonligini oshirib borish ijtimoiy rivojlanishning asosiy maqsadidir. "Aholi farovonligi" tushunchasi zamonaviy talqinda inson faoliyatining barcha tomonlariga taalluqli bo'lgan keng qamrovli tushunchadir [1].

Aholi farovonligi deganda, aholining zaruriy moddiy va nomoddiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi tushuniladi.

Farovonlik darajasini ifodalash uchun "turmush darajasi", "halq farovonligi" va boshqa shu kabi turli xil tushunchalar qo'llaniladi. Aholi farovonligi yoki uning turmush darajasi aholi ehtiyojlariga, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishiga, ilmiy-texnik taraqqiyotga, aholining ma'naviy ma'rifiy saviyasiga va boshqa shu kabi omillarga bog'liqdir.

Aholining farovonligi bir tomondan, muntazam o'zgarib turadigan turli ijtimoiy ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarining tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan, u ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan belgilanadi. Biroq ish haqi miqdori ham, farovonlik darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi, milliy xususiyatlari siyosiy hokimiyatga bog'liq.

Xususan, G'arb mamlakatlari amaliyotida moddiy farovonlik aholi daromaddari darajasi bilan bog'lanib, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko'rsatkichi asosida izohlanadi. Moddiy farovonlikni xalqaro taqqoslashlar uchun ham YaIM ko'rsatkichi qabul qilingan. Jumladan, YaIM mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi bo'lsa-da, moddiy farovonlikni, uning moddiy asosini aniq va to'la ifodalamaydi [2].

Har qanday jamiyatda kishilar moddiy farovonlikning moddiy asosi shu mamlakatning milliy moddiy boyligidir. Jamiyatning, kishilarning moddiy farovonlik ularga tegishli bo'lgan, ular ixtiyoridagi moddiy ne'matlar yig'indisiga hamda joriy moddiy ishlab chiqarish darajasiga, olinayotgan daromadlarga, iste'mol qilinayotgan moddiy ne'matlar miqdori va sifatiga bog'liq.

G'arb olimlari Torsteyn Bunde Veblen (1857 – 1929), Djon Rodjers Kommons (1862-1945), Uesli Kler Mitchell (1874-1948), Gobson Djon Atkinson (1858–1940), Uilyam Donald Gamilton (1936 –2000) lar ta'kidlashicha, har bir muayyan davrda butun jamiyat va uning barcha a'zolarining eng muhim moddiy ehtiyojlari, ya'ni hayotiy makonga va tabiiy resurslarga, ishlab chiqarish vositalariga, iste'molbop ne'matlarga bo'lgan moddiy ehtiyojlari shu jamiyatda mavjud bo'lgan jami moddiy-ashyoviy boyluk bilan qondiriladi. Kishilarning tabiiy va ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar bilan umuman hamda aholi jon boshiga ta'minlanganligi, aholi moddiy farovonligining asosidir [3]. Shuning uchun hozirgi paytda dunyoda har bir mamlakat milliy boyligini, shu jumladan, milliy tabiiy va ishlab chiqarilgan boyligini hisoblashga alohida ahamiyat berilmoqda. Moddiy

ashyoviy boylik tarkibidagi tabiiy boylikning va ishlab chiqarilgan (jamg'arilgan) boylikning alohida-alohida hisobga olinishi, tabiiy boyliklarni asrab-avaylab, undan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish, jamg'arilgan boylikning uzluksiz kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi, ko'paytirilishi moddiy farovonlikni saqlash va oshirishning eng muhim shartidir.

Moddiy-ashyoviy boylikning hajmi va sifati, uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda moddiy farovonlik ham, moddiy ishlab chiqarish samaradorligi ham, aholi daromadlari ham, iste'mol darajalari ham yuqoridir. Biroq, G'arb mamlakatlari statistikasi va iqtisodchilarining e'tirof etishlaricha, rivojlangan mamlakatlarning ko'pchiligida boylik va daromadlarning aholi o'rtasida taqsimlanishi favqulodda yoki juda notekisdir. Kam rivojlangan va possotsialistik mamlakatlarning ko'pchiligida milliy moddy ashyoviy boylik aholi jon boshiga juda past darajada. Shuning uchun ham dunyoda 1,2 mlrd. dan ortiqroq kishi juda ham kambag'allikda, qashshokdikda yashamoqda [2].

Milliy boylikni saqlash va ko'paytirishda, shu yo'l bilan moddiy farovonlikni ta'minlashda, oshirishda davlat va uning milliy ijtimoiy-iqtisodiy siyosati muhim o'rin tutadi. Davlat buyurtmalari va investisiyalari ish joylarini ko'paytirishga, aholi daromadlarining o'sishiga ijobiy ta'sir etadi. Soliqlarning va davlat harajatlarining optimallashtirilishi esa soliq yukini kamaytiradi, kishilar ixtiyoridagi daromadlarni ko'paytiradi. Moddiy farovonlikga ijobiy ta'sir etadi. Shu bilan birga, moddiy farovonlik, iste'mol bo'yicha optimal normativ va normalari, aholini ijtimoiy himoyalash mexanizmi hamda dasturlarining takomillashtirilishi katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot, mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning yuqori sur'atlarda barqaror o'sib borishi, byudjet sohasi xodimlarining ish haqi, pensiya, nafaqa va stipendiyalar miqdorining muntazam qayta ko'rib chiqilishi, ta'lim, sog'liqni saqlash va ilm-fan sohalari xizmatchi-larining mehnatini rag'batlantirish, aholi turmush darajasini tubdan yaxshilashga qaratilgan boshqa chora-tadbirlar, ayniqsa, oxirgi yillarda halqimizning hayot sifati izchil yuksalib borishini ta'minladi.

Masalalan, Xitoyni olaylik. Xitoy Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasi birinchi yuz yillik maqsadni qanday qo'ydi?

Miqdoriy ko'rsatkichlar qanday?

Moddiy miqdoriy ko'rsatkich qanday baholandi?

Xitoy Fanlar akademiyasi xitoyshunoslik markazi direktori Xu Angang barcha jabhalarda, jumladan, to'rtta asosiy maqsad va ko'rsatkichlar – iqtisodiy rivojlanish,

innovasion rivojlanish, xalq farovonligi, tabiiy resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'rtacha farovon jamiyat qurish maqsadlarini umumlashtiradi.

2000-yildan beri Xitoy bir milliarddan ortiq odamga foyda keltiradigan mo'tadil farovon jamiyatni har tomonlama qurish bosqichiga kirdi. Har tomonlama o'rtacha farovon jamiyat qurish maqsadi uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi:

birinchidan, modernizatsiya elementlarini doimiy ravishda mustahkamlash;

ikkinchidan, boshqaruvning sotsialistik elementlarining doimiy tarqalishi;

uchinchidan, Xitoy madaniyati elementlarini hisobga olgan holda. Bu Xitoyning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan sotsialistik modernizatsiyaning birinchi yuz yillik uchta tarkibiy qismidir.

Xitoyning iqtisodiy qudrati sezilarli darajada oshdi. 2020 yilda YaIM 2000 yilga nisbatan 5,28 baravar ko'p bo'lib, "to'rt baravar" ko'rsatkichdan oshadi va uning CAGR 8,7 foizni tashkil etadi, bu AQSh (1,3 foiz), Yaponiya (0,6 foiz) va Yevropa Ittifoqi (0,9 foiz) dan tezroq. Xitoyning jahon iqtisodiy o'sishiga qo'shgan hissasi qariyb 30 foizga yetdi va mamlakat iqtisodiy taraqqiyotga eng katta hissa qo'shuvchi davlatga aylandi. Xitoy, shuningdek, jahon miqyosidagi zamonaviy shaharlarning o'ta miqyosli klasterini qurdi va bu Xitoyning iqtisodiy rivojlanishining eng katta harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylandi [7].

Xitoyning ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan xarajatlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati sezilarli darajada oshdi va 2020 yilga kelib 2,4 foizni tashkil etdi. Ammo mamlakat ilmiy-tadqiqot ishlari intensivligi bo'yicha 2,5 foizlik maqsadni bajara olmadi. Patent talabnomalari soni sezilarli darajada oshdi, Xitoy dunyoda birinchi o'ringa chiqdi. Xitoyda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ulushi keskin o'sdi va innovasion rivojlanish samara berdi. Ruxsat etilgan keng polosali ulanish abonentlari soni rivojlangan mamlakatlarning o'rtacha darajasiga yaqin. Xitoy dunyodagi eng yirik axborot, tarmoq va raqamli jamiyatga aylandi. Umuman olganda, Xitoyning 2020 yilga mo'ljallangan fan va texnologiyani rivojlantirish bo'yicha umumiy maqsadi muvaffaqiyatli amalga oshirildi [4].

Xitoyning aholi jon boshiga daromadi sezilarli darajada yuqorilab va xususiy iste'molning xarid qobiliyati paritetidan kelib chiqqan holda, Xitoyning aholi jon boshiga kunlik daromadi 2,75 xalqaro dollardan 20,9 xalqaro dollargacha ko'tarildi. Bu dunyodagi eng past qashshoqlik darajasidan xalqaro o'rta darajagacha, daromad darajasi sanaladi. Mehnatga layoqatli aholining o'rtacha ta'lim muddati yuksaldi. Shaharlarda yangi ish o'rinlari soni ortib, to'rtta "besh yillik" rejada belgilangan ko'rsatkichlardan ancha oshib ketdi va Xitoyning butun dunyo bo'ylab yangi ish o'rinlarini yaratishga qo'shgan hissasi qariyb 30 foizga yetdi.

2020 yilga kelib qishloq joylarda qashshoqlik darajasi nolga tushiriladi. Demak, Xitoy ekologik qashshoqlik muammosini hal qildi, ming yillar davom etgan mutlaq qashshoqlikka chek qo'ydi va qashshoqlikni bartaraf etish tarixida mo'jiza yaratdi. Qarilikning asosiy sug'urtasida ishtirok etish darajasi sezilarli darajada oshdi va 1 mlrd. aholi o'rtacha umr ko'rish 2000 yildagi 71,4 yoshdan 2020 yilda 77,5 yoshga ko'tarildi. Xitoy asosiy sog'liqni saqlash va sog'liqni saqlash xizmatlaridan universal foydalanishga erishdi va shu bilan birga, butun aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish qamrovni egalladi.

TADQIQOT VA USULLAR

Aholi farovonligi davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosati samaradorligini baholashning eng muhim mezonidir. Aholi farovonligini oshirib borish ijtimoiy rivojlanishning asosiy maqsadidir. "Aholi farovonligi" tushunchasi zamonaviy talqinda inson faoliyatining barcha tomonlariga taalluqli bo'lgan keng qamrovli tushunchadir. Aholi farovonligi deganda, aholining zaruriy moddiy va nomoddiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi tushuniladi. Aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun "turmush darajasi", "halq farovonligi" va boshqa shu kabi turli xil tushunchalar qo'llaniladi. O'zbekistonda aholini moddiy, ma'naviy, ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish darajasini ifodalaydigan "turmush darajasi" atamasi kengroq qo'llaniladi. Aholi farovonligi yoki uning turmush darajasi aholi ehtiyojlariga, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishiga, ilmiy-texnik taraqqiyotga, aholining ma'naviy ma'rifiy saviyasiga va boshqa shu kabi omillarga bog'liqdir. Aholining farovonligi bir tomondan, aholining muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarining tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan, u ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan belgilanadi. Biroq ish haqi miqdori ham, farovonlik darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot 7 darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi, milliy xususiyatlari va siyosiy hokimiyatga bog'liq. Sobiq ittifoq davrida "aholi farovonligi" tushunchasi keng qo'llanilgan va bunda hayot faoliyatining sifat ko'rsatkichlari "aholining turmush tarzi", miqdor ko'rsatkichlari esa "aholining turmush darajasi" bilan ifodalangan. Shuningdek, aholining farovonlik darajasini tavsiflovchi boshqa atamalar va tushunchalar mavjud. Aholi farovonligi darajasining eng mufassal talqini quyidagicha: aholi farovonligi – bu jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanish darajasi, qondirilganlik miqyosi va ularni qoniqtirish uchun yaratilgan imkoniyatlarni aks ettiruvchi umumiy

ijtimoiy – iqtisodiy kategoriyadir. Bunday talqin aholi farovonligi darajasining sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini yanada to‘liqroq ifodalashga imkon yaratadi. Aholi farovonligi konsepsiyasi tamoyillar va ko‘rsatkichlar tizimiga asoslanuvchi, aholining farovonlik darajasini oshirishga qaratilgan g‘oyani ifodalaydi. Aholi farovonligi darajasining konsepsiyasi ko‘zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish strategiyasi va yo‘nalishlari, bosqichlarini belgilab beradi. Bozor munosabatlariga o‘tish davrida O‘zbekistonda yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga javob beradigan aholi farovonligi darajasi konsepsiyasini yaratishga zarurat tug‘ildi. Mazkur konsepsiyani shakllantirishda so‘nggi yillarda jahon amaliyotida keng qo‘llanilayotgan “turmush sifati” konsepsiyasining ayrim qoidalaridan foydalanish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka yerishganidan keyingi mamlakatdagi barcha tabiiy ne‘matlar (yerlar, yer osti va yer usti boyliklari va boshqalar) umumilliy mulkka, boylikka aylandi, jamiyat a‘zolari yesa uning ham mulkchilari hisoblanadi. Shu bilan birga, ular xususiylashtirilgan mulkchilariga aylandilar; yerga va boshqa mulklarga ijara asosida egalik joriy etildi; urlar yakka, GRUH, shirkat, jamoa, korporativ xo‘jalik yuritish uchun, fermerlik va dehqon xo‘jaliklari tashkil etish uchun jismoniy va yuridik shaxslarga taqsimlab beriladi. Mamlakatning ishlab chiqarish va jamg‘arilgan moddiy boyliklari ko‘paydi va takomillashdi; aholining nominal va real daromadlari o‘sdi, kundalik iste‘molbop mollar va uzok, muddatga chiqarilgan mahsulotlar bilan ta‘minlanganligi oshdi. Shu bilan birga, aholining keskin va katta darajada tabaqalanishining olish hamda milliy moddiy boylik farovonlikni yuksaltirish bo‘yicha ijtimoiy ijtimoiy siyosat amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston olib boradigan tashqi siyosat, qo‘shni mamlakatlar bilan munosabatlar qariyb 70 millionlik aholisi bo‘lgan butun mintaqa taqdiriga daxldorligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Prezidentimiz rahnamoligida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar jarayonida kichik biznes, ayniqsa, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doimiy ye‘tibor qaratilmoqda.

Prezidentimiz rahnamoligida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar jarayonida kichik biznes, ayniqsa, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doimiy e‘tibor qaratilmoqda. Ushbu tarmoq yangi ish o‘rinlari yaratish, oilalarning barqaror daromad manbasini shakllantirish va farovonligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida” gi Qonuni bu borada muhim dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tadbirkorlik qilish istagi bo‘lgan shaxs ishni avvalo nimalardan boshlash kerakligini bilishi, sohadagi maxsus bilimlar, tadbirkorlik ko‘nikmalaridan tashqari

bank sohasidagi moliyaviy bilimlarning yetarliligiga e'tibor qaratishi muhim. Zero, tijorat banklari hisobidan ajratilgan kreditning to'g'ri ishlatilishi tadbirkorga daromad olib kelishdan tashqari biznesini kengaytirishga yo'l ochadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 20 dekabr kuni "Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Unda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida kreditlar ajratish mexanizmini soddalashtirish, aholining bandligini oshirish, daromad manbaini kengaytirish va mehnat faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadi etib belgilangan.

Xususan, unda 2022 yilda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining resurslari banklarga yillik 10 foizda joylashtiriladi. Bu haqda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga oid Prezident qarorida keltirilgan.

Qarorga muvofiq, 2022 yilda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida:

a) maqsadli jamg'armalar hamda Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining resurslari banklarga yillik 10 foizda joylashtiriladi;

b) imtiyozli kreditlar yillik 14 foiz stavkada:

- oilaviy tadbirkorlik, daromad topishga qaratilgan muayyan mehnat faoliyati bilan shug'ullanish va faoliyat turini kengaytirish istagini bildirgan aholi hamda tadbirkorlik sub'ektlariga – 3 oydan 6 oygacha bo'lgan imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga;

- chorvachilik (qoramol, qo'y, echki), baliqchilik va parrandachilik (tuxum yo'nalishi) uchun – 1 yilgacha imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga;

- bog'dorchilik, uzumchilik va limonchilikni tashkil etish, issiqxona, qishloq xo'jaligi texnikasi va asbob-uskunalarini xarid qilish uchun – 3 yilgacha imtiyozli davr bilan 7 yilgacha muddatga;

- "Hunarmand" uyushmasi a'zolariga ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun asbob-uskuna, ehtiyot qismlar va xomashyo materiallarini xarid qilish, hunarmandchilikni rivojlantirish markazlari, "usta-shogird" maktablarini tashkil etish, uy-muzeylar va ustaxonalar qurish yoki shu maqsadlarda bino va inshootlar sotib olish uchun – 3 yilgacha muddatga hamda aylanma mablag'larini to'ldirish uchun 18 oygacha muddatga ajratiladi;

v) kreditlar mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha tuman (shahar) hokimi yordamchisining (keyingi o'rinlarda – hokim yordamchisi) o'ziga birlashtirilgan

mahallada istiqomat qilayotgan (joylashgan) qarz oluvchiga beradigan tavsiyasi asosida ajratiladi;

g) chorvachilikni rivojlantirish yoʻnalishida kreditlar ustuvor ravishda kamida 10 dan 50 boshgacha chetdan keltirilgan naslli chorva mollarini (qoramol, qoʻy, echki) boqish uchun kichik fermalarni tashkil etishga beriladi;

d) “etakchi” tadbirkorlik sub’ektlariga dehqon xoʻjaliklari yer maydonlari va aholi tomorqalarida qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini kooperatsiya asosida yetishtirish va yetishtirilgan mahsulotlarni xarid qilish uchun aylanma mablagʻlarni toʻldirishga kreditlar ajratiladi.

Tiklanish va taraqqiyot jangʻarmasi dasturlar doirasida “Agrobank” ATBga ajratilgan 2,9 trillion soʻm va “Mikrokreditbank” ATBga ajratilgan 1,3 trillion soʻm miqdoridagi resurslarni mazkur banklarning ustav kapitalini oshirishga yoʻnaltiradi hamda vakolatli banklarga dastur koordinatorlarining taqsimotiga muvofiq 3,65 trillion soʻm miqdordagi kredit resurslarini 3 yillik imtiyozli davr bilan 7 yil muddatga ajratadi.

TAHLILLAR

Sobiq ittifoq davrida “aholi farovonligi” tushunchasi keng qoʻllanilgan va bunda hayot faoliyatining sifat koʻrsatkichlari “aholining turmush tarzi”, miqdor koʻrsatkichlari esa “aholining turmush darajasi” bilan ifodalangan.

Shuningdek, aholining farovonlik darajasini tavsiflovchi boshqa atamalar va tushunchalar mavjud. Aholi farovonligi darajasining eng mufassal talqini quyidagicha: aholi farovonligi – bu jismoniy, maʼnaviy va ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanish darajasi, qondirilganlik miqyosi va ularni qoniqtirish uchun yaratilgan imkoniyatlarni aks ettiruvchi umumiy ijtimoiy – iqtisodiy kategoriyadir.

Bunday talqin aholi farovonligi darajasining sifat va miqdor koʻrsatkichlarini yanada toʻliqroq ifodalashga imkon yaratadi. Aholi farovonligi konsepsiyasi tamoyillar va koʻrsatkichlar tizimiga asoslanuvchi, aholining farovonlik darajasini oshirishga qaratilgan gʻoyani ifodalaydi. Aholi farovonligi darajasining konsepsiyasi koʻzda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish strategiyasi va yoʻnalishlari, bosqichlarini belgilab beradi. Bozor munosabatlariga oʻtish davrida Oʻzbekistonda yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga javob beradigan aholi farovonligi darajasi konsepsiyasini yaratishga zarurat tugʻildi.

Mazkur konsepsiyani shakllantirishda soʻnggi yillarda jahon amaliyotida keng qoʻllanilayotgan “turmush sifati” konsepsiyasining ayrim qoidalaridan foydalanish mumkin. Tarixan ushbu konsepsiya aholi hayot faoliyatining iqtisodiy parametrlarini

aks ettiruvchi “global ish bilan bandlik”, “turmush darajasi” kabi konsesiyalarning rivojlanishi asosida yuzaga kelgan. Bu konsepsiya inson jamoalarining jismoniy, aqliy va ijtimoiy barkamolligini belgilovchi shartlarni shakllantiradi. Bu yerda gap faqat 8 turmush sifatini baholovchi ob’ektiv omillar, ya’ni ovqatlanish, uy-joy, ish bilan bandlik, ta’lim darajasi haqida emas, balki aholi tomonidan o’zining farovonligi, baxt, qoniqish, rohat kabi tushunchalarni sub’ektiv his etish to’g’risida ham boradi. Masalan, salomatligi va sog’lig’i darajasi, oilaviy munosabatlari, ishi, moddiy ahvoli, yaratuvchanlik qobiliyati va boshqa shu kabilardan qoniqish hosil qilishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shunday qilib, turmush sifati konsepsiyasi insonning atrof-muhit bilan o’zaro munosabatlarini ham o’z ichiga oladi. Bu munosabatlar ehtiyojlarning qondirilganligi va mavjud imkoniyatlarni kutilgan imkoniyatlarga mosligi darajasini xarakterlaydi. Farovonlik darajasi aholi hayot faoliyatining ma’lum bir qirrasini to’g’risida tasavvur beradigan ko’rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi. Aholining farovonlik darajasi to’g’risida batafsil ma’lumotga ega bo’lish uchun aholi daromadlari va ehtiyojlari, iste’mol darajasi va tarkibi, uy-joy, mol-mulk, madaniy-maishiy buyumlar va boshqa imkoniyatlar bilan ta’minlanganlik darajasini chuqur o’rganish lozim.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 2020 yil 27 fevral kuni tadbirkorlikni rivojlantirish orqali kambag’allikni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar bo’yicha videoselektor yig’ilishida kambag’allik darajasi chuqurlashib ketganligini aytib, “...biz shu paytgacha aksariyat fuqarolarimiz haqiqatan ham kambag’al ekanini ko’rib-ko’rmaslikka, eshitib-eshitmaganlikka oldik. Bu noto’g’ri. Afsuski, dastlabki hisob-kitoblarga ko’ra, xalqimizning 4-5 foizi kambag’al ekani aniqlandi. Endi yashirish kerak emas, og’ir sharoitlarda yashayotgan odamlarimizning asl muammosi, vaziyatini tushunishimiz, barcha toifadagi rahbarlar dunyoqarashimizni o’zgartirishimiz lozim bo’ladi. Bizdagi ma’lumotlarga ko’ra, Qashqadaryo viloyati kambag’allik muammosi bo’yicha eng og’ir hudud hisoblanadi. 700 ming aholi kambag’al. Bu jami aholining qariyb 21 foizini tashkil etmoqda. Bu vaziyatda Qashqadaryoda rahbarlar bir joyda o’tirishi mumkin emas. Odamlarimizni bunday og’ir sharoitdan qanday chiqarib olamiz, degan savolni o’ziga berishi lozim. Shuningdek, Qoraqalpog’iston Respublikasida 500 ming, Surxondaryo viloyatida 500 ming, Namangan viloyatida 400 ming, Jizzax viloyatida 210 ming va Sirdaryo viloyatida 130 ming aholi kambag’al. Bu raqamlarni mahallalar kesimida olsak, yanada og’ir raqamlarga guvoh bo’lamiz. Masalan, Parkent tumanining «Yangiobod» mahallasida 1039 nafar kam ta’minlangan va kambag’allar bor. Oltinsoy tumani «Mirshodi» mahallasida 906 nafar, Boysun tumani «To’da» mahallasida 504

nafar fuqarolarimiz og‘ir ahvolda” yashayotganini ochiq oydin ta’kidladi. Bu ko‘rsatmalar farovonlikni oshirishda muhim statistik real ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

XULOSA

Albatta, farovonlikni oshirishda davlatimiz tomonidjan qishloq xo‘jaligida olib boriladigan o‘zgarishlarning barchasi fermer xo‘jaliklari faoliyati bilan bog‘liqdir. Shu jihatdan, fermer xo‘jaliklarini qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish sohasining yetakchi bo‘g‘iniga aylantirib borish maqsad qilingan va buning uchun sohada olib boriladigan ishlar strategiyada aniq belgilab berilgan:

aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash;

qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish;

soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investisiyaviy jozibadorlikni oshirish;

tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta‘minlash; davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish;

tarmoqni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish;

qishloq xo‘jaligida ilm-fan, ta‘lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish;

qishloq hududlarini rivojlantirish;

tarmoq statistikasining shaffof tizimini ishlab chiqish.

Chunonchi, mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali:

– o‘rta mulkdorlar sinfi shakllanadi; – makroiqtisodiy beqarorlik, ishsizlik va taqchilik kabi iqtisodiy muammolar barham topadi; – sog‘loq raqobatchilik muhitining yaratilishi orqali YaIMning miqdor va sifat jihatidan o‘sishi kuzatiladi;

– ichki bozor zarur tovar (xizmat)lar bilan to‘yinadi va ularning sifati oshadi;

– va pirovardida aholi turmush darajasining o‘shiga erishiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 dekabrda PQ-31-sonli “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta‘minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori aholi farovonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur qarorga binoan respublikadan hududlarga biriktirilgan vakillar eng avvalo hokimning birinchi o‘ribosari va hokim yordamchilariga ko‘maklashish bilan birga, har kuni bitta mahallaga chiqqan holda kamida o‘nta xonadonga shaxsan

tashrif buyurib, mavjud holatni hokim yordamchilari bilan birga o'rganadi. Aholining quyu tizimlariga tushib, joylarda amalga oshirilayotgan davlat siyosati va islohotlarning mazmun-mohiyatini tushuntiradi, aniqlangan muammolarni joyida hal qilish choralari ko'radi.

Hokim yordamchilari, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish masalalari bo'yicha sektor rahbarlari bilan birgalikda har bir mahallani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlarini belgilaydi, xonadonbay ro'yxat asosida har bir mahalla kesimida haqiqiy ijtimoiy vaziyatni aniqlaydi hamda oyma-oy amalga oshiriladigan chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqadi.

Natijada har bir mahallaning «o'sish nuqtasi» dan kelib chiqib, yetakchi tadbirkorlar va hokim yordamchilari taklif etayotgan yangi loyihalarni amalga oshirishga ko'maklashadi, mahallalarda aholining kundalik ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan xizmatlar turlarini rivojlantiradi.

Aholini, birinchi navbatda ishsiz yoshlar va ayollarni kasb-hunar va tadbirkorlikka o'qitish hamda ularning bandligini ta'minlash ishlarini tashkil qiladi.

Tuman (shahar) hokimlari hamda tuman fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi bilan hamkorlikda aholi tomorqalaridan samarali foydalanib, uy sharoitida dehqonchilik, chorvachilik, parrandachilik, quyunchilik, asalarichilik, urug'chilik, ko'chatchilik, gulchilik kabi faoliyat turlarini yo'lga qo'yishga ko'maklashadi.

Bir so'z bilan aytganda olib borilayotgan samrali ishchan islohotlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish nafaqat davlat va jamoat taraqqiyotida, balki xar bir insonning yuksalib borayotgan xayotiy ehtiyojlarini qondirishda muhim ahamiyatga ega, ya'ni xizmat ko'rsatish, chakana savdo, oziq-ovqat maxsulotlarini ishlab chiqarish kabi soxalarda ushbu faoliyat yaqqol namoyon bo'ladi.

Ayni paytda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal o'sishini ta'minlash, xususiy mulkni ximoya qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi ba'zi ma'muriy to'siqlarni bartaraf etish, respublikamizda investisiya va ishbilarmonlik muhitini sifat jixatidan yangi bosqichga ko'tarish orqali xalqaro me'yorlarga to'liq javob berishini ta'minlashda o'z aksini topadi.

2021 yil yakuniga iqtisodiy faollikning bosqichma-bosqich tiklanishi sharoitida, YaIM o'sishi 7 foiz (2020 yilda 1,7%) miqdorida prognoz qilinmoqda. 2022 yilda iqtisodiy o'sish prognozi 6,0 foizni tashkil etadi va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari 2024 yilga kelib, 6,6%gacha o'sishi kutilmoqda.

2022 yilda YaIM o'sishining asosiy omillari bo'lib, iqtisodiyot tarmoqlari o'sish sur'atlarining inqirozgacha bo'lgan davr qiymatlariga qadar bosqichma-bosqich

tiklanishi, uy xo'jaliklari yakuniy iste'molining o'sishi, asosiy kapitalga investisiyalar, shuningdek, tashqi savdo faoliyatini tiklanishi asnosida eksport-import operatsiyalari hajmining o'sishi hisoblanadi.

REFERENCES

1. Economic Impact [Электронный ресурс] / World Travel and Tourism Council. –Режим доступа: <https://www.wttc.org/economic-impact/>. – Дата доступа: 02.09.2019.
2. Country Data [Электронный ресурс] / World Travel and Tourism Council. –
3. Режим доступа: <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/country-data/>. –Дата доступа: 02.09.2019.
4. Малое предпринимательство: организация, экономика, управление: Учебное пособие. / Под ред. А. Д. Шереметова. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 480 с.
5. Рақамли иқтисодиёт: Ўзбекистонда ривожлантириш истиқболлари ва жаҳон амалиёти. Халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари – Тошкент: Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби 2020. – 979 б.
6. Ходжаев Р., А.Эгамбердиев, Ф.Қ. Шоюсупова. Кичик бизнесни бошқариш. ТМИ Ўқув кўланма. Т.: “IQTISOD - MOLIYA”, 2008
7. Umarjonov, S.S. (2021). Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o'qitishda Fahriddin Roziyning ontologik qarashlarining o'rni va ahamiyat. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 1029-1038.
8. [el.tfi.uz/images/2019_Инновацион_иқтисодиёт...](#)
9. Umarjonov, S. (2021) Ijtimoiy fanlarni o'qitishda Fahriddin Roziy asarlarining o'rni va ahamiyati. Yangi O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy-innovatsion yo'nalishlari Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 116-123.
10. Umarjonov, S.S., Safarov, M.K. (2021). Fahriddin Roziyning “Latoif ul-g'iyosiyot” qo'lyozma asarida aql va e'tiqod masalasining qo'yilishi va uning diniy-falsafiy germeneytik tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1058-1068.

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALAR INNOVATSION SALOHIYATINI BOSHQARISH

Xamrokulov Ulug‘bek Abudraxmatovich
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Oziq-ovqat sanoati har doim ham o‘zining dolzarbligini yo‘qotmagan. Oziq-ovqat sanoati korxonalari samaradorligini oshirishda korxonalar innovatsion salohiyatini boshqarishni yaxshilash bugungi kunda korxonalar boshqaruvchilari oldida turgan asosiy maqsadlardan xisoblanadi.

***Kalit so‘zlar:** oziq-ovqat sanoati, kuchli raqobat, samaradorlik, boshqaruv, innovatsion salohiyat, innovatsion salohiyatni boshqarish.*

УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ МОЩНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Хамрокулов Улугбек Абдурахматович
Докторант Андижанского государственного университета

АННОТАЦИЯ

Пищевая промышленность не всегда теряет свою актуальность. Совершенствование управления инновационным потенциалом предприятий при повышении эффективности предприятий пищевой промышленности является одной из основных задач, стоящих сегодня перед руководителями.

Ключевые слова: пищевая промышленность, сильная конкуренция, эффективность, управление, инновационный потенциал, управление инновационным потенциалом.

MANAGEMENT OF INNOVATIVE POWER OF FOOD INDUSTRY ENTERPRISES

Hamrokulov Ulugbek Abdurahmatovich
Phd Researcher of Andijan State University

ABSTRACT

The food industry has not always lost its relevance. Improving the management of innovative capacity of enterprises in improving the efficiency of enterprises in the food industry is one of the main goals facing managers today.

Key words: food industry, strong competition, efficiency, management, innovative potential, innovative capacity management.

KIRISH

Globalashuv jarayonlari kuchaygan davrda turli hudud va mintaqalar o'rtasida barcha sohalar kabi ijtimoiy-iqtisodiy va savdo yo'nalishlarida xam hamkorlik aloqalarining rivojlanishi kuzatilmoqda. Buning natijasida mintaqalarda faoliyat yuritayotgan kompaniyalar o'zlarining haridorlari auditoriyasini kengaytirish maqsadida boshqa mintaqalarda xam o'z faoliyatlarini olib borish xoxish va rejalari paydo bo'ladi. Bunda birinchidan, ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar soni ko'paysa, ikkinchidan ularning xaridorlari auditoriyasi kengayib, mijozlarning boshqa mintaqalardan farq qiladigan mahsulot va hizmat qo'rsatilishiga talab paydo bo'ladi. Yuqorida keltirilgan masalalarni yechilishida korxonalar innovatsion salohiyatini boshqarishning samarali tashkil qilinishi zamon talabiga aylanib qoldi.

Xozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 9 sentyabrdagi "Respublika oziq-ovqat sanoatini jadal rivojlantirish hamda aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'laqonli ta'minlashga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4281-son Qarori yuqorida keltirilgan fikrimizni tasdiqlaydi [1].

Erkin bozor iqtisodiyoti munosabatlariga asoslangan sharoitda korxonalar raqobatbardoshlilik darajasini ta'minlashda korxonalar boshqaruvini zamon talablari asosida tashkil qilish, xususan korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish masalasiga a'loxida e'tibor qaratish kerak.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Innovatsion menejment bugungi kunda kompaniyalarni zamon talablari darajasida boshqarishning nazariy asosi hisoblanadi. Innovatsion menejment, innovatsion salohiyat, innovatsion salohiyatni boshqarish va unga ta'sir qiluvchi omillar yuzasidan jaxonda ko'plab tadqiqotchi va olimlar ilmiy izlanishlar olib borishgan. Jumladan korxonaning innovatsion salohiyati yuzasidan B.Lavson, D.Samson [2], F.Damanpour [3], D.Tviis, G.Pisano va A.Shuen [4], M.Terziovski [5], P.Sakari [6], R.Fatxutdinov [7], P.Zavlin [8], A.Nikolaev [9], Chjan Sya [10] ilmiy tadqiqot ishlari olib borishgan. Mahalliy tadqiqotchi olimlardan sanoat korxonalarida innovatsion salohiyat va uni boshqarish yuzasidan N.Yo'ldoshev, Sh.Mirsaidova. Y.Goldman [11], Sh.Zaynutdinov [12], G.Shanazarova [13], D.Mamadjanov [14], N.Xidirovlarning [15,16] ilmiy tadqiqot ishlarida tadqiq etilgan. Lekin shuni alohida ta'kidlash zarurki, yuqorida nomlari zikr etilgan olimlar

tomonidan aynan oziq-ovqat sanoati korxonalarining innovatsion salohiyatini boshqarish yuzasidan yetarlicha izlanishlar olib borilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tadqiqotchi va olimlarning mavzuga oid nazariy qarashlarini o'rganish davomida mantiqiy fikralsh, tizimli yondashuv, qiyosiy taxlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovatsion menejment boshqaruvda yangi yo'nalish xisoblanganligi sababli unda qo'llaniladigan tushunchalar xam zamonaviy va keng qamrovli. Innovatsion salohiyat xam shunday iqtisodiy atamalardan biridir.

B.Lavson xamda D.Samsonlarning qarashlarig ko'ra innovatsion salohiyat bilim va g'oyalarni doimiy ravishda korxonada va uning manfaatdor tomonlarining manfaati uchun ishlab chiqarish jarayonlariga, yangi maxsulotlar ishlab chiqarilishiga xamda tizimlarga transformatsiya bo'lish jarayonlarida shakllanadi [2]. F.Damanpourning fikriga ko'ra korxonaning innovatsion salohiyati korxonaning ichki va tashqi muxit omillari asosida shakllanib, uning umumiy kompleks innovatsion xolatini ko'rsatadi [3].

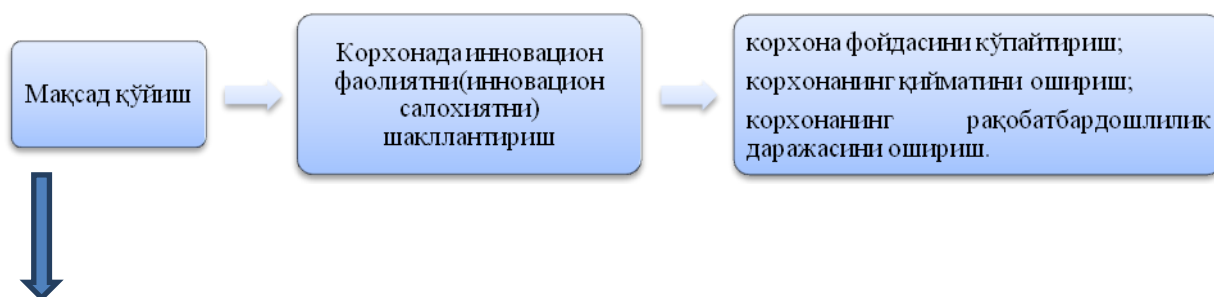
Korxonaning innovatsion salohiyati korxonaning barcha jixatlari, yangilikni yaratish va undan amaliyotda foydalanish qobiliyatini ifodalab quyidagi: moddiy-texnik resurslari, moddiy va nomoddiy aktivlari, moliyaviy resurslari, tashkiliy resurlar, kadr resurslari, ijtimoiy-ruxiy omil resurslaridan tashkil topadi [12]. Korxonaning innovatsion salohiyati korxonada innovatsiyalarni realizatsiya qilish imkoniyati bo'lib, elektron savdo, barqaror rivojlanish va yangilangan maxsulotlar ishlab chiqarilishida namoyon bo'ladi [5].

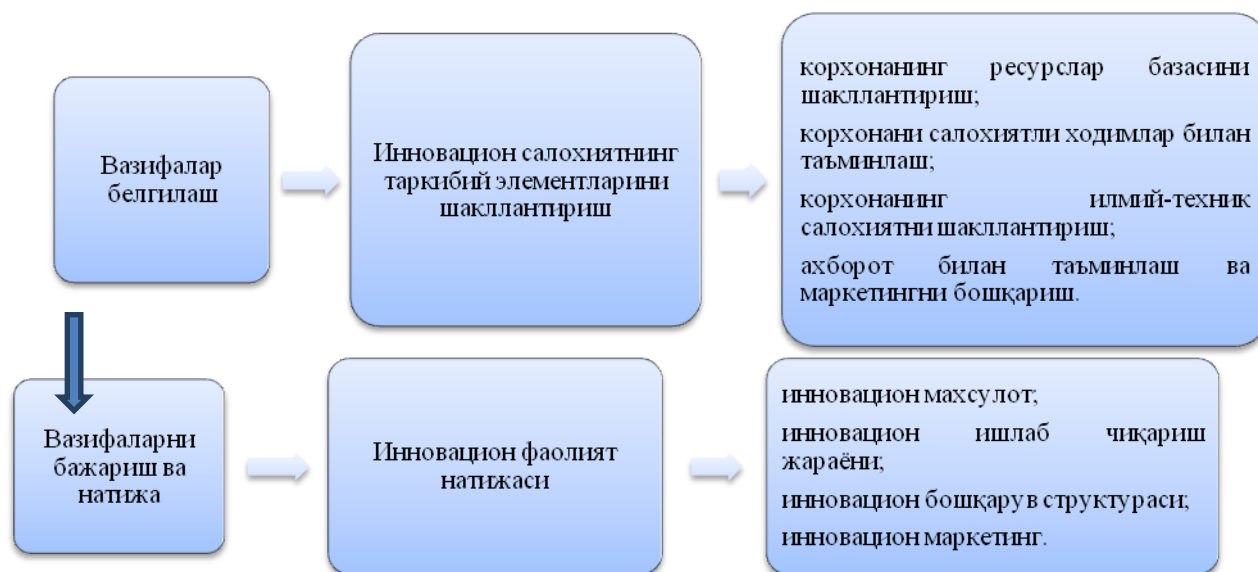
Canoat korxonalarining innovatsion salohiyatini shakllanishi ko'p jixatdan korxonaning moliyaviy xamda inson kapitali elementlarining imkoniyatlari asosida rivojlanadi [17]. Tadqiqotchilarning diqqat markazida korxonaning innovatsion salohiyati birinchi navbatda korxonaning moliyaviy xolati xamda korxonaning inson kapitali xolatiga bog'liqligi turadi. Shu sababdan korxonalarining innovatsion salohiyatiga eng katta ta'sir kiluvchi yagona almashtirib bo'lmaydigan omil bu inson omilidir. Xar qanday yangilik (innovatsiya) qilish va uni faoliyatga realizatsiya qilish uchun albatta moliyaviy resurslar talab etiladi xamda uni realizatsiya qilish jarayonini samarali bo'lishi qo'p jixatdan korxonaning raxbar xamda ishchi xodimlarining salohiyatiga bevosita bog'liq.

Korxonaning innovatsion salohiyati - korxonaning innovatsion salohiyatni shakllantirish, amaliyotga realizatsiya qilish xamda rivojlantirish jarayonlarini o'z ichiga oluvchi munosabatlar majmuasi bo'lib, korxonaning innovatsion faoliyatni olib borishga imkoniyat, qobiliyat xamda tayyorgarlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich xisoblanadi.

Innovatsion salohiyat boshqarish korxonaning umumiy boshqaruvining ajralmas va doimiy tarkibiy qismi xisoblanadi. Menejmentning zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llab, korxonani resurslar bilan ta'minlash, uni rejalashtirish, shakllantirish, amalga oshirish xamda nazorat qilish jarayonlari innovatsion salohiyatni boshqarishning samaradorligini ta'minlaydi.

Oziq-ovqat sanoati korxonlarida innovatsion salohiyatni boshqarishda korxonaning inson resurslari to'g'ri boshqarilishi eng muxim masalalardan biri hisoblanadi. Buning sababi korxonalarda innovatsion yangiliklarni realizatsiya qiluvchi aksariyat xollarda ularni amalga oshiruvchi shaxslar aynan korxonaning salohiyatli xodimlari xisoblanadi. Shu sababdan inson omili innovatsion salohiyat darajasini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri bo'lib, ularning bilim va malakalarini oshirishga yo'naltirilayotgan xarajatlar uzoq muddatli investitsiyalar sifatida qaraladi. Xodimlar orasida korporativ xamda innovatsion muhitni shakllantirish ularning innovatorlik darajasini oshiradi. Oziq-ovqat sanoati ishlab chiqarish va maxsulotlarni saqlab savdo rastalariga yetkazib berish ma'lum bir majburiy shartlariga ega. Shu jihatidan oziq-ovqat sanoati korxonalari boshqa sanoat korxonalari boshqaruvida farq qiladi. Oziq-ovqat sanoati korxonlari innovatsion salohiyatni boshqarish jarayonida ishlab chiqariladigan oziq-ovqat maxsulotlari ularni qadoqlash, omborlarda saqlash, bozor rastalariga yetkazib berishda maxsulotning yaroqsiz bo'lib qolishini oldini olishda inson omili boshqaruvning eng muhim ob'ekti hisoblanadi (1-rasm).

1-rasm. Korxonalarning innovatsion salohiyatini boshqarish mehanizmi³³³

Innovatsion salohiyatni boshqarish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasida yuqoridagi chizma shakllantirildi.

Korxonaning innovatsion salohiyati xodimlar salohiyati, moliyaviy-iqtisodiy resurslar salohiyati, ilmiy va texnik salohiyat, ishlab chiqarish texnologiyasi slohiyati, boshqaruv-tashkiliy salohiyati, marekting xizmati va axborot bilan ta'minlanganlik salohiyatlari jamlanmasidan tashkil topadi [18].

Sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini boshqarishning birinchi bosqichida innovatsion salohiyatni shakllantirish maqsadi belgilanadi. Bunda korxonaning strategik rejalariga mos innovatsion maqsad va vazifalar tuziladi. Keyingi bosqichda innovatsion salohiyatning tarkibiy qismlari shakllantiriladi xamda innovatsion faoliyatni yurtishida o'z vazifalarini bajarishga kirishiladi. Bu bosqichda korxonaning innovatsion salohiyatining tarkibiy qismlari to'liq shakllanganligi innovatsion salohiyatning samarali natijalarga erishish imkoniyatini beradi. Uchinchi bosqichda korxonaning innovatsion faoliyati amalga oshiriladi. Innovatsion faoliyat natijasida innovatsion maxsulot yoki hizmat, boshqaruv usuli, ishlab chiqarish jarayonlari yoki ishlab chiqarish bosqilaridagi yangilik, o'zgarishlar yakuniy natija sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Tadqiqotchi va olimlarning korxonalar innovatsion salohiyati va uni boshqarish bo'yicha ilmiy ishlarini o'rganish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarimiz natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

³³³ Ilmiy tadqiqotlar tomonidan shakllantirilgan

korxonalarining innovatsion salohiyati – korxonada innovatsion faoliyatni tashkil etuvchi mexnat resurslari, moddiy-texnik resurslar, moliyaviy resurslar, marketing va axborot resurslari xamda tashkiliy-boshqaruv mexanizmlar yig‘indisi hisoblanadi;

innovatsion salohiyat – korxonada innovatsion faoliyatni olib borish va uning natijalarini tahlil qilinishida korxonada innovatsion faoliyati holati darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich sifatida ko‘rish mumkin.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining innovatsion salohiyatini boshqarishda maqsad qo‘yish, uni shakllantirish xamda amalga oshirish bosqichlarida oziq-ovqat mahsuloti ishlab chiqarishning vaqt omilini, oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta‘minlashga alohiyada ahamiyat berish korxonaning strategik va innovatsion maqsadlarni samarali bajarilishiga olib keladi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 9 sentyabrdagi “Respublika oziq-ovqat sanoatini jadal rivojlantirish hamda aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘laqonli ta‘minlashga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4281 son Qarori. Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 30.04.2021 y., 06/21/6218/0398-son.
2. Lawson, B. and Samson, D. (2001). Developing innovation capability in organizations: A dynamic capabilities approach. *International Journal of Innovation Management*, 5 (3), 377–400.
3. Damanpour, F. (1991). Organizational innovation: A meta-analysis of effects of determinants and moderators. *Academy of Management Journal*, 34, 555–590.
4. Teece, D.J., Pisano, G. and Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18, 509–533.
5. Terziovski, M. Building Innovation Capability in Organizations An International Cross-Case Perspective. University of Melbourne, Australia P.Imperial College Press 2007. 19 p.
6. Sakari, P. Enhancing Innovation Capability and Business Opportunities: Cases of SME-Oriented Applied Research. *JYVÄSKYLÄ* 2012. 32 p.
7. Фатхутдинов, Р.А. Инновационный менеджмент. СПб.: Питер, 2008. 448 с.
8. Завлина, П.Н., Казанцева, А.К., Миндели, Л.Э.. Основы инновационного менеджмента: Теория и практика / Под ред. М.: Экономика, 2000. 475 с.
9. Николаев, А. Инновационное развитие и инновационная культура // Проблемы теории и практики управления. 2001. № 5. 75–79 с..
10. Чжан, С. Оценка и управление инновационным потенциалом предприятия угольной промышленности. Диссертация. Санкт-Петербург – 2017. 35 с.

11. Yo‘ldoshev, N.Q., Mirsaidova, Sh.A., Goldman, Y.D. Innovatsion menejment – T.: TDIU. Darslik 2011. 286 b.
12. Zaynutdinov, Sh.N. Innovatsion salohiyatni oshirish strategiyasi // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, sentyabr 2011.
13. Shanazarova, G. Sanoat korxonalarida innovatsion salohiyatni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Dissertatsiya, Toshkent-2018.
14. Mamadjanov, D.. Avtomobil sanoati korxonalarining innovatsion salohiyatini oshirish va uni boshqarish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2018 yil. 3-5 b.
15. Khidirov, N. (2020). “Specific features of financing investment activity of industrial enterprises”. *International Finance and Accounting*: Vol. 2020: Iss. 1, Article 31. <https://uzjournals.edu.uz/interfinance/vol2020/iss1/31>
16. Khidirov, N.G. Methods and mechanisms of financing investment activities in industrial enterprises // *International Journal of Economics, Commerce and Management*. – United Kingdom, 2020. Volume 8, Issue 7, 310-325 p.
17. Danilina, H., Mingaleva, Z. Improving of Innovation Potential Efficiency of Industrial Enterprises. Article in *Middle East Journal of Scientific Research*. January 2013. 191-193 p.
18. Hamrokulov, U.A. Innovation Capability is the Source of Developing of Enterprise. *Journal of Marketing and Emerging Economics*. Volume: 2 Issue: 3 in March 2022. 31 p.

MAMLAKATIMIZDA AGRAR SIYOSATNI AMALGA OSHIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

J.Z.Farmanov

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti
“Moliya” kafedrasida katta o'qituvchisi

N.Rimboyeva

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti talabasi

F.Qaxramonov

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mamlakatimiz agrar sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasida davlatimizning olib borayotgan agrar siyosati va uning asosiy yo'nalishlariga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

***Kalit so'zlar:** agrar siyosat, agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, agrar tarkib, agrar iqtisodiyot, oziq – ovqat xavfsizligi, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash.*

ABSTRACT

This article develops proposals for ongoing reforms in the country's agrarian sector, as well as the agrarian policy of the state and its main directions in the development of agriculture.

***Keywords:** agricultural policy, agricultural market, investment, credit, finance, scientific, technical and technological activities, taxes and taxation, social environment, agricultural structure, agricultural economy, food security, modernization and diversification.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье развиваются предложения по проводимым реформам в аграрной сфере страны, а также аграрной политике государства и ее основным направлениям в развитии сельского хозяйства.

***Ключевые слова:** аграрная политика, аграрный рынок, инвестиции, кредит, финансы, научно-техническая и технологическая деятельность, налоги и налогообложение, социальная среда, аграрная структура, аграрная экономика, продовольственная безопасность, модернизация и диверсификация.*

KIRISH

Jahon yer fondi bugungi kunda 13,4 mlrd.gektarni tashkil qiladi, uning atigi 1,5 mlrd.gektari, ya'ni 11 % qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun iqtisodiy jihatdan qulay hisoblanadi³³⁴. Lekin shunga qaramay, ushbu yerlar meliorativ holatining buzilishi, eroziya, qurg'oqchilik, sho'rlanishning kuchayishi va yer osti suvlarining ta'siri, sanoat va transport qurilishlari, foydali qazilmalarning ochiq tarzda o'zlashtirilishi natijasida sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining kamayishi keskinlashib bormoqda. Shuning uchun dunyo yer fondining asosiy muammosi – sug'oriladigan yerlarni saqlab qolish va ularning unumdorligini oshirib borish bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan jahonda sug'oriladigan yerlar unumdorligini oshirish va undan foydalanish samaradorligini oshirishning amaliy natijalariga qaratilgan keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda,

Ma'lumki, O'zbekiston respublikasi aholisi soni yuqori sur'atlar bilan o'sib borishi, qishloq xo'jaligi yerlarining boshqa toifaga o'tkazilishi va global iqlim o'zgarishi ta'sirining keskinlashuvi oqibatida "oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sug'oriladigan yer maydonlari o'lchami 24 %ga (0,23 gektardan 0,16 gektargacha), qisqardi"³³⁵, bonitet bali 60 dan yuqori yerlarning maydoni 10,4 %ga qisqarib ketgan bo'lsa, yer sifati bo'yicha o'rtacha va o'rtachadan past maydonlar 14,0 %ga ko'paydi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi PF-3226-sonli va 2007 yil 29 oktyabrdagi "Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari va "2013-2017 yillar davomida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori va 2019 yil 17 iyun PF-5742-son "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2019 yil 23 oktyabr PF-5853-son "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonlari va 2020 yil 1-maydagi PQ-4700-son "Koronavirus pandemiyasi davrida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, mavjud resurslardan oqilona foydalanish, qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari aynan agrar sohani, xususan, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda muhim hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy asoslari yaratildi.

³³⁴Центр экономических исследований Узбекистана. www.cer.uz

³³⁵O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi PF-5742-sonli farmoniga ilova. "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi".

METODLAR

Tadqiqot jarayonida qiyosiy mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Agrar siyosat- umumiy iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo'lib, qishloq xo'jaligi tarmog'i oldiga qo'yilgan vazifalarga erishishni ta'minlashga qaratilgan yer bilan bog'liq munosabatlarni isloh qilish asosida agrar munosabatlarni shakllantirish hamda shu munosabatlar ijrosini ta'minlashga qaratilgan agrotexnologik, tashkiliy va iqtisodiy tamoyil hamda vositalar majmui hisoblanadi.

Agrar siyosat - iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u qishloq xo'jaligi va unga bog'liq xo'jalik sohalarini qamraboladi. Agrar siyosatni davlatning agrar iqtisodiyot doirasida harakatga keltiriladigan jarayonlar shakli va metodlari ko'rinishidagi faoliyati deb ham tushunish mumkin. Agrar siyosat o'zida qishloq aholisini moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar siyosatning asosiy sohalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: agrar bozor; investitsiya; kredit; moliya; ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat; soliqlar va soliqqa tortish; ijtimoiy muhit; maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish.

Agrar siyosatning asosiy vazifalaridan biri sifatida agrar qonunchilikka ta'sir o'tkazish, u orqali yer va yer bilan ishlovchilarning manfaatini ko'zlab ish olib borish hisoblanadi.

Agrar tarkib - mamlakat rivojlanishi bilan bog'liq holda qishloq xo'jaligini tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishining natijasidir. Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo'jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog'liq yig'indisidir. U mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

Agrar siyosatning asosida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Qishloq xo'jalik bozorlari qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uchun zarur bo'ladigan omillar, ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini birlashtiradigan iqtisodiy vositadir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish hisoblanadi. Shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish eng muhim masalalardan hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida bozorlarni to'g'ri tashkil

qilish va agrar siyosatni to'g'ri olib bormasdan iqtisodiy samaradorlikka erishib bo'lmaydi.

Samarali agrar siyosat yuritishdan maqsad mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini yetarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash hisoblanadi.

Agrar siyosat ma'lum bir mustaqilliklarga ega va u faol tarzda agrar iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatib boradi. Agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga ta'siri odatda ikki xil bo'ladi: u rivojlanishni yoki tezlashtiradi, yoki sekinlashtiradi. Agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga ijobiy ta'siri ilmiy asoslangan siyosat bo'lgandagina bilinadi. Agrar iqtisodiyot va agrar siyosatning o'zaro aloqadorligini yoki birining ikkinchisidan ayni holatda ustunligini siyosiy yoki xo'jalik yo'nalishidagi masala birinchi qo'yilayotganligi bilan ajratib olish mumkin. Bunda quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

- ❖ birinchidan, bir butunlik, ya'ni agrar iqtisodiyot va agrar siyosatning o'zaro mustahkam aloqada va munosabatda ekanligi;
- ❖ ikkinchidan, agrar iqtisodiyotning birlamchi, agrar siyosatning ikkilamchi ekanligi;
- ❖ uchinchidan, agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga faol ta'sir ko'rsatishini.

Agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga faol ta'siri agrar siyosatning faoliyat doirasini belgilab olishga yordam beradi. Agrar siyosatning mohiyatini ko'rib chiqishda, quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- ❖ agrar siyosat siyosiy munosabatlar doirasiga kiradi, chunki u o'zida davlat, davlatlararo va shu kabi doiradagi munosabatlarni mujassamlashtiradi;
- ❖ agrar siyosatning xususiyatlari agrar iqtisodiyotning maxsus xususiyatlaridan kelib chiqadi. Agrar iqtisodiyotning asosida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, taqsimoti, ayirboshlashi va iste'molini boshqarish bilan bog'liq iqtisodiy qonunlar yotadi. Shuning uchun ham agrar siyosat ham shu qonunlar hukmronligi ostida olib boradi;
- ❖ agrar siyosat umumjamiyat munosabatlari tizimida muhim o'ringa ega.

Boshqacha aytganda, u agrar iqtisodiyotga yaqin joylashgan, uning ifodasi va yakuni sifatida namoyon bo'ladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Agrar siyosatning boshqa bir muhim vazifalaridan biri agrar qonunchilikka ta’sir ko’rsatish hisoblanadi. Agrar sohada bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida davlat, birinchi navbatda, agrar bozordagi ishlab chiqaruvchilar va ist’emolchilar huquqlarini himoya qilish vazifasini qo’yadi. Iqtisodiy faoliyat bir me’yorda ketishi uchun faoliyat ko’rsatuvchi sub’ektlar qonuniy himoya qilingan bo’lishi kerak. Avvalo, xo’jalik yurituvchilarning yerga nisbatan va mulkka nisbatan faoliyatlarini erkin bo’lishiga erishish lozim. Shuning uchun ham qishloq xo’jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga mulk huquqini kafolatlaydigan agrar qonunchilik zarur.

Agrar siyosatning aniq vazifalariga quyidagilar kiradi:

- ❖ mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash;
- ❖ qishloq xo’jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta’minlash;
- ❖ atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish.

Umuman olganda, O’zbekiston qishloq xo’jaligini rivojlantirish quyidagi muhim strategik maqsadlarni amalga oshirishni ko’zda tutadi:

- Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda qishloq xo’jaligida “dekapling” samarasiga erishish va organik qishloq xo’jaligini rivojlantirish;
- Paxta va g’alla maydonlarini maqbul bo’lgan nisbatlargacha qisqartirish va ulardan bo’shagan yer maydonlariga aholi iste’moli uchun zarur bo’lgan qishloq xo’jaligi ekinlari ekish va shu orqali oziq –ovqat xavfsizligini ta’minlash;
- Qishloq xo’jaligi mahsulotlari eksportini ko’paytirish orqali mamlakatimizga valyuta tushumini oshirish;
- Ko’p tarmoqli fermer xo’jaliklarini tashkil etish orqali qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash hamda shu asosda aholi bandligi va turmush darajasini oshirish.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo’lsak, agrar siyosatni amalga oshirishning strategik vazifalari bo’lib iqtisodiyot bo’yicha samarali raqobatbardosh agrosanoat ishlab chiqarishini shakllantirish, ijtimoiy soha bo’yicha qishloq aholisi turmush darajasini oshirish va qishloq joylarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, ekologiya borasida esa ekologik toza iste’mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va agrosanoatning

texnologik darajasini oshirish hamda resurslarni tejovchi texnologiyalarni joriy etish orqali tabiiy resurslarni saqlab qolish hisoblanadi. Agrar siyosatning ob'ekti milliy agrosanoat majmuasi doirasida shakllanadigan va o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish, ayirboshlash va iste'mol munosabatlari yig'inididir. Zamonaviy agrar siyosat uni amalga oshirish bilan bog'liq aniq mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga oluvchi yondashuvlar o'z ichiga oladi. Agrar siyosat qishloq hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish, yer resurslaridan samarali foydalanish, qishloqlar aholisi bandligi va turmush darajasini o'sishini ta'minlashga qaratilgan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlaridan biridir. Agrar siyosatni amalga oshirishning eng muhim yo'nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- ❖ qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga byudjet mablag'larini ajratish;
- ❖ qishloq xo'jadigi korxonalarini uchun alohida imtiyozli soliq rejimini qo'llash;
- ❖ davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligining oziq-ovqat va xom-ashyo mahsulotlarini sotib olish, saqlash, qayta ishlash va yetkazib berishni amalga oshirish;
- ❖ qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorini bojxona-tarif va turli notarif yo'llar bilan tartibga solish;
- ❖ qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorini antimonopol siyosat bilan tartibga solish.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024-son Farmoni. 2020 yil 10 iyul.
2. SZ Safoevna, MN Juraevna. Analysis of economic efficiency of the use of irrigated land in agriculture and factors on them. Journal of Contemporary Issues in Business and Government. 2021. Том 27, Номер 2, Страницы 4055-4061.
3. ZS Shoxo'jayeva. Problems and solutions in the water sector of the region. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020. Стр.21-24.
4. ЗС Шохўжаева, НЖ Мамазарова. Эффективность инновационных процессов в сельскохозяйственном развитии. "Минтақа иқтисодиётини

инвестициялашнинг молиявий-хукукий ва инновацион жиҳатлари.” Халқаро конференция.2020 й.

5. ZS Shoxo'jayeva. Efficient use of water resources in the agricultural sector. Monograph. T.: - 2012

6. Z.S.Shoxujaeva, A.B.Kurbonov. Sustainable Development Of The Agrarian Sector Depends On The Efficient Use Of Water Resources. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-8 Issue-6, August 2019.

7. ZS Shoxo'jayeva, M Norqobilov Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020.

8. ЗС Шохужаева Зарубежный опыт в сельском хозяйстве по использованию водных ресурсов. - Economics, 2020.

9. Sagdullaevna TF, Shoxo'jaeva Zebo Safoevna. Food provision of the population of the Republic of Uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal – 2021/2.

10. Utkirovna MN, Shoxo'jaeva Zebo Safoevna Organizational and economic basis for the development of cotton and textile clusters. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal – 2021/2.

MAQSUD SHAYXZODA HAYOTI VA IJODINING O'ZBEK MILLIY ADABIYOTIDAGI TUTGAN O'RNI

Abdujalilova Mohinur Valijonovna

Toshkent davlat transport universiteti Ekologiya atrof muhit muhofazasi 1kurs talabasi

Axmatjanov Ravshanjon Nematjonovich

Ilmiy rahbar: Transport energetik qurilmalar kafedrası mudiri PhD

ANNOTATSIYA

Maqsud Shayxzoda san`at, adabiyot tarix va falsafaga qiziqgan ko`p qirrali istedod soxibi bo`lgan. Bundan tashqari u mohir tarjimon ham bo`lgan. Uning yaratgan asarlari manaviy merosimiz va boyligimiz hisoblanadi. Hozirgi kunda juda ko`p joylarga Maqsud Shayxzoda nomiga berilgan. Bundan tashqari uning nomiga medal , stipendiyalar ham ta`sis etilgan..

***Kalit so`zlar:** hayoti , asarlari , she`riy to`plamlar , ocherklar, tarjima kitoblar , falsafa , adiblarning fikri , ijodiy do`stlari.*

ABSTRACT

Maksud Shaykhzoda was a multi-talented man interested in art, literature, history and philosophy. He was also a skilled translator. His works are our spiritual heritage and wealth. Today, many places are named after Maqsud Shaykhzoda. In addition, medals and scholarships were established in his name.

***Keywords:** life, works, poetry collections, essays, translated books, philosophy, writers' opinions, creative friends.*

АННОТАЦИЯ

Максуд Шайхзода был разносторонне одаренным человеком, интересовавшимся искусством, литературой, историей и философией. Он также был искусным переводчиком. Его произведения – наше духовное наследие и богатство. Сегодня многие места названы в честь Максуда Шайхзода. Кроме того, были учреждены медали и стипендии его имени.

***Ключевые слова:** жизнь, произведения, поэтические сборники, очерки, переводные книги, философия, мнения писателей, творческие друзья.*

KIRISH

Ozarbayjon naslidan bo`lib, keyinchalik o`zbek xalqining chinakam sevimli shoiri, yozuvchisi, dramaturgi, zabardast olimi sifatida dong taratgan Maqsud Shayxzoda 1908 yili Ozarbayjonning Ganja viloyatiga qarashli Oqtosh shahrida tug`ilgan. Otasi Ma`sumbek elu-yurtda katta obro`ga ega shifokor edi.

Dastlabki she'riy to'plami — „Loyiq soqchi“ (1932). Shundan keyin shahrining „O'n she'r“ (1932), „Undoshlarim“ (1933), „Uchinchi kitob“ (1934), „Jumhuriyat“ (1935), „O'n ikki“, „Yangi devon“ (1937), „Saylov qo'shiqlari“ (1938), „Kurash nechun?“ (1942), „Jang va qo'shiq“, „Ko'ngil deydiki“ (1943), „O'n besh yilning daftari“ (1947), „Yurt she'rlari“ (1948), „Zamon torlari“, „Olqishlarim“ (1949), „Yillar va yo'llar“ (1961), „She'rlar“ (1964) va boshqa she'riy to'plamlari nashr etilgan. Shoirning dastlabki ijodida va qisman 50 yillardagi ayrim she'rlarida ozarbayjon she'riyatiga xos ohanglar, minbar she'riyat belgilari ustuvorlik qilgan. Ammo Shayxzoda o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyatining tili va uslubini egallagan sayin uning she'rlarida o'zbekona musiqiy ravonlik kuchaya bordi. Shayxzoda voqelikka faol munosabatda bo'lishga intilib, xalq va mamlakat hayotida ro'y bergan muhim voqealarni tasvirlashga, mehnat va kurash qahramonlari obrazini yaratishga alohida e'tibor berdi. U shu maqsadda doston janriga qo'l urib, „O'rtoq mulk“ (1933), „Chirog“, „O'rtoq“, „Meros“, „Tuproq va haq“ (1936), „Ovchi qissasi“, „Iskandar Zulqarnayn“ (1940), „O'n birlar“, „Jenya“, „Oqsoqol“ (1943), „Axmadjonning hikmatlari“, „Uchinchi o'g'il“ (1944), „Nurmat otaning tushi“ (1947) singari liroepik asarlar yozdi. Shoirning 30-40 yillardagi she'riyatiga ham, keyingi ijodiga ham xos muhim fazilatlardan biri syujetlilikdir. Shayxzoda lirik syujet yaratishga moyil shoir sifatida xalq afsonalari va tarixiy o'tmish sahifalariga, shuningdek, zamondoshlari hayotiga murojaat etib, o'z she'rlariga balladaga xos poetik belgilar va turli poetik tafsillarni olib kirgan, so'zning she'riy qurilmadagi mavqeini oshirish choralarini ko'rgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maqsud Shayxzoda san'at va adabiyotni sevar, tarix va falsafaga qiziqgan. Maqsud Shayxzoda Oqtoshdagi ibtidoiy maktabni bitirgach, 1921 yili Boku dorilmuallikka o'qishga kiradi va uni tugatgach Dog'istonning Darband, Bo'ynoq shaharlarida muallimlik qilgan. U 1926 yili Adhem Fayziy tashkilotiga a'zo etilgan «Milliy firqa» tashkilotiga a'zo bo'lib, musovotchilar harakatida faol qatnashgani uchun 1928 yili hibsga olinib, Toshkentga surgun qilingan. Umrining oxiriga qadar shu yerda yashab, ijod qilgan. Albatta, sho'ro hukumati Shayxzodani O'zbekistonda ham ta'qiblar va tahqirlardan benasib qoldirgani yo'q.

Shayxzoda Toshkentga kelgach, avval Narimonov nomidagi texnikumda dars beradi, keyin „Sharq haqiqati“, „Qizil O'zbekiston“, „Yosh leninchi“ gazetalarida ishlaydi.

1929 yili yosh shoirning o‘zbek tilidagi dastlabki she’ri “Sharq haqiqati” gazetasi sahifalarida bosilib chiqadi. Oradan ko‘p o‘tmay, Shayxzodaning birinchi to‘plami “O‘n she’r”, keyinroq “Undoshlarim” (1933), “Uchinchi kitob” (1934), “Jumhuriyat” (1935) kabi to‘plamlari nashr etiladi.

“Qo‘llar” she’rida qo‘llarda insonning borlig‘ini, uning ichki olamining muhrini ko‘radi. Uningcha, “g‘oyat shafqatli, hayotbaxsh qo‘llar” ham “ayovsiz, yovuz, go‘r kabi sovuq, tanbal” qo‘llar ham bor, qisqasi, har bir qo‘l “yurakning navkarlaridir”, yurak neni buyursa, qo‘l shuni ijro etadi deb ta’riflaydi.

Maqsud Shayxzoda ijodiy balog‘atidan dalolat beruvchi asarlaridan biri “Toshkentnoma” dostonidir. Adabiy jamoatchilik o‘z vaqtida bu dostonni shoirning adabiyotimizning yirik ijodiy muvaffaqiyati sifatida baholadi. Chindan ham, “Toshkentnoma” Shayxzoda dostonlari ichida eng barkamoli bo‘lib, unda shoir shaxsiyatining o‘ziga xos qirralari ancha yorqin namoyon bo‘lgan. Dostondagi o‘ziga xoslik shundaki, asar yaxlit voqea asosiga qurilgan emas.

Shayxzoda ko‘p qirrali iste’dod sohibi bo‘lgan. U she’rlar va dostonlar bilan birga, juda yuksak badiiy quvvatga ega bo‘lgan dramalar ham yaratadi. Shayxzoda umrining so‘ngida yozishga kirishgan, lekin tugatib ulgurmagan “Beruniy” dramasi hisobga olmaganda ham, uning “Jaloliddin Manguberdi” va “Mirzo Ulug‘bek” dramalari allaqachon xalqimizning badiiy mulkiga aylanib qoldi.

Shayxzoda ikkinchi jahon urushi yillarida yozgan “Jaloliddin Manguberdi” (1944) tragediyasida o‘z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo‘g‘ul istilochilariga qarshi kurashgan so‘nggi Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirlagan. Oybek bilan G‘afur G‘ulom o‘sha vaqtda asarga yuqori baho berishib: “Tarixiy jarayonning haqiqiy mazmunini, uning ichki ma’nosini” ochib bergan deyishgan edi.

1946 yilgacha “Jaloliddin Manguberdi” dramasi ayrim parchalar “Armug‘on” to‘plamida bosilgan edi. Shundan keyin 43 yil davomida asar tilga olinmadi va dunyo yuzini ko‘rmadi. Asar sahnadan olingandan keyin ko‘p o‘tmay Shayxzoda qamaladi. Bu asarga o‘tmish ideallashtirilgan degan siyosiy ayb qo‘yiladi.

Musodara etilgan buyumlar ichida dramaning qo‘lyozmasi ham bor edi. Muallif oqlanib, qaytib kelganidan keyin muayyan tashkilotlar “yo‘qoldi” degan bahonalar bilan qo‘lyozmani qaytarib bermadilar. Shayxzoda uni bir necha yil qidirishga majbur bo‘ldi va nihoyat, teatrning sobiq suflyorlaridan uning bir nusxasini topishga muvaffaq bo‘ladi. Lekin shunda ham asarning matni e’lon qilinmay qolaveradi.

Taqdirning o‘yinini qarangi, muallif bu asarining chop etilganini ko‘rmay olamdan ko‘z yumdi. “Jaloliddin Manguberdi”ning to‘la matni birinchi marta Bokuda

ozarbayjon tilida Shayxzodaning ikki jildlik saylanmasida bosilib chiqarildi. Faqatgina 1988 yildagina Jaloliddin Manguberdi” birinchi marta o‘zbek tilida yozuvchining “Boqiy dunyo” degan kitobida to‘la bosilib chiqarildi.

Shayxzodaning yozuvchilik va ijodkorlik zehning o‘tkirligi yana bir bor isbotlanadi. Maqsud Shayxzodaning o‘zbek adabiyotiga qo‘shgan yana bir ulkan hissasi “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasidir. Tragediya 1964 yili yoziladi, o‘sha yili bu asar Hamza teatri sahnasida qo‘yiladi, keyinchalik uning asosida kinofilm yaratiladi.

Shayxzoda adabiyotshunos va tanqidchi sifatida ham samarali qalam tebratib, o‘zbek xalq og‘zaki ijodining Fozil shoir singari namoyandalari, „Alpomish“, „Shirin bilan Shakar“ kabi asarlari, o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining Bobur, Muqimiy, Furqat, Oybek, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Sh.Rustaveli, A.S.Pushkin, N.A.Nekrasov, A.N.Ostrovskiy, T.G.Shevchenko, A.P.Chexov singari namoyandalariga bag‘ishlangan asarlar yezadi. Pedagog olim va shoir sifatida esa talaygina shoir, adabiyotshunos va tanqidchilar avlodining yetishib chiqishiga munosib hissa qo‘shadi.

Maqsud Shayxzoda yuksak ilm egasi edi. Ayniqsa, u o‘zbek mumtoz adabiyotini chuqur bilar edi. 1941 yilda Toshkentda nashr etilgan “Genial shoir” to‘plami adabiyotshunos olim Shayxzodaning Navoiy ijodiga oid ilmiy maqolalaridan tashkil topgandir. Navoiy she‘riyatining bu chuqur ilmiy tadqiqi navoiyshunoslikda hamisha alohida o‘rin egallab qoladi.

Maqsud Shayxzodaning butun ijodi chuqur siyosiy publitsistik ruh bilan to‘la. Uning she‘riy, dramatik asarlari qaysi mavzuga bag‘ishlangan bo‘lmasin, zamona bilan hamohangdir. Shuning uchun ham ijodkorning shu tipdagi bevosita publitsistika janrida xizmat qilishi tasodifiy hol emas. Uning zo‘r badiiy janrga ega bo‘lgan publitsistik maqolalari va nutqlari ushbu iste‘dodli adib ijodining mazmundorligi va rang-barangligidan yorqin nishonadir.

Iste‘dodli shoir mohir tarjimon ham edi. U jahon adabiyoti mumtoz shoirlarining asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda katta xizmat qiladi. Jumladan, Shekspirning “Hamlet” hamda “Romeo va Juletta” asarlari o‘zbek drama teatrlari sahnasida Shayxzoda tarjimasida sahnalashtiriladi.

Shoir mahoratining o‘shishiga, uning jahon adabiyotining klassik asarlarini g‘oyat sevib o‘rgangani, ularning boy badiiy tajribasini ustalik bilan o‘zlashtirgani ham sabab bo‘ldi. U G‘arbiy Yevropa va rus adabiyotini mukammal bilgani holda o‘zining Vatan adabiyotini - Sharq she‘riyati merosini ham to‘la o‘rgangan edi.

Maqsud Shayxzodani 50-yillar boshida mutlaqo asossiz ravishda qamoqqa oladilar va 25 yilga surgun qiladilar. Stalin vafot etgach, tuhmat bilan nohaq

qamalganlarning ishi qayta ko‘rildi. Shu tariqa 1955 yili ko‘pgina fidoyi ziyolilarimiz qatori Shayxzoda ham oqlanib chiqdi. Lekin 5 yillik qamoqxonada azoblari natijasida shoirning sog‘ligi juda yomonlashib qolgan edi. Shunga qaramay, umrining oxirigacha 10 yil davomida baland uyning eng yuqori qavatida yashashga majbur bo‘ldi. Ana shunday og‘ir sharoit va xastalikda ham hayotidan sira nolimay umrining oxirigacha ijod qilishdan to‘xtamadi.

Boshidan qanchadan-qancha musibatli kunlar o‘tgan bo‘lmasin, u hech zorlanmagan. Uning iymon-e‘tiqodi, dunyoqarashi, yuqoridagi misralarda teran bayon qilingan. U hech qachon alamzadalik bilan yashamadi. Aksincha, unga xiyonat qilgan, uni azob uqubatlarga, jiddiy xastaliklarga duchor qilganlar haqida hech qayerda, hech narsa demagan. Shayxzoda o‘zining insoniy fazilatlariga sodiq qolib, doimo xayrixohlik va balandlik xislatlari bilan yuksalib yashadi. Chunki uning chinakam, sodiq do‘stlari ham oz emas edi. Bular Oybek, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Komil Yashin, Mirtemir, Shukur Burxon kabilar edi.

Shayxzoda adabiy bilim doirasining kengayishi, ijodining mumtoz jahon yozuvchilari badiiy tajribasi bilan boyishida tarjima muxim rol o‘ynadi. U Sh.Rustavelining „Yo‘lbars terisini yopingan paxlavon“ (hamkorlikda) eposi, U.Shekspirning sonetlari, A.S.Pushkinning she‘rlari, „Mis chavandoz“ dostoni, „Motsart va Salyeri“ tragediyasi, M.Yu.Lermontovning she‘rlari va „Kavkaz asiri“ dostonini, shuningdek, Nizomiy, Fuzuliy, Mirza Fatali Oxundov, Ezop, Esxil, Gyote, Bayron, Mayakovskiy, Nozim Hikmat va boshqa yozuvchilarning ayrim asarlarini o‘zbek tiliga katta mahorat bilan tarjima qildi.

Maqsud Shayxzoda Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti)da, Toshkent Davlat pedagogika instituti (hozirgi Toshkent Davlat pedagogika universiteti)da uzoq yillar davomida o‘zbek adabiyoti tarixidan o‘qigan ma‘ruzalari, maxsus kurslari o‘zbek adabiyoti tarixi bo‘yicha eng qimmatli darslar edi. Yozuvchi, adabiy dramaturg, tarjima ustasi, buyuk pedagog, tilshunos va adabiyotshunos Maqsud Shayxzoda nomidagi o‘quv zali va ekspozitsiya g‘oyat nozik did va mohiyatan uyg‘unlikda tashkil etilganini Shukur Burxonovdek ulkan san‘at darg‘asiyu, Jaloliddin Manguberdek buyuk tarixiy shaxslar siymolari ham aytib turibdi.

Maqsud Shayxzodaning xalqimiz tarixiga, jumladan, Jaloliddin Manguberdi taqdiri va kurashiga odilona yondoshganligi, haqiqatni himoya qilganligi Prezidentimiz Islom Karimov imzosi bilan e‘lon qilingan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 24 sentyabrdagi „Jaloliddin Manguberdi

tavalludining 800 yilligini nishonlash to'g'risida"gi qarori ham yana bir bor tasdiqlaydi.

Shoir 1967-yilning 19-fevralida xastalikdan vafot etadi. Uning vafotidan so'ng olti jildlik «Asarlar»i nashr etiladi. Mustaqillik yillarida marhum Maqsud Shayxzoda ijodi va qilgan xizmatlari haqiqiy qadr topdi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Maqsud Shayxzoda Ozbarbayjon va O'zbek xalq adabiyotining eng zabardast shoir va adiblaridan hisoblanadi. Mana necha yildirki ijodiy asarlari so'ngan emas va qalbimizning tub tubidan joy olgan. 1-prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan Maqsud Shayxzoda nomiga medal, order, va stipendiyalar joriy etilgan . Uning asarlari va hayotiga qiziquvchi yoshlarimiz juda ko'p va bundan keyin ham kamaymaydi . Maqsud Shayxzodaning ijodi shu qadar qiziqki u faqat bir yo'nalishda emas balki turli xil yo'nalishlarda juda qiziq faoliyat ko'rsatgan

REFERENCES

1. Zokirov M. Maqsud Shayxzoda. Adabiy tanqidiy ocherk, T., 1969 y.
2. Yusuf Shomansur. Shayxzoda — bunyodkor shoir, T., 1972 y. - 179 b.
3. G'afurov I., O'rtoq shoir. Maksud Shayxzoda ijodiyoti, T., 1975 y. - 215 b.
4. Maksud Shayxzoda zamondoshlari xotirasida, T., 1983 y.
5. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi, T., 1999 y. – 25 b.
6. Shayxzoda Maksud. Shoir qalbi dunyoni tinglar (Tanlangan asarlar) // Toshkent, „Nihol“, 2008. - 28 b.

МАКС ШЕЛЕР ВА ЖАЛОЛИДДИН РУМИ ИЖОДИДАГИ РУХИЙ МУҲАББАТ ҒОЯСИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Кабулниязова Гулчехра Ташпулатовна

Ўзбекистон Миллий Университети

«Фалсафа ва мантиқ» кафедраси

Доценти, ф.ф.н.

Бахрамова Нафиса Шакирджановна

Ўзбекистон Миллий Университети

2-босқич магистранти

Тел.90.9974282

АННОТАЦИЯ

Мақолада фалсафий антропологиянинг йирик вакилларида бири бўлган Макс Шеллер ва экзистенциал психологиянинг асосчиларида бири Эрих Фроммларнинг рухий муҳаббат ҳақидаги тасаввурлари таҳлил қилиниб машҳур шоир ва суфий мутафаккир Жалолиддин Румийнинг қарашлари билан қиёсий солиштирилган. Улардаги ўхшашликлар аниқланган ва ёритиб берилган. Мақолада руҳ тушунчасига алоҳида эътибор берилган. Инсон онгининг маркази бўлган руҳ муҳаббат рухий кучи орқали инсон фаолиятини бошқариши ва ижодкорлик манбасининг асоси эканлиги очиқ берилган.

Таянч иборалар: рухий муҳаббат, меҳрибонлик, ҳамдардлик, руҳ, ижодкорлик, фаолият, ҳаракат, пантеизм, аналхак, хулул ва иттиҳод гоёси.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются представления Макса Шеллера и Эриха Фромма о духовной любви и проводится их сравнительный анализ со взглядами суфийского поэта и мыслителя Джелалетдина Руми. В статье особое значение придаётся представлениям о духе как высшей божественной силе, выясняется, что в центре человеческого сознания находится эта божественная сила – дух, который с помощью духовной любви направляет активную деятельность человека, именно он является источником вдохновения и творческого начала в человеке.

Ключевые слова: духовная любовь, доброта, сострадание, дух, творчество, деятельность, движение, пантеизм, аналхак, хулул и идея единения.

ABSTRACT

The article examines the ideas of Max Scheller and Erich Fromm about spiritual love and compares them with the views of the Sufi poet and thinker Jalaletdin Rumi. In the article, particular importance is attached to the idea of the spirit as the highest divine power, it turns out that in the center of human consciousness is this divine power - the spirit, which, with the help of spiritual love, directs the active activity of a person, it is he who is the source of inspiration and creativity in a person.

Keywords: *spiritual love, kindness, compassion, spirit, creativity, activity, movement, pantheism, analhak, hulul and the idea of unity.*

КИРИШ

Фалсафий антропология фанида борлиқнинг ҳиссий-эмоционал мезонлари масаласи доим долзарб бўлиб келган. Бу мавзуда немис фалсафий антропологиясининг асосчиси бўлган Макс Шелер, неофрейдизм вакиллари Эрих Фромм, экзистенциал антропологиянинг йирик вакиллари, Сёрен Кьеркегор, Альбер Камюларнинг фикрлари қизиқарлидир.

Шелернинг бу мавзуга бағишланган асари «Меҳрибонликнинг шакли ва моҳияти» деб аталади³³⁶. У муҳаббат ва нафрат тушунчаларини таҳлил қилишдан олдин барча одамларга хос бўлганлиги учун тушуниш осон бўлган шодонлик ва меҳрибонлик туйғуларини таҳлил қилади. Меҳрибонлик ва унинг шакллари эскидан фалсафий таълимотларда ўрганиб келинган. Масалан, Артур Шопенгауэр ва Фридрих Ницше ўзига хос шаклда бу тушунчаларни таҳлил қилишган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Макс Шелер «Меҳрибонликнинг моҳияти ва шакллари» деб номланган асарида Макс Шелер меҳрибонлик ва ҳамдардлик туйғусининг таҳлиliga алоҳида эътибор қаратади.

Унинг фикрича меҳрибонлик ахлоқи борлиқдаги ҳолатлардан ёки инсонларнинг ҳаракатидан келиб чиқмайди, у четдан туриб кузатаётган шахснинг одамларнинг ҳиссиётларига, хатти-ҳаракатларига жавобан пайдо бўлган туйғудир³³⁷. Шелернинг таъкидлашича бу жавобан пайдо бўладиган туйғу фақат ижобий тусга эга бўлади, бирон бир кимса одамларнинг ҳамдардлик билан меҳрибонлик ўртасида ҳам катта фарқ бор. Ҳамдардлик

³³⁶ Шелер М. Сущность и формы симпатии. // Horizon. Феноменологические исследования. 2017г. №2 (12). – 303-319 б.

³³⁷ Шелер М. Сущность и формы симпатии. // Horizon. Феноменологические исследования. 2017г. №2 (12). – 304-305 б.

туйғуси бошқа одамнинг ҳиссиётларининг туб моҳиятига эътиборсиз бўлади, масалан, бирон бир кимса бошқа одамнинг азоб-укубатларидан роҳатланса, хурсанд бўлса, уни кузатаётган шахс бундай ахлоқсиз ҳиссиётларга бефарқ бўлади ва золимликка, золим одамга ҳамдард бўлади. Лекин меҳрибонлик туйғуси бўлган инсон ҳеч қачон бошқаларнинг азобларидан хурсанд бўлмайди. Ғам ғуссасига хурсанд бўлиши, бошқаларнинг азобларидан роҳатланиши мумкин эмас. Шундай қилиб, меҳрибонлик туйғуси бор шахс бошқа одамларнинг азоб-укубатларидан, ғамларидан хурсанд бўлмайди, шу билан бир қаторда у севган одамнинг золим, жоҳил ҳаракатларидан ҳам хурсанд бўлмайди, аксинча меҳрибонлик туйғуси бор бўлган шахс золимликдан, жоҳилликдан хафа бўлади, у севган одамнинг золимлигидан азоб чекади. Золимлик меҳрибонлик асосида қурилган ахлоққа тўғри келмайди, чунки бундай туйғулар умуман ахлоқсиздир.

Ҳамдардлик туйғусига эса бошқаларнинг жоҳил ҳаракатлари, уларнинг золимликлари бефарқдир. Ҳамдардлик туйғуси бўлиши учун одамда бошқа одамларни ҳис қилиш, улар чекаётган азобларни сеза олиш қобилияти инсонда бўлиши зарурдир.

Инсон ўз ҳиссиётлари туйғули атрофидаги одамларнинг хурсандчиликларини ҳам, уларнинг азобларини ҳам ҳис қилиши мумкин, лекин уларга ҳамдард бўлмаслиги мумкин. Ҳамдардлик туйғуси бўлган тақдирда инсон бошқаларнинг ҳиссиётларига бефарқ бўлмайди, у бошқаларнинг азобларига шерик бўлади, лекин у бу азобларга ахлоқий баҳо бермайди. Шундай қилиб ҳамдардлик туйғуси инсон ҳиссиётларига асосланади, ақлий мушоҳада орқали ҳамдардлик туйғуси пайдо бўлмайди. Тушуниш, ақлий мушоҳада қилиш бошқа одамларнинг ҳиссиётларини сезишга ёрдам бермайди, бошқа одамларни ҳис қилишга ақл қодир эмас.

Шелер ҳамдардликнинг уч турини ажратади. Биринчиси – бевосита ҳамдардлик. Бу ҳамдардлик туйғусида бир одам бошқа бирининг ҳиссиётларини, азобларини ўзиникидай ҳис қилади. Иккинчи тури бу бошқа одамнинг хурсандчилигига, ёки унинг азобига ҳамдард бўлиш туйғусидир. Учинчи тури – бу бошқа одамларнинг ҳиссиётларини кузатаётган шахсга ушбу ҳиссиётларни юқиши. Масалан, бир одам қаҳвахонага ёмон кайфиятда борсаю, у ердаги қувноқ муҳит унинг кайфиятини ҳеч қандай сабабсиз кўтаради. Яхши кайфият ҳам, ёмон кайфият ҳам юқимли бўлади, одамлар кайфиятни қандай қилиб ўзгарганини ўзлари ҳам, онгли равишда билмай қоладилар, шунинг учун

бўлса керак бирон бир кимсанинг кайфияти ёмон бўлса, у кайфиятни кўтарадиган жойларга, ёки хушманзара жойларга бормоқчи бўлади.

Лекин айрим олимлар, масалан, Герберт Спенсер ва Чарлз Дарвинлар ҳиссиётларни юқиши жараёнини ҳамдардлик ҳолати билан айнанлаштиришган³³⁸. Масалан, улар ҳамдардликни ҳайвонлар тўдасидаги ҳиссиётнинг юқиши ва тарқалиши билан айнанлаштиришган. Немис файласуфи Ф.Ницше эса бу хатонинг тескарисини қилган. Ницше ҳамдардлик туйғусини азобланиш ҳиссиёти билан айнанлаштириб қўяди. Унинг фикрича бошқалар дардига ҳамдардлик билдириш уларни ҳам дард чекишига олиб келади, лекин Шелер фикрича аслида бошқаларнинг дардига ҳамдардлик билдириш бошқа одамнинг азоб чекишини англамайди, аксинча, ҳамдардлик билдириш руҳий жараён бўлиб жисмоний дардларни бартараф этади.

Кўпчиликнинг ҳамдардлиги, масалан, ота ва она ўз фарзандини йўқотганида, уларнинг дардлари бир бирига ўхшаш бўлади, уларга таъзия билдиргани келган одамнинг ҳиссиётлари бошқача бўлса-да, у ҳам бу дардни сезади ва унга ҳамдардлик билдиради. Бундай ҳамдардлик заминида руҳий туйғу ётади, бу туйғу жисмоний ҳиссиётлардан катта фарқ қилади. Жисмоний дардни фақат одамнинг ўзи сезади, умумий жисмоний оғриқ бўлмайди, лекин ҳамдардлик туйғусини бир неча одам сезиши мумкин.

Ўзининг «Меҳрибонликнинг моҳияти ва шакллари» деб номланган асарида Макс Шелер муҳаббат тушунчасига янгича маъно беради. Фрейдизм таълимотида ва айрим биологик қарашларда муҳаббат фақат жинсий алоқа сифатида ёритилса, Шелер унинг руҳий жиҳатини очишга ҳаракат қилади. Шелер христианликда шаклланган муҳаббат тассавурини биологик ва ижтимоий эволюция қарашлари билан бирлаштиришга уринади. Унинг фикрича инсон биринчи навбатда руҳий оламнинг маҳсулидир, шунинг учун у ўзининг руҳияти ёрдамида ижтимоий ва табиий жараёнларни руҳлантиришга ҳаракат қилади. Шелер фикрича инсон табиат устидан ҳукмронлик қилиши эмас, балки уни ўз онги орқали англаб етиши керак. Фақат инсонга ўзлигини англаш хусусияти берилган. Шелер фикрича фалсафа бу табиатга, моддий оламдаги нарсаларга ва худога хизмат қилишдир. Шелер антропологик концепциясига биноан инсон табиатининг марказида ўз жисмоний ва ҳиссий хоҳишлари олдида ожиз, лекин инсон руҳий иродасини фаол ҳаракатларга йўналтира оладиган руҳ жойлашган. Айнан руҳ туфайли инсон илоҳий

³³⁸ Шелер М. Сущность и формы симпатии. // Horizon. Феноменологические исследования. 2017г. №2 (12). – 318 б.

қадриятлар даражасига кўтарилади ва ўзини инсон сифатида англайди. Шу билан бир қаторда инсон руҳи паст даражадаги ҳиссиётларни сақлаб қолади, уларни ижобий тарафга ўзгартиради, ўз атрофидаги борлиқни, ўзининг жисмоний танасини гўзал бўлишига ҳаракат қилади, у ҳам гўзалликка, ҳам қалбдаги эзгуликка, яхшиликка интилади. Мана шу руҳнинг интилишлари натижасида техник ва илмий тараққиёт туфайли табиатга, ҳайвонларга, ўз танасига ва жинсига бўлган салбий муносабат енгиледи. Худодан оқиб келаётган доимий муҳаббат қуввати ва нури, ҳамда унга жавобан инсондан ҳам таралаётган муҳаббат нурлари инсон ҳаётининг руҳий ривожланиш жараёнини белгилайди. Муҳаббат туфайли инсон худога, бошқа одамларга, оламдаги барча мавжудотларга ва қадриятларга қўшилади, улар билан бирликда бўлади. Юнон файласуфи Афлотундан фарқли равишда Шелер муҳаббатни ички хотиржамлик, оламдаги мавжудотларни ички ҳиссиёт орқали ҳис қилиш, хирс ва нафсдан воз кечиб моҳият ва эзгу қадриятларга интилиш, шунинг оқибатида эса ўзида ижодий қобилиятларни кашф этиш деб таърифлайди. И.Кант ва бошқа немис файласуфларидан фарқли равишда Шелер муҳаббатни барча нарсадан устун қўяди. Ўзининг «Меҳрибонликнинг моҳияти ва шакллари» деб номланган асарининг иккинчи нашрида Шелер муҳаббатнинг ҳиссий, тана билан боғлиқ бўлган шакллари унинг руҳий шакллари билан бир қаторга қўяди. Бу ерда заминий, жинсий муҳаббат оламий муҳаббатнинг кўриниши, унинг бир шакли сифатида таърифланади, унга икки севишганларнинг, икки қалбнинг ердаги учрашуви хос бўлиб, бу муҳаббат турига ҳам руҳий табиат хос. Шелер муҳаббатни таърифлар экан уни христианликдаги руҳий ҳиссиётлар билан тўлдирди ва шу сабабли инсонни ҳайвонлардан ажратади ва улардан устун қўяди. Одамлар ҳайвоний оламдан ажралиб чиқар экан кишилик жамияти янги тартибга асосланганлигини, бу тартибнинг заминиди худога бўлган муҳаббат ётишини вужуди билан ҳис қилишади ва англаб етишади. Макс Шелернинг антропологик қарашларига теоморфизм хос, бу унинг «Инсонни коинотда эгаллаган ўрни» деб номланган асарининг якуний қисмида яққол кўзга ташланади³³⁹. Инсон ҳақидаги таълимотида Шелер шахс тушунчаси ўзининг келиб чиқишига биноан диний табиатга эга деб ҳисоблайди. Бу тушунча христиан динида тринитарлик, инкарнация ва евхаристия бўйича олиб борилган баҳсларда юзага келади ва биринчи бўлиб «шахс» тушунчаси худога нисбатан қўлланилади, айнан худо христианлик динида биринчи «шахс» деб аталади.

³³⁹ Шелер М. Положение человека в космосе. // Шелер М. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994г. – 129-195 б.

Худони биринчи шахс деб тан олар экан, Шелер инсон табиатига иккилик хос эканлигини таъкидлайди, шахс сифатида инсон ҳам худо томонидан яратилган, ҳам моддий танага эга. Шелер ижодининг охириги даврида инсон орқали худо ўз-ўзини ривожлантиради деган фикрга келади. Инсонни руҳий муҳаббат ва комилликка интилиши, ўз нафси ва хирсини назорат қилиши бунга замин яратади. Руҳият фақат ўзини англаш, фикр юритиш эмас, балки Шелер талқинида бу муҳаббатга, умид, ишонч, эзгуликка интилиш каби илоҳий туйғулардир. Худо фақат ақл томонидан англаб етиладиган ғоя эмас у билан инсон ўртасида меҳрибонлик ва ҳамдардлик туйғуларига асосланган шахсий, тирик мулоқат мавжуд. Шахс тушунчаси, Шелер таъкидича, инсоннинг фикр юритиш қобилиятига эмас, балки унинг қалбидаги муҳаббат, кечиримлилик, эзгуликка интилиш туйғуларига асосланади. Шахсдаги барча эзгу, руҳий интилишларни бирлаштирувчи куч бу шахсий қиёфага эга бўлмаган руҳ бўлса-да, шахснинг яхлитлиги унинг индивидуал, фақат уни ўзига хос бўлган интилишларига асосланади, шахс қанчалар жисмоний ва ижтимоий табиат талабларидан эркин бўлса, у шунчалар бетакрор ва индивидуал характерга эга. Эзгу, олий қадриятларга интилиш ва уларни рўёбга оширишни шахс ўзининг индивидуал қобилиятлари орқали амалга оширади. Шахснинг табиати сирли табиатга эга, лекин инсондаги барча интилишларни айнан шахс ўз фаолияти доирасида амалга оширади. Ўз асарларида Шелер психик, жисмоний ва индивидуал «мен» тушунчасини киритади. Шелер ташқи ва ички умумий, индивидуал тана тушунчасини киритади, шу билан бир қаторда тана бу руҳнинг буйруқларини бажарадиган машина эмас, унинг ўзи руҳий хиссиётлар ва интилишларни пайдо қилади. «Билим социологияси муаммолари» асарида Шелер оламни эмоционал ҳис қилишни рационал тушунишдан устун қўяди, табиатни билишдан олдин уни яхши кўриш керак, маданиятнинг ривожланишида жисмоний ва руҳий фаолиятни ақлий тушунишдан устунлигини таъкидлайди³⁴⁰. Ҳаётнинг мақсади фақат моддий бойликларга эга бўлиш ёки ўзи учун қулай шароитлар, яратиш, эркинлик ва мустақилликга эга бўлиш билан чегараланмайди, ҳаёт йўли олий қадрият бўлган покликка қаратилган. Покликни эса Шелер меҳнат ва билим эгалаш деб тушунади. Меҳнат инсонни тарбиялайди, маданиятли қилади, таълим олиш эса уни эзгулик, гўзалик, поклик каби юксак ахлоқий қадриятларга интилиш ва эришишга ёрдам беради. Билим олиш жараёнида инсон олам, худо ва бошқа одамларнинг ҳаётига ҳамнафас, ҳамдард бўлган ички олам, микрокосмосни

³⁴⁰ Қаранг: Шелер М. Проблемы социологии знания. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2016г.

шакллантиради. Урушлар бизларга барча одамлар ягона бирликни ташкил этишини кўрсатди, бу бирликда ҳар биримиз алоҳида маънавий оламни ташкил этамиз. Инсоннинг ижтимоий табиатини таҳлил қилар экан, Шелер инсон табиатини на биологик, на ижтимоий омиллар билан тушунтириб бўлмади деб ҳисоблайди. Умуминсонийлик руҳий бирлик сифатида муҳаббатга асосланади, ижтимоий тизим эса мажбурлашга, шунинг учун умумий шахс, Шелер таъкидича, индивидуал шахсларнинг йиғиндиси эмас, балки у ахлоқий бирликка, кечиримлиликка, ўз гуноҳларини тан олишга асосланган руҳий кечинмалар ва ҳиссиётлар марказидир.

Муҳаббатнинг метафизик маъноси ва мақсади шундаки, унинг кучи ёрдамида руҳ тана ва ташқи муҳит устидан назорат қилади. Моддий табиатга эга бўлмаган ғоялар руҳий ҳиссиётлар (улар ичида эса муҳаббат энг кучлисидир) билан бирлашади ва инсон фаолиятини ҳаракатга келтиради ва шу фаолият натижасида ҳаётнинг ҳар хил соҳаларида амалга ошади. Муҳаббат ҳам индивидуал, ҳамда индивидуализм ва эгоизм чегараларидан чиқиб кетадиган туйғудир.

Фалсафий антропологиянинг муҳаббат ҳақидаги қарашларининг ривожига психоанализ таълимотининг йирик вакили Эрих Фромнинг муҳаббат таълимоти алоҳида ўрин эгаллайди.

Фрейднинг шогирди Эрих Фромм психоанализ таълимотини ривожлантиришда устозининг фақат биологик ва хирсий услубини олмай, балки ижтимоий далилларга асосланишга ҳам ҳаракат қилди. Фромм таълимотида диннинг келиб чиқиши сабаблари Фрейд фикридан ўзгача, кўпроқ инсон онгида ётган табиий офатлар олдидаги кўрқув ва Худога нисбатан бўлган муҳаббат ва хайқиш туйғуларига асосланди. Бу ғоялар Фроммнинг «Исо ақидаси» номли асарида акс этган. Бу асарда, жумладан Фромм христиан дини келиб чиқишининг ижтимоий сабабларини очишга ҳаракат қилган Шунингдек Фромм «Инсон жони» деган асарида инсон руҳиятидаги меҳр-муҳаббат туйғусига катта эътибор берди. У муҳаббатни бир неча турга ажратади³⁴¹:

1. Ота-онанинг фарзандига бўлган меҳри. Бу ҳис-туйғу манфаатдорликдан холис бўлиб, беғараздир.

2. Эрак ва аёлнинг бир-бирига бўлган меҳри. Фромм бу меҳрни ўткинчи деб ҳисоблайди. Бунда хирсий интилишлар катта аҳамиятга эга.

3. Худога бўлган муҳаббат. Бу муҳаббатни диндорларга хос деб ҳисоблайди. Уни оналик меҳрига ўхшатади.

³⁴¹ Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992г. – 134-152 б.

Фромм ота меҳридан она меҳрини ажратади. Ота ўз фарзандларига бир хилда муносабатда бўлмайди. У кўпинча ўзига ўхшашроқ, итоаткор фарзандига муҳаббатини беради. Фромм она меҳрини эса қуёш нурига ўхшатади. У барча фарзандларига баробардир. Қуёш Еру кўкни қандай иситса, ҳаёт ато этса, она ҳам барча болаларидан бир хилда илиқ оналик меҳрини аямайди. Ота меҳри ойдек равшан, лекин совуқ бўлса, она меҳри қуёшдек иссиқ ва ҳаётбахшдир. “Оналик меҳрига яна беғаразлик хосдир”, - дейди Фромм. У она фарзандларини қайси бири кўпроқ моддий фойда келтиргани учун эмас, балки ҳар бир боласини барча камчиликлари билан яхши кўради.

Фроммнинг фикри бўйича XX аср жамиятида инсоннинг бегоналашиш масаласи асосий масалага айланиб қолди. Бунинг асосий сабабларидан бири, олимнинг фикрича, инсонлар ўртасидаги меҳрнинг йўқилиши ва унинг ўрнини моддий манфаат эгаллашидир. Бундай жамиятда инсон ўз қадр-қимматини йўқотиб, қандайдир нарсага, мулкка айланиб қолади. Масалан, оилада мулк муносабатлари яққол кўринади. Фроммнинг фикрича, ибтидоий даврдан бошлаб эркаклар аёлларга нисбатан мулкчилик муносабатида бўлишган. Натижада аёлнинг ҳис-туйғулари, эркинлиги поймон бўлган. Ҳозирги жамиятга келиб, бундай муносабат фақат аёлларга эмас, балки барча одамларга ҳам мулк сифатида қараш, уларнинг қадр-қийматини фақат оилада ёки хизматда келтирадиган фойдаси орқали белгилаш одат тусига кириб қолган. Натижада, дейди Фромм, инсоннинг ички оламидаги ҳис-туйғулари умуман эътиборга олинмай кўйилди. Альтруистик муносабат ўрнини эгоизм эгалламоқда³⁴². Лекин эгоизм, дейди Фромм, инсон табиатидаги тубан хирсий ҳис-туйғуларни қаноатлантиради. Натижада эгоизм пессимистик ҳолатга ва ҳаётга бўлган қизиқишнинг йўқилишига олиб келади. Ҳаётга қизиқиш, ундан хайратланиш ҳисси йўқолар экан, инсоннинг онги остида ўлимга интилиш (танатос кучи) зўраяди. Натижада ҳозирги ривожланган жамиятимизда ўзини ўлдириш холлари кўпаймоқда. Бундай салбий руҳий кучларни Фромм «некрофилия» деб атади³⁴³. Ўлимга, ўлик шаклларга қизиққан шахсларни эса «некрофил» деб атади. Бундай ҳолатдан чиқиш йўли, Фроммнинг фикрича, жамиятдаги инсонларнинг бир-бирига бўлган меҳр-оқибатининг юксалиши альтруизм ҳиссиётининг кучайиб боришидир.

Альтруист одам доим оптимист бўлади. У ҳаётга қизиқувчан, хушфезъл, хайратланиш қобилятини йўқотмаган шахсдир. Бундай одамларнинг ички

³⁴² Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992г. – 140 б.

³⁴³ Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992г. – 25 б.

руҳий ҳолати фақат ижобий бўлиб, ҳар қандай қийинчиликларга дош беришга қодирдир. Жамиятнинг инқироз ҳолатларида бундай шахслар одамларга далда бериб, жамиятда руҳий кўтаринкилик ҳолатини таъминлайдилар. Бундай шахсларни Фромм жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи куч, дейди.

Руҳий муҳаббат тушунчаси ғарб ва шарқ иррационал фалсафаси вакиллари қарашларида ҳам ривожланиши ва ўзига хос образларда таҳлил қилинди. Уларнинг қарашларига бир қатор ўхшаш жиҳатлар хос.

Инсоннинг руҳий ривожланиши жараёни мураккаб ҳамда кўп қиррали бўлиб, асрлар давомида кўплаб буюк мутафаккирлар эътиборини ўзига тортиб келган. Улар бу жараёнда учрайдиган қийинчиликлар ва қонуниятларни ўрганишга ҳаракат қилишган. Айнан шу мутафаккирлар қаторига буюк шоир ва файласуф Жалолоддин Румий қирадилар.

Ислонда инсон Аллоҳ бандаси деб тушунилган, тасаввуф таълимотида эса, инсон комилликнинг энг юқори даражасида фано бўлади, яъни ўзлигидан воз кечиб Аллоҳ билан қўшилиб кетади. Шунда унинг борлиги Аллоҳнинг борлиги билан ягона бир борлиқни ташкил этади. «Анал ҳақ!» тасаввуфда айнан шу жараённи англатади. Бу жараённинг моҳиятини Ж.Румий ўзининг «Ичингдаги ичнингда» асарида очиб беради.

«Анал ҳақ!» тушунчаси тасаввуфда комил инсоннинг Аллоҳ тимсолига айланишини англатади. Аллоҳнинг яқкалиги инсоннинг борлиги билан Аллоҳнинг борлиги ўртасида ўтиб бўлмас фарқ йўқлигини англатади. Аллоҳнинг борлиги уни ҳамма ерда, жумладан, инсон табиатида ҳам мавжудлигидир. Агар инсон Аллоҳнинг бандаси деб ҳисобланса, унинг борлиги худонинг борлигидан ажратилади ва инсон Аллоҳнинг хизматкори, қулига айланади. Румийнинг фикрича, Аллоҳнинг қули тушунчаси тасаввуфдаги маҳбуб тушунчасидан анча паст туради, чунки у инсоннинг ички ботиний оламида Аллоҳнинг тимсолини кўришга тўсқинлик қилади.

Олий руҳнинг инсондаги тажаллиси руҳий муҳаббатнинг сиру-асрорлари орқали намоён бўлади. Руҳий муҳаббат заминида маъшуқ ва маъшуқа муносабатлари ётади. Маъшуқ экстаз ҳолатида Аллоҳга бўлган муҳаббатига бутқул фарқ бўлади. Ўзлигидан воз кечиб, фано ҳолатига тушади. Экстаз ҳолати орқали инсоннинг борлиги Аллоҳнинг борлиги билан қўшилади. Маъшуқа жамолидан парда очилиб, маъшуқ унинг висолида ўз қиёфасини кўради.

Тасаввуфда руҳий муҳаббатнинг сир-синоатларини гўзал маъшуқа ва кўзгу тимсолида ҳам келтиришган. Гўзал маъшуқа бу оламий жон тимсоли бўлса, унинг қўлидаги кўзгу эса оламий жон томонидан яратилган бутун

борлиқдир. Гўзал маъшуқа кўзгуга караб ўзининг мафтункор жамолини кўради ва бундан ҳайратланиб, уйқуга кетади..

Тасаввуфдаги хулул ва иттиҳод ҳолатида худо барча нарсаларда тажалли этиб, шу нарсалар орқали ўз қиёфасига эга бўлади. Инсон қалбидаги Аллоҳ тимсоли бу унинг олий руҳ тимсолидир. Тасаввуфдаги юқорида келтирилган маъшуқ ва маъшуқа тимсоллари ҳинд фалсафасининг йога таълимотининг руҳий муҳаббат тасаввурига мос келади. Ауробиндо шундай деб ёзади: «Худонинг мавжудлиги унинг мавҳум ҳолатдаги мавжудлиги эмасдир, балки у инсондаги руҳий завқланиш ва руҳий муҳаббат туйғуларини ҳис қилгувчи мавжудликдир. Ҳиндлар таълимотида инсон қалбидаги худонинг бундай мавжудлиги индивидуал пуруша тушунчаси орқали ифода этилади»³⁴⁴.

Руми ва Ауробиндо руҳий муҳаббатни инсон руҳининг ягона озуқаси деб ҳисоблайдилар. Жоннинг озуқаси аслида нима? Румийнинг фикрича, шакл жиҳатидан жоннинг озуқаси бу ибодатдир, лекин фақат ибодат билан руҳий озуқага эришиб бўлмайди. Ибодат билан бирга Аллоҳга бўлган руҳий муҳаббат кўшилган тақдирдагина жон ўзининг руҳий озуқасига тўлиқ эриша олади. Руҳий озуқага эришган жонгина фано ҳолатига тушади. Фано ҳолатида инсон руҳи нур орқали Аллоҳ борлигига кўшилиб кетади. Инсон руҳининг фано орқали худо борлигига кўшилиши руҳ ҳаётининг мазмунидир. Экстаз ҳолатида инсон вужудидан ниҳоятда кучли руҳий қувват ўтади, натижада инсон транс ҳолатига тушади.

Энг аввало, бу жараёнда инсон ўзлигини йўқотади ва кучли илоҳий нур оқимида кўшилиб кетади. Бундай ҳолатни Жалолиддин Румий Мансур Халлож каби «Анал ҳақ» деб атади. Бундай ҳолатда инсоннинг ички дунёси бутун борлиқ билан кўшилиб кетади.

Бу ҳолатни ҳинд йога фалсафасида онгнинг кенгайиши деб аталса, тасаввуф оламида бу сўзсиз зикр пайтида намоён бўлади. Ушбу экстаз ҳолатига ниҳоятда кам инсонлар эриша оладилар, чунки инсонлар руҳий ривожланиш жараёнининг ҳар хил босқичларида бўладилар. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг ҳолати ва қувватини белгилайди. Румий инсонларни руҳий устозлар, уларнинг шогирдлари ва оддий инсонларга ажратади. Руҳий устознинг қуввати оддий инсоннинг қувватидан юз баравар кучлидир. Бу қувват ёрдамида руҳий устозлар бошқа инсонлардан пардаланган сирусинотлардан хабар топишади. Айнан шу руҳий қувват инсоннинг ижодий қобилиятини белгилайди. «Бу ижодий куч-қувватни Аллоҳ на еру-кўкка, на

³⁴⁴ Шри Ауробиндо Гхош. Синтез Йоги. – М.: Ника, 1993г.– 248 б.

хайвону-ўсимликларга бермади. Бу куч-қувватни фақат инсонгагина бериб, унда ўз сиймосини кўрди»³⁴⁵.

Аммо инсон доимо ҳамма ўзида яширинган қобилиятларни юзага чиқара олмайди. Бу ҳақида Румий шундай фикр билдиради: «Агар инсон қимматбаҳо ханжарни миҳ ўрнида ишлатиб, унга ковоқ осса, бу худди қимматбаҳо олтин идишда шолғом қайнатишга ўхшайди. Бу эса ўта аҳмоқлик эмасми?»³⁴⁶.

Худди шундай инсон ҳам, ўзининг ижодий қобилиятларини ҳар кунги арзимас юмушларга сарфлаб, ўз қобилиятларини керакли йўналишда юзага чиқара олмайди. Моддий бойликка ҳирс қўйиш инсон табиатида очкўзлик, ҳасад ва ғаразларга олиб келади. Бу ҳис-туйғулар инсоннинг ўзлигидан бегоналашувига олиб келади. Бу эса ўз навбатида инсон қалбидаги руҳий ҳис-туйғуларни сезмаслигига олиб келади. Бундай бегоналашувдан қутулиш учун инсон бутун борлигини, ўзлигини худога топшириши керак.

Жалололдин Румийнинг фикрича, инсон ўз ҳаёти давомида тўплаган моддий бойликка қарам бўлмаслиги керак. Бу қарамлик инсон қалбидаги Аллоҳга ва бошқа инсонларга бўлган муҳаббат ҳис-туйғусини сўндиради. Руҳий муҳаббат аслида инсон қалбидаги барча тирик мавжудотларга бўлган муҳаббат ҳис-туйғусидир. Қалб кўзи орқали инсон бутун борликда яширинган руҳий гўзалликни ҳис қилади. Қалб кўзи билан илғаган нарсаларни оддий кўз билан кўриб бўлмайди. Олам гўзаллиги аслида борликдаги барча нарсаларда, мавжудотларда яширинган Аллоҳнинг жамolidир. Шундай қилиб, Аллоҳга бўлган ҳақиқий эътиқод бу аслида Аллоҳга бўлган муҳаббатдир. Фақат Аллоҳга бўлган муҳаббат орқали инсонда яширинган ижодий қобилият юзага чиқади. Инсон ўз ҳаёти давомида кўпгина нарсаларга меҳр қўйиши, кўп нарсалар билан шуғулланиши мумкин, лекин бу нарсаларнинг барчасида чегара бор, ҳолбуки, ҳақиқий руҳий ижоднинг ҳақиқий чегараси йўқдир.

Ҳақиқий ижодкорлик қобилияти инсон қалбидаги ҳис-туйғуларни руҳий жўшқинлик орқали борликдаги руҳий куч-қувват билан бирлаштиради ва инсондаги барча заифликларни, чарчоқларни енгишга олиб келади. Шунинг учун ҳам ҳаётнинг ўзи улкан ижодий жараёндир. Инсоннинг интеллектуал ижоди руҳий ижодидан катта фарқ қилади. Интеллектуал ижод аслида инсон онгида борликдаги барча нарсаларнинг инъикосидир. Аммо бу ижод тафаккур доирасида чегаралангандир. Руҳий ижод эса инсон қалбида барча

³⁴⁵ Румий Ж. Ичингдаги ичингда. –Т.: Ёзувчи, 1997й. – 31 б.

³⁴⁶ Румий Ж. Ичингдаги ичингда. –Т.: Ёзувчи, 1997й. – 31 б.

борлиқдаги руҳий кучларни юзага чиқиши ва бу руҳий куч орқали инсонни бутун борлиқ билан қўшилиб кетишидир.

Жалолиддин Румий инсон қалбини най садоларига ўхшатади. Бу садолар орқали жон ўзининг нозик гўзаллик ҳис туйғуси ва муҳаббатини, ҳамда қайғу- алам ва изтиробларини ифода этади. Руҳий изтироб чекиш инсон ўзидаги руҳий иллатлардан покланишидир. Бу орқали инсон ўз манманлиги, худбинлигидан воз кечиб, ички ҳис-туйғуларини борлиқдаги руҳий қувват билан бирлаштиради. Руҳий муҳаббат ҳис-туйғуси орқали инсон бошқа одамларда ўз аксини топади ва барча одамларнинг зоти бир эканлигини англаб этади. Ушбу зот худонинг ўзидир. Инсон қалби худди кўзгудек бошқа инсоннинг қалбида акс этади.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, юқорида келтирилган фикрлардан куйдаги хулосаларга келишимиз мумкин. Ғарбий Европанинг иррационал оқимларидаги руҳий муҳаббат ҳақидаги тассавурлар шарқ фалсафасининг иррационал мистик оқимларининг ғояларига кўп жиҳатдан ўхшаш бўлиб уларнинг тимсолларида умуминсоний, гуманистик ғоялар акс этган. Хозирги ғарб ва шарқ маданиятларини ўртасидаги фарқлар жуда кўп бўлишига қарамадан, бу маданиятларнинг айрим ғоявий ўхшашликлари ҳам мавжуд. Бу эса келажакда гуманистик ғояларнинг янги Ренессанс даврини келишига фалсафий замин яратишини англатади.

REFERENCES

1. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: «Movarounnahr», 2009й.
2. Румий Ж. Ичингдаги ичингда. –Т.: Ёзувчи, 1997й.
3. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992г.
4. Шелер М. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994г.
5. Шелер М. Положение человека в космосе. // Проблема человека в западной философии. – М.: «Прогресс», 1988г.
6. Шелер М. Проблемы социологии знания. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2011г.
7. Шелер М. Сущность и формы симпатии. (Часть А, I-II). // Horizon. Феноменологические исследования. 2017. №2 (12). – 303-319 б.
8. Шри Ауробиндо Гхош. Синтез йоги. – М.: Алетея, 1992г.
9. Scheler M. Mensch und Geschichte. – Zürich, 1929.
10. Hammer F. Theonome Anthropologie? – Haag, 1972.

11. Ғарб фалсафаси. – Т.: Шарқ, 2004й.
12. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қобулниёзова Г., Рўзматова Г. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. – Т.: Шарқ, 2002й.
13. Гуревич П.С. Философская антропология: учебное пособие для вузов. – М.: Омега-Л, 2010г.

MUHAMMADRIZO OGAHIYNING INSON TARBIYASI BORASIDAGI QARASHLARI

Tursunaliyeva Dilara

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: Ikramova I.R.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ona zaminimizda yetishib chiqqan ajdodlarimizni chuqurroq o'rganish va ilmiy merosini davom ettirish, ularga munosib avlod bo'lish. Shu jumladan, Muhammadrizo Ogahiyning ham ma'naviy merosini tadqiq qilish va uning asarlaridagi tarbiya, axloq, yaxshilik kabi insoniy xislatlarning hozirgi kundagi ahamiyati.

***Kalit so'zlar:** Muhammadrizo Ogahiy hayoti va uning ijod yo'li, tarjima mahorati, tarbiya, axloq, tadqiqotchilar, ma'naviy merosga ehtirom.*

ABSTRACT

To study more deeply our ancestors who grew up in our homeland and to continue their scientific heritage, to become a worthy generation. Including the study of all the spiritual heritage of Muhammadrizo Ogahi and the modern significance of the human qualities in his works, such as education, morality and goodness.

***Keywords:** Muhammadrizo Ogahi's life and career, translation skills, education, ethics, researchers, respect for spiritual heritage.*

АННОТАЦИЯ

Глубже изучить наших предков, выросших на нашей Родине, и продолжить их научное наследие, стать достойным поколением. Включая изучение всего духовного наследия Мухаммадризо Огахи и современного значения человеческих качеств в его произведениях, такие как образование, мораль и добро.

***Ключевые слова:** жизнь и творческий путь Мухаммадризо Огахи, переводческое мастерство, воспитание, этика, исследователи, уважение к духовному наследию.*

KIRISH

Bizning ona vatanimiz ne-ne buyuk insonlarni dunyoga keltirib, ulg'aytirgan zamin hisoblanadi. Qadimdan to bugungi kunga qadar diyorumizda Alisher Navoiy, Zahriddin Muhammad Bobur, Amir Temur kabi buyuk allomalar voyaga yetgan va o'zlarining yuksak iste'dod sohiblari ekanligini ilmiy meroslari orqali namoyish etishgan. Shunday serqirra ijodkor Xorazm diyoring zarbardast vakillaridan biri-

Muhammad Rizo Ogahiydir. “Biz Alisher Navoiydan keyin mutafakkir shoir deb Muhammadrizo Ogahiyning ko‘rsatishimiz mumkin. Chunki o‘zbek adabiyotida Navoiydan keyin Ogahiy ijodida Olo‘h-Olam-Odam munosabati, hayot mohiyati va inson umrining ma‘no-mazmuni, bani bashar tabiatiga xos fazilat va illatlar har tomonlama keng va chuqur falsafiy mushohadalar, nozik va teran hayotiy kuzatishlar, kuchli bilim va katta tajriba asosida yuksak mahorat bilan badiiy talqin qilingan mav‘iza she‘rlar va hikmatli so‘zlarga ko‘p duch kelamiz. Ko‘pni ko‘rgan va bilgin donishmand maqomiga yetgani uchun ham shoirning ko‘plab baytu misralari hikmatday, xalq maqollariday jaranglaydi”[1;5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xalqimiz ma‘naviy merosiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shgan Xorazm diyori og‘loning qilgan sa‘y harakatlari orqali kelajak avlod bugungi kunda o‘sha davr adabiyotidan nafas olmoqdamiz. Hozirgi kunda ulkan iste‘dod sohibining hayoti va ijodini chuqur o‘rganish va uning ilmiy merosini tadqiq qilish bo‘yicha mamlakatimizda keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. “R.Majidiy, S.Dolimov, A.Qayumov, Q.Munirov, F.G‘anixo‘jayev, A.Abdug‘afurov, I.Haqqulov, N.Komilov, H.Abdullayev, N.Jabborov, N.Toshev kabi o‘nlab taniqli olimlar, adabiyotshunoslar yaratgan risolalart, monografiyalar alohida diqqatga molikdir”[9;20]. Prezidentimiz tashabbuslari bilan 2017-yil 18-apreldagi tegishli qaroriga binoan, 8 gektardan ziyod maydonda Adiblar xiyobonining yaxlit ansambli yaratildi. Bu yerda Alisher Navoiyga eng yaqin chap qismida Muhammad Rizo Ogahiyning haykali bunyod etildi va bundan tashqari respublikamizning barcha hududlarida Ogahiy maktablarini tashkil etish va uning ilmiy merosini chuqur o‘rganish uchun barcha tashabbuslar amalga oshirildi.

NATIJALAR

Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy 1809-yil 17-dekabrda Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida mirob oilasida tavallud topgan Adibning o‘zi “Biz Xivada yashovchi yuz toifasidan bo‘lgan Amir Eshimbeyning avlodidandirmiz”, - deb yozgan edi. She‘riyat olamida uning taxallusi Ogahiy bo‘lib, lug‘aviy ma‘nosi-ogohman-sergakman demakdir. Erta otasidan ayrilgan so‘ng amakisi Munisning tarbiyasida bo‘ladi. Shoir dastlab maktab keyinchalik madrasa tahsili davomida arab va fors tillarini puxta o‘rganadi. U mohir xattot bo‘lib kufiy, rayhoniy, xatti shikasta kabi xatlarni yaxshi bilgan. Munisning vafotidan so‘ng Olloqulixon amakisining o‘rniga Ogahiyning mirob etib tayinlaydi. Shu davrdan boshlab Ogahiy xaq hayoti va saroy ishlari bilan shug‘ullangan.” 1845-yildan Ogahiy hayotidagi og‘ir va musibatli

davr boshlanadi. Shu yili miroblik ishlari bilan safarda yurganda tasodif tufayli oyog‘i qattiq shikastlanadi va hali yigit yoshidanoq to‘shakka bog‘lanib qoladi. Shu dard azobini tortayotgan shoir umr yo‘ldoshidan ham ajraladi. 1857-yilda miroblikdan iste‘fo berishga majbur bo‘ladi. Lekin shu musibatlar oldida u chekinmadi. Kuchli iroda, hayotni sevishi Ogahiyning irodasiga, izlanishga undadi”[2;96]. Ijod ahlining boshiga turli sinovlar kelsa-da, bu sinov uning adabiyotga bo‘lgan qiziqishini so‘ndira olmaydi. Aytish joizki, ayni shu u dardlar chekishiga qaramay ijoddan bir on bo‘lsa ham to‘xtamadi. Ilm olishdan, uni yetkazishdan hech qachon ortga chekinmadi. Shoirning o‘zi ham ilmni ulug‘lab quyidagi hikmatli so‘zni aytadi:

“Ilm andoq ganji nofe’dur bani odamg‘akim,
Kimda ul bo‘lsa, iki olam bo‘lur obod anga.

(“Ilm inson farzandi uchun shunday foydali bir boylikdirki, kim bunday boylik sohibiga aylansa, uning har ikki dunyosi obod bo‘ladi”)[2;5]. Ogahiy xalqimiz o‘tmishini haqqoniy aks ettirgan bir necha nodir asarlari bilan o‘zbek adabiyotiga ulkan hissa qo‘shgan olim sifatida e’tirof etiladi. “Ogahiy “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ut-tavorix”, “Jome’ ul-voqeoti sultoniy”, “Gulshani davlat”, “Shohidi iqbol” va boshqa tarixiy asarlarida Olloqullixon, Rahimqulixon, Muhammad Aminxon, Sayyid Muhammadxon, Muhammad Rahimxon II hukmronligi davrida Xorazmda yashagan o‘zbek, turkman, qoraqalpoq, qozoq xalqlarining tarixi, madaniy va ijtimoiy hayoti, Xiva xonligining boshqa xonliklar bilan munosabati va boshqa tarixiy voqealar aks etgan”[2;16]. Sermahsul ijodkor ko‘plab asarlar yozish bilan cheklanmay tarjimonlik faoliyati bilan ham shug‘ullanadi. “Ogahiy “Haft paykar”ni nasriy yo‘l bilan, “Guliston”ni qisqartirib, keng kitobxonlarga tushunarli qilib tarjima etgan. “Yusuf va Zulayho” hamda “Shoh va gado” dostonlarini esa baytma-bayt tarjima qilib (kirish qismidan tashqari), aniq ijodiy tarjima namunasini yaratgan”[2;16]. Ogahiy tarjima qilgan barcha asarlar o‘z davrining mashhur asarlari hisoblanib, shoir asarlarni fors tilidan ona tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan. “Ogahiy tarjima qilgan kitoblarning 9 tasi badiiy, 6 tasi tarixiy va 4 tasi axloqiy yoki falsafiy-axloqiy xarakterdagi asarlardir”[2;17]. Ijodkorning keng ko‘lamda olib borgan tarjimonlik mahorati tahsinga loyiq. Adabiyotimiz tarixida hech bir adib tarjima sohasida bunchalik sermahsul ijod qilgan emas. Ogahiyning tarjima asarlari orqali adabiyotimiz xazinasini yanada boyidi desam mubolag‘a bo‘lmas.

Bundan tashqari Ogahiyning ilmiy merosini o‘rgangan iqtidorli olim Nuryog‘di Toshev “Jome ul-voqeoti sultoniy”ning Toshkent nusxasi: “Ogahiy dastxatimi” maqolasida quyidagi fikrlarni aytib o‘tadi: “Muhammadrizo Ogahiy haqli ravishda eng sermahsul va serqirra qalamkashlar qatorida e’tirof etiladi. U yirik she’riy devon

va tarixga oid 6 ta asar bitgan, bundan tashqari, 19 ta badiiy, tarixiy va boshqa janrlardagi asarlarni fors tilidan, bitta asarni usmonli turk tilidan eski o'zbek tiliga o'girgan. Sanalgan 27 ta asardan 23 tasi ko'plab nusxalarda bizgacha yetib kelgan"[1;20]. Davlat arbobi, shoir, tarjimon, ko'plab g'azallar muallifi hisoblangan iste'dod sohibi shuning uchun ham Navoiydan keyingi o'rinda joy egallagani bejiz emas. Zullisonaynlik an'anasini ijodkor umrining so'ngida yozgan "Ta'viz ul-oshiqin" asarida aks ettirgan. Ushbu devonda turli ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-didaktik, tabiat tasviri va boshqa mavzudagi she'rlar o'rin olgan va bu asar bizga to'liq yetib kelgan. "Ogahiy avvalambor barakali ijod qilgan ulkan shoir. Navoiy, Fuziliy, Bedil, Munis va boshqa ko'plab shoirlar g'azallariga muxammaslar bog'lab, Xorazm adabiy muhiti ravnaqiga katta hissa qo'shgan. Birgina Navoiyning qirqqa yaqin g'azallariga chiroyli muxammaslar bitib, hazrat ijodining xalq o'rtasida ommlashishiga keng yo'l ochgan"[1;20]. O'zining pur ma'noga ega g'azal va ruboiylari bilan shuhrat qozongan shoirning quyidagi ruboiysi orqali qanchalik sermazmun ruboiy va g'azallar sohibi ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Qilmoq bila parvarish tikan gul bo'lmas,
Ham tarbiyat ila zog' bulbul bo'lmas,
Gar asli yomong'a yaxshilik ming qilsang,
Yashiliq oning niyati bilkul bo'lmas.

Shoir bu yerda har qancha tikanga suv quyma, uni asrab-avaylama oxir oqibat tikan unib, o'sishi mumkin ammo hech qachon go'zal ifor beruvchi gul kabi bo'la olmaydi. Sening qilgan bu parvarishing orqali tikan kattalashib o'zingga zarar berishi mumkin. Shu kabi zog'ga qancha nasihat qilsang ham, unga bulbulning xonishini o'rgatsang ham zog' zog'ligicha, bulbul bulbulligicha qoladi. Yomon insonga boringni bersang ham, hech qachon sening ezgu niyatningni to'g'ri baholay olmaydi. Sening qilgan yaxshilingni hatto qadrlamaydi va senga yomonlik bilan javob qaytaradi. Shoir ushbu ruboiysi orqali har kimga ming yaxshilik qilishga yoki o'zgartishga urinma alaroqibat o'zgarmas narsa hech qachon sening yordamingsiz ham o'zgarmaydi. Har narsaning o'z yaralish tarixi va uning botini va zohiri turlichadir. Shuning uchun ham tikanni parvarish qil ammo gul bo'la olmasligi anglagan holda, zog'ni tarbiya qil bulbul kabi bo'lolmasligini bilgan holda, yomonga yaxshilik qil hech qachon senga yaxshilik qilolmasligini tushungan holda. Ey, inson ahli yaxshilikni ham, nasihatni ham anglagan va bilganga qil. Shu o'rinda Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya, axloq, yaxshilik, saxovat kabi insoniy tuyg'ular bosh o'rinni egallagan. Quyidagi hikmatli so'zi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Nokasu nojins avlodin kishi bo'lsin debon

Chekma mehnatkim, latif o‘lmas kasofat olami-
Kim kuchuk birla xo‘tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmas aslo odami.

Haqiqatdan ham mavjudotlar orasida faqat insongina o‘zining aqli va ta’lim-tarbiyasi orqali barcha mavjudotlardan ajralib turadi. Biroq insonni yoshligidan tarbiya qilib borilmasa, turli illatlar tufayli bu inson hayvonlardan farqi qolmaydi. Unda yovuzlik, hasad, yolg‘onchilik kabi illatlar shakllansa, uni har qancha tarbiya etilgani bilan bartaraf etib bo‘lmaydi. Zero, tarbiya insondagi o‘zgarmas xislatlatdandir. Tarbiyani inson dunyoga kelishi bilanoq, balki ona qornidaligidanoq boshlamoq zarur ekanligini g‘azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy mahorat bilan yuqoridagi misralarda ifodalagan. Ba’zan insonga yomon xulqli va badfe’llar davrasida bo‘lmoq ham yaxshi ta’sir ko‘rsatadi. Negaki inson yaxshi muhitda yashasa ham yaxshilar qadriga yetmasligi mumkin. Ulug‘ mutafakkir asarlaridan yaxshilarga alohida hurmat ko‘rsatish, shu bilan birga badfe’l odamlar bilan ham murosaga kelishlik insonga xos fazilat ekanligini bilib olishimiz mumkin. Ikki ulug‘ mutafakkir ham insonlarni hech qachon yaxshilikdan qaytarmaydi, aksincha saxovatli bo‘lishga chorlaydi. Qilingan yaxshilikni anglab yetish dononing ishi, yaxshilikka munosib javob qaytarmay aksini qilish nodonning ishi. Shu yaxshilik, saxovat kabi insoniy fazilatlar ortida insonning tarbiyasi yotibdi. Tarbiya shakllangan inson yaxshilik qilishdan charchamaydi va ko‘rsatilgan yordamga munosib javob qaytaradi. Johil, nodon o‘zining axloqsizligi, tarbiyasizligi oqibatida bu ko‘makni to‘g‘ri anglamaydi va o‘z johilligini namoyish etadi. Bu ikki serma’noga ega ruboiy va hikmatli so‘zlar orqali bizga inson uchun tarbiya muhim o‘rin tutishini va inson tug‘ilishdan to‘limigacha qadar yaxshilik qilishligini bilib olishimiz mumkin. Inson bolaligidan go‘zal tarbiya ila voya yetsa, o‘ylanmanki, bunday insonda ma’naviy qusurlar bo‘lmaydi. Yaxshilik qilish ham, yomonlik qilish ham insonning qo‘lidan keladigan ish hisoblanadi va ishni insonga berilgan tarbiya va olingan bilimlar natijasida amalga oshiradi. Agar yaxshilik qilish qo‘lingizdan kelmasa, yomonlik qilmang! Istadimki, ikki buyuk ajdodlarimizning go‘zal so‘zlari hayotingiz maslagi bo‘lsin!

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki, bunday ulkan merosni biz uchun qoldirgan ijodkorga qancha maqtovlar aytsak ham kam. Uning bosib o‘tgan hayotidan o‘rnak, ijodidan ibrat olishimiz lozim. Yuksak iqtidor egasining qilgan tarjimonlik mahorati

---

yoyinki yozgan asarlarini amalga oshirish har kimning ham qo‘lidan kelavermaydi. O‘z davrining bilim egalari hisoblangan Jomiyning, Sa‘diyning, Nizomiyning asarlarini tajimasi qilish yuksak bilim va mahorat talab etadi. Shunday ulkan ishni amalga oshirgan Ogahiyga hozirgi kunda ko‘plab olimlar tasannolar aytmoqda. Bunday adabiyotimizning buyuk siymolarining asarlarini chuqur o‘rganish, tadqiq etish orqali ular oldidagi qarzimizni uzishimiz mumkin.

REFERENCES

1. Ogahiy hikmatlar. Toshkent, 2021.
2. Hikmat va taqdir bitigi. Toshkent, 2021.

УДК 613.314.4

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ВТОРИЧНЫХ БАББИТОВ

К.Г. Гаппаров

Старший преподаватель, Ферганский политехнический институт, Фергана,
Узбекистан

q.gapparov@ferpi.uz

О.Мавлонова

Ассистент, Ферганский политехнический институт, Фергана, Узбекистан

o.mavlonova@ferpi.uz

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты исследований физико-механических свойств баббитов, приготовленных из лома и отходов, заливаемых в подшипники скольжения. Разработка технологии переработки лома и отходов баббитов ставит целью оптимизацию параметров технологии очистки и переплавки баббитов для повторного использования так называемых вторичных баббитов.

Ключевые слова: подшипник, ремонт промышленного оборудования, промышленные предприятия, вторичные баббиты.

IKKILAMCHI BABBITLARNI TIZIMLI TAHLIL QILISH

Qodirjon Gapparov

Katta o'qituvchi, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona, O'zbekiston

q.gapparov@ferpi.uz

Mavlonova Oygul

Assistant, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona, O'zbekiston

o.mavlonova@ferpi.uz

ANNOTASIYA

Maqolada sifatli ikkilamchi babbitlarni olish maqsadida sirpanish podshippiklarida ishlatiladigan babbitlarni qayta eritish va tozalash texnologiyasini ishlab chiqish uchun babbitlarni fizik-mexanik xossalarini tadqiq qilish natijalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: podshibnik, sanoat uskunalari ta'mirlash, sanoat korxonalari, ikkilamchi babbitlar.

STRUCTURAL ANALYSIS OF SECONDARY BABBITES

Qodirjon Gapparov

Senior teacher, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

q.gapparov@ferpi.uz

Mavlonova Oygul

Assistant, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

o.mavlonova@ferpi.uz

ABSTRACT

The article presents the results of research of physical and mechanical properties of babbites prepared from scrap and wastes poured into sliding bearings. The development of the technology of recycling scrap and babbites waste is aimed at optimizing the parameters of the technology of cleaning and melting babbites for reuse of so-called secondary babbites.

Keywords: bearings, repair of industrial equipment, industrial enterprises, secondary babbites.

ВВЕДЕНИЕ

После приобретения независимости Республики Узбекистан по причине дороговизны импортного оборудования и запасных частей, был налажен ремонт промышленного оборудования на собственном производстве в крупных предприятиях Республики. К таким промышленным предприятиям относятся ОАО «Ферганаазот», Ферганский нефтеперерабатывающий завод, АО «Куvasайцемент», ОАО «Навоиазот» и др [1-3].

Для ремонта оборудования, которые оснащены подшипниками скольжения, требуется большое количество дорогостоящего баббита. Баббиты обладают низкой твердостью, имеют невысокую температуру плавления, повышенную пластичность, отлично прирабатываются, отличаются высокими антифрикционными свойствами и сопротивлением ударным нагрузкам. Однако, баббиты типа марки Б83, заливаемые в подшипники скольжения в виде вкладышей, на сегодняшний день не производятся в Республике Узбекистан, хотя потребность в них огромная [4-9]. К примеру, в цехе слабоазотной кислоты ОАО «Ферганаазот» для откачки паров аммиака и слабоазотной кислоты установлены 12 нагнетателей центробежного типа 540-41-1. Основные данные оборудования: потребляемая мощность (мах) 2150 кВт, объемная

производительность 540 м³/мин, температура газа при выходе 280 °С, критическая частота вращения ротора 10700 об/мин, вес ротора 1015 кг. Оборудование работает при относительно высоком давлении и температуре. Нагнетатели оснащены опорными и упорными подшипниками скольжения, имеющими вкладыши скольжения, состоящими из заливаемых баббитов. При этом заливку вкладышей из баббита производят часто из-за быстрого износа самих вкладышей [10-17].

С другой стороны, точение подшипников скольжения на металлорежущих станках образует до 40% стружки из баббитов, которая в основном собирается в виде металлолома и сдается на предприятия вторцветмета. В последнее время автором работы разработана технология, позволяющая использовать баббитовую стружку повторно для заливки вкладышей. Эффективность разработанной технологии возможно улучшить, если представлять структуру так называемых вторичных баббитов.

Цель работы - анализ диаграмм состояния, образуемых основными легирующими элементами баббитов с учетом возможных примесей в металлоломе, структуру вторичных сплавов.

Для достижения цели в работе решены следующие задачи:

- проанализирован средний состав лома и отходов баббитов;
- на основе двухкомпонентных систем построены необходимые трехкомпонентные диаграммы состояния с основными легирующими элементами и примесями, входящими в состав сплавов из металлолома;
- изучены структурные изменения в модельных и вторичных сплавах на основе баббитов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для оценки химического состава сплавов использовали портативный рентгенофлуоресцентный анализатор S1 TITAN – прибор позволяет проводить анализ большого количества разнообразных материалов, среди которых: различные традиционных конструкционные сплавы черных и цветных металлов, золото и драгоценные металлы, лом электронных элементов и каталитических преобразователей, почвы, горные породы, опасные материалы. Кроме того, прибор имеет интерфейс создания собственных калибровок, в нем применена передовая технология кремниевый дрейфового детектора, позволяет проводить анализ легких элементов, таких как магний, алюминий или кремний, без вакуумизации или продувки гелием (S1 TITAN^{LE}).

Для построения диаграмм состояния, их необходимых сечений и разрезов, использовали лицензионную программу Thermocalc (Швеция) [18-24].

Механические свойства сплавов определены по межгосударственному стандарту ГОСТ 1497-84. «Металлы. Методы испытаний на растяжение (с Изменениями N 1, 2, 3)». Твердость сплавов определена по межгосударственному стандарту ГОСТ 9012-59 (ИСО 4 1 0 -8 2, ИСО 6506-81) «Металлы. Методы измерения твердости по Бринелю» [25-28].

Составы исследованных сплавов представлены в табл.1.

Таблица 1. Химический состав исследованных сплавов, % по массе

Марка	Основные компоненты					Примеси						
	Sn	Sb	Cu	Cd	Pb	Fe	As	Zn	Pb	Bi	Al	Ni
Проба 1	Ост.	7-7,5	2,5-3,5	0,8-1,2	-	0,05	0,05	0,005	0,1	0,05	0,005	0,15 – 0,25
Проба 2	Ост.	10-12	5,5-6,5	-	-	0,10	0,05	0,014	0,35	0,15	0,015	
Проба 3	Ост.	9-11	5-6	-	1,0-1.5	0,10	0,10	0,01	-	0,05	0,005	

Примечание: состав сплавов усреднен по результатам нескольких экспериментальных плавок лома и отходов на пробу

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Образовавшаяся стружка содержит множество вредных примесей. При переплавке стружки в химическом составе баббита уменьшается количество полезных элементов, таких как олово, сурьма и медь. Поэтому образовавшаяся стружка баббита не пригодна к повторному использованию. В промышленных предприятиях стружки баббита собирают и по возможности отправляют на заводы производителя баббита в другие страны. По причине очень низкой цены металлолома баббита, на промышленных предприятиях страны скопилось большое количество его стружки – сырья для вторичных сплавов.

Диаграммы состояния олово – сурьма и медь – олово, как основы баббитов, изучены методами термического и микроструктурного анализов в [1,3,9,27]. В системе Sn – Sb при температуре 425 °C и содержании 65,2 % (ат.) Sb по перитектической реакции образуется фаза β (SbSn). Фаза β имеет широкую область гомогенности: 43,0-60,5 % (ат.) Sb при 250 °C. При температуре 324 °C по перитектической реакции кристаллизуется соединение Sb_2Sn_3 , которое при температуре 242 °C распадается с образованием фазы β , содержащей 43 % (ат.)

Sb, и твердого раствора Sb в Sn, содержащего 9,4 % (ат.) Sb. Перитектическая реакция $J + Sb_2Sn_3 = (Sn)$ имеет место при температуре 250 °С.

В отношении кристаллической структуры соединений имеются противоречия. Так, соединение SbSn имеет кубическую структуру типа NaCl [3], по другим данным [4] - ромбоэдрическую структуру. Микроструктура сплавов представлена на рис.1.

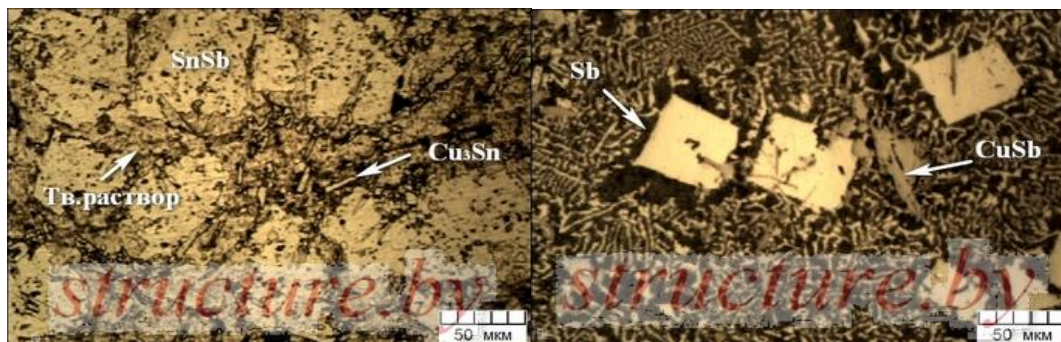

Рис. 1. Микроструктура баббитов, содержащих олово, медь и сурьму, СМ х500

Баббит, полученный при переплавке стружки, не отвечает требованиям предъявленных к антифрикционным материалам, так как его структура и свойства не соответствуют стандартам. Даже если количество полезных элементов в составе баббита довести до необходимого, т.е. до состава, например, марки Б83, проблема не решается в связи с изменениями в структуре баббита за счет примесей, соответственного изменения других эксплуатационных, например, литейных свойств. Следовательно, использовать вторичный баббит, получаемый сегодня переплавом отходов на местных предприятиях невозможно.

Основные, наиболее вредные примеси – это железо и никель, которые, как показал элементный анализ, взаимно растворяются друг в друге. При этом необходимо учесть, что никеля содержится значительно больше, чем железа (табл. 1). Видимо, это можно объяснить тем, что никель иногда вводят в состав баббитов в качестве легирующей добавки. Отсюда вытекает, что железо, которое в отходы попадает механически, растворяется в никеле [26-30]. Поэтому, для оценки влияния наиболее вредных примесей, необходимо, в первую очередь, рассмотреть диаграмму состояния Cu – Sn – Ni. Были построены поверхность ликвидуса системы и изотермические сечения (рис. 2).

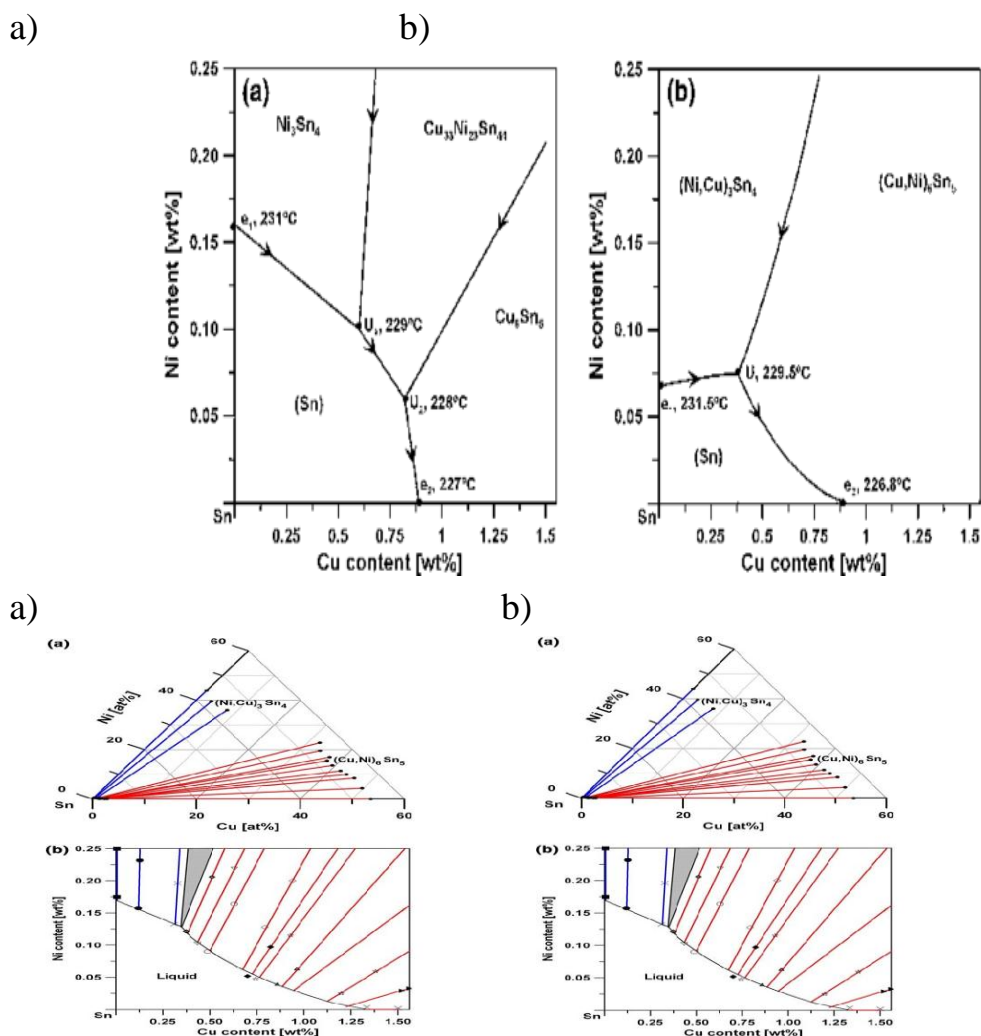

Рис. 2. Поверхность ликвидуса (а) и изотермическое сечение при 268 °С (б), совмещенные расчетные и экспериментальные данные.

Анализ фазовых равновесий и процесса затвердевания сплавов Sn – Cu – Ni, как расчетным способом, так и экспериментально, показал, что в углу богатым оловом никаких доказательств наличия тройной фазы $(Cu, Ni)_6Sn_5$ обнаружено не было. Изотермический разрез при 268 °С показал, что бинарная эвтектическая точка $(Cu, Ni)_6Sn_5$ находится на уровне 0,89 масс. % Cu. Изотермический разрез не дает достаточно информации для прогнозирования последовательности затвердевания сплавов Sn – Cu - Ni, которые являются жидкими при 268 °С.

Сканирующая электронная микроскопия (рис. 3) изученных сплавов показала типичную морфологию структурных составляющих сплавов, приготовленных из лома и отходов.

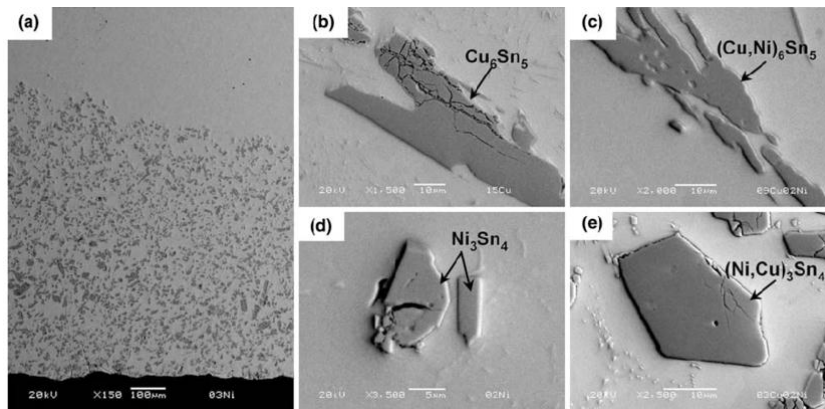

Рис. 3. Структурные составляющие баббитов, полученных из лома и отходов, СЭМ с обратным пучком рассеянных электронов

Структурные составляющие вторичных сплавов существенно снижают их текучесть. Поэтому необходимы дальнейшие исследования по изучению литейных свойств баббитов, приготовленных из лома и отходов с целью повышения их литейных свойств, в том числе за счет нейтрализации вредных примесей. Наличие значительного количества примесей приводит к задирам, ухудшению прирабатываемости, низкой сопротивляемости к усталости, увеличению коэффициента трения и другим негативным явлениям [5].

Теоретически предсказано влияние структурных составляющих вторичных баббитов на максимальную длину текучести сплавов (рис. 4).

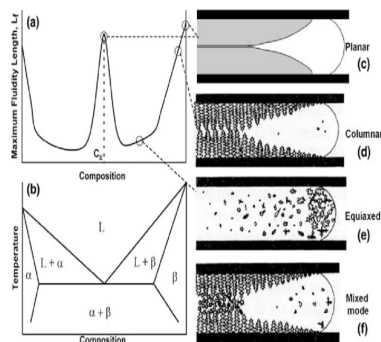

Рис. 4. Зависимость текучести баббитов из лома и отходов от структурных составляющих сплавов

Из рис. 4 следует, что чем больше структурных составляющих в виде интерметаллидов, тем меньше текучесть сплавов. Иллюстрации изображают микроструктуры, которые задерживают течение для различных режимов затвердевания.

При переработке вторичных баббитов, изучении их литейных свойств, необходимо ориентироваться на химический состав баббита Б83. ибо этот баббит наиболее часто применяемый в производстве.

ВЫВОДЫ

1. Определен средний химический состав лома и отходов баббитов в виде отработавших срок службы вкладышей подшипников скольжения на промышленных предприятиях Ферганской области.

2. Впервые, методом термодинамического расчета построены поверхность ликвидуса и изотермическое сечение сплавов системы Sn – Cu – Ni, позволяющие изучить строение структурных составляющих, фазовый состав баббитов из лома и отходов.

3. Оптимизация формы структурных составляющих вторичных баббитов позволит улучшить технологические их свойства для чего требуются дополнительные исследования.

REFERENCES

1. Граблев А.Н., Болдин А.Н. (2007). Литейные сплавы, применяемые в машиностроении. М.: «МГИУ». 102 с.
2. Фетисов Т.П. (2007). Материаловедение и технология металлов. М.: «Высшая школа». 861 с.
3. Арзамасов Б.Н. (2007). Материаловедение и технология конструкционных материалов. М.: «Машиностроение». 447 с.
4. Воздвиженский В.М. (1984). Литейные сплавы и технология их плавки в машиностроении. М.: «Машиностроение». 326 с.
5. Gourlay, C. M., Nogita, K., Read, J., & Dahle, A. K. (2010). Intermetallic formation and fluidity in Sn-rich Sn-Cu-Ni alloys. *Journal of Electronic Materials*, 39(1), 56-69.
6. Халилов, Ш. З., Гаппаров, К. Г., & угли Махмудов, И. Р. (2020). Влияние травмирования и способов обмолота семян пшеницы на их биологические и урожайные свойства. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
7. Гаппаров, К. Г., & Мансуров, Ю. Н. (2012). Технологическая деформируемость баббитов. In *Химическая технология* (pp. 402-405).
8. Hamzaev, I., Gapparov, K., Umarov, E., & Abdullaev, Z. (2021). Building and architecture. *Главный редактор: Ахметов Сайранбек Махсутович, д-р техн. наук; Заместитель главного редактора: Ахмеднабиев Расул Магомедович, канд. техн. наук; Члены редакционной коллегии, 71.*

9. Мансуров, Ю. Н., & Гаппаров, К. Г. (2012). Структура и свойства баббита Б83 после штамповки в процессе кристаллизации. In *Химическая технология* (pp. 412-415).
10. Угли Махмудов, И. Р., Умаров, Э. С., & Гаппаров, К. Г. (2020). Аналитическая и модельная оптимизация кинематических схем равномерно плотного прессования порошковых материалов. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
11. Tojiboyev, B. T. (2020). Euphemism and gender: Linguocultural euphemisms among males and females in uzbek and english language. *International journal of discourse on innovation, integration and education*, 1(5), 8-11.
12. Qo'chqarov, B. U., Tojiboyev, B. T., & Axtambayev, S. S. (2021). Experimental determination of the gas consumption sent to the device for wet dusting in the humid mode. *Экономика и социум*, (6-1), 226-229.
13. Набиев, Т. С., Эркабоев, Х. Ж., & Махмудов, И. Р. (2020). О квадратно-гнездовом способе посева семян хлопчатника. In *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 62-65).
14. Sotvoldiev, A. E., Yusupov, S. M., & Maxmudov, I. R. (2019). Research and testing of welding modes for quality formation of the root joint. *Scientific-technical journal*, 2(4), 138-141.
15. Рахмонов, А. Т. У., & Ахтамбаев, С. С. (2021). Причины вибрации в станках и методы их устранения. *Scientific progress*, 2(6), 89-97.
16. Халилов, Ш. З., Тожибоев, Б. Т., Умаров, Э. С., & Кучкоров, Б. У. (2019). Прием и хранение зерновой смеси, поступающей после комбайнов. *Журнал Технических исследований*, (2).
17. Хамзаев, И. Х., & Умаров, Э. С. (2020). Применение метода конечных разностей к расчету пологих оболочек. *Журнал Технических исследований*, 3(1).
18. Давлетшин, М. М., Набиев, Т. С., & Атнагулов, Д. Т. (2010). Дисковый сошник с барабанным направителем.
19. Набиев, Т. С. (2010). Повышение качества сева и междурядной обработки пропашных культур. *Успехи современного естествознания*, (9), 192-193.
20. Набиев, Т. С., & Давлетшина, М. С. (2011). Проблемы межкультурной коммуникации школьников в полиэтническом социуме. *Международный журнал экспериментального образования*, (5), 98-99.
21. Набиев, Т. С., & угли Махмудов, И. Р. (2020). Определение давления при прессовании порошковых материалов. *Журнал Технических исследований*, 3(1).

22. Набиев, Т. С. (2020). Высшее образование-высшая цель молодёжи. *Школа науки*, (2), 52-54.
23. Набиев, Т. С., & Тешабаев, А. Э. (2020). Модернизация экономики: проблемы и инновации в исследовательской подготовке специалистов. *Совершенствование методологии и организации научных исследований в целях развития общества*, 31-38.
24. Мамуров, Э. Т., & Одилжонов, Ш. О. Ё. (2021). Разработка рекомендаций по выплавке и заливки переработанного баббита в подшипники скольжения. *Scientific progress*, 2(6), 1617-1623.
25. Мамуров, Э. Т., & Джемилов, Д. И. (2021). Использование вторичных баббитов в подшипниках скольжения на промышленных предприятиях. *Science and Education*, 2(10), 172-179.
26. Мамуров, Э. Т., Косимова, З. М., & Гильванов, Р. Р. (2021). Использование программ для расчетов основного технологического времени. *Scientific progress*, 2(1), 918-923.
27. Мамуров, Э. Т., Косимова, З. М., & Собиров, С. С. (2021). Разработка технологического процесса с использованием cad-cam программ. *Scientific progress*, 2(1), 574-578.
28. Мамуров, Э. Т., Косимова, З. М., & Джемилов, Д. И. (2021). Повышение производительности станков с числовым программным управлением в машиностроении. *Science and Education*, 2(5), 454-458.
29. Косимова, З. М., Мамуров, Э. Т., & угли Толипов, А. Н. (2021). Повышение эффективности средств измерения при помощи расчетно-аналитического метода измерительной системы. *Science and Education*, 2(5), 435-440.
30. Sharifjanovich, S. O. (2021, November). The Velocity Distribution over the Cross Section Pipes of Pneumatic Transport Installations Cotton. In *International conference on multidisciplinary research and innovative technologies* (Vol. 2, pp. 29-34).

УДК 656.21.001.2

SHAMOL QARSHILIGI TA'SIRIDA BIRINCHI TORMOZLANISH JOYIDA VAGONNING SEKINLANUVCHAN HARAkatINI O'RGANISH

Ikramova Diyora Zokir qizi

Toshkent davlat transport universiteti assistenti

Azadova Maxliyo Maksudovna

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

Nabiyeva Surayyoxon Mansurjon qizi

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada shamol qarshiligi ta'sirida uchastkada birinchi bo'g'iz tormozlanish holatida vagonning sekinlanish harakatining matematik modeli natijalari keltirilgan. Ilk bora birinchi bo'g'iz tormozlanish holatida vagonning tormozlanish yo'li va masofasini aniqlovchi analitik formulalar olingan. Vagonning tormozlanish yo'li va masofasining vaqtga bog'liqlik grafigi qurilgan. Grafik asosida olingan tahlil natijalariga ko'ra, birinchi bo'g'iz tormozlanish holatida vagonning sekinlanish harakati asosan uchastkada vagon sekinlatgichlarning ishida yuzaga keluvchi qarshilik kuchiga bog'liq bo'ladi.

Kalit so'zlar: tepalik, shamol qarshiligi; Kulon qonuni; koordinata ko'rinishidagi D'Alambersning tamoyili; vagon tezligi; birinchi tormozlash joyi.

THE RESEARCH OF THE MOTION OF THE CAR SLOWING DOWN ON THE PART OF THE FIRST HUMP BRAKE POSITION WHEN EXPOSED TO THE ONCOMING WIND

Ikramova Diyora Zakir qizi

Assistant of Tashkent State transport University

Azadova Makhliyo Maksudovna

Student of Tashkent State transport University

Nabiyeva Surayyaxan Mansurjan

Student of Tashkent State transport University

ABSTRACT

In the article the results of mathematical modeling of the movement of the carriage with the slowdown on the part of the first hump in the brake position when exposed to the oncoming wind. First analytical formula to determine the speed and

the way the braking of the car on the plot of the first brake yard. Built graphics based on the speed and path of the deceleration time. Based on the analysis of the constructed graphical dependencies established that the movement of the carriage with the slowdown on the part of the first hump brake position mainly depends on the strength of the resistance that occurs at the work site car retarder.

***Keywords:** hill, the wind; Coulomb's law; the principle of D'Alembert in coordinate form; the speed of the car; the movement of the carriage with the slowdown on the part of the first hump in the brake position.*

KIRISH

Adabiy manbalar [1 – 14], jumladan [15, 16] tahlili shuni ko'rsatadiki, afsuski, temir yo'l transportida saralash tepaligini loyihalash tamoyillari va nazariyalarini ishlab chiqishda saralash tepaligining birinchi to'xtatish joyida vagon harakati mexanik – matematik modelini qurish metodlari ko'zdan qochirilgan [17]. Shunga qaramay, [18] da keltirilgani kabi saralash tepaligi profilida vagon yurish dinamikasidagi [1 - 14] ilmiy tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan nazariy asoslar noto'g'ri ekanligini ko'rsatdi.

Shundan kelib chiqqan holda, birinchi to'xtatish joyida vagon harakati (keyingi o'rinlarda – 1TJ)ning mexanik – matematik modellarini qurish bo'yicha tadqiqotlar temir yo'l transporti va transport fanining dolzarb texnik muammosi hisoblanadi.

Ushbu maqolada Dalamber prinsipi asosida koordinata shaklida olingan vagonning saralash tepaligidagi harakat dinamikasiga bag'ishlangan [18 - 31] qator maqolalarni davom ettiramiz. Uchastkada belgilangan tezlikda saralash tepaligining birinchi to'xtatish joyida vagon harakatining matematik modelini qurishdan iborat. Saralash tepaligining birinchi to'xtatish joyida vagon harakatining analitik tormozlanish yo'li $x(t)$ va tezligi $v(t)$ ni aniqlash talab etiladi.

METODLARI

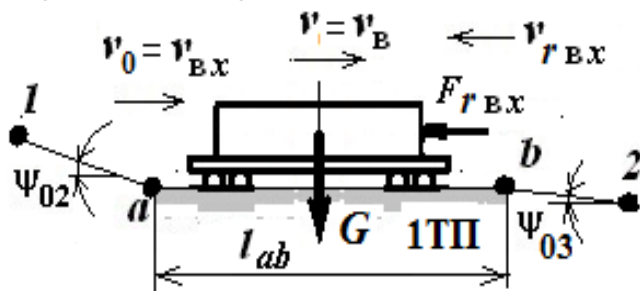
Doimgidek [27, 28], nazariy mexanikaning klassik qoidalaridan foydalanamiz: qattiq jism kinematikasi, Kulon qonuni, D'alamber prinsipining koordinata shaklida [16, 32]gi kuchlarni nuqtaga yig'ish usuli va differensial hamda integral [33, 34] haqidagi umumiy tushunchalar kabilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Vagon saralash tepaligi qiyaligidan saralash tepaligining birinchi to'xtatish joyiga (1TJ) o'tishida boshlang'ich tezligi v_0 (odatda, tormozlanish moslamalarining tuzilishiga qarab 6 yoki 8,5 m/s) holatini ko'rib chiqaylik. Tepalikning 1TJga bitta

vagon (yoki vagon uzilmasi) kriganda, unga tortishish kuchlari G , aerodinamik tortishish kuchlari $F_{r_{BX}}$ va $F_{r_{BY}}$ [15, 16], shuningdek, tormozlanish jarayonida yuzaga keladigan tormozlanish (ishqalanish) kuchi F_{TOPM} kabi kuchlar taʼsir koʻrsatadi [17]. Bunday holda, gʻildiraklar juftligi rels chiziqlari boʻylab sirpanadi.

1TJ ning uzunligi l_{ab} , a va b koorditalarida tepalik profilida 1 – 2 uchastkalarida, $1 - a$ uchastkada ψ_{02} qiyalik burchagi, $b - 2$ uchastkada ψ_{03} qiyalik burchagida joylashganini inobatga olish kerak (1-rasm).

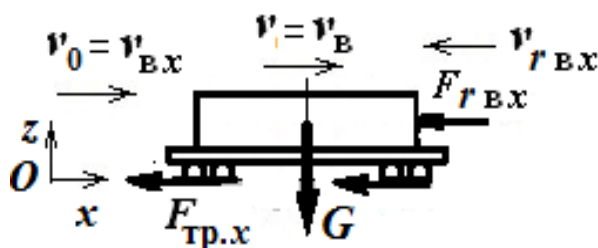

1-rasm. Shamol qarshiligida 1TJ uchastka profili

1-rasmda berilgan: l_{ab} – 1TJning uzunligi; $\bar{v}_0 = \bar{v}_{B.X}$ – vagonning 1TJ uchastkasiga kirish tezligi; $\bar{v}_{r_{B.X}}$ – shamolning nisbiy tezligi; $\bar{v} = \bar{v}_B$ – tezlik (vagon tezligi); G – yukli vagonning tortishish kuchi; $F_{r_{BX}}$ – shamol qarshiligini “ushlab turuvchi” sifatidagi aerodinamik qarshilik kuchi.

Vagon harakatini hisoblash modelini shakllantirish

1TJ uchastkasida tormoz moslamalari ishga tushirilganda vagon harakatining hisoblash modeli nazariy mexanika cheklovlaridan ozod qilish tamoyili [16, 17, 32] ga muvofiq 2-rasmda koʻrsatilgan shaklga ega boʻlsin:

2-rasm. Shamol qarshiligida 1TJ uchastkasida vagon harakatining hisobiy sxemasi

2-rasmda ham 1-rasmdagi koʻrsatkichlar berilgan.

Bu yerda $F_{TP.X}$, [30] dan farqli ravishda rels yuzasida gʻildirak kallagining sirpanishida ishqalanishi F_τ hisobga olganda siqilgan tormoz shinalarining siqilishi

$F_{\text{TH}} = F_{\text{TOPM}}$ va o‘zaro shamol ta’sirida relsning yon yuzasiga g‘ildirak kallaning ta’siri $F_{\text{TP.y}}$ (ta’sirni hisobga olganda), $F_{\text{TP.x}} = F_{\tau} + F_{\text{TOPM}} + F_{\text{TP.y}}$ ga teng bo‘ladi.

Vagon harakatiga birinchi tormozlanish joyidagi kuchi

[25] da ko‘rsatilganidek, tarkibdan uzilgan vagonlar tezligini nazorat qilish uchun vagon (yoki uzilma vagon)ni tormozlash kerak. Bunda g‘ildirak juftligi aylanishi sekinlashadi, bu esa tormoz shinalarida paydo bo‘ladigan ishqalanish kuchi tufayli ularni qisman rels yuzasi bo‘ylab siljishiga majbur qiladi. Shu bilan birga, pnevmotizimda siqilgan havoning maksimal bosimi (0.75 MPa) tufayli muhim tormozlanish kuchi F_{TOPM} , uning natijasida esa vagon harakatiga qarshilik kuchi $F_{\text{TP.x}}$ paydo bo‘ladi.

Umuman olganda, 1TJning uzunligini bosib o‘tish uchun vagon harakatining qarshilik kuchi $F_{\text{TP.x}}$ quyidagiga teng:

$$F_{\text{TP.x}} = F_{\tau} + F_{\text{TH}} + F_{\text{TP.y}}, \quad (1)$$

F_{τ} – relslardagi reaksiya, Kulon qonuniga ko‘ra $F_{\tau} = f_{\text{CK}}N$ teng, bunda f_{CK} – rels yuzasida g‘ildirak juftligining ishqalanish koeffitsenti (“metalni metalga” – $f_{\text{CK}} = 0,15 \div 0,25$, bunda koeffitsent ob – havo sharoitiga ham bog‘liq bo‘ladi), N – har bir buksaga to‘g‘ri keluvchi barcha faol kuchlarning proyeksiyalari yig‘indisiga modul bo‘yicha teng bo‘lgan reaksiya komponenti F_z :

$$N = f_{\text{CK}} G; \quad (2)$$

$F_{\text{TH}} = f_{\text{TH}}F_{\text{TK}}$ – ishqalanish kuchi, g‘ildirak juftliklari va vagon sekinlashganida tormoz shinalari siqilishi tufayli yuzaga keladi, bu yerda $f_{\text{TH}} = 0,14 \div 0,20$ – sekinlatkich blokida tormozlanish shinalarida ishqalanish koeffitsenti [9]. f_{TH} ob -havo sharoitiga ham bog‘liligini yoddan chiqarmaslik kerak. F_{TK} – vagon o‘qiga yoki vagon tormozining shinalarida siqilish kuchi (odatda, sekinlatgichlarning turi va havoning bosimiga qarab 90, 100, 140, 150 kN ga teng bo‘ladi) [17]. Bu yerda F_{TH} kuchi tormozlanish kuchi F_{TOPM} ga teng, ya’ni $F_{\text{TH}} = F_{\text{TOPM}}$;

$F_{\text{TP.y}}$ – vagonning yon tomoniga shamol ta’sirida paydo bo‘ladigan ishqalanish kuchi:

$$F_{\text{TP.y}} = n_{\text{KY}} f_{\text{CK0}} F_{\text{rBy}}, \quad (3)$$

bu yerda n_{KY} – rels yuzasining yon yuzasiga bosadigan g‘ildirak juftliklarining soni, (odatda $n_{\text{KY}} = 4$); f_{CK0} – g‘ildirak juftligi grebenining rels yuzasida sirpanish koeffitsenti (odatda – $f_{\text{CK0}} = 0,25$ deb qabul qilinadi); F_{rBy} – shamol ta’sirida yuzaga keluvchi aerodinamik qarshilik, N [35]:

$$F_{\text{rBy}} = 500A_{\sigma}, \quad (4)$$

bu yerda 500 – vagon yuzasining birlik maydoniga solishtirma bosim, N/m^2 ; A_6 – yukli vagonning yon yuzasining maydoni: $A_6 = 2L \times 2H$ (bu yerda $2L$ – yukli vagonning shamol esuvchi yon yuzasi uzunligi, m), m^2 ;

Shunday qilib, vagon (yoki uzilma vagon) birinchi tepalik tormozlanish holatida qarshi esgan shamolning ta'siri, relslar yuzasida g'ildirak juftliklarining siljishi hamda vagon sekinlatgichining shinalari siqilishi natijasida g'ildirak juftligining sirpanishi hisobiga umumiy holatda vagon tezligi pasayadi (ya'ni, vagon sekinlab harakatlanadi). Ta'kidlash joizki, 1TJ zonasida tormoz shinalariga tushadigan bosim natijasida tezlik regulyatorining buzilishi (inson omili) tufayli vagon to'liq to'xtagunga qadar tormoz shinalariga nisbatan sirpanishi sodir bo'lishi mumkin. Bu holatda F_τ qiymati F_{TH} dan katta (ya'ni $F_\tau > F_{\text{TH}}$) va F_{rBy} kichikligi sababli e'tibordan chetda qolishi ham mumkin.

(1) ifodani, ya'ni tormozlanish kuchi – $F_{\text{TP}.x}$ ni qayta yozamiz, ya'ni tormoz shinalarining g'ildirak juftliklariga nisbatan sirpanish hollari uchun tormozlanish kuchi quyidagiga teng bo'ladi:

$$F_{\text{TP}.x} = f_{\text{CK}} N + F_{\text{TOPM}} + n_{\text{KY}} f_{\text{CK0}} F_{rBy} \quad (4)$$

(2) – (4) ifodani (1) ga qo'ysak, oxirgi ifodamiz quyidagiga shaklga ega bo'ladi:

$$F_{\text{TP}.x} = f_{\text{CK}} G + F_{\text{TOPM}} + n_{\text{KY}} f_{\text{CK0}} F_{rBy} \quad (5)$$

Yuqorida olingan vazifalarni sarhisob qilib, 7÷15 %o [25] qiyalikdagi 1TJ uchastkasida vagon sekinlashuvining holatini quyidagicha yozish mumkin (10rasmga qarang):

$$F_{rBx} + F_{\text{TP}.x} > 0, \quad (6)$$

bu yerda, F_{rBx} – past shamol tezligida (misol uchun, 2,5 ÷ 3, 5 m/s) vagonning oxirgi yuzasiga qarshi shamol ta'sirining kuchi, uni (4) ifodaga o'xshash tarzda aniqlash mumkin, N [35]:

$$F_{rBx} = 500A_T,$$

bu yerda, A_T – yukli vagonning oxirgi yuzasi maydoni, m^2 : $A_T = 2B \times 2H$ (bu yerda $2B$ va $2H$ – yukli vagonning shamol yuzalarining kengligi va balandligi, m).

Agarda (6) shart bajarilsa, saralash tepalikning tormozlanish pozitsiyasi uzunligida vagonning to'liq to'xtashi amaliyotda ham sodir bo'lishi mumkin.

Endi 1TJ uchastkasida vagon harakatining keskin sekinlashishini ta'minlovchi kuchlarning "yetishmasligi"ning ifodasi aniqlanadi:

$$\Delta F_{\text{TH}} = -(F_{rBx} + F_{\text{TP}.x}) = -F_0. \quad (7)$$

(7) ifoda tahlili shuni ko'rsatadiki, 1TJ uchastkasida paydo bo'ladigan kuchlarning "yetishmasligi" ΔF_{TH} ma'lum bir tortishish kuchi G to'xtashgacha keskin sekinlashishini ta'minlaydigan tormozlanish kuchidir. Bunda vagon harakati 1TJ uchastkasida kirish tezligi $v_{\text{EBX}}(t)$, ya'ni $v_{\text{ETI}}(t) \ll v_{\text{EBX}}(t)$ dan sezilarli darajada past bo'lgan $v_{\text{T}}(t)$ tezlikka sekinlashishi bilan ta'minlanishi kerak. [27, 28]da bo'lgani kabi, bunga faqat tepalikning geometrik parametrlari sifatida ψ_{01} va ψ_{02} qiyalikning ratsional qiymatlarini, yuqori tezlikdagi uchastkalarni tanlash orqali emas, vagonning tormozlanish kuchi F_{TOPM} ni aniq sozlash orqali ham erishish mumkin [17, 25]. Bu holatda vagon harakatini $v_{\text{ET}}(t)$ tezlik bilan ta'minlashi mumkin, bunda tepalikning birinchi profil qismidagi tezlanishdan $a_{50}(t)$ kattaligi jihatidan ancha kichik bo'lgan, ya'ni $a_{\text{T}}(t) \ll a_{50}(t)$ da $a_{\text{T}}(t)$ sekinlanuvchan tezlanishga to'g'ri keladi.

Tepalikning birinchi tormozlanish pozitsiyasi uchastkasida vagon harakatining matematik modeli

[27, 28, 30] garchi takrorlangan bo'lsa ham, shu bilan birga vagonning ko'chma harakati (yoki D'alamber tamoyili) dinamikasining asosiy qonunini koordinatalar shaklida yozamiz [16, 32],

$$M \frac{dv_{\text{a.x}}}{dt} = \sum_{k=1}^n F_{kx} + \sum_{k=1}^n R_{kx},$$

Bu yerda M – aylanuvchi qismlar (g'ildirak juftligi) massasini hisobga olgan holda yukli vagon massasi, kg; $F_x = F_{\text{CD.X}} = \text{const.}$ – barcha faol ("qo'zg'aluvchi") kuchlarning vagonning aylanishi bo'yicha proyeksiyasi (Ox o'qi), N; $R_x = F_{\text{YD.X}} = \text{const.}$ – Ox o'qi bo'yicha barcha reaktiv (ushlab turuvchi) kuchlar proyeksiyasi, bunda tormozlanish kuchi ham hisobga olinadi $F_{\text{TOPM}} = F_{\text{TH}}$, N. Faraz qilaylik, Vagon harakati davomida 1TJ uchastkasida shamol qarshiligi ta'sirida rels yuzasida g'ildirak juftliklarining sirpanishi yuzaga keladi.

(7) ifodaga ko'chma harakat dinamikasining asosiy qonunini qo'llab, "qo'zg'aluvchi" va "ushlab turuvchi" kuchlarni kiritamiz:

$$M \frac{dv}{dt} = F_{\text{CD.X}} - F_{\text{YD.X}}, \quad (8)$$

bu yerda, $F_{\text{CD.X}}$ va $F_{\text{YD.X}}$ – vagonning tormozlash moslamasi bilan tormozlash holati uchun «qo'zg'aluvchi» va «ushlab turuvchi» kuchlari bo'lib, bu vaqtda shamol qarshiligi tezligining ahamiyatsizligi ($2,5 \div 3, 5$ m/s) tufayli uning tezligi doimiy deb faraz qilamiz $F_{\text{RB.X}} = \text{const.}$

$$F_{\text{cd},x} = 0;$$

$$F_{\text{yd},x} = F_{\text{rb},x} + f_{\text{ck}} G + F_{\text{topm}} + n_{\text{ky}} f_{\text{ck0}} F_{\text{rby}}. \quad (9)$$

Ko‘ringanidek, «qo‘zg‘aluvchi» kuchlar $F_{\text{cd},x}$ bu holda mavjud emas, vagon o‘z harakatini inersiya qonuniga ko‘ra tormozlanish holatida davom etadi va 1TJ uchastkasida shamolning qarshilik kuchi $F_{\text{rb},x}$ va ishqalanish sirpanish kuchi $F_{\text{tp},x}$ ni yengib, v_0 kirish tezligi bilan harakatlanadi.

Vagonning tormoz moslamalarida to‘satdan to‘xtashining matematik modellari

Vagon harakatining 1TJ uchastkasida (9) yoki (7) ifodadagi differensial tenglama ko‘rinishini hisobga olib (8) ifoda quyidagiga teng bo‘ladi:

$$M \frac{dv}{dt} = -F_0. \quad (10)$$

bu yerda, $F_0 = F_{\text{cd},x} - F_{\text{yd},x}$ – vagon harakatining qarshilik kuchi, $F_{\text{cd},x} = 0$, $F_{\text{yd},x} \gg 0$, N.

Koshi topshirig‘ining boshlang‘ich shartlari – $t = 0$: $v(0) = v_0$ (bu yerda v_0 – 1TJ uchastkasida vagonga kirish tezligi).

(10) dagi o‘zgaruvchilarni ajratib, quyidagiga ega bo‘lamiz [33]:

$$dv = -\frac{F_0}{M} dt.$$

Oxirgi tenglama qismlaridan ikkala intervaldan quyidagi qismlarini olamiz:

$$\int_{v_0}^v dv = -\frac{F_0}{M} \int_0^t dt.$$

Integratsiyalashdan so‘ng barchaga tanish tezlikning sekinlanuvchan harakat formulasi hosil bo‘ladi

$$v = v_0 - at,$$

bu yerda $a = \frac{F_0}{M}$ – vagon sekinlanishi yuz beradigan tezlanish, m/s^2 .

Oxirgi ifodalardan 1TJ uchastkasida vagonning ko‘chma tezligini $v(t)$ aniqlaymiz, m/s (2-rasmga qarang)

$$v_e(t) = v_0 - at. \quad (11)$$

Bundan ma'lum bo'ladiki, 1TJ uchastkasida $v(t)$ vagon tezligi t vaqt oralig'ida chiziqli – kamayish qonuni bo'yicha sharhlanadi(11): v_0 kirish tezligida mazkur uchastkada vagon tezligi kamayib borib, $t \approx 3s$ davomida to'xtaydi (ya'ni, $v(t)$ ga teng bo'ladi).

$v_e(t) = \frac{dx}{dt}$ ni hisobga olib, vagon harakatining to'satdan to'xtashini differensial tenglama ko'rinishida (11) ifodani qayta yozamiz

$$\frac{dx}{dt} = v_0 - at.$$

Koshi tenglamasining boshlang'ich sharti $t = 0$ da: $x(0) = 0$.

Tenglamaning oxirgi qismlarini dt ga ko'paytirib, quyidagiga ega bo'lamiz

$$dx = (v_0 - at)dt.$$

Hosil bo'lgan tenglamani 0 dan t oraliqda integratsiyalanadi:

$$x = \int_0^t (v_0 - at)dt.$$

1TJ uchastkasida t vaqt davomida vagonning tormozlanish yo'lini aniqlaymiz, m

$$x(t) = v_0 t - \frac{1}{2} at^2. \quad (12)$$

Ko'rinib turibdiki, vagonning tormozlanish masofasi $x(t)$, t vaqt oralig'ida shamol kvadratik qonunga ko'ra (12): vagonning tormozlanish masofasi chiziqli o'smaydi, $v(t) = 0$ da doimiy kattalikka ega bo'ladi.

(12) ifodadan $t = 0$ da $x = 0$ ga ega bo'lamiz, ya'ni tenglamaning boshlang'ich sharti bajariladi.

Ta'kidlash joizki, (11) va (12) ifodalarda fizika kursidan ma'lum sekinlanuvchan harakatdagi yo'l va tezlik formulalaridir.

Shunday qilib, D'Alambertning mexanik tamoyilidan foydalanib, o'zgaruvchilar va oddiy integrallar jadvallarini ajratish usuli, 1TJ uchastkada $v_e(t)$ tormozlanishda vagon tezligi va vaqt davomida tormozlanish yo'li $x(t)$ ni aniqlash uchun yakuniy analitik formulalar ishlab chiqilgan.

Hisoblash usuli. Boshlang'ich ma'lumotlar quyidagilar bo'lsin: $v_0 = 6,0$ – vagonning boshlang'ich tezligi, m/s; $G = 908$ – aylanuvchi massalarning inertsiyasini hisobga olgan holda vagonning tortishish kuchi, kN; $f_{\text{TH}} = 0,18$; $F_{\text{TK}} = 90$ kN; $F_{\text{TOPM}} = f_{\text{TH}} F_{\text{TK}} = 16,2$ kN; $f_{\text{CK0}} = 0,2$; $n_{\text{KY}} = 4$; $f_{\text{CK0}} = 0,25$; $F_{\text{rBy}} = 10,4$ kN; $F_{\text{TP.x}} = 208,2$ – siqilgan

tormoz shinalari ustidagi g'ildirak juftligining sirpanish ishqalanish kuchi, kN; $F_{rBx} = 3,0$ kH; $F_0 = -205,1$ – 1TJ uchastkasida «yetishmovchi» kuchlar, kN; $M = 9,256 \cdot 10^4$ – g'ildirak juftligining inersiyasini hisobga olgan holda vagonning massasi, kg, $a = 2,2$ – vagonning sekinlanuvchan harakatdagi tezlanishi, m/s^2 .

Quyida, $v(t)$ tezlik egri chizig'ining va vagonning tormozlanish masofasi $x(t)$ o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlash uchun MathCAD dasturida olingan maket hujjat berilgan [36].

$$v_0 = 6 \quad G = 908 \quad M = 9.256 \times 10^4 \quad \text{кг}$$

$$f_{ck} = 0.2 \quad f_{ck0} = 0.25 \quad n_{ky} = 4 \quad F_{rBx} = 3.024$$

$$F_{topm} = 16.2 \quad F_{rby} = 12.96 \quad n_{ky} \cdot f_{ck} \cdot F_{rby} = 10.368$$

$$F_{tpx} := f_{ck} \cdot G + F_{topm} + n_{ky} \cdot f_{ck} \cdot F_{rby}$$

$$F_{tpx} = 208.168 \quad \text{– sekinlanishda tormoz shinalarining ishqalanish kuchi, kN;}$$

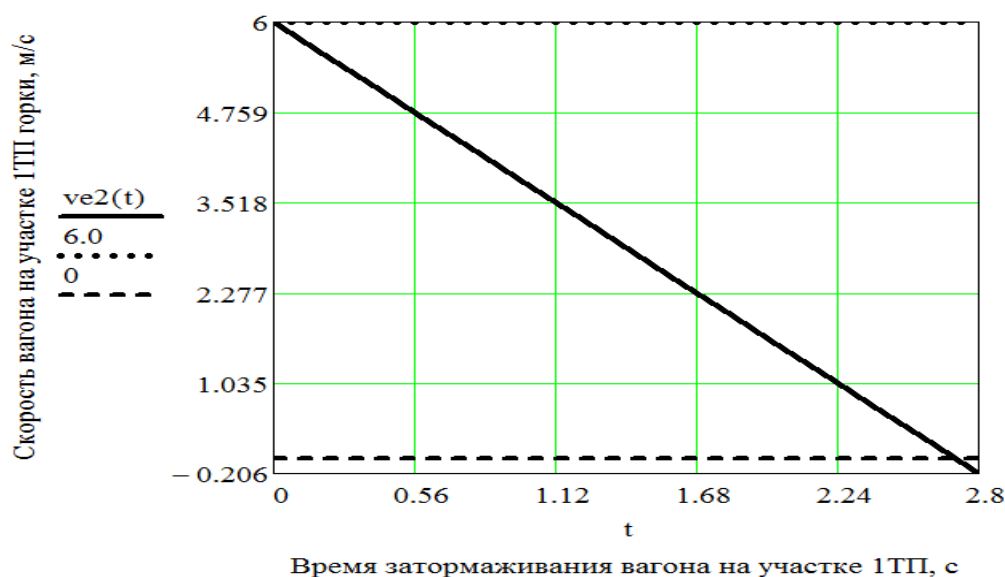
$$F_0 := F_{rBx} - F_{tpx} \quad F_0 = -205.144 \quad \text{– 1TJ uchastkasida «yetishmovchi» kuchlar, kN;}$$

$$a := \frac{|F_0| \cdot 10^3}{M} \quad a = 2.216 \quad \text{– vagonning sekinlanish harakatidagi tezlanish, } m/s^2.$$

t vaqt oralig'ida 1TJ uchastkasida vagonning $v(t)$ tezligi va tormoz yo'li $x(t)$ ning bog'liqlik grafigi 3 va 4 – rasmda keltirilgan.

$$t := 0, 0.2 .. 2.8 \quad \text{– 1TJ da vagon harakat vaqti;}$$

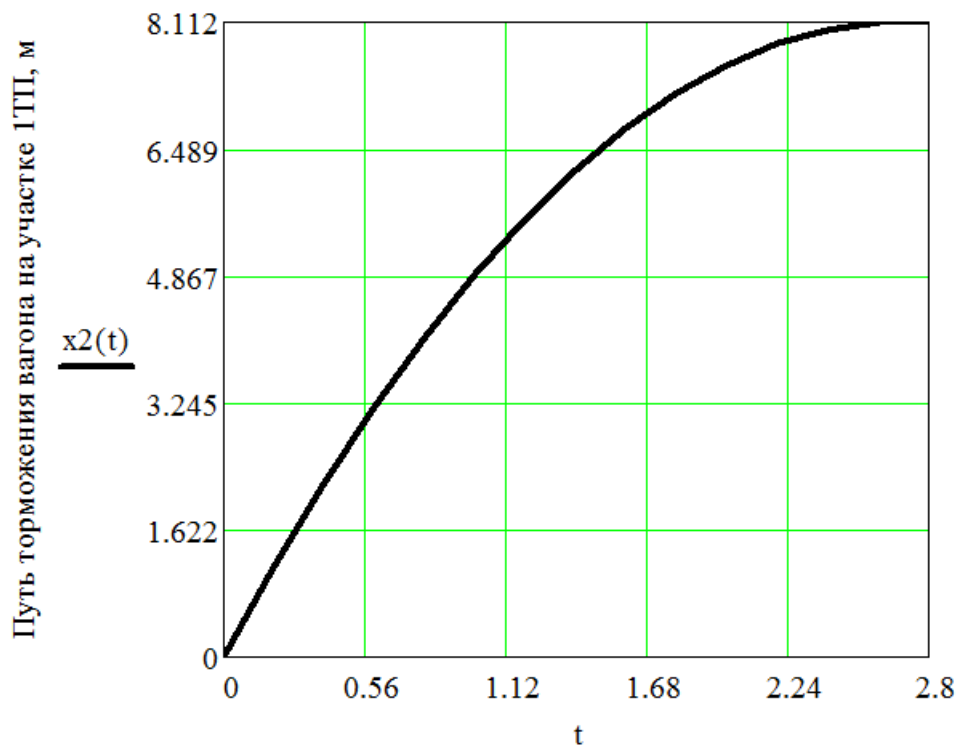
$$ve2(t) := v_0 - a \cdot t \quad \text{– 1TJ da } t \text{ vaqtning istalgan davridagi vagonning ko'chma harakati } m/s.$$

3-rasm. 1TJ uchastkasida vaqt o'zgarishi davomida vagon tezligining grafigi

$$x_2(t) := v_0 \cdot t - \frac{1}{2} \cdot a \cdot t^2$$

– 1ТЖ да t vaqtning istalgan davridagi vagonning tormozlanish masofasi $x(t)$, m.

Время затормаживания вагона на участке 1ТП, с

4-rasm. 1ТЖ uchastkasida vaqt o‘zgarishi davomida vagon tormozlanishi masofasining grafigi

Ma’lum bo‘lganidek, $v(t)$ tezlik grafigi chiziqli ko‘rinishda kamayadi, lekin $x(t)$ – masofa grafigi chiziqli bo‘lmagan tasnifga ega. $t = 2,7$ s tormozlanish vaqtida mos ravishda tezlik qiymati $v(2,7) = 0$ va butunlay to‘xtashi uchun tormozlanish masofasi $x(2,7) \approx 8,1$ m ni tashkil etmoqda. Agarda, vagon tormozining tormozlashish vaqti $t = 0,7$ ga teng bo‘lganida, vagonning sekinlashish harakatida tezlik $v(0,7) = 4,5$ m/s ($\approx 16,0$ km/soat), tormozlanish masofasi – $x(0,7) \approx 3,66$ m ga to‘g‘ri keladi.

$v(t)$ va $x(t)$ bog‘liqliklardan ko‘rish mumkinki (3 va 4 rasmga qarang), berilgan dastlabki ma’lumotlarda $t = 0,9$ s vaqtda tezlik qiymati 1,5 marotabaga kamayadi (bunda tormozlanish masofasi $x(0,9) \approx 4,5$ m ga teng), $t = 1,35$ s vaqtda esa tezlik qiymati deyarli ikki marotabagacha kamayadi (bunda tormozlanish masofasi $x(1,35) \approx 6.0$ m ga teng).

Darhaqiqat, $x(t)$ va $v(t)$ egri chiziqlarning tasnifi dastlabki ma'lumotlarga bog'liq. Misol uchun, boshlang'ich ma'lumotlar: vagonning boshlang'ich tezligi $v_0 = 8,5$ m/s; $G = 908$ –aylanuvchi massalarning inertsiasini hisobga olgan holda vagonning tortishish kuchi, kN; $f_{\text{TH}} = 0,18$; $F_{\text{TK}} = 150$ kN; $F_{\text{TOPM}} = f_{\text{TH}}F_{\text{TK}} = 27$ kN; $f_{\text{CK}} = 0,2$; $n_{\text{KY}} = 4$; $f_{\text{CK0}} = 0,25$; $F_{\text{TP.x}} = 208,2$ kN; $F_0 = -205,1$ kN; $M = 9,256 \cdot 10^4$ kg, $a = 2,2$ – vagonning sekinlanuvchan harakatdagi tezlanishi, m/s^2 , $x(t)$ va $v(t)$ egri chiziqlarning tasnifi 3 va 4 – rasmidagi kabi berilgan bo'lsin. Faqat tormozlanish vaqti $t = 3,84$ s da tezlik qiymati $v(3,84) = 0$ va butunlay to'xtashi uchun tormozlanish masofasi $x(3,84) \approx 16,3$ m ni tashkil etsin. Agarda tormozlanish vaqti $t = 0,8$ s, vagonning sekinlanish tezligi $v(0,8) = 6,7$ m/s ($\approx 24,2$ km/soat), tormozlanish masofasi esa $-x(0,8) \approx 6,1$ m. Bunda $t = 1,3$ da tezlik 1,5 marotaba kamayishi (tormozlanish masofasi $x(1,3) \approx 9,2$ m) va $t = 1,9$ s da tezlik ikki barobar kamayishi ma'lum bo'ldi (tormozlanish masofasi $x(1,9) \approx 6,7$ m).

Qarshilik kuchining qiymati yetarli darajada katta bo'lganda ($F_0 = -205,1$ kN), vagonning boshlang'ich tezligi $v_0 = 6,0$ m/s, bunda tormozlanish vaqti $t = 2,96$ s, tezlik esa $v(2,96) = 0$ va tormozlanish masofasi $x(2,96) \approx 8,9$ m ga teng. Bundan ma'lum bo'ladiki, katta qarshilik kuchida va kichik boshlang'ich qiymatda ($v_0 = 6,0$ m/s) 1TJ uchastkasida vagonning tormozlanish masofasi $v_0 = 8,5$ m/s bo'lgandagiga nisbatan ikki barobar kichik.

Shunday qilib, ilk bor shamol qarshiligi ta'sirida 1TJ uchastkasida birdan tormozlanish yuz berganda vagonning tormozlanish masofasi $x(t)$ hamda vagon tezligining $v_e(t)$ birdan kamayishining matematik modeli ishlab chiqildi.

XULOSA

1. Nazariy mexanikaning klassik qoidalari asosida vagon tormozlanganda 1TJ uchastkasida tortishish kuchini va qarshi shamolning ta'sirini hisobga olgan holda vagon harakatining matematik modellari asosida ilk bora vagon tezligi $v_e(t)$ va tormozlanish masofasi $x(t)$ analitik formulalar yordamida aniqlandi.

2. $v_e(t)$ va $x(t)$ ning vaqtga bog'liqlik grafigiga asoslangan holda 1TJ uchastkasida vagonning tormozlanish vaqti asosan qarshilik kuchi $F_{\text{TP.x}}$ ga bog'liq: qarshilik kuchining qiymati $F_{\text{TP.x}}$ qanchalik katta bo'lsa, a sekinlanuvchi harakatda tezlanish va vagonning tormozlanish vaqti t shunchalik kichik qiymatga ega bo'ladi. Tormozlanish vaqti t ning qisqarishi, o'z o'rnida, vagonlar o'rtasidagi intervalni nazorat qilishga imkon yaratadi.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari, shuningdek, vagonning ratsional geometrik parametrlari (profilini) hamda kinematik tasnifi ($v(t)$ va $x(t)$) ni saralash tepaligida aniqlash imkoniyatini ham beradi.

REFERENCES

1. Образцов, В.Н. Станции и узлы. Ч. II / В.Н. Образцов. – М: Трансжелдориздат, 1938. – 492 с.
2. Земблинов, С.В. Станции и узлы / С.В. Земблинов, И.И. Страковский. – М: Трансжелдориздат, 1963. – 348 с.
3. Никитин, В.Д. Железнодорожные станции и узлы: Учеб. пособие / В.Д. Никитин, И.Е. Савченко, Е.А. Ветухов, В.К. Ивашкевич. – М: ВЗИИТ, 1970. – 79 с.
4. Савченко, И.Е. Железнодорожные станции и узлы: учеб. для вузов ж. – д. трансп. / И.Е. Савченко, С.В. Земблинов, И.И. Страковский. – М: Транспорт, 1967. – 466 с. (см. также 1973. – 464 с.; 1980. – 479 с.).
5. Железнодорожные станции и узлы: учеб. для вузов ж. – д. трансп. / В.М. Акулиничев, Н.В. Правдин, В.Я. Болотный, И.Е. Савченко. Под ред. В.М. Акулиничева. – М: Транспорт, 1992. – 480 с.
6. Железнодорожные станции и узлы: учеб. для вузов ж. – д. трансп. / В.Г. Шубко, Н.В. Правдин, и др. – М: УМК МПС России, 2002. – 368 с.
7. Правила и нормы проектирования сортировочных устройств на железных дорогах колеи 1 520 мм. М.: ТЕХИНФОРМ, 2003. – 168 с.
8. Правдин, Н.В. Анализ существующих методов расчёта сортировочных горок / Н.В. Правдин, С.А. Бессоненко // Транспорт: Наука, техника и управление, 2004, № 5. – С. 22 – 27.
9. Железнодорожные станции и узлы (задачи, примеры, расчёты): Учебное пособие для вузов ж. – д. трансп. / Н.В. Правдин, В.Г. Шубко, Е.В. Архангельский и др.; Под ред. Н.В. Правдина и В.Г. Шубко. – М: Маршрут, 2005. – 502 с.
10. Бессоненко С.А. Комплексный расчёт уклонов продольного профиля спускной части и высоты сортировочной горки по вероятностным показателям / С.А. Бессоненко // Транспорт: Наука, техника и управление, 2006, № 7. – С. 12 – 19.
11. Правдин, Н.В. Определение уклонов скоростных участков и тормозных позиций на спускной части сортировочной горки / Н.В. Правдин, С.А. Бессоненко // Транспорт: наука, техника, управление, 2008, № 9. – С. 6– 10.

12. Бессоненко, С.А. Теория расчета сортировочных горок для различных климатических зон. Автореф. дисс. на соиск. уч. степени д-ра техн. наук. – МИИТ, 2011. – 37 с.
13. Проектирование инфраструктуры железнодорожного транспорта (станции, железнодорожные и транспортные узлы): учебник / Н.В. Правдин, С.П. Вакуленко, А.К. Голович и др.; под ред. Н.В. Правдина и С.П. Вакуленко. – М.: ФГБОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте», 2012. – 1086 с.
14. Железнодорожные станции и узлы: учебник / В.И. Апатцев и др.; под ред. В.И. Апатцева и Ю.И. Ефименко. – М.: ФГБОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте», 2014. – 855 с.
15. Комаров, К.Л. Теоретическая механика в задачах железнодорожного транспорта / К.Л. Комаров, А.Ф. Яшин. – Новосибирск: Наука, 2004. – 296 с.
16. Sh.U Saidivaliyev. To the movement of the car on the site of the first brake hump yard of positions / Sh.U Saidivaliyev // Journal of TIRE, 2019. №2. pp. 72-83. ISSN 2091-5365.
17. Кобзев, В.А. Технические средства сортировочных горок, обеспечивающие безопасность движения. Ч. 1. Учебное пособие / В.А. Кобзев. – М.: МИИТ, 2009. – 92 с.
18. Туранов Х.Т. О подходе к определению некоторых кинематических параметров движения вагона на тормозных позициях сортировочных горок / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, Ш.У. Саидивалиев // International Journal of Advanced Studies. 2018, Vol 8, №4. С. 122 - 136. DOI: 10.12731/2227-930X-2018-4-122-136. ISSN 0236-1914.
19. Туранов Х.Т. О математическом описании торможения вагона на сортировочной горке / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, Ш.У. Саидивалиев // Транспорт: наука, техника, управление. 2019, № 7. С. 27 - 30. ISSN 0236-1914.
20. Туранов Х.Т. О методе решения задачи движения вагона на участках тормозных позиции сортировочной горки / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, О.В. Молчанова, Ш.У. Саидивалиев // Транспорт: наука, техника, управление. 2019, № 11. С. 34 - 38. ISSN 0236-1914.
21. Саидивалиев Ш.У. Саралаш тепалигининг биринчи тормоз позицияси участкасида вагон ҳаракатланиши / Ш.У. Саидивалиев, З.В. Эргашева // ТАЙИ хабарномаси. 2019, №2. 64-74 бет. ISSN 2181-7421
22. Туранов Х.Т. О некорректности формулы для определения скорости движения вагона в зонах торможения на участках тормозных позиций

- сортировочной горки / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, Ш.У. Саидивалиев // Бюллетень транспортной информации. 2019. №9 (291). С. 34-40. ISSN 2072-8115.
23. Туранов Х.Т., Саидивалиев Ш.У. Определение кинематических параметров движения вагона на участках тормозных позиций сортировочной горки // Современные проблемы транспортного комплекса России. 2019. Т.9. №1. С. 21-26. (<https://doi.org/10.18503/2222-9396-2019-9-1-21-26>).
24. Саидивалиев Ш.У. Исследование влияния кинетической энергии при движении вагона по тормозным позициям / Ш.У. Саидивалиев, З.В. Эргашева // *Universum: Технические Науки* 2020 г, №4-2(73) стр. 17-25.
25. Туранов Х.Т. К движению вагона на участках тормозных позиции сортировочной горки / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, Ш.У. Саидивалиев // Транспорт: наука, техника, управление. 2020, № 3. С. 24 - 30. ISSN 0236-1914.
26. K.T. Turanov, S.U. Saidivaliev, D.I. Ilesaliev. Determining the kinematic parameters of railcar motion in hump yard retarder positions / K.T. Turanov, S.U. Saidivaliev, D.I. Ilesaliev // *Structural integrity and life* vol. 20, no 2 (2020), pp. 143–147.
27. Туранов Х.Т. О неточности формулы воздушного сопротивления при движении вагона по профилю сортировочной горки / Х.Т. Туранов, Д.И. Илесалиев, Ш.У. Саидивалиев // Транспорт: наука, техника, управление. 2021, № 1. С. 11 - 16. ISSN 0236-1914.
28. Shukhrat *Saidivaliev*, Ramazon *Bozorov*, Elbek *Shermatov*. Kinematic characteristics of the car movement from the top to the calculation point of the marshalling hump. *E3S Web of Conferences* **264**, 05008 (2021) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405008>
29. Саидивалиев Ш.У. Новая методика расчёта времени и скорости вагона при его движении на участке первой тормозной позиции сортировочной горки при воздействии встречного ветра / Ш.У. Саидивалиев, Р.Ш. Бозоров, Э.С. Шерматов // Вопросы Устойчивого Развития Общества. 2021, №6. С. 575-586.
30. Saidivaliev Sh.U., A new method of calculating time and speed of a carriage during its movement on the section of the first brake position of a marshaling hump when exposed headwind / Sh.U. Saidivaliev, R.Sh. Bozorov, E.S. Shermatov // *STUDENT eISSN: 2658-4964*. 2021, №9.
31. Сатторов С.Б., Определение потребной провозной способности на железнодорожном участке ахангаран - тукимачи –сырдарьинская / Сатторов

-
- С.Б., Махматкулов Ш.Г., Икрамова Д.З., Дехконов М.М. // Вестник КемРИПК. 2019. № 1. С. 93-101.
32. Икрамова Д.З., Применение различных схем размещения контейнеров в зоне основного хранения терминала / Махматкулов Ш.Г., Икрамова Д. З., Дехконов М.М. // в сборнике: Транспорт России: проблемы и перспективы - 2018. Материалы международной-научно-практической конференции. 2018. С. 249-252.
33. Туранов Х.Т. К движению вагона на участках тормозных позиции сортировочной горки / Х.Т. Туранов, А.А. Гордиенко, Ш.У. Саидивалиев // Транспорт: наука, техника, управление. 2020, № 3. С. 24 - 30. ISSN 0236-1914.
34. Саидивалиев Ш.У. О некорректности формулы горочных конструктивных и технологических расчетов проектируемых участков сортировочной горки / Ш.У. Саидивалиев // Вестник ТашИИТ 2019 г, №3 стр. 218-226. ISSN 2091-5365.
35. Приложение 14 к СМГС «Правила размещения и крепления грузов в вагонах и контейнерах». – М.: Планета, 2008. –191 с.
36. Кирьянов, Д.В. Mathcad 15 / Mathcad Prime 1.0 / Д.В. Кирьянов // СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 432 с.

**БАДИЙ ГИМНАСТИКА БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ
СПОРТЧИЛАР ОРГАНИЗМИДА МАШҒУЛОТ ЖАРАЁНИДА КАРДИО -
РЕСПИРАТОР ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР**

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-1248-1256>

Л. Д. Сейдалиева

Ўзбекистон Давлат Жисмоний Тарбия ва Спорт Университети доценти

Н. Д. Хайруллаева

Ўзбекистон Давлат Жисмоний Тарбия Спорт Университети ўқитувчиси.

АННОТАЦИЯ

Антропометрик методлар асосида бадий гимнастика билан шуғулланувчи гимнастикачи қизларнинг кардио-респиратор тизими баъзи параметларининг функционал ҳолатини, 12-14 ёшли гимнастикачиларнинг жисмоний ривожланиш даражасини тадқиқ этиб машғулотлар жараёнида кардио-респиратор ва физиологик ўзгаришларни ўрганиш .

***Калит сўзлар:** спорт, физиология, физиологик ўзгаришлар , педагогика, тадқиқот, кардио-респиратор .*

**CHANGES IN THE CARDIO-RESPIRATORY SYSTEM IN THE
PROCESS OF EXERCISE IN THE BODY OF RHYTHMIC GYMNASTICS.**

ABSTRACT

To study the functional status of some parameters of the cardio-respiratory system of gymnasts engaged in rhythmic gymnastics on the basis of anthropometric methods, the level of physical development of gymnasts aged 12-14 years to study cardio-respiratory and physiological changes during training.

***Keywords:** sports, physiology, physiological changes, pedagogy, research, cardio-respiratory.*

**ИЗМЕНЕНИЯ В КАРДИО-ДЫХАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ В
ОРГАНИЗМЕ СПОРТСМЕНОВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКИ**

АННОТАЦИЯ

Изучить функциональное состояние некоторых показателей кардиореспираторной системы гимнасток, занимающихся художественной гимнастикой, на основе антропометрических методов, уровень физического

развития гимнасток 12-14 лет, изучить кардиореспираторные и физиологические изменения в процессе тренировки.

Ключевые слова: спорт, физиология, физиологические изменения, педагогика, исследования, кардиореспираторная система.

КИРИШ

Гимнастика – жисмоний тарбиянинг жисмоний ривожланиш ва айниқса биринчи навбатда кордио-респиратор тизими фаолиятини яхшиланишига таъсир қилувчи спорт туридир.

АДАБИЁТЛАР ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўтказилган тадқиқотлар натижаларининг аксарияти қуйидаги илмий манбааларда ўз тасдиғини топган. Катта экспериментал материал ва даврларнинг ривожланишига бағишланган туғруқдан кейинги онтогенез, ёш даврлари, ривожланишнинг нозик ва муҳим даврларини аниқлаш энг муҳим морфо-функционал тизимларнинг тизимли шаклланиши каби илмий тадқиқотларда тасдиқланган (Кузин, Б.А. Никитюк, 1996, В.К. Балсевич, 2000, Сафарова Д.Д. 2015). Бу муаммо тадқиқот муаммоси сифатида кўплаб тадқиқотчилар еътиборини тортди хусусан маълум ёшдаги болаларнинг жавоб даражаси, уларнинг қулай ривожланиши ва такомиллашувига ёрдам берувчи таъсирлар, ҳаётий кўникма ва қобилиятлари (Лях В.И., 1990 йил, А.Г. Комков, Е.В. Антипова, 2003).

Тадқиқот методлари.

1. Антропометри ўлчовлар (оғирлик, буй, ўнг ва чап қулнинг динамометрияси (кучни, қувватни ўлчаш)
2. Физиологик тадқиқотлар
3. Педагогик эксперимент таснифи
4. Математик статистика методлари

Антропометрик ўлчовлар. Болаларнинг жисмоний ривожланиши умумқабул қилинган методлар асосида ўтказилган антропометрик ўлчовлар орқали олинган маълумотлар натижасида аниқланди. Антропометрик тадқиқотлар ўз ичига оғирлик, буй, ўнг ва чап қулнинг динамометрияси қамраб олди.

Жисмоний кўрсаткичларни аниқлаш методлари. Гимнастикачиларнинг ташқи нафас олиш аъзосининг функционал ҳолатини ўрганиш учун умум қабул қилинган спирометрия методини қўллаш асосида нафас олиш сони ва ўпканинг тириклик сифими (ЎТС) ўлчанди.

Юрак-томир тизимининг функционал ҳолатини аниқлаш учун биз томондан қуйидаги тадқиқот методлари қўлланилди: пульсни пальпаторли ўлчаш, артериаль босим - Коротков методи асосида ўлчанди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

12-14 ёшли болаларда тана оғирлигининг ўсиб бориши кўпинча аҳамиятли ўзгаришларга бардош беришни талаб қилсада, унинг узунлигини ўрганиш тана оғирлигини тўғри баҳолаш учун ҳам зарурдир.

Биз томондан жисмоний ривожланишни тадқиқ этиш жараёнида олинган антрометрик кўрсаткичлар 1-жадвалда кўрсатилган.

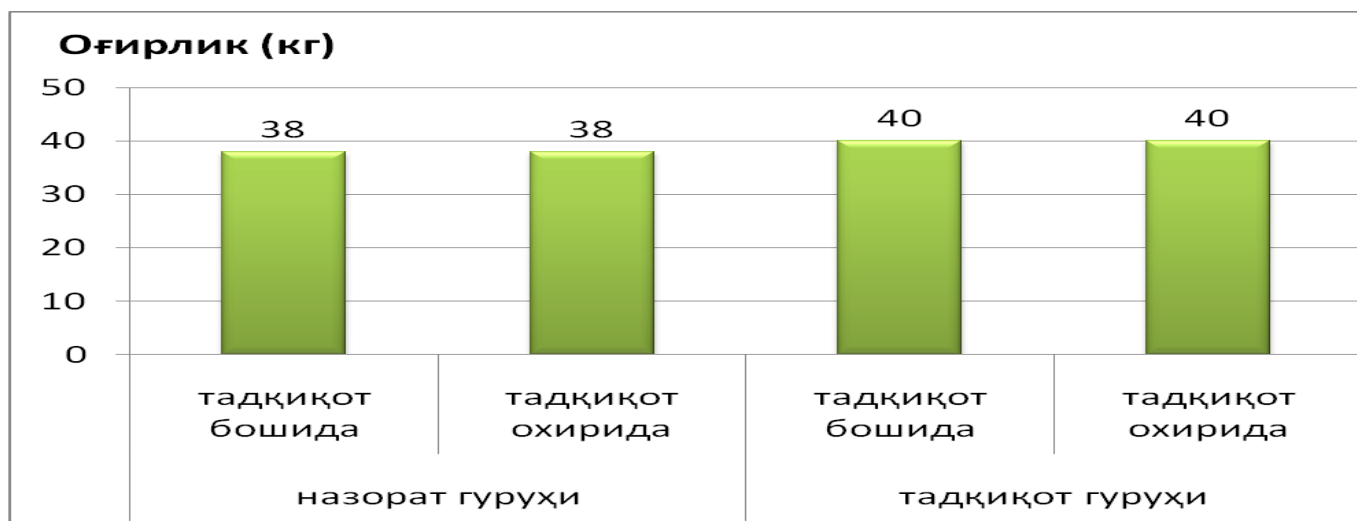
1-жадвал

12-14 ёшли ёш спортчилар ва ўсмирлар жисмоний ривожланишининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Назорат гуруҳи n=10		Тадқиқот гуруҳи n =10	
	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида
	М		М	
Бўй (см)	148,5	148,5	151,2	151,2
Оғирлик (кг)	38	38	40	40

1-расм. 12-14 ёшли (бўй) ёш спортчилар ва ўсмирлар жисмоний риволанишининг кўрсаткичлари

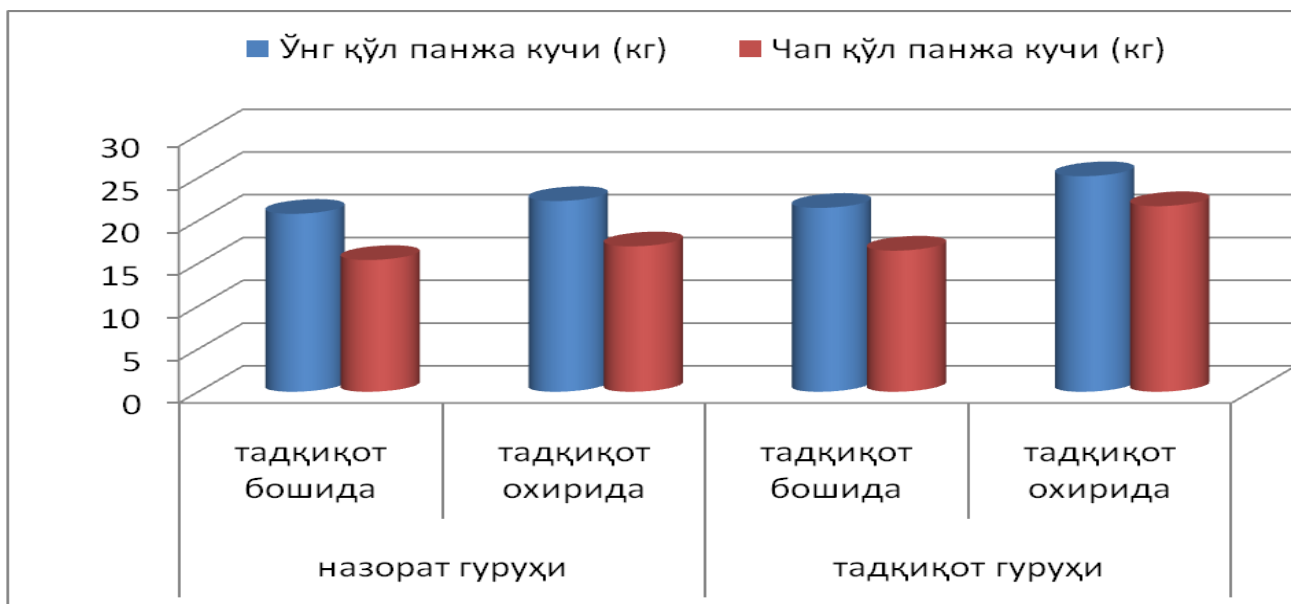
12-14 ёшли (оғирлик) ёш спортчилар ва ўсмирлар жисмоний риволанишининг кўрсаткичлари

Биринчи жадвалда кўрсатилган маълумотларга мувофиқ оғирлик ва бўй кўрсаткичлари тадқиқот охирига келиб назорат ва тадқиқот гуруҳларида ҳам ўзгармаганлиги кўринадики. Шунингдек, жадвалга асосан жисмоний ривожланишдаги ўртача қиймат кўрсаткичи назорат гуруҳига нисбатан тадқиқот гуруҳида унчалик юкори эмаслигини кўриш мумкин (1-2 расмлар).

2-жадвал

12-14 ёшли ёш спортчилар ва ўсмирлар динамометриясининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Назорат гуруҳи n=10		Тадқиқот гуруҳи n =10	
	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида
	М		М	
Ўнг қўл панжа кучи (кг)	20,8	22,3	21,5	25,2
Чап қўл панжа кучи (кг)	15,4	17	16,5	21,7

3-расм. 12-14 ёшли ёш спортчилар ва ўсмирлар динамометриясининг кўрсаткичлари

Иккинчи жадвалда тадқиқ этилаётган ёш гимнастикачи қизлар тадқиқот бошида 21.5 кг кўрсакичда ўнг қўл панжа кучига эга бўлган бўлса, тадқиқот охирига келиб эса 25.2 кг кучга эга бўлдилар, бу эса ўнг қўл панжа кучининг 4.3 кг ошганлигини кўрсатади. Шунингдек, тадқиқ этилаётган гуруҳнинг чап қўл панжа кучи тадқиқот бошида 16.5 кг бўлса, тадқиқот охирида 21.7 кг бўлганлигини ва чап қўл кучи 5.2 кг ошганлигини кўрсатди.

Назорат гуруҳида тадқиқот бошида ўнг қўл панжа кучи 20.8 кг ташкил қилган бўлса, тадқиқот охирига келиб 22.3 кг ташкил қилди. Ўнг қўл панжа кучи 1.5 мартага ошди, чап қўл панжа кучи 15.4 кг бўлган бўлса, тадқиқот охирига келиб 17 кг ташкил қилди. Чап қўл панжа кучи 2.4 кг ошди.

Олинган маълумотлардан тадқиқ этилаётган гуруҳда динамометрия кўрсаткичлари назорат гуруҳига нисбатан анча юқори эканлигини аниқланди (3-расм).

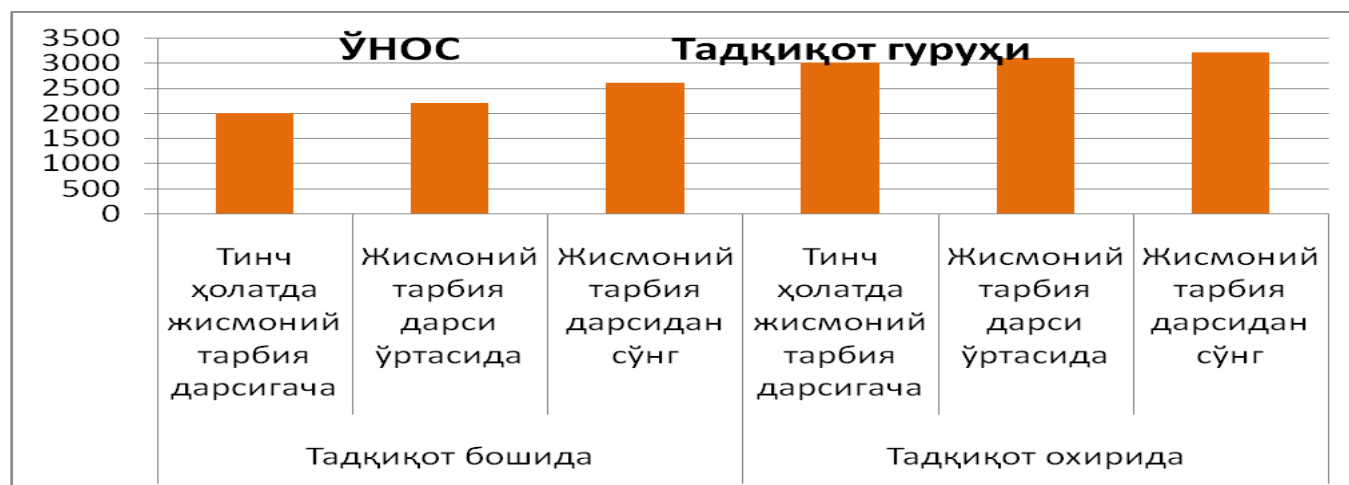
Ушбу маълумотлар тадқиқ этилаётган гуруҳдаги ёш гимнастикачилар

Назорат ва тадқиқот гуруҳларидаги 12-14 ёшли ёш спортчилар ва ўсмирларнинг кардио- респиратор тизимидаги кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Назорат гуруҳи n=10		Тадқиқот гуруҳи n=10	
	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида	Тадқиқот бошида	Тадқиқот охирида

	Тинч ҳолда	Машғулот ўрта-сида	Жисмоний тарбия дарсидан сўнг	Тинч ҳолда	Машғулот ўрта-сида	Жисмоний тарбия дарсидан сўнг	Тинч ҳолда	Машғулот ўрта-сида	Жисмоний тарбия дарсидан сўнг	Тинч ҳолда	Машғулот ўрта-сида	Жисмоний тарбия дарсидан сўнг
Юракнинг кискариш сони. (м./дак	79	140	95	78,2	135	90	76,2	165	90	71,4	160	88
Артериал кон босими (мм.су.)	95/65	120/65	100/50	95/50	125/60	100/50	95/83	130/80	100/80	95/80	130/80	100/80
Пулс босими (мм.с.у.)	50	65	50	45	65	50	12	50	20	15	50	20

5-расм. Назорат ва тадқиқот гуруҳларидаги 12-14 ёшли ёш спортчилар ва ўсмирлари ўпкасининг нафас олиш сифими кўрсаткичлари

ХУЛОСА.

ёш гимнастларнинг организм тузулиши ва функциональ ҳолатидаги юз бераётган ўзгаришлар жисмоний машқлар билан тизимли равишда шуғулланиш таъсирида рўй бериши асосланган.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасида назорат ва тадқиқот гуруҳларида юрак қисқариши частотаси (ЮҚЧ) тубдан фарқ қилиши аниқланди. Тадқиқот гуруҳидаги ёш гимнастларда тинч ҳолатда ЮҚЧ 6.2% ўзгаради, ЮҚЧ тинч ҳолатда назорат гуруҳидаги ўсмирларда 1.1% ўзгаради. ЮҚЧнинг пасайиши юрак ишлашини самарадорлиги-теамкорлигини кўрсатади, яъни унинг энергияга бўлган талабалари, қон билан таъминлаш ҳамда кислородни истеъмол қилиши ЮҚЧ боғлиқ бўлиб, ЮҚЧ қанчалик юқори бўлса ушбу кўрсаткичлар шунчалик ошиб боришидан далолат беради. Шунинг учун ҳам шу ва бошқа ҳолатларда юракнинг қонни ҳайдаши, “юрак уруши” (тинч ҳолатда ва мушкалар ишлаши давомида) гимнастика билан шуғулланувчи ёш спортчиларда юрак ишлашининг самарадорлиги, назорат гуруҳидаги ўсмирларга нисбатан юқоридир. Тадқиқот гуруҳидаги ёш спортчиларда артериаль босимнинг қиймати назорат гуруҳидаги ўсмирларга нисбатан баландир. Тадқиқот бошида жисмоний машғулотлар мобайнида 12-14 ёшли ўсмирларда систолик босим назорат гуруҳида 26% ҳамда тадқиқот гуруҳида

36% кўпаяди. Тадқиқот охирида тинч ҳолатда СБ назорат гуруҳида 31.5% гача, тадқиқот гуруҳида эса 37% гача ошди. Назорат ва тадқиқот гуруҳидаги систолик босим ўзгаришлар сайёр асаб тонусининг ошиши, юрак мушакларида элетролит алмашинувнинг оптималлашуви билан, миокард қисқариш лаёқатининг, қонайланишни назорат қилувчи механизмларнинг яхшилиниши билан асосланилади.

Натижалар таҳлили ўпканинг нафас олиш сиғими (ЎНОС) ва нафас олишда нафасни ўшлаб туриш вақти назорат гуруҳига нисбатан тадқиқот гуруҳида юқори эканлигини кўрсатди. Тадқиқот гуруҳида ЎНОС тинч ҳолатда 50% ошади, назорат гуруҳида эса тинч ҳолатда ЎНОС 25% ошди. ЎНОС ва нафасни ўшлаб туришнинг ошиши ўпка вентиляцияси аҳамиятини ошишини ва кислородга бўлган эҳтиёни қондирилишини асослайди. Шунинг учун ҳам тадқиқот гуруҳидаги ёш гимнастлар назорат гуруҳидаги ўсмирлардан ўпкада ҳавонинг яхши алмашилини ва ўпка пуфакчаларида кислород захирасининг кўпайиши билан фарқ қилади. ЎНОС ошиши ЮҚС ва нафас олиш частотасининг тинч ҳолатда ҳамда юклама вақтида камайишига олиб келади.

Гимнастика билан тизимли равишда шуғулланиш қон айланиш томирлари тармоғининг ривожланиши рағбатлантирилади, қон айланиш яшилинади, ишлаётган мушаклар кислород ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан яхши таъминланади. Динамометрия тадқиқот гуруҳида назорат гуруҳига нисбатан анча юқоридир. Тадқиқот гуруҳида ўнг қўл динамометрияси тадқиқотлари 17.2%га ўзгарган, чап қўл кўрсаткичлари 31.5%га ўзгарган. Кардио-респиратор тизимини ривожлантиришга қаратилган, чидамлилиқни оширишга асосланган комплекс машқлар билан шуғулланувчи ёш спортчиларда назорат гуруҳига нисбатан самарадорлигини кўрсатди. Тадқиқот охирида назорат ва тадқиқот гуруҳларининг оғирлик ва бўй кўрсаткичлари ўзгармади. Демак, тадқиқот гуруҳидаги ёш гимнастлар физиологик ривожланиш кўрсаткичлари бўйича (бўй, оғирлик, динамометрия) назорат гуруҳидаги ўсмирлардан устунлик қилишади. Олинган маълумотларни умумлаштириш асосида, шуни қайд этиш лозимки, тизимли ҳаракатчан фаоллик, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш, инсон организмига, жумладан қон айланиш ва нафас олиш органларига ижобий таъсир қилади.

REFERENCES

1. Д. Д. Сафарова., Н. Д. Хайруллаева (2021). Особенности возрастного становления детей и подростков 11-16 лет, занимающихся спортом. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 4).

-
2. Хайдаров, М., Алламуратов, М., & Хайруллаева, Н. (2021). Сравнительная оценка физического состояния подростков 11-16 лет с нарушением интеллекта. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).
  3. Шукурова, С. С., Сейдалиева, Л. Д., & Шарипова, С. Н. (2021). Анализ гемодинамики игроков во время тренировочного процесса. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).
  4. Сафарова, Д. Д., Пулатова, М. Д., & Султанова, Ю. А. (2017). Взаимоотношения показателей гемодинамики с проявлением физической работоспособности у спортсменок-дзюдоисток. *Наука и спорт: современные тенденции*, 14(1).
  5. Пулатова, М. Д. (2020). Применение восстановительных комплексов после травматических повреждений квалифицированных борцов. *Интернаука*, (8-1), 22-23.

**ХРОНОЛОГИЯ ОСВЕЩЕНИЯ СОБЫТИЙ КАРАБАХСКОГО
КОНФЛИКТА В УЗБЕКИСТАНСКИХ СМИ
(2020-2022г)**

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-1257-1262>

Абдунабиева Муслима Фахритдиновна

Магистрант университета журналистики

и массовых коммуникаций

muslimaabdunabieva96@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблемам освещения длящихся событий в новостных интернет-материалах в нагорно-карабахском конфликте, его хронология и ситуация, сложившаяся после событий второй карабахской войны 2020 года. Объектом исследования является нагорно-карабахский конфликт, его хронология и ситуация, сложившаяся после последних событий 2020 года. Предметом исследования является раскрытие особенностей нагорно-карабахского конфликта, его освещение в узбекских СМИ, а также определение дальнейших перспектив освещения конфликта в новостных СМИ. Особое внимание уделяется материалам новостных интернет порталов Kun.uz и Газета.uz

Ключевые слова: политический конфликт, Нагорный Карабах, Армения, Азербайджан, внешняя политика, интернет СМИ

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of coverage of ongoing events in online news materials in the Nagorno-Karabakh conflict, its chronology and the situation that has developed after the events of the second Karabakh war in 2020. The object of the study is the Nagorno-Karabakh conflict, its chronology and the situation that has developed after the recent events of 2020. The subject of the study is the disclosure of the features of the Nagorno-Karabakh conflict, its coverage in the Uzbek media, as well as the determination of further prospects for the coverage of the conflict in the news media. Particular attention is paid to the materials of the Internet news portals Kun.uz and Gazeta.uz

***Keywords:** political conflict, Nagorno-Karabakh, Armenia, Azerbaijan, foreign policy, internet media.*

ВВЕДЕНИЕ

Информация сегодня считается одной из основных ценностей, оказывающих влияние на качество жизни человека. И если раньше средства массовой информации служили для личности лишь одним из информационных источников, наряду с другими, то в цифровую эпоху медийное пространство, создаваемое СМИ, превращается в тотальность, поглощающую всю его культурно-информационную среду, и формирует представления, приоритеты, формат бытового и потребительского поведения [Комаров, 2014].

В условиях подобного мощного воздействия медийной коммуникации возникает проблема информационного баланса, когда общество подвергается огромному потоку различных «версий» реальности, транслируемых СМИ, которые зачастую противоречат друг другу. Справедливо мнение Т. Г. Добросклонской, что «механизм функционирования СМИ предполагает не только и даже не столько отражение окружающей действительности, сколько, и это гораздо более важно, ее интерпретацию, комментарий, оценку, способствующую созданию определенного идеологического фона» [Добросклонская, 2008]. Если в социальной реальности человек более или менее отчетливо представляет себе, что есть «правда», а что «вымысел», то медийная реальность ежеминутно транслирует в его адрес невообразимый по своему составу сплав полуправды-полу вымысла. Ориентироваться и разбираться в большом объеме и количестве информации крайне трудно, чаще всего после получения информации, индивид принимает ее на веру, т. е. считает ее единственной верной, что способствует формированию ложных представлений, не имеющего ничего общего с истинной. Поэтому в быстро меняющихся социально-экономических условиях человек ждет от медийного поля соблюдения ряда этических требований – СМИ должны непредвзято и правдиво передавать идеи и информацию.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

История пограничного между Азербайджаном и Арменией региона представляет собой трагичный и противоречивый конфликт. Анализируя разные источники по данной проблеме, можно сказать, что оставаться беспристрастным в теме Карабахского конфликта представляется действительно сложным. Некоторые сознательно симпатизируют одной из сторон конфликта, другие делают это непреднамеренно, третьи просто запутываются в противоречивой информации. Практически в каждом учебнике

и научном источнике прослеживается четкая позиция с выражением политических оценок тех или иных событий, а в некоторых с агрессивным подтекстом. Вопрос откуда берет свои истоки Нагорно-Карабахский конфликт — является дискуссионным уже на протяжении долгого времени. К примеру, часть историков и исследователей считают начало, когда территория Закавказья превратилась в «передвигающуюся линию фронта», после революции 1917 года. Другие уходят намного глубже, и отмечают, что проблема назрела еще в 1813 г. Как пишет историк Ш. А. Кулиев, это был период, когда «был подписан Гююстанский мирный договор между Россией и Ираном в Карабахском селении Гююстан после окончания Русско-Иранской войны 1804 – 1813 гг.» [Кулиев, 2008].

В последствии, исследователи отсчитывают пять этапов предвоенной стадии новой истории в судьбе Азербайджанского и Армянского народов, в ходе которых так и не был решён вопрос принадлежности автономной области. Для отстаивания своей позиции каждая из сторон опирается на разные исторические аргументы. Баку придерживается мнения, что Нагорный Карабах находится под его влиянием, Ереван же не признает легитимность правления первых, объясняя, что в Карабахе всегда жили армяне. На протяжении около 30-ти лет данный конфликт находится в моменте динамичных изменений, что в любой момент могло привести к возобновлению новой армяно-азербайджанской войны. Основными событиями конфликта в Нагорном Карабахе выделяют войну 1991-1994 гг., эскалацию в апреле 2016 и осеннее столкновение 2020 г.

Боевые действия в 2020 г. начались еще летом, а именно 12 июля 2020 г., но продлились относительно недолго и по интенсивности не сравнить с теми же событиями «четырёхдневной войны» 2016 г., но тем не менее июльское обострение вызвало серьезную озабоченность в политических кругах не только конфликтующих сторон, но и других государств. Июльское обострение эксперты объясняли стремлением Еревана и Баку несколько отвлечь население от экономических трудностей, вызванных коронавирусом.

Несмотря на то, что летом аналитики полагали, что в настоящее время военный сценарий развития событий маловероятен [Карамзин, 2020], 27 сентября 2020 года начались военные действия. Каждая из сторон выражает разные версии по поводу того, кто первым нанес удар. Минобороны Азербайджана сообщает: «27 сентября около 6:00 по местному времени войска Армении обстреляли из минометов и артиллерии несколько населенных

пунктов вдоль границы двух стран», — имеется ввиду ряд сел в районах, которые находятся под контролем азербайджанских властей, – «Среди мирного населения имеются убитые и раненые» [Мобилизация в ответ на конфронтацию, 09.11.2020]. Армения предоставляет иную версию, по данным Еревана, азербайджанская армия нанесла удары на всей протяженности границы и первой начала обстрел территории Нагорного Карабаха [Мобилизация в ответ на конфронтацию, 09.11.2020].

В целом бои продлились 44 дня. Итогом чего стало трехстороннее заявление от 9 ноября о прекращении огня, которое было подписано президентами трех стран, включая Россию. Власти обеих сторон сообщили о своих потерях, так по данным премьер-министра Армении Никола Пашиняна, погибли 3250 армянских военных [Потери Армении в Нагорном Карабахе составили 3250 человек, 20.11.2020], а власти Азербайджана сообщают о гибели 2881 человек [Карабах: хроника войны–2020, 10.04.2021].

А теперь вернемся к основному вопросу как все эти события освещались в Узбекистанских новостных СМИ? В какой период был пик освещения событий и какова частота передачи новостей после итога последних событий? В статье анализируем новостного интернет-портала Kun.uz.

Kun.uz является одним из ведущих новостных порталов Узбекистана, где освещаются главные события страны, а также мира. Портал обновляется ежечасно и каждый час передается как минимум 3 – 4 новостей. Если взять динамику передачи информации в период Карабахского конфликта осенью 2020 года то можно заметить новости передавались довольно часто так как обе стороны конфликта и Азербайджан и Армения являются всесторонними партнерами Узбекистана не только с дипломатической точки зрения но и экономической и др. Таким образом если в мирное время Нагорный Карабах упоминался не более 5- 6 раз в год в новостных колонках Kun.uz, то во время вспышки военных действий количество новостей достигало 10 ежедневно. В новостях освещались не только события с поле войны, но и другие его последствия. В целом передавали информацию о местных жителей, о мирном населении страдающей от войны, о том, как изменилась социально – экономическая жизнь в обеих странах. Исходя из того, что это политический конфликт в новостях передавались и отношение, и оценка на происходящее глав других стран, а также реакция мировых организаций таких как ООН, ЕС, ШОС, СНГ.

Другими словами, этот конфликт освещался широко и грамотно в Kun.uz при этом сохраняя нейтральную позицию Узбекистана по отношению обеим сторонам конфликта.

Конфликт в Нагорном Карабахе освещал и сайт «gazeta.uz» узбекского интернет-СМИ. Этот информационно-аналитический портал постоянно информирует общественность об этих событиях. Основным источником новостей является РИА Новости.

В новостях подробно упоминались конфликты и разногласия между Арменией и Азербайджаном. Этот новостной портал предоставляет информацию о том, что политические конфликты и военные действия между двумя странами будут иметь негативные политические, экономические и социальные последствия не только для стран Европы, но и для стран Центральной Азии. Газета.uz, как и Kun.uz, освещала этот конфликт четко и масштабно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение мы можем сказать, что узбекские СМИ придерживались деликатного подхода, предпочитая не давать прогнозы и ограничиваясь небольшими материалами, содержащими обзор происшествий без каких-либо комментариев, оценочных суждений и прямых заявлений об участии или позиции той или иной страны. Тем не менее, несмотря на стремление к созданию объективных образов противоборствующих сторон, образ Азербайджана представлен более экспрессивным, что, в целом, соответствует выбранной эмоционально окрашенной стратегии поведения азербайджанской стороны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Комаров, Е.Н. К вопросу о роли СМИ в формировании медиа-картины мира [Электронный ресурс]// *Lingua mobilis*. – 2014. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-rol-i-smi-v-formirovanii-media-kartinymira>
2. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учебное пособие. / Т.Г. Добросклонская. – М.: Флинта: Наука, 2008 – 264 с.
3. Кулиев, Ш.А. Нагорно-Карабахский конфликт: история и современное состояние // *Альманах современной науки и образования*. – 2008. –С.127-133.

-
4. Кармазин, И. Двухдневная война: почему схлестнулись Армения и Азербайджан [Электронный ресурс] / И. Кармазин, А. Забродин // Iz.ru. – 15.07.2020. – Режим доступа: <https://iz.ru/1034862/igor-karmazin-alekseizadrodin/dvukhdne>
  5. Интернет портал Kup.uz
  6. Интернет портал Газета.uz

“DILBAR - DAVR QIZI” ASARIDA O‘XSHATISHLAR

N.I. Shadmanova

Qarshi muhandislik- iqtisodiyot instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Xalq tili benihoya boy. Oybek xalq tilidan foydalanishda alohida mas’uliyatni o‘z zimmasiga olgan ijodkorlardan sanaladi va uning yaratgan obrazlarida hayotiylik mujassamlashgandir.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, kabi, singari, qadar, obrazlar portreti va ruhiy holatida o‘xshatishlar.

АННОТАЦИЯ

Народный язык очень богат. Ойбек — один из художников, взявших на себя особую ответственность за использование просторечия, и его образы полны жизненной силы.

Ключевые слова: аналогия, как, словно, до, портрет образов и аналогии психического состояния.

ABSTRACT

The vernacular is very rich. Oybek is one of the artists who took a special responsibility for the use of the vernacular, and his images are full of vitality.

Keywords: analogy, like, such as, up, portrait of images and analogies in mental state.

KIRISH

O‘xshatish shunday badiiy san’atki, unda narsa, voqea, hodisa, tushunchani ikkinchi bir shu xildagi umumiylikka ega bo‘lgan narsa, voqea, hodisa va tushunchaga qiyoslanadi, o‘zaro solishtiriladi.

O‘xshatish predmetlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘xshash tomonlarini ko‘rsatish orqali yoki *kabi, xuddi, go‘yo, singari, misoli, o‘xshash, yanglig‘* kabi leksik vositalar hamda, *- dek(day), - simon, - cha* grammatik vositalar yordamida yuzaga keladi.

Yozuvchi va shoirlar o‘xshatishdan o‘z fikrlarini aniq, jozibali va yaqqol ifodalash, o‘z niyatlarini o‘quvchiga tez anglatish, tabiat hodisalarini tasvirlash, obraz yaratish vositasi sifatida foydalanadi.

Ulug‘ shoir Oybek dostonlari tilida obraz yaratishning muhim vositalaridan biri o‘xshatishdir. Oybek o‘xshatish usuli orqali, ya’ni hodisa va predmetning qorong‘i tomononi o‘zida to‘laroq aks ettirgan boshqa bir predmetga o‘xshatish orqali fikrni ravshanlashtiradi, obrazni tiniqlashtiradi, tasvirga rangdorlik, aniqlik kiritadi. Oybek

"Dilbar - davr qizi" poemasida Qosim xaskash va Dilbarning portretini chizishda, ularning va boshqa obrazlarning ruhiy holati va ichki dunyolarini ochib berishda his-tuyg'ularini anglatishda o'xshatishning leksik vositalaridan, ayniqsa, "*kabi*" vositasidan mohirona va unumli foydalangan. Dostonda 20 dan ortiq o'xshatishlar "*kabi*" leksik vositasi orqali yuzaga chiqqan.

Leksik vositalar quyidagi so'zlar yordamida hosil qilingan:

1. "*Kabi*" yordamida:

Katakcha hovlida bu
Qamal bo'lgan quyoshni,
Ba'zan urar hayollar
Qora bir bulut kabi.

2. "*Singari*" yordamida:

Tajribali bir kampir
Singari qalbi yara,
Boqdi yetimchasini.
Bag'rida ovutardi.

3. "*Qadar*" yordamida:

Dilbar tezda to'pladi
Yoshlarni, temir qadar
Bir kollektiv yasadi.

4. "*Naq*" yordamida:

Sezilmas hordiq aslo,
Qadamlari - naq temir
Ko'zlari jonli, shahlo
Konlarda quyosh erur.

"*Xuddi*" so'zi o'xshatish asosi bo'lib kelgan so'zdan oldin kelib "*kabi*" bilan birgalikda qo'llangan.

Qalbi xuddi charx
Kabi guvullardi...
Nutqi go'zal va toshqin
Sevib tinglar hamma ko'z
Har so'zi xuddi choqin
Ruhlarning chuqur qora
Upkunlarin portlatar.

Grammatik vositalar yordamida yuzaga kelgan o'xshatishlar dostonda ko'p uchraydi.

– *dek* qo‘shimchasi yordamida:

Ko‘chalar bo‘sh, qop- qora

Yaproqlarni shamollar,

Boladek qiqirlatar,

O‘par, bosar quchoqqa.

Osmonni qoraytirgan

Qora devning haybati

Tog‘dek cho‘zilib yotgan

Sariqdevning savlati.

– *day* yordamida:

Onaning sevgisiga

Qoniqmagan Dilbaroy,

Go‘zal, nozik, ingichka,

Edi yosh bir novdaday...

Adabiyot insonga estetik ruh berish vazifasini bajarar ekan, o‘xshatish badiiy san‘at vositasi sifatida e‘tirof etilib, ushbu vazifaning bajarilishida alohida o‘rin egallaydi. Xalqimizning ardoqli yozuvchisi va shoiri Oybek ham bundan mohirona foydalanganligini tahlilga tortganimiz birgina dostoni chegarasida ko‘rib chiqdik, xolos.

XULOSA

Dostonda keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, shoir Oybek tilidagi o‘xshatishlar hayotni nozik kuzatish orqali ijod etilgan. Shuning uchun shoir o‘xshagan narsa bilan o‘xshatilgan narsa orasida o‘quvchi kutmagan munosabatni topgan va o‘quvchini bunga ishontira olgan.

REFERENCES

1. Oybek ijodining manaviy-ma‘rifiy ahamiyati. Ilmiy-amaliy anjuman materialari. Karshi-2005.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 6. 474-476 s.
3. Karimov N., Oybek, T., 1985;
4. Karimov N., Oybek gulshanida qolgan g‘unchalar, T., 1985.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KREATIV QOBILIYATALARINI RIVOJLANTIRISHDA O'QITUVCHINING ROLI

Rahmonova Dilrabo Ibrohim qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

e-mail: dilraborah@gmail.com

Telefon: +998979609729

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ qobiliyatalarini rivojlantirishda o'qituvchining roli, qanday usul va metodlardan foydalanish haqida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

***Kalit so'zlar:** O'quvchi, ta'lim, ijodkorlik, usul, metod, kreativ, pedagogika, o'qituvchi, texnologiya, qobiliyat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье даны научно-практические советы о роли учителя в развитии творческих способностей учащихся начальных классов, какие методы и приемы использовать.

***Ключевые слова:** Ученик, воспитание, творчество, метод, метод, творчество, педагогика, учитель, технология, умение.*

ABSTRACT

This article provides scientific and practical advice on the role of the teacher in the development of creative abilities in primary school students, what methods and techniques to use.

***Keywords:** Student, education, creativity, method, method, creative, pedagogy, teacher, technology, ability.*

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlar ta'lim sohasida ham bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Mustaqillik yillarida pedagog kadrlarni tayyorlashning yangi tizimi ishlab chiqilib, uzluksiz ta'limda o'qitish sifati va samaradorligini bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy, ma'naviy-axloqiy tayyorgarligi belgilab berishi haqidagi qat'iy xulosaga kelindi³⁴⁷. Ta'lim sohasidagi tajriba sinov ishlari shuni isbot etganki—o'quvchilarda mustaqil fikr, ijodkorlik, iqtidor va iste'dod qobiliyatlarini rivojlantirishda, o'z kasbining ustasi bo'lmish pedagoglarga bog'liqdir. O'qituvchi o'quvchi bilan doimiy ravishda ta'lim-tarbiya ishlarini olib borish

³⁴⁷ Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T., 2013. – B.15.

natijasida ularning intellektual salohiyatlarini oshirib boradi. Bolalar qanday bo‘lib tug‘ilishi uning ota-onasidan bo‘lak hech kimga bog‘liq emas. Lekin har bir insonning yetarlicha rivojlanishi, barkamol shaxs darajasiga erishishi, o‘ziga yoqqan mashg‘ulot va hayotda o‘z o‘rnini topishi, o‘z umrini hayotiy me‘yorlarga munosib o‘tkazishi-avvalo maktabga bog‘liq.³⁴⁸

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktab bolaning shaxs sifatida tarkib topishda eng katta rol o‘ynaydigan manbayidir. Bolani ta‘limga qiziqtirishda o‘qituvchining kreativ qarashlari muximdir. O‘qituvchi bugungi kundagi zamonaviy uzluksiz ta‘lim tizimi kreativ yondoshuvni talab etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim – bu har bir bolaning hayotida chuqur iz qoldiruvchi ta‘lim turidan biri bo‘lib, ta‘limning bu bosqichida pedagog o‘qituvchilarga katta mas‘uliyat yuklatiladi.

Kreativlik- shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma‘naviyatining ajralmas qismidir, shaxsni o‘z-o‘zini rivojlantirishda, shaxsiy jonbozlikning asosi bo‘lib, shaxs ega bo‘lgan bilimlarning ko‘p qirrali ekanligida emas, balki yangi g‘oyalarga intilishda va o‘rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o‘zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo‘ladi. Kreativlik innovatsiya texnologiyalari bilan bog‘liq jabxadir. O‘qituvchining kreativlik faoliyatda, o‘zining sohasidagi eng so‘nggi yangiliklardan, shu bilan bir qatorda butun jamiyatdagi voqea va hodisalardan boxabar bo‘lishi, innovatsion yangiliklarni o‘z faoliyatida o‘rinli foydalana olishi lozim. Bola shaxsi shakllanishida boshlang‘ich sinf davri eng muhim davr hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ishonuvchan, tashqi ta‘sirga beriluvchan bo‘ladilar. Ularda ijobiy hissiyotlar, fazilatlarni tarkib toptirish, yuksak axloqiy me‘yorlarni shakll antirishda asosiy mas‘uliyat boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining zimmasiga tushadi.³⁴⁹ Demak, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi har qanday vaziyat, har qanday jarayon va har qanday paytda eng samarali yo‘lni izlab topishi va uni amaliyotga joriy qilish orqali dars jarayonini samarali tashkil etishi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ongiga tez, tushunarli, qulay, oson va samarali tarzda yetkazib berishi ham kreativlikning bir ko‘rinishi deyish mumkin. O‘qituvchining kreativligi, ushbu kreativlikning mohiyatini beruvchi ijodkorlik ustuvor xarakterga egadir.

³⁴⁸ Mavlyanova R.A Paxmankulova N.X Boshlang‘ich ta‘limda innovatsiya (metodik qo‘llanma)- Toshkent, 2007. 195

S.

³⁴⁹ Akramov F.A. Bola shaxsi shakllanishiga boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchisining psixologik ta‘siri. Zamonaviy t‘lim/ СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2015.3. -5 s.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida tasavvur etib bo'lmaydi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish o'quvchining egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishga, mustaqil o'rganishga va fikrlashga, tahlil qilishga, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda bolani rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bugungi kunda ta'limda «Aqliy hujum», «Fikrlar hujumi», «Tarmoqlar» metodi, «Sinkveyn», «BBB», «Beshinchisi ortiqcha», «6x6x6», «Bahs-munozara», «Rolli o'yin», FSMU, «Kichik guruhlarda ishlash», «Yumaloqlangan qor», «Zigzag», «Oxirgi so'zni men aytay» kabi zamonaviy texnologiyalar qo'llanmoqda. Har bir darsda o'qitishning shakl va usullarini darsning maqsadi, mazmuni va o'quvchilarning yosh va individuall xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlash, dars davomida o'quvchilar faoliyatining faol holatda bo'lishiga e'tibor berish ta'lim-tarbiya jarayonini yanada yuqori pog'onalariga ko'tarishga zamin bo'ladi.³⁵⁰

Dars jarayonida bu metodlardan foydalanish, topshiriqlarni takrorlash, mustahkamlash darslarida foydalanilsa ijobiy natija beradi. Bu metodlardan foydalanish, qaysi bir turini tanlash darsning turiga, sinf o'quvchilarining bu metodlarni bajarishga o'rgatilganlik darajasi, ularning bilim saviyasi, mustaqil ijodiy ishlash imkoniyatlari, o'rganilganlarni xotirada tez tiklay olishi, ijodkorlikning qay darajada shakllanganiga ham bog'liq bo'lishi kerak.

XULOSA

O'qituvchi zamonaviy texnologiyalar bilan darsni bayon qilar ekan, albatta bolani bilimini ham baholab bordi. Shunday ekan bu jarayonda o'qituvchi zamonaviy ta'lim bilan bir qatorda o'quvchini baholaganda albatta kreativ baholash kerak, bahlosh tizmiga ayangicha yondoshishi va shu bilan bolaga motivatsiya jarayonini berish kerak. Bu esa bolada unga berilgan ishoncha va taqdirlanishidan, o'zining o'qishi jarayonida qiziqishini ortishiga sabab bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, boshlang'ich sinf o'qituvchisi dars jarayonida pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanishi kreativ yondashishi va bilan birgalikda ta'limni tashxislashda ham kreativlik bilan yondashishi zarur.

³⁵⁰ Mustafaqulova D.I. Tangirova D.E. Integrativ yondashuv asosida tabiatshunoslik fanlarining uzviyligini ta'minlash strategiyasi. . Zamonaviy ta'lim / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2017. 3. -7 s.

REFERENCES

1. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. – T., 2013. – B.15.
2. Mavlyanova R.A Paxmankulova N.X Boshlang‘ich ta’limda innovatsiya (metodik qo‘llanma)- Toshkent, 2007. 195 s.
3. Akramov F.A. Bola shaxsi shakllanishiga boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining psixologik ta’siri. Zamonaviy t’lim/ СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2015.3. -5 s.
4. Mustafaqulova D.I. Tangirova D.E. Integrativ yondashuv asosida tabiatshunoslik fanlarining uzviyligini ta’minlash strategiyasi. . Zamonaviy ta’lim / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2017. 3. -7 s.

KREATIVLIK NIMA? U PEDAGOGGA NIMA UCHUN KERAK?

Xudayqulova Madinabonu Nazarqul qizi

JDPI “Pedagogika Psixologiya” fakulteti III bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Kreativlikning psixologik tasnifi. Kreativlik ustida qator olimlarning olib borgan ishlari. Kreativlikning pedagogika sohalari bilan aloqasi, pedagogikada tutgan o'рни.

***Kalit so'zlari:** kreativlik, signifikatsion ko'nikmalar, psixologiya, pedagogika, Tematik appertseptiv matn» metodi, verballi belgilar sistemasi, semiotic tizm, intellekt, leksik boylik, ijodkorlik va hk.*

АННОТАЦИЯ

Психологическая классификация творчества. Работы ряда ученых о творчестве. Взаимосвязь творчества со сферой педагогики, его роль в педагогике.

***Ключевые слова:** креативность, сигнифицирующие способности, психология, педагогика, метод тематического апперцептивного текста, система словесных знаков, семиотическая система, интеллект, лексическое богатство, креативность и др.*

ABSTRACT

Psychological classification of creativity. The work of a number of scientists on creativity. The relationship of creativity with the field of pedagogy, its role in pedagogy.

***Keywords:** creativity, signification skills, psychology, pedagogy, thematic apperceptive text »method, system of verbal signs, semiotic system, intellect, lexical richness, creativity, etc.*

KIRISH

XXI asr axborotlar oqimi davrida ijtimoiy hayotimizning barcha jabhalariga, shu jumladan ta'lim-tarbiya sohasiga ham ko'plab yangiliklar kirib kelmoqda. Ushbu yangiliklar bilan bir qatorda ularni yorituvchi yangi tushunchalar ham bizning ilmiy tilimizda qo'llanilishi kuzatilmoqda. Jumladan pedagogika, ya'ni ta'lim-tarbiya sohasida keyingi 20-yil ichida qo'yidagi tushunchalar keng qo'llanilmoqda va bizning ilmiy tilimiz iste'molida keng ishlatilmoqda: pedagogik texnologiya, ilg'or texnologiya, ilg'or tajribalar, innovatsiya va innovatika, pedagogik neologiya, praktsiologiya, aksiologiya, innovatsiya va innovator, interaktivlik, strategiyalar,

gumanistik pedagogika, liberalizatsiya, ta'limda axborot kommunikatsion texnologiyalar, tarbiya jarayonida texnologiyalar,.

Biz shular orasida «kreativlik» tushunchasiga alohida to'xtab o'tmoqchimiz. Bu tushuncha so'nggi yillarda ta'lim-tarbiya jarayonlarida ma'lum darajada qo'llanilmoqda. Lekin bu tushunchaning mazmun va ma'nosini tahlil etishga hamda insonlarda kreativlikning hakllanganlik darajasini aniqlashga doir qator tatqiqotlar olib borilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Ayniqsa bunday izlanishlar psixologiya sohasida keng rivojlangan. A.Y. Agafonov, Y. Lotman, V. Rudnev, G.S. Batishev, M.M. Baxtin, D.B. Bogoyavlenskaya, V.M. Vil'chek, V. Dil'tey, V.N. Drujinin, D.A. Leont'ev, A.Maslou, A.A. Melik-Pashaev, I. Meyerson, A.Y. Ponomarev, M. Rorbax, S.L. Rubinshteyn, V. Frankl, R. Yakobson singari olimlar shular jumlasidandir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqorida tilga olingan psixolog olimlarning ilmiy tatqiqot ishlarini va boshqada adabiyotlarni analitik tahlil qilar ekanmiz, psixologik nuqtai nazardan kreativlikning mazmun va ma'nosi jihatdan psixolog olimlar quyidagi xulosalarga kelishganligining guvohi bo'lamiz va bevosita Kreativlik nima? degan savolga yuzlanamiz.

- Kreativlik – bu madaniyat vositasi asosida shaxs sifatida shakllanish jarayonida namoyon bo'ladigan shaxsning shaxsiy sifati (fazilati)dir.

- Kreativlik – bu insonning shaxsiy xususiyati bo'lib, uning o'z-o'zini takomillashtirib va rivojlantirib borishi bilan bog'liq.

- Psixolog olimlar tomonidan kreativlikning qo'yidagi ikkita komponenti aniqlangan. Bular:

- ✓ Shaxsiy mazmun. Ya'ni har bir insonning shaxsiy hayotining umum mazmuni. Bu mazmun madaniyatshunoslik bilan bog'liq. Har bir inson biron bir soha yoki faoliyat bilan shug'ullanar ekan, u kreativlik, ya'ni yaratuvchanlik munosabatda bo'ladi va uni iloji boricha chiroyli, insonlarni o'ziga tortishga yo'naltiriladi. Bu esa o'z navbatida insoniyatning madaniyatga yo'naltirilganligidir.

- ✓ Signifikatsion ko'nikmalar.

- ✓ Kreativlikni tashxis qilish psixosemiotik tahlil bilan bog'liq

Kreativlikning darajasini aniqlash qo'yidagilar bilan belgilanadi:

- ✓ shaxsiy ma'noning rivojlanish darajasi;

- ✓ verballi belgilar sistemasini yaratish ;

✓ Ta'lim olish kengligi ikkinchi semiotik tizimni tashkil etadi. Uning kreativlikni rivojlantirishga ta'siri gomomorfizik madaniyat bilan bog'liq.

✓ Psixologiya fanida kreativlik bilan bog'liq bo'lgan qo'yidagi jihatlarni aniqlashga doir qator metodlar tavsiya etilgan. Lekin bu metodlar bevosita kreativlikni emas, balki kreativlikni belgilab beruvchi muayyan jihatlarni aniqlashga qaratilgandir. Bular:

✓ Psixosemiotik analiz metodlar: mualliflik matnlarni analiz qilishning psixosemiotik tashxislash metodi, E.Torrens metodi, D.A.Leont'ev metodi, G.Myurreyning «Tematik appertseptiv matn» metodi, ekspertlarning baholari metodi.

✓ Ijtimoiy intellektni (aqlni) aniqlashga doir metodlar: Dj. Gilford va M. Salliven metodi, T.Lirining insonlararo muloqotlarni aniqlash metodikasi, xarakterning aktsentuatsiyaini aniqlash metodlari.

✓ Matnlarni psixosemiotik tahlil qilish metodlari; «ko'lam» va «leksik boylik», komp'yuter dasturlari: Microsoft Access ma'lumotlar bazasi vah.k.

•Kreativlik shaxsiy mazmun va unga doir belgilarning ob'ektivligi bilan belgilanadi.

•Kreativlikning rivojlanishi uning komponentlerining rivojlanishiga bog'liq. Bular: shaxsiy mazmun va signifikatsion ko'nikmalar.

•Kreativlikni tashxis qilish - ijodiy faoliyatning maxsulotining ko'satkichlari bilan bog'liq.

Shu bilan bir qatorda psixolog olimlar tomonidan o'quvchilarning insho yozishdagi kreativligi psixosemiotik jihatdan tahlil etilgan. Buni biz psixolog olim I.M.Kishtomova tomonidan olib borilgan ilmiy-tatqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. Uning « Проблема творчества школьников: психосемиотический подход» nomli 19.00.07 – pedagogik psixologiya ixtisosligidagi psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajini olish uchun tayyorlagan disseratitsiyasining mazmunidan ko'rishimiz mumkin. Ilmiy izlanishardagi tajriba-sinov ishlarining taxlili shuni ko'rsatganki, insho bolalarning kreativ faoliyatining mahsuli sifatida tashxis qilish belgilangan. Bunda:

✓ O'quvchining shaxsiy ma'nolarining ko'satkichlari sifatida: ma'no va mazmun, vaqt, leksik boylik, javobgarlik, ob'ektotsentrizm, sub'ektotsentrizm, tema.

✓ O'quvchining signifikatsion ko'nikmalarining ko'satkichlari sifatida: inshoning ko'lami, obrazlilik, kompozitsiya, bir butunlilik,

Ta'lim olish kengligi. Ta'lim olish kengligining bazasi sifatida madaniyat hisoblanadi. Uni esa shaxs modellashtiradi. Bazali madaniyatni ta'lim olish kengligining kreativlikning rivojlanish samaradorligi belgilaydi.

Ta'lim olish kengligida kreativlikni rivojlantirishning asosiy pragmatik tavsifi sifatida dialog xizmat qiladi.

Kreativlikning shaxs ma'naviy-axloqiy sifatleri bilan bog'liq jixatlari tahlil etilgan. Kreativlik mazmunining muammolarini yechib berishga qaratilgan kontseptual' psixosemiotik yo'nalish ochib berilgan. Shaxsning kreativligini psixolog olimlar o'quvchilarning insho yozishlari jarayonida tahlil etishga harakat qilishgan. Bunday qo'yidagi ishlar amalga oshirilgan.

Psixologiya fanida kreativlik aktning tuzilishi ishlab chiqilgan va bunda kreativlikni tashkil etuvchi elementlar: transtsendentsiya va signifikatsiya sifatida tahlil etilgan.

Trans tushunchasi ikkita ma'noda qo'llaniladi:

1). Tibbiy tushuncha yo'li, ongning mavxumlanishi, ongsizlik, o'zini yo'qotish.

2). Oraliq. Biron bir predmet yoki hodisalarning oralig'idagi bog'lanish.

Shunday ekan, kreativlik akt qo'yidagilar bilan tavsiflanishi belgilangan:

- erkinlik va cheklanganlikning protsessual' ambivalentlilik;
- madaniy jihatdan cheksizlik va cheklanganlikning transtsendental'ligi;
- real' ob'ektlilik;
- belgilar sistemasining kontinual'li ma'nosi va diskretivligi.

KREATIVLIK

1. Nutq ob'ektivligi jarayonida sub'ektiv sistematsiyalanadi

2. Kreativlik badiiy va oddiy nutq bilan tavsiflanadi.

3. Monologik va yozma nutq muallifning sub'ektivligini bildiradi, maktab inshosi – psixodiagnostik tahlilning ob'ekti hisoblanadi. Uning yordamida shaxsning shaxsiy sifatlarini aniqlash mumkin.

4. Nutqdagi kreativlik erkinlik asosida amalga oshirilib, uning erkinligi til va nutq qonuniyatlariga amal qilgan bo'lsa da cheksizdir

5. Matnni tuzishda ongli va ongsiz jarayonlar amalga oshiriladi; Ongli – ya'ni bunda matnning semantik o'ziga xosligi, ikkinchi holatda esa – sintaksislik (shaklni).

6. Matnda shaxs bir butun holatda namoyon bo'ladi; matnning barcha elementlari va uning arxitektonikasi muallifning shaxsiy o'ziga xosligida reprezentatsiyalanadi .

7. Sistemani tashil etuvchi shaxsning sifatleri shaxsiy ma'noga ega bo'ladi.

8. Kreativlik til vositasida shaxsiy ma'no va mazmuni amalga oshirishni ifoda etish jarayonida ko'rinadi

Yuqoridagi ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, kreativlik tushunasiga nisbatan bir-biriga zid bo'lgan quyidagi turli xil qarashlar majud. Bular:

1.Kreativlik – bu insonning butun hayoti davomidagi sifatleri majmuidir.

2.Kreativlik – bu insonning o'ziga topshirilgan muayyan topshiriq va vazifalarni bajarish usulidir.

3.Kreativlik – bu intellekt (aql) ning mahsulidir.

4.Kreativlik – bu insonga xudo tomonidan berilgan qobiliyat, kashfyotlardir.

5.Kreativlik – bu ijodiy faoliyatdir.

6.Kreativlik – bu ijodkor insonlarning ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy adaptatsiyalanishidir.

7.Kreativlik – bu madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan kategoriyadir.

Shu bilan bir qatorda psixologiyada ijod va ijodiy faoliyat muammosini o'rganuvchi alohida yo'nalish – ijodkorlik psixologiyasi yo'nalishi vujudga kelgan.

Ijodkorlik psixologiyasining asosiy maqsadi psixologik qonuniyatlar, ijod jarayoni mexanizmi va kreativ (creativity – inglizcha ijodiy)likni o'rganishdan iborat.

Bugungi kunga kelib kreativlik nafaqat psixologlarning, balki pedagoglarning diqqat e'tiborini tortmoqda. Bu tushuncha ilmiy adabiyotlarda keng qo'llanilmayotgan bo'lsa ham bu tushunchani ma'lum darajada pedagogik iste'molga kiritishga doir harakatlar ko'zga tashlanmoqda. Pedagogika oid manbalarda kreativlik ijod bilan bog'liq holda o'rganiladi va tushuniladi. Ijodkorlikning psixologik jihatlari haqida fikrlar bildirilib, bilim asosan fikr yuritish va tasavvur qilish bilan bog'liq holda tahlil etiladi. Pedagogika fanida kreativlik masalasiga bevosita murojaat etgan pedagog olim pedagogika fanlari doktori, professor R.A.Mavlonova o'zining ilmiy ishlarida kreativlik haqida baholi qudrat fikrlar bildirgan. Uning «Boshlang'ich ta'limda innovatsiya», «Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, integratsiyasi, innovatsiyasi» nomli o'quv qo'llanma va darsliklarida kreativlikka alohida to'xtab o'tgan.

XULOSA

Shaxsning ijodiy motivatsiyani qo'llaganligi - qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish, ijodiy yutuqlar, peshqadamlikka va o'z kamolotiga intilishdir. Kreativlik bu - xayoliy qarash; baho bera olish qobiliyatidir. Demak bu tushunchani biz bemalol pedagogning individual qobiliyatiga kiritishimiz kerak.

REFERENCES

1. Sh.A. Sodiqova “Maktabgacha pedagogika”. “Tafakkur chashmalari” T.: 2013 y.
2. N. M. Kayumova “Maktabgacha pedagogika”. “TDPU” nashriyoti T.: 2013 y.

Axborot manbaalari:

3. www.tdpu.uz
4. www.pedagog.uz
5. www.Ziyonet.uz
6. www.edu.Uz
7. tdpu-intranet.ped

XALQ MUSIQA MEROSINI O'RGANISH VA TARG'IB QILISHDA MUSIQIY FOLKLOR-ETNOGRAFIK ANSAMBLARINING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

Masharipova Gulbahor Tairjanovna

Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti

“Musiqqa ta’limi va san’at” yo’nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbek xalq musiqqa madaniyati merosini o'rganish va targ'ib qilishda musiqiy folklor-etnografik ansambllarning ahamiyati haqida fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, yurimizda faoliyat ko'rsatayotgan folklore ansambllar haqida ham ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *xalq musiqasi, folklore-etnografik musiqqa, ansambl, musiqqa madaniyati, ta'lim tizimi.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF MUSICAL FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC ENSEMBLES IN THE STUDY AND PROMOTION OF FOLK MUSIC HERITAGE

ABSTRACT

This article discusses the role of musical folklore and ethnographic ensembles in the study and promotion of the heritage of Uzbek folk music culture. There is also information about folklore ensembles operating in our country.

Keywords: *folk music, folklore-ethnographic music, ensemble, music culture, education system.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ АНСАМБЛЕЙ В ИЗУЧЕНИИ И ПРОДВИЖЕНИИ НАРОДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль музыкальных фольклорно-этнографических ансамблей в изучении и популяризации наследия узбекской народной музыкальной культуры. Имеются также сведения о действующих в нашей стране фольклорных ансамблях.

Ключевые слова: *народная музыка, фольклорно-этнографическая музыка, ансамбль, музыкальная культура, система образования.*

“Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo‘ladi. SHuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o‘rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir”. Sh.Mirziyoyev

KIRISH

So‘ngi yillarda O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, yangi O‘zbekistonning yangi tarixini yaratish, moddiy va nomoddiy madaniy meros durdonalarini saqlash va targ‘ib etish, xalq og‘zaki ijodiyoti va havaskorlik san‘atini yanada ommalashtirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash, madaniyat va san‘at sohasini innovatsion rivojlantirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, mamlakatimizda muntazam ravishda o‘tkaziladigan “Xalqaro maqom san‘ati anjumani”, Xalqaro baxshichilik san‘ati festivali, “Sharq taronalari” xalqro musiqa festivali hamda “Raqs sehri” xalqaro festivali tashkil etilib, o‘zbek mumtoz va folklor san‘atining noyob namunalari va ananalarini hamda madaniy muloqotni yanada rivojlantirish bo‘yicha samarali tizim yo‘lga qo‘yildi. Folklor san‘atini saqlash va rivojlantirish hozirgi davrda yurtimizda davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Milliy qo‘shiqchilik san‘atining durdonasi bo‘lgan folklor san‘atini keng targ‘ib etish, turli xalqlarning qo‘shiq, raqs, musiqa va sahna ko‘rinishlari kabi janrlarini o‘zida mujassam etgan, ularning turmush tarzi, urf-odatlarini va qadriyatlarini hamda maonaviy dunyosini boyitib kelayotgan folklor san‘ati ijodkorlari o‘rtasida ijodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, o‘zbek folklor san‘atini yanada taraqqiy ettirish, xalq ijodiyoti ananalarini jahonga tarannum qilish maqsadida vazirlar mahkamasi xalqaro folklor festivallarini tashkil etish bo‘yicha qarorlar qabul qildi.

Madaniyat va san‘at jamiyatning, inson taraqqiyotining muayyan bir darajasi, insonlar xayoti va faoliyatining turli ko‘rinishlarida ular yaratadigan asarlarning yaxlit bir timsolini ifodalovchi tushunchadir. Madaniyat va san‘atning paydo bo‘lishi va rivojlanishi kishilik jamiyatining eng qadimiy bosqichlariga borib taqaladi, u insonning kelib chiqishi bilan uzviy bog‘liqdir. Ajdodlarimiz tomonidan ko‘p asrlar mobaynida yaratib kelingan, bebaho, ma‘naviy va madaniy merosimiz, milliy qadriyatlarimizni tiklash mustaqillikni dastlabki kunlaridanoq davlat siyosatining muhim masalasiga aylandi. Natijada xalqimiz o‘z taqdirining chinakkam egasi, o‘z tarixining ijodkori, o‘ziga xos milliy qadriyatlarining, madaniyatning, sohibi sifatida tan olindi.

Xalqimizning eng qadimiy hayotbaxsh milliy qadriyatlaridan biri folklor san'atidir. Bu san'at badiiy an'analari tizimi sifatida xalqimizning ilg'or umuminsoniy g'oyalarini takomillashtirib, kelajakka umid, ezgulik, mehr-sahovat, insoniylik, vatanparvarlik bilan bogiliq milliy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Inson dunyoga kelgan kundan boshlab, to hayotining eng so'nggi lahzasigacha o'zi mansub xalqning qadriyatlari, an'analari ichida ulg'ayadi, kamol topadi. Hatto o'zini folklorga begona deb bilgan, bu atama ta'rifidan mutlaqo yiroq bolgan kishi shu an'alar ichida ulg'aygan, uning ongi, shuuri shu qadim an'analari ta'sirida shakllangan boladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir xalq yoki elat avvalo tarixi, madaniy birligi bilan ajralib turadi. O'zbek xalqi ham uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib, juda ko'p ilmiy-madaniy xususiyatlarga ega bo'ldi. O'tmish ajdodlarimiz an'analari qadriyatlari asrdan-asrga, avlodan-avlodga saqlanib, taraqqiy topib keldi. Asrlar mobaynida xalqimizga juda katta ruhiy va ma'naviy quvvat berib kelayotgan milliy qadriyatlarimizni, folklor an'alarimizni yoshlar ongiga chuqur singdirish har tomonlama yetuk, barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Yurtimiz mustaqillikka erishgach bunga keng imkoniyatlar yaratildi. Chunki mamlakatimizda kechayotgan milliy o'zlikni anglash va ma'naviy hurlikni his etish ehtiyoji ajdodlarimiz qalb qo'ri, aql zakovati, turmush tajribasi asosida yaratilgan madaniy merosimizni bilishni va shu asosda turli bunyodkorlik va yaratuvchilik ishlarini amalga oshirishni taqazo etmoqda. Ijodkor xalqimiz tomonidan yaratilgan nodir ma'naviy boylik hisoblangan folklore asarlari asrlar oshaturli axloqiy tushunchalarnibetakror badiiy shaklda kishilar qalbiga singdirishda bebaho sarchashma sifatida xizmat qilib kelmoqda. O'zbek xalqi etnografiyasi va folklori o'rganish orqali ajdodlarimizning boy madaniy va marifiy o'tmishini yanada teran anglash mumkin.

Milliy-madaniy xususiyatlarimizni saqlab qolishda xalq og'zaki badiiy ijodining roli beqiyos bo'ldi. Jumladan, xalqimizni o'ziga xos urf-odat va marosimlari bola tarbiyasi, mehmonnavozlik tabiati, axloq-odob qoidalari, pazandachilik malakasi, mehnat va turmush tarzi tartiblari folklore asarlari orqali bizgacha yetib keldi. Ana shu folklore asarlarini toplash, o'rganish va ularni xalqqa yetqazishda folklor-etnografik ansambllarining o'rni muhimdir. Folklor-etnografik ansambli — havaskor ijodiy jamoa. Xalq ijodining qo'shiq, raqs, o'yin, og'zaki drama kabi shakllarini mahalliy milliy urf-odat va marosimlarga bog'lab sahnaviy talqinini namoyish qiladi.

Uzoq o'tmishda guruh-guruh bo'lib xalq sayillarida, ommaviy bayramlarida turli-tuman tomoshalar ko'rsatgan xalq qiziqchilari, qo'g'irchoqbozlar, dorbozlar, raqqos va xonandalarni ijodiy uyushmalarini folklor ansamblini o'ziga xos namunalari deyish mumkin. Chunki folklore asarlarini ommaviy ravishda ijro etuvchilarning aksariyati professional bo'lmay, balki havaskor ijrochilar bo'lib, ularni repertuari ham sof xalq ijodidandir.

O'zbekistonda 1970-yillarda madaniyat uylari qoshida Ayollar (ananaviy) ansambli, masxarabozlik, baxshishoprlar, xalq sozandalari va boshqalar ijodi negizida tashkil topgan. Qo'qon shahrida tashkil etilgan "Yor-yor", Bbo'stonliqda tashkil etilgan "Gulyor" ayollar ansambllari ilk tashkil etilgan folklor ansambllardir. Mustaqillik yillarida folklore-etnografik ansambllarning ijodiy faoliyati yangi bosqichga ko'tarildi. Mustaqillik va Navro'z bayramlarida folklor-etnografik ansambllarning katta sahnalarga chiqishi an'ana tusini oldi. Jumladan bugunga kelib folklor-etnografik ansambllarning umumiy soni 300dan ortib ketganligi qayd qilinmoqda. "Boysun", "Shalola", "Besh qarsak", "Gulyor", "Omonyor", "Gulchehralar", "Doston", "Besperde", "Orzu", "Yor-yor", "Chavgi", "Mohi sitora" va boshqa ko'plab ansambllar milliy-badiiy merosni, an'analarni o'rganib, yangidan xalqimizga yetkazmoqdalar.

1980-yillardan boshlab Folklor-etnografik ansambllarining tuman, viloyat va respublika ko'rik-tanlovlari o'tkazila boshlandi, xususan, 1987, 1991, 1994-yillarda Toshkent shahrida, 1989-yilda Namangan viloyatida va boshqa viloyat va shaharlarda o'tkazildi. 2002-yildan Boysunda YUNESKO dasturi asosida "Boysun bahori" ochiq folklor festivali o'tkaziladi. "Chodir jamol" ("Marg'ilon"), "Beshqarsak" (Ur-gut), "Chiroqchi chiroqlari" (Chiroqchi), "Momogul" (Qarshi), "Gavhar" (Bek-temir), "Gap-gashtak" (Forish tuma-ni), "Boysun", "Shalola" (Boysun), "Orazibon" (Xiva), "Anor" (Sariosiyo), "Jildi xalak" (Kegeyli), "Dil-kushod navolari" (Xo'jaobod), "Chavqi" (Bulungur), "Mardona" (Vobkent) va boshqa Folklor-etnografik ansambllari mashhur. Ular xalq sayillari, milliy bayram va boshqa tadbirlarda faol qatnashadi. Ko'plari Amerika, Yevropa, Osiyo mamlakatlarida o'tkazilgan tanlov va festivallarda laureat unvoniga sazovor bo'lgan. 1980—90 yillardan boshlab bolalar folklore-etnografik ansambllari ham faoliyat ko'rsatmoqda. Surxondaryo viloyatida "Quralay", "Gul-guncha" folklore-etnografik ansambllari, Sirdaryo viloyatida "Dilrabo" folklore-etnografik ansambllari va boshqalar shular jumlasidandir.

Hozirgi kunda respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan eng ilg'or folklore-etnografik ansambllarining tashkil etilishi, ularning shakllanishi, rivojlanishi hamda

ravnaqi bilan bog'liq jarayonlarni bilish, ushbu ma'lumotlarga ega bo'lish soha mutaxassisini yetuk kadr bo'lib yetishishida alohida ahamiyatga egadir. XX asrning 20-yillarida Muhiddin Qoriyoqubov hamda Tamaraxonimlarning tashabbusi va boshchiligida ilk etnografik ansambl yani "Ko'k ko'ylak" ansambli tuziladi. Bu esa folklore-etnografik ansamblning ilk ko'rinishi edi. Ansamblning "Ko'k ko'ylak" deb nomlanishi esa jamoa a'zolari liboslari ko'k rangda bo'lganligi sabab etib ko'rsatilgan edi. 50-yillarga kelib esa Urgut shahrida erkaklardan tashkil topgan "Beshqarsak" folklore jamoasi o'zining ishtirokchilari hamda repertuarida jamlangan qo'shiqlariga ko'ra rosmana hozirgi folklore-etnografik ansambllar ko'rinishini olgandi. Turg'unlik davri deya e'tirof etiladigan 60-70-yillarda esa folklore-etnografik ansambllarining rivojlanishi sust bo'ldi. 80- yillaridan boshlab respublikamizning barcha viloyatlarida folklore-etnografik ansambllar gurkirab o'sa boshladi. Joylardagi faoliyat yuritayotgan ilg'or madaniyat xodimlari bo'lgan xonandalar, sozandalar, raqqosalarga uslubiy va amaliyyordam berish uchun poytaxtdan malakali mutaxassislar, bastakorlar, baletmeysterlar taklif qilindi. Ular yangi jamoalarni tashkil etishda va repertuarlarini boyitishda o'z xissalarini qo'shdilar. Ular orasida Tamara Toshboyeva, Saodat Yo'ldoshevalarni alohida takidlash lozim. Ushbu fidoyi insonlar say-harakati bilan joylarda bir nechta folklore-etnografik ansambllar tashkil etildi. Bu o'rinda folklore san'atining eng yaxshi an'alarini ko'z qorachig'iday asrashdek sharafli, ezguva o'ta ma'suliyatli sohada uzoq yillar mehnat qilgan iqtidorli olimalarimizda biri Saodat Nazirovna Yo'ldoshevaning xizmatlarini alohida takidlash lozim bo'ladi. Olima har bir jamoa o'zi tashkil topgan hudud aholisining maishiy va folklore hayoti, estetik didi, urf-odatlar bilan mahkam bog'liqligini, ularning repertuari anashu hayot tarzini ifodasi yanglig' shakllanganligini tahlillar asosida isbotladi. Olimaning folklore-etnografik jamoalarni tashkil etish, boshqirish va shakllantirish bo'yicha bir qator o'quv qo'llanma, uslubit tavsiyanomalari, maolalari chop etildi.

So'ngi yillarda Toshkent shahri folklor-etnografik ansambllari faoliyati sezilarli o'zgardi. Bir qator folklore-etnografik ansambllari tashkil etildi, ular orasida faol ijodiy faoliyat olib borayotgan oflklor-etnografik ansambllari esa O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan "Xalq havaskorlik jamoasi" unvoniga sazovor bo'lishdi. "Gavhar", "Nodirabegim", "O'zbekoyim", "Hilola", "Buvijonlar", "Durдона" kabi folklore-etnografik ansambllai shular jumlasidandir. Saodat Yo'ldosheva san'atda katta mahorat va tajriba orttirgan sana'tkor, folklore xalq qo'shiqlarining faol targ'ibotchisi, "shuhrat" medali sovrindori Oyxon Yoqubova bilan birgalikda 1988-yil Toshkent shahrida "Gavhar" nomli folklore-etnografik

jamoalar tashkil etadi. Bu esa Toshkent shahridagi ilk folklor-etnografik jamoalar edi. Badiiy jamoalar 8 yoshdan 80 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar jalb etiladi. Jamoalar katta izlanishlar, tinimsiz mehnat evaziga 100dan ortiq xalq termalari, yallalari, marosim va urf-odatlarini sahnalashtirib tomoshabinlar hukmiga havola etadi. Respublika miqyosida tashkil etilgan bayram sayllarida, ko'rik-tanlov va festivallarda ishtirok etib sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritadi. O'z yurtida shuxrat topgan "Gavhar" folklor-etnografik jamoasi qiziqarli, xalqchil ijodi chet ellarda ham o'z san'atsevarlariga ega bo'lgan. Badiiy jamoalar Amerika, Italiya, Turkiya, Hindiston kabi xorijiy davlatlarda bo'lib qaytgan. Erishilgan muvaffaqiyatlar, ko'rsatilgan xizmatlari evaziga jamoalar O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan 2000-yilda "Xalq havaskorlik jamoasi" unvoni berilgan. "Gavhar" folklor-etnografik xalq havaskorlik ansambli repertuarida "Kelin salom", "Beshik to'yi", "Nikoh to'yi", "Navro'z sayli" kabi marosim qo'shiqlari, "Aka chekmang", "Sochpopuk", "Abdullajon" kabi lapar va aytishuvlar keng o'rin olgan. Xalq og'zaki ijodining chinakam jonkuyari Oyxon Yoqubova boshqalarning hayoliga kelmaydigan ajoyib mavzularni topgan. Ammo achinarli tomoni jamoalar muntazam faoliyat olib bormaganligi uchun 2017-yilda ijodiy sinovdan o'ta olmagan va jamoalar unvoni va shartlari bekor etilgan.

Toshkent shahridagi yana bir fidoiy insonlar tashabbusi va boshchiligida tashkil etilgan ansambllardan biri "Nodirabegim" folklor-etnografik ansambli edi. Ansamblni tashkil etib, shakllantirishda jonbozlik ko'rsatgan fidoiy san'atkorlardan biri O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Rayxon To'rayeva hisoblanadi. 1995-yil Toshkent shahar Tolibjon Sodiqov nomidagi markaziy madaniyat markazi (Hozirgi Toshkent markaziy madaniyat markazi) qoshida "Nodirabegim" folklor-etnografik ansamblini tashkil etadi va jamoalar rahbarlik qiladi. "Nodirabegim" folklor-etnografik ansambli zamon ruhiga mos udum, marosimlarida Navro'zni, ona yurtni madh etuvchi qo'shiqlar bamisoli daryoday jo'shib kuylanadi. Bu esa chechan ijrochilarning ona yurtga uning qadriyatlariga bo'lgan cheksiz hurmat va ehtiromning namunasi. Jamoaning fidoiy xizmatlari O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan munosib baholanib, "Nodirabegim" folklor-etnografik ansambliga "Xalq havaskorlik jamoasi" unvoni berilgan. Bugungi kunda "Nodirabegim" folklor-etnografik ansambli Toshkent shahridagi eng yetakchi jamoalardan biri hisoblanadi. Hozirda ansambлга ustoz san'atkor Rayxon To'rayevaning sevimli shogirtlaridan biri Ma'mura Avazova rahbarlik qilib kelmoqda.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni bayon etishimiz mumkin bo'ladiki, o'zbek folklorshunosligi o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga qadam tashlab, odimlab bormoqda. Dastlabki qadamlarini xalq ijodini aniqlash va ularning repertuarini yozib olish, turli janrlarni tadqiq etishdan boshlagan folklorshunosligimiz filologik yo'nalishdagi mustaqil fan tarmog'i sifatida shakllanish barobarida xalqimizning betakror ijodini dunyo miqyosida tanitishga ham erishdi. Mana shu davrda xalq dostonlari, ertak va maqollari, topishmoq va latifalari, afsona va naqlari, qo'shiq va og'zaki drama janrlari, marosim folkloriga aloqador ko'plab janrlar tadqiq etildi. An'analar xalqimizning o'zi kabi umrboqiy, qalbi misol mehrdaryo va jonbaxshdir. Yurtimizning har bir go'shasidagi o'ziga xos marosimlar, oilaviymaishiy va mehnat bilan bog'liq an'analari, momolarning mehr bulog'idan qaynab chiqqan orombaxsh alla-yu, olqishlar mavjud.

O'zbekiston xalqlarining tarix sinovidan o'tgan bayram marosimlari kishilarning o'zaro munosabatlaridagi yaxshi fazilatlarni, chinakam xalqchil, umuminsoniy qadriyatlarni aks yettiradi. Bugungi kunda folklor san'atining serjilo chamanlari gurkirab rivojlanib, xalqimizning milliy ongi, milliy g'ururi, milliy iftixori, ma'naviy dunyosi kundan-kunga boyib bormoqda. Milliy ruh, milliy g'urning tiklanishi bu rivojlanish bilan bog'liq bo'lgan tabiiy jarayondir. Milliy folklor san'ati an'alarini rivojlantirib, ularni yosh avlod turmush tarziga singdirib borish shu jarayonning muhim qirrasidir. Hozirda mavjud folklor-etnografik ansambllari xalq qalbining oynasi sanalmish xalq ijodiyoti namunalari, turfa xil marosim, an'analari orqali milliy qadriyatimiz, qadimiy an'ana va marosimlarimizni tiklab, rasm-rusm va udumlarimizni o'z dasturlarida namoyish yetish, kelajak avlodga qoldirish uchun harakat qilmoqdalar.

REFERENCES

1. Masharipova Gulbahor Tairjanovna and Panjiyev Qurbonniyoz Berdiyevich. Methodology Of Using The Activities Of Folklore-Ethnographic Ensembles. International Journal of Academic and Applied Research (IJAAR);
2. T.Ismailov; "CHARACTERISTICS OF KHOREZM DOSTON ART" "Экономика и социум" №3(82) 2021;
3. Tohir Xushnodbek o'g'li Ismailov "USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS" Science and Education ISSUE 3, March 2022;

-
4. T.Kh.Ismailov; “Musical currents and the formation of Russian classical music” “Вестник магистратуры” 2021. №5 (116);
  5. Masharipova, G. T. (2021). THE IMPORTANCE OF FOLKLORE MUSIC IN MUSIC CULTURE LESSONS. *Экономика и социум*, (2-1), 214-216.
  6. Ibragimov, B. M. (2022). MUSIQA MADANIYATI FANINI O‘QITISHDA KOMPYUTER DASTURLARINI QO‘LLASH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 151-157.
  7. Panjiyev Qurbonniyoz Berdiyevich. Uzbek Family Ceremony Music and Its Description of Genre. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*

O‘QUVCHILARDAGI KITOBXONLIK MADANIYATI ORQALI ALTRUISTIK MOTIVLARNI RIVOJLANTIRISH

Muxammadeva Xadicha Karomatovna

Nizomiy nomidagi TDPU Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti
Boshlang‘ich ta‘lim pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

Nurmuratova Iroda

Tulaganova Sevara

Jumaniyazova Maxsuda

Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 207-gurux
talabalari
(tel.90176-04-14)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “kitobning – beminnat ustoz” ekanligini hisobga olib o‘quvchilarda altruistik xulq motivlarini shakllantirishda kitob mutoalasi va kitobxonlik madaniyatining o‘rnidan foydalanishning samaradorlik jihatlari tahlil qilib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** kitob, kitobxonlik, altruizm, axloqiy dunyoqarash, o‘quvchi yoshlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется эффективность использования места чтения книг и культуры чтения при формировании альтруистических мотивов у студентов, учитывая, что «книга является бескорыстным учителем».

***Ключевые слова:** книги, чтение, альтруизм, нравственное мировоззрение, студенческая молодежь.*

ABSTRACT

This article analyzes the effectiveness of the use of book reading and reading culture in the formation of altruistic behavioral motives in students, given that "the book is a grateful teacher."

***Key words:** book, reading, altruism, moral worldview, student youth.*

KIRISH

Yoshlarning axloqiy rivojlanishi, ularni insonparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga O‘zbekistonda katta e‘tibor qaratilgan. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan taklif etilgan mamlakatimizni rivojlantirish va uning mustaqilligini mustahkamlashning strategik vazifalarida ma‘nan yetuk, barkamol avlodni va

raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hamda ijtimoiy vazifalarni hal etishda jamiyatga yordam ko'rsata oladigan ko'ngilli, milliy g'urur xissi ustun bo'lgan yoshlarni tarbiyalash muhim vazifalardan biri sifatida belgilab berilgan.

Bu vazifalarni amalga oshirishda "biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz" va o'sib kelayotgan yosh avlodni Sharqona tarbiya asosiga qurilgan umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jamiyat oldiga ulkan mas'uliyat yuklamoqda. Mazkur belgilangan vazifalarni hal etishda esa albatta, maktab ta'limining o'rni beqiyosdir.

Dalbatimiz rahbari bu borada maktab o'qituvchilarining oldiga o'quvchilarda milliy xususiyatlardan bo'lmish kitobxonlik madaniyatini shakllantirish masalasiga urg'u bermoqdalar. Ma'naviy jasorat sohibi deb ardoqlangan atoqli adabiyotshunos olim va tarjimon Ozod Sharafiddinov dunyodagi yetti mo''jizaga ta'rif berib "...yetti mo''jiza inson aqlining, tafakkurining, qalbining otashin madhiyasi, inson dahosining ulug'ligiga qo'yilgan mangu obida bo'lib kelmoqda. Biroq, shunday bo'lsa-da, olamda yana bir mo''jiza borki, uning buyukligi, muqaddasligi yetti mo''jizaning jamiki ulug'vorligi, go'zalligidan kamlik qilmaydi. Bu mo''jiza – kitob. Kitobning mo''jiza, mo''jiza bo'lganda ham birinchi mo''jiza ekanligini ko'pgina buyuk odamlar qayd qilgan", – deb yozadi. Jumladan, yozuvchi va dramaturg C.Sveyg "Qaerdaki kitob bor ekan, u yerda odam o'zi bilan o'zi uzlatda, o'z ko'lami doirasida qolib ketmaydi, u o'tmish va bugungi kunning barcha olamshumul yutuqlariga, butun insoniyatning fikr va tuyg'ulariga oshno bo'ladi", – deb yozadi. Yozuvchi va faylasuf J.Svift "Kitoblar aql farzandlaridir" desa, pedagog va yozuvchi Y.Komenskiy "Kitoblar donishmandlikni yoyish qurolidir", – deydi, faylasuf va tarixchi F.Bekon esa "Kitoblar zamon to'lqinlarida suzuvchi va o'zining qimmatbaho yukini avlodlardan-avlodlarga avaylab eltuvchi tafakkur kemalaridir", – deb yozadi. Ana shu tariqa buyuk allomalar, donishmandlar va yozuvchiyu olimlar kitobning mo''jizaga, nurga, tafakkur quvvati va ustuniga, mangulik va ma'naviyat timsoliga, bilim manbaiga, sodiq do'stga, davr ko'zgisiga o'xshatganlar. Eng muhimi, kitob jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashda yengilmas kuchdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalqimiz tilida kitob o'qib bilim va munosib tarbiya olish, kasb-hunar o'rganishning ahamiyatiga doir maqollar juda ko'p. Jumladan, "Kitobsiz aql – qanotsiz qush", "Bilim – aql chirog'i", "Go'zallik – ilmu ma'rifatda". Bunday hikmatli naqlarni yana uzoq davom ettirish mumkin. Necha ming yillardan buyon insonlarga to'g'ri yo'lni ko'rsatib kelayotgan, ularning bilimli, tarbiyali, kasb-hunarli

va albatta baxtli bo‘lishining muhim omili – bu kitobga do‘st bo‘lish va kitob o‘qishni kanda qilmaslikdir. Ayniqsa, yoshlarning hayotida kitobning alohida o‘rni bor. Chunki yaxshi kitob insonda Vatanga muhabbat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg‘ularini yuksaltirib, yaxshilik hamda ezgulikka undaydi. Kitoblarda yashirin ezgulik motivlaridan biri altruizmdir.

Altruizm tushunchasi lotincha “alter” – “boshqalar” so‘zidan olingan bo‘lib, fransuz faylasufi O.Kont tomonidan egoizmga qarama-qarshi atama sifatida fanga kiritgan. Altruizm – bu o‘zga insonlar manfaati yo‘lida ularga beg‘araz g‘amxo‘rlik ko‘rsatishga qaratilgan faollikdir.

Altruizm motivlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar barcha fan sohalari doirasida uch yo‘nalishda olib borilgan. Bular: a) Dj.Rayt qarashlariga asoslangan axloqiy xulq mezoni sifatida o‘rganuvchi yo‘nalish; b) L.Kolberg va T.Laykon tadqiqotlariga asoslangan shaxs taraqqiyotining eng oliy namunasi sifatida tadqiq etuvchi yo‘nalish; v) Sharq allomalari, faylasuflarning g‘oyalariga asoslangan komil inson xususiyatlari yo‘nalishidagi tadqiqotlar. Zero, mazkur yo‘nalishlarning barchasida altruizm shaxs akmeologik rivojlanishining yuqori cho‘qqisi sifatida ko‘rib chiqilgan.

Mazkur akmeologik rivojlanishning yuqori cho‘qqisiga kitobxonlik madaniyati orqali ham erishish mumkin. Masalan, xalqimizning milliyligi ufurib turgan J.Rumiyning “Oqibat tuproq bo‘lurmiz: “Masnaviyi ma’naviy” hikmatlaridan”, A.Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, “Xamsa”, A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, T.Malikning “Odamiylik mulki”, Oybekning “Navoiy” asarlarini, “To‘maris”, “Shiroq” afsonalini oladigan bo‘lsak, ularning barchasida altruizm g‘oyalarini targ‘ib qilingan obrazlarni uchratishimiz mumkin.

Sharq allomalari o‘zlarining nodir asarlari ila dunyo taraqqiyotiga ulkan xissa qo‘shishgan. Shu boisdan, ularning asarlarini mutoala qilsak, barcha sohaga oid pedagogik-psixologik qarashlarga to‘qnash kelamiz. Shu jumladan, altruizm motivlarini futuvvat ilmi negizida tizimli yoritilganligini guvohi bo‘lshimiz mumkin. Sharqning buyuk allomalaridan biri Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarini mutoala qilsangiz altristik xulqning sharqona tavsifini ko‘ramiz: “Saxiylik kishilik bog‘ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir; odamgarchilik o‘lkasining to‘lqini, daryosi, balki u to‘lqin daryosining asl gavharidir.

Yaxshilik, karam – bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko‘tarmoq va o‘sha qiyinchiliklardan qutqarmoqdir. Karam birovning mashaqqat tikani og‘irligini ko‘tarmoq va tikan uchidan guldek ochilmoq va o‘sha qilingan ishni qaytib tilga keltirmaslik, og‘ziga olmaslik, kishiga minnat qilmaslik va uning yuziga solmaslik.

Muruvvat karamning urug‘-avlodi, egizak qarindoshi, kimki bu hislatlarga ega bo‘lsa, izzat va hurmatga sazovor bo‘ladi”.

Bunday tavsiflar Forobiy, Beruniy, Rumi, Koshifiy, A.Avloniy asarlarida ham keng uchraydi. Mazkur manbalarni o‘qish, o‘rganish orqali o‘quvchilarda nafaqat altruistik motivlarni, balki milliy g‘urur, iftixor, vatanparvarlik tuyg‘ularini ham shakllantirish mumkin.

Altruizm motivlariga asoslangan xulq g‘oyalari jadid adabiyoti qarashlarida ham aks etgan. Jumladan, A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanidagi Yusufbek xoji obrazini olsak. Asar muallifining o‘zi Yusufbek xojiga “... xalq, el-yurt manfaatini o‘ylaydigan fidoyi shaxs”, deb ta’rif beradi.

Mazkur obraz orqali A.Qodiriy millatning birdamligi, Vatanning yaxlitligi uchun kurashishni hayotining ma’nosi deb bilgan; qarindosh-urug‘chilik, tanish-bilishchilik, mahalliychilik qilib o‘zaro nizolashib yurgan maydakashlarni katta ishlarga undab, agar vaziyat shu holda davom etsa; millatning xarob bo‘lishini, yurt tuprog‘ining bosqinchilar oyog‘i ostida xor bo‘lishini bashorat qilgan buyuk siymoni tasvirlab beradi. Bu “millat fidoyisining” xulq-atvori negizida altruistik motivlar yashiringanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Chunki, mazkur obrazning axloqiy dunyoqarashida shaxsiy manfaatlardanda yuqoriroq qadriyatlar ustun ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Yana bir semivli yozuvchimiz O‘tkir Hoshimovning “Urushning so‘nggi qurboni” hikoyasini olsak. Hikoya o‘quvchilarda urushning nafaqat front maydonlarida, balki har bir qishloqda, har bir xonadonda kechgani, urush qurbonlari esa har bir oilada topilgani haqida tasavvurlarni shakllantiradi.

Shu bilan bir qatorda asar qahramoni Shoikrom urushga bormagan bo‘lsa-da, uning dahshatini, achchig‘ini o‘z uyida turib totishiga to‘g‘ri kelganligi bayon qilingan.

Oilasi koriga yarab turgan birgina sigiri o‘g‘irlab ketilgan, ukasi og‘ir betob bo‘lib to‘shakka mixlanib yotibdi, bu ham yetmagandek, bolalarining so‘nggi rizqi – hovli chetidagi bir hovuch qulupnayga ham o‘g‘ri oralagan. Yetishmovchilik va xudbinona harakteri Shoikromni qaltis qaror qabul qilishga majbur qiladi. Shoikromning xudbinligi ayanchli holatni keltirib chiqaradi.

Asar qaxramoning ayanchli taqdiri orqali o‘quvchilarda o‘z muammolariga o‘ralib yashash oqibatida atrofidagi yaqinlarining holidan xabar olmaslik, ularga yordam bermaslik qanday natijalarga olib kelishi targ‘ib qilinadi. Adib hikoyadagi voqealar syujeti orqali o‘quvchilarni hudbinlikdan qochib, altruist bo‘lishga, yaqinlariga himmatli bo‘lishga undaydi.

XULOSA

Umuman olganda yuqoridagi fikrlar asosida xulosa qiladigan bo'lsak:

- O'quvchilardagi kitobxonlik madaniyati ularning ma'naviy dunyoqarishi, axloqiy ongining oshishiga xizmat qiladi;
- Sharq allomalari asarlari, afsonalardagi futuvvat ilmi negizida altruistik motivlarning namoyon bo'lishini kuzatishimiz mumkin;
- Altruizm o'zgalarga beg'araz yordam ko'rsatishga asoslangan milliy xususiyatlardan biridir;
- Maktablarda murabbiylik soatlarida baddiy asar mutoalasini targ'ib qilish orqali o'quvchilarda altruistik xulq motivlarini shakllantirish mumkin.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston 2017. B.48.
2. Кравченко С. Предвосхищение. Том 2. Словарь с комментариями. М.: ЛитРес, 2018. 465 с.
3. Navoiy A.«Mahbub ul-qulub» Asarlar 15 tomli. - T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1966, 13-tom. - 92-95 b.
4. Psixologiya fanidan izohli lug'at / M.G.Davletshin tahriri ostida -T.: TDPU. 1992, - 6 b.
5. Xoshimov O'. "Urushning so'nggi qurboni" hikoya. – T.: Ziyo nashri. 2019.160 b.
6. Qodiriy A. "O'tkan kunlar" roman. – T.: Sharq nashriyoti. 2014. 400 b

ERROR CORRECTION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Majidova Gulrukh Kamaridinovna

Jizzakh State Pedagogical Institute

gulruxmajidova199@gmail.com

ABSTRACT

While learning foreign languages, correcting errors has already been considered to be one of the curtail aspect of teaching processes. But in fact, many teachers do not know much about error analysis and some related theories. They often have so negative perception toward errors made by their students that they could not tolerate any errors and they are willing to correct them as soon as they could encounter any. Consequently, although it seems for them to have been working hard enough and spend much time and energy working on correcting errors, their efforts in correcting errors is not effective and the students do not believe they have benefited a lot. On the other hand, the students often feel discouraged, as they have thought that there is a great gap between themselves and their teachers in dealing with errors and understanding of correcting errors. As it is necessary to have an understanding of dealing with errors in the article the development of the theory related to the concept would be briefly reviewed.

Keywords: *error correction, Contrastive analysis, interlanguage, intralanguage, structural behavioristic school, transformational generative grammarians, Error analysis.*

АННОТАЦИЯ

При изучении иностранных языков исправление ошибок уже считается одним из второстепенных аспектов учебного процесса. Но на самом деле многие учителя мало что знают об анализе ошибок и некоторых связанных с ним теориях. Они часто настолько негативно относятся к ошибкам своих учеников, что не могут терпеть никаких ошибок и готовы исправлять их, как только обнаруживают их. Следовательно, хотя кажется, что они достаточно усердно работали и тратили много времени и энергии на исправление ошибок, их усилия по исправлению ошибок неэффективны, и студенты не верят, что они принесли большую пользу. С другой стороны, учащиеся часто чувствуют себя обескураженными, так как считают, что существует большой разрыв между ними и их учителями в том, как справляться с ошибками и понимать, как их исправлять. Поскольку

необходимо иметь представление о том, как работать с ошибками в статье, будет кратко рассмотрено развитие теории, связанной с концепцией.

***Ключевые слова:** исправление ошибок, контрастный анализ, интеръязык, внутриязык, структурно-бихевиористская школа, трансформационно-генеративные грамматики, анализ ошибок.*

INTRODUCTION

So as to analyze the errors made by the learners in a proper way, it is essential to distinguish “mistake” and “error”. Brown (2000), states that a “mistake” is closely connected to a performance error in that the students fail to utilize the bits of the language correctly that they have already learnt. While, an “error” refers that the learners deviate from the adult grammar of a native speaker which reflects the interlanguage competence of the learner. This accepted process is followed by the process of describing errors. Learners’ sentences are compared with the correct sentences in second language, and here errors can be found. Then the route is taken the next step—where the teacher explains the errors finding their sources of. A great deal of interlingual transfer from the native language is an inevitable characteristic feature which can be found in the early stages of learning the target language. In the early stages, the only linguistic system by which the learner can draw their understanding is their native language. These kinds of errors can be seen in all aspects of language learning. Intralingual transfer (within the target language itself) is also a significant factor. At an intermediate level, learners’ early experience and existing knowledge begin to impact on the structures within the target language itself. Most frequently, deviated intralingual transfer or overgeneralization can be seen and these kinds of errors are considered developmental errors. It is found that overgeneralization arises significant necessity to study the psychological process of language learners.

DISCUSSION AND RESULTS

Correcting errors is considered to be a kind of feedback that the teacher gives on the language use of the students. It is undeniable that mistakes made by students while they are speaking or writing tend to be one of the most challenging tasks in teaching languages. So, it is pivotal for every teacher and instructor to consider the following issues with regard of error correction such as;

- the distinction between a mistake and error
- to what extend the teacher should deal with correction
- at what stages the teacher should correct the mistake

•how the teacher can cope with error correction without discouraging the students

Here, the thing one should focus on is that whether the language being learnt is first language or second language. The teacher should consider what happens in human's mind in the process of learning languages. With regard of that issue, two concepts have been differentiated by the American linguist Krashen (1987), who precisely distinguished between: first language acquisition and second language learning. Various schools appeared in linguistics and psycholinguistics who aimed at analyzing errors made by learners and to find the reasons. The schools among which structural behavioristic school and transformational generative grammarians should be mentioned. Behavioral scientists believe that the source of almost all learning failures can be identified if teachers analyze both the *internal conditions* (prerequisite skills) and the *external conditions* (instructional events) of learning. For example, if one of your learners can't seem to master writing a short paragraph, is it because he hasn't learned how to make up sentences? If he is having difficulty learning in writing, has he learned the bits of language such as subject, verb, object, attribute and adverbial modifier of time, place or tenses? If he hasn't learned parts of speech, can he make up sentence? At no point would the behavioral scientist conclude that the learner lacks ability or intelligence. If the teacher analyzes and probes deeply enough, eventually she can identify the source of the problem and teach or reteach the skills necessary for learning to continue.

Contrastive analysis (CA) and error analysis (EA) have been considered as the two main cornerstones in the domain of second and foreign language learning. In general, as Keshavarz (1999, p. 11) claimed, "...there have been two major approaches to the study of learners' errors, namely Contrastive Analysis and Error Analysis." He further argued that, "Error Analysis appeared with regard of demerits of Contrastive analysis which was widely approved way of describing learners' language in the 1950s and 1960s.

With regard of contrastive analysis it was explained by Paul Lennon that it is possible to define where the difficulty is in a particular foreign language which will be presented for native speakers of another language by systematically comparing the two languages and cultures. If the two languages and cultures are similar, difficulties in learning will not be expected, if they are different, then learning difficulties are to be expected, and the greater the difference are, the greater the degree of expected difficulty is. According to such analysis, it was believed, teaching materials could be tailored to meet the needs of learners of a specific first language

The process in Contrastive analysis involves the comparison of learners' mother tongue and the language being learnt. Based on those similarities or differences between two languages, assumptions were made on errors that learners would be likely or disposed to make as a result (Kim, 2001). In contrast Constructive Analysis which involves to describe differences and similarities of L1 and L2, James (1998 cited in Kim, 2001) claimed that, Error analysis aims at describing learners' interlanguage (i.e. learners' version of the target language) independently and objectively. He argued that what stands out in Error analysis is that is that the native language is not supposed to be mentioned for comparison. The aim of

Error Analysis is, in fact, to find " what the learner have acquired and have not" and to " ultimately makes the teacher to provide them not just with the information that their hypothesis is wrong, but also, vitally, with the right sort of information or instruction for them to form a more adequate concept of a rule in the target language" (Corder, 1974, p. 170).

Errors made by learners can be categorized onto two groups. According to Burt (1975) there are two distinctive categories of errors such as "global" and "local" errors. Global errors distract communication and they are hinders for the learner to understand some aspects of the message given by the interlocutor. On the other hand, only a single element of a sentence can be affected by local errors, but do not disturb a message from being comprehensible. In terms of Hendrickson' perspective (1980), It is necessary to correct global errors and they are generally held true. However, the expressions such as "a news", or "an advice" are systematic errors, and they have to be corrected. In dealing with pre-systematic errors, teachers can just give the form that is considered to be correct. With regard of systematic errors, as learners have already acquired the linguistic competence, they can understand their errors and make correction themselves. So what the teachers should do is just to remind them when and where they make such errors. So as far as considering what kind of errors should be corrected, it requires teachers' intuition and understanding of errors.

As far as error correction is concerned, the most argumentative issue is to correct them as soon as possible or to put off later. First, there is a concern with a dilemma—fluency versus accuracy. In communication, delayed correction is usually suggested otherwise the speakers can not concentrate their ideas. Some advanced students think that errors correction should be done considering determined type of errors committed. For instance, if they have pronunciation or grammatical errors, immediate correction is preferable, while within post-correction learners can not remember anything. Moreover, the overall situational context in the classroom should

not be underestimated. When the whole class knows a word, but only one of them may not be familiar with that word and needs to be corrected, he or she would feel awkward. So, it is complicated to decide when to correct the mistakes of the students. So it is concluded that both the teachers' intuition and the feedback from the students are equally important in correcting mistakes.

With regard of ways of correcting mistakes according to James (1998), it is advisable to follow the three principles while correcting errors. Firstly, the techniques employed in error correction would be able to improve the students' accuracy in their expression. Secondly, the students' reaction toward error correction should be taken into consideration and the face-threatening act should be avoided while correcting. It is believed that teachers' indirect correction is highly appreciated and suggested. Students are encouraged to do self-correction in heuristic method or presented the correct form, so that students couldn't feel embarrassed.

Compare the two situations:

(1) Student: "Where located the hospital?"

Teacher: "No, listen, Where is the hospital located?"

(2) Student: "Where located the hospital?"

Teacher: "Where is the hospital located? Well, it is difficult to explain, but it means..."

It is obviously seen that teacher's remodeling in (2) is more natural and sensible than the direct interruption in (1) that achieve both leading the student to produce accurate language units and prevent face-threatening act.

CONCLUSION

In conclusion, it is curtail to state that teachers should get an overall knowledge about the students' errors. In the process of learning foreign languages trial and error occurrence is inevitable. So the teachers are suggested that they should learn to tolerate some errors, especially when they are local errors. Moreover the teachers can be informed though the errors how far the learners has progressed toward their learning goal and consequently, what there is for him or her to learn. So students' errors are valuable guidance for the teachers by which some remedial teaching can be organized based on their errors. Learning involves the process in which success is achieved by taking advantage of mistakes and by using the mistakes and obtaining feedback from the teachers and the students the learners can fill the gaps in their knowledge.

REFERENCE

1. XIE Fang, JIANG Xue-mei. 2007. Error analysis and the EFL classroom teaching.
2. Brown, H. D. (2000). Principles of language learning and teaching. Longman, Inc.
3. Burt, M. K. (1975). Error analysis in the adult EFL classroom. TESOL Quarterly, 9: 53-63.
4. Paul Lennon. 2008. Contrastive Analysis, Error Analysis, Interlanguage.
5. Jame, C. (1998). Errors in language learning and use. Addison Wesley Longman Limited.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH SOHASIDA KOMPLAENS NAZORAT TIZIMINING O'RNI VA O'ZIGA XOS JIHATLARI: XORIJIY TAJRIBASI MISOLIDA

Maxsutaliyev Davlatali Muxtorali o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
“Madad” nodavlat notijorat tashkilotining
Uchtepa tumani hududiy byurosi bosh mutaxassisi
e-mail: davlatalimaxsutaliyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida mamkakatimizda yangi va samarali tizim hisoblangan komplaynes nazorat tizimining ahamiyati, vujudga kelish omillari, uning shakllanishi va xorijiy davlatlar qonunchiliklari asosida ushbu tizimning o'ziga xos jihatlarning tahlili aks ettiriladi.

Kalit so'zlar: korrupsiya, korrupsiyaga oid huquqbuzarlik, komplaynes, komplaynes nazorati, shakllanish tarixi, “AQSh modeli”, AQShning SOX va FCPA qonunlari, korporatsiya, kontragent, korrupsiyaviy nizolar.

РОЛЬ И СПЕЦИФИКА СИСТЕМЫ КОМПЛАЕНС-КОНТРОЛЯ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ: НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Махсуталиев Давлатали Мухторали ўғли

магистрант Ташкентского государственного
юридического университета а также
“Мадад” НПО главный специалист
Учтепинского районного территориального бюро
e-mail: davlatalimaxsutaliyev@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы о роли и значении современной системы службы комплаенс контроля в сфере противодействия коррупции, её истории развития и преимуществах законодательства законодательство зарубежных страны по комплаенс-контролю.

Ключевые слова: коррупция, коррупционное правонарушение, комплаенс, комплаенс контрол, история формирования, развитие служба законы США SOX и FCPA, "модель США", корпорация, контрагенты, коррупционные скандалы.

THE ROLE AND SPECIFICS OF THE COMPLIANCE CONTROL SYSTEM IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION: ON THE EXAMPLE OF FOREIGN EXPERIENCE

Makhsutaliyev Davlatali Mukhtorali ugli

master student of Tashkent State University of law and
Madad NGO chief specialist of Uchtepa district territorial bureau

ABSTRACT

The article examines the role and the effect of modern compliance control systems as a corruption control tool, its development and the advantages of the foreign countries legislation in terms of compliance control.

Keywords: *corruption, corruption offense, compliance, compliance control service, history of formation, “USA model”, USA SOX and FCPA legal acts, corporation, sounterparty, corruption scandals.*

KIRISH

O'zbekistonning yangilangan siyosati jamiyatda adolat va qonun ustuvorligini oliy darajaga ko'tarish, zamonaviy samarali davlat boshqaruvini joriy etish, davlat xizmatida korrupsiyaviy holatlarning har qanday ko'rinishlariga qat'iy murossasizlik madaniyatini shakllantirishda yuksak g'oyalarga tayanmoqda. Avvalo, ushbu islohotlarning tub zamirida Prezident Sh.M.Mirziyoev tomonidan ilgari surilgan “Xalq davlat organlariga emas, balki davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan tamoyiliga muvofiq barcha imkoniyatlar xalqimiz manfaatlarini yo'lida safarbar etilishi ustuvor vazifa etib belgilanmoqda. Shu o'rinda islohotlarning chinakam natijadorligiga erishish maqsadida davlat va jamiyatning har bir sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini izchil ta'minlab borish alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, korrupsiya dunyo miqyosida hal etilishi lozim bo'lgan global muammolardan biridir. Ushbu illat har qanday davlat va jamiyatning siyosiy-iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy putur yetkazadi, inson huquq va erkinliklarining poymol bo'lishiga olib keladi. Shu bois unga qarshi kurash xalqaro ahamiyat kasb etib, jahon siyosatining muhim masalalari qatoridan joy olgan.

Ma'lumki, bu illatning kelib chiqish sabablarini aniqlash, korrupsiyaga qarshi kurashning samarali yo'llarini topish bo'yicha mutaxassislar, turli institutlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yuzlab, minglab tadqiqotlar o'tkazilgan. O'ziga xos reytinglar tuzilib, har xil ko'rsatkich va raqamlar qayd etilgan jadvallar yaratilgan.

Hatto korrupsiyaning xilma-xil ko‘rinishidagi formulalari ham ishlab chiqilgan. Hanuzgacha, barcha millatlar uchun qo‘l keladigan qarshi kurashda asqotadigan yagona yechim yo‘q. Shunday ekan, har bir millat mazkur illatga qarshi kurashish strategiyasini o‘zi belgilaydi.

Shulardan kelib chiqib, 2017 yil 3 yanvar kuni “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilinib, korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy mexanizmi yaratildi.

Bundan tashqari qonunda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga doir tushunchalarga ta‘rif berilgan bo‘lib, ya‘ni korrupsiya – shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini, yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishidir[1].

Mazkur Qonun o‘z navbatida, fuqarolarga korrupsiya va korrupsiyaga oid huquqbuzarlikning nima ekanligi va ularning salbiy illatlari haqida ma‘lumot beradi. O‘z navbatida **korrupsiyaga oid huquqbuzarlik** - korrupsiya alomatlariga ega bo‘lgan, sodir etilganligi uchun qonunchilikda javobgarlik nazarda tutilgan qilmishdir[2].

Bundan tashqari, hozirgi kunda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida ijobiy yutuqlarga erishgan rivojlangan davlatlarning bu boradagi tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, korrupsiya ko‘rinishlarining oqibati bilan emas, balki uni keltirib chiqarayotgan sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etishga asosiy e‘tibor qaratilgan va bu o‘z samarasini berganini amalda ko‘rib turibmiz. Xalqaro tajribada bu kabi profilaktik vositalardan biri korrupsiyaga qarshi muvofiqlik “komplaynes-nazorat” tizimi deb nom oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xorijiy amaliyot tahlili shuni ko‘rsatdiki, bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning qonun hujjatlari va belgilangan standartlarga muvofiq faoliyat yuritishini ta‘minlovchi samarali tizimlardan biri sifatida korrupsiyaga qarshi kurashishda komplaynes nazorat tizimi hisoblanadi. “**Komplaynes**” tushunchasi (ingliz. compliance-muvofiqlik) qonunda o‘rnatilgan talab va qoidalarga muvofiq harakat qilish ma‘nolarini anglatadi. “Komplaynes nazorat” deb esa kompaniyaning belgilangan talab va qoidalarga muvofiq o‘z faoliyatini tashkil etishdan iborat bo‘lgan xizmat hisoblanadi [3]. Boshqacha qilib

aytganda rozilik, muvofiqlik va aniq belgilangan qoida, standart hamda ko'rsatmalarga muvofiq faoliyat yuritish degan ma'nolarni anglatadi.

Xalqaro tajribada komplaynes nazorat tizimining bir necha asosiy shakllari mavjud:

- tibbiyot, ta'lim
- davlat fuqarolik xizmatlari;
- bank va bojhona sohalari;
- monopoliya va korrupsiyaga qarshi kurashish;
- tadbirkorlik kabi sohalarda joriy etiladigan komplaynes- nazorat hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, korrupsiyaga qarshi komplaynes-nazorat tizimi - davlat organlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, banklar va xususiy sektor faoliyatini korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro standartlar, qonun va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq tashkil etilishini ta'minlovchi, korrupsiya xavf xatarlari va manfaatlar to'qnashuvini o'z vaqtida aniqlash hamda ularga chek qo'yish, qonun buzilishi va korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida xabar berish kabi qator profilaktik choralarni o'zida mujassam etgan samarali tizimdir

“Komplaynes-nazorat” tizimi vujudga kelishining dastlabki asoslari 1884 yilda Germaniyada “Baxtsiz hodisalarning oldini olish va sug'urtalash assotsiyasi”ning (**Accident Prevention & Insurance Association**) tashkil etilishi bilan bog'liq.

Lekin, ushbu tizim rasman AQSH davlatida joriy etilgan. Ushbu tizim dastlab, 1906 yilda AQShda oziq-ovqat mahsulotlari va dori vositalarini ishlab chiqaruvchi kompaniyalar faoliyatini nazorat qilish federal xizmatining (FDA, Food and Drug Administration) tashkil etilishi natijasida vujudga kelgan.

Mamlakat iqtisodiyotida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan kompaniya va korporatsiyalarning tashkil etilishi ular faoliyatida korrupsiyaga qarshi profilaktik choralar joriy etishni zaruriyatga aylantirdi.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan bugungi kungacha Volkswagen, Daimler, Siemens (Germaniya) Odenbrecht, Petrobras (Braziliya), Samsung Group, Hyundai Motor Co. (Koreya Respublikasi), BAE Systems (Buyuk Britaniya), Baker Hughes Inc, Panalpina World Transport (AQSh) va boshqalar kabi yirik kompaniyalar bilan nizoli vaziyatlarni yuzaga kelishi ular faoliyatidagi korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarning mustahkam emasligi bilan asoslanadi va bu o'z davrida korrupsiyaga qarshi mavjud tizimni tubdan isloh etishni taqozo qildi. Bugungi kunda 100 dan ortiq mamlakatlardagi kompaniyalarda korrupsiyaga qarshi “komplaynes-

nazorat” tizimi joriy etilgan. Shuningdek, korrupsiya holatlarning oldini olish hamda kompaniyalarning (milliy va xorijiy) korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini tartibga solish zaruriyati dunyoda ilk bor AQSh kompaniyalarida so’ngra boshqa ilg’or horijiy mamlakatlarda korrupsiyaga qarshi kurashishga oid qoidalar va majburiyatlar tizimini aks ettiradigan komplaynes xizmati paydo bo’ldi. O’z-o’zidan davriy shakllanish natijasida korrupsiyaga qarshi kurashishga oid qoidalar yig’indisi komplaynes nazorat tizimi bosqichma-bosqich yuridik normalar bilan tartibga solina boshlandi.

Xususan AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Frantsiya, Turkiya, Singapur, Malayziya, Braziliya, Sloveniya, Qozog’iston kabi bir qator xorijiy davlatlarda ushbu tizim korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi asosiy profilaktik choralardan biri hisoblanadi. Mazkur davlatlarda “komplaynes-nazorat” tizimining joriy etilishi, tashkilotlarning faoliyat yo’nalishlariga qarab majburiy ahamiyat kasb etadi.

Masalan, Fransiyada 800 000 yevrodan ortiq kapitalga ega bo’lgan davlat korxonalarida “komplaens-nazorat” tizimi joriy etilgan bo’lishi shart. Buyuk Britaniyaning 1 mlrd. funt sterling kapitali bo’lgan 700 dan ortiq davlat ulushiga ega korxonalarida tashkil etilgan ushbu tizim turli korrupsiya xavflaridan himoya qiluvchi kompleks choralar sifatida qo’llanilmoqda. Shuningdek, aksariyat xorijiy davlatlarda “komplaens-nazorat” tizimi alohida qonun hujjati bilan tartibga solingani ahamiyatga molikdir.

AQSh qonunchiligida mazkur tizimning qonun bilan mustahkamlanishi asosan 1977 yilda “Xorijiy korrupsiyaviy amaliyotlar to’g’risidagi akt” (FCPA-Foreign Corrupt Practices Act, 1977), 2002-yilda qabul qilingan “Sarbeynz-Oksli akti” (Sarbanes-Oxley Act, 2002), hamda “Dodd-frank akti” (Dodd -Frank Act, 2010) [4] singari qonunlarning qabul qilinishi mazkur tizimning rivojlangan AQSh tajribasini qisqa qilib aytganda “AQSh modeli”ni yaratishga xizmat qildi.

Bular natijasida AQSh bozorida ishtirok etuvchi har qanday korporatsiya va kompaniyalar o’z tarkibida “komplaens-nazorat” tizimini joriy etishi va davlat xizmatchilarining axloq kodeksini qabul qilishi shart etib belgilandi.

Bundan tashqari Buyuk Britaniya qonunchiligida ham korrupsiyaga qarshi kurashishda komplaynes nazorat tizimining joriy etilishiga bir qancha sabab va huquqiy asoslar mavjud. Masalan, asosiy antikorrupsiya qonuni 2010 yil 2011 yil 1 iyulda kuchga kirgan “Poraxo’rlik to’g’risida”gi qonun hisoblanadi. Ushbu aktning o’ziga xos xususiyati shundaki, uning qoidalari Britaniya jismoniy va yuridik shaxslariga teng darajada qo’llaniladi va uning ta’siri Buyuk Britaniyadan tashqarida sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan ham qo’llaniladi.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniyadagi korrupsiyaga qarshi faoliyatni tartibga soluvchi baza ham mavjud bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1889 yildagi “Davlat organlarining korrupsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonun;
- Korrupsiyaning oldini olish to'g'risidagi qonun 1906 yil;
- Katta ahamiyatga ega bo'lgan axborotni jamoatchilikka oshkor qilish to'g'risidagi qonun, 1998 yil;
- “Terrorizm, jinoyatchilik va xavfsizlikka qarshi kurash to‘g‘risida”gi qonun, 2001 y.
- Jinoyatdan olingan daromadlar to'g'risidagi qonun 2002 yil

Birlashgan Qirollik 1998 yilda OECDning 1997 yildagi Xalqaro biznes operatsiyalarida xorijiy davlat amaldorlarining poraxo‘rliklariga qarshi kurash to‘g‘risidagi konventsiyasiga qo‘shildi, shuningdek, 2003 yilda BMTning Korrupsiyaga qarshi konventsiyasini imzoladi.

Buyuk Britaniyaning korrupsiyaga qarshi qonunchiligi tarkibida alohida o'rinni deputatlar va davlat xizmatchilarining odo-axloq kodeksi egallaydi. Ushbu hujjatlar majburiy bo'lib, ko'rsatilgan toifadagi shaxslar tomonidan yuqori darajadagi moliyaviy intizom va shaffoflikka rioya qilishlarini anglatadi.

Bundan tashqari Sloveniyada mazkur xizmat faoliyati 2014 yil 26 aprelida qabul qilingan (“Sloveniya davlat xoldingi akti to‘g‘risida”gi) alohida qonun bilan tartibga solinadi. Sloveniya amaliyotida “komplaens-nazorat” xizmatining joriy etilishi davlat sektoriga kadrlarni tanlash jarayonlari maksimal shaffof mexanizmlar asosida o‘tishga imkon bergan va korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida xabar berishning mukammal tizimi yaratilgan. Qonunning o‘ziga xosligi shundaki, unda “komplaens-nazorat” xizmatida kadrlar masalasiga (compliance officer) to‘xtalib o‘tilgan hamda kompaniya ichidagi korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida xabardor etishga qaratilgan (whistleblowing policy) aniq qoida va tartiblar keltirib o‘tilgan [5].

Shuningdek, “komplaynes-nazorat” tizimining o‘ziga xos xalqaro prinsiplari mavjud bo‘lib, xalqaro-huquqiy hujjatlarda ushbu tizimning aynan mazkur prinsiplariga ahamiyat qaratiladi. Ya’ni:

- shaxsiy namuna (**tone at the top**) - rahbariyat tomonidan korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash, rag‘batlantirish va bunda jamoaga shaxsan namuna bo‘lishi;
- korrupsiyaga nisbatan murosasizlik (**zero tolerance to corruption**) - xodimlarda korrupsiyaga nisbatan “0 (nol)” darajadagi murosasizlik madaniyatini shakllantirish;

- ochiqlik va shaffoflik (**oppenes and transparency**) -faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash;
- xabar berish siyosati (**internal and external whistleblowing policy**) - qonun buzilishi, manfaatlar to'qnashuvi hamda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida habar berish tartibi;
- komplaens dasturi (**compliance program**) - korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini qamrab oluvchi jarayonlar;
- komplaens xodim (**compliance officer**) - tashkilotda korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatini samarali yuritish uchun javobgar shaxs;
- korrupsiyaviy xavf-xatarlarni baholash (**sompliance risk assessment**) - faoliyatni turli korrupsiyaviy xavf-xatarlardan himoya qilish va ularni baholab borilishini monitoring qilish;
- samaradorlik va malaka oshirish (**sompetence and training**) - xodimlarni korrupsiyaga qarshi madaniyati va bilimni muntazam oshirib borish maqsadida o'qitish;
- tizimli tahlil (**monitoring**) - korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" xizmatining samarali faoliyat yuritib borishini muntazam ravishda baholab, monitoring qilish;
- kontragent (**due diligence**) - uchinchi tomon shaxslarning ishonchligini baholash [6].

"Komplaens-nazorat" tizimini o'zida joriy etgan xorijiy davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Xitoy, Sloveniya misolida) tajribasi va xalqaro kompaniyalar amaliyoti asosida Korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" tizimini 3 xil model bo'yicha ajratish mumkin:

- "**ixtisoslashgan korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" xizmati modeli**"da korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" tizimining asosiy vazifasi kompaniyaning faoliyati, va korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini xorijiy davlatlar va tashqi bozor qonunlariga muvofiq tashkil etish hamda kompaniya yoki tashkilotning xalqaro doiradagi imidjini oshirishga qaratilgan bo'ladi;

- "**moslashgan korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" xizmati modeli**"da asosan kompaniya va tashkilotning ichki tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish siyosati amalga oshiriladi va muntazam ravishda faoliyatni turli korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olish hamda xavf-xatarlarni o'z vaqtida aniqlash kabi ichki profilaktik choralarni tatbiq etishga qaratilgan bo'ladi;

- "**aralash korrupsiyaga qarshi "komplaens-nazorat" xizmati modeli**"ning vazifasi kompaniya va tashkilotning milliy va xalqaro doiradagi nufuzini saqlash,

korruptsiya holatlari sodir etilishiga qarshi kurashish va bu boradagi faoliyatni milliy qonunchilik hamda o'rnatilgan qoidalarga muvofiq tashkil etishdan iboratdir.

Shu o'rinda mazkur tizimning o'ziga xos jihatlarini Amerika tajribasi misolida ko'rib chiqsak. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek "Xorijda korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi Akt" (FCPA - Foreign Corrupt Practices Act of 1977) hamda 2002 yilda "Sarbeynz-Oksli to'g'risidagi Akt" (SOX - Sarbanes-Oxley Act of 2002) kabi qonunlarining qabul qilinishi AQSh da komplaynes nazorat tizimining samarali joriy etilishi va rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlarni yaratib berdi. Mazkur qonunlarning tahlili natijasida ularni 2 bosqichga ajratgan holda komplaens tizimi faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq o'ziga xos jihatlarini ko'rib chiqamiz.

Birinchi bosqich, "Xorijda korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi Akt"ning qabul qilinishidir. FCPAning asosiy talabi korporatsiya va kompaniyalarning tarkibida komplaens xizmati tashkil etilishi shart etib belgilandi[7]. Bunday talab asosan davlat ishtirokidagi kompaniyalarga taaluqli bo'lib, FCPA o'zida quyidagilarni aks ettirdi:

1. Korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini o'zida mujassam etgan qat'iy nazorat qoidalari o'rnatildi.

2. Buxgalteriya hisobini yuritish shakllari va moliyaviy hujjatlarga qo'yiladigan talablar joriy yetildi.

3. Kompaniyaning davlat amaldorlari, shu jumladan, xorijiy davlat amaldorlari bilan munosbatga kirishdagi aloqalar bo'yicha qat'iy qoidalar o'rnatildi.

4. Har qanday chet ellik mansabdor shaxsga, shuningdek siyosiy lavozim nomzodiga va siyosiy partiyalarga moddiy yoki nomoddiy naf keltiruvchi har qanday holatlarni yuzaga keltirish, va'da berish yoki taklif etishga qaratilgan korrupsiya holatlarini yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Qonun talablari qaysi davlat fuqaroligidan qat'iy nazar har bir jismoniy shaxs va kompaniyalar (milliy va xorijiy) kiradilar. Shu o'rinda xorijiy kompaniyalar faoliyatiga qonun talablari joriy etilishining alohida jihatlarini ko'rsatib o'tadi, ya'ni xorijiy kompaniya AQShda tijoriy faoliyat yuritayotgan bo'lsa, agar kompaniyaning aksiyalari davlat fond birjasida ro'yxatga olingan bo'lsa, shuningdek xorijiy kompaniyalar AQSh korporatsiya yoki kompaniyalari bilan hamkorlik o'rnatgan bo'lsa va ularning nomidan ish olib boradigan bo'lsa [8] qonun talablari ushbu jihatlarini qamrab oladigan har qanday xorijiy kompaniyalarga tadbiiq etilishi ko'rsatib o'tilgan.

Buning davomi sifatida kompaniyalarga korrupsiyaviy xavflarning oldini olishga qaratilgan qoidalar sifatida ichki buxgalteriya hisobini yuritish nazorati va

moliyaviy hisobotlarni boshqarishning samarali tizimini yaratishi bilan bir qatorda o‘z kontragentlari (fuqarolik huquqiy munosabatlarida shartnoma tuzuvchi taraf) bilan hamkorlikni o‘rnatish jarayonida ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishi va bunda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklardan holi bo‘lishini ta‘minlashi lozimligini ko‘rsatadi FCPAda o‘z sheriklarini korrupsiyaviy holatlarning oldini olish maqsadida har tomonlama tekshiruvdan o‘tkazish majburiyatini yuklamaydi, ammo kompaniya xorijiy mansabdor shaxslarga pora berganligi va shu sababli shubhalarmonlik nufuzini saqlab qolish uchun javobgarlikka tortilishining oldini olish katta ahamiyatga ega ekanligini belgilaydi.

FCPAGA muvofiq kompaniyalar faoliyatida korrupsiyani oldini olishga oid asosiy vositalardan biri aynan buxgalteriya xisobi nazoratining shaffofligi va aniqligini ta‘minlash orqali amalga oshirilishi ko‘rsatilgan. Har bir kompaniya buxgalteriya nazorati tizimini yuritishi majburiydir, bunday hisobotni yuritilishi yozuvlar, hisoblarni qalbakilashtirishga olib kelmasligi belgilangan. Qonunning “Savdo-sotiq va tijorat” nomli o‘n beshinchi bo‘limida “hisobot shakllari; buxgalteriya daftarlari, yozuvlar va boshqaruv hisobi”ning tartibi va ularga qo‘yilgan quyidagi talablar keltirilgan:

(A) kompaniyada amalga oshiriladigan bitimlar va moliyaviy operatsiyalarning hisoblarni aniq, shaffof va adolatli raqamlarida aks ettirib borish muntazamliligini ta‘minlash;

(B) kompaniyalar o‘rtasida shartnoma va bitimlar faqatgina rahbariyatning umumiy yoki maxsus ruxsati bilan amalga oshirish;

(C) bitimlar tuzilishida moliyaviy hisobotlarni tayyorlanishi, buxgalteriya prinsiplariga yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan korrupsiyaviy xavflarning oldini olishga qaratilishi alohida ahamiyat kasb etadi [9].

Shuningdek, FCPA korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar yuzaga kelishiga qarshi mexanizmlar sifatida ikkita qoidalar guruhini belgilaydi: AQSh birjalarida ro‘yxatga olingan kompaniyalarning (AQSh va xorijiy) buxgalteriya hisoboti taqdim etishning shaffofligi va korrupsiyaga qarshi kurashishga oid o‘rnatilgan talablardir.

Fikrimizcha, yuqorida keltirilgan qonun tahlilidan tushunish mumkinki, korporatsiya va kompaniyalar faoliyatida tashkil etiladigan komplaens xizmatlarning asosiy vazifasi aynan kompaniya nufuzini saqlash, milliy va xorijiy kontragentlar bilan munosabatlar jarayonida korrupsiya xavflari, huquqbuzarliklari yuzaga kelishini oldini olishga qaratilgan mukammal mexanizmlarini yaratish orqali namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich, AQShda “Sarbeynz-Oksli to‘g‘risidagi Akt”ning qabul qilinishiga to‘g‘ri keladi. Qonun yirik kompaniyalarning korporativ boshqaruv

tizimidagi chuqur muammolar va ularning insofsiz rahbarlari bilan bog‘liq bir qator korrupsiyaviy nizolarning natijasi hisoblanadi. Ya’ni 2000 yillar boshida Enron, WorldCom Global Crossing kabi korporatsiyalar ishtirokidagi yirik moliyaviy janjallar yuzaga kelishi bilan bog‘liqdir [10]. Bu kabi holatlarning ro‘y berishining asosiy sabablaridan biri sifatida korporatsiyalar ichki tizimidagi korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarining mustahkam emasligi etib belgilandi va ushbu holatlar SOXning qabul qilinishiga olib keldi.

Qonun o‘zida komplaens nazorat xizmatini tashkil etadigan korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini kompaniyalar faoliyati bilan kengroq qamrab olinishi orqali “AQSh modeli” ni yanada takomillashtirdi. Qonun kompaniya va tashkilotlarning moliyaviy hisoboti va uni tayyorlash jarayoniga qo‘yiladigan talablarni sezilarli darajada kuchaytiradi, shuningdek, FCPAdan farqli o‘laroq korporativ ahloq kodeksini kompaniyalar tomonidan qabul qilish majburiyati belgilandi va aynan 2002 yildan Nyu-York fond birjasida (New York Stock Exchange, NYSE) [11] qatnashayotgan har qanday kompaniya korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida AQSh qonunlarida shratilgan talablarga bo‘ysunishi hamda o‘zida komplaens nazorat tizimini joriy etish majburiyatlari belgilandi. Qonunning maqsadi sifatida kompaniyalarning korporativ boshqaruv tizimiga ega bo‘lishi, moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish va har bir kompaniyada rasmiylashtirilgan audit va balans tizimiga bo‘lgan talabni joriy etish orqali ularda chinakam korrupsiyaga qarshi kurashish tizimlarini shakllantirishdan iborat ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Bu o‘rinda qonunda aks etgan kompaniyalarning korrupsiyaga qarshi kurashishga oid talablarning o‘ziga xos jihatlardan kelib chiqqan holda aynan komplaens nazorat tizimini tashkil etilishiga bog‘liq qoidalarni bir necha qismlarga bo‘lib tahlil qilish mumkin bo‘ladi.

SOX komplaens qoidalarining tadbiiq etilish doirasi. Qonun talablari biznes faoliyatini bevosita AQSh fond birjasi orqali amalga oshirayotgan barcha milliy va xorijiy kompaniyalar hamda ularning sho‘ba korxonalariga (**subsidiaru company**) tadbiiq etiladi [12]. SOXning audit tekshiruvi bilan bog‘liq talablari kompaniyalarda auditorlik tekshiruvini yuritadigan buxgalteriya firmalariga tadbiiq etiladi. Xususiy kompaniyalar, xayriya tashkilotlari va notijorat tashkilotlar odatda SOXning buxgalteriya hisobini yuritishga oid ayrim talablarigagina rioya etadilar.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida habardor etuvchilar (**whistleblowers**) himoyasi. SOXning 302-moddasida “moliyaviy hisobot uchun javobgarlik” va 404-moddasi “moliyaviy nazoratni boshqarish va baholash” kabi normalarga muvofiq kompaniya raxbariyati moliyaviy hisobotlarning aniq va shaffof hujjatlashtirilishi

korrupsiyaga qarshi kushashish mexanizmlarining to'g'ri tashkil etilishi komplaens xizmatining samarali faoliyat yuritishi uchun bevosita javobgar ekanligi belgilandi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, korrupsiyaga qarshi kurashish komplaens tizimini vujudga kelishida hamda ushbu tizimning rivojlanishida asosan AQSh muhim ro'l o'ynaydi. Bundan tashqari mazkur tizimning tartibga soluvchi qonunlar asosida ushbu sohada o'ziga xos "AQSh modeli" vujudga keldi va unga muvofiq komplaens xizmatning o'rni esa aksariyat holatlarda kompaniyalarning xorijiy faoliyat bilan bog'liq jarayonlarda korrupsiyaga qarshi kurashishni o'zida aks ettirgan bir qator profilaktik talablar va qoidalarni tadbiiq etilishida namoyon bo'ladi. Bundan ko'langan asosiy maqsad davlatning iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish va jahon hamjamiyatida davlatning mazkur sohadagi o'rnini mustahkamlashdan iboratdir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-419-sonli qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/3088008>
2. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-419-sonli qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/3088008>
3. Foreign Corrupt Practices Act 1977 // PL 95 - 213, Title 1; 91 Stat 1494, Dec 19, 1977.
4. Sarbanes-Oxley Act of 2002. Corporate responsibility. // Public law 107. 2004-july 30, 2002 116 stat. 745
5. Good Practice Guidance on Internal Controls, Ethics and Compliance. [elektron manbaa]. URL: <http://www.oecd.org/pdf>
6. "ISO 19600:2014 Compliance management systems-Guidelines"//[elektron manbaa]. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/62342>
7. E.Ivanov Anti-corruption compliance in BRICS countries //Антикоррупционный комплаенс-контроль в странах БРИКС// Монография. – М.: Юриспруденция, 2015. С.45.
8. "Compliance Programs for Private Companies" by Jeff J. Marwil and Jerry J. Burgdoerfer August 2016, p. 83.
9. A financial history of modern U.S. corporate scandals: from Enron to reform Jerry W/Markham of 2006, Taylor & Francis group, p.49.
10. "Syndromes of compliance" by M. Johnston, Colgate University, New York. Publisher: Cambridge University Press; Online publication date: September 2009, p.71-72

-
11. D.Primakov Compliance practices: anti-corruption, banking compliance, sanction compliance and asset tracing)//Spetsialnye vidy komplaynesa: antikorrupsionnyy, bankovskiy, sanktsionnyy i rozyisk aktivov. – M.: Infotropic media, 2019 P.27
12. Якунчиков А. Международные стандарты в области комплаенсконтроля как инструменты координации в условиях экономической интеграции. – М.:Sovna, 2015 г., с.6

SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHAR MADANIYATINING RIVOJLANISHI VA ATROF-MUHITGA MUNOSABAT

Yuldosheva Bibirajab Mirjonovna

Buxoro davlat universiteti 2 bosqich tayanch doktoranti

E-mail: b.m.yuldosheva@buxdu.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada Buxoro shahar madaniyatining o'rta asrlar davridagi qiyofasi, shahar infratuzilmasi va o'ziga xos mikroiklimi haqida so'z boradi. Buxoro shahrining tarixiy qiyofasi shakllanishiga salmoqli hissa qo'shilgan Somoniylar va Qoraxoniylar davrida Buxoro obod va xushmanzara shahar bo'lgan. So'z yuritilayotgan davrlarda shahar qiyofasi jiddiy o'zgarishlarga uchrab, qurilish-bunyodkorlik ishlari ko'paygan bo'lsada, shaharni doimiy suv va yashillik bilan ta'minlash, qumli shamollar va jazirama issiqdan himoyalaniish masalalari ham e'tibordan chetda qolmagan. Mazkur davrda atrof-muhit musaffoligini saqlash maqsadida saroy-bog'lar qurish ko'payadi.

Shuningdek, Amir Ismoil tomonidan Kanpirak devorning har yilgi hashari to'xtatilishining salbiy oqibatlari va mahalliy aholining jazirama issiqda ham salqin turadigan hovli-joylari haqida ma'lumot berilgan.

***Kalit so'zlar:** Buxoro shahar tuzilishi, ko'handiz, shahriston, rabod, Rudi Zar, Kanpirak devor, cho'l shamollari, bog', mikroiklim, hayvonot bog'i, dolon.*

ABSTRACT

The article comprises the image of the medieval Bukhara city's culture, its infrastructure and the unique microclimate. During the reign of Samoni and Karakhoni, who significantly contributed to forming the ancient city, Bukhara was prosperous and magnificent. Those times the city witnessed serious developments; although the construction plans increased, maintaining the city with constant water and greenery, safeguarding the city from dusty storms and extreme hot were not overlooked as well. This was the period when in order to retain the purity of environment building palace-gardens throughout the city was extended in numbers.

Furthermore, the information about the devastating consequences of putting a stop to the annual reconstruction of Kanpirak walls by Emir Ismoil and about the houses of local folks, which were even cool in extremely hot summer times, is also included in it.

Keywords: *The structure of Bukhara city, ko`xandiz, shaxriston, Rudi Zar, Wall Kanpirak, desert storms, garden, microclimate, zoo, dolon*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается средневековый образ городской культуры Бухары, инфраструктура города и его уникальный микроклимат. Бухара была процветающим и красивым городом во времена Саманидов и Караханидов, внесших значительный вклад в формирование исторического облика Бухары. Хотя облик города за рассматриваемый период кардинально изменился, строительство увеличилось, но водоснабжение и озеленение города, а также его защита от песчаных бурь и палящего зноя не остались незамеченными. За это время было построено много дворцов, чтобы сохранить окружающую среду в чистоте.

Амир Исмаил также рассказал о негативных последствиях ежегодной хашарной остановки Канпиракской стены и дворов местных жителей, в которых прохладно даже в палящую жару.

Ключевые слова: *городская структура Бухары, кохандиз, шахристан, рабод, Руди Зар, Канпиракская стена, пустынные ветры, сад, микроклимат, зоопарк, долон.*

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida shaharlarining nufuzi har qachongidan ham ortib, tezlikda taraqqiy etmoqda. Shahar infratuzilmasini zamonaviylashtirish ba'zan atrof-muhit, ekologiyaga jiddiy zarar yetkazish hisobidan amalga oshirilmoqda. Shahar va unga yondosh hududlarda atrof-muhiti muvozanatining buzilishi o'sha hudud aholisi, o'simlik va hayvonot olami, havo va suvi, tarixiy binolariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Bizga ma'lumki, Buxoro shahri o'zining 2500 yillik tarixida shaharsozlikning yuqori darajasini yaratgan. Shahar cho'l mintaqasida paydo bo'lsa-da, ming yillar davomida obod va gullab yashnagan maskan bo'lib kelmoqda. Bunga yurt egalarning shaharni rivojlantirish va atrof-muhitni asrash masalasida muvozanatni saqlaganligi sabab bo'lgan. Buxoro shahrining zamonaviy infratuzilmasini bunyod etishda shahar tarixida amalga oshirilgan atrof-muhitni asrashga doir ishlarni o'rganish davr talabidir.

METODLAR

Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar - tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik, tizimlilik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, unda

Buxoro shahrining o'rtas asrlar davridagi qiyofasi, o'zgarishlari, mikroiklimi manbalar asosida o'rganilib, tahlil qilindi.

TADQIQOT NATIJALARI

Buxoro shahri - Markaziy Osiyodagi eng yirik siyosiy-iqtisodiy markazlaridan biri bo'lib, o'rtas asrlar davridan boshlab Sharq dunyosida ilm-fan va islom madaniyatining yirik o'chog'i sifatida e'tirof etilgan.

Buxoro shahri O'zbekistonning janubi-g'arbida, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan [1]. X asrda yashagan buxorolik tarixchi Abu Bakr Narshaxiy Buxoro shahrining bunyod bo'lishi Rudi Mosaf³⁵¹ (Zarafshon daryosi) bilan bog'liqligini qayd qilgan. Shaharning vujudga kelishidan bugungi qadar yetib kelishiga Zarafshon daryosining hissasi tengsiz.

Buxoro vohasida mil. avv. VI-IV asrlarda Varaxsha, Ramish, Xo'ja Bo'ston kabi ko'hna shaharlar qatorida Buxoro shahrining ham shakllanish davri boshlanadi. Mil. avv. IV asrga kelib Buxoro shahri ikki qismdan: shahar va qal'adan iborat bo'lib, hududda sug'orma dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojlanadi [2]. Shu tariqa mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida Buxoro shahri shakllana boshlaydi.

Buxoro shahri xalifalik tarkibiga kirguncha, Buxorxudotlar boshqaruvida bo'lgan. Ularning davrida Buxoro obod va rivojlangan shahar bo'lgan. Ilk o'rtas asr shaharlariga xos uch qismli bo'linish Buxoro shaharsozligida ham ko'zga tashlanadi. Shahar taxminan 30-35 gektar maydonni egallagan. Uni Ro'di Zar (Shohrud) arig'i kesib o'tgan. Shaharning shakllanishi va rivojlanishi asosan bir mavze atrofida kechgan. Shuning uchun ham hozirgi shaharning tuzilishi, tarkibida o'tmish shahar qoldiqlarini uchratish mumkin [3].

IX asrning o'rtalaridan Xuroson noibi Abu-l-Abbos Tusiy davrida Buxoroni tashqi hujumlardan mudofaa qilish maqsadida 700 gektardan oshiqroq joyni egallagan voha tevaragida bir necha yuz farsaxga cho'zilgan mudofaa devori qurila boshlangan. Devor 782—831 yillar mobaynida qurilgan bo'lib, qurilish ishlariga Buxoro qozisi Sa'd ibn Xalaf al-Buxoriy boshchilik qilgan. Devor «Kampirak» nomi bilan mashhur bo'lgan [4].

Kampirak devori shaharni tashqi dushmanlardan himoya qilish bilan birga, shubhasiz Qizilqum cho'lining qumli bo'ronlaridan ham himoya qilgan. Amir Ismoil Somoniy hukmronlik yillarida (888-907 yy) dashtliklarga harbiy yurishlar amalga oshirilishi ortidan devorning har yilgi ta'mirlash ishlari to'xtatib qo'yildi. Bu tadbir

³⁵¹ Руди Мосаф – Абу Бакр Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида ҳозирги Зарафшон дарёси шундай номланади.

o‘z davri uchun ijobiy natijani bergan bo‘lsada, ammo kuchli salbiy oqibati keyinchalik namoyon bo‘ldi. Birinchidan, bu tabiat va insonni qamrab olishga, ularning yaxlitligiga qaratilgan davlat siyosatining barbod bo‘lganligini ko‘rsatdi. Ikkinchidan, voha sug‘oriladigan yerlarining yuza qismi cho‘l qumlari bilan ifloslanib, unumdor yerlarning tarkibi buzilishida namoyon bo‘ldi. Bu esa o‘z navbatida, somoniylar hukmronligining oxirida iqtisodiy inqirozni keltirib chiqardi. Mamlakat iqtisodiyoti asosan qishloq xo‘jaligiga asoslangan davlat uchun bu katta yo‘qotishlarga olib keladi. Uchinchidan, vohaning cho‘llashishi kuchaydi. Ma‘lumotlarga qaraganda, shu tadbirdan so‘ng cho‘l vohaning ba‘zi bir g‘arbiy viloyatlarini yutib yuborgan [5]. Shaharda mo‘tadil iqlimni saqlab turish va cho‘l ta‘siridan himoyalani barcha davrlarda ham xalqimiz uchun o‘ziga yarasha muammo tug‘dirgan.

IX asrning ikkinchi yarmidan - X asr oxiriga qadar Buxoro Somoniylar davlatining poytaxti bo‘lgan. Shu davrda yashagan Abu Mansur Saolibiyning «Yatimat ud-dahr» tazkirasida «Buxoro Somoniylar hukmronligi davrida shon-shuhurat makoni, saltanat ka‘basi va zamonasining ilg‘or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan va o‘z davrining fozil kishilari yig‘ilgan joy» deb ta‘riflangan [6]. Massonning e‘tiroficha, bu davr Buxoro shahri uchun yuksalish va gullab-yashnash davri hisoblangan. Shahar ilm-ma‘rifat va savdo-sotiq markazi bo‘libgina qolmay, turli kasb-hunarlarining ham markazi bo‘lgan. Buxoro ta‘lim tizimi tarixini o‘rgangan A. Jumanazorovga ko‘ra, madrasalar qurilishi ham aynan shu davrda ommalashgan.

Shahar islom dini, musulmon axloqi, madaniyati va huquqshunosligining Sharqdagi kuchli markazlaridan biriga aylangan. Shu tufayli IX asr boshlarida «Qubbat ul-islom» —«Islom dinining gumbazi» degan sifatga ega bo‘lgan [1].

Mazkur davrda shaharning tashqi qiyofasi jiddiy o‘zgarishlarga uchragan. Poytaxt Buxoroning umumiy maydoni taxminan 33-35 gektar bo‘lib, atrofi yetti darvozali devor bilan o‘rab olingan [7]. Shaharning ark-qal‘asi – Ko‘handiz, shahriston qismi – Shahri darun, tashqi qismi esa – Shaxri berun yoki Rabot deb atala boshlangan.

Maydoni taxminan 3,5 – 3,8 gektar bo‘lgan ko‘handiz atrofi xom g‘ishtli devor bilan o‘ralib, devorning tevaragi bo‘ylab pishgan g‘ishtdan o‘ziga xos “yopinchiq” qadama kiydirilgan. Ko‘handizda hukmdor qarorgohi - saroy, masjid, devon, qabulxona, xazina, zindon, kutubxona, soqchilar turar joyi va turli ustaxonalar joylashgan. Somoniy hukmdorlar davlatni ko‘handiz (dargoh)dan turib idora qilishgan. Somoniy hukmdorlardan Nasr II (914-943) zamonida Registonda hukmdor

va uning amaldorlari uchun yangi saroy (devon)lar qurilgan. Natijada go‘zal saroy va uning darvozasiga qaratib qurilgan o‘nta devondan iborat ajoyib bir me‘morchilik ansambli tashkil topgan [12]. Saroy atrofida garmselli shamol va jazirama oftobdan saqlash maqsadida so‘lim bog‘lar tashkil qilingan. Natijada o‘ziga xos salqin mikroiklim yaratilgan.

Ichki shahar (Shahri darun) tevaragidagi devorda yetti darvoza va chuqur handaklar bo‘lgan. U tarixan to‘rt qismga ajratilgan bo‘lib, mazkur qismlar bugungi kunda ham relef jihatidan bir-biridan ajralib turadi. O‘rta asr manbalarida mazkur davrdagi Buxoro “bir-biriga zid manzaralarga boy bir shahar” sifatida talqin etiladi. Keng ko‘chalar, xushifor hammomlar, katta bozorlar, muazzam masjidlar, adolatli hukmdorlar, savodli va farovon yashayotgan shahar aholisi, sifatli va yaxshi oziq-ovqat iste‘moli kabi ijobiy xususiyatlaridan tashqari peshayvoni bo‘lgan cho‘pkori imoratlar va tor uylarning nihoyatda zichligi, turar-joylarning qimmatligi, ichimlik suvining sho‘rligi, havo aylanmaydigan savdo rastalari, axlat to‘lib ketgan ariqlar, tez-tez bo‘lib turadigan yong‘inlar haqida ham o‘rta asr manbalarida qayd etib qoldirilgan [12].

Ichki shahar atrofi (rabod)da esa yangi mahallalar, guzarlar, bozorlar, ustaxonalar qad rostlagan. Rabot atrofi kengayib, 849-850 yillarda eski devoridan tashqari yana o‘n bir darvozali yangi devor bilan o‘rab olingan [8].

Qadim Buxoroda uy-joy va ko‘chalar joylashishida shamolning yo‘nalishi va havoning yaxshi aylanishi hisobga olingan. Vohada shamol asosan shimol va shimoli-sharqdan esganligi sababli, shaharning eski shahar qismidagi ko‘chalar tor, uylar shimoldan janubga tomon qurilgan. Natijada tor ko‘cha shamolni siqib chiqargan, shamolning tez harakatlanishi tufayli havo doimiy, tez-tez almashib turgan va havoning tozaligi, musaffoligini ta‘minlagan. Buxoro uy-hovlilarida asosiy hovliga kirish ingichka tirsaksimon yo‘lak – dolondan boshlanadi. Dolon soya-salqinni ta‘minlaydigan, havo va shamol oqimini yo‘naltiradigan usti yopiq yo‘lak bo‘lib, o‘rta asrlar davridan boshlab hududda tabiiy iqlim sharoitidan kelib chiqib qurila boshlangan [9]. Dolon qishda issiq, yozda salqinlikni ta‘minlashga xizmat qilgan. Shaharning markaziy qismidagi hovli-joylar atrofi odatda baland paxsa devor bilan o‘rab olingan bo‘lsa, shaharning nisbatan keyinroq qo‘shilgan qismi va shahar atrofidagi joylashgan uy-joylar qalin devorlar yoki ko‘plab daraxtlardan iborat bog‘lar bilan o‘rab olgan. Mahalliy aholi qum bo‘ronlari va shamollardan shu yo‘l bilan hovli-joylarini himoyalangan. Hozir ham voha uy-hovlilari atrofi sun‘iy to‘siq yoki tabiiy butasimon o‘simliklar bilan o‘rab olinadi.

Bu davrda oʻrta asr meʼmorchiligining noyob durdonasi Ismoil Somoniy maqbarasi (892-943) qurildi. Maqbara keng oʻlchamli, serjilo, devorlari hamon yangi qurilgandek taasurol qoldiradi.

Somoniyalar inqirozga uchragach, Qoraxoniylar, keyinchalik Gʻarbiy Qoraxoniylar davrida Buxoro shahar hayotida (XI—XIII asr) yana yangidan koʻtarilish davri yuz berdi. Bu jarayon birinchi navbatda shahar atrofidagi chegaralarda yaqqol koʻzga tashlanadi [8].

Gʻarbiy Qoraxoniylar hoqonlardan Tamgʻachxon Ibrohim (Boʻri tegin) (1043 yil hokimiyatga kelgan) va uning oʻgʻli Shams al Mulk (1068—1080) davrida Buxoroda shifoxona, madrasa, saroy, masjid va boshqa binolar qurilgan hamda obodonchilik ishlariga alohida ahamiyat berilgan [10]. Narshahiyning «Buxoro tarixi» asarida yozilishicha, Shams Mulk shaharning Ibrohim darvozasi oldidagi yerda qariyb yarim farsang keladigan joyda goʻzal bogʻlar va podsholikka xos otlar uchun oʻtloq joy barpo etib, uni Qoʻriq deb ataydi. Qoʻriqni baland devor bilan oʻrab ichiga bir qasr va bir kaptarxona quradi. Qoʻriq ichida bugʻi, kiyik, tulki, ayiq kabi yovvoyi hayvonlar saqlangan [11]. Demak, shaharda “hayvonot bogʻi” faoliyati yoʻlga qoʻyilgan, shu orqali tabiatni asrash tadbirlari ham amalga oshirilgan.

Qoraxoniylarning mashhur hukmdori Arslonxon Muhammad (1102-1130) davrida shahar atrofini va arkni oʻrab turgan devorlar taʼmirlanadi. Uning farmoni bilan shaharning Darvoza mahallasi oldida podsholikka xos saroy va hammom, masjid, 1127 yili esa Minorai Kalon quriladi [10]. Demak, Gʻarbiy Qoraxoniylar davrida Buxoro shahrining meʼmorchiligi va obodonchiligiga katta ahamiyat berilgan.

Rempelning yozishicha, rabodning 849-850 yillarda qurilgan devori 1139 yilda Xorazmshoh Sulton Takash tomonidan, 1143 yilda gʻuziylar tomonidan vayron qilingan. Ammo keyinchalik Arslonxon Muhammad va Tamgʻach Maʼsudxon davrida (1165) devor tezda qayta tiklangan [8]. Tamgʻach Maʼsudxon davrida ark qalʼasining tagi va minoralaridagi pishiq gʻishtlar buzib olinib, shahar devorlariga ishlatilgan. Hisor (qalʼa) bir yoʻla vayron boʻlgan va u qasrdan hech bir imorat va nishon qolmagan [11]. 1208 yili Buxoroni bosib olgan Muhammad Xorazmshoh rabod devorlarini tiklatdi, ammo 1220 yili Chingizxon bosqini vaqtida yana vayron boʻldi. Bosqinni oʻsha davrda yashagan muallif shunday taʼriflagan: “Omadand va kundand va soʻxtand va kushtand va burdand va raftand” (“keldilar va yemirdilar, yondirdilar va oʻldirdilar, taladilar va ketdilar”).

XULOSA

Buxoro shahri oʻrta asr shaharsozligi eng yaxshi saqlangan tarixiy shahardir. Shaharning tarixiy qiyofasi shakllanishida Somoniy va Qoraxoniy hukmdorlarning xizmatlari katta boʻlgan. Buxoroning tarixiy markazidagi eng ulugʻvor boʻlgan inshootlar, jumladan Ismoil Somoniy maqbarasi, Minorai Kalon shu davrda qurilgan.

Shahar va unga yondosh hududlarda bogʻ-ekinzorlar, sugʻorish kanallari barpo etilgan. Hukmdor saroylarining atrofi yashil oʻsimliklar, mevali daraxtlar bilan oʻrab olingan. Shaharda noyob jonivorlarni muhofaza qilish va tomoshabogʻ maqsadida hayvonot bogʻi tashkil etilgan. Xullas, IX-XII asrlarda shaharsozlik shahar ekotizimini muhofaza qilish ishlari bilan hamohang olib borilgan.

REFERENCES

1. Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2-jild. – T.: 2001. B 402.
2. Eshov B. Qadimgi Oʻrta Osiyo shaharlar tarixi. - Toshkent. 2006. B 173.
3. Mirjonovna, Y. B. (2021). THE INFLUENCE OF ARAB CALIPHATE ON FORMATION OF BUKHARA URBAN CULTURE. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 2(08), 28-32.
4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Т., 2002. Б 439.
5. Ричард Нельсон Фрай. Бухара в Средние века. (На стыке персидских традиций и исламской культуры). (пер. О. И. Лапикова). Центрполиграф, 2016. С-76.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. – Т., 2005.
7. Жуманазар Абдусаттор. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент., “Академнашр”, 2017. Б 20.
8. Ремпель Л.И. Далёкое и близкое: страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. Бухарские записи. Ташкент, 1981. С 106.
9. Аҳмедов М. К. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1995. Б 96-97.
10. Шониёзов К.Ш. Бухоро Ғарбий Қорахонийлар ҳукмронлигида. (XI – XII аср) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1997. - № 9-10-11. Б 39-45.
11. Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., Камалак, 1991. Б 18.
12. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Бухоро. Биринчи қисм. Китоб-албом. Т.: “Uzbekistan today”, 2016. Б 11.

XITOIY BUDDAVIYILIGI TA'LIMOTIDA ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK MASALALAR MUHOKAMASI

Mamatqulova Nilufar Xusanovna

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali o'qituvchisi

mamatqulovanilufar1991@bk.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqola Xitoy buddaviyligining Tyantay maktabi ta'limotining ontologik va gnoseologik masalalariga bag'ishlangan. Maqolada Tyantay maktabi ta'limotida I nyan san syan doktrinasi va yagona Aql ta'limoti buddaviylikning kosmologik qarashlariga uzviy bog'liqligi ta'kidlangan.

Tayanch so'zlar: *Xitoy Buddaviyligi, Tyantay, I nyan san syan doktrinasi, ontologiya, gnoseologiya, „beshta davr, sakkiz ta'limot“, „o'rta yo'l haqiqati“.*

Abstract

This scientific article is devoted to ontological and epistemological issues of the Tiantai School of Chinese Buddhism. The article emphasizes that the doctrine of the teachings of Iyang San-Qian and the doctrine of the unity of reason in the doctrine of the Tiantai school are inextricably linked with the cosmological views of Buddhism.

Keywords: *Chinese Buddhism, Tiantai, Iyang San-Qian doctrine, ontology, epistemology, „Five eras, eight teachings“, „Mid-level truth“.*

KIRISH

Milodiy 56 yilda xan sulolasidan bo'lgan imperator Min-dining tushiga oltin rang nur taratayotgan bir avliyo kiribdi. Tongda imperator o'zining donishmand amaldorlarini yig'ib, ulardan bu avliyoning kimligini izohlashni so'rabdi. Hamma tushning ta'birini bilmay turgan vaqtda, bir donishmand shunday debdi: „kamina qulingiz G'arbda ilohiy zot (shen) borligini eshitganman, uning ismi Buddha ekan. Aynan shu ilohiy zot tushingizga kirgan“. Shunda imperator G'arbiy O'lkalarga (si yuy – Markaziy Osiyo) elchilikni jo'natibdi, elchilki bir qancha vaqtdan keyin oq otda buddaviylik matnlari va muqaddas tavirlarini olib kelibdi. Ushbu otni escha ikki rohib Dxarmaratna va Kashyapamatanga kuzatib kelgan ekan. Imperiya poytaxti – Loyan shahrida rohiblarga hurmat ko'rsatilibdi va tez orada bu yerda birinchi buddaviylik monastiri – Oq Ot monastiri qad ko'taribdi [1. 38].

Albatta, yuqorida qayd qilingan hodisa afsona, uni aynan qabul qilmaslik kerak. Xitoyda ilk monastirlar (shu jumladan Loyanda ham) bir oz keyinroq – milodiy III asrdan avvalroq paydo bo'lganiga hech qanday shubha yo'q. Lekin ushbu afsona Xitoyga buddaviylikning kirib kelish vaqtini – milodiy I asrni to'g'ri

ko'rsatgan. Bundan tashqari maxalliy Chu podshohi In (Lyu In)ning maktubi matni saqlanib qolgan, ushbu maktub milodiy 65 yil yozilgan. Unda podshoh In buddaviylikning uch atamasi keltirilgan – upasaka (buddaviylik qavmi a'zosi), Buddha va shramana. Afsonada aks etgan yana bir muhim tarixiy hodisa – buddaviylikning Xitoyga Markaziy Osiyodan kirib kelishi hisoblanadi[1. 41].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xitoyga buddaviylikning kirib kelishi va Xitoy buddaviylik an'alarining shakllanishi Xitoy tarixida madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yaqqol misoli bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, xitoy va hind madaniyatining o'ziga xos sintezi mahsuli bo'lgan Xitoy buddaviylikning bu mamlakatdan Uzoq Sharqning barcha mamlakatlariga (Koreya, Yaponiya, Vetnam) tarqalishi diqqatga sazovordir[2. 96]. Xitoy buddaviylikni bu mamlakatlarga o'z yozuv tizimidan tashqari buddaviylikka xos bo'lmagan xitoy madaniyatining yo'nalishlari va xususiyatlarini ham olib kirdi. Shu tahlilda buddaviylikning "to'rt dengiz" osha tarqalishi Uzoq Sharq tarixiy-madaniy mintaqasining shakllanishiga va o'ziga xos tamaduniy jarayonning kechishiga hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ta'sir ko'rsatdi. Xitoy, aynan, buddaviylikni targ'ib qilish chog'ida ilk marta asosiy xususiyatlar va qadriyatlar tizimiga ega bo'lgan "begona" dunyoqarash bilan to'qnashdi. Buddaviylik uzoq asrlar mobaynida davom etgan murakkab jarayon, ya'ni Xitoyga madaniy jihatdan moslashuv natijasida ushbu jamiyatga abadiy singib ketdi va xitoycha dunyoqarashning ko'plab muhim yo'nalishlarini o'zgartirdi. Buddaviylik tarkiban mutlaqo yangi madaniy jihatni Xitoyga olib kirdi, xitoy madaniyati bu jihatni ming yillar mobaynida o'zlashtirdi, moslashtirdi va natijada ushbu madaniy sintezning hosilasi sifatida neokonfusiylilik, yangi konfusiylilik tizimi shakllandi. Buddaviylikning o'zi esa bu jarayonda katta o'zgarishlarga uchradi va maxayana an'analari doirasidagi buddaviylik konfessiyasiga aylandi. Shuning uchun ham buddaviylik an'alarining Xitoyda qaror topishi jarayoni asosli ravishda "Buddaviylikning xitoylashuvi"(chjungoxua) deb nomlandi. Buddaviylik hind madaniy an'alarining bir butunlikdagi yagona vakili sifatida buddaviylikning paydo bo'lishidan avval ham ikki ming yillik tarixga ega bo'lgan Xitoy tamaddunining mahobatiga teng kela olmasdi. Shuning uchun Buddaviylik o'zi ta'sir qilayotgan Xitoy madaniyatidan ko'ra ko'proq o'zgarishlarga uchradi.

Tyantay maktabi – Xitoyda shakllangan dastlabki buddaviylik maktablaridan biri hisoblanadi. Ushbu maktabning asoschisi rohib Chji-i (538-597 yillar) hisoblanadi, vaholanki, ushbu maktab ta'limotining asoslari uning ustozlari – Xuey-

ven va Xuey-si tomonidan yaratilgan. Maktabning nomi Sharqiy Xitoydagi (Chjeszyan muzofoti) Tyantayshan tog'lari nomidan olingan. Rohib Chji-i bu yerda uzoq vaqt davomida yashagan va faoliyat olib borgan. Maktabning asosiy aqidaviy matni "Nilufar sutrasi" (xitoycha, "Fa xua szin") bo'lganligi uchun aksariyat hollarda maktabni – Nilufar sutrasi maktabi (Faxua szun) ham deb nomlashadi.

Tyantay maktabining ushbu Nilufar sutrani afzal ko'rganligining sababi ushbu sutraning ta'limotlari tasnifi doktrinasini (pan szyao) boshqa maktablar ta'limotlaridan ustun bo'lgan. Bu doktrina "Beshta davr, sakkiz ta'limot" (u shi ba szyao) deb nomlangan.

Ushbu ta'limotga muvofiq Budda Shakyamuni nurlanishdan so'ng besh davr mobaynida "dengiz aksi" holatida (xay in sanmey), yuqori darajadagi diqqat va e'tiborni jamlagan holda faoliyat yuritgan ekan. Bu holatda Buddaning ongi sokin holatdagi dengiz sathi singari bo'lib, barcha narsa-buyumlarni o'zida aks ettirgan, Budda esa butun dunyoni cheksiz Aqlning mutloq birligi sifatida ko'rgan. Budda o'z hissiyotining natijasini "Avatamsaka sutra"da ifodalagan va ilohiy zotlar va bodxisattvalarga bayon qilgan, hatto ular uchun ham bu ta'limot murakab va tushunarsiz bo'lgan[3. 138]. Shunda Budda o'z shogirdlarining haqiqatni bosqichma-bosqich o'zlashtirishga tayyorlashga qaror qildi va ularga Banorasda (Varanasi) Bug'ular o'rmonida To'rt oliyanob haqiqat va sabab-oqibat kelib chiqishi (Xinayana) haqidagi ta'limotni o'rgatdi. Ular tomonidan ushbu ta'limot o'zlashtirilgandan so'ng Budda ongning maxayana nazariyasini (yogachara), undan so'ng esa dxarmalarning mohiyatsizligi va bo'shliqqa egaligi (madxyamaku) haqidagi maxayana ta'limotini o'rgatdi. Shundan so'ng shogirdlar oliy haqiqatni o'zlashtirishga tayyor bo'lganliklari ma'lum bo'ldi. Budda ularga o'z o'gitlarining yakuni bo'lgan "Nilufar sutrasi"ni o'rgatdi. Budda o'z vafoti va nirvanaga ketishi oldidan "Maxaparinirvana sutrasi"ni ham o'rgatdi. "Maxaparinirvana sutrasi" Tyantay maktabida "Nilufar sutrasi"ning oliy haqiqat ekanligini tasdiqlovchi sutra sifatida tan olinadi.

"Nilufar sutrasi"ning tarkibi "Avatamsaka sutra"dagi oliy haqiqatga aynan o'xshashligi, shaklan esa "Nilufar sutrasi" undan yuqoriroq ekanligi ta'kidlanadi: "Avatamsaka sutra"ni aqliy salohiyati eng yuqori insonlar tushunishida ham katta qiyinchiliklar uyg'otadi, "Nilufar sutrasi" esa quyi darajadagi ilmi insonlar uchun ham tushunarli bo'lib, hatto omi insonlarning ham talabini qondiradi. Bu holatdan "Nilufar sutrasi" ta'limotini yakuniga yetgan, mukammal, keng qamrovli, "doirali" (yuan) ta'limot sifatida xulosa qilish mumkin[4. 87].

Odatda Tyantay maktabi ta'limotini Nagarjunaning madxyamakasiga asoslanadi, deb baholashadi. Haqiqatda esa ushbu maktab ta'limoti mumtoz madxyamakadan ancha uzoq bo'lib, o'zida Tatxagatagarbxi nazariyasining variantini ifoda etdi. Tyantay maktabi ikki eng muhim g'oyasiga tayanadi: "ongning bir harakatida – uch ming dunyo" (i nyan san syan) doktrinasi va "yagona aql" (i sin; ekachitta) konsepsiyasiga. Maktab ta'limotining ruhiy amaliyot tomoni "intiho topish va mushohada qilish" formulasida aks etadi, bu formula ilk Buddaviylik amaliyotiga – shamatxa-vipashyanaga (xotirjamlik va tahliliy mushohada) borib taqaladi, lekin Tyantay maktabi doirasida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan[4. 89].

I nyan san syan doktrinasi va yagona Aql ta'limoti buddaviylikning kosmologik qarashlariga uzviy bog'liq. Bu qarashlar avvalo o'zida tirik mavjudotlarning har biri va uning joylashgan makoniga ong va unga muvofiq keladigan dunyoning kengaytirilgan alohida ikkiyoqlamaligi sifatida yondashuvchi dunyoqarashni o'zida ifoda etadi.

Tyantay maktabi an'alarida yuqorida qayd qilingan tirik mavjudotlar(shi)/dunyolar turining soni o'ndan oshadi. Bular sansaraviy mavjudotlarning olti dunyosi: ilohiy zotlar, titan-asurlar, insonlar (oddiy insonlar, omi insonlar nazarda tutilmoqda – prixagjana, su jen), hayvonlar, och ruhlar, do'zaxlar dunyolari kiradi. Sansara dunyolariga yana "oliyjanob shaxslar"ning to'rt dunyosi kiradi: (arya pudgala; syan): shravaklar, prateka-buddalar, bodxisattvalar va Buddaning dunyolari kiradi.

Yuqorida qayd qilingan dunyolarning har biri istalgan boshqasida hozir bo'ladi, ya'ni dunyolar bir-biriga o'tadi, kiradi, masalan, do'zax dunyolari Buddaning dunyosida hozir bo'ladi (mana shu nazariyadan Tyantay buddaviyligining g'oyat original gnostik g'oyasi shakllangan, ya'ni Buddaning tabiatida nafaqat ezgulikni, balki yovuzlikni ham uchratish mumkin), Budda dunyosi esa do'zax dunyolarida namoyon bo'ladi, o'n dunyoni o'nga ko'paytirsak, yuzta dunyoning miqdori kelib chiqadi. Har bir dunyo yana uch xil munosabatda ko'rib chiqiladi, ulardan har biri esa alohida dunyo statusini oladi (shi szyan): 1) mavjudotlar dunyosi (har bir dunyoni yashayotgan mavjudotlar yo'nalishida ko'rib chiqish), 2) besh skandx dunyosi (har bir dunyoni psixologik yo'nalishda mavjudotlar ongini rivojlantirish darajasi sifatida ko'rish), 3) dunyo-mamlakat (har bir dunyoni tirik mavjudotlar saqlanadigan makon sifatida ko'rish).

O'nta dunyoni uch soniga ko'paytirsak, o'ttizta dunyo bo'ladi. Ixtiyorimizda bo'lgan yuzta dunyoni o'ttizga ko'paytirsak, uch ming soni kelib chiqadi. Mana shu holatda Tyantay maktabi ta'limotini hind va xitoy an'alarining o'zaro ta'siri, ya'ni hind falsafasining ruhiyatshunosligi va xitoy kombinatorikasi va numerologiyasining

o‘zaro bir-biriga ta’siri natijasi sifatida baholash lozim. Numerologiya matemati va kvazimatematik ob’ektlar bilan mafkuraviy muhim ahamiyatga ega bo‘lgan operatsiyalar vositasida xitoy an’anaviy falsafasida muhim rol o‘ynagan.

Uch ming dunyoning barchasinafaqat ob’ektiv va tirik mavjudotlarning ongining tarkibi sifatida mavjud, balki ularning o‘zaro teng holatda mutloq Yagona Aqlga (i sin), Buddaning Aqliga tayanadi. Bu Aqlning har bir harakati dunyolarni butun holda va to‘liq yaratadi. Yagona Aql nazariyasi Abadiy Budda tyantay doktrinasi bilan uzviy bog‘liqdir.

“Nilufar sutrasi”da Budda shunday deydi: “faqat axmoqlargina meni Bodxi darahning tagida nurlangan Siddxartxa Gautama bilan aynanlashtiradilar”. Budda abadiy nurlanga, u hech qachon tug‘ilmagan va hech qachon vafot etmaydi. Tyantay maktabining asoschilari yuqoridagi mulohazalardan xulosa qilib, Buddaning haqiqiy mohiyat, butun olam kabi real voqelik ekanligini, har bir mavjudot alohida ibtidodan buyon Buddaning nurlangan tabiatidan bahramand bo‘lganligini ta’kidlaydilar. Tyantay maktabining bu g‘oyasi xitoy buddaviyligining (nafaqat xitoy buddaviyligining) boshqa barcha maktablaridan farq qiladi. Tyantay maktabi Buddaning tabiati nafaqat tirik mavjudotlarni (santana, “ruhiya kontinuumlar”), balki narsa-buyumlarni, “notirik tabiat” (“nokontinuumlar”)ni ham qamrab olganligi haqidagi g‘oyani ilgari suradilar, boshqa maktablar esa faqat tirik mavjudotlarga Budda tabiatidan nurlanganligini, notirik tabiat esa ular orqali izohlanadigan tushunchalar sifatida namoyon bo‘lishini ilgari suradilar. Tyantay maktabining bu o‘ziga xos panteizmi Uzoq Sharqning san’atiga katta ta’sir ko‘rsatdi, xususan, Xitoy va Yaponiyaning she’riyati va tasviriy san’atiga shunday ta’sir ko‘rsatdiki, ularda tabiat manzaralari Yagona Mutloqning ko‘pshaklli hodisalari sifatida tasvirlandi[5. 59].

Tyantay maktabi ta’limotida panpsixizm va panteizm unsurlari bilan cheklangan xitoy buddaviyligining substansionalizmi to‘liq tarzda namoyon bo‘ldi.

Tyantay maktabining yana bir yo‘nalishi – uning uchyoyqli haqiqat nazariyasi (san di) hisoblanadi.

Bu ta’limot shakliy jihatdan Nagarjunaning ikki haqiqat nazariyasiga muvofiq keladi, lekin mohiyatan bu nazariyadan keskin farqlangan holda ularning ba’zi g‘oyalariga tayanadi.

Tyantay maktabi ta’limotining birinchi haqiqati quyidagilarni ifodalaydi: har bir hodisa sababiy jihat bilan shartlangan, ushbu hodisa o‘z-o‘zicha mavjud bo‘la olmaydi va mohiyatsiz bo‘ladi, faqatgina o‘zini shakllanishiga sabab bo‘lgan

xususiyatlar va shartlar natijasi sifatidagina mohiyatga ega bo‘ladi. Bu “bo‘shliq haqiqati” (kun di) to‘liq ma’nodagi Nagarjuna ta’limotiga muvofiq keladi.

Tyantay maktabining ikkinchi haqiqati yolg‘on haqidagi haqiqat yoki shartli haqiqat (szya di) sifatida nomlanadi. Unga ko‘ra barcha hodisalar haqiqiy mohiyatdan mahrumdirlar, ular o‘zgarimas va doimiy asosga ega emaslar, shuning uchun ular xayoliy obrazlar va fantaziyalar natijalariga (xuan; xua) o‘xshashdirlar[5. 62].

Uchinchi haqiqat “o‘rta yo‘l haqiqati” (chjun dao di) deb nomlanadi, ya’ni ikki xil nuqtayi nazar o‘rtasidagi yo‘l haqiqatidir. Unga ko‘ra barcha hodisalar u yoki bu “dxarma tabiati”ga (fa sin) ega bo‘lib, ular Abadiy Buddaning abadiy aksi sifatida tug‘ilmaydilar va o‘lmaydilar.

Tyantay maktabi ta’limotida haqiqat deganda uchinchi haqiqatni tan oladilar, chunki qolgan birinchi va ikkinchi haqiqatlar o‘zlarida real voqelikni nomuvofiq va to‘liqsiz bilishni ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, agar biz hodisani bir butun dunyoqarashdan tashqarida va hissiy dunyo va Buddaning Yagona Aqlining aynanligini bilmasdan ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, u holda dastlabki ikki cheklangan nuqtayi nazarga kelishimiz muqarrar bo‘ladi. Yagona Aql nazariyasi o‘zining Buddaning mutloq nurlangan Aqli bilan aynanligini tasdiqlagan holda va buddaviylik dunyoqarashi doirasida o‘ziga xos “borliqni oqlash”ni (K.Yu. Soloninning talqini) amalga oshirgan holda, dunyo tushunchasini o‘z real voqeligida tiklaydi.

Uch haqiqat haqidagi ta’limotda sansara va nirvananing o‘xshashligi haqidagi buddaviylikning maxayana fundamental ta’limoti va Xitoy falsafiy tafakkurining an’anaviy naturalistik va kosmologik yo‘nalishlarining nisbiy va mutloq haqiqat haqidagi ta’limotlarining o‘zaro ta’sirining natijasi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Tyantay maktabining ruhiy amaliyoti “Moxe chji guan” (“Maxa shamatxa vipashyana”) – “Ong va tahliliy mushohadaning bezovtaligini to‘xtatish haqidagi Buyuk traktat” risolasida to‘liq ochib berilgan. Bu matnga ko‘ra, Tyantay maktabi mushohada qilish usullarini Budda Shakyamunidan yetib kelgan “oltin og‘zaki nasihat” va Nagarjunadan yetib kelgan “Hozirgi ustozning usullari” kabi ikki yoga usullarning sirli ravishda og‘zaki yetkazilishi tufayli qo‘lga kiritgan[5. 64].

Chji-ining traktatida ruhiy amaliyotning asoslari Tyantay ta’limotining barcha qoidalari va ushbu maktabning falsafiy kategoriyalari bilan birgalikda batafsil izohlangan.

Tyantay maktabi Xitoyda IX asrning o‘rtalarigacha rivojlanib, shundan so‘ng asta-sekinlik bilan tanazzulga yuz tutdi, lekin XI-XII asrlarda qisqa muddatda tiklanish jarayoni ham bo‘lib o‘tgan. IX asrning boshlarida yapon rohibi Sayt (767-

822) Tyantay (yaponcha Tenday) ta'limotini Yaponiyada targ'ib qila boshladi. IX-XII asrlarda Tyantay ta'limotini Yaponiyada davlat qo'llab quvvatladi va bu ta'limot keng tarqaldi. XIII asrda Tenday maktabidan rohib Nitiren (1222-1282) maktabi ajralib chiqdi. Nitiren maktabida asosiy urg'u "Nilufar sutrasi"ni sharaflash va uning nomini takrorlashga (yaponchasiga – "Namo mexo renge ke" – "qimmatli Ustozning "Nilufar sutrasi"ga sajda qilish") qaratilgan edi. Bu duo Tyantay maktabining shamatxi va vipashyana yo'nalishlarining murakkab mushohada amaliyotini o'rnini egallagan. Boshqa sohalarda Nitiren-syu maktabi tenday ta'limotining qoidalaridan foydalanadi. Ushbu maktab tenday ta'limotini – Yagona Arava ta'limotining eng oliy ko'rinishi sifatida baholaydi. Hozirgi vaqtda Nitiren-syu maktabi – Yaponiyadagi eng keng tarqalgan buddaviylik maktablaridan biri hisoblanadi. Tenday maktabi ham ayni vaqtda eng ta'sirli buddaviylik maktablaridan biri bo'lib qoldi. Tenday maktabining tasarrufida ko'p sonli monastirlar, ibodatxonalar, markazlar, xayriya fondlari va universitetlar mavjud.

Tyantay maktabi muayyan darajada Koreya va Vetnamda tarqalgan edi. Lekin vaqt o'tishi bilan ushbu maktab bu mamlakatlarda o'z ta'sirini yo'qotdi.

Tyantay maktabi ta'limotida ontologik va gnoseologik masalalarni ko'rib chiqqan holda quyidagi xulosaga kelish mumkin. Mazkur maktab ta'limoti ontologiyasida panpsixizm va panteizm unsurlari bilan cheklangan xitoy buddaviyligining substansionalizmi to'liq tarzda namoyon bo'ldi.

XULOSA

Mana shu holatda Tyantay maktabi ta'limotini hind va xitoy an'alarining o'zaro ta'siri, ya'ni hind falsafasining ruhiyatshunosligi va xitoy kombinatorikasi va numerologiyasining o'zaro bir-biriga ta'siri natijasi sifatida baholash lozim. Numerologiya matemati va kvazimatematik ob'ektlar bilan mafkuraviy muhim ahamiyatga ega bo'lgan operatsiyalar vositasida xitoy an'anaviy falsafasida muhim rol o'ynagan. Tyantay maktabi ta'limoti gnoseologiyasiga ko'ra uch ming dunyoning barchasi nafaqat ob'ektiv va tirik mavjudotlarning ongining tarkibi sifatida mavjud, balki ularning o'zaro teng holatda mutloq Yagona Aqlga (i sin), Buddaning Aqliga tayanadi. Bu Aqlning har bir harakati dunyolarni butun holda va to'liq yaratadi. Yagona Aql nazariyasi Abadiy Budda tyantay doktrinasi bilan uzviy bog'liqdir.

Buddaviylik tarkiban mutlaqo yangi madaniy jihatni Xitoyga olib kirdi, xitoy madaniyati bu jihatni ming yillar mobaynida o'zlashtirdi, moslashtirdi va natijada ushbu madaniy sintezning hosilasi sifatida neokonfusiylilik, yangi konfusiylilik tizimi shakllandi.

REFERENCES

1. 中国佛小时 Chjungo fotszyao shi (Xitoy Buddaviyligi tarixi). T. 1. Pekin, 1982. 38-bet
2. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв. ред. Ветроградова В.В. - М.: Наука, 1989. 230 с.
3. 换产花 。佛小个迅带 Xuan Chanxua. Fotszyao geszun da i (Xitoy Buddaviyligi maktablari ta'limotlarining mohiyati). Taybey, 1973. 138-bet
4. [Торчинов Е.А.](#) Введение в буддологию. Курс лекций. — СПб.: [Санкт-Петербургское философское общество](#), 2000. 304 с.
5. Чебунин А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае: [монография]. — Улан-Удэ: Изд.-полигр. комплекс ФГОУ ВПО ВСГАКИ, 2009. 278 с.
6. Xusanovna, M. N. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGINING CHAN MAKTABI (CHAN SZUN) HAQIDAGI MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 738-744.
7. Sulaymonov, J. B. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGI TA'LIMOTIDA BORLIQ VA BILISH MUAMMOLARINING QO 'YILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 1), 572-579.

**YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYASIDA
INSON QADRINI YUKSALTIRISH VA ERKIN FUQAROLIK JAMIYATINI
YANADA RIVOJLANTIRISH MASALALARI**

Olim Poyanov

Toshkent shahar yuridik texnikumi,
o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari, ikkinchi darajali yurist

Shirin Ismatullayeva

Toshkent shahar yuridik texnikumi, fakultet dekani

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili" da amalga oshirishga oid davlat dasturi asosida ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo'nalishdan biri Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish masalalarini qisqacha yoritishga bag'ishlanadi. Mamlakatimizda insonning huquq va erkinliklarini, sha'nini, qadr-qimmatini, manfaatlarini, davlat organlarining jamiyat oldida hisobdorligini ta'minlash islohotlarning bosh maqsadi etib belgilanganligi xususida so'z yuritiladi.

***Kalit so'zlar:** Inson qadri, fuqarolik jamiyati, taraqqiyot strategiyasi, davlat dasturi, insonning huquq va erkinliklari, "yo'l xaritasi".*

**ISSUES OF INCREASING HUMAN DIGNITY AND FURTHER
DEVELOPMENT OF A FREE CIVIL SOCIETY IN THE DEVELOPMENT
STRATEGY OF NEW UZBEKISTAN**

Olim Poyanov

Deputy Director of Academic Affairs, Secondary Lawyer Tashkent city law
technical school

Shirin Ismatullayeva

Tashkent City Law College, Dean of the Faculty

ABSTRACT

This article is one of the seven priorities of the New Uzbekistan Development Strategy for 2022-2026 and one of the seven priorities developed on the basis of the state program for its implementation in the "Year of Human Dignity and Active Neighborhood". to briefly address issues of human dignity and the further development of a free civil society. It is said that the main goal of the reforms in our

country is to ensure human rights and freedoms, honor, dignity, interests, accountability of government agencies to society.

Keywords: Human dignity, civil society, development strategy, state program, human rights and freedoms, "road map".

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА И ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ СВОБОДНОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Олим Поянов

Заместитель директора по учебной работе, юрист по вторичному праву
Ташкентский городской юридический техникум

Ширин Исматуллаева

Ташкентский городской юридический колледж, декан факультета

АННОТАЦИЯ

Данная статья является одним из семи приоритетов Новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы и одним из семи приоритетов, разработанных на основе государственной программы ее реализации в «Год человеческого достоинства и активного добрососедства». вопросы человеческого достоинства и дальнейшего развития свободного гражданского общества. Говорится, что главная цель проводимых в нашей стране реформ – обеспечение прав и свобод человека, чести, достоинства, интересов, подотчетности государственных органов перед обществом.

Ключевые слова: Человеческое достоинство, гражданское общество, стратегия развития, государственная программа, права и свободы человека, «дорожная карта».

KIRISH

Bugun xalqimiz hayotida ulkan o'zgarishlar yuz bermoqda. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning tashabbusi bilan keng jamoatchilik muhokamasi natijasida "Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan, yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining qabul qilinishi mamlakatimizda tub demokratik islohotlar, transformatsion o'zgarishlarning yangi davrini boshlab berdi. Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilgan ishlar barcha sohalarni qamrab oldi. Eng asosiysi,

mamlakatimizda insonning huquq va erkinliklarini, sha'nini, qadr-qimmatini, manfaatlarini, davlat organlarining jamiyat oldida hisobdorligini ta'minlash islohotlarning bosh maqsadi etib belgilangandi. Taraqqiyot strategiyasi esa bu ishlarning mantiqiy hamda uzluksiz davomi bo'ladi, shubhasiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sh.Mirziyoyev asarlari, ma'ruzalari mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisida so'zlagan nutqining mazmun-mohiyati va ahamiyati, unda belgilab berilgan ustuvor vazifalar talaba yoshlar, davlat xizmatchilari, olimlar, ekspertlar, keng jamoatchilik tomonidan qizg'in kutib olindi.

Shu o'rinda, Prezident nutqi kelajakka yo'naltirilgani, mamlakatni rivojlantirish strategiyasining amaliy dasturi bo'lganiga e'tiborni qaratish lozim. Davlat rahbari o'z ma'ruzasida mamlakat hayotining barcha jabhalariga atroflicha to'xtalib o'tib, yangi g'oyalar, innovatsiyalar va yangiliklarni taklif qildi.

Sh.Mirziyoyev o'z nutqida Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasining yettita ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi. Mazkur kontseptual hujjatda islohotlarning uzviyligi va davomiyligini ta'minlash maqsadida "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" degan tamoyil asosiy g'oya va bosh mezon qilib olindi. *"Xalqimiz talablarini inobatga olgan holda, biz Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqdik va saylov jarayonida uni o'ziga xos umumxalq muhokamasidan o'tkazdik. Bu muhim konseptual hujjatda islohotlarimizning uzviyligi va davomiyligini ta'minlash maqsadida, "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" degan tamoyil asosiy g'oya va bosh mezon sifatida kun tartibiga qo'yildi"*, deydi prezident.

Xususan, unda erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish, inson qadri-qimmatini va uning qonuniy manfaatlarini ta'minlash, adolat va qonun ustuvorligi – xalqchil davlat qurish, inson qadr-qimmatini ta'minlash, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, adolatlilik ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish, ma'naviy va ma'rifiy sohalarida islohotlarni amalga oshirish kabi muhim vazifalar belgilangan. Bundan tashqari, global muammolarning milliy va mintaqaviy darajadagi yechimlarini topish, tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kabi masalalarga atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Mazkur nutqda mamlakat rahbari kelgusi besh yil uchun ustuvor yo'nalishlarni belgilab berar ekan, yurtimizda yashayotgan har bir fuqaroning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini eng oliy qadriyat ekanligini alohida ta'kidlab o'tdi.

Ma'ruzaning e'tiborli jihatlaridan biri shundaki, Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasida birinchi o'ringa shaxs, inson qadri yuqori o'ringa qo'yilib, "inson – jamiyat – davlat" degan yangi tamoyil asosida davlat va jamiyat boshqaruvini tashkil etadi. Bir so'z bilan aytganda, amaliy natija, inson manfaati, uning qadr-qimmatini bosh maqsadga aylangan.

Tan olib aytish joizki, o'tgan besh yilda ijtimoiy sohani rivojlantirish borasida qator tizimli islohotlar amalga oshirildi va ijobiy natijalarga erishildi, biroq shu bilan birga mazkur sohada samarali mexanizmlarni yaratishga to'sqinlik qilayotgan qator muammo va kamchiliklar ham yo'q emas. Kelgusi besh yilda bu borada ijtimoiy yo'nalishdagi islohotlar alohida ahamiyatga ega, albatta.

O'tgan yillar mobaynida ijtimoiy sohada amalga oshirilgan ishlarga nazar soladigan bo'lsak, ijtimoiy himoya va doimiy yordamga muhtoj shaxslar bilan ishlashning "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" kabi yangicha ishlash mexanizmi joriy etildi. Ijtimoiy nafaqa bilan ta'minlanadigan aholi soni qariyb 1,5 barobar oshirildi.

Qayd etilganidek, ushbu taraqqiyot strategiyasi yetti yo'nalishdan iborat.

Birinchi yo'nalish inson qadriyatini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etishga qaratilgan. Inson qadriyatini ulug'lash, har kimning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta'minlash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shuningdek, ushbu yo'nalishni amalga oshirish uchun quyidagi maqsad va vazifalar belgilab berildi:

1-maqsad: Mahalla instituti faoliyatining samaradorligini oshirish, uni jamoatchilik boshqaruvi va nazoratining tayanch bo'g'iniga aylantirish.

2-maqsad: Xalq deputatlari Kengashlarini hududlarda mavjud muammolarni hal qilishdagi asosiy bo'g'iniga aylantirish.

3-maqsad: Mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatining institutsional asoslarini zamon talablariga moslashtirish.

4-maqsad: Davlat boshqaruvi organlari faoliyatini "fuqarolarga xizmat qilishga yo'naltirish" tamoyili asosida transformatsiya qilish.

5-maqsad: Ixcham, professional, adolatli, yuqori natijadorlikka xizmat qiladigan davlat boshqaruvi tizimini joriy qilish.

6-maqсад: Davlat boshqaruvi tizimida ma'muriy apparatni ixchamlashtirish va ish jarayonlarini maqbullashtirish.

7-maqсад: Mamlakatimizdagi islohotlarni izchil davom ettirishda Oliy Majlis palatalari va siyosiy partiyalar rolini yanada oshirish.

8-maqсад: Norma ijodkorligi jarayonini modernizatsiya qilish, qonunchilik hujjatlarining qat'iy ijrosini ta'minlash.

9-maqсад: "Elektron hukumat" tizimini rivojlantirish, elektron davlat xizmatlarining ulushini 100 foizga yetkazish hamda byurokraziyani bartaraf etish.

10-maqсад: Davlat fuqarolik xizmati tizimini zamonaviy standartlar asosida tashkil etish.

11-maqсад: Xalq bilan muloqotning mexanizmlarini takomillashtirish.

12-maqсад: Ta'sirchan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish.

Bu yo'nalish doirasidagi vazifalar o'tgan besh yil davomida inson qadr-qimmati va uning qonuniy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarning uzviy davomi bo'ladi, ularni yangi pog'onaga ko'taradi. Xususan, Taraqqiyot strategiyasi va uni 2022 yilda amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi"ning 3-bandida mahallaning "faol" modelini joriy etish hamda har bir fuqarolar yig'inini aholi muammolarini bevosita hal qilish, hududni rivojlantirish uchun zarur resurs va imkoniyatlar bilan ta'minlash ko'zda tutilgan. Buning uchun kelgusida davlat funksiyalarining katta qismi markazdan hududlarga o'tkaziladi. Har bir mahallada hokim yordamchisi lavozimi joriy etiladi. Tuman byudjeti qo'shimcha manbalar bilan ta'minlanib, mahallaning alohida jamg'armasi shakllantiriladi. Markaziy idoralar transformatsiya qilinib, ixcham va samarali boshqaruv tizimi yaratiladi, bir xil yo'nalishdagi vazifalarni amalga oshirayotgan idoralar optimallashtiriladi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari vakolatlari kengaytirilib, ushbu maqsadda mahallaning alohida jamg'armasi tashkil etiladi. Bularning barchasi aholi muammolarini hal etishda sifat va samaradorlik oshishiga olib keladi. Umuman, strategiyaning har bir ustuvor yo'nalishi inson qadrini ulug'lashga xizmat qiluvchi vazifalarni qamrab olgan.

Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, — *"inson qadri biz uchun qandaydir mavhum, balandparvoz tushuncha emas. Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz hayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini ta'minlashni nazarda tutamiz"*.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Inson huquqlarini himoya qilish uzluksiz davom etadigan jarayon ekanligi nuqtai nazaridan xulosa sifatida aytish mumkinki, Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida mamlakatimiz inson qadrini yuksaltirish borasida kelgusi besh yillik uchun muhim vazifa va maqsadlarini belgilab olgan. Demakki, keng ko‘lamli islohotlar jarayoni izchil davom etib, ular sermahsul bo‘lishidan butun xalqimiz manfaatdor. Ularni amalga oshishi uchun esa har birimiz mas’uldirmiz. Zero mamlakatimiz kelajagi va rivoji uchun hamjihatligimiz va birdamligimiz muhimdir.

Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda barcha davlat va jamoat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari vakillari ham kamarbasta bo‘lishiga ishonamiz.

Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab beradi hamda xalqimizni umumiy maqsadlar yo‘lida birlashtirib turadigan yaxlit ma’naviy asos va mezonga aylanadi.

REFERENCES

7. Ta’lim to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O‘zbekiston, 2020.
8. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O‘zbekiston, 2017.
9. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi// <https://www.lex.Uz>
10. 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi// <https://www.lex.Uz>

XITOY TABIIY FALSAFASIDA ONTOLOGIYANING ASOSIY MUAMMOLARI

Xudaynazarova Laziza

TDSHU Sharq falsafasi va madaniyati mutaxassisligi magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d. Izzetova E.M.

ANNOTATSIYA

Qadimgi Sharqning tabiatining asosi bu faqat falsafiy ta'limotdir, bu o'zgarishlarning oqimi, butun dunyo va doimiy ravishda yanilanib turadigan ko'plab metamorfozlar dunyosining haqiqiy tasviridir. Dunyoda barcha narsa alohida-alohida bo'lib, bir-biridan ajralib turadi, shuningdek, narsalar orasidagi aloqalar o'zlarining pozitsiyasini aniqlaydi. Shunday qilib, koinotdagi eng kichik narsa ham boshqa narsalar bilan birlashadi. Qadimgi Xitoy aholisining fikricha, "barcha zulmatlar yoyilgan tarmoqqa o'xshaydi va unda boshlanish yoki oxirat yo'q".

***Kalit so'zlar:** Qadimgi Xitoy, tabiatfalsafasi, falsafa, tayan va shandi, in-yan, havo, gaz, nafas, efir.*

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛОГИИ В КИТАЙСКОМ ЕСТЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОМ

Худайназарова Лазиза

Магистр восточной философии и культуры, ТГУВ

Научный руководитель: к.э.н. Иззетова Е.М.

АННОТАЦИЯ

В основе природы Древнего Востока лежит лишь философское учение, правдивая картина течения изменения всего мира, мира множества метаморфоз, постоянно развивающихся. Все в мире обособлено и отлично друг от друга, и связи между вещами определяют их положение. Таким образом, даже самая маленькая вещь во Вселенной сливается с другими вещами. По словам древних китайцев, «вся тьма подобна раскинувшейся сети, у которой нет ни начала, ни конца».

***Ключевые слова:** Древний Китай, натурфилософия, философия, тян и шанди, инь-янь, воздух, газ, дыхание, эфир.*

MAIN PROBLEMS OF ONTOLOGY IN THE CHINESE NATURAL PHILOSOPHICAL

Khudaynazarova Laziza

Master of Department of Oriental Philosophy and Culture of TSUOS

Scientific adviser: Ph.D. Izzetova E.M.

ABSTRACT

The basis of the nature of the Ancient East is only a philosophical doctrine, a true picture of the course of change in the whole world, a world of many metamorphoses, constantly developing. Everything in the world is isolated and different from each other, and the connections between things determine their position. Thus, even the smallest thing in the universe merges with other things. According to the ancient Chinese, "all darkness is like a spreading net that has neither beginning nor end." Chinese believers called the real world chaos, implying an eternal wealth of diversity.

Key words: Ancient China, natural philosophy, philosophy, tayan and shandi, yin-yang, air, gas, breath, ether.

KIRISH

Koinotdagi barcha narsalarning o'zaro ta'sirini tasvirlash uchun ikkita dunyo kuchlarining izchil nazariyasi shakllandi: yigit kuchlari, erkak, yorqin, faol tamoyilni, haroratni va ayol kuchlarini, zulmatni, tinchlikni, sovuqlikni ramziy tasvirlaydi. Yan va Inning asosiy qarama-qarshi fazilatlarini qadimgi faylasuflar tomonidan yong'in (Yan) va suv (In), yani, Jan o'ziga xos xususiyatlarida olovga o'xshash va alomatlari bilan ajralib turadi: yorqin, issiq, yuqoriga va tashqariga yo'naltirilgan. In o'z xususiyatlarida suvga o'xshash va belgilar bilan ifodalanadi: zerikarli, sovuq, pastga va ichkariga yo'naltiriladi. Shundan kelib chiqadiki, tabiatda tinchlikka ega bo'lgan har bir narsa sovuq, sekin, kam funksiyaga ega va In; barcha xususiyatlar qarama-qarshi xususiyatlarga ega: ko'chma, issiq, tashqarida va yuqorida joylashgan, rivojlangan funksiyaga ega - Yanga tegishli. Yan va In nazariyasining asosiy bayonoti bizni dunyodagi barcha xilma-xillikda, shuningdek, murakkab hodisalarni tasvirlashga imkon beradi. Koinotda mavjud bo'lgan har bir narsa Yan va In (har qanday hodisa dam olish va faoliyat holatiga ega, har qanday ob'ekt yuqori va pastki va hokazo.) juda ko'p ma'nolarga ega va ular bir biriga o'zaro bog'liqdir. Qadimgi Xitoydagi In va Yan falsafiy ta'limoti ikki shalda o'z-o'zini tashkil qilish xususiyatiga ega. Ya'ni ayol-erkak, yorug'lik va qorong'ulik shaklida bo'ladi va shu

tarzda sinergetik hususiyat kasb etadi. Sinergetika tartib qanday kechishi mumkin degan savol tug'iladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Sinergetikada tartiblilik va xaos, strukturaviylik ob'ektiv va teng deb e'tirof etiladi. Bunda xaos va stohastiklikka destruksiya deb emas, balki konstruktiv hodisa deb qaraladi. Bilimga sub'ektiv faoliyatning muttasil aralashuvi sinergetik bilimning muhim belgisidir. Bu bilan biz sinergetikani har xil tabiatli sistemalarda kechadigan fanning o'z-o'zidan tashkil bo'lish jarayonlarining umumiy prinsiplarini o'rganadigan metod ekanligiga amin bo'lamiz.

Ontologik jihatdan sinergetikaning evolyusion harakteriga qarab mo'ljal olishi borliqning muhim xususiyatlari - tarixiy davr, sistemalilik va rivojlanishiga boqliq ekanligini ko'rsatadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, aynan sinergetika tabiiy va yaxlit ijtimoiy sistemalarni bilishga yo'naltirilgan metod bo'lib, u asosan, falsafa va muayyan fanlarga oid bilimlarni bir-biriga o'tishiga asoslanadi³⁵². Metodologik jiqatdan sinergetika aksariyat fanlarni bilish usullari, prinsiplari, tadqiqot usullarini birlashtirish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Bu bilan sinergetika falsafa va fanga yangicha dunyoqarash nuqtai nazaridan yondashishni talab qiladi. Shuning uchun ham agar oldingi bosqichlarda fan, asosan, borliqning nisbatan tor, alohida parchasini tushunib etishga qarab mo'ljal olgan bo'lsa, sinergetikaning aksariyat kompleks tadqiqot dasturlari, fanlararo ilmiy tadqiqotlar bilan belgilanadi. Ushbu dasturlarning amalga oshirilishi natijasida nazariy va eksperimental tadqiqotlar bir sistemaga birlashtiriladi.

Barchamiz xaos - bu faqat salbiy tushuncha deyishga o'rganib qolganmiz. Zamonaviy fan esa buni aksini ko'rsatmoqda. Chunki, taraqqiyot uchun ham xaos zarur ekan. Faqat u me'yorida bo'lishi kerak. Chunki, xaossiz mukammal sistema o'zi tashkil bo'la olmaydi. Ya'ni, sinergetika g'oyasi xaossiz rivojlanish yo'q ekanligini ko'rsatadi. Koinot haqida gap borar ekan qisqa quyosh sistemasi to'qrisida fikr yuritimiz. Quyosh sistemasi organizm, o'z-o'zini tashkillashtiruvchi sistema sifatida muqitda, ya'ni galaktikada joylashgan. Uning aniq aspektlari to'qrisida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: Masalan, mavjudligidan sistemaning knetik momentini olsak; $L=3,14-10\ 48$. Ushbu fakt o'z-o'zini tashkillashtiruvchi sistemada organizm hisoblanadi ya'ni "organizm-muhit" quyosh sistemasi uchun muhit bu galaktikadir. Jumladan, agar quyosh sistemasi galaktikaga o'z vektori $L\ 1$ bilan ta'sir

³⁵² Бозаров Д. М. Сinergetik paradигма. – Т., 2009. – Б. 81.

ko'rsatsa, unda galaktika qam unga o'zini manfiy-L-vektori bilan ta'sir ko'rsatadi³⁵³. Sinergetika shu tarzda namoyon bo'lib o'z-o'zini tashkil etadi.

In va Yan fasafiy ta'limotida kasmalogiya nihoyatda katta ahamiyatga ega. Yorug'lik va qorong'ulik, ikki ibtodning dialektik shaklda kechishi In va Yan nazariyasiga to'g'ri keladi. Ushbu nazariy asoslari asrlar davomida muhokama qilingan. In qorong'u, ayol, Yan - yorqin, erkaklar prinsipidir. Ular besh unsurda o'z aksini topgan va bu o'z navbatida dunyodagi mohiyatni tashkil etadigan ikkita universal kuchlarni ifodalaydi. Dao muvozanatni o'rnatganidek, In va Yanga kerak. Tog'ning quyoshli va soyali tomoni singari, In va Yan ajralmas va bir-birini to'ldiradi. Hayot faqatgina qorong'i ranglarda va aksincha, bo'yalgan bo'lishi mumkin emas. Turli xil fikrlarni o'ylash befoyda bo'lishdir. Hayotni cheksiz quvnoq oqim deb qabul qilish uchun qilingan urinish oldindan hal bo'ladi va umidsizlikka olib keladi. Xuddi shu tarzda, yuz foiz erkak yoki yuz foiz ayol bo'lishi mumkin emas³⁵⁴. Bu Daosizmning asosiy tushunchasi: tabiatning barcha hodisalariga muvozanatli yondashish va tabiiy muvozanatni buzgan taqdirda tuzatish. Ushbu konsepsiya katta chegaraning ramzi - tayjiyni ifodalaydi. Qora rang Inni va oq - Yan nomini bildiradi. Ikki qarama-qarshilik bir-birini to'ldiradi va bir-biriga o'tadi. Hamma narsa erkaklar va ayollarning mavjudligi, qorong'i va yorug'likning namoyon bo'lishi bilan ifodalanadi, bu ayollik erkaklar elementlarini va aksincha. Shu bilan birga, Tai Chi uzluksiz harakatni, uzluksiz jarayonni nazarda tutadi.

In-Yanning ramziy ma'nosi Xitoy milliy hayot va madaniyatining barcha sohalarini qamrab oladi. In-Yan falsafasi mavjud tartiblarning bayonoti sifatida qabul qilinishi mumkin. Daosizm, hayotning dastlab bulutsiz ekanligini da'vo qilmaydi, va azob-uqubat faqat bezovta qiluvchi voqea. Har qanday hayotiy hodisaning asosi - o'sish va yo'qotish muvozanati, quvonch va qayg'u, daromad va yo'qotishdir. Bu sizning hayotingizdagi qora va oq rangli chiziqlardan mustaqil ravishda yashashga imkon beradigan har qanday narsalarning ikkilanishini tushunishdir. In-Yan muvozanatining yana bir namoyoni bor: In - passiv boshlanish, tinchlik va aks ettirish; Yan faol va ijodiy kuchdir. Ideal sifatida, bu kuchlar muvozanatni saqlash kerak. Daolar faoliyat yuritish davrlari va hayratlanarli tinchlik inson hayotida muqobil bo'lishi kerak, deb ta'kidlaydi, aks holda uning faoliyati samarasiz bo'ladi. Insonning shaxsiyati In va Yan xususiyatlarini aks ettiradi. Jinsga qaramasdan, erkakning erkak

³⁵³ Бозаров Д. М. Синергетик парадигма. – Т., 2009. –Б. 87.

³⁵⁴ Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. – С. 143.

va erkak sifati bor. Qarama-qarshilik In va Yan o'zgarish jarayonining tashabbuskori bo'lib, asosan, hal qilmaydi³⁵⁵.

Bu ibora Daochilik dunyoqarashning asosiy tamoyilidir, unga ko'ra inson tabiatining nomuvofiqligi narsalarning umumiy tamoyilini aks ettiradi. Daochilikning ko'ra, shaxsning shaxsiyati doimiy ravishda aniqlanmaydi, chunki u insonning U-Sing nima qilayotganiga aylanadi - Xitoy falsafasining asosiy toifalaridan biri; olamning asosiy parametrlarini belgilaydigan besh muddatli tizim. Falsafa bilan bir qatorda, an'anaviy xitoy tibbiyotida, boyluk-amaliyotda, jang san'atlarida va umerologiyada keng qo'llaniladi. U mavjud bo'lgan barcha narsalar va hodisalarning holatini va munosabatlarini tavsiflovchi beshta sinfni (Yog'och, olov, er, metall, suv) o'z ichiga oladi. Elementlarning ketma-ketligi "Shu Ching" kanonida, "Gongkong Fan" bo'limida aniqlanadi. U-Sinning kelib chiqishi quyidagi holatlarning paydo bo'lishidan oldin boshlanadi: Birinchi asrlik xaos (Hun Dun), Infinite (Ji), Great Limit (Tai Ji); In-Yan. Besh unurning ikki asosiy davriy o'zaro ta'siri bor: o'zaro avlod va o'zaro yengil. O'zaro avlod quyidagilardan iborat: Yog'och yong'indan, Yong'in Yerdan tug'iladi, Yer begona o'tadi, Metalldan suv keladi, Suv daraxtdan yashaydi. O'zaro o'zaro kelishuv quyidagicha: Yog'ochlar zabt etilgan Yer, Yer suvni bosib oladi, Suv yutadi, Yong'in mag'lubdir, Metal zabt etadi Yog'ochni³⁵⁶.

Samodagi ruhlar va Shan-di antik davrining eng oliy ruhi, mutlaq uyg'unlik va eng yuqori burchagiga aylanadi. Bu Yanning boshlanishi va ruhni saqlab qolishga yordam beradiganlardir kelajakda unga avlodlar kelishi mumkin bo'lgan individuallikdir. Shan-di - imperatorga, osmonning o'g'liga vakilik qiladi. Bu uyg'unlashtiruvchi va tartibga soluvchi ta'sirga qarama-qarshilik va bir vaqtning o'zida yunning boshlanishi dunyoni Gui kabi ruhlar bilan ifodalaydi, bu betartiblikni, tuzilmaga ega bo'lmagan massani va entropiyani, zararli va yo'q qilishni anglatadi. Bundan tashqari, ruhlar o'zlari va shan-di mo'jizaviy narsalar emas, balki faqat samoviy ruhlar bilan ifodalangan aniq tuzilish va ierarxiya bilan tuzilgan bo'lib, bir massaning abadiy to'qnashuvi (gui ruhlari, shu jumladan, tozalash) ni ifodalaydi.

Dunyoni xaos-tartibga solishning o'zgarishi sifatida tushunishning bunday g'ayrioddiy strukturasi, ba'zi tadqiqotchilarni dunyodagi in'ikoslarning muayyan birlashgan metafosunun borligi haqida gapirishga imkon berdi. Majmuaviy samoviy ierarxiyadan ruhlar tushunchalari nafaqat ob'yektlari, balki imperator-ierarxik birlikning metafoslari ham yotadi: ezoterik dunyoda betartiblik va tartib bu dunyoda doimo aniq tasavvurga ega. In - bu aniq ibtidoiy betartiblik, bu insonning o'z

³⁵⁵ Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. - С. 145.

³⁵⁶ Bao Zhiming, 1990, "Language and World View in Ancient China," *Philosophy East and West*, 40(2): - P. 219.

manbasini (aniqroq, manbaiga) murojaat qilishi. Daochilik nuqtai nazardan xaos, shuningdek, barcha mistik maktablarda ijobiy xarakterga ega, chunki u dunyoning ajralmasligi va birligi ramzidir³⁵⁷. U mohiyatining aniq ta'rifisiz u yerda hech narsa tug'ilmasligi ehtimoli bilan dunyoning tug'ilishidan ko'p emas. Bu hamma narsaning imkoni va uning mutlaq amorfli va noaniqligi bilan hamma narsaga qodirligiga ega. Uning metaforalari "dastlabki kom", "g'orning bo'shlig'ini aks ettirish", "cheksiz" (yi, zi), "abadiy" (syan tien) tushunchalari. Bu yerda bilim va johillik, tug'ilish va o'lim, bo'lish va yo'qligida birlashtirilgan hech qanday shakl va chegarasi bo'lmagan turar joy³⁵⁸. Butun imperatorlik madaniyati - o'zlashtirilgan yon - "asl koma" ning ramziyligiga qarshi. "Nomlarni taqsimlash" va Xitoyning qadimiy mafkuralari va zamonaviy siyosatchilarning aniq qiymatni tartibga solish va yaratish uchun deyarli paranoyak asta-sekinlik bilan bo'lishish uchun yaratilgani in ustidan in tarqalishi tamoyilini amalga oshirishga urinishdan boshqa narsa emas. Shu bilan birga, bu dunyoviy madaniyat prinsipi - bu yerda Yan In ustidan hukmronlik qilmoqda, mistik paradigmadagi In esa In va Yanning muxolifat va bir-birini to'ldirishining yagona natijasidir. Shunday qilib, in-yanning tarkibi odatda mutlaq tartib va mutlaq betartiblik sifatida qabul qilinadigan voqealar almashinishning umuminsoniy shakli bo'lib chiqdi va bu xaos va inning boshlanishi Xitoyning mistik madaniyatining atributlari bo'lib chiqdi. Shuning uchun in bilan bog'liq bo'lgan har bir narsa yashirin bo'lib, ramzlar, raqamli va rangli sehrlar orqali bu dunyoda namoyon bo'lgan. Va natija sifatida mutlaq bo'lmagan mavjudotga teng keladigan sehrlilik sxemaning mavjudligini tushunish kerak edi. In va Yan qadimgi Daoizm falsafasi Daoizm maktabi konsepsiyalari bilan bir qatorda faol yoki erkaklar prinsipi (Yan) va passiv yoki feminen prinsip (In) kabi kuchlarni ikki tomonlama taqsimlashning xitoy timsolidir³⁵⁹.

Sigmada o'xshash chiziq bilan ikkiga bo'lingan aylananing shakli bor; Shunday qilib, hosil bo'linadigan ikkita qism dinamikaga ega, bu esa bo'linish diametr yordamida amalga oshirilayotir. (Yarimning yarmi Yanning quvvatini anglatadi va qorong'u yarim In degan ma'noni anglatadi, ammo har bir yarim yarmi qarama-qarshi yarmidan o'rta qismdan kesilgan doirani o'z ichiga oladi, shuning uchun har birining aksi qarama-qarshilikni o'z ichiga olishi kerakligini anglatadi.) Tabiat va inson yerdan va osmondan tug'ilib, boshlangan paytda, bo'sh havo, bo'shliq,

³⁵⁷ Liu Yiming. *Cultivating the Tao Taoism and Internal Alchemy*//Translated by Fabrizio Pregadio "Masters" Series. - GoldenElixir Press, 2013. - P. 105.

³⁵⁸ Fung Yu-lan, Derk Bodde, tr., *A Short History of Chinese Philosophy*. - New York: Macmillan, 1958.- P 301.

³⁵⁹ Liu Yiming. *Cultivating the Tao Taoism and Internal Alchemy*//Translated by Fabrizio Pregadio "Masters" Series, volume 2. Golden Elixir Press, 2013. - P. 148.

betartiblikdan ajralib turadi, osmonga aylanadi va o'zgaradi; og'ir va loyqa havoni ushlab, Yerni hosil qiladi. Osmon va Yerning eng kichik zarralari bilan bog'lanish, Yan va In, o'zaro ta'sir qiluvchi va o'zaro kuchga ega kuchlar va yomon va yaxshi, sovuq va issiqlik, zulmat va nur tamoyillari yordamida amalga oshiriladi. O'zaro bog'lik va Yan va In bir-birining o'sib borishi, birining, keim esa boshqasining ustunlik bosqichining o'tishida tasvirlangan. Dunyo harakatining cheksiz jarayoni, faollik koinotning shartli markazidagi atrof-muhitning bir-biriga o'xshash doiralarda shakllanadi, bu insonning uyg'unlik hissi, ishonch va tinchlik timsolidir. In (Yanli) va Yan (osmon) to'rt fasl va dunyodagi barcha narsalarni (jonsiz narsalar va jonli mavjudotlar) paydo bo'lishiga olib keladi, ular "hayotiy energiya" ("qi" kitobi, "Ki" - yaponcha)dir.

In-yan falsafiy maktabi vakili ZouYan shunday deydi: Xitoy kosmologiyasida turli dinamikalar mavjud. In va yanga oid kosmologiyada, bu koinot o'zini o'zi yaratgan moddiy energiya qi deb ham yuritiladi. In va yanning ushbu kosmologiyasida qi tashkil etilishi ko'p narsalarni keltirib chiqardi deb ishoniladi. Ushbu shakllarga odamlar kiradi. Ko'p tabiiy er-xotinliklar (yorug'lik va qorong'u, olov va suv, kengayish va qisqarish kabi) in va yan bilan ifodalangan ikkilikning jismoniy namoyon bo'lishi deb hisoblashadi. Ushbu ikkitomonlama an'anaviy xitoy falsafasi va falsafasining ko'plab sohalarida, shuningdek, an'anaviy xitoy tibbiyotida ham asosiy qo'llanmasida, [4] va xitoy jang san'atining turli xil shakllari, masalan, baguajang, taitjukan kabi asosiy tamoyilga asoslanadi. (t'ai chi) va qigong (Chi Kung), shuningdek, I Ching sahifalarida paydo bo'lgan. Bularning bari Osmon irodasi bilan sodir bo'ladi.

In va Yan shovqinlari bir-biriga aylanadigan beshta asosiy elementni ishlab chiqaradi: yog'och, tuproq, suv, olov va metall³⁶⁰. Cheksiz chiziq bilan belgilangan cheksiz osmon³⁶¹; Yer, uning cheklanganligi sababli, kvadrat belgisi bilan tasvirlangan, uning belgisi uchburchak - hayotning muqaddas bir hodisasi - bir qator metamorfozlarni (sehrli belgilar - "gua" belgisi bilan "tushunilgan") - klassik tasvirning markazida dumaloq naqsh shaklida va hayotning "monadaga" mos keladi - In va Yanni bir-birini to'ldiradi³⁶². Ular har qanday o'zgarishlarning birinchi tamoyilidir, "Katta limit" ("Taytsi-zi") ning qo'llab-quvvatlanadigan tuzilishi - ajralmas manba. Yan "ichki" hayot, kelgusi, ijodiy erkak prinsipi sifatida ishlaydi;

³⁶⁰ Зинин С. А. Пять элементов и концепция инь - ян // Количественные методы в изучении истории стран Востока. - М., 1986. - С. 14.

³⁶¹ Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. - С. 149.

³⁶² Hearne James, 1976, A Critical Note on the Cheng-Swain Interpretation of the Chih Wu Lun //Philosophy East and West, 1976, 26 (2). - С. 182.

In - tashqi dunyoga o'xshash, orqaga chekinib, qulab tushish - ikki tomonlama asosning ayolning gipotezasidir. Yan va In - inson tomonidan tushuna oladigan va aql-idrokidan chuqurroq tushunchaga ega bo'lgan narsalarning o'zaro almashinish, bir-birini to'ldirish, o'zaro boyitish, o'zaro bog'lanish, hamma narsaning o'zaro ta'siri - tabiatning asosiy qonunidir.

XULOSA

Shunday qilib, In va Yan nazariyasi miloddan avvalgi 1 ming yillik o'rtalarida paydo bo'lgan. In-yanda falsafasida koinot to'g'risidagi ta'limot katta ahmiyatga ega chunki, Xitoyda qadimdan osmon muqaddas hisoblanib, samoviy jisimlar, koinot, olam, osmon irodasiga sig'inganlar. Samoviy jimlar (ya'ni burjlarni o'rganish) ham koinotning bir bo'lagi sifatida o'rganganlar. Shuningdek, In-Yan falsafasi koinotdagi barcha narsalarning ikkiyoqlama harakatini ramzi ham dir.

REFERENCES

1. Ян Юн. История древнекитайской идеологии / Перевод с китайск. - М., 1957. – 212с.
2. Бозаров Д. М. Синергетик парадигма. – Т., 2009. - 81 б.
3. Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. – С. 143.
4. Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. – С. 145.
5. Bao Zhiming, 1990, "Language and World View in Ancient China," Philosophy East and West, 40(2). - 219 p.
6. Liu Yiming. Cultivating the Tao Taoism and Internal Alchemy//Translated by Fabrizio Pregadio "Masters" Series. - GoldenElixir Press, 2013. - P. 105.
7. Fung Yu-lan, Derk Bodde, tr., A Short History of Chinese Philosophy. - New York: Macmillan, 1958.- P. 301.
8. Liu Yiming. Cultivating the Tao Taoism and Internal Alchemy//Translated by Fabrizio Pregadio "Masters" Series, volume 2. Golden Elixir Press, 2013. – P. 148.
9. Зинин С. А. Пять элементов и концепция инь ян // Количественные методы в изучении истории стран Востока. - М., 1986. - С.14.
10. Го Мо-жо. Философы древнего Китая. - М., 1961. - С . 149.
11. Hearne James. A Critical Note on the Cheng-Swain Interpretation of the Chih Wu Lun //Philosophy East and West, 1976, 26 (2). - С. 182.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ У ПОДРОСТКОВ

Алимова Елена Геннадьевна – соискатель,

Сафоев Нуриддин Салихович –

доктор психологических наук, профессор

Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы понятия механизмы психологической защиты, подростковый кризис, рассмотрены и проанализированы подходы к данной проблеме несколькими авторами.

Ключевые слова: психологическая защита, механизмы, личность.

ABSTRACT

The article analyzes the concepts of psychological defense mechanisms, adolescent crisis, considered and analyzed approaches to this problem by several authors.

Keywords: psychological protection, mechanisms, personality.

ВВЕДЕНИЕ

Специфика психологических защит обычно рассматривается в ряду многих психологических факторов, интересующих ученых (причем, чаще всего, в ситуациях с акцентом на аномальное развитие личности). Неоднозначность оценки феномена психологической защиты связана с различными аспектами его исследования. Краткий анализ теоретических взглядов зарубежных и отечественных психологов на данную проблему позволяет сделать заключение о том, что в настоящее время исследователями получен достаточно объемный теоретический и фактический материал о психологических защитных механизмах, что создало необходимую базу для их дальнейшего изучения.

Изучение защитных механизмов имеет многоплановую историю. Известно, что в отечественной психологии на протяжении некоторого времени понятие психологической защиты даже было вытеснено из сферы научных интересов большинства исследователей только лишь потому, что обнаружено оно было в практике психоанализа.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Между тем на сегодняшний день количество публикаций по данной проблеме увеличивается в геометрической прогрессии. В последние годы все

большее число авторов обращается к изучению феномена психологической защиты как важного неосознаваемого механизма регуляции поведения и деятельности человека. Разработкой проблемы психологической защиты у подростков занимались как отечественные, так и зарубежные психологи (Р.М. Грановская, Ф.В. Бассин, А.Фрэйд, А.Адлер, А.Б.Карпов и др.). Психологическая защита играет важную роль в процессе формирования личности и ее потребностей. Эти механизмы предохраняют сознание личностью отрицательных эмоциональных переживаний, способствуют сохранению психологического гомеостаза, разрешению внутриличностных конфликтов и протекают на бессознательном и подсознательном психологических уровнях. Итак, подростковый кризис — один из самых сложных в онтогенезе. Ребенок находится в ситуации постоянного приспособления к физическим и физиологическим изменениям, переживает «гормональную бурю». В наиболее общем виде можно сказать, подросток как будто все время находится в состоянии стресса, а восстановление личностного равновесия следует считать ведущей характеристикой подросткового возраста. Разумеется, моменты порождения нового обязательно характеризуются состоянием неравновесности, неустойчивости. «Мое тело будто взбесилось», — говорят о себе подростки. В результате сегодня резко возрастает интерес к изучению способов урегулирования состояний подобного рода. Существующие исследования показывают неоднозначность взглядов на эту проблему. В частности, авторы полемизируют по поводу значения для подростков совладающих и защитных способов восстановления личностного равновесия. При том, что перспективность разработки и того и другого направления в отношении подростков признается исследователями единогласно. Мы исходим из допущения о том, что для копинг-стратегий у подростков недостаточно опыта, а значит, «тем, что обеспечивает успешное функционирование основной тенденции жизни» в подростковом возрасте являются именно защиты [1-3].

Первой, кто предложил в качестве предмета рассмотрения типично подростковые защиты, была А. Фрейд. Исследователь отмечала, что наиболее соответствующими подростковой программе развития являются такие защиты, как аскетизм и интеллектуализм. Согласно одной из них — интеллектуализму — подросток находит чувственность «неинтересной». В результате гипертрофия требований моральной чистоты и самодисциплины, вполне положительных самих по себе, влечет за собой искусственную самоизоляцию от окружающих, высокомерие и нетерпимость, за которыми кроется страх

перед жизнью. Идеалом подростка-«аскета» является не просто контроль над своими чувствами, но полное их подавление и активное акцентирование своего презрительного и враждебного отношения ко всякой чувственности. Недовольство своей внешностью и стремление к ее изменению — есть наиболее яркий пример аскетизма в подростковом возрасте. В теоретическом плане А. Фрейд называла аскетизм подавлением всех инстинктивных побуждений. В понимании Анны Фрейд в подростковом возрасте происходит отрицание инстинктов и вытеснение. В случае подросткового аскетизма действует более примитивный и менее сложный механизм, чем при собственно вытеснении; возможно, что первый из них представляет собой особый случай или, скорее, предварительную фазу вытеснения. Внезапное возрастание инстинктивной энергии в пубертатном периоде и в других жизненных периодах усиливает исходный антагонизм между Я и инстинктами до такой степени, что он становится активным защитным механизмом. Если это так, то аскетизм пубертатного периода можно рассматривать не как ряд качественно обусловленных деятельностей вытеснения, а просто как проявление врожденной враждебности между Я и инстинктами, которая неразборчива, первична и примитивна. Также существенное влияние на изучение типично подростковых защит оказала работа Ф. Крамер по разработке метода изучения защитных механизмов у детей. Итогом этой работы стало создание «руководства по защитным механизмам» и подтверждение предположений о появлении различных защит на определенных этапах развития в жизни ребенка. В частности, анализируя возрастной отрезок от 7 до 17 лет, Ф. Крамер установила, что вплоть до старшего подросткового возраста высокой является частота использования проекции с одновременным снижением частоты использования отрицания. Таким образом, наиболее часто употребляемым механизмом по данным Ф. Крамер, является проекция. С одной стороны этот механизм защиты помогает подростку отвергнуть качества, которые он не желает принимать в себе, приписывая их окружающему миру, тем самым укрепляя позицию личности. В то же время, за счет приписывания окружающим мнимых пороков, к ним вырабатывается враждебность и негативный настрой, что способствует усугублению межличностных взаимоотношений и появлению проблем в их построении. Проекция - это процесс, в результате которого внутреннее ошибочно воспринимается как приходящее извне. Происходит термин «проекция» от английского слова «projection» и переводится на русский язык как «выброс». Таким путем

бессознательное, прорываясь через контроль сознания, выбрасывает истинную информацию, по которой можно судить об определенных скрытых, но глобальных психических особенностях и тенденциях личности. У подростка, использующего проекцию часто, как правило, наблюдается недостаточность психологического разграничения собственной личности и окружающего мира, неявное уподобление окружающих людей себе, своему внутреннему миру. Адаптационный процесс, по мнению Ф.Крамер, объединяет психологические защиты и копинг-поведение как механизмы, способствующие удовлетворению индивидуальной потребности в адаптации к реальности. Согласно данному взгляду защитные механизмы рассматриваются как механизмы, которые меняют подлинное восприятие реальности, защищая человека от излишней тревожности, вызванной либо восприятием беспокоящего внешнего события, либо присутствием внутреннего разрушительного психологического состояния. Копинги в данном аспекте понимаются как явные и скрытые действия, предпринимаемые для сокращения или устранения психологического дистресса и стрессовых состояний. Так, и механизмы психологической защиты, и совладающее поведение включаются в единый процесс, который приводит к адаптивным реакциям индивида.

Альфред Адлер был создателем нового направления в психоанализе, которое получило название «индивидуальной психологии». В ее создании, по-видимому, большую роль сыграл тот факт, что сам А. Адлер в детстве тяжело болел и упорно боролся со своими многочисленными недугами. Это определило и выбор профессии. «Индивидуальная психология подчеркивает то обстоятельство, что в детстве у всех духовно несчастных, дурно воспитанных и невротичных натур не было условия для развития социального чувства, и поэтому им недостает мужества, оптимизма, уверенности в своих силах». Адлер описывает две формы защитных механизмов: компенсацию и гиперкомпенсацию. Компенсация проявляется тем, что вместо развития недостающего качества подросток начинает интенсивно развивать тот признак, который у него и так хорошо развит, компенсируя тем самым свой недостаток. Например, хилый подросток, вместо того чтобы развить свои физические данные, начинает интенсивно заниматься шахматами, где у него выявились неплохие способности. В шахматах он достигнет неплохих успехов, но физическое недоразвитие сделает его несчастным. Гиперкомпенсация проявляется тем, что подросток старается развить именно те данные, которые у него слабо развиты. Например, хилый подросток идет в секцию борьбы и

пытается стать драчуном, чтобы отомстить своим обидчикам. Пропорциональное развитие при этом также нередко искажается. В последнее десятилетие в отечественной психологии интерес к изучению психологической защиты подростков существенно усилился. Наиболее известными являются работы Е.Н. Андреевой. В исследованиях Е.Н. Андреевой были получены выводы о наличии одновременно как возрастных, так и половых различий в использовании подростками защит. Было показано, что наиболее часто встречаемыми механизмами психологической защиты у подростков являются механизмы проекции, гиперкомпенсации, вытеснения и регрессии. При этом девочки для ликвидации внешних или внутренних «дефектов», провоцирующих возникновение негативного самоотношения, пытаются реализовать себя в той области, где эти «дефекты» чаще проявляются. В результате девочка-подросток, считающая себя непривлекательной перед сверстниками и мечтающая стать более красивой, будет подолгу проводить время у зеркала, примеряя модную одежду, используя обширную палитру косметических средств, или читать множество молодежных журналов и перенимать из них необходимую информацию. Такого рода случаи, когда человек полностью уходит в определенную деятельность или занятие, которое в результате становится основным в ущерб другим, носят название компенсации, а в тех случаях, когда этот уход делает другие занятия абсолютно невозможными, диагностируется механизм «гиперкомпенсации». Обычно механизмы типа компенсации являются заменой неразделенных чувств, неуверенности в себе и в конечном счете ведут к тому, что человек может обнаружить в избранной деятельности выдающиеся результаты. Так, ребенок с плохим зрением может стать впоследствии выдающимся художником, как Демосфен стал прекрасным оратором. Но поскольку другие стороны его личности не получают развития, то, несмотря на общественную ценность этих результатов, сам человек может страдать. Как защитный механизм Компенсация — это онтологически самый поздний и когнитивно сложный механизм. Мальчики для поддержания самоотношения на прежнем уровне пытаются «забывать» истинные и неприятные для них причины случившихся событий, подменяя их на ложные, но «безболезненные». Так проявляется защитный механизм вытеснения. Проекция и регрессия, согласно Е.Н. Андреевой, различий по фактору пола не имеют. Регрессия — это механизм защиты, который в психоанализе признается механизмом не просто наиболее характерным подросткам, но и единственно допустимым для сопровождения

подросткового развития. Он представляет собой возвращение к примитивным, ранним, связанным с детством, формам реагирования и типам поведения после того, как был достигнут новый уровень компетентности. Этот относительно простой механизм может длиться как несколько мгновений, так и гораздо дольше. Специфика регрессивных защитных механизмов состоит в преобладании пассивной позиции и свидетельствует о неуверенности в принятии собственных решений. Ее актуализация создает иллюзию снятия с себя ответственности за решение своих проблем благодаря привычной позиции маленького, и потому характеризует инфантильную личность.

Изучая защитные механизмы подростков, В.Г. Каменская и С.В. Зверева получили аналогичные данные. Ведущим механизмом защиты у подростков является проекция. Исследователями также было установлено достоверно высокое значение, свидетельствующее о частом использовании подростками такого защитного механизма, как рационализация. Рационализация — осознание и использование только выгодной информации или той части информации, которая характеризует поведение как правильное и социально одобряемое. Собственно понятие «рационализация» введено Э. Джонсом в 1908 году. Сущность этого механизма заключается в том, что человек сначала действует в ответ на неосознаваемые мотивы, а после действия выдвигает различные предполагаемые причины для объяснения поведения. В целом, рационализация связывается с особенностями мышления, согласно которым решение принимается путем «фильтрации» информации в соответствии с основными правилами между «должен» и «нельзя» и получением нужного в данный момент заключения для оправдания своего поступка (наличие доводов, доказательств, оправданий необходимости именно такой, а не иной формы поведения). При этом в мышлении используется только та часть воспринимаемой информации, благодаря которой собственное поведение предстает как хорошо контролируемое и не противоречащее объективным обстоятельствам

Следующее распространенное исследование защитных механизмов подростков было организовано А.Б. Карповым. Обследуя юношей и девушек подросткового и раннеюношеского периодов онтогенеза, в возрасте от 14 до 22 лет, он установил, что в первую тройку наиболее выраженных у них защит входит интеллектуализация, располагаясь в одном ряду с проекцией и замещением.

Интеллектуализация — это своеобразная попытка уйти из эмоционально угрожающей ситуации путем ее отстраненного обсуждения в абстрактных, интеллектуализированных терминах. Систематически использующие интеллектуализацию индивиды оставляют впечатление эмоционально холодных, машиноподобных и отчужденных в межличностных отношениях, склонных к сохранению психической дистанции между собой и другими. Интересно отметить, что по своей сути интеллектуализация имеет сходные черты с рационализацией. И тот и другой механизмы являются следствием интеллектуальных процессов. Между тем в случае действия рационализации весь подбор фактов личностью направлен на доказательство утверждения или отрицания цели, в то время как при действии интеллектуализации — ее ценности. Рационализация в большей степени связана с мотивацией, интеллектуализация — с логико-перцептивным компонентом психологической защиты. Рационализация — это псевдоразумное объяснение человеком своих желаний, поступков, в действительности вызванных причинами, признание которых грозило бы личности потерей самоуважения. Интеллектуализация — это нейтрализация эмоции. Основная задача рационализации — найти весомые доказательства, оправдывающие неверные поступки личности, а интеллектуализации — обосновать свое бездействие, поставив его причины в зависимость от объективных условий. Интеллектуализация развивается уже в раннем подростковом возрасте для анализа содержания эмоций ожидания, предвидения, боязни пережить разочарования. Образование механизма принято соотносить с фрустрацией, связанной с неудачами в конкуренции со сверстниками. У подростков часто недостаточность социальных контактов служит основой для чрезмерного фантазирования и интеллектуализирования, наряду с тем, что абстрактные дискуссии и рассуждения на религиозные и философские темы позволяют эффективно избегать конкретных телесных переживаний или конфликтных чувств и идей. Разумеется, это не попытка разрешить задачу, поставленную реальностью, а скорее, способ снятия напряжения, настороженного отношения к аффективным процессам и перевод их на уровень абстрактного мышления. Поэтому у подростков романтический взгляд на любовь сочетается с неразборчивостью связей, эмпатия в процессе рассуждения — с реальным безразличием к близким, к окружающим людям [4-5].

Е.С. Романова считает, что защитные механизмы имеют следующие общие свойства: они действуют в подсознании, индивид не осознает, что с ним

происходит, они отрицают, искажают или фальсифицируют действительность; они реализуются в ситуации конфликта, фрустрации, психотравмы, стресса. Цель психологической защиты – снижение эмоциональной напряженности и предотвращение дезорганизации поведения, сознания и психики в целом. Надо заметить, что в исследовании психологических защит у подростков старшего возраста, проведенном Е.С.Романовой и Л.Р.Гребенниковым, выделено четыре механизма защиты, которые используются подростками значительно выше нормы: отрицание, регрессия, проекция и реактивное образование. Полученные результаты авторы связывают с ростом уровня тревожности и повышением неуверенности в себе, что характерно для развивающейся личности в подростковом возрасте. В другом исследовании, проведенном Е.С.Романовой, где механизмы защит выявлялись у лиц, осужденных за правонарушения, было показано, что осужденные за хулиганские действия сверхнормативно обращаются к отрицанию, подавлению, проекции и замещению.

По результатам исследования защитных механизмов в раннем юношеском возрасте Т.В. Тулупьевой были сделаны несколько важных выводов [6]:

В юношеском возрасте выражены все основные виды психологической защиты. Преобладающими видами защиты по интенсивности являются: проекция и рационализация. Другие виды психологической защиты — компенсация, отрицание, регрессия, замещение, реактивное образование, вытеснение — представлены менее интенсивно.

Возрастная динамика механизмов психологической защиты для различных механизмов протекает по-разному. При переходе от подросткового к раннему юношескому возрасту статистически достоверно уменьшается интенсивность вытеснения, а интенсивность реактивного образования и компенсации увеличивается. Для таких защитных механизмов, как регрессия и компенсация возраст 16 лет является периодом перелома их интенсивности: до 16 лет идет увеличение интенсивности этих видов защиты, после 16 лет — снижение [7].

Половые различия в интенсивности психологической защиты проявляются в том, что для юношей наиболее характерен такой защитный механизм, как вытеснение. Для девушек более характерны реактивное образование и компенсация.

Существует половая дифференциация выраженности некоторых личностных особенностей. Девушки в целом более общительны, чувствительны, конформны и менее доминантны. Юноши, в свою очередь,

характеризуются большей эмоциональной устойчивостью, доминантностью и меньшей чувствительностью и напряженностью.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В статье проанализированы механизмы психологической защиты у подростков, рассмотрены и проанализированы подходы к данной проблеме несколькими авторами. Ключевые слова: психологическая защита, механизмы, личность. В виду нестабильности современного общества, высоких темпов развития процессов, происходящих в стране, человеку необходимо постоянно приспосабливаться, адаптироваться к новым условиям жизни. Поэтому исследование психологических механизмов защиты у подростков набирает все большую популярность. Феномен психологической защиты в подростковом возрасте имеет высокую практическую и теоретическую значимость, о чем говорит заинтересованность данным явлением большинства направлений психологии и психотерапии.

Теоретический анализ психологических защит у подростков позволяет сделать вывод о том, что до настоящего времени она остается дискуссионной.

REFERENCES

1. Грановская Р.М., Березная И.Я. Интуиция и искусственный интеллект. 1991.
2. Грановская Р.М., Никольская И.М. Защита личности: психологические механизмы. 1998.
3. Tommaso Boldrini, Gabriele Lo Buglio, Guido Giovanardi, Vittorio Lingiardi, Silvia Salcuni. Defense Mechanisms in Adolescents at High Risk of Developing Psychosis: An Empirical Investigation. // Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome 2020; volume 23:4-15.
4. Vorkapic, S.T. (2006). Ten-item Personality Inventory: A Validation Study on a Croatian Adult Sample. [Electronic version]. The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences, 192-202. Retrieved from: https://www.futureacademy.org.uk/files/images/upload/20-iccsbs_3453_Full%20text.pdf
5. Бассин Ф.В. Проблемы бессознательного (о неосознаваемых формах высшей нервной деятельности). 1968.
6. Тулупьева Т.В. Психологическая защита и особенности личности в юношеском возрасте. 2001.
7. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. 1995.

ИССЛЕДОВАНИЕ СЕТЕВОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

 <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-1345-1353>

Шораимов Хусанбой Уктамбоевич

Преподаватель кафедры «Систематическое и прикладное программирование», Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммеда аль-Харезми,

khusan@shoraimov.uz

Шербекова Фируза Абдурашитовна

Преподаватель Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммеда аль-Харезми,

fsherbekova@jmail.com

Джангазова Кумринисо Абдулвахобовна

Преподаватель Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммеда аль-Харезми,

kumri5544@mail.ru

Ганиходжаева Дилфуза Зиявутдиновна -

Старший преподаватель Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммеда аль-Харезми,

ganihodjayeva@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Связность и открытость компьютерной сети значительно облегчают совместное использование ресурсов. Однако вместе с ростом популярности и расширением областей использования сети становятся заметными несанкционированный доступ, кража сетевых данных, хакерские атаки, вирусные атаки и ряд проблем сетевой информационной безопасности. В этом документе основное внимание уделяется необходимости законодательства, защищающего сетевую информационную безопасность, существующим правилам, а также принципам проектирования системы сетевой информационной безопасности, а также дополнительно исследуются меры предосторожности в отношении сетевой информационной безопасности.

Ключевые слова: *сетевая информационная безопасность, законодательство, принципы проектирования превентивные меры.*

ABSTRACT

The connectivity and openness of a computer network greatly facilitates the sharing of resources. However, along with the growing popularity and expansion of the areas of use of the network, unauthorized access, theft of network data, hacker attacks, virus attacks and a number of network information security problems are becoming noticeable. This paper focuses on the need for legislation to protect network information security, existing regulations, and network information security system design principles, and further explores network information security precautions.

Keywords: *network information security, legislation, design principles, preventive measures.*

ВВЕДЕНИЕ

Быстрое развитие и широкое использование Интернета привели людей в совершенно новый информационный век. Интернет, который сильно повлиял и изменил образ жизни людей, проникает в политику, экономику и все общество. От правительства, предприятий до любого человека зависимость от киберпространства становится все более и более естественной. Нормальная работа интернета является залогом общественного порядка, и, как следствие, безопасность информации в Интернете становится очень важным вопросом. Тем более, что в «призме» Откровения все правительства считают сетевую информационную безопасность главным приоритетом.

В июне 2013 года Washington Post и Guardian раскрыли некоторую конфиденциальную информацию о проекте агентства национальной безопасности. Проект под кодовым названием «PRISM» был опубликован подрядчиком АНБ Эдвардом Сноуденом, который охарактеризовал масштабы массового сбора данных как «опасную» и «преступную» деятельность. На этом основании тайное поведение правительства США, использующего большие многонациональные сетевые группы для наблюдения за частной сетевой информацией людей, было разоблачено и представлено общественности. Разоблачение проекта "PRISM" встревожило правительства всего мира, и это заставило их серьезно отнестись к сетевой информационной безопасности.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Сетевая информационная безопасность - это всеобъемлющая дисциплина, связанная с информатикой, сетевыми технологиями, коммуникационными технологиями, технологиями информационной безопасности, технологиями

паролей, прикладной математикой, информатикой и другими междисциплинарными дисциплинами. Его целью является защита данных компьютерного оборудования, программного обеспечения и системы от изменения, раскрытия, уничтожения, а также поддержание нормальной работы сетевой системы.

Необходимость законодательства для защиты сетевой информационной безопасности и существующие законы и правила

А. Необходимость законодательства для защиты сетевой информационной безопасности

В современном мире сетевой информации время от времени происходит ряд событий, связанных с сетевой информационной безопасностью, таких как несанкционированный доступ, нарушение целостности данных, глушение работы системы, передача вируса по сети, прослушивание линий, незаконное раскрытие и использование личной информации, а также онлайн-мошенничество. Следующие аспекты, от коммерческой тайны и управления до личной жизни и собственности, а также национальной безопасности и развития, находятся под серьезной угрозой. Законодательство для защиты безопасности сетевой информации является обязательным.

Каждый несет ответственность за обеспечение безопасности сетевой информации, и действия должны основываться на законе и мерах безопасности. Каждый имеет право пользоваться Интернетом и в то же время должен нести соответствующие обязанности. В сетевом мире люди также должны придерживаться морали и справедливости, не должны нарушать другие права и интересы или нарушать работу сети просто в корыстных целях. Сетевое законодательство и гражданские права тесно связаны между собой. С большой уместностью это способствует очищению сетевой среды для положительной роли сети. При осуществлении радикального решения сетевых проблем должна быть создана общая система механизма защиты информации.

В целом нынешние правовые нормы, связанные с защитой сетевой информации, относительно слабы и отстают, значительно отстают от требований развития информатизации нашей страны и обеспечения законных прав и интересов граждан в сетевой деятельности. Его следует дополнительно улучшить.

Принцип построения сетевой системы защиты информации

В соответствии с национальными общими правилами безопасности построение сетевой системы информационной безопасности должно следовать следующим принципам.

А. Принцип честности

Прежде всего, проектирование системы информационной безопасности компьютерной сети следует начинать со всей перспективы. Он должен следовать принципу общей безопасности, всесторонне рассматривая каждый объект и каждое звено, которое охватывает безопасность информационной сети, избегая возникновения дефектов и слабых звеньев, создавая совершенную систему сетевой безопасности. В частности, следует внимательно рассмотреть следующие аспекты: правовая политика, система управления (рабочий процесс, обучение персонала, техническое обслуживание и т. д.), технические меры защиты (технология распознавания, контроль доступа, шифрование, защита от вирусов и т. д.). Система защиты информации сети должна включать в себя механизм защиты безопасности, механизм мониторинга безопасности и механизм восстановления безопасности.

В. Принцип последовательности и стандартизации

Принцип непротиворечивости в основном относится к непротиворечивости системы сетевой информационной безопасности требованиям сетевой безопасности. Дизайн системы безопасности, сетевая аутентификация и работа должны быть оснащены стандартизированными мерами безопасности.

С. Принцип периодичности

В связи с изменением времени, среды и средств сетевых атак система защиты сетевой информации не могла стоять на месте, приобретая периодические характеристики. Соответствующая базовая система безопасности должна основываться на изменяющейся ситуации в сети, а дополнительные защитные меры должны быть усилены при обновлении изменений.

Д. Принцип практичности

Практичность или работоспособность следует учитывать при разработке системы защиты сетевой информации. Требование к уровню компьютерных знаний пользователя может быть не слишком высоким. Вычурный дизайн не будет выгодно популяризировать и применять.

Е. Принцип иерархии

Чтобы удовлетворить фактические потребности для различных уровней сети, безопасность системы сетевой информационной безопасности должна быть выровнена в соответствии с различными объектами, такими как классификация разрешений на операции пользователей (индивидуальные и групповые), классификация архитектуры реализации системы (прикладной уровень, сетевой уровень), канальный уровень и др.), классификация конфиденциальности информации (совершенно секретно, конфиденциально, секретно).

Г. Принцип многократной защиты

Система сетевой информационной безопасности должна устанавливать множественную защиту, чтобы играть защитную роль при возникновении нарушений сетевой информационной безопасности и, в конечном итоге, предотвращать ее нарушение. Когда значительная защитная мера не работает, можно инициировать другой уровень, чтобы избежать или минимизировать потери.

Меры предосторожности в отношении сетевой информационной безопасности

Меры предосторожности в отношении сетевой информационной безопасности касаются технологий, персонала и руководства. Далее основное внимание уделяется техническим аспектам превентивных мер.

А. Технология брандмауэра

Технология брандмауэра относится к изоляции между локальной сетью и системой защиты внешней сети. Он устанавливает шлюз безопасности между Интернетом и Интранетом, чтобы блокировать вторжение из внешней сети. Это контроль порога связи с обеих сторон.

Брандмауэр — очень эффективная модель сетевой безопасности в Интернете, с помощью которой можно изолировать зону риска и зону безопасности от соединения. Только безопасная и проверенная информация может быть доступна. Технология брандмауэра обычно основана на технологии фильтрации пакетов, а стандарт фильтрации пакетов формулируется на основе политики безопасности. В настоящее время основной брандмауэр включает в себя брандмауэр с фильтром пакетов, прокси-брандмауэр и комплексный брандмауэр. Полный комплект системы брандмауэра состоит из защиты маршрутизатора и прокси-сервера. Брандмауэр с фильтром пакетов относится к фильтру пакетов или фильтру пакетов с группировкой данных. Принцип и технологию фильтрации пакетов можно рассматривать как основу различных

сетевых брандмауэров. Прокси-брандмауэр — это изолированная точка интрасети и экстрасети, играющая роль мониторинга и изоляции от коммуникационного потока прикладного уровня. Комплексный межсетевой экран используется совместно с фильтрацией пакетов и прокси-сервисом.

Роль раннего брандмауэра заключается в защите хоста и усилении контроля доступа. Тем не менее, текущий брандмауэр разработан с функциями шифрования, дешифрования, сжатия, распаковки и других. Это повысило безопасность сетевой информации.

В. Технология обнаружения вторжений

В отношении сетевых вторжений технология обнаружения вторжений имеет важное значение. Брандмауэр просто пытается противостоять захватчикам. Трудно найти попытки вторжения и успешное вторжение, но технология обнаружения вторжений эффективно восполняет пробелы. Технология обнаружения сетевых вторжений может обнаруживать вторжение и попытку вторжения, своевременно предупреждая пользователей для предотвращения вторжения. Тип системы обнаружения вторжений можно разделить на хост-систему обнаружения вторжений, сетевую систему обнаружения вторжений и распределенную систему обнаружения вторжений в зависимости от источника.

С. Технология шифрования данных

Используя цифровой метод для реорганизации данных, технология шифрования данных делает невозможным восстановление исходной информации другими лицами, кроме законных посетителей. Применение технологии шифрования данных является ядром сетевой информационной безопасности, а парольные средства обеспечивают надежную гарантию. Цифровая подпись и аутентификация на основе пароля являются одними из основных методов обеспечения целостности информации. Появление технологии шифрования гарантирует глобальную электронную коммерцию, что делает возможным создание электронной торговой системы на базе Интернета.

Д. Управление доступом в сеть

Контроль доступа к сети является одной из основных стратегий сетевой безопасности и защиты, включая различные методы контроля, такие как доступ к сети, разрешения, каталог и свойства. Одним из средств управления допуском в Сеть является аутентификация личности. Это один из видов проверки согласованности, в основном включающий основу аутентификации, систему аутентификации и требования безопасности. Вход в сеть — это первый этап

контроля доступа к сети, обычно посредством проверки учетной записи пользователя и пароля для контроля несанкционированного доступа. Учетные записи пользователей и пароли должны быть строго регламентированы, например: пароль и номер учетной записи должны быть достаточно длинными; цифры и буквы (с учетом регистра) или символы должны быть смешаны; избегайте использования общего цифрового пароля в качестве номера дня рождения или идентификационного номера; Пароль должен быть максимально сложным и регулярно обновляться, чтобы предотвратить его кражу. В настоящее время широко используемая технология идентификации в основном основана на системе аутентификации, авторизации и управления (AAA) RADIUS. Второй метод управления доступом в сеть — это контроль доступа. Он управляет субъектом какого-либо объекта с помощью силы. Контроль доступа включает тип идентификации данных, контроль доступа, контроль типа, ограничения персонала и анализ рисков. Технология контроля доступа и аутентификации обычно используется вместе, предоставляя разные полномочия для разных идентификаторов пользователей для достижения разных уровней безопасности управления классификацией информации.

Е. Виртуальная частная сеть (VPN)

Функции виртуальной частной сети: создание выделенной сети в общедоступной сети; осуществлять зашифрованную связь. Он широко используется в корпоративной сети. Функции VPN-шлюза основаны на шифровании пакетов и преобразовании целевого адреса для осуществления удаленного доступа. VPN имеет множество классификаций, в основном классифицируемых в соответствии с соглашением, и может быть реализован через сервер, оборудование, программное обеспечение и так далее. VPN устанавливает специальное логическое соединение через общедоступную сеть, позволяя пользователям получать доступ во внутреннюю сеть из разных мест с теми же ресурсами, что и при локальном доступе, не беспокоясь о проблеме утечки.

Ф. Резервное копирование и восстановление базы данных

Информационная безопасность сети требует тщательной подготовки. Чтобы профилактика была на первом месте, пользователи должны выработать привычку создавать резервные копии важных данных в любое время и обращать внимание на то, чтобы система работала все время. Резервное копирование и восстановление базы данных — важная операция администратора базы данных для обеспечения безопасности и целостности

данных. Резервное копирование — это эффективный способ восстановления базы данных, но восстановление — это восстановление исходных данных после аварии с использованием резервной копии.

Помимо мер технической защиты очень важна профилактика со стороны персонала и руководства. Персонал должен быть обучен безопасности сетевой информации, чтобы предотвращать компьютерные преступления и повышать осведомленность о предотвращении. На уровне управления необходимо установить полную систему управления сетевой информационной безопасностью. Компьютерные комнаты, файлы, контроль, эксплуатация и техническое обслуживание должны быть строго разделены для организации труда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сетевая информационная безопасность представляет собой сложную системную инженерию, включающую в себя законодательную защиту, персонал, технологии, оборудование, управление и другие аспекты факторов. Система защиты информации в сети должна быть настроена как единое целое. Сетевая информационная безопасность представляет собой комбинацию технологии брандмауэра, шифрования данных и контроля доступа, чтобы сформировать полный набор скоординированной системы защиты сетевой безопасности. Помимо технологий, нам необходимо усилить управление, усовершенствовать законодательство по сетевой информационной безопасности, повысить интенсивность правоприменения и сформулировать соответствующие стандарты безопасности. Благодаря вышеуказанным мерам сеть может лучше служить человеческому обществу.

REFERENCES

1. Daoyuan. Hu, Network Technology Tutorial. Beijing: Tsinghua University Press, 2015.
2. Shibin. Zhang, Network Security Technology. Beijing: Tsinghua University Press, 2015.
3. Tianjie. Cao, Computer System Security. Beijing: Higher Education Press, 2013.
4. Maozhi. Xu, Introduction to Information Security. Beijing: Posts and Telecom Press, 2017.
5. V. Vargas, A. Syed, A. Mohammad, and M. N. Halgamuge, "Pentaho and Jaspersoft: A Comparative Study of Business Intelligence Open Source Tools

---

Processing Big Data to Evaluate Performances", Int. Journal of Advanced Computer Science and Applications (IJACSA), vol 7, no 10, pp. 20-29, November 2016.

6. N. Nissim, R. Moskovitch, L. Rokach and Y. Elovici, "Detecting unknown computer worm activity via support vector machines and active learning", Pattern Analysis and Applications, vol 15, no. 4, pp. 459-475, 2017.

7. P. Szor, "The art of computer virus research and defense", Pearson Education, 2017.

8. A. Aziz, U.S. Patent No. 8, Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office, pp. 516,593, 2013.

9. M. E. Newman, S. Forrest, J. Balthrop, "Email networks and the spread of computer viruses", Physical Review E, vol. 66, no. 3, 2012.

10. F. Cohen, "Computer viruses: theory and experiments", Computers & security, vol. 6, no. 1, pp. 22-35. 2017.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ПО ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ ВНЕШНЕТОРГОВОГО РЕЖИМА К ВСТУПЛЕНИЮ В ВТО

Саидмусаев Жасурбек Гофур угли

Магистрант Ташкентского государственного юридического университета:

Медиация и альтернативные методы разрешения споров

+99890-926-73-76

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об особенностях процесса совершенствование законодательства Республики Узбекистан по либерализации внешнеторгового режима к вступлению в ВТО, его общей характеристике, которая является наиболее популярным институтом по рассмотрению споров, экономическая взаимозависимость государств вследствие быстрого расширения взаимных потоков товаров и капиталов, растущего обмена услугами и технологиями превратила мировую экономику в более или менее целостную экономическую систему, связующим звеном в которой стала международная торговля товарами и услугами и движение капитала.

Ключевые слова: *Узбекистан, регламент, либерализации, устные или письменные инструкции, уведомление, ВТО, внешнеторговый режим.*

ANNOTATSIYA

Maqolada JSTga a'zo bo'lish uchun tashqi savdo rejimini liberallashtirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunchiligini takomillashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, nizolarni hal qilishning eng mashhur instituti bo'lgan umumiy tavsifi, tovarlar va kapitalning o'zaro oqimlarini jadal kengaytirish, xizmatlar va texnologiyalar almashinuvining o'sib borishi tufayli davlatlarning iqtisodiy o'zaro bog'liqligi jahon iqtisodiyotini ko'proq yoki kamroq integral iqtisodiy tizimga aylantiradi.

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, tartibga solish, erkinlashtirish, og'zaki yoki yozma ko'rsatmalar, bildirishnoma, JST, tashqi savdo rejimi.*

ABSTRACT

The article describes the features of the process of improving the legislation of the Republic of Uzbekistan on the liberalization of the foreign trade regime for accession to the WTO, its general characteristic, which is the most popular institution for dispute resolution, the economic interdependence of states due to the rapid expansion of mutual flows of goods and capital, the growing exchange of

services and technologies has turned the world economy into a more or less integral economic system, the link in which international trade in goods and services and the movement of capital.

Keywords: *Uzbekistan, regulation, liberalization, oral or written instructions, notification, WTO, foreign trade regime.*

ВВЕДЕНИЕ

Последние десятилетия в сфере международной торговли произошли существенные изменения. Таким образом, вступление в ВТО стало одним из важнейших и необходимых факторов экономического роста. Общеизвестно, что главная цель Республики Узбекистан сегодня - улучшение экономической ситуации в стране, создание благоприятного экономического и инвестиционного климата в стране, а также обеспечение благосостояния населения путем поддержки бизнеса. Для достижения этих целей одна из важнейших задач, стоящих сегодня перед Республикой Узбекистан - стать полноправным членом Всемирной торговой организации. Это потому, что Всемирная торговая организация - единственная международная организация, которая регулирует правила международной торговли во всем мире. Однако среди ученых и экспертов в области международной торговли обсуждается вопрос о том, готов ли Узбекистан вступить во Всемирную торговую организацию и что Всемирная торговая организация (ВТО) предоставит узбекской экономике.

Объект и предмет исследования. Объектом исследования в магистерской диссертации выступает ВТО как основной инструмент системы регулирования международной торговли. Предметом исследования служат новые явления теоретических и практических аспектов совершенствования ВТО в условиях глобализации мировой экономики.

Цель и задачи исследования. Целью работы является исследование роли, места и тенденций развития ВТО с точки зрения всестороннего анализа вступления нашей республики в эту организацию. Требование применения национального режима, которое является одним из основных условий ВТО, подразумевает те же требования к иностранным товарам и услугам, что и к национальным товарам. Это условие должно быть тайно изучено соответствующими министерствами. В противном случае промышленники Узбекистана могут пострадать в результате обострения конкуренции на внутреннем рынке. В то же время необходимо глубоко изучить рынки

зарубежных стран, а также принять меры для эффективного использования политики национального режима. Зарубежный опыт показал, что при вступлении в ВТО целесообразно продолжить реализацию избирательной протекционистской политики, повысить конкурентоспособность отечественных производителей и использовать переговоры для укрепления экономики республики.

Степень изученности проблемы. При исследовании сущности, свойств и принципов системы об особенностях процесса совершенствование законодательства к ВТО диссертантом были учтены и использованы аналитические материалы таких авторов как Питер Ван Де Бош., Батурина В.В., Хасбулатов Г.В. В своей исследовательской работе они уделили особое внимание деятельности Всемирной Торговой Организации, ее роли и значению в международной торговле, а также вопросам присоединения к этой организации. В отечественной литературе достаточно подробно изучены теоретические аспекты средств мирного разрешения международных споров, в особенности судебного разбирательства. Способам разрешения межгосударственных споров посвящены работы отечественных ученых: Назарова Г.Г., Халилов Х., Эштаев А., Хакимов Н.З., Салихова Н., Бободжонов Б.Р.; Ю.Т. Додобоев Н., Зуфарова Н.А. и другие [1, с-565.]. Отличительные черты и свойства систем разрешения споров в отдельных областях международного сотрудничества были изучены и отраслевые аспекты данной проблемы.

Методы исследования. В статье использовались сравнительный, аналитический и доктринальный методы.

Следует отметить, что **Утверждение состава Межведомственной комиссии по работе с Всемирной торговой организацией Кабинета Министров Республики Узбекистан от 24 декабря 2018 года.** В соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан ведется многопрофильная работа по вступлению нашей страны во Всемирную торговую организацию.

По мнению экспертов, членство в этой организации не только создаст инвестиционный климат в стране, но и увеличит экспортный потенциал. Сегодня наша страна пытается занять свое место на международном рынке. Когда Узбекистан присоединяется к ВТО, он получает льготы по определенным положениям соглашений ВТО. Также возможно согласование

компенсационных мер, если существует вероятность ухудшения платежного баланса.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Тактика и стратегия в переговорном процессе должны основываться на тщательном изучении опыта стран - членов ВТО. Многие страны расширяют существующие определения перед вступлением в ВТО. После вступления в ВТО страна не сможет в одностороннем порядке повышать тарифы [2, с-470.]. Основная цель переговорной стратегии - внести первоначальные предложения о преимуществах и обязательствах республики. В то же время, исходя из своих приоритетов и преимуществ, наша страна должна отстаивать свою позицию в двусторонних переговорах с каждым членом ВТО. В связи с этим особое внимание следует уделить определению объема льгот и обязательств, ведь недостаточное внимание к этим вопросам может негативно сказаться на экономике республики [3, с-170.].

Членство во Всемирной торговой организации приносит странам - членам экономические выгоды. Что касается положительных сторон членства в организации, то экономический интерес в первую очередь, поможет снять барьеры для взаимной торговли, мирное разрешение экономических споров в социальной и политической ситуации в стране окажет положительное влияние на уровень жизни населения, повышение уровня жизни населения, предоставление людям возможности потреблять качественные продукты, либеральная торговля увеличит доход страны окажет положительное влияние на занятость, снизит накладные расходы на торговлю, для потребителей служит снижению затрат на национальную продукцию за счет экспортируемой продукции, увеличить объем отечественного производства, анализируя процессы происходящие в международной торговле следует отметить, что либерализация является ее основным направлением. Значительное снижение таможенных пошлин, устранение многих ограничений, квот и других барьеров создадут равные возможности [4, с-29.].

28.01.2022 г. Согласно по № УП-60 «О СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА НА 2022 — 2026 ГОДЫ» главным делом вступление во Всемирную торговую организацию и проведение переговоров с государствами-членами Всемирной торговой организации. Повышение потенциала специалистов Узбекистана в области Всемирной торговой организации и многосторонней торговой системы. Разработка

соответствующих предложений по приведению национального законодательства в сферах технического регулирования, санитарных и фитосанитарных мер и защиты интеллектуальной собственности в соответствии с требованиями соглашений Всемирной торговой организации. Изучение влияния членства Узбекистана во Всемирную торговую организацию на сферы металлургии, текстиля, пищевую промышленность, производство автомобилей. Изучение влияния на национальную экономику членства Узбекистана во Всемирную торговую организацию. Развитие системы защиты нетарифными мерами внутреннего рынка согласно правилам Всемирной торговой организации. Разработка мер поддержки и субсидирования экспорта согласно правилам Всемирной торговой организации.

Подписаны соглашения со следующими странами об избежание двойного налогообложения во внешней политике Республики Узбекистан.

Таблица

Список стран

1	Австрия	14.06.2000 г.	28	Литва	18.02.2002 г.
2	Азербайджан	27.05.1996г.	29	Люксембург	02.07.1997
3	Смотреть	05.06.2009	30	Малайзия	06.10.1997
4	Беларусь	22.12.1994 г.	31	Молдова	30.03.1995 г.
5	Бельгия	14.11.1996 г.	32	Голландия	18.10.2001.
6	Болгария	24.11.2003.	33	ОАЭ	26.10.2007 г.
7	Британия	15.10.1993 г.	34	Оман	30.04.2009 г.
8	Венгрия	17.04.2008.	35	Пакистан	22.05.1995 г.
9	Вьетнам	28.04.1996 г.	36	Польша	11.01.1995.
10	Германия	07.09.1999	37	Россия	02.03.1994 г.
11	Греция	01.04.1997 г.	38	Румыния	06.06.1996.
12	Грузия	28.05.1996 г.	39	Саудовская Аравия	18.11.2008
13	Израиль	15.09.1998 г.	40	Сингапур	24.07.2001.
14	Индия	29.07.1993 г.	41	Словакия	6.04. 2002 г.
15	Индонезия	27.08.1996 г.	42	Словения	11.02.2002.
16	Иордания	23.11.2010	43	Таиланд	23.04.1999 г.
17	Иран	26.04.2002 г.	44	Туркменистан	16.01.1996 г.
18	Ирландия	11.07.2012.	45	Турция	08.05.1996.

19	Испания	08.07.2013.	46	Украина	10.11.1994 г.
20	Италия	21.11.2000 г.	47	Финляндия	09.04.1998 г.
21	Казахстан	12.06.1996 г.	48	Франция	22.04.1996 г.
22	Канада	17.06.1999 г.	49	Чехия	02.03.2000 г.
23	Китай	03.07.1996.	50	Швейцария	03.04.2002 г.
24	Ю. Корея	11.02.1998 г.	51	Эстония	28.09.2012.
25	Кувейт	19.01.2004.	52	Япония	18.01.1986.
26	Кыргызстан	24.12.1996 г.	53	Таджикистан	09.03.2018.
27	Латвия	03.07.1998.	54	Египет	05.09.2018.

Если мы станем членом ВТО, мы должны придерживаться национального режима, и поэтому естественно, что мы опасаемся, что наши хозяйствующие субъекты окажутся в сложной ситуации. Однако после вступления в ВТО мы также должны принять меры, чтобы воспользоваться национальными режимами ее государств-членов и тем самым компенсировать наши потери [5, с-43.].

Практическая необходимость проведения разумной политики протекционизма заставляет по-новому взглянуть на проблему вступления Узбекистана в ВТО. Безусловно, полноценное членство в этой организации позволит Узбекистану участвовать в многостороннем регулировании мировой торговли и поможет снять серьезные барьеры на пути продвижения отечественных товаров на рынки других стран. По этой причине необходимость вступления в ВТО в качестве члена в целом не вызывает споров. В то же время определенные условия вступления в данную организацию требуют тщательного изучения. Также, с точки зрения второй стороны, Узбекистан, присоединившись к ВТО, будет вынужден снизить таможенную пошлину, отменить льготы по таможенным платежам, что в конечном итоге приведет к дальнейшему расколу рынка, банкротству части предприятий и отраслей и обострению социальной ситуации, что приведет к последствиям, несопоставимым с выгодами от членства в ВТО. Конечно, мы также должны внимательно относиться к этим мнениям и соображениям и изучать каждый случай.

Вступление в ВТО само по себе не должно быть отдельной целью, следует обратить внимание на то, что для нас важны не сроки вступления в ВТО, а условия вступления в ВТО. Продолжая переговоры с ВТО, следует использовать время для повышения конкурентоспособности отечественных

производителей и усиления защиты отдельных секторов внутреннего рынка. В свою очередь, для переговоров необходимо иметь четкое представление о приоритетах государственной структурной политики на ближайшие годы, а также о программе совершенствования механизма регулирования импорта и поддержки экспорта, в том числе продуктов и услуг интеллектуального труда. Опираясь на такие представления, можно четко обозначить границы допустимых уступок с целью присоединения к Всемирному торговому сообществу. Также будет целесообразным детальный расчет общего эффекта (прибыли и убытков) от каждого шага на пути к сближению национальных и международных норм регулирования оборота товаров и услуг. Среди специалистов распространено мнение о высокой степени открытости рынков стран-членов ВТО, при которой средний уровень их барьеров определения традиционно оценивается в пределах 5-7%. Именно этот уровень определяет средний уровень защищенности внутренних рынков стран рассматриваемой организации, и именно на него должна ориентироваться страна, стремящаяся стать полноправным членом ВТО.

Узбекистан при вступлении в ВТО получает льготы по некоторым правилам соглашений ВТО. Кроме того, если есть вероятность ухудшения платежного баланса, можно также добиться применения компенсационных мер путем переговоров. Требование о применении национального режима, являющееся одним из основных условий ВТО, предусматривает предъявление к иностранным товарам и услугам таких же требований, как и к национальным товарам. Данное условие должно быть тщательно изучено в соответствующих министерствах. В противном случае узбекские промышленники могут пострадать из-за усиления конкуренции на внутреннем рынке. Вместе с тем необходимо глубоко изучить рынки зарубежных стран и принять меры по эффективному использованию политики национального режима.

Зарубежный опыт показал, что при вступлении в ВТО целесообразно продолжить реализацию селективной политики протекционизма, использовать переговоры для повышения конкурентоспособности национальных производителей и укрепления экономики республики. В ходе переговоров тактика и стратегия должны строиться на основе тщательного изучения опыта стран-участниц ВТО. Многие страны увеличивают существующие определения до вступления в ВТО. Потому что, вступив в ВТО, страна не сможет в одностороннем порядке повысить тарифы. Основной целью стратегии переговоров является внесение первоначальных предложений по уступкам и

обязательствам Республики. При этом республика, исходя из своих приоритетов и преимуществ, должна отстаивать свою позицию в ходе двусторонних переговоров с каждым членом ВТО.

Сложность системы права ВТО еще усиливается многочисленными отсылками к другим международным соглашениям и общепризнанным нормам общего международного права. Нормы, составляющие право ВТО, с одной стороны, образуют единую систему [6, с-58.]. С другой стороны, разнообразие компонентов, регулирующих отношения между членами ВТО, настолько велико, что в литературе говорят о его «мозаичности». Разнообразие источников права ВТО делает его применение как членами, так и органами разрешения споров, весьма непростым делом. Использование права ВТО осложняется его характерной особенностью - оно имеет «пакетный» характер, то есть государство, присоединяющееся к ВТО, должно принять на себя все содержащиеся в нем обязательства, и не имеет права выбора, какое обычно действует в договорном праве. «Пакетный подход» в ВТО выражается в нескольких формах: в единстве правового регулирования; в учете особых интересов разных групп государств; в виде развитой концепции «устойчивого развития». В праве ВТО идея «пакета» должна устранить перекося, образовавшийся во время действия ГАТТ, когда некоторые государства получали только преимущества в силу распространения на них принципа наибольшего благоприятствования [7, с-79.].

Одним из важнейших условий присоединения новых государств к ВТО является приведение национального законодательства и практики регулирования внешнеэкономической деятельности в соответствие с условиями пакета соглашений уругвайского раунда. На заключительном этапе присоединения пакет документов, согласованный рабочей группой и утвержденный Генеральным советом, будет ратифицирован национальным законодательным органом страны присоединения [8, с-90.]. После этого перечисленные обязательства становятся частью ВТО и национального законодательства, при этом государство получает статус члена ВТО. Вступление в ВТО открывает перед Узбекистаном целый ряд возможностей для вхождения в мировое хозяйство. Но вступление в ВТО означает принятие его условий. Поэтому Узбекистан должен стать членом с учетом своих национальных интересов.

Поскольку Узбекистан является страной с переходной рыночной экономикой, он имеет право пользоваться рядом льгот в процессе вступления в

ВТО. Для вступления в ВТО Узбекистан должен принять условия следующих соглашений, принятых в рамках ВТО:

- 1) общее соглашение о свободной торговле и определениях (ГАТТ);
- 2) генеральное соглашение о торговле услугами (ГАТС);
- 3) соглашение о торговых аспектах интеллектуальной собственности;
- 4) сельскохозяйственное соглашение;
- 5) соглашение о санитарных и фитосанитарных мерах;
- 6) сделка купли - продажи инвестиционного актива;
- 7) соглашение о применении статьи VI ГАТТ (антидемпинговое соглашение);
- 8) Соглашение о применении статьи VII ГАТТ (соглашение о таможенной оценке);
- 9) сделки с одеждой и текстильными товарами;
- 10) соглашение о технических барьерах в электронной торговле;
- 11) соглашение об инспекции перед перегрузкой;
- 12) соглашение о лицензировании импорта;
- 13) соглашение по государственным субсидиям и компенсационным мерам.

Нам необходимо углубить реформу системы денежного обращения в банковском секторе. Потому что наша банковская система не ориентирована на сильных клиентов. Примером этого является то, что доля основного оборота иностранных компаний в нашей стране принадлежит иностранным банкам. Нам, как и в зарубежных странах, необходимо специализироваться на банках и налаживать качественные услуги, а также повышать уровень надежности. Если мы не создадим прозрачную систему защиты прав собственности во всех регионах страны, рыночная экономика не будет развиваться, сюда не пойдут инвесторы. Сегодня условия, созданные для предприятий, не равны. Это одно из самых больших препятствий на пути развития конкуренции. А конкуренция - двигатель рыночной экономики. Мы не можем двигаться вперед, если не создадим развитую конкурентную среду. Нам необходимо создать в стране такую среду, в которой потребители смогут найти самое доступное качество и цену в любое время и в любом месте.

ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

ВТО предполагает наличие собственного эффективного механизма разрешения споров между странами-членами, основанного на положениях

соглашения ГАТТ-47. Однако система разрешения споров в рамках ГАТТ нуждалась в реформе, и остро стояла проблема адекватного регулирования процедуры. **Вступление Узбекистана в ВТО приносит республике следующие выгоды:**

1. Введение в эффективную систему разрешения конфликтов. Членство в ВТО также означает что, если государство - член нарушает правила ВТО в ущерб Узбекистану, к Узбекистану будет применяться справедливая и эффективная процедура решения вопроса в Органе по разрешению споров ВТО.

2. Большое влияние на универсальность торговую систему. В отличие от отдельных двусторонних переговоров Узбекистана с торговыми партнерами, Всемирная Торговая Организация оказывает значительное влияние на функционирование многосторонней торговой системы в Узбекистане благодаря своей способности достигаться в других торговых комитетах и подкомитетах ВТО.

3. Уменьшение государственной бюрократии. Чтобы стать членом ВТО, Узбекистану необходимо снять многие существующие правовые и нормативные ограничения на внешнеторговые операции и упростить другие методы со всеми существующими режимами торговых режимов. Это приводит к значительному сокращению количества необходимых документов и количества государственных служащих, управляющих различными аспектами существующей системы. Правительство Узбекистана сможет перераспределить ресурсы, используемые для этих задач, на другие приоритеты что в свою очередь приведет к более эффективному использованию государственного бюджета.

4. Увеличение доходов государственного бюджета. Членство в ВТО имеет большой потенциал для значительного увеличения доходов Узбекистана. В то же время это увеличивает доходы бюджета с учетом государственных таможенных пошлин (рост продаж) и налогов (рост деловой активности). Если иностранные инвесторы знают, что Узбекистан является членом ВТО или находится в процессе присоединения, они будут уверены, что вкладывают деньги в Узбекистан. Вступление Узбекистана в ВТО приведет к пересмотру многих законов, поправкам или созданию новых законов, а также многим двусторонним и многосторонним межправительственным соглашениям и договорам с зарубежными странами требует изменений. Некоторые из этих изменений и дополнений следует принять независимо от содержания переговоров о вступлении в ВТО. Это относится к безусловным обязательствам

любой присоединяющейся страны, таким как обеспечение национального режима импорта товаров, единообразия гарантий или ограничений доступа на узбекский рынок.

Таким образом, вступление Узбекистана в ВТО напрямую связано со следующими преимуществами:

- Доступ к зарубежным рынкам: членство в ВТО обеспечивает свободный доступ к национальным товарам и услугам на рынках более 150 стран;

- Относительно стабильная внешнеторговая среда: относительно стабильная внешнеторговая среда была создана между государствами-членами из-за ограниченной способности стран-членов ВТО отказаться от своих обязательств. Способствует развитию внешнеторговой политики государства, перспективам, планам, повышает его устойчивость;

- Защита от незаконной торговли некоторыми товарами: правила ВТО запрещают и принимают соответствующие меры для защиты от незаконных средств внешней торговли, таких как субсидии и демпинг;

- Относительно стабильная, удобная и заранее спланированная среда для иностранных инвесторов, имеющих доступ к оборудованию и технологиям;

- Увеличение продаж и, как следствие, производства и занятости. Беспрепятственный выход на внешние рынки увеличит объем экспорта узбекских товаров и услуг, что позволит более эффективно удовлетворять потребности потребителей в дешевых товарах на мировом рынке;

- Присоединение к эффективной системе разрешения споров: Узбекистан будет иметь возможность разрешать споры справедливо и эффективно в Органе по разрешению споров ВТО в случае ущерба, причиненного нарушением правил ВТО любой страной;

REFERENCES

1. Международное экономическое право. Учебник. Ответственный редактор ЮФН, проф. Г.Юлдашева // Коллектив авторов. - Т.: Издательство ТГУ, 2019. с.565.;
2. Право международных организаций. Учебное пособие. Ответственный редактор ЯФД, профессор Мухаммеджанов А.З. // Коллектив авторов. - Т.: Издательство ТГУ, 2019. с 470.
3. Сибатян А.С. Международные торговые споры в ГАТТ/ВТО: избранные решения (1952-2005гг.) - М., Волтерс Клувер. 2006. с 170.

Дополнительная литература:

4. Право ВТО: теория и практика применения. Монография/под редакцией Л.П. Ануфриевой. М. 2016. с 29.
5. Смбатьян А.С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. – М., Статут 2012. с 43.
6. Зенкин И.В. Право Всемирной торговой организации/ Учебное пособие по праву ВТО. - М.: Международные отношения, 2017. с 58.
7. Данилова Е.В. ВТО: регулирование торговли услугами. - М.:Академкнига, 2003. с 79.
8. Шумилов В.М. Всемирная торговая организация: право и система, 2015. с 90.

DINIY TASHKILOTLAR TO‘G‘RISIDAGI QONUNCHILIKNI BUZISHNING JINOIY-HUQUQIY JIHATLARI

Obidova Umida Miryunus qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Jinoyat qo‘nunchiligini qo‘llash nazariyasi
va amaliyoti” mutaxassisligi magistranti
E-mail: obidovaumida@mail.ru
+998949280414

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada vijdon erkinligini kafolatlovchi tuzilma sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan diniy tashkilotlarning huquqiy maqomi, uning diniy ehtiyojlarni qondirishdagi o‘rni, huquqlari hamda majburiyatlari tahlil qilingan. Bundan tashqari, diniy tashkilotlar faoliyatining huquqiy asoslari, diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonunchilik hamda ularni buzganlik uchun javobgarlik masalalari o‘rganilgan. Maqolada milliy jinoyat qonunchiligimizning tegishli masala bo‘yicha amaldagi holati, rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi qiyosiy tahlil qilingan holda o‘rganilgan.

***Kalit so‘zlar:** diniy tashkilot, vijdon erkinligi, diniy marosim, diniy konfessiya, diniy ta’lim muassasasi.*

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ НАЗНАЧЕНИЯ НАРУШЕНИЙ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О РЕЛИГИОЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Обидова Умида Мирюнус кизи,
Ташкентский государственный юридический
университет, магистр теории и практики уголовного права
эл.почты: obidovaumida@mail.ru
+998949280414

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется правовой статус религиозных организаций, их роль, права и обязанности в удовлетворении религиозных потребностей, которые важны как структура, гарантирующая свободу совести. Кроме того, были изучены правовые основы деятельности религиозных организаций, законодательство о религиозных организациях и вопросы ответственности за их нарушение. В статье рассматривается современное состояние нашего отечественного уголовного законодательства

по актуальной проблеме с проведением сравнительного анализа опыта развитых зарубежных стран.

Ключевые слова: религиозная организация, свобода совести, религиозный обряд, религиозное вероисповедание, религиозное образовательное учреждение.

CRIMINAL LEGAL ASSIGNMENTS OF VIOLATIONS OF LEGISLATION ON RELIGIOUS ORGANIZATIONS

Obidova Umida Miryunus kizi

Tashkent State Law University, Master's degree in Theory and Practice of
Criminal Law

e-mail: obidovaumida@mail.ru

+998949280414

ABSTRACT

This article analyzes the legal status of religious organizations, their role, rights and obligations in meeting religious needs, which are important as a structure that guarantees freedom of conscience. In addition, the legal framework for the activities of religious organizations, the legislation on religious organizations and the issues of liability for their violation were studied. The article examines the current state of national criminal law on the relevant issue, a comparative analysis of the experience of developed countries.

Keywords: religious organization, freedom of conscience, religious ceremony, religious denomination, religious educational institution.

KIRISH

Vijdon erkinligi bu fuqarolarning xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik bo'yicha kafolatlangan konstitutsiyaviy huquqidir. Fuqaro dinga, dinga e'tiqod qilishga yoki e'tiqod qilmaslikka, ibodatlarda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda ishtirok etishga yoki ishtirok etmaslikka, diniy ta'lim olishga nisbatan o'z munosabatini belgilayotganda uni u yoki bu tarzda majburlashga yo'l qo'yilmaydi [1]. Fuqarolarning vijdon erkinligini kafolatlovchi tuzilmalardan biri diniy tashkilotlar hisoblanadi.

Diniy tashkilotlar deganda ixtiyoriy, teng huquqli, diniy ehtiyojlarni birgalikda qondirish yoki qondirishga ko'maklashish maqsadida tuziladigan va diniy marosimlarni ado etish asosida ish ko'radigan o'z-o'zini boshqaruvchi uyushma tushuniladi. 2021 yil 5 iyuldagi O'RQ-699-sonli "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasiga ko'ra, diniy tashkilot —

fuqarolarning belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan, birgalikda dinga e'tiqod qilish, ibodat qilish, diniy rasm-rusumlar va marosimlarni bajarish maqsadida tashkil etilgan, daromad (foйда) olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z ishtirokchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlamaydigan ko'ngilli birlashmasi (mahalliy diniy tashkilot, diniy ta'lim muassasasi va diniy tashkilotlarning O'zbekiston Respublikasi bo'yicha markaziy boshqaruv organi).

Fuqaroning biror diniy tashkilotga a'zoligi uning boshqa shaxslar bilan tengligini cheklab qo'ymaydi. Diniy tashkilotlardagi eng muhim belgi - o'zini o'zi boshqarishi va davlatdan ajratilganligi. Bunda shunisi ahamiyatliki, agar diniy tashkilot faoliyati qonunchilikka zid kelsagina, davlat tashkilotning ichki aqidaviy ishlariga aralashishni boshlaydi, o'shandagina ular o'rtasidagi chegara buziladi.

Diniy tashkilotlar tashkil topish, ish yuritish, xodimlarni tanlash, tayinlash va almashtirish huquqiga ega. Ular o'z ustavlari asosida faoliyat yuritadi. O'zbekiston Musulmonlari idorasi, Rus pravoslav cherkovining Toshkent va O'rta Osiyo Yeparxiyasi, masjidlar, cherkovlar, o'quv yurtlari, mahalliy tashkilotlar o'z boshqaruv organlariga ega va ular ierarxiya tizimida tashkil topgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har qanday uyushma diniy tashkilot sifatida Adliya vazirligi (respublika) va viloyat tuman shahar (hududiy) adliya boshqarmalari tomonidan ro'yxata olinib, yuridik shaxsga aylanadi.

Boshqa tuzilmalarga o'xshab diniy tashkilotlarning ham bir qator majburiyatlari bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, ushbu Qonun, boshqa qonunchilik hujjatlari talablariga va o'z ustavi qoidalariga rioya etishi; ibodat qilish, diniy rasm-rusumlar yoki marosimlar uchun mo'ljallangan joylarda qulay shart-sharoitlar yaratishi; diniy tashkilot egaligida (foydalanishida) bo'lgan moddiy madaniy meros ob'ektlarining but saqlanishini ta'minlashi, bunda madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonunchilikda nazarda tutilgan talablarni majburiy tartibda bajarishi, arxitektura yodgorliklarini restavratsiya qilish bo'yicha loyiha hujjatlari asosida qurilish va ta'mirlash ishlarini amalga oshirishi; adliya organlarini tadbirlar (konferensiyalar, seminarlar va boshqalar, bundan diniy rasm-rusumlar va marosimlar mustasno) erkin o'tkazilishida ko'maklashish uchun ularning o'tkazilishi to'g'risida xabardor etishi; adliya organlarini rahbar organning tarkibi o'zgarganligi to'g'risida ushbu qaror qabul qilingan kundan e'tiboran bir oy ichida xabardor qilishi; adliya organlariga o'zining

o'tgan yilgi faoliyati to'g'risida belgilangan shaklda har yili axborot taqdim etishi shart.

Diniy tashkilotlar o'z faoliyatini qonunchilikka muvofiq mustaqil ravishda amalga oshiradi.

Diniy tashkilotlar davlat organlarining g'ayriqonuniy qarorlari, ular mansabdor shaxslarining diniy tashkilotlar huquqlari va erkinliklarini buzuvchi harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga murojaat qilganda davlat bojini to'lashdan ozod etilganligi davlatimizda diniy tuzilmalarga keng imkoniyat va yengillik berilganligidan dalolat beradi.

Shu o'rinda xorijiy davlatlar tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Kanadada din erkinligi "Kanada Inson huquqlari va erkinliklari xartiyasi" va "Kanadaning Inson huquqlari to'g'risidagi qonuni" bilan himoyalangan[2]. Inson huquqlari bo'yicha federal va provinsiya qonunlari diniy sabablarga ko'ra kamsitishni taqiqlaydi. Shuningdek, qonun diniy guruhlarini ro'yxatdan o'tkazishni talab qilmaydi. Agarda diniy tashkilot notijorat tashkilot sifatida ro'yxatdan o'tishni istasa, Kanada daromad agentligining xayriya ishlari bo'limida ro'yxatdan o'tkaziladi va diniy guruhlariga soliqdan ozodlik maqomi beriladi. Soliqdan ozodlik maqomiga ega bo'lish va uni saqlab qolish uchun guruh siyosiy bo'lmagan bo'lishi va davriy tekshiruvlardan o'tishi kerak. Bundan tashqari, ruhoniylar azolariga turli federal imtiyozlar beriladi, jumladan, soliq kodeksi bo'yicha uy-joy imtiyozlari [3]. Soliqdan ozod qilingan diniy guruhlariga xayr-ehson qilgan fuqarolar federal daromad solig'i chegirmalariga ega bo'lish huquqini beruvchi federal soliq kvitansiyasini oladilar.

Kanadada diniy ta'lim beruvchi tashkilotlar uchun ham bir qancha qulayliklar yaratilgan. Jumladan, 6 ta viloyat o'z hududida joylashgan diniy maktablarni to'liq yoki qisman moliyalashtiradi. Yaponiya davlatida esa din erkinligi Konstitutsiyaning o'zidayoq kafolatlangan. Davlatdan esa diniy ta'lim berish yoki boshqa diniy faoliyat bilan shug'ullanishdan tiyilish talab qilingan[4]. O'z navbatida, diniy tashkilotlarga har qanday siyosiy hokimiyatni amalga oshirish taqiqlangan. Hukumat diniy guruhlardan ro'yxatdan o'tish yoki ariza berishni talab qilmaydi. Agar diniy guruh qonunchilikdagi qoidalarni buzsa, hokimiyat diniy korporatsiyaning notijorat faoliyatini bir yilgacha to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

Germaniyada diniy va mafkuraviy jamoalarga Germaniya Konstitutsiyasining 4-moddasida alohida asosiy huquqlar berilgan. Nafaqat xristian cherkovlari, asosan Rim-katolik cherkovi va protestant cherkovi, balki iudaizm, islom va buddizm kabi dunyoning buyuk dinlari jamoalari hamda Baxay va Iegova kabi kichikroq diniy

jamoalar ham ushbu himoya ostida rivojlangan. Bu xilma-xillik Germaniyada har bir kishi o‘z manaviy uyini topishini taminlaydi.

Germaniya hukumati cherkovlar va boshqa diniy jamoalarni diniy erkinlik berish orqali himoya qiladi. Bundan tashqari, hukumat qonunchiligida diniy va mafkuraviy jamoalar uchun ko‘plab maxsus qoidalar va imtiyozlar nazarda tutilgan. Ulardan eng mashhuri va eng muhimi – xayriya va soliqdan ozod qilingan tashkilot maqomini berishdir. Germaniya soliq organlari tomonidan etirof etilgan xayriya tashkiloti sifatida diniy tashkilot ko‘pgina soliqlarga (masalan, korporativ daromad solig‘i, savdo solig‘i, ko‘chmas mulk solig‘i va boshqalar) javobgar bo‘lmasdan ishlashi mumkin.

Diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonunchilik hamda ularni buzganlik uchun javobgarlik masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, Jinoyat kodeksining 145-moddasida vijdon erkinligini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Moddaning birinchi qismiga ko‘ra, diniy tashkilotning qonuniy faoliyatiga yoki diniy marosimlarni o‘tkazishga to‘sqinlik qilish bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoxud uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

“Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risida”gi xalqaro Paktning 18-moddasi 1-qismi va “Inson huquqlari umumiy Deklaratsiyasi”ning 18-moddasi bir-biridan farq qilmaydi va 145-modda ham shu halqaro hujjatlarga muvofiq ravishda O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga kiritilgan.

Mazkur modda O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 maydagi qonuniga ko‘ra Jinoyat kodeksiga kiritilgan. Mazkur moddada nazarda tutilgan jinoyat o‘ziga hos hususiyatga ega bo‘lib, uch qismdan iborat bo‘lgan modda 3 hil ob’ektga zarar yetishini ko‘rsatadi. Masalan, diniy tashkilotning qonuniy faoliyatiga yoki diniy marosimlarni o‘tkazishga to‘sqinlik qilishda jinoyat ob’ekti - diniy tashkilotlarning qonuniy faoliyati,

voyaga yetmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish, xuddi shuningdek ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o‘rnini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o‘qitishda — fuqarolarning hoxlagan dinga e’tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e’tiqod qilmaslik huquqi bo‘lsa,

fuqarolarning o‘z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishlariga yoki fuqarolik burchlarini bajarishlariga to‘sqinlik qilish bilan, dindorlardan majburiy yig‘im undirish va soliq olish bilan yoxud shaxsning sha’ni va obro‘cini kamsituvchi chora-tadbirlar qo‘llash bilan yoki diniy ta’lim olishda hamda fuqaro dinga nisbatan, dinga

e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikka nisbatan, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka nisbatan o'z munosabatini belgilayotgan paytda majburlash bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish, shuningdek diniy marosimlar o'tkazishni tashkil etish shaxs badaniga yengil yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazilishda— fuqarolarning sog'lig'i hisoblanadi.

Mazkur moddada nazarda tutilgan jinoyatning ob'ektiv tomonini tahlil qilganda aytish kerakki, diniy marosimlarni o'tkazishga to'sqinlik qilish uchun moddaning birinchi qismida javobgarlik belgilangan.

Diniy marosim diniy ye'tiqod, ibodatning amaldagi ko'rinishi, barcha dinning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Qadimda odamlar g'ayritabiiy kuchlarga turli marosimlar orqali ijobiy yoki salbiy ta'sir yetish mumkin deb hisoblaganlar. Islom dinida aqiqa, amri ma'ruf, xatna, ro'za tutish va ramazon hayiti, qurbonlik qilish va qurbon hayiti, namoz, haj, janoza, sunnat, nikoh, dafn kabi diniy marosimlar bor. Yahudiylikda — ibodat, shanba kuni, tug'ilish, diniy balog'at, nikoh va dafn marosimlari alohida o'rin tutadi. Xristian dini marosimlari misteriyalar ta'sirida shakllangan va asosan Iso Masiq shaxsi bilan bog'liq. Xristianlikdagi pravoslav va katoliklar yetti sirli marosim — cho'qintirish, non va vino totish, hushbo'y moy surish, badanni yog'lash, nikoh, tavba-tazarru va kashishlik (rohiblikka qabul qilish)ni tan oladilar. Protestantlar yesa faqat cho'qintirish, non va vino totish marosimini ye'tirof qiladilar. Buddizmida yertalabki va kechki ibodat, monaxlarga oziq-ovqat keltirish, tiyilish kuni, dunyoga kelish va balog'atga yetishini nishonlash, nikoh, yangi uyga ko'chish, ajdodlarni xotirlash va dafn marosimlari mavjud.

Diniy marosimlarda qatnashish fuqarolarning xususiy ishidir va hech qanday huquqiy munosabatlarni keltirib chiqarmaydi. Diniy marosimlar ibodatxonalarda, diniy tashkilot muassasalarida, ziyoratgohlarda, qabristonlarda, fuqarolarning xonadonlari va uylarida o'tkaziladi.

Moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan diniy marosimlarni o'tkazishga to'sqinlik qilish uchun javobgarlikda aynan qayerda o'tkazilayotgan diniy marosim ekanligi ko'rsatilmagan. Demak, qayerda bo'lishidan qat'iy nazar, uyda yoki diniy tashkilot hududida bo'lishidan qat'iy nazar, diniy marosimlarni o'tkazishga to'sqinlik qiluvchi hatti-harakatlar – marosim o'tkazishga yo'l qo'ymaslik uchun javobgarlik belgilangan.

Voyaga yetmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish har xil usullar orqali amalga oshirilishi mumkin. Masalan, bolaga pul taklif qilish, yaxshigina moddiy manfaatdorlik, biror garoyib yoki qimmat buyum sovg'a qilish. Jalb etishning aynan qanday usulda amalga oshirilishi qonunchilik tomonidan cheklanmaganligi sababli

qaysi usulda amalga oshirilsa ham javobgarlik keltirib chiqaradi. Bunda bolani diniy tashkilotga jalb etishda bolaning ixtiyoriy rozi bo'lganligi yoki bo'lmasligi ahamiyatga ega emas.

Lekin dinga o'qitish bundan farqli bo'lib, shaxsni voyaga yetmagan bolalarni dinga o'qitishda ayblab javobgarlikka tortish uchun voyaga yetmagan bolaning ixtiyoriga yoki ota-onasi ixtiyoriga zid ravishda bo'lishi javobgarlikning zaruriy sharti hisoblanadi. Agar ota-onani roziligi bilan bolani dinga o'qitilsa, hech qanday javobgarlik keltirib chiqarmaydi.

Moddaning 3-qismiga nazar tashlaydigan bo'lsak, fuqarolarning o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishlariga yoki fuqarolik burchlarini bajarishlariga to'sqinlik qilish bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish deganda masalan biror diniy tashkilot rahbari fuqaroni o'zining fuqarolik burchini bajarishga to'sqinlik qilsa javobgarlik keltirib chiqaradi. Fuqarolik burchlari deganda masalan soliq va mahalliy yig'implarni to'lash (Konstitutsiyasi 51-modda), O'zbekiston Respublikasini himoya qilish (52-modda) kabi burchlarini keltirish mumkin. Fikrimizcha, shaxsni harbiy xizmatga ketishiga to'sqinlik qilib, majburan dinga yo'naltirish ham aynan fuqarolik burchlarini bajarishlariga to'sqinlik qilish bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish hisoblanadi.

Bugungi kunda diniy tashkilotlarga bo'lgan e'tibor - fuqarolarning vijdon erkinligi huquqini ta'minlash maqsadida amalga oshirilmoqda. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida so'nggi 3 yil davomida diniy bag'rikenglikni ta'minlash sohasida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi.

BMT Bosh Assambleyasi 2018 yil 12 dekabrda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasini qabul qildi. Hujjat loyihasini O'zbekiston ishlab chiqqan edi BMTning barcha a'zo davlatlari loyihani ma'qullashdi. Rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017 yilning sentyabr oyida BMT Bosh assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan.

2018 yil 16 apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3668-sonli Qaroriga muvofiq Qo'mita huzurida faoliyat yuritadigan jamoyatchilik-maslahat organi hisoblanmish konfessiya ishlari bo'yicha Kengashning yangi tarkibi tasdiqlanib kengash tarkibi 9 tadan 17 ta a'zoga - O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi. [5].

2019 yil 4 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4436-sonli qaroriga muvofiq Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning Ishki ishlar vazirligi O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi O‘zbekiston xotin-qizlar qo‘mitasi va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha Respublika kengashi bilan jamiyatda vijdon erkinligi va diniy-ma’rifiy muhit barqarorligi kafolatlarini ta’minlash maqsadida mustahkam va doimiy hamkorlikni nazarda tutuvchi yangi tizim joriy etildi.

Ayni paytda davlatimizda ja’mi 2276 ta diniy tashkilot, 16 ta diniy konfessiya faoliyat yuritib kelmoqda. Shulardan 2093 tasi musulmon tashkiloti, 166 ta xristian tashkiloti, 8 ta yahudiy jamoasi, 6 ta Buxoriylik jamiyati, 1 ta krishnachilar jamiyati va 1 ta budda ibodatxonasi shuningdek, O‘zbekiston konfessiyalararo Bibliya jamiyati ham faoliyat ko‘rsatmoqda. [6].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonunchilikni buzishning jinoiy-huquqiy jihatlari tahlili jarayonida amaldagi Jinoyat Kodeksining 145-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan diniy marosimlarni o‘tkazishga to‘sqinlik qilish uchun javobgarlikda aynan qayerda o‘tkazilayotgan diniy marosim ekanligi ko‘rsatilmagan. Demak, qayerda bo‘lishidan qat’iy nazar, uyda yoki diniy tashkilot hududida o‘tkazilayotgan bo‘lishidan qat’iy nazar, diniy marosimlarni o‘tkazishga to‘sqinlik qiluvchi hatti-harakatlar – marosim o‘tkazishga yo‘l qo‘ymaslik uchun javobgarlik belgilangan. Lekin qonun chiqaruvchi diniy marosimlarni o‘tkazish boshqa shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga putur etkazmasligi lozimligini inobatga olgan holda, normaga aniqlik kiritishi, javobgarlik keltirib chiqarish uchun shaxs qonun hujjatlariga rioya etgan holda o‘tkazilayotgan diniy marosimga to‘sqinlik qilishini aniqlashtirishi lozim.

Ikkinchidan, shaxsni voyaga yetmagan bolalarni dinga o‘qitishda ayblab javobgarlikka tortish uchun voyaga yetmagan bolaning ixtiyoriga yoki ota-onasi ixtiyoriga zid ravishda bo‘lishi javobgarlikning zaruriy sharti hisoblanadi. Demak, agar ota-onani roziligi bilan bola dinga o‘qitilsa, hech qanday javobgarlik keltirib chiqarmaydi. Vaholanki, ba’zi ota-onalarning soddaligi yoki dinni chuqur bilmasligi o‘zi bilan birga bolasining ham har hil oqimlarga kirib ketishiga sabab bo‘layotganligi ayni haqiqat. Shuning uchun mazkur normaga o‘zgartirish kiritish, ota-onaning ixtiyori va roziligi masalasini dinga o‘qitish asosi sifatidan chiqarish maqsadga muvofiq bo‘lardi.

REFERENCES

1. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni., 4-modda. Toshkent sh., 2021 yil 5 iyul, O‘RQ-699-son.
2. <https://settlement.org>
3. <https://www.state.gov>
4. <https://www.jstor.org>
5. <https://uz.wikisko.ru>
6. <https://www.strategy.uz>

MEDIATSIYANING ASOSIY TURLARI VA MODELLARI

Xabibullayev Davlatjon Yulchiboyevich,

Toshkent davlat yuridik universiteti kafedra mudiri,
yuridik fanlar nomzodi, professor

Djalilov Javohir Tulkinovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti magistri

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola orqali hozirda keng tarqalgan nizolarni muqobil usulda hal qilishning turlaridan biri bo'lgan mediatsiyasining ko'p qo'llaniladigan turlari, Mediatsiyaning turli modellari va ularni amaliyotda qo'llash xususiyatlarining qiyosiy tahlili berilgan. Shuningdek, ma'lum bir turdagi nizolarga nisbatan mediatsiyaning qaysi turini qo'llash samarali natija berishiga oid doktrinial qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mediatsiya, mediatsiya turlari, mediatsiya modellari, umumlashtirilgan mediatsiya modellari.

BASIC TYPES AND MODELS OF MEDIATION

Khabibullayev Davlatjon Yulchiboyevich,

Head of the Department of Tashkent State University of Law,
Candidate of Law, professor

Djalilov Javokhir Tulkinovich,

Master of Tashkent State University of Law,

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of the most common types of mediation, one of the most common types of alternative dispute resolution, different models of mediation and their application in practice. Doctrinal views on which type of mediation is most effective in dealing with a particular type of conflict are also analyzed.

Keywords: mediation, types of mediation, mediation models, generalized mediation models.

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ И МОДЕЛИ МЕДИАЦИИ

Хабибуллаев Давлатжон Юлчибоевич,

Заведующий кафедрой Ташкентского государственного
юридического университета,

кандидат юридических наук, профессор

Джалилов Жавохир Тулкинович,

Магистр Ташкентского государственного юридического университета,

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительный анализ наиболее часто используемых видов медиации, одного из самых распространенных видов альтернативного разрешения споров, различных моделей медиации и особенностей их применения на практике. Также анализируются доктринальные взгляды на то, какой вид медиации наиболее эффективен при разрешении того или иного вида конфликта.

***Ключевые слова:** посредничество, виды посредничества, модели посредничества, обобщенные модели посредничества.*

KIRISH

Mediatsiya faoliyati ijtimoiy amaliyotning turli sohalarida qo'llaniladi. Jamiyatdagi mediatsiya faoliyati avvallari davlat va jamoat tuzilmalarining tomonlarni yarashtirish, nizo va nizolarni hal etish funksiyasi bilan bog'liq bo'lsa, turli mulkchilik shaklidagi tashkilot va muassasalarda bu funktsiya rahbarlar va jamoat tashkilotlari, mehnat jamoalari tomonidan amalga oshirilgan. Zamonaviy sharoitda o'zining murakkabligi, mehnat zichligi va uni amalga oshirish uchun maxsus vakolatlarga bo'lgan ehtiyoj tufayli bu funktsiya izolyatsiya qilingan va mustaqil kasbiy faoliyatga bo'lingan va ko'pincha mediatsiya deb ataladi. Turli mamlakatlarda eng keng tarqalgan tijorat, mehnat va sud protsessida mediatsiya turlari qo'llaniladi. [1]

Tijorat mediatsiya. Chet elda, xususan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi nizolarning aksariyati mediatsiya yo'li bilan hal qilinadi. Ushbu tartib mijozlarning da'volari bilan bog'liq nizolarni hal qilishda, sug'urta da'volari va zararni qoplash bo'yicha da'volarni ko'rib chiqishda (ayniqsa, ko'p odamlar jarohat olgan hollarda), mehnat sharoitlari va ish haqi bo'yicha nizolarni hal qilishda, yirik loyihalarni amalga oshirishda (maqsadli) qo'llaniladi. nizolarni ular yuzaga kelganda hal qilish). Shuningdek faoliyat sohasi qo'shma korxonalaridagi nizolar, korxonalar va menejerlar o'rtasidagi nizolar, korxonaning egalik

huquqi o'zgarandan keyin yuzaga keladigan nizolar ham kiradi. Tadbirkorlik faoliyati natijasida yuzaga keladigan nizolarda tomonlarning manfaatlari ko'pincha to'liq mos keladi. Ushbu turdagi nizolarni hal qilishda muvaffaqiyatning eng muhim tarkibiy qismlari tomonlarning iqtisodiy manfaatlariga tayanishdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mehnat nizolarida mediatsiya. Mehnat to'qnashuvlarining manbai - bu rahbar va xodimlar o'rtasida qarama-qarshi manfaatlarning mavjudligi, bo'limlar va xodimlarning qisqarishi, yangi bo'linmalarning paydo bo'lishi, tashkilotning quyi tuzilmalari (bo'limlari) o'rtasidagi raqobat, ta'sir o'tkazish uchun kurash, ishdagi o'zgarishlar. Ikkala bo'linma va alohida xodimlarning funktsional majburiyatlari va boshqalar. Ishlab chiqarishda aniq va yashirin ziddiyatlar mavjudligi sababli birgalikdagi ish qiyinlashadi, foyda kamayadi, korxonaning iqtisodiy bozordagi mavqei yo'qoladi (mijoz boshqa ishlab chiqaruvchilarni topadi). Mediatorlarning ishtiroki tufayli korxonalar uchun ham, alohida xodimlar uchun ham sud xarajatlari uchun moliyaviy xarajatlar kamaymoqda. Shu bilan birga, mediatsiya faoliyati alohida xodimlar, xodimlar guruhlari, butun bo'linmalar o'rtasidagi shaxsiy nizolar kabi muammolarni hal qilishga qaratilgan; xodimlarni qisqartirish, adolatli ish haqi, tashkilotning ijtimoiy siyosati, xavfsizlik va mehnat sharoitlari masalalari bo'yicha xodimlar va ish beruvchilar o'rtasidagi nizolar; yuridik shaxslar va ularga qarashli korxonalar, raqobatchilar o'rtasidagi nizolar; turli boshqaruv masalalari bo'yicha tashkilot (muassasa)ning turli tarkibiy bo'linmalari rahbarlari o'rtasida "gorizontal" nizolar; kompaniyaning rivojlanish strategiyasi, kasbiy va shaxsiy o'sish masalalari bo'yicha tashkilot ichidagi top-menejerlar o'rtasidagi nizolar. Shubhasiz, manfaatdor tomonlar, jumladan, psixolog-mediatorlarning top-menejment bilan birgalikda mediatorlik faoliyati tufayli kompaniyada qulay psixologik muhit tiklanmoqda. Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida mehnat nizolarini hal qilishda mediatsiya va yarashuv tartib-qoidalari hali ham yomon qo'llaniladi.

Sud protsessida mediatsiya. Sud protsessida nizoni hal qilishning muqobil vosita sifatida mediatsiya Anglosakson huquq tizimiga kiruvchi mamlakatlari (Buyuk Britaniya, Kanada, AQSH) tomonidan muvaffaqiyatli sinovdan o'tkazildi. Shundan so'ng sud protsessida mediatsiya tartibi Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'izistonda sinovdan o'tkazildi. Sud muhokamasida mediatsiyadan foydalanishning jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, nizolarning 85 foizi sudga kelishuvga erishish mediatsiya bilan yakunlanadi [2].

Shuni ta'kidlash kerakki, ilmiy adabiyotlarda mediatsiya shakliga qarab, mediatsiyaning turli ko'rinishlari mavjud - qo'shma mediatsiya (mediatsiya yig'ilishida ikkala tomon ham ishtirok etadi) va yakka tartibdagi mediatsiyasi (mediator taraflar bilan navbatma navbat uchrashuvlar olib boradi), to'g'ridan-to'g'ri mediatsiya, tomonlar va vositachi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri muloqotni o'z ichiga olgan va bilvosita vositachilik texnik aloqa vositalaridan, internetdan va boshqalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, mediatsiya nizoda ishtirok etuvchi tomonlarning shaxsan ishtirok etishini ham, tegishli hujjatlar asosida ish yurituvchi ularning vakillarining ham ishtirok etishini nazarda tutishi mumkin.

Protsessual xususiyatlariga ko'ra, mediatsiya ochiq (tomonlar to'g'ridan-to'g'ri o'zaro munosabatlarga kirishishi mumkin), yopiq (tomonlarning to'g'ridan-to'g'ri o'zaro ta'siri kutilmaydi) va aralash (tomonlar mediatsiyaning ba'zi bosqichlarida faol o'zaro ta'sir qiladi, boshqa bosqichlarda yakka tartibda va aralash) bo'linadi. Keyingi muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish maqsadida mediator bilan o'zaro hamkorlik qilish), shuningdek, bir yoki bir nechta mediatorlar ishtirokidagi vositachilik.

S.I. Kalashnikova mediatsiya muammosi bo'yicha xorijiy manbalarni tahlil qilish asosida mediatsiya turlarini aniqlashga bosqichli yondashuvni taklif qiladi: umumiy daraja (nizolarning oldini olish va allaqachon yuzaga kelgan nizolarni hal qilishga qaratilgan mediatsiya) va maxsus (mediatsiyalar). umumiy darajadagi vositachiliklarning batafsil tavsifi va ularning natijalarini aniqlashtirish va konkretlashtirishga qaratilgan)[3].

Mediatsiyaning turli modellarini asoslovchi mualliflarning asarlari shubhasiz qiziqish uyg'otadi. V.L.Klimentov o'z ishida mediatsiya modellarining quyidagi tasnifini beradi:

dialog davomida mediatsiya va nizo ishtirokchilari bir-biriga doimiy ta'sir ko'rsatadigan bayoniy mediatsiya, mediatsiya esa ishtirokchilar o'z fikrlarini bildirish jarayoniga o'xshaydi. Sodir bo'layotgan narsalarga qarashlar;

mediatsiya o'zgaruvchan bo'lib, tomonlarga mediatorning ko'rsatmalariga rioya qilmasdan, mediatsiya jarayonini o'zlari belgilash imkoniyatini berishga asoslangan "tushunish" tamoyiliga asoslangan, bunda asosiy e'tibor nizoni tomonlarning o'z va boshqa tomonning istiqbollari, ustuvorliklari va manfaatlarini chuqurroq anglashi orqali hal qilishga qaratilgan bo'lsa;

ekotizim yoki tizimga yo'naltirilgan mediatsiyada, uning asosiy vazifasi oilalarga yaqinlashib kelayotgan o'zgarishlarni engish va bolalar bilan normal munosabatlarni saqlashga yordam berishdir;

muammoni hal qiluvchi mediatsiya, agar asosiy e'tibor pozitsiyalarga emas, balki odamlarning manfaatlariga qaratilgan bo'lsa (mediator birinchi navbatda tomonlarni o'z pozitsiyalarini bayon qilishga taklif qiladi va shundan keyingina tomonlarning manfaatlari va ehtiyojlari umumiy ekanligini tan olishga yordam beradi).[4]

L.Riskin mediatorning turli modellarining mezonlarga asoslangan tavsifini taklif etadi:

mediatorning roli (u tomonlarga kelishuvni ishlab chiqishda yordam berish bilan cheklanadimi (yordamchi mediatorlik) yoki mediator huquqiy yoki boshqa baho beradimi? nizoni hal qilish va tomonlar bilan maslahatlashish (baholovchi mediatsiya);

mediatsiya predmeti (ko'rib chiqish predmeti mediatsiyaga taqdim etilgan nizo bilan chegaralanadimi yoki muzokaralar davomida mavzu kengayadi va boshqa mavzular ko'rib chiqilishi mumkinmi). [5]

Ushbu ikki mezondagi farqlarning kombinatsiyasiga asoslanib, u mediatsiyaning to'rtta modelini ajratadi:

- keng mavzuli baholovchi mediatsiya;
- tor mavzu bilan baholovchi mediatsiya;
- keng mavzu bilan mediatsiyani osonlashtirish;
- tor mavzu bilan mediatsiyani osonlashtirish.

Boshqa bir tadqiqotchi N. Aleksandr, mediatsiyaning turli modellarini tavsiflab, ularni tavsiflashning ikkita mezonini belgilaydi. Birinchisi, mediativ muzokaralarida tomonlarning o'zaro hamkorligini o'z maqsadi nuqtai nazaridan tavsiflaydi. [6] Ushbu mezonga ko'ra,

muallif pozitsion muzokaralarni ajratib ko'rsatadi (maqsad - tomonlar o'rtasida murosaga kelish orqali cheklangan resursni taqsimlash);

integratsiyon mediatsiya (maqsad - bahsli vaziyatga printsiptial jihatdan yangi, nostandart, ijodiy yechim topish);

tomonlarning munosabatlarini tiklashga qaratilgan mediatsiya (maqsad - shaxslar yoki guruhlarning munosabatlarini o'zgartirish).

Ikkinchi mezon muzokaralar jarayonida mediatorning rolini, uning vakolatlarini tavsiflaydi. Muallif nuqtai nazaridan, mediator nizolarni hal qilish tartibi darajasidagi muzokaralar jarayoniga aralashishi mumkin (mediatorning vazifasi mediatsiya jarayonining barcha qoidalariga rioya etilishini ta'minlashdan iborat, shu bilan birga u mediatsiyaning mazmuniga tegmaydi). nizoning o'zi va tomonlarga hech qanday yechim taklif qilmaydi) va nizoning mazmuni (mediator nizoning barcha nozik

tomonlarini o'rganadi va tomonlarga bu borada o'z fikrini bildirishi, ekspert bahosini berishi, o'z yechimini taklif qilishi mumkin) . Shu bilan birga, N. Aleksandr mediatsiyaning oltita turini aniqlaydi:

- ekspert mediatsiyasi;
- kelishuv mediatsiya;
- "dono maslahat" mediatsiya;
- klassik mediatsiya (yordamchi mediatsiya);
- an'anaviy mediatsiya;
- transformatsion mediatsiya.

Boule.L., Nesic.M.larning yondashuvlari boshqa tadqiqotchilarning yondashuvlardan farqli bo'lib, ular modellarni ajratib turadi. Ular:

- terapevtik mediatsiya;
- nizolarni baholash mediatsiya;
- "hisoblangan" mediatsiya;
- nizoni hal qilishda mediatsiya yordami. [7]

Ko'rinishidan, hisob-kitob modeli tijorat vositachiligi turiga tegishli bo'lib, pozitsion muzokaralar varianti bo'lib, nizoni resurslarni adolatli taqsimlash orqali hal qilishga qaratilgan. Nizolarni ko'rib chiqish mediatsiyasi sud protsessi sohasini anglatadi va bu ish bo'yicha sud qaroriga iloji boricha yaqinroq bo'lgan kelishuvni tuzish orqali uni hal qilishga qaratilgan protsedura tushuniladi. Ushbu modelning xususiyati shundaki, mediator nafaqat muzokaralar jarayonini tashkil qiladi, balki nizo mazmuni bo'yicha o'z fikrini bildirish huquqiga ega.

XULOSA

Mediatsiyaning terapevtik modeli tomonlar o'rtasidagi do'stona munosabatlarni tiklashga qaratilgan bo'lib, uni ijtimoiy, maishiy va mehnat munosabatlaridagi nizolarni vositachiligi deb tasniflash mumkin. Ushbu soha, shuningdek, tomonlarning o'zaro manfaatlarini hisobga olgan holda nizolarni hal qilishga qaratilgan protsedura sifatida mediatsiyaning klassik, integrativ modelini ham o'z ichiga oladi. U integrativ muzokaralar modeliga asoslanadi ("Garvard usuli").

Shunday qilib, uni hal qilish uchun qo'llaniladigan nizolar toifasiga ko'ra mediatsiyaning har xil turlarini ajratish mumkin. Mediatsiya turlari predmet sohasining xususiyatlariga, konfliktli vaziyatlar obyekt va subyektlarining xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlariga qarab, ularning o'ziga xos turi doirasida amalga oshiriladi.

REFERENCES

1. Романова Н.М. Медиация: социально-психологические аспекты: учеб пособие для студ. фак. психологии, обучающихся по спец. «Психология». Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2014. 97 с.
2. Сабитова Ж.С., Смаилова А.А. Медиация. Новый подход к разрешению конфликтов // Наука, новые технологии и инновации. Бишкек: Наука и новые технологии, 2012. С. 233 – 235.
3. Калашникова С.И. Медиация в сфере гражданской юрисдикции. – Екатеринбург, 2010. 258с
4. Климентов В.Л. Медиация в схемах и таблицах. М.: Радунца, 2011. 160 с.
5. Riskin L.L. Mediation orientations, strategies and techniques // 12 Alternatives to high cost litig. 1994. P. 111 – 114
6. Alexander N. The Mediation Meta Model: Understanding Practice Around the World // [www.apmecunisa.edu.au/apmf/2008/papers/KEYNQTE NADJA.pdf](http://www.apmecunisa.edu.au/apmf/2008/papers/KEYNQTE%20NADJA.pdf)
7. Boule L., Nesic M. Mediation: principles, process, practice. London, 2014.
8. Мережкина М.С., Мясоедова Н.Н. Медиация как альтернативный способ разрешения правовых конфликтов. Волгоград: Бланк, 2011. 88 с.
9. Сабитова Ж.С., Смаилова А.А. Медиация. Новый подход к разрешению конфликтов // Наука, новые технологии и инновации. Бишкек: Наука и новые технологии, 2012. С. 233 – 235.

KAPITAL BOZORIDAGI VAKOLATLI ORGANNI TASHKIL ETISH BO‘YICHA YAPONIYA TAJRIBASI

Narziyev Otabek Sa’diyevich

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Xalqaro xususiy huquq” kafedrasini professor vazifasini bajaruvchisi,
yuridik fanlar nomzodi, PhD

otabeknarziyev@tsul.uz

<https://orcid.org/0000-0003-0395-8145>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kapital bozorini tartibga vakolatli organning tuzilishi, uning mustaqilligi va tashkiliy tuzilma masalalarida Yaponiya tajribasi tahlil qilingan. Taqqoslash uchun ushbu mamlakatni tanlash ko‘pgina mamlakatlarda moliyaviy tartibga solish tizimining so‘nggi islohotlariga asoslanadi, ular asosan integratsiyalashgan model va ob‘ektiv modelning o‘zgarishlarini qabul qilishga qaratilgan. Oxirgi yigirma yil ichida 30 ta davlat yagona moliyaviy nazorat organini shakllantirdi, ulardan 23 tasida faqat so‘nggi o‘n yillikda yagona tartibga soluvchi organ tashkil etildi. Yaponiyada regulyator faoliyati bir nechta tartibga soluvchi organlarning manfaatlariga muvofiq muvozanatni ta‘minlash va moliya bozorini tartibga solish bilan shug‘ullanadigan boshqa tartibga soluvchilardan (Moliya vazirligi, Markaziy bank, Iqtisodiyot, savdo va sanoat vazirligi) mustaqilligini kafolatlash uchun yaxshi namuna bo‘lishi mumkin. Yaponiya tajribasini o‘rganish o‘zlarining moliyaviy tartibga soluvchi tuzilmalarini yanada yaxshilash niyatida bo‘lgan mamlakatlar uchun yaxshi misol bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: kapital bozori, regulyatorning maqomi, moliyaviy tuzilish, regulyatorning mustaqilligi.

ЯПОНСКИЙ ОПЫТ СОЗДАНИЯ УПОЛНОМОЧЕННОГО ОРГАНА НА РЫНКЕ КАПИТАЛА

Отабек Саъдиевич Нарзиев,

к.ю.н., Ph.D, и.о.профессора кафедры
«Международное частное право» ТГЮУ

otabeknarziyev@tsul.uz

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется японский опыт в вопросах структуры органа, уполномоченного регулировать рынок капитала, его

самостоятельности и организационной структуры. Выбор этой страны для сравнения основан на недавних реформах системы финансового регулирования во многих странах, которые в основном направлены на принятие изменений в интегрированную модель и объективную модель. За последние двадцать лет 30 государств сформировали единый финансовый надзорный орган, 23 из которых создали единый регулирующий орган только за последнее десятилетие. Опыт Японии может быть хорошим примером обеспечения баланса интересов нескольких регулирующих органов и обеспечения независимости от других регулирующих органов (Министерства финансов, Центрального банка, Министерства экономики, торговли и промышленности), участвующих в регулировании финансовых рынков. Изучение японского опыта может стать хорошим примером для стран, которые намерены и дальше совершенствовать свои структуры финансового регулирования.

Ключевые слова: рынок капитала, статус регулятора, финансовая структура, независимость регулятора.

THE EXPERIENCE OF JAPAN IN ESTABLISHING AUTHORIZED BODY IN THE CAPITAL MARKET

Otabek Narziev,

PhD, acting professor,

International Private Law Department,

Tashkent State University of Law

otabeknarziev@tsul.uz

ANNOTATION

This article analyzes the Japanese experience in matters of the structure of the body authorized to regulate the capital market, its independence and organizational structure. The choice of this country for comparison is based on the recent reforms of the financial regulatory system in many countries, which are mainly aimed at adopting changes to the integrated model and the objective model. Over the last twenty years, 30 states have formed a single financial supervisory body, 23 of which have established a single regulatory body in the last decade alone. In Japan, regulatory activity can be a good example to ensure balance in the interests of several regulators and to ensure independence from other regulators (Ministry of Finance, Central Bank, Ministry of Economy, Trade and Industry) involved in regulating financial markets. The study of the Japanese experience can be a good

example for countries that intend to further improve their financial regulatory structures.

Keywords: *capital market, status of the regulator, financial structure, independence of the regulator.*

KIRISH

Ko'pgina adabiyotlarda Yaponiyaning moliyaviy tartibga soluvchi tuzilmasi yagona tartibga soluvchi organ deb ataladi,³⁶³ biroq ba'zi olimlar Moliya vazirligi ishtirokida "norasmiy hamkorlikni tartibga solish" mavjudligini ham ta'kidlaydilar.³⁶⁴ Yaponiya moliyaviy tartibga solish tizimining tarixiy rivojlanishini o'rganish shuni ko'rsatadiki, 1992 yilda Qimmatli qog'ozlar va birjalarni nazorat qilish komissiyasi (SESC) tuzilgunga qadar Moliya vazirligi asosiy tartibga soluvchi bo'lgan.³⁶⁵ Luning so'zlariga ko'ra, SESC tashkil etilganidan keyin ham qimmatli qog'ozlar bozorida mustaqil tartibga soluvchi sifatida ishlay olmadi, chunki u faqat "tishlash tishlari bo'lmagan yangi qo'riqchi" edi.³⁶⁶ O'sha paytda Moliya vazirligi Yaponiyaning yagona tartibga soluvchi organi bo'lib, u "deyarli butun Yaponiya moliya tizimini nazorat qilgan".³⁶⁷ Moliya vazirligining bu roli adabiyotda maslahat va ma'muriy rahbarlikni ta'kidlagan "konvoy tizimi" sifatida tavsiflangan.³⁶⁸ Ammo so'nggi yigirma yil ichida Yaponiya moliyaviy tartibga solish tuzilmasi ko'plab islohotlarga duch keldi. 1998 yilda Yaponiya Moliyaviy Nazorat Agentligi Bosh vazir devonining tashqi organi sifatida tashkil etilishi bilan tuzilma tugatildi. 2000 yilda Moliyaviy nazorat agentligini qayta tashkil etish natijasida Moliyaviy rekonstruksiya komissiyasi yurisdiksiyasi ostida Moliyaviy xizmatlar agentligi (FSA) tashkil etildi. Ushbu islohotlar Moliya vazirligi o'rniga FSAni moliya tizimini rejalashtirish uchun mas'ul qildi. 2001 yildan FSA Vazirlar Mahkamasining tashqi organiga aylandi.³⁶⁹ Ba'zi olimlar bu islohotni tartibga solishni tashkil etishda nomutanosib siyosiy

³⁶³ Jerry W. Markham, "Super Regulator: A Comparative Analysis of Securities and Derivatives Regulation in the United States, the United Kingdom, and Japan," *Brook. J. Int'l L.* 28 (2002): 405; Kenneth Kaoma Mwenda, *Legal Aspects of Financial Services Regulation and the Concept of a Unified Regulator* (World Bank Publications, 2006), 53; Pan, "Structural Reform of Financial Regulation," 853; Group of Thirty, *The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace*, 2008, 145.

³⁶⁴ Curtis J. Milhaupt, "Managing the Market: The Ministry of Finance and Securities Regulation in Japan," *Stan. J. Int'l L.* 30 (1994): 444.

³⁶⁵ Mitsuru Misawa, "Securities Regulation in Japan," *Vand. J. Transnat'l L.* 6 (1972): 447; Misao Tatsuta, "Enforcement of Japanese Securities Legislation," *J. Comp. Corp. L. & Sec. Reg.* 1 (1978): 95; Jerry W. Markham, "Super Regulator: A Comparative Analysis of Securities and Derivatives Regulation in the United States, the United Kingdom, and Japan," *Brook. J. Int'l L.* 28 (2002): 383-410; Andrew M. Pardieck, "Formation and Transformation of Securities Law in Japan: From the Bubble to the Big Bang, The," *UCLA Pac. Basin LJ* 19 (2001): 1

³⁶⁶ Shen-Shin Lu, "Securities Regulation in Japan: An Update," *Denv. J. Int'l L. & Pol'y* 22 (1993): 148.

³⁶⁷ Pan, "Structural Reform of Financial Regulation," 853.

³⁶⁸ Group of Thirty, *The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace*, 147.

³⁶⁹ <http://www.fsa.go.jp/en/about/pamphlet.pdf>

qiziqishning natijasi deb izohlaydilar.³⁷⁰ va janjallarning kuchayishi³⁷¹ Iqtisodiyot pasayganligi sababli aniqlangan va "MOFni hech bo'lmaganda tartibga solish eshigidan olib tashlashni talab qilgan"³⁷²

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalqaro valyuta jamg'armasi hisobotiga ko'ra,³⁷³ hozirda Moliyaviy xizmatlar agentligi (FSA),³⁷⁴ Qimmatli qog'ozlar va birjalarni nazorat qilish komissiyasi (SESC),³⁷⁵ va Sertifikatlangan Davlat Buxgalteriya Hisobi va Audit Nazorat Kengashi (CPAAOB) Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozorlarini tartibga solish va nazorat qilish uchun mas'uldir.³⁷⁶ Ushbu tashkilotlarning huquqiy maqomi bir-biridan farq qiladi: FSA Vazirlar Mahkamasi tarkibidagi agentlikdir, SESC va CPAAOB esa FSA tarkibidagi kengashlardir, ammo Xalqaro valyuta jamg'armasi baholashiga ko'ra "Moliyaviy vositalar almashinuvi to'g'risidagi qonun (FIEA) yuqori darajadagi mustaqillikni ta'minladi. FSAGA nisbatan."³⁷⁷ Binobarin, Pan ta'kidlaganidek, "Yaponiyaning Moliya vazirligi hokimiyatini tortib olish va JFSAni yaratishdagi eng katta yutug'i siyosiy jihatdan mustaqil yagona tartibga soluvchi organi tashkil etish bo'ldi".³⁷⁸ Ushbu bobning keyingi qismida ushbu mustaqillik qanday amalga oshirilayotganligi haqida so'z boradi.

"IOSCO tamoyillari va maqsadlari" ning ikkinchi tamoyili regulyatorning o'z funksiyalari va vakolatlarini amalga oshirishda operasion mustaqilligi va javobgarligi bilan bog'liq.³⁷⁹ Xalqaro valyuta jamg'armasi baholash hisoboti³⁸⁰ Yaponiyada ushbu tamoyilning amalga oshirilishini "keng miqyosda amalga oshirilgan" deb baholadi.³⁸¹ Biroq, hisobotda qonunchilik bazasining "FSA (shu jumladan SESC va CPAAOB) mustaqilligi uchun xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan" ba'zi xususiyatlari qayd etilgan.³⁸² Xususan, Baholash uchta asosiy masalani ta'kidlaydi: birinchidan, FSA

³⁷⁰ Pan, "Structural Reform of Financial Regulation," 853.

³⁷¹ Мунозараларнинг тафсилотлари ҳақида қаранг: Andrew M. Pardieck, "Formation and Transformation of Securities Law in Japan: From the Bubble to the Big Bang, The," *UCLA Pac. Basin LJ* 19 (2001): 1; Markham, "Super Regulator," 385–88.

³⁷² Ўша жойда, 396.

³⁷³ IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, IMF Country Report, August 2012, 6, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr12230.pdf>

³⁷⁴ <http://www.fsa.go.jp/en/index.html>

³⁷⁵ <http://www.fsa.go.jp/sesc/english/index.htm>

³⁷⁶ <http://www.fsa.go.jp/cpaaob/english/index.html>

³⁷⁷ IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, 6.

³⁷⁸ Pan, "Structural Reform of Financial Regulation," 854.

³⁷⁹ IOSCO, *Objectives and Principles of Securities Regulation*, 4.

³⁸⁰ IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, 30.

³⁸¹ Бошқа баҳолаш тоифалари қуйидагилар эди: тўлиқ амалга оширилди, қисман амалга оширилди, амалга оширилмади ва қўлланилмайди.

³⁸² IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, 13.

funksiyalarini qonun bilan emas, balki vazirlar mahkamasi buyrug‘i bilan belgilash; ikkinchidan, MVFning FSA byudjetini tuzatishdagi ta’siri; uchinchidan, Moliyaviy xizmatlar vazirining muhim ishlarda ishtirok etishi.³⁸³ Ammo hisobotda aytib o‘tilganidek, MOFS tomonidan FSAning kundalik funksiyalariga aralashish haqida hech qanday dalil yo‘q.³⁸⁴

FSA, SESC va CPAAOB ning operatsion mustaqilligi ularning mas’uliyatini taqsimlash orqali ta’minlanadi. FSA siyosat, joydan tashqari monitoring va qimmatli qog‘ozlar firmalari, kredit reyting agentliklari va auditorlarga nisbatan majburlov choralarini qo‘llash, shuningdek qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatuvchi ro‘yxatdan o‘tgan moliya institutlarini joyida tekshirish uchun javobgardir, SESC esa: bozor nazorati va qimmatli qog‘ozlar firmalarini joyida tekshirish va CPAAOB auditorlik nazoratini amalga oshiradi.³⁸⁵ Bir tadqiqotda SESC FSA qoshidagi yarim mustaqil organ sifatida belgilangan,³⁸⁶ to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijro etish vakolatlari yo‘qligi sababli. Bir vaqtning o‘zida Moliya vazirligi tarkibiga kiradigan mahalliy moliya byurolari; qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish ierarxiyasining pastki qismida joylashgan.

Institusional mustaqillik nuqtai nazaridan FSA hukumatga tegishli, chunki u Vazirlar Mahkamasi tarkibidagi agentlik hisoblanadi va FSA komissari Moliyaviy xizmatlar bo‘yicha davlat vaziri tomonidan tayinlanadi.³⁸⁷ Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanishi asosida. Bosh vazir tomonidan tayinlanadigan Moliyaviy xizmatlar bo‘yicha davlat vaziri, katta vise-vazir va parlament kotibi FSA faoliyatini nazorat qilish bilan shug‘ullanadi.³⁸⁸ Bosh vazir ikkala palataning roziligi bilan SESC raisi va ikki komissarni ham uch yillik muddatga tayinlaydi. Ammo FSA komissari bilan bog‘liq holda, qonun ushbu tayinlash uchun aniq muddatni belgilamaydi.³⁸⁹

Byudjet mustaqilligiga kelsak, FSA ayrim mamlakatlardagi kabi tartibga solinadigan sub’ektlar tomonidan emas, balki markaziy hukumat byudjeti orqali moliyalashtiriladi.³⁹⁰ Har yili FSA komissari Moliya vazirligiga FSAGA beriladigan

³⁸³ IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, 30.

³⁸⁴ Ўша жойда.

³⁸⁵ Ўша жойда, 26–27.

³⁸⁶ Group of Thirty, *The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace*, 148.

³⁸⁷ Япония Бош вазирининг Маҳкамаси тузилмасига кўра, hozirgi vaqtda Moliyaviy xizmatlar b‘yicha davlat vaziri lavozimiga bir vaqtning ‘zida Boш vazir ‘rinbosari b‘lган шахс ваколат берилган; Moliya vazirлиги; va deflyatsionni enгиш va en kursining oшишига qarши курашиш учун мас’ул vazirлик. Тафсилотлар учун қаранг: http://japan.kantei.go.jp/96_abe/meibo/daijin/aso_e.html

³⁸⁸ Group of Thirty, *The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace*, 150.

³⁸⁹ IMF, *Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation*, 29.

³⁹⁰ Масалан, Испанияда Қимматли қозғалар бозори миллий комиссияси (CNMV) институтлар ҳиссаси орқали молиялаштирилади. CNMV, *Perspectives on the Securities Markets: Supervision and Regulation CNMV 20th Anniversary Commemorative Book*, 36,

miqdorni taklif qiladi. Amalda FSA tomonidan kiritilgan dastlabki taklifga tuzatishlar (miqdorni kamaytirish) kiritildi; ammo FSA xodimlarining ta'kidlashicha, FSAGA ajratilgan yakuniy byudjet FSA va Moliya vazirligi o'rtasidagi muzokaralar natijasi bo'lgan.³⁹¹ SESC operatsiyalari FSAGA ajratilgan byudjet doirasida moliyalashtiriladi.³⁹²

XULOSA

Yaponiyaning moliyaviy tartibga solishni tizimlashtirish va tartibga soluvchilarning mustaqilligini ta'minlash tajribasini o'rganish asosida ayrim xulosalarga kelish mumkin. Muxtasar qilib aytganda, Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solishda Moliya vazirligining yuqori rolini kamaytirish va organlar o'rtasidagi siyosiy manfaatlar muvozanatini ta'minlash bo'yicha islohotlar o'tkazdi, bu esa tartibga solish sifatini oshirishga olib keldi. Ushbu tajriba O'zbekistonda ham moliyaviy tartibga solish tuzilmasini takomillashtirishda ko'rib chiqish uchun foydali bo'lishi mumkin.

REFERENCES

1. Andrew M. Pardieck, "Formation and Transformation of Securities Law in Japan: From the Bubble to the Big Bang, The," UCLA Pac. Basin LJ 19 (2001): 1.
2. Curtis J. Milhaupt, "Managing the Market: The Ministry of Finance and Securities Regulation in Japan," Stan. J. Int'l L. 30 (1994): 444.
3. Group of Thirty, The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace, 2008, 145.
4. Jerry W. Markham, "Super Regulator: A Comparative Analysis of Securities and Derivatives Regulation in the United States, the United Kingdom, and Japan," Brook. J. Int'l L. 28 (2002): 405;
5. Jerry W. Markham, "Super Regulator: A Comparative Analysis of Securities and Derivatives Regulation in the United States, the United Kingdom, and Japan," Brook. J. Int'l L. 28 (2002): 383-410;
6. Kenneth Kaoma Mwenda, Legal Aspects of Financial Services Regulation and the Concept of a Unified Regulator (World Bank Publications, 2006), 53; Pan, "Structural Reform of Financial Regulation," 853;
7. Misao Tatsuta, "Enforcement of Japanese Securities Legislation," J. Comp. Corp. L. & Sec. Reg. 1 (1978): 95;

http://www.cnmv.es/DocPortal/Publicaciones/Informes/XXAniversarioCNMV_eeen.pdf

³⁹¹ IMF, Japan: IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation-Detailed Assessment of Implementation, 29.

³⁹² Group of Thirty, The Structure of Financial Supervision Approaches and Challenges in a Global Marketplace, 151.

8. Mitsuru Misawa, "Securities Regulation in Japan," Vand. j. Transnat'l L. 6 (1972): 447;
9. Narziev O. Capital Market as an Alternative Source of Business Financing. // *Academicia: an International Multidisciplinary Research Journal* Vol. 10 Issue 12, December 2020 – P. 69-77;
10. Narziev O. Genesis and Development Of Capital Market In CIS Countries: Cases From Russia, Kazakhstan, And Uzbekistan. // *Psychology and Education* (2021) 58(1) (Scopus) – Б. 129-139;
11. Narziev O. Legal status and regulatory structure of the capital market regulator.// *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Т.1), м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. — Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021, – P. 98-102;*
12. Narziev O. Securities Market Regulation Theories and Perspectives of their Improvement. // *Comparative Law Yearbook of International Business*, Kluwer Law International BV, 2022, The Netherlands, – P. 197-218;
13. Narziev O. Theoretical basis of independence of the state securities market regulator.// *Current issues of science, prospects and challenges (I International Scientific and Theoretical Conference)*, Volume I, Sydney 2021, – P. 77-79;
14. Narziev O. Turdialiev M., Khojimurodov Sh., Mamanazarov S. The Perspectives of the Establishment of International Financial Centers in Uzbekistan and the Implementation of English Law. // *Psychology and Education* (2021) 58(1), (Scopus) – Б. 113-119;
15. Narziev O., Gulyamov S., The Institutional and Legal Framework of Emerging Capital Markets: The Experience of CIS Countries. // *Psychology and Education* (2021) 58(1), (Scopus) – Б. 157-177;
16. Narziev O.S. Securities Market Development in CIS Countries: Legislative and Regulatory Lessons from Kazakhstan, Russia, and Uzbekistan. Monograph. – Tashkent.: TSUL. 2021. – 155 p.
17. Narziev.O. Independence and Structure of State Securities Market Regulator in Uzbekistan. // *Annual Report on Research and Education 2014*, Nagoya University, March 2015 – P. 45-87;
18. Narziev.O. Problems and prospects of development legal bases of stock market regulation in Uzbekistan // *Vilnius University Law Research Papers*. 2009. Vol.71, – P. 70 -87;

19. Narzиеv.O.Extractive Industries Transparency Initiative Standards Implementation: Lessons for the Philippines. // The Nagoya journal of law and politics, 2014, Special Issue on Institution Design for Conflict Resolution and Negotiation : Theory and Praxis (February 1-2, 2014, Nagoya, Japan) – P. 289-320;
20. Narzиеv.O.Towards Medium Long-Term Development of Uzbekistan Stock Market. // Uzbek Journal of Legal Studies, Japan, 2018, Vol.2, – P. 5-10;
21. Pan, Eric J. “Structural Reform of Financial Regulation.” Transnat’l L. & Contemp. Probs. 19 (2010): 796.
22. Richard J Herring and Jacopo Carmassi, “The Structure of Cross-Sector Financial Supervision,” Financial Markets, Institutions & Instruments 17, no. 1 (2008): 56.
23. Shen-Shin Lu, “Securities Regulation in Japan: An Update,” Denv. J. Int’l L. & Pol’y 22 (1993): 148.
24. Нарзиев О. Правовой статус регулятора и структура регулирования рынка ценных бумаг.// Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Т.1), м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. — Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021, – P. 94-97;
25. Нарзиев О. С. Капитал бозори бизнесни молиялашнинг муқобил манбаси сифатида. // Юрист Ахборотномаси, Vol.1, Issue 6, 2020 – Б. 37-44;

O‘ZBEKISTONDA KAPITAL BOZORINING HUQUQIY TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Narziyev Otabek Sa’diyevich

Toshkent Davlat yuridik universiteti

“Xalqaro xususiy huquq” kafedrasini professor vazifasini bajaruvchisi,
yuridik fanlar nomzodi, PhD

otabeknarziyev@tsul.uz

<https://orcid.org/0000-0003-0395-8145>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekistonda kapital bozorining huquqiy tizimini takomillashtirish bo‘yicha mavjud asosiy muammolar hamda ularning yechimlari haqida so‘z yuritilgan. Jumladan sohadagi asosiy muammolar sifatida bozorning yuqori darajada konsentratsiyalashganligi, kapital bozorining kapitallashuvi mamlakat yalpi ichki mahsulotining atigi olti foizini tashkil etishi, kapital bozorining likvidligi pastligi, buning asosiy sabablaridan biri esa yuqori sifatli moliyaviy vositalarning yo‘qligi va shunga mos ravishda investorlarning kapital bozori orqali investitsiyalarni jalb qilishdan manfaatdor emasligidir, shuningdek bugungi kunda kapital bozori adolatli narxlarni belgilash, investorlarning bozorga erkin kirishini va ularning manfaatlarini himoya qilishni ta‘minlay olmasligi sababli unchalik samarali emasligi kabi holatlar ko‘rib chiqildi. Mazkur muammolarni hal etish maqsadida sohadagi qonunchilikni asosan ikkita yo‘nalishda takomillashtirish ilgari surildi. Dastlabki yo‘nalish bugungi kunda tarqoq bo‘lgan normativ hujjatlarni xalqaro standartlardan kelib chiqqan holda konsolidatsiya qilish orqali investorlar uchun qulay bo‘lgan yagona huquqiy manbani yaratish. Ikkinchi yo‘nalish esa sohadagi regulyatorning huquqiy maqomi, vakolatlari, huquq av majburiyatlar va javobgarligi belgilangan alohida qonun qabul qilinishi taklifi bo‘lib hisoblanadi. Maqolada mazkur qonunni qabul qilishning zarurati va unda qanday masalalar yoritilishi lozimligi asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: kapital bozori, huquqiy tizim, regulyatorning maqomi, qimmatli qog‘ozlar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются основные проблемы совершенствования правовой системы рынка капитала в Узбекистане и пути их решения. Основными проблемами в отрасли являются высокая концентрация рынка, капитализация рынка капитала всего шесть процентов

1390

ВВП, низкая ликвидность рынка капитала, одной из основных причин чего является отсутствие качественных финансовых инструментов и, соответственно, привлечение инвесторов через рынок капитала, а также случаи, когда рынок капитала сегодня менее эффективен из-за невозможности устанавливать справедливые цены, позволять инвесторам свободно входить на рынок и защищать свои интересы. Для решения этих проблем предлагается совершенствовать законодательство в данной сфере по двум основным направлениям. Первое направление заключается в создании единого правового источника, доступного для инвесторов, путем консолидации разрозненных в настоящее время нормативных документов в соответствии с международными стандартами. Второе направление – это предложение принять отдельный закон, определяющий правовой статус, полномочия, юридические обязанности и ответственность регулятора в сфере. В статье разъяснялась необходимость принятия данного закона и какие вопросы должны быть в нем освещены.

***Ключевые слова:** рынок капитала, правовая система, статус регулятора, ценные бумаги.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining kapital bozori to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini inventarizatsiya qilish, shuningdek, amaldagi normalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonning qimmatli qog‘ozlar bozoriga doir qonunchilik bazasi quyidagi sabablarga ko‘ra keng qamrovli islohotga muhtoj:

1. Qimmatli qog‘ozlar bozorini qo‘llab-quvvatlovchi amaldagi me‘yoriy-huquqiy baza juda tarqoq va ko‘plab qarama-qarshi qonunlar va qoidalarni o‘z ichiga oladi. Bu bozorga kirish va samarali faoliyatni tashkil etishga to‘sqinlik qiladi hamda qator noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Bunda qonunchilik bazasini xalqaro standartlarni inobatga olgan holda birlashtirish va soddalashtirish samarali yechimlardan bo‘lishi mumkin.

2. Bundan tashqari, amaldagi qonunchilikda kapital bozorini tartibga solish vakolatiga ega bo‘lgan davlat organining roli va mas‘uliyati aniq va xolisona belgilanmagan. Regulyatorning huquqiy maqomi, xususan, nazorat va ijro vakolatlari yetarli darajada emas. Ushbu nomuvofiqlikni tuzatish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak bo‘ladi:

- mavjud huquqiy bazani to‘liq baholash va Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha xalqaro tashkilot - IOSCO tamoyillari bilan taqqoslash va shunga mos ravishda qayta

ko'rib chiqish.³⁹³ Shuningdek regulyatorga tegishli tartibga solish muhitini ham xalqaro standartlarga moslashtirish. Bunda Qimmatli qog'ozlar bo'yicha xalqaro tashkilot tomonidan qabul qilingan ikkita muhim hujjat - qimmatli qog'ozlarni tartibga solishning maqsad va tamoyillari va qimmatli qog'ozlarni tartibga solishning maqsad va tamoyillari joriy etilganligini baholash Metodologiyasiga muvofiq;³⁹⁴

- investorlar himoyasini saqlab qolish yoki kuchaytirishda tejamkor va mutanosib tartibga solishga ko'maklashish maqsadida kapital bozorlarini tartibga solishning umumiy rejimining tuzilishi va faoliyatini har tomonlama baholash.

Shu bilan birga, qimmatli qog'ozlar bozorini qo'llab-quvvatlovchi me'yoriy-huquqiy bazada bo'shliqlar mavjud bo'lib, ular bozorda shartnomalar bajarilishida noaniqlikni keltirib chiqaradi. Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi qonunlarning aksariyati eskirgan va texnologik taraqqiyotdan, xususan, bozorning shaffofligi, qimmatli qog'ozlarga egalik qilish, o'tkazish va garovga qo'yish qoidalariga nisbatan ortda qolmoqda va modernizatsiya qilishni talab qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizning fikrimizcha, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va qonunosti hujjatlari juda ko'p va ular ko'pincha noaniqdir. Aksincha, taklif etilayotgan «Kapital bozori to'g'risida»gi yagona qonun zarur normalar va qonunosti hujjatlarini o'z ichiga oladi va mustahkamlaydi. Bu mahalliy va xorijiy investorlarning O'zbekiston fond bozorini tushunishini osonlashtiradi.

Fikrimizcha, O'zbekiston kapital bozori keng qamrovli huquqiy va tartibga soluvchi islohotga muhtoj bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

1. Ushbu tadqiqotda ko'rib chiqilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bazasini xalqaro standartlar va yagona huquqiy manba yaratish nuqtai nazaridan tubdan qayta ko'rib chiqish. Bunda asosiy e'tiborni qimmatli qog'ozlarga bo'lgan mulk huquqining ta'minlanishi, investorlarning huquqlari himoya qilinishi va hamda bozordagi tavakkalchilikning boshqarilishi masalalariga qaratish maqsadga muvofiq sanaladi. Normativ-huquqiy bazani modernizatsiya qilish va mustahkamlash jarayonida nafaqat qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun, balki ushbu sohaga taalluqli normalar aks ettirilgan boshqa qonun hujjatlari, jumladan, fuqarolik kodeksi, bank va bank faoliyati to'g'risidagi qonun, elektron to'lov tizimlari va elektron

³⁹³ IOSCO, Objectives and Principles of Securities Regulation, June 2010. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD562.pdf>

³⁹⁴ IOSCO, Methodology For Assessing Implementation of the IOSCO Objectives and Principles of Securities Regulation, May 2017. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD562.pdf>

tijoratga oid qonunchilik hamda garov va bankrotlik to'g'risidagi qonun hujjatlari qayta ko'rib chiqilishi lozim. Shuningdek elektron qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonun qabul qilinishi bugungi kunda ko'lami tobora ortib borayotgan raqamli aktivlarning kapital bozorida muomalasining huquqiy asoslarini ta'minlaydi.

Barqaror va tizimli tartibga solishni ta'minlash maqsadida qabul qilingan va puxtalik bilan ishlab chiqilgan aniq qonunlar jahon moliya hamjamiyatida zamonaviy xususiyatlar va funksional muhitdagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda samarali va qonuniy himoyalangan moliya bozorini yaratishga ko'maklashuvchi omil sanaladi. Bu hukumat, moliya vazirligi va adliya vazirligi kapital bozori va bozor iqtisodiyoti tamoyillarini joriy etishga jiddiy yondashayotganini va mavjud qonunchilik tarixidan butunlay voz kechib, huquqiy ishonchni yaratishga intilayotganligini ko'rsatadi.

Bundan ko'zlangan maqsad investorlar himoyasini kuchaytirish, shartnomalar ijrosini ta'minlash, O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar bozorining shaffofligi va faoliyatiga ishonchni ta'minlaydigan konsolidatsiyalashgan me'yoriy-huquqiy bazaning qo'llanilishini ta'minlashdan iborat.

Bozorni rivojlantirish va bozorni tartibga solishning ushbu bosqichida biz yangi qonunchilikka ustuvor yondashuv sifatida qoidalarga asoslangan yondashuvni (rule based regulation) taklif qilamiz. Umumiy yondashuv sifatida prinsiplarga asoslangan qoidalar (principle based regulation) odatda rivojlangan bozorni, xususan, "rivojlangan tartibga soluvchi" va bozor ishtirokchilari o'rtasida yuqori darajadagi ishonchni talab qiladi. Bir tomondan, prinsipial yondashuv ko'proq moslashuvchanlikni ta'minlaydi, ammo moslashuvchanlikni samarali qo'llash uchun regulyatorlardan ko'proq mahorat va tajriba talab etiladi. Shuningdek, u turli holatlarda tamoyillar va maqsadlarning bir-biriga zid ravishda qo'llanilishi va erishilishi bilan bog'liq tartibga solish xavfini keltirib chiqarishi mumkin.

Amaldagi barcha qonunosti hujjatlari ularning tegishliligi, yangi qonunlarga muvofiqligi va to'liqligini aniqlash uchun qayta ko'rib chiqilishi kerak. Qolaversa, «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi Qonunning yangi qonunida «qulay» shart-sharoitlar yaratilishi kutilayotganligi sababli, salmoqli miqdorda yangi me'yoriy-huquqiy hujjatlar yaratilishi hamda ayrim qonun va qarorlarning mazmuni o'z kuchini yo'qotib qo'yishi mumkin.

«Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi yangi qonun doirasidagi qoidalarni amalga oshirish qiyin bo'ladi, chunki ularning bajarilishini ta'minlash va huquqiy ishonchning yuqori darajasini ta'minlash uchun ular mamlakatning umumiy huquqiy tizimiga yaxshi integratsiyalashuvi zarur. Tanqidiy baholashning maqsadi, shuningdek, tartibga soluvchining qoidalarini aniq tushunish va ularni

protsessual/institusional masalalarga (lisenziyalash tartib-qoidalari, ommaviy oferta, ommaviy sotib olish taklifi prospektini tasdiqlash) ajratishdir.

2. Kapital bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli organning salohiyatini oshirish. Deyarli barcha rivojlangan va muvaffaqiyatli rivojlanayotgan mamlakatlarda moliya bozorlarining yaxlit va mustaqil regulyatorlari mavjud. Shuning uchun moliya sektorini rivojlantirish va nazorat qilish siyosatida konsolidatsiyaning yo'qligi bugungi kunda milliy bozorni shakllantirishga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Regulyator faoliyatini isloh qilish uning huquqiy maqomi, institusional, funksional va iqtisodiy mustaqilligi, maqsadlari va ijro etish vakolatlari, shu jumladan nazoratga oid qoidalarni o'z ichiga olishi kerak. Regulyatorning salohiyatini, asosan, nazorat va ijro hokimiyati va imkoniyatlarini kuchaytirish nuqtai nazaridan yaxshilash kerak. Bugungi kunda pul o'tkazishlarda, chet elga pul yuborishda, uni qabul qilishda, konvertatsiyada bir nechta organlarning vakolatlariga noaniqliklar bor. Kapital bozoriga oid masalalarda regulyatorga hamma huquqni berish kerak, ya'ni umumiy birjalarga – valyuta konvertatsiyasiga ham, tovar-xomashyo birjasiga ham bitta katta regulyator bo'lsa, tartibni o'sha vazirlik yoki idora amalga oshirsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Regulyatorning kapital bozorini nazorat qilish sohadagi salohiyatini kuchaytirish uchun, zarur hollarda, fond birjasidagi elektron tizimdan foydalangan holda real vaqt rejimida bozor nazorati tizimini joriy etish bozor ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladigan qonun buzilish hollarining oldini olishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, kapital bozori ishtirokchilari tomonidan axborotni oshkor etish va hisobot berish tizimini isloh qilish, bunda bozor ma'lumotlarini samarali, o'z vaqtida va to'g'ri ta'minlash uchun markazlashgan onlayn platformani tashkil etish maqsadga muvofiq sanaladi.

Kapital bozori sohasidagi vakolatli organ tomonidan samarali nazoratning boshlang'ich nuqtasi bozor va uning ishtirokchilari ustidan nazoratni qo'llab-quvvatlash uchun kuchli qonuniy vakolat va me'yoriy-huquqiy bazadir. Shu munosabat bilan, huquqiy islohot va kapital bozori to'g'risidagi yangi qonun regulyatorning huquq va imkoniyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan Qimmatli qog'ozlarni tartibga solishning quyidagi IOSCO tamoyillariga muvofiq bo'lishi kerak:

10-tamoyil – Regulyator har tomonlama tekshirish, taftish o'tkazish va nazorat qilish vakolatlariga ega bo'lishi kerak.³⁹⁵

³⁹⁵ IOSCO, Objectives and Principles of Securities Regulation, June 2010.
<https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD562.pdf>

"Huquqni qo'llash" tushunchasining keng ta'rifini aks ettirgan holda, 10-tamoyil tartibga soluvchi organning qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi tegishli qonunlarga rioya etilishini nazorat qilish, tekshirish, ma'lumot olish va tartibga solinadigan sub'ektlarga nisbatan tegishli ta'sir choralarini ko'rish vakolatiga egami yoki yo'qmi degan savolga javob berishga mo'ljallangan. U shuningdek regulyator o'z tekshiruvlari davomida ushbu sub'ektlardan ma'lumot olishi mumkin bo'lgan holatlar va usullarni o'z ichiga oladi. 10-tamoyilda, xususan, profilaktika chorasi sifatida tartibga soluvchi sub'ektlar ustidan doimiy nazorat va nazoratni amalga oshirish bo'yicha regulyatorning vakolatlari ham nazarda tutilgan.

12-tamoyil — Tartibga solish tizimi tekshirish, tergov, nazorat va ijro vakolatlaridan samarali va xavfsiz foydalanishni hamda muvofiqlik bo'yicha samarali dasturni amalga oshirishni ta'minlashi kerak.³⁹⁶

Ushbu tamoyil vakolatli organdan amaldagi tartibga solish tizimi va uning o'z tashkiloti nazorat va ijro etish vakolatlaridan samarali va ishonchli foydalanishni qanday ta'minlashini ko'rsatishni talab qiladi. Jumladan, tartibga soluvchi organ samarali tekshirishlar, tergovlar va ijro choralarini amalga oshirish uchun tizim mavjudligini va zarur hollarda qonunbuzarlik yoki suiiste'mollik holatlarini bartaraf etish uchun bunday harakatlar amalga oshirilishini ko'rsata olishi kerak. Bu borada samarali axborot dasturi bunday huquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va jazolashning turli vositalarini birlashtirishi mumkin.

Bozor nazoratida regulyator birjaning birlamchi kuzatuv funksiyalariga tayanadi va bozor ma'lumotlari va hujjatlashtirilgan savdo ma'lumotlarini, shuningdek, boshqa hisobot talablarini oladi. Shunday qilib, tartibga soluvchi organ o'z huquqni muhofaza qilish salohiyati va vakolatlari doirasida nafaqat bozor nazorati faoliyatini, shu jumladan, turli manbalardan qonun va qoidalarning buzilishi mumkin bo'lgan zarur dalillarni olishi kerak. Nazoratning ushbu manbalariga investorlar va ma'lumot beruvchilarning hisobotlari, investorlarning shikoyatlari, boshqa tartibga soluvchi bo'limlar, boshqa tartibga soluvchi organlar, bozorni nazorat qilish texnologiyalari, auditorlar, o'zini o'zi tartibga soluvchi tashkilotlar (broker assotsiatsiyalari) va qimmatli qog'ozlar sohasidagi boshqa institutlar va manbalar (masalan, raqobatchilar) kiradi. Shunday qilib, kapital bozorining yangi qonuni tartibga soluvchi organga hozirgi kunda mavjud umumiy nazoratdan tashqari, hech bo'lmaganda quyidagilarni tafdim etishi kerak:

³⁹⁶ Ўша манба.

• tartibga solinadigan sub'ektning xo'jalik operatsiyalarini, shu jumladan uning kitoblari va yozuvlarini oldindan ogohlantirmasdan va shu jumladan joyida tekshirish;

• tartibga solinadigan sub'ektlardan kitoblar va yozuvlarni olish va ma'lumotlar yoki ma'lumotlarni sud jarayonisiz so'rash, xususan, nazorat jarayonida va muntazam ravishda;

• tartibga solinadigan sub'ektlardan hisobga olishni talab qiladi va tartibga soluvchi barcha tartibga solinadigan sub'ektlarning mijozlarining shaxsini aniqlash yoki ularga kirish huquqiga ega.

Yangi qonun shuningdek vakolatli organga insayder savdosi bilan bog'liq boshqa maxsus tekshiruvlar o'tkazish vakolatini ham berishi lozim. Bu insayderlik bitimlari tuzilganlik faktini tekshirish va tegishli muhim voqealarni aniqlash bilan bog'liq nazorat va tekshiruvlarning bir qismi sifatida tartibga soluvchi organ ishni sudda isbotlash uchun yetarli ma'lumotga ega bo'lishi kerakligi nuqtai nazaridan zarur. Bunda vakolatli organ insayderlik bitimiga tegishli barcha ma'lumotlarni, shu jumladan savdo ma'lumotlarini, aloqador shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarni, qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysidagi ma'lumotlarni, insayder savdosi bilan bog'liq tartibga solinadigan shaxslardan to'plashlari kerakligini anglatadi. Qonun shuningdek brokerlar va bozorning boshqa ishtirokchilari zimmasiga regulyatorning so'roviga binoan qimmatli qog'ozlar bilan tuzilgan bitimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'liq, aniq va o'z vaqtida taqdim etish majburiyati yuklashi lozim.

Regulyator identifikatsiyalangan mijozlar va ommaviy bo'lmagan ma'lumotlarga ega bo'lganlar o'rtasida qandaydir bog'liqlik mavjudligini aniqlash uchun maxsus ma'lumotlarni tahlil qila olishi kerak. Bunday ma'lumotlarga, mijozlarning ismlari va manzillari; operatsiyalar hajmi, soni, sanasi va xarakteri; shuningdek mas'ul xodimning shaxsi kabi ma'lumotlar kirishi mumkin.

Regulyatorga mijozlar hisoblari bilan ishlash uchun mas'ul shaxslar bilan suhbatlar o'tkazish va telefon yozuvlari, bank ko'chirmalari, shaxsiy telefonlar yoki manzillar kitoblari kabi qo'shimcha hujjatlarni olish huquqiga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, regulyator chet eldan dalillarni olish va chora ko'rishni talab qilish uchun boshqa tartibga soluvchilar (shuningdek, boshqa mamlakatlar) bilan kelishuv va o'zaro anglashuv memorandumlaridan erkin foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Bozor nazorati bo'yicha tartibga solinadigan hisobotni amalga oshirish IOSCO ning **savdo tizimlarini, shu jumladan qimmatli qog'ozlar birjalarini tashkil etish tartibga soluvchi organlar tomonidan tasdiqlanishi va nazorat qilinishi kerak,**

degan 33-sonli tamoyili bilan chambarchas bog‘liq.³⁹⁷ Ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun IOSCO, boshqa narsalar qatori, to‘liq savdo tizimining savdo hujjatlari va audit tekshiruvi regulyatorga taqdim etilishi kerakligini ta’kidlaydi. Buning uchun «Bozor nazorati» atamasi qonunda aniq ifodalanishi va regulyatorning umumiy nazorat vakolatlari bilan bog‘liq holda aniq belgilanishi kerak. Regulyatorning bozorni nazorat qilishi avtomatlashtirilgan savdo tizimi tomonidan taqdim etilgan audit tekshiruvi asosida amalga oshirilishi ham qulay, tez, ishonchli va arzon sanaladi.

Shu o‘rinda qimmatli qog‘ozlarni ommaviy joylashtirish qoidalarini takomillashtirish masalalari hamqida ham qisqacha to‘xtalib o‘tsak. Emitentlar tomonidan moliyaviy natijalar, risklar va investorlarning qarorlarini qabul qilish uchun muhim bo‘lgan boshqa ma’lumotlarni to‘liq, to‘g‘ri va o‘z vaqtida oshkor qilish tamoyilining³⁹⁸ amalga oshirilishini ta’minlash uchun «Kapital bozori to‘g‘risida»gi yangi qonun alohida bo‘limda qimmatli qog‘ozlar ommaviy bozorga chiqarilganda yoki tartibga solinadigan bozorda savdoga qo‘yilganda emissiya risolasining mazmuni bo‘yicha aniq va izchil qoidalarini, shuningdek, oshkor qilish bo‘yicha doimiy majburiyatlarni o‘z ichiga olishi kerak.

Amaldagi qonunda ommaviy oferta (shu jumladan, birlamchi ommaviy oferta (IPO)) va xususiy joylashtirish o‘rtasida aniq chegaralar belgilanmagan, shuningdek, aksiyalar taklifi xususiy joylashtirish sifatida tan olinishi hamda risoladagi va boshqa ommaviy oferta talablaridan ozod etilishi uchun hech qanday shartlar belgilanmagan. Bu aniqlik yetishmasligi kompaniyalarga xususiy joylashtirish orqali kapitalni jalb qilish va kapital bozoriga kirishga to‘sqinlik qiladi va xususiy kapital/venchur kapital bozorining rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Bu so‘mda xususiy joylashtirish bozorining rivojlanishiga ham to‘sqinlik qiladi. Shu sababli, yangi Qonunda xususiy joylashtirish bo‘yicha chiqarilgan aksiyalarni chiqarish, ro‘yxatdan o‘tkazish va monitoring qilish shartlari va qoidalari aniq belgilanishi kerak.

Qonunga kiritilishi kerak bo‘lgan asosiy qoidalar to‘liq oshkor qilish tamoyiliga asoslanishi kerak. To‘liq oshkor etish tamoyili emissiya risolasida quyidagi ma’lumotlarning bo‘lishini nazarda tutadi:

- ommaviy ofertaning qonuniy ta’rifi va mazmuni;
- ommaviy oferta va listing prospekti o‘rtasidagi farq va aloqalar,

³⁹⁷ IOSCO, Objectives and Principles of Securities Regulation, June 2010.
<https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD562.pdf>

³⁹⁸ Ўша манба. 16-тамойил

• qimmatli qogʻozlar Oʻzbekistonning keng ommasiga faqat qonun hujjatlariga muvofiq prospekt oldindan eʼlon qilingandan keyingina taklif etiladi;

• Prospektida investorning oqilona baho berishi uchun zarur boʻlgan maʼlumotlar;

• aktivlar va majburiyatlar, foyda va zararlar, moliyaviy ahvol, emitentning iqtisodiy holati va istiqbollari (masalan, biznes istiqbollari va kutilayotgan moliyaviy quvvat);

• qimmatli qogʻozlar bilan bogʻliq huquqlar;

• emissiya sabablari va uning emitentga taʼsiri;

Emissiya risolasi ochiq eʼlon qilinishi va har qanday potensial investorga soʻrov boʻyicha va elektron shaklda bepul taqdim etilishi kerak. Internet maʼlumotlarga oson kirish imkonini beradi. Investorlar uchun yaxshiroq kirishni taʼminlash uchun qonun (yoki regulyatorning qoidalari) prospekt har doim tegishli veb-saytda elektron shaklda eʼlon qilinishi talabini nazarda tutishi kerak.

XULOSA

Qonunda emissiya risolasidagi «taklif muddati» potensial investorlar tegishli qimmatli qogʻozlarni sotib olishlari yoki obuna boʻlishlari mumkin boʻlgan davr sifatida aniq belgilanishi kerak. Odatda, davlat organlarining ayrim turlari (masalan, gʻaznachilik departamenti, markaziy banklar, mahalliy davlat hokimiyati organlari) oʻzlari chiqaradigan qarz qimmatli qogʻozlari prospektlarini nashr etish majburiyatidan ozod qilinadi. Emissiya risolasi regulyator fond birjasi tomonidan tasdiqlanishi kerak. Biroq qimmatli qogʻozlar chiqarishning oʻzi regulyator tomonidan tasdiqlanishi shart emas. Regulyator prospektning batafsil mazmuni boʻyicha qonun osti hujjatlarini chiqarish uchun aniq vakolatga ega boʻlishi kerak. Tasdiqlash jarayoni soddalashtirilgan, shaffof, texnologik vositalarga asoslangan hamda ommaviy muhokama jarayonini oʻz ichiga olga boʻlishi kerak.

Nihoyat, emissiya risolasi uchun masʼul shaxslar (shu jumladan auditorlar) risolada nomi, vazifasi va roʻyxatdan oʻtgan joyi boʻyicha, shuningdek, ularning maʼlumotlariga koʻra, emissiya risolasidagi maʼlumotlarning toʻgʻri ekanligi va ularning vakolatlari boʻyicha aniq koʻrsatilishi kerak. Regulyator emissiya risolasida koʻrsatilgan maʼlumotlar uchun masʼul shaxslarga nisbatan fuqarolik javobgarligi toʻgʻrisidagi Oʻzbekiston qonunlari qoʻllanilishini hamda regulyatorning bunday fuqarolik javobgarligi yuzasidan notoʻgʻri vakillik qilgan investorlar nomidan daʼvo qoʻzgʻatish uchun yetarli maʼmuriy vakolatlarga ega boʻlishi kerak.

REFERENCES

1. Charles Goodhart et al., *Financial Regulation: Why, How and Where Now?* (Routledge, 2013), 144
2. Marc Quintyn and Michael W. Taylor, “Regulatory and Supervisory Independence and Financial Stability,” *CESifo Economic Studies* 49, no. 2 (2003): 267.
3. Mark J. Roe, “Legal Origins, Politics, and Modern Stock Markets,” *Harvard Law Review* (2006): 460–527.
4. Martin Shapiro, “The Problems of Independent Agencies in the United States and the European Union,” *Journal of European Public Policy* 4, no. 2 (June 1997): 276–278.
5. Narziev O. Capital Market as an Alternative Source of Business Financing. // *Academicia: an International Multidisciplinary Research Journal* Vol. 10 Issue 12, December 2020 – P. 69-77;
6. Narziev O. Genesis and Development Of Capital Market In CIS Countries: Cases From Russia, Kazakhstan, And Uzbekistan. // *Psychology and Education* (2021) 58(1) (Scopus) – Б. 129-139;
7. Narziev O. Legal status and regulatory structure of the capital market regulator.// *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Т.1), м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. — Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021, – P. 98-102;*
8. Narziev O. Securities Market Regulation Theories and Perspectives of their Improvement. // *Comparative Law Yearbook of International Business*, Kluwer Law International BV, 2022, The Netherlands, – P. 197-218;
9. Narziev O. Theoretical basis of independence of the state securities market regulator.// *Current issues of science, prospects and challenges (I International Scientific and Theoretical Conference)*, Volume I, Sydney 2021, – P. 77-79;
10. Narziev O. Turdialiev M., Khojimurodov Sh., Mamanazarov S. The Perspectives of the Establishment of International Financial Centers in Uzbekistan and the Implementation of English Law. // *Psychology and Education* (2021) 58(1), (Scopus) – Б. 113-119;
11. Narziev O., Gulyamov S., *The Institutional and Legal Framework of Emerging Capital Markets: The Experience of CIS Countries.* // *Psychology and Education* (2021) 58(1), (Scopus) – Б. 157-177;

12. Narziev O.S. Securities Market Development in CIS Countries: Legislative and Regulatory Lessons from Kazakhstan, Russia, and Uzbekistan. Monograph. – Tashkent.: TSUL. 2021. – 155 p.
13. Narziev.O. Independence and Structure of State Securities Market Regulator in Uzbekistan. // Annual Report on Research and Education 2014, Nagoya University, March 2015 – P. 45-87;
14. Narziev.O. Problems and prospects of development legal bases of stock market regulation in Uzbekistan // Vilnius University Law Research Papers. 2009. Vol.71, – P. 70 -87;
15. Narziev.O.Extractive Industries Transparency Initiative Standards Implementation: Lessons for the Philippines. // The Nagoya journal of law and politics, 2014, Special Issue on Institution Design for Conflict Resolution and Negotiation : Theory and Praxis (February 1-2, 2014, Nagoya, Japan) – P. 289-320;
16. Narziev.O.Towards Medium Long-Term Development of Uzbekistan Stock Market. // Uzbek Journal of Legal Studies, Japan, 2018, Vol.2, – P. 5-10;
17. Pan, Eric J. “Structural Reform of Financial Regulation.” *Transnat’l L. & Contemp. Probs.* 19 (2010): 796.
18. Richard H. Pildes, “Separation of Powers, Independent Agencies, and Financial Regulation: The Case of the Sarbanes-Oxley Act,” *NYUJL & Bus.* 5 (2009): 485.
19. Richard J Herring and Jacopo Carmassi, “The Structure of Cross-Sector Financial Supervision,” *Financial Markets, Institutions & Instruments* 17, no. 1 (2008): 56.
20. Shen-Shin Lu, “Securities Regulation in Japan: An Update,” *Denv. J. Int’l L. & Pol’y* 22 (1993): 148.
21. Stephanie Meinhard and Niklas Potrafke, “Globalization–Welfare State Nexus Reconsidered”, *Review of International Economics* 20, no. 2 (2012): 271-287.
22. Нарзиев О. Правовой статус регулятора и структура регулирования рынка ценных бумаг.// Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Т.1), м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. — Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021, – P. 94-97;
23. Нарзиев О. С. Капитал бозори бизнесни молиялашнинг муқобил манбаси сифатида. // *Юрист Ахборотномаси*, Vol.1, Issue 6, 2020 – Б. 37-44;

MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASINING MOHIYATI

**Himmataliyev Do'stnazar Omonovich¹,
Xojiyev Xayrulla G'ulomqodirovich²**

¹Chirchiq davlat pedagogika instituti professori,

²Samarqand veterinariya medisinasi instituti Toshkent filiali katta o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muammoli ta'lim texnologiyasining mazmun- mohiyati ochib berish bilan bir qatorda uning xususiyati, ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari muammoli ta'lim texnologiyasining turlari va har biriga qo'yiladigan talablar bo'yicha mualliflar tomonidan kerakli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Muammoli vaziyat, muammoli-modulli ta'lim texnologiyasi, tanqidiy fikrlash, tafakkur, ijodiy faollik, aqliy hujum, keys stadi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье не только объясняется содержание технологии проблемного обучения, но и рассматриваются ее особенности и значение. Кроме того, авторы приводят информацию о видах технологий проблемного обучения и требованиях к каждому из них.

Ключевые слова: Проблемная ситуация, проблемно-модульная технология обучения, критическое мышление, мышление, творческая деятельность, мозговой штурм, кейс-стади.

ABSTRACT

This article not only explains the content of problem-based learning technology, but also discusses its features and significance. In addition, the authors provide information about the types of problem-based learning technologies and the requirements for each of them.

Keywords: Problem situation, problem-modular learning technology, critical thinking, thinking, creative activity, brainstorming, case study.

KIRISH

Biz pedagoglar talabalarda bilim berishda ularda berilayotgan materiallarni ko'r-ko'rona yodlab olish emas balki tafakkur va anglab yetishlarini ta'minlashimiz, ularning ijodiy qobiliyatini shakllantirishimiz lozim bo'ladi. Bunday qarashlarni qancha-qancha allomalar o'zlarining asarlarida keltirib o'tganlar. Jumladan, Sharqning buyuk allomalaridan biri bo'lgan Muhammad Muso al-Xorazmiy shunday firlarni bayon etib ketgan:

- o'qitishda mustaqillik (ijodiy faollik);

- kuzatilgan voqea va hodisalarni tushintirishda muntazamlik, ketma-ketlik;
- tajriba;
- o'qitishning har bir vaziyatli, savol-javob shakli bilish jarayonini rivojlantiriladi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'tgan asrning 60-yillarida muammoli ta'lim L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Y.Lerner kabi tadqiqotchilarning qarashlari negizida yanada rivojlangan. S.L.Rubinshteynning "Tafakkur muammoli vaziyatdan boshlanadi" degan g'oyasi muammoli ta'limning psixologik asosi sifatida qabul qilingan.

Muammoli ta'lim texnologiyasining eng asosiy yutuq tomoni va ahamiyati shundan iboratki, ta'lim oluvchi o'zida tanqidiy fikr yuritish bo'yicha ko'nikmalar hosil qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'limiy maqsadga to'liq erishish uchun jarayonni to'g'ri tashkil etish, talabalarda o'rganishga nisbatan motvatsiya hosil qilish, ularni tanqidiy fikrlashga o'rgatish lozim bo'ladi. Oliy ta'lim tizimida yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishda eng maqbul ta'lim texnologiyalardan biri bu-muammoli-modulli ta'lim texnologiyasidir. Rus olimi M.Choshanov ushbu texnologiya haqida quyidagilarni bayon qiladi- "Muammoli-modul texnologiyasi orqali o'qitishda asosiy e'tiborni biz talabalarning tanqidiy fikrlash orqali masalalarni hal qilishga o'rgatilishiga qaratishimiz lozim bo'ladi"[2]. Yana bir taniqli rus pedogog olimi A. Matyushkin fikriga ko'ra "muammoli ta'lim texnologiyasi ta'lim oluvchilarning fikrlash qobiliyatini yanada rivojlantiradi[3]". Muammoli ta'lim deganda o'kuv materialini o'kuvchilar ongiga ilmiy izlanishga o'xshash vazifalari va muammolarini vujudga keltiradigan yo'sinda o'rganish tushuniladi. O'kuvchi (talaba)ning fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlar vujudga keladi va ular talaba (o'kuvchi)ni ob'ektiv ravigsda izlanishga va mantikdn to'g'ri ilmiy hulosalar chiqarishni o'rganishga da'vat etadi[4].

Muammoli ta'lim texnologiyasidan nafaqat oliy ta'limda balki ta'limning barcha bo'g'inlariga tadbiq etish lozim. Chunki bog'cha yoshidanoq ta'lim-tarbiya jarayonida muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali ta'lim oluvchilarni fikrlash va tafakkur qilish qobiliyatlarini rivojlantirishimiz mumkin bo'ladi. Bu amaliyot ta'limning qolgan bo'g'inlarida ham davom ettirilsa, ularda hosil bo'lgan ko'nikmalar orqali ta'lim beruvchining pedogogik vazifalarni bir muncha onsonlashishiga sababchi bo'ladi. Tafakkurning rivojlanishi orqali ta'lim oluvchi

nafaqat bilim olish jarayonida, balki hayotda ham qoqilmay to'g'ri faoliyat yuritishlariga sababchi bo'lishi mumkin.

Ta'lim jarayonida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanishdagi ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining faoliyati taqsimoti quyidagi jadvalda berilgan.

Ta'lim beruvchi:	Talaba:
<ul style="list-style-type: none"> • muammoli vaziyatni yaratadi; • mantiqiy fikrlar va tadbirlarni tashkil etadi; • tadqiqot faoliyatlari qonuniyatlarini shakllantirish orqali bilish faoliyatini jonlantiradi.	<ul style="list-style-type: none"> • muammoli vaziyatni tahlil qiladi; • umumlashtirish, intellektual mashaqqatlarni hal qilish va xulosa chiqarish orqali bilishga bo'lgan qiziqishini qondiradi.

Yuqoridagi jadvalda ko'rinib turibdiki, birinchi navbatda ta'lim beruvchi mavzuga doir muammoli vaziyatni yaratishi lozim bo'ladi. Bunda muammoli vaziyat juda ham onson ham emas va ta'lim oluvchilar yecha olmaydigan juda ham qiyin bo'lmasligi lozim. Qo'yilgan masala juda onson va jo'n bo'lsa, ta'lim oluvchilar masalani juda ham onson hal qiladilar va uning mohiyati past darajada bo'ladi. Agar qo'yilgan vazifa juda qiyin darajada bo'lsa, faoliyat davomida ta'lim oluvchi uni yecha olmasa ularda motivatsiya yo'qolishi mumkin.

Ta'lim beruvchining 2-navbatda qiladigan ishi muammoli vaziyat bo'yicha ta'lim oluvchilarga kerakli yo'nalishlar berib boradi. Buning mohiyatini bir misol tariqasida tushintirish mumkin, masalan: avtomobilni boshqarib ketayotgan haydovchiga yo'llarga o'rnatilgan yo'l belgilari. Bu belgilarga qarab haydovchi ham qoidalarga rioya qilib borish bilan birga, tegishli yo'nalishga harakatlanishini amalga oshiradi.

Muammoni hal etish davrida ta'lim oluvchilarda paydo bo'ladigan to'siqlarni hal etishda ta'lim beruvchi ularga kerakli paytlarda motivatsiyalar hosil qilib borishi lozim bo'ladi. Bu ta'lim beruvchi faoliyatning 3-vazifasiga kiradi.

Muammoli ta'limda o'qitish bosqichlari 6 tani tashkil etadi.
Muammoli ta'limda o'qitish bosqichlari quyidagilardan iborat:

Yuqoridagi bosqichlardan samarali o‘tishda talabalar nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan birgalikda, amaliy-tadqiqot faoliyati bilan ham shug‘ullanadilar, ko‘pgina man‘balarga e‘tibor qaratadilar.

Pirovard natijada ko‘zlanga maqsadga erishib, o‘zlaridagi bilimga bo‘lgan ehtiyojni qondiradilar. Pedagogning muammoli ta‘limdagi eng asosiy vazifasi ana shu ehtiyojni ularda hosil qilish hisoblanadi.

Muammoli ta‘limning eng jo‘n shakli **“aqliy hujum”** taktikasi bo‘lib, bu orqali auditoriyani jonlantirib olish, ta‘lim oluvchilarning mavzu bo‘yicha dastlabki qarashlarini, bilimlarini aniqlash mumkin bo‘ladi. Bunda ta‘lim oluvchilar auditoriyasiga qisqa savol o‘rtaga tashlanadi. O‘rtaga tashlanayotgan savol qisqa va jo‘n bo‘lishi kerak. Ushbu metodning asosiy sharti berilayotgan javoblar muhokama, tanqid qilinmaydi va javob berayotganlar baholanmaydi.

XULOSA

Eng nufuzli xorijiy oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim jarayonida muammoli ta‘limning “Keys stadi” metodidan keng ko‘lamda foydalaniladi.

“Keys”-“vaziyat”, “holat”, “stadi” esa “o‘rganmoq” ma‘nolarini anglatadi. Dunyo reytinglarida yuqori turuvchi nufuzli oliy ta‘lim muassasalarida umumiy o‘quv yuklamaning 30% gacha qismini ana shu texnologiya asosida tashkil etiladi.

Keyingi texnologiya muammoli-modulli ta‘lim texnologiyasi bo‘lib, bunday ta‘lim texnologiyasini “kompleksli ta‘lim texnologiyasi” deb ham atash mumkin. Bunday texnologiya orqali ta‘lim oluvchilar nazariy bilimga ega bo‘lish bilan birgalikda amaliy ko‘nikmalarni ham samarali o‘zlashtirib oladilar. Bu pedagogik

---

vazifani bajarish uchun avvalambor, muammo sifatida qo‘yilayotgan masala auditoriyaning intellektual darajasidan yuqori bo‘lmasligi lozim bo‘ladi.

REFERENCES

1. Hoshimov K. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi – T. “O‘qituvchi” 2010 yil. 72-bet
2. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения-М: “Народное образования”№2, 1996.
3. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации мышления и обучении-Москва “Директ-медиа” 2014.
4. З.К.Исмоилова , Р.С.Мусаев, А.А.Шоюсупова. Ўқитишнинг замонавий технологиялари. Тошкент 2008.

MATEMATIKA DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING MANTIQUIY FIKRLASHLARINI SHAKLLANTIRISH

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-3-1406-1419>

Ummatkulova Sayyora Shavkatovna

GulDU Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Xo'jaboyeva Zilola Solijon qizi

GulDU Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Hozirgi paytda maktablarda boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarni har tomonlama etuk insonlar qilib tarbiyalash hisoblanadi. Bunda ularda matematika bo'yicha bilimlar berish bilan birga ularga o'rganilayotgan bilimlarni asosli va puxta bo'lishini ta'minlash, ularni qo'llay olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa matematika darslarida fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish hamda ularni kelgusida olingan bilimlarni ongli hayotiy faoliyatda muvaffaqiyatli qo'llashlari uchun zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirish boshlang'ich matematik ta'limning asosiy vazifalariga aylanishi lozim. SHu nuqtai nazardan o'quv jarayonida matematik masalalar, jumladan hayotiy mazmunli, ularning to'plagan tajribasiga asoslangan masalalarni yechish usullariga va ularni qo'llashga o'rgatish o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularni ta'lim mazmuni va o'rganilayotgan tushunchalar mohiyatini ochib berishda foydalanish, o'zaro aloqadorlikda va o'quvchilar amaliy faoliyati tajribasi bilan qo'shgan holda o'qitish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu usullarni ishlab chiqish va amalda qo'llash o'qitish sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

***Kalit so'zlar:** tafakkur. Mantiqiy fikrlash, matematika, muammoli masala, jumboq.*

АННОТАЦИЯ

В настоящее время одной из основных задач обучения математике в начальной школе является воспитание учащихся как зрелых взрослых. При этом важно обеспечить их знаниями по математике, а также следить за тем, чтобы изучаемые ими знания были достоверными и основательными, и развивать навыки и умения их применять. Развитие навыков мышления, особенно в математике, и формирование умений и компетенций, необходимых им для успешного применения полученных знаний в будущей сознательной деятельности, должны стать основными задачами начального

математического образования. В связи с этим методы обучения решению математических задач в учебном процессе, в том числе жизненно важных вопросов, основанные на их опыте, и их применение имеют свои особенности, раскрывающие сущность содержания образования и изучаемых понятий. взаимодействие и преподавание в сочетании с опытом практической деятельности студентов являются актуальными вопросами. Разработка и внедрение этих методов поможет повысить качество и эффективность обучения.

Ключевые слова: мышление. Логическое мышление, математика, решение задач, головоломки.

ABSTRACT

Currently, one of the main tasks of teaching mathematics in elementary school is to educate students as mature adults. At the same time, it is important to provide them with knowledge in mathematics, as well as to ensure that the knowledge they study is reliable and thorough, and to develop skills and abilities to apply them. The development of thinking skills, especially in mathematics, and the formation of the skills and competencies necessary for them to successfully apply the acquired knowledge in their future conscious activity, should become the main tasks of primary mathematical education. In this regard, teaching methods for solving mathematical problems in the educational process, including vital issues based on their experience, and their application have their own characteristics, revealing the essence of the content of education and the concepts being studied. interaction and teaching, combined with the practical experience of students, are topical issues. The development and implementation of these methods will help improve the quality and effectiveness of training.

Keywords: thinking. Logical thinking, mathematics, problem solving, puzzles.

KIRISH

Matematik masalalar yyechish matematika o'qitishning muhim tarkibiy qismidir. Masalalar yechmasdan matematikani o'zlashtirishni tasavvur ham etib bo'lmaydi. Matematikada masalalar yyechishning nazariyasini amaliyotga tadbiq qilishning muhim yo'lidir. Masalalar yyechishning boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan u yoki bu nazariy materiallarni o'zlashtirish jarayonida muhim rolni va o'quvchilarni fikrlash qobilyatlarini o'stiradi, muhim ro'l o'ynaydi. Masalalar amaliy ishlar sistemasi asosida tuziladi. Bu degan so'z har bir yangi tushunchani tarkib toptirish

har doim bu tushuncha ahamiyatini tushuntirishga yordam beradigan uning qo'llanishini talab qiladigan u yoki bu masalani yechish bilan amalga oshadi.

Arifmetik amallarning mazmunini amallar orasidagi bog'lanishlarni amal komponentlari bilan natijalar orasidagi ochib berishda, har xil miqdorlar orasidagi bog'lanishlar bilan tanishishda mos sodda masalalardan foydalaniladi. Sodda masalalar o'quvchilarda murakkab masalalarni yechish uchun zarur, bo'ladigan bilimlar malakalar va ko'nikmalarni tarkib toptirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Masalalar bolalarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning foydali vositasi bo'lib odatda o'z ichiga ayrim bilimlarni oladi. Bu bilimlarni qidirish masala echuvchidan analiz va sintezga mustaqil murojaat qilish faktlarni taqqoslash, umumlashtirish va hokazolarni talab qiladi. Bilishning bu usullarini o'rgatish matematika o'qitishning muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Masalalarni yechishda predmetga bo'lgan qiziqish rivojlanadi, umuman mustaqillik erkinlik, talabchanlik, mehnatsevarlik, maqsadga intilishlik rivojlanadi. O'quvchilarga tarbiya berishda ham hayotiy masalalar fikr doiralarni kengaytirishga yordam beradi. Masalalar ustida ishla ekan sistemali ravishda va rejali asosda o'quvchilarning xususiy malakalarini takomillashtirishga olib keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich sinflarda masalalarni o'rganish yangi tushunchalarni shakllantirish, sodda masalarni yechishdan murakkablarni yechishga o'tish yordamida amalga oshiriladi. Bunda qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishga doir har xil sodda masalalar ya'ni bir xil qo'shiluvchilarning yig'indisini topishga karrali va teng bo'laklarga bo'lishlarga doir sonni bir necha kattalashtirish va kichiklashtirishga oid masalalar sonlarni taqqoslashga amallarning noma'lum komponentlarni topishga doir sodda masalalar shuningdek turli murakkab masalalar shu jumladan keltirib echiladigan masalalar, ikki ko'paytuvchining yig'indisini topishga doir va unga teskari masalalar yig'indisini so'ngra ko'paytirish bo'lishga keltiradigan va boshqa masalalarni ko'rib chiqamiz.

Agar berilgan masala o'zining murakkabligi bilan sinfda echilgan masalalarga mos yoki o'xshasa u holda o'quvchilar taklif qilingan masalaning echilishi yo'lini mustaqil topishga o'rgatish kerak. Shu maqsadda o'quvchilar masalalar yechishga yaqinlashishning eng sodda umumiy usullarini egallashlari lozim.

Sahnalashtirilgan masalalar. Sahnalashtirilgan masalalarga katta e'tibor beriladi. Bu masalalarda bolalarning kuzatgan, ko'pincha o'zlari bevosita bajargan harakatlari aks ettiriladi. Bu erda savolga javob berish emas, balki bu berilgan sonlar

ko'rgazmali asosida ko'rinib turishi mumkindir. Birinchi sinf bolalari ko'pincha masalani yechishni bilmaydilar, chunki ular u yoki bu harakatni ifodalovchi (sarf qildi, bo'lishib oldi, sovg'a qildi va hakozi) so'zlarning ma'nosini tushunmaydilar. SHunning uchun maktabda, tayyorlov guruhida u yoki bu harakatni ifoda etuvchi so'zlarni mazmunini ochib berishga alohida e'tibor berish kerak. SHu maqsadda masala asosiga qanday amaliy harakatlarni kiritish zarurligini hisobga olish kerak. Bunda qarama- qarshi harakatni: keldi-ketdi, yaqin kelishdi-uzoqlashdilar, oldi-berishdi, ko'tarishdi-tushirishdi, olib kelishdi- olib ketishdi, uchib ketishdi nazarda tutuvchi yig'indi va qoldiqni topishga oid masalalarni taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

Ko'rgazmali masalalar. Dastlab bolalarga mavzu mazmuni to'g'risida gapiriladi, hamda berilgan sonlar tasvirlangan rasmlar ko'rsatiladi. Rasm bo'yicha birinchi masalani o'qituvchining o'zi tuzadi. U bolalarni rasmlarni ko'rib chiqishiga, berilgan sonlarni hamda miqdoriy munosabatlarning o'zgarishiga olib kelgan hayotiy harakatlarni ajratib olishga o'rgatadi. Masalan, rasmda 5 ta shar ushlagan bola tasvirlangan, u 1 ta sharni qizchaga bermoqda. Rasmni ko'zatayotib o'qituvchi: Bu erda nima tasvirlangan? Bola nima ushlab turibdi? Unda nechta shar bor? U nima qilmoqda? Biz nimani bilamiz? Masalani shartini tuzing. Nima haqida so'rash mumkin? deb so'raydi. O'qituvchi berilgan sonlarni o'zgartirib, bolalarni ayni bir mavzuda har xil mazmundagi yig'indi va qoldiqni topishga oid masalalarni o'ylab topishga, hikoya qilishga o'rgatishda foydalanadigan hohlagan mazmundagi rasm asosida masala tuzishga undaydi.

Matematik masalalar sodda va murakkab masalalarga ajratiladi. Bitta amal bilan echilishi mumkin bo'lgan masalalarga sodda masalalar deyiladi. Bir nechta sodda masalalardan tuzilgan va shu sababli ikki yoki undan ortiq amallar yordamida echiladigan masalalarga murakkab masalalar deyiladi.

Masalan: daraxt shoxida 6 ta qush bor edi. Ulardan 2 tasi uchib ketdi? Bu masalaga 2 ta teskari masala tuzish mumkin.

1) Daraxt shoxida bir nechta qush bor edi. 2 ta qush uchib ketgandan so'ng daraxt shoxida 4 ta qush qoldi. Daraxt shoxida nechta qush qoldi?

2) Daraxt shoxida 6 ta qush qo'nib turgan edi, bir nechta qush uchib ketgandan so'ng 2 ta qush qoldi. Nechta qush uchib ketdi?

Sodda masala orasidan bevosita ifodalangan masala ajratilgan.

1-masala. Bir qutida 8 ta olma bor bu olmalar ikkinchi qutidan 5 ta ortiq.

Ikkinchi qutida nechta olma bor.

Yechish: $8-5=3$ ta (olma)

Javob: ikkinchi qutida 3 ta olma bor.

2-masala. Vali 6 ta quyon rasmini chizdi. Valini chizgan rasmlari Zokirni chizgan rasmlaridan 2 ta ortiq. Zokir nechta quyon rasmini chizdi?

Yechish: $6-2=4$ ta.

Javob: Zokir 4 ta quyon rasmini chizdi.

Sodda masalalardan yig'indi va qoldiqni topishga doir masalalar.

3-masala. Ahmad 3 ta qo'g'irchoq va ikkita koptok rasmini chizdi. Ahmad nechta o'yinchoq rasmini chizdi?

Yechish: $3+2=5$ ta.

Javob: Ahmad 5 ta o'yinchoq rasmini chizdi.

4-masala. Zokir olma daraxtidan 7 ta olmani oldi va 3 tasini edi. Zokirda nechta olma qoldi?

Yechish: $7-3=4$ ta (olma).

Javob: Zokirda 4 ta olma qoldi.

5-masala. Stol ustida 4 ta qizil qalam bor edi yana unga 4 ta ko'k qalamni qo'shdi. Stol ustida nechta qalam bor edi:

Yechish: $4+4=8$ ta

Javob: stol ustida 8 ta qalam bor edi.

Sodda masalalarni turlaridan yana biri sonni nechta birlik ortirish yoki kamaytirishga doir masalalar.

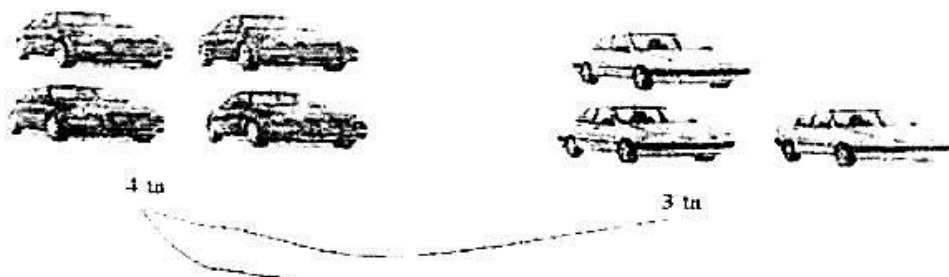
1. Ahmadda 6 ta, Salimda esa undan 2 ta ortiq qalam bor. Salimda nechta qalam bor?

Yechish: $6+2=8$ ta (qalam)

Javob: Salimda 8 ta qalam bor.

Salim 4 ta qizil mashina rasmini Ahmad esa 3 ta yashil mashinaning rasmini chizdi. Ikkalasi nechta mashina rasmini chizdi?

Yechish: $4+3=7$ ta.

Javob: Ikkalasi 7 ta mashina rasmini chizdi.

Matnli masalalar yechish bolalarda avvalo mukammal matematik tushunchalarni shakllantirish ularning programmada belgilab berilgan nazariy bilimlarini o'zlashtirish bilan birga o'qovchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan: Agar biz o'quvchilarda qo'shish haqida to'g'ri tushuncha shakllantirishni istasak, buning uchun bolalar yig'indisini topishga doir etarli miqdorda sodda masalalarni deyarli har gal to'plamlarni birlashtirish amalini bajarib yechishlari zarur. Masalan: quyidagi masala berilgan.

Ahmadda 6 ta rangli va uchta oddiy qalam bor. Ahmadda hammasi bo'lib nechta qalam bor?

Buni yechish uchun oldin 6 ta cho'p oladilar va buning yoniga yana 3 ta cho'pni so'rib qo'yadilar, va hammasi bo'lib nechta cho'p bo'lganini sanaydilar. So'ngra masalani yechish uchun 6 ga 3 ni qo'shish kerkligi va hosil bo'lgan 9 son bu ikki sonning yig'indini bo'lishni tushuntiradi. SHunga o'xshash masalalarni ko'plab echib bolalar qo'shish amali haqidagi tushunchalarni asta sekin egallab boradilar va uni umumlashtrish asosida qo'shish uchun ularni birga sanash kerakligini tushunalilar. Masalan: amalning noma'lum kamponentini topishga doir masalani echayotib o'quvchilar arifmetik amallarning kamponentlari va natijalar orasidagi bog'lanishni ajratish va uni masalalar yechishga qo'llashga harakat qiladilar.

Masalalarda aniq material bo'lib ular yordamida o'quvchilarda yangi bilimlar vujudga keladi hamda uni yechish jarayonida fikrlash amallarini bajarishga o'rganadilar. Bunga 1-sinf matematika kursidagi sodda masalalardan keltiramiz

1. Bir likopchada 8 ta, ikkinchi likopchada birinchidagidan 2 ta ortiq anor bor. Ikkinchi likopchada nechta anor bor?

1- likopchada 8 ta anor, 2-chisida 2 ta ortiq.

Yechish: $8+2=10$ ta.

Javob: Ikkinchi likopchada 10 ta anor bor.

2. Bir bidonda 10 l, ikkinchisida 3 l kam paxta yog'i bor. Ikkinchi bidonda necha litr paxta yog'i bor?

1-bidonda — 10 l

2-bidonda - ? -3 l kam.

Yechish: $10-3=7$ l

Javob; Ikkinchi bidonda 7 litr paxta yog'i bor.

3. Maktab hovlisida 10 ta o'quvchi bo'lib, ulardan 4 nafari qiz bola.

Ularning nechitasi o'g'il bola.

O'g'il bola-? Jami- 10 ta. Qizlar-4 nafar Yechish: $10-4=6$ ta.

Javob: olti nafari o'g'il bola.

Mavjud bilimlar va fikrlash qobiliyatlar tadbiiq qilinishi jarayonida mustahkamlanib boradi. Masalalarni shakllantirishda aniq material bo'lgan holda nazariyani amaliyot bilan o'qitishni turmush bilan bog'lab olib borish imkonini beradi. O'quvchi masalalarni echayotganda ko'p matematik tushunchalar aniq hayotda odamlarning tajribasida o'z ildizi ekanligiga ishonch hosil qiladi. Masalalar yechish orqali bilim va tajriba sohasida muhim bo'lgan ma'lumotlar bilan tanishadilar. Masalan boshlang'ich sinflarda yechiladigan ko'p masalalarning mazmunida bolalar va kattalarning mehnati mamlakatimizning xalq xo'jaligi, texnika sport va madaniyatda erishgan yutuqlari yotadi. Masalalar yechish jarayonining o'zi ma'lum metodikada o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga ancha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki u aqliy operasialarni: analiz va sintez aniqlashtirish va taqqoslash umumlashtirishni talab etadi. Masalan: o'quvchi istagan masalani yechishda analiz qiladi. Savolni masala shartidan ajratadi. Yechish rejasini tuzayotganda sintez qiladi, bunda u aniqlashtirishdan foydalanadi, biror bir turdagi masalalarni ko'p marta yechish natijasida o'quvchi bu turdagi masalalarda berilgan va izlanayotgan sonlar orasidagi bog'lanishlar haqidagi bilimni umumlashtiradi.

O'quvchilarni sodda masalalar bilan tanishtirish. O'quvchilarda eng oldin tanishadigan arifmetik masalalar tushunarli bo'lishi kerak yig'indi va qoldiqli masalalarga doir masalalar jumlasini kiradi. Bunday masalalarni yechish bilan tanishtirishni, parallel olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi, bunday masalalarga quyidagi masalalar kiradi.

1. Ahmad 3 ta qo'g'irchoq va 2 ta koptok rasmini chizdi. Ahmad nechta o'yinchoqning rasmini chizdi?

2. Bahodir jo'yakdan 6 ta bodring uzdi 2 ta bodringni edi. Nechta bodring qoldi?

Sodda masalalarning qiyinligi bo'yicha ikkinchi turi bu sonni bir necha birlik orttirish yoki kamaytirishga doir masalalardir, bunday masalalarga namunalar keltiramiz.

1. Zokirda 6 ta Ahmadda esa undan 2 ta ortiq daftar bor. Ahmadda nechta daftar bor?

Yechish: $6+2=8$ ta.

Javob: Ahmadda 8 ta daftar bor.

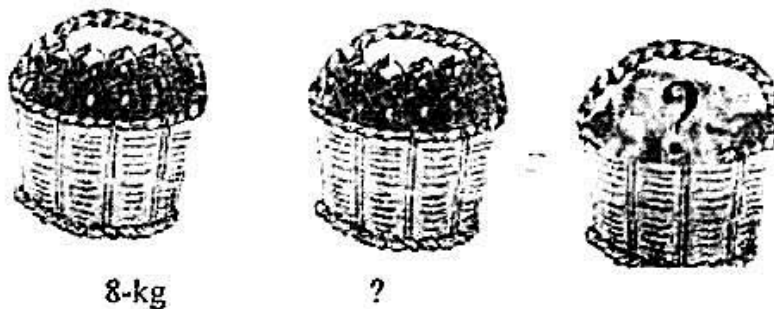
2. Maysara 7 ta ertak, Go'zal esa undan 3 ta kam ertak o'qidi. Go'zal nechta ertak o'qigan?

Yechish: $7-3=4$ ta

Javob: Go'zal 4 ta ertak o'qigan.

3. Botir 6 sm li kesma chizdi. Soʻngra uni 3 sm uzaytirdi. Kesmaning uzunligi qancha boʻladi? Yechish: $6+3=9$ sm Javob: Kesmaning uzunligi 9 sm boʻladi.

Savatda 10 kg olma bor edi. Undan 8 kg olmani sotishdi. Savatda necha kg olma qoldi?

Yechish: $10-8=2$ kg Javob: Savatda 2 kg olma qoldi.

Masalalarni tasvirlash usuli. Masaladagi berilgan sonlarning nechtaligini taʼkidlashga va ular oʻrtasidagi munosabatlarini aniqlay bilish koʻnikmasini rivojlantirishga imkon beruvchi eng muhim matn usuli-masalani tasvirlashdir. Bolalarning narsalarning chizmada tasvirlash usullari bilan tanishishi ham foydalidir. Dastlabki 1-2 ta masalani oʻqituvchining oʻzi tasvirlab chizadi.

Oʻqituvchi doskaning ichiga 5 ta qoʻziqorin va uning oldiga bitta qoʻziqorin solingan savatchaning rasmini chizdi. Bolalar oʻqituvchi qanday masalani chizganini topganlaridan kiyin oʻzlari hohlagan narsalar haqida masala tuzadi. Bolalarni masalaning javobi emas, balki masala shartini chizish kerakligi haqida bosh qotirish kerak, oʻqituvchi tez chiziladigan narsalarni tanlash haqida maslahat beradi. U bir nechta yaxshi chiqqan va 1-2 ta yaxshi chiqmagan rasmlarni tanlab oladi. Bolalar kim qanday masala tuzganini topadilar. Ular qaysi rasm boʻyicha masala tuzish mumkin, qaysi rasm buyicha masala tuzib boʻlmasligini, nima uchun xatosi nimada ekanligini aniqlaydilar. Rasmda masalada berilgan sonlar koʻrsatilishi kerakli haqida ishonch hosil qilinadi oʻzaro tekshirish olib borilsa yaxshi boʻladi. Ayirishga oid masala tuzishda koʻpincha ikkita rasm chizishga toʻgʻri keladi, birida kamayuvchi, ikkinchisida qoldiq va ayiruvchi chiziladi.

Masalan: birinchisida 6 ta archa, ikkinchisida 5 ta archa chiziladi.

Bolalarga hisoblash usulini oʻrgatish. Bolalar arifmetik amallarni ifoda etishga va uni asoslab berishga oʻrganib olganlaridan kiyin ularni hisoblash usullari bilan tanishtirish mumkin. Ular qoʻshish va ayirishni 1 ni qoʻshib va ayirib oʻrganib olishlari kerak. Bolalar ushbu usullarni egallab borishda qoʻshni sonlar oʻrtasidagi bogʻlanish va munosabatlarni tushunishga hamda sonlarning birliklaridan iborat tartibini bilishga tayanishlari lozim. Arifmetik amallarni oʻrgatish jarayonidagi

mashg'ulotning bir qismi sonlarni solishtirish va sonlarning birliklaridan iborat tarkibi haqidagi bilimlarni mustahkamlashga o'rgatadi. Bolalarga hisoblash usullarini qanday o'rgatish mumkin? Rasm buyicha quyidagi masalani tuzishni taklif etish mumkin. Bolalarni arifmetik amallarni ifoda etishni hisoblash usullaridan farq qila bilishga o'rgatish uchun qo'shishda "+" "ga" ayirishda "-" "dan" qo'shimchalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bolalar hisoblash vaqtida olingan javob bilan birga arifmetik amallarni takrorlaydilar. SHunday kiyingi ular masala savoliga javob beradilar. Dastlab bolalar ko'rsatma material asosida keyinroq miyada sonlarning to'g'ri va teskari ketma- ketligi haqidagi bilimlar hamda ular masala o'rtasidagi bog'lanish va munosabatlarni tushunishiga asoslanib hisoblaydilar.

Yil oxirida bolalar masala tuzishga undagi shart va savolni farq qila bilishi, berilgan sonlarni ajratib olishni, ular o'rtasidagi miqdoriy munosabatlar aniqlashini arifmetik amallarni to'g'ri to'plashni va ifoda etishni hisoblash usullaridan foydalanib harakat natijasini topishni va masala savoliga to'liq javob berishni bilishlari kerak.

Arifmetik masalalar yechish.

Masala yechishda " qo'shish " " ayirish " " barobar " matematik atamalaridan foydalanish zarur. Bolalar " yozishni " mashq qiladilar.

1-2 bola mustaqil " yozganlarini " o'qib beradilar.

"3 ta sharga 1 ta shar qo'shilsa 4 ta shar bo'ladi".

Kim masalani echadi? 3ga 1 ni qo'shish kerak.

Lolada nechta shar bo'ldi? 4 ta

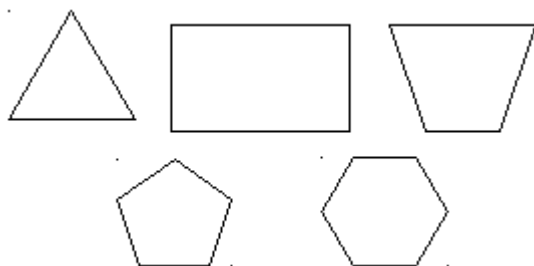
Doskada 3 o'quvchi barobar 4 deb aytishadi.

Bolalar ko'pincha masalani hikoya, topishmoq bilan aralashtirib yuboradilar. Masalan: Akvariumda 6 ta baliq bor edi. Yana bir necha baliq solib quyishdi. Bu masalani yechish mumkinmi? YOki 4 og'ayni bitta tom tagida yashaydi. Bular masala emas, balki hikoya va topishmoqdir. Masalada eng kamida ikkita son ishtirok etishi uqtiriladi. Geometrik figuralar

Bolalarni geometrik figuralar bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ko'pburchaklar bilan tanishtirishdir. Uchburchak, kvadrat, to'g'ri to'rtburchaklar ko'pburchaklarning turlari sifatida qaraladi. Dastur mazmuni shunday tuzulganki uni o'zlashtirish natijasida bolalarning ko'pburchaklar turlari haqidagi umumiy bilimlari kengayadi. Bu bolalarda elementar matematik tafakkurni o'stirishga imkon beradi. Figuralarning moddalari bilan shug'ullanish jarayonida bolalarning ko'pburchakning

ba'zi bir xususiyatlari haqidagi tasavvurlari shakllanadi. Ko'p burchaklar tomonlari burchaklari tengligi bilan aniqlanadi.

Birinchi tanishishda ko'rish, siljitish, paypastlash usullaridan kiyin son va o'lchashdan foydalanadilar. Avval umumiy belgilari: tomonlari, burchaklari, burchak uchlari ko'rsatilishi lozim. Bularni bolalar birinchi mashg'ulotlardayoq o'zlashtirib oladilar. Faqat nuqtalar qo'yib ularni birlashtirib, ko'pburchaklar chizganda qiynaladilar. xususiyatlarini o'rgana borish davomida uning yangi xususiyatlari ochila boradi: ularning 4 ta tomoni, 4 ta burchagi, 4 ta burchak uchi bor.

O'lchash asosida bolalar o'zlari uchun yangi xususiyatlar (teng va notenglikni) aniqlaydilar. O'lchov asosida bolalar o'zlari yangi xususiyatlar (teng va notenglikni) aniqlaydilar. O'lchov birligi qilib qog'oz tugmasi olinadi: kvadratga 1 ta tasma, to'g'ri turtburchak uchun ikkita tasma. Bolalar ixtiyorida doimo xilma xil ko'pburchaklar bo'lishi kerak. Buklash orqali bolalar bir figuradan boshqa figuralar hosil qiladilar. Ko'pburchaklarning xossalarini aniqlaydilar. bunda ayniqsa ko'pburchaklardan uchburchak hosil qilish va uchburchaklardan boshqa figuralar hosil qilishga ko'p e'tibor berish kerak.

Arifmetik masalalar yechish jarayonida o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini o'stirish. Masalalar yechish matematikada o'qitishni muxim tarkibiy qismidir. Masalalar echmasdan matematikani o'zlashtirishni tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Masalalar yechishida nazariyani amaliyotga tadbiiq qilinishi haqida fikr yuritishida natural sonlar arifmetikasini o'rganish maqsadga muvofiq masalalar va amaliy ishlar sistemasi asosida tuzilgan. Arifmetik amallarning mazmunini amallar orasidagi bog'lanishlarni amalda qo'llanishlarni bilan natijalar orasidagi baholashlarni ochib berishda har xil miqdorlar orasidan baxolashlar bilan tanishishiga yechish va ular haqida fikr yuritish katta axamiyatga ega bo'ladi.

Sodda va murakkab masalalarni fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning foydali vositasi bo'lib odatda o'z ichiga yashirin ma'lumotni oladi. Masalalarni yechishda predmetga bo'lgan qiziqishni rivojlanadi. Umuman mustaqillik, erkinlik, talabchanlik, mexnatsevarlik maqsadga muvofiqdir.

Qo'shish va ayirishga o'rgatish 1 sinfda matematika o'qitishning asoslaridan biridir. Bolalar bog'chasida asosiy tayyorlov ishlari olib boriladi. Bolalar arifmetik masalalarni echib, hisoblash malakalarini egallab boradi. Bu arifmetik masalalarning ma'nosini tushunishiga hamda unga ongli ravishda yondoshishlar, xatoliklar natija hamda amallar komponenti orasidagi o'zoro bog'lanishlarni aniqlashga imkon beradi. Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar bir amalli oddiy masalalarni, ya'ni narsalar ustida ish bajarishdan qo'shish ayirishdan bevosita kelib chiqadigan (qo'shdik, ko'paydi, ayirdik, kamaydi) arifmetik masalalarni echadilar.

Bular yig'indi va qoldiqni to'pishga qaratilgan masalalardir. Bolalarga katta son kichik sonlarni qo'shish hollari bilan tanishtiriladi. Ularni avval 1 soni qo'shish va ayirish keyinroq 2 va 3 sonlarni qo'shish va ayirishga o'rgatib boriladi. Masalalar yechish bolalarga avvalo mukammal matematik tushunchalarni shakllantiradi. Fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O'ylash masalalarni hayotga tatbiq eta olish, har bir amaliarni ma'nosini tushunishdan iboratdir. Qo'shish amallariga doir masalalar yechishiga to'plam elementlarini birlashtirish natijasida belgilarni aniqlaydilar amaliarni nomalum komponenti (nomalum qo'shiluvchi, ko'payuvchi, bo'luvchi) topishga doir masalani echayotib bolalar arifmetik amallarni komponentlari va orasidagi bog'lanishni o'zlashtiradilar. Masalalar konkret material bo'lib, ular yordamida o'quvchilar yangi bilimlar vujudga keladi va mavjud bilimlar tadbiq qilish mobaynida mustahkamlanib boriladigan holda nazariyani amaliyot bilan o'qitish tushuntirish bilan bog'lab olib borish imkonini beradi. Arifmetik masalalar yechish o'quvchilar kundalik hayotida har kungi o'quv zarur bo'lgan amaliy fikrlarini vujudga keltiradi. Hayotdagi harid qilingan narsaning narxini ko'rishgan narxini olgan narsalarni narxini, ishga kech qolmaslik uchun uydan qachon chiqqanligi haqida fikr yuritiladi. O'quvchilarni yangi bilimlar bilan tanishtirish uchun masalalardan keng foydalaniladi. Masala tuza bilish ko'nikmasi uning tuzilishini o'zlashtirib olish uchun zamin yaratadi. Bolalar masala tuzish bilan 2 yoki 3 mashg'ulot o'tganidan so'ng tanishadilar ular masalada shart va savol borligini bilib oladilar. Masala shartini kamida 2 ta son bo'lishligi alohida ta'kidlanadi. O'qituvchi bolalarga masalani nima haqida gapirishini so'zlab beraman, siz bo'lsangiz men aytgan narsalarni hammasini chap tomoniga 3 ta olma o'ng tomoniga 4 ta olma qo'ydim. Stolga hammasi bo'lib nechta olma qo'yildi. Bolalarga tarbiya berishda ham maqsadli malakalarni roli katta masalalar o'quvchilarni fikri doiralarni kengaytirishiga yordam beradi. Masalalar yechish haqida fikr yuritish natijalarida shunday masalalar tarkib topadi.

Masalalarni tinglashni o'rganish va uni mustaqil o'qib o'zlashtirishdan boshlanadi. Masala shartini yaxshiroq o'zlashtirish maqsadida har bir o'quvchi masala matnini mustaqil o'qib chiqishi zaruri bo'lishi uchun ularga masalani oldin ovoz chiqarmay o'qishini so'ngra esa tovush chiqarib ifodali o'qishni taklif qilish kerak. Masalani ifodali o'qishda sonni ma'lumotli va masalani yechish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan elementlari tovush bilan ajratib olishlari uchun fikr yuritishlari o'rgatiladi. O'quvchi masalani yechish mobaynida ko'p matematika fikrlash son, arifmetik amallar, amaliarni bajarish tartibi haqida fikr yuritadilar, o'quvchilar masalalar yechish orqali o'quvchilar bilan va tarbiya sohasida muhim bo'lgan fikrlar bilan tanishadilar. Ko'p masalalarning mazmunida bolalarni va kattalarning mehnati mamlakatimizning xalq xo'jaligi mexanika fan va madaniyatida erishgan yutuqlari haqida fikr yuritadilar.

Masalalar yechish haqida fikr yuritish aqliy rivojlanishiga ancha ijobiy ta'sir ko'rsatadi chunki u aqliy operasialarni analiz va sentez, taqqoslash umumlashtirishni talab etadi. O'quvchi istalgan masalani echayotganda analiz qiladi savolini masala shartida fikr yuritadi. O'quvchilar masala yechish orqali izlanayotgan sonlar orasidagi bog'lanishlarini aniqlash uchun fikr yuritadilar. Masalalar yechish mobaynida o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan belgilar sonlar va izlanayotgan son orasidagi masalalar ustida ishlashga doir o'quvchilarni avval bir turdagi masalalarni yechishga so'ngra boshqa turdagi masalalarni yechishga fikr yutita olib negaki masalalar yechish jarayonida berilgan sonlar va nomalum son orasidagi bog'lanishni aniqlash buning aloxida arifmetik masalalarni tanlashni o'rganadilar. YA'ni masalada arifmetik amalni tanlashga o'tish uchun fikr mulohaza yuritiladi. Masala yechish og'zaki yoki yozma ravishda bo'lishi haqida fikr mulohaza yuritadilar og'zaki yechishda tegishli arifmetik amallar va tushuntirishlar og'zaki bajariladi. Boshlang'ich sinflarda echiladigan masalalarni deyarli yarmi og'zaki bajarilishi kerakligi haqida mulohaza qiladilar. Masalalar yechish o'quvchilarda masala mazmuniga chuqurroq qarash haqida berilgan sonlar va izlanayotgan va orasidagi bog'lanishni har tomonlama fikrlash qobiliyati rivojlantiradi. O'quvchilarni mustaqil masalalar yechishiga o'rgatishning bir qancha bosqichini ko'rsatamiz.

1-bosqich masala o'quvchining yo'naltiruvchi savollar buyicha echiladi va bu yechish doskada va daftarga bir vaqtda bajariladi.

2-bosqich masala shartini o'qituvchi rahbarligida analiz qiladi va yechish rejasini tuziladi. Yechishni o'z doirasiga yozilmaydi og'zaki aytilmaydi ham. O'quvchilar esa uni mustaqil fikr yuritib boradilar.

3-bosqich o'qituvchi xabarligida masala faqat analiz qiladi. Yechish rejasi va yechishning o'zini o'quvchilar mustaqil bog'laydi.

4-bosqich masalani o'quvchining hech bir yordamisiz mustaqil yechish uchun fikr yuritadilar. O'quvchilarga masalalar yechish masalani tarkib toptirishga ijodiy harakatlari masalalar haqida fikr yuritishi maxsus ahamiyatga ega bo'ladi.

XULOSA

Mantiqiy tafakkurni shakllantirish boshlang'ich sinflar matematika darslarida arifmetik amallarni shakllantirish imkoniyatlaridan foydalanish uchun har bir tushunchaning mohiyati, mazmuni va uning o'quvchilar amaliy tajribasiga asoslanilishi hamda ko'rgazmalilikning keng yo'lga qo'yilishi, taqqoslash, xulosa chiqarish va konkretlashtirishga o'rgatish bo'lish usullarining o'rganilishi bilan birga umuman boshqa amallardagi o'xshash qonuniyatlarni taqqoslash asosida keltirib chiqarishga hamda mashq va misollarni yechishni tahlil qilish asosida o'rgatilishi, xatolar ustida ishlash va bularning barchasidan samarali foydalanish asosini tashkil etadi. Boshlang'ich sinflar matematika darslarida arifmetik amallar tushuncha o'qitilishini arifmetik amallar natijalar va komponentlari orasidagi bog'lanishning ahamiyatini hisobga olib, matematika o'qituvchilarining boshlang'ich ta'lim matematika kursini o'qitishda o'quvchilarda fikrlash ko'nikmalari, mashqlar yechishda mantiqiy asoslash va fikrlashni talab etadigan biz ishlab chiqqan tavsiyalardan foydalanishlari ularning umuman matematik tayyorgarligi, qiziqish va qobiliyatlari rivojining oshishiga xizmat qiladi. Kelgusida bu soha bo'yicha boshlang'ich sinflar matematika darslarida bo'lish tushunchasini o'qitishning har bir sinf bo'yicha konkret uslubiy tavsiyalari ishlab chiqilsa, o'quvchilarda hisoblash malakalarini o'stirish orqali tenglama va tengsizliklar, matnli masalalar yechishdagi qo'llanilishi usullarini sistemali va ketma-ketlilik asosida o'qitilishiga va bunda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish maqsadida mashqlar to'plamlari, multimedia va grafik vositalarni tayyorlash yo'lga qo'yilsa boshlanqich matematik matematik ta'lim samaradorligini oshirishda ijobiy natijalar beradi deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumaev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma.) Toshkent. —SHarq 2005 yil.,
2. Bikbaeva N.U, R.I.Sidelnikova, G.A.Adambekova. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (O'rta maktab boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma.) Toshkent. —O'qituvchi 2006 yil.

3. Jumaev M.E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan praktikum. (O O'YU uchun) Toshkent. —O'qituvchil 2014 yil. "Maktabgacha ta'lim" jurnali maqolalari
4. Bikboeva.N.U. Yangiboeva .YA. Ikkinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. —O'qituvchil 2012 yil.
5. Bikboeva.N.U. Yangiboeva E.Y. Uchinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. —O'qituvchil 2015 yil.
6. Jumaev M.E, Tadjieva Z.G. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (OO'YU uchun darslik.) Toshkent. —Fan va texnologiyal 2015 yil.
7. www.natlib.uz internet kutubxona
8. www.ziyonet.uz materiallari

JISMONIY TARBIYA VA SPORT MASHG‘ULOTLARIDA QO‘LLANILADIGAN ASOSIY USLUBIY TAMOYILLAR

Mirzakarimov Xayotbek Xosilbekovich

AQXAI O‘zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat kafedra o‘qituvchisi

Mirzayev Mirkamol Qoratoyevich

AQXAI O‘zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat kafedra katta
o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida qo‘llaniladigan asosiy uslubiy tamoyillar to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan.

***Kalit so‘zlar:** Faollashtirish jarayoni, jismoniy tarbiya darslari, mashg‘ulotlar, jismoniy mashqlar, uslubiy tamoyillar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация об основных методических принципах, применяемых в занятиях физической культурой и спортом.

***Ключевые слова:** Активизационный процесс, занятия по физическому воспитанию, занятия, упражнения, методические основы.*

ABSTRACT

This article provides information on the basic methodological principles used in physical education and sports.

***Keywords:** Activation process, physical education classes, classes, exercises, methodological principles.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2021 yilni “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yilli” deb nom berdilar. Barchamizga ma‘lumki jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda, aholi salomatligini mustahkamlashda jismoniy tarbiya va sportni o‘rni beqiyosdir. Mamlakatimizda o‘sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy va ma‘naviy salomatligini shakllantirishni, sog‘lom turmush tarziga intilish va sportga mehr-muhabbatni singdirishning g‘oyat muhim sharti hisoblanadi. Aholini ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan shug‘ullanishlari, turli sport musobaqalarida ishtirok etishlari orqali yoshlarda o‘z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Oʻsib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama aqliy, ahloqiy va jismoniy jihatdan rivojlantirishda jismoniy tarbiya va sport muhim ahamiyat kasb etadi va ularda mardlik, vatanparvarlik, sadoqat va halollik tuygʻularini shakllantirishda yordam beradi. Davlatimiz rahbari ijtimoiy, maʼnaviy-maʼrifiy sahalardagi ishlarni yangi tizim asosida yoʻlga qoʻyish boʻyicha 5 ta muhim tashabbusni ilgari surdi. Bunda ikkinchi tashabbus yoshlarni jismoniy chiniqtirish, sport sohasida qobiliyatini nomoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratishga yoʻnaltirilgan. Shunday yaratib berilgan imkoniyatlardan foydalanib, oʻquvchi yoshlarimizni qiziqishiga qarab sportning turli xil yoʻnalishlariga jalb qilib, ulardan yangi chempionlarni tayorlashimiz zarur.

Shu oʻrinda davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini misol qilib keltirmoqchiman “Dunyoda qobilyatsiz bola boʻlmaydi, biz ana shu qobiliyatni koʻra olishimiz, taxlil qilib yuksaltirishimiz va shu qatorda oʻquvchilarning qobiliyatidan kelib chiqqan holda biror bir kasbga yoki hunarga yoʻnaltira olishimiz bizning eng asosiy vazifamizdir”.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Jismoniy tarbiya mashgʻulotlari orqali olinadigan foyda juda koʻp, bu yoshlarda sogʻlom turmush tarzi muhimligini biladigan masʼuliyatli kattalar boʻlib yetishishiga yordam beradi. Jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat jarayonini boshqaradigan, inson vujudiga, jismoniy oʻsishga taʼsir qiladigan tabiat qonunlari jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyotida printsip-tamoyil nomini olgan.

Organizm rivojlanishining umumiy tamoyillarini bilish va ularni amaliyotda qoʻllash, oʻquvchilar jismoniy tarbiyasi jarayonini yanada samarali darajaga olib keladi. Jismoniy tarbiya va pedagogikaga oid adabiyotlarda tamoyillar har xil taʼriflangan, lekin manbalarning tahlili shuni koʻrsatadiki, har xil nomlar bilan taʼriflangan bir printsip quyidagi mazmunlarni bildiradi:

-jismoniy tarbiya darslari jarayonida oʻquvchilarning har tomonlama rivojlanishlari uchun jismoniy mashqlarni ongli, tushungan holda tashkil etish;

-oʻrgatayotgan mashqlarni yaxshi oʻzlashtirilishi uchun koʻrgazmalilikning turli xil shakllaridan foydalanish;

-har bir oʻquvchiga taklif qilinadigan muayyan maqsadga yoʻnaltirilgan va psixologik ogʻirliklarning soddaligini, tushunarligini taʼminlash;

Shugʻullanuvchi oʻquvchilar avvalgi mashgʻulotlarda oʻzlashtirib olganlarini mustahkamlashlarida talabni kuchaytirish va keyingi mashgʻulotlar uchun zamin

yaratishni ta'minlash. Pedagogika fanida bu printsiplarni o'rgatishda taalluqligini hisobga olib, didaktik tamoyillar deb ataymiz.

Jismoniy tarbiya, jismoniy mashqlarga o'rgatish va shug'ullanuvchilarni bilimlar bilan qurollantirish, jismoniy sifatlarni tarbiyalashni o'z ichiga qamrab olganligi uchun tamoyillarni didaktik emas, metodik - uslubiy deb atash qonuniyroqdir. Ko'nikma va malakalarni shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy uslubiy tamoyillar o'quvchilarning yoshlari qanday bo'lishidan qat'iy nazar, barcha uchun bir xil va zarurdir. Har bir tamoyilning mohiyatini va o'quvchilar jismoniy tarbiyasi jarayonida uni amalga oshirish yo'llarini alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Onglilik va faollik tamoyili.

“Didaktik adabiyotlarda onglilik deganda, o'rganilayotgan temaga oid qonuniyat, ta'rif va faktlarni asosli egallash, xulosa va umumlashlarni chuqur, atroflicha fahmlash, tema yuzasidan bilimlarni izchil va to'g'ri bayon qila olish, bilimlarning ishonch va e'tiqodga aylanishi, o'rgatilgan bilimlardan turmushda mustaqil foydalana bilish kabilar tushuniladi. Onglilik bilimlarni ongli o'zlashtirishga yo'nalgan printsiptir.

Bilim malakalarni ongli o'zlashtirish quyidagicha xususiyatlarga ega: ta'limning maqsadi, hayot uchun zarurligini anglash; faktik materiallarni ongli egallash va ularni o'zaro farqlay bilish; bilimlarni o'rganish, mustahkamlash, takrorlash jarayonlarini sezish; tema yuzasidan o'zi erishgan natijalarni baholay bilish.

Faollik esa, o'z navbatida bolalarda mustahkamlikni tarbiyalash uchun asos bo'ladi. Bu printsiplar bir-birini to'ldiradigan hodisalar bo'lib, ularning mohiyatini tashqaridan ichkariga va ichkaridan tashqariga yo'nalgan jarayonlar sifatida tasavvur qilingandagina anglash mumkin. Faollik tashqaridan ichkariga yo'nalgan jarayon sifatida tasavvur etilsa, unda bolalarda mustahkamlikni shaxsiy sifat shaklida tarbiyalashni anglaymiz. Agar faollik ichkaridan tashqariga yo'nalgan jarayon sifatida qaralsa, unda insonning ichki intilishlari, emotsiyalari, qiziqishlari mustaqillikni shakllantirish vositasi ekanligini tan olishga to'g'ri keladi”.

Jismoniy tarbiya jarayoni-bu ikki tomonlama jarayondir. Bir tomondan o'rgatishga intilayotgan o'qituvchi, ikkinchi tomondan o'rganishga xohishi bo'lgan o'quvchi qatnashadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, agar o'quvchi oldiga qo'yilgan vazifaning mohiyatini tushunib etsa va uning hal etilishiga qiziqsa, o'rgatishning muddati tezlashadi va sifati yaxshilanadi.

Uslubiy adabiyotlarda onglilik va faollik alohida mustaqil tamoyillar hisoblanadi. Amaliyotda esa onglilik va faollik jarayoni o'zaro bog'liqdir, ularni bir-biridan ajratish mumkin emas. Sababi shuki o'quvchining faolligisiz onglilikni

amalga oshirish mumkin emas, faoliyatning maqsadi esa ongli ravishda tushunib etilgandagina inson faol bo'ladi.

Faollashtirish jarayoni deganda o'qituvchi tomonidan shug'ullanuvchilarning intellektual, axloqiy, irodaviy va jismoniy kuchlarini o'rganib, tarbiya sifatini oshirish tushuniladi. Ammo mavjud tabiiy va ma'naviy qonuniyatlarni bilishning o'zi o'quvchilarni ongli va faol qila olmaydi. Bu vazifani o'qituvchi bajarishi kerak.

Qulaylik va individuallik tamoyili. Bu tamoiyillar yosh va jinsiy farqlanish bolalarga xos. Bunday tashqari bir xil yoshdagi va jinsdagi bolalar, har xil qobiliyatga ega, shuning uchun o'rgatish va tarbiya jarayonida shu tomonlarni albatta hisobga olish zarur. Bunda qulaylik va individuallik tamoyiliga amal qilinadi. Bu yerda so'z, o'qituvchining har bir bola yuragiga yo'l topa olishi, vaqtincha qiyinchiliklarni anglay olishi va uni tuzatishga yo'l topa olishi, ularning qobiliyati va qiziquvchanligini rivojlantirishda hamkorlik qilishi ustida boradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ko'nikma va malakalarni shakllantirish yo'llarini shunday tashkil qilish kerakki, ular har doim rivojlanishda bo'lmog'i zarur. Shuni ham unutmaslik kerakki, o'qituvchi dars jarayonida faqat alohida yaxshi tayyorgarligi bor yoki faqat qoloq o'quvchilar bilan ishlamaydi, albatta.

U sinfdagi barcha o'quvchilar bilan ishonchli muammolarda va bir-birini to'liq tushungan holda ishlamog'i zarur. Xo'sh, buning uchun o'quvchilarning qaysi xususiyatlarini hisobga olish kerak va bularga muvofiq tarzda nimalarga amal qilish kerak? Hammadan oldin bolaning o'qishga va uning natijasiga bo'lgan munosabatini farqlash, o'qishga va uning natijasiga salbiy munosabatda bo'lgan o'quvchilar pedagogning muntazam diqqat markazida bo'lmog'i kerak.

Ularga metodik ta'sir etishning xilma-xil usullaridan foydalanishi kerak. O'quv materialini o'zlashtirish va mustahkamlash uchun, mashqlarga bo'lgan ehtiyojda katta farq mavjud. Har bir o'quvchida zaruriy mashqlarning soni va hajmi har xil: alohida shug'ullanuvchilarning o'rgatish tempi har xil. Alohida harakat faoliyatining texnikasini o'zlashtirib olishda o'quvchilarning xususiyatlarini hisobga olib, yordamchi mashqlarning xarakterini va hajmini o'zgartirib berish zarur.

REFERENCES

1. Tolipov O'Q va boshq. Pedagogik texnologiyaning tatbiqiy asoslari. T., "Fan"2006y 130-b
2. Usmonxo'jayev T. va boshq. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti. T "Oqituvshi"2004y

-
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning” Oliy Majlisga murojaatnomasi”. 29.12.2020.
  4. A.V.Keneman, D.V.Xuxlaeva Bolalarni jismoniy tarbiyalash nazariyasi va metodikasi. T.,1988
  5. Зайцев А. А. Основные компоненты спортивной тренировки: метод. рек. по спецкурсу «Теория спорта высших достижений». - Калининград: Изд-во Калининградского университета, 2007.

TRANSLATION AND ITS MAIN TYPES

Matenova Feruza Makhamatali kizi

Chirchik State Pedagogical Institute

1st year master's degree of foreign languages and literature

Research Advisor: PhD Abduganiyeva Djamilya Rustamovna

ABSTRACT

Translation is a field that is seeing a lot of activity nowadays, thanks to the increasing globalization of businesses. International travel has also increased significantly – for both business and leisure. This means there is, at any given time, a large number of people in a country that don't necessarily speak the local language well. Of course, this augurs well for the translation industry. There has been a substantial growth and new types of translations are emerging. Each one is unique, with its own process and specific requirements.

This ramification happening at the Translation Discipline also requires a shift to a very particular type of translator, one that is trained for certain businesses and has a very specific knowledge.

Keywords: Translation, modification, written, oral, legal, technical, interpreter, translator, simultaneous.

АННОТАЦИЯ

Перевод – это область, в которой в настоящее время наблюдается большая активность благодаря растущей глобализации бизнеса. Международные поездки также значительно увеличились – как для бизнеса, так и для отдыха. Это означает, что в любой момент времени в стране есть большое количество людей, которые не обязательно хорошо говорят на местном языке. Конечно, это хорошее предзнаменование для индустрии переводов. Наблюдается значительный рост, появляются новые виды переводов. Каждый из них уникален, со своим собственным процессом и специфическими требованиями.

Это разветвление, происходящее в переводческой дисциплине, также требует перехода к особому типу переводчика, который обучен для определенных видов бизнеса и обладает очень специфическими знаниями.

Ключевые слова: Перевод, внесение изменений, письменный, устный, юридический, технический, переводчик, переводчик, синхронный.

INTRODUCTION

Word "translation" sounds simple and clear. Most people think that this is an ordinary transfer of the text from one language into another by writing or printing. In fact, in a professional sense, a concept of "translation" is multifaceted and complex.

What is translation? Translation is a separate type of professional translation that considers all the features of the source and target languages for the most accurate interpretation of the content. That is, a person who is not a specialist, even with a good knowledge of a language, will not be able to do all work that the translator does.

DISCUSSION AND RESULTS

Translations can be broadly classified into two big categories of translation – Business related, and Non- Business related. However, some kinds of translation sort of overlap in both categories. So, let us examine the most important types of translation that are performed nowadays:

1. Literary Translation

Literary Translation – The name is pretty self-explanatory- It refers to the translation of literary works like stories, novels, poems, and plays. It is often considered the highest form of translation because a literary translation is so much more than the mere conveying of the meaning and context of the document in the source language into the target language. It involves incorporating the appropriate cultural nuances, translating humour, feelings, emotions, and other subtle elements of a particular work.

Many litterateurs believe that it is extremely difficult, if not impossible, to translate works of literature – especially poetry. Some examples of situations that could be very difficult are – rhyming words, puns, idioms, anagrams, and so on. Often, there are no appropriate translations in the target language, and the nuance is lost.

Have you ever tried translating a joke into another language? If you have, you would understand this. Haven't you felt, that it didn't seem as funny when translated? Often, many subtle connotations the writer has hinted at are lost in translation. Then there is the matter of the individualistic writing style of the author – this type of translator has a tough job in attempting to convey that uniqueness.

2. Software Localization

Of course, in **Software Localization** the main thing to translate is the *user interface*, but *software localization* does not end there. It includes error messages,

system messages, help files and so on. Here too, the content needs to be adapted to suit the local (target) culture.

At times, the translator may be faced with the prospect of *internationalization* – take a product like *Coca-Cola*, which is available almost everywhere in the world. The company will need to have their website in multiple languages, and rather than create multiple websites, which could cost a ton of money, it would make more sense to have the software handle several languages, and allow the user to translate the page into a language of their choice.

3. Commercial Translation

Commercial Translation is a kind of translation that necessitates types of translators who possess specialized skills, like knowledge of the business jargon, and the industry to which the business belongs. The types of texts in the translation of commercial documents could include *business correspondence, reports, tender documents, company accounts, memos* and so on. Sometimes, this could overlap with legal translation if the company handles legal paperwork.

4. Legal Translation

Legal Translation is one of the most complex translations, and involves birth certificate translations and marriage certificate translations, translating contracts, agreements, treaties, memorandums, wills, and so on. A good translator needs to understand the various underlying contexts of the documents and that of the two regions or countries for which the documents are intended – the socio-cultural aspects, and the politico-legal aspects as well. They would then need to translate it in a manner that the target audience easily grasps the text.

Even if you are familiar with the cultures and other aspects and are highly skilled at translation, you may need to consult *legal professionals* so as to ensure that your *legal translation* is completely error-free.

5. Technical Translation

Technical Translation involves any technical content that needs to be translated – user guides, manuals, online help text, instruction booklets, training materials and videos, marketing materials for technical fields like manufacturing, science or engineering – all of this comes in the ambit of *technical translation*.

Formatting is an important aspect where the translation of technical content is concerned, as desktop publishing or DTP is required for it. Often the screenshots and even graphics have to be edited to make it suitable for the target language/s. Using a *content management system* or CMS will help you keep cost down.

When choosing a translator, it is essential to check how well versed they are with the terminology and jargon used in your specific industry – if they are not as familiar with that stuff as you'd like but they are proficient in the translation as such.

These are all, however, modifications of the two main types of translation. The line of demarcation between written and oral translation is drawn not only because of their forms but also because of the sets of conditions in which the process takes place. The first is continuous, the other momentary. In written translation the original can be read and re-read as many times as the translator may need or like. The same goes for the final product. The translator can re-read his translation, compare it to the original, make the necessary corrections or start his work all over again. He can come back to the preceding part of the original or get the information he needs from the subsequent messages. These are most favorable conditions and here we can expect the best performance and the highest level of equivalence. That is why in theoretical discussions we have usually examples from written translations where the translating process can be observed in all its aspects.

The conditions of oral translation impose a number of important restrictions on the translator's performance. Here the interpreter receives a fragment of the original only once and for a short period of time. His translation is also a one-time act with no possibility of any return to the original or any subsequent corrections. This creates additional problems and the users have sometimes; to be content with a lower level of equivalence.

There are two main kinds of oral translation — consecutive and simultaneous. In consecutive translation the translating starts after the original speech or some part of it has been completed. Here the interpreter's strategy and the final results depend, to a great extent, on the length of the segment to be translated. If the segment is just a sentence or two the interpreter closely follows the original speech. As often as not, however, the interpreter is expected to translate a long speech which has lasted for scores of minutes or even longer. In this case he has to remember a great number of messages and keep them in mind until he begins his translation. To make this possible the interpreter has to take notes of the original messages, various systems of notation having been suggested for the purpose. The study of, and practice in, such notation is the integral part of the interpreter's training as are special exercises to develop his memory.

Sometimes the interpreter is set a time limit to give his rendering, which means that he will have to reduce his translation considerably, selecting and reproducing the most important parts of the original and dispensing with the rest. This implies the

ability to make a judgement on the relative value of various messages and to generalize or compress the received information. The interpreter must obviously be a good and quickwitted thinker.

In simultaneous interpretation the interpreter is supposed to be able to give his translation while the speaker is uttering the original message. This can be achieved with a special radio or telephone-type equipment. The interpreter receives the original speech through his earphones and simultaneously talks into the microphone which transmits his translation to the listeners. This type of translation involves a number of psycholinguistic problems, both of theoretical and practical nature.

CONCLUSION

The purport of communication and the identification of the situation are not, as a rule, expressed by some particular words or structures but by the whole unit of speech. Therefore it is often the case that the general sense of the unit as a whole is of greater communicative value than the meaning of its individual elements. The translator is thus prepared to sacrifice the part to the whole, the meaning of an element to the meaning of the whole. This predominance of the whole makes an imprint upon some of the techniques used by translators both for understanding the original text and for establishing a kind of semantic bridge to the translation. It can be observed that the translator first tries to get the most general idea of what is said in the original, to find out, so to speak, "who does what and to whom", to understand the general semantic pattern or framework of the sentence and then fill in the particular details.

The translator may first resort to the word-for-word translation imitating the syntactic structure of the original and using the most common substitutes of all words. The same method can be used to facilitate understanding if the general meaning of the original text eludes the translator.

REFERENCES

1. Bjola, C. & Holmes, M., ed. (2015). Digital Diplomacy: Theory and Practice. New York: Routledge.
2. Costigan, Sean S. and Jake Perry. 2012. Cyberspaces and Global Affairs. New York: Routledge.
3. Engel, S. Morris. "Fallacies & Pitfalls of Language" from Fallacies & Pitfalls of Language: The Language Trap. Ed Paperback Nov.1994.
4. Fortier, Paul A. "Semantic Fields and Polysemy: A correspondence analysis approach" University of Manitoba. Paper.

-
5. Portner, Paul "Semantic Issues for Computational Linguistics" Department of Linguistics, Georgetown University, Washington. Fall 1998.
  6. (15) Rusche, Harry "Ambiguity" English Department, Emory University.
  7. (16) Traugott, Elisabeth Gloss. "'Conventional' and 'Dead' Metaphors Revisited." The Ubiquity of Metaphor: Metaphor in Language and Thought. Ed. Wolf Paprotte and Rena Dirven. Amsterdam: Benjamins, 1985. 17-56.

ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ярматова Мехринисо Азаматовна

Каршинский инженерно-экономический институт, кафедра Узбекского
языка и литературы, старший преподаватель

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается, задача формирования умений работы с профессионально ориентированными текстами; формирование навыков работы с разными источниками специальных текстов и умений дифференциации специальных текстов по видам и назначению; увеличение словарного запаса профессиональной лексики и фразеологии, повышение уровня речевой культуры.

Ключевые слова: *Тексты по специальности, профессиональная лексика, мобильный специалист, терминология, компетенция профессионального общения.*

ABSTRACT

The article deals with the issue of developing the skills to work with professionally oriented texts; the formation of skills to work with different sources of special texts and the ability to differentiate special texts by type and purpose; increasing the professional vocabulary and phraseology, developing the level of speech culture.

Keywords: *special texts, professional vocabulary, mobile specialist, terminology, professional communication competence.*

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время повышается потребность в высококвалифицированных кадрах с прочными знаниями, с ответственностью относящихся к своему делу. Необходимо выпустить специалиста не только с хорошими знаниями, но умеющего на практике их использовать. Чтобы научить студентов самостоятельно мыслить, принимать решения, работать в группах, развивать коммуникативные, творческие способности, брать ответственность на себя, преподавателям и мастерам приходится изучать и использовать новые методики. В настоящее время выдвигается требование: на занятиях по русскому языку вести обучение языку специальности с учетом того учебного материала и тех видов речевой деятельности, которые необходимы студенту при овладении специальностью.

Усваивая тексты по специальности, студенты испытывают определенные затруднения нахождения в текстах необходимой информации для иллюстрации своего высказывания, приведения аргументов, контраргументов и т. д. Вместе с тем работа с текстами по специальности на занятиях по русскому языку способствует активному включению студентов в учебно-профессиональную деятельность, знакомству с лексикой, грамматикой языка, терминами их будущей специальности. Поэтому специально разработанные и применяемые для овладения языком тексты по специальности, могут служить эффективным средством обучения.

Были просмотрены тексты специальности факультетов энергетики и технологии.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Обратимся к изучению русского языка обучающихся по специальности «Электроэнергетика». В качестве лексического материала им предлагаются профессионально - ориентированные тексты: 1. «Электроэнергетика». 2. «Гидравлическая энергетика». 3. «Ядерная энергетика» 4. «Энергия приливов». В текстах даны задания, связанные с теоретической темой занятия и рекомендованные для самостоятельной работы обучающихся. Профессионально ориентированные тексты вводят новую информацию, расширяют и углубляют знания студентов в области своей будущей специальности. Так, в предложенных лексических материалах они работают над темой, идеей, основной мыслью, структурой, языковыми особенностями текста. Каждая тема занятия состоит из разделов: активная лексика, система предтекстовых и послетекстовых заданий. Предтекстовые задания вводятся для снятия лексико-грамматических трудностей, которые могут возникнуть у обучающихся в процессе чтения текста. В предтекстовых заданиях даётся словарь основных понятий и терминов. Лексика вводится не по алфавиту, а по мере предъявления её в тексте. Эти слова и словосочетания в основном терминологического характера. Активная лексика предназначена для обязательного усвоения студентами. Предтекстовые задания включают следующие упражнения:

1. Запомните значение слов и словосочетаний.

Промышленность – sanoat, применять – tatbiq etish, выгодные источники электрической энергии- foydali elektr energiya manbalari, преимущества

электроэнергии – elektroenergiyaning ustunligi, автоматизировать производственные процессы – ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish

2. Составьте кластер «Электроэнергетика в жизни»

3. Расставьте ударение в словах: Электроэнергия, промышленность, транспорт, сельское хозяйство, коммунальное хозяйство.

4. Подберите определения к словам электроэнергетика, энергетика, промышленность. Послетекстовые задания с различными целевыми установками призваны помочь студентам сориентироваться в смысловой организации текста.

5. Прослушайте текст. затем прочитайте его сами, соблюдая нормы литературного произношения.

6. Расскажите о том, в каких сферах используется электроэнергия.

7. Раскройте скобки.

1) Электроэнергетика является наиболее... (важная отрасль энергетика).

2) Почти все бытовые приборы (холодильники, телевизоры и другие) были созданы благодаря (электротехническая промышленность).

3) Поэтому на сегодняшний день очень важно найти выгодные источники (электрическая энергия).

4) Электроэнергетика - это также одна из базовых отраслей (тяжёлая промышленность).

5) В сельском хозяйстве электроэнергия используется в основном для обогрева (теплица и освещение).

6) Электроэнергия играет значительную роль и в (транспортный комплекс).

7) Промышленность – это основной потребитель (электроэнергия).

8. Напишите вопросы к подчёркнутым словам.

Электроэнергия в промышленности необходима для привода в действие различных автоматических механизмов и непосредственно в технологии процессов. Электроэнергетика - это составляющая всех сфер человечества: промышленности, науки, сельского хозяйства и даже космоса. Но большинство технических средств механизировано, автоматизировано и построено на электрической основе. Особенно массово электроэнергия применима для работы электромоторов

9. Откройте скобки и поставьте слова в нужном падеже.

Электроэнергия играет ... (значительная роль). Скорость движения... (поезда, снижать затраты на перевозка). Опыт эксплуатации (такой

оборудование) в условиях нашего климата оказался достаточно ... (успешный). В средние века по такому же принципу обогревались помещения (замки в Норвегия). Электроэнергия играет ... (значительная роль) и в (транспортный комплекс).

10. Прочитав текст, заполните таблицу методом «Инсерт».

√	+	-	?

Тексты по специальности в основном предназначены для самостоятельной работы с установкой на полное и точное понимание, которое контролируется системой вопросов, а также последующими заданиями, направленными на воспроизведение основной информации текста:

1. Выпишите из текста слова, имеющие отношение к профессии и определите их принадлежность к определенной части речи.

2. Обратитесь к толковому словарю и дайте объяснение следующих терминов: ....

3. Подумайте, от чего, зависит качество выпускаемой продукции.

4. Используя специальную лексику, относящуюся к профессии, составьте собственный текст.

5. В предложенном вам тексте помимо лексики, имеющей отношение к профессии, используется лексика, имеющая отношение к другим профессиям. Найдите слова в тексте, которые имеют отношение к другим профессиям. Составьте с этими словами предложения таким образом, чтобы было ясно, о какой профессии идет речь.

6. Используя профессиональную лексику, составьте предложение и объясните знаки препинания.

7. Выпишите из текста прилагательные, относящиеся к профессиональной лексике, объясните их значение и разберите их по составу. Составьте с выписанными словами предложения.

8. Объясните правописание слов «энергия», «технология». Составьте с этими словами словарную статью для словаря энергетических терминов. Подумайте, в каких энергетических профессиях эти слова могут употребляться.

В содержании отобранных текстов, естественно, вошла та информация, которая должна быть усвоена студентами на занятиях по русскому языку. На

первом этапе знакомства со специальностью логичнее ограничиться общенаучной лексикой, не требующей особых знаний по специальности.

Так, представляя студентам текст «Масличные семена»

Факультета технологии по направлению «Пищевая промышленность» проводим словарную работу. Перевод наиболее сложных понятий записываются в тетрадях;

1. Масличные плоды - moy olinadigan mevalar

Масличные бобы - dukkaklilar

Волокнистые растения – tolali o'simliklar

Слой - qatlam

Гумус - chirindi

Растительные жиры - o'simlikl yog'lari

Лексико-грамматический материал текста позволяет дать разнообразные предтекстовые задания, подготавливающие обучаемых к устной речи:

2. Назовите глаголы, от которых образованы существительные нагревание, испарение, повышение, сушка, самосогревание, засоление

3. Напишите масличные семена (кластер)

4. Составьте предложения с субъектно – объектным значением со словами.

Лён, сырьё, масса, состав, жир, оболочка, сырьё.

5. Подберите антонимы к выделенным словам.

Засоренные семена, натуральные жиры, минимальные размеры, тонкая оболочка.

6. Выделите в тексте основные смысловые части и озаглавьте их.

На втором этапе работы, когда студенты переходят непосредственно к изучению специальности, в специальные тексты вводится терминологическая лексика. Нередко не имеющая аналогов на узбекском языке. Поэтому в данный период целесообразнее использовать словарь технических терминов. А предтекстовые задания формулировать так: найдите толкование данного слова в словаре; составьте словосочетания с данным словом; составьте предложения с данным словом.

Работая над языком специальности, мы даем задания типа;

- составьте план текста и восстановите по нему ее содержание;

- напишите текст-рассказ о продуктах, получаемых из жиров, опираясь на план;

- разместите абзацы текста в другом порядке, не разрушая логической связи.

Очень хорошо использовать при этом слайды, диафильмы, схемы, графические рисунки, представляющие зрительную опору и способствующее развитию коммуникативных навыков по специальности.

В наше время в обществе осознаётся востребованность русского языка, уровень владения языком напрямую влияет на степень успешности человека. От преподавателя требуется заинтересованность в практическом применении студентами знаний, как в области языка, так и в профессиональной сфере, профессионализм, творческий подход к осуществлению учебного процесса. Современному обществу важно, чтобы сегодняшний специалист был профессионально успешным и мобильным, умеющим строить свою собственную карьеру, работать в условиях жесткой конкуренции на отечественном и мировом рынках и активно содействовать благополучному развитию всего общества.

Формы работы по изучению профессиональной лексики на уроках русского языка могут быть различными.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Основная цель в обучении языку специальности на практических занятиях является: формирование умений работы с профессионально ориентированными текстами; формирование навыков работы с разными источниками специальных текстов и умений дифференциации специальных текстов по видам и назначению; расширение словарного запаса профессиональной лексики и фразеологии, повышение уровня речевой культуры, отработка навыков работы правописания и орфоэпических норм при использовании специальной лексики; формирование коммуникативной компетенции профессионального общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Власенков А.И., Потемкина Т.В. Русский язык для студентов среднего профессионального образования. М., Дрофа, 2004.
2. Водина Н.С., Иванова А.Ю., Ключев В.С., Лопаткина О.Р., Панова М.Р., Поспелова Г.М., Рожкова И.М., Толстопятова М.Ф., Топильская Н.Ф. Культура устной и письменной речи делового человека: Справочник. Практикум. – 15-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2009 – 320 с.
3. Воробьева К.В., Сергеева Е.В. Практикум по русскому языку. Культура речи. Учебник для СПО. – СПб: 2004.
4. Греков В.Ф., Крючкова С.Е., Чешко Л.А. «Пособие для занятий по русскому языку». М., Просвещение, 2002.

-
5. Дудников А.В. «Русский язык для средних специальных учебных заведений» М., Просвещение, 2004. 6. Черкасова М.Н. Культура речи: Учебник для СПО. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006
  6. Молодой ученый. — 2015. — №8.1. — С. 31-33
  7. Кавтарадзе Д.Н. Интерактивные методы: обучение пониманию Текст.

FEATURES OF PHYSICAL EDUCATION FOR PRESCHOOL CHILDREN IN THE UNITED STATES

A.N. Kholova

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

The preschool period is one of the most responsible periods of human life in the formation of physical health and cultural skills, ensuring its improvement, strengthening and preservation in the future.

Keywords: preschool. Children, physical education, "laid down"

АННОТАЦИЯ

Дошкольный период является одним из наиболее ответственных периодов жизни человека в формировании физического здоровья и культурных навыков, обеспечивающих его совершенствование, укрепление и сохранение в будущем.

Ключевые слова: дошкольное учреждение. Дети, физкультура, «лэг»

INTRODUCTION

Today it is known: 40% of diseases in adults were "laid down" in childhood, at the age of 5-7 years. That is why preschool physical education should form the level of health of the child and the foundation of the physical culture of the future adult, which includes the following:

- children's positive attitude towards physical exercises, games and hardening procedures, personal hygiene rules, observance of the daily routine;
- elementary knowledge, cognitive interest in physical education;
- elementary skills of natural movements of general developmental character, basics of rhythmic, correct posture, skills of orientation in space, participation in collective activities (games, dances and holidays), culture of behavior, independence, organization and discipline;
- skills of self-care, taking care of equipment for classes, etc.

The purpose of this paper is to examine the characteristics of physical education for preschool children in the United States.

Objectives:

- To study theoretical sources;
- to identify the features of physical education in the USA.

Physical Education of Preschool Children in the United States

There have been many studies abroad that show the indispensable contribution of purposeful physical education to the psychomotor, mental and emotional development of preschool children.

DISCUSSION AND RESULTS

The results of medical research, in turn, indicate the need for physical activity to ensure the normal development of the musculoskeletal system, the fact that a passive lifestyle during these crucial years directly affects the cardiovascular and respiratory systems, the propensity to overweight and the general state of health in adulthood.

Other studies have shown that the preschool period is crucial in shaping attitudes toward physical education and the desire to learn new types of physical activity. There is evidence that at age 8, children make 70% of their decisions about participation or non-participation in physical activity based on their subjective assessment of their level of fitness. And because optimal emotional development requires a child to be confident and not feel alone, this requires mastering a wide range of motor skills.

Thus, it is obvious that physical education is an essential aspect of preschool education in general. It is important to organize physical education of preschool children in such a way that it develops not only motor abilities, skills and physical qualities, but also a positive attitude toward physical activity and a healthy lifestyle.

One of the most important aspects is the level of professional training of educators. As a review of the specialized literature has shown, in most countries, in public preschools, physical education classes are taught by a primary caregiver. This, however, does not apply to private preschools, especially children's play and health centers, where classes with children are taught by certified specialists in physical education.

As for professional training of kindergarten teachers, in most countries it is carried out in special educational institutions or on faculties of pedagogical educational institutions. In the USA, for example, there is a course for kindergarten teachers which prepares specialists for 2 years to work with pre-school children. One of the subjects in these educational institutions is also physical education.

In addition to generalists working with pre-school children, who are trained in teacher training colleges, physical education students at universities may choose to major in "Teaching Physical Education in Elementary Schools," which typically provides them with the necessary knowledge to work with pre-school children

Recently in the USA special attention is given to the organization of groups of education and upbringing of preschool children (up to 4 years old) in public schools. Like most government programs, these groups are intended for children from low-income families. However, as American experts believe, the work in this direction is slow and in many respects unsatisfactory. At present, for example, only 24 states have such "preschool" groups in their school districts. As for state funding for these groups, its level is extremely low. For example, the cost of a quality program is \$5,000 per year per child, while state subsidies range from \$1,000 to \$2,300. According to one of the initiators of Head Start, J. Sugarman, the problem of funding preschool programs could be solved by raising the income tax by 0.3%. "In this case," J. Sugarman points out, "\$20 billion would be accumulated within 5 years."

Features of the physical education program

In the United States, the following are considered the main aspects of the preschool physical education program: formation of psychomotor skills, movement games, gymnastics, dance, physical fitness, and water games.

In the most general form the structure of physical education programs in the preschool period consists of four main sections:

1. Psychomotor development. During formation of psychomotor skills children are introduced to the name of body parts, their proportional sizes. Then children form visual perception (ability to visual observation, visual memory, etc.), auditory and finally kinesthetic perception.

2. teaching motor skills. This section includes, in turn, the following types of physical activity:

(a) playful physical activity aimed at developing and improving basic motor skills (running, jumping, throwing, grabbing, kicking (the ball) with their feet and hands). In addition to controlling the correctness of movements, children are taught to fully control their body movements so that the studied motor skills can be used in different situations.

When organizing games of physical activity for preschool children it should be remembered that the rules of games should be as simple as possible, and participation in them should be mass. The basis of competitive games should be mutual assistance and cooperation, and the main emphasis of such activity is on improving individual results, and not on winning over anyone;

b) gymnastics, including exercises for balance, climbing, somersaults, exercises to transfer weight from one part of the body to another, as well as exercises that contribute to the development of explosive strength, such as jumping. For gymnastics

classes with preschool children simple equipment is needed: wooden benches, cubes, etc;

c) dances through which children learn to give their movements an interpretive, expressive and communicative character. In dance classes, children are taught to adequately perceive and evaluate space, time and power, relationships with their peers and the world around them. Dance implies exploratory, improvisational and inventive activities of children. Through dance, children develop a sense of rhythm. Children use different movements and their combinations in the process of dance.

3. Physical fitness, which is the most important part of physical education programs for preschool children. It is at this, the initial, stage that children should be encouraged in every way to be physically active, to play moving games.

In addition to theoretical training, this section includes testing of preschool children's physical fitness levels. In the United States, there are plans to adapt the Physical-Best testing program for younger preschoolers. At the moment, however, only 5-6 year olds can be tested with this program.

4. Swimming and water games. This section of the physical education program is important for preschool children and if there are conditions (swimming pool, qualified instructors) it is recommended to use it when working with preschool children. In this case children are taught to overcome their fear of water by means of water games, they are taught safety rules on water, as well as the basics of swimming.

In preschool (3 to 6 years old) play becomes the leading activity of the child. Experts emphasize that play is the optimal basis for physical, mental, social and emotional development. The importance of play is recognized by educators around the world. As the results of the analysis of special literature data show, programs for physical education of preschool children in all countries include movement games, which are often called free games. The task of the teacher is in no way suppressing the initiative of children, to direct the game in the right direction. Such views are held by most experts, both in our country and abroad.

The American researcher K. Bennett distinguishes four basic situations which should be modeled by the tutor: free choice situations, problem-controlled situations, imitations, creative situations. Each situation can best be modeled in certain conditions - on the playground, in the gym. Each situation requires a different degree of activity from the tutor.

1. The situation of free choice is best modeled on open sports grounds equipped with safe equipment. In this situation the instructor gives children an opportunity to explore and repeat arbitrarily carried out motor actions by themselves. Children are

given freedom of choice - they can play alone if they wish, in cooperation with others or in the company of their friends, but independently.

2. The child learns about movement in space by creating problem-controlled situations. The task of the tutor is to simulate a problem and to encourage in every child a desire to find a solution.

3. imitations. This situation consists in that the tutor carries out certain motor actions, and then children imitate them as accurately as possible. The tutor should observe principles of individual approach, dividing all children into small groups according to their capabilities and setting adequate tasks in each of them.

4. The last situation used by educators to teach preschool children motor actions is a creative situation. Here the tutor sets a difficult task for children - to express this or that concept by means of movement. For example, to represent feelings of anger, joy, merriment, etc.

Besides maintenance of the optimum level of control over the actions of preschool children, creation of game situations, according to the American educator J. Klein, the following factors have great methodical value:

- a rational program based on knowledge of the psychological and physiological characteristics of children in a particular age group;
- optimal quantitative composition of preschool groups, creating the basis for the application of the principle of individualization;
- the level of professional training of educators.

Conclusion

Private preschools are not financed by the state. These institutions exist primarily through tuition and fees charged to parents.

In many private preschools the fees are extremely high - this is primarily due to the prestige of the institution, the quality of the education and training programs, the large number of teachers, and other reasons. Nevertheless, realizing the importance of preschool education, parents are willing to pay as much for their child as their family budget allows. Fees for a child in private preschools vary enormously. In the United States, for example, according to a number of sources, it may be \$5,000 a year, \$1,000 a semester, \$100 a semester, or \$3 a day.

CONCLUSION

Additional funding for private preschools can come from subsidies received from sponsors, which can be individuals as well as various firms, companies, etc. In the U.S., for example, in recent years an increasing number of managers have been

organizing day care centers and after-school programs for their employees' children at firms and businesses. As J.E. Onnen, Director of Program Development at the President's Council on Physical Fitness and Sports, points out, physical education is not specifically provided in such children's groups, but they are provided with the sports facilities of these companies and parents can come during the workday to exercise with their children.

REFERENCES

1. Guskov S.I., Degtyareva E.I. On physical education of preschool children in foreign countries. // Physical training. - 2004. - №4.
2. Shmakov S. There is a blue sky over America. - // Zapolyarnaya Pravda. - 2005. - №191 - December 15
3. Avdeeva P.I. Physical training of children of preschool age. // Physical training. - 2005. - №10.
4. Furyaeva T. V. Quality of kindergarten functioning as an actual socio-pedagogical problem of domestic and foreign theory and practice of preschool education. - Materials of the Conference of KSPU. - 2004.

УДК: 677.052.48

ПНЕВМОМЕХАНИК МАШИНАЛАРНИНГ ДИСКРЕТИЗАЦИЯ ЗОНАСИДАГИ ГАРНИТУРА ДЕТАЛЛАРИНИ ТОЛАЛИ ПИЛТАЛАРДА ДИНАМИК ТАҲЛИЛИ

Қўзиёв Нодир Муродиллаевич

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

АННОТАЦИЯ

Маколада пневмомеханик машиналарининг дискретизация зонасидаги гарнитура тишларини толаларга таъсир таҳлили динамик ўрганиб чиқилган. Толали пилтадан сифат кўрсаткичлари юқори бўлган ип олиши учун дискретловчи барабан тишлари илаштиргандаги унга таъсир қиладиган кучлар, шу жараёнга таъсир қиладиган аэродинамик кучлар ҳам назарий ўзаро боғланиб ўрганилган.

Калим сўзлар: *Дискретловчи валик, пилта, частота, арра тиши, камера, чанг, оқим, тола, бурчак, қоплама, маҳсулот, кесма, вектор, оптимал, сифат.*

АННОТАЦИЯ

В статье динамически рассматривается анализ влияния зубьев гарнитуры на волокна в зоне отбора проб пневмомеханических машин. Силы, действующие на него при соединении дискретных зубьев барабана для получения качественной пряжи из волокна, и аэродинамические силы, действующие на этот процесс, также теоретически взаимосвязаны.

Ключевые слова: *Дискретный валик, пила, частота, зуб пилы, камера, порошок, поток, волокно, угол, покрытие, изделие, сечение, вектор, оптимальный, качество.*

ABSTRACT

The article dynamically examines the analysis of the influence of the teeth of the headset on the fibers in the sampling area of pneumomechanical machines. The forces acting on it when connecting the discrete teeth of the drum to produce quality yarn from fiber, and the aerodynamic forces acting on this process, are also theoretically interconnected.

Keywords: *Discrete roller, saw, frequency, saw tooth, chamber, powder, flow, fiber, angle, coating, product, section, vector, optimal, quality.*

КИРИШ

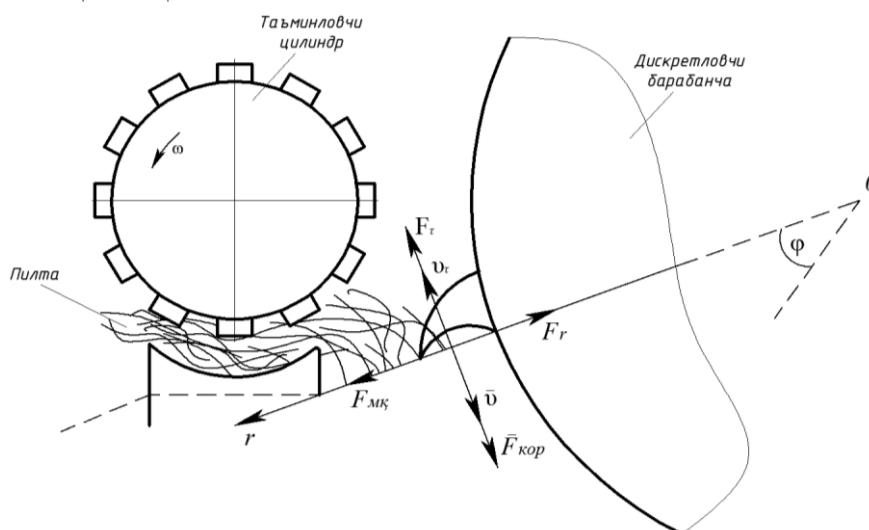
Пневмомеханик машиналар етакчи ишлаб чиқарувчилар орқали турли гарнитурани дискретловчи барабанчалар билан комплектланади, қайта ишланадиган хомашё турига қараб гарнитуранинг оптимал профили ва тишларининг геометрияси танланади. Олмос никелли қоплама ва маҳсулотни чанглик бўлмаслиги ленталарни яхши ажратиш нуқтаи назаридан оптимал ҳисобланади. Дискретлаш барабанчасининг тишлари айланиш частотаси $6000 - 8000 \frac{ayl}{min}$ дан $1100 \frac{ayl}{min}$ гача бўлганда узлуксиз толалар оқими айрим, бири бири билан боғланмаган толаларга ажратиб бир вақтда уларни ифлос аралашмалардан ва нуқсонлардан тозалайди. Дискретлашнинг моҳияти таъминланаётган маҳсулот-пилтани алоҳида-алоҳида толаларга ажратиб, уларни ўзаро силжитиш ва узунликлари бўйича саралашдан иборат.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Дискретловчи валик ишига қуйидагилар таъсир қилади: таъминлаш тезлиги; дискретловчи валикнинг айланиш тезлиги; маҳсулотнинг чизиқли зичлиги; конфузордаги ҳавонинг тезлиги.

Агар булар меъёрланган даражада бўлмаса, пилтадаги толалар дискретланмай тугунаклар кўп ҳосил бўлади, улардан тола комплекслари ҳосил бўлиб, йигирилаётган ип сифатига салбий таъсир кўрсатади.

Дискретлаш жараёнида толаларга ажратиш жараёнида янги тавсия қилинаётган арра тишли гарнитурани толаларга таъсир қилувчи параметрларини таҳлил қиламиз.

1-расм. BD-330 Пневмомеханик йигириш машинаси толаларни ажратиб олишни аниқлаш схемаси

Тўғри танланган гарнитурадан ташқари дискретлаш барабанчасини айланиш частотасини тўғри танлаш муҳим ҳисобланади. Айланиш частотаси ошиши натижасида толаларни дискретлаш яхшиланади, гарнитурадан толаларни ажратиш ва уларни ташиш яхшиланади, аммо бир вақтда шикастланган толалар сони ошиши мумкин. Дискретлаш барабанчасининг айланиш тезлиги жуда катта бўлганда толалар кўндаланг йўналишда жойлашиши ва калава ипнинг тузилишини ёмонлаштириши мумкин. Шу сабабли юқорида келтирилган пневмомеханик йиғириш машинаси дискретлаш барабанчаси айланиш частотаси $6000-11000 \frac{ayl}{min}$ қийматларидан арра тишнинг оғиш бурчагига мос келадиган айланиш частотасини таҳлил қилинди. Дискретловчи барабанча маҳсулотдаги толаларни ажратиб олиш вақтида унга куйидаги кучлар таъсир қилади; Радиус-вектор бўйлаб аэродинамик қаршилик кучи ($\vec{F}_r$), уринма бўйлаб таъсир қилувчи аэродинамик қаршилик кучи ($\vec{F}_\tau$), марказдан қочма куч ($\vec{F}_{m.k}$), кориолис куч ($\vec{F}_{кор}$), уринма ва радиус-вектор бўйича йўналган қаршилик коэффиценти (f_r) ва (f_τ), толалар оқиб ўтувчи юзалари (S_r) ва (S_τ), ҳавонинг қаршилик кучи (ρ), уринма тезлиги ($\mathcal{G}$), радиус-вектор бўйича тезлиги ($\mathcal{G}_r$), уринма бўйлаб ҳавонинг тезлиги ($\mathcal{G}$).

Юқорида келтирилган яъни маҳсулотни толаларга ажратишда ҳосил бўладиган параметрларни таҳлил қиламиз. Тиш ости асосида толаларга уринма ва радиус-вектор бўйича толаларга таъсир қилувчи аэродинамик қаршилик кучларини куйидагича аниқлаймиз [1].

$$\begin{aligned}\vec{F}_r &= \frac{1}{2} \cdot f_r \cdot S_r \cdot \rho \cdot \mathcal{G}_r^2 \\ \vec{F}_\tau &= \frac{1}{2} \cdot f_\tau \cdot S_\tau \cdot \rho \cdot (\mathcal{G} - \mathcal{G}_r)^2\end{aligned}\quad (1)$$

Толаларни уринма ва радиус-вектор бўйлаб арра тиши ости асосидаги толалар тезликларини ҳисоблаймиз.

$$\begin{aligned}\mathcal{G}_r &= r \cdot \frac{d\varphi}{dt} = r \cdot \dot{\varphi} \\ \mathcal{G}_\tau &= r \cdot \frac{d\varphi}{dt} = r \cdot \dot{\varphi}\end{aligned}\quad (2)$$

Толаларни ҳаракат оқимини ўрганишда кутб радиуси ва кутб бурчакларини вақт функцияси сифатида киритамиз.

$$\begin{aligned} m \cdot \ddot{r} + F_{m.k} &= \pm F_r \\ m \cdot r \cdot \ddot{\varphi} + F_{кор} &= F_\tau \end{aligned} \quad (3)$$

бу ерда толаларни марказдан қочма ва кориолис кучлар $\vec{F}_{m.k} = m \cdot r \cdot \ddot{\varphi}^2$ ва $\vec{F}_{кор} = -2 \cdot m \cdot \dot{r} \cdot \dot{\varphi}$ толаланинг тиш ости асосида ёй бўйлаб ҳаракати натижасида юзага келадиган кучларни аниқлаймиз.

Бундан ташқари толаларни ишчи камерага узатилишида толани ҳаводаги тезлигини ҳисоблаймиз.

$$g_t = \sqrt{\frac{2 \cdot m \cdot g}{c \cdot S \cdot \rho}} \quad (4)$$

g – толаларнинг эркин тушиш тезланиши

бундан
$$\frac{1}{2} \cdot c \cdot S \cdot \rho = \frac{g \cdot m}{g_h^2} = a \quad \text{белгилаш киритамиз натижада} \quad (3)$$

тенгликни қуйидагича кўринишда ифодалаймиз.

$$\begin{aligned} \ddot{r} + r \cdot \dot{\varphi}^2 &= \pm a \cdot \dot{r}^2 \\ r \cdot \ddot{\varphi} - 2 \cdot \dot{r} \cdot \dot{\varphi} &= \pm (g - r \cdot \dot{\varphi})^2 \end{aligned} \quad (5)$$

Бошланғич шартдан фойдаланиб, яъни даставвал маҳсулотни толаларга ажратиш жараёнида $\varphi = 0$ даги қийматларини аниқлаймиз [2].

$$(r)_{\varphi=0} = r_0; (g_r)_{\varphi=0} = \pm g_{r0}; (g_\tau)_{\varphi=0} = g_{\tau0}$$

(3) тенгламалардан

$$\text{Агар } g - g_\tau < 0 \text{ бўлса } + F_\tau$$

$$g - g_\tau > 0 \text{ бўлса } - F_\tau$$

Бошланғич шартлардан фойдаланган ҳолда толаларни умумий ҳаракат тезликларини аниқлашда тавсия қилинаётган пневмомеханик йиғириш машинаси дискретловчи барабанчасининг айланиш частотасини

$$v_1 = 6500 \frac{\text{ayl}}{\text{min}}; v_2 = 7000 \frac{\text{ayl}}{\text{min}}; v_3 = 7500 \frac{\text{ayl}}{\text{min}} \text{ қийматларида, тишнинг оғиш бурчагининг}$$

$$\beta_1 = 64^\circ; \beta_2 = 68^\circ; \beta_3 = 72^\circ \text{ қийматлар ва толаларнинг чизиқли тезликларини}$$

$$v_1 = 24 \frac{m}{s}, v_2 = 27 \frac{m}{s}, v_3 = 30 \frac{m}{s}, \text{ қийматларига мос келадиган толаларни тезликлари}$$

қуйидагича аниқланади.

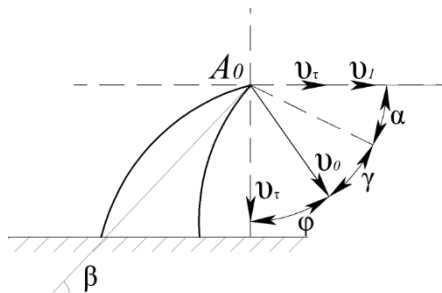
$$\text{агар } r > r_0 \text{ бўлса } \mathcal{G} = 0.1 \cdot r \cdot v \cdot e^{-5.09(r-r_0)} / r_0 \cdot \varphi^{0.75}$$

$$\text{агар } r < r_0 \text{ бўлса } \mathcal{G} = 0.1 \cdot r \cdot v$$

аниқланади. Бу ерда v -айланиш частотаси, r – арра тишининг узунлиги, r_0 – арра тишларини бошланғич масофаси. Толаларга таъсир қилувчи ташқи кучларни тавсия қилинаётган дискретлаш барабанчасининг параметрлари билан боғлаб толаларнинг тезликларини таҳлил қиламиз.

Траектория	Дискрет барабанчасини айланиш частотаси $v, (\frac{ayl}{min})$	Тишининг оғиш бурчаги $\beta, (gradus)$	Дискрет барабанчасини Чизиқли тезлиги $v, (\frac{m}{s})$	Толаларни тезлиги $\mathcal{G}_t, (m/s)$
1	6500	64	24	0.231
2	6500	64	24	0.231
3	6500	64	24	0.231
4	7000	68	27	0.416
5	7000	68	27	0.416
6	7000	68	27	0.416
7	7500	72	30	0.543
8	7500	72	30	0.543
9	7500	72	30	0.543

Олинган қийматлар толаларни тиш ости асосидаги ҳаракатини арра тишларини оғиш бурчакларини $\beta_1 = 64^0$; $\beta_2 = 68^0$; $\beta_3 = 72^0$ кўринишдаги ҳолатларида толаларга таъсир қилувчи ташқи кучлар натижасидаги тезликларини кўриб чиқамиз.

2-расм. Арра тишининг оғиш бурчаги $\beta < 90^0$ даги тиш ости асосидаги толалар ҳаракати

$\alpha - \mathcal{G}_1$ – тезлик вектори йўналиши билан арра тиши олд юзасидаги нормал орасидаги бурчак.

$\gamma - \mathcal{G}_0$ – зарба тезлиги векторининг зарбадан кейинги йўналган нормал орасидаги бурчак.

I) A_0 нукта гарнитуранинг арра тишдаги толаларни дастлабки ҳаракатини ифодалайди.

II) A_0 нуктада гарнитуранинг арра тишини толаларга дастлабки таъсири.

III) гарнитура арра тишининг толаларга таъсирини дастлабки тезлиги $\mathcal{G}_0 = 0$ га тенг.

VI) арра тишининг толаларга таъсири гаризонтал йўналади.

V) горизонтал арра тишини пилтага таъсирини инобатга олган ҳолда таҳлил қиламиз.

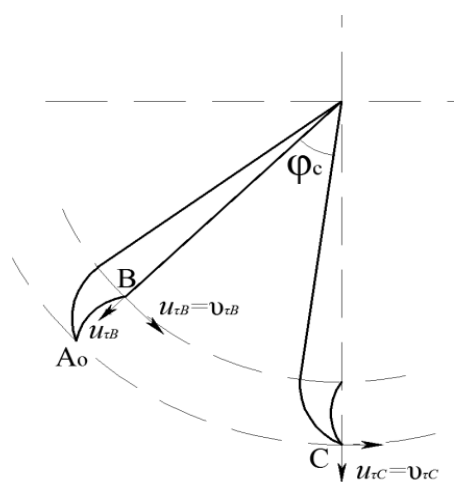
Арра тишларини толаларга таъсирдан кейинги жуда кичик массаларга эга бўлган толаларни ҳаракат тезлигини аниқлаймиз.

$$\begin{aligned} \mathcal{G}_\tau &= \mathcal{G}_1 \cdot (1+k) \cdot \cos \alpha \cdot \cos(\alpha + \gamma) / \cos \gamma \\ \mathcal{G}_r &= \mathcal{G}_1 \cdot (1+k) \cdot \cos \alpha \cdot \sin(\alpha + \gamma) / \cos \gamma \end{aligned} \quad (6)$$

бу ерда k – арра тишларини толаларга таъсири натижасида толаларни тўғри чизикқа келтиришдаги коэффицент.

$\mathcal{G}_1 - A_0$ нуктада арра тишини толаларга таъсирдан кейинги ҳосил бўладиган тезлиги [3].

Толаларни В ва С нукталаридаги тезликларини ҳисоблаймиз

$$\begin{aligned} u_{cb} &= \mathcal{G}_{cb} \\ u_{rb} &= -k \cdot \mathcal{G}_{rb} \end{aligned} \quad (7)$$

(7) тенглик арра тишларни толаларга таъсирдан кейинги тезлиги. Толаларга арра тишларини таъсири n-та ҳолат учун қуйидагича бўлади [3].

$$|u_{rn}| = k^n \cdot |\mathcal{G}_{rb}| \quad (8)$$

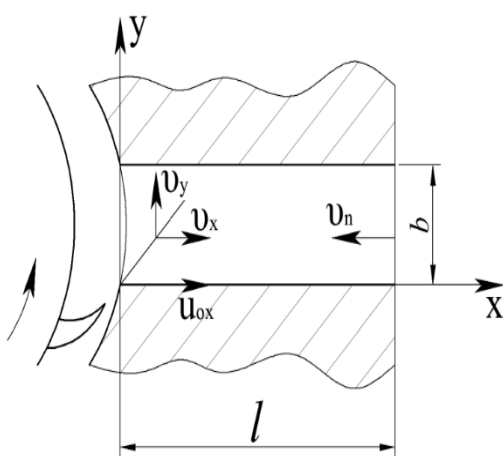
Арра тишларини С нуктада толаларга таъсири натижасида ҳосил бўладиган тезликлари

3-расм. Толаларни тиш ости асосида тезликлари

$$u_{rc} = \mathcal{G}_{rc}$$

$$u_{rc} = -k \cdot \mathcal{G}_{rc} \quad (9)$$

Шундай қилиб толаларнинг тиш ости асосида ҳаракати турли хил нуқталардаги тезликларини йўналишлари тишнинг оғиш бурчагига, дискретловчи барабанчанинг айланиш частотасига ва чизиқли тезликларига боғлиқ эканлиги келтирилган. Бундан ташқари толалар ва чанг оқимларини каналдаги ҳаракатлари ҳисобини келтириб ўтамыз [4].

Толалар оқими ва ҳаво оқими тезликлари вектор йўналиши бурчак остида каналга кириши. Толалардан чанг ажратиш каналининг доимий кесмаси бор деб фараз қиламиз ва ОХ ўқи чангдан тозалаш каналининг деворига тўғри келадиган координаталар системасини танлаб оламиз.

$$m \cdot \frac{d\mathcal{G}_y}{dt} = \pm \frac{1}{2} \cdot C_y \cdot S \cdot \rho \cdot \mathcal{G}_y^2$$

$$m \cdot \frac{d\mathcal{G}_x}{dt} = -\frac{1}{2} \cdot C_x \cdot S \cdot \rho \cdot (\mathcal{G}_x + \mathcal{G}_n)^2 \quad (10)$$

4-расм. Майда ифлосликлар ва чанг чиқиб кетиш каналидаги аралашмаларнинг ҳаракати

(10) ифода толалардан чангни ажратишда канал бўйлаб ҳаракат дифференциал тенгламаларини ифодалайди. Бу ерда (S) толалар оқиб ўтувчи юзалар, қаршилик коэффициенти (C_x) ва (C_y), ҳавонинг зичлиги (ρ), толаларнинг массаси (m).

Дифференциал тенгламаларни интеграллаб, бошланғич ва чегаравий шартлардан фойдаланиб ўзгармас қийматларини топамиз ҳамда умумий ҳаракат тенгламаларини келтириб чиқарамиз.

$$\frac{1}{2} \cdot C_y \cdot S \cdot \rho = \frac{g \cdot m}{\mathcal{G}_b^2} \text{ бу тенгликни(10) тенгламага қўямиз.}$$

$$\begin{cases} m \cdot \frac{d\mathcal{G}_y}{dt} = \pm \frac{g \cdot m \cdot \mathcal{G}_y^2}{\mathcal{G}_b^2} \\ m \cdot \frac{d\mathcal{G}_x}{dt} = \frac{g \cdot m}{\mathcal{G}_b^2} \cdot (\mathcal{G}_x - \mathcal{G}_n)^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} m \cdot \frac{d\mathcal{G}_y}{dt} = \pm \frac{g \cdot \mathcal{G}_y^2}{\mathcal{G}_b^2} \\ m \cdot \frac{d\mathcal{G}_x}{dt} = \frac{g}{\mathcal{G}_b^2} \cdot (\mathcal{G}_x - \mathcal{G}_n)^2 \end{cases}$$

$$y = \frac{\mathcal{G}_t^2}{g} \cdot \ln \left[\frac{g}{\mathcal{G}_t^2} (t - t_0) + \frac{1}{k\mathcal{G}_{y0}} \right] \cdot k\mathcal{G}_{y0}$$

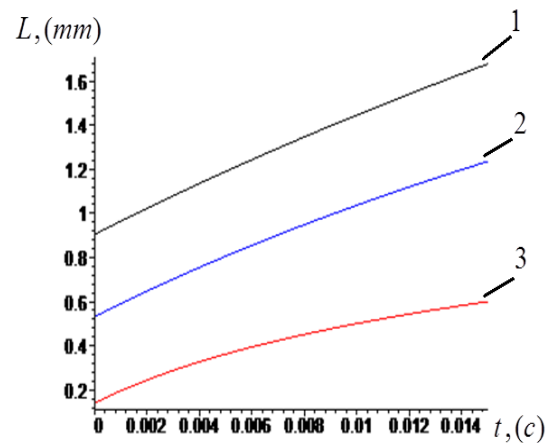
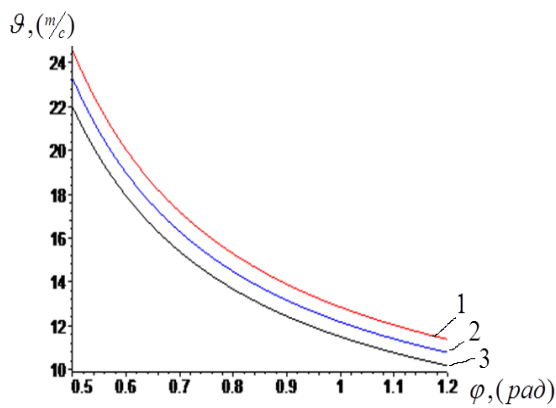
$$x = -\mathcal{G}_n t + \frac{\mathcal{G}_t^2}{g} \cdot \ln \left[\frac{g}{\mathcal{G}_t^2} t + \frac{1}{u_{0x} + \mathcal{G}_n} \right] \cdot k\mathcal{G}_{y0} \quad (11)$$

(11) тенгламалари чангни ажратиш канали бўйлаб толаларнинг ҳаракатини ифодалайди [5].

Толаларни канал бўйлаб умумий траектория тенгламасини ҳисоблаймиз

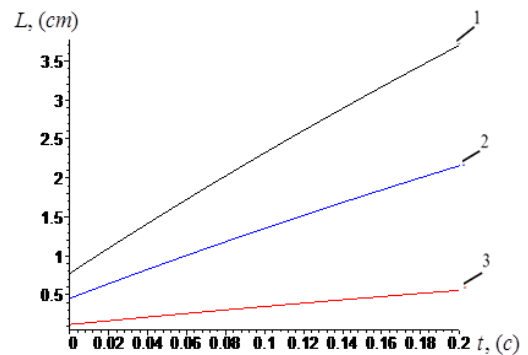
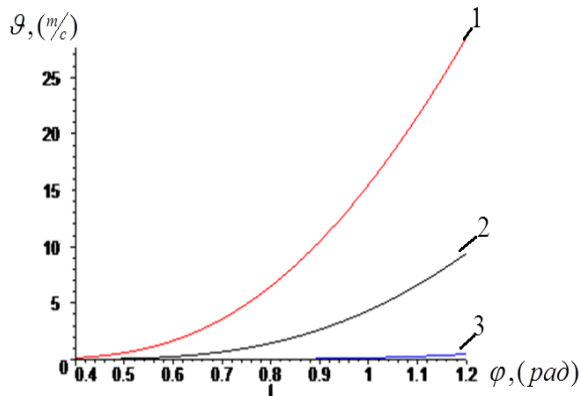
$$l = \frac{\mathcal{G}_t^2}{g} \cdot \ln \left[\ln \frac{u_{0x} + \mathcal{G}_t}{\mathcal{G}_n} - \frac{u_{0x}}{u_{0x} + \mathcal{G}_n} \right] \cdot k\mathcal{G}_{y0} \quad (12)$$

(12) ҳаракат тенгламасидан толалардан чанглари ажратиш учун қуйидаги шарт бажарилиши зарур яъни $\ln \frac{u_{0x} + \mathcal{G}_t}{\mathcal{G}_n} > \frac{u_{0x}}{u_{0x} + \mathcal{G}_n}$. Шундай қилиб толалардан чанглари ажратишда каналдаги толаларни босиб ўтган масофаси тезлик компонентининг қиймати билан аниқланади u_{0x} , шунингдек ҳаво оқимини тезлигини катталигини ва йўналишини $\mathcal{G}_n$ белгилаймиз. Айланиш частотасининг ошиши толаларнинг траектория бўйлаб ҳаракатланиш тезлигини ва толалар чангини ажратиш олишда каналдаги ҳаракатланиш шартларини толаларнинг ҳаракат йўналиши ва ҳаво оқимининг тескари йўналиши билан ўзгартирганлиги сабаб айланиш частотаси чанг йиғувчига ажратилган чанг массаси ва сифат таркиби ўзгаришига олиб келади. Олинган натижалардан толалар тезликларини тишларнинг оғиш бурчаги, айланишлар сонини вақтга боғлиқлик қонуниятлари графиклар кўринишида ифодаланди.

5-расм. Толалар тезликларини буралиш бурчакка боғлиқ ва айланишлар сонини турли хил қийматларидаги $v_1 = 6500 \text{ ayl/min}$ $v_2 = 7000 \text{ ayl/min}$ $v_3 = 7500 \text{ ayl/min}$ таҳлили

6-расм. Толалар тиш ости асосида харакатини вақтга боғлиқ ва чизикли тезликларини турли хил қийматларидаги $\mathcal{G}_1 = 24 \text{ м/с}$ $\mathcal{G}_2 = 27 \text{ м/с}$ $\mathcal{G}_3 = 30 \text{ м/с}$ таҳлили.

7-расм. Толалар тезликларини вақтга боғлиқ ва арра тиши оғиш бурчакларини турли хил қийматларидаги $\beta_1 = 68^\circ$ $\beta_2 = 64^\circ$ $\beta_3 = 72^\circ$ таҳлили.

8-расм. Толалар тиш ости асосида харакатини вақтга боғлиқ ва чизикли тезликларини турли хил қийматларидаги $\mathcal{G}_1 = 24 \text{ м/с}$ $\mathcal{G}_2 = 27 \text{ м/с}$ $\mathcal{G}_3 = 30 \text{ м/с}$ таҳлили.

Дискретловчи барабанча гарнитура тишлари билан толанинг тутиб туриши шартларини таҳлил қилиш асосида гарнитура арра тишларини қиялик бурчакларини $\beta_1 = 64^\circ$ $\beta_2 = 68^\circ$ $\beta_3 = 72^\circ$ қийматларида маҳсулотни толаларга ажратиш жараёнидан ишчи камерагача бўлган масофада буралиш бурчаги $\varphi = 0 - 1.2 \text{ rad}$ ораликда толаларни бир текисда узатишда дискрет барабанчанинг чизиқли тезлиги $\vartheta = 27 \text{ m/s}$ бўлганда ва тишнинг оғиш бурчаги $\beta = 68^\circ$ да тишлар томонидан ушланган толалар ишчи камерага узлуксиз равишда узатилишини таъминлайди.

Дискретловчи барабан гарнитураси арра тиш юзасидаги толанинг ҳаракат қонуниятининг аналитик ифодаси келтирилиб чиқарилди. Улардан толаларнинг таранглиги ва ҳаракат тезлигини таҳлил қилиш натижасида дискретлаш зонаси ортиши билан толанинг таранглик кучи ва тезлиги ошиши аниқланди.

REFERENCES

1. Прискер Д.М., Сахаров Г.И. Аэродинамика. Москва.: Машиностроения, 1968. – С 309.
2. Пастухов В.Т. Совершенствование технологического процесса пневмомеханического прядения. –Ленинград: 1984. –С 35.
3. Хрипунов.С.Н. Совершенствование процесса дискретизации волокнистого продукта на пневмомеханических прядильных машинах. – Иваново: 2000. –С 43.
4. О.А.Мирзаев., К.И.Ахмедов., О.М.Алмарданов. Динамический анализ движения дискретизирующего барабанчика // Композитцион материал “Фан ва тараққиёт” илмий техникавий амалий журнал. – 2019. – № 1(12). –Б. 68-71.
5. Бехбудов. Ш.Х.,О.А.Мирзаев., К.И.Ахмедов. Дискретлаш зонасидаги барабанча тишлари илаштирган толалар ҳаракатининг динамик таҳлили // “Фан ва технологиялар тараққиёти” илмий-техникавий журнал. –2020. –№2(12). –Б. 159-164.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДИФИЦИРОВАННЫХ БЕНТОНИТОВЫХ АДСОРБЕНТОВ ПРИ ОЧИСТКЕ ПРИРОДНОГО ГАЗА

Холиков А.С.

ТКТИ М20-20 магистрант,

Махмуджанова М.Э.

ТКТИ М20-20 магистрант

Махмуджанов М.Д.

ТКТИ М19-20 магистрант,

ТКТИ Проф. В.в.б, Д.т.н., Қодиров Х.Э,

Д.т.н., доцент, Хандамов Д.А

Ташкентский химико-технологический институт,

E-mail: a.kholikov@gtl.uz ; Тел:91) 464 -22- 52

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы применения природных бентонитов в качестве адсорбентов. Дается характеристика бентонитам и бентонитоподобным глинам. Приводится краткая информация по областям применения бентонитовой продукции. Рассматриваются вопросы активации и модифицирования бентонитов с целью повышения удельной поверхности, а также использование модифицированных бентонитовых адсорбентов при очистке природного газа.

Ключевые слова: бентонит, структура, дисперсность, коллоидность, адсорбция, активация, модифицирование.

ABSTRACT

This article discusses the use of natural bentonites as adsorbents. The characteristics of bentonites and bentonite-like clays are given. Brief information on the areas of application of bentonite products is given. The issues of activation and modification of bentonites in order to increase the specific surface, as well as the use of modified bentonite adsorbents in natural gas purification are considered.

Keywords: bentonite, structure, fineness, colloidal, adsorption, activation, modification.

ВВЕДЕНИЕ

Основными стадиями приготовления адсорбентов являются суспендирование, формовка, сушка и прокаливание.

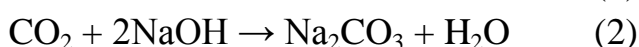
Адсорбенты готовили путем смешивания компонентом адсорбента. При этом смешивали суспензию одного компонента с раствором другого. Далее

осадок отжимали от раствора на прессах, сушили и формовали. Данный процесс позволил получить достаточно однородную массу.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

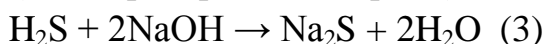
Химический состав бентонита масс, %: SiO₂ - 57,91; TiO₂ - 0,35; Al₂O₃ - 13,69; Fe₂O₃ - 5,10; MgO - 1,84; CaO - 0,48; Na₂O - 1,53; K₂O - 1,75; P₂O₅ - 0,43; SO₃ - 0,75; П.П.П - 16,17.

Химическая адсорбция сероводорода и углекислого газа едкой щелочью NaOH происходит по следующим реакциям:

При этом образуется гидросульфид (NaHS) натрия и карбонат натрия (Na₂CO₃).

Можно предположить, что, в процессе также образуются сульфид натрия (Na₂S) и гидрокарбонат натрия (NaHCO₃) по следующим реакциям:

Образовавшийся карбонат натрия в свою очередь частично вступает в реакцию с сероводородом, образуя гидросульфид и гидрокарбонат натрия:

Таким образом, основными реакциями всего процесса сероочистки являются реакции (1) и (5), где происходит химическое связывание сероводорода.

Получение адсорбента с добавлением окиси цинка и гидроокиси кальция процессе в исследования.

Адсорбирующие свойства полученных продуктов были испытаны в процессе очистки природного газа на Шуртанском газохимическом комплекса [7], состав которого проведен в табл 1.

Таблица 1

Адсорбирующие свойства

UzSORB-20 и RK-38 в природном газе Шуртанского ГХК

Входной лабораторный контроль	Компоненты	Ед.изм.	Количество
	CO ₂	% моль	3,280057
	H ₂ S	% моль	0,080742
	CH ₄	% моль	90,358392
	C ₂ H ₆	% моль	3,756349

	C_3H_8	% МОЛЬ	0,859904
	n- C_4H_{10}	% МОЛЬ	0,222191
	i- C_4H_{10}	% МОЛЬ	0,184807
	n- C_5H_{12}	% МОЛЬ	0,100622
	i- C_5H_{12}	% МОЛЬ	0,077298
	Углеводороды C6 и выше	% МОЛЬ	0,395715
	N2	% МОЛЬ	0,683923

Как видно из данной таблицы, природный газ используемый на Шуртанском газохимическом комплексе отличается содержанием значительного количества сероводорода.

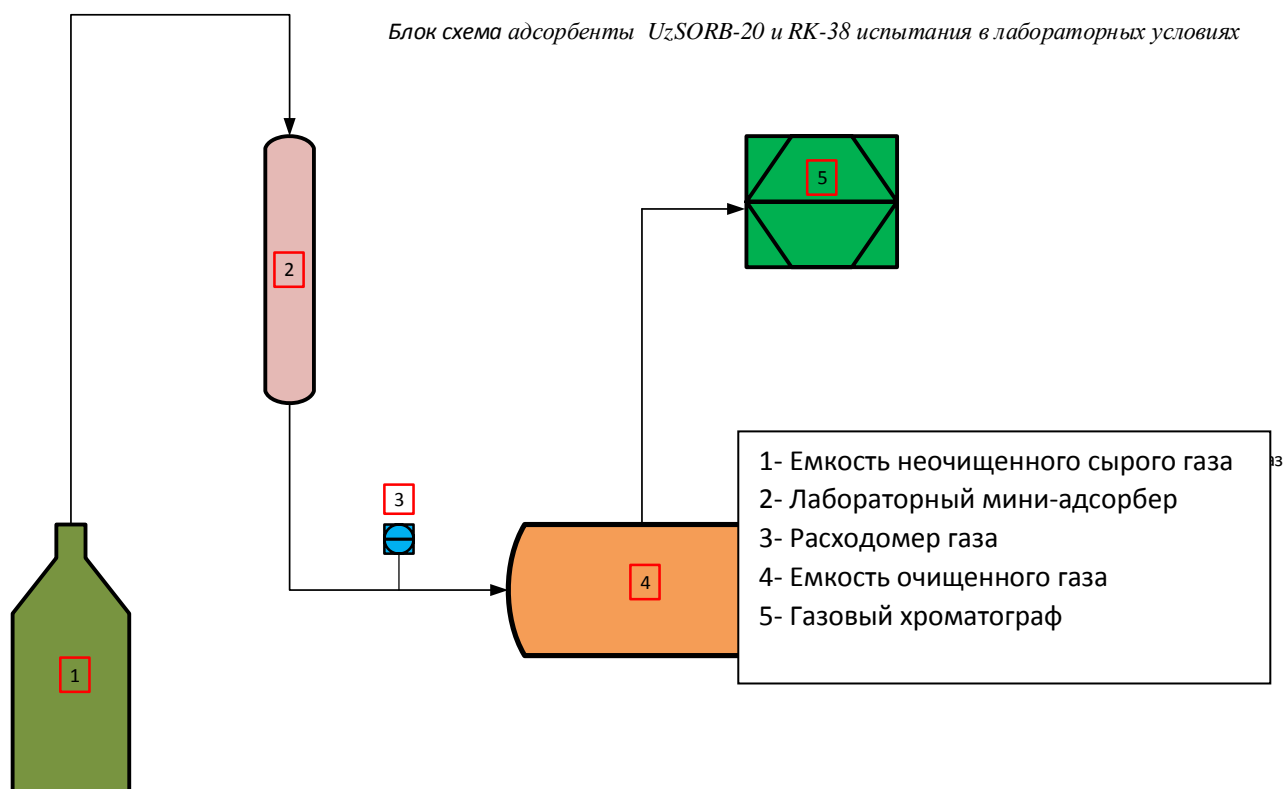

Рис.1. Лабораторные исследования UzSORB-20 и РК-38

Лабораторные исследования UzSORB-20 и РК-38 проводились в Центральной Заводской Лаборатории Шуртанского ГХК, в лаборатории газовой хроматографии для газов разного рода.

Анализ проведен в соответствии с межгосударственной методикой ГОСТ 31371.1-7 Газ природный. Определение состава был осуществлен методом Газовой Хроматографии с оценкой неопределенности на газовом хроматографе GC-16 под руководством инженера-хроматографа Н.Олимова и разработчиком, а также автором UzSORB-20 А.Холикова (Рис.2.)

Рис.2. Центральная заводская лаборатория Шуртанского ГХК

Испытания свежего и регенерированного цеолита РК-38 с диаметром гранул 1/16 проводились в сравнении свежего и регенерированного UzSORB-20.

Изучено влияние количества щелочи на процесс поглощения кислых примесей природного газа используемого на Шуртанском газохимическом комплексе. Результаты испытаний приведены в табл. 2.

Таблица 2

Влияние количества щелочи на процесс поглощения кислых примесей

Точка отбора	Содержание H ₂ S в неочищенном природном газе до адсорбции		Содержание H ₂ S после адсорбции		Удаление %
	(Mol %)	(ppm w)	(Mol %)	(ppm w)	
4 литра природного газа	0,080742	1497	0,000000	0.0	100

после адсорбции с 100 г RK-38					
16 литра природного газа после адсорбции с 100 г RK-38			0,011211	206	86.11
4 литра природного газа после адсорбции с 100 граммами UzSORB-20			0,000000	0.0	100
16 литра природного газа после адсорбции с 100 граммами UzSORB-20			0,000000	0.0	100
33 литра природного газа после адсорбции с 100 граммами UzSORB-20			0,009796	178	87.9
4 литра природного газа после адсорбции на 100 г UzSORB20 (регенерированный азотом)			0,001638	27	98
17 литра природного газа после адсорбции на 100 г UzSORB20 (регенерированный азотом)			0,001691	30	97.9

Как видно из данных таблицы, сероёмкость импортного цеолита RK-38 уступает по величине сероёмкости полученного продукта UzSORB-20 (производство Узбекистан).

UzSORB-20 является более эффективным и бюджетно доступным адсорбентом при очистке природного газа, чем импортный продукт RK-38 диаметр пор 1/16 (производство Италия).

REFERENCES

1. Gas Conditioning Fact Book. - Midland, Michigan: The Dow Chemical Company, 2008, 394 p.

-
2. Ланчаков Г.А., Кульков А.Н., Зиберт Г.К. Технологические процессы подготовки природного газа и методы расчета оборудования. - М.: Недра-Бизнесцентр, 2000. - 279 с.
  3. Чуракаев А.М. Газоперерабатывающие заводы. Технологические процессы и установки. - М.: Химия, 2001. - 240 с.
  4. А.М. Толмачев. Адсорбция газов, паров и растворов. М. «Издательская группа «Граница», 2012.-241 с.
  5. Коуль А.Л., Ризенфельд Ф.С. Очистка газа. Перевод с английского, пообщей редакцией И.И. Абрамсона - М.: Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы, 1969. - 394 с.
  6. www.bentonite.uz

P.I. CHAYKOVSKIY “YIL FASLLARI” ASARINING MAZMUN- MOHIYATI BILAN TANISHISH

Ismailov Tohir Xushnudebk o'g'li

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti
“Musiq ta'limi va san'at” mutaxassisligi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolda buyuk Rus kompozitori P.I.Chaykovskiyning “Yil fasllari” asarining mazmuni, asar xarakteri, tuzulish shakli haqida ma'lumotlar bayon qilingan. Shuningdek “Yil fasllari” asari mavzusidagi har bir oyning mavzusi va nazariy asoslari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: “Yil fasllari”, Barkarolla, Nuvelist, Kamelka, musiqiy janr, Klassik musiq, Shrovetide, Lark.

INTRODUCTION TO THE CONTENT OF P.I. TCHAIKOVSKY'S “SEASONS”

ABSTRACT

This article describes the content, nature and structure of the work "Seasons" by the great Russian composer PI Tchaikovsky. There is also detailed information on the theme and theoretical foundations of each month in The Seasons.

Keywords: "Seasons", Barkarolla, Nuvelist, Kamelka, musical genre, Classical music, Shrovetide, Lark.

ВВЕДЕНИЕ В СОДЕРЖАНИЕ “ВРЕМЕН ГОДА” П.И. ЧАЙКОВСКОГО

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются содержание, характер и структура произведения «Времена года» великого русского композитора П. И. Чайковского. Также в The Seasons есть подробная информация о теме и теоретических основах каждого месяца.

Ключевые слова: «Времена года», Баркаролла, Нувеллист, Камелька, музыкальный жанр, Классическая музыка, Масленица, Жаворонок.

“Agar men rus musiqasi shuhratining keng yoyilishiga ko'mak berishim mumkin ekan, hamma narsani tashlab Vatanim va san'atim uchun foydam tegishi mumkin bo'lgan joyga bormoqlik mening asosiy burchim emasmi?”

(P.I.Chaykovskiy)

Jahon musiqa adabiyotida P.I.Chaykovskiy asarlari klassika darajasiga yuksalgan. Operalari ko'plab dunyo sahnalarida ijro etilmoqda. Har to'rt yilda bir marotaba Moskvada butun dunyo musiqachilari P.I.Chaykovskiy nomidagi xalqaro tanlovda ishtirok etadilar. P.I.Chaykovskiy hali hayotligidayoq ijodiy merosi jahon san'atining ajralmas bir qismiga aylanib ulgurdi. Chaykovskiyning taniganlar nafaqat uning ijodiga, balki unga xos bo'lgan insoniy sifatlarga ham alohida bir mehr bilan munosabatda bo'lganlar. Fikrimizning isboti sifatida S.V.Raxmaninovning so'zlarini keltirib o'tamiz: «*Men uchrashishga muyassar bo'lgan barcha insonlar orasida, Chaykovskiy - eng dilbari edi. U betakror nozik qalb egasi, buyuk insonlar kabi juda kamtar, oddiy va sodda edi*». P.I.Chaykovskiy qoldirgan musiqiy meros insoniyat madaniyati tarixida doimiy ahamiyatga ega betakror san'at mo'jizalari qatoriga kiradi.³⁹⁹

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"**Fasllar**" - bu bolalikdan deyarli har bir kishiga tanish bo'lgan yorqin xarakterli o'yinlarning aylanishi emas. Bu bastakorning haqiqiy shaxsiy kundaligi bo'lib, u erda u barcha unutilmas va qimmatbaho epizodlarni, tabiatning ajoyib suratlarini diqqat bilan yozdi. Bu erda hayotning shahar rasmlari, qishloq hayoti, cheksiz kenglik va his-tuyg'ular yaqindan birlashtirildi. Piter Ilyich Chaykovskiyning pianino tsiklini boshqa shunga o'xshash asarlardan ajratib turadigan narsa. Chaykovskiyning "Yil fasllari" siklini yaratish tarixi, ishning mazmuni va bizning sahifamizda juda ko'p qiziqarli ma'lumotlar mavjud.

Yaratilish tarixi

Pyotr Ilyich Chaykovskiyning eng mashhur siklining paydo bo'lishi 1842 yildan buyon o'z faoliyatini boshlagan "Nuvelist" jurnali bilan bevosita bog'liq. Ushbu nashr kitobxonlarni musiqa olamining barcha yangiliklari, mahalliy va xorijiy bastakorlarning asarlari bilan tanishtirdi. Pyotr Ilyich 1873-yildan buyon jurnal bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qildi, keyin u bir nechta vokal asarlarini san'at ahliga taqdim etish maqsadida ushbu nashrga beradi. Bu safar jurnalning noshiri Nikolay Matveyevich Bernard 1875-noyabr oyida Chaykovskiyga bir qator raqslarni yozishni so'rab murojaat qildi va juda yaxshi haq to'lashni va'da qildi. Nashriyotchi darhol bastakorga raqslarning nomini taklif qildi va shu bilan asarlar dasturini aniqladi. Dekabr oyida 1875-yilda xuddi shu jurnalda chop etildi. Kompozitorga kelgusi yilda o'quvchilarni Chaykovskiyning original asarlari bilan tanishtirishga va'da berildi.

³⁹⁹ T.Kh.Ismailov; "Musical currents and the formation of Russian classical music" "Вестник магистратуры" 2021. №5 (116);

Nuvellist jurnali 1875-yil

Siklni yozish jarayoni haqida deyarli hech qanday ma'lumot yo'q, faqat hozirgi vaqtda Pyotr Ilyich poytaxtda ekanligi ma'lum. 1875-yilning dekabr oyi o'rtalarida Maestro Bernardga yozgan maktubida, u raqslarning uzoq va zerikarli bo'lishi mumkinligi haqida juda tashvish bildirdi. Biroq, Chaykovskiyning shubhalari behuda edi, chunki asarlar Bernardga yoqdi va ular o'z vaqtida nashr etildi. Pesalar tayyor bo'lgach, ular "Nouvellist" jurnalida nashr etilganda, Bernard kompozitorning rejasini to'liq ochib berish uchun ularga she'riy epigraflar qo'shdi.

"Yil fasllari" nomi birinchi marta 1876-yilning ohirida, butun sikl butunlay chiqarilganda paydo bo'ldi. Barcha keyingi nashrlarda ushbu sarlavha saqlanib qoldi. Biroq, Bernard hali ham o'z hissasini qo'shib, "12 ta xarakterli rasmlarni" sarlavhasiga izoh berdi. 13-dekabr, Pyotr Ilyich nashriyotchiga dastlabki ikkita raqsini yubordi va darhol har oyda chop etilgan jurnalda chop etishga tayyorgarlik boshlandi. Shunday qilib, har bir xonada to'qqizinchi raqamdan tashqari, uni ochgan kompozitorning asarlari taqdim etilishi kerak edi. Ushbu sonda birinchi Glavachanashrning doimiy muallifi V.Glavachning ishi edi. Xuddi shu sonda barcha ishtiyoqmandlar yil oxirida Chaykovskiyning o'n ikki qismini bir nashrda, yaxshi bonus sifatida olishlari ko'rsatilgan. Shunday qilib, butun sikl 1876-yilning oxirida yorug'likni ko'rди. Afsuski, tanqidchilar Chaykovskiyning yangiliklarini qanday qabul qilgani va raqslarining qayerda ijro etilganligi haqida hech qanday ma'lumotga ega emasdilar. Biroq, jamoatchilikning tan olinishi uzoq davom etmadi. Ko'p o'tmay, bu sikl ijrochilar, havaskorlar va haqiqiy mutaxassislar orasida juda mashhur bo'ldi.

"Yil fasllari" siklining mazmuni:

“Yil fasllari” qiyosiy surati.

"Yil fasllari" to'plamiga yilning barcha oylariga mos keladigan 12 ta kichik o'yin kiritilgan. Bastakor nafaqat tabiatni, balki butun shon-shuhratini, balki insonning ahvolini, yilning shu davriga oid his-tuyg'ularini dunyoga yetkazdi. Ba'zan, muallif bu ishda nimani yetkazishni istayotganini tushunish uchun "So'zlar ham kerak emas balki musiqa o'zi uchun juda aniq va tushunarli." Bunda rus tabiati manzaralari va obrazlari P.I.Chaykovskiy uslubiga xos bo'lgan lirik talqinda berilgan. Har bir pesa uchun sheoriy epigraf tanlangan. Epigraflar Pushkin, Tolstoy, Vyazemskiy, Fet, Maykov kabi mashhur rus shoirlarining ijodidan olingan. Pesalarning nomlanishi ham o'zgacha. Masalan, qish fasli mavzusidagi pesalarga «O'choq yonida», «Maslenitsa» kabi xordiq chiqarish hamda bayram sayli bilan bog'liq nomlar berilgan bo'lsa, yoz fasli mavzusida yozilgan pesalarda «Hosil o'rimi», «O'roqchi qo'shig'i» kabi dehqonlarning mehnati bilan bog'liq nomlar berilgan. Umuman olganda, turkumdagi pesalarda maoyus, elegik kayfiyat aks etadi. Pesalarda P.I.Chaykovskiyning fortepiano uslubiga xos bo'lgan turli xil chizgilar uchrasa-da, qo'shiq tuzilishiga ega keng ko'lamdagi kuy asosiy o'rin tutadi, rus romansi va xalq qo'shiqlarining ohanglari his etiladi. Jahon fortepiano ijodida oylar ketma-ketligi, tabiat va inson hayotida muntazam almashinayotgan voqea-hodisalar charxpalagi bunchalik mahorat bilan oddiy va sodda tasvirlab berilgan boshqa birorta asar uchramaydi. P.I.Chaykovskiy tabiatni juda nozik his qiladi. Kompozitor o'rmon, dalalar bo'ylab o'zini tabiatning bir bo'lagi sifatida his etib qilgan sayrlari unga huzur bag'ishlaganini tez-tez gapirar edi.

"Yanvar. Kamelka". A.S.Pushkin asaridan epigraf:

*"Va tinch nigohi burchagi kecha kechqurun kiyingan,
Kaminda olov o'chadi va sham yonib ketdi".*

"**Kamelka**"- yanvar oyining birinchi qismini ko'rsatadigan to'plamdagi birinchi kuy. Kamelkom deyarli har bir uyda bo'lgan va butun oilani qishki kechalarda to'playdigan rus kaminidir. Agar bu dehqon kulbasi bo'lsa, unda qo'shiqlar kuylangan, Agar zodagon bo'lsa, u asosan muzeylangan yoki O'qilgan. Tinch va osoyishta musiqa, shuningdek, musiqaning alohida motiflari, xuddi sekin nutqni yetkazayotganday. Ushbu o'yinni tinglab, kamin yaqinida o'tirgan odamlar olov alangasiga diqqat bilan qarashlari va suhbatlashishlarini tasavvur qilish oson. Ikkinchi qism birinchi va uchinchi qismlardan biroz farq qiladi, u yanada hayajonli va jonli.

"Kamelkada" pesasi hayratlanarli kayfiyat bilan rasmni tortadi. Uning birinchi qismi inson ovozi intonatsiyasiga o'xshash ifodali mavzuga asoslangan. Bu asta-sekin aytilgan qisqa so'zlar, tartib bilan, chuqur o'ychanlik holatida. Bunday hissiy holat haqida Chaykovskiyning maktublarida topish mumkin: *"bu kechqurun, yolg'iz o'tirganingizda, ishdan charchagan, kitob olgan, lekin u qo'lidan tushgan melankolik tuyg'u. Xotiralar juda ko'p esda qolarli edi. Va o'tmishga achinish, va yana boshlash uchun ov yo'q. Hayot charchagan. Dam olish va atrofqa qarash yaxshi. Va afsuski, o'tmishga kirib borish uchun qandaydir shirin"*. O'rta qism tabiatda yanada jonli, lekin ayni paytda Arfa tovushini eslatuvchi yo'lovchilarning quyilishi bilan qisqa motifga asoslangan. Shundan so'ng, uchinchi qism, birinchi qismni takrorlab, butun o'yinni o'z ichiga olgan qo'shiq bilan takrorlaydi. Musiqa eskirgan va rasm yo'qoladi...

✓ ЯНВАРЬ № 1 JANVIER
У КАМЕЛЬКА Au coin du feu

И мирной неги уголок
Ночь сумраком ослал,
В камине гаснет огонек,
И свечка нагорела.
А. ПУШКИН

П. ЧАЙКОВСКИЙ
Соч. 37 бис

Moderato semplice, ma espressivo

"**Fevral. Shrovetide**". Epigراف Pa Vyazemskiydan olingan:

"Yaqinda shrovetide keng bayram bilan boshlanadi."

"**Shrovetide**"- fevral. Fevral ikkinchi oy tasvirida tinglovchilar oldida milliy bayramning surati yuzaga keladi. Shrovetide haftasi har doim bahor uchrashuviga bag'ishlangan bayram bilan tugaydi. Musiqiy tovushlar yordamida kompozitor yurish olomonini, Ryazheniy raqslarini va asboblarning ovozini tasvirlab beradi.

Miniatyuralar juda qiziqarli tarzda yaratilgan, u bir-birini tezda o'zgartiradigan kichik rasmlardan iborat, ammo birinchi mavzu doimo qaytib keladi. Tinglovchilar oldida milliy bayramning barcha ishonchli atributlari bilan tasvirlangan rasm juda aniq va ravshan ko'rinadi.

Shrovetideda buyuk ro'za oldidan bayram haftasi bo'ladi. Shrovetide shodiyona bayramlar, razudalymi o'yinlar, ot minib, turli xil qiziqarli tadbirlar bilan faxrlanadi. Uylarda Pancakes pishiriladi, asrlar tubidan rus hayotiga qat'iy kiritilgan o'ziga xos butparast taom tayyorlaniladi. Ushbu bayramda buyuk Fisih bayrami, Masihning tirilishi oldidan Buyuk lent boshlanishidan oldin qishning butparastlik yo'nalishlari, bahor va nasroniy marosimining xususiyatlari birlashtirildi. Shrovetideda folklor festivalining rasmidir, u yerda chiroyli daqiqalar olomon musiqasining onomatopoesiyasi, folklor asboblarining nohush tovushlari bilan birlashtirilgan. Butun o'yin birinchi mavzuni doimiy ravishda qaytarish bilan bir-birini almashtiradigan kichik rasmlarning kaleydoskopidan iborat. Burchakdagi ritmik raqamlar yordamida Chaykovskiy olomonning shovqinli va quvonchli hayqiriqlari bilan rasmni yaratadi, raqsga tushgan baqirib yubordi. Kulgi va sirli pichirlash portlashlari festivalning yorqin va rang-barang rasmiga aylanadi.

"Mart. Larkning qo'shig'i". A.N.Maikovning asaridan epigراف:

"Maydon gullar bilan to'lib-toshgan osmonda to'lqinlar paydo bo'ladi, pena ko'k tubsizliklari osilgan shoxlar to'la".

"Lark"- Mart oyi. Odamlarga ko'pincha bahor boshlanishining ta'siri bomi? Albatta, qushlarning qo'shiqlari bilan, bu uzoq vaqtdan beri bahor qushlari deb hisoblangan va uning qo'shig'i mart oyida uzoq kutilgan issiqlikning boshlanishini anglatadi. Barcha tabiat qishlashdan uyg'onadi. Ushbu hayajonli va qayg'uli o'yinda bastakor qushlarning qo'shiqlarini tovush ixtirolari yordamida juda aniq etkazdi. Ishga harakatlarni boshlashar, bir-biri bilan birlashtirilgan ikki xil mavzu bilan chambarchas bog'liq. Ulardan biri lirik, ikkinchisi esa keng katta ko'tarilishlar bilan.

Lark-bu Rossiyada bahor qo'shiqchisi sifatida hurmatga sazovor bo'lgan dala qushidir. Uning qo'shiqlari an'anaviy ravishda bahor kelishi bilan bog'liq bo'lib, butun tabiatning qishlashidan uyg'onish, yangi hayotning boshlanishi. Bahor rus peyzajining surati juda oddiy,

ammo mazmunli vositalar bilan bo'yalgan. Barcha musiqaning markazida ikkita mavzu bor: oddiy akkord qo'shiqlari bilan qo'shiq kuylash, ikkinchisi unga o'xshash, ammo katta ko'tarilish va keng nafas olish bilan. Ushbu ikki mavzu va turli xil kayfiyatlarning organik birikmalarida-xayolparast, qayg'uli va engil - butun o'yinning ajoyib jozibasini. Har ikkala mavzuda ham larkning bahor qo'shig'ining trollarini eslatuvchi elementlar mavjud. Birinchi mavzu yanada batafsil ikkinchi mavzuni bir ramka yaratadi. Ular La'natning sersuv trollarini o'ynashadi.

"Aprel. Boychechak". A.N.Maikovning asaridan epigraf:

"Ko'k, toza Qorako'l-gul, podle esa oxirgi qor kartochkasi orqali.

O'tmish qayg'usi va baxtning birinchi orzulari haqidagi so'nggi ko'z yoshlari boshqacha".

"Boychechak"- Aprel oyi. Bahor quyoshi isitiladi, qushlar qo'shiq aytadi va birinchi bahor gullarini gullash vaqti keldi. Boychechaklar qorlar erib, sovuq havo ketishi bilan gullay boshashi tasvirlab berilgan. Ushbu syujetda insonni manzara tafakkuridan to'ldiradigan barcha hayajonlarni va his-tuyg'ularni keltirib chiqaradi. Buning ajablanarli joyi yo'q, chunki bahorda nafaqat tabiat, balki insonning his-tuyg'ulari ham uyg'onadi. Sevgi, yorqin kelajak uchun umid - bu vaqtda hamma narsa yaxshi bo'ladi. Vals ritmida yaratilgan musiqada bu yorqin tuyg'ular ifodalaydi. Vals janrida yaratilgan aprel oyining ko'rinishi o'ziga hos tabiat manzarasini yaratib bergan.

Boychechak — bu qish qoridan tushganidan keyin darhol paydo bo'lgan o'simliklar deb ataladi. Qishki sovuqdan, o'lik, jonsiz teshiklardan so'ng, qishki qorning erishi natijasida paydo bo'lgan kichik ko'k yoki oq gullar ko'rinadi. Snowdrop Rossiyada juda mashhur. U yangi tug'ilgan hayotning ramzi sifatida e'tirof etiladi. U ko'plab rus shoirlarining she'rlariga bag'ishlangan. Boychechak o'yini vals shaklidagi ritmga asoslangan bo'lib, ularning hammasi impuls bilan to'lib-toshgan, his-tuyg'ularning ko'tarilishi. Bahor tabiati tafakkurida yuzaga keladigan hayajon va qalbning tubida yashiringan quvonchli, kelajakka umid hissi va yashirin kutish bu erda chuqur taassurot qoldiradi. Piessada uchta bo'lim mavjud. Birinchi va uchinchi bir-birini takrorlaydi. Ammo o'rtacha qismda yorqin majoziy kontrast yo'q, aksincha, bu erda kayfiyat, bir xil his-tuyg'ularning soyalari o'zgarib turadi. Yakuniy bo'limdagi hissiy impuls oxirigacha davom etadi.

"May. Oq kechalar". A.A.Fetning asaridan epigraf:

"Qanday kecha! Hamma narsa ajoyib! Tashakkur tungi ajoyib manzaraga!

Muzlik, bo'ron va qor hukmronligi o'tgani singari may oyi ham o'tib ketadi!»

"Oq kechalar"- May. Sankt-Peterburgdagi ilhomlantiruvchi va ajoyib she'riy oq kechalar, havo ajoyib romantik kayfiyatda o'ralgan bo'lsa, bu piessada ushbu holat tasvirlanadi. Musiqadagi atmosfera juda o'zgaruvchan, u yerda achchiq fikrlar keskin ravishda ajoyib zavq bilan almashtiriladi. Bularning barchasi doimiy romantik tungi manzara fonida sodir bo'ladi. Birinchi bo'lim-baxtning orzulari, u nafas olishning qisqa motiflariga asoslangan. Ikkinchi qism esa ko'proq ishtiyoqlidir. Qalbdagi hayajon kuchli o'sib boradi va quvonchli impulsiga aylanadi. Uchinchi bo'lim tinch tushlar va hayolli kayfiyatga qaytadi.

Oq kechalar Rossiyaning shimolidagi may oyida tunlar deb ataladi, kechasi esa kunduz kabi yorug'dir. Rossiyaning poytaxti Sankt-Peterburgdagi oq kechalar har doim romantik kechalar va qo'shiqlar bilan nishonlandi. Sankt-Peterburgning oq kechalarining obrazi rus rassomlarining rasmlari va rus shoirlarining she'rlarida tasvirlangan. Bu shunday — "oq kechalar" - buyuk rus yozuvchisi Fyodor Dostoevskiyning hikoyasi. O'yinning musiqasi qarama-qarshi kayfiyatlarining o'zgarishini bildiradi. Achchiq tasavvurlar oq kechalar davrining romantik va mutlaqo ajoyib manzara fonida qalbning zavq-shavqiga to'lib-toshgan shirinliklari bilan almashtiriladi. O'yin ikkita katta bo'limdan iborat bo'lib, ular o'zgartirilmagan va butun o'yinning ramkasini yaratadigan kirish va xulosalardan iborat. Kirish va xulosa musiqiy manzara, oq tunlarni tasvirlaydi. Birinchi bo'lim qisqa ohanglarga asoslangan. Ular Sankt-Peterburg ko'chalarida, yolg'izlik, baxt orzulari haqida oq kechaning sukunatini eslatib turganday tuyuladi. Kayfiyatdagi ikkinchi qism shov-shuvli va hatto ehtirosli. Ruhning hayajoni shunchalik oshib ketdiki, u quvonchli va quvonchli xarakterga ega bo'ladi. Undan keyin butun o'yinning xulosasiga bosqichma-bosqich o'tish mavjud. Har bir narsa tinchlanmoqda va yana tinglovchilar oldida Sankt-Peterburgning doimiy go'zalligida Shimoliy, oq, yorqin kechaning ajoyib va qat'iy tasviri. Chaykovskiy Sankt-Peterburgga bog'langan. Bu yerda uning yoshligi o'tdi, bu erda u kompozitorga aylandi, bu erda u tan olish va badiiy muvaffaqiyatga erishish quvonchini boshdan kechirdi.

"Iyun. Barkarola". A.N.Pleshcheyevning ishidan epigraf:

"Biz qirg'oqqa boramiz, u yerda dengiz to'lqinlari bizni hayratga soladi, sirli qayg'u bilan yulduzlar bizga porlaydi".

"Barkarola"- Iyun. Venedikda Barkaroles juda keng tarqalgan edi-bu italyan qayiqlari tomonidan ijro etilgan qo'shiqlar. Ularning barchasi silliq va yoqimli edi. Birinchi qismning keng musiqasi juda ta'sirli. Unga qo'shilish barkarol uchun juda an'anaviy bo'lgan gitara toshqinlariga o'xshaydi. O'rta qismda kayfiyat yanada

quvnoq va hayajonli bo'ladi. O'yin oxirida musiqa, qo'shiqchi bilan qayiq asta-sekin ufqning orqasida yashirinib ketganidek, muzlaydi.

Venedikdagi Barkaroles (Italyan qayiqdari).

Barca italyanacha so'z, qayiq degan ma'noni anglatadi. Barcarola italyan xalq musiqasida qayiq qo'shiqlari deb nomlangan. Ayniqsa, bu qo'shiqlar Venedikda kechayu kunduz qayiqlarda harakat qilgan va qo'shiq kuylagan son-sanoqsiz kanallarning qirg'oqlarida keng tarqalgan. Bu qo'shiqlar, odatda, mo'tadil edi va ritm va qo'shiq qayiqning silliq harakatini bir xil chayqalishlar ostida taqlid qildi. XIX asrning birinchi yarmida rus musiqasida barkarollar keng tarqalgan. Ular rus lirik vokal musiqasining ajralmas qismiga aylandi, shuningdek, rus she'riyatida va rasmda aks ettirilgan.

"Barkarola" – Chaykovskiyning "Yil fasllari" siklida yana bir Peterburg musiqiy manzarasini ifodalaydi. Hatto uning nomi ham suv kanallari va Rossiyaning Shimoliy poytaxti bo'lgan qirg'oqlarida joylashgan ko'plab daryolarning rasmlariga qaratilgan. Piessaning birinchi qismida keng qo'shiq kuylari issiq va mazmunli tarzda eshitiladi. U barkarol uchun mandolin toshqinlarini eslatuvchi eskort to'lqinlarida "chayqaladi". O'rtasida musiqaning kayfiyati o'zgarib, to'lqinlarning tez va shovqinli portlashlari eshitilganidek, yanada quvnoq va qayg'uradi. Lekin keyin hamma narsa hotirjam bo'lib, yana hayolli, chiroyli ohangda, endi esa nafaqat qo'shiq bilan, balki ikkinchi musiqiy ovoz bilan birga keladi. Bu ikki qo'shiqchining dueti kabi ko'rinadi. Piessa butun musiqaning asta — sekin susayishi bilan tugaydi. Huddi qayiq olib tashlansa va u bilan birga to'lqinlar tovushlari va portlashlari yo'q bo'lib ketadi.

"Iyul. A.V.Koltsovning ishidan epigraf:

"Razzudis yelkasin qimirlatib silkitardi qo'li!

Siz yuzingizni sipalar peshin shamoli»

Iyul. Erta tongda Kosari o'z asboblari bilan qurollanib, o'zlarni ekish uchun maydonga chiqdi. Shu bilan birga, ular tez-tez mehnat qo'shiqlarini kuylashdi, bu ularga ishda yordam berdi. Kichik bir o'yinda Chaykovskiy qishloq hayotining yorqin tasvirini ko'rsatdi. Kosari asosan erta va erta tongda o'zlarni ekish uchun maydonga chiqqan erkaklardir. Qo'llar va o'roqlarning bir-biriga tegishi, odatda, ish paytida qo'shiq kuylagan mehnat qo'shiqlarining ritmiga to'g'ri keldi. Bu qo'shiqlar qadim zamonlardan beri Rossiyada mavjud edi. Ular o'zlarni ekish paytida qo'shiq kuylashgan. Kosari ham rus san'atida juda mashhur. Ko'plab rus shoirlari tomonidan aytilgan. Xalq orasida ko'plab qo'shiqlar yaratilgan.

"Kosar qo'shig'i" - xalq qishloq hayotining sahnasi. Asosiy ohangda xalq qo'shiqlariga o'xshash intonatsiyalar mavjud. O'yinda uchta katta bo'lim mavjud. Ular tabiatan bir-biriga bog'liq. Garchi birinchi va uchinchi qismlar, aslida, o'tloqqa qiziqarli va baquvvat ravishda o'rigan va butun ovoz bilan keng va ayni paytda ritmik ravishda aniq qo'shiqni ijro etadigan kosar, qishloqning qo'shig'i bo'lsa-da. O'rta epizodda, tezkor harakatlanuvchi akkordlarning tezkor harakatlarida siz rus xalq cholg'ularining ovozlari bilan o'xshashliklarni eshitishingiz mumkin. Oxir-oqibat, kengroq ovozli qo'shiq yana bir bor yangradi, xuddi qisqa tanaffusdan so'ng, yangi kuchlar bilan ishlaydigan dehqon ishlay boshladi. Chaykovskiy bu yozni qishloqda yaxshi ko'rardi va maktublardan birida shunday deb yozgan edi: "nima uchun bu? Nima uchun oddiy rus peyzaji, nima uchun yozda Rossiyada dalalarda, o'rmonda, cho'lda kechqurun qishloqda yurish, meni tabiatga bo'lgan muhabbat oqibatidan charchab, yerga yotadigan davlatga olib keldi". Asosiy musiqaning o'zi xalq qo'shiqlarining intonatsiyasini aniq ifodalaydi. Miniaturada uchta bo'lim mavjud. Ularning birinchi va uchinchi qismi-bu qiziqarli va energiya bilan to'lgan xodimning qo'shig'i. O'rtacha bo'lim biroz boshqacha, instrumental yo'qotishlarga o'xshaydi.

"Avgust. Hosil". A.V.Koltsovning ishidan epigraf:

"Odamlar oilalari bilan dalada ishlar va o'rim-yig'im qo'shiqlarini kuylashar".

"Hosil"- Avgust. Yozning oxirida daladan hosil olish odat tusiga kiradi va dehqon hayotida - bu eng muhim davrlardan biri edi. Tinglovchilar oldida dehqon hayotidan xalq sahnasi ochiladi. Musiqa jonli va baland ovozda eshitiladi. O'yinning o'rta qismi-tekisliklar va cheksiz joylar bilan rustik landshaftni tasvirlaydigan kichik lirik tushkunlik. Bu miniaturaga uchun Chaykovskiy o'zining "Skertso" sarlavhasini taqdim etdi. O'rim-yig'im pishgan non maydonidan olingan. Rus dehqonining hayotida o'rigan vaqt eng muhim vaqt. Ular ertalabdan to tonggacha oilalar bilan dalada ishladilar. Shu bilan birga, ular juda ko'p qo'shiq aytdilar.

"O'rim — yig'im" - bu dehqon hayotidan katta xalq sahnasi. Aslida o'rim — yig'im - bu pianino uchun keng ko'lamli Skertso, rus fermerining kundalik hayotidan yorqin rasmni tasvirlaydi. Unda dehqonlarning katta jamoaviy ishiga xos bo'lgan tiklanish, ko'tarilish mavjud. O'rta qismda yorqin xalq sahnasining surati o'rta rus tabiatiga xos bo'lgan lirik qishloq landshaftiga o'zgaradi, unda hosilning sahnasi ochiladi. Ushbu musiqiy qism bilan bog'liq ravishda Chaykovskiyning bayonoti esga olinadi: "men rus qishloqlari, rus peyzaji men uchun yoqimli bo'lgan narsalarni tasvirlay olmayman...»

"Sentyabr. Ovchilik". A.S.Pushkin asaridan epigraf:

"Vaqt keldi, vaqt keldi!

Shoxlar karnaylar ov kiyimida otlarda o'tirganidan ko'ra ko'proq qayiqlar svoraga sakrashadi".

XIX asrning rus hayoti ov qilmasdan tasavvur qilinmaydi, bu esa olijanob mulklarda o'ziga xos o'yin-kulgiga aylandi. Bu kuz piessasida tasvirlangan Chaykovskiy edi. Odatda ov har doim shovqinli, kulgili bo'lib o'tdi, hamma joyda ovchilik shoxlari va itlarning qobig'i eshitildi. Juda mohirlik bilan Pyotr Ilyich piessada ovoqli uslublardan foydalangan.

Ov bu so'z, boshqa barcha tillarda bo'lgani kabi, yovvoyi hayvonlarni baliq ovlashni anglatadi. Biroq, so'zning o'zi rus tilida "ov" so'zidan kelib chiqadi, ya'ni istak, ehtiros, biror narsaga intilish. Ov XIX asrning rus hayotining juda xarakterli detallaridan biridir. Ushbu hikoya rus adabiyotining ko'plab sahifalariga bag'ishlangan.

L.Tolstoyning romanlari,

I.Turgenevning hikoyalari va rus rassomlarining asarlari haqida ovning tavsiflarini eslayman. Rossiyada ov qilish har doim ehtirosli, kuchli va juda shovqinli, kulgili, ov shoxlari bilan birga ko'plab ovchilik itlari bilan o'tdi. XIX asrda, kuz oylarida zodagonlik mulklarida ov qilish, ishtirokchilarni jasorat, kuch, qobiliyat, temperament va hayajon bilan talab qiladigan qiziqarli baliq ovlash emas edi feya tasvirlashgan.

"Oktyabr. Kuzgi qo'shiq". A.K.Tolstoyning asaridan epigraf:

"Kuz, barcha kambag'al bog'imizga sepilgan sarg'aygan barglar shamolda uchadi".

Rossiyada kuz har doim ko'plab yozuvchilar, shoirlar, rassomlar va musiqachilar tomonidan aytilgan. U kuzda oltin libosda kiyingan rus tabiatining noyob go'zalligini ko'rdi, uning ajoyib rang-barangligi bilan porladi. Ammo kuzning boshqa lahzalari ham bor edi — bu zerikarli manzara, tabiatning kuzgi o'limi va hayotning ramzi sifatida yoz mavsumida qayg'u. Qish arafasida tabiatda o'lish-bu kuz hayotining eng fojiali va qayg'uli sahifalaridan biridir. Albatta, kuzda yana bir narsa sodir bo'ladi, zerikarli yomg'ir kelayotgan yozda bir oz xafa bo'ladi va tabiat o'ladi. Piter Ilyich o'z ishida bu kayfiyatni etkazishga harakat qildi. O'yin butun siklda Markaziy o'rinni egallaydi. Bu hikoyaning natijasi kabi ko'rinadi. O'yinda nafas olish, qayg'u va qayg'u ovozi eshitiladi. Faqat o'rta qism, Umidning bir ko'rinishi bo'lib, unda jo'shqin ko'tarilish, Ilhom bilan to'la. Biroq, uchinchi qism yana qayg'u va qayg'u intonatsiyasiga qaytadi. Oxirgi zarbalar susayadi, endi tiklanish umidi yo'q ko'rinadi.

"Kuz qo'shig'i" siklda alohida o'rin tutadi. Uning fojiali rang-barangligi uning muhim markazi, rus hayoti va rus tabiatining hayoti haqidagi butun hikoyaning natijasidir. Oktyabr, "kuz qo'shig'i" - barcha jonzotlarning o'limining qo'shig'i. Musiqada achinarli intonatsiyalar nafaslar ustunlik qiladi. O'rta qismda, hayotning umidi, o'zini saqlab qolishga urinish kabi, ba'zi bir ko'tarilish, titroq ilhom bor. Ammo birinchi qismni takrorlaydigan uchinchi qism yana bir bor boshlang'ich xafa bo'lgan "nafas" ga qaytadi va butunlay umidsiz to'liq o'limga olib keladi. Muallifning "morendo" yozuvi bilan o'yinning yakuniy iboralarimorendo, ya'ni "muzlatish" degan ma'noni anglatadi, yangi hayot paydo bo'lishiga umid yo'q. Butun piessa lirik-psixologik eskizdir. Unda insonning manzara va kayfiyati birlashtiriladi. "Men har kuni uzoq yurishga boraman, o'rmonda qulay burchakni qidiraman va kuzgi havodan abadiy zavqlanaman, tushgan barglarning hidi, kuzgi landshaftning sukunati va jozibasi uning o'ziga xos rangi bilan namlanadi", deb yozadi bastakor.

"Noyabr. Uchlik". N.Nekrasovning ishidan epigraf:

"Yo'lda qayg'u bilan bir xil ko'rinmang va uchtadan keyin shoshilmang va yurakdan qayg'urmang, g'am-tashvishni tezda sindirib tashlang!"

Noyabr oyi kuz oylariga tegishli bo'lsa-da, qish allaqachon to'liq his etilmoqda. Sovuqlar allaqachon tik turibdi va daraxtlar oq sovuq bilan qoplangan. Yilning bu vaqtida ajoyib manzara. Tinglovchilar oldida rus bo'shliqlarini tortadigan keng nafas olish uchun chiroyli ohang ishi boshlanadi. To'satdan xotirjamlik asta-sekin yaqinlashib kelayotgan qo'ng'iroqlarning uzoq ovozini buzadi. Bu uchta otni bir-biriga bog'lab turadi. Bubentsovning quvnoq chaqiruvu bir muncha vaqt lirik

kayfiyatni fonga qaytaradi. Ammo otlar o'tib ketishdi va qo'ng'iroq asta-sekin pasayib ketdi. Shunga qaramay, qo'mondonning mounyvnaya qo'shig'iga o'xshash birinchi ohang eshitaladi.

Rossiyada bir-biriga bog'langan otlarning nom ostida. U tez-tez qo'ng'iroqlarni to'xtatib qo'ydi, ular tez-tez haydash paytida kumush tovush bilan porlashdi. Rossiyada ular uch marta tez sayohat qilishni yaxshi ko'rishardi, bu juda ko'p xalq qo'shiqlari. Chaykovskiy siklida ushbu o'yinning ko'rinishi juda nozik ohangda bo'lsa-da, lekin hayot uchun haqiqiy umid sifatida qabul qilinadi. Cheksiz ruslardagi yo'llar, uchta ot bu davom etayotgan hayotning ramzlari. Rossiyada noyabr-bu kuz oyi bo'lsa-da, lekin qish allaqachon o'zining to'liq qiyofasida paydo bo'ladi. "Sovuq bor, lekin quyosh hali ham bir oz issiq. Daraxtlar oq parda bilan qoplangan va bu qish manzara so'zlar bilan ifodalash qiyin bo'lgan go'zaldir", deb yozadi Chaykovskiy. Kuy erkin rus xalq qo'shig'ini eslatuvchi keng musiqa bilan boshlanadi. Undan keyin, qayg'uli, xayoliy fikrlarning aks-sadosi eshitala boshlaydi. Ammo keyin yaqinroq va yaqinroq uchta otga birlashtirilgan qo'ng'iroqlar paydo bo'ladi. Bir muncha vaqt uchun kulgili qo'ng'iroq, xuddi g'amgin kayfiyatni bostiradi. Ammo keyin birinchi musiqa qaytadi — qo'mondonning qo'shig'i. U qo'ng'iroqlar bilan birga keladi. Birinchidan, ular jim bo'lib, keyin butunlay eriydi.

"Dekabr. Svyatki". V.Jukovskiy asaridan epigraf:

"Bir marta Epiphaniy oqshomida qizlar hayron bo'lishdi darvoza uchun poyabzal oyog'idan olib chiqib, otishdi..."

Rojdestvo uchun nima qilish kerak? Qizlar o'zlarining yolg'izlanib qolganlarini taxmin qilishadi, hamma joyda bayram muhiti hukmronlik qiladi. Ko'chalarda qorbobolar bor, ular uylarga kirib, o'z hazillarini, qo'shiqlarini egalariga jalb qilishadi. Bu raqsning epizodlari, albatta, topilgan va asosiy ohang bilan almashtiriladi. O'yin butun oila mehmonlar bilan birgalikda chiroyli Rojdestvo daraxti atrofida to'planganida, tinch Valsning tovushlari uchun tantanali bayramni yakunlaydi. Rojdestvoda suvga cho'mish vaqti ya'ni Xristian marosimining elementlari qadimgi, butparastlar bilan birlashtirilgan bayram. Azizlar uydan uyga ko'chib ketishdi, qizlar kelajakdagi taqdiri haqida hayron bo'lishdi. Oilalarda bayram tantanasi hukmronlik qildi. Odatdagidek kiyingan, lekin hazil uchun uydan uyga borib, muqaddas qo'shiqlarni kuylashdi, raqsga tushishdi. Uylarda ular muomila qilishdi, sovg'alar

berdilar. Siklning yakuniy qismi - "svyatki" - bastakorning qo'lyozmasida "Vals" sarlavhasi bor. Va bu tasodif emas, vals o'sha kunlarda mashhur raqs, oilaviy bayramlarning ramzi edi. O'yinning asosiy musiqasi uy musiqasi uslubida yaratilgan bo'lib, uning qismlari vals epizodlari bilan almashtiriladi. Va o'yin tugaydi va u bilan birga butun sikl tinch vals, go'zal Rojdestvo daraxti atrofida uy bayrami tasviri bilan yakunlanadi.

Fasllarning bo'yicha kompozitorlik ishlari:

"Yil fasllari" aylanishi ijrochilar orasida juda mashhur bo'lib chiqdi, shuning uchun u turli vositalar va kompozitsiyalar uchun har qanday o'zgarishlarda mavjud. Ko'plab taniqli musiqachilar bir vaqtning o'zida pianino davrining orkestratsiyasi bilan shug'ullanishgan. Qiziqarli versiya tomoshabinlarni g'ayritabiiy orkestr bilan hayratga soladigan Sergey Ritsarev-abir tomonidan jamoatchilikka taqdim etildi. Bu simfonik orkestr uchun odatiy tartib emas, bu versiyada Chaykovskiyning uslubi seziladi, go'yo u o'zini orkestr uchun yaratgan deb o'ylaydi. Tinglovchilar oldida yorqin rasmlar bu kichik o'yinlarni ko'rsatadi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bu versiyada faqatgina Mixail Pletnev – orkestr miqyosidagi mantiqni o'zida mujassam etgan narsa bor. Muallifning ta'kidlashicha, ish paytida u bitta qoidaga amal qilgan. U dastlab Chaykovskiyning tsiklini faqat eskiz deb o'ylardi va aniqrog'i, to mavjud bo'lgan simfonik ishning pianino tuzilishi. Bu unga ishni yangi usulda ko'rib chiqishga va pianonaga bo'lgan muhabbatni yengishga imkon berdi. Ba'zi nuqtalarda, u hatto barcha dizayn kontseptsiyasini buzmaslik uchun miniatyuralarga bir nechta kirish soatlarini ham qo'shish kerak edi. Shunisi e'tiborga loyiqki, Chaykovskiyning bu pianino tsikli o'z vaqtida chegaralanmagan. U dunyoning turli mamlakatlaridagi tinglovchilar, ijrochilar tomonidan tanilgan, qadrlanadi va seviladi. Bir necha o'n yillar davomida yosh musiqachilar rus klassik musiqasining haqiqiy marvaridlari bo'lgan ushbu oddiy va tushunarli o'yinlarda tarbiyalangan. "Yil fasllari" - bu ajoyib ish bo'lib, u o'ziga xos o'ziga jalb qiladi, mavjud bo'lgan barcha vaqtlarda yo'qolmaydi va bu uning asosiy afzalligi.

Chaykovskiy "Yil fasllar" tsiklini yozgan kompozitorlarning yagona a'zosi emas. Avvalroq, bu mavzuda Antonio Vivaldi tomonidan muhokama qilindi, u turli mavsumlarga mos keladigan 4 torli kontsertlarni yaratdi. Astor Piazzolla Tango uslubida yaratilgan to'rtta o'yinni yozdi. Bastakor Grigor Akhinyan "Yil fasllari" raqs tsiklini yaratdi. Bundan tashqari, xuddi shu nomdagi baletlarning ko'pligi, shuningdek, Jozef Gaydnning oratoriyasi mavjud.

Shynday qilib Chaykovskiyning “Yil fasllari” fortepiano sikli 1873-1875 yillarda yozligan bo’lib 12 hil ko’rinishdan iborat.

XULOSA

“Musika madaniyati kishilik jamiyati ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutadi. Chunki, musika inson qalbida go‘zal tuyg‘ularni uyg‘otadi, uni yaxshi amallarni bajarishga chorlaydi. XIX asrda Rus musika madaniyati tarixida yangi davr boshlandi, bu davr yangidan-yangi shakl va janrlar paydo bo‘lib boradi. Bularning shakllanish jarayonlari turli yevropa mamlakatlariga, turli milliy madaniyatlarga yoyildi. XIX asrda Rus musika madaniyatida jahonga mashhur P.I.Chaykovskiy ijodining ahamiyati juda kattadir. P.I.Chaykovskiy musika san’atining deyarli hamma janr va shakllarida haddan tashqari katta ijodiy meros qoldirgan. Chaykovskiy opera, messa, oratoriya, simfoniya, konsertlar, har xil tarkibdagi cholg‘u ansambllari uchun kamer asarlar, yakka sozda ijro etish uchun asarlar, xor, vokal ansambllari uchun qo‘shiqlar yozgan. Asosan cholg‘u musiqasi sohasida haqli suratda jahonga mashhur bo‘lgan.”⁴⁰⁰ Ijodining tarixiy va badiiy qimmatini xuddi shu soha hammadan ko‘ra ko‘proq belgilab beradi. XIX asrda Rossiya aholisining xilma-xil qatlamlarida rasm-rusm bo‘lgan turmushga oid xalq musiqasidan tashqari Rossiyaning professional konsert va musika-teatr hayoti keng rivoj topdi va mana shunday konsertlarda mashhur san’atkorlar ishtirok etardi. Yuqorida bayon qilganimizdek ushbu maqolada P.I.Chaykovskiy ijodidagi “Yil fasllari” asari haqida batafsil ma’lumotlar bayon qildik. Shuningdek, ushbu asarning mazmun-mohiyati, uning g‘oyalarining ma’lum darajada yoritib berdik.

⁴⁰⁰ T.Ismailov; “THE IMPORTANCE OF RUSSIAN CLASSICAL COMPOSERS IN CLASSES OF MUSIC CULTURE” “Экономика и социум” №1(80) 2021;

REFERENCES

1. T.Ismailov; “THE IMPORTANCE OF RUSSIAN CLASSICAL COMPOSERS IN CLASSES OF MUSIC CULTURE” "Экономика и социум" №1(80) 2021;
2. T.Ismailov; “CHARACTERISTICS OF KHOREZM DOSTON ART” "Экономика и социум" №3(82) 2021;
3. T.Kh.Ismailov; “Musical currents and the formation of Russian classical music” “Вестник магистратуры” 2021. №5 (116);
4. ISMAILOV TOHIRJON XUSHNUDBEK O’G’LI; “MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA RUS KOMPOZITORLARI IJODI ORQALI O’QUVCHILARNING ESTETIK DIDINI RIVOJLANTIRISH” “SCIENCE AND EDUCATION” IN VOLUME #2 ISSUE #4, APRIL 2021;
5. Ismailov Tohir Xushnud o'g'li; «FORMATION OF STUDENT AESTHETIC COMPETITION BY TEACHING THE WORKS OF RUSSIAN CLASSIC COMPOSERS IN MUSIC CULTURE CLASSES»; «Интернаука» №15(191) 30.04.2021;
6. Ismailov Tohir Xushnodbek o'g'li; «Formation of student aesthetic competition by teaching the works of Russian classic composers in music culture classes»; «Молодой ученый» №17 (359), апрель 2021 г. <https://moluch.ru/archive/359/80355/>.
7. Ismailov Tohir Xushnodbek o'g'li “P.I.CHAKOVSKIY ASARLARI MAZMUNINING UMUMNAZARIY-TARIXIY JARAYONLARI” Science and Education ISSUE 3, March 2022;

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2022. – 1476 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida “Oriental Renaissance” MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 2-bo'lim 3-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

